

CHDPU
CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

YANGI O'ZBEKISTONDA FILOLOGIK TA'LIMNING DOLZARB MUAMMOLARI, YECHIMLARI VA ISTIQBOLLARI

Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya MATERIALLARI

CURRENT ISSUES, SOLUTIONS, AND PROSPECTS OF
PHILOLOGICAL EDUCATION IN NEW UZBEKISTAN

International Theoretical and Scientific Conference
PROCEEDINGS

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, ПУТИ РЕШЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ
РАЗВИТИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НОВОМ
УЗБЕКИСТАНЕ

Международная научно-теоретическую конференцию
МАТЕРИАЛЫ

24-oktabr, 2025

**“YANGI O‘ZBEKISTONDA
FILOLOGIK TA’LIMNING
DOLZARB MUAMMOLARI,
YECHIMLARI VA
ISTIQBOLLARI”**
xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

“YANGI O‘ZBEKISTONDA FILOLOGIK TA’LIMNING DOLZARB MUAMMOLARI, YECHIMLARI VA ISTIQBOLLARI”

xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

TASHKILIIY QO‘MITASI

Tashkiliy qo‘mita raisi:

G‘.I. Muxamedov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori.

Tashkiliy qo‘mita a‘zolari:

B.X. Eshchanov

S.B. Qorayev

D.B. Axmadjanov

O.A. Ortiqov

S.X. Gayupova

R.A. Ikramov

O‘.R.Saidov

N.D.Xolikova

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor.

Yoshlar masalalari va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar bo‘yicha prorektor.

O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor.

Moliya-iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor.

Ta‘lim sifatini nazorat qilish bo‘lim boshlig‘i.

Gumanitar fanlar fakulteti dekani.

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini mudiri.

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini mudiri

Tashkiliy qo‘mita ishchi guruhi:

Davlatova A.D.

Sabitova T.

Kabirov M.T.

Tog‘ayeva G.J.

Muydinova A.U.

Shermatova U.Sh.

Rasulova R.B.

Mo‘ydinov Q.A.

Abdirimova I.K.

Duyseybayeva D.

Baykabilov U.

Bayzakov J.

Muxtarova Sh.

Raxmanova N.A.

Xikmatov X.S.

Quchqorov H.H.

Murodova F.

Bekmurodov T.

Komilova G.

Xayrullayeva R.

Achilova E.S.

Usmanova Z.I.

Murodova R.

Shayxislamov N.Z.

Arzikulova S.A.

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini professori

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini professori

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti v.b.

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini katta o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi

SO'ZBOSHI

Xalqimizning asrlar davomida shakllangan madaniyati, ilmiy-ma'rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining porloq hamda bebaho mevasi bo'lgan o'zbek tili dunyodagi eng boy va qadimiy tillardan biridir. Mustaqillik davrida ona tilimiz chin ma'noda davlat tili maqomiga ega bo'lib, xalqimizni erkin, ozod va farovon hayot barpo etish yo'lida birlashtiruvchi, safarbar etuvchi ulkan kuch sifatida maydonga chiqdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan qator farmonlar ona tilimiz rivojiga berilgan katta e'tibor namunasidir. Xususan, 2019-yilning 21-oktabrida qabul qilingan "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga ko'ra 21-oktabr sanasi yurtimizda "O'zbek tili bayrami kuni" deb belgilandi. Bugungi kunda o'zbek tili jamiyatimizning barcha jabhalarida keng qo'llanilib, xalqaro miqyosda, jumladan, kompyuter texnologiyalari va internet tizimlarida ham samarali foydalanilmoqda. Shu bilan birga o'zbek tilining xalqaro muloqot vositasiga aylangani, xorijiy mamlakatlar rahbarlari bilan olib borilayotgan muzokaralar, uchrashuvlar hamda yuksak darajadagi rasmiy tadbirlarda qo'llanilayotgani barchamizda cheksiz faxr va iftixor tuyg'usini uyg'otadi.

Jumladan, Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tilshunosligi va O'zbek adabiyotshunosligi kafedralari tomonidan "Yangi O'zbekistonda filologik ta'limning dolzarb muammolari, yechimlari va istiqbollari" mavzusida tashkil etilgan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ham davlat tilini rivojlantirish borasidagi yutuq va natijalarga ilmiy-nazariy baho berish, mumtoz adabiyot siymolarining qo'lyozma asarlarlarini chuqur o'rganish va tabdil etish borasidagi izlanishlar, tasavvufiy merosimizga yangicha yondashuvlarni shakllantirish, jadid ma'rifatparvarlarining qimmatli merosini keng targ'ib etish, shuningdek, respublikamizdagi mavjud filologik muammolar va ularning yechimlari bo'yicha xulosa hamda takliflar taqdim etish, yetakchi xorijiy ilmiy tadqiqot markazlari va oliy ta'lim muassasalari bilan o'zaro ilmiy hamkorlikni mustahkamlashdan iborat.

Anjumanning ustuvor yo'nalishlaridan biri – globallashuv jarayonlarida umumturkiy dunyoning tili va qadriyatlarini mustahkamlash, turkiy tillar oilasi o'rtasida xalqaro hamkorlikni kengaytirishga qaratilgani alohida diqqatga sazovor.

Shu o'rinda konferensiya materiallaridan joy olgan ilmiy maqolalar ham bugungi jamiyatimiz tomonidan ilgari surilayotgan raqobatbardoshlik, sifatli ta'lim,

innovatsion muhit, ma'rifatparvarlik va ma'rifatchilik g'oyalariga hamohang bo'lib, yurtimizda ta'lim-tarbiyaga oid tadqiqotlar olib borayotgan barcha talaba, doktorant va izlanuvchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi shubhasiz. Anjuman materiallari sifatida tayyorlangan mazkur to'plam sohadagi muammolar, ularning maqbul yechimlari masalalariga bag'ishlanganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur anjuman doirasida shakllangan ilmiy hamkorlikning kelgusida yanada mustahkamlanib, yangi g'oyalar va loyihalar uchun zamin yaratishiga ishonch bildiramiz. Bu hamkorlik, shubhasiz, tilshunoslik, adabiyotshunoslik hamda ta'lim sohalarining yanada rivojlanishiga samarali hissa qo'shadi.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori

G'.I. Muxamedov

1-SHO'BA: ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI

O'ZBEK ADABIY TILI IMLO QOIDALARINING SHAKLLANISH TARIXI

Inomjon Azimov,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU huzuridagi
 davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish
 va malaka oshirish markazi direktori*

Annotatsiya. O'tgan asrning boshlarida "Jadidlar" nomi bilan tarix sahnasiga chiqqan ma'rifatparvar xiyolilar boshqa rivojlangan tillar kabi yagona imlo qoidalariga ega bo'lgan o'zbek adabiy tilini yaratishni orzu qildilar, buning uchun esa o'sha davr tilida turlicha qo'llanib kelayotgan so'zlarni birxillikka keltirish zarurligini anglaganlar.

Mazkur vazifani Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" o'z zimmasiga oldi. Elbekning ta'rifi bilan aytganda "yolg'uzgina bir uymoqning o'ziga tegishli bo'lgan shevasida va o'ziga tegishli sanalgan imlosida o'qib yozishlari hamda shu imlo va tilni yalpi xalqning o'ziga qabul ettirish" tashkilotning asosiy maqsadi edi (Bobomurodova, 2002, 13-b.). "Chig'atoy gurungi" tomonidan tuzilgan "Bitim yo'llari" o'zbek adabiy tili imlo qoidalarini tuzishdagi dastlabki tajriba edi. Maqolada mazkur risola xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Jadid, alifbo, imlo, yozuv, arab yozuvi, tovush, unli tovush, undosh tovush, fonema, harf, "Chig'atoy gurungi".

Annotation. At the beginning of the 20th century, a group of enlightened intellectuals known as the Jadids emerged onto the historical stage. Inspired by the experiences of other developed languages, they aspired to establish a unified orthographic system for the Uzbek literary language. To achieve this, they recognized the necessity of standardizing the spelling of words, which were being used inconsistently across various dialects of the time.

The responsibility for this task was undertaken by the organization "Chig'atoy Gurungi", led by the prominent thinker Fitrat. As noted by Elbek, the organization's primary objective was "to read and write using the dialect and orthography specific to a single community, and to have this orthography and language accepted by the wider public" [1:13].

* Filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent, O'zbekiston, ORCID: 0009-0001-4803-7166, inomjon66@mail.ru, tel.: (97) 7325358

One of the earliest attempts to codify spelling rules for the Uzbek literary language was the treatise “Bitim Yo‘llari”, compiled by members of the *Chig‘atoy Gurungi*. This document represents a significant preliminary experiment in the development of orthographic norms. This article examines the content, historical context, and linguistic significance of this treatise.

Keywords: Jadid, alphabet, spelling, script, Arabic script, sound, vowel sound, consonant sound, phoneme, letter, “Chigatai Talks”.

KIRISH

Boshqa turkiy xalqlar kabi O‘zbekistonda ham alifboni isloh qilish, imloni yengillashtirish masalasi kun tartibiga chiqdi, arab tilining butunlay boshqa til oilasiga mansubligi ham mazkur alifbo o‘zbek tilining ichki qonuniyatlarini to‘la ochib bera olmas edi. Bundan tashqari, juda ko‘plab muammolar, qiyinchiliklar yig‘ilib qolgan edi. Ashurali Zohiriy o‘zining 1916-yilda nashr ettirgan “Imlo” darsligida bu haqda shunday deydi: “...Bizning hozirgi (eski) imlomizda qoida degan narsa aslo rioya etilmag‘anlig‘idan har kim o‘zicha qanday yozmoqni xohlasa, o‘shanda yoza berg‘an; bu adabiyotimizning kengayishiga sad bo‘lib, yoshlarimizning qiynalishidan boshqa ajnabiy millatlarning qoshida tilimizning masxara qildirib, madaniy tillarga baho qo‘yg‘anda, qimmatini hech bo‘lishiga sabab bo‘ldik. Shunga binoan bul “Imlo” risolasini yozdim. Eng zarur qoidalarni darj etdim... “hoye rasmiya”ni imlomizg‘a kirgizdim” [2:3].

Bunday muammolarni Elbek ham qayd etadi: “Bizning bu kungacha qo‘llanilib kelmakda bo‘lgan imlomiz iki turli edi: biri chig‘atay imlasi va ikinchisi eski imla. Bu imladan eski imla atag‘an imlamiz burun chaqlardan beri bir yo‘sansiz, negizsiz yazilib kelmakda bo‘lg‘an bir imladurkim, buning bilan bir narsani achiq anglav juda qiyindir. Chunki bir so‘zni bir necha turli o‘qimaq mumkin bo‘lg‘anliqdan kishi ko‘b yanglishadir. Eski imla yo‘lsizlig‘i uchun tashlanmaqdin bashqa chara qalmaydur” [3:5].

“Bitim yo‘llari” risolasi ayni shu muammolarni hal qilish yo‘lidagi ilk tajriba edi. Uning maqomi bo‘yicha turli mulohazalar mavjud. Bobomurodova uni Fitrat va Qayum Ramazon hammuallifligida tuzilgan o‘zbek tili nazariy masalalari yoritilgan eng birinchi ibtidoiy qo‘llanma sifatida ta’riflaydi [1:13]. Qayum Ramazon esa imlo qoidalari deb ataydi: “Bashqa fanlarni qo‘yib turaylik, maktablarimizning jan tamiri bo‘lg‘an “Til qoidalari” atig‘a shu kungacha bir asar chiqmadi. “Bitim yo‘llari” bilan “Yazuv yo‘llari” esa imladin bahs etar. Lekin bular ham darslik bo‘lishdan yiraqraq bo‘lsa ham (suv o‘rnig‘a taqyammum qabilidan) yarab turar. Buning bilan til

qaidalarini o'rganib bo'lmaydi. Maktablar uchun "Sarf" va "Nahv" kerak. "Sarf" va "Nahv"! [4]. Shu bilan birga, unda ham imlo qoidalar, ham qo'llanmaga xos bo'lgan xususiyatlar qayd etilgani aytiladi: "Bitim yo'llari"ga hozirgi dastur, yo'riqnoma, o'quv qo'llanmasi, darslik kabi didaktik shakllar nuqtai nazardan qaralganda, ularning hech biriga to'liq mos kelmaydi. Aslida mualliflarning o'zlariga quloq soladigan bo'lsak, u imlo qoidalar to'plamiga ko'proq yaqin keladi. Ular yozishadi: "Til bilan yozuvimizni belgisi bir yo'lga qo'yub..." degan so'zlariga ko'ra u imlo qoidalarini anglatadi. Buni uning muqovasidagi "Imlo" yozuvi ham bildirib turibdi. Lekin asarni o'rganar ekanmiz, unda o'zbek tilining nazariy masalalari ham aks etganligini ko'ramiz. Nazariy fikrlarni asarning barcha o'rinlarida qayd qilish mumkin [5:13].

Haqiqatan ham, "Bitim yo'llari" da imlo qoidalar bilan birga, nazariy ma'lumotlar, mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar ham berilgan. Fikrimizcha, mualliflar uni yangi usul maktablari uchun imlo qoidalar bilan to'ldirilgan qo'llanma sifatida tavsiya qilishni nazarda tutishgan.

Tahlil va natijalar

"Chig'atoy gurg'ini" taklifi bilan 1921-yilda Toshkentda birinchi o'lka o'zbek tili va imlosi qurultoyi bo'lib o'tadi. Mazkur qurultoyda 3 nafar asosiy ma'ruzachilardan ikki nafari (Fitrat, Botu) gurg'ini a'zolari bo'lib, qurultoy qarorlari ham ular tomonidan ishlab chiqilgan edi. Fitrat imlo rivoji uchun quyidagi takliflarni beradi:

"1. Eski imlamiz buzuv, qaidasiz bo'lg'ani uchun maaripimizni bu imla va yazu bilan kengaytmak mumkin emas. Maaripimizni kengaytmak va savadsizlikni bitirmak uchun imlamizni islah etmak lazimdir.

2. Alti cho'zg'ili imla qabul etilsin.

3. Tilimizdagi yat so'zlar ham shul alti cho'zgi bilan yazilsin.

4. Har harf va har cho'zg'ining o'ziga maxsus shakl bo'lsin.

5. Ust cho'zgilarni o'runli yozmaq uchun so'zlarning qalinlig'i, ingichkaligiga e'tibor etilsin. Tilimizdagi arap so'ziga ham shul to'rt madda qo'ldan kelganicha yuritilsin.

6. Harflarning shakli ikidan birga tushub, butun so'zlar bash harf bilan yazilsun.

7. Tilimizga kirib qalg'an yat so'zlar turkcha harflar bilan yazilsin" [6:13].

"Bitim yo'llari"ga e'tibor qilinsa, ayni shu takliflar asosida yozilganini ko'ramiz. Risola gurg'ini tomonidan ishlab chiqilgan isloh qilingan yozuvda nashr qilingan. U 17 bo'limdan iborat bo'lib, 1-bo'limida undoshlar xususida so'z yuritiladi.

Risolada barcha undoshlarning hosil bo'lishi xususida ma'lumot berilmaydi, faqat bir necha undoshning hosil bo'lishi misollar asosida tushuntirilgan: "Bir" deganda boshda dudoqlarimizni yopishtiramiz, ondan so'ng tilimizning uchini o'ynatib

qo'yamiz. Dudoqlarimizni yopishtirib chiqardig'imiz tovush bilan tilimizning uchini o'ynatib chiqardig'imiz tovush bir-biriga o'xshamaydir, bir turli nimarsadir, ayri-ayridir, ikki turlidir. Birinchisining surati "b", ikkinchisining surati "r" dir. "Bil" deganda ham ikki turli tovush chiqaramiz. Boshda dudoqlarimizni yopishtiramiz. Ondan keyin tilimizning uchini ust tishimizning quyiga yopishtirurmiz. Birinchisining surati "b", ikkinchisining surati "l" dir. "Tinj" deganda tovushimiz uch turli bo'lib chiqadir. Birinchisining surati "t", ikkinchisining surati "n", uchinchisining surati "j" dir [7:1]. Bunda "b" undoshini talaffuz qilganda, dudoqlarning bir-biriga yopishihi, ya'ni lab-lab undoshi ekanligi, "r" talaffuz qilinganda, tilning uchi titrashi, ya'ni titroq undoshi ekanligi, "l" undoshida esa tilning uchi ustki tishning ostiga yopishtirish orqali, ya'ni til-tish undoshi ekanligi aytilmoqda.

Tovushning yozuvdagi shakli *harf* deb, undosh tovushlar esa *tovush harfi* atamasi bilan yuritilgan: "Qay bir turlisining yozilaturgan bir surati bor ekan. Mana shul suratlarining odi "harf" dir. Bunlarning qay biri bir tovushning surati bo'lgani uchun bunlarga "tovush harfi" derlar" [7:2]. Risolada undoshlar soni 24 ta deb berilgan, lekin 1921-yilda bo'lib o'tgan qurultoy qarorida ularning soni Fitrat taklifi bilan 23 ta deb ko'rsatilgan [8]. Qurultoyda Ashurali Zohiriy undoshlar soniga e'tiroz bildirib, 24 ta undosh bo'lsin degan taklif bildiradi.

Risolaning 2-bo'limi "Cho'zgilar" mavzusi ostida unlilarga bag'ishlangan. O'zbek tilida 6 ta unli tovush mavjudligi qayd etilib, ular *cho'zgi harfi* atamasi bilan beriladi. Unlilarga quyidagicha ta'rif beriladi: " "Bar" deganda yana ikki turli tovush chiqaramiz: boshda dudoqlarimizni yopishtiramiz, so'ngra tilimizning uchini o'yanatamiz. Bu ikki turli tovushlarning suratlari "b", "r" harflaridir. Lekin bu ikki harflarning orasida shu "(l) – a" shakl bordir. Shu shakl bo'lmaganda "b" harfini "r" harfiga yopishtirib "bir" der edik. Bu yerda "(l) – a" harfini ko'rgach "b" harfini "r" ga yopishtirmasdan burun ustga cho'zamiz. Demak: "(l) – a" shakli o'zidan burun kelgan harfni ustga cho'zadir ekan. Uning odi "cho'zgi harfi" dir [7:4].

"Man" deganda ham "m", "n" orasida "(ʎ) – a" shaklini ko'rgach "m" harfini ustga cho'zamiz. Buning odi dag'i "cho'zgi harfi" dir. Bu ikki cho'zgini "ustun cho'zgisi" deymiz. "(l) – a" to'la ustun, "(ʎ) – ʔ" ingichka ustun" (Bitim yo'llari, 1919, 5-b.). Bunda "a" unlisining ikki xil varianti – qattiq-yumshoq, ya'ni lablar oldinga cho'chchayadi. "Bo'lu" so'zidagi birinchi unli to'la (qalin), ikkinchisi ingichka unli sifatida qayd qilingan.

"Keldi" deganda "(ʔ) – i" shakli "k" harfini ostga qalin qilib cho'zdiradir. "(ʔ) – i" shakli "d" harfini ostga ingichka qilib cho'zdiradir. Bu ikkisi "ostin cho'zgilar": "(ʔ) – i" to'la ostin, "(ʔ) – i" ingichka ostin [7:5]. Bunda "(ʔ) – ʎ" (qalin), "(ʔ) – i" (ingichka)

(ingichka) unlilari talaffuz qilinganda, tilning ostga cho'zilishi, shuning uchun ular ostin (ost) cho'zgilar ekanligi aytiladi. Lekin "keldi" so'zidagi birinchi unlining qalin, ikkinchi unlining ingichka sifatida qayd qilinishi xato, chunki so'zda "k" yoki "g" undoshlari bo'lsa, ular ingichka sanaladi (bu xususda quyiroyqda to'xtalamiz).

Endi savol tug'iladi: mualliflar nega "o'" va "u" unlilarini qalin, ingichkalikka ajratib alohida berishmagan? Nega 6 ta unliga to'xtalangan? Ma'lumki, bu davrda milliy tilshunoslik hali fan sifatida shakllanmagan, o'zbek jadidchilik harakati Turkiya va Tataristonda paydo bo'lgan jadidchilikning bevosita ta'sirida shakllangan, tilshunoslik bo'yicha ilmiy qarashlarda aynan ularning roli kuchli bo'lgan. Bu haqda Sh.Bobomurodova shunday yozadi: "1895–1915-yillarda Tataristonda harflarni isloh qilish borasida harakatlar avj olgan bir paytda tatar tilshunoslari orasida unlilarni belgilashda turli qarashlar mavjud bo'lib, bularning hammasi singarmonizm bilan bog'liq edi. Tildagi yo'g'onlik va ingichkalikni so'z tarkibidagi unlilarga bog'liq deb talqin etgan tilshunoslar yo'g'on va ingichka juftlikdan iborat sakkiz unlini belgilab olganlar. Singarmonizm hodisasini ayrim unli (alif, hoyi havvaz) va asosan undoshlarga bog'lab tushuntirgan O.Ibrohimov va uning tarafdorlari dastlab besh, keyinroq qisqa "i" ni kiritib, olti unlini qabul qildilar. Bu olti unliga asoslangan tatar yozuvi 1918-yilda o'rta imlo nomi bilan keng tarqalgan bo'lib, o'zbek tilshunoslari Fitrat va Elbeklar ham ana shu imloga asoslanib 1919-yil o'zbek yozuvi uchun olti unlini belgilab oldilar" [1:43].

Ikkinchidan, arab yozuvidagi uch unlili imlodan voz kechish, uni 6 imloga keltirish ham juda katta tortishuv, janjallar bilan bo'lgan. Bu haqda Elbek shunday yozadi: "Harf illatchilarining shovqini hali bosilmag'on bir davrda 6 dan 9 ga ko'chish tugil, shu 6 ning o'zin saqlab qolish katta muvaffaqiyat edi. Mana shuning uchunda 1926-yilg'acha 9 cho'zg'i ustida og'iz ochquchilar oz ko'rindi, to'g'risi, bu masala ustida ortiqcha bosh qotirilmadi [1:42].

Buning sababini M.Bog'danova quyidagicha izohlaydi: "Mana shu islah qiling'an arab alifbasining xususiyati, o'zbek shevalari arasida bo'lg'an fanetikaviy farqlarni yashirib turar edi, ya'ni ayrim shevalarning aytilishig'a qarab o'zgaradigan so'zlar mazkur alifba bo'yicha hammasi bir shaklda yazilar edi. Masalan, eranlashg'an shevalarda "soz", eranlashmag'an shevalarda "söz" deb aytiladigan "söz" butun shevalar uchun سوز shaklida yazilar edi. "و" harfi uchun ham yo'g'an, ham ingichka yazilar edi" [9].

Bunday holatni Abdulla Alaviy ham ta'kidlaydi: "Hazirg'i yangi imlada alti sayita yazilsa ham, to'qquz tavushni ifada qiladur, bunda juft tavushlar uchun bittadan alomat aling'andir ("alif-hoyi havvaz" bundan mustasna). Agar alti sayita bo'lsa edi,

biz “bo‘lg‘an”, “bo‘lgan” so‘zlarini yazishda farq qilmas edik. Biz bu imlamizda tatarlarda bo‘lg‘an kabi olti harf bilan to‘qquz tavush ko‘rsatamiz” [10].

Yuqoridagi holatni o‘zbek tilshunosligining endi shakllanayotgani, hali o‘zbek tili fonetikasi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmagani, unli, undoshlar bo‘yicha ilmiy xulosalar bera oladigan tilshunoslar yetishib chiqmagani bilan izohlash mumkin.

To‘g‘ri, jadidlar boshqa turkiy tillardagi kabi o‘zbek tilida ham singarmonizm qonuni bor ekanligini, unlilarning yo‘g‘on-ingichkalikka bo‘linishini e’tirof etganlar. Ehtimol, har bir yo‘g‘on-ingichka unlilarga alohida shakl olinishiga qiyinchiliklar yuzaga kelgandir, shuning uchun ham 6 unli bilan tildagi barcha unlilarni ifodalashga harakat qilganlar.

Risolada yot so‘zlarga ham alohida bo‘lim ajratilgan. Arab va fors tiliga xos bo‘lgan 9 ta harf (ث, ح, ع, ظ, ص, ط, ذ, ز, ط) misollar bilan tushuntirilgan [7:7]. Yot harflar masalasida ham jadidlar o‘rtasida yagona fikr yo‘q edi. Ashurali Zohiriy, Munavvar qori kabi ziyolilar turkiy so‘zlarni eshitilgancha yozish, ya’ni unlilarni ham yozuvda ifoda etishni yoqlagan holda, arabcha so‘zlarni asl holicha, ular qaysi harflar bilan yozilgan bo‘lsa, o‘zgartmay yozishni talab qilar edilar. “Jumladan, harflar to‘g‘risida eng oldin alarni ikkiga bo‘lub, yot turli ostida ataydurlar. Yot harf deganlari arabcha, forscha, ruscha so‘zlarda ishlatilaturg‘on ع غ ظ ط ض ص ر ث ذ harflari bo‘lub bularning qo‘noq (mehmon) bo‘lg‘onliklari uchun turkcha harflardan yuqori o‘run berib turkcha uchun kelaturg‘on kalakalarning boshlarida sinmasliklarini istaydurlar” [11].

Fitrat, Elbek kabi bir guruh jadidchilar bunga qarshi chiqadilar, yot harflar ham milliy imlo qoidalariga bo‘ysunishi lozimligini ta’kidlaydilar: “Shuning uchun to‘g‘ridan to‘g‘ri yot harf degan shul to‘qqiz harflarni butunlay oradan chiqarib, qo‘noqlarg‘a ham turkcha kiyim kiyintiru va olarg‘a turkcha odat (qiliq)larni tushuntiru kerakdir. Bu choqda bizning imlodag‘i ko‘p bir darajada qulaylashqon bo‘ladir” [1:6].

“Tutash-uzuk harflar” bo‘limida arab yozuvidagi har ikki tomondan qo‘shiluvchi (muttasil) hamda bir tomondan – o‘zidan oldingi harfga qo‘shiluvchi (munfasil) harflar xususida so‘z yuritilgan.

Yuqorida qayd qilinganidek, jadidlar barcha turkiy tillar uchun xos bo‘lgan singarmonizm qonuniyatini o‘zbek tilida ham mavjudligini e’tirof etadilar. Bu qonun risolada *qalinliq va ingichkalik* deb yuritilgan. U nazariy qoida sifatida emas, ularning imlo qoidasi uchun keltirishadi. Bu qonun uchun asos bo‘ladigan asosiy tamoyil old qator va orqa qator unlilar uyg‘unligi ular uchun ma’lum bo‘lgan, lekin u o‘z davriga

va o'sha davr tilshunoslik an'anasi asosida tushuntirilgan, ya'ni bu qonunni tushuntirishda quyidagi atamalardan foydalanilgan:

Qalin so'z. Bu orqa qator unlilardan iborat bo'lgan so'zni bildiradi.

Ingichka so'z. U old qator unlilardan iborat bo'lgan so'zni anglatgan. Shunga ko'ra "turkcha so'zlar qalin yo ingichka bo'lur" deb izohlashadi.

"Qalin so'z":

birinchi bo'g'inda orqa qator *ā* unlisi qatnashganda ("birinchi bo'lagida to'la ustun qatnashsa") hosil bo'lishi aytiladi;

so'zda q, g', x undoshlaridan biri qatnashganda ham orqa qator unlilari uyushishi ko'rsatiladi.

"Ingichka so'z":

birinchi bo'g'inda *ä* unlisi kelganda ("birinchi bo'lagida to'la ustun");

birinchi bo'g'inda *e, i* unlilari qo'llanganda ("birinchi bo'lagida to'la ostun");

g, k undoshlari ishtirok etgan so'zlar *ingichka* bo'lishi aytiladi [7:16].

Bu qaydlar ifoda usulidan qat'i nazar, hozirgi singarmonizm qoidalariga mos keladi [12:185], lekin, albatta, hozirgi singarmonizm qonuni xususiyatlarini to'la qamrab olgan degan so'z emas. Bugungi o'zbek tilshunosligida ham bu asarda qo'llangan qalinlik-ingichkalik termini ba'zan uchrab turibdi, lekin u asosiy termin sifatida qo'llanayotgani yo'q. Bu qonunning hayotiyiligiga jiddiy e'tibor qaratishmagan o'rinlar ham bor. Jumladan, "Atif sig'alarining yoziluv (so'z shakllarining yozilishi)" sarlavhasi ostidagi -b, -ib, -ub affiksli ravishdoshlarni izohlashda *borib, berib* (transkripsiyada *barib, berib*) so'zlaridagi *i, i* unlilarini old qator, *yugurub, qo'shulub* (transkripsiyada *yügürüb, qoşulub*) so'zlaridagi *u, ü* unlilarini ham old qator sifatida izohlaydilarki, bu singarmonizm qonuniga xilof, chunki *borib* so'zidagi *i* unlisi singarmonizm qonuniga binoan orqa qator, *berib* so'zidagi *i* esa old qator unli bo'lib, ular asarda "ingichka ostun", ya'ni old qator unli deb qaralgan. *Yugurub, qo'shulub* so'zlarida ham ravishdosh tarkibidagi u "ingichka utru", ya'ni old qator unli deb tushunilmoqda, balki *yugurub* so'zidagi u old qator, *qo'shulub* so'zidagi u orqa qator ekanligini ta'kidlagan bo'lar edik. Bu jihatdan avval o'zlari ta'riflagan singarmonizm qonunini saqlamaganligi ma'lum bo'ladi.

Xulosa

"Chig'atoy gurungi" tomonidan yaratilgan "Bitim yo'llari" risolasini o'zbek adabiy tili imlo qoidalarini yaratishdagi ilk tajriba sifatida qabul qilish mumkin. Albatta, har qanday yangi ishning yutuqlari bilan birga, kamchiliklari, mulohazali o'rinlari bo'ladi, buni yuqorida ko'rib o'tdik. Asar boshida mualliflar uning keyingi ishlarga turtki bo'lishi va bu risoladan yuksakroq imlo asarlari yaratilishini tilab, bu

ishlarini qo'llashni bildirib o'tishgan: "Til bilan yozuvimizni belgili bir yo'lda qo'yib yuksaltmak uchungina qurilgan "Chig'atoy gurungi" ishongan dalillariga tayanib shul "Bitim yo'llari"ni o'rta o'tdi. "Bitim" (imlo) to'g'risida so'ng so'zini biz so'yladik, bundan so'ngra bu to'g'rida kimsa so'ylay olmas demaymiz. Bizning so'zimiz shudir: bitim to'g'risida ochiq so'ylamak yo'lini ochdik, neki bitimning todini (mazasini) qochirdiq. Bundan so'ngra biznikidan to'g'riroq, biznikidan yaxshiroq bitim yo'llarini kim ko'rsatsa, qo'lini o'pmoqqa tayyorman".

Bu risoladan so'ng Elbekning "Yozuv yo'llari" asari yozildi. 1926-yilda dastlabki imlo qoidalari ishlab chiqilib, "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalida e'lon qilindi. Qayum Ramazon tomonidan 1931-va 1935-yillarda "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" risolalari chop etildi. Shu tariqa o'zbek adabiy tilining imlo qoidalari shakllanib bordi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожига Элбекнинг роли. Филол. фан. номз.... дисс... – Тошкент, 2002.
2. Ashurali Zahiriy. Imla. – Qazan: "Umid" tipo-litografiyasi, 1916 (arab yozuvida).
3. Элбекнинг тилшуносликка оид асарлари (Тўпловчи: Ш. Бобомуродова). – Тошкент, 2001.
4. Qayum Ramazan. Maktablarimiz va o'zbekcha darslik. – Tashkent // Turkistan, № 201, 1923 (arab yozuvida).
5. Ashirboyev S., Azimov I. "Chig'atoy gurungi" va imlo. Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar. Toshkent, 2022.
6. Жамолхонов Х., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. I китоб. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2017.
7. Bitim yo'llari. – Toshkent, 1919 (arab yozuvida).
8. 1921-yil yanvar oyida bo'lg'an birinchi o'lka qurultoyining chiqarg'an qararlari. Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti, 1922 (arab yozuvida).
9. Bag'danova M. (1926). Latin asasida tuzilgan o'zbek layihalarining tarixiga bir qarash. – Tashkent // Alanga, 1926. – № 4.
10. O'zbek yangi alifbasini tuzishda asoslar. (Matiriyalardan to'plab tuzguchi: Abdulla Alaviy). Samarqand – Tashkent, 1927 (arab yozuvida).
11. Elbek (1920). Imla masalalari. – Tashkent // Ishtirakiyun, 1920 (arab yozuvida).

12. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ МОДЕЛІ

Сапарғали Көркем., Аллажар Меруерт –

6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 4-курс студенттері

Ғылыми жетекшісі - *Бақберген Роза Қожабайқызы*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан/Алматы

Аннотация. Қазақ тілінен инклюзивті білім беру жүйесі – ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың ана тіліне құрметін арттырып, ұлттық құндылықтарымызды меңгеруіне мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: Инклюзивті білім беру, ұлттық модель, инклюзивті мәдениет, педагогтардың біліктілігі, халықаралық тәжірибе.

Аннотация. Инклюзивное образование с казахского языка - это возможность обучающимся, нуждающимся в особом образовании, проявить уважение к родному языку и овладеть национальными ценностями.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, национальная модель, инклюзивная культура, квалификация педагогов, международный опыт.

Abstract. Inclusive education from the Kazakh language is an opportunity for students in need of special education to show respect for their native language and master national values.

Keywords: Inclusive education, national model, inclusive culture, qualification of teachers, international experience.

Инклюзивті білім беру – бұл ерекше қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру процесіне қосу ғана емес, сонымен бірге қоғамның инклюзивті құндылықтарды қабылдауын қалыптастыруға бағытталған кең ауқымды педагогикалық және әлеуметтік бастама. Қазақ тілінен инклюзивті білім беру жүйесі – ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың ана тіліне құрметін арттырып, ұлттық құндылықтарымызды меңгеруіне мүмкіндік береді.

Инклюзивті білім беру жүйесі әлемнің көптеген елдерінде табысты жүзеге асырылуда. Мысалы, Финляндия, Швеция, Норвегия сияқты Скандинавия елдері бұл салада жоғары нәтижелерге қол жеткізді. Бұл елдерде ерекше қажеттіліктері бар балалар жалпы білім беретін мектептерде оқиды, ал оқыту процестері арнайы бағдарламалармен және педагогикалық қолдау жүйелерімен қамтамасыз етіледі.

Қазақстан халықаралық тәжірибені қабылдай отырып, инклюзивті білім берудің ұлттық моделін қалыптастыруға ұмтылуда. 2020-2025 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында инклюзивті білім беруді кеңейту басым бағыт ретінде белгіленді. Бұл бағдарламаның мақсаты – ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға арналған қолайлы оқу ортасын құру, педагогтардың біліктілігін арттыру және оқу бағдарламаларын бейімдеу. Алайда халықаралық тәжірибені толықтай көшіріп алу мүмкін емес. Себебі әр елдің өзіндік мәдениеті, тарихы, тілдік ерекшеліктері бар. Сондықтан Қазақстан үшін маңызды мәселе – инклюзивті білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру, ол қазақ халқының ұлттық құндылықтарына негізделуі тиіс.

Инклюзивті білім беру – бұл ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға тең мүмкіндік беретін білім беру жүйесі ғана емес, сонымен қатар әр баланың тұлғалық, рухани-адамгершілік дамуына бағытталған маңызды әлеуметтік институт. Бұл жүйе әлемдік тәжірибеден алынған қағидаларға ғана емес, әр халықтың ұлттық құндылықтарына да сүйенуі тиіс.

Қазақ тілін инклюзивті оқытудың ұлттық моделі – бұл әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға тең мүмкіндік беретін, олардың тілдік, мәдени, әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерін ескеретін жаңа жүйе. Білім берудің ұлттық моделі рухани ұлттық құндылықтарға, қазақ тілінің тарихи-мәдени рөліне, сондай-ақ инклюзивті білім берудің халықаралық стандарттарына негізделген. Білім берудің ұлттық моделінің мақсаты – әрбір білім алушының тұлғалық дамуын, зияткерлік әлеуетін, әлеуметтік интеграциясын және ұлттық бірегейлігін қалыптастыру [1].

Инклюзивті білім берудің ұлттық моделі Қазақстанның көпэтносты қоғамында ерекше маңызға ие. Себебі бұл модель қазақ тілін тек тілдік дағды ретінде ғана емес, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды құралы ретінде қарастырады. Қазақ тілін меңгеру арқылы оқушылар ұлттық мәдениетті, салт-дәстүрді, тарихты түсініп, өз тамырларымен байланысын нығайтады. Ұлттық құндылықтар негізінде білім беру ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін маңызды, өйткені олар қоғамнан шет қалмай, толыққанды мүшесі болуға мүмкіндік алады.

Инклюзивті білім беру мәселелері халықаралық және отандық деңгейде зерттеушілердің назарында. ЮНЕСКО мен БҰҰ-ның құжаттары инклюзивті білім беруді қоғамның дамуының негізгі өлшемдерінің бірі ретінде қарастырады. Шетелдік ғалымдар (Т. Бут, М. Айсен, Д. Митчелл) инклюзивті білім беру

жүйесінің педагогикалық және психологиялық аспектілеріне баса назар аударса, отандық зерттеушілер (Қ. Құдайбергенова, Б. Айтмұхамедова, А. Сарбасова) бұл тақырыпты Қазақстанның білім беру жүйесінің ерекшеліктері тұрғысынан қарастырған. Қазақ тілі пәні бойынша инклюзивті білім беруді ұйымдастыру мәселесі соңғы уақытта қарастырылып отырғанымен, бұл тақырыптың зерттелу деңгейінде әлі де ғылыми және әдістемелік шешімдерге қажеттілік туындап отыр.

Инклюзивті білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру Қазақстанда мемлекеттік деңгейде бағдарлы ұйымдастырылуда. ҚР «Білім туралы» Заңында ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алу құқықтары бекітілген. 2020-2025 жылдарға арналған білім беру мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы инклюзивті білім беруді кеңейтуге бағытталған. Десек те, заңнамалық негіздерге қарамастан, қазақ тілін оқытуда инклюзивті әдістерді толыққанды енгізу жоғары деңгейде болмай отыр.

Инклюзивті білім беру моделі ұлттық құндылықтарға негізделгенімен, ол халықаралық тәжірибелермен көбірек үйлеседі. Мысалы, ЮНЕСКО-ның инклюзивті білім беру принциптері білім берудің теңдігін, қолжетімділігін және сапасын қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстан да осы халықаралық стандарттарды қабылдап, ұлттық контексте тиімді бейімдеп отыр. Бұл қазақ тілін оқытуда да өз көрінісін табады [2].

Инклюзивті білім берудің ұлттық моделі ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың ғана емес, жалпы білім беру жүйесінің сапасын арттыруға ықпал етеді. Қазақ тілінен ұлттық білім беру моделі ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға, олардың өзін-өзі бағалауын арттыруға және қоғамда өз орнын табуға көмектеседі. Мұндай тәсіл бүкіл білім беру жүйесінің гуманизациялануына, яғни оқушының тұлғасына бағытталған оқу ортасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақстанда инклюзивті білім беруді дамыту бағытында нақты қадамдар жасалып жатыр. Алматы, Астана және басқа да ірі қалаларда инклюзивті білім беру ресурстық орталықтары құрылды. Бұл орталықтар мұғалімдерге әдістемелік қолдау көрсетіп, ерекше қажеттіліктері бар оқушыларға психологиялық-педагогикалық көмек ұсынады. Сонымен қатар, мектептерде инклюзивті білім беру кабинеттері ашылып, оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделген оқыту ортасы жасалуда.

Қазақ тілін инклюзивті оқытудың ұлттық моделін тиімді енгізу үшін қоғамда *инклюзивті мәдениетті* қалыптастыру қажет. *Инклюзивті мәдениет* –

ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылардың психологиялық қауіпсіздігі мен психологиялық әл-ауқатын, сонымен бірге жайлылық пен денсаулықты сақтауды қамтамасыз ететін қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудегі құндылықтар жүйесі. Бұл мұғалімдер мен ата-аналардың көзқарасын өзгертіп, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды қабылдау деңгейін арттырады. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру мәселелерін шешу үшін үкіметтік емес ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің және халықаралық ұйымдардың ынтымақтастығы маңызды.

Жалпы білім беру мекемелерінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушылар жөнінде мәліметтер қоры соңғы уақытта ғана жинақталып, арнайы порталда қарастырыла бастады. Еліміздегі білім беру жүйесінде «ҚР инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық білім беру тәсілдері» білім беру бағдарламасында мүмкіндігі шектеулі балаларды, шетелден келгендерді, босқын балаларды, сандық жағынан аз ұлттардан шыққан отбасының балаларын және де қоғамдық социалдық икемделуге қиындығы бар, яғни олардың санатына жетім балалар, виктимді балалар, девианттық мінез-құлық танытатын балалар, отбасы жағдайымен салыстырғанда социалдыпсихологиялық және социалды-экономикалық деңгейі төмен балалар жатады. Бұл аталған топтағы балаларды оқытуды талдай келе, ерекшеліктерін ескере қолайлы орта туғызып, содан соң білім беруге арналған сабақтарды өткізуге болады деген тұжырым шығарылды [3, 31].

Қазақстандағы инклюзивті білім беру жүйесі көбінесе халықаралық тәжірибелер мен стандарттарға сүйенеді. Бұл, әрине, инклюзивті білім беруді дамытуда маңызды қадам болып табылады. Дегенмен, шетелдік модельдер жергілікті ұлттық ерекшеліктерді, мәдени құндылықтарды және қазақ қоғамының тарихи-әлеуметтік контекстін толық ескере алмайды. Сондықтан, қазіргі таңда ең өзекті мәселе – инклюзивті білім берудің қазақ ұлттық моделін қалыптастыру және оны әлемдік тәжірибеге тиімді интеграциялау қажеттілігі. Еліміздің білім беру жүйесінде инклюзивті білім беруді дамыту маңызды стратегиялық бағыттардың бірі болып отыр. Бұл бағыттағы басты міндет – ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың сапалы білім алу құқығын қамтамасыз ету. Алайда, осы салада кездесетін күрделі мәселелердің бірі педагогтардың кәсіби дайындық деңгейінің жеткіліксіздігі ғана емес, сонымен қатар оқыту процесінің нақты қазақ ұлттық моделіне негізделмеуі болып табылады.

Ұлттық модельдің қажеттілігі неде? Қазақ қоғамында тіл – тек

қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттық сана-сезімді қалыптастырушы, мәдени кодты сақтаушы маңызды фактор болып табылады. Ы. Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев сияқты қазақ зиялыларының еңбектері ұлттық педагогикалық ойдың тереңдігін көрсетеді. Олар баланы оқытуда ұлттық құндылықтарды, ана тілінің маңыздылығын және мәдени мұраны сақтаудың қажеттілігін атап өткен. Бүгінгі таңда осы идеяларды инклюзивті білім беру моделіне енгізу аса маңызды. Бұл зиялылардың еңбектері қазіргі инклюзивті білім беру жүйесінің теориялық-әдіснамалық негізін құрайды.

Ыбырай Алтынсариннің: *"Халық мектептері – халықтың келешегі. Білімді ел ғана биікке көтеріледі"*, - деген қағидасы инклюзивті білім берудің негізін құрайды [5.6]. Ы.Алтынсарин – білім беру жүйесінде теңдік пен әділеттілік ұстанымын ұстанған тұңғыш ағартушы ғалым. Ағартушының педагогикалық идеялары қазіргі білім алудың ұлттық моделі аясында үйлесімін тауып, инклюзивті саясатпен үндеседі. Ы. Алтынсарин ашқан мектептерде әлеуметтік жағдайы әртүрлі балаларға тең мүмкіндіктер берілді. Бұл тәжірибе бүгінгі инклюзивті сыныптарда ерекше қажеттіліктері бар балалар мен жалпы білім алушылардың бірге оқуына негіз болады. Оның *«бәріне арналған мектеп»* идеясы инклюзивті білім берудің басты қағидаларына – қолжетімділік, теңдік және сапалы білім алу құқықтарына сәйкес келеді. Алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибелерде де осы идеялар көрініс табады. Мысалы, Скандинавия елдеріндегі инклюзивті білім беру жүйесі Ы.Алтынсариннің қағидаттарына ұқсас – білім беру теңдікке, әділеттілікке және әлеуметтік интеграцияға негізделген.

Ахмет Байтұрсынұлының: *"Баланың білім алуы оның ана тілін меңгеруінен басталады. Тіл – ұлттың жаны"*, - деген сөзі қазақ тілін оқытудың инклюзивті моделінің өзегін құрайды [6.8]. Ұлт ұстазы даналық тұжырымында тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттық бірегейлікті қалыптастырушы негізгі фактор екендігін көрсетеді. Ана тілі арқылы бала өзінің ұлттық болмысын, мәдениетін, дүниетанымын қалыптастырады. Инклюзивті білім беруде бұл қағида ерекше маңызды, себебі ерекше қажеттіліктері бар балалар да ана тілі арқылы ұлттық сана-сезімін дамытуы керек. А. Байтұрсынұлының әдістемесі тілдік дағдыларды дамытуға ғана негізделмей, білім алушылардың когнитивті және тұлғалық дамуына бағытталған. Салыстырмалы түрде қарастырсақ, қазіргі халықаралық инклюзивті білім беру стандарттары да оқушының ана тілін сақтаудың маңыздылығын мойындайды.

А.Байтұрсынұлының ұлттық контексте жасаған тұжырымдамалары қазақ тілін оқытуда мәдениетаралық ерекшеліктерді тереңірек қамтиды, инклюзивті білім беруде лингвомәдениеттанымдық құзыреттілікті жетілдіруді мақсат етеді.

Жүсіпбек Аймауытовтың: *"Тәрбие баланың жаратылысына қарай берілуі керек. Біреуге қатты сөз әсер етсе, біреуге жұмсақ сөз өтімді болады"*, - деген пікірі инклюзивті білім беруде ерекше қажеттіліктері бар балаларға жеке көзқараспен қараудың маңыздылығын көрсетеді [7.39].

Ұлттық психологияның негізін салған ғалымның айтқан тұжырымы инклюзивті білім берудің негізгі қағидаларының бірі – *дифференциалды оқыту принципімен үндеседі*. Қазақ тілі грамматикасын коммуникативтік-танымдық психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жеке оқыту стратегиясын құру – инклюзивті білім берудің табысты болуының кепілі. Ж.Аймауытовтың идеялары оқыту үдерісінде эмпатияны, эмоционалдық қолдауды және жеке көзқарасты қамтамасыз ету қажеттілігін баса көрсетеді. Бұл тәсіл оқушылардың өзін-өзі бағалауын арттырып, олардың әлеуметтенуіне оң әсер етеді. Халықаралық деңгейде бұл идеялар инклюзивті педагогикадағы *«Оқушыға бағытталған оқыту» (student-centered learning)* моделіне сәйкес келеді.

Қазақ зиялыларының педагогикалық идеялары қазіргі инклюзивті білім беру жүйесінің ұлттық моделін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ахмет Байтұрсынұлы тіл арқылы ұлттық сана қалыптастырудың маңыздылығын көрсетсе, Ыбырай Алтынсарин білім берудің теңдігі мен қолжетімділігін насихаттады. Жүсіпбек Аймауытов әр баланың психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажеттігін дәлелдесе, Мағжан Жұмабаев ұлттық сананы тәрбиелеудің маңызын атап өтті.

Бұл айтылған тұжырымдар халықаралық инклюзивті білім беру стандарттарымен де үйлеседі. Қазақ зиялыларының құнды тұжырымдамалары ұлттық мәдениетті, ана тілін және тарихи-әлеуметтік контексті ескере отырып, инклюзивті білім берудің тиімді моделін құруға мүмкіндік береді. Ғалымдарымыздың әдіснамалық зерттелері Қазақстандағы инклюзивті білім беру жүйесін әлемдік деңгейге көтеруге ықпал етеді.

Қазақстанда инклюзивті білім берудің нормативтік-құқықтық базасы қалыптасқанымен, ұлттық үлгідегі әдістемелік нұсқаулықтар мен бағдарламалар әлі де толықтыруды қажет етеді. Педагогтардың көпшілігі шетелдік тәжірибеге негізделген курстардан өтеді, дегенмен бұл курстарда қазақ тілін аксиологиялық бағытта оқыту, ұлттық психология мен менталитет мәселелері жеткілікті

дәрежеде қарастырылмайды. Нәтижесінде, қазақ тілінен инклюзивті білім берудің мазмұны ұлттық құндылықтарды меңгеру мәселесін толық қамти бермейді.

Инклюзивті білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру тек ішкі қажеттілік емес, сонымен қатар халықаралық тәжірибеге ұлттық үлгіні интеграциялау үшін де маңызды. Әлемдік білім беру жүйесінде әр ел өзінің ұлттық ерекшеліктеріне негізделген инклюзивті модельдерін жасап, оларды халықаралық стандарттармен үйлестіреді. Мысалы, Финляндия, Жапония және Оңтүстік Корея өздерінің ұлттық мәдениеттерін сақтай отырып, табысты да жүйелі білім беру жүйелерін қалыптастырды. Қазақстан да осы бағытта ұлттық құндылықтарға негізделген инклюзивті модельді дайындап, оны жаһандық тәжірибеге енгізуі тиіс.

Ұлттық модельді интеграциялаудың жолдары:

- *Ұлттық педагогикалық мұраны қайта қарастыру:* Қазақ зиялыларының еңбектерін қазіргі білім беру талаптарымен үйлестіріп, инновациялық технологиялар негізінде дамыту қажет.
- *Педагогтарды ұлттық контексте дайындау:* Мұғалімдерді даярлау бағдарламаларына ұлттық мәдениет, тілдік ерекшеліктер мен психологиялық факторларды енгізу.
- *Білім беру бағдарламаларын бейімдеу:* Қазақ тілінен инклюзивті білім беруде ұлттық дәстүрлерді, фольклорды, тарихты пайдалану арқылы оқыту мазмұнын жаңарту.
- *Халықаралық тәжірибемен интеграция:* ЮНЕСКО, БҰҰ және басқа да халықаралық ұйымдардың стандарттарын ұлттық модельмен үйлестіру.

Ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы – ХХ ғасыр басында қазақ тілінің ғылыми грамматикалық негізін қалаған және тіл үйретудің ұлттық әдістемесін жасаған ғалым. Тіл білімі ғылымының негізін салған ғалымның «Тіл – құрал» (1914), «Оқу құралы» (1912) еңбектері тіл үйренушілердің таным деңгейіне сай грамматиканы қарапайым тілмен, жүйелі, сатылап үйретудің үлгісін көрсетті.

А.Байтұрсынұлының: «Бала оқытқандағы әдіс – оқушының мінезіне, ұғымына қарай ыңғайлау» деген пікірі инклюзивті оқытудың жеке траекторияға негізделетін заманауи талаптарымен үндеседі. Ғалым тіл арқылы білім беру – баланың тұлғалық дамуын қамтамасыз етудің негізгі құралы екенін терең түсінген. ««Тіл – құралымен» балаларды оқытқанда, һәр қағида я ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен қағида я ережеге келетін жерлерін балаларға таптыртып,

басқалардан айыртып үйрету. Солай бірнеше ірет істеп көрсеткеннен кейін балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері айыруға дағдыланады. Сонан соң балалар дағдыланып, үйреніп болды ғой дегенде, нық біліп болған болмағанын байқау керек, сынау керек. Сынағанда үйренген қағида я ережелерді орнына келтіріп жаза ала ма? Жаза алмай ма? Соны сынау. Сондықтан мұғалім балалардың үйренген қағидасы, ережесі келетін сөздерді, ауыздан жаздыру тиіс. Яки, кітапшадағы жорта қате жазып қойған сөздерді дұрыстап жаздыру тиіс. Бір қағида я ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында жұмсай білгеннен кейін ғана келесі қағида я ережені үйрету» [6, 6] – деп Ахмет Байтұрсынұлы бұл сөзінде тіл үйретудің бірізді, практикалық әрі бала танымына сай тиімді әдісін сипаттайды. Ол грамматикалық ережелерді жаттап алуға емес, нақты сөйлемдер арқылы түсініп, сол ережені қолдануға үйрету керектігін айтады. Балаларға ережені өз бетімен табуға, сөйлемнен бөліп көрсетуге мүмкіндік беру – олардың ойлау қабілетін дамытады. Мұғалім әр қағиданы толық меңгермейінше келесі тақырыпқа өтпеуі тиіс, бұл — инклюзивті білімдегі сатылап, бейімдеп оқыту принципіне сәйкес келеді.

Қазақ тілін инклюзивті білім беру мазмұнына бейімдеу тек тіл үйрету әдістемесі шеңберінде шектеліп қалмайды, бұл – ұлттық мәдениетті, құндылықты, тілді қолжетімді формада жеткізу арқылы баланың рухани және әлеуметтік әлеуетін дамыту жолы. Тіл арқылы тұлғаның сөйлеу, түсіну, қарым-қатынас жасау дағдылары ғана емес, оның ойлау жүйесі, ұлттық дүниетанымы қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілі мен инклюзивті білім берудің арасындағы өзара байланыс тек теориялық қана емес, сонымен қатар практикалық, әдістемелік, әлеуметтік маңызға ие. Мемлекеттік тілде сапалы және бейімделген білім беру – Қазақстан қоғамындағы барлық баланың, соның ішінде ерекше қажеттілігі бар баланың толыққанды мүшесі ретінде қалыптасуының да негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР БҒМ, 2020. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/1907?lang=kk>.
2. ЮНЕСКО-ның «Барлығына арналған білім» нұсқаулығы. URL: <https://unesdos.unesco.org/ark:/48223/pf0000370705>.

3. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне инклюзивті білім беру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы (2021ж.). URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000056>.

4. Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім академиясы, «Педагогтердің инклюзивті білім беру саласындағы нормативтік-құқықтыққұжаттарды орындауы бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2023ж.

5. Ы. Алтынсарин. Қазақ хрестоматиясы. Жалпы ред.басқ. С. Садырбаев. – 2-бас... -Алматы: Білім, 2007. -111 б.

6. А. Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. – Алматы, «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.

7. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Қызылорда: «Қазақстан» баспасы.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ОБРАЗДЫҚ-ФОНДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Г. Сагидолда

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан,

e-mail: asem963@mail.ru

Андатпа. Алтайтану, түркітану және моңғолтану салаларында арнайы зерттеуді талап ететін өзекті проблемалардың бірі – түркі (қазақ) және моңғол тілдерінің өзара байланысын, қарым-қатынасын фразеологиялық материалдар негізінде зерттеу болып табылады. Мақалада қазақ және моңғол тілдеріндегі тұрмыстық лексика ұйтқы болған этнографиялық фразеологизмдер лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан салыстырыла талданып, мал шаруашылығына, еңбек құрал-саймандарына, киіз үй жабдықтарына, киім-кешек, ыдыс-аяқ және т.б. қатысты тұрмыстық лексиканың қатысуымен жасалған фразеологизмдердің мағыналық - мазмұндық құрылымдарында, образдық-фондық негіздерінде орын алатын ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалады. Түркі (қазақ) және моңғол тілдерінде фразеологиялық деңгейде көрініс беретін ортақтықтар мен айырмашылықтарды пайда болдырған этномәдени фон түркілер (қазақтар) мен моңғолдардың өмір сүру салттарындағы, сан ғасырлар бойы жинақтаған өмірлік тәжірибелеріндегі, қоршаған ортасын тануы мен түйсінулеріндегі, қабылдауы мен игерулеріндегі, тұрмыс-тіршілік барысында жасаған пайымдауларындағы ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктермен сабақтастырылады.

Кілт сөздер. түркі тілдері, қазақ тілі, моңғол тілі, салыстырмалы фразеология, этнографизмдер, этнографиялық фразеологизмдер, ішкі форма, образ, образдық-фондық негіз, салт-дәстүр, жөн-жосын, дүние таным.

Аннотация. Одной из актуальных проблем, требующих специальных исследований в области алтаистики, тюркологии и монголоведения, является изучение взаимовлияний и взаимоотношений тюркского (казахского) и монгольского языков на основе фразеологического материала. В статье анализируются этнографические фразеологизмы в казахском и монгольском языках в лингвокультурологическом аспекте. В результате выявляются сходства

и различия в семантических и содержательных структурах, образно-фонových основах фразеологизмов с участием бытовой лексики, относящейся к животноводству, предметам и орудиям труда, применяемые в хозяйстве и промыслах, юрте и ее убранстве, посуде и в предметах домашней утвари, одежде. Общность и различия в образно-фонových основах фразеологизмов в тюркском (казахском) и монгольском языках соотносятся с общностью и самобытностью в образе жизни, жизненном опыте, накопленном тюрками (казахами) и монголами на протяжении многих веков,, в познании и восприятии, а также в освоении окружающей среды, в суждениях, выработанных в ходе быта.

Ключевые слова. тюркские языки, казахский язык, монгольский язык, сравнительная фразеология, этнографизмы, этнографические фразеологизмы, внутренняя форма, образ, образно-фоновая основа, обычаи, традиции, мировоззрение.

Abstract. One of the urgent problems requiring special research in the field of Altaic studies, Turkology and Mongolian studies is the study of mutual influences and relationships between the Turkic (Kazakh) and Mongolian languages based on phraseological material. The article analyzes phraseological units in the Kazakh and Mongolian languages, which contain vocabulary with ethno cultural content in the linguistic and cultural aspect. As a result, similarities and differences in semantic and content structures, figurative and background foundations of phraseological units with the participation of household vocabulary are revealed, the commonality and differences in the figurative and background foundations of phraseological units in the Turkic (Kazakh) and Mongolian languages correlate with the commonality and originality in the way of life; the life experience accumulated by the Turks (Kazakhs) and Mongols over many centuries; in cognition and perception, as well as in the development of the environment; in judgments developed during everyday life.

Keywords. Turkic languages, Kazakh language, Mongolian language, comparative phraseology, ethnography, ethnographic phraseological units, internal form, image, figurative background, customs, traditions, worldview.

Алтаистика, түркітану, моңғолтану сияқты ғылымдар үшін берері мол, маңызы зор бола тұра, әлі күнге бағыт-бағдары айқындалмай, кешеуілдеп жатқан салалардың бірі – түркі-моңғол салыстырмалы фразеологиясы. Бұл саланы қалыптастыру ісінің жандануы түркі тілдерінің лексика-фразеологиялық жүйесін өзара салыстыра зерттеумен, сондай-ақ, моңғол тілдерінің салыстырмалы фразеологиясын қолға алумен тікелей байланыста болатыны

сөзсіз. Бұл, әрине, жалпы түркілік және моңғолдық деңгейдегі келелі де кешенді зерттеулерді талап ететін аса ауқымды мәселе. Сөйтсе де түркі және моңғол тілдерінің фразеологиялық қазыналарында көзге ұрып тұрған ортақ дүниелердің бар екендігін көрсеткен, олардың қайсыбіріне тілдік талдау жасаған башқұрт ғалымы З.Г.Ураксиннің [1], ғалымы Р.Ғ.Сыздықованың [2], моңғол ғалымы Ш.Гаадамбаның [3] пікірлерін түркі-моңғол салыстырмалы фразеологиясы бағытында жасалған «алғашқы қадамдар» деп қабылдауға болады.

Түркі (қазақ) және моңғол тілдері фразеологиясы құрамында халықтың заттық-материалдық мәдениетін бейнелеп, күнделікті тұрмыс-тіршілігінің сан алуан қырларын танытатын тұрмыстық лексиканың қатысуымен жасалған фразеологизмдер көптеп орын алады. Заттық - мәдениетті таңбалаушы атаулар аясына адамның күнделікті өмірінде қолданылатын заттарының, бұйымдарының атаулары, сондай-ақ тұрмыспен тікелей байланысты күнделікті үй жағдайына, үй шаруашылығына байланысты сөздер жатады. Ғылыми әдебиеттерде күнделікті тұрмыста қолданылатын заттарға қатысты «этнографиялық лексика», «этномәдени лексика», «кәсіби лексика», «тұрмыстық лексика», «материалдық және рухани мәдениет лексикасы», «заттық - мәдениет лексикасы», «тұрмыстық терминдер», «кәсіби-тұрмыстық лексика» т.б. терминдер қолданылады.

Этнографиялық лексика – кез келген ұлттың материалдық және рухани мәдениетінің ерекшеліктерін сипаттауға арналған сөздердің жиынтығы. Материалдық мәдениетке қатысты этнографизмдерге, басқаша айтқанда этномәдени сипаттағы сөздерге киім-кешек, ұлттық зергерлік бұйымдар, тұрмыстық заттар атаулары жататын болса, рухани мәдениетке қатысты этнографизмдер ұлттық салт-дәстүр, ырым, жөн-жосын, мереке және т.б. атауларын қамтиды [4]. Ж.А.Манкеева материалдық мәдениетке қатысты этнолексика туралы: «көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болып табылады. Оның негізін құрайтын тұрмыстық лексиканың дені – ұлттық материалдық мәдениеттің реликті, әрі рухани байлығымыздың түбірі. Себебі, бұл жүйедегі сөздер тек атауыштық қана қызмет атқармайды. Қазақ тіліндегі заттық мәдениетке қатысты атаулар немесе тұрмыстық лексика қазақ халқының материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен тұрғын үй мүліктері, киім мен тұрмыс бұйымдарын әшекейлеуге қажет мұқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың халықтық қолөнер бұйымдарын бейнелейді. Ал олар – қазақ халқының материалдық қана емес, рухани да байлығының көрсеткіші»- дейді [2, 5-13 бб.].

Этнографиялық лексиканың қатысуы арқылы жасалған фразеологизмдердің мағыналық-мазмұндық құрылымын түркі-моңғолдық деңгейде салыстырудың маңызы зор. Себебі мұндай фразеологизмдердің фразажасам тетіктеріндегі, образдар жүйесіндегі, фразеологиялық мағынаның қалыптасу процесіндегі ұқсас тұстар мен айырмашылықтар көп жағдайда тарихи қалыптасқан дәстүрлі көшпелі мәдениеттегі ортақтықтар мен ерекшеліктерге жетелейді.

Қазақ және моңғол тілдеріндегі адамның сыртқы түр-тұлғасын, ішкі жан дүниесін, көңіл-күйін, іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын сипаттайтын, суреттеп атайтын фразеологизмдер құрамында **төрт түлік мал** (моңғолдар үшін **таван хошуу мал** «бес түлік мал») және мал ұстауға қажет құрал-саймандар (ер-тоқым, жүген, ноқта, шідер, сірге, бұйда, көген және т.б.) атауларына қатысты этнографиялық лексика көптеп кездеседі. Мұндай фразеологизмдер көп жағдайда ортақ мағына, ортақ образдық негіз бойынша сәйкестік түзеді. Мәселен, «бет-әлпетіне жарасымсыз етіп шоқшитып сақал қойған сүйкімсіз кісіні» қазақтар **теке сақал**, моңғолдар да **ухнан сахал** (сөзбе-сөз: «теке сақал») деп, «ешкімде қақ-соғы жоқ бейуаз, момын адам» дегенді қазақтар **қойдан қоңыр**, моңғолдар **хонь шиг хүн** (сөзбе-сөз: «қой сияқты жан») деп сипаттайды. Ал «**кімнің болса да айтқанына мойынсұнғыш, ез адам**» жайлы қазақтар **мұрнын тескен тайлақтай** десе, моңғолдар **дөрлүүлчихсэн бух шиг** (сөзбе-сөз: «сірге өткізген бұқадай»), **номхон морины ногт, догшин морины чөдөр** (сөзбе-сөз: «жуас аттың ноқтасы, асау аттың шідері») деп, «**ерсі, мінез, ебедейсіз қимылды**» қазақтар **тайлақ түйедей тайраңдау** десе, моңғолдар **тэмээ түйлчихсан юм шиг** (сөзбе-сөз: «түйе ойнақтағандай») деп, «**тіл ауызсыз, өңкиген біреу**» дегенді қазақ **аузын буган өгіздей**, моңғол тілі **хэлээ огтлуулсан үхэр шиг** (сөзбе-сөз: «тілін кескен сиырдай») деп бейнелеп жеткізеді. Қазақ тіліндегі **басынан жүгенін сыпырып қоя беру** моңғол тіліндегі **ногты нь толгойд нь эвхээд тавих** (сөзбе-сөз: «ноқтасын басына қайырып, жинап қою») фразеологизмдерін «**біреуге бостандық беру, өз еркіне жіберу**».

Қазақ және моңғол тілдерінде бірдей көрініске негізделіп, бірдей образ арқалайтын фразеологизмдерінің білдіретін мағыналарында айырмашылықтар да кездеседі. Мәселен, қазақ тіліндегі **ерін бауырына алу** мен моңғол тіліндегі **эмээлээ гэдсэнд авах** (сөзбе-сөз: «ерін ішіне алу») фразеологизмдері арқалаған образ бірдей («бауырында салақтаған ер-тоқымнан шошынған ат») болғанымен, білдіретін мағыналары басқаша: **ерін бауырына алу** – «**адамның бір нәрсеге қатты ашуланып, шала бүлінуі**», **эмээлээ гэдсэнд авах** – «**бетімен кеткен берекесіз бейбастық**».

Қазақ, моңғол халықтарының әрқайсысының ұлттық дүниетанымындағы өзіндік ерекшеліктерді бейнелейтін, салыстырылушы тілдерде бірі үшін келесісі фразеологиялық аналог қана бола алатын бейнелі тұрақты тіркестердің қатарына қазақ тілінде **шаңырақ**, ал моңғол тілінде **голомт** «қоламта» сөздері ұйтқы болған фразеологизмдерді жатқызуға болады. Шаңырақтың қазақтың рухани-мәдени әлеміндегі алатын орны, заттық - символдық мәні мен маңызы қазақ тіліндегі **қара шаңырақ, қара шаңырақ иесі, шаңырағы құлау, шаңырағына ат ойнату** т.б. көптеген фразеологизмдердің жасалуына арқау болған болса, моңғол тіліндегі фразеологизмдер құрамында **тооно** «шаңырақ» сөзі сан жағынан болсын, мазмұн жағынан болсын дәл қазақ тіліндегідей белсенділік танытпайды. Оның есесіне **голомт** «қоламта, от орны» сөзі қазақтың «шаңырақ» сөзі тәрізді өзінің символдық қасиетімен ерекшеленіп, көптеген бейнелі тұрақты тіркестердің жасалуына арқау болады, яғни «образдар галереясын» түзеді. Қазақ және моңғол халықтарының салт-дәстүрлеріндегі ортақтықты көрсететін бейнелі тұрақты тіркестер қатарына **«олжалы оралу» мағынасындағы** қазақ тіліндегі **қанжыға майлау** және моңғол тіліндегі **ганзага тосдох** (сөзбе-сөз: «қанжыға майлау»), **«құдалық рәсімінде күйеу тарапынан қалыңдықтың анасына берілетін тарту-таралғы»** дегенді білдіретін қаз. **сүт ақы** және моңғ. **өндгөн сүй** (сөзбе-сөз: «тұқым ақы»), **«жиі-жиі кіріп-шығып әбден мезі ету»** мағынасын білдіретін қазақ тіліндегі **босағанын борлату және** моңғол тіліндегі **босго борлох** (сөзбе-сөз: «босағаны боз ету (ағарту)») тәрізді фразеологизмдері жатқызуға болады. Ал «бұрын біреудің жары болған» деген мағынадағы қазақ тіліндегі **есік көрген, беті ашылған, моңғол тіліндегі үсээ хаглуулсан** (сөзбе-сөз: «шашын екіге жарғызған», яғни шашын ортасынан жарып, екі бөліп өрген») фразеологизмі екі халықтың салт-дәстүріндегі өзіндік ерекшеліктен хабардар етеді. Ал моңғол тіліндегі **дэр нийлэх хүн** (сөзбе-сөз: «жастық қосар адам»), **үүдий нь сөхөж, өрхий нь татах хүн** (сөзбе-сөз: «есігін түріп, түндігін тартар адам»), **тоонотой гэрт толгой холбох хүн** (сөзбе-сөз: «шаңырақты үйде бас қосар адам») фразеологизмдері «біреудің некелі жары, әйелі» ұғымына берілген бейнелі анықтамалар болып табылады.

Қазақ және моңғол тілдеріндегі киім-кешек, жіп-су, ыдыс-аяқ, от-ошақ маңы заттары сияқты күнделікті тұрмыстық лексиканың қатысуымен жасалған этнографиялық фразеологизмдердің образдық-фондық негіздеріндегі ортақтықтың өзінде жалпы-жалқы, көп-аз, көлемді-көлемсіз, кесек-уақ, т.б. бинарлық жұптардың актуализациялану деңгейі қылаң береді. Мәселен, «өте ыспар, оң қолы өнер әйел» мағынасындағы қазақ тіліндегі **бит қабығынан**

биялай тоқу және моңғол тіліндегі *харганын ноос түүж эсгий хийх* (сөзбе-сөз: «қарғаның жүнін жинап киіз істеу») фразеологизмінде биялай мен киіз, «*тәуекел ету*» мағынасындағы қазақ тіліндегі *белін бекем буыну* және моңғол тіліндегі *бүсээ чанга бүслэх* (сөзбе-сөз: «белбеуін қатты буыну») фразеологизмінде бел мен белбеу, «молшылық» мағынасындағы қазақ тіліндегі *ит басына іркім төгілген* және моңғол тіліндегі *хаяа хатавчаараа гарсан* (сөзбе-сөз: «ірге - босағадан шыққан») фразеологизмінде иттің басы мен ірге-босаға, «*түк қалдырмай сыпырып-сыйырып бәрін алып кету*» деген мағынада қолданылатын моңғол тіліндегі *хугархай тэвнэ, тасархай утас эс гээлгэх* (сөзбе-сөз: «сынық тебен, үзік жіп қалдырмау») және қазақ тіліндегі *ине сабақ жіп қалдырмау* образды фразеологизмінде тебен мен ине бинарлық оппозициялық жұп құрайды. Сол сияқты «ерлі-байлы екі адамның ортасында бола беретін аздаған кикілжіңді» қазақтар жалпы *ыдыс-аяқтың сылдырлауына* балайтын болса, моңғолдар *халбага (түннэн, түнжин) нь хагарах* (сөзбе-сөз: «қасығы (тегеші) сынумен») деп жеке заттардың сынуымен бейнелейді.

Көшпелілердің дәстүрлі дүниетанымының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын «Адам – киім» жүйесіндегі адамның белінен төменгі жағына киетін киімдердің (етік, дамбал, белшалғыш т.б.), олардың детальдарының (етек, ышқыр, байпақ, ұлтан, ұлтарақ, өкше т.б.) семантикалық статустарының төмендігіне, керісінше, белден жоғарғы жакқа киетін киімдердің, олардың детальдарының семантикалық статусының жоғары болуына көшпелілердің мифтік танымдағы «жоғары әлем-төменгі әлем» жұп символына қатысты халықтың ежелгі таным-түсініктерінің ықпалы зор.

Фразеологизмнің фондық негізінде тіл иесі этностың дүниені тануы мен қабылдауының концептуалды өрісіне, рухани-тұрмыстық-заттық мәдениетіне қатысты болып келетін дәстүрлі халықтық білім жүйесінің сан алуан салаларынан алынған жекеленген «эпизодтар» жатады. Бұл эпизодтардың семантикалық бір өріске енетіндері бірігіп келіп, тектес тілдік бейнелерді тудыратын біртұтас этномәдени фонды құрайды. Ортақ этномәдени фоннан өрбісе де, әр басқа образдар арқалаған, образдық, фондық, уәждік негіздері де әр басқа болып келген екі тілдің фразеологизмдері екі этностың (қазақ, моңғол) болмыс бітімдеріндегі қайталанбас даралық сипатты танытады, екі этностың әлем, күллі дүние-ғалам жайлы ұғым-түсініктеріндегі айырмашылықтарды көрсетеді. Бұл түсінік киім-кешек атаулаының қатысуымен жасалған фразеологизмдердің образдық-фондық негізінен айқын көрінеді. Мәселен, киімнің *етегі* – «көбеюдің», «туудың», «өнудің» символы. Етек образын

арқалаған фразеологизмдердің ішкі құрылымында **«Жер – Төменгі әлем»** архетипі, **«Жер – Ана (аналық)»** мифологемасы өмір сүреді. Осылардың әсерінен, яғни «төменгі», «жерлік», «аналық» дейтін символдық түсініктердің ықпалымен екі тілде де **етек образын** арқалаған фразеологизмдердің мағыналарына жағымсыз бағалауыштық реңкі үстемеленіп, фразеологизм көбінесе әйел затының жағымсыз іс-қылығын, жүріс-тұрысын, мінез-кұлқын бейнелеп атайды. Мәселен, қазақ жұрты **төмен етек** деп «әйел затының жаратылысына» күмәнмен қарайды, **салпы етек** деп «салақ әйелдің ісін» парықтайды, бала тумаған әйелдің балаға қатыгездігін байқаса, **етегі (пұшпағы) қанамазан** деп «әйел бедеулігін» айыптап та алады. Ал моңғол жұрты **богино ухаантай, урт энгэртэй** (сөзбе-сөз: «шолақ ақылды, ұзын өңірлі») әйел баласының сылбыр жүріс-тұрысын жаратпағанда **«сүйретілу, істеген ісі өнбеу»** мағынасындағы **хормойгоо чирэх** (сөзбе-сөз: «етегін сүйрету») деген, **«үйінде отырмайтын қыдырмашы, кезбені»** сөккенде **хормойд салхи орох** (сөзбе-сөз: «етегіне жел кіру») деген бейнелі атауларды қолданады.

Сонымен, қазақ және моңғол тілдеріндегі этнографиялық фразеологизмдерінің ішкі құрылымындағы этномәдени із-таңбаларды көшпелілердің дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеттерін, дүниетанымын танытатын тіл фактілері ретінде этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеуге болады.

Қазақ және моңғол тілдерінде ұқсас немесе бірдей образ арқалаған «идеялас» этнографиялық фразеологизмдерді тудырған ауқымды этномәдени фон ретінде мал шаруашылығына негізделіп, тұрақтанған көшпелі өмір салтын, дәстүрлі тұрмыстық және рухани мәдениеттегі ортақтықтарды көрсетуге болады. Басқаша айтқанда, қазақ және моңғол тілдеріндегі фразеологизмдерінің ішкі құрылымдарында сақталған этномәдени із-таңбалардағы ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді қазақтар мен моңғолдардың ұлттық мәдениеттерінің түп негізінде жатқан көшпелі өмір салтынан іздестіруге, бір кездерде біртұтас географиялық ареалда сапырылыса көшіп-қонған түркі-моңғол ру-тайпаларының бірлесе жасаған көшпенділер мәдениетіне қатысты этнолингвистикалық фактілер ретінде қабылдауға болады.

Әдебиеттер:

1. Ураксин З.Г. Образно-фондовая основа фразеологизмов алтайских языков //Тезисы докладов 29-ой сессии ПМАК. -М., 1986.
2. Сыздықова Р.Ф.Сөздер сөйлейді. -Алматы, 1994.
3. Гаадамба Ш.Монголын нууц товчооны судлалын зарим асуудал. -

УБ., 1990.

4. Юсупова А.Ш. Этнографическая лексика в татарско-русских и русско-татарских словарях татарского языка 19 века. Адрес статьи: www.gramota.net/materials/2/2008/2/58.htm

5. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: Филол. ғыл. докт. дис... – Алматы, 1997. – 282 б.

ЭТНОДЕФОРМАЦИЯЛЫҚ МОБИЛИЗАЦИЯНЫҢ ТАР ЖӘНЕ КЕҢ ШЕҢБЕРДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

П.М. АДиеВА

филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті (Қазақстан, Түркістан қ.),
e-mail: pakizat.adiyeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8871-1143>

Аннотация: Бұл мақалада этнодеформациялық мобилизация ұғымы жан-жақты қарастырылады. Этнодеформацияны әдебиетке алып келген ғалым Ж.Әбіл этнодеформацияны белгілі бір этносқа қарсы бағытталған, оның ұлттық болмысын, тарихи жадысы мен мәдениетін бұрмалау немесе жоюға бағытталған саясат пен идеологиялық әрекеттердің жиынтығы ретінде сипаттайды. Кеңестік дәуірдегі идеологиялық ұстанымдар, әсіресе, әдебиет пен өнер саласында этнодеформацияның қарқынды жүргізілген кезеңі ретінде талданады.

Мақалада **Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Әуезов, Б.Майлин** секілді қаламгерлердің шығармаларындағы кейіпкерлердің іс-әрекеті мен психологиясы арқылы ұлттық сананың күйреуін немесе оған қарсылықты аңғаруға болатыны айтылған. **Бейімбет Майлиннің «Раушан коммунист» повесі саяси сатиралық шығарма** ретінде талданып, жазушының ұлттық мүддені сақтауға тырысқан позициясы көрсетіледі.

Сондай-ақ, **этнодеформацияның кіші және үлкен шеңбері** ұғымдарына Ж.Әбіл көзқарастары арқылы тоқталып, ішкі және сыртқы этносаралық қатынастардағы ықпал ету тетіктері сарапталады. Түркі халықтарының тұтастығы мәселесіне де баса назар аударылып, **Мұстафа Шоқайдың** пікірлері негізге алынады.

Этнодеформациялық мобилизацияның кезеңдері, қозғаушы күштері, сондай-ақ ұлттық санадағы өздігінен қозғалыс процестері де арнайы сипатталады. Ж.Әбіл бұл мәселені **ұлттық сана, ұлттық идея және тарихи жады** тұрғысынан бағалаудың маңыздылығын алға тартады. Мақалада осындай талдауларға анализ жасалады.

Кілт сөздер: Этнодеформация, этнодеформациялық мобилизация, ұлттық сана, кеңестік идеология, ұлттық идея, әдебиет, саяси сатира, түркі бірлігі, тарихи жады

Этнодеформацияга қатысты терминдер мен ұғымдарды нақтылай келе, олардың кейбіріне қысқаша сипаттама беруге болады.

Этнодеформациялық жұмылдыру дегеніміз — белгілі бір этностың тарихи тамырын, этникалық негізін жоюға немесе оның өзіндік ұлттық санасын өзгертуге бағытталған мақсатты әрі кең көлемдегі идеологиялық ықпалдың көрінісі. Бұл үдеріс, әдетте, ірі державалардың өз құрамындағы кіші ұлттарға жүргізетін саясаты арқылы байқалады және ол сол мемлекеттің билік жүйесі мен идеологиялық бағытына тәуелді түрде жүзеге асады. Мәселен, Кеңестік жүйе өзінің таптық идеологиясымен қатар, құрамындағы түрлі этностардың ұлттық ерекшеліктерін жоюға, оларды ортақ кеңестік санаға бейімдеуге күш салды. Осы мақсатта этноформативтік сипаттағы жұмылдыру саясаты жүргізілді.

Аталған ұғымда "жұмылдыру" ұлттың санасына жасалған ықпалдың нәтижесінде оның іштей бөлшектенуі мен тарихи өзіндік болмысынан алшақтауын білдіреді. Яғни, бұл — алдын ала ойластырылған, мақсатты түрде іске асырылған санаға әсер ету формасы.

"Жұмылдыру дегеніміз-кез-келген нәрсені (біреуді) белсенді субжанрлық күйге тарту, оны қамтамасыз ету үшін күрделі, жатыр мойны міндетін сәтті орындау; құралдарды іс-әрекетке тарту, белгілі бір мақсатқа жету үшін барлық күштер мен құралдардың әрекеті" [1].

Диалогтық комедиядағы жаңашыл бағыт пен этноформативтік жұмылдыру өзара ықпалдасып, бір-бірінің әсерін күшейте түседі. Этнодеформациялық мобилизация тек ақпарат ағынын жеделдетіп қана қоймай, сонымен қатар дәстүрлі емес комедиялық үлгілердің көбейуіне де жол ашады. Бұл үдерістің дамуы шартты түрде екі түрлі кезеңге бөлінеді.

Бірінші кезең — ұлттық сананы жаппай оқыту, танымдық көзқарасты қалыптастыру секілді әрекеттер арқылы сипатталады. Бұл кезеңде ақпараттық және мәдени ықпал етудің жаппай сипаты көрінеді.

Ал екінші кезең — **Vido-6** деп аталатын инновациялық серпін арқылы жаңа, иммундық қасиетке ие динамикалық өзгерістерге көшу кезеңі болып табылады. Осы екінші кезең ерекше қауіпті саналады, себебі дәл осы тұста диалогтық комедияда жаңашыл бағыттар мен серпінді өзгерістер бір-бірімен үздіксіз бәсекеге түсіп, мәдени кеңістікте орын алмастыру үдерісі басталады.

Этнодеформациялық мобилизация барысында тұрақты басқарушы элементтердің орнына бейресми, дәстүрлі емес факторлар келіп, олардың өзара орын ауыстыруы байқалады. Мұндай өзгеріс жаңашыл екпіннің өзіндік

«иммунитетін» қалыптастырады. Бұл иммунитеттің негізін дәстүрлі емес үйлестіруші тетіктер құрайды.

Этнодеформациялық мобилизацияның алғашқы сатысында ұлттың зиялы қауымының бірлігіне соққы беру немесе оларды қысыммен бейтараптандыру секілді әрекеттер жүргізіледі. Бұл кезеңде ұлттық ой-сананың негізін құрайтын көшбасшыларға қарсы тікелей идеологиялық қысым жасалады. Мәселен, БК(б)П Орталық Комитетінің 1925 жылғы 18 маусымдағы "Партияның көркем әдебиет туралы саясаты", 1932 жылғы "Көркем әдебиет ұйымдарын қайта құру туралы" қаулыларының қай- қайсысы да этнодеформациялық мобилизация көріністерін шегіне жеткенше асқындыру бағытындағы өрескел шаралар. Бұл қаулылардың басты мақсаты - ұлттық идеяны күйрету, қазақтың ең алдыңғы қатарлы зиялыларын осы идеядан бездіру [2]. Кеңестік кезеңдегі этнодеформациялық мобилизация саясатының көркемөнер саласында жүргізілуінің арғы тарихы В.И.Лениннің "Партиялық ұйым және партиялық әдебиет" деп аталатын әйгілі мақаласынан басталады. Қазірде көптеген әдебиеттанушылар социалистік реализм көркемдік әдісінің теориялық негізін де аталған мақаладағы партиялық қағидалармен тығыз байланыстырып жүр [3]. Демек, этнодеформациялық мобилизация таптық (пролетарлық-Ж.Ә.) әдебиет жасау шаралары кезінде айрықша асқынып отырды.

Диалог комедиядағы жаңашыл бағыттар мен этноформативтік жұмылдыру бір-бірін өзара толықтырып, ықпалын күшейтеді. Этнодеформациялық мобилизация тек ақпараттық процесті жеделдетіп қоймай, сонымен бірге диалогтық комедия жанрында бұрын болмаған тың тәсілдердің, жаңа мазмұндық үлгілердің көбеюіне жол ашады.

Бұл құбылыстың дамуы екі негізгі кезеңмен сипатталады. **Бірінші кезеңде** этнодеформациялық мобилизация ұлттық санаға жаппай білім беру, үгіт-насихат жүргізу, көзқарас пен құндылықтарды жүйелі түрде өзгерту секілді әрекеттермен көрініс табады. Бұл кезеңде халықтың тарихи жады мен этникалық ерекшеліктерін әлсірету үшін ақпараттық және мәдени қысымдар белсенді қолданылады.

Екінші кезең – технологиялық және идеялық ықпалдың жаңа деңгейге өту уақыты. Бұл тұста заманауи, жылдам таралатын, эмоционалды иммунитет қалыптастыратын, жаңашыл мазмұндық құралдар белсенді енгізіледі. Бұл құралдарға әлеуметтік медиа, поп-мәдениет, бейнеөнімдер, интернет-коммуникация секілді бүгінгі ақпараттық дәуірдің басты элементтері жатады.

Осы кезеңде этнодеформациялық мобилизация тереңдей түсіп, диалог комедиядағы жаңаша ойлау мен баяндау үлгілері өзара үздіксіз бәсекеге түседі.

Мұндай жағдайда дәстүрлі түрде реттеуші болып келген факторлар әлсіреп, олардың орнын бейресми, тосыннан пайда болған ықпал ету тетіктері басады. Бұл орын алмастыру үдерісі жаңашыл идеялардың төтеп беру, яғни «иммунитет» қалыптастыру қабілетін күшейтеді. Бұл иммунитеттің негізі — дәстүрлі мәдени құрылымдарға бағынбайтын, альтернативті ойлау формалары.

Мобилизацияның бастапқы сатысында әсіресе зиялы қауым өкілдеріне, ұлттық сананың тірегіне айналған тұлғаларға қарсы идеологиялық қысым жасалады. Мұндағы мақсат — ұлттың алдыңғы қатарлы ойшылдарын бейтараптандыру немесе ыдырату. Бұл – кеңестік жүйенің қазақ зиялыларын қуғындау, тұтқындау арқылы жүзеге асырған идеологиялық шабуылдарының нақты мысалдарынан көрініс табады. Оған қазіргі заманғы ақпараттық экспансияларды (мысалы, TikTok, YouTube секілді платформалар арқылы тарайтын мазмұнның) жатқызуға болады. "Иммуитет" ұғымы – ұлттық сана мен мәдениетке жасалған сыртқы әсерлерге қарсы тұру қабілетін білдіреді. Кеңес дәуіріндегі этнодеформациялық мобилизация — әдебиеттегі кейіпкер бейнесі, жазушы көзқарасы және ұлттық идея мәселелеріне тікелей әсер еткен құбылыс. Сол кезеңнің ақын-жазушылары – Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин сияқты тұлғалар кеңестік биліктің ресми таптық идеологиясы мен шынайы ұлттық мүдде арасындағы қайшылықты шығармашылық жолмен көрсетіп берді. Олардың шығармаларында кейіпкерлер мінезі мен психологиясынан этнодеформациялық ықпалдың ізін анық көруге болады. Бұл жазушылар сырттай кеңестік талаптарға мойынсұнғандай көрінгенімен, өз туындылары арқылы ұлттық сана мен рухқа қарсы бағытталған саясатқа ішкі қарсылық білдіріп отырды.

Алайда кеңестік әдебиеттану ғылымы бұл қарсылықты ашық мойындауға жол бермеді. Керісінше, жазушылардың ойларын саясатпен үйлестіріп көрсетуге тырысты. Бұл — бір жағынан, құлдық сана мен цензураға бейімделудің нәтижесі болса, екінші жағынан, кеңестік идеологияның мәдени кеңістікке жүргізген астыртын ықпалының айқын көрінісі.

«Раушан коммунист» повесі – осы үдерістің көрнекі мысалы. Кеңес дәуірінде бұл шығарма «пролетарлық әдебиеттің жетістігі» ретінде бағаланғанымен, шын мәнінде, Бейімбет Майлин повесте ұлттық мүдде тұрғысынан маңызды мәселені көтереді. Раушанның мінезі мен ішкі жан дүниесінде орын алатын қайшылықтар — оның этникалық түп-тамырынан

ажырауының көрінісі. Жазушы мұны ашық сынмен емес, сатира мен ирония арқылы жеткізеді. Сондықтан бұл шығарманы саяси сатиралық повесть ретінде тану – Майлиннің отызыншы жылдардағы шынайы позициясын әділ бағалау болмақ.

Бүгінгі күні де мәдениет пен әдебиеттегі осындай жасырын ықпал формалары өзектілігін жойған жоқ. Мысалы, қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық мәдениетке шетелдік медиа, стриминг платформалар, немесе идеологиялық тұрғыда бейтарап емес контенттер арқылы әсер ететін «мәдени жұмсақ күш» (soft power) тетіктері бар. Бұл — бұрынғы этнодеформациялық мобилизацияның заманауи баламасы деуге болады.

Мысалы, TikTok немесе Netflix секілді платформалардағы кейбір мазмұндар жастардың дүниетанымын жаһандық үлгіге бейімдей отырып, ұлттық сана, салт-дәстүр, тарихи жадыны шеттетіп жібереді. Кеңес дәуіріндегі әдебиеттегі цензура мен идеологиялық қысым қалай жасырын түрде әрекет етсе, бүгінде де мұндай ықпал ашық мәжбүрлеуден гөрі, санаға әсер ететін құралдар арқылы жүзеге асады.

Бейімбет Майлиннің Раушан образы – өткен ғасырдағы «жаңа адам» жасау саясатының кейіпкері болса, бүгінгі медиадағы трендке ілескен, өз болмысын жаһандық нормалармен алмастырған заманауи кейіпкерлер де ұқсас рухани трансформацияны бастан кешіп жүр. Екеуінің арасында уақыт айырмашылығы болғанымен, түпкі мәні бір – ұлттық болмысты ығыстыру, қалыптыдан «жаңашыл» көрінетін тұлғаны үлгіге айналдыру.

Жұмабай Әбіл өз зерттеулерінде этнодеформация үдерісін ұлттың тарихи жадын, этникалық болмысын, мәдени құндылықтарын сыртқы немесе ішкі идеологиялық қысым арқылы өзгертуге бағытталған күрделі де көпқырлы құбылыс ретінде сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, «этнодеформацияның кіші және үлкен шеңбері» [4] деген терминдік ұғым – этносқа төнетін трансформациялық ықпалдың ауқымы мен деңгейін анықтауға арналған аса маңызды теориялық құрал.

Терминнің баламалық түсіндірмесі:

- Үлкен шеңбер – этнодеформацияның кеңістіктік және тарихи ауқымы кең түрі. Бұл, әдетте, бірнеше туыстас халықтарды немесе тұтас өркениетті қамтитын деформация түрі. Мысалы, Кеңестік билік жағдайындағы түркі халықтарының барлығына ортақ жүргізілген идеологиялық саясат – этнодеформацияның үлкен шеңбері ретінде қарастырылады.

• Кіші шеңбер – белгілі бір жеке этнос, ру, қауым, әлеуметтік топ аясындағы жаттану мен өзгеру процесі. Бұл — көбінесе белгілі бір аймақта немесе әлеуметтік деңгейде байқалатын, этникалық санадағы шетін өзгерістерді қамтиды.

Ж.Әбілдің пайымдауынша, бұл екі шеңбер бір-бірімен динамикалық байланыста болады. Яғни, үлкен шеңбердегі этнодеформациялық процестер уақыт өте келе жекелеген этностардың ішкі құрылымына ықпал етіп, кіші шеңберге көшеді. Керісінше, ішкі, кіші деңгейдегі сана өзгерістері ұзақ мерзімде үлкен кеңістікке таралып, этносаралық араздыққа немесе тұтас халықтық тұтастықтың бұзылуына әкелуі мүмкін.

Кеңестік кезең контекстіндегі қолданысы

Жұмабай Әбіл кеңестік дәуірдегі ұлттық саясатты — этнодеформацияның асқыну фазасы деп атайды. Бұл кезеңде:

- Ұлттық әдебиет пен өнер таптық идеологияға бағындырылды;
- Зиялы қауым қуғын-сүргінге ұшырап, ұлттық сана көшбасшылары жойылды;
- Тіл, діл, дін мәселелері жүйелі түрде шектеліп, мәдени және этникалық жад әлсіретілді.

Бұл жағдайларды этнодеформацияның үлкен шеңберінде қарастыруға болады, өйткені саясат бірнеше халықты бір уақытта қамтыды (қазақ, өзбек, қырғыз, т.б.). Ал ұлттық әдебиет пен жекелеген жазушылар шығармашылығында көрініс тапқан этникалық сана күйреуі — кіші шеңбер шеңберінде өтетін үдерістерге жатады.

Бүгінгі таңда этнодеформация процесі кеңестік кезеңдегідей қатігез саяси тәсілдермен емес, мәдени жаһандану, ақпараттық манипуляция және гибридік ықпал ету тетіктері арқылы жүзеге асуда. Мысалы:

- Netflix, TikTok сияқты платформаларда әлемдік мәдени нормаларды таңу — үлкен шеңбердегі этнодеформация формасы.
- Белгілі бір ұлттың жастарының өз ана тілін менсінбеуі, салт-дәстүрді ескіліктің қалдығы санауы — кіші шеңбер деңгейіндегі жаттану.

Жұмабай Әбіл осындай тарихи параллельдерді негізге ала отырып, қазіргі кезеңде ұлттық иммунитет қалыптастырудың басты шарты — ұлттық сана мен тарихи жадты қайта жаңғырту екенін айтады. Жұмабай Әбілдің этнодеформация ұғымына қатысты ой-тұжырымдары — қазіргі ұлттық саясат пен мәдени даму стратегияларын қалыптастыруда теориялық негіз бола алады. Оның «кіші» және «үлкен шеңбер» концепциясы этносқа бағытталған ықпалдардың көлемі мен

тереңдігін бағалауға мүмкіндік береді. Осы негізде ұлт зиялылары мен зерттеушілерінің алдында тұрған негізгі міндет – этнодеформацияның ықпалын уақытылы анықтап, оған қарсы рухани, мәдени қарсы тұру тетіктерін қалыптастыру.

Көрнекті публицист Р.Бердібайдың түрік бірлігі мәселелерін қамтитын мақалаларының этнодеформация-ның тежелуіне қатысты жағының өзі екі бөліктен құрала-ды [5]. Рахманқұл Бердібай түркі халықтарының бірлігіне арналған еңбектерінде **этнодеформациялық процестің тежелу мүмкіндіктерін** нақты екі өлшем арқылы қарастырады. Бірінші өлшем – **ұлттың ішкі тұтастығы**. Бұл – бір этностың ішінде сақталатын **рулық және тарихи байланыстардың негізінде** қалыптасатын бірлік. Бердібайдың ойынша, бұл ішкі үйлесім – этникалық сананың жойылып кетуіне қарсы ең басты қорған. Екінші өлшем – **сыртқы тұтастық**, яғни **түркі халықтарының арасындағы туыстық қатынастар мен тарихи сабақтастықты сақтау**. Бұл деңгейде түркі әлеміне ортақ мәдениет, тілдік ұқсастық, діни-өркениеттік негіздер басты рөл атқарады. Алайда автор бұл екі бағытты да **этнодеформацияның ішкі этностық ыдырауға әкелетін түрі** деп сипаттайды. Себебі, егер осы ішкі және сыртқы байланыстар әлсіресе, этнос біртіндеп өз **болмысынан алыстап, рухани оқшаулану** жағдайына түседі.

Сол себепті:

- Барлық түркі жұртына ортақ, **жалпытүркілік жаттану процесін – "үлкен шеңбердегі этнодеформация"** деп атауға болады.
- Ал жекелеген этностарға (мысалы, қазақ, қырғыз, өзбек және т.б.) тән ішкі алауыздық пен сана бытырауын – **"кіші шеңбердегі этнодеформация"** ретінде сипаттауға негіз бар.

Аса қауіпті құбылыс – этнодеформацияның тежелмей, оқшаулану жолымен дамуы.

Мұндай жағдайда ұлттың ішкі санасындағы оң өзгерістердің жолы кесіледі. Ұлттық бірлік пен туыстық ұғымы мәнсізденеді, сөйтіп түркі халықтарының арасындағы **рухани және тарихи тұтастық** үзіліп, **ұлттық араздықтың күшеюіне** алып келеді. Бұл – болашақ үшін орны толмас рухани және саяси шығын.

Р.Бердібайдың бұл тұжырымдамасы қазіргі таңда да өзектілігін жойған жоқ. Бүгінгі күні этнодеформация тек саяси ықпалмен емес, **мәдени жаһандану, тілдік ығысу, ақпараттық экспансия** арқылы жүзеге асуда. Сондықтан:

• **Ишкі бірлікті** сақтау – ұлт ішіндегі тарихи жады мен мәдени сабақтастықты жаңғырту;

• **Сыртқы тұтастықты** сақтау – түркі халықтарының стратегиялық ынтымақтастығы мен рухани интеграциясын арттыру.

Тарихи сабақтастықты ұмыт қалдыру – этнос үшін тек өткенмен байланысты ұзу ғана емес, **болашақтың негізін шайқалту**. Бұл — Рахманқұл Бердібай еңбектерінен алынатын басты сабақ.

Мұстафа Шоқайдың пікіріне негізделген этнодеформация туралы айтылған тұжырымдар — бүгінгі күні де өзінің тарихи, саяси және мәдени маңыздылығын жоймаған өзекті мәселе. "Біз, - дейді М.Шоқай, - түркімендер, өзбектер, қазақтар, қырғыз-дар, башқұрттар, татарлар - бір түркі жанұясының мүшелеріміз. Біртұтас мемлекет құруға, бір түркі ұлт болуға тырысу керек, Түркістан - бұл түріктер. Түркістанның түркизмі, оның түріктік болмысы табиғи нәрсе, Бұл жөнінде айқаймен мәлімдеудің ешбір қажеті жоқ Ойткені, Түркістан өзінің болмысынан ажырай ал- майды, Сондай-ақ шыққан тегін және өзінің руластарын мойындамау сияқты оңбағандықты да қабылдай алмайды" [6]. XX ғасырдың басында Мұстафа Шоқай ұсынған түркі халықтарының бірлігі идеясы — этнодеформация үдерісіне қарсы тұра алатын **рухани иммунизация** құралы ретінде қарастырылуы орынды. Оның айтуынша, қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, татар, башқұрт сынды туыстас ұлттар – бір тарихи-мәдени кеңістіктің, яғни **"бір түркілік отбасын"** құрайтын бөлшектері. Бұл бірлік, Шоқайдың сөзімен айтқанда, **айқаймен емес, тарихи болмыс арқылы дәлелденетін табиғи шындық**.

Бұл ойдан мынадай маңызды тұжырым туындайды: Түркі халықтарының этникалық негізде бөлінуі немесе бір-бірінен жаттануы – **саяси күштердің ықпалынан туындаған жасанды процесс**, яғни этнодеформацияның көрінісі. Шоқай бұл құбылысты **моральдық тұрғыдан "шыққан тегін мойындамау"** деп бағалап, оны ұлт алдындағы сатқындыққа теңестірген. Этнодеформацияның өздігінен қозғалысы — не нәрсенің белгісі? Мәтінде келтірілген "этнодеформацияның өздігінен қозғалысы" термині — ұлттық санада болатын **ішкі трансформация мен бағытсыз серпілісті** білдіреді. Бұл кезеңде ұлттық сана сыртқы қысымсыз-ақ **өз болмысынан ажырауға** бейімделе бастайды. Мұны XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы кеңестік ұлт саясатына қарсы тұра алмаған зиялы қауым өкілдерінің трагедиясы арқылы байқауға болады. Мысалы:

• 1920–1930 жж. "таптық сана" ұранымен ұлттық идеяларды ығыстыру;

- ұлттық әдебиеттің, театр мен баспасөздің **идеологиялық сүзгіден өтуі**;
- ұлттың алдыңғы қатарлы интеллигенциясына **саяси қысым көрсету**.

Бұл әрекеттер этнодеформациялық мобилизацияның **жоғарыдан төмен қарай жүзеге асқан** нұсқасы еді.

Алайда 1950–60 жж. тың игеру науқандары кезеңінде бұл үдеріс **"өздігінен мобилизациялану"** түрінде байқалды. Яғни ұлттық санаға **сырттан зорлықпен емес, мәдени-экономикалық интервенция** арқылы әсер етілді. Бұл кезеңде этнодеформацияны алға жылжытуға:

- Орыстандыру саясаты,
- Кеңестік өмір салтын насихаттау,
- Ауыл жастарын қалаға тарту арқылы дәстүрлі құрылымдарды ыдырату секілді амалдар пайдаланылды.

Бүгінгі салыстырмалы талдау

Қазіргі жаһандану дәуірінде де этнодеформация өзге формаларда жалғасып жатыр.

Мәселен:

- Батыстық мәдениет пен тұтыну идеологиясының жастар санасына ықпалы;
- Әлеуметтік желілер арқылы қалыптасқан **виртуалды ұлттық сана**;
- Ана тіліне деген немқұрайлықтың артуы;
- Этникалық бірегейлік пен жаһандық азаматтықтың арасында **идентификациялық дисбаланс** орын алуы.

Дәл осы үдерістер этнодеформацияның қазіргі таңдағы **"өздігінен қозғалу"** көріністері ретінде бағалануы мүмкін.

Қорытынды

Мұстафа Шоқайдың түркі халықтары арасындағы рухани тұтастық жайлы көзқарасы — тек тарихи ұстаным емес, **қазіргі заман үшін де стратегиялық бағдар**. Этнодеформацияға қарсы күрес тек сыртқы қысыммен емес, **ұлттық болмыс пен тарихи жадыны сақтау арқылы ғана нәтижелі** болмақ. Сондықтан қазіргі интеллектуалдар, білім беру жүйесі, мәдениет саясаткерлері **ұлттық сананы өзіндік иммунитетпен қаруландыратын жаңа мәдени-рухани стратегия** қалыптастыруы тиіс. Бұл — этнодеформацияның кез келген шеңберіне қарсы берілетін ең тиімді жауап.

Этнодеформациялық мобилизация – белгілі бір этностың ұлттық сана-сезімі мен тарихи мәдениетін бұрмалау немесе жоюға бағытталған мақсатты әрі жүйелі идеологиялық ықпал процесі. Бұл процесс көбінесе мемлекеттік билік тарапынан жүргізіліп, ұлттың мәдени, рухани және тарихи бірегейлігін әлсіретуге

ўмтылады. Кеңестік кезеңде этнодеформациялық мобилизация әсіресе қарқынды дамып, ұлттық зиялы қауымды әлсірету және ұлттық идеяны жою мақсатында түрлі шаралар қолданылды.

Бүгінгі таңда этнодеформациялық мобилизацияның жаңа формалары пайда болып, дәстүрлі мәдени құндылықтарға балама болатын ақпараттық және идеологиялық құралдар арқылы жүзеге асып жатыр. Ұлттық сананың сақталуы мен дамуы үшін этнодеформацияның әсерін түсініп, оған қарсы тұрудың тиімді тетіктерін іздеу өте маңызды. Осылайша, ұлттық мәдениеттің түпкілікті тұтастығын сақтау – ұлттың өмір сүруі мен дамуындағы басты міндеттердің бірі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Большая советская энциклопедия, Алматы, второе изд., т. 28, 1952, с. 19
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. 7-т, Алматы, 2004
3. Қаратаев М. Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы. Алматы, Жазушы, 1978
4. Әбілов, Ж. (2007) Этнодеформация (Ұлттық сана мәселелері). Қызылорда: Тұмар баспасы.
5. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына, Алматы, Жазушы, 1983. Түбі бір түрікпіз, Алматы, 2000
6. Әбілов Ж. Сыншының биік нысанасы // ХКТУ хабаршысы, №5, 2000

DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH – MILLAT TARAQQIYOTINING BOSH OMILI

Sobirov Abdulhay Shukurovich,

filologiya fanlari doktori, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi

Andijon davlat universiteti professori,

sobirov-1957@mail.ru; +99890-547-78-57

Annotatsiya: Maqolada davlat tili, uning bugungi holati, bu yo'lda yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar va ularni bartaraf etish haqida fikr yuritildi.

Kalit so'zlar: til, davlat tili, milliy til, termin, atama, so'z o'zlashtirish, taraqqiyot, filologiya.

Abstract: The article discusses the state language, its current state, the shortcomings in this regard and their elimination.

Key words: language, state language, national language, term, vocabulary, development, philology.

Dunyo har soniyada o'z qiyofasini o'zgartirib turibdi. Kuchli davlatlarning kechagi siyosati bugungi kunga to'g'ri kelmay qolyapti. To'g'ri, ular tomonidan olib borilayotgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy sohalardagi o'zgarishlarning tilga qanday aloqasi bor deb degan saovlning qo'yilishi tabiiy. Til jamiyat hayotidagi eng kichik o'zgarishlarni ham o'zida to'liq aks etturuvchi kuchli vosita sifatida bu jarayonlarning markazida turganini hamma ham anglay bormaydi. Dunyo xalqlari hayotidagi har bir o'zgarish ularning tillarida zuhr berib bormoqda.

Bugun gi global lashuv dunyoning lisoniy manzarasini batamom o'zgartirib yubordi. Barcha milliy tillarda eng muhim ikkita jarayon jadal kechmoqda.

1. Milliy qadriyatlarga asoslangan, ajdodlar tomonidan e'zozlab kelingan ona tilini saqlab qolish, uning sofligi, kelajagi uchun murosasiz kurashish.

Yaqinda o'zbek tilida qo'llanayotgan 40ta xorijiy terminni kalkalash haqidagi xabarlar tarqaldi.

Bo'nak (avans), bahs, munozara (diskussiya), yetkazib berish (dostavka), hudud (zona), yo'lak (koridor), chig'ir (lebedka), yetakchi, yo'l boshlovchi (lider), yo'nalish (marshrut), ilg'or (progressiv), avtoboshqaruv (avtopilot), link (havola), motivatsiya (rag'batlantirish), mahorat darsi (master-klass), bodikamera (yon kamera), aysberg (muztog'), vnedorojnik (yo'ltanlamas), karving (o'ymabezak), najdak (qumqog'oz),

polik (to'shama), portfolio (yig'majild), otverka (buragich), smatr (aqlli), chellendj (chorlov) tarzida tarjima qilindi.

Bu yaxshi, lekin, *layk, link, SMS, PDF, displey, lokatsiya, kamera, disk, fayl, android, skaner, messenjer, samsung, klik, zoom, telegramm* kabi so'zlar tilimizga dadil kirib kelmoqda. Bu so'zlarni men telefonimdan oldim. Sohalarida ular minglab adadlarni tashkil qiladi. Agar ularga bir yoqlama yondashsak, asosiy ish – davlat tili taraqqiyoti yo'lidagi yumushlar bir chetga surilib qolishi aniq. Atamalarni tarjima qilish ustida o'ralashib qolamiz. Shu bois, yetti o'lchab, bir kesib, obdon o'ylab ish tutish lozim, chunki til masalasi o'ta nozik, o'ta muhim, aslo kechiktirib bo'lmaydigan vazifa sanaladi.

2. Dunyo tillari maqomini olgan kuchli tillar ta'siri ostida asta-sekinlik bilan ona tilini yo'qotib borish, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida chet tiliga so'zsiz o'rin bo'shatish.

Jahonda sodir bo'layotgan voqealar shuni ko'rsatmoqdaki, ilm-fan, texnika sohasida ilg'or pozitsiyada turgan ingliz, fransuz, nemis, arab, xitoy, yapon, koreys tillari boshqa tillarga nisbatan hukmron mavqega o'tib bormoqda. Internet ma'lumotlariga ko'ra dunyo bo'ylab tarqalayotgan axborotlarning 80 foizi ingliz tili chekiga tushmoqda. Masalan, 2021-yili Internetdagi Wikipediya 233 412 890 marta ingliz, 33 348 255 marta yapon, 29 598 303 marta rus, 27 337 625 marta nemis, 22 923 283 marta fransuz tilida tashriflar qilingan¹.

Tadqiqotchi Devid Graddolning hosob-kitobiga ko'ra hozirda 750 million ingliz tilida saytlar mavjud va saytlarning 54,7 %ni tashkil etadi. Ikkinchi o'rinda turgan rus tilidagi saytlar miqdori 6 %ga teng. Saytlarning 5,6 % nemis, 4,8 % ispan, 4,5 % fransuz, 4,4 % xitoy, 4,2 % yapon tillariga tegishli².

O'zbekiston bu boradi 46-o'rinda turibdi. Bu ma'lumotlar bizni nafaqat o'ylantirishi, balki ogohlantirishi kerak (!) Chunki, keyingi yillarda ilm-fanda "til yoki lingvistik imperializm" ("linguistic imperialism") degan tushuncha paydo bo'ldi. Bu – hukmron tilning zaif tilga maqsadli holda yo'naltiriladigan kuchli ta'siri demakdir. Mazkur atama ustida tadqiqotlar olib borgan Robert Filipsonning fikricha, "lingvistik imperializm" dominant tilning boshqalariga nisbatan mutlaq ustun turishi, uni o'rganuvchilar, afzal biluvchilar uchun alohida imkoniyatlar berilishi, bu tilni o'rgangan shaxslarga mo'ljallangan istiqbolli o'quv dasturlari mavjud bo'lishi kabi belgilarga ega³.

¹ <https://uz.wikipedia>.

² <https://topmira.com>.

³ Phillipson R. Linguistic imperialism. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 120.

Buni biz sobiq ittifoq davrida rus tili misolida ko'rgan edik. Rus tiliga ustuvorlik maqomi berilib, o'zbek tili davlat tili sifatida hech qanday ahamiyatga ega emas edi, tilimizning funksional-uslubiy harakat doirasi cheklab qo'yilgandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2019-yilning 20- oktabr kuni "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5058-, 2020-yilning 21- oktabr kuni "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlarining qabul qilinishi til siyosatida tub burilishlarga olib keldi. Bu o'zbek tilining taraqqiy etishi uchun keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi, ammo bugun boshqa bir muammoga duch kelmoqdamiz. O'zbek tiliga xorijiy tillardan, asosan, ingliz tilidan *barter, biznesmen, demping, defolt, diler, investor, investitsiya, grant, kliring, lizing, nou-xau, offshor, broker, bonus, venchur, grant, demping, smart-karta, kovorking, brend, brending, kopirayter, marketing, promouter, rebrending, tender, treyder, shopping, outsorsing, imidj, konsalting, neyming, portfolio, supervayzer, franchayzing, fors-major, xolding, impichment, ombudsmen, populizm, sammit, spiker, elektorat, vinchester, virtual, drayver, kasting, tyutor, raliti-shou, tok-shou, barbekyu, gamburger, gril, yogurt, ketchup, pitssa, popkorn, fast fud, fishburger, fri, xotdog, chizburger, chickenburger, chips* kabi behisob leksik birliklar o'zlashmoqda, ularning ba'zilari o'zbek tilidagi tayyor so'zlarni "siqib chiqarmoqda". Masalan, *merket* o'zlashmasi do'kon, *magazin, unimermag* kabi leksik birliklarning o'rnini egalladi. Bir tomondan bunga ijobiy hodisa sifatida qarash mumkin: tilimiz boyiyapti; ikkinchi tomondan esa inglizcha so'zlar misolida xorijiy til ustuvor ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Mayli, *broker, velotrek, shou, sprint, sprinter, konsalting, terminal, xaker* kabi so'zlarning ma'nosini tushunib qo'llandirmiz, ammo *vaucher, trauler, sheyping, charter, blokcheyn, mayning, mayner, token, bitkoin* singari leksik birliklar ma'nosi hammaga ham ma'lum emas. Agar ish shu darajada keta bersa, yaqin o'n yilliklarda milliy lug'at tarkibimizning sezilarli qismi inglizcha so'zlardan iborat bo'lib qolishi mumkin. Buning oldini olish va o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeini mustahkamlash uchun quyidagilarga amal qilishni joiz deb o'ylaymiz.

1. So'z o'zlashtirishda davlatimiz rahbarining dono siyosati, o'zbek xalqining metin irodasi va teran tafakkuri bilan tanlangan "oltin o'rtalik"ni ushlashimiz kerak. Bu nima degani? Barcha sohalarda qo'llanilayotgan terminlar va atamalarga, ularning

o'zlashish holatlariga, qo'llanilish ko'effitsiyentlariga nihoyatda ehtiyotkorona munosabatda bo'lishimiz, birinchi galda ichki imkoniyatlarimizdan to'la foydalanishimiz, tilimiz tarixida faol qo'llangan leksik birliklarni qaytadan muomala-munosabatlarga kirishtimiz yoki xalqimizning bebaho xazinasini sanalgan shevalarimizdan so'zlarni olishimiz talab etiladi.

Buni istalgan sohaga tatbiq etish mumkin. Masalan, o'zbek jamiyati uchun yosh va o'ta tor sohalardan sanalgan diplomatiya terminologiyasida *anneksiya, demarsh, diplomat, veto, viza, konsul, konsullik, memorandum, ratifikatsiya, tranzit kabi* o'zlashma so'zlar bilan birgalikda *vakil, vakolatxona, kelishuv, muxtor vakil, norozilik xati, elchi, elchixon*a singari o'z qatlamga oid leksik birliklardan ham keng foydalanish yo'lga qo'yilgan⁴. Buni barcha sohalarida kuzatish mumkin. Biz uchun mutlaqo yangi sohalar sanalgan gen injeneriyasi, nanofizika, biokimyo, neyrofizika, kvant fizikasi, sun'iy intellekt, robototexnika, kompyuter injeneriyasi kabi fanlar ham sekin-asta o'zining terminologik qatlamiga ega bo'lib bormoqda.

Tadqiqotchi M.Sobirova o'zbek tili uchun yangi bo'lgan sohalardan yana biri internet jurnalistikasi haqida shunday deb yozadi: "Internetda mediamatn spesifikasi internet-kommunikatsiyaning interaktivlik (tezkor aloqa va kommunikatsiya jarayonida bevosita ishtirok etish imkoniyati), nomuntazamlilik va yangi narrativ strategiyalardan foydalanish, raqamlashtirilganlik yoki raqamli formatlarni qo'llash, modullilik (yagona media makonida xilma-xil elementlarni mos ravishda o'zaro birlashtirish), yuqori tezlikdagi kommunikatsiya imkoniyatlari va fizik masofa to'siqlarini qisqartirishga urg'u bergan holda vaqtning tezlashishi va makonning qisqarishi, matnning gibril shakllari yaratilishi va turli texnologiyalar integratsiyasiga olib keluvchi konvergentlik kabi bir qator xususiyatlari bilan belgilanadi. Internetda boshqa OAVda berish imkoniyati bo'lmagan turli ko'rinishdagi axborotlarni tekst, grafika, video, audio, suratlarni bir yerda berish imkoniyati mavjud"⁵. Iqtibosda keltirilgan *mediamatn, narrativlik, kommunikatsiya, raqamlashtirish, audio, video* degan atamalarga e'tibor berib ko'raylik. Bundan o'n yillar oldin ular tilimizda o'ta passiv mavqeda edi. Bugun faol leksik qatlamdan joy olib turibdi. Demak, til davlat va jamiyat taraqqiyoti bilan yonma-yon rivojlanmoqda. Boshqacharoq qilib aytadigan bo'lsak, hayotimizda nimaki sodir bo'layotgan bo'lsa, u tez fursatda tilimizda o'zining aks-sadosini topmoqda. Ko'rib turganimizdek ishlar "tayoqning boshi ham bo'lma, oxiri ham bo'lma, o'rtasi bo'l" qabilida olib borilmoqda. Ham o'z qatlamdan, ham

⁴ Mavlonov S. O'zbek tilida diplomatiya terminlari: Filol. fan-lari dissertatsiyasi. – Toshkent, 2022. – 148 b.

⁵ M.Sobirova. O'zbek mediamatnlarining pragmatik tadqiqi (gazeta matnlari misolida): Filol. fan-lari dissertatsiyasi. – Toshkent, 2021. – 141 b.

tashqaridan so'z olish evaziga tilimiz boyimoqda. Bu davlatning til siyosatidagi eng maqbul bo'lgan variantlardan biridir. Bu talabni butun millat ruhiga singdirish kerak.

2. Ilm-fan, ayniqsa, zamonaviy aniq fanlar terminologiyasini shakllantirish hamda boyitishda dunyodagi yetakchi tillarda bo'layotgani kabi amaliy bosqichga o'tishimiz kerak. Bu borada muayyan ishlar qilinyapti, ammo yetarli emas. Masalan, Andijon davlat universiteti professori, kimyo fanlari doktori I.Asqarov tashabbusi bilan kimyo fanida *tovarlar kimyosi, tovarlar nomenklatura, bojxona ekspertizasi, tovarlarni sinflashtirish, tovarlarni sertifikatlash* kabi o'zbekchalashgan leksik birliklar qo'llana boshlandi. Olim O'zbekiston tabiiy-ilmiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi "Tabobat akademiyasi" raisi sifatida o'zi yaratgan tabiiy biologik faol oziq-ovqat qo'shilmalariga "*Ayritosh*", "*Alqoman*", "*Alqayon*", "*Asbola*", "*Asbosim*", "*Asdavo*", "*Asdarmon*", "*Asnasl*", "*Astosh*", "*Asshifo*", "*Aksquvvat*", "*Shifoi Marhaboxon*", "*Majmuai Rahmoniy*" degan nomlar berib, o'zbek tili leksik imkoniyatlarining cheksizligini yana bir bor isbot qildi⁶.

Universitetning yana bir xodimi, akademik, S. Zaynobiddinov boshchiligidagi fizik olimlarning *nanozarra, nanomaterial, nanoo'lcham, nanokimyo, astrozarra* kabi yarim kalkalangan terminlarning o'zbek tilida barqaror o'rin tutib qolishida xizmati katta bo'ldi⁷. Bu kabi ishlarni barcha aniq fanlarda keng yo'lga qo'yishimiz joiz.

Zamonaviy ilm-fanlarni rivojlantirmasdan turib, taraqqiyotda oldinga ketib bo'lmaydi. Ayniqsa, shu sohalar rivojlangan davlatlarning tillaridan, birinchi galda barcha sohalarga ingliz tilidan "so'zlar yomg'iri" to'xtovsiz yog'ilib turgan hozirgi davrda davlat tili ustida jiddiy bosh qotirmasak, zamon bizni kechirmaydi. Birgina axborot kommunikatsion texnologiyalarining hayotimizdan mustahkam o'rin tutib borayotgani munosabati bilan o'zbek tilida minglab so'z va terminlar paydo bo'ldi. Ularning tilda namoyon bo'lishiga turli-tuman omillar sababchi bo'lmoqda.

Tadqiqotchi O.Abduboeva "elektron" so'zi yordamida yasalgan elektronika, elektron armiya, elektron kutubxona, elektron birja, elektron hisoblash mashinasi (EHM), elektron e'lonlar taxtasi, elektron xarita, elektron kartoteka, elektron mo'yqalam, elektron kitob, elektron tijorat, elektron maslahat, elektron naqd pul, elektron ochiqxat, elektron qo'lqop, elektron siyosat, elektron pochta, elektron pochta tarqatmasi, yetkazib beruvchilar elektron tarmog', elektron jadval, elektron aravacha, hammabop elektron savdo

⁶ Asqarov I. Sirli tabobat. – Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi, 2021. – 7-bet.

⁷ Teshaboev A., Zaynobiddinov S., Ismoilov Q., Ermatov Sh., Abduazimov V. Nanozarralar fizikasi, kimyosi va texnologiyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2014. – 11 bet.

maydonchasi, elektron savdo, elektron raqamli imzo (ERI), elektron iqtisodiyot, elektron nashriyot, elektron pero, elektron hukumat, dasturiy ta'minotni elektron tarqatish, elektron ta'minot, elektron hamjamiyat, elektron sayyohlik agentligi, elektron pul, elektron xaridlar, elektron soliqlar, o'z qo'li bilan qo'yilgan imzoning elektron analogi, elektron arxiv, elektron auksion, elektron bank, elektron biznes, elektron billing, elektron broker, elektron kassa, elektron pul o'tkazish, elektron hujjat, elektron hujjat aylanishi, elektron jurnal, elektron katalog, elektron konsalting, elektron hamyon, elektron do'kon, elektron marketing, ma'lumotlarni elektron pul vositalarining elektron almashuvi, elektron to'lov, elektron vositachi, elektron pochta manzili, elektron pochta qutisi, elektron bozor, elektron matn, elektron tender, elektron fotoapparat, elektron xizmat, elektron yorliq kabi birikmali terminlarga misollar keltirgan⁸.

Bir tomondan biz har kuni bir necha marta duch kelayotgan elektron pochta, elektron xizmat, elektron hujjat, elektron imzo kabi birliklarning tilimizga kirib, o'zlashib qolganini sezmay ham qoldik, hatto ularning o'z nutqimizda ishlatilayotganiga ham ajablanmay ham qo'ydik, lekin masalaning ikkinchi tomoni bor. Bu yerda millat uchun eng zaruriy bo'lgan til masalasi yotibdi. Chetdan kirgan leksik birliklar tilimizdagi so'zlarga shakldoshlik, ma'nodoshlik pozitsiyasini egallab bormoqda. Masalan, yuqoridagi dissertatsiyada shakldosh so'zlarga quyidagi misollar keltirilgan:

Adash 1. Otdosh, 2. Adash (inglizcha: *alias*, ruscha: *alias*) – tarmoq nomi, manzil. Agarda ikkita tashqi ko'rinishdan farqli manzil bitta hujjatga ishorat qilayotgan bo'lsa, ushbu manzillar aliaslardir.

Bayt 1. Mumtoz adabiyotda she'riy o'lchov. 2. Bayt (inglizcha: *byte*, ruscha: *bayt*) – sakkiz bitga teng bo'lgan axborot miqdorining asosiy o'lchov birligi.

Keng ishlatiladigan qisqartirishlar: kilobayt (kB) = 210 bayt, megabayt (MB) = 220 bayt, gigabayt (GB) = 230 bayt, terabayt (TB) = 240 bayt, petabayt (PB), eksabayt (EB), zettabayt (ZB), yottabayt (YB).

Bit 1. So'ruvchi hasharot. 2. Bit (inglizcha: *bit*, ruscha: *bit*) – axborot tizimlarida axborotni ifodalashning eng kichik birligi. Atama "binary digit" (ikkilik raqam) iborasining qisqartmasi bo'lib, Prinston universiteti professori Jon Tuki tomonidan fanga kiritilgan.

⁸ Abduboeqieva O. O'zbek tili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari terminlari tadqiqi: Filol. fan-lari. ... dissertatsiyasi. – Toshkent, 2021. – 105 b.

Bod 1. Kasallik turi. 2. Bod (inglizcha: *baud*, ruscha: *bod*) – vaqt birligi ichida uzatiladigan ma'lumotlar hajmi bilan bevosita bog'liqlikda bo'lgan ma'lumotlar uzatish tezligining o'lchovi. Bir bod deganda, odatda, sekundiga bir bayt uzatilishi tushuniladi. Axborotni ikkilik kodida uzatadigan kanallar uchun 1 bod 1 bit/sekundga teng.

Chit 1. Material nomi. 2. Chit (inglizcha: *cheat*, ruscha: *chit*) – asosan kompyuter o'yinlarida o'yinni sinovdan o'tkazish uchun qo'llaniladigan maxsus kodlar.

Bot (inglizcha: *bot*, ruscha: *bot*) – oddiy foydalanuvchi ishlatadigan interfeyslar orqali ma'lum harakatlarni avtomatik va/yoki belgilangan jadval bo'yicha bajaradigan maxsus dastur. Botlar odatda bir xil va takrorlanadigan ishni maksimal tezlikda bajarish uchun qo'llaniladi. Botlarning zararli tomoni – ulardan kompyuterlarga tarmoq hujumlarini muvofiqlashtirish uchun foydalanishda ko'rinadi. Internet-botlar turli xil firibgarliklar, shuningdek, spamni jo'natish uchun ishlatilishi mumkin. Oxirgi paytlarda o'yin botlari keng tarqaldi.

Yoki *kalit* leksemasi yangi ma'no qirralarida namoyon bo'lmoqda.

1. O'z ma'nosida: qulfni ochish yoki berkitish uchun ishlatiladigan metall asbob.
2. Ko'chma ma'noda AKT terminologiyasida: 1) Ramzlar majmui. U obyektlarni o'xshash obyektlar to'plamidan ajratib olish, ularni qidirish yoki maxfiylashtirish uchun ishlatiladigan ramzlar majmui; 2) Ma'lumotlarni aniqlash uchun ishlatiladigan bir yoki undan ortiq ramzlar yoki yozuv maydoni; 3) kriptografiya. Dastlabki matnni shifratma o'girish va unga teskari amallarni boshqarish uchun ishlatiladigan axborot majmui (bitlar ketma-ketligi)⁹.

3. Mustaqil O'zbekistonda yangitdan shakllana boshlagan va bizga mutlaqo notanish bo'lgan avtomobilsozlik, bank va moliya, diplomatiya, gen injeneriyasi, kompyuter texnologiyasi, nanofizika, biokimyo, geodeziya, kartografiya kabi tor sohalarda qo'llanayotgan leksik birliklarga hushyor turishimiz talab etiladi.

Masalan, ijtimoiy-siyosiy hayotimizda ro'y bergan tub islohotlar mazkur sohaga oid terminologik qatlamni deyarli o'zgartirib yubordi. Undan *mulkdor*, *sug'urta*, *tadbirkor*, *tadbirkorlik*, *tug'ro*, *Yurtboshi* kabi o'z qatlamga tegishli so'zlar o'rin oldi; *yopiq jamiyat*, *ochiq jamiyat*, *ko'chmas mulk*, *odil saylov* ko'rinishidagi har ikkala komponenti o'z qatlamga oid leksik birliklar paydo bo'ldi, *millat genofondi*, *nominal ish haqi*, *soxta bankrotlik*, *transmilliy*, *unitar davlat* kabi yarim kalkalangan birliklar ishlatila boshlandi.

Lekin, bizni o'ylantirgan narsa to'g'ridan to'g'ri tilimizga qabul qilinayotgan *yevro*, *votum*, *grant*, *lider*, *lizing*, *logistika*, *parlament*, *referendum*, *spiker*, *spichrayter*,

⁹ Abduboeva O. Ko'rsatilgan manba, 113-114 betlar.

tender, xaker va hokazo xorijiy o'zlashmalar sanaladi. To'g'ri, ular muayyan sohada o'z ma'nosiga ega va shu ma'nosi bilan o'zbek tiliga o'zlashgan.

Masalan, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, Sh.Ko'chimov, Z. Mirahmedova, A.Saidno'monovlar tomonidan nashr etilgan "Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug'ati"da votum leksemasiga quyidagicha izoh berilgan.

VOTUM [lotincha *votum* – *xohish, tilak*]. Saylovchilar yoki vakillik organlarining ko'pchilik ovoz bilan qilgan qarori yoki fikri¹⁰.

Mazkur leksema o'zbek tili hujjatlarida keng iste'molda bo'lib turibdi. Misol uchun "Mahalliy ijroiya hokimiyati to'g'risida"gi qonunda "Mahalliy ijroiya hokimiyati rahbarining mahalliy hokimlik organi oldidagi mas'uliyatini oshirish maqsadida hokimga nisbatan ishonchsizlik votumini taqdim etish institutini joriy etish haqida" gap bor.

Ushbu so'z 6 jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan ham joy olgan, lekin unga o'xshash *anklav, eksklav, demarkatsiya, demilitatsiya* kabi terminlar hali lug'atlarimizga kiritilmagan. Holbuki, ushbu terminlar keyingi yillarda ijtimoiy-siyosiy sohada eng ko'p ishlatilayotgan terminlardan sanaladi har biri o'z izohida ega.

Anklav (frans. *enclave*, lotincha *inclavare* – *qulflab olish*) – bir davlatning hamma tomondan boshqa davlat hududi bilan o'rab olingan hududi yoki hududining bir qismi¹¹

Eksklav (yunoncha *ἔξ* – *dan*+lotincha *clavis* – *kalit*) – mamlakatning asosiy hududidan uzoqda bo'lgan, boshqa mamlakatlar bilan o'rab olingan mustaqil bo'lmagan region¹²

Qirg'izistonning Barak, Tojikistonning Sarvak qishloqlari, O'zbekistonning Shohimardon qishlog'i, So'h tumanlari shunday hududlar sanaladi.

4. Davlat tiliga munosabatda jahon taraqqiyotidan orqada qolmaslik. Ayniqsa, yetakchi tillar qatorida turgan ingliz, nemis, fransuz, rus, arab, xitoy, yapon, koreys kabi tillarning hayotiy tajribasidan o'rnak olish o'zbek tili kelajagining bosh mezoni sanaladi. Buning uchun birinchi galda butun dunyoda ilm-fan, texnika sohasida sodir bo'layotgan jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylanish, ishlab chiqarish va jamiyaning qon tomiriga aylangan axborot kommunikatsion texnologiyalaridan mamlakatimizdagi barcha sohalarda unumli foydalanish davr talabiga aylandi. Bugun ona tilini qo'lida mahkam ushlab, hayotimizga va u orqali tilimizga kirib kelayogan har qanday yangilikka qarshi turish parovozning g'ildiragiga cho'p tiqish bilan

¹⁰ Madvaliyev A., Mahkamov N., Ko'chimov Sh., Mirahmedova Z., Saidno'monov A. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: Mashhur press, 2020. – 263-bet.

¹¹ <https://uz.wikipedia>.

¹² <https://uz.wikipedia>.

barobar. Masalan, hozirda ijtimoiy tarmoqlarning keng ko'lamli amaliyoti yo'lga qo'yilgan, hatto ular quyidagicha tasniflanadi:

Ijtimoiy tarmoqlar: *facebook.com, ok.ru, vk.ru, muloqot.uz, twitter.com* va h.k.

Korxona va tashkilot saytlari: *apple.com, ucell.uz, gov.uz, bank.uz* va h.k.

Mashhur shaxslar, ijodkorlar, davlat arboblari saytlari: *khurshid davron* kabi.

Fotogallereyalar: *flickr.com, shutterstock.com* va h.k.

Yangiliklar sayti yoki portal: *islom.uz, kun.uz, darakchi.uz, qalampir.uz, ziyonet.uz* va h.k.

Qidiruv tizimlari: *google.uz, yandex.ru* va h.k.

Forum va chat: *tforum.uz, forum.ziyouz.com, forum.islom.uz* va h.k.

Media mahsulotlari: *mytube.uz, mover.uz, mp3.uz* va h.k.

E'lonlar, umumiy savdo, katologlar sayti: *torg.uz, glotr.uz, zor.uz, kplus.uz* va h.k.

Dunyo tajribasidan foydalanib, o'zbek tilini texnika tiliga aylantirish, o'zbek tilining korpusini ishlab chiqish, xuddi BAM ijrochi tillari kabi internetga o'zligimizni namoyon etuvchi behisob materiallarni kiritish, 1995-yil 29-aprelda tashkil etilgan *uz domeni*¹³ bilan internetda saytlar ochish faqat tilimizni boyitish, mamlakatimiz va chet ellardagi nufuzini oshirish uchun xizmat qiladi.

5. Zudlik bilan o'zbek tilining korpusini ishlab chiqish, matn tahriri faoliyatini yo'lga qo'yish. Buning uchun kompyuter lingvistikasini taraqqiy ettirish. Mazkur yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarga kurs ishlari, BMI, magistrlik dissertatsiyalari mavzulari berish, PhD va DSc dissertatsiyalarini yoqlatish.

Filologiya va pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida kompyuter lingvistikasi bo'yicha bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini ochish.

6. Rasmiy ish yuritishni qat'iy davlat tiliga ko'chirish. Ayniqsa, sud-huquq, adliya, notarial korxonalarda o'zbek tilida hujjatlar aylanishini yo'lga qo'yish.

7. Teleradiokompaniyalar, gazeta va jurnallarda davlat tili haqidagi materiallar berilishini mavsumiy emas, balki muntazamligini ta'minlash.

8. Eng muhimi, barcha sohalarda mutaxasssilar bilan filologlarning hamkorligini yo'lga qo'yish, xususan, lug'atlar yaratish, ularning elektron versiyalarini tayyorlashda *soha mutaxassisi+filolog* tajribasidan foydalanish.

¹³ Uz domeni 1995-yil 29-aprel kuni Kaliforniya informatika instituti tomonidan asli toshkentlik bo'lgan mutaxassis Aleks Vostrikov nomiga ochilgan. 1995-yildan 2001-yilgacha uz domeni xohlovchilarga bepul ochilgan. 2001-yili boshqaruv O'zbekistondagi "Tamas" MChJ Evmrokom Equipment GmbH boshqaruviga o'tkazilgan. 2002-dekabr oyida O'zbekiston telekommunikatsiya va pochta agentligining murojaatiga ko'ra uni boshqarish Uzinfocom yagona integretoriga berilgan.

Umuman olganda, ona tili taqdiri ustida o'ylash, uning kelajagi uchun kurashish shu yurtda yashayotgan har bir insonning el oldidagi muqaddas burchidir. Unda bo'yin tovlash yoki sustkashlik ko'rsatish xiyonat bilan tengdir. Zero, ma'rifatparvar adib Ishoqxon Ibrat aytganidek: *“Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'rsatsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdur”*.

Xulosa shuki, davlat tili ustida bosh qotirish faqat mutasaddi insonlarning ishi emas, balki millat ishi, umumxalq ishi, ona tili taqdiri ustida bosh qotirayotgan ezgu niyatli barcha hamyurtlarimizning yelkasida turgan burchi, eng muhim vazifasidir. Bu bajarsak, biz ko'zlagan maqsadimizga, albatta, yetamiz va ona tilimiz oldidagi farzandlik burchimizni ado etgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduboeva O. Ko'rsatilgan manba, 113-114 betlar.
2. Abduboeva O. O'zbek tili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari terminlari tadqiqi: Filol. fan-lari. . dissertatsiyasi. – Toshkent, 2021. – 105 b.
3. Asqarov I. Sirli tabobat. – Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi, 2021. – 7-bet.
4. Madvaliyev A., Mahkamov N., Ko'chimov Sh., Mirahmedova Z., Saidno'monov A. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug'aiti. – Toshkent: Mashhur press, 2020. – 263-bet.
5. Mavlonov S. O'zbek tilida diplomatiya terminlari: Filol. fan-lari dissertatsiyasi. – Toshkent, 2022. – 148 b.
6. Sobirova M. O'zbek mediamatnlarining pragmalingsvistik tadqiqi (gazeta matnlari misolida): Filol. fan-lari dissertatsiyasi. – Toshkent, 2021. – 141 b.
7. Phillipson R. Linguistic imperialism. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 120.
8. Teshaboev A., Zaynobiddinov S., Ismoilov Q., Ermatov Sh., Abduazimov V. Nanozarralar fizikasi, kimyosi va texnologiyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2014. – 11 bet.
9. <https://uz.wikipedia>.
10. <https://topmira.com>.

ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКДА ЭКОЛИНГВИСТИКА ФАН СИФАТИДА: ТИЛГА ЭКОЛОГИК ЁНДАШУВ

Ш. Д. Наралиева

Жумабек Ташенев номли университет катта ўқитувчиси, PhD доктор
(Қозоғистон)

Аннотация. Жамиятдаги ҳар бир инсон учун энг муҳим саналган фазилатлардан бири мулоқот этикасини юқори даражада сақлаб қолишдир. Мазкур мақолада тил ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганувчи янги лингвистик йўналиш экологик лингвистика, унинг шаклланиш босқичлари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда илмий йўналишлари. тил ва муҳит хусусида сўз боради. Шунингдек, лингвоэкология масалалари бўйича билдирилган фикр-мулоҳазалар таҳлилга тортилади.

Калит сўзлар: экологик лингвистика, тил экологияси, тил муҳити, лингвоэкология, лексик эрозия, тил аллергияси.

Аннотация. Одной из важнейших добродетелей для каждого человека в обществе является поддержание высокого уровня этики общения. В данной статье рассматривается новое лингвистическое направление – экологическая лингвистика, изучающее взаимоотношения между языком и окружающей средой, языком и природой. Описываются этапы формирования этого направления, его особенности и научные аспекты. Также анализируются мнения, высказанные по вопросам лингвоэкологии.

Ключевые слова: экологическая лингвистика, экология языка, языковая среда, лингвоэкология, языковая аллергия.

Abstract. One of the most important virtues for every person in society is maintaining a high level of communication ethics. This article examines a new linguistic field – ecological linguistics, which studies the relationships between language and the environment, as well as language and nature. The stages of development of this field, its characteristics, and scientific aspects are described. Additionally, the article analyzes opinions expressed on issues of linguistic ecology.

Keywords: ecological linguistics, ecology of language, linguistic environment, linguoecology, language allergy.

Бугунги кунда дунё миқёсида оддий халқ тушуниши қийин бўлган ўзлашма сўзлар ҳаддан зиёд кўп ишлатилаётганлиги таъкидланмоқда. Бу эса ўзаро

мулоқот жараёнида бир қатор қийинчиликларни юзага келтирмоқда. Натижада замонавий тилшуносликда ушбу масалаларни ўрганадиган янги йўналиш сифатида лингвоэкология вужудга келди.

Эколингвистика фан сифатида – тил ва муҳит (атроф-муҳит, ижтимоий муҳит, маданий муҳит) ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганувчи янги лингвистик йўналиш сифатида кириб келди. У XX асрнинг иккинчи ярмида шакллана бошланди ва XXI асрда мустақил фан сифатида ривожланди. Бу фан лингвистика, экология, социология, антропология, маданиятшунослик каби соҳалар билан чамбарчас боғланган.

Экология ўз ичига 70 дан ортиқ фундаментал фанларни қамраб олган ҳолда, жамият лингвوماданиятидаги инқирозли ҳодисаларни аниқлаш учун ҳам экология терминидан фойдаланилмоқда. Шу билан бирга, экологик ғоялар тил соҳасига ҳам экстраполясия (воқеаларни илмий башорати) қилина бошланди. Бу тилнинг ички имкониятидан фойдаланиш, метафорик жараёнлар, тилда ишлатилаётган белги ичидаги семантик ва прагматик муносабатларни асослаш, у ёки бу терминлар, терминологик бирликларнинг қўлланишини кенгайтириш билан характерланади.

Эколингвистика фанлараро илмий парадигмада қуйидагилар билан тавсифланади:

“Маълум термин ва атамаларнинг қўлланиш соҳаларининг кенгайиши ёки торайиши, уларнинг ички шакли (этимологик изоҳи) асосида қўлланилиши, метафоралашуви, шунингдек, тил бирликларининг реал ишлаш жараёнида юзага келадиган семантик ва прагматик муносабатлардир” дея таъкидлайди В.Ф.Нечипоренко [1:210].

М.Н. Эпштейн бу муаммога бошқа томондан ёндашади. Бугунги кунда кўплаб тадқиқотчилар тилдаги “инқирозли” ҳодисаларга эркин муносабат билдирадилар: масалан, сўз ўзлашмаларининг “синдроми”, тилнинг шевалар билан боғланиши, ижтимоий тафаккурнинг номутаносиб тус олиши натижасида юзага келаётган “лингвоцинизмлар”, шунингдек, нутқнинг жаргонлашуви ва кўполлашуви, саводхонлик даражасининг умумий пасайиши ва бошқалар ҳақида ёзадилар [2:196-207]. У бундай тилнинг бузилиш ҳолатини жамиятнинг инқирози сифатида баҳолайди.

Ҳақиқатдан, бугун тилимиз ҳолати ҳақида ижобий фикрларни билдириш бироз мушкул.

Ўзбек тилининг буюклиги ва бойлиги ҳақида баландпарвоз мақтовлар бугунги кунда қолипга тушиб қолган ибораларга айланган, бу ибораларни ҳатто

ўтган асрга ҳам эмас, балки ундан олдинги даврга оид деб ҳисоблаш мумкин. Уларнинг аксарияти ҳақиқий тил ҳолатини акс эттирмайди. Айниқса, ўзбек тилини бошқа хорижий тиллар билан солиштирилганда яққол кўзга ташланади.

Аммо бу борада В.С.Елистратов бошқача фикрни билдиради ва у: “Тилнинг ифлосланиши” борасида ҳар қандай лингвист қандай жавоб берса, мен ҳам шундай дейман: тилни ифлослаб бўлмайди, лекин нутқни ифлослаш ва паст даражага тушириш мумкин, натижада эса бу инсоннинг мияси ва қалбига таъсир этади – ҳам ўзига, ҳам уни тинглаётганларга... Яъни бу ҳолат тилнинг инқироzi эмас, тилда сўзлаётган инсонларнинг инқироzi”, – дея ёзади [3:574].

Тилга экологик ёндашув эса бизни бегона тиллардан ўзлашмалар билан боғлиқ вазиятга танқидий назар билан қарашга мажбур қилади. Бу ҳолатнинг ўзига хослиги шундаки, ўзлашмалар сонининг кўплиги нафақат тилнинг ўзига хослигини хавф остига қўяди, балки энг муҳими – шундай шароитда миллий сўз ясаш жараёнининг йўқлиги ёки етишмаслиги билан ҳам тавсифланади [4:149].

Тилнинг муҳим хусусияти – унинг динамиклигидир, яъни у доим ўзгаришда бўлади. Аммо турли даврларда бу ўзгаришлар турли тезликда рўй беради. Сўнгги йигирма йил ичида тилимизда шунчалик кўп ўзгаришлар содир бўлдики, илгари бундай ўзгаришлар юзлаб йиллар давомида юз берарди.

“Юқори даражадаги ўзгарувчанлик” шароитида тилга экологик ёндашув жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки у тилнинг табиий ривож, барқарорлиги ва маданий ўзлигини сақлаб қолишга хизмат қилади.

Экологияга тез-тез мурожаат қилинишининг сабаби, сақлаб қолиш ғоясининг устувор бўлишидир, бу ғоя эса экология фанининг асосий йўналиши ҳисобланади.

Экологик лингвистика ғоялари доирасида, муайян коммуникатив маконда бу яқка инсон онгида бўлиши ҳам, жамият миқёсида ҳам рақобатлашаётган тилларнинг омон қолиши ёки сиқиб чиқарилиши жараёнлари ўрганилади.

Бугунги кунда экологик лингвистика фанининг энг муҳим вазифаси – тилларнинг кескин қисқаришига қарши курашишдир. Тиллар йўқолиб бориши катта хавф туғдиради, чунки улар билан бирга ҳали ҳануз сақланиб қолаётган дунёни турлича тасвирлаш ва англаш усуллари ҳам йўқ бўлиши мумкин.

Марр назариясининг асосий ғояси шундан иборат эдики: тил ривожланишининг қонунлари жамият ривожланишининг қонунлари билан ёнма-ён давом этади, яъни ижтимоий-иқтисодий ўсиш билан бирга тил тузилмаси ҳам чуқур ўзгаришга учраши табиий ҳолат деб қаралган. Бунда тилнинг ўзига хос (ички) омиллари бутунлай инкор этилган [5:223].

Эколингвистиканинг фан сифатида шаклланиши 1980-1990-йилларга бориб тақалади. Шу даврда пайдо бўлган янги лингвистик парадигма бўлиб, унинг асосчиларидан бири немис олими Алфред Филл ҳисобланади. Бу фан ўзининг пайдо бўлишида биологик ва гуманитар йўналишларни уйғунлаштиради.

Шаклланиш босқичлари қуйидагича даврлаштирилади:

Биринчи босқич (1980-1990й.) – Биоллингвистика ва тил экологиясига оид фикрлар. Бу босқичда тилни тирик организмга қиёслаш асос қилинади.

Иккинчи босқич (1990-2000й.) – Тил ва атроф-муҳит, тил ва жамият ўртасидаги алоқалар асосида ёндашувлар шаклланади.

Учинчи босқич (2000 йилдан ҳозиргача) – Эколингвистика фан сифатида шаклланиб, тилларнинг барқарор ривожланиши, тил сиёсати, маданий муҳит ва тил муҳофазаси каби мавзуларни қамраб олади.

Бугунги кунда шаклланган қарашларга кўра, лингвистик экология интеграцион/ҳамкорликдаги фан ҳисобланади, яъни у бир нечта фанларнинг тушунчавий аппаратини ўз ичига олади. Бу фанлар: соф лингвистика, экология, валеология (соғлиқни сақлаш ғоялари), социология, этика. Бу фанларнинг категориялари лингвистика билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, тил ва соғлом жамият ўртасидаги узвий алоқани ифода этади.

Шу билан бирга, лингвоэкология ўзининг терминологик аппарат тизимини шакллантириб улгурган ва замонавий тил муҳитидаги долзарб муаммолар доирасини аниқ белгилаган. Энг асосийси шундаки, лингвистик экология табиат ва маънавият ўртасидаги узвий алоқани эътироф этади.

Лингвоэкологияга оид турли ёндашувлар, турли талқинлар мавжуд бўлишига қарамасдан, уларнинг барчасини қуйидаги асосий ғоя бирлаштиради: тилни асраш ва уни жамият билан узлуксиз боғлаш зарурияти. Бу эса, ўз навбатида, тилда жамият ҳаёти қандай акс этишини ва ҳар бир тараққиёт босқичида қандай тил компетенцияси шаклланиши кераклигини белгилайди.

Тил экологияси қисман физиологик табиатга эга (яъни, инсон онгида бошқа тиллар билан ўзаро таъсири), қисман эса ижтимоий хусусиятга эга (яъни, тилнинг уни ишлатувчи жамият билан бўлган муносабати, алоқа воситаси сифатида).

Тил экологияси – бу тилни ўрганувчи, ундан фойдаланувчи ва уни бошқаларга узатувчи инсонларга боғлиқдир" [6:159].

Лингвистик экология миллий тилнинг ҳолати ҳақида объектив маълумот олиш заруратида жавобан шаклланган фан соҳасидир. Унинг мақсади асосий тенденцияларни таҳлил қилиш, мумкин бўлган “касалликлар” (яъни тилнинг

бузилишлари) ҳақида олдиндан хабар бериш ва тилни энг муҳим мулоқот воситасини салбий таъсирлардан ҳимоя қилишдир. Агар тил муҳити тегишли стандартларни белгилабгина қолмай, балки маълум бир шахсият турини ҳам шакллантирса, унда лингвистик экологиянинг ижтимоий аҳамияти янада ошади. Лингвистикада янги йўналиш эколингвистиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, кўплаб бўлимлари билан бирга, лингвистиканинг фақат тил тузилмаси ва унинг таксономияларига қаратилган фан бўлишидан чиқиб, фаолиятга йўналтирилган, ҳатто кўп фанлараро фан сифатида жамиятшунослик ва тил-маданият муаммоларини ҳал эта оладиган соҳа эканлигини кўрсатади.

Табиат ва жамиятда экологик муаммоларнинг вужудга келиши натижасида табиатни ва жамиятни асраш, оламни қутқариш сингари тушунчалар пайдо бўла бошлади. Ушбу тушунчалар тилшунослик соҳасига ҳам кириб, лингвоэкология йўналишининг шаклланишига туртки бўлди.

Рус тилшуноси Г.Й.Солганикнинг фикрича, тилдаги антропоцентризм, мулоқот жараёнида вулгар сўзлар, жаргонлар ва арголардан фойдаланиш меъёрлари, тилнинг ахлоқий-маданий омилларини тадқиқ этиш билан социоллингвистиканинг таркибий қисми бўлган лингвоэкология ҳам шуғулланиши лозим. Тил ва нутқ софлигини сақлаш ҳақида гап кетганда, энг аввало, ҳозирги баъзи ёшлар кўп қўллайдиган сўз ва иборалар, яъни варвар сўзлар ҳақида фикр билдириш жоиз [7:1].

Глобаллашув жараёнлари тобора кенгайиб, чуқурлашиб бораётган бугунги кунда асрлар оша боқий яшаб келаётган кўплаб эзгу қадриятларимиз қаторида она тилимизнинг софлигини, бой имкониятларини сақлаш, ушбу бебаҳо маънавий хазинамизни асл ҳолича асраш ва келажак авлодларга бус-бутун етказиш тобора долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. Афсуски, жой номлари, реклама ва эълонлар, бино ва иншоотлар пештоқидаги лавҳаларда она тилига безътиборликка йўл қўйилаётгани тилимиз жонкуярларини ранжитмоқда. Бу ғализликлар, жой номларидаги тушунарсиз (агноним) ҳолатлар тилнинг амалий аҳамиятини, нуфузини пасайтираётгани шубҳасиз.

«Агноним» атамаси юнон тилидан олинган бўлиб, “билинмаган, тушунарсиз, номаълум” деган маънони англатади. Демак, муайян тилда мулоқот қилувчилар учун ўша тилдаги номаълум, нотаниш тушунарсиз бўлган сўзлар агноним номи остида умумлаштирилади. Агнонимлар тилшуносликнинг (лингвоцентрик) эмас, балки оламнинг лисоний манзараси ёки тилни ўз эгасидан айро ҳолда ўрганишнинг антропоцентрик – барча ҳодиса ва муносабатларни инсон ва унинг манфаатлари учун аҳамияти нуқтайи назаридан талқин қиладиган

дунёқараш ва илмий ёндашиш) ҳодисаси ҳисобланади. Тилдан фойдаланувчи айрим жамият аъзолари лаёқати билан боғлиқ ҳодиса сифатида қабул қилиш лозим.

Агнонимлар – бу сўзларнинг бир тури бўлиб, уларнинг маъноси эскириб, сўзлашувда, ёзувда камдан-кам ишлатиладиган, кўпинча тушунарсиз ёки унутилиб бораётган сўзлардир. Улар нутқда аниқликни пасайтиради, тушунишни қийинлаштиради, шунинг учун тилшунослар уларни салбий тил ҳодисаси сифатида кўради. Мисол учун, эски, кам ишлатиладиган, ҳозирда унутилган ёки фақат баъзи илмий ёки адабий матнларда учрайдиган сўзлар агнонимларга киради. Улар эскириб кетиб, тилнинг фаол сўз бойлигидан чиқиб, “пассив” ёки “яширин” сўзлар қаторига ўтади.

Масалан, тилшунос В.И.Чернишев шундай ёзади: “Тушунарсиз сўзлардан фойдаланиш – бу тилнинг ёрқин ва ифодали лексик тўқимасидаги доғлардек ёмон кўринади. Улар матнни бузади, фикрлашни қийинлаштиради, тингловчи ёки ўқувчини нотўғри ғоялар ва хулосаларга олиб келади.”[8:34]. Шу сабабли, тил эгалари кўз ўнгида муҳим сўзлар эскириб, йўқолиб бораётганини кўраётган пайтда, жамиятда табиий равишда “сўз бойлигини асраш” ғояси шакллана бошлайди.

Ҳар бир тил соҳиби тил меъёрларига тўғри амал қилиши ва бунинг учун нутқ қоидаларини ўзлаштириб олиши жуда зарур. Зеро, “ҳар бир тилнинг бетакрор сўзлари, атамалари шу тилни яратган халқнинг ҳаёт тарзини, тарихини, турмуш шароитларини, психологиясини ифода этиш эҳтиёжидан туғилади” [9]. Тил доимий ривожланишда бўлиб, албатта, бу ривожланиш инсон омили билан боғлиқ. Тилнинг ривожланишига (бойишига) шевалардан, ўзга тиллардан сўз олиш, янги сўзларни яшаш орқали ижобий таъсир кўрсатиши, айтиш пайтда, бундай ривожланиш жараёни тилга салбий таъсир кўрсатиши ҳам мумкин. Тарихдан маълумки, дунёда қанчадан- қанча тиллар пайдо бўлиб, қанчадан-қанча тиллар ўлик тилга айланди. Бунга сабаб эса тилнинг меъёрий қоидаларига амал қилмаслик, тил экологиясига эътиборсизликдир.

Ўзбек тилига оид дарслик ва қўлланмаларда, илмий мақола ва монографияларда айтиш билан бир тил ҳодисаси учун бир неча сўз, аксинча, биридан фарқли ҳодисалар учун бир сўз термин сифатида ишлатилаётган ҳолатлар ҳам учрайди. Бу, албатта, ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Ҳар бир ҳодиса учун унинг моҳиятини тўғри айтиш эътирайдиган битта термин қўлланиши зарур. Дарҳақиқат, тилни ўрганувчи соҳа сифатида тилшуносликнинг ўзида бундай муаммоларнинг, яъни лингвистик терминлардан баъзиларининг ҳодиса

моҳиятига тўла мос келмаслиги, айримларининг эса бир ҳодиса учун бирдан ортиқлиги эътиборли ҳолат ҳисобланади. Бу ҳолатни бартараф этиш ҳозирги кунда тилшуносликдаги янги йўналиш сифатида ривожланаётган тил экологиясининг асосий вазифаларидан биридир.

Лингвоэкология тил эгалари ўртасидаги соғлом мулоқот, нутқ софлиги, тилнинг табиий ва асл ҳолатини асраш масалаларига эътибор қаратади.

Тил экологияси ғояларига мувофиқ равишда лингвоэкология лексик эрозия, тил муҳити, тил муҳитининг ифлосланиши, тил касалликлари, тилни муҳофаза қилиш каби тушунчалар билан иш кўради. Бу борада тилнинг соғлом турмуш тарзи, унинг ҳаракат фаоллиги тушунчалари тилдаги шамоллаш, юқумли касалликлар ҳамда тил лингвонекрози сингари муаммоларнинг ечими сифатида намоён бўлади. Лингвоэкология лингвистик хилма-хилликни ҳуқуқий ҳимоя қилиш, тил ҳодисаларининг ижтимоий вазифаларини кенгайтириш, она тили ва, умуман, тилнинг жамиятдаги нуфузини ошириш юзасидан аниқ чоратadbирларни ишлаб чиқиш имкониятига эга. Тил ўзида миллийлик ва тарихийлик тамойилини мужассам этади, табиат ҳамда жамиятдаги барча нарсалар ҳодисалар тилда зарур ном билан гавдаланади, бироқ ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига оғишмай кириб келаётган янги тушунчалар ва уларнинг атамаларини ўзга тилдан ўзлаштиришда маълум меъёр ҳамда қоидаларга риоя қилмаслик натижасида тилда сон-саноксиз тушунарсиз сўзлар уюми пайдо бўлади. Тилда бундай салбий ҳолатнинг олдини олиш учун янги тушунчаларни ўз тил имкониятлари доирасида ифода этишга мутахассислар бошқа соф тилларнинг амалий тажрибаларидан фойдаланиш ҳисобига эришадилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нечипоренко В.Ф. Лингвофилософские основы эколингвистики. — Калуга: Калужская облорганизация союза журналистов России, 1998. - 210 с.
2. Эпштейн М.Н. Русский язык в свете творческой филологии разыскания // Знамя. - 2006. - № 1.- С. 196-207
3. Елистратов В.С. Аргю и культура. Словарь русского аргю: мат-лы 76. 1980-1990 гг. —М.: Русские словари, 2000. — С. 574-692
4. Брусенская Л.А. В чем состоит экологический подход к языку? // Изв. 35. вестия Южного федерального университета. Филологические науки. - 2012. - № 3. - С. 149-156.

5. Алпатов В.М. 150 языков и политика. 1917-2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М.: КРАФТ + ИВ РАН, 2000. – 223 с.
6. Haugen E. The ecology of language: Essays by E. Haugen / Originally published in W. Bright (Ed.). – Stanford, CA: Stanford University Press, 1966. – P. 159-190
7. Солганик Г. Я. О структуре речи (категории производителя и субъекта речи) // Экология языка и коммуникативная практика. — 2014. — № 1.
8. Чернышев В.И. Разыскания и замечания о некоторых русских выражениях // Чернышев В.И. Избранные труды. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – С. 301-34
9. Qodirov P. “Til va el” (ilmiy badia), T., 2005.
10. Qodirova X. M.O'zbek tilining lingvoekologik tadqiqi muammolari. UrDU, 2022.
https://www.researchgate.net/publication/360931359_Ozbek_tilining_lingvoekologik_tadqiqi_muammolari
11. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/suhbatlar/baxtiyor-mengliyev-til-millat-timsoli-xalq-g-ururi>
12. <https://litportal.ru/avtory/valeriy-milovatskiy/?ysclid=mcs4evxary522273334>

ДРЕВНЕЙШИЕ ТЮРКСКИЕ МОРСКИЕ И ТОРГОВО-МОРСКИЕ ТЕРМИНЫ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ КАЗАНСКО-ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Латыпов Фарит Рафгатович

Кандидат технических наук, доцент (DSc) Уфимский государственный
нефтяной технический университет

vei10@yandex.ru

Аннотация. В представленной статье рассматриваются факты занятий морской торговлей западных тюркских племен с древнейших времен. Отмечены работы авторов начала XX века, предполагавших исходное западное направление миграции пратюркских племен в регион бассейна Средиземного моря. Используя лексический материал, накопленный автором в течении 50 лет изучения неиндоевропейских языков Средиземноморья, осуществлена сегрегация торгово-морских терминов из древних текстов. Этот отобранный кластер терминов сопоставлен с соответствующей терминологией в дореволюционном казанско-татарском языке.

Ключевые слова: древние тексты Средиземноморья, торгово-морская терминология в татарском языке.

Annotation. This article examines evidence of maritime trade by Western Turkic tribes since ancient times. It highlights the work of early 20th-century authors who proposed a western migration of Parent Turkic tribes into the Mediterranean basin. Using lexical material accumulated by the author over 50 years of studying non-Indo-European languages of the Mediterranean, a segregation of trade and maritime terms from ancient texts was performed. This selected cluster of terms is compared with the corresponding terminology in the pre-revolutionary Kazan Tatar language.

Keywords: Ancient texts of the Mediterranean, trade and maritime terminology in the Tatar language.

Рассматривая произведения выдающегося корифея и реформатора казанско-татарского литературного языка Каюма Насыри, в связи с 200-летием со дня его рождения, бросается в глаза и то, что морская тематика занимает достаточно заметное место как в предыдущей литературе местного тюркоязычного населения, так и в русских летописных источниках в связи с указанным населением. Например, у Каюма Насыри в Китаб-эт-тәрбия [2: 9] упоминаются *диңгез* «море», *көймә* «корабль». В более ранних скандинавских

источниках [1], [10] встречаются упоминания о купцах из Биармии / Биляра (представляется, здесь мы имеем дело с выпадением -л-, как в случае Белград / Београд), постоянно осуществлявших плавание как по Балтийскому (в основном к острову Готланд, где найдены более 20 кладов болгарских серебряных монет) и по Белому морям и втекающим в них рекам. В русской мифологии об «ордынских татарах», непременным атрибутом реальности являются «татарские корабли», на которых они приплывали к русским городам [13, 19]. Этому созвучны и описания официальных русских летописей, где сообщается о том, что первые русские походы на Казань были пресечены мощным флотом казанцев. Не случайно, видимо, и первое российское адмиралтейство было основано именно в Казани.

Обзор профессиональной терминологии дореволюционного казанско-татарского языка показывает то, что она была существенно богаче того, что мы имеем в настоящее время. В период «советско-пролетарских реформ» в 1926-39 годы многие веками существовавшие термины, начиная еще с XIII в. от Кул Гали, были заменены на их аналоги в русском языке (где они сами на 80 % являются заимствованиями из романо-германских языков).

Наличие большой прослойки морских, портово-таможенных терминов на протяжении многих столетий в поволжско-тюркском языке заставляет пересмотреть взгляд на чисто «степное» происхождение тюркской языковой семьи.

Здесь следует немного коснуться предыдущих наших исследований в области древнейшей тюркской лексики.

Основываясь на теоретических выводах ряда авторитетных немецких, австрийских и венгерских лингвистов конца XIX – начала XX веков (Ф. Хоммель, В. Бранденштейн, Б. Мункачи и др. [8: 149]), в конце 1970-годов нами была разработана фоноэволюционная пратюркская гипотеза, предполагающая ближневосточный очаг зарождения тюркской языковой семьи в VI – IV тыс. до н.э. на основе этнических группировок и языков Убейдской археологической культуры Древнего Ближнего Востока [3]. Был также разработан метод дешифровки текстов, написанных на древних агглютинирующих языках (все современные методы среднеарифметического интерполирования по доминантным признакам исторически известных языков для поиска архетипов здесь не приемлемы) ПЭКФОС (*последовательное комбинаторно-этимологическое приближение с фонетической обратной связью*) [7]. В 1988 году при апробации на самом протяженном тексте Загребской мумии из Древнего Египта [4-6], наш метод ПЭКФОС подтвердил свою достаточно валидную верификативность [5-6].

Начиная с 1980 на основе метода ПЭКФОС нами были осуществлены переводы крупнейших текстов на этрусском, минойском (острова Крит, Кипр, Сирия – Угарит) [6], иберийском (Испания) [8-9], ретском, северо-пиценском и др. языках [10-12]. Анализ лексических и грамматических особенностей этих языков заставляет нас склониться к мысли об их западно-пратюркской природе [11].

Изучая этрусские тексты, мы обнаружили некоторые грамматические сходства между этрусским (возможно, такая форма присутствовала и в *сардском языке*) и *узбекским языками*. Речь идет о сокращенной форме прошедшего категорического времени глаголов, имеющих на конце **-е**. Как и в узбекском языке, аффикс с данной формы глагола **-dy** сокращается и прекращается в **-е** [14: 210]:

этр. **hetum ale** «забрал душу» ~ казан.-тат.: **qotyn aldy**,

psum sale «голову склонил» ~ **başyn saldy**,

hatrθi cale «в памяти остался» ~ **häterdä qaldy**,

isvanec tule «памятным стал» ~ **istälek buldy**.

В *Устурашане* на юге Узбекистана найдено наскальное изображение капитолийской (этрусской) волчицы с младенцами. Есть разные предположения о причине появления этой граффити. Но, возможно и такое, что силуэт на скалу нанесли этруски (бывшие римские солдаты), попавшие в плен к парфянам на Ближнем Востоке и увезенные вглубь Азии. На рис. 1 мы приводим изображение боевой экипировки воина-сарда [14: 210], [15]. Этот народ заселил остров Сардиния в конце III тыс. до н.э. и соорудил там множество мегалитических построек, в том числе и сигнальных башен **нурагов** (этр. **nur rax** «далекий свет» [4: 101]; казан.-татар.: **nur eraq** «далекий свет»), своего рода «оптический телеграф», являющийся частью системы защиты острова, оповещающий население о вторжении и передвижении внешних врагов. Так считал и ведущий сардинский ученый М. Серра.

В 2024 году нам удалось перевести и получить интерпретацию еще двух текстов на позде-минойском языке, обнаруженных в 1958 году в Ливане, в портовой зоне древнего портового города Гублы (в греческой традиции Библа), относящихся примерно к VIII веку до н.э. [16-17].

В настоящем сообщении мы хотели бы привести ряд из обнаруженных нами морских и портово-таможенных терминов в сопоставлении с тем, что имелось в дореволюционном казанско-татарском (КТ) языке.

Далее, в Таблице ниже приводим сопоставление идентифицированных нами морских и портово-таможенных терминов, обнаруженных нами в минойских (М), этрусских (Э) (их самоназвание, установленное нами по тексту TLE 1 *tarc* [4, 11]), иберийских (И) текстах в сопоставлении с лексикой, приводимой в замечательном арабско-татарско-русском словаре Хамзина К.З, Махмутова М.И., Сайфуллина Г.Ш. [20].

Рис. 1 Бронзовые статуэтки воина-рета из Castello de Buonconsiglio (450-400 г. до н.э.) и воина-сарда из Кальяри (XV в. до н.э.) [14: 210].

Соответствия идентифицированных нами лексем с данными КТ языка [18]

Таблица

№ п/п	Лексемы, идентифицированные нами в М, Э, И текстах [6, 8, 9]	Соответствия в дореволюционн. КТ языке [20]	Перевод на русский язык
а) морские термины			
1	thalas (Э), dalas (М), talass (И)	dingez', su dalasy	«долина (водная) = море»
2	pařθu dalasiri	dingez' pãrdãse	«морской простор»

3	cana, cama (Э), kāmā (M), kamarel (И)	kāmā, keīmā [2: 9]	«лодка, корабль»
4	dute elu θure (M)	tury jil' totu	«удерживание попутного ветра»
5	vulpin (Э), dulpin (M)	dulkyn	«волна»
6	navi (Э), uze (M)	īezü	«плавать»
7	patire (Э), batu (M)	batu	«тонуть»
8	parxus (M, Э), parxlθc (Э) «крыло»	jilkān, pyrxyldyq «опохало»	«парус»
9	ank (M)	īaṇaq	«щека, косяк, борт (корабля)»
10	iśxeθ (Э)	iškāk'	«весло»
11	cruc (Э), kurok (M)	qoīryq	«хвост корабля = киль»
12	kuzitu kuroku pi matugeś (M)	küzätergä (niček) qoīryqny döres mätäklärgä	«следить за тем, чтобы правильно рулить килем»
13	erox – šuti (M), iru (И)	īörü - šuu	«ходить по морям»
14	zep (M), zip (Э)	jep	«канат, веревка»
б) портово-таможенные термины			
15	mina	mina	«порт»
16	matōce (M)	mātag	«товар»
17	manto (M)	möher', māniš, tamga	«печать»
18	misian (M) «масса»	mis'al, miskal	«мера веса»
19	miiktar (M)	miktar	«объем»
20	rui (M)	rui	«лицо (официал.)»
21	miiq (M)	mākāmān, bek	«начальник»

22	hesap (M), isep (И)	isäp	«учёт»
23	satu (M)	satu	«продажа»
24	feie (Э), uše (M)	bäiä, oč-syz «без- ценный»	«цена»
25	helu, cerur (Э), celu M	kilü, kerem, baryš	«приход, прибыль»
26	murzua cerurum	kerem märtäbäse	«степень прибыли»
27	salum (M, Э)	salym	«налог»
28	silona (M), slilu (Э)	sölyxqa alu	«аренда»

На рис. 2 ниже мы приводим фрагмент фрески с изображением минойских кораблей с о. Тира [17], а на рис.3 фото воссозданного в 2004 году специалистами исследовательского института древнего судоходства США (ASTRI – NAUDOMO) в натуре из ливанского кедра, с использование пеньковых канатов и парусов той эпохи, небольшого минойского корабля, дав ему имя «Minoan» [17]. Надежность такого судна была тогда же доказана, когда на нем они прошли около 200 морских миль вдоль восточного побережья Греции.

Рис. 2 Фрагмент фрески с изображением минойских кораблей с о. Тира [17].

Рис. 2 Фото прототипа минойского корабля, воссозданного специалистами исследовательского института ASTRI [17].

Выводы:

1. С концепцией исходного, чисто кочевого скотоводства племен в зоне возникновения тюркской языковой семьи (тем более, на пустынном пятачке Горного Алтая, являвшегося всегда лишь местом захоронения элиты кочевников), трудно согласиться. Открывающийся нам мир западно-пратюркских сообществ (мир *тарков*) очень многообразный и богатый. Их письменное наследие намного разнообразнее по сюжету, чем известные орхоно-енисейские надписи (которые нам довелось изучать в середине 1980-х годов). Проникнув в этот мир, мы сможем понять многие ранее ускользавшие от исследователей, особенности развития древних племен на просторах Евразии.

2. Характерной особенностью сравнения образцов профессиональной антично-средиземноморской [13] и XVIII – XIX вв. поволжско-тюркской лексики (согласно приведенной выше Таблицы), является детальный, порой до мелочей, охват достаточно широкого класса терминов, как технического, так и административно-юридического, торгово-финансового планов. Такой след в семантическом поле языка никак не мог появиться ниоткуда, без

непосредственного участия в древности, в морских и торговых делах, самих носителей этих языков.

3. Проблема культурно-исторического наследия тюркского мира привлекает все большее внимание. Однако, опираясь лишь на догматы и устарелые методики языкознания, продвинуться вперед (кроме области археологических раскопок, где их еще можно по-разному трактовать), особо не удастся. Для объяснения закономерностей в эволюции языков, требуется заглянуть за грань физиологических механизмов переадресации сигналов в речевом центре мозга [8], использовать современный математический аппарат многофакторного анализа (SPSS), методы распознавания образов.

REFERENCES

1. Биармия / Bjarmaland / скандинавских саг. – URL: <https://studfile.net/previev/7> (дата обращения 20.08.2025).
2. Каюм Насыри. Китаб-эт-тэрбия. – Казан: ТКН, 1992. – 144 б.
3. Латыпов Ф.Р. Пратюркские черты этрусского языка в связи с ностратической теорией // Кратк. тез. докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. – Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1983. – С. 55-57.
4. Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. – Уфа: Китап, 1999. – 276 с.
5. Латыпов Ф.Р. Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения. – 2014. – № 3. – С. 85-91.
6. Латыпов Ф.Р. Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских текстов на русский, английский и итальянский языки. – Уфа: Полиграфдизайн. – 2014. – 152 с.
7. Латыпов Ф.Р. От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на пратюркских языках Запада // Матер. Междунар. науч.-метод. конф. «VIII Орузбаевские чтения по теме: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования». – Алматы: Казак ун-ті, 2016. – С. 434-437.
8. Латыпов Ф.Р. Иберийские языки Древней Испании – результат ускоренного фонетического развития некоторых пратюркских языков Западного Средиземноморья. – Уфа: Полиграфдизайн, 2016. – 152 с.

9. Латыпов Ф.Р. Элементы этнопедагогике иберов, нашедших отражение в надписях на свинцовых пластинах и в граффити на поверхностях декорированных ваз. – Уфа: Полиграфдизайн, 2019. – 136 с.

10. Латыпов Ф.Р. Культурные традиции и лингвистические особенности языков тюркских народов Поволжья-Урала и Казахстана, находящие соответствие в иберийских текстах I D и III B из Пико-де-лос-Ахоса при описании праздника «Келти-Белеш» // Сб. науч. статей междунар. науч. конф.: Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы: Инст-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОиН Респ. Казахстан, 2019. – С. 26-35.

11. Латыпов Ф.Р. Письменное наследие древних тарков Средиземноморья: Восток на Западе // Сб. науч. статей междунар. науч. конф.: Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы, Екатеринбург: Инст-т. востоковед. им. Р.Б. Сулейменова КН МОиН Респ. Казахстан, 2020. – С. 7-16.

12. Латыпов Ф.Р. Хороший конь и мастерство воина – главные приоритеты в повседневной жизни потомков древних кочевников Евразии на Пиренейском полуострове // Сб. науч. статей и матер. междунар. конф.: Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы: Инст-т. философии, политологии и религиовед. МОиН Респ. Казахстан, 2021. – С. 29-37.

13. Латыпов Ф.Р. Древние тюрки Средиземноморья и Подонья как первопроходцы Скандинавии. Три древнескандинавские рунические надписи, обнаруживающие признаки тюркской речи // Сб. Статей по матер. XLIX междунар. науч.-практич. конф.: Культурология, филология, искусствоведение: актуальные проблемы современной науки. № 8 (41). – Новосибирск: Изд. ООО «СиБАК», 2021. – С. 66-75.

14. Латыпов Ф.Р. Предположение о древнем восточно-средиземноморском происхождении социо-этнонима *сарт* у средневековых групп узбеков // «Globallashuv davrida turkey shevashunoslikning dolzarb muammolari» mavzusidagi Xalqara-nazariy anjuman materiallari, 23-noyaber 2022-y. – Toshkent: «FIRDAVS-SHOH», 2022. – С. 201-213.

15. Латыпов Ф.Р. Военная тематика и лексика, связанная с войной в древнейших тюркских и тюркоидных надписях Западного Средиземноморья // Xalqara ilmiy-nazariy konf. materiallari: «O'zbek folklori va shevalar tadqiqotlari: amolyot, metodologiya, yangicha yondashuv». – Toshkent, 2023. – С. 22-31.

16. Латыпов Ф.Р. На пути к пониманию назначения и содержания древнеливанской надписи на бронзовой пластине из Гублы: комплексный лингвистический анализ // Сб. статей по материалам LXXXVIII междунар. науч.-практич. конф., №11(74). – Новосибирск: Изд. ООО «СиБАК», 2024. – С. 29-40.

17. Латыпов Ф.Р. Рекомендации по организации надежного судовождения по «египетским морям», размещенные в двухсторонней древнеливанской надписи D (22+19) на бронзовой пластине из Гублы // Сб. статей по материалам LXXXIX междунар. науч.-практич. конф., №12(75). – Новосибирск: Изд. ООО «СиБАК», 2024. – С.38-47.

18. Латыпов Ф.Р. Термины, связанные с судовождением по морям и торговлей в письменном наследии минойцев // Сб. матер. XVII Международной науч.-метод. конференции УУНиТ «Теория и практика языковой коммуникации», 18-19 июня 2025 г. – Уфа: Изд. УУНиТ, 2025. – С. 90-97.

19. Моряки-кочевники в русских былинах. – URL:<https://velikaya/evraziya.ru/ka> (дата обращения 20.08.2025).

20. Хамзин К.З., Махмутов М.И., Сайфуллин Г.Ш. Арабско-татарско-русский словарь заимствований (арабизмы и фарсизмы в языке татарской литературы). – Казань: ТКИ, 1965. – 854 с.

O'ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILISHINING HUQUQIY ASOSLARI

Ikramov Ravshan Aktamovich

Yuridik fanlari professori, Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Gumanitar fanlar fakulteti dekani

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishining huquqiy, tarixiy va ijtimoiy asoslari tahlil qilingan. Muallif 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risida"gi qonunning mazmun-mohiyatini ochib beradi hamda ushbu hujjatning milliy o'zlikni tiklash, madaniy mustaqillikni mustahkamlashdagi o'rni yoritiladi. Maqolada til siyosatining shakllanishida jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy omillar, milliy uyg'onish g'oyalari va huquqiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi. Mustaqillik davrida davlat tili maqomini mustahkamlash bo'yicha qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar – Konstitutsiya, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari tahlil qilinib, ularning amaliy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, lotin yozuviga o'tish, davlat idoralarida hujjat yuritishning to'liq o'zbek tiliga o'tkazilishi va tilni raqamlashtirish jarayonlari alohida e'tibor bilan ko'rib chiqilgan. Maqolada o'zbek tilining davlat maqomiga ega bo'lishi xalqning tarixiy g'alabasi, milliy g'urur va o'zlik ramzi sifatida talqin etilib, bugungi kunda til siyosatini yanada takomillashtirish, yoshlar orasida davlat tiliga hurmatni oshirish zaruriyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, davlat tili maqomi, huquqiy asoslar, Konstitutsiya, "Davlat tili to'g'risida"gi qonun, milliy o'zlik, mustaqillik, til siyosati, til islohotlari, hujjat yuritish, millatlararo totuvlik, madaniy mustaqillik, til madaniyati, davlat boshqaruvi, tilni rivojlantirish.

Аннотация: В данной статье анализируются правовые, исторические и социальные основы предоставления узбекскому языку статуса государственного. Автор раскрывает суть Закона «О государственном языке Республики Узбекистан», принятого 21 октября 1989 года, и освещает роль этого документа в восстановлении национальной идентичности и укреплении культурной независимости. В статье показана взаимосвязь социально-политических факторов в обществе, идей национального возрождения и правовых процессов в формировании языковой политики. Проанализированы нормативно-правовые документы, принятые в период независимости в целях укрепления статуса государственного языка – Конституция, указы Президента,

постановления Кабинета Министров, и освещено их практическое значение. Также особое внимание уделяется переходу на латинскую графику, полному переводу документооборота в государственных органах на узбекский язык, процессам цифровизации языка. В статье приобретение узбекским языком статуса государственного рассматривается как историческая победа народа, символ национальной гордости и самосознания, подчёркивается необходимость дальнейшего совершенствования языковой политики в современных условиях и повышения уважения к государственному языку среди молодёжи.

Ключевые слова: узбекский язык, статус государственного языка, правовая база, Конституция, закон «О государственном языке», национальная идентичность, независимость, языковая политика, языковые реформы, документооборот, межнациональное согласие, культурная независимость, языковая культура, государственное управление, развитие языков.

Til – millatning ma'naviy borlig'ini, uning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va madaniy merosini ifodalovchi eng muhim ijtimoiy hodisadir. Har bir xalqning o'ziga xosligi, milliy tafakkuri va ruhiy birligi, eng avvalo, uning tilida mujassam bo'ladi. Shu sababdan ham til millatni millat qiluvchi bosh mezon, xalqning o'zligini anglash va saqlab qolish vositasi sifatida qadrlanadi. Insoniyat tarixida biror millat o'z tilini asramasdan, o'zligini saqlab qola olmagan. Shu bois tilda xalqning taqdiri, uning kechmishi, buguni va kelajagi mujassamdir.

Tilning ijtimoiy ahamiyati nafaqat muloqot va aloqa vositasi sifatida, balki milliy g'urur, ijtimoiy birlashuv va davlat suverenitetining ramzi sifatida ham namoyon bo'ladi. Mustaqil davlat uchun milliy tilga davlat maqomini berish — bu xalqning o'z tarixiga, madaniyatiga, qadriyatlariga bo'lgan hurmatining eng oliy ko'rinishidir. Shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasida o'zbek tiliga davlat maqomi berilishi nafaqat til siyosatidagi burilish nuqtasi, balki milliy o'zlikni anglash jarayonida ham tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan voqea bo'ldi.

XX asrning ikkinchi yarmi O'zbekiston tarixida milliy uyg'onish davri sifatida alohida ahamiyat kasb etdi. Sovet tuzumi sharoitida rus tili davlat va rasmiy aloqalarda ustun mavqega ega bo'lgan bo'lsa-da, o'zbek tilining huquqiy maqomi uzoq vaqt davomida noaniq bo'lib qoldi. 1980-yillarning oxirlariga kelib, jamiyatda demokratiya g'oyalari kuchayib, milliy o'zlikni anglash, ma'naviy merosni tiklashga bo'lgan ehtiyoj ortdi. Bu jarayon o'z navbatida o'zbek tilining davlat maqomini belgilash zaruratini kun tartibiga chiqardi. Ana shu tarixiy sharoitda, ziyolilar, huquqshunoslar va jamoatchilik vakillarining faol sa'y-harakatlari natijasida 1989-yil 21-oktabr kuni

O'zbekiston SSR Oliy Soveti tomonidan "O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Ushbu hujjat o'zbek tilining tarixiy nufuzini tiklab, uni davlat boshqaruvi, ta'lim, fan va madaniyat sohalarida asosiy aloqa vositasi sifatida mustahkamlab berdi.

Bu yil, ya'ni 2025-yilda, mazkur tarixiy qonunning qabul qilinganiga 36 yil to'lmoqda. Bu orada o'zbek tili nafaqat milliy g'urur timsoliga, balki mustaqil davlatimizning rasmiy ramzlaridan biriga aylandi. Til siyosatini rivojlantirish, uni raqamli davr talablariga moslashtirish, xalqaro miqyosda o'zbek tilining nufuzini oshirish yo'lida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Bugun o'zbek tili – davlat boshqaruvi, fan, ta'lim va madaniyatning ajralmas qismi sifatida nafaqat mamlakat ichida, balki xalqaro maydonda ham o'z o'rnini mustahkamlamoqda.

1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risida"gi Qonun mamlakat tarixida tub burilish yasagan muhim siyosiy-huquqiy hujjatlardan biridir. Mazkur qonun xalqimizning ko'p asrlik orzu-umidlarini ro'yobga chiqarib, o'zbek tilining milliy o'zlikni ifodalovchi, davlat suvereniteti va mustaqillik timsoli sifatidagi maqomini huquqiy jihatdan mustahkamlab berdi. Shu tariqa o'zbek tili nafaqat xalqning ma'naviy boyligini ifodalovchi milliy qadriyat sifatida, balki davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan, madaniyat va ijtimoiy aloqalarning rasmiy vositasi sifatida qonuniy maqomga ega bo'ldi.

Mazkur qonun 6 bob va 24 moddadan iborat bo'lib, u o'zbek tilining davlat tili sifatidagi huquqiy asoslarini batafsil belgilab beradi. Qonunning asosiy maqsadi — o'zbek tilining jamiyat hayotining barcha sohalarida qo'llanish doirasini kengaytirish, uni rivojlantirish uchun zarur ijtimoiy, tashkiliy va huquqiy mexanizmlarni yaratishdan iboratdir. Unda til siyosatining prinsiplari, davlat idoralarida hujjat yuritish tartibi, ta'lim tizimidagi o'rni, shuningdek, boshqa millatlar tillariga nisbatan hurmat tamoyillari aniq ko'rsatib o'tilgan.

Qonunning 1-moddasida "O'zbekiston Respublikasining davlat tili — o'zbek tilidir" degan norma mustahkam o'rin olgan. Bu bandning mazmuni davlat suverenitetining muhim belgisi sifatida milliy tilga yuksak maqom berish zarurligini huquqiy jihatdan e'tirof etadi. Shu bilan birga, bu norma o'zbek tilining davlat siyosatidagi o'rni va nufuzini qonuniy darajada kafolatlaydi. Qonunning 3-moddasida esa barcha davlat idoralari, jamoat tashkilotlari va muassasalarda ish yuritish, hujjat almashish va xizmat yozishmalari davlat tilida olib borilishi lozimligi qat'iy belgilangan. Bu me'yor tilning rasmiy muomaladagi o'rni va ahamiyatini huquqiy jihatdan tartibga solgan eng muhim bandlardan biridir.

Shuningdek, qonunning 4-moddasida respublikada yashovchi boshqa millat vakillarining tillarini hurmat qilish, ularga o'z ona tilida so'zlashish, ta'lim olish va madaniy ehtiyojlarini qondirish huquqi kafolatlangan. Mazkur qoida o'zbek jamiyatining ko'p millatli tarkibini inobatga olgan holda, millatlararo totuvlik, o'zaro hurmat va tenglik tamoyillarini qonuniy asosda mustahkamlaydi. Shu jihatdan, "Davlat tili to'g'risida"gi qonun nafaqat o'zbek tilining rasmiy maqomini belgilovchi hujjat, balki mamlakatda demokratik qadriyatlar, bag'rikenglik va ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlovchi muhim huquqiy manba sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur qonunning qabul qilinishi natijasida til sohasida tizimli islohotlar amalga oshirila boshlandi: davlat idoralarida hujjatlar o'zbek tilida yuritila boshlandi, ta'lim jarayonida o'zbek tili asosiy o'quv tili sifatida mustahkamlandi, ilmiy terminologiyani boyitish, orfografik me'yorlarni ishlab chiqish va yangi lug'atlar yaratish bo'yicha amaliy ishlar olib borildi. Shu tariqa 1989-yilgi qonun o'zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomini huquqiy, ma'naviy va ijtimoiy jihatdan mustahkamlab, mustaqil O'zbekiston til siyosatining poydevorini yaratdi.

1991-yilda O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini e'lon qilgach, milliy til masalasi mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mustaqillikning ilk yillaridan boshlab o'zbek tili nafaqat milliy o'zlik va madaniyat ifodasi, balki davlat suverenitetining ajralmas ramzi sifatida e'tirof etildi. Shu davrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (1992-yil 8-dekabr) o'zbek tilining maqomini konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab berdi. Unda shunday norma keltirilgan:

"O'zbekiston Respublikasining davlat tili – o'zbek tilidir. O'zbekiston Respublikasida davlat tili va boshqa tillarning rivojlanishi uchun sharoit yaratiladi."

Mazkur konstitutsion qoidalar o'zbek tilining davlat hayotidagi o'rnini huquqiy jihatdan kafolatlab, shu bilan birga, respublikada yashovchi barcha millatlar tillariga hurmat va tenglik tamoyillarini ta'minladi. Bu yondashuv O'zbekistonning demokratik qadriyatlarga sodiqligini hamda til siyosatini bag'rikenglik asosida yuritayotganini ko'rsatdi.

Mustaqillik yillarida til siyosatini rivojlantirishga qaratilgan qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tish to'g'risidagi qonun milliy yozuvni zamonaviylashtirish hamda o'zbek tilining xalqaro maydondagi o'rnini va texnologik tizimlarga integratsiyasini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etdi. 1995-yilda "Davlat tili to'g'risida"gi qonunning yangi tahriri qabul qilinib, unda davlat tili siyosatini amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlari yanada takomillashtirildi.

Til siyosatini davlat miqyosida tizimli asosda rivojlantirish maqsadida 2019-yil 21-oktabrda Prezidentning PF–5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni e‘lon qilindi. Ushbu farmon davlat tili siyosatini yangi bosqichga olib chiqib, uni strategik rivojlanish yo‘nalishiga aylantirdi. Aynan ushbu farmon asosida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi.

Departamentning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- davlat tilining barcha sohalarda to‘laqonli qo‘llanishini ta‘minlash;
- til siyosatini amalga oshirish bo‘yicha davlat dasturlarini ishlab chiqish;
- o‘zbek tili me‘yorlarini ilmiy asosda rivojlantirish, terminologiyani takomillashtirish;
- hujjat yuritish, ta‘lim va axborot texnologiyalarida o‘zbek tilidan samarali foydalanishni targ‘ib qilish;
- davlat tilining xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish.

Shuningdek, 2020-yilda Vazirlar Mahkamasining tegishli qarori bilan departament faoliyati huquqiy jihatdan mustahkamlandi. Uning huzurida Til siyosati bo‘yicha ilmiy-metodik kengash, respublika terminologiya komissiyasi, davlat tilida ish yuritish bo‘yicha metodik markaz kabi muhim tuzilmalar tashkil etildi. Ushbu tuzilmalar til siyosatini nazorat qilish, normativ hujjatlarni ishlab chiqish va davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan yondashuvni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Natijada, mustaqillik davrida davlat tili siyosati bosqichma-bosqich takomillashib, o‘zbek tili huquqiy, ilmiy va tashkiliy jihatdan rivojlangan, davlat boshqaruvi va jamiyat hayotining barcha jabhalarida faol qo‘llaniladigan tildan biriga aylandi. Bugungi kunda o‘zbek tili siyosati mamlakatning ma‘naviy mustaqilligini mustahkamlovchi strategik omil sifatida qaralmoqda.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi – bu xalqimizning asrlar davomida orziqib kutgan tarixiy g‘alabasi, milliy g‘urur va o‘zlik ifodasidir. O‘zbek tilining davlat tili sifatida e‘tirof etilishi nafaqat ma‘muriy jarayon, balki butun millatning o‘z o‘zini anglash, tarixiy xotirasini tiklash va madaniy merosini asrab-avaylashdagi ulkan qadami sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi. O‘zbek tili bugungi kunda nafaqat mamlakat ichida, balki xalqaro miqyosda ham o‘z o‘rniga ega bo‘lib bormoqda. Turli xorijiy davlatlarda o‘zbek tili markazlari faoliyat yuritmoqda, chet ellik talabalar uchun o‘zbek tili o‘quv dasturlari ishlab chiqilgan. Ilm-fan, texnologiya, diplomatiya va

madaniyat sohalarida o'zbek tilining xalqaro nufuzi ortib borayotgani millatning ma'naviy qudratini namoyon etmoqda.

Shu bilan birga, til siyosatining muvaffaqiyati har bir fuqaroning mas'uliyatiga, tilga bo'lgan ehtiromiga ham bog'liqdir. Davlat tilini puxta egallash, uni e'zozlash va kundalik hayotda faol qo'llash — bu nafaqat fuqarolik burchi, balki milliy o'zlikni saqlashning eng muhim omilidir. Har bir o'zbekistonlik o'z tilini hurmat qilsa, uni to'g'ri va chiroyli ishlatishga intilsa, o'zbek tili kelajakda ham xalqimizning jahon miqyosidagi faxr va iftixor manbai bo'lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining davlat tili sifatida mustahkamlanishi — mustaqil O'zbekistonning siyosiy, madaniy va ma'naviy poydevorini tashkil etadi. U millat birligi, tarixiy davomiylik va ma'naviy mustaqillik ramzi sifatida yashayveradi.

O'ZBEK TILIDA KOGNITIV METONIMIYA SHAKLLANISHINING ASOSLARI

Muhayyo Karimovna Xakimova

Filologiya fanlari doktori, professor Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va
adabiyoti universiteti

xakimova197621@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-7978

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi kognitiv metonimiyada milliy tafakkurning aks etishi misollar yordamida yoritilgan. Maqolada birinchi marta kognitiv metonimiya atamasi qo'llangan, mohiyati ochiqqlangan. Kognitiv metonimiyada ham til egalarining olam haqidagi tizimli bilimlari aks etishi ochiqqlangan. Kognitiv metonimiyada abstrakt tushunchalar boshqa tushunchalar bilan aloqadorlikda osonroq anglanadi. Bunda mavhum tuhsunchalar konkret tushunchalar bilan o'zaro aloqadorliklar asosida anglanadi. Kognitiv metaforada ham, kognitiv metonimiyada ham abstrakt, murakkab tuhsunhalarni bilishda konkret tushunchalar asos bo'lishi kuzariladi. Bunda hissiy va aqliy bilishning o'zari hamkorligi yanada yorqinroq kuzatiladi.

Kalit so'zlar: metonimiya, kognitiv metonimiya, nominatsiya, milliy idrok, aloqadorlik, bosh ma'no, hosila ma'no.

Аннотация. В данной статье на примерах освещено отражение национального мышления в когнитивной метонимии узбекского языка. В статье впервые был использован термин когнитивная метонимия, суть которого раскрыта. Выясняется, что когнитивная метонимия также отражает систематическое знание вселенной носителями языка. В когнитивной метонимии абстрактные концепции легче понять по отношению к другим концепциям. При этом абстрактные понятия понимаются на основе взаимосвязей с конкретными понятиями. Как в когнитивной метафоре, так и в когнитивной метонимии наблюдается, что конкретные понятия лежат в основе познания абстрактных, сложных понятий. При этом более ярко прослеживается взаимодействие чувственного и ментального познания.

Ключевые слова: метонимия, когнитивная метонимия, номинация, национальное восприятие, релятивизм, первичное значение, производное значение.

Abstract. This article uses examples to illustrate the reflection of national thinking in the cognitive metonymy of the Uzbek language. The article introduces the term cognitive metonymy for the first time and explains its essence. It reveals that cognitive metonymy also reflects the systematic knowledge of the universe by language speakers. In cognitive metonymy, abstract concepts are easier to understand in relation to other concepts. Abstract concepts are understood based on their relationships with concrete concepts. In both cognitive metaphor and cognitive metonymy, it is observed that concrete concepts are the basis for understanding abstract and complex concepts. In this process, the interaction between sensory and mental cognition is more pronounced.

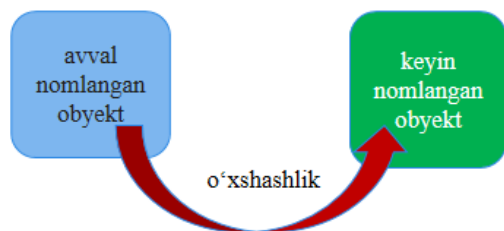
Keywords: metonymy, cognitive metonymy, nomination, national perception, relativism, primary meaning, and derived meaning.

Metonimiya tilshunoslikda nom ko'chish usullaridan biri sifatida talqin qilinadi. "Bir predmetning, belgining, harakatning nomi boshqasiga o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro bog'liqlik asosida ko'chirilishi metonimiya yo'li bilan ko'chirish deyiladi (yunoncha metonumia – "qayta nomlash"). Masalan, dasturxon leksemasi 'ovqatlanish uchun yoziladigan buyum'ni anglatadi; bu leksema bilan ovqatning o'zi, "dasturxonga qo'yiladigan noz-ne'mat" ham bildiriladi [Rahmatullayev, 2006: 53]. Sh. Rahmatullaevning mazkur ta'rifida ham metonimiya terminining so'zma-so'z tarjimasi qayta nomlash ekanligi qayd qilingan.

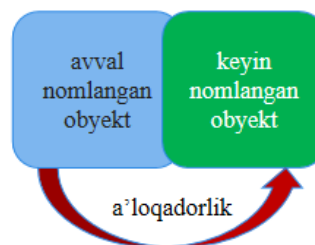
Aslida esa, terminning so'zma-so'z ma'nosi lisoniy hodisaning mohiyatini yoritib bera olmaydi. Zero, qayta nomlash umuman boshqa hodisa bo'lib, nomi mavjud narsaning qaytadan, ikkinchi marta nomlashidir. Qayta nomlash neologizmlar va arxaizmlar o'rtasida, tasviriy ifoda, metaforada, laqablarida yorqin aks etadi. Soddaroq tushuntiradigan bo'lsak, avval paxta deb nomlangan o'simlik keyinroq oq oltin deb, ayyor leksemasi bilan nomlangan belgi tulki leksemasi bilan, G'ulom Aminjonovich Alimovning Shuhrat taxallusi bilan nomlanishi qayta nomlashdir. Bu qayta nomlash jarayonining metonimiyaga umuman aloqasi bo'lmay, shunchaki terminning ma'nosi bilan hodisaning mohiyatini aralashtirish to'g'ri emas.

Metonimiyaning asl mohiyati bir narsaning nomi ikkinchi bir narsaga o'zaro aloqadorlik asosida ko'chishdir. Ushbu jarayonning o'ziga xosligini, metaforadan farqini quyidagi chizmada aks ettirish mumkin:

Metafora

Metonimiya

Chizmaga e'tibor berilsa, metaforada bir-biridan uzoq obyektlar bitta nom bilan nomlansa, metonimiyada esa bir-biri bilan aloqada bo'lgan obyektlar bitta so'z bilan nomlanadi. Metonimiya metaforadan tubdan farq qiladi va u sinekdoxaga yaqin turadi. Qism va butun munosabati ham aslida aloqadorlikning bir ko'rinishidir.

Metonimiya yo'li bilan ko'chirishning asosiy ko'rinishlari:

1. Bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmetga ko'chiriladi: *bosh* (kishi organizmining bo'yindan yuqori qismi) – *bosh* (miya: *Boshim og'ridi*), *ich* (ichki tomon) – *ich* (qorin bo'shlig'ida joylashgan a'zolar: *Ichim og'ridi*) kabi.

2. Bir predmetning nomi shu predmetga asoslangan o'lchov birligining nomi bo'lib xizmat qiladi: *kun* (quyosh) – *kun* (sutkaning yorug' qismi), *oy* (yerning yo'ldoshi) – *oy* (yilning o'n ikkidandan bir qismi) kabi. Ba'zida teskari holat ham yuz beradi.

3. Bir predmetning nomi shu predmet asosida hosil bo'ladigan predmetga ko'chiriladi: *til* (nutq a'zosi) – *til* (nutq), *choy* (o'simlik) – *choy* (ichimlik), *dam-* (nafas, havo) – *dam* (tinim, vaqt, daqiqa) kabi.

4. Belgining nomi shunday belgisi bor predmetga ko'chiriladi: *ko'k* (rang nomi) – *ko'k* (ko'kat), *kir* (iflos) – *kir* (ifloslangan yoki yuvilgan kiyim-kechak), *yupqa* (qalinning aksi) – *yupqa* (taom nomi), *chuqur* (sayozning aksi) – *chuqur* (o'ra) kabi.

I z o h. Bu bandedagi holat metafora yo'li bilan ko'chirishga o'xshash, lekin farqli: metafora yo'li bilan ko'chirishda bir predmetdagi belgining nomi boshqa predmetdagi belgiga ko'chiriladi (*oq qog'oz* – *oq gvardiya* kabi), metonimiya yo'li bilan ko'chirishda esa belgining nomi predmetga ko'chiriladi (*oq* – rang nomi → *oq* – predmetning nomi: *ko'zning oqi* kabi).

5. Predmetning nomi shu predmetning belgisiga ko'chiriladi: *bosh* (odamning boshi) – *bosh* (bosh farzand, bosh vazir).

6. Harakatning nomi shu harakat natijasida hosil bo'ladigan predmetga ko'chiriladi: *atala- atala* kabi.

7. Tana a'zosining nomi u bilan bog'liq predmetga ko'chiriladi: tomoq (ovqat o'tadigan a'zo) - tomoq (ovqat).

8. Narsaning nomi uning vazifasiga ko'chiriladi: ko'z (a'zo) - ko'z (nazar) [Xakimova, 2025: 87].

Metonimiyaning ham lisoniy va nutqiy turlari mavjud. Semantik strukturada mavjud, lug'atlarda qayd qilingan ma'nolar lisoniy metonimiya asosida shakllangan bo'lsa, nutqda gapdagi biror so'zni tushurish natijasida hosil bo'lgan, kontekstdan tashqarida bu ma'nolarni anlatmasa, ya'ni muayyan ma'no semantik strukturada mavjud bo'lmasa bu nutqiy metonimiyadir. Quyidagilarni nutqiy metonimiyaga misol qilish mumkin: *Navoiyni o'qidim, butun zal turdi, mahalla rozi bo'lmadi* kabi.

So'nggi paytlarda tilshunoslikda til hodisalariga kognitiv yondashish ustuvorlik qilayotgani hammaga ma'lum. Bugungi kunda kognitiv metafora nazariyasi yaratilgan bo'lib, uning kognitiv asosi, turlari, lug'ati aniqlandi. Lekin hali tilshunoslikda kognitiv metonimiya tushunchasi mavjud emas. Biz ushbu maqolamizda ilk bora "kognitiv metonimiya" terminini qo'lladik.

Ammo metonimiyaga kognitiv yondashuv tilshunoslikda anchadan beri mavjud bo'lib, kognitiv metonimiya ham kognitiv metafora kabi bilishning fundamental usuli va olamni anglashning yo'li. Bilishning bu usuli mental tuzilmadagi metonimik konseptlar asosida shakllanadi. Ya'ni bunda bir konseptual mohiyat unga aloqador boshqa mohiyat orqali anglanadi.

Kognitiv metonimiya oddiy metonimiyadan nimasi bilan farqlanadi degan savol tug'ilishi tabiiy. Metonimiyaning har qanday turi orqali olamning bir bo'lagini bilish jarayoni mavjud bo'ladi. Bu jarayonda bir noma'lum mohiyat unga aloqador ikkinchi ma'lum aloqador mohiyat orqali anglanadi hamda nomlanadi. Masalan, til egalari avvaldan nomlangan oy leksemasi asosida shakllangan o'lov birligini anglagan va nomlagan. Bunda "vaqt" semantikasiga ega "oy" tushunchasiga osmon jismi bo'lgan oy predmetining aloqasi mavjud ekanligi, bu haqidagi til egalari konseptual bilimlari asos bo'lgan. Yoki o'zbek xalqining kundalik hayotidagi eng ko'p ishlatiladigan choy ichimligining nomi uning tayyorlanishi asos bo'lgan quruq choydan olingan bo'lib, quruq choydan choy ichimligi tayyorlanadi degan oddiy bilim asosida yangi so'z emas, balki metonimik ma'no shakllangan. Demak, har qanday lisoniy metonimiyada til egalari bilimlari aks etadi.

Biz metaforada bo'lgani kabi metonimiyani ham oddiy va kognitiv turlarga ajratdik. Oddiy metonimiyada bir mohiyat unga aloqador boshqa bir mohiyat bilan

anglanadi, nomlanadi. Lekin bunda ikkinchi nomlangan obyekt hissiy bilish orqali anglanadi va jarayonning asosiy maqsadi nomlash bo'ladi. Ya'ni ko'rish, eshitish, hid, ta'm bilish, teri orqali bilishda biz mohiyatni osonroq anglaymiz va bunday holatda metonimiya bilishdan ko'ra ko'proq nomlash vazifasini bajaradi. Masalan, yuqorida ko'rganimiz choy leksemasining semantik strukturasi shakllanishida oddiy metonimiya amalda bo'lgan. Zero, o'simlikning muayyan turi ham, uning bargidan tayyorlanadigan quruq va qadoqlangan predmet ham, undan tayyorlangan suyuqlik ham bevosita kuzatishda berilgan. Bu voqealarni anglash ong uchun qiyin emas. Lekin gnoseologik mohiyat sanalgan tushunchalarni bilish ong uchun qiyin ekanligi ma'lum [Xakimova, 2019: 30-31]. Abstrakt murakkab tushunchalarni millat tomonidan o'xshash deb topilgan konkret tushunchalarning andozasi orqali bilish kognitiv metaforaning mohiyati sanalsa, abstrakt murakkab tushunchalarni unga aloqador tushunchalar orqali bilish kognitiv metonimiyaning mohiyatidir.

O'zbek tilida mavjud bo'lgan *qismat*, *taqdir* kabi mavhum tushunchalarning *peshona* leksemasi bilan ifodalanishi ana shu kognitiv metonimiya hodisasiga misol bo'la oladi. *Peshona* so'zining birinchi – bosh ma'nosi inson yuzining qoshdan soch chiqadigan chegaragacha bo'lgan qismidagi tana a'zosini bildirsa, ikkinchi – hosila ma'nosida u taqdir, qismat kabi mavhum tushunchalarni ifodalaydi. Mazkur semantik ko'chishning sababi diniy-ma'naviy tasavvurlar bilan bog'liq bo'lib, an'anaviy e'tiqodlarga ko'ra, inson taqdiri uning peshonasiga yozilgani haqidagi qarash asosida shakllangan. Bu haqda "Musnadi Ba'zor"da Umar ibn Roziyallohu Anhu rivoyatida : Biz taqdiringizga(peshonangizga) risq, ajal, amal va baxtni yozdirdik" deyiladi hadislardan birida. "Qur'oni Karim"ning "Hadid" surasi 22-oyati, "Al-an'am" surasi 6-oyatida taqdirning yozilishi tilga olingan . Demak, *peshona* – taqdir yozilgan joy sifatida idrok etilgan va bu orqali u taqdirning ramziy belgisi sifatida nom sifatida ham ishlatila boshlagan. Bu holatda peshonaning o'zi emas, balki undagi yozuv – ya'ni taqdir nazarda tutiladi. Shu tariqa, aniq bir jisimiy obyekt nomi mavhum tushunchaga aloqadorlik asosida ko'chirilgan bo'lib, bu kognitiv metonimiyaning yaqqol namunasidir.

Kognitiv metonimiya oddiy metonimiyadan farqli ravishda, faqatgina tashqi yoki shakliy aloqadorlik asosida emas, balki xalqning tafakkuri, dunyoni idrok etish usuli, madaniy, diniy va tarixiy tajribasi asosida shakllanadi. Ya'ni bu turdagi nom ko'chish jarayoni faqat til birliklari o'rtasidagi yaqinlik , insoniyat tafakkurining ma'naviy, bilish darajasi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Kognitiv metonimiya yuzaga kelishida quyidagi uch asosiy omil muhim ahamiyat kasb etadi:

1. **Bosh ma'no va hosila ma'no o'rtasidagi aloqaning mavjudligi** – tilshunoslikda bu, odatda, denotativ yoki yaqinlik asosida izohlanadi.

2. **Bosh ma'noning aniq, hosila ma'noning esa mavhum bo'lishi** – ko'pincha konkret tana a'zosi nomi mavhum psixik, ijtimoiy yoki falsafiy tushunchani anglatuvchi vosita sifatida ishlatiladi.

3. **Ma'no ko'chishida kognitiv bilimlarning ishtiroki** – bu omil xalq tafakkurida shakllangan diniy e'tiqodlar, falsafiy dunyoqarashlar, tarixiy tajriba va tibbiy bilimlarga tayangan holda namoyon bo'ladi.

Shu jihatdan kognitiv metonimiya tilda yuz beruvchi chuqur semantik jarayon bo'lib, u til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro aloqani yoritishda muhim ilmiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

1-jadval

Avval o‘zlashtirilgan a’zo	Peshona	Taqdir	Keyin o‘zlashtirilgan a’zo
Tushunilishi oson, bevosira kuzatishda berilgan narsa			Tushunilishi qiyin, bevosita kuzatishda berilmagan tushuncha
Aniq			Mavhum
Fiziologik bilish			Diniy falsafiy
Taqdirning peshonaga yozilishi (kognitiv metonimiya)			

O'zbek xalqining qadimiy tibbiy bilimlari, ayniqsa, xalq tabobati va Abu Ali ibn Sino, Galen kabi mutafakkir tabiblar nazariyasi asosida tananing muvozanati to'rt xil hayotiy suyuqlik (xilt)ga bog'liq deb qaralgan: qon (dam), sariq o't (safro), qora o't (savdo) va balg'am (balgam). Ushbu tasnifga ko'ra, tanadagi sariq o't yoki zarda miqdorining ortishi inson ruhiy holatiga bevosita ta'sir qiladi: g'azabning kuchayishi, jizzakilik, yurak urishining tezlashuvi, yuzning qizarishi, og'izda achchiq ta'm, ko'ngil aynishi kabi belgilar kuzatiladi.

Ana shu xalq tajribasi va tibbiy bilimlar asosida o'zbek tilida *zarda* leksemasining metonimik ma'nosi shakllangan bo'lib, u "g'azab", "jahl" singari holatlarni ifodalashda ishlatiladi: zarda bilan gapirmoq, zarda qilmoq, zarda bilan qaramoq, zardasi yomon kabi birikmalar bunga misoldir.

O'zbek xalqidagi tibbiy bilimlarga asoslanib o't suyuqligi (zarda, safro) azal inson uchun muhim sanalgan. Azaldan inson g'azabini nazorat qiluvchi a'zo sifatida qaraladi. Abu Ali Ibn Sino, Galen va boshqa tabiblarning nazariyasiga ko'ra, inson

tanasida 4 suyuqlik (xilt) bor: 1) Qon (dam), 2) Sariq o't (safro), 3) Qora o't (savdo), 4) Balg'am (balgam). Agar Sariq o't (safro) ohsa: Inson tez jizzaki, g'azabli, o'zgaruvchan bo'ladi, yuz qizaradi, yurak urishi tezlashadi, ko'ngil aynishi, achchiq tupik, og'izda quruqlik bo'ladi. Xalqdagi shu kognitiv bilimga asoslanib, aytish mumkinki, tanada zardaning ko'payishi insonda jahl, g'azab, jizzakilikni kuchaytiradi. *Zarda bilan qaramoq, zarda bilan gapirmoq, zarda qilmoq, zardasi yomon* kabi birliklarda qo'llangan *zarda* so'zi metonimik ma'no ko'chish asosida "jah", "g'azab" ma'nolarini ifodalamoqda, xalqning kognitiv, tibbiy bilimlariga asosan zardaning bevosita jahlni nazorat qilishidan kelib chiqib bu holatni kognitiv metonimiya deb nomlashimiz mumkin.

2-jadval

Avval o‘zlashtirilgan a’zo	Zarda	Jahl, g‘azab	Keyin o‘zlashtirilgan tushuncha
Tushunilishi oson, bevosira kuzatishda berilgan narsa			Tushunilishi qiyin, bevosita kuzatishda berilmagan tushuncha
Aniq			Mavhum
Fiziologik bilish			Aqliy bilim
Zarda miqdorining g‘azab oshishiga bog‘liqligi (kognitiv metonimiya)			

Xulosa qilib aytganda, metonimiyada til egalarining olam haqidagi bilimlari, xususan, mohiyatlarning bir-biri bilan bog'liq tizimli konseptual asoslari aks etadi. Kognitiv metonimiyada abstrakt tushunchalari boshqa tushunchalar bilan aloqadorlikda osonroq ang'lanadi. Mazkur aloqadorliklar esa til egalarining olam haqidagi konseptual bilimlari asosida mavjud bo'ladi.

Bir nom ostida umuman boshqa-boshqa voqeliklarning umumlashtirish inson tafakkuri va tilini ixchamlashtirish yo'lidagi asosiy usullaridan biri bo'lsa, har bir millatning olam va uning xususiyatlarini o'ziga xos birlashtira olishi tahsinga loyiqdir. Konseptual metafora orqali shakllangan ma'no taraqqiyotiga nazar tashlasak, unda bir belgi ostida nomlanayotgan tushunchalar bir-biridan mutlaqo farq qiladi. Kognitiv metonimiyada esa olamdagi aloqadorliklar, til egalarining tizimli bilimlari aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar: Kitoblar va kitoblardan boblar

1. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2017. – Б. 119-

120.

2. Миртожиев. М. Семасиология. – Тошкент, 2010. – 288 б.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Universitet, 2006. – B 53. 204.
4. Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2007
5. Hakimova M. Semasiologiya. - Toshkent, 2025. -150 b.
6. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. - Тошкент, 2019.
7. Khakimova M. The human factor in the formation of abstract vocabulary. // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 2021. № 11. - P. 124-126.
https://www.researchgate.net/publication/358051475_The_human_factor_in_the_formation_of_abstract_vocabulary?_sg%5B0%5D

KORPUS LINGVISTIKASI VA ELEKTRON LUG'ATLAR MASALASI

Saodat Boysariyeva

TerDU O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi, PhD

sboysariyeva@tersu.uz

Annotatsiya. Bugungi kunda elektron lug'at tuzishda korpuslarning roli muhimdir. Maqolada elektron lug'at tuzishda korpuslarning ahamiyatiga doir nazariy ma'lumotlar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: lug'at, elektron lug'at, ma'lumotlar bazasi, korpus lingvistikasi, dasturiy ta'minot.

Annatation. Today, the role of corpora in creating electronic dictionaries is important. The article analyzes theoretical data on the importance of corpora in creating electronic dictionaries.

Keywords: dictionary, electronic dictionary, database, corpus linguistics, software

Аннотация. Сегодня роль корпусов в создании электронных словарей весьма важна. В статье анализируются теоретические данные о значении корпусов в создании электронных словарей.

Ключевые слова: словарь, электронный словарь, база данных, корпусная лингвистика, программное обеспечение.

Kompyuter leksikografiyasi mashina o'qiydigan formatdagi lug'atlarni loyihalash, tuzish, foydalanish hamda baholash bilan shug'ullanuvchi kompyuter lingvistikasining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kompyuter leksikografiyasida 2 turdagi insonlar uchun va kompyuter dasturlari uchun yaratiladigan tabiiy tillarning maxsus mashina lug'atlarini yaratish masalasi o'rganiladi.

Kompyuter leksikografiyasining oldiga qo'ygan vazifalariga leksik birliklarni aniqlash, morfologik tahlil darajasida metama'lumotga ega bo'lish, lingvistik birlikni tushuntirish, insonning lingvistik salohiyatini modellashtirish kabilar kiradi.

Elektron lug'atlar kompyuter lug'atlari nomi bilan ham ataladi. Shuningdek, korpus leksikografiyasi va kiberleksikografiya yangi tarmoqlari ham mavjud. Elektron lug'atlar an'anaviy lug'atlardan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi: 1) multimedia vositalaridan foydalanishi; 2) vindovsga yo'naltirilgan dasturiy ta'minotga indekslanganligi; 3) audio va vizual elementlardan foydalanishi; 4) qidiruv

imkoniyatlarining mavjudligi; 6) qidiruvda shakliy hamda ma'no jihatdan yaqin so'zlarni taklif eta olishi.

Elektron lug'atlarni o'z navbatida 2 xil ko'rinishda foydalanuvchilarga taqdim etish zaruriyati mavjud:

1. Vindovs uchun mo'ljallangan dasturiy ta'minot asosida (online va CD-ROM);
2. Mobil ilovalar ko'rinishidagi lug'atlar (android)

Elektron lug'atning leksik ma'lumotlarining bazasini shakllantirishda tezkor, moslashuvchan, qulay foydalanishni ta'minlash, ma'lumotlar bazasidagi oson yangi namunalarni qo'sha olish, o'zgarish, o'chirish kabi muammolari hisobga olinishi zarur. Zamonaviy leksikografiyada lug'at tuzishda quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Avvalo, lug'at ma'lumotlari uchun korpus tanlab olish (internet ma'lumotlari olinmaydi);
2. Lug'at turini belgilash (masalan, bir tilli, sinxron, izohli va b. q.);
3. Kim uchun mo'ljallanganini aniqlab olish (keng jamoatchilik yoki maqsadli auditoriga xoslangan);
4. Yangi tuzilayotgan lug'atning maqsadini belgilash;
5. Dasturiy ta'minot yaratish.

Lug'at yaratishga mo'ljallangan tilga oid ma'lumotlar yig'indisi bo'lmish korpus lingvistikasining rivoji fanda *korpusga asoslangan leksikografiya, korpusga asoslangan yangi avlod lug'atshunosligining* paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.

Korpuslarning leksikografiyaga kirib kelishi natijasida zamonaviy lug'at tuzish amaliyotidagi o'zgarishlar haqida H.Eniko[1:341-352], R.Hanne[2:175-185], K.Iztok[3: 2-15], K.Ramesh[4:2-17], G.Guzel[5:357] ilmiy nashrlarda to'xtalib o'tishgan. Korpus asosida yaratilgan birinchi lug'at 1987-yilda Jon Sinkler tomonidan tuzilgan Collins COBUILD ingliz tili lug'atidir. Mazkur lug'at 20 mln so'zni o'z ichiga olgan British of Bank korpusi asosida tuzilgan. Tadqiqotchilar lug'at tuzish jarayonida korpuslardan foydalanishning quyidagi imkoniyatlarini sanab o'tishgan:

1. Lug'atlarni avvalgidan ko'ra tez muddatda shakllantirish va qayta tahrirlash;
2. Korpus ma'lumotlariga asoslangan holda ko'proq va aniq misollar keltirish imkoniyati;
3. Tilda paydo bo'lgan neologizmlar tez fursatda lug'atlarga aks ettira olish;
4. So'zlarni janr va davriy jihatdan sinfiy guruhlariga ajratish;
5. Lug'atlardagi so'zlarning sintagmatik munosabatini ko'rish.

Korpus lug'atshunos uchun so'zlarning chastotasini aniqlash orqali uning 80% ishni belgilab beradi. Korpusdan foydalanish lug'atda keltirilgan misollarning

ishonchliligini oshiradi. Shuningdek, lugʻat soʻzligi uchun yetarlicha kontekstni taʼminlab bera oladi. Shuning uchun ham lugʻatshunoslar oʻquv lugʻatchiligidagi tub burilish elektron korpuslarning yaratilishi bilan bogʻliqligini koʻp bor eʼtirof etishadi va lugʻatni tuzishda korpusdan foydalanish faqat yangilik emas, leksikografiyada inqilobdir degan fikrni ilgari surgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Héja E. Dictionary Building based on Parallel Corpora and Word Alignment. – 2010, – 341-352 pp.
2. Ruus H. “A corpus-based electronic dictionary for (re)search.” – 2002, – 175-185 pp
3. Kosem I. Krishnamurthy R. 2007-A New Venture in Corpus-Based Lexicography: Towards a Dictionary of Academic English. – 2007, – 2-15 pp.
4. Krishnamurthy R. Corpus Lexicography. – 2006, –1-17 pp. 10.1016/B0-08-044854-2/00416-8.
5. Gizatova G. A Corpus-Based Approach to Lexicography: A New English-Russian Phraseological Dictionary. International Journal of English Linguistics. – 2018,– 357-663 pp

PROFESSOR RAVSHANXO'JA RASULOV METODI**Ravshanxo'ja Rasulov**

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqolada sifatli ta'lim uchun xizmat qiladigan metod: "Chalg'itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish" haqida fikr yuritiladi. Ushbu metod talabalarni ta'lim – bilim olish jarayonida ham aqliy, ham nutqiy faollashtirishga qaratilgan. Maqolada tushunish va fikrlash g'oyasi ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: so'zlash, tinglash, tushunish, tushuntirish, chalg'itish.

Аннотация. В статье рассматривается метод качественного образования: «Выявление и повышение отвлечения или бдительности». Этот метод направлен на активизацию учащихся как умственной, так и вербальной деятельности в процессе обучения и получения знаний. В статье выдвигается идея понимания и мышления.

Ключевые слова: говорение, аудирование, понимание, объяснение, отвлечение.

Hozirda davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan o'ta dolzarb va o'ta muhim muammolardan biri ta'lim muammosi – sifatli ta'lim, ta'lim sifatidir. Sifatli ta'lim shunchaki ta'lim emas, balki nazariya va amaliyotga asoslangan, mazmunan yuksak ilmiy saviyaga ega bo'lgan ta'limdir. O'zbekiston yoshlarini dunyoga dadil, erkin chiqishiga har qanday raqobatga qarshi turadigan, ilmiy "jangovarlik"ka tayyorlaydigan ta'limdir.

Shunday savol tug'iladi: Ta'lim qachon va qayerdan boshlanadi? Ta'lim – sifatli ta'lim, fikrimizcha, aslida yoshlikdan, anig'i, yoshlarimizning go'dakligidan, yana ham anig'i, hali tug'ilmasidan – onaning bag'rida yotgan paytdan boshlanadi.

Fikrimizcha, ona hali tug'ilmagan farzandiga doimiy she'r o'qib tursa yoki musiqa chalib tursa yoki o'z ona tiliga mehr uyg'otib borsa, albatta, bu jarayon, shak-shubhasiz, natija beradi. Chunki tug'ilmagan bolada tinglash, eshitish va esda saqlab qolish qobiliyati kuchli bo'ladi. Bu – haqiqat. Bola nafaqat eshitadi, balki unda har qanday tashqi ta'sirlarga javob harakatlari reaksiyasi ham yuz beradi.

Uzoq vaqt musiqa eshitgan hali tug'ilmagan go'dak, tug'ilgandan keyin, o'sish jarayonida musiqaga mehr bilan qarashi – kelgusida musiqachi bo'lib yetishishi hech gap emas. Tug'ilmagan go'dakka uzoq vaqt tez-tez doimiy she'rlar o'qib turilishi natijasida kelgusida uning shoir bo'lishi ham hech gap emas. Ushbu fikrimizni nisbatan

qabul qilishingizni, ya'ni 10 tadan 10 tasi – hammasi musiqachi yoki shoir bo'ladi, degan ma'noda tushunmasligingizni so'rayman. Ammo bu ijobiy natija berishi aniq.

Shu o'rinda ulkan o'zbek tilshunosi, turkolog ustozim – ruhlari shod bo'lsin, professor Hamid G'ulomovich Ne'matov – Buxoro tilshunoslik maktabining asoschisi va O'zbekiston uchinchi avlod tilshunoslarining sardori bir kitoblarida [1:55] shunday fakti keltiradilar: "Oila va jamiyat" haftanomasining 1992-yil may oyida chiqqan 21-sonining 1-sahifasida "Larisaning mullo o'g'li" sarlavhali maqola e'lon qilindi unda moskvalik Larisa ismli rus qizi Abdujaborxon ismli qashqadaryolik yigitga turmushga chiqishidan oldin butun qonuniyatlari bilan islom dinini qabul qilganligi, namoz o'qib, ro'za tutganligi, eng muhimi shundaki, oilada dunyoga kelgan to'ng'ich o'g'illari Temurxonga alla emas, ota – ona navbatma-navbat Qur'on o'qib uxlayotganlari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Natijada Temurxonning birinchi aytgan so'zi "Ona" emas, "Ollah" bo'lgan va bola 8 oyligida "La illaha illoloh" degan. Bir yoshga to'lganda esa "Kalimai toiba" bilan "Kalimai shahodat"ni to'liq aytgan. Bir yarim yoshida "Ixlos" surasini yod oladi, 2,5 yoshga yetganda esa 13 ta kichik surani yod bilgan va Toshkentdagi Mirzo Yusuf jome' masjidida bo'lib o'tgan yosh qorilar musobaqasida Qur'on suralarini qiroat bilan o'qib, hammani hayratga solgan.

Fikrimizcha, bola Qur'on suralarini nafaqat tug'ilgandan keyin, balki tug'ilmasdan oldin ham eshitgan, tinglagan, ta'sirlangan.

Demak, tug'ilmagani go'daklarda tinglash, qabul qilish qobiliyati, aytilganidek, kuchli bo'ladi, bu tabiiy holdir.

Xulosa shuki, biz farzandlarimizga go'daklik chog'idan til o'rgatishimiz, ularning tinglash qobiliyatidan to'liq foydalanishimiz shart.

Bola tug'ilganidan keyin ta'lim va tarbiya jarayoni boshlanadi. Anig'i, oila, bog'cha, maktab va oliy o'quv yurtida ta'lim va tarbiya birgalikda, bir butun holda, uzviy va uzluksiz holda olib boriladi.

Ma'lumki, oliy o'quv yurtlarida ta'lim jarayoni, ya'ni ta'lim berish so'zlash va tinglash dialektikasi orqali amalga oshadi. Bu – aksioma.

So'zlash va tinglash o'zaro dialektik munosabatda bo'lgan faol jarayondir. Biri ikkinchisiz bilan chambarchas bog'liq, o'zaro zaruriy, mantiqiy aloqadadir. Biri ikkinchisiz sodir bo'lmaydi va bo'lishi ham mumkin emas. Aytmoqchimizki, so'zlash bor joyda, albatta, tinglash ham bo'ladi.

So'zlash murakkab fiziologik, psixologik va logik faoliyatdir. Shuning uchun bo'lsa kerak faylasuf Suqrot dan: "Dunyoda eng qiyin ish nima? deb so'rganlarida. Allomai zamona – so'zlash" deb javob bergan.

Buyuk adibimiz Abdulla Qodiriy esa: “So‘z so‘zlaganda, undan jumlar tuzganda uzoq andisha [2: 84] kerak”, deganlar.

Tinglashchi? Fikrimizcha, tinglash ham murakkab ijtimoiy, mantiqiy ruxiyat bilan bog‘liq jarayon. U so‘zlashga qiyosan olganda unga nisbatan turg‘un “qotgan”, “faolsiz” jarayon. Aslida esa u ham faollikni talab qiladi. Uning asosiy, muhim jihati nimada? Fikrimizcha, tushunishda, tushunishdir, ya‘ni tushunish bilan bog‘liqligidir. Tushunish tinglash jarayonining “yuragi”, davomi, uning markaziy yadrosidir. Shunday ekan, umuman xalq ta‘limi va oliy ta‘lim tinglovchilari ya‘ni o‘quvchi va talabalar ma‘ruzalarni tinglash jarayonida qanchalik faol? Ularning ko‘zi ham, qalbi ham, ongi ham tinglash jarayoniga tayyormi? Nutqni to‘la tushungan holda tinglay oladimi? Ma‘ruzadagi fikrni, ilmiy xabarni tushunadimi? Anig‘i, tushungan holda notiqning nutqini yoza oladimi?

Bizning kuzatishlarimiz, oliy o‘quv yurtlarida o‘tkazgan tajribalarimiz talabalarning dars jarayonida ma‘ruzani tushungan holda tinglash faolligi – ma‘ruzani tushungan holda yozib borishi talabga javob bermasligini ko‘rsatdi.

Aytilganlar asosida men tavsiya etgan metod, ya‘ni professor R.Rasulov metodi yuzaga keldi. Ushbu metod “Chalg‘itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish” deb nomlanadi. Biz tavsiya qilayotgan chalg‘itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish metodining mohiyati, ahamiyati, vazifasi nimada? degan savolning tug‘ilishi tabiiydir.

Ushbu metod biz tomondan yillar davomida ma‘ruza jarayonida qo‘llanib kelinmoqda.

Biz darsda o‘tiladigan muayyan mavzuni, dastavval, bir necha yirik qismga bo‘lib, har biri haqida alohida fikr yuritamiz, ma‘lumot beramiz. M: “Sistema va struktura” mavzusini o‘tishda uni quyidagi to‘rt qismga bo‘lamiz:

1. Sistema haqida ma‘lumot
2. Struktura haqida ma‘lumot
3. Sistema va struktura bog‘liqligi haqida
4. Tilda sistema va struktura yoki til sistem-struktur tuzilish sifatida.

Demak, ma‘ruzada, dastavval, sistema va struktura falsafiy kategoriya sifatida atroflicha o‘rganiladi, so‘ngra tilga sistema va struktura jihatidan yondashiladi. Tilning sistema ekanligi, uning strukturasini nimalardan iboratligi haqida misollar asosida mukammal, aniq ma‘lumot beriladi.

Ma‘ruza og‘zaki ko‘rinishda olib boriladi, ya‘ni ma‘ruza mavzusining muayyan qismi puxta tushuntirilib, ayni vaqtda talabalarning ushbu muammo haqidagi bilimi ham aniqlab boriladi. Bundan maqsad talabaning muayyan hodisa haqidagi tushunchasi yetarlimi, aytilganlarni tushundimi, ularda muayyan ma‘lumot hosil

bo'ldimi yoki yo'qmi kabilarni bilishdir. Aytmoqchimizki, talabalarda muayyan ilmiy hodisa haqida muayyan bilim, tushuncha hosil bo'lganligi aniqlangandan – bunga menda ishonch hosil bo'lgandan so'ng ushbu hodisa haqidagi ma'lumot talabalarda doimiy saqlanishi uchun yozdiriladi, ya'ni og'zaki amaliyotdan yozma amaliyotga o'tiladi. Aniqrog'i, ma'ruzachi og'zaki bergan ma'lumotini qisqa va aniq yozdiradi. Ana shu o'rinda talabalar tomonidan yozish jarayoni mantiqli, tushungan holda amalga oshirayotganligini aniqlash maqsadida talabalarda akustik qabul qilingan nazariy bilim yozish jarayonida – og'zaki tushuntirishdan farqli holda – noto'g'ri, ya'ni to'g'risiga zid holda yozdiriladi. Masalan, strukturaga berilgan ta'rif sistemaning ta'rifi yoki, aksincha, sistemaga berilgan ta'rif strukturaning ta'rifi sifatida qayd etiladi. Qiyoslang: struktura – qismlardan iborat butunlik. Sistema esa strukturaning elementlari, qismlari, tuzilishidir. Aslida esa, sistema qismlardan iborat butunlik, yaxlitlikdir. Ushbu jarayonda, dastavval, talabalarning 90-95%i ma'ruzachining yozdirayotgan noto'g'ri ma'lumotini to'g'ri deb qabul qiladi va qanday aytilgan bo'lsa, nimani eshitsa shuni yozadi, yozilayotgan fikrning mantiq'iga e'tibor bermaydi. Demak, bunda mantiqiy qabul qilish emas, balki mexanik, avtomatik qabul qilish jarayoni kechadi.

Ma'ruzachi talabalar tomonidan yozib olingan noto'g'ri ma'lumotni o'ziga o'qitadi va tushuntirib berishini so'raydi. Shunda yozma ma'lumotning og'zaki berilgan ma'lumotga zidligi ma'lum bo'ladi. Bahs, munozaradan so'ng talaba yozilgan fikrning noto'g'ri, ya'ni asliga – og'zaki tushuntirilganiga zid ekanligini, mos emasligini tan oladi.

Gap shundaki, talaba eshitayotgan fikrni daftarga yozishda e'tiborsizlik bilan, mas'uliyatsizlik bilan qabul qiladi. Uning og'zaki aytilganda to'g'ri tushungan hodisani noto'g'ri yozayotgani hayoliga ham kelmaydi. Bunda sanoqli talabalar dagina ikkilanish yuzaga kelsa-da, ular ham bunga jiddiy e'tibor bermaydi. Demak, fikrni daftarga tushirish jarayoni talabga javob bermaydi. Og'zaki nutq bilan yozma nutq o'rtasida ilmiy izchillik, uzviylik, dialektik bog'liqlik yo'qoladi.

Bizning maqsad – talaba fikrni daftarga yozishda ham diqqat-e'tibor bilan, mas'uliyat bilan tushungan holda faollik ko'rsatsa, ana shunda talabaning og'zaki to'g'ri olgan bilimi yana ham mustahkamlanadi, chuqurlashadi. Talaba yozish jarayonida miyasini egallagan bo'lar-bo'lmas hayollardan, fikrlardan qutiladi. Og'zaki bilan yozma jarayon o'rtasida bog'liqlik, izchillik yuzaga keladi, maqsadga erishiladi.

Yuqoridagi fikrlardan ma'lum bo'ldiki, ma'ruzani o'tish jarayonida talaba aytilgan fikrni daftarga qayd etayotganida ma'ruzachi tomonidan ongli ravishda chalg'itish amalga oshiriladi. Shu orqali talabaning muayyan fikrni yozishda qanchalik hushyorlik bilan, tushungan holda “ishlayotgani” aniqlanadi. Asta-sekin ma'ruzadan

ma'ruzaga talabaning ma'lumotni yozish jarayonidagi hushyorligi ortib boradi. U og'zaki fikrni daftarga yozishda o'ylab, diqqat-e'tibor bilan ish ko'radi. Aniqrog'i, talabada fikrlab yozish ko'nikmasi – mantiqiy yozish shakllanadi. Bunda:

1. Talaba yozish jarayonida ma'ruzachining nutqiga tanqidiy munosabatda bo'ladi.

2. Talaba muayyan mavzu haqidagi og'zaki qabul qilingan fikrni yozish jarayonida uni aynan qayd etishga harakat qiladi.

3. Talaba yozish jarayonida ma'ruzachi tomonidan aytilgan noto'g'ri fikrni chetlab o'tib, o'zi mustaqil holda to'g'ri yozishga – og'zaki tushunganiga moslashga kirishadi. U fikrlaydi “ijod qiladi”.

4. Talaba yozish jarayonida ma'ruzachi nutqining to'g'ri yoki noto'g'riligini bilish uchun, chalg'itish jarayoni bormi yoki yo'qmi ekanligini aniqlash uchun ma'ruzachi fikrini – nutqini diqqat bilan eshitishga va aniq tushunishga harakat qiladi.

5. Talaba chalg'itish jarayoni kechayotganini sezsa, hushyorlik bilan ma'ruzachi fikriga qarshi fikr bildirishga, bahs-munozara yuritishga kirishadi.

6. Talaba yozish jarayonida fikrlashga, o'ylashga, tafakkurini to'liq ishga solishga o'rgatiladi.

Shu o'rinda talabaning fikrlash faolligini oshirish maqsadida ma'ruzachi tomonidan mavzuning biron bo'lagi, qismi og'zaki nutq orqali mukammal tushuntirilganidan, ustozga talabalarning muammoni yaxshi tushunganligi haqida ishonch hosil bo'lgandan so'ng, ushbu mavzu qismi haqidagi xulosani yozdirish, ya'ni aytib yozdirish (diktovka) amalga oshirilmaydi, balki xulosani yozish talabaning o'ziga vazifa qilib beriladi. Har bir talaba og'zaki jarayonda tushunganini endi o'zi, ma'ruzachisiz, yozishga kirishadi. U “ijod” qiladi, faol fikrlaydi, u so'z qidiradi, gap tuzadi. Talaba og'zaki olgan bilimni o'zi mustaqil holda xulosa sifatida daftarga qayd etadi.

Demak, talaba mantiqiy tafakkurga asoslangan holda ijod qiladi. Talaba tafakkurida faol fikrlash amalga oshadi.

Xullas, bilim berishda qanday pedagogik texnologiyalardan, qanday metodlardan foydalanmaylik, ularni dars jarayonida qo'llamaylik maqsad bitta, talaba ham og'zaki, ham yozma tarzda puxta bilim olishi, mavzu haqidagi ma'lumotni xotirasiga mustahkam joylashtirishi, ma'ruzachi tomonidan lisoniy hodisalar yuzasidan beriladigan fikrlarga tanqidiy munosabatda bo'lishi, dars jarayoniga e'tibor bilan, mas'uliyat bilan yondashishi shart.

Shak-shubhasiz, “Chalg'itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish” metodi ham ta'lim sifati – sifatli ta'lim uchun xizmat qiladi.

Yana bir umumiy xulosa shuki:

1. Talaba qachon ma'ruzachining mavzu bo'yicha fikriga tanqidiy munosabatda bo'ladi?

2. Talaba qachon ma'ruzachi bilan mavzu yuzasidan bahs-munozaraga kirishadi?

3. Talaba qachon mustaqil fikrlaydi, ya'ni lisoniy "ijod" qiladi?

Javob bitta.

1. Talaba qachonki ma'ruzani diqqat bilan tinglab, aniq tushungandagina u bahs-munozaraga kirishadi.

2. Talaba tushungandagina ma'ruzachi fikriga tanqidiy munosabatda bo'ladi.

3. Talaba tushungandagina xulosani o'zi mustaqil, erkin yoza oladi.

Aytilganlarning barchasi ta'lim sifati uchun xizmat qiladi. Shundagina sifatli ta'lim amalga oshadi. Demak, sifatli ta'lim berishda ta'lim sifatini oshirishda ma'ruzachi puxta bilimli, pedagogik mahoratli va zarur pedagogik texnologiyalardan – shu kungi talabga javob beradigan zamonaviy metodlardan mohirona, unumli foydalanishi shart. Bular ta'limda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Shu o'rinda eslatamiz, talabaning ma'ruzani yaxshi, to'liq, mukammal tushunishi, shak-shubhasiz, ustozga bog'liq. Chunki ustoz tushuntiradi, ya'ni tushuntirish ustozdan tushunish esa talabadan.

Demak, ustozning tushuntirishi, pedagogik mahorati yuqori ilmiy saviyada, mukammal bo'lishi shart. Anig'i, tushunish tushuntirishdan kelib chiqadi. Tushuntirish – asos, sabab; tushunish – natija, "hosil"dir.

Xulosa shuki, ustoz ham talaba ham dars jarayoniga ham ruhan, ham jismonan tayyor bo'lishi lozim. Bu ayni – muddao. Qars ikki qo'ldan chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Неъматов Х.Ф., Жўраева Б. Социоллингвистика. – Бухоро, 2004. – 55-бет.
2. Andisha – o'ylamoq, fikrlamoq ma'nosida. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. – Toshkent, 2006. – 84-bet.

TIL O'RGATISHDA GRAMMATIK KOMPETENSIYANING O'RNI VA AHAMIYATI

Shofqorov Abdishukur Musayevich,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada grammatik kompetensiya tushunchasi va uning tarkibiy qismlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligi va o'zbek tili ta'limi metodikasida grammatik kompetensiyaning o'rganilishini yoritishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, til kompetensiyasi, grammatika, grammatik kompetensiya, grammatik bilim, grammatik ko'nikma, grammatik malaka, pedagogik texnologiya.

Annotatsion. The article discusses the concept of grammatical competence and its components. It also attempts to shed light on the study of grammatical competence in Uzbek linguistics and Uzbek language teaching methodology.

Keywords: competence, language competence, grammar, grammatical competence, grammatical knowledge, grammatical skills, grammatical proficiency, pedagogical technology.

Tilshunoslik va til o'qitish metodikasida "grammatik kompetensiya" tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keng qo'llana boshladi. Dastavval bu tushuncha "kompetensiya" atamasining o'zi bilan bog'liq bo'lib, tilni o'rganuvchi shaxsning til tizimi va uning me'yorlarini bilish darajasini aks ettiruvchi ilmiy kategoriya sifatida qaralgan. Kompetensiya (competence) atamasining lingvistika va til ta'limi sohasiga kirib kelishiga asos solgan olim – amerikalik tilshunos Noam Xomski hisoblanadi. U o'zining 1965-yili nashr etilgan "Til nazariyasining aspektlari" (Aspects of the Theory of Syntax) nomli asarida ilk bor tilshunoslik fanlariga "lingvistik kompetensiya" (linguistic competence) atamasini kiritadi. Xomski lingvistik kompetensiyani insonning til me'yorlari va qoidalarini bilish qobiliyati sifatida tushuntirgan. Olimning ta'kidlashicha, bu kompetensiya til egasining til tuzilishi haqidagi bilimi va til qoidalarini tushunish darajasini ifodalaydi. [9; 44-b.]

Keyinchalik til o'qitish metodikasida grammatik kompetensiya atamasi alohida ajratilib, tilshunoslikning amaliyotga yo'naltirilgan muhim tushunchasiga aylandi. Xomskidan keyin bu terminning mazmuni kengayib, tilning grammatik tuzilishini bilish, qoidalarni o'zlashtirish, nutqda ularni to'g'ri va maqsadli ishlatish qobiliyatigacha bo'lgan bosqichni qamrab oldi. Shuningdek, bu kompetensiya

grammatik qoidalarni amaliy holatda qo'llay olish, til vositalari orqali kommunikatsiyani samarali amalga oshirish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi.

Grammatik kompetensiya tushunchasi til o'qitish metodikasida 1970-yillarda Del Hayms, Maykl Kanal va Merrill Sueyn kabi olimlar tomonidan yanada chuqurroq o'rganildi va takomillashtirildi. Ular grammatik kompetensiyani kommunikatsiya jarayonidagi muhim komponent sifatida qarab, uni kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida belgilashdi. Kanal va Sueynning fikricha, grammatik kompetensiya til tizimining grammatik shakllari va ularning ma'nolarini bilish, shuningdek ularni nutqda to'g'ri ishlata olish qobiliyatini ifodalaydi. [10; 29-b.]

Yevropa kengashining chet tillarini o'rgatish bo'yicha Umumyevropa kompetensiyalar standarti (CEFR) doirasida ham grammatik kompetensiya asosiy til kompetensiyalaridan biri sifatida qayd etilgan. Ushbu hujjatda grammatik kompetensiyaga tilning grammatik qoidalarini bilish bilan birga, ulardan samarali va maqsadli foydalanish qobiliyati ham kiritilgan bo'lib, bu kompetensiya til bilimining muhim mezoni sifatida qaraladi. [11.]

O'zbek tilshunosligi va metodikasida ham grammatik kompetensiya tushunchasi atroflicha o'rganilgan. Xususan, ushbu tushunchaga G'.Abdurahmonov, N.Mahmudov, M.Mirtojiyev, R.Qo'ng'urov, R.Sayfullayeva, B. Mengliyev, A. Mamatov va boshqa olimlar tomonidan turlicha qarashlar bildirilgan. Ushbu olimlar grammatik kompetensiyani o'zbek tili grammatikasi qoidalarini nazariy bilish va amalda qo'llash qobiliyati deb ta'riflaydilar. O'zbek tili metodikasida ham grammatik kompetensiya nafaqat grammatik qoidalarni o'zlashtirish, balki ularni nutqda erkin va xatosiz qo'llash imkoniyati bilan bog'liq bo'lib, bu kompetensiya tilni o'rganish va muvaffaqiyatli kommunikativ muloqotga kirishishda muhim omil ekani qayd etiladi.

Umuman, grammatik kompetensiya tushunchasining paydo bo'lishi va rivojlanishi jarayonida u til bilimlarini samarali o'zlashtirish va ulardan muvaffaqiyatli foydalanish imkoniyatini aks ettiruvchi asosiy kompetensiyalardan biri sifatida shakllandi. Bu kompetensiyani yanada takomillashtirishda zamonaviy neyropedagogik yondashuvlar muhim rol o'ynamoqda.

Grammatik kompetensiya til kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. U til kompetensiyasining boshqa elementlari – leksik, pragmatik, diskursiv va sotsiolingvistik kompetensiyalari bilan uzviy bog'liqdir. Umumiy til kompetensiyasi shaxsning tilni to'g'ri, ravon va aniq qo'llay olish qobiliyatini ifodalasa, grammatik kompetensiya aynan til birliklarini o'zaro bog'lash va grammatik jihatdan xatosiz nutq yaratish qobiliyati bilan ifodalanadi. U grammatik shakllar,

konstruksiylar va til qoidalarini bilish bilan birga, ulardan amaliy foydalanish ko'nikmalarini ham qamrab oladi.

Grammatik kompetensiyaning muhimligi shundaki, u tilning aniqligi va to'g'riligi uchun javobgardir. Agar shaxs tilning grammatik tuzilishini yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa, uning nutqi ham mukammal, aniq va tushunarli bo'ladi. Grammatik kompetensiya til o'rganish jarayonida o'zlashtiriladigan boshqa kompetensiyalarning ham asosini tashkil etadi, chunki leksik, pragmatik yoki diskursiv kompetensiyalar grammatik bilimlarsiz to'laqonli shakllanishi mumkin emas. Shu sababli ham grammatik kompetensiyaning rivojlantirish til kompetensiyasining barcha elementlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Grammatik kompetensiya til kompetensiyasi tizimida fundamental ahamiyat kasb etib, tilni to'liq o'zlashtirish, to'g'ri nutqiy faoliyatni tashkil etish va boshqa kompetensiyalar bilan uyg'un rivojlanish uchun muhim zamin hisoblanadi. Grammatik kompetensiyaga e'tibor berish til o'rgatish jarayonining sifati va samaradorligini oshirishning asosiy shartlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Grammatik kompetensiya til o'rgatishdagi muhim tushunchalardan biri bo'lib, u tilning grammatik tuzilishini bilish va uni amaliy qo'llash qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetensiya uch asosiy tarkibiy qismdan iborat: grammatik bilim, ko'nikma va malaka.

Grammatik bilim – bu tilning grammatik qoidalarini, tuzilmalari va me'yorlari haqidagi nazariy ma'lumotlardir. O'quvchi grammatik bilim orqali so'z turkumlari, ularning shakllari, jumladan, fe'l zamonlari, otlarning ko'plik shakllari, sintaksik tuzilmalar va boshqa grammatik elementlar haqida tushunchaga ega bo'ladi. Bilim bosqichida o'quvchi grammatik qoidalarini o'rganadi va ularni tushunadi.

Grammatik ko'nikma – bu o'quvchining egallagan grammatik bilimlarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Ko'nikma shakllanishi uchun o'quvchi grammatik qoidalarini turli mashqlar orqali qo'llab, ularni mustahkamlaydi. Masalan, o'quvchi zamonlarni o'rgangandan so'ng, ularni to'g'ri qo'llash uchun turli matnlar yozadi yoki gaplar tuzadi. Ko'nikma bosqichida o'quvchi grammatik qoidalarini faol qo'llash orqali ularni mustahkamlaydi.

Grammatik malaka – bu grammatik ko'nikmalarning avtomatlashgan darajasidir. Ya'ni, o'quvchi grammatik qoidalarini ongli ravishda o'ylamasdan, avtomatik tarzda to'g'ri qo'llay oladi. Malaka shakllanishi uchun ko'nikmalarni ko'p marotaba takrorlash va qo'llash zarur. Bu bosqichda o'quvchi nutqida yoki yozma ishlarida grammatik xatolarga yo'l qo'ymaydi, chunki grammatik qoidalar uning nutq faoliyatining ajralmas qismiga aylangan bo'ladi.

Bu uch tarkibiy qism bir-biri bilan chambarchas bog'liq va birgalikda grammatik kompetensiyani shakllantiradi. Bilim ko'nikmaga, ko'nikma esa malakaga olib keladi. Shuningdek, malaka orqali o'quvchi yangi bilimlarni osonroq o'zlashtiradi va ularni amaliyotda qo'llay oladi. Grammatik kompetensiyaning ushbu tarkibiy qismlari o'quvchining tilni to'g'ri va ravon qo'llash qobiliyatini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan, grammatik kompetensiyaning ushbu tarkibiy qismlarini shakllantirish va rivojlantirish til o'qitish jarayonining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Bu esa o'quvchilarning tilni to'g'ri, ravon va samarali qo'llay olishlariga yordam beradi.

O'zbek tili ta'lim metodikasida grammatik kompetensiya tushunchasi o'quvchilarning tilni to'g'ri va samarali qo'llash qobiliyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Mahalliy olimlar ushbu tushunchani turli aspektlarda o'rganib, uning nazariy va amaliy jihatlarini yoritib berishgan.

M.Mirtojiyevning grammatik kompetensiyani shakllantirishda milliy va madaniy omillarning ta'sirini hisobga olish haqidagi qarashi, ayniqsa o'zbek tilini o'qitish jarayonida juda muhim va o'z vaqtida ilgari surilgan g'oyadir. Uning milliy madaniyat va an'analarning grammatik kompetensiyani rivojlantirishda muhim o'rin tutishi haqidagi fikrlari til o'rganish jarayonida faqat tilning formal jihatlarini emas, balki uning milliy-madaniy konteksti ham o'rganilishi zarurligini ta'kidlab, o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash va madaniy savodxonlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman, o'zbek tilshunosligida grammatik kompetensiya tushunchasi turli jihatlardan o'rganilib, uning nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Mahalliy olimlar ushbu tushunchani chuqur o'rganib, uning til o'qitishdagi ahamiyatini yoritib berishgan.

O'zbek tilini o'qitish amaliyotida grammatik kompetensiya o'quvchilarning tilni samarali o'zlashtirishi, nutqda to'g'ri, aniq va ravon muloqot olib borishi uchun muhim shart hisoblanadi. Chunki til bilimlarini puxta o'zlashtirish, birinchi navbatda, tilning grammatik qoidalari va normalarini to'liq bilish hamda ularni turli vaziyatlarda muvaffaqiyatli qo'llashga bog'liqdir. Grammatik kompetensiya nafaqat tilning nazariy asoslarini o'rganish, balki ularni kundalik nutqda to'g'ri va o'rinli ishlatish ko'nikmasini ham qamrab oladi.

O'zbek tili ta'limi jarayonida o'quvchilarda grammatik kompetensiyani shakllantirish ularning umumiy til bilimining mukammal bo'lishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, bu jarayonda o'quvchilar grammatik qoidalarni nazariy jihatdan to'liq o'zlashtirish bilan bir qatorda, ularni amaliyotda faol qo'llash malakasini ham egallashlari talab etiladi. Bu esa tilni amaliy jihatdan egallash va ijtimoiy muloqot jarayonida muvaffaqiyatli qo'llash imkoniyatini yaratadi.

REFERENCES

1. Bachman Lyle. Fundamental Considerations in Language Testing. – Oxford University Press, 1990.
2. Hymes Dell. On communicative competence. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.
4. Mahmudov N. O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. – T.: O'qituvchi, 1984.
5. Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – T.: Mumtoz so'z, 2010.
6. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jayeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – T.: Fan, 1992.
7. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilshunosligi tarixi. – T.: Kamolot-Qatortol. 2000.
8. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2009.
9. Chomsky Noam. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1965.
10. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1980. 1(1).
11. <https://www.cambridgeenglish.org/exams-and-tests/cefr/>

TILDA IMKONIYAT VA VOQELIK MUSHTARAKLIGI

Saidov O'Imas Raxmatovich,

filologiya fanlari bo'yichafalsafa doktori (PhD),

Chirchiq davlat pedagogika universiteti,

saidov7502@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-1413-9715>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilshunosligida til sistemasini ilmiy tadqiq qilishning ko'rinishlari, metodologik almashinuvning asosiy bosqichlari, formal tilshunoslik va substansial tilshunoslikning farqi masalalari tahlil etilgan. Shuningdek, o'zbek substansial tilshunosligi metodologiyasi, graduonimik tilshunoslik, o'zbek tilshunosligida miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish tamoyili haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: lisoniy imkoniyatlarning nutqiy voqelanishini, ona tili imkoniyatlaridan amaliy foydalanish samaradorligi, tilni substansial-pragmatik tadqiq qilish, pragmatika, amaliy munosabat.

Annotation. The article analyzes the phenomena of scientific research of the language system in Uzbek linguistics, the main stages of methodological exchange, issues of differentiation of formal linguistics and substantial linguistics. Opinions were also expressed about the methodology of Uzbek substantial linguistics, gradualistic linguistics, and the principle of transition from quantitative to qualitative changes in Uzbek linguistics.

Keywords: speech realization of language possibilities, effectiveness of practical use of native language possibilities, substantive and pragmatic language research, pragmatics, practical approach.

Аннотация. В статье проанализированы явления научного исследования языковой системы в узбекском языкознании, основные этапы методологического обмена, вопросы разграничения формальной лингвистики и субстанциальной лингвистики. Высказывались также мнения о методологии узбекского субстанциального языкознания, градуонимического языкознания, принципе перехода количественных изменений в качественные в узбекском языкознании.

Ключевые слова: речевая реализация языковых возможностей, эффективность практического использования возможностей родного языка,

субстанционально-прагматическое исследование языка, прагматика, практический подход.

Til murakkab yaxlitlik sifatida lisoniy imkoniyat va nutqiy voqelik hamda sathlari hamda ularni bog'lovchi meyor(lisoniy imkoniyatlardan foydalanish qoidalari)dan iborat. Lison va nutq dixotomiyasi bilan shug'ullangan tilshunoslarning ta'kidlashicha, lisoniy imkoniyat nutqda meyor asosida voqelanadi, shu bilan birga, nutqqa nisbatan "obrazsiz" hamda "jonsiz"dir. Nutqning obrazlilikiga esa pragmatik omillar asosida vujudga keladi, lisoniy imkoniyatni "jonlantiruvchi" hodisalar majmui sifatida qaraladi¹⁴.

Ma'lumki, tilshunoslikda til sistemasini ilmiy tadqiq qilish uch ko'rinishda kechadi:

- lisoniy imkoniyat va nutqiy voqelikni ajratmagan holda tilni adabiy til meyorlarini ishlab chiqish maqsadida yaxlit o'rganish;
- lisoniy imkoniyat va nutqiy voqelikni izchil farqlash asosida faqat lisoniy imkoniyatlarni tadqiq qilish;
- lisoniy imkoniyat va nutqiy voqelikni izchil farqlamasdan nutqni yaxlit tekshirish¹⁵.

Ta'kidlash lozimki, nutqiy voqelikni lisoniy imkoniyatdan uzilgan holda tadqiq qilish tavsifiy xarakterga ega; u fanning amaliy samaradorligini ta'minlamaydi. Shu boisdan o'zbek tilshunosligida nutqiy voqelikni lisoniy imkoniyat asosida tadqiq qilish, ona tili darslarida o'quvchilarning muloqot ko'nikma va malakalarini, nutq madaniyatini o'stirishga xizmat qiladigan lingvistik ta'minotni yaratishni substansial-pragmatik yo'nalish o'z zimmasiga oladi.

Shaxs ongida til jamiyatidan o'zlashtirilgan lisoniy birliklar o'zaro assotsiativ bog'langan holda mavjud bo'ladi. Masalan, ongda fonemalar bir-birini eslatib turgani kabi, morfemalar ham maxsus tizim sifatida mavjuddir. Ongda fonema, morfema va leksemalar alohida-alohida guruh sifatida mavjudligi sababli bu sistemalar tilshunoslikda gomogen (bir xil tabiatli) sistema deyiladi. Ularning gomogenligi shundaki, birinchidan, barchasi lisoniy tabiatga ega, ikkinchidan, biror guruhga kiruvchi lisoniy birliklar boshqalaridan nisbiy mustaqil holda mavjud bo'ladi. Nutqda esa lisoniy birliklar "aralash-quralash" voqelanish bilan birga (masalan, unli tovush bilan undosh tovush, so'z bilan qo'shimcha, so'z birikmasi, gap ketma-ket yoki ichma-ich kelaveradi), bevosita tilga xos bo'lmagan tashqi omillar bilan ham qorishadi.

¹⁴ Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari. – Farg'ona, 2020.

¹⁵ Nurmonov A. Hakimov M. Lingvistik pragmatikaning nazariy shakllanishi. O'zbek tili va adabiyoti. 2001.

Yuqorida bu pragmatik omillar deb atalgan edi. Lisoniy imkoniyatlar nutqiy voqelikka aylanganda, o'z lisoniy "sof"ligidan mahrum bo'ladi¹⁶.

Lisoniy birliklar bamisoli Mendeleyev davriy sistemasidagi kimyoviy elementlar majmuidir. Borliqda kimyoviy elementlar sof holda uchramaganligi singari, lisoniy birliklar ham nutqda o'z-o'zicha mavjud bo'la olmaydi. Lisoniy birliklar nutqda shunchaki ketma-ketlik munosabati asosida bog'lanib qolmay, balki pragmatik unsurlar bilan ham o'ziga xos ravishda munosabatga kirishadi. Boshqacha aytganda, nutq vaziyati, muhiti, so'zlovchi va tinglovchining xususiyati, holati lisoniy birliklarni nutqqa xoslovchi, moslashtiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Har qanday lisoniy birlik nutqda voqelanar ekan, avvalo, uning umumiy lisoniy mohiyati u bilan birgalikda ishtirok etayotgan boshqa lisoniy birliklar yordamida muayyanlashadi. Xususan, ko'p ma'noli so'zlarning alohida ma'nolari grammatik qo'shimchalar va birikayotgan so'zlar ta'sirida farqlanadi – nutqqa chiqish uchun "shaylanadi". Nutqiy vaziyat esa unga qo'shimcha xususiyatlar beradi, ba'zan grammatik vositalar, birikayotgan so'zlar "ojizlik" qilgan hollarda ularning vazifasini pragmatik omillar o'z zimmasiga oladi – lisoniy omillarga "ko'maklashadi". Masalan, [a] unlisi "quyi keng" lisoniy belgisiga ega, biroq **muallim** so'zi tarkibida kelganda [u] unlisi ta'sirida "yuqori tor" unlisiga yaqinlashadi. Bu o'zgarish lisoniy omil ta'sirida ro'y beradi. Ayrim shevalarda so'zlovchining etnik xususiyatlari bilan bog'liq ravishda [u] unlisi [a] unlisiga moslashadi. Bunda etnik (pragmatik) va lisoniy omillar hamkorligi kuzatiladi. Nutqiy vaziyat ham lisoniy birliklarning ma'nolarini butunlay o'zgartirib yuborishi mumkin. Masalan, salomlashuvda qo'llanadigan "assalom alaykum" ifodasi turli nutqiy vaziyatlarda har xil ma'no va vazifaga ega bo'ladi. Auditoriyaga kirgan o'qituvchi tomonidan aytilganda, darsni boshlashga ishora vazifasiga ega bo'lsa, o'quvchi yoki talabalar tomonidan jo'r bo'lib aytilganda, ularning darsning boshlanishiga tayyorgarligi haqidagi axborot sifatida qabul qilinadi. Diniy diskursda pragmatik vaziyat taqozosiga ko'ra bu so'z va "rahmatullo" lisoniy ifodasi bilan birga "Sizga tinchlik va sog'liq tilayman" mazmunida qo'llanadi. Diskursiv vaziyat uni shu ma'noda qabul qilishni talab etadi. Buning uchun so'zlovchining maqsadi, bilim darajasi, o'ziga xos nutqiy vaziyat kabi omillar ko'magiga ehtiyoj seziladi. Bunday holatlardan ko'plab misollar keltirish mumkin. Izohli lug'atlarimizda esa bu so'zning "tinchlik", "sog'liq", "salom yo'llov, qutlov shakli" ma'nolaridan boshqasi izohlanmagan. Vaholanki, bu uning ko'plab

¹⁶ Sayfullayeva R.R. va boshq. Tilshunoslikka kirish [Matn]: darslik / – Buxoro: OOO "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2021. – 272 b.

ma'nolaridan ayrimlari, xolos. Mazkur pragmatik ma'nolarning barchasi "muloqotni boshlashni bildiradigan odat ifodasi" substansial ma'nosining ko'rinishlaridir.

Grammatik shakllarning ma'nolari voqelanishida ham lisoniy va pragmatik omillar hamkorligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, "*O'qituvchimizning kitoblarini maroq bilan o'qidim*" gapidagi *kitoblari* so'zi tarkibidagi [-lari] qo'shimchasi "ko'plik" yoki "hurmat" ma'nosini ifodalayotganligini, boshqacha aytganda, gap bitta kitob haqidami yoki birdan ortiq kitob haqida ketayotganligini aytish qiyin. Buning uchun gapni kengroq qurshovda kuzatish, pragmatik omillarga tayanish lozim. Bundan lisoniy mohiyatli [-lari] qo'shimchasi pragmatik omillarsiz o'z mohiyatini namoyon qila olmasligi ma'lum bo'ladi.

Lisoniy birliklar nutqiy xususiyatlarini pragmatik omilsiz yuzaga chiqara olmaydi, biroq bu omillar teng huquqli emas, birining ahamiyati ortishi bilan boshqasi susayadi. Ya'ni har bir lisoniy birlikning nutqiy voqelanishida uch omil (lisoniy, shaxsiy, pragmatik) mavjud, ular yaxlitligini uchburchakka, har bir omilni esa uning bir burchagiga qiyoslash mumkin. Bir burchakning kengayishi boshqasining torayishi asosida bo'lganligi singari bu omillardan birini kuchayishi boshqalarining zaiflashuvi asosida yuz beradi. Lisoniy birliklar nutqda ba'zan pragmatik omil bilan ko'proq bog'ansa, gohida unga kamroq ehtiyoj sezadi.

Ko'rinadiki, lisoniy imkoniyatning nutqdagi roli va o'rnini pragmatik omillardan ayri holda tasavvur, tafakkur va talqin qilib bo'lmaydi. Aniqlangan lisoniy birliklar va ular orasidagi lisoniy munosabatlarning tadqiq darajasi ularning nutqiy voqelanishini shu yo'sinda tekshirishni taqozo qiladi.

Ona tili ta'limining bosh maqsadi o'quvchilarning ijodiy tafakkurini yuksaltirish, tafakkur mahsulini og'zaki, yozma shakllarda nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri, ravon ifodalash, o'zgaralar fikrini to'g'ri anglash ko'nikmasini shakllantirish hamda malakasini oshirishdan iborat. O'zbek tilshunosligining substansial-pragmatik yo'nalishi esa ona tilidan amalda foydalanish samaradorligini ta'minlashga to'laqonli xizmat qiladigan lingvistik ta'minotni, ma'lumotlar bankini vujudga keltirish, buning uchun tilshunoslikning barcha bo'limlarini yaxlit holda qamrab oladigan fundamental, innovatsion, amaliy ahamiyatga ega tadqiqotlarni amalga oshirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Lisoniy birliklar orasidagi uzluksizlik (graudonimik) munosabati ijtimoiy hayotdagi rivojlanishning bosqichma-bosqichli ko'rinishiga mos keladi. Zero, yangi sifat o'zgarishlariga bosqichma-bosqich o'tish, jamiyat hayotidagi izchil islohotlarni shu asosda tashkil etish davlat va fuqarolarning manfaatlariga mos tushadi, taraqqiyotning ilg'or yo'li hisoblanadi. Masalan, bu tilshunoslikda [a] unlisidan birdan

[o] unlisiga o'tish rivojlanishning inqilobiy turiga mos bo'lsa, [a] unlisidan bosqichma-bosqich [o] unlisiga o'tish taraqqiyotning tadrijiy yo'liga uyg'un. Asta-sekin miqdor o'zgarishlari yo'li bilan sodir bo'ladigan sakrashlar eskini bir yo'la tugatish emas, balki uzoq davom etgan eski sifatni yangi sifatga aylantirish demakdir. Bir ma'no va vazifaga xoslangan turli til birliklarini darajalanish qonuniyati asosida farqlash, bu farqlardan nutqda pragmatik yo'sinda foydalanish nutq sifatiga jiddiy ta'sir qiladi.

Demak, dialektikaning ushbu qonunining mazmun-mohiyatini to'g'ri anglash, amaliyotga ham to'g'ri tatbiq qilish asosida shakllangan lingvistik graduonimik metodologiya nutqiy sistemalarni tadqiq qilishda katta amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaeva, Z. (2013). *O'zbek tilida kompyuterli lingvistika*.
2. Alimov, N. (1997). *O'zbek tilida diskurs tahlili: Metodologik asoslar*.
3. Boshkova, T. F. *Kognitiv tilshunoslik va uning asosiy nazariyalari* (2000).
4. Hakimov M., Gaziyeva M. *Pragmalingvistika asoslari*. – Farg'ona, 2020.
5. Ibragimov, I. (2005). *O'zbek tilida ijtimoiy diskurs va hokimiyat*.
6. Nurmonov A. Hakimov M. *Lingvistik pragmatikaning nazariy shakllanishi. O'zbek tili va adabiyoti*. 2001.
7. Sayfullayeva R.R. va boshq. *Tilshunoslikka kirish [Matn]: darslik / – Buxoro: OOO "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2021. – 272 b.*
8. Щерба, Л.В. *Преподавание иностранных языков в средней школе: общие вопросы методики: учебное пособие*//– Изд. 2-е. – Москва: Высшая школа, 1974.

YURIDIK SOHA TILINI O'RGANISH MUAMMOLARI

Mo'ydinov Qodirjon Abdurasulovich

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Chirchiq davlat pedagogika universiteti

moydinovqodirjon1973@gmail.com

Annotatsiya: Tilshunoslikda leksik-semantik guruhlar tarkibidagi lug'aviy birliklarni aniqlash, ularning o'zaro munosabatini sohalar leksikasi doirasida o'rganish tadqiqot obyekti sifatida maydonga chiqdi. Mazkur maqolada o'zbek tili yuridik leksikasi tarkibidagi lug'aviy birliklarning ma'noviy munosabatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: yuridik hujjat, sistem leksikologiya, semantik maydon, giponimiya, graduonimiya, giperonim, darajalanish.

Annotation. In linguistics, the object of research is the identification of lexical units within lexical-semantic groups, the study of their interrelationships within the framework of the lexicon of fields. This article examines the semantic relationships of lexical units within the legal lexicon of the Uzbek language.

Keywords: lexicon, jurisprudence, judicial body, legal document, legal term, systemic lexicology, semantic field, hyponymy, graduonymy, hyperonym, gradation.

Yuridik til leksikasi ham o'ziga xos semantik maydon bo'lib, u muayyan leksik-semantik guruhlardan tashkil topadi. Aniqrog'i, yuridik til leksikasi tarkibidagi leksik-semantik guruh birliklari o'zaro: 1) sinonimik; 2) giponimik; 3) semantik graduonimik; 4) antonimik; 5) partonimik; 6) funksionimik munosabatda kuzatiladi.

O'zbek tilshunosligida giponimiya hodisasi haqida H.Ne'matov, R.Rasulovlarning o'quv qo'llanmasida [1], R.Safarova[3] va A.Sobirovlarning[4] monografiyalarida fikr bildirilgan. Xususan, A.Sobirovning monografiyasida ta'kidlanishicha: "Muayyan turlarga nisbatan umumiy ma'noni ifodalovchi va semantik maydonning yadrosi (markazi) da keluvchi bosh so'zga, dominantaga nisbatan *giperonim* atamasi ishlatiladi. Bu so'z jinsni bildiradi. *Giponim* ma'lum bir jinsning turini bildiruvchi leksik birlik sifatida yuzaga chiqadi. O'zi bilan teng qiymatga ega bo'lgan turdosh giponimlar bilan birgalikda giperonimga tobe bo'ladi"[4].

Yuridik til leksikasiga oid birliklar o'rtasida ham giponimik munosabatlar ko'p kuzatiladi. Ular ishlatilish darajasiga ko'ra sinonimik munosabatdan keyingi o'rinda turadi.

Yuridik til leksikasi tarkibidagi umumiste'mol so'zlar o'rtasidagi giponimik munosabatlar haqida maxsus to'xtalmaymiz. Chunki ularning ayrimlari haqida tilshunoslikda yetarlicha fikrlar bildirilgan. Biz, asosan, yuridik tilda ishlatiladigan yuridik terminlar giponimiyasiga to'xtalamiz. G.G'ulomova giponimik aloqa yuridik terminologiyaning asosini tashkil etishini ta'kidlab, *jinoyat*, *jazo* giperonimlarining giponimlari haqida fikr bildiradi[6].

Yuridik til leksikasining quyidagi birliklari o'rtasida gipero-giponimik munosabat kuzatiladi:

Bayonnoma giperonimining giponimlari: guvohni so'roq qilish bayonnomasi, jabrlanuvchini so'roq qilish bayonnomasi, yuzlashtirish bayonnomasi, voqea joyini ko'zdan kechirish bayonnomasi, shaxsni tanib olish uchun ko'rsatish haqida bayonnoma, tintuv haqida bayonnoma, ayblanuvchini so'roq qilish bayonnomasi; sud majlisi bayonnomasi va b.: "Sud bayonnomasida: "Mamatovanning uyiga g'ayriqonuniy ravishda kirilgan" deyilgan, ammo Mamatova eshikni o'zi ochganligini tan oldi" [5, 41]. "Shuningdek, ...tergov harakati bayonnomasida u televizor turgan xonada S.Erpo'latov bilan gaplashib o'tirganligini... va boshqa holatlarni ko'rsatib bergan" [5, 36].

Javobgarlik giperonimining giponimlari: mulkiy javobgarlik, moddiy javobgarlik, ma'muriy javobgarlik, xalqaro huquqiy javobgarlik, jinoiy javobgarlik va b.: "Quyi sudning hal qiluv qarorida belgilangan jinoiy *javobgarlik* yuqori instansiya sudi hay'ati tomonidan ma'muriy javobgarlikka o'zgartirildi" (Xo'jalik ishlari bo'yicha sud hujjatlarining namunalari).

Sud giperonimining giponimlari: oliy sud, fuqarolik sudi, jinoyat sudi, harbiy sud, iqtisodiy sud, ochiq sud, yopiq sud va b.: _____ viloyat iqtisodiy sudining sudyasi S.Sadirov, da'vogar "Olmos-Farrux" xususiy ishlab chiqarish korxonasining javobgar "Farhod" MChJdan 2.000.000 so'm undirish haqidagi da'vo arizasi bo'yicha – sonli xo'jalik ishini ko'rib chiqib, quyidagilarni aniqladi" (Xo'jalik ishlari bo'yicha sud hujjatlarining namunalari, 14).

Sud ekspertizasi giponimlari: sud-filologik ekspertizasi, sud-lingvistik ekspertizasi, sud-biologik ekspertizasi, sud-kimyoviy ekspertizasi, sud-tibbiyot ekspertizasi, xatshunoslik ekspertizasi, sud-narkologik ekspertizasi, sud-psixiatriya ekspertizasi, sud-buxgalteriya ekspertizasi, eksqumatsiya (murdani qazib olish va qayta ko'mish), sud-elektroakustik ekspertizasi, sud-avtotexnika ekspertizasi, sud-ballistika ekspertizasi, sud-trassalogiya ekspertizasi va b.: "Tergovchi I.Mo'minov sud-tibbiyot ekspertizaning 2004-yil 6-mart kuni 52/215-sonli xulosani M.Ortiqov

aybini tasdiqlovchi obyektiv dalil sifatida ko'rsatib, o'zi ham tergov harakatlari bir yoqlama olib borilganligini yana bir bor isbotlab bermoqda" [5, 107].

"Sud da'vogar va javobgarining tushuntirishlarini tinglab, qo'shimcha ravishda sud-tibbiyot ekspertizasi tayinlash haqida qaror chiqargan"[Sud – fuqarolar himoyachisi]

Eslatamiz, muayyan semantik maydonga birlashuvchi leksemalar umumiy va xususiy belgilariga ko'ra o'zaro birlashadi yoki farqlanadi. Aniqrog'i, "sud ekspertizasi" giperonimining giponimlari mazmuni, maqsadi va qo'llanishiga ko'ra o'zaro birlashsa, joriylanishiga ko'ra xususiy – alohidadir. A.Sobirov ta'kidlaganidek: "Aynan mana shu jihat so'zlarning tildagi daxlsizligini, xususiyligini ta'minlaydi va ularni muayyan paradigmalariga birlashtirish imkonini beradi"[4,12].

Qaror giperonimining giponimlari: jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish to'g'risida qaror, jinoyat ishini ish yurituviga olish haqida qaror, dastlabki tergovni tergovchilar guruhiga topshirish to'g'risida qaror, dastlabki tergovda tergovchilar guruhini ko'paytirish to'g'risida qaror, tergov guruhi tarkibini o'zgartirish haqida qaror, jinoyat ishining tergovga tegishliligi bo'yicha yuborish to'g'risida qaror, tintuv o'tkazish haqida qaror, shaxsiy tintuv o'tkazish haqida qaror, ayblovni o'zgartirish haqida qaror, jabrlanuvchini majburiy keltirish haqida qaror, O'zbekiston Respublikasi nomidan hal qiluv qarori, qamoqqa olish haqida qaror, sud-tibbiy ekspertizasi tayinlash haqida qaror va b.: "Hal qiluv qarori darhol ijroga qaratilsin" (Xo'jalik ishlari bo'yicha sud hujjatlarining namunalari, 43-b). "Sud da'vogar va javobgarining tushuntirishlarini tinglab, qo'shimcha ravishda sud-tibbiy ekspertizasi tayinlash haqida qaror chiqargan" (Sud – fuqarolar himoyachisi).

Qotillik. Qotillik. Qotil bo'lish, qotil ekanlik, odam o'ldirish [6, 347]. Qotillik giperonimining giponimlari: *pichoqlash, zaharlash, bo'g'ish, otish, bo'g'ilish, dimiqtirish, urish, do'pposlash, killer yollash, arqonga osish* va boshqalar.

Agar "sud ekspertizasi" giperonimining giponimlari joriylanishiga ko'ra o'zaro farqlansa, qotillik giperonimining giponimlari esa odam o'ldirish jinoyatining qanday usulda amalga oshirilishiga ko'ra farqlanadi. Qiyoslaymiz: *qotillik* – umuman odam o'ldirish; *killer yollash* – yollanma qotil vositasida odam o'ldirtirish; *pichoqlash* – sanchib kiruvchi o'tkir tig'li qurol – pichoq vositasida amalga oshirilgan qotillik; *zaharlash* – zaharli moddalar vositasida amalga oshirilgan qotillik; *bo'g'ilish* – zaharli gaz vositasida amalga oshirilgan qotillik; *otish* – qurol (miltiq, pistolet va sh.k.) vositasida amalga oshirilgan qotillik; *bo'g'ish* – bo'g'ish orqali amalga oshirilgan qotillik; *dimiqtirish* – suvga cho'ktirish orqali amalga oshirilgan qotillik; *urish, do'pposlash* – qattiq jismlar vositasida amalga oshirilgan qotillik va boshqalar.

Demak, giperonimlar umumiylik (jins), giponimlar – xususiyliklar (tur) bo‘lib, ular semantik jihatdan turlicha bo‘lgan birliklar orqali voqelanadi.

Sistem leksikologiyada giper-giponimik, xolo-meronimik (butun-bo‘lak), graduonimik (darajalanish), funksional va boshqa munosabatlar keng o‘rganilmoqda. Bular ichida graduonimik (darajalanish) hodisasini tilshunoslikda keng o‘rganilganini kuzatish mumkin. Bu masala E.Begmatov, H.Ne‘matov, R.Rasulov, O.Bozorov, S.G‘iyosov, R.Safarova, M.Narziyeva, Sh.Orifjonova, M.Fayzullayevlarning tadqiqotlarida yoritilgan. O‘zbek tilshunosligida graduonimiyaga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlar ham mavjud.

G.G‘ulomova yuridik terminologiyada graduonimik, iyerarxonimik kabi mazmuniy munosabat turlari uchramasligini ta’kidlaydi[7]. Sud nutqi leksikasi bo‘yicha olib borgan kuzatishlarmiz buning aksini tasdiqlaydi. Aniqrog‘i, sud nutqi leksikasiga oid birliklar o‘rtasida faol bo‘lgan semantik graduonimiyani uchratish mumkin. Semantik graduonimiya sud nutqi leksikasining umumiste‘mol so‘zlar va yuridik terminlar qatlamiga xos birliklarda kuzatiladi. Xususan, sud nutqi leksikasida graduonimik munosabatda bo‘lgan quyidagi birliklarni misol qilib keltirish mumkin:

gumon qiluvchi → *sudlanuvchi* → *ayblanuvchi* → *aybdor* → *mahkum* → *mahbus* → *residevist*;

residevist → xavfli residevist → o‘ta xavfli residevist (O‘zR JK 44-52 moddalar);

jarima → muayyan huquqdan mahrum qilish → axloq tuzatish ishlari → xizmat bo‘yicha cheklash → qamoq → intizomiy qismga jo‘natish → ozodlikdan mahrum qilish → umrbod ozodlikdan mahrum qilish (O‘zR JK 434-modda);

chertmoq → turtmoq → urmoq → do‘pposlamok ;

shikastlamok → jarohat yetkazmoq → chalajon qilmoq → o‘ldirmok;

dastlabki tergov → tergov → surishtiruv bosqichlari → hibsga olish → sud → jazolash (yoki oqlash) → apellyatsiya → kassatsiya;

yengil jinoyat → ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyat → ijtimoiy xavfi katta bo‘lgan jinoyat → og‘ir jinoyat → o‘ta og‘ir jinoyat;

o‘g‘ri → o‘g‘riboshi → qonundagi o‘g‘ri;

mayda bezorilik → bezorilik → jinoyatchilik;

jarima to‘lash → mol-mulkni musodara qilish → ozodlikdan mahrum etish → umrbod qamoq jazosiga hukm qilish;

gumon qiluvchilarni saqlash xonasi → hibsga olish → hibsdan saqlash → tergov izolyatori → qamoqxona → bir kishilik kamera → qattiq tartibli koloniya va b. “U 2004-yilning 20-yanvaridan buyon *tergov izolyatorida* oilasidan, jamiyatdan ajratilgan holda saqlanmoqda” [5,121].

Demak, yuridik til leksikasiga oid birliklar ichida graduonimik munosabatlarning: 1) ichki darajalanish; 2) leksik-semantik guruhlar yoki mazmuniy to'dalar o'rtasidagi darajalanish; 3) moddiy borliqdagi asosiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar o'rtasidagi darajalanishlar [4,146-149] kabi turlari kuzatiladi. Graduonimik munosabatdagi ushbu birliklar jinoiy yoki huquqbuzarlik harakati qanday boshlanib, qay tarzda rivojlanib va oxir-oqibatda nima bilan tugashini ko'rsatib bera oladi.

Xullas, obyektiv borliqda hamma narsadan uzilgan, alohida narsaning o'zi bo'lmaganidek, tilda ham lisoniy birliklar u yoki bu munosabat orqali o'zaro bog'langan bo'ladi, muayyan paradigmalariga birlashadi. Ushbu paradigmatic qatorlar ochiq ekanligi bilan xarakterlanadi. Ular davr ruhiga, zamon talabiga mos ravishda tinmay yangilanib turadi. Zero, leksik sistemaning o'zi ochiq sistemadir, yangilanib, boyib turadigan sistemadir.

Jumladan, yuridik terminologiya ham sifat (ma'no) jihatdan ancha murakkab, miqdor jihatdan esa "cheksiz" bo'lib, o'zbek tili lug'at tarkibida eng katta qatlamlardan birini hosil qiladi va xalq hayotining deyarli barcha yo'nalishlarini, sohalarini, jarayonlarini qamrab olishi bilan ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Toshkent: Ўқитувчи, 1995.
2. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya: Filol.fan.nomz...dis. avtoref. – Toshkent, 1996.
3. Safarova R. Leksik-semantik munosabat turlari. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
4. Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005.
5. O'zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. – Toshkent: Adolat, 2006.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild. – Toshkent: O'zME, 2006.
7. G'ulomova G. O'zbek yuridik terminologiyasining istiqbol davri taraqqiyoti. Filol. fan.nomz...dis.. – Toshkent, 2005.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ТӘҢІРЛІК» ИДЕЯСЫНЫҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Ескеева Мағрипа

ф.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Түркітану кафедрасының профессоры,

Астана, Қазақстан

Андатпа. Мақала қазіргі түркілер дүниетанымындағы Тәңірлік идеясының іздерін түркі мақал-мәтелдерінің мазмұны арқылы анықтауға бағытталған. Жалпытүркілік мифологиялық дүниетаным мен діни дүниетанымның сабақтастығы, өзара ықпалдастығы біртұтас паремиологиялық мағына мен тірек сөздердің семантикалық аясы негізінде сараланады. VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі - Тәңірлік идеясы атрибуттарының ислам дінін ұстанатын қазіргі түркі халықтары (қазақ, қарақалпақ, қырғыз, татар) мақал-мәтелдерінің мазмұнынан да көрініс беретіні нақтыланады. Мақал-мәтелдер құрамындағы доминант сөздерді құрайтын «Тәңір», «Алла», «Құдай» теонимдерінің синонимдік мағынасы мен ортақ символдық мәндері талданады. Тірек сөздің семантикалық ерекшеліктерінің паремиологиялық мағынаға әсері қарастырылады. Түркі халықтарының діни-мифологиялық сенімінің негізін құрайтын Тәңірлік пен ислам дінінің сабақтастығын тілдік бірліктер арқылы зерттеу түркітанудың маңызды проблемасы ретінде өзектеледі.

Түйін сөздер: түркі паремиологиясы, көне түркі жазба ескерткіштері, түркі тілдері, теоним, Тәңірлік идеясы, түркілік дүниетаным, түркітанудың теологиялық аспектісі

Аннотация. В статье исследуется идея «Тенгрианство» в мировоззрении современных тюрков через изучение значений тюркских пословиц и поговорок. Преемственность, взаимодействие общетюркского мифологического и религиозного мировоззрений анализируются на основе единого паремиологического значения и семантического значения слов-доминантов. Уточняется, что атрибуты тенгрианской идеи языка тюркских письменных памятников VI-IX веков прослеживаются в содержании пословиц и поговорок современных тюркских народов (казахов, каракалпаков, киргизов, башкиров, татар), исповедующих ислам. Анализируются синонимические значения и общие символические значения теонимов «Тенгри», «Аллах», «Құдай/Бог», являющихся доминантными в составе пословиц и поговорок. Рассматривается

влияние семантических особенностей ключевого/доминантного слова на паремиологическое значение. Изучение преемственности «Тенгрианства» и ислама, составляющих основу религиозных и мифологических верований тюркских народов через языковые единицы, актуализируется как важная проблема тюркологии.

Ключевые слова: тюркская паремиология, древнетюркские письменные памятники, тюркские языки, теоним, Тенгрианская идея, тюркское мировоззрение, теологический аспект тюркологии.

Abstract. The paper aims to identify traces of the idea of "Tengrism" in the worldview of modern Turks through the content of Turkic proverbs and sayings. The continuity and interaction of the common Turkic mythological and religious worldviews are differentiated on the basis of a single paremiological meaning and semantic range of keywords. It is defined that the attributes of the idea of Tengrism in the language of Turkic written monuments of the VI-IX centuries are also reflected in the content of Proverbs and sayings of modern Turkic peoples who profess Islam (Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz, Bashkir, Tatar). The synonymic meaning and common symbolic meanings of the theonyms "Tengir", "Allah", "God", which form the dominant words in Proverbs and sayings, are analyzed. The influence of the semantic features of the supporting/dominant word on the paremiological meaning is considered. One of Turkic Studies' topical problems is the study of the continuity of the religion of "Tengrism" and Islam through language units, which form the basis of the religious and mythological faith of the Turkic peoples.

Key words: Turkic paremiology, old Turkic manuscripts, Turkic languages, theonym, tengrism, the idea of tengrism, theological aspect of Turkic studies

Қазіргі түркілердің рухани мәдениеті – халықтың тарихымен, дүниетанымдық білімінің жетілуімен, тұрмыс-тіршілігіндегі өзгерістермен үздіксіз жалғасып келе жатқан біртұтас құбылыс. Дүниетанымның кеңеюімен бірге дамып, толығып отыратын тіл әлеміндегі ерекше бірлік – мақал-мәтелдер халық болмысы мен тұрмыс-тіршілігі, рухани-мәдени және материалдық құндылықтар жүйесі жайлы ақпараттың қайнар көзі. Халық даналығы мен өмірлік тәжірибесінен туындаған тұжырымдамалық ойлардан тұратын паремиялық бірліктер мазмұнындағы «Тәңірлік» идеясының көрінісін зерттеу, қазіргі түркілер тіліндегі көне сенімнің іздерін саралау жалпытүркілік діни құндылықтардың қалыптасу, даму ерекшеліктерін анықтауға, мифологиялық дүниетаным мен діни дүниетанымның сабақтастығын, өзара ықпалдастығын

айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан қазіргі түркі паремияларының этномәдени мазмұнындағы көне түркілердің Тәңірлік сенімінің сілемдерін саралау түркітанудағы өзекті мәселелер қатарынан орын алады.

Түркі мақал-мәтелдерін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу XX ғасырдың соңына дейін негізінен құрылымдық бағытта жүргізілді. Қазіргі қыпшақ тобындағы түркі тілдері бойынша мақал-мәтелдердің синтаксистік құрылымы, семантикалық-тақырыптық топтары, паремиологиялық мағынаның табиғаты, фразеологизмдерден ажыратылатын негізгі белгілері мен ортақ белгілері І. Кеңесбаев, Р.Сәрсенбаев, Ә.Қайдар, М.Копыленко, А.Е.Карлинский, З.Тарланов, А.Нұрмаханов, Б. Қапасова, Х.Карасаев, Н.Исәнбәт, И.Надилов, К.Мәргән т.б. ғалымдар тарапынан қарастырылды.

Қазақ паремиологиясының антропологистикалық бағытта зерттеудің теориялық тұжырымдамасын негіздеген академик Ә.Қайдар паремиялық бірлік пен паремиялық мағынаның тілдегі қалыптасу, даму үрдістерін, жағдаяттық қолданыс ерекшеліктерін саралап көрсетеді. Мақал-мәтелдерді топтастырудың ғылыми ұстанымдарын айқындап, паремияның этномәдени және этнофилософиялық астарын, адам болмысын тануға бағытталған ішкі мазмұнын ашудың әдіс-тәсілдерін ұсынады [1]. Қазіргі қыпшақ тілдері бойынша паремиялардың этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік ерекшеліктерін Қ.Қалыбаева, Ш.Қарсыбекова, Ғ. Тұрабаева, Р.Хайруллина, З.Райымғожина, Э.Созинова, А.Пирниязова т.б. ғалымдар зерттеді.

Қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі мақал-мәтелдердегі «Тәңірлік» идеясының көрінісін анықтау VII-X ғғ. түркі жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі «Тәңірлік» сенімнің көне түркілер дүниетанымы мен өміріндегі маңызын сипаттайтын тілдік бірліктер мазмұнына негізделеді. Көне түркілердің «Тәңірлік» идеясы Н.Я.Бичурин, С.Г.Кляшторный, Л.П. Потапов, Қ.Сартқожаұлы, А.Сейдімбек, М.Аджи, Д.Г.Савинов т.б түркітанушы ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылды.

Түркі мақал-мәтелдері мазмұнындағы Тәңірлік идеясы ежелгі түркілердің ғаламды, қоршаған ортаны, өзін, жалпы жаратылысты тануға деген құлшынысынан туындаған діни-мифологиялық сенімінің тілде сақталған сілемдері. Ұлттық дүниетанымның кеңеюі рухани бастауларға негізделетіндіктен, түркі халықтарының діни наным-сенімі де ежелгі рухани-діни құндылықтарынан бастау алады. Ұрпақтан ұрпаққа ұласқан Тәңірлік таным «б.з.д. соңғы жүз жылдықта өмір сүрген хундардың, б.з. алғашқы ғасырларында

Орталық және Орта Азияны мекен еткен түркі-монғол тайпаларының діни-мифологиялық дүниетанымына» [2, 9], діни құндылықтары өзгеріске түскен кейінгі орта ғасыр, қазіргі заман түркілеріне дейін жалғасып келеді. Яғни, «Тәңірлік» сенімінің тамыры тым тереңнен бастау алады [3,265]. Зерттеушілер түркілердің көне сенімін Тәңірдің функционалдық бейнесі арқылы түсіндіреді: «Ғаламды да, адам тағдырын да Тәңірі билейді: адамзат тағдырына тән қуаныш-қайғы да Тәңірден жіберіледі; қағандарға билік, даналық сыйласа, халыққа қағанды сыйлайды; қағанға қарсылық білдіргендерді жазаға тартады; қағанға бұйрық беру арқылы мемлекеттік, әскери істерге де басшылық етеді» [4, 132]. Түркі халықтары танымындағы Тәңір ұғымы өзінің тұрақтылығымен ерекшеленетін тылсым құбылыс: «Тәңірлік наным-сенімнің өзекті пастулаттарының негізінде табиғатпен тіл табысу идеясы бел алып жатады. Тәңірі көшпелілер ұғымында...мәңгілік танымның объектісі, сонымен бірге ақырына дейін танып болмас ғарыш» [5, 89].

Адамдар қауымын қалыптастырушы, ортақ мүддеге ұйымдастырушы идеологиялық механизм, қарым-қатынасты реттеуші құрылым ретінде танылатын «Діннің мазмұны әлеуметтік мәні бар негізгі құндылықтарды қасиетті деп танудан тұрады. Мәдениеттегі діннің ролін әрбір мәдениеттің жүйе құрастырушы факторы деп анықтауға болады» [6,57]. Рухани-мәдени құндылықтардың бастауында діни құндылық жатыр, витальды, әлеуметтік, моральдық, эстетикалық құндылықтардың, тіпті саяси құндылықтардың өзегін де діни құндылықтың басымдықтары құрайды. Себебі, дамыған, жетілген діндердің негізгі қағидалары қауымның үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуге бағытталады, ол үшін адамгершілік нормалары сақталуы қажет. Діни құндылық тарихының көне қабаттарында мифологиялық наным-сенім жататыны белгілі. Бұл ислам дінін ұстанатын қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт татар халықтары мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы діни құндылықтар көрнісінің бір арнасын «Тәңірлік» идеясының із-сілемдері құрайтынын айқындайды.

Ежелгі түркі халықтарының «Тәңірлік» идеясы аясындағы Жаратқан ие, табиғи құбылыстар, адамзаттың пайда болуы, адами қасиеттер жайлы таным-түсініктері туралы, жалпытүркілік болмысқа тән мәдени-рухани құндылықтар жүйесі жайлы мағлұмат беретін бірден-бір көлемді жазба дерек – көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі.

Тәңірі түркілер ұғымында – Жаратушы, тылсым күш – Мәңгіліктің символы: «Тәңірі – көне түркілердің діни наным-сенімдегі тұлғаланбаған, шексіздік күйі, аспанмен теңестірілген басты Құдай образы [7, 253]. Түркі жазба

ескерткіштерінің тілі арқылы сипатталатын тәңірдің барлық ерекше белгілері оның халық дүниетанымында «табиғатты және адамзатты жаратушы құдірет» ретінде қабылданып, бекуінен туындайды: *Üze kök teñri, asra jayiz jer qilintuqda ekin ara kisi oylı qilinmis* «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» [8, 171]. Аспан/Көк культі ежелгі халықтардың көпшілігіне тән болғанымен VII-IX ғасырларда өмір сүрген түркілер дүниетанымындағы Тәңірлік идеясы мифологиялық танымнан діни танымға ұласқанын аңғаруға болады. Олар көкке емес, Жалғыз Жаратушы ие – тәңірге ғана табынғанын ескерткіштер тілі дәйектейді: *Başlıyü jükündürtim. Tizligig şökürtim. Üze teñri asra jer jarılqadiq üč(ün)* «Басы барды жүгіндіріп, тізеліні бүктірдім (шөктірдім). Жоғарыда тәңірі, төменде жер жарылқағаны үшін» [9, 207]. Ескерткіш мәтіндерінде *kök teñri* және *teñri* теонимі «жаратқан ие» мәнінде қолданылады, ал *kök* сөзінің жеке тұрып «жаратқан ие» мағынасында қолданылуы кездеспейді. Түркілер дүниетанымы бойынша Көк – Тәңір мекені, *kök teñri* тіркесінің толық тұлғасы мен мағынасы «көктегі Тәңір/көктің Тәңірі». Тәңір ұғымының басты белгілері – адам баласын жаратқан ие, адамзатты желеп-жебеуші, адам тағдырының иесі – көк ұғымының символдық және сакральды мәнін қоюлата түскен. Әрбір тарихи-элеуметтік, әскери жағдайлар, табиғи құбылыстар «тәңірдің ісі»: *Teñri bulyaqun üčün jayı boldı* «Тәңірі, (мен) жер киесіне ұшырағандығы үшін (бізге) жау болды» [9, 117]. Ескерткіштер мәтінінде барлық жамандық пен сәтсіздіктің тәңір қалауымен емес адамзаттың өз қателігінен болатынын да жақсы түсінгенін сипаттайтын сөйлемдер де жиі кездеседі: *Begleri, bodunı tüzsiz üčün, tabyač bodun tebligın kürlig üčün, armaqčisın üčün, inili-ečüli kek şürtükin üčün, begli bodunlıy joñaşürtuqın üčün türk bodun illedük ilin ičyünü idmis* «Бектерінің, халқының түзу еместігі үшін, табғач халқының алдауына иланғаны үшін, өтірігіне көнгендігі үшін, інілі-ағасының дауласқанынан, бекті халықтың жауласқанынан түркі халқы елдігінен айрылды» [8, 173]. Бұл көне түркілердің қарапайым мифологиялық дүниетанымынан туындаған тәңірлік белгілі бір дәрежеде ақиқат дүниетаныммен ұштасып жатқанын аңғартады. Діни-мифологиялық желіге негізделген тәңірлік сенім түркілердің шынайы өмірдегі Елдіктің, халық бірлігінің баяндылығын мұрат еткен Мәңгі ел идеясына арқау болып, түркілік патриотизмнің өзегіне айналғанын аңғаруға болады.

Көне түркілердің діни-мифологиялық тағылымдарының іздері ұрпақтан-ұрпаққа жалпытүркілік сана арқылы жалғасып, түрлі діни сенімді ұстанатын қазіргі түркі халықтарының тілінен де көрініс тауып келеді. Көне түркілердің

тәңірлік сенімінің сілемдері қыпшақ тобындағы тілдерінің паремиологиялық жүйесінен де орын алып отыр. Қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі діни құндылықтарға қатысты мақал-мәтелдердің мазмұны өлім мен өмір, жақсы-жаман қасиеттер, ұрпақ тәрбиесі, тұрмыс-тіршілік, әлеуметтік қатынастар, қоршаған ортаға, табиғатқа деген көзқарастар т.б. адамзат өміріндегі барлық жағдаяттарды жаратушы иемен байланыстыра сипаттайды. Яғни тура мағынасында діни құндылықты сипаттаса, ситуациялық қолданыста әлеуметтік, моральдық, эстетикалық құндылықтардың мәнін айқындауы да мүмкін. Бұл паремиологиялық мағынаның астарлы ойға құрылған ерекше табиғатын сипаттайды. Мақал-мәтелдердің семантикалық ерекшеліктерін анықтауда тірек сөз/доминант сөз мазмұнындағы семалардың мағыналық реңктері аса маңызды. Діни сенімге қатысты мақал-мәтелдердің негізгі тірек сөздері *тәңір*, *алла*, *құдай*, *жаратқан*, *жасаған* т.б. теонимдерінен, *Ұмай*, *құт* т.б. мифонимдерінен құралады. Сондай-ақ, негізгі теоним қатыспай-ақ, тәңірлік сенімнің жалпы идеясының мазмұнын бере алатын әмбебап бинарлық жұптардың (жан↔тән, өмір↔өлім, жер↔көк, жер↔су, от↔су, ақ↔қара, күн↔түн т.б.) семантикалық аясындағы бейтарап лексика болуы да мүмкін.

Діни құндылықтардың паремиологиялық моделін қалыптастырушы әрі діни дүниетанымның ақиқат көрінісін белгілейтін таңба болып табылатын тәңірлік сенімге қатысты түркі мақал-мәтелдерінің негізгі доминант сөз – *тәңір* теонимі. Қазақ тілінде *тәңір* «діни. 1. Құдай, Алла тағала, Құдірет; 2. Құдіретті күш иесі, пір» [10,791]. Басқа қыпшақ тобы түркі тілдерінде де *тәңір* лексемасының жалпытүркілік негізгі және рәміздік мағыналары толық сақталған. Тірек сөз мақал-мәтелдердің тура мағынасын, яғни синтаксистік құрылымның бастапқы немесе негізгі мағынасын айқындайды. Құрмалас сөйлемдерден жасалған мақал-мәтелдердің әр компонентінің тірек сөздері негізінен әртүрлі болып келеді. Қазіргі қыпшақ тілдеріндегі *тәңір* теонимі қатысқан мақал-мәтелдер тура мағынасы бойынша тәңірдің сапалық қасиеттерінің қамтитын бірнеше топтарға жіктеледі. Ал жағдаяттық қолданысын айқындайтын біртұтас паремиялық дүниетаным мен рухани-мәдени құндылықтарға, өмірлік тәжірибеге сәйкес айқындалатын халықтың өмірлік ұстанымдарын сипаттайды.

Тәңір – Жаратушы: *Тән жанның, жан Тәңірдің аманаты*, [11, 386] Адамның тәні жерден/топырақтан жаратылса, жанын көктегі тәңір жаратады, бұл дүниеден озғанда тән жер анаға, жан тәңірге қайта барады деген жалпытүркілік дүниетанымды сипаттайтын бұл паремия «өзектіге бір өлімнің» ақиқаттығын дәйектей отырып, бұл өмірді мәнді де маңызды өткізе білуге,

«аманатқа қиянат жасамай» салауатты өмір салтын ұстануға, ізгі істермен айналысуға баулиды. Сондай-ақ, қаз. *Адамның ана сүйегін, әке қанын, Тәңірі жанын береді* [11, 38] деген мақал да тәңірдің жаратушылық сапасын санаға сіңіре отырып, ана мен әкенің ұрпақ тәрбиесіндегі орнын айқындайды, ата-ананы құрметтеудің маңыздылығын сипаттайды.

Тәңір – жалғыз: *Жалғыздық – бір Тәңірдің сыбағасы* [1, 447], варианты *Жалғыздық – Құдайға ғана жарасады*. Түркілер танымындағы жаратқанның жалғыздығы, яғни «бір Тәңір» идеясын сипаттайтын паремияның астарлы ойы – отбасын құрып, ұрпақ өсіру әрбір адамның парызы екенін насихаттау, түпкі мүдде – қоғамдағы әр адамның үйлесімді өмір сүруінің негізі болып табылатын отбасылық құндылықтарды нығайту, халықтың демографиялық өсімін қамтамасыз ету.

Тәңір – құдіретті: *Тағдыр – Тәңірдің ісі* [11, 154 б], синонимі *Адамның басы–Алланың добы*. Мәтелдің тура мағынасы тәңірдің құдіреттілігін, адам басындағы барлық жағдай тәңірден берілетінін айқындаса, астарлы тұжырымдамалық семантикасы – басқа түскенді мойымай көтере білу, кезкелген қиындықты жеңе білу, жақсылықты келер күннен күту. Түпкі мүдде – сабырлылықты, төзімділікті насихаттау. Татар тіліндегі *Тәкәнең мәгеже Тәңреге житкәнен кем күргән?* [12, 763] паремиясының да тура мағынасы тәңірдің құдіреттілігі мен адамзаттың көзі көріп, қолы жетпейтін тылсымдығын сипаттайды. Астарлы мәні – не істесең де шама-шарқыңа қара, ешқашан тәңірді тани алмайсың, тәубенді ұмытпа; *Тәңре тәкә түгел, хәзер китереп сөзми* [12, 770] паремиясының тура мағынасы тәңірдің бәрін естіп-көріп тұратын құдіреттілігін сипаттайды, астарлы мағынасы тәңірге жақпайтын іспен айналыспа деген ойды білдіреді. Қарақалпақ тіліндегі *Тәңири сақлаған тоқлыны, бөри жемес?* [13, 79] мақалының мағынасы да тәңірдің құдіреттілігін, жан-жануарлар дүниесіне де ықпал ете алатынын айқындайды, астарлы мағынасы қазақ тіліндегі *Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі* паремиясының мазмұнына сәйкес келеді. *Тәңірінің құдіретін көрем десең – тауға бар* [11, 17] паремиясының тура мағынасы – жер бедеріндегі табиғи нысандарды да, ол жердегі флора мен фаунаны да жарата алатын тәңірдің құдіреттілігін сипаттайды, ал астарлы мағынасы – адам басындағы немесе көзімен көрген кезкелген жағдайдың, оқиғаның, жақсылықтың, келеңсіздіктің т.б. бәрі сол нәрсенің шегі емес, одан да асып кеткенін көруге болады, сондықтан «болдым-толдым», «мен бәрін білемін» немесе «менен өткен

бақытсыз адам жоқ» т.б. деген ойдан аулақ болуға үндейді, еңбекқорлыққа, мақсаткерлікке баулиды.

Тәңірге – тағзым: *Ақсарбас шалынса, Тілекті Тәңір қабылдар* [11, 27]. Өрдайым тәңірге тағзым етіп, тәңір жаратқан қарапайым пенде екенінді мойындап, табысыңды кедей-кепшікпен кембағал жандармен бөлісіп, құрбандық шалып жүруді насихаттайды, сонда ғана жаратқаннан сұраған арман-тілек орындалады деген дүниетанымдық пайымды сипаттайды. Қырғыз тіліндегі *Теңирге таянып жаша* [14, 528] паремиясының мағынасы да ешқашан тәңірді естен шығармау керектігін, не істесең де тәңірден қолдау сұрап, тағзым етуді меңзейді. Яғни, тәңірге ұнамайтын іс-әрекет жасама, тек ізгілікті әрекетіңмен ғана тәңірге жағасың, сонда ған арман-тілегің орындалады деген идеяны насихаттайды. Бұл қазақ тіліндегі *Тәңір деген тек қалмас, Құдай деген құр қалмас* [11, 20] паремиясының семантикалық мазмұнына сәйкес келеді. Мақалың мағынасы тәңірге тағзым етіп, құрметтеген адамға Тәңір әрқашан мейірімділігін көрсетеді, кімге болса да жәрдем береді, тәңірден сұрағаның орындалады деген ойды білдіреді.

Тәңір – жомарт: *Қонақ ырыздығын Тәңір жеткізеді* [11, 136] паремиясының тура мағынасы келген қонақтың шығындарын тәңір өзі өтейді деген ұғымды білдірсе, астарлы тұжырымдамалық мағынасы қонақжайлыққа, келген қонаққа ас-суын беріп, жағдайын жасап шын көңілден шығарып салу кісіліктің бір белгісі екенін меңзейді. *Таңғы нәсіп –Тәңірден* [11, 19]. Әрбір күннің несібесін тәңірден күтетін қазақы таным қарақалпақ тіліндегі *Таңдағы тамақ – тәңіриден* [13, 111] паремиясының мазмұнынан да көрініс табады. Мәтелдің мағынасы бойынша тәңірден келген таңғы асты ішу міндеттеледі. Қазіргі медицинада да таңғы асты жібермей ішу адам ағзасына пайдалы екені белгілі, бұл халық танымында адам денсаулығына байланысты шынайы білім қоры жинақталғанын айқындайды. Татар тіліндегі *Тәңре бирсә колына, чыгарып куяр юлына/Алла бирсә колына, чыгарып куяр юлына* [12, 768] мақалының мазмұны белгілі бір дәрежеде қазақ тіліндегі *Бұйырған кетпес, қуған жетпес* паремиясының мағынасымен үндес. Сондай-ақ *Әуелі Тәңірі жерге береді, Жерге берсе елге береді. Елге берсе ерге береді* [11, 22] деген қазақ мақалының мағынасы да тәңірдің жомарттығы жалпыға бірдей екенін, тәңірдің сыйлығынан өз сыбағасын алу әр адамның ақыл-парасатына, қабілетіне, ізгі істері мен еңбекқорлық қарымына байланысты екенін меңзейді. Тәңірдің бергені – берекелі идеясы қазақ тіліндегі *Тамыр берген түйеден, Тәңірі берген тоқты артық* [11, 20], қарақалпақ тіліндегі *Тамыр берген түйеден, Тәңір берген тоқты*

артық [13, 127 б.] паремиясының мазмұнынан көрініс табады. *Той – Тәңірдің қазынасы* [11, 291] мақалының идеялық мазмұны халықты көпшіл болуға, қуанышын, жақсылығын басқалармен бөлісе білуге үндейді, бұл адамдар арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты, ауызбіршілік пен ынтымақтастықты арттыруға ықпал етеді. Қыпшақ тобы тілдеріндегі тәңірдің ізгілікті істер мен адамгершіліктің, мейірімділік пен қайырымдылықтың, жомарттықтың символы ретіндегі жиынтық бейнесін *Тәңір жолы – ақжүрек* [11, 22] паремиялогиялық бірлігінің мазмұны береді.

Тәңірдің жамандыққа жаны қас. Тәңірдің жамандық атаулыға қарсы, тақаппарлық, қызғаныш, сараңдық, жалқаулық т.б. жаман әдеттері бар адамды ешқашан қолдамайды деген таным-түсінік идеясын беретін мақал-мәтелдердің насихаты ұрпақ тәрбиесіне бағытталады. Мысалы, қазақ тіліндегі *Тақаппарды Тәңірі сүймес* [11, 384] паремиясы тақаппарлықтан бойды аулақ салуға, кішіпейіл болуға үндейді, башқұрт тіліндегі нұсқасы *Тәккәберзән Тәңре бизгән* «Тәкаппардан Тәңірі безген», қырғыз тіліндегі баламасы *Тең көргөндү Теңирим сүйөт, тең көрбөгөндүн кепини күйөт* [14, 528]. Сол сияқты татар тіліндегі *Юктан бар булган – Тәңре белән тиң булган* [12, 771], қазақ тіліндегі *Басы аурып, балтыры сыздамағанның Тәңірімен ісі жоқ* [11, 20], *Жаны күйген Тәңірісін қарғайды* [11, 20], *Күштіде Тәңір жоқ* [11, 19] т.б. паремиялардың да мазмұны менмендік пен тақаппарлықты, қиын жағдайға, науқасқа тап келмейінше тәңірді естен шығаратындарды немесе басына түскен қиындықты тәңірден көретіндерді сынға алады. Тойымсыздық пен қанағатсыздықтың жаман әдет екені *Мечкәй – Тәңренең убыры* [12, 763] деген татар мақалының мазмұнынан көрініс табады. Жалқаулық адам бойындағы ең жаман қасиеттердің бірі. Осы жағымсыз әдеттен арылту мақсатын көздейтін қазақ тіліндегі *Бекерден бекер жатқаннан Тәңір безер/ Бекерден Тәңірім безер* [11, 19] паремиясының қарақалпақ тіліндегі нұсқасы *Тентектен тәңири бийзар* [13, 84], башқұрт тіліндегі варианты *Тик йөрөгәндән Тәңре бизер*. Башқұрт тіліндегі *Тәңре малын шайтан кызғанған/Тәңре ашын шайтан кызғанған* мақалының семантикасы басқаның дәулетін немесе басқа жанға туып тұрған мүмкіндікті қызғанудың жаман әдет екенін, керісінше, қолдау көрсетіп, сондай жетістіктерге ұмтылу қажеттігін меңзейді. Қырғыз тіліндегі *Тең жегенди Теңирим сүйөт, ашык жегендиң кепини күйөт* [14, 528] мақалы сараңдықтан сақтануды, барынмен бөлісуді үндейді.

Қыпшақ тобы тілдеріндегі тәңір теонимі қатысқан паремиялардың біразы әлеуметтік қатынастарды ретке келтіруді, қоғамның үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге мүдделі болған ата-бабаларымыздың өмірлік ұстанымдарын

сипаттайды. Мысалы, қазақ тіліндегі *Көрші хақысы – Тәңір ақысы* [11, 14], варианты *Қонақасы – Тәңір ақысы* [11, 136], башқұрт тіліндегі нұсқасы *Күрше хақы – Тәңре хақы/Ир хақы – Тәңре хақы* мақал-мәтелдерінің астарлы мағынасы көрші-қолаңмен сыйластыққа негізделген қарым-қатынас орнатуды насихаттайды. Тәңірді тағдыры бір халықтың ынтымағы мен бірлігін нығайтудың басты тетігі санаған көнетүркілік таным қазіргі түркі халықтарының да дүниетанымында орнығып қалғанын сипаттайтын мақал-мәтелдер қатарында қазақ тіліндегі *Тобы бірдің – Тәңірі бір* [11, 20], қырғыз тіліндегі *Теңтуштун Теңири бир* [14, 529] паремияларын көрсетуге болады, идеясы *Кемедегінің жаны бір* мақалына сәйкес келеді. Моральдық құндылықтардың «Азшылық көпшілікке бағынады» принципін башқұрт тіліндегі *Ике кеше – бер кешенең тәңреһе* паремиясының мазмұнынан аңғаруға болады.

Түркілердің діни ұстанымдардың өзгерістеріне сәйкес қазіргі түркі тілдерінде *тәңір/тәңірі, тәңре, тәңир/тәңири, теңир/теңири, тенгир/тенгри, тегри, тигир, дээр, тура, тэнгэр/тэнгэри* т.б. фонеткалық нұсқаларда қолданылатын жалпыалтайлық *теңрі* лексемасын араб тіліндегі *алла*, парсы тіліндегі *құдай* теонимдері ығыстырып шығарғанмен көне сөз фразеологизмдер мен паремиялар, топонимдер мен антропонимдер құрамында сақталып, *алла, алла тағала, құдай, жаратқан/жаратқан ие, жасаған/жасаған ие* сөздерімен синонимдік қатар түзіп қолданылады. Ислам дінін ұстанатын түркі халықтарының дүниетанымындағы жаратқан иенің ерекше қасиеттері *Тәңір, Құдай, Алла* теонимдерінің мазмұнына жинақталып, олардың тіліндегі рухани-мәдени құндылықтарының ерекше белгілерін сипаттайтын паремиялардың қалыптасуына негіз болды.

Ислам дінін ұстанатын қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі тәңірлік сенімге байланысты мақал-мәтелдердің семантикалық тұжырымы белгілі бір дәрежеде Алланың қасиеттеріне, ата-ананы құрметтеуге, ұрпақ тәрбиесіне, көркем мінез бен салауатты өмір салтына, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуге т.б. қатысты ислами тәмсілдердің мазмұнымен үндесіп жатыр. Бұл қыпшақ тобы тілдеріндегі тәңірлік идеясының із-сілемдерін сақтаған паремиялар түркілердің ежелгі діни сенімі мен қазіргі ислам дінінің арасындағы сабақтастық пен үндестікті сипаттайтын тілдік индикаторларды құрайтынын айқындайды. **Қазіргі** қыпшақ тобына енетін қазақ, қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт тілдеріндегі тәңірлік сенімге қатысты паремиологиялар діни құндылықтардың лингвистикалық моделін қалыптастырушы таңбалар қатарынан орын алады әрі діни дүниетанымның көрінісін белгілейтін тілдік бірліктер ретінде танылады.

Түркілердің ата бабалары ұстанған тәңірлік сенімді сипаттайтын мақал-мәтелдердің семантикалық мазмұны адамның рухани әлемін тазарту, қоғамды жаман әдеттен арылтып үйлесімді жолына салу, әлеуметтік қарым-қатынасты ретке келтіру мүддесінен туындайды.

Әдебиеттер

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. - 560 б.
2. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том. 2. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1960. – 362 с.
3. Потапов Л. П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник. А.Н.Кононов (ответственный редактор). – Москва: Наука, 1973. -412 с
4. Кляшторный С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1981. -С. 131-137.
5. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. - 464 б.
6. Мәдениеттану.
Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А., Ибекеева С. – Алматы: Раритет, 2007. -416 б.
7. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Құрастырғандар: Т.Ғабитов және т.б. – Алматы: Раритет, 2004. - 320 б.
8. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. - 232 б.
9. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. – Астана: Күлтегін, 2003. -392 б.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.
11. Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. – Алматы: Аруна, 2018. -632
12. Нәкый И. Татар халық мәкальләре. III Т. –Казан: Татар. Кит. Нәшр., 2010. -799 б.
13. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88 Т. –Нөкис: Илим, 2015. – 355 б.

ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ЛИНГВОАКСИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Тайжанов Улан Орынбаевич,

педагогика ғылымдарының магистр., аға оқытушы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ulan.taizhanov@mail.ru

Annotation. This work is devoted to the study of the linguo-axiological nature of ethnocultural values. The relevance of the research is due to the growing interest in the problems of cultural identity in the context of globalization and the need for a deep understanding of the value bases through the analysis of values in the material and spiritual world through language and interprets the model of the concept of «Horse», which defines the features of ethno cultural assessment, ethno cultural pragmatics testifying to the values inherent in the knowledge of the ethnic group.

Keywords: Keywords: culture, cognition, axiological linguistics, ethno cultural assessment, cultural pragmatics

Аннотация. Данная работа посвящена исследованию лингвоаксиологической природы этнокультурных ценностей. Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом к проблемам культурной идентичности в условиях глобализации и необходимостью глубокого понимания ценностных оснований через анализ ценностей в материальном и духовном мире посредством языка и интерпретируется модель понятия «Лошадь», определяющая особенности этнокультурной оценки, этнокультурной прагматики свидетельствующих о ценностях, заложенных в познаниях этноса.

Ключевые слова: культура, познание, аксиологическая лингвистика, этнокультурная оценка, этнокультурная прагматика

«Мәдениет» терминінің шығу тегі, оның табиғаты туралы зерттеулер көптеген ғылыми еңбектерде талданған. Семиотика, тарих, антропология, социология, этнология, лингвистика, аксиология т.б. сияқты гуманитарлы ғылымдардың өзіндік ерекшелігіне сай, әртүрлі мақсатта зерттеліп, түрліше анықтамалар, көзқарастар, ғылыми тұжырымдар қалыптасты. Оған А.П. Садохиннің «... существует свыше 400 определений культуры, среди которых нет ни одного определения, которое можно было считать полным и исчерпывающим» [1: 63] деген пікірі дәлел.

Мәдениетті әр қырынан зерттеу барысында оның тілмен байланысты қырлары анықтала бастады. Нәтижесінде тіл мен мәдениетті өзара байланыстыра зерттейтін лингвомәдениеттану ғылымы қалыптасты. «Лингвомәдениет» ұғымы лингвистикалық термин ретінде де кеңінен қолданысқа ие болды. Мәдениеттің лингвистикалық аспектіде зерттелуі антропология, этнология бағытындағы зерттеулермен тығыз байланысып, тілтанымдық әдістің қалыптасуына ықпал етті. Тілтанымдық әдіспен зерттеуде назарға алынатын ең басты мәселелер мыналар:

- адамдардың бірігіп өмір сүруінің нәтижесін көрсететін мәдениеттің тілдегі көрінісін айқындау;
- құндылықтарды, мәдени нормаларды, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді тіл арқылы анықтау;
- адамдардың мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыратын мәдени қарым-қатынастың тілдегі көрінісін ашу;
- халықтың, қоғамның өз мәдениетін тануына қызмет атқаратын тіл құралдарын таныту.

Тілтанымдық мәдениеттің тек қана өзіне тән осындай ерекшеліктерін, оның даму үрдісін анықтау – бүгінгі күнгі өзекті мәселе. Түрлі мәдени теориялар мен концептілерде мәдениет нақты қолданыстағы феномен ретінде қаралып, оның пайда болу себебі көрсетілмейді. Онсыз мәдениеттің негізгі мәнін түсіну мүмкін емес. Мәдениеттің мәнін таным мен лингвистиканы сабақтастыра отырып зерттеу барысында жан-жақты ашуға болады. Таным да, мәдениет те тек адамға ғана тән қасиет. Тіл – танымның жемісі. Адамның тілінде тек танығаны, білгені ғана болатынын ескерсек, мәдениеттің дамуына тіл қызмет атқарады.

Тіл адамзаттың қоршаған ортаға бейімделуіне, ұжымдасуына, материалдық мәдениетті де, рухани мәдениетті де игеруіне қызмет атқарады. Тілдің коммуникативтік, эмоционалдық, куммулятивтік қызметінен басқа мәдениаралық қарым-қатынас жасау қызметі де бар. Оған А.П.Садохинның «...материальных предметов, духовных ценностей, норм поведения и общежития, символов сознания и т.д.» [1: 76] деген тұжырымы дәлел. Тілдің мәдениаралық қарым-қатынас әлеміндегі қызметі адамзаттың рухани және материалды құндылықтарынан, мінез-құлық нормаларынан, дағдысы мен іскерлігінен, сөйлеу шеберлігінен көрініс табады. Тіл арқылы мәдениетті игерген адам осы мәдени әлемді өз бойына сіңіреді, оны дамытады, сол арқылы өзін-өзі мәдени тұлға ретінде қалыптастырады.

Мадени тұлға дегеніміз – ұлттық мәдениетті, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді сақтайтын және қоғамдық ортада қалыптасқан мәдени нормаларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге саналы түрде қызмет жасайтын адам. Мәдениетті тұлғаның (адам) ерекше қыры мінез-құлқынан, сөйлеген сөзінен, адамдармен қарым-қатынасынан, мәдени нормаларды игеруінен, қолдануынан анықталады. Мәдениаралық қарым-қатынасты, жалпы мәдениетті игерген адамдардан мәдени орта қалыптасады. Мәдени орта адам өмірін жеңілдете отырып, оның қауіпсіздігін қамтамассыз етеді. Мәдени ортаны қалыптастыруға салт-дәстүр, материалдық және рухани мәдениет ықпал етеді.

Этникалық мәдени нормалар белгілі бір этностың биологиялық, материалдық әрі рухани құндылықтарын және сол этностың әдет-ғұрпын, мінез-құлқын, тыныс-тіршілігін жан-жақты зерттеу барысында анықталады. Сондықтан этномәдени зерттеудің негізгі нысаны этнос болып табылады. Адамдардың этнос ретінде қауымдасуына географиялық жақтан орналасу аймағы, тілі, соған сай ортақ дәстүрі, тұрмыс-салты т.б. арқау болады. Этностың, ұлттың болмысына тән ерекшеліктердің тілдегі көрінісін лингвистикалық этномәдени нормалар деп тануға болады. «Все тонкости культуры народа отражаются в его языке, который специфичен и уникален т.к. по-разному фиксирует в себе мир и человека в нем» деген В.А. Маслованың пікірін [2: 3] ескере келе, лингвистикалық этномәдени нормаларды өз ішінде этникалық аспектіде, когнитивті аспектіде, аксиологиялық аспектіде жіктеуге болады. Олар бір-бірімен өте тығыз байланыста зерттеледі. Соған қарамастан өзіндік ерекшеліктерге де ие. Оған этникалық мәдениет пен аксиологияның байланысындағы ерекшеліктерді және этномәдениет пен когнитологияның байланысындағы ерекшеліктерді жатқызуға болады.

Энотанымдық бағалаудың этномәдени құндылықтарды айқындауда алатын орны

Бағалаушылық жүйенің қалыптасуына адамның танымдық белгісінің басты көрсеткіші – ойлау негіз болады. Оған қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлының мына пікірі дәлел: «Ойлау екі түрі сипатты болады. Ол сипаттардың біреулері бойына біткен сипат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сипаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін тегіс, бірін бұлдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз. Бұл сипаттар нәрсенің бойында бар сипаттар. Бұл сипаттаудың біреулері адамға ұнайтын болар да, біреулері ұнамайтын болар» [3: 209] деп көрсеткен. Мұндағы ұнау\ұнамау,

жағымды\жағымсыз, жақсы\жаман сипатындағы сөздер – бағалау категориясын айқындайтын көрсеткіштер.

Қазақ тіл ғылымында бағалау мәселесі модальдылық тұрғыдан да қарастырылады. Модальдылық адамның қоршаған ортаға деген көзқарасын білдіретін категория ретінде синтаксистік жүйеде реалды және ирреалды болып бөлінсе, бағалауыштық жүйеде танымдық категория ретінде орныққан.

Тілдегі семантика мәселесін зерттеуші ғалым М. Оразов объектив дүниені бағалау үшін, әуелі, адам оны түйсігінен өткізу арқылы қабылдайтынын, содан соң ғана оған белгілі бір баға беретінін айтқан. Бағалау көзқарастың нәтижесі екенін былайша тұжырымдайды: «Егер адамзат айналасындағы дүниені, дүниедегі болып жатқан құбылыстарды тек өз күйінде қабылдап, оған өз көзқарасын білдірмейтін болса, онда дүниедегі құбылыстарға баға бере алмаған болар едік» [4: 107]. Ғалым М.В. Ляпон «бағалау субъективті модальдылықтың негізін, сонымен қоса логикалық (интеллектуалдық, рационалдық) ақпараттың біліктілігі мен түрлі эмоционалды (иррационалды) реакцияларды қалыптастырады» деп тұжырымдайды [5: 303-304]. Бұдан лингвистикадағы бағалауыштық жүйені логика-грамматикалық және логика-танымдық құрылымға жіктеуге болатынын көреміз. Оған Ф.Растьенің «қазіргі лингвистика мен логиканың даму этапындағы бағалау болмыстағы барлық элементтерді бағалай алатын субъект ретіндегі тілдік өрнегі бар арсеналды категория болып саналады» [6: 6] деген пікірі де дәлел.

Логика-танымдық құрылымдағы бағалау аксиологиялық лингвистикадағы этномәдени құндылықтар жүйесін анықтауға қызмет атқарады. Әрбір этнос әлемді өзінің қажеттілігіне қарай көреді, құбылыстар мен заттарды тұрмыстық мәдениетіне сай бағалайды. Е.М. Вольф бағалауды субъективті және объективті компоненттерге жіктеп, субъективті компонентті адамның объектіге деген оң және теріс қатынасы тұрғысында, объективті (дескриптивті, тірі, белгілік) компонентті заттар мен құбылыстардың өзіндік қасиеттеріне байланысты бағалау деп таниды [7: 29]. Этномәдени құндылықтарды айқындауда бағалаудың субъективті компоненті басымдыққа ие. Жалпы субъект тұрғысынан қажетті, жақсы, пайдалы деп танылып, оң бағаға ие болған заттар мен құбылыстар әр этноста әртүрлі субъектілік компонент ретінде танылады. Мысалы, қазақ этносы, қазақ халқының жылқыны бағалауын субъективті компонент тұрғысында түсіндіруге болады. Бағалаудың субъектісі – қазақ халқы. Объектісі – жылқы.

Адамзат танып-білген кез келген заттар мен құбылыстарға өзіндік баға береді. Заттар мен құбылыстардың пайдалы, жақсы, қажетті жақтарын көбірек

таныған сайын оған берілетін бағаның құны арта түседі. Бағаның мұндай түрін *кемелденген баға* деп танимыз. Заттар мен құбылыстардың пайдалы, жақсы, қажетті жақтары аз танылса, оған берілген бағаны кемелденбеген баға деп танимыз. Мәселен, «жылқы» – қазақ танымында кемелденген бағаға ие зат. «Қалам» кемелденбеген бағаға ие. Оған Н.А.Ильсованың мына пікірі дәлел: «қалам – жазу үшін пайдаланатын жансыз зат. Онымен атты (жылқы) салыстырып көрейік. Ат – көлік үшін пайдаланатын жанды зат. Осы екі заттың адам өміріндегі бағасы екі түрлі. Қалам адам өмірінде бір ғана қажеттілікті өтейді. Ал ат көптеген қажеттілікті өтейді. Осыған байланысты *қалам* сөзі тек белгілі бір затты атап көрсетіп, оның жазуға арналған құрал екенін, ақ қағазға қара болып түсетінінен, жансыз зат екенін, жіңішке, сәл ұзындау келген, жазу үшін ұшы болатын зат екенін білеміз. Қалам сөзі дербес тұрса да, сөйлем ішінде қолданылса да осы бір ғана мағынада жұмсалып, тек өзіне тән функционалдық қызмет атқарады. Сондықтан ол белгілі бір ғана затқа, бір ғана ұғымға тағылған таңба ретінде жұмсалады. Ал *ат* – адамдарды бір орыннан екінші орынға жеткізуші, бәйгеге түсуші, шабуыл жасау үшін пайдаланатын әскери күш т.б. Адамдардың қажеттілігін өтеуде оның бағасы жоғары. Сондықтан «ат» сөзі қазақ тілінде тек таңбалық қызмет атқармайды, символдық мәнге ие болады. Символдық мән бүкіл бір әлеуметтік топтың, этникалық ұжымның ұлттық-мәдени-танымдық ерекшелігін көрсетеді» [8: 18]. Заттар мен құбылыстардың кемелденген бағада және кемелденбеген бағада көрініс табуы ақиқат болмыстың құндылыққа сәйкесітігін көрсетеді.

Қазақ танымында жылқының кемелденген бағаға, қаламның кемелденбеген бағаға ие екенін (холистикалық бағасын) салыстырмалы кесте арқылы көрсетуге болады:

Ат (жылқы)			Қалам		
+	-	*	+	-	*
(мелиорати вті)	(пейорати вті)	Нейтрал ды			
Жүйрік	Тебеген	Кісінейд і	0	0	Жазады
қарғыншыл	Қашаған	Шабады			Жазбай ды
қашағаншы л	Асау	Жайыла ды			жіңішке

Сўлу	Үркек				жеңіл
Сәнді	Шабан				

Кесте №1 «Баға түрлері»

Бұл кестеде заттардың холистикалық бағасы салыстырмалы бағалау арқылы анықталды. Мұндағы «+» мелиоративті белгісі объектінің этнос үшін жақсы, пайдалы, қажетті қасиеттерді көрсетеді. «-» пейоративті белгісі объектінің этнос үшін нашар, пайдасы аз, қажетсіз қасиеттерін көрсетеді. Бұл белгілер ұлттық танымда ерекше орын алады. «*» нейтралды белгісі этностың ерекшелігін айқындауда аса маңызды емес, жалпы адамзаттың танымында ортақ, заттың табиғи болмысына тән қасиеттерді көрсетеді. Халықтың заттар мен құбылыстарды бағалауы негізінде қалыптасқан бағалаушылық жүйеде жақсы (мелиоративті) және нашар (пейоративті) қасиеттерден бөлек аса маңызды емес нейтралды қасиеттерді Э. Сепир «+», «-» бағалауыш шкаласының бір бөлігі деп анықтап, «жақсы» бұл «немқұрайлылықтан жақсырақ», ал «жаман» - бұл «немқұрайлылықтан да нашар» [9: 95] деп белгілеуді ұсынған. Біздің талдауымызда «+» мелиоративті жүйеде этнос танымында орныққан қажетті, пайдалы, ең жақсы қасиеттер, ал «-» пейоративті жүйеде нашар, ұнамсыз қасиеттер басшылыққа алынады. Нейтралды жүйеде этнос үшін құндылығы жоқ, аса танылмаған не мүлдем танылмаған, я болмаса жалпы адамзатқа ортақ, таныс қасиеттерді жатқызуға болады.

Этнотанымдық прагматиканың этномәдени құндылықтар құрылымын айқындауда алатын орны

Этнотанымдық прагматика кемелденген бағаға ие заттың құндылық бағдарын бұрынғысынан да жоғары сатыға көтереді. А.А. Ивиннің: «барлық нәрсенің құндылық өлшемін жасайтын адам» [10: 23] деген пікірін ескере отырып, адамдар өздері жақсы, қажетті, пайдалы деп таныған заттардың барлық қасиеттерін эмотивті сөйлеу актілерінде пайдаланады деп тұжырымдаймыз. Оған В.Н. Телияның «... эмотивті-бағалауыш қатынастар халықтың дүниетанымымен, сол халықтың өкілі мен оның мәдени-тарихи тәжірибесімен және социумда өмір сүретін нақты бағалау критерийлерімен детерминацияланған» [11: 39] деген пікірі де дәлел.

Халықтың образды, бейнелі сөйлеу тіліне арқау болған жақсы қасиеттер коннотативті семантикада жұмсалады. Халық оны өзі танып-білген, бағалаған заттың қасиетімен пара-пар мағынада емес, оны қосымша реңк беру мақсатында қолданады. Мысалы, адамның ең жақсы қасиеттерінің бірі ойлау болса, оның өзі

қарапайым ойлау, креативті ойлау сияқты түрлерге бөлінеді. Креативті түрде ойланатын адамдардың осы жақсы қасиетін бейнелі түрде жеткізу үшін «Ойы жүйрік адам», «жүйрік ойлы адам» деген тіркестерді қолданады. «Ақ сандақ жүйрік», «сөзге жүйрік» тіркестерін іркілмей, сөз тауып айтатын (жазатын) ақын, жазушының қасиетін жеткізу үшін; «Қолы жүйрік» тіркесін қолынан іс келетін шебер адамның қасиетін айту үшін қолданады. Мұндай тілдік қолданыстардың пайда болуына социумның (этностың) заттар мен құбылыстарды бағалау барысында таныған «жүйріктік» қасиеті арқау болады. Заттар мен құбылыстарға тән «жүйріктік» қасиет адам танымына әсер тудыратын жақсы қасиет ретінде орныққандықтан, оның мағыналық реңкін екінші бір заттың көзге көрінбейтін жақсы қасиетін әсерлі жеткізу үшін пайдаланады. Мұндай қолданыстар әр халықтың заттар мен құбылыстарды танып білуіне, оларды бағалауына байланысты әртүрлі болады. Сондықтан оларды **этнотанымдық прагматикадағы тілдік қолданыстар** деп атаймыз.

Социумның (этностың) мәдени құндылықтарды анықтау қызметінің нәтижесінде прагматикалық қолданысқа түскен образды, бейнелі тілдік қолданыстар мәдени мазмұнға ие. Сондықтан олар ұлттық тілдің кодталған жүйесін құрайды. Бұл жүйе де этномәдени мазмұндағы нормалардың талабынан туындайды. Қазақ тілінде жылқыға қатысты этномәдени мазмұндағы нормалардан қалыптасқан мынадай тілдік қолданыстар бар:

1. Ат мінгізу; Ат байлау.
2. Ат мінгізіп, тон кигізу; Ат байлар; Ат байлады.
3. Ат көтіне мінгізді; Атқа теріс мінгізді; Ат ойнатты; Ат сауырын берді.
4. Ат сүйек берді; Аттың жалында, түйенің қомында жүру; Ат үстінде күн көру; Ат үстінен ұйқы алу; Ереуіл атқа ер салу; Ат басына күн туу; Ат бауырына алу; Ат жалын құшу; Ат жалын тартып міну.
5. Ат кекілін (құйрығын) үзісті; Ат құйрығын түйісті; Ат майы қайтты;
6. Ат өтті; Ат салды; Ат ізін құрғатпады; Ат ізін салмады; Жүгенсіз кетті; Қамшы боп тиді; Қамшы болды; Қамшысын алып келуге жарамады; Құйысқанға қыстырылды; Ағаш атқа мінді т.б.

Л.О. Чернейконың «Бағалау – бұл бумеранг сияқты. Объектіні бағалау арқылы субъект туралы көп нәрсені білуге болады» [12: 49] деген пікірін қолдай отырып, қазақ тіліндегі бағалаудың нәтижесінен туындаған тілдік бірліктерді және сол арқылы этностың мәдениетін, салт-дәстүрін, танымын көрсетеміз. Оны схемасы төмендегідей: *Заттың бағалауыштық бейнесі — мәдениетпен байланысы — этнопрагматикалық қолданысы*

Бағалаудың объектісі болған жылқының қазақ танымындағы *бағалауыштық бейнесін — этномәдениетпен байланысын — прагматикалық қолданысын* былайша көрсетуге болады: Қазақ танымында жылқы көлік ретінде бағаланады. Қазақ халқының келін алу дәстүрінде қалыңдықты әкетуге келген күйеу жақ (құдалар) қыздың үйіне атпен келеді. Қонақты күтушілер алдынан шығып, иығын тіреп, оларды аттан түсіреді де, аттарын жетектеп апарып байлайды. Келген қонақтар (құдалар) бұл құрметке кәде (сыйлық) береді. Осы сыйлықтың атын **ат байлар** деп атайды.

Схема бойынша талдасақ:

Көлік ретіндегі бағалануы: қалыңдықтың үйіне атқа мініп келуі;
Этномәдениетпен байланысы: иықты тіреп аттан түсіру, атты жетектеп апарып байлау;

Этнопрагматикалық қолданысы: сыйлықты **ат байлар** деп атауы.

Бұл схема қазақтың «ат байлар» деген сөзінің астарындағы ұлттық қодты шешуге қызмет атқарады. Осы сөздің мәнін мағынасын түсіндіруге қызмет атқарып, ұлттық мәдениет туралы ақпарат береді.

Жылқы әскери күш ретінде бағаланады. Қазақ халқы суыққа төзімді, ыстыққа шыдамды, жүйрік, күш-жігері мықты, 100 шақырым жерге дейін су ішпей жүріп өтетін жылқыларды әскери күш көлігі ретінде жорыққа дайындаған. Қазақ халқының билік пен бірлікті дамыту жолындағы дәстүрлі «Жеті жарғы» заңында кімде-кім алыс жорыққа дайындаған, даладағы жайылымда тұсаулы тұрған сәйгүлікті ұрласа, сол өлім жазасына кесілетін болған. Қазақтар мұндай жылқылардың қадірі мен қасиетін жоғары бағалап, оларды ешуақытта ұрып-соқпаған. Ауыздықты жүген салып, ерекше ықыласпен баптаған. Мұндай жылқыларды тек жорыққа, соғысқа барғанда пайдаланған. Мұны қазақ халқы «**Ереуіл атқа ер салу**» деп атаған.

Схемасы:

Әсери күш ретінде бағалануы: суыққа төзімді, ыстыққа шыдамды, жүйрік, күш-жігері мықты, 100 шақырым жерге дейін су ішпей жүріп өтуі;

Этномәдениетпен байланысы: ұрлаған адамды өлім жазасына кесу;

Этнопрагматикалық қолданысы: жорыққа, соғысқа мініп аттануды «**Ереуіл атқа ер салу**» деп атауы.

Жылқы сыйлық ретінде бағаланады. Қазақтың дәстүрінде ерекше құрметтейтін қадірлі қонақтары болады. Олар келіннің атан-анасы, ағайын туысы (құдалары) және күйеу баланың ата-анасы, ағайын туысы; ауыл ақсақалдары; елағасы; сал-серілер; батырлар; ақындар; жазушылар т.б. Олардың

туыстық қарым-қатынастағы орны, қоғамдағы мәртебесі, жасы, халқына пайдасы ескеріліп, сол үшін жылқы сыйлап, құрметтеген. Осылайша құрметтеу мотивін қазақ халқы «Ат мінгізу» немесе «Ат байлау» деп атаған.

Схемасы:

Сыйлық ретінде бағалануы: аса құрметті адамдарға ғана берілуі.

Этномәдениетпен байланысы: туыстық қарым-қатынасты сақтау, қоғамдағы мәртебесін сыйлау, жасын сыйлау, халқына тигізген пайдасын ескеру;

Этнопрагматикалық қолданысы: Ерекше құрметті адамдарға берілетін сый, құрметті «Ат мінгізу», «Ат байлау» деп атауы.

Этностың заттар мен құбылысты бағалау жүйесіндегі кемелденген бағаны анықтайтын жақсы, нашар қасиеттерден этностың бағалау логикасын көруге болады. Жақсы, қажетті, пайдалы деп танылған қасиеттерін басшылыққа алып, оларды әлеуметтік қажеттіліктеріне пайдалануынан, оның этюд арқылы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып жетіп отыруынан этностың интеракциясын (өзара қарым-қатынасын) көреміз. Жақсы, нашар қасиеттердің адамның түйсігіне, сезіміне, эмоциясына әсер етуінен этностың прагматикалық тілдік ерекшелігін айқындайтын әлеуметтік тілдік қарым-қатынасты көреміз. Бұл жүйені **этностың танымындағы құндылықтарды айқындайтын аксиологиялық құрылым** деп атаймыз. Этностың (субъектінің) шындық болмысты тануы, оған баға беруі лингвистикада этнотанымдық бағалауыштық жүйені; этнос жақсы, пайдалы, қажетті деп таныған заттар мен құбылыстардың әлеуметтік қажеттілікті өтеуі этнолингвистикалық жүйені; олардың адам психологиясына ерекше әсер тудыруы этнопрагматикалық жүйені қалыптастырады. Олар аксиологиялық лингвистикадағы құндылықтар құрылымын құрайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Садохин А.П. Теория и практика межкультурной коммуникаций. – Москва: Юнити, 2004. – 271 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Издательский центр Академия, 2001. – 208 с.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Ана тілі, 1989. – 298 б.
4. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 219 б.
5. Ляпон М.В. Модальность // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990 – 706 с.

6. Растье Ф. Интерпретирующая семантика \ А.Е. Бочкарева фр. тілінен аудармасы. – Нижний Новгород: Юнити, 2001. – 368 с.
7. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – Москва: Наука, 1985. – 229 с.
8. Ильясова Н.А. Қазіргі қазақ тіліндегі қатысымдық бірліктер: когнитивтік аспект. Докт. Дисерт. Алматы, 2010. – 275 б.
9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва: Прогресс, 1993. – 656 с.
10. Ивин А.А. Основания логики оценок. – Москва: Изд-во МГУ, 1970. – 230 с.
11. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва: Наука, 1986. – 144 с.
12. Чернейко Л.О. Порождение и восприятие межличностных оценок // Филологические науки. – М.: 1996. - №6. С. 42 – 53.

КАСІБИ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС АСПЕКТІЛЕРІ

Г.Жылқыбай

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(қ.Түркістан, Қазақстан республикасы)

*e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Аннотация. Бұл мақала ғылыми дискурстың құрылымы мен қызметін кәсіби сөйлеу мәдениеті тұрғысынан жан-жақты қарастырады. Ғылыми дискурстың табиғаты оның когнитивтік, коммуникативтік, прагматикалық, лингвистикалық және риторикалық аспектілерімен тығыз байланысты болғандықтан, зерттеу барысында осы аспектілердің әрқайсысына ерекше назар аударылды. Ғылыми дискурс тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар ғылыми білімді қалыптастыру және тарату құралы болып табылады. Осыған байланысты зерттеу барысында ғылыми дискурстың құрылымдық ерекшеліктері, дәлелдемелер жүйесі және сөйлеу мәдениетінің ғылыми коммуникациядағы рөлі сарапталды. Зерттеу негізінен теориялық талдау әдісіне сүйенді. Сонымен қатар ғылыми дискурсты зерттеуде салыстырмалы-талдамалық әдіс, сипаттамалық әдіс және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Ғылыми дискурсқа қатысты түрлі көзқарастарды салыстыру арқылы оның негізгі белгілері мен ерекшеліктері айқындалды. Сондай-ақ ғылыми мәтіндердің тілдік құралдары мен олардың прагматикалық қызметі қарастырылды. Зерттеу барысында ғылыми ойды дәл, жүйелі және нақты жеткізудің маңыздылығы атап өтілді. Зерттеу нәтижелері ғылыми дискурстың кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Ғылыми коммуникацияның тиімділігі тікелей сөйлеу мәдениетінің деңгейіне байланысты екені анықталды. Ғылыми дискурс ғылыми қауымдастық мүшелерінің өзара түсіністігін қамтамасыз етіп, зерттеу нәтижелерін жүйелі түрде жеткізуге мүмкіндік беретіні анықталды. Қорытындылай келе, ғылыми дискурс пен кәсіби сөйлеу мәдениетінің өзара байланысы ашылып, олардың ғылыми ақпараттың анық, жүйелі және дәл берілуіне ықпал ететіні тұжырымдалды.

Кілт сөздер: кәсіби сөйлеу мәдениеті, ғылыми дискурс, коммуникация, ғылыми ақпарат, ғылыми стиль

Summary. This article comprehensively examines the structure and functioning of scientific discourse from the point of view of professional speech culture. Since the nature of scientific discourse is closely related to its cognitive, communicative, pragmatic, linguistic and rhetorical aspects, special attention was paid to each of these aspects during the study. Scientific discourse is not only a means of conveying information, but also a means of generating and disseminating scientific knowledge. In this regard, in the course of the study, the structural features of scientific discourse, the system of evidence and the role of speech culture in scientific communication were analyzed. The study relied mainly on the method of theoretical analysis. Also, in the study of scientific discourse, the comparative-analytical method, the descriptive method and the methods of textual analysis were used. By comparing various points of view on scientific discourse, its main features and features are revealed. The linguistic means of scientific texts and their pragmatic function were also considered. In the course of the study, the importance of accurate, systematic and accurate presentation of scientific thought was noted. The results of the study showed that scientific discourse plays an important role in the formation of a professional speech culture. It was found that the effectiveness of scientific communication directly depends on the level of speech culture. It was found that scientific discourse ensures mutual understanding of members of the scientific community and allows the systematic presentation of research results. In conclusion, the relationship between scientific discourse and professional speech culture is revealed, and it is concluded that they contribute to a clear, systematic and accurate transmission of scientific information.

Keywords: professional speech culture, scientific discourse, communication, scientific information, scientific style

Аннотация. Данная статья всесторонне рассматривает структуру и деятельность научного дискурса с точки зрения культуры профессиональной речи. Поскольку природа научного дискурса тесно связана с его когнитивными, коммуникативными, прагматическими, лингвистическими и риторическими аспектами, в исследовании особое внимание уделялось каждому из этих аспектов. Научный дискурс-это не только средство передачи информации, но и средство формирования и распространения научных знаний. В связи с этим в ходе исследования были проанализированы структурные особенности научного дискурса, система доказательств и роль культуры речи в научной коммуникации. Исследование основывалось в основном на методе теоретического анализа. Также в исследовании научного дискурса использовались сравнительно-аналитический метод, описательный метод и методы текстового анализа.

Сравнивая различные подходы к научному дискурсу, были выявлены его основные черты и особенности. Также были рассмотрены языковые средства научных текстов и их прагматическая функция. В ходе исследования была отмечена важность точного, систематического и точного изложения научной мысли. Результаты исследования показали, что научный дискурс играет важную роль в формировании культуры профессиональной речи. Установлено, что эффективность научной коммуникации напрямую зависит от уровня культуры речи. Установлено, что научный дискурс обеспечивает взаимопонимание членов научного сообщества и позволяет систематически доводить результаты исследований. В заключение раскрывается взаимосвязь научного дискурса и культуры профессиональной речи, делается вывод о том, что они способствуют четкой, систематической и точной передаче научной информации.

Ключевые слова: профессиональная культура речи, научный дискурс, коммуникация, научная информация, научный стиль

Kіріспе. Дискурс – белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортада үстемдік ететін ойлау түрі қалыптастыратын, адам санасының мазмұнын сөз арқылы білдіру формасы болып табылады және лингвистика, әлеуметтану, психология, когнитология, мәдениеттану, саясаттану, тарих және басқа да көптеген ғылыми пәндердің зерттеу нысаны болып саналады. Біздің зерттеуімізде негізгі назар ғылыми дискурсқа аударылады, өйткені ол ғылыми коммуникацияның мәндік ерекшеліктерін айқындайды және көркем емес бағыттағы студенттердің кәсіби бағдарланған даярлығының негізін қалайды.

Ғылыми дискурс – бұл ғылыми қауымдастық мүшелерінің коммуникациялық әрекеттерін ұштастыратын күрделі интеграциялық құбылыс. Оның барысында ғылыми білімнің жекелеген элементтері, кәсіби салаға тән арнайы тіл, ұлттық мәдени ерекшеліктер мен кәсіби әлеуметтік орта өзара байланыста сөз арқылы көрініс табады. Сондай-ақ, бұл үдеріс коммуникацияға қатысушылардың вербалды емес әрекеттерін жүйелі түрде реттеуге ықпал етеді.

И.Е. Шпенюк ғылыми дискурсты кешенді тұрғыдан қарастырып, оны жоғары білім беру саласындағы коммуникациялық өзара әрекеттестіктің үдерісі мен нәтижесі ретінде түсіндіреді. Бұл дискурс кәсіби білімді беру, шындықты ұғынудың әдіснамалық негіздерін қалыптастыру және жоғары деңгейлі мамандар даярлауға бағытталған. Сонымен қатар, ол адресанттың адресаттың когнитивтік қабілеттеріне саналы түрде ықпал етуі арқылы кәсіби білім мен

кәсіби ойлаудың негіздерін қалыптастыруды көздейтін ерекше қарым-қатынас түрі болып табылады [1, 135 б.].

Материалдар мен әдістер.

Осы зерттеуде ғылыми дискурстың кәсіби сөйлеу мәдениеті шеңберіндегі аспектілерін қарастыру мақсатында теориялық талдау әдісі қолданылды. Атап айтқанда, ғылыми дискурсқа қатысты әртүрлі көзқарастар мен анықтамалар жинақталып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу барысында ғылыми дискурстың когнитивтік, коммуникативтік, прагматикалық, лингвистикалық және риторикалық аспектілері жан-жақты қарастырылды.

Жұмыстың негізгі әдістемелік негізін сипаттамалық және жүйелі-талдамалық тәсілдер құрады. Біріншісі ғылыми дискурстың негізгі сипаттарын анықтауға бағытталса, екіншісі оның құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, дискурсивтік талдау әдісі қолданылып, ғылыми коммуникацияға тән тілдік құралдар мен сөйлеу стратегиялары қарастырылды.

Зерттеу материалдары ретінде ғылыми дискурс мәселелеріне арналған еңбектер пайдаланылды. Бұл еңбектердегі теориялық тұжырымдар салыстырылып, олардың ғылыми дискурс пен кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы рөлі бағаланды. Сонымен қатар, зерттеу барысында ғылыми мәтіндердің құрылымдық ерекшеліктері мен ғылыми дәлелдемелер жүйесі қарастырылып, олардың ғылыми коммуникациядағы маңызы талданды.

Осы әдістердің көмегімен ғылыми дискурстың кәсіби сөйлеу мәдениеті тұрғысынан қандай ерекшеліктерге ие екендігі анықталып, олардың ғылыми коммуникация тиімділігіне ықпалы туралы қорытындылар жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер. Ғылыми дискурс – бұл ғылыми қауымдастықтың тарихи қалыптасқан ережелері, дәстүрлері мен құндылықтары негізінде құрылатын тұжырымдар жүйесі. Ол қоғамның танымдық қажеттіліктерін жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Ғылыми дискурстың екі негізгі қыры бар: когнитивтік және коммуникативтік. Когнитивтік қыры ойлау процесіне негізделген, яғни ол ғылыми сұрақтарға жауап іздеуге бағытталған сөйлеу-ойлау әрекеттерінің жүйелі тізбегін білдіреді. Бұл дискурстың нәтижесінде гипотезалар расталады немесе жоққа шығарылады, фактілер талданады, болжамдар жасалады, ғылыми құбылыстар сипатталып, сарапталады. Коммуникативтік қыры ғылыми дискурстың субъектілік бағдарын көрсетеді және оның ішкі немесе сыртқы диалог түрінде жүзеге асырылуымен ерекшеленеді. Ішкі диалогта автор өз ойлау процесін сараптап, түрлі балама

нұсқаларды қарастырады. Сыртқы диалог болса, ғылыми коммуникацияның әртүрлі субъектілері арасындағы өзара әрекеттестік механизмі ретінде көрініс табады. Ол адресанттың адресаттың танымдық жүйесіне ықпал етуін, оның білім қоры мен ғылыми түсініктерін кеңейтуді, сондай-ақ ғылыми этиканың қағидаларын сақтауды көздейді.

Ғылыми дискурстың құрылымдық жүйесі келесі параметрлерді қамтиды:

- субъектілік аспект: ғылыми дискурстағы адресанттар мен адресаттар;
- онтологиялық аспект: дискурстың нысандары және олардың болмыс ерекшеліктері;
- мазмұндық аспект: ғылыми зерттеу объектілерінің мәні мен мағынасы;
- логика-әдістемелік аспект: ғылыми танымның жүзеге асу әдістері, дәлелдеу тәсілдері және түсіндіру механизмдері;
- лингвопрагматикалық аспект: сөйлеу стилінің ерекшеліктері, көркемдік құралдар, коммуникациялық стратегиялар және ғылыми қарым-қатынас тәсілдері;
- проблемалық аспект: зерттеу мәселелерін қою және мақсаттарды айқындау;
- деңгейлік аспект: пәндік дискурс пен метадискурстың өзара байланысы;
- телеологиялық аспект: жаңа білім қалыптастыру, бұрыннан бар ғылыми тұжырымдарды жаңа танымдық және тәжірибелік салаларға бейімдеу, ғылыми коммуникация аясында ақпарат беру және бағалау [2, 18 б.].

Осыған сүйене отырып, ғылыми дискурстың негізі ойлау мен тілдік қызметтің өзара байланысында жатыр деуге болады. Бұл үдерістің реттелуі тарихи қалыптасқан нормалар мен қағидалар жүйесіне негізделеді, олардың сақталуы білімді қалыптастыру, беру және қолдану үдерістерінің тиімділігін арттырады.

Жазбаша ғылыми дискурс – бұл ғылыми мәтіндердің өзара байланысқан мазмұндық жүйесі, оның қалыптасуы белгілі бір жағдайлық контекстке тәуелді. Бұл контекст ғылыми жазба мәтінінің құрылымын айқындай отырып, автордың (адресанттың) танымдық және коммуникациялық ұстанымдарын ескереді және оқырманмен (адресатпен) өзара ықпалдасу үдерісінде маңызды рөл атқарады. Ғылыми мәтін зерттеушінің ойлау және дискурсивтік әрекетінің жемісі ретінде қарастырылады, ол жүйеленген ғылыми білімді қамтиды және автор жасаған тұжырымдамалық негізге сәйкес ұйымдастырылады. Сонымен қатар, мәтіннің мазмұны мен құрылымы жалпы тілдік нормалар мен автордың өзіндік стиліне тән ерекшеліктер арқылы көрініс табады [3, 135 б.].

Ауызша ғылыми дискурс көбінесе академиялық шешендік ретінде сипатталады. О.А. Лаптева оны белгілі бір кәсіби саладағы тақырыптарды әртүрлі тыңдаушыларға ауызша жеткізудің интеллектуалды түрі деп түсіндіреді [4, 45 б.]. Ауызша сөйлеу диалогтық және монологтық формада жүзеге асады. Дегенмен, ғылыми коммуникацияда басты орын монологқа беріледі. Бірақ оның құрылымы тыңдаушылардың реакциясын ескере отырып жасалады, яғни сөйлеуші аудиторияның түсіну деңгейін, келіспеушіліктерін немесе дайындық дәрежесін назарға алады.

Дискурсты зерттеуде ауызша ғылыми дискурс, бір жағынан, жағдайға байланысты өзгертін сөйлеу әрекетінің үдерісі ретінде қарастырылса, екінші жағынан, осы әрекеттің нәтижесі ретінде бағаланады. Ол ғылыми жанрларға тән мәтіндік өнім (мысалы, баяндама, лекция, семинар, ғылыми конференциядағы сөз сөйлеу және т.б.) түрінде көрініс табады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, сөйлеу мәдениеті – бұл әдеби тіл нормаларын меңгеру және оларды қарым-қатынас барысында тиімді қолдану қабілеті. Бұл дағды белгілі бір коммуникациялық мақсаттарға жетуді қамтамасыз етеді және қарым-қатынас этикасын сақтаумен үйлеседі [5, 28 б.]. Сөйлеу мәдениетінің басты сипаттарына тілдік нормаларға сәйкестік, бірліктердің әртүрлі нұсқаларда қолданылуы, функционалдық стильдердің жүйесі, мазмұндық тереңдік және басқа да ерекшеліктер жатады.

А.Н. Ксенофонтова бұл ұғымды сөйлеу барысында тілдік құралдарды сұрыптап қолдану арқылы коммуникативтік ықпал жасаудың әдісі ретінде түсіндіреді [6]. Осы пікірді жалғастыра отырып, Т.С. Бочкарева сөйлеу мәдениетінің мәнін қарым-қатынас процесінде тыңдаушыға оң әсер ететін сипаттардың жиынтығы ретінде қарастырады [7].

Педагогтың кәсіби шеберлігінің ажырамас бөлігі – оның сөйлеу мәдениеті, оның жоғары деңгейде қалыптасуы тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Болашақ тіл маманы-педагогтың сөйлеу мәдениетінің негізіне тек заманауи тіл құрылымын еркін меңгеру ғана емес, сонымен қатар оның тарихи эволюциясын зерттеу, елтануға байланысты ақпараттан хабардар болу, коммуникацияның негізгі нормалары мен қағидаларын білу, сондай-ақ сөйлеу этикеті мен педагогикалық қақтығыстарды шешу тәсілдерін меңгеру кіреді.

Осы аспектілерді ескере отырып, сөйлеу мәдениетінің негізгі мазмұндық ерекшелігін – ғылыми тұрғыдан негізделген сөйлеу әрекетін жүзеге асыру, оны сараптау және қажет болған жағдайда түзету қабілеті деп анықтауға болады. Жоғары деңгейдегі сөйлеу мәдениетін меңгерген педагог аудиторияға әсер етіп,

олардың зияткерлік дамуына ықпал етіп, педагогикалық міндеттердің орындалуын тиімді ұйымдастыра алады [8].

О.Б. Сиротинина бұл екі ұғымның аражігін ажыратып, тіл мәдениетін әдеби тіл нормаларына сәйкестігі ретінде сипаттайды, ал педагогтың сөйлеу мәдениетін – қарым-қатынас жағдайына қарай ең тиімді тілдік құралдарды таңдай білу қабілеті деп қарастырады [9]. Осы көзқарасты ескере отырып, «сөйлеу мәдениеті» ұғымының «тіл мәдениетіне» қарағанда кең мағынаға ие екенін байқауға болады, өйткені ол адамның әдеби тіл нормаларын меңгеріп қана қоймай, қарым-қатынаста тілдік ресурстарды барынша тиімді қолдану дағдысын да қамтиды [10].

Сөйлеу мәдениетінің негізгі құрамдас бөліктеріне әдеби тілде еркін сөйлеу шеберлігі, мәдени-танымдық білім, қарым-қатынас жүргізу қағидаларын меңгеру, сөйлеу этикеті мен тілдік шеберлік, сондай-ақ кәсіби қызметті объективті бағалау және түзету қабілеті жатады.

Лингвистикалық аспектілер ғылыми дискурстың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Ғылыми мәтіннің негізін ғылыми тақырыпқа сәйкес тұрақты полилексемалық құрылымдар құрайды. Олар ғылыми сөйлеудің архитектурасын қалыптастырып, жалпы ғылыми таным процесінің тұрақты элементтерін тілдік тұрғыда жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл процесс гипотеза мен перспективаны анықтаудан басталып, деректер жинақтау, материалды ұйымдастыру және жүйелеу, верификациялау, қорытынды жасау және білімді беру кезеңдерін қамтиды. Ғылыми дискурста қолданылатын терминология, лексикалық ерекшеліктер мен синтаксистік құрылымдар осы сатылардың әрқайсысын нақты және дәл сипаттауға ықпал етеді.

Ғылыми дискурстың прагматикалық аспектісі ғылыми мәтін авторы мен оның оқырманы немесе тыңдаушысы арасындағы өзара байланысқа негізделеді. Бұл байланыс ғылыми ақпараттың дұрыс қабылдануы мен тиімді жеткізілуін қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Ғылыми мәтіннің авторы өз саласындағы сарапшы ретінде өзін белгілі бір зерттеу аймағының маманы ретінде көрсетеді және ғылыми қауымдастықтың ұжымдық өкілі саналатын оқырманды немесе тыңдаушыны белгілі бір зерттеудің нәтижелерімен, теориялық тұжырымдарымен немесе ғылыми мәселенің даму деңгейімен таныстырады.

Ғылыми дәлелдер келтіру стратегиялары ғылыми мәтіннің сенімділігі мен объективтілігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Мұндай стратегияларға аргументтерді логикалық тұрғыда құрылымдау, эмпирикалық деректерге,

статистикалық көрсеткіштерге, бұрынғы зерттеулердің нәтижелеріне сүйену, дәйексөздер келтіру, анықтамалар мен ғылыми тұжырымдамаларды нақтылау жатады. Сонымен қатар, ғылыми мәтінде автор мен оқырман арасындағы өзара әрекеттестік әртүрлі тілдік құралдар арқылы көрінеді. Мысалы, автор пікірін үшінші жақта баяндау арқылы объективтілікке ұмтылады немесе бірінші жақ көпше түрін («біз») қолдану арқылы ғылыми қауымдастықпен ортақ көзқарасты білдіреді.

Ғылыми дискурстағы прагматикалық аспект ғылыми баяндамалар, мақалалар, монографиялар сияқты түрлі жанрларда жүзеге асады. Әсіресе, ғылыми баяндама – бұл ғылыми коммуникацияның маңызды түрі, онда автор белгілі бір аудитория алдында зерттеу нәтижелерін жүйелі түрде таныстырады. Мұнда ғылыми ақпараттың дәйектілігі мен құрылымдалуы маңызды, себебі тыңдаушы немесе оқырман ғылыми дәлелдерді түсінікті және қисынды түрде қабылдауы тиіс.

Осылайша, ғылыми мәтіннің прагматикалық аспектісі ғылыми ақпараттың тиімді берілуіне, оның қабылдануына және ғылыми қауымдастық мүшелері арасында білімнің таралуына ықпал етеді. Автор мен оқырман (немесе тыңдаушы) арасындағы өзара әрекеттестік ғылыми дәлелдерді ұсынудың жүйелілігі мен сенімділігіне негізделі отырып, ғылыми коммуникацияның сапасын арттыруға көмектеседі.

Ғылыми дискурстың риторикалық аспектісі ғылыми дәлелдемелерді құру, пікір білдіру тәсілдері мен мәтіннің логикалық құрылымына негізделеді. Ғылыми баяндаманың құрылымы белгілі бір жүйелілікке бағынады: кіріспе (тақырыпты, өзектілікті, теориялық және практикалық құндылықты негіздеу), негізгі бөлім (зерттеу әдістері мен нәтижелерін баяндау), қорытынды (қорытындылар мен ұсыныстар).

Ғылыми дәлелдерді ұсыну үшін аргументацияның логикалық жүйелілігі сақталуы тиіс. Бұл үшін зерттеу нәтижелерін нақтылау, фактілер мен деректерге сүйену, тұжырымдарды бірізділікпен баяндау әдістері қолданылады. Сонымен қатар, ғылыми дискурста клишелер мен стандартталған тілдік құрылымдар кеңінен қолданылады, бұл ғылыми ақпаратты түсінікті әрі бірізді жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша, ғылыми мәтіннің риторикалық аспектісі оның дәлелділігі мен логикалық тұтастығын қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Ғылыми дискурс – бұл ғылыми қауымдастық мүшелері арасындағы ақпарат алмасудың негізгі құралы. Оның сапасы мен тиімділігі кәсіби сөйлеу мәдениетінің деңгейіне тікелей байланысты. Кәсіби сөйлеу

мәдениеті ғалымның немесе маманның өз ойын жүйелі, дәлелді және түсінікті жеткізу қабілетін қалыптастырады, бұл ғылыми коммуникацияның маңызды аспектісі болып табылады.

Ғылыми дискурстың прагматикалық аспектісіне сәйкес, ғылыми мәтіннің авторы мен оқырманы (немесе тыңдаушысы) арасындағы өзара байланыс ғылыми ақпараттың дұрыс қабылдануы мен тиімді берілуіне ықпал етеді. Бұл байланыс ғылыми дәлелдемелердің сенімділігі мен объективтілігін қамтамасыз ететін аргументтеу стратегиялары арқылы жүзеге асады. Сол себепті, ғылыми дискурста кәсіби сөйлеу мәдениетін дамыту ғалымның өз көзқарасын сауатты баяндап, ғылыми қауымдастықта мойындалуына мүмкіндік береді. Риторикалық аспект тұрғысынан қарағанда, ғылыми сөйлеу мәдениеті зерттеудің логикалық құрылымын сақтауды, дәлелді пікір білдіруді және ғылыми стилдің талаптарына сай болуды қамтиды. Ғылыми баяндама немесе академиялық мәтіндерде клишелер мен стандартталған құрылымдарды пайдалану ғылыми ақпараттың түсінікті әрі бірізді берілуін қамтамасыз етеді. Лингвистикалық аспект ғылыми дискурстың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Терминологияны дұрыс пайдалану, тілдік нормаларды сақтау, сөйлемдердің логикалық байланысын қамтамасыз ету – ғылыми сөйлеу мәдениетінің ажырамас бөліктері. Бұл аспект ғалымның кәсіби құзыреттілігін көрсетіп қана қоймай, ғылыми ақпараттың дәл әрі түсінікті берілуіне көмектеседі. Қорыта айтқанда, ғылыми дискурста кәсіби сөйлеу мәдениетін дамыту ғылыми коммуникацияның тиімділігін арттырып, зерттеу нәтижелерінің ғылыми қауымдастықта дұрыс қабылдануына ықпал етеді. Сөйлеу мәдениеті жоғары деңгейдегі ғалым өз зерттеуін тек қана дәлелді түрде баяндап қоймай, оны ғылыми ортада дұрыс жеткізе алады. Сондықтан, кәсіби сөйлеу мәдениетін жетілдіру – ғылыммен айналысатын кез келген маман үшін маңызды дағдылардың бірі.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Шпенюк И.Е. Научно-академический дискурс как институциональный тип дискурса // Известия Гомельского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». 2016. № 4. С. 132–137.
- 2 Кротков Е.А., Зуев К.А. Проблема типов научного дискурса // Гуманитарные науки. 2012. № 4. С. 16–26.
- 3 Мальчевская Т.Н. Научный текст как объект исследования при разработке стилистических проблем теории речевой коммуникации // Чтение, перевод, устная речь. М., 1977. С. 3–12.

4 Лаптева О.А. Общие особенности устной публичной (научной) речи // Современная русская устная научная речь: в 4 т. Красноярск, 1985. Т. 1: Общие свойства и фонетические особенности. С. 12–79.

5 Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю. Русский язык и культура речи: учебное пособие. Ростов н/Д: Изд-во Феникс, 2003. 534 с.

6 Ксенофонтова А.Н. Речевая культура – основа речевой деятельности школьников. Оренбург, 1999. 48 с.

7 Бочкарева Т.С. Развитие речевой культуры студентов университета: монография. Оренбург: ОГУ, 2013. 137 с.

8 Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. М.: Изд-во МГУ, 2003. 415 с.

9 Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: учебное пособие. М.: Юрайт, 2001. 523 с.

10 Целоева Д.А., Киргуева Ф.Х. Сущность речевой культуры современного педагога-лингвиста // Проблемы современного педагогического образования. Ялта: Гуманитарно-педагогическая академия. 2019. № 65 (1). С. 289–291.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Жилкибаева Балжан Кизметовна

Астана қаласы әкімдігінің 106 орта мектебі КММ

(Астана, Қазақстан Республикасы)

Андатпа: Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. ХХІ ғасыр – ғылым мен білімнің ғасыры. Бұл кезеңде ақпараттық қоғамда өмір сүретін, шығармашылық ойлау қабілеті дамыған, өзіндік пікірін еркін жеткізе алатын тұлға қалыптастыру – ең басты міндеттердің бірі.

Кілтті сөздер: шығармашылық қабілет, әдіс-тәсілдер, репродуктивті деңгей, өнімді деңгей, шығармашылық деңгей, жобалық оқыту әдісі.

Аннотация: В настоящее время особое значение в системе образования приобретает развитие творческих способностей учащихся. ХХІ век - век науки и образования. В этот период одной из главных задач является формирование личности, живущей в информационном обществе, обладающей развитым творческим мышлением, способной свободно выражать свое мнение.

Ключевые слова: творческие способности, методы и приемы, репродуктивный уровень, продуктивный уровень, творческий уровень, метод проектного обучения.

Abstract: Currently, the development of students' creative abilities is of particular importance in the education system. ХХІ century - the century of science and education. During this period, one of the main tasks is the formation of a personality living in an information society, possessing a developed creative mind, capable of freely expressing his opinion.

Key words: creativity, methods and techniques, reproductive level, productive level, creative level, project training method.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. ХХІ ғасыр – ғылым мен білімнің ғасыры. Бұл кезеңде ақпараттық қоғамда өмір сүретін, шығармашылық ойлау қабілеті дамыған, өзіндік пікірін еркін жеткізе алатын тұлға қалыптастыру – ең басты міндеттердің бірі. Сондықтан білім беру мазмұнына қойылатын талаптар да өзгеруде: оқушыларды дайын білімді

қабылдаушы емес, білімді өздігінен ізденуші, ой елегінен өткізіп, жаңа идеялар туындатушы деңгейге көтеру қажет.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту» деп атап көрсетілген [1]. Осыған сәйкес мектептің, әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің алдында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға жағдай жасау міндеті тұр.

Осы баяндаманың мақсаты – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың теориялық негіздерін айқындау, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдерді көрсету, нақты мысалдар арқылы оның нәтижесін дәлелдеу.

1. Шығармашылық қабілет ұғымы және оның педагогикалық-психологиялық негіздері

Шығармашылық – жаңа, соны идеялар мен өнімдерді дүниеге әкелу қабілеті. Психолог Л.С. Выготский шығармашылықты баланың дамуындағы ең жоғарғы саты деп бағаласа, С.Л. Рубинштейн «Шығармашылық – адамның өзін-өзі дамытуының негізгі көрсеткіші» деп тұжырымдайды [2].

Қабілеттің дамуы үш деңгейде қарастырылады:

- **Репродуктивті деңгей** – дайын білімді меңгеру, үлгі бойынша әрекет ету.
- **Өнімді деңгей** – белгілі бір білім негізінде жаңа шешім табу.
- **Шығармашылық деңгей** – мүлде жаңа өнім жасау, өзіндік идеяны ұсыну.

Оқушы шығармашылығы ең алдымен ойлау қабілетінде, қиялында, тіл мәдениетінде, дүниетанымында көрінеді. Қазақ педагогикасында да шығармашылық мәселесіне назар аударған ғалымдар көп. Мәселен, А. Байтұрсынұлы «Мектептің мақсаты – баланы ойлануға үйрету» деп атап өтсе [3], Қ. Жұбанов «Оқытудың басты нәтижесі – оқушының өздігінен білім алуға дағдылануы» деген [4].

2. Қазақ тілі сабақтарында шығармашылық қабілетті дамыту

Қазақ тілі пәні – оқушының ойлауын, тілін, қиялын дамытуға бағытталған жетекші пәндердің бірі. Бұл сабақтарда оқушыға тек грамматикалық білім беріп қана қоймай, оны шығармашылық тұрғыдан ойландыру, тілдік қорын байыту басты мақсат болып табылады.

Қазақ тілінен шығармашылық тапсырмалар үлгілері:

1. **Эссе жазу** – «Менің арманым», «Егер мен жазушы болсам...».
2. **Мәтін құрастыру** – берілген сөздер мен тіркестерді пайдаланып, әңгіме жазу.

3. Сөйлемді түрлендіру – мақал-мәтелдерді өзгертіп, жаңа мағына беру.

4. Диалог құру – белгілі бір тақырыпқа оқушылардың өз ойынан диалог құрастыруы.

Мысалы, «Туған жер» тақырыбында мәтін жазу тапсырылғанда, оқушылар өз туған жерінің табиғатын суреттеп, оған деген сүйіспеншілігін шығармашылықпен жеткізе алады.

3. Әдебиет сабақтарында шығармашылық қабілетті дамыту

Әдебиет – оқушының рухани әлемін байытатын, эстетикалық талғамын қалыптастыратын, шығармашылық қабілетін дамытатын негізгі пән.

Әдеби шығармаларды оқыту барысында оқушыларды кейіпкерлер бейнесін талдауға, шығарма желісін өзінше жалғастыруға, өз ойын көркем тілмен жеткізуге баулу маңызды.

Әдебиеттен шығармашылық жұмыстардың үлгілері:

- **Әдеби кейіпкерге хат жазу** («Абайға хат», «Қобыланды батырға үндеу»).
- **Шығарманы сахналау** (мысалы, М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінен үзінді).

- **Ойтолғау жазу** («Абайдың жастарға айтқан өсиетінің бүгінгі мәні»).

Дебат ұйымдастыру («Қазақ қоғамындағы батыр бейнесінің маңызы бар ма?») [5].

Мысалы, Абайдың «Қара сөздерін» оқытқанда, оқушыларға «Егер сен бүгінгі заманда Абаймен кездессең, оған қандай сұрақ қояр едің?» деген тапсырма беруге болады. Бұл оқушыларды сыни тұрғыдан ойлауға, өз көзқарасын еркін жеткізуге баулиды.

4. Мұғалімнің рөлі және жаңа технологияларды қолдану

Оқушы шығармашылығын дамытуда мұғалімнің рөлі зор. Мұғалімнің әр сабағы оқушыға ой салып, іздендіретіндей болуы тиіс.

Қазіргі замандағы педагогикалық технологиялар да шығармашылықты дамытуға кең мүмкіндік береді:

- **Жобалық оқыту әдісі** – оқушылар белгілі бір тақырыпқа байланысты топтық жоба әзірлейді (мысалы, «Қазақ батырларының бейнесі» жобасы).

- **Модульдік оқыту технологиясы** (М. Жанпейісова) – оқушыларды белсенді әрекетке, пікірталасқа тартады.

- **АКТ қолдану** – мультимедиялық құралдар, бейнематериалдар, интерактивті тапсырмалар оқушы қиялын жандандырады.

5. Қазақ тілі мен әдебиетінде шығармашылықты дамытудың нақты мысалдары

- **Өлең шығару:** «Егер мен ақын болсам...» тақырыбында қысқаша өлең жазу.
- **Жаңа аяқталу:** «Алпамыс батыр» жырын қазіргі заман тұрғысынан аяқтау.
- **Эссе:** «Абай поэзиясы – жүрек үні».
- **Тілдік ойындар:** «Сөзден сөз тудыр» ойыны арқылы оқушының сөздік қорын молайтып, шығармашылық қабілетін арттыру.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарындағы шығармашылық тапсырмалар

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мүмкіндігі ерекше. Себебі бұл пәндер оқушыларды тек тілдік заңдылықтарды меңгертуімен ғана шектелмей, олардың ойлау, қиялдау, өзіндік пікір айту дағдыларын қалыптастырады. Мәселен, шығарма жазу барысында оқушылар белгілі бір тақырыпқа өз көзқарасын білдіреді, көркем образ жасайды, ойдан оқиға құрастырады. Бұл – шығармашылық қиялдың дамуына тікелей ықпал ететін әрекет.

Мысалы, әдебиет сабағында «Абайдың қара сөздеріндегі адамгершілік мәселелері» тақырыбы бойынша эссе жаздыруға болады. Оқушылар тек мазмұндап қана қоймай, өз ой-толғамдарын қосады, қазіргі қоғаммен байланыстырады. Бұл әдіс шығармашылық ойлау қабілетін дамытумен қатар, әлеуметтік танымын да кеңейтеді [6].

Қазақ тілінде оқушыларға еркін тақырыпқа әңгіме құрастыру, белгілі бір мақал-мәтелдің мазмұнын ашатын әңгіме жаздыру да олардың сөздік қорын байытып, қиялын жетілдіреді. Мұндай тапсырмалар оқушының ішкі потенциалын оятуға көмектеседі.

Жобалық әдіс және оқушылардың шығармашылық дамуы

Соңғы жылдары білім беру жүйесінде жобалық оқыту әдісіне ерекше мән беріліп отыр. Жоба әдісі оқушыны тек дайын білімді қабылдаушы емес, сол білімді қолданушы, зерттеуші, тіпті жаңа білім жасаушы деңгейіне көтереді. Бұл әдіс шығармашылық қабілетті дамытуда аса тиімді құрал болып табылады.

Мәселен, әдебиет пәнінде «Қазақ эпосындағы батырлық бейнелер» тақырыбы бойынша топтық жоба жасату оқушыларды шығармашылық ізденіске жетелейді. Олар халық ауыз әдебиетін зерттейді, қосымша деректер іздейді, кейіпкерлерді салыстырады, өз ойларын мультимедиялық презентация арқылы қорғайды.

Қазақ тілі пәнінде «Жергілікті жердегі көне атаулардың шығу тегі» тақырыбында жобалық жұмыс жүргізуге болады. Бұл тапсырма оқушының туған жерге деген сүйіспеншілігін арттырып қана қоймай, зерттеушілік пен шығармашылық дағдыларын дамытады.

Қазіргі педагогикалық технологиялар және шығармашылық

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда инновациялық технологиялардың орны ерекше. Солардың ішінде сын тұрғысынан ойлау, деңгейлік тапсырмалар жүйесі, АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) кеңінен қолданылады.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы оқушыларға белгілі бір тақырыпқа қатысты өз көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, әдебиет сабағында «Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы» тақырыбында «Түртіп алу стратегиясын» қолдану оқушыларды еркін пікір айтуға, ой қорытуға, өз көзқарасын дәлелдеуге баулиды.

Деңгейлік тапсырмалар шығармашылықты дамытудың тағы бір жолы. Мәселен, қазақ тілі сабағында грамматикалық тақырыпты бекіту барысында 3 деңгейлі тапсырмалар беріледі:

- I деңгей – дайын сөйлемдерді толықтыру;
- II деңгей – берілген тақырыпқа сөйлем құрастыру;
- III деңгей – өз бетінше шағын мәтін жазу.

Бұл жүйе оқушыларды біртіндеп шығармашылыққа баулиды.

Мұғалімнің рөлі

Шығармашылықты дамытудағы ең негізгі тұлға – мұғалім. Ол оқушының қабілетін танып, бағыт-бағдар беріп, қолдау көрсетіп отыруы қажет. Мұғалім әрбір оқушының шығармашылық мүмкіндігін ашу үшін түрлі әдіс-тәсілдерді үйлестіріп қолдануы тиіс[7].

Мәселен, әдебиет сабағында мұғалім оқушыларға «Менің сүйікті кейіпкерім» атты еркін тақырып беріп, оны түрлі формада орындауға мүмкіндік жасайды. Бір оқушы эссе жазады, екіншісі сурет салады, үшіншісі өлең шығарады. Мұндай әдіс оқушылардың әртүрлі шығармашылық қырларын ашуға жол ашады.

Қазақ әдебиеті арқылы қиялды дамыту

Қазақ әдебиеті – оқушының эстетикалық талғамын қалыптастырып, шығармашылық қиялын жетілдіретін қайнар бұлақ. Әсіресе, халық ауыз әдебиеті үлгілері мен классик жазушылар шығармаларының мәні зор.

Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» романынан үзінділерді талдау барысында оқушылар кейіпкерлерді салыстырады, олардың іс-әрекетіне баға береді. Бұл – шығармашылық ойлау процесін дамытудың тиімді жолы.

Сонымен қатар, ертегілерді сахналау, жыр-дастандардан көрініс қою, ақын-жазушылардың шығармаларын мәнерлеп оқу – оқушылардың көркемдік талғамын арттырып, қиялын шарықтатады [8].

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту – қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында шығармашылық тапсырмаларды кеңінен қолдану, жобалық әдісті енгізу, инновациялық технологияларды пайдалану арқылы бұл міндетті жүзеге асыруға толық мүмкіндік бар. Ең бастысы, мұғалім оқушылардың қабілеттерін танып, әрқайсысының шығармашылық әлеуетін ашуға жағдай жасауы қажет.

Қорыта айтқанда, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту – бүгінгі білім берудің басты бағыты. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында шығармашылық тапсырмаларға жүйелі түрде көңіл бөлу оқушылардың ойлау, сөйлеу, қиялдау қабілеттерін жетілдіреді. Бұл – олардың болашақта шығармашыл, ізденімпаз, бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуына негіз қалайды.

Осы бағыттағы жұмыстардың нәтижесінде оқушы тек білімді меңгеріп қана қоймай, өз ойын еркін білдіретін, жаңа идеяларды іске асыратын деңгейге жетеді. Мұғалімнің басты міндеті – соған жағдай жасау.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Выготский Л.С. *Воображение и творчество в детском возрасте*. – Москва, 1991.
3. Байтұрсынұлы А. *Тіл – құрал*. – Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы: Ғылым, 1999.
5. Құдайбергенова К. *Шығармашылық қабілетті дамыту жолдары*. Алматы: Рауан, 2004.
6. Айтбаева А. Қазақ тілі сабақтарында шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыру. – Алматы: Рауан, 2015.
7. Жанпейісова М. *Модульдік оқыту технологиясы*. – Алматы, 2006.
8. Сейілова М. *Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі*. – Алматы: Мектеп, 2010.

O'ZBEK TILIDA RANG KONSEPTLI TIBBIY TERMINLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Suyunov Baxodir Turdiyevich,

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti,

bahodirsuyunov427@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi tibbiy terminlarning lingvokulturologik xususiyatlari, terminlarga lingvistik nuqtai nazardan yondashuv, shuningdek ularning semantik va tarixiy-etimologik taraqqiyot yo'llari yoritib berilgan.

Unda rang bilan bog'liq bo'lgan tibbiy terminlarning til madaniyati, nutq va tushuncha bilan aloqadorligi, kasalliklarni nomlashdagi tilning akkumulyativ va nominativ vazifalari aniq misollar bilan izohlangan.

Kalit so'zlar: termin, komponent, lingvistika, til madaniyati, kommunikatsiya, nominatsiya, etimologiya, simptom, rang, tibbiyot, leksik ma'no, birlik, nutq, ma'no taraqqiyoti, semantika.

Аннотация. В статье приводятся лингвокультурологические особенности медицинских терминов на узбекском языке, лингвистический подход к терминам, а также описание их семантические и исторические – этимологические развивающие пути.

В нем так же приведены конкретные примеры языковой культуры медицинских терминов связанные с цветом, отношение с речью и понятием, аккумулятивные и номинативные задачи языка в названии болезней.

Ключевые слова: термин, компонент, лингвистика, языковая культура, коммуникация, номинация, этимология, симптом, цвет, медицина, лексическое значение, единица, речь, развитие значение, семантика.

Annotation. The article is deducted to linguistic-cultural properties, linguistic approach to terms and their semantic and historical etymological development.

The paper by vivid examples comments linguistic culture of the medical terms dealing with color relation with speech and notion, accumulative and nominative tasks of language in naming the illnesses.

Key words: term, component, linguistics, linguistic culture, communication, nomination, etymology, symptom, color, medicine, lexicological meaning, unit, speech, idea development, semantics.

O'zbek tilida tibbiy terminlarning lingvokulturologik xususiyatlari haqida fikr yuritilganda, terminlarga til madaniyati va nutq madaniyati bilan o'zaro aloqador hodisalar sifatida yondashuv ko'pgina masalalar, jumladan, tildagi terminlarning semantik va tarixiy-etimologik taraqqiyoti masalasiga aniqlik kiritishda muhim ahamiyatga ega. Chunki, har bir til shu tilda so'zlashuvchi kishilarning o'zaro aloqalarlashuv vositasi sifatida xalqning ko'pmingyillik tarixi, madaniyati, urf-odatlarini, ma'naviyati va qadriyatlarini ajdodlardan avlodlarga, o'tmishdan kelajakka olib o'tishda bevosita ko'priq vazifasini o'taydi.

Bu borada til zamon va makonda chegaralanmaydi, ya'ni muayyan ma'lumotlar til vositasida istalgan vaqtda, istalgan joyga uzatiladi va yetib boradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, har bir til umumxalq tajribasi va madaniy merosini o'zida saqlovchi, tarixiy-madaniy voqea-hodisalar hamda ularning taraqqiy etish jarayonlari va yo'llarini o'zida aniq ifodalovchi betakror kommunikativ va nominativ manba vazifasini bajaradi.

Yuqoridagi fikrimizni rus tilshunosligining quyidagi ba'zi ilmiy-nazariy manbalari ham tasdiqlaydi:

“Har bir madaniyat o'zida umuminsoniy tafakkurning muayyan timsollarini tanlab aks ettiradi” [7:69], “Shunday predmet yoki voqea-hodisalar borki, ular tilning ijtimoiy mazmunida uzoq muddatga, shuningdek predmet va hodisa o'rtasidagi munosabat tufayli sintaksisda umumiy va mavhum holda, matnlarning barcha shakllarida qattiq o'rnatilgan qoladi” [2:123].

Ko'rinadiki, biror voqelikni o'zida aks ettirishda har bir tilning ma'lum o'lchovlari va o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari mavjud. Ana shu xususiyatlar mazkur tilning madaniy darajasi – lingvokulturologiyasi doirasini belgilab beradi. Ayniqsa, tibbiy terminlarning milliy-madaniy xususiyatlarini til sathlarida, xususan, tilning leksika, morfologiya va etimologiya bo'limlari doirasida o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, o'zbek xalq tabobati o'zining qadimiy va milliy an'analarga ega. Toki bugungi kunga qadar ro'y bergan va hozirda davom etayotgan tarixiy-madaniy o'zgarishlar va yangilanishlar jarayoni tabiiy ravishda, avvalo, tilimizning leksikasida o'z aksini topib boradi. Ya'ni, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda, yangi-yangi

so'z, tushuncha va terminlar, jumladan tibbiy terminlarning yuzaga kelishida o'zbek tili o'ziga xos madaniyat o'chog'i sifatida namoyon bo'ladi.

Quyida rang bilan bog'liq bo'lgan tibbiy terminlarning yuzaga kelishida o'zbek tilining lingvokulturologik hissasi va o'ziga xosligi, shuningdek kasalliklarning rang bilan bog'liq holda nomlanishiga olib keluvchi lingvistik jarayonlarni ko'rib chiqamiz.

Ko'kyo'tal – o'tkir infeksiyon kasallik [5:234]. Ketma-ket qattiq yo'tal tutishi bilan kechadi. Kalta tayoqcha shaklidagi bakteriyalar qo'zg'atadi. Kasallik bemorga yaqin yurgandagina yuqishi mumkin, chunki ko'kyo'tal qo'zg'atuvchisi chidamsiz va organizmdan tashqarida darrov o'ladi. Amalda kasallik tevarak-atrofdagi narsalar orqali yuqmaydi. Ko'pincha 1-5 yashar bolalarda uchraydi, ba'zan 1 yoshgacha bo'lgan bolalar ham og'riydi.

Ko'kyo'tal termini ko'k va yo'tal so'zlaridan tarkib topgan, ya'ni *ko'k* – rangni anglatuvchi asliy sifat hamda *yo'tal* – kasallik nomini anglatuvchi mavhum otdan iborat. Bugungi kunda *ko'kyo'tal* termini o'zbek tili lingvokulturologiyasi nuqtai nazaridan qo'shma so'z bo'lib, yo'talish bilan kechadigan, yo'tal tutganda, organizmda ko'karish, bo'yin tomirlarining ko'karib bo'rtishi, ya'ni boshqa yo'tallardan farq qiluvchi ko'k rang yoki ovoz asosga olinadigan kasallikning nomini anglatadi va shu ma'noda qo'llanadi. Ko'k rang kasallikning alomatlaridan biri bo'lsa-da, biroq bu yerda kasallikning umumiy nomini o'zida mujassamlagan va bugungi kunda tibbiyotda keng qo'llaniladi.

Turkiy til taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan buyuk mutafakkir alloma Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" ("Ikki til muhokamasi") asarida *ko'k* so'zining quyidagi besh xil ma'nosi qayd etilgan [1:18]:

1) ko'k – *osmon*, 2) ko'k – *ohang*, 3) ko'k – *ko'klam*, 4) ko'k – *qadog'*, 5) ko'k – *sabza*.

KO'K – *moviy, zangori*. Qadimgi turkiy tilda shunday ma'noni va boshqa ma'nolarni anglatgan bu sifat asli *ko'o'k* tarzida cho'zib talaffuz qilingan, keyinchalik cho'ziqlik holati yo'qolgan [4:223].

Agarda *ko'kyo'tal* leksemasini *ko'k* so'zining ma'nolari doirasida ko'rib chiqsak, kasallikning *ohang* ma'nosi bilan bog'liq tomoni ham namoyon bo'ladi. Kasallikning simptomlari sifatida bemor tinmay ketma-ket, kalta-kalta yo'talaverishi, nafasi ichiga tushib ketib, tovush yorig'i qisqarishi natijasida "g'iyq" degan tovush chiqishi sanab o'tilgan. Demak, bemorning ovozi yoki ohangida bo'ladigan o'zgarishga ko'ra *ko'kyo'tal*, ya'ni ohang o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan yo'tal deb nomlangan bo'lishi ham mumkin. Bu yerda *ko'k* so'zining har ikkala etimologik ma'nosini asosga olish

maqsadga muvofiq bo'ladi. Birinchisi – *moviy, osmon rangi* ma'nosi, ikkinchisi – *ohang* ma'nosi.

Yo'tal shamollash bilan bog'liq, yo'talish bilan kyechedigan ko'pgina kasalliklarning simptomlari bo'lishi mumkin, biroq ko'kyo'tal deganda ana shu yo'tallarning ma'lum bir turi anglashiladi. Ko'kyo'tal leksemasi o'zbek xalq tabobatida qadimdan kasallikning nomi sifatida mavjud.

Ko'kyo'tal leksemasidagi ko'k belgisi mazkur kasallikni boshqa yo'tal turlaridan ajratadi. Shu o'rinda o'zbek tilining nominativ vazifasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Buni keyingi o'rinlardagi tibbiy terminlar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Ko'kyo'tal terminida *ko'k* so'zi milliy-madaniy belgi sifatida o'zbek tilida kasallikning o'ziga xos turini reallashtirgan. Xususan, rus tilida *ko'kyo'tal* – **koklyush** deb nomlanib, lug'atlarda quyidagicha izohlangan [3:247]:

Кۆкйўтал – **КОКЛЮШ**, -а, **м.** Заразная, преимущ. детская болезнь, выражающаяся в приступах спазматического кашля. II *прил.* **КОКЛЮШНЫЙ**, -ая, -ое.

Yuqoridagi izohda ushbu kasallik rus tili tabiati nuqtayi nazaridan *ko'k* rang bilan bog'lanmaydi. Bu o'rinda biz terminlar hosil qilishda o'zbek tilining naqadar aniq va mukammal ekanligini shu birgina *ko'kyo'tal* termini misolida ko'rishimiz mumkin.

Sariq kasalligi – jigarda hosil bo'ladigan bilirubin – o't pigmentining to'qimalarda to'planishi tufayli teri, ko'z oqi va shilliq pardalarining sariq tusga kirishi [5:365-366]. Sariq kasalligi qonda bilirubin miqdorining oshib ketishi natijasida paydo bo'ladi. Kelib chiqish sabablari va hosil bo'lish mexanizmiga ko'ra sariq kasalligi jigarda paydo bo'luvchi, mexanik va gemolitik xillarga bo'linadi.

Odatda, avval ko'z oqi, keyin yumshoq tanglayning shilliq pardasi, til osti va teri sarg'ayadi. Sariqlikning kuchli-kuchsizligi qondagi bilirubin miqdorining ko'pkamligiga bog'liq. Sariq kasalligida, ko'pincha teri qichishadi, chunki o't kislota teridagi periferik nerv tolalarini qo'zg'atadi.

Sariq kasal leksemasidagi sariq sifat so'z bo'lib, rang, belgi ma'nolarini anglatadi. Xalq jonli tilida qisqartirib, *sariqlatma* yoki *sariq* deb ham yuritiladi. Qo'llanishiga ko'ra *sariqlatma* so'zi birmuncha to'g'riroq, chunki *sariqlatma* buyruq fe'li kasallikni ko'p o'tkazib yuborma, degan ma'noda ishlatilgan. Agarda bemor tanasida sariq rang ko'payib, kasallik kuchayib ketsa, bu xavfli demakdir.

Sariq rang deganda, biror narsaning oq rangdan qizil rangga o'tish jarayonidagi oraliq ranglar tushuniladi, ya'ni oq rangning qizarishi jarayoni. Shuning uchun sariq sifatining o'zida belgi *och sariq, sarg'ish, sariq, qizg'ish sariq, sariqroq* va *to'q sariq, juda sariq, sap-sariq* singari darajalanadi. Endi sariq kasalligining o'ziga xos

belgilarini tahlil qilsak, bemorda, avval ko'zning oqi, so'ngra tanglay, tilning osti va tana terisi sarg'ayadi, ya'ni sariq tusga kiradi. *Sarg'aymoq* fe'li sariq *rang*, *belgi* sifatining quyidagi buyruq shaklidan paydo bo'lgan: *sarig'* + *ay*.

SARIQ – *somon rangli*. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu sifat *sarig'* tarzida talaffuz qilingan. O'zbek tilida *g'* undoshi *q* undoshiga almashgan [4:276]. *Sariq* kasalligining boshqa kasalliklardan farqlovchi asosiy belgisi tanada sariq rangning oshib ketishidir. Bu esa kasallikning ana shu rang bilan bog'liq holda atalishiga olib kelgan. Rus tilida kasallik quyidagicha izohlangan [3:164]:

Сарикъ касаллиги – желтуха, -и, ж. Болезнь печени, сопровождающаяся пожелтением кожи. II прил. Желтушный, ая, -ое.

Ko'rinadiki, rus tilida ham *sariq kasalligi* rang bilan bog'liq holda talqin etilgan. Bu esa ikki har xil til oilalari o'rtasida aynan bir xil termin yuzaga kelganini, kasallikning madaniy-tarixiy etimologiyasi bir-biriga yaqin ekanligini ko'rsatadi.

Qizilcha – o'tkir yuqumli kasallik [5:510], gavda temperaturasining ko'tarilishi, bir oz kataral holatlar (tumor, yo'tal), ensa limfa tugunlarining kattalashishi va og'rishi hamda teriga toshmalar toshishi bilan xarakterlanadi. Qizilchani virus qo'zg'atadi.

Qizilcha termini *qizil* – asliy sifatga *-cha* – kichraytirish, erkalash oti yasovchisini qo'shish bilan hosil bo'lgan. *Qizilcha* kasalligi kishi badaniga qizil rangli (och pushti) mayda dog'lar toshishi bilan kechadigan kasallik. Ko'rinib turibdiki, kasallikning nomi shu qizil rang bilan bog'liq.

Qizil leksemasi belgini ifodalovchi asliy sifat bo'lib, ayni paytda, kasallikning nomini anglatadi. O'z-o'zidan ma'lumki, sifat so'z bu yerda ot yasovchi qo'shimchani olib, otlashgan va yuqorida ta'kidlanganidek, tilning nominativ vazifasini yuzaga chiqargan. Endi *qizilcha* so'zidagi belgi ma'nosiga hodisani nomlash, voqelikni ifodalash ma'nosi ham qo'shilgan. Negaki, qizil rang bilan bog'liq kasallikning nomini o'zida mujassamlayapti. So'z ma'nolarining o'zgarishi nuqtai nazaridan bu yerda *qizil* so'zi sifat turkumidan chiqib, ot turkumiga, ya'ni bir turkum doirasidan ikkinchi bir turkum doirasiga o'tgan.

QIZIL – *qon rangidagi, alvon*. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu sifat asli *qizil tus ol* ma'nosini bildirgan **qyz** fe'lidan –(ы)l qo'shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik unilarning qattqlik belgisi yo'qolgan [4:539]. Rus tilida mazkur kasallik quyidagicha izohlangan [3:266]:

Кизилча – краснуха, -и, ж. Заразная детская болезнь, сопровождающаяся пятнистой сыпью.

O'zbek tilida *qizilcha kasalligi* qizil rang bilan bog'liq holda talqin etilgan, biroq rus tilida berilgan izohda kasallik qizil rang bilan bog'lanmaydi. Bu esa o'zbek tilining o'ziga xos termin hosil qilish morfologiyasidan dalolat beradi.

Qorason (gangrena) kasalligi – tirik organizmdagi to'qimalar nobud bo'lishi (nekroz)ning bir turi [5:85]. Barcha to'qima va organlarda (teri, teri osti yog' qatlami, muskullar, ichak, o't pufagi, o'pka), ko'pincha qo'l-oyoq va qorin bo'shlig'idagi organlarda uchraydi. Qorason kasalligida to'qima suyuqlig'i bug'lanishi sababli uning namligi tez kamayadi, halok bo'lgan to'qima to'q qo'ng'ir tus oladi (mumiylanish jarayoni), quriydi, qotadi va burushadi.

Qorason leksemasi ikkita alohida so'zlar – *qora* va *son* so'zlaridan tarkib topgan qo'shma so'z hisoblanadi. *Qorason* lyeksemasi taribidagi *qora* so'zi asliy sifat bo'lib, biror narsaning belgisini bildiradi. *Son* so'zi o'zbek tili omonimi sifatida asosan ikki xil ma'noda qo'llanadi [10:551-552]: 1) *son* – *narsalarning qanchaligini, sanog'ini, adadini hisoblash uchun xizmat qiladigan vosita, matematik tushuncha*. Masalan, kasr son, butun son kabi. 2) *son* – *odam va hayvon oyog'ining tizza bilan tos o'rtasidagi qismi*. Masalan, son suyagi.

Qorason so'zini ma'nolari jihatdan tahlil qilsak, *qora tusga kirgan, qoraygan* sonni tushunamiz. Agarda kasallikning to'qimalar yumshab, ko'kimtir, ba'zan qoramtir rangga kirishi alomatini hisobga olsak, uning aynan *qora* rang bilan bog'liq ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu yerda *qora* sifat leksemaga *son* ot leksema qo'shilib, otlashish yuz bergan. Ot turkumiga xos bo'lgan kasallikning nomini o'zida ifodalagan. O'zbek tilida *qorason* kasalligi termini rang bilan bog'liq holda izohlangan. Rus tilida esa bu kasallik quyidagicha izohlangan [3:106]:

Қорасон – **гангрена**, -ы, **ж.** Омертвение тканей организма, сопровождающееся их гниением. II *прил.* **гангренозный**, -ая, -ое.

Qorason kasalligining rus tilidagi izohida kasallikning *qora* rang bilan bog'liqligi qayd etilmaydi, biroq o'zbek tilida mazkur tibbiy termin etimologiyasida aynan *qora* rang bilan bog'liqlik mavjud.

Xulosa shundan iboratki, o'zbek tilidagi rang bilan bog'liq tibbiy terminlar boshqa tillarda aynan rang bilan bog'lanmasligi mumkin (masalan, *ko'kyo'tal, qizilcha, qorason*). Bunday holat terminlarning paydo bo'lishida turli lingvokulturologik asoslar mavjudligini ko'rsatadi. Agarda, o'zbek tilidagi rang bilan bog'liq tibbiy termin boshqa tilda ham aynan shu rang bilan bog'liq bo'lsa, u holda, bu terminlar kasallikning umumiy etimologiyasi va xususiyatlaridan dalolat beradi.

Umuman, tibbiy terminlarning ma'no xususiyatlari haqida fikr yuritilar ekan, ularning leksik-semantik hamda lingvokulturologik xususiyatlariga e'tibor qaratish

lozim. Chunki, terminlarda xalqning madaniy turmush darajasi o'z aksini topgan bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, tibbiyotda kasallikning nomlanishini yaxshi bilmasdan turib, uning o'ziga xos xususiyatlarini farqlab olish mushkul. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o'zbek tilida rang bilan bog'liq tibbiy terminlarning ham o'z o'rnini bor. Ularni yanada ko'proq o'rganish, tahlil va talqin qilish maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. Alisher Navoiy. Muhokamatul lug'atayn. MAT.16-tom. Toshkent: "Fan" – 2000
2. Maslova V.A. Vvedeniye v lingvokulturologiyu. Moskva – 1977
3. Ojegov S.I. Slovar russkogo yazyka. Moskva – 1953
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Toshkent: "Universitet" – 2000
5. Salomatlik ensiklopediyasi. Toshkent: "Matbuot" – 1983
6. Saidov O'.R. O'zbek tili ish yuritish terminlari tizimi: semantikasi va leksikografik talqini. Monografiya. – T.: "Sarbon LLS" – 2024.
7. Sayaxova L.G. Lingvokulturologiya. Ufa – 2006.
8. Suyunov B.T. Tibbiy terminlar semantikasi va tezaurusi. Monografiya. – T.: "Impress media" – 2022.
9. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: "O'qituvchi" – 1975
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti – 2006

АЗХУДШАВИИ НАҲВИИ КАЛИМАҲОИ ВОМӢ**Малик Кабиров,**

дотсенти кафедраи “Адабиётшиносии ўзбек”-и

Донишгоҳи давлатии педагогии Чирчиқ

Аннотатсия: Мақола ба таҳлили раванди азхудшавии калимаҳои вомӣ бахшида шудааст. Азхудшавии лексикаи бегона як падидаи мураккаб буда, вобаста ба хусусиятҳои забони вомдеҳ ва забони вомгир сурат мегирад. Дар ин раванд, омилҳои савтӣ, луғавӣ, сарфию наҳвӣ нақши муҳим доранд. Калимаҳои бегона танҳо дар ҳолате азхудшуда ҳисобида мешаванд, ки бо меъёрҳои сохтории забони вомгир мутобиқат дошта бошанд. Барои таҳлили мушаххас, маводи романҳои Ҷалол Иқромӣ (“Духтари оташ”) ва Абдулло Қодирӣ (“Ўткан кунлар”) истифода шудааст, ки дар онҳо намунаҳои гуногуни азхудшавии наҳвии вожаҳои иқтибосӣ мавҷуданд.

Калидвожаҳо: азхудшавӣ, калимаҳои вомӣ, забони вомгир, савт, наҳв, луғат, Ҷалол Иқромӣ, Абдулло Қодирӣ, таҳлили лингвистикӣ, иқтибоси лексикӣ.

Annotatsiya: Maqola, tojik tilida o'zbekcha va o'zbek tilida tojikcha so'zlarning o'zlashtirish jarayonini tahlil qilishga bag'ishlangan. Begona leksikaning o'zlashtirilishi murakkab hodisa bo'lib, bu jarayon so'z beruvchi va o'zlashtiruvchi tilning xususiyatlariga bog'liq. Bu jarayonda fonetik, leksik, morfologik va sintaktik omillar muhim rol o'ynaydi. Begona so'zlar faqat o'zlashtiruvchi tilning struktura me'yorlariga mos kelsagina o'zlashtirilgan deb hisoblanadi. Bu tahlil uchun Jalol Ikromiy (“Duxtari otash”) va Abdulla Qodiriy (“O'tgan kunlar”) romanlaridan foydalanilgan bo'lib, ularda o'zlashma so'zlarning sintaktik o'zlashtirilishiga oid misollar mavjud.

Kalit so'zlar: o'zlashtirish, o'zlashma so'zlar, o'zlashtiruvchi til, fonetika, sintaksis, leksika, Jalol Ikromiy, Abdulla Qodiriy, lingvistik tahlil, leksik iqtibos.

Аннотация: Статья посвящена анализу процесса взаимного заимствования слов в таджикском и узбекском языках. Заимствование лексики является сложным явлением, которое зависит от особенностей языка-источника и языка-реципиента. В этом процессе важную роль играют фонетические, лексические, морфологические и синтаксические факторы. Заимствованные слова считаются полностью освоенными только в случае их соответствия структурным нормам

языка-реципиента. Для анализа использованы романы Джалола Икромии («Духтари оташ») и Абдуллы Кадыри («Прошедшие дни»), в которых содержатся примеры синтаксического освоения заимствованных слов.

Ключевые слова: заимствование, заимствованные слова, язык-реципиент, фонетика, синтаксис, лексика, Джалол Икромии, Абдулла Кадыри, лингвистический анализ, лексическое заимствование.

Азхудшавии калимаҳои воми ҳодисаи хеле мураккаби ба хусусиятҳои ҳам забони вомдеҳ ва ҳам забони вомгир марбут буда, дар чараёни он иштироки савтиёту табиат, хусусиятҳои луғавӣ ва қонунҳои сарфию наҳвии забони вомгир ногузир аст.

Калимаҳои бегоназабон вақте азхудшуда маҳсуб мегарданд, ки онҳо ба савтиёт, табиат, хусусиятҳои луғавӣ ва қонунҳои сарфию наҳвии забони вомгир риоя кунанд. Дар акси ҳол, онҳо аз шумори калимаҳои воми берун мешаванд.

Азхудшавии наҳвӣ ба қоидаву қонунҳои наҳви забони вомгир риоя намудани калимаҳои вомиро дар назар дорад.

Барои мисол дар тартиб додани ибораҳои изофӣ ва ғайриизофӣ иштирок намудани воҳидҳои луғавии вомиро нишон медиҳем: Калимаҳои вомии ўзбекӣ дар сохтани ибораҳои сода ва мураккаби забони тоҷикӣ истифода шудаанд. Калимаҳои вомии ўзбекӣ дар ибораҳои сода ҳам дар вазифаи чузъи асосӣ-тобеъкунанда ва ҳам дар вазифаи чузъи тобеъ-тобеъшаванда истеъмол гаштаанд.

Калимаҳои вомии ўзбекӣ-чузъи асосӣ (тобеъкунандаи) ибораҳои содаи изофӣ. Дар ин наҳви ибораҳои содаи изофӣ чузъи тобеъкунанда исмҳои вомии ўзбекӣ буда, калимаҳои ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубро ба худ тобеъ намудаанд. Дар романи “Духтари оташ”-и Ҷалол Иқромӣ қолибҳои зерини иборабандӣ ба назар мерасад:

1.Исм+исм: оқсақоли гузар (8,12), чуғӣ оташ (428), қаймоқи Бухоро (300), куттии гўгирд (413,414²), кўли шағолон (346,348), нўхтаи харҳо (509), тўйи зоча (565), қилиқи арус (156), қамчини маршаб (266):... ҳатто оқсақоли гузар имом ва сўфии маҳалла ҳам аз вай ибo мекарданд (12)- Мо тўи зоча мекунем гуфта маслиҳат кардем,-гуфт худро ба деонагӣ зада Истад (565).

2. Исм+ҷонишин: тўи ман (67), кўрғони вай (44), тортукҳои дигар (229), елкаи вай (59), қишлоқи мо (71), ҷанҷоли ӯ (403), келини мо (31), ғичини вай (366), айғирҳои худат (456), ўрдаҳои дигар (363), тўи худам (565): Ҳамон сол ба нияти тўи ман падарам қариб ҳамаи ҳосилоти гандум, ҷав, меваҳоро фурўхтанд... (67). Аз ин гапҳо ғичини вай меомад, шунидан намехост, рўяшро аз бой

баргардонида, қавоқашро овезон мекард (366). Тӯи худам имрӯз не, пага мешавад (565).

3. Исм+зарф: Ҷанҷоли бисёре (347): Ин хабар ба падари вай расид ва ӯ ба назди шайх омада ҷанҷоли бисёре кард...

Ҷолиби диққат аст, ки дар ибораи масдари “ лақидани миёнарав” калимаи вомии ўзбекӣ дар вазифаи ҷузъи тобеъкунанда дар шакли масдари забони тоҷикӣ омада исмро- “миёнарав”-ро ба худ тобеъ намудааст:

-Фирӯзаро ба дасти худам бурда ба ҳавзи Лесак мепартояму ба Бақочон намениҳам!-гуфт якбора кампир, ки аз лақидани миёнарав танг шуда буд (108). Пӯшида нест, ки дар забони ўзбекӣ истифодаи ибораҳои изофӣ маъмул нест. Аммо баъзе ибораҳои изофӣ аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ ворид гаштаанд. Дар романи “Ўткан кунлар”-и А.Қодирий низ истифодаи ибораҳои изофии сирф тоҷикӣ ба мушоҳида мерасанд, ки баъзеи онҳоро меоварем: тожи сари хушбахтон (277), базми жамшид (183), падари арус (116,126), шаҳаншоҳи навҷувон (277), номаи ҳумоюн (116), буродари кромӣ (145): Андижондан Қаймоқхон ҳам келибти, базми жамшид десанг-чи, жур! (183). Ёш хонимизга ва падари арӯс шаҳаншоҳи Муслмонқул баходир ҳузурларига (183).

Як миқдор ибораҳои изофии тоҷикӣ дар ҷараёни азхудшавӣ анҷомаҳои гуногун қабул карда ба тағйироти шаклӣ дучор гаштаанд:

1. Анҷомаҳои келишикӣ илова шудааст: себи занахдон+и (152), новаки мижгон+и (152), даруни дил+дан (22), рӯйи замин+дан (277):... Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айткан гапларидан ҳиссасиз қолмадилар (22)... Себи занахдони негадир қизариб новаки мижгони кўз ёшлари билан жуфтланган ҳалаги пари эди... (152).

2. Баъзе ибораҳои изофӣ ҳам пасванди ҷамъбандии ўзбекӣ (-лар) ва ҳам анҷомаи келишикӣ қабул кардаанд: Кори бад+лар+и (317), галаи сак+лар+га (28): Илоҳи кори бадлари ўз бошлари билан дафъ булғай (317).

3. Ибораҳои изофие низ ба мушоҳида мерасанд, ки танҳо яке аз ҷузъҳояшон калимаи тоҷикианд: амири лашкар (315), тождори муслмонон (277)... Отабек менга ухшаган жалодкина эмас, амири лашкар бўла оладир (316).

Қайд бояд кард, ки иштироки калимаҳои вомии ўзбекӣ дар сохтани ибораҳои ғайриизофии тоҷикона корбасташуда низ ба ҷашм мерасад: ин қишлоқ (43), ҳамин бой (247), як отим нос (137), як туққуз нон (33): Асо ҷашм кушода ҳамин бой ва даргоҳи ўро дид, аз дилу ҷон ба вай хизмат кард... (297).

Монанди ҳамин, ҷузъҳои як миқдор ибораҳои ғайриизофии ўзбекӣ, ки мувофиқи қоидаву қонуни иборабандии ўзбекона корбаст шудаанд, калимаҳои

тоҷикианд: хода бозор (114), бекор гап (304²,344), мис тоғора (314²), бечора гўл (241), ситамгар пари (143), нозик гап (44), нозик жой (68): --Бекор гап эмас, жоним,-деди Зайнаб қизишган ҳолда (304). --Демак, нозик жой эди, дегин Ҳомидбой (68).

Дар романи “Ўткан кунлар” ибораи устувори “хуш омади” (213), айнан, вале баъзе ибораҳои фразеологгии тоҷикӣ дар шакли тарҷума истифода шудаанд: лаби лабига тегмай (134,142,299), думини хода қилди (237), дум қидириб кулоқдан ҳам ажралган (326)... Марғилондан думини хода қилди, десангизчи! Уста Алим келгучини хуш омади қилар экан (223). Икки ўртада дум қидириб кулоқдан ажралган пучуқ ойимнинг ҳоли ҳам худонинг тақдири (326).

Ин ҷо мавриди қайд аст, ки на танҳо ибораҳо, балки як миқдор таркибҳо низ тавассути пайвандакҳои пайвасткунандаи ва,-у (-ю) аз калимаҳои вомии ўзбекӣ ва тоҷикӣ корбаст шудаанд. Онҳоро мувофиқи ҷойи калимаҳои воми ва асли (тоҷикӣ) ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. Ўзбекӣ+тоҷикӣ: ҷанҷолу хунрезӣ (374), тўю хурсандӣ (121), келину домод (136,329), оқсақолу пойкорҳо (145), суроғу пай (161,215), бакавулу алавмонҳо (136), кушбегӣ ва миршаб (244,488), бою палонҷҳо (284), келину модаршўй (318,321): Наход ки тўю хурсандии Ғаниҷонбои хунхўр пеши роҳи ўро гирифта тавонад (121). Дар ин дам дар шахнишин дар байни келину модаршўй ҳамин тавр суҳбат давом дошт (318).

2. Тоҷикӣ-ўзбекӣ: модарарус ва келин (321), шоҳию кундал (330), тану тўш (455): Вай фаҳмид ва донист, ки духтарони беозор,ин мурғаки болу парканда ва помолгашта қурбони зиддияти модарарус ва келин, қурбони ду пошшобибии ба ҳам муҳолиф хоҳад шуд (321). Вай чи тавре ки дар боло гуфтем, ҳам қомат ёзонда, тану тўш монда буд (455).

Монанди ҳамин, дар романи “Ўткан кунлар” ҳам на танҳо ибораҳо, балки таркибҳои забони тоҷикӣ низ ба забони ўзбекӣ ворид гашта ба ҳодисаи азхудшавӣ дучор шудаанд. Ин гуна таркибҳо дар роман ба тариқи зайл истифода гаштаанд:

1. Бе ҳеҷ гуна тағйирот: ёру дўст (40), шоду хуррам (274): Мунда барча ёру дўст саломат, менамдан Ҳасаналига салом айт (40-41).

2. Бо тағйироти шаклӣ: бажонудил (170), азбарои худо (182), аздахидил (106), аздику жон (269): Қуқонғаи отангизнинг хат-патлари бўлса уғлим бажонудил олиб кетар (170).

3. Бо тағйироти овозӣ ва иловаи нимтире: бохудо (131), доди-фарёд (31), дуру-дароз (277):... Бо худо, ўрда бекаси бўлса ўзига, дедим, дер эди (131).

4. Чанде аз ин гуна таркибҳо анҷомаи келишикни-дан қабул кардаанд: жону-дил+дан (102), болу пари-дан (370):... бутун юртга ош берилгандан сўнг, бечора болу паридан айрилганлар Марғилонга қайтиш ҳаракатига тушдилар (370).

Ҳамин тавр, калимаҳои вомии ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар забони вомгир аз ҷиҳати наҳвӣ аз худ шуда, мувофиқи қоидаву қонунҳои наҳв дар ташаккули таркибу ибораҳои изофию ғайриизофӣ иштирок намуда, дар аксари ҳолатҳо дар ҷараёни азхудшавӣ шаклан тағйир ёфтаанд.

РЎЙХАТИ АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Луғати нимтафсилӣ барои забони адабии ҳозираи тоҷик. Куллийёт. Ҷилди XII. Душанбе: «Ирфон», 1976.
2. Абдулло Қодирӣ. «Ўткан кунлар» (роман). Тошкент: «Шарқ», 2000.
3. Бердиева Т. Назарияи иқтибос (калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ). Душанбе, 1991.
4. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов. Изб.труды. Лексикология и лексикография. М., 1977.

“ATROF-MUHITNI ASRASH VA YASHIL IQTISODIYOT” YILIDA EKOLINGVISTIK QARASHLAR

Djurabayeva Zamira Axmedovna,

PhD, dotsent, Andijon davlat pedagogika instituti

zamiradjurabayeva-1958@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada “2025-yil – Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili”da aholi o‘rtasida ekologik bilim va ekologik madaniyatni oshirish maqsadida qilinadigan ishlar, o‘simliklarni ifodalovchi nomlar va ularni asrab-avaylash bilan bog‘liq fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: “2025-yil – Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili”, *ekologiya, ekolingvistika, ekologik bilim, ekologik madaniyat, ekologik qarash, tabiat, flora, o‘simliklar, “yashil iqtisodiyot”, asrash, saqlash.*

Abstract: The article describes the work to be done to increase environmental knowledge and environmental culture among the population in "2025 - the Year of Environmental Protection and Green Economy", as well as the names of plants and opinions related to their conservation.

Key words: 2025 – *The Year of Environmental Protection and Green Economy*”, *ecology, ecolinguistics, environmental knowledge, environmental culture, environmental vision, nature, flora, plants, “green economy,” conservation, nature protection.*

Bugun butun dunyoda ekologik tanglik hukm surmoqda. Ekologik inqiroz – inson faoliyati natijasida biosferadagi tabiiy jarayonlarning jiddiy buzilishi, natijada atrof-muhitning salbiy o‘zgarishi va inson salomatligi, farovonligi va ekotizimlarning omon qolishiga tahdid solishidir. Asosiy ko‘rinishlarga issiqxona effekti tufayli global isish, ozon qatlamining yemirilishi, suv, tuproq va havoning ifloslanishi va biologik xilma-xillikning yo‘qolishi kiradi. Inqirozlar mahalliy, mintaqaviy yoki global bo‘lishi mumkin. [<https://translate.google.com>]

Ekologik tanglik mazkur tushunchaning barcha fanlar ichiga chuqur kirib borishiga sababchi bo‘ldi va ekologiya aralashuvidan oraliq fanlar yuzaga keldi. Shulardan birini ekologik lingvistika tashkil etadi.

Ekologik lingvistika ekologiyaga oid terminlardan tortib, tabaitani asrash, biologik xilma-xilliklarni saqlab qolish, o‘simliklar, hayvonot olamiga insonlarning mehr-shafqatini anglavchi matnlarni o‘z ichiga oladi. Misol uchun quyidagi matnga e’tibor qilaylik.

“Hozirda bug‘doy o‘rish mavsumidan so‘ng dalasini yoqib yuborish fermerlar o‘rtasida urfga ylangan, lekin ekologlarning hisob-kitobiga ko‘ra, 1000 gektar yerda yoqib yuborilgan somon poyasi atmosferaga 500 kilogramm azot oksidi, 379 kilogramm uglevodorod, 3 tonna kul, 20 tonna is va tutun chiqaradi. Somon yoqilganda 1500-3000 million donagacha turli mikroorganizmlar nobud bo‘ladi, tuproq strukturasi buzilib, eroziya kuchayadi. Bu esa tuproq hosildorligiga, atmosfera havosiga va inson salomatligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi”. [Shokirov, 2006, 11-12].

Matndagi *tutun, is, mikroorganizm, eroziya, somon yoqish* kabi birliklar bevosita ekolingvistik mohiyatga ega so‘zlar sanaladi. Ularni talil qilish insonlarda ekologik madaniyatni oshirishga xizmat qiladi.

Dunyo tilshunosligida ekolingvistika sohasida olib borilayotgan izlanishlarni quyidagi to‘rtta yo‘nalishga ajratish maqsadga muvofiq: 1) ekolingvistika (*Eco linguistics*) – ekologiya va lingvistikaga oid umumiy masalalarni o‘rganadi) 2) til ekologiyasi (*Ecology of languages*) – muayyan tildagi leksik birliklarni sof holda saqlab qolish va ulardan to‘g‘ri foydalanish masalalarini tadqiq etadi; 3) ekolingvistika (*Ecological linguistics*) – ekologiyaga oid terminlarning lingvistik tahlili bilan shug‘ullanadi; 4) ekolingvistika (*Language ecology*) – tilshunoslik va ekologiya o‘rtasidagi aloqalarni tekshiradi [Ivanov, 2007, 41-47].

Mazkur yo‘nalishlardan barchasi bugungi ekologik tanglik va uning hosilasi sanlgan voqea-hodisalarning milliy tillarda aks etishini ifodalaydi. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. Davlatimiz tomonidan 2025-yil bekorga “Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili” deb e‘lon qilingani yo‘q. Mazkur voqea munosabati bilan tilimizda avvaldan mavjud bo‘lgan ekologiyaga oid so‘z va tushunchalar jonlantirildi, ular qatoriga yangidan yangi leksik birliklar kirib keldi.

Shu tariqa ekolingvistika fani asta-sekin rivoj topdi. Bugungi kunda ekologiya fani yuzlab bo‘lim va yo‘nalishlarni o‘z ichiga qamrab olgan kompleks fanlardan biri sifatida gavdalanmoqda. Ularning kamida o‘ttizdan ortig‘i oraliq fanlardir. [Kovyazina, 2003, 16-21].

Ekologik terminlar ustida monografik tadqiqotlar olib borish, terminlarni me‘yorlashtirish, lug‘atlar tuzish o‘zbek tilshunosligi oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Ekologik terminlar ilk bor o‘zbek fanida X.D.Poluanovanning doktorlik ishida o‘zbek, qoraqalpoq, ingliz va rus tillari misolida qiyosiy aspektda o‘rganilib, bunday terminlarning derivatsion-semantik xususiyatlarini ochib berilgan. [Poluanova, 2016, 128].

N.Z. Pazliddinovaning tadqiqotida o'zbek tili fitonimlari tizimiga nominatsiya nazariyasi asosida baho berilgan. [Pazliddinova, 2018, 28].

2025-yil "Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili"da Atrof-muhitni asrash vap "yashil iqtisodiyot yili" da nazarda tutilgan masalalar qatorida bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri tabiatni muhofaza qilishning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan o'simliklar dunyosini muhofaza qilishga ham alohida e'tibor qaratilgan. Boisi Respublikamiz florasi rang-barang bo'lib, o'simliklarning miqdori 4500tani tashkil etadi. Ularning 2000dan ziyodi yem-xashak, 1000tasi bol beruvchi, 700tasi dorivor, 530tasi bo'yoqli, 660tasi efir moyli, 350tasi ozuqabop, 270tasi xushbo'y, ziravor, 450tasi teri oshlovchi o'simliklar sanaladi. Hozirda o'simliklarning 1-12 foizi muhofazaga muhtoj.

Bu borada Hukumatimiz tomonidan tegishli qonuniy hujjatlar qabul qilindi.

1991-yili O'zbekiston Respublikasining "Qizil kitobi"ga o'simliklarning 163 tasi kiritilgan edi. 1999 yilga kelib ularning soni 301 taga yetdi. Bu tashvishli holat. Sababi kamyob, yo'qolib borayotgan o'simliklar, butalar, daraxtlar bilan birgalikda ularning nomlari ham iste'moldan butunlay chiqib ketmoqda. Shu bois, ekofitonimlar (ekologik ahamiyatga ega bo'lgan daraxt va o'simlik nomlari)ning lingvistik xususiyatlarini tadqiq etish zamonaviy ilm-fanning o'tkir muammolaridan biri bo'lib qoldi. Shu maqsadda o'simliklarning nomini targ'ib qilish, ularning yasali qoliplarini aniqlash, qo'llanish chegaralarini tavsiflash aholi o'rtasida ularni asrab-avaylash, o'simliklar genefondini saqlashda muhim omil bo'lib xizmat qilishi tabiiy. O'simlik nomlarini quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin.

1. 1. Daraxt nomlari: *qora archa, oq saksovul, qora saksovul, o'rik archa, savr archa, Fedchenko na'matagi, Korelkov uchqati, qoraqand, pufanak, irg'ay, O'rta Osiyo noki, chiziqpoyali pildiroq mevasi, Fedchenko pildiroq mevasi, zag'ozak, tubulg'u, shilvi* va shu kabilar.

2. Buta nomlari: *qora saksovul, yovvoyi anjir, yovvoyi uzum, chilon jiyda, pista*

3. O'simlik nomlari: *behetmak, normushk, qizg'ish asragul, rakodes astraguli, zarhallangan kiyikpanja, Angren mumsigi, uchqat (ajoyib shilvi), bolquray (mayda mevali dorema), ko'pgulli ferganiya, Seversov mug'ultoviyasi, Aflotun piyozi, Eduard xolmoni, pushti sirach, Zarafshon parpisi, oq parpi (Talas parpisi), sug'ur o't, Knorringsfaragi, Turkiston fumariolasi, Oloy nataliellasi, Oloy xiyoli, Olga sorbariyasi, Shokaptar lamiropappusi, bazulbang, omonqora, marmarak, Eron zirasi, anzur piyoz, Pskom piyozi, tilla rang sug'uro't, tulkiyruq, tuyaqorin, isiriq, oq jusan, qizilburun, qo'ng'irbosh, eshakmiya, shirinmiya, devpechak, qizil kandir, chakanda, zog'oz, toron, sachratqi, shotara, bobuna, itburun, ko'k sutlama, choyo't,*

quyonsuyak, sanchiqo 't, kovrak, savrinjon, bo 'znoch, ermon, qarovin shirachi, botqoq toshyorari kabi.

Mazkur o'simlik nomlarining har biri ostida xalqimiz turmush tarzi, madaniyati, ekologik bilimlari, ekologik qarashlari bilan bog'liq juda katta ma'lumotlar yotibdi. Masalan, kovul yoki kovar o'simligi.

Kovul, kovar (*Capparis spinosa* L.) — kovuldoshlar oilasiga mansub yarim buta. Poya va shoxchalari yotiq, bargi tuxumsimon, guli yirik, oq yoki och pushti. Mevasi qizil etli, ko'p urug'li o'simlik. [<https://uz.wikipedia.org>].

“Kovul-kovar” xalq tilida itqovun deb ham ataladi. U haqda qiziq ma'lumotlar uchraydi.

“Kovul mevasini jayralar sevib iste'mol qilganligi uchun aholi uni “jayrabodring” deb ham ataydi. Qadimda Forishda yashovchi mahalliy aholi kovul mevasi va gulidan “kabarbo” deb nomlangan sho'rva tayyorlaganlar. [Шапофий, 2012, 4].

Lolaning *soxta qo 'shgul lola, Butkov lolasi, sarg 'ish lola, chipor lola, Farg 'ona lolasi (javg 'aza lola), Greys lolasi (qizil lola), targ 'il lola, Korolkov lolasi, Chimyon lolasi, Turkiston lolasi* kabi turlari haqida ham shunday deyish mumkin.

1926-yili Zominda *yashil gulli shirach* uchragan edi. Hozirda u butunlay yo'q bo'lib ketgan.

O'simliklarning tarqalish hududlarini ifodalovchi terminlar: *mikroflora, dendroflora, introduksiya–karantin ko 'chatxonasi, botanika bohi, poliz, dala hovli, fermer xo 'jaligi, dehqon xo 'jaligi, tomorqa, oranjereya, ko 'chatxona, parvarishxona, yaylov, bog '-rog ', o 'rmon, polantatsiya, arpaxanzor, yaltirboshzor, qasmaldoqzor, qiltiqzor, efemerzor, bug 'doyiqzor, yaylov turlari, rangzor yaylov turlari, efemerli yaylov, qo 'ng 'irboshli yaylov* kabi leksik birliklar haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lish bizning ekologik bilimlarimizni oshiradi, aholining ekologik madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Masalan milliy bog'. O'simlik dunyosini muhofaza qilishda milliy bog'larning ahamiyati katta. Milliy bog'larda hayvonlarni otish, ovlash, o'simliklar dunyosini yo'q qilishga qaratilgan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Shuningdek, o'simliklarning ko'rinishi, shaklini ifodalovchi *o 't, o 't-o 'lan, maysa, ko 'chat, buta, daraxt*; sifatini ifodalovchi *tanqis, noyob, kamyob, dorivor, texnik, oziq-ovqatbop, yog 'ochbop, tabiiy, madaniy, begona, yovvoyi, tikanli, lalmikor, endemik, siyrak, nodir, bir yillik, mavsumiy, ko 'p yillik, poyali, poyasiz, vegetativ, dukkakli, o 'tsimon, butasimon, yog 'ochlangan, tukli, sertuk, hidli, to 'p gulli, tuganak ildizli, nashtarsimon, serbarg, rezavorsimon, tor arealli, qo 'zoq*; ularning qismlarini ifodalovchi *xas-xashak, xazon, novda, chiviq, shox-shabba, to 'ngak, po 'k, po 'stloq,*

tomir, barg, qalamcha, piyoz, tuganak, meva; o'simliklarning parvarishlash va muhofaza qilish bilan bog'liq urug', ekmoq, sepmoq, madaniylashtirmoq, parvarishlamoq, ko'kartirmoq, butamoq, shakl bermoq, introduksiya, o'simliklar genetik fondi, genbank, seleksiya; o'simliklarga oid shaxs nomlarini bildiruvchi : bog'bon, o'rmonchi, o'rmon begi, nazoratchi, bionazoratchi, ixtisoslashgan fumigatsiya otryadi, inspektor; fitonimlar o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi payhonlash, qirqish, kesish, arralash, yiqitish, nobud qilish, uzish, yulish; yong'in, garmsel, qurg'oqchilik, degressiyabrakonerlik, tirik zamburug', bakteriya, virus, nemadot, kana, hasharot kabi leksik birliklar o'zbek tilining oltin fondidagi so'zlar sanaladi.

Ulardan nutqda unumli foydalanish orqali faqat ekologik madaniyatimizni o'stirish, shu sohadagi bilimlarimizni ko'paytirish imkoniyatlariga ega bo'lamiz. Mayin tukli qandim, Paleskiy qandimi, mantey qandimi (juzg'unlar), endem, chiroyshakl (formovka) berish, degressiya – oziqa hajmining kamayishi, muhofaza qilish, mog'orlashish, yashil qalqon, rekratsiya (dam olish), bionazorat, biosfera rezarvati, cheklov, biorezervat kabi so'zlardan hamma ham xabardor emas.

Umuman olganda, tabiatni asrash, o'simliklar dunyosiga ijobiy munosabatda bo'lish har birimizning ona tabiat oldidagi insoniy burchimizdir.

“2025-yil – Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili”da bu vazifa yanada o'tkirlashganini hamisha yodidimizda tutishimiz kerak.

REFERENCES

1. Иванова Ye.B. сели, задачи и проблемы эколингвистики. Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики // Сборник научных трудов Е.В.Иванова. Челябинск: Изд-во ИИУМС. – Образование, 2007. – С. 41-47.
2. Ковязина М.А. Экология: наука и терминология // Языки профессиональной коммуникации: материалы международной научной конференции. – Челябинск, 21-22 октября 2003 г. – С. 116-121.
3. Pazliddinova N.Z. O'zbek tilida fitonimlarning leksik-semantik xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) ... diss. avtoref. – Farg'ona, 2018. – B. 8-21.
4. Poluanova X.D. Ekologik terminlarning derivatsion-semantik xususiyatlari (o'zbek, qoraqalpoq, ingliz va rus tillari misolida): Filol. fan. d-ri diss. – Toshkent, 2016; O'sha muallif. Ekologiya terminlarining derivatsion tasnifi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
5. tSharofiy Sh. Jayrabodring mo'jizasi//Qishloq hayoti, 2012 yil 14 avgust, 4-sahifa

6. Shokirov N. Somonni yoqish qanday oqibatlarga olib kelishini bilasizmi?// Ekologiya xabarnomasi, 2006 yil, 6-son.-11-12 sahifalar
7. [<https://translate.google.com>].
8. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Kovul>

DISKURS ETIMOLOGIYASI VA TILSHUNOSLIKDAGI TADQIQI

Nasriyeva Dilnoza

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent iqtisodiyot va pedagogik universiteti

E-mail: dilnozanasriyeva0412@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada diskursning falsafiy termin sifatidagi talqini, faylasuflarning fikrlari, XVIII asrda diskurs tushunchasining adabiyotshunoslik, estetika va gumanitar fanlar sohasiga o'tganligi, XIX asrdayoq bu termin ko'p ma'nolilik kasb eta boshlaganligi, XX asrning oxiriga kelib diskurs haqidagi uchta asosiy yondashuvlarning paydo bo'lganligi va fanlararo munosabati, polisemantik hodisaligi haqida fikr yuritilgan, olimlar qarashlariga izoh berilgan.

Kalit so'zlar: diskurs, diskursiv fikrlash, diskursiv so'zlashish, yondashuv, uyg'onish davri, matn

Аннотация: В статье рассматриваются интерпретация дискурса как философского термина, взгляды философов, переход понятия дискурса в область литературоведения, эстетики и гуманитарных наук в XVIII веке, многозначность этого термина в XIX веке, возникновение трёх основных подходов к дискурсу к концу XX века, его междисциплинарные связи и полисемантический феномен, а также комментарии к взглядам учёных.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивное мышление, дискурсивная речь, подход, эпоха возрождения, текст

Abstract: This article examines the interpretation of discourse as a philosophical term, the views of philosophers, the transition of the concept of discourse into the field of literary studies, aesthetics, and the humanities in the 18th century, the polysemy of this term in the 19th century, the emergence of three main approaches to discourse by the end of the 20th century, its interdisciplinary connections and polysemantic phenomenon, and comments on the views of scholars.

Keywords: discourse, discursive thinking, discursive speech, approach, renaissance, text

Tilshunoslikda diskurs tushunchasi XX asrning 40-50-yillarida sintaktik birlik sifatida qaralib, matn sintaksisi doirasida o'rganilgan [1:74]. Shu davrdan boshlab diskurs nazariyasiga oid ilmiy-nazariy qarashlar ilgari surila boshlandi. Diskurs muammosining nazariy talqini, ko'p qirrali xususiyatlari – fanlararo hamkorligi

allaqachon ilmiy tasdig'ini topgan [2:280]. Tilshunoslikda tez-tez murojaat qilinayotgan bu tushuncha dastlab faylasuflar tomonidan qo'llanilgani fanda ma'lum. Mavjud adabiyotlarda "diskursiv", "diskursiv fikrlash", "diskurs" genezisi va xususiyatlari haqida talaygina ma'lumotlar keltirilgan. Bu termin va tushunchalarga izoh berish maqsadida faylasuf va tilshunoslarning ba'zi fikrlariga to'xtalamiz. "Diskursiv" tushunchasi va "diskurs" termini birinchi marta Foma Akvinskiy teologik risolalarida uchraydi [3]. XIX asr oxiri XX asr boshlarida ilmiy manbalarda, chunonchi, falsafa ilmida "diskursiv" tushunchasining uchrashi, lingvistik tadqiqotlarda esa "diskursiv so'zlashish" tushunchasi tilshunos L.P.Yakubinskiy tomonidan qo'llanilganligi¹⁷, XX asrning birinchi yarmi "diskursiv fikrlash" birikmasini qo'llashni o'z ichiga olishi tadqiqotlarda asoslab berilgan [4:245]. Diskursiv fikrlash haqida dastlabki o'ziga xos qarashlar Platon, Aristotel, F.Akvinskiy, Dekart, Spinoza, Leybnits, I.Kant, Xobbs, Lokk, Hegel kabi olimlarning asarlarida qayd etilgan [3]. O'zbek tilshunos professori A.Nurmonov maqolalaridan birida yugoslaviyalik tilshunos R.F.Mikushning ushbu hodisaga bildirgan fikrlarini bayon etadi: "F.Mikush til belgisi bilan nutq (diskursiv) belgisi o'rtasida aniq chegara yo'qligini, har ikkisi nutqiy aktda paydo bo'lishini bayon qiladi, faqat til belgisi avtomatlashishi, diskursiv belgi esa qismlarga ajralishi bilan farq qiladi". Shu fikrlarni asos qilgan olim, diskursiv belgi qismlarga ajralar ekan, demak, u muayyan strukturaga ega bo'lgan butunlik sanaladi, degan xulosaga keladi [5:90]. Demak, "diskursiv", "diskursiv fikrlash" tushunchalari tilshunoslikda aniq bir g'oyadan boshqa aniq bir g'oyaga muloqot sharoitiga qarab mantiqiy o'tadigan fikrlash jarayoni, amalda chegara bilmaydigan cheksiz tasodifiy bilimlar yig'indisidir.

Falsafiy termin sifatida diskursning dastlabki shakli Platon [6:320] va Arastuda haqiqat (voqelik)ni bevosita (intuitiv) va bilvosita (dalil-isbot asosida qabul qilinadigan)ga ajratishganida aniqlangan[3]. I.T.Kasavin "diskurs" atamasi tarixining boshlanishini Uyg'onish davriga bog'laydi [7:18]. XVIII asrda diskurs tushunchasi adabiyotshunoslik, estetika va gumanitar fanlar sohasiga o'tdi. XIX asrdayoq bu termin ko'p ma'nolilik kasb eta boshladi [8:37]. Ikki asr davomida diskurs tushunchasi qayta-qayta yangilanib, o'zgarishlarni boshidan kechirdi. XX asrning oxiriga kelib diskurs haqida uchta asosiy yondashuv paydo bo'ldi: birinchi yondashuv lingvistik yondashuv bo'lib, unda talqinlarning xilma xilligidan diskurs an'anaviy nutq, matn va dialog tushunchalari bilan birlashtirildi. Ushbu yondashuv fanda diskurs atamasidan

¹⁷ Izoh: olim tilni muloqot sharoitiga qarab ko'rib chiqish tilshunoslikning asosi bo'lishi kerakligini aytib o'tadi va shunga ishonch hosil qiladi.

foydalanishning ingliz tilidagi semantikasi bilan ifodalanadi; ikkinchi yondashuv fransuz diskurs tahlili maktabining strukturalistik va poststrukturalistik talqiniga borib taqaladi, ya'ni diskurs ijtimoiy hodisa va birinchi navbatda ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy guruh yoki davrga xos bo'lgan muayyan turdagi bayonot sifatida tushuniladi (M.Fuko [9:75]. tadqiqotlari, F.Nitshe, M.Xaydegger nomlari bilan bog'liq), fransuz faylasufi va tarixchisi M.Fuko yozuv va til har qanday yozma yoki og'zaki shakldagi axborotni ifodalashi mumkin deb hisoblardi. Diskurs barcha bilimlarni tizimlashtirishda va ularni turli toifalarga ajratishda yordam berishini aniqladi [10:416].; uchinchi yondashuv nemis maktabi vakillari tomonidan belgilanadi. Ular I.Kantning idealizm an'alarini davom ettirib, ideal muloqot va kommunikativ harakat nazariyasi kontekstida diskursning axloqiy tamoyillarini rivojlantiradi. Bu yo'nalish zamonaviy nemis faylasuflari Y.Xabermas va K. Apel nomlari bilan bog'liq [11]. Ayniqsa fransuz maktabi vakillari uni keng ko'lamda o'rganadi, diskurs tahlilini boshqa sohalar bilan uyg'unlashtiradi, matn va lingvistik hodisalarni tahlil qilishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqadi [12:159].XVIII asrning oxirlarida rus tilshunosligida ham diskurs termini paydo bo'lishiga qaramay, o'z asarlarini qadimgi an'alar asosida yaratgan mualliflarning nutq nazariyasiga oid asarlarida bu so'z uchramasligini, aksincha, faqat "nutq" tushunchasi ilmiy foydalanishga kirganligini, Lomonosov davrida yaratilgan ritorikaga oid lotincha qo'llanmalarda diskurs termini o'rnida nutq qo'llanilganligini, ammo bu yozma yodgorliklar o'rganilmaganligini olimlarimiz qayd etishgan [13:244]. Shuningdek, L.B.Klyuyeva "К проблеме дискурсивного анализа художественного текста"[14:66] maqolasida F.de Sossyur aynan tilni lingvistikaning asosiy predmeti hisoblaganini, nutqni esa tilning amaliy amalga oshirilishi bilan bog'liq ikkinchi darajali soha sifatidagi ahamiyatini belgilaganini, olim "diskurs" terminini qo'llamaganini, Sossyur izdoshlari esa allaqachon "diskurs" terminidan foydalanayotganlarini aytib o'tadi va E.Byussans diskursni Sossyur dixotomiyasining uchinchi a'zosi sifatida ko'rib chiqib, unga til va nutq o'rtasidagi vositachilik vazifasini berganligini ta'kidlaydi. Rus tilshunosligida faqat 1980-yillarning boshlarida "matn" tushunchasining sinonimi sifatida aniqlangan [15:159].

Diskurs etimologiyasiga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, eng umumiy ma'noda diskurs (fransuzcha - discours) til faoliyati jarayonidir. Lotin tilidagi asl ma'nosida bu so'z "yugurish" fe'lini bildirgan va hosila ma'nosida "tildan foydalanish", "suhbat, so'zlashish" deb tushuniladi [16:1463]. "Falsafa qisqacha izohli lug'ati"da: "Lotincha "discursus" – muhokama so'zidan olingan bo'lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya'ni muhokamatalab bilimdan farqli o'laroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil – isbotli bilim", – deya ta'riflangan [17:126]. Tilshunoslikda

diskurs gap va nutqiy akt bilan bevosita aloqada ekanligi, bu muammo tahliliga doir dastlabki ilmiy izlanishlarda uning yondosh hodisalar bilan munosabati haqida turli mulohazalar bildirilgan. Shu tariqa 1980- yillarda diskurs allaqachon murakkab kommunikativ hodisa, murakkab iyerarxik bilimlar tizimi va ekstralingvistik omillar (dunyo haqidagi bilimlar, fikrlar, adresatning munosabati) ta'sirida shakllanuvchi matn sifatida ko'rib chiqildi. Diskursning ko'p qirrali xususiyatlari Yevropa va dunyo tilshunosligida o'rganilgan bo'lib, ilmiy ishlarning ko'p qismida tadqiqotchilar diqqat markazida turli xil nuqtayi nazardan lingvistik diskursni tahlil va talqin qilish muammosi qo'yilgan. Jumladan xorij lingvistlari tomonidan diskursning mohiyati, mazmuni va antroposentrikligi, uni to'g'ridan to'g'ri va nisbiy berilgandagi xususiyatlari yondosh tushunchalar bilan yoritilgan. Ilmiy tadqiqotlarda diskursning til faniga bevosita termin sifatida kiritilishi, qo'llanilishi va tushunilishi haqida turli ma'lumotlar uchraydi. Dastlab shulardan ba'zilariga diqqatimizni qaratamiz. Diskurs atamasi lingvistik foydalanishga belgiyalik tilshunos E.Byussans (1943) tomonidan Sossyurning "til-nutq-nutq faoliyati" o'rtasidagi munosabat haqidagi g'oyasiga asoslanib kiritilgan [18:6]. Shuningdek, ko'plab tadqiqotlarda keltirilishicha, matn lingvistikasining ilmiy nazariyasiga asosan, hozirgi diskurs tushunchasi ilk bor 1952-yilda amerikalik olim Z.Xarrisning "Language" jurnalida chop etilgan "Diskurs tahlili" maqolasida qo'llangan. "Diskurs" deganda olim "muayyan vaziyatda bir (yoki bir nechta) kishi tomonidan aytilgan (yoki yozilgan) jumlar ketma-ketligi, jumladan kattaroq matn"ⁿⁱ tushunadi. Shuningdek, diskursni kommunikativ kontekst va ijtimoiy omillarni hisobga olmasdan, strukturalistik paradigma doirasida sof formal nuqtayi nazardan baholaydi, hajmda cheklamaydi, shuning uchun unga ham dialogik, ham monologik baho beradi [19:246]. Y.Xabermas birinchilardan bo'lib diskurs tushunchasining nutq bilan bevosita bog'liq bo'lgan tomoniga e'tibor qaratib, "diskurs" atamasini kiritgan. E.Benvenist unga terminologik ma'no berdi [20:375]. Shundan so'nggina XX asrning 70-yillarida "diskurs" tushunchasi terminologik maqomga ega bo'la boshladi. Ilmiy tadqiqotlarda diskursga birinchilardan bo'lib o'zining "Sovet siyosiy diskursining tahlili" nomli kitobida ta'rif bergan tilshunos va madaniyatshunos olim P.Serio ekanligi, u diskurs terminining 8 ta ma'nosini sanab o'tganligi to'g'risida qaydlar mavjud [21:9]. Terminologik maqomga ega bo'lgandan boshlab asosiy ildizi falsafadan kelib chiqib, strukturaviy tilshunoslikdan o'sib chiqqan diskurs tushunchasi yanada ko'proq ilmiy talqinni oldi. A.G. Gorbunov o'z kitobida S.V.Kolomiyetsning diskurs haqidagi qarashlarini keltiradi: "U diskursni fanlararo lingvistika deb biladi. Uning fikricha, diskursning murakkabligi bir tomondan nutq va muloqot, lingvistik xatti-harakat orasidagi oraliq hodisaligi bo'lsa, boshqa tomondan

matn ekanligidan iborat". Olim fikrini davom ettirib, diskurs nafaqat tilshunoslikning balki sotsiolingvistika, pragmalolingvistika, lingvofilosofiya kabilarning ham o'rganish obyekti ekanligini hisobga olish kerakligini ta'kidlaydi [22:17]. Zamonaviy tilshunoslikda bu tushunchani bevosita talqin qilishda turli qarashlar mavjudligi tufayli uning semantik mazmunini aniqlashtirish zaruriyati bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlar va tadqiqot yo'nalishlari zimmasiga tushdi. Natijada, diskursning keng imkoniyati turli fanlarga tegishliligi aniqlandi [23:8]. Falsafada "tug'ilib" kognitiv tilshunoslikdan o'rin olgan diskurs navbat bilan boshqa fanlar "bag'ri"ga ham kirib bordi. Diskurs tushunchasi fanlararo maqomi bilan namoyon bo'lganligi bois, uning turli nazariyalarni aks ettiruvchi ko'plab ta'riflari mavjud. Nazariy qarashlarning o'zaro yaqinlashuvi yangi yo'nalishlar, fan sohalari shakllanishiga olib keladi. Dastlab suhbat, nutq, ba'zan hatto oddiy matnni ham anglatib keladigan diskursni olimlar vaqt o'tishi bilan tilshunoslik nuqtayi nazaridan kengroq va murakkab tushuncha sifatida ko'rib chiqish zarur degan xulosaga kelishdi. Tilshunoslik yo'nalishi asnosida diskurs til tadqiqotining yangi, aytish mumkinki, yanada murakkab tomonini namoyish etadi, bu lingvistik tadqiqotning kengaytirilgan yondashuvlari va usullarini izlashni talab qiladi. Bizningcha, diskursning beqarorligi va namoyon bo'lishining dinamik tabiati uni lingvistik baholashdagi fikrlar xilma-xilligi va murakkablashuviga olib keldi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ushbu maqolada diskursning fanlararo integratsiyaviy hodisa ekanligi, predmetning shunchaki og'zaki yoki yozma ko'rinishi emas, balki bu subyektning u haqida o'ylashi, fikrlashi, bilishi va xabar berishining ko'rsatkichi ekanligi, lingvistik diskurs subyektning dunyo haqidagi kumullyativ bilim tajribasi, matnning idrok etilish jarayoni, aks ettirilgan voqelikning bo'laklari sanalishi va har qanday matn diskurs bo'la olmasligi isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ладутько, М. В. Когнитивный аспект художественного дискурса: пособие / М. В. Ладутько, Е. К. Сычова. – Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2005. – 74 с.
2. Русакова О.Ф. Основные теоретико-методологические подходы к интерпретации дискурса. // ФИЛОСОФИЯ. – С.5-34. <https://ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2007/2.pdf>; (23.03.2023). Макаров М. Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. –280 с.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki> (23.03.2023)

4. Горбунова М. В. К истории возникновения термина «дискурс» в лингвистической науке // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. 2012. № 27. – С. 245; <https://ponjatija.ru/node/6523>
5. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-жилд. – Тошкент, 2012. – Б.90.
6. : Адо П.. Что такое античная философия? / Перевод с французского В.П. Гайдамака. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1999. – 320 с.
7. Касавин И. Т. Дискурс и хаос. Проблема титулярного советника Голядкина // Психология. 2006, № 1. – С. 3-18.
8. Хурматуллин А.К. Понятие дискурса в современной лингвистике. // Ученые записки казанского государственного университета. Гуманитарные науки. 2009, Том 151. 31-37 с.
9. Блюхер Ф.Н., Гурко С.Л., Гусева А.А., Гутнер Г.Б. Дискурс-анализ и дискурсивные практики. – М.: ИФ РАН, 2016. – С. 74-75.
10. Фуко, М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук [Текст] / М. Фуко. – СПб.: Изд-во А-сэд, 1994. –408 с.; Фуко, М. Археология знания [Текст] / М. Фуко. – СПб.: Гуманитарная академия, 2004. – 416 с.
11. <https://pandia.ru/text> Мио Белугина. Основы теории практического дискурса: И. Кант и Ю. Хабермас.
12. Бажалкина Н.С. К проблеме различных подходов к пониманию дискурса в современном языкознании. // Вестник Кемеровского государственного университета. 2016, № 1 (65) – С. 156-159.
13. Горбунова М. В. – К истории возникновения термина «дискурс» в лингвистической науке // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. 2012. № 27. – С. 244.
14. Ключева Л.Б. К проблеме дискурсивного анализа художественного текста. // Вестник ВГИК.Том 11. 2019. №4(42). – С.55-66.
15. Бажалкина Н.С. К проблеме различных подходов к пониманию дискурса в современном языкознании. // Вестник Кемеровского государственного университета. 2016. № 1 (65). – С. 156- 159.
16. Калажокова Р.З. Дискурс: разновидности, специфика, мнения. // Молодой ученый. 2015, №10 (90). – С. 1403. – URL: <https://moluch>
17. Абдуллаева М., Абдурашидов М., Абилов У. Фалсафа қисқача изоҳли луғат. –Тошкент, Шарқ.2004. –Б.126.
18. Красина Е.А. К интерпретации понятия дискурс. // Вестник РУДН, серия Лингвистика 2004, №6. – С.5-6.

19. Горбунова М. В. К истории возникновения термина «дискурс» в лингвистической науке // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. 2012. № 27. – С. 246.
20. Красных В. В. “Свой” среди “чужих”:: миф или реальность? – М.: ИТДГК “Тнозис”, 2003. – 375 с.
21. Горбунов. А. Г. Дискурс как новая лингвофилософская парадигма: учебное пособие / сост. А.Г. Горбунов. – Ижевск: Удмуртский университет, 2013. – С. 9.
22. Горбунов. А. Г. Дискурс как новая лингвофилософская парадигма: учебное пособие / сост. А.Г. Горбунов. – Ижевск: Удмуртский университет, 2013. – С. 17.
23. Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М.: Лабиринт, 2004; Баймуратова У. С. Элементы религиозного дискурса в художественной картине мира: лексический аспект (на материале произведений И. Шмелёва; Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. / Сост. В. В. Петрова; Под ред. В. И. Герасимова; Вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. — М.: Прогресс, 1989. – С. 8.

ҚОРҚЫТ АТА МҰРАЛАРЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ

Асқарова Гауһар Сарыбайқызы,

Абай атындағы ҚазҰПУ, ф.ғ.к., қауымдаст. проф.

Андатпа. Қорқыт ата мұраларын жасанды интеллект (ЖИ) мүмкіндіктері арқылы оқыту – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің бай қазынасын сандық технологиямен ұштастыра оқытудың жаңа жолдары қарастырылады. Әсіресе, 8-сынып оқушыларына Қорқыт ата шығармаларын ЖИ платформалары көмегімен меңгертудің әдістемесі ұсынылады. Мәтінді талдау, визуализация жасау, интерактивті тапсырмалар секілді ЖИ құралдарын тиімді пайдалану тәсілдері сипатталады. Мұндай оқыту оқушылардың мәтінді терең түсінуіне, сыни тұрғыдан ойлауына, креативтілік пен ІТ сауаттылықтарын дамытуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: Қорқыт ата мұралары, жасанды интеллект, сандық технологиялар, білім беру, оқыту әдістемесі, тапсырмалар, әдіс-тәсілдер.

Аннотация: обучение наследию Коркыта ата с использованием возможностей искусственного интеллекта (ИИ) является одним из актуальных направлений современной системы образования. В статье рассматриваются новые подходы к преподаванию богатого литературного наследия казахского народа с применением цифровых технологий. Особое внимание уделяется методике преподавания произведений Коркыта ата учащимся 8 класса с использованием ИИ-платформ. Описаны эффективные способы применения инструментов ИИ, таких как анализ текста, визуализация и интерактивные задания. Такое обучение способствует глубокому пониманию текста учащимися, развитию критического мышления, креативности и ИТ-грамотности.

Ключевые слова: наследие Коркыта ата, искусственный интеллект, цифровые технологии, образование, методика преподавания, задания, методы и приемы.

Abstract: teaching the legacy of Korkyt Ata using artificial intelligence (AI) tools is one of the key directions in today's education system. This article explores new approaches to integrating Kazakhstan's rich literary heritage with digital technologies in the classroom. In particular, it presents a methodology for teaching Korkyt Ata's works to 8th grade students through AI platforms. The article describes effective ways to use AI tools such as text analysis, visualization, and interactive tasks. Such an

approach enhances students' deep understanding of the text, critical thinking, creativity, and digital literacy.

Keywords: Korkyt Ata's legacy, artificial intelligence, digital technologies, education, teaching methodology, tasks, methods and techniques.

Қорқыт ата мұраларын оқытуда жасанды интеллект (ЖИ) пайдалану – заманауи білім беру жүйесін жетілдіруге және ұлттық мұраны болашақ ұрпаққа түсінікті әрі қолжетімді түрде ұсынуға бағытталған тың қадам. ЖИ технологиялары арқылы тарихи мұраларды терең талдауға, оны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай мазмұндап жеткізуге, сонымен қатар оқыту әдістерін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік туады.

Бұл мақалада Қорқыт ата мұраларын ЖИ көмегімен зерттеу, интерактивті сабақтар ұйымдастыру және оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыту тәсілдері қарастырылады.

Қорқыт ата шығармаларының басты ерекшелігі – олардың ғасырлар бойы ауызша тарап, кейін жазбаша нұсқада сақталуы. Осы себепті бұл мұраны оқыту барысында көне түркі тілі ерекшеліктерін ескеру, түрлі нұсқаларды салыстыру және мағыналық құрылымын саралау маңызды болып табылады. Мұндай талдауда ЖИ-дің тілдік өңдеу, семантикалық сараптау, автоматтандырылған аударма және тарихи-салыстырмалы зерттеу мүмкіндіктерін тиімді қолдануға болады.

ЖИ көмегімен мәтінді талдау (лексикалық және морфологиялық аспектілер).

Қорқыт ата мұрасын талдау барысында алдымен мәтіннің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу қажет. Бұл мақсатта жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын пайдаланып, көне түркі тіліндегі мәтіндерді морфологиялық және лексикалық тұрғыдан сараладық. ЖИ бағдарламаларының ішінде «Stanza» (Stanford NLP) және «SpaCy» сияқты табиғи тілді өңдеу (NLP) құралдарын қолдану арқылы Қорқыт ата шығармаларындағы сөздердің морфологиялық құрылымын талдауға болады. Мысалы, төмендегі сөздерді қарастырайық:

- «Атсыз» → «ат» (зат есім) + «-сыз» (жоқтық мағынасы беретін жұрнақ)

- «Ер» → «ер» (зат есім, адам, батыр мағынасында). Бұл әдіс оқушыларға Қорқыт ата мәтіндеріндегі сөздердің мағыналық құрамын және олардың құрылу жолдарын түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, морфологиялық талдау арқылы көне түркі сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуын салыстырып, олардың тілдік эволюциясын тереңірек түсінуге септігін тигізеді.

Қорқыт ата шығармаларындағы лексикалық ерекшеліктер.

Қорқыт ата жырларын зерттеу кезінде олардың лексикалық құрамына назар аудару маңызды. Себебі жырларда қазіргі тілде сирек қолданылатын немесе мүлде ұмыт болған көне түркі сөздері кездеседі. Кейбір лексемалар уақыт өте мағынасын өзгерткен.

Жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану арқылы мұндай сөздерді автоматты түрде анықтап, қазіргі қазақ тіліндегі баламаларын табуға болады. Мысалы, «*толғау*» сөзі көне мәтінде терең ойлану, пікір білдіру мағынасында қолданылса, қазіргі тілде поэзиялық жанр немесе философиялық ой ретінде танылады. ЖИ құралдары арқылы бұл сөздердің тарихи мағынасы мен қазіргі қолданысы арасындағы өзгерістерді визуалды және салыстырмалы түрде көрсету мүмкіндігі туады.

«*Жарлық*» сөзінің мағыналық эволюциясы. Қорқыт ата жырларында «жарлық» сөзі «*бұйрық*», «*заң*», «*үкім*» мағынасында қолданылады. Орта ғасырда бұл ұғым билеушілердің немесе ақсақалдардың шешімдерін білдірген. Қазіргі қазақ тілінде «жарлық» - мемлекеттік ресми құжат атауы. Жасанды интеллект арқылы бұл сөздің тарихи және қазіргі қолданысын салыстырып, семантикалық ауысуын айқындауға мүмкіндік туды.

«*Жұмыр*» сөзінің көп мағыналылығы. Қорқыт ата жырларында «*жұмыр*» сөзі «*домалақ*», «*тұтас*», «*толық*» мағыналарында қолданылады. Ол физикалық пішінді де, абстрактілі толықтықты да білдіруі мүмкін. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз негізінен заттың дөңгелек пішінін сипаттайды, алайда поэтикалық контексте «*кемел*», «*жетілген*» мағынасында да ұшырасады. Жасанды интеллект құралдары арқылы бұл лексеманың түрлі контекстердегі мағыналық реңктерін анықтауға мүмкіндік туады.

Жасанды интеллект (ЖИ) арқылы сөздердің жиілігін анықтау маңызды зерттеу әдісі болды. Қорқыт ата шығармаларындағы сөздердің жиілігі сандық көрсеткіштер арқылы талданып, олардың тақырыптық мәні айқындалды. Мысалы, «*өлім*» сөзі шығармаларда жиі кездеседі, бұл олардың негізгі тақырыбы – *ажалдан қашу* және *мәңгілік өмірді іздеу* екендігін дәлелдейді. Сондай-ақ, «*жер*», «*көк*», «*ата*», «*ел*» сияқты сөздердің жиілігі Қорқыт философиясының табиғат, ата-баба дәстүрі және халық бірлігімен тығыз байланысын көрсетеді.

Жасанды интеллект көне түркі сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі мағыналарын салыстыру үшін бірнеше әдісті қолданды. Біріншіден, мәтіндерді автоматты түрде бөліп, сөздердің түбірін анықтау арқылы олардың түпкі

мағынасы ашылды. Екіншіден, әр сөздің контекстін ескере отырып, сөйлем ішіндегі мағынасы сарапталды. Үшіншіден, сөздердің тарихи өзгерістерін анықтау үшін олар қазіргі әдеби мәтіндермен салыстырылды.

Мақалада Қорқыт ата шығармаларындағы негізгі сөздердің мағыналық дамуы зерттелді. Кейбір сөздер уақыт өте өзгеріске ұшыраса, басқалары өз мағынасын сақтап қалды. Жасанды интеллект құралдары арқылы бұл сөздердің тарихи мәнін анықтау оқушыларға көне түркі тілін түсінуге және Қорқыт ата тілінің ерекшеліктерін меңгеруге көмектеседі. Зерттеу ұлттық әдеби мұраны қазіргі заманғы оқыту әдістеріне бейімдеп, ғылыми тұрғыдан қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, *«Өлген адам тірілмес, кеткен қайтып келмес»* деген нақыл сөздерді ЖИ көмегімен *«өмірдің өткіншілігі»*, *«қайтарылмас уақыт»* және *«ажалдың заңдылығы»* сияқты ұғымдармен байланыстырылды.

Қорқыт ата шығармаларының стильдік ерекшеліктерін зерттеу барысында мәтіндердегі қайталаулар, аллитерациялар мен ассонанстар, сондай-ақ көркемдік құралдар (метафора, теңеу, гипербола) талданды. Мысалы, *«Бақытсыздарға басыңды име, бақ қонғанға сөз айтпа»* деген жолдардың ритмі мен құрылымы паремиялық стильге тән екенін жасанды интеллект автоматты түрде анықтады. (Қорқыт ата шығармаларындағы паремиялық стиль – өмірлік сабақ беретін, даналықты жинақтайтын ерекше тілдік құралдар жиынтығы).

Мәтіндерді автоматты түрде аудару және түсіндіру. Қорқыт ата шығармаларын қазіргі оқырманға бейімдеу мақсатында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын автоматты аударма мен түсіндірме беру құралы ретінде қолдануға болады. Бұл мақсатта нейрондық аударма жүйелері, оның ішінде «Google Translate» және «DeepL» платформалары пайдаланылды.

Автоматты аударма мысалы ретінде төмендегі көне түркі мәтінін алуға болады:

«Келіңдер, баланы әкесіне шағыстырайық, бәлкім баласын өлтірер, сонда біздің абырой-ізетіміз әкесінің алдында артар», – делінген мәтінге жасанды интеллекттің ұсынған интерпретациясы:

«Әке мен баланың арасына іріткі салу арқылы олардың арақатынасын бұзу әрекеті сипатталған». Мұндай аудармалар мен түсіндірмелер мұғалімдердің ғылыми-педагогикалық сараптамасынан өтіп, оқушыларға бейімделген оқу материалы ретінде ұсынылады. Бұл тәсіл тарихи-әдеби мәтіндерді заманауи оқыту әдістерімен ұштастыруға, сондай-ақ көне мәтіндердің мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Мәтіннің мағынасын түсіндіру үшін жасанды интеллекттің әр сөйлемге жеке түсіндірме беру мүмкіндігі қарастырылды. Мысалы, жоғарыда келтірілген сөйлемге келесідей түсініктеме беруге болады. Бұл ой адам өмірінің өткіншілігін еске салып, кез келген іс-әрекеттің жауапкершілігі бар екенін білдіреді. Осы тәсіл көне мәтіннің мазмұнын қазіргі оқырманға жақындатып, оның түсінігін жеңілдетеді.

Жасанды интеллекттің көмегімен интерактивті сабақтар ұйымдастыру – заманауи білім беру жүйесінің тиімді әдістерінің бірі. Қорқыт ата шығармаларын оқытуда бұл технология оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жекелендіруге және шығарманы терең түсінуге ықпал етеді.

Дәстүрлі әдістер мен инновациялық технологиялардың үйлесуі виртуалды мұғалімдер, бейімделген тапсырмалар және ойын элементтері арқылы жаңа білім беру форматын қалыптастыруда. Әсіресе, тарихи-әдеби шығармаларды оқытуда мұндай тәсілдер оқушыларға мазмұнды терең түсініп, оны қазіргі заман контекстінде ұғынуға мүмкіндік береді.

Интерактивті тапсырмалар мен бейімделген тесттер. Жасанды интеллект көмегімен Қорқыт ата шығармаларына арналған интерактивті тапсырмалар мен тесттер құрастыруға болады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың тек мазмұнды түсінуімен шектелмей, шығарманың идеясы, философиялық астары мен көркемдік ерекшеліктерін терең меңгеруіне ықпал етеді. Мысалы, шығарма оқылып болғаннан кейін ұсынылатын бейімделген тест ЖИ арқылы оқушының білім деңгейіне қарай өзгереді. Дұрыс жауаптар көбейсе - сұрақтар күрделене түседі, ал қате жауаптар болған жағдайда ЖИ қосымша түсіндірме беріп, талдау жүргізеді. Бұл тәсіл оқыту процесін жетілдіріп, жаңа білімді бекітуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект көмегімен Қорқыт ата шығармаларына арналған интерактивті тапсырмалар мен бейімделген тесттер құрастыру оқушылардың шығарманы терең түсінуіне ықпал етеді. Мұндай тапсырмалар тек мазмұнды меңгеруге емес, шығармадағы идея, философиялық астар мен көркемдік ерекшеліктерді саралауға бағытталады.

Бейімделген тесттер оқушының жауап деңгейіне қарай өзгеріп отырады: дұрыс жауаптар артса – сұрақтар күрделене түседі, қате жауаптар болса – ЖИ қосымша түсіндірме беріп, талдау жасайды. Бұл тәсіл оқытуды жекелендіріп, білімді тиімді бекітуге жағдай жасайды.

Жасанды интеллект оқушылардың мәтінді терең түсінуіне бағытталған шығармашылық тапсырмалар ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы:

- Қорқыт ата шығармаларындағы кейіпкерлердің мінез-құлқын талдау;
- Қорқыттың өмірлік философиясын қазіргі заман құндылықтарымен салыстыру;
- Егер Қорқыт ата бүгін өмір сүрсе, оның ой-тұжырымдары қандай болар еді?

Мұндай тапсырмалар оқушылардың сыни және шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға, көркем мәтінді жеке өмірлік тәжірибесімен байланыстыра отырып түсінуге ықпал етеді.

Геймификация және интерактивті оқыту элементтері.

Жасанды интеллект көмегімен оқыту үдерісіне геймификация элементтерін енгізу арқылы оны ойын түрінде ұйымдастыруға болады. Бұл әдіс, әсіресе, төменгі сынып оқушылары үшін қызықты әрі тиімді.

Қорқыт ата шығармаларын меңгертуде, мысалы, «Қорқыттың саяхаты» атты ойын сценарийі жасалып, оқушылар Қорқыттың өміріндегі маңызды оқиғаларды кейіпкер ретінде бастан өткереді. Бұл тәсіл оқушылардың белсенділігін арттырып, оқу материалын жақсы меңгеруіне ықпал етеді.

Жасанды интеллект көмегімен оқушы Қорқыттың өмірі мен ойлары жайлы сұхбаттасып, оның шешімдерін талдай алады. Сонымен қатар, ЖИ оқушыларға шығарманың маңызды эпизодтарын сурет немесе комикс түрінде бейнелеуге арналған идеялар ұсынады. Геймификация элементтері арқылы оқыту оқушылардың материалды терең әрі жеңіл меңгеруіне мүмкіндік беріп, шығарманы түрлі жағдайларда қолдана білу дағдыларын дамытады.

Цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтарды қолдану. Қорқыт ата шығармаларын оқытуда тиімді заманауи әдістердің бірі – цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтарды пайдалану. Бұл тәсіл оқушылардың эмоционалдық қатысуын арттырып, көркем мәтін мазмұнын визуалды әрі креативті жолмен меңгеруге жағдай жасайды. Сонымен қатар, цифрлық формат оқыту процесін тартымды әрі интерактивті етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық сторителлинг – белгілі бір оқиғаны мультимедиа құралдары (бейне, дыбыс, анимация, музыка) арқылы баяндау әдісі. Бұл тәсіл «Қорқыт ата» шығармаларын оқытуда тиімді, себебі ол оқушылардың эмоционалдық қатысуын арттырып, тарихи әрі философиялық мазмұнды визуалды түрде меңгеруге мүмкіндік береді.

Мысалы: Мұғалім немесе жасанды интеллект көмегімен Қорқыттың өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша бейнеролик әзірленеді; Оқушылар шығарманың желісі бойынша мини-фильм, анимация немесе слайд-шоу

форматында интерпретация жасайды; Дыбыстық эффектiлер мен музыка (қобыз үнi, Қорқыттың сөзi) арқылы бейнежоба әсерлi әрi мазмұнды болады.

Сабақ барысында қолдануға болатын құралдар мен платформалар:

• Canva for Education – бейне-сабақтарға арналған визуалды презентациялар мен видео сторителлинг жасау.

• Adobe Express / Spark Video – қысқа цифрлық хикаялар жасауға ыңғайлы құрал.

• Powtoon / Animoto – анимациялық бейне жасау үшін.

• Edpuzzle – дайын бейне-сабақтарға сұрақтар қосудың интерактивті тәсілі.

• Padlet / Flipgrid – оқушылар өз әңгімелерін бейне немесе мәтін арқылы бөлісе алатын орта.

Цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтардың артықшылықтары:

• Күрделі мазмұнды жеңіл әрі әсерлі түрде қабылдауға мүмкіндік береді;

• Визуалды материал арқылы шығарманың мазмұнын есте сақтау қабілетін арттырады;

• Шығармашылық ойлау мен сыни пайымдауды дамытады;

• Қорқыт ата мұрасын заманауи технологиялар арқылы жаңаша интерпретациялауға жағдай жасайды.

Бұл әдістер оқушыларды білім алудың белсенді субъектісіне айналдырады. Олар тек тыңдаушы емес, шығармашылық ізденіс арқылы өз көзқарасын білдіретін, ұлттық мұраны жаңаша түсінетін тұлға ретінде қалыптасады.

Жасанды интеллект көмегімен интерактивті сабақтар ұйымдастыру

№	Интерактивті әдіс	Мақсаты	Қолдану тәсілі	Оқушылар үшін пайдасы
1	Виртуалды мұғалімдер	Қорқыт ата шығармаларын түсіндіру, оқыту үдерісін жекелендіру	ЖИ оқушылар сұрақтарына жауап береді, мәтінді түсіндіреді, деңгейге бейімделеді	Жеке оқу траекториясы, терең түсінік, дербес ойлау қабілетін дамыту

2	Интерактивті тесттер	Білімді бағалау, түсіну деңгейін анықтау, білімді бекіту	ЖИ тест сұрақтарын оқушы деңгейіне бейімдеп құрастырады, түсіндірме береді	Өзін-өзі бағалау, әлсіз тұстарды анықтау, білімді жүйелеу
3	Геймификация (ойын әдістері)	Шығарманы ойын арқылы меңгерту, мотивацияны арттыру	ЖИ ойын сценарийін жасап, тапсырмалар береді	Қызығушылықты арттыру, белсенділік, шығармашылық ойлауды дамыту
4	VR және AR технологияларын пайдалану	Қорқыт дәуірін визуалды түрде елестету, тарихи контексте қабылдау	ЖИ көмегімен виртуалды орта жасалып, тарихи орындар цифрлық форматта ұсынылады	Тарихты сезіну, шығарманың атмосферасына ену, көрнекілік арқылы мазмұнды меңгеру
5	Диалогтық оқыту, пікірталас	Қорқыт идеяларын қазіргі өмірмен байланыстыра талдау	ЖИ сұрақтар қояды, жауаптарды өңдеп, түрлі көзқарастарды салыстырады	Сыни және аналитикалық ойлау, өз пікірін дәлелдей білу, идеяларды заманауи түсіну

Жасанды интеллект оқыту үдерісін автоматтандырумен шектелмейді. Ол оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, жеке ойлау дағдыларын жетілдіруге және танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Қорқыт ата шығармаларын оқыту барысында жасанды интеллектті қолдану тек мәтіндік ақпаратты өңдеу аясында ғана емес, сонымен қатар оқушылардың өзіндік интерпретациялар жасауына, жаңа мазмұн ұсынуына және әдебиетке деген

қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушыларды белсенді оқу процесіне тарту мен шығармашылық әлеуетін ашудың тиімді құралы болып табылады.

Қорыта келгенде, Қорқыт ата шығармаларын жасанды интеллект арқылы оқыту - ұлттық мұраны жаңаша түсіндірудің заманауи әрі тиімді тәсілі. Бұл әдіс көне мәтіндерді қолжетімді етуге, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға және тарихи-мәдени танымын тереңдетуге ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қорқыт ата кітабы /Түрік тілінен ауд.Б. Ысқақов. - Алматы: Жазушы, 1994. -160 б.
2. Қожаев А. Геймификация және оның білім берудегі тиімділігі // Заманауи білім беру. 2022. № 5. – 140 б.
3. Байжанова С. Виртуалды шындық технологиялары және олардың білім берудегі рөлі // Инновациялық технологиялар. 2023. № 2. – 178 б.
4. Мұсаев М. Жасанды интеллект арқылы әдеби мұраны зерттеу: әдістемелік тәсілдер // Филология және мәдениет. – 2021. – № 9. – 180 б.
5. Тұрсынов А. Көне түркі мәтіндеріндегі лексикалық талдау // Тілтану. 2020. № 3. – 250 б.

O'ZBEK TILI HARBIY VATANPARVARLIK NUTQI LEKSIKASI MUAMMOLARI

Murodova Firuza Jalolovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tili doirasida harbiy vatanparvarlik nutqining leksik tarkibi, uning shakllanishi, tarkibiy qatlamlari va lingvistik xususiyatlari tahlil etiladi. Mustaqillikdan so'ng harbiy sohaning milliy asosda rivojlanishi bilan bog'liq holda, harbiy nutqda davlat tilining mavqei ortib borgani, ayniqsa, harbiy vatanparvarlik mazmunini ifodalovchi leksik birliklarning roliga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda harbiy-estetik mezonlarga mos keluvchi leksik birliklar, ayol konseptining nutqiy talqini, semantik guruhlanish, o'zlashma terminlarning qo'llanishi hamda frazeologik vositalarning ma'naviy-ruhiy ta'sir kuchi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, harbiy vatanparvarlik nutqidagi sinonimiya, antonimiya kabi semantik munosabatlar asosida leksik muammolar aniqlanadi va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatiladi. Ushbu maqola o'zbek harbiy lingvistikasi taraqqiyotiga hissa qo'shish bilan birga, zamonaviy til siyosati va madaniy-kommunikativ muhitdagi ehtiyojlarga ham javob beradi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, harbiy nutq, vatanparvarlik, leksika, harbiy-estetik mezon, semantik munosabatlar, frazeologizmlar, terminologiya, o'zlashma birliklar, gender neytrallik, ruhiy-psixologik ta'sir, davlat tili.

Abstract: This article analyzes the lexical composition, formation, structural layers, and linguistic features of military-patriotic discourse within the Uzbek language. Following independence and the national development of the military sector, the status of the state language in military discourse has increased, with particular emphasis on the role of lexical units expressing military-patriotic content. The study examines lexical units corresponding to military-aesthetic criteria, the linguistic interpretation of the concept of "woman," semantic grouping, the use of borrowed terms, and the spiritual and emotional impact of phraseological means. Furthermore, lexical problems are identified based on semantic relations such as synonymy and antonymy within the military-patriotic discourse, and ways to address them are proposed. This article contributes to the advancement of Uzbek military linguistics and responds to the needs of modern language policy and cultural-communicative environment.

Keywords: Uzbek language, military discourse, patriotism, lexicon, military-aesthetic criteria, semantic relations, phraseological units, terminology, borrowed units, gender neutrality, psycho-emotional impact, state language.

Аннотация: В статье анализируются лексический состав, формирование, структурные слои и лингвистические особенности воинственно-патриотического дискурса в узбекском языке. После обретения независимости и национального развития военной сферы возрос статус государственного языка в военном дискурсе, с особым вниманием к роли лексических единиц, выражающих воинственно-патриотическое содержание. Исследование охватывает лексические единицы, соответствующие военной эстетике, лингвистическую интерпретацию концепта «женщина», семантическую группировку, использование заимствованных терминов и духовно-эмоциональное воздействие фразеологических средств. Также выявлены лексические проблемы на основе семантических отношений (синонимия, антонимия) и предложены пути их решения. Статья вносит вклад в развитие узбекской военной лингвистики и отвечает требованиям современной языковой политики и культурно-коммуникативной среды.

Ключевые слова: узбекский язык, военный дискурс, патриотизм, лексика, военная эстетика, семантические отношения, фразеологизмы, терминология, заимствованные единицы, гендерная нейтральность, психоэмоциональное воздействие, государственный язык.

Hozirgi davrda jahon tilshunosligida harbiy soha tili, uning leksik boyligi, terminologik tizimi va leksikografik ishlanmalari masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda, shu bilan birga ilm-fanning fanlararo integratsiyasi asosida shakllanib borayotgan yangi yondashuvlar til hodisalarini kompleks tarzda o'rganish imkonini bermoqda. Xususan, harbiy vatanparvarlik ruhida nutqni lingvistik jihatdan chuqur tadqiq etish, uni zamonaviy kommunikativ talablar asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-ijtimoiy vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari — kompyuter lingvistikasi, sotsiolingvistika, psixolingvistika, yurilingvistika kabi oraliq va tarmoqlanishga moyil sohalarning jadal rivojlanishi fonida harbiy soha tilining lingvistik xususiyatlarini o'rganish zaruriyati yanada oshmoqda.

Mazkur zarurat, eng avvalo, harbiy tilning ijtimoiy va funksional tabiatini, uning kommunikativ vazifalarini, leksik-semantik va terminologik tizimini ilmiy-nazariy asosda tizimli o'rganishni taqozo etadi. Shuningdek, bu sohadagi leksik birliklarning

semantik xususiyatlarini, ularning kontekstda qo'llanilish mexanizmlarini, madaniy va mafkuraviy yuklamasini aniqlash orqali harbiy sohaga oid nutqiy faoliyatni yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.

Shu bois, harbiy soha tilini mustaqil tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganish, uni umumiy va xususiy tilshunoslik nazariyalari asosida tahlil qilish, amaliy harbiy lingvistikaning shakllanishi va rivojlanishiga zamin yaratadi.

Istiqlol yillarida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy, madaniy hamda ma'naviy yangilanishlar natijasida barcha sohalarida milliylik, davr ruhi va zamonaviylik tamoyillariga asoslangan yondashuvlar shakllandi. Bu esa, o'z navbatida, tilshunoslikda ham soha tillarini — iqtisod, huquq, tibbiyot, axborot texnologiyalari va, ayniqsa, harbiy soha tilini chuqur va har tomonlama o'rganish zaruratini yuzaga keltirdi. Jumladan, harbiy soha nutqini leksik-semantik, uslubiy, pragmatik va funksional jihatdan tizimli tadqiq etish, uni jamiyat taraqqiyoti, milliy xavfsizlik va vatanparvarlik g'oyalari bilan uyg'un holda rivojlantirish bugungi tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar jarayonida o'zbek tilining jamiyatni birlashtiruvchi va taraqqiyotga yo'naltiruvchi kuch sifatidagi o'rni tobora ortib bormoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek: *"...ko'p millatli xalqimizni yuksak ma'rifatli jamiyat barpo etishdek ezgu maqsad yo'lida jipslashtirish, yurtdoshlarimiz qalbiga yagona Vatan, umumiy farovon kelajak tuyg'usini singdirishda o'zbek tili birlashtiruvchi ahamiyatga egadir. Shu bois, Yangi O'zbekistonni har tomonlama taraqqiy ettirish, Uchinchi yuksalish davri poydevorini yaratishga qaratilgan tarixiy islohotlar jarayonida o'zbek tilini rivojlantirish bo'yicha belgilab olgan vazifalarimizni izchil davom ettirishimiz lozim"*.

Mazkur yondashuv zamirida tilning nafaqat kommunikativ vosita, balki ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatidagi funksiyasi yotadi. Shu bois, bugungi o'zbek tilshunosligida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar aynan davlat siyosatida belgilab berilgan ushbu ustuvor vazifalar bilan uzviy bog'liq holda olib borilmoqda. Jumladan, harbiy soha tilining leksikasi va terminologiyasiga oid bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, harbiy vatanparvarlik nutqining lingvistik xususiyatlari hanuz yetarlicha ilmiy e'tibor markaziga chiqmagan.

Bu jihat, ayniqsa, 2023-yil 14-yanvar kuni bo'lib o'tgan Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan yig'ilishida ilgari surilgan: *"Biz harbiy merosimizni ichiga kirib o'rganish nuqtayi nazaridan tizimli ishlar qilishimiz kerak"*, – degan g'oya bilan

hamohangdir. Ushbu chaqiriq harbiy madaniyat, meros va tilning tub mohiyatini chuqur o'rganish zaruratini yana bir bor ta'kidlaydi.

Shu nuqtayi nazardan, o'zbek tilining harbiy vatanparvarlik ruhidagi nutqiy namunalari, ularning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlarini o'rganish, amaliy va nazariy asoslarini ishlab chiqish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-ma'naviy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi va uni zamonaviy o'zbek tilshunosligining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qarashga asos bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgani mamlakatda harbiy sohaning yangi asoslarda shakllanishiga, milliy xavfsizlik tizimining tubdan isloh qilinishiga zamin yaratdi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining tashkil etilishi, harbiy sohaga oid qator oliy, oliy harbiy va ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari, shuningdek, "Temurbeklar maktabi" harbiy akademik litseylarining barpo etilishi bu boradagi muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Mazkur ta'lim dargohlarida o'quv-tarbiyaviy jarayonlarning davlat tili — o'zbek tilida olib borilishi, bu bilan birga, harbiy sohaga oid hujjat yuritish, xizmat doirasidagi rasmiy muloqot va o'quv materiallarining ham o'zbek tilida yuritilayotganligi Davlat tilining nufuzi va amal doirasining kengayishiga xizmat qilmoqda.

Ayni vaqtda, harbiy sohalarda davlat tilining qo'llanishi, yosh avlodni, xususan, harbiy xizmatchilarni milliy qadriyatlar, tarixiy meros va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu omillar jamiyatda harbiy sohaga oid nutqiy faoliyatning ijtimoiy-siyosiy vazifasini kuchaytirish, harbiy vatanparvarlik nutqining shakllanishi va rivojlanishida o'ziga xos asos bo'lib xizmat qilmoqda. Harbiy vatanparvarlik nutqi tarkibida zamonaviy ijtimoiy-lingvistik jarayonlar, xususan, gender tenglik tamoyillarining ham aks etayotganligi kuzatiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu nutq doirasida ayollar nutqi ham harbiy-estetik mezonlarga mos shakllanadi, ya'ni harbiy ayollar va erkaklar nutqida muhim gender tafovutlar mavjud emasligi aniqlangan. Aksincha, "ayol" konsepti harbiy vatanparvarlik nutqida an'anaviy genderlik emas, balki jasorat, fidoyilik, mas'uliyat va sadoqat kabi umumharbiy qadriyatlar orqali talqin qilinadi. Jangovarlik bilan bog'liq holatlarda ayollar nutqida ayollardagi nazokat va munislik o'rnini erkaklarga xos mardonavorlik egallashi kuzatiladi. Masalan, Mirkarim Osimning "To'maris" afsonasidagi To'marisning o'ziga ishonch va qat'iyatlilik aks etgan: "Dilimizga g'ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o'ch olovini sol! Qilichimizni o'tkir qil" kabi nutqida erkaklarga xos jasorat, jangovarlik ifodalansa, "...odamlarga o't bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o'tloqlarga suv bergan ham sen!.. qo'y va kiyiklarni ko'paytirish, don-dunga baraka bergan ham sen!" kabi so'zlarida esa

ayollarga, onalarga xos sifatlar, ya'ni farzandini, oilasini, ro'zg'or g'amini o'ylaydigan mushtipar ona siymosi gavdalanadi. Yoki Ergash Jumanbulbul o'g'li tomonidan kuylangan "Oysuluv" dostonida Oysuluv Eron elchilariga qarata: "Sizlarga javob: borib, Doro bilan Qaysarga aytinglar, qo'lidan kelganini qilsin... Men Turon mamlakatimni, eli-xalqimni unga bermayman, bo'ysunmayman!" – deya aytgan so'zlarida ham ayollarga xos qaysarlik bilan birga matonat, jasorat, kerak bo'lganda yovga qarshi dadil so'zlash kabi dovyuraklik aks etib turibdi.

Harbiy vatanparvarlik nutqining semantik xususiyatlari hamda ularning notiqlik vositasi sifatidagi ahamiyati ham e'tibor qaratish joiz. Xususan, ushbu nutqda qo'llaniladigan frazeologik birliklarning ma'no va uslubiy funksiyasi, ularning harbiy xizmatchilarni ruhiy-psixologik tayyorlashdagi roli, ijtimoiy ong va hissiyotlarga ta'sirchanlik darajasi ochib berilgan. Jumladan, Harbiy vatanparvarlik nutqida *jon olib, jon bergan, tamal toshini qo'ygan, jonini jabborga bergan, ko'ksi qalqon, non-tuzini yeb-ichmoq, bir yoqadan bosh chiqarib, shahid bo'lgan, umri xazon bo'lgan, ...* kabi ko'plab frazemalar uchraydi: "Milliy armiyamiz tashkil topgan bu sanani bayram qilganda, Qurolli Kuchlarimizning tamal toshini qo'ygan insonlarni, mard va fidoyi yurtdoshlarimizni minnatdorlik tuyg'ulari bilan esga olish nafaqat tarixiy, ayni paytda tarbiyaviy nuqtai nazardan ham har tomonlama o'rinli bo'ladi."

Harbiy vatanparvarlik nutqi tarkibidagi leksik birliklar sinonimik, antonimik leksik-semantik guruhlar bo'yicha tasniflab, ular orasidagi semantik munosabatlarni tahlil qilishga harakat qilamiz. Soha tillarida sinonimlarning o'rni, ulardan foydalanish, semalarning farqli va yaqin tomonlari tadqiqiga bag'ishlangan ishlar talaygina. Chunki har qanday soha tili maxsus leksik maydon so'zlaridan tarkib topganligi bilan ahamiyatlidir. Harbiy vatanparvarlik nutqida ham sinonimlardan foydalanish muhim hisoblanadi. Til doimo taraqqiy etib, boyib bormog'i uchun til siyosati zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni, integratsiya jarayonlarini hisobga olgan holda yuritilmog'i, milliylik bilan birga baynalmilallik va ilmiylik prinsiplariga ham amal qilinmog'i kerak. Nutqning ta'sirchan, mazmundor bo'lishida sinonimlarning o'rni beqiyos. Har bir nutq maqsadini bayon etar ekan, albatta ma'nodosh so'zlarga suyanadi. Jumladan, harbiy vatanparvarlik nutqida ham sinonimlarga murojaatni tez-tez uchratamiz. "Ta'kidlash kerakki, milliy armiyamizning kuch-qudrati azmu shijoatli va har ishda yetuk salohiyatli harbiy xizmatchilarimizning, bag'rikeng va olijanob xalqimizning birligi va hamjihatligidadir". "So'nggi nafasim qolguncha o'z Vatanimning sadoqatli farzandi bo'lib qolishga, harbiy xizmatning butun mashaqqati va qiyinchiliklarini sabot bilan yengishga, davlat sirini va harbiy sirni saqlashga ajdodlarim ruhi oldida qasamyod qilaman". Ushbu gapda "kuch" va "qudrat" so'zlari

bir-birining ma'nosini to'ldiradi. "Kuch" — jismoniy yoki ruhiy kuch, "qudrat" esa yanada kengroq ma'noda, ichki salohiyat va imkoniyatni bildirsa, "azm" va "shijoat" so'zlari odamning ichki qat'iyati va jasoratini ta'riflaydi. "Azm" — biror maqsadga erishishdagi qat'iyat, "shijoat" — mardlik va jasorat ma'nolarini ifodalaydi. Bu so'zlar gapning mazmunini yanada boyitadi va ta'kidlarni kuchaytiradi.

Harbiy vatanparvarlik nutqi leksikasida zidlik munosabati quyidagi kabi leksik birliklar o'rtasida namoyon bo'ladi: Sadoqat ↔ xiyonat, sotqinlik; do'st ↔ dushman; xavfli ↔ xavfsiz; asosli ↔ asossiz, adolatli ↔ adolatsiz; aybdor ↔ aybsiz; hayotini saqlab qolish ↔ hayotdan mahrum qilish; shartnomani buzish ↔ shartnomaga rioya qilish; kelishuv ↔ nizo; yutuq ↔ kamchilik; tashqi ↔ ichki; barqarorlik ↔ beqarorlik; yaqin ↔ uzoq; tun ↔ kun; qarz ↔ farz. Masalan, "Axir biz hamma vaqt birbirimizning yutug'imizdan quvonib, kamchiligimizdan kuyunib kelganmiz-ku!"

Shuningdek, harbiy vatanparvarlik nutqida nomlash usullari, leksik birliklarning funksional va semantik xususiyatlari, ularning kommunikativ vazifalarni bajarishdagi roli ham muhim hisoblanadi. Nomlash — tilshunoslikda muayyan hodisa, predmet yoki tushunchani belgilash uchun til birliklarini yaratish va qo'llash jarayoni bo'lib, harbiy-vatanparvarlik nutqida bu vosita orqali muayyan harbiy, axloqiy, ijtimoiy qadriyatlar ifodalanadi va targ'ib qilinadi. Nomlash vositalariga qo'llanilgan **leksik birliklar** (masalan, "vatan", "sadoqat", "jasorat", "qahramonlik", "burch", "ozodlik", "fidoyilik") o'zining **funksional** va **semantik xususiyatlari** bilan ajralib turadi. Ularning funksional jihatdan asosiy vazifasi — axborot yetkazish, ruhlantirish, ruhiy-axloqiy ta'sir ko'rsatish, motivatsiya berishdir. Semantik tomondan esa bu birliklar ko'pincha yuqori baholovchi, emotsional-yuksaklik ohangiga ega bo'lib, tinglovchi yoki o'quvchining ongida muayyan tushunchalar va qadriyatlar sistemasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Harbiy xizmatchilarda fidoyilik, sadoqat, vatanparvarlik hissini kuchaytirish, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilish orqali shaxsning ma'naviy kamolotiga ta'sir ko'rsatish, xalq va armiyaning birligini mustahkamlash, umumiy mafkuraviy g'oyani shakllantirish, tinglovchining hissiy holatiga ta'sir etish orqali maqsadga erishish harbiy-vatanparvarlik nutqida **kommunikativ vazifalarni bajarishda** ham muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, bu kabi nutqlarda ishlatiladigan birliklar ko'pincha stilistik vosita sifatida ham xizmat qiladi. Masalan, metafora, metonimiya, tavsifiy birikmalar, sinonimlar orqali nutqqa ta'sirchanlik, obrazlilik, ekspressivlik bag'ishlanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o'zbek tili doirasida harbiy vatanparvarlik nutqining shakllanishi, rivojlanishi va leksik-semantik xususiyatlarini chuqur tahlil

qilish bugungi kun uchun juda muhim vazifalardan biridir. Mustaqillik yillarida davlat tilining harbiy sohadagi mavqei sezilarli darajada ortgani, ayniqsa, vatanparvarlik mazmunini ifodalovchi leksik birliklarning kommunikativ, tarbiyaviy va estetik ahamiyati kuchaygani ilmiy asosda yoritishni talab qiladi. Harbiy nutqda qo'llaniladigan o'zlashma terminlar, frazeologik birliklar, ayol konsepti bilan bog'liq leksik birliklar, ularning semantik guruhlanishi va ruhiy-ta'sirchanlik darajasi aniqlanib, ularning harbiy-estetik mezonlarga muvofiqligini baholash joiz. Shuningdek, sinonimiya va antonimiya kabi semantik munosabatlar asosida yuzaga kelayotgan leksik muammolar tahlili, ularni bartaraf etish, ilmiy ish natijalarini o'zbek harbiy lingvistikasining nazariy asoslarini boyitish, zamonaviy til siyosatining harbiy-kommunikativ muhitdagi talablari va ehtiyojlariga mos yondashuvlarni shakllantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida PF-158-son Farmoni. 2023-yil 11-sentabr.
2. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF-5850-sonli Farmoni. 21.10.2019.
3. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari umumharbiy nizomlari. – Toshkent, 2007.
4. Mirziyoyev Sh.M. Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan tarkibdagi majlisidagi nutqi // Xalq so'zi, 3-soni. – 2017. – 10-yanvar.
5. Dadaboyev H., Yodgorov H. O'zbek harbiy terminologiyasi. – Toshkent: Sahhof, 2021. – 210 b.
6. Раҳматуллаев III. Ҳозирги ўзбек адабий тили 1. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – 298 b.
7. Shamsiddinov H. O'zbek tilida so'zlarning funksional - semantik sinonimlari. – Toshkent: Universitet, 2001. – 280 b.

NASHRIYOT TERMINLARINI ME'YORLASHTIRISH MASALASI

Bekmurodov Tog'oymurod Panjiyevich

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

togaymurod192@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada nashriyot terminlarini me'yorlashtirish masalalari yoritilgan bo'lib, o'zbek tilidagi mavjud leksik birliklar asosida yangi terminlar shakllanishi, xorijiy atamalarning milliy til me'yorlariga moslashtirilishi hamda sinonim terminlarning farqlanishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: terminologiya, me'yorlashtirish, nashriyotchilik, poligrafiya, sinonim terminlar, dubletlik, broshyura, risola, muallif, korrektor, musahhih, o'zlashma terminlar, nashriyot terminlari, derivatsiya.

Annotation. This article addresses the issues of standardizing publishing terminology. It analyzes the formation of new terms based on existing lexical units in the Uzbek language, the adaptation of foreign terms to the national language norms, and the differentiation of synonymous terms.

Keywords: terminology, standardization, publishing, polygraphy, synonymous terms, terminological doublets, brochure, treatise, author, proofreader, corrector, borrowed terms, publishing terminology, derivation.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы нормализации терминов издательского дела. Анализируется формирование новых терминов на основе существующих лексических единиц узбекского языка, адаптация иностранных терминов к нормам национального языка, а также различие синонимичных терминов.

Ключевые слова: терминология, нормализация, издательское дело, полиграфия, синонимичные термины, терминологические дублеты, брошюра, трактат, автор, корректор, мусаххих, заимствованные термины, терминология издательского дела, деривация.

Tilshunoslikda terminlarni me'yorlashtirish masalalari har doim ham dolzarb bo'lib kelgan. Har bir soha terminologiyasini tartibga solish bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. O'zbek tilshunosligida sohaviy terminlarni me'yorlashtirish masalalarida bir qator ishlar amalga oshirilgan [Sadinova 2001, 72]. Lekin qilingan ishlarning salmog'i bilan chegaralanib qola olmaymiz. Chunki

terminlarni tartibga solish masalasining hal qilinishi hamma soha terminologiyalarida ham bir xil deb bo'lmaydi. Shu nuqtayi nazardan baho berilsa, sohalar terminologiyasi doirasida o'z yechimini kutayotgan muammolar talaygina.

V.P.Danilenko ta'kidlaganidek, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi shu soha terminologiyasining "qat'iy ilmiy terminologiya"ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi [Danelenko 1977, 157]. Olim bu yerda "qat'iy ilmiy terminologiya" deganda biron bir sohaviy terminologiyaning mazkur fan taraqqiyoti bilan uyg'unlashuvi, muayyan terminologiyaning ayni sohaga oid atamalarni ifodalashdagi hamohangligi, yaratilgan va muomalada bo'lib turgan terminlarning ma'lum fan tili bilan mos kelishi kabi holatlarni nazarda tutadi.

Terminlarni tartibga solishning samaradorligi quyidagi holatlarda yaqqol ko'rinadi: kasbiy ta'limni to'g'ri tashkil etishda, ishlab chiqarish amaliyotida bo'ladigan og'zaki muomalada, ilmiy va ishlab chiqarish jarayonlaridagi o'zaro yozishmalarda, matbaachilikda (ilmiy, o'quv, ishlab chiqarish kabilarga oid adabiyotlarni nashr etishda), chet el adabiyotlarini tarjima qilishda va hokazo. Ma'lumki, har bir fan, soha doimiy taraqqiyotda bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, undagi tushunchalarning, ular orqali terminlarning ham o'zgarib turishiga olib keladi. "Noo'rin, asossiz tanlangan terminlar ma'lum davr o'tishi bilan ifodalangan tushuncha mazmuniga mos kelmasa, iste'moldan chiqadi, yangi termin yaratiladi yoki uning sinonimi o'rnini egallaydi. Shuning uchun ham terminologik lug'atlar ma'lum vaqt o'tishi bilan qayta nashr qilinadi – to'ldiriladi yoki asossiz terminlar boshqa qulay va aniq terminlar bilan almashadi"[Bektemirov 1977, 97]. Demak, terminologiyani tartibga solish bilan bog'liq faoliyat muntazamlilik kasb etishi, shuningdek, u fan va texnika taraqqiyoti bilan hamohang tarzda takomillashib borishi lozim.

Fan-texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanib borishi natijasida yangidan-yangi mashina, apparat, asbob-anjom, dastgoh va texnologik jarayonlarning paydo bo'lishi bilan ularni atovchi yangi terminlar ham vujudga kelmoqda. Shu sababli, yangi texnika vositalari qaysi sohaga ko'proq kirib kelgan bo'lsa, shu soha terminologiyasi to'xtovsiz ravishda kengayib bormoqda. Ana shunday sohalardan biri bugungi matbaachilik ishi bilan shug'ullanuvchi poligrafiya-nashriyotchilik sohasidir. Mazkur soha taraqqiyotiga e'tibor qaratilsa, ushbu sohaga texnik vositalarning kirib kelishi, asosan, XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Lekin uning eng taraqqiy etgan davri bugungi kundagi holatidir. Hozirgi zamonaviy poligrafiya-nashriyotchilik tarmog'i hujjatlarni tayyorlash va ularning nusxalarini ko'paytirish, kitob holiga keltirish jarayonlarini o'zida mujassamlashtirgan texnik vositalar qo'llanadigan yetakchi sohalardan biriga aylandi. Natijada, ushbu soha terminologiyasiga juda ko'plab yangi tushuncha va

ilmiy-texnikaviy terminlar ham kirib kelmoqda. Albatta, bunday o'zgarishlar "O'zbek tilining ish ko'rish doirasini kengaytirib, uning leksik tarkibini yangidan yangi ilmiy va texnik terminlar bilan boyitdi" [Shoabdurahmonov 1980, 10].

O'tgan asrning 80-yillarida o'zbek tili leksikasida faol qo'llanib kelingan *broshyura* fr. *brochure* < *brocher* – *tikmoq* termini bugun ancha iste'moldan chiqib qoldi. Uning o'rnida, asosan, arab tilidan o'zlashgan *risola* termini qo'llanmoqda. O'zbek tili uchun har ikki termin ham o'zlashma hisoblanadi. *Broshyura* so'zi asli fransuzcha bo'lib, o'zbek tiliga rus tili orqali o'zlashgan. Uning rus tilidagi ma'nosi *beshtahifadan kam* bo'lmagan va 48 sahifadan oshmagan hajmga ega bo'lgan matnli nodavriy nashr", "O'zbek tilining izohli lug'ati" da unga "kichik kitob, kitobcha; risola" [O'TIL, 2023], "Madaniy-oqartuv xodimlari uchun qisqacha lug'ati" da "kichik hajmdagi (5 bosma listgacha) yumshoq qog'oz muqovali (qattiq muqovali emas) yupqa kitobcha" shaklida tavsif berilgan [Abdurahmonov 2001, 156]. *Risola* – arabcha yuksak vazifa, vakolat; maktub, noma; ilmiy asar, ma'ruza; xat-xabar. **1 tar.** Biror kasbga, sohaga va uning tartib-qoidalariga oid kitobcha, yo'riqnoma, nizomnoma. *Temirchilar risolasi. Ko'pchilik risolasi. – Miskarlar, tunukaso'zlar ko'p antiqa gaplarni, har qaysilari o'zlarining ... risolalarini yaxshi biladilar.* Oybek. "Bolalik". **2** Ayrim masalalarga bag'ishlangan ilmiy asar, kitob. – [Vosifiy:] *Rost aytdingiz, shayx Bahlul! Yaxshi nom kitobning husni turur. Kitobxon risolaning nomig'a qarab sotib olur, mazmunig'a qarab baho berur.* M. Osim. "Zulmat ichra nur". *Baxtiyor hayotning risolasiga Debocha bo'lgay albatta farzand.* S. Abdulla. **3** Kichik hajmli kitob, broshyura. *Lotin alifbosi haqida risola. Odob-axloq haqida kichik risolalar sotuvda ko'p. Biroz tuzuklari "Adibi avval", "Turkiy alifbo" va "Birinchi yil" risolalaridir.* H. Muin. "Tanlangan asarlar". **Risolaga to'g'ri kelmaslik (tushmaslik)** Talab, me'yorga javob bermaslik, belgilangan tartibga muvofiq bo'lmaslik. *Lekin taklif ilgariroq manzirat qilingan, byurodagi tortishuvdan so'ng esa rad etish risolaga sira to'g'ri kelmasdi.* J. Abdullaxonov. "Xonadon". **Risoladagi(dek)** Risolada ko'rsatilganiga juda mos; talabga, me'yorga javob beradigan darajada, haqiqiy, rasmana. *Ular o'zlariga berilgan topshiriqni risoladagidek o'rinlatishga intilishyapti.* Gazetadan [O'TIL, 2023]. Misollardan ko'rinib turibdiki, bugun *broshyura* o'rnida faol qo'llanayotgan *risola* terminining ma'no anglatish qamrovi ancha keng, ammo u aniq bir obyektga qaratilmagan.

Ko'pchilik holatlarda nashr hajmidan qat'i nazar, ularning barchasiga nisbatan *risola* terminining qo'llanishini kuzatamiz. *Broshyura* terminining ifoda shakli esa aniq va lo'nda. Ushbu holatlarni inobatga olgan holda, o'zbek matbaachilik terminologiyasida kichik hajmli yoki 5 sahifadan kam bo'lmagan va 48 sahifadan

oshmagan hajmga ega bo'lgan matnli nodavriy nashrlarda nisbatan ilmiy termin sifatida broshyura terminining qo'llanishi, bizningcha, ma'qul. Risola terminidan esa umumiy ma'noda foydalanish mumkin.

Terminologiyada sinonim yoki dubletlikning yuzaga kelishi ayrim mualliflar tomonidan mavjud terminlarning aralash tarzda qo'llanishi natijasida ham sodir bo'ladi. Bugungi adabiyotlarimizda *“bosma mahsulotlarni nashr etish bilan shug'ullanuvchi texnika yoki sanoat sohasi”* ma'nosida *tipografiya // bosmaxona // matbaa* terminlari aralash qo'llanmoqda. Bu sinonim terminlar ichida *tipografiya* hamda *matbaa* terminlari o'zbek tiliga boshqa tillardan o'zlashgan. Xususan, *tipografiya* so'zi asli yunoncha *“typos”* – (iz, shakl+ *“grapho”* (yozaman) so'zlarining birikuvidan yasalgan. *Matbaa* so'zi ham o'zbek tiliga arab tilidan o'zlashgan. *Bosmaxona* termini esa o'zbek tilining o'zida yasalgan, ya'ni o'zbekcha *bosma* so'ziga forsa *xona* so'zining qo'shilishi natijasida vujudga kelgan. Bu terminlarning o'zbek tilidagi ma'no anglatish darajasi teng hisoblanadi. Chunki *“O'zbek tilining izohli lug'ati”*da ham har uchala termin sinonim tarzida beriladi va ularning ma'no anglatishi bir xilda ifodalanadi: *Tipografiya – kitob, gazeta va boshqa narsalarni bosib chiqaradigan korxona; bosmaxona, matbaa* [O'TIL, 2023]. Lekin, bizning nazarimizda, *matbaa* termini ko'proq toshbosma usulida kitob chop etishga oid bo'lib, qadimda faol qo'llangan. *Tipografiya* esa yaqin vaqtlargacha ancha faol bo'lgan bo'lsa, keyinchalik uning qo'llanish ko'lami keskin toraydi. Hozirda *bosmaxona* termini har ikki terminga nisbatan ham tilimizda mustahkam o'rin egalladi. Shu nuqtayi nazardan asosiy termin sifatida *bosmaxona* terminini qo'llash maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Ma'lumki, o'zbek tilidagi poligrafiya ishlab chiqarishga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalarining aksariyati rus tilidan tarjima qilish evaziga yaratilmoqda. Ba'zi hollarda rus tilidagi muayyan bir terminni o'zbek tilida ifodalashda terminning shakl va mazmunan uyg'unlashuviga yetarli darajada ijodiy yondashmaslik, qolaversa, oddiy tarjima qilish yo'lidan borilganligi sababli ham dubletlik yoki terminning u anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan uyg'unlashmaslik kabi terminologik tamoyillarga zid keluvchi holatlar sodir bo'lmoqda. Yoki tarjima jarayonida rus tilidagi mavjud dubletlik aynan o'zbek tiliga ko'chmoqda. Tarjimachilikdagi bunday omillar ham o'zbek tilida dubletlik hodisasining vujudga kelishiga shart-sharoit yaratmoqda. Masalan, ayni soha terminologiyasining rus tili materialida *полиграфическая продукция* termini bilan *печатная продукция* terminlari ma'lum ma'noda dublet hisoblanadi. Shunga uyg'un ravishda mazkur dubletlik o'zbek tilida ham *poligrafiya mahsulot // bosma mahsulot* ko'rinishidagi variantlikni vujudga keltirgan va ular bir ma'noni anglatishda aralash qo'llanadi. *Poligrafiya* termini aslida grekcha *polygraphia* (*polys* –

ko'p sonli va grapho – yozaman) so'zi bilan bog'liq bo'lib, aynan tarjima qilganimizda “*ko'p yozish*” ma'nosini ifodalaydi. Poligrafiya terminiga “Библиотечное дело: Терминологический словарь”da quyidagi tarzda izoh berilgan: “Отрасл техники, специализированная на множественном воспроизведении текста и графических изображений (печатной продукции)” [Terminologik lug'at 1986, 1986]. Tavsifdan anglashiladiki, poligrafiya matnli va chizma tasvirlarni yoki umumiy nomda bosma mahsulotlarni ko'p miqdorda chop etishga mo'ljallangan texnikaning ma'lum bir sohasi. Agar masalaga kengroq yondashilsa, umuman, *poligrafiya mahsuloti* terminining qamrov doirasi *bosma mahsulot* terminiga nisbatan ancha keng. Chunki poligrafiya mahsulotlari aslida ikki yirik guruhga bo'linadi va ular quyidagi terminlar bilan ifodalanadi: *nashriyot-bosma mahsulotlari*, *sanoat bosma mahsulotlari*. Nashriyot-bosma mahsulotlari deganda tahrir-nashriyotchilik ishlaridan o'tgan va o'zida mujassamlashgan ma'lumotlarni o'quvchilarga yetkazish uchun mo'ljallangan bosma asarlar (kitob, jurnal, gazeta kabilar) tushuniladi. Sanoat bosma mahsulotlariga esa nashriyotning ishtirokisiz chiqariladigan turli yorliq, ish qog'ozlari (blankalar), transport, teatr, kino, konsert chiptalari va idora qog'ozlari kabi mahsulotlar kiradi. Binobarin, *poligrafiya mahsuloti* bilan *bosma mahsulot* terminlari sinonim terminlar emas, balki alohida-alohida tushunchalarni ifodalovchi ikki mustaqil terminlardir va ularni o'z ma'nolarida to'g'ri qo'llash lozim.

O'zbek tili matbuot va nashriyot terminologiyasida hali to'liq o'z o'rnini barqaror egallamagan terminlardan yana biri “*bosma asarni yaratgan yoki yaratishda ishtirok etgan shaxs, shuningdek, o'z nomidan materiallarni chop ettirgan tashkilot yoki muassasa*” ma'nosini anglatuvchi *muallif*//*avtor* dublet terminidir. Har ikki termin ham o'zbek tili uchun o'zlashma hisoblanadi: *avtor* termini lotin tilidan (“*auctor*”), *muallif* termini esa arab tilidan o'zlashgan. Bu terminlar uzoq yillar davomida parallel tarzda qo'llanib kelindi. Muayyan davrlar bo'ldiki, ulardan biri faollashsa, ikkinchisi aksiga o'tdi. Ayniqsa, o'tgan asrning oxirlariga kelib, o'zbek matbaachilik terminologiyasida *muallif* terminiga nisbatan *avtor* termini har jihatdan faol iste'molda bo'ldi. “O'zbek tilining izohli lug'ati”da *muallif* so'ziga nisbatan *avtor* so'ziga kengroq izoh berilgan: *avtor – adabiy yoki boshqa xil badiiy asar, ilmiy ish, projekt, ixtiro va sh.k. yaratgan kishi. Mana shu tadbirlarning avtorlaridan biri... kelayotir. Sh. Rashidov. “Bo'rondan kuchli”[O'TIL, 2023]*. Ushbu izohdan ko'rinadiki, *muallif* so'zining tushuncha doirasi *avtor* terminiga nisbatan ma'lum darajada chegaralangan bo'lib, faqat “*biror asarni yaratgan kishi*”ga nisbatan qo'llangan. Asosiy ma'no anglatish mas'uliyati *avtor* zimmasida bo'lgan. Hattoki, mazkur lug'atda *muallif* so'zi qarshisiga uning kitob tili yoki yozma nutqqa oidligi hamda oddiy so'zlashuvda qo'llanmasligi ta'kidlangan. Demak, bu davrlarda *muallif*

muayyan jihatdan arxaik terminga aylanish darajasiga kelib qolgan edi. Shu o'rinda savol tug'iladi: Nega o'tmishda faol bo'lib kelgan *muallif* so'zi bunday jarayonga duch keldi?

Ma'lumki, "Sho'rolar davrida muayyan terminlarning ma'nosini to'la ifodalay oladigan, chetdan kirgan terminlarning ma'nosini to'la ochib bera oladigan o'z so'z va terminlarimiz bo'lgani holda ham ular o'rnida ruscha yoki yevropacha so'zlar ishlatildi. O'zbekcha so'zlar eskirgan, diniy so'zlar deb chetga surib qo'yilgan hollar ko'p bo'ldi. Mustaqillik davri terminologiyasining bu dolzarb muammoga teran, odilona qarashi tufayli juda ko'plab o'zbekcha so'z va terminlarimiz o'z o'rniga tiklandi, ular hozir tilimizda faol qo'llanmoqda" [Bektemirov 2002, 11-12]. *Muallif* termini keyingi yillarda asosiy ilmiy terminlar safidan joy oldi, uning sinonimi bo'lgan *avtor* esa birmuncha iste'moldan chiqib qoldi.

Xuddi shuningdek, *muharrir* // *redaktor*, *matn* // *tekst*, *jild* // *tom*, *taqriz* // *retsenziya* kabi dublet terminlarda ham yuqoridagiga o'xshash vaziyatni kuzatish mumkin. Mazkur dubletlikdagi terminlarning arab tilidan o'zlashgan shakllari uzoq davrlar mobaynida o'zbek tilida faol qo'llanib kelindi. Lekin *muallif* termini singari, ular ham XX asrning oxirlarida iste'moldan chiqish holatiga kelib qolgan edi. Faqat so'nggi yillardagi mustaqillik natijasida sodir bo'lgan keskin o'zgarishlar bu terminlarni yana faoliyatga olib kirdi va ular bugungi o'zbek matbaachilik terminologiyasida asosiy ilmiy termin sifatida faol qo'llanmoqda.

O'zbek matbaachilik terminologiyasida yaqin davr ichida paydo bo'lgan dublet terminlar ham mavjud. Ular sirasiga *korrektor* // *musahhih* terminlarini kiritish mumkin. Ma'lumki, XXI asr boshlariga qadar *bosma nashrni tayyorlashdagi harf terish jarayonida yo'l qo'yilgan xatoliklarni tuzatuvchi nashriyot, tahririyat va bosmaxona xodimi* ma'nosini anglatishda, asosan, *korrektor* termini qo'llanib kelindi. *Korrektor* termini aslida lotincha so'z bo'lib, *corrector* – "tuzatuvchi, to'g'rilovchi" ma'nosini ifodalaydi. Bu so'z o'zbek tiliga rus tili orqali o'zlashib o'zbek matbuot va nashriyot terminologiyasidan barqaror o'rin egalladi. Lekin keyingi yillarda nashr qilinayotgan adabiyotlarda *korrektor* termini o'rnida *musahhih* termini qo'llana boshlandi. Qizig'i shundaki, *musahhih* terminining izohi o'zbek tilidagi mavjud lug'atlarda berilmagan. Demak, bu so'z so'nggi yillardagi o'zbek tili leksikasida mavjud bo'lmagan. Mustaqillik yillarida bu so'z ijtimoiy ehtiyoj tufayli hech qanday majburiylik yoki tazyiqsiz o'zbek tili leksikasida yana paydo bo'ldi. *Musahhih* terminining *korrektor* o'rnida qo'llanishi to'grimi? Bu savolga javob berish uchun *musahhih* terminining ma'no ko'lamiga nazar solish lozim. Yuqorida ta'kidlanganidek, *musahhih* so'zi o'zbek tilidagi Alisher Navoiy

hamda Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun tuzilgan talay lug'atlarda yoki o'zbek klassik adabiyoti asarlariga oid lug'atlarda ham deyarli uchramaydi.

Musahhih termini arabcha bo'lib, uning arab tilidagi fe'l shakli *sahhadir*. Arab tilida *sahha* fe'li ko'p ma'noli hisoblanadi: *sahhatun* – sog'-salomat bo'lmoq; *sahhaha* – to'g'rilamoq, tuzatish kiritmoq [Baranov 1985, 540]. Demak, *musahhih* “tuzatuvchi, to'g'rilovchi; korrektor” ma'nolarini anglatadi va uning *korrektor* o'rnida qo'llanishi o'zini oqlaydi. Kezi kelganda aytish joizki, muayyan davrlarda rus tilidan o'rinsiz ravishda qabul qilingan terminlarning yuqoridagi tarzda muqobillari bilan almashinuvi o'ziga xos ijobiy natijalarni ham bermoqda.

Qayd etish zarurki, har qanday soha rivojida shu soha terminologiyasining qay darajada ishlanganligi, tartibga solinganligi katta ahamiyatga ega. Qolaversa, sohaning rivoji va takomili terminologiyaning taraqqiy etganligi bilan ham belgilanadi. Yangi termin tanlash, yasashga ijodiy jarayon sifatida qarash zarur. Ayrim tarjimon yoki mualliflar tomonidan matbuot va nashriyotchilikka oid o'quv adabiyotlarini yaratishda termin yasash va o'zlashtirish bilan bog'liq terminologik talablarga qat'iy amal qilish lozim.

Xulosa qilib aytganda, milliy tilning tayyor leksik boyliklaridan samarali foydalanish asosiy prinsip sifatida ko'rilishi zarur. Boshqa tillardan o'zlashgan leksik birliklarning esa kontekstga mos va til me'yorlariga zid bo'lmagan shaklda qabul qilinishi muhimdir. Terminlarning shakllanishida o'zbek va xalqaro standartlarga muvofiqlashgan termin elementlarini qo'llash terminologiyaning ilmiy va amaliy ahamiyatini oshiradi. Morfologik (affiksatsiya), sintaktik (kompozitsiya) hamda semantik so'z yasash vositalarining tizimli va integratsiyalashgan qo'llanilishi terminologik birliklarning izchilligi va aniqligini ta'minlaydi. Shu tarzda, nashriyot terminlarini me'yorlashtirish milliy tilni rivojlantirish, fanning til asoslarini mustahkamlash hamda ilmiy-texnikaviy axborot almashinuvida til birligini saqlashga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 157.
2. Ҳожиёв А. ва б. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Шарқ, 2001.
3. Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. – Тошкент: Фан, 2002. – Б. 11-12.

4. Хозирги ўзбек адабий тили / Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. ва б. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 10.
5. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163.
6. Библиотечное дело: Терминологический словарь. – М.: Книга, 1986. – С. 33.
7. Абдурахмонов Х., Махмудов Н., Шукуров Р. Маданий-оқартув ходимлари учун қисқача изоҳли луғат. – Тошкент, 2001. – Б. 156.
8. Баранов Х.К. Арабско-русский и русско-арабский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – С. 540.
9. Садинова Н. Аниқлик ва қисқалик терминларни тартибга солишнинг муҳим талаби сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. – № 6. – Б. 72–76.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2023.

PSIXOLINGVISTIK TAHLIL METODLARI VA VOSITALARI

Komilova Gulmira Temirovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixolingvistika fanining tahlil metodlari va vositalari nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Asosiy diqqat markazida eksperimental, neyropsixologik, assotsiativ, semantik differensial, ko'z harakati (eye-tracking) va reaksiya vaqti (reaction time) metodlarining mazmuni, imkoniyatlari hamda ularning zamonaviy tadqiqotlardagi qo'llanish doirasi yoritiladi. Shuningdek, metodlar o'rtasidagi farqlar, ularning ilmiy tadqiqotda qo'llanish shart-sharoitlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, tahlil metodlari, reaksiya vaqti, assotsiativ tajriba, semantik differensial, neyropsixologik tahlil, eksperiment.

Abstract: This article provides a theoretical and practical analysis of the methods and tools of psycholinguistic research. The main focus is placed on experimental, neuropsychological, associative, semantic differential, eye-tracking, and reaction time methods, exploring their essence, research potential, and scope of application in modern psycholinguistic studies. The paper also discusses the differences between these methods, their advantages, and the conditions under which they can be effectively applied in scientific investigations.

Psixolingvistika – bu til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro munosabatni, inson nutq faoliyatining shakllanish, amalga oshish va idrok etilish jarayonlarini o'rganadigan fan sohasidir. U tilshunoslik va psixologiya fanlarining tutashgan nuqtasida vujudga kelgan bo'lib, til birliklarini inson ongida qanday shakllanishi, qayta ishlanishi va qo'llanishini izohlaydi [1].

Psixolingvistik tadqiqotlarning asosiy vazifasi — insonning tilni o'zlashtirish, tushunish va ishlab chiqarish jarayonlarida qanday kognitiv mexanizmlar ishtirok etishini aniqlashdir. Bunday jarayonlarni o'rganishda maxsus **tahlil metodlari va vositalar** muhim o'rin tutadi [2].

Psixolingvistik tahlil metodlari shartli ravishda ikki katta guruhga ajratiladi [3]:

1.Eksperimental metodlar – laboratoriya sharoitida o'tkaziladigan, o'zgaruvchilar nazorat qilinadigan metodlar (reaksiya vaqti, eye-tracking, ERP va h.k.).

2. Kuzatuv va tabiiy metodlar – real nutq holatlarida kuzatuv, suhbat, matn tahlili, assotsiativ eksperiment, semantik differensial, soʻz xatolari tahlili kabilar.

Har bir metod nutq faoliyatining maʼlum jihatini tahlil qilish uchun moʻljallangan boʻlib, ular bir-birini toʻldiradi. Shu sababli psixolingvistik tadqiqotlarda **kompleks yondashuv** – bir necha metodni birgalikda qoʻllash samaraliroq natija beradi [4].

Kuzatuv va tabiiy metodlarning oʻzi bir necha turlarga boʻlinadi: 1) **eksperimental metod**. Bu metod psixolingvistik tahlilning markaziy vositasidir. Bu usulda tadqiqotchi **mustaqil oʻzgaruvchini** (masalan, soʻz turi yoki kontekst) nazorat qiladi va **bogʻliq oʻzgaruvchini** (javob vaqti, xato soni va h.k.) oʻlchaydi [5]. Masalan, “lexical decision task” (leksik qaror vazifasi)da ishtirokchiga soʻz va soʻz boʻlmagan birliklar koʻrsatiladi. U esa bu birlikning soʻz yoki soʻz emasligini tezda aniqlashi kerak. Javob vaqti – soʻzning miyada qayta ishlanish tezligini bildiradi [6]. Bu metodning afzalligi shundaki, u sabab-natija munosabatini aniq koʻrsatadi. Ammo eksperimentning laboratoriya sharoiti tabiiy nutqdan farq qilishi mumkin. “Lexical decision task” orqali soʻz tanish tezligi, leksik kirish jarayoni va miyaning semantik faolligi haqida aniq maʼlumot olish mumkin. 2) **reaksiya vaqti (Reaction Time) metodi**. Bu metodda insonning berilgan lingvistik stimulga javob berish tezligi oʻlchanadi. Javob qanchalik tez boʻlsa, demak, soʻz yoki tuzilma inson ongida shunchalik tanish va tez qayta ishlanadi [7].

U koʻp hollarda **leksik qaror topshiriqlari, taʼsir tajribalari va gapni toʻldirish topshiriqlarida** ishlatiladi.

3) **Koʻz harakati (Eye-tracking) metodi**. Eye-tracking texnologiyasi matn oʻqish yoki tinglash jarayonida ishtirokchining **koʻz harakatlarini** oʻlchaydi. Koʻzning turgan joyi (fixation), sakrashi (saccade) va orqaga qaytishi (regression) orqali inson qanday joyda maʼlumotni tahlil qilishga koʻproq eʼtibor berganini aniqlash mumkin [8]. Bu metod orqali, masalan, murakkab sintaktik gaplar oʻqilganda koʻzning orqaga qaytishlari koʻpayishini aniqlash mumkin, bu esa **kognitiv yuklama** oshganini bildiradi [9].

4) **neyropsixologik metodlar**. Psixolingvistik tahlilning zamonaviy yoʻnalishlaridan biri bu **miyaning elektr va neyron faoliyatini oʻlchash**dir. EEG (elektroensefalografiya), ERP (hodisaga bogʻliq potentsiallar) va fMRI (funksional magnit-rezonans tomografiya) yordamida til jarayonlari qaysi miya hududlarida roʻy berishi aniqlanadi [10].

Masalan, ERP tahlilida **N400** toʻlqini semantik noaniqlik bilan, **P600** toʻlqini esa sintaktik xatolik bilan bogʻlanadi [11].

5) assotsiativ eksperiment va semantik differensial metod. Assotsiativ eksperiment – respondentlarga berilgan soʻzga javoban ular ongida paydo boʻlgan soʻzlarni aytish vazifasidir. Bu metod *insonning semantik maydonini* oʻrganish imkonini beradi [12]. Masalan, “maktab” soʻziga “oʻqish”, “sinf”, “bola” kabi javoblar soʻzning **psixosemantik** bogʻlanishlarini koʻrsatadi.

Semantik differensial metodida esa respondent soʻzni baholovchi juftliklar (yaxshi–yomon, iliq–sovuq, kuchli–zaif) orasida joylashtiradi. Bu metod insonning soʻz haqidagi hissiy va baholovchi fikrlarini aniqlaydi [13].

6) nutq xatolarini tahlil qilish metodi. Nutqda qilingan xatolar insonning til ishlab chiqarish jarayonlari haqida qimmatli maʼlumot beradi. Masalan, fonetik xatolar (“koʻrpay” oʻrniga “koʻrpa”), morfologik xatolar (“bormaganman” oʻrniga “bormadim”) til ishlab chiqarish bosqichlaridagi uzilishlarni koʻrsatadi [14]. Bu metod tabiiy nutqni oʻrganishga yaqin boʻlgani sababli **ekologik haqiqiylik** darajasi yuqoridir.

Psixolingvistik vositalar haqida gapiradigan boʻlsak, psixolingvistik tahlilni samarali amalga oshirish uchun turli texnik va dasturiy vositalar keng qoʻllaniladi. Ular tadqiqotning maqsadiga qarab — reaksiya vaqti oʻlchovi, priming topshiriqlari, koʻz harakatini kuzatish, neyropsixologik maʼlumotlarni tahlil qilish, statistik qayta ishlash va korpus tahlili kabi bosqichlarda qoʻllanadi.

Birinchidan, eksperimental dasturlar (masalan, *E-Prime*, *PsychoPy*, *DMDX*) psixolingvistik tajribalarni oʻtkazish uchun eng koʻp ishlatiladigan vositalardir. Ular yordamida ishtirokchilarga turli soʻz, gap yoki matn shaklidagi stimullar koʻrsatiladi va ularning reaksiya vaqti, javob aniqligi yoki reaksiya turi avtomatik tarzda qayd etiladi. Masalan, “lexical decision task”da *E-Prime* dasturi orqali soʻz va soʻz boʻlmagan birliklar ketma-ket taqdim etilib, ishtirokchining tugma bosish vaqti millisekund aniqligida oʻlchanadi. Bu natijalar keyinchalik maʼlumotlar fayliga eksport qilinadi va tahlil uchun ishlatiladi.

Ikkinchidan, priming topshiriqlarida (yaʼni oldingi soʻzning keyingi soʻzni tanishga taʼsirini oʻrganishda) ham *PsychoPy* yoki *OpenSesame* kabi platformalar juda qulay. Tadqiqotchi bu dasturlarda stimullar orasidagi vaqt farqini (masalan, 200 ms yoki 500 ms) oʻrnatishi va subʼektlarning ong osti reaksiyasini aniqlashi mumkin.

Uchinchidan, koʻz harakatlarini tahlil qilish vositalari (masalan, *Tobii Pro Studio*, *EyeLink 1000*, *Gazepoint*) oʻqish, matnni idrok etish yoki nutq tinglash jarayonida koʻzning fiksatsiya va sakrada (sakrash) harakatlarini aniq oʻlchaydi. Masalan, oʻquvchi matnni oʻqiyotganda, *EyeLink* tizimi koʻzning toʻxtash nuqtalarini, ularning

davomiyligini va orqaga qaytishlar sonini aniqlaydi. Shu orqali tadqiqotchi soʻzning semantik murakkabligi yoki gap tuzilmasining oʻqish tezligiga taʼsirini baholaydi.

Toʻrtinchidan, neyropsixologik maʼlumotlarni tahlil qilish vositalari — *EEGLAB*, *BrainVision Analyzer*, *SPM* (Statistical Parametric Mapping) kabi dasturlar — miyada til jarayonlari bilan bogʻliq elektr va neyron faollikni qayta ishlashda qoʻllaniladi. Masalan, ishtirokchiga grammatik jihatdan xato gaplar eshittirilganda, *EEG* yordamida hosil boʻlgan ERP toʻlqinlari (masalan, N400, P600) tahlil qilinadi. *EEGLAB* dasturi bu toʻlqinlarni vaqt boʻyicha ajratib, qaysi bosqichda semantik yoki sintaktik jarayonlar faollashganini aniqlaydi.

Beshinchidan, statistik tahlil va natijalarni modellashtirish uchun *R*, *SPSS*, *Pythonning Pandas* va *NumPy* kutubxonalari keng qoʻllaniladi. Ushbu dasturlar yordamida eksperimentlardan olingan maʼlumotlar (reaksiya vaqti, xatolik foizi, neyron faollik qiymatlari va boshqalar) matematik jihatdan qayta ishlanadi, korrelyatsion va regressiya tahlillari bajariladi, shuningdek natijalar grafik shaklda tasvirlanadi. Masalan, *R* dasturida *ANOVA* yoki *t-test* yordamida ikki guruh orasidagi farq aniqlanadi.

Oltinchidan, korpus tahlili vositalari — tabiiy nutq namunalarini tahlil qilishda ishlatiladi. Ular matnlardagi soʻz chastotasi, kolokatsiyalar, leksik birliklarning kontekstual ishlatilishi kabi koʻrsatkichlarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, *Sketch Engine* yordamida ingliz tilidagi “memory” soʻzining turli kontekstlardagi qoʻllanish chastotasi yoki unga yaqin assotsiativ soʻzlar aniqlanadi. Shu orqali tadqiqotchi semantik tarmoqlarni modellashtiradi va soʻz maʼnosining psixolingvistik dinamikasini oʻrganadi.

Umuman olganda, ushbu dasturiy vositalar psixolingvistik tadqiqotlarda empirik ishonchlilikni oshirish, inson kognitiv jarayonlarini modellashtirish va til tizimini neyropsixologik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ularning uygʻun qoʻllanilishi natijasida til va tafakkur oʻrtasidagi murakkab bogʻliqlik aniqroq yoritiladi.

Ushbu vositalar yordamida psixolingvistik jarayonlar aniqroq oʻlchanadi va miqdoriy tahlilga asos yaratiladi [15].

Psixolingvistik tahlil metodlari inson nutq faoliyatining ichki mexanizmlarini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. Har bir metod tilni idrok etish, ishlab chiqarish yoki oʻzlashtirishning turli bosqichlarini yoritadi. Eksperimental va neyropsixologik usullar tahlilning aniq, miqdoriy natijalarini bersa, assotsiativ va semantik metodlar inson tafakkurining sifat jihatlarini ochib beradi.

Zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlarda kompleks yondashuv, ya'ni bir nechta metodni birlashtirib qo'llash tendensiyasi tobora kuchayib bormoqda. Bunday yondashuv turli metodlarning afzalliklarini birlashtirish, ularning natijalarini o'zaro solishtirish va tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, reaksiya vaqti metodi orqali nutqni ishlab chiqish tezligi o'lchansa, eye-tracking texnologiyasi yordamida o'quvchi yoki tinglovchining diqqat markazi va ma'lumotni qayta ishlash jarayoni aniqlanadi. Shu bilan birga, EEG yoki fMRI kabi neyropsixologik vositalar yordamida til birliklarini qayta ishlashning miyada kechadigan neyron jarayonlari kuzatiladi.

Kompleks yondashuvning ustunligi shundaki, u insonning tilni idrok etish, tushunish va ishlab chiqish bosqichlarini bir butun tizim sifatida o'rganish imkonini beradi. Faqat bitta metoddan foydalanish ba'zan jarayonning faqat bitta jihatini yoritadi, holbuki turli metodlarni uyg'un qo'llash orqali kognitiv va neyropsixologik mexanizmlar o'rtasidagi bog'liqlik aniqroq aniqlanadi. Natijada, bunday yondashuv til va tafakkur o'rtasidagi murakkab, ko'p qatlamli munosabatlarni chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi hamda psixolingvistik modellarni yanada mukammallashtirishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Лурия, А.Р. *Язык и сознание*. – М.: Изд-во МГУ, 1979.
2. Levelt, W. J. M. *Speaking: From Intention to Articulation*. – Cambridge: MIT Press, 1989.
3. Anderson, A., Altmann, G. & Garrod, S. *Approaches to Psycholinguistic Research*. – Oxford: Oxford University Press, 2006.
4. Treiman, R., Clifton, C. (2019). *Methods in Psycholinguistics*. – Annual Review of Linguistics, Vol. 5.
5. Field, J. *Psycholinguistics: The Key Concepts*. – Routledge, 2003.
6. McQueen, J. (2007). *Speech Perception and Spoken Word Recognition*. – The Handbook of Psycholinguistics.
7. Meyer, D. E., & Schvaneveldt, R. W. (1971). *Facilitation in recognizing pairs of words*. Journal of Experimental Psychology.
8. Rayner, K. (1998). *Eye Movements in Reading and Information Processing: 20 Years of Research*. – Psychological Bulletin.
9. Just, M.A., Carpenter, P.A. (1980). *A theory of reading: From eye fixations to comprehension*. – Psychological Review.
10. Friederici, A. D. (2011). *The Brain Basis of Language Processing: From Structure to Function*. – Physiological Reviews.

11. Kutas, M., Hillyard, S. A. (1980). *Reading senseless sentences: Brain potentials reflect semantic incongruity*. – Science.
12. Karaulov, Y.N. *Assotsiativnyy slovar russkogo yazyka*. – M.: Nauka, 1989.
13. Osgood, C. E., Suci, G. J., & Tannenbaum, P. H. *The Measurement of Meaning*. – Urbana: University of Illinois Press, 1957.
14. Fromkin, V. (1973). *Speech Errors as Linguistic Evidence*. – Mouton.

FOLKLOR NAMUNALARIDA KICHRAYTIRISH-ERKALASH QO'SHIMCHALARINING QO'LLANILISHI

Xayrullayeva Ra'no Luqmon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichraytirish-erkalash shakllarining o'zbek tilshunosligidagi o'rni, xalq og'zaki ijodi namunalarida, kichraytirish qo'shimchalarining keng o'rini va muhim ahamiyati haqida so'z boradi. Xususan, chorvachilik, hunarmandchilik, dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlarda bu affikslar erkalash, suyish, kichraytirish ottenkalarini ifodalashdan tashqari, o'ziga xos modal munosabatlarni tashishga xizmat qilishi haqidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tilshunosligi, kechraytirish-erkalash shakllari, xalq og'zaki ijodi namunalari, chorvachilik, hunarmandchilik, dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar, erkalash ma'no, suyish ma'no, kichraytirish ma'no, nutq yumshashi.

Annotation. This article discusses the role of diminutive and endearing forms in Uzbek linguistics, their widespread use and significance in samples of folk oral literature. In particular, it explores how these affixes are used in songs related to animal husbandry, craftsmanship, and agriculture not only to express nuances of affection, endearment, and diminutiveness, but also to convey specific modal attitudes.

Keywords: uzbek linguistics, diminutive and endearing forms, samples of folk oral literature, songs related to animal husbandry, craftsmanship, agriculture, meaning of endearment, meaning of affection, diminutive meaning, speech softening.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль уменьшительно-ласкательных форм в узбекском языкознании, их широкое использование и важное значение в образцах народного устного творчества. В частности, подчеркивается, что в песнях, связанных со скотоводством, ремеслом и земледелием, эти аффиксы используются не только для выражения оттенков ласки, любви и уменьшительности, но и служат средством передачи особых модальных отношений.

Ключевые слова: узбекское языкознание, уменьшительно-ласкательные формы, образцы народного устного творчества, песни о скотоводстве, ремесле, земледелии, значение ласки, значение любви, значение уменьшительности, смягчение речи.

Kichraytirish-erkalash shakllarining o'zbek tilshunosligidagi o'rni haqida turli olimlar tomonidan izlanishlar olib borilgan. Jumladan, A. Madvaliyev, S. Usmonov, N. Mahmudov kabi tilshunos olimlar so'z yasalishi va uning semantik jihatlarini o'rganishgan. U.Mamatov esa badiiy adabiyotda kichraytirish-erkalash shakllari yordamida qahramon xarakteri ochib berilishiga e'tibor qaratgan. Shunga qaramay, o'zbek tilidagi kichraytirish-erkalash shakllarining grammatik, semantik, pragmatik va stilistik jihatlarini alohida, chuqur tadqiq etishga bag'ishlangan yetarlicha ilmiy ishlarga hali to'liq duch kelinmagan. Shuningdek, kichraytirish-erkalash shakllari xalq og'zaki ijodidagi ahamiyati jihatidan ham ba'zi tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Masalan, O. Qo'ng'irov "O'zbek xalq maqollari va ularning lingvistik xususiyatlari" asarida maqollarda kichraytirish shakllarining ta'sirchanligini tahlil qilgan. Qolaversa xalq og'zaki ijodi namunalarida ham kichraytirish qo'shimchalarining keng o'rin olgani va muhim ahamiyat kasp etganligiga guvoh bo'lamiz.

Xalq og'zaki ijodi qadimiy so'z san'ati sifatida chuqur g'oyaviyligi, yuksak badiiyligi bilan birga til birliklaridan foydalanish jihatdan ham ajralib turadi. Bu haqida "O'zbek folklori" darsligi mualliflari quyidagi fikrlarni bildirishadi: "Folklor tili – muttasil harakatdagi jonli so'zlashuv tili bo'lib, hamma zamonlarda ham adabiy tilning boyish manbayi bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi [4. –B.32]. Xalq og'zaki ijodi namunolari esa tilimizning o'ziga xos imkoniyatlarini o'rganishimizda yozma manbalar singari bizga yordamga keladi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning quyidagi fikrlari mulohazalarimizning yaqqol isbotidir: "Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin" [1].

O'zbek tilshunosligida kichraytirish-erkalash shakllari asosan -cha, -che, -jon, -gina, -kay, -voy, -g'ay, -choq, -chak, -chiq, kabi qo'shimchalar orqali hosil qilinadi. Masalan, "uycha", "bargcha", "kichkinagina", "opajon", "quyonvoy" kabi so'zlar shunday shakllarga misol bo'la oladi. Kichraytirish-erkalash shakllari o'zbek xalq og'zaki ijodida, maqol va matallarda, she'riyatda va hikoyalarda keng qo'llanadi. Ular badiiy nutqda obrazlilik va ifodalilikni kuchaytirib, qahramonlarning ruhiy holatini ochib berishda muhim rol o'ynaydi.

Xususan, bolalar folklorida nihoyatda keng qo'llanilgan subyektiv baho shakllari xalq og'zaki ijodi namunalarining turlarida ham ma'lum vazifa bajaradi. Masalan, chorvachilik, hunarmandchilik, dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlarda bu affikslar erkalash, suyish, kichraytirish ottenkalarini ifodalashdan tashqari, o'ziga xos modal munosabatlarni tashishga xizmat qiladi: Sigir sog'dim, ho'sh-ho'sh,/ Sigirginam,

o'zing jo'sh,/ Sigirga yem bermasam,/ Xurmaginam shu kun bo'sh./ Sigirginam bolasi, ho'sh-ho'sh,/ Sigirlarning sarasi, ho'sh-ho'sh,/ Xonazotim fe'li bo'sh,/ Suluvginam, ho'sh-ho'sh [6.–B .303]. Bu haqida manbalarda quyidagicha fikr keltiriladi: “Avvalo, sog'iladigan sigirga, qo'yga, echkiga alohida alohida qo'shiq yaratilishiga e'tibor beraylik. Ho'sh qo'shiqlari qo'y sog'ishda aytilmaganidek, turey-tureylar va churiya-churiyalar sigir sog'ishda aytilmagan. Tabiiyki, hayvon uchun qanday qo'shiq aytib sog'ish baribir emasmi? – degan savol tug'iladi. Ha, hayvon uchun baribirdir. Ammo egasi uchun bunday emas. Gap shundaki, chorvador xalq har bir qo'y yoki echkiga o'ziga xos munosabatda bo'ladi. Ular hatto sigirning qaysi rangni yaxshi ko'rishini, qaysi qo'shiqni ijro etganlarida ko'proq sut berishini bilganlar. Yoki “churiyalardagi “og'ziginang”, “yelinginang”, “sersoqolim” kabi so'zlarga e'tibor bering. Nega “og'zing” yoki “yelining” deb qo'ya qolinmagan. Avvalgi tur qo'shiqlardagi kabi bularda ham echkini erkalash, uning tabiatiga moslashish harakati seziladi”[4.–B.204-205]. Og'ziginangda o'ting bor,churey-churey,/ Yelinginangda suting bor, churey-churey,/ Sersoqolim jonivor, churey-churey,/ Kerilib turgan buting bor, churey-churey. Subyektiv baho shakllari hunarmandchilik bilan bog'liq qo'shiqlarda ham ma'lum vazifa bajargan, ya'ni qo'shiq aytayotgan kishining holati, uning ahvolini, ichki kechinmalarini ochib berishga xizmat qilgan: Masalan, ip yigirish, kashta tikish kabi hunarmandchilik ishlari mehnati oson ko'ringani bilan e'tibortalab, injiq, vaqt oladigan, qo'lni, ko'zni toldiradigan, mehnat natijasi tez ko'rinmaydigan, sabr-toqatni talab qiladigan ish ekanligi hunarmandchilik qo'shiqlari matnida ham aks etgan. E'tibor bersak, hunarmandchilik buyumlari, narsalarga (charx, ip) qo'shilgan -gina affiksi hunarmandning tushkun kayfiyatini, majburligini, ammo bir joyda diqqatni jamlab ishlashning mashaqqatini, toliqqanlikni ko'rsatib berishga xizmat qilmoqda: Charxginam, ey, charxginam,/ Yurakkinamni olasan,/ Ayt-chi, sen bu yurtlardan,/ Qachongina yo'qolasan?! [6.–B .310]; Ipginam ado bo'ldi,/ Jonginam judo bo'ldi,/ Sanamani tikkuncha,/ Qaynonam xudo bo'ldi [6.–B .313]. Quyidagi misralarda esa kashta tikishda eng muhim bo'lgan qo'l va ko'zni erkalash ma'nosi mavjud: Ilma tikar qo'lginam-a, Farosat qil ko'zginam-a, Erta-yu kech tikdim ilma, Ter keladi yuzginama-a [6.–B .313]. Ter keladi yuzginamaa misralaridan esa bu ishning ham mehnati og'ir ekanligi kitobxonga anglashiladi. Bog' qo'shig'i, don, sabzavot, mevalar haqidagi xalq qo'shiqlarida bu affikslar turli modal munosabatlarni ifodalash uchun qo'llaniladi: Olmaginam, osh endi, Ertaroq sen pish endi,/ Kun o'tkazma, osilma,/ Kel ertaroq tush endi [6.–B .318].

Yuqoridagi folklor namunalarida kuzatar ekanmiz kichraytirish-erkalash shakllari insonlar o'rtasidagi muloqotning ajralmas qismi bo'lib, xalq og'zaki ijodida muhim rol

o'ynayishi va bu shakllar hajman kichik bo'lgan narsalarni insonlar o'rtasidagi hissiy bog'liqlikni kuchaytirish, iliqlik, samimiyat ifodalash, nutqni yumshatish kabi funksiyalarni bajaradi.

REFERENCES

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. <http://xs.uz/uz/> –Toshkent, 2019.
2. Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. – Samarqand: Zarafshon, 1992.
3. Karimov S. O'zbek tilining morfologik stilistikasi. –Samarqand:Fan bulog'i, 2022.
4. Madayev O., Jo'rayev M., Sobitova T., Muxitdinova N. O'zbek folklori. – Toshkent: "Zebo Print", 2022. –B.32.
5. Chittigul. (Nashrga tayyorlovchilar: Yo'ldosh Sultonov, Nasimxon Rahmonov, Shomirza Turdimov). –Toshkent: O'qituvchi, 1992.
6. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Ko'p tomlik. Boychechak.–Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1984.
7. Qo'ng'urov R. Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1980.

TRANSFORMATION OF LINGUOPOETIC MEANS IN THE TRANSLATION PROCESS: LINGUISTIC AND AESTHETIC ASPECTS

Hoshimjon Kuchkorov,

Chirchik State Pedagogical University

Senior Lecturer, Department of Uzbek Literary Studies

Abstract: This article examines the issue of changes in linguopoetic means in the process of translating literary texts from a linguistic and aesthetic perspective. Translation transformations, including lexical, grammatical and stylistic changes, are analyzed. It also presents considerations on the features of translating literary texts, the role of linguistics in literary translation, literary translation, translation theory and practice, and linguopoetic analysis of literary translation.

Keywords: literary translation, text, language, linguopoetic means, translation transformation, linguistic aspects, aesthetic aspects, stylistic equivalence, poetic discourse.

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy matnlar tarjimasi jarayonida lingvopoetik vositalarning o'zgarishi masalasi lingvistik va estetik nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan. Tarjima transformatsiyalari, jumladan, leksik, grammatik va stilistik o'zgarishlar tahlil etilgan. Shuningdek, badiiy matnlarni tarjima qilish xususiyatlari, tilshunoslikning badiiy tarjimada tutgan o'rni, badiiy tarjima, tarjima nazariyasi va amaliyoti, badiiy tarjimaning lingvopoetik tahlili bo'yicha mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, matn, til, lingvopoetik vositalar, tarjima transformatsiyasi, lingvistik aspektlar, estetik aspektlar, stilistik ekvivalentlik, poetik diskurs.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос об изменении лингвопоэтических средств при переводе художественных текстов с лингвистических и эстетических позиций. Анализируются переводческие трансформации, включая лексические, грамматические и стилистические изменения. Также излагаются соображения об особенностях перевода художественных текстов, роли лингвистики в художественном переводе, художественном переводе, теории и практике перевода, а также лингвопоэтическом анализе художественного перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, текст, язык, лингвопоэтические средства, переводческая трансформация, лингвистические

аспекты, эстетические аспекты, стилистическая эквивалентность, поэтический дискурс.

Literary translation is not only the process of transferring a text from one language to another, but also the preservation of its aesthetic and emotional impact. Linguovopoetic devices are devices created using the poetic capabilities of the language, which ensure the beauty of a literary work. In the process of translation, these devices often undergo transformation, since there is an asymmetry between languages.

Linguovopoetics, that is, the direction that studies the poetic and aesthetic functions of language devices in a literary text, occupies a central place in translation theory. Paulo Coelho's work "The Alchemist" occupies a significant place in world literature and has been translated into more than 80 languages. There are also several translations into Uzbek, including the 2003 edition by Ahmad Otaboy and other versions. This article analyzes the transformation of linguovopoetic devices in the translation process from a linguistic (semantic, syntactic, lexical) and aesthetic (impact, cultural adaptation) perspective, using this work as an example.

Lingvopoetics is a field that studies the role of language tools in creating an aesthetic effect in a literary work. In the translation process, these tools undergo transformation, since each language has its own characteristics. For example, the semantic load of a metaphor or symbol may not be fully preserved in the target language. The work "The Alchemist" contains many philosophical and symbolic elements, and translators used different strategies to translate them into Uzbek.

Translation is a complex mental process in which different cultures and traditions, folk customs, different ways of thinking, understanding, the image of the world of the people through languages, different histories and literatures are reflected, and as a result, a new text is created in a form characteristic of the language being translated. One of the most important factors in the translator's work is the genre of the translated text, since its characteristics are directly related to the content and means of linguistic expression. In the field of translation studies, the laws of text translation are studied depending on the genre, and this constitutes a special theory of translation. "Special translation theory is a part of general translation theory, which is aimed at studying the features of the translation process of texts of different genres, the influence of speech forms and their practical conditions" [1: 413].

When studying or describing the features of translation, three main factors should be taken into account:

1. Determining the style of the original text, since the style of the text can affect the features of the translation process and force the translator to use special methods.

2. Determining the stylistic features of the original language, which helps to choose the means of expressing the text correctly in the target language.

3. As a result of the interaction of these two factors, it is possible to find suitable features of translation, which depend on the common and distinctive aspects between the stylistic features of the original language and the target language, creating suitable conditions for the translation process. Thus, the theory of special translation studies the influence of a certain style of the original language and a style close to it in the target language, as well as the interaction of these two linguistic speech phenomena.

Linguistic aspects. The linguistic aspect includes language structure and meaning transfer in the translation process. In the work "The Alchemist", linguopoetic means - metaphor, image, symbol - play a key role. Their semantic equivalence must be ensured during translation.

Semantic transformation. Semantics - meaning transfer. The concept of "Personal Legend" is central in the work. In English, "Personal Legend" is a person's destiny and dream. In the Uzbek translation, Ahmad Otaboy translated it as "Personal Legend", which is semantically correct, but the word "legend" can have a legendary meaning in Uzbek, which changes the aesthetic effect.

Example: Original: "It's what you have always wanted to accomplish. Everyone, when they are young, knows what their Personal Legend is."

Uzbek translation (Ahmad Otaboy): "Bu siz doimo amalga oshirishni xohlagan narsangiz. Har bir inson yoshligida o'z shaxsiy afsonasini biladi." (It's something you always wanted to accomplish. Everyone knows their own personal legend when they're young.)

Here, semantic equivalence is preserved, but the philosophical depth of "Personal Legend" takes on a mythical tone in Uzbek through "afsona", which slightly changes the universal fateful aspect of the original meaning.

In other translations (for example, in anonymous versions), "Shakhsiy taqdir" is used, which gives a more philosophical meaning, but loses the original symbolic element.

Each style has its own linguistic and grammatical translation characteristics. In particular, the artistic style, that is, the translation of works of art, also has its own translation characteristics. This chapter considers artistic texts and their translation characteristics.

The artistic style is associated with art. The basis of this style is visual imagination, which is expressed through spiritual and material arts. A text is created in the artistic style.

Each work of art is the author's worldview and a figurative reflection of reality. A work of art has an individual and figurative image of the world of the author, which has an intellectual and emotional impact on the reader. "When describing reality, the writer necessarily expresses his point of view and attitude to reality. For this purpose, he mixes reality with artistic imagination" [2: 72]. This situation is reflected in the artistic text. "A literary text" is defined by G.V. As Stepanov wrote, "it seems impossible to us to express meaning through synonymous speech. The artistic content cannot be expressed independently of the semantic shades of the language" [3: 27].

Syntactic and lexical changes. Syntactic structure is important in the translation process. The work contains many short, philosophical sentences: "The Soul of the World is nourished by people's happiness."

Uzbek translation: "Dunyo ruhini insonlarning baxti oziqlantiradi." (The soul of the world is nourished by the happiness of people.)

Here the syntax is preserved, but in the lexical selection "nourished" is given as "nourishes", which strengthens the anthropomorphic metaphor.

Lexically, the work contains elements of Arabic and Portuguese culture. "Alchemist" – "Alkimyogar", which is correct, but in Uzbek the word "alkimyo" can give a chemical meaning, which changes the aesthetic effect.

In the translation, paralinguistic elements, such as intonation and rhythm, change. For example, in the work, the shepherd's internal monologues are rhythmic, while in the Uzbek translation they are lengthened due to the syntactic features of the Uzbek language.

Aesthetic aspects. The aesthetic aspect is the preservation of the literary effect. In the translation process, aesthetics undergoes transformation through cultural adaptation.

Another example: Original: "When you want something, all the universe conspires in helping you achieve it."

Uzbek translation: "Biror narsani chin dildan xohlasangiz, butun koinot sizga yordam berish uchun ittifoq qiladi." (When you truly want something, the entire universe conspires to help you.)

Aesthetically, this sentence is the central motto of the work. The translation preserves the rhythm, but the rendering of "conspires" as "alliances" preserves the mysterious aesthetic.

The main distinguishing feature of the literary text is its anthropocentric (human-centered) means of influence. That is, the depiction of the world in a work of art is primarily aimed at understanding man, and all other artistic events show the laws of

human life. Even in the genres of narrative and myth, images reflect the laws of human life, that is, they express them in a symbolic and diagnostic form, and the spirit of the "I" is clearly felt in them. The author expresses his subjective point of view through images. And the reader, as a subject of spiritual and practical activity, perceives aesthetic images of artistic reality and enriches them according to his personal attitude.

Thus, the categories of author - character - reader constitute the anthropocentric semantic structure of a work of art.

It is worth noting that different readers perceive different meanings depending on the spiritual and aesthetic potential of a work of art. The perception of artistic information and the interpretation of the text depend on the qualities, tastes and interests of the reader. Reading a work of art is a creative process, in which the imagination of an individual character, general abstract aspects of humanity and the laws of the social system are reflected. The same work is understood and interpreted differently in different periods.

Evidence shows that the main feature of literary texts is the polysemy of their lexical means. In lyrical works, the polysemy of words is clearly visible, which is expressed by the synonymy or alternation of words. Polysemy is also observed in short and collected texts. In some cases, the polysemy of words is the result of the author's creative thought, which leaves the reader to evaluate and draw conclusions. At the same time, despite the polysemy of the lexical features of any literary work, there is an invariable core, which allows for the full and perfect execution of the translation.

Linguistic aspects constitute the main part of translation transformations. They arise due to differences in language systems and are manifested at the lexical, grammatical and syntactic levels.

At the syntactic level, transposition is widespread: the length and structure of the sentence are changed. Grammatical transformations, including antonymic translation (transformation of a negative structure into a positive one), additions and abbreviations, ensure the naturalness of the text.

Aesthetic aspects are aimed at preserving the emotional and artistic impact of linguopoetic means. They include figurative language and cultural adaptation.

Literary translation is seen as a two-level monolith: code-schematic structure and analysis from the author's point of view.

In most cases, a literary text is multifunctional. "It can combine several tasks, for example, aesthetic, philosophical and social tasks" [4: 14-15].

A literary text is the result of a creative process, reflecting the author's creative ideas; it is rich in various types of information - real, emotional and educational. A

literary text expresses the linguistic and national world of the author and the people who speak it. A literary text is characterized by diversity, metaphor, artistry and expressiveness. "The main task of a literary text is not only to convey information, but also to have an aesthetic and emotional impact on the reader or listener" [5: 21]. This idea is also supported by V.V. Sdobnikov and O.V. Petrova: "A literary text differs in the nature of the information it conveys, since it usually contains intellectual, emotional and aesthetic information. This, of course, requires special methods of transmission, and information is conveyed through intellectual, emotional and aesthetic impact" [6: 356]. Thus, if the main task of a logical text is to provide information, then a literary text, along with providing information, has an aesthetic effect on the reader and listener. Therefore, the author of a literary work must use a wider variety of means of expression, which creates many difficulties in translation. Abdurakhmonova R.J. writes about the difficulties of translation: "When translating a literary text, the criteria for translation increase significantly. The translator must meet more requirements, so that he creates a text that fully corresponds to the original text in a foreign culture" [7: 32]. Indeed, translating a literary text is difficult and requires not only language knowledge from the translator, but also translation skills and abilities. The main difficulty of translating a literary text is that the translator must preserve not only the meaning, but also its tone and emotional tone. Thus, how the work is perceived by the reader depends on the translation. Therefore, the main task of the translator is not only to convey the original textual information, but also to preserve effective means of expression.

Cultural adaptation and aesthetic losses. In the Uzbek translation, elements of Arabic culture (Fatima, desert) are close to the Uzbek reader, but Portuguese culture (Andalusia) is alien. Translators made adaptations, for example, they kept "sycamore" as "sikamor", but explained the aesthetic image in detail.

Aesthetic losses: The poetic rhythm in the work is changed by using shorter sentences in English, and longer sentences in Uzbek. This reduces the impact.

Concrete examples and comparisons. In this section, we will compare several fragments of the work.

Example 1: From the Prologue.

Original: "The Alchemist picked up a book that someone in the caravan had brought. Leafing through the pages, he found a story about Narcissus."

Uzbek translation (Ahmad Otaboy): "Alkimyogar karvonning birida kimdir olib kelgan kitobni oldi. Varag'lab, Narcissus haqidagi hikoyani topdi." (The alchemist

picked up a book that someone had brought with him in one of the caravans. Flipping through the pages, he found the story of Narcissus.)

Linguistic: Semantics preserved, syntax adapted to the Uzbek language.

Aesthetic: The symbol of the story (self-love) is preserved, but the word “varag‘lab” in Uzbek is simple, losing the poetics of the original.

Example 2: Shepherd's dream.

Original: “He had the same dream that night as a week ago, and once again he had awakened before it ended.”

Uzbek translation: “U o'sha kecha bir hafta oldingi tushni ko'rди va yana tugashidan oldin uyg'ondi.”(He had a dream that night from a week ago and woke up again before it was over.)

Transformation: The short sentence is preserved, but aesthetically the mysterious effect of the dream is stronger in Uzbek, because the word “tush” has a cultural connotation.

Another translation: “He saw again the dream he had a week ago and woke up before it ended.” Here the differences are lexical – “that night” is added, which changes the rhythm.

Example 3: Philosophical dialogue.

Original: “Because I don't live in either my past or my future. I'm interested only in the present.”

Uzbek translation: “Chunki men o'tmishimda ham, kelajagimda ham yashamayman. Meni faqat hozirgi payt qiziqtiradi.”(Because I don't live in my past or my future. I'm only interested in the present moment.)

The transformation of linguopoetic means in the translation process requires consideration of linguistic asymmetry and aesthetic requirements. Linguistic aspects serve to preserve natural equivalence, and aesthetic aspects serve to preserve emotional impact. Linguopoetic means undergo linguistic and aesthetic transformation in the translation process, but as can be seen in the example of “The Alchemist”, the translators managed to preserve semantic equivalence. Aesthetic losses arise due to cultural differences.

REFERENCES

1. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС., 2002. – 424 с.
2. Гальперин, И.Р. Перевод и стилистика // Теория и методика учебного процесса. / И.Р. Гальперин. – Москва, 1960. – 236с.

3. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М., 1988.– 383 с.
4. Левый, И. Искусство перевода / И. Левый. – М.: Прогресс, 1974. – 280 с.
5. Солодуб, Ю.П. Теория и практика художественного перевода: учеб. пособие для студ. лингв. фак. вузов / Ю.П. Солодуб, Ф.Б. Альбрехт, А.Ю. Кузнецов. – М.: Академия, 2005. – 304 с.
6. Сдобников, В.В. Теория перевода: учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков / В.В. Сдобников, О.В. Петрова. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 448 с
7. Абдрахманова, Р.Дж. Художественный перевод (лингвистические аспекты): учебное пособие для студентов старших курсов переводческих отделений. / Р.Дж. Абдрахманова. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014. – 86 с.
8. Коэльо П. Алкимёгар. (Аҳмад Отабой таржимаси). – Т.: Маърифат-Мададкор, 2003. – 63 б.

INSON XARAKTERINI IFODALOVCHI LAQABLAR

Ibragimova Zamira Yuldashevna

filologiya fanlari nomzodi, dotsent Berdaq nomidagi Qoraqalpog'DU

zamira7070@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida odam ismlari bilan faol qo'llaniladigan laqablar va boshqa o'zbek shevalarida uchraydigan inson xarakteri bilan bog'liq laqablarni adabiy tildagi laqablar bilan qiyoslandi.

Kalit so'zlar: shaxs laqablari, faol laqablar, salbiy laqab, xarakter-xususiyatli laqablar.

Annotation: This article compares nicknames actively used with personal names in the Karakalpakstan Uzbek dialects and nicknames related to human character found in other Uzbek dialects with nicknames in the literary.

Key words: personal nicknames, active nicknames, negative nicknames, characteristic nicknames.

Аннотация: В данной статье сравниваются прозвища, активно используемые вместе с личными именами узбекских диалектах Каракалпакстана, а также прозвища, связанные с характером человека, встречающиеся в других узбекских диалектах, с прозвищами в литературном языке.

Ключевые слова: личность прозвищ, активные прозвище, отрицательные прозвище, характерные прозвище.

O'zbek xalqimizning bebaho ma'naviy boyligi milliy qadriyatlarimizni, milliy tafakkurini, turmush tarzini, urf-odatlarini haqida ma'lumot berib turadi. Sheva vakillari tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning tabiiyligida ko'rinadi. O'zbek tilshunosligida ilk bor taxalluslar va laqablar adabiyotshunoslik aspektda B.Qoriyev, R.Vohidovlar tomonidan o'rganilgan. Ushbu jihatdan o'zbek onomastikasida E.Begmatov, Y.Menajeyev, X.Azamatov, D.Abdurahmonov, F.Abdullayev, Sh.Nizamovalarning ilmiy ishlari tahsinga sazovordir. XX asrning 60-yillarida E.Begmatov o'zbek tilida kishi ismlari, familiyasi, laqabi, nasabi va taxalluslarini entolingvistik, lingvistik jihatdan ilk bor keng doirada tadqiq qilgan[1:56]. Laqablar nazariy va amaliy jihatdan E.Begmatovning bir qator maqolalarida tadqiq qilinganligini nazarda tutib, ushbu maqolamizni Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi uchraydigan, ammo o'zbek adabiy tilida uchramaydigan laqablarga to'xtalishni lozim topdik. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida kishi ismlari bilan faol qo'llaniladigan laqablar ko'plab topiladi. O'g'uz va qipchoq lahjalariga mansub

bo'lgan sheva vakillari bir-biri bilan muloqot jarayonida laqabini qo'shib murojaat qilish odat tusiga kirib qolgan. Ushbu maqolamizda Amudaryo tumani misolida laqablarni o'rganishga harakat qildik.

Laqab (arabcha). 1. Biror xususiyatga ko'ra, kishiga hazil qilib yoki masxaralab berilgan qo'shimcha nom. 2. esk. ayn. taxallus. 3. esk. ayn. familiya. 4. Hayvonlarga qo'yilgan nom[3: 492] – deb izohlangan.

Ma'lumki, laqab shaxs hayotining turli davrlarida unga odamlar tomonidan odamning turli xususiyati va sifatiga ishora qilib, beriladigan so'zdir. M.N.Chabanov ism, familia, ota-isi asosiy, laqab va taxallusini qo'shimcha nomlar kategoriyasiga kiritadi: "Laqab - bu norasmiy qo'shimcha nom bo'lib, jamiyatda bir kishini ikkinchisidan farqlashga xizmat qiladi"[4:51].

Laqab egasining salbiy xarakter va harakatini, yurish-turishidagi salbiy tomonini, kishilarning salbiy mashg'ulotini ko'rsatuvchi laqablar tipik xususiyatlarga ishora qiladi.

Qoqyr (Qo'qir) - gerdaygan, mag'rur, maqtanchoq hech kimni nazriga ilmaydi, boshqalarni nazariga ilmaydi, boshqalarni burni bilan ko'rsatadi[8:62]. (Amu. To'lqin OFY., Egam qo'qir).

Qo'qir so'zining yana bir fonetik varianti uchraydi:

Qaqay (Qaqay) - tikka qotib turmoq, tik holatda bo'lmoq[6: 270]. Ma'lumot beruvchining izohiga ko'ra: manman, o'ziga bino qo'ygan, hech narsani pisand qilmaydigan kabi ta'riflarni berdi. (Amu. To'lqin OFY., Hasan qaqay).

Kardiy (Kardi) - ayn karillamoq. 2. ko'chma. ortiq darajada maqtanchoqlik qilmoq, ortiq darajada maqtanmoq, o'zini shunday holatda tutmoq[2:322]. Juda qo'pol odam bo'lgan. (Yo'ldosh kardi., Beruniy tumani)

Qaysar (Qaysar) - [arabcha-podshoh <lot. caesar< Caesar-Rim imperatori Gay Yuliy Sezar nomidan] 1.Ot Rum podshosi; umuman, podshoh, hoqon. Jahonning fотиhi Iskandar, Rum qaysari, qotil Chingiz. G'. G'. 2. Sft. Tutgan yerini kesadigan; o'jar, tixir, ters. 3. ko'chma. Kishi idorasiga bo'sunmaydigan; o'jar, asov. Qaysar tabiat [6: 218]. Inson xarakteriga nisbatan, qilgan hatti-xarakatiga ko'ra qo'yilgan. O'zining bilganidan qolmaydigan, qilgan ishi xato bo'lsa ham o'zinikini to'g'irlaydigan odamga ushbu laqab qo'shib aytilgan. (Amu. To'lqin OFY., Yo'ldash qaysar).

Chanach (Chanach) - quvonchdan o'ziga sig'may turgan odamga nisbatan qo'llanilgan. Xalq orasida shunday maqol ham bor: "Har qo'ltig'inda bir chanach". (Amudaryo tumani Kuyukko'pir OFY., Shukurullo chanach)

Vaysak (Vaysak) – hadeb vaysayveradigan, ko'p gapirishni yaxshi ko'radigan[4:436]. Ammo, bu laqab ko'p gapirgan uchun emas, balki ko'p ma'lumot

bilgani, dostonlar aytgani uchun. Notiq, nutqi yaxshi bo'lgani uchun shunday laqab olgan. (Amudaryo tumani To'liq OFY., Sobir vaysak)

Tash (Tosh) – yaxlit massa yoki bo'lak-bo'lak holda uchraydigan, suv kor qilmaydigan, qattiq, mo'rt tog' jinslarining umumiy nomi[5:159]. Amudaryo tumanida bunday laqabli odamga fikrida mustahkam turuvchi, o'z fikrida mustahkam qoluvchi. Fikrini hech kim o'zgartira olmagan odamga shunday laqab berilgan. Yana bir hududida bo'lsa ziqna, qitmir, chiqimga toshdek qattiq degan ma'noni bildirib, shunday odamga nisbatan ishlatiladi. (Amu. To'liq OFY., Quronboy tosh, Amu. Qitay OFY., Haytboy tosh).

Shayyr (Shoir) – arabcha she'r to'quvchi, yozuvchi. 1. She'riy asarlar yozadigan kishi. 2. Baxshi yoki oqinlar ismiga hurmat yuzasidan qo'shib aytiladigan so'z. 3. Gapdon, so'zamol, hozirjavob odam haqida[7:591]. Bu odam she'r yozmagan, lekin so'zlagan paytda so'zlarni qofiyaga solib gapirgan. Odamlarning bergan savollariga qofiyaga solib javob qaytargan. (Amudaryo tumani Qipchoq OFY., Orzugul shoir)

Yyshyn (Uyshun) - odamlarni jamlab, ahil-inoq qilib boshqargan. Qarindosh-urug'ining og'zini biriktirib, bir ovul bo'lib yashagan va bugungi kunda "komonim"ga ham aylangan. (Amudaryo tumani bilan Turkmaniston chegarasi Uyshun ovul., Rajab uyshun) kabi.

Varlama (Vorlomo) – O'zbek tilining izohli lug'atida *vorillab* so'zi berilgan. Ravon va tez (suvning oqishi haqida). Taqlidiy so'zdan fe'l so'z turkumi, undan sifat so'z turkumi yasalgan. Bu laqabda so'z ko'chishining harakat o'xshashligi asosida metafora yo'li bilan ma'no ko'chgan. Varlama- barcha yangiliklardan xabardor bo'lgan, to'y-tomoshalarda, ba'zm-jamshidalarda to'lib-toshib gurung berib, hammani og'ziga qaratadigan odam. (Amudaryo tumani Qipchoq OFY., Ochil varlama)

Xullas, laqablarni kishilarning o'zlari tanlamaydi, uni atrofdagi kishilar beradi. Iloji boricha kamsutuvchi laqablardan saqlanib, ularni ijobiy tomondan foydalanish lozim. Har bir so'z xalqimiz ehtiyojidan kelib chiqqan holda paydo bo'ladi.

REFERENCES

1. Бегматов Э. Ўзбек антропонимикаси. Тошкент. Фан. 1985 й. Б. 56
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1 жилд – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 436.
4. Mahmudov N. Xudoybegenov D. O'zbek tili o'xshatishlarining iuzohli lug'ati. Toshkent. Ma'naviyat 2013. 302-b.

5. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари –Тошкент: 1961й. Б. 62
6. Ibragimova Zamira, Matnazarova Fazilat (2022). THE HISTORY OF THE ORIGIN OF NICKNAMES AND THEIR DISTINCTIVE FEATURES IN DIALECTS Учредители: 3 № 02 (2022): ejedl.academiascience 65-69

TOPONIMLAR TARIXIY, GEOGRAFIK VA LINGVISTIK MA'LUMOTLAR BERUVCHI DARAKCHILARDIR

(Jizzax toponimlarining ta'biri. prof. B. O'rinboyevning ma'lumotlari asosida
tahlil qilindi)

A. S. Musayev

Jizzax davlat pedagogika universiteti dots.

a.musayev1962@gmail.com

Xarob kulba,
Va bir parcha yer,
Atrofiga tutilgan chetan.
Umr bo'yi bobom to'kdi ter
Qilgunicha shu yerni vatan...(E.Vohidov)

Annotatsiya. Maqolada Jizzax viloyati hududidagi toponimlarning shakllanishi, ularning tarixiy, etnografik, lingvistik va ijtimoiy ahamiyati keng yoritilgan. Unda joy nomlarining Vatan tushunchasi, xalqning turmush tarzi, kasb-hunar faoliyati, qabila va urug' nomlari, shuningdek dehqonchilik, chorvachilik, temirchilik, kulolchilik kabi mashg'ulotlar bilan bevosita bog'liqligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Jizzax viloyati, toponim, toponimiya, tarixiy manbalar, etimologiya, kasb-hunar toponimlari, dehqonchilik, chorvachilik, Boburnoma, lingvistika, etnografiya.

Annotation. The article extensively covers the formation of toponyms in the territory of Jizzakh region and highlights their historical, ethnographic, linguistic, and social significance. It analyzes the direct connection of place names with the concept of homeland, the lifestyle of the people, professional activities, names of tribes and clans, as well as occupations such as farming, animal husbandry, blacksmithing, and pottery.

Keywords: Jizzakh region, toponym, toponymy, historical sources, etymology, professional toponyms, farming, animal husbandry, Baburnama, linguistics, ethnography.

Аннотация. В статье подробно освещается формирование топонимов на территории Джизакской области, а также их историческое, этнографическое, лингвистическое и социальное значение. В ней анализируется прямая связь названий мест с понятием Родины, образом жизни народа, профессиональной

деятельностью, названиями племён и родов, а также с такими занятиями, как земледелие, животноводство, кузнечное и гончарное ремесло.

Ключевые слова: Джизакская область, топоним, топонимия, исторические, источники, этимология, профессиональные топонимы, земледелие, животноводство, Бабурнама, лингвистика, этнография.

Vatanparvarlik tushunchasining asosi Ona-Vatandir. "Vatan" so'zi otabobolarimizdan meros bo'lib, ona yurt ma'nosini anglatadi. Inson tug'ilib o'sgan uy, mahalla, qishloq va shahar ham o'ziga xos vatan sanaladi, ular bir-birini to'ldirib turadi. Ba'zan boshpana ham vatan ma'nosida qo'llanadi.

Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui – toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi. [1:501]

Toponimlar ham til leksikasining tarkibiy qismi sifatida boshqa barcha so'zlar kabi til qonun-qoidalariga bo'ysunadi. Ular milliy tilimizdagi qadimiy fonetik, leksik va morfologik unsurlarni ko'proq saqlab qolgan bo'ladi. Joylarning tabiiy-geografik sharoiti, aholining etnik tarkibi, kishilarning kasb-mashg'ulotlari, tarixiy shaxslar, ma'lum soha vakillari, shuningdek dehqonchilik, temirchilik, quruvchilik va kulolchilik singari faoliyat turlari toponimlar shakllanishining asosiy manbalari hisoblanadi.

Joy nomlari tarix, etnografiya, geografiya va tilning qimmatbaho yodgorliklari bo'lib, jamiyat va madaniyat taraqqiyotining barcha bosqichlari haqida xilma-xil ma'lumot beradi hamda ajdodlarning tarixiy xotirasini saqlash bo'yicha muhim vazifani bajaradi. [2:3]

Jizzax viloyati juda qadimiy bo'lib, Forish, Jizzax, Baxmal, G'allaorol va Zomin tumanlarida qadimiy hamda tarixiy shaxslar nomi bilan bog'liq toponimlar juda ko'p uchraydi. Bular: Safar ota, Qaraxon, Qo'ytosh, Parpi ota, Hasan kapa kabilar.

Cho'l hududlari o'zlashtirilishi natijasida Do'stlik, Mirzacho'l, Arnasoy, Zafarobod, Paxtakor va Zarbdor tumanlarida yangi toponimlar paydo bo'lgan. Masalan: Adirobod (Zarbdor), Andijon (Zarbdor), Birlik (Zomin), Bunyodkor (Do'stlik), Gulzor (Arnasoy), Zafarobod (Baxmal, G'allaorol). Ushbu nomlar mehnat bilan qo'lga kiritilgan yutuqlar evaziga obod bo'lgan maskanlarni ifodalash uchun berilgan.

Tarixchilar ta'kidlashicha, Aleksandr Makedonskiy davri, arablar istilosi, shuningdek Temuriylar zamonidagi siyosiy urushlar va g'alabalar Jizzax viloyatining minglab tarixiy toponimlarida o'z ifodasini topgan.

Dashtu tog' kesishgan yerlarda ko'chmanchi chorvachilik bilan shu'illanish uchun oson ish emas, ko'chmanchilar o'z podalarini aralashtirib emas, alohida-alohida

haydaganlar va har bir oila o'zining aniq belgilangan qishloq va yayloviga ega bo'lgan. [3:79]

Undan tashqari, Boburning "Boburnoma" asarida Jizzax va Jizzax viloyati toponimlari haqida ham fikrlari mavjud. "Kech nomozi digar **Ilon O'tida** tushib, ot o'tirib etini shishlab, kabob qilib, otni lahza tindurib otlandik. Tonding burunroq **Xaliliya** kentiga kelib tushdik. **Xaliliyadin Dizak** kelildi, ul fursatda **Dizakda Hofiz** Muhammadbek do'ldoyning o'g'li Tohir do'ldoy edi. Semiz etlar va mayda ermaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlar faravon. Andoq usrattin mundoq arzonlik va andoq baliyattin undoq amonliqqa keldik". [4:86]

Boburning "Boburnoma" asarida keltirilgan matnlarida **Ilonotdi, Jizzax, Xaliliya, Pishag'or** (Pashag'or), **Zomin, Roboti Xoja** toponimlari hozirgi kunimizda ham joy nomlari sifatida borligi ham muhimdir.

"Xo'jandtin o'tlanib Poshag'arg'a mutavajjih bo'ldim. **Zoming'a** yetgan fursatda isittim. Bovujudi isitma Zomindin o'tlanib ilg'or qilib, tog' yo'li bilan o'tub, **Roboti Xojaning** ustiga keldim-kim, g'ofilliqa shotu qo'yib chiqib, **Roboti Xoja** qo'rg'oninikim, Shovdor tumanining dorug'anishini uldur, oilig'ay. Subh vaqti yetildi. Eli xabardor bo'ldilar. Yana yonib, hech yerda tavaqquf qilmay, **Pashag'org'a** kelildi." [5: 56]

Toponimlarning kishilik jamiyati uchun eng asosiy va zarur vazifasi — ularning manzil nomini ifodalashidir. Joy nomlari nafaqat manzilni ko'rsatadi, balki ko'plab ma'lumotlarni ham yetkazadi. Shu bois biz uchun muhim bo'lgan toponimlarning etimologiyasiga ozgina aniqlik kiritishga urindik.

Jizzax – viloyat markazi. O'rta osiyodagi eng qadimiy shaharlardan biri. Bu qal'aning asl nomi Dizak. X-asrlarda ham shunday deb atalgan. *Diz* - qadimgi so'g'd tilida "qal'a, istehkom, qo'rg'on" demakdir: *ak* – esa kichraytirish affiksi *-cha* qo'shimchasiga to'g'ri keladi. Demak, *Dizak* – Jizzax "qal'acha" demakdir. Umuman *-ak* affiksi toponim yasovchi affiksdur: **Borazak, Xumdonak, Namdonak, Xisorak kabi**. [6:24]

Zomin –tuman va qishloq nomi. Zomin tumani 1926-yil 29-sentyabrda tashkil topgan U Beshkubi, Gulshan, Duoba, Navoiy, Obihayot, Tinchlik, Toshkesgan, Chorvador, Shirin, Yangi hayot, G'allakor kabi 11 ta qishloq fuqarolar yig'ini, Dashtabod, Zomin kabi 2 ta shaharchadan iborat. U qadimiy shaharlardan biri bo'lib, tarixiy asarlarda Sarsonda, Susanda, Sabza nomlari bilan yuritilgan. Uning qachon qurilgani va nomining etimologiyasi aniq emas. Zomin arab geograflaridan Istahriy, Ibn Havkal, Muqaddasiy (X asr) asarlarida ham tilga olingan. [7:27]

Pishag'ar – Zomin tumanidagi qishloq. Toponimni har xil izohlaydilar. Ba'zilar besh og'ar-besh suv, besh uzan desalar, boshqalari pasha g'or – o'zi, g'or yoni deb talqin qiladilar. Bizningcha, Pishag'or so'zi fors-tojik tilidan olingan bo'lib, pesh-old ma'nosini beradi. G'or (g'al-gol) tog' demakdir. Qiyoslang g'olcha-tog 'lik ma'nosidadir. Shunday qilib Pishag'or toponimi tog'oldi yoki tog'ning old tomonidagi qishloq. [8:44]

Rovot – Jizzax, Zarbdor tumanidagi qishloq. Toponim rovot, rabod, rabot shaklida yoziladi. Shunga ko'ra uning ikki xil ma'nosi bor. Birinchidan, shahar devori, shaharning tashqi qismi ma'nosida, ikkinchidan, chegara posti, istehkom, qo'rg'on degan ma'nosidadir. Ravot geografik termin bo'lib, katta territoriyaga tarqalgan. Forish, G'allaorol tumanlarida ham shunday qishloqlar bor. [9:44]

Bulardan tashqari, Jizzax viloyatidagi bu kabi kasbkor mazmuniy guruhiga birlashuvchi toponimlarni hunar nomi bilan aloqadorligiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin.

1.Ma'lum kasb yoki soha vakillari nomi bilan aloqador tarzda vujudga kelgan toponimlar: Chorvador (Jizzax, Zomin), Baliqli (Forish), Bog'bon (Mirzacho'l), Bo'zaxona (Baxmal, Zomin), Dargat (Jizzax tumani), Yomchi (Forish), Isori (Forish), Madaniyat (Baxmal, G'allaorol, Jizzax), Mirzabuloq (G'allarol), Mukori (G'allaorol), Mullabuloq (Baxmal, G'allaorol), Navoiy (Do'stlik, Jizzax, Zarbdor, Zomin), Sanoatchilar (Zafarobod), Temiryazov (Zafarobod), Toshkesgan (Zomin), Toqchilik (Zomin, Jizzax tumani), Tutak (Zomin, Forish), Udarnik (Zarbdor), Ulug'bek (Jizzax, Zomin), Umar (Jizzax, Zarbdor), Ustato'p (Baxmal), Cho'lquvar (Arnasoy), Egarchi (Baxmal), Yangiovul (Zarbdor), Qassoblik (Jizzax shahri) kabilar. Masalan:

Chorva – G'allaorol tumanidagi qishloq. Aslida chor – po qismlaridan iborat bo'lib, to'rt oyoqli molar demakdir. Chorvachilik bilan shug'illanuvchilar qishlog'i. Jizzax, Zomin tumanlaridagi Chorvador qishlog'i nomi ham yuqoridagi ma'nodan kelib chiqib, chorvachi demakdir. [10:61]

Toshkesgan – Zomin tumanidagi joy nomi. Tosh kesuvchi, tosh yo'nuvchi, toshtarosh, sangtarosh toshkesgan demak. [11:52]

Umar – Jizzax, Zarbdor tumanlaridagi qishloq. Umoro – yuqori mansabli harbiy amaldor, harbiy boshliq. [12:55]

2.Dehqonchilik, bog'dorchilik faolyati bilan bilan bog'liq holda yuzaga kelgan joy nomlari: Bo'ston (Baxmal, Zarbdor, Zafarobod, G'allaorol), Galaxirmon (Arnasoy), Ketmonchi (G'allaorol), Lalmikor (Zarbdor), Navbahor (Zomin), Olmazor (Baxmal), Oqoltin (Jizzax tumani), Paxtakor (Zomin, Mirzacho'l, Paxtakor), Paxtazor

(Mirzacho'l), Paxtaobod (Jizzax tumani), Tozauruq (Zarbdor, G'allaorol), Chamanzor (Paxtakor), Yangibo'ston (Arnasoy, Zarbdor), Yangi bog' (Baxmal), Yangidala (Mirzacho'l), Quduq (Baxmal, Jizzax, Zomin, Forish), Qo'shchi (Zomin), G'allakor (Zomin) va boshqalar. Masalan:

Ketmonchi – G'allaorol tumanidagi qishloq. Ketmon dehqonchilikda, yer chopish, loy qilish va boshqa maqsadlarda ishlatiladigan ish quroli. Ketmon chopishda na'muna ko'rsatib ishlagan kishini ketmonchi deb atagan. [13:30]

Paxtazor – Mirzacho'l tumanidagi pasyolka. G'o'za ekilgan joy, g'o'za bilan band yer, dala. [14:44]

3.Temirchilik faolyati bilan bog'liq holda yuzaga kelgan toponimlar: Zargar (G'allaorol), Zartepa (Baxmal), Marjonbuloq (G'allaorol), Temirxon (Forish), To'pan (G'allaorol) kabilar. Masalan:

Zargar – G'allaorol tumanidagi qishloq. Zargar so'zi oltin, kumush kabi metallarni taqinchoq, bezak buyumlar yasovchi usta ma'nosida. Bundan tashqari, Qo'ng'iro't qabilasining Tortuli bo'limi shahobchasi zargar deb ataladi. [15:26]

To'pan – G'allaorol tumanidagi qishloq. To'pan – mayda chori yoki yirik kepak; qizigan temirga zarb bilan ishlov berganda ostiga to'kiladigan temir zarralari; chang, to'zon, tufon. To'pan umumturkiy to'por bo'lishi ham mumkin. [16:54]

4.Quruvchi va kulolchilik faolyati bilan bog'liq holda yuzaga kelgan toponimlar: Jusali (Forish), Koriz (Zomin, Forish), Ko'lba (Forish), Toshkesgan (Zomin), Xonbandi (Forish), Xonimqo'rg'on (G'allaorol), Chimqo'rg'on (Zafarobod, Forish). Jizzax viloyatining boshqa joy nomlari asosan qabila, ulug', tog'lar, soylar, suvlar, inson ismlari bilan bog'liq holatda shakillanganligini ko'ramiz. Masalan:

Ko'lba – Forish tumanidagi qishloq. Sopoldan, temir betondan qilingan quvurlarni xalq shevalarida g'ulva, g'ulba deb atalgan. Ariq orqali suv o'tkazish imkoniyati bo'lmagan joyda quvur o'rnatilib suv o'tkazilgan yerdagi qishloq ko'lba g'o'lbadir. [17:31]

Xonbandi – Forish tumanidagi qishloq. Xonbandi – qadimiy suv ombori, u 10-asr Pasttog'darasida bunyod etilgan. U Osmonsoy va Ilonchisoyni sel suvlarini jamg'arib yozda ekinlar sug'orish uchun barpo etilgan. Ana shu joyda bunyod etilgan aholi punkti. [18:58]

Bu borada tarix, arxialogiya, etnografiya, antropologiya, numizmatika, toponimika, tarixiy tilshunoslik kabi ijtimoiy fan sohalarida keng k'lamli ilmiy ishlanishlar olib borilib, mutaxassislar ma'lum bir to'xtamlarga kelishmoqda. Ammo, bu o'zbek xalqining kelib chiqishi bilan bog'liq muammolar uzil-kesil yechimi topildi,

degan so'z emas. Bu sohada hali tadqiq etilishi lozim bo'lgan ilmiy muammolar talaygina.

Xulosa qilib aytganda, Jizzax viloyati hududidagi toponimlar rang-barang, qiziqarli va o'ziga xosdir. Ularning ko'pchiligi kasb-hunar, dehqonchilik, bog'dorchilik, temirchilik, kulolchilik hamda qabila va urug' nomlari bilan bog'liq holda shakllangan bo'lib, linvistik atamalarda muhim o'rin egallaydi.

Bu toponimlar qadimiy davrlardan to hozirgi kunda qanday kasb-hunar va mashg'ulot bilan shug'illanayotganligi haqida qadimgiurug' nomlari haqida qimmatli ma'lumotni beruvchi muhim manbalardan biri hisoblanadi.

REFERENCES

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent. 2004. 8-tom. 501-b.
2. Jizzax toponimlarining ta'biri. Samarqand. 2007, 3-b.
3. Gumelev L.N. Qadimgi turklar. Toshkent. 2007, 79-b.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, 1989. 86-b.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, 1989. 56-b.
6. Jizzax toponimlarining ta'biri. Samarqand. 2007,

TELEGRAM MESSENGERINING TA'LIMDAGI DIDAKTIK VA TASHKILY FUNKSIYALARI

Ro'zimboyev Sarvar Saparboyevich,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch RANCH texnologiya universiteti.
sarvarbek210973@gmail.com

Samandarova Gulhayo Erkin qizi,

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti,
gerda.dolson3029@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Telegram messengerining O'zbekiston ta'lim tizimida kommunikativ, didaktik va tashkiliy-pedagogik vosita sifatidagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda so'rovnomalar, kuzatuv va qiyosiy tahlil usullari asosida o'qituvchi hamda talabalar fikrlari o'rganilgan. Raqamli platformaning ta'lim jarayoniga integratsiyalash imkoniyatlari, afzalliklari hamda muammolari jihatlarini aniqlanadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, messenger, Telegram, masofaviy o'qitish, raqamli savodxonlik, pedagogik innovatsiya.

Аннотация. В статье анализируется роль мессенджера Telegram как коммуникационного, дидактического и организационно-педагогического инструмента в системе образования Узбекистана. В исследовании на основе методов анкетирования, наблюдения и сравнительного анализа изучены мнения преподавателей и студентов. Определяются возможности интеграции данной цифровой платформы в образовательный процесс, её преимущества и проблемные аспекты.

Ключевые слова: цифровое образование, мессенджер, Telegram, дистанционное обучение, цифровая грамотность, педагогические инновации.

Annotation. The article analyzes the role of the Telegram messenger as a communicative, didactic, and organizational-pedagogical tool in the education system of Uzbekistan. Using survey, observation, and comparative analysis methods, the study explores the views of teachers and students. The research highlights the potential for integrating this digital platform into the educational process, along with its advantages and challenges.

Keywords: digital education, messenger, Telegram, distance learning, digital literacy, pedagogical innovations.

Raqamli texnologiyalar zamonaviy inson hayotining ajralmas qismi bo'lib, ular ta'lim jarayoniga ham, xususan, o'quv mashg'ulotlarining tashkil etilishi va olib borilishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. 2020-yilgi pandemiya va majburiy izolyatsiya sharoitida O'zbekiston hududlaridagi ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining tashkil etilishi bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalari mahalliy pedagog xodimlarining masofaviy ta'limni amalga oshirishga nisbatan tayyor ekanligini ko'rsatdi [7]. Zamonaviy nashrlar mualliflari ta'kidlaganidek [4; 8], o'qituvchi ta'lim jarayonini shunday tashkil etishi zarurki, unda raqamlashtirish jarayoni "ta'lim jarayonining raqibi" emas, balki uning "hamkori"ga aylansin. Buning uchun, eng avvalo, talabalarni "telefonidan uzib bo'lmaydi" degan qarashdan voz kechib, uni samarali ta'limiy vosita sifatida qabul qilish lozim [3].

Tadqiqot metodologiyasi sifatida so'rovnoma, kuzatuv va qiyosiy tahlil usullari qo'llanildi. Ma'lumotlar O'zbekistonning bir necha ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar va talabalar o'rtasida o'tkazilgan empirik so'rovlar asosida yig'ildi. Tahlilda statistik ko'rsatkichlar va sifatli tahlil usuli birgalikda qo'llanildi.

Ko'p davlatlarda ta'lim tizimida masofaviy o'qitishni joriy qilish va uni rivojlantirishning asosiy maqsadlaridan biri - ta'lim sifatini ta'minlagan holda, o'quv yurti hamda talabaning ta'lim xarajatlarini qisqartirishdir. Aslida, har qanday mamlakatda aholiga ta'lim berishdan asosiy maqsad - insonlarning iqtidorlarini, shaxsning ijodiy potensialini va umuman jamiyat rivojini ta'minlashdir. Bu maqsadga esa ta'lim xizmatlarini amalga oshirish bilan erishiladi [1].

Messenjer — bu tezkor xabar almashish dasturi yoki veb-xizmat bo'lib, unda nafaqat matnli xabarlar, balki fayllar, rasmlar, videolar almashish, shuningdek, ovozli va videokonferensiyalar o'tkazish imkoniyati ham mavjud. Bugungi kunda masofaviy ta'limni tashkil etishda keng qo'llanilayotgan platformalar – Moodle, Google Classroom, Edmodo, Microsoft Teams, Zoom kabi tizimlar yuqoridagi tamoyillar asosida ishlab chiqilgan. Ularning asosiy afzalliklari – foydalanuvchiga qulay interfeys, oson monitoring, baholashning turli shakllari, multimediya resurslarini integratsiya qilish imkoniyatidir [2]. Yuqoridagilardan tashqari Viber, WhatsApp, Facebook Messenger, Skype va Telegram ham eng mashhur messenjerlar qatoriga kiradi.

Mashhur messenjerlarning imkoniyatlarini o'rgangan holda, biz ularning kuchli va zaif tomonlarini ajratib ko'rsatdik. Masalan, Mail.ru ning kuchli tomonlari — bepul pochta, tezkor va qulay interfeys, cheklanmagan hajmdagi pochta qutisi, spam va viruslardan ishonchli himoya, mobil versiya va smartfon ilovalari, zaif tomoni esa — pochta reklamasi miqdorining ko'pligi hamda ma'lumotning sekin yuklanishi. Viber

ko'plab emodzi, stiker va chat fonlarini qo'llab-quvvatlaydi, ochiq chatlar yaratish, barcha qurilmalarda bir vaqtda qo'ng'iroq qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, Viberning zaif tomonlari ham mavjud: xavfsizlik muammolari, spamning ko'pligi, foydalanuvchilar guruhi uchun videomuloqot imkoniyati yo'qligi hamda faqat ayrim formatdagi fayllarni yuborish cheklovi. WhatsApp esa yuqori tezlikda ishlaydi, foydalanishda soddaligi bilan ajralib turadi, ammo uning kamchiligi shundaki, guruhiy chatda bir vaqtning o'zida 100 nafargacha foydalanuvchi ishtirok etishi mumkin, bu esa Skypedan uch barobar kamdir.

Onlayn uchrashuvlar va videokonferensiyalar o'tkazish uchun eng mashhur xizmatlardan biri — Zoom o'zining barqaror ishlashi bilan ajralib turadi. Tashkilotchi ixtiyorida barcha vositalar mavjud: ekran namoyishi, interfaol doska, videokonferensiyani yozib olish imkoniyati. Biroq, afsuski, mazkur messenjer murakkab interfeysga ega va tez-tez xakerlik hujumlariga uchraydi [3; 9].

Messenjrlardan ta'limiy maqsadlarda foydalanish yangi ijtimoiy amaliyot sifatida shakllanmoqda va olimlar e'tiborini tortmoqda [6]. Shu jihatdan, o'qituvchi bu platformalarning didaktik imkoniyatlarini to'liq bilishi, o'z fani doirasida ularni moslashtira olishi zarur[2].

O'zbekiston sharoitida ta'lim muassasalarida, ayniqsa, **Telegram messenjeri** keng qo'llanilmoqda. Bu messenjer bugungi kunda eng ommabop raqamli platformalardan biri bo'lib, uning boshqa messenjrlardan ustun jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Ommaviy qo'llanish. Telegram mamlakatda eng ko'p ishlatiladigan messenjrlardan biri bo'lib, deyarli barcha talabalar va o'qituvchilar undan faol foydalanadilar.

2. Texnik soddalik va funksionallik. Guruh va kanallarni tezkor tashkil etish, matn, audio, video hamda havolalar almashish imkoniyatlari dars jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

3. Fayl almashinuvi imkoniyatlari. Platforma katta hajmdagi fayllarni hech qanday cheklovlarisiz yuborish imkonini beradi.

4. Ta'limiy kanallar yaratish. O'qituvchilar fanlarga oid ochiq yoki yopiq kanallar tashkil etib, dars materiallarini muntazam taqdim etishlari mumkin.

5. Interfeysning tanishligi. Talabalar o'zlari yaxshi biladigan platformada ishlash orqali yangi muhitga tez moslashadilar.

6. Multimedia imkoniyatlari. O'quv materiallarini turli shakllarda (matn, rasm, audio, video) taqdim etish talabalar e'tiborini oshiradi.

7. Mustaqil o'quv faoliyatini rag'batlantirish. Talabalar chatlar va forumlarda fikr almashib, bilimni mustaqil shakllantirish va tarqatish imkoniga ega bo'ladilar.

8. Motivatsion ta'sir. Talabalar yutuqlarining guruhda e'tirof etilishi ularning o'qishga bo'lgan qiziqishi va ijtimoiy faolligini oshiradi.

9. Pedagogik yordamning kengayishi. O'qituvchi nafaqat auditoriyada, balki onlayn tarzda ham talabalar bilan uzviy aloqa o'rnatib, o'quv jarayonini uzluksiz davom ettiradi.

Telegram messenjeri nafaqat o'quv jarayonining didaktik va kommunikativ jihatlarini takomillashtiruvchi vosita, balki ta'lim muassasalarida tashkiliy-pedagogik boshqaruvni yengillashtiruvchi platforma sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Undan foydalanish jarayonida o'qituvchi, ma'muriyat, ota-onalar va talabalar o'rtasida doimiy axborot almashinuvi, muvofiqlashtirish hamda nazorat jarayonlari samarali amalga oshiriladi. Avvalo, tashkiliy masalalarning tezkor hal etilishi uchun Telegram guruhlarida o'qituvchilar jamoasi muntazam yig'ilishlar o'tkazadi. Bunda rejalashtirish, hisobot topshirish, dars yuklamalarini muhokama qilish kabi masalalar onlayn tarzda amalga oshiriladi. Bu jarayon ta'lim tizimining uzluksizligini ta'minlaydigan tashkiliy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, platforma orqali ota-onalar bilan muntazam aloqa o'rnatish ham yo'lga qo'yilgan. Telegram guruhlarida o'qituvchilar davomati, baholari va xulqi haqidagi ma'lumotlar tezkor yetkaziladi. Bu esa o'quvchi faoliyatining monitoringini yengillashtirib, pedagogik hamkorlikni mustahkamlaydi. Telegram messenjerining yana bir muhim tashkiliy afzalligi o'quv mashg'ulotlari jadvalini kelishish va yangilash imkoniyatidir. Ma'muriyat tomonidan jadvaldagi o'zgarishlar guruhlar orqali bir zumda yetkaziladi, bu esa dars jarayonida vaqt yo'qotishning oldini oladi. Bundan tashqari, "Muvaffaqiyatlar kanali" orqali o'qituvchi va talabalar yutuqlari e'lon qilinib, ijtimoiy rag'bat tizimi shakllanadi. Natijada, jamoa ichida motivatsiya, raqobat va hamkorlik muhiti kuchayadi.

Umuman olganda, Telegram messenjeri ta'lim muassasasida pedagogik, tashkiliy va kommunikativ jarayonlarni birlashtiruvchi integrativ platforma sifatida faoliyat yuritadi. Uning qulay interfeysi, tezkor xabardorlik tizimi va ishtirokchilarning keng qamrovi ta'lim jarayonini raqamli boshqaruvning zamonaviy talablari asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, Telegram messenjeri O'zbekiston ta'lim tizimida muhim kommunikativ va metodik vosita sifatida faol qo'llanilmoqda. Ushbu platforma o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqotni qulay, tezkor va norasmiy shaklda yo'lga qo'yib, o'quv jarayonining interaktiv va qiziqarli bo'lishiga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, Telegramni ta'lim jarayonini to'liq raqamlashtirish vositasi sifatida emas, balki uni qo'llab-quvvatlovchi va integratsiyalovchi komponent sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Biroq o'tkazilgan so'rovlar natijalariga ko'ra, Telegramdan foydalanishda bir qator muammolar va cheklovlar mavjudligi aniqlangan. Jumladan, pedagoglarning raqamli savodxonlik darajasining yetarli emasligi, o'quvchilar tomonidan onlayn etikaga to'liq amal qilinmasligi, ayrim hollarda texnik infratuzilmaning sustligi ta'lim samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida qayd etilgan. Bundan tashqari, tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishdagi murakkabliklar (28,9 %) va ta'limiy materiallarni tayyorlashning mehnat talabchanligi (27,7 %) ham o'qituvchilar tomonidan muhim kamchiliklar sifatida e'tirof etilgan. So'rov ishtirokchilarining 30,1 foizi Telegram messenjeri ta'lim samaradorligini oshirish imkonini bersa-da, u an'anaviy auditoriya mashg'ulotlari, darsliklar va metodik materiallarning o'rnini to'liq bosa olmaydi, degan fikrni ilgari surgan. Chunki bevosita muloqot o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiylashuvi hamda tarbiyaviy jarayonlarda muhim o'rin tutadi [5; 7; 8].

Shu bois, **Telegram messenjeridan ta'limiy faoliyatda yordamchi didaktik vosita sifatida foydalanish** zamonaviy raqamli ta'lim muhitida eng maqbul yechimlardan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuv raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga samarali integratsiyalash imkonini berib, an'anaviy ta'limning afzal jihatlarini saqlab qoladi. Shu bilan birga, u o'quvchilarda kommunikativ, intellektual hamda axloqiy kompetensiyalarni rivojlantirishga, ta'lim jarayonining interaktivligini va individual yo'naltirilganligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Telegram messenjeri O'zbekistonda masofali ta'limni tashkil etishda eng ko'p qo'llanilayotgan vositalardan biri sifatida ta'lim tizimiga chuqur kirib kelmoqda. U pedagoglar, talabalar va ota-onalar o'rtasidagi uch tomonlama muloqotni ta'minlab, ta'lim samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, uning samarali qo'llanilishi uchun pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, onlayn etikani shakllantirish va texnik infratuzilmani mustahkamlash zarur. Ta'limni raqamlashtirish faqat yangi platforma yaratish emas, balki mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanishdir. Shu nuqtai nazardan, Telegram messenjeridan metodik jihatdan to'g'ri foydalanish O'zbekiston sharoitida masofali ta'limni takomillashtirishda eng maqbul yechimlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamadaliyev K.R. Raqamli texnologiyalari asosida masofaviy ta'lim jarayonini takomillashtirish imkoniyatlari. // *Inter education & global study*. 2025. №4. B.208–212.

2. **Хайдаров В.В.** Аxborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida masofaviy ta'limni tashkil etishning zamonaviy tamoyillari // *Ilm-fan xabarnomasi*. – 2025. – Т. 8. – № 1. – В. 400-403.

3. **Власова Н.В.** Мессенджеры как обучающая среда: статья для конкурса «Большая перемен@» // *Яндекс Дзен* [сайт]. – 2019. – URL: <https://zen.yandex.ru/media/digitalteacher/messendjery-kak-obuchaiuscaia-sreda-5d09078dee9efa00afeeba19>

4. **Крашакова Т.Ю., Тубер И.И.** Создание условий, обеспечивающих разработку и использование педагогами профессиональных образовательных организаций цифрового образовательного контента // *Инновационное развитие профессионального образования*. – 2020. – № 4. – С. 62–66.

5. **Манапова О.Н., Занова Т.С., Милюков И.В.** Повышение качества подготовки студентов технических специальностей среднего профессионального образования на основе интеграции традиционного и электронного образования в рамках реализации региональной инновационной площадки // *Инновационное развитие профессионального образования*. – 2021. – № 1 (29). – С. 78–88.

6. **Муха В.Н.** Проблематика повседневности и социальных практик в современной социологии // *Российское социологическое сообщество: история, современность, место в мировой науке: материалы научной конференции к 100-летию Русского социологического общества имени М.М.Ковалевского* (г. Санкт-Петербург, 10–12 ноября 2016 г.). – Санкт-Петербург : Изд-во ООО «Скифия-принт», 2016. – С. 322–324.

7. **Сташкевич И.Р., Башарина О.В., Савельева С.В.** Система непрерывного повышения квалификации работников ПОО Челябинской области в части освоения дистанционных образовательных технологий // *Современная высшая школа: инновационный аспект*. – 2020. – Т. 12. – № 4. – С. 40–50.

8. **Шабунина Н.С., Ивандикова О.Е., Секерина И.И.** Дистанционные технологии обучения студентов профессиональных образовательных организаций дисциплинам естественно-научного цикла // *Инновационное развитие профессионального образования*. – 2021. – № 1. – С. 57–62.

9. Рейтинг мессенджеров 2020 // Coba. — [сайт]. — 2020. — URL: <https://coba.tools/compilation/reiting-messendzherov-2018> (дата обращения: 21.06.2021).

ЯЗЫК КАК ЗЕРКАЛО ВРЕМЕНИ: ДИНАМИКА ЛЕКСИКИ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ СОЦИАЛЬНЫХ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ.

М.Ф.Айсина

Алмалыкский филиал национального исследовательского
технологического университета московского института стали и сплавов

Старший преподаватель кафедры

экономики и социально-гуманитарных дисциплин

manzura.aysina@mail.ru

+998 94 368 22 73

Аннотация. Словарный состав языка — наиболее динамичный компонент языковой системы, отражающий социокультурные и технологические изменения. В процессе развития языка происходит вытеснение архаичной лексики, семантическая трансформация существующих слов и отношений омонимов — как за счёт расхождения традиций, так и благодаря заимствованиям. Лексические процессы требуют усиления словесного образования и синтаксиса, что обеспечивает интегративную природу языка как важный инструмент.

Ключевые слова: словарный состав, лексическая динамика, архаизмы, семантическая трансформация, омонимия, этимология, брак, словообразование, лингвистическая адаптация, коммуникативная функция языка.

Annotatsiya. Tilning lugʻat tarkibi ijtimoiy-madaniy va texnologik oʻzgarishlarni aks ettiruvchi til tizimining eng dinamik tarkibiy qismidir. Til taraqqiyoti jarayonida arxaik leksikaning siqib chiqarilishi, mavjud soʻzlar va omonimlar munosabatining semantik transformatsiyasi - anʼanalarning farqlanishi hisobiga ham, oʻzlashmalar hisobiga ham sodir boʻladi. Leksik jarayonlar soʻz yasalihi va sintaksisni kuchaytirishni talab qiladi, bu esa tilning muhim vosita sifatidagi integrativ tabiatini taʼminlaydi.

Kalit soʻzlar: lugʻat tarkibi, leksik dinamika, arxaizmlar, semantik transformatsiya, omonimiya, etimologiya, nikoh, soʻz yasalihi, lingvistik moslashuv, tilning kommunikativ vazifasi.

Abstract. The vocabulary of a language is the most dynamic component of the language system, reflecting socio-cultural and technological changes. In the process of language development, the displacement of archaic vocabulary occurs, semantic

transformation of existing words and homonymous relationships occurs - both through the divergence of traditions and through borrowings. Lexical processes require increased word formation and syntax, which ensures the integrative nature of language as an important tool.

Keywords: vocabulary, lexical dynamics, archaisms, semantic transformation, homonymy, etymology, marriage, word formation, linguistic adaptation, language's communicative function.

Словарный состав языка — это наиболее изменчивый и подвижный компонент языковой системы. Лексика возникает практически непрерывной трансформации, непосредственно отражая новации, возникающие в социальной, культурной и технологической жизни носителей языка. В данном процессе наблюдается одновременное выпадение из активного употребления одних лексем, появление новых и существенных модификаций третьих, что в ряде случаев приводит к формированию омонимических пар.

1. Примеры отмирающих (устаревших) лексем

Указанные лексемы постепенно утрачивают функциональную активность синхронно, что коррелирует с исчезновением в повседневной практике обозначаемых ими денотатов.

Колымага — старинная повозка; в современном языке практически не употребляется в прямом понимании, сохраняясь лишь в ироническом значении.

Перст — палец (в историческом употреблении); в современном языке замещён лексемой палец, сохраняясь исключительно в устойчивых фразеологизмах (указывающий перст).

Чело — лоб; употребляется в настоящее время в поэтической или архаизирующей речи.

Ланиты — щёки; вышел из активного употребления, сохранившись лишь в литературных или церковнославянских текстах.

Гостьба — гостевой визит, пир; в современной коммуникации заменена лексемами гости, визит, праздник.

Вытеснение общепринятой лексики является шагом вперед в адаптации языковой системы к меняющимся социокультурным условиям.

2. Примеры лексем, подвергшихся семантической трансформации

Лексема сохраняется на языке, однако ее семантическое содержание модифицируется под влиянием исторических, культурных и технологических факторов.

Мышь — изначально обозначала животное; в современном языке приобретено дополнительное значение — устройство компьютера.

Окно — вначале — архитектурный проём; в настоящее время также означает графический элемент пользовательского интерфейса.

Ключ — традиционно — инструмент для отпираания замков; в современном употреблении также — код доступа, музыкальный символ, источник воды. Файл — ранее — папка для хранения бумажных документов; в цифровую эпоху — электронный документ.

Сеть — изначально — рыболовная или оградительная конструкция; сегодня — интернет, социальная платформа, энергетическая инфраструктура.

Семантическая эволюция является одним из ключевых показателей лексического обогащения, что приводит к экономному использованию языковых ресурсов для обозначения новых концептов, что обеспечивает когнитивную эффективность и социальную тенденцию развития языка.

3. Примеры образования омонимов в результате семантической дивергенции или этимологического совпадения.

Омонимы — лексемы, определенные в планарных выражениях (фонетических и/или графических), но существующие в плановом содержании и происхождении. Возникновение таких пар часто обусловлено семантическим расхождением или конвергенцией этимологически разнородных форм.

Лук — 1) овощная культура; 2) метательное оружие → различное различие, совпадение форм → омонимическая пара.

Кран — 1) водопроводный вентиль; 2) подъёмный механизм → семантически несвязанные значения при идентичной форме → омонимы.

Брак — 1) супружеский союз; 2) производственный дефект → разные этимологические корни, совпавшие в современном языке → омонимы.

Норка — 1) пушной зверь; 2) небольшое углубление или раскрытие → воспринимаются синхронно как омонимы.

Мина — 1) Взрывное устройство; 2) гримаса, мимическое выражение лица → разные источники, формальное совпадение → омонимы.

Формирование омонимов не является дисфункцией языковой системы, а таков собой результат ее развития, демонстрирующая способность языка к семантической реорганизации и функциональной перегрузке лексических форм.

Появление новой лексемы обусловлено коммуникативными потребностями языкового носителя. Аналогичным образом определялась и вытеснение архаичной лексики, обозначающей денотаты, утратившие актуальность в

современной социальной речи. При этом объем убывающей лексики незначителен по сравнению с общим лексическим фондом. Количество вновь возникающих лексем увеличивает число устаревших, что обуславливает непрерывный количественный рост словарного состава и, постоянное обогащение языковой системы. Уровень развития языка напрямую коррелирует с богатством и многоаспектностью его словарного состава.

Богатство словарного состава не может быть редуцировано исключительно к цифровым параметрам — к простому числу чисел лексических единиц. Оно также заключается в семантической и функционально-стилистической дифференциации лексики, во многих образах выражаемых концептов и нюансов значений, что обеспечивает точную и адекватную передачу мыслей и эффективно обеспечивает коммуникативную модель общества.

Данные свойства словарного состава находятся в прямой зависимости от метода словообразования. Речь идет не только о множестве словообразовательных моделей (варьирующихся в зависимости от морфологической структуры слов), но и об их функциональной гибкости, способности адекватно представить концепты, связанные с различными сферами деятельности. Это, в свою очередь, свидетельствует о способности словообразовательной системы максимально эффективно выполнять коммуникативные запросы. Наблюдается системная взаимосвязь между словообразованием, морфологической парадигматикой и синтаксической комбинацией, и, словообразование является единым из устойчивых подсистем языка как инструмент коммуникации. Понятия, формы, управляемые с помощью языка, могут быть выражены разнообразными лингвистическими средствами, доступными данной языковой системе.

Список использованной литературы:

1. Виноградов В. В. Об основных типах лексических результатов слов . — М.: Наука, 1977.
2. Кузнецова А. И., Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов . — М.: Просвещение, 1976.
3. Лексикология современного русского языка / Под ред. Н. М. Шанского. — М.: Высшая школа, 1985.
4. Реформатский А. А. Введение в языкознание . — М.: Аспект Пресс, 2002.

6. Справочная служба портала «Грамота.ру». Вопрос № 255784. URL: <https://gramota.ru/spravka/vopros/255784> (дата обращения: 05.04.2025).
7. Успенский Л. В. Слово о словах . — СПб.: Азбука-классика, 2004.
8. Шанский Н. М., Боброва Т. А. Краткий этимологический словарь русского языка . — М.: Просвещение, 1997.

ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ СОБСТВЕННЫХ ИМЁН В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.

Тургунбоева Эленур Тулкин кизи

Магистр 1-курса, специальность:

Лингвистика (русский язык)

Каршинский государственный университет

e-mail: eelenurturgunboyeva@gmail.com

Тел: (88)803-07-37

Научный руководитель: Садуллаева Раъно Ибодовна,

e-mail: rano.saydullayeva@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена проблеме классификации собственных имён в современной ономастике. Отмечается отсутствие единой терминологической системы, параллельное употребление различных понятий и множественность классификационных оснований. Рассматривается влияние культурно-исторических и социальных факторов, а также правовых норм. Подчёркивается актуальность исследования новых разрядов онимов (интернет-онимы, медийные номинации), что требует пересмотра традиционных подходов и разработки универсальной модели классификации.

Ключевые слова: ономастика, онимы, классификация, антропонимы, патронимы, интернет-онимы, терминология.

Annotation: The article addresses the problem of classifying proper names in modern onomastics. It highlights the lack of a unified terminology, the coexistence of parallel concepts, and the diversity of classification principles. The study considers cultural, social, and legal factors and emphasizes the relevance of new categories (internet and media-related onyms), which call for revising traditional approaches.

Keywords: onomastics, onyms, classification, anthroponyms, patronyms, internet-onyms, terminology.

Собственные имена в русском языке, в особенности антропонимы, образуют важнейший пласт ономастической лексики. Антропонимика как раздел ономастики изучает личные имена, отчества, фамилии, прозвища, псевдонимы и другие номинации, обозначающие человека. Именно эта сфера наиболее наглядно демонстрирует проблемы классификации собственных имён. Греческое слово *антропос*, обозначающее человека, можно встретить не только

в этих терминах, но и в таких, как *антропоид*, *антропология*, *антропометрия*; недаром морфема *антропо-* описывается в словарях как самостоятельная единица, входящая в сложные слова в значении «относящийся к человеку, к его изучению» ¹[3:112].

Современная ономастика сталкивается с множеством нерешённых вопросов, связанных с систематизацией собственных имён. Прежде всего, остаётся актуальной проблема размытых границ между различными разрядами онимов: многие номинации допускают двойное толкование и могут быть отнесены сразу к нескольким группам (например, название фирмы трактуется одновременно как эргоним и прагматоним). Кроме того, трудности вызывает явление апеллятивации, при котором собственные имена переходят в разряд нарицательных (донжуан, меценат), что ставит под сомнение устойчивость границ между категориями. Нельзя не отметить, что русские люди очень редко называют друг друга вне официальной обстановки так, как их имена записаны в документах. У каждого из нас есть домашнее, или обиходное, имя, если не имена. Они квалифицируются в ономастических работах как гипокористи́ки, или неканонические, сокращённые, уменьшительные, ласкательные или уничижительные имена ²[6: 69–77]

В русской повседневной культуре имени придаётся большое значение, совпадение имён принято рассматривать как нечто сближающее людей, такие люди именуются по отношению друг к другу **тёзками**. Имена в сознании русских людей делятся на красивые и не очень, на модные и устаревшие, на городские и деревенские. И в последнюю очередь носители имен задумываются об их значении. Причина такой ситуации в том, что мы пользуемся **иноязычными** именами, и в этом отношении русские –немного полиглоты, не подозревающие об этом³ [7:14]. Существенной проблемой остаётся адаптация заимствованных антропонимов и топонимов в русском языке: иноязычные имена подвергаются фонетическим, орфографическим и семантическим изменениям, в результате чего их классификация осложняется (Beijing — Пекин / Бэйцзин, Kevin — Кевин). Нерешённым остаётся и вопрос внутренней вариативности антропонимов, когда одна и та же номинация имеет несколько форм (Александр — Саша — Шура — Саня), что вызывает дискуссии о разграничении вариантов

¹ Крысин, Л. П. Толковый словарь иноязычных слов [Текст] /Л. П. Крысин. – 4-е изд., стер. – М. : Русский язык, 2002. – 856 с. –(Б-ка словарей рус. яз.).

² Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии /Н. В. Подольская. – 2-е изд. – М. : Наука, 1978. – 198 с

³ Суперанская, А. В. Словарь русских имён / А. В. Суперанская. – М. : Эксмо, 2005. – 544

и самостоятельных единиц. Интересно отметить, что домашние варианты официальных имён приняты и в других культурах, более того, в западных странах они обладают большей легитимностью, чем у нас. Так, американские политики именуются Билл Клинтон (Билл – сокращённый вариант имени Вильям); немцы даже в документах пишут Ханс, а ведь это домашнее имя от Йоханнес (то, что у нас звучит как Иван) ¹ [7:89]. Некоторые родители для своих малышей выбирают двойные имена как в Европе, например Анна-Мария, Анна-Елизавета, однако это очень редко. Уникальный случай освещали российские газеты: в одном из загсов Кирова зарегистрирована девочка по имени Россия; её полное имя – Россия Сергеевна Перминова; родители считают, что проявляют таким образом свой патриотизм, но как отнесётся к имени его владелица, неизвестно (Российская газета 31.08.2007). Дополнительные трудности связаны с отсутствием единой терминологической базы: в отечественной и зарубежной лингвистике параллельно используются разные обозначения одних и тех же категорий (прагматоним — эргоним, хрематоним — прагматикон). Многомерность классификаций также усложняет задачу: одни исследователи опираются на происхождение имён, другие — на их функции или сферу употребления, что приводит к множеству несогласованных схем. Классификация онимов осложняется и культурно-историческим фактором: одни и те же имена изменяют свой статус в разные эпохи, переходя из активного употребления в пассивное и обратно (Добрыня, Милена). Нельзя обойти вниманием и социальный аспект, отражающий моду на новые антропонимы (Арсений, Милана, Марк), а также правовые вопросы, связанные с регистрацией необычных имён (Дельфин, Луна, Царь). В последние десятилетия появляются принципиально новые разряды онимов — интернет-онимы, никнеймы, логины, а также коммерческие и медийные номинации (бренды, названия приложений, фильмов), что требует переосмысления традиционных классификационных подходов.

Отчество – второй элемент официального наименования человека по-русски специфически русское явление. Вообще говоря, называть человека с упоминанием имени его отца принято во многих культурах, для обозначения такого имени есть ономастический термин *патроним*, его первую часть – греческое *патрос*, означающее 'отец', мы встречаем в словах *патриарх*, *патриот*

¹ Суперанская, А. В. Словарь русских имён / А. В. Суперанская. – М. : Эксмо, 2005. – 544

(от *namuriya* – 'родина, отечество'). Патронимы существовали в Древнем Риме: *Valerianus* – это 'сын Валерия' (*Valerius*)¹

[6: 104]. Сегодня родители часто выбирают необычные имена: Алиса, Милана, Эмилия, Скай, Нейтан. Такие имена могут плохо вписываться в традиционную систему и вызывать трудности при образовании отчеств (Скайевич?). Некоторые имена становятся универсальными (Саша, Женя, Валя), что приводит к амбивалентности пола носителя. В документах и официальном общении может возникать недоразумение. Двойные и тройные имена в России стали появляться имена по типу Анна-Мария, Жан-Поль. Система ЗАГС и школьные журналы часто не рассчитаны на такую форму записи. Люди начинают использовать виртуальные имена (*DarkSoul*, *Луна_2005*, *Kotya*). Как относиться к таким именам — это ли полноценные антропонимы или только «псевдонимы»? В Татарстане, Якутии, на Кавказе и в других регионах России сохраняются национальные имена: Булат, Айнур, Айсулу, Тайса. При межкультурной коммуникации они могут искажаться или заменяться русскими аналогами. Закон в РФ запрещает регистрировать имена, содержащие цифры, символы или оскорбительные элементы (Боч РФ 260602 — реально зарегистрированный случай, позже отменён судом). Где граница между правом родителей на выбор имени и требованиями государства? Изменение семантики имён со временем: Имя Сталина или Гитлер несёт совершенно другой оттенок, чем 100 лет назад. В ономастике нужно учитывать исторический и социокультурный контекст. Сокращённые формы и гипокористики: От одного имени может быть множество вариантов: Александр → Саша, Шура, Саня, Лёха. Где граница между «вариантом» и «отдельным антропонимом»? Историю русских фамилий хорошо бы воспринимать на фоне «фамилизации» Европы. Родиной фамилии считают Италию, где она известна еще в XI веке. Оттуда она шагнула во Францию, а затем в Германию. В Англию фамилии принесли норманнские завоеватели, а в Шотландии они продолжали формироваться еще и в XVIII веке. Повсюду наследование фамилий отражало наследственное землевладение или владение иной частной собственностью, повсюду фамилия лучше приживалась в больших городах. Повсюду фамилия была сначала привилегией, а затем юридически закреплялась как обязательная часть именованного гражданина.²[5:179–186]

¹ Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии /Н. В. Подольская. – 2-е изд. – М. : Наука, 1978. – 198 с

² Никонов, В. А. География фамилий [Текст] / В. А. Никонов ;ред. С. И. Брук. – М. : Наука, 1988. – 192 с.

Таким образом, проблема классификации собственных имён сохраняет свою актуальность не только в лингвистике, но и в междисциплинарном аспекте. Отсутствие универсальной классификации отражает динамику языковой системы и подтверждает необходимость дальнейших исследований в данной области. Исследование собственных имён в русском языке выявляет целый комплекс проблем, связанных с их классификацией, употреблением и социокультурной спецификой. Антропонимы, как наиболее динамичная группа онимов, отражают изменения в обществе, его культурные и правовые нормы. Современные тенденции — мода на необычные имена, распространение двойных форм, активное использование виртуальных прозвищ и никнеймов — демонстрируют расширение границ традиционной антропонимии и ставят новые задачи перед исследователями. Наряду с этим сохраняются сложности, обусловленные многообразием классификационных подходов, национальной спецификой, правовыми ограничениями и исторической изменчивостью значения имён. Всё это свидетельствует о том, что вопрос классификации собственных имён остаётся открытым и требует дальнейшего изучения в рамках как лингвистики, так и смежных дисциплин — культурологии, социологии, права и психолингвистики.

REFERENCES

1. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая ; пер. с англ. ; отв. ред. М. А. Кронгауз. – М. : Русские словари, 1997. – 416 с.
2. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
3. Крысин, Л. П. Толковый словарь иноязычных слов [Текст] / Л. П. Крысин. – 4-е изд., стер. – М. : Русский язык, 2002. – 856 с.
4. Мадиева, Г. Б. Теория и практика ономастики [] / Г. Б. Мадиева, В. И. Супрун. – Алматы : Қазақ университеті, 2011. – 284 с.
5. Никонов, В. А. География фамилий [Текст] / В. А. Никонов ; ред. С. И. Брук. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
6. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] / Н. В. Подольская. – 2-е изд. – М. : Наука, 1978. – 198 с.
7. Суперанская, А. В. Словарь русских имён [Текст] / А. В. Суперанская. – М. : Эксмо, 2005. – 544 с.
8. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1–4.

9. Шмелёв, Д. Н. Современный русский язык. Лексика [Текст] / Д. Н. Шмелёв. – М. : Просвещение, 1977. – 255 с.
10. Юрченко, Е. В. Ономастика в современной лингвистике [Текст] / Е. В. Юрченко. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2015. – 142 с.

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТЕЗАУРУСНИНГ РОЛИ

Мансурова Нодира Бобожоновна,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

Навоий давлат университети,

mansurovanodira50@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада, тезаурус ва унинг турлари, шунингдек луғатчиликка компьютер технологияларини татбиқ этиш хусусида фикр-мулоҳаза юритилган. Айниқса, мақолада тезаурус тушунчасини бошқа луғат турларидан фарқлаб олишга алоҳида эътибор қаратилган. Бу эса унинг илмий-назарий ва амалий аҳамиятини оширишга хизмат қилади.

Калит сўзлар: тезаурус, омоним, синоним, антоним, пароним, лексика, семантика, гипоним, гипероним, адекват, систем, компьютер, лингвистика, корпус.

Annotation. This article discusses the thesaurus and its types, as well as the application of computer technologies to the dictionary. In particular, the article focuses on distinguishing the concept of thesaurus from other types of dictionaries. This serves to increase its scientific-theoretical and practical importance.

Keywords: thesaurus, homonym, synonym, antonym, paronym, lexicon, semantics, hyponym, hyperonym, adequate, system, computer, linguistics, corpus.

Аннотация. В данной статье рассматривается тезаурус и его виды, а также применение компьютерных технологий к словарю. В частности, в статье акцентируется внимание на отличии понятия тезаурус от других типов словарей. Это служит повышению ее научно-теоретической и практической значимости.

Ключевые слова: тезаурус, омоним, синоним, антоним, пароним, лексика, семантика, гипоним, гипероним, адекват, система, компьютер, лингвистика, корпус.

Тезаурус – ҳозирги кундаги замонавий тилшуносликда лексик бирликлар ўртасидаги семантик алоқалар – омоним, синоним, антоним, пароним, гипоним, гипероним ва бошқа тушунчаларни кўрсатадиган умумий ёки махсус луғат, шундай луғатларнинг махсус тури ҳисобланади. Бу луғат бошқа луғатлардан фарқли ўлароқ, бирор бир илм-фан соҳасига оид луғавий бирликлар ёки бирор

мавзу таркибида жойлаштирилган ана шундай бирликлар ўртасидаги семантик муносабатлар акс эттирилган идеографик луғатдир.

Унда керакли сўзлар тушунчага қараб қидирилади. Назарий жиҳатдан тезаурус лексик-семантик тизимнинг эҳтимоллий моделларидан биридир. Амалда ундан индивидуал луғатни бойитиш ва тезкор қидирув воситаси сифатида фойдаланилади. Шу маънода тезаурус луғатнинг акси ҳисобланди.

Одатда, бирор-бир сўзнинг маъноларини эмас, балки сўзнинг ўзини қидирилганда, тезаурусларга мурожаат қилинади. Яъни бу ерда тушунча маълум бўлса-да, бироқ шу тушунча остидаги сўзлар гуруҳи ёки сўз шакллари ҳақида маълумотлар олинади. Бу тизим ичида турган бўлиши мумкин-у, аммо сўзнинг ўзи нималигини билмаслигимиз мумкин. Шу боис, манбаларда таъкидланганидек, тезаурус – бу луғат бўлиб, сўзлар учун омборхона вазифасини ўтайди.

Тезаурус умумий маънода – махсус терминология, яъни луғат, маълумотлар йиғиндиси, корпус ёки жамланма, маълум соҳадаги билимлар ёки фаолият соҳасидаги тушунчалар, таърифлар ва терминларни тўлиқ ўз ичига олади.

Тезаурус – юнонча сўздан олинган бўлиб, “*хазина*”, “*бойлик*”, “*захира*” демакдир. Мазкур тушунча махсус билимлар соҳаси ёки фаолият соҳасининг тушунчалари, таърифлари ва атамаларини матнларда ишлатиш мисоллари билан тўлиқ қамраб олувчи маълумотлар тўплами ҳисобланади.

Тезаурус муайян тилда барча сўзларни қамраб оладиган, уларнинг матнда қўлланиш ҳолатларини тўла-тўқис акс эттирадиган луғат. Муайян ёзув ёдгорликларидан лексик бирликларни ёппасига териб олишга асосланган (масалан, юнон, лотин тилларига тузилган) луғатлар шундай луғатлардан ҳисобланади. Сўз танлаш тамойилларига кўра ёзувчилар ёки уларнинг ижодига мансуб бирор асар тили бўйича тузилган луғатлар ҳам тезаурус ҳисобланади.

У лексик-семантик, корпоратив коммуникация (бир фан ёки касб орқали ўзаро боғлиқ бўлган шахсларнинг мулоқотда бир-бирларини тушунишлари) учун хизмат қилади. Тезауруслар маълум бир фанни талқин қилишда муҳим воситалардан биридир.

Тезаурус тушунчасини юқоридаги сифатлари билан биргаликда, луғатнинг бир тури деб олсак, унда қуйидагича қиёсий фикр юритишимиз мумкин:

Луғат ва тезаурус тушунчаларининг ҳар иккиси сўз ва унинг маъноларини билиш учун хизмат қилса-да, бироқ уларнинг сўз маънолари ҳақида маълумот бериш усуллари ҳар хил, яъни ўзаро фарқланади.

Луғат ва тезаурус сўзлари луғавий маъносига кўра, от ҳисобланади. Луғат кўпроқ тил ўрганувчилар томонидан сўзларнинг маънолари, талаффузи ва орфографиясини аниқлаш учун ишлатилса, тезаурус тадқиқотчилар томонидан сўзнинг синоним, антоним, омоним ва бошқа маъно шакллари топиш учун ишлатилади.

Тезаурус – сўз ёки терминнинг тегишли тушунчалар гуруҳидаги рўйхати. У мурожаат қилинаётган сўз билан бир хил бўлган бошқа сўзлар тўғрисида ҳам кенг қамровли маълумотлар беради.

Аксарият тадқиқотчилар синоним, антоним, пароним ва бошқа шу кабиларни билиш учун тезаурусдан фойдаланишади. Одатда, тезаурус тилда сўзларнинг келиб чиқишига унчалик боғлиқ бўлмайди, хусусан, сўзларнинг этимологияси ҳақида қўшимча маълумотлар бермайди. Аммо, тезаурус сўзларнинг бошқа шакллари, масалан, номинал шакллари, сифатлар ва адвербиал шакллар ҳақида жуда кўплаб маълумотлар беради.

Луғат – бу тилдаги сўзларни (одатда алифбо тартибида) рўйхатга оладиган ва уларнинг маъносини изоҳлаб берадиган ёки шундай сўзларни бошқа тилда берадиган, кўпинча тўғри талаффуз ҳақида маълумот берадиган китоб ёки электрон манба ҳисобланади. Бошқача қилиб ифодаласак, луғат тилдаги сўзлар ҳақида билим берадиган этимологик ва грамматик воситадир.

Луғатда сўзнинг жинси ва нутқда ишлатилиши ҳақида қўшимча маълумотлар мавжуд. У тилдаги бирорта сўз билан бир қаторда, унга қўшимча равишда маълумотлар ҳам бериши мумкин. Луғат бир нечта аниқ тилларда тузилиши мумкин, масалан, инглиз, француз, рус ва бошқа тилларда. Бир тилда тузилган луғатда бошқа тиллардаги шу сўзнинг эквивалент маънолари ҳам берилади. Одатда, бу сифатлар тезаурусга тегишли эмас.

Биринчи замонавий инглиз тезауруси Питер Марк Рогер томонидан 1805 йилда яратилган. Мазкур тезаурус 1852 йилда Англияда нашр этилган, тахминан 15 мингта тушунчани ўз ичига олади ва шу вақтдан бери фойдаланиб келинади. Бундай луғатларнинг асосий мақсади матн ёзишда тегишли сўзларни танлашга ёрдам бериш, мавзу доирасида атама ёки термин ўртасидаги муносабатларни тавсифловчи маълумотларни қидириб топишдан иборат. Бундай луғатлар маълум бир соҳа мутахассислари томонидан яратилган ва мавзу доирасидаги маълумотни қидириб топиш учун мўлжалланган.

1870 йилларда тезауруслардан маълумот излаш ишларида фаол фойдаланила бошланди.

Шундай луғатлардан яна бири Викилуғат деб аталади. У кўп тилли бепул янгиланадиган луғат ва тезаурус бўлиб, “Викимедия” фонди лойиҳаси доирасида яратилган ва 2004 йилдан ҳозирги кунгача ишлатилиб келинади. Унда 250 мингта тушунча ва 67 мингта семантик муносабатлар ўз аксини топган.

Рус тилидаги худди шундай тезауруслардан бири “РуТез” деб номланган. Бу луғат 1997 йилда Ахборот тадқиқотлар маркази томонидан автоматик индексация воситаси сифатида яратилган. У ҳозирги кунга қадар ишлаб чиқилган 45 мингта тушунча, 107 мингта сўз ва иборалар, 177 мингта семантик муносабатларни қамраб олади.

Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида тезаурус терминига қуйидагича изоҳ берилган:

“Тезаурус (юн. thesaurus – хазина, бойлик) – 1) муайян тилдаги барча сўзларни қамраб оладиган, уларнинг матнда қўлланиш ҳолатларини тўла-тўқис акс эттирадиган луғат” [Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2004: 329].

Тезаурус – бу луғатлар тушунчаси ва унинг бирликлари ўртасидаги собит семантик алоқалар бўлиб, ҳар иккала мустақил хусусият ҳам тушунча аниқлаш учун муҳим аҳамият касб этади.

“Тезаурус термини, авваламбор тилнинг луғат фондини максимал даражада тўлиқлик билан ифодаладиган хазина сифатида талқин этилади. Матнларнинг адекват талқини ва маълумотлари унинг систем маъноларини ўзида мужассам этган ва соҳа вакиллари томонидан эътироф этилган тезаурусда аниқланади” [Валитова, 2012: 19].

Ҳозирги вақтда ушбу тушунчага компьютер технологияларида сўзларни қидиришда ахборот технологияларининг тарқалиши, Интернет ва машиналарнинг таржимаси билан боғлиқ луғатлар киради. Психологияда шахснинг тезауруси маълумотни идрок этиш ва тушуниш билан характерланади. Бунда алоқа назарияси ва унинг элементлари ўзаро таъсир кўрсатадиган мураккаб тизимнинг умумий тушунча-тезислари кўриб чиқилади.

Компьютер лингвистикасининг таркибий қисми бўлган тезауруслар лексемаларнинг ўз ва кўчма маънолари, коммуникатив хусусиятлари, эмоционал-экспрессив функциялари ҳақида кенг маълумот бериши билан қимматлидир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, жаҳон тилшунослигида компьютер лингвистикаси, корпус тушунчасига доир илк маълумотлар XX асрнинг қирқинчи йилларида юзага келганлиги илмий манбаларда қайд

этилган¹⁸. Ўзбек тилшунослигида корпус лингвистикаси масалалари кейинги йилларда илмий тадқиқот ишлари сифатида кенг ўрганила бошлади.

Хусусан, Ш.М. Ҳамроевнинг “Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари” номли диссертациясида ўзбек тилшунослигида биринчи марта корпус, унинг ўзига хос хусусиятлари, назарий асослари, тил корпусининг лингвистик ҳамда назарий ва амалий аҳамияти ёритиб берилган [Ҳамроева, 2018:15].

Шунингдек, корпус лингвистикасининг шаклланиш тарихи, тараққиёт йўли, ўзига хос хусусиятлари ва бугунги ҳолати масалалари атрофлича талқин қилинган.

Ўзбек тилини жаҳон тиллари қаторида ривожлантириш, уни дунёвий тиллар сирасига киритиш ва тил ўрганиш ҳамда ўргатишда компьютер лингвистикаси фани долзарб аҳамият касб этмоқда. Техника тараққиёти маҳсули бўлган компьютер тизими барча соҳаларда қулайликлар яратади, маълумотларнинг тезкор етказиб берилишини, таржима, таҳрир жараёнларининг машина ёрдамида қисқа муддатларда амалга оширилишини таъминлайди.

Компьютер лингвистикаси амалий тилшунослик йўналишларидан биридир. “Амалий лингвистика” термини эса кўп маъноли термин бўлиб, бу термин умумтилшуносликда ҳар хил талқин қилинади. Ғарб тилшунослигида *applied linguistics*, *angewandte linguistik* термини, биринчи навбатда, ўқитиш методикаси, грамматик хусусиятларни қамраб олган ҳолда, она тили ва чет тилларини ўқитиш амалиёти билан боғланади.

Аслида мазкур тушунчалар компьютер технологияларининг ишлаб чиқилиши ва ахборотни қайта ишлаш тизими (бошқарувнинг автоматлашган тизими, информацион қидирув тизими, матнни қайта ишлашнинг автоматик тизими) шаклланиши жараёнида юзага келган.

Айрим рус тилидаги адабиётларда, кўп ҳолларда, “компьютер лингвистикаси” (“computational linguistics”), “ҳисоблаш лингвистикаси”, “автоматик лингвистика”, “инженер лингвистикаси” тарзида қўлланилади [Баранов, 2001:5]. Амалий лингвистиканинг мазкур номлар билан юритилиши унинг фаолияти характерини белгилайди. Ушбу терминларда амалий лингвистиканинг интеграцияга асосланиши, автоматлашиш хусусияти ўз ифодасини топган.

¹⁸ Кутузов А.Б. Курс “Корпусная лингвистика”. Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported - // lab314.brsu.by/kmp-lite/ kmp-video/ CL/ CorporeLingva.pdf.

Хулоса. Тезаурус – бу умумий маънода махсус билим соҳаси ёки фаолият соҳасининг тушунчалари, таърифлари, атама ёки терминларини тўлиқ қамраб оладиган махсус терминология, янада қатъий ва объектив равишда луғат, маълумотлар тўплами, корпус ёки код, демакдир.

Тилда тезауруслар электрон форматда, алоҳида фан соҳаларини тавсифлашнинг самарали воситаларидан бири бўлиб, бирор фан ёки касб-хунар билан боғлиқ бўлган муносабатлар ва шу муносабатлардаги тушунчаларни ривожлантиришга хизмат қилади. У нафақат сўз маънолари, балки интеллектуал тизимларнинг илмий асосларини тўлдиришда ишлатилиши мумкин бўлган сўзларни бошқа тушунчалар ва уларнинг гуруҳлари билан ўзаро боғлаш орқали очиқ беришга имконият яратади. Тилдаги ахборотлар базасида тезаурус термини субъект эга бўлган барча маълумотларнинг умумийлигини ифодалайди.

Амалий тавсиялар. Лингвистик масалаларни тезкор ҳал этишда, компьютер технологиялари ва информатиканинг ўрни бекиёсдир. Уларнинг миллий тилшуносликка татбиқ этилиши ахборотларнинг тезкорлик билан ўзлаштирилишини, шунингдек бажариладиган амалларнинг аниқлигини таъминлайди. Тилшунослик муаммоларининг компьютер ёрдамида ҳал қилиниши, айни пайтда, тилнинг қўлланиш доираси кенгайиши, ички имкониятларнинг ортишига хизмат қилади.

Компьютер лингвистикаси ҳар бир тилнинг ўзига хос табиатини ҳисобга олиб, муайян тилнинг фонетик, лексик, грамматик сатҳларига оид масалаларни машина ёрдамида ҳал қилиш вазифасини қўйгандагина лингвистик тараққиёт омили бўла олади.

Шунингдек, турли хил луғатлар ва тезаурусларга ҳам компьютер технологияларини татбиқ этиш бугунги кундаги тилшуносликнинг долзарб вазифаларидан биридир.

REFERENCES

1. Баранов А. Введение в прикладную лингвистику. – Москва, 2001
2. Валитова Н.Р. Формирование профессионального тезауруса у студентов физкультурного вуза. Автореф. на соискание учёной степени канд.пед.наук. – Омск, 2012.
3. Маҳкамов Н. Терминологик тамойиллар ва халқаро терминэлементлар. // Хорижий сўз ва терминлардан фойдаланишда меъёр ва миллий-ассоциатив фикрлаш муаммолари. Тошкент, 2011

4. Мирахмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. – Тошкент: “Фан”, 2010
5. Расулов Р., Суюнов Б., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Тошкент, 2010
6. Эшмўминов. А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси. Филол. ф. бўйича ф.д.(PhD) дисс. автореф. – Қарши: 2019.
7. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: 2004
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” – 2006
9. Ҳамроева Ш.М. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари. Филол. ф. бўйича ф.д.(PhD) дисс. автореф. – Қарши: 2018.

КУЛЬТУРНАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ПОНЯТИЯМИ "ТИЙИН" И "СУШЁНЫЙ ИНЖИР": МЕСТО В ИСТОРИИ, КУЛЬТУРЕ И ИСКУССТВЕ

Бобо-Хожаева Адолат Лутфилло кизи

ассистент кафедры ЭИСГД

Алмалыкского филиала НИТУ МИСИС

dawkababeva@gmail.com. +99890 677 88 68

Аннотация: Данная научная статья исследует историко-культурную связь между понятием "тийин" (мелкая монета в языках Средней Азии) и сушёным инжиром. Рассмотрены различные гипотезы об этимологии слова "тийин", включая традиционные тюркские версии и альтернативное предположение о происхождении от староарабского слова "тин" (инжир). Проанализирована роль сушёного инжира в древней торговле, его ценность как продукта питания и возможная функция в качестве средства обмена. Особое внимание уделено культурному и историческому контексту использования инжира в различных цивилизациях, а также его отражению в литературе и искусстве.

Abstract: This scientific article explores the historical and cultural connection between the concept of "tyin" (a small coin in the languages of Central Asia) and dried figs. It examines various hypotheses about the etymology of the word "tyin," including traditional Turkic versions and an alternative suggestion that it is derived from the Old Arabic word "tin" (fig). The article analyzes the role of dried figs in ancient trade, their value as a food product, and their potential function as a medium of exchange. Special attention is paid to the cultural and historical context of the use of figs in various civilizations, as well as their reflection in literature and art.

Ключевые слова: тийин, этимология, языки Средней Азии, инжир, сушёный инжир, торговля, валюта, староарабский язык, тюркские языки, культурная история, искусство, "четверо нищих".

Keywords: tiyin, etymology, Central Asian languages, figs, dried figs, trade, currency, Old Arabic, Turkic languages, cultural history, art, "the four beggars".

Введение

Изучение этимологии слов открывает уникальную возможность погрузиться в прошлое, понять культурные связи и исторические процессы, сформировавшие языки и народы. Слово "тийин", широко распространенное в языках Средней Азии и обозначающее мелкую монету, представляет собой

интересный пример лингвистической загадки. [4:50].. Привычное сегодня значение "тийин" как эквивалента копейки, соседствует с гипотезами, уводящими к более древним корням, в частности, к арабскому слову "тин" (тийин), означающему инжир. Целью данной статьи является всесторонний анализ различных этимологических версий "тийин" с акцентом на гипотезу, связывающую его с торговлей инжиром и его ролью в качестве средства обмена в древности.

Инжир в истории и культуре: от древности до современности

Сушёный инжир имеет богатую историю, уходящую корнями в глубокую древность. Этот сухофрукт был известен и ценим в различных культурах, играя важную роль в питании, религии и даже искусстве.

Древний мир: Инжир, наряду с другими сухофруктами, составлял важную часть рациона древних римлян. [12:1349]. Свидетельства этому можно найти в исторических источниках и археологических находках. В Древней Греции инжир был связан с религиозными обрядами, в частности, с праздником Плинтерии, когда статую Афины сопровождали сушёным инжиром.

Библейские времена: Сушёный инжир неоднократно упоминается в Библии, подчеркивая его значимость для древних израильтян. В 1-й Книге Царств описано, как Авигея подносит Давиду дары, среди которых есть и сушёный инжир. Инжир также упоминается как продукт, способный восстановить силы и укрепить здоровье [1.30:12].

Символизм и искусство: Инжир, благодаря своей питательной ценности и исторической значимости, стал символом плодородия, изобилия и мира. В искусстве разных эпох можно встретить изображения инжирных деревьев и плодов, несущих в себе глубокий символический смысл.

"Четверо нищих": В прованской кулинарии сушёный инжир занимает особое место в рождественском десерте "четверо нищих", символизируя францисканский монашеский орден. [6:224].

Этимология "тийин": тюркские корни и альтернативные гипотезы

Наиболее распространенные теории происхождения слова "тийин" опираются на тюркские языки.

Тюркские версии:

От слова "бельчонок": Предполагается, что "тийин" связано с наименованием белки или бельчонка [4:349]. Беличьи шкурки исторически использовались для торговли в определенных регионах, однако требуются

дополнительные свидетельства, подтверждающие активное использование этого вида меха именно в Средней Азии и его прямую связь с понятием "тийин".

Глагол "касаться": Другая гипотеза связывает "тийин" с глаголом, обозначающим прикосновение [11:137]. Это объяснение предполагает, что монета "касается" рук, что символизирует ее функцию средства обмена. Однако данная версия кажется менее убедительной по сравнению с другими.

Общий тюркский корень: Вероятно, "тийин" восходит к общему тюркскому корню, обозначающему "нечто малое". [10:641]. Со временем значение этого слова трансформировалось в обозначение мелкой монеты.

Арабский след: гипотеза о связи с инжиром Более альтернативная гипотеза связывает происхождение "тийин" со староарабским словом "тин" (тийин), обозначающим инжир [3:284]. Эта гипотеза основывается на следующих аргументах:

Сельскохозяйственное значение инжира: Инжир исторически выращивался в Средней Азии [9:59].

Торговля и Шелковый путь: Арабские торговцы активно вели дела в Средней Азии, в том числе, осуществляя торговлю инжиром [5:18].

Пищевая ценность и хранение: Сушеный инжир – питательный продукт с длительным сроком хранения, что делало его удобным эквивалентом обмена.

Религиозный подтекст: Важность инжира подчеркивается присутствием соответствующей суры в Коране [2:228].

Возможно, слово "тийин" изначально относилось к инжиру, выступавшему в качестве средства оплаты. Со временем, с появлением металлических монет, "тийин" могло закрепиться за мелкой монетой, символизируя стоимость порции сушеных плодов.

Сушёный инжир в десерте «четверо нищих»

Сушёный инжир — неотъемлемая часть популярного прованского рождественского десерта «четверо нищих», который символизирует четыре нищенствующих монашеских ордена. В данном блюде сушёный инжир символизирует францисканцев [6: 224]. На Руси заморский сушёный инжир, который завозили из южных стран, в основном из Персии, называли смоквой [8: 503]. Этот факт указывает на важность инжира в торговле и культурном обмене между разными регионами.

Заключение

Вопрос об этимологии "тийин" остается открытым и требует дальнейших исследований. Наряду с традиционными тюркскими версиями, интерес

представляет гипотеза о связи с арабским словом "тин" и использованием инжира в качестве средства обмена. Подтверждение этой версии потребует комплексного анализа лингвистических данных, исторических источников и археологических находок. Вне зависимости от окончательного ответа, изучение этимологии "тийин" позволяет углубить понимание истории языка и культуры Средней Азии, демонстрируя многообразие связей между народами и торговые отношения, существовавшие в древности. Сушеный инжир, несомненно, играл важную роль в этих процессах, являясь ценным продуктом питания и, возможно, даже эквивалентом обмена.

REFERENCES

1. Библия. 1 Царств 25:18, 30:12, с.
2. Коран. Сура Ат-Тин (Смоковница), 379 с.
3. Васильев, А.М. История Арабского Востока до конца XX века / Книжный дом "Университет", 2005, с. 672
4. Древнетюркский словарь / Наука, 1969, с. 676.
5. История торговли на Шелковом пути / Научные записки Восточного института, 2020, с. 274.
6. Кулинарная энциклопедия Лярусс / Астрель, 2007, с. 336.
7. Петров, П.П. Тюркская этимология / Наука, 1987, 95 С..
8. Похлебкин, В. В. Большая энциклопедия кулинарного искусства / Центрполиграф, 2006, с. 976.
9. Сельскохозяйственный потенциал Средней Азии / Журнал / «Аграрный вестник» № 2 (19), 2018, С. 59.
10. «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции», издательство «Наука», 2002, с. 767.
11. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские лексические основы / Наука, 1974, с.291.
12. Amandeep K. Sandhu, Maria Islam, Indika Edirisinghe, Britt Burton-Freeman. Phytochemical Composition and Health Benefits of Figs (Fresh and Dried): A Review of Literature from 2000 to 2022 // *Nutrients*. — 2023, Vol. 15, iss. 11, P. 2623,
13. Arvaniti O.S., Samaras Y., Gatidou G., Thomaidis N.S., Stasinakis A.S. Review on fresh and dried figs: Chemical analysis and occurrence of phytochemical compounds, antioxidant capacity and health effects. *Food Res Int*. 2019 May; P.119:244-267.

14.Izza Faiz ul Rasool, Afifa Aziz, Waseem Khalid, Hyrije Koraqi, Shahida Anusha Siddiqui, Ammar AL-Farga, Wing-Fu Lai, Anwar Ali. Industrial Application and Health Prospective of Fig (*Ficus carica*) By-Products // *Molecules*. — 2023, Vol. 28, iss. 3, P. 960.

**ЯСАУИ «ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ» ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКА:
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ****Ажибекова Маржан Ермектаевна,
Сагидолда Гульгайша**Докторант ф.ғ.д., профессор
Қазақстан, Астана қаласы, Л.Н.Гумилев ЕҰУ,
marzhanermektai@mail.ru
asem963@mail.ru

Аннотация. Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтеріндегі» зерттеуіміздің материалы болып алынды. Орта ғасырлық түркі жазба жазбалары тұрмыстық лексика тұрғысынан зерделеніп, тұрмыстық лексика мен діни лексиканың бір-біріне өтуін түркі танымымен қарастырады. «Хикметтердегі» тұрмыстық лексика материалдық және рухани мәдениет ұғымдарымен астасып келуін жекелеген «тофрағ», «дунйа», «көк пәрдәсі ачылды», «бір кәсә су бермеу», «хожам», «йурек» сөздерінің қолданыс жиілігі және дискурстық мәні тұрғысынан алып қарайды.

Тірек сөздер: «Хикметтер»; тұрмыстық лексика; діни лексика, материалдық және рухани мәдениет,

Аннотация. Материал нашего исследования в «Хикметах» Ходжи Ахмеда Ясави. Средневековые тюркские письменные произведения изучаются с точки зрения бытовой лексики и рассматривают переход бытовой лексики и религиозной лексики друг к другу с тюркским познанием. Бытовая лексика в «Хикметах» соотносится с понятиями материальной и духовной культуры с точки зрения частоты употребления и дискурсивного значения отдельных слов «тофрағ», «дунйа», «көк пәрдәсі ачылды», «бір кәсә су бермеу», «хожам», «йурек».

Ключевые слова: «Хикметы»; бытовая лексика; религиозная лексика, материальная и духовная культура.

Annotation. The material of our study in the «Wisdom» of Khoja Ahmed Yasawi was taken. The Turkic writing of the Middle Ages is studied from the point of view of household vocabulary and considers the transition of household vocabulary and religious vocabulary to each other with Turkic cognition. The everyday vocabulary in «Wisdom» is intertwined with the concepts of material and spiritual culture from the point of view of the frequency of Use and discursive value of individual words

«tofrag», «duniya», «kok pardasi achyldy», «bir kasa su bermeu», «hozham», «zhurek».

Keywords: «Wisdom»; household vocabulary; religious vocabulary, material and spiritual culture.

Бүгінгі күннің құндылығы деп адамзат баласы өзінің түп-тамырына, ұлттық құндылықтарына жіті зер салатын кезі келді. Элеуметтік жаңалықтар, ғаламдық өзгерістер болмысқа қалай әсер ететінін бағамдауда шығу тегін, тарихын, мәдениетін, тілін білуді және жазба ескерткіштер мен қолжазба туындыларына назар аударуды талап етіп отыр. Біз негізге алғалы отырған Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтері» – орта ғасырда жазылған түркі әдеби жазбаларының бірі – қазіргі заманғы түркі халықтарының ортақ мұрасы. Ортағасырлық түркі жазба ескерткіштеріндегі этномәдени ақпаратты тіл мен мәдениеттің байланысы арқылы қарастыру осы зерттеуіміздің басты мақсаты болып табылады.

Зерттеу барысында өмірбаяндық, филологиялық-деректанулық һәм әдеби-тілдік талдау, герменевтикалық әдістер пайдаланылды, тарихи-салыстырмалы және текстологиялық әдістер қолданылды.

Ясауи дүниетанымы қазақ мәдениеті мен адам әлемінің ділдік түлеу құбылысы тұрғысынан маңызын темірқазық жұлдыздай етіп ұғындырды, өмір сүру салтын халқымыздың танымымен астасып жатқан бірегей мұра деп танимыз. Ясауи мұрасын зерделеуде бір қиындығы ерте жазылғандықтан, пікірлердің әртүрлілігіне назар аударған жөн. Ясауитанушылар өзінің және ізбасарларының мұраларымен бірге хикметтер санына қосса, кейбіреулері Ясауи атымен аталатын жолдарды шәкірттеріне (мүридтеріне) тиесілі деп топшылайды. Бұл зерттеуді қай жағынан алып қарастырғанда да екі ұдайылық топшылаулар кедергісін келтіреді. Десек те әр қолжазбаға сүйене отырып, зерттелініп жатқан бағыттар қатары баршылық. «Иасауи хикметтеріне қатысты әлемде қанша қолжазба жатқаны әлі күнге белгісіз. Кезінде түркітанушы Х.Ф. Гофман өз зерттеулерінің бірінде «Диуани хикметтің» қолжазбалары Берлин, Кэмбридж, Упсала, Париж, Принстон, Мәскеу, Санкт-Петербург, Ташкент, Стамбул секілді қалалардағы кітапхана қорларында жатқанын» [1: 90] жазған болатын.

Ясауи мен шәкірттерінің арасында рухани үндестіктің астарласып жатқаны сондай – мәтіндері қайсысына тиесілі деген сауалға ясауитанушылар арасында бірыңғай көзқарас жоқ. «Зерттеушілердің бір тобы хикметтерді Қожа Ахмед

Ясауи жазбағанын дәлелдеуге тырысса, екінші тобы жарық көрген хикметтердің біраз бөлігі Қожа Ахмедке тиесілі емес деп көрсетеді» [2: 55].

Қазақ тіл білімінде Ясауи тілінің зерттелуі бағытында зерттеушілер алдымен ғалым Р.Сыздықованың еңбегіне сүйенеді. Бұл еңбекте лексиканың семантикалық қабаттарына жеке тоқталады [3]. Ясауи «Хикметтеріндегі» мәдени лексиканы семантикалық топтастыруда тұрмыстық-мәдени лексика және діни-мәдени лексика деп үлкен екі бөлікке бөліп қарауды жөн санаймыз. Қолданыс жиілігі, дискурс тұрғысынан алғанда тұрмыстық зат атауларының өзі мағынасын ашу, этимологиясына мән беру арқылы діни руханияттың танымымен бірдей түркі жұртының этнотанымымен танылады [4]. Руханият танымы ортақ екеніне дәлелдер айқындалады. Мәселен, «тофрағ», «дунийа», «көк пәрдәсі ачылды», «бір кәсә су бермеу», «хожам», «йүрек» сөздері қолданыс жиілігі бойынша көзге түседі, бұл тұрмыстық лексиканың қатарындағы тілдік бірліктер деп алуымызға әбден болады. Бірақ Ясауи «Хикметтерінің» мәні тікелей зат атауымен шектелмей тыңдаушыға берер мәні діни, адамгершілік сияқты санадағы ұғымдарды әріден қозғап жеткізеді. «Тофрағ» жай жаратылыстың бөлшегі ғана емес, адамның топырақтан жаратылып, қайтадан топыраққа айналатыны, «көк пәрдәсі ачылды» - «көкірек көзі ашылу» деген тіркестермен түсіндіре аламыз. «Бір кесе су бермеу», «хожам», «йүрек»

тофрағ қылсам кәрді бірлә/ дустлар 15а. 206-б.

дурр-у жауһарсыз ердүк/ үшбу дунйаны 109а. 282-б.

*барча ,узр айты-йа көк пәрдәсі ачылды/*109а. 282-б.

бір кәсә су бермәдім нүчүк қылай 106б. 280-б.

хожам мәні бәндәм дегеймукин/ тәмәм 15а. 206-б.

ру сийаға ,ишқ әсері йүрекдә/ жаным 73а. 254-б. [4].

Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтеріндегі» тұрмыстық лексика — оның сопылық ілімін халыққа жақын, түсінікті тілмен жеткізуінің бір көрінісі. Біз атап өткен сөздер мен тіркестердің семантикалық мәні терең әрі көпқабатты. Төменде олардың мағыналық қырларын ашып көрсетеміз.

Ясауи «Хикметтеріндегі» тұрмыстық лексика: семантикалық талдау

Сөз/Тіркес	Семантикалық мәні	Контекстуалдық рөлі
тофрағ (топырақ)	Жаратылыс, қарапайымдық, фәнилік	Адамның жаратылуы мен фәни өмірдің өткіншілігін еске салады

Сөз/Тіркес	Семантикалық мәні	Контекстуалдық рөлі
дунийа (дүние)	Фәни өмір, өткінші тіршілік	Дүниенің алдамшы, өткінші екенін көрсетеді. Сопылықтағы «дүниеден безу» идеясы
көк пәрдәсі ачылды	Рухани көзі ашылу, хақиқатқа жету	Алланың нұрына бөлену, рухани әлемге ену, шындықты көру
бір кәсә су бермеу	Қатігездік, мейірімсіздік	Қоғамдағы рухани азғындықты, адамгершілік құндылықтардың жоғалуын сынау
хожам (қожам)	Ұстаз, рухани жетекші	Сопылық жолдағы жетекші – муршид. Арыстан баб, Жүсіп Хамадани секілді ұстаздарға құрмет
йүрек (жүрек)	Рухани орталық, сезім, иман	Алламен байланыс орнайтын рухани мекен. Жүректі тазарту – басты сопылық идея

Қожа Ахмет Ясауидің бұл екі жолы – сопылық поэзияның терең рухани мағынаға толы үзінділері. Келесі кестеде жеке тілдік бірліктерді емес тіркестердің мәнін салыстыра отырып рухани астарын ашуды көздедік. Екеуін салыстыра отырып, ішкі қайшылық пен рухани серпіліс арасындағы байланысты көруге болады. «Бір кәсә су бермәдім нүчүк қылай» және «барча узр айты-йа көк пәрдәсі ачылды» тіркестерінің мәнін салыстырмалы түрде талдап, рухани жеңілдікке жету жолына үндейді.

Жолдардың мағыналық салыстырмасы

Үзінді	Мағынасы	Рухани астары
«бір кәсә су бермәдім нүчүк қылай»	Ақын өзінің мейірімсіздігін, рухани борышын өтемегенін мойындайды.	Бұл – тәубе, өкініш, өз-өзіне сын. Су – рухани шипа, ал оны бермеу – Алла жолындағы қызметтен бас тарту.

Үзінді	Мағынасы	Рухани астары
«барча узр айты-йа көк пәрдәсі ачылды»	Барша кешірім сұраған сәтте рухани перде ашылып, хақиқат көрінді.	Бұл – рухани ояну, Алланың нұрына бөлену, ішкі тазару. «Көк пәрде» – хақиқат пен жалғанның арасындағы шекара.

Бірінші жол – рухани кемшілік пен өкінішті білдіреді. Ақын өз әрекетіне сын көзбен қарайды. Екінші жол – рухани серпіліс пен кешірім арқылы хақиқатқа жетуді бейнелейді. Екеуі бір-біріне қарама-қарсы: бірі – рухани шөл, екіншісі – рухани жаңғыру. Бұл – сопылық жолдың екі кезеңі:

- ❖ Нәпсіні мойындау, тәубе ету
- ❖ Кешірімге жетіп, рухани перденің ашылуы

Бұл сөздер мен тіркестердің семантикалық тереңдігі – Ясауидің тілдік шеберлігінің, халыққа жақын болуға ұмтылысының, әрі сопылық миссиясының көрінісі. Ол қарапайым сөздер арқылы күрделі рухани ұғымдарды жеткізе отырып, оқырманды тәубеге, рухани оянуға, мейірімділікке шақырады.

Қорыта келе, Ясауи поэзиясындағы тұрмыстық лексика – тек тілдік құрал емес, рухани тәрбиенің, мәдени кодтың, дүниетанымдық жүйенің көрінісі. Бұл – түркілік болмыстың, исламдық сопылықтың және халықтық дүниетанымның тоғысқан тұсы.

Сонымен бұл екі жол – Ясауидің сопылық поэзиясындағы рухани трансформацияның көрінісі. Алғашқы жол – ішкі күйзеліс, екіншісі – рухани жеңілдік. Ясауи оқырманды осы жолмен жүруге шақырады: мейірімсіздікті мойындап, кешірім сұрап, хақиқатқа жету. Қазыналарымыз Абай, Шәкәрім сынды тұлғалардың бастау бұлағы саналар шығыстың данасы, ұлт тәлімгері атанған Ясауи мұрасын тілдік тұрғыдан антиномиялық тәсілдермен қолданысын зерттеу – алдымызда тұрған міндеттердің бірі.

Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан 2025-2027 жылдарға арналған АР26104289 «Табиғат – Адам – Тұрмыс» үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау)» гранттық жобасымен қаржыландырылған. Жоба жетекшісі – Г. Сагидолда.

REFERENCES

1. Қыдыр Т.Е. Дешті Қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): монография. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.
2. Сағидолда Г., Сарекенова Қ., Сапарниязова М. Ясауи «Хикметтері» тілінің когнитивтік құрылымы: «Иман» тұжырымдамасы // Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы. – 2023. – №3. – Б. 56–71. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.04>
3. Сыздық Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 665 б.
4. Ажибекова М.Е., Сағидолда Г., Омартаева Г.Е. Ясауидің «Хикметтеріндегі» тілдік ерекшеліктер жайындағы зерттеулер// Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – No2(136). – Б. 201–211. <https://doi.org/10.47526/2025-2/2664-0686.204>
5. Бейлур Ш. Қожа Ахмет Ясауи және «Диуани хикметке» байланысты Түркия мен Қазақстандағы зерттеулер // Түркология. – 2021. – №3(107). – Б. 31–43.

КОНЦЕПТ «ЧЕЛОВЕК» В РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ: КОМПЛЕКСНЫЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Набиева Нилуфар Илгор кизи

Магистр 1-курса,

специальность: Лингвистика (русский язык)

Каршинский государственный университет

e-mail: nabiyevanilufa@gmail.com

Тел: (97) 556-22-07

Научный руководитель:

Азизова Насиба Бахритдиновна,

доцент кафедры русского языка и литературы

Каршинского государственного университета

e-mail: azizovanasiba@mail.ru

Аннотация: Пословицы и поговорки, отражая действительность, запечатлели в своём содержании все особенности многовекового исторического развития русского и узбекского этносов. Данная статья посвящена рассмотрению концепта «человек» в паремиях русского и узбекского языков. Анализируя пословично-поговорочные изречения в лингвокультурологическом аспекте, мы выявили сходства и различия в семантике двух языков, которые объективируют различные аспекты содержания концепта «ЧЕЛОВЕК».

Ключевые слова: концепт, паремия, пословицы и поговорки, языковая картина, семантический ряд, культура.

Abstract: Proverbs and sayings, reflecting reality, captured in their content all the features of the centuries-old historical development of the Russian and Uzbek ethnic groups. This article is devoted to the consideration of the concept of "man" in the paremiias of the Russian and Uzbek languages. Analyzing proverbial sayings in the linguacultural aspect, we identified similarities and differences in the semantics of the two languages, which objectify various aspects of the content of the concept of "HUMAN".

Keywords: concept, paremia, proverbs and sayings, linguistic picture, semantic series, culture.

В лингвистической интерпретации термин «концепт» стал широко использоваться в XX веке. Известный лингвист С.А. Аскольдов в своей статье

«Концепт и слово» подчеркивает, что вопрос о природе концептов является давним. Он определяет концепт как «мысленное образование, которое заменяет нам в процессе мысли неопределённое множество предметов одного и того же рода»¹⁹.

В русской лингвистике термин «концепт» был заимствован из англоязычной литературы в 1970-е годы, когда возникла проблема адекватного перевода этих терминов в работах зарубежных авторов. Долгое время термин «концепт» воспринимался как синоним слова «понятие», что подтверждается определением из «Лингвистического энциклопедического словаря»: «Понятие (концепт) – явление того же порядка, что и значение слова, но рассматриваемое в несколько иной системе связей»²⁰.

В.В. Колесов объясняет причины отождествления данных терминов, указывая, что «понятие» является калькой с латинского «conceptus», и в русской философской традиции иногда именуется концептом²¹. Ю.С. Степанов также отмечает, что «концепт» и «понятие» являются терминами разных наук; первое употребляется в лингвистике и культурологии, в то время как второе – в логике и философии.

При изучении концепта Ю.С. Степанов акцентирует внимание на культурологическом аспекте, рассматривая культуру как совокупность концептов и отношений между ними. Таким образом, концепт становится основной ячейкой культуры в ментальном мире человека²². В.Н. Телия утверждает, что смена терминов – это не просто терминологическая замена: концепт всегда представляет собой знание, структурированное во фрейм, отражая не только существенные признаки объекта, но и все те, которые в данном языковом коллективе заполняются знанием о сущности²³.

Обобщая мнения различных лингвистов относительно понятия «концепта», можно заключить, что «понятие» отражает лишь общие, существенные признаки предметов и явлений, в то время как «концепт» может включать любые, не обязательно существенные признаки объекта.

¹⁹ Аскольдов С. А. Концепт и слово/ С.А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: [антология]. – М.: 1997. – С. 267.

²⁰ Степанов Ю.С. Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – М. : Языки русской культуры , 2004. – С.384.

²¹ Колесов В.В. Философия русского языка / В.В. Колесов – СПб.2002. – С.204.

²² Степанов Ю.С. Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – М. : Языки русской культуры , 2004. – С.40-47.

²³ Телия В.Н. Метафоризация как основной приём создания лексических и фразеологических средств языковой картины мира / В.Н.Телия // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.:1987.- С.96.

В русской и узбекской лингвистике «концепт» рассматривается как единица коллективного знания, отражающая национальное мировоззрение, менталитет и культурные ценности русского узбекского народов. Это не просто лексическое значение слова, а сложное многослойное образование, включающее исторические, культурные, эмоциональные и символические аспекты.

Основными характеристиками концепта в русской и узбекской лингвистике являются следующие:

- неразрывная связь с национальной культурой и традициями. Концепты формируются на основе русских и узбекских обычаев, традиций менталитета и ценностей, например, «*mehmondorchilik*»- гостеприимство, «*ahillik*»- сплоченность; «душа», «воля», «судьба».

- эмоционально-оценочный и экспрессивный компонент. Концепты несут не только информационное значение, но и эмоционально окрашены, например, «*go`zallik*»- красота, «широкая душа», «ударь судьбы».

- языковая репрезентация. Концепты выражаются через слова, фразеологизмы, пословицы и метафоры (например, «*otang o`lsa ham, oting o`lmas*»- даже если умрёт отец, его доброе имя останется; «судьба-злодейка», «русский- дух», «матушка- Россия».

- многие концепты, в основном, в русской культуре строятся на противопоставлениях (например, «добро- зло», «воля- неволя», «жизнь- смерть») и т.д

В. А. Маслова посвятила концепту «человек» статью под названием «Лингвокультурное введение в теорию человека». В этой работе она анализирует концепт «человек» как базовое ментальное образование, являющееся предметом изучения в различных науках: лингвистике, лингвокультурологии, философии, психологии, этнографии, культурологии, социологии и антропологии. Маслова подчёркивает, что без анализа данных из этих дисциплин невозможно полноценно понять сущность человека, его мышление и культуру. Она также отмечает, что лингвокультурологические исследования способны предложить новый взгляд на мир и самопонимание человека.²⁴

Человек – субъект интеллектуальных и творческих действий. Он наделен даром речи, соответственно, может сообщать информацию и даже искажать её. В современной культуре, как и в традиционной, концепт ЧЕЛОВЕК связывается с представлениями о мужчине. Е.С. Кубрякова отмечает: «В человеке сочетается

²⁴ Маслова В.А. Лингвокультурное введение в теорию человека/ В.А.Маслова// Вестник Московского государственного областного университета. Сер. Лингвистика. – 2019. - № 3. – С.21-28.

физическое, духовное и социальное; личность – совокупность духовных и социальных свойств человека»²⁵.

В зависимости от речевой ситуации в тексте употребляется один из десятков тысяч вариантов слов, содержащих сему «лицо, человек». Принципы выбора этого варианта во многом лежат в сфере прагматики, однако достаточно интересен вопрос о роли того или иного варианта вербальной реализации в определении концепта «ЧЕЛОВЕК». Называя человека тем или иным образом, мы даём ему характеристику, определяя его место в нашей личной картине мира; тем более не случаен подбор слов в художественном тексте.

Данное исследование связано с лингвокультурологическим анализом паремий русского и узбекского языков, следует определить значения лингвистических терминов. В словаре лингвистических терминов паремия (от греч. *paromia* – поговорка, пословица, притча) – устойчивая фразеологическая единица, представляющая собой целостное предложение дидактического содержания²⁶.

В.И. Даль отмечал, что пословица – коротенькая притча; сама же она говорит, что «голая речь на пословица». Это суждение, приговор, поучение, высказывание обиняком и пущенное в оборот. Полная пословица состоит из двух частей: из картины, общего суждения и из приложения, толкования, поучения; нередко вторая часть опускается, в расчёте на сообразительность слушателя, и тогда пословицу почти не отличишь от поговорки²⁷. Вот примеры полных пословиц: «*Всякая рыба хороша, коли на уду пошла*», «*Лазил чёрт за облаками, да оборвался*» и др. Часто пословица не сочинялась, а складывалась под давлением разных обстоятельств, как крик души. Сборник пословиц – свод народной мудрости, стоны и вздохи, плач и рыдания, радость и веселье, горе и утешение в лицах; это житейская народная правда. «*Что не болит, то не плачет*»; что не дошло до народа, не касалось его житья и бытья, что не волновало ум и сердце народное – того нет в пословицах. Пословица только тогда становилась пословицей, когда была принята и усвоена всеми.

Поговорка по народному определению, цветочек, а пословица ягодка; и это верно. Поговорка – окольное выражение, переносная речь, простое иносказание, способ выражения, но без притчи, без суждения, заключения; это

²⁵ Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи : [монография] / Е.С.Кубрякова, А.М.Шахнарович, Л.В.Сахарный. – М. :Наука , 1991. - С.53-55.

²⁶ Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов — Ф, 2010. — С.295

²⁷ https://ped_recheved.academic.ru/165/Пословица, дата обращения 17.02.2025 год

первая половина пословицы. Поговорка заменяет только прямую речь окольной, не договаривает, иногда и не называет вещи, но условно, весьма ясно намекает. Она не говорит: он пьян, а скажет: «У него в глазах двоится, он навеселе, язык лыка не вяжет, он не свиснет, он закатил за ворот, он по одной половице не пройдёт, он мыслете пишет» др. Вместо «он глуп», она говорит: «У него не все дома, одной клёпки нет, он на цвету прибит, трёх не перечтет; под носом вошло, а в голове на посеяно» и др. Поговорка иногда бывает очень близка пословице: стоит прибавить лишь одно слово или сделать перестановку и из поговорки выйдет пословица, например, «Одной руки пальцы и кость одна», «Сваливать с больной головы на здоровую не накладно» и др., и всё это будут пословицы, заключая в себе полную притчу²⁸.

С целью семантизации концепта «Человек» в русских и узбекских пословицах и поговорках, проведем сравнительный концептуальный анализ. С помощью концептуального анализа определим значение концепта «Человек», связанные с традициями и обычаями, а также с семейными ценностями и культурными особенностями русского и узбекского народов.

Кроме того, при анализе концепта человек в русских и узбекских пословицах и поговорках необходимо учесть контекстуальные особенности. Оценка человека может изменяться в зависимости от конкретной ситуации или обстоятельств. Будут рассмотрены примеры использования этих выражений в различных контекстах, чтобы понять их значимость и эффективность в передаче оценки человека. Для наглядности, рассмотрим несколько примеров концепта человек в русских и узбекских пословицах и поговорках:

В русской культуре: «Человек не бочка: не нальешь, да не заткнешь гвоздем» (про угодливого, услужливого человека), «Честный человек дороже каменного моста» (честного человека сложнее встретить, чем построить каменный мост), «От запада до востока нет человека без порока» (у всех людей есть свои недостатки), «Каждый человек имеет свою цену» (любого человека можно подкупить тем или иным способом), «Человека лень не кормит, а здоровье только портит» (лень приводит к деградации человека), «Человек дороже денег и славы» (иметь близких людей важнее, чем иметь материальные блага), «Человек без человека не обойдется» (прожить одному достаточно сложно), «Береги честь смолоду а платье снову» (все поступки нужно совершать обдуманно), «И худой человек проживет свой век» (у каждого человека своя судьба, каким бы подлецом он не был), «Гора с горой не сходится, а человек с

²⁸ Мир русской культуры. Энциклопедический справочник / под ред. А.Н. Мячина / М.: 1997. С. 17.

человеком сойдется» (о неожиданной встрече давно не видевшихся друзей), «Человек тот, кто от обещания своего не уклоняется» (настоящий человек должен быть честным), «Уважение человека в его руках» (чтобы человека уважали, ему нужно вести себя соответствующим образом), «В благополучии человек сам себя забывает» (когда у человека все спокойно и нет проблем, он начинает забывать о своих интересах и заветных мечтах).

В узбекской культуре: «*Inson – aqli bilan, Dono – naqli bilan*» («Человек – умом, Мудрец – наставлениями») - это пословица выражает, что обычный человек действует в жизни собственным умом и учиться на опыте. А мудрый человек опирается не только на свой опыт, но и на мудрость, полученную из опыта других, то есть использует учения, мудрость и опыт предыдущих поколений), «*Inson – qo'li gul*» («Руки человека – как цветок» – это поговорка символизирует умение и мастерство человеческой руки), «*Gul – hayot bezagi, sevgi – inson bezagi*» («Цветок – украшение жизни, любовь – украшение человека» – любовь усиливает доброту, искренность и человеческие качества, поэтому считается главным украшением человека), «*Inson bo'lsang vafodir, vafosizlik – xato bil*» («Если ты человек – будь верным, а неверность считай ошибкой» – чтобы быть настоящим человеком, нужно быть верным, то есть оставаться верным своему обещанию, дружбе, любви и семейным ценностям), «*Shoh-gadoning farqi yo'q, Inson – ulug', parxi yo'q*» («Царь и его слуга не имеют различий, человек – велик, и его цена не измерима» – цену человека невозможно измерить материально, потому что его истинная ценность проявляется в духовном аспекте).

На основе анализа лексикографических источников было выделено понятийное ядро концепта «ЧЕЛОВЕК»: в русском и узбекском языках человек мыслится как уникальное живое существо, наделенное даром мышления и речи. Человек существует в обществе. Физические качества, внешний вид, характер, поведение человека представлены в пословицах посредством образных номинаций.

Литература:

1. Аскольдов, С. А. (1997). Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология (с. 267-279). Москва.
2. Колесов, В. В. (2002). Философия русского языка. Санкт-Петербург.
3. Кубрякова, Е. С., Шахнарович, А. М., & Сахарный, Л. В. (1991). Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи: монография. Москва: Наука.

4. Мячин, А. Н. (ред.). (1997). Мир русского языка: Словарь лингвистических терминов*. Москва: Наука.
5. Степанов, Ю. С. (2001). Русский язык как язык культуры*. Москва: Флинта.
6. Телия, В. Н. (1996). Русская фразеология: Семантика и концепты*. Москва: Языки славянской культуры.
7. Бахтин, М. М. (1986). Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство.
8. Аминова, Г. М. (2010). Проблемы перевода и культурные концепты: опыт сопоставительного анализа. Ташкент: Университет.
9. Шахнарович, А. М. (2010). Язык и культура: концептуальный анализ. Москва: Наука.
10. Маслова В.А. Лингвокультурное введение в теорию человека/ В.А.Маслова// Вестник Московского государственного областного университета. Сер. Лингвистика. – 2019. - № 3. – С.21-28.

XORIJIY SO'ZLARNI MILLIYLASHTIRISHDA KALKALASH USULINING O'RNI

Xamrayev Fozilbek Yuldoshevich
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Qarshi shahri, Turon universiteti
Xamrayev-fozil@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada kalkalash usulining dunyo, shuningdek, o'zbek tilshunosligida o'rganilishi, uning leksik fondni to'ldirishdagi ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Kalkalash murakkab tushuncha bo'lib, o'zbek tilshunosligida uning tildagi o'rni va maqomini belgilash borasida farqli yodashuvlar mavjud. Mazkur maqolada kalkalash tushunchasini aniqroq izohlashga, uning xorijiy so'zlarni milliylashtirishdagi o'rnini to'laroq ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: kalkalash, zamonaviy o'zlashmalar, milliylashtirish, ichki manba, tashqi manba, kalkalash usullari.

Annotation. This article discusses the study of loan-translation in the world and Uzbek linguistics, and its importance in filling the lexical fund. Loan-translation is a complex composition, and in Uzbek linguistics there are different approaches to its place and status in the language. In this article, an attempt was made to explain the concept of loan-translation more precisely, to fully reveal its place in the nationalization of foreign words.

Key words: *calking, modern borrowings, nationalization, internal source, external source, methods of calking*

Аннотация. В данной статье рассматривается изучение способа калькирования в мировой и, в частности, в узбекской лингвистике, а также его значение в пополнении лексического фонда. Калькирование представляет собой сложное понятие, и в узбекском языкознании существуют различные подходы к определению его места и статуса в языке. В статье предпринята попытка более точного разъяснения понятия калькирования, а также более полного раскрытия его роли в процессе национализации заимствованных слов.

Ключевые слова: калькирование, современные заимствования, национализация, внутренний источник, внешний источник, способы калькирования.

Dunyo tillari jamiyatdagi yangilanishlarga hamohang ravishda taraqqiy etib borar ekan, ularning o'zaro aloqasi ham shunga mos holda takomillashishda davom etadi. Tillarning bir-biriga ta'siri mavjud vaziyat va muhitdan kelib chiqib, turli daraja va usullarda namoyon bo'ladi.

Kalkalash o'zga tillardan so'z o'zlashtirishning eng muhim usullaridan biri sanaladi. *Kalka* (fr. *calque* – nusxa, taqlid) atamasini fanga dastlab fransuz tilshunosi Sharl Balli kiritgan [1: 105].

Dunyo tilshunosligida kalkalash tushunchasi haqidagi ilk tadqiqotlar o'tgan asrning o'rtalarida paydo bo'lgan. Xususan, birinchilardan bo'lib nemis tilshunos olimi V.Bets boshqa tildan so'z o'zlashtirishni “o'zlashma so'z” (loanword) va “kalka” (loan translation/calque) tarzida bir-biridan farqlagan [2: 120]. Keyinroq bu masala amerikalik tilshunoslarning e'tiborini o'ziga tortgan. E. Haugen o'zlashmalarni quyidagicha tasnif qilgan:

- 1) to'g'ridan to'g'ri so'z olish (importation);
- 2) to'liq kalkalab olish (loan-translation);
- 3) yarim kalkalab olish (loanblends/hybrids) [3: 215].

A.Hojiyev kalka atamasiga shunday ta'rif bergan: “Kalka o'zga til materialidan qismma-qism nusxa olish yo'li bilan hosil qilingan so'z yoki boshqa bir til birligi” [4: 47]. E.Begmatovning fikricha, kalkalash murakkab hodisa va jarayon bo'lib, unda uch xususiyat ko'zga tashlanadi: a) o'zga til ishtiroki; b) o'z element ishtiroki; d) o'zga til elementi ishtiroki. *Birinchi hodisaning* mohiyati kalkalanuvchi materialning o'z til emas, o'zga tilniki ekanligidir. *Ikkinchi hodisa* o'zga materialning o'z qatlam imkoniyati asosida kalkalanishidir. *Uchinchi hodisa* o'zga materialning o'zga til so'zlari bilan berilishidir. Masalan, ruscha so'z o'zbek tilidagi aslida arabcha, forsha bo'lgan so'zlar bilan kalkalanadi.

Kalkalash borasida olib borilgan tadqiqotlar orasidan nisbatan aniq va mukammali sifatida E.V.Marinovanning ishini ko'rsatish mumkin. “Xalq so'zi” gazetasi materiallari asosida mustaqillik yillarida o'zbek tiliga kirib kelgan xorijiy so'zlarni tarkibiy-mazmunij jihatdan o'rgangan N.A. Isakova kalkalash masalasida Marinovanning nuqtayi nazari va tasnifiga tayangan [6: 20].

Marinova kalkalarni o'zlashma so'zlar doirasida tadqiq qilgan, ya'ni chetdan so'z o'zlashtirishni ikki tip (usul)ga bo'lgan:

- 1) moddiy o'zlashtirish (*материальное заимствование*);
- 2) yashirin o'zlashtirish (*скрытое заимствование*).

Moddiy o'zlashtirish ideal yoki to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirish sifatida izohlangan. Xususan, rus tilidagi *объект* (lot. *objectus*), *индивидуум* (lot. *individuum*),

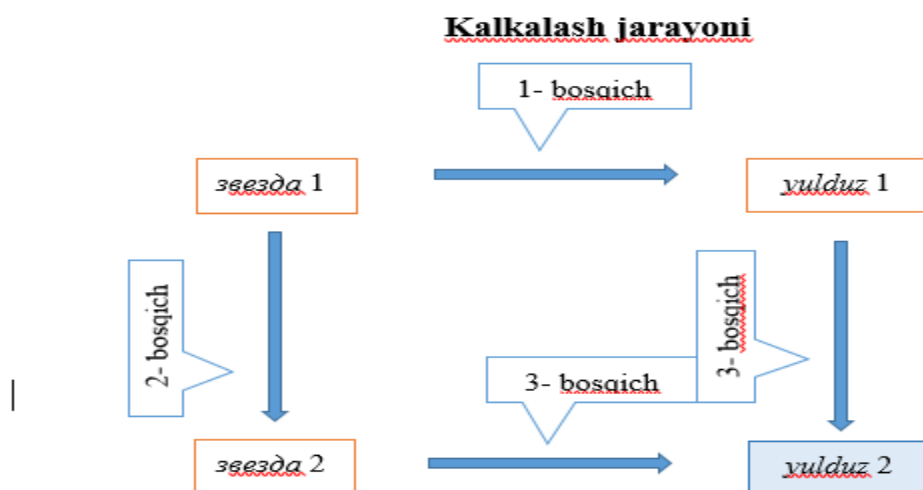
дивертисмент (fr. *divertissement*), *натуральный* (lot. *naturalis*) kabi chetdan to'g'ridan to'g'ri (yoki ayrim tovush o'zgarishlari bilan) olingan so'zlar moddiy o'zlashmalar safiga kiritilgan.

Kalkalar *yashirin o'zlashtirish* sifatida talqin qilingan. Bu yondashuvga to'la qo'shilish mumkin. Chunki kalkalash asosida hosil qilingan (kalkalab olingan) so'zlarni til egalari o'z so'zlar sifatida qabul qilishadi, ya'ni soha mutaxassislaridan boshqa kishilar ularni o'zga til ta'sirida paydo bo'lganini sezmaydi, sof milliy so'zlardan farqlay olmaydi.

Marinovaning yondashuvini inkor qilmagan holda kalkalash hodisasini *qayta tarjima qilish* tarzida izohlash ham mumkin. Chunki o'zga tildan kalkalab olingan so'z kalkalanishdan oldin tarjima qilingan bo'ladi. Umuman kalkalash jarayonini uch bosqichga bo'lish mumkin:

- 1) o'zga til birligining tarjima qilinishi;
- 2) o'zga til birligining yangi ma'no kasb etishi yoki undan yangi so'z (so'z birikmasi, ibora) hosil bo'lishi;
- 3) yangi o'zga til birligi ta'sirida o'z til birligining hosil qilinishi.

Buni *yulduz* so'zining rus tilidan kalkalanishi misolida rasm orqali quyidagicha ifodalash mumkin:

Bunda 3-bosqichni kalkalash jarayoni, *yulduz 2* ("mashhur shaxs") so'zini kalka sifatida izohlash mumkin.

Tilshunoslarning e'tirof etishicha, o'zbek tilida kalkalash usuli bilan so'z hosil qilish, asosan, sobiq sho'ro davridan boshlangan va bu jarayon hozirga qadar faol davom etib kelyapti. Biroq o'zbek tilshunoslari orasida kalkalash tushunchasiga nisbatan turlicha qarash mavjud. Xususan, A.Hojiyev kalkalashga ko'proq tilning ichki

imkoniyatlari mahsuli sifatida qaraydi. Uning fikriga ko'ra, ichki resurslar vositasida yangi so'zlar yasash (hosil qilish) deganda tilning o'ziga xos so'z yasash usullari bilan so'z yasovchi vositalar yordamida (so'z yasash asosi va so'z yasovchi formant modelida) so'z yasash, shuningdek, kalkalash yo'li bilan so'z hosil qilish nazarda tutiladi [5: 129].

Kalkalash usulida hosil qilingan so'zlarning o'zbek tili leksik fondidagi o'rni, ulushi haqida ham bir-birini inkor qiluvchi fikrlar uchraydi. Xususan, N.G'ulomovaning "Hozirgi o'zbek tilida leksik kalkalash lug'atning boyishi, to'lib borishida yetakchi usul hisoblanmaydi", degan fikriga A.Hojiyev qo'shilmaydi va "hozirgi o'zbek adabiy tilida kalkalash yo'li bilan so'z hosil qilish juda aktiv holatda ekaniga, bu yo'l o'zbek adabiy tili leksikasining boyishida muhim rol o'ynayotganiga shubha yo'q", deb hisoblaydi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, kalkalab olingan so'zlar nafaqat sobiq sho'ro davrida, balki mustaqillikdan keyingi davrda ham o'zbek tili lug'at boyligining salmoqli qismini band etadi. Ayniqsa, turli sohaga oid atamalar misolida bunga yaqqol amin bo'lish mumkin. Xususan, tibbiy, harbiy, kompyuter texnologiyalari kabi sohalarga oid atamalar orasida kalkalash usuli orqali hosil qilingan birliklar ko'p uchraydi.

Umuman, kalka o'zga va o'z til imkoniyatlari uyg'unligi asosida vujudga keluvchi alohida til hodisasi, birligidir. Kalkalash asosida hosil qilingan so'zlar, tashqi manba yoki ichki manba birliklari sifatida baholanishidan qat'i nazar, xorijiy so'zlarni milliyashtirishning eng sarmahsul usullaridan biri hisoblanadi. Tilning sof ichki imkoniyatlari (faol so'zlar, so'z yasash modellari, tarixiy so'zlar, shevaga xos so'zlar)dan foydalanish imkoniyati mavjud bo'lmaganda kalkalash usuliga murojaat etish eng maqbul yo'ldir. Shunga ko'ra ushbu mavzuni chuqur tadqiq etish o'zbek tilshunosligi oldidagi muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Маринова Е.В. Иноязычная лексика современного русского языка. Изд. 2-е, стер. – Москва: ФЛИНТА, 2013. – С. 105.
2. Betz W. Deutsch und Lateinisch: Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel. – Bonn: Bouvier. Konstanz, 1949. – 120 S.
3. Haugen E. The analysis of linguistic borrowing // Language. – 1950. Volume. 26, № 2, 1950. –P. 215;
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2002. – Б. 47.

5. Ҳожиёв А. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти. III жилдли. III жилд. Сўз ясалиши ва лексика. –Тошкент: Фан, 1991. – Б. 129.
6. Исакова Н. Мустақиллик йилларида ўзбек тилига кириб келган хорижий сўзларнинг таркибий-мазмуний таҳлили (Халқ сўзи газетаси материаллари асосида): Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд: 2021. – Б. 20.

TIL VA USLUB MASALALARI: FAULKNERNING MURAKKAB SINTAKSISI VA NAZAR ESHONQULNING RAMZIY IFODASI

Safarova Fotima Ne'matulla qizi

Jizzakh State Pedagogical University

Foreign language faculty

E-mail: fotimanematullaevna@gmail.com

Tel: +99897 793 19 94

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning yirik adibi Uilyam Faulkner va zamonaviy o'zbek hikoyachiligida alohida o'rin tutgan Nazar Eshonqul ijodida til va uslub masalalari qiyosiy tahlil qilinadi. Faulknerning murakkab sintaksis vositalaridan foydalanishi, ong oqimi texnikasi, vaqt va makonning uzluksiz o'zgarishi uning asarlarida qahramonlarning ruhiy olamini ochib berishda muhim o'rin tutishi ko'rsatib o'tiladi. Nazar Eshonqul esa ramziy ifoda, obraz va detallar orqali inson ruhiyatini falsafiy-estetik kontekstda yoritadi. Muallifning "Maymun yetaklagan odam", "Shamolni tutib bo'lmaydi", "Tun panjaralari" kabi hikoyalarida ramziy obrazlar orqali ijtimoiy va ma'naviy muammolar badiiy talqin qilinadi. Faulkner va Eshonqul uslubini qiyoslash orqali turli adabiy makonlarda shakllangan yozuvchilar bir maqsad – inson ruhiyati va jamiyat muammolarini ifodalashda o'ziga xos til vositalarini yaratganliklari isbotlanadi.

Kalit so'zlar: Uilyam Faulkner, Nazar Eshonqul, sintaksis, ramz, ramziy ifoda, uslub, modernizm, psixologizm, stream of consciousness, qiyosiy adabiyot

Annotation: This article provides a comparative analysis of language and stylistic features in the works of William Faulkner, one of the greatest writers of the twentieth century, and Nazar Eshonqul, a prominent representative of contemporary Uzbek prose. Faulkner's complex syntactic constructions, his use of the stream of consciousness technique, and his nonlinear perception of time and space are shown as essential tools for revealing the psychological world of his characters. In contrast, Nazar Eshonqul employs symbolic expression, metaphoric images, and detailed representations to depict human psychology within a philosophical and aesthetic framework. His stories such as *The Man Leading a Monkey*, *The Wind Cannot Be Caught*, and *Prison Bars of the Night* reveal social and spiritual problems through symbolism. By comparing Faulkner's syntactic complexity with Eshonqul's symbolic imagery, the study demonstrates how writers from different literary contexts employ unique stylistic devices to express similar concerns about human destiny and social reality.

Keywords: William Faulkner, Nazar Eshonqul, syntax, symbol, symbolic expression, style, modernism, psychologism, stream of consciousness, comparative literature

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ языковых и стилевых особенностей в творчестве Уильяма Фолкнера, одного из крупнейших писателей XX века, и Назара Эшонкула, выдающегося представителя современной узбекской прозы. Показано, что сложный синтаксис Фолкнера, использование приёма «потока сознания», а также нелинейное восприятие времени и пространства служат важными средствами раскрытия внутреннего мира его персонажей. В прозе Назара Эшонкула, напротив, главную роль играют символическое выражение, метафорические образы и детали, которые позволяют передать психологические переживания в философско-эстетическом ключе. В таких рассказах, как «Человек с обезьяной», «Невозможно поймать ветер», «Ночные решётки» символика становится основой художественного осмысления социальных и духовных проблем. Сравнение Фолкнера и Эшонкула показывает, что писатели, принадлежащие к разным литературным традициям, создают собственные стилистические средства для выражения схожих вопросов человеческой судьбы и общественной действительности.

Ключевые слова: Уильям Фолкнер, Назар Эшонкул, синтаксис, символ, символическое выражение, стиль, модернизм, психологизм, поток сознания, сравнительное литературоведение

XX asr adabiyoti ko'plab yangilanish va uslubiy tajribalar davri bo'lib, bu davr nasrida til va uslubning yangi qirralari kashf etildi. Adabiyot tarixida o'ziga xos badiiy olam yaratgan yozuvchilardan biri – amerikalik adib **Uilyam Faulkner** bo'lsa, o'zbek zamonaviy nasrining yorqin vakillaridan biri – **Nazar Eshonqul** hisoblanadi. Har ikkala adib ijodida inson ruhiyatini chuqur tahlil qilish, jamiyat va shaxs muammolarini o'ziga xos badiiy shakllarda ifodalash ustuvor o'rin tutadi. Shu bois ularning hikoyachilikdagi til va uslub masalalarini qiyoslash adabiyotshunoslik uchun muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Faulkner ijodi asosan XX asrning birinchi yarmida Amerika janubiy shtatlarining murakkab ijtimoiy hayoti, irqiy ziddiyatlari va tarixiy xotirasini yoritishga qaratilgan. U o'z asarlarida an'anaviy hikoya usullaridan voz kechib, ong oqimi (stream of consciousness), murakkab sintaktik qurilish, vaqt va makonning noan'anaviy talqini orqali o'quvchini qahramonning ichki dunyosiga olib kiradi. Faulknerning "The Sound

and the Fury”, “As I Lay Dying”, “Light in August” kabi asarlarida uzun jumlar, bir necha qatlamli sintaktik konstruksiyalar, vaqtning uzluksiz o'tishi va xotira oqimining aralashuvi badiiy shaklning asosiy belgilariga aylangan.

Nazar Eshonqul esa o'zbek nasrida ramziy ifoda va metaforik tafakkur asoschisi sifatida tanilgan yozuvchilardan. Uning hikoya va qissalarida tashqi syujet ko'pincha ikkinchi planga tushadi, ramz va timsollar esa asosiy g'oya yukini ko'taradi. “Maymun yetaklagan odam”, “Shamolni tutib bo'lmaydi”, “Tun panjaralari” kabi asarlarida yozuvchi oddiy voqelikni ramziy obrazlar orqali falsafiy va psixologik ma'nolar bilan boyitadi. Maymun, shamol, penjara, tun kabi obrazlar o'zbek xalqining ruhiy kechinmalari, tarixiy taqdiri va ijtimoiy holatini ifodalovchi ramz sifatida talqin qilinadi.

Demak, Faulkner va Eshonqul bir qarashda turli adabiy muhitda – biri Amerika janubida, ikkinchisi O'zbekistonning mustaqillikdan keyingi davrida – ijod qilgan bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi jihat shundaki, ular inson ruhiyati va ijtimoiy muammolarni yangicha badiiy uslub vositalari orqali yoritishga intildilar. Farqi esa, Faulkner murakkab sintaksis orqali psixologik oqimni ifodalagan bo'lsa, Eshonqul ramziy ifoda vositalarini markazga qo'ydi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – Faulknerning murakkab sintaksisi va Nazar Eshonqulning ramziy ifodasini qiyosiy tahlil qilish, ularning uslubiy tajribalarini o'rganish hamda badiiy tafakkurdagi umumiylik va o'ziga xosliklarni ko'rsatib berishdan iboratdir. Shu orqali nafaqat ikki adib ijodi, balki turli adabiy maktablarning til va uslub xususiyatlari ham yanada ravshanlashadi.

Faulknerning til va uslubi: murakkab sintaksis, psixologik oqim

1. Stream of consciousness (ong oqimi)

Faulkner asarlarida (masalan *The Sound and the Fury*, *Light in August*) ondan kelayotgan fikr va xotiralar chiziqli bo'lmagan tarzda, vaqt tartibi buzilgan holda ifodalanadi.

Misol: *Light in August* dan:

“Memory believes before knowing remembers. Believes longer than recollects, longer than knowing even wonders.” CliffsNotes+1

Bu jumla sintaktik jihatdan murakkab: ko'p bosqichli taqqoslovchi konstruksiyalar (“believes longer than recollects, longer than knowing even wonders”) orqali psixologik holat – xotira, tasavvur va ong doimiyiyatini ifodalaydi.

2. Uzun va bog'langan jumlar (hypotactic construction) vs qisqa fragmentlar

Faulkner uzun jumlarlar, murakkab bog'langan gaplar, ko'p punktuatsiya belgilaridan (semi-kolonlar, tirelar, qavslar) foydalanadi, jumla ichida turli fikr va tasvirlar «yig'iladi».

Shu bilan birga, ong oqimi sahnalarida qisqa fragmentlar, to'xtab qolgandek, qaytaruvchiligi yoki uchraydigan urinishlar – bu holatlar psixologik holatni yanada kuchaytiradi. Masalan *As I Lay Dying* da:

“Because I said If you wouldn't keep on sawing and nailing at it until a man cant sleep ... Sawing and knocking ... and keeping the air always moving ...”

3. Xotira, vaqt va makonning sintezi

Faulkner voqalarning zamonaviy ketma-ketligidan chiqadi, vaqtni qayta aralashtiradi: o'tmish, hozirgi va kelajak qismlari aralashadi. Jumladan *The Sound and the Fury* narativ bo'laklari misolida.

Sintaksis bu aralashuvga xizmat qiladi: jumla tarkibida ko'p qo'shimchalar, relativ gaplar, teskari sintaktik qurilishlar, o'zaro bog'lanmagan fikrlarning bir jumlada yig'ilishi.

Nazar Eshonqulning ramziy ifodasi

1. Ramz va timsol (simvol) vositalari

Eshonqul hikoyalarida ramziy obrazlar va detallar keng qo'llanadi. Masalan “*Maymun yetaklagan odam*” hikoyasida ranglar, detallar, hayvon motivlari: maymun, yetaklash – metaforik, timsol sifatida inson holati, yetakchilik, ijtimoiy tuproqdagi mansublik, erkinlik-mustaqillik masalalari ochiladi.

“*Tun panjaralari*” va “*Momo qo'shiq*” qissalarida zamon-makon, makonning chegaralari, penjara, tush kabi metaforalar orqali ruhiy holat, cheklanish hissi, inson ongining tutqunligi ramziy tarzda tasvirlanadi.

2. Ramziy nutq va detal tasviri

Eshonqul adabiyotshunoslarining maqolalarida aytilishicha, uning hikoyalaridagi **ramziy-nutq** (“symbolic speech”) — ma'lum so'z, so'zlar guruhi voqelikdan tashqarida ham ma'no keltiradi; so'zlarning tafsiloti, ovoz-tini, qahramon nutqi ramziy ma'noga to'la.

Detallar (masalan ranglar, tabiiy manzaralar, ruhiy holatni aks ettiruvchi ob'ektlar) muallif tomonidan oddiy voqelikdan tashqari ma'nolarni sochadi. Masalan “maymun” obrazining oddiy hayvon emasligi – insoniylik, ijtimoiy ustunlik yoki mustabaklik timsoli bo'lishi. UzResearchers

3. Ichki psixologik olam va ruhiy kurash ifodasi

Eshonqulning hikoyalarida tashqi voqea – syujet – ko‘pincha chekkada qoladi, muhim narsa – qahramonning ichki kurashlari. Ichki kechinmalar ramziy tasvirlar, tush motivi, metafora, simvolik so‘zlar orqali beriladi

Masalan “*Shamolni tutib bo‘lmaydi*” hikoyasida shamol ramzi – insonning erkinlik istagi, hayotning o‘tkinchiligi, taqdirga bo‘ysunmaslik. Academics Book

Qiyosiy tahlil: o‘xshashliklar va farqlar

Aspekt	Faulkner	Eshonqul
Sintaksis uzunligi va murakkabligi	Juda uzun, bog‘langan jumlar, stream of consciousness texnikasi, vaqt-makon aralashuvi.	O‘zbek tilida ko‘proq qisqa va o‘rta uzunlikdagi jumlar, lekin ramziy ma‘noli detal va timsolchilik orqali ichki psixologik kurashlarni ifodalaydi.
Ramziy ifoda	Bor, lekin Faulkner ko‘proq psixologik oqim, xotira-aralashuv orqali ramzlar ochiladi; so‘zlar orasidagi metaforalar, sezgi tasvirlari kuchli.	Ramzlar markaziy; hayvon motivlari, ranglar, tabiiy manzara, tush, shamol kabi obrazlar tez-tez ishlatiladi.
Til vositalari (sintaktik vositalar, punctuatsiya, gap bo‘linishi)	Faulkner gap bo‘linishlari, tire, nokta, vergul, parantezalar, vaqtning yo‘qolishi orqali murakkablik hosil qiladi.	Eshonqulda til an‘anaviy o‘zbek nasri kontekstida; gap tuzilishi sezilarli qiyinchilik tug‘dirmasa-da, ramziy-ma‘no qarash nuqtai nazaridan boy.

Faulkner va Eshonqul adabiy tillarini turli jihatdan rivojlantirgan yozuvchilar. Faulkner sintaktik murakkablik, psixologik oqim, vaqt-makon aralashuvi orqali o‘quvchini qahramonning ichki kechinmalariga chuqur kirishga majbur etadi.

Eshonqul esa ramziy ifoda va detal tasviri vositalari orqali voqelikni psixologik va falsafiy shaklda ochadi, uning uslubi o‘zbek nasri an‘analarini hisobga olgan holda modernistik elementlarni ham o‘z ichiga oladi.

Ularning farqi shundaki, Faulkner sintaksis orqali murakkablik yaratadi, whereas Eshonqul ko‘proq simvol va ramz orqali g‘oyalarning chuqurligini oshiradi.

REFERENCES

1. Faulkner, W. *The Sound and the Fury*. New York: Vintage International, 1990.

2. Faulkner, W. *As I Lay Dying*. New York: Random House, 1996.
3. Faulkner, W. *Light in August*. New York: Vintage International, 1990.
4. Faulkner, W. *Collected Stories of William Faulkner*. New York: Vintage, 1995.
5. CliffsNotes. *Faulkner's Style in Light in August*.
<https://www.cliffsnotes.com/literature/l/light-in-august/critical-essays/faulkners-style>
6. LitCharts. *Stream of Consciousness Literary Device*. –
<https://www.litcharts.com/literary-devices-and-terms/stream-of-consciousness>
7. Nazar Eshonqul. *Maymun yetaklagan odam*. Toshkent: Sharq, 2002.
8. Nazar Eshonqul. *Shamolni tutib bo'lmaydi*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2004.
9. Nazar Eshonqul. *Tun panjaralari*. Toshkent: Adabiyot, 2010.
10. To'xtasinova, S. "Nazar Eshonqul hikoyalarida ramziy ifoda." *New Scientific Research Journal*, №3 (2023)
<https://uzresearchers.com/index.php/NSNR/article/view/2319>
11. "Nazar Eshonqul ijodida ramz va timsollar talqini." *International Journal of Development and Research*, №4 (2023).
<https://www.ijournal.uz/index.php/judr/article/view/1946>
12. Hasanov, I. "O'zbek zamonaviy hikoyachiligida ramz va metaforalar." *Bilig – ilmiy jurnal*, №2 (2022). –
<https://bilig.academiascience.org/index.php/isepsmj/article/view/455>
13. "Nazar Eshonqul hikoyalarining badiiy xususiyatlari." *Academics Book Conference Proceedings*, №5 (2023). –
<https://academicsbook.com/index.php/konferensiya/article/view/1126>

HARBIY HAKAKATLAR BILAN BOG'LIQ TUSHUNCHALARNI IFODALOVCHI TERMINLAR

Abduvaliyeva Dilnoza Akramovna,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,

Jizzax davlat pedagogika universiteti,

a.dilnoza1981@gmail.com

Annotatsiya. O'tmishda Markaziy Osiyo xalqlari — o'zbek, tojik, turkman, qirg'iz, qoraqalpoq va boshqalar o'zaro hamda tashqi dushmanlarga qarshi olib borgan urushlari haqida qator yozma manbalar yaratilgan. Ularning ko'pchiligi XIV — XV asrlarga mansub bo'lib (masalan, Mahmud ibn Ali as-Saroyiyning “Nahjul-Farodis”, Alisher Navoiyning “Tarixi Muluki Ajam” hamda “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlari), ularda harbiy faoliyat bilan aloqador voqealar tasvirlangan. Ushbu manbalarda harbiy ishlar va uning tarkibiy tuzilmalariga oid ko'plab atamalar uchraydi. Maqolada ana shu terminlarning kelib chiqishi va ma'nolari haqida qisqacha ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: atama, terminologiya, harbiy terminlar, o'z qatlam, o'zlashgan qatlam, “Nahjul-farodis”, “Tarxi muluki Ajam”, “Tarixi anbiyo va hukamo”.

Abstract. In the past, a number of written sources were created about the wars waged by the peoples of Central Asia - Uzbeks, Tajiks, Turkmens, Kyrgyz, Karakalpaks and others among themselves and against external enemies. Most of them date back to the 14th-15th centuries (for example, the works of Mahmud ibn Ali as-Sarayi “Nahjul-Farodis”, Alisher Navoi's “Tarihi Muluki Ajam” and “Tarihi Anbiyo va Hukamo”), which describe events related to military activities. These sources contain many terms related to military affairs and its structural units. The article provides brief information about the origin and meaning of these terms.

Keywords: term, terminology, military terms, own stratum, assimilated stratum, “Nahjul-Farodis”, “Tarihi Muluki Ajam”, “Tarihi Anbiyyah and Hukamo”.

Аннотация. В прошлом был создан ряд письменных источников о войнах, которые вели народы Центральной Азии – узбеки, таджики, туркмены, киргизы, каракалпаки и другие – между собой и против внешних врагов. Большинство из них датируется XIV–XV веками (например, труды Махмуда ибн Али ас-Сарайи «Нахджуль-Фародис», «Тарихи мулуки аджам» и «Тарихи анбийя и хукамо» Алишера Навои), в которых описываются события, связанные с военными

действиями. В этих источниках содержится множество терминов, относящихся к военному делу и его структурным подразделениям. В статье даются краткие сведения о происхождении и значении этих терминов.

Ключевые слова: термин, терминология, военные термины, собственная страта, ассимилированная страта, «Нахджуль-Фародис», «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва хукамо».

Qadimgi turkiy va eski o'zbek yozuvi davridagi harbiy atamalar o'zbek tilshunosligida maxsus o'rganilgan [3]. Quyida XIV asr turkiy nasrining namunasi bo'lgan Mahmud ibn Ali as-Saroyiyning "Nahjul-Farodis" (1357-1358) va Alisher Navoiyning "Tarixi Muluki Ajam" (1488) hamda "Tarixi anbiyo va hukamo" (1480) asarlarida qo'llangan harbiy terminlar xususida to'xtalamiz.

Mazkur yodnomalarda harbiy tushuncha bilan bog'liq bir qancha istilohlar qo'llangan. Yodnomalar matnida qo'llangan harbiy terminlar tubandagi semantik guruhlardan iborat:

1. *Harbiy harakatlarda ishtirok etuvchi shaxs tushunchasini ifodalovchi terminlar.* Qo'shinda faoliyat ko'rsatuvchi, jang olib boruvchi oddiy askar hisoblanmish *nāvkār* o'zlashmasining «jangovar safdosh, jangchi navkar» ma'nosida ilk bor "O'g'uznoma"da ishlatilgani aniqlangan [5]. Eski o'zbek adabiy tili obidalarida faol qo'llangan terminlar sirasiga kiruvchi, hozirgi o'zbek adabiy tilida eskirgan ushbu mo'g'ulcha leksema "harbiy xizmatkor, askar" [10, 3, 7] ma'nosida "Tarixi muluki Ajam" matnida quyidagicha ifodalangan: *...ul bir nāvkār oyli aṇa saltanat āyīnīnī iktisābini munāsibdur deb öz mirāxurlīyīnī buyurdi* [9, 735a12]. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ushbu termin eskirgan so'zlar sarasiga kiradi. Forscha-tojikcha *sipāh* istilohi "askar, qo'shin, lashkar" ma'nosida eski o'zbek tilida keng qo'llangan [8, 716a25]. Ushbu termin "qo'shin" ma'nosida XIX asrgacha qo'llanishda davom etgan bo'lib, Buxoro xonligida navkarlardan tashkil topgan nomuntazam qo'shin sifatida faoliyat ko'rsatgan [2, 36]. "Qo'shinning bosh qo'mondoni; asosiy boshqaruvchi shaxs" ma'nosi forscha-tojikcha *sipāhsālār* [18, 32] termini bilan ifodalangan [9, 730a25].

Harbiy harakatlarda ishtirok etuvchi qarshi taraf ma'nosi asarlar matnida forscha-tojikcha *dušman* [9, 738a10] [1, 70:8], *aduv* [9, 738a22], *yanīm* [9, 738a20], turkiycha *yāyī* [9, 734a16] terminlari yordamida ifodalangan. Eski o'zbek tilida "erkak, er; jasur jangchi" [11, 652] ma'nosida faol qo'llangan *erān* so'zi "Nahjul Farodis" asarida ham faol qo'llangan: *Emdi mundin yaxširāq yoq kim bizlar isti'dādi qilsaq taqī ol bizlarka kelmazdin burunraq biz anlarqa barsaq tep čerig isti'dādi qildilar, tört ming uruš erānlāridin āmāda qildilar* [1, 69;6]. «Urush vaqtida dushman qo'lga tushib,

ozodlikdan mahrum etilgan kishi» ma'nosidagi arabcha *asir* [10, I, 57] o'zlashmasi asarlarda ayni ma'noda qo'llangan [9, 737a15]. Eski o'zbek tilida otliq askarlar *atliq* // *atliq*, piyodalar esa turkiycha *yayay*//*yayaq* va forsha-tojikcha *piyāda* terminlari bilan yuritilgan [4, 16; 2, 11-37].

O'z qatlamga tegishli *atliq* termini «otlangan suvori» ma'nosida qo'llangan [9, 740b29]. *Yayaq* istilohi «piyoda jangchi» ma'nosidagi harbiy termin sifatida emas, balki «ulovsiz, yayov» ma'nosida qo'llangan [9, 733b6].

O'zbek tilshunosligidagi keng ko'lamdagi izlanishlar «qo'shin, lashkar» ma'nosini ifodalovchi *čerig* // *čerik* o'zlashmasining eski o'zbek adabiy tili obidalarida faol qo'llanishda bo'lganligini tasdiqlaydi [3, 7]. Ilk bor qadimgi turkiy runik bitiklar sirasiga kiruvchi «Kuli Chur» va «Mo'yun Chur» yodnomalarida ishlatilgan bu sankritcha (ksatrika) [7, 144] termin deyarli barcha manbalarda iste'mol qilinganligi bilan diqqatni tortadi [5, 29]. «Nahjul Farodis»da esa mazkur termin «buyuklik, ulug'vorlik» ma'nosidagi arabcha *azamat* so'zi bilan bog'lanib «qo'shinning kattaligi, qo'shinning ulug'vorligi» ma'nosida quyidagicha qo'llangan: *Qačan kim Payyambar alayhissalom bu čerigning azamatini kōrdi ersa, kōnlinga hoš keldi* [1, 70;17].

2. *Qurol-yarog' tushunchasini ifodalovchi leksemalar.* «Nahjul farodis» asarida «nayza» ma'nosini ifoda etgan *sūnjū* (DTS, 517) termini *sančmaq* fe'liga bog'lanib quyidagicha ifodalangan: *Bu kāfirlar jūmlāsi qīlīčlarinī čīqardīlar, taqī qīnlarinī sindūrdīlār, taqī ot atmaqqa, sūnjū sančmaqqa māšgūl bolmadīn bir yolī qīlīč birla hamla qīldīlar* [1, 71;16]. «Urush-jang qurollari, qurol-yarog'» ma'nosidagi arabcha *aslaha* [10, I, 58] termini TMA matnida *sipāhiylik* so'zi bilan bog'lanib «urush-jang uchun kerakli qurol-yarog'lar majmui» ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan [9, 729b6]. Shuningdek, asarlar matnida o'tkir tig'li qurol nomini bildiruvchi o'z qatlamga tegishli «pichoq, hanjar» ma'nosidagi *pīčaq* [12, II, 575]; «nayza» ma'nosidagi arabcha o'zlashmalar *habba* va *harba* [12, IV, 123-161]; qadimgi turkiy tilda faol ishlatilgan himoya vositasi (DTS, 413) «jangchining tanasini qilich, nayza va sh.k.tig'li qurollar zarbidan himoya qiluvchi moslama» ma'nosidagi [10, 5, 232] *qalqan*; «nayza, nayza uchi» ma'nosidagi *sinān* [12, III, 82] terminlari qo'llanilgan [9, 729b6]. TMAda qo'llangan «bir tig'li, g'ilof (qin) bilan yonga osiladigan, chopish, sanchish bilan yovga shikast yetkazadigan qurol» ma'nosidagi *qīlīč* [10, 5, 290] termini ko'chma ma'noda qo'llangan: *Anī qīldī haq makri aylab sitez, Siyāsāt qīlīči bilā rez-rez* [9, 729b17]. «Nahjul Farodis»da esa o'z ma'nosida tubandagidek ishlatilgan: *Abu Jahl 'alayhi'l-la'na aydi kim: Menim ra'yim ul turur kim tegme bir qabiladīn bir yigit čīqsa taqī keča yatur yerinda barsalar, yaliq qīlīč birla barčasini ursalar* [1, 19;15]. «Tosh otadigan qadimiy urush quroli» ma'nosidagi *manjāniq* termini eski o'zbek tili yodgorliklarida

manjaniq // *manjāniq* fonetik variantlarida keng qo'llangani aniqlangan [2, 24-59]. Ushbu istiloh asarlar matnida “manjaniq, palaxmon” ma'nosida kelgan [9, 740a16]. TAdA “sovut, temir ko'ylak, urush kiyimi” ma'nosi arabcha *zirh* [8, 719b27], “zirh ishlab chiqaruvchilik, sovut yasovchilik” ma'nosi *zirhgärlik* [8, 720a22] istilohlarida aks etgan. “Nahjul farodis”da “Qurol-aslaha” ma'nosidagi *silāh* termini *uruš erānlāri* birikmasi bilan bog'lanib “qurol-aslahali urush jangchilari” ma'nosida quyidagicha qo'llangan: ... *ön ikki miñ er erdilar; taqi ikki miñ er silahlig uruš erānlāri bar erdi* [1, 70;16].

3. *Harbiy harakatlar, usullarni ifodalovchi terminlar*. Fors-tojik tilidan o'zlashgan va «kechasi to'satdan qilinadigan hujum; g'orat, talon-taroj» ma'nosini ifodalovchi *šabixun* [12, III, 487] termini turkiycha *ur*= fe'li bilan birikib “qo'qqisdan tunda hujum qilmoq” ma'nosini anglatgan [9, 738a15]. Ushbu termin Navoiy asarlarida qo'llangan *hujum*, *hamla* va *tarid* istilohlari bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga chiqarsa-da, biroq aynan “tungi hujum” ma'nosi bilan ulardan farqlanadi.

Arabcha *musāliha* termini ikki qarshi taraf, ikki hukmdor o'rtasidagi “kelishuv sulhi tuzish, yarashish” ma'nosini ifodalashga xizmat qilgan [9, 742a3]. TAdA “urishuvchi tomonlar o'rtasidagi yarashuv, yarash-yarash” ma'nosi arabcha *sulh* terminiga ham yuklatilgan [9, 739b27]. Ayni termin “Nahjul farodis” ham “tinchlik, kelishuv” [11, 306] ma'nosida faol qo'llanishda bo'lgan: *Payyāmbar 'alayhis's-salām sulhqa rāzi boldi...* [1, 45;11]. Mazkur ma'no turkiycha *yaraš* istilohi ko'magida ham ifoda etilgan va ushbu turkiycha termin TAdA faol qo'llangani bilan ajralib turadi [9, 742a4].

“Tarixi anbiyo va hukamo” matnida “toshbo'ron, tosh yog'dirish” ma'nosi forsha-tojikcha qo'shma so'z *sangbārān*, “o'qqa tutish, o'q yog'dirish” ma'nosi esa *tirbārān* istilohi yordamida tubandagidek ifodalangan: *Soñra anī dārya asīb, sangbārān va tirbārān qildilar, kār qilmadi va dāri osti'ya ot yaqtilar, asar qilmadi* [8, 727b24].

«Qamal qilish, o'rab olish, qurshab olish» ma'nosi arabcha *muhāsara* termini yordamida ifodalangan [9, 735b21]. *Halqa ur*= termini «atrofini o'rab olmoq» ma'nosini anglatgan [9, 741b24].

4. *Harbiy inshootlar nomini bildiruvchi terminlar*. “Yer ostidagi zax va qorong'u qamoqxona” ma'nosidagi *zindān* [10, I, 306] istilohi forsha-tojikcha o'zlashma bo'lib, eski turkiy tilda ham [7, 639] iste'molda bo'lgan. Mazkur leksema “Tarixi muluki Ajam”da ham ayni ma'noda qo'llangan [9, 736a12]. Tahlil etilayotgan termin asarlarda arabcha *hibs* o'zlashmasining ma'nodoshi sifatida voqelangan [9, 731a29]. “Dushman hujumiga qarshi mustahkam devor va xandaq bilan o'ralgan, mudofaa

vositalari, istehkomlar bilan ta'minlangan shahar" ma'nosidagi arabcha *qal'a* termini [10, 5, 231] ning *qilā* ko'plik shakli "Tarixi muluki Ajam" matnida *hasanat* so'zi bilan bog'lanib, "mustahkam qal'alar, istehkomlar" ma'nosida istifoda etilgan: ...*Afrāsiyāb qilāi hasanatīdin iliklāy almadī* [9, 730b11]. "O'rta asrlarda qalin va baland mudofaa devori bilan o'rab qurilgan, asosan, bir darvozali shahar qal'a" hamda "qal'a, shahar, qo'rg'on va sh.k.larni mudofaa qilish uchun qurilgan mustahkam devor" ma'nosini ifodalovchi turkiycha *qoryan* [10,5, 416] istilohi asarlar matnida "qo'rg'on, qal'a" ma'nosida qo'llangan [8, 708a10]. Arabcha *hisār* termini esa "tog'li hududlarda barpo etiladigan mustahkam qal'a, istehkom, qo'rg'on" ma'nosini bildirgan [9, 741b2]. Forscha-tojikcha *darband* [9, 739b29] terminining eski o'zbek adabiy tilida "istehkom, qal'a" ma'nosida qo'llanishda bo'lgani aniqlangan [2, 65]. Forscha-tojikcha "chuqur o'ra" ma'nosidagi *čāh* [10, 4, 513] termini asarlar matnida "chuqur, tubsiz chuqurlik" ma'nosida [12, III, 480] kelgan [9, 733a26]. Ushbu termin asarlar matnida "quduq" ma'nosini ham ifodalagan: *Va hamul ućurda ul čāh bašinda bir karvān tušub, čāhya dalv salib, anda birāv bar ekānin bilib, Yusuf a.s.ni čāhdin čiqardilar* [8, 711a8,9]. Shuningdek, "minora, oqchilar minorasi" ma'nosi *minār* [9, 729b10] istilohi yordamida ifodalangan.

5. *Harbiy harakatlar bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi terminlar*. TMA leksikasida harbiy harakatlar bilan bog'liq tushunchani ifodalovchi terminlar o'ziga xos o'rin tutadi. Jumladan, *azimat qil*= [9, 730b7] "qo'shin tortib bormoq, yurish qilmoq" [12, I, 57]; *buz*= [9, 730b3] "tor-mor qilmoq, yengmoq, g'alaba qozonmoq" ma'nosida istifoda etilgan. Turkiycha *yaray qil*= [8, 712b2] fe'li "harbiy harakatlarga, jangga hozirlik ko'rmoq" ma'nosini ifodalagan. Shuningdek, asar matnida "asirga olmoq, bandi qilmoq" ma'nosi *asir qil*= [9, 731b20], *band qil*= [9, 732b24]; "zabt etmoq, egallamoq, qo'lga olmoq" (shahar yoki mamlakatni) ma'nosi *zabt qil*= [9, 732b24], *fath ayla*= [9, 733b24]; "yengmoq, g'alaba qozonmoq, tor-mor qilmoq" ma'nosi *bas*= [9, 740b9], *buz*= [9, 730b3]; qo'shin tortmoq" ma'nosi *sipāh tart*= [8, 718a22], "qo'shin to'plamoq" ma'nosi *sipah yasa*= [9, 737a17], *čerik yasa*= [9, 740b8]; "jang maydonida saf tortmoq, qo'shinni urushga shaylamoq" ma'nosi *masāf tüz*= [9, 730b20], "jang qilmoq, urushmoq" ma'nosi *uruš*= [8, 716b20], *masāf qil*= [9, 737a10], *razm qil*= [9, 730b20]; "yengilmoq, mag'lub bo'lmoq" ma'nosi *šikast tap*= [9, 731a28,29]; "yengmoq, g'alaba qozonmoq" *yalaba qil*= [1, 69;14]; "zabt etmoq, egallamoq" [11, 466] ma'nosi *fath qil*= [1, 111;9] kabi qo'shma fe'llar yordamida ifodalangan. "Din yoki mazhab yo'lida va boshqa ayrim (hadislarda belgilangan) holatlarda halok bo'lish" ma'nosi "Nahjul farodis"da *šāhid bol*= qo'shma fe'li yordamida anglatilgan [1, 71;17]. "Din yo'lida qilinadigan urush, jang;

musulmonlarning muqaddas urushi” ma’nosi *yazāt* termini orqali [1, 6;14], shu maqsadda qilinadigan urush esa *yazāt qil*= qo’shma fe’li orqali ifoda etilgan [1, 6;14]. “Jang, kurash va shu kabilarda kuch bilan olg’a tashlanish, hujum” ma’nosi *hamla qil*= fe’li yordamida ifoda etilgan [1, 69;14].

Asarlar matnida harbiy sohaga oid tushunchalarni o’zida mujassam etgan yana quyidagi terminlar mavjud: “urush, jang” ma’nosidagi *toquš* (DTS, 577] termini “Nahjul farodis”da bir necha o’rinda qo’llangan, jumladan, Islom tarixida nom qozongan, musulmonlar va Quraysh makkaliklari o’rtasidagi ilk jang bo’lmish “Badr jangi” quyidagicha esga olinadi: ... *ol sahābalar kim Badr toqušunda Payyāmbār alayhissalām hazratinda kim yazāt qildilar, anlar burun kirsunlar...* [1, 110;16]. Shuningdek, 625-yilda musulmonlarning makkaliklar bilan bo’lgan jangi haqida so’z ketadi, bu jang “Uhud toquši” sifatida tilga olinadi: ... *Aydi: Uhud toqušinda yazāt qilgan sahābalar kirsün...* [1, 110;2]. “Urush mahalida qo’lga kiritilgan o’ljalar” ma’nosi arabcha *yanāyim* [8, 717b29] istilohi yordamida ifodalangan. “Mudofaa, panoh” ma’nosi arabcha *himāyat* [12, IV, 181] termini orqali anglashilgan [9, 729a26]. Shuningdek, *nāvkārliq* [9, 740b5] termini “navkarlik, askarlik” *sipāhiylīy aslahasī* [9, 729b6] birikmasi “harbiylik, askarlik qurol-yarog’lari”; *sipāhsālārliq* [9, 731a9] istilohi “bosh qo’mondonlik, lashkarboshilik lovozimi”; turkiycha *yürüş* [9, 732b11] “yurish, harbiy yurish” [12, III, 585]; *uruš* [9, 732b14] “urush, jang” ma’nosida qo’llangan. “Yordam uchun yuborilgan harbiy kuchlar” ma’nosi arabcha *madaḍ* [9, 732a12] hamda turkiycha *kōmak* [9, 739a28] terminlari orqali ifodalangan. “Boburnoma” matnida esa *madaḍ* va *kōmāk* leksemalari “yordamchi harbiy qism” ma’nosida qo’llangan [2, 45].

TMAda harbiy ishora maqsadida qo’llangan vosita nomlari bo’lgan arabcha *alam* [9, 730a5], *livā* [9, 742b5] hamda forsha-tojikcha *darafš* [9, 730a10] istilohlari «bayroq, tug’, yalov» ma’nosini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, XIV-XV asrlar yozma yodgorliklari tilida harbiy harakatlarda ishtirok etuvchi shaxs, qurol-yarog’, harbiy usullar kabi tushunchalarni ifodalovchi, harbiy inshootlar nomini bildiruvchi bir qancha istilohlar qo’llangan bo’lib, yuqorida nomlari zikr etilgan asarlardan “Tarixi muluki Ajam” asari leksikasi harbiy soha bilan bog’liq o’z va o’zlashgan qatlamga mansub terminlarning faol qo’llangani bilan xarakterlidir. “Nahjul-farodis” asarida esa muallif asosan o’z qatlamga oid harbiy soha terminlaridan istifoda etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Nehjul fradis. I. Tipkibasim. Önsözün jazan Jānas Eckmann. Ankara, 1956. S. 458.
2. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблема лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990.
3. Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981;
4. Дадабоев Х. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида // Адабий мерос. – Тошкент, 1998. – №1–2. – Б. 16;
5. Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.42.
6. Дадабоев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент: Университет, 2003. – 237 б.
7. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 675 с.
8. Навоий куллиёти, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди, Истанбул, № 4056 инвентарь рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми, Китоби таворихи анбиё [8]. – Б. 705а-728 б.
9. Навоий куллиёти, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди, Истанбул, № 4056 инвентарь рақамли қўлёзманинг электрон микрофильми, Китоби таворихи мулук (ТМА]. – Б. 729а-743б.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006. – 680 б; 2-жилд, 2007. – 688 б; 3-жилд, 2007. – 688 б; 4-жилд, 2008. – 606 б; 5-жилд, 2008. – 592б. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Том I, II. – Т., Фан, 1966-1971.
11. Фозилов Э. (тахрири остида) Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, I-IV. – Тошкент: Фан, 1983-1985. I – 1983, 646 б; II – 1983, 642 б; III – 1984, 622 б; IV – 1985, 636 б.

OZIQ-OVQAT NOMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Uralova Nigora Abduvaliyevna

Jizzax davlat pedagogika universiteti, o'qituvchi

nigora.uralova026@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oziq-ovqat nomlarining lingvokulturologik va semantik xususiyatlari har tomonlama tahlil qilingan. Oziq-ovqat nomlari leksik-semantik guruh sifatida ko'rib chiqilib, ularning milliy qadriyatlar, urf-odatlar va madaniy ramzlar bilan bog'liqligi izohlangan. Shuningdek, polisemantik birliklarning bevosita va ko'chma ma'nolari ochib berilgan. Maqolada o'zbek xalqiga xos oziq-ovqat nomlari qiyosiy nuqtayi nazardan ham yoritilib, ularning tilshunoslik, lingvokulturologiya va etnologiya fanlari uchun ilmiy ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Oziq-ovqat nomlari, leksik-semantik guruh, lingvokulturologiya, milliy taomlar, polisemiyaga oid birliklar, semantik tahlil, etnolingvistika, milliy qadriyatlar, madaniy ramzlar, o'zbek tilining leksik qatlamlari.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the linguocultural and semantic features of food names. Food names are examined as a lexical-semantic group, with explanations of their connection to national values, traditions, and cultural symbols. In addition, the direct and figurative meanings of polysemous units are revealed. The article also highlights food names specific to the Uzbek people in a comparative aspect and substantiates their scientific significance for linguistics, linguoculturology, and ethnology.

Keywords: Food names, lexical-semantic group, linguoculturology, national dishes, polysemous units, semantic analysis, ethnolinguistics, national values, cultural symbols, lexical layers of the Uzbek language.

Аннотация: В данной статье всесторонне анализируются лингвокультурные и семантические особенности наименований продуктов питания. Они рассматриваются как лексико-семантическая группа, раскрывается их связь с национальными ценностями, традициями и культурными символами. Кроме того, показаны прямые и переносные значения полисемантических единиц. В статье также освещаются наименования продуктов, характерные для узбекского народа, в сравнительном аспекте, и обосновывается их научная значимость для лингвистики, лингвокультурологии и этнологии.

Ключевые слова: Наименования продуктов питания, лексико-семантическая группа, лингвокультурология, национальные блюда, полисемантические единицы, семантический анализ, этнолингвистика, национальные ценности, культурные символы, лексические пласты узбекского языка.

Insoniyat taraqqiy etar ekan, azaldan yegulik topish hayotiy muammolardan bo'lgan. Buni tarixiy va badiiy asarlarda ko'rish mumkin. Har bir mumtoz asarni esa tarix deb hisoblash, hikoya qilinayotgan tarixiy davr taom va ovqatlanish jarayoni bilan bog'liq qanchadan-qancha hodisalardan tarkib topganligini kuzatish mumkin. Badiiy asarda uchrovchi "taom" konsepti tushunishda amerikalik olimlar Devid hamda K.Jonatanlar ovqat va unga tegishli an'analar, jamiki narsa va hodisalar turli yozuvchilar ongida turli assotsiatsiyani paydo qilishini ta'kidlaydi. Ovqat haqidagi tasavvurlar adabiyotda biror millat xotirasining negizigacha singib ketgan assotsiatsiyalar manbai sifatida namoyon bo'lishi mumkin, deydi²⁹.

XI-XII asr qadimiy qo'lyozmalaridayoq taom va ichimliklar haqidagi badiiy tasvirlar paydo bo'la boshlagan. Yunon yozuvchisi Ksenofontning uy-ro'zg'or yuritish va oila iqtisodi haqidagi "Uy-ro'zg'or yuritish" kitobida, ro'zg'orni tashkil etish bilan birga, dasturxon oldida o'zini qanday tutish, ibodat kunlari qanday taomlar tanovvul qilish haqida yo'riqlar keltiriladi³⁰. Shundan buyon ovqatlanish va taom Yevropa adabiyotshunosligida maxsus o'rganiladigan yo'nalishdir. Yevropa adabiyotshunoslarining fikricha, taom va tanovvul jarayonining badiiy adabiyotda o'z o'рни bor. Zero, taom – xalq madaniyati, tarixi, ijtimoiy jarayonlar haqida haqqoniy axborot bera oladigan muhim omillardan biri. Taomni tadqiq etish yoki "taomshunoslik" (food studies) ijtimoiy fanlar (antropologiya, sotsiologiya, tarix, madaniyatshunoslik) hamda san'at negizida shakllandi. Bu fan adabiyot, gastronomiya va pazandalik tarixi kabilarni o'z ichiga oladi. Taomshunoslik ovqatga aloqador jarayonlarni: mahsulot chiqarishdan tortib, ovqatlanish jarayonining ijtimoiy hayotdagi o'рни tahlili, ovqatlanish odat va marosimlari, tanovvul uchun tanlanadigan hamrohlar (ijtimoiy tabaqalanish tahlili uchun)ni qamrab oladi. Bu jarayonni o'rganish esa insonning jamiyatdagi o'рни va milliy madaniyatning o'ziga xosligini ko'rsatib berishga xizmat qiladi.

Til – xalq tafakkurining oynasi, milliy o'zlik va madaniyatning eng muhim ifodasidir. Unda xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, diniy qarashlari hamda tarixiy

²⁹ David Jonathan C. Food in Literature. Gale Encyclopedia of Food&Culture. 2003.

³⁰ Энциклопедия православной кухни. –Новгород: Изд. Братства во имя св. Александра Невского, 1999.

tajribasi o'z aksini topadi. Xalqning moddiy madaniyatini tashkil etuvchi asosiy elementlardan biri – **ovqatlanish madaniyati** bo'lib, u til tizimida alohida qatlamni shakllantiradi. Shu qatlamning eng muhim qismi – **oziq-ovqat va mahsulot nomlaridir**. Oziq-ovqat nomlari kundalik ehtiyojga xizmat qilish bilan bir qatorda, milliy an'ana va qadriyatlar bilan bog'liq **lingvokulturologik ramz** sifatida ham namoyon bo'ladi. Shuningdek, ular ko'p hollarda **polisemantik** xususiyatga ega bo'lib, turli kontekstlarda bevosita (oziq-ovqat nomi sifatida) va bilvosita (metaforik yoki ramziy) ma'nolarda ishlatiladi.

Mazkur maqolada oziq-ovqat nomlarining **nazariy asoslari**, ularning **lingvokulturologik xususiyatlari**, **semantik guruhlar** hamda **millatlararo qiyosiy jihatlari** tahlil qilinadi.

Oziq-ovqat nomlarini o'rganish tilshunoslikning bir nechta sohalari bilan bevosita bog'liqdir:

1. **Leksikologiya** – so'z boyligi va uning qatlamlarini o'rganadi. Oziq-ovqat nomlari tilning **ma'lum bir leksik-semantik guruhini (LSG)** tashkil etadi. A. Hojiyevning izohicha, LSG bir umumiy semantik belgi asosida birlashgan so'zlar majmuasidir. Masalan, *non*, *guruch*, *go'sht*, *sut* kabi so'zlar **“oziq-ovqat”** umumiy semasiga ega.

2. **Semasiologiya** – so'zlarning ma'no tizimini o'rganadi. Oziq-ovqat nomlari ko'pincha **polisemiyaga**, ya'ni ko'p ma'nolilikka ega bo'ladi:

- *Tuz* – mahsulot nomi, lekin “tuzini totmoq” iborasida – sadoqat va minnatdorlik ramzi.
- *Asal* – shirinlik, ammo “asal so'z” birikmasida – yoqimli gap, mehribonlik timsoli.

3. **Lingvokulturologiya** – til va madaniyat o'zaro aloqalarini tadqiq qiladi. E. Sepir va B. Uorf ta'limotiga ko'ra, til milliy tafakkurni shakllantiradi. Shu ma'noda, oziq-ovqat nomlari ham xalqning milliy xotirasi, marosimlari va qadriyatlarini aks ettiruvchi **madaniy kod** hisoblanadi.

O'zbek xalqida oziq-ovqat atamalarining ramziy ma'nolari juda boy:

- **Non** – muqaddaslik va hayot ramzi. Nonni qadrlash o'zbek xalqida qadimdan mavjud bo'lib, uni yerga tashlash yoki ustiga oyoq qo'yish eng og'ir gunohlardan biri sanaladi. “Non topish”, “non-orziq” kabi iboralar xalq tafakkuridagi nonning ramziy o'rnini ifodalaydi.

- **Palov** – o'zbek milliy taomlarining eng mashhuri bo'lib, to'kinlik va baraka timsolidir. Har bir marosim – to'y, hayit, mehmondorchilik palovsiz tasavvur etilmaydi. 2016-yilda **“O'zbek palovi” UNESCO nomoddiy madaniy meros**

ro'yxatiga kiritilgani ham uning xalqaro miqyosdagi lingvokulturologik ahamiyatini ko'rsatadi.

• **Choy** – oddiy ichimlik emas, balki samimiy muloqot va mehmondo'stlik belgisi. “Choyxo'rlik” jarayoni o'zbek xalqining ijtimoiy-madaniy hayotida muhim o'rin tutadi.

Shu bois oziq-ovqat nomlari til tizimida **etnolingvistik belgilar** sifatida qaralishi zarur.

Oziq-ovqat nomlarini semantik jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. **Asosiy oziq-ovqat mahsulotlari:** non, guruch, tuz, sut, go'sht.
 - “Tuz” – bevosita ma'noda taomga lazzat beruvchi mahsulot; ko'chma ma'noda – sadoqat va hurmat ramzi.
2. **Milliy taomlar:** palov, somsa, lag'mon, manti.
 - “Palov” – semantik jihatdan “to'kinlik, birdamlik” ma'nolarini ham anglatadi.
3. **Ichimliklar:** choy, qatiq, sharbat.
 - “Choy” – “suhbat” ramzi sifatida qo'llanadi: “Choy ustida gaplashdik”.
4. **Shirinlik va mevalar:** asal, qand, anor, olma.
 - “Asal” – “mehribonlik, shirinlik” ramzi. “Asaldan ham shirin so'z” iborasi bunga misoldir.

Shu orqali oziq-ovqat nomlari **bevosita ma'no**, **metaforik ma'no** va **ramziy ma'no** qatlamlariga ega ekanini ko'rish mumkin.

Oziq-ovqat nomlarining semantik va madaniy qirralarini boshqa xalqlar bilan qiyoslash ham qiziq natija beradi:

• Yevropa xalqlarida **“non va vino”** diniy marosimlarda muqaddaslik ramzi bo'lsa, o'zbeklarda **“non va choy”** xalqona hayotiy qadriyatlarni bildiradi.

• Sharq mamlakatlari, xususan Xitoy va Koreyada **“guruch”** asosiy oziq-ovqat ramzi bo'lsa, o'zbeklarda bu vazifani **“non”** bajaradi.

• Arab xalqlarida **“xurmo”** muqaddas oziq-ovqat sifatida Qur'oni karimda tilga olingan, o'zbeklarda esa **“anor”** tozalikka, barakaga ishora qiladi.

Bu qiyosiy tahlil oziq-ovqat nomlarining milliy tafakkur bilan uzviy bog'liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, oziq-ovqat nomlari tilshunoslikda alohida ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida qaralishi zarur. Ular:

- **leksik-semantik guruhni** tashkil qiladi,
- **polisemiyaga** ega bo'ladi,

• xalq madaniyati va urf-odatlarida **lingvokulturologik ramz** sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Demak, oziq-ovqat nomlarini o'rganish faqat tilshunoslik emas, balki **etnologiya, folklorshunoslik va madaniyatshunoslik** fanlari uchun ham dolzarbdir. Ular millatning tarixiy xotirasi va milliy o'zligini tadqiq etishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Hojiyev A. *O'zbek tilining semantikasi*. – Toshkent: Fan, 1981.
2. Abduazizov A. *Tilshunoslik nazariyasi asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
3. Karimov F. *Lingvokulturologiya: nazariya va amaliyot*. – Toshkent: Universitet, 2018.
4. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Wierzbicka A. *Semantics, Culture, and Cognition*. – Oxford: Oxford University Press, 1992.
6. Superanskaya A. V. *Obshchaya terminologiya*. – Moskva: Nauka, 2003.
7. Sapir E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. – New York: Harcourt, 1921.
8. Whorf B. L. *Language, Thought, and Reality*. – Cambridge: MIT Press, 1956.
9. Mamatov N. *O'zbek xalqining milliy taomlari va an'analari*. – Toshkent: Sharq, 2005.
10. David Jonathan C. Food in Literature. Gale Encyclopedia of Food&Culture. 2003.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКИХ ОСНОВ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА У СПЕЦИАЛИСТОВ НЕФИЛОЛОГИИ

Муминджанова Саида Хаитматовна

Доцент кафедры «Языки и дошкольное образование»
Ташкентского экономического и педагогического института
saida10011969@gmail.com

Abstract: This article explores the methodological foundations for improving the teaching of the Russian language in non-philological specialties. The study analyzes the significance of the communicative approach, integrative methods, and modern pedagogical technologies in the educational process. Special emphasis is placed on developing students' skills in using Russian in their professional activities.

Keywords: Russian language, non-philological specialties, methodology, communicative approach, pedagogical technologies, professional competence.

Аннотация: В статье рассматриваются методические основы совершенствования преподавания русского языка в неязыковых направлениях. Проанализирована роль коммуникативного подхода, интегративных методов и современных педагогических технологий в образовательном процессе. Особое внимание уделено формированию навыков использования русского языка в профессиональной деятельности студентов.

Ключевые слова: русский язык, неязыковые специальности, методика, коммуникативный подход, педагогические технологии, профессиональная компетенция.

Annotatsiya: Ushbu maqolada nofilologik mutaxassisliklarda rus tili ta'limini samarali tashkil etishning metodik asoslari yoritilgan. Ta'lim jarayonida kommunikativ yondashuv, integrativ metodlar hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarning kasbiy faoliyatida rus tilidan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: rus tili, nofilologik mutaxassislik, metodika, kommunikativ yondashuv, pedagogik texnologiya, kasbiy kompetensiya.

В современных условиях глобализации и интеграционных процессов владение иностранными языками, в том числе русским, становится одним из

важнейших факторов профессионального и личностного развития молодежи. Как отметил Президент Шавкат Миромонович Мирзиёев: «Нашим приоритетом является создание возможностей для изучения иностранных языков студентами на всех уровнях системы образования». Данное мнение показывает необходимость эффективной организации русского языкового образования не только в области филологии, но и по нефилологическим специальностям.

В результате реализуемых в нашей стране реформ в образовательный процесс широко внедряются современные педагогические технологии и инновационные методы. Особое значение имеет развитие навыков использования русского языка в профессиональной деятельности студентов, обучающихся по нефилологическим направлениям. Ведь чтобы подготовить конкурентоспособные кадры на рынке труда, им необходимо владеть не только профильными предметами, но и русским языком.

Помимо традиционных методов, обучение русскому языку требует коммуникативного подхода, интегративных методов обучения, эффективного использования информационно-коммуникативных технологий. Такой подход помогает студентам использовать язык не только теоретически, но и в практической деятельности. Это развивает их речевую компетентность и позволяет им свободно выражать своё мнение в процессе профессионального общения.

Вопрос обучения русскому языку по нефилологическим направлениям исследуется как научная проблема, сформировавшаяся на стыке не только языкознания, но и педагогики, психологии и методологии. Комментируя теоретические основы языкового образования, В. В. Виноградов подчеркивает место русского языка в социальном и культурном общении и рассматривает его не только как языковой, но и культурный феномен [1; 20]. По мнению учёного, роль языка в образовательном процессе не только обеспечивает взаимопонимание при изучении других языков, но и служит расширению культурного мышления личности.

По мнению Е.И. Пассова, одного из основоположников коммуникативной методики, основное внимание следует уделить формированию коммуникативной компетентности в процессе обучения языку. В своих исследованиях он подчеркивает, что «Язык – это средство общения», поэтому эффективно овладевать им можно не на основе грамматических правил, а применяя его в реальных жизненных ситуациях [3; 45]. Этот подход

впоследствии широко распространился по всему миру и занял ведущее место в методике иностранных языков.

Один из ученых А. Абдулазизов подчеркивает неразрывную связь языка и культуры и показывает приоритетность межкультурного подхода в русскоязычном образовании [5; 67]. По его мнению, обучение русскому языку не только как языковой системе, но и как социальному явлению, воплощающему национальную культуру, повышает эффективность. Этот аспект особенно актуален для студентов, обучающихся по нефилологическим направлениям, и развивает межкультурную компетентность в их профессиональном общении.

В последние годы широко изучается зарубежный опыт. Например, М. Варшауэр, анализируя роль технологий в обучении языку, отмечает, что информационно-коммуникационные средства существенно повышают мотивацию обучающихся [11; 102]. Также Дж. Ричардс и Т. Роджерс обобщают современные направления образовательной методологии и пропагандируют интегративный подход. По их мнению, сочетание профессиональных предметов при обучении иностранным языкам даёт эффективные результаты [12; 88].

Среди узбекских учёных Ш. Мирзаев также проводит исследования по методике преподавания русского языка и показывает необходимость отказаться от традиционных методов в нефилологических направлениях и отдать приоритет коммуникативному обучению [10; 34]. Исследования ученого показывают, что способность студентов использовать русский язык в профессиональной сфере связана не только с теоретическими знаниями, но и с практической деятельностью.

Зарубежная литература также предлагает широкий спектр подходов к этому вопросу. Так, в своих исследованиях У. Литтлвуд разработал теоретические и практические основы коммуникативного метода обучения языку и предложил механизмы его адаптации к различным специальностям [13; 59]. Таким образом, показана возможность использования иностранного языка не только как средства общего образования, но и как средства профессиональной подготовки.

В целом анализ существующей литературы показывает, что при обучении русскому языку по нефилологическим направлениям актуальны следующие проблемы:

- недостаточная мотивация студентов;*
- устаревание методических подходов;*
- ограниченные современные ресурсы;*

учебные материалы, не адаптированные к профессиональному направлению [7; 51].

В то же время во многих источниках признаётся, что сочетание коммуникативного, компетентностного и интегративного подходов, а также использование информационных технологий способно вывести языковое образование на качественно новый уровень [2; 113].

Используемые в статье методологические основы базируются на трёх основных принципах: коммуникативном подходе, компетентностном подходе и интегративном методе.

5. Коммуникативный подход.

Теоретические основы коммуникативного подхода получили глубокую разработку в исследованиях Е.И.Пасова и Н.И.Жинкина [3; 47; 8; 91]. На основе данной методики на занятиях моделируются различные коммуникативные ситуации: беседы, ролевые упражнения, дискуссии, сценарии профессионального общения. Этот метод помогает овладеть языком как живым, настоящим инструментом.

6. Компетентностный подход.

Компетентностный подход получил широкую теоретическую основу А.В. Хуторской [6; 56]. По его словам, в процессе обучения языку главной задачей является формирование языковой компетенции, необходимой для профессиональной деятельности ученика или студента. Например, для экономистов особое значение имеют такие практические навыки, как понимание текстов контрактов на русском языке, чтение технической документации для инженеров, интерпретация клинических случаев для медицинского персонала.

7. Интегративный метод.

На основе интегративного метода уроки русского языка сочетаются с другими профильными предметами. Как сказано во взглядах Полата на современные педагогические технологии, посредством интеграции студент приобретает знания из двух областей одновременно [9; 118]. Например, занятия русским языком в медицине могут проводиться на основе профессиональной терминологии и диагностических текстов. Таким образом студент не только укрепляет язык, но и знания по специальности.

8. Информационные и коммуникационные технологии.

Инструменты ИКТ играют важную роль в современном образовании. Электронные платформы, системы дистанционного обучения, онлайн-словари и мультимедийные программы развивают у студентов навыки самостоятельной

работы. Исследования Селвина также показывают, что цифровые инструменты дают возможность индивидуализировать процесс обучения [15;73].

Все методические подходы подкрепляются практическими занятиями. В частности, такие методы, как проектное обучение, ролевые игры, моделирование профессиональных ситуаций, повышают готовность студентов к работе.

В данном исследовании были разработаны рекомендации по совершенствованию обучения русскому языку на нефилологических специальностях. В таблице на практических примерах выделены направления усиления коммуникативного подхода, адаптации к профессиональному направлению, использования информационно-коммуникационных технологий, развития проектной деятельности, формирования межкультурной компетентности (табл. 1).

	Направление рекомендации	Форма реализации	Пример
	Развитие коммуникативного подхода	Организация ролевых игр, диалогов и дискуссий	Упражнение “Профессиональный разговор” обсуждение условий контракта для экономистов, диалог «пациент – врач» для медицинских работников
	Адаптация к профессиональному направлению	Разработка специальных текстов, заданий на основе профессиональной лексики	Чтения и интерпретации технического паспорта на русском языке для инженеров
	Использование информационно-коммуникационных технологий	Внедрение онлайн – платформ, интерактивных презентаций, электронных словарей	Закрепление терминологической лексики через Quizlet или Kahoot

	Развитие проектной деятельности	Вовлечение небольших групп студентов в проекты, связанные с профессиональной деятельностью	Проект «Бизнес-план на русском языке» - для студентов-экономистов.
	Формирование межкультурной компетентности	Изучение и анализ текстов, фильмов и статей	Чтение и анализ рассказов русских писателей и их связь с профессиональной деятельностью

Таблица 1. Рекомендации по совершенствованию обучения русскому языку на нефилологических специальностях

Приведённый анализ показывает, что совершенствование методических основ обучения русскому языку на нефилологических специальностях является одной из важных задач, стоящих перед современной системой образования. Растет потребность студентов в формировании коммуникативной компетентности в соответствии с их профессиональной деятельностью, развитии навыков межкультурного общения и обучении эффективному использованию современных информационно-коммуникационных технологий.

Внедрение инновационных методов в учебный процесс, в частности использование проектной деятельности, упражнений на основе проблемных ситуаций, интерактивных игр и заданий, пригодных для профессиональной направленности, существенно повышает эффективность занятий русским языком. Рекомендации, представленные в таблице, служат для более системной организации этого процесса.

В целом совершенствование русскоязычного образования не только углубляет языковые знания студентов, но и обеспечивает их свободное мышление в профессиональной сфере, конкурентоспособность на международной арене, адаптивность к требованиям современного общества.

REFERENCES

1. Виноградов В.В. Язык художественной прозы. – Москва: Наука, 1980. – стр. 350
2. Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования – Москва: Наука, 1981. – стр. 280
3. Пассов Е.И. Коммуникативная методика обучения иностранным языкам. – Москва: Просвещение, 1991. – стр. 250
4. Бим И.Л. Теория и практика обучения русскому языку. – Москва: Русский язык, 1997. – стр. 400
5. Abdulazizov A. Til va madaniyat: muammolar va echimlar. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2000. – 210 b.
6. Хуторской А.В. Компетентностный подход в образовании. – Москва: Академия, 2002. – стр. 190
7. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс [текст]. – Москва: АСТ, 2008. –стр. 320
8. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации [Текст]. – Москва: Наука, 1998. – стр. 230
9. Полат Е.С. Современные педагогические технологии [Текст]. – Москва: Академкнига, 2010. – стр. 280
10. Mirzaev Sh. Rus tili o'qitish metodikasi asoslari – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, 2012. – 160 b.
11. Warschauer M. Technology and Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 220 p.
12. Richards J.C., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching [Text]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 250 p.
13. Littlewood W. Communicative Language Teaching – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 200 p.
14. Дьяченко М.И. Психология профессиональной деятельности [Текст]. – Москва: Академкнига, 2015. – стр. 350
15. Selwyn N. Education and Technology. – London: Continuum, 2011. – 190 p.

MAHMUD ZAMAXSHARIYNING “MUQADDIMAT UL-ADAB” ASARIDA QIPCHOQ LAHJASIGA OID SO‘ZLAR

Ashirov Odilbek Maxsudovich

QQDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

ashirovodil100@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asarining qipchoq lahjasiga oid so‘zlarni tahlilga tordik. Qipchoq lahjasi leksikasining o‘rganilishi, ularning o‘zaro munosabati va qorishiq holdagi holatini o‘rganish uchun noyob manbadir. Asar XII asr Xorazm turkiysining, shuningdek, keyingi asrlarda Oltin O‘rda, Mamluk Misri kabi hududlarda rivojlangan turkiy adabiy tillar va lahjalarning (jumladan, qipchoq tilining) leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarini tiklash va tadqiq qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: “Muqaddimat ul-adab”, o‘zbek tili, qipchoq lahjasi, Xorazm vohasi o‘zbek tili, *bo‘rak*, *böräk*.

Annotation. In this article, we analyze the Kipchak dialect words found in Mahmud al-Zamakhshari’s work *Muqaddimat al-Adab*. The work is a unique source for studying the vocabulary of the Kipchak dialect, their mutual relations, and their mixed usage. The text is dedicated to the reconstruction and study of the lexical, phonetic, and grammatical features of 12th-century Khwarezmian Turkic, as well as the Turkic literary languages and dialects that developed in later centuries in regions such as the Golden Horde and Mamluk Egypt (including the Kipchak language).

Keywords: “*Muqaddimat ul-adab*”, Uzbek language, Kipchak dialect, Khorezm oasis Uzbek language, *bo‘rak*, *böräk*.

Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asarining yaratilish jarayoni va til qatlamlari haqida turlicha qarashlar mavjud. Keng tarqalgan fikrga ko‘ra, asar dastlab ikki tilli – arabcha-forscha lug‘at shaklida yaratilgan.[1, 17] Mahmud Zamaxshariyning o‘zi ham arab, ham fors tillarini mukammal bilgani, shuningdek, ona tili bo‘lgan turkiyni (ba’zi manbalarda xorazm turkiysi deb ham yuritiladi) [2, 25] bo‘yicha chuqur bilimga ega bo‘lgani uning bunday murakkab va yuqori sifatli lug‘atni yaratishiga imkon bergan. Asarning arab tilini o‘rganuvchilar, ayniqsa, forsiyzabonlar orasida tezda shuhrat qozonishi uning boshqa tillarga ham tarjima qilinishiga turtki bo‘lgan.

Natijada, siz ta'kidlaganingizdek, "Muqaddimat ul-adab" tez orada Mahmud Zamaxshariyning vatani Xorazmda iste'molda bo'lgan turkiy tilga – ya'ni, o'sha davr xorazm turkiysiga (o'g'uz va qipchoq unsurlari qorishgan til) o'girilib, uch tilli (arabcha-forscha-turkiycha) lug'atga aylantirilgan.[1, 17] Ba'zi manbalar, jumladan, mashhur eronlik lug'atshunos Ali Akbar Dehxudo bu turkiy tarjimani Mahmud Zamaxshariyning o'zi amalga oshirgan, degan fikrni ilgari suradi.[4] Bu qarash mantiqan asosli ko'rinsa-da (chunki Zamaxshariy o'z ona tilisiga tarjimani boshqalardan ko'ra yaxshiroq bajarishi mumkin edi), uning mutlaq haqiqat ekanini tasdiqlovchi qat'iy dalillar yetarli emas. Ayrim olimlar bu tarjimani Zamaxshariyning shogirdlari yoki unga zamondosh bo'lgan boshqa xorazmlik ulamolar bajargan bo'lishi mumkinligini ham taxmin qiladilar. Nima bo'lganda ham, bu turkiy qatlam XII asr Xorazm turkiysining bebaho yodgorligidir.

Keyinchalik, mo'g'ullar istilosidan so'ng Markaziy Osiyo va Dashti Qipchoqda mo'g'ul tilining mavqei oshgach, lug'at mo'g'ul tiliga ham tarjima qilingan va uning ba'zi nusxalari to'rt tillik (arabcha-forscha-turkiycha-mo'g'ulcha) shaklga kelgan. Bu mo'g'ulcha glossalarni o'rganishda N.N. Poppening xizmatlari katta.

1897-yili taniqli sharqshunos va arxeolog V.L.Vyatkin tomonidan Samarqanddan topilib, Rossiya imperatorlik akademiyasiga taqdim etilgan "Muqaddimat ul-adab" qo'lyozmasi – asarning Markaziy Osiyo hududida tarqalishi va saqlanishi tarixini o'rganish uchun muhimdir. Garchi bu nusxa noqis va ko'chirilgan sanasi noma'lum bo'lsa-da, uning o'ziga xos paleografik va lingvistik xususiyatlari boshqa nusxalar bilan qiyosiy o'rganish uchun qimmatli material berishi mumkin. Uning Samarqanddan topilgani asarning Movarounnahrda ham keng qo'llanganini ko'rsatadi.

Mahmud Zamaxshariy lug'atni mavzuviy-mantiqiy izchillikda tuzgan bo'lib, u besh qismdan iborat: 1) Ismlar (otlar) qismi. Asosiy leksik qatlamni tashkil etadi. Unda turli mavzularga oid (masalan, koinot, tabiat, inson, hayvonot, o'simliklar, maishiy anjomlar, kasb-hunar va hokazo) 6250 ta arabcha ot va ot turkumiga oid so'zlar jamlangan. 2) Fe'llar qismi. Turli zamon va shakllardagi 6934 ta arabcha fe'l va fe'l birikmalarini o'z ichiga oladi. 3) Harflar (ko'makchi so'zlar) qismi. Predloglar, bog'lovchilar, yuklamalar kabi yordamchi so'z turkumlariga bag'ishlangan. 4) Ismlarning turlanishi (sarf) qismi. Arab tilidagi otlarning son, kelishik kabi grammatik kategoriyalar bo'yicha o'zgarishi qoidalarini tushuntiradi. 5) Fe'llarning tuslanishi (nahv va e'rob) qismi. Arabcha fe'llarda zamon, shaxs-son, nisbat kabi shakllarning yasalishi va gapdagi vazifalariga ko'ra o'zgarishi (e'rob) qoidalariga bag'ishlangan. Bunday tuzilish arab tilini o'rganishni osonlashtirishga qaratilgan puxta pedagogik yondashuvdan dalolat beradi.

Asarning o'zbek tili qipchoq lahjasi leksikasini o'rganishdagi o'rnini *bo'rak* (*chuchvara*) so'zi misolida ko'rishimiz mumkin. "Muqaddimat ul-adab"da uchraydigan **بورک** *böräk* va uni forsiy *xo'shbira*/*xushbira* hamda o'zbekcha *chuchvara* so'zlarining etimologiyasi bilan bog'liqligiga e'tibor qarataylik. Mahmud Zamaxshariy *böräk* so'zini qaysi *sambusak* سمبوسك – 'somsa' so'zining asli, *qataif* قطائف kabi so'zlar bilan ifodalangan. *Böräk* so'zining o'zi turkiy tillarda keng tarqalgan. *Bo'rak* (yoki *börek*, *börik*, *bäliš* kabi variantlari) juda qadimgi va keng tarqalgan turkiy so'zdir. U ko'pincha turkiy *bögre*- ('o'ramoq, bukلامoq') yoki *büri*- ('yopmoq, o'ramoq') fe'llaridan *-k* yoki *-äk* qo'shimchasi bilan yasalgan deb hisoblanadi,[3, 65] ya'ni, uning asl ma'nosi "o'ralgan", "buklangan" (xamir) degan ma'noni anglatadi. Bu so'z turli turkiy xalqlarda har xil turdagi pishiriqlarni – ko'pincha ichiga qiyma yoki boshqa narsa solib, buklab, yopib, tandir (pech)da pishiriladigan yoki yog'da qovuriladigan taomlarni anglatadi (masalan, turkcha *börek*, tatarcha *bäräŋge bäläshe* 'kartoshkali *bälish*/pirog', qozoqcha *bälish*, *bärik*). U Bolqon xalqlari tiliga ham *burek* shaklida o'tgan. Turkiy *böräk* so'zining forscha *xo'shbira* (*xoşbirä*) so'zi bilan bog'liqligi masalasi. *Xoşbirä* so'zining o'zi fors tilida kam uchraydi va uning etimologiyasi noaniq. Turkiy va fors tillari o'rtasida bunday bog'liqlik ko'rinmaydi. Shuningdek, *chuchvara* so'zining etimologiyasi ham bahslidir. Eng keng tarqalgan nazariyaga ko'ra, u forscha *dushvara* (*dushwara*) yoki *jushpara* (*jôsh-pâra* – 'qaynatilgan bo'lak') so'zlaridan kelib chiqqan.[4, 388] Boshqa taxminlar ham mavjud. *Bo'rak* so'zi bilan *chuchvara* so'zi bir-biridan kelib chiqmagan, lekin ular o'xshash (ichiga qiyma solingan xamir taomlar) turdagi taomlarni atashi mumkin. Biroq, odatda *bo'rak* kengroq tushuncha bo'lib, pishirish usuli (pishirish, qovurish) bilan farqlansa, *chuchvara* aynan suvda qaynatib pishiriladigan tugilgan xamirni anglatadi.

Umuman olganda, "Muqaddimat ul-adab"ning yaratilishi, tarjimalari, tuzilishi va qo'lyozmalari tarixini bilish uning turkiy (xususan, Xorazmdagi o'g'uz-qipchoq aralash tili) glossalarini to'g'ri talqin qilish va ulardan qipchoq lahjalari tarixini o'rganishda samarali foydalanish uchun zarurdir.

REFERENCES

1. Ҳақимжонов М. "Муқаддимат-ул-адаб"нинг қўлғзмаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. № 6.
2. Толстова Л.С. Древнейшие юго-западные связи в этногенезе каракалпаков // Советская этнография. – 1971. – № 2.

3. Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

4. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958.

5. Ashirov, O. (2022). DIALEKTLARNING BADIY ASAR TILIDAGI SEMANTIK–STILISTIK XUSUSIYATLARI. *Академические исследования в современной науке*, 1(13), 249-252.

6. Ashirov, O. (2023). MUQADIMAT UL–ADAB. QIPCHOQ LAHJASIGA OID QAYDLAR AKS ETGAN MUMTOZ MANBA. *Евразийский журнал академических исследований*, 3(9), 164-167.

7. Ashirov, O. (2023). BADIY MATNLARDA NUTQIY AKT NAZARIYASIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR. *Science and innovation in the education system*, 2(10), 27-29.

Internet materiallari

<http://www.arxiv.uz>

<http://www.ziyonet.uz>

<http://www.wikipedia.com>

TARJIMA USULLARINING NAZARIY ASOSLARI VA BADIY TARJIMADA QO'LLANILISHI.

Budikova Marg'uba Xoshimovna

mustaqil izlanuvchi

Andijon davlat tibbiyot instituti

budikova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tarjima usullarining nazariy asoslari va ularning badiiy tarjimada qo'llanilish xususiyatlari tahlil qilingan. Ijodiy, so'zma-so'z va erkin usullarining semantik va uslubiy jihatlari tadqiq etilgan. Gyote asarlarining o'zbekcha tarjimalari misolida tarjima jarayonidagi lisoniy va madaniy transformatsiyalar o'rganilgan. Xulosalarga ko'ra, tarjima usulining to'g'ri tanlanishi badiiy asarning g'oyaviy-estetik qiymatini saqlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: tarjima nazariyasi, ijodiy tarjima, so'zma-so'z tarjima, adaptatsiya, ekvivalentlilik, badiiy uslub.

Аннотация. В статье проанализированы теоретические основы методов перевода и особенности их применения в художественном переводе. Исследованы семантические и стилистические аспекты творческого, буквального и свободного методов. На примере узбекских переводов произведений Гёте изучены языковые и культурные трансформации в процессе перевода. Согласно выводам, правильный выбор метода перевода является решающим фактором в сохранении идейно-эстетической ценности художественного произведения.

Ключевые слова: теория перевода, творческий перевод, буквальный перевод, художественный стиль.

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations of translation methods and the features of their application in literary translation. The semantic and stylistic aspects of creative, literal, and free methods are investigated. Using Uzbek translations of Goethe's works as an example, the linguistic and cultural transformations in the translation process are examined. According to the conclusions, the correct choice of translation method is a decisive factor in preserving the ideological and aesthetic value of a literary work.

Keywords: translation theory, creative translation, literal translation, adaptation, equivalence, literary style.

Kirish. Tarjima — xalqlar o'rtasidagi ma'naviy va madaniy aloqalarni mustahkamlovchi lisoniy jarayon bo'lib, uning tarixi qadim davrlarga borib taqaladi.

Tarjima nazariyasida turli yondashuv va usullar shakllangan bo'lib, ular adabiy asarlarning to'g'ri va ta'sirli tarjimasini uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, so'zma-so'z, erkin, ijodiy, adaptatsiya, ekvivalentlilik kabi usullar adabiy tarjimada turlicha namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada tarjima usullarining nazariy xususiyatlari va ularning adabiy tarjima amaliyotidagi qo'llanilishi tahlil etiladi. "Tarjima – lisoniy, adabiy-estetik hodisa, so'z san'ati, tarjimon esa ijodkordir"- degan edi o'zbek tarjimashunosligining asoschisi deya haqli ravishda e'tirof etilgan olim G'aybullay Salomov. Tarjima – bu ulkan mehnat va mashaqqatlar evaziga yuzaga keladigan san'at bo'lish bilan bir qatorda, millatlar orasida bevosita ma'naviy va madaniy aloqa qilish ko'prigidir. Chunki u madaniy boyliklar, insonlarning ko'p asrlik ezgu armonlari, g'oya va qarashlari jamlangan asarlarini o'zga til sohibi bo'lmish kitobxonga yetkazadi. Tarjima turli xalqlar adabiyotining o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri jarayonini tezlashtiradi. Tarjima tillarning kamoloti uchun zaruriy vosita sifatida, ularning rivojlanish sur'atini jadallashtiradi, lug'at boyligini oshiradi va takomillashtiradi. Tarjima inson ma'naviy hayotini boyitadi, ona tilining imkoniyatlarini ro'yobga chiqaradi, uni serjilo qiladi. Tarjima tufayli kitobxon tafakkuri charxlanib, yangi g'oyalar, tushunchalar bilan boyiydi. Jamiyatda yangicha munosabatlar, qarashlar qaror topishiga xizmat qiladi. Adabiyotga yangi obrazlar, badiiy-tasviriy vositalar hadya qiladi. Bir so'z bilan aytganda, tarjima – asliyatni qayta yaratish, qayta talqin etish san'atidir. Zamonlar osha tarjimaga bo'lgan talablar yangilana boradi. Har bir tarjima asari - o'z davrining maxsulidir. Bir asr oldin muayyan bir badiiy asarning o'zbek tiliga qilingan tarjimasini bilan uning keyingi davrlarda bunyod etilgan tarjimalari bir-biri bilan qiyoslansa, bundan turli davrlarda yashagan tarjimonlarning asar muallifini tushinish darajasi, ularning mahorati ko'zga yaqqol tashlanadigan tafovutnigina emas, balki adabiy tilning turli davrlarda har xil kamolat darajasida bo'lganligini ham ko'rish mumkin. Ammo tarjimaning ijodiy xarakteri, qayta yaratish san'ati ekanligi o'zgarmaydi. Muallif yaratgan badiiy-estetik vokelikni to'laligicha idrok etish uchun tarjimon keng mushahada quvvatiga ega bo'lishi, badiiy asar tarkibidagi lisoniy vositalarning mazmuniy va uslubiy-estetik jihatlarini to'g'ri anglashi, shu bilan birga muallif nazarda tutkan bosh g'oyani, uning niyat va maqsadlarini to'la –to'kis tasavvur etishi zarur. Asar asliyatda o'z kitobxoniga qanday badiiy-estetik zavq baxsh etkan bo'lsa, uning tarjimasini ham xuddi shunday taasurol in'om etishi kerak.

Kitobxon tarjimada shavq-zavq o'yg'ota olmaydigan asarni muallif tomanidan past saviyada yaratilgan deb baholaydi, ya'ni xom-xatalla tarjima kitobxon tasavvurini chalg'itadi. Shuning uchun asliyat va tarjima tillari leksik, grammatik va

stilistik hodisalari o'rtasidagi uyg'un hamda tafovutli jihatlarini puxta o'zlashtirib olgan holda, asliyatning shakl va mazmun birligini ona tili vositalari yordamida qayta yaratish kerak. Bu tamoiilga rioya qilmaslik tarjimada aniqlikning, to'la-to'kislikning, demakki, ifoda me'yoring buzilishiga, harf xo'rlikning sodir bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun tarjimon asl nusxani bekami- ko'st talqin etishi kerak. Tarjimaning ko'lami va taraqqiyoti har bir xalqning ma'rifiy darajasiga bog'liq, o'z navbatida, u millatning ijtimoiy tafakkuriga samarali ta'sir yetadi va shu bilan birga tarjima jarayonida amalga oshgan tarjima usullari ham muhim rol o'ynaydi. Tarjima paydo bo'libdiki, asliyatni ona tiliga qanday o'girish lozim - so'zma - so'zmi yoki erkin tarzdam - degan masala tarjimonlar oldida ko'ndalang turgan muammo sanaladi. XX asr boshlarida ijod qilgan tarjimonlar so'zma-so'z tarjimini yoqlab chiqqanlari holda, amaliy faoliyatlarida shu usuldan ko'proq foydalanib kelgan bo'lsalar, ko'pchilik ijodkorlar erkin tarjimini afzal ko'rib, tarjimon asliyatning harfini emas, ruhini, so'zini emas, mazmunini, shaklini emas, unda mujassamlashgan voqelikni bera bilishi kerak, degan nuqtayi nazarni olg'a surganlar. Ammo masalani nazariy hal qilish lozimligi hech kimning hayoliga kelmagan. Bu esa tarjima jarayoniga turli yondashuvlarni keltirib chiqargan. Shu bois biz tarjimaning ijodiy tarjima, so'zma-so'z tarjima, erkin tarjima, idiomalashtirilgan tarjima, yekvivalentlik, umumlashtirish, transliteratsiya va adaptatsiya usullariga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Ijodiy tarjima usuli – bu tarjimon tomonidan asarning ma'nosini, ruhini, uslubini saqlagan holda badiiy yo'l bilan ifodalash usulidir. Lisoniy vositalarning milliy-tarixiy, ijtimoiy va obrazli-hissiy xususiyatlari asliyatga hos va mos tarzda talqin qilinadi. Unda tarjimondan ma'lum darajada ijodiy yondoshish, yaratuvchanlik talab qilinadi. Ijodiy tarjima usulining asosiy xususiyatlari asar mazmun va ma'nosining saqlanishi, so'zlarning ifoda shaklini o'zgarishi mumkinligi, tilning badiiy ifodalari, obrazlar va uslubining saqlanganligi, zarur bo'lsa, qisqartirish, qo'shimcha qo'shish yoki qayta qurish mumkinligi, asl matndagi madaniyatga xos realiyalarni tarjima tili madaniyatiga moslashtirish mumkin. Ijodiy tarjima usuliga misol: “Ich habe so viel: und ohne dich ist doch alles nichts” („die Leiden des jungen Werthers“) – Menda barcha ne'matlar bisyor, ammo sensiz – dunyo ma'nosiz. Bu tarjimada Verterning ichki iztirobi, muhabbatsiz hayotning mazmunsizligi nafaqat so'z, balki hissiyot orqali berilgan.

Boshqa bir misolni tahlil qilamiz: “Man kann nicht zweimal in denselben Fluss steigen” (“Wahlverwandtschaften“) Hayot – oqar suv: u hech qachon bir xil bo'lolmas. Bu yerda muallifning fikri o'zlashtirilib, uni o'quvchiga nafaqat ma'no,

balki ruh va falsafa bilan yetkazishga harakat qilingan. Yana bir misolning asliyat va tarjimasiga e'tibor qaratamiz:

Mephistopheles: Ein Teil von jener Kraft,
 Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.
 (Göthe, Faust. 1969. S.170)

O'zbekcha tarjima: Mefistofel: Men – hargiz yomonlik tilab,
 Yaxshilik qilg'uvchi kuchning bir qismi.
 (E.Vohidov tarj. 1985. B.44)

Bu misolda E. Vohidov asliy ma'noni, falsafiy ruhni va badiiy ta'sirni saqlagan holda, matnni ijodiy qayta ifoda qilgan ya'ni ijodiy tarjima usulini qo'llagan. U harfiy yoki so'zma-so'z tarjima qilmagan uning tarjimasini mazmun va ruhni yetkazishga qaratilgan. Erkin tarjima emas, chunki mazmun o'zgarmagan.

Yani bir tarjima usuli haqida fikr yuritamiz. Bu **so'zma-so'z tarjima usuli**. Bu usul asarni hijjalab o'girish orqali uning mazmunini soxtalashtiradigan, hissiy-ta'sirchan xususiyatini, badiiy-obrazli asosini xiralashtiradigan, tarjima tili me'yor va madaniyatini barbod etadigan, binobarin, asliyat tugal adekvat tarjimasini sifatida qabul qilib bo'lmaydigan ikkilamchi matnga aylantiradi. Bu tarjima usulida asliyat tarkibidagi so'z birikmalari, barqaror iboralar, grammatik qurilish, so'z tartibi aksariyat hollarda tarjima tili qonuniyatlariga moslashtirilmaydi. Ko'pchilik lisoniy vositalar matniy holatlariga, vazifaviy jihatlariga, davriy va milliy xususiyatlariga qarab emas, balki lug'aviy ma'nolariga qarab o'giriladi. Bu hol milliy - tarixiy va hissiy - ta'sirchan lisoniy vositalarning qo'shimcha xususiyatlaridan xoli uslubiy betaraf, nursiz so'z va so'z birikmalari yordamida talqin etishga olib keladi. Darhaqiqat, so'zma-so'z amalga oshirilgan tarjima asar milliyligi va badiiyligini tashkil etadigan barcha unsurlarni juda xira talqin etadi. Asar yaratilgan davr bo'yog'i, uning musiqiyli va ritmi, hissiy-obrazli vositalari, personajlarning nutqiy tasviri, yozuvchining individual-ijodiy uslubi – bularning hammasi deyarli yo'qqa chiqadi. So'zma-so'z tarjima kitobxonni asar mazmuni bilan umumiy tanishtirgan holda, mukammal badiiy tarjima yaratish uchun xomaki matn sifatida xizmat qilishigina mumkin. Masalan, Erkin Vohidov Gyotening "Faust" fojiasini o'zbek tiliga Boris Pasternakning ruscha tarjimasidan o'giranida shu asarning N.Xolodkovskiy rus tiliga ag'dargan ruscha tarjimasidan taglama o'rnida foydalangani va bu matnni unga so'zsiz yordami tekkani haqida gapirgan. Shuni ham qayd qilish lozimki, taglama badiiy nutqga hos xususiyatlardan birortasini ham o'zida mujassam etmasligi tufayli hech qachon nazariy umumlashtirish materiali sifatida xizmat qila olmaydi. So'zma-so'z tarjima kitobxonni asar mazmuni bilan

umumiy tanishtirgan holda, mukammal badiiy tarjima yaratish uchun xomaki matn sifatida xizmat qilishigina mumkin. Masalan, Erkin Vohidov Gyotening "Faust" fojiasini o'zbek tiliga Boris Pasternakning ruscha tarjimasidan o'g'irganida shu asarning N.Xolodkovskiy rus tiliga ag'dargan ruscha tarjimasidan taglama o'rnida foydalangani va bu matnni unga so'zsiz yordami tekkani haqida gapirgan. Shuni ham qayd qilish lozimki, taglama badiiy nutqga hos xususiyatlardan birortasini ham o'zida mujassam etmasligi tufayli hech qachon nazariy umumlashtirish materiali sifatida xizmat qila olmaydi. Misil orqali tahlil qilamiz: Nemischa asl matn (Faust, "Nacht" sahnasidan)

"Ich habe, ach! Philosophie,
 Medizin und Jurisprudenz und Theologie,
 Mit eifer studiert, die mich mürbe gemacht;
 So'zma-so'z o'zbekcha tarjima
 "Men bor, afsus! falsafa,
 tibbiyot va huquqshunoslik va ilohiyot,
 bilan shiddat bilan o'rgandim, ular meni charchatdi";

Ushbu misoldan ko'rinib turibiki so'zma-so'z tarjima usuli Goethe kabi murakkab, she'riy, falsafiy asarlarda to'liq ruhiyat va ohangni yetkazish uchun deyarli samarali emas. Bu usul ilmiy, yuridik, texnik matnlarda aniq va to'g'ri tarjima qilish uchun foydalidir, chunki u har bir so'z ma'nosini saqlaydi. She'riy, badiiy asarlarda, ayniqsa Goethe kabi hayotiy falsafiy mazmunlari ko'p bo'lgan asarlarda erkin tarjima, ekvivalentlik yoki adaptatsiya usullari ko'proq qo'llaniladi, chunki ular tilning tabiiyligini va kitobxonga ta'sirini saqlab qolishga yordam beradi.

Tarjima amaliyotining yana bir usullaridan biri - **erkin tarjima usulidir**. O'tkan asarning o'rtalarigacha bu usulga tez-tez murojat qilingan. Bunda tarjimon asliyatning shaklini to'la e'tibordan soqit qilgan holda, mazmunini o'z so'zlari bilan sodda va qisqa tarzda bergan. Asardagi personajlar nutqini tasvirini qayta tiklashga, badiiy- tasviriy vositalar vazifalarini qayta yaratishga deyarli e'tibor qilinmagan. Ba'zan masala shu darajaga borib etardiki, tarjimonlar parchalar mazmunini, personajlar xususiyatlarini o'zlaricha o'zgartirganlar, asardagi ayrim tasvirlarni tarjimada tushirib qoldirganlar, butun boshli voqealarni o'zlaridan qo'shganlar. Hatto asardagi qahramonlar nomlarini o'z vatandoshlari nomlari bilan almashtirganlar. Oqibatda, muallif asari tanib bo'lmas darajada o'zgargan. Asarni soddalashtirilgan va qisqartirilgan tarzda o'qigan o'zga millat kitobxoni muallif ijodi haqida noto'g'ri tasavvurga ega bo'lgan. Xulosa qilib aytganda, erkin tarjima orginal asarni tarjimon tomonidan badiiy yoki uslubiy o'zgarishlar bilan ifodalanishiga aytiladi. Tarjima

amaliyoti rivojlanib borib, erkin tarjima usuli ham samarali tarjimalar yaratila boshlandi. Quyidagi misol orqali tahlil qilamiz

Asliyatda:

„O liebe Hand! so göttergleich!

Die Hütte wird durch dich ein Himmelreich.

Und hier!

(Er hebt einen Bettvorhang auf.)“

O'zbekcha tarjima (Erkin Vohidov, 1985):

“Нозик бармоқларинг сенинг баногоҳ

Шу оддий кулбани қилмиш саждагоҳ.

Бунда эса ...

O'zbekcha tarjimada nemischa gaplar so'zma-so'z emas, balki badiiy uslubda, she'riy tarzda ifodalangan. "O liebe Hand! so göttergleich!" — “Нозик бармоқларинг сенинг баногоҳ” deb tarjima qilingan. Bu yerda “göttergleich” (xudolar kabi) so'zining ma'nosi erkin ifodalanib, “баногоҳ” (kutilmaganda, ajoyib tarzda) bilan badiiy ravishda moslashtirilgan. “Die Hütte wird durch dich ein Himmelreich.” — “Шу оддий кулбани қилмиш саждагоҳ.” tarzida tarjima qilingan. Bu yerda “kulba” (kattaroq o'rniga oddiy joy), “sajdagoh” (muqaddas joy, jannat o'rniga) so'zlari orqali erkinlik bilan madaniy va badiiy moslashuv amalga oshirilgan. Tarjimada asarning hissiy-ruhiy ohangi, badiiy ifodasi, metaforik obrazlar saqlangan, lekin matn qattiq so'zma-so'zlikdan qochgan. Bu yerda Erkin Vohidov erkin tarjima usulidan foydalangan. Tarjimon faqat so'zlarning to'g'riligiga emas, balki asarning badiiy ruhiyatiga, metafora va obrazlariga, o'zbek tilining she'riy uslubiga moslashishga e'tibor qaratgan. Shu bois Erkin Vohidovning ushbu tarjimasi erkin tarjima usuliga ijobiy natijasi bo'la oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda deskriptiv tahlil, qiyosiy tahlil, lingvistik-stilistik tahlil usullari qo'llanildi. Gyote asarlarining o'zbek tiliga qilgan turli tarjimalaridagi lisoniy vositalar tahlil etildi va ularda qo'llanilgan tarjima usullari (ijodiy, so'zma-so'z, erkin) ilmiy jihatdan tasniflandi. Asosiy tahlil bir nechta tildagi adabiy asarlardan tarjima qilingan misollar asosida amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalari. Ijodiy tarjima usulida ma'no, ruh va uslubiy ko'rinishlar saqlanib, muallif niyatiga yaqin ifoda shakllantiriladi.

So'zma-so'z tarjima natijasida asarning badiiyligi va ta'sirchanligi ancha susayadi, lisoniy me'yorlar buziladi.

Erkin tarjima esa ko'pincha asarning mazmunini o'zgartirib yuboradi, bu esa muallif ijodi haqida noto'g'ri tasavvur uyg'otishi mumkin.

Muhokama. Tarjima usullarini tanlashda tarjimonning lisoniy bilimi, madaniy intuisiyasi va ijodiy tafakkuri hal qiluvchi ahamiyatga ega. Turli usullarning samaradorligi faqat tillar o'rtasidagi farqlarga emas, balki matnning janri, maqsadi va maqsadli auditoriyaga ham bog'liq. Xususan, badiiy asarlar tarjimasida ijodiy yondashuv va adaptasiya ko'proq talab etiladi. Shu bilan birga, lug'atga bog'liq bo'lgan so'zma-so'z tarjimalar faqat yordamchi vosita sifatida qaralishi kerak. Tarjima usullarini nazariy va amaliy jihatdan o'rganish orqali nafaqat tarjimonning mahorat darajasi oshadi, balki adabiy tarjimalarning sifati ham yuqori bo'ladi.

Xulosa. Tarjima usullarining to'g'ri tanlanishi badiiy asarning mazmun va ruhini saqlagan holda, maqsadli auditoriyaga to'g'ri etkazish imkonini beradi. Ijodiy, ekvivalentli va adaptasiya usullari asarning badiiy qiymatini saqlashda muhim rol o'ynaydi. Bu sohadagi tadqiqotlar tarjima nazariyasini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Rahimov X.R. Bugungi tarjimashunoslikning dolzarb muammolari // Tarjimaning lingvokognitiv, kommunikativ-pragmatik va lingvokulturologik aspektlari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. – Andijon, 2015. – B.38.
2. Rahimov X.R. Qiyosiy uslubiyot va uslub tarjimasini. Ma'ruza tezislari // «Badiiy tarjima va o'zbek adabiyotining xalqaro aloqalari» nomli ikkinchi respublika anjumani materiallari. – Samarqand, 1991. – B.42 – 46.
3. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Darslik. – T.: Fan, 2005
4. Umarxo'jayev M.E. Tarjima dunyosi va uning falsafasi // Tarjimaning lingvokognitiv, kommunikativ-pragmatik va lingvokulturologik aspektlari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. – Andijon, 2015. – B.7.
5. Egamova Ya. Uslub va badiiy tarjima // «Prof. R.Qo'ng'urovning ilmiy merosi va o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari» mavzuidagi resp. ilmiy anjumani materiallari. – Samarqand, 2003.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK VA GRAMMATIK XUSUSIYATLAR

Hazratova Charos Shuhrat qizi

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti texnik muharriri

Ilmiy rahbar: prof. R.Rasulov hazratovacharos78@gmail.com

Tel.: +998943163602

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning mazmuniy va grammatik xususiyatlari, ularning tildagi o'rni hamda xalq tafakkurini ifodalashdagi ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, frazeologizmlarning paydo bo'lish manbalari va ularning badiiy adabiyotdagi qo'llanilishi tahlil qilinadi. frazeologizmning shakli, semantikasi, prototipi, matndagi vazifasini tahlil qilish; matnda frazeologizmlarni topish, ularning ma'nosini va qo'llanish holatini tushuntirish; frazeologizmni sinonim leksik birliklar bilan almashtirish va aksincha; • taklif etilgan variantlardan to'g'risini tanlash; nutqda frazeologizmlarni qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, ma'no butunligi, idiomatik, maqol, ibora, tasviriy vosita.

Til – xalqning milliy tafakkurini, madaniyatini va ruhiyatini ifodalovchi eng muhim vositadir. Har bir til o'ziga xos barqaror so'z birikmalari – frazeologik birliklarga ega. Ular tildagi obrazlilikni kuchaytiradi, nutqni jozibador va ta'sirchan qiladi. Frazeologik birliklar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyati, hayotiy tajribasi aks etadi. Frazeologik birlik – bu ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, lekin umumiy bitta ma'noni ifodalovchi barqaror birikmadir. Masalan: og'zi qulog'ida, ko'ngli tog'dek, bosh qotirmoq, ko'z yumdi kabi iboralar alohida so'zlarning ma'nosidan farqli ravishda yaxlit tushunchani bildiradi.

O'zbek tili frazeologik birliklari ma'no va tuzilish jihatidan quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Frazeologik qo'shilmalar (erkinlik nisbatan saqlangan): ko'ngil qo'ymoq, yurak yutmoq;
2. Frazeologik birikmalar (ma'nosi ko'chgan): ko'zga ko'rinmoq, og'iz ochmoq;
3. Frazeologik butunliklar (idiomatik): og'zi qulog'ida, besh qo'lini og'ziga solmoq;

Frazeologizmlarning ma'no va stilistik xususiyatlari. Frazeologik birliklar nutqda obrazlilik, ifodaviylik va emotsionallikni ta'minlaydi. Ular ko'pincha badiiy adabiyotda, ayniqsa Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek kabi yozuvchilar asarlarida keng qo'llanadi. Masalan, Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida "ko'ngli g'ash bo'ldi", "bosh egdi", "ko'ziga issiq ko'rindi" kabi iboralar obrazli fikrni kuchaytiradi.

Frazeologizmlarning manbalari. Frazeologik birliklar xalq turmushi, urf-odatlar, diniy qarashlari, tarixiy voqealar, xalq og'zaki ijodi (maqol, matal, afsona) hamda boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar asosida shakllanadi. Masalan, "ko'ngli oq" iborasi qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lib, insonning pok niyatini bildiradi. O'zbek tilida ko'plab qisqa, obrazli iboralar mavjud bo'lib, ular nutqda tez-tez qo'llaniladi va uni yorqin, hissiy va ifodali qiladi. Masalan, juda mazali taom haqida "Barmoqlaringni yalab yuborasan!" deyishadi; kimdir qattiq qo'rqqanda esa "yuragi orqasiga tortib ketdi" deyishadi va hokazo. Bunday iboralar frazeologik birliklar yoki frazeologizmlar deb ataladi.

Tuzilishi jihatidan frazeologizmlar so'z birikmalari yoki gaplardan iborat. Frazeologizmning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular uni mustaqil til birligi sifatida ajratib olish va boshqa til birliklaridan farqlash imkonini beradi. Erkin birikmalarni biz bevosita nutq jarayonida zaruratga qarab, so'zlarni grammatika qoidalariga muvofiq bir-biriga bog'lab yaratamiz. Ulardan farqli o'laroq, frazeologizmlar muloqot jarayonida yaratilmaydi, balki

nutqda tayyor birliklar sifatida, ya'ni tilda qanday shakllangan bo'lsa, shundayligicha takrorlanadi. Frazeologizmlar har doim bir xil tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, ular qat'iy belgilangan tartibda joylashadi. Ularning tarkibiy qismlarini ixtiyoriy almashtirish frazeologizmning buzilishiga olib keladi. Masalan, agar "suvni g'alvir bilan tashimoq" (behuda ish qilmoq) frazeologizmidagi bir so'zni "suvni chelak bilan tashimoq" deb o'zgartirsak, erkin so'z birikmasiga ega bo'lamiz.

Frazeologizm tarkibining doimiyligi va tarkibiy qismlarning belgilangan tartibi barqarorlik deb ataladi.

Ko'pgina frazeologizmlar majoziy, ko'chma ma'noga ega bo'lib, bu tarkibiy qismlarni qayta anglash natijasida yuzaga keladi, masalan: tilni tiymoq (ortiqcha gapirmaslik), sovg'a qilingan otning tishiga qaralmas (sovg'adan norozilik bildirmaslik kerak) va hokazo. Bunday frazeologizmlarning ma'nosi tarkibiy qismlar ma'nosidan kelib chiqmaydi, balki ichki obraz (ichki shakl) bilan asoslanadi, bu esa ma'noni tushunishga yordam beradi. Aksariyat frazeologizmlar tarkibida hammaga tushunarli so'zlar mavjud, masalan: ho'l tovuq, sariq tumshuq, birovning junini silash va hokazo.

Ma'lumki, frazeologizmlar xalqning tarixi va madaniyatini, urf-odatlarini va an'analarini, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun o'zbek xalqi tarixi va madaniyati bilan qiziquvchilarga frazeologizmlar bu sohada yordam beradi. Frazeologizmlar tilshunoslikning frazeologiya deb ataladigan maxsus bo'limida o'rganiladi. Frazeologiya atamasi, shuningdek, tildagi barcha frazeologizmlar majmuini ham anglatadi.

O'zbek tilini o'rganayotgan chet elliklar nutqiy faoliyatda frazeologizmlardan foydalanishni yoqtiradilar. Biroq, ularning ma'nosini tushunmasdan yoki qaysi sintaktik qurilmalarda va qanday vaziyatlarda u yoki bu frazeologizmni ishlatish mumkin va kerakligini bilmasdan, xatolarga yo'l qo'yadilar. Frazeologizm yoki frazeologik birlik – tarkibi va tuzilishi jihatidan barqaror, leksik jihatdan bo'linmas va ma'no jihatidan yaxlit bo'lgan, alohida lug'at birligi vazifasini bajaradigan so'z birikmasi. Boshqacha aytganda, u so'zga teng birlik. Frazeologizmning so'zdan asosiy farqi uning semantikasining o'ziga xosligidadir. Tildagi birliklar to'g'ri va ko'chma (obrazli) ma'noga ega bo'lishi mumkin. "Pashshadan fil yasamoq" frazeologizmi ko'chma ma'noga ega – biror narsani bo'rttirib ko'rsatmoq. Frazeologizmning aniq ma'nosini har doim ham uni tashkil etuvchi so'zlardan aniqlab bo'lmaydi: buning uchun xalqning madaniy an'analari haqida bilimlar zarur.

Frazeologizmlar milliy-madaniy o'ziga xoslikni yorqin va ta'sirchan aks ettirishi, xalqning donoligi, an'analari, xulq-atvori, dunyoqarashi, his-tuyg'ularini ifodalashi muhim ahamiyatga ega. Bularning barchasi chet elliklarga noma'lum. Frazeologizmlarning obrazlilik, vazifalari va qo'llanish holatlari ham ularga tanish emas. Shunga qaramay, chet elliklar o'zbek frazeologizmlarini o'rganishni va ulardan nutq faoliyatida foydalanishni yaxshi ko'radilar, ammo ko'pincha ularning shakli, ma'nosi, vazifasi yoki qo'llanish holatlarini buzib ishlatadilar.

Frazeologizmlarni o'rganishda o'qituvchi chet ellikka tushunishga yordam beradigan muhim jihatlarni izohlashi zarur.

Frazeologizmning obrazi universal, ya'ni turli tillarni so'zlovchilar uchun tushunarli bo'lishi mumkin. Masalan, "tirik kitob" frazeologizmi qadimgi yunon tilidan kelib chiqqan va boshqa tillarga o'zlashtirilgan. Bu frazeologizm keng qamrovli bilimga ega bo'lgan, turli masalalar bo'yicha ma'lumot bera oladigan insonni tavsiflaydi. Frazeologizm ortida qomusiy bilimga ega professor kiyimidagi olim obrazi turadi. Biroq frazeologizmlarning ko'pchiligi milliy kelib chiqishga ega bo'lib, ma'lum bir xalqning tarixi, turmush tarzi va milliy o'ziga xosligini aks ettiradi: "muzda baliq kabi tipirchilamoq", "xoda ustidan g'o'la oshirmoq", "g'ildirakdagi olmaxondek aylanmoq". Bunday iboralar ma'nosini tushuntirishda o'qituvchi aniq talqin berishi,

to'g'ri obraz yaratilishiga ko'maklashishi kerak. "Ko'ylakda tug'ilmoq" (omadli bo'lmoq) frazeologizmi milliy o'ziga xos obrazli idrokka misol bo'la oladi. Frazeologizm ma'nosi uning tarkibiy qismlarining yaxlit majmuasi bilan yaratiladi. Bunda qo'llaniladigan so'zlarning har biri tilda alohida ma'noga ega bo'lishi mumkin, ammo aynan ularning birikuvi frazeologik ma'noni hosil qiladi. Masalan: "ahmoqlik qilmoq" – bekorchi bo'lmoq; "tarixga kirmoq" – mashhur bo'lmoq. Frazeologizmning milliy o'ziga xos ma'nosi madaniy tarkibiy qismlardan biri orqali bo'laklarga ajratilgan holda aks etishi mumkin: "xatarga bosh suqmoq" – ongli ravishda tavakkal qilmoq, o'ylamasdan ish tutmoq.

Chet elliklar o'zbek frazeologizmlarini nutqlariga kiritishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelishadi. Shuning uchun o'quvchilarda frazeologizmning shakli, semantikasi va funksional rolini aniqlashtiruvchi nutq modeli asosida frazeologizmlarni nutq faoliyatiga kiritish qobiliyatini shakllantirish zarur. Shakl nuqtai nazaridan quyidagilar mavjud: Predikat vazifasidagi fe'l tipidagi frazeologizmlar fe'lning shaxs, son, zamon, ko'rinish va boshqa shakllari o'zgarishi bilan fe'l tipidagi nutq modellarida qo'llaniladi: Ular butun umr bir-biri bilan ahil (yashaydilar, yashadilar) yashadilar; Ota har doim bolalarining kichik sho'xliklariga ko'z yumadi (yumardi, yumadi); Yigit birinchi marta boshidan oyog'igacha sevib qoldi (qolishi mumkin). Shaxs yoki narsani ma'lum sifat yoki xususiyatlariga ko'ra tavsiflovchi frazeologizmlar substantiv tipdagi nutq modellarida qo'llaniladi, aynanlikning umumlashgan grammatik semantikasi bilan predikativ vazifani bajaradi: Ular ikkalasi ham bir qozonning quyqasi.

O'rganilayotgan tilning sintaktik tizimini o'zlashtirish, frazeologizmning umumlashgan grammatik semantikasini bilish nutqiy xatolarning oldini olishga yordam beradi. Frazeologizmlar nutqning og'zaki va yozma shakllarida qo'llanish xususiyatlari bilan ajralib turadi. Frazeologizmlarni qo'llashning barcha holatlarini belgilashning iloji yo'q, ammo nutqda u yoki bu frazeologizmni qo'llash maqsadi bilan belgilanadigan ularning ba'zilarini ko'rsatish mumkin. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, frazeologizmlar shaxs, predmet, turli harakat yoki holat, sifat, xususiyat, shuningdek, tabiiy yoki ijtimoiy xarakterdagi hodisalarni nomlaydi yoki tavsiflaydi.

Shunday qilib, frazeologizmlar bilan ishlash metodikasi o'qituvchidan mashg'ulotlarga puxta tayyorgarlik ko'rishni, frazeologizmlarni izohlash tizimini, qo'llanishning sintaktik, mavzuiy va vaziyatli shartlarini o'ylab ko'rishni talab qiladi.

Frazeologizm ko'chma ma'noga ega bo'lib, bir tomondan, nutqni boyitadi va uni yanada ifodali qiladi, ikkinchi tomondan esa, bu nutqni emotsional-ekspressiv ma'no qirralari va madaniy xususiyatlar bilan to'ldiradi. Frazeologizmlar nafaqat

tushunchaviy, balki emotsional-ekspressiv ma'no nozikliklariga ham ega bo'lgani sababli insonga tez ta'sir qiladi. Tillarning tarixiy rivojlanishi jarayonida ko'plab so'zlar va frazeologizmlar o'z konnotatsiyalariga ega bo'lgan, chunki rivojlanishning ma'lum bir bosqichida til faqat kommunikativ vazifa bilan cheklanib qolmaydi - odamlarda tasvirlanayotgan voqelikni hissiy ifodalash uchun estetik ehtiyoj paydo bo'ladi. Turli darajadagi ta'sirchanlik, obrazli-assotsiativ qayta tushunish va boshqa unsurlarni o'z ichiga olgan emotsional vazifa ko'plab frazeologizmlarda namoyon bo'ladi: uzoqda - shaytonning shoxida; yaqinda - qo'l uzatsa yetgulik; noma'lum yo'nalishda bormoq - ko'zi qayerga tushsa o'sha yoqqa; qattiq sovuqotmoq - suyak-suyagigacha muzlamoq; juda zerikmoq - joniga tegmoq.

Konnotativ qo'shimcha ma'no nozikliklari til egalari ongida ko'p hollarda tarixiy-adabiy yoki maishiy assotsiatsiyalar asosida yuzaga keladi. Masalan, it so'zi (ko'chma ma'noda) insonlar ongida sodiqlik, vafodorlik kabi ijobiy tushunchalar va tajovuzkorlik, xoinlik kabi salbiy ma'nolar bilan bog'lanadi. Ijobiy konnotatsiyalar "it vafodorligi", "it sadoqati" kabi frazeologizmlarda, salbiy konnotatsiyalar esa "it hayoti" frazeologizmida va boshqalarda namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, frazeologizmlar tildan tashqari omillarni, xususan, til egalarining jamoaviy tajribasini, ularning madaniyatini aks ettiruvchi, ya'ni tilning kommunikativ, emotsional va ijtimoiy-madaniy vazifalarining ifodasi bo'lgan ulkan olamdir. Frazeologizmlarni o'rganish o'zbek xalqi madaniyati bilan tanishtiradi, ularni nafaqat o'zbek tilining, balki o'zbek madaniyatining tashuvchilari sifatida shakllantiradi. Frazeologik birliklar o'zbek tilining boy va betakror qatlamini tashkil etadi. Ular xalq donoligini, milliy ruhiyatini, hayot falsafasini ifodalaydi. Shu bois frazeologizmlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyat va adabiyotshunoslik uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

REFERENCES

1. Karimov A. "O'zbek tilining frazeologiyasi", Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Jo'rayev A. "Frazeologik birliklarning ma'no tizimi", Toshkent, 2008.
3. Qodiriy A. "O'tkan kunlar", Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2015.
4. Mirzayev M. "Til va tafakkur", Toshkent, 2003.
5. Mamatov, A. "Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari". O'zMU nashriyoti. Toshkent: 2013.
6. Rahmatullayev, Sh. "O'zbek tilining frazeologik lug'ati". Toshkent: Fan. 1978.

7. Xoliyorov, M. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti. 2009.

9. Boboyev, M. Frazzeologik birliklarning uslubiy imkoniyatlari. Samarqand: SamDU nashriyoti. 2004.

GRAMMATIK MA'NONING NUTQIY VOQELANISHIDA LISONIY OMILLAR HAMKORLIGI

Toshpulatova Dilfuza Satimboyevna

CHDPU mustaqil tadqiqotchisi

dilfuzatoshpulatova776@gmail.cm

Annotatsiya. Mazkur maqolada grammatik ma'noning nutqiy voqelanish jarayonida lisoniy omillarning roli va ahamiyati tahlil etilgan. Til birliklari orqali grammatik ma'no qanday shakllanib, nutqda qanday tarzda ifodalanishi masalalari yoritiladi. Shuningdek, morfologik, sintaktik va leksik vositalarning o'zaro munosabati hamda ular orqali grammatik ma'noning kontekstga mos tarzda namoyon bo'lish mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda grammatik kategoriya, shakl va ma'no o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ilmiy asosda tahlil qilinadi, grammatik ma'noning nutqiy reallashuvi jarayonida so'z turkumlari, qo'shimchalar, so'z tartibi va intonatsiyaning funksional imkoniyatlari ochib beriladi. Natijada, grammatik ma'noning kommunikativ jarayondagi o'rni va uning lisoniy tizimdagi o'ziga xosliklari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: grammatik ma'no, nutq, lisoniy omillar, morfologik shakl, sintaktik tuzilma, nutqiy voqelanish, kontekst.

Abstract. This study explores the role and significance of linguistic factors in the realization of grammatical meaning within speech. It examines how grammatical meaning is constructed through linguistic units and how it is contextually manifested in communicative practice. The research focuses on the interaction between morphological, syntactic, and lexical means, highlighting the mechanisms through which grammatical meaning adapts to contextual and functional demands. Furthermore, the paper discusses the intrinsic relationship among grammatical categories, form, and meaning, emphasizing their interdependence in the linguistic system. Particular attention is given to the functional potential of word classes, affixes, word order, and intonation in shaping grammatical meaning in actual speech. The findings contribute to a deeper understanding of the communicative nature of grammatical meaning and its role in the systemic organization of language.

Keywords: grammatical meaning, speech, linguistic factors, morphology, syntax, contextual realization, communication.

Til va nutq antinomiyasi paydo bo'lganidan buyon ularning sistemaviyligi masalasida bahs-munozaralar davom etadi. Hatto sistemalogiyaga doir eng so'nggi an'anaviy talqinlarda ham buni ko'ramiz: «Tilning har bir tarkibiy qismi, ya'ni sathining izchil sistemaviyligi, shuningdek, bu sistemaning butunlik sifatida o'z tarkibiy qismlarining oddiy, arifmetik yig'indisidan iborat emas, balki undan kattaroq alohidalik ekanligi uning sistemaviy tadqiqi jarayonida qator qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Zero, lisoniy substansiya hech qachon to'la-to'kis voqelanmaydi, lekin voqelangan har bir nutq parchasida uning turli zarralari qorishgan holatda bo'ladi. Nutqiy parchalar esa lisoniy paradigmatic sistemaviylikka ega bo'lmagan, o'z butunligidan uzilgan hodisalardir. Lison va nutqning mana shu murakkab munosabati tufayli ko'p hollarda tilning sistemaviyligi deklarativ ravishda e'tirof etiladi-yu, tadqiq jarayonida bu umumlisoniy sistema yaxlitlikda qamrab olinmaydi». [Mengliyev B. Til yaxlit sistema sifatida. Monografiya. – Toshkent: Nihol, 2010. – B.4.]

Lisoniy birliklarning o'z mavhum sistemasi tarkibidan chiqib, hamisha yangi – o'zini o'zi tashkil etuvchi jonli va dinamik sistemadan o'rin egallashi o'ta murakkab va oniy jarayon. U (dialektik) ziddiyatlar muhitidan chiqib, (sinergetik) hamkorlik sharoitiga tushadi. Zero, tarkibining uyg'unligi va muvofiqligi sinergetik sistemaning yashash shartidir. G.Xaken ta'kidlaganidek, «jonli va dinamik sistema bir necha bir xil yoki har xil qismlardan tashkil topishidan qat'i nazar, ular o'zaro bog'lanishda, ta'sirda, hamkorlikda bo'ladi. Bu esa hamma vaqt o'z-o'zidan tashkil topuvchi, murakkablanuvchi sistemaning elementlari orasida uyg'unlik bo'lishiga, har bir a'zo o'z yo'li, erkinligi asosida ish tutsa-da, umumiy sistema faoliyatiga daxldor bo'lishiga olib keladi».[Xaken G. Sinergetika. Iyerarxiya neustoychivostey v samoorganizuyuyusya sistemax i ustroystvax. – M.: Mir, 1985. – C.423.] Bunda lisoniy birliklarda sifatii va miqdoriy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Mazkur o'zgarish tashqi arzimagan yoki katta ahamiyatli kuch ta'sirida ro'y berishi mumkin. Umumiy ma'no parchalanib (bifurkatsiya), parchalardan biri ustuvorlashadi, bir vatqning o'zida boshqa parchalarning ahamiyati nol darajagacha so'nadi – kuchsizlanadi. Nutqiy ma'no beqarorligi lisoniy ma'no barqarorligi bilan xarakterlanadi. Beqarorlik nutqiy sistemaning dinamikligi va rivojlanuvchanligini ta'minlaydi. Beqarorlik tamoyili sinergetik sistemalarning yashash shartidir. I.Prigojin bejiz beqarorlikning rivojlanish sharti, barqarorlik esa turg'unlik me'yori ekanligini ta'kidlamagan edi.[Prigogine I. and Stengers I. Order out of Chaos, Bantam Books. – New York, 1984. – R.94.] Nutqiy jarayonda sistema holatining fluktuatsiya holati (o'zgarishi) turli omillar ta'sirida yuz berishi mumkin. U lisoniy ham, nolisoniy ham bo'ladi. Lekin

bularning barchasi so'zlovchining intensionasi va pragmatik omillarning muvofiqlashuviga bo'ysunadi. Sub'yektiv intension pragmatik vaziyatni hisobga olgan holda nutq jarayonini boshqaradi.

Lisoniy birlik o'zi mansub sistemaning unsuri bo'lish bilan birga o'zi ham shakl va ma'noning birligidan iborat yaxlitlik – sistema. Masalan, ko'plik son shakli birlik son bilan birga son kategoriyasini tashkil qiladi. Ular bir sistemaning ikki unsuri sifatida ziddiyat hosil qilib, mavjudlik kasb etadi. Ammo o'z o'rnida ko'plik son ko'rsatkichi [-lar] shakl va ma'noning yaxlitligidan iborat sistema. Bu sistemaning nutqiy voqelanishi, ya'ni nutqiy sistemadan unsur sifatida o'rin olishi va o'zi ham bu dinamik sistemaning tarkibida mikrosistema sifatida mavjud bo'lishi sinergetik qonuniyatlar asosida yuz beradi. Birinchidan, ko'plik son ko'rsatkichining umumiy grammatik ma'nosi [Shahobiddinova Sh.H. Grammatik ma'no talqini xususida: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. – Samarqand, 1993. – B.13.] nutqqa chiqish jarayonida parchalanadi – dastlab oraliq grammatik ma'nolarga, oraliq grammatik ma'nolar esa, o'z navbatida, xususiy grammatik ma'nolarga ajraladi, ya'ni polifurkatsiya hodisasi yuz beradi, parchalangan xususiy grammatik ma'nodan faqat bittasi voqelanadi. Son kategoriyasi [-lar] shaklining umumiy grammatik ma'nosi «miqdoriy noaniqlik va sifatli bo'linuvchanlik» bo'lib, u «ko'plik», «jamlik» «bog'liqlik yoki o'xshashlikka asoslangan ko'plik» oraliq grammatik ma'nolariga ajralishi manbalarda ta'kidlanadi. Tilshunos B.Mengliyev ushbu oraliq grammatik ma'nolarning vujudga kelishida (ya'ni umumiy grammatik ma'noning parchalanishida) fluktuatsiyani vujudga keltiruvchi omil sifatida faqat lisoniy (leksik, sintaktik) sath birliklarini tushunadi. «[-lar] ko'plik son shakli atoqli otlarni nutqqa olib kirar ekan, u o'zining umumiy grammatik ma'nosini «o'xshashlikka yoki bog'liqlikka asoslangan ko'plik» sifatida juz'iyashtiradi: Farhodlar keldi. Mirzacho'llar obod bo'ldi. So'zshaklga asos bo'layotgan leksemaning atoqlilik xarakteriga bog'liq ravishda shaklning mazkur oraliq grammatik ma'nosi yanada bo'linadi va ikkinchi bo'g'in oraliq grammatik ma'nolar farqlanadi. Masalan, shaxs atoqli otlari «o'xshashlikka asoslangan ko'plik» oraliq grammatik ma'nosini farqlaydi va yuzaga chiqaradi: Daryoning yo'liga gullar sochgali Shirinlar – qadrlari shamshodlar keldi (Uyg'un), Joy nomi atoqli otlarida esa «bog'liqlikka asoslangan ko'plik» oraliq grammatik ma'nosi yuzaga keladi».[Mengliyev B.R. Til yaxlit sistema sifatida. Monografiya. – Toshkent: Nihol, 2010. – B.123.] Demak, mazkur holatda fluktuatsiya sababchisi leksik-grammatik hodisalardir. Boshqacha aytganda, oraliq grammatik ma'noning voqelanishi ko'proq grammatik shakl birikayotgan leksemalarning lug'aviy-grammatik xususiyatiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Biz bunda «ko'proq» muayyanlashtiruvchisini

ishlatayotganligimizning sababi sistema shakllanishida hamkorlik tamoyilidan ko'z yummaslik, uning ta'sirini ob'yektiv aks ettirishga intilishdir. Chunki ushbu umumiy grammatik ma'noning parchalanishi va oraliq grammatik ma'noning vujudga kelishi faqat lisoniy omillar bilangina bog'liq emas, albatta. Bunda atoqli ot (yuqoridagi misolda Shirin) har qanday holatda ham ushbu shaklni olish imkoniyatiga ega emas. Buning uchun unga qulay vaziyat zarur bo'ladi. Qulay vaziyat maqomini ushbu o'rinda uslubiy omil zimmasiga oladi. Faqat badiiy uslubdagina shaklning mazkur grammatik ma'nosini voqelantira olishidan kelib chiqqan holda, nazarimizda, hodisaga tilshunos B.Mengliyev nazarda tutganidan ko'ra kengroq doirada munosabatda bo'lish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, «o'xshashlikka asoslangan ko'plik» ma'nosi har qanday metaforik ko'chma ma'nodagi so'zlar bilan birikkanida namoyon bo'laveradi va bunda fikrni ilmiy dalillash uchun nolisoniy omillardan tashqari matn omili zarur bo'ladi. Quyidagi matnga murojaat qilaylik:

Bo'ri aka, bo'ri aka,
Sen nimaga muncha zo'rsan?
E, ukajon, men zo'r bo'lsam,
Itlar meni talarmidi?

Ajratilgan so'z ko'plik son ko'rsatkichini olgan. Ushbu o'rinda so'zshakl o'xshatish ma'nosini ifodalayotgan yoki ifodalamayotganligini bilishning imkoni yo'q. Shuningdek, ko'plik shakli ushbu o'rinda kuchaytirish ma'nosini ifodalayotgandek ham tasavvur uyg'otadi.

Xullas, grammatik shaklning umumiy grammatik ma'nosini bevosita «parchalayotgan» vositani matnning ushbu hajmi va holatida aniqlab bo'lmaydi. Demak, fluktuatsiya sababini aniqlash uchun lisoniy omillar bilan cheklanish yetarli emas.

Fluktuatsiya va buning natijasidagi bifurkatsiya sababi lisoniy omillar bo'lgan holatlar nutqda ko'plab uchraydi, albatta. Ammo shu o'rinda aytib o'tish lozimki, grammatik ma'no bifurkatsiyalanishining asos va sabablari bilan uni aniqlash masalasini qorishtirmaslik kerak. Masalan, kitoblar so'zshaklida «oddiy ko'plik» yoki «o'xshashlik asosidagi ko'plik» ma'nolaridan qaysi biri voqelanayotganligi biz uchun noma'lum va uni tashqi omil – matn yordamida aniqlashimiz mumkin. Ammo grammatik ko'rsatkichning qaysi ma'nosi voqelanayotganligi kuzatishlarimiz va ongimizdan tashqarida ob'yektiv reallik sifatida mavjud, ya'ni voqelanish sodir bo'lgan, sistemaning o'zi o'zini tashkil qilgan.

Tilshunoslar grammatik ma'noning fluktuatsiyaga uchrashi va bifurkatsiyalanishida hamkorlik tendensiyasini sinergetik metodologiyasiz bo'lsa-da,

ancha teran tahlil qilganlar. Lekin bundagi hamkorlikni faqat lingvistik nigoh bilan ko'rish lisoniy omillarning rolini kuchaytirish va mutlaqlashtirishni keltirib chiqaradi. Masalan, turkiy tillarning o'ziga xos xususiyat va ontologik belgilaridan biri bo'lgan egalik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosining parchalanishi va nutqiy voqelanishiga ta'sir ko'rsatuvchi fluktuativ kuchlar sifatida lisoniy omillar ahamiyati kuchaytirilgan holatlar talaygina. Deylik, B.Mengliyev qarashlarida «egalik kategoriyasi oraliq grammatik ma'nolarini farqlashda ham uning umumiy grammatik ma'nolarini tiklashdagi kabi sintaktik, morfologik hamda lug'aviy hodisalar tajallilari murakkab holatda qorishib, masala mohiyatini behad chigallashtiradi. Masalan, izofali birikuvlarda egalik kategoriyasi nafaqat «mansublik» oraliq grammatik ma'nosinigina namoyon etadi, balki unda shaxsga ishora qiluvchi morfologik, tobelikni ko'rsatuvchi murakkab sintaktik mazmun ham hamkorlik qiladi. Shuningdek, so'zlarning lug'aviy ma'nosiga bog'liq ravishda turli ma'noviy munosabatlar qorishgan holda yuzaga keladi. Tadqiqotchilarning bunday ma'noviy munosabatlar sonini elliktagacha yetkazganlari ma'lum».[Mayzel S.S. Izafet v turesskom yazyke. – M., – L.: 1957. – B.233.] Demak, olimning e'tirof etishicha, fluktuativ kuchlar lisoniy omillar sirasida anchayin ustuvor. Nazarimizda, tilshunos umumiy grammatik ma'noning nutqiy voqelanishida sathlar hamkorligi masalasini hamkorlikning sinergetik jarayoniga xos bir ko'rinishi, bir qismi sifatida talqin etishni maqsad qilib qo'ygan. Bu esa uning boshqa omillarni inkor etishini keltirib chiqarmaydi.

Umuman olganda, morfologik shakllar grammatik ma'nolarining nutqiy voqelanishida fluktuativ kuch sifatidagi lisoniy omillarning o'rni ancha tadqiq etilganligi bilan xarakterli. Ammo hodisani sinergetik nuqtai nazardan o'rganish, umumiy ma'noning parchalanish jarayonini o'zi-o'zini tashkil etuvchilik va o'z-o'zidan rivojlanuvchanlik jihatidan baholash sinergetik lingvistikaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Leksik omil bifurkator sifatida. Leksik omil deganda grammatik shaklni biriktirayotgan leksemaning lug'aviy ma'nosini nazarda tutamiz. Nutqiy sistemada umumiy grammatik ma'noning bo'linishi va bo'laklardan birining voqelanishida qo'shimchani olib so'zshakl qiyofasiga kirayotgan leksemalarning lug'aviy ma'nosi asosiy rol o'ynagan holatlar talaygina. Yuqorida keltirilgan manbada tilshunos B.Mengliyev egalik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosida uchta: «mansublik», «shaxs-sub'yekt» va «partitiv qarashlilik» oraliq ma'nolarini farqlaydi hamda ularning ajralishi va voqelanishida bifurkator sifatida lug'aviy omil ustuvorlashgan holatlar anchaligini ko'rishimiz mumkin. Nahotki, shu olamshumul ishlarda mening ham ulushim bo'lsa jumlasidagi ulushim so'zshaklida yuzaga chiqqan «mansublik»

oraliq grammatik ma'nosi «shaxs-sub'yekt» ma'nosidan farqlanishi va ajralishida lug'aviy omilning bifurkatorlik roli ustuvorligi bilan xarakterlanadi. Chunki ulush leksemaning ma'noviy tarkibida «mansublik» semasi mo'tadil emas, belgilanganlikka moyilligi bilan xarakterlanadi. Mendan beriladigan ulush bilan menga beriladigan ulush ma'nolaridan qaysi birining ifodalanayotganligi masalasiga kelsak, bunda egalik shaklining bifurkatorlik quvvati ma'lum darajada susayadi.

Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, egalik shaklining go'yoki nome'yoriy qo'llanishi bo'lgan va «men o'qigan kitob» ma'nosidagi o'qiganim kitob, «siz ko'rgan bola» ma'nosidagi ko'rganingiz bola tipidagi birikuvlarda voqelangan «qarashlilik» umumiy ma'nosining xususiy voqelanishlaridagi fluktuatsiya hodisasini dialektik metodologiyadan ma'lum darajada chekinib, sinergetik tamoyillar asosida tushuntirib berishga ehtiyoj mavjud. Substansial yondashuvda [-cha] kichraytirish shaklining «kichraytirish» umumiy grammatik ma'nosi uch oraliq ma'noga parchalanadi:

- a) «sof kichraytirish»: olmacha, uycha, qushcha, baliqcha, kitobcha kabi;
- b) «kichraytirib erkalash»: ukacha, bolacha, qizcha, o'g'ilcha, xo'tikcha kabi;
- v) «kichraytirib-kamsitish»: domlacha, odamcha, maxsumcha kabi.

Kichraytirish-erkalash shakli kishi ismlariga qo'shilganida «kichraytirish-kamsitish» oraliq ma'nosining, narsa otlariga qo'shilganida «sof kichraytirish» oraliq ma'nosining, o'g'il, qiz, bola kabi so'zlar bilan birikkanida erkalash ma'nosining voqelanishi leksik ma'noning bifurkatorlik vazifasi kuchayganligini ko'rsatadi. Buni tilshunos B.Mengliyev quyidagicha tavsiflaydi: «[-cha] lug'aviy shakli umumiy grammatik ma'nosi uchta oraliq grammatik ma'no – «sof kichraytirish», «kichraytirish-erkalash», «kichraytirish-kamsitish» ma'nolari orqali nutqqa chiqadi. «Sof kichraytirish» oraliq grammatik ma'nosining farqlanishi va voqelanishi uchun lug'aviy omil ustuvor ahamiyat kasb etadi. Chunki bu ma'no asosan narsa-buyum otlarida yuzaga chiqadi».[Mengliyev B. Til yaxlit sistema sifatida. Monografiya. – Toshkent: Nihol, 2010. – B.130.]

Demak, so'zlovchining intensiyasiga muvofiq ravishda tanlangan leksema grammatik shakl ma'nosi uchun intensiyaga yordamchi maqomdagi fluktuatorlik vazifasini bajarsa, ma'noni «bo'lish» va farqlashda kuchaygan bifurkatorlik maqomida ham bo'ladi. Ifodada ham yuklamasining ishlatilishi boshqa (sintaktik, uslubiy, pragmatik) omillarning ham ba'zan bifurkatorlik roli kuchayib, buning evaziga leksik omilniki susayishi bilan bog'liqdir.

Sintaktik omil bifurkator sifatida. Nafaqat shakllanayotgan leksemaning, balki ushbu so'zshaklga tobelanayotgan, shu bilan birga, mazkur so'zshakl tobelanayotgan so'zning ham grammatik shakl ma'nosini fluktuatsiyalash va bifurkatsiyalash

jarayonidagi roli kuchaygan holatlar ham nutqiy jarayonda uchray turadi, o'zini bilan hamkorlik tizimida bu omil yetakchilik maqomiga ega bo'lishi mumkin. Bu esa sinergetikaning hamkorlik tamoyilini tenglik ma'nosida tushunmaslik lozimligini ko'rsatadi. Bunga ayrim dalillar keltiramiz. Egalik kategoriyasi «qarashlilik» umumiy grammatik ma'nosining tarkibiy uzvlaridan bo'lgan «sub'yekt harakati» ma'nosining voqelanishida endi leksik omilga tobe so'zshakl hamkorlik qiladi. Sintaktik omil haqida gap ketganda substansial sintaktik birliklar vositasida fikr yuritish zarur bo'lganligi tufayli mazkur grammatik shakl voqelanuvchi qurshov qolipini [ism qaratqich kelishigi + sifatdash egalik qo'shimchasi = tobe unsurdan anglashilgan sub'yektga mansub harakat] ko'rinishida belgilaymiz va bunda ish-harakatning bajaruvchiga munosabati yaqqol ifodalanadi. To'g'ri, bunda fe'l otlashgandek tasavvur uyg'otadi. Lekin egalik shaklining sintaktik shakl yasovchi ekanligi va umumturkumiy kategorial qiymati hodisaga bunday munosabatda bo'lishga yo'l qo'ymaydi: 1. Mening eshitganimni hech kim eshitmasin. Bunda professor B.Mengliyevning «fe'l o'timsiz bo'lganida qolip [ism qaratqich kelishigi + sifatdash egalik qo'shimchasi] tarzida bo'lsa, o'timli fe'l otlashmaganida bu [ism qaratqich kelishigi. + fe'l – ot egalik qo'shimchasi] tarzida bo'ladi. Bu qolipda voqelangan sifatdash egalik qo'shimchasini olmaydi, o'z-o'zidan shaxsga munosabati ham so'nadi. Bu esa mazkur oraliq grammatik ma'no uchun [ism qaratqich kelishigi + sifatdash egalik qo'shimchasi] qurshovining zaruriy shart ekanligidan dalolat beradi. Bajaruvchi shaxs-soniga munosabat oraliq grammatik ma'nosi «mansublik» oraliq grammatik ma'nosi bilan bir umumiylik tagida birlashsa-da, «mansublik» ma'nosi o'ziga xos tarzda bunda ham voqelanganidek tasavvur uyg'otadi. Biroq Sizdan eshitganimni sir tutdim gapidagi sifatdash substantivlikdan xalos etilsa (sizdan eshitgan gapim), bu yerda qarashlilik ma'nosi mutlaqo yuzaga chiqmayotganligi ayon bo'ladi. Demak, shakllar bunday qo'llanishda harakatning kimga tegishli ekanligiga ishora qiladi»[Mengliyev B. Til yaxlit sistema sifatida. Monografiya. – Toshkent: Nihol, 2010. – B.127 – 128.] degan fikrlariga metodologik asos sifatida munosabatda bo'lish mumkin. Sintaktik omilning bifurkatorlik mavqei fe'l turkumiga mansub ayrim tasniflovchi shakllarning ham umumiy grammatik ma'nosining bifurkatsiyalanishi va bu parchalardan birining nutqiy sistemaga unsur sifatida chiqishida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, nisbat kategoriyasi fe'l tasniflovchi shakllari sirasida o'ziga xos o'rin tutadi va bu uning tarixan leksik ma'no bilan boshqa shakllarga nisbatan ko'proq aloqador bo'lganligi bilan bog'liq. U o'z ma'noviy tabiatining o'ta murakkabligi, lug'aviy ma'no bilan qorishib ketishi, ko'p hollarda so'z yasovchilardan

farqlanmasligi va shu boisdan ayrim leksikografik manbalarda nisbat bilan shakllangan soʻzshaklning ham har doim bosh soʻz sifatida olinishi holatlarini koʻrishimiz mumkin.[Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 2 tomlik. 1-tom. – M.: Rus tili, 1981. – B.503.]

Nisbat kategoriyasi tarkibida oʻz semantik strukturasining maʼlum darajada «soddaligi» bilan xarakterlanadigan birgalik nisbat shakli «harakat-holatning birgalikda bajarilishi» umumiy grammatik maʼnosining parchalanishida (bifurkatsiyalanishida) lugʻaviy omil bilan birgalikda sintaktik omilning roli oʻziga xos. Tadqiqotchilar tomonidan birgalik shakli umumiy grammatik maʼnosining ikki oraliq grammatik maʼnoga parchalanishi qayd etiladi:

a) «birgalik-tenglik»;

b) «birgalik-yordamlashish». Bu maʼnolarning ajralishi va voqelanishida soʻzshaklga tobelanuvchi yoki tobelovchi soʻzshakllarning oʻziga xos oʻrni mavjud boʻladi. Quyidagi ikki gapdagi birgalik shaklidagi feʼlning birikuvchilariga eʼtibor qaratamiz:

1.Navbahor ukasiga kechgacha ishlashdi.

2.Navbahor va ukasi kechgacha ishlashdi.

Birinchi gapning qolipi [E + T + H + WPm] boʻlsa, ikkinchi gapniki [E + H + WPm]dir. Demak, gap qolipidagi farqlarga muvofiq kesim vazifasidagi feʼlning nisbat maʼnosidan biri yuzaga chiqqan. Aniqrogʻi, birinchi gapda «birgalik-yordamlashish» oraliq grammatik maʼnosining bifurkatori vazifasini vositali toʻldiruvchi oʻtamoqda. Vositasiz toʻldiruvchi sintaktik hodisa sifatida grammatik shakl valentligi talabi bilan nutqqa qirgan. Ikkinchi gapda eganing struktur tipi (uyushiq ega) birgalik nisbatining «birgalik-tenglik» oraliq grammatik maʼnosi voqelanishida faollik koʻrsatgan deyish mumkin. Shu oʻrinda grammatik shakllarning leksema valentik imkoniyatlarini oʻzgartirishi haqidagi «boʻlinuvchan noaniq miqdoriy koʻplik» sifatida belgilanar ekan, oʻz-oʻzidan tushunarlikli, -lar formantli soʻzshakl aniq miqdor ifodalovchi aniqlovchi bilan birika olmaydi. Birikkanda esa, albatta, okkazonallik – gʻayrimeʼyoriylik sodir boʻladi. Shuning uchun yuzta kitob, oʻninchi yil kabi birikmalarda aniqlanmish koʻplik shaklida kela olmaydi. Yuzta kitoblar birikmasi oʻzbek tili uchun xos emas, oʻninchi yillar esa xususiy okkazonal yoki ixtisoslashgan maʼnoga ega. Bundan grammatik shakl soʻzning potensial (lisoniy) valentligini oʻzgartirishi-kengaytirishi yoki, aksincha, toraytirishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish mumkin. [Zamonaviy oʻzbek tili: Morfologiya/ Masʼul muharrirlar

H.G'.Ne'matov, R.R.Sayfullayeva. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2008. – B.100.] Shuning uchun grammatik shakl valentligi va so'zning potensial (lisoniy) valentligi orasidagi farq grammatik shakl valentligi bilan belgilanadi degan hukmni ilgari surish mumkin»[Nigmatov X. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazychnykh pamyatnikov XI – XII vv. – Tashkent: Fan, 1989. – S.191; Akramov Sh. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol ([WPm] valentligi aspektida): Filol. fan. nomz... diss. avtoref. – Toshkent, 1997; Mengliyev B. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. – Toshkent, 1996.] degan fikrini keltirish o'rinli.

Demak, aytish mumkinki, grammatik shakllar umumiy grammatik ma'nosining nutqiy voqelanishi – bo'linishi va yuzaga chiqishida lisoniy omillarning o'ziga xos o'rni bor. Ular grammatik ma'noning fluktuatori va bifurkatori sifatida ko'p hollarda ustuvor qiymatga ega bo'ladi. Lekin bu ularning imkoniyatlarini mutlaqlashtirishga olib kelmasligi kerak. Chunki sinergetiklik jonli sistemalarning asosiy sifatlaridan biri ekan, lisoniy omillar harakatda bo'lgan o'rinlarda nolisoniy omillar betaraflashuvi va sistemaning jonsiz unsurlari sifatida passiv maqomda bo'lishlari mumkin emas.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdurahmonov G'. O'zbek adabiy tilining stilistik normalari // O'zbek tili nutq madaniyatiga oid masalalar. – Toshkent, 1973. – B.51 – 55.
2. Андреев И.Д. Диалектическая логика. – М.: Высшая школа, 1985.– 368 с.
3. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С.5
4. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. –384 с.
5. Арутюнова Н.Д. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992. – 282 с.
6. Ayub G'ulomovning ilmiy merosi (3-kitob). O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi. Morfemikaga oid maqolalar. – Toshkent, 2007. – 134 b.
7. Bilish falsafasi. – Toshkent, 2005. – 236 b.
8. Богданов В.В. Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1987. – С.18 – 25.
9. Bozarov D. Sinergetik paradigma. – Toshkent, 2009. – 148 b.
10. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish. – Toshkent: Fan, 1995. –132 b.

11. Бондарко А.В. Временная локализованность // Теория функциональной грамматики. – Л.: Наука, 1987. – 348 с.
12. Бушуй А.М. Принципы лингвистического структурирования речевого высказывания // Нутқ лингвистикаси. Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд, 2006. – Б.8.
13. Бушуй Т.А. Лексическая прагматика как общелингвистический объект // Хорижий тил таълимининг когнитив-прагматик тамойиллари. – Самарқанд, 2007. – Б.35 – 40.
13. http://www.google.com/lib.pomorsu.ru/.../Pospelova-Filosofia_i_metodologiya_nauki.
14. <http://www.google.ru>. Sistemaviy tadqiqotlar tarixi. – Samarqand, 2008.
15. <http://www.google.ru>. Tilning belgilar sistemasi ekanligi. – Toshkent, 2008.
16. <http://www.benjamins.com/online>. – Handbook of Pragmatics.
17. <http://ipra.ua.ac.be>. – The programmes and abstracts of the biannual International Pragmatics Conferences.
18. Bondarko A.V. Vremennaya lokalizovannost // Teoriya funktsionalnoy grammatiki. – L.: Nauka, 1987. – 348 s.

КАСИБИ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС АСПЕКТІЛЕРІ

Г.Жылқыбай

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(қ.Түркістан, Қазақстан республикасы)

*e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Аннотация. Бұл мақала ғылыми дискурстың құрылымы мен қызметін кәсіби сөйлеу мәдениеті тұрғысынан жан-жақты қарастырады. Ғылыми дискурстың табиғаты оның когнитивтік, коммуникативтік, прагматикалық, лингвистикалық және риторикалық аспектілерімен тығыз байланысты болғандықтан, зерттеу барысында осы аспектілердің әрқайсысына ерекше назар аударылды. Ғылыми дискурс тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар ғылыми білімді қалыптастыру және тарату құралы болып табылады. Осыған байланысты зерттеу барысында ғылыми дискурстың құрылымдық ерекшеліктері, дәлелдемелер жүйесі және сөйлеу мәдениетінің ғылыми коммуникациядағы рөлі сарапталды. Зерттеу негізінен теориялық талдау әдісіне сүйенді. Сонымен қатар ғылыми дискурсты зерттеуде салыстырмалы-талдамалық әдіс, сипаттамалық әдіс және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Ғылыми дискурсқа қатысты түрлі көзқарастарды салыстыру арқылы оның негізгі белгілері мен ерекшеліктері айқындалды. Сондай-ақ ғылыми мәтіндердің тілдік құралдары мен олардың прагматикалық қызметі қарастырылды. Зерттеу барысында ғылыми ойды дәл, жүйелі және нақты жеткізудің маңыздылығы атап өтілді. Зерттеу нәтижелері ғылыми дискурстың кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Ғылыми коммуникацияның тиімділігі тікелей сөйлеу мәдениетінің деңгейіне байланысты екені анықталды. Ғылыми дискурс ғылыми қауымдастық мүшелерінің өзара түсіністігін қамтамасыз етіп, зерттеу нәтижелерін жүйелі түрде жеткізуге мүмкіндік беретіні анықталды. Қорытындылай келе, ғылыми дискурс пен кәсіби сөйлеу мәдениетінің өзара байланысы ашылып, олардың ғылыми ақпараттың анық, жүйелі және дәл берілуіне ықпал ететіні тұжырымдалды.

Кілт сөздер: кәсіби сөйлеу мәдениеті, ғылыми дискурс, коммуникация, ғылыми ақпарат, ғылыми стиль

ASPECTS OF SCIENTIFIC DISCOURSE WITHIN THE FRAMEWORK OF PROFESSIONAL SPEECH CULTURE

G. Zhylkybay

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish university
(Turkestan, Republic of Kazakhstan)

*e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Summary. This article comprehensively examines the structure and functioning of scientific discourse from the point of view of professional speech culture. Since the nature of scientific discourse is closely related to its cognitive, communicative, pragmatic, linguistic and rhetorical aspects, special attention was paid to each of these aspects during the study. Scientific discourse is not only a means of conveying information, but also a means of generating and disseminating scientific knowledge. In this regard, in the course of the study, the structural features of scientific discourse, the system of evidence and the role of speech culture in scientific communication were analyzed. The study relied mainly on the method of theoretical analysis. Also, in the study of scientific discourse, the comparative-analytical method, the descriptive method and the methods of textual analysis were used. By comparing various points of view on scientific discourse, its main features and features are revealed. The linguistic means of scientific texts and their pragmatic function were also considered. In the course of the study, the importance of accurate, systematic and accurate presentation of scientific thought was noted. The results of the study showed that scientific discourse plays an important role in the formation of a professional speech culture. It was found that the effectiveness of scientific communication directly depends on the level of speech culture. It was found that scientific discourse ensures mutual understanding of members of the scientific community and allows the systematic presentation of research results. In conclusion, the relationship between scientific discourse and professional speech culture is revealed, and it is concluded that they contribute to a clear, systematic and accurate transmission of scientific information.

Keywords: professional speech culture, scientific discourse, communication, scientific information, scientific style

АСПЕКТЫ НАУЧНОГО ДИСКУРСА В РАМКАХ КУЛЬТУРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ

Г.Жылкыбай

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда

Ясави

(г. Туркестан, Республика Казахстан)

*e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Аннотация. Данная статья всесторонне рассматривает структуру и деятельность научного дискурса с точки зрения культуры профессиональной речи. Поскольку природа научного дискурса тесно связана с его когнитивными, коммуникативными, прагматическими, лингвистическими и риторическими аспектами, в исследовании особое внимание уделялось каждому из этих аспектов. Научный дискурс-это не только средство передачи информации, но и средство формирования и распространения научных знаний. В связи с этим в ходе исследования были проанализированы структурные особенности научного дискурса, система доказательств и роль культуры речи в научной коммуникации. Исследование основывалось в основном на методе теоретического анализа. Также в исследовании научного дискурса использовались сравнительно-аналитический метод, описательный метод и методы текстового анализа. Сравнивая различные подходы к научному дискурсу, были выявлены его основные черты и особенности. Также были рассмотрены языковые средства научных текстов и их прагматическая функция. В ходе исследования была отмечена важность точного, систематического и точного изложения научной мысли. Результаты исследования показали, что научный дискурс играет важную роль в формировании культуры профессиональной речи. Установлено, что эффективность научной коммуникации напрямую зависит от уровня культуры речи. Установлено, что научный дискурс обеспечивает взаимопонимание членов научного сообщества и позволяет систематически доводить результаты исследований. В заключение раскрывается взаимосвязь научного дискурса и культуры профессиональной речи, делается вывод о том, что они способствуют четкой, систематической и точной передаче научной информации.

Ключевые слова: профессиональная культура речи, научный дискурс, коммуникация, научная информация, научный стиль

Kіріспе. Дискурс – белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортада үстемдік ететін ойлау түрі қалыптастыратын, адам санасының мазмұнын сөз арқылы білдіру формасы болып табылады және лингвистика, әлеуметтану, психология, когнитология, мәдениеттану, саясаттану, тарих және басқа да көптеген ғылыми

пәндердің зерттеу нысаны болып саналады. Біздің зерттеуімізде негізгі назар ғылыми дискурсқа аударылады, өйткені ол ғылыми коммуникацияның мәндік ерекшеліктерін айқындайды және көркем емес бағыттағы студенттердің кәсіби бағдарланған даярлығының негізін қалайды.

Ғылыми дискурс – бұл ғылыми қауымдастық мүшелерінің коммуникациялық әрекеттерін ұштастыратын күрделі интеграциялық құбылыс. Оның барысында ғылыми білімнің жекелеген элементтері, кәсіби салаға тән арнайы тіл, ұлттық мәдени ерекшеліктер мен кәсіби әлеуметтік орта өзара байланыста сөз арқылы көрініс табады. Сондай-ақ, бұл үдеріс коммуникацияға қатысушылардың вербалды емес әрекеттерін жүйелі түрде реттеуге ықпал етеді.

И.Е. Шпенюк ғылыми дискурсты кешенді тұрғыдан қарастырып, оны жоғары білім беру саласындағы коммуникациялық өзара әрекеттестіктің үдерісі мен нәтижесі ретінде түсіндіреді. Бұл дискурс кәсіби білімді беру, шындықты ұғынудың әдіснамалық негіздерін қалыптастыру және жоғары деңгейлі мамандар даярлауға бағытталған. Сонымен қатар, ол адресанттың адресаттың когнитивтік қабілеттеріне саналы түрде ықпал етуі арқылы кәсіби білім мен кәсіби ойлаудың негіздерін қалыптастыруды көздейтін ерекше қарым-қатынас түрі болып табылады [1, 135 б.].

Материалдар мен әдістер.

Осы зерттеуде ғылыми дискурстың кәсіби сөйлеу мәдениеті шеңберіндегі аспектілерін қарастыру мақсатында теориялық талдау әдісі қолданылды. Атап айтқанда, ғылыми дискурсқа қатысты әртүрлі көзқарастар мен анықтамалар жинақталып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу барысында ғылыми дискурстың когнитивтік, коммуникативтік, прагматикалық, лингвистикалық және риторикалық аспектілері жан-жақты қарастырылды.

Жұмыстың негізгі әдістемелік негізін сипаттамалық және жүйелі-талдамалық тәсілдер құрады. Біріншісі ғылыми дискурстың негізгі сипаттарын анықтауға бағытталса, екіншісі оның құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, дискурсивтік талдау әдісі қолданылып, ғылыми коммуникацияға тән тілдік құралдар мен сөйлеу стратегиялары қарастырылды.

Зерттеу материалдары ретінде ғылыми дискурс мәселелеріне арналған еңбектер пайдаланылды. Бұл еңбектердегі теориялық тұжырымдар салыстырылып, олардың ғылыми дискурс пен кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы рөлі бағаланды. Сонымен қатар, зерттеу барысында ғылыми

мәтіндердің құрылымдық ерекшеліктері мен ғылыми дәлелдемелер жүйесі қарастырылып, олардың ғылыми коммуникациядағы маңызы талданды.

Осы әдістердің көмегімен ғылыми дискурстың кәсіби сөйлеу мәдениеті тұрғысынан қандай ерекшеліктерге ие екендігі анықталып, олардың ғылыми коммуникация тиімділігіне ықпалы туралы қорытындылар жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер. Ғылыми дискурс – бұл ғылыми қауымдастықтың тарихи қалыптасқан ережелері, дәстүрлері мен құндылықтары негізінде құрылатын тұжырымдар жүйесі. Ол қоғамның танымдық қажеттіліктерін жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Ғылыми дискурстың екі негізгі қыры бар: когнитивтік және коммуникативтік. Когнитивтік қыры ойлау процесіне негізделген, яғни ол ғылыми сұрақтарға жауап іздеуге бағытталған сөйлеу-ойлау әрекеттерінің жүйелі тізбегін білдіреді. Бұл дискурстың нәтижесінде гипотезалар расталады немесе жоққа шығарылады, фактілер талданады, болжамдар жасалады, ғылыми құбылыстар сипатталып, сарапталады. Коммуникативтік қыры ғылыми дискурстың субъектілік бағдарын көрсетеді және оның ішкі немесе сыртқы диалог түрінде жүзеге асырылуымен ерекшеленеді. Ішкі диалогта автор өз ойлау процесін сараптап, түрлі балама нұсқаларды қарастырады. Сыртқы диалог болса, ғылыми коммуникацияның әртүрлі субъектілері арасындағы өзара әрекеттестік механизмі ретінде көрініс табады. Ол адресанттың адресаттың танымдық жүйесіне ықпал етуін, оның білім қоры мен ғылыми түсініктерін кеңейтуді, сондай-ақ ғылыми этиканың қағидаларын сақтауды көздейді.

Ғылыми дискурстың құрылымдық жүйесі келесі параметрлерді қамтиды:

- субъектілік аспект: ғылыми дискурстағы адресанттар мен адресаттар;
- онтологиялық аспект: дискурстың нысандары және олардың болмыс ерекшеліктері;
- мазмұндық аспект: ғылыми зерттеу объектілерінің мәні мен мағынасы;
- логика-әдістемелік аспект: ғылыми танымның жүзеге асу әдістері, дәлелдеу тәсілдері және түсіндіру механизмдері;
- лингвопрагматикалық аспект: сөйлеу стилінің ерекшеліктері, көркемдік құралдар, коммуникациялық стратегиялар және ғылыми қарым-қатынас тәсілдері;
- проблемалық аспект: зерттеу мәселелерін қою және мақсаттарды айқындау;
- деңгейлік аспект: пәндік дискурс пен метадискурстың өзара байланысы;

• телеологиялық аспект: жаңа білім қалыптастыру, бұрыннан бар ғылыми тұжырымдарды жаңа танымдық және тәжірибелік салаларға бейімдеу, ғылыми коммуникация аясында ақпарат беру және бағалау [2, 18 б.].

Осыған сүйене отырып, ғылыми дискурстың негізі ойлау мен тілдік қызметтің өзара байланысында жатыр деуге болады. Бұл үдерістің реттелуі тарихи қалыптасқан нормалар мен қағидалар жүйесіне негізделеді, олардың сақталуы білімді қалыптастыру, беру және қолдану үдерістерінің тиімділігін арттырады.

Жазбаша ғылыми дискурс – бұл ғылыми мәтіндердің өзара байланысқан мазмұндық жүйесі, оның қалыптасуы белгілі бір жағдайлық контекстке тәуелді. Бұл контекст ғылыми жазба мәтінінің құрылымын айқындай отырып, автордың (адресанттың) танымдық және коммуникациялық ұстанымдарын ескереді және оқырманмен (адресатпен) өзара ықпалдасу үдерісінде маңызды рөл атқарады. Ғылыми мәтін зерттеушінің ойлау және дискурсивтік әрекетінің жемісі ретінде қарастырылады, ол жүйеленген ғылыми білімді қамтиды және автор жасаған тұжырымдамалық негізге сәйкес ұйымдастырылады. Сонымен қатар, мәтіннің мазмұны мен құрылымы жалпы тілдік нормалар мен автордың өзіндік стиліне тән ерекшеліктер арқылы көрініс табады [3, 135 б.].

Ауызша ғылыми дискурс көбінесе академиялық шешендік ретінде сипатталады. О.А. Лаптева оны белгілі бір кәсіби саладағы тақырыптарды әртүрлі тыңдаушыларға ауызша жеткізудің интеллектуалды түрі деп түсіндіреді [4, 45 б.]. Ауызша сөйлеу диалогтық және монологтық формада жүзеге асады. Дегенмен, ғылыми коммуникацияда басты орын монологқа беріледі. Бірақ оның құрылымы тыңдаушылардың реакциясын ескере отырып жасалады, яғни сөйлеуші аудиторияның түсіну деңгейін, келіспеушіліктерін немесе дайындық дәрежесін назарға алады.

Дискурсты зерттеуде ауызша ғылыми дискурс, бір жағынан, жағдайға байланысты өзгертін сөйлеу әрекетінің үдерісі ретінде қарастырылса, екінші жағынан, осы әрекеттің нәтижесі ретінде бағаланады. Ол ғылыми жанрларға тән мәтіндік өнім (мысалы, баяндама, лекция, семинар, ғылыми конференциядағы сөз сөйлеу және т.б.) түрінде көрініс табады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, сөйлеу мәдениеті – бұл әдеби тіл нормаларын меңгеру және оларды қарым-қатынас барысында тиімді қолдану қабілеті. Бұл дағды белгілі бір коммуникациялық мақсаттарға жетуді қамтамасыз етеді және қарым-қатынас этикасын сақтаумен үйлеседі [5, 28 б.]. Сөйлеу мәдениетінің басты сипаттарына тілдік нормаларға сәйкестік, бірліктердің әртүрлі нұсқаларда

қолданылуы, функционалдық стильдердің жүйесі, мазмұндық тереңдік және басқа да ерекшеліктер жатады.

А.Н. Ксенофонтова бұл ұғымды сөйлеу барысында тілдік құралдарды сұрыптап қолдану арқылы коммуникативтік ықпал жасаудың әдісі ретінде түсіндіреді [6]. Осы пікірді жалғастыра отырып, Т.С. Бочкарева сөйлеу мәдениетінің мәнін қарым-қатынас процесінде тыңдаушыға оң әсер ететін сипаттардың жиынтығы ретінде қарастырады [7].

Педагогтың кәсіби шеберлігінің ажырамас бөлігі – оның сөйлеу мәдениеті, оның жоғары деңгейде қалыптасуы тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Болашақ тіл маманы-педагогтың сөйлеу мәдениетінің негізіне тек заманауи тіл құрылымын еркін меңгеру ғана емес, сонымен қатар оның тарихи эволюциясын зерттеу, елтануға байланысты ақпараттан хабардар болу, коммуникацияның негізгі нормалары мен қағидаларын білу, сондай-ақ сөйлеу этикеті мен педагогикалық қақтығыстарды шешу тәсілдерін меңгеру кіреді.

Осы аспектілерді ескере отырып, сөйлеу мәдениетінің негізгі мазмұндық ерекшелігін – ғылыми тұрғыдан негізделген сөйлеу әрекетін жүзеге асыру, оны сараптау және қажет болған жағдайда түзету қабілеті деп анықтауға болады. Жоғары деңгейдегі сөйлеу мәдениетін меңгерген педагог аудиторияға әсер етіп, олардың зияткерлік дамуына ықпал етіп, педагогикалық міндеттердің орындалуын тиімді ұйымдастыра алады [8].

О.Б. Сиротинина бұл екі ұғымның аражігін ажыратып, тіл мәдениетін әдеби тіл нормаларына сәйкестігі ретінде сипаттайды, ал педагогтың сөйлеу мәдениетін – қарым-қатынас жағдайына қарай ең тиімді тілдік құралдарды таңдай білу қабілеті деп қарастырады [9]. Осы көзқарасты ескере отырып, «сөйлеу мәдениеті» ұғымының «тіл мәдениетіне» қарағанда кең мағынаға ие екенін байқауға болады, өйткені ол адамның әдеби тіл нормаларын меңгеріп қана қоймай, қарым-қатынаста тілдік ресурстарды барынша тиімді қолдану дағдысын да қамтиды [10].

Сөйлеу мәдениетінің негізгі құрамдас бөліктеріне әдеби тілде еркін сөйлеу шеберлігі, мәдени-танымдық білім, қарым-қатынас жүргізу қағидаларын меңгеру, сөйлеу этикеті мен тілдік шеберлік, сондай-ақ кәсіби қызметті объективті бағалау және түзету қабілеті жатады.

Лингвистикалық аспектілер ғылыми дискурстың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Ғылыми мәтіннің негізін ғылыми тақырыпқа сәйкес тұрақты полилексемалық құрылымдар құрайды. Олар ғылыми сөйлеудің архитектоникасын қалыптастырып, жалпы ғылыми таным процесінің тұрақты

элементтерін тілдік тұрғыда жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл процесс гипотеза мен перспективаны анықтаудан басталып, деректер жинақтау, материалды ұйымдастыру және жүйелеу, верификациялау, қорытынды жасау және білімді беру кезеңдерін қамтиды. Ғылыми дискурста қолданылатын терминология, лексикалық ерекшеліктер мен синтаксистік құрылымдар осы сатылардың әрқайсысын нақты және дәл сипаттауға ықпал етеді.

Ғылыми дискурстың прагматикалық аспектісі ғылыми мәтін авторы мен оның оқырманы немесе тыңдаушысы арасындағы өзара байланысқа негізделеді. Бұл байланыс ғылыми ақпараттың дұрыс қабылдануы мен тиімді жеткізілуін қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Ғылыми мәтіннің авторы өз саласындағы сарапшы ретінде өзін белгілі бір зерттеу аймағының маманы ретінде көрсетеді және ғылыми қауымдастықтың ұжымдық өкілі саналатын оқырманды немесе тыңдаушыны белгілі бір зерттеудің нәтижелерімен, теориялық тұжырымдарымен немесе ғылыми мәселенің даму деңгейімен таныстырады.

Ғылыми дәлелдер келтіру стратегиялары ғылыми мәтіннің сенімділігі мен объективтілігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Мұндай стратегияларға аргументтерді логикалық тұрғыда құрылымдау, эмпирикалық деректерге, статистикалық көрсеткіштерге, бұрынғы зерттеулердің нәтижелеріне сүйену, дәйексөздер келтіру, анықтамалар мен ғылыми тұжырымдамаларды нақтылау жатады. Сонымен қатар, ғылыми мәтінде автор мен оқырман арасындағы өзара әрекеттестік әртүрлі тілдік құралдар арқылы көрінеді. Мысалы, автор пікірін үшінші жақта баяндау арқылы объективтілікке ұмтылады немесе бірінші жақ көпше түрін («біз») қолдану арқылы ғылыми қауымдастықпен ортақ көзқарасты білдіреді.

Ғылыми дискурстағы прагматикалық аспект ғылыми баяндамалар, мақалалар, монографиялар сияқты түрлі жанрларда жүзеге асады. Әсіресе, ғылыми баяндама – бұл ғылыми коммуникацияның маңызды түрі, онда автор белгілі бір аудитория алдында зерттеу нәтижелерін жүйелі түрде таныстырады. Мұнда ғылыми ақпараттың дәйектілігі мен құрылымдалуы маңызды, себебі тыңдаушы немесе оқырман ғылыми дәлелдерді түсінікті және қисынды түрде қабылдауы тиіс.

Осылайша, ғылыми мәтіннің прагматикалық аспектісі ғылыми ақпараттың тиімді берілуіне, оның қабылдануына және ғылыми қауымдастық мүшелері арасында білімнің таралуына ықпал етеді. Автор мен оқырман (немесе тыңдаушы) арасындағы өзара әрекеттестік ғылыми дәлелдерді ұсынудың

жүйелілігі мен сенімділігіне негізделі отырып, ғылыми коммуникацияның сапасын арттыруға көмектеседі.

Ғылыми дискурстың риторикалық аспектісі ғылыми дәлелдемелерді құру, пікір білдіру тәсілдері мен мәтіннің логикалық құрылымына негізделеді. Ғылыми баяндаманың құрылымы белгілі бір жүйелілікке бағынады: кіріспе (тақырыпты, өзектілікті, теориялық және практикалық құндылықты негіздеу), негізгі бөлім (зерттеу әдістері мен нәтижелерін баяндау), қорытынды (қорытындылар мен ұсыныстар).

Ғылыми дәлелдерді ұсыну үшін аргументацияның логикалық жүйелілігі сақталуы тиіс. Бұл үшін зерттеу нәтижелерін нақтылау, фактілер мен деректерге сүйену, тұжырымдарды бірізділікпен баяндау әдістері қолданылады. Сонымен қатар, ғылыми дискурста клишелер мен стандартталған тілдік құрылымдар кеңінен қолданылады, бұл ғылыми ақпаратты түсінікті әрі бірізді жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша, ғылыми мәтіннің риторикалық аспектісі оның дәлелділігі мен логикалық тұтастығын қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Ғылыми дискурс – бұл ғылыми қауымдастық мүшелері арасындағы ақпарат алмасудың негізгі құралы. Оның сапасы мен тиімділігі кәсіби сөйлеу мәдениетінің деңгейіне тікелей байланысты. Кәсіби сөйлеу мәдениеті ғалымның немесе маманның өз ойын жүйелі, дәлелді және түсінікті жеткізу қабілетін қалыптастырады, бұл ғылыми коммуникацияның маңызды аспектісі болып табылады.

Ғылыми дискурстың прагматикалық аспектісіне сәйкес, ғылыми мәтіннің авторы мен оқырманы (немесе тыңдаушысы) арасындағы өзара байланыс ғылыми ақпараттың дұрыс қабылдануы мен тиімді берілуіне ықпал етеді. Бұл байланыс ғылыми дәлелдемелердің сенімділігі мен объективтілігін қамтамасыз ететін аргументтеу стратегиялары арқылы жүзеге асады. Сол себепті, ғылыми дискурста кәсіби сөйлеу мәдениетін дамыту ғалымның өз көзқарасын сауатты баяндап, ғылыми қауымдастықта мойындалуына мүмкіндік береді. Риторикалық аспект тұрғысынан қарағанда, ғылыми сөйлеу мәдениеті зерттеудің логикалық құрылымын сақтауды, дәлелді пікір білдіруді және ғылыми стилдің талаптарына сай болуды қамтиды. Ғылыми баяндама немесе академиялық мәтіндерде клишелер мен стандартталған құрылымдарды пайдалану ғылыми ақпараттың түсінікті әрі бірізді берілуін қамтамасыз етеді. Лингвистикалық аспект ғылыми дискурстың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Терминологияны дұрыс пайдалану, тілдік нормаларды сақтау, сөйлемдердің логикалық байланысын қамтамасыз ету – ғылыми сөйлеу мәдениетінің ажырамас бөліктері. Бұл аспект

ғалымның кәсіби құзыреттілігін көрсетіп қана қоймай, ғылыми ақпараттың дәл әрі түсінікті берілуіне көмектеседі. Қорыта айтқанда, ғылыми дискурста кәсіби сөйлеу мәдениетін дамыту ғылыми коммуникацияның тиімділігін арттырып, зерттеу нәтижелерінің ғылыми қауымдастықта дұрыс қабылдануына ықпал етеді. Сөйлеу мәдениеті жоғары деңгейдегі ғалым өз зерттеуін тек қана дәлелді түрде баяндап қоймай, оны ғылыми ортада дұрыс жеткізе алады. Сондықтан, кәсіби сөйлеу мәдениетін жетілдіру – ғылыммен айналысатын кез келген маман үшін маңызды дағдылардың бірі.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Шпенюк И.Е. Научно-академический дискурс как институциональный тип дискурса // Известия Гомельского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». 2016. № 4. С. 132–137.
- 2 Кротков Е.А., Зуев К.А. Проблема типов научного дискурса // Гуманитарные науки. 2012. № 4. С. 16–26.
- 3 Мальчевская Т.Н. Научный текст как объект исследования при разработке стилистических проблем теории речевой коммуникации // Чтение, перевод, устная речь. М., 1977. С. 3–12.
- 4 Лаптева О.А. Общие особенности устной публичной (научной) речи // Современная русская устная научная речь: в 4 т. Красноярск, 1985. Т. 1: Общие свойства и фонетические особенности. С. 12–79.
- 5 Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю. Русский язык и культура речи: учебное пособие. Ростов н/Д: Изд-во Феникс, 2003. 534 с.
- 6 Ксенофонтова А.Н. Речевая культура – основа речевой деятельности школьников. Оренбург, 1999. 48 с.
- 7 Бочкарева Т.С. Развитие речевой культуры студентов университета: монография. Оренбург: ОГУ, 2013. 137 с.
- 8 Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. М.: Изд-во МГУ, 2003. 415 с.
- 9 Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: учебное пособие. М.: Юрайт, 2001. 523 с.
- 10 Целоева Д.А., Киргуева Ф.Х. Сущность речевой культуры современного педагога-лингвиста // Проблемы современного педагогического образования. Ялта: Гуманитарно-педагогическая академия. 2019. № 65 (1). С. 289–291.

O'ZBEK TILIDA DINIY DISKURSNING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Fayzullayeva Maftuna Odil qizi,

Toshkent gumanitar fanlar universiteti o'qituvchisi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi,
fmaftuna04@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida diniy diskursning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Diniy leksikaning o'rganilishi, diniy matnlarning lingvistik, pragmatik hamda funksional jihatlari tahlil etilib, arab, rus, gruzin va serb tilshunosliklari misolida teolingvistika yo'nalishining shakllanishi yoritiladi. Maqolada o'zbek tilshunosligida diniy uslubning mustaqil yo'nalish sifatida rivojlanish jarayonlari, Qur'on, hadis va klassik asarlar asosida diniy terminlarning tizimlanishi, ularning semantik va tarixiy xususiyatlari ko'rsatilgan. Tadqiqotda diniy matnlarning yangi matn turi sifatida e'tirof etilishi hamda ularning tilshunoslikdagi o'rni asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: diniy diskurs, diniy matn, teolingvistika, diniy leksika, diniy uslub, Qur'on, o'zbek tilshunosligi.

Annotation. This article analyzes the formation and development stages of religious discourse in the Uzbek language. It explores the study of religious vocabulary, the linguistic, pragmatic, and functional features of religious texts, and discusses the emergence of theolinguistics through the examples of Arabic, Russian, Georgian, and Serbian linguistics. The article highlights the evolution of the religious style as an independent direction in Uzbek linguistics, the systematization of religious terminology based on the Qur'an, Hadith, and classical works, and their semantic and historical characteristics. The study also substantiates the recognition of religious texts as a distinct type of text in modern linguistics.

Keywords: religious discourse, religious text, theolinguistics, religious vocabulary, religious style, Qur'an, Uzbek linguistics.

Аннотация. В данной статье рассматриваются этапы формирования и развития религиозного дискурса в узбекском языке. Анализируется изучение религиозной лексики, лингвистические, прагматические и функциональные особенности религиозных текстов, а также становление теолингвистики на примере арабского, русского, грузинского и сербского языкознания. В статье освещаются процессы развития религиозного стиля как самостоятельного

направления в узбекском языкознании, систематизация религиозных терминов на основе Корана, хадисов и классических произведений, их семантические и исторические особенности. В исследовании также обосновано признание религиозных текстов как особого типа текста в современной лингвистике.

Ключевые слова: религиозный дискурс, религиозный текст, теоллингвистика, религиозная лексика, религиозный стиль, Коран, узбекское языкознание.

Bugungi kunda maxsus leksikaning, jumladan, diniy leksikaning tadqiqi tilshunoslik fanida qiziqarli va dolzarb muammolardan biridir. Bu turdagi leksikani tadqiq etish tilning tarixiy rivojlanishini o'rganish imkonini beradi, ya'ni o'tgan asr o'rtalarida V.V.Vinogradov ta'kidlaganidek, "so'z ma'nolari tarixiy o'zgarishining mohiyatini chuqur anglab yetmasdan" til lug'at tarkibi rivojlanishining qonuniyatlarini o'rganish mumkin emas. Zamonaviy o'zbek tili qo'llanilishining jahon hamjamiyatida, shuning barobarida O'zbekistonda yuz berayotgan ijtimoiy-madaniy, siyosiy jarayonlar ta'sirida o'zgarishlarga uchrayotgani ma'lum. Yillar davomida, tarixiy davrning tazyiqiga uchragan ma'naviy qadriyatlar, madaniy an'analar jamiyatda qaytadan rivojlana boshladi.

Inson ruhiyatidagi, fitratidagi o'z-o'zini anglashga bo'lgan qiziqish tufayli din va til o'rtasidagi masalalar dastlab faylasuflar, dinshunoslar, sotsiologlar, psixologlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. "Qadim zamonlardan din odamlarni boshqarish, ularni bitta maqsadga yo'naltirish vositasi, qolaversa, bilim va tarbiya berishning ibrat maktabi bo'lib xizmat qilib kelgan. Diniy muloqot qadim zamonlardan yashab kelayotgan bo'lsa-da, bu sohani ilmiy tadqiq qilishga bo'lgan izlanishlar nisbatan yaqinlarda paydo bo'ldi. Odamlar jamoa bo'lib yashar ekan, o'rtalaridagi har qanday munosabatni din asnosida hal qilishar edi, ilm-fan, odob-axloq, tarbiyani din orqali olishar edi. Shu sabablarga ko'ra, diniy leksika barcha davrlarda kishilik jamiyatining muhim ajralmas qismi hisoblanib keladi." [5:237] Muhtaram prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ham Islom dini, uning jahon sivilizatsiyasida nechog'lik muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlab, BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqlarida ushbu masalaga alohida to'xtaldilar: "Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatarga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosqa qila olmaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarini asrab-avaylashga da'vat etadi." [11] Jahon tilshunosligida diniy matn, diniy leksikani turlicha jihatlardan o'rganish masalasida bir

qator tilshunoslar izlanishlar olib borilgan. Xususan, N.Mechkovskaya, Yu.Mixaylova, K.Timofeev, P.Yakimov, R.Goryushina, S.Bulavina, I.Matey, G.Sklyarevskaya, M.Petuxova kabi tilshunoslar diniy leksikaning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishgan. Sharqda din va til masalalarini o'rganish ancha oldin boshlangan bo'lib, "Arab tilshunosligi" atamasi ostida Qur'oni karimni lingvistik tadqiq qilish asnosida vujudga kelgan. "Arab tilshunosligi amaliy ehtiyoj natijasida, Qur'on nutqini to'g'ri talaffuz qilish ehtiyoji bilan, shuningdek, arablar va shuubiylar (eroniylar) o'rtasidagi arab tili yuzasidan muhohasasi jarayonida vujudga keldi." [4:30] Turkologiyada N.Suyargulov, A.Serikbaeva, R.Sharyafetdinov, Z.Yaxyaeva, Z.Xafizova, G.Abdullinalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda ham asosiy e'tibor Qur'oni karimni o'rganishga qaratilgan. O'zbek tilshunosligida ham diniy leksika bo'yicha qator ilmiy ishlar amalga oshirildi. Mustaqillikkacha bo'lgan davrda xalqning milliy qadriyatlarining asosi bo'lgan diniy manbalar, nodir asarlar buzib talqin etildi. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng diniy leksikani o'rganishga bo'lgan tadqiqotlarning olib borilishi qamrovining kengayishi kuzatildi. O'zbek tilshunosligida N.Uluqov, T.Yuldashev, Sh.Galieva, Sh.Sultonova, Sh.Yusupova, Sh.Amonturdiyeva tomonidan diniy leksikaning tadqiqi amalga oshirilgan. N.Uluqovning dissertatsiyasi o'zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi tadqiqiga bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi. Dissertatsiyada diniy matnlar tarkibida uchraydigan arabcha ekzotizmlar tematik guruhlariga bo'lib tahlil qilingan. T.Yuldashevning dissertatsiyasida Navoiy va Boburning islom farzlariga bag'ishlangan asarlarida qo'llangan shar'iy atamalarining lisoniy xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqotchi Sh.Amonturdiyeva dissertatsiyasida o'zbek tilidagi diniy matnlarning funksional-stilistik jihatlarini ochib berdi va diniy uslubning o'zbek tili funksional uslublarining alohida ko'rinishi sifatida mavjud ekanligi haqidagi nazariyani ilgari surdi. Sh.Yusupovanning dissertatsiyasida esa diniy matnlarning lingvopragmatik jihatdan tadqiqi amalga oshirilgan.

Azim Hojiyev "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" kitobida matnga quyidagicha ta'rif beradi: "Matn – yonma-yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman, nutq parchasi; tekst." [1:61] A.Hojiyevning matnga bergan ta'rif umumiy ta'rif bo'lsa, E.Qilichev "Matnning lingvistik tahlili" kitobida matnga nisbatan kengroq ta'rif beradi: "Matn – hamma elementlari o'zaro zich aloqada bo'lgan va avtor nuqtayi nazaridan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan nominativ – estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma." [6:43] Asosan matnning 7 ta turi bor hisoblansa-da, bugungi kunda diniy matnlar ham yangi matn turi sifatida e'tirof etilmoqda.

Diniy mavzuda adabiy ifodalangan har qanday adabiyot yoki san'at diniy matn hisoblanadi. Diniy matnlarning yangi matn turi sifatida tan olinishi ularni lingvistik jihatdan keng o'rganilishiga turtki bo'lmoqda. Jahon tilshunosligida diniy matnlar ustida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, rus, gruzin, serb tilshunosliklari misolida buni ko'rishimiz mumkin. Ammo serb tilshunosligida diniy matnlar bo'yicha ko'p hollarda zamonaviy serb tilini emas, balki serb-slavyan va cherkov slavyan tillarini o'rganadigan tilshunoslar lingvistik tadqiqotlar olib borishgan. Bunga sabab qilib esa, zamonaviy serb tilida diniy matnlarning nisbatan kam uchrayishi va ular cherkov slavyan tilidan tarjima qilinganligi ko'rsatiladi. Bunday matnlar bugungi kunga kelib tadqiqot markaziga tortilmoqda. Shu boisdan, serb diniy matnlar tadqiqi nisbatan kam uchraydi. Jumladan, filologiya fanlari nomzodi, Serb tili instituti ilmiy xodimi R.Baich (Levushkina) ning lingvistik tadqiqotlar loyihasi doirasida zamonaviy serb adabiy tili va serb-xorvat lug'ati asosida "Serb tilida diniy matn til maydoni" mavzusida Nijniy Novgorod diniy seminariyasining materiallarida nashr etilgan ishi mavjud bo'lib, u diniy matnlarni lingvistik atama sifatida serb tilshunosligida qabul qilish mumkinmi yoki yo'qligi haqidagi muhokama bilan boshlanadi. Unda har bir bibliografik birlik, har bir pravoslav diniy matn lingvistik tadqiqotlar uchun material bo'lishi mumkinligi aytiladi. R.Baich bergan ma'lumotlarga ko'ra, pravoslav diniy matnlari cherkov hayoti hodisalari va muammolarini, diaspora, apokalipsis, insonning esxatologik muammolari, pravoslav psixologiyasi, pravoslav nikohi va oilasi, ruhiy takomillashtirish, o'lim kabi masalalar diniy matnlarning asosiy mezonlarini tashkil etadi. Ya'ni shunday mavzular yoritilgan matnlar diniy matn hisoblanadi. Ko'rinib turibdiki, tadqiqotchi bu ishi orqali zamonaviy serb tilida diniy matnlarning o'rganilishiga doir dastlabki tadqiqotlarni o'tkazgan. U diniy janr atamasi ham mavjudligini aytib, A.K.Gadomskiy va I.V.Bugayevalar diniy janrlarni tasniflagani haqida to'xtalib o'tadi. Bundan tashqari, sarlavha tahliliga asoslanib ham matnlarni pravoslav diniy matni ekanligini bilishimiz mumkinligini aytib o'tgan tilshunos bunga sabab qilib sarlavhalardagi xudo, cherkov, iymon, rabbiy, nasroniylik, ibodat, gunoh, yorug'lik kabi kalit so'zlar qo'llanilishi diniy matnlarning ramziy mezonlaridan biri hisoblanishini ta'kidlaydi. Ayniqsa, diniy matnlar ustida rus tilshunosligida qilingan ilmiy ishlar ancha keng qamrovli bo'lib, ular matnlarni turli taraflama o'rganishgan. Rus tilshunosligining yana bir vakili Y.Balashova "Жанрово-стилистический анализ религиозного христианского дискурса" tezisida diniy matnlarni janr-stilistik tahlilga tortish nutq ta'sirini hamda xristian diniy nutqi ritorikasining o'ziga xos jihatlarini tavsiflashga yo'naltirilgan. Unda xristian diniy matnlari korpus matnlar asosida tadqiq etilishi teologik matnlarni alohida maxsus tur

sifatida kiritish kerak, degan xulosani beradi. Bu Injil matni hisoblanib, u diniy xristian nutqi maydonini to'la qamrab oladi. Teologik subkorpus matnlarni o'rganish ularni janrlarga bo'lish imkonini beradi. Har bir janr o'zining ritorik, uslubiy va sintaktik xususiyatlariga ega. Balashova matnlarning ko'p o'lchovli nutq tahlilini o'tkazdi. Tezisdan aytilishicha, xristianlarda diniy nutqning konseptual-aksiologik tizimi asosini Xudo va cherkov so'zlari tashkil etadi. S.F.Barishevaning "Религиозная метафора в современном медиадискурсе (на примере печатных СМИ)" (Zamonaviy media nutqidagi metafora (masalan, bosma ommaviy axborot vositalari)) nomli tezisining maqsadi diniy metaforalarning tematik yo'nalishlarini zamonaviy ommaviy axborot vositalarida aniqlashga qaratilgan. Cherkovning ijtimoiy hayotda roli oshib borishi natijasida zamonaviy mediada cherkov tushunchalari, diniy mavzular va syujetlarning dolzarblashuvi tadqiqot gipotezasi hisoblanadi. Barisheva madaniy-ma'rifiy gazetalardagi diniy metaforalarni 4 guruhga bo'lishni lozim topadi:

– Xushxabar (syujetlar, qahramonlar va dogmalar): Muqaddas kitoblarning syujetlari, Bibi Maryam yoki Yahyo surati, ruhning va samoviy kuchning mavjudligi haqidagi dogmalar. – Ma'bud va monastir fazoviy obyektlar sifatida. San'at ibodatxonasi, mahalliy monastir (Gnesinka haqida), ibodat qilingan devorlar (teatr haqida) singari an'anaviy manbalar bu guruh metaforizatsiyasini tavsiflaydi. – Belgilar: taraqqiyot belgisi, uslub belgisi hamda o'ziga xos piktogramma tasvirlari. – Xristian va monastir hayotining elementlari: vyatka, cherkov iyerarxiyasi va boshqalar. Barisheva tezisini: "Ommaviy axborot vositalari diniy va dunyoviy sohalarni birlashtiradi", - deb xulosalaydi. N.G.Nikolayevaning "Проблема "церковно-религиозного" стиля в современном русском языке" [2] maqolasida rus tilidagi cherkov-diniy uslubi masalasida so'z yuritiladi. Xususan, tarjima asarlar haqida gap boradi. Bunda esa, albatta, tarjima madaniyati an'analari inobatga olinadi. Tilshunos diniy tarjimalar tili va uslubini diaxronik tomondan o'rganadi. Yunon va qadimgi slavyan tillaridan zamonaviy tarjimalar amalga oshiriladi. Yunon tilidan qilingan tarjimalarda asl nusxadagi yunoncha so'zlarning shakllanishi va sintaksisining izi seziladi. Bunday taqlidda slavyan an'analari ko'zga tashlanadi. Chunki qadimgi slavyan tarjimalarida ma'lum miqdorda yunon matnlari uchraydi. Maqolada diniy uslubni oltinchi uslub sifatida kiritish haqida fikr-mulohazalar va bir necha sabablar keltiriladi va oltinchi funksional uslub konsepsiyasi o'quv nashrlariga ham kirib kelganligini aytadi. Diniy uslubga ijtimoiy hayotning alohida sohasi sifatida qaraydi. Rus tilshunosligining yana bir vakili P.A.Yakimov ham "История некоторых лексем с религиозным компонентом значения в русской языковой картине мира" [3] maqolasi orqali diniy leksemalar mavzusini yanada ochib berishga harakat qildi.

Maqolada dunyoning diniy manzarasini tasvirlovchi ba'zi leksemalar etimologik jihatdan tahlil qilingan. Lingvist qadriyatlar va diniy g'oyalarni o'zida mujassam etgan leksik birliklarning o'ziga xos semantikasi borligini ta'kidlaydi. Kontekstlarni tahlil qilib, leksemalarning leksikografik tavsifiga ishora qiladi. U "din" semantik maydoniga aloqador "dunyoni boshqaradigan oliy mavjudot" komponenti semasini Xudo leksemasi orqali ifodalanishini aytib, boshqa leksema bilan ifodalanganda ham uning diniy komponenti bir xil ma'noga ega – "Xudoga ishonish bilan bog'liq" ligini eslatib o'tadi. Leksik birliklarning bugungi semantik tuzilishi va ularning etimologiyasini o'rganish asosida guruhlariga bo'ladi: – Etimonning takibida diniy ma'no komponenti mavjud bo'lgan leksemalar bo'lib, bu guruhga jahannam leksemasi misol qilib keltiriladi. Jahannam – "gunohkorlar" abadiy azobga duchor bo'ladigan, ruhlar joylashgan joy. Bu so'zga mos do'zax teonimi hisoblanib, xristianlarda eng asosiy qiynoq turi olov bo'lganligi tufayli do'zax olov maskani sifatida tasvirlanadi. Jahannamning antonimi esa jannat leksemasidir, ammo bu leksemaning etimologiyasi haqida uncha ko'p ma'lumotlar mavjud emas. Uning etimoni Avesto nurlari bilan bog'liqlikda ko'rsatiladi. Jannatda solihlarning ruhi toabad saodatda va Allohga yaqinlikda yashaydilar. U yerda dastlab Odam Ato va Momo Havo yaratilgan. Bularning barchasi Avesto bilan chambarchas bog'liqdir.

– Etimonida bo'lmagan, lekin hozirgi semantik tarkibida diniy ma'no komponenti mavjud bo'lgan leksik birliklar. Bu guruhga esa gunoh leksemasi misol qilib olingan. Gunoh leksemasining etimologiyasi ko'rib chiqilganda diniy komponentga ega ma'nosi bilan bir qatorda, "xato, kamchilik" kabi bunday xususiyatga ega bo'lmagan ma'nosi ham borligi aniqlangan. – Etimonida ham, hozirgi semantik tarkibida ham diniy ma'nosi bo'lmagan leksemalar. Uchinchi guruhga kulol va gil so'zlari kiritiladi. Ular diniy ma'no komponentiga ega bo'lmasa-da, kontekst ichida diniy semani namoyon qila oladi. Bundan shunday xulosaga kelishimiz mumkin-ki, Alloh insonni loydan yaratgan, degan tasavvur borligi tufayli kulol va loy so'zlari kontekstda ramziy diniy ma'noga ega bo'lishi mumkin. Diniy tilshunoslikka qiziqish Gruziyada ham uchraydi. Bu sohada I.D.Kikvidze "Сопоставительная Теолингвистика: Предмет И Цели Исследования" [7:115] nomli maqolasida qiyosiy teolingvistika ustida ish olib boradi. Maqolada teolingvistikani mustaqil fan sifatida kiritish to'g'risida muhokama yuritiladi. Ma'lum bir diniy jamiyat nutq ehtiyojlari uchun xizmat qiluvchi til tizimini turli tillar o'rtasida qiyoslab o'rganuvchi qiyosiy teolingvistika sinxron teolingvistikaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Maqolada gruzin va rus tillari taqqoslangan. Asosan, lug'at va frazeologiyalarga e'tibor qaratilgan. Gruzin va rus tillari solishtirilib, ularning farqli va umumiy xususiyatlari

aniqlanadi. Taqqoslash natijalari semantik tomondan o'zaro bog'langan leksik birliklar semantik tarkibi va paradigmatic munosabatlari jihatidan farq qilishini ko'rsatdi. Rus va gruzin tillaridagi bayram va qo'shiq nomlari ko'rib chiqilgan. Masalan, Bahor bayrami – maslenitsa bayrami va rojdestvo qo'shiqlari – kerol qo'shig'i kabi leksik birliklar rus va gruzin izohli lug'atlaridan foydalanib tahlil qilinadi. Shuningdek, ekvivalenti bo'lmagan leksik birliklar ham borligi ularning o'sha til xususiyatlari va xalq madaniyatlari bilan bog'liqdir. Xususan, rus tilidagi cherkov qo'ng'irog'i nomlari rus madaniyati va cherkov an'analari bilan bog'liqdir. Rus tilshunosligida Ye.Ivanovning “Логомифия текстов религиозной мифологии массовой культуры” [9:46] maqolasi diniy mifologiya matnlari haqida bo'lsa, L. Dolgopolovalning “Средства выражения подлежащего в религиозных текстах древневерхненемецкого периода” nomli maqolasida qadimgi nemis davri diniy matnlarida mavzuni ifodalash vositalari haqida so'z yuritiladi. Maqolada 18-19-asrlarga oid nemis diniy matnlaridan “Евангельская Гармония”, “Татиана” asarlari tahlil qilinadi. Unda, asosan, mavzuni ifodalovchi vosita sifatida otli so'z birikmalari keltiriladi. Ko'pgina hollarda mavzu kanonik xususiyatlarini ko'rsatishi aytiladi. J.Kozielning “Перевод религиозной лексики в современном русском кинематографе на польский язык. Анализ на избранных примерах” [10:65] nomli maqolasi diniy leksikani zamonaviy rus kinematografiyasi bilan bog'lab o'rganilishi bilan qiziqarlidir. Tilshunos diniy lug'atni polyak tiliga tarjimasini misollar bilan tahlil qiladi. Dastlab diniy filmlarga murojaat kuzatiladi. Unda 1897-yildagi Lui Lumierning “Iso Masihning hayoti va azoblari” va Jorj Meliesning “Suvda yurgan Masih” kabi kartinalarida diniy motivlar mavjudligi tasdiqlangan. Keyingi o'rinlarda esa Nikolay Dostalning “Rohib va Jin” hamda K.Serebryanikovning “Shogird” filmlari tahlil qilingan. Ularda diniy elementlar turlicha shaklda namoyish etiladi: og'zaki yoki vizual. Ba'zi o'rinlarda diniy masalalarning boshqacha talqinlari ham kuzatiladi.

Muqaddas islom diniga e'tiqod va hurmat, insonlarni ruhan, jismonan va ma'nan poklikka da'vat etuvchi diniy asarlarni o'rganish va ularni tahlil etish islom aqidalariga e'tiqodlar boshlangan paytlardayoq shakllangan. Dastlab Qur'oni karimni tabdil va tahlil qilish natijasida falsafa, ruhshunoslik, tilshunoslik, adabiyotshunoslik fanlariga doir dastlabki ilmiy qarashlar paydo bo'lib, buning natijasida keyinchalik esa Basradagi va Kufadagi tilshunoslik maktablari tashkil etildi. Din va tilshunoslik o'rtasidagi munosabatlarning o'rganilishi va chuqurlashishi negizida dunyo tilshunosligida yangi bir soha – diniy tilshunoslikning kelib chiqish ildizlari va xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan teolingvistika yo'nalishi maydonga keldi. Ushbu sohadagi dastlabki ilmiy qarashlar Devid Kristall, Jan-Per van Noppen, Uilyam

Samarin kabi olimlar tomonidan aytib o'tildi. [8:148/156] G'arbda teolingvistika atamasi ilk bor belgiyalik tilshunos olim, «teolingvistikaning otasi» Jan-Per vann Noppen tomonidan 1981 yilda fanga olib kiritilgan. Olim «Teolingvistika» deb atalgan maqolalar to'plamini yaratib, teolingvistikaning rivojlanishiga dinshunoslar, tilshunoslar, faylasuflar, psixologlar, antropolog va sotsiologlar xizmat qilishlarini ta'kidlaydi. Teolingvistikaning vujudga kelishi va rivojlanishida din, til va tilshunoslikning nazariy masalalarini chuqur o'rgangan olim D.Kristall dunyo tilshunosligida teolingvistikaning alohida soha sifatida o'rganilishi va rivojlanishi uchun ulkan hissa qo'shgan tilshunos sifatida e'tirof etildi. «Teolingvistika» terminini sohaga oid terminografik lug'atlarda aks ettirgan olimlardan biri aynan Devid Kristaldir. U o'zining «Lingvistika va fonetika lug'ati» kitobida teolingvistika terminini «... til bilan diniy qarashlar va diniy amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi ilm uchun ishlatiladigan termin» sifatida izohlaydi. Bu teolingvistika terminiga D.Kristall tomonidan berilgan birinchi ta'rif edi. Mustaqillik yillaridan boshlab diniy mazmundagi asarlar nashrlari keng yo'lga qo'yildi, buning samarasi o'laroq, o'zbek tilshunosligida ham diniy asarlarning tuzilishi, muqaddas Qur'on oyatlarining tafsiri, hadislar va ularning sharhlarini o'rganish bilan bir qatorda diniy uslubning fonetik, leksik xususiyatlarini talqin qilinishi bilan bog'liq tadqiqotlar maydonga keldi. 2000 yillarda arabcha shar'iy iymonga oid atamalarining izohi, talqini va ularning inson ma'naviyatini oshirishdagi o'rni va vazifalariga oid diniy mazmundagi ilmiy asarlar ham yaratildi. Shu ma'noda T.Yuldashevning nomzodlik dissertatsiyasi o'zbek tilida diniy atamalarining shakllanish tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bosqichni boshlab berdi. Dissertatsiyada A.Navoiyning «Siroju-l-muslimiyn» va Boburning «Mubayyin» asarlarida qo'llangan shar'iy atamalar birinchi marta jamlanib atroflicha tahlil etildi. Mazkur asarlardagi shar'iy atamalar leksik-semantik, geneologik, grammatik jihatdan tahlil etildi. Har ikki asarda qo'llangan shar'iy atamalarni tahlil etish, o'zaro chog'ishtirish orqali Navoiy va Boburning o'zbek atamashunosligiga qo'shgan hissasi ko'rsatib berildi. Ushbu asarlar insonlarning e'tiqod, farz, namoz, ro'za, haj, turli ahkomlar, Yaratganning subutiy sifatlariga doir bo'lgan tushunchalarini yanada oydinlashtirib boyitishlari, aniqlashtirib o'rganishlari uchun katta ahamiyatga ega ekanliklari alohida talqin qilinadi. Diniy adabiyotlarda hamda farz, ibodatlarda qo'llaniladigan arabcha, forsha atamalarining keng xalq ommasiga tushunarli va qo'llanishda oson bo'lishini ta'minlash uchun yaratilgan yana bir muhim qo'llanmalardan biri professor Muxtorxon Umarxo'jaevning «Diniy atama va iboralar» izohli lug'ati diniy atamalar lug'aviy ma'nolarini izohlashga bag'ishlangan bo'lib, diniy tushuncha va tasavvurlarni yanada

boyitish, ularning asl mohiyatini tushunib yetish hamda ma'nolariga mos tarzda o'z o'rnida qo'llashda dolzarb muhim amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Diniy matnlarning lingvistik tadqiqiga bag'ishlangan yana bir tadqiqot Sh. Yusupovanning «Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi» mavzuidagi tadqiqot ishida Qur'on tafsiri, hadislar, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf ma'ruzalari, Alixonto'ra Sog'uniyning «Tarixi Muhammadiy» asari va ba'zi diniy-ommabop nashrlar misolida diniy matnlarning ba'zi uslubiy, funksional va lingvopragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi, matn haqidagi ta'riflar va qarashlar keltirilib, diniy matnga ta'rif beriladi. «Diniy matnlar – diniy an'analar bilan bog'liq, dinning markaziy tushunchalarini o'zida aks ettiradigan, diniy e'tiqod, diniy ko'rsatmalarni jamlaydigan matn turidir». [13:12] O'zbek tilidagi islom diniga oid og'zaki va yozma diniy matnlarni bir necha guruhlariga bo'lib tasniflaydi. Kishilik jamiyatining ilk shakllanish davrlarida tiriklik va hayot qoidalari aks etgan muqaddas diniy adabiyotlar (Qur'on, Injil)ning nozil bo'lishi hamda hadislarining tartibot qilinishi, yaratilishi haqida gap ketganda, diniy matnlar qadimgi xoqon, podshohlarning davlat tuzilishi to'g'risidagi qonunlari, ko'rsatmalari, rasmiy nomalar va yorliqlardan ham ancha oldin paydo bo'lganligini bilish mumkin. Eramizdan avvalgi davrlarida qadimgi sanskrit tilida yozilgan hind vedalari ham diniy matnlarning ilk namunalari bo'lib, eramizdan avvalgi 1700 – 1100 yillarda yaratilgan, deb taxmin qilinadi, vedalarning juda ham qadimiy davrlarga borib taqalganligi uchun hinduizmda vedalar insonlar tomonidan yaratilmagan, deb aytilgan. Zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto" ham qadimiy diniy asarlardan biridir. Muqaddas Qur'onning nozil bo'lishi, hadislarining to'plab talqin qilinishi diniy matnlarning qadimgi davrlarga borib taqalishini ko'rsatadi. Sharqda din va til masalalarini o'rganish ancha oldin boshlangan bo'lib, dinga oid lingvistik qarashlar "arab tilshunosligi" atamasi ostida Qur'oni karimni tadqiq qilish asnosida vujudga kelgan. «Arab tilshunosligi amaliy ehtiyoj natijasida, Qur'on nutqini to'g'ri talaffuz qilish ehtiyoji bilan, shuningdek, arablar va shuubiylar (eroniylar) o'rtasidagi arab tili yuzasidan mubohasasi jarayonida vujudga keldi». Muqaddas Qur'onni tabdil va tahlil qilish, Qur'on oyatlarini ma'nolarini izohlash, mazmunini sharhlab yetkazish amaliy tilshunoslikning fan sifatida shakllanishiga turtki bo'lgan. Sharqdagi ushbu jarayon – din va tilshunoslik kesishuvidagi masalalari g'arbdagi teolingvistikaning mustaqil tarmoq sifatida shakllanishidan ancha oldin VII - VIII asrlarda vujudga kelganligini ko'rsatadi. Islom ma'rifati va madaniyatining kirib kelishi va keng yoyilishi arab tilining o'rganilishini taqozo etgan. Mumtoz arab tili Qur'onni o'rganish vositasi sifatida keng tarmoq otgan. Islom dinini mukammal egallashni xohlagan kishilarning arab tilini mukammal bilishlari shart deb belgilangan. Bu esa din va tilshunoslik

ilmining bir-biriga uzviy bog'liq holda shakllanib rivojlanishi natijasida din va tilshunoslik kesishmasidagi yangi tarmoq – diniy uslubning paydo bo'lganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – B.61.
2. ISSN 0321–3056 Известия Вузов. Северо-Кавказский Регион. Общественные Науки, 2008. № 6
3. ISSN 1991-5497. Мир Науки, Культуры, Образования. № 1 (44), 2014.
4. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б.30.
5. Qo'shoqova B. Diniy leksikani o'rganishda turli yondashuvlar. TDPU Ilmiy axborotlari jurnali. 2020-y., 6-son – 237-b.
6. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro, 2000. – 43-b.
7. Раздел 3. Язык — политика — культура. Код ВАК 10.02.19. – С.115–118.
8. Crystal D. A liturgical language in a linguistic perspective. – New Blackfriars, 1964, 46(534), – P. 148–156.
9. Язык и религия: тез. докл. Междунар. науч. конф. (УрФУ, 15с17 сентября 2021 г.) / Отв. ред. Т. В. Ицкович. Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2021. – С.46.
10. Язык и религия: тез. докл. Междунар. науч. конф. (УрФУ, 15–17 сентября 2021 г.) / Отв. ред. Т. В. Ицкович. Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2021. – С.65
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 19 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida so'zlagan nutqi.
12. Отв. ред. Т. В. Ицкович. Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2021. – С.65
13. Yusupova Sh. Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Farg'ona, 2021. – 12-b.

INTERTEKSTUALLIKNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI. INTERTEXTUALITY IN UZBEKISTAN LINGUISTICS LEARNING

Imomova Ismigul Sirojiddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi
e-mail ismigulimomova@gmail.com

Annotatsiya: Dunyo tilshunosligida ham intertekstuallik hodisasi turli fan tadqiqotlarining nazariy asosi sifatida doimo olimlarda qiziqish uyg'otib kelgan. Mazkur maqola o'zbek tilshunoslikda har doim muhim masalalardan biri hisoblangan intertekstuallik va uning turlari muammosiga bag'ishlangan. Intertekstuallik tushunchasining yuzaga kelish sabablari, bu borada qilingan ishlar, o'zbek tilshunosligida o'rganilishi, dramatik asarlar misolida ochib berilgan. Bundan tashqari tadqiqot ishimizda intertekstuallikni o'zbek va jahon tilshunosligida o'rganilishi masalalari haqida ma'lumot keltirilgan. Ushbu termin tadqiqot ishimizda dramatik asarlardan allyuziv nomlar, iboralar va boshqa turlari haqida misollar keltirilgan holda nazariy va amaliy asoslar bilan izohlangan. Bunday misollarni keltirilishi asar mazmunini boyitishga, ekspressivlikni ta'minlashga xizmat qilgan. O'zbek va jahon adabiyotida o'rganilishi darajasi maqolada qiyosiy tarzda tahlil etib berilgan.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, matnlararo aloqa, dramatik matnning ekspressivligi, allyuziya, intertekstuallik nazariyasi, iboralar

Abstract: The phenomenon of intertextuality is also a subject of interest in world linguistics, has always been of interest to scholars as a theoretical basis for their research. This article is devoted to the problem of intertextuality, which is considered one of the most important issues in Uzbek linguistics, and its various problems. The reasons for the emergence of the concept of intertextuality, the work done in this regard, its study in Uzbek linguistics, using the example of dramatic works, are revealed. In addition, our research work provides information on the issues of studying intertextuality in Uzbek and world linguistics. This term is explained in our research work with theoretical and practical foundations, using examples from dramatic works. To ensure expressiveness. The degree of its study in Uzbek and world literature is analyzed in the article in a comparative manner.

Keywords: Intertextuality, intertextual communication, expressiveness of dramatic text, allusions, theory of intertextuality, phrases

O'zbek tilshunosligida turli yo'nalishlarida ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Matn va uning xususiyatlarini o'rganish XX asr o'rtalariga kelib paydo bo'la boshladi. Badiiy matn tarkibiga boshqa kiritilgan matnlar va ularning birliklari intertekstuallik nomi bilan o'rganilmoqda. Matn yozuvchining ma'lum maqsadi tufayli boshqa bir matn bilan o'zaro kesishadi, ya'ni o'zga matnning muayyan qismlaridan tarkib topadi. Intertekstuallik hodisasi bir necha asrlardan buyon ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilmoqda. Bu atamani dastlab 1967-yili fransuz olimasi Y.Kristeva "Baxtin, so'z, dialog va roman" risolasida ilmiy termin sifatida qo'llanilgan [1: 36]. Amaliy izlanishlarni ko'radigan bo'lsak, intertekstuallikning ikkita tushunchasi mavjud: keng va tor. R.Bart, M.Baxtin, M.Gresse, C.Grivel, Y.Kristeva, M.Riffaterlar keng tushuncha sifatida nomlash tarafdorlaridir. Ular har qanday matnni faqat intertekst sifatida tushunishadi, chunki intertekstuallik universal madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, oldingi matnlarni va ularning ba'zi tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi. Natijada matn umumiy, universal matnning bir qismiga aylanib, o'ziga xosligini yo'qotadi. Intertekstuallik cheksiz matn nazariyasi sifatida namoyon bo'ladi, u har bir alohida fragmentda intertekstualdir. Yuliya Kristeva har qanday matn avvalgi matnlarning g'oya va mazmunlarini o'zlashtirgan holda shakllanishi, u matnlararo dialog mahsuli ekanini ta'kidlaydi. M.Baxtin esa matnlar hech qachon yolg'iz bo'lmaydi, ular o'zidan oldingi va keyingi matnlar bilan muloqotda bo'ladi deb hisoblaydi. G.Genette fikricha, intertekstuallik boshqa matnlarning yangi matn tarkibida yashirin yoki ochiq holda namoyon bo'lishi jarayonidir. Tor yondashuv tarafdorlari I.V.Arnold, N.S.Valgina, I.P.Smirnov, P.X.Torop, N.A.Fateev intertekstuallikni matn qurish prinsipi sifatida emas, balki faqat ma'noni yuzaga chiqarish vositasi sifatida tushunadi. I.V. Arnold intertekstuallikni "matnga boshqa yoki o'zgartirilmagan qo'shtirnoq, ishora, eslatmalar ko'rinishida kiritish" deb tushunadi [2: 440]. Rus olimi I.P.Smirnov esa atamani matnlar o'rtasidagi aloqa va muloqot asosida izohlaydi. Unga ko'ra, badiiy matn ichki mazmunini boshqa matnlar bilan aloqadorlik orqali boyitadi. Olim intertekstuallikni uch jihatda ko'rib chiqadi: g'oyaviy, semiotik va kommunikativ [3: 18]. "Intermatn va uning she'riy til evolutsiyasi jarayonlaridagi roli" (1999) monografiyasida N.A.Kuzmina intertekstuallikka quyidagi ta'rifni beradi: "Bu obyektiv ravishda mavjud bo'lgan, vaqt o'qi bo'ylab o'zini o'zi qayta tiklashga qodir bo'lgan inson ijodiy faoliyatining mahsulidir". Umuman olganda, intertekstuallik hodisasining ko'plab dolzarb masalalariga shu paytgacha soha vakillari tomonidan yechim topgani yo'q. Intertekstuallik masalasiga nisbatan lingvistik va adabiy yondashuvlarni farqlash ham juda muhim. T.Y.Avetova bu borada turlicha qarashlarni ochib beradi. U lingvistik

yondashuv asosida u mualliflar matnlarining bir-biriga “adabiy ta’siri”ni o’rganishni, adabiy yondashuv bilan esa intertekstni o’quvchi pozitsiyasidan tahlil qilish va tanib olish jarayonini tushunishni ilgari suradi. N.Pige-Gro ushbu muammoga bag’ishlangan taqriz va tahliliy monografi yasida o’zidan oldingi ijodkorlar tajribasini umumlashtirib, boshlang’ich adabiyotning intertekstualligini har qanday umumiy va tarixiy chegaralardan tashqarida bo’lgan “badiiy yozuvning asosiy hodisasi” deb ataydi [4: 133]. Ko’plab muhokamalarga sabab bo’layotgan bu sohadagi asosiy muammolardan yana biri “intertekstuallik” va “intertekst” atamalarini farqlash masalasidir. Chunonchi, S.A.Stroikov, Y.S. Stepanov L.Gruzberg, E.Polityko I.K.Sidorenko bu ikki tushunchani farqlamaydi. N.Pige-Groning izohi esa quyidagicha: “Intertekstuallik bu bir matnni boshqasiga qayta yozish qurilmasi, intertekst esa asar bilan o’zaro bog’liqligidan yoki unga kiritilganligidan qat’iy nazar, berilgan asarda aks ettirilgan matnlar to’plamidir. Intertekstuallik matndan tashqari aloqalarni tashkil qilish usuli va intertekstni o’qish vositasi bo’lsa, intertekst ma’lum bir matn makonida ishtirok etgan matnlar tizimidir” [4: 103]. I.K.Sidorenko tilshunoslik nuqtayi nazaridan yangi “intertekstema” atamasini olib kirishga va tasniflashga harakat qildi: “matn mazmuni tarkibining darajalararo relyatsion (korrelyativ) segmenti, grammatik (morfemik – so’z shakllantiruvchi, morfologik, sintaktik), leksik, prosodik (ritmik-intonik), matn tarkibidagi ritmik-intonik aloqadir”. Boshqacha aytganda, intertekstema matnda turli shakllarda kuzatilishi mumkin bo’lgan “begona ovoz”dir.

Intertekstuallik atamasi o’zbek tilshunosligida dastlab M.Yo’ldoshevning tadqiqotlarida uchraydi. Uning doktorlik dissertatsiyasida intertekstuallik hodisasi, uning badiiy matndagi o’rni va o’zbek badiiy matnlarida uchraydigan turlari haqida ma’lumot berilgan. D. Xudoyberganova esa badiiy matnning antroposentrik tadqiqiga bag’ishlangan doktorlik dissertatsiyasida bevosita intertekstuallik tarkibiga kiruvchi presedent birliklarga urg’u bergan. Z.Saliyeva o’zbek va ingliz tillaridagi sentensiyalarning milliy-madaniy xususiyatlari qiyosi haqidagi tadqiqotida bu hodisani intertekstuallikning bir ko’rinishi sifatida baholagan. Tarjimashunos, adabiyotshunos olim M.Xolbekovning ham intertekstuallik yuzasidan bir qancha maqolalari e’lon qilingan. O’zbek olimlari ham asosan badiiy matnlardagi intertekstuallik hodisasiga e’tibor qaratishgan. Bugungi davrda ham intertekstuallik bo’yicha bir qancha ilmiy ishlar qilinib kelinmoqda.

Tilshunoslikda olimlar intertekstuallikga quyidagicha ta’rif berishgan. “Intertekst”– muayyan matn ichida keladigan matn yoki uning parchasi, qismlarini anglatuvchi atama, ya’ni matn tarkibida uning muallifiga tegishli boshqa matn yoki umuman o’zga matndan olingan parchadir. Intertekstuallik bevosita matnlararo shu

hodisani anglatuvchi atama sanaladi. Ma'lumki, badiiy matnda intertekst sifatida muqaddas kitob va hadislar, folklor namunalari, boshqa bir yozuvchining asarlaridan parchalar keng qo'llaniladi [6; 45].

Badiiy matnda intertekstuallik hodisasi adabiy asarlarni yanada boyitib, o'quvchilar uchun yanada qiziqarli va mazmundorligini ta'minlaydi. Intertekstual elementlar, masalan, allyuziya, reministsiya, epigrafi, oksimoron, pretsedent birliklar, geminatsiya, tagma'no, iboralar, maqollar, matallar, alliteratsiya, assonans, ko'chimlar, parafraza, iqtibos va ellipsis badiiy matnning ekspressivligini oshirishda, qo'shimcha ma'lumot berishda va asarning mazmunini yaxlitligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi [6; 38]. Dramatik asarlarda ham intertekstuallikning turlari uchraydi. Quyida ayrim intertekstual vositalarning badiiy matnni yoritishdagi ahamiyati haqida so'z yuritamiz va misollarni ko'zdan kechiramiz. Iboralar boshqa lisoniy birliklardan obrazlilik va modal munosabatni yuqori darajada yuzaga chiqarishi bilan ajralib turadi. Ana shu jihatdan ularning badiiy asardagi o'rni va ahamiyati juda muhim. Iboralar fikrni ifodalashning obrazli va ta'sir quvvati kuchli bo'lgan vositasi sifatida qadimdan ma'lum bo'lgan, ularning ifoda imkoniyatlari, jumladan, uslubiy xususiyatlari ko'plab tadqiqotlarda tahlil qilingan. O'zbek tilidagi iboralarining uslubiy xususiyatlarini chuqur o'rgangan olim B.Yo'ldoshev bu haqida shunday yozadi: «Frazologik birliklar so'zlardan farqli holda obyektiv reallikdagi muayyan voqea-hodisani nomlash uchun emas, balki unga nisbatan modal munosabatni ifodalash maqsadida yuzaga keladi» [7, 16]. Demakki, iboralar voqelikka subyektning shaxsiy munosabatini ko'rsatib berishga xizmat qilar ekan, ularning badiiy tildagi mavqei beqiyosdir. Zulfiya asarlari tilining uslubiy xususiyatlarini tadqiq etgan tilshunos olim S.Karimov e'tirof etganidek, yozuvchilarning o'z ijodlarida frazeologik birliklardan – xalq tilining emotsional-ekspressiv jihatdan boy bo'lgan qatlamidan – foydalanishi har qanday muallifning badiiy mahoratini namoyon qiluvchi muhim ko'rsatkichdir [8, 42].

Xalqning asrlar davomida shakllangan va to'plangan ruhiy ma'naviy zaxirasi, ajdoddan avlodga o'tib kelayotgan milliy qadriyatlari, urf-odatlar, oliy insoniy munosabatlari namunasi sifatida badiiy adabiyot muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun shoir va yozuvchilar asarlari tili va uslubi, ularning badiiy til vositalaridan foydalanish mahoratlarini o'rganish tilshunoslik ilmi uchun doimo dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida badiiy adabiyotimiz rivojiga munosib hissa qo'shgan shoir va yozuvchilar tili va ularning individual mahorati, ularning asarlaridagi personaj nutqi va uning muallif nutqiga munosabati va unda emotsionallik, ekpressivlik, modallik, obrazlilik kabi xususiyatlarning namoyon bo'lishi kabi muammolar ancha keng tadqiq etib kelinmoqda. Xususan, Hamza

Hakimzoda Niyoziyning “Boy ila xizmatchi” dramasida ham frazeologik birliklar emotsional-ekspressivlikni ta’minlovchi vosita sifatida xizmat qilib kelmoqda. Asarda ayniqsa Boy nutqida o’ziga xos iboralar qatnashgan. Misol uchun Qani, qozi domla, gapni kalta qiling, nima dedingiz? [9, 152] Boyning naqadar tajang va ziqna odam ekanligi manashu iborada gapni kalta qiling- gapni cho’zmaslik degan ma’noni bildiradi. Bu orqali yozuvchi Boyning ruhiy holatini tasvirlab bergan. Qozi boyni xotirjam qilish va tinchlantirish uchun quyidagi iborani qo’llaydi: Xotirjam bo’ling, boy. Qodirqul dodhoning bunaqanggi ishlarga suyagi yo’q. Suyagi yo’q iborasi hunarini mukammal biladi, egallagan ma’nosida kelgan. Boy qoziga nisbatan: Balki hovridan tushib qolgan bo’lsa ajab emas! gapidagi hovridan tushmoq iborasi-jahldan tushmoq, g’azabi pasaymoq ma’nosida kelgan bo’lib, bunda boy G’ofirni jahldan tushib qolgandir degan ma’noda qo’llanilgan. Asarda asosan boy va kambag’allik o’rtasida tafovut ketgan. Ayniqsa, boy nutqida bunday holatlar yaqqol ko’zga tashlanadi. Boy tomonida turgan Hasan ham boyning aytganini qilib G’ofirga nisbatan quyidagi iborani qo’llaydi: Tilingni tiy, ahmoq! Bilasanmi, kimlar bilan gaplashayapsan! Manashu gapning o’zida ham tabaqalanish bor boylarning oddiy aholi ustidan hukmronligi va ustidan kulishi ochib berilgan. Tilingni tiy iborasi orqali Hasan G’ofirga nisbatan boyning aytganlariga ko’nishini, hech narsa demasligini aytib o’tgan. Quloq qoqma! Boyni hurmat qil deb qozi yana bechora G’ofirga nisbatan aytilgan. Hech narsa dema boy nima desa ham rozi bo’lgan deb ta’kidlaydi. G’ofir hech qachon o’z xotinini boyga berishni istamaydi. U puldan boylikdan ko’ra ishq-muhabbat yo’lida qurbon bo’lishlikni xohlaydi. Hoy, Rahima o’lgur, qachondan beri tiling chiqib qoldi? Deb Hojiona Rahima xolaga qaratgan iborasida Rahima xola o’z qizini tarafini olib gapiradi va bu holat kampirga yoqmaydi. Asarda boyning xotinlaridan biri Xonzodaning qanchalar jirkanch inson ekanligi, ushbu yo’lda hattoki, bir bolani ham nobud etganligi asarda ochib berilgan.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Kristeva Y. Baxtin, so’z, dialog va roman. // Fransuz semiotikasi: strukturalizmdan poststrukturalizmgacha / trans. fransuz tili bilan, kompozitsiya, kirish. Art. G.K. Kosikova. N.: IG Progress, 2000. – B. 36.
2. Арнольд, И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И.В.Арнольд. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999.
3. Смирнов И.П. Порождение интертекста (Элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б.Л.Пастернака). – СПб., 2005. – С. 14.

4. Пъеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 133.
5. Хомидова М. Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik. Fil. fan. fals.dok.diss.-T., 2021.
6. Пъеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 133.
7. Yo'ldashev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funktsional-uslubiy xususiyatlari. Filol.fan.d-ri ...diss.avto-ref. – Toshkent, 1993.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т., 2008.

O'ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA O'ZLASHGAN SO'ZLARNING LEKSIK – SEMANTIK VA GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Karabayeva Janar Akimbayevna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2- kurs magistri

E-mail: karabaevazanar04@gmail.com

Ilmiy rahbar: Abdirimova Intizor Kamilovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tiliga kirib kelgan o'zbekcha o'zlashmalarning leksik-semantik va grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi. O'zlashma birliklarning semantik kengayishi, grammatik moslashuvi hamda tilshunoslik va ta'lim jarayonidagi metodik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy, lingvokulturologik va semantik tahlil usullaridan foydalanilgan. Maqola natijalari ingliz tili o'qitish metodikasida o'zbekcha o'zlashma so'zlardan samarali foydalanish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'zlashma so'zlar, leksik-semantik tahlil, grammatik moslashuv, ingliz tili, metodika, lingvokulturologiya.

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic and grammatical features of Uzbek loanwords that have entered the English language. It highlights the semantic expansion, grammatical adaptation of loan units, as well as their methodological significance in linguistics and the educational process. Comparative-historical, linguocultural, and semantic analysis methods were applied in the research. The results of the study demonstrate the possibilities of effectively using Uzbek loanwords in English language teaching methodology.

Keywords: loanwords, lexical-semantic analysis, grammatical adaptation, English language, methodology, linguoculturology.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лексико-семантические и грамматические особенности узбекских заимствований, вошедших в английский язык. Освещаются семантическое расширение, грамматическая адаптация заимствованных единиц, а также их методическое значение в лингвистике и образовательном процессе. В ходе исследования использовались сравнительно-исторический, лингвокультурологический и семантический методы анализа.

Результаты статьи показывают возможности эффективного использования узбекских заимствований в методике преподавания английского языка.

Ключевые слова: заимствованные слова, лексико-семантический анализ, грамматическая адаптация, английский язык, методика, лингвокультурология.

KIRISH

Jahon tillari taraqqiyotida o'zlashma so'zlar hodisasi muhim lingvistik jarayon sifatida alohida o'rin tutadi. Har qanday tilning boyligi va rivoji o'zaro madaniy aloqalar, savdo, ilm-fan hamda ijtimoiy jarayonlar natijasida yuzaga keladigan so'z almashinuvi orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ingliz tiliga kirib kelgan o'zbekcha o'zlashma so'zlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik uchun, balki metodika, madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Har bir xalqning tili boshqa xalqlar bilan madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy aloqalari orqali boyib boradi. Ingliz tiliga kirib kelgan o'zbekcha so'zlar ham shu jarayonning tabiiy mahsuli bo'lib, ularni o'rganish leksik-semantik hamda grammatik jihatdan katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Dunyo tillari o'zaro aloqadorlikda rivojlanadi va bu jarayonda o'zlashma so'zlar muhim rol o'ynaydi. Ingliz tiliga kirgan o'zbekcha o'zlashma so'zlar xalqimizning milliy qadriyatlari, turmush tarzi va madaniy merosini aks ettiruvchi lingvistik birliklardir. Ularni ilmiy asosda o'rganish tilshunoslik nazariyasi uchun ham, til o'qitish metodikasi uchun ham dolzarb masalalardan biridir.

METODOLOGIYA.

Maqolada quyidagi yondashuvlardan foydalanildi:

Qiyosiy-tarixiy usul – o'zlashma so'zlarning ingliz tiliga kirib kelish jarayonini aniqlash;

Lingvokulturologik yondashuv – o'zbek xalqining ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini ingliz tilida ifodalanishini o'rganish;

Semantik va grammatik tahlil – so'zlarning ingliz tilidagi ma'no o'zgarishlari va grammatik moslashuv jarayonini tahlil qilish.

ASOSIY QISM

Ona tilimizdan ingliz tiliga kirib borgan so'zlar, avvalo, o'zbek xalqining turmush tarzi, urf-odatlar va milliy qadriyatlarini aks ettiradi. Masalan, plov (pilaf), suzani, mahalla, bazar kabi so'zlar ingliz tilida ham ishlatiladi va ular o'zbek milliy madaniyatining yorqin belgilarini o'zida mujassam etadi.

Bu jarayonni o'rganish orqali o'quvchilar leksik birliklarning asl ma'nosi va semantik o'zgarishlarini tushunadilar, bir so'zning turli tillarda qanday ma'no

kengayishi yoki torayishini bilib oladilar hamda milliy madaniyatni til orqali anglash ko'nikmasi shakllanadi.

Masalan, bazaar so'zi ingliz tilida faqatgina "bozor" emas, balki "turli xil mahsulotlar sotiladigan yirik savdo majmuasi" ma'nosida ham ishlatiladi. Bu semantik kengayish til o'zlashuvining qanchalik dinamik jarayon ekanini ko'rsatadi. O'zlashma so'zlarning leksik-semantik tahlili tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Chunki ular orqali tilning boyishi, so'zlarning semantik kengayishi yoki torayishi, ma'no ko'chishlari va madaniy qadriyatlarning lingvistik ifodasi aniqlanadi. Masalan, ingliz tiliga o'zlashgan plov (pilaf), suzani, mahalla, bazar kabi so'zlar nafaqat yangi leksik birlik sifatida qabul qilingan, balki ingliz tilida qo'shimcha ma'no yukini ham olgan. Xususan, bazaar so'zi ingliz tilida "savdo bozori" bilan birga "ko'rgazma" yoki "xayriya yarmarkasi" ma'nolarida ham qo'llanadi. Bu hodisa so'zning semantik kengayishi va til tizimida yangicha funksional o'rinni egallashini ko'rsatadi.

Ingliz tilida qo'llaniladigan ayrim o'zbekcha so'zlar:

"Kayık / Qayıq" so'zi qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan bo'lib, dastlab yengil suzuvchi vosita ma'nosini bildirgan. Bu so'z fors tiliga qâyeq (قایق) shaklida o'tgan. Keyinchalik, Usmonli imperiyasi orqali yunon, italyan va fransuz tillariga tarqalgan. Turkiy manbalarda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu Lug'otit Turk" asarida "qayıq" shaklida qayd etilgan, "kichik suzuvchi vosita" ma'nosida ishlatilgan. Forscha shakli - qâyeq (قایق) – fors tilida o'zlashma so'z sifatida mavjud. Yunoncha shakli - kaïki (καϊκή) – yunon tilida ham kichik qayıq ma'nosida ishlatiladi. Italiyacha shakli: - caicco – O'rta Yer dengizi hududida ishlatiladigan yog'ochdan yasalgan qayıq turi. Fransuz va inglizcha shakllari - caique – ingliz va fransuz tillariga Usmonli imperiyasi orqali o'tgan, asosan Sharqiy O'rta Yer dengizi hududida ishlatiladigan tor va uzun qayıqni anglatadi.

"Kak", "gag" - yumaloq ob'yekt, pishgan non bo'lagi ma'nosini ifodalab kelgan. Qadimgi turkiyda Kâk - quruq obi non kabi ishlatilgan, keyinchalik arab tiliga ka'k bo'lib o'zlashgan. Hozirgi o'zbek tilida qoqi - qotgan non ma'nosida, qurutilgan mevalar ma'nosida qo'llaniladi. German tiliga *kakan* - nemis tiliga *koek* tarzida o'zlashgan. Ingliz tiliga German tilidan *cookie*, *cake* - pishiriq, qotgan non ma'nosiga o'zlashgan. Bu so'zning harakatlanish yo'nalishi Sharqdan G'arbga bo'lganini ko'rsatadi. Leksik-semantik xususiyatlari jihatidan narsa va taom nomlari (non, pishiriq) guruhiga kiradi. Ma'no rivojlanishi jarayonida yumaloq shakl asosiy belgi bo'lib qolgan. Turli tillarda u qattiq yoki yumshoq non, pechenye, pirog ma'nolarini olgan. Grammatik xususiyatlaridan esa qadimgi turkiy tilda – ot sifatida ishlatilgan (kâk – quruq non), o'zbek tilida – ot shaklida saqlangan (qoqi – qattiq non, qotirilgan

meva), arab tilida – ot sifatida (ka'k – pishiriq, pechenye), ingliz tilida – ot sifatida ishlatiladi (cake, cookie). Ushbu so'zning etimologik yo'li bizga turli tillar va madaniyatlar o'rtasidagi ta'sirlarni ko'rsatib beradi.

“Qaftan” - so'zi qadimgi turkiy tillarda zirh (zirhli kiyim) yoki yengli ustki kiyim ma'nolarida ishlatilgan. Ushbu so'z arab va fors tillariga ham o'zlashgan va u yerdan rus, ingliz va boshqa Yevropa tillariga kirib kelgan. Rus tiliga "Кафтан" shaklida kirib, yengli, uzun va odatda rasmiy yoki harbiy kiyimni anglatgan. Ingliz tilida esa "caftan" shaklida qabul qilinib, ko'proq yengil, uzun yengli, odatda ipak yoki paxtadan tikilgan milliy kiyim ma'nosini olgan.

Leksik-semantik xususiyatlari. Turkiy tillarda dastlab harbiy yoki himoya maqsadidagi kiyim sifatida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik oddiy yengli kiyimni ham anglata boshlagan. Fors va arab tillarida: odatda hashamatli, uzun yengli kiyimni bildirgan. Rus tilida: kaftan deganda tarixiy jihatdan harbiy va rasmiy kiyim tushunilgan, keyinchalik esa oddiy xalq kiyimi ma'nosida ishlatilgan. Ingliz tilida esa asosan Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo yoki Afrikada kiyiladigan milliy kiyimni bildiradi.

Grammatik xususiyatlari. Turkiy tillarda "qaftan" ot bo'lib, birlik va ko'plik shakllari bor (masalan, qaftanlar). Rus tilida: "кафтан" ot bo'lib, erkak rodli, birlikda "кафтан", ko'plikda "кафтаны". Ingliz tilida: "caftan" ot bo'lib, birlik shakli "caftan", ko'plikda esa "caftans".

Suzani – milliy hunarmandchilik mahsuloti sifatida ingliz tilida ham o'z nomini saqlab qolgan.

“Gar” - yutish ma'nosida Avesto tilida mavjud bo'lgan. Garah - tomoq, gar - garah - g'arg'ara qilish, tomoqni chayqash ma'nosida ishlatilgan. Shu tildan sanskrit tiliga shu ma'noda, lotin tiliga ham o'zlashgan. Natijada esa ingliz tilidagi gargle - tomoq chayish so'zida o'zlashgan. Hozirgi o'zbek tilida g'arg'ara kabi mavjud. "Gar" ildizi qadimgi Avesto tilida "yutish" ma'nosini bildirgan. Shu ildizdan kelib chiqqan "garah" so'zi "tomoq", "gar-garah" esa "g'arg'ara qilish", ya'ni tomoqni chayqash ma'nosida qo'llanilgan. Bu ildiz Sanskrit tiliga ham o'tib, u yerda ham tomoq va chayish bilan bog'liq ma'nolarni ifodalagan. Keyinchalik, bu so'z Lotin tiliga o'tgan va undan esa ingliz tilidagi "gargle" shakliga aylangan. O'zbek tilida "g'arg'ara" shaklida saqlanib qolgan bo'lib, u "tomoqni chayish" yoki "suv bilan chayqash" ma'nosida ishlatiladi.

Leksik-semantik xususiyatlari jihatidan bu so'z tibbiyot, gigiyena, nutq taqlidi kabi turli sohalarda ishlatiladi. Grammatik xususiyatlari bilan tanishib chiqsak. So'z turi: fe'l (g'arg'ara qilmoq), ot (g'arg'ara). Tuzilishi: o'zbek tilida mustaqil so'z bo'lib,

hech qanday qo'shimchalarsiz ishlatilishi mumkin. Fe'l shakli: g'arg'ara qilmoq – fe'l, g'arg'aralamoq ham ishlatilishi mumkin. Ot shakli: G'arg'ara – jarayon nomi sifatida. Bu so'z qadimgi tillardan hozirgi zamon til qatlamlarigacha yetib kelgan kuchli fonetik o'zgarishlarga uchramagan va hali ham o'zining asosiy ma'nosini saqlab qolgan. Til o'zlashmalarni semantik jihatdan o'z tizimiga moslashtirar ekan, ko'pincha ularning asl madaniy mazmunini ham o'zlashtiradi. [1:51]

Qadimgi turkiy tilda **“qaz”** - g'oz ma'nosida ishlatilgan. Fors tiliga "ġâz" (غاز) shaklida o'zlashgan. Germaniya tillariga ham ta'sir etib, nemis tilida "Gans" (Hans bilan bog'liq emas), "Ganter" va "Gänser" so'zlariga o'tgan. Ingliz tiliga nemis tilidan "goose" (g'oz), "gander" (erkak g'oz), "gannet" (g'ozga o'xshash dengiz qushi) so'zlari o'tgan. Leksik-semantik xususiyatlari: so'z qush nomini bildiradi. Metaforik ma'nolar ham paydo bo'lgan. Masalan, ingliz tilidagi "gander", nafaqat erkak g'oz, balki "qarab chiqmoq" (to take a gander) ma'nosida ham qo'llanadi. Ba'zi tillarda "qaz" yoki "g'oz" so'zi metaforik ravishda ahmoq, sodda ma'nosida ishlatiladi (masalan, rus tilida "гусь" kinoya bilan ishlatilishi mumkin). Grammatik xususiyatlari jihatdan turkiy tillarda ot bo'lib, ko'plik shakli qazlar (o'zbekcha: g'ozlar) tarzida yasaladi. Ingliz tilida "goose" birlik, "geese" ko'plik. (Bu ichki morfologik o'zgarish tufayli hosil bo'lgan: oo → ee tovush o'zgarishi). "Gander" mustaqil ot sifatida ham ishlatiladi (erkak g'oz). Fors tilida "ġâz" (غاز) shaklida kelib, grammatik jihatdan oddiy ot sifatida qo'llanadi. Umuman olganda, qaz → ġâz → Gans/Ganter → goose/gander/gannet kabi o'zgarishlar orqali turli tillarga o'zlashgan va semantik jihatdan boyib borgan.

Sintaktik moslashuv orqali o'zlashgan so'zlar ingliz tilidagi gap tarkibida tabiiy holatda ishlatila boshlaydi. Misol uchun: We tried the Uzbek plov at the local festival. Transkripsiyaviy moslashuvda esa o'zbekcha tovushlar ingliz alifbosiga mos transliteratsiya qilinadi. “Tandoor” (o'zbekcha “tandir” so'zidan dan) — ingliz fonetikasiga moslashtirilgan shaklda vujudaga kelgan. Bu holatlar “imported words with structural adaptation” deb ataladi.[2:203]

Keltirilgan misollar o'zlashma so'zlarning semantik kengayishi va yangi madaniy konnotatsiyalarga ega bo'lishini ko'rsatadi. Ingliz tiliga kirib kelgan o'zbekcha so'zlar mazkur tilning umumiy grammatik qonuniyatlariga moslashadi. Bu jarayon fonetik, morfologik va sintaktik darajalarda kuzatiladi. Ayrim hollarda so'zlar fe'llashtiriladi (to bazaar — “bozorda xarid qilish”), bu esa grammatik kategoriyalarni kengaytiradi.

Grammatik moslashuv hodisasi o'zlashma so'zlarning ingliz tilidagi integratsiya jarayonini yaqqol namoyon etadi. Bunday jarayonni o'rganish til

tizimining universalligini va moslashuvchanligini ko'rsatadi. O'zlashmalar ingliz tilining grammatik qoidalariga bo'ysunadi.

METODIK AHAMIYATI

Mazkur so'zlarning leksik-semantik va grammatik xususiyatlarini o'rganish ta'lim jarayonida bir necha jihatdan muhimdir:

Qiyosiy tahlil imkoniyati – o'quvchilar ingliz va o'zbek tillaridagi o'xshash va farqli jihatlarni anglash orqali lingvistik tafakkurini rivojlantiradi. Leksik boylikni oshirish – o'zlashma so'zlar orqali o'quvchilar lug'at zahirasini kengaytiradi va turli madaniy tushunchalarni ingliz tilida ifodalashni o'rganadi.

Madaniyatlararo kompetensiya – til orqali o'zbek xalqining qadriyatlari, an'analari va ijtimoiy hayoti haqida tasavvur hosil qiladi, shu bilan birga ingliz tilida ularning ifodasini o'zlashtiradi. O'zlashmalarni ingliz tilini o'qitishda qo'llash o'quvchilarda qiyosiy tahlil ko'nikmasini rivojlantiradi, lug'at boyligini kengaytiradi, madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini oshiradi hamda o'quv jarayonini qiziqarli va mazmunli o'tkazishga yordam beradi.

Komilov N. o'z asarlarida madaniyatlararo muloqotni ta'minlashda tilning milliy komponentlarini chuqur o'rganish zarurligini ta'kidlaydi: "Lingvomadaniy kompetensiya – bu til va madaniyatni birgalikda anglash jarayonidir. Chet tilini o'rganishda ona tilining lingvomadaniy boyligi hamda u orqali chet tilida mavjud bo'lgan o'zlashmalar alohida o'rganilishi lozim"[3: 94]. Shu sababli, ingliz tili darslarida madaniyatlararo qiyosiy o'rganish metodikasi asosida o'zbekcha elementlar ham kirib kelgan matnlar, videolar yoki interaktiv topshiriqlardan foydalanish samarali bo'ladi.

XULOSA.

O'zbek tilidan ingliz tiliga o'zlashgan so'zlarning leksik-semantik va grammatik jihatlarini o'rganish lingvistik tadqiqotlar uchun muhim nazariy ahamiyatga ega bo'lish bilan birga, ta'lim jarayonida samarali metodik vosita ham hisoblanadi. Bu jarayon o'quvchilarda tilni chuqurroq o'zlashtirish, madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini shakllantirish va global til taraqqiyotini anglash imkoniyatini beradi. Shu bois, mazkur mavzuni yanada kengroq ilmiy asosda o'rganish hamda ta'lim jarayoniga integratsiya qilish dolzarb vazifalardan biridir. Shunday qilib, o'zbek tilidan ingliz tiliga o'zlashgan so'zlarning leksik-semantik va grammatik qoidalarini o'rganish lingvistik, metodik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan beqiyos ahamiyatga ega. Bu so'zlar ikki tilning o'zaro ta'sirini yoritib berish bilan birga, o'quvchilarda qiyosiy tahlil, lingvokulturologik fikrlash va madaniy kompetensiya ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu bois mazkur jarayonni ilmiy asosda tadqiq etish

hamda ta'lim jarayoniga integratsiya qilish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Weinreich, U. Languages in Contact: Findings and Problems. New York: Linguistic Circle of New York. 1953.-51 b
2. Haugen, E. (1950). "The Analysis of Linguistic Borrowing". Language, Vol. 26, No. 2, pp. 203.
3. Komilov, N. va madaniyat: Lingvomadaniyatshunoslik asoslari. Toshkent: Fan. 2007. -94 b
4. Ahmedov, A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan nashriyoti. 2010
5. Qodirov, M. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2018
6. Jo'rayev, O. (). "O'zbek tilidan ingliz tiliga o'zlashgan so'zlarning lingvokulturologik xususiyatlari". O'zbek tili va adabiyoti jurnali. 2021 №3, 55–62-b.
7. Karabaeva, J. "Leksik birliklarning tarjima jarayonida semantik kengayishi". Xorijiy filologiya ilmiy jurnali, 2022. №4, 33–39-b.

O'ZBEK TILIDAGI SINONIM VA ANTONIMLARNING FUNKSIONAL TABAQALANISHI

Isroilova Mohigul Akramovna

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti 1-kurs doktoranti

E-mail: isroilova.mokhigul@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi sinonim va antonim birliklarining funksional tabaqalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tilning leksik-semantik tizimida sinonimiya va antonimiya hodisalari semantik yaqinlik va qarama-qarshilik asosida shakllansada, ularning qo'llanishi kontekst, uslub, pragmatika va nutqiy vazifa nuqtai nazaridan farqlanadi. Maqolada sinonimlarning uslubiy (rasmiy, so'zlashuv, poetik), emotsional-ekspressiv va ijtimoiy konnotatsiyalarga ega turlari misollar orqali yoritiladi. Shuningdek, antonimlarning mutlaq, gradatsion va kontekstual turlari hamda ularning stilistik va semantik funksiyasi o'rganiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sinonim va antonimlar o'zbek tilining ekspressiv va kommunikativ imkoniyatlarini boyitishda muhim vosita sifatida qaraladi hamda ularning funksional tabaqalanishini o'rganish til tizimining ichki dinamikasini chuqur anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, leksik-semantik tizim, sinonimiya, antonimiya, funksional tabaqalanish, stilistik qatlam, kontekstual ma'no, pragmatik yondashuv, mutlaq antonim, gradatsion antonim, uslubiy sinonimlar, semantik munosabatlar, nutqiy vazifa.*

Annotation: This article analyzes the functional stratification features of synonymic and antonymic units in the Uzbek language. Although the phenomena of synonymy and antonymy in the lexical-semantic system of the language are formed on the basis of semantic similarity and opposition, their usage varies depending on context, style, pragmatics, and communicative purpose. The study highlights, through examples, stylistic (formal, colloquial, poetic), emotional-expressive, and socially connotative types of synonyms. It also examines absolute, gradational, and contextual types of antonyms, along with their stylistic and semantic functions. According to the research findings, synonyms and antonyms are considered important tools for enriching the expressive and communicative potential of the Uzbek language. Studying their functional stratification provides deeper insight into the internal dynamics of the language system.

Keywords: Uzbek language, lexical-semantic system, synonymy, antonymy, functional stratification, stylistic layer, contextual meaning, pragmatic approach, absolute antonym, gradational antonym, stylistic synonyms, semantic relations, communicative function.

Аннотация: В данной статье анализируются особенности функциональной стратификации синонимических и антонимических единиц в узбекском языке. Несмотря на то, что явления синонимии и антонимии в лексико-семантической системе языка формируются на основе семантической близости и противоположности, их употребление различается с точки зрения контекста, стиля, прагматики и речевой задачи. В статье на примерах освещаются стилистические (официальные, разговорные, поэтические), эмоционально-экспрессивные и социально-коннотативные типы синонимов. Также рассматриваются абсолютные, градационные и контекстуальные типы антонимов, а также их стилистическая и семантическая функция. По результатам исследования, синонимы и антонимы рассматриваются как важные средства обогащения экспрессивных и коммуникативных возможностей узбекского языка, а изучение их функциональной стратификации позволяет глубже понять внутреннюю динамику языковой системы.

Ключевые слова: узбекский язык, лексико-семантическая система, синонимия, антонимия, функциональная стратификация, стилистический слой, контекстуальное значение, прагматический подход, абсолютный антоним, градационный антоним, стилистические синонимы, семантические отношения, речевая функция.

O'zbek tilining leksik-semantik tizimi nihoyatda murakkab va rang-barang bo'lib, u so'zlar orasidagi semantik munosabatlar asosida tahlil qilinadi. Bu munosabatlarning eng muhim turlaridan biri — sinonimiya va antonimiya hodisalaridir. Sinonim va antonimlar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirish, uslubiy boylikni ta'minlash, kontekstga mos tanlovni amalga oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, ularning funksional tabaqalanishi masalasi tilshunoslikda alohida ilmiy e'tiborni talab etadi[1].

Sinonimlar va antonimlarning funksional tabaqalanishi deganda, ularning turli nutqiy vazifalar, uslublar, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va mintaqaviy omillarga ko'ra farqlanishi tushuniladi. O'zbek tilida bu hodisa keng ko'lamda namoyon bo'ladi. Sinonimlar ko'pincha bir xil yoki yaqin ma'noni ifodalovchi so'zlar to'plami sifatida

qaralsa, ularning qo'llanish doirasi, uslubiy yo'nalishi va konnotativ qiymati jihatidan farqlanishi ularni funksional jihatdan tabaqalashtiradi. Antonimlar esa semantik qarama-qarshilik asosida tashkil topgan bo'lsa-da, ularning qo'llanilishi ham turli kontekstlarda farqlanadi[2].

O'zbek tilshunosligida sinonimlarning funksional tabaqalanishiga oid dastlabki tahlillar professor Sh. Raxmatullayevning tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. U sinonimlarni semantik, stilistik, uslubiy va emotsional-ekspressiv jihatdan tahlil qilgan holda, ularni bir necha guruhlariga ajratgan. Masalan, "qattiq" so'zining sinonimlari — "mahkam", "mustahkam", "kuchli", "qat'iy" so'zlari semantik jihatdan yaqin bo'lsa-da, ularning uslubiy va kontekstual vazifalari farq qiladi. "Mahkam" va "mustahkam" texnik yoki fizika ob'yektlariga nisbatan qo'llanilsa, "qat'iy" odatda shaxsiy sifat, qaror, fe'l-atvor kabi abstrakt tushunchalarni ifodalaydi. Bu esa sinonimlarning kontekstga bog'liq funksional tabaqalanishini yaqqol ko'rsatadi[3].

Shuningdek, sinonimlar adabiy va dialektal, rasmiy va so'zlashuv, poetik va nutqiy uslublarda ham farqlanadi. Masalan, "ko'z" so'zining sinonimi sifatida "nigoh", "chashma", "ko'zim" kabi so'zlar ishlatiladi. "Nigoh" — poetik, badiiy nutq uchun xos bo'lsa, "ko'z" — adabiy tilga mansub, "ko'zim" esa so'zlashuv uslubida tez-tez uchraydi. Bu tabaqalanish har bir sinonimga xos ma'no soyasini va emotsional ta'sirini yaratadi[4].

Antonimlar ham o'zbek tilida nafaqat semantik, balki funksional jihatdan tabaqalanadi. Ularning asosiy vazifasi — ma'no qarama-qarshiligini ifodalash, lekin bu qarama-qarshilik har doim ham mutlaq emas. O'zbek tilida antonimlar ko'pincha stilistik antonimiya, gradatsion antonimiya, kontekstual antonimiya kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Masalan, "yaxshi" — "yomon", "katta" — "kichik", "oq" — "qora" kabi juftliklar mutlaq antonimlar sanaladi va asosan neytral uslubda qo'llaniladi[5]. Ammo "oq" — "qora" antonim juftligi badiiy adabiyotda ko'pincha ramziy ma'noda — yaxshilik va yomonlik timsoli sifatida ishlatiladi. Bu esa ularning stilistik funksiyasini kengaytiradi.

Gradatsion antonimlar esa o'zaro nisbiy qarama-qarshilikni bildiradi. Masalan, "issiq" — "iliq" — "sovuqqina" — "sovuq" kabi so'zlar o'zaro nisbiy darajadagi antonimiya hosil qiladi. Bu holat ularning kontekstga mos ravishda tanlanishini, demakki, funksional tabaqalanishini taqozo etadi[6].

Kontekstual antonimlar esa doimiy antonim juftlik bo'lmasa-da, muayyan nutqiy vaziyatda qarama-qarshi ma'no kasb etadi. Masalan, "tepalik" va "cho'qqi" so'zlari ba'zan sinonim sifatida ishlatilsa-da, boshqa holatda biri boshqa birining ziddi bo'lib

chiqadi — “tepalik” (pastroq) — “cho‘qqi” (eng yuqori). Bu esa antonimlarning ham dinamik va vaziyatga bog‘liq funksional xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi[7].

Zamonaviy tilshunoslikda sinonim va antonimlarning funksional tabaqalanishini pragmatik jihatdan o‘rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu yondashuvda sinonim yoki antonimning tanlanishi nutq ishtirokchilarining ijtimoiy mavqei, nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va emotsional holat bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Masalan, rasmiy nutqda “vafot etdi” so‘zi ishlatilsa, norasmiy suhbatda “o‘ldi” shakli ishlatiladi. Har ikki so‘z bir semantik maydonga mansub bo‘lsa-da, ularning stilistik qiymati turlicha[8].

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilidagi sinonim va antonimlar o‘zlarining semantik yaqinligi yoki qarama-qarshiligidan tashqari, turli uslubiy, kontekstual, pragmatik va ijtimoiy funksiyalar asosida tabaqalanadi. Bu tabaqalanish ularning til tizimidagi roli va ahamiyatini yanada oshiradi, tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi, matn tuzilmasiga stilistik rang-baranglik baxsh etadi. Sinonim va antonimlarning funksional tabaqalanishini o‘rganish orqali nafaqat leksik tizimni, balki tilning ichki dinamizmi va ijtimoiy-lingvistik xususiyatlarini ham chuqur tahlil qilish mumkin bo‘ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. **Mirzaahmedov M.** *Hozirgi o‘zbek tilida antonimlar*. Toshkent: Fan 1986-yil.
2. **Yo‘ldoshev M.** *Hozirgi o‘zbek tilining leksikologiyasi*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi 2006-yil.
3. **G‘anieva N.** *Hozirgi o‘zbek adabiy tili: leksikologiya va frazeologiya*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti 2008-yil.
4. **Umarov S.** (1999). *O‘zbek tilining uslubiy imkoniyatlari*. Toshkent: Fan.
5. **Karimov O.** (2012). *O‘zbek tilida sinonimlarning semantik va uslubiy xususiyatlari*. Ilmiy maqola. // *Filologiya masalalari*, №2.
6. **Krysin L. P.** (1974). *Stilistika. Sovremennogo russkogo yazyka*. Moskva: Nauka.
7. **Vinogradov V. V.** (1977). *Russkiy yazyk. Grammatikicheskoe uchenie o slove*. Moskva: Nauka.
8. **Lyons J.** (1981). *Language and Linguistics: An Introduction*. Cambridge University

SO'ZLARNING KO'CHMA MA'NOLARI VA ULARNING TURLARINI O'QITISH USULLARI

Abduqaxxorova Durdona Farxod qizi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistri

@abduqahhorovadurdona9gmail.com

Annotatsiya. Semantik tahlil til birliklarining ichki tuzilmasini ochib beradi, ya'ni so'zlar orasidagi ma'no munosabatlari (sinonimiya, antonimiya, omonimiya), ma'no ko'chishi (metafora, metonimiya), ma'no torayishi yoki kengayishi, semantik maydonlar, paradigmatic va syntagmatic aloqalarni aniqlash orqali leksik tizimdagi mantiqiy bog'liqliklarni tushunishga yordam beradi. Shunga ko'ra, maqolamizda so'zlarning ko'chma ma'nolarini o'qitish yuzasidan samarali va qiziqarli usullar tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar. Ko'chma ma'no turlari, "Sirli sandiq", "Men ... bo'lganimda", "Qayta nomla" usullari.

Annotation. Semantic analysis reveals the internal structure of language units, that is, it helps to understand the logical relationships within the lexical system by identifying semantic relations between words (synonymy, antonymy, homonymy), meaning shifts (metaphor, metonymy), narrowing or broadening of meaning, semantic fields, as well as paradigmatic and syntagmatic relations. Accordingly, this article suggests effective and engaging methods for teaching figurative meanings of words.

Keywords. Types of figurative meaning, "Mystery Box", "When I was...", "Rename" methods.

So'z ma'nolari 4 xil usulda ko'chadi va quyidagicha nomlanadi:

1. Metafora – bu o'xshashlik asosida yuzaga keladigan ma'no ko'chishidir. Til birliklarida predmetlar, hodisalar yoki belgilar tashqi yoki ichki jihatdan o'xshashligi asosida boshqa predmet-hodisa nomi bilan ifodalanadi³¹.

Masalan: Uning ko'zlari yulduzdek porlardi.

Buni shunday izohlashimiz mumkin:

Bu yerda yulduz so'zi o'zining asl osmonda nur taratuvchi jism ma'nosidan ko'zning porlashini ifodalash uchun o'tkazilgan – bu o'xshatish asosidagi ma'no ko'chishidir.

³¹ G'afurov N. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.103-b.

2. Metonimiya – bu narsa va hodisalar o'rtasidagi yaqinlik, ya'ni joylashuv, sabab-oqibat, muallif-asar kabi munosabatlar asosida bir so'zning boshqa so'z ma'nosida qo'llanishidir.[4:103].

Namuna sifatida shu gapni ko'rsak bo'ladi: U butun sinfni kuldirdi.

Izoh beradigan bo'lsak, aslida sinf – xona yoki o'quvchilar guruhi. Bu yerda “butun sinf” deganda sinfdagi odamlar, ya'ni o'quvchilar nazarda tutilgan. Joy nomi odamlar o'rnida qo'llanmoqda – yaqinlik asosida.

3. Sinekdoxa – bu qism va butun (yoki butun o'rnida qism) orasidagi munosabatga asoslangan ma'no ko'chishidir.[4:104].

Masalan: Har bir bosh hisobga olinadi.

Bu yerda bosh so'zi odam o'rnida ishlatilgan. Ya'ni har bir odam emas, “har bir bosh” deyilmoqda – bu qism orqali butunni ifodalash.

4. Vazifadoshlik (jonlantirish) – tirik bo'lmagan narsaga tirik mavjudot xususiyati berish asosida yuzaga keladigan stilistik ma'no ko'chishidir.

Bunga misol qilib, “Bahor tabiatga tabassum olib keldi” gapini aytsak bo'ladi.

Bu yerda bahor – jonli mavjudot kabi tasvirlanib, “tabassum olib kelmoq” harakati unga yuklangan. Bu jonlantirish (personifikatsiya) usuli hisoblanadi³². Ushbu ma'no turlarini nomlashda biz mavzu ko'lami, aynan 5-sinf o'quvchilari doirasida bo'lganligi uchun ko'chma o'z nomi bilan qo'llamagan holda ularning vazifasiga ko'ra topshiriqlar berishga harakat qildik.

“Metafora – bu obrazli fikrlashning asosiy vositalaridan biri bo'lib, til o'rgatish jarayonida o'quvchilarning estetik dunyoqarashi, assotsiativ tafakkuri va nutq boyligini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tilshunos olim N.A. Mahmudova fikricha, “metafora vositasida bola hayotiy tajribasini badiiy va mantiqiy asosda ifodalashga intiladi, bu esa uning tafakkur darajasini yangi pog'onaga ko'taradi”[3:68].

“**Men ... bo'lganimda**” usuli. Ushbu usul xuddiki metafora ma'no ko'chish usuli bo'limiga kirishga o'xshaydi. Albatta biz bu ma'no ko'chish usulini metafora deb o'quvchilarga o'rgatmaymiz, shunchaki, ma'no ko'chish turiga ko'ra shart beramiz. Bunda esa harakatlar va holatlar ko'chadi.

Bu usuldan foydalanishdan maqsad – o'quvchinning tasavvurini va so'z boyligini rivojlantirish

O'qituvchi tomonidan o'quvchilarga maxsus savollar beriladi. Masalan, “Agar sen Quyosh bo'lganingda nima qilarding?”, “Sen bulut bo'lganingda qayerlarga borarding?”, “Agar kalit bo'lsang, nimani ocharding?”, “Agar do'stlik bir gul bo'lsa, qaysi gul bo'lardi?” kabi.

³²Jo'rayev N. Stilistika va nutq madaniyati. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.

Bunga javoban esa o'quvchilar "Men quyosh bo'lsam, sovuq yuraklarni isitardim", kabi ma'no ko'chgan holatdagi gaplar tuzadilar.

Natijada, o'quvchilar obrazli fikrlashga o'rganadi va metafora mohiyatini bilib oladi.

"Mavhumlar mavjudga o'tsa..." usuli. Ushbu usul kichik yoshdagi o'quvchilar e'tiborini tortish bilan birga kattalarda ham qiziqish uyg'otadi va bu usul ustida ishlashga undaydi. Negaki, bu usulda o'qituvchi tomonidan *mehr, qahr-g'azab, saxovat, do'stlik, ishonch* kabi mavhum otlardan misollar beradi. O'quvchilar bu so'zlarni qanday tasavvur qilsalar shunday rasmda ifodalashadi va ular ishtirokida gaplar tuzishadi. Aniq ko'rinib turibdiki, bu vaziyatda harakat ifodalovchi so'zlar ko'chadi. Misol uchun, ishonch so'zi yordamida gap tuzish mumkin:

Ishonch bu – kalit. Men bu orqali ko'plab insonlar qalbidagi qulflarni ocha olaman.

Bu usulning samaradorligi shundaki, o'quvchilar o'z fikrini vizual ifoda qilib, ijodiy yondashadi.

"Jadval" usuli. Bu usul o'quvchilarga fikrlarini tartibga solish yoki ketma-ketlikda ifodalashda yordam beradi.

Topshiriq shunday bo'ladi: o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga jadval beriladi. Jadvalda esa ma'nan o'xshatish mumkin bo'lgan so'z, o'xshatilgan xususiyat va sababini yozish kerak bo'ladi.

2.2.2-jadval

O'qituvchi	Shamchiroq	Ilm nurini taratadi
Ona	Daryo	Mehri tuganmas bo'ladi
Do'st	Ko'prik	Ko'ngillarni birlashtiradi
Ota		
Aka-uka		
Maktab		

"Sirli sandiq" usuli. Ushbu usul musiqa jo'rligida amalga oshiriladi. Ham o'quvchilarni harakatga keltiradi, ham Ichida topshiriqlar yashirin bo'lgani uchun sirlilikni saqlaydi. Sandiq ichiga shakliy, belgi-xususiyat, joylashgan o'rni jihatidan o'xshashlik kasb etadigan so'zlar joylashtiriladi. O'qituvchi musiqa qo'yishni boshlaydi va sandiqni o'quvchilar ketma-ketlikda bir-birlariga uzatadilar. Jarayon davomida musiqa o'chiriladi. Shu holatda sandiq kimning qo'lida qolsa, o'sha

o'quvchi sandiqni ochib bir so'zni tanlaydi va u so'zga ta'rif beradi. Masalan, *quloq* so'zi chiqdi. O'quvchi uni olib uning bosh ma'nosi va ko'chma ma'nosini aytadi,

“Metonimiya – bu lug'aviy birlikning ma'nosi o'zining ma'nodosh birliklari bilan yaqinlik, bog'liqlik asosida ko'chishi. Metonimiya ifodalovchi bilan ifodalanadigan narsa o'rtasidagi vaziyatga oid yaqinlik asosida yuzaga keladi. Bu holatda nom boshqa narsaga o'tadi, lekin ular o'zaro bog'langan bo'ladi. Masalan, “Men G'afur G'ulomni o'qidim” degan gapda muallif o'rnida uning asari nazarda tutiladi”.[2:215].

Shunday bo'lsa-da, bizning tadqiqot mavzuyimiz 5-sinf o'quvchilariga yo'naltirilganligi sababli, metonimiya so'zi o'rniga uning vazifasiga ko'ra topshiriqlarlar berishimiz maqsadga muvofiqdir.

“Qayta nomla” usuli. Ushbu usulda o'quvchilar turli xil obyektlarni o'ziga bog'liq va doimo yonma-yon keladigan so'zlar yordamida qayta nomlaydilar. Buni amalga oshirish uchun 1 o'quvchi o'rnidan turib istalgan bir o'quvchini sheriklikka taklif qiladi va o'zi qayta nomlagan jumlani aytadi. Tanlangan o'quvchi esa, qayta nomlangan jumlani to'liq holatda, aslida qanday bo'lishi kerakligi haqida ma'lumot beradi. Masalan:

Birinchi o'quvchi: *“93” da “Amir temur” ga yetib oldim.*

Ikkinchi o'quvchi: *93-raqamli avtobusda “Amir Temur” xiyoboniga yetib oldim.*

Bu usulni qo'llash o'quvchilarda sinchkovlikni oshiradi, diqqatni jamlashga undaydi, hozirjavoblikka o'rgatadi.

“Ismdan asargacha” usuli – o'quvchilarda metonimik bog'liqlikni anglashni shakllantiruvchi metod bo'lib, bunda muallifning ismi orqali uning asari ifodalanadi. Gapda bevosita muallif nomi ishlatilgan bo'lsa-da, ma'no jihatdan u yaratgan ijod mahsuli – asar nazarda tutiladi.

Bu usuldan foydalanib dars o'tish orqali o'quvchilarda til birliklari orasidagi aloqadorlikni idrok etish, metonimiyaga oid misollarni tanib olish va yaratish mumkin.

Uni amalga oshirish uchun o'qituvchi asosiy tushunchani izohlaydi:

“Ba'zida gapda muallifning ismi aytiladi, lekin aslida u yozgan asar haqida gapiriladi. Bu holat metonimik bog'liqlik orqali yuz beradi.”

O'quvchilarga quyidagi misollar beriish mumkin:

Men bugun G'afur G'ulomni o'qidim. G'afur G'ulomning asarini o'qidim.

Kechqurun Pushkindan tingladik. Pushkinning she'rlaridan tingladik.

Biz darsda Abdulla Oripovdan yod oldik. Abdulla Oripovning she'rini yod oldik.

Sinfda Hamid Olimjon bahsga sabab bo'ldi. Hamid Olimjon asari bahsga sabab bo'ldi.

O'qituvchi Atoyning sahifasini oching dedi. Atoyi asarlari joylashgan sahifani oching dedi.

Shu yo'sinda o'quvchilarga topshiriq:

Shunday gaplar tuzingki, muallif nomi aytilgan bo'lsin, lekin aslida uning asari haqida gap ketayotgan bo'lsin.

Bir guruh muallif nomlarini, ikkinchi guruh asar nomlarini yozadi. So'ngra aralashtirib, "qaysi muallif – qaysi asar" topiladi va u orqali qayta nomlash amalga oshiriladi.

Men "Inson qasidasi"ni sahnada ko'rdim. → Erkin Vohidovning "Inson qasidasi" asari sahnalashtirilgan.

Shu hafta faqat Zulfiyani yod oldik. → Zulfiya qalamiga mansub she'rlar yod olindi.

Bugun Navoiyni tahlil qilamiz. → Navoiy g'azallarini tahlil qilamiz.

Uch guruh a'zolari darsda Cho'lponni muhokama qildilar. → Cho'lponning asarini.

Men Tolstoyni yurakdan o'qiyman. → Tolstoyning yozgan asarlarini.

"Ismdan asargacha" usuli orqali o'quvchi so'zning bevosita va bilvosita ma'nosi o'rtasidagi farqni o'zlashtiradi. Bu esa ularning semantik tafakkurini, tahliliy ko'nikmasini anglash darajasini oshiradi.

"Bu kim? Asari qayerda?" didaktik o'yini. Ushbu o'yinni amalga oshirishda o'quvchilar 4 ta kichik guruhlariga bo'linadilar va ularga quyidagi shaklda kartalar beriladi:

1-karta: "Muallif: Abdulla Qodiriy";

2-karta: "Asar: O'tkan kunlar";

3-karta: "Gap: Men Abdullani o'qidim."

O'quvchilar kartalarni to'g'ri bog'lab, metonimik aloqani aniqlaydi.

Bu o'yinda shart shunday qo'yiladiki, o'quvchilar ham tez ham to'g'ri bog'liqlik hosil qilishlari kerak bo'ladi.

Sinekdoxa – bu metonimiyaning bir turi bo'lib, narsaning bir qismi butun o'rnida, butuni esa uning qismi o'rnida qo'llanadi. Masalan, "Besh qo'l barobar emas" iborasida qo'l so'zi barmoqlar ma'nosida ishlatilgan.[1].

"Qismidan top" usuli. Ushbu usul o'quvchilarga sinekdoxaning asosiy mazmuni anglashga yordam beradi. Ya'ni uning vazifasini tushunishga undaydi.

Buni qo'llash uchun gapda biror narsaning faqat bir qismini aytiladi va bu orqali o'quvchidan quyidagi gaplar yordamida butunini topish so'raladi.

Bir tom ostida yashayapsizmi, bir-biringizni xurmat qiling. → Butun uy nazarda tutilmoqda.

Qo'sh qo'llab topshirasani. → Butun tana nazarda tutilmoqda.

Chorvada ikki boshni ajratib qassobga yetkaz. Ehson qilib tarqatsin. → 2 ta hayvon.

“Butun ichiga yashiringan qism” usuli. Bu usulimiz yuqorida keltirilgan usulning aksi bo'lib, bunda butun orqali qismni topishga yo'naltirilgan topshiriq beriladi. Ya'ni bunda o'qituvchi o'quvchilarga gaplar taqdim etadi va ular bu gaplarda ishtirok etgan so'zlar orqali asl ma'noni anglashga harakat qiladilar.

O'zbekiston Olimpiada o'yinlarida oltin medallar bilan taqdirlandi. → Sportchilari medal oldi.

Butun sinf “5” baho oldi. → Sinfdagi ko'pchilik o'quvchilar olgan.

Shifoxona tomonidan tez yordam ko'rsatildi. → Shifoxonadagi ayrim shifokorlar tez yordam ko'rsatgani nazarda tutilmoqda.

Bunday usullarni o'quvchilarda qo'llash birinchi navbatda ularning mavzuni o'zlashtirishi uchun katta yordam beradi, tafakkurini kengaytiradi va o'rganilgan bilimni mustahkamlashga yordam beradi.

“Jihozlar so'zlaganda” usuli. Ushbu usul orqali o'quvchilar buyum yoki jihozlar ishtirok etgan obrazli gaplarni tahlil qilish orqali vazifasiga asoslangan ko'chma ma'noni tushunib yetadi.

O'quvchilarga quyidagi real hayotda ishlatiladigan gaplar beriladi. Ular bu gaplarda buyumning asl emas, obrazli vazifada ishlatilganini tushunadilar:

Chiroqning piligi pasaydi. Umidsizlik, ruhiy tushkunlik belgisi

Ko'chada chiroq hamma yoqni yoritib turibdi. Yo'lni ko'rsatuvchi narsa (vazifa)

Quloqlarim radiodek eshitib turibdi. Juda tiniq va e'tiborli eshitish

Uning miyasi kompyuterday ishlaydi. Juda tez fikrlaydi

Soatlar yurmeyapti. Vaqt o'tgani bilinmayapti yoki ishsizlik

U toshdek jim edi. Hech qanday his tuymaydi

Berilgan gaplarni tahlil qiladilar. Har bir gapda buyum nima ish qilmoqda, u aslida kim yoki nima o'rnida kelgan, degan savol o'rta tashlanadi.

Namunaviy savollar:

Nega chiroq odam ruhiy holatini ifodalayapti?

Nega quloq radioga o'xshatilgan?

Nega yurak bilan tosh so'zlari bir-biriga bo'landi?

Shunday gaplar bilan tushuncha hosil qilinganidan so'ng o'quvchilarga mana bunday gaplar beriladi, ular buyumning ko'chma ma'nodagi vazifasini topadi.

1. *Kasalxonaning yuragi to'xtab qoldi.*

Yechim: Operatsion xona yoki generatsiya tizimi ishlamay qoldi.

2. *Uning ustidagi lampochka o'chib qolganday edi.*

Yechim: *U fikrlamay qoldi, hayratda qoldi.*

3. *U sinfga kirganida, ventilyatorday gap tarqaldi.*

Yechim: Uning xabari juda tez tarqaldi.

4. *Telefon bugun jim – yuragim to'xtaganday.*

Yechim: Suhbat bo'lmayapti, quvonch yo'q.

Bu usulni qo'llash natijasida o'quvchilar buyumlarning ko'chma, vazifadosh obraz sifatida ishlatilishi mumkinligini tushunadi, obrazli nutq, fikr aniqligi, badiiylik va nutqiy tafakkur rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo'rayev N. Stilistika va nutq madaniyati. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
2. Mahmudov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2005. 215-b.
3. Mahmudova N. O'zbek tilining stilistikasi. — Toshkent: Fan, 2008. 68-b.
4. G'afurov N. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.103-b.

THE LINGUOCOGNITIVE FEATURE OF THE CONCEPT «LONELINESS» IN THE POETRY OF I. ZHANSUGUROV

Kassen Yerlan

c.p.s., senior teacher of
 KazNPU named after Abai, Almaty
Kasenov_erlan@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности применения концепта «одиночество» в поэзии И. Жансугурова. Анализируется выражение концепта «одиночество» через фрейм-сценарии: «чувствовать себя одиноким», «грустить», «искать спокойствия». Подвергнуты анализу когнитивные модели: «одиночество – тишина», «одиночество – сожаление», «одиночество – мужество», «одиночество – унижение», «одиночество – бедность, бессилие», «одиночество – сожаление, грусть».

Ключевые слова: когнитивное сознание, концепт «одиночество», понятие, миропонимание, метафизический концепт, фрейм-сценарий, когнитивная модель, поэтический текст, жизнь, смерть.

Annotation. The peculiarities of using the concept «loneliness» in poetries of I.Zhansugurov are considered in this article. Analyzing the expression of the concept «loneliness» through frame-scenery «to feel himself lonely», «to be sad», «to search calmness». The cognitive models «loneliness – silence», «loneliness – regret», «loneliness – courage», «loneliness – humiliation», «loneliness – poverty, weakness», «loneliness – consciousness, sadness» are analyzed.

Key words: cognitive mind, concept «loneliness», meaning, understanding the world, metaphysical concept, frame-scenery, cognitive model, poetical text, life, death.

The concept «loneliness» takes great place in cognitive consciousness of human being. Because, premises and next consequences of death make people to grieve, and brings to isolation during definite time, that is to say, that it brings to loneliness. This is the unchangeable regularity of nature. «Loneliness» – is one of the main conceptions of the science of Tauhid (monotheism), being the support of Islamic religion. Loneliness – is one of the signs of Almighty Creator. Kazakhs say: «Loneliness is characteristic to only God», and this expression once more proves that the basis of cognition of Kazakhs is the canonical Islam. This means that Kazakh people apply with respect to lonely saint, wise man, scientist and genius. Loneliness is

one of the main concept, category in philosophy, the main artistic-aesthetical motive in the art of the word, also in fine art» [1: 120-121]. And poet (zhirau), based on sophistic world comprehension considered the loneliness and isolation as cognitive units, denoting interchangeable, but also distant concept. Despite the fact that the separate words are synonymic as lexical-semantic units of one level, sometimes they cannot tally with each other as the concept – mental unit in cultural-linguistic context of one nation. The concept «loneliness» in the poetry of poet (zhirau) had been appeared within the limits of conceptual space of words as *one, isolated, lonely*. If loneliness means «bad» and *isolated* for lonely people on philosophical concept «Loneliness belongs to only God» and on the contrary, it is evaluated as «individual, differ from others, superior». The given meaning can be revealed and with the help of winged expression such as «Even if all grain of sand gather together, they cannot be stone and slaves, gathered in heap cannot be the leaders», where the cognition of individuality, the peculiarities of personality– antipode of majority or homogeneousness» [2: 22]. A.Amirbekova, researching the phenomenon of conceptual structures in poetic texts and considering the concept «loneliness», confirms: «Loneliness – is the metaphysical concept. Also, as the concept «happiness» has different concept and difficult perception» [3: 54].

National concept-notion about loneliness, found in such paremiological units, such as «*Loneliness is characteristic to only God*», «*Being one in field – is not warrior*» and others, had been distinctly manifested in the language of poetry, particularly in artistic cognition of I.Zhansugurov. The psychological aspect of the concept «loneliness» in poetic texts is cognated with the help of frames: *seclusion, to live in loneliness, to stay alone*. The philosophical aspect is given with frames such as *fate, to take care of, to live, world*. For example:

<i>Көңіліне</i> <i>Құлагерден құйылып</i> <i>мұз,</i> <i>Күйкіп отыр</i> <i>таста Ақан байғыз.</i> <i>Жан тынышын</i> <i>елден емес, жерден</i> <i>тапқан,</i> <i>Сондай бір адам</i> <i>бопты жаны жалғыз.</i> <i>(«Құлагер»</i>	<i>Стало грустно</i> <i>Кулагеру,</i> <i>Сидит на камне</i> <i>Ахан</i> <i>и грустит.</i> <i>Обрел</i> <i>спокойствие не в людях,</i> <i>а от земли</i> <i>Был он таким</i> <i>одиноким</i> <i>(из поэмы</i>	<i>Akhan sits on stone</i> <i>and is sad</i> <i>thinking of Kulager,</i> <i>And there were a</i> <i>person who was so lonely</i> <i>and</i> <i>Restored the peace</i> <i>from earth, not from</i> <i>people</i> <i>(from the poem</i> <i>«Kulager»)</i>
--	---	--

ноэмасынан)	«Кулагер»)	
-------------	------------	--

In given passage the concept «loneliness» is revealed through frame-scenario: «*to feel oneself lonely*», «*to grieve*», «*to search calmness*». They are formed with the help of stereotype associative signs.

It is known, the manifestation of the concept «loneliness» in the works of poet, that is to say, in poetic texts of individual comprehension and poetic imagination, have been reflected by means of separate situations of the author and metaphorical means. This can be reflected with the help of such cognitive models:

The cognitive model «loneliness – silence». The desire of soul for calmness brings to loneliness. «To conceal at mind that happened in the depth of soul of movement. The significant parts of these names are: noiseless, *hesitation, dismal condition (thought), sacrament*» [4: 97].

Everlastingness in the life of person «cheerful», «joyous», suffering from «loneliness», is equal to death, but living, not realizing his death, - means to be deep in another world. The everlastingness – is to die alive. The border between life and death is measured from physiological position. In this case, everlastingness, desperate situation, inaction in Kazakh comprehension is given by such linguistic units, such as «living corpse», «unfortunate». This brings to the thought of isolation, insulation, makes people to search separate «quite world».

Тентірен тауда ұдайы, таста қаңғып, Оты өшкен, бойында жоқ жас құмарлық; Кеткенде қызық тарқап, қаны суып, Айдаған ай далаға жаны қуып. Жап-жалғыз тауды, тасты мекендеген, Жанына жолатқызбай жанды жуық.	Бродил он по горам и скалам, Одинокий, безучастный ко всему; В уединении не интересовало его ничего, Посреди степи бродил одиноко. Проживал он один- одиношенек среди гор, Никого не подпускал близко к себе. Ненавистна ему была жизнь, на душе	He wandered on mountains and cliffs, Lonely, indifferent to everything; He is not interested and isolated, Wandered along the steppe alone. He lived lonely –and lonely among mountains, He did not allow anyone to himself, He hated life, was difficult on soul, and He was strange to all.
--	--	---

Өмірден жиіркеніп көңілі суып, Қалғандай айналадан өзге туып. («Құлагер» поэмасынан)	было ему тяжело, Стал он всем чужим (из поэмы «Кулагер»).	(from the poem «Kulager»)
--	---	------------------------------

In above mentioned lines the loneliness – is not only the loneliness in life, also spiritual loneliness. The conceptual imagination of poet, linguistic explication in the text of concept «loneliness», considered in comprehension of frames-scenarios have been appeared by means of next elements: *lonely, to lose the interest, the blood is run, to be indifferent to everything.* .

The cognitive model «loneliness –internal torment». «Human being –World, World – Human being» ruined spiritual existence of human brings him to loneliness, his life does not consist of not only depression and losing soul.

Sometimes, the loss of soul of human being brings him to disease, loneliness. «Loneliness» – «adjuration from the world», impossibility of leaving native town – «torment». If it appeals to philosophy, this means the desire of internal condition of soul to any absolute power.

Ол күнде осы тауда жалғыз жан жүр, Дүниеден аулақтанған дабыр- дүбір, Қара шал қайыңды отыр көлеңкелеп, Бір қу бас шал үстінде ілулі тұр. Таба алмай тыныштықты туган елде, Кете алмай біржолата бөтен жерге, Тартқанда жалғыздықтан жаны	Каждый день бродит по горам одна душа, Одиночество, обособленное от мира, Смуглый старик сидит словно тень, А одинокий старец висит сверху. Не обрета спокойствие в крае родном, Но не в силах покинуть родной край, Переживает его душа сильное одиночество,	Each day one soul walks around the mountain, Lonely, isolated from the world, Swarthy old man is sitting as a shadow, And one old head hangs above the old man. Not having the peace in his native town, But not having the strength to leave his town, His soul survives the strong loneliness, Where his breast had been put on the pellet of
---	---	---

қорлық, Төсеген талай ерлер оққа кеуде. («Құлагер» поэмасынан.)	Где подставляли свою грудь под пули множество мужчин (из поэмы «Кулагер»).	majority of men (from the poem «Kulager»)
---	---	---

Isolation from all the world –frame. It is formed by means of stereotype associative signs in consciousness. In Kazakh comprehension isolation from the world is equipotent to disappearance from the earth. **Disappearance.** In the dictionary of language of Abai: «abyss», «destroyed», «disappear», «disappear without any trace» [5: 265]. **On the concept:** isolation of the person from the whole world, to go away in another world, to forget about himself, loss of internal fight. The scientist K.Zhamanbayeva explains this phenomenon in next way: «abandonment of person from internal «I», to disembody in a process, keeping away himself, from the world, to forget himself» [4: 95].

The cognitive model "Loneliness is the habitation of spiritual condition". **"Kokshetau of spiritual condition"** - is a decoration of the soul, beauty of Kokshetau. This poetic comparison is used in a kind as «The soul of Kokshetau is faded, the sickle of sadness knocked down his interest». «Interest knocked down the sickle of sadness" - this is an imagination. It is formed in consciousness through an image. The soul, by giving crack, brings to loneliness.

Бір күнде болған жігіт жан жайлауы, Қайда оның күлкі, ойынмен жайнаңдауы? Құлазып күзді күнгі Көкшетаудай. Қызықтың көшіп кеткен – сар жайлауы («Құлагер» поэмасынан).	Однажды жил джигит в ладу с собой. И где же его смех, веселая жизнь? Осиротел он словно Синегорье осенью порой, Лишился враз интереса – благополучия (из поэмы «Кулагер»).	Once upon a time man (dzhigit) lived happily, And where is his laugh, joyest life? As though he became an orphan of autumn days of Kokshetau, Lost an interest –of wellbeing (from the poem «Kulager»).
--	--	--

The state of person is an unlimited-endless breadth of different feelings, different state of him, as the phenomenon of summer pasture. «To lose interest, prosperity» - means to lose interests and merriment, music and gladness, to fail in an abyss, become an orphan, remain alone.

«To become an orphan» has the meaning "to be lonely", «to lose heart», "apathy" in definition dictionary - **on the concept:** it is understood, as *the devastation of inner world of living man*.

The cognitive model "Loneliness is a courage". The concept "loneliness" in cognition of nation has either positive or negative colouring. If loneliness always implies bad, then isolation does not always have a negative shade. Sometimes, an isolation can be used both along with the concept of suffering, humiliation and along with the concept courage. Therefore, it is impossible, that the concept «loneliness» cannot be considered one-sidedly and particularly from the context.

Көрмегенде мұны халық қалды қатып «Мынаған шыға алмас-деп-ешкім батып!» Қораға түскен жалғыз жолбарыстай, Ол тұрды, көрген көзді таңырқатып. Жайраңдап Жайсаң Ақан қаймыққан жоқ, Жүрегін жолбарыстан айнытқан жоқ. «Жат елде жалғыз жүрмін» деп именіп, Болар деп түбін қалай қайғыртқан жоқ («Құлагер» поэмасынан).	Не видавший такого ранее народ остолбенел «Никто не осмелится полезть на него!» Словно одинокий тигр в клетке Он стоял и поражая всех. Благородный Ахан не струсил, Не испугался он тигра. «Брожу по чужой земле - одинокий», грустно думал он. Не задумываясь о предстоящей смерти. (из поэмы «Кулагер»).	Not seeing such before the people froze «Nobody will dare start to climb on him!» As if the lonely tiger in a cage He stood and striking all. Noble Akhan was not afraid of it, He was not frightened tiger. I «Wander on unfamiliar land - lonely», he thought sadly. Not thinking about forthcoming death. (from the poem «Kulager»)
---	--	--

In given example «As the lonely tiger in a cage» is an imaginative word formation.

This is formed in cognition through the comparison of an episode with an image.

The cognitive model «Loneliness – humiliation». «Loneliness. Individualism. To stay in loneliness. To keep away from the world. Expulsion of soul». Loneliness – humiliation [4: 97]. In the dictionary of language of Abai: «to be lonely –to bear demerits, to regret, to feel himself lonely» [5: 236].

The linguistic units, pointing on the concept «loneliness» in lines, given below, had been metaphorized in consciousness.

- «Өмір бітті, Еділ?» деп, «Молам — қойның, ақ өзен, Ақ көйлегім — кебін!» деп Еділге өзін көмгені... Жау қолында ел таппай Жалғыз, әлсіз, панасыз... Жан саялар жер таппай, Өлімге өзін бергені... («Дала» поэмасынан).	«Жизнь закончилась, Едиль?» сказал, «Моя могила — твоя коса, белая река, Рубашка белая моя — твои барашки!» Захороню его в реке... У врага не нашел он покоя Одинок, бессилен, бездомен... Не найдя приюта души своей, Предам его могиле... (из поэмы «Степь»).	«The life finished, Edil?» said, «My grave is your braid, white river, A shirt is white - your white-caps!» He will be buried in the river... He did not find rest from an enemy Lonely, powerless, homeless... Not finding shelter for his soul, He will betray himself to the grave... (from the poem «Steppe»)
Жақын жоқ, жанашыр жоқ, жалғыз қалып, Құз қара зарлап жатыр, дір-дір қағып. Бәйгені ас етіндей жұлқылап жүр, Біреудің жіліншігін малға шағып	Без родственников, без благодетеля, оставшись один, Осень всюду сетует, дрожь. Словно пищу разрывает на куски приз,	Without parents, without benefactor, being alone, An autumn complains with vengeance, all in a tremble. As if food is pulled

<i>(«Кулагер» поэмасынан).</i>	<i>Скармливая чью- то голень скотине (из поэмы «Кулагер»).</i>	<i>into pieces, Feeding somebody's shin to the animal (from the poem «Kulager»)</i>
------------------------------------	--	---

«To burry in river», «not having relatives», «to stay without benefactor» - this is not sorrow, grief. «To grieve – to be angry, offend, sorrow, expressing dissatisfaction» [5: 339]. Therefore in given moment loneliness is connected with torment, «trial of agony».

The cognitive model «Loneliness – poverty, weakness». Loneliness arises poverty and weakness in cognition of the poet.

<i>Жабыла жалғыз үйге жау мұңдалап Шаң басты, шабуылмен қырды, жойды. Айы жоқ, жиі жұлдыз. Қара түнек Жыраңқай бір тасада өзегірек Жалғыз үй, жарым-жанды кемпір мен шал. Лықылдап бір топ бала жатыр түнеп («Рүстем қырғыны» поэмасынан).</i>	<i>Захватил враг одинокий дом, Поднимая пыль столбом, уничтожил все Безлунная ночь, на небе звезды горят. Сумерки вокруг. На отшибе ото всех вдали Одинокий дом, как обездоленные старики Полон он спящих ребятишек (из поэмы «Бой Рустема»)</i>	<i>The enemy conquered the lonely house, Arising the dust, ruined all, Moonless night, stars shine on the sky. Twilight around. Far from everything Lonely house, isolated old men and women, Full of sleeping boys and children (from the poem «The fight of Rustem»)</i>
--	--	--

The concept in poetic text «darkness», «lonely house», «old man», «group of children» comprise mutual associative section, «darkness» means fear, «lonely house» - helplessness, «old men», «group of children» imply weakness. Here «lonely» and «many» in conceptual cognition of Kazakh people have the measure of evaluation as good and bad sides of the world [3: 21].

The cognitive model «Loneliness – regret, grief». Two phenomenon are natural in nature –this is to be born and to die. The paremiological unit in Kazakh language «to be born together, but dies separately» emphasizes, that the person would not escape from loneliness, and given unit is associated with the concept «grief». Sudden death comes by unforeseen consequences and not depending on the reason in life, which would arise the loss and regret.

<i>Құлагер шапсаң бауырың жазылатын, Жерошақ тұяғыңмен қазылатын. Құшақтап қу далада қалдым жылап, Жазым боп жау қолынан жалғыз атым! («Құлагер» поэмасынан).</i>	<i>Кулагер, скакавший, чтобы выздоровел брат, Да вскапывавший своим копытом яму для очага. Стою и плачу в степи, обнимая тебя, Единственный мой конь, погибший от рук врагов! (из поэмы «Кулагер»).</i>	<i>Kulager, galloping, And digging up with its hoof for the hearth. I am standing and crying in steppe, hugging you, My only horse, dying from the hands of enemies! (from the poem «Kulager»).</i>
--	--	--

<i>Қазақтың жылқы аңсатқан жарлы, байын, Жарлыны жалғыз атсыз алды уайым («Құлагер» поэмасынан).</i>	<i>Несчастный, муж, мечтавший о лошади, Беднягу печаль захватила одного (из поэмы «Кулагер»).</i>	<i>Unhappy, husband, dreaming of the horse, The poor people became very sad without the horse (from the poem «Kulager»).</i>
---	--	---

In Kazakh imagination «*the extinguished fire would not flame*» means irreparable loss, infinite «*pain*», which brings to grief. Given abstractive concept in poetic text is reflected through imagination «*to cry in distant steppe*». «Visual images in real world are generalized, internal feature of phenomenon, regularities of nature and society are cognized through abstractive thought. Abstractive thought in world cognition is the second one, with higher level. In comparison with sensitive cognition the thought allows to cognate the world deeper and totally» [6: 199].

In poetic texts the concept is cognized in picturesque representation, is objected

by the model of part instead of the whole.

In conclusion, thesaurus, reflecting the concept «loneliness» in the poetry of I.Zhansugurov is defined through semantics of next word combinations: *to stay alone, to stay without relatives, to stay without beneficence, to walk alone, to hate the life, to wander alone on barren steppe, to feel himself lonely, to search calmness, to relive, to cry on steppe* and others, are associated with the words *powerless, homeless, poor fellow*.

Phraseological units such as *the fire is out, to lose the interest, no desire, blood is run, to become indifferent to everything, to be frozen, sickle of grief* and others, which denote the concept «grief», reveal the essence of the concept «loneliness». As the poetry of an author consists of conceptual structures (frames, scenario, imagination and others), representing the concept «loneliness», and the essence of the concept «loneliness» is revealed concretely.

References:

1. Shanbai T. The culture of concept. Almaty: Raritet, 2009. – 352 p.
2. Nurdauletova B. The conceptual image of the world in the poetry of poet. Автореф. диссерт. на соискание уч.степ. д-ра филол. наук. Almaty, 2008. – 47 p.
3. Amirbekova A. The peculiarities of verbalization in poetic texts of conceptual structures (on the materials of poetry of M.Makatayev). Almaty, 2006. – 124 p.
4. Zhamanbayeva K. The cognitive peculiarities of the usage of language: emotion, symbol, linguistic consciousness. Almaty: Nauka, 1998. – 140 p.
5. The dictionary of the language of Abai - Almaty: Nauka, 1968. - 734 p.
6. Kosimova G. The basis of rhetoric art. - Almaty: Bayanzhurek, 2007 – 296 p.

Literature

7. Zhansugurov I. Kulager. Almaty: Atamura, 2003. – 360 p.

DESIGNING EFFECTIVE ESP STUDY MATERIALS: A COGNITIVE APPROACH

Rejapov Izzatbek Olimbayevich

izzatbekrio@gmail.com

PhD, Associate Professor

Mamun university

Abstract. This paper investigates the principles involved in creating study materials for English for Specific Purposes (ESP) courses, utilizing insights from cognitive linguistics, applied linguistics, and teaching practices. It lays out the principles of a cognitive ESP curriculum, analyzes the importance of needs assessment, discusses strategies for crafting authentic and cognitively stimulating study materials, and demonstrates how language awareness (LA) can be fostered through well-structured tasks. The research contends that ESP manuals designed with cognitive principles enhance not only the learning of specialized vocabulary and grammar but also contribute to motivation, self-directed learning, and communicative competence.

Keywords: ESP, study materials, cognitive curriculum, language awareness, needs analysis, language learning strategies

Annotatsiya. Ushbu maqolada sohaga yo'naltirilgan ingliz tili (ESP) kurslari uchun o'quv materiallarini yaratishda qo'llaniladigan tamoyillar kognitiv lingvistika, amaliy tilshunoslik va ta'limiy amaliyotlar asosida tahlil qilinadi. Unda kognitiv ESP o'quv dasturining asosiy tamoyillari bayon etiladi, ehtiyojlarni aniqlashning ahamiyati ko'rib chiqiladi, autentik va kognitiv jihatdan rag'batlantiruvchi materiallarni yaratish strategiyalari muhokama qilinadi hamda til ongini (LA) rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar misollar bilan yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kognitiv tamoyillar asosida yaratilgan ESP qo'llanmalari nafaqat maxsus soha leksikasi va grammatikasini o'zlashtirishni, balki motivatsiyani oshirishni, mustaqil ta'lim olishni hamda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: ESP, o'quv materiallari, kognitiv o'quv dasturi, til ongli yondashuvi, ehtiyojlarni tahlil qilish, til o'rganish strategiyalari

Аннотация. В данной статье рассматриваются принципы создания учебных материалов для курсов английского языка для специальных целей (ESP) с опорой на когнитивную лингвистику, прикладное языкознание и педагогическую практику. В работе излагаются основные положения когнитивной ESP-программы, анализируется значимость выявления потребностей, обсуждаются

стратегии разработки аутентичных и когнитивно стимулирующих материалов, а также показывается, каким образом языковое сознание (LA) может формироваться с помощью грамотно построенных заданий. Результаты исследования свидетельствуют о том, что ESP-пособия, созданные на когнитивных принципах, способствуют не только освоению специальной лексики и грамматики, но и развитию мотивации, самостоятельного обучения и коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: ESP, учебные материалы, когнитивная программа, языковое сознание, анализ потребностей, стратегии изучения языка

Introduction

English for Specific Purposes (ESP) has experienced substantial growth in recent years due to the rising need for specialized language skills driven by globalization and increased professional mobility. Consequently, creating ESP study materials is an essential endeavor that necessitates careful consideration of both the professional needs of learners and effective language acquisition methodologies.

Conventional ESP resources have typically concentrated on specialized terminology and grammatical structures. However, contemporary strategies prioritize cognitive principles—developing learners' mental frameworks, enhancing language awareness, and promoting transferable learning techniques. A cognitively focused ESP resource not only prepares students for particular communicative scenarios but also provides them with the tools necessary for independent language learning. This article builds upon the framework outlined by Ruzhekova-Rogozherova (2018) and extends it into actionable guidelines for creating ESP study materials.

The Cognitive ESP Curriculum

At the heart of cognitive ESP is the cognitive curriculum, which emphasizes the active role of learners in constructing knowledge. Learning is viewed not as a passive absorption of information but as an active engagement with linguistic and conceptual elements: defining terms, making comparisons, hypothesizing, identifying cause-and-effect relationships, and applying categories across various contexts.

This method corresponds with findings in language awareness (Svalberg, 2007; Schmidt, 1995, 2010), indicating that actively focusing on language structures improves both general and specialized proficiency. By structuring ESP resources around a cognitive curriculum, developers ensure that learners acquire not just language forms but also strategies for analyzing and effectively using them in their professional lives.

The key characteristics of the cognitive ESP curriculum encompass:

- Needs-based design (backward design) that starts with expected communicative results.
- A learner-centered approach that highlights motivation, active communication, and strategic engagement.
- The integration of content and linguistic forms, connecting specialized texts with functional language uses and categories.
- An emphasis on transferability, making certain that the knowledge and skills acquired can be utilized in new professional environments.

Stages of ESP Manual Development

The process of designing ESP study materials involves systematic stages, closely connected to models of curriculum development (Brown, 1995). These stages encompass:

1. Needs Analysis – determining the professional and linguistic needs of learners.
2. Setting Objectives – aligning course goals with the tasks learners will face in the future.
3. Selection and Grading of Materials – choosing authentic texts, diagrams, and tasks appropriate for learners' proficiency levels.
4. Adaptation and Creation – modifying existing materials without altering their meaning, or developing new resources to fill identified gaps.
5. Planning Teaching Methods – selecting approaches that resonate with cognitive learning strategies.
6. Evaluation – reviewing materials for their relevance, usability, effectiveness, and motivational appeal.

Each of these stages is interconnected; the dynamic interplay among them guarantees a consistent relationship between subject matter, language proficiency, and communicative tasks.

Needs analysis is essential for developing ESP materials. It determines:

- **Target needs: the professional tasks that learners will need to execute (e.g., composing technical reports, detailing procedures).**
- Present needs: the current proficiency level of learners in English, highlighting areas in vocabulary, grammar, or skills that require improvement.
- Learning needs: the preferred methods and circumstances that contribute to learners' success.

Successful needs analysis calls for collaboration between subject matter experts, employers, and the learners themselves. It utilizes interviews, surveys, and diagnostic

assessments to ensure that materials correspond to real-world professional situations. A comprehensive needs analysis helps avoid disparities between the curriculum and the actual needs of learners in their professions.

Texts are fundamental to ESP courses. Ideally, these texts should be authentic—sourced from real-world professional contexts—to boost motivation and immerse learners in true discourse. When authentic texts are excessively complicated, it is essential to simplify them carefully without altering their meaning.

ESP texts should illustrate the communication functions pertinent to the learners' disciplines, such as:

- Describing processes, tools, or equipment.
- Clarifying safety protocols and procedures.
- Analyzing diagrams, charts, or formulas.
- Reporting on experiments or technical findings.
- Articulating pros, cons, and recommendations.

Visual materials (illustrations, tables, photographs) aid comprehension and promote discussion, particularly when paired with tasks that involve prediction, summarization, or reorganization of information.

In addition to texts, ESP manuals should incorporate activities that promote deep engagement with the language. Examples of cognitively oriented tasks include:

- Anticipating vocabulary or grammatical structures based on context or visuals.
- Distinguishing between similar forms (e.g., passive voice versus past tense).
- Reinforcing meaning through definitions, synonyms, or antonyms.
- Information transfer activities (converting diagrams into descriptions).
- Summarizing, paraphrasing, or reorganizing disordered texts.
- Recognizing organizational patterns (process descriptions, cause-and-effect relationships).
- Contrastive analysis (evaluating English against learners' first languages or other languages).
- Self- and peer-correction, fostering metacognitive reflection.

These kinds of activities enhance language awareness, promote independent learning, and develop both receptive and productive skills. For example, a gap-filling exercise on engineering terminology might simultaneously strengthen vocabulary, grammar, and discourse structures while involving learners in prediction and hypothesis testing.

Various published ESP resources exemplify these principles in action:

- Ibbotson (2008) features multifunctional texts where learners predict content, associate vocabulary with definitions, and reinforce structures through listening and writing exercises.

- Štrovs-Gagič (2009) incorporates information transfer and transformation tasks, challenging learners to interpret safety guidelines or rewrite sentences using conditional structures.

- Glendinning (1987) emphasizes relative clauses and cause-and-effect connections, demonstrating how grammar can be taught through technical descriptions.

- Ruzhekova-Rogozherova (2016) applies contrastive analysis, enabling learners to compare English categories with those of their native languages in geotechnical applications.

These cases reflect how cognitively designed activities merge professional content with language development.

Conclusion

Cognitive strategies in ESP material creation greatly enhance teaching efficacy. By integrating authentic texts, cognitively stimulating tasks, and a curriculum built on needs analysis and backward design, educators can produce manuals that cultivate not only specialized expertise but also transferable skills and learner independence.

Cognitively structured ESP materials elevate motivation, enrich language awareness, and bolster communicative competence. Ultimately, they equip learners not simply for exams but for real-world professional communication in English, promoting both career preparedness and lifelong learning.

References

1. Brown, J. D. (1995). The elements of language curriculum: A systematic approach to program development. Heinle & Heinle.
2. Glendinning, E. (1987). English in electrical engineering and electronics. Oxford University Press.
3. Richards, J. C. (2013). Curriculum approaches in language teaching: Forward, central, and backward design. RELC Journal, 44(1), 5–33. <https://doi.org/10.1177/0033688212473293>
4. Ruzhekova-Rogozherova, B. T. (2016). Английски език в геотехниката. Сборник с учебни текстове и упражнения [English in geotechnics: A collection of texts and exercises]. Todor Kableshkov University of Transport.
5. Ruzhekova-Rogozherova, B. T. (2018). The ESP manual: Principles of designing study materials. Humanising Language Teaching Magazine, 20(4). <https://www.hltmag.co.uk/aug18/esp-manual>

6. Schmidt, R. (1995). Consciousness and foreign language learning: A tutorial on the role of attention and awareness in learning. In R. Schmidt (Ed.), *Attention and awareness in foreign language learning* (pp. 1–65). University of Hawai'i Press.

7. Искандарова Н.И. Relationship between English for specific purposes(ESP) and Discourse analysis(DA)” – «Мутахассисликка йўналтирилган чет тили таълимининг долзарб муаммолари» - Ташкент., 2020 йил Б. 90 – 93

ABDURAUF FITRATNING SO'Z O'ZLASHTIRISH HAQIDAGI QARASHLARI

Mirzatillayeva Sayyora Zokirjon qizi,

FarDu 1-kurs tayanch doktoranti

sayyoramirzatillayeva97@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidlarning yetuk namoyondasi, o'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga o'zining beqiyos hissasini qo'shgan olim Abdurauf Fitratning so'z o'zlashtirish muammosi yuzasidan yuritgan fikrlari tadqiq etilgan. Olimning fikrlari asarlaridan keltirilgan namunalar orqali asoslantirilgan. Fitratning so'z o'zlashtirish haqidagi fikrlari bugungi kunda o'zbek tili grammatikasiga qay darajada mos ekanligi qiyoslab o'rganilgan.

Kalit so'zlar: jadid, so'z o'zlashtirish, olinma so'z, atama, yangi so'z yasash, chetdan so'z olish, eski so'zlarni tiklash.

Annotation. Abstract. This article examines the views of Abdurauf Fitrat, a prominent representative of the Jadids and a scholar who made an invaluable contribution to the development of Uzbek linguistics, on the problem of word acquisition. The scholar's ideas are substantiated by examples from his works. Fitrat's ideas on word borrowing have been compared and studied to the extent that they correspond to the grammar of the Uzbek language today.

Keywords: Jadid, word borrowing, borrowed word, term, word formation, borrowing words, restoring old words.

Аннотация. В данной статье исследуются взгляды Абдурауфа Фитрата, выдающегося представителя джадидов, внесшего неоценимый вклад в развитие узбекского языкознания, на проблему заимствования слов. Мысли ученого обоснованы примерами из его трудов. Сравнительно изучено соответствие взглядов Фитрата на заимствование слов современной грамматике узбекского языка.

Ключевые слова: джадид, заимствование слов, заимствованное слово, термин, образование новых слов, заимствование иностранных слов, восстановление ключевые слова, ключевые слова, ключевые слова.

Fitrat o'zbek ma'rifatparvarlarining ko'pchiligi singari milliy uyg'onish davri ijtmoy-ma'naviy hayotining turli sohalarida faoliyat olib borgan. Olim yetuk tilshunos, adabiyotshunos, tarjimon va professor sifatida taniqli edi. Ayniqsa,

Fitratning o'zbek tilshunosligi tarixida eng katta xizmatlaridan biri uning o'zbek tili milliy grammatikasiga asos solganligi bilan belgilanadi. Darhaqiqat, Fitrat "O'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba: Sarf (1-kitob), Nahv (2-kitob)" kitoblarini yaratdi.

"XX asr boshlarida Markaziy Osiyodagi ma'rifatparvarlik harakatida Abdurauf Fitrat alohida ajralib turadi. U arab, fors, rus, turk tillarini mukammal bilgan holda o'zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o'rnini va bundan keyingi istiqbolini belgilab berishga intiladi" [1:138].

Olim o'zbek tilining boshqa tillar tizimida tutgan o'rni, imkoniyatlari bu mustaqil tilning boshqa tillar bilan munosabati qay darajada va bundan keyin qay tarzda rivojlanishi kerak degan savollarga javob berish bilan birga, Sharq tarixi va adabiyotida ikkinchi o'rinda turuvchi turk adabiyotining eng muhim, eng ko'pi, eng qimmatlisi chig'atoy shevasidagi adabiyot ekanini ta'kidlab o'tadi. Shu sababli tilimizning ham turkiy tillar orasida eng yuqori mavqeda turishini bayon qiladi. Abdurauf Fitrat "*Arab va fors adabiyotining birinchi sarada turishi bu tillarning boyligida emas, balki turkiylardan chiqqan shoirlarning, olimlarning (masalan, Ibn Sino, Jaloliddin Rumiy, Forobiy, Bedil va boshqalar) arab va fors tillarida ijob qilg'onliklarida*"dir [2:35] deb ta'kidlaydi.

Tilimizni sharq tillarining birinchisi ekanini dalillar bilan isbotlagani holda va turkiy adabiyotning ko'pi arab va fors tillarida ijob qilgani sababli milliy adabiyotimizning ikkinchi bo'lib qolganidan afsuslanadi. Shuningdek, Abdurauf Fitrat XX asr boshlarida yuritilgan til siyosati jarayonida o'zining qat'iy fikrlari bilan ajralib turar edi.

A.Nurmonovning ta'kidlashicha, olim turkiy tillarni birlashtirish siyosatining oqibatlarini sezgani holda har qaysi turkiy tilning umumiy jihatlari bo'lishi bilan birga xususiy, o'ziga xos jihatlari ko'pligi, shuning uchun har qaysi turkiy til mustaqil ravishda rivojlanishi va o'z xalqiga xizmat qilishini angladi [1:139]. Shu sababli o'zbek tilining bundan keyingi istiqboli haqida u ko'proq qayg'urdi.

Abdurauf Fitrat o'z nutqlarida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish har bir lingvistik hodisaning mohiyatini ifodalay oladigan qat'iy qoidalar yaratish lozimligini ta'kidlaydi.

Olim shunday deydi: "*tilimizning iste'dodli boy bir til bo'lg'onini qichqirib so'ylaydik. Bu til (do'qqidir) qo'poldir, buning o'rniga turkchaning adabiy bir shevasini olaylik degan til bilmaslar bilan kurashdik, ularni yengdik. Biroq hanz tilimizning belgisi qoidalarini maydonga qo'ya olmadi*" [2:36].

Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tili ko'p shevaliligidan yangi o'zbek adabiy tili qanday bo'lishi, qaysi shevalarga tayanmog'i lozim degan muammo bu

masalalardan edi. Fitrat mazkur muhim masala bo'yicha fikr yuritib shahar shevalariga arab, fors tillari ta'siri kuchli ekani, shuning uchun bu shevalarga emas, balki qishloq shevalariga tayanish lozimligini ta'kidlaydi.

“Bizning shaharlarimiz ko'plab yillardan beri arab, forsiy adabiyotining hukmi ostida yashaydi. Shuning uchun bizda shahar tili buzulgan. Tilimizning sof shaklini daladagi el-aymoqlardan ko'ra olamiz” [2:37]. Shu sababli xalq orasida ularning jon ozig'i bo'lib turgan dostonlar, ertaklar, matallar, laparlar, ashula-qo'shiqlarni xalq og'zidan qanday talaffuz qilinsa shundayligicha yozib olish, ularni sinchiklab o'rganish va shu asosda ma'lum ilmiy xulosaga kelish lozimligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, Abdurauf Fitratning ta'kidlashlari to'g'ri edi. Bu fikrlarini olim o'z asarlarida qat'iy fikrlari bilan ilgari surib bordi.

Tilshunos M.Qurbonova A.Fitratning tilshunoslik faoliyatida ikkita muhim tomonga e'tibor bergan holda o'rganishni ta'kidlaydi: a) olimning ilmiy-nazariy qarashlari; b) uning tilshunos sifatidagi amaliy faoliyati [3:8].

E'tibor beradigan bo'lsak, XX asr arafasidagi ijtimoiy-siyosiy moddiy-ma'naviy, madaniy-ruhiy muhit o'zbek tili taraqqiyotida muayyan iz qoldirdi. Bu davrda o'zbek tilining lug'at tarkibida, ayrim grammatik shakllarning qo'llanishida, imlo va alifbo sohasida muayyan o'zgarishlar yuz berdi. Eski o'zbek hamda yangi o'zbek adabiy tili xususiyatlari bilan birga, boshqa tillarning (tatar, usmonli turk, rus va b.) ham unsurlari tez-tez uchrab turadi. Shunday sharoitda o'zbek adabiy tilining nazariy masalalarni ishlab chiqish dolzarb masala edi. Ushbu mashaqqatli hamda o'ta mas'uliyatli vazifani Abdurauf Fitrat o'z zimmasiga oldi. Bu jarayonda Fitrat tilshunos sifatida imlo qoidalarini ishlab chiqishga, tilimizning leksik va stilistik me'yorlarini hamda adabiy tilning taraqqiyot yo'llarini belgilashga va o'zbek tili punktuatsiyasi, morfologiyasi va sintaksisi qonuniyatlarini aniqlashga katta hissa qo'shdi. Fitrat yashagan davrda bu masalalar hali to'la o'rganilmagan va yetarli darajada hal etilmagan edi. Fitrat tilshunoslik merosidagi eng muhim nuqtalardan yana biri, uning til taraqqiyotiga oid fikrlaridir.

O'zlashma so'zlar masalasi, so'z o'zlashtirish hodisasi uning faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu hodisa haqida u o'zining “Adabiyot qoidolari” o'quv qo'llanmasi hamda “Tilimiz” maqolasida qat'iy fikr va xulosalarini keltirib o'tgan. Olim “Tilimiz” nomli maqolasida turkiy (o'zbek) tilining boyligini isbotlashga harakat qiladi. Fitrat “*Hozirgi so'zlarimizdagi arabcha, forsiychalarni bir nechasi turkcha topilmaydir, desangiz to'g'ridir. Biz ularni chiqarmoqchi emasmiz. Ularni olurmiz, lekin o'zimizniki qilurmiz. Turklashtirurmiz*” [4:318] degan fikrlarni ilgari suradi.

Bundan anglashiladiki, Fitrat tilimizda muqobili bo'lmagan, yasashning ham imkoni bo'lmagan ayrim arabcha, forsha so'zlarni qabul qilishni ma'qullagan holda bu so'zlarni o'zimizniki qilib olish "turkchallashtirish" lozimligini ta'kidlaydi. Fitrat "o'zimizniki qilurmiz" deganda o'zlashgan so'zlarni tilimizning fonetik, morfologik, sintaktik qonuniyatlarga moslashtirishni nazarda tutgan.

Tilimizning arab va fors tillaridan ustunligini o'zining misollari asosida dalillaydi. Shu o'rinda u tilimizdagi arabcha va forsha so'zlarni butunlay chiqarib yuborishni emas balki **"turkchallashtirish"** fikrini ilgari suradi. Buni **qavoidi sarfiya - sarf qoidalari, manor - olov, sahobi munavvar – yorug' bulut** kabi so'zlar asosida izohlaydi. Fitratning yozishicha, bir tilning boyligi unda so'zlarning ko'pligi, so'z yasash imkoniyatlarining kengligi hamda qoidalarining mukammalligi bilan isbotlanadi. Darhaqiqat, olim sanab o'tgan belgilar tilning boyligini ko'rsatib turuvchi asosiy omillar hisoblanadi. Fitrat turk (o'zbek) tilining so'z boyligi kam deganlarga Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarini asos qilib ko'rsatadi. Olim asarda keltirilgan "yig'lamoq" fe'lining: ingramoq, singramoq, ingichkirmoq, yig'lamoq, yig'lamsinmoq, o'kurmak, siqtamoq kabi shakllari bilan o'z fikrlarini dalilaydi. Bir so'zning bir necha leksemalarni hosil qila olish imkoniyati mavjudligini birgina "bilim" so'zi orqali ifodalab beradi. Masalan, bilimsiz, bilmas, bilsa va b[1:143]. Fitrat tilimizdagi qoidalarining mukammalligini unda boshqa arab, fors, rus, nemis, fransuz tillaridagi kabi mustasno holatlar yo'qligi bilan izohlashga harakat qiladi. Shu o'rinda Abdurauf Fitratning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli deb hisoblaymiz, *"...dunyo o'zgarib turadi. Hayot kundan-kun yangilashib boradir. Yuz yil burungi ota-bobolarimizning tushlariga ham kirmag'an bir ko'b hodisalar, narsalar maydong'a chiqib turadir. Bular uchun yangi-yangi otlar taqash lozim bo'ladir"* [4:47]. Abdurauf Fitrat so'z o'zlashtirish va yangi tushunchalarga nom topishni inkor etmaydi balki uning o'zi ham ushbu hodisalarga nisbatan o'zining qator ilmiy qoidalarni keltirishga harakat qiladi. Ular quyidagicha, **yangi tushunchalar uchun yangi nom yasaymiz** (*uchg'ich, uyushma, boshqarma* kabi); **chetdan yangi so'zlarni qabul qilamiz** (*elektrik, telefon, poyezd* kabi); **unutilib ketgan eski so'zlarimizni yangidan tirgizamiz** (*qurultoy* kabi) [4:47]. Olim mana shu "uch yo'l bilan tilimizga yangi so'zlarni kiritishni qabul qilmasak, tilimizni boyishdan to'xtatgan bo'lamiz" degan fikrni ilgari suradi. Fitrat bu yerda o'zbek tilining taraqqiyot manbalari haqida fikr yurityapti. Uning nuqtai nazaricha, milliy tillarning rivojlantirishning birinchi omili har bir tilning o'z imkoniyatlari asosida yangi so'z yasashdir. Yangi tushunchalar hosil bo'lar ekan, ularni ifodalovchi yangi so'zlar yangi shakllar izlab topish tillarni ana shu tarzda boyitish eng to'g'ri yo'ldir. Tilning milliy

tabiatidan kelib chiqqan holda yasalgan, o'sha tilning tabiatiga to'la mos keladigan bunday yasama tilning sofliğini, milliyliğini saqlab qoladi. Yuqorida misol qilib keltirilgan *“uchg'ich”* so'zi o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosda yasalgan. Uch (o'zak) + g'ich=(qo'shimcha). Bu yerda o'zbek qismi hamda qo'shimcha qismi o'zbekcha bo'lgani kabi ular o'rtasidagi yasaliş ham o'zbekchadir.

Hozirgi tilimizdagi ayrim so'zlar yuqoridagi talablarga javob bermaydi. Fitratning fikricha, yangi tushunchani tilning ichki imkoniyatlari orqali ifodalashning imkoniyatlari bo'lmasa, u holda boshqa tillardan so'z qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Bu ham milliy tilning rivojiga ijobiy ta'sir qilishi mumkin. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, olinma va o'zlashma so'z tilning milliy tabiatiga, tovushlar tizimiga sintaktik qonuniyatlariga moslashtirish zarur. Shundagina bu so'z mazkur tilning o'z boyligiga aylanadi. Darhaqiqat, Fitrat tilning boyishidagi asosiy omil hamda manbalarni asoslashga harakat qilgan. Shu o'rinda aytish mumkinki, chetdan so'zlarni ko'r-ko'rona o'zlashtirish o'rinli bo'lmaydi. U so'zning kelib chiqishini albatta o'rganish lozim. Chunki kirib kelayotgan yangi so'z o'zining jamiyatidagi belgi va xususiyatlarni o'zida aks ettiradi. Bu esa bizning tilimizning sofliğiga, milliy ma'naviyatimizga ta'sir etmay qolmaydi. Shuning uchun tilga yangi so'zlarni olib kirishda ularni tilimiz qonun-qoidalariga moslashtirishimiz kerak bo'ladi. Shu orqali biz tilimizning sofliğini saqlagan hamda boyishiga xizmat qilgan bo'lamiz. Shu tariqa olim o'z fikrlarida tilimizning milliy xususiyatlarini saqlashga, uning ichki qonuniyatlariga amal qilishga harakat qiladi. Tillarning taraqqiy qildirishning uchinchi yo'lini Fitrat *“unutilib ketgan eski so'zlarni yangidan tirgizish”* deya ko'rsatadi. Eski so'zlarni yangidan tirgizish bu yangi tushunchalarni ifodalashda arxaizmlardan foydalanish demakdir. Bu ham milliy tillarni o'z ichki manbalari asosida rivojlantirishni ta'minlaydi. Bizningcha, arxaizmlardan unumli hamda o'rinli foydalanish tilimizga ikki tomonlama foyda beradi: birinchidan turkiycha so'zlar hisobiga tilimizning sof-adabiy til bilan eski o'zbek tilini bir-biriga yaqinlashtiradi, ular orasidagi tafovutni kamaytiradi. Ma'lumki, tilshunoslik fanida adabiy til sheva va dialektlardan so'z olish hisobiga ham boyib borishi e'tirof etiladi.

Fitrat quyidagilarni yozadi: *Bilamizki, bizning shaharlarimiz yuzlab yillardan beri arab, forsiy adabiyotning hukmi ostida yashaydir. Shuning uchun bizda shahar tili buzug'dur. Tilimizning sof shaklini daladagi el-aymoqlarimizda ko'ra olamiz (lotin yozuvida)* [5:132]. Bu yerda o'zbek tilining sofliği haqida gap ketsa-da, biz uchun eng muhimi, Fitratning xalq jonli tiliga, xalq og'zaki ijodi namunalariga bo'lgan e'tiboridir. Bundan anglashiladiki, Fitrat adabiy til me'yorlarini belgilashda, adabiy tilni boyitishda jonli tilning, sheva va dialektlarning katta ahamiyatga ega ekanligini chuqur

his etgan. Yuqoridagi fikrlardan anglashiladiki, Abdurauf Fitrat milliy tillarning ichki va tashqi taraqqiyot manbalarni to'g'ri ko'rsatadi va turkiy tillardan, jumladan, o'zbek tilidan yot so'z va shakllarni chiqarib tashlashni taklif qiladi. Sababi, birinchidan, butunlay boshqa til guruhiga mansub tillarga (arab, fors, rus) oid so'zlar va shakllar turkiy tillarda keskin ko'payib ketganligi bo'lsa, ikkinchidan, o'zbek tiliga usmonli turk va tatar tili unsurlarining kirib kela boshlagani edi. Shunday sharoitda Fitrat o'zbek tilining sofliqi, milliyligini saqlab qolish uchun tilimizni o'zlashgan so'zlardan tozalash kerakligini tushunib yetdi.

Xulosa qilib aytganda, o'sha paytda tilimiz milliy xususiyatlari asrab qolishning boshqa yo'li ham yo'q edi. Fitratning bu harakatlari zamirida o'zbek tilini boshqa tillarning tazyiqidan himoya qilish fikri yotadi. Fitrat butun umri davomida o'zbek tilining sofliqi uchun kurashdi va uni boshqa tillarning tazyiqidan himoya qildi. Bu borada u o'zbek xalqining buyuk mutafakkiri Alisher Navoiydan keyin ikkinchi o'rinda turadi desak xato bo'lmaydi. Fitratning tilimiz haqidagi orzu-armonlari Alisher Navoiyning fikrlari bilan hamohangligi ko'rinib turibdi. Olim o'zbek tilining so'z boyligi, so'z yasash imkoniyatlari, grammatik qoidalarning tugalligi jihatidan boshqa tillardan qolishmasligini ko'p bora ta'kidlaydi. Quyida keltiriladigan gaplar esa fikrimizning isbotidir: *"Tilimizda so'z boyligi, ishtiyoq kengligi, qoida kengligi sarf-nahv ingichlari boshqa sharq tillardan qolishmas bu to'g'rilarda pors tilini butunlay keyinga qoldiriladi"* [4:52]. Fitratning til sofliqi yo'lida aytgan fikrlari o'zbek tilining milliyligiga xizmat qiladi, tillarning ijtimoiy aloqasini (boshqa tillardan so'z qabul qilishni) inkor qilmaydi va hech bir tilni kamsitmaydi. Zero, Fitratning o'zi: *"Bizning hech bir tilga xusumatimiz yo'q"* [2:37] degan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Нурмонов.А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. – Б.138-143.
- Фитрат А. 1921 йил Тил ва имло қурултойида сўзланган нутқ. 1921 йил тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. – Т, 1922. – В. 35-40.
- Қурбонова М.М. Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги. – Т.: Университет, 1997. – Б.8.
- Фитрат А. Танланган асарлар IV жилд. Т.: 2006. – Б. 47-318.
- Фитрат А. Тилимиз. "Иштирокиюн". 1919, 132-сон.
- Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати (ўзбек адабиёти тарихига оид тадқиқотлари мисолида). Филол.фан.номз. ... дис. автореф. – Т., 1998. – 26 б.

O'ZBEK TILIDA "ILTIFOT" ASSOTSIIATIV MAYDONIGA XOS LISONIY BIRLIKLARNING MAZMUNIIY GURUHLANISHI

Rajabov Elshod Erkinovich

Navoiy davlat universiteti doktranti

rajabovelshod676@gmail.com

Annotatsiya. Lisoniy birliklarning mazmun tomonini tahlil qilib, uning assotsiativ-semantik maydonini hosil qilish zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, insonning tafakkuri assotsiativ xarakterga ega, ya'ni kishi fikr yuritayotganda, so'zlar o'zaro bog'lanadi va tarmoq shaklidagi ma'no maydoni hosil bo'ladi. Assotsiativ maydon – bu biror til birligining (odatda, so'zning) inson ongida yoki nutqida boshqa so'zlar, obrazlar, voqealar yoki tushunchalar bilan bog'liq holda paydo bo'ladigan to'plamidir. O'zbek tilida "iltifot" konseptini semantik aspektda tahlil qilish, uning o'ziga xos assotsiativ maydonini hosil qilish hamda uning nutqda voqelanishi jarayonini tadqiq qilish ham muhim vazifalardan biridir.

Kalit so'zlar: iltifot, iltifot konsepti, assotsiativ maydon, assotsiatsiya, semantik struktura, semantik tahlil, mazmuniiy guruhlar

Annotation. Analyzing the semantic aspect of linguistic units and constructing their associative-semantic fields is considered one of the pressing tasks of modern linguistics. It is well known that human thinking is associative in nature; that is, when a person engages in reasoning, words are interconnected and form a field of meanings. An associative field is a set of words, images, events, or concepts that are mentally or contextually linked to a particular linguistic unit (usually a word). In the Uzbek language, analyzing the concept of *"compliment"* from a semantic perspective, identifying its unique associative field, and exploring its realization in speech are also among the important objectives of linguistic research.

Keywords: compliment, the concept of compliment, associative field, association, semantic structure, semantic analysis, semantic groups

"*Iltifot*" tushunchasi o'zbek tilida, ayniqsa, nutq amallari va ijtimoiy munosabatlar doirasida muhim ahamiyatga ega. "*Iltifot*" so'zi, odatda, biror kishiga hurmat, qadrlash yoki maqtov bildirish ma'nosini anglatadi. "Iltifot" so'zi arab tilda "*kimgadir e'tibor ko'rsatish*" ma'nosini ifodalovchi *lafata* so'zidan kelib chiqqan [O'zbek tilining etimologik lug'ati, 2-jild, 2003, 164-bet]. Shuningdek, bu so'z boshqa

kishining ijobiy fazilatlarini e'tirof etish orqali o'zaro ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash uchun ishlatiladi. Ittifotning adabiy va ijtimoiy kontekstlarda qanday ifodalanishini o'rganish, uning nafaqat ijtimoiy munosabatlar, balki adabiyotdagi roli va mavqeini tushunishga yordam beradi.

“Ittifot” konseptual maydonining semantik tahlili o'zbek tilining boy va ko'p qirrali madaniy va lingvistik tizimini o'rganishda muhim bir yo'nalish hisoblanadi. “Ittifot” tushunchasi, til birliklari orqali o'z ifodasini topib, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni, hurmat va qadrlashni ta'kidlaydi. Leksik, frazeologik va paremiologik birliklar orqali bu tushuncha tilda qanday aks etishini tahlil qilish, uning ijtimoiy, madaniy va psixologik tomonlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Dastlab “iltifot” assotsiativ-semantik maydonining yadrosi hisoblangan “iltifot” leksemasining semantik xususiyatlarini tahlil etish uchun izohli lug'atlarga murojaat qilish o'rinli bo'ladi. Yangi tahrirdagi “O'zbek tilining izohli lug'ati”da ushbu leksik birlikka shunday ta'rif berilgan: “Ittifot – kishiga qilingan marhamat, himmat, diqqat-e'tibor, yaxshi munosabat. Ittifot qilmoq (iltifot ko'rsatmoq) yaxshi e'tibor, munosabat bildirmoq. *Kumushbibi otasining so'ziga yaxshi iltifot qilmadi.* A.Qodiriy. O'tkan kunlar” [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild, 2023, 499-bet].

“O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati” da esa *iltifot* leksemasining semalari quyidagicha izohlangan: “1. Kishining o'zidan ko'ra nochor kishiga qilgan himmati, moddiy-ma'naviy qo'llab-quvvatlovi. *Oh, hojam, bilsangiz edi, men sizga qanday quvonchli xabarlar keltirganimni. Yetti uxlab tushimizga kirmagan iltifotlarga erishib turibmiz.* M.Mansur, Judolik diyori. 2. Kishiga qilingan xush muomala, yaxshi e'tibor. *Halimaxonimning bu iltifotidan u charchoqni unutdi.* S.Ahmad, Ufq” [O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati, 2022, 1-jild, 248-bet]. Demak, *iltifot* leksemasining semantik strukturasi 2 xil semadan tashkil topadi:

1) kishiga himmat ko'rsatish, unga moddiy va ma'naviy ko'maklashish, uni qo'llab-quvvatlash semasi: – *Oliy iltifotingizdan va marhamatingizdan umid shuki, – dedi mavlono Alishoh. – Xazinachilar olti oylik maoshimni birdaniga bersalar...* I.Sulton, Alisher Navoiy.

2) kishiga yaxshi munosabatda bo'lish, unga hurmat-e'tibor ko'rsatish, ulug'lash semasi: – *Qani, mehmon, bir guring bering bizga, – dedi. Qariyalarning iltifotidan ruhlangan Jalil o'zining “chala mulla” ekanligini unutib, undan-bundan eshitgan diniy ma'ruzalaridan esida qolganini aytib, o'z ko'nglida da'vat qila boshladi.* T.Malik, Shaytanat.

Shuningdek, *iltifot* leksemasining sinonimlari sifatida *lutf, marhamat, karam, takalluf, inoyat, manzirat, mulozamat* leksemalarini keltirib o'tish mumkin. Ammo

ushbu leksemalar orasida turli ma'no nozikliklari, ularning qo'llanish doirasida o'ziga xos jihatlar mavjudligi ham sinonimlar lug'atida o'z ifodasini topgan: *Lutf* so'zida maqtov tarzidagi qo'llab-quvvatlov ma'nosi ustuvor, oddiy so'zlashuvda juda kam qo'llanadi. *Marhamat* so'zida bu ma'no yanada kuchli va tantanavor ifodalanadi, kitobiy uslubga xos. *Marhamat* ko'pincha maqomi baland kishining o'zidan maqomi past kishiga rahm-shafqat yuzasidan ko'rsatgan munosabatini bildiradi. *Karamning* bu ma'noda qo'llanishi, asosan, eskirgan kitobiy uslubga xos, oddiy so'zlashuvda ishlatilmaydi. Qolaversa, xudo tomonidan qilingan marhamatga nisbatan ham qo'llanadi. *Menday ojiz bir ilm xizmatkori haqida sizdan shu lutfni eshitmoq Allohning bechora bandasiga buyuk marhamatidir, – dedi mezbon.* A.Abdullayev, Hazrati Attor. *Marhamatingizga qulluq, – dedi Homid, – ammo shundog' bo'lsa ham qarindoshlarim to'g'risida xavfdaman...* A.Qodiriy, O'tkan kunlar". *Turkistondan darhol qochish kabi fasod xayollarga bormaylik. Xudoning inoyati, marhamati katta.* K.Yashin, Hamza. *Bor ustaligini ishga solib, iltifot va mulozamatlar bilan qizning ko'nglini ovlay boshladi.* F.Musajonov, Huri. *Zaynab "Ovora bo'lib nima qilardingiz", degan manzirat bilan tortiqni iymانبgina oldi.* T.Malik, Shaytanat. – *Men sizning ko'rpachangizda ko'p o'ltirganman, endi menga ortiqcha takallufingizning hojati yo'q.* A.Qodiriy, O'tkan kunlar.

Demak, yuqorida keltirilgan ta'riflar va namunalar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, "iltifot" konsepti o'zbek tilida asosan maqtov, e'tibor va hurmat bilan bog'liq so'zlar orqali ifodalanadi. Ushbu so'zlar, o'z navbatida, turli til birliklaridan tashkil topgan semantik guruhlarini hosil qiladi. Iltifot tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan lisoniy birliklar asosan quyidagi guruhlariga ajratilishi mumkin:

1. Hurmat va qadrlashni ifodalovchi birliklar:

Bunday lisoniy birliklar, o'zbek tilida iltifotning asosiy qismlaridan biri sifatida ishlatiladi. *"Hurmat", "e'tibor", "izzat"* kabi leksik birliklar iltifot konseptual maydonida asosiy semantik yadro tuzadi. Masalan, *"Siz juda hurmatga sazovorsiz"* yoki *"Bu o'zaro hurmatni yana-da kuchaytiradi"* kabi jumalarda bu holat yaqqol ko'zga tashlanadi.

2. Ijobiy baholash va ta'riflashga oid birliklar:

"Yaxshi", "zo'r", "ajoyib" kabi baholovchi sifatlar iltifotning mazmunini boyitadi. Bu kabi birliklar, odatda, insonning ma'lum xususiyatlarini ijobiy baholashga qaratilgan bo'ladi. Masalan, *"Sizning ishlash usulingiz juda ajoyib", "U juda aqlli va har tomonlama yetuk inson"* kabi gaplar mazmuni ham "iltifot" tushunchasining asosini tashkil etadi.

3. E'tibor va samimiylilikni bildiruvchi birliklar:

"Chin dildan", "haqiqatan", "katta e'tibor" kabi birliklar iltifotning samimiy va izchil berilganligini ta'kidlaydi. Masalan: *"Chin dildan aytganingiz uchun rahmat", "Haqiqatan ham, sizning bu ishlaringiz juda e'tiborga loyiq"*.

4. Ko'rinish va tashqi fazilatlarni ta'riflovchi birliklar:

"Chiroyli", "go'zal", "nafis" kabi so'zlar, odatda, iltifotning tashqi ko'rinishga yoki jismoniy fazilatlarga qaratilgan variantlarini ifodalaydi. Masalan: *"Sizning kiyimingiz juda go'zal", "Shu paytgacha ko'rgan eng chiroyli odam sizsiz"*.

5. Shaxsiy yutuqlar va fazilatlarni ta'kidlovchi birliklar:

"Muvaffaqiyat", "yutuq", "qobiliyat" kabi so'zlar kishi yoki uning faoliyatidagi ijobiy natijalarni ta'riflashda ishlatiladi. Masalan: *"Sizning muvaffaqiyatlaringiz meni hayratga soldi", "U juda qobiliyatli va bilimdon kishi"*.

6. Shaxsning ma'naviy yoki axloqiy fazilatlarini ifodalovchi birliklar:

"Sizning adolatingizni juda qadrlayman", "Sizning halolligingiz har doim men uchun o'rnak bo'ladi" kabi jumalalarda *"adolatli"* va *"halol"* so'zlari odamning ma'naviy va axloqiy fazilatlarini qadrlashni bildiradi.

7. Suhbatdoshingizning ijtimoiy mavqei va yoshini hisobga olgan holda ifodalovchi birliklar:

Odatda, yuqori mavqega ega bo'lgan yoki katta yoshdagi insonlarga nisbatan ko'proq hurmat va iltifot ko'rsatiladi. Katta yoshdagi yoki yuqori mavqega ega bo'lgan kishiga aytiladigan iltifot ko'pincha an'anaviy va hurmatga sazovor bo'ladi: *"Sizning tajribangizdan juda ko'p narsa o'rgandim, bu juda qadrli"*.

8. Jamiyatdagi gender stereotiplarga asoslanadigan birliklar:

O'zbek tilida, odatda, ayollarga beriladigan iltifotlar, ko'pincha ularning tashqi ko'rinishiga qaratilgan bo'ladi, erkaklarga beriladigan iltifotlar esa asosan ularning yutuqlari yoki qobiliyatlariga e'tibor qaratadi.

O'zbek tilida, iltifot ko'pincha madaniy me'yorga qarab shakllanadi. Ijtimoiy munosabatlar, madaniyat, va qadriyatlar iltifotning qanday va kimga qaratilganini belgilaydi. O'zbek madaniyatida iltifotlar ko'pincha yoshi katta va ijtimoiy maqomi yuqori bo'lgan kishilarga ko'proq taqdim etiladi. Bu madaniyatda iltifotning nozikligi va ehtiyotkorligi muhimdir. Masalan, ona va otaga bo'lgan hurmat o'zbek madaniyatida ularga ko'proq e'tibor va izzat bilan beriladi yoki mehmonlarga ko'rsatiladigan iltifot ularning o'ziga xos o'rnini va ijtimoiy maqomini ta'kidlaydi.

O'zbek tilida iltifot – bu ijtimoiy aloqalarda juda muhim va ko'plab ma'nolarni o'z ichiga olgan nutq amalidir. U nafaqat hurmat va qadrlashni ifodalaydi, balki jamiyatdagi ijtimoiy holatlarni, gender va ijtimoiy rollarni ham aks ettiradi. Iltifotlarning samimiy yoki ironik tarzda ishlatilishi, ularni ko'proq ta'sirchan va

murakkab qiladi. Adabiy asarlarda iltifotlar orqali qahramonlarning munosabatlari, hissiy holatlari va o'zaro aloqalari yoritiladi, bu esa o'z navbatida asarning ma'nosini chuqurlashtiradi.

Demak, assotsiativ maydon til birliklarining inson ongida qanday tarzda bir-biri bilan bog'lanishini tushunishga yordam beradigan konsepsiyadir. "Iltifot" assotsiativ maydonini semantik aspektda tahlil qilish orqali o'zbek tilining lingvomadaniyatiga oid jihatlar namoyon bo'ladi. Shuningdek, "iltifot" assotsiativ maydoni tilni o'rganish, o'rgatish, tarjima qilish, madaniyatlararo muloqot va boshqa ko'plab sohalarda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati (6 jildli), Toshkent, 2023.
2. O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati (2 jildli), Toshkent, 2022.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati, 2-jild, Toshkent, 2003.
4. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati, Toshkent, 2010.
5. Lutfullayev D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi (monografiya), Toshkent, 2017.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA O'SIMLIK NOMLARINING NOMINATIV XUSUSIYATLARI

Sattorova Shahnoza Baxtiyor qizi,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktaranti,
sattorovashahnoza759@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va turk tillarida o'simlik nomlarining nominativ xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil qilingan. O'simlik nomlarining shakllanishi, leksik-semantik xususiyatlari, nominatsiya tamoyillari va lingvomadaniy jihatlar o'rganilgan. Turkiy tillarning umumiy leksik fondi doirasida o'simlik nomlarining o'xshash va farqli tomonlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: o'simlik nomlari, nominatsiya, o'zbek tili, turk tili, fitonimlar, leksik-semantik tahlil, qiyosiy tilshunoslik

Аннотация: В данной статье анализируются номинативные особенности названий растений в узбекском и турецком языках в сравнительном аспекте. Изучены формирование фитонимов, их лексико-семантические особенности, принципы номинации и лингвокультурные аспекты. Показаны сходства и различия названий растений в рамках общего лексического фонда тюркских языков.

Ключевые слова: названия растений, номинация, узбекский язык, турецкий язык, фитонимы, лексико-семантический анализ, сравнительное языкознание

Annotation: This article analyzes the nominative characteristics of plant names in Uzbek and Turkish languages in a comparative aspect. The formation, lexical-semantic features, nomination principles, and linguocultural aspects of plant names are examined. Similarities and differences of plant names within the common lexical fund of Turkic languages are highlighted.

Keywords: plant names, nomination, Uzbek language, Turkish language, phytonyms, lexical-semantic analysis, comparative linguistics.

O'simlik nomlari har qanday tilning leksik tizimida muhim o'rin tutadi va xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi hamda atrofdagi olamni idrok etish xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. O'zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, ularning leksik fondida ko'plab umumiy qatlamlar mavjud bo'lsa-da, o'simlik

nomlarining nominativ xususiyatlarida ma'lum farqlar ham kuzatiladi. Bu farqlar geografik muhit, tarixiy rivojlanish yo'llari va madaniy aloqalar ta'sirida shakllangan.

Nominatsiya jarayoni tilning eng muhim kognitiv funksiyalaridan biri bo'lib, atrofdagi olamni til vositalari orqali ifodalash va tushunish imkonini beradi. O'simlik nomlari nominatsiyasida turli tamoyillar amal qiladi va bu tamoyillar tildan tilga o'zgarishi mumkin. O'zbek va turk tillarida o'simlik nomlarining shakllanishida umumturkiy leksik qatlam asos bo'lsa-da, har bir tilning o'ziga xos nominativ xususiyatlari ham mavjud.

O'zbek tilida o'simlik nomlari nominatsiyasida ko'pincha o'simlikning tashqi ko'rinishi, rangi, ta'mi, hidi, o'sish joyi, foydalanish maqsadi kabi belgilar asos qilib olinadi. Masalan, qizilgul nomida rang belgisi, achchiqo't nomida ta'am belgisi, tog'rayhon nomida o'sish joyi belgisi o'z ifodasini topgan. Shuningdek, o'zbek tilida o'simlik nomlarining ko'pchiligi turkiy-mo'g'ul, fors-tojik va arab tillaridan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat bo'lib, bu holat tarixiy-madaniy aloqalar natijasida yuzaga kelgan[1,235].

Turk tilida ham o'simlik nomlarining nominatsiyasida o'xshash tamoyillar kuzatiladi, ammo ba'zi o'ziga xos xususiyatlar ham mavjud. Turk tilida o'simlik nomlarining shakllanishida ko'proq turkiy leksemalar ishtirok etadi va arab-fors ta'siri nisbatan kamroq seziladi[2,159]. Bundan tashqari, turk tilida o'simlik nomlarining zamonaviy nominatsiyasida yevropacha atamalar ham faol qo'llanilmoqda, bu esa globallashuv jarayonlari ta'sirida yuz bermoqda.

O'zbek va turk tillarida o'simlik nomlarining semantik tuzilishi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ikkala tilda ham o'simlik nomlari ko'p ma'noli bo'lishi, majoziy ma'nolar kasb etishi mumkin. O'simlik nomlari asosida yaratilgan frazeologik birikmalar ham ikkala tilning leksik boyligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida "gul kabi", "atirgul hidli", "archa bo'yli" kabi iboralar, turk tilida "gül gibi", "çiçek açmak", "dal vermek" kabi frazeologizmlar tilning obrazlilikini oshirishga xizmat qiladi[3,316].

Nominativ jarayonda o'simlik nomlarining motivatsion asoslari ham katta ahamiyatga ega. O'zbek tilida o'simlik nomlarining motivatsiyasi ko'pincha shaffof bo'lib, nomning kelib chiqishi va ma'nosi aniq ko'rinadi. Masalan, "suvarak" nomi o'simlikning suvni ko'p talab qilishi bilan, "qo'ng'iroqgul" nomi gulning shakli bilan bog'liq. Turk tilida ham motivatsiyalangan o'simlik nomlari keng tarqalgan bo'lib, "sarmaşık" (o'raluvchi o'simlik), "yonca" (uch bargchali o'simlik), "karanfil" (qoramfil) kabi nomlar bunga misol bo'la oladi[4,450].

O'simlik nomlarining word-formation xususiyatlari ham ikkala tilda o'ziga xos jihatlar bilan ajralib turadi. O'zbek tilida o'simlik nomlari yasashda qo'shimchalar, qo'shma so'zlar va so'z birikmalaridan foydalaniladi. "-zor", "-lik", "-don" kabi qo'shimchalar o'simlik nomlari yasashda faol ishtirok etadi. Turk tilida ham "-lık/-lik", "-cık/-cik", "-sı/-si" kabi qo'shimchalar o'simlik nomlarini yasashda qo'llaniladi[5,128].

Lingvomadaniy jihatdan o'simlik nomlari xalq an'analari, urf-odatlar va e'tiqodlari bilan chambarchas bog'liq. O'zbek madaniyatida atirgul, lola, archa kabi o'simliklar alohida ramziy ma'noga ega bo'lib, ular she'riyat, folklor va san'atda keng qo'llaniladi. Turk madaniyatida lale (lola), gül (atirgul), çınar (chinor) kabi o'simliklar milliy ramzlar sifatida e'tirof etilgan. Bu o'simliklar nomlari ikkala tilda ham ko'plab antroponimlar, toponimlar va boshqa onomastik birliklarning asosini tashkil etadi.

O'simlik nomlarining dialektal xususiyatlari ham nominativ jarayonda muhim o'rin tutadi. O'zbek tilining turli dialektlarida bitta o'simlikning turli nomlari mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, adabiy tildagi "qovun" so'zi ba'zi dialektlarda "kovun", "gavun" shakllarida uchraydi. Turk tilining Anadolu dialektlarida ham o'simlik nomlarining turli variantlari kuzatiladi, bu esa til tarixining muhim dalili hisoblanadi.

O'simlik nomlarining etimologik tahlili ularning nominativ xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. O'zbek tilida ko'plab o'simlik nomlari qadimiy turkiy, so'g'd, sanskrit tillaridan kelib chiqqan bo'lib, ularning asl ma'nosi vaqt o'tishi bilan o'zgargan yoki unutilgan. Turk tilida ham qadimiy turkiy qatlamga mansub o'simlik nomlari saqlanib qolgan, ammo ularning bir qismi fonetik o'zgarishlarga uchragan.

Zamonaviy nominatsiya jarayonlarida o'zbek va turk tillarida yangi o'simlik nomlarining paydo bo'lishi ham kuzatilmoqda. Seleksiya natijasida yaratilgan yangi o'simlik navlari, introduksiya qilingan ekzotik o'simliklar uchun yangi nomlar yaratilmoqda. Bu jarayonda ikkala tilda ham xalqaro atamalar, kalka usuli va yangi so'z yasash modellari qo'llanilmoqda.

O'simlik nomlarining leksikografik tavsifi ham ularning nominativ xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. O'zbek va turk tillarining izohli, etimologik va maxsus botanika lug'atlarida o'simlik nomlari turlicha tavsiflangan bo'lib, bu lug'atlar nominativ jarayonlarni o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Lug'atlarda o'simlik nomlarining ma'no ko'chishlari, sinonimik qatorlari, dialektal variantlari ham o'z aksini topgan.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o'simlik nomlarining nominatsiyasi inson ongining kategoriyalash jarayonlari bilan bog'liq. O'zbek va turk tillarida o'simlik

nomlarining kontseptual tuzilishi umumiy turkiy mentalitet asosida shakllangan bo'lsa-da, har bir tilning o'ziga xos kognitiv xususiyatlari ham mavjud. O'simlik nomlarining metaforik va metonimik ko'chishlari ikkala tilda ham kuzatiladi va bu jarayonlar nominatsiyaning muhim mexanizmlari hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va turk tillarida o'simlik nomlarining nominativ xususiyatlari umumturkiy til birligi doirasida ko'plab o'xshashliklarni namoyon etadi, shu bilan birga har bir tilning o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari ham yaqqol ko'zga tashlanadi. O'simlik nomlarining nominatsiya tamoyillari, semantik tuzilishi, word-formation modellari, lingvomadaniy aspektlari va etimologik xususiyatlari ikkala tilda ham boy ilmiy material bo'lib xizmat qiladi. Bu sohadagi qiyosiy tadqiqotlar turkiy tillarning leksik tizimidagi umumiy qonuniyatlar va o'ziga xos xususiyatlarni yanada chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. - Toshkent: Universitet, 2000. - B. 234-245.
2. Begmatov E. O'zbek tilining leksikologiyasi. - Toshkent: Fan, 1985. - B. 156-167.
3. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. - Ankara: TDK Yayınları, 1999. - S. 312-325.
4. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. - Ankara: TDK, 2007. - S. 445-460.
5. Alkayış F. Türkiye Türkçesinde Bitki Adları. - İstanbul: Türk Dili Kurumu, 2007. - S. 123-135.

O'ZBEK XALQ ERTAKLARI LEKSIK QATLAMINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Sultanova Jayrona Doniyor qizi,

2-kurs tayanch doktorant,

Xorazm Ma'mun akademiyasi,

jayrona_sultanova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq ertaklarining leksik qatlamlari va ularning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ertaklarda uchraydigan qadimgi turkiy so'zlar, arabcha va fors-tojikcha o'zlashmalar, mahalliy dialektizmlar, frazeologizmlar, diniy va mifologik birliklar, shuningdek, tabiat va hayvonotga oid leksik elementlarning semantik va madaniy vazifalari yoritiladi. Tadqiqot ertaklarning lingvokulturologik qimmatini ochib berib, xalq tafakkuri, madaniy xotira va milliy qadriyatlarni anglashda muhim manba ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: O'zbek xalq ertaklari, leksik qatlam, lingvokulturologiya, arxaik leksika, o'zlashmalar, frazeologizm, maqol va matal, diniy va mifologik birliklar, madaniy meros.

Annotatsion. This article examines the lexical layers and linguocultural features of Uzbek folk tales. It highlights the functions of archaic Turkic words, Arabic and Persian-Tajik borrowings, dialectal forms, phraseological units, religious and mythological terms, as well as vocabulary related to nature and animals. The study reveals that these elements not only enrich the artistic style of the tales but also serve as a cultural source reflecting collective memory, worldview, and national values of the Uzbek people.

Keywords: Uzbek folk tales, lexical layers, linguoculturology, archaic vocabulary, borrowings, phraseology, proverbs and sayings, religious and mythological units, cultural heritage.

Аннотация. В статье анализируются лексические пласты и лингвокультурологические особенности узбекских народных сказок. Рассматриваются функции древнетюркской лексики, арабских и персидско-таджикских заимствований, местных диалектизмов, фразеологизмов, религиозных и мифологических терминов, а также лексики, связанной с природой и животным миром. Исследование показывает, что данные элементы не только обогащают художественный стиль сказок, но и служат культурным

источником, отражающим коллективную память, мировоззрение и национальные ценности узбекского народа.

Ключевые слова: узбекские народные сказки, лексические пласты, лингвокультурология, архаическая лексика, заимствования, фразеологизмы, пословицы и поговорки, религиозные и мифологические единицы, культурное наследие.

O'zbek xalq og'zaki ijodi asrlar davomida milliy tafakkur, dunyoqarash va madaniy xotiraning eng boy qatlamlaridan biri bo'lib kelmoqda.[5] Xususan, xalq ertaklari milliy madaniyatimizda alohida o'rin tutib, xalqning hayotiy tajribasi, orzu-intilishlari, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.[1] Ertaklarda qo'llaniladigan til esa, faqatgina estetik-badiiy vazifani bajarib qolmay, balki o'zbek tilining tarixiy rivojlanish jarayonini, turli davrlardagi lingvistik ta'sirlarni ham aks ettiradi.[7] Shu jihatdan ertaklardagi leksik qatlamlarni tadqiq etish o'zbek tilshunosligi uchun dolzarb masalalardan biridir. Ertaklarning leksik tarkibi xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Unda qadimgi turkiy qatlam, arabcha va fors-tojikcha o'zlashmalar, mahalliy dialektizmlar, diniy va mifologik terminlar, xalq maqol va iboralari, metaforik birliklar hamda sinonimiya va antonimiyaga asoslangan obrazlar keng qo'llanadi. Har bir leksik qatlam o'ziga xos semantik va funksional yukni ko'tarib, ertakning badiiy-estetik qimmatini oshiradi.

Bugungi kunda lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, folklorshunoslik va sotsiolingvistika yo'nalishlari nuqtayi nazaridan xalq ertaklarini tadqiq qilish yanada muhim bo'lib qolmoqda.[3,6] Chunki ertaklarning tilini o'rganish orqali biz faqatgina lingvistik xususiyatlarni emas, balki xalqning qadimiy dunyoqarashi, diniy e'tiqodlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy qadriyatlarini ham anglaymiz.

O'zlashmalar: arabcha va fors-tojikcha qatlam O'zbek xalq ertaklarida arabcha va fors-tojikcha o'zlashmalar muhim o'rin tutadi.[2] Arabcha so'zlar asosan diniy, ma'naviy va axloqiy tushunchalarni ifodalaydi: "taqdir", "ilm", "halol", "harom", "payg'ambar", "jannat", "do'xax" va boshqalar. Bu so'zlarning qo'llanishi ertaklarning diniy-ma'rifiy ruhini kuchaytiradi. Masalan: "Bir donishmand aytdi: ilm insonni yuksaltirur, jaholat esa qulatirur." Bu jumlada "ilm" va "jaholat" arabcha o'zlashmalar bo'lib, xalq tilida chuqur falsafiy ma'no kasb etadi. Fors-tojikcha so'zlar esa ertak tiliga ko'proq poetiklik va obrazlilik baxsh etadi. Masalan, "gulshan", "javohir", "malika", "shahzoda", "parizod", "taxt", "taqinchoq" singari birliklar ertaklarning badiiy qimmatini oshiradi. Shuningdek, ijtimoiy tabaqalanishni ifodalovchi ko'plab so'zlar ham arabcha va forsha manbalardan kirib kelgan: "vazir",

“qozikalon”, “amir”, “saroy”, “tojir”.[5] Ular ertaklarda ijtimoiy madaniy manzarani yoritishda muhim vazifa bajaradi. Bu qatlam xalq ertaklari tilining ko‘p qirraliligini ta’minlaydi, turli davrlardagi tarixiy madaniy ta’sirlarni aks ettiradi.[7]

Dialektizm va xalqona so‘zlar ertaklarda ikki vazifani bajaradi:

1. Haqiqiylik va xalqona ruhni ta’minlaydi. Masalan, “bir chol bor ekan, cholning bir kampiri bor ekan” jumlasida oddiy xalq tilidagi ohangni beradi.

2. Hududiy koloritni yaratadi. Har bir mintaqaga xos leksik birliklar ertakni tinglovchiga yanada yaqinlashtiradi. Shuningdek, ertaklarda xalqona so‘zlarning ko‘pligi tildagi sodda, ammo ta’sirchan ifodani kuchaytiradi: “yam-yashil”, “duv-duv”, “yup-yup”, “daraq-daraq” kabi onomatopeya va takroriy birliklar voqeani jonlantirib, tasvirni hayotiy qiladi. Dialektizmlar o‘zbek xalqining turmush tarzini, urf-odatlarini va og‘zaki nutq madaniyatini yoritishda muhim manba sifatida qaralishi kerak. Shu bois, ertaklarni leksik jihatdan o‘rganish jarayonida ularning folkloriy “jonli” tabiatini hisobga olish zarur.

Xulosa va umumiy tahlil O‘zbek xalq ertaklari tilining leksik qatlamlari xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy hayotini o‘zida mujassam etgan boy merosdir. Ularni lingvomadaniy nuqtai nazardan o‘rganish bir nechta xulosalarga olib keladi:

1. Tarixiy-madaniy merosning aks etishi Ertaklarda xalqning urf-odatlari, diniy qarashlari, ijtimoiy hayoti va qadimiy dunyoqarashi saqlanib qolgan. Shuning uchun ertaklar xalqning tarixiy xotirasi sifatida qadrlidir.

2. Leksik qatlamlarning xilma-xilligi Ertaklar tili turli qatlamlardan tashkil topgan: maishiy leksika, urf-odatlarga oid so‘zlar, diniy terminlar, badiiy vositalar va obrazli birliklar. Bu qatlamlarning har biri xalqning turmush tarzini yoritadi.

3. Qahramonlar nutqining o‘ziga xosligi. Qahramonlarning nutqi ularning ijtimoiy mavqeini, xarakterini, hatto ertakdagi funksiyasini belgilab beradi. Podsho nutqi buyruq ohangida, oddiy xalq nutqi sodda va samimiy, sehrli personajlar nutqi esa qo‘rqituvchi tusda bo‘ladi.

4. Badiiy vositalarning ko‘pligi Epitet, tashbeh, metafora, maqol-matal, takror va sehrli elementlar ertak tilining boy poetik imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Ular orqali ertaklar nafaqat tarbiyaviy, balki estetik ahamiyat ham kasb etadi.

5. Lingvomadaniy ahamiyat Ertaklar xalqning milliy dunyoqarashini, axloqiy qadriyatlarini, estetik didini va madaniy xotirasini o‘zida mujassam etadi. Shu bois ularni lingvistik, madaniy va pedagogik jihatdan o‘rganish bugungi kunda ham dolzarbdir.

Umuman olganda, o'zbek xalq ertaklarining leksik qatlamlarini ilmiy tadqiq qilish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va tarbiya sohalari uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, H. (2019). O'zbek xalq ertaklarida arxaik leksika va uning semantik xususiyatlari. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Alavi, B. (2016). Persian Loanwords in Central Asian Languages. Tehran: Farhang Nashr.
3. Bice, C. (2018). Folklore as Cultural Memory: A Linguistic Approach. Journal of Folklore Research, 55(2), 145–170.
4. Karimov, I. (1998). O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: O'zbekiston.
5. Kasimov, B. (2004). O'zbek xalq og'zaki ijodi va uning manbalari. Toshkent: Fan.
6. Lotman, Y. M. (1990). Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. London: I.B. Tauris.
7. Nafasov, T. (2012). O'zbek xalq ertaklarida mifologik obrazlarning lisoniy talqini. O'zbek tili va adabiyoti, 2, 45–53.

QAZAQ TILINDEGI PAREMIOLOGIYALIQ IZERTLEWLER HAQQINDA QISQASHA

Nargiza Esemuratova,

Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi,
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı tayanış doktorantı

Annotatciya: Bul maqalada qazaq paremiologiyasınıń zamanagóy rawajlanıwı, ilimiy izlenisler tendenciyları hám keleshektegi ámelge asırılıwı zárúr bolǵan jumıslar haqqında sóz etiledi. Tiykarınan, maqalada J.Qurmambaeva, A.Qaydar, B.Abduldina, Ó.Turmanjanov, A.Baytursinov, J.Isaeva sıyaqlı ilimpazlardıń paremiologiya tarawındaǵı miynetleri, metodologiyalıq qatnas jasawı hám ilimiy áhmiyeti keń úyreniledi. Izlenisler qazaq tiliniń awızeki dóretpeleri kontekstinde naqıl-maqallardı úyreniwdiń ámeliy hám teoriyalıq tiykarların keńeytiwge xızmet qıladı hám de til biliminde paremiologiyanıń ornı, rawajlanıw jónelislerin anıqlawǵa járdem beredi.

Gilt sózler: Qazaq paremiologiyası, naqıl-maqallar, til bilimi, metodologiya, folklor.

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ современного состояния казахской паремиологии, тенденций существующих научных исследований и перспектив её развития. Особое внимание уделяется научным трудам таких видных учёных, как Ж. Курманбаева, А. Кайдар, Б. Абдулдина, У. Турманжанов, А. Байтурсинов, Ж. Исаева, рассматриваются их методологические подходы и научная значимость в области паремиологических исследований. Представленные исследования способствуют расширению теоретических и прикладных основ изучения пословиц в контексте устного народного творчества казахского языка, а также помогают определить место и направления развития паремиологии в национальном языкознании.

Ключевые слова: Казахская паремиология, пословицы и поговорки, устное народное творчество, языкознание, методология.

Paremiologiya – til biliminiń ayrıqsha tarawı bolıp, óz aldına ilim sıpatında XX ásirniń aqırınan baslap tán alınadı. Grekshe paroimia (naqıl-maqal, danalıq) hám logos (ilim) degen sózlerden alınǵan, hárqanday tildin paremiologiyalıq sistemasın izertleydi.

Sońǵı jılları dúnya tillerindegi paremiologiyalıq birliklerdi túrli aspektlerde úyreniw nátiyjesinde naqıllardı folklorlıq janr sıpatında yamasa tek ǵana tillik

özgesheliklerin izertlew menen sheklenip qalmastan, naqıllardıń kórkem tekstte atqaratuǵın funkciyası, dóretiwshilerdiń xalıq naqılların tekstte qollanıw usılları, naqıllardıń túrleniwi, xalıq mádeniyatınıń, milliy kolorittiń naqıllar arqalı jetkerilip beriliwi de izertlew obiektine aylanıp, keń túrde analizlenbekte.

Naqıl-maqallar tek ǵana til materialları tiykarında emes, al hárbir tildiń sheksiz imkaniyatları sheńberinde payda bolıp hám rawajlanıp, jıllar dawamında saqlanıp kelingengen birlikler bolıp esaplanadı. Hárbir xalıqtıń tili, dúnyaqarasına, jasaw jaǵdayına say naqıl-maqalları qalıplesip, xalıq mine usı naqıllardan óz pikirini anıq, tınıq hám tásirli jetkerip beriw maqsetinde paydalanadı. Demek, tilimizdegi naqıl-maqallardı, olardıń ózine tán tillik özgesheliklerin, naqıllardıń til sistemasında tutqan ornın arnawlı túrde paremiologiyada úyrenemiz.

Dúnya til biliminde bul másele sheńberinde islengen ilimiy izertlewler júdá kóp. Olardıń tiykarında qaraqalpaq til biliminde de úyreniwler alıp barıw aldımızdaǵı baslı maqsetimiz bolıp sanaladı. Túrkiy tiller paremiologiyasında da óz sheshimin kútip turǵan máseleler ádewir dárejede. Búgingi kúnge shekem túrkiy tillerinde paremiologiyalıq birliklerdi keń masshtabta úyreniw barısında birqatar izlenisler ámelge asırıldı. Biz búgingi maqalamızda qazaq tili paremiologiyasında ámelge asırılǵan jumıslar haqqında sóz etemiz.

Qazaq tilinde naqıl-maqallardıń izertleniw tariyxında A.Baytursinov [2], Ó.Turmanjanov[6], sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerin aytıp ótiwimiz lazım.

1993-jılı B.Abduldina qazaq folklorınıń kishi janrları boyınsha kandidatlıq dissertaciyasını jaqlaydı [1]. Folklordıń kishi janrı degende avtor naqıl-maqallardı názerde tutadı hám jumısta olardıń poetikası hám sistemalasırıw máselesi kórip shıǵıladı.

Bul dissertaciya qazaq folklorınıń kishi janrı – naqıllar birinshilerden bolıp paremiologiyalıq izertlewlerdiń obiekti sıpatında alıp qaraladı. Xalıq naqıllarınıń jıynalıw, baspadan shıǵıw máselelerinen baslap, sol dáwirge shekemgi izertleniw tariyxı, naqıl-maqallardıń úyreniliw barısı keń talqıǵa alınadı.

B.Abduldina qazaq naqıl-maqallarınıń izertleniw tariyxın tómendegishe dáwirlestiredi:

1. XIX ásirniń 90-jılları: qazaq naqıllarınıń xalıq awzınan jıynalıw procesi;
2. XX ásir bası: qazaq naqıllarınıń russha transkriptciyaları islep shıǵıladı, naqıllar 50den artıq tematikalıq toparlarǵa bólinedi. Bul dáwirde A.Divaev miynetleri ayrıqsha kózge taslanadı.

3. 1920-1950-jillar: qazaq paremiologiyalıq korpusınıń qalıplesiwinde eń áhmiyetli dáwir. Bul dáwirde naqıllar jıynalıp hám baspaǵa tayarlanıp qoymastan, izertlew jumıslarınıń obiekti sıpatında qarala baslaydı.

4. 1950-jıldan házirgi dáwirge shekemgi izertlewler (1993).

Avtor izertlewlerdi usılay toparlarǵa ajratıp úyreniw arqalı qazaq paremiologiyasında ilimpazlar dıqqat-itibarınan shette qalıp atırǵan, óz sheshimin kútip turǵan máselelerdi júzege shıǵaradı. Dissertaciyanıń “Qazaq naqıl-maqallarınıń janrlıq specifikaciyası hám poetikalıq qurılısı” dep atalatuǵın ekinshi babında naqıllardıń strukturalıq tipleri, naqıllardıń mazmunlıq ózgeriwi hám mexanizmleri úyreniledi. Bul jumısta qazaq paremiologiyasında birinshilerden bolıp “paremiologiyalıq transformaciya” terminini paydalanılǵan [1].

Qazaq naqılların úyreniwge baǵdarlangan jáne bir qunlı dóretpе – 2004-jılı A.Qaydar avtorlıǵında “Xalıq danalıǵı” atamasında baspa júzin kóredi [4]. Bul qazaq naqıl-maqalların tillik, strukturalıq hám etnolingvistikalıq jaqtan izertlegen qunlı miynet bolıp sanaladı.

Qazaq paremiologiyasınıń etnolingvistikalıq baǵıtta izertlegen ilimpaz A.Qaydar naqıl-maqallardıń logikalıq, semantikalıq toparlarınıń arasına shegara qoyıp, olardıń hárbiriniń ózgesheliklerin óz aldına ayqınlap, naqıllardı tematikalıq toparlarǵa ajratıp, qazaq tilinde paremiologiyanıń eń dáslepki irge tasın qalaydı.

Onnan keyingi izertlewler arasında ilimpaz J.Isaevanıń miynetlerin ayrıqsha atap ótiwimiz kerek. Ol “Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспект)” atamasındaǵı dissertaciyasında naqıl-maqallardıń xalıq tilinde kóp qollanılwı tikkeley xalıq mádeniyatınıń joqarılıǵına baylanıslı dep kórsetedi [3]. Naqıl-maqallardıń xalıq tilinde tanımалılıǵı, kórkem tekstlerde qollanılwı lingvomádeniy aspektlerde elege shekem tolıq úyrenilmegenligin aytıp, qazaq naqıl-maqalları xalıqtıń dúnyaǵa degen kózqarasın, qatnasın sıpatlaytuǵın “materiallar jıynaǵı” dep baha beredi [3: 8].

Bunnan soń 2010-jılı Almatada J.Qurmambaeva “Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі” atamasında doktorlıq (PhD) dissertaciyasın tabıslı qorǵap shıǵadı [5: 164]. Jumısta sanlarda saqlanǵan mádeniy qunlılıqlar, sanǵa baylanıslı isenim, ırımlar, simvollıq mánisler tildegi paremiologiyalıq kod arqalı júzege shıǵıwı úyreniledi.

Dissertaciyanıń “Paremiologiyalıq qordaǵı sanaq sanlardıń mádeniy kodın ashıw” bóliminde “Jeti atasın bilgen ul jeti jurttıń ǵamın jer, ózin ǵana bilgen ul qulaǵı menen jaǵın jer”, “Ǵarǵıs jeti ataǵa jetedi”, “On úshte – otaw iyesi”, “Otqa kelgen qatınıń otız awız sózi bar”, “Eliw jılда el jańarar, júz jılда qazan” sıyaqlı birqatar

paremiyalarning quramida qollanilgan sanaq sanlarning madaniy kodi ashup beriledi. Avtor: "Madaniy kodni sawlelendiretugin tildin tiykargi korinisi – bul paremiologiyaliq qor" – dep ayriqsha atap korsetedi. Naqil-maqallar mazmun terehligi, otkirliligi menen ozgeshelenedi. Olar tek xaliqnin awizsha ensiklopediyasi gana emes, ustazliq xizmetti de atqaradi, adam boyindagi barliq jaqsiliqtı kotermelep, jamanliqtı jerlep, bala tarbiyasında oz aldına girewli ahmiyetke iye xalıq danalıgı sanaladı,-degen pikirdi usınadı [5: 149].

Qazaq ham qaraqalpaq xalqının tili, madaniyatı oğada uqsas bolganlıqtan, kundelikli qollanilatugin naqil-maqalları da bir-birine jaqın bolıp keledi. Sonlıqtan, bul jumısta madaniy kodı ashup berilgen qazaq naqil-maqalları jonindegi ilimiy natiyjeleri qaraqalpaq naqil-maqalların lingvomadeniy aspektten uyreniw barısında basshılıqqa alsaq boladı. Máselen, dissertaciya da analizlengen "Jeti atasın bilgen ul jeti jurtın gamın jer, ózin gana bilgen ul qulağı menen jağın jer" naqılın alıp qarayıq. Bunda "jeti" sanının qollanılğanlıgın kóremiz. Qaraqalpaq tilinde "jeti" sanı sakramental san sıpatında alıp qaraladı. Naqılдаğı "jeti ata" ugımı bolsa, tikkeley xalıqtın madaniyatı, túsini menen baylanıslı. Ol "jeti awlad" korinisinde de qollanıladı. Bul qazaq-qaraqalpaq madaniyatına tán xalıqlıq paremiyalıq birlik. Sebebi, ózge xalıqlarda "jeti ata", "jeti awlad" ugımı derlik ushıraspaydı. Xalıq arasında jeti atasına shekem tuwğan-tuwısqanlar óz ara qız alıspaydı. Jeti ata dástúrin saqlaw – xalıqtı saqlaw dep qaralğan. Óytkeni, sol arqalı tuwısqanlıq qan aralasıwının aldı alınıp, bolajaq urpaqlardıń deni saw tuwılıwı támiyinlenedi. Solay etip, paremiyalardıń madaniy kodı – kognitivlik sanadağı streotiplerdiń jıyındısınan quralğan desek boladı. Demek, ilimiy izlenislerde tek gana paremiyalardıń mazmunın ashup beriwge emes, al sol mazmun tiykarında jasırınğan madaniy informaciyanı ashıwğa itibar qaratıwımız zárúr.

Paremiyalar – milliy qadıriyatlar, xalıqtın turmıs tájiriybesi, tildin aksiologiyalıq mazmunın sawlelendiriwshi kommunikativ, emocional-ekspressiv, akkumulyativ imkaniyatların, tariyxıy rawajlanıwın óz ishine qamtıytuğın tillik birlikler bolıp sanaladı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, zamanagóy paremiologiyada ilimpazlar naqıllardıń tillik ozgeshelikleri, olardıń semantikalıq, strukturalıq, leksikalıq táreplerin uyreniw menen sheklenip qalmastan, naqıl-maqallar boyınsha kóp qırlı uyreniwlerdi ámelge asırğan. Dúnya tillerinde paremiyalar folklorlıq, tariyxıy-etimologiyalıq, sociolingvistikalıq, dialektikalıq kózqarastan, pragmatikalıq, lingvomadeniy, aksiologiyalıq aspektlerden, semiotikalıq, logikalıq, kognitiv-diskurslıq táreplerden izertlengen. Dúnya tilleri paremiologiyasındağı mine usınday izlenislerge súyengen

halda, turkiy tillerinde de birqatar paremiologiyalıq izertlewler ámelge asırılıwı kerek degen pikirdemiz.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Абдулдина Б., Малые жанры казахского фольклора (Проблемы поэтики и систематизации): дис.... кандидата филологических наук. –Алма-ата, 1993.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Исаева Ж.И. Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспект): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007.
4. Қайдар Ә. Халық даналығы. –Алматы: “Тоғанай Т” баспасы, 2004.
5. Курмамбаева Ж. Б., Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы: 2020. –Б. 149.
6. Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. –Алматы: Раритет, 2004.

FLORA OBRAZLI IDIOMALARNING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QIYOSIY O'RGANILISHI

Muhammadiyeva Shohsanam Mansur qizi,

“Alfraganus university” katta o'qituvchisi;

e-mail: shohsanammuhammadiyeva5276@gmail.com

+998933765276

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida flora komponentiga ega idiomalarni qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ularning semantik tuzilmalari, metaforik ma'nolari hamda pragmatik funksiyalari ilmiy asosda tahlil qilindi. Korpus asosidagi metodologiya qo'llanilib, idiomalarning qo'llanish chastotasi, madaniy mazmuni, hamda ikki til o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlar aniqlab berildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, flora komponentli idiomalar har ikki tilning leksik tizimida chuqur ildiz otgan bo'lib, ular milliy dunyoqarash va kognitiv modellarni ifodalaydi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslikni boyitish bilan birga, til o'qitish, madaniyatlararo muloqot va leksikografiya uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: idiom, qiyosiy tahlil, ekvivalentlik, semantika, pragmatika, flora, metafora, madaniy dunyoqarash, qiyosiy lingvistika.

Аннотация. Данное исследование посвящено сравнительному анализу идиом с флористическими компонентами в английском и узбекском языках, с акцентом на их семантические структуры, метафорическое значение и прагматические функции. На основе корпусного подхода были выявлены частотные характеристики, культурные импликации, а также межъязыковые сходства и различия. Результаты анализа показывают, что идиомы с флористическими элементами глубоко укоренены в обеих языковых системах и отражают особенности национального мировоззрения и когнитивных моделей. Полученные выводы способствуют развитию сравнительного языкознания и переводоведения, а также имеют практическую ценность для преподавания языков, межкультурной коммуникации и лексикографии.

Ключевые слова: идиома, сравнительный анализ, эквивалентность, семантика, прагматика, флора, метафора, культурное мировоззрение, межъязыковое исследование.

Abstract: This comprehensive study investigates flora-based idioms in English and Uzbek, focusing on their semantic structures, metaphorical significance, and pragmatic functions. Using a corpus-based approach, idioms were analyzed to identify

frequency patterns, cultural implications, and cross-linguistic similarities and differences. The findings reveal that flora idioms are deeply embedded in both languages, reflecting distinct cultural worldviews and cognitive patterns. The study contributes to cross-linguistic understanding, translation studies, and offers practical implications for language pedagogy.

Keywords: idiom, comparative analysis, equivalent, form and content, artistic detail, analogy, flora, semantics, pragmatics.

Introduction. The relationship between language and culture is a central concern in modern linguistics. Idiomatic expressions are particularly revealing, as they often encode cultural knowledge, social norms, and cognitive patterns. Flora-based idioms, those involving plants, flowers, and trees, are especially interesting because they combine linguistic creativity with cultural symbolism. These idioms serve not only as figurative expressions but also as markers of pragmatic functions, such as persuasion, humor, advice, or warning.

Research in idiomatic expressions has demonstrated their importance in both linguistic theory and applied contexts. Lakoff and Johnson (1980) highlight the metaphorical nature of human thought, suggesting that idioms are cognitive tools that reflect how people conceptualize the world. Similarly, Leech (1983) emphasizes the pragmatic functions of idioms in social communication. Despite such studies, comparative research on flora-based idioms in English and Uzbek remains limited, creating a gap that this study aims to fill.

The objectives of this research are three fold: first, to identify and classify flora-based idioms in English and Uzbek; second, to analyze their semantic and pragmatic features; and third, to compare their usage and cultural significance across the two languages.

Literature Review: Previous research has addressed idioms from semantic, pragmatic, and cognitive perspectives. Studies by Gibbs (1994) and Nunberg et al. (1994) highlight the metaphorical and compositional aspects of idioms, noting that understanding idiomatic expressions requires both linguistic and cultural competence. Comparative studies, such as those by Erlam (2003) and Fiedler (2004), indicate that idiomatic usage varies widely across languages due to cultural, historical, and environmental factors.

In Uzbek linguistics, works by Karimov (2001) and Tursunov (2010) emphasize the significance of proverbs and idioms in transmitting cultural knowledge. Flora-related idioms, in particular, often reflect collective values, moral lessons, and social

etiquette. English idioms, as noted in Cacciari and Tabossi (1993), frequently use plant imagery to evoke aesthetic appreciation or to convey psychological states.

Methods. A mixed-methods approach was employed, combining quantitative corpus analysis with qualitative interpretation. The steps were as follows:

Data Collection. Idioms were extracted from authoritative English and Uzbek dictionaries, literary sources, online corpora, and folklore collections. Over 200 English idioms and 180 Uzbek idioms containing flora components were initially identified.

Classification. Idioms were categorized according to:

Semantic Fields: Emotions, Human Traits, Social Relationships, Nature & Aesthetics;

Pragmatic Functions: Advice, Humor, Warning, Persuasion.

Quantitative Analysis. Frequency counts were calculated to determine the prevalence of each idiom type in both languages. Comparative tables were constructed to illustrate the distribution patterns.

Qualitative Analysis. Contextual analysis was conducted to interpret metaphorical meanings and cultural implications. Idioms were analyzed in naturalistic discourse examples from literary texts and spoken corpora.

Results: Frequency Patterns.

English idioms frequently feature plants such as rose, apple, and tree, whereas Uzbek idioms often include g'uncha (flower bud), olma (apple), and uzum (vine). The table below summarizes semantic field frequencies:

Semantic Field	English Idioms	Uzbek Idioms
Emotions	25	18
Human Traits	22	20
Social Relationships	15	24
Nature & Aesthetics	18	12

Semantic Analysis. Both languages share idioms related to human traits and emotions. For example, English idioms such as “to have a heart of gold” and Uzbek idioms like “yuragi olmos kabi” convey moral qualities. Differences arise in aesthetic and social relational idioms; English emphasizes individual virtues, while Uzbek emphasizes communal values.

Pragmatic Functions. English idioms are often metaphorical, enhancing literary and conversational style. Uzbek idioms, however, frequently serve didactic purposes,

providing moral lessons or advice. For instance, “g‘unchani sindirish” (to crush the bud) conveys the need to address problems early, similar to “to nip in the bud” in English.

Cross-Linguistic Patterns. Direct translation equivalents exist but are limited. Cultural and environmental contexts significantly influence idiomatic usage. Some English idioms referencing roses or trees may not have culturally resonant counterparts in Uzbek, where local flora shapes idiomatic expression.

Discussion. The comparative analysis demonstrates that flora-based idioms are cognitive and cultural markers. English idioms reflect individualistic and aesthetic sensibilities, while Uzbek idioms prioritize social cohesion and moral guidance. Understanding these differences is essential for effective translation and intercultural communication.

Pedagogical Implications: Language learners benefit from exposure to idiomatic expressions, enhancing both linguistic and cultural competence. Teachers should emphasize cross-cultural idiom awareness and practical usage in context.

Methodological Reflections: The combination of quantitative corpus analysis and qualitative interpretation provides a comprehensive understanding of idiomatic usage. Future research could explore diachronic changes in idioms or expand to other metaphorical domains.

Conclusion. This study highlights the semantic richness and pragmatic diversity of flora-based idioms in English and Uzbek. Idioms are not only linguistic expressions but also cultural artifacts, reflecting cognitive patterns, social values, and aesthetic sensibilities. Cross-linguistic analysis facilitates better understanding of metaphorical language, translation challenges, and pedagogy.

References:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 242 p.
2. Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman, 250 p.
3. Gibbs, R. (1994). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press, 527 p.
4. Nunberg, G., Sag, I., & Wasow, T. (1994). Idioms. *Language*, 70(3), pp. 491–538.
5. Cacciari, C., & Tabossi, P. (1993). *Idioms: Processing, Structure, and Interpretation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 370 p.
6. Karimov, A. (2001). *Uzbek Proverbs and Idioms: Cultural Perspectives*. Tashkent: Tashkent University Press, 198 p.

7. Tursunov, B. (2010). Comparative Study of Uzbek and English Idioms. *Samarkand Linguistics Journal*, №4, pp. 45–63.

THE EXPRESSION OF PAST TIME IN ENGLISH AND UZBEK: A FUNCTIONAL-SEMANTIC STUDY

Furkatova Maxliyo To'lqin qizi

Samarkand State University, Phd doctoral student,

kumushfurkatova@gmail.com

Abstract: This article investigates the expression of past time in English and Uzbek through a functional-semantic perspective. The study focuses on the ways each language encodes past tense and aspect, highlighting both morphological and syntactic strategies. In English, past time is primarily expressed by tense and aspectual forms such as the simple past, past continuous, past perfect, and their pragmatic functions in discourse. Uzbek, as an agglutinative language, relies on suffixation and auxiliary verbs, with distinctions between evidentiality, narrative, and resultative past forms. By conducting a comparative analysis, the research identifies structural differences and functional similarities, emphasizing how linguistic encoding reflects cultural and communicative practices. The findings demonstrate that while English tends toward analytical constructions and aspectual precision, Uzbek expresses a wider range of evidential and pragmatic nuances through morphology. This functional-semantic comparison contributes to a deeper understanding of typological variation in the expression of past time across languages.

Keywords: past tense, aspect, functional semantics, English, Uzbek, evidentiality, comparative linguistics, morphology

Аннотация: В данной статье исследуется выражение прошедшего времени в английском и узбекском языках с функционально-семантической точки зрения. Особое внимание уделяется способам выражения временных и аспектуальных значений, а также морфологическим и синтаксическим стратегиям в каждом языке. В английском языке прошедшее время преимущественно выражается с помощью форм simple past, past continuous, past perfect и их прагматических функций в дискурсе. Узбекский язык как агглютинативный использует суффиксацию и вспомогательные глаголы, различая достоверное, повествовательное и результативное прошедшее время. Сравнительный анализ выявил структурные различия и функциональные сходства, подчеркнув роль языковых средств в отражении культурных и коммуникативных практик. Результаты исследования показывают, что английский язык тяготеет к аналитическим конструкциям и аспектуальной точности, тогда как узбекский

язык посредством морфологии выражает более широкий спектр эвиденциальных и прагматических оттенков. Данный функционально-семантический сопоставительный анализ вносит вклад в более глубокое понимание типологической вариативности выражения прошедшего времени в языках.

Ключевые слова: прошедшее время, аспект, функциональная семантика, английский язык, узбекский язык, эвиденциальность, сопоставительное языкознание, морфология

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida o'tgan zamon ifodalanishini funksional-semantik nuqtayi nazardan tadqiq etadi. Tadqiqotda har ikkala tilda o'tgan zamon va aspektning ifodalanish usullari, ularning morfologik va sintaktik strategiyalari ko'rib chiqiladi. Ingliz tilida o'tgan zamon asosan oddiy o'tgan zamon, davomiy o'tgan zamon, perfekt shakllar va ularning nutqdagi pragmatik vazifalari orqali ifodalanadi. O'zbek tili esa agglutinatив til sifatida qo'shimchalar va yordamchi fe'llarga tayanib, o'tgan zamonni ishonchli, hikoyaviy va natijaviy shakllar orqali farqlaydi. Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, ikki tilning strukturaviy tafovutlari va funksional o'xshashliklari aniqlanib, til vositalarining madaniy va kommunikativ amaliyotlarni aks ettirishi ta'kidlanadi. Xulosalarga ko'ra, ingliz tili asosan analitik qurilishlar va aspektual aniqlikka moyil bo'lsa, o'zbek tili morfologik vositalar orqali ko'proq evidensial va pragmatik nozikliklarni ifodalaydi. Ushbu funksional-semantik qiyosiy tahlil tillararo o'tgan zamon ifodalanishining tipologik xususiyatlarini chuqurroq tushunishga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: o'tgan zamon, aspekt, funksional semantika, ingliz tili, o'zbek tili, evidensiallik, qiyosiy tilshunoslik, morfologiya

In English, the past tense is morphologically realized through two principal strategies: the regular suffix *-ed* (e.g., *worked*, *played*) and a large set of irregular verb forms (e.g., *went*, *saw*). The former follows a predictable and productive rule, while the latter reflects remnants of historical morphophonological processes that have been preserved from Old and Middle English. This dichotomy not only introduces a pedagogical challenge for learners but also demonstrates the diachronic layering of English morphology. As Comrie notes [4; 68], tense systems often evolve through cycles of regularization and irregular retention, and English exemplifies this tension vividly. The English past tense is obligatory for encoding events prior to the speech moment and constitutes one of the most central categories in its verbal system. However, its functions are not limited to temporal reference. The past tense frequently extends into modal and pragmatic domains. For instance, in conditional and

counterfactual constructions (*If I knew...*), the past tense does not denote real past time but hypotheticality. Similarly, in polite requests (*I wondered if you could...*), the past tense mitigates directness, reflecting a sociopragmatic use of grammatical form. Thus, the English past tense system operates at the intersection of grammar, pragmatics, and cultural norms of politeness [3: 312].

By contrast, Uzbek, as an agglutinative language, expresses past tense primarily through suffixes such as *-di* (*bordi* – "went"), *-gan* (*borgan* – "has gone/that went"), and *-ibdi* (*boribdi* – "apparently went"). Unlike English, these forms encode not only temporal reference but also evidentiality and speaker stance. The suffix *-di* generally denotes witnessed, definite past events, while *-ibdi* marks non-witnessed or reported events, and *-gan* can indicate experiential meaning or function adjectivally in attributive constructions (*borgan odam* – "the person who went"). This evidential dimension reflects a broader typological pattern observed in Turkic languages, where tense morphology simultaneously indexes epistemic authority [2: 126]

Whereas English disambiguates temporal relations largely through auxiliary-based aspectual constructions (*was reading, had gone*), Uzbek integrates multiple grammatical categories—tense, aspect, evidentiality—within a single morphological form [1:45]. This difference reflects two distinct typological tendencies: the analytic strategy of English, which separates tense and aspect into auxiliary constructions, and the synthetic-agglutinative strategy of Uzbek, where morphology is multifunctional and categories are interwoven. The English aspectual system is highly developed and grammatically codified, distinguishing among the simple, continuous, perfect, and perfect continuous past forms. These distinctions are not merely formal but encode the speaker's perspective on the temporal contour of the event. For example, the simple past (*She read the book*) represents a bounded, completed whole, while the past continuous (*She was reading*) foregrounds the durative process, often setting it against the background of another event. The past perfect (*She had read*) situates the action anterior to another past point, and the past perfect continuous (*She had been reading*) combines anteriority with ongoingness, creating nuanced temporal layering. This complex system reflects the English language's preference for explicit temporal sequencing and precision in narrative [5: 213].

Uzbek, on the other hand, does not use auxiliaries to encode aspect but relies on verbal morphology, derivational affixes, and periphrastic light-verb constructions. For instance, the difference between *u kitobni o'qidi* ("he/she read the book") and *u kitobni o'qib qo'ydi* ("he/she finished reading the book") illustrates how Uzbek marks completion through the auxiliary verb *qo'ydi*. Similarly, *o'qib yubordi* indicates

sudden or unexpected completion, while *o'qib turdi* conveys iteration or sustained action. These combinations create a flexible, context-sensitive system of aspectual expression, less rigidly codified than in English but equally capable of fine-grained distinctions [9: 76].

From a typological perspective, the comparison between English and Uzbek past tense-aspect systems demonstrates the analytic-synthetic divide. English separates tense and aspect through auxiliaries and periphrastic constructions, making the categories discrete and combinable. Uzbek fuses tense, aspect, and evidentiality within morphology, often requiring the listener to interpret nuances through discourse context. This illustrates the functional trade-off between explicitness and economy: English opts for structural transparency, while Uzbek achieves multifunctionality through morphological compactness [6: 145].

Functionally, both languages enable speakers to express temporal ordering, completion, and duration. However, English foregrounds **temporal precision**—when and how events are related—whereas Uzbek foregrounds **epistemic stance and intentionality**, emphasizing whether an event was witnessed, reported, or completed intentionally. This suggests that grammatical categories are not purely formal but also embody cultural priorities. The English system, shaped by an individualistic communication style, prioritizes clarity in sequencing, while the Uzbek system, reflecting a collectivist and relational orientation, prioritizes shared knowledge, speaker stance, and pragmatic interpretation [9: 83].

In discourse, past tense forms in both English and Uzbek go beyond temporal reference and serve to structure narratives. English uses the simple past to advance main events, the past continuous for backgrounding, and the past perfect to indicate retrospection, thereby organizing temporal sequencing. Uzbek, however, relies on suffixal distinctions: *-di* for direct knowledge, *-gan* for anterior or experiential reference, and *-ibdi* for reported events [8: 114]. Thus, while English tense primarily encodes anteriority and simultaneity, Uzbek past tense simultaneously marks evidential stance.

Typologically, English as an analytic language encodes tense and aspect primarily through auxiliary-based constructions such as *was reading* or *had gone*, where grammatical meanings are distributed across separate words. This analytic strategy allows English to express tense, aspect, and modality in relatively transparent and isolable forms, but it also requires a reliance on syntactic ordering and auxiliary verbs to carry functional load. By contrast, Uzbek, as an agglutinative language, integrates tense, aspect, and evidentiality into single morphological units, for example *bordi* “he

went” (direct past), *borgandi* “he had gone” (pluperfect), or *boribdi* “apparently he went” (non-witnessed past). These forms exemplify cumulative encoding, where multiple grammatical categories are fused into one inflectional marker, creating a more compact but semantically dense structure. The typological divergence between distributive encoding in English and cumulative encoding in Uzbek illustrates deeper cross-linguistic tendencies: analytic languages often externalize grammatical information through auxiliary and syntactic means, while agglutinative languages internalize it within morphology. This contrast also highlights functional-semantic differences: English focuses on aspectual distinctions such as progressive and perfect, whereas Uzbek places a stronger emphasis on evidentiality and speaker stance, signaling whether an event is witnessed or inferred [11: 58].

The semantic scope of past tense also differs. English conveys evidentiality and experientiality only through lexical items (*apparently, I have seen*), whereas Uzbek integrates them morphologically: *-gan* denotes prior experience, *-di* marks witnessed events, and *-ibdi* signals non-witnessed or reported information. These forms extend past tense meaning into epistemic domains, making Uzbek richer in evidential contrasts. For learners, these differences create asymmetrical challenges. Uzbek learners of English often struggle with irregular verb forms and with distinguishing between the simple past and present perfect (*I saw* vs. *I have seen*). English learners of Uzbek, in turn, face difficulties in mastering the evidential suffixes, since their native system lacks grammaticalized evidentiality [7: 167]. From a diachronic perspective, English past tense reflects the reduction of Old English strong verb systems, where ablaut created irregular forms (*sing–sang–sung*), while weak verbs became regularized with *-ed*. Uzbek forms derive from Old Turkic affixes: *-di* from *-ti/-ti*, *-gan* from participial markers, and *-ibdi* from constructions such as *-ip turur*, which gradually grammaticalized as evidential morphemes. This historical divergence underscores how analytic and agglutinative strategies shaped the development of past tense in the two languages [13: 154].

Conclusion

The comparative analysis of past tense expression in English and Uzbek reveals not only structural differences but also deeper functional-semantic contrasts. English, as an analytic language, distributes tense and aspect across auxiliary-based constructions, enabling fine-grained temporal sequencing and aspectual precision. Uzbek, in contrast, integrates tense, aspect, and evidentiality into its agglutinative morphology, producing compact but semantically rich forms that reflect the speaker’s knowledge, stance, and evaluation of events. While both systems ultimately fulfill the

communicative need to situate actions in past time, their distinct strategies highlight typological tendencies: English favors explicit syntactic encoding, whereas Uzbek relies on morphological fusion. Moreover, the Uzbek past tense system illustrates the centrality of evidentiality and experientiality, which remain largely absent in English. From a functional perspective, these differences point to varying cultural-linguistic priorities—precision of temporal ordering in English versus epistemic nuance in Uzbek. Pedagogically, these contrasts pose challenges for learners, as mastering past tense requires not only formal accuracy but also sensitivity to pragmatic and discourse-driven usage. Taken together, the findings underscore that tense and aspect cannot be studied in isolation but must be viewed as part of an interconnected system that reflects both linguistic typology and communicative practice.

References

1. Abdurahmonov, G'., Shukurov, Sh., & Mahmudov, Q. (2008). *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: fonetika, morfologiya va sintaksis*. Toshkent: O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati Nashriyoti.
2. Bo'ronov, J. (1973). *Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
3. Chomsky, N. (1970). Remarks on nominalization. In R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum (Eds.), *Readings in English Transformational Grammar* (pp. 184–221). Waltham, MA: Ginn.
4. Comrie, B. (1981). *Language universals and linguistic typology*. Oxford: Blackwell.
5. Dixon, R. M. W. (2010). *Basic linguistic theory: Volume 1 – Methodology*. Oxford: Oxford University Press.
6. Greenberg, J. H. (1963). *Universals of language*. Cambridge, MA: MIT Press.
7. Heine, B. (1997). *Possession: Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Ivanov, I. I. (2005). *Грамматика современного узбекского языка*. Ташкент: Узбекистан.
9. Khalilov, Sh. Sh. (2018). *Сравнительная грамматика английского и узбекского языков*. Ташкент: Шарк.
10. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.

11. Raximov, S. P. (2005). *Hozirgi o'zbek adabiy tili: Morfologiya*. Toshkent: Fan.
12. Stassen, L. (2009). *Predicative possession*. Oxford: Oxford University Press.
13. Tenishov, B. M. (2014). *Turkiy tillarda morfologik xususiyatlar*. Toshkent: Sharq.

INVESTIGATING POLITENESS STRATEGIES FROM A DISCOURSE-ANALYTICAL PERSPECTIVE

Khakimova Zumradxon Qudratali qizi

Phd student at Fergana State University

zumradkhon.khakimova@mail.ru

Annotatsiya. Spontan nutqdagi muloyimlik — bu odamlarning rejalashtirilmagan, real vaqt rejimidagi suhbatlar, masalan, oddiy suhbatlar, intervyular yoki uchrashuvlar chog'ida tabiiy ravishda muloyim til va xulq-atvorni qo'llashidir. Nutq oldindan tayyorlanmaganligi sababli, muloyimlik strategiyalari ko'pincha improvozatsiya qilinadi va kontekst, munosabatlar hamda ijtimoiy me'yorlarga qarab shakllanadi.

Kalit so'zlar: xushmuomalalik, suhbat, dialog, madaniyat, spontan dialogik nutq.

Annotation. **Politeness in spontaneous discourse** refers to how people naturally use polite language and behavior during **unscripted, real-time conversations**, such as in casual talks, interviews, or meetings. Since the speech is unplanned, politeness strategies are often **improvised** and shaped by the context, relationships, and social norms.

Keywords: politeness, conversation, dialogue, culture, spontaneous dialogic speech.

Аннотация. Вежливость в спонтанной речи относится к тому, как люди естественным образом используют вежливый язык и поведение во время незапланированных, происходящих в реальном времени разговоров — таких как неформальные беседы, интервью или встречи. Поскольку речь не подготовлена заранее, стратегии вежливости часто импровизируются и зависят от контекста, взаимоотношений и социальных норм.

Ключевые слова: вежливость, беседа, диалог, культура, спонтанная диалогическая речь.

Politeness is the use of respectful, considerate, and socially appropriate behavior or language when interacting with others. It's a way of expressing goodwill, reducing conflict, and showing regard for others' feelings, status, or preferencess. Politeness can be both **verbal** (tone, word choice) and **non-verbal** (body language, gestures), and its forms can vary across cultures. Fundamentally, it's about creating a more respectful

and harmonious social environment. Let us first think about the role of politeness in our daily lives. Imagine you meet a friend and say, “Give me your book”. The sentence is grammatically correct — but it may sound abrupt, perhaps even rude. Now compare it to “Could I borrow your book when you have a moment?”. The message is the same, but the second version protects the other person’s face — in other words, their self-image and sense of respect. Politeness is therefore not simply about using “please” and “thank you.” It is about managing social harmony, avoiding unnecessary conflict, and showing others that we value their comfort. Linguists often describe it as a set of strategies for “face management” — and these strategies can differ greatly across cultures and contexts.

What Is Spontaneous Dialogic Discourse?

The term dialogic discourse simply means conversation between two or more people. When we say spontaneous, we mean that the speech is not prepared in advance — there is no script, no rehearsal. Think about a chat with a friend at a café, a discussion at work, or an exchange in an online group. In spontaneous speech, people must make quick linguistic decisions. There’s no time to think for long about which politeness strategy is the most appropriate — it happens in real time. That is exactly why spontaneous discourse is such an interesting environment for studying politeness.

Research Methodology

To explore this topic, I conducted a qualitative discourse analysis, with elements of conversation analysis and pragmatic study. Data Collection:

- I gathered 15 hours of recorded conversations — 8 hours in Uzbek, 7 hours in English.
- These conversations took place in cafés, workplaces, homes, and online group chats.
- The participants were 20 native speakers — 10 Uzbek and 10 English — aged between 18 and 45.

Coding Categories:

The speech was analyzed in terms of:

1. Positive politeness — strategies to build closeness and solidarity.
2. Negative politeness — strategies to avoid imposition and maintain distance.
3. Bald-on-record strategies — direct speech without softening.
4. Off-record strategies — indirect hints that rely on the listener’s interpretation.

Let us now move to the analysis of the data and look closely at how politeness strategies were used in the recorded conversations. To begin with, the most frequently observed category was positive politeness, which is designed to create a sense of

closeness and shared identity between speakers. For instance, speakers often used inclusive language such as “let’s try this” or “we can do it together”, which helped to establish solidarity. In addition, they frequently gave compliments, for example saying “That’s a great idea!” or “You’ve done an amazing job”, in order to make the listener feel valued. Furthermore, shared humor played an important role; in many conversations, participants inserted jokes or playful remarks, which not only lightened the mood but also strengthened interpersonal bonds. In Uzbek, this positive politeness was often marked by the use of kinship terms such as opa (sister) or aka (brother), which, although not always referring to actual family members, conveyed warmth and respect. In contrast, negative politeness strategies were used when speakers wished to avoid imposing on the listener or to maintain a respectful distance. For example, many participants softened their speech through hedging expressions like “maybe we could...” or “I think it might be better if...”. Similarly, indirect requests such as “It would be nice if we could meet earlier” replaced more direct forms like “Let’s meet earlier”, thereby reducing the potential pressure on the listener. Moreover, speakers often prefaced their requests with apologies, for instance, “I’m sorry to bother you, but could you...”, which acted as a polite cushion before making a demand. Here, cultural tendencies became clear: English speakers relied more on modal verbs such as could, might, or would to soften the tone, whereas Uzbek speakers tended to use conditional verb forms and polite suffixes for the same purpose. In addition to these two main strategies, there was also notable use of off-record politeness, in which the speaker implies meaning indirectly, leaving the listener to interpret it. For example, instead of directly saying “Let’s leave”, a participant might remark, “It’s getting late”. Likewise, “I have a lot of work tomorrow” could serve as a subtle refusal of an invitation without openly declining. This indirectness often provided a safe way for speakers to express themselves without risking offence. When we compare these strategies across the two languages, some interesting cultural patterns emerge. On the one hand, Uzbek speakers relied heavily on kinship-based address terms, even with strangers, as a way to show friendliness and respect. On the other hand, English speakers tended to begin conversations with small talk — for instance, “How’s your day going?” — before transitioning to the main request, which created a smoother social entry. In terms of humor, both groups used it as a universal politeness tool; however, the style differed. Uzbek humor was more situational and related to shared experiences, while English humor often involved light sarcasm or wordplay. Taken together, these findings suggest that politeness in spontaneous conversation is not only a matter of linguistic form, but also deeply connected to cultural norms and interpersonal dynamics.

Moreover, speakers frequently combine strategies, shifting between positive and negative politeness depending on the immediate needs of the interaction.

Cross-Cultural Insights

When comparing the data from Uzbek and English conversations, several cross-cultural differences become evident. To begin with, Uzbek speakers consistently made use of kinship-based address forms such as opa (sister), aka (brother), or uka (younger brother). Importantly, these terms were not always used to indicate actual family relationships; rather, they functioned as a culturally ingrained way of showing warmth, familiarity, and respect. This practice reflects a broader collectivist cultural orientation in which community bonds and interpersonal closeness are highly valued. In contrast, English speakers tended to rely less on formal address terms and instead used small talk as a politeness buffer. For example, before making a request, it was common to begin with questions like “How’s your day going?” or comments such as “It’s been a busy week, hasn’t it?”. This conversational prelude served to ease into the main topic, allowing the speaker to establish rapport before addressing the core matter.

Moreover, humor was found to be a universal politeness tool in both cultures; however, the form it took varied. Uzbek speakers often used situational humor that relied on shared experiences or mutual acquaintances, which strengthened a sense of in-group solidarity. English speakers, on the other hand, showed a preference for humor based on wordplay, light sarcasm, or playful exaggeration. This difference can be explained, at least in part, by the varying cultural attitudes toward directness and teasing in social interaction.

Another noteworthy point is that in both languages, speakers adapted their politeness strategies to the relationship and the context. For instance, in more formal or hierarchical situations, Uzbek speakers tended to use honorifics alongside kinship terms, while English speakers opted for more formal lexical choices and a reduction in humor. Conversely, in casual settings among close friends, both groups allowed themselves greater freedom to use direct language, provided that it was balanced with friendly intonation or laughter. Overall, these cross-cultural insights demonstrate that while politeness strategies serve the same fundamental purpose — to maintain harmony and manage relationships — the specific linguistic and cultural tools used to achieve this goal can differ significantly. These differences highlight the importance of cultural awareness in communication, especially in intercultural contexts where misunderstandings may arise if politeness norms are not shared or recognised.

Novel Contributions of the Research

This research is innovative in three key ways:

1. Cross-linguistic and cross-cultural comparison of politeness strategies in real-time Uzbek and English conversations.

2. Focus on adaptability — observing how speakers change politeness strategies mid-conversation when tone, topic, or mood shifts.

3. Inclusion of non-verbal elements such as pauses, laughter, facial expressions, and intonation patterns, which are often overlooked in traditional politeness studies.

Conclusion

In conclusion, politeness strategies in spontaneous dialogic discourse are highly flexible, culturally shaped, and deeply embedded in social relationships. They are not fixed formulas but living, adaptive tools that we adjust in real time. By studying these strategies across cultures, we not only deepen our understanding of language but also learn to navigate communication more effectively, avoiding misunderstandings and strengthening human connections.

Reference

1. Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press, 1987.
2. Lakoff, R. Language and Woman's Place. Harper & Row, 1975.
3. Leech, G. N. Principles of Pragmatics. Longman, 1983.
4. Watts, R. J. Politeness. Cambridge University Press, 2003.
5. Eelen, G. A Critique of Politeness Theories. St. Jerome Publishing, 2001.
6. Culpeper, J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. Cambridge University Press, 2011.

“BOBURNOMA”DAGI ORONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Jalilova Madina Murotovna

mustaqil izlanuvchi,

NamDU 10.00.01-O'zbek tili ixtisosligi,

Ganievkomilzon073@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida berilgan oronimlarining nomlanish motivlari berilgan, izoh va talqinlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: oykonim, oronim, lisoniy omil, nolisoniy omil, etimologiya, motiv, etnooronim, zooronim.

Аннотация: В статье поясняются мотивы наименования оронимов данных в “Бобурноме” Захириддина Мухаммада Бабура пояснения и толкования.

Ключевые слова: ойконим, ороним, лингвистический фактор, нелингвистический фактор, этимология, мотив, этноороним, зоороним.

Annotation: In the article, the motivations for naming the oronyms given in “Boburnoma” by Zahiriddin Muhammad Babur, explanations and interpretations are explained.

Key words: oikonym, oronim, linguistic factor, non-linguistic factor, etymology, motif, ethnooronym, zooronym.

Oronim (yun.oros – tog' + onoma - atoqli ot) – *yer yuzasi relyefidan bo'rtib, ko'tarilib chiqqan har qanday baland joylar (tog', qir, tepa, cho'qqi, dovon va boshqalar) atoqli oti.* [1:63]. Oronimlarning tadqiqi tilning va uning toponimik, jumladan, oronimik tizimining taraqqiyoti hamda lisoniy takomilini, oronimlarning boshqa toponimik birliklar bilan munosabatini, ular mansub hudud dialekti, geografiyasi, tarixi, etnografiyasi, geodeziyasi, flora va faunasi, tog' turizimiga xos tabiati va boshqa imkoniyatlarini o'rganish nuqtai nazaridan ham ilmiy-nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega, biroq “Boburnoma”da keltirilgan oronimlar maxsus to'planmagan, tadqiq etilmagan.

Memuardagi jami 161ta oronimlar keltirilgan bo'lib, ular lug'aviy-ma'naviy xususiyatlariga ko'ra dastlab ikki guruhga bo'linadi:

I. Tabiiy-geografik oronimlar.

II. Ijtimoiy-iqtisodiy oronimlar.

Memuarda, asosan, tabiiy-geografik oronimlar uchraydi. Tabiiy-geografik oronimlar o'z ichida bir nechta guruhlariga bo'linadi:

1. Obyektning rang-tus belgisi bilan bog'liq oronimlar: bunday oronimlarning nomlanishiga shu joyning tashqi ko'rinishi, geografik joylashuvi asos bo'ladi. "Boburnoma"ning muallifi asarda shunchaki oronimlarni sanab o'tmaydi, balki til ilmining eng qiziqarli sohasi – etimologiya xususida ham juda muhim, teran ilmiy kuzatishlarini bayon etadi. So'z etimologiyasi joy nomiga nisbatan tekshirilganda Bobur o'sha so'zning yasalihi va nom qo'yilishiga tarixan yondashadi. Joy nomlarini izohini, atalishiga sabab bo'lgan voqealarni, guvohi bo'lgan hodisa va o'zining xulosalarini birma-bir keltiradi. Masalan, Ko'hi Safid tog'ini shunday izohlaydi: *Ko'hi Safid Ningnahorning janubida voqi' bo'lubtur. Bangash bila Ningnahorga vosita ushbu tog'dur. Otligga yo'l yo'qtur. To'qquz rud ushbu tog'din chiqar, bu tog'din qor hargiz o'ksumas. Bu jihatdin g'olibo Ko'hi Safid derlar.* [2:140]. Ko'hi Safid fors-tojikcha so'z bo'lib, ko'h – tog', safid – oq, ya'ni, oq tog' degan ma'noni anglatadi. Tog'ning bunday nomlanishiga, tog'dan hech ham qor arimasligini sabab qilib keltiradi. Shuningdek, rang-tus belgisi bilan bog'liq oronimlarga *Qorako'ba* ko'talini misol qilib keltirishimiz mumkin: *Tonglasi ko'chub, og'ir patrol va tevani Xoja Mirmironga boshlatib, Jargotu va Darvoza yo'li bila va Qaro Ko'ba ko'tali bila yiborib, o'zimiz jarida otliq bila ilg'ob, Anbaxir ko'tali bila oshib, namozi shomdin ertarak paniyalii tushuldi.* [2:164]. Asarda Bobur ko'tal deya dovonni (band) nazarda tutgan. Dovonning qaro rang bilan atalishi esa uning tuprog'i bilan bog'liq.

Oqko'tal – Jizzaxdan Samarqandga boradigan yo'ldagi dovon, hozirgi Oqtosh qishlog'idan g'arbda joylashgan: *Avval taxtg'a o'lturg'onida ...Samarqand olmoq doiyasi bila cherik torrib, Oqko'taldin o'tub, Raboti Sug'd va Kanboy navohisig'a keldi.* [2:72].

2. Obyektning hajm-xususiyati bilan bog'liq oronimlar: bunday oronimlarning nomlanishiga hududning uzun-qisqaligi, baland-pastligi asos bo'ladi: *Tul dovoni* – uzunligi uning nomlanishiga asos bo'lgan: *Yuqqoriroq Xavok ko'talidur, andin quyiroq Tul, andin quyiroq Bozorak. Bu uch ko'taldin yaxshirog'i Tuldur. Vale yo'li bir nima uzunroqdur. G'olibo bu jihattin Tul derlar. Tul va Bozorak Sarobga tushar. Bozorak kutalini Sarob eli Porandiy otliq kentiga inar uchun Porandiy ko'tali derlar.* [2:138].

Xoja Regiravon – Kobul viloyatining shimoliy-g'arb tomonidagi kichik tog'. Kurrayi Toziyon va Dashti Shayx dashtlari orasida joylashgan: *Bu ikki dashtning orasida bir kichikrak tog' tushubtur, bu tog'da bir parcha qum tushubtur, tog' boshidin, tubigacha Xoja Regiravon derlar.* [2:112]. Bu yerda reg so'zi fors-tojik tilida

qum, ravon esa ravidan (yurmoq, oqmoq) fe'lining hozirgi zamon shakli (*rav*) va unga *-on* qo'shimchasi qo'shilib, *ravon*, ya'ni hozirgi zamon sifatdoshi (*ravon-oqar*) yasalgan. Demak, *qum* tog'ning ustki qismidan pastga, ya'ni tog'ning etak qismiga doimo oqib tushub turganligi uchun shunday atalgan. *Xoja* so'zi esa tog' kulti sifatida, uni muqaddaslashtirish, ulug'lashtirish ma'nosida qo'shilgan. Tog' nomi joyning xususiyati asosida kelib chiqqan.

Darbandi Ohanin – adib Xisravshoh hukmronlik qilayotgan hududlar chegarasida *Qahlug'ni* tilga oladi va bu darani *Darbandi Ohanin* deb ham atalishini bayon etadi: *Qahlug'dinkim, Darbandi Ohanin ham derlar, Hindukush tog'igacha Sulton Mahmud mirzog'a taalluq viloyot tamom aning taxti tasarrufida edi.* [2:105]. *Darband* – Xisor tog'laridagi dara. U tor bo'lganligi sababli darvoza vazifasini bajargan, strategik jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lgan. *Darband* (forscha. dar– eshik; dara+band – berk, mustahkam). Tabiiy to'siq, g'ov; tog' orasidagi o'tish qiyin bo'lgan tor yo'l. [3:559]. Daraning nomlanishiga uning tabiiy xususiyati asos bo'lgan. Yozma manbalarda nomi turlicha, ammo mazmunan bir xil: qadimgi turkiy tilda – *Temir qapug'* (qapug'– darvoza), *Darbandi Ohanin* (forscha), *Bobul-hadid* (arabcha), *Qahlag'a* (mo'g'ulcha) qo'llangan. [4:219]. Demak, Boysun tog'laridagi *Temir darvoza* darasi to'rt tilda to'rt xil aytilgan, ammo bir ma'noni anglatgan. Memuarda esa, mo'g'ulcha va forscha variantlari: *Qahlag'a, Darbandi Ohanin, Darband* shakllarida berilgan: *Ul yil Samarqandtin chiqib, Xisor kelganda o'zbekning jami xon va sultonlari yig'ilib, ittifoq qilib, bizning ustumizga kelur azimat bila Darbanddin o'ttilar.* [2:192]. H.Hasanov bu daraning *Buzg'olaxona* – “Echkixona” va *Qo'hlug* degan mahalliy nomlari ham borligini qayd etgan. [5].

3. Tashqi ko'rinishi va shakliy tuzilishi asosida nomlangan oronimlar:

Haftbacha dovoni huddi shu asosda nomlangan bo'lib, fors-tojikcha (“Haft”-yetti, “bacha”- bola) degan ma'noni anglatadi. Bobur Badaxshon va Kobul orasida yastangan *Hindukush* tog'ida joylashgan *Haftbacha* dovonining nomlanishini shunday dalillaydi: *Yana bir Parvon yo'lidur, ulug' ko'tal bila Parvon orasida yana yetti ko'tal bor uchun Haftbacha derlar.* [2:138]. Ya'nikim, Katta dovon bilan Parvon orasida yana yetti dovon borligi uchun bu dovonni *Haftbacha* (yetti bolali) deb atashgan.

Bobur *Hindukush* tog'ini hindlar *Savalak Parbat* deb ataganlarini yozadi va buning nomlanish motivini juda tushunarli izohlaydi: *Hind eli Savalak Parbat derlar, hind tili bila “sava” – rub, “lak” – yuz ming, “parbat” – tog', ya'ni rub va yuz ming tog'kim, yuz yigirma besh ming tog' bo'lgay. Ushbu tog' Kobulda Hindukushga mavsumdur. Bu tog'larda qor o'ksumas. Kobuldin bu tog' sharqqa boqa boribtur.* [2:197]. *Hindukush* tog'i Osiyodagi yirik tog' tizmasi bo'lib, 800 km chamasi. Shuning

uchun bo'lsa kerak hind xalqi bu tog'ning uzunligiga ishora qilib, Savalak Parbat – Yuz yigirma besh ming tog' deb atashgan. Bobur esa asarda bu tog'ni Hindukush, Hindukush tog'i shakllarida nomlagan. Tog'ning nomi ba'zan *Hinduko'h* (Hind tog'i) tarzida ham yozilgan. [6:120].

Ko'htan tog'i (*Ko'hi tang*) – Movarounnahr janubidagi tog' tizmasi. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari chegarasida. Pomir Olay tog' sistemasining janubig'arbidagi sistema. O'zbekiston va Turkmaniston hududida. Boysuntog'ning janubiy davomi: *Andin beri Qahka bila Ko'htan tog'ining janub tarafidagi viloyat ...Sulton Mahmudning tasarrufida edi*. [2:48]. Oronim forsha ikki so'zning birikuvidan *ko'h – tog' + tang – tor* (*tor tog'*) yasalgan bo'lib, *tor tog'* ma'nosini anglatadi.

Ko'habchcha (*Ko'hi bacha*) – forsha *kichik tog'*, *tog'ning bolasi* ma'nosini anglatadi. Kobulning shimolidagi joylashgan: *Ko'habchchakim, o'rduning olida edikim, urush ushbu Ko'habchchaning olida voqi bo'ldi, kufforning boshidin ushbu Ko'habchchaning ustida kalla manora farmon bo'ldikim, qo'porg'aylar*. [2:229].

4. Zooronimlar – hayvon, parranda va boshqa jonzotlarning nomlari bilan atalgan oroobyektlar:

Qarg'abuloq – Kobul shahri yaqinidagi tepaliklar. qo'shma tarkibli oronim bo'lib, ot+ot birikuvidan yasalgan: *Ahmad Qosim ko'hbur va ba'zi bir necha yigitnikim, Mirzoxonning so'ngicha yiborilib edi, Qarg'a buloq pushtalarida Mirzoxonga yetarlar*. [2:151-152].

Uqobayn – Kobul shahrida joylashgan tog' etagining janubiy-g'arb qismi. Bobur uni Shohi Kobul tog'idan ayrilib chiqqan bir tumshuq deb keltirgan: *Shohi Kobul tog'idin bir tumshuq ayrilib kelibtur, Uqobayn derlar*. [2:107]. *Uqobayn* – *uqob* (arabcha *burgut*) + *-ayn* (arab tilida juftlik qo'shimchasi) birikuvidan yasali *ikki burgut* degan ma'noni anglatadi.

Murg'on tog'i – Qandahor viloyatigagi tog'. Boburning askarlari Shohbek Arg'unni Murg'on tog'i etaklarigacha ta'qib qilgan: *Ushbu fursatta yog'iyni qochurub, bu ariqlardin Murg'on tog'ining tumshug'i sari o'ttuk*. [2:158]. *Murg'on* so'zi forstojikcha (*murg' - qush*) *qushlar joyi, qushlarga boy tog'* ma'nosini beradi.

II. Ijtimoiy-iqtisodiy oronimlar

1. **Antropooronimlar** – kishi nomlari, laqablari, taxalluslari, familiyalaridan yasalgan oroobyekt nomlari:

Dehi Yaqub tangisi – Kobul yaqinida, Hindiston yo'lida joylashgan dara. Asarda bu tangi va shu nomdagi daryo haqida ma'lumot berilgan. Bobur Shohi Kobul tog'i haqida so'zlab, Devarin tangisidan boshlanib, bu tangida tugashini qayd etgan: *Bu tog'ning ibtidosi Devarin tangisidindur. Dehi Yaqub tangisida tug'anur*. [2:107].

Ko'hi Mehtar Sulaymon – Sind daryosining g'arbidagi tog' tizmasi. Hozir Pokiston Respublikasi hududida. Oronim qo'shma tarkibli bo'lib, *tog'* ma'nosini ifodalovchi fors-tojikcha *ko'h* + *mehtar* (forsa – ulug', janob, saroy mansablaridan biri) hamda Sulaymon antroponimining birikuvidan yasalgan: *Jahongir mirzo va beklar so'zlashib turlar, ba'zilar debturlarkim, Dashtning g'arbi tog'iningkim, Ko'hi Mehtar Sulaymon derlar, ushbu Dasht bila Dukining orasida tushub tur, tumshug'idan evrulsa, yo'l tuzdur.* [2:120].

Muhammad Pix (dovon) – Kobuldan janubi-sharq tomondagi dovon. Bobur 1505-yil yanvarda Kobuldan Sulaymon tog'lari tomonga yurishi chog'ida u orqali o'tgan: *...Hinduston azimatini fasx qilib, Jomdin ko'chub, Bora suyini o'tub, Muhammad Pix dobonig'a yovuqroq kelib tushuldi.* [2:118].

Xoja Xovand Sayyid tog'i – Shayx, avliyo. Kobulning Bog'oti Xum navohisiga yaqin joydagi mozorini Bobur ziyorat qilgan. Asarda mozor atrofi uning nomi bilan aytilishi, uzumi yaxshi bo'lib, undan chog'ir tayyorlanishi va achchiqligi bilan mashhurligi ham qayd etilgan: *Xoja Xovand Sayyid Domani ko'hiyning chog'iri tundluq bila mashhurdur.* [2:108].

Xoja Ismoil tog'i – Sulaymon tog'larining bir qismi: *Yana Xoja Ismoil va Dasht, Duki va Afg'oniston tog'lari bir yo'sunluq tog'lardur.* [2:115].

2. Etnooronimlar – urug', qabila, millat, xalq nomlari asosida shakllanadi:

Ko'hi Jud – Bhiradan shimoldagi Ko'hi Jud oronimi Jud etnonimiga nisbat berib nomlanganligini Bobur qayd etgan: *Bu tog'ii "Zafarnoma" da va ba'zi kitoblarda "Ko'hi Jud" bitib turlar, vajhi tasmiyasi ma'lum emas edi, so'ngralar ma'lum bo'ldi: bu tog'da bir ota naslidan ikki xil el bor. Birini jud derlar va birini janjuha. Bu tog'dag'i va Nilob bila Bhira orasidag'i el va ulusg'a bular qadimdin hokim va farmonravo bo'la kelgandurlar. ...Bu tog' judka mansub qilib, Ko'hi Jud debturlar.* [2:165-166]. Jud qavmi bu tog'dagi va Nilob bilan Bhira orasidagi el-ulusga qadimdan hokimlik qilib, ularni boshqarib kelganligi uchun va bu tog'ni Jud eliga qarashli ekanligini bildirib *Ko'hi Jud* deb nomlaganlar. Demak, bu oronimning nomlanishiga Jud etnonimi motiv bo'lgan.

Qipchoq ko'tali – Hindukush tizmasidagi dovonlardan biri, Andarob va Qizilsuv daryolari ko'tarilish joyi ustida. 1503-yil yozida Kobul tomon Qizilsuv yoqalab borayotib, bu dovondan oshib o'tgan. Bobur Hindukush tog'idan yetti yo'l bilan o'tish mumkinligini biri Qipchoq ko'tali bo'lib yaxshi yo'l ekanligini qayd etgan: *Yana bir yo'l Qipchoq ko'talidir. Andarob suyi bila Qizil suvning qotilishig'a inar.* [2:109].

Xulosa qilib aytganda, Bobur nafaqat shoh va shoir, balki mashhur tilshunos olim hamdir. Uning "Boburnoma" qomusiy asari tilshunoslikning onomastika sohasini

o'rganishdagi eng bebaho tarixiy manbalardan biridir. Chunki bu shoh asarda adibning yuksak badiiy mahorati, sodda va tushunarli uslubi o'z aksini topgan bo'lib, unda juda ko'p oronimlar qayd etilgan, izohlangan, nomlanish motivlari, etimologiyasi, variantlari berilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бегматов Э, Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати.— Наманган, 2006.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.—Тошкент: Шарқ, 2002.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.www.ziyouz.com kutubxonasi.
4. Бобур энциклопедияси. — Тошкент: Шарқ, 2014.
5. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. — Тошкент: Фан
6. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. — Тошкент: Ўзбекистон, 1985.

METAPHORICAL FORMATION OF SOCIO-POLITICAL TERMS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH

Maftunabonu Holjuraeva,

PhD Student, TSUULL

E-mail: maftunabonuxoljorayeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy-siyosiy terminlarning metaforik shakllanishi hamda ularning o'zbek va ingliz tillaridagi qiyosiy tahlili keltirilgan. Tadqiqot davomida harbiy, teatr va san'at, texnik, tabiat va ekologiya, shuningdek tibbiyot sohalaridan olingan metaforalarning siyosiy diskursda qo'llanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, Islom Karimov, Shavkat Mirziyoyev va Barak Obama nutqlaridan hamda BBC, The Guardian kabi manbalardan misollar keltiriladi. Maqolada metaforalarning kognitiv, madaniy va pragmatik yuklamasi, ularni tarjima qilishdagi muammolar va ekvivalentlik masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-siyosiy termin, metafora, dinamik qatlam, siyosiy diskurs, ishintirish ta'siri.

Аннотация. В данной статье рассматривается метафорическое формирование общественно-политических терминов и их сопоставительный анализ в узбекском и английском языках. Исследование выявляет использование метафор, заимствованных из военной, театральной, технической, природной и медицинской сфер, в политическом дискурсе. В качестве примеров приведены речи Ислама Каримова, Шавката Мирзиёева и Барака Обамы, а также материалы BBC и The Guardian. В статье освещаются когнитивные, культурные и прагматические особенности метафор, трудности их перевода и проблема функциональной эквивалентности.

Ключевые слова: общественно-политический термин, метафора, перевод, политический дискурс, сопоставительный анализ.

Abstract: This article examines the metaphorical formation of socio-political terms and their comparative analysis in Uzbek and English. The study explores how metaphors derived from military, theatrical, technical, natural, and medical domains are applied in political discourse. Examples are drawn from the speeches of Islam Karimov, Shavkat Mirziyoyev, and Barack Obama, as well as media sources such as BBC and The Guardian. The article highlights the cognitive, cultural, and pragmatic dimensions of metaphors, discusses translation challenges, and emphasizes the

importance of functional equivalence in rendering socio-political metaphors across languages.

Key words: socio-political term, metaphor, dynamic layer, political discourse, persuasive effect.

Introduction. In the field of linguistics and translation studies, socio-political terminology represents a particularly dynamic layer of vocabulary. Unlike technical terms that are often limited to one field, socio-political terms emerge, develop, and transform within the context of historical, cultural, and ideological changes. One of the most significant mechanisms in the development of socio-political terminology is the use of metaphorical extension, which allows general vocabulary or concepts from other domains to acquire new political meanings.

Metaphor is not only a stylistic device but also a cognitive and pragmatic tool. As G. Lakoff and M. Johnson argue, metaphor plays a fundamental role in human thought, shaping the way we conceptualize abstract phenomena [1:87]. In political discourse, metaphors serve as a means of simplifying complex issues, strengthening ideological positions, and creating persuasive effects.

This article examines the metaphorical formation of socio-political terms in Uzbek and English, highlighting similarities and differences. The analysis draws upon speeches by Uzbek political leaders such as Islam Karimov and Shavkat Mirziyoev, as well as English-language political discourse, including speeches by Barack Obama, materials from the BBC, The Guardian, and other international sources.

Metaphorical Sources of Socio-Political Terms. The metaphorical formation of socio-political terminology can be traced back to several source domains, the most important of which include:

1. Military terminology. Uzbek: *mafkuraviy front* (“ideological front”), *kurash maydoni* (“arena of struggle”). English: battle for hearts and minds, political battlefield.

These metaphors transfer the notion of physical conflict into the ideological and political sphere, emphasizing confrontation and struggle.

2. Theatrical and artistic terminology. Uzbek: *siyosiy sahna* (“political stage”), *soxta niqob* (“false mask”). English: *political stage*, *to wear a mask* in politics. Here *politics* is metaphorically viewed as a performance, with actors (politicians), stage (arena), and spectators (the people).

3. Technical and mechanical terminology. Uzbek: *davlat mashinasi* (“state machinery”), *byurokratik mexanizm* (“bureaucratic mechanism”). English: *state machinery*, *political mechanism*. These metaphors conceptualize the state as a machine requiring regulation, control, and efficiency.

4. Natural and ecological terminology. Uzbek: *inqiroz o'chog'i* ("center of crisis"), *siyosiy girdob* ("political whirlpool"), *hamkorlik ufqlari* ("horizons of cooperation"). English: *winds of change*, *political climate*, *crisis hotspot*. These metaphors present political developments as natural forces, often uncontrollable and dynamic.

5. Medical terminology. Uzbek: *jamiyatdagi illat* ("social disease"), *korruptsiya virusi* ("virus of corruption"). English: *the cancer of corruption*, *political virus*. Political problems are described as diseases threatening the health of society, requiring treatment or eradication.

Studies from Uzbek and English Political Discourse. The Uzbek term *kuch* ("force/power") illustrates metaphorical polysemy. In everyday usage it denotes physical strength, but in political contexts it may refer to *qurolli kuchlar* ("armed forces"), *siyosiy kuchlar* ("political powers"), or *reaksion kuchlar* ("reactionary forces"). Similarly, in English, *power* and *force* diverge semantically: power denotes political authority, while force implies military strength [2:64].

Another example is the Uzbek term *xalq* ("the people"), which has both a demographic and a political meaning. In Shavkat Mirziyoyev's UN speech (2021), the phrase *xalq ishonchi* ("the trust of the people") refers to legitimacy derived from popular support.

In English, Barack Obama frequently used the expression the American *people* expect... to highlight democratic accountability. Although both refer to collective citizens, the semantic scope of people and nation in English does not fully match the Uzbek *xalq*.

Metaphorical expressions such as *siyosiy portlash* ("political explosion") or *axborot bozori* ("information market") illustrate the productive use of metaphors in Uzbek political texts. Their equivalents in English, *political explosion* and *information marketplace*, carry similar imagery and demonstrate parallel processes of semantic extension.

Comparative Findings. The comparative analysis shows that:

1. Both Uzbek and English political discourses rely heavily on metaphors from military, theatrical, technical, natural, and medical domains.
2. Some metaphors are universal (political arena, state machinery), reflecting common cognitive models.
3. Other metaphors are culture-specific: Uzbek mahalla has no direct English equivalent, while English checks and balances requires explanatory translation into Uzbek.

4. In translation, the ideological load and pragmatic function of metaphors must be preserved, not just their literal meaning.

Conclusion. Metaphorical formation plays a vital role in enriching socio-political terminology in both Uzbek and English. By transferring concepts from other domains into politics, metaphors allow abstract and complex processes to be conceptualized in accessible, persuasive terms. For translators, the challenge lies in ensuring functional equivalence—retaining the metaphor's cognitive, cultural, and pragmatic resonance. Literal translation may convey the image but fail to communicate its ideological impact. Therefore, a balanced approach that combines semantic fidelity with cultural adaptation is required.

This comparative study reveals that while many metaphorical socio-political terms overlap across languages, cultural specificity often demands creative translation strategies.

References:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall, 1988.
3. Mirziyoyev, Sh.M. (2021). Speech at the 76th Session of the UN General Assembly. UZA.uz.
4. Obama, B. (2010–2016). *State of the Union Addresses*. Whitehouse.gov.
5. Karimov, I.A. (1997). *O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari*. Tashkent: O'zbekiston., 1997.
6. Charteris-Black, J. *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor*. London: Palgrave Macmillan, 2011.
7. BBC News & The Guardian (2020–2024). Political reports and commentary.

O'ZBEK TILIDA DINIY DISKURSNING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Fayzullayeva Maftuna Odil qizi,

Toshkent gumanitar fanlar universiteti o'qituvchisi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi,
fmaftuna04@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida diniy diskursning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Diniy leksikaning o'rganilishi, diniy matnlarning lingvistik, pragmatik hamda funksional jihatlari tahlil etilib, arab, rus, gruzin va serb tilshunosliklari misolida teolingvistika yo'nalishining shakllanishi yoritiladi. Maqolada o'zbek tilshunosligida diniy uslubning mustaqil yo'nalish sifatida rivojlanish jarayonlari, Qur'on, hadis va klassik asarlar asosida diniy terminlarning tizimlanishi, ularning semantik va tarixiy xususiyatlari ko'rsatilgan. Tadqiqotda diniy matnlarning yangi matn turi sifatida e'tirof etilishi hamda ularning tilshunoslikdagi o'rni asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: diniy diskurs, diniy matn, teolingvistika, diniy leksika, diniy uslub, Qur'on, o'zbek tilshunosligi.

Annotation. This article analyzes the formation and development stages of religious discourse in the Uzbek language. It explores the study of religious vocabulary, the linguistic, pragmatic, and functional features of religious texts, and discusses the emergence of theolinguistics through the examples of Arabic, Russian, Georgian, and Serbian linguistics. The article highlights the evolution of the religious style as an independent direction in Uzbek linguistics, the systematization of religious terminology based on the Qur'an, Hadith, and classical works, and their semantic and historical characteristics. The study also substantiates the recognition of religious texts as a distinct type of text in modern linguistics.

Keywords: religious discourse, religious text, theolinguistics, religious vocabulary, religious style, Qur'an, Uzbek linguistics.

Аннотация. В данной статье рассматриваются этапы формирования и развития религиозного дискурса в узбекском языке. Анализируется изучение религиозной лексики, лингвистические, прагматические и функциональные особенности религиозных текстов, а также становление теолингвистики на примере арабского, русского, грузинского и сербского языкознания. В статье освещаются процессы развития религиозного стиля как самостоятельного

направления в узбекском языкознании, систематизация религиозных терминов на основе Корана, хадисов и классических произведений, их семантические и исторические особенности. В исследовании также обосновано признание религиозных текстов как особого типа текста в современной лингвистике.

Ключевые слова: религиозный дискурс, религиозный текст, теолингвистика, религиозная лексика, религиозный стиль, Коран, узбекское языкознание.

Bugungi kunda maxsus leksikaning, jumladan, diniy leksikaning tadqiqi tilshunoslik fanida qiziqarli va dolzarb muammolardan biridir. Bu turdagi leksikani tadqiq etish tilning tarixiy rivojlanishini o'rganish imkonini beradi, ya'ni o'tgan asr o'rtalarida V.V.Vinogradov ta'kidlaganidek, "so'z ma'nolari tarixiy o'zgarishining mohiyatini chuqur anglab yetmasdan" til lug'at tarkibi rivojlanishining qonuniyatlarini o'rganish mumkin emas. Zamonaviy o'zbek tili qo'llanilishining jahon hamjamiyatida, shuning barobarida O'zbekistonda yuz berayotgan ijtimoiy-madaniy, siyosiy jarayonlar ta'sirida o'zgarishlarga uchrayotgani ma'lum. Yillar davomida, tarixiy davrning tazyiqiga uchragan ma'naviy qadriyatlar, madaniy an'analar jamiyatda qaytadan rivojlana boshladi.

Inson ruhiyatidagi, fitratidagi o'z-o'zini anglashga bo'lgan qiziqish tufayli din va til o'rtasidagi masalalar dastlab faylasuflar, dinshunoslar, sotsiologlar, psixologlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. "Qadim zamonlardan din odamlarni boshqarish, ularni bitta maqsadga yo'naltirish vositasi, qolaversa, bilim va tarbiya berishning ibrat maktabi bo'lib xizmat qilib kelgan. Diniy muloqot qadim zamonlardan yashab kelayotgan bo'lsa-da, bu sohani ilmiy tadqiq qilishga bo'lgan izlanishlar nisbatan yaqinlarda paydo bo'ldi. Odamlar jamoa bo'lib yashar ekan, o'rtalaridagi har qanday munosabatni din asnosida hal qilishar edi, ilm-fan, odob-axloq, tarbiyani din orqali olishar edi. Shu sabablarga ko'ra, diniy leksika barcha davrlarda kishilik jamiyatining muhim ajralmas qismi hisoblanib keladi." [5:237] Muhtaram prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ham Islom dini, uning jahon sivilizatsiyasida nechog'lik muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlab, BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqlarida ushbu masalaga alohida to'xtaldilar: "Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosqa qila olmaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarini asrab-avaylashga da'vat etadi." [11] Jahon tilshunosligida diniy matn, diniy leksikani turlicha jihatlardan o'rganish masalasida bir

qator tilshunoslar izlanishlar olib borilgan. Xususan, N.Mechkovskaya, Yu.Mixaylova, K.Timofeev, P.Yakimov, R.Goryushina, S.Bulavina, I.Matey, G.Sklyarevskaya, M.Petuxova kabi tilshunoslar diniy leksikaning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishgan. Sharqda din va til masalalarini o'rganish ancha oldin boshlangan bo'lib, "Arab tilshunosligi" atamasi ostida Qur'oni karimni lingvistik tadqiq qilish asnosida vujudga kelgan. "Arab tilshunosligi amaliy ehtiyoj natijasida, Qur'on nutqini to'g'ri talaffuz qilish ehtiyoji bilan, shuningdek, arablar va shuubiylar (eroniylar) o'rtasidagi arab tili yuzasidan muhohasasi jarayonida vujudga keldi." [4:30] Turkologiyada N.Suyargulov, A.Serikbaeva, R.Sharyafetdinov, Z.Yaxyaeva, Z.Xafizova, G.Abdullinalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda ham asosiy e'tibor Qur'oni karimni o'rganishga qaratilgan. O'zbek tilshunosligida ham diniy leksika bo'yicha qator ilmiy ishlar amalga oshirildi. Mustaqillikkacha bo'lgan davrda xalqning milliy qadriyatlarining asosi bo'lgan diniy manbalar, nodir asarlar buzib talqin etildi. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng diniy leksikani o'rganishga bo'lgan tadqiqotlarning olib borilishi qamrovining kengayishi kuzatildi. O'zbek tilshunosligida N.Uluqov, T.Yuldashev, Sh.Galieva, Sh.Sultonova, Sh.Yusupova, Sh.Amonturdiyeva tomonidan diniy leksikaning tadqiqi amalga oshirilgan. N.Uluqovning dissertatsiyasi o'zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi tadqiqiga bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi. Dissertatsiyada diniy matnlar tarkibida uchraydigan arabcha ekzotizmlar tematik guruhlariga bo'lib tahlil qilingan. T.Yuldashevning dissertatsiyasida Navoiy va Boburning islom farzlariga bag'ishlangan asarlarida qo'llangan shar'iy atamalarning lisoniy xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqotchi Sh.Amonturdiyeva dissertatsiyasida o'zbek tilidagi diniy matnlarning funksional-stilistik jihatlarini ochib berdi va diniy uslubning o'zbek tili funksional uslublarining alohida ko'rinishi sifatida mavjud ekanligi haqidagi nazariyani ilgari surdi. Sh.Yusupovanning dissertatsiyasida esa diniy matnlarning lingvopragmatik jihatdan tadqiqi amalga oshirilgan.

Azim Hojiyev "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" kitobida matnga quyidagicha ta'rif beradi: "Matn – yonma-yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman, nutq parchasi; tekst." [1:61] A.Hojiyevning matnga bergan ta'rifi umumiy ta'rif bo'lsa, E.Qilichev "Matnning lingvistik tahlili" kitobida matnga nisbatan kengroq ta'rif beradi: "Matn – hamma elementlari o'zaro zich aloqada bo'lgan va avtor nuqtayi nazaridan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan nominativ – estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma." [6:43] Asosan matnning 7 ta turi bor hisoblansa-da, bugungi kunda diniy matnlar ham yangi matn turi sifatida e'tirof etilmoqda. Diniy mavzuda adabiy ifodalangan har qanday adabiyot yoki san'at diniy matn hisoblanadi.

Diniy matnlarning yangi matn turi sifatida tan olinishi ularni lingvistik jihatdan keng o'rganilishiga turtki bo'lmoqda. Jahon tilshunosligida diniy matnlar ustida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, rus, gruzin, serb tilshunosliklari misolida buni ko'rishimiz mumkin. Ammo serb tilshunosligida diniy matnlar bo'yicha ko'p hollarda zamonaviy serb tilini emas, balki serb-slavyan va cherkov slavyan tillarini o'rganadigan tilshunoslar lingvistik tadqiqotlar olib borishgan. Bunga sabab qilib esa, zamonaviy serb tilida diniy matnlarning nisbatan kam uchrashi va ular cherkov slavyan tilidan tarjima qilinganligi ko'rsatiladi. Bunday matnlar bugungi kunga kelib tadqiqot markaziga tortilmoqda. Shu boisdan, serb diniy matnlar tadqiqi nisbatan kam uchraydi. Jumladan, filologiya fanlari nomzodi, Serb tili instituti ilmiy xodimi R.Baich (Levushkina) ning lingvistik tadqiqotlar loyihasi doirasida zamonaviy serb adabiy tili va serb-xorvat lug'ati asosida "Serb tilida diniy matn til maydoni" mavzusida Nijniy Novgorod diniy seminariyasining materiallarida nashr etilgan ishi mavjud bo'lib, u diniy matnlarni lingvistik atama sifatida serb tilshunosligida qabul qilish mumkinmi yoki yo'qligi haqidagi muhokama bilan boshlanadi. Unda har bir bibliografik birlik, har bir pravoslav diniy matn lingvistik tadqiqotlar uchun material bo'lishi mumkinligi aytiladi. R.Baich bergan ma'lumotlarga ko'ra, pravoslav diniy matnlari cherkov hayoti hodisalari va muammolarini, diaspora, apokalipsis, insonning esxatologik muammolari, pravoslav psixologiyasi, pravoslav nikohi va oilasi, ruhiy takomillashtirish, o'lim kabi masalalar diniy matnlarning asosiy mezonlarini tashkil etadi. Ya'ni shunday mavzular yoritilgan matnlar diniy matn hisoblanadi. Ko'rinib turibdi-ki, tadqiqotchi bu ishi orqali zamonaviy serb tilida diniy matnlarning o'rganilishiga doir dastlabki tadqiqotlarni o'tkazgan. U diniy janr atamasi ham mavjudligini aytib, A.K.Gadomskiy va I.V.Bugayevalar diniy janrlarni tasniflagani haqida to'xtalib o'tadi. Bundan tashqari, sarlavha tahliliga asoslanib ham matnlarni pravoslav diniy matni ekanligini bilishimiz mumkinligini aytib o'tgan tilshunos bunga sabab qilib sarlavhalaridagi xudo, cherkov, iymon, rabbiy, nasroniylik, ibodat, gunoh, yorug'lik kabi kalit so'zlar qo'llanilishi diniy matnlarning ramziy mezonlaridan biri hisoblanishini ta'kidlaydi. Ayniqsa, diniy matnlar ustida rus tilshunosligida qilingan ilmiy ishlar ancha keng qamrovli bo'lib, ular matnlarni turli taraflama o'rganishgan. Rus tilshunosligining yana bir vakili Y.Balashova "Жанрово-стилистический анализ религиозного христианского дискурса" tezisida diniy matnlarni janr-stilistik tahlilga tortish nutq ta'sirini hamda xristian diniy nutqi ritorikasining o'ziga xos jihatlarini tavsiflashga yo'naltirilgan. Unda xristian diniy matnlari korpus matnlar asosida tadqiq etilishi teologik matnlarni alohida maxsus tur sifatida kiritish kerak, degan xulosani beradi. Bu Injil matni hisoblanib, u diniy xristian nutqi maydonini to'la

qamrab oladi. Teologik subkorpus matnlarni o'rganish ularni janrlarga bo'lish imkonini beradi. Har bir janr o'zining ritorik, uslubiy va sintaktik xususiyatlariga ega. Balashova matnlarning ko'p o'lchovli nutq tahlilini o'tkazdi. Tezisda aytilishicha, xristianlarda diniy nutqning konseptual-aksiologik tizimi asosini Xudo va cherkov so'zlari tashkil etadi. S.F.Barishevaning "Религиозная метафора в современном медиадискурсе (на примере печатных СМИ)" (Zamonaviy media nutqidagi metafora (masalan, bosma ommaviy axborot vositalari)) nomli tezisining maqsadi diniy metaforalarning tematik yo'nalishlarini zamonaviy ommaviy axborot vositalarida aniqlashga qaratilgan. Cherkovning ijtimoiy hayotda roli oshib borishi natijasida zamonaviy mediada cherkov tushunchalari, diniy mavzular va syujetlarning dolzarblashuvi tadqiqot gipotezasi hisoblanadi. Barisheva madaniy-ma'rifiy gazetalardagi diniy metaforalarni 4 guruhga bo'lishni lozim topadi:

– Xushxabar (syujetlar, qahramonlar va dogmalar): Muqaddas kitoblarning syujetlari, Bibi Maryam yoki Yahyo surati, ruhning va samoviy kuchning mavjudligi haqidagi dogmalar. – Ma'bud va monastir fazoviy obyektlar sifatida. San'at ibodatxonasi, mahalliy monastir (Gnesinka haqida), ibodat qilingan devorlar (teatr haqida) singari an'anaviy manbalar bu guruh metaforizatsiyasini tavsiflaydi. – Belgilar: taraqqiyot belgisi, uslub belgisi hamda o'ziga xos piktogramma tasvirlari. – Xristian va monastir hayotining elementlari: vyatka, cherkov iyerarxiyasi va boshqalar. Barisheva tezisini: "Ommaviy axborot vositalari diniy va dunyoviy sohalarni birlashtiradi", - deb xulosalaydi. N.G.Nikolayevaning "Проблема "церковно-религиозного" стиля в современном русском языке" [2] maqolasida rus tilidagi cherkov-diniy uslubi masalasida so'z yuritiladi. Xususan, tarjima asarlar haqida gap boradi. Bunda esa, albatta, tarjima madaniyati an'analari inobatga olinadi. Tilshunos diniy tarjimalar tili va uslubini diaxronik tomondan o'rganadi. Yunon va qadimgi slavyan tillaridan zamonaviy tarjimalar amalga oshiriladi. Yunon tilidan qilingan tarjimalarda asl nusxadagi yunoncha so'zlarning shakllanishi va sintaksisining izi seziladi. Bunday taqlidda slavyan an'analari ko'zga tashlanadi. Chunki qadimgi slavyan tarjimalarida ma'lum miqdorda yunon matnlari uchraydi. Maqolada diniy uslubni oltinchi uslub sifatida kiritish haqida fikr-mulohazalar va bir necha sabablar keltiriladi va oltinchi funksional uslub konsepsiyasi o'quv nashrlariga ham kirib kelganligini aytadi. Diniy uslubga ijtimoiy hayotning alohida sohasi sifatida qaraydi. Rus tilshunosligining yana bir vakili P.A.Yakimov ham "История некоторых лексем с религиозным компонентом значения в русской языковой картине мира" [3] maqolasi orqali diniy leksemalar mavzusini yanada ochib berishga harakat qildi. Maqolada dunyoning diniy manzarasini tasvirlovchi ba'zi leksemalar etimologik

jihtadan tahlil qilingan. Lingvist qadriyatlar va diniy g'oyalarni o'zida mujassam etgan leksik birliklarning o'ziga xos semantikasi borligini ta'kidlaydi. Kontekstlarni tahlil qilib, leksemalarning leksikografik tavsifiga ishora qiladi. U "din" semantik maydoniga aloqador "dunyoni boshqaradigan oliy mavjudot" komponenti semasini Xudo leksemasi orqali ifodalanishini aytib, boshqa leksema bilan ifodalanganda ham uning diniy komponenti bir xil ma'noga ega – "Xudoga ishonish bilan bog'liq" ligini eslatib o'tadi. Leksik birliklarning bugungi semantik tuzilishi va ularning etimologiyasini o'rganish asosida guruhlariga bo'ladi: – Etimonning takibida diniy ma'no komponenti mavjud bo'lgan leksemalar bo'lib, bu guruhga jahannam leksemasi misol qilib keltiriladi. Jahannam – "gunohkorlar" abadiy azobga duchor bo'ladigan, ruhlar joylashgan joy. Bu so'zga mos do'zax teonimi hisoblanib, xristianlarda eng asosiy qiynoq turi olov bo'lganligi tufayli do'zax olov maskani sifatida tasvirlanadi. Jahannamning antonimi esa jannat leksemasidir, ammo bu leksemaning etimologiyasi haqida uncha ko'p ma'lumotlar mavjud emas. Uning etimoni Avesto nurlari bilan bog'liqlikda ko'rsatiladi. Jannatda solihlarning ruhi toabad saodatda va Allohga yaqinlikda yashaydilar. U yerda dastlab Odam Ato va Momo Havo yaratilgan. Bularning barchasi Avesto bilan chambarchas bog'liqdir.

– Etimonida bo'lmagan, lekin hozirgi semantik tarkibida diniy ma'no komponenti mavjud bo'lgan leksik birliklar. Bu guruhga esa gunoh leksemasi misol qilib olingan. Gunoh leksemasining etimologiyasi ko'rib chiqilganda diniy komponentga ega ma'nosi bilan bir qatorda, "xato, kamchilik" kabi bunday xususiyatga ega bo'lmagan ma'nosi ham borligi aniqlangan. – Etimonida ham, hozirgi semantik tarkibida ham diniy ma'nosi bo'lmagan leksemalar. Uchinchi guruhga kulol va gil so'zlari kiritiladi. Ular diniy ma'no komponentiga ega bo'lmasa-da, kontekst ichida diniy semani namoyon qila oladi. Bundan shunday xulosaga kelishimiz mumkin-ki, Alloh insonni loydan yaratgan, degan tasavvur borligi tufayli kulol va loy so'zlari kontekstda ramziy diniy ma'noga ega bo'lishi mumkin. Diniy tilshunoslikka qiziqish Gruziyada ham uchraydi. Bu sohada I.D.Kikvidze "Сопоставительная Теолингвистика: Предмет И Цели Исследования" [7:115] nomli maqolasida qiyosiy teolingvistika ustida ish olib boradi. Maqolada teolingvistikani mustaqil fan sifatida kiritish to'g'risida muhokama yuritiladi. Ma'lum bir diniy jamiyat nutq ehtiyojlari uchun xizmat qiluvchi til tizimini turli tillar o'rtasida qiyoslab o'rganuvchi qiyosiy teolingvistika sinxron teolingvistikaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Maqolada gruzin va rus tillari taqqoslangan. Asosan, lug'at va frazeologiyalarga e'tibor qaratilgan. Gruzin va rus tillari solishtirilib, ularning farqli va umumiy xususiyatlari aniqlanadi. Taqqoslash natijalari semantik tomondan o'zaro bog'langan leksik birliklar

semantik tarkibi va paradigmatic munosabatlari jihatidan farq qilishini ko'rsatdi. Rus va gruzin tillaridagi bayram va qo'shiq nomlari ko'rib chiqilgan. Masalan, Bahor bayrami – maslenitsa bayrami va rojdestvo qo'shiqlari – kerol qo'shig'i kabi leksik birliklar rus va gruzin izohli lug'atlaridan foydalanib tahlil qilinadi. Shuningdek, ekvivalenti bo'lmagan leksik birliklar ham borligi ularning o'sha til xususiyatlari va xalq madaniyatlari bilan bog'liqdir. Xususan, rus tilidagi cherkov qo'ng'irog'i nomlari rus madaniyati va cherkov an'analari bilan bog'liqdir. Rus tilshunosligida Ye.Ivanovning “Логомифия текстов религиозной мифологии массовой культуры” [9:46] maqolasi diniy mifologiya matnlari haqida bo'lsa, L. Dolgopolovalning “Средства выражения подлежащего в религиозных текстах древневерхненемецкого периода” nomli maqolasida qadimgi nemis davri diniy matnlarida mavzuni ifodalash vositalari haqida so'z yuritiladi. Maqolada 18-19-asrlarga oid nemis diniy matnlaridan “Евангельская Гармония”, “Татиана” asarlari tahlil qilinadi. Unda, asosan, mavzuni ifodalovchi vosita sifatida otli so'z birikmalari keltiriladi. Ko'pgina hollarda mavzu kanonik xususiyatlarini ko'rsatishi aytiladi. J.Kozielning “Перевод религиозной лексики в современном русском кинематографе на польский язык. Анализ на избранных примерах” [10:65] nomli maqolasi diniy leksikani zamonaviy rus kinematografiyasi bilan bog'lab o'rganilishi bilan qiziqarlidir. Tilshunos diniy lug'atni polyak tiliga tarjimasini misollar bilan tahlil qiladi. Dastlab diniy filmlarga murojaat kuzatiladi. Unda 1897-yildagi Lui Lumierning “Iso Masihning hayoti va azoblari” va Jorj Meliesning “Suvda yurgan Masih” kabi kartinalarida diniy motivlar mavjudligi tasdiqlangan. Keyingi o'rinlarda esa Nikolay Dostalning “Rohib va Jin” hamda K.Serebryanikovning “Shogird” filmlari tahlil qilingan. Ularda diniy elementlar turlicha shaklda namoyish etiladi: og'zaki yoki vizual. Ba'zi o'rinlarda diniy masalalarning boshqacha talqinlari ham kuzatiladi.

Muqaddas islom diniga e'tiqod va hurmat, insonlarni ruhan, jismonan va ma'nan poklikka da'vat etuvchi diniy asarlarni o'rganish va ularni tahlil etish islom aqidalariga e'tiqodlar boshlangan paytlardayoq shakllangan. Dastlab Qur'oni karimni tabdil va tahlil qilish natijasida falsafa, ruhshunoslik, tilshunoslik, adabiyotshunoslik fanlariga doir dastlabki ilmiy qarashlar paydo bo'lib, buning natijasida keyinchalik esa Basradagi va Kufadagi tilshunoslik maktablari tashkil etildi. Din va tilshunoslik o'rtasidagi munosabatlarning o'rganilishi va chuqurlashishi negizida dunyo tilshunosligida yangi bir soha – diniy tilshunoslikning kelib chiqish ildizlari va xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan teolingvistika yo'nalishi maydonga keldi. Ushbu sohadagi dastlabki ilmiy qarashlar Devid Kristall, Jan-Per van Noppen, Uilyam Samarin kabi olimlar tomonidan aytib o'tildi. [8:148/156] G'arbda teolingvistika

atamasi ilk bor belgiyalik tilshunos olim, «teolingvistikaning otasi» Jan-Per vann Noppen tomonidan 1981 yilda fanga olib kiritilgan. Olim «Teolingvistika» deb atalgan maqolalar to'plamini yaratib, teolingvistikaning rivojlanishiga dinshunoslar, tilshunoslar, faylasuflar, psixologlar, antropolog va sotsiologlar xizmat qilishlarini ta'kidlaydi. Teolingvistikaning vujudga kelishi va rivojlanishida din, til va tilshunoslikning nazariy masalalarini chuqur o'rgangan olim D.Kristall dunyo tilshunosligida teolingvistikaning alohida soha sifatida o'rganilishi va rivojlanishi uchun ulkan hissa qo'shgan tilshunos sifatida e'tirof etildi. «Teolingvistika» terminini sohaga oid terminografik lug'atlarda aks ettirgan olimlardan biri aynan Devid Kristaldir. U o'zining «Lingvistika va fonetika lug'ati» kitobida teolingvistika terminini «... til bilan diniy qarashlar va diniy amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi ilm uchun ishlatiladigan termin» sifatida izohlaydi. Bu teolingvistika terminiga D.Kristall tomonidan berilgan birinchi ta'rif edi. Mustaqillik yillaridan boshlab diniy mazmundagi asarlar nashrlari keng yo'lga qo'yildi, buning samarasi o'laroq, o'zbek tilshunosligida ham diniy asarlarning tuzilishi, muqaddas Qur'on oyatlarining tafsiri, hadislar va ularning sharhlarini o'rganish bilan bir qatorda diniy uslubning fonetik, leksik xususiyatlarini talqin qilinishi bilan bog'liq tadqiqotlar maydonga keldi. 2000 yillarda arabcha shar'iy iymonga oid atamalarining izohi, talqini va ularning inson ma'naviyatini oshirishdagi o'rni va vazifalariga oid diniy mazmundagi ilmiy asarlar ham yaratildi. Shu ma'noda T.Yuldashevning nomzodlik dissertatsiyasi o'zbek tilida diniy atamalarining shakllanish tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bosqichni boshlab berdi. Dissertatsiyada A.Navoiyning «Siroju-l-muslimiyn» va Boburning «Mubayyin» asarlarida qo'llangan shar'iy atamalar birinchi marta jamlanib atroflicha tahlil etildi. Mazkur asarlardagi shar'iy atamalar leksik-semantik, geneologik, grammatik jihatdan tahlil etildi. Har ikki asarda qo'llangan shar'iy atamalarni tahlil etish, o'zaro chog'ishtirish orqali Navoiy va Boburning o'zbek atamashunosligiga qo'shgan hissasi ko'rsatib berildi. Ushbu asarlar insonlarning e'tiqod, farz, namoz, ro'za, haj, turli ahkomlar, Yaratganning subutiy sifatlariga doir bo'lgan tushunchalarini yanada oydinlashtirib boyitishlari, aniqlashtirib o'rganishlari uchun katta ahamiyatga ega ekanliklari alohida talqin qilinadi. Diniy adabiyotlarda hamda farz, ibodatlarda qo'llaniladigan arabcha, forsha atamalarining keng xalq ommasiga tushunarli va qo'llanishda oson bo'lishini ta'minlash uchun yaratilgan yana bir muhim qo'llanmalardan biri professor Muxtorxon Umarxo'jaevning «Diniy atama va iboralar» izohli lug'ati diniy atamalar lug'aviy ma'nolarini izohlashga bag'ishlangan bo'lib, diniy tushuncha va tasavvurlarni yanada boyitish, ularning asl mohiyatini tushunib yetish hamda ma'nolariga mos tarzda o'z

o'rnida qo'llashda dolzarb muhim amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Diniy matnlarning lingvistik tadqiqiga bag'ishlangan yana bir tadqiqot Sh. Yusupovanning «Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi» mavzuidagi tadqiqot ishida Qur'on tafsiri, hadislar, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf ma'ruzalari, Alixonto'ra Sog'unining «Tarixi Muhammadiy» asari va ba'zi diniy-ommabop nashrlar misolida diniy matnlarning ba'zi uslubiy, funksional va lingvopragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi, matn haqidagi ta'riflar va qarashlar keltirilib, diniy matnga ta'rif beriladi. «Diniy matnlar – diniy an'analar bilan bog'liq, dinning markaziy tushunchalarini o'zida aks ettiradigan, diniy e'tiqod, diniy ko'rsatmalarni jamlaydigan matn turidir». [13:12] O'zbek tilidagi islom diniga oid og'zaki va yozma diniy matnlarni bir necha guruhlariga bo'lib tasniflaydi. Kishilik jamiyatining ilk shakllanish davrlarida tiriklik va hayot qoidalarini aks etgan muqaddas diniy adabiyotlar (Qur'on, Injil)ning nozil bo'lishi hamda hadislarining tartibot qilinishi, yaratilishi haqida gap ketganda, diniy matnlar qadimgi xoqon, podshohlarning davlat tuzilishi to'g'risidagi qonunlari, ko'rsatmalari, rasmiy nomalar va yorliqlardan ham ancha oldin paydo bo'lganligini bilish mumkin. Eramizdan avvalgi davrlarida qadimgi sanskrit tilida yozilgan hind vedalari ham diniy matnlarning ilk namunalari bo'lib, eramizdan avvalgi 1700 – 1100 yillarda yaratilgan, deb taxmin qilinadi, vedalarning juda ham qadimiy davrlarga borib taqalganligi uchun hinduizmda vedalar insonlar tomonidan yaratilmagan, deb aytilgan. Zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto” ham qadimiy diniy asarlardan biridir. Muqaddas Qur'onning nozil bo'lishi, hadislarining to'plab talqin qilinishi diniy matnlarning qadimgi davrlarga borib taqalishini ko'rsatadi. Sharqda din va til masalalarini o'rganish ancha oldin boshlangan bo'lib, dinga oid lingvistik qarashlar “arab tilshunosligi” atamasi ostida Qur'oni karimni tadqiq qilish asnosida vujudga kelgan. «Arab tilshunosligi amaliy ehtiyoj natijasida, Qur'on nutqini to'g'ri talaffuz qilish ehtiyoji bilan, shuningdek, arablar va shuubiylar (eroniylar) o'rtasidagi arab tili yuzasidan muhohasasi jarayonida vujudga keldi». Muqaddas Qur'onni tabdil va tahlil qilish, Qur'on oyatlarini ma'nolarini izohlash, mazmunini sharhlab yetkazish amaliy tilshunoslikning fan sifatida shakllanishiga turtki bo'lgan. Sharqdagi ushbu jarayon – din va tilshunoslik kesishuvidagi masalalari g'arbdagi teolingvistikaning mustaqil tarmoq sifatida shakllanishidan ancha oldin VII - VIII asrlarda vujudga kelganligini ko'rsatadi. Islom ma'rifati va madaniyatining kirib kelishi va keng yoyilishi arab tilining o'rganilishini taqozo etgan. Mumtoz arab tili Qur'onni o'rganish vositasi sifatida keng tarmoq otgan. Islom dinini mukammal egallashni xohlagan kishilarning arab tilini mukammal bilishlari shart deb belgilangan. Bu esa din va tilshunoslik ilmining bir-biriga uzviy bog'liq holda shakllanib rivojlanishi natijasida din va

tilshunoslik kesishmasidagi yangi tarmoq – diniy uslubning paydo bo'lganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

14. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – B.61.
15. ISSN 0321–3056 Известия Вузов. Северо-Кавказский Регион. Общественные Науки, 2008. № 6
16. ISSN 1991-5497. Мир Науки, Культуры, Образования. № 1 (44), 2014.
17. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б.30.
18. Qo'shoqova B. Diniy leksikani o'rganishda turli yondashuvlar. TDPU Ilmiy axborotlari jurnali. 2020-y., 6-son – 237-b.
19. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro, 2000. – 43-b.
20. Раздел 3. Язык — политика — культура. Код ВАК 10.02.19. – С.115–118.
21. Crystal D. A liturgical language in a linguistic perspective. – New Blackfriars, 1964, 46(534), – P. 148–156.
22. Язык и религия: тез. докл. Междунар. науч. конф. (УрФУ, 15с17 сентября 2021 г.) / Отв. ред. Т. В. Ицкович. Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2021. – С.46.
23. Язык и религия: тез. докл. Междунар. науч. конф. (УрФУ, 15–17 сентября 2021 г.) / Отв. ред. Т. В. Ицкович. Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2021. – С.65
24. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 19 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida so'zlagan nutqi.
25. Отв. ред. Т. В. Ицкович. Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2021. – С.65
26. Yusupova Sh. Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Farg'ona, 2021. – 12-b.

VOCALISM AND CONSONANTISM OF THE MODERN UZBEK LANGUAGE

Abduvaliyeva Z.A.

Senior teacher of Jizzakh State Pedagogical university

Abstract. This article analyzes the phonetic system of the modern Uzbek language, focusing on two major components: vocalism (the system of vowels) and consonantism (the system of consonants). It describes their articulatory and functional classification, the historical changes, and the peculiarities of pronunciation in contemporary literary Uzbek. The study highlights the influence of foreign languages on the Uzbek phonetic system and the interaction between vowels and consonants in speech.

Key words: Uzbek language, phonetics, vocalism, consonantism, vowel, consonant, phoneme, phonology, pronunciation, sound system.

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi o'zbek tilining fonetik tizimi tahlil qilinib, ikkita asosiy komponent: vokalizm (unlilar tizimi) va konsonantizm (undoshlar tizimi)ga e'tibor qaratiladi. Ularning artikulyatsiya va funksional tasnifi, tarixiy o'zgarishlari, hozirgi adabiy o'zbek tilida talaffuzning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqotda chet tillarining o'zbek fonetik tizimiga ta'siri, nutqdagi unli va undoshlarning o'zaro ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, fonetika, vokalizm, konsonantizm, unli, undosh, fonema, fonologiya, talaffuz, tovush tizimi

Аннотация. В статье анализируется фонетическая система современного узбекского языка, особое внимание уделяется двум основным компонентам: вокализму (системе гласных) и консонантизму (системе согласных). Описывается их артикуляционная и функциональная классификация, исторические изменения и особенности произношения в современном литературном узбекском языке. В исследовании освещается влияние иностранных языков на фонетическую систему узбекского языка и взаимодействие гласных и согласных в речи.

Ключевые слова: узбекский язык, фонетика, вокализм, консонантизм, гласный, согласный, фонема, фонология, произношение, звуковая система

Special emphasis is placed on the classification of vowel and consonant sounds according to place and manner of articulation, their distribution in the phonological system, and their role in distinguishing lexical and grammatical meanings. The paper

also examines historical developments in Uzbek vocalism and consonantism, including the reduction of certain sounds, the adaptation of loan phonemes from Arabic, Persian, and Russian, as well as the gradual shift in pronunciation norms under the influence of social and cultural factors. Furthermore, the research identifies the peculiarities of contemporary literary pronunciation, pointing out dialectal variations and assimilation processes that occur in natural speech. The interaction between vowels and consonants is analyzed to show how harmony, assimilation, and other phonetic processes ensure the internal balance of the sound system. By addressing these aspects, the article demonstrates the richness, dynamism, and adaptive capacity of the Uzbek phonetic system within the wider context of the Turkic language family and in contact with other linguistic traditions.

The vowel system of modern Uzbek is relatively compact compared to many other languages, as it consists of only *six basic vowel phonemes*: **a, e, i, o, u, o'**. Despite the limited number, these vowels play an essential role in shaping the phonological identity of the Uzbek language, as they interact dynamically with consonants and contribute to the processes of word formation and inflection. The Uzbek vowel system is symmetrical and balanced, reflecting features typical of Turkic languages, but it also demonstrates unique developments that distinguish it from its linguistic relatives.

Uzbek vowels can be classified according to *the position of the tongue* (front vs. back), *the degree of lip rounding*, and *the height of the tongue* (close, mid, open).

- **Front vowels:** *i, e*

These vowels are articulated with the tongue positioned toward the front of the oral cavity. They are unrounded, which gives them a relatively clear and sharp quality.

- **Back vowels:** *a, o, u, o'*

Produced with the tongue pulled toward the back of the mouth. These vowels provide depth and resonance to Uzbek words and are typically dominant in Turkic vowel harmony patterns.

- **Rounded vowels:** *o, u, o'*

These involve noticeable lip rounding. The degree of rounding differentiates *o* from *o'* and *u*. For example, *olma* ('apple') versus *o'l* ('die') illustrates how rounding contributes to phonemic distinction.

- **Unrounded vowels:** *a, e, i*

These are pronounced without significant lip rounding, and they are generally more frequent in word roots.

Several phonetic features make the Uzbek vowel system distinctive:

• **Vowel length.** Unlike in some other Turkic languages (e.g., Turkmen or Turkish), vowel length in modern literary Uzbek is **not phonologically distinctive**. In other words, vowel duration does not change the meaning of words. However, certain dialects still preserve contrasts between long and short vowels. For example, in the Khorezm dialect:

- *qāl* ('remained') vs. *qal* ('heart').

Such examples demonstrate that vowel length once played a more significant role historically, but in modern literary Uzbek, it functions mainly as a prosodic, rather than phonemic, feature.

• **Foreign influence.** The Uzbek vowel system has been influenced by contact with Russian and other languages. One notable example is the pronunciation of *e*. In initial positions, it is often realized as [ye], especially in borrowed words:

- *ekran* → [yekran] ('screen')

- *elektr* → [yelektr] ('electricity').

This demonstrates how loanwords adapt to the Uzbek phonetic environment while slightly altering the original vowel inventory.

• **Dialectal variation.** In different regional dialects, vowel quality can vary. For instance, in some southern dialects, *i* may shift toward a slightly central [ɨ] sound, while in northern dialects, *o* ' may be pronounced closer to a deep back rounded vowel. These variations, while not part of the standard literary language, reflect the richness and diversity of Uzbek phonetics.

The vocalism and consonantism of the modern Uzbek language reflect both the traditional features of the Turkic phonetic system and the results of historical developments influenced by contact with other languages. The vowel system is relatively simple and compact, while the consonant system is more complex and varied. Together, they shape the phonological identity of the Uzbek language and demonstrate its adaptability and richness.

REFERENCES

1. Karimov, S. Modern Uzbek Literary Language: Phonetics and Phonology. – Tashkent: Fan, 2015.
2. Bozorov, O. Phonetics of the Uzbek Language. – Tashkent: O'qituvchi, 2007.
3. Mahmudov, N., Ergashev, A. Theoretical Grammar of the Uzbek Language. – Tashkent: Universitet, 2019.
4. Kenesbaev, S. Phonetics of Turkic Languages. – Almaty, 2012.
5. Jo'rayev, M. Phonology of the Modern Uzbek Language. – Tashkent, 2020.

FORS TILIDA CHO'ZIQ UNLILAR TASNIFI**Abduvaliyev Abdulxamid Abdumo'minovich**

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Filologiya fakulteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada fors tilining fonetik tizimi, xususan cho'ziq unlilar tizimi va ularning tasnifi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Fors tilida unlilar qadimiy davrlardan buyon fonologik tizimning markazida turadi. Cho'ziq unlilar fonematik qarama-qarshilikda qisqa unlilar bilan solishtirilib, ularning fonetik xususiyatlari, tarixiy rivojlanishi hamda zamonaviy talaffuzdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, fors tilini o'qitishda cho'ziq unlilarning ahamiyati va ularni o'rgatish metodikasi haqida ham so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: fors tili, fonetika, fonema, cho'ziq unlilar, qisqa unlilar, fonologik tizim, tarixiy rivojlanish, talaffuz.

Abstract. This article scientifically analyzes the phonetic system of the Persian language, in particular the system of long vowels and their classification. In Persian, vowels have been at the center of the phonological system since ancient times. Long vowels are compared with short vowels in phonemic contrast, and their phonetic characteristics, historical development, and role in modern pronunciation are highlighted. The importance of long vowels in teaching Persian and the methodology for teaching them are also discussed.

Keywords: Persian, phonetics, phoneme, long vowels, short vowels, phonological system, historical development, pronunciation.

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ фонетической системы персидского языка, в частности системы долгих гласных и их классификации. В персидском языке гласные с древнейших времён занимали центральное место в фонологической системе. Долгие гласные сравниваются с краткими в фонематическом сопоставлении, освещаются их фонетические характеристики, историческое развитие и роль в современном произношении. Также обсуждается значение долгих гласных в преподавании персидского языка и методика их преподавания.

Ключевые слова: персидский язык, фонетика, фонема, долгие гласные, краткие гласные, фонологическая система, историческое развитие, произношение.

Fors tili – Eroniy tillar guruhiga mansub bo‘lib, fonetik tizimi jihatidan boy va murakkab tuzilishga ega. Inson nutqining tarkibiy bo‘laklarini tashkil etuvchi tovushlarga fonemalar deyiladi. Fonemani ifodalovchi tovushlar tabiatdagi boshqa tovushlardan farqli o‘laroq muayyan shaklga ega. Fonemalar insoniyat rivoji davomida turli xalqlarda turli shaklarni kasb etgan. Shu sababli turli millatlar tilidagi nutq tovushlari - fonemalar bir xil emas. Fors tilining fonetik sistemasida unlilar alohida o‘rin egallaydi. Xususan, cho‘ziq unlilar fors tilidagi asosiy fonologik qarama-qarshiliklardan biridir. Fors tilini o‘rgatishda cho‘ziq unlilarni to‘g‘ri tasniflash va talaffuz qoidalarini o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Fors tilida unlilar ikki asosiy guruhga bo‘linadi: 1. Cho‘ziq unlilar; 2. Qisqa unlilar; Qisqa unlilar fors tilida /a/, /e/, /o/ tovushlari orqali ifodalanadi.

Cho‘ziq unlilar esa uchta: /ā/, /ī/, /ū/.

Cho‘ziq unlilarning fonetik xususiyatlari

1. Ā (ا – alif)

- Cho‘ziq va keng ochiq unli.
- Odatda so‘z boshida yoki o‘rtasida uchraydi.
- Masalan: آب [āb] – “suv”, باد [bād] – “shamol”.

2. Ī (ی – ye)

- Cho‘ziq, tor, old qator unli.
- So‘z boshida, o‘rtasida va oxirida ishlatiladi.
- Masalan: میر [mīr] – “amir”, دین [dīn] – “din”.

3. Ū (و – vāv)

- Cho‘ziq, tor, orqa qator unli.
- Masalan: نور [nūr] – “nur”, روز [rūz] – “kun”.

Qisqa va cho‘ziq unlilarning qarama-qarshiligi. Fors tilida qisqa va cho‘ziq unlilar o‘zaro fonematik qarama-qarshilik hosil qiladi. Bu qarama-qarshilik ma’no farqlash vazifasini bajaradi. Misollar: - بَر [bar] – “yuk”; - بَار [bār] – “yuk, marta”; - شَر [sher] – “sher (hayvon)”; - شِير [shīr] – “sut”;

Fors tilidagi cho‘ziq unlilar qadimgi fors va pahlaviy tilidan meros bo‘lib kelgan. Qadimgi fors tilida 6 ta cho‘ziq unli mavjud bo‘lsa, hozirgi fors tilida ularning soni 3 taga kamaygan. Bu fonetik tizimning soddalashuvi bilan bog‘liq jarayon hisoblanadi.

- Ma’no farqlash: cho‘ziq unli talaffuzdagi uzunlik so‘z ma’nosini o‘zgartiradi.
- Shevalarda farq: ayrim forsiy lahjalarda cho‘ziq unlilarning talaffuzida farqlar kuzatiladi.
- O‘qitishdagi ahamiyat: chet ellik o‘rganuvchilar uchun fors tilidagi cho‘ziq unlilar talaffuzi murakkab bo‘lishi mumkin.

Fors tilidagi cho'ziq unlilarni o'rgatish jarayoni tilshunoslik, fonetika va metodika nuqtai nazaridan muhim hisoblanadi. Chunki cho'ziq unlilar talaffuzida xatolik o'quvchining nutqida ma'no buzilishiga olib keladi. Shuning uchun o'qitish jarayonida quyidagi texnologiya va metodlardan keng foydalanish mumkin:

Ko'rgazmali metod

Talaffuzni audio yozuvlar, video materiallar, onlayn lug'atlar orqali eshittirish.

Maxsus fonetik jadvallar va grafikalar yordamida qisqa va cho'ziq unlilarni ko'rgazmali tarzda taqqoslash.

Multimedia vositalari (interaktiv taqdimot, animatsiya) orqali unlining uzunligi va sifatini ko'rsatish.

Qiyosiy metod

Fors tilidagi qisqa va cho'ziq unlilarni o'zaro taqqoslab o'rgatish.

O'quvchilar o'z ona tili (masalan, o'zbek tili) yoki boshqa tillardagi unli tizim bilan qiyosiy o'rganadi.

Masalan: o'zbek tilidagi *a* va fors tilidagi *ā* tovushlarini taqqoslab, talaffuzdagi farqlarni aniqlash.

Bu metod chet ellik o'rganuvchilar uchun ayniqsa samarali, chunki ular tanish fonetik birliklar bilan qiyoslash orqali tezroq o'zlashtiradi.

Kommunikativ mashqlar

O'quvchilarni dialog, suhbat va hikoyalar orqali cho'ziq unlilarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish.

Maxsus mashqlar:

“Minimal juftlik” mashqlari (masalan: *bar* – yuk va *bār* – marta).

She'r va matn o'qish mashqlari.

O'yin shaklidagi mashg'ulotlar (rol o'ynash, tez aytishlar).

Kommunikativ metod orqali o'quvchilar cho'ziq unlilarni real muloqotda qo'llashni mashq qiladi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish

Maxsus fonetik dasturlar yordamida talaffuzni yozib olib, grafik ko'rinishda unlining uzunligini tahlil qilish.

Online ta'lim platformalari (Duolingo, Memrise, Rosetta Stone) orqali talaffuzni mustaqil mashq qilish.

Virtual sinf va multimedia taqdimotlar orqali interaktiv mashqlar o'tkazish.

Innovatsion metodlar

Gamifikatsiya (o'yinlashtirish): cho'ziq unlilarni to'g'ri talaffuz qilish uchun ball yig'ish, raqobatli topshiriqlar.

Drama metodikasi: kichik sahna ko'rinishlarida fors tilida suhbatlashish orqali cho'ziq unlilarni o'zlashtirish.

Audio-vizual metod: forsiy qo'shiqlar, she'rlar va dramatik asarlar orqali talaffuzni mashq qilish.

Fors tilida cho'ziq unlilar fonetik tizimning asosiy qismini tashkil etadi. Ularning to'g'ri talaffuzi va ma'no farqlashdagi roli fors tilini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy fonetika va metodikada cho'ziq unlilarni o'rgatish uchun qiyosiy va ko'rgazmali texnologiyalar muhim vosita hisoblanadi.

Adabiyotlar ruyxati:

1. Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell Publishing.
2. Lazard, G. (1992). A Grammar of Contemporary Persian. Brill Academic Publishers.
3. Windfuhr, G. (2009). The Iranian Languages. Routledge.
4. Mahmudov, N. va boshq. (2010). Umumiy tilshunoslik. Toshkent: O'qituvchi.
5. Yarshater, E. (1988). The Persian Language. Cambridge University Press.

IQBOL MIRZO SHE'RLARIDA QO'LLANILGAN LEKSIK-SEMANTIK BIRLIKLAR

Abdullayeva Sitora Xayrulla qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
2-bosqich magistranti
sa2559918@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy o'zbek shoirlaridan biri bo'lgan Iqbol Mirzo she'riyati va uning lug'at boyligi, badiiy til mahoratini tadqiq etishga bag'ishlangan. Maqolada asosan shoir she'rlarida qo'llanilgan sinonim, omonim, antonimlar va frazeologizmlar (barqaror birikmalar), shuningdek, polisemantik birliklar tahlil qilinib, ularning semantik xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: tilning lug'at boyligi, sinonim, omonim, antonim, frazeologizm, semantik xususiyat.

Annotation. This article is devoted to the study of the poetic language, vocabulary richness, and artistic mastery of one of the prominent modern Uzbek poets, Iqbol Mirzo. The research analyzes the use of synonyms, homonyms, antonyms, and phraseological units (fixed expressions) in the poet's works, highlighting their semantic features. The paper also reveals how the richness of Iqbol Mirzo's poetic language enhances the expressive and artistic power of his poetry.

Keywords: vocabulary richness, synonym, homonym, antonym, phraseological unit, Iqbol Mirzo's poetry.

Аннотация. Статья посвящена изучению поэзии Икбала Мирзо, одного из современных узбекских поэтов, его лексики и художественного языка. В статье анализируются синонимы, омонимы, антонимы и фразеологизмы (устойчивые словосочетания), используемые в стихотворениях поэта, выделяются их семантические свойства.

Ключевые слова: лексика языка, синоним, омоним, антоним, фразеологизм, семантические свойства.

“Badiiy adabiyot bu-til san'atidir” degan edi buyuk rus adibi K.Fedin. Ushbu fikrlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, badiiy adabiyotda milliy til o'zining imkoniyatlari-yu, boyliklarini to'la namoyon qiladi. Ya'ni har bir ijodkor o'z asarlarida ana shu tilning lug'at boyligi, uning ifoda imkoniyatlaridan qay darajada foydalanishi tufayli xalq qalbiga yetib boradigan o'lmas san'at namunalarini yaratadi. Aytish

kerakki, "Tilda ham har bir unurning o'z vazifasi, ma'no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari mavjud.

Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo'lgan, badiiy didi, so'z sezgisi va mahorati yuksak yozuvchi betakror tasvir kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so'z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g'oyasi, balki go'zal tilining asiriga aylanadi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma'nolar hal qiluvchi rol o'ynaydi." [1:49-bet]

Tilning lug'at boyligi deganda, eng avvalo, tilda mavjud so'zlar, ularning ma'no ifodalashdagi xususiyatlari tushuniladi. Shu o'rinda "O'zbek tili leksikologiyasi" kitobida bu haqida shunday deyiladi: "Konkret tildagi so'zlar yig'indisi o'sha tilning lug'at sostavini, ya'ni so'z fondini tashkil etadi. Lug'at sostavi o'z ichiga muayyan tilda ishlatiladigan barcha so'zlarni qamraydi. Demak, o'zbek tilining lug'at sostavi keng ma'nodagi tushunchadir. U o'z ichiga adabiy til leksikasini, dialektal va professional leksikani, turli sinfiy va sotsial jargon va boshqalarni o'z ichiga oladi." [2:41-bet]

Tilning lug'at boyligini oshirishda, hech shubhasiz, ijodkorlarning o'rni beqiyos. O'zbek adabiyotida o'z she'riyati va o'ziga xos yo'nalishga ega bo'lgan shoirlardan biri-Iqbol Mirzodir. Shoir zamonaviy adabiyotimizga o'zbek tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holda yangi birliklar, turli ifoda vositalari va obrazlar tizimini olib kirmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki shoir o'z she'rlarida tilimizdagi sinonim (ma'nodosh), omonim (shakldosh), antonim (zid ma'noli) va frazeologik birliklar (barqaror birikmalar)dan unumli foydalangan holda noodatiy va o'ziga xos bo'lgan badiiy tasvir vositalarini yaratmoqda.

Quyida Iqbol Mirzo she'rlarining leksik hamda semantik xususiyatlarini misollar yordamida ko'rib chiqamiz.

Sinonimlar. Bir xil yoki bir-biriga yaqin ma'noga ega bo'lgan so'zlar sinonimlar deyiladi. [3:104-bet] Shoir she'rlarida sinonim va sinonimik qatorlar orqali betakror misralar yaratilgan. Masalan "Akalarimga" she'rida:

Nazar yomon ekan, suq yomon ekan,

Bir ariqdan suv ichib, birga o'sib,

Ko'p ekan-da joningga ko'zin tikkan.

Shavkat Rahmon, Oxun, Muhammad Yusuf. [4:101-bet]

Ushbu to'rtlikda "nazar" va "suq" so'zlari sinonimiya hodisasini hosil qilgan. Bundan tashqari shoirning "Yulduz" she'ri ham alohida ahamiyatga ega. Chunki bu she'rda sinonimlik hodisasi yaqqol ko'zga tashlanadi:

Yulduz, kechir meni, kechir, yulduzim,

Iqboling kulsa ham baxting kulmadi.

O'zinga mahliyo bo'ldim-u o'zim

Ko'nglingni olishga vaqtim bo'lmadi. [4:105-bet]

Aytish mumkinki, I.Mirzo she'rlarida sinonimlarni qo'llash orqali turli ma'no nozikliklarini yuzaga chiqarishga erishgan.

Antonimlar – tillardagi qarama-qarshi ma'noni anglatuvchi so'zlardir. Bunday so'zlar bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Barcha narsalar qiyosiy o'rganiladi. Antonimlar nutq jarayonida keng ishlatilib, rang-barang tushunchalarni ifodalash uchun qulay vositadir. I.Mirzo she'rlarida ham ana shu jihatlarga ko'ra antonimlarning ham qo'llanilish doirasi kengdir. Misol uchun, "Muhammad Yusuf" she'rida quyidagicha:

Tirikka mehr yo'q, marhumga qahr,

Nima topding, aka, tuproqqa tushib?

Uzala tushgancha bo'zlaydi qabr,

Muhammad Yusuf yo'q, Muhammad Yusuf. [4:89-bet]

Bu she'rda shoir "tirik", "marhum" va "mehr" "qahr" so'zlarini juftlikda qo'llab she'rning ta'sir darajasini oshirgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Yoki I.Mirzoning "Nima qilay" she'rida ham antonimlar juftlik holatda, ya'ni "dard va baxt", "saxiy va xasis" tushunchalarining bir-biriga zid qo'yilishi orqali yurakka yetib boradigan to'rtlik hosil bo'lgan:

Dard berarda saxiy, baxtga xasis menga!

Zardalaring, achchiqlaring laziz menga.

Sen turgan joy poytaxt menga, aziz menga,

Farg'onamga ketolmasam, nima qilay? [4:93-bet]

Iqbol Mirzo she'rlarida frazemalar alohida diqqatga sazovordir. **Frazema** ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyadir. Frazema tarkibida so'zlarning bog'lanishi erkin birikma yoki gap tarkibidagi so'zlarning bog'lanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida so'zlar tobelanish asosida bog'lanadi, biroq frazemalar nutq paytidan ancha avval yuzaga kelib, turg'unlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlitligicha saqlanadi. [5:216-bet] Quyida ana shunday frazeologik birliklarning, avvalo, iboralarning she'rlarda uchrashini ko'rib chiqamiz. "Nima qilay" she'rida "o'ylab o'yiga yetolmaslik" iborasi qo'llanilgan.

Ne sayyodsan, ne jallodsan, ne zolimsan!

Tig'ida nur yarqiragan hilolimsan!

Umidimsan, orzuimsan, xayolimsan...

O'ylab, o'yga yetolmasam, nima qilay? [4:93-bet]

Yoki "Akalarimga" she'riga yana bir bor e'tibor qiladigan bo'lsak, iboraning omonimligi, ya'ni shakl jihatdan bir xil ma'nosi turlicha kelgan iborani ko'rishimiz mumkin. Bu "ko'z tikmoq" iborasi hisoblanadi. Ushbu ibora ikki xil ma'noda "kutmoq" va "qasd qilmoq" ma'nolarida kelib, bu she'rda shoir iboraning ikkinchi ma'nosi (qasd qilmoq)dan mahorat bilan foydalanadi.

Nazar yomon ekan, suq yomon ekan,

Bir ariqdan suv ichib, birga o'sib,

Ko'p ekan-da joningga ko'zin tikkan.

Shavkat Rahmon, Oxun, Muhammad Yusuf. [4:101-bet]

Iqbol Mirzo xalq og'zaki ijodini ham o'z asarlariga olib kirgan shoir hisoblanadi. Uning she'rlarida maqol va matallar ham uchraydi. Masalan, "Muhammad Yusuf" she'rini ko'rishimiz mumkin:

Yomonga o'lim yo'q, yaxshiga kun yo'q,

Tomiringga qo'shib olishar uzib.

Bobur yo'q, Cho'lpon yo'q, Majnun yo'q,

Muhammad Yusuf yo'q, Muhammad Yusuf. [4:89-bet]

Shoirning xalqona ohanglarga yo'g'rilgan bu kabi she'rlari juda ko'p va ularning har biri adabiyotimiz gultoiji bo'lib kelmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Iqbol Mirzo zamonaviy she'riyatda o'zining kreativ o'xshatishlari, ifodalari orqali kitobxonlar qalbidan joy olib kelmoqda. Shoir tilimizning lug'at boyligidan unumli foydalangan holda uni yangi-yangi so'zlar bilan boyitmoqda. Qachonki umumxalq tilidagi so'zlar badiiy adabiyotimizga bevosita sayqallanib olib kirilsa, o'ylaymanki bizning o'zbek tili ham chet tillaridan kam so'z o'zlashtirib, ona tilimizning o'z ichki manbalar hisobiga boyishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev M. "Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari" // 2007.
2. "O'zbek tili leksikologiyasi" // 1981.
3. Irisqulov M. "Tilshunoslikka kirish" // 1992.
4. Mirzo I. "Sizni kuylayman" // 2007.
5. Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" // 2005.

PHILOLOGICAL EDUCATION'S CURRENT PROBLEMS, SOLUTIONS, AND FUTURE IN NEW UZBEKISTAN

Alibekova Zilola Abdulkhayit qizi

Docent of the Foreign Languages Faculty

alibekovazilola91@gmail.com

Abstract. The Republic of Uzbekistan's reform movement has brought about a new phase of educational modernization, particularly in the study and training of philology. The present issues, practical fixes, and prospects for philological education in New Uzbekistan are covered in this essay. The integration of contemporary pedagogical tools, the development of multilingual proficiency, the enhancement of teacher preparation, and the productivity of philological sciences research are all prioritized. The significance of global integration, digital change, and creative methods in improving educational quality is also emphasized in the paper.

Key words: Philological education, New Uzbekistan, Educational modernization, Multilingual proficiency, Teacher preparation, Pedagogical tools, Innovative methods

Аннотация. Реформы в Республике Узбекистан положили начало новому этапу модернизации образования, особенно в области изучения и подготовки филологов. В данной статье рассматриваются текущие проблемы, практические решения и перспективы развития филологического образования в Новом Узбекистане. Приоритетное внимание уделяется интеграции современных педагогических инструментов, развитию многоязычия, повышению уровня подготовки учителей и повышению продуктивности исследований в области филологических наук. В статье также подчеркивается значение глобальной интеграции, цифровых технологий и креативных методов в повышении качества образования.

Ключевые слова: Филологическое образование, Новый Узбекистан, Модернизация образования, Многоязычие, Подготовка учителей, Педагогические инструменты, Инновационные методы

Annotatsiya. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar ta'limni modernizatsiyalashning, xususan, filolog kadrlarni o'rganish va tayyorlashning yangi bosqichini boshlab berdi. Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda filologiya ta'limini rivojlantirishning dolzarb muammolari, amaliy yechimlari va istiqbollari ko'rib chiqiladi. Zamonaviy pedagogik vositalarni integratsiyalash, ko'p tillilikni rivojlantirish, o'qituvchilar malakasini oshirish, filologiya fanlari bo'yicha

olib borilayotgan tadqiqotlar samaradorligini oshirishga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda. Shuningdek, maqolada ta'lim sifatini oshirishda global integratsiya, raqamli texnologiyalar va ijodiy usullarning ahamiyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Filologiya ta'limi, Yangi O'zbekiston, Ta'limni modernizatsiya qilish, Ko'p tillilik, O'qituvchilar malakasini oshirish, Pedagogik vositalar, Innovatsion usullar.

The development of New Uzbekistan has created favorable conditions for advancing science and education. Philological education, which includes the study of language, literature, culture, and communication, plays a crucial role in strengthening national identity and integrating into the global educational space. However, this sector also faces several challenges that require systematic solutions. The aim of this paper is to analyze the most urgent problems of philological education in Uzbekistan, propose practical solutions, and outline prospects for the future.

One of the most pressing concerns in philological education is the lack of balance between traditional and modern approaches. While classical grammar-translation and literary analysis methods remain valuable, they often dominate the curriculum at the expense of more communicative and skill-based approaches. This creates a gap between theoretical knowledge and practical application, leaving graduates less prepared for contemporary linguistic and cultural challenges. Another weakness is the inadequate focus on interdisciplinary studies and the integration of skills. In a globalized world, philology should not be studied in isolation but in connection with history, sociology, cultural studies, and even information technology. However, current curricula frequently fail to provide such links, limiting students' ability to apply philological knowledge across different contexts. Furthermore, limited attention is given to comparative philology and world literature. While national language and literature form the core of identity-building, students also need exposure to comparative linguistic and literary traditions. This broader perspective allows them to understand the place of Uzbek philology within the global academic community. Without such comparative approaches, students risk being confined to a narrow, nationally centered outlook that does not prepare them for international collaboration.

The training of philology teachers is another significant challenge. There remains a shortage of highly qualified specialists who possess both advanced language competence and modern methodological knowledge. Many teachers are strong in theoretical philology but may lack fluency in foreign languages or practical communication skills, which limits their effectiveness in guiding students toward

international academic standards. Additionally, opportunities for professional development and international training remain limited. Although various government initiatives have expanded scholarships and exchange programs, not all teachers can access them. As a result, many educators do not receive exposure to innovative methods, digital pedagogy, or global best practices. This creates a gap between the skills required in modern classrooms and the competencies of teaching staff. In short, the persistence of outdated teaching methods continues to hinder progress. In some institutions, rote memorization, lecture-heavy instruction, and limited student participation still dominate the classroom environment. Such approaches fail to foster critical thinking, creativity, and independent research skills among students. Without consistent reform in teacher training and teaching methodology, philological education will struggle to meet the needs of New Uzbekistan's modern development goals.

Another set of challenges facing philological education in New Uzbekistan relates to methodology and technology. One of the most serious problems is the relatively low level of digital literacy among some educators, especially those who were trained in earlier periods. While younger teachers are more familiar with technology, a considerable number of experienced specialists find it difficult to use digital resources effectively. This gap hinders the integration of modern tools such as linguistic corpora, online dictionaries, and interactive platforms, which are essential for high-quality philological training. In addition, the application of e-learning platforms and blended learning remains insufficient. Although the pandemic period accelerated the use of online platforms, their adoption is still inconsistent and often limited to uploading lecture notes rather than creating interactive learning environments. Properly designed blended learning models, which combine face-to-face interaction with online flexibility, have not yet been fully integrated into philological education. This results in missed opportunities for personalized learning, continuous feedback, and broader access to educational resources. Moreover, there is a limited use of innovative teaching strategies such as project-based learning, gamification, and problem-solving approaches. Many classrooms continue to rely on traditional lectures and examinations, which do not encourage active student engagement. In contrast, project-based and gamified approaches can help students develop creativity, teamwork, and practical application of knowledge. Without embracing these methods, philological education risks becoming outdated and less appealing to the new generation of learners. Research and academic productivity in the field of philology also face significant obstacles. A key issue is the lack of international publications and low citation rates of Uzbek scholars. While many valuable studies are produced locally, they often remain

unpublished in globally recognized journals due to language barriers, methodological gaps, or limited awareness of international standards. As a result, Uzbek philological research does not always receive the recognition it deserves in the global academic community. Weak academic exchange and networking with foreign universities further restrict the visibility of local scholarship. Although partnerships with foreign institutions are gradually expanding, they are still not sufficient to ensure active participation of Uzbek scholars in international conferences, collaborative research projects, and joint publications. The absence of strong networks makes it difficult for researchers to access global resources and to present Uzbek philological achievements on the international stage.

Finally, insufficient research funding and limited grants for young scholars hinder the growth of new academic talent. Many young philologists lack opportunities to conduct independent studies, access modern research tools, or attend international events. Without adequate financial and institutional support, their potential remains underutilized, leading to a slowdown in the development of philological sciences. Strengthening research infrastructure and investing in young researchers is therefore crucial for the future of philology in New Uzbekistan. Philological education in New Uzbekistan is at a turning point. While it faces challenges such as outdated curricula, insufficient teacher training, and limited research visibility, there are strong opportunities for reform. By modernizing curricula, adopting digital technologies, strengthening research, and promoting multilingualism, Uzbekistan can establish a robust philological education system that meets both national and international needs. The future of philology in Uzbekistan lies in its ability to balance national identity with global integration.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on Development of Education and Science.
2. Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan. Reports, 2023–2025.
3. UNESCO. “Trends in Philological and Linguistic Education.” Paris, 2022.
4. Alisher Navoi National University of Uzbekistan. Philological Research Bulletins.
5. Cambridge Handbook of Language Teaching (2021).

YURIDIK TILDA KO'PLIK SHAKLINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Buronov Otabek Mamarajab o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

2-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Mo'ydinov Qodirjon Abdurasulovich.

gmail: otabekburonov44@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuridik tildagi ko'plik shaklining leksik-grammatik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Ko'plik shaklining huquqiy matnlarda qo'llanish sabablari, uning rasmiylik, umumlashtirish va aniq ifoda yaratishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, ko'plik kategoriyasining yuridik uslubdagi semantik yuklamasi hamda qonun matnlarida mantiqiy aniqlik va neytrallikka erishishdagi roli izohlanadi.

Kalit so'zlar: yuridik til, ko'plik shakli, rasmiy uslub, grammatik birlik, semantika, qonun tili.

Annotation : This article analyzes the lexical, grammatical, and stylistic features of the plural form in legal language. It explains the reasons for using plural forms in legal documents and highlights their role in creating formality, generalization, and clarity. The semantic function of plurality in legal style and its contribution to achieving logical precision and neutrality in legal texts are also discussed.

Keywords: legal language, plural form, formal style, grammatical category, semantics, legal text.

Аннотация: В данной статье анализируются лексико-грамматические и стилистические особенности формы множественного числа в юридическом языке. Рассматриваются причины употребления множественного числа в правовых документах, его роль в создании официальности, обобщения и точности выражения. Также раскрывается семантическая нагрузка категории множественности и её значение для логической чёткости и нейтральности юридических текстов.

Ключевые слова: юридический язык, форма множественного числа, официальный стиль, грамматическая категория, семантика, язык закона.

Kirish. Tilning har bir funksional uslubi o'ziga xos grammatik va leksik vositalarga ega. Shular orasida yuridik uslub alohida o'rin tutadi, chunki u aniqlik,

mantiqiylik va rasmiylikni talab etadi. Yuridik matnlarda grammatik birliklardan, xususan, ko'plik shakllarining qo'llanishi nafaqat grammatik, balki uslubiy ahamiyat kasb etadi. Qonun va hujjatlarda ko'plik shakli ko'pincha umumlashtirish, obyektlar sonini keng ifodalash yoki subyektlar doirasini aniqlash uchun xizmat qiladi. Ko'plik shaklining to'g'ri qo'llanishi yuridik tildagi mantiqiy aniqlik, huquqiy normalarning umumiylikni ifodalash hamda noaniqliklarning oldini olishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, bu mavzuni o'rganish yuridik lingvistika va stilistika sohalari uchun dolzarbdur.

Yuridik tilda ko'plik shaklining o'rni: Yuridik matnlarda ko'plik shakli faqat grammatik birlik emas, balki ma'nodoshlik, rasmiylik va ob'ektivlikni ta'minlovchi vosita hisoblanadi. Masalan, "shaxslar", "fuqarolar", "tashkilotlar", "majburiyatlar" kabi so'zlarda ko'plik shakli qonunning barcha subyektlariga nisbatan umumiylikni bildiradi. Shu tariqa, qonun bir shaxsga emas, balki ko'pchilik subyektlar uchun teng amal qiladigan norma sifatida ifodalanadi.

Ko'plik shaklining uslubiy vazifalari: Ko'plik shakli yuridik tilda quyidagi uslubiy maqsadlarda qo'llanadi:

- Umumlashtirish: "Fuqarolar o'z huquqlaridan foydalanishda tengdirlar."
- Aniqlik kiritish: "Tashkilotlar soliq to'lovlarini qonunda belgilangan tartibda amalga oshiradilar."
- Rasmiylikni saqlash: "Tomonlar shartnoma shartlarini o'zaro kelishgan holda bajaradilar."
- Moddiy neytrallik: matnda biror konkret shaxsni emas, balki abstrakt subyektini bildiradi.

Ko'plik shaklining semantik xususiyatlari: Ko'plik shakli yuridik matnlarda abstrakt yoki kollektiv ma'noni ham ifodalashi mumkin. Masalan, "davlat organlari" ushbu jumla bir necha organni bildirsa-da, kontekstda u yagona tizim sifatida ishlatiladi. Bu holat yuridik tilda semantik soddalashuv va uslubiy ixchamlikni ta'minlaydi. Shuningdek, ayrim hollarda ko'plik shakli majburiy grammatik vosita sifatida qo'llanadi, chunki yagona shakl ma'noni toraytiradi yoki noaniq qiladi. Masalan: To'g'ri: "Huquq buzilishlari uchun javobgarlik belgilangan." Noto'g'ri: "Huquq buzilishi uchun javobgarlik belgilangan." (bu holda faqat bitta holatni anglatadi).

Milliy yuridik matnlarda ko'plik shaklining rivoji, Mustaqillikdan so'ng yuridik tildagi ko'plik shakllari milliy me'yorlarga moslashdi. O'zbek tili qonun hujjatlarining asosiy tili sifatida mustahkamlangach, ko'plik kategoriyasining tabiiy, milliy shakllari keng qo'llanila boshlandi. Bu esa yuridik nutqda aniqlik, ravonlik va

milliy ifoda uslubini mustahkamladi. Umumiyroq qilib aytganda yuridik tildagi ko'plik shakli faqat grammatik vosita emas, balki uslubiy, semantik va normativ ahamiyatga ega kategoriyadir. U huquqiy matnlarda umumlashtirish, aniqlik va rasmiylikni ta'minlab, qonunlarning barcha subyektlarga teng tatbiq etilishini ifodalaydi. Shuningdek, ko'plik shakli yuridik tildagi mantiqiy izchillik va neytral uslubni saqlashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bois, yuridik matnlarni tuzishda ko'plik shaklining o'rinli va me'yoriy qo'llanishi yuridik til madaniyatining muhim ko'rsatkichidir. Yuridik til — bu huquqiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladigan, qat'iy me'yorlarga asoslangan til tizimidir. Unda har bir grammatik va leksik vosita muayyan ma'no yuklamasiga ega bo'lib, huquqiy aniqlik va rasmiyatni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, ko'plik shaklining yuridik tildagi ifodalanishi va uning uslubiy vazifalarini o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Ko'plik shakli shu bilan birga grammatik jihatdan son kategoriyasining bir qismi bo'lib, til tizimida ko'plik ma'nosini ifodalaydi. Ammo yuridik tilda bu shakl faqat son jihatidan emas, balki jamiyat, umumiylik yoki huquqiy kuch ifodasi sifatida ham ishlatiladi. Shu bois yuridik hujjatlarda ko'plik shaklining qo'llanishi orqali rasmiylik, umumiy majburiyat yoki vakolatning umumiyliги ifodalanadi.

Umumiylik va rasmiylikni ta'minlash. Yuridik matnlarda ko'plik shakli umumiylik va rasmiylikni ifodalashda keng qo'llanadi. Masalan, “tomonlar”, “fuqarolar”, “mansabdor shaxsla” kabi birliklar orqali huquqiy subyektlarning umumiy ifodasi beriladi. Quyidagi misolni ko'rib chiqamiz: “Tomonlar o'zaro kelishuv asosida shartnoma tuzadilar.” Bu yerda “tomonlar” so'zi ma'lum shaxslar emas, balki huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi barcha subyektlarni bildiradi. Shu bilan birga, bunday shakl matnga rasmiy ohang bag'ishlaydi. Normativ kuch va majburiyatni keng qamrab olish. Ko'plik shakli yuridik hujjatlarda qonunlarning barchaga teng tatbiq etilishini ta'minlaydi. Masalan, “Fuqarolar qonunlarga rioya etishlari shart” jumlasida “fuqarolar” so'zi jamiyatning barcha a'zolariga nisbatan umumiy majburiyatni bildiradi. Bu uslubiy jihatdan yuridik matnning normativ kuchini oshiradi va aniqlikni ta'minlaydi.

Shaxsiylikdan holi va ob'ektivlikni ta'minlash. Yuridik tilning asosiy talabi — ob'ektivlik va emotsionallikdan xoli bo'lish. Shu sababli shaxsiy olmoshlar o'rniga ko'plik shakllari kengroq qo'llanadi. Masalan, “Arizachilar tomonidan taqdim etilgan hujjatlar ko'rib chiqildi” kabi iboralar shaxsiylikni chetlab o'tadi va matnga rasmiy tus beradi. Xususan ko'plik shakli huquqiy aniqlik va barqarorlikni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. U huquqiy hujjatlarda aniq va barqaror ma'no ifodalashga

yordam beradi. Masalan: "Barcha tashkilotlar belgilangan tartibda hisobot taqdim etadilar" — bu ibora qonunning umumiy amal qilish doirasini belgilab beradi. Shu tariqa, ko'plik shakli orqali qonun normalarining barchaga bir xil tatbiq etilishi ta'minlanadi. Endigi navbatda yuridik tilning milliy va xalqaro xususiyatlarida ko'plik shaklining o'rniga ahamiyat qaratamiz. Ko'plik shakli nafaqat o'zbek yuridik tilida, balki boshqa tillardagi huquqiy matnlarda ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, ingliz tilidagi "the parties agree" yoki rus tilidagi "стороны договорились" kabi ifodalar yuridik hujjatlarda umumiylikni bildiradi. Bu esa ko'plik shaklining xalqaro yuridik amaliyotda ham rasmiylik belgisi sifatida ishlatilishini ko'rsatadi.

Ko'plik shaklining uslubiy vosita sifatidagi tahlili. Ko'plik shaklining uslubiy qiymati shundaki, u matnning semantik og'irligini belgilaydi. Bu grammatik vosita orqali yuridik tilga qat'iylik, aniqlik va neytrallik beriladi. Tilshunos olimlar, jumladan, Mirzayev M., Saidov A. va Abdullayeva G. o'z tadqiqotlarida yuridik tilda grammatik birliklarning, jumladan ko'plik shaklining, uslubiy ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar. Endi yuridik matnlarda ko'plik shaklining turlariga to'xtalsak. Yuridik tilda ko'plik shakllarini ikki turga ajratish mumkin: haqiqiy va majoziy ko'plik. Haqiqiy ko'plik shakli haqiqiy subyektlar sonini bildirsa, majoziy ko'plik shakli umumlashtirish yoki hurmat ifodasini anglatadi. Masalan, "Biz, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari..." kabi ifoda majoziy ko'plikka misol bo'ladi. Bu uslubiy jihatdan xalq nomidan so'zlash ohangini yaratadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, yuridik tilda ko'plik shakli nafaqat grammatik kategoriya sifatida, balki uslubiy vosita sifatida ham muayyan o'ringa ega. U yuridik matnlarda umumiylik, rasmiylik, ob'ektivlik va aniqlikni ta'minlaydi. Shuningdek, ko'plik shakli huquqiy barqarorlikni mustahkamlaydi va qonun normalarining barcha subyektlarga teng tatbiq etilishiga xizmat qiladi. Demak, yuridik tilda ko'plik shaklining to'g'ri qo'llanishi hujjatlarning rasmiy ohangini ta'minlovchi muhim vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva G. Yuridik lingvistika asoslari. — Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021.
2. Mirzayev M. O'zbek tili uslubshunosligi. — Toshkent: Fan, 2019.
3. Saidov A. Huquqiy hujjatlar tili va uslubi. — Toshkent, 2020.
4. Nurmatov Sh. Grammatika va uslub: nazariy tahlillar. — Toshkent, 2022.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent, 2023.
6. Karimov I. Til va jamiyat. — Toshkent: Ma'naviyat, 2018.
7. Хазраткулов Н. Қонунчиликда тил маданияти. — Тошкент: Юрист, 2020.

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI - ZAMONAVIY JAMIYATNING TAYANCHI

Janizakova Nasiba Tolegen qizi

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti

Turizm fakulteti Gid hamrohligi va

tarjimonlik faoliyati 4-kurs talabasi

nasibajanuzoqova@gmail.com

Annotasiya: Raqamli asr dunyomizning qiyofasini tubdan o'zgartirdi. Axborot texnologiyalari (It) inson faoliyatining barcha sohalariga kirib, kundalik hayotning ajralmas qismiga aylandi. Ular nafaqat jarayonlarni optimallashtiradi, balki o'zaro ta'sir, o'rganish va biznes yuritish uchun yangi yondashuvlarni ham shakllantiradi. Ushbu maqolada biz it-ning zamonaviy jamiyat hayotidagi ahamiyatini, ularning iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa sohalarga ta'sirini batafsil ko'rib chiqamiz, shuningdek, axborot xavfsizligi va innovatsion echimlarning ahamiyatini muhokama qilamiz. Zamonaviy iqtisodiyotni axborot texnologiyalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ular jarayonlarni avtomatlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, bu esa mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: Axborot texnologiyalari, raqamli rivojlanish, zamonaviy jamiyat, innovatsiya, axborot xavfsizligi, taraqqiyot, texnologik yutuqlar.

Аннотация: цифровой век кардинально изменил облик нашего мира. Информационные технологии (ИТ) вошли во все сферы человеческой деятельности и стали неотъемлемой частью повседневной жизни. Они не только оптимизируют процессы, но и формируют новые подходы к взаимодействию, обучению и ведению бизнеса. **отация:** цифровой век кардинально изменил облик нашего мира. Информационные технологии (ИТ) вошли во все сферы человеческой деятельности и стали неотъемлемой частью повседневной жизни. Они не только оптимизируют процессы, но и формируют новые подходы к взаимодействию, обучению и ведению бизнеса. В этой статье мы подробно рассмотрим значение ИТ в жизни современного общества, их влияние на экономику, образование, здравоохранение и другие сферы, а также обсудим важность информационной безопасности и инновационных решений. Современная экономика немыслима без информационных технологий. Они служат основой для автоматизации процессов, что позволяет значительно повысить производительность труда.

Ключевые слова: информационные технологии, цифровое развитие, современное общество, инновации, Информационная безопасность, прогресс, технологические достижения.

Annotation: The Digital Age has radically changed the image of our world. Information technology (it) has entered all areas of human activity and has become an integral part of everyday life. They not only optimize processes, but also form new approaches to interaction, learning and doing business. nnotation: The Digital Age has radically changed the image of our world. Information technology (it) has entered all areas of human activity and has become an integral part of everyday life. They not only optimize processes, but also form new approaches to interaction, learning and doing business. In this article, we will take a closer look at the importance of it in the life of modern society, their impact on the economy, education, health and other areas, and also discuss the importance of information security and innovative solutions. Modern economics cannot be imagined without information technology. They serve as the basis for the automation of processes, which makes it possible to significantly increase labor productivity.

Keywords: Information Technology, Digital Development, modern society, Innovation, Information Security, development, technological advances.

Ommaviy axborot vositalari eng muhim ma'lumotlarning axborot funksiyasini bajaradigan, odamlarni demokratiya va sivilizatsiya qadriyatlarini, ularning huquq va majburiyatlarini bilish va hurmat qilishga tarbiyalovchi demokratik institutdir. Bugungi demokratik dunyoda ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, so'z, matbuot erkinligi, radio va televideniyadan foydalanish imkoniyati kafolatlangan mamlakatlarda ommaviy axborot vositalari fuqarolarning o'z-o'zini anglashi, jamiyat hayotidagi faolligi, yetakchilik va mas'uliyatini oshirishda beqiyos imkoniyatga ega.

J.Yaxshilikov fikricha esa, "Hamma narsaning yaxshi va yomoni bo'lganidek, bu qulayliklar bilan birga internetdan samarali va maqsadli foydalanuvchilardan tashqari undan vaqtni bekorga o'tkazish, turli ko'ngilochar hamda behayo saytlardan foydalanuvchilar ham ko'payib bormoqda"^[33]. Shunday ekan Har bir internetdan foydalanuvchi shaxsing o'z qo'lida qanday foydalanish

Axborotlashtirish - bu ta'lim, madaniyat va ijtimoiy sohaga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-madaniy jarayon. Axborotlashtirish jarayoni inson muhitini sezilarli darajada o'zgartirdi. Bugungi kunda ijtimoiy hayotda axborotning ahamiyati tez sur'atlar bilan

³³ Yaxshilikov J.Ya, Muhammadiyev N.E. Milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2018. B 503-504.].

o'sib bormoqda: ko'p kanalli televideniye, Internet, radiostantsiyalar, filmlar, reklama va plakatlar atrof-muhitning muhim elementiga aylandi. Biz axborot muhiti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan o'zimiz va boshqalar haqida xabarlarni qabul qilish va almashish jarayoni, axborotga to'la axborot makonida yashayapmiz. Axborot insonning ma'naviy va moddiy hayoti bilan chambarchas bog'liqdir. Demak, axborot insonning ijtimoiy-madaniy hayoti va moddiy farovonligini belgilaydi.

Zamonaviy iqtisodiyotni axborot texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. IT ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirishga, mehnat unumdorligini oshirishga, xarajatlarni kamaytirishga va yangi biznes modellarini yaratishga imkon beradi.

Masalan, elektron tijorat sohasining rivojlanishi korxonalarga global bozorga chiqish, xaridorlar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqada bo'lish imkonini yaratdi. Shuningdek, bank tizimida onlayn to'lovlar, raqamli valyutalar va elektron hisob-kitob tizimlari joriy etilib, moliyaviy xizmatlar tezkor va xavfsiz bo'ldi.

Korxonalar IT orqali katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilib, marketing strategiyasini takomillashtiradi, ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. "Raqamli iqtisodiyot" tushunchasi bugungi kunda har bir mamlakatning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylandi.

Ta'lim sohasida IT o'ziga xos inqilob yasadi. An'anaviy o'qitish uslublari o'rnini masofaviy ta'lim, onlayn kurslar va virtual o'quv muhitlari egallamoqda. "Google Classroom", "Moodle", "Zoom", "Khan Academy" kabi platformalar dunyo bo'ylab millionlab insonlarga sifatli ta'lim olish imkonini yaratmoqda.

Interaktiv doskalar, raqamli kutubxonalar, multimediali darsliklar o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali qilmoqda. Shuningdek, o'qituvchilarning IT savodxonligini oshirish ham ta'lim sifatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.³⁴

Kelajakda raqamli kompetensiyalar — kodlash, sun'iy intellekt bilan ishlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, kibermuhitda xavfsiz harakat qilish — har bir mutaxassis uchun zarur ko'nikmaga aylanadi. Shu sababli, raqamli ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Sog'liqni saqlash tizimida IT'ning joriy etilishi tibbiy xizmat sifatini sezilarli darajada oshirdi. Telemeditsina orqali bemorlar uyidan chiqmasdan shifokor bilan onlayn muloqotda bo'lishi mumkin. Elektron tibbiy kartalar (EHR), laboratoriya

³⁴ To'xtasinova, Z. (2020). "Raqamli ta'lim muhitida zamonaviy pedagogik yondashuvlar." Axborot texnologiyalari va ta'lim jurnali, №4, 45–51-betlar.

natijalarining raqamli saqlanishi, diagnostika jarayonida sun'iy intellektdan foydalanish tibbiy yordamni ancha tezlashtirmoqda.

Masalan, kompyuter tomografiyasi yoki rentgen tasvirlarini AI orqali tahlil qilish shifokorlarga xatolik ehtimolini kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek, tibbiy muassasalar o'rtasida ma'lumot almashish tizimi sog'liqni saqlashda koordinatsiyani kuchaytiradi.

Biroq, bu jarayonda axborot xavfsizligini ta'minlash — eng muhim masalalardan biridir. Bemorlarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, tibbiy ma'lumotlar bazalariga noqonuniy kirishlarning oldini olish zamonaviy sog'liqni saqlash tizimining ajralmas qismi hisoblanadi.

IT rivojlanishi bilan birga kiberjinoyatlar ham ko'paymoqda. Xakerlik hujumlari, ma'lumotlar o'g'irlanishi, onlayn firibgarliklar bugungi kunda global xavfga aylanmoqda. Shu bois har bir tashkilot va foydalanuvchi axborot xavfsizligi madaniyatiga ega bo'lishi zarur. Shifrlash texnologiyalari, antivirus tizimlari, xavfsiz parollar va ko'p bosqichli autentifikatsiya kabi vositalar bu sohada muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, davlat miqyosida kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish, milliy axborot infratuzilmasini himoya qilish strategik ahamiyat kasb etadi.

Axborot texnologiyalari bugungi kunda jamiyatning barcha sohalarini birlashtiruvchi kuchga aylandi. Ular iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, ta'lim va tibbiyot tizimini modernizatsiya qiladi, davlat boshqaruvini shaffoflashtiradi va inson hayotini yengillashtiradi. Shu bilan birga, axborot xavfsizligi, raqamli tenglik va inson omilini rivojlantirish muhim masala bo'lib qolmoqda. Shunday ekan, har bir davlat, tashkilot va fuqaro raqamli madaniyatni shakllantirish, IT'ni ongli va samarali qo'llash orqali barqaror taraqqiyot sari intilishi zarur. Chunki axborot texnologiyalari – bu faqat vosita emas, balki jamiyat kelajagini belgilovchi asosiy kuchdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1Yaxshilikov J.Ya, Muhammadiyev N.E. Milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2018. B 503-504.].

2To'xtasinova, Z. (2020). "Raqamli ta'lim muhitida zamonaviy pedagogik yondashuvlar." Axborot texnologiyalari va ta'lim jurnali, №4, 45–51-betlar.

3Karimova, N. & Jo'rayev, S. (2023). Raqamli iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar asoslari. Toshkent: "Fan va texnologiya".

4Smith, R. (2021). "Digital Transformation and Information Security in Modern Economy." International Journal of Information Systems, Vol. 15, No. 2, pp. 67–79.

5UNESCO. (2022). ICT Competency Framework for Teachers (Version 3).
Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

ABU RAYHON BERUNIYNING “QADIMGI XALQLARDAN QOLGAN YODGORLIKLAR” ASARIDAGI AYRIM ASTIONIMLARNING ETIMOLOGIK IZOHI

Orislanova Hamida Hamidbek qizi

Mustaqil tadqiqotchi

Urganch davlat universiteti

arslonovakhamida@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezis buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida uchraydigan astionimlarning o‘rni va mazmunini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Asarda keltirilgan **Buxoro, Xorazm, Marv, Istahr, Surra Man Raa, Toif** kabi shahar nomlari oddiy geografik atamalar sifatida emas, balki muayyan davrlarning siyosiy, diniy va madaniy markazlari sifatida qayd etilgan. Ularning lingvistik-etimologik va tarixiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, astionimlar xalqlarning diniy qarashlari, ilmiy taraqqiyoti hamda madaniy aloqalarini o‘zida mujassamlashtirgan.

Kalit so‘zlar: Abu Rayhon Beruniy, toponim, astionim, Buxoro, Istahr, etimologiya.

Annotation. This thesis is devoted to analyzing the role and meaning of **astionyms** (city names) mentioned in the great scholar **Abu Rayhon Beruni**’s work “*Monuments of Past Generations*”. The cities cited in the work — such as **Bukhara, Khwarazm, Marv, Istakhr, Surra Man Ra’a, and Taif** — are presented not merely as geographical terms, but as **political, religious, and cultural centers** of their respective eras. The linguistic, etymological, and historical analysis demonstrates that these astionyms embody the **religious beliefs, scientific progress, and cultural connections** of the peoples of the time.

Keywords: Abu Rayhon Beruni, toponym, astionym, Bukhara, Istakhr, etymology.

Tilshunoslikning alohida yo‘nalishi sifatida shakllangan onomastika xalq tarixi, tili, madaniyati va ijtimoiy hayotini o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Onomastikaning asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lgan toponimika ham joy nomlari, ularning tarixi va kelib chiqishi haqida ilmiy qarashlarni shakllantirishda yordam beradi. Shu sababdan A.K.Matveyev: “Onomastika dunyosi, birinchi navbatda insonlar

va joy nomlari jamiyat bilan shu qadar bog'liqli, (hissiyotimni bayon qilishdan tortinmayman) unga sal e'tibor qaratgan odam, filolog, tarixchi, geograf, o'lkashunos yoki shunchaki qiziquvchi bo'lsin, befarq bo'la olmaydi" [4:7] deya alohida ta'kidlagan. Toponimika — nomshunoslikning joy nomlarining paydo bo'lishi, rivoji, vazifaviy xususiyatlarini o'rganuvchi sohasi [7:77]. U *oronim* (tog', qir, tepa, cho'qqi, davon v.b. atoqli otlari), *gidronim* (okeanlar, daryolar, ko'llar, dengizlar, kanallar, soylar v.b. atoqli otlar), *xoronim* (cho'lliklar, qumliklar, tabiiy o'rinlar atoqli otlari), *oykonim* (shahar, qishloq, mahalla v.b. atoqli otlari), *ekklezonim* (machit, cherkov, manostir v.b.), *dromonim* (yer osti, yer usti, suv osti va suv usti yo'llarining atoqli otlari), *nekronim* (mazor, qabriston va shu tip muqaddas qadamjoylar atoqli oti) va boshqa turlarga bo'linadi.

Astionim (yun. *ayacteios*-astios-shaharga xos + *onoma* – atoqli ot) — shahar va posyolkalar atoqli oti. Oykonom turi [7:19]. Shahar nomlari, odatda, geografik belgilar yoki ma'muriy markaz sifatida qabul qilinadi. Aslida esa shahar nomlari xalqning o'tmish tajribasi, diniy qarashlari, siyosiy voqealari va madaniy taraqqiyotning o'ziga xos timsolidir. Shu jihatdan, qadimiy manbalarda uchraydigan astionimlar nafaqat geografik, balki tarixiy-madaniy hodisa sifatida ham o'rganilishi lozim. Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari shunday manbalardan biridir. Bu asarda qadimgi xalqlarning yil hisoblari, bayramlari, diniy marosimlari haqida atroflicha so'z yuritilib, muayyan voqealarni sharhlashda Beruniy bir qancha shaharlarni tilga oladi. Bu shahar nomlari— astionimlar asarning muhim qatlami sifatida qadimgi dunyo tarixi va madaniyatiga oid qimmatli ma'lumotlarni o'zida aks etadi. Mazkur tezisning maqsadi ham asarda uchraydigan ayrim astionimlarni tahlil qilish, ularning lingvistik va tarixiy izohini berish hamda ular orqali qadimgi xalqlarning madaniy merosini yoritishdan iborat. Asarda Buxoro, Xorazm, Marv, Poykand kabi O'rta Osiyo shaharlari bilan bir qatorda Surra Man Raa, Istahr, Anbor, Hira, Toif singari boshqa shahar nomlari ham tilga olingan. Ularning har biri asarda muhim o'rin tutadi. Quyida asarda keltirilgan ba'zi astionimlarning izohini keltiramiz.

Markaziy Osiyoning diniy-ma'naviy poytaxti sifatida tanilgan **Buxoro** asarda ilm-fan va madaniyat markazi sifatida alohida o'rin tutadi. O'zbekiston joy nomlari izohli lug'atida bu so'zning etimologiyasi haqida olimlarning bir qancha fikr-mulohazalari mavjud. Ko'pchilik olimlar Buxoro nomini sanskritcha *vixara* so'ziga olib borib taqashadi va u "buddizm cherkovi" ma'nosini ifodalashini qayd etishadi. [5:84]. Ba'zi olimlar esa, xususan eronliklar bu etimologiyaning ishonchliligiga shubha qilishgan, ularning fikricha, *vixara* fonetik jihatdan shahar nomining hozirgi shaklini berishi mumkin emas. [2:150–163]. **Buxorolik tarixchi Hofiz Tanishning (XVI)**

tasdiqlashicha, Buxoro nomi *buxor* soʻzidan kelib chiqqan, u otashparastlar tilida “bilimlar uyi” maʼnosida ifodalaydi [3:273]. Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida ham bu astionim bir necha bor tilga olinib, Somoniylar davlatining poytaxti boʻlganligi va Sharqning mashhur ilm-fan va madaniy markazlaridan biri ekanligi taʼkidlangan.

Asarda eng koʻp tilga olingan astionimlardan biri Xorazm boʻlib, olim bu hududni qadimgi davlatlar markazi, ilm-fan rivoj topgan makon sifatida tasvirlaydi. Maʼlumki Beruniyning tugʻilgan joyi ham Xorazm shahri hisoblanadi. Bu haqida turk olimi Muhammad ibn Tovit at-Tanjiy Beruniyning “Maqola fi hikoyat tariq ahl al-Hind fi istixroj al-umr” risolasining nodir qoʻlyozmasini topib, unda olimning tugʻilgan kuni va joyi haqida oʻzi keltirgan quyidagi jumllarini koʻrsatgan: “Mening tugʻilish vaqtim Xorazm shahrida yuz berganki, uning kenglamasi shimol tarafda 41°20' va Madinatussalom (Bagʻdod) dan sharq yoʻnalishida uzoqligi toʻliq bir tekis soat-tugʻilishim hijriy 362 yilning uchinchi zulhijjasi-payshanba kuniga toʻgʻri keladi”. Olim “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida ham Xorazm shahriga alohida toʻxtalib, asarning XI-XII boblarini xorazmliklarning bayram kunlari, xorazmliklarning bayramlari xususida xorazmshohlarning tutgan oʻrni mavzusida bayon etgan. Astionim etimologiyasiga kelsak, koʻpchilik tadqiqotlarda Xorazm astionimi ikki komponentdan tashkil topganligi taʼkidlanadi. Ikkinchi komponent “*zim, zem, zmii*” soʻzlari eron tillarida “yer”, “oʻlka”, “joy” degan maʼnolarni anglatadi. Ammo birinchi komponentning maʼnosi toʻgʻrisida munozarali fikrlar mavjud. Baʼzilar uni “unumdor joy”, boshqalari- “yomon yer”, uchinchilari- “pasttekislik” deb izohlaganlar [6:80-87].

Islom davrida mashhur ilmiy markazlardan biri boʻlgan **Marv** shahri ham asarda muhim madaniy markaz sifatida keltiriladi. Marv masjidining kutubxonasi xalifalikdagi eng qadimiy kutubxona boʻlib, unda diniy, falsafiy, tibbiy, matematik, tarixiy qoʻlyozmalar jamlangan. Asarda bu shahar Marv ash-Shohijon deb ham nomlanishi, u yerda Muqanna boshchiligida “Oq kiyimlilar” qoʻzgʻaloni boʻlib oʻtgani bayon qilinadi. Baʼzi olimlar Marv nomining qadimgi eroniy ildizlardan kelib chiqqanini qayd etadi. Unda “*mar*”/“*marg*” shakllari “nam, suvli joy” maʼnosini bildirishi aytiladi. Astionimning asl ildizi “*mary*” (oʻtloq, yashil maydon) atamasi bilan bogʻliq boʻlib, Avesto manbalarida uchraydi.

Poykand Buyuk ipak yoʻlidagi muhim iqtisodiy markaz sifatida tilga olinadi. Ilk oʻrta asrlarda Buxorodan 20 kilometr gʻarbda joylashgan bu shahar arablar fathigacha savdogarlar shahri boʻlgan. Beruniy sugʻdlarning bayramlariga toʻxtalar ekan, Basok oyining yettinchi kunida Poykandga toʻplanib bayram qilishlarini taʼkidlaydi [1:278].

Olimlar Poykand toponimini turkiy va forsiy komponentlar birikmasi sifatida talqin qiladilar: “*poy*” (turkiy va qadimgi forsiyda “asos, tag, zamin” ma’nolarida), “*kand*” (so‘g‘diy-turkiy “shahar, qal’a”).

Islom tarixida muhim siyosiy markaz sifatida bo‘lgan **Surra Man Raa** shahri arabchada “ko‘rgan kishi shod bo‘ladi” degan ma’noni anglatadi. Bu shahar Bag‘doddan shimolroqda, Dajla daryosining so‘l sohilida xalifa Al-Mu’tasim tomonidan 836/837 yilda qurilgan. Al-Mu’tasim xalifalik poytaxtini Bag‘doddan shu yerga vaqtincha ko‘chiradi. Lekin IX asrga kelib Bag‘dod yana poytaxtga aylangach bu shahar tez orada xarobalikka yuz tutadi. Bu shahar hozirda Samarra nomi bilan yuritiladi. Beruniy asarida esa shu shahar bilan bog‘liq hikoya eslatiladi.

Sosoniylar davrida muhim markazlardan biri bo‘lgan **Istahr** shahri davlatning beshigi hisoblangan. Bu shaharda shahanshohlarga toj kiydirish marosimi bo‘lib o‘tgan. Istahrni birinchi bo‘lib hijriy 22 (mil. 644) yili Usmon ibn Abul-Os zabt etadi. Tadqiqotchilar fikricha, Istahr nomi qadimgi eroniy “*staxra/stahr*” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib “qoya, tosh, qal’a” ma’nolarida ishlatilgan. Shuning uchun Istahr ko‘pincha “tosh qal’a” yoki “qoyalikdagi shahar” tarzida talqin qilinadi. Beruniy asardagi Kayumars bilan bog‘liq hikoyada bu shaharni tilga olgan.

Qadimdan savdo yo‘llarida joylashgan **Toif** shahri asarda Makka yaqinidagi muhim shaharlardan biri sifatida keltiriladi. Bu shaharda bog‘dorchilik, xususan, uzumchilik qadimdan rivojlangan. Tadqiqotlarga ko‘ra, **Toif astionimi arabcha “*tāfa*”— o‘ramoq, aylanmoq ildizidan kelib chiqqa bo‘lib, “devor bilan o‘ralgan shahar, himoyalangan joy” ma’nosini bildiradi. Tarixiy manbalarda uning dastlabki nomi “Wajj” bo‘lgani qayd etilgan.**

Anbor va Hira shaharlari Iroqning g‘arbida joylashgan bo‘lib, asarda yozilishicha bu shaharlar Buxtunassar zamonida bino etilib, uning podshohlik davrida obod bo‘lgan.[1:159] Tadqiqotlarda Anbor forsha *anbār* – “don ombori, g‘alla saqlanadigan joy” ma’nosida, Hira esa arabcha *hayra* – “hayronlik, sarosima, hayratli joy” ma’nolarida izohlanadi.

Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida zikr etilgan shahar nomlari lingvistik jihatdan turli qatlamlarga mansub: arabiy, forsiy, pahlaviy, sug‘diy va turkiy ildizlar bilan bog‘langan. Ularning etimologik tahlili shaharlarning nafaqat geografik joylashuvi, balki tarixiy-madaniy o‘rni haqida ham muhim ma’lumot beradi. Xususan, Samarra, Istahr kabi Sharq shaharlarining eslatilishi xalifalik davrining siyosiy manzarasini ko‘rsatsa, Buxoro, Marv, Xorazm, Poykand kabi O‘rta Osiyo shaharlari ilm-fan va madaniyat markazi sifatidagi ahamiyatini yaqqol ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. А. Расулов. *Абу Райхон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» («Осор ал-бокия»)*. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2022. – 159 б., 278 б.
2. В.А. Лифшиц, К.В. Кауфман, И.М. Дьяконов. *О древнейшей согдийской письменности Бухары. // Вестник древней истории.* – № 1. – 1954. – С. 150–163.
3. Hofiz Tanish. *Abdullanoma.* – Тошкент, I. – 1966. – С. 273.
4. Матвеев А.К. *Апология имени. // Вопросы ономастики.* – 2004. – № 1. С.7
5. R.Y. Xudoyberganov [va boshq.]. *O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati.* – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – 84 b.
6. С.П. Толстов. *По следам древнехорезмийской цивилизации.* – М.–Л., 1948. – С. 80, 87.
7. Эрнст Бегматов, Носиржон Улуқов. *Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли лугати.* – Наманган, 2006. – 19 б., 77 б.

ELLEPTIK GAPLAR VA ULARNING BADIY MATNLARDAGI ROLI**Shodiyeva Umida Ro'zimurod qizi**

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi elleptik gaplarning badiiy matnlarda qo'llanishi va ularning stilistik vazifalari tahlil qilinadi. Elleptik gaplarning nutqni tabiiy, jonli va emotsional qilishdagi o'rni yoritiladi. Adabiy asarlardan olingan misollar asosida ellipsisning obrazlilik, ifodaviylik va iqtisodiylik kabi xususiyatlari ko'rsatib beriladi. Maqolada Cho'lpon, O'tkir Hoshimov, Abdulla Qodiriy kabi yozuvchilarning asarlarida ellipsis hodisasining badiiy uslub yaratishdagi roli tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida elleptik gaplarning badiiy matnlarda muloqot tabiiyligini ta'minlash va estetik ta'sirni kuchaytirishdagi ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: elleptik gap, ellipsis, badiiy matn, stilistika, emotsional ta'sir, ifodaviylik, o'zbek adabiyoti.

Аннотация: В данной статье рассматривается использование эллиптических предложений в художественных текстах узбекского языка и их стилистические функции. Освещается роль эллипсиса в создании естественности, живости и эмоциональности речи. На основе примеров из произведений Чулпона, Уткира Хошимова и Абдуллы Кадыри показаны особенности эллиптических конструкций, способствующих выразительности и экономии языковых средств. В результате анализа сделан вывод о том, что эллиптические предложения играют важную роль в обеспечении естественности диалога и усилении эстетического воздействия художественного текста.

Ключевые слова: эллиптическое предложение, эллипсис, художественный текст, стилитика, эмоциональность, выразительность, узбекская литература.

Annotation: This article examines the use of elliptical sentences in Uzbek literary texts and their stylistic functions. The study highlights the role of ellipsis in creating naturalness, vividness, and emotional expressiveness in speech. Based on examples from the works of Cholpon, O'tkir Hoshimov, and Abdulla Qodiriy, the paper illustrates how elliptical constructions enhance imagery, expressiveness, and linguistic economy. The findings show that elliptical sentences play a crucial role in maintaining the natural flow of dialogue and increasing the aesthetic impact of literary texts.

Keywords: elliptical sentence, ellipsis, literary text, stylistics, emotional effect, expressiveness, Uzbek literature.

Til — inson tafakkuri, dunyoqarashi va estetik didining eng muhim ifoda vositasidir. Har bir tilda so'zlovchi o'z fikrini turlicha shakllarda ifodalaydi. Bunda sintaktik qisqartirish, ellipsis hodisasi muhim o'rin tutadi. Tilshunoslikda elleptik gaplar deb tarkibida ma'lum bir gap bo'lagi (odatda ega yoki kesim) tushirilgan, biroq mazmunan to'liq bo'lgan gaplarga aytiladi.

Elleptik gaplar, asosan, og'zaki nutq, badiiy asarlar va dialogik holatlarda faol ishlatiladi. Ular tildagi tabiiylik, ifoda ixchamligi va emotsional ta'sirchanlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy matnda ellipsis muallif uslubining jonli, obrazli va hayotiy bo'lishiga sabab bo'ladi.

Mazkur maqolada elleptik gaplarning badiiy matndagi roli, ularning turlari, stilistik vazifalari hamda o'zbek adabiyoti namunalaridagi qo'llanishi tahlil qilinadi.

1. Elleptik gap tushunchasi va uning xususiyatlari

Elleptik gaplar (ellipsa asosidagi gaplar) sintaktik jihatdan to'liq gapdan farqli ravishda bir yoki bir nechta bo'laklari tushirilgan bo'ladi. Shunga qaramay, ular kontekst orqali to'liq ma'no beradi. Masalan:

- Qayerga ketyapsiz?
- Bozorga.

Bu misolda ikkinchi gapda “ketyapman” kesimi tushirilgan, lekin ma'no to'liq anglashiladi.

Tilshunoslar (masalan, A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev, G'. Zikrillayev) ta'kidlaganidek, ellipsis – bu tilning iqtisodiyligi va tabiiyligini ta'minlaydigan vositadir. Gapda takrorlanishni oldini oladi, muloqotni tezlashtiradi va nutqni jonlantiradi.

2. Elleptik gaplarning badiiy matnlarda qo'llanish sabablari

Badiiy matn — bu shunchaki ma'lumot uzatish emas, balki hissiy, estetik ta'sir yaratishdir. Shu sababli yozuvchi yoki shoir nutqning tabiiyligini saqlash, obrazli ifoda yaratish, suhbat ohangini jonlantirish uchun ko'pincha ellipsisdan foydalanadi.

Elleptik gaplar badiiy matnda quyidagi stilistik vazifalarni bajaradi:

1. Tabiiylik va hayotiylikni yaratish.

Dialoglarda ellipsis orqali tabiiy so'zlashuv tili ifodalanadi:

- > – Ketayapsizmi?
- Ha, endi vaqt bo'ldi.

Bu yerda “men ketayapman” shakli to'liq, lekin sun'iy bo'lar edi.

2. Dinamikani kuchaytirish.

Harakat, voqea tezligi, hayajon, qo'rquv, sevgi kabi holatlarni ifodalashda ellipsis gapni tezlashtiradi:

> Yugurdi... orqasiga qaramadi... ko'chada shovqin... yurak urmoqda...

3. Ichki kechinmalarni berish.

Qahramonning ichki monologida to'liq gaplardan ko'ra bo'lakli, uzilgan jumlar hissiyotning kuchini beradi:

> "U ketdi. Hammasi tamom. Nega? Qachon shunday bo'ldi?.."

4. Muloqotdagi yaqinlik, samimiylilikni ifodalash.

Tabiiy dialogda gaplar ko'pincha ellipsis orqali qisqaradi, bu esa suhbatni hayotiy qiladi.

3. O'zbek badiiy adabiyotida elleptik gaplar namunalari

O'zbek adabiyotida ellipsis hodisasi juda ko'p uchraydi. Quyida bir necha yozuvchilar uslubidan misollar keltiriladi.

Cho'lpon asarlarida:

> – Ketay, dedi u.

– Qayerga?

– Bilmadim... faqat ketay.

Bu dialogda ikkinchi va uchinchi gaplar elliptik shaklda, lekin his-tuyg'u kuchli ifodalangan.

O'tkir Hoshimov "Dunyoning ishlari" romanida:

> – Senmi?

– Men.

– Kechirasan...

Ushbu qisqa replikalar ellipsis orqali keltirilgan bo'lib, hissiy zo'riqish, iymonish, kechirim so'rash holatini tabiiy ko'rsatadi.

Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" asarida:

> – Qani endi, Otabek?

– Bilmayman...

Bu misolda ham "Otabek qani?" yoki "Men bilmayman" shakllarini yozuvchi atay to'liq bermaydi, chunki ellipsis suhbatning tabiiyligini saqlaydi.

4. Elleptik gaplarning tahlili va badiiy vazifasi

Elleptik gaplar badiiy matnda quyidagi funksional-stilistik rollarni bajaradi:

Vazifa turi	Tavsif	Misol
-------------	--------	-------

Emotsional	Hissiy holatni kuchaytiradi	“Yana u... yana o'sha nigoh...”
Ekspressiv	Ta'sirchanlik va urg'uni oshiradi	“Ketdi... ortiga ham qaramadi.”
Kommunikativ	Nutqni ixcham qiladi	“– Qayerda? – Uyda.”
Estetik	Matnga musiqiy ohang, ritm beradi	“Yomg'ir... sokin... yurak jim.”

Elleptik gaplar o'zbek tili sintaksisida muhim stilistik hodisalardan biridir. Ular nafaqat grammatik soddalikni, balki badiiy ifodaning tabiiyligini, jonliligini, hissiy rang-barangligini ta'minlaydi. Adiblar ellipsis orqali nutqni hayotga yaqinlashtiradilar, qahramon ruhiyatini chuqur ochib beradilar, voqealar dinamikasini kuchaytiradilar.

Shunday qilib, elleptik gaplar — badiiy nutqning ta'sirchanligini oshiruvchi, ifodaning estetik qudratini namoyon etuvchi vositadir. Ular yozuvchining uslubini shakllantiradi, matnga tabiiylik, soddalik va ichki ohang baxsh etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. G'ulomov A. O'zbek tili sintaksisi. – Toshkent: O'qituvchi, 1981.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1978.
3. Zikrillaev G'. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2005.
4. Hoshimov O. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Sharq, 2012.
5. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Yozuvchi, 1991.
6. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2000.

2-SHO'BA: TIL TA'LIMI ISTIQBOLLARI VA INTEGRATSION YONDASHUVLAR

ONA TILI DARSLARIDA TA'LIMIY ORGANAYZERLARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

X.G'ulomova

ChDPU dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga o'rgatishda ta'limiy organayzerlarining o'rni va uni ishlab chiqishga qo'yiladigan talablar, tashkil etish usullari xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: ta'limiy organayzerlar, mantiqiy tafakkur, mantiqiy tahlil, "Klaster", "Venn" diagrammasi, "T" grafik organayzeri, "Jadaval" grafik organayzeri, "Nima uchun? organayzeri", "Baliq skeleti", "Chalakashtirilgan mantiqiy zanjirlar ketma-ketligi" organayzeri.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль организаторов образования в обучении учащихся логическому мышлению, требования к его развитию и методы организации.

Ключевые слова: образовательные организаторы, логическое мышление, логический анализ, «Кластер», диаграмма «Венна», графический органайзер «Т», «Таблица», «Почему?» органайзер, «Рыбий скелет», органайзер «Последовательность запутанных логических цепочек».

Abstract: This article discusses the role of educational organizers in teaching students to think logically, the requirements for its development, and methods of organization.

Key words: educational organization, logical thinking, logical analysis, "Cluster", "Venna" diagram, graphic organizer "T", "Tablitsa", "Pochemu?" organizer, "Rybiy sklet", organizer "Posledovatelnost zaputennyx logicalheskix tsepochek".

Oliy ta'limda ona tili o'qitish metodikasining maqsadi - talabalarni umumiy o'rta ta'limda ona tili fanini o'qitish jarayoniga tayyorlash, ya'ni kasbiy kompetentligini shakllantirishdir. Mazkur fan talabalarni ona tili ta'limining shakli, metod va vositalari bilan tanishtiradi va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etishga tayyorlaydi. Oliy ta'limda o'qitiladigan ona tili o'qitish metodikasi fani fan asoslarini talabaga o'rgatish

jarayonini va talabalarning o'rgatilganlarni maktab amaliyotiga tatbiq etish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

O'quvchilarni mantiqiy fikrlashga o'rgatishda ta'lim organayzerlari muhim o'rin tutadi. O'quvchilarning grammatik tushunchalarni o'zlashtirishlarida, nutqiy qobiliyatini o'stirishda uning fikrlash qobiliyatini ishga solish talab qilinadi. Negaki, nutqni tafakkurdan ajratib rivojlantirish mumkin emas.

Hayotdagi narsa-predmetlarning nomi va ular haqida fikr bildirish uchun o'sha narsa-predmet anglanadi va unga munosabat bildiriladi. O'qituvchi nutq ustida ishlash bilan bir vaqtning o'zida o'quvchilarning tafakkuri ustida ishlaydi, ularda tushunarli, aniq, izchil va asoslangan fikrlashni tarbiyalaydi.

Ona tili darslarida grammatik va orfografik tushunchalarni egallash jarayonida muayyan fikrlash faoliyatining yuz berishi bevosita mantiqiy tafakkur tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq. Mantiqiy fikrlashning asosiy usullarini ona tili ta'limida grammatik tushunchalarni egallash usuli sifatida qo'llash mumkin. Grammatik tushuncha va qoidalarni mantiqning analiz va sintez, umumlashtirish, hodisaning o'xshash va farqli xususiyatlarini aniqlash va taqqoslash, tasniflash va sistemalashtirish usullaridan foydalanmasdan anglab va egallab bo'lmaydi.

Mantiqiy fikrlashning dastlabki usuli tahlil. Til ta'limida tahlil bilan sintez chambarchas bog'langan bo'lsa-da, mashq matnlari tahlili asosida o'zlashtiriladigan bilimlarni umumlashtirish o'quvchilar uchun ancha qiyinchilik tug'diradi. Sintez ta'lim amaliyotida kam uchraydi. Chunki mantiqiy tahlil, odatda, alohida emas, balki boshqa o'quv-biluv faoliyatining (umumlashtirish, tasniflash, tizimlashtirish, xulosalarni shakllantirish) tarkibiy qismi sifatida amalga oshiriladi. Tahlil va sintezning birlashtirilishi tushunchalarni ta'riflashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda ona tili o'qitish ta'limida qo'llab kelayotgan ta'limiy organayzerlar o'quvchilarni mantiqiy va mustaqil fikrlashga undaydi, tahlil qilish va tarkiblash ko'nikmalarini o'stiradi, mavzuga doir ma'lumotlarni ongli o'zlashtirishlarini ta'minlaydi, xotirada saqlab qolishlariga yordam beradi. Organayzerlar o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tizimlashtiradi, sistemaga soladi. O'quvchilar bilimni nazorat qilish va baholash imkonini beradi.

Organayzerlar tarmoqlashning bir turi, unda ochiq qolgan o'rinlar to'ldiriladi. Organayzerlarda birlamchi ma'lumotlarning ham, ikkilamchi ma'lumotlarning o'ri ham ochiq qoldirilishi mumkin. O'quvchi ochiq qolgan o'rinni to'ldiradi. O'quvchilar yozgan ma'lumotlarining to'g'riligini muhokama jarayonida yoki o'qituvchining ko'rsatgan slaydlar orqali aniqlab olishishadi. Masalan, "Klaster", "Venn" diagrammasi, "T" grafik organayzeri kabilar. O'quvchi topshiriq asosida ochiq qolgan

qismni to'ldiradi. Ochiq qogan joyning ma'lumotini topib to'ldirishda o'qituvchi tomonidan berilgan ma'lumot yordam beradi.

Ona tili darsliklarida berilgan chizmalarda ma'lumotlar to'liq yozib qo'yiladi. Bunday grafik organayzerlar fikriy jarayonlarni ko'rgazmali taqdim etuvchi ta'lim vositasi sifatida xizmat qiladi. Organayzerlarni til hodisasini tushuntirishga, tasniflashga, umumlashtirishga, o'quvchilarning bilimini mustahkamlash va nazorat qilishga ko'ra tasniflash mumkin.

Ona tili darslarida quyidagi kabi organayzerlardan foydalaniladi:

Ma'lumotlarni tarkiblash va tarkibiy qismlarga bo'lib chiqish, o'rganilayotgan tushunchalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqlikni o'rnatishga doir organayzerlar: klaster, toifalash, insert, B/B/B.

Ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirish va taqqoslashga doir organayzerlar: "T" –jadvali, Venn diagrammasi.

Ma'lumotlarni aniqlash, uni hal etish, tahlil qilish, rejalashtirishga doir organayzerlar: Baliq skleti, piramida, nilufar guli sxemalari, ierarxik diagrammasi, "Kaskad" tarkibiy – mantiqiy sxema.

Mavzu yuzasidan o'quvchilarning bilimlarini amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalarini aniqlashda foydalaniladigan organayzerlarda ma'lumotlar uchun ochiq joylar qoldiriladi. O'quvchi qaysi tarmoq ochiq bo'lsa o'sha joyning ma'lumotini to'ldiradi. Bunda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan yozilgan yo'llanmalar (topshiriqlar) asosida faoliyat olib boradi. Bu vazifalarni o'quvchilar yakka tartibda yoki guruh bo'lib bajaradilar. Masalan, so'zning morfemik tarkibi yuzasidan o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniqlash va mustahkamlash maqsadida professor A.G'ulomov, dotsent R. Ikromova, M.Hamroyevlar quyidagi "Jadval" grafik organayzerlarini tavsiya etgan

№	So'zlar	Asos	So'z yasovchi morf.	Shakl yasovchi morfema	
1	<i>Vatandoshlarimizning</i>	<i>Vat</i> <i>an</i>	<i>-dosh</i>	Lug'aviy sh.yas.	Sintaktik sh.yas.
				<i>-lar</i>	<i>-imiz</i> <i>-ning</i>

(A.G'ulomov)

<i>Vatandoshlarimizning</i>	vatan	-dosh	lar	-	imiz	ning
asos						

M.Hamroyev ona tilidan amaliy mashg'ulotlar uchun tilshunoslikning barcha bo'limlari yuzasidan tahlil qoliplarini ishlab chiqqan. Ular talabalarni mustaqil ishlashga yo'llaydi, vaqtni tejaydi, har bir talabani baholash imkoniyatini beradi. Bu organayzerlardan ham maktabda to'liq foydalanish mumkin.

Izlanishga asoslangan **“Jadaval” grafik organayzerini** sintaksisni o'rgatish jarayonida qo'llash tayanch tushunchani, uning muhim xususiyatlarini ifodalash orqali mavzuning muhim tomonlarini o'zlashtirishni ta'minlaydi. Masalan, talaba 2-grafaga berilgan qolipga mos gap tuzib yozadi, ergash gapli qo'shma gap haqidagi tushunchalarni 1-grafaga, shu gap ta'lifni 3-grafaga yozadi. Bu organayzer asosida o'quvchilarni mustaqil izlanish asosida xulosalar – ta'rif chiqarishga o'rgatadi.

Tushuncha	Formula	Ta'rif
(o'quvchi to'ldiradi)	-gach,	

Ko'makchilarning vazifasi va ular ifodalaydigan grammatik ma'nolarni formula asosida gap tuzish va uning tahlili orqali aniqlaydilar. Ko'makchilarning grammatik vazifasi va grammatik ma'nosini yozib, unga ta'rif beradilar.

Tushuncha	Formula	Ta'rif
(o'quvchi to'ldiradi)	Shaxs oti _____ bilan =====. Harakat nomi _____ bilan =====. Mavhum ot _____ bilan =====.	

Ta'limiy organayzerlarning ochiq qolgan bo'lagini yakka, guruh-gurug bo'lib to'ldiriladi. Jamoaviy bo'lib bajarilgan ishni guruhlar o'zaro nazoratdan o'tkazadi va

taqdimotga chiqadi. Yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar rangli bo'r yoki rangli qalamlar yordamida to'g'rilanadi. O'qituvchi o'quvchilar faoliyatini nazorat qilib boradi.

Ierarxik (klasterlash) organayzer funksional tashkiliy tuzilma bo'lib, uni ona tilini o'qitishga tatbiqi talabalarni mantiqiy fikrlashga undaydi, maktabda ona tilini o'qitishda bo'limlararo bog'liqlikka asoslanishlariga turtki beradi. Masalan, ona tili bo'limlari orasidagi bog'lanish:

Fonetik tushuncha----- orfografiya bilan (ong+la --- angla)

Fonetik tushuncha-----sintaksis bilan (ohang, to'xtam)

Fonetik tushuncha -----orfoepiya bilan (to'g'ri talaffuz)

Fonetik tushuncha----- leksikologiya (so'z ma'nosini farqlaydi) va hokazo.

Grammaik hodisalarni taqqoslash orqali umumiy va farqli xususiyatlarini aniqlashtirishda **qismlari kesishgan organayzerlardan** foydalaniladi. Bunga Venn diagrammasini misol qilib keltirish mumkin.

“Venn diagrammasi” organayzeri (metod) ikki va uch hodisaning ayrim hamda umumiy xususiyatlarini solishtirish, taqqoslash, qarama-qarshi qo'yish orqali yoritish va umumshtirish, xulosalash imkoniyatiga ega. O'qituvchining mavzuni tushuntirishida mazkur organayzer o'quvchilarning mantiqiy va tizimli fikrlashini, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Venn diagrammasi asosida mavzu yuzasidan o'quvchilar bilimi nazorat qilinishi ham mumkin. Bunda har bir to'g'ri fikrga qo'yiladigan ball oldindan belgilab olinadi. Topshiriq bo'yicha har bir guruh fikrlarini alohida ranglarda yozadi, shuningdek, har bir o'quvchi ham fikrini alohida rangda yozishi mumkin. Bu har bir guruh yoki o'quvchi o'zining fikrini himoya qilish imkonini beradi. Masalan: doskaga ikki yoki uch qismdan iborat diagramma chiziladi, ular ichiga grammatik hodisa nomi yoziladi. Doskaga taqqoslanayotgan hodisalarning umumiy va xususiy belgilari raqamlar ostida yozilgan ma'lumotlar ilinadi. Har bir guruh tanlagan raqamlarini doiralar ichiga yozadi. Fikrlar nihoyasiga yetgach, o'qituvchi va talabalar hamkorligida to'g'ri va noto'g'ri javoblar aniqlanadi.

To'g'ri javobga 3 ball qo'yilgan bo'lsa, noto'g'ri javob uchun 3 ball olib tashlanadi.

Venn diagrammasini quyidagi mavzularda qo'llash mumkin:

1. Sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi mavzusini o'rgatish va nazorat qilishda.
2. Sifat va ravish so'z turkumlarini qiyoslash orqali farqlashga o'rgatishda.
3. Ot va harakat nomining leksik va grammatik belgilarini qiyoslashda.

4. Son, so'roq olmoshi va miqdor ravishlarini qiyoslash orqali farqlashga o'rgatishda va hokazo.

T – grafik organayzeri yutug'i vaqtni tejashga, yakka tarbiyada o'quvchi bilimini aniqlashga, fikrlash qobiliyatini oshirishga, mavzuni qaysi qismini o'zlashtirgan yoki o'zlashtirmaganini aniqlashda qo'l keladi. Salbiy jihati shundagi, o'quvchi nutqining rivojlantirmaydi, muloqotga kirishish imkoniyati bo'lmaydi. Biroq yozma ifodalarni misollar bilan og'zaki to'ldirishi mumkin. Masalan, bir xil mavzudagi voqealarning (matnning) bayon qilish uslubidagi farqlarni yoritishda qiyosan yondashish imkonini beradi. Masalan: o'quvchiga publisistik va ilmiy uslubdagi matn beriladi. O'quvchilar matn tahlili orqali matnni qaysi uslubdaligini asoslaydi.

"Nima uchun?" organayzeri. Bu organayzer o'quvchilar o'zlashtirgan o'zaro yaqin nazariy bilim, ma'lumotlarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi, nutqiy jarayonda o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantiradi. Masalan, miqdor bildiruvchi so'zlar (son, miqdor-daraja ravishlari, miqdorga ishora qiluvchi olmoshlar), yordamchi so'z turkumlari (bog'lovchi, ko'makchi va yuklamalarning bog'lash vazifasi hamda grammatik ma'nosini qiyoslab o'rgatishda) yuzasidan tashkil etish mumkin. Bunda o'quvchilarni erkin fikrlashga va dadil harakatga yo'llash uchun quyidagi maslahatlar beriladi:

1. Aqlingizga nima kelsa shuni yozing.
2. Yozishda imlo va uslubiy xatolardan cho'chimasdan yozing.
3. Ajratilgan vaqt tugaguncha yozishni to'xtatmang. Xayolingizga boshqa g'oyalar kelmaguncha qog'ozga rasm chizib turing.

Masalan, *qancha, necha* olmoshlari ifodalagan miqdor ma'nosini son ifodalagan miqdor ma'nosidagi farq va oxshashlikni, ular birga qo'llanadigan so'zlarni, gapdagi vazifasini (*necha kilogramm – o'n kilogramm; nechta o'quvchi – o'nta o'quvchi – aniqlovchi*) qiyosan tahlil qilish bilan bog'liq fikrlarini, ularning hayotiy masalalar bilan bog'lashi (sonlarlar ichida sehrli sonlar borligi), qaysi matnlarda (ertaklarda, dostonlarda) ko'p qo'llanishi sababini (3, 7, 20, 40, 90 marosimning nomini ifodalashi), voqealarni bo'rttirib ko'rsatish maqsadida ishlatilishini (*3 kecha-yu 3 kunduz yo'l yurdi.* (Orada o'quvchi Uch og'a-ini botirlar rasmini chizishi mumkin...)).

"Baliq skeleti" organayzeri. Muammoni qo'yish va hal qilishning mazkur modeli bir qator muammolarni ta'riflash va yechib ko'rishga imkon beradi. Bir varaq oq qog'ozda (vatmanga) baliq skeleti (boshi, kemirchagi, qovurg'alari) chiziladi.

Yuqoridagi qovurg'alarga muammolar yoziladi, pastidagi qovurg'alariga esa uyqoridagi muammoning mavjudligini yoki uni hal qilish yo'llari, (o'qituvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadga qarab) isbotlovchi dalillar yoziladi.

Baliq skeleti modelining afzalligi shundaki, mazkur sxema muammolarning o'zaro bog'liqligi, ularning barcha xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Masalan:

Baliq skletining bosh qismiga: "Fonetika bo'limini o'rganish uchun zarurat bormi?"

Yuqoridagi qovurg'a:

1-qovurg'a: Nutq o'rganlarini fonetika bo'limida o'rganishga insonda qanday ehtiyoj bo'lishi mumkin?

2-qovurg'a: Nutqiy bo'laklarni o'rganish so'zlovchiga "yordam beradi, yo'q, yordam bermaydi" deb ikki xil qarash asoslimi?

3-qovurg'a: Urg'uning fonetikada o'rganilishi qanday asosga ega?

4-qovurg'a: Unlilarning lablanish yoki lablanmasligi, hosil bo'lish usuliga ko'ra tasnifi, o'rniga ko'ra old qator va orqa qator tasniflashga qanday munsabatdasiz? Har ikkisi ham usul yoki o'rniga bog'liq emasmi?

5-qovurg'a: Undosh tovushlarni jarangli va jarangsiz tarzida tasniflashda nimaga asoslanish eng to'g'ri yondashuv bo'ladi?

6-qovurg'a: Urg'u tilshunoslikning qaysi bo'limining o'rganish ob'yekti bo'lishi kerak?

Sxemali va rasmlil organayzerlardan matn yaratishda foydalaniladi. Tilshunoslikka oid atamalar mavhum tushunchalarni ifoda etishini hisobga olgan holda mualliflar ona tili darsliklarida bunday organayzerlardan foydalanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoyev. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. -Т.: 2022.

2. Umumiy o'rta ta'limning MO'D. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitishni rivojlantirish konsepsiyasi. –Т.: 2020.

3. О.У.Авлаев, С.Н.Жўраева, С.Р.Мирзаева. Таълим методлари. –Т.: Наврўз нашриёти. О'quv-uslubiy qo'llanma. 2017.

4. G'ulomov A., Qodirov M. Ona tilini o'qitish metodikasi. – T: Fan va texnologiyalar, 2012.

МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДАҒЫ БАС ТАҚЫРЫПТАРДЫ БЕЗЕНДІРУ, ОРНАЛАСТЫРУ

Байкабилов Усербай Алимханович,

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Өзбек тіл білімі кафедрасы доцент м.а.

Аннотация. Бүгінгі таңда газеттер бұқаралық ақпарат құралының бірі ретінде адам өмірінде маңызды орын алады. Жалпы, ғылыми мақаланың мақсаты мерзімді басылымдардың, соның ішінде газеттердің бастақырыптарының берілуін қарастыру.

Кілтті сөздер: газет, бастақырып, аншлаг, шапка, рубрика, мәтін, мақала, қаріп, автор.

Аннотация. Сегодня газеты как одно из средств массовой информации занимают важное место в жизни человека. В целом, целью научной статьи является рассмотрение передачи первоисточников периодических изданий, в том числе газет.

Ключевые слова: газета, заголовок, аншлаг, шапка, рубрика, текст, статья, шрифт, автор.

Abstract. Today, newspapers as one of the mass media occupy an important place in a person's life. In general, the purpose of the scientific article is to consider the issuance of headings of periodicals, including newspapers.

Keywords: newspaper, title, full house, header, heading, text, article, font, author.

Бүгінгі таңда газеттер бұқаралық ақпарат құралының бірі ретінде адам өмірінде маңызды орын алады. Жалпы, ғылыми мақаланың мақсаты мерзімді басылымдардың, соның ішінде газеттердің бастақырыптарының берілуін қарастыру. Оқырман көзіне бірден түсетіндей етіп тақырыпты беру – көптеген мерзімді басылымдардың алға қойған мақсаты. Яғни, тақырып оқырманды тартатын болса, онда оқырманның қызығушылығы оянып мақаланы міндетті түрде оқитын болады. Әрине, бастақырыптарды әрлеу мен ұтымды орналастыру – газетті беттеушілер мен дизайнерлердің міндеті. Себебі техникалық жұмыстар жағына осы мамандар жауап береді. Түйін сөздер: мерзімді басылым, газет, бастақырып, аншлаг, шапка, рубрика, мәтін, мақала, лид, қаріп, автор.

Қазақ мерзімді басылымдары сонау XIX ғасырдың аяғынан бастау алып, әр түрлі кезеңдерден өткен. Олардың тарихы «Тәржіман», «Түркістан уалаятының

газеті», «Дала уалаятының газеті», «Айқап» газет-журналдарынан басталғаны мәлім. Сол заманда өмір сүрген Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынов: «газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі», – деп баспасөздің қоғам өміріндегі маңыздылығын осылайша бағалаған екен. Ол кездегі мерзімді басылымдардың стилі де, ұстанған бағыттары да, сыртқы пішіні де, тіпті жанрлары да басқа еді. Ал қазір, заман ағымына сәйкес жаңа талаптар, жаңа бағыттар, жаңа нормалар қалыптасқан. Бүгінгі тәуелсіз еліміздің басылымдарымен, ең алғаш жарық көрген қазақ басылымдарының арасы жер мен көктей десек те болады. Ақын, Алаш қайраткері Ғұмар Қараштың «Қазақстан» газетінің бірінші санында жарияланған «Газет деген не зат?» деп аталатын мақаласында: «...елдің бір шетінде бүлгіншілік болып жау орнап жатса, екінші бетінде одан хабары жоқ, ойын-күлкіменен өмірлерін өткізіп жатады. Бұлайша қайғыны-шаттықты бірге ортақ көрмеген соң бізде ынтымақ жоқ, ынтымақ болмаған соң күш-қуат та жоқ, бізді бір ниет, бір тілекке жиятұғын зат – казит, сол себепті, казит – біздің басшымыз, казит – біздің достар алдында көркіміз. Дұшпандарға қарсы құралымыз, казит – біздің білмегенімізді көрсететін ұстазымыз, казит – біздің қараңғыда жарық беріп, тура жолға салатын шамшырағымыз. Бізге, қазақ балаларына бұның қадірін біліп, ортамызда жанған бір шамның сөнбеуіне тілекші болу аз, ақшаны аямай жазылып, алып оқу – фарыз», – деген екен. Халқының қамын ойлаған қоғам қайраткерінің әрбір сөзі рас, әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған. Қазіргі күнде газет шығару ісі сол замандағыдай көп уақытты қажет етпейді, едәуір жеңіл, бұрынғыдай баспа машинасымен басудың, ол жарық көрген соң жер-жерді аралап, таратудың да қажеті жоқ [4]. Мерзімді басылымдардың негізгі түрлері – газеттер мен журналдар. Бүгінгі күнде отандық газет-журналдардың саны өте көп. Қазіргі техниканың дамып, жетілген дәуірінде оларды басып шығарудың, безендірудің жаңа әдістері мен тәсілдері пайда болған.

Жалпы, бастақырып деген сөзге тоқталатын болсақ, бастақырып – басылым бетінің негізгі ойын, идеясын беретін, шрифтімен немесе түсімен бірден көзге түсіп, оқшауланып тұратын атау. Бастақырып – бүкіл мәтіннің жаны деуге де болады. Себебі, тақырып мәтіннің мазмұнына сай қойылуы міндет. Біз қарастыратын газет шығару ісінде бастақырыптарды орналастырудың бес түрі қалыптасқан. Олар: аншлаг, шапка, рубрика, кәдімгі бастақырып және кіші-дәнекер тақырыпша. Аншлаг – (немісше *anschlag* – хабарландыру, хабарлама) – газетте ұран, үндеу. Кей жағдайларда «толық түсім» деген мағынаны да береді. Басылымның тұтас бір санының немесе қос беттің тақырыбын, мазмұнын

беретін атау. Оқырманның назарын бірден өзіне аударуға арналады. Шапка – басылым бетіндегі бірнеше мәтінге ортақ тақырып, атау. Көбінесе ірі қаріппен беріледі [3].

Рубрика немесе айдар – белгілі бір тақырып аясындағы материалдарды сұрыптап, топтастырады. Басылымдарда негізгі орын алады. Ол газеттерде айдар – тақырыпат – тақырыпша – лид түрінде болады. Рубриканың ең көп кездесетін түрі тақырыптық рубрика. Оған мысал – газет беттерінің жоғарғы жағындағы «мәдениет», «спорт», «денсаулық» т.б. сынды тақырыптар. Сондай-ақ, жанрлық рубрика да кеңінен қолданылады. Мысалға: «репортаж», «сұхбат», «комментарий», уақытша айдарлар: «сұрақ-жауап», «апта тынысы», «бүгінгі мен кешегі», аудиториялық рубрикада – белгілі бір оқырмандар тобына арналған мақалалар жинақталады, аймақтық рубрикада – белгілі бір өңірдің жаңалықтары қамтылады. Ақпараттық газеттердің барлығында да кездесін айдарлар бар, мәселен «жаңалықтар», «экономика», «саясат» т.б. [1].

Көріп отырғанымыздай бастақырыптар бірнеше сатыдан тұрады. Бастақырыптарды орналастыруда ескеру қажет: 1) Жол санына дұрыс бөлу. Мағынасына қарай негізгі ойға; дәнекер ойға; негізгі сөйлемге; негізгі тақырыпқа; дәнекер тақырыпқа сай болуы тиіс. 2) Бастақырыптардың сөздерін дұрыс тасымалдау: буын санына; мағынасына сәйкес болуы керек. 3) Бастақырыптардың алатын көлемін мәтіндік терімнің игеруіне сай болуы: бағаналардың үстіне екі жағынан бос орын қалдырып ортасына; бағаналардың үстіне; екі жақ бағананы тең көтеріп, ортаңғы бағаналардың үстіне тағы осындай конфигурация жасау. 4) Бастақырыптарды мәтіндік терімнің қай жеріне орналастыруды жоспарлау: текст терімінің үстіне; жан-жағына; жанына; ішіне; асты-үстіне қоюға байланысты ойластыру. Мұндағы тәсілдердің түрі шексіз. 5) Бастақырыптарды қандай қаріптік гарнитуралармен, кескінмен, кегльмен белгілеу: мәтін терімінің мазмұны, сипаты, ойы; беттік орын; мәтіндік терім гарнитурасының сипаты.

Газет-журналдарда бастақырыптар ерекше шрифпен, көлеммен, қанық түспен беріледі. Әрі ол кез келген адамға түсінікті болуы тиіс. Газетті қолына алған оқырман оны оқымас бұрын алдымен тақырыптарды қарап шығатыны анық. Егер оны тақырып қызықтырса ғана ары қарай оқиды. Оқырмандардың 80 пайызға жуығы дәл осылай істейтін көрінеді. Сондықтан, баспасөз журналистері көзге бірден көрінетін, алыстан менмұндалап тұратын бастақырыптарды қоюға машықтанған. Құр қызыл сөзбен қызықтырып, сенсациялы тақырыппен беруді жөн санайтын тілшілер де бар. «Кемеге қандай ат қойсаң – жүзуі де сондай

болмақшы» деген сөздер публицистикаға да қатысты айтылғандай. Себебі, автор өз материалындағы «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін тауып», дұрыс ат қоя білуі аса маңызды іс. Осы басылымдардағы тақырып қою мәселесін бірқатар ғалымдар зерттеген – В.В.Ворошилов, А.А.Тертычный, К.В.Прохорова, З.К.Ахметжанова, А.Т.Таткенова, Р.Т.Қожабекова және т.б. Бастақырып текстің мәнін, ойын ашады. Оқырман қызығушылығын тудырады. Сондықтан, оған бірнеше талаптар қойылады: 1. Кез-келген бастақырып нақты, әрі мейілінше қарапайым болуы тиіс. 2. Оқырман аудиториясына барынша түсінікті. 3. Мәтіннің негізгі ойы мен идеясын дәл жеткізе білуі шарт. 4. Нақыл сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері, қанатты сөздер т.б көркемдеу құралдарын қолданған дұрыс. 5. Бастақырып мақаланың құрылымынан да маңызды. Сондықтан да, ол мәтін мазмұнына сай қойылуы тиіс. 6. Оқырманның мәтінді толықтай оқуына еліктіру, тарту. 7. Типографиялық тұрғыдан тартымды болуы. 8. Неғұрлым қысқа болуы [2]

Ең маңызды, ең өзекті тақырыптағы мәтіндерді редакция ұжымы газеттің ең бірінші бетіне ерекше бастақырыппен орналастыруға тырысады. Алдымен, баспасөз – тәрбие құралы, оның тәрбиелік мәні зор. Сол себепті, ондағы мақалалар үлкен жауапкершілікпен жазылуы тиіс, қате ақпарат таратуға болмайды. Мерзімді басылымдарда тақырыпшалар да арагидік кездесіп тұрады. Тақырыпша дегеніміз – шапкалар мен бастақырыптардың екінші жолы. Олар екі түрлі жағдайда қолданылады: 1) Бағынышты рөл атқарып, майда шрифпен теріледі; 2) Автордың ойын толықтыру үшін беріледі. Кей кезде бастақырыптың сол жағында немесе астында тұрады. Баспасөздегі кез келген бастақырып осы талаптарға сай келуі тиіс.

Сондай-ақ, тақырыптар мағынасына қарай толық және толымсыз болып бөлінеді. Толық ақпаратты тақырыптардың басты ерекшелігі – оқырман оны оқи салысымен-ақ мақала не жайлы хабардар ететінін анықтай талады. Ал, толымсыз ақпаратты тақырыптар мақаланың мағыналық құрылымының қандай да бір бөлімінен хабардар етсе де, мұны жарым-жартылай ғана іске асырады. Мұны оқыған оқырманға ақпарат толығымен берілмейді де, барлық мән-жайды білу үшін ол амалсыздан мақала мәтініне жүгінуге мәжбүр болады. Сондықтан, мұндай бастақырыптар баспасөзде жиірек кездеседі. Оқырман аудиториясының назарын аударту мақсатымен ғана қойылған атау өрескел қате болып саналады.

Қорытындылай келе, бастақырыптардың мәтіні мағынасымен сәйкес болуы және оның ақпараттылығы тақырыпқа қойылатын негізгі талап деуге болады.

Тақырыптың ұтымды орналасуы мен соған сәйкес безендірілуі де басты талаптар қатарында.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Бекбосынова Г.А «Газет-журнал шығару, телерадиохабар дайындау» оқу-әдістемелік кешен. Өскемен, 2013 ж, 15-19б.
2. Ерғалиев Қ.С, Асанбаева Е.Б «Газет тақырыпаттарының прагматикалық қызметі» монография, Павлодар, 2015 ж, 9-45б.
3. Байкабилов У А. Қазақ тілі стилистикасы. Ташкент.2024
4. [Байкабилов У.А. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Ташкент. 2021](#)
5. <https://www.nurlijol.uz>

ЗАМАНАУИ ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ: ИНТЕГРАТИВТІК ЗЕРТТЕУ

Дуйсабаева Дилбар Ускановна,

доцент, Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті,

d.duysabayeva@gmail.com

Аннотация. Заманауи тіл білімі тек тілдік құрылымдарды зерттеумен шектелмейді, ол мәдени контексті, ұлттық дәстүрлер мен әлеуметтік құндылықтарды да қамтиды. Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттейтін сала, ол тілдік бірліктердің мәдени мәнін ашып, олардың коммуникативтік және әлеуметтік функцияларын анықтайды. Мақалада қазақ тіліндегі лингвомәдени бірліктер зерттеліп, олардың заманауи тіл білімі мен білім беру процесінде маңызы талданады. Зерттеу нәтижелері болашақ мұғалімдердің мәдени және коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталған ұсыныстарды ұсынады.

Түйін сөздер: заманауи тіл білімі, лингвомәдениеттану, мәдени контекст, тілдік бірлік, коммуникативтік құзыреттілік, ұлттық дәстүр.

Abstract. Modern linguistics is not limited to the study of language structures; it also encompasses cultural context, national traditions, and social values. Linguoculturology is the field that studies the interrelationship between language and culture, revealing the cultural meaning of linguistic units and determining their communicative and social functions. This article examines linguocultural units in the Kazakh language and analyzes their significance in modern linguistics and educational processes. The findings provide recommendations for developing the cultural and communicative competence of future teachers.

Keywords: modern linguistics, linguoculturology, cultural context, linguistic unit, communicative competence, national tradition.

Аннотация. Современная лингвистика не ограничивается изучением языковых структур; она также охватывает культурный контекст, национальные традиции и социальные ценности. Лингвокультурология — это область, изучающая взаимосвязь языка и культуры, раскрывающая культурное значение языковых единиц и определяющая их коммуникативные и социальные функции. В статье рассматриваются лингвокультурные единицы казахского языка и анализируется их значение в современной лингвистике и образовательном

процессе. Результаты исследования предлагают рекомендации по развитию культурной и коммуникативной компетенции будущих педагогов.

Ключевые слова: современная лингвистика, лингвокультурология, культурный контекст, языковая единица, коммуникативная компетенция, национальная традиция.

XXI ғасырдағы тіл білімінің дамуы күрделі әрі көпқырлы сипатқа ие. Тіл тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың мәдени, тарихи және әлеуметтік тәжірибесін жеткізетін маңызды құрал болып табылады. Сондықтан тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттейтін лингвомәдениеттану ғылымы қазіргі заманғы лингвистикада ерекше орын алады.

Тіл – тек коммуникация құралы емес, ұлттық мәдениеттің сақтаушысы және дамытушысы. Қазіргі тіл білімінде мәдени аспектілерді зерттеу өзекті бағыттардың бірі болып отыр. Лингвомәдениеттану тілдік бірліктерді олардың мәдени мәнімен байланыстыра қарастырып, ұлттық дәстүрлер мен салттарды сақтау мен ұрпаққа жеткізудегі рөлін айқындайды. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер мен этномәдени атаулар тілдің мәдени функциясын нақты көрсетеді [1; 5].

Көптеген еңбектерде тіл мен мәдениет кейде бір-біріне бағыныпқы, кейде дербес құбылыстар ретінде қарастырылады. Алайда олар өзара тығыз байланысты жүйе болып табылады: тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, мәдениет те тілсіз қалыптаспайды. Тіл мен мәдениеттің ұқсастығы олардың коммуникативтік, кумулятивтік, рефлексивтік және трансмиссиялық қызметтерінен байқалады. Тіл арқылы өмір бейнесі, ұлттық сипат, мәдени мақсаттар мен халық құндылықтары көрініс табады. В. фон Гумбольдтің сөзімен айтқанда, «мәдениет – халықтың өзіндік тарихи жады» [2, 111 б.].

Заманауи тіл білімі – ғылым мен практиканың өзара байланысын терең талдауды талап ететін күрделі процесс. Тіл коммуникация құралы ғана емес, мәдениеттің, тарихи жадтың және ұлттық сананың негізгі тасымалдаушысы болып саналады. Соңғы жылдары лингвомәдениеттану (linguistic and cultural studies) тіл біліміндегі жетекші бағыттардың бірі ретінде қалыптасты. Бұл сала тілдік бірліктер мен мәдени құндылықтарды өзара байланыста қарастырып, тілдік құбылыстарды тек грамматикалық немесе семантикалық тұрғыдан ғана емес, мәдени-когнитивтік және әлеуметтік аспектіде де зерттеуге мүмкіндік береді.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеу барысында әлемнің тілдік бейнесі, ұлттық менталитеттің тілдегі көрінісі және концептуалдық жүйелердің ұлттық ерекшеліктері мәселелеріне баса назар аударылады. Қазақстандық зерттеушілер ұлттық таңбалы сөздер мен фразеологизмдердің тарихи-мәдени және мағыналық-функционалдық сипатын талдай отырып, тіл мен мәдениеттің байланысын және аударма мен мәдениаралық коммуникациядағы сәйкессіздіктерді жою жолдарын анықтады [3, 94 б.].

Антропоэкетілік парадигма лингвомәдениеттанулық зерттеулердің мәнін күшейтеді. Осы тұрғыда тілдік таңбалардың мәдени компоненті мен олардың мәдениаралық қатысымға әсері зерттеушілер назарында. Тілдік таңбалар мәдени ақпарат тасымалдаушы ретінде түрлі сипаттарға ие. Бұл ұғымға «ұлттық-мәдени реалия» (С. Влахов, С. Флорин), «мәдени семалар» (Е. Верещагин, В. Костомаров), «фондық білімдер» (Ю. Сорокин), «мәдени коннотация» (В. Телия), «лингвокультурема» (В. Воробьев), «логоэпистема» (В. Костомаров, Н. Бурвикова) секілді түсініктер жатады.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы келесі ортақ қызметтер арқылы байқалады:

- коммуникативтік – қатынас жасау құралы ретінде;
- кумулятивтік – мәдени және тарихи тәжірибені жинақтау;
- рефлексивтік – ұлттық ойлау мен сана көрінісі;
- трансмиссиялық – ақпарат пен дәстүрді ұрпақтан ұрпаққа жеткізу.

Тіл – белгілі бір этностың өмір салты мен менталитетінің, мәдени ұстанымдарының және ұлттық құндылықтарының көрінісі.

Лингвомәдениеттану теориясы ХХ ғасырдың 70–80 жылдарында Ресей, Польша және Германияда қалыптасты. Мысалы, А. Вежбицкая (2001) «Понимание культур через посредство ключевых слов» еңбегінде тілдік бірліктердің мәдени рөлін талдап, олардың ұлттық менталитетті жеткізудегі маңызын көрсетеді. А. Маслова (2001) тілдік бірліктердің мәдени контекстпен байланысын ашудың қажеттілігін атап өтеді. Қазақ ғалымдары Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Г. Смағұлова ұлттық мәдени кодтарды зерттеп, олардың тілде көрініс табу ерекшеліктерін айқындады. А. Н. Аскольдов (2014) лингвомәдениеттанудың теориялық негіздерін анықтап, мәдени код ұғымын енгізді.

Лингвомәдениеттану тек теориялық бағыт ғана емес, практикалық тұрғыда да маңызды. Ол аударма, тіл үйрету және мәдениетаралық коммуникация

салаларында кеңінен қолданылады. Мәтінді дұрыс аудару үшін онда қолданылған мәдени кодтар мен ұлттық концептілерді түсіну аса қажет.

Бұл ғылымның басты мақсаты – тілдегі мәдени кодтар мен этностық ерекшеліктерді, ұлттық дүниетанымды зерттеу арқылы мемлекеттік тілдің, тілдік сана мен мәдениеттің өзара байланысын анықтау. Қазақ және өзбек тілдері – түркі тілдер тобына жататын, бай тарихи-мәдени дәстүрлері бар тілдер. Бұл тілдердегі лингвомәдени бірліктер ұлттық болмыс пен дүниетанымды бейнелеп, сөздік қоры, идиоматикасы мен мақал-мәтелдері арқылы ұрпаққа жеткізіледі. Мәдениаралық қатысым жағдайында ақпаратты тасымалдау лингвоэтникалық кедергілерге ұшырайды. Лингвоэтникалық кедергілер басқа мәдениет пен тілде жоқ ұғымдарды, яғни лакуналарды беруде пайда болады. Әдетте лакуналар қатарына эквивалентсіз, мәдени коннотацияланған лексика жатады. Олар басқа тілдер мен мәдениеттерінде жоқ ұғымдар, атуалар және құбылыстарды белгілейді және аудармашының аялық (фондық) білім мен ақпаратты білуін талап етеді. Мысалы, қазақ тіліндегі «Бірлік бар жерде – тірлік бар» мақалында ұлттық татулық идеясы көрініс тапса, өзбек тіліндегі «Бирдамлик кучдир» тіркесі ұқсас мағынаны білдіреді. Қазіргі тіл білімінде әр халықтың дүниетанымы мен әлеуметтік тәжірибесі негізінде заттық мағыналар, когнитивтік сұлбалар және стереотиптер жүйесі қалыптасады. Олар жеке тұлғаның да, тұтас ұлттың да этникалық санасын айқындайды. Мәдениаралық қатысым жағдайында тілдік тұлға этнолингвомәдени сана тасымалдаушысы ретінде қарастырылады. Тілдік деректер арқылы этнолингвомәдени тұлғаның ұлттық ерекшелігін жан-жақты сипаттауға мүмкіндік бар. Бұл тұрғыда ұлттық-мәдени сана маркерлері тілдік инварианттар ретінде қызмет етеді.

Мәдениетаралық коммуникация және аударма мәселелері де лингвомәдениеттануда ерекше орын алады. Тілдік бірліктің мәдени ерекшеліктері мен ұлттық концептілерді ескермеу аудармада мазмұнның бұрмалануына әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, лингвомәдениеттану тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудың ғылыми негізін қалыптастыруға үлес қосады. Заманауи лингвистикалық аударма теориясында тәржімалау – мәтінді бір мәдени жүйеден екінші мәдени жүйеге аударатын үдеріс болып табылады. Аудармашы екі мәдени ортасындағы «көпір» тәрізді мәдениаралық қатысымды жүзеге асырып, жеңілдетеді. Ол мәдениаралық қатысымға белсенді қатыса отырып, бір тілдік мәдениеттің белгілерін екінші тілдік мәдениеттің белгілерімен жеткізеді.

Аудармашының шеберлігі – ол оның коммуникативтік құзыреттігінің толық қалыптасуының көрсеткіші, оған тілді жақсы меңгерумен қатар фондық

ақпаратты, яғни көркем шығармадағы сипатталып жатқан дәуірдің реалийлерін, белгілерін білу және де сол тарихи-мәдени ақпаратты толық жеткізу үшін функционалды-баламалы тәсілін қолданады. Ал тіл иеленушілердің санасында сөздің ұғымдық ақпаратымен қатар, сол ұғымға қатысы жоқ семантикалық бөлшектер жиынтығы лексикалық фонды құрайды

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қарастыратын пәндер қатарына лингвоелтану, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика, психоллингвистика, аударма теориясы, когнитивтік және прагматлингвистика сияқты салалар жатады.

Тілдік бірліктердің мазмұнында көрініс табатын мәдени компонент тіл мен мәдениеттің өзара байланысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл компонент мәдениаралық қатысымда маңызды рөл атқара отырып, тіл арқылы берілетін мәдени ақпараттың ерекшелігін айқындайды.

Қорыта айтқанда, оқыту мен аударма үдерісінде оны ескерудің семантизация тәсілдері ерекше мәнге ие.

Есімдер мен атаулар ұлттық-мәдени ақпараттың негізгі тасымалдаушылары болып табылады. Мысалы, жеке есімдер (Абай, Темірқазық) мен жалпы атаулар (ақын, дала) ұлттық дүниетаным мен мәдени кодты айқындайды. Сөздің ассоциативтік аясы да мәдени айырмашылықты көрсетеді: мысалы, «піл» сөзі үнді мәдениетінде қасиетті символ болса, орыс тілдік санасында ол көлемділік пен ауырлықпен байланысады.

Сөздің коннотативтік және денотативтік мағыналарының айырмашылығы, сондай-ақ баламалы және баламасыз лексика мәселелері тіл үйрету тәжірибесінде ерекше мәнге ие. Қазақ лингвомәдениетінде жиі кездесетін «дала», «тағдыр», «аспан» сияқты ұғымдар ұлттық дүниетанымды бейнелейтін ерекше концептілер қатарында. Мұндай мәдени мағыналар лексикографиялық еңбектерде, лингвоелтанымдық және түсіндірме сөздіктерде ескерілуі қажет.

Фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдер халықтың дүниетанымын, өмірлік философиясын және ұлттық мінез-құлық үлгілерін айқын бейнелейді. Олардың семантикасы әлемнің концептуалдық бейнесін қалыптастырады. Прецеденттік мәтіндер мен пікірлер мәдени жадтың сақталуына ықпал етеді.

Әлемнің тілдік бейнесі және коммуникативтік жағдай. Мәдени нормалар мен этикеттік жүйелер тілдік бірлікті таңдауға әсер етеді. Мысалы, қазақ тілінде «Сен» және «Сіз» есімдіктерінің қолданылуы қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі мен қарым-қатынасына байланысты. Бұл құбылыс прагматикалық балама мәселелерін зерттеуде маңызды.

Мәтін және мәдениаралық қатысым. Мәтінді қабылдау мен түсіну үдерісінде мәдени контекст шешуші рөл атқарады. Өртүрлі мәдениет өкілдері көркем мәтіндегі символдар мен метафораларды өз мәдени кодтары арқылы интерпретациялайды. Осыған байланысты лакундар (баламасы жоқ ұғымдар) пайда болады, оларды бейтараптандырудың негізгі тәсілдері – өтеу және алмастыру.

Мәдениаралық қатысым үдерісінде әрбір қоғам «бөтен» мәдениетті өзінің ұлттық тәжірибесі арқылы қабылдайды. Бұл кей жағдайда түсінбеушілікке немесе коммуникациялық тосқауылдарға әкелуі мүмкін. Сол себепті аударма мәдениеттер арасындағы көпір рөлін атқарып, мәдени кодтарды дәл жеткізудің маңызды құралына айналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздірі. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 353 б.
2. Гумбольдт В. фон Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 415 с.
3. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: ғылыми монография. – Алматы: Ан Арыс, 2007. 312 б.
4. Дуйсабаева Д.Тұлғаның лингвомәдени күзіреттілігін қалыптастыру мәселелері. "Экономика и социум" №5(132) 2025
<https://www.researchgate.net/profile/Dilbar-Duysabayeva->

O'ZBEK TILIDA SO'Z YASALISH HODISASI VA UNING TILNING RIVOJLANISHIDAGI O'RNI

Abdirimova Intizor Kamilovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti

E-mail: intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida so'z yasash hodisasi va uning til tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. So'z yasashining asosiy usullari, ularning leksik boylikka qo'shgan hissasi, zamonaviy til taraqqiyotidagi funksional ahamiyati misollar asosida yoritilgan. Maqolada so'z yasash orqali tilning yanada boyishi, ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarga moslashuvi ilmiy-nazariy jihatdan ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: so'z yasashi, til taraqqiyoti, affiksial usul, leksik boylik, semantik yasash, ona tili, so'z yasash usullari, lug'at boyligi, yangi so'z.

Annotation. This article analyzes the phenomenon of word formation in the Uzbek language and its role in the development of the language system. The main methods of word formation, their contribution to lexical richness, and their functional significance in the evolution of modern language are discussed with examples. The study emphasizes the role of word formation in language renewal and adaptation to socio-cultural changes.

Keywords: word formation, language development, affixal method, lexical stock, semantic composition, native language, methods of word formation, vocabulary, new word.

Bugun shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda munosib o'rni va ovozigaga ega, yuragida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'usi jo'shib turgan barkamol avlodni, jahon andozalariga to'liq javob beradigan raqobatbardosh malakali kadrlar sifatida tayyorlash zamon talabidir. O'zbekistonda 1989-yil 21-oktyabrda el-yurtimiz asrlar davomida orzu qilib, intilib va kurashib kelgan davlat tili haqidagi qonunning qabul qilinishi mamlakat suvereniteti va mustaqilligi sari qo'yilgan dastlabki dadil qadam edi. Aynan ana shu tarixiy hujjatga binoan o'zbek tili mustahkam huquqiy asos va yuksak maqomga ega bo'ldi. Bugun O'zbekistonimiz "Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari", - degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning yangi, yanada yuksak bosqichiga ko'tarilmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlar jarayonida davlat tilining hayotimizdagi o'rni

va nufuzi tobora oshib bormoqda. Bu esa, tilshunoslar zimmasiga til o'qitish jarayonida juda katta mas'uliyat yuklaydi.

Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ta'lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. So'z yasalishi mavzusini o'qitishda turli usullar va vositalardan, grafik organayzerlardan foydalanish ona tili ta'limining sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini belgilaydi. Har bir tilning so'zlari, leksikasi doim harakatda bo'lib, natijada, uning tarkibi turli o'zgarishlarga uchraydi: ba'zi so'zlar eskirib, faol qo'llanishdan chiqadi, qo'llanishi chegaralanib, bora-bora iste'moldan qoladi; yangi so'zlar paydo bo'lib, ular leksikani to'ldiradi, boyitadi; ayrim so'zlarning ma'nolarida o'zgarish yuz beradi. Leksikadagi taraqqiyotning eng asosiy yo'llari boshqa tillardan so'z olish va so'z yasashdir.

So'z yasalishi, tilda bor bo'lgan material va imkoniyatlar asosida yangi so'zlar hosil qilinishi lug'at tarkibining boyishida asosiy yo'llardandir. Shunday ekan, so'z yasalishida qo'llanadigan material (birlik) larni, yangi so'z hosil qilish usullarini va bularning so'z yasashdagi imkoniyat chegaralarini aniq belgilash tilshunoslikdagi eng muhim masalalardan hisoblanadi. Shu tufayli tilshunoslikda so'z yasalishi masalalariga doimo alohida e'tibor berib kelinadi, fonetika, leksika, grammatika kabi sohalar bilan birga, so'z yasalishi sohasi va unga oid muammolar ham maxsus o'rganilib keladi. O'zbek tilshunosligida, ayniqsa, so'nggi 30–40 yil ichida, so'z yasalishi sohasida juda ko'p ishlar qilindi. Biroq shunga qaramay, o'zbek tilida so'z yasalishining bir qator muhim nazariy va amaliy masalalari hanuz to'g'ri va aniq hal etilgani yo'q. Masalan, so'z yasalishining tilshunoslikdagi o'rni, uning boshqa sohalarga munosabati, so'z yasalish usullari (uning tiplari, hozirgi so'z yasalishidagi o'rni) kabi umumiy masalalarda hali ham bir fikrga kelinmaganining o'ziyoq buning dalili bo'la oladi. Demak, so'z yasalishiga oid bir qator nazariy va amaliy muammolarni hal etish o'zbek tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

So'z yasalishi tilshunoslik fanining alohida mustaqil sohalaridan biri bo'lib, u yangi so'z yasalishi, so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalar va so'z yasash usullarini o'rganadi. So'z yasash qanday usul bilan bo'lsa ham, yangi so'z hosil qilishni ifodalaydi. So'z o'zlashtirish lug'aviy birliklar ma'nosini farqlashda muhim rol o'ynaydi. Lug'aviy birliklarning mazmuni paydo bo'layotgan yangi so'z (yoki tushuncha) ning ma'nosiga zid bo'lmagan holatlarda ma'nolar o'zgarishiga ehtiyoj (imkoniyat) vujudga keladi. [2:119].

Soʻz yasash hodisasining ilk ildizlari XI asrda yashagan tilshunos Mahmud Koshgʻariyga borib taqaladi. Mahmud Koshgʻariy oʻsha davr lugʻat tarkibida mavjud barcha soʻzlarni, har xil soʻz turkumlarini, soʻzlarda shakl va mazmunga doir har qanday hodisalarni oʻz davri tilshunosligiga nisbatan juda puxta va ilmiy asosda izohlab bergan. Alisher Navoiy oʻzining "Muhokamat-ul lugʻatayn" asarida turkiy tilning imkoniyatini koʻrsatuvchi morfologik xususiyatlar – aynan soʻz yasashi haqidagi ayrim kuzatishlari borasida bahs yuritadi. Birinchi oʻzbek professori unvoniga sazovor boʻlgan Fitrat oʻzbek grammatikasini oʻrganishni boshlab bergan va ushbu sohaning rivojlanishiga katta hissa qoʻshgan tilshunos hamdir. Abdurauf Fitrat "Sarf" asarida oʻzbek tilining orfografiyasi, morfemikasi, soʻz yasashi, morfologiyasi haqida dastlabki zamonaviy ilmiy qarashlarini bayon qiladi. Oʻzbek tilshunosligida U.Tursunov, Z.Ma'rupov, A.Gʻulomov, B.Madaliyev, A.Hojiyev kabilarning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyatga egadir.[3:145] Binobarin, aynan ana shu olimlarning sa'y harakatlari tufayli soʻz strukturasi namoyon boʻladigan yasash hodisalari, birinchidan, forma yasashiga daxldor xususiy belgilardan tafovutlandi, ikkinchidan, soʻz yasashining oʻziga xos struktur-semantik imkoniyatlari asosida voqelanishi uning tildagi turli sathlar bilan oʻzaro uzviylikda rivojlanuvchi hodisa ekanligi haqidagi xulosalar yuzaga kela boshladi.

Soʻz yasashi – muayyan tilda mavjud boʻlgan usullar, namuna va qoliplar asosida, ma'lum vositalar yordamida yangi soʻz hosil qilishdir. Bu oʻrinda "Soʻz yasashi" birikmasi tilshunoslikka oid termin hisoblanadi. Tilshunoslikning bu boʻlimida yangi yasama soʻzlarning paydo boʻlishi va buning shart-sharoitlari, yasama soʻz tarkibiy qismlarining (soʻz yasashi asosi va soʻz yasovchini mohiyati, shuningdek, soʻz yasashi bilan bogʻliq boshqa tushuncha va hodisalarning mohiyati oʻrganiladi. Soʻz yasashi, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan boʻlmasin yangi leksik ma'noli soʻz hosil qilishdir. Masalan, suvchi (chi qoʻshimchasi bilan yasalgan), gulbeor (2 yasovchi asosning birikuvidan yasalgan) va boshqalar. Hozirgi oʻzbek tilida yasama soʻzlar miqdori lugʻat boyligining katta qismini tashkil qiladi. Soʻz yasash qolipining shakliy tomoni ikki qismdan tashkil topadi: yasovchi asos va yasovchi vosita. Masalan, ot+chi bunda *ot* qismi yasovchi asos *chi* qismi esa yasovchi vosita. Qolipning yasovchi asosi, albatta, mustaqil soʻz, yasovchi vosita qismi esa soʻz ham, qoʻshimcha ham boʻlishi mumkin. Masalan, qoʻshma, juft soʻz yasash qoliplarida asos ham vosita ham soʻz hisoblanadi. Soʻz yasashi hodisasi tilning lugʻat boyligini oshiruvchi asosiy hodisalardan biridir. Tilda mavjud soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida soʻz yasashi, soʻzning ma'nosida kengayish yoki koʻchishning yuzaga kelishi lugʻat boyligining oshishida muhim ahamiyatga ega.

So'z yasash usullari. O'zbek tilida so'z yasashining semantik, fonetik, abbreviatsiya, affiksatsiya, kompozitsiya kabi usullari mavjud. Bu usullar davriy nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil qiladi: 1) tarixiy (diaxron) uasalish: semantik, fonetik, abbreviatsiya, kompozitsiya usullari. 2) zamonaviy (sinxron) uasalish: affiksatsiya kabilardan iborat.

1) fonetik usul. So'z tarkibida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlar asosida yangi ma'noli so'z yasashidir. Bu usul orqali so'z yasashida ikki xil fonetik o'zgarish natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: 1) tilning tarixiy taraqqiyoti davomida so'z tarkibida tovush o'zgarishi natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: ko'r-ko'z, bo'y (doq)-bo'z, bo'r-bo'z; 2) so'z urg'usining o'rni o'zgartirilishi bilan : yangi'-ya'ngi (hozir), endi'-e'ndi (hozirgina), ho'zir-hozi'r.

2) semantik usul (ma'no kengayishi). Bir so'z yangi ma'noda ishlatilib, yangi leksik birlik sifatida mustaqillikka erishadi. Semantik usulda so'z yasashi ko'proq metafora va metonimiya kabi usullar orqali yuz beradi. Bir so'z yangi ma'noda ishlatilib, yangi leksik birlik sifatida mustaqil so'z sifatida shakllanadi.

Ko'k (osmon) → ko'k (rang)

O't (olov) → o't (maysa)

3) abbreviatsiya usuli. Murakkab so'z birikmalarini turli usullar yordamida qisqartirish orqali yangi so'z yasashidir. Masalan, *elektron hisoblash mashinasi-EHM, Birlashgan Millatlar Tashkiloti-BMT*.

Qisqartma so'zlarning ba'zilar tilimizda aynan o'zlashtirilgan holda ishlatiladi: *YUNESKO, NATO* kabilar shular jumlasidandir. So'z yasashining bu usuli o'zbek tilida rus va boshqa xorijiy tillar ta'sirida o'tgan asrning boshlarida shakllangan bo'lib, faqat qisqartma otlar yasashida ishlatiladi.

4) kompozitsiya (sintaktik) usuli. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning birikishi orqali yangi so'z hosil qilinadi: *Bag'riqon, suvosti, temiryo'l, serquyosh, tilyog'lama*.

Ular tuzilishiga ko'ra qo'shma so'zlar deyiladi. Kompozitsiya usuli bilan yasalgan qo'shma so'zlar ot, sifat, ravish va qisman fe'llarda keng tarqalgan. Ularning qismlari har xil va bir xil so'z turkumlaridan tuzilishi mumkin.

5) affiksatsiya (morfologik) usuli. Bu usul qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar hosil qilishni nazarda tutadi. Bu usul bilan o'zakka so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'z yasaladi. Masalan: *o'r+oq, dars+lik, sez+gir, o'zbek+cha, tor+ay(moq), mard+ona*. O'zbek tilida affiksalar yasash eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanadi. Masalan:

Ot yasovchi qo'shimchalar: *Yozuvchi, o'qituvchi, tozalovchi*.

Sifat yasovchilar: *Ishchan, bilimdon, gulli*

Fe'l yasovchilar: *Tarqatmoq, buzmoq, arrala.*

A.Hojiyev monografiyasida o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi, so'z yasalish tarkibi, so'z yasalish imkoniyati haqidagi mavjud qarashlarni tahlil qiladi. "So'z yasalishi asosining mohiyatini belgilashda quyidagi ikki narsaga asoslanish kerak bo'ladi: 1) yasama so'z umuman so'z (leksema) dan emas, balki uning muyayan ma'nosi asosida yasaladi. Masalan, harakatchan so'zi harakat so'zining ma'nosi asosida –chan so'z yasovchi morfemasi yordamida yasaladi. Ana shu ma'no harakatchan yasama so'zi ma'nosining yuzaga kelishi uchun asos ma'no hisoblanadi. So'z yasalish asosi yasama so'zda yasama so'z, hattoki qo'shma so'zdan iborat bo'lishi mumkin. Lekin ular ham yasama so'z tarkibida mustaqil birlik hisoblanmaydi, chunki har qanday yasama so'zda so'z yasash asosi bitta bo'ladi." [4:42]

Ona tili o'quvchini mustaqil fikrlashga, mulohazalarni og'zaki va yozma ravishda to'liq bayon qilishga o'rgatadi. O'quvchining savodxonlik darajasini, uning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni ona tilidan hosil qilingan bilim va malakalari asosiga quriladi. Ma'lumki, har bir milliy til o'zida moddiy olamni aynan, adekvat aks ettirishdan tashqari ruhiy olamni, qayg'u-alamlari-yu, shodliklarini ham o'rinda tugal ifodalaydi. Bu borada tilimizni o'quvchilarga mukammal o'rgatishda o'quv predmetlarining mazmunidan, o'quvchilarning hayotiy tajribalaridan kelib chiqqan holda metod, usul va o'qitish vositalaridan unumli foydalanishni taqazo etadi. Ona tili darslariga qo'yilgan talablar Milliy o'quv dasturida berib o'tilgan. Milliy o'quv dasturida so'z yasalishida qo'yilgan talablar quyidagilardi:

- so'z, asos va qo'shimchani farqlagan holda to'g'ri yoza olish;
- tub va yasama so'zlarni farqlay olish va nutqda to'g'ri qo'llay olish;
- asosga qo'shib, so'zga yangi va qo'shimcha ma'no yuklovchi yoki o'zi qo'shilayotgan so'zni boshqa so'zga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalarni farqlash va nutqda to'g'ri qo'llay olish;
- qo'shimchalarning shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noliligini bilish, nutqda qo'llay olish.

Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishga, mustaqil fikrlashga o'rgatishga, og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga, ya'ni kompetensiyaviy ta'limga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Professor N.Mahmudov "Grammatika grammatika uchun emas, balki grammatika nutqning aniq va lo'nda ifodasi uchun xizmat qilmog'i lozim." deya ta'kidlagan edi.[5:17] Bugungi kunda til o'qitish metodikasida yangi yo'nalish yuzaga keldi: badiiy matnlar asosida o'quvchilarni estetik tarbiyalash, ona tili va adabiyot darslarida olingan bilimlarga integratsiyalash asosida tayangan holda o'quvchilarni so'z ishlatish mahorati bilan

tanishtirish, shu orqali ularning nutq madaniyatini rivojlantirish, bunda ijodiy topshiriqlarga ustuvor ahamiyat berish zaruriyati tug'ildi. O'quvchining fikrlash dunyosi, so'z boyligi, qiyoslash va taqqoslash qobiliyati qanchalik rivojlangan bo'lsa, u tuzgan matn ham shunchalik to'laonli va mukammal bo'ladi. So'z boyligi kam, badiiy asarlar o'qimagan, hayotiy tajribaga ega bo'lmagan, fikrlashi tor o'quvchilar tuzgan matn uzuq-yuluq, tushunarsiz chiqadi. So'z yasalihi mavzusini o'tish jarayonida o'quvchilarga yasama so'zlar qatnashtirib matn tuzdirish yoki matndagi yasama so'zlarni topib tahlil qildirish muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol usullar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga kuchayib bormoqda. Bunday usul o'quvchilarni tayyor bilimlarni o'zlari qidirib topishlarini, mustaqil o'rganib tahlil qilishlarini, xulosa chiqara olishlarni ta'minlaydi.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan yangilanish, modernizatsiya jarayoni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari, jumladan, oliy ta'limda ham zamon talablariga javob bera oladigan yetuk mutaxassislarni tayyorlash, ularda yangi bilim va ko'nikmalarini shakllantirishni, o'z ustida ishlash, zamonaviy texnologiya yutuqlaridan maqsadli foydalana olish mahoratini oshirishni taqozo etmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarini hozirgi kun talablari asosida tayyorlashda tilshunoslik fani ustuvor vazifalarni bajarishda salmoqli o'rinni egallaydi. Zamonaviy ta'limda ta'lim muassasalaridagi o'qitish sifatini ta'minlashga qaratilgan tizimli islohotlar zaminida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahorati, ularning zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalar, ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish borasidagi zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan sanaladi. Hozirgi zamon o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, orfoepik hamda orfografik, imloviy me'yorlarining nisbatan mukammal shakllanganligi o'zbek tili madaniyatining ulkan yutug'idir. Hech shubhasiz aytish mumkinki, o'zbek tili eng boy, eng taraqqiy etgan tillardan biri bo'lib, o'z shakllanish, rivojlanish tarixiga ega. So'z yasalihi hodisa o'zbek tilining lug'at boyligining oshishi uchun xizmat qiladigan ichki manbalardan biridir.

Ona tili darslarida so'z yasalihi hodisasini o'rgatish o'quvchilarning lug'at boyliglarining oshishiga yordam beradi. Dars jarayonida olib boriladigan interfaol usullar qiziqarli, mavzuga oid bo'lishi o'quvchilarning darsda faol ishtirok etishiga olib keladi. Bugungi kunda ilm-fan, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot, shuningdek, ta'lim, san'at, sport, tibbiyot, tadbirkorlik, biznes, marketing, reklama, arxitektura va dizayn, turli kasbiy sohalar rivoji, zamonaviy axborot va information texnologiyalari

sohalaridagi izlanishlar, yangilik va kashfiyotlar, islohotlar va taraqqiyot odimlari til xazinasida yangi terminologiya shakllanishiga olib kelmoqda. Mazkur hodisalar soha mutaxassislari, ko'p yillik tajribaga ega olimlar, izlanuvchan tadqiqotchilar va til bilimdonlarining nazaridan chetda qolishi mumkin emas, albatta. Ta'kidlash joizki, tilshunoslik fani taraqqiyotining bugungi manzarasiga qaraganimizda hozirga qadar til sathlarining har biri anchagina chuqur va atroflicha keng o'rganildi. Biroq boshqa fanlar qatori tilshunoslik ham doimiy taraqqiyotda ekanligini hayotning o'zi ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqyeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" PF-5850-sonli farmoni, 2019-yil 21-oktyabr
2. Тўраходжаева А., Ҳасанова Д. Ўзлашма луғавий бирликлар-янги сўз яшаш манбаи./Ўзбек тили ва уни ўқитиш масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси. -Тошкент: 2017. –Б.119
3. Nurmonov A. Abdurauf Fitratning lingvistik faoliyati //O'zbek tilshunosligi tarixi.-T., 2002.145-bet.
4. Ҳожиёв А.Ўзбек тилида равиш ясалиши тизими масаласига доир./Ўзбек тили ва адабиёти, 2001.2-сон.-Б.42-46
5. Mahmudov N., Nurmonov A, Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili. 6-sinf uchun darslik/ Toshkent: Tasvir, 2012.-B.17-18
6. Сайфуллаева Р., Менглиев Б ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2009

PEDAGOGIK OLIY TA'LIMDA TARIX O'QITUVCHILARINING MEDIASAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YONDASHUVLARI

Muxammadiyev Lochin G'ayratovich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

lochinmuxammadiyev5585@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik oliy ta'lim tizimida bo'lajak tarix o'qituvchilarining mediasavodxonligini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Mediasavodxonlik tushunchasining mohiyati, uning ta'lim jarayonidagi ahamiyati hamda tarix fanini o'qitishda media vositalaridan samarali foydalanish yo'llari tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarda tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: mediasavodxonlik, tarix ta'limi, pedagogik yondashuv, tanqidiy fikrlash, raqamli kompetensiya, mediaresurslar, o'qituvchi tayyorlash.

Abstract: This article examines the development of media literacy among prospective history teachers in the system of pedagogical higher education. It explores the concept and significance of media literacy in the educational process and analyzes effective approaches to using media resources in teaching history. The study emphasizes methodological strategies aimed at fostering students' critical thinking, information analysis, and evaluation skills.

Keywords: media literacy, history education, pedagogical approach, critical thinking, digital competence, media resources, teacher training.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития медиаграмотности будущих учителей истории в системе педагогического высшего образования. Раскрывается сущность понятия медиаграмотности, ее значение в образовательном процессе, а также анализируются эффективные способы использования медиаресурсов при преподавании истории. Особое внимание уделено методическим подходам, направленным на формирование у студентов критического мышления и умений анализа и оценки информации.

Ключевые слова: медиаграмотность, преподавание истории, педагогический подход, критическое мышление, цифровая компетентность, медиаресурсы, подготовка учителя.

Zamonaviy ta'lim tizimida mediasavodxonlik tushunchasi o'qituvchining kasbiy kompetensiyalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi va axborot oqimining keskin ortib borishi sharoitida bo'lajak tarix o'qituvchisi nafaqat tarixiy fakt va hodisalarni bilishi, balki ularni turli media manbalarda to'g'ri tahlil qila olishi, talabalarga ishonchli axborotni tanlash va baholash madaniyatini o'rgata olishi zarur. Shu bois pedagogik oliy ta'lim muassasalarida tarix yo'nalishi talabalari uchun mediasavodxonlikni shakllantirish masalasi dolzarb ilmiy va amaliy muammolardan biri sifatida qaralmoqda.

Mediasavodxonlik — bu shunchaki media vositalaridan foydalanish emas, balki axborotni tanqidiy tahlil qilish, media materiallarni tahlil va talqin etish, ularning ta'sirini baholay olish, shuningdek, o'zining media mahsulotlarini ongli va mas'uliyatli tarzda yaratish qobiliyatidir. Tarix fani bu jihatdan o'ziga xos imkoniyatlarga ega, chunki tarixiy jarayonlarni o'rganishda turli manbalar — matn, rasm, video, xarita, hujjatlar, intervyular — keng qo'llaniladi. Ularni o'quv jarayonida integratsiya qilish talabalarda nafaqat tarixiy tafakkurni, balki axborot madaniyatini ham rivojlantiradi.

Bugungi kunda mediasavod tarix o'qituvchisini tayyorlash ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Chunki tarix darslarida media materiallardan foydalanish nafaqat o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, balki ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosalash ko'nikmalarini ham kuchaytiradi. Shuningdek, mediatizatsiyalashgan jamiyatda tarixiy voqealarning media orqali talqin etilishi, ularning manipulyativ shaklda taqdim etilishi, yoshlarning tarixiy ongiga ta'siri kabi omillar o'qituvchidan yuqori darajadagi mediasavodlikni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarix o'qituvchilarining mediasavodxonligini rivojlantirishga qaratilgan samarali metodik yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb vazifadir. Bu jarayon o'qituvchining kasbiy, axborot-kommunikativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish bilan uzviy bog'liqdir.

Mediasavodxonlik bugungi kunda har bir pedagog, ayniqsa tarix fani o'qituvchisi uchun zarur kasbiy kompetensiyalardan biriga aylandi. Chunki axborot oqimi shiddat bilan ortib borayotgan davrda o'qituvchi nafaqat ma'lumot yetkazuvchi, balki talabalarning tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va axborotni to'g'ri baholash ko'nikmalarini shakllantiruvchi yetakchi shaxs sifatida maydonga chiqmoqda. Mediasavodxonlik bu borada faqatgina media vositalardan foydalanish malakasi emas, balki axborotni tanqidiy o'rganish, uning manba ishonchliligini aniqlash, media mahsulotni tahlil qilish va zarur hollarda o'zining media kontentini mas'uliyat bilan

yaratish qobiliyatidir [1]. Xalqaro tadqiqotlarda bu tushuncha “multiliteracy” — ya’ni ko‘p savodxonlik sifatida ham talqin etilib, bunda til, vizual va raqamli komponentlarning integratsiyasi muhim o‘rin tutadi [2]. Tarix ta’limida mediasavodxonlikning ahamiyati ayniqsa katta, chunki tarixiy faktlarni o‘rganish, ularni manbalar bilan solishtirish va turli talqinlarni tahlil qilish jarayonida media materiallardan samarali foydalanish talabalarning mustaqil fikrlash salohiyatini oshiradi. Bo‘lajak tarix o‘qituvchisi media orqali berilayotgan tarixiy axborotning haqqoniyligi, ideologik yo‘nalishi, vizual manipulyatsiya va diskursiv mazmunini aniqlay olishi lozim [3].

Kompetensiya turi	Mazmuni	Amalga oshirish shakli	Kutilgan natija
Axborot-tahliliy	Media manbalarni tanqidiy o‘rganish, tarixiy ma’lumotlarning ishonchligini baholash	Media tahlil mashg‘ulotlari, faktchek topshiriqlari	Talabada tahliliy fikrlash va manba tanlash madaniyati shakllanadi
Pedagogik-kommunikativ	Media vositalar orqali tarixiy materialni talabalarga tushunarli yetkazish	Multimedia prezentatsiyalar, interfaol taqdimotlar	O‘quv jarayoni jonlanadi, talabalarning ishtiroki ortadi
Texnologik	Raqamli vositalar va platformalardan samarali foydalanish	Onlayn testlar, virtual muzey turlari, AR-ilovalar	O‘qituvchi darsni zamonaviy formatda tashkil eta oladi
Madaniy-axloqiy	Media axborotdagi manipulyativ yoki ideologik unsurlarni aniqlash	Media etikasi darslari, debatlar	Talabalarda media mas’uliyati va tanqidiy madaniyat rivojlanadi

Ijodiy-innovatsion	Tarixiy media mahsulotlar (video esse, podcast, infografika) yaratish	Talaba loyihalari, media laboratoriyalar	O'qituvchida ijodkorlik va zamonaviy fikrlash ko'nikmalari shakllanadi
---------------------------	---	--	--

1-jadval. Mediasavod tarix o'qituvchisining kompetensiya modeli

Pedagogik oliy ta'lim tizimida mediasavodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar orasida birinchi o'rinda ta'lim dasturlariga media modullarni kiritish zaruriyati turadi. Tarix yo'nalishidagi talabalarga media tahlil, media etikasi, tarixiy kontentni baholash usullari bo'yicha alohida mashg'ulotlar tashkil etish bu borada muhim omil hisoblanadi. Xorijiy tajribalardan biri sifatida Griko va Robb tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda tarix fanida media materiallardan foydalanish o'quvchilarda tahliliy fikrlashni rivojlantirishi, tarixiy dalillarni turli kontekstda talqin qilish imkonini berishi ta'kidlangan[4]. Shuningdek, Stein va Prewett tadqiqotlarida ijtimoiy fanlar o'qituvchilarining media savodxonlikni dars jarayoniga integratsiya qilishda qiynalayotgani, shu bois maxsus tayyorgarlik kurslari zarurligi qayd etilgan[5]. Bu fikrlar pedagogik oliy ta'limda tarix o'qituvchilarining mediasavodlik kompetensiyalarini shakllantirishda kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Milliy ta'lim tizimida ham bu boradagi izlanishlar soni ortmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli ta'lim" konsepsiyasi[6]da pedagoglarning axborot-kommunikatsion savodxonligini oshirish davlat siyosati darajasida belgilangan. D.Nazarov o'z tadqiqotlarida bo'lajak o'qituvchilarning mediasavodxonligini rivojlantirishda interfaol metodlar, muammoli ta'lim texnologiyalari va ijodiy loyiha ishlarining ahamiyatini asoslagan[7]. Shuningdek, G.Xolmatova tarix ta'limida media resurslardan foydalanish talabalarni tarixiy manbalarga tanqidiy yondashishga o'rgatishini, bu esa ularning axborot madaniyatini yuksaltirishini ko'rsatgan[8]. O'zbekistonda tarix fani o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, darslarda elektron resurslardan, virtual muzey va arxivlardan foydalanish tajribasi tobora kengayib bormoqda. Bu esa talabalarda media tahlil, faktcheking, manba ishonchliligini tekshirish kabi ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Mediasavod tarix o'qituvchisini tayyorlashda amaliy yondashuvlar alohida ahamiyatga ega. Jumladan, oliy ta'lim muassasalarida media laboratoriyalar, interfaol

seminarlar va loyiha asosidagi mashg'ulotlar tashkil etish tavsiya etiladi. Talabalarning tarixiy mavzularda video esse, interaktiv xronika yoki hujjatli film tahlili yaratish bo'yicha ijodiy ishlari ularning nafaqat media ko'nikmalarini, balki tarixiy tafakkurini ham rivojlantiradi. Goroxovskiy o'z metodik qo'llanmasida interfaol yondashuvlar, ya'ni media tahlil asosida muammoli o'qitish usullarini qo'llash samaradorligini ilmiy asoslab bergan[9]. Bu kabi mashg'ulotlar bo'lajak o'qituvchilarda ijodkorlik, mustaqillik va mas'uliyat hissini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, mentorlik tizimi ham muhimdir: tajribali media mutaxassislar va pedagoglar talabalarga amaliy yo'l-yo'riq berish orqali ularning kasbiy o'sishiga ko'maklashadi. Xalqaro adabiyotlarda "knowledge broker" modeli — ya'ni bilim vositachilari konsepsiyasi — aynan shu jarayonni tashkil etishda eng samarali mexanizmlardan biri sifatida qayd etilgan[10].

Mediasavodxonlikni shakllantirishda baholash tizimi ham muhim o'rin tutadi. Baholashda media tahlil ishlarining sifati, axborotning ob'yektivligi, manba tanlash asoslari, media etikasi va ijodiy yondashuv darajasi mezon sifatida olinadi. Jeong va hamkorlari tomonidan olib borilgan meta-tahlil natijalarida mediasavodxonlik intervensiyalari ishtirokchilarning bilim, tanqidiy fikr va tahliliy qobiliyatlarini sezilarli oshirganligi aniqlangan[11]. Shu jihatdan, pedagogik oliy ta'lim tizimida tarix o'qituvchilarining mediasavodligini shakllantirish faqatgina texnik ko'nikma emas, balki madaniy, tanqidiy va kommunikativ kompetensiyalarni uyg'un rivojlantirishni talab qiladi.

Yondashuv turi	Asosiy tavsif	Amaliy qo'llanma	Afzalliklar
Integrativ yondashuv	Tarix darslariga media tahlil elementlarini kiritish	"Tarixiy faktlarni media orqali talqin qilish" moduli	Fikrlar xilma-xilligini tushunish, tanqidiy qarashni shakllantirish
Loyiha asosida o'qitish	Talabalar media mahsulotlar yaratadi (video, veb-atlas, hujjatli film)	"Mening tarixiy hujjatim" yoki "Bir voqeaning 3 manbasi" loyihasi	Mustaqil izlanish va jamoaviy ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi
Gamifikatsiya yondashuvi	O'yin elementlari orqali media manbalarni tahlil qilish	"Media detektiv", "Tarixiy feykni top!" mashg'ulotlari	Motivatsiyani oshiradi, o'rganishni qiziqarli qiladi

Interfaol yondashuv	Talaba va o'qituvchi o'rtasidagi faol muloqot asosida media tahlil	Media debat, "fikrlar xaritasi" texnologiyasi	Tanqidiy tahlilni rivojlantiradi, ishtirokchilikni oshiradi
Mentorlik yondashuvi	Tajribali media mutaxassislar ishtirokida darslar	Media ekspert bilan seminar yoki vebinar	Real media tajribasi bilan bog'liqlik kuchayadi

2-jadval. Tarix ta'limida mediasavodxonlikni rivojlantirishning samarali metodik yondashuvlari

Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida tarix o'qituvchilarining mediasavodxonligini shakllantirish bo'yicha olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu jarayonni samarali yo'lga qo'yish uchun metodik, texnologik hamda tashkiliy yondashuvlarni uyg'unlashtirish zarur. Quyidagi takliflar shu maqsadga xizmat qiladi:

Birinchidan, pedagogik o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish zarur. Tarix yo'nalishidagi bakalavr va magistratura dasturlariga "Mediasavod asoslari", "Tarixiy media tahlili", "Feyk va tarixiy fakt" kabi maxsus modullarni kiritish taklif etiladi. Bu fanlar talabalarni zamonaviy axborot makonida mustaqil yo'nalish topishga, tarixiy voqealarni turli manbalar asosida tahlil qilishga o'rgatadi. Shuningdek, o'qituvchilarni tayyorlashda media-analitik fikrlashni rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida qaralishi lozim.

Ikkinchidan, media-ta'limni amaliyot bilan integratsiyalash muhim. Tarix fanidan dars jarayonlarida real media materiallar — hujjatli filmlar, raqamli arxivlar, onlayn muzeylar va interaktiv xaritalar asosida mashg'ulotlar tashkil etilishi kerak. Talabalar uchun "Tarixiy voqeani media orqali tahlil qilish" kabi amaliy topshiriqlar ularning tahliliy, tanqidiy va ijodiy fikrlashini kuchaytiradi [3;57].

Uchinchidan, o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslari doirasida mediasavod modullarini joriy etish tavsiya etiladi. Bu kurslarda o'qituvchilar raqamli vositalardan foydalanish, media manbalarni baholash, axborot etikasi va manipulyativ diskurslarni aniqlash ko'nikmalarini egallaydilar. Shu orqali pedagogik faoliyatda media vositalaridan ongli, tanqidiy va mas'uliyatli foydalanish madaniyati shakllanadi [4;22].

To'rtinchidan, talabalarda ijodiy mediasavod kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida loyiha va laboratoriya yondashuvlarini keng joriy etish zarur. Masalan, "Tarixiy voqea haqida video esse yaratish", "Virtual tarixiy ekspozitsiya loyihasi",

“Tarixiy manbalardagi feyk axborotlarni tahlil qilish” kabi topshiriqlar talabalarni media muhitida faol, mas’uliyatli subyekt sifatida shakllantiradi [2;15].

Pedagogik oliy ta’limda tarix o’qituvchilarining mediasavodxonligini rivojlantirish – bu nafaqat texnologik jarayon, balki madaniy, axloqiy va intellektual yetuklikni ta’minlaydigan tizimli yondashuvdir. Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, mediasavod pedagog — talabalarda tanqidiy fikrlashni, tarixiy dalillarni mustaqil tahlil qilishni va axborotga mas’uliyatli munosabatni shakllantira oladigan yetakchi shaxsdir. Shu bois, o’qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida media kompetensiyalarni chuqur integratsiya qilish, xalqaro media-ta’lim tajribasini milliy ta’lim tizimiga moslashtirish dolzarb vazifalardan biridir.

Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida media laboratoriyalar, interfaol loyihalar va tahliliy mashg’ulotlarni keng joriy etish o’qituvchilarni amaliy faoliyatda raqamli vositalardan ijodiy foydalanishga undaydi. Tarix ta’limining yangi paradigmasi — bu tarixiy haqiqatni media makon orqali anglash, uni talabalarga to’g’ri, tahliliy va ma’naviy nuqtayi nazardan yetkazishdir. Natijada, mediasavod tarix o’qituvchisi — axborot asrida tarixiy ongini himoya qiluvchi va uni yangicha talqin etuvchi ilmiy tafakkur egasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

16. Karimova, M. (2021). Mediasavodxonlik asoslari va ta’lim jarayonida qo’llanishi. – Toshkent: O’zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
17. Tursunov, B. (2020). Raqamli pedagogika va o’qituvchining yangi kompetensiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya.
18. Mamatqulova, D. (2022). “Oliy ta’limda mediasavod pedagoglarni tayyorlash masalalari.” Ta’lim va innovatsiya jurnali, №3, 55–61-betlar.
19. Rustamov, O. (2019). Tarixni o’qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o’rni. – Samarqand: SamDU nashriyoti.
20. Buckingham, D. (2019). Teaching Media Literacy: Theory, Research, and Practice. – London: Polity Press.
21. Potter, W. J. (2022). Media Literacy. 10th Edition. – Los Angeles: SAGE Publications.
22. Hobbs, R. (2020). Exploring the Roots of Digital and Media Literacy through Personal Narrative. – Philadelphia: Temple University Press.
23. Qodirova, Z. (2023). “Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda media vositalarning o’rni.” O’zbekiston pedagogik tadqiqotlar jurnali, №2, 20–26-betlar.

24. Turg'unpo'latov, D. "Ta'limning raqamli transformatsiyasi: ilm va texnologiya asosida o'qitishning yangi eposi". "Akademic journal of educational research (AJER)" xalqaro ilmiy jurnali, 2025, № 3(1), 90-95-b.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ONA TILI TA'LIMINING FANLARARO INTEGRATSIYA IMKONIYATLARI

Muxtarova Shaxnoza Mashrabovna,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek

tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

shaxnoza1977xon@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarida ona tili ta'limini boshqa fanlar bilan integratsiya qilish imkoniyatlari va usullari tahlil qilingan. Fanlararo integratsiya asosida o'quvchilarning til, mantiqiy tafakkur, matn tahlili va nutq madaniyatini rivojlantirish yo'llari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, integratsiya jarayonida qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va amaliy mashg'ulot turlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ona tili, fanlararo integratsiya, ta'lim texnologiyalari, interfaol metod, darslik, nutq madaniyati.

Annotation. The article examines the possibilities of integrating native language teaching with other subjects in general education schools. Methods for developing students' language, logical thinking, text analysis, and speech culture through interdisciplinary integration are highlighted. Pedagogical technologies, interactive methods, and practical exercises used in the integration process are also discussed.

Keywords: native language, interdisciplinary integration, educational technology, interactive method, textbooks, speech culture.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности интеграции преподавания родного языка с другими предметами в общеобразовательных школах. Освещены методы развития языка, логического мышления, анализа текста и культуры речи учащихся через междисциплинарную интеграцию. Также рассмотрены педагогические технологии, интерактивные методы и практические упражнения, применяемые в процессе интеграции.

Ключевые слова: родной язык, междисциплинарная интеграция, образовательные технологии, интерактивный метод, учебники, культура речи.

Bugungi kunda ta'limning sifatini oshirish va o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, so'z boyligini rivojlantirish muhim vazifalardan biridir. Ona tili fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalash, ya'ni fanlararo integratsiya, o'quv jarayonida o'quvchilarni ko'p

qirrali bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashning samarali usuli hisoblanadi. Shu bilan birga, fanlararo integratsiya ta'limning mazmuni va metodik texnologiyalarini yangilash, o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi.

Fanlararo integratsiya – bu o'quvchilarni biror bir mavzu, tushuncha yoki ko'nikmani turli fanlar orqali o'rgatish jarayonidir. Bunda o'quvchilar ona tilidagi bilimlarni matematik, tabiiy fanlar yoki ijtimoiy fanlar bilan bog'laydi, ularni amaliyotga tadbiq qiladi va mavzularni kengroq kontekstda tushunadi.

Umumta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitish jarayoni bosqichma-bosqich takomillashib bormoqda. Ta'lim jarayonining zamonaviylashuvi, innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi, fanning mazmunini yangicha usullar asosida o'rgatishga zarurat tug'dirmoqda. Ayniqsa, fanlararo integratsiya yondashuvi ona tilini o'qitishda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

“Ta'lim ona tilimizda olib boriladigan o'rta umumta'lim maktablarida o'qitiladigan har bir o'quv predmeti boshqalari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganilgandagina o'zining haqiqiy mohiyatini namoyon eta oladi. Buning uchun esa maktab o'quv rejasida ta'limi belgilangan o'quv predmetlarining o'zaro bog'liqligini asoslash lozim. Ona tili o'quv predmeti o'qituvchisi, avvalo, o'zi ta'lim berayotgan o'quv predmeti, o'rta umumta'limda o'qitilayotgan barcha o'quv predmetlarini o'rganish va o'rgatish vositasi ekanligini anglab olishi zarur.[1: 28].

Yurtimizda ona tilini mukammal o'rgatish, milliy ong va madaniyatni shakllantirish - funksional savodxonlikni rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi. Shu bois, maktab ta'limi tizimida ona tili fanining samarali o'qitilishi muhim ilmiy-pedagogik va ijtimoiy masala sifatida ko'rilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonunida ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyili belgilangan bo'lib, unda ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi; ta'limning uzluksizligi va izchilligi; ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi; davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi; ta'lim dasturlarini tanlashda yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv; bilimli bo'lish va iste'dodni rag'batlantirish; ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish o'z ifodasini topgan. [2: 4].

Shu sababli so'nggi yillarda ta'lim sohasida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, o'quv dasturlari kompetensiyaviy asosda qayta ishlab chiqildi. Ta'lim sifatini oshirish, dars jarayonlarini chet el andozalari asosida isloh qilish muhim vazifalardan biriga aylandi.

PISA, PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlari o'quvchining faqat bilimini emas, bilimni turli kontekstda qo'llay olish qobiliyatini baholaydi. Shu bois ona tili fanining

integratsiyalashgan o'qitilishi o'quvchilarda o'qish savodxonligi, tahlil qilish, fikrni mantiqan ifodalash ko'nikmalarini shakllantirib, xalqaro mezonlarga mos raqobatbardosh shaxsni tarbiyalaydi. Shuningdek, bugungi ta'limda STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvi yetakchi o'rinda turibdi. Ona tili bu modelda "A" (Art – san'at, ijod) elementi sifatida faol ishtirok etadi. Tilni boshqa fanlar bilan integratsiyalash orqali o'quvchilar texnik tafakkur bilan estetik ifoda uyg'unligini egallaydilar.

Integratsion ta'lim o'zbek pedagogikasi uchun qadimdan ma'lum; bunda, mohiyatan haqli ravishda, olamning bir butunligi haqidagi falsafiy qarashga tayaniladi. Jahon fanida ham dars jarayonini integratsiya asosida tashkil etish ta'lim oluvchining intellectual salohiyatini kengaytirishga xizmat qila olishi aksioma darajasiga ko'tarilgan. [3: 194].

Hozirgi global taraqqiyot sharoitida yuzaga kelayotgan va butun insoniyatga tahdid solayotgan muammolar mamlakatimizni ham chetlab o'tmaydi. Bunday vaziyatda o'quvchi-yoshlarning dunyoqarashiga salbiy ta'sir ko'rsatmaslik uchun ularda har qanday mafkuraviy tahdid va zararli axborotdan himoya qiluvchi milliy mafkuraviy immunitet, intellektual salohiyat hamda keng dunyoqarashni shakllantirish zarur. Yosh avlodda umuminsoniy va insonparvar g'oyalar bilan uyg'un, shu bilan birga milliy o'zligiga sodiq mafkuraviy qarashlar va mustaqil ijodiy tafakkurni rivojlantirish barcha fanlar va ularni o'qitayotgan pedagoglar zimmasidagi vazifadir. Shu sababli ta'lim tizimining barcha bosqichlarida yuksak pedagogik mahoratga ega, o'z sohasi bo'yicha yetuk mutaxassislariga ehtiyoj mavjud.

Zero, "Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar samarasi avvalambor yuksak ma'naviyatli, mustaqil fikrlaydigan, Vatanimiz taqdiri va istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir yosh kadrlar safini kengaytirishga bevosita bog'liq". [4].

Demak, ta'lim mazmunini mazkur talablarga mos ravishda takomillashtirish mamlakat taraqqiyoti va kelajak avlodning yetuk shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi omildir.

O'quv manbalarida keltirilishicha, "Ta'lim mazmuni masalasi insoniyat tarixida eng qadimiy va eng dolzarb masalalardan biri sanaladi. Ta'lim mazmuni o'quv rejalari, dastur va darsliklar hamda o'quv-metodik qo'llanmalarda o'z ifodasini topadi. Ona tili dasturi va darsliklar o'quvchilarning o'rganishlari uchun tanlangan va ularning o'zlashtirishlariga muvofiqlashtirilgan til materiallarini o'z ichiga qamrab oladi". [5: 80].

Bugungi kunda ta'limning sifatini oshirish va o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, so'z boyligini rivojlantirish muhim vazifalardan biridir. Ona tili fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalash, ya'ni fanlararo integratsiya, o'quv jarayonida o'quvchilarni ko'p qirrali bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashning samarali usuli hisoblanadi. Shu bilan birga, fanlararo integratsiya ta'limning mazmuni va metodik texnologiyalarini yangilash, o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi.

Fanlararo integratsiya – bu o'quvchilarni biror bir mavzu, tushuncha yoki ko'nikmani turli fanlar orqali o'rgatish jarayonidir. Bunda o'quvchilar ona tilidagi bilimlarni matematik, tabiiy fanlar yoki ijtimoiy fanlar bilan bog'laydi, ularni amaliyotga tadbiq qiladi va mavzularni kengroq kontekstda tushunadi.

Fanlararo integratsiya bo'yicha o'quvchi bilimni faqat bir fan doirasida eslab qolmasdan, balki uni boshqa fanlar bilan bog'lab, o'zlashtirishi muhimdir. Ona tili fanini integratsiyalash orqali o'quvchi:

- matn tahlili va mantiqiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- leksik va grammatik bilimlarni amaliyotda qo'llaydi;
- madaniy va tarixiy bilimlarni mustahkamlaydi.

Umumta'lim maktablarida ona tili fanini integratsiyalashning asosiy yo'nalishlari:

1. Tabiiy fanlar bilan integratsiya: biologiya, kimyo, fizika darslarida matnni tahlil qilish, ilmiy maqolalar yozish orqali o'quvchining til va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini oshirish.

2. Ijtimoiy fanlar bilan integratsiya: tarix va geografiya darslarida ona tilidagi nutqiy va yozma vazifalarni bajarish, tarixiy voqealarni tahlil qilish va hisobot yozish.

3. San'at va adabiyot bilan integratsiya: musiqa, tasviriy san'at va adabiyot darslarida badiiy matnlarni o'rganish, she'riyat va hikoyalar orqali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

4. Matematika va informatika bilan integratsiya: matematika darslarida muammolarni matn shaklida ifodalash, informatika darslarida elektron prezentatsiyalar va loyihalar tayyorlash orqali ona tilida fikrlashni mustahkamlash.

Integratsiya jarayonida o'quvchilarni kichik ilmiy tadqiqot faoliyatiga jalb etish muhim. Bunday mashg'ulotlarda o'quvchi o'rganilgan mavzu asosida ma'lumot to'playdi, ularni tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Masalan, tabiat, tarixiy joylar, ishlab chiqarish korxonalari yoki madaniy muassasalarga tashrif buyurish orqali tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning fanlararo bilimlarini boyitadi. Ona tili, tarix va geografiya fanlari integratsiyasida "Vatanimizning tarixiy joylari" mavzusida ekskursiya mashg'uloti o'tkazilib, o'quvchilar kuzatgan narsalarini yozma tarzda

tasvirlaydilar. Bu turdagi mashg'ulotlar o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, ijodiy fikrlashga va milliy qadriyatlarga hurmat bilan qarashga o'rgatadi.

Integratsiyalashgan ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llashning asosiy maqsadi – o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, ularning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini yaxlit tizim asosida shakllantirishdir.

Integratsiya jarayonida eng samarali yondashuvlardan biri interfaol texnologiyalardir. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Bumerang”, “Insert”, “Konseptual xarita” kabi metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, o'zaro muloqotini va tahliliy yondashuvini rivojlantiradi. Bu metodlar turli fanlarning mazmunini birlashtirishda, umumiy g'oyani shakllantirishda katta samara beradi. Masalan, ona tili va biologiya fanlarini integratsiyalash asosida “Matnda tabiat tasviri” mavzusini o'rganishda o'quvchilar nafaqat badiiy ifoda vositalarini, balki tabiatdagi hodisalar haqida ilmiy bilimlarni ham o'zlashtiradilar.

Zamonaviy integratsiya jarayonida AKT vositalarini qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Multimedia taqdimotlari, virtual laboratoriyalar, interaktiv platformalar o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi. Ta'lim jarayonida elektron darsliklar, videodarslar, test dasturlari va onlayn simulyatsiyalar fanlararo integratsiyani qulay amalga oshirishga xizmat qiladi.

Integratsiyalashgan ta'limda loyihaviy texnologiya keng qo'llaniladi. O'quvchilar bir necha fan sohalarini qamrab olgan loyiha ustida ishlash jarayonida o'z bilimini amaliyotda qo'llashni o'rganadilar. Masalan, “Atrof-muhitni muhofaza qilish” mavzusidagi loyiha doirasida o'quvchilar ekologiya, geografiya, ona tili va informatika fanlaridagi bilimlarni uyg'unlashtiradilar.

Muammoli vaziyat yaratish orqali o'quvchilarni izlanishga, mustaqil yechim topishga undaydigan bu texnologiya integratsiya jarayonida o'ta samaralidir. U o'quvchilarda tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Integratsiyalashgan ta'lim jarayonida modul tizimi o'quv materialini ma'lum mantiqiy bloklar asosida berish imkonini yaratadi. Har bir modulda turli fanlar bilan bog'liq topshiriqlar, amaliy mashg'ulotlar va testlar kiritiladi. Bu esa o'quvchining bilimi uzviylik va tizimlilik asosida shakllanishiga olib keladi.

Fanlararo integratsiya til ko'nikmalari va nutq madaniyatini rivojlantirish, mavzuni kengroq tushunish va bilimlarni mustahkamlash, o'quvchilarda ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Xullas, biz, soha mutaxassislari ta'limiy integratsiyaning har ikkala shaklida ham o'qitish jarayonini tabiiylikdan sun'iylikka olib bormasligimiz, integratsiyaga asoslangan ta'lim mexanizmini puxta egallashimiz, o'quv predmetlariaro

assotsiativlikni, avvalo, o'zimiz teran anglab yetmog'imiz zarur. XXI asrning ikkinchi o'n yilligida fan va texnika aql bovar qilmas darajada rivojlandi, tom ma'noda, inson intellekti o'zining yuqori nuqtasiga chiqdi, ayni paytda, tevarak-atrofimizdagi istalgan nuqta "ma'lumotlar chiqindisi" bilan to'lib toshdi. Demak, atrofimizni global muammolar qurshab turgan vaziyatda maktab integrativ ta'limi innovatsion yondashuvni taqozo etadi. [6: 83]. Shuningdek, integratsiyalashgan ta'limda ilg'or pedagogik texnologiyalarning tizimli va maqsadli qo'llanilishi – zamonaviy ta'limni rivojlantirishning asosiy omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳмудов М.Х. Она тили дарсларини дидактик лойиҳалаш. – Тошкент: Фан. 2008.
2. G'ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M., va b. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012, 380 b. 4-b.
3. Yuldasheva D.N. O'zbek tilini o'qitish metodikasi. – Buxoro: "Durdona" nashriyoti, 2021. 194-b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасидан. - Тошкент, 2021.
5. Abduraimova M. va boshq. Ona tili. 6-sinf. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. O'zR xalq ta'limi vazirligi, Respublika ta'lim markazi. –T.: "Sharq", 2012. -240 b.
6. Ashurbayeva R. Ta'lim integratsiyasi. Journal of Education, Ethics and Value Vol. 3, No.03, 2024 ISSN:2181-4392. 83-b.

QOZOQ TILINI O'QITISH JARAYONINI MODELLASHTIRISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Nurkeldi Jarasbayev

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada qozoq tilini o'qitish jarayonini modellashtirishning ilmiy va metodologik asoslari yoritilgan. Modellashtirish ta'lim jarayonini tizimli asosda tashkil etish va individual ta'lim traektoriyalarini shakllantirishda muhim vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada lingvodidaktik modellashtirish konsepsiyasi, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, multimodal va bosqichli ta'lim modellarining afzalliklari tahlil qilinadi. G.T. Kenzhebekova, G.K. Sarsekeeva, I. Ibragimova va A. Akbarov kabi olimlarning qarashlari asosida samarali model yaratish usullari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, axborot-ta'lim muhitini shakllantirishdagi didaktik va texnologik yondashuvlar ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: modellashtirish, lingvodidaktika, qozoq tili, ta'lim traektoriyasi, kommunikativ kompetensiya, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, multimodal metod, pedagogik model, axborot-ta'lim muhiti.

Modellashtirish - bu murakkab tizimlar, jarayonlar yoki hodisalarning muhim xususiyatlarini aks ettiruvchi soddalashtirilgan modelini yaratish jarayoni bo'lib, ta'lim sohasida o'quv jarayonini tizimli asosda tashkil etish, tahlil qilish va rejalashtirish uchun keng qo'llaniladi. Pedagogik modellashtirish esa ta'lim jarayonining strukturaviy qismlarini (maqsad, mazmun, metod, vosita, natija) nazariy va amaliy jihatdan loyihalash vositasi sifatida qoraladi.

Ilmiy manbalarda modellashtirishga oid turli yondashuvlar mavjud. L.S.Vgotski o'zining "Yuqori aqliy funktsiyalarni rivojlantirish" nazariyasida o'quvchining rivojlanish darajasini aniqlash va uni optimallashtirish uchun modellashtirishdan foydalanish zarur deb hisoblagan. Unga ko'ra, modellashtirilgan o'quv jarayoni o'quvchilarning bilim darajasiga mos bo'lishi kerak, shu bilan birgalikda qisman yuqoriroq darajada bo'lishi kerak, bu esa rivojlanishga xizmat qiladi [1].

A.N. Leontyev esa faoliyat nazariyasi asosida modellashtirishni o'quvchilarning o'quv faoliyatini tahlil qilish va boshqarish vositasi sifatida ko'radi. U modellashtirish orqali maqsad, harakat, vosita va natijani strukturaviy tarzda o'rganish, faoliyat

komponentlarini aniqlash va ularga mos metodlarni ishlab chiqish imkonini beradi deb takidlagan [2].

Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar, ijod erkinligi, demokratik tabiat ta'lim muassasalari va o'qituvchilar zimmasiga katta tanlov mas'uliyatini yuklaydi. Avvalgidek, bilimlarning mazmuni predmetli bilimlar to'plami emas, ammo endi bilim natijasi o'quv maqsadlarini birgalikda hal qilishda, o'quv jarayonini to'g'ri tashkil qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Ta'limning maqsadi - bugungi o'zgaruvchan dunyoda olgan bilimlari asosida o'zini namoyon qila oladigan, rivojlantira oladigan, axloqiy jihatdan to'g'ri qarorlar qabul qiladigan, yuksak milliy ongga ega, bilimli, madaniyatli, ijtimoiy jihatdan barkamol, ijodiy shaxsni rivojlantirish. Shuning uchun zamonaviy ta'lim da ijtimoiy va kasbiy muhitda o'z malakasini namoyish eta oladigan, o'z bilimlaridan foydalana oladigan va o'z nuqtai nazarini ifoda eta oladigan, mustaqil harakat qila oladigan intellektual model birinchi o'rinda turadi. Shuning uchun mavjud o'qitish usullarini yangi pedagogik texnologiyalarga o'tkazish zarurati tug'iladi. Ya'ni, ijtimoiy amaliyotning barcha elementlari (metodlari) bugungi o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari bilan birlashganda, bilim mazmuni yangi xususiyat kasb etadi, uslubi tizimga aylanadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida sifatini oshirish va yangi ta'lim natijalarini olish muammosini o'rgangan tadqiqotchilari (O.E. Lebedev, A.N. Mayorov, M.V. Ryjakov, S.E. Shishov, V.A. Kalney) takidlashlaricha, yuqori sifatli o'quv jarayonini tashkil etish va uning alohida tarkibiy qismlari (ta'lim jarayonini tashkil etish darajasi, tanlangan metodlar va o'quv materiallari, mos keladigan o'quv jarayonini tashkil etish darajasi) o'rganilgan ta'lim maqsadlari va vazifalari zamonaviy ehtiyojlari o'rtasidagi nomuvofiqlik tufayli, yuqori sifatli ta'lim ni kafolatlamaydi. "Ta'lim natijalari" tushunchasining o'zi ham ko'p jihatdan o'zgargan. Zamonaviy pedagogika fanida bu tushuncha shaxsning motivatsion, operativ va kognitiv resurslarining ortishi sifatida talqin qilinadi. Yangi ta'lim natijalariga erishishga e'tibor oliy ta'lim tizimida jiddiy o'zgarishlarni talab qiladi: shaxsga yo'naltirilgan o'quv jarayonini amalga oshirish asosida har bir o'quvchi uchun individual ta'lim dasturlari va traektoriyalarini yaratish lozim.

Ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlanishicha, ta'lim muhiti turli va ko'p qirrali ta'sirga ega bo'lib, u nafaqat an'anaviy ta'lim jarayonini, balki shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni ham qamrab oladi. Bunday muhit har bir o'quvchining individual salohiyatini hisobga oladi va uni ro'yobga chiqarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'qituvchining har bir o'quvchi uchun ishlab chiqadigan individual o'quv kursi strategiyasida o'quvchilar faoliyatini loyihalash va tashkiliy ishning bir necha bosqichlarini o'z ichiga oladi: nazariy jihatdan, asosiy rol o'qituvchiga birlashtirilgan o'quvchi bilan birgalikdagi harakatlarini hisobga olgan holda, belgilangan maqsadlar va rejalashtirilgan ta'lim natijalariga (xususan, yozma nutq ko'nikmalarini shakllantirish) muvofiq o'quv jarayonining kontseptual modeli aniqlanadi. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchisining amaliy faoliyatida qozoq tilini o'qitishni modellashtirish, ushbu fanning ma'lum bir profil va ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv rejadagi o'rnini hisobga olgan holda fan bo'yicha samarali fan dasturini ishlab chiqish, davlat talim standartlari mezonlariga javob beradigan malakali mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlashdan iborat.

Qozoq tili o'qitish dasturi turli fanlar bilan o'zaro bog'liq holda, o'quvchilarda bir vaqtning o'zida kommunikativ, kasbiy, axborot, akademik va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan integrallashgan yondashuvni o'z ichiga oladi.

Bunday vaziyatda O'zbekiston respublikasi hududida ta'lim makonining zarur birligini ta'minlash va "Qozoq tili" fanining mazmuni bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash sifatini mustaqil ekspertizadan o'tkazish talablarini bajarish mumkin emas. Qozoq tillarini o'qitish jarayonini modellashtirish umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'limni modernizatsiya qilish bo'yicha ta'limga bog'liq qonun hujjatlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, quyidagich mulahozalarga e'tibor qaratishimiz lozim:

1. Taklif etilayotgan mavzu o'rganilayotgan til mamlakatlari voqeliklariga asoslangan bo'lishi kerak.

2. Mavzu tanlash jarayonida mashg'ulotning yo'nalishi va kasbiy profili albatta e'tiborga olinishi lozim. Masalan, "Oila, oilaviy an'analar, turmush tarzi" kabi mavzular sotsiologiya yo'nalishida ta'lim olayotganlar uchun dolzarb hisoblanadi.

3. Ko'pgina mavzular ko'p qirrali, shuning uchun akademik soatlar chegarasini hisobga olgan holda, o'quvchilari uchun haqiqatan ham dolzarb bo'lgan asosiy muloqot sohasidagi mavzularni tanlash tavsiya etiladi, ammo tanlangan mavzu doirasida uning turli tomonlarini ko'rib chiqish lozim.

Ta'lim jarayonini modellashtirishning keyingi bosqichida qo'yilgan maqsad va tanlangan o'qitish usullarini hisobga olgan holda, axborot-ta'lim muhitining instrumental qismini shakllantirish uchun mavjud o'quv vositalarini, shu jumladan

elektron vositalarni tahlil qilish kerak [2]. A. A. Kuznetsov, I. V. Robertlarning tadqiqotlari asosi qilib olishimiz mumkin.

Ta'lim jarayonining ishlab chiqilgan modeli o'qituvchi va o'quvchilarning kelajakdagi birgalikdagi harakatlarining sxemasini o'z ichiga oladi. Unda ta'lim maqsadlari, kommunikativ vazifalar, o'quv faoliyati usullari, shuningdek, o'qituvchi-o'quvchi va o'quvchi-o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mumkin bo'lgan turlari mavjud. Yaratilgan axborot-ta'lim muhitining tabiati va o'quv jarayonini tashkil etish shakllari (masofaviy ta'lim, sinf ichidagi lokal tarmoq va boshqalar) aloqa texnologiyalarining muayyan vositalari va resurslaridan foydalanishni rejalashtirish zarurligini taqozo etadi. O'zaro faoliyatni modellashtirish axborot-ta'lim muhitini shakllantirishning uslubiy qismidir.

Lingvodidaktik modellashtirish - bu til o'rganish jarayonini pedagogik va lingvistik tamoyillarga asoslangan holda tizimli tashkil etish hisoblanadi. Bu modelda tilni o'rganish faqat grammatik kompetensiyani emas, balki nutqiy faoliyat, kommunikativ mahorat, madaniy komponentlar va ijtimoiy moslashuvni ham qamrab oladi.

O'zbekiston va Qozog'iston olimlarining tadqiqotlari, xususan, G.T. Kenzhebekova, B.S. Abdualieva, A.N. Kuderinova, G.K. Sarsekeeva, I. Ibragimova va A. Akbarovlarning olib borgan ilmiy tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, lingvodidaktik modellashtirish modeli asosan, o'quvchi shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv asosida til ko'nikmalarini shakllantirish va integratsiyalashgan hamda fazali yondashuvlar asosida ta'lim bosqichlarini tashkil etishdan iborat [4, 5, 7].

Masalan, G.T. Kenzhebekovaning bosqichli modelida qozoq tilini o'rganish 3 asosiy bosqichdan iborat, bular motivatsion, operatsion va refleksiv bosqichlar bo'lib, har bir bosqichda ta'lim metodlari, vositalar, topshiriqlar va baholash mezonlarini aniq belgilaydi. Bu yondashuv o'quvchining fikrlash darajasiga qarab yondashishga imkon beradi [4].

G.K. Sarsekeeva o'z tadqiqotida muloqotga asoslangan lingvodidaktik modelni ilgari suradi. Unda asosiy urg'u o'quvchilarning muloqot vositasi sifatida tilni qo'llashiga qaratiladi. Bu yondashuvda muhit, o'zaro aloqa, va ijtimoiy kontekst muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, O'zbekistonlik I. Ibragimova va A. Akbarovlar tomonidan ishlab chiqilgan integratsion modelda qozoq tilini chet tili sifatida o'qitishda multimodal yondashuv, ya'ni audiovizual, kinestetik va interaktiv usullarning uyg'unligi

ta'kidlangan. Bu yondashuv o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshirib, faol ishtirokini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur modellarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, zamonaviy lingvodidaktik model - o'quvchining tilga bo'lgan shaxsiy tajribasi va ehtiyojlariga mos, faoliyatga asoslangan va axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalangan holda amalga oshirishni nazarda tutadi hamda bu yondashuvlar asosida tuzilgan modellashtirilgan darslar yuqori samaradorlik va kompetensiyaviy yondashuvni ta'minlaydi.

Xulosa qozoq tilini o'qitish jarayonini modellashtirish bugungi kunda ta'lim sifatini oshirish, individual yondashuvni ta'minlash va o'quvchilarda zarur kompetensiyalarni shakllantirishning muhim vositasiga aylanmoqda. Maqolada keltirilgan ilmiy yondashuvlar va modellashtirish turlari qozoq tilini o'rgatishda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Modellashtirilgan ta'lim muhitida tilni faqat nazariy emas, balki amaliy va madaniy nuqtayi nazardan o'zlashtirish imkoniyati kengayadi. Bu esa ta'lim jarayonining yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdireymova T. Qozoq tilini muammoli o'rganishning samarali usullari. Nokis. 2009 yil.
2. Abduvalitov E. Qozoq adabiyotini o'qitish metodikasi (darslik). Toshkent, 2008 yil.
3. Bitiboyeva K. O. Adabiyotni o'qitishning innovatsion texnologiyasi. Ust-Kamenogorsk, 2002 yil.
4. Вербицкий А.А., Бакшаева Н.А. Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении // Вопросы психологии. 1997. №3.
5. Тер-Минасова С.Г., Соловьева Е.Н. «Иностранный язык» для неязыковых вузов и факультетов. Примерная программа. Москва, 2009

ONA TILI DARSLARIDA CLIL TEXNOLOGIYASI ORQALI LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

Nursulton Shayxislamov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Turizm fakulteti dekan o'rinbosari,

mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili ta'limida lingvistik kompetensiyani rivojlantirishning samarali yo'llaridan biri sifatida CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasidan foydalanishning nazariy jihatlari yoritilgan. CLIL texnologiyasi mazmun va til integratsiyasiga asoslanib, o'quvchilarning muloqotga kirishish, fikrni ifodalash hamda fanni til orqali o'zlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada CLIL yondashuvining asosiy komponentlari, ya'ni mazmun, muloqot, fikrlash va madaniyat (4C modeli)ning ona tili darslari mazmuniga moslashtirilgan shakli tahlil qilingan. Shuningdek, CLIL asosida dars tashkil etishning nazariy-didaktik asoslari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyatidagi o'zgarishlar, lingvistik kompetensiyani shakllantirishdagi psixolingvistik omillar ko'rib chiqilgan. Natijada, CLIL texnologiyasi o'quvchilarning nutqiy, lingvistik va madaniy kompetensiyalarini shakllantirishda zamonaviy samarali yondashuv ekanligi isbotlanadi.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, CLIL texnologiyasi, lingvistik kompetensiya, integratsiya, kommunikativ yondashuv, 4C modeli, nutqiy faoliyat.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda ta'lim jarayonida til o'rganishning yangi, innovatsion usullari keng joriy etilmoqda. Xususan, til va fan mazmunini birgalikda o'rgatishga asoslangan CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasi ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarni faol, mustaqil fikrlaydigan shaxs sifatida shakllantirishda muhim o'rin tutmoqda.

Ona tili darslarining asosiy maqsadi – o'quvchilarda tilga oid nazariy bilimlarni amaliy nutqiy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, ya'ni lingvistik kompetensiyani shakllantirishdan iborat. Lingvistik kompetensiya til tizimi, grammatik me'yorlar, leksik birliklar va fonetik jihatlarni puxta o'zlashtirish bilan bir qatorda, o'quvchining ularni nutqiy jarayonda to'g'ri va samarali qo'llay olish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

An'anaviy o'qitish tizimida o'quvchilar ko'pincha til materialini nazariy shaklda o'zlashtirib, uni amalda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Shu bois, zamonaviy metodlardan biri – CLIL texnologiyasini ona tili darslariga tatbiq etish zarurati tug'iladi. CLIL yondashuvi o'quvchilarga fanni o'rganish jarayonida til vositasida muloqot qilish, fikrlash va tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

CLIL konsepsiyasi 1990-yillarda Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan bo'lib (Coyle, Hood, & Marsh, 2010), bugungi kunda ko'plab davlatlarda ikkinchi tilni o'qitishning samarali modeli sifatida tan olingan. Ushbu yondashuvning asosiy g'oyasi shundan iboratki, til o'rganish jarayoni alohida maqsad emas, balki fanni o'zlashtirish vositasi sifatida qaraladi. Shunday qilib, CLIL texnologiyasi o'quvchilarning kognitiv, ijtimoiy va lingvistik rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – ona tili ta'limida CLIL texnologiyasidan foydalanishning nazariy asoslarini tahlil qilish, uning lingvistik kompetensiyani shakllantirishdagi o'rnini aniqlash hamda didaktik imkoniyatlarini asoslab berishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

So'nggi o'n yilliklarda ta'lim tizimida til o'rganishning yangi paradigmalari shakllanmoqda. Ulardan eng samaralilaridan biri sifatida CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasi tan olinadi. CLIL yondashuvi 1990-yillarda Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida joriy etilgan bo'lib, uning asosiy g'oyasi o'quvchilarni fanni o'rganish jarayonida shu fan tili orqali o'z fikrini ifodalashga o'rgatishdir. CLIL nafaqat til o'rganishni, balki bilimlarni kontekstda qo'llashni, mantiqiy va tanqidiy fikrlashni ham rivojlantiradi (Coyle, Hood, & Marsh, 2010). CLIL texnologiyasi mohiyatan **integratsion yondashuv**dir. U til o'qitish va mazmun o'rganishni yagona pedagogik tizimda birlashtiradi. Mazkur yondashuv tilni o'rganishni maqsad emas, balki vosita sifatida talqin etadi. Shuning uchun CLIL metodologiyasi til o'rganishning tabiiy, kommunikativ va faol shakllariga asoslanadi. Dars jarayonida o'quvchilar til vositasida bilim oladilar, shu bilan birga, o'z nutqiy malakalarini ham mustahkamlaydilar. D.Marsh (2002) CLILni "mazmun va tilning o'zaro boyituvchi o'qitish modeli" sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, CLIL o'quvchilarning fan va til o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunishiga, tilni real kommunikativ holatlarda qo'llashga imkon yaratadi. Shuningdek, bu yondashuv o'quvchilarda "fikir orqali tilni o'zlashtirish" tamoyilini shakllantiradi. Koyle (1999) tomonidan taklif etilgan CLILning 4C modeli – bu yondashuvning nazariy asosini tashkil etuvchi konseptual ramkadir. U quyidagi to'rt tarkibiy qismdan iborat:

Content (mazmun) – o'rganilayotgan fan mazmuni, bilimlar sohasi, tushunchalar va mavzular. CLIL jarayonida o'quvchi til vositasida mazmunni o'zlashtiradi va fanga oid bilimlarini kengaytiradi.

Communication (muloqot) – til vositasida o'z fikrini ifodalash, o'rganilgan bilimlarni og'zaki va yozma nutqda qo'llash, ijtimoiy o'zaro aloqani ta'minlash.

Cognition (fikrlash) – kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish, ya'ni o'quvchini tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, muammolarni hal qilishga o'rgatish.

Culture (madaniyat) – madaniy kontekstni tushunish, ona tili va o'rganilayotgan fan o'rtasidagi madaniy farqlarni anglash, tolerantlikni shakllantirish.

Ushbu to'rtta komponent o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, CLIL darsining samaradorligini belgilaydi. Masalan, ona tili darsida "Matn tahlili" mavzusi o'tilayotgan bo'lsa, o'quvchilar nafaqat grammatik va leksik jihatdan to'g'ri so'zlashni, balki matn mazmunini tahlil qilish, muallif pozitsiyasini baholash kabi kognitiv faoliyatni ham amalga oshiradilar. Shu tariqa, mazmun va til integratsiyasi tabiiy shaklda amalga oshadi.

CLIL texnologiyasi bir necha nazariy pedagogik konsepsiyalarga tayangan holda shakllangan:

Konstruktivizm nazariyasi (Piaget, Bruner) – bilim o'quvchi tomonidan faol yaratiladi, o'qituvchi esa yo'naltiruvchi rolini bajaradi. CLIL jarayonida o'quvchi til va fan o'rtasidagi munosabatni mustaqil kashf etadi. **Kommunikativ yondashuv (Haymes, Kanale va Sveyn)** – til o'rganishning markazida muloqot turadi; til o'quvchi uchun real muloqot vositasiga aylanadi. **Kognitiv til o'rganish nazariyasi (Krashen, 1982)** – til o'rganish tabiiy kognitiv jarayondir; o'quvchi tushunarli kirish (comprehensible input) orqali tilni o'zlashtiradi. CLIL darslarida aynan shu nazariya faol qo'llaniladi. Bu yondashuvlarning sintezi CLIL metodologiyasining ilmiy asosini tashkil etadi. Shu bois CLIL – bu faqat metod emas, balki butun ta'lim falsafasi bo'lib, o'quvchini faol subyekt sifatida ko'radi.

Ona tili darslarida CLIL texnologiyasini qo'llash quyidagi didaktik tamoyillarga asoslanadi. Masalan, **integratsiya tamoyili** – mazmun va tilning o'zaro uyg'unlashuvi bo'lsa, **faollik tamoyili** – o'quvchi dars jarayonining markazida bo'lishidir. **Kommunikativlik tamoyili** – o'rganilayotgan til real muloqot vositasi sifatida ishlatiladi. **Kognitiv faollik tamoyili** – o'quvchi fikrlash, tahlil va ijod qilishga yo'naltiriladi. **Madaniyatlararo o'zaro ta'sir tamoyili** – til o'rganish orqali madaniyatni o'zlashtirish. Ushbu tamoyillar CLIL darslarini nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy va kognitiv jihatdan boyitadi.

Agar CLIL yondashuvi dastlab xorijiy tillarni o'rgatishda ishlab chiqilgan bo'lsa, bugungi kunda u ona tili ta'limida ham muvaffaqiyatli tatbiq etilmoqda. Buning sababi shundaki, CLIL o'quvchilarga ona tilining tuzilishini chuqurroq anglash, uni mazmunli kontekstlarda qo'llash imkonini beradi. Masalan, o'quvchi biologiya yoki tarix fanlaridagi matnlarni ona tili darsida tahlil qilish orqali so'z boyligini kengaytiradi, turli uslubiy qatlamlarni farqlay oladi.

Natijada, CLIL nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki madaniy savodxonlikni, tanqidiy fikrlashni va o'z fikrini mantiqan asoslab berish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Shu bois bu texnologiya hozirgi zamon kompetensiyaviy yondashuv talablariga to'liq javob beradi.

Lingvistik kompetensiya tushunchasining mohiyatiga ta'rif berishda avvalgi tadqiqotlarga nazar tashlaymiz. Tilni o'rganish jarayonida o'quvchining kommunikativ faoliyatini shakllantirish uchun u, eng avvalo, til tizimi, grammatik qurilish, leksik boylik va fonetik me'yorlar haqida yetarli bilimga ega bo'lishi lozim. Bu jarayonning nazariy ifodasi **lingvistik kompetensiya** tushunchasi orqali belgilanadi.

“Kompetensiya” termini lotincha *competentia* – “qobiliyat”, “malaka”, “vakolat” ma'nolarini bildiradi. Tilshunoslikda esa bu tushuncha shaxsning tildan ongli ravishda foydalanish layoqatini, ya'ni **til tizimini bilish va uni nutqiy faoliyatda to'g'ri qo'llay olish qobiliyatini** anglatadi.

Til kompetensiyasi tushunchasini birinchi bo'lib Noam Xomsky (1965) o'zining “Aspects of the Theory of Syntax” asarida ilmiy muomalaga kiritgan. U “lingvistik kompetensiya”ni shaxsning ideal tildan foydalanish qobiliyati, ya'ni nutq ishlab chiqish imkoniyatini belgilovchi ichki bilimlar majmui sifatida talqin qiladi. Chomsky nazariyasiga ko'ra, har bir inson o'z ona tilining grammatik tizimi haqida intuitiv bilimga ega bo'ladi va shu asosda nutq hosil qiladi.

Keyinchalik D.Haymes (1972) bu tushunchani kengaytirib, uni “kommunikativ kompetensiya” konsepsiyasi bilan boyitadi. Unga ko'ra, tilni bilish faqat grammatik tizimni egallash emas, balki uni turli kommunikativ vaziyatlarda to'g'ri qo'llay bilishdan iborat. Shunday qilib, lingvistik kompetensiya kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Kanale va Sveyn (1980) modelida ham lingvistik kompetensiya kommunikativ kompetensiyaning asosiy komponenti sifatida e'tirof etilgan bo'lib, u grammatik bilimlar (so'z yasalishi, sintaksis, morfologiya), fonologik qoidalar, leksik birliklardan to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

O'zbek tilshunosligida ham bu tushuncha so'nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuv asosida keng o'rganilmoqda. Masalan, A.Sobirova (2019) ta'kidlaganidek, lingvistik kompetensiya – bu o'quvchining “til tizimini ongli idrok etish va undan nutqiy faoliyatda samarali foydalanish layoqati”dir. Shuningdek, bu kompetensiya o'quvchining so'z boyligini boyitish, grammatik normani saqlash, matn tuzish va tahlil qilish kabi til faoliyatlarini qamrab oladi.

Lingvistik kompetensiya quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topadi:

Fonetik-fonologik kompetensiya – tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, intonatsiyani to'g'ri qo'llash va fonetik me'yorlarga rioya etish. **Leksik kompetensiya** – so'z boyligi, frazeologizmlar, atamalarni to'g'ri tanlay olish va nutqda o'rinli ishlatish. **Grammatik kompetensiya** – morfologik va sintaktik qoidalarni bilish, gap tuzish va so'z birikmalarini tahlil qilish. **Orfografik va punktuatsion kompetensiya** – yozma nutqda to'g'ri yozish, tinish belgilaridan to'g'ri foydalanish. **Diskursiv kompetensiya** – matn tuzish, uni tahlil qilish va mantiqiy yaxlitlikni saqlash ko'nikmasi. Bu komponentlarning har biri o'zaro bog'liq holda o'quvchining umumiy lingvistik savodxonligini shakllantiradi. Ayniqsa, CLIL texnologiyasi asosida tashkil etilgan darslarda bu kompetensiyalar tabiiy muloqot jarayonida rivojlanadi.

Lingvistik kompetensiya va CLIL texnologiyasi o'zaro bog'liqligi CLIL texnologiyasining asosiy afzalligi shundaki, u lingvistik kompetensiyani **izolyatsiyada emas, balki real kommunikativ kontekstda** shakllantiradi. O'quvchi nafaqat grammatik qoida yoki so'z ma'nosini o'rganadi, balki uni fan mazmuni orqali anglaydi va qo'llaydi. Masalan, ona tili darsida “Tabiat leksikasi” mavzusini o'rganayotganda o'quvchi biologiyadan tanish bo'lgan so'zlarni grammatik jihatdan tahlil qiladi, gap tuzadi, fikrini mantiqiy ifodalaydi. Bu jarayon lingvistik bilimning amaliy nutqqa integratsiyalashuvini ta'minlaydi.

Shu ma'noda, CLIL tilni faqat bilimlar majmui sifatida emas, balki **fikrlash vositasi** sifatida o'rgatadi. O'quvchi o'z ona tilida yangi tushunchalarni tahlil qilish, solishtirish, mantiqiy fikr yuritish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa uning lingvistik kompetensiyasini chuqurlashtirib, tilni ijodiy qo'llash salohiyatini oshiradi.

Ona tili ta'limida CLIL texnologiyasi asosida lingvistik kompetensiyani shakllantirish uchun quyidagi didaktik shartlar muhimdir:

Darsda **til vositasi orqali mazmunni o'rganish** tamoyilini yo'lga qo'yiladi. O'quvchini **faol kommunikant** sifatida jalb etiladi, mashg'ulotlarda **kontekstual mashqlar, integratsiyalashgan topshiriqlar va autentik matnlardan** foydalaniladi, o'quvchining **kognitiv faolligini** rag'batlantirish, fikrini mantiqiy asoslashga o'rgatish. Mazkur shartlar ta'minlanganda, CLIL texnologiyasi nafaqat til bilimi, balki

o'quvchining fikrlash, tahlil qilish va o'z fikrini erkin ifodalash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Hozirgi zamon ta'lim tizimida o'qituvchining vazifasi o'quvchini tayyor bilimlar bilan emas, balki mustaqil fikrlash, tahlil qilish, o'z bilimini shakllantirishga yo'naltirish bilan belgilanadi. CLIL texnologiyasi aynan shu maqsadni ko'zlab ishlab chiqilgan bo'lib, u o'quvchini faol bilish subyekti sifatida dars jarayoniga jalb etadi. Mazkur yondashuv ona tili ta'limida tilni o'rgatish bilan bir qatorda o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, muloqot ko'nikmalarini mustahkamlash, fanlararo bog'liqlikni anglash imkonini yaratadi.

Didaktika nuqtai nazaridan CLIL – bu o'qitishning **integrativ modeli** bo'lib, u mazmun (content) va til (language)ni yagona o'quv kontekstida birlashtiradi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning bilim olish jarayonida tilni o'rganish, uni fikrlash vositasi sifatida ishlatish va o'z bilimini og'zaki yoki yozma shaklda ifodalash imkonini beradi.

CLIL texnologiyasi o'qitish jarayonida quyidagi didaktik imkoniyatlarni taqdim etadi. **Til orqali fanni o'rganish** – o'quvchi o'rganilayotgan fan mazmunini ona tili orqali o'zlashtiradi, bu esa uning lingvistik bilimlarini boyitadi. **Kontekstual o'qitish** – til o'rganish jarayoni tabiiy muloqot kontekstida kechadi, natijada o'quvchi bilimni amalda qo'llaydi. **Kognitiv faollik** – CLIL jarayonida o'quvchi faqat bilim oluvchi emas, balki bilimni tahlil qiluvchi, izlovchi subyekt sifatida ishtirok etadi. **Fanlararo integratsiya** – CLIL darslarida ona tili boshqa fanlar bilan (biologiya, tarix, geografiya va b.) uzviy bog'lanadi, bu esa o'quvchining umumiy tafakkur doirasini kengaytiradi.

Ona tili ta'limida CLIL texnologiyasi asosida dars tashkil etishda o'qituvchi quyidagi bosqichlarga amal qiladi:

Tayyorlov bosqichida o'qituvchi mavzuga oid asosiy so'zlar, grammatik birliklar, tushunchalar va fanlararo bog'liqlikni aniqlaydi. O'quvchilarga yangi terminlar yoki leksik birliklar kontekst orqali tanishtiriladi. *Masalan:* “Tabiat hodisalari” mavzusi doirasida o'quvchilarga tabiatga oid so'zlar (quyosh, yomg'ir, shamol, o'simlik) grammatik jihatdan tahlil qildiriladi. **Integratsiya bosqichida** o'quvchilar o'rganilayotgan fan mazmunini til vositasida o'zlashtiradilar. Darsda o'qituvchi “scaffolding” – ya'ni tilda yordamchi tayanchlar berish usulidan foydalanadi. O'quvchi asta-sekin o'qituvchining ko'magisiz mustaqil nutq tuzishga o'tadi. **Kommunikativ bosqichda** o'quvchilar o'zlashtirilgan mazmunni og'zaki yoki yozma nutqda ifodalaydilar. Mashg'ulotlar “Think–Pair–Share” (o'yla–juftlash–ulash), “Project-based learning” yoki “Role play” kabi interfaol metodlar yordamida tashkil etiladi.

Bu bosqichda o'quvchi o'z fikrini tahliliy va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalashni

o'rganadi. So'nngi **refleksiya bosqichida esa dars** yakunida o'quvchi o'z faoliyatini baholaydi, xatolarni tahlil qiladi, darsdan olgan til va fan bo'yicha bilimlarini umumlashtiradi. Ushbu bosqichlarning uyg'unligi CLIL darsining muvaffaqiyatini ta'minlaydi, chunki o'quvchi dars davomida doimiy ravishda til vositasida o'z fikrini ifodalashga majbur bo'ladi.

Ona tili ta'limida CLIL texnologiyasi o'zining afzalliklariga ega. CLIL yondashuvi an'anaviy grammatik o'qitish uslublaridan farqli o'laroq, o'quvchini faol ishtirokchi sifatida jalb etadi. O'quvchining **tilga motivatsiyasini oshiradi**, chunki til real muloqot vositasi sifatida ishlatiladi. O'quvchi **fikrlash va tahlil qilishga** o'rganadi, bu esa uning kognitiv salohiyatini rivojlantiradi. O'quv jarayonida **fanlararo bog'liqlik** kuchayadi, bu esa bilimlarning tizimlilikini ta'minlaydi. CLIL orqali o'quvchida **madaniy kompetensiya** shakllanadi, chunki u til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tushunadi. Dars jarayonida **kommunikativlik** ustuvor bo'lib, o'quvchi nutqiy faoliyatda o'zini erkin ifodalash imkoniga ega bo'ladi. CLIL texnologiyasi o'quvchilarda til bilimlarini o'zlashtirish bilan birga, ularni amaliyotda qo'llashni o'rgatadi. Bu esa lingvistik kompetensiyaning yuqori darajada shakllanishiga olib keladi.

CLIL texnologiyasining o'qituvchi faoliyatidagi o'rnini ham e'tirof etishimiz zarur. O'qituvchi CLIL jarayonida nafaqat bilim beruvchi, balki **yo'naltiruvchi, fasilitator va hamkor** rolini bajaradi. U o'quvchilarning nutqiy faolligini rag'batlantiradi, til va fan o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlaydi, o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayon o'qituvchidan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlik, til kompetensiyasi va innovatsion yondashuvni talab qiladi.

CLIL texnologiyasining didaktik imkoniyatlarini samarali amalga oshirish uchun bir qancha shartlar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Dars materiallarini o'quvchilarning **yoshi, tili va bilish darajasiga moslashtirish**; har bir mavzuda **til va mazmun maqsadlarini aniqlash**; o'qituvchining **nutqiy ko'magi (scaffolding)** va **kontekstual mashqlardan** foydalanish; o'quvchilarni **mustaqil fikrlash va o'zaro muloqotga** yo'naltirish. Ushbu shartlar bajarilganda, CLIL texnologiyasi o'quvchilarda nafaqat lingvistik, balki kommunikativ, madaniy va kognitiv kompetensiyalarni ham muvaffaqiyatli shakllantiradi.

CLIL asosida ona tili darslarini tashkil etishning nazariy jihatlar haqida to'xtasak. Ona tili ta'limi jarayonida CLIL texnologiyasini qo'llash – bu o'qitishning an'anaviy shakllaridan sifat jihatidan farq qiluvchi integrativ yondashuv bo'lib, u tilni o'rganish va mazmunni anglashni bir vaqtning o'zida amalga oshirishni nazarda tutadi. CLIL

konsepsiyasi o'quvchini passiv bilim oluvchidan faol o'rganuvchiga aylantiradi, shu orqali o'quv jarayonini tabiiy muloqot va tahliliy fikrlash muhitiga keltiradi.

Ona tili darslari kontekstida ushbu modelning qo'llanilishi o'quvchilarning tilni o'rganish jarayonini hayotiy kontekstga yaqinlashtiradi. Bu yondashuvda til – o'quv predmetini o'zlashtirish vositasi, fan esa – tilni o'rganish konteksti sifatida qaraladi.

Ona tili darslarini CLIL asosida tashkil etishda quyidagi nazariy modelni tatbiq etish mumkin:

Bosqich	Maqsad	Amaliy faoliyat turi
1. Motivatsiya	Mavzu va til maqsadini aniqlash	Savol-javob, muammoli vaziyat yaratish
2. Mazmun bilan tanishish	Fan mazmunini tilda anglash	Matn o'qish, asosiy g'oyani aniqlash
3. Tilni o'zlashtirish	Til vositalarini kontekstdan ajratish	Grammatik va leksik tahlil
4. Qo'llash bosqichi	Tilni amalda ishlatish	Dialog, monolog, yozma topshiriq
5. Refleksiya	O'z faoliyatini tahlil qilish	Natijani baholash, umumlashtirish

Mazkur model o'quvchilarning nafaqat lingvistik, balki analitik va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

CLIL texnologiyasi ona tili ta'limida **lingvistik kompetensiyani shakllantirishning zamonaviy va samarali vositasi** hisoblanadi. U o'quvchilarning bilim, til va tafakkur faoliyatini uyg'unlashtiradi, kommunikativ va madaniy ko'nikmalarni rivojlantiradi. Shu bilan birga, CLILni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun **metodik tayyorgarlik, mos o'quv resurslari va baholash tizimini** takomillashtirish zarur.

Ona tili ta'limida lingvistik kompetensiyani shakllantirish zamonaviy pedagogikaning eng muhim yo'nalishlaridan biridir. CLIL texnologiyasi esa ushbu jarayonni yangi bosqichga olib chiqadigan samarali yondashuv sifatida e'tirof etiladi. CLIL modeli tilni o'rganish va mazmunni anglash jarayonlarini integratsiyalash orqali o'quvchilarning kommunikativ, kognitiv va madaniy salohiyatini birgalikda rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqot davomida CLIL texnologiyasining nazariy va amaliy jihatlari o'rganildi hamda ona tili darslarida undan foydalanishning didaktik imkoniyatlari tahlil qilindi. Natijada quyidagi xulosalarga kelindi:

CLIL texnologiyasi o'quvchini faol subyekt sifatida o'qitish jarayoniga jalb etadi, u tilni faqat o'rganmaydi, balki u orqali bilim oladi, fikrini ifodalaydi va muloqot qiladi.

Lingvistik kompetensiyani shakllantirish CLIL jarayonida tabiiy muloqot muhiti asosida kechadi, bu esa o'quvchining so'z boyligini, grammatik bilimni va nutq madaniyatini amaliyotda mustahkamlaydi.

CLIL yondashuvi fanlararo integratsiya va kontekstual o'qitish tamoyillarini qo'llagan holda, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ularni mustaqil tahlil, solishtirish, umumlashtirishga o'rgatadi.

Ona tili darslarida CLIL texnologiyasi yordamida o'quvchilar ijodiy tafakkur, tanqidiy fikrlash, nutqiy ifoda va madaniy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi.

CLIL texnologiyasining samarali joriy etilishi uchun o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi, integratsiyalashgan o'quv materiallari va mos baholash tizimi zarur.

Umuman olganda, CLIL texnologiyasini ona tili ta'limi tizimiga bosqichma-bosqich tatbiq etish – o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish, o'qitish samaradorligini oshirish va ta'limni xalqaro andozalarga yaqinlashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press.
2. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M. J. (2012). *Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Macmillan Education.
3. Lasagabaster, D., & Sierra, J. M. (2018). *Language policy and CLIL in Europe: The challenge of multilingual education*. Annual Review of Applied Linguistics, 38, 234–248.
4. Hymes, D. (1972). *On communicative competence*. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269–293). Penguin Books.
5. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press.
6. Canale, M., & Swain, M. (1980). *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.
7. Sobirova, A. (2019). *Til kompetensiyasini shakllantirishning zamonaviy yondashuvlari*. Toshkent: Fan nashriyoti.

8. Karimova, M. (2021). *Integrativ ta'lim texnologiyalarining ona tili ta'limidagi o'rni*. O'zbekiston Milliy universiteti ilmiy axborotnomasi, 4(2), 45–52.
9. Hasanov, B. (2020). *Ona tili ta'limida kommunikativ yondashuvning amaliy jihatlari*. Til va adabiyot ta'limi, 3(1), 78–86.
10. Marsh, D. (2013). *The CLIL trajectory: Educational innovation for the 21st century iGeneration*. Córdoba: Universidad de Córdoba Press.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ИНОСТРАНЦАМ КАК ТЕОРИЯ ОБУЧЕНИЯ

Хасият Назаровна Кадилова

Преподаватель Чирчикского государственного
педагогического университет

kadirova@cspu.uz

Аннотация: в дальнейшем объектом нашего внимания будет методика как наука, как теория обучения русскому языку иностранных учащихся. Методическая наука родилась из практики с целью ее осмысления и выделения положительного опыта. Развитие науки и практики проходит в полном взаимодействии.

Ключевые слова: наука, которая изучает возможности и средства достижения максимального результата процесса обучения, развитие науки и практики проходит в полном взаимодействии, опираясь на эти науки, интегрируя результаты этих наук, методика разрабатывает свои конкретные проблемы, имеет свой предмет исследования.

Abstract: In the future, the object of our attention will be a technique as a science, as a theory of teaching the Russian language to foreign students. Methodological science was born from practice in order to understand it and highlight positive experiences. The development of science and practice takes place in full cooperation.

Keywords: science, which studies the possibilities and means of achieving the maximum result of the learning process, the development of science and practice takes place in full interaction, relying on these sciences, integrating the results of these sciences, the methodology develops its specific problems, has its subject of study.

Введение : слово «методика» произошло от греческого «metodos», что означает «путь». Сейчас это слово употребляется в двух значениях.

1. Совокупность приемов, методов, форм работы преподавателя при обучении любому предмету, т.е. искусство, мастерство преподавателя.
2. Наука, которая изучает возможности и средства достижения максимального результата процесса обучения, т.е. теория обучения какому-либо предмету.

В дальнейшем объектом нашего внимания будет методика как наука, как теория обучения русскому языку иностранных учащихся. Методическая наука родилась из практики с целью ее осмысления и выделения положительного опыта. Развитие науки и практики проходит в полном взаимодействии. Общеизвестно, что теория всегда обогащается практикой. Но в то же время практика может успешно осуществляться только тогда, когда опирается на определенные знания, теоретические предпосылки и закономерности.

Методика – это теоретико-прикладная наука, в которой искусство преподавателя, его умение приспособлять общие методические рекомендации к конкретным условиям обучения всегда будут иметь большое значение.

Литературный анализ и методология

Зарождение методики преподавания русского языка как иностранного относится к 1918 г., когда появилась необходимость обучения иностранных граждан языку первой в мире страны социализма. Однако методика как наука, как система определенных знаний начала складываться только в 50-е годы и за последние 50 лет достигла больших успехов.

Развитие методики происходит на стыке смежных наук: педагогики, лингвистики, психологии, психолингвистики, теории речевой коммуникации. Опираясь на эти науки, интегрируя результаты этих наук, методика разрабатывает свои конкретные проблемы, имеет свой предмет исследования. Основная задача методики заключается в определении оптимальной, наиболее целесообразной организации процесса обучения русскому языку как иностранному. При этом надо иметь в виду, что процесс обучения складывается из ряда компонентов.

1 Обучаемый – ученик, студент, слушатель и т.д.

2 Обучающий – учитель, преподаватель.

3 Учебный предмет, который связывает деятельность обучаемого и обучающего.

Методика изучает каждый этот компонент отдельно и во взаимосвязи. Обучение языку как средству речевого общения – это главный методологический подход, который определяет методическая наука. В то же время методика занимается уточнением конкретных целей, определением содержания, приемов и методов обучения, а также вопросами использования различных средств обучения.

Все эти проблемы находятся в тесной взаимосвязи друг с другом, а вместе они составляют предмет методики как науки.

Что же представляют собой эти компоненты?

Цели обучения всегда определяются реальными потребностями того или иного общества, где формируется общая задача. Методика же должна уточнить эту задачу с учетом конкретного контингента учащихся и реальных условий, в которых должен осуществляться учебный процесс.

Связь между методикой обучения иностранному языку и лингвистикой имеет место на протяжении всей истории развития методики как науки. Связь эта очевидна, так как именно лингвистика разрабатывает общие методические основы изучения языка, занимается

анализом конкретного языкового материала, дает ему научно обоснованную объективную интерпретацию.

Обсуждение и результаты

В последние годы методика обучения иностранным языкам обогатилась данными психолингвистики, которая вскрывает закономерности механизмов порождения и восприятия речи. Без опоры на эти знания невозможен целенаправленный процесс обучения различным

видам речевой деятельности: чтению, слушанию, говорению, письму. Речь, речевое общение – это прежде всего социальное взаимодействие, взаимодействие людей: говорящего – слушающего (слушающих), пишущего – читающего (читающих). Речь человека всегда

имеет своего адресата, ориентируется на его речевые реакции. Именно этими вопросами, вопросами особенностей функционирования языка в различных социальных условиях занимается относительно новая наука – социопсихолингвистика или теория речевой коммуникации. Результаты этих исследований активно используются методикой.

Заключение

Таким образом, опираясь на данные смежных наук, методика обучения иностранному языку строит свою оптимальную модель учебного процесса, исходя из тех практических задач, которые стоят перед этой наукой. Методика устанавливает те закономерности, которые лежат в основе учебной деятельности преподавателя и учащегося, направленной на овладение речевой

деятельностью на изучаемом языке, в нашем случае – на русском языке как иностранном.

Литература:

1. Баданина, И.В. Изучение актуальных процессов грамматики современного русского языка в иностранной аудитории / И.В. Бадани-

2. Бобрышева, И.Е. Учет национальных лингво-методических традиций в обучении русскому языку иностранных студентов / И.Е. Боб.
3. Буданова, Т.А. Язык специальности / Т.А. Буданова. – СПб. гос.
4. Ван Илен Методические рекомендации учебного процесса по русскому языку в отсутствие языковой среды (в китайской группе) / Ван Илен, М.П. Чеснокова.
– М.; Харбин, 1989
5. Василенко, Е.И. Методические задачи по русскому языку (для иностранцев) / Е.И. Василенко, В.В. Добровольская. – СПб., 2003

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Жилкибаева Балжан Кизметовна

Астана қаласы әкімдігінің 106 орта мектебі КММ

(Астана, Қазақстан Республикасы)

Андатпа: Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. ХХІ ғасыр – ғылым мен білімнің ғасыры. Бұл кезеңде ақпараттық қоғамда өмір сүретін, шығармашылық ойлау қабілеті дамыған, өзіндік пікірін еркін жеткізе алатын тұлға қалыптастыру – ең басты міндеттердің бірі.

Кілтті сөздер: шығармашылық қабілет, әдіс-тәсілдер, репродуктивті деңгей, өнімді деңгей, шығармашылық деңгей, жобалық оқыту әдісі.

Аннотация: В настоящее время особое значение в системе образования приобретает развитие творческих способностей учащихся. ХХІ век - век науки и образования. В этот период одной из главных задач является формирование личности, живущей в информационном обществе, обладающей развитым творческим мышлением, способной свободно выражать свое мнение.

Ключевые слова: творческие способности, методы и приемы, репродуктивный уровень, продуктивный уровень, творческий уровень, метод проектного обучения.

Abstract: Currently, the development of students' creative abilities is of particular importance in the education system. ХХІ century - the century of science and education. During this period, one of the main tasks is the formation of a personality living in an information society, possessing a developed creative mind, capable of freely expressing his opinion.

Key words: creativity, methods and techniques, reproductive level, productive level, creative level, project training method.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. ХХІ ғасыр – ғылым мен білімнің ғасыры. Бұл кезеңде ақпараттық қоғамда өмір сүретін, шығармашылық ойлау қабілеті дамыған, өзіндік пікірін еркін жеткізе алатын тұлға қалыптастыру – ең басты міндеттердің бірі. Сондықтан білім беру мазмұнына қойылатын талаптар да өзгеруде: оқушыларды дайын білімді

қабылдаушы емес, білімді өздігінен ізденуші, ой елегінен өткізіп, жаңа идеялар туындатушы деңгейге көтеру қажет.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту» деп атап көрсетілген [1]. Осыған сәйкес мектептің, әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің алдында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға жағдай жасау міндеті тұр.

Осы баяндаманың мақсаты – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың теориялық негіздерін айқындау, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдерді көрсету, нақты мысалдар арқылы оның нәтижесін дәлелдеу.

1. Шығармашылық қабілет ұғымы және оның педагогикалық-психологиялық негіздері

Шығармашылық – жаңа, соны идеялар мен өнімдерді дүниеге әкелу қабілеті. Психолог Л.С. Выготский шығармашылықты баланың дамуындағы ең жоғарғы саты деп бағаласа, С.Л. Рубинштейн «Шығармашылық – адамның өзін-өзі дамытуының негізгі көрсеткіші» деп тұжырымдайды [2].

Қабілеттің дамуы үш деңгейде қарастырылады:

- **Репродуктивті деңгей** – дайын білімді меңгеру, үлгі бойынша әрекет ету.
- **Өнімді деңгей** – белгілі бір білім негізінде жаңа шешім табу.
- **Шығармашылық деңгей** – мүлде жаңа өнім жасау, өзіндік идеяны ұсыну.

Оқушы шығармашылығы ең алдымен ойлау қабілетінде, қиялында, тіл мәдениетінде, дүниетанымында көрінеді. Қазақ педагогикасында да шығармашылық мәселесіне назар аударған ғалымдар көп. Мәселен, А. Байтұрсынұлы «Мектептің мақсаты – баланы ойлануға үйрету» деп атап өтсе [3], Қ. Жұбанов «Оқытудың басты нәтижесі – оқушының өздігінен білім алуға дағдылануы» деген [4].

2. Қазақ тілі сабақтарында шығармашылық қабілетті дамыту

Қазақ тілі пәні – оқушының ойлауын, тілін, қиялын дамытуға бағытталған жетекші пәндердің бірі. Бұл сабақтарда оқушыға тек грамматикалық білім беріп қана қоймай, оны шығармашылық тұрғыдан ойландыру, тілдік қорын байыту басты мақсат болып табылады.

Қазақ тілінен шығармашылық тапсырмалар үлгілері:

5. **Эссе жазу** – «Менің арманым», «Егер мен жазушы болсам...».
6. **Мәтін құрастыру** – берілген сөздер мен тіркестерді пайдаланып, әңгіме жазу.

7. **Сөйлемді түрлендіру** – мақал-мәтелдерді өзгертіп, жаңа мағына беру.

8. **Диалог құру** – белгілі бір тақырыпқа оқушылардың өз ойынан диалог құрастыруы.

Мысалы, «Туған жер» тақырыбында мәтін жазу тапсырылғанда, оқушылар өз туған жерінің табиғатын суреттеп, оған деген сүйіспеншілігін шығармашылықпен жеткізе алады.

3. Әдебиет сабақтарында шығармашылық қабілетті дамыту

Әдебиет – оқушының рухани әлемін байытатын, эстетикалық талғамын қалыптастыратын, шығармашылық қабілетін дамытатын негізгі пән.

Әдеби шығармаларды оқыту барысында оқушыларды кейіпкерлер бейнесін талдауға, шығарма желісін өзінше жалғастыруға, өз ойын көркем тілмен жеткізуге баулу маңызды.

Әдебиеттен шығармашылық жұмыстардың үлгілері:

- **Әдеби кейіпкерге хат жазу** («Абайға хат», «Қобыланды батырға үндеу»).

- **Шығарманы сахналау** (мысалы, М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінен үзінді).

- **Ойтолғау жазу** («Абайдың жастарға айтқан өсиетінің бүгінгі мәні»).

Дебат ұйымдастыру («Қазақ қоғамындағы батыр бейнесінің маңызы бар ма?») [5].

Мысалы, Абайдың «Қара сөздерін» оқытқанда, оқушыларға «Егер сен бүгінгі заманда Абаймен кездессең, оған қандай сұрақ қояр едің?» деген тапсырма беруге болады. Бұл оқушыларды сыни тұрғыдан ойлауға, өз көзқарасын еркін жеткізуге баулиды.

4. Мұғалімнің рөлі және жаңа технологияларды қолдану

Оқушы шығармашылығын дамытуда мұғалімнің рөлі зор. Мұғалімнің әр сабағы оқушыға ой салып, іздендіретіндей болуы тиіс.

Қазіргі замандағы педагогикалық технологиялар да шығармашылықты дамытуға кең мүмкіндік береді:

- **Жобалық оқыту әдісі** – оқушылар белгілі бір тақырыпқа байланысты топтық жоба әзірлейді (мысалы, «Қазақ батырларының бейнесі» жобасы).

- **Модульдік оқыту технологиясы** (М. Жанпейісова) – оқушыларды белсенді әрекетке, пікірталасқа тартады.

- **АКТ қолдану** – мультимедиялық құралдар, бейнематериалдар, интерактивті тапсырмалар оқушы қиялын жандандырады.

5. Қазақ тілі мен әдебиетінде шығармашылықты дамытудың нақты мысалдары

- **Өлең шығару:** «Егер мен ақын болсам...» тақырыбында қысқаша өлең жазу.
- **Жаңа аяқталу:** «Алпамыс батыр» жырын қазіргі заман тұрғысынан аяқтау.
- **Эссе:** «Абай поэзиясы – жүрек үні».
- **Тілдік ойындар:** «Сөзден сөз тудыр» ойыны арқылы оқушының сөздік қорын молайтып, шығармашылық қабілетін арттыру.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарындағы шығармашылық тапсырмалар

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мүмкіндігі ерекше. Себебі бұл пәндер оқушыларды тек тілдік заңдылықтарды меңгертуімен ғана шектелмей, олардың ойлау, қиялдау, өзіндік пікір айту дағдыларын қалыптастырады. Мәселен, шығарма жазу барысында оқушылар белгілі бір тақырыпқа өз көзқарасын білдіреді, көркем образ жасайды, ойдан оқиға құрастырады. Бұл – шығармашылық қиялдың дамуына тікелей ықпал ететін әрекет.

Мысалы, әдебиет сабағында «Абайдың қара сөздеріндегі адамгершілік мәселелері» тақырыбы бойынша эссе жаздыруға болады. Оқушылар тек мазмұндап қана қоймай, өз ой-толғамдарын қосады, қазіргі қоғаммен байланыстырады. Бұл әдіс шығармашылық ойлау қабілетін дамытумен қатар, әлеуметтік танымын да кеңейтеді [6].

Қазақ тілінде оқушыларға еркін тақырыпқа әңгіме құрастыру, белгілі бір мақал-мәтелдің мазмұнын ашатын әңгіме жаздыру да олардың сөздік қорын байытып, қиялын жетілдіреді. Мұндай тапсырмалар оқушының ішкі потенциалын оятуға көмектеседі.

Жобалық әдіс және оқушылардың шығармашылық дамуы

Соңғы жылдары білім беру жүйесінде жобалық оқыту әдісіне ерекше мән беріліп отыр. Жоба әдісі оқушыны тек дайын білімді қабылдаушы емес, сол білімді қолданушы, зерттеуші, тіпті жаңа білім жасаушы деңгейіне көтереді. Бұл әдіс шығармашылық қабілетті дамытуда аса тиімді құрал болып табылады.

Мәселен, әдебиет пәнінде «Қазақ эпосындағы батырлық бейнелер» тақырыбы бойынша топтық жоба жасату оқушыларды шығармашылық ізденіске жетелейді. Олар халық ауыз әдебиетін зерттейді, қосымша деректер іздейді,

кейіпкерлерді салыстырады, өз ойларын мультимедиялық презентация арқылы қорғайды.

Қазақ тілі пәнінде «Жергілікті жердегі көне атаулардың шығу тегі» тақырыбында жобалық жұмыс жүргізуге болады. Бұл тапсырма оқушының туған жерге деген сүйіспеншілігін арттырып қана қоймай, зерттеушілік пен шығармашылық дағдыларын дамытады.

Қазіргі педагогикалық технологиялар және шығармашылық

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда инновациялық технологиялардың орны ерекше. Солардың ішінде сын тұрғысынан ойлау, деңгейлік тапсырмалар жүйесі, АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) кеңінен қолданылады.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы оқушыларға белгілі бір тақырыпқа қатысты өз көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, әдебиет сабағында «Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы» тақырыбында «Түртіп алу стратегиясын» қолдану оқушыларды еркін пікір айтуға, ой қорытуға, өз көзқарасын дәлелдеуге баулиды.

Деңгейлік тапсырмалар шығармашылықты дамытудың тағы бір жолы. Мәселен, қазақ тілі сабағында грамматикалық тақырыпты бекіту барысында 3 деңгейлі тапсырмалар беріледі:

- I деңгей – дайын сөйлемдерді толықтыру;
- II деңгей – берілген тақырыпқа сөйлем құрастыру;
- III деңгей – өз бетінше шағын мәтін жазу.

Бұл жүйе оқушыларды біртіндеп шығармашылыққа баулиды.

Мұғалімнің рөлі

Шығармашылықты дамытудағы ең негізгі тұлға – мұғалім. Ол оқушының қабілетін танып, бағыт-бағдар беріп, қолдау көрсетіп отыруы қажет. Мұғалім әрбір оқушының шығармашылық мүмкіндігін ашу үшін түрлі әдіс-тәсілдерді үйлестіріп қолдануы тиіс[7].

Мәселен, әдебиет сабағында мұғалім оқушыларға «Менің сүйікті кейіпкерім» атты еркін тақырып беріп, оны түрлі формада орындауға мүмкіндік жасайды. Бір оқушы эссе жазады, екіншісі сурет салады, үшіншісі өлең шығарады. Мұндай әдіс оқушылардың әртүрлі шығармашылық қырларын ашуға жол ашады.

Қазақ әдебиеті арқылы қиялды дамыту

Қазақ әдебиеті – оқушының эстетикалық талғамын қалыптастырып, шығармашылық қиялын жетілдіретін қайнар бұлақ. Әсіресе, халық ауыз әдебиеті үлгілері мен классик жазушылар шығармаларының мәні зор.

Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» романынан үзінділерді талдау барысында оқушылар кейіпкерлерді салыстырады, олардың іс-әрекетіне баға береді. Бұл – шығармашылық ойлау процесін дамытудың тиімді жолы.

Сонымен қатар, ертегілерді сахналау, жыр-дастандардан көрініс қою, ақын-жазушылардың шығармаларын мәнерлеп оқу – оқушылардың көркемдік талғамын арттырып, қиялын шарықтатады [8].

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту – қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында шығармашылық тапсырмаларды кеңінен қолдану, жобалық әдісті енгізу, инновациялық технологияларды пайдалану арқылы бұл міндетті жүзеге асыруға толық мүмкіндік бар. Ең бастысы, мұғалім оқушылардың қабілеттерін танып, әрқайсысының шығармашылық әлеуетін ашуға жағдай жасауы қажет.

Қорыта айтқанда, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту – бүгінгі білім берудің басты бағыты. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында шығармашылық тапсырмаларға жүйелі түрде көңіл бөлу оқушылардың ойлау, сөйлеу, қиялдау қабілеттерін жетілдіреді. Бұл – олардың болашақта шығармашыл, ізденімпаз, бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуына негіз қалайды.

Осы бағыттағы жұмыстардың нәтижесінде оқушы тек білімді меңгеріп қана қоймай, өз ойын еркін білдіретін, жаңа идеяларды іске асыратын деңгейге жетеді. Мұғалімнің басты міндеті – соған жағдай жасау.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Выготский Л.С. *Воображение и творчество в детском возрасте*. – Москва, 1991.
3. Байтұрсынұлы А. *Тіл – құрал*. – Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы: Ғылым, 1999.
5. Құдайбергенова К. *Шығармашылық қабілетті дамыту жолдары*. Алматы: Рауан, 2004.
6. Айтбаева А. *Қазақ тілі сабақтарында шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыру*. – Алматы: Рауан, 2015.
7. Жанпейісова М. *Модульдік оқыту технологиясы*. – Алматы, 2006.
8. Сейілова М. *Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі*. – Алматы: Мектеп, 2010.

ҚОРҚЫТ АТА МҰРАЛАРЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ

Асқарова Гауһар Сарыбайқызы,

Абай атындағы ҚазҰПУ, ф.ғ.к., қауымдаст. проф.

Андатпа. Қорқыт ата мұраларын жасанды интеллект (ЖИ) мүмкіндіктері арқылы оқыту – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің бай қазынасын сандық технологиямен ұштастыра оқытудың жаңа жолдары қарастырылады. Әсіресе, 8-сынып оқушыларына Қорқыт ата шығармаларын ЖИ платформалары көмегімен меңгертудің әдістемесі ұсынылады. Мәтінді талдау, визуализация жасау, интерактивті тапсырмалар секілді ЖИ құралдарын тиімді пайдалану тәсілдері сипатталады. Мұндай оқыту оқушылардың мәтінді терең түсінуіне, сыни тұрғыдан ойлауына, креативтілік пен ІТ сауаттылықтарын дамытуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: Қорқыт ата мұралары, жасанды интеллект, сандық технологиялар, білім беру, оқыту әдістемесі, тапсырмалар, әдіс-тәсілдер.

Аннотация: обучение наследию Коркыта ата с использованием возможностей искусственного интеллекта (ИИ) является одним из актуальных направлений современной системы образования. В статье рассматриваются новые подходы к преподаванию богатого литературного наследия казахского народа с применением цифровых технологий. Особое внимание уделяется методике преподавания произведений Коркыта ата учащимся 8 класса с использованием ИИ-платформ. Описаны эффективные способы применения инструментов ИИ, таких как анализ текста, визуализация и интерактивные задания. Такое обучение способствует глубокому пониманию текста учащимися, развитию критического мышления, креативности и ИТ-грамотности.

Ключевые слова: наследие Коркыта ата, искусственный интеллект, цифровые технологии, образование, методика преподавания, задания, методы и приемы.

Abstract: teaching the legacy of Korkyt Ata using artificial intelligence (AI) tools is one of the key directions in today's education system. This article explores new approaches to integrating Kazakhstan's rich literary heritage with digital technologies in the classroom. In particular, it presents a methodology for teaching Korkyt Ata's works to 8th grade students through AI platforms. The article describes effective ways to use AI tools such as text analysis, visualization, and interactive tasks. Such an

approach enhances students' deep understanding of the text, critical thinking, creativity, and digital literacy.

Keywords: Korkyt Ata's legacy, artificial intelligence, digital technologies, education, teaching methodology, tasks, methods and techniques.

Қорқыт ата мұраларын оқытуда жасанды интеллект (ЖИ) пайдалану – заманауи білім беру жүйесін жетілдіруге және ұлттық мұраны болашақ ұрпаққа түсінікті әрі қолжетімді түрде ұсынуға бағытталған тың қадам. ЖИ технологиялары арқылы тарихи мұраларды терең талдауға, оны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай мазмұндап жеткізуге, сонымен қатар оқыту әдістерін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік туады.

Бұл мақалада Қорқыт ата мұраларын ЖИ көмегімен зерттеу, интерактивті сабақтар ұйымдастыру және оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыту тәсілдері қарастырылады.

Қорқыт ата шығармаларының басты ерекшелігі – олардың ғасырлар бойы ауызша тарап, кейін жазбаша нұсқада сақталуы. Осы себепті бұл мұраны оқыту барысында көне түркі тілі ерекшеліктерін ескеру, түрлі нұсқаларды салыстыру және мағыналық құрылымын саралау маңызды болып табылады. Мұндай талдауда ЖИ-дің тілдік өңдеу, семантикалық сараптау, автоматтандырылған аударма және тарихи-салыстырмалы зерттеу мүмкіндіктерін тиімді қолдануға болады.

ЖИ көмегімен мәтінді талдау (лексикалық және морфологиялық аспектілер).

Қорқыт ата мұрасын талдау барысында алдымен мәтіннің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу қажет. Бұл мақсатта жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын пайдаланып, көне түркі тіліндегі мәтіндерді морфологиялық және лексикалық тұрғыдан сараладық. ЖИ бағдарламаларының ішінде «Stanza» (Stanford NLP) және «SpaCy» сияқты табиғи тілді өңдеу (NLP) құралдарын қолдану арқылы Қорқыт ата шығармаларындағы сөздердің морфологиялық құрылымын талдауға болады. Мысалы, төмендегі сөздерді қарастырайық:

- «Атсыз» → «ат» (зат есім) + «-сыз» (жоқтық мағынасы беретін жұрнақ)

- «Ер» → «ер» (зат есім, адам, батыр мағынасында). Бұл әдіс оқушыларға Қорқыт ата мәтіндеріндегі сөздердің мағыналық құрамын және олардың құрылу жолдарын түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, морфологиялық талдау арқылы көне түркі сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуын салыстырып, олардың тілдік эволюциясын тереңірек түсінуге септігін тигізеді.

Қорқыт ата шығармаларындағы лексикалық ерекшеліктер.

Қорқыт ата жырларын зерттеу кезінде олардың лексикалық құрамына назар аудару маңызды. Себебі жырларда қазіргі тілде сирек қолданылатын немесе мүлде ұмыт болған көне түркі сөздері кездеседі. Кейбір лексемалар уақыт өте мағынасын өзгерткен.

Жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану арқылы мұндай сөздерді автоматты түрде анықтап, қазіргі қазақ тіліндегі баламаларын табуға болады. Мысалы, «*толғау*» сөзі көне мәтінде терең ойлану, пікір білдіру мағынасында қолданылса, қазіргі тілде поэзиялық жанр немесе философиялық ой ретінде танылады. ЖИ құралдары арқылы бұл сөздердің тарихи мағынасы мен қазіргі қолданысы арасындағы өзгерістерді визуалды және салыстырмалы түрде көрсету мүмкіндігі туады.

«*Жарлық*» сөзінің мағыналық эволюциясы. Қорқыт ата жырларында «жарлық» сөзі «*бұйрық*», «*заң*», «*үкім*» мағынасында қолданылады. Орта ғасырда бұл ұғым билеушілердің немесе ақсақалдардың шешімдерін білдірген. Қазіргі қазақ тілінде «жарлық» - мемлекеттік ресми құжат атауы. Жасанды интеллект арқылы бұл сөздің тарихи және қазіргі қолданысын салыстырып, семантикалық ауысуын айқындауға мүмкіндік туды.

«*Жұмыр*» сөзінің көп мағыналылығы. Қорқыт ата жырларында «*жұмыр*» сөзі «*домалақ*», «*тұтас*», «*толық*» мағыналарында қолданылады. Ол физикалық пішінді де, абстрактілі толықтықты да білдіруі мүмкін. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз негізінен заттың дөңгелек пішінін сипаттайды, алайда поэтикалық контексте «*кемел*», «*жетілген*» мағынасында да ұшырасады. Жасанды интеллект құралдары арқылы бұл лексеманың түрлі контекстердегі мағыналық реңктерін анықтауға мүмкіндік туады.

Жасанды интеллект (ЖИ) арқылы сөздердің жиілігін анықтау маңызды зерттеу әдісі болды. Қорқыт ата шығармаларындағы сөздердің жиілігі сандық көрсеткіштер арқылы талданып, олардың тақырыптық мәні айқындалды. Мысалы, «*өлім*» сөзі шығармаларда жиі кездеседі, бұл олардың негізгі тақырыбы – *ажалдан қашу* және *мәңгілік өмірді іздеу* екендігін дәлелдейді. Сондай-ақ, «*жер*», «*көк*», «*ата*», «*ел*» сияқты сөздердің жиілігі Қорқыт философиясының табиғат, ата-баба дәстүрі және халық бірлігімен тығыз байланысын көрсетеді.

Жасанды интеллект көне түркі сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі мағыналарын салыстыру үшін бірнеше әдісті қолданды. Біріншіден, мәтіндерді автоматты түрде бөліп, сөздердің түбірін анықтау арқылы олардың түпкі

мағынасы ашылды. Екіншіден, әр сөздің контекстін ескере отырып, сөйлем ішіндегі мағынасы сарапталды. Үшіншіден, сөздердің тарихи өзгерістерін анықтау үшін олар қазіргі әдеби мәтіндермен салыстырылды.

Мақалада Қорқыт ата шығармаларындағы негізгі сөздердің мағыналық дамуы зерттелді. Кейбір сөздер уақыт өте өзгеріске ұшыраса, басқалары өз мағынасын сақтап қалды. Жасанды интеллект құралдары арқылы бұл сөздердің тарихи мәнін анықтау оқушыларға көне түркі тілін түсінуге және Қорқыт ата тілінің ерекшеліктерін меңгеруге көмектеседі. Зерттеу ұлттық әдеби мұраны қазіргі заманғы оқыту әдістеріне бейімдеп, ғылыми тұрғыдан қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, *«Өлген адам тірілмес, кеткен қайтып келмес»* деген нақыл сөздерді ЖИ көмегімен *«өмірдің өткіншілігі»*, *«қайтарылмас уақыт»* және *«ажалдың заңдылығы»* сияқты ұғымдармен байланыстырылды.

Қорқыт ата шығармаларының стильдік ерекшеліктерін зерттеу барысында мәтіндердегі қайталаулар, аллитерациялар мен ассонанстар, сондай-ақ көркемдік құралдар (метафора, теңеу, гипербола) талданды. Мысалы, *«Бақытсыздарға басыңды име, бақ қонғанға сөз айтпа»* деген жолдардың ритмі мен құрылымы паремиялық стильге тән екенін жасанды интеллект автоматты түрде анықтады. (Қорқыт ата шығармаларындағы паремиялық стиль – өмірлік сабақ беретін, даналықты жинақтайтын ерекше тілдік құралдар жиынтығы).

Мәтіндерді автоматты түрде аудару және түсіндіру. Қорқыт ата шығармаларын қазіргі оқырманға бейімдеу мақсатында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын автоматты аударма мен түсіндірме беру құралы ретінде қолдануға болады. Бұл мақсатта нейрондық аударма жүйелері, оның ішінде «Google Translate» және «DeepL» платформалары пайдаланылды.

Автоматты аударма мысалы ретінде төмендегі көне түркі мәтінін алуға болады:

«Келіңдер, баланы әкесіне шағыстырайық, бәлкім баласын өлтірер, сонда біздің абырой-ізетіміз әкесінің алдында артар», – делінген мәтінге жасанды интеллекттің ұсынған интерпретациясы:

«Әке мен баланың арасына іріткі салу арқылы олардың арақатынасын бұзу әрекеті сипатталған». Мұндай аудармалар мен түсіндірмелер мұғалімдердің ғылыми-педагогикалық сараптамасынан өтіп, оқушыларға бейімделген оқу материалы ретінде ұсынылады. Бұл тәсіл тарихи-әдеби мәтіндерді заманауи оқыту әдістерімен ұштастыруға, сондай-ақ көне мәтіндердің мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Мәтіннің мағынасын түсіндіру үшін жасанды интеллекттің әр сөйлемге жеке түсіндірме беру мүмкіндігі қарастырылды. Мысалы, жоғарыда келтірілген сөйлемге келесідей түсініктеме беруге болады. Бұл ой адам өмірінің өткіншілігін еске салып, кез келген іс-әрекеттің жауапкершілігі бар екенін білдіреді. Осы тәсіл көне мәтіннің мазмұнын қазіргі оқырманға жақындатып, оның түсінігін жеңілдетеді.

Жасанды интеллекттің көмегімен интерактивті сабақтар ұйымдастыру – заманауи білім беру жүйесінің тиімді әдістерінің бірі. Қорқыт ата шығармаларын оқытуда бұл технология оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жекелендіруге және шығарманы терең түсінуге ықпал етеді.

Дәстүрлі әдістер мен инновациялық технологиялардың үйлесуі виртуалды мұғалімдер, бейімделген тапсырмалар және ойын элементтері арқылы жаңа білім беру форматын қалыптастыруда. Әсіресе, тарихи-әдеби шығармаларды оқытуда мұндай тәсілдер оқушыларға мазмұнды терең түсініп, оны қазіргі заман контекстінде ұғынуға мүмкіндік береді.

Интерактивті тапсырмалар мен бейімделген тесттер. Жасанды интеллект көмегімен Қорқыт ата шығармаларына арналған интерактивті тапсырмалар мен тесттер құрастыруға болады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың тек мазмұнды түсінуімен шектелмей, шығарманың идеясы, философиялық астары мен көркемдік ерекшеліктерін терең меңгеруіне ықпал етеді. Мысалы, шығарма оқылып болғаннан кейін ұсынылатын бейімделген тест ЖИ арқылы оқушының білім деңгейіне қарай өзгереді. Дұрыс жауаптар көбейсе - сұрақтар күрделене түседі, ал қате жауаптар болған жағдайда ЖИ қосымша түсіндірме беріп, талдау жүргізеді. Бұл тәсіл оқыту процесін жетілдіріп, жаңа білімді бекітуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект көмегімен Қорқыт ата шығармаларына арналған интерактивті тапсырмалар мен бейімделген тесттер құрастыру оқушылардың шығарманы терең түсінуіне ықпал етеді. Мұндай тапсырмалар тек мазмұнды меңгеруге емес, шығармадағы идея, философиялық астар мен көркемдік ерекшеліктерді саралауға бағытталады.

Бейімделген тесттер оқушының жауап деңгейіне қарай өзгеріп отырады: дұрыс жауаптар артса – сұрақтар күрделене түседі, қате жауаптар болса – ЖИ қосымша түсіндірме беріп, талдау жасайды. Бұл тәсіл оқытуды жекелендіріп, білімді тиімді бекітуге жағдай жасайды.

Жасанды интеллект оқушылардың мәтінді терең түсінуіне бағытталған шығармашылық тапсырмалар ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы:

- Қорқыт ата шығармаларындағы кейіпкерлердің мінез-құлқын талдау;
- Қорқыттың өмірлік философиясын қазіргі заман құндылықтарымен салыстыру;
- Егер Қорқыт ата бүгін өмір сүрсе, оның ой-тұжырымдары қандай болар еді?

Мұндай тапсырмалар оқушылардың сыни және шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға, көркем мәтінді жеке өмірлік тәжірибесімен байланыстыра отырып түсінуге ықпал етеді.

Геймификация және интерактивті оқыту элементтері.

Жасанды интеллект көмегімен оқыту үдерісіне геймификация элементтерін енгізу арқылы оны ойын түрінде ұйымдастыруға болады. Бұл әдіс, әсіресе, төменгі сынып оқушылары үшін қызықты әрі тиімді.

Қорқыт ата шығармаларын меңгертуде, мысалы, «Қорқыттың саяхаты» атты ойын сценарийі жасалып, оқушылар Қорқыттың өміріндегі маңызды оқиғаларды кейіпкер ретінде бастан өткереді. Бұл тәсіл оқушылардың белсенділігін арттырып, оқу материалын жақсы меңгеруіне ықпал етеді.

Жасанды интеллект көмегімен оқушы Қорқыттың өмірі мен ойлары жайлы сұхбаттасып, оның шешімдерін талдай алады. Сонымен қатар, ЖИ оқушыларға шығарманың маңызды эпизодтарын сурет немесе комикс түрінде бейнелеуге арналған идеялар ұсынады. Геймификация элементтері арқылы оқыту оқушылардың материалды терең әрі жеңіл меңгеруіне мүмкіндік беріп, шығарманы түрлі жағдайларда қолдана білу дағдыларын дамытады.

Цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтарды қолдану. Қорқыт ата шығармаларын оқытуда тиімді заманауи әдістердің бірі – цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтарды пайдалану. Бұл тәсіл оқушылардың эмоционалдық қатысуын арттырып, көркем мәтін мазмұнын визуалды әрі креативті жолмен меңгеруге жағдай жасайды. Сонымен қатар, цифрлық формат оқыту процесін тартымды әрі интерактивті етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық сторителлинг – белгілі бір оқиғаны мультимедиа құралдары (бейне, дыбыс, анимация, музыка) арқылы баяндау әдісі. Бұл тәсіл «Қорқыт ата» шығармаларын оқытуда тиімді, себебі ол оқушылардың эмоционалдық қатысуын арттырып, тарихи әрі философиялық мазмұнды визуалды түрде меңгеруге мүмкіндік береді.

Мысалы: Мұғалім немесе жасанды интеллект көмегімен Қорқыттың өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша бейнеролик әзірленеді; Оқушылар шығарманың желісі бойынша мини-фильм, анимация немесе слайд-шоу

форматында интерпретация жасайды; Дыбыстық эффектiлер мен музыка (қобыз үнi, Қорқыттың сөзi) арқылы бейнежоба әсерлi әрi мазмұнды болады.

Сабақ барысында қолдануға болатын құралдар мен платформалар:

• Canva for Education – бейне-сабақтарға арналған визуалды презентациялар мен видео сторителлинг жасау.

• Adobe Express / Spark Video – қысқа цифрлық хикаялар жасауға ыңғайлы құрал.

• Powtoon / Animoto – анимациялық бейне жасау үшін.

• Edpuzzle – дайын бейне-сабақтарға сұрақтар қосудың интерактивті тәсілі.

• Padlet / Flipgrid – оқушылар өз әңгімелерін бейне немесе мәтін арқылы бөлісе алатын орта.

Цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтардың артықшылықтары:

• Күрделі мазмұнды жеңіл әрі әсерлі түрде қабылдауға мүмкіндік береді;

• Визуалды материал арқылы шығарманың мазмұнын есте сақтау қабілетін арттырады;

• Шығармашылық ойлау мен сыни пайымдауды дамытады;

• Қорқыт ата мұрасын заманауи технологиялар арқылы жаңаша интерпретациялауға жағдай жасайды.

Бұл әдістер оқушыларды білім алудың белсенді субъектісіне айналдырады. Олар тек тыңдаушы емес, шығармашылық ізденіс арқылы өз көзқарасын білдіретін, ұлттық мұраны жаңаша түсінетін тұлға ретінде қалыптасады.

Жасанды интеллект көмегімен интерактивті сабақтар ұйымдастыру

№	Интерактивті әдіс	Мақсаты	Қолдану тәсілі	Оқушылар үшін пайдасы
1	Виртуалды мұғалімдер	Қорқыт ата шығармаларын түсіндіру, оқыту үдерісін жекелендіру	ЖИ оқушылар сұрақтарына жауап береді, мәтінді түсіндіреді, деңгейге бейімделеді	Жеке оқу траекториясы, терең түсінік, дербес ойлау қабілетін дамыту

2	Интерактивт i тесттер	Білімді бағалау, түсіну деңгейін анықтау, білімді бекіту	ЖИ тест сұрақтарын оқушы деңгейіне бейімдеп құрастырады, түсіндірме береді	Өзін-өзі бағалау, әлсіз тұстарды анықтау, білімді жүйелеу
3	Геймификац ия (ойын әдістері)	Шығарманы ойын арқылы меңгерту, мотивацияны арттыру	ЖИ ойын сценарийін жасап, тапсырмалар береді	Қызығушылықты арттыру, белсенділік, шығармашылық ойлауды дамыту
4	VR және AR технологиял арын пайдалану	Қорқыт дәуірін визуалды түрде елестету, тарихи контексте қабылдау	ЖИ көмегімен виртуалды орта жасалып, тарихи орындар цифрлық форматта ұсынылады	Тарихты сезіну, шығарманың атмосферасына ену, көрнекілік арқылы мазмұнды меңгеру
5	Диалогтық оқыту, пікірталас	Қорқыт идеяларын қазіргі өмірмен байланыстыра талдау	ЖИ сұрақтар қояды, жауаптарды өңдеп, түрлі көзқарастарды салыстырады	Сыни және аналитикалық ойлау, өз пікірін дәлелдей білу, идеяларды заманауи түсіну

Жасанды интеллект оқыту үдерісін автоматтандырумен шектелмейді. Ол оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, жеке ойлау дағдыларын жетілдіруге және танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Қорқыт ата шығармаларын оқыту барысында жасанды интеллектті қолдану тек мәтіндік ақпаратты өңдеу аясында ғана емес, сонымен қатар оқушылардың өзіндік интерпретациялар жасауына, жаңа мазмұн ұсынуына және әдебиетке деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушыларды

белсенді оқу процесіне тарту мен шығармашылық әлеуетін ашудың тиімді құралы болып табылады.

Қорыта келгенде, Қорқыт ата шығармаларын жасанды интеллект арқылы оқыту - ұлттық мұраны жаңаша түсіндірудің заманауи әрі тиімді тәсілі. Бұл әдіс көне мәтіндерді қолжетімді етуге, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға және тарихи-мәдени танымын тереңдетуге ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қорқыт ата кітабы /Түрік тілінен ауд.Б. Ысқақов. - Алматы: Жазушы, 1994. -160 б.
- 2.Қожаев А. Геймификация және оның білім берудегі тиімділігі // Заманауи білім беру. 2022. № 5. – 140 б.
- 3.Байжанова С. Виртуалды шындық технологиялары және олардың білім берудегі рөлі // Инновациялық технологиялар. 2023. № 2. – 178 б.
- 4.Мұсаев М. Жасанды интеллект арқылы әдеби мұраны зерттеу: әдістемелік тәсілдер // Филология және мәдениет. – 2021. – № 9. – 180 б.
- 5.Тұрсынов А. Көне түркі мәтіндеріндегі лексикалық талдау // Тілтану. 2020. № 3. – 250 б.

O'ZBEK SHEVALARINI AREAL JIHATDAN QIYOSLAB O'RGANISH**Ibragimov Yuldash Matkarimovich**

filologiya fanlari doktori, professor

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek shevalaridan to'plangan sinxron ma'lumotlar lingvoareal aspektda o'rganiladi va o'sha hududda tarqalgan dialektal leksik hodisalar sistemasini qiyoslashga bag'ishlanadi. Dialektal leksik hodisalar eng muhim dialektal leksik sistemasida o'rganib, har xil sheva va dialektlarda mavjud bo'lgan bir xil til hodisalari izoglossa sifatida kartalashtirildi.

Kalit so'zlar: dialekt, sheva, areal, lingvistik geografiya, izoglossa, tarixiy tipologiya.

Annotation: This article examines synchronous data collected from Uzbek dialects within a linguoareal framework and focuses on comparing the system of dialectal lexical phenomena distributed across the respective regions. The dialectal lexical phenomena are studied as part of the most significant dialectal lexical system, and identical linguistic phenomena existing in various dialects and subdialects are mapped as isoglosses.

Keywords: dialect, subdialect, area, linguistic geography, isogloss, historical typology.

O'zbek dialektologiyasida yirik monografik tadqiqotlarning maydonga kelganligi endilikda shevalarimizni qiyosiy-tarixiy va tipologik tadqiqotning hozirgi zamon aniq va izchil metodi orqali til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlab beruvchi lingvistik geografiya va areal lingvistik usulda tadqiq etishni taqozo qilmoqda. «Lingvistik geografiya faqat til tarixi va dialektologiya uchungina ahamiyat kasb etib qolmasdan, u xalqning etnogenezi, tarixi uchun ham juda muhim, chunki lingvistik geografiya muhim tarixiy manbadir (Avenesov,1,181) Lingvistik geografiya bilan dialektologiya makon va zamon omiliga turlicha munosabatda bo'lsa-da, makon omili lingvogeografiyada ham, dialektologiyada ham bir xil ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, territoriya omili lingvogeografiyaning asosini tashkil etadi. Lingvogeografiya keng territoriyaga ega bo'lishi va bir paytda ko'plab faktlarni qamrab olishi, umumlashtirish hajmining beqiyosligi bilan tasviriy va tahliliy xususiyatga ega bo'lgan dialektologiyadan ajralib turadi.

Dialektologiyaning tekshirish ob'ekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi territoriyaga oidligidan qat'iy nazar, umuman

dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvistik geografiya lingvistik atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum territoriyagagina oid dialektal tekstlar bilan ish ko'radi.

Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan lingvistik geografiyaga o'tish davri hisoblanadi. (Borodina,2,5) Shu bilan birga, bu davr o'zining nazariy ahamiyatiga ko'ra lingvistik geografiya taraqqiyotining dastlabki jarayonidir. Dialektologiya tadqiqotila to'liq til materialiga, to'liq tekst materiallariga ega bo'lsa, lingvogeografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi. xalos.

Ma'lumki, dialektal xususiyatlar asta sekin istemoldan chiqib yo'qolib ketadi. Ular haqidagi ma'lumotlar esa, lingvistik atlaslar va yozib olingan tekst namunalarida saqlanib qoladi, yo'qolib borayotgan xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir.

Dialektologiya, asosan, dala sharoitida ish ko'radi. Lingvogeografiya dialektologiyaga qaraganda ancha konkret xususiyatga ega. Chunki lingvogeografiya materiallari bilan laboratoriyada va kabinetda shug'ullanadi. Lingvistik geografiya dialektologiyadan o'sib chiqqandir. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo'lsa, lingvogeografiya dialektologiya bilan shunchalik bog'liq bo'ladi.

Lingvistik yoki dialektologik atlas - fiktografik yoki umumlashtiruvchi xarakterdagi kartalarni chog'ishtirish sistemasi bo'lib, uning yig'indisi tilning territoriyaga tarqalish modelini yoki uning biror bo'lagini shakllantiradi.

Lingvistik atlas asosida qilingan xulosalar undagi alohida kartalarning darajasidan va ularning o'zaro uzviy bog'lanishidan kelib chiqadi. Lingvistik atlas o'zida ma'lum tilning hamma aspekti bo'yicha material mavjud bo'lishi bilan shu tilning nazariy va amaliy fonetikasi, grammatikasi va leksikologiyasi taraqqiyotini chuqur o'rganish uchun imkoniyat yaratadi. lingvistik atlas kartalari ikki xil tamoyilga asoslanib tuziladi: 1) dialektologik tamoyil; 2) umumlingvistik yoki areal lingvistik tamoyil.

Karta tuzishdagi umumlingvistik va dialektologik tamoyil hamma atlaslarda barobar saqlanadi, ularning o'zaro munosabati dastlab material tanlashda ham, kartalashtirishni amalga oshirishda ham asosiy o'rin tutadi. Shunga qaramay, lingvistik atlaslar va dialektologik atlaslar o'zining ko'pchilik belgilari bilan bir-biridan farqlanadi. Farqlar dastlab anketalashtirish darajasidan boshlanadi.

Lingvistik atlas uchun material keng ko'lamdagi savollar majmuasi asosida to'plansa, dialektologik atlas materiali ma'lum dialektal xususiyatlarni modellashtiruvchi dastur asos bo'ladi. Bunday dasturning har bir punkti alohida tema uchun mustaqil so'roqlikni tashkil etadi. Masalan, lingvistik kartaning har bir so'zi

uchun savolga javob tariqasida tuzilishi uning dialektal ayirmaliklar tarqalishini aniqlaydigan dialektologik kartadan farqini aniq ko'rsatadi.

Anketalashtirish bevosita, ya'ni to'ppa-to'g'ri va bilvosita (korreslondent) orqali amalga oshiriladi. Anketalashtirish metodikasining bevosita, bilvositaligi, so'roqlikka javob olish shakli orqali amalga oshirilishi, ilustrasiya qo'llashi, informator tilidan anketalashtirish yoki adabiy tildan tarjima qilish kabilar lingvistik kartani baholashda hisobga olinadi.

Ammo til va dialektlar taraqqiyotining qadimiy davri uchun xarakterli bo'lgan ayrim hodisalarni izohlashda yondosh tillar va shevalardan hamma vaqt ham material topilavermaydi. Masalan, Namangan guruh shevalari uchun xarakterli bo'lgan *r* undoshining o'zidan keyin kelgan hamma til oldi undosh (*tussin* tursun, *bodd'* bordi, *jujj'n* xurjin, *ottoq* o'rtoq, *kəttxshkə* kartoshka)lariga singib ketishi Farg'ona vodiysidagi boshqa shevalarda uchramaydi (Shermatov,3,13). Ammo aynan shu hodisaning o'zi O'zbekistonning janub qismida joylashgan Qashqadaryo viloyatidagi shahar tip shevalarida mavjud. Bu hodisaning innovatsiya markazi qaysi ekanligi va uning irradiansiya markazi tarixan qay tomondan qay tomonga yo'nalganligi haligacha noma'lum. O'zbek shevalari atlas yaratilganda mana shunga o'xshash ko'pgina muammoli masalalar yechimini topadi.

Shuning uchun kartalashtirilishi lozim bo'lgan dialektal hodisalarni tanlashda shu territoriyada joylashgan sheva va dialektlar orasidagi eng muhim farqli hodisalar hisobga olinib, har bir sheva o'z dialekti yig'indisida, shu dialekt sistemasida o'rganib chiqiladi. Chunki material yig'ish uchun mo'ljallab tuzilgan anketadagi savollar izoglossalar hosil qiluvchi til hodisalariga bag'ishlangan bo'lishi darkor. Har bir kartani tuzishda dastlab kartalashtirilgan til hodisalarining tarqalish chegarasi – izoliniasi aniqlanib chiqiladi. So'ngra, har xil sheva va dialektlarda mavjud bo'lgan bir xil til hodisalarini izoglossa sifatida kartalashtiriladi.

Qoraqalpoiston Respublikasi o'zbek shevalari dialektologik atlasini tuzishda hudud (areal)larning o'zaro aloqasi lingvistik nuqtai nazardan dinamik bo'lib, izoglossalarning kirib kelish, tarqalish areali, kuchliroq shakllarning kuchsizroq shakllar tomonga qarab siljishi, adabiy til va hudud shevalarining o'zaro aloqada namoyon bo'lishi, tilning taraqqiyot bosqichlari, chiziqlarining muvofiqlashuvi, markazga qanchalik yaqin yoki markazdan uzoqlashgan sari izoglossalarning quyuqlashib boraverish sabablari konkret misollar orqali izohlanadi(Matkarimovich, 5:27).

Xullas, lingvistik kartalarda belgilangan shevaga xos hodisalarning tarqalish areali, tillarning o'zaro aloqasi, taraqqiyot bosqichlarini belgilash, shevaga xos

lingvistik hodisalarning kelib chiqish tarixini aniqlash, turlicha ko'rinishga ega bo'lgan hududiy sheva mazmuni bilan uni ifodalovchi sheva chiziqlarining turli siqqligi, birlashtiruvchi va ajratib ko'rsatuvchi o'zgachaliklarini kartalarda aks ettirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avenesov R.I. Zaklyuchetnoe slovo na Koorrdinatsionnom soveshchani po voprosom dialektologii tyurkskix yazykov. – «Voprosy dialektologii tyurkskix yazykov», Baku. 1958, s. 181.
2. Borodina M.A. Problemy lingvisticheskoy geografii. M.-L. 191., s.5.
3. Shermatov A. Lingvistik geografiya kima?, - Toshkent, : Fan.19661, B.13.
4. Ibragimova, Z., & Ibragimova, U. (2020). Professional Words In The Uzbek Dialects Of Karakalpakstan Which Can Be Found In Other Uzbek Dialects. In Recent Scientific Investigation (pp. 69-72).
5. Matkarimovich, I. Y., & Yuldashevna, I. Z. (2024, March). O'zbek tilining dialektal korpusini yaratish tamoyillari. In Konferensiyalar| Conferences (Vol. 1, No. 7, pp. 27-29).

TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKT (SI) ISTIQBOLLARI AMALIYOTI VA PEDAGOGIKASI

Zulfiya Xabirova

Mustaqil tadqiqotchi, dotsent v.b
Toskent shahridagi Adju universiteti

Abstract. Artificial Intelligence (AI) is changing the landscape of education, opening up new perspectives and raising complex challenges. This article examines the role of AI in education based on its perspectives, current practices, and pedagogical considerations. Building on recent research, the study highlights the potential of AI to personalize learning, improve efficiency, and expand access, particularly in online distance learning. At the same time, the research findings highlight concerns about ethics, equity, and teacher training, and show a significant gap between theoretical perspectives and pedagogical practice. The article emphasizes the need to train teachers, improve flexibility, and develop human-centered pedagogical strategies that combine mindfulness with responsibility. Ultimately, the paper argues that AI should not replace teachers, but rather serve as partners in fostering critical thinking, creativity, and lifelong learning.

Keywords: artificial intelligence, education, pedagogy, personalization, ethics, teacher training, critical thinking.

Annotatsiya. Sun'iy intellekt (SI) ta'lim landshaftini o'zgartirib, yangi istiqbollarni ochib, murakkab muammolarni ko'tarmoqda. Ushbu maqola SIning ta'limdagi rolini uning istiqbollari, joriy amaliyotlari va pedagogik mulohazalari asosida ko'rib chiqadi. Yaqinda olib borilgan tadqiqotlarga asoslanib, tadqiqot SIning ta'limni shaxsiylashtirish, samaradorlikni oshirish va kirish imkoniyatlarini kengaytirish, xususan, onlayn masofaviy o'qitish imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari axloq, adolat va o'qituvchilarni tayyorlash bilan bog'liq tashvishlarni ta'kidlab, nazariy qarashlar va pedagogik amaliyot o'rtasidagi jiddiy tafovutni ko'rsatadi. Maqolada o'qituvchilarni tayyorlash, moslashuvchanlikni yaxshilash va ongni mas'uliyat bilan birlashtirgan insonga yo'naltirilgan pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish zarurligi ta'kidlangan. Oxir oqibat, maqolada SI o'qituvchilarning o'rnini bosmasligi, balki tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va umrbod ta'limni rivojlantirishda sherik bo'lib xizmat qilishi kerakligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim, pedagogika, shaxsiylashtirish, etika, o'qituvchini tayyorlash, tanqidiy fikrlash.

Sun'iy intellekt (SI) zamonaviy ta'limda eng ko'p muhokama qilinadigan yutuqlardan biriga aylandi. Bir tomondan, u shaxsiylashtirilgan o'rganish, tezkor fikr bildirish va o'qituvchilarni odatiy vazifalardan ozod qilish uchun vosita sifatida qabul qilinadi, boshqa tomondan esa, u axloq, tenglik va o'qituvchilarning o'zgaruvchan roli masalalarini ko'taradi. Shunday qilib, SI haqidagi fikrlar nafaqat texnologiyaning o'ziga, balki uning pedagogika va ta'lim amaliyotiga ta'siriga ham tegishli.

So'nggi o'n yil ichida tadqiqotchilar o'rganishda inklyuzivlik va moslashuvchanlikni yaxshilash uchun SI imkoniyatlarini tobora ko'proq o'rganishdi. Shu bilan birga, ma'lumotlarning maxfiyligi, algoritmik tarafkashlik va texnologiyadan foydalanishning tengsizligi bilan bog'liq xavotirlar kuchaydi. Ushbu munozaralar SI va'dasini va undan sinfda foydalanish haqiqatini sinchkovlik bilan tortish zarurligini oshiradi. Ushbu maqolaning maqsadi so'nggi tadqiqotlarni ko'rib chiqish va SI ni ta'limga integratsiyalashuvining pedagogik oqibatlariga e'tibor qaratish orqali ushbu munozaraga hissa qo'shishdir.

Usullari

Tadqiqotda mavzuga doir ko'pgina ilmiy maqolalar ko'rib chiqildi va analiz qilindi. Manbalar Scopus, Web of Science va Researchgate kabi ma'lumotlar bazalarida "ta'limda sun'iy intellekt", "pedagogika", "moslashuvchan ta'lim" va "o'qitish amaliyoti" kabi atamalar yordamida izlash orqali aniqlandi. So'nggi besh yil ichida nashr etilgan, SI texnologiyalari, xususan, generativ SI rivojlanishi bilan bog'liq tez o'zgarishlarni aks ettiruvchi maqolalarga ustuvor ahamiyat berildi. Namuna SI qanday ishlab chiqilishi, tatbiq etilishi va ta'lim kontekstida tahlil qilinishi haqida tushuncha beradigan empirik tadqiqotlar va nazariy maqolalarni o'z ichiga oldi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, SI shaxsiylashtirishni qo'llab-quvvatlash va ta'lim samaradorligini oshirish uchun katta salohiyatga ega. Moslashuvchan ta'lim platformalari real vaqt rejimida o'qituvchilarning ehtiyojlariga moslasha oladi, ularning o'z sur'atida rivojlanishiga yordam beradi va faollikni oshiradi (Olmasri, 2024). SI tizimlari allaqachon oliy ta'limda fikr-mulohaza bildirish, baholashda yordam berish va ba'zi ma'muriy jarayonlarni avtomatlashtirish uchun qo'llanilmoqda, bu esa o'qituvchilarga o'z ishining ijodiy va tanqidiy jihatlariga e'tibor qaratish imkonini beradi (Chelik, 2022). SI, shuningdek, ta'limga kirishni kengaytirishda, xususan, inson yordami har doim ham mavjud bo'lmagan onlayn va masofaviy ta'limda muhim rol o'ynaydi (Dogan, Goru Dogan va Bozkurt, 2023).

Biroq, tadqiqot muhim cheklovlarni ham ochib beradi. Fakultet va talabalar SI vositalaridan xavotir bildirishmoqda. Ko'pchilik ularning foydaliligini tan olsa-da, ta'lim, ishonch va ma'lumotlardan foydalanish bilan bog'liq xavotirlar kuchli bo'lib qolmoqda (Diaz va Nussbaum, 2024). Algoritmik tarafkashlik va noaniq qaror qabul qilish jarayonlari kabi axloqiy tashvishlar tanqidiy foydalanish xavfini ta'kidlaydi (Yang va boshq., 2023). Bundan tashqari, ishonchli texnologiyalardan tengsiz foydalanish SI ta'imdagi tengsizliklarni kamaytirish o'rniga kuchaytirishi xavfini oshiradi.

SI integratsiyasining pedagogik jihati, ehtimol, eng qiyini. Olimlarning ta'kidlashicha, sun'iy intellektni faqat samaradorlikni oshirish vositasi sifatida ko'rib chiqmaslik kerak, balki kengroq o'qitish strategiyalariga qo'shilishi kerak (Yue, Chon va Dai, 2022). Ba'zilar o'qituvchilarning SI savodxonligini oshirish muhimligini ta'kidlaydilar, bu ularga ushbu texnologiyadan qachon va qanday foydalanish haqida ongli ravishda tanlash imkonini beradi (Rowe va Perkins, 2024). Boshqalar esa, baholash generativ SI asosida ishlab chiqilishi kerak, deb ta'kidlaydilar, bunda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va hamkorlik ko'nikmalariga ko'proq e'tibor qaratiladi, ya'ni insonning kuchli tomonlari tengsiz bo'lib qoladigan sohalar (Fan, Deng va Liu, 2025). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aqlning o'ylangan integratsiyasi chuqurroq fikrlashni qo'llab-quvvatlashi mumkin, ammo bu faqat o'qituvchilar o'quvchilarning vositalar bilan o'zaro ta'sirini boshqarish uchun zarur asosni ta'minlasagina mumkin (Fikri, 2024).

Bularning barchasini hisobga olsak, ta'limda sun'iy intellektga yondashishning eng yaxshi usuli ham imkoniyat, ham qiyinchilik bo'lib tuyuladi. Uning shaxsiylashtirish, fikr-mulohaza yuritish va ma'lumot olishdagi imkoniyatlari uning imkoniyatlari eng yaqqol namoyon bo'ladi. Biroq, bu imtiyozlar kafolatlanmaydi; ular puxta rejalashtirish, puxta amalga oshirish va o'qituvchilarning asosiy majburiyatiga bog'liq. Agar biz ushbu muammolarni hal qilmasak, sun'iy intellekt ta'limning asosiy maqsadlariga erishishga yordam bermaydigan texnologik echimlar to'plamiga aylanib qolish xavfini tug'diradi.

Bu shuni ko'rsatadiki, biz kelajakda sun'iy intellektidan foydalanishning eng yaxshi usullarini ko'rib chiqishimiz va sun'iy intellekt imkoniyatlariga bo'lgan hozirgi obsessiyasidan voz kechishimiz kerak. Vaqt o'tishi bilan Sining odamlarga ta'sirini aniqlash uchun ta'lim natijalari bo'yicha uzunlamasına tadqiqotlar o'tkazish juda muhimdir. Bundan tashqari, o'qituvchilarni tayyorlash dasturlari o'qituvchilarni sun'iy intellektidan (SI) tanqidiy foydalanishga o'rgatishlari kerak, shunda ular nafaqat foydalanuvchilar, balki xabardor qaror qabul qiluvchilar hamdir. Siyosatchilar,

shuningdek, teng huquqli foydalanishni o'rnatishga yordam berishlari va texnologiyalardan axloqiy foydalanishni tartibga soluvchi aniq qoidalarini ta'minlashlari kerak. Sun'iy intellektga o'qituvchilarning o'rnini bosuvchi vosita sifatida qaramaslik kerak; balki ta'lim jarayonida hamkor sifatida qarash kerak. Inson mulohazalari va o'rgatish qobiliyatini o'zgartirish emas, balki oshirish qobiliyati texnologiyaning to'liq salohiyatiga erishish imkonini beradi. Muammo shundaki, yangi texnologiyalar ta'limga mo'ljallangan tarzda hissa qo'shishini ta'minlashi lozim, ya'ni individual qiziqishni rag'batlantirish, tanqidiy fikrlashni rag'batlantirish va umrbod ta'lim olish istagini yoqishi kerak.

So'nggi o'n yil ichida akademiklar SI qanday qilib o'rganishda inklyuzivlik va moslashuvchanlikni oshirishi mumkinligini chuqur o'rganishdi. Shu bilan birga, algoritmik noto'g'rilik, texnologiyaga teng bo'lmagan kirish va ma'lumotlarning maxfiyligi bilan bog'liq xavotirlar aniqroq bo'ldi. Ushbu ma'ruza sun'iy intellektning afzalliklarini va uni ta'lim muhitida qo'llashni har tomonlama baholash zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqot so'nggi tadqiqotlarni o'rganish va sun'iy intellektni (SI) ta'limga kiritish ta'sirini ko'rsatish orqali nutqni yaxshilashga intiladi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Olmasri, A. (2024). Fan ta'limida sun'iy intellekt: tizimli tahlil. Ta'lim sohasidagi tadqiqotlar. Onlayn avans nashri. <https://doi.org/10.1007/s11165-024-10176-3>
2. Chelik, I. (2022). Sun'iy intellekt va ta'lim kelajagi: o'qituvchilarning tasavvurlari. TechTrends, 66 (6), 1062-1072. <https://doi.org/10.1007/s11528-022-00715-y>
3. Diaz, A. va Nussbaum, M. (2024). Ta'limda sun'iy intellekt: o'qituvchilarning tasavvurlari, muammolari va imkoniyatlarini ko'rib chiqish. Kompyuterlar va ta'lim, 205, 105071. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2024.105071>
4. Dogan, M., Goru Dogan, T. va Bozkurt, A. (2023). Masofaviy ta'limda sun'iy intellekt: tizimli tahlil. Amaliy fanlar, 13(5), 3056. <https://doi.org/10.3390/app13053056>
5. Fan, M., Deng, L. va Liu, H. (2025). Oliy ta'limda sun'iy intellekt va baholash: imkoniyatlar va muammolar. Oliy ta'limda baholash va baholash. Onlayn avans nashri. <https://doi.org/10.1080/02602938.2025.2479022>
6. Fikri, M. (2024). EFL sinflarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda sun'iy intellektning rolini o'rganish. Ingliz tili va adabiyoti jurnali, 8(2), 11368. <https://doi.org/10.31949/jell.v8i2.11368>

7. Ro, M.D. va Perkins, R. (2024). AI pedagogikasini loyihalash: ta'limga insonga asoslangan yondashuvlarga. arXiv oldindan chop etish. <https://arxiv.org/abs/2411.00631>
8. Yan, V. X., Chju, X., Seo, E., Byork, E. L. va Byork, R. A. (2023). Ta'limda sun'iy intellektning imkoniyatlari va muammolari. arXiv oldindan chop etish. <https://arxiv.org/abs/2303.13379>
9. Yue, W.S., Zhong, M.S.-Y. va Dai, Y. (2022). Ta'limda sun'iy intellekt: ilovalar va ta'sirlarni ko'rib chiqish. Barqarorlik, 14(23), 15620. <https://doi.org/10.3390/su142315620>

CHET TILINI O'RGANISH VA GAPIRISHDA SO'Z BOYLIGINING AHAMIYATI VA LUG'AT DIAPAZONINI OSHIRISH UCHUN QIZIQARLI O'YINLAR

Tilabova Gulnora Abdiqatovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Turizm fakulteti

Nemis tili kafedrası o'qituvchisi

gulnoratilabova734@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola chet tilini o'rganish va gapirishda so'z boyligining ahamiyati va chet tili darslarida o'quvchining lug'at boyligini oshirish uchun qiziqarli mashqlar turli xil misollar bilan ochib berilgan: so'z boyligining ahamiyati, darsning muhim jihatlari, lug'at bilan ishlash bosqichlari guruhlarga bo'lib yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Lug'at diapazoni, Wortschatzkartei Wörter-hochzeit, Lexikon, lug'at birlashtirish vkh

Аннотация. В данной статье раскрывается значение словарного запаса в изучении и разговорной речи на иностранном языке, а также интересные упражнения для увеличения словарного запаса учащихся на занятиях иностранным языком с различными примерами: значение словарного запаса, важные аспекты урока, этапы работы со словарем, объясняются в группах.

Ключевые слова: Словарный запас, Wortschatzkartei Wörter-hochzeit, Lexikon, словарное сочетание

Annotation. This article reveals the importance of vocabulary in learning and speaking a foreign language and interesting exercises to increase the student's vocabulary in foreign language classes with various examples: the importance of vocabulary, important aspects of the lesson, with vocabulary working steps are explained in groups.

Key words: Vocabulary range, Wortschatzkartei Wörter-hochzeit, Lexikon, vocabulary combination

So'z boyligining ahamiyati yuzasidan ba'zi olimlar fikrlarini quyidagicha bayon qiladi. "Men grammatik noaniqlik tufayli muvaffaqizatsiylikka uchragan birorta ham suhbat vaziyatini bilmayman, lekin noma'lum so'zlar tufayli muloqot qilish mumkin bo'lmagan ko'plab holatlarni bilaman."³⁵

³⁵ Butzkam W. Unterrichtssprache Deutsch Wörter und Wendungen für Lehrer und Schüler. Ismaning Deutschland, Hueber. 2007. -S. 70-85.

Freydenshteynning ushbu bayonoti ko'plab chet tilini o'rganuvchilar uchun to'g'ri bo'ladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Freydenshteynning bu bayonoti dastlab ko'plab chet tilini o'rganuvchilarni hayratda qoldirishi mumkin, chunki ularning til o'rganish haqidagi g'oyalari ko'pincha grammatik tuzilmalarni "o'rganish"ga qaratilgan. Ammo muloqot grammatikaning yetishmasligi tufayli kamdan-kam hollarda muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Bu holatda so'z boyligi muhim rol o'ynaydi, birinchidan, juda ko'p so'zlar mavjud bo'lsa, ikkinchidan, tilning lug'ati juda murakkab (polisemantika va idiomatika) hisoblanadi. Uchinchidan, eng muhimi, tushunish va muloqot qilish insonning asosiy ehtiyojlaridan biridir.

Shuning uchun ta'lim berishda har bir chet tili o'qituvchisi so'zlarni o'rganishga e'tibor qaratish kerak. Bundan tashqari lug'at kitoblari, ona tiliga tarjima qilingan adabiyotlar va o'rganilgan narsalarni muntazam ravishda takrorlash kerak. Shunda siz masalaga juda nozik tarzda yondashgan bo'lasiz, chunki lug'atdan foydalanish maqsadli ko'nikmalar uchun lingvistik material vazifasini bajaradi. Jumladan: gapirish, tinglash, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirishda.

Darsning muhim jihatlari

O'qitishning maqsadi chet tilida lingvistik harakat bo'lganligi sababli, har bir lug'at bilan ishlashning boshlang'ich va yakuniy nuqtasi ko'nikmalari bo'lishi kerak. Lug'atni joriy etish va amaliyotda qo'llash nafaqat maqsadli ko'nikmalarning kamida bittasini yuzaga keltiradi, balki lug'at ham kengroq tarzda kontekstni yoritib beradi. Bu ko'pincha ishtirokchilarga dunyo haqidagi bilimlari orqali ma'lum bo'ladi - ular nimani bajarish kerakligini va diqqatlarini nimaga qaratishlari kerakligini bilishadi. Miyaning tadqiqotlari natijalari, shuningdek, alohida bilim qismlariga qaraganda kattaroq kontekstlarni yodlash osonroq ekanligini ko'rsatadi.

Misol uchun, siz "kiyim" "Kleider" lug'at sohasini joriy qilmoqchi bo'lsangiz, ishtirokchilarga lug'at nima uchun kerak bo'lishi mumkinligi haqida o'ylab ko'ring (kiyim sotib olish, odamlarni tasvirlash, moda haqida gapirish va hokazo). umumiy mavzu bilan bog'langan - tez unutiladi. Shuning uchun haqiqiy tarmoq yarating: Bu odatiy vaziyatning surati (mijoz va univermagdagi sotuvchi), univermag musiqasi yoki hatto broshyuralar va kiyim kataloglari bo'lishi mumkin. Bularning barchasi. aksariyat ishtirokchilarga ma'lum.

Leksikonda allaqachon "tarmoqlar" mavjud bo'lib, ularga yangi lug'atni birlashtirish mumkin.

Lug'at miyada turli xil murakkab usullarda saqlanadi: aqliy leksikonda so'zga ma'no berilishi va shu mazmun bilan saqlanishi kerak. Fe'l bilan harakat saqlanadi, ot bilan predmet, kimsa vizualizatsiya, sifatlar birgalikda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan

otlarga bog'lanadi (2.8. yoqimli ob-havo - lekin yaxshi ko'rinmaydigan ob-havo). Birgina so'zning mazmuni miyamizda murakkab shaklda ifodalanadi.

Boshqa tomondan, so'zlarning tovushi va shrifti ham saqlanishi kerak. Bizning aqliy leksikonimizda to'g'ri shakl saqlanganligi sababli, biz so'z noto'g'ri talaffuz qilinganida yoki noto'g'ri yozilganligini sezamiz. Ko'p so'zlar ham hissiyotlarni uyg'otadi. Hatto "tish shifokori", "Zahnarzt" so'zi ham odatdagi hid yoki qo'rquv g'oyasini keltirib chiqarishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, hamrohlik qiluvchi his-tuyg'ular va vaziyat xususiyatlari ham saqlanadi. Ruhiy leksika u bilan birga boshqa leksikalarga qaraganda ko'p o'lgan.

Bularning barchasi lug'at o'qitishga ta'sir qilishi kerak. Yangi lug'at iloji boricha xilma-xil bo'lishi kerak. Ishtirokchilarga faqat og'zaki tushuntirishlar ko'pincha yetarli emas - ayniqsa yangi til o'rganuvchilar darslarida. So'zlar tajribali bo'lishi kerak, barcha hislar bilan tajribaga ega bo'lishi kerak (multissensor). So'zlar vizual tarzda (tasvirlar va haqiqatlar) va ularning ovozi (talaffuz va intonatsiya) mashq qilinishi kerak. Fe'l bilan bog'liq harakatlar, sifatli orqali bildirilgan his-tuyg'ular yoki ob'ektni ko'rishni pantomimik bo'lishi mumkin.

Lug'at bilan ishlash bosqichlari

Turli bosqichlar "oziq-ovqat" lug'at sohasi misolida tasvirlangan.

Lug'at ishida keltirilgan:

Lug'at bilan tanishtirish

Lug'atni qo'llash

So'z boyligini rivojlantirish

So'z boyligini mashq qilish va takrorlash

Gap ma'lum bir lug'at sohasini taqdim etish haqida emas, taqdim etilgan usullar va tadbirlar boshqa sohalar uchun ham ishlatilishi mumkin³⁶

murakkabroq mavzulardan foydalanish yoki o'zgartirishlar kiritish mumkin.

Lug'at bilan tanishtirish

Vaziyat bo'yicha tasniflash: Kurs xonasining o'rtasida oziq-ovqat, rasmlar yoki haqiqiy narsalar (do'kon) bo'lgan supermarket broshyuralari mavjud; broshyuralar devorlarga, doskaga va eshikka ham osib qo'yilishi mumkin. Xona dizayni vaziyatga xizmat qiladi

Yangi mavzuga munosabat bildirish.

Ishtirokchidan so'rang: "Bugun qayerdasiz?" Wo sind Sie? yoki "Biz hozir qayerdamiz?", Wo befinden Sie heute? va alohida so'zlarga o'tishdan oldin sizni yangi soha bilan tanishtiring. Ehtimol, mavzu bo'yicha suhbat paydo bo'ladi ("Qaerda xarid

³⁶ Helmuth F. Wörter und Wendungen: kennen, lernen, können. In: Praxis Deutsch, 2009. -S. 4-13

qilasiz?" Wo kaufen Sie ein?", "Qanchalik tez-tez xarid qilasz?" Wie oft gehen Sie einkaufen?"). Ishtirokchilarga qaratilgan bunday savollar qiziqish va motivatsiyani oshiradi.

Ishtirokchilarning yo'nalishi: Keyin asta-sekin bu savollardan tafsilotlarga o'ting. O'rtada yoki stolda ovqatning rasmlari yoki haqiqiy mahsulotlar mavjud. Ishtirokchilardan qaysi ovqatlarni bilishlarini, qaysilarini tez-tez sotib olishlarini va hokazolarni so'rang. Agar sizda haqiqiy narsalar bo'lsa, ishtirokchilarga narsalarni o'z qo'llariga olishlariga ruxsat bering.

Lug'atni qo'llash

Kiritilgan lug'at bilan nima qila olasiz? Lug'at har doim kengroq foydalanish kontekstida joylashtirilishi kerak, chunki bu yagona yo'l. Asos sifatida, barcha to'rtta ko'nikmalar birlashtirilishi mumkin. Aksariyat zamonaviy darsliklarda o'qish va tinglab tushunish, shuningdek, nutq va yozishning samarali ko'nikmalari uchun yetarli materiallar mavjud. Bunga misol „Wortschatz diktat“

„Wortschatz diktat“: Yozish va nutqning samarali ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ishtirokchi diktanti nazorat qilinadigan, ammo o'ta rag'batlantiruvchi va oldindan yengillashtiruvchi mashg'ulot sifatida tavsiya etiladi: Ishtirokchilarga harakat bilan mavzuga mos keladigan rasmni ko'rsating (rasm. ota-onalar farzandlari bilan supermarketda xarid qilayotgan holati). Ko'pgina darsliklarda tegishli rasmlar mavjud. Ilgari kiritilgan lug'at hamma uchun ko'rinadigan bo'lishi kerak (qora taxta, doska, kodoskop yoki beamer). Rasmda nimalar yoki kimlarni ko'rganini ishtirokchilardan so'rang.). Ishtirokchilardan birining tegishli javobi ham diktantning birinchi jumlasidir. Buni grammatik jihatdan tuzatish kerak bo'lishi mumkin, ammo mazmunan to'g'ri. Buni taklif qilgan ishtirokchi hamma uchun aytib beradi. Shuningdek, siz doskaga yuqoridan pastga yozasiz, chunki keyinroq isbot versiyasi kerak bo'ladi. Keyin yana so'rang: ("Bola/kassir..." nima deydi?" Yana bir ishtirokchining gapi siz yoki boshqa ishtirokchilar tomonidan tuzatilib, so'ngra diktat qilinishi mumkin. Shu tarzda guruh o'z diktantini ishlab chiqadi, unda siz faqat moderator sifatida ishlaysiz. Diktantning klassik shaklidan farqli o'laroq, o'qituvchi matnni tanlaydi va aytib beradi. O'quvchilar odatda faqat to'g'ri shaklga e'tibor qaratishsa-da, bu yerda miya va xotiraning ancha ko'proq sohalari ishlaydi: Ishtirokchilar ilgari o'zlashtirilgan lug'atdan ijodiy foydalanadilar va uni boshqa tanish lug'atlar bilan birlashtiradilar. Guruh birgalikda ishlaydi va birgalikda nimadir ishlab chiqadi. Tarkib muhim bo'lib qoladi, klassik diktantda esa qatnashuvchilar odatda yozganlaridan keyin nima

yo'zganlarini eslamaydilar. Va, albatta, ishtirokchilar sizning eslatmalaringiz asosida o'zlarining yoki qo'shnilarining diktantlarini tuzatadilar.³⁷

Lug'atni tanlash...

Yaxshi matnlar (tinglash va o'qish matnlari) har doim qiziqarlidir va shuning uchun ham ishtirokchilarga qisman noma'lum bo'lishi mumkin bo'lgan lug'atni o'z ichiga oladi. Tinglab tushunish haqida gap ketganda esa, agar siz ishtirokchilarni tegishli topshiriq bilan boshqarsangiz, bu jihat kamroq muammoli bo'ladi. Keyin siz noma'lum lug'atni batafsil eshitmaysiz, aksincha ma'lum so'zlarni filtrlashga harakat qilib ko'rasiz.

O'qish matnlari o'tkinchi emas, matn "o'zgarmasdan qoladi" va o'qish jarayoni takrorlanishi mumkin. Bu ko'pincha ishtirokchilarni matnda so'zdan so'zga o'tishga olib keladi. Bu ikki barobar muammoli: bir tomondan, bu matn oqimini sekinlashtiradi. Shuning uchun ham o'qish qiziqarli, boshqa tomondan, bu umumiy tushunishga to'sqinlik qiladi - hatto ona tilida so'zlashuvchilar uchun ham kontekstdan noma'lum so'zlarni aniqlashga to'g'ri keladi. Ushbu muhim strategiyani chet tilida mashq qilish kerak. Buning uchun so'z va matn ishlab chiqish mashqlaridan foydalaniladi.

Lug'atdan unumli foydalanish

Kiritilgan lug'at bilan nima qila olasiz? har doim kengroq foydalanish, chunki bu yagona yo'l real hayotda ham uchraydi. Asos sifatida, barcha to'rtta ko'nikmalarda lug'atdan foydalanish mumkin. Ko'pgina zamonaviy darsliklarda o'qish va tinglash uchun yetarli materiallar mavjud. shuningdek, nutq va yozishning samarali qobiliyatlari bevosita so'z boyligi bilan bog'liq albatta. O'qish va tinglab tushunishning retseptiv qobiliyatlari haqida gap ketganda, o'quvchi avval o'rgangan so'z boyligi bilimi darajasi asosiy o'rinda turadi. Agar o'quvchiga Tekst yoki tinglab tushunish materiallaridagi so'zlar unga begona bo'lsa, yaxshi natijaga erishmaydi.

Darsda lug'atlarga ruxsat berish kerakmi yoki yo'qmi?

Yuqoridagi savol odatiy savol bulsada, ba'zan juda munozarali. dars mavzusining qiyinlik darajasiga qarab lug'atlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarning lug'at kitob bilan ta'minlanishi va darsda foydalanishi manfaatli bo'ladi, chunki lug'at ularga darsdan tashqari ham kerak bo'ladi. Ayniqsa, individual ravishda amalga oshiriladigan ijodiy yozish faoliyati bilan. Shuningdek, lug'at foydali bo'lishi va o'quvchilarning mustaqilligini ta'minlashi mumkin. Avvalo, o'quvchilar

³⁷ Kühn P. Rezeptive und produktive Wortschatzkompetenzen. In: Willenberg, Heiner. Kompetenzhandbuch für den Deutschunterricht. Auf der empirischen Basis des DESI-Projekts. Baltmannsweiler: Schneider, 2007. -S. 159-167.

lugʻatlardan foydalanishni mashq qilishlari kerak³⁸. Bunga faqat soʻzni alifbo tartibida qidirish va toʻgʻrisini topish kirmaydi. Tegishli kontekst uchun maʼno, shuningdek, lugʻat yozuvida mavjud boʻlgan qoʻshimcha maʼlumotlarni shifrlash va transkripsiyani tushunish, toʻgʻri talaffuz qilishni oʻrganishni ham oʻz ichiga oladi. Agar siz ishtirokchilar bilan soʻzni aniqlash boʻyicha maxsus mashqlarni bajarsangiz, ular bu vaqt ichida tegishli soʻzni qidirmasliklariga rozi boʻling. Ammo lugʻatlarni mutlaqo taqiqlash faqat maxfiy boʻladi. Stol ostiga qarashni talab qiling. Pedagog hodimlardan Strategik ishlash va shunga taalluqli oʻyinlarni tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. Lugʻat oʻyin: ishtirokchilarni lugʻat bilan tanishtirish yoki soʻzni aniqlash mashqlari sizning birinchi tilingizda taxmin qilingan maʼnoni yozib qoʻying. Ushbu bosqichdan soʻng lugʻatni oʻqish uchun besh daqiqa vaqt bering ishtirokchilarning taxminlari toʻgʻri yoki yoʻqligini aniqlang. Ulardan qancha soʻzni toʻgʻri topganini soʻrang. Aksariyat ishtirokchilar buni sizga faxr bilan aytadilar 80% yoki 90% da toʻgʻri ekanligini. Bu kabi mashqlar oʻquvchilarning oʻzlariga boʻlgan ishonchini kuchaytiradilar. Dunyo bilimlari va oʻquvchilarning fikrlash qobiliyati kundan kunga mustahkamlanib boradi.

Soʻz boyligini mashq qilish va takrorlash.

Kiritilgan yoki oʻz-oʻzidan ishlab chiqilgan lugʻat doimiy ravishda mavjud boʻlishi uchun muntazam ravishda mustahkamlanishi kerak. Agar siz lugʻatni har doim bir xil tarzda takrorlasangiz, u hali ham bir nuqtada yoʻqoladi, chunki u yangi lugʻat bilan qoplanadi. Bu siz va ishtirokchilar kerak degan maʼnoni anglatadi

Tarmoq lugʻatini xilma-xil va ijodiy tarzda yarating va har doim aqliy leksikonda yangi yoʻllarni yarating. Buning uchun quyidagi tadbirlar mos keladi:

Lugʻat kartasi: Wortschatzkartei:

Ishtirokchilar bilan birgalikda kurs uchun lugʻat kartasini tuzing kurs xonasida qoladi. Baʼzi ishtirokchilar bu usulni uyda ham qoʻllashadi, ammo tajribaga asoslanib, ularning hammasi ham emas. Shunga qaramay, lugʻat kartasi kursda muhim ahamiyatga ega va uni turli usullarda qoʻllash mumkin. Lugʻat kartalarini tayyorlang. old tomonida bir soʻz yoki butun iborani yozish orqali.

Tushuntirish bilan orqa tomon ishtirokchilar tomonidan topiladi Chet tilini yaqindan boshlab oʻrganuvchilar darslarida bu soʻzni oʻz ichiga olgan oʻqish matnidagi chizilgan yoki jumla boʻlishi mumkin. Til oʻrganishning yuqori darajasida ishtirokchilar tushuntirishlarni tushuntirish uchun juftlik bilan ishlashlari mumkin lugʻat kartalarining orqa tomoniga yozing - ularni tekshirishingiz va kerak boʻlganda

³⁸ Sanakulov, Z. (2023). THE SIGNIFICANCE OF PRONOUNS IN LINGUISTIC RESEARCH. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 4(6), 265–268.

tuzatishingiz kerak bo'ladi. Shu tarzda butun kurs so'z yoki so'zning ta'rifini topish ishlaydi. Kurs oxirida siz lug'at kartalarini tarqatishingiz yoki o'ynashingiz mumkin: o'zingiz tayyorlagan kartalar odatda barcha kurs ishtirokchilarini diqqat e'tiborini tortadi. Siz lug'at indeksidagi kartalardan turli xil ijodiy usullarda foydalanishingiz mumkin. Birinchi lug'atni yodlash uchun juda ta'sirli shakl bu to'planishdir, unda barcha ishtirokchilar kurs xonasining o'rtasida turishadi. Bu harakatdagi o'zgaruvchan hamkor ishi. Ishtirokchilar bir yoki bir nechta lug'at kartalarini tanlaydilar. Keyin har bir ishtirokchi sherikning oldiga boradi, unga atamani yoki orqa tarafdagi chizilgan rasmni ko'rsatadi, unga tushuntiradi va navbat bilan davom etadi. Sherikning lug'at kartasidagi so'zlarni almashtirib, yangi hamkorlarni qidiradi. Shunday qilib, kiritilgan lug'at qisqa vaqt ichida ko'p ishtirokchiga yo'naltirilgan va samarali tarzda takrorlanadi.

So'z to'yi Sinf markaziga parta ustiga 20 ga yaqin ot, fe'l, sifat va iboralar va joriy darsdan o'rganilgan so'zlar yozilgan kartalar qo'yiladi. Bundan tashqari, oldingi lug'at birligidan ba'zi kartalarni qo'shishingiz mumkin. Endi ikkita lug'at kartasini oling va ularni jumlagi birlashtiring ("meva" va "tutun": "Men chekmayman, yaxshisi meva iste'mol qilishni afzal ko'raman")(Obst" und „rauchen“: „Ich rauche nicht, ich esse lieber Obst.“).

Keyin ikkita kartani orqaga qo'ying va ishtirokchilardan so'zlarni o'zlari bog'lashlarini so'rang. Yangi kontekst o'quvchilar ruhiyatida ko'tarinki kayfiyat ulashadi, leksikada yangi yo'llarni ham yaratadi, ayniqsa bu ikki so'z bir-biriga mos kelmasa. "To'y" qanchalik kulgili bo'lsa, so'zlar shunchalik yaxshi esda qoladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, chet tili o'rganishda nafaqat og'zaki nutqni shakllantirishda, balki yozma, o'qish va tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun so'z boyligining ahamiyati juda katta. Yosh pedagoglar o'zlarining darslarida faqat so'zlarni tarjimasini berish bilan cheklanib qolmasdan, ularni mustahkamlash uchun turli xil mashq va o'yinlardan foydalansa, o'rganilgan yangi so'zlar o'quvchining xotirasida saqlanib qoladi. Bundan tashqari lug'atdan foydalanish turlarining 4 xil usullari haqida to'liq yoritib berildi. Unga ko'ra

Lug'at bilan ishlash bosqichlari:

Lug'at bilan tanishtirish

Lug'atni qo'llash

So'z boyligini rivojlantirish

So'z boyligini mashq qilish va takrorlash

Lugʻat bilan ishlash bosqichlari, misollar bilan yoritib berildi. Darslarda lugʻatdan foydalanish, faqat alfabet boʻyicha topish emas balki, soʻzlarni transkripsiyasi, talaffuzi va qaysi soʻz turkumlariga taalluqli ekanligi, birlik yoki koʻplik shakllarini ham oʻquvchilarga oʻrgatib borish maqsadga muvofiq bular edi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Butzkam W. Unterrichtssprache Deutsch Wörter und Wendungen für Lehrer und Schüler. Ismaning Deutschland, Hueber. 2007. -S. 70-85.
2. Helmuth F. Wörter und Wendungen: kennen, lernen, können. In: Praxis Deutsch, 2009. -S. 4-13
3. Sanakulov, Z. (2023). THE SIGNIFICANCE OF PRONOUNS IN LINGUISTIC RESEARCH. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 4(6), 265–268. <https://doi.org/10.37547/mesmj-V4-I6-37>
4. Kühn P. Rezeptive und produktive Wortschatzkompetenzen. In: Willenberg, Heiner. Kompetenzhandbuch für den Deutschunterricht. Auf der empirischen Basis des DESI-Projekts. Baltmannsweiler: Schneider, 2007. -S. 159-167
5. SANAKULOV, Z. (2023). ADABIY ONOMASTIKA ILMIY TADQIQOTNING YANGI YOʻNALISHI SIFATIDA. *Research and Implementation*. извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/rai/article/view/721>
6. Wolfgang M. Methoden für den Unterricht. 75 kompakte Übersichten für Lehrende und Lernende. Paderborn: Schöningh. 2007.
7. Sanakulov Z. (2022). THE IMPORTANCE OF PROPER NAME IN MODERN LANGUAGE. Экономика и социум, (6-1 (97)), 248-251.

ZAMONAVIY TA'LIMDA INGLIZ TILI: UMUMIYDAN MAXSUSGA O'TISH ZARURATI

Shamirzayeva Zarifa Xudoyorovna

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti

Tayanch doktranti

E-mail address: zarifashamirzayeva@gmail.com

Tel: +998888777881

Annotatsiya: Bugungi global sharoitda ingliz tili ona tili bo'lmaganlar o'rtasida muloqot vositasi sifatida faol qo'llanmoqda va xalqaro til — lingua franca sifatida e'tirof etiladi. Ta'lim tizimida ayniqsa nofilologik yo'nalishlarda ko'proq Umumiy Maqsadlar uchun Ingliz Tili (EGP) o'qitilmoqda, bu esa talabalar orasida Kasbiy Maqsadlar uchun Ingliz Tili (ESP) ga bo'lgan talabni oshirmoqda. ESP o'zining yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi — u talabalarga o'z kasbiy sohalarida samarali muloqot qilishlari uchun zarur bo'lgan amaliy til ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. ESP darslari o'quvchilarning ehtiyojlariga asoslanadi, o'qituvchi esa ko'proq yo'l-yo'riq beruvchi (mentor) sifatida ishtirok etadi. EGP esa kundalik muloqotga tayyorlovchi, keng auditoriyaga mo'ljallangan bo'lib, CEFR darajalari, umumiy so'z boyligi va grammatikani o'rganishga qaratilgan. Har ikkala yondashuvning farqlari maqsad, kontekst, leksika, metodika va baholash mezonlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Kalit so'zlar: lingua franca, ESP (English for Specific Purposes), EGP (English for General Purposes), kasbiy ingliz tili, umumiy ingliz tili, noan'anaviy foydalanuvchilar, kommunikativ ko'nikmalar, akademik ingliz tili (EAP) kasbiy ehtiyojlar, mentorlash

Annotation: In the current global context, English is widely used as a means of communication among speakers of other languages and is recognized as an international lingua franca. In educational systems, especially in non-linguistic fields, General English (EGP) is increasingly taught, which in turn raises the demand for English for Specific Purposes (ESP) among students. ESP is characterized by its targeted nature — it aims to develop practical language skills necessary for effective communication in students' professional domains. ESP classes are based on learners' needs, with the teacher acting as a mentor. EGP, on the other hand, prepares learners for everyday communication, targets a broad audience, and focuses on the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) levels, general vocabulary,

and grammar. The differences between these two approaches are evident in their goals, context, vocabulary, methodology, and assessment criteria.

Keywords: lingua franca, ESP (English for Specific Purposes), EGP (General English), professional English, general English, non-traditional users, communicative skills, English for Academic Purposes (EAP), professional needs, mentoring.

Аннотация: В современных глобальных условиях английский язык широко используется как средство общения среди носителей других языков и признан международным языком — lingua franca. В системе образования, особенно по нефилологическим направлениям, все чаще преподается Английский язык общего назначения (EGP), что увеличивает спрос на Английский язык профессионального направления (ESP) среди студентов. ESP выделяется своей целенаправленностью — он направлен на формирование у студентов практических языковых навыков, необходимых для эффективного общения в их профессиональных сферах. Занятия ESP основаны на потребностях учащихся, при этом преподаватель выступает в роли наставника (ментора). EGP же готовит к повседневному общению, рассчитан на широкую аудиторию и ориентирован на изучение общеевропейских уровней владения языком (CEFR), общего словарного запаса и грамматики. Отличия двух подходов ярко проявляются в целях, контексте, лексике, методике и критериях оценки.

Ключевые слова: lingua franca, ESP (английский язык профессионального направления), EGP (английский язык общего назначения), профессиональный английский, общий английский, нетрадиционные пользователи, коммуникативные навыки, академический английский (EAP), профессиональные потребности, менторство.

Bugungi kunda ingliz tilida so'zlashuvchi notabiiy (ona tili bo'lmagan) foydalanuvchilar soni ona tili ingliz tili bo'lgan so'zlovchilardan to'rt barobar ko'pdir [1]. Bu holat shuni anglatadiki, ingliz tili vositasida amalga oshirilayotgan muloqotlarning aksariyati ona tili ingliz tili bo'lmagan shaxslar o'rtasida kechadi. Bunday holatlarda ingliz tili ishchi til, ya'ni umumiy til yoki madaniyatga ega bo'lmagan muloqotchilar o'rtasida xalqaro muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi [2] [3]. Ushbu hodisaga ayrimlar ijobiy qarashsa, boshqalar tanqidiy yondashadi, biroq haqiqat shundan iboratki, bugungi kunda ingliz tili haqiqiy global lingua franca sifatida faoliyat yuritmoqda. Tadqiqotlar natijasida ma'lum bo'ldiki ELF hozirgi kunda nofilologik ta'lim yo'nalishida General English ya'ni (EGP) maqsadida o'qitiladi. Bu esa talabalarning kasbiy ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talabni oshiradi. ESP (English

for Specific Purposes – Kasbga yo'naltirilgan Ingliz Tili) EGP (English for General Purposes – Umumiy Maqsadlar uchun Ingliz Tili) ning maxsus va aniq bir ko'rinishi sifatida qaralishi mumkin. ESP talabalarga kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishlari uchun zarur bo'lgan amaliy til ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan [4] Biroq, EGP maktab darajasida ingliz tilining asosiy bilim va ko'nikmalarini taqdim etadi, bu bosqichda esa o'quvchilarning kasbiy yoki oliy ta'limga yo'nalganliklari hali aniq belgilanmagan bo'ladi. ESPning turli noan'anaviy (ya'ni, ingliz tili ona tili bo'lmagan) va xalqaro sharoitlarda joriy etilishidagi asosiy maqsad — o'quvchilarni kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida duch keladigan amaliy kommunikativ vaziyatlarga tayyorlash uchun zarur bo'lgan ingliz tili ko'nikmalari bilan ta'minlashdir. Holme ta'kidlaganidek, ESP talabalarni o'z bilimlaridan foydali tarzda foydalanish imkonini beruvchi zarur til ko'nikmalarini egallashga yordam berishi, bunda ish bilan bog'liq ko'nikmalar shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy-madaniy bilimlar bilan uyg'unlashtirilishi lozim.[5] Tadqiqotlar natijasida ma'lum bo'ldiki hozirgi kunda nofilologik ta'lim yo'nalishida General English ya'ni (EGP) o'qitiladi. Darslar odatda General English formatida bo'lib, quyidagilarga qaratiladi: CEFR (Common European Framework of Reference) darajalariga asoslangan (A1, A2, B1 va ba'zan B2); So'z boyligi (vocabulary), grammatikani mustahkamlash; Receptive (listening, reading) va productive (speaking, writing) ko'nikmalarni rivojlantirish; Kommunikativ metodlar asosida darslar tashkil etiladi. Bu esa talabalarning kasbiy ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talabni oshiradi. ESP (English for Specific Purposes – Maxsus Maqsadlar uchun Ingliz Tili) EGP (English for General Purposes – Umumiy Maqsadlar uchun Ingliz Tili) ning maxsus va aniq bir ko'rinishi sifatida qaralishi mumkin. ESP talabalarga kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishlari uchun zarur bo'lgan amaliy til ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ESP (Maxsus Maqsadlar uchun Ingliz Tili) ning o'ziga xos xususiyati o'qituvchidan bilimni o'quvchilarga yetkazishda o'zgacha rol va o'qitish strategiyasini qabul qilishni talab etadi. Eng avvalo, u o'quvchilarning ehtiyojlarini aniqlashi kerak, chunki aynan shu ehtiyojlar o'qitish uslubi, material tanlovi va til darajasini belgilaydi. Hutchinson va Waters ta'kidlaganidek, "ESPni umumiy ingliz tilidan farqlovchi asosiy omil bu — ehtiyojning anglanishidir". Shunday ekan, ESP o'qituvchisi, o'quvchilarining maxsus ehtiyojlarini tushunib, ularga yo'naltirilmagan taqdirdagina, aslida umumiy ingliz tili o'qituvchisidan farq qilmaydi [7]. Biroq, ayrim maxsus til bilimlari va ko'nikmalari bir nechta fan yoki kasb sohalariga mos va foydali bo'lishi ehtimoli mavjud [6] Masalan, turli kasbiy faoliyatlarda zarur bo'lgan kommunikativ kompetensiya (muloqotga kirishish qobiliyati) uchun kerakli ko'nikmalar o'xshash bo'lishi mumkin

. Ayrim ESP (Maxsus Maqsadlar uchun Ingliz Tili) kontekstlarida, masalan, Akademik Maqsadlar uchun Ingliz Tili (EAP), Kasbiy Maqsadlar uchun Ingliz Tili (EOP) va Biznes Ingliz Tilida, o'qituvchi ko'proq mentor (yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi) rolini bajaradi va talabalar bilan individual tarzda maslahatlashuvlar o'tkazadi. Bunday alohida e'tibor ko'rsatish talabalarning muloqot ko'nikmalari va "lingvistik aniqlik"ni (ya'ni, til jihatdan to'g'rilikni) shakllantirishda ancha samarali bo'lishi isbotlangan [8]. Aksincha, EGP (Umumiy Maqsadlar uchun Ingliz Tili) kontekstida o'qituvchi odatda bilim manbai sifatida qaraladi. U darsda o'zining avtoritetini namoyon qiladi va kamdan-kam hollarda mentor yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritadi.

Mezoni	ESP (English for Specific Purposes)	EGP (English for General Purposes)
Maqsad	Kasbiy yoki akademik sohada kerakli ingliz tilini o'rgatish	Umumiy aloqa va kundalik foydalanish uchun ingliz tilini o'rgatish
O'quvchi auditoriyasi	Maxsus sohaga tegishli — tibbiyot, muhandislik, turizm, IT, biznes va boshqalar	Keng auditoriya — har qanday yoshdagi va sohadagi o'quvchilar
Kontekst	Kasbiy yoki fan sohasidagi real holatlar	Kundalik hayotiy holatlar (do'kon, mehmonxona, maktab, sayohat)
Leksika va terminologiya	Maxsus terminlar va professional so'zlar	Umumiy so'z boyligi va iboralar
Darsliklar	Kasbiy ehtiyojlarga mos, soha asosida ishlab chiqiladi (masalan: English for Engineers)	Umumiy darsliklar (masalan: <i>New Headway</i> , <i>English File</i>)
Grammatika yondashuvi	Zaruratga ko'ra, kontekst asosida tanlanadi	Tizimli, bosqichma-bosqich o'rganiladi
O'qitish uslubi	Ko'proq interaktiv, kasbiy muammolarni yechishga qaratilgan	To'liq til kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan

Mezoni	ESP (English for Specific Purposes)	EGP (English for General Purposes)
Davomiyligi	Odatda qisqa muddatli, maqsadga yo'naltirilgan	O'rta yoki uzoq muddatli, umumiy rivojlanishga yo'naltirilgan
Natija	Soha doirasida samarali aloqa qilish	Har xil vaziyatlarda ingliz tilidan erkin foydalanish
Baholash mezon	Kasbiy topshiriqlarda ingliz tilidan foydalanish qobiliyati	Umumiy til ko'nikmalaridagi rivojlanish (listening, speaking, etc.)

Bugungi global sharoitda ingliz tili xalqaro muloqot vositasi — lingua franca sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ingliz tili ona tili bo'lmagan foydalanuvchilar orasidagi muloqotlarda uning o'rni keskin oshmoqda. Shu sababli, ta'lim jarayonida ingliz tilining o'rgatilishiga bo'lgan yondashuvlar ham yangicha ko'rinish kasb etmoqda. An'anaviy General English (EGP) kurslari umumiy til ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilsa, zamonaviy ta'limda English for Specific Purposes (ESP) ga bo'lgan ehtiyoj tobora kuchayib bormoqda. ESP o'quvchilarga o'z kasbiy va akademik faoliyatlarida samarali aloqa qilish imkonini beruvchi aniq va maqsadga yo'naltirilgan til ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ESP va EGP o'rtasidagi asosiy farq — o'quvchining ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish va shu asosda o'qitish strategiyasini moslashtirishdir. Shu bois, ESP nafaqat til o'rgatish, balki kasbiy tayyorgarlikni ta'minlash vositasi sifatida ham qaralmoqda. Kelgusida ingliz tili ta'limini samarali tashkil etish uchun ESP va EGP yondashuvlarini uyg'unlashtirish, o'quvchilarning ehtiyojlari va kelajakdagi kasbiy maqsadlarini hisobga olgan holda o'quv dasturlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Crystal D. English as a Global Language. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 212 p.

2. Firth A. The discursive accomplishment of normality: On “lingua franca” English and conversation analysis // Journal of Pragmatics. – 1996. – Vol. 26, No. 2. – P. 237–259.
3. Seidlhofer B. Research perspectives on teaching English as a lingua franca // Annual Review of Applied Linguistics. – 2004. – Vol. 24. – P. 209–239.
4. Potocar, M. (2002) ESP in Slovenian Secondary Technical and Vocational Education. English for Specific Purposes World, 1, online journal available at: http://www.espworld.info/Articles_1/esp.html
5. Potocar, M. (2002) ESP in Slovenian Secondary Technical and Vocational Education. English for Specific Purposes World, 1, online journal available at: http://www.espworld.info/Articles_1/esp.html
6. Holme, Randal. ESP Ideas: Recipes for Teaching Professional and Academic English. Longman, 1996 — 114
7. Hutchinson, T., & Waters, A. *English for Specific Purposes: A Learning-Centered Approach*. Cambridge University Press, 1987
8. **Dudley-Evans, T., & St. John, M. J.** Developments in English for Specific Purposes / T. Dudley-Evans, M. J. St. John. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — 210 b. — S. 14.

IMPLEMENTING CONTENT-BASED APPROACHES IN BILINGUAL LANGUAGE EDUCATION

X.S.Umarxo'jayeva

Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi

Abstract. The increasing demand for effective foreign language instruction in the globalized world has led to the widespread adoption of content-based approaches in bilingual education. These approaches aim to integrate linguistic development with subject matter instruction, creating authentic and meaningful learning environments. This article examines the theoretical foundations, methodological models, and practical implications of content-based instruction within bilingual education. By analyzing relevant literature and existing pedagogical practices, the study highlights how such approaches foster communicative competence, academic achievement, and intercultural awareness. The paper also discusses the challenges related to teacher training, curriculum design, and assessment, emphasizing the need for continued research and innovation in this field.

Keywords: Bilingual education; content-based instruction; CLIL; CBLT; language acquisition; communicative competence.

Annotatsiya. Globallashuv sharoitida xorijiy tillarni samarali o'qitishga bo'lgan talab ortib borayotgani sababli ikki tilli ta'limda kontentga asoslangan yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuvlar til o'rganishni fan mazmuni bilan integratsiyalash orqali o'quvchilar uchun mazmunli va samarali ta'lim muhitini yaratadi. Mazkur maqolada kontentga asoslangan ta'limning nazariy asoslari, metodologik modellari va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Adabiyotlar sharhi va mavjud pedagogik tajribalar asosida kontentga asoslangan yondashuvning talabalarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, akademik natijalarga erishish hamda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, o'qituvchilarni tayyorlash, o'quv dasturlarini ishlab chiqish va baholash masalalarida uchraydigan qiyinchiliklar ko'rib chiqilib, ushbu sohada izchil tadqiqot va innovatsiyalarning zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Ikki tilli ta'lim; CLIL; CBLT; til o'zlashtirish; kommunikativ kompetensiya.

In today's interconnected world, proficiency in more than one language has become essential for academic, professional, and social success. Traditional methods of foreign language teaching, such as grammar-translation or audio-lingual approaches, often rely on rote memorization and isolated structures, which fail to reflect real-life communication. In contrast, content-based approaches to bilingual education provide learners with opportunities to acquire language skills while simultaneously mastering academic content.

The central objective of this article is to explore content-based approach in bilingual education, focusing on their theoretical underpinnings, practical applications, and implications for language learning.

Research has consistently shown that integrating language with content enhances both linguistic competence and cognitive development. Cummins (1984) highlighted the distinction between Basic Interpersonal Communicative Skills (BICS) and Cognitive Academic Language Proficiency (CALP), arguing that academic content plays a crucial role in developing higher-order language skills. Similarly, Krashen (1985) emphasized the importance of comprehensible input, which is naturally embedded in content-based instruction.

In Europe, Content and Language Integrated Learning (CLIL) has become a widely adopted model. Coyle, Hood, and Marsh (2010) demonstrated that CLIL not only improves language proficiency but also develops critical thinking and intercultural competence. Genesee (2004) provided evidence that immersion programs strengthen content knowledge while supporting second language acquisition. Dalton-Puffer (2011) further observed that CLIL classrooms encourage deeper engagement and problem-solving skills.

In addition to these perspectives, Rodgers (2001) argued that effective language learning requires a curriculum that integrates content-driven instruction with communicative practices. His work on curriculum innovation demonstrates that when subject matter such as science or history is taught through the target language, learners achieve higher retention and demonstrate stronger communicative competence than those engaged in isolated grammar-focused activities. Rodgers' findings underline the importance of aligning curriculum design with authentic content to achieve both linguistic and academic goals.

Brown (2007) also emphasized the central role of meaningful interaction in second language learning, noting that content-rich tasks such as debates, project-based learning, and problem-solving activities promote both language development and critical thinking. His work highlights that learner-centered approaches, grounded in

authentic content, enhance motivation and long-term retention, making them particularly effective in bilingual education settings.

Taken together, the contributions of Cummins, Krashen, Coyle, Hood, Marsh, Genesee, Dalton-Puffer, Rodgers, and Brown provide a comprehensive theoretical and practical foundation for understanding the role of content-based approaches in bilingual education. Their collective insights reveal that integrating language and content not only improves communicative competence but also supports deeper cognitive engagement, intercultural awareness, and academic achievement.

The findings of this study highlight that content-based approaches make a substantial contribution to both linguistic development and mastery of subject matter in bilingual education. The analysis identified several central themes that underscore the effectiveness of integrating language instruction with academic content:

1. Enhanced Language Proficiency through Meaningful Contexts. Learners exposed to subject content in the target language demonstrate improved communicative competence compared to those taught through traditional language-focused instruction. For instance, studies show that students in CLIL (Content and Language Integrated Learning) programs not only acquire specialized vocabulary but also develop advanced discourse skills by engaging with authentic academic texts and discussions. This supports Krashen's Input Hypothesis, which suggests that comprehensible and meaningful input accelerates language acquisition.

2. Cognitive and Academic Benefits. Content-based instruction fosters higher-order thinking by encouraging students to analyze, evaluate, and synthesize information in a second language. Research indicates that bilingual learners engaged in content-integrated instruction often perform better on tasks requiring critical thinking and problem-solving skills. Moreover, Cummins' distinction between BICS and CALP is particularly relevant, as content-based approaches strengthen academic language proficiency, which is essential for long-term educational success.

3. Motivation and Learner Engagement. Another important finding is the positive impact of content-based approaches on student motivation. Unlike traditional rote learning methods, content-driven instruction creates a more dynamic and engaging classroom environment. Learners are more motivated when they see the direct relevance of language learning to real-life academic and professional contexts. This aligns with constructivist perspectives, where knowledge is built through meaningful interaction with content.

4. Pedagogical Challenges and Teacher Preparedness. Despite the benefits, the implementation of content-based approaches faces challenges. Teachers often require

advanced proficiency in both the target language and the subject matter, which demands specialized training. Additionally, the lack of suitable instructional materials tailored to bilingual contexts poses difficulties. These challenges highlight the need for ongoing professional development and resource design to ensure the sustainability of CBLT and CLIL programs.

5. Assessment Considerations. Findings also suggest that traditional language assessments are insufficient to capture the outcomes of content-based learning. Effective evaluation must integrate both language skills and subject knowledge. Innovative assessment tools, such as performance-based tasks, project work, and portfolio evaluation, have proven to be more effective in reflecting learners' progress in bilingual education settings.

Conclusion

The analysis confirms that content-based approaches play a critical role in advancing bilingual education. By integrating language instruction with academic content, these approaches foster communicative competence, cognitive development, and intercultural awareness. The reviewed studies and theoretical perspectives consistently demonstrate that students engaged in content-driven instruction outperform their peers in both language proficiency and subject mastery.

However, the successful implementation of these approaches requires well-prepared teachers, carefully designed curricula, and innovative assessment strategies that address both linguistic and academic outcomes. Future research should focus on developing context-specific models, designing digital resources for bilingual instruction, and providing professional training programs that equip educators to handle the dual demands of language and content teaching.

References

- Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
- Cummins, J. (1984). *Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy*. Multilingual Matters.
- Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press.
- Dalton-Puffer, C. (2011). Content-and-language integrated learning: From practice to principles? *Annual Review of Applied Linguistics*, 31, 182–204.
- Genesee, F. (2004). What do we know about bilingual education for majority-language students? In T. K. Bhatia & W. C. Ritchie (Eds.), *The Handbook of Bilingualism* (pp. 547–576). Blackwell.

Krashen, S. (1985). The Input Hypothesis: Issues and Implications. Longman.

Rodgers, T. S. (2001). Language teaching methodology. ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics.

O 'RTA UMUMTA'LIMNING MAKTABLARINING TURLI BOSQICHLARIDA O 'QUVCHILARNING YOZMA NUTQ MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Tojibayeva Nigora Mamutxon qizi

Namangan Davlat Universiteti doktoranti

Tojibayevanigora047@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'rta umumta'lim maktablarining turli bosqichlarida o'quvchilarining yozma nutq malakalarini shakllantirish va ularda uchraydigan muammolar va ularning yechimiga qaratilgan tadqiqotlar va fikr-mulohazalarning ahamiyati va natijalari haqida ma'lumotga ega bo'lasiz.

Kalit so'z: O'rta umumiy ta'lim, yozuv ko'nikmasi, metodlar, muammo va yechimlar. Yozuv turlari.

Abstract: In this article, you will gain information about the importance and results of research and considerations focused on the formation of students' writing skills at different stages of secondary general education schools, the problems encountered, and their solutions.

Key words: Secondary general education, writing skill, methods, problems and solutions. Types of writing.

Аннотация : В данной статье вы получите информацию о важности и результатах исследований и размышлений, направленных на формирование навыков письменной речи учащихся на различных этапах средних общеобразовательных школ, о возникающих проблемах и их решениях.

Ключевые слова: Среднее общее образование, навык письма, методы, проблемы и решения. Виды письма.

Kirish: Dunyodagi har bir tilni o'rganishda insonlar o'zlarida 4 ta ko'nikmani bir vaqting o'zida shakllantirishlari va o'zlashtirish zarur. Shundagina ular o'rganilayotgan tildan maqsadli foydalana oladilar. Ushbu ko'nikmalar: tinglab tushinish, o'qish, yozish va gapirish ko'nikmalarini. Bulardan tinglab tushinish va o'qish moslashuvchan ya'ni axborot oluvchi qobiliyatlarimiz bo'lsa, gapirish va yozish aksi cha yaratuvchi ya'ni axborot beruvchi ko'nikmalarimiz hisoblanadi. Shuning uchun ham gapirish va yozish ko'nikmalarida o'rganuvchi o'z fikr mulohazalarini erkin bayon qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Va ushbu jarayonida fikrlar yig'indisi va so'zlar izchilligi asosiy ro'l o'ynagani uchun o'quvchilar ushbu ko'nikmalarni o'zlarida

shakllantirish lari uchun ko'proq vaqt ketadi. Shuning uchun ham yozuv ko'nikmasi shaxsni akademik rivojlanganligining eng so'nggi ko'rinishini ifodalaydi. Chunki biz o'z fikr-mulohazalarimizni ma'lum bir tizimlashgan belgilar asosida o'zimizning yozma ishimizda bayon qilamiz. Shunday ekan, har bir bola maktab ta'limi davrida bosqichma-bosqich yozuv malakalarini rivojlantirib boradi.

Metodologiya va Adabiyotlar tahlili. Agar biz bugungi kungacha yozuv malakalari to'g'risida qilingan tadqiqotlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, juda ko'plab olimlar bu borda ish olib borganlar va yozuv ko'nikmalarini maktab o'quvchilariga o'rgatishni turli davr va bosqichlarga ajratishgan. Ya. M. Kolker va E.S. Ustinovlar fikriga ko'ra, har bir bosqichida bolalar ma'lum bir yozuv ko'nikmasini o'zidan shakllantirgan bo'lishlari lozim. Masalan: kichik sinf o'quvchilari chet tilidagi alifbo harflarini yozish, matndan ko'chirib yozish hamda undan so'z, so'z birikmalari va oddiy gaplarni ajratib yozish, so'z, gap yoki matnni tiklash; namunaga asosan jadval to'ldirish; o'qituvchi diktovkasi asosida so'z va gaplarni yozib olish; matn yoki rasm asosida savollarga yozma javob berish; oddiy anketa to'ldirish (ism, familiya, yosh, sevimli fasl, sevimli taom, sevimli sport turi va boshqalar); namunaga tayangan holda Yangi yil, Rojdestvo, tug'ilgan kun munosabati bilan tabrik yozish; chet ellik do'stiga qisqa shaxsiy xat yozish (o'rganilayotgan mavzu doirasida), namunaga asosan konvertni to'g'ri rasmiylashtirish kabi ko'nikmalari shakllangan bo'lishi lozim.

Ushbu bosqichda o'quvchilarda yozma nutqda eng oddiy kommunikativ vazifalarni amalga oshirish uchun zarur ko'nikmalar shakllanishi kerak. Mazkur ko'nikmalar davlat ta'lim standartida ham o'z aksini topgan.

O'qitishning keyingi bosqichida, ya'ni 5-9-sinflarda, yozma nutq ko'nikmalari asta-sekin murakkablashadi va bu bosqichda o'quvchilar quyidagi malakalarni egallaydilar: chet ellik do'stiga o'zi, oilasi, maktabi, shahri, qiziqishlari va mashg'ulotlari haqida ma'lumot bera olish; suhbatdoshidan shu haqda ma'lumot so'ray olish; gazeta yoki jurnalga yozma xabar/xat yozish va bunda til mamlakatida qabul qilingan me'yorlarga amal qilish; anketa yoki so'rovnomada shaxsiy ma'lumotlarni kiritish; matnni o'qib bo'lgach, keyingi nutqiy faoliyatda foydalanish uchun ishchi yozuvlar qilish (rejani tuzish, kalit so'zlarni, nutqiy qoliplarni yozib olish).

O'quvchilarning so'z boyligi ortadi, shuningdek, ular muloqot qila oladigan mavzular doirasi kengayadi. 9-sinf o'quvchisining yozma nutqni egallashga qo'yilgan talablari shundan iboratki, u chet ellik tengdoshiga o'rganilayotgan til etiketi me'yorlariga rioya qilgan holda shaxsiy xat yoza olishi kerak, shuningdek, bu xat ma'lum miqdordagi so'zlardan iborat bo'lishi lozim.

Maktab ta'limining so'nggi bosqichida (10-11-sinflar) o'quvchining yozma nutqi turli-tuman leksik birliklardan foydalanish, asosiy va ikkinchi darajali ma'lumotlarni ajrata bilish, kerakli axborotni tanlash va topish, shuningdek, matnni mantiqan to'g'ri qurish bilan ajralib turadi. Nutq ancha savodli bo'ladi, gaplar kengaytirilgan bo'ladi. O'quvchi turli mavzularda suhbat qura oladi, ishchi yozuvlar olib boradi, reja tuza oladi. Eng muhimi shundaki, o'quvchi ancha mustaqil bo'lib qoladi.

Bu bosqichda o'quvchilarning yozma ishlari shaxsiy xatlar, jurnal yoki gazetaga xat, to'ldirilgan anketalar yoki so'rovnomalar, shuningdek, «tarafdor» va «qarshi» fikrlarni ifodalovchi insho, annotatsiya, loyiha ishi bo'lishi mumkin. Ular quyidagi ko'nikmalarni egallaydilar: faktlar, hodisalar, voqealarni tasvirlay olish; axborot berish va uni so'ray olish; o'z fikrini ifodalay olish; voqealar va faktlarni izohlay olish hamda yozma ishda dalillash va hissiy-baholovchi til vositalaridan foydalanish; og'zaki chiqish uchun kengaytirilgan reja yoki tezislar tuza olish; ikkilamchi matnlar (annotatsiya, referat) yarata olish; matnni o'qishda yoki nutqni tinglab qabul qilishda faktik axborotni qayd eta olish; o'z nutqiy faoliyatini tashkil etish uchun o'quv yozuvlari qila olish kabi ko'nikmalarini o'zidan shakllantiradi. Ya'ni M. Kolker va E.S. Ustinova fikriga ko'ra o'quvchilari maktabni boshlab to tomomlagungacha bo'lgan davrda shaxsiy va ish yuzasidan xat yozish; o'z haqidagi ma'lumotni qabul qilingan shaklda taqdim etish (avtobiografiya, rezyume, anketa, formulyar); o'qilgan (yoki tinglangan) chet tilidagi matn mazmunini tezis, referat, sharh shaklida bayon etish, o'qituvchi nutqining asosiy mazmunini qisqa qayd etish; loyihaviy-tadqiqot faoliyatida chet tilidagi yozma nutqdan foydalanish, turli manbalardan olingan zaruriy ma'lumotlarni qayd etish va umumlashtirish, tezis yoki kengaytirilgan reja tuzish, voqea-hodisalarni tasvirlash, ma'lumot berish va so'rash, shaxsiy fikrini ifodalash kabi hayotiy zarur ma'lumotlarni bema'lol yozma tarzda bayon qila olishi kerak.

Natijalar va Muhokama: Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, maktabiyoshidagi o'quvchilar o'z ona tilida hayotiy zarur ma'lumotlar jumladan, anketa, ma'lumotnoma, obyektivka, turli voqea-hodisalarga nisbatan fikr - mulohazalarini yozma ravishda aks ettira olishi yoki do'stlariga kundalik ishlari Hayot tarzi haqida xat yozma olish, ish uchun arizalar, annotatsiya lar yozish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

Xulosa: Xulosa shundan iboratki har bir o'quvchi yoshligidanoq ma'lum bir chet tilida hayotiy ehtiyojga aylangan yozuv hujjatlarni yozishga ko'nikmasi hosil qilib bor ishlari lozim. Chunki bu ularning professional kasbiy hayotlaridagi faoliyatlarida ham ularga as qotadi. Ayniqsa bugungi rivojlanayotgan davrda yosh avlod ongida chet tilida ushbu sodda yozuv ko'nikmalarini shakllantirish juda ham foydali va zaruriy ehtiyojdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Колкер Я.М., Устинова Е. С. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность, под редакцией А. А. Миролюбова, М. :Титул. 2012.- 462 с.
2. Ильина Е. А. Методика развития Умений письменной Речи Учащихся На Основе Интернет - технологий Англиский Язык, средняя школа . Дисс. Канд. Пед. Наук. Москва - 2013. С. 18.
- 3.Пассов. Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному оговорению. - 2- изд. - Москва : Просвещение, 1991.-287 с.
- 4.Словова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс: Пособие для студентов педвузов и учителей. - Москва. : Просвещение, 2002. - 15 с.
- 5.Гальскова Н. Д. Гез Н. И. Тиория обучения иностранным языкам: лингводидактик а и методика. - Москва:Академия, 2008. - 133 с.
- 6.Heyland Ken, Second Language Writing. Cambridge: New York Cambridge University Press , 2003.

MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK YONDASHUVLARI.

R.X.Nosirova

CHDPU, Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti,
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasi dotsenti, PHD

Olimova Z.M

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi.

Jiyanova G.N

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirishda zamonaviy tilshunoslik yondashuvlarining ahamiyati yoritiladi. Bolalarning nutqiy kompetensiyasini yondashuvlarning o'rni ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, bola nutqi, nutqiy rivojlanish, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika, nutqiy kompetensiya.

Annotation: This article highlights the importance of modern linguistic approaches in developing the speech of preschool children. The role of these approaches in shaping children's speech competence is analyzed based on scientific sources.

Keywords: preschool education, child speech, speech development, psycholinguistics, sociolinguistics, cognitive linguistics, speech competence.

Аннотация: В данной статье раскрывается значение современных лингвистических подходов в развитии речи детей дошкольного возраста. Роль этих подходов в формировании речевой компетенции детей анализируется на основе научных источников.

Ключевые слова: дошкольное образование, речь ребёнка, речевое развитие, психолингвистика, социолингвистика, когнитивная лингвистика, речевая компетенция.

Davlatimiz rahbari aytganlaridek, biz asosiy maqsadimizni yoshlarning ta'lim-tarbiya olishlari uchun barcha zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishga qaratmog'imiz darkor. Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ta'lim-tarbiya berish, har tomonlama yetuk va barkamol avlod tarbiyasini to'g'ri

tashkil etish va zamonaviy, huquqiy hamda ijtimoiy bilimlarni egallashlariga pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan muhitni yaratib bera olish masalalari haqida bo'lajak tarbiyachilarga har tomonlama bilimlar berish bugungi kunda eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Yurtboshimizning 2019 yil 8-maydagi PQ-4312-SON qarorida "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish" kontseptsiyasini ishlab chiqildi. kontseptsiya O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'limni rivojlantirishning maqsadlari, vazifalari, ustuvor yo'nalishlari, o'rta va uzoq muddatli istiqboldagi bosqichlarini belgilaydi.

Maktabgacha ta'lim davri bolaning nutqiy rivojlanishida poydevor bosqich hisoblanadi. Shu jarayonda bola nutqi faqat lingvistik omillar emas, balki psixologik, ijtimoiy va kognitiv omillar bilan ham chambarchas bog'liq. Zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari ushbu jarayonlarni chuqur tahlil qilish va amaliyotda samarali usullarni joriy etishga yordam beradi.

Birinchidan, psixolingvistika yondashuvi bola nutqining rivojlanishini psixik jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganadi. Bu yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy mashg'ulotlarini ularning psixologik xususiyatlariga moslashtirishni talab qiladi. Masalan, tasvirli materiallardan foydalanish, rolli o'yinlar orqali nutqni rivojlantirish samarali natija beradi.

Ikkinchidan, sotsiolingvistika yondashuvi bola nutqining rivojida ijtimoiy muhitning ahamiyatini ko'rsatadi. Oila va tarbiyachilar bilan muloqot, tengdoshlar bilan o'yin jarayonida muloqot qilish bolalarning lug'at boyligini kengaytiradi va nutqiy faoliyatini faollashtiradi. Shu sababli maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'zaro muloqotga asoslangan interaktiv metodlarni qo'llash zarur.

Uchinchidan, kognitiv lingvistika bola tafakkuri va idroki bilan nutqiy jarayonlarning bog'liqligini tahlil qiladi. Bu yondashuv orqali bolalarga turli predmet va hodisalarni taqqoslash, tahlil qilish va izohlash topshiriqlari berilib, ularning lug'at boyligi va tafakkur doirasi kengaytiriladi. Masalan, tabiat hodisalari yoki hayvonot olamiga oid mashg'ulotlar bolalarning yangi so'zlarni o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

Nutqiy rivojlanish jarayonini A.N.Leontev quyidagicha tavsiflaydi: Nutqni «rivojlantirish jarayoni bola lug'atining va so'zlarning assotsiatsiya asosida bog'lanishining ortishida ifodalanadigan miqdoriy o'zgarishlar jarayoni emas, balki sifat jihatidan o'zgarish jarayonidir, zero, u funksiyalari, tomonlari va aloqalarini qamrab oladigan haqiqiy rivojlanish jarayonidir».

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari bilan bir qatorda zamonaviy pedagogik metodlarning qo'llanilishi ilmiy

yangilik sifatida ko'rsatildi. Xususan, interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, rolli o'yinlar, klaster va aqliy hujum usullari orqali bolalarning lug'at boyligi kengayishi, mustaqil fikrlash va o'z fikrini erkin ifodalash ko'nikmalari shakllanishi tahlil qilindi.

Xulosa qilib aytganda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda zamonaviy tilshunoslik yondashuvlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Psixolingvistika, sotsiolingvistika va kognitiv asoslar yordamida tashkil etilgan mashg'ulotlar bolalarning nutqiy kompetensiyasini oshiradi, mustaqil fikrlash va o'z fikrini ifodalash malakasini shakllantiradi. Shu boisdan, maktabgacha ta'lim jarayonida zamonaviy lingvistik yondashuvlardan samarali foydalanish dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
2. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. – Toshkent: Maktabgacha ta'lim vazirligi, 2018.
3. Karimova M. Psixolingvistika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. G'ulomova X., Jo'rayeva D. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2021.

INNOVATSION MAKTABLARDA RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM MUHITINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI

Elboyev Shuhrat Shavkat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Umumiy pedagogika kafedrası o'qituvchisi

elboyevshuhrat98@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion ta'limning ta'lim jarayonidagi o'rni, ta'lim olayotgan o'quvchiga qay darajada foyda berishi kabi masalalarga oid ma'lumotlar bayon etiladi. Innovatsion maktablarda ta'lim jarayonini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish, interfaol usullar va raqamli vositalardan samarali foydalanish o'quvchilarning shaxsiy va intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, pedagog, zamonaviy pedagog, STEAM ta'lim, faoliyat, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli platformalar.

Annotation: This article describes the role of innovative education in the educational process, and how it benefits the student. In today's era of globalization, the importance of innovative ideas is extremely high. How correct is it to use them, what is its role in the development of society? What should be the style of modern education? We tried to answer such questions in this article.

Keywords: innovation, pedagogue, modern pedagogue, STEAM education, activity, information communication technologies, digital platforms.

Аннотация: В данной статье описывается роль инновационного образования в образовательном процессе и какую пользу оно приносит студенту. В современную эпоху глобализации важность инновационных идей чрезвычайно высока. Насколько правильно их использовать, какова их роль в развитии общества? Каким должен быть стиль современного образования? На такие вопросы мы постарались ответить в этой статье.

Ключевые слова: инновации, педагог, современный педагог, STEAM-образование, деятельность, информационно-коммуникационные технологии, цифровые платформы.

Bugungi globallashuv va axborot asrida ta'lim sohasida innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish hamda ularni kelajak hayotiga tayyorlashda rivojlantiruvchi ta'lim muhitini yaratish zarurati ortib bormoqda[1].

Hozirgi globallashuv davrida boshqa tashkilotlar kabi maktablar faoliyatida ham innovatsion yondashuvlardan foydalanilmoqda.

Innovatsiya aslida nima? Uning ahamiyati nimada va uning jamiyat uchun foydasi qanday? O'z navbatida, bunday sharoitdagi maktablardagi ta'lim ham sifatli va rivojlangan bo'lishi lozim.

Albatta, bunda pedagog ham zamonaviy, innovatsion bilimlarga ega bo'lishi talab etiladi.

Hozirgi kunda O'zbekistondagi zamonaviy ta'lim tizimi quyidagicha:

- maktabgacha ta'lim
- umumiy o'rta ta'lim
- o'rta mahsus, kasb-hunar ta'lim
- oliy ta'lim (bakalavriat, magistratura)
- oliy ta'limdan keying ta'lim
- qadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish
- maktabdan tashqari ta'lim[2].

Keng ko'lamli islohotlarning muhim bo'g'ini - innovatsiyalar ham bugun har bir sohada bo'lgani kabi ta'lim tizimida ham o'zining afzalliklarini namoyish qilmoqda. Hozirgi vaqtda «innovatsiya» tushunchasi juda keng qo'llanilmoqda. Innovatsiya so'zi inglizcha so'z bo'lib, **innovatsion yangilik kiritish** degan ma'noni bildiradi, ya'ni tizim ichki tuzilishini o'zgartirish, deb ta'riflanadi.

Innovatsiya amaliyot va nazariyaning muxim qismi bulib, ijtimoiy-madaniy ob'ekt sifatlarini yaxshilashga yunaltilgan ijtimoiy sub'ektlarning xarakat tizimidir. Innovatsiyalar dolzarb, muxim ahamiyatga ega bulib, bir tizimda shakllangan yangicha yondashuvlardir. Ular tashabbuslar va yangiliklar asosida tugilib, ta'lim mazmunini rivojlantirish uchun istikbolli buladi. Shuningdek, umuman ta'lim tizimida rivojiga ijobiy ta'sir kursatadi. Innovatsiya - ma'lum bir faoliyat maydonidagi yoki ishlab chikarishdagi texnologiya, shakl va metodlar, muammoni yechish uchun yangicha yondashuv yoki yangi texnologik jarayonni kullash, oldingidan ancha muvaffakiyatga erishishiga olib kelishi ma'lum bulgan oxirgi natijadir.

Bugun ta'lim tizimidagi innovatsiyalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- faoliyat yunalishiga karab (pedagogik jarayondagi, boshkaruvdagi);
- kiritilgan uzgarishlarning tavsifiga kura (lokal, modulli, tizimli);
- kelib chikish manbaiga ko'ra (shu jamoa uchun ichki yoki tashkaridan olingan).

Ta'limning mazmuni bir qator ehtiyojlarni hisobga olish bilan belgilanadi:

1. Ijtimoiy ishlab chiqarishni eng zarur ehtiyojlar, ijtimoiy tuzimining hususiyatlari.
2. Davlatning halq ta'limi va muayan turdagi o'quv yurti oldiga qo'yadigan maqsad va vazifalar.
3. O'qitish qoidalaridan kelib chiqadigan va o'quvchilarni imkoniyatlari (yosh imkoniyatlari va boshqalar) e'tiborga oluvchi didaktik talablar.

Ta'lim mazmuni o'quv rejasi, o'quv dasturi va darsliklarda ifodalanadi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi o'z mutaxassisligiga oid bilimlar bilan birga, pedagogik va psixologik bilimlarni hamda turli fan yo'nalishlari bo'yicha maxsus bilimlarga ega bo'lgan, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlarini egallagan, ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxsdir[3]. Ushbu nuqtai nazardan hozirgi kunda quyidagi burch va mas'uliyatlar o'qituvchilardan talab qilinadi:

1. O'qituvchi, eng avvalo, mas'uliyatni his etuvchi tarbiyachi, tajribali notiq, madaniyat va ma'rifat targ'ibotchisidir.
2. O'qituvchi tabiatan o'quvchilarni seva olishi, o'z mehrini, his- tuyg'ularini har lahzada o'quvchilar ichki dunyosi bilan bog'lay olishi, ularning ham mehriga, hurmatiga sazovor bo'lishi kerak.
3. O'qituvchi jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab yetishi va ularga xolisona baho berib, bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni doimiy bera olishi lozim.
4. Zamonaviy o'qituvchining ilm-fan, texnika va axborot-kommunikatsion texnologiyalari yangiliklaridan va yutuqlaridan xabardor bo'lib borishi talab etiladi.
5. O'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur va puxta bilimga ega bo'lishi, barcha fanlar integratsiyasini o'zlashtirib borishi, bunda o'z ustida tinimsiz ilmiy izlanishlar olib borishi.
6. O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilishi, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya faoliyatini tashkil etishi kerak.

Innovatsion maktablarda ta'lim berish texnologiyalari zamonaviy pedagogik va texnologik yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ushbu maktablar an'anaviy o'qitish uslublarini yangilash, talabalarni chuqurroq o'qitish va ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Quyida ba'zi asosiy innovatsion ta'lim texnologiyalari keltirilgan:

1. Raqamli platformalar va vositalar: Innovatsion maktablar onlayn ta'lim platformalari (masalan, Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams) orqali ta'limni tashkil qiladi[4]. Bu vositalar o'qituvchilarga darslarni interaktiv va qulay qilish imkonini beradi.

2. Gibrid va masofaviy ta'lim: O'quvchilar masofadan turib ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Gibrid ta'limda esa, an'anaviy sinfda o'qitish va masofaviy o'qitish kombinatsiyalanadi, bu esa moslashuvchanlikni oshiradi.

3. STEAM ta'limi: STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics) yondashuvi innovatsion maktablarda muhim o'rin tutadi. O'quvchilar ilm-fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikani integratsiyalashgan holda o'rganadilar[5].

4. Gamifikatsiya: Ta'lim jarayoniga o'yin elementlarini kiritish, o'quvchilarni yanada motivatsiyalash va o'rganish jarayonini qiziqarliroq qilish uchun ishlatiladi. O'yinlar orqali o'quvchilar masalalarni echish va ijodiy fikrlashni o'rganadilar.

5. Individuashtirilgan ta'lim: Innovatsion texnologiyalar orqali har bir o'quvchiga individual ta'lim yo'li taklif qilinadi. Bu yondashuv orqali o'quvchilar o'z qobiliyatlari va qiziqishlariga mos ta'lim oladilar.

Innovatsion maktablar ta'lim tizimining zamonaviy texnologiyalar, ilg'or uslub va yondashuvlar bilan boyitilgan shakli hisoblanadi. Bunday maktablar jamiyat rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lib, ularning roli bir necha asosiy jihatlar bilan belgilanishi mumkin ekan. Masalan:

1. Yangi avlodni zamonaviy ko'nikmalar bilan ta'minlash: Innovatsion maktablar o'quvchilarga XXI asr ko'nikmalarini — kreativlik, tanqidiy fikrlash, texnologik savodxonlik, muammolarni hal qilish qobiliyati kabi sifatlarni o'rgatadi.

2. Iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shish: Innovatsion maktablarda ta'lim olgan yoshlar ilm-fan, texnologiya, tadbirkorlik va boshqa sohalarda muvaffaqiyatli bo'lib, iqtisodiyotni innovatsion yangiliklar bilan boyitadi.

3. Ijtimoiy tenglikni oshirish: Innovatsion ta'lim tizimlari barcha iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

4. Ilm-fan va texnologiyani rivojlantirish: Innovatsion maktablarda ilmiy va texnologik tadqiqotlarga e'tibor qaratiladi.

5. Barqarorlik va ekologik ongni shakllantirish: Innovatsion ta'lim jarayonlari o'quvchilarga ekologik mas'uliyat va barqaror rivojlanish haqida tushunchalar beradi.

Shunday qilib, innovatsion maktablar jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ilmiy-texnik rivojlanishiga katta hissa qo'shib, kelajak avlodning raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonini samarali, ijodiy va interaktiv qilishga yordam beradi hamda o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Rivojlantiruvchi ta'lim muhiti o'quvchilarni faol o'rganish jarayoniga jalb qilish, ularning tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, hamkorlikda ishlash hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Innovatsion maktablarda bunday muhitni yaratish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va individual yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlantiruvchi ta'lim muhitini tashkil etish orqali o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishi ortadi, ularning mustaqil izlanish va tadqiqot olib borish ko'nikmalari shakllanadi. Shuningdek, innovatsion yondashuvlar o'quv jarayonini yanada samarali, interaktiv va qiziqarli qiladi. Shu boisdan, innovatsion maktablarda rivojlantiruvchi ta'lim muhitini shakllantirish pedagoglar oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://ilmiyanjumanlar.uz/uploads/conferences/0018/3.80.pdf>
2. https://uza.uz/oz/posts/zamonaviy-talimning-zamonaviy-talablari_583222
3. www.sciencebox.uz
4. <https://scientific-jl.com/mod/article/download/197/181>
5. <https://prep.uz/news/savollar/stem-ta-lim-tizimi-nima-o-zi>
6. D.Nafasov. "Ijtimoiy pedagogika" Toshkent, 2023.
7. S.R.Abdalova, A.A.Sotbarov, M.M.Abdikerimova. "O'quv jarayonini tashkil etishga innovatsion yondashuv" Toshkent, 2024.
8. R.X.Ayupov, G.R.Boltaboyeva. "O'zbekistonda innovatsion iqtisodiyot" Toshkent, 2013.

PUBLISISTIK USLUB VA TA'SIRCHANLIK**Musayev Shoxsuvor Tursun o'g'li**Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada publisistik uslub va uning ta'sirchanlik vositalari tahlil qilinadi. Publisistika jamiyat hayotidagi muhim voqealarni keng jamoatchilikka yetkazish, ijtimoiy fikrni shakllantirish va auditoriyani faoliyatga undash vazifasini bajaradi. Shu boisdan, publisistik matnlarda obrazli ifodalar, metaforalar, ritorik savollar, undovlar, shiorlar hamda hissiy ohangdan keng foydalaniladi. Ushbu tadqiqot publisistik uslubning o'ziga xos xususiyatlarini yoritish, uning ta'sirchanlik darajasini oshiruvchi til vositalarini ko'rsatish va ommaviy axborot vositalarida hamda nutq amaliyotida qo'llanish imkoniyatlarini tahlil qilishga qaratilgan.

Annotation: This article analyzes the publicistic style and its means of expressiveness. Publicism serves to convey important social events to the general public, shape public opinion, and encourage audiences to take action. Therefore, publicistic texts widely employ figurative expressions, metaphors, rhetorical questions, exclamations, slogans, and emotional tone. The study aims to highlight the specific features of the publicistic style, demonstrate the linguistic devices that enhance its expressiveness, and analyze the possibilities of their application in mass media and speech practice.

Kalit so'zlar: publisistik uslub, ta'sirchanlik, obrazli ifoda, ritorik savol, metafora, shior, publisistika, nutq uslubi, ommaviy axborot vositalari.

Keywords: publicistic style, expressiveness, figurative expression, rhetorical question, metaphor, slogan, publicism, speech style, mass media.

Hozirgi davrda o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari negizida paydo bo'lgan so'z va iboralar ham tilning boyligini oshirayotgan, ifoda imkoniyatlarini kengaytirayotgan omillardan biri bo'ldi. Albatta, bunday yangi so'z-iboralar hayotimizda paydo bo'lgan biror yangi narsahodisa yoki tushunchani ifodalash ehtiyoji tufayli, zarurat natijasida yaratilishi lozim. Chunki bunday zarurat natijasida

yaratilmagan soʻz yoki ibora tasvirda noaniqlik, sunʼiylilikni yuzaga keltiradi.³⁹ Gazeta tilining bosh va yetakchi vazifasi axborot berish; ana shu axborotni tezkor, taʼsirchan yoʻsinda aks ettirish esa uning asosiy xususiyatidir. Gazeta ana shu ikki vazifani amalga oshirishda xalq tili xazinasini, uning leksik-grammatik imkoniyatlarini ishga soladi, uni faollashtiradi. Ayni vaqtda hozirgi oʻzbek adabiy tili imkoniyatlarining kengayishiga salmoqli hissa qoʻshadi.

Publitsistik uslub – ommaviy axborot vositalari uslubi, yaʼni gazeta-jurnal, radio, televideniya uslubi. Bundan tashqari Oliy Majlis yigʻilishlarida, turli xil anjuman, forumlarda qoʻllaniladigan nutq uslubi hamdir. Ushbu uslub muhim va dolzarb masalalari tomoshabinga, oʻquvchiga ommaviy axborot vositalari orqali yetkazib, insonlarning ongiga atrofda sodir boʻlayotgan voqealarga nisbatan ularning ijtimoiy qarashlarini shakllantiradi. Shuningdek, [gazetalar](#), [radioni](#) va televideniya yangiliklar haqida xabar berish uchun ishlatiladigan proza uslubi hisoblanadi. Xoʻsh, nima uchun jurnalistika inson sifatida bizning hayotimiz uchun juda muhim? Ommaviy axborot vositalarini koʻpincha "davlatning toʻrtinchi ustuni" deb atashadi. Boshqacha qilib aytganda, bu har qanday jamoa yoki landshaftning asosiy qismidir. Odamlar birgalikda samarali ishlashlari va yashashlari uchun ular nafaqat hozirgi voqealar haqida, balki dunyomizdagi oʻzgarishlar va har birimiz atrofimizdagi landshaftlarga taʼsiri haqida xabardor boʻlishlari kerak.

Publitsistik uslub quyidagi boy janrlar bilan ifodalanadi:

- 1) Gazeta janrlari - insho, reportaj, maqola, felyeton;
- 2) Televizion janrlar - tahliliy dastur, yangiliklar reportaji, intervyu, jonli muloqot;
- 3) Notiqlik janrlari - mitingdagi nutq, siyosatchilarning ommaviy chiqishlari, shiorlar, tostlar, bahslar;
- 4) Kommunikativ janrlar – matbuot anjumani, sammit, “galstuksiz” uchrashuv;
- 5) Reklama janrlari - reklama inshosi, reklama.⁴⁰

Matnlarda voqelikni aks ettirish jurnalistning muhim vazifasidir, lekin jurnalistika buni oʻz ichiga oladi

bu faktlarni tushunish, baholash va, demak, matnda muallifning mavjudligi.

³⁹ Alisher Navoiy nomidagi ToshDOʻTAU katta oʻqituvchisi Sabohat Bozorovanning “PUBLITSISTIK USLUBDA BAʼZI BIRLIKLARNING YUZAGA KELISH USULLARI” maqolasi

⁴⁰ “SPECIFIC FEATURES OF THE PUBLICISTIC STYLE IN ENGLISH” Anarbaev Orzubek Rahmanovich*

*Professor-Teacher, An Independent Researcher, Jizzakh state pedagogical institute, UZBEKISTAN

Shunday qilib, E. S. Shchelkunovanning so'zlariga ko'ra, jurnalistik matn qanday bo'lishidan qat'i nazar, "har doim "muallif" dir.

aniq bayon mavzusi matnning to'qimasida mavjud. O'quvchi faktlarni oladi va undagi ularning talqini, garchi u shunchaki ma'lumot tanlashda ifodalangan bo'lsa ham "⁴¹

“Publisistika jamiyatdagi eng dolzarb masalalarni yoritib, ijtimoiy-siyosiy hayotga bevosita ta'sir ko'rsatadi.”⁴² Jurnalistika bugungi kunda biz bir necha o'n yillar oldin ko'rgan hisobotlardan uzoqda. Ijtimoiy media kanallaridan tortib onlayn veb-saytlargacha yangiliklarni iste'mol qilishning har qachongidan ham ko'p usullari mavjud. Bundan tashqari, internet va dunyomizning aloqadorligi ommaviy ravishda ma'lumot berish va almashishni osonlashtiradi. Shunday qilib, biz jurnalistikaning turli shtamlari paydo bo'lganini ko'rdik. Hali ham dunyoda sodir bo'layotgan voqealar haqida ma'lumot berishga sodiq jurnalistlar bor, lekin bizning jamiyatimizda yangiliklarning muayyan turlariga bag'ishlangan mutaxassislar ham bor. Eng so'nggi moliyaviy yangiliklarni o'rganish yoki texnologiya landshaftidan xabardor bo'lish uchun turli muhitlarni o'rganishingiz mumkin.⁴³

Publitsistik uslubning ta'sir etuvchi funktsiyasi bu uslubning ekspressivligini belgilaydi. Ekspressivlik, birinchi navbatda, hodisa va hodisalarni baholashda namoyon bo'ladi. Baholash – bu musbat yoki inkor ma'nosini bildiruvchi sifatlar, otlar, qo'shimchalar qo'llanishi bilan ifodalanadi. Turni baholash: ajoyib, qiziqarli, muhim, etarli, ulug'vor, misli ko'rilmagan, ulug'vor va hokazo. Baholashni faqat leksik vositalar bilan ifodalash mumkin emas. Bu, shuningdek, so'z yasash vositalari bo'lishi mumkin, masalan, sifatlarning ustun qo'shimchalari, otlarning baholash qo'shimchalari: eng yuqori, eng qiziqarli, eng muhim, guruhlash, hujum.

Ekspressivlik jumlaning tuzilishi hamda turli xil til vositalari orqali ifodalanadi.

Jurnalistik uslubning informativligi quyidagilar orqali ta'minlanadi:

1. Maxsus atamalar, maxsus leksika, kasbiy so'zlar orqali hujjatli – faktlarga asoslangan bayon uslubi;

2. Bayonning umumlashtirilganligi, uning tahliliy xarakterga ega bo'lishi;

3. Bayonning “neytralligi”, ya'ni ifodasiz leksika qo'llanishi, murakkab sintaktik qurilmalar, xususan, ergash bog'lovchi vositalar bilan ishlatilishi.

41 Maidanova LM. Stylistic features of newspaper genres. Sverdlovsk, 1987

42 Qo'shjonov M. O'zbek publitsistikasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1982.

43 What Is Journalism And Why Does It Matter In Today's World? Understanding the Benefits of Journalism [updated DEC 1, 2024]

Jurnalistik uslubning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Ekspressivlik va standartning uyg'unligi. Jurnalistikada ekspressivlikni ifodalovchi vositalar boshqa uslublarga nisbatan ko'proq uchraydi. Ekspressiv vositalardan foydalanish auditoriyaga ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq. Standartlik esa har kuni takrorlanadigan ma'lumotlarda namoyon bo'ladi: rasmiy tashriflar,

2. Yangilikka doimiy intilish. Bu jarayon ko'plab neologizmlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Neologizmlar, bir tomondan, eng kuchli ekspressivlik vositasi bo'lsa, boshqa tomondan, ulardan ko'p ishlatilganda ular andozaviy iboralar manbaiga aylanadi. Muvaffaqiyatli topilgan usul, ifoda yoki so'z tez-tez qo'llanib, asta-sekin o'z ekspressivligini yo'qotadi va oddiy iboraga aylanadi.

3. Soddalik va tushunarliklik. Jurnalistik uslubning soddaligi va ommaga tushunarli bo'lishi OAV auditoriyasining keng qamrovli bo'lishi bilan belgilanadi. Bu esa matndan qisqa jumalarni, umumxalq leksikasini, mantiqiylikni, ravshanlikni, hissiylikni va hokazolarni talab qiladi.

4. Reklamaliklik. Auditoriya e'tiborini jalb qilishga qaratilgan bo'lib, ayniqsa sarlavhalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu jurnalistik uslubning eng xarakterli stilistik belgilaridan biridir.

5. Hujjatliklik va ishonarlilik. Afsuski, bugungi gazeta hamda tele-radio materiallarida bu xususiyat har doim ham kuzatilmaydi. havo ma'lumotini e'lon qilish, falokat haqidagi xabarni bayon etish va hokazo.⁴⁴

Publisistik uslubdagi ta'sirchanlik vositalari:

Obrazli iboralar va metaforalar – voqeani yanada jonli, tasvirli ko'rsatadi.

Ritorik savollar va undovlar – auditoriyani fikrlashga, muhokamaga chorlaydi.

Kalit so'zlar va shiorlar – o'quvchi xotirasida qoladigan, kuchli ta'sirchan birliklar hisoblanadi.

Tuyg'uga ta'sir etuvchi ohang – o'quvchi va tinglovchida ishonch va ruhiy ta'sir uyg'otadi.

Muallif pozitsiyasining ochiqqligi – publisistik matnda muallif befarq bo'lolmaydi, u doimo o'z munosabatini bildiradi. Masalan, gazeta maqolasida yoziladi:

“Bugungi kun yoshlari – ertangi kun bunyodkorlari. Bizning vazifamiz – ularga imkon yaratish, ularni qo'llab-quvvatlashdir. Axir, kelajak ularning qo'lida emasmi?”

Obrazli ibora – “ertangi kun bunyodkorlari”;

⁴⁴ “SPECIFIC FEATURES OF THE PUBLICISTIC STYLE IN ENGLISH” Anarbaev Orzubek Rahmanovich*

*Professor-Teacher, An Independent Researcher, Jizzakh state pedagogical institute, UZBEKISTAN

Ritorik savol – “Kelajak ularning qo‘lida emasmi?”;

Kalit so‘z – “imkon yaratish, qo‘llab-quvvatlash”;

Ohang – ishonch va chaqiriqqa asoslangan;

Muallif pozitsiyasi – ochiq ko‘rinmoqda.

Demak, avval ham ta’kidlaganimizdek, jurnalistik matnlarning asosiy xususiyati -bu standart va ekspressivlikning uyg‘unligi bo‘lib, u jurnalistikaning eng muhim ikki funksiyasi bilan bog‘liq. Zamonaviy jurnalistik matnlarga xos bo‘lgan stilistik belgilar turli mamlakatlar OAVida, demak, turli tillarda ham o‘z aksini topadi. Leksik darajadagi jurnalistik matnning stilistik xususiyatlari quyidagilardan iborat: adabiy til leksikasining keng qamrovda qo‘llanishi. Bir tomondan, bunda terminologiya kabi kitobiy so‘zlar ko‘p ishlatilsa, boshqa tomondan, stilistik maqsad asosida so‘zlashuvga oid va ba’zan so‘zlashuv leksikasidan ham foydalaniladi. Shu bilan birga, ayrim so‘z turkumlari jurnalistikaga xos bo‘lib qoladi, masalan: ijtimoiy-siyosiy terminologiya, qo‘shma so‘zlar, maxsus gazeta kasbiy leksikasi, shuningdek, ko‘plab xorijiy o‘zlashmalar.⁴⁵

Demak, jurnalistik uslubning asosiy usullarini puxta egallash nutq madaniyatining rivojlanishiga, shuningdek, kasbiy muloqot ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Bu o‘z fikrini sodda, ravshan va jonli tarzda ifodalash, voqealarni, faktlarni va jarayonlarni baholash imkoniyatini beradi. Publisistik uslub – tilning ijtimoiy hayotdagi eng faol va ta’sirchan ko‘rinishlaridan biridir. U keng jamoatchilikka tezkor axborot yetkazish, ijtimoiy-siyosiy g‘oyalarni targ‘ib qilish, fuqarolarning dunyoqarashini shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu uslubning asosiy belgisi — aniqlik, lo‘ndalik, ta’sirchanlik va xalqchil tilda ifodalanishidir. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivoji davrida publisistik uslub faqat gazeta va jurnallarda emas, balki televideniye, radio va internet tarmoqlarida ham keng qo‘llanilmoqda. Demak, publisistik uslub nafaqat tilshunoslik, balki jamiyat taraqqiyoti uchun ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy nomidagi toshdo‘tau katta o‘qituvchisi sabohat bozorovanning “Publisistik uslubda ba’zi birliklarning yuzaga kelish usullari” maqolasi
2. Maidanova Im. Stylistic features of newspaper genres. Sverdlovsk, 1987
3. Qo‘shjonov M. O‘zbek publisistikasi masalalari. – toshkent: fan, 1982.

⁴⁵ Kozhin AN, Krylova OA, Odintsov VV. Functional types of Russian speech. Moscow: "Higher School", 1982. p. 159

4. What is journalism and why does it matter in today's world? Understanding the benefits of journalism [updated dec 1, 2024]

5. "SPECIFIC FEATURES OF THE PUBLICISTIC STYLE IN ENGLISH"
Anarbaev Orzubek Rahmanovich* *Professor-Teacher, An Independent Researcher,
Jizzakh state pedagogical institute, UZBEKISTAN

6. Kozhin AN, Krylova OA, Odintsov VV. Functional types of Russian speech.
Moscow: "Higher School", 1982. p. 159

JAMOATCHILIK DISKURSI EKSPERTIZASI: OMMAVIY NUTQDA MANIPULYATIV TIL VOSITALARINI ANIQLASH

Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

d.turgunpolatov@cspu.uz

Ilmiy rahbar: Mumindjanova Saida Xaitmatovna

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti

"Tillar va maktabgacha ta'lim" fakulteti dotsenti

saida10011969@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jamoatchilik diskursida qo'llaniladigan manipulyativ til vositalari lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Ommaviy nutqda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi kommunikativ munosabatni boshqarishga qaratilgan strategiyalar, ularning lingvistik va pragmatik xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, manipulyativ til vositalarini aniqlash usullari, ularning ijtimoiy ongga ta'siri hamda diskurs tahlilida qo'llanishi amaliy misollar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: jamoatchilik diskursi, lingvistik ekspertiza, manipulyativ nutq, til vositalari, kommunikativ strategiya.

Abstract: This article examines manipulative language tools used in public discourse from the perspective of linguistic expertise. It analyzes strategies aimed at controlling communicative relations between speaker and audience, highlighting their linguistic and pragmatic features. Special attention is given to the methods of detecting manipulative language devices, their impact on public consciousness, and their application in discourse analysis through practical examples.

Keywords: public discourse, linguistic expertise, manipulative speech, language devices, communicative strategy.

Аннотация: В статье рассматриваются манипулятивные языковые средства, используемые в общественном дискурсе, с точки зрения лингвистической экспертизы. Анализируются стратегии, направленные на управление коммуникативными отношениями между говорящим и слушателем, а также их лингвистические и прагматические особенности. Особое внимание уделяется методам выявления манипулятивных языковых средств, их влиянию

на общественное сознание и применению в дискурсивном анализе на основе практических примеров.

Ключевые слова: общественный дискурс, лингвистическая экспертиза, манипулятивная речь, языковые средства, коммуникативная стратегия.

Zamonaviy jamiyatda kommunikatsiya jarayoni ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylangan. Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va turli jamoatchilik maydonlarida nutqning shakllanishi va qabul qilinishi keng miqyosda kuzatilmoqda. Bunday diskurslarda til nafaqat ma'lumot uzatish vositasi, balki ta'sir ko'rsatish, fikrni shakllantirish va jamiyat ongini boshqarish quroli sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, jamoatchilik diskursini lingvistik ekspertiza qilish, undagi manipulyativ til vositalarini aniqlash bugungi kunda dolzarb masalalardan biriga aylangan.

Manipulyativ nutqning asosiy mohiyati tinglovchini yashirin ta'sir ostida qoldirish, uni muayyan qarash, kayfiyat yoki xulq-atvorga yo'naltirishga qaratilgan strategiyalarni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda so'zlovchi nutqning emotsional, stilistik, semantik imkoniyatlaridan samarali foydalanadi. Shu bois manipulyativ til vositalarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy, psixologik va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki manipulyativ nutqning faol qo'llanishi ijtimoiy ongda stereotiplarning shakllanishi, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi va kommunikativ muhitning biryozlama tus olishini kuchaytirishi mumkin.

Jamoatchilik diskursini ekspertiza qilish orqali manipulyativ vositalarni aniqlash nutq madaniyatini rivojlantirish, ommaviy kommunikatsiyada xolislikni ta'minlash hamda tanqidiy fikrlashni kuchaytirishda samarali yo'l hisoblanadi. Bunda lingvistik ekspertizaning vazifasi til vositalarining strukturaviy, semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqlashdan iborat bo'lib, ular orqali manipulyatsiyaning turli ko'rinishlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, zamonaviy ommaviy nutqda *yashirin ma'noli iboralar, baholovchi birliklar, stereotiplarni shakllantiruvchi leksik vositalar va ritorik usullar* keng qo'llanilishi kuzatiladi.

Ommaviy kommunikatsiya jarayoni bugungi global axborot makonida ijtimoiy ongga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va turli jamoatchilik maydonlarida shakllanayotgan nutq nafaqat ma'lumot yetkazish, balki auditoriyani ma'lum qarash, pozitsiya yoki xatti-harakatga yo'naltirish vositasi sifatida ham faol ishlatilmoqda[1]. Shu sababli, manipulyativ nutq vositalarini lingvistik ekspertiza asosida aniqlash va

ularning ishlash mexanizmlarini tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb masalaga aylangan.

Xorijiy tadqiqotlarda manipulyativ nutq vositalari ko'pincha kommunikativ strategiyalar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Masalan, ingliz tilidagi biznes media diskursi tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlarda jurnalistik matnlarda iboralarning keng qo'llanilishi kuzatilgan. Ushbu vositalar o'quvchi ongida kerakli assotsiatsiyalarni uyg'otib, baholovchi konnotatsiyani kuchaytirish orqali manipulyativ ta'sirni oshirishi aniqlangan[2]. Shuningdek, tasviriy ifodalardan foydalanish eng ko'p uchraydigan strategiya sifatida qayd etilgan bo'lsa, antitezalar yoki umumlashtirish kabi usullar nisbatan kamroq ishlatilgani aniqlangan.

Rus tilidagi matbuot materiallari asosida olib borilgan izlanishlarda manipulyatsiya ikki darajada kechishi ta'kidlanadi: ma'lumot darajasi va emotsional ifoda darajasi. Birinchi darajada faktlarni tanlab berish, ma'lumotni qisman yashirish yoki qayta shakllantirish kuzatiladi. Ikkinchi darajada esa auditoriyaning hissiy qabuliga ta'sir qiluvchi vositalar – baholovchi leksika, stilistik kuchaytirgichlar, ritorik savollar, metaforalar va ramziy belgilar keng qo'llaniladi[3]. Bunday usullar orqali xolis ma'lumot iste'molchisiga manipulyativ tarzda taqdim etilib, ularning ijtimoiy pozitsiyasi va qarashlari ongli ravishda boshqariladi.

Mahalliy va xorijiy matbuotda siyosiy diskurs alohida manipulyatsiyaga boy soha sifatida o'rganilmoqda. Tadqiqotlarda siyosiy matnlarda framing texnikalari, ramziy belgilar, stereotiplarni shakllantiruvchi leksik birliklar keng qo'llanilishi ko'rsatib o'tiladi. Bu usullar orqali auditoriya muayyan ijtimoiy-siyosiy hodisani ijobiy yoki salbiy tarzda idrok etishga yo'naltiriladi. Masalan, ramzlar va metaforalar orqali siyosiy yetakchilar "xalqparvar", "qutqaruvchi", "xalqning dardi bilan yashovchi" qiyofada taqdim qilinadi[4]. Bunday metaforik va ramziy vositalar ijtimoiy ongda kuchli hissiy rezonans uyg'otadi.

Qiyosiy tadqiqotlarda ingliz va arab tilidagi siyosiy nutqlarda qo'llaniladigan manipulyativ strategiyalar tahlil qilingan. Unga ko'ra, presuppozitsiyalar, semantik implikaturalar, umumlashtiruvchi konstruktsiyalar, emotsional metaforalar va ritorik figuralar manipulyativ ta'sirni oshirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi[5]. Xususan, siyosiy ma'ruzachilar ko'pincha "biz" va "ular" qarama-qarshiligi orqali tinglovchilar ongida ijobiy va salbiy obrazlarni shakllantirishga urinadi.

Ijtimoiy media diskursi esa manipulyativ nutq vositalarining eng faol qo'llaniladigan maydoni hisoblanadi. "X", "Facebook" va boshqa platformalarda noto'g'ri axborot, stereotip va emotsional yuklangan postlar keng tarqalmoqda.

Tadqiqotlarda guruh identifikatsiyalari, auditoriyaga yo'naltirilgan ifodalar, qisqa va ta'sirchan jumlar, shuningdek, matnning yuqori "o'qilish qulayligi" manipulyativ ta'sirni kuchaytiruvchi omillar sifatida aniqlangan[6]. Natijada, ijtimoiy tarmoqlarda manipulyativ nutq tezkorlik bilan tarqalib, keng auditoriyani qamrab olishi mumkin.

Umuman olganda, manipulyativ nutq vositalari quyidagi asosiy shakllarda namoyon bo'ladi:

Emotsional leksika – tinglovchi hissiyotini kuchli ta'sir ostiga oluvchi so'zlar (masalan, "fojea", "zulum", "qahramon");

Retorik savollar – javob talab qilmaydigan, ammo ma'lum xulosaga yo'naltiruvchi gaplar;

Presuppozitsiyalar va implikaturalar – bevosita aytilmagan, biroq tinglovchi ongida faraz sifatida shakllanadigan so'z yoki gaplar;

Metafora va ramziy til – voqealarni hissiy va ramziy tusda talqin qilish;

Eufemizm va noaniq ifodalar – keskin fikrlarni yumshatib, qarshilik uyg'otmaslik uchun ishlatiladi;

Generalizatsiyalar va stereotiplar – "hamma", "doimo", "hech kim" kabi umumlashtiruvchi konstruktsiyalar orqali jamiyat tasavvurini boshqarish.

Manipulyativ vosita	Namuna (ommaviy nutqdan)	Lingvistik xususiyati	Auditoriyaga ta'siri
Emotsional yuklangan so'zlar	"Xalqning haqiqiy do'sti", "xalq dushmani"	Kuchli ijobiy yoki salbiy baho yuklangan so'zlar	Auditoriyada tezkor hissiy reaksiya uyg'otadi, ratsional fikrlashni susaytiradi.
Takrorlash (repetitsiya)	"Biz g'alaba qilamiz, biz albatta g'alaba qilamiz!"	Bir xil iborani qayta-qayta ishlatish	Fikrni ong ostiga singdiradi, ishonchni kuchaytiradi.
Yolg'on dilemmalar	"Biz bu yo'lni tanlamasak, inqiroz kutadi"	Muqobil variantlarni yashirish, faqat ikki yo'lni ko'rsatish	Auditoriyani tor qarorga majbur qiladi.
Statistikani manipulyatsiya qilish	"90% odam bizning tashabbusni	Aniqligi tekshirilmagan	Haqiqiy vaziyatni noto'g'ri

	qo'llab-quvvatlamoda"	raqamlar, umumlashtirish	tasavvur qilishga olib keladi.
Qurbon obrazini yaratish	"Biz kichik davlatmiz, lekin adolat uchun kurashmoqdamiz"	O'zini ojiz va adolatparvar sifatida ko'rsatish	Hamdardlik uyg'otadi, auditoriyani birlashtiradi.
Stereotiplardan foydalanish	"Yoshlar – jamiyatning kelajagi, ular biz bilan!"	Ijtimoiy guruhlar haqidagi umumlashmalar	Auditoriyada birdamlik hissini oshiradi.
Metafora va obrazli ifodalar	"Iqtisodimiz – kuchli dvigatel, uni to'xtatib bo'lmaydi!"	Obrazli, kuchli ta'sirchan metafora	Qiyin tushunchalarni soddalashtirib, hissiy qabulni kuchaytiradi.

1-jadval. Ommaviy nutqda manipulyativ til vositalari

So'nggi yillarda olib borilgan izlanishlarda manipulyativ nutq vositalarini aniqlashda lingvistik ekspertizaning kompleks metodlaridan foydalanish zarurligi ta'kidlanadi. Jumladan, semantik tahlil, pragma-retorik tahlil, stilistik tahlil, kontent-analiz kabi metodlar matndagi yashirin manipulyativ vositalarni ochib berishda samarali hisoblanadi[7]. Shu bilan birga, auditoriya reaksiyasini empirik kuzatish va eksperimental metodlardan foydalanish ham manipulyativ strategiyalarning haqiqiy samaradorligini aniqlash imkonini beradi[8].

Shuningdek, lokal kontekslarda manipulyatsiya o'ziga xos shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, O'zbekiston matbuotidagi siyosiy diskursda qadriyatlarni mustahkamlovchi ramziy belgilar, milliy stereotiplarni mustahkamlovchi birliklar va emotsional baholovchi vositalar keng qo'llaniladi. Bu jarayon auditoriyaning tarixiy xotirasi, madaniy an'analari va ijtimoiy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liqdir[9].

Manipulyativ nutqning asosiy kuchi uning emotsional, ritorik va semantik jihatlardagi ta'sirchanligida namoyon bo'ladi. Bunday vositalar odamlarning ratsional fikrlash mexanizmlarini ikkinchi darajaga surib, ularning hissiy reaksiyalariga tayanadi. Bu esa omma ongida muayyan ijtimoiy stereotiplarning shakllanishiga, ayrim guruhlarining idealizatsiya qilinishiga yoki kamsitilishiga olib keladi. Nutqdagi metafora, takrorlash, statistikaga asoslangan manipulyatsiya, yolg'on dilemmalar, stereotip va obrazlardan foydalanish kabi usullar nafaqat matnshunoslik va lingvistika

uchun, balki sotsiologiya, psixologiya, hatto siyosatshunoslik uchun ham alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Bizning fikrimizcha, manipulyativ nutq vositalarini aniqlash va fosh etish nafaqat ilmiy vazifa, balki ijtimoiy mas'uliyat hamdir, deb hisoblaymiz. Ommaviy axborot oqimlari tezlik bilan kengayib borayotgan bugungi kunda, manipulyatsiya qanchalik sezilmas bo'lmasin, uning oqibatlari jamiyat uchun keskin bo'lishi mumkin. Ayniqsa, yosh auditoriya bunday ta'sirlarga tez beriluvchan bo'lgani bois, ta'lim jarayonida ham manipulyativ diskursni tanish, uni ajrata olish va unga qarshi tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zarurdir. Shu jihatdan, kelajak o'qituvchilari va tadqiqotchilarning zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Shuningdek, manipulyativ til vositalarini faqat nazariy darajada emas, balki amaliy ko'rinishda ham tahlil qilish muhimdir. Jadvalda keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, har bir lingvistik uslub o'zida nafaqat kommunikativ maqsadni, balki ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni ham mujassam etadi. Shu bois manipulyativ diskursni o'rganishda lingvistik ekspertiza yondashuvini kengaytirish, uni zamonaviy texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt asosidagi matn tahlil dasturlari bilan boyitish dolzarbdir.

Xulosa qilib aytganda, jamoatchilik diskursida manipulyativ til vositalarini o'rganish bugungi globalashuv va axborotlashuv sharoitida nafaqat tilshunoslik, balki jamiyat taraqqiyoti uchun ham bevosita ahamiyatga ega. Zero, tilning qudrati inson ongini boshqarishdadir. Uni ongli ravishda anglash, manipulyatsiya mexanizmlarini fosh etish esa tanqidiy tafakkur va intellektual immunitetni shakllantirishning eng ishonchli garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Fairclough, N. (2013). Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. Routledge.
2. Krylova, E., & Yaroshenko, A. (2021). Strategies of Manipulative Rhetoric in English-Language Business Media Discourse. Journal of Language and Education, 7(3), 45–58.
3. Smirnova, A. (2020). Manipulative Techniques in Media Texts: Russian-language Media in Kazakhstan. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 98, 210–219.
4. G'ulomova, S. (2022). Manipulative Symbols in Political Discourse (in the example of English and Uzbek Newspapers). Acta Academiae Navoi, 3(1), 134–142.

5. Al-Khalifa, A., & Williams, J. (2021). Manipulative Strategies in Political Discourse: A Comparative Pragma-Rhetorical and Semantic Analysis of English and Arabic Political Speeches. *Journal of Language and Politics*, 20(4), 567–589.
6. Cinelli, M., Morales, G. D. F., Galeazzi, A., Quattrocioni, W., & Starnini, M. (2021). The echo chamber effect on social media. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(9), 1–8.
7. Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. SAGE Publications.
8. van Dijk, T. A. (2018). Discourse and manipulation: Discourse analysis in the study of ideology and power. *Discourse & Society*, 29(4), 466–485.
9. Rasulova, M. (2023). O'zbek matbuotida manipulyativ nutq vositalarining lingvistik tahlili. *Til va Adabiyot Tadqiqotlari*, 4(2), 56–65.
10. Turg'unpo'latov, D. "Ta'limning raqamli transformatsiyasi: ilm va texnologiya asosida o'qitishning yangi eposi". "Akademic journal of educational research (AJER)" xalqaro ilmiy jurnali, 2025, № 3(1), 90-95-b.
11. Turg'unpo'latov, D.R. Lingvistik ekspertiza: mazmun, tahlil va tadqiq. "Filologiya masalalari yosh tadqiqotchilar nigohida" mavzusidagi IX xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 2024. Toshkent, 135-138-b.

ONA TILI DARSLARIDA MATN USTIDA ISHLASH ORQALI O'QUVCHILARNING KREATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING HOZIRGI HOLATI

Imomchayeva Umida Neymatjonovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-bosqich magistri

umidaimomcaeva@gmail.com

Ilmiy rahbar: Gulyamova Xolida

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili darslarida matn ustida ishlash jarayonining o'quvchilarning kreativ kompetensiyasini shakllantirishdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metod va texnologiyalar ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda muammoli ta'lim, interfaol metodlar hamda matn tahlilining innovatsion usullari asosida kreativ fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ona tili, matn ustida ishlash, kreativ kompetensiya, ijodiy fikrlash, ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar.

Аннотация: В статье рассматривается роль работы с текстом на уроках родного языка в формировании креативной компетенции учащихся. Анализируются современные методы и технологии, способствующие развитию самостоятельного мышления, творческого подхода и культуры речи. В исследовании освещены возможности применения проблемного обучения, интерактивных методов и инновационных способов анализа текста для активизации творческого потенциала учащихся.

Ключевые слова: родной язык, работа с текстом, креативная компетенция, творческое мышление, образовательные технологии, интерактивные методы.

Annotation: This article analyzes the role of working with texts in native language lessons in developing students' creative competence. It examines modern methods and technologies that foster independent thinking, creativity, and language culture. The study highlights the potential of problem-based learning, interactive strategies, and innovative text analysis techniques to enhance students' creative thinking skills and engagement in the learning process.

Keywords: native language, text-based learning, creative competence, creative thinking, educational technologies, interactive methods.

Bugungi globallashuv va raqamli taraqqiyot davrida ta'lim jarayonining asosiy maqsadi — shunchaki bilim berish emas, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va yangicha yondashuvni shakllantirishdan iborat. Ayniqsa, ona tili fanida matn ustida ishlash jarayoni bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki matn bilan ishlash orqali o'quvchi nafaqat til birliklarini o'zlashtiradi, balki mazmunni anglash, tahlil qilish, baholash va yangi g'oya yaratish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning kreativ kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ona tili darslarida matn ustida ishlash — bu grammatik, leksik yoki uslubiy jihatdan tahlil qilish bilan cheklanmaydigan, balki o'quvchini mustaqil fikrlashga, muloqotga kirishishga, mavjud muammolarga yangicha yechim topishga yo'naltiruvchi jarayondir. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, jumladan, muammoli ta'lim, interfaol metodlar, klaster, konseptual xarita, “fikrlar maydoni” kabi usullar o'quvchilarni o'ylashga, izlanishga va o'z fikrini erkin ifodalashga rag'batlantiradi.

So'nggi yillarda ta'lim tizimida kreativ kompetensiyani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu kompetensiya o'quvchilarning hayotiy muammolarni hal etish, yangilik yaratish, o'zini namoyon etish va jamiyatda faol ishtirok etish imkoniyatini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, ona tili darslarida matn ustida ishlash jarayonini samarali tashkil etish, o'qituvchi tomonidan ijodiy muhit yaratish hamda o'quvchilarni faol fikrlashga yo'naltirish hozirgi davr ta'limining dolzarb masalalaridan biridir.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida ta'lim jarayoni o'quvchilarning faolligiga, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvini rivojlantirishga asoslanmoqda. Ayniqsa, ona tili ta'limida bu yo'nalish o'ta dolzarb, chunki til shaxs tafakkurining, dunyoqarashining va ma'naviyatining asosiy tayanchi hisoblanadi. Matn ustida ishlash esa o'quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtiruvchi, ijodiy qobiliyatini yuzaga chiqaruvchi, nutqiy madaniyatini shakllantiruvchi eng samarali metodik yo'nalishlardan biridir [1].

Matn ustida ishlash jarayoni nafaqat til birliklarini o'zlashtirishni, balki o'quvchining fikrni anglash, tahlil qilish, baholash va yangi g'oya yaratish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Z. Islomov ta'kidlaganidek, matn bilan ishlash jarayoni tilni o'rgatish emas, balki **“fikrlashni o'rgatish”** jarayonidir, chunki til fikrning ifoda shakli, matn esa fikrning mantiqiy tuzilmasidir [2]. Shu bois, ona tili darslarida matn ustida ishlash — o'quvchini tayyor bilimni eslab qolishga emas, balki yangicha yondashuv bilan fikr yuritishga, mustaqil qaror qabul qilishga o'rgatadi.

Matn ustida ishlash pedagogik va psixolingvistik nuqtayi nazardan murakkab jarayon bo'lib, u o'quvchining idroki, tafakkuri, emotsional holati va ijtimoiy tajribasi bilan uzviy bog'liq. Bu jarayon uch asosiy bosqichda amalga oshadi: **tayyorgarlik, tahlil va ijodiy qo'llash** [3].

Tayyorgarlik bosqichida o'qituvchi o'quvchini matn bilan tanishtiradi, muhim so'z va iboralarni tushuntiradi, taxminiy savollar orqali matn mazmuniga tayyorlaydi. Tahlil bosqichida o'quvchilar matnni o'qish, mazmunini anglash, asosiy g'oyani aniqlash, qahramonlarning harakatlarini baholash kabi faoliyatlarni bajaradilar. Nihoyat, ijodiy bosqichda matn asosida yangi sarlavha yaratish, muqobil yakun yozish, matnni boshqa uslubda qayta tuzish yoki muallifga murojaat shaklida insho yozish kabi ijodiy topshiriqlar bajariladi. Shu tarzda o'quvchi o'z tafakkurini erkin ifoda etadi va ijodiy fikrlash jarayoniga kiradi [4].

Quyidagi 1-jadval matn ustida ishlash bosqichlarining kreativ kompetensiyani rivojlantirishdagi rolini umumlashtiradi:

Bosqich	O'quv faoliyati mazmuni	Rivojlantiriladigan kreativ kompetensiya unsurlari
Tayyorgarlik	Matn mavzusini aniqlash, asosiy so'zlar bilan ishlash	Tahliliy fikrlash, assotsiativ tafakkur
Tahlil	Matnni o'qish, mazmunni tahlil qilish, muallif g'oyasini topish	Muammoli vaziyatni aniqlash, tanqidiy yondashuv
Ijodiy qo'llash	Matn asosida yangi g'oya ilgari surish, yakun yozish	Yaratish, mustaqil fikr bildirish, kreativ yozuv
Refleksiya	O'quvchi o'z xulosasini ifodalash, baholash	O'z fikrini tahlil qilish, metakognitiv yondashuv

1-jadval. Matn ustida ishlash bosqichlari va ularning kreativ kompetensiyaga ta'siri

Kreativ kompetensiya — bu shaxsning noodatiy fikrlash, mavjud bilimlar asosida yangi yechim topish, mustaqil va original qaror qabul qilish qobiliyatidir. O'zbekiston ta'lim tizimida ushbu kompetensiya o'quvchining “shaxsiy, kommunikativ, axborotli va ijodiy salohiyatini” rivojlantiruvchi asosiy yo'nalish sifatida e'tirof etilgan [5].

Ona tili fanida kreativ kompetensiyani shakllantirish uchun quyidagi shart-sharoitlar zarur:

Muammoli vaziyatlar yaratish. Matn asosida muammoli savol yoki tahliliy topshiriq berish o'quvchining fikrlash jarayonini faollashtiradi.

Interfaol metodlardan foydalanish. "Klaster", "Insert", "Fikrlar maydoni", "Sinkveyn" kabi metodlar o'quvchilarni o'z fikrini tahlil qilish va ifodalashga o'rgatadi.

Shaxsiy tajribaga tayanish. O'quvchi matnni o'z hayotiy tajribasi bilan bog'laganda, unda ijodiy tahlil va mustaqil fikrlash ehtiyoji kuchayadi.

Bahs va munozara muhitini yaratish. O'quvchilarning bir-biri bilan fikr almashishi, muallif g'oyasiga munosabat bildirish faol tafakkur uchun qulay psixologik muhit yaratadi.

Vygotskiy ta'kidlaganidek, "fikir faolligi ijtimoiy muloqot jarayonida kuchayadi, ijod esa o'zaro ta'sir natijasida yuzaga keladi" [6]. Shu bois o'qituvchi dars jarayonini faqat bilim berish emas, balki muloqot va ijodiy hamkorlik maydoniga aylantirishi zarur.

Bugungi kunda ona tili ta'limida matn asosida ishlashda **muammoli ta'lim, loyiha metodi, konstruktiv yondashuv, digital vositalar va gamifikatsiya** kabi texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. Masalan, o'quvchilar matndan kelib chiqib infografika yaratishi, video sharh tayyorlashi, yoki "AI text analyzer" kabi raqamli vositalar yordamida matn uslubini tahlil qilishi mumkin. Bunday yondashuvlar o'quvchilarda matnga texnologik, tahliliy va kreativ nuqtayi nazardan qarash ko'nikmasini shakllantiradi [7].

Interfaol metodlardan foydalanish, ayniqsa, o'quvchining muloqot kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, "**fikrlar charxi**" usuli orqali o'quvchilar matndagi asosiy g'oya yuzasidan fikr almashadilar; "**6x6**" metodi esa jamoaviy muhokama orqali umumiy xulosa chiqarish imkonini beradi. Shunday qilib, o'qituvchi dars jarayonida o'quvchining sub'yektiv tajribasini, ijodiy potensialini va tafakkur darajasini inobatga olgan holda faol ishtirokni ta'minlaydi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, matn asosida innovatsion metodlardan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning tahliliy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va yangi g'oya ilgari surish ko'rsatkichlari sezilarli darajada ortadi. Quyidagi 2-jadval bunga misol bo'la oladi.

Guruh	Ishtirokchilar soni	Matnni tahlil qilish darajasi (%)	Ijodiy fikrlash darajasi (%)	Nutq faolligi (%)
-------	---------------------	-----------------------------------	------------------------------	-------------------

Tajriba guruhi (interfaol metodlar bilan)	25	86	79	83
Nazorat guruhi (an'anaviy metodlar bilan)	25	62	31	58

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi tomonidan matn ustida interfaol metodlardan foydalanilganda o'quvchilarning tahliliy va ijodiy kompetensiyasi o'rtacha 25–30% ga oshgan.

Hozirgi o'quv dasturlarida o'quvchilarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirishga oid topshiriqlar mavjud bo'lsa-da, ularning amaliyotdagi qo'llanish darajasi hamon yetarli emas. Ko'plab o'qituvchilar matn bilan ishlashni hali ham grammatik tahlil yoki so'z boyligini oshirish bilan cheklab qo'yishadi. Natijada, o'quvchi matnni tahlil qilmaydi, balki uni takrorlaydi. Bu holat o'quvchining ijodiy tafakkurini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qiladi.

Kelgusida ona tili ta'limida quyidagi yo'nalishlarda ish olib borish zarur deb hisoblaymiz:

O'qituvchilarning kreativ pedagogika va zamonaviy metodik tayyorgarligini oshirish;

Matn ustida ishlashni raqamli muhitga integratsiya qilish;

Kreativ kompetensiyani baholashning yagona mezonlarini ishlab chiqish;

O'quvchilar uchun milliy va global mazmundagi matnlar bazasini yaratish.

Shuningdek, o'quvchilar orasida ijodiy yozuv musobaqalari, matn asosida bahslar, esse tanlovlari tashkil etish orqali kreativ fikrlashni darsdan tashqari muhitda ham mustahkamlash maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, matn ustida ishlashning samarali tashkil etilishi o'quvchining nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy, kommunikativ va ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. Bunday yondashuv ta'limni zamonaviy kompetensiyaviy model asosida qayta tashkil etishning muhim omillaridan biridir.

Ona tili darslarida o'quvchilarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan nazariy tahlillar va amaliy kuzatuvlar asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Matn ustida ishlash metodikasini yangilash zarur. Ona tili darslarida matn bilan ishlash jarayoni faqat grammatik tahlil yoki mazmunni qayta hikoya qilish bilan chegaralanmasligi lozim. Har bir matn o'quvchining fikrlash, tahlil qilish, taqqoslash va yangi g'oya yaratish faoliyatini faollashtiruvchi vosita sifatida qo'llanilishi kerak. Shu maqsadda, o'qituvchilar uchun "Matn asosida kreativ tafakkurni rivojlantirish metodik qo'llanmasi" ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

2. O'quv jarayoniga interfaol va muammoli ta'lim texnologiyalarini keng joriy etish. "Fikrlar maydoni", "Sinkveyn", "Insert", "Tahlil piramidasi", "Qiyoslash jadvali" kabi interfaol metodlar o'quvchilarning tafakkurini mustaqil va ijodiy shakllantiradi. Har bir darsda kamida bitta ijodiy topshiriq (masalan, matnni boshqa janrda yozish yoki muqobil yakun taklif etish) kiritilishi o'quvchilarning kreativlik darajasini oshiradi.

3. Kreativ kompetensiyani rivojlantirishga oid baholash mezonlarini ishlab chiqish. Hozirda o'quvchilarning kreativ fikrlashini o'lchashda yagona metodik yondashuv yo'q. Shu bois, o'quvchining tahliliy fikrlashi, noodatiy yechim topishi, mustaqil xulosa chiqara olishi kabi jihatlarni inobatga oluvchi milliy baholash mezonlari ishlab chiqilishi lozim.

4. O'qituvchilar malakasini oshirish kurslarida "kreativ pedagogika" bo'yicha maxsus modul joriy etish. Ona tili o'qituvchilari zamonaviy ta'lim texnologiyalari, dizayn fikrlash (design thinking), muammoli ta'lim, metakognitiv yondashuv kabi konsepsiyalar bilan tanishtirilishi zarur. Bu nafaqat dars samaradorligini oshiradi, balki o'qituvchining o'z ijodiy salohiyatini ham kuchaytiradi.

5. Matn ustida ishlashda raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish. Zamonaviy darslarda o'quvchilarni motivatsiya qilish va ularning tafakkur jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun interaktiv platformalar (Padlet, Mentimeter, Kahoot, Canva, Jamboard, ChatGPT va boshqalar)dan foydalanish samarali natija beradi. Masalan, o'quvchi o'qigan matn asosida infografika yoki raqamli slayd yaratishi mumkin — bu esa uning matnni vizual va konseptual idrok etish ko'nikmasini rivojlantiradi.

6. Milliy va jahon adabiyotidan tanlangan matnlar asosida ijodiy topshiriqlar bazasini yaratish. Darsliklarda mavjud matnlar ko'pincha bir yoqlama tahlil uchun mo'ljallangan. Shu bois, har bir sinf darajasiga mos, madaniy, axloqiy va estetik jihatdan boy matnlar to'plamini ishlab chiqish, ularni tahlil va ijodiy yozuv topshiriqlari bilan boyitish zarur.

7. O'quvchilar uchun "Kreativ yozuv haftaligi" yoki "Matn ijodkorlari" tanlovlarini tashkil etish. Darsdan tashqari faoliyatda o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, o'z matnini yozish, ijodiy raqobat muhiti orqali o'z

qobiliyatini sinash imkoniga ega bo'lishadi. Bu nafaqat kreativ kompetensiyani, balki tilga bo'lgan qiziqishni ham kuchaytiradi.

8. Tadqiqotlarni amaliyot bilan integratsiya qilish. Ona tili fanida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar natijalari ta'lim amaliyotiga joriy etilishi zarur. Masalan, universitetlarda yaratilgan innovatsion metodikalar, test tizimlari va kreativ topshiriqlar to'g'ridan-to'g'ri maktab o'qituvchilari uchun ochiq platformalarda joylashtirilishi kerak.

9. Darslik va metodik qo'llanmalarda "kreativ topshiriqlar" bo'limi ajratish. Har bir mavzuga oid o'quv material oxirida o'quvchining mustaqil fikr yuritishini rag'batlantiruvchi savollar, muammoli holatlar, muqobil yechim topishga qaratilgan topshiriqlar joylashtirilsa, o'quvchi fikrlash faoliyatiga bevosita jalb qilinadi.

10. Kreativ kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha monitoring tizimini yo'lga qo'yish. Har o'quv yili davomida o'quvchilarning ijodiy tafakkur darajasini aniqlash, o'sish dinamikasini tahlil qilish va bu boradagi yutuqlarni muntazam baholash orqali ta'lim sifatini oshirish mumkin.

Shunday qilib, ona tili darslarida matn ustida ishlashni faol, tahliliy, muloqotli va ijodiy yo'nalishda tashkil etish — o'quvchilarning kreativ kompetensiyasini shakllantirishda eng muhim omildir. Takliflar mazkur jarayonni tizimli, zamonaviy va metodik jihatdan mukammal yo'lga qo'yish uchun amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida matn ustida ishlash o'quvchilarning tafakkurini faollashtiruvchi, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni rivojlantiruvchi muhim pedagogik jarayondir. Matn asosida amalga oshiriladigan tahliliy va ijodiy topshiriqlar o'quvchilarda kreativ kompetensiyaning shakllanishiga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar va raqamli vositalarni uyg'un qo'llash esa bu jarayonning samaradorligini yanada oshiradi. Demak, matn ustida ishlashni yangicha, kreativ yondashuv asosida tashkil etish — o'quvchilarning nutqiy, tafakkuriy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Islomov Z. Ona tili o'qitish metodikasi asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Mahmudov N. Til va tafakkur uyg'unligi. – Toshkent: Fan, 2012.
3. G'ulomov A. Ona tili ta'limida interfaol metodlar. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019.

4. Nurmatov S. Muammoli ta'lim texnologiyalari va ularning amaliy qo'llanilishi. – Toshkent, 2020.
5. Karimova M. O'quvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Ilm ziyo, 2021.
6. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech'. – Moskva: Pedagogika, 1996.
7. OECD. The Future of Education and Skills 2030. – Paris, 2018.
8. Turg'unpo'latov D.R. Nutq tovushlarining o'zgarishidagi terminlarni "Tushunchalar tahlili" metodi asosida o'rganish. «O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali» (O'zbekiston), 2021, № 2(2), 183-187-b.
9. Турғунпўлатов Д.Р. Неологизмлар (Янги пайдо бўлган сўзлар) мавзусини илғор педагогик технологиялар асосида ўргатиш. «Academic Research in Educational Sciences» (Ўзбекистон), 2022, №3 (5), 495-499-б.
10. Turg'unpo'latov D.R. Ona tili va adabiyot darslarini interfaol metodlar orqali tashkil etish samaradorligi. «O'zMU xabarлари» Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti ilmiy jurnali. 2022, 1(6), 196-198-b.
11. Turg'unpo'latov D.R., Mo'yidinov Q.A. Maktab o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishda o'ziga xos uslub hamda imkoniyatlar (sodda va qo'shma gap mavzusi (9-sinf) misolida). «Central Asian academic journal of scientific research». 2022, 2(7), 93-97-b.
12. Турғунпўлатов Д.Р., Абдуллаева О.О. Ўқув жараёнининг самарадорлигини оширишда интернет тармоқлари орқали коммуникатив таълим дарсларни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. «O'zMU xabarлари» Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti ilmiy jurnali. 2022, 1/6/1, 27-29-б.
13. Turg'unpo'latov D.R., E.F.Abduvaitov. Maktab o'quvchilarining esse yozish ko'nikmalarini rivojlantirishda o'ziga xos pedagogik yondoshuvlar (6-sinf misolida). «Til va adabiyot ta'limi» ilmiy-metodik jurnali. 2023, 7-son

МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДИАЛЕКТНОЙ И ЛИТЕРАТУРНОЙ ЛЕКСИКИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Кадырова Х.Н.

преподаватель ЧГПУ

Шоаслонов Хасан Курбонбой угли

студент 1 го курса факультета естественных наук
ЧГПУ

Аннотация: Методика обучения русскому языку как неродному в новых геополитических условиях только формируется, базируясь на наработках теории обучения (и воспитания) русскому языку как иностранному, русскому языку в национальной школе. Многие выдающиеся педагоги справедливо обращали внимание на эффективность использования игр в процессе обучения. Мы рассматриваем игру как ситуативно–вариативное упражнение, где создаётся возможность для многократного повторения речевого образца в условиях, максимально приближенных к реально-речевому общению с присущими ему признаками – эмоциональностью, целенаправленностью, речевого воздействия.

Ключевые слова: геополитических условиях только формируется, позволяет сконцентрировать их внимание на главном, важно проиллюстрировать на материале текста, процессы социальной практики и образовательной рефлексии, мнемотехника – учебные стратегии.

Введение

Методика обучения русскому языку как неродному в новых геополитических условиях только формируется, базируясь на наработках теории обучения (и воспитания) русскому языку как иностранному, русскому языку в национальной школе. Опыт должен показать в ближайшее время преемственность и взаимодействие этих теорий и методик. Понятно, что базовый принцип обучения русскому языку как неродному остается: учет особенностей родного языка и родной культуры в учебном процессе необходим так же, как и сохранение базовых ментальных исторических связей личности с истоками своей нации через национальный (родной) язык и культуру.

Их использование даёт хорошие результаты, повышает интерес студентов к изучению иностранного языка, позволяет сконцентрировать их внимание на

главном – овладении речевыми навыками в процессе естественной ситуации, общения во время игры. Об обучающих возможностях игр известно давно.

Многие выдающиеся педагоги справедливо обращали внимание на эффективность использования игр в процессе обучения. В настоящее время проблема применения речевой игры в обучении иностранному языку широко освещается в отечественной и зарубежной методической литературе. [1].

Литература и методология

Методологической основой методики как науки является философское учение о сущности языка как важнейшего средства человеческого общения, положение о единстве языка и сознания, о функциях языка. В зависимости от аудитории различают методику преподавания русского языка как родного (А.Ю. Купалова, Т.А. Ладыженская, М.Т. Баранов, Н.А. Ипполитова, А.Д. Дейкина и др.), неродного (Е.А. Быстрова, Л.З.Шакирова, Л.Г. Саяхова, К.З. Закриянов, Г.А. Анисимов, Р.Б.Сабаткоев, Т.М.Балыхина и др.) и иностранного (В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова, М.Н. Ватютнев, А.А. Акишина, Л.В. Московкин, Т.М. Балыхина и др.). Все три методики имеют точки соприкосновения и в то же время отличаются друг от друга. Содержание и характер изучаемого в школе материала по русскому языку определяются прежде всего наукой о языкознании – лингвистикой.[2].

Функционально-семантический принцип главным образом ориентирован на особенности функционирования языковых форм в речи. Реализация функционально-семантического принципа позволяет расширить традиционное (формально-грамматическое и описательно-классификационное) изучение языковых явлений (частей речи, синтаксиса). Так, при подаче материала о местоимениях недостаточно фиксировать внимание учащихся лишь на их лексико-грамматических признаках, важно проиллюстрировать на материале текста.

Обсуждение и результаты

Таким образом, мы рассматриваем игру как ситуативно–вариативное упражнение, где создаётся возможность для многократного повторения речевого образца в условиях, максимально приближенных к реально-речевому общению с присущими ему признаками – эмоциональностью, целенаправленностью, речевого воздействия. Можно заметить, что в приведенном высказывании слово « сопоставление» употреблено в узком, прикладном значении, а именно как методический приём, в то время как оно обычно вызывает и более традиционные, академические ассоциации с сугубо лингвистическими , сравнительными, или,

как ещё говорят, контрастивными описаниями языков. [3]. Если в традиционном понимании образовательного пространства акцент делается на обучении, а процессы социальной практики и образовательной рефлексии, как правило, не рассматриваются, то в тьюторской модели процессы обучения, социальной практики и образовательной рефлексии рассматриваются как равнозначные, при этом ведущая функция — за процессом образовательной рефлексии, т. е. за процессом осмысления студентом своей образовательной истории и проектирования собственного образования через создание образа себя в будущем. Для этого ему необходимо осознать свои возможности и образовательные перспективы, сделать осознанный заказ к обучению, то есть составить свою индивидуальную образовательную программу, обеспеченную тьютором. [4].

Заключение

Студенты должны не просто получать домашние задания для заучивания наизусть, но самостоятельно на занятиях закреплять материал благодаря учебным стратегиям преподавателя, под которыми понимается совокупность технических упражнений (в том числе и в игровой форме), нацеленных на развитие мышления, коммуникационных способностей, а так же на закрепление лексического и грамматического материала. К примеру, мнемотехника — учебные стратегии, способствующие более эффективному сохранению в памяти человека новых лексических единиц и т. п.

References

1. Галимуллина, А. Ф. Проблемы изучения русской литературы XVIII века и ее традиций в педагогическом вузе: монография / А.Ф.Галимуллина – Казань: Издво МОиН РТ, 2011. – 568 с.
2. Галимуллина А.Ф. Формирование понятия о классицизме у старшеклассников на уроках русской литературы в процессе изучения лирики / А.Ф.Галимуллина. – Казань: РИЦ «Школа», 2006.– 212 4. Беспаленко, Е. М. Психолого-педагогические условия развития профессиональной ориентации учащейся молодежи в преемственной связи школа – вуз: дис. ... канд. пед. н. / Е. М. Беспаленко – Воронеж: ВорГУ, 2001. – 171 с.
3. Юсупова, Ф. М. (2021). О МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗАХ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(4), 182-185. 9. Юсупова, Ф. М. (2020). О преподавании русского языка в условиях модернизации образования. Международный журнал искусство слова, 3, 257- 264.

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI MATEMATIK TERMINOLOGIYANI O'RGATISHNING AFZALLIKLARI

M.A.Karimova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

2-bosqich magistranti

mahliyokarimova040@gmail.com

A.X.Boymurodov

Chirchiq davlat pedagogika

universiteti dotsenti

adham.boymurodov79.19@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida matematik terminologiyani o'rgatish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari tahlil etiladi. Terminologiyani samarali o'zlashtirishda raqamli ta'lim vositalari, xususan, SI asosidagi platformalarning afzalliklari yoritiladi. Shuningdek, matematika va til integratsiyasi jarayoni (CLIL yondashuvi) asosida o'quvchilarda matematik hamda lingvistik kompetensiyalarni birgalikda rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda SI yordamida avtomatik tarjima, izoh berish kabi tushunchalarning ta'limiy ahamiyati ham asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, matematik terminologiya, raqamli ta'lim, shaxsiylashtirilgan o'qitish, integratsiya, CLIL, lingvistik kompetensiya

Annotation. This thesis analyzes the peculiarities of teaching mathematical terminology through artificial intelligence technologies. The advantages of digital educational tools, particularly AI-based platforms, in translating, explaining, and creating personalized exercises are highlighted. The CLIL approach, integrating mathematics and language, is discussed as a way to simultaneously develop learners' mathematical and linguistic competencies. The educational importance of AI-assisted translation and explanation is also emphasized.

Keywords: artificial intelligence, mathematical terminology, digital education, personalized learning, integration, CLIL, linguistic competence.

Matematika fani o'zining murakkab terminologiyasi bilan ajralib turadi. O'quvchilar ko'pincha matematik tushunchalarni faqatgina raqamlar va formulalar orqali emas, balki ularning atamalarini ham to'g'ri tushunib, qo'llay olishlari kerak. Shu nuqtai nazardan, sun'iy intellekt asosidagi platformalar matematik terminlarni o'rganishda samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Sun'iy intellektning asosiy afzalliklari – murakkab matematik terminlarni tezkor tarjima qilish, ularni izohlash, kontekstda qo'llash va mashqlar yaratib berish imkoniyatidir. Masalan, “integral”, “derivative”, “matrix” kabi atamalarni SI yordamida o'quvchilarga nafaqat izohlash, balki grafik va vizual ko'rinishda taqdim etish o'quv jarayonini yanada samarali qiladi.

Birinchidan, multimodal o'qitish tamoyili qo'llaniladi. Terminlarni faqat matn shaklida emas, balki jadval, diagramma, grafik va formulalar bilan izohlash ularning mazmunini chuqurroq anglashga yordam beradi. Masalan, “vector” tushunchasi nafaqat matnda, balki koordinata tekisligida tasvirlangan holda ko'rsatilsa, o'quvchi uni amaliy misollar bilan bog'lay oladi.

Ikkinchidan, shaxsiylashtirilgan mashqlar yaratish imkoniyati mavjud. Har bir o'quvchining bilim darajasi va xatolarini tahlil qilgan holda sun'iy intellekt unga mos individual topshiriqlarni ishlab chiqadi. Bu esa o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va terminlarni mustahkamlashda samaradorlikni ta'minlaydi.

Uchinchidan, fan va til integratsiyasi (CLIL yondashuvi) qo'llanilishi mumkin. Matematika terminlarini ingliz, rus yoki boshqa chet tillarida o'rgatish nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki matematik bilimlarni ham rivojlantiradi. Masalan, ingliz tilida “function”, “derivative”, “equation” kabi atamalarni o'rganish orqali o'quvchilar fanlararo integratsiyaga erishadilar.

To'rtinchidan, sun'iy intellekt asosida nutq va yozuv malakalarini rivojlantirish imkoniyati mavjud. O'quvchilar terminlarni to'g'ri talaffuz qilishni mashq qilishlari, matn yozishda ularni o'rinli qo'llashni o'rganishlari mumkin. Bu jarayonda chat-botlar, ovozli yordamchilar va avtomatik tuzatish vositalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliy qo'llanilish sohalari kengdir:

- Oliy ta'limda – matematika, informatika va muhandislik yo'nalishida ingliz tilidagi terminologiyani o'qitishda;
- Umumta'lim maktablarida – fanlararo integratsiya asosida matematika va chet tili darslarini uyg'unlashtirishda;
- Masofaviy ta'lim platformalarida – interaktiv lug'atlar, testlar, mashqlar va vizual darsliklarni yaratishda.

Matematika fanini o'qitishda terminologiya o'zlashtirilishi nafaqat fan mazmunini to'liq anglash, balki o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda ham muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini bu jarayonga joriy etish ta'lim sifatini oshirishda dolzarb hisoblanadi.

Avvalo, SI yordamida interaktiv lug'atlar yaratish mumkin. Bunday lug'atlar nafaqat atamalarning ta'rifi, balki ularning talaffuzi, qo'llanish sohasi va real hayotiy misollarini ham o'z ichiga oladi. Natijada o'quvchi atamalarni izolyatsiyada emas, balki amaliy kontekstda o'rganadi.

Bundan tashqari, SI asosidagi test va mashqlar tizimi o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonini doimiy ravishda kuzatib boradi. Xatolar tahlil qilinib, shu asosda individual tavsiyalar va qo'shimcha topshiriqlar berilishi mumkin. Bu esa ta'limda adaptiv yondashuvni ta'minlaydi.

Yana bir muhim jihat — SI yordamida ko'p tillilik imkoniyatining kengayishi. Masalan, matematika atamalarini o'zbek, rus va ingliz tillarida birgalikda o'rganish orqali o'quvchilarda fanlararo kompetensiya shakllanadi. Bu esa ularning xalqaro ta'lim makoniga integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, SI texnologiyalari yordamida yaratilgan multimodal darsliklar, interaktiv mashqlar va avtomatik izoh beruvchi tizimlar o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishini oshiradi, darslarni samarali va interfaol tashkil etish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt asosidagi yondashuv matematik terminologiyani o'rgatishda yangi bosqichni boshlab beradi. Bu jarayon o'quvchilarda mustaqil o'rganish ko'nikmasini, tanqidiy va kreativ fikrlashni, shuningdek, lingvistik va matematik kompetensiyalarni birgalikda rivojlantirishni ta'minlaydi.

Shunday qilib, sun'iy intellekt asosida matematik terminologiyani o'rgatish nafaqat raqamli ta'lim imkoniyatlarini kengaytiradi, balki o'quvchilarda matematik va lingvistik kompetensiyalarni birgalikda shakllantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv kelajakda ta'lim sifatini oshirish, fan va til integratsiyasini chuqurlashtirish hamda o'quvchilarni global ta'lim makoniga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 250 b.
- Cukurova, M., & Luckin, R. "The Impact of Artificial Intelligence on Education." British Journal of Educational Technology, 49(3), 2018. – B. 489–497.
- Mayer, R. Multimedia Learning. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 356 b.
- Marsh, D. Using CLIL to Teach Mathematics and Science. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2000. – 120 b.

- Oxford, R. Teaching and Learning Vocabulary: Bringing Research to Practice. New York: Routledge, 2017. – 230 b.
- Anderson, J. Artificial Intelligence in Education. Springer, 2021. – 280 b.
- Kaput, J. J. Technology in Mathematics Education Research: The First 25 Years in JRME. NCTM, 2018. – 190 b.
- Норбоева Д.А. “Инновацион технологиялар асосида таълим жараёнини ташкил этиш” // Педагогика ва психология жорий муаммолари, 2021. – №3. – Б. 45–52.
- Абдурахмонов Қ. Информатика ва ахборот технологиялари ўқитиш методикаси. – Т.: Фан, 2016. – 210 б.

ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Тахмина Тахировна Мансурова

Старший преподаватель кафедры русского языка

Чирчикского государственного университета

+998995534427

mansurova@cspu.uz

Аннотация: Основным методом обучения русскому языку как иностранному во втором классе является комбинированный метод. Для достижения указанных целей детям даже при изучении русского языка как родного приходится преодолевать трудности, вызванные соотношением звуков и букв, изменениями звуков в потоке речи. Структурными элементами комбинированного урока русского языка в после букварный период являются: прослушивание и чтение текста, его анализ, воспроизведение текста и его видоизменение, лексическая работа, формирование и развитие грамматических навыков, развитие монологической речи.

Ключевые слова: при обучении буквам русского алфавита учитель четко, ясно произносит слово с изучаемым звуком – буквой, а учащиеся внимательно слушают, затем повторяют за учителем слоги, слова, предложения, метод с элементами переводного метода и коммуникативный метод, формирование и развитие грамматических навыков, развитие монологической речи.

Abstract: the main method of teaching Russian as a foreign language in the second grade is the combined method. To achieve these goals, children even when learning Russian as a native language have to overcome difficulties caused by the ratio of sounds and letters, changes in sounds in the speech flow. The structural elements of the combined lesson of the Russian language after the literal period are: listening to and reading the text, its analysis, reproduction of the text and its modification, lexical work, the formation and development of grammatical skills, the development of monological speech.

Keywords: when teaching the letters of the Russian alphabet, the teacher clearly pronounces the word with the studied sound - the letter, and the students listen carefully, then repeat syllables, words, sentences, the method with elements of the translation method and the communicative method, the formation and development of grammar skills, the development of monological speech.

Ведение: Изучение русского языка в начальной школе представляет собой первоначальный этап системы лингвистического образования и речевого развития учащихся. Специфика начального курса русского языка заключается в его тесной взаимосвязи со всеми учебными предметами, особенно с литературным чтением. Эти два предмета представляют собой единую образовательную область, в которой изучение системы языка, языковой теории, сочетается с обучением чтению и первоначальным литературным образованием. Изучение русского языка имеет огромное значение для формирования личности младшего школьника.

Литературный анализ и методология: Язык народа – лучший, никогда не увядающий и вечно вновь распускающийся цвет всей его духовной жизни. «В языке духотворяется весь народ и его родина», - писал К.Д. Ушинский в своей работе «Родное слово».

«Родной язык – величайший учитель, который учил детей и тогда, когда не было еще ни книг, ни школы». (М.Р. Львов).

Совершенно новым в стандартах второго поколения стало выделение так называемых «метапредметных», или «надпредметных» знаний, умений и способов деятельности. Эти компетенции формируются средствами каждого учебного предмета. Таким образом, появляется возможность объединить усилия для решения общих задач обучения и воспитания школьников в рамках разных предметов, преодолеть узкопредметность в отборе содержания образования, обеспечить интеграцию в изучении разных сторон окружающего мира

Основным методом обучения русскому языку как иностранному во втором классе является комбинированный метод, включающий в себя прямой метод с элементами переводного метода и коммуникативный метод. Прямой метод обучения предусматривает применение в обучении иностранному языку общедидактического метода имитации.

При обучении буквам русского алфавита учитель четко, ясно произносит слово с изучаемым звуком – буквой, а учащиеся внимательно слушают, затем повторяют за учителем слоги, слова, предложения. Учитель следит за их произношением и исправляет ошибки, заставляет произносить до тех пор, пока не получится правильно.

Школьники учатся соотносить знакомые им звуки с буквами. Происходит перевод сочетаний букв в звучащие слова (чтение) и, наоборот, звучащиеся слова переводятся в сочетания букв (письмо).

Для достижения указанных целей детям даже при изучении русского языка как родного приходится преодолевать трудности, вызванные соотношением звуков и букв, изменениями звуков в потоке речи.

Метод, включающий в себя прямой метод с элементами переводного метода и коммуникативный метод. Прямой метод обучения предусматривает применение в обучении иностранному языку общедидактического метода имитации.

При обучении буквам русского алфавита учитель четко, ясно произносит слово с изучаемым звуком – буквой, а учащиеся внимательно слушают, затем повторяют за учителем слоги, слова, предложения. Учитель следит за их произношением и исправляет ошибки, заставляет произносить до тех пор, пока не получится правильно.

Обсуждение и результаты

Школьники учатся соотносить знакомые им звуки с буквами. Происходит перевод сочетаний букв в звучащие слова (чтение) и, наоборот, звучащие слова переводятся в сочетания букв (письмо).

Для достижения указанных целей детям даже при изучении русского языка как родного приходится преодолевать трудности, вызванные соотношением звуков и букв, изменениями звуков в потоке речи.

А учащиеся узбекской школы помимо названных трудностей испытывают затруднения в произношении звуков, отсутствующих в родном языке [ф], [ж], [щ], [ц], [ы], мягкий согласных, особенно перед буквами е, ё, я, ю. Учитель должен добиваться, чтобы учащиеся научились произносить каждый звук, обозначающий изучаемую букву, каждое слово с этим звуком.[1.88]

Большого внимания учителя требует и работа над усвоением тех слов, написание которых не совпадает с произношением. Учащимся с трудом дается произношение безударных гласных, озвончение глухих согласных перед гласными, оглушение звонких согласных на конце слов и перед согласными. Учитель обращает внимание учащихся на то, что одна и та же буква в одном случае обозначает один звук, в другом – другой, учит произносить каждое новое слово в соответствии с орфоэпическими нормами.[2.65]

Метод имитации используется и при обучении чтению. Подражая учителю, учащиеся усваивают правильное произношение звуков, слогов, слов, правильное интонирование предложений. Этот метод во многом способствует предупреждению типичных ошибок в произношении и написании слов.[3.85]

Выделение и произношение звука – один из главных моментов процесса обучения грамоте. Учитель может показать артикуляцию звука, обратить внимание на трудности произношения. После усвоения нового звука дети знакомятся с печатным изображением - буквой.[4.15]

Заключение

На одном уроке может быть поставлено несколько учебных задач. В зависимости от характера учебного материала, подготовки учащихся.[5.96]

Одна задача является основной – это общение в отдельных речевых ситуациях, что требует обучения отдельным видам речевой деятельности или их комплексу. Дополнительные задачи – развитие определенных навыков (произносительных, грамматических, лексических и т.п.)

Структурными элементами комбинированного урока русского языка в послебукварный период являются: прослушивание и чтение текста, его анализ, воспроизведение текста и его видоизменение, лексическая работа, формирование и развитие грамматических навыков, развитие монологической речи.

Все структурные элементы урока объединяются вокруг одной темы, одной коммуникативной цели.

Литература.

1. Абдуллина А. А. Детское иллюстрирование как один из приемов работы над произведением [Текст] // Начальная школа, 1980, № 4. Стр 88.
2. Абдуллина А. А. Приемы анализа художественных произведений. Начальная школа, 1983, № 2. Стр 65
3. Афанасьев П. О. Методика чтения и работы с книгой в начальной школе.- М., 1932. Стр 85.
4. Бархин К. Б. Развитие речи в начальной школе. - М., 1934. Стр 15.
5. Бархин К. Б. Творческая работа по родному языку. - Украина, 1924. стр 96

BUGUNGI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK MASALALARI**Ibatova Mardona Madamin qizi**

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbek filologiyasi fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolar va masalalariga alohida e'tibor berilgan. Bundan tashqari lingvokulturologiya, antropotsentrik tilshunoslik kabi terminlarga ham izohlar keltirilib o'tilgan. Hamda lingvokulturologiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotchilar haqida ham aytib o'tilgan. Zamonaviy tilshunoslikdagi milliy korpus tushunchasi ham rus tili milliy korpusiga ham to'xtalib o'tilgan. Bunda rus tili milliy korpusining turlari haqida juda qiziqarli ma'lumotlar berilib o'tilgan. Maqolada lison- nutq, milliy til, sun'iy intellekt kabi masalalar haqida ham ma'lumotlar keltirilgan.

Abstract: This article pays special attention to the current problems and issues of modern linguistics. In addition, explanations are given to terms such as linguoculturology and anthropocentric linguistics. It also mentions researchers who have conducted research in linguoculturology. The concept of a national corpus in modern linguistics also touches on the national corpus of the Russian language. It provides very interesting information about the types of the national corpus of the Russian language. The article also provides information on issues such as language-speech, national language, and artificial intelligence.

Аннотация: В данной статье особое внимание уделяется актуальным проблемам и вопросам современной лингвистики. Кроме того, даются пояснения таким терминам, как «лингвокультурология» и «антропоцентрическая лингвистика». Упоминаются исследователи, проводившие исследования в области лингвокультурологии. Понятие национального корпуса в современной лингвистике затрагивает и национальный корпус русского языка. Приводятся весьма интересные сведения о типах национального корпуса русского языка. В статье также рассматриваются такие вопросы, как «язык-речь», «национальный язык» и «искусственный интеллект».

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, korpus, til, jamiyat, sun'iy intellekt, psixolingvistika, sotsiologiya, metamatn, lison, nutq.

Key words: linguoculturology, corpus, language, society, artificial intelligence, psycholinguistics, sociology, metatext, language, speech.

Ключевые слова: лингвокультурология, корпус, язык, общество, искусственный интеллект, психолингвистика, социология, метатекст, язык, речь.

Bugungi kunda tilshunoslik va tarjimashunoslik sohalarida o'zgarishlar ro'y bermoqda. Davlatimiz taraqqiyotining bugungi yangi bosqichida yuksalish davri talablaridan kelib chiqib o'zbek tilining jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Mamlakatimizdagi keng ko'lamli islohotlarning amalga oshirilgani, o'zbek tilining davlat tili maqomini mustahkamlash, uning mavqeyini ko'tarish bo'yicha qabul qilingan qonun va qarorlar tilshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

A.Navoiy o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida shunday deydi: "Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur..." ya'ni, tilning shunchalik sharafi bo'lgani bilan u nutqning qurolidir, agar u o'rinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir deya ta'rif berganliklarini ham ko'rishimiz mumkin.

O'zbek an'anaviy tilshunosligi zaminida shakllangan, taraqqiyot yo'lini tanlagan va belgilangan maqsad asosidagi vazifalarini muvaffaqiyatli ado etgan o'zbek substansial tilshunosligining hozirgi holati fanimizda yangi yo'nalishlarning shakllanishini taqozo qilmoqda.

Jahon tilshunosligida XX asr so'ngida shakllanib, jadal rivojlanayotgan fanning yangi paradigmalar - lingvopragmatika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, lingvokognitologiya, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi ilg'or fan yo'nalishlari aynan shu masalalar tadqiqi bilan shug'ullanmoqda.[1;2019]

Tilshunoslikka oid muammolarni esa an'anaviy va zamonaviy kabi turlarga ajratish mumkin. lison hamda nutq hodisalarini tadqiq etish va jamiyat talabiga javob bera oladigan o'quv ishlarini tashkil etish kiradi.

Zamonaviy muammolar sirasiga informatsion tillar va ularning inson tiliga ta'siri, mashinaviy tarjimaning lingvistik asoslarini yaratish, lingvistik hujjatlarni avtomatik tarzda referatlash, indekslashtirish va annotatsiyalash ishlarni lingvistik jihatdan ta'minlash kabi muammolarni hal etish kiradi. "Zamonaviy tilshunoslik muammolari" kishilik jamiyatining amaliy ehtiyojlari ta'sirida yuzaga kelgan tilshunoslikning mustaqil bir sohasidir.

Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan **lingvokulturologiya** (lot. lingua – til + lot. cultura – ishlov berish + yun. logos – ta'limot) tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohaları hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi sohadir.[2;2013]

XX asr oxiriga kelib tilni belgilar tizimi tarzida tadqiq etish masalasi tadqiqotchilarni ortiqcha qiziqitirmay qo'ydi. Lingvistika yana psixologiya va sotsiologiya bilan yaqindan munosabatga kirishishga intila boshladi. O'zbek lingvistlari oldida hozirgi vaqtda tilni ham nazariy, ham amaliy jihatdan mukammal o'zlashtirishni ta'minlovchi ta'lim maqsadiga mos dastur, qo'llanma va darsliklar, o'quv-metodik ishlari barpo etishdek dolzarb vazifa turibdi. Ushbu masalani ijobiy hal qilish uchun oliy o'quv yurtlari hamda O'zRFA tizimidagi ilmiy-tadqiqot institutlari o'rtasidagi aloqalar samaradorligini oshirish, salohiyatli kuchlarni birlashtirish, moddiy-texnika bazasini hamkorlikda yaratish va undan unumli foydalanish zarur bo'ladi.[1;3;2019]

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mazkur soha XX asrning so'nggi choragida shakllandi, lingvokulturologiya termini esa **V.N.Teliya** rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. [3;2012]

Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar.

Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyay, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi.

Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

1) fan shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);

2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi;

3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi;

Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o'ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o'rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir.

Mazkur sohaning obykti til va madaniyat, predmeti esa o'zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi.

Zamonaviy tilshunoslik muammolarig, yana Milliy Korpus masalasini keltirsak bo'ladi.

Korpus –bu bir necha yoki muayyan til matnlarining yig'indisiga asoslangan elektron shaklda to'plangan ma'lumot (so'rovnoma)lar tizimidir.

Milliy korpus esa muayyan tilning ma'lum davr (yoki davrlar)dagi maqomi, janrlari, uslublari, hududiy hamda ijtimoiy ko'rinishlari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Milliy korpus tilshunoslikning korpus lingvistikasi mutaxasislari tomonidan tuziladiki, bu ilmiy tadqiqot va til o'rganish uchun xizmat qiladi.

Jahonning ko'pgina yirik tillari allaqachon ilmiy ishlanganligi, hajmi va ko'lamiga ko'ra o'zaro farqlanuvchi o'zining milliy korpusiga ega.

Masalan, ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan Britaniya milliy korpusi (BMK)dir.

Aksariyat milliy korpuslar mazkur loyiha asosida shakllangan.

Shuningdek, Praganing Karlova universiteti tomonidan tuzilgan Chex milliy korpusi ham slavyan tillari orasida ajralib turadi. Milliy korpusning o'ziga xos ikki muhim xususiyati mavjud.

Birinchidan, u me'yorlashtirilgan muayyan tarkibga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu korpus ma'lum tilda berilgan (turli badiiy janrlar: publitsistik, o'quv, ilmiy, ish yuritish, so'zlashuv, shevaviy kabi), ularning barchasi imkon darajasida ma'lum doiraga oid ma'lumotlarning proporsional matnlari hisoblanadigan og'zaki va yozma ko'rinishlarining barchasini o'z qamroviga oladi degani. Korpusning qoniqarli darajada bo'lishi uchun uning ko'lamiga e'tibor qaratish kerakligini nazardan chetda qoldirmaslik kerak (masalan, o'n va yuz milliongacha so'z qo'llash kabi). Yoki rus tili milliy korpusi tuzuvchilari tomonidan ikki yuz million so'z kiritish rejalashtirilgan.[4;2019]

Ikkinchidan, korpus unga kiritilayotgan matnlarning o'ziga xos jihatlari to'g'risida muhim qo'shimcha ma'lumotlarni saqlaydi (bular annotatsiya yoki kiritma ko'rinishidagi matnlardir).

Kiritma– korpusning asosiy bosh ma'lumotnomasi bo'lib, u korpusni zamonaviy internet tarmog'ida mavjud bo'lgan oddiy matnlar (yoki —kutubxonalar) to'plamidan ajratib turadigan, masalan, bir muncha mashhur bo'lgan Maksim Morshkov kutubxonasi yoki Rus vertual kutubxonasi kabilardan farqlanadigan matnlardir.

Hozirgi vaqtda mutaxassislar tomonidan "Fundamental elektron kutubxona" yaratildi va u doimiy ravishda rus mumtoz adabiyoti namunalari bilan to'ldirib borilmoqda. Unga muntazam tarzda va yuqori aniqlikda nashr etilayotgan adabiy matnlar kiritilib turadi. Biroq bu kabi kutubxonalarda qayta ishlanmagan matnlar ham mavjud bo'lib, ilmiy tadqiqotlar uchun foydalanishda bir muncha chegaralangandir.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu kabi kutubxonalar til xususiyatlaridan ko'ra matnning mazmun-mohiyati bilan qiziquvchilar tomonidan yaratiladi.

Milliy korpus kutubxonalardan farqli o'laroq qoniqarli va foydali matnlar to'plami emas.

U asosan, til o'rganish uchun xizmat qiluvchi jihatdir. Bunda o'rtamiyona yozuvchilarning romanlari ham, oddiy so'zlashuvmatnlari va ijara shartnomalardan ham, mumtoz badiiy adabiyot namunalari qatorida foydalanilaveradi.

Korpusning rang-barang ilovalar bilan boyitilishi uning ilmiy va o'qimishlilikini baholaydigan jihatdir.

Korpusning yana bir vazifasi til sohalarining barcha jihatiga taalluqli ma'lumotlarni olish (masalan, leksik, grammatika, aksentologik, til tarixi kabi), zamonaviy kompyuter texnologiyalari vositasida katta hajmdagi til hodisalarini juda tez tahlil qilish va siqiqlashtirishga xizmat qilishdan iborat. Avvallari tadqiqotchi zarur misollarni qo'lda yozib olar, bu esa juda ko'p mehnat talab qilgani holda oz miqdordagi materiallarni qayta ishlashga imkon berar edi.

Korpusga badiiy qimmatga ega bo'lgan va til o'rgatishga qiziqish uyg'otadigan, original (tarjima qilinmagan) badiiy adabiyot namunalari kiritiladi (proza va drama, keyinchalik she'riyat ham).

Badiiy she'rlardan tashqari, yozma adabiyotning boshqa namunalaridan publisistika, ilmiy ommabop va ilmiy adabiyotlar, shaxsiy chiqishlar (ma'ruzalar), shaxsiy yozishmalar, kundaliklar, xujjatlar va boshqalar ham kiritiladi.

Xullas, korpus tilshunosligi, uning milliy shakllarini yaratish, shuningdek, mavjud tajribalardan kelib chiqib o'zbek milliy korpusining nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish, uni keng jamoatchilikka tadbiq qilish mutaxassislarning galdagi dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Primov, X.Qodirova "Tilshunoslikning dolzarb muammolari" o'quv-uslubiy qo'llanma; Urganch- 2019;
2. Сабитова З.К. Лингвокультурология: Учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 8-9
- 3.Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 23-40; Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – 5-сон. – Б. 3-16.
4. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2019.
- 5.Менглиев Б., Сайфуллаева Р., Махмудова Н., Сувонова Х. Она тили таълимининг долзарб муаммолари // Тил ва адабиёт таълими, 2008 йил, № 9

3-SHO'BA: ADABIYOT FANINI O'QITISHNING INNOVATSION USULLARI

XUDOYBERDI TO'XTABOYEVNING "QAYDASAN, BOLALIGIM" TURKUM HIKOYALARIDA BEG'UBOR BOLALIK TALQINLARI

Safo Matchanov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Pedagogika fanlari doktori, professor

O'zbek bolalar adabiyotining ulkan yozuvchisi Xudoyberdi To'xtaboyev badiiy ijod olamiga garchi qissanavis, romannavis sifatida kirib kelgan bo'lsa-da, hikoyachilikda ham o'zining yuksak iste'dodini namoyish qila bilgan ustoz so'z san'atkoridir.

Yozuvchining "Shoshqaloq" nomli ilk hikoyasidayoq qahramon xarakteri tasvirida qiziqarlilik, farg'onacha lutf, badiiy tilning shiradorligi bo'y ko'rsatgan bo'lsa, u keyinchalik adib badiiy mahoratini ko'rsatuvchi mezonga aylandi deyish mumkin.

"Har bir yozuvchining o'ziga xos hayot yo'li bor, - deb yozgan edi akademik M.Qo'shjonov "Sariq devni minib" kitobidagi so'zboshida. – Tabiiyki, u tug'ilib o'sgan muhit ham, uni o'rab olgan tabiat olami ham, uning bolalik chog'lari-yu, ilmga intilishlari ham, va nahoyat, adabiyotga kirib kelish yo'llari ham o'ziga xos bo'ladi... Xudoyberdi To'xtaboyevning yozuvchilar safiga kirib kelish sirlari bilan qiziqsangiz, anglaysizki, u adabiyot maydoniga o'nqir-cho'nqirli yo'llar bilan, ba'zan qoqilib-suqilib, qanchadan-qancha qiyinchiliklarni yengib kirib kelgan".

Ustozga qo'shimcha qilib aytish joizki, mahorat cho'qqilarini egallashda "o'nqir-cho'nqirli yo'llar" va turli qiyinchiliklar bilan birga, xalq rivoyati va til boyliklarini o'zlashtirish bilan bog'liq xudo bergan talantini ham alohida ta'kidlash zarur.

Darhaqiqat, o'zi qalamga olgan qahramonlar ruhiyati ich-ichiga kirib borish, surati va siyrati tasvirining uyg'unligiga erishish orqali kitobxonning o'zligini anglashga yo'naltirilishini badiiy adabiyotning bosh vazifasi deb bilgan adib jahonga mashhur "Sehrli qalpoqcha", "Sariq devni minib" asarlarini yaratgunga qadar katta hayot va ijod maktabini o'taydi. Adib asarlari xususida gap ketganda, bolaligida boshdan kechirgan turmush mashaqqatlari, bobosi va buvisi tarbiyasi, o'qituvchilik

faoliyati, gazetalar tahririyatidagi felʼetonchiligi boʻlajak yozuvchini hayotga jiddiy koʻz bilan qarashga yoʻnaltirganini sezish qiyin kechmaydi.

“Mening bolalik va oʻsmirlik davrim, - deb yozadi X.Toʻxtaboyev, - urush davriga toʻgʻri kelgan. Ota-onasiz yetim qolgan hamqishloqlarimning oʻkinch va armonlarini eshitganman. Oʻgʻlidan qora xat kelgan onalarning koʻksini yulib dodlaganlarini, akasini intizor kutayotgan singillarning, eridan barvaqt judo boʻlgan yosh-yosh juvonlarning pinhoni koʻz yoshlarini koʻrganman. Oʻgay otam – usta Abduqodir ishchi bataʼonga ketgach, biz oilada sakkiz bola qoldik. Men ular bilan rosa bolalar uyidan bolalar uyiga oʻtib “sayr” qilganman. Hatto Toshkentdan Qoʻqongacha piyoda kelgan paytlarim boʻlgan”.

Dindor buvisi bilan bobosining koʻngliga taskin beruvchi hikoya va ertaklari ruhida tarbiya topgan yozuvchi asarlarida dev, sehrgar, afsungar, iblis, jodugar, jin kabi majoziy obrazlarga keng oʻrin berilishi, “bulutdek baland”, “bilaklari yoʻgʻon; bittasi chaqoloqning belidek keladi”, “naʼra tortganida xonaning shifti koʻtarilayotgandek boʻladi” singari afsonaviy qahramonlarga xos obrazli iboralarning ishlatilishi tabiiy. Har qanday yozuvchining xarakter yaratish mahorati bilan bogʻliq bu xususiyatni X.Toʻxtaboyev asarlari syujetining qiziqarliligi va badiiy tilining oʻziga xosligini taʼminlagan omillardan biri sifatida baholash mumkin.

Bolalar adabiyotining qon tomiri boʻlgan hayotbaxsh didaktika va badiyat uygʻunligiga yozuvchining oʻziga xos munosabati mavjud. Jumladan, “Qizgʻanchiq”, “SHoshqaloq”, “Orif cholning oʻrikzori” hikoyalarida kichkintoylar hayotidan olingan (buni adibning oʻz hayotidan olingan deyish ham mumkin) eʼtiborli biron voqea tasviridan kelib chiqadigan tabiiy xulosa koʻproq oʻsha voqea tufayli hikoya qahramoni tushgan holat tarzida havola qilinadi.

“Qizgʻanchiq” hikoyasi biror narsasini oʻrtoqlariga ravo koʻrmaydigan SHavkatjon degan bolaning qilmishlariga bagʻishlanadi. Oʻzi qiynalib qolganida oʻrtoqlarining beminnat yordam koʻrsatishi uning tepsa-tebranmas qalbini larzaga keltiradi, boshqalarga boʻlgan munosabatini tubdan oʻzgartirib yuboradi. SHavkatjon timsolidagi qizgʻanchiq bolaning qayta tarbiyalanishi hali oq bilan qorani ajrata olmaydigan kitobxonlar uchun chinakam ibrat namunasi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. X.Toʻxtaboyev. Qaydasan, bolaligim. – Toshkent: Ziyo nashr. 2019.
2. Oʻzbek bolalar adabiyoti antologiyasi. II-jild. – T.: CHoʻlpon. 2017.
3. M.Jumaboev. Oʻzbek bolalar adabiyoti. –T.: Oʻqituvchi. 2010.

OLIIY TA'LIM MUASASSALARIDA FOLKLOR ASARLARINI O'QITISHDA SQ3R METODIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Tadjixon Sabitova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
professor v.b., filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida folklor asarlarini o'qitish jarayonida SQ3R (Survey, Question, Read, Recite, Review) metodidan foydalanishning nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Metodning mohiyati-talabalarda matnni chuqur anglash, tahliliy fikrlash va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Tadqiqotda SQ3R strategiyasi asosida folklor matnlarini o'rganish o'quvchilarning diqqatini oshirishi, obrazli tafakkurni rivojlantirishi va milliy qadriyatlarga asoslangan badiiy tafakkurni mustahkamlashi aniqlangan.

Kalit so'zlar: folklor asarlari, oliy ta'lim, SQ3R metodi, tahliliy o'qish, mustaqil fikrlash, milliy qadriyatlar, o'qitish samaradorligi, badiiy tafakkur, metodik yondashuv.

Аннотация: В данной статье анализируется теоретическая и практическая значимость использования метода SQ3R (Survey, Question, Read, Recite, Review) в процессе преподавания фольклорных произведений в высших учебных заведениях. Суть метода заключается в развитии у студентов глубокого понимания текста, аналитического мышления и навыков самостоятельного обучения. В ходе исследования установлено, что изучение фольклорных текстов с использованием стратегии SQ3R повышает внимание студентов, развивает образное мышление и укрепляет художественное мышление, основанное на национальных ценностях.

Ключевые слова: фольклорные произведения, высшее образование, метод SQ3R, аналитическое чтение, самостоятельное мышление, национальные ценности, эффективность обучения, художественное мышление, методический подход.

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical significance of using the SQ3R (Survey, Question, Read, Recite, Review) method in the process of teaching folklore works in higher education institutions. The essence of the method is to develop students' deep understanding of the text, analytical thinking and independent learning skills. The study found that studying folklore texts based on the SQ3R strategy

increases students' attention, develops figurative thinking and strengthens artistic thinking based on national values.

Keywords: folklore works, higher education, SQ3R method, analytical reading, independent thinking, national values, teaching effectiveness, artistic thinking, methodological approach.

Mamlakatimizda folklor asarlarini to'plash, nashr etish va ilmiy o'rganish borasida hozirga qadar bajarilgan ilmiy-ijodiy tajribalar jahon andozalari darajasiga ko'tarildiki, endilikda ana shu ilmiy natijalarni umumlashtirgan holda o'zbek folklori yuzasidan yangi avlod darsliklar yaratish, o'quv qo'llanmalari va majmualar yaratish ehtiyoji yuzaga keldi. Binobarin, bunday darsliklar xalqimiz poetik tafakkurining boqiy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan folklor yodgorliklarini yosh avlod ongiga badiiy qadriyatlarni yanada chuqurroq singdirish hamda ularni dunyo ma'naviy tamadduniga o'zining benazir ijodiy qudrati bilan munosib hissa qo'shgan o'zbek xalqi og'zaki ijodida tarannum etilgan ezgu g'oyalar ruhida kamol toptirishga xizmat qiladi.

Xalqimiz istiqloлга erishgan kunidanoq, asrlar davomida uning g'ururi, tarixi, qadriyatlarining manbayi bo'lgan o'zbekona urf-odatlar, rasm-rusumlar, asrlar davomida yaratilgan dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar, maqollar haqida alohida g'urur bilan gapirila boshlandi. O'zbek xalqining ma'naviyati, madaniyati, adabiyoti, tarixi tamaddun beshigi bo'lgan desak, hech mubolag'a bo'lmaydi. Chunki xalqimizning donishmandligi og'zaki ijodda yaratilgan allalardagi halovatda, katta-kichikda ma'rifat urug'ini sepuvchi, aqlni charxlovchi janrlarda, moziy va kelajakning orzu-umidi bo'lgan dostonlardagi xalq qahramonlarida qad ko'tardi.

Shunday ekan bugungi kunda folklore asarlarini o'qitishning yangi tizimga olib chiqish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. O'qitish metodlari ham zamonaviy va raqamli texnologiyalar doirasida rivojlantirilmoqda.

Folklor asarlarini o'qitishning dasturiy ta'minotini loyihalashda ta'lim dasturlarining elementlaridan hisoblangan SQ3R metodi ya'ni o'qish ko'nikmasini rivojlantirish strategiyasi metodi mavjud bo'lib, ushbu metod orqali bugungi kunda folklor asarlarin o'qitish ko'nikmasini yanada rivojlantirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Dastlab, tushunish bo'yicha ko'rsatmalarning aksariyati o'quvchilarga har bir janr uchun aniq strategiyalarni o'rgatishga qaratilgan bo'lib, ular birlashtirilganda ularga maqsad bilan o'qishga imkon beradi. Biroq, 1930-yillardan boshlab empirik ma'lumotlar turli metodologiyalarni sinab ko'rishni qo'llab-quvvatlamadi. O'qishni tushunishni kuchaytirishning bunday usullaridan biri bu SQ3R usuli bo'lib Frensis

Pleasant Robinson birinchi marta 1946-yilgi kitobida tasvirlangan samarali o'rganish hisoblanadi.

20-asrning boshidan boshlab tushinish darslarida odatda o'quvchilar o'zlarining savollariga, o'qituvchining ko'rsatmalariga yoki ikkalasiga javob yozishadi. Faqatgina matn parchalariga individual javoblar (kontent maydonini o'qish) va ularning yozish qobiliyatlarini rivojlantirishga ushbu ajratilgan butun guruh versiyasi yordam berdi. Dalillar akademik o'qish test metodologiyasi 20-asrning oxirgi choragida tushunish o'rgatish yoki haqiqiy nuqtai nazar bilan ta'minlash ko'ra baholash da yaxshiroq ekanini ko'rsatib berdi. Tadqiqotlarga ko'ra, boshlang'ich o'quvchilarga "amaliy o'qish strategiyalari" bankini yoki matnning turli toifalari va janrlarini talqin qilish va tahlil qilish vositalarini o'rgatish, o'tgan javoblarni yozib olish usulidan ko'ra tushunishni o'rgatish uchun yanada muvaffaqiyatli usuldir.

SQ3R-bu besh qadam uchun nomlangan o'qishni tushunish usuli: so'rov, savol, o'qish, tahlil va ko'rib chiqish. Har qanday matn talablaridan iloji boricha ko'proq ma'lumot to'plashni o'rganish uchun quyidagi amallarni bajarish lozim.

O'qishdan olingan ma'lumotlar tahlil qilish va folklor asarlarini o'qitishda muhim hisoblangan ushbu metodda dunyoqarashni rivojlantirishga imkoniyat beradi. Ushbu metoddan foydalanish quyidagi tarzda tashkil etiladi:

- maqsadlarni aniqlash va shakllantirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'plash;

- sarlavhani o'qish-ongda mavzuni qabul qilishga tayyorgarlik ko'rishga yordam berish;

- kirish va xulosani o'qish-har bir bobda muallifning maqsadlariga qanday mos kelishiga yo'naltiring va muallifning eng muhim fikrlarni bayoniga e'tibor qaratish:

Har bir qalin sarlavha va xulosaga e'tibor berish-o'qishni boshlashdan oldin fikrni tartibga solish va kelgusi fikrlar va tafsilotlar uchun tuzilmani yaratish.

Har qanday grafikaga e'tibor berish – jadvallar, xaritalar, diagrammalar va boshqalar. Ularga alohida e'tibor berish va nazardan chetda qoldirmaslik. O'qituvchi tahlil jarayonida ham shu narsaga e'tibor qaratishi lozim.

Fikrni jalb qilish va diqqatni jamlashga yordam berish

O'qituvchi tomonidan har bir bo'lim uchun qalin yuz sarlavhasini ushbu bo'limda javob beradigan savollarga aylantirish lozim. Savollar qanchalik yaxshi bo'lsa, o'quvchining tushunishi shunchalik yaxshi bo'ladi. Davom etayotganda har doim boshqa savollarni qo'shish mumkin. O'quvchi savollarga javob berishda o'rganishga intiladi. Bu esa bilim va saviyani yanada oshiradi.

O'qish. Mavzu doirasida aqliy tuzilmalar doirasida ma'lumotlarni to'ldirish, savollarni yodda tutgan holda javoblarni qidirish lozim. O'qituvchi tomonidan yangi savollar berish kerak bo'lgan vaqt to'g'ri tanlanmogi kerak.

Fikrini diqqatni jamlash va o'qiyotganda o'rganish uchun qayta o'rgatish lozim.

Har bir bo'limdan so'ng, savollarni to'xtatib va eslash, ularga xotiradan javob bera olish ko'nikmasini shakllantirish kerak. Agar yo'q bo'lsa, qayta murojaat qilish zarur. Lekin javob aniq berulmagunga qadar yangi bobga yoki boshqa mavzuga o'tish mumkin emas.

Sharh. O'quvchilardan o'qigan matn yoki asar uchun sharh so'rash ularning aqliy rivojlanishi va fikriy mustaqillik, hamda o'zining munosabatini bildirishga imkoniyat beradi.

Oldingi qadamlar yordamida butun bobni tugatgandan so'ng, har bir sarlavha uchun yaratgan savollaringizga qaytish lozim. Oldingi boblarga to'xtalish orqali o'quvchilarda yodda mustahkam saqlab qolish imkoniyatini beradi.

Folklor asarlarini o'rgatish uchun turli xil texnikalar qo'llaniladi. Folklor asarlarini tushunishga yordam berish uchun strategiyalar juda muhimdir. Ular qiyinchiliklarga qarab farqlanadi, masalan, yangi g'oyalar, uzun va murakkab iboralar va boshqalar. Bu qiyinchiliklarni birdaniga hal qilishga urinish asossiz bo'lishi mumkin. Biroq, o'quv proseduralari o'quvchining yoshi, qobiliyati va mahorat darajasiga mos kelishi kerak. Ovoz chiqarib o'qish, guruh faoliyati va ko'proq o'qish topshiriqlari o'qituvchilarning bir nechta texnikasidir.

O'qishning oddiy ko'rinishining ikkita muhim komponenti Skarboro tomonidan yaratilgan illyustrasiya bilan ifodalanadi. O'qishni tushunishga hissa qo'shadigan ikkita kerakli asosiy ko'nikmalardan iborat. O'qishning oddiy ko'rinishi ikki komponentni talab qiladigan darajada malakali o'qishni tushunishga o'tishni ifodalaganligi sababli, u "oddiy" deb nomlanadi. Aslida, komponentlarning har biri uning asosiy elementlari tufayli murakkabdir. Folklor asarlarini o'qitishda o'quvchilar doimiy ravishda asosiy baza bilimlari, og'zaki fikrlash va savodxonlik bilimlarining asosiy bazasini to'plashlari kerak va ushbu elementlarni o'qish paytida strategik ravishda qo'llash qobiliyati matnlarni tushunish imkoniyatini beradi. Strategik jihatdan qo'llash matnni o'qish paytida o'quvchilar uning ma'nosini qanchalik yaxshi tushunishlarini doimiy ravishda kuzatib borishlari va mavzu, so'zlar va boshqalar haqida har qanday bilimlarni berishlari kerakligini anglatadi. Bu jarayon "metakognisiya" yoki fikrlash haqida o'ylash deb ataladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, folklor asarlarini o'qitishda SQ3R metodidan foydalanish ta'lim jarayonini faollashtirish, talabalarda mustaqil fikrlash, tahliliy

o'qish va ijodiy yondashuvni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu metod yordamida talabalar matn mazmunini yuzaki emas, balki chuqur tahlil qilish, badiiy obrazlar va g'oyaviy mazmunni anglash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, SQ3R metodi folklor asarlarini o'rganish orqali talabalarning milliy o'zlikni anglash, estetik did va ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan hurmatini kuchaytiradi. O'qituvchilar uchun esa bu yondashuv dars jarayonida interaktivlikni oshiradi, talabalarning o'quv motivatsiyasini mustahkamlaydi va o'qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Demak, SQ3R texnologiyasi nafaqat matnni tushunish va yodda saqlash jarayonini yengillashtiradi, balki folklor asarlarining tarbiyaviy, estetik va ma'naviy jihatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Normatova Sh. Adabiyot darslari samaradorligini oshirishda o'yin texnologiyalari // Til va adabiyot ta'limi. –T.: 2018. – № 6. – 19-b
2. Sabitova T. "O'zbek folklori" nomli darslik Zebo print. - Toshkent. -2022
3. Sabitova T. O'zbek xalq dostonlarining nazariy asoslari va badiiyati. Monografiya Firdavs shox.-Toshkent, 2022
4. Sharipov Sh. Kasbiy pedagogika. Metodik qo'llanma. - Toshkent: TDPU, 2006.
5. Shirinova T. Folklor va psixologik metodika. Samarqand 2018. –B.92.

ҚОРҚЫТ АТА МҰРАЛАРЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ

Асқарова Гаухар Сарыбайқызы,

Абай атындағы ҚазҰПУ, ф.ғ.к., қауымдаст. проф.

Андатпа. Қорқыт ата мұраларын жасанды интеллект (ЖИ) мүмкіндіктері арқылы оқыту – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің бай қазынасын сандық технологиямен ұштастыра оқытудың жаңа жолдары қарастырылады. Әсіресе, 8-сынып оқушыларына Қорқыт ата шығармаларын ЖИ платформалары көмегімен меңгертудің әдістемесі ұсынылады. Мәтінді талдау, визуализация жасау, интерактивті тапсырмалар секілді ЖИ құралдарын тиімді пайдалану тәсілдері сипатталады. Мұндай оқыту оқушылардың мәтінді терең түсінуіне, сыни тұрғыдан ойлауына, креативтілік пен ІТ сауаттылықтарын дамытуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: Қорқыт ата мұралары, жасанды интеллект, сандық технологиялар, білім беру, оқыту әдістемесі, тапсырмалар, әдіс-тәсілдер.

Аннотация: обучение наследию Коркыта ата с использованием возможностей искусственного интеллекта (ИИ) является одним из актуальных направлений современной системы образования. В статье рассматриваются новые подходы к преподаванию богатого литературного наследия казахского народа с применением цифровых технологий. Особое внимание уделяется методике преподавания произведений Коркыта ата учащимся 8 класса с использованием ИИ-платформ. Описаны эффективные способы применения инструментов ИИ, таких как анализ текста, визуализация и интерактивные задания. Такое обучение способствует глубокому пониманию текста учащимися, развитию критического мышления, креативности и ИТ-грамотности.

Ключевые слова: наследие Коркыта ата, искусственный интеллект, цифровые технологии, образование, методика преподавания, задания, методы и приемы.

Abstract: teaching the legacy of Korkyt Ata using artificial intelligence (AI) tools is one of the key directions in today's education system. This article explores new approaches to integrating Kazakhstan's rich literary heritage with digital technologies in the classroom. In particular, it presents a methodology for teaching Korkyt Ata's works to 8th grade students through AI platforms. The article describes effective ways to use AI tools such as text analysis, visualization, and interactive tasks. Such an

approach enhances students' deep understanding of the text, critical thinking, creativity, and digital literacy.

Keywords: Korkyt Ata's legacy, artificial intelligence, digital technologies, education, teaching methodology, tasks, methods and techniques.

Қорқыт ата мұраларын оқытуда жасанды интеллект (ЖИ) пайдалану – заманауи білім беру жүйесін жетілдіруге және ұлттық мұраны болашақ ұрпаққа түсінікті әрі қолжетімді түрде ұсынуға бағытталған тың қадам. ЖИ технологиялары арқылы тарихи мұраларды терең талдауға, оны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай мазмұндап жеткізуге, сонымен қатар оқыту әдістерін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік туады.

Бұл мақалада Қорқыт ата мұраларын ЖИ көмегімен зерттеу, интерактивті сабақтар ұйымдастыру және оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыту тәсілдері қарастырылады.

Қорқыт ата шығармаларының басты ерекшелігі – олардың ғасырлар бойы ауызша тарап, кейін жазбаша нұсқада сақталуы. Осы себепті бұл мұраны оқыту барысында көне түркі тілі ерекшеліктерін ескеру, түрлі нұсқаларды салыстыру және мағыналық құрылымын саралау маңызды болып табылады. Мұндай талдауда ЖИ-дің тілдік өңдеу, семантикалық сараптау, автоматтандырылған аударма және тарихи-салыстырмалы зерттеу мүмкіндіктерін тиімді қолдануға болады.

ЖИ көмегімен мәтінді талдау (лексикалық және морфологиялық аспектілер).

Қорқыт ата мұрасын талдау барысында алдымен мәтіннің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу қажет. Бұл мақсатта жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын пайдаланып, көне түркі тіліндегі мәтіндерді морфологиялық және лексикалық тұрғыдан сараладық. ЖИ бағдарламаларының ішінде «Stanza» (Stanford NLP) және «SpaCy» сияқты табиғи тілді өңдеу (NLP) құралдарын қолдану арқылы Қорқыт ата шығармаларындағы сөздердің морфологиялық құрылымын талдауға болады. Мысалы, төмендегі сөздерді қарастырайық:

- «Атсыз» → «ат» (зат есім) + «-сыз» (жоқтық мағынасы беретін жұрнақ)

- «Ер» → «ер» (зат есім, адам, батыр мағынасында). Бұл әдіс оқушыларға Қорқыт ата мәтіндеріндегі сөздердің мағыналық құрамын және олардың құрылу жолдарын түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, морфологиялық талдау арқылы көне түркі сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуын салыстырып, олардың тілдік эволюциясын тереңірек түсінуге септігін тигізеді.

Қорқыт ата шығармаларындағы лексикалық ерекшеліктер.

Қорқыт ата жырларын зерттеу кезінде олардың лексикалық құрамына назар аудару маңызды. Себебі жырларда қазіргі тілде сирек қолданылатын немесе мүлде ұмыт болған көне түркі сөздері кездеседі. Кейбір лексемалар уақыт өте мағынасын өзгерткен.

Жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану арқылы мұндай сөздерді автоматты түрде анықтап, қазіргі қазақ тіліндегі баламаларын табуға болады. Мысалы, «*толғау*» сөзі көне мәтінде терең ойлану, пікір білдіру мағынасында қолданылса, қазіргі тілде поэзиялық жанр немесе философиялық ой ретінде танылады. ЖИ құралдары арқылы бұл сөздердің тарихи мағынасы мен қазіргі қолданысы арасындағы өзгерістерді визуалды және салыстырмалы түрде көрсету мүмкіндігі туады.

«*Жарлық*» сөзінің мағыналық эволюциясы. Қорқыт ата жырларында «жарлық» сөзі «*бұйрық*», «*заң*», «*үкім*» мағынасында қолданылады. Орта ғасырда бұл ұғым билеушілердің немесе ақсақалдардың шешімдерін білдірген. Қазіргі қазақ тілінде «жарлық» - мемлекеттік ресми құжат атауы. Жасанды интеллект арқылы бұл сөздің тарихи және қазіргі қолданысын салыстырып, семантикалық ауысуын айқындауға мүмкіндік туды.

«*Жұмыр*» сөзінің көп мағыналылығы. Қорқыт ата жырларында «*жұмыр*» сөзі «*домалақ*», «*тұтас*», «*толық*» мағыналарында қолданылады. Ол физикалық пішінді де, абстрактілі толықтықты да білдіруі мүмкін. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз негізінен заттың дөңгелек пішінін сипаттайды, алайда поэтикалық контексте «*кемел*», «*жетілген*» мағынасында да ұшырасады. Жасанды интеллект құралдары арқылы бұл лексеманың түрлі контекстердегі мағыналық реңктерін анықтауға мүмкіндік туады.

Жасанды интеллект (ЖИ) арқылы сөздердің жиілігін анықтау маңызды зерттеу әдісі болды. Қорқыт ата шығармаларындағы сөздердің жиілігі сандық көрсеткіштер арқылы талданып, олардың тақырыптық мәні айқындалды. Мысалы, «*өлім*» сөзі шығармаларда жиі кездеседі, бұл олардың негізгі тақырыбы – *ажалдан қашу* және *мәңгілік өмірді іздеу* екендігін дәлелдейді. Сондай-ақ, «*жер*», «*көк*», «*ата*», «*ел*» сияқты сөздердің жиілігі Қорқыт философиясының табиғат, ата-баба дәстүрі және халық бірлігімен тығыз байланысын көрсетеді.

Жасанды интеллект көне түркі сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі мағыналарын салыстыру үшін бірнеше әдісті қолданды. Біріншіден, мәтіндерді автоматты түрде бөліп, сөздердің түбірін анықтау арқылы олардың түпкі

мағынасы ашылды. Екіншіден, әр сөздің контекстін ескере отырып, сөйлем ішіндегі мағынасы сарапталды. Үшіншіден, сөздердің тарихи өзгерістерін анықтау үшін олар қазіргі әдеби мәтіндермен салыстырылды.

Мақалада Қорқыт ата шығармаларындағы негізгі сөздердің мағыналық дамуы зерттелді. Кейбір сөздер уақыт өте өзгеріске ұшыраса, басқалары өз мағынасын сақтап қалды. Жасанды интеллект құралдары арқылы бұл сөздердің тарихи мәнін анықтау оқушыларға көне түркі тілін түсінуге және Қорқыт ата тілінің ерекшеліктерін меңгеруге көмектеседі. Зерттеу ұлттық әдеби мұраны қазіргі заманғы оқыту әдістеріне бейімдеп, ғылыми тұрғыдан қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, «*Өлген адам тірілмес, кеткен қайтып келмес*» деген нақыл сөздерді ЖИ көмегімен «*өмірдің өткіншілігі*», «*қайтарылмас уақыт*» және «*ажалдың заңдылығы*» сияқты ұғымдармен байланыстырылды.

Қорқыт ата шығармаларының стильдік ерекшеліктерін зерттеу барысында мәтіндердегі қайталаулар, аллитерациялар мен ассонанстар, сондай-ақ көркемдік құралдар (метафора, теңеу, гипербола) талданды. Мысалы, «*Бақытсыздарға басыңды име, бақ қонғанға сөз айтпа*» деген жолдардың ритмі мен құрылымы паремиялық стильге тән екенін жасанды интеллект автоматты түрде анықтады. (Қорқыт ата шығармаларындағы паремиялық стиль – өмірлік сабақ беретін, даналықты жинақтайтын ерекше тілдік құралдар жиынтығы).

Мәтіндерді автоматты түрде аудару және түсіндіру. Қорқыт ата шығармаларын қазіргі оқырманға бейімдеу мақсатында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын автоматты аударма мен түсіндірме беру құралы ретінде қолдануға болады. Бұл мақсатта нейрондық аударма жүйелері, оның ішінде «Google Translate» және «DeepL» платформалары пайдаланылды.

Автоматты аударма мысалы ретінде төмендегі көне түркі мәтінін алуға болады:

«Келіңдер, баланы әкесіне шағыстырайық, бәлкім баласын өлтірер, сонда біздің абырой-ізетіміз әкесінің алдында артар», – делінген мәтінге жасанды интеллекттің ұсынған интерпретациясы:

«Әке мен баланың арасына іріткі салу арқылы олардың арақатынасын бұзу әрекеті сипатталған». Мұндай аудармалар мен түсіндірмелер мұғалімдердің ғылыми-педагогикалық сараптамасынан өтіп, оқушыларға бейімделген оқу материалы ретінде ұсынылады. Бұл тәсіл тарихи-әдеби мәтіндерді заманауи оқыту әдістерімен ұштастыруға, сондай-ақ көне мәтіндердің мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Мәтіннің мағынасын түсіндіру үшін жасанды интеллекттің әр сөйлемге жеке түсіндірме беру мүмкіндігі қарастырылды. Мысалы, жоғарыда келтірілген сөйлемге келесідей түсініктеме беруге болады. Бұл ой адам өмірінің өткіншілігін еске салып, кез келген іс-әрекеттің жауапкершілігі бар екенін білдіреді. Осы тәсіл көне мәтіннің мазмұнын қазіргі оқырманға жақындатып, оның түсінігін жеңілдетеді.

Жасанды интеллекттің көмегімен интерактивті сабақтар ұйымдастыру – заманауи білім беру жүйесінің тиімді әдістерінің бірі. Қорқыт ата шығармаларын оқытуда бұл технология оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жекелендіруге және шығарманы терең түсінуге ықпал етеді.

Дәстүрлі әдістер мен инновациялық технологиялардың үйлесуі виртуалды мұғалімдер, бейімделген тапсырмалар және ойын элементтері арқылы жаңа білім беру форматын қалыптастыруда. Әсіресе, тарихи-әдеби шығармаларды оқытуда мұндай тәсілдер оқушыларға мазмұнды терең түсініп, оны қазіргі заман контекстінде ұғынуға мүмкіндік береді.

Интерактивті тапсырмалар мен бейімделген тесттер. Жасанды интеллект көмегімен Қорқыт ата шығармаларына арналған интерактивті тапсырмалар мен тесттер құрастыруға болады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың тек мазмұнды түсінуімен шектелмей, шығарманың идеясы, философиялық астары мен көркемдік ерекшеліктерін терең меңгеруіне ықпал етеді. Мысалы, шығарма оқылып болғаннан кейін ұсынылатын бейімделген тест ЖИ арқылы оқушының білім деңгейіне қарай өзгереді. Дұрыс жауаптар көбейсе - сұрақтар күрделене түседі, ал қате жауаптар болған жағдайда ЖИ қосымша түсіндірме беріп, талдау жүргізеді. Бұл тәсіл оқыту процесін жетілдіріп, жаңа білімді бекітуге мүмкіндік береді

Жасанды интеллект көмегімен Қорқыт ата шығармаларына арналған интерактивті тапсырмалар мен бейімделген тесттер құрастыру оқушылардың шығарманы терең түсінуіне ықпал етеді. Мұндай тапсырмалар тек мазмұнды меңгеруге емес, шығармадағы идея, философиялық астар мен көркемдік ерекшеліктерді саралауға бағытталады.

Бейімделген тесттер оқушының жауап деңгейіне қарай өзгеріп отырады: дұрыс жауаптар артса – сұрақтар күрделене түседі, қате жауаптар болса – ЖИ қосымша түсіндірме беріп, талдау жасайды. Бұл тәсіл оқытуды жекелендіріп, білімді тиімді бекітуге жағдай жасайды.

Жасанды интеллект оқушылардың мәтінді терең түсінуіне бағытталған шығармашылық тапсырмалар ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы:

- Қорқыт ата шығармаларындағы кейіпкерлердің мінез-құлқын талдау;
- Қорқыттың өмірлік философиясын қазіргі заман құндылықтарымен салыстыру;
- Егер Қорқыт ата бүгін өмір сүрсе, оның ой-тұжырымдары қандай болар еді?

Мұндай тапсырмалар оқушылардың сыни және шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға, көркем мәтінді жеке өмірлік тәжірибесімен байланыстыра отырып түсінуге ықпал етеді.

Геймификация және интерактивті оқыту элементтері.

Жасанды интеллект көмегімен оқыту үдерісіне геймификация элементтерін енгізу арқылы оны ойын түрінде ұйымдастыруға болады. Бұл әдіс, әсіресе, төменгі сынып оқушылары үшін қызықты әрі тиімді.

Қорқыт ата шығармаларын меңгертуде, мысалы, «Қорқыттың саяхаты» атты ойын сценарийі жасалып, оқушылар Қорқыттың өміріндегі маңызды оқиғаларды кейіпкер ретінде бастан өткереді. Бұл тәсіл оқушылардың белсенділігін арттырып, оқу материалын жақсы меңгеруіне ықпал етеді.

Жасанды интеллект көмегімен оқушы Қорқыттың өмірі мен ойлары жайлы сұхбаттасып, оның шешімдерін талдай алады. Сонымен қатар, ЖИ оқушыларға шығарманың маңызды эпизодтарын сурет немесе комикс түрінде бейнелеуге арналған идеялар ұсынады. Геймификация элементтері арқылы оқыту оқушылардың материалды терең әрі жеңіл меңгеруіне мүмкіндік беріп, шығарманы түрлі жағдайларда қолдана білу дағдыларын дамытады.

Цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтарды қолдану. Қорқыт ата шығармаларын оқытуда тиімді заманауи әдістердің бірі – цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтарды пайдалану. Бұл тәсіл оқушылардың эмоционалдық қатысуын арттырып, көркем мәтін мазмұнын визуалды әрі креативті жолмен меңгеруге жағдай жасайды. Сонымен қатар, цифрлық формат оқыту процесін тартымды әрі интерактивті етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық сторителлинг – белгілі бір оқиғаны мультимедиа құралдары (бейне, дыбыс, анимация, музыка) арқылы баяндау әдісі. Бұл тәсіл «Қорқыт ата» шығармаларын оқытуда тиімді, себебі ол оқушылардың эмоционалдық қатысуын арттырып, тарихи әрі философиялық мазмұнды визуалды түрде меңгеруге мүмкіндік береді.

Мысалы: Мўғалім немесе жасанды интеллект көмегімен Қорқыттың өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша бейнеролик әзірленеді; Оқушылар шығарманың желісі бойынша мини-фильм, анимация немесе слайд-шоу форматында интерпретация жасайды; Дыбыстық эффекттер мен музыка (қобыз үні, Қорқыттың сөзі) арқылы бейнежоба әсерлі әрі мазмұнды болады.

Сабақ барысында қолдануға болатын құралдар мен платформалар:

- Canva for Education – бейне-сабақтарға арналған визуалды презентациялар мен видео сторителлинг жасау.
- Adobe Express / Spark Video – қысқа цифрлық хикаялар жасауға ыңғайлы құрал.
- Powtoon / Animoto – анимациялық бейне жасау үшін.
- Edpuzzle – дайын бейне-сабақтарға сұрақтар қосудың интерактивті тәсілі.
- Padlet / Flipgrid – оқушылар өз әңгімелерін бейне немесе мәтін арқылы бөлісе алатын орта.

Цифрлық сторителлинг пен бейне-сабақтардың артықшылықтары:

- Күрделі мазмұнды жеңіл әрі әсерлі түрде қабылдауға мүмкіндік береді;
- Визуалды материал арқылы шығарманың мазмұнын есте сақтау қабілетін арттырады;
- Шығармашылық ойлау мен сыни пайымдауды дамытады;
- Қорқыт ата мұрасын заманауи технологиялар арқылы жаңаша интерпретациялауға жағдай жасайды.

Бұл әдістер оқушыларды білім алудың белсенді субъектісіне айналдырады. Олар тек тыңдаушы емес, шығармашылық ізденіс арқылы өз көзқарасын білдіретін, ұлттық мұраны жаңаша түсінетін тұлға ретінде қалыптасады.

Жасанды интеллект көмегімен интерактивті сабақтар ұйымдастыру

№	Интерактивті әдіс	Мақсаты	Қолдану тәсілі	Оқушылар үшін пайдасы
1	Виртуалды мұғалімдер	Қорқыт ата шығармаларын түсіндіру, оқыту үдерісін жекелендіру	ЖИ оқушылар сұрақтарына жауап береді, мәтінді	Жеке оқу траекториясы, терең түсінік, дербес ойлау қабілетін дамыту

			түсіндіреді, деңгейге бейімделеді	
2	Интерактивті тесттер	Білімді бағалау, түсіну деңгейін анықтау, білімді бекіту	ЖИ тест сұрақтарын оқушы деңгейіне бейімдеп құрастырады, түсіндірме береді	Өзін-өзі бағалау, әлсіз тұстарды анықтау, білімді жүйелеу
3	Геймификация (ойын әдістері)	Шығарманы ойын арқылы меңгерту, мотивацияны арттыру	ЖИ ойын сценарийін жасап, тапсырмалар береді	Қызығушылықты арттыру, белсенділік, шығармашылық ойлауды дамыту
4	VR және AR технологияларын пайдалану	Қорқыт дәуірін визуалды түрде елестету, тарихи контексте қабылдау	ЖИ көмегімен виртуалды орта жасалып, тарихи орындар цифрлық форматта ұсынылады	Тарихты сезіну, шығарманың атмосферасына ену, көрнекілік арқылы мазмұнды меңгеру
5	Диалогтық оқыту, пікірталас	Қорқыт идеяларын қазіргі өмірмен байланыстыра талдау	ЖИ сұрақтар қояды, жауаптарды өңдеп, түрлі көзқарастарды салыстырады	Сыни және аналитикалық ойлау, өз пікірін дәлелдей білу, идеяларды заманауи түсіну

Жасанды интеллект оқыту үдерісін автоматтандырумен шектелмейді. Ол оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, жеке ойлау дағдыларын жетілдіруге және танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Қорқыт ата шығармаларын оқыту барысында жасанды интеллектті қолдану тек

мәтіндік ақпаратты өңдеу аясында ғана емес, сонымен қатар оқушылардың өзіндік интерпретациялар жасауына, жаңа мазмұн ұсынуына және әдебиетке деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушыларды белсенді оқу процесіне тарту мен шығармашылық әлеуетін ашудың тиімді құралы болып табылады.

Қорыта келгенде, Қорқыт ата шығармаларын жасанды интеллект арқылы оқыту - ұлттық мұраны жаңаша түсіндірудің заманауи әрі тиімді тәсілі. Бұл әдіс көне мәтіндерді қолжетімді етуге, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға және тарихи-мәдени танымын тереңдетуге ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

6. Қорқыт ата кітабы /Түрік тілінен ауд.Б. Ысқақов. - Алматы: Жазушы, 1994. -160 б.
7. Қожаев А. Геймификация және оның білім берудегі тиімділігі // Заманауи білім беру. 2022. № 5. – 140 б.
8. Байжанова С. Виртуалды шындық технологиялары және олардың білім берудегі рөлі // Инновациялық технологиялар. 2023. № 2. – 178 б.
9. Мұсаев М. Жасанды интеллект арқылы әдеби мұраны зерттеу: әдістемелік тәсілдер // Филология және мәдениет. – 2021. – № 9. – 180 б.
10. Тұрсынов А. Көне түркі мәтіндеріндегі лексикалық талдау // Тілтану. 2020. № 3. – 250 б.

АХБОРОТЛАР ГЛОБАЛЛАШУВИ ШАРОИТИДА ПРЕЗИДЕНТ, ИЖОД-ИХТИСОСЛАШГАН МАКТАБЛАРДА ДИФФЕРЕНЦИАЛ АДАБИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Умида Шерматова Сапаевна

Чирчиқ давлат педагогика университети
Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси доценти,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
shermatovau9@gmail.com

XXI аср — ахборот оқимининг мислсиз даражада ошиб бориши, рақамли технологиялар таъсирида инсоният ҳаётининг барча соҳаларида трансформация содир бўлаётган даврдир. Бу жараён “ахборотлар глобаллашуви” атамаси орқали ифодаланади. Ахборот глобаллашуви нафақат иқтисодиёт, сиёсат ва маданият, балки таълим соҳасига ҳам тўғридан-тўғри таъсир қилмоқда. Таълим тизими ахборот технологияларининг асосий стратегик фойдаланувчисига айланди. Бунда маълумотнинг “тўпланиши” эмас, балки у билан танлаш, танқидий таҳлил қилиш, қайта ишлаш ва шахсий тафаккурга мослаштириш қобилияти устувор аҳамият касб этмоқда.

Ахборот глобаллашуви шароитида ўқувчи шахсияти пассив билим олувчи эмас, балки мустақил ахборотни танлайдиган, таҳлил этадиган, қайта ишлайдиган ва ижодий интерпретация қиладиган субъект сифатида қаралади. Бу эса янги педагогик парадигмаларни — масалан, фаол таълим, компетенциявий ёндашув, индивидуаллаштирилган таълим, тафаккур асосида ўқитиш каби ёндашувларни юзага келтирди.

Таълимда янги парадигмага ўтишни қуйидаги схема орқали тушунтириш мумкин:

Мезон	Анъанавий таълим	Ахборот глобаллашуви шароитидаги таълим
Билим манбаи	Ўқитувчи ва дарслик	Интернет, мультимедиа, ахборот платформалари
Ахборотга муносабат	Тайёр билимни ўзлаштириш	Ахборотни танлаш, таҳлил қилиш, қайта ишлаш
Ўқувчи роли	Пассив қабул қилувчи	Фаол изловчи, таҳлилчи ва яратувчи

Ўқитиш мақсади	Билим бериш	Тафаккурни шакллантириш, компетенция етиш
Таълим стратегияси	Эзгу андозалар, режали ўқитиш	Мушоҳада, мулоқот, ижодий фаолият
Матн билан ишлаш	Фикрни англаш, қайта айтмоқ	Мазмуний таҳлил, шахсий интерпретация

Бу жараён, айниқса, адабий таълимда ўта муҳим. Зеро, адабий матнлар — ахборот манбаи эмас, балки мазмунли, кўп маъноли, субъектив талқинга очиқ бадиий ахборот муҳити ҳисобланади. Президент ва ижод мактаблари каби илғор муассасаларда адабий таълим ахборот олиш эмас, ахборотни англаш, қабул қилиш, баҳолаш ва қайта яратиш жараёни сифатида ташкил этилиши талаб қилинади.

Бундай янги педагогик парадигма доирасида ўқувчилар нафақат адабий асарларни ўқийдилар, балки уларни:

- мултимодал воситаларда (видео, аудио, иллюстрация) қабул қиладилар,
- таърифлаш эмас, талқин қилишга ўтиб кетадилар,
- реал ҳаёт билан боғлаб интерпретация қиладилар,
- ахборот манбаи сифатида турли версияларни таққослайдилар.

Натижада, ахборот глобаллашуви шароитидаги адабий таълим — бу “битта матн – битта маъно” принциpidан “битта матн – кўп тафсир” моделга ўтишни тақозо этади. Бу эса, ўз навбатида, таълим методларини ҳам, ўқитувчининг ролини ҳам тубдан ўзгартиришни талаб қилади.

Шунинг учун Президент ва ижод мактабларида дифференциал адабий таълим фақат индивидуаллашган топшириқлар эмас, балки интеллектуал мустақиллик, маънавий танлов, ахборотга масъул муносабат каби компетенциялар асосида ташкил этилиши керак. Бу жараённинг туб моҳияти – ҳар бир ўқувчини ахборотни қайта ишловчи, маънога эга субъекти сифатида ривожлантиришдан иборат.

Дифференциал таълим бугунги кунда дунё таълим тизимларида кенг тарқалган, педагогиканинг замонавий, шахсга йўналтирилган моделларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. Унинг моҳияти шундаки, ҳар бир ўқувчи ўзига хос темп, қизиқиш, қобилият ва эҳтиёжларга эга шахс сифатида тан олинади ва таълим жараёни ана шу хусусиятлар асосида ташкил этилади. Ушбу ёндашув классик “бир хил таълим – барча учун” моделидан кескин фарқ қилади.

Дифференциал таълимнинг методик асосларини тузувчи асосий принциплар қуйидагилардан иборат:

- Индивидуаллаштириш – ўқувчи шахсининг билиш даражаси, қобилияти ва қизиқишига мос таълим стратегияларини танлаш;
- Тоифалаш – бир гуруҳдаги ўқувчиларни муайян тоифаларга (масалан, тафаккур тури, интеллектуал темпи, ижодий ёндошув даражасига) кўра ажратиш;
- Интерактивлик ва фаолиятга асосланиш – ўқувчини фаол субъект сифатида дарс жараёнига жалб этиш;
- Мустақкам мулоқот – “ўқитувчи ↔ ўқувчи ↔ гуруҳ” ўртасидаги самарали муносабатлар тизими;
- Метатанлаш имконияти – ўқувчига таълим йўналиши, топшириқ тури, таҳлил услуби бўйича танлов қилиш шароити яратиш.

Жаҳон амалиётида дифференциал таълим

Халқаро тажриба шуни кўрсатмоқдаки, дифференциал таълим муваффақиятли натижа бераётган мамлакатларда у нафақат методик ёндашув, балки бутун таълим сиёсатига айлантирилган. Мисол тариқасида қуйидаги тизимлар ва тажрибаларни кўриб чиқиш мумкин:

Финляндия – таълимнинг шахсга йўналтирилганлиги, ҳар бир ўқувчига индивидуал ривожланиш йўналиши берилиши билан машҳур. Дарсларда улуғвор мақсад – ўқувчининг ички мотивацияси ва шахсий қобилиятини ривожлантиришга қаратилган. Адабий таълимда ўқувчи ёзувчининг ниҳоясида эмас, ўзининг онг тузилмаси орқали асарни талқин қилади.

Сингапур – “Teaching for understanding” концепцияси асосида ҳар бир фаннинг туб моҳиятини англаш ва индивидуал рефлексияга таяниш марказга қўйилади. Адабиёт фанини ўқитишда маънавий танловлар, рольли диалоглар ва мултимодал таҳлиллар кенг жорий этилган.

АҚШ – Common Core стандартлари доирасида “Differentiated Instruction” методикаси таълим жараёнининг асосига айланган. Адабий таълимда ёшга мос равишда рецензия, эссе, фикр муҳокамаси ва оммавий нутқ орқали интерпретация кучайган. Ўқитувчи бир дарсда турли тоифадаги топшириқлар тақдим этади.

Қуйидаги жадвал мазкур тажрибаларни умумлаштирилган ҳолда акс эттиради:

Жаҳон тажрибасида дифференциал адабий таълимнинг қиёсий кўриниши

Мамлакат	Устувор ёндашувлар	Адабий таълимдаги хусусиятлар
Финляндия	Индивидуаллаштириш, ички мотивация	Шахсий фикр, ҳиссий қабул ва ижодий талқинга асосланган дарслар
Сингапур	Таркибий тушуниш, малака марказли ўқитиш	Таҳлил, танлов, дебат, медиа-тафсирларни фаол қўллаш
АҚШ	Дифференциаллашган топшириқлар, кўп форматли таҳлил	Асарни ёзувчи нуқтаи назаридан эмас, ўқувчи субъектлиги орқали ўрганиш

Дифференциал таълимнинг адабий фанга татбиқи алоҳида ечимлар ва услублар талаб этади. Асосий методик йўналишлар қуйидагилар:

1. Матнлар тоифалашуви: бир дарсда 2–3 даражадаги матнни тақдим этиш (масалан: қисқа реал ҳикоя – чуқур фалсафий эссе – ижодий фантастика).
2. Танловли таҳлил: ўқувчи матнни сюжетга, персонажга ёки муаллиф услубига қараб таҳлил қилишни танлайди.
3. Мултимодал қабул: матнни видео, инфографика, подкаст ёки визуал слайдлар орқали ёритиш.
4. Шахсий ижодий интерпретация: бир асар асосида эссе, монолог, хат, сценарий ёки визуал портрет тайёрлаш.
5. Фикр жамғармалари (Thinking Routines): “фикрим ўзгардими?”, “қайси образга яқинман?”, “муаллиф нима демоқчи эмас?” каби фаол саволлар.

Ушбу методик ёндашувлар Президент, ижод-ихтисослашган мактабларда ҳар бир ўқувчида ижодкорлик, мустақил фикрлаш ва маънавий танлов қилиш қобилиятини тарбиялашга хизмат қилади.

Глобал таълим маконида дифференциал таълим методикаси адабий фан учун алоҳида амалий ва маънавий аҳамият касб этади. Президент мактабларида бу методика рақамли муҳит, фанлараро боғлиқлик ва шахсий ривожланиш жараёнида самарали татбиқ қилиниши мумкин. Муҳими, бу методика ўқувчини стандарт жавобга эмас, ўз жавоби учун жавобгарликка тайёрлайди.

Президент ва ижод-ихтисослашган мактаблар Ўзбекистон таълим тизимида илғор инновацион модел сифатида шакллантирилмоқда. Уларнинг бош мақсади — ҳар бир ўқувчининг интеллектуал, ижтимоий, маънавий ва ижодий салоҳиятини юксак даражада ривожлантиришга хизмат қилувчи замонавий

таълим муҳитини яратишдир. Бу эса таълимни ташкил этишда анъанавий ёндашувлардан фарқли равишда устувор педагогик тамойилларга таянишни талаб этади.

1. Таълимда тенглик эмас, тенг ривожланиш имконияти тамойили. Таълимда ҳаммага бир хил стандартни эмас, балки ҳар бир ўқувчига унинг шахсий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ривожланиш имконини бериш Президент мактабларидаги асосий қоидалардан биридир. Бундай ёндашувда:

- бир дарсда бир нечта фаолият формалари (мулоҳаза, таҳлил, ижод, муҳокама);
- топшириқлар турлича мураккаблик даражасига эга бўлиб;
- ҳар бир ўқувчи ўз темпида фаолият олиб бориши мумкин бўлган муҳит яратилади.

Бу жараён “ўқувчининг шахсий ривожланиш траекторияси”ни назарда тутди ва таълимни шахсийлаштиришга хизмат қилади.

2. Ижодий мустақиллик ва танлов эркинлиги тамойили. Ижодий таълим муҳитида ҳар бир ўқувчи ўз фикрини эркин билдириши, адабий матнларга нисбатан шахсий муносабат билдириши, турли форматда (ёзма, оғзаки, визуал) ифода қилиши мумкин. Президент ва ижод мактабларида буни амалга ошириш учун:

- эссе, ролли ўйин, визуал мулоҳаза, матнни қайта яратиш, персонаж нуқтаи назаридан ифода каби вазифалар;
- мустақил лойиҳа ишлари, адабий клуб фаолиятлари;
- ижодий танлов ва дебат форматлари ташкил этилади.

Бу ҳолат “битта тўғри жавоб” принциpidан воз кечишни ва шахсининг маънавий позициясини ривожлантиришни таъминлайди.

3. Интерактив ва фанлараро ёндашув тамойили. Президент мактабларида адабий таълим изоляция қилинган, алоҳида фан эмас, балки бошқа фанлар — тарих, санъатшунослик, фалсафа, тилшунослик, маданиятшунослик билан интеграциялашган ҳолда ташкил этилади. Бундай фанлараро ёндашув ўқувчининг:

- образли ва танқидий тафаккурини;
- умумий дунёқарабини;
- тарихий ва маданий англаш қобилиятини;

янги босқичга олиб чиқади. Масалан, “Шумбой” достонини нафақат адабий, балки тарихий ва геосиёсий контекстда таҳлил қилиш — фанлараро ёндашувга намунадир.

4. *Ўқитувчининг трансформацияланган роли тамойили.* Президент мактабларида ўқитувчи фақат билим етказувчи эмас, балки:

- ментор — ривожланишга йўлбошчи,
- фасилитатор — ўқув муҳитини ташкил этувчи,
- маслаҳатчи — ўқувчига шахсий қарорлар қабул қилишда ёрдам берадиган

шахс сифатида намоён бўлади.

Бу ўринда ўқитувчи “ёддан айтдирувчи” эмас, балки интеллектуал мулоқот ташкил этувчи, ўқувчи потенциални фаоллаштирувчи субъект сифатида фаолият юритади. Унинг методик тайёргарлиги, дидактик қўлланмалари, шахсий ўқув-мулоқот маданияти катта аҳамиятга эга.

5. *Рефлексия ва ўз-ўзини баҳолаш тамойили.* Президент мактаблари моделларида ҳар бир ўқувчи ўз билим ва фаолиятига нисбатан шахсий муносабат билдириши, уни таҳлил қилиши ва баҳолаши лозим. Бу ўз-ўзини баҳолаш ва рефлексия орқали амалга оширилади. Масалан:

- “Мен бу дарсда нимани англадим?”,
- “Қайси образ менга яқин?”,
- “Муаллиф фикрига қўшиламанми ёки йўқ?”,
- “Бошқача фикр билдирсам бўлармиди?”

каби саволлар ўқувчида шахсий интеллектуал позиция шаклланишини таъминлайди.

Президент ва ижод мактабларида таълимни ташкил этишдаги ушбу устувор тамойиллар — дифференциал адабий таълимни жорий этишнинг асосий педагогик заминини ташкил этади. Улар адабий таълимнинг анъанавий билим бериш вазифасидан ташқари, тарбиявий, маънавий ва ижодий ривожлантирувчи қувватини кенгайтиради.

XXI аср ахборот технологияларининг глобал таъсири натижасида таълимнинг барча босқичларида, хусусан, адабий таълим соҳасида ҳам сезиларли ўзгаришлар юз бермоқда. Ахборотнинг тезкор, визуал, мультимодал шаклда тарқалиши ва уни қайта ишлаш имкониятларининг кенгайиши натижасида ўқувчи фақат пассив қабул қилувчи эмас, балки ахборотни танловчи, таҳлил қилувчи ва қайта яратувчи ижодкор субъектга айланмоқда.

Президент ва ижод мактаблари каби замонавий таълим муассасаларида дифференциал адабий таълимни жорий этишда ахборот воситалари фақат техник жиҳат эмас, балки педагогик, дидактик ва маънавий ресурс сифатида қаралиши лозим. Чунки адабий таълим моҳиятига кўра шахсий, индивидуал қабул ва

ижодий тафаккурни талаб қилувчи жараёндир. Ахборот технологиялари эса айнан ана шу элементларни тарбиялашда катта имконият яратади.

Ахборот воситалари ўқув жараёнида қуйидаги вазифаларни бажаради:

- Матнни индивидуал қабул қилиш имкониятини кенгайтиради (аудио, видео, интерактив кўринишда);
- Танлов имкониятини яратади (турли форматдаги материаллар: классик, замонавий, анимацияли, тадқиқотли ва ҳ.к.);
- Ўқувчининг интеллектуал, эстетик, эмоционал фаоллигини рағбатлантиради;
- Таълим муҳитини шахсийлаштиради, ҳар бир ўқувчининг қизиқиши ва қобилиятига мос фаолият турини танлаш имконини беради.

Бу вазифалар дифференциал таълимнинг мақсади — шахсга йўналтирилган, индивидуал ривожланишга хизмат қилувчи таълим муҳитини яратиш билан бевосита боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Anderson, T., & Dron, J. (2011). Three generations of distance education pedagogy. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 12(3), 80–97.
2. Bates, T. (2015). *Teaching in a Digital Age: Guidelines for designing teaching and learning*. Tony Bates Associates Ltd.
3. Prensky, M. (2010). *Teaching Digital Natives: Partnering for Real Learning*. Corwin Press.
4. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 2(1), 3–10.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ–6108-сонли фармони. (2020). Президент мактабларини ташкил этиш тўғрисида.
6. Хамидов, Н. (2022). *Инновацион технологиялар ва адабий таълимда рақамли муҳит*. Тошкент: Истикбол нашриёти.
7. Шерматова, У. (2023). Адабий таълимда АКТдан фойдаланишнинг методик асослари *Педагогика ва инновациялар журна*ли, 3(5), 45–52.

ADABIY TA'LIMDA INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARNING MATN YARATISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Rasulova Rayxon Baxritdinovna,

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası dots. Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada interatsiyon yondashuv orqali adabiy ta'limda o'quvchilarining matn yaratish qobiliyatlarini rivojlantirish omillari, tashqi va ichki integratsiya sharoitida ta'lim oluvchilarni kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish haqida fikr bildiriladi.

Kalit so'zlar: tashqi integratsiya, matn yaratish, ijtimoiy tarbiya, badiiy adabiyot, tahlil usullari, matn tahlili.

Аннотация: В данной статье рассматриваются факторы, способствующие развитию навыков текстотворчества у учащихся в процессе литературного образования посредством интерактивного подхода, а также формирование коммуникативных компетенций учащихся в условиях внешней и внутренней интеграции.

Ключевые слова: внешняя интеграция, создание текста, социальное образование, художественная литература, методы анализа, анализ текста.

Annotation: The article examines the factors that contribute to the development of students' text-creation skills in the process of literary education through an interactive approach, as well as the formation of students' communicative competencies in the context of external and internal integration.

Key words: external integration, text creation, social education, fiction, methods of analysis, text analysis.

Yangi O'zbekiston taraqqiyotiga mos kadrlar tayyorlash talabi yuzasidan amalga oshirilayotgan islohotlarda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, yoshlarda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish, intellektual qobiliyatlarini namoyish etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish kabi muhim vazifalar nazarda tutilgan. Har bir o'quvchi o'ziga yarasha qobiliyat, iqtidor va imkoniyatlarga ega va bular uning qiziqishlari asosida takomillashadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonining asosiy yo'nalishi zarur kompetensiyalarning shakllantirilishi, insonparvarlik qadriyatlariga hamda shaxsga yo'naltirilganligidadir.

Shuningdek, yetakchi mamlakatlar ta'lim tizimiga oid tajribalarni o'rganish, tahlil qilish, milliy ta'lim tizimimizga moslashtirib amaliyotga tatbiq qilish, jahon standartlari darajasiga chiqishimiz uchun juda muhimdir. Xalqaro darajadagi ta'lim rivoji o'quvchilarning faqat bilim egallashi emas, balki uni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishini ham asosiy mezon sifatida ilgari surmoqda. Ayniqsa, ta'lim sifatini aniqlovchi **PISA (Programme for International Student Assessment)**, **PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study)** hamda **TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study)** singari xalqaro baholash dasturlarida o'quvchining faolligi, mantiqiy fikrlash qobiliyati, o'z fikrini asoslab ifoda etish ko'nikmalari markaziy o'rinda turadi.

Ta'lim nazariyasi rivojlanishining zamonaviy bosqichida o'qituvchilar diqqat markazida o'quvchilarning mustaqil faoliyat mexanizmi va usullari tizimini o'zlashtirish jarayonida egallangan tajribaga integrativ yondashuvning ustuvor maqsadlari sifatida qaraladi. XVII asrda J. Bernulli matematikada "integral" atamasini kiritgan, keyinchalik "integratsiya" tushunchasi bir qator gumanitar fanlarda: falsafa, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika va boshqalarda paydo bo'ldi. "Integratsiya" fransuz tilida - qo'shilish, jalb qilish, o'sish; lotin tilida - tiklash, to'ldirish, butun kabi ma'nolarni bildiradi. Rivojlangan davlatlarning 70 foiz ta'lim tizimida integrativ xarakterdagi o'quv dasturlari va darsliklardan foydalanmoqdalar. Buyuk Britaniya, Koreya va Shveysariya ta'lim tizimida asosan integrativ fanlar joriy qilingan bo'lsa, Vengriyada madaniyat yo'nalishidagi o'quv fanlari, Irlandiyada fan va texnika kabi bloklarda barcha o'quv fanlari mujassamlashtirilgan holda o'qitiladi.

Olam va odamni, hatto butun borliqni yaxlitlikda o'rganish qomusiy olimlarimiz nazariyalaridan mavjud bo'lgan. Zero, ulug' mutafakkir Alisher Navoiy hazratlari Alloh bu olamni aniq bir reja asosida bunyod qilganligi haqida yozar ekan, unda hech bir narsa tasodifiy yaratilmaganligini aytadi. Uning fikricha, Yaratuvchi koinotdagi barcha narsa va hodisalarni o'zaro aloqador holda vujudga keltirgan, shu jihatdan olib qaraganda tabiat son-sanoqsiz uyg'unliklarning bir butun majmuidan iborat. Allohning mo'jizasi sifatida hatto bir-biriga zid bo'lgan to'rt unsur (suv, olov, tuproq va havo) inson vujudida bir butun holda birlashtirilgan, zero, butun olamni yaratishdan maqsad insondir:

*Uylakim dushman yarotib o'tqa suv,
Yelni ham tufroqqa aylab aduv.
Sun'idin ko'rgilki mundoq to'rt zid,
Bo'lub inson xilqatida muttahid.*

Mazkur misralarda Navoiyning tabiat va borliqning bir butunligi (vahdat ul-vujud) nazariyasiga asoslangan konsepsiyasi ham o'zining qisqacha poetik ifodasini topgan. Shoirning fikricha, olamdagi barcha narsa, hodisa va o'zgarishlarning ijodkori bo'lgan Xudo o'zi yaratgan narsalardan tashqarida emas, balki ular bilan birga, bir butun holda mavjuddir[2.167]. Ushbu fikrlariga isbot tariqasida Alisher Navoiy o'z "Xamsa"sini salaflaridan farqli ravishda beshta alohida mustaqil doston emas, balki murakkab arxetektionikaga ega yaxlit bir asar sifatida yaratdi. Farididdin Attorning: bu ro'yi zaminda mayda narsaning o'zi yo'q, hamma narsa bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiradi degan qarashlarining o'ziyoq integratsiya nazariyasi bizda qadimdan mavjudligining isbotidir.

Bugungi ta'limda integratsiyaga asoslangan harakatlar "oddiydan murakkabga", "nazariydan amaliyga" tizimli yondashuv va prinsiplariga asoslanadi. Har bir tizim o'ziga xos tuzilishga ega va o'zaro bog'liq elementlardan iborat bo'lsa, ta'limning barcha darajalarida ta'lim-tarbiya jarayonining uzluksizligi va mantiqiy izchilligini ta'minlashga imkon beradi.

Zamonaviy o'qitishda motivatsiya uyg'otish, bilim olish ishtiyoqini yaratish, integratsiya asosida ta'lim berish dolzarb vazifalardandir.

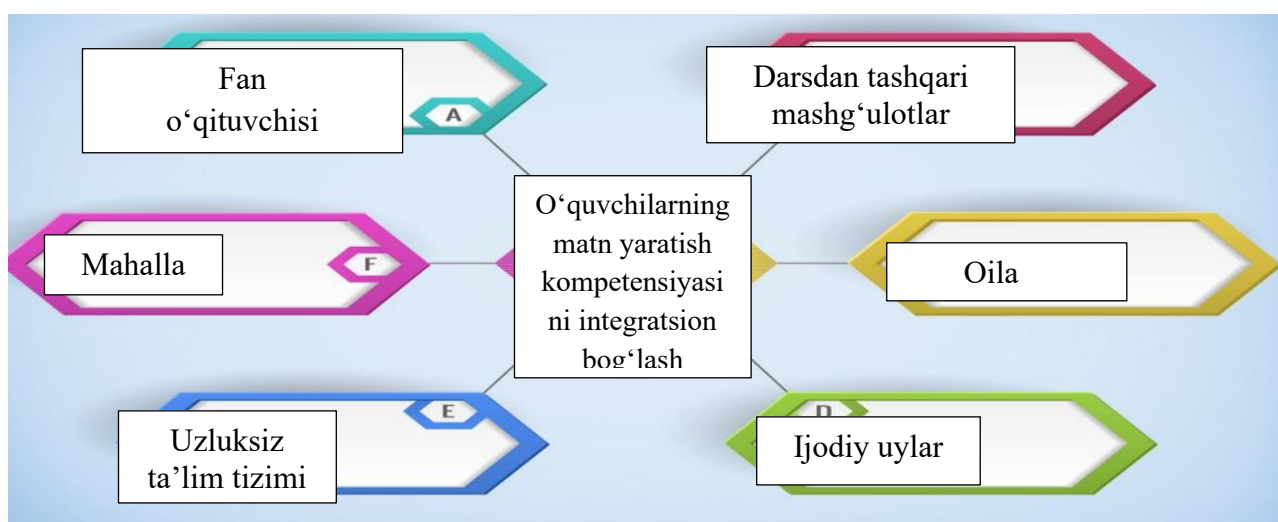
Quyidagi tamoyillarga amal qilish, tayanch kompetensiyalarni shakllantirishga yordam berishi talab etiladi:

- ta'lim-tarbiya va kompetentlikning uyg'unligi;
- bosqichlilik va tizimlilik;
- turli to'garaklar, fakultativ kurslar va o'quv dasturini o'quvchilarning muloqotini ta'minlashuviga moslashtirish;
- nutq turlari va fanlararo integratsiya;
- ijodkor o'quvchilarning ijod kunlari va haftaliklarini tashkil etish va unda olimpiadalar, bellashuvlar, tadbirlar tashkil etish;
- uzviylik va uzluksizlikka erishish, ota-onalar hamda mahallalar bilan ishlash mexanizmini takomillashtirish;
- nazariyani amaliyot bilan bog'lash;
- o'qituvchining malakasini orttirish.

O'quvchilarning matn yaratish kompetensiyasi mazkur tamoyillar orqali ta'lim oluvchilarda kommunikativ-kognitiv o'rganish istagini shakllantiradi hamda hayotda moslashuvchanlik, o'z o'rnini topa olishda zarur tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Umumta'lim maktab o'quvchilariga filologiya fanlari bo'yicha qo'yiladigan talablarda o'quvchilarga tilni o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy

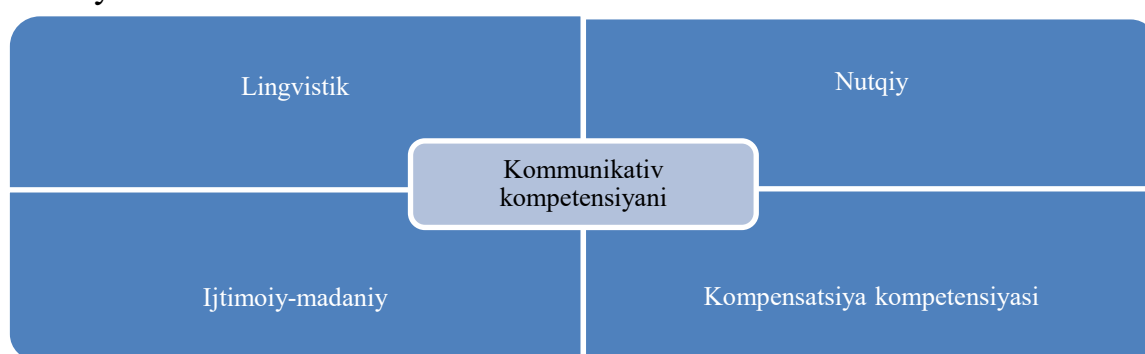
faoliyatning asosiy to'rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha taqozo etiladigan malaka va ko'nikmalar me'yorini rivojlantirish, yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o'qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o'z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi. Shuningdek, matn yaratish masalasi dunyoning rivojlangan mamlakatlarida atroflicha o'rganilganligini kuzatamiz. Bu borada jahon tajribasida, jumladan, ingliz tilida IELTS baholash tizimida unumli foydalaniladi. Amaldagi darslik va o'quv qo'llanmalarda "Esse" haqida ma'lumotlar berilishi va yozish uchun ko'nikmalarni shakllantiruvchi topshiriqlar ayni shunday maqsadlarni amalga oshirishda katta ahamiyatga egadir. O'quvchilarning matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish jarayonida matn tahlili, matn talqini, matn yaratish hamda matnni tahrirlash jarayonlarini farqlash bilan bir qatorda sodir bo'ladigan sohalarning yaqinlashishi va aloqasini tiklash masalalari ko'rib chiqildi. **Shu nuqtai nazardan adabiyot darslarida o'quvchilarning matn yaratish kompetensiyalarini shakllantirishda integratsion yondashuvning imkoniyatlari kengdir.** Integratsiya badiiy asarlardagi mavzu, mazmun, konstruksiya tizimini takomillashtiradi, uning kamchiliklarini bartaraf etishga yordam beradi va obyektlar o'rtasidagi munosabatlar va o'zaro bog'liqlikni mustahkamlaydi. Avvalo, adabiyot darslarida o'quvchilarning matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda fanlararo aloqalar va integratsiya tushunchalarini ajratib o'rganish kerak. Fanlararo aloqalarda – matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish jarayonining maqsadlariga yanada muvaffaqiyatli erishiladigan qo'shimcha vosita sifatida o'quv fani va mavzu elementini kiritishdan tashqari tashqi integratsiyadan ham foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Matn yaratish kompetensiyasini integratsiya asosida shakllantirishda sinf va sinfdan tashqari ishlar, fakultativ mashg'ulotlardan olgan bilimlarning elementlarini o'zaro bog'lab o'rganishni taqozo etadi.

Yuqorida tilga olingan barcha tadbir va sa'y-harakatlardan kutilayotgan natija, albatta, yoshlarimizning zamon bilan hamnafas yashashlariga erishishdir.

Jumladan, kommunikativ kompetensiya quyidagi kompetensiyalar bilan o'zaro aloqada rivojlanadi: 1) lingvistik; 2) nutqiy; 3) ijtimoiy-madaniy; 4) kompensatsiya kompetensiyasi.

Natijada, matn yaratish kompetensiyasi o'qish qobiliyati, gapirish qobiliyati, yozish qobiliyati, tinglash qobiliyati, lingvistik kompetensiya, nutqiy kompetensiya, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, kompensatsiya kompetensiya kabi keng qamrovli qobiliyatlarni o'zida mujassam etadi

Butun dunyoda kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasi rivojlanmoqdaki, ushbu paradigma mustaqil, ijodiy fikrlaydigan, jamoada ishlashga qodir shaxslarni tayyorlashni nazarda tutuvchi ta'limga e'tiborning o'zgarishi bo'lib, ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirishga yordam beradi. Shaxsni rivojlantirishga asoslangan ijtimoiy munosabatlarning yetakchi omili sifatida zarur kompetensiyalarni shakllantirish ta'limning istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. O'quvchilarning lingvistik va metakognitiv kompetentligini qaror toptirish, o'qish savodxonligi (matnni tushunish, foydalanish, mulohaza yuritish hamda munosabat bildirish) bo'yicha ko'nikmalarini mustahkamlash, matn yaratishda zarur bo'ladigan turli strategiyalarni tinglash kabi masalalarni qamrab oladi. Jumladan, kommunikativ kompetensiya ijtimoiy vaziyatlarda o'zaro muloqotga kirisha olishni, muloqot muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslashuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Ushbu tayanch kompetensiyalarning zaruratidan kelib chiqib, o'quvchilarning matn yaratish kompetensiyalarini uzluksiz

ravishda rivojlantirishni takomillashtirish bugunning talabi desak mubolag'a bo'lmaydi. Umumta'lim maktablarida ona tili va adabiyot darslarida kompetensiyaviy ta'lim quyidagilar ustuvor vazifalardandir:

1. Anglash, bilish, amaliy qo'llash, tanish va notanish vaziyatlarda muammolar yechimini topa olish uchun zarur bo'lgan til hodisalari, nutqiy vaziyat va imkoniyat, matn yaratishga yo'naltiruvchi manba, mustaqil topshiriqlarning izchil tizimini dars jarayoniga tatbiq etish.

2. Nutqiy faoliyatni innovatsion pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda izchil, bosqichma - bosqich shakllantirish, o'quvchi ongida muntazam suratda yangilanib boruvchi, doimiy harakatdagi og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini hosil qilish va rivojlantirib borish (o'qish savodxonligini oshirish va til hodisalarini o'rganish jarayonida).

3. O'quvchini turli vaziyatga mos ravishda mustaqil va ijodiy fikrlashga, fikrni, ixcham, ravon, to'g'ri va o'rinli ifodalashga, o'zaro tanqidni to'g'ri qabul qilish, madaniy muloqot sirlarini egallab borish kompetensiyalarini o'zlashtirishga odatlantirish.

4. Berilgan bir mavzuda mustaqil matn yaratish, uni tahrir va qiyosiy tahlil qilish, jamoa oldida mustaqil ma'ruza qilish, notiqlik sirlarini egallash, o'z fikrini himoya qilish, xulosasini dalillar yordamida isbot qilishga o'rganish (aqliy hujum, debatlar, ijodiy yozma ish uchun ajratilgan maxsus soatlarda) v. h.

Pedagoglarning eng dolzarb vazifalaridan umumta'lim maktab o'quvchilarining matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishni innovatsion texnologiyalari asosida tashkil etilishini ta'minlash, o'quvchida mavjud bo'lgan lug'at zahirasi, nutqiy intellektual qobiliyatni aniqlash, ijodiy tafakkurni rivojlantirish, egallangan bilimlarni mustahkamlashga o'qish savodxonliklarni oshirish orqali mustaqil matn yaratishning texnologiyasini ishlab chiqish, shu tizim asosida o'quvchining matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat. Demak, jahon baholash talablari asosida o'qitishning bosh maqsadi o'quvchi mustaqil fikrlashi, ijodiy fikr mahsulini yozma, og'zaki shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish ekan, til va adabiyotni o'qitish fani oldida o'z yechimini kutib turgan navbatdagi dolzarb vazifa o'quvchilarda fanga oid tayanch va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishdir. Ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni ishlab chiqish inson hayotida sifat jihatidan yangi amaliy maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan texnologiyalarni ishlab chiqmasdan amalga oshirilmaydi.

Jumladan, filologik ta'limda innovatsion texnologiyalarni maqsadga muvofiq qo'llash va takomillashtirish, o'quvchi shaxsida zarur ta'limiy kompetensiyalar,

xususan, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish masalalari tobora dolzarb ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Bu jarayonda "Blum taksonomiyasi", "Modulli ta'lim texnologiyalaridan", AKT lardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ko'zlangan maqsadga milliy meroslarimiz va adabiyot sarchashmalariga murojaat etish orqali erishish samarali natijalar beradi. Chunki badiiy asar tahlili orqali matn yaratish kompetensiyalarini shakllantirishga erishish turli samarali va foydali jihatlarga ega. Aynan o'qilgan asarlar mohiyatini idrok etgandagina ijodiy yondashgan holda yangi matnlar yaratish mumkin. Buning uchun o'quvchilarning darsdan tashqari vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularni ko'proq kitob o'qishga jalb qilish, to'garaklar faoliyatini takomillashtirish va barcha ko'rilgan natijalarni darslarda nazorat qilinishini yo'lga qo'yish zarur. Mumtoz asarlarimizdan o'qish va tahlil qilib borilishi, milliy ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash bilan bir qatorda o'quvchilarda kitob o'qishga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantiradi. O'qilgan asarlardan yozma ishlar tashkil etilib, tahlil qilib borilsa, yozma hamda og'zaki tafakkur oshishiga yaxshi samara beradi. Buyuk siymolarimiz ijodida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g'oyalari o'quvchi yoshlar ma'naviyatiga chuqur ta'sir etadi, ularni xalq uchun, vatan uchun munosib inson bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

Adabiyot o'qitish kechimidagi eng muhim pedagogik yumush badiiy asarni tahlil qilish ekan, badiiy asarni to'g'ri idrok qiladigan, uni tushunadigan, ta'sirlanadigan va mustaqil tahlil qila biladigan o'quvchini tayyorlay olgan muallimgina maqsadiga erishgan bo'ladi. Chunki dasturda o'rganish ko'zda tutilgan adabiy materiallarni shunchaki o'qib ketaverish bilan adabiyot darsi yuzaga kelmaydi. Yoshi kichik va orttirgan hayot tajribasi juda kam, badiiy didi yetarli shakllanmagan o'quvchilar ham asar tahlilida mustaqil qarashlarga ega bo'lishi zarur. Shu bois badiiy asar tahliliga katta e'tibor zarur. Busiz bolalarda ezgu ma'naviy sifatlar turg'un qaror topmaydi. Badiiy asarning tahlili a) **ilmiy – filologik** tahlil; b) **o'quv –didaktik** tahlil singari ikki katta turga bo'linadi. O'quv tahlili ilmiy tahlil singari faqat bir kishining ilmiy-estetik faoliyati bo'lib qolmay, balki hamisha jamoa tomonidan amalga oshiriladigan pedagogik jarayondir. Pedagogik maqsadga yo'naltirilganlik didaktik tahlilning asosiy belgisi bo'lgani va pedagogik tadbirlar hamisha kamida ikki kishi tomonidan yuzaga keltiriladigan yumush bo'lgani uchun didaktik tahlilni kollektiv faoliyat deyish mumkin. Agar filologik tahlil, asosan, yolg'iz olimning aqliy faoliyati natijasi bo'lsa, o'quv tahlili o'qituvchining o'quvchilar bilan bevosita muloqoti mobaynida amalga oshiriladigan tadbirdir. Didaktik tahlilning ishtirokchilari ko'proq bo'lishadi va barcha aqliy-estetik operatsiyalar qatnashchilarning imkoniyat hamda saviyasi ko'zda tutilgan holda amalga oshiriladi. O'quv tahlilidan maqsad badiiy asarning to'g'ri qabul

qilinishini ta'minlash orqali o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlar shakllantirishdan iboratdir. Didaktik tahlilning vazifalari badiiy asarning o'ziga xosligi, jozibasi va ta'sir qilish sabablarini aniqlash yo'li bilan bolalarda ta'sirchan qalb, hassos tuyg'ular, sog'lom estetik did, ravon va ifodali nutq shakllantirishdan iboratdir. Badiiy asarni didaktik tahlil etish jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyati uch yo'nalishda uyushtirilishi mumkin. Bu hol o'quv tahlilining uch turini keltirib chiqaradi. Birinchi yo'nalishda adabiyot o'qituvchisi faqat badiiy matnga suyanadi va uning ichki tartibiga daxl qilmagan holda asar zimnidagi ma'noni, jozibani o'quvchilarga ko'rsata boradi. Bu yo'nalish **matnga yoki muallifga ergashib tahlil qilish** yoxud tekstual tahlil deyiladi va bunda o'qituvchi ko'proq tahlil kechimining boshqaruvchisi, yetakchisi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ikkinchi yo'nalishda o'qituvchining e'tibori asar personajlariga qaratiladi va badiiy ma'no obrazlar ruhiyatini anglab borish jarayonida tabiiy ravishda kelib chiqadi. Yozuvchining san'atkorlik mahorati ham badiiy obrazlarning qanchalik jonli va ta'sirchan ishlanganligini idrok qilish asnosida ochib boriladi. Bu tahlil turi **timsollar asosidagi tahlil** deyiladi va unda o'quvchilarning ham faol ishtirok etishlariga imkoniyat bo'ladi. Uchinchi yo'nalishda esa tahlil, asosan, o'quvchilar tomonidan olib borilishi ko'zda tutiladi. O'qituvchi talabalari oldiga muammo qo'yadi va ularni bu muammoni yechishga yo'llaydi. Asarni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar faqat oldin o'zlashtirgan bilimlaridan foydalanibgina qolmay, bir qator yangi estetik-mantiqiy tushunchalarni o'zlashtirib olishga majbur bo'ladilar. Negaki ular izlanadilar, o'zaro fikr almashadilar, bahslashadilar. Tabiiyki, bu jarayonda o'quvchilarning ma'naviy olamida ham, aqliy dunyosida ham muayyan o'zgarishlar sodir bo'ladi. O'quv tahlilining bu yo'nalishi **muammoli tahlil** deyiladi. Tahlilning yo'nalishlari bir-birini inkor qilmaydi. Adabiy ta'lim amaliyotida tahlilning uch yo'nalishi deyarli hamisha aralash, qorishiq, ozaro bog'liq holda keladi. Har qanday tahlilda ham o'quvchining o'z qarashlari hamda mustaqil fikrlari rivojlanishiga e'tibor qaratish maqmsadga muvofiqdir.

Adabiy ta'lim oldiga qo'yilgan bugungi ijtimoiy talab o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish ekan, bunga barchamiz dolzarb muammo sifatida qarashimiz lozimdir. Adabiyot xalq hayotining, madaniyatining, ma'naviyatining ko'zgusidir. Shuning uchun, yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda adabiyotga murojaat etilmas ekan, bunday tarbiyaning umri qisqadir. Hattoki qaysidir xalqni yoki uning tilini o'rganishni ham uni yaratgan xalqlar hayotini o'rganishdan boshlash lozim bo'ladi. Mumtoz asarlarimizdan o'qish va tahlil qilib borilishi, milliy ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash bilan bir qatorda o'quvchilarda kitob o'qishga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantiradi. O'qilgan asarlardan yozma ishlar tashkil etilib,

tahlil qilib borilsa, yozma hamda og'zaki tafakkur oshishiga yaxshi samara beradi. Buyuk siymolarimiz ijodida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g'oyalari o'quvchi yoshlar ma'naviyatiga chuqur ta'sir etadi, ularni xalq uchun, vatan uchun munosib inson bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Amir Temur. "Temur Tuzuklari" / A.Sog'unuy, H. Karomatov tarjimasi / "Buyuk davlatchilik silsilasi" turkumi. –T., "Ilm-ziyo-zakovat", 2020. 144 b.
- 2.Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova,O.Davlatov "Navoiyshunoslik". T.:Tamaddun, 2019-y,520 b.
- 3.Rasulova R.B. Umumta'lim maktab o'quvchilarining matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda reminissensiya hodisasining ahamiyati (7-9-sinflarda matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish metodikasi) MUG'ALLIM HAM UZLUKSIZ BILIMLENDIRIO'. Ilmiy-metodikaliq jurnal № 6/1 2021. B. 8-12
- 4.Raykhan Rasulova. An integrative approach to the analysis of a work of art. *European Journal of Innovation in Nonformal Education (EJINE) Volume 3 | Issue 12 | Dec-2023 ISSN: 2795-8612 Page | 113-116.*
- 5.Расулова Р. Адабий таълимда интегратив ёндашув MUG'ALLIM HAM UZLUKSIZ BILIMLENDIRIO'. Ilmiy-metodikaliq jurnal № 1/3 2024. B. 33-37

ADABIYOT TA'LIMI UCHUN ZAMONAVIY INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Achilova Emina Sa'dulloyevna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalari, ularning maqsadi, mazmuni va natijalari haqida so'z yuritiladi. Zamonaviy ta'limda, xususan, xalqaro baholash dasturlarida o'quvchilarda rivojlantirilishi lozim bo'lgan asosiy kompetensiyalar qatorida ma'no yaratish, mulohazali o'qish, matnlar o'rtasida bog'lanish o'rnatish va shaxsiy pozitsiya bildirish kabi ko'nikmalar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: innovatsion texnologiya, AKT, interfaol, PISA, PIRLS, mediatexnologiya, multimodal, faollashtiruvchi texnologiya.

Аннотация. В статье рассматриваются современные образовательные технологии, их цель, содержание и результаты среди основных компетенций, которые необходимо развивать учащимся в современном образовании, особенно в международных программах оценки, обсуждаются такие навыки, как создание смысла, вдумчивое чтение, установление связей между текстами и выражение личной позиции.

Ключевые слова: инновационные технологии, ИКТ, интерактивные, PISA, PIRLS, медиатехнологии, мультимодальные, активирующие технологии.

Annotation. The article examines modern educational technologies, their purpose, content and results among the core competencies that students need to develop in modern education, especially in international assessment programs, discusses skills such as creating meaning, thoughtful reading, establishing connections between texts and expressing a personal position.

Keywords: innovative technologies, ICT, interactive, PISA, PIRLS, media technologies, multimodal, activating technologies.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari ta'limning mazmun va shaklida yuz berayotgan tub o'zgarishlarni nazarda tutuvchi, maqsad, mazmun, metod va natija uyg'unligini ta'minlovchi tizimli yondashuv hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar an'anaviy o'qitishning passiv, ma'lumotga yo'naltirilgan modelidan farqli o'laroq o'quvchi faolligini, shaxsiy anglashini, ijodiy fikrlashini va ma'no yaratish qobiliyatini

rivojlantirishga qaratilgan. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, ta'lim texnologiyasi bu "o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan, intizomli va rejalashtirilgan ta'limiy jarayon" bo'lib, u belgilab olingan maqsadga qat'iy yo'naltirilgan holda amalga oshiriladi.

Pedagogik texnologiya bu ta'lim jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va natijalarga erishishga qaratilgan, ilmiy asoslangan, tizimli va maqsadli faoliyat shakli hisoblanadi. U an'anaviy "usullar to'plami" tushunchasidan farqli ravishda, o'qitishning barcha elementlarini: maqsad, mazmun, usul, shakl, vosita va natijani yaxlit tizim sifatida ko'radi. Pedagogik texnologiyada ta'lim jarayoni tasodifiy emas, balki aniq belgilangan yo'nalish, reja va metodik harakatlar orqali amalga oshiriladi. Bu texnologiyaning birinchi tarkibiy qismi — maqsad, ya'ni qanday kompetensiyalar va natijalarga erishish kerakligi aniq belgilanadi. Ikkinchisi — mazmun, ya'ni o'quv materialining tanlanishi, uning fanlararo, madaniy va ma'naviy ahamiyati. Uchinchi qism — usul va vositalar, ya'ni ta'limni qanday yo'l bilan tashkil etish, interfaol yondashuvlar, multimodal materiallar, mediatexnologiyalardan foydalanish. To'rtinchi — natija, ya'ni faqat bilim emas, balki ma'no yaratish, mulohaza qilish, ijtimoiy fikr bildirish, estetik baholash kabi yuqori darajali kompetensiyalar shakllanishi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, "Pedagogik texnologiya – bu ta'lim jarayonining loyihasi, amalga oshirish strategiyasi va natijalarga erishish kafolatidir".⁴⁶

O.D.Rahimov, Sh.Madaminov, B.Rahimqulovlar "Zamonaviy ta'lim texnologiyalari" monografiyasida ta'lim texnologiyalarini bir nechta yo'nalishlar bo'yicha tasniflaydilar. Bu tasnif o'qitish jarayonida qo'llanilayotgan usul va maqsadlar asosida shakllanib, an'anaviy, innovatsion, axborot-kommunikatsiya, shaxsga yo'naltirilgan, modulli, interfaol va muammoli texnologiyalarni qamrab oladi. An'anaviy texnologiyalar asosan o'qituvchi faolligiga suyangan holda axborotni yetkazish, ko'proq reproduktiv bilim berishga qaratilgan bo'lib, bunday yondashuvda o'quvchi ko'pincha passiv tinglovchi rolini bajaradi. Bunday texnologiyaning afzalligi muayyan tizim va intizomni ta'minlashida, kamchiligi esa shaxsiy faollik va ijodiy izlanish imkoniyatini cheklashida namoyon bo'ladi.

Innovatsion texnologiyalar esa o'quvchi faolligini markazga qo'yadi, ta'lim jarayonida shaxsiy pozitsiya, fikr bildirish va muammoli vaziyatlarni hal qilish kabi kompetensiyalar rivojlanadi. Ular ijodiy faollik, fanlararo bog'lanishlar va multimodal tahlilni qo'llab-quvvatlashi bilan ahamiyatli. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari

⁴⁶ Раҳимов О.Д., Мадаминов Ш., Раҳимқулов Б. ва бошқалар. Замонавий таълим технологиялари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2012. – 160 б. (б. 28).

(AKT) raqamli vositalar orqali dars mazmunini vizuallashtirish, axborotni tezkor topish, taqdim qilish va baholash imkonini yaratadi. Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonida o'quvchilarning raqamli savodxonligi va mustaqil ishlash qobiliyatini kuchaytiradi. Shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar o'quvchining individual xususiyatlari, bilish qobiliyati, qiziqishi va o'rganish tarziga asoslanadi. Bu texnologiyalarda ta'lim individuallashtiriladi, shaxsning ma'naviy, intellektual va ijtimoiy kamolotini ta'minlash maqsad qilinadi. Mazkur tasnifning afzalligi har bir pedagogik vaziyatga mos usulni tanlash imkoniyatini yaratishi va tarkibiy turfa yechimlarni taqdim etishidir. Ayni paytda uning kamchiliklaridan biri ba'zi texnologiyalarning chegarasi aniq belgilanmagani va amaliy tatbiq etishda ko'pincha ustozning shaxsiy tajribasiga bog'liq bo'lib qolishi mumkinligidadir.

Mazkur klassifikatsiyadagi har bir texnologiya o'zaro integratsiyada qo'llanilgandagina maksimal natijaga olib kelishi mumkin. Adabiyot ta'limida ayniqsa, shaxsga yo'naltirilgan, AKT va interfaol texnologiyalarni uyg'unlashtirish orqali mulohazali o'qish, shaxsiy ma'no yaratish va ijtimoiy anglashni ta'minlovchi innovatsion muhit yaratiladi. Demak, mazkur tasnif o'zining nazariy asoslanganligi, moslashuvchanligi va amaliy tatbiq imkoniyatlari bilan alohida ahamiyatga ega.

Xalqaro baholash dasturlari, ayniqsa PISA va PIRLS ta'lim sifatini baholashda faqat bilim miqdorini emas, balki uning hayotga tatbiq qilinishi, shaxsiy anglanishi va ma'no yaratish qobiliyatini o'lchashga yo'naltirilgan. Ushbu dasturlarda savodxonlik, xususan, o'quvchida matn bilan muloqotga kirishish, uni tahlil qilish, baholash va shaxsiy munosabat bildirish salohiyati alohida e'tiborda bo'ladi. Ana shu mezonlar adabiyot ta'limiga ham yangi talablar qo'yadi: matnni yodlash emas, balki anglash, qayta sharhlash va hayotga mos ravishda talqin qilish qobiliyati rivojlantirilishi lozim. Bu esa texnologiyalarga ham yangi vazifalar yuklashi tabiiy: zamonaviy ta'lim texnologiyalari endi ma'lumotni yetkazish emas, balki shaxsiy ma'no yaratish, ijtimoiy fikrlash va mulohazali o'qish imkonini beradigan muhitni ta'minlashi talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, PISA va PIRLS mezonlari ta'limda qo'llaniladigan texnologiyalarni tanlash va asoslashda muhim yo'naltiruvchi mezonlarga aylanmoqda.

Zamonaviy ta'limda, xususan, xalqaro baholash dasturlarida o'quvchilarda rivojlantirilishi lozim bo'lgan asosiy kompetensiyalar qatorida ma'no yaratish, mulohazali o'qish, matnlar o'rtasida bog'lanish o'rnatish va shaxsiy pozitsiya bildirish kabi ko'nikmalar alohida o'rin tutadi. Bu ko'nikmalar PISA va PIRLS dasturlarining metodologik asosida muhim o'lchov sifatida belgilangan bo'lib, ular o'quvchining bilimni hayotga tatbiq etish qobiliyatini, tanqidiy fikrlash salohiyatini va ijtimoiy anglash darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

Ma'no yaratish — bu faqat matnning lo'nda mazmunini tushunish emas, balki o'quvchining o'z shaxsiy tajribasi, dunyoqarashi va axloqiy mezonlari asosida o'qilgan axborotni qayta anglash, qayta qurish va ma'nan o'zlashtirish jarayonidir. Adabiyot ta'limida bu ko'nikma o'quvchining badiiy matnni shaxsiy hayoti bilan bog'lashi, qahramonlarga munosabat bildirishi va asar orqali insoniy voqelikni anglashida namoyon bo'ladi.

Mulohazali o'qish — bu o'quvchining matn bilan muloqotga faol kirishishi, savol qo'yishi, muallif niyatini anglashga intilishi, dalil va xulosalarni ajratishi, o'zaro bog'liqlikni teran idrok etishi demakdir. Bu faoliyatda o'quvchi endi matnni o'qibgina qolmaydi, balki anglaydi, muhokama qiladi, inkor qiladi yoki ma'qullaydi. Bunday o'qish shakli adabiy tahlil jarayonini ma'noni anglashdan shaxsiy munosabat yaratishgacha kengaytiradi.

Matnlar o'rtasida bog'lanish o'rnatish ko'nikmasi — bu o'quvchining bir matnni boshqa matnlar, voqelik, fanlar, tarixiy kontekst yoki shaxsiy tajriba bilan bog'lash qobiliyatidir. Masalan, bir she'rdagi g'oyani hayotdagi voqea bilan taqqoslash yoki bir qahramonning xulqini boshqa adabiy obraz bilan solishtirish bu ko'nikma yuzaga keladigan vaziyatlardir. U fanlararo va kontekstual o'qish salohiyatini kuchaytiradi.

Xalqaro baholash dasturlarida belgilangan savodxonlik ko'nikmalari: ma'no yaratish, mulohazali o'qish, matnlar o'rtasida bog'lanish o'rnatish va shaxsiy pozitsiya bildirish an'anaviy ta'lim usullari bilan to'la rivojlanishi qiyin bo'lgan yuqori darajali kognitiv va ijtimoiy faoliyat turlaridir. Ushbu ko'nikmalarni shakllantirishda multimodal, interfaol va faollashtiruvchi ta'lim texnologiyalari markaziy o'rin tutadi.

Multimodal texnologiyalar — bu matnni nafaqat verbal, balki vizual, audiovizual, raqamli va kinestetik usullarda o'rganish imkonini beradigan yondashuvlardir. Masalan, adabiy obrazni infografika orqali ifoda etish, she'rni sahnalashtirish, qahramon hissiyotini podkast orqali tahlil qilish, asar mazmuniga asoslangan video esse tayyorlash kabi faoliyatlar o'quvchining estetik va mulohazali fikrlashini uyg'otadi. Multimodal yondashuv adabiyotni ko'p formatli anglash muhitiga aylantiradi, bu esa PISA baholashida talab etiladigan mazmunlararo bog'lanish va ijtimoiy anglashni chuqurlashtiradi.

Interfaol texnologiyalar — o'quvchi bilan o'qituvchi, o'quvchi bilan o'quvchi, o'quvchi bilan matn o'rtasida jonli, mazmunli va teng huquqli muloqotni ta'minlaydigan usullardir. "Akvarium", "Fikrlar xaritasi", "Insert", "Debat burchagi", "Klaster" kabi shakllar orqali o'quvchi mulohazalar bildirish, ularni taqqoslash, guruhda himoya qilish va qayta ko'rib chiqish imkoniga ega bo'ladi. Bu jarayonda

fikrlash, savol berish, ta'riflash va shaxsiy munosabat bildirish kabi ko'nikmalar uyg'onib, ma'no yaratish jarayoni jamoaviy faol muloqot orqali boyitiladi.

Faollashtiruvchi texnologiyalar esa o'quvchi markazida tashkil etilgan ta'lim jarayonini nazarda tutadi. Bu texnologiyalar: CLIL (mazmun va til integratsiyasi), CBL (keysli o'qitish), Inquiry-Based Learning (savolga asoslangan o'qitish), esse-konstruktorlar, rolli o'yinlar, vizual esse, raqamli slayd-konseptlar orqali amalga oshiriladi. Masalan, adabiy muammoli vaziyatni keys orqali yechishda o'quvchi nafaqat matnni anglaydi, balki qahramon nuqtai nazarini tushunish, axloqiy tanlovga munosabat bildirish, ijtimoiy xulosa chiqarish faoliyatini amalga oshiradi. Bu esa faqat bilish emas, balki ma'naviy anglash, shaxsiy nuqtai nazar va ijtimoiy tafakkurning yuzaga chiqishiga zamin yaratadi.

Umuman, multimodal, interfaol va faollashtiruvchi texnologiyalar savodxonlikning yuqori bosqichlariga: mulohazali, ijtimoiy faol va ma'no yarata oladigan o'quvchi shaxsiyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Ular xalqaro baholash mezonlarining salohiyatini adabiyot ta'limida hayotga tatbiq qilishning eng samarali vositasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Раҳимов О.Д., Мадаминов Ш., Раҳимкулов Б. ва бошқалар. Замонавий таълим технологиялари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2012. – 160 б. (б. 28).
2. Турдиев Н.Ш., Асадов Ю.М., Акбарова С.Н., Темиров Д.Ш. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари. Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти.-Т.: 2015.-160 б.
3. Олимов Ш. Инновацион таълим технологиялари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2020. – Б.76.
4. Тожиев М., Зиёмуҳаммадов Б. Миллий педагогик технологиянинг таълим-тарбия жараёнига татбиғи ва уни ёшлар интеллектуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. Монография // Т.: “Мумтоз сўз”, 2011. - 272 б.
5. Сайдахмедов Н. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. -Т.: 1999. - 7-8 б.

NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” ASARIDAGI HUDHUD OBRAZI ORQALI TALABALARDA YETAKCHILIK KO'NIKMASINI HOSIL QILISH YO'LLARI

Umida Hikmatilla,

EDD AQSH, Bloomington, Indiana

Hikmat Learning Solutions, LLC

ukhikmat@iu.edu

Annotatsiya. Hudhud obrazidagi donolik, kamtarlik, qat'iy maqsadga yo'naltirish va shogirdlarni ruhiy tarbiyalashdagi mahorati yetakchilik ko'nikmasini shakllantirish uchun nodir adabiy manba bo'lib xizmat qiladi. Uning qushlar bilan olib borgan suhbatlari esa axloqiy-falsafiy mavzularni fanlararo (adabiyot, etika, tasavvuf) yondashuv asosida muhokama qilish uchun samarali uslubiy asos yaratadi. Ushbu maqolaning maqsadi Alisher Navoiyning “LT” dostonidagi Hudhud obrazining yetakchilik sifatlarini shakllantirishdagi o'rnini ko'rsatish, ushbu qadriyatlarni darslarda fanlararo yondashuv asosida muhokama qilish yo'llarini asoslab berishdan iborat.

Kalit so'zlar: yo'lboshchi, pirikomil, namunali rahbar, hikoyanavis, moslashuvchan rahbar.

Аннотация. Мудрость, смирение, умение направлять учеников к конкретной цели и мастерство духовного воспитания учащихся в образе Худхуда служат редким литературным источником для формирования лидерских качеств. Его беседы с птицами создают эффективную методологическую основу для обсуждения морально-философских тем на основе междисциплинарного (литература, этика, мистика) подхода. Цель данной статьи — показать роль образа Худхуда в эпосе Алишера Навои «ЛТ» в формировании лидерских качеств и обосновать способы обсуждения этих ценностей на уроках на основе междисциплинарного подхода.

Ключевые слова: лидер, образцовый лидер, сказитель, гибкий лидер.

Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” (“LT”) dostoni (1498/99) tasavvufiy-epik adabiyotning yorqin namunasi bo'lib, unda chuqur falsafiy-axloqiy va ijtimoiy g'oyalar hamda komil inson masalasi badiiy ramzlar tizimi orqali ifodalangan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Hudhud obrazi dostonning asosiy timsoli va u komil yo'lboshchi (*piri komil*) sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur asar o'zining go'yaviy-

irfoniy mohiyati bilan yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot Navoiyning beqiyos merosini o'rganish va uni zamonaviy ta'lim metodlaridan, xususan, fanlararo yondoshuvdan foydalanish orqali yoritishga qaratilgan.

“LT” ga bag'ishlangan ilmiy asarlarda asosan tasavvufiy qarashlar, falsafa, ruhiyat tasviri va majoziy ramzlar talqin qilinadi. Hudhud obrazi Qur'oni Karimdagi Sulaymon payg'ambar bilan bog'liq bo'lgan ramziy asoslarga ega ekanligi, uning donishmand, zakiiy va iymonli zot sifatida tasvirlanganligi tilga olinadi. (Mamadaliyeva, 2021; Rahmonov, 2005). Hudhudning falsafiy qarashlari va obrazning genezisi to'g'ridan to'g'ri qiyosiy adabiyotshunoslik fani bilan bog'liq. Zero, Navoiyga qadar ham qushlar obrazidan Ibn Sino, G'azzoliy, Suhravardiy kabi bir qancha faylasuflar asarlarida foydalanilgan (Sharipov, 1982).

Ushbu tadqiqot “LT” asari bo'yicha e'lon qilingan monografiyalar, maqola va boshqa ilmiy nashrlarda Hudhud obrazining talqinlari, shuningdek, asardagi Hudhud obrazining qushlar (soliklar) bilan olib borgan axloqiy-ta'limiy munozaralari tahliliga tayanib, Hudhud obrazi orqali talabalarga yetakchilik ko'nikmalari bilan tanishtirish va rivojlantirishni maqsad qilib qo'yadi.

Zamonaviy fanlar va yetakchilikning namoyon bo'lishi

Yetakchilik va hikoyanavislikning bog'liqligi masalasi g'arb olimlari tadqiqotlarida anchagina chuqur o'rganilgan. Katta yoshlilar ta'limida yetakchilik va hikoyanavislikning o'rni (Cleverley-Thompson, S., 2018), hikoyanavislik va komillik modeli (Weik, 2000), jamoalarni boshqarishda yetakchilik maqsadlari (Kouzes va Posner, 2012) kabi mavzular ta'lim sohasiga oid adabiyotlarda muhim o'rin tutadi. Afsuski, Sharq adabiyotidagi ijtimoiy masalalar ingliz tilidagi nashrlarda atroflicha yoritilmagan. Ushbu maqola ana shu yo'ldagi ilk urinishlardan biridir.

Adabiyotshunoslikda Hudhud obrazi talqini va uning yetakchilik xususiyatlari

Quyida “LT”dagi Hudhud obrazi haqidagi manbalarda berilgan tahlillar va asardagi Hudhud obrazi qatnashgan hikoyatlarga asoslanib, talabalarda zamonaviy yetakchilik ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha o'qituvchilar uchun metodik modelni taklif qilish imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz

1. Hudhud piri komil va yo'lboshlovchi sifatida

“LT”dagi Hudhud obrazi Fariduddin Attorning “Mantiq ut - tayr”, Ibn Sinoning “Tayr qissasi” asarlaridagi Hudhud obrazidan keskin farq qiladi (Sharipov, 1982; Olimov, 2023). “LT”da Hudhud obrazi Fariddidun Attorning “Mantiq ut - tayr” asaridan farqli holda pir, rahnamo, yo'l ko'rsatuvchi ustoz sifatida namoyon bo'ladi. U qushlarni ruhiy sayohatga taklif qiladi, ularni ilhomlantiradi, har bir qushning

muammosiga alohida yondoshadi. Yetakchining o'z jamoasi tomonidan tan olinishi ham muhim. Qushlar Semurg' (Haq taolo, ilohiy ideal) sari bo'lgan og'ir safarda yo'l boshchilik qilishni Hudhuddan o'zlari iltimos qiladilar (Mamadaliyeva, 2021). Bu masalalarni adabiyotshunoslik, psixologiya, kommunikatsiya, etika fanlari bilan bog'lab o'rganish mumkin. Obrazning tasviridagi yetakchilikka oid arabcha va forsa so'zlar talabalarga asarni qiyosiy tilshunoslik nazaridan tahlil qilish imkonini beradi.

2. *Hudhud haq yo'lga chaqiruvchi va haqiqatni ko'rsatuvchi sifatida*

Talabalar Hudhud obrazini dinshunoslik fanlari, xususan tasavvuf bilan bog'lab o'rganishlari ham mumkin. Masalan, Hudhud Qur'onda nomi tilga olingan yagona qush hisoblanadi. Qur'oni Karimning Naml surasi 20-oyatida aytilishicha, Sulaymon (a.s.) Payg'ambar hayvonlar va qushlar tilidan xabardor bo'lgan. Bir kuni qushlarni sanab chiqqanida Hudhudning yo'qligini payqab qoladi va u haqda so'raydi. Hudhud esa safardan kelib, Yamandagi Saba' podsholigidan xabar keltiradi. U bu mamlakatda Bilqis malika va uning qavmi quyoshga sig'inayotganini aytadi. Natijada Sulaymon va Bilqis o'rtasida xat orqali muloqot boshlanadi va bu voqea malikaning imonga kelishi bilan yakunlanadi. Bu asoslar bizga obrazga dinshunoslik, tasavvuf kabi fanlar nuqtayi nazaridan yondoshish imkonini beradi.

3. *Hudhud kamtar va namunaviy rahbar sifatida*

Navoiy talqinidagi Hudhud kamtarin va kamsuqum bo'lib, hatto qushlarning injiqlik bilan bergan savollari-yu takabburona ta'riflariga ham sipoilik bilan javob qaytaradi. U so'fiy insonning holi, uning ilohiy sevgisi va faqirlik (kamtarinlik) kabi fazilatlari haqida falsafiy fikrlar bildiruvchi ustoz vazifasini bajaradi (Mamadaliyeva, 2021). U hattoki yo'lning eng qiyin pallasida, Fano vodiysida noumidlikka tushgan qushlarni ham qo'llab-quvvatlaydi va umidlantiradi. Bu uning Haqqa yetgan murshid ekanligini anglatadi. Pedagogika, etika, ma'naviyat darslarida ushbu masalalarni o'rganish e'tiborga molikdir.

4. *Hudhud hikoyanavis va ruhlantiruvchi rahbar sifatida*

Hudhud qushlarning dunyoviy illatlarini ko'rsatib beradi va hikoyalar orqali to'g'ri yo'l topishga undaydi. Tovusning kibr-u zeb-u ziynatga berilganligi, Burgutning kuch-qudratga ruju qo'yishi, boyo'g'lining boylik ortidan yugurishi kabi illatlarni ochiq tanqid qiladi. Uning javob va hikoyatlari orqali yetakchi o'z shogirdlarini (soliklarni) ruhiy kamolotga erishishga, ya'ni Fano (o'zlikni inkor qilish) martabasiga yetishga undaydi. U hatto Fano vodiysida noumidlikka tushgan qushlarni "vasiy sifatidagi irshod", ya'ni yo'l-yo'riqlar bilan qo'llab-quvvatlaydi, ular Baqo (vasl)ga yetishlari kerakligini ta'kidlaydi. (Mamadaliyeva, 2021; Olimov, 2023) "Hudhud nafasidan shakar sohib, bu shakardan shirin so'zlar hosil qildi" (Lison ut -

tayr, 2005, 297-bet) iqtibosi nutqiy jozibadorlikning yaqqol namunasidir. Adabiy tanqid, kommunikatsiya, etika kabi fanlar yuqorida bayon etilgan muammolar bilan bevosita bog'liqdir.

5. *Hudhud - samarali muloqotchi va moslashuvchan rahbar*

“LT” asarini tabiiy fanlar bilan ham bog'lab o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bu fanlar astronomiya, matematika, statistika, sun'iy idrok, modellashtirish, pedagogik texnologiya, geografiya, zoologiya kabilarni o'z ichiga olishi mumkin. Dostondagi boblarning tuzilishi va raqamlanishi, ma'rifat vodiylari soni, ishq vodiysining ta'rifiga bag'ishlangan baytlar soni, qushlar turlari va soni, Hudhud boshchilik qilgan qushlar haqidagi ma'lumotlar bo'lishi mumkin.

Yetakchilikning eng muhim jihatlaridan biri samarali muloqot hisoblanadi. Albatta, Hudhudning bu jihati asarda ustunlikka ega. Bu jihatlarni tabiiy fanlar bilan bog'lab o'rganish talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini orttiradi. Tabiat olamida bu qush o'ziga xos ovoz, pozitsiyalar va ko'rinishlar orqali muloqot qiladi. Bu tovushlar turli xavflar, oziq-ovqat manbalari va hududiy chegaralar haqida ma'lumot beruvchi signallar bo'lishi mumkin. Aniq va izchil muloqot qilish orqali u o'z oilasining xavfsizligi va farovonligini ta'minlaydi va jamiyatning umumiy barqarorligiga hissa qo'shadi.

Muloqotdan tashqari, moslashuvchanlik kuchli liderning yana bir belgisidir. “LT”da muhit doimiy ravishda o'zgarib turadi, o'zgaruvchan ob-havo sharoitlari va safardagi qiyinchiliklar qushlarning o'z bahonalarini aytishiga sabab bo'ladi. Hudhud ushbu qiyinchiliklarga qarshi ajoyib moslashuvchanlikni namoyish etadi. Tabiatda ham bu qush oziq-ovqat izlash strategiyasini, uy qurish xatti-harakatlarini va hatto migratsiya tartiblarini mavjud sharoitlarga mos ravishda o'zgartirishi mumkin. Moslashish va innovatsiya qilish qobiliyati omon qolish uchun zarur va hatto qiyinchiliklarga duch kelganda ham rivojlanishga imkon beradi. (Diffit app).

Hudhud obrazi orqali yetakchilik ko'nikmasini shakllantirish

Ushbu maqolada Hudhud obrazi haqidagi ilmiy tadqiqotlar va “LT”da Hudhud qatnashgan hikoyatlardan foydalanib uning yetakchilik xususiyatlari ko'rsatib berildi. Quyida Hudhud obrazidagi yetakchilik xususiyatlarini zamonaviy liderlik nazariyalari orqali muhokama qilish yo'llari, ularni talabalarga tanishtirishga qaratilgan metodika ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar va maslahatlar namunalari berilgan.

1-mashq. Berilgan namunadan foydalanib, jadvalni to'ldiring. Avval Hudhudga xos bo'lgan asosiy yetakchilik sifatlarini aniqlang. Keyin asardan namunalar keltiring va muhokama savollari tuzing. So'ng, o'zingizdagi yetakchilik xususiyatlari haqida misollar keltiring.

Hudhudning yetakchilik sifatleri	Asardagi qisqacha asos	Muhokama uchun savollar	Mening yetakchilik xususiyatlarim
Maqsadga yo'naltira olish qobiliyati	Semurg'ning oldiga borish (Haqni topish) uchun yo'l xaritasini belgilab berish	Yetakchi rahbar qanday qilib yagona maqsadni hamma uchun tushunarli qilishi mumkin?	Tog'ri maqsad qo'yish uchun SMART formulasidan foydalanaman.
Samarali muloqot			

2-mashq. Quyida berilgan savollardan foydalanib, "LT"dagi yetti vodiydagi bosqichlar ta'rifini aniqlang. Ranglar va sonlarning majoziy ma'nolarini adabiyot, matematika, astronomiya, mantiq fanlari bilan bog'lab tushuntirib bering.

Hudhud yetti vodiyni qanday ta'riflab beradi? Qushlar bu vodiylarda qanday qiyinchiliklarga duch keladilar?

Vodiy nomi	Ta'rifi	Ranglar yoki sonlarning majoziy ma'nolari
Talab		
Ishq		
Ma'rifat		
Istig'no		
Tavhid		
Hayrat		
Faqr fano		

3-mashq. Yetti vodiylar haqida o'rganish orqali yetakchilik bosqichlari va rivojlanish jarayoni haqida suhbatga tayyorlaning. Yetti vodiyni hozirgi kunda qanday

tasavvur qilasiz? Zamonaviy yetakchi o'z jamoasini qanday ishlarga targ'ib qilishi mumkin? Qiqacha fikringizni yozing.

Vodiy nomi	Zamonaviy ta'rifi	Yetakchining vazifalari
Talab		
Ishq		
Ma'rifat		
Istig'no		
Tavhid		
Hayrat		
Faqr fano		

4-mashq. Qushlar nomini yozing va dostonidan foydalanib ularning majoziy ma'nosini tushuntirib bering. Siz o'zingizning qaysi zaif tomonlaringizni kuchli jihatga aylantirmoqchisiz?

Yaqin orada kimga qanday yetakchilik qildingiz?

Qushlar nomi	Majoziy ma'nosi	Zaifliklari

5-mashq. Yetakchi rahbar ruhlantirish va ishontirish san'atiga ega bo'lishi lozim. Qushlar qanday muammolar va uzrlarini aytadilar? Hudhud ularning zaif tomonlarini qanday tanqid qildi? Ba'zi qushlar Hudhuddan savollar so'raydilar. Ular qanday savollar edi? Hudhud qushlarning savollariga javob berish va ularni maqsadga yo'naltirish uchun qanday strategik hikoyatlardan foydalandi?

Qushning nomi	Qushlarning uzri/yoki savoli	Keltirilgan hikoyatning nomi	Keltirilgan hikoyatning g'oyasi/ Muammoni hal qilish yo'llari

Tavsiyalarni ishlab chiqish va tayyorlashda Diffitt, Google Notebook LM kabi texnik vositalardan foydalanildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. "Lison ut-tayr" (Nasriy bayoni bilan). Toshkent, 2005
2. Cleverley-Thompson, S. (2018). Teaching storytelling as a leadership practice. Journal of Leadership Education, 17(1), 132-140.
3. Kouzes, J. & Posner, B. (2012). The Leadership Challenge. San Francisco, CA: Jossey-Bass. McCarthy, 2008).
4. Mamadaliyeva, Z. "Lisonu tayr" obrazlari: Ramz va majoz olamiz. Toshkent, 2021.
5. Olimov, S. "Lisonut tayr"ning qiyosiy poetikasi: sintez, naziraviylik va tarjimaviylik. Dissertatsiya. Samarqand, 2023.
6. Ready, D. A. (2002). How storytelling builds next-generation leaders. MIT Sloan Management Review.
7. Sharipov, Sh. Alisher Navoiy "Lisonut tayr" dostonining genezisi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. Toshkent, Fan, 1982.
8. Weick, K.E. (2000). Making sense of the organization. Oxford; Blackwell

MAKTAB ADABIY TA'LIMIDA SHE'RIY SAN'ATLARNI O'RGANISH BO'YICHA NAZARIY MA'LUMOTLAR BERISH ZARURIYATI

Abdullayev Akmal Amirovich

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti

Email: akmalabdullayev713@gmail.com

Tel: +99 899 400 75 83

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8637-025X>

Annotatsiya: maqolada maktab adabiy ta'limida 5-sinf va 6-sinf adabiyot darsligida mumtoz adabiyot namunalarida qo'llanilgan she'riy san'atlarni o'rganish uchun nazariy ma'lumotlar berilishi zaruriyati haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: DTS, darsliklar, mubolag'a, fantaziya, qarshilantirish, metafora (istiora), epitet (sifatlash) va o'xshatish (tashbeh), troplar.

Abstract: The article presents opinions on the need to provide theoretical information for the study of poetic arts used in classical literature in school literary education in literature textbooks for grades 5 and 6.

Key words: DTS, textbooks, hyperbole, fantasy, juxtaposition, metaphor (allusion), epithet (qualification) and simile (allusion), tropes.

Yangilangan milliy ta'lim tizimida tarbiyalanuvchini yoshlikdan mustaqil fikrlashga o'rgatish ma'naviy barkamol shaxsni shakllantirishning bosh omili sifatida belgilangan. Shundan kelib chiqqan holda adabiy ta'limda o'quvchilarni mustaqil mushohada yuritishga, badiiy hodisalarga ijodiy yondashuvga o'rgatishning asosiy vositasi sifatida ularning dilida hissiy zavqni uyg'otuvchi chiroyli badiiy mashvarat shaklida tarbiyalanuvchilarni imkon qadar ko'proq adabiy bahs-munozaraga chorlash muhim adabiy tadbir hisoblanadi. Bu, ayniqsa, mumtoz adabiy matnlar hamda ularda qo'llanilgan she'riy san'atlarni o'rganish bilan bog'liq dars mashg'ulotlarida amalga oshirilishi zarur bo'lgan tashkiliy-metodik jarayon hisoblanadi. Zero, *“adabiyot darslari ham badiiy adabiyotning o'zi singari g'oyat turli-tuman qiziqarli va maroqli uslubda olib borilishi lozim”* [1: 3].

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab o'zbek adabiyoti predmetidan adabiyotshunoslik va pedagogika ilmlarining so'nggi yutuqlarini o'zida aks ettirgan dasturlar tuzildi va ular asosida darsliklar yaratila boshlandi. 2017-yilda qabul qilingan kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan DTS talablari asosida adabiy ta'lim

dasturida ham o'zgarishlar ro'y berdi va mazkur o'zgarishlar asosida darsliklarning yangi avlodlari yaratila boshlandi. Ushbu darsliklarning yangilangan DTS hamda bugungi ijtimoiy hayotning ta'lim oldiga qo'yayotgan talablari asosida yaratilayotganligi quvonarli hol, albatta. Biroq darsliklarning keyingi chiqarilgan nashrlarida ham ba'zi kamchiliklar borligi ko'zga tashlanib qoladi.

Xususan, 5- va 6-sinf adabiyot darsliklarini ko'zdan kechirganda ba'zi nomuvofiqliklar borligi kuzatiladiki, bular sinflardagi dastur bilan darslik o'rtasida, darslik mundarijasida berilgan mavzularning darslikda berilmagan holatlarida hamda nazariy ma'lumotlar berilishida uchraydi.

Adabiyotshunos olim S. Ahmedov rahbarligida yozilgan 5-sinf darsligining 2015-yilgi nashrida "Mumtoz adabiyot bo'stoni" rukni ostida berilgan Zahiriddin Muhammad Bobur ruboiylaridan keyin mundarijada 113-sahifada deb ko'rsatilgan ruboiy haqidagi nazariy ma'lumot darslikning mundarijada ko'rsatilgan sahifasida berilmagan [2: 173]. Dasturga ko'ra 5-sinfda Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonini o'rganishga 5 soat ajratilgan. Bunda Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida qisqacha annotatsiya, "Hayrat ul-abror" dostonidan olingan "O'ninchi maqolot"da to'g'rilikning qanchalar azob bilan bo'lsa-da, g'olib kelishi, yolg'on va egrilikning oxir-oqibat yengilishining tasvirlanishiga, buning Sher bilan Durroj qismati misolida aks ettirilgani haqidagi ibratli ma'lumotlarga 2 soat, "Sher bilan Durroj" asari matnining o'quvchilar tomonidan o'qilishini ta'minlashga 2 soat hamda asardagi hikoyatlarning ramziy ma'nosi, inson ma'naviy qiyofasini aks ettiruvchi hikoyatlarning badiiy va axloqiy xususiyatlarini o'rganishga 1 soat ajratilgan. Nomuvofiqlik shundaki, asardagi hikoyatlarning ramziy ma'nosini o'rganish uchun o'quvchi, avvalo, "ramz" va "majoz" tushunchasining lug'aviy ma'nosi hamda uning adabiy termin sifatidagi istifodasini anglab olishi lozim. Mazkur adabiy atamalar darslikda ishlatilgani holda bu terminlar bo'yicha nazariy ma'lumot darslikning biror sahifasida uchramaydi. Bundan tashqari, ushbu dostonida she'riy san'atlardan biri bo'lgan "tashbeh" (o'xshatish) eng ko'p qo'llanilgani holda 5-sinf adabiyot dasturida va darslikda ushbu badiiy tasvir vositasi haqida hech qanday nazariy ma'lumot berilmagan. Umuman, badiiy tasvir vositalari, xususan, she'riy san'atlar haqidagi nazariy ma'lumotlar maktab adabiyot kursining 7-sinfidan boshlab berilganki, mazkur masala izoh va mulohazaga muhtoj.

Adabiyotshunos olimlar – S. Ahmedov, R. Qo'chqorov va Sh. Rizayevlar hammuallifligida yaratilgan 6-sinf darsligida (2017-yilgi nashr – A.A.) mumtoz shoir Muqimiyning "Tanobchilar" satirasidan keyin berilgan "Hajviy asar haqida tushuncha" nomli mavzuda she'riy san'atlar haqida "Hajviy asarlarda jamiyatdagi

illatlarni, yomon xulqli kimsalarning kirdikorlarini yaqqol fosh etish uchun voqealar bo'rttirib ko'rsatiladi, mubolag'a, fantaziya, sifatlash, o'xshatish, qarshilantirish kabi badiiy tasvir vositalaridan keng foydalaniladi", - deya ma'lumot beriladi[3: 106]. So'ngra asarda ushbu san'at turlari qo'llanilgan o'rinlardan quyidagi namunalar berilgan:

Sallalari boshlarida oq savat,
Ko'rpacha tagda hamavaqt uch qavat
Birlari mo'ltininamo, hiylagar,
Birlaridur kunda pix-u, gavda xar.
(Sifatlashlar)

Sulton Alixo'ja, Hakimjon ikav,
Biri xotun, birisi bo'ldi kuyav.

Osh yesalar o'rtada sarson ilik,
Xo'ja – chiroq yog'i, Hakimjon – pilik.
(O'xshatish)

Og'izlari maqtanib o'n besh qarish,
Mayda suxan, ezmachuruk, zanchalish.
(Mubolag'a)

O'zgalarga rohat-u, menga azob.
(Qarshilantirish)[3: 107]

Ushbu namunalar berilgani holda keltirilgan namunalarning qaysi o'rinlarida ushbu she'riy san'at turlari ishlatilgan, xususan qaysi so'zda qo'llanilganligi to'g'risida ma'lumot ko'rsatilmagan. Umuman, qayd etilgan mubolag'a, fantaziya, sifatlash, o'xshatish, qarshilantirish kabi badiiy tasvir vositalari haqida darslikning biror joyida nazariy ma'lumot berilmagan. Dasturda ushbu mavzu doirasida mubolag'a (lof) san'ati haqida nazariy ma'lumot berilishi ko'zda tutilgan holda darslikda ushbu san'at turi haqida ham nazariy ma'lumot berilgan o'rinlar uchramaydi.

Atoqli shoir Erkin Vohidovning "O'zbekim" qasidasini o'rganishga dasturda 3 soat vaqt ajratilgan. Ushbu soatlar davomida E. Vohidov hayoti va ijodi to'g'risida qisqacha ma'lumot, "O'zbekim" qasidasi ko'p asrlik o'zbek xalqi tarixining o'ziga xos poetik ifodasi va badiiy talqini sifatida, she'rda o'zbek millatiga mansublikdan iftixor tuyg'ularining samimiy tasvirlanganligi, qasidaning milliy o'zlikni anglashdagi, xalq milliy tafakkurining shakllanishidagi ahamiyati hamda qasidada eng ko'p qo'llanilgan she'riy san'at turlaridan biri talmeh san'ati haqida ma'lumot berish ko'zda tutilgan. Biroq, darslikda berilgan "O'zbekim qasidasi haqida" nomli mavzuda ushbu san'at turi

haqida hech qanday nazariy ma'lumot va misollar berilmagan. Mazkur darslikda Erkin Vohidovning hayoti va ijodi haqidagi umrbayonida shoirning "Kamtarlik haqida" nomli she'ri berilgan. Ushbu she'rda go'zal she'riy san'atlardan biri hisoblangan husni ta'lil san'ati o'ta mohirlik bilan ishlatilgan. Ammo ushbu she'riy san'at turi haqida 10-sinfacha maktab adabiyot darsliklarida nazariy ma'lumot berilmaydi.

Ta'lim rus tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarining 5-sinf adabiyot darsligida badiiy tasvir vositalarining bir nechtasi, jumladan, metafora (istiora), epitet (sifatlash) va o'xshatish (tashbeh) haqida nazariy ma'lumotlar berilib, mazkur nazariy ma'lumotlar umumlashtirilgan holda "Troplar" nomi bilan bayon etilgan [4: 141-161] hamda Dasturda ushbu nazariy ma'lumotlarni o'rganishga 2 soat ajratilgan [5: 220]. Umumiy o'rta ta'lim mazmunining respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi [6: 5]ni nazarda tutadigan bo'lsak, o'z-o'zidan haqli savol tug'iladi – nega ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 5-sinf adabiyot darslarida she'riy san'atlar (badiiy tasvir vositalari) haqida nazariy ma'lumotlar (hatto metafora haqida darslikda 2 o'rinda nazariy ma'lumot berilgan) o'rganiladi-yu, ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan maktablarning 5- va 6-sinflarida nazariy ma'lumotlar berilmaydi va dasturda nazariy ma'lumotlarni o'rganishga alohida bir soat ham ajratilmaydi?! O'quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlari bir xil emasmi?! Vaholanki, ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan maktablarning 5-sinf adabiyot kursida berilgan mumtoz adabiy matnlarda (umuman, barcha mumtoz adabiy matnlarda) she'riy san'atlar ko'plab qo'llanilishi adabiyotchilarga yaxshi ma'lumku!

Darsliklardagi ushbu tafovutlarni hisobga olib, 5-sinf hamda 6-sinf adabiyot dasturiga o'xshatish (tashbeh), lof (mubolag'a) va qarshilantirish (tazod) haqida sodda bayon usulida nazariy ma'lumotlar berilishi lozim, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Q. Yo'ldoshev. Adabiy saboqlar: Umumta'lim maktablarining 7-sinf "Adabiyot" darsligi uchun metodik qo'llanma. – T.: "Bilim" nashriyoti. T., 2003. – 144 b.
2. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinf uchun darslik. i qism / S. Ahmedov, b. Qosimov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev. – T.: «Sharq», 2015. – 176 b.
3. Ahmedov, R. Qo'chqorov, Rizayev, Sh. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik-majmua. I qism. – Toshkent: «Ma'naviyat», 2017. – 160 b.
4. Литература. 5 кл.: Учебник / Н.И. Сергеева, Г.С. Меркин. – Т.: «Sharq», 2015. – 240 с.

5. Министерства Народного образования республики Узбекистан., Республиканский центр образования. “Государственная стандарт и учебная программа по литературе для школ общего среднего образования с русским языком обучения (1-9 классы)”. – Т., 2017.

6. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti (Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son [qaroriga](#) 1-ilova). – Т., 2017.

YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLARIMIZ RUHIDA TARBIYALASHDA MUSIQANING O'RNI

N.X.Ashurova

Toshkent farmatsevtika instituti,
ye-mail: manaviyatfarmi@mail.ru
tel.: (90) 916-50-40

Annotatsiya: Har bir zamon va makonda yoshlar ta'lim-tarbiyasi muhim sanalgan. Maqolada yoshlar ma'naviy olamini rivojlantirishda milliy qadriyatlarimiz, milliy musiqalarimizning o'z o'ri borligi tahlilga tortilgan. Unda allomalar fikr-mulohazalari, qarashlari hamda ilmiy asarlari asosida dalillangan. Inson ma'naviy olamini yuksaklikka parvoz qildiruvchi milliy ohanglarimizning yoshlar qalbida mangu joy olishida, ona allasining nechog'lik ahamiyatga molik ekanligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Yoshlar, ta'lim-tarbiya, axloq, milliy qadriyat, urf-odat, an'ana, musiqa, alla.

Аннотация: Во все времена и везде образование молодежи считалось важным. В статье анализируется роль наших национальных ценностей и национальной музыки в развитии духовного мира молодежи. Он основан на мнениях, взглядах и научных трудах ученых. Ценность колыбельных песен наших матерей проявляется в том, как наши национальные мелодии, возвышающие духовный мир человечества, занимают вечное место в сердцах молодых людей.

Ключевые слова: Молодежь, воспитание, нравственность, национальные ценности, обычаи, традиции, музыка, алла (колыбельные песни)

Annotation: In every time and place, the education of youth has been considered important. The article analyzes the role of our national values, national music in the development of the spiritual world of youth. It is based on the opinions, views and scientific works of scientists. The importance of the Mother Lullaby is demonstrated in the way our national melodies, which elevate the spiritual world of humanity, take an eternal place in the hearts of young people.

Keywords: Youth, education, morality, national values, customs, traditions, music, alla (Lullaby)

Dunyoni go'zallik qutqaradi deyishadi. Aslida go'zallik har bir narsada, mavjudotda mujassam. U tabiat manzarasi, inson ko'ngli, yulduzlar jilosi-yu, osmon kengliklarida, tomchi sehri-yu, quyosh nurlarida o'z aksini ko'rsatib turadi. Biroq dunyoda shunday bir sehrlı kuy, navo borki, u go'zallikdan yaralgan, go'zallikni ulg'aytiradi, asraydi, kamolga yetkazadi. Bu esa hammamiz uchun unutilmas musiqa sehidir...

Abu Ali ibn Sino ham musiqani inson ma'naviyatini, ruhiyatini, tafakkurini shakllantiruvchi omillardan biri deb bilgan. U ruhni davolamay turib, tanni davolab bo'lmaydi, - degan iboralari bugungi kunda ham dasturamal bo'lib xizmat qilmoqda. Inson ruhini, ma'naviy olamiga ozuqa bo'luvchi musiqani har bir inson ko'ngildan, dildan tinglaydi, orom oladi. Allomaning musiqa ilmiga bag'ishlangan bir qator asarlari mavjud bo'lib, bu soxaning sir-asrorlarini, inson ma'naviy olamida tutgan o'rnini ochib berishga xizmat qiluvchi fikr-mulohazalari o'rin olgan.

“Kitob ash - shifo” risolasining musiqa qismi olti bo'limdan iborat. Ilm olamida bu bo'limning “Javome' ilm ul - musiqiy”, ya'ni, “Musiqa ilmiga oid to'plam” degan nomi ham bor. Bundan tashqari, ulug' mutafakkir o'zining “Risolai ishq”, “Kitob an - najot”, “Donishnoma” risolalarida, “Tib qonunlari”da ham musiqaning ayrim masalalari haqida mulohaza yuritgan. Musiqiy tovushlarning inson hissiyotiga fiziologik ta'siri xususida keyinchalik ham olimlar ko'plab izlanishlar, tadqiqotlar olib bordilar, bu borada Abu Ali ibn Sinoning “Musiqa ilmiga oid to'plam” asari asosiy manba vazifasini o'tamoqda. Olimning fikricha, “Inson qalbi har bir yangi va ko'ngildagidek nag'madan orom oladi, keyinchalik xuddi shu yoqimli nag'ma birdan g'oyib bo'lsa, qalb hayajonga tushadi. Xuddi shu oldingi nag'maga o'xshagan ikkinchi nag'maning paydo bo'lishi bilan qalbdagi hayajon yo'qola boshlaydi. Demak, yoqimli narsalardan rohatlanishning birinchi sababi, yo'qolgan narsadan qalb iztirob chekib turgan vaqtda, o'sha istalgan tovushning qo'qqisidan paydo bo'lishidir”. Ya'ni, ulug' alloma Abu Ali ibn Sino musiqa kayfiyatini o'zgartiradigan o'ziga xos shifobaxsh vositagina bo'lib qolmasdan, balki insonning fe'l - atvorini, dunyoqarashi, qiziqishlarini va hayotga bo'lgan munosabatlarini ham ijobiy tomonga o'zgartirishi mumkin, deb hisoblagan.

Shuningdek, tibbiyotda isbotlangan bir qarash mavjud, u ham bo'lsa yosh bolalarni kuy-navo, allalar ohangida ulg'aytirish ijobiy natijalarni beradi.

Allomaning “Tib qonunlari”da yozilishicha: “Bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri, bolani asta - sekin tebratish, ikkinchisi uni uxlatish uchun aytish odat bo'lib qolgan musiqa va alladir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab, bolaning tanasi bilan badantarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan

iste'dodi hosil qilinadi". Haqiqatda alla shunday qo'shiqki, uni tinglay olish, tushunish, his etish uchun inson bo'lib yaralmoq, tug'ilmoq kerak. Zero, unda ona ko'nglining orziqishlari, umidu, quvonchlari bor, mehru muhabbati yashirin. Alla yangrayotgan xonadonda baxt borligiga, hayot davomiyligi-yu, ayol saodati boqiyiliga ishonib. Bunda ona shunchaki kuylamayapti. U momolari udumi, qadriyatlarini madh etib, yaratuvchanlikka hissa qo'shayapti. Necha yillik orzulari armonga aylanib qolmaganidan, oila posboni bo'lmish turmush o'rtog'ini baxtiyor eta olganidan masrur u. Beshikda uning kelajagi, ishonchi, orzulari ulg'ayayotgani, unga ko'plar havas qilishini yaxshi biladi. Yana bir narsani alla bilan dillarga ezgulik urug'ini ekish, mehr, oqibat, insoniylik rishtalarini yaratish mumkinligini his etib kuylaydi u. Zero, bu qo'shiqni Alpomishlar, Navoiy, Boburlar, Nodirabegim, To'marislar, Amir Temur, Manguberdilar tinglab ulg'ayganlar.

Agar e'tibor bergan bo'lsangiz, go'dagini bag'riga olib alla aytayotgan onaning qo'llari bir maromda bola elkasida o'ziga xos ohangni takrorlaydi. Bu esa bolaga yoqayotgani, xuzurbaxsh etayotganligi aniq. Zero, u go'dakdan tinglagan ilk qo'shiq ona yuragining urishiga o'xshaydi. Demak, sehrli alla ohanglari yuraklar qo'shig'i, bunda orzular, umidlar navosi bor. Har bir zamon va makonda yoshlar ta'lim-tarbiyasi muhim sanalgan. Bugungi kunda yoshlar ma'naviy olamini rivojlantirishda milliy qadriyatlarimiz, milliy musiqalarimizning o'z o'rnini borligini yana bir bora ta'kidlagimiz keldi. Yoshlar ma'naviy olamini milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz ruhida sug'orilar ekan, kelajakda millat ertasi bo'lmish yoshlar qalbida vatanparvarlik tuyg'ulari rivoj topadi. Uning o'rniga bema'ni g'oyalar singdirilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bugungi kun shiddat bilan rivojlanmoqda, turli texnologiyalar, sun'iy intellekt olami yaratilayaptiki, bunda inson ruhiy olami, uning tafakkuri rivojida qarashlari olimlarni tashvishga solayotgani ham hech kimga sir emas. Intellekt nima o'zi? Lotin tilidan olingan bu atama aql, tafakkur, insonning fikrlash qobiliyatini anglatadi. Faqatgina insonga berilgan bunday qobiliyat. Boshqa bir jonzo, demakki, robotlar, temir odamlar, hatto sun'iy intellekt ham fikrlash, tafakkur qilishga qodir emas⁵.

Insoniyat olamini o'rganish har bir fanning asosiy mavzularidan biriga aylangan. Zero, har bir kashfiyot, har bir izlanishning tag zamini inson olamiga qaratilgan. Insonni o'rganish, ichki dunyosini tadqiq etish, shu asnodan uni to'g'ri yo'lga solish, jaholatdan qutqarish, ezgulikni targ'ib etish esa avvalambor ijod dunyosi zimmasidagi o'zgarimas vazifadir. Chunki ijodning bosh mavzusi – Inson. Hattoki musavvir tasvirlagan oddiy giyohda ham odamzod hayotiga, uning ichki olamiga daxldor nimadir bor⁵.

Inson kamoloti yo'lida millat qon-qoniga singib ulgurgan va bugungi kunda ham milliy qadriyatlarimizni yoshlar ongu-shuuriga jo qilish muhim sanaladi. Har bir millat o'z kelajagini o'z qadriyatlari, urf-odatlar va an'analari ruhida tarbiyalaydi, kamolga yetkazadi. Bugungi kunda texnologiyalar yoshlarimiz ongu-shuuriga qay tarzda ta'sir etmasin, sun'iy intellektlar inson zehni, tafakkuri, ongidan nusxa ko'chirmasin ona allasi-yu, inson tafakkurining beqiyos namunasi "Shashmaqom"ni, "Toshkent ushshog'i"ni, milliy kuylarimizni, navolarimizni yarata olmaydi.

Shunday ekan, yoshlar qalbida vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda musiqamizning o'rni beqiyosdir. Zero, vatan jilosi ona allasi orqali go'dak shuuriga jo bo'ladi, qalbida o'chmas iz qoldiradi. Yurt nafasini anglab yetadi, xalq taftini his etadi. Millat qadriyatini anglab yetadi. Go'dak ongi shu manzillarni qanday idrok etish mumkin degan savol ko'nglingizdan o'tishi mumkin? Hali ongi rivojlanmagan bola bu jiddiy mavzularni qanday idrok etadi deyishingiz ham mumkin?

Axir allomalarimiz bolani ona qornidaligidaoyoq ta'lim-tarbiyasiga alohida urg'u berish lozimligini ta'kidlab o'tishgan. Shunday ekan, farzandlarimizni ertangi kun yurtning davomchisi sifatida tarbiyalar ekanmiz ularni ilk kunlaridanoq millat qadriyatlari, navolari orqali tarbiyalashni boshlasak. Bu albatta o'z natijasini va mevasini beradi. Tarbiya ahloqni shakllantirsa, bilim tafakkurga kuch beradi. Bularga hoxish, intilish va shijoat qo'shib, uyg'unlikda insonni barkamollik sari yetaklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: "Ma'naviyat". 2008.
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –Toshkent.: O'zbekiston, 2017. // Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi.
3. Aliyev A. Ma'naviyat, qadriyat va badiiyat. – Toshkent: "Akademiya". 2000.
4. Ziyomuxammedov B. Komillikka eltuvchi kitob.- Toshkent. 2006y
5. Неъмат Арслон. Яқин келажак адабиёти ҳақидаги ўйлар. Жаҳон адабиёти журнали. 2024-йил 5-сон.
6. Tarbiya (ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya). – Toshkent.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi|| Davlat ilmiy nashriyoti, 2010.
7. Хайруллаев М., Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Тошкент, 1971.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA PEDAGOGIK KONFLIKTLARNI BARTARAF ETISHNING NAZARIY ASOSLARI

Usmonchayeva Shaxnoza Maxambetjanovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti
“ “Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim metodikasi”
kafedrası o'qituvchis.

shaxnozausmonchayeva@gmail.com

Shamuratova Dilnura G'ayrat qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Boshlang'ich ta'lim“ yo'nalishi talabasi

Anotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida pedagogik konfliktlarning kelib chiqish sabablari, ularning xususiyatlari hamda bartaraf etishning nazariy asoslari yoritilgan. Shuningdek, psixologik-pedagogik yondashuvlar asosida muammoni hal etishning samarali usullari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'quvchi-o'qituvchi, o'quvchi-o'quvchi o'rtasidagi nizolarni erta aniqlash va oldini olishning metodik asoslari ishlab chiqish zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: pedagogik konflikt, boshlang'ich ta'lim, nizolar, o'qituvchi faoliyati, pedagogik jarayon, psixologik yondashuv.

Аннотация: В данной статье освещены причины возникновения педагогических конфликтов у учащихся начальных классов, их особенности и теоретические основы их разрешения. Также проанализированы эффективные методы решения проблемы на основе психолого-педагогических подходов. Согласно результатам исследования, подчеркнута необходимость разработки методических основ раннего выявления и предотвращения конфликтов между учащимися и учителем, а также между учащимися.

Ключевые слова: педагогический конфликт, начальное образование, конфликты, деятельность учителя, педагогический процесс, психологический подход.

Abstract: This article highlights the causes of pedagogical conflicts among primary school students, their characteristics, and the theoretical foundations for their resolution. Additionally, effective methods for addressing the issue based on psychological and pedagogical approaches are analyzed. According to the research findings, the necessity of developing methodological foundations for early

identification and prevention of conflicts between student-teacher and student-student relationships is emphasized.

Keywords: pedagogical conflict, primary education, conflicts, teacher activity, pedagogical process, psychological approach.

Hozirgi globallashuv davrida ta'lim tizimida sodir bo'layotgan o'zgarishlar o'qituvchidan nafaqat ilmiy bilim va malakani, balki o'quvchilar bilan samarali muloqot olib borishni ham talab qiladi. Ta'lim jarayonida konfliktlarning yuzaga kelishi tabiiy jarayon bo'lib, ularni samarali hal etish metodlari pedagogik amaliyotning muhim masalalaridan biridir. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda konfliktlar ko'proq psixologik omillarga bog'liq bo'ladi [1, 178-bet].

1. Pedagogik konflikt tushunchasi va nazariy asoslari

Konflikt (lotincha *conflictus* – to'qnashuv) — bu ikki yoki undan ortiq tomonning manfaatlar to'qnashuvi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik jarayondir. Pedagogik konflikt esa ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi va o'quvchi, o'quvchi va sinfdoshlar o'rtasida sodir bo'ladigan nizolarni anglatadi [2, 95-bet].

Nazariy manbalarda pedagogik konfliktlar uch turga bo'linadi:

1. O'qituvchi–o'quvchi o'rtasidagi konfliktlar – talab va imkoniyatlar to'qnashuvi.

2. O'quvchi–o'quvchi o'rtasidagi konfliktlar – ijtimoiy maqom, do'stlik, o'yinlar davomida yuzaga keladi.

3. Ichki konfliktlar – o'quvchining o'z-o'zini baholashidagi qarama-qarshiliklar.

Konfliktning nazariy asoslari psixologiyada Z. Freyd, K. Levin, K. Rodgers asarlarida, pedagogikada esa V.A. Suxomlinskiy, Sh.A. Amonashvili kabi olimlarning tadqiqotlarida chuqur yoritilgan [3, 211-bet].

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida pedagogik konfliktlarning xususiyatlari

Boshlang'ich ta'lim davrida bola shaxsiy rivojlanishida sezilarli bosqichlarni bosib o'tadi. Shu bois bu davrda konfliktlarning asosiy sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- O'quvchining yangi muhitga moslashish jarayoni;
- O'quv topshiriqlarining murakkabligi yoki tushunarsizligi;
- O'qituvchining talabchanligi yoki noto'g'ri muloqoti;
- Guruhiy o'yinlarda tengdoshlar o'rtasidagi raqobat.

Masalan, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti olimlari tadqiqotlarida boshlang'ich sinfda konfliktlarning ko'proq "o'quv faoliyatida muvaffaqiyatsizlik" bilan bog'liq ekani ko'rsatib o'tilgan [4, 132-bet].

3. Pedagogik konfliktlarni bartaraf etishning nazariy mexanizmlari

Pedagogik konfliktlarni bartaraf etish nazariy jihatdan uch yo'nalishda olib boriladi:

1. Profilaktik yondashuv – konfliktlarning oldini olish uchun qulay psixologik muhit yaratish, o'quvchilarni ijobiy motivatsiya qilish.

2. Konstruktiv yondashuv – konflikt sodir bo'lganda uni ochiq muloqot, hamkorlik va murosaga asoslangan holda hal etish.

3. Reflektiv yondashuv – o'quvchi va o'qituvchining o'z xatti-harakatini tahlil qilish, kelajakda shunga o'xshash vaziyatlardan qochish.

Bu jarayonda o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki o'quvchi o'z muammosini ifoda etishda ko'proq hissiy munosabat bildiradi, o'qituvchi esa uni to'g'ri yo'naltirishi kerak [1,189-bet].

4. Boshlang'ich ta'limda konfliktlarni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar

- Har bir darsda o'quvchilarga o'z fikrini erkin ifodalash imkonini berish;
- Jamoaviy o'yin va topshiriqlar orqali hamkorlikni kuchaytirish;
- Differensial yondashuv asosida individual o'quvchilar bilan ishlash;
- Konflikt paytida o'quvchini jazolashdan ko'ra, tushuntirish va murosaga chaqirishni afzal ko'rish;

- Ota-onalar bilan muntazam pedagogik hamkorlikni yo'lga qo'yish

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida pedagogik konfliktlarning kelib chiqishi tabiiy jarayon bo'lib, uni to'g'ri hal etish ta'lim samaradorligini oshiradi. Konfliktlarni bartaraf etishda o'qituvchining psixologik tayyorgarligi, kommunikativ kompetensiyasi va individual yondashuvi muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun pedagogik oliy ta'lim muassasalarida kelajak o'qituvchilarni konfliktologiya asoslariga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'oziev E. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 176–189-betlar.

2. Abdullaeva Q. Pedagogik konfliktologiya. – Toshkent: Ilm Ziya, 2018. – 90–100-betlar.

3. G'oziev E. Psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 210–215-betlar.

4. Jalolov J. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 130–135-betlar.

SHOIR IJODINI O'RGANISHDA INNOVATSION USULLARDAN FOYDALANISH

Karimova Mavlyuda Samadovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
mustaqil izlanuvchi,
mavluda2557@gmail.com
+998880471116

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek shoirlari ijodini o'rganishda innovatsion usullardan foydalanish, adabiyot fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarining ahamiyati, O. Matjon ijodini o'zlashtirishda ularning samaradorligi shoir asarlari tahlili jarayonida asoslab beriladi.

Kalit so'zlar. innovatsion usullar, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, ta'lim jarayoni, faol ta'lim usuli, interaktiv ta'lim.

Annotation. This article focuses on the use of innovative methods in organizing the study of the works of Uzbek poets, the importance of modern educational technologies in teaching literature, and their effectiveness in mastering the work of O. Matjon, which is substantiated through the analysis of the poet's works.

Keywords. innovative methods, modern educational technologies, educational process, active learning method, interactive learning

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется использованию инновационных методов в организации изучения произведений узбекских поэтов, важности современных образовательных технологий в преподавании литературы и их эффективности в освоении творчества О. Матжона, что обосновывается посредством анализа произведений поэта.

Ключевые слова. инновационные методы, современные образовательные технологии, образовательный процесс, метод активного обучения, интерактивное обучение.

Davr taraqqiyoti hamisha har bir sohada yangilanish va o'zgarishlarni taqozo etadi. Ayniqsa, ta'lim sohasida keyingi vaqtlarda mamlakatimizda bu boradagi islohotlarga tegishli hujjatlarni ko'zdan kechirsak, tizimning tobora yangilana borayotganiga amin bo'lamiz. Ushbu hujjatlar "Ta'lim togrisida"gi, "Davlat oliy ta'lim muassasalarining akademik va tashkiliy boshqaruv mustaqilligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, "Davlat oliy ta'lim muassasalariga

moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari, "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni va boshqa hujjatlarda ifodalanmoqda.

Bugun rivojlangan innovatsion va raqamli jamiyatning takomillashishida inson omili, ya'ni intellektual salohiyatli kadrlar yetukligini baholash masalasi zalvorli tus olmoqda. Sifatli ta'lim jamiyatda ilmiy yetuk, iqtidorli mutaxassislarining ko'payishiga yo'l ochadi. Yosh avlodni ma'naviyati mukammal, jismonan sog'lom kadr qilib tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini anglash qiyin emas, albatta. Shu bois mamalakatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyev yurtimizda yangilanish va sifat o'zgarishlariga erishish uchun aholining, ayniqsa, yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirish, ilmiy tafakkur qobiliyatini o'stirish bugunning va kelajakning muhim vazifalaridan biri ekanligini hamisha ta'kidlab kelmoqda. "Yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlariga, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun eng muhim masalalardan biridir" [1:5], deya ta'kidlaydi Prezident. Bu g'oya O'zbekistonni 2017-2021-yillarda rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'rtinchi yo'nalishida o'z ifodasini topgan [2:5].

Bugun ijtimoiy hayotga zamonaviy texnika va turli sohadagi texnologiyalar shiddat bilan kirib kelmoqda. Yer yuzida globallashtirish jarayoni keng avj olgan davrda ilmiy tafakkurni zamon talablariga moslashtirmasdan sohaviy islohotlarni a'lo darajada va natijali amalga oshirish, mukammallashtirish, sun'iy intellektlar yaratish qiyin. Ushbu talab asosida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da yosh avlodni milliy istiqloq mafkurasi ruhida, zamon talablariga mos ravishda tarbiyalash dolzarb masalalardan biri ekanligi uqtirilgan.

Davr taraqqiyoti, ijtimoiy tuzumlar almashuvi jarayonida hayotning har bir sohasida, jumladan, ta'limda ham o'zgarish va yangilanishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlarning asosini insonning tafakkur qudrati, intellektual salohiyati, ma'naviy kamolot darajasi belgilab beradi. Ta'limdagi yangilanish belgisi unda turli uslub va shakllarning vujudga kelishi bilan belgilanadi. Davlatimizning zamonaviy ta'lim jarayoni uzluksiz bosqichga ega. Uning muhim va zaruriy bosqichlaridan biri oliy ta'lim hisoblanadi.

Yurt kelajagi, taraqqiyoti, texnik va texnologik rivojlanishi ko'p jihatdan ana shu bosqich ko'rsatkichlariga chambarchas bog'liq. Shu bois Vatanimiz Chor Rossiyasi mustamlakasi bo'lgan davrdanoq "Zamonaviy ta'lim - taraqqiyot poydevori" deb bilgan jadidchilik harakati vakillari "usuli jadid" maktablari ochishda, keyinroq "Jamiyati xayriya" tashkilotlari tuzib, davrimizning iqtidorli yoshlarini ilm-fan taraqqiy

etgan chet ellardagi oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborishda tashabbuskor bo'ldilar[5:113].

Hozirda yurtimizdagi iqtidorli yoshlarning chet ellarning nufuzli oliygohlarida tahsil olish tajribasi tobora ommalashib bormoqda. Achinarlisi shundaki, ularning ko'pchiligi chet ellarda ish faoliyatini davom ettirmoqda. Mamlakatimiz esa siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, keng qamrovli bo'lgan agrar sohada chuqur bilimga ega bo'lgan, intellektual salohiyatli kadrlarga hamon muhtojligicha qolmoqda.

Har bir ta'lim bosqichida ma'lum shakl va uslubni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Ta'lim tashkilotida bilim berish uslubiyatu ikki guruhga bo'linadi: passiv va faol. Passiv metod ma'ruza orqali o'rganish yo'li bilan o'quvchiga bilimni o'tkazish. Bunda sinov: so'rov, test, nazorat va boshqa tekshirish usullari orqali amalga oshiriladi.

Faol ta'lim usuli interaktiv ta'lim va innovatsion yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Unda talabaning bilim olish qobiliyati mustahkamlanadi, o'zaro hamkorlik, muloqot, jamoaviy munosabat, ruhiy ko'tarinkilik hosil bo'ladi. Interaktiv usulda zamonaviy texnologiyaning magnit doska, planshet, kompyuter texnikasi, proyektor, noutbuk, kodoskop, sun'iy intellekt kabi vositalaridan foydalaniladi.

Ta'lim jarayoni pedagog va talabaning birgalikda olib borgan faoliyati natijasida yuzaga chiqadi. Bunda tomonlarning aqliy, jismoniy, ruhiy jihatdan muvofiqligi muhim ahamiyatga ega. Mashg'ulot shakli va uslubini tanlashda talabaning barcha qiziqtiruvchi jihatlarini hisobga olish ahamiyatlidir. Har bir mashg'ulotdan keyin talabaning u haqdagi fikrini bilish, keyingisi uchun chiqargan xulosalarini aniqlash va ilmiy asoslanganlarini amaliyotda qo'llash ham natijaning yuqori bo'lishi, ikki tomonlama munosabatning mukammallashishiga olib keladi. Mashg'ulot metodi va usuli bo'yicha talaba taklifini bilish esa uning samadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mashg'ulot jarayoni ob'ektiv va sub'yektiv xarakterga ega bo'lib, o'z mohiyatiga ko'ra, asosan, tanlangan pedagogik texnologiya, ta'lim innovatsiyasiga ega bo'lsagina, uning samaradorligi yuqori bo'ladi. Bunda pedagog va talabaning ta'lim jarayonini ilmiy anglash, o'zlashtirish va tegishli nazariy ko'nikmalarga ega bo'lish darajasi katta ahamiyatga ega.

O'qitish tizimining muhim vazifalaridan biri talabaning ilmiy tafakkur qobiliyatini o'stirishdir. Tafakkur qobiliyati kuchli, ilmiy bilish darajasi yuqori bo'lgan talaba jamiyat ravnaqi, hayot kechirish darajasining yuqori bo'lishi uchun intiluvchi intellektual salohiyatli kadr sifatida shakllana boradi.

Ta'lim jarayoni mazmuni uning maqsadlari va mohiyatidan tashkil topadi.

Texnologik jarayon esa mashg'ulotni tashkillashtirish, pedagog faoliyati, talaba ishtiroki, mashg'ulotni boshqarish metodikasi, dars jarayoni mezonini tashkil etadi.

Zamonaviy ta'lim jarayoni talabaning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishga va boyitishga yordam beradi.

Keyingi o'n yillikda pedagog va talabaning hamkorlikdagi faoliyatiga asoslangan ta'lim texnologiyalari jadallik bilan rivojlanmoqda va ommalashmoqda. Ta'lim beruvchilar buni "hamkorlik pedagogikasi" deb atashmoqda. Bunday ta'lim texnologiyalari AQSh, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Germaniya kabi rivojlangan mamlakatlarda keng qo'llanib, yuqori samaradorlikka erishilmoqda. Shulardan biri interfaol o'qitish metodlariga asoslanganidir. "Inter" lotincha so'z bo'lib, "oralik", "o'zaro" degan ma'noni anglatadi. Demak, interfaol ta'lim texnologiyalari faol usullardan tarkib topadi [Veb.saytlar, 1: 826].

O'quv mashg'ulotlarida qo'llanadigan innovatsion texnologiyalar bo'yicha quyidagi platformalardan foydalanish taklif etiladi:

1. Multimediya kontenti.
2. Baho, viktorinalar.
3. Munozara forumlari.
4. Shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llari.
5. O'yinlashtirish elementlari [Veb.saytlar, 2].

Ta'lim jarayonida turli yodashuvlar qo'llanadi. Og'zaki-ko'rgazmali yondashuv mamlakatimiz oliygohlarida ehg ko'p qo'llanadi. Bu yondashuv pedagogning axborot berishi, talabaning uni qabul qilishi va yodda saqlash jarayonini o'z ichi

ga oladi. Bu usul ko'proq obzor xarakteridagi mavzularda, shoir va adiblarning hayoti va ijodiga oid ma'lumotlar o'rganilganda qo'l keladi. Og'zaki va ko'rgazmali usul navbatma-navbat qo'llanganda mashg'ulot samaradorligi ortadi.

Tadqiqiy-ijodiy yondashuv ta'limining maqsadi o'zlashtirilgan manba asosida biror muammoni hal etish malakasini o'stirish, faollik ko'rsatishni, olingan ma'lumotlardan ilmiy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Pedagog va talaba o'rtasida maqsadli hamkorlik namoyon bo'ladi.

Tizimli yondashuv usuli ta'lim jarayonida alohida o'rin tutadi. U "tizimli tahlil", "tizimli metod" tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Bunda mashg'ulot materiali yaxlit holda o'ganiladi. Tizimli yondashuv ketma-ketlik orqali amalga oshadi: fan bo'yicha ma'lumotlarni tayyorlash, ularni o'qitish uslubi, uslubiy tavsiyalar berish, bilim darajasini baholash, ta'lim jarayoni bo'yicha xulosa chiqarish muhim omil hisoblanadi.

Texnologik yondashuv ta'lim jarayonida foydalaniladigan usul va metodlar yig'indisidir. Ta'lim jarayonini boshqarishda harakatchan model tuzish yaxshi natijalar beradi. Mo'ljallangan texnologiya navbatma-navbat usulda amalga oshiriladi: mavzu bo'yicha materiallar to'plash va ularni qayta ishlash, ta'lim ma'lumotlarini mavzu asosida tizimli joylashtirish, texnologik usullardan foydalanish, natijalarni aniqlash, g'oyani amalga oshirish darajasini belgilash ta'lim olishda muhim vositadir. [4:103].

Ta'lim jarayoni ob'ektiv va sub'yektiv xarakterga ega bo'lib, mohiyatiga ko'ra tanlangan pedagogik texnologiya va ta'lim innovatsiyasiga ega bo'lsagina, uning samaradorligi yuqori bo'ladi. Bunda pedagog va talabaning jarayonni ilmiy anglash, o'zlashtirish va mavzuga tegishli ilmiy ko'nikmalarga ega bo'lish darajasi qandayligi katta ahamiyatga ega.

O'zbek adabiyoti ijodkorlar salmog'i, ijod mahsullarining ko'lamdorligi bilan ajralib turadi. Ularning hayoti va ijodi ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalar, innovatsion usullardan foydalanib o'rganilganda yanada samaraliroq bo'ladi.

O'zbekiston xalq shoiri Omon Matjonning hayoti va ijodi o'rganilayotganda, ta'lim jarayoni uning bola vaqtida yuz bergan alamli hodisalar, fojialar, hayot qiyinchiliklari og'zaki-ko'rgazmali yondashuv orqali turli ilmiy imonbalar, namoyishlar asosida multimediya kontenti-audio, video, ovozli va musiqiy yozuvlardan, internet ma'lumotlari va kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etilsa, yanada samaraliroq natija beradi. Shoir tarjimai holiga oid ma'lumotlar taqdim etilganda, talabalarning ma'naviy duyoqarashi va ruhiyatiga ta'sir etuvchi jihatlarga urg'u berish ahamiyatlidir [Veb.saytlar 3 ; Veb.saytlar 4].

Shoirning adabiy merosi o'rganilganda, ijodidagi yetakchi g'oyalar sifatida milliy istiqlol, millat va milliyatchilik, milliy tilni boyitish, xalq og'zaki ijodi an'analari va tarix, tarixiy shaxslarni ulug'lash kabi mavzularda namoyon bo'ladi.

Milliy istiqlol, millat va milliyatchilik, milliy til ravnaqi haqida so'z borganda bevosita jadidchilik harakati ishtirokchilari, ularning faoliyati, maslak va g'oyalari, mustaqillik yo'lidagi kurashlari bilan bog'liq mavzularni o'rganish jarayonida innovatsion texnologiya va ta'lim platformalaridan foydalanish lozimligini alohida ta'kidlash joizdir.

Omon Matjonning xalq og'zaki ijodidagi afsonalar asosida yaratilgan "Haqqush qichqirig'i" turkumiga kiruvchi "Eng so'nggi xazina", "Afsona haqida afsona" dostonlarida erk va ozodlikni targ'ib qilgan shoir, uning g'alabasiga to'la

ishonadi[3:58-62,92-96].Bunda innovatsion usullardan biri sifatuda bahr-u bayt,badiiy o'qish,sahnaviy namoyish va hokazolardan foydalanish samarali natijalar beradi.

Shoirning kichik janrdagi asarlarini mavzusiga ko'ra,asosan, siyosiy, ijtimoiy-maishiy, tarixiy-afsonaviy lirika,ekologiya va inson kabilarga ajratish mumkin.Bu mavzular o'rganilganda tadqiqiy-ijodiy yondashuv va zamonaviy texnologiyaning turli usullaridan foydalanish yaxshi samara beradi..

Omon Matjon ijodida alohida o'rin tutuvchi dramatik asarlari,asosan,mashhur tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan.Jumladan,"Najmiddin Kubro" tragediyasi xalq erki uchun jon tikkan shaxsning kuch-qudratini namoyish etgan asarlardan biri hisoblanadi.Bu asar individual mutolaa va jamoaviy muhokama usulida o'rganilsa,g'oyaviy-tarbiyaviy ahamiyati yanada yuqori bo'ladi.

Ijodkor asarlaridagi poetik mahorat haqida so'z ketganda,shoirning Xorazm shevasidagi ko'plab so'zlardan samarali foydalangani,bir so'zning o'nga yaqin ma'nodosh variantlarini keltirganini ta'kidlash kerak.Milliy tilning boyishida ichki manbalardan biri bo'lgan sheva so'zlari she'riy asarlarda ko'p holatda uchramaydi.Shoir asarlarida qo'llangan bunday so'z va birikmalar mazmunga hamohang tarzda har qanday o'quvchi tushunishi,ongiga singdirishi oson bo'lgan muqobillar asosida ifodalangan.Shoirning milliy tilni boyitish borasidagi mahoratini o'rganishda ta'lim jarayonida maxsus statistik ma'lumot va jadvallardan foydalanish kabi innovatsion yondashuv maqsadga muvofiqdir.Sheva so'zlar ma'nosi izohlangan kichik hajmli lug'at tuzish ham intellektual salohiyatni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda,shoir Omon Matjon ijodini o'rganishda innovatsion usullardan foydalanish,zamonaviy ta'lim texnikasi va texnologiyalarini qo'llash intellektual salohiyatli kadrlar tayyorlashda yaxshi natijalar beradi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Mirziyoyev Sh.M.Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib,yangi bosqichga ko'tarilamiz.-T.,O'zbekiston,2018.5- bet.
- 2.Erkayev A.Tafakkur erkinligi.-T.,Ma'naviyat,2021.5- bet.
- 3.Matjon O.Haqqush qichqirig'i.-T.,G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti,1979.58-62,92-96 -betlar.
- 4.Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.-T.,Iqtisod-moliya,2009.113-bet.

5.Qosimov

B.Milliy

uyg'onish:jasorat,ma'rifat,fidoyilik.T.,Ma'naviyat,2002.113-bet.

Internet saytlar:

1. <https://ilmiyanjumanlar.uz> , 826
2. <https://uniworkbuxdpu.uz> PDF
3. <https://kh-davron.uz>
4. <https://kh-davron.uz/kutubxona>

ADABIY TA'LIMDA PSIXOIJTIMOY EMPATIYANING O'RNI

Akbaraliyeva Robiyaxon Tohirjon qizi,

magistrant

robiyaxonakbaraliyeva@gmail.com

Ilmiy rahbar: Yusupova Sh,

Pedagogika fanlari doktori (DcS), professor,

Andjon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada adabiyot darslarida travmatik epizod va shaxsiy iztiroblarning psixoijtimoiy empatiya shakllanishidagi ahamiyati tahlil qilinadi. “O‘tkan kunlar”, “Farhod va Shirin”, “Kecha va Kunduz” asarlaridagi dramatik holatlar misolida o‘quvchilarda yo‘qotish, iztirob, qo‘rquv kabi emotsiyalarni his etish orqali insoniylik, bag‘rikenglik va hamdardlik tuyg‘ularini rivojlantirish imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tiladi. Metodik yondashuv sifatida empatik o‘qish, dramatizatsiya, refleksiya va munozaralarning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar. adabiyot ta’limi, psixoijtimoiy empatiya, travma, iztirob, empatik o‘qish, refleksiya, dramatizatsiya.

Abstract. This article analyzes the role of traumatic episodes and personal sufferings in the formation of psychosocial empathy in literature classes. Using examples from “O‘tkan kunlar”, “Farhod va Shirin”, and “Kecha va Kunduz”, it is shown how the depiction of dramatic situations allows students to experience emotions such as loss, grief, and fear, thereby fostering compassion, tolerance, and humanity. The methodological significance of empathetic reading, dramatization, reflection, and discussion is also substantiated.

Keywords. literature education, psychosocial empathy, trauma, suffering, empathetic reading, reflection, dramatization.

Аннотация. В статье рассматривается значение травматических эпизодов и личных страданий в формировании психосоциальной эмпатии на уроках литературы. На примере произведений «Откан кунлар», «Фархад и Ширин» и «Кеча ва Кундуз» показано, как изображение драматических ситуаций позволяет учащимся пережить такие эмоции, как утрата, страдание и страх, что способствует развитию человечности, толерантности и сочувствия. Обоснована методическая значимость эмпатического чтения, драматизации, рефлексии и дискуссий.

Ключевые слова. преподавание литературы, психосоциальная эмпатия, травма, страдание, эмпатическое чтение, рефлексия, драматизация.

Zamonaviy texnologiyalar rivojlanib borayotgan bugungi davrda o'quvchilarning psixologiyasi va shaxsiy dunyoqarashlarini o'rganish hamda ularda estetik did, ijtimoiy ongni shakllantirish vazifasi har galgidan muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun esa adabiyot darslari muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Adabiy asar orqali o'quvchi nafaqat badiiy zavq oladi, balki qahramonlarning iztirob va quvonchlarini his etib, ruhiy boylikka ega bo'ladi. Bu jarayonning metodik va psixologik asosida *psixoiijtimoiy empatiya* yotadi.

Empatiya bu boshqa odamning his-tuyg'ularini, kechinmalarini tushunish va o'zida ham his qilish qobiliyatidir. U zamonaviy psixologiya o'ziga xos turi bo'lib, u odamning o'zini boshqa shaxs o'rnida tasavvur qilish, boshqa birovning istaklari, his-tuyg'ulari, g'oyalari va harakatlarini refleksi darajasida amalga oshirish, boshqalarga yaxshi munosabatda bo'lish qobiliyatini anglatadi. Bu o'zgalarning nuqtai nazaridan narsalarni ko'ra olish, ularning ahvolini his qilish va hamdardlik bildirish imkonini beradi. O'zga insonlarning tashvishlari va his-tuyg'ularini o'z his-tuyg'ulari niqtai nazaridan tushuna oladigan va qabul qila oladigan shaxs *empat* deb ataladi.

Empatiya hissiy (o'zga his-tuyg'ularini his qilish), kognitiv (o'zga fikrlarini tushunish) va predikativ (o'zgalarning kayfiyatini bashorat qilish) turlarga bo'linadi:

Hissiy empatiya – boshqa odamning his-tuyg'ularini, ayniqsa, og'riq yoki xursandchilik kabi affektiv holatlarini his qilish.

Kognitiv empatiya – o'zga odamning fikrlash jarayonini, uning ma'lum bir vaziyatda o'zini qanday his qilayotganini tushunish uchun taqqoslash va analitik fikrlashni qo'llash.

Predikativ empatiya – muayyan vaziyatlarda boshqa odam qanday hissiy javob bera olishini oldindan taxmin qilish qobiliyati.

Psixoiijtimoiy empatiya esa shaxsning ijtimoiy ong va jamiyatdagi munosabatlar bilan uyg'unlashgan shaklidir. Adabiy ta'lim empatiyani shakllantirishning eng samarali usullaridan biridir. Adabiy ta'limda bu jarayon o'quvchilar qalbida mehr-oqibat, sabr-toqat va bag'rikenglikni tarbiyalashga, shaxslararo muloqot madaniyatini rivojlantirishga, ijtimoiy ong va mas'uliyatni mustahkamlashga, estetik zavq bilan birga axloqiy-ruhiy tarbiya berishga xizmat qiladi. Adabiy ta'limga psixoiijtimoiy empatiya jarayonini joriy etish o'smir yoshidagi o'quvchilarda adabiy asardan kerakli xulosalarni chiqarish hamda asar qahramonlariga hamdardlik bildirish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Adabiy ta'limda empatiya jarayonini kuchaytirish uchun matnni qahramon his-tuyg'ularini sezgan holda o'qish, o'quvchilarda turli nuqtai nazarlarni anglash va boshqalarning hissiyotini hurmat qilish ko'nikmasini shakllantirish, qahramonlarni sahnalashtirish orqali ularning ruhiy olamini his qilish (dramatizatsiya), qahramonga maktub, esse yoki kundalik yozish orqali ichki sezgirlikni rivojlantirish (refleksiya), turli davr adabiyotidagi qahramonlar taqdirini solishtirib, universal insoniy tuyg'ularni anglash kabi metodik yondashuvlar samarali hisoblanadi.

Masalan, 11-sinf o'quvchilarida empatiyani shakllantirish uchun adabiyot darsliklarida berilgan Alisher Navoiyning hayot yo'li hamda badiiy merosini tatbiq etish samarali usullardan biri hisoblanadi. Navoiyning o'z asarlarida insonparvarlik, mehr-shafqat g'oyalarini tarannum etganligi haqidagi ma'lumotlar o'quvchilarda psixosotsial empatiyani shakllantiradi, kitobxonni ijtimoiy hamdardlikka chorlaydi.

Adabiyot darslari orqali o'quvchilarda empatiyani shakllantirish jarayonini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Asar	Travmatik epizod/holat	Psixotravmatik element	O'quvchida uyg'otadigan emotsiyalar	Empatiya yondashuvi
<i>A.Qodiriy, "O'tkan kunlar"</i>	Kumushning halokati	Sevimli insonni yo'qotish	Iztirob, g'azab, umidsizlik	"Yo'qotishga qanday chidash mumkin?"
<i>A.Navoiy, "Farhod va Shirin"</i>	Farhodning o'zini halok qilishi	Umidsizlik, sevgi fojiasi	G'am, tushkunlik, fidoiylik hissi	"Boshqa yo'l bormi edi?" savoli orqali emotsional tahlil
<i>Cho'lpon, "Kecha va Kunduz"</i>	Zaynabning ruhiy holati	Tashqi va ichki kurash, ijtimoiy zulm	Siqilish, qo'rquv, tushkunlik	O'z davriga empatiya: "Zaynab hozirgi davrda yashaganida..." mashqi

Adabiy ta'limda psixosotsial empatiya o'quvchini nafaqat bilimli, balki ijtimoiy sezgir, ma'naviy yetuk shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Metodik jihatdan

empatiyaga asoslangan yondashuvlar – empatik o'qish, dramatizatsiya, refleksiya va munozaralar – o'quvchilarda hamdardlik, bag'rikenglik va insonparvarlik sifatlarini mustahkamlaydi. Shu bois adabiyot ta'limi jarayonida psixosijtimoiy empatiyaning o'rnini chuqur anglash va uni metodik jihatdan to'g'ri yo'naltirish bugungi ta'limning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Rahimova I, Rustamova M. "Empatiya" atamasi va uning o'smirlik davridagi xususiyatlarini tushunish. – Euroasian journal of law, finance and applied of sciences, 2023.
- 2.Rodgers K. Empatiya psixologik kategoriya sifatida. – Moskva: Progress, 1994.
- 3.Журавлев Д. Откуда берутся проблемные дети?//Народное образование. – 2011. –No 1. –С. 141 –147.

LITERARY THEORY AND CRITICAL THINKING: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

Akabirova Mehriniso Baxtiyorovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand

Davlat Universiteti doktoranti

akabirovamehriniso@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6241-8029

Annotation: This study explores the theoretical and methodological foundations of literary theory and critical thinking, with a particular focus on their evolution, interdisciplinary connections, and analytical tools. It examines how various schools of literary theory—from formalism and structuralism to postmodern and postcolonial critiques—have shaped the modes of textual interpretation and cultural understanding. Emphasis is placed on the role of critical thinking in enabling deeper engagement with literary texts, challenging conventional readings, and fostering interpretative pluralism. Furthermore, the paper outlines methodological frameworks that guide the application of theory to literature, highlighting the intersection of philosophy, linguistics, and cultural studies. By synthesizing both classical and contemporary perspectives, the study aims to clarify the conceptual apparatus necessary for informed and context-sensitive literary criticism in the 21st century.

Keywords: literary theory, critical thinking, methodology, interpretation, structuralism, postmodernism, interdisciplinary analysis

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot adabiyot nazariyasi va tanqidiy fikrlashning nazariy va uslubiy asoslarini o'rganib, ularning evolyutsiyasi, fanlararo aloqalari va tahliliy vositalariga alohida e'tibor qaratadi. U adabiyot nazariyasining turli maktablari - rasmiyatchilik va strukturalizmdan postmodern va postkolonial tanqidlargacha - matnni talqin qilish va madaniy tushunish usullarini qanday shakllantirganini o'rganadi. Badiiy matnlar bilan chuqurroq shug'ullanish, an'anaviy o'qishni qiyinlashtirish va sharhlovchi plyuralizمنى rivojlantirishda tanqidiy fikrlashning roliga alohida e'tibor qaratiladi. Bundan tashqari, maqolada falsafa, tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasini ta'kidlab, nazariyani adabiyotga tatbiq etishga yo'l-yo'riq ko'rsatadigan uslubiy asoslar ko'rsatilgan. Klassik va zamonaviy nuqtai nazarlarni sintez qilish orqali tadqiqot XXI asrda xabardor va kontekstga sezgir adabiy tanqid uchun zarur bo'lgan kontseptual apparatni aniqlashtirishga qaratilgan.

Kalit soʻzlar: adabiyot nazariyasi, tanqidiy fikrlash, metodologiya, talqin, strukturalizm, postmodernizm, fanlararo tahlil

Аннотация: В данном исследовании рассматриваются теоретические и методологические основы теории литературы и критического мышления, с особым акцентом на их эволюции, междисциплинарных связях и аналитических инструментах. В исследовании рассматривается, как различные школы теории литературы — от формализма и структурализма до постмодернистской и постколониальной критики — сформировали способы текстовой интерпретации и культурного понимания. Особое внимание уделяется роли критического мышления в обеспечении более глубокого взаимодействия с литературными текстами, оспаривании традиционных прочтений и развитии интерпретационного плюрализма. Кроме того, в статье излагаются методологические основы применения теории к литературе, подчеркивая взаимосвязь философии, лингвистики и культурологии. Синтезируя классические и современные подходы, исследование направлено на уточнение понятийного аппарата, необходимого для обоснованной и контекстно-чувствительной литературной критики в XXI веке.

Ключевые слова: теория литературы, критическое мышление, методология, интерпретация, структурализм, постмодернизм, междисциплинарный анализ

Literature has long served as a complex reflection of human consciousness, emotion, and social experience, occupying a vital place in the development of cultural, moral, and ideological paradigms. In understanding literary processes and evaluating artistic texts, **literary theory** and **critical thinking** function as essential intellectual tools. These domains not only enable the interpretation of the formal and thematic structures of literary texts, but also facilitate deeper inquiry into the relationships among the author, the reader, and the broader sociocultural context [1: 44]. **Literary theory** as a discipline examines the nature of literature, the mechanics of genre, the system of literary devices and imagery, as well as the function of language in constructing aesthetic meaning. The evolution of literary theory spans from the classical poetics of Aristotle and Plato to modern schools such as structuralism, poststructuralism, deconstruction, feminist theory, and new historicism. Each theoretical model has contributed unique interpretive strategies and conceptual tools, enriching our understanding of literature as a dynamic and multifaceted phenomenon. **Critical thinking**, meanwhile, represents the reflective and analytical dimension of

literary scholarship. It urges readers and critics alike to move beyond surface-level interpretation and engage with texts through contextual, philosophical, linguistic, sociopolitical, and cultural lenses. Critical thinking challenges fixed interpretations and promotes dialogic, pluralistic readings, thus empowering the reader to uncover hidden ideologies, power structures, and historical discourses embedded within the text. In the contemporary era, literary theory increasingly intersects with a range of other disciplines—including semiotics, psychoanalysis, sociology, linguistics, and cultural studies—making literary criticism not only an aesthetic practice, but also an epistemological and ideological one. This interdisciplinary convergence calls for a diverse and rigorous methodological framework that can respond to the complexities of modern texts and readerships. This paper aims to explore the **theoretical and methodological foundations** of literary theory and critical thought, tracing their historical development and examining their relevance in present-day literary studies [2: 59]. The goal is to demonstrate how theory-based and critically engaged approaches allow for multi-layered interpretations and deeper analytical engagement with literary works in both academic and educational contexts. The study of literary theory and critical thinking has evolved through a complex history of philosophical, aesthetic, and linguistic inquiry. Foundational contributions to literary theory can be traced back to classical antiquity, particularly to **Aristotle's Poetics**, where the concepts of mimesis, catharsis, and dramatic structure laid the groundwork for literary classification and evaluation. **Plato**, by contrast, approached literature from a moral and epistemological stance, questioning its role in truth-seeking and public ethics. In the 20th century, **formalism** and **structuralism** marked a decisive shift toward the analysis of internal textual structures. Russian Formalists like **Viktor Shklovsky** and **Roman Jakobson** emphasized literary devices (e.g., defamiliarization) as the essence of literariness. In parallel, structuralists such as **Roland Barthes**, **Claude Lévi-Strauss**, and **Tzvetan Todorov** drew on Saussurean linguistics to explore how meaning in literature is generated through binary oppositions and narrative systems. The post-structuralist and deconstructionist movements—led by thinkers like **Jacques Derrida**, **Michel Foucault**, and **Paul de Man**—challenged the stability of meaning and authorial intention. These approaches argued that texts are inherently unstable and open to multiple interpretations, thus advancing the idea of interpretative plurality. Derrida's concept of *différance* and Foucault's discourse analysis became foundational to the shift from text as an autonomous object to text as a site of ideological negotiation [5: 98]. At the same time, **Marxist criticism** (e.g., **Terry Eagleton**, **Fredric Jameson**), **feminist theory** (e.g., **Elaine Showalter**, **Sandra Gilbert and Susan Gubar**), and

postcolonial theory (e.g., **Edward Said**, **Gayatri Spivak**, **Homi Bhabha**) infused literary studies with sociopolitical perspectives. These schools emphasized the role of class, gender, race, and power in the production and reception of literature, framing literature as both a reflection of and resistance to dominant ideologies. Recent decades have seen the rise of **reader-response theory** (e.g., **Stanley Fish**, **Wolfgang Iser**), **ecocriticism**, and **digital humanities**, all of which reflect an ongoing expansion of methodological approaches in literary analysis. **Reader-response theory**, for instance, shifted attention from authorial intent and textual form to the reader's role in meaning-making. In contrast, ecocriticism explores the relationship between literature and environmental consciousness. Scholars such as **Jonathan Culler**, **Peter Barry**, and **Terry Eagleton** have provided accessible overviews of literary theory, helping to bridge the gap between abstract theoretical models and practical literary analysis. In the context of education, **critical pedagogy** (e.g., **Paulo Freire**) has emphasized the importance of teaching literature as a tool for developing independent, critical thinking skills in learners. Overall, the literature suggests that literary theory is not a monolithic field but rather a constellation of perspectives that intersect across time, ideology, and disciplinary boundaries. As such, critical thinking emerges not merely as a cognitive skill but as an ethical and interpretive stance that empowers scholars and readers to challenge normative meanings and construct new forms of understanding [7: 16].

In the context of Uzbek literary scholarship, theoretical and critical approaches have been deeply influenced by both classical Eastern poetics and Soviet-era structural paradigms. Foundational scholars such as **Fitrat**, **Abdurauf Fitrat**, and **Cho'lpon** contributed significantly to the national literary discourse by advocating for a fusion of traditional aesthetics with modernist sensibilities. Their works emphasized the social responsibility of literature and the role of the writer as a moral and cultural reformer. During the Soviet period, literary analysis in Uzbekistan was largely shaped by **Marxist-Leninist ideology**, where literature was often interpreted through the lens of class struggle and socialist realism. However, even within this framework, scholars like **G'afur G'ulom**, **Hamid Olimjon**, and **Oybek** provided nuanced readings of classical and contemporary Uzbek literature, developing rich traditions of textual and ideological interpretation. In the post-independence era, Uzbek literary theory has experienced a gradual methodological renewal. Scholars such as **Sh. Shoabdurahmonov**, **B. Sarimsakov**, **A. Hojiev**, and **Q. Yuldoshev** have revisited the principles of literary analysis, incorporating semiotic, comparative, and hermeneutic approaches into the evaluation of Uzbek literary texts. Recent research has also emphasized the importance of national values, spiritual heritage, and identity formation

in the interpretation of literature, aligning theoretical inquiry with cultural revival [13: 32].

Moreover, current Uzbek literary criticism increasingly engages with global theoretical discourses, integrating concepts from **structuralism**, **postmodernism**, and **intertextuality** while maintaining a focus on indigenous genres such as *maqoma*, *doston*, and *she'riy meros*. The convergence of traditional forms and modern critical theory reflects a growing recognition of the need for methodological plurality in post-Soviet literary studies. This body of work highlights the importance of contextualizing literary theory within local intellectual traditions while also maintaining openness to international scholarship. Such a dual orientation is crucial for developing a more inclusive and culturally responsive model of critical thinking in literary education and research. The findings from the literature reviewed suggest that literary theory and critical thinking are not static constructs, but rather dynamic, evolving frameworks that respond to changing historical, cultural, and intellectual contexts. One key point emerging from this discussion is that no single theoretical school offers a universally applicable method of literary analysis. Instead, the coexistence of multiple paradigms—from formalism and Marxism to postcolonial and ecocritical theory—demonstrates that interpretive flexibility is essential to meaningful literary inquiry [10:108].

A second important aspect is the increasing interdependence between critical thinking and interdisciplinary methods. In both Western and Uzbek literary traditions, there has been a shift from rigid textual formalism toward a more contextualized, reflexive approach. Contemporary scholars are encouraged not only to interpret what a text means, but also to ask how, why, and under what ideological conditions those meanings are constructed and received. In the Uzbek academic context, this shift is particularly relevant as scholars seek to re-evaluate national literary heritage through post-Soviet lenses, incorporating modern theoretical insights while retaining respect for traditional genres and cultural values. This highlights the necessity of cultivating critical thinking as both an academic competency and a broader intellectual attitude. Ultimately, the discussion reveals that engaging with literary texts through varied theoretical and critical lenses enhances interpretive depth, encourages pluralism, and aligns literary studies with broader intellectual goals such as ethical awareness, social critique, and intercultural understanding [8: 77].

In conclusion, literary theory and critical thinking form the core of any rigorous approach to the study of literature. Through their historical development and methodological diversification, they have enabled scholars and readers alike to

interpret texts from multiple perspectives, bridging the gap between aesthetics and ideology, form and context. In both global and Uzbek academic traditions, the integration of theoretical frameworks with critical reflection enhances our capacity to engage with literature not just as art, but as a cultural and intellectual discourse. The cultivation of critical thinking—especially when supported by diverse theoretical paradigms—is essential for fostering analytical literacy, intellectual independence, and deeper appreciation of literary complexity in modern education and research.

References:

1. Aristotle. (1996). *Poetics* (M. Heath, Trans.). Penguin Classics.
2. Barry, P. (2017). *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory* (4th ed.). Manchester University Press.
3. Culler, J. (2000). *Literary Theory: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
4. Derrida, J. (1978). *Writing and Difference* (A. Bass, Trans.). University of Chicago Press.
5. Eagleton, T. (2008). *Literary Theory: An Introduction* (Anniversary ed.). Blackwell.
6. Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books.
7. Hojiev, A. (2002). *Badiiy asarni tahlil qilish metodikasi*. Toshkent: Fan.
8. Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
9. Shoabdurahmonov, Sh. (1996). *Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari*. Toshkent: O'qituvchi.
10. Showalter, E. (1985). *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory*. Pantheon Books.
11. Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (pp. 271–313). University of Illinois Press.
12. Todorov, T. (1977). *The Poetics of Prose* (R. Howard, Trans.). Cornell University Press.
13. Yuldoshev, Q. (2017). *Adabiy tanqid: nazariya va amaliyot*. Toshkent: Akadernashr.

OTMLARDA JAHON VA O'ZBEK ADABIYOTINI O'QITISHNING MUSHTARAK XUSUSIYATLARI

Jumanazarova Umidaxon Rustambek qizi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi

2-bosqich magistranti

umidaxonjumanazarova02@gmail.com

Tel: +99899 474 75 40

Ilmiy rahbar: Shermatova Umida Sapayevna

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada jahon va o'zbek adabiyotini oliy ta'lim muassasalarida o'qitishning mushtarak jihatlari tahlil qilingan. Adabiyotning mavzu va g'oyaviy yo'nalishlari, obraz va qadriyat uyg'unligi, janr xususiyatlari hamda metodik yondashuvlar o'zaro qiyoslangan. Tadqiqotda seminar, esse yozish, dramatizatsiya, loyiha darslari kabi interfaol usullar o'quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlash, madaniy tafakkur va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilishi ta'kidlangan. Natijada, jahon va o'zbek adabiyotini uyg'un o'qitishning dolzarbligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot, ta'lim, o'qitish metodikasi, qiyosiy tahlil, jahon adabiyoti, o'zbek adabiyoti, interfaol metodlar, madaniy tafakkur, ijodiy fikrlash, tanqidiy yondashuv

Abstract: The article analyzes the common features of teaching world and Uzbek literature in higher education institutions. It compares thematic and ideological directions, character and value harmony, genre similarities, and methodological approaches. The study emphasizes that interactive methods such as seminars, essay writing, dramatization, and project lessons develop students' critical and creative thinking, cultural awareness, and social competencies. As a result, the relevance of teaching world and Uzbek literature in a comparative and integrated manner is substantiated.

Keywords: Literature, education, teaching methodology, comparative analysis, world literature, Uzbek literature, interactive methods, cultural awareness, creative thinking, critical approach

Аннотация: В статье рассматриваются общие особенности преподавания мировой и узбекской литературы в высших учебных заведениях. Анализируются тематические и идейные направления, гармония образов и ценностей, жанровые

сходства и методические подходы. Подчёркивается, что использование интерактивных методов — семинаров, написания эссе, драматизации и проектных занятий — способствует развитию у студентов критического и творческого мышления, культурного сознания и социальных компетенций. В результате обоснована актуальность сравнительного и интегрированного преподавания мировой и узбекской литературы.

Ключевые слова: Литература, образование, методика преподавания, сравнительный анализ, мировая литература, узбекская литература, интерактивные методы, культурное сознание, творческое мышление, критический подход

Bugungi global ta'lim makonida adabiyot fani milliy va jahon miqyosida integrallashuvga yuz tutmoqda. Hozirgi ta'lim muhiti adabiyotni nafaqat milliy kontekstda, balki xalqaro o'zaro ta'sir va madaniyatlararo muloqot nuqtai nazaridan o'rganishni talab qilmoqda. Bu jarayonda jahon va o'zbek adabiyotlarini qiyosiy o'rganish orqali o'quvchilarda umumiy badiiy tafakkur, madaniy hamda axloqiy kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyati yanada kengaymoqda. Jahon va o'zbek adabiyoti bu borada boy madaniy qatlam, qadriyatlar tizimi va didaktik imkoniyatlarni taqdim etadi. O'zbek va jahon adabiyotlari mazmuni, tarbiyaviy maqsadi, janr boyligi, obrazlar tizimi, badiiy ifoda vositalari hamda o'qitish yondashuvlari jihatidan bir qator mushtarakliklarga ega. Oliy ta'lim muassasalarida ushbu ikki adabiyot yo'nalishining mushtarak jihatlarini aniqlash, ularni qiyosiy tahlil asosida o'qitish usullarini takomillashtirish dolzarb vazifadir.

Har bir guruhdagi o'quvchilarning intellektual imkoniyatlari har xil. Adabiyot darslarida asarlarning didaktik tahlilini bir qolipga solish, ayniqsa, o'quvchilar qarashlari va munosabatini adabiyotshunoslarning mezonlariga moslashtirish adabiyot o'qitish metodikasi ilmida mutlaqo noto'g'ri hodisa bo'ladi. Bundan tashqari, milliy adabiy ta'limning bosh maqsadi adabiyotni msutaxassis darajasida yaxshi biladigan kishilarni tarbiyalash emas, balki ma'naviy komillik sari yuz burgan, ruhiy to'kislik yo'liga tutungan avlodni shakllantirish.[2, 99]

Shunga ko'ra, jahon va o'zbek adabiyotining didaktik o'xshashliklarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Mavzu va g'oyaviy yo'nalishdagi mushtaraklik. Barchamizga ma'lumki, o'zbek va jahon adabiyotida insoniy qadriyatlar, ezigulik va yovuzlik, sevgi va sadoqat, vatanparvarlik, adolat va haqiqat g'oyalari kabi mavzular doimiy muhokama markazida bo'lib kelgan. Adabiyotning har qanday ko'rinishi — milliy, ammo uning

mohiyati umuminsoniydir.[3, 35] Bu fikr adabiy ta'limda jahon va o'zbek adabiyoti mushtarakligining nazariy asoslaridan biridir.

2. Qahramon va qadriyat uyg'unligi. Misol uchun, "Alpomish" dostonida vatan, or-nomus, oila kabi qadriyatlar asosiy motiv bo'lsa, "Odissey" dostonida ham shaxsiy sadoqat, vatanga muhabbat va oilaviy sadoqat yuqori o'ringa ega. Bu ikki obraz asosida xalq adabiyotining arxetiplari va universal qadriyatlari mushtarakdir. Milliy adabiyotda sharqona oilaparastlik, vatanparvarlik, andisha va odob qadriyatlari ko'proq aks etgan bo'lsa, jahon adabiyotida esa shaxs erkinligi, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy tenglik g'oyalari ustuvor. Lekin umumiy jihati — inson qadr-qimmati va ezgulikni ulug'lash.

3. Janrlar bo'yicha o'xshashlik. Ikkala adabiyotda ham doston, tragediya, komediya, roman, hikoya, esse, nasriy va nazmiy shakllar keng uchraydi. Ular orqali badiiy tahlil, obrazlar xarakteri, syujet kompozitsiyasi ustida ishlash imkoniyati yaratiladi.

O'zbek va jahon ta'lim tizimida adabiyot o'qitish jarayonida mushtarak yondashuvlar mavjud. Misol uchun, tahlil metodlari o'xshashligi. Jahon va o'zbek adabiyoti bo'yicha darslarda quyidagi metodik yondashuvlar qo'llaniladi:

- Matn tahlili (asosiy voqealar, syujet, kompozitsiya);
- Qahramon xarakteri tahlili;
- G'oya va muammo asosida bahs;
- Tarixiy kontekstda o'qish;
- Bahsli savollar asosida tahlil.

Masalan, Hamlet (Shekspir) va Otabek (A. Qodiriy) obrazlarini ijtimoiy-axloqiy mas'uliyat nuqtai nazaridan qiyoslash — o'qitishda umumiy metodikani shakllantiradi.

Dars tiplari va topshiriqlar bilan ishlashda ham o'xshashliklar seziladi:

- Seminar (spektakl yoki adabiy bahs asosida);
- Qiyosiy esse yozish;
- Ijodiy dramatizatsiya (sahnaga moslash);
- Portfolio usuli — talabaning yozma ishlari yig'indisi.

Qaysi dars tiplari ikki adabiyotda ham samarali? Ushbu savolga javob topish uchun quyidagi jadvalni shakllantirdik:

1-jadval

Dars turi	Izoh
Seminar	Matn asosida guruhli tahlil, savol-javob, pozitsiya bildirish

Esse yozish	O'z fikrini ifodalash, tahliliy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish
Loyiha darsi	Taqdimot, interfaol savollar, ijodiy izlanishlar
Drama/metodik teatr	Personajlar tilidan so'zlash, rol o'yin orqali obrazga kirish

Adabiyotni o'qitishda interfaol metodlardan – konseptual xarita, dramatizatsiya, esse yozish kabi usullar adabiyotda samarali hisoblanadi.[1]

Oliy ta'limda adabiyot fanini baholashda quyidagi mezonlar ustuvor:

- Tanqidiy fikrlash qobiliyati;
- Qiyosiy tahlil va umumlashtira olish;
- Ijodiy fikr va baholovchi yondashuv;
- Madaniy tafakkur va qadriyatga nisbatan pozitsiya.

Bu mezonlar jahon adabiyoti o'qitishda ham, o'zbek adabiyoti darslarida ham teng qo'llaniladi.

Jahon va o'zbek adabiyotining umumiy metodik yondashuvlarini ham jadval asosida keltiramiz:

2-jadval

Yo'nalish	O'zbek adabiyoti	Jahon adabiyoti	Mushtaraklik
Mavzu	Vatan, sevgi, axloq, ijtimoiy tenglik	Inson erkinligi, adolat, haqiqat izlanishi	Inson qadr-qimmat va axloqiy tanlov
Tahlil usuli	Qahramon xarakteri, muammo, ijtimoiy kontekst	Personaj psixologiyasi, syujet dinamikasi	Obraz, muammo, qadriyat asosida o'rganish
Ta'lim shakli	Seminar, monolog, dramatizatsiya	Seminar, bahs, rol o'yini	Interfaollik, ko'ptomonlama yondashuv
Baholash mezon	Fikr bildirishi, mantiq, asoslash	Erkin tahlil, dalil keltirish	Kompetensiyaga asoslangan baholash

O'zbek va jahon adabiyotining o'qitilishida ko'plab mushtarakliklar mavjud: ularning asosiy mavzulari, badiiy obrazlari, janrlari, hatto o'rgatish uslublari o'zaro uyg'unlashgan. Bunday yondashuvlar orqali talabada madaniyatlararo tafakkur,

empatiya, ijodiy va tanqidiy fikrlash, vatanparvarlik kabi ijtimoiy-madaniy kompetensiyalar shakllanadi. Shu bois, oliy ta'limda jahon va o'zbek adabiyotini qiyosiy asosda, metodik jihatdan uyg'un tarzda o'qitish dolzarb va istiqbolli yo'nalish sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Basnett S. Assessment technologies based on the competency approach. Oxford publishing. 2020
2. Qunduzxon Husanboyeva, Roza Niyozmetova Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. 2-kitob. - Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2022.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. T.: "Noshir" 1996.
4. www.ziyouz

ADABIYOT DARSЛИKLARIMIZ HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Jumanova Fotima,

magistr, Jizzax DPU

Ilmiy rahbar prof.U.Qosimov

Annotatsiya: Maqolada sobiq sovet tuzumi davrida va Mustaqillik yillarida ta'lim tizimidagi keskin tafovutlar va hukmron partiya siyosatining adabiyot taraqqiyotiga qanchalik katta to'siq bo'lgani tarixiy va adabiy misollar asosida ko'rsatib beriladi. Jumladan, adabiyot darslik va qo'llanmalarimizdagi turli cheklovlar bo'lgani va Mustaqillikdan keyin tariximizni va ko'p asrlik adabiyotimizni xolis o'rganishga imkon berilgani yoritiladi.

Kalit so'zlar: tarixiy, adabiy asarlar, hukmron mafkura, mustaqillik davri, adabiyot darsliklari, shakl-mazmun birligi.

Abstract: The article shows, based on historical and literary examples, how the sharp differences in the education system and the ruling party's policies during the former Soviet regime and the years of Independence were a major obstacle to the development of literature. In particular, it highlights the various restrictions in our literature textbooks and manuals, and how after Independence we were given the opportunity to objectively study our history and centuries-old literature.

Keywords: historical, literary works, ruling ideology, period of independence, literature textbooks, unity of form and content.

Аннотация: В статье на исторических и литературных примерах показано, как резкие различия в системе образования и политике правящей партии в период бывшего советского режима и в годы независимости стали серьёзным препятствием для развития литературы. В частности, освещаются различные ограничения в наших учебниках и пособиях по литературе, а также то, как после обретения независимости нам была предоставлена возможность объективно изучать нашу историю и многовековую литературу.

Ключевые слова: исторические произведения, литературные произведения, правящая идеология, период независимости, учебники литературы, единство формы и содержания.

Yangilanayotgan O'zbekistonning ta'lim tizimidagi barcha fanlarda bo'lgani kabi o'rta aktaqlar va pedagogika oliy o'quv yurtlarida O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishida o'qitiladigan Adabiyot fanining dasturi, maqsad va vazifasini, uning

o'quv jarayonidagi o'rnini hozirgi davrning ma'naviy va mafkuraviy talab-ehtiyojlari asosida qayta ko'rib chiqish zarurati tug'iladi. O'quvchi-talabalarga adabiyot fani, uning maqsad-vazifalarini o'rgatish, fan doirasidagi asosiy ilmiy-nazariy masalalarning mazmunini tushuntirish, adabiyot tarixi va nazariyasining muhim qirralari bo'yicha tasavvur hosil qilish dolzarb vazifadardan sanaladi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ta'kidlanganidek, talaba yoshlarni badiiy so'z san'ati orqali o'zbek tili va adabiyotining boy imkoniyatlaridan foydalangan holda, Vatanga muhabbat va sadoqat, umumbashariy qadriyatlarga hurmat ruhida, keng dunyoqarashga ega bo'lgan va mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy yetuk insonlar qilib tarbiyalash bugungi globallashuv jarayonda yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Har bir xalqning ona tili va adabiyoti uning milliy ruhi va o'zligining, madaniy-ma'rifiy olami, mafkura-g'oyasining asosi hisoblanadi. Badiiy asarlar mohiyatini anglash, ularni zamonaviy metodlar asosida tahlil etib, obyektiv baho berish ko'nikmalarini shakllantirish adabiyotshunoslikning bosh maqsadi bo'lib sanaladi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida eng faol va millatparvar kuch sifatida maydonga kelgan jadidchilik harakati va adabiyotining asl maqsadi va ulkan ijtimoiy-siyosiy ahamiyati ko'plab tarixiy-adabiy manbalarda butunlay biryozlama talqin etildi. Fitrat va Cho'lpon, Behbudiy va Qodiriyalar asos solgan jadid adabiyotining ulkan ahamiyati shundaki, tarixiy haqiqatni katta jasorat va mahorat bilan, xalq va millat manfaatlari nuqtai nazaridan haqqoniy aks ettirgan. Afsuski, ijtimoiy-siyosiy va adabiy estetik tafakkurimizning yuksak bir bosqichi bo'lgan jadid adabiyotining bu kabi yorqin qirralari xolis baholanmasdan, aksincha, keskin qoralanib kelingan. Talaba-o'quvchilarimiz badiiy adabiyot tarixi, adabiy-estetik tafakkur tadriji va adabiy jarayon muammolarini o'rganishda ana shunday murakkabliklarga xolisona yondashib, ularga mantiqan asoslangan mezonlar bilan baho berishga intilishlari lozim bo'ladi.

Talaba-o'quvchilarni har tomonlama yetuk mutaxassis, ma'naniy barkamol insonlar etib tarbiyalashda badiiy adabiyot va adabiyotshunoslikning o'rni muhimdir. Shu bois ma'naviy tarbiyani kuchaytirish, adabiy ta'lim saviyasini oshirishga e'tibor yanada ortmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev rahbarligida ma'naviyat masalalariga bag'ishlab o'tkazilgan anjumanlarda va bu sohada qabul qilingan qarorlarida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish sifati va natija dorligiga bo'lgan talab va e'tiborni tubdan o'zgartish zarurligi alohida ta'kidlandi. "Adabiyot xalqning yuragi, uning ma'naviyatini ko'rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish"[1;14] hayotiy ehtiyojga aylandi.

Adabiyot va adabiyotshunoslik darslarida milliy g'oya va mafkura masalalariga jiddiy yondashuv, talaba-o'quvchilarda madaniy merosimizga, umuminsoniy qadriyatlarimizga hurmat-iftixor tuyg'ularini rivojlantirishga e'tiborni kuchaytirish lozimligi uqtirildi. Bo'lajak filolog talabalar badiiy asarlarga ijtimoiy-estetik va ilmiy-nazariy jihatdan yondashib, ularni ham mazmunan, ham shaklan tahlil etishni aynan ana shu fan orqali o'rganadi. yangi ilmiy fikrlar bilan boyib boradi. Bu fan badiiy adabiyotning spesifikasi va umum nazariy qonunlarini o'rganishi, badiiy ijod muayyan nazariy tushuncha va qonuniyatlarga asoslanishini talabalarga o'rgatishi bilan muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi. Ayni vaqtda, mutaxassis-olimlarning o'zbek va rus tilidagi darslik-qo'llanmalaridan namuna sifatida foydalanish va ularning muhim ilmiy-nazariy qarashlari va tavsiyalariga tayanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shu bilan birga turli yillarda yaratilgan va hozirgi kunda ham foydalanilib kelinayotgan O'zbek adabiyoti darsliklaridagi davr bilan bog'liq ayrim talqinlar va noob'ektiv qarashlar bugungi Istiqlol davri adabiyotshunosligi talab - mezonlari asosida qayta baholanishni taqazo etadi. Shuningdek, mazkur darsliklardagi muayyan mavzu-muammolarni yoritishda noxolis yondashuv yoki bahsli talqinlar va ba'zi noaniqliklar ham mavjudki, endilikda ularni bartaraf etishga ehtiyoj seziladi. Taassufki, ularda mumtoz adabiyotimiz, xususan, Alisher Navoiy davri tanqid va adabiyotshunosligi an'alariga deyarli e'tibor berilmagan. Yirik mutafakkir olimlarimiz tomonidan yaratilgan salmoqli tadqiqot va darsliklarimizda ko'p asrlik mumtoz adabiyotimizda yetakchi o'rin tutgan va poetik mahoratning yuksak namunalari bo'lgan rang-barang she'riy san'atlar va ularning tahlil va talqinlari ham kam uchraydi. Yoxud badiiy ijod va adabiyotshunoslikning o'zak masalalaridan bo'lgan shakl va mazmun birligi muammosini o'quvchi-talabalarga tushuntirishda ulug' shoir va mutafakkirlarimiz, jumladan, hassos adibimiz Abdulla Qahhorning adabiy-nazariy qarashlari, maqolalaridan foydalanish ham maqsadga muvofiq bo'ladi deb o'ylaymiz.. Aslida bunday muhim muammolar Navoiyning ilmiy asarlarida ham, badiiy asarlarida ham ibratli tarzda yoritilgan. Navoiyning bunday qutlug' an'analari keyingi asrlarda ham ko'plab yetuk shoir-u yozuvchilarimiz tomonidan muvaffa qiyatli davom ettirildi. Masalan, Abdulla Qahhor "Adabiy asarning joni-uning mazmuni, lekin bu jonning jon bo'lishi uchun jasad ham kerak. Jonni jasadsiz tasavvur qilish mumkin emas"[2;7]-deydi. Qahhor yosh yozuvchi Anvar Muqimovning ilk hikoyasini o'qib quvonadi va uning keyingi asarlari ham talabchan ustoz ning xolisona nigohidan o'tadi. Ular haqida ham ustoz yosh muallifga yana bir necha xat yo'llaydi. Bu xatlarida yosh yozuvchining yutuqlari, jumladan, ilk hikoyasida katta bir ijtimoiy illatni

tangaday joyda ifodalay olganini e'tirof etsa, keyingisida "Tariqday ma'no bir paqir suvning ichida suzib yuribdi" deya, asar mazmunan sayozligini tanqid qiladi.

Sotsialistik realizm metodi prinsiplarini qat'iy qoliplashtirib-ulug'lanishida ham hukmron kommunistik mafkura bilan bog'liq biryoqlama, noxolis qarashlar va sun'iy ko'pirtirishlar ustuvorlik qilib kelgan. Masalan, ikki tomlik "Adabiyot nazariyasi" kitobida "romantizm va realizm ijodiy metodlari"ga bag'ishlangan bobida 1970-yili Moskvada "Visshaya shkola" nashriyotida oliy o'quv yurtlari uchun chiqarilgan "Teoriya literatura" darsligidagi noto'g'ri fikr va ma'lumotlarga suyanilgan. Jumladan, quyidagi bahsli fikr aynan takrorlanganini ko'ramiz: "Romantizm obychno rassmatrivaetsya lish kak literaturnoe napravlenie, slojivsheesya v Yevrope v konse XVIII – nachale XIX vek." [4;232]. "Romantizm ijodiy metodi –XVIII asr oxirida va XIX asr boshida Yevropa va Amerika adabiyotida paydo bo'ldi." Xolbuki, romantizm va gumanizmning yuksak bir cho'qqisi bo'lgan Navoiy ijodi XV asrdayoq shuhrat qozongani yoxud XVI asrda realizmning betakror bir namunasi sifatida yaratilgan "Boburnoma"dek asarlar adabiy jamoatchilikka va maktab o'quvchilariga ham yaxshi ma'lum edi.

Taniqli olimlarimiz tomonidan yaratilgan va bir necha marta qayta nashr etilgan, bugungi kunda ham talaba-o'quvchilarimiz keng foydalanib kelayotgan "Adabiyotshunoslikka kirish" darsligimiz ham janrlar borasida ayrim noaniqliklardan xoli emas. Chunonchi, ushbu darslikda **ruboiy** janri haqida to'g'ri nazariy tushuncha beriladi. Biroq ruboiynavislikda jahonga mashhur mumtoz shoirlarimiz ijodidan emas, balki Ramz Bobojonning barmoq vaznida yozilgan "Shoshganda vaqt yetmasligi qiziq" kabi oddiy satrlaridan iborat o'rtamiyona to'rtligi ruboiyning yetuk namunasi sifatida keltiriladiki, bu kitobxonlarda e'tiroz uyg'otadi. Darsliklarimizdagi kabi salmoqdor ilmiy tadqiqotlarimizda ham uchraydigan shunday chalkashliklarni bartaraf etish ham ustoz olimlarimiz orzu qilganlaridek, yangi-Istiqlol davri adabiyot darsliklari va o'quv qo'llanmalarimizning muhim vazifalaridan biri bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. Adiblar xiyoboni ochilishidagi nutqi. "Xalqso'zi", 20 may 2020 **yil**.
- 2.Qo'shjonov M. Adabiyotimiz jonkuyari.-Abdulla Qahor. Yoshlar bilan suhbat. T.:1968. 7-b 3.Qosimov U. Adabiyot nazariyasi. Toshkent. 2022.
- 4.Adabiyot nazariyasi. 11 tom, Toshkent.1979. 406-b.

“QO‘RQUT OTA” VA “GO‘ROG‘LI” DOSTONLARINI O‘QITISHDA QIYOSIY TAHLIL VA ZAMONAVIY METODLAR

Qosimova Yulduzxon Javlonbek qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Yulduzxonqosimova16@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalq og‘zaki ijodining, xususan, xalq dostonlarining adabiy ta’limdagi ahamiyati, ularni yosh avlodga o‘rgatishning uslubiy jihatlari chuqur tahlil etiladi. Yangi O‘zbekistonda mustaqil kreativ fikrlovchi shaxsni tarbiyalash jarayonida milliy qadriyatlarga hurmatni shakllantirishda dostonlarning tarbiyaviy va estetik roliga urg‘u beriladi. Xususan, “Xos va mos”, “Yuguruvchilar va topuvchilar”, “Shajaralar qiyosi” kabi innovatsion metodlar orqali o‘quvchilarning faol, tahliliy va qiyosiy fikrlash, ijodkorlik salohiyati rivojlantiriladi.

Kalit so‘zlar: “Qo‘rqut ota” dostoni, “Go‘ro‘g‘li” dostoni, Qiyosiy tahlil, “Xos va mos” metodi, “Yuguruvchilar va topuvchilar” metodi, “Shajaralar qiyosi” metodi.

Annotation: This article provides an in-depth analysis of the significance of folk oral literature, particularly folk epics, in literary education, and explores methodological approaches to teaching them to the younger generation. In the context of New Uzbekistan, special attention is given to the educational and aesthetic role of epics in fostering respect for national values during the formation of an independent and creative-thinking individual. Specifically, innovative methods such as “Relevant and Appropriate,” “Runners and Finders,” and “Comparison of Genealogies” are highlighted as effective tools for developing students’ active, analytical, comparative thinking and creative potential.

Keywords: "Qorqut Ata" epic, "Gorogly" epic, Comparative analysis, "Appropriate and Relevant" method, "Runners and Seekers" method, "Genealogical Comparison" method

Аннотация: В данной статье подробно анализируется значение устного народного творчества, в частности народных дастанов, в литературном образовании, а также методические подходы к их преподаванию подрастающему поколению. В условиях Нового Узбекистана акцент сделан на воспитательную и эстетическую роль дастанов в процессе формирования самостоятельной, креативно мыслящей личности и уважения к национальным ценностям. В частности, подчеркивается эффективность инновационных методов, таких как

«Соответствие и уместность», «Бегущие и находящие», «Сравнение родословных» для развития у учеников активного, аналитического и сравнительного мышления, а также творческого потенциала.

Ключевые слова: Эпос «Коркут-ата», Эпос «Гороглы», Сравнительный анализ, Метод «Соответствующее и уместное», Метод «Бегуны и ищущие», Метод «Сравнение родословных»

Ma'lumki, bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan Yangi O'zbekistonda har tomonlama barkamol, mustaqil va kreativ fikrga ega shaxsni tarbiyalash, ta'lim berish eng dolzarb masalalaridan biridir. Ayniqsa, yoshlarni milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analarga hurmat bilan qarashlarida xalq og'zaki ijodining o'rni g'oyatda muhimdir. Har bir millatning xalq og'zaki ijodida "shoh asar" maqomidagi xalq dostonlarini o'rganish esa o'sha xalqning tarixi, yashash tarzi, umuminsoniy qadriyatlari, ma'naviy va madaniy hayotiga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi.

Adabiy ta'limda baxshilarning epik repartuarlaridan joy olgan mashur o'zbek xalq dostonlaridan "Alpomish", "Go'rog'li", "Kuntug'mish", "Ravshan", qirg'izlarning esa "Manas", "Er Tabildi", turkmanlarning "Dada Qo'rqu", "Ko'rog'li", qozoqlarning "Qiz Jibek", qoraqalpoqlarning "Edigey", "Qirq qiz" kabilar ta'lim tili qozoq, qirg'iz, o'zbek va turkman umumiy o'rta ta'lim maktablarida adabiyot darsliklarida berilgan.

Ta'lim tili turkman umumiy o'rta ta'lim maktablarining adabiyot darsliklarida xalq dostonlarini o'qitish 6-sinf dan boshlanadi. "Altyn miras" kirish qismida xalq og'zaki ijodining eng sara namunalari "Hikmatlar" dan parchalar hamda "Qo'rqu ota", "Go'rog'lining uylanishi" dostonlaridan parchalar berilgan.[1:5] Ushbu mavzularni o'zlashtirish uchun o'quv rejada esa 5 soat vaqt ajratilgan bo'lib, mustahkamlash uchun dostonidan berilgan parcha ichida, masalan, "Qo'rqu ota" dostonidagi har bir hikoyatdan so'ng savol va topshiriqlar berilgan. Ushbu doston asarning asosiy g'oyasini aniqlay oladigan, fikrini asoslash uchun asar matniga tayangan holda dalillar keltira oladigan, boshqa fanlardan olgan bilimlari va hayotiy tajribasiga tayangan holda asarning asosiy g'oyasiga o'z munosabatini bildiradi oladigan kompetensiyalarini o'zlashtiruvchi 6-sinf o'quvchilari uchun yosh va psixologik jihatdan juda mosdir. "Qo'rqu ota" eposida Qo'rqu ota tomonida aytilgan quyidagi pand-nasihatlar o'quvchiga ma'naviy ozuqa berish bilan birgalikda axloq-odob, hayotiy tajribalardan boxabar bo'lishga chorlaydi hamda o'g'itlari endigina balog'at yoshiga qadam qo'yayotgan nihollarga suvdek zarurdir. Masalan, "Yotdan farzand bo'lmaydi, kul ustida turib bo'lmaydi", "Qari dushman do'st bo'lmaydi", "Bargli ko'k o'tlar kuzga qolmaydi", "Mehmon kelmaydigan uy vayron bo'ladi", "Ot yemaydigan

achchiq o't o'sganidan foyda bo'lmaydi", "Ota yurtida qolgan o'gil boy va farovon bo'ladi" singari hikmatli so'zlarning tub ma'nosini topish esa o'quvchilarning aqlini charxlashga xizmat qiladi. Shuningdek, "Dovhe Go'ja o'gli Dalli Dumrulning voqeasi" bo'limida esa juda kibrli Dalli Dumrul daryoga qurgan ko'prigi uchun odamlar o'tsa ham, o'tmasa ham pul talab qiladi va, hatto, o'limdan qo'rqmasligini bilgan Tangri uni Azroil orqali jazolamoqchi bo'ladi. Dalli Dumrul o'lishni xohlamay, o'z orniga ota-onasidan o'lishini iltimos qiladi. Ota-onasi bunga rozi bo'lmaydi. Sadoqatli xotini esa eri uchun o'limga tayyorligini aytganini ko'rib, Alloh bu fidoyilik uchun ikkoviga 140yil umr beradi. Bu hikoyatda o'quvchilarga kibr va manmanlik insonni yer bilan yakson qilishi, aksincha, muhabbat, saxiylik va sadoqat esa kishini kamolotga yetkazishi ulug'langan. "Qorqut ota" asaridan berilgan parchani mustahkamlash uchun har bir hikoyatdandan so'ng 3-4tadan savol va topshiriqlar (Dalli Dumrul nega azroyil bilan jang qiladi? Ota-onasi nima uchun o'gli uchun jonlarini ayashadi? Ayolini eri uchun jonini fido qilishini siz qanday baholaysiz?) keltirilgan. Ushbu savollar matn ichidan qiyinchiliklarsiz topsa bo'ladigan, o'quvchinini chuqur o'ylash va kreativ fikrlashga undaydigan emasdek.

Agar ushbu dostonni qolgan qismlarini ham topib o'qitishni ko'zda tutib, o'quvchilarga "Xos va mos" metodini qo'llasak, dars yanada jonli va epos ham tushunarliroq bo'ladi. *Bu usulni qo'llash uchun o'qituvchi o'zi bilan birgalikda ichiga Qo'rquq ota tomonidan aytilgan hikmatli so'zlar yozilgan 10-15ta qog'ozlardan iborat kichik karton quticha olib kiradi. O'quvchilar galma-galdan quticha oldiga kelib, ko'zlarini yumgan holda qog'ozlardan birini olishadi. So'ng yozilgan hikmatli so'zga o'xshash xalq maqolini topishga harakat qilishadi. Jumladan, "Yotdan farzand bo'lmaydi, kul ustida turib bo'lmaydi" hikmatli so'ziga mos "Yetim qo'zi boqsang, og'zi-burning moy bo'lur, yetim bola asrasang og'zi burning qon bo'lur" yoki "Ota yurtida qolgan o'gil boy va farovon bo'ladi" ga o'xshash "O'zga yurtda shoh bo'lguncha- o'z yurtingda gado bo'l" kabi maqollarni aytiladi.* Ushbu usul orqali o'quvchilar xalq og'zaki ijodi namunalarini bir-biriga solishtirishga, o'zlari aytgan maqolni doim qayerdadir ko'rganda Qo'rquq otaning hikmatlarini yodga olishga harakat qiladilar. Shu bilan birga aynan o'qituvchi tanlab bergan savol va topshiriqlarga javob berishdan zerikkan bolaga o'zi xohlab olgan qog'ozning chiqishi xuddi lotareyadek ajoyib kayfiyat bag'ishlaydi. Shuningdek, darslikda "Go'rog'li" eposidan "Go'ro'g'lining uylanishi" bobi ham keltirilgan bo'lib, bir sinf o'quv yilida ikki dostonni o'zlashtirish 6-sinf o'quvchilari uchun biroz murakkablik kasb etadi.

Vaholanki, ta'lim tili o'zbek umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinf adabiyot darsligida "Go'ro'g'li" dostonidan parcha bilan tanishiladi. Ushbu darslikda "Xalq

og'zaki ijodi: "Go'ro'g'li" dostonlari turkumi" mavzusida "Go'ro'g'li" turkum dostonlari ikki katta guruhga bo'linishi, xususan, g'arbiy va sharqiy guruhga kiruvchi dostonlarning o'xshash va farqli jihatlari haqida nazariy ma'lumotlar berilgan.[2:12] Asarning asosiy va ikkilamchi g'oyalarini aniqlay oladigan, obrazlarni bir-biriga qiyoslab, asar matnini tarixiy, qiyosiy tahlil qila olish ko'nikmalarini egallaydigan 10-sinf uchun ushbu dostonlardan parchalar berilishi yosh hamda psixologik jihatdan juda to'g'ri tanlangan. Darslikda "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonining Po'ltan shoir aytgan varianti hamda Xorazm variantidan parchalar berilgan. Ikkila variantida ham o'xshash tomonlar: obrazlar, motivlar mushtarakligi yaqqol ko'rinadi. Asar yuzasidan berilgan savol va topshiriqlar (Doston nima uchun urush bilan boshlangan deb o'ylaysiz? Bibi Hilol portretiga e'tibor bering. Yana shunga o'xshash tasvirlar qaysi dostonlarda uchraydi? Go'ro'g'lining tug'ilishi tasviriga e'tibor bering. Sizningcha, bu tasvirda xalqning qanday orzu-umidlari namoyon bo'lgan? Va h.k) ham o'quvchini faqat asarga ko'z yugurtirishga emas, balki, dunyoqarashni kengaytirish, hayotiy misollar bilan javob berishga undaydi. Zero, metodist olim S.Dolimov o'rinli ta'kidlaganidek, o'rta maktablarda adabiy ta'lim asoslari hayotiylik, axloqiy-estetik tarbiya maqsadiga qaratilsa, fanning "zamonaviyligi to'g'ri ochiladi va o'quvchilar adabiyotni o'z hayotiy tajribalari bilan bog'lay oladilar. [3:52] Po'ltan shoir tilidan yozib olingan variantida so'zlar ravon, eskirgan so'zlarning ma'nolari lug'at sifatida berib ketilgani o'quvchiga asarni tutilmay o'qishda yengillik beradi. Biroq, Xorazm variantida xorazm shevasida asarni mutolaa qilish biroz qiyinchilik tug'dirishi tabiiy hol. Bunda o'quvchi o'zi uchun kichik lug'at kitobcha shakllantirib, notanish so'zlarni yozib, adabiy tildagi muqobilini topsa, dostonni maroq bilan o'qiy oladi. Yana bir narsani aytish joizki, o'quvchilar savol va topshiriqlarga javob berish bilan birgalikda "Guruhlar bilan ishlaymiz" sarlavhasi ostidagi ikkita jadvalni ham to'ldirishlari lozim. Ushbu jadvalda o'zbek xalq dostonlariga va "Go'ro'g'li" turkum dostonlariga xos xususiyatlarni yozishlari adabiy matnga qiyosiy yondashuvni talab qiladi.

Ushbu jadvalni oson to'ldirishda "Yuguruvchilar va topuvchilar" metodi foydalidir. Bunda guruhni o'quvchilar soniga qarab ikki yoki uch guruhga bo'lib olamiz. So'ng o'qituvchi har bir guruh uchun yozuv taxtaga oldindan tayyorlab kelgan dostonlarga xos 10dan ortiq savollar qoidalarini yopishtirib chiqadi. Bu qoidalar ikki guruh uchun ham aralash tarzda beriladi. Masalan, birinchi guruhga "qaysi dostonlarda shevaga xos bo'linish ko'proq uchraydi?", "Qaysi dostonlar mavzu jihatidan turlarga bo'linadi?", "Qaysi dostonlar syujet jihatidan alohida nomlar bilan nomlangan?" kabi savollar berilsa, ikkinchi guruhga "Qaysi dostonlarda obrazlar ismi turlicha keladi?", "Qaysi dostonlarda xalq urf-odatlarini, an'analari ko'proq uchraydi?" singari topshiriqlar

beriladi. 1-guruh yuguruvchilari xalq dostonlariga xos xususiyatlarni, 2-guruhniki esa "Go'ro'gli" turkum dostonlariga xos xususiyatlarni tezkorlik bilan guruhlaridagi topuvchilarga beradilar. Ikki daqiqani ichida kim tezroq va ko'proq topsa hamda topuvchilar savolga javoblarni misollar bilan to'ldirib aniq va to'g'ri javob bera olsa, o'sha guruh g'olib deb e'lon qilinadi.

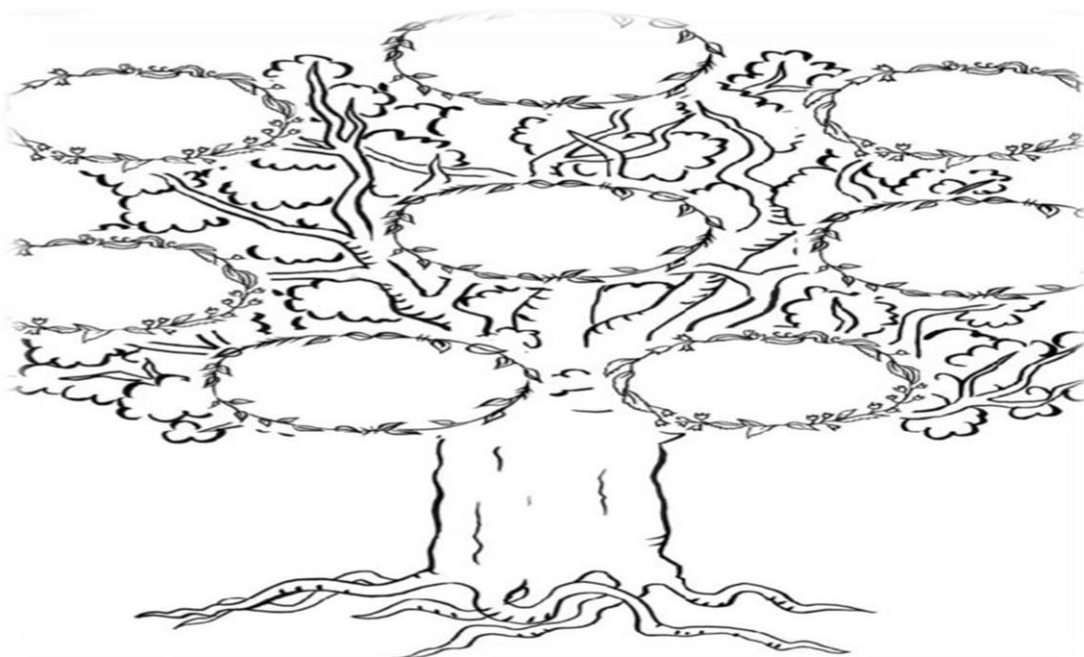
Ushbu metod o'quvchilarda faollik, epcillik, raqobat va hamkorlik tamoyillarini mustahkamlaydi, o'zaro yordam va fikr almashishni, talabalarning jismoniy harakatini ta'minlaydi. Bu, o'z navbatida, xayolga berilgan o'smirlarni darsga sho'ng'ishga, energiya olishga jalb etishning yaxshi yo'lidir.

Tadqiqotchi olim N.Yusufjonova o'zining nomzodlik dissertatsiyasida adabiy ta'limda xalq dostonlarini qiyoslab o'qitishning afzalliklari haqida shunday deydi: "Xalq baxshilarining tinimsiz mehnati, bemisl ijrolari bilan bizgacha yetib kelgan xalq dostonlarining barchasida turkiy xalqlar uchun mushtarak bo'lgan vatanparvarlik, or-nomus, yurt birligi uchun kurash, imon-e'tiqod kabi umuminsoniy qadriyatlar tarannum etilgan. Ularni qiyoslab o'qitish va o'quvchilarga tushuntirishda doston syujetiga asos bo'lgan bosh motivlarning paydo bo'lish va yaratilish zaruriyatini aniqlash, shundan keyingina qiyosi tahlilni amalga oshirish lozim bo'ladi".[4:62]

Shu sababli asardagi bosh motivlarni aniqlashda "Shajaralar qiyosi" metodi nafaqat "Go'ro'glining tug'ilishi", balki, boshqa eposlar bilan qiyosiy tahlilni amalga oshirish uchun ham qo'llash imkoniyati keng usullardan biridir. Bunda o'quvchilarga dostonning ikki versiyasida ishtirok etgan personajlarning ota-bobolari ismlari, so'ng esa voqealar ketma-ketlikda o'quvchilarning ijodkorlik va tasavvur olamidan kelib chiqib, kata o'lchamdagi oq qog'ozga shajarani eslatuvchi shakllar orqali(daraxt, xarita, lego) tasvirlanishi va qisqa jumlar bilan yozilishi lozim.

Quyidagi suratda berilgan daraxt ichidagi bo'sh doiralarga "Go'ro'glining tug'ilishi" dostonidan parchaning Po'ltan shoir versiyasida keltirilgan personajlar ismlari Odilxon o'z atrofida Urayxon, Ahmadxon, Bibi Oyshani birlashtirsa, Qovishtixon To'liboy sinchi ismli o'glini birlashtiradi. Bibi Oysha va To'liboy sinchi Ravshanbek ismli o'gli bilan shajarani davom ettiradi. Jig'alixonning Gajdumbek va Bibi Hilol farzandlari borligi, Ravshan va Bibi Hilolning nikohidan Go'ro'li dunyoga kelishi kabi zanjirlardan iborat shajarlarni qayd etadilar.

Dostondan berilgan parchani Xorazm versiyasi bilan ham xuddi shu usulda qiyoslab tasvirlashlari kerak.

1-rasm. Shajara daraxti

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. KLYÇEW R., GURBANBERDIYEW N.EDEBIYAT.6-njy synp üçün okuw kitaby HRESTOMATIYA .«SHARQ» NEŞIRYAT-ÇAPHANA PAÝDARLAR KOMPANIYASYNYŇ BAŞ REDAKSIYASY .DAŞKENT — 2017.- 5-46-b.
2. Adabiyot 10-sinf uchun darslik/ Z.I.Mirzayeva., K.Q.Djaliov.- Toshkent:Respublika ta'lim markazi. 2022.- 12-25-b.
3. Dolimov S., Ubaydullayev H., Ahmedov Q.Adabiyot o'qitish metodikasi.-Toshkent. O'qituvchi,1967.-52-b.
4. Yusufjonova N.Turkiy xalq dostonlarini qiyosiy-tipologik yondashuv asosida o'qitish texnologiyasi.nom.dissertatsiyasi.-T.:2023.-62-b.
5. Tillayeva R. Adabiy ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi.T.:2023.-28 –b.
6. Sobirova, M.Y. (2023). The role of educational tools in anthropocentric relationship education. European Journal of Education and Applied Psychology 2023, No 4. <https://doi.org/10.29013/EJEAP-23-4-52-58>
7. Sobirova, M. (2023). Обучение языковым явлениям на основе анализа текста. “Этнокультурный и социолингвистический аспекты в теории и практике преподавания языков в негуманитарных вузах” mavzusidagi III xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Минск, 30 март 2023 й., – В. 299-302. <https://rep.bntu.by/handle/data/130394>

8. Qosimova Y. O'zbek va turkman umumta'lim maktab adabiyot darsliklarida xalq dostonlari o'qitilishining bugungi holati.(maqola) Til va adabiyot.uz.2025-yil 16-son.- 177-180-b

BADIIY ASARLARNI QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL METODI YORDAMIDA O'RGANISH

Olimjonova Dilnoza Ilhamovna

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti

1-bosqich magistri,

dilnozaolimjonova257@gmail.com

Ilmiy rahbar: Nafisa Raxmanova

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va jahon adabiyotini qiyosiy-tipologik metod orqali o'rganish, metodning turlari va afzalliklari "Qutadg'u bilig" va "Garov" asarlari misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qiyosiy-tipologik metod, ijtimoiy-tipologik o'xshashliklar, adabiy-tipologik o'xshashliklar, psixologik-tipologik o'xshashliklar, obrazlarning mutanosub yoki nomutanosubligi, "Qutadg'u bilig" dostoni, "Garov" hikoyasi.

Abstract: In this article, the study of Uzbek and World literature through the comparative-typological method, the types and benefits of the method are reflected in the examples of the works "Kutadgu bilig" and "Pledge".

Key words: Comparative-typological method, social-typological similarities, literary-typological similarities, psychological-typological similarities, proportionality or disproportion of images, "Kutadgu bilig" epic, "Pledge" story, verbal and intellectual stability.

Adabiy hodisalarni tipologik jihatdan o'rganish jahon adabiyotida kechayotgan umumiy jarayonlarni anglab yetishda muhim rol o'ynaydi. Slovak olimi D.Dyurishin adabiyotni tipologik o'rganish yo'nalishining jahondagi eng yirik mutaxassisi hisoblanadi. Olimning ta'kidlashicha, tipologik tahlil adabiyotshunoslikning muhim masalalaridan biri bo'lib, uning vazifasi adabiy ta'sirning mohiyatini aniqlashdir. D.Dyurishin [1] tipologik o'xshashliklarni uch turga ajratib o'rganishni tavsiya etadi:

1. *Ijtimoiy-tipologik o'xshashliklar.* Bunda ijtimoiy shart-sharoitlarning asarning g'oyaviy-falsafiy mazmunida aks etishi nazarda tutiladi. Ijtimoiy va g'oyaviy omillar badiiy asar tarkibiga singdirilgan bo'lib, ayniqsa, g'oyaviy mazmuni, muallifning davr, ijtimoiy tuzumga nisbatan falsafiy qarashlarini ifodalashda yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu tipologik turda yozuvchi davridagi ijtimoiy muammolar ko'rib chiqiladi va badiiy asarga qay darajada ta'sir etgani aniqlanadi. Hatto ayrim yozuvchilar ijtimoiy muammolarga atab ham asarlar yaratishgan, bu esa bizga o'sha davr holatini o'rganish uchun eng katta maktab vazifasini o'taydi.

2. *Adabiy-tipologik o'xshashliklar.* Mazkur turdagi o'xshashliklar sof adabiy hodisaga asoslanadi. Adabiyotning bu sohasi qiyosiy-tipologik tadqiqotning obyekti bo'lib, aynan shu yerda u adabiyot nazariyasi bilan birlashadi. Badiiy asardagi umumiy va farqli jihatlarni nafaqat adabiy yo'nalish, janrlar nuqtayi nazaridan, balki g'oyaviy-psixologik yondashuv, qahramonlar tavsifi, kompozitsiya, sujet, motivlar, obrazlar tizimi, tasviriy vositalar, she'r tuzilishi unsurlari singari badiiylikni ta'minlovchi komponentlar nuqtayi nazaridan o'rganish adabiyotshunoslik uchun muhim natijalar beradi.

3. *Psixologik-tipologik o'xshashliklar.* Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy asarning adabiy jarayondagi o'rnini belgilash maqsadida janr-uslubiy jihatdan o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bunda ijodkor shaxsining ma'lum bir asarni yaratishdagi individual psixologik holati tushuniladi. Ko'p hollarda ijodkor o'zining ruhiy holatini badiiy asar qahramoniga yuqtiradi. Natijada asardagi obrazlar muallif ruhiyatiga qarab o'zgarib boradi. Ayrim paytlarda esa asar qahramonlarining ruhiyatlari boshqa asar qahramonlarining ruhiyatiga o'xshash bo'ladi. Sababi jamiki qahramonlarning prototiplari hayotdan olinadi, hayotda esa bir xil ruhiy holatni boshidan kechirgan insonlar talaygina.

Mamlakatimiz ta'limidagi jahon adabiyoti namunalarini maqsadli va tizimli o'rganish muammosi o'quvchi shaxsini ustuvor mavqega ko'tarish, ta'lim subyektlari o'rtasida pedagogik hamkorlikni yo'lga qo'yish, tarbiyalanish va bilim olishda o'quvchining ehtiyoj va qiziqishlari hamda mustaqilligiga tayanish, ulardagi ijodkorlik va yaratuvchanlik sifatlarini qo'llab-quvvatlash kabi tamoyillarga amal qilish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu bois "O'quvchilarni xorij adabiyotining yorqin namunalari bilan yaqindan tanishtirib borish; jahon adabiyotidagi jarayonlarni xolis va haqqoniy tahlil qilish orqali o'zbek adabiyotini yangi ijodiy tajribalar bilan boyitib borish" vazifalarining belgilanishi bu borada zarur pedagogik mexanizmlarni takomillashtirishni talab qiladi.[2]

Aynan mana shu talabga ko'ra adabiyot darslarida o'zbek va jahon adabiyoti namunalarini qiyosiy-tipologik tahlil metodi yordamida o'rganish texnologiyasini yoritmoqchimiz. Ushbu maqolada qiyosiy-tipologik tahlil metodi asosida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni va Anton Pavlovich Chexovning "Garov" hikoyasi tahlil qilinadi, o'zaro solishtiriladi. Tahlilni boshlashimizdan avval aytishimiz joizki, ushbu asarlarni tanlashimizdan asosiy maqsad – ikkala asarda ham mavjud bo'lgan o'zaro o'xshash g'oya va obrazlarni tahlil qilish. Eng qizig'i shundaki, tahlilga tortilgan ikkala asar ham turli adabiyot qutblariga oid bo'lishiga qaramay, ulardagi bosh qahramonlarning fikrlashi va g'oyalari bir-biriga juda o'xshash. Vaholanki,

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari biz turkiylarning eng qadimgi dostonlarimizdan biri bo‘lib, XI asrning eng yuksak baho berilgan nodirliklaridan biridir. Chexovning “Garov” hikoyasi esa XIX asrda yozilgan bo‘lib, o‘z davrining eng go‘zal mushohadasi ila yozilgan hikoyalaridan biri demakdir. Keling, ikkala asarning bosh qahramonlarini qiyosiy-tipologik tahlil metodi asosida o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlarini topishga harakat qilamiz.

“Qutadg‘u bilig” asarining bosh qahramonlaridan biri O‘zg‘urmish bo‘lib, u dunyoviy ne‘matlar va martabalardan voz kechgan, ruhiy kamolot sari intilgan zohid shaxsdir. O‘zg‘urmish hayotining ma‘nosini davlat xizmatida yoki moddiy boylikda emas, balki axloqiy poklik va ma‘naviy yuksalishda deb biladi. Asarda O‘zg‘urmish zohidlik yo‘lini tanlagan va tashnalik, nafs, mol-dunyo havasidan yuksak turuvchi donishmand sifatida gavdalanadi. U hayotning o‘tkinchiligi, dunyoning aldovlari haqida chuqur mushohada yuritadi va oxir-oqibat tahqiqiy baxt – ruhiy poklik va soflikda ekanligini anglaydi.[3, 90]

O‘zg‘urmish – moddiy dunyodan voz kechib, ma‘naviy yuksalish sari intilgan insoniy komillik timsoli. Uning obrazi orqali muallif dunyoviy boylikning beqarorligi va axloqiy yetuklikning ustunligi haqidagi falsafiy g‘oyalarni ilgari suradi. Bu obraz har qanday davrda inson uchun ichki poklik va ma‘naviyatga intilishning ibratli namunasi bo‘lib qoladi.

“Garov” hikoyasining bosh qahramoni hisoblanmish huquqshunos obrazi insoniy tamoyillar va moddiy manfaat o‘rtasidagi ziddiyatning yorqin ifodasidir. Hikoya avvalida u boylikka chanqoq, hayotni faqat moddiy jihatdan baholovchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. U uchun pul hamma narsadan ustun: hurmat ham, erkinlik ham, hayotning mazmuni ham. Biroq vaqt o‘tishi bilan unga mukammal tuyulgan bu tushuncha yemirilib boradi. Yillar davomida yolg‘izlik va tafakkur orqali huquqshunos ma‘naviy uyg‘onish yo‘liga tushadi. U boylik ortidan quvish insonni baxtli qilmasligini anglaydi. Hikoya yakunida u mol-dunyo ortidan quvishning befoydaligini tushunib, puldan voz kechadi, bu esa uning ruhiy yuksalishini ko‘rsatadi.[4, 161]

Chexov bu obraz orqali insonning hayotiy qadriyatlari, axloqiy tanlovi va haqiqiy erkinlik nimada ekanligini chuqur ochib beradi. Huquqshunos – moddiyatga qul bo‘lib yashash va undan voz kechib, haqiqiy ma‘naviyat sari intilishning ramziy timsolidir.

Ko‘rib turganingizdek, ikkala asarning bosh qahramonlari dunyo mollaridan vos kechgan va o‘zining ma‘naviy kamoloti ustida ishlagan shaxslar sifatida ta‘riflanadi. Demakki, ularni birlashtirib turuvchi bosh g‘oya ruhiy kamolotdir. Ushbu ruhiy kamolotga erishishning bosh omili sifatida yozuvchilar moddiy dunyodan vos kechish kerakligini uqtiradilar. Misol tariqasida O‘zg‘urmishni olaylik, uning fikricha, inson

o'z qalbini boyitishi, vujudini har xil illatlardan forig' qilishi kerak. Buning yo'li esa ma'rifatdir. Fikrining isboti uchun u O'gdulmishga shunday deydi: «Sen tansiq taomlarni, men esa oddiy arpa oshni yeymiz. Uxlab tursak, ikkimiz ham och qolamiz. Shunday ekan, bunday ovqatlarga ruju qo'yishning nafi yo'q. Sen kimxoblarga o'ralib yurasan, men esa dag'al yungdan tikilgan to'n bilan kifoyalanaman. Ertaga o'lim kelsa, ikkimiz ham yalang'och ketamiz-ku!» Demak, tanni emas, ruhni boyitish lozim. Bu O'zg'urmishning naqadar ruhiy kamoloti yuksak insonligidan dalolatdir, ammo "Garov" hikoyasidagi bosh qahramon-chi, u qanday qilib o'z nafsidan kecha oldi?

Aslida «Garov» hikoyasi bankir va yosh huquqshunosning qatl hukmi bilan qamoq jazosi borasidagi ziddiyati asosiga qurilgan. Hikoyada hayotning mazmuni, yoshlik faslining qadri, mol-dunyoning nimaga zarurligiga urg'u beriladi. Hayot hamma vaqt go'zal, ayniqsa, saodatli va fayzli umr har qanday odamning orzusidir. Bunday hayot tarzi uchun faqat cheksiz boylikning o'zigina yetarli emas. Bunday umr uchun dunyoning hamma turdagi kerakli-keraksiz minglab kitoblarini o'qish ham kamlik qiladi. Muhimi – uqish. O'qilgan kitoblar ijtimoiy hayot va inson umri bilan bog'lanishi, har qanday odamni kamolot cho'qqisiga olib chiqishi, shuningdek, umr mazmunini teranroq anglashga yordam berishi lozim. Aks holda, bunday ta'lim va tahsil hayotdan uzilgan bo'ladi. Shu ma'noda hikoyadagi bayonga ko'ra bankirni hamisha boyliklaridan ajralib qolish xavfi ta'qib qiladi. Garov o'ynashning o'zi bema'nilik emasmi? Boshidayoq bankirni shu savol qiynaydi. Savolga o'zicha javob ham topadi: «G'irt bema'nilik bu. Bu narsa kamina tomonidan badavlat kishining shunchaki to'qlikka sho'xligi bo'lsa, huquqshunos tomonidan – pulga o'chlik, boylikka hirs qo'yish, tamom-vassalom...» – deb mulohaza yuritadi. Oradan yillar o'tgan sari uning boyliklari kamayib, hatto qarzga botadi. Shunda o'z boyliklari, xususan, ikki million pulini asrab qolish uchun qamoqda o'tirgan huquqshunosni qatl etishni niyat qiladi. «Har holda, yashamoq – o'limdan afzalroq» degan fikrini isbotlash va garovga qo'yilgan pul uchun o'zini o'n besh yillik hibsga mahkum etgan yosh huquqshunos qirq yoshga yetganida hayot mazmunni o'zicha, o'z qarichi bilan o'lchab ko'radi. Ma'lum bir xulosalarga keladi. Shu xulosalarini mahbus qog'ozga tushiradi. Bankir qamoqxonaga kirib, ozib-to'zib qolgan va pinakka ketgan mahbus yonida shu maktubni ko'radi. Bu mulohazalari davomida bir necha marta kitoblarni tilga olib: «Endi kamina o'zimni sizlarning barchangizdan har jihatdan komil va yetuk ekanligimga ishonch hosil qilmoqdaman...» – deb ta'kidlaydi. Dunyoning noz-u ne'matlarini o'tkinchi sanaydi, faqat mol-dunyogina insonni baxtli-saodatli qilmasligini anglab yetadi. Shuning uchun puldan ixtiyoriy ravishda voz kechadi; o'z

xohishiga ko'ra oxirgi muddatda qamoqxonadan atayin qochib, garov shartini buzadi. Aynan mana shu ish uning ruhiy kamolot sari ketayotganiga dalildir.

Ikkinchi o'xshashlik sifatida ikki qahramonning ham ma'lum bir sabablarga ko'ra jamiyatdan uzoq yashaganini olsak mubolag'a bo'lmas. Sababi huquqshunos asosiy yoshlik davrini garov deb qamoqda o'tkazgan bo'lsa, O'zg'urmish deyarli hayotining barcha qismini insonlardan yiroqda, g'orda o'tkazdi.

Ikki qahramonning o'xshashliklari ko'p bo'lishiga qaramay, ularda farqli jihatlar ham mavjuddir. Asosiy ko'zga tashlanadigan jihat bu asar qahramonlarining turli din vakillari ekanligidir. Ikki qahramon ham turli din vakillari va turli dunyoqarash sohiblari bo'lishiga qaramay aynan bir g'oyani ilgari surishgan. Ikki qahramon ham uzlatga chekingan, ammo biri nafsi ortidan qamoqqa kirgan bo'lsa, biri o'z xohishi, Allohga muhabbati yuzasidan g'orga kirdi.

Ko'rib turganimizdek, turli xalqlar adabiyotini qiyosiy o'rganish ham milliy, ham umummilliy qadriyatlarning birligini anglashga, axloqiy, estetik, ma'naviy tarbiya hamda butun bir adabiy hodisaning umumiy mezonlarini tushunishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. –М., 1979.
2. Raxmanova N. Alisher Navoiy Dostonlarini O'rganishda Qiyosiy-Tipologik Metodning O'rni .Miasto Przyszłości Kielce , Vol.35,2023,p. 206-209. www.miastoprzyszlosci.com
3. To'xliyev B, Karimov B, Usmonova U. 11-sinf 1-qism "Adabiyot" darsligi. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" nashriyoti, 90-bet , 2018.
4. To'xliyev B, Karimov B, Usmonova U. 11-sinf 2-qism "Adabiyot" darsligi. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" nashriyoti, 161-bet , 2018.

«МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС СРАВНИТЕЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ В XXI ВЕКЕ: ПУТИ ОБНОВЛЕНИЯ»

Туйчибойзода Фарангиз Алишеровна

Магистрант Ферганского государственного университета

farangiztuychiboyzoda@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена осмыслению методологического кризиса, который переживает сравнительное литературоведение в XXI веке. Рассматриваются причины кризиса: фрагментация подходов, влияние глобализации, трансдисциплинарность и вызовы цифровой эпохи. Отмечается, что кризис является не признаком упадка, а этапом трансформации дисциплины. Предлагаются пути преодоления кризиса: интердисциплинарный синтез, развитие цифровых методов анализа, переосмысление объекта компаративистики, усиление диалога культур и сохранение текстоцентрического подхода. Делается вывод о том, что современная компаративистика имеет перспективы развития в условиях глобализирующегося мира.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, методология, кризис, интердисциплинарность, цифровая гуманитаристика, глобализация, диалог культур.

Annotation: This article addresses the methodological crisis that contemporary comparative literature is undergoing in the 21st century. The discussion highlights the key factors behind the crisis, including the fragmentation of theoretical approaches, the impact of globalization, the rise of transdisciplinarity, and the challenges posed by the digital era. Rather than signaling decline, the crisis is interpreted as a stage of disciplinary transformation. The article outlines potential strategies for overcoming this condition: interdisciplinary synthesis, the advancement of digital analytical tools, a redefinition of the object of comparative inquiry, the reinforcement of intercultural dialogue, and the preservation of a text-centered perspective.

Keywords: comparative literature; methodology; crisis; interdisciplinarity; digital humanities; globalization; intercultural dialogue.

Сравнительное литературоведение (или компаративистика) — одна из наиболее динамичных областей филологии, возникшая в XIX веке и изначально сосредоточенная на анализе взаимосвязей национальных литератур. В XX веке эта дисциплина развивалась под влиянием структурализма, герменевтики,

постструктурализма и культурологических направлений. Однако в XXI веке в научной среде всё чаще поднимается вопрос о «кризисе методологии» компаративистики. Причины подобного состояния кроются в множественности школ и подходов, усложнении границ самой дисциплины, а также в стремительном развитии цифровой науки. Настоящая статья направлена на выявление признаков кризиса и определение возможных стратегий обновления сравнительного литературоведения.

Разнородность исследовательских парадигм в современном сравнительном литературоведении является одним из ключевых признаков его методологического кризиса. Традиционные модели сравнительного анализа, основанные на изучении влияний и рецепций, сосуществуют с новыми подходами, ориентированными на культурологическую интерпретацию, постколониальные исследования, гендерную критику, рецептивную эстетику и цифровую гуманитаристику. Такое многообразие теоретических оснований, с одной стороны, обогащает дисциплину, расширяет её исследовательские горизонты и делает её более открытой для диалога с другими гуманитарными науками. С другой стороны, оно порождает методологическую фрагментарность, отсутствие единой исследовательской парадигмы и размывание границ дисциплинарной идентичности.

Глобализационный фактор оказывает двойственное влияние на современное сравнительное литературоведение. С одной стороны, процессы глобализации расширяют границы дисциплины, стимулируя интерес к межкультурным взаимодействиям, диалогу Востока и Запада, проблемам постколониализма и мультикультурализма. Сравнительное литературоведение постепенно выходит за рамки европоцентрической модели, обращаясь к изучению литератур периферийных и «малых» традиций, ранее маргинализированных в научном дискурсе. С другой стороны, глобализация влечёт за собой риск нивелирования культурных различий, утраты уникальности национальных литератур и их редуцирования к универсализированным моделям. Это приводит к напряжённости между стремлением к универсальности и необходимостью сохранения культурной специфики, что и составляет одну из методологических проблем современной компаративистики.

Стоит также упомянуть, что компаративистика активно взаимодействует с философией, социологией и медиаисследованиями. С одной стороны, подобный синтез даёт новые перспективы, с другой возникает риск «размывания» собственного литературоведческого характера дисциплины. Следует

подчеркнуть и про актуальность цифровой гуманитаристики. Сегодня особое значение приобретает анализ больших текстовых корпусов и применение компьютерных методов. Эти практики требуют от исследователя новых компетенций и пока не встроены в привычную филологическую систему.

Перспективным направлением становится гибкая методология, объединяющая традиционные филологические методы и инструменты когнитивистики, культурологии, а также философии. Одним из ключевых способов выхода из кризисного состояния является синтез научных подходов. Современная компаративистика может интегрировать традиционный текстоцентрический анализ с культурологическими, философскими и социологическими моделями. Такой междисциплинарный синтез позволит преодолеть методологическую разрозненность и сформировать более целостное исследовательское поле.

Вторым направлением развития становится освоение цифровых инструментов. Методы цифровой гуманитаристики (корпусный анализ, визуализация данных, алгоритмическое моделирование) открывают новые возможности для масштабных сравнений, выявления скрытых закономерностей и представления литературных процессов в глобальном контексте

Вместе с тем, переосмысление объекта компаративистики является еще одним путем преодоления методологического кризиса самого объекта сравнительного литературоведения. Традиционно внимание компаративистики сосредотачивалось на национальных литературах и их взаимодействии. Однако в условиях глобализации и транснациональных коммуникаций объект исследования постепенно смещается от литературы как замкнутой национальной системы к литературе как динамическому процессу, протекающему в межкультурном пространстве. Такой подход позволяет рассматривать литературные тексты не только в контексте их национальной принадлежности, но и в рамках глобальных культурных трансферов, миграции идей и трансграничных взаимодействий. Это переосмысление открывает новые горизонты для компаративистики, делая её более чувствительной к современным культурным процессам.

Необходимо также добавить важность про расширение диалога культур. В условиях глобализации сравнительное литературоведение должно стремиться не только к выявлению универсальных тенденций, но и к сохранению уникальности национальных традиций. Усиление межкультурного взаимодействия позволит дисциплине оставаться актуальной, сохраняя баланс между универсализмом и

культурной спецификой. Седовательно, синтез подходов, цифровизация исследований и углубление культурного диалога образуют стратегию, которая способна вывести компаративистику на новый этап развития.

Подводя итог, можно сказать что методологический кризис сравнительного литературоведения не следует трактовать как упадок. Напротив, он отражает поиск новых ориентиров и переход к иной научной парадигме. Сочетание междисциплинарного подхода, освоение цифровых технологий, обновлённое понимание объекта исследования и расширение культурного диалога создают условия для дальнейшего развития дисциплины.

Пути преодоления кризиса - интердисциплинарность, цифровые методы, новое понимание объекта исследования, расширение диалога культур и сохранение внимания к тексту. Это открывает перспективу дальнейшего развития сравнительного литературоведения как науки, способной адекватно отвечать на вызовы XXI века.

Список использованной литературы:

1. Бройтман С. Н. Историческая поэтика. – М.: Академия, 2019.
2. Гаспаров Б. М. Литературные движения и стили. – СПб.: Азбука, 2018.
3. Damrosch D. What is World Literature? – Princeton: Princeton University Press, 2003.
4. Bassnett S. Comparative Literature: A Critical Introduction. – Oxford: Blackwell, 1993.
5. Moretti F. Distant Reading. – London: Verso, 2013.
6. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. – New York: Routledge, 1988.
7. Силантьев И. В. Компаративистика: теория и практика. – М.: Флинта, 2020.

4-SHO'BA: TURKIY XALQLAR ADABIYOTI: TADQIQ, TAHLIL VA TALQIN MUAMMOLARI

ФИТРАТ ИЖОДИДА ТАРАҚҚИЁТ ВА ТАНАЗЗУЛ ТАЛҚИНИ

Нурбой Жабборов,

филология фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
nurboyjabborov1966@gmail.com

Аннотация. Мақолада Абдурауф Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи баёноти” мисолида Туркистон таназзулининг сабаблари ва жадидларнинг тараққиёт ғояси асослари таҳлил этилган. Фитратнинг таназзул ҳақидаги қарашлари: 1) илмсизлик; 2) илмни воситаи жоҳ этиш; 3) адолатсизлик; 4) эътиқодимиз манбаларидан узоқлашиш ҳамда 5) ноаҳиллик, бирдамликнинг йўқлиги тарзидаги тасниф асосида тадқиқ қилинган. Миллат тараққиётга интилар экан, тарихдаги хатолардан сабоқ олиши зарурлиги ҳақидаги хулосага келинган.

Калит сўзлар: жадид, тараққиёт, таназзул, маърифат, жаҳолат.

Аннотация. В статье анализируются причины упадка Туркестана и основы джадидской идеи развития на примере «Мунозара» (Спор) и «Баёноти сайёҳи хинди» (Рассказы индийского путешественника) Абдурауфа Фитрата. Взгляды Фитрата на упадок рассматриваются на основе следующих классификаций: 1) невежество; 2) использование науки как средство; 3) несправедливость; 4) отход от истоков нашей веры; 5) отсутствие единства и сплоченности. Делается вывод о том, что нация, стремящаяся к развитию, должна извлекать уроки из ошибок истории.

Ключевые слова: джадиды, развитие, упадок, просвещение, невежество.

Жамиятнинг камоли ёки заволини белгиловчи мезон нима? Инқирозга юз тутта бошласа, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қолувчи куч борми? Ёки аксинча – инсонни, у мансуб бўлган жамиятни саодат соҳилидан фалокат уммони сари бошлаб, ҳалокат гирдобига ғарқ қилувчи синоат нима? Ундан нажот топиш имкони мавжудми? Бу каби саволлар миллатидан, ирқидан, диний мансублигидан қатъи назар, бани башар ҳаётига бирдай дахлдор, ҳамма замонлар учун долзарбдир. Шунга кўра ҳам аксарият фикр эгаларининг бу

борадаги қарашлари мутаносиб: биринчиси – маърифат, иккинчиси – жаҳолат. Хулосалар ҳам деярли бир хил: инсон фақат ва фақат маърифат орқалигина саодатга эришмоғи, жамият у боис тараққий этмоғи мумкин. Жаҳолат эса инсон бадбахтлиги омили бўлгани сингари жамият таназзулининг ҳам асосий сабабидир. Абдурауф Фитрат ижодида бу мавзулар ёритилмаган асарни топиш қийин. Адибнинг нисбатан кам ўрганилган икки асари – “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи баёноти” мисолида шу ҳақда фикр юритамиз.

Маърифат ҳақида сўз кетганда, шубҳасиз, унинг зидди бўлган жаҳолат ёдга олинади. Бири шахсни камолотга, миллатни тараққийга бошласа, иккинчиси одам боласини тубанликка, миллатни инқирозга етаклайди. Таассуфки, тарихимизнинг XIX юзйиллиги, айниқса, маърифатсизлик исканжасида, жаҳолат етовида кечди. Миллат аجدодларимиз таянган маънавий-этиқодий асослардан анчайин узоқлашди. Майда, шахсий ғаразлар Ватан ва миллат манфаатидан баландроқ қўйилди. Натижада биз мавҳумлик гирдобида қолган бир кезде “бошқа қарвонлар манзилларига етди” (Абдулла Орипов таъбири – Н.Ж.). Она Туркистон таназзул ботқоғига ботган бир вақтда Европа тараққиёт юксаклигига юз бурди. Фитратнинг қарашлари ана шу ҳақда. Бу қарашларни биз қуйидаги тасниф асосида таҳлил этишга уриндик:

1. Илмсизлик. Бу тушунча жаҳолат билан тенг туради. Маълумки, Абдулла Авлоний жаҳолатнинг икки турини ажратиб кўрсатган эди: 1) жаҳли басит; 2) жаҳли мураккаб. “Жаҳли басит” маразига (қасалига) мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмаслар, аммо билмаганларини иқрор ва эътироф қилурлар, – деб ёзади Авлоний. – Шунинг учун бунинг давоси осон: фақат билмак ва ўрганмак йўлида жаҳду жадал қилмак ила бўлур” [1.73].

Билмаслик унчалик катта айб эмас, ўрганишга интилмаслик – айб. Демак, киши бир нарсани билмаса-ю буни эътироф этса, ўрганишга саъй-ҳаракат қилса, жаҳолат исканжасидан қутулмоғи мумкин. Шунинг учун ҳам Авлоний буни “жаҳли басит” – жаҳолатнинг содда тури деб таърифлаяпти. Хўш, бунинг акси бўлса-чи? Авлоний ёзади: “Жаҳли мураккаб” маразига мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан “биламан”, деб даъво қилур. Бизда мундай кишиларга “ўзбошимча”, “ўзбилармон” исмини берулар. Бу дарди бедавонинг иложи жаноби Ҳақнинг лутфу инояти ила ҳал ўлунмаса, тузалмоғи мушкул ва оғирдур” [1.74].

“Мунозара”да Фитрат фаранги тилидан Абу Али ва Форобий каби буюк алломаларни етиштириб, бундай аянчли ҳолга тушган, бегоналарнинг шухрати, илму фазилат ноғорасининг шовқинини шарофат деб кўтариб юришга мажбур

бўлган, жаҳолат ва фалокат чоҳига тушган Бухорога ачинади. Мударрисга қарата: "...ахир инсоф қилинг, бу илмсизлик қачонгача?", [2.62] дея хитоб қилади.

Миллатни тараққиётдан узиб қўяётган иллатлар ҳақида сўз юритар экан, Фитрат эътиборни Шарқу Ғарбда кечаётган жараёнлар, Ғарб мамлакатлари илм туфайли қандай марраларга етишаётганию Шарқ илмсизлик боис не аҳволга тушаётганига қаратади. "Мунозара"да ўқиймиз: "Илмдирки, Амриқо ваҳшийларининг қайнашини ушбу даражадаги такомил ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон заминида зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлганларни таназзул ва зиллат чоҳига қулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон ва Арабистоннинг бир қисмига фармонраво қилган, Ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Қафқаз мусулмонларига молик қилиб қўйган. Васиъ Усмонли мамлакатларини парча-парча қилиб, бегоналар қўлига тутқазган магар жаҳл... Токай сиз мусулмонлар, бу хонумонингизни ёқувчи дарднинг давоси учун бирор тараддуд кўрсатмасдан, қайси чорани излаяпсизлар?"

Худди шунга яқин нуқтаи назар "Ҳинд сайёҳи баёноти"да бухоролик фикри очик зиёли тилидан билдирилади: "Оламга тўрт юз олимни берган Бухорои шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... оҳ! Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маърифат куёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкону воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирилигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлса ҳамки, ёқасини ажал панжасига топширмиш" [2.113].

Фитрат дунёқарашича, Бухоро ва бутун Туркистон инкироз гирдобиди. Сабаби, "Ҳинд сайёҳи баёноти"да аниқ мисоллар орқали далилланганганидек, мударрислари – чаласавод, табиби – жоҳил, ҳунармандлари – калтабин, тожирлари – худбин, қозилари – муттаҳам, эл молини туя қилишдан тап тортмайди. Деҳқончилик асбоблари ва экин-тикин ашёлари ҳали ҳам ҳазрат Одам Ато деҳқончилигидан фарқ қилмайди. Юртнинг, ор-номуснинг ҳимоячиси бўлиши кутилган сарбозлик энг хор ва ҳақир касбга айланган. Муаллифнинг фикрича, барча иллатларнинг дояси – илмсизлик, барча кулфатларнинг мояси – жаҳолат.

Муаллиф бу аҳволни ўнглаш учун миллат қайси йўлдан бормоғи зарурлигига ҳам эътибор қаратади. Унинг фикрича: "...исломга жаҳид мактабини

очиш ва ҳозирги замонавий фанларнинг таҳсили вожибдир. Кимки буни манъ этиш учун қалқса, шариатга мункир, исломга душман, маҳбуби Ватан хоини бўлиб, дунё ва охиратда ҳазрати Ҳақ таолога мағзуб ва мақхур бўлади” [2.92].

Демак, Фитрат нажотни илму маърифатда, ўқитиш тизимини янгилашда кўради. Бу ғоя жадиличиликнинг асоси, жадидушнос Бегали Қосимов таъбири билан айтганда, тамал тоши эди [3.17].

2. Илмни воситаи жоҳ этиш. Илмнинг кушандаси – уни бойлик ва мартаба воситасига айлантириш экани аён. Фитрат ҳар икки асарда она юртининг ҳар соҳада инқирозга юз тутиши сабаби шунда эканига диққат қаратади. “Мунозара”да муаллиф киноя билан мана бундай ёзади: “Ҳазрати домлалар кимнинг отасининг ҳаммоли ёки қайси бир муллабаччанинг опасининг эридирки, кечалари ухламасдан бедор қолиб, китоб кўрсалар, кундузлари текинга дарсгўйлик қилсалар?! Улар вақтида меҳнат қилиб, қанча машаққатларни ютиб, бу мартабага эришгандир. Энди улар рози бўлмайдиларки, муллабаччаларга текиндан дарс беришга... Чунки бу замонда шундайки, бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойидан қўзғалмайди” [2.55].

Ҳинд сайёҳи тилидан айтилган мана бу сўзлар ҳам Бухоро ва бутун Туркистон уламоларининг илмни жиғилдонни тўлдириш воситасига айлантиргани ҳақида: “Сизнинг ота-боболарингиз бу мадрасаларни бечора муллабаччалар учун қуриб, вақф қилиб кетган бўлсалар, бироқ бутун бойлик учун ўз иймонидан кечган кимсалар, мадраса хужраларини даромад манбаига айлантириб, уларнинг вақфларини жиғилдонга урмоқдалар. Бу хужраларнинг асл эгалари бўлмиш мискин толиби илмлар эса мачитларнинг бурчак-бурчакларида ғужанак бўлиб ётиб, қотган нон ва совуқ сув билан кун ўткармақдалар. Бухоро уламосининг бу ишлари Худодан кўрқидан фарсах-фарсахларча йироқдир” [2.125].

Ҳар икки асарида муаллиф илм таназзулининг асосий сабаби, маънавий ва моддий инқирознинг бош омили ана шу иллат – “илмнинг воситаи жоҳ” этилгани билан боғлиқ эканини аниқ ҳаётий мисоллар орқали кўрсатади. Бу орқали миллат уламоларига ойна тутати. Ўзларини тузатиб олишлари зарурлигини ўқтиради.

3. Адолатсизлик. Ҳар қандай миллат фожиаси ҳаёт тарзида адолатсизлик, ҳақсизлик кучайиши оқибати экани аён. “Мунозара”да Фитрат ислом маданиятининг таназзули, мусулмонлар иззат ва шарафининг ғасб қилиниши, давлат ва шавкатининг яксон этилиши, Андалус заминидан фотимий султонларининг номи, ҳинд тупроқларидан тождор подшоҳлар изининг йўқ қилиниши, усмонли ва Эрон подшоҳларининг ночор аҳволга тушиши, Темур

набираларининг гарданига ўриснинг итоат арқони боғланиши – барча-барчаси уларнинг адолат ва маърифатни бой берганлари сабабли эканини таъкидлайди.

“Ҳинд сайёҳи баёноти”да ҳиндистонлик мусофир ҳузурида қирқ-эллик чоғли одам қозининг ҳузурига келади. Мушук олиб қочган битта нон учун эр-хотин ўртасида жанжал чиққан, қозига келганларнинг ярми эрнинг ёнини олади, қолгани хотин тарафида. Уларни сўроқ қилган қози ўзининг мазлумлар ҳомийси эканини билдириб, эрни қамайди. Орага маҳалла оқсоқоллари тушади. Қози шариат бўйича ҳукм қилганини айтиб, уларнинг илтимосини инобатга олмайди. Эртасига эса бирданига шафқат кўрсатиб, эрни ҳибсдан озод қилади. Сайёҳ мусофир бунинг сабаби билан қизиқади. Қозихонанинг мирзоси орқали асл ҳақиқатни билиб олади. Мирзо кечаси икки оқсоқол “шариатпаноҳ” қозига икки минг танга ҳадя қилиб, эрнинг гуноҳини тилаганини, бу ҳали фақат қозининг улуши эканини, яна бир ярим минг танга қози мулозимлари, раис ва ҳокимнинг кишилари ҳамда ўша икки оқсоқолнинг чўнтақларига кирганини айтади. Бу ҳали арзимас даъвонинг тўлови эканини, катта даъволар катта харажат талаб қилишини билдиради. Қозининг ҳузурига борган мусофир эр-хотин бунча пулни қаердан топгани билан қизиқади. Қози девонбегини чақириб, буни аниқлашни буюради. Девонбеги айтади: “Эрида пича пул бор экан, етмаганига аёли икки таноб ерини сотиб берди”. Мусофир шаръи шарифнинг ҳокими бўла туриб, ўша бечоранинг пулини олишга қандай ботинганини сўраб қозига мурожаат этади. Аслида касби адолатни ҳимоя қилиш бўлган қозининг жавоби иллатнинг туб илдизини кўрсатади:

- Хо-хо-хо! Биз пул олишни биламиз, бошқасига ишимиз йўқ. Отасининг гўридан топсин, бизга нима?! ...Эй биродар, шариатни қўйинг, агар қозиликнинг шундай ишлари бўлмаса, иссиқ уй-жойимизни совутиб, бу юртларга нега келдик.

Асарда адолатсизлик, ҳақсизликка яна бир қанча мисоллар келтирилган. Мусофир тилидан айтилган мана бу аччиқ ҳақиқат эса янада аянчлидир: “Худонинг бандалари бундай зулмга маҳкум бўлган мамлакатга Аллоҳнинг раҳмати соя ҳам ташламас!” [2.157]

Адолатсизлик барча фожиаларнинг асоси экани асарда қизил чизиқ бўлиб ўтади. Ҳинд сайёҳи кузатувлари, Бухородаги ҳаёт тарзига ўзга бир юрт одамининг назари орқали Фитрат ҳақсизликнинг қандай оқибатларга олиб келиши ҳақида мана бундай шафқатсиз хулосага келади: “Илоҳий қонун будир: магар бирор бир қавм ўзининг ишларини Аллоҳ фармойиши асосида олиб бормас экан, ўзининг шахсий ҳаётини шараф, саодат ва фароғат ҳамда буюклик билан боқадам ўтказмас экан, тинчлик ва осойишталик йўлидаги ниятларини

йўққа чиқариб, кибр ва ғурур водийсига қадам қўяди. Ҳақ ва адолат йўлидан чиқар экан, ўша заҳоти шон ва шарафлиғи ер билан яксон бўлиб, осойишталиги заҳматга, буюклиги эса хорликка айланиши муқаррардир” [2.116]. Таассуфки, Туркистоннинг XIX аср охири – XX аср аввалидаги қисмати бу аччиқ ҳақиқатни тасдиқлади.

4. Ўтиқодимиз манбаларидан узоқлашиш. “Мунозара”да ҳам, “Ҳинд сайёҳи баёноти”да ҳам Туркистондаги жаҳолат ва қолоқликнинг асосий сабаби аҳолининг, ҳатто уламоларнинг ҳам Қуръони карим ва пайғамбар алайҳиссалом суннатидан йироқлашганида экани айтилади. “Мунозара”да фаранги тилидан мана бундай сўзлар битилган: “Дунёда шундай юрт бормики, подшоҳи ва раияти бир динда бўлатуриб, унинг аҳолиси ўз динининг зарурий аҳкомларидан беҳабар ва маҳрум бўлсалар? Ҳиндистон ва Миср маълум муддатдан бери бизнинг тасарруфимиздадир. Биз сизнинг динингизнинг душмани бўлсак-да, у ерликларнинг орасида илмсизлик тугул саводсизлик ҳам кўринмайди. Бухоронинг бечора мардумлари дунёнинг иззати ва охиратининг шарафи бўлган илмдан ҳам маҳрум қолганлар” [2.48].

“Ҳинд сайёҳи баёноти”да бухоролик зиёли буюк аجدодларимиз илмга қанчалик катта ўтибор қаратгани, мударрис ва шогирдларнинг кундалик харжларини ҳисобга олиб, йилига тўрт миллион тангадан ортиқ вақф пули ажратганини, келажак наслларнинг илмда камол топмоғи учун ўн битта кутубхона барпо этиб, уларда ўз давридаги энг нодир китобларни жамлаганини, илму ирфоннинг муттасил тараққиётини таъминлаш мақсадида ҳар йили китоблар ва турли мажмуалар чоп этиш учун қирқ минг танга вақф тайинлаганини, мадрасалар билан кифояланмай, бир қанча қироатхоналар қуриб, уларнинг харажатини ҳам вақф ҳисобидан таъминлаб қўйганини айтади. Хўш, бу фидойиликка авлодлар муносиб бўла олдиларми? Улар илмда аجدодлари орзу қилган даражага кўтарила билдиларми? Ҳамма гап шунда. Афсуслар бўлсинки, Фитрат бухоролик зиёли иқрори сифатида битган мана бу сўзлар ўша кезде бунинг зидди бўлганини тасдиқлайди: “Биз – бу ҳиммат эгаларининг азиз фарзандлари эса, шунчалик бахтли шароитга қарамай, бадбахт, жоҳил ва мискин қолдик. Мадрасамиз бор, кутубхоналаримиз бор, аммо юртимизда Тафсир ва Ҳадиснинг бир саҳифасини, ҳатто бир байтини ҳам араб тилида хатосиз ўқиб, комил равиш билан тушунтирувчи биронта алломага эга эмасмиз! Оҳ, ё Раб! Шараф соҳиби бўлмиш бир қавм учун қанчалар хўрлик!...” [2.114].

Маълум бўладики, Фитрат миллатнинг ўша кездеги турмуш тарзи ўтиқодимиз манбаларидан нечоғлиқ айри тушганини таассуф билан баён этади.

Миллат зиёлиларини бундан хулоса чиқаришга чақиради. Қуръони карим ва Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам суннатларига таянибгина тараққийга эришмоқ мумкинлигини алоҳида уқтиради.

5. Ноаҳиллик, бирдамликнинг йўқлиги. Ватан ва миллатнинг ўша кездеги инқирозига яна бир сабаб, Фитрат таъбири билан айтганда, миллий иттиҳоднинг – бирдамликнинг йўқлиги эди. Ҳинд сайёҳининг бу ҳақдаги фикри шундай: “Сизларнинг фалокатга ботишларингизнинг сабаби фақат бугина эмас. Яна бошқа йирик бир иллат ҳам бор. Ажнабийлар ўзаро иттифоқ ва бирликка эга. Сизлар эса пуллариингизни ҳамиша ўзаро ички зиддиятларингиз йўлида сарф этасизлар...

Эмди сизнинг фикрингиз ва менинг қарашларимни бир жойга жамласак, қуйидаги натижа ҳосил бўлади: бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифоқ ва бегоналик бор” [2.166,167].

Дарҳақиқат, ана шу иллат – бирдамликнинг йўқлиги, иттифоқсизлик миллатнинг таназзулини янада чуқурлаштирди. Жадидлар ғояларининг тўлақонли амалга ошмай қолишининг ҳам асосий сабаби шунда.

Мазкур икки асар таҳлили қуйидаги умумлашмаларга олиб келади: “Мунозара”да, фаранги – ғайридин кўзқараши, “Ҳинд сайёҳи баёноти”да ҳиндистонлик сайёҳ – мусулмон қардош нуқтаи назаридан фикр юритилади. Бу икки асар услубидаги фарқ ана шу. Муаллифнинг бундан муроди Бухоро ва унинг мисолида бутун Туркистоннинг ўша кездеги аҳволига ўзга дин вакили ҳам, мусулмон ҳам бирдай таассуф қилишини, таназзулнинг нақадар чуқур эканлигини исботлаш бўлган. Муаллиф бунга эришди. “Мунозара” катта шуҳрат қозонди. Бу асар миллат шууридаги зулматни ёритиб юборди. Садриддин Айнийнинг: “Бу кичик рисола электр тезлигида тарқалди ва Рус ҳукуматини кўрқитиб юборди, амир ва рус оҳранкаси нафақат “Мунозара”ни, балки уни ўқиган кишиларни ҳам таъкиб қила бошлади”, [5.10-11] деган сўзлари бунинг исботидир.

Фитрат бир умр миллат маърифатининг юксалишини орзу қилди. Бутун ақлу шуурини, илмини, салоҳиятини ана шу муқаддас ишга сафарбар этди. Ана шу ҳаётбахш ғояни асарлари орқали миллат қалби ва онгига жойлашни мақсад қилди. Ўзи мансуб миллатни мутараққий халқлар қаторида кўрмоқ истади. Афсуски, бу орзу армонга айланди. Туркистон жадидларининг барча етакчилари, улар қаторида Фитрат ҳам қатағон қурбони бўлди. Лекин унинг асарлари ҳамон ўқилмоқда, янги наслларни ҳам маърифатга, Ватан ва миллат тараққийси йўлида жидду жаҳд қилишга чорлаётир. Шунинг ўзиёқ Фитрат қалбидан асарларига

кўчган миллат маърифати ва тараққийси ғоясининг ҳануз барҳаёт эканига далил бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд. - Тошкент: Маънавият, 1998.
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, I жилд. - Тошкент: Маънавият, 2000.
3. Жабборов, Нурбой. Маърифат надир. - Тошкент: Маънавият, 2010.
4. Қосимов, Бегали. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. - Тошкент: Маънавият, 2002.
5. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жаидчилик. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.
6. Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. - Душанбе: Адиб, 1987.

ALİ ŞİR NEVĀYÎ'NİN PEYGAMBERİMİZ HAZRET-İ MUHAMMED İÇİN YAZDIĞI GAZELLERİNDE “MİRAC MUCİZESİ”

Prof. Dr. Funda TOPRAK⁴⁷

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Özet: Na't, “birşeyi methederek anlatma, vasıflandırma; güzel sıfatlarla övme” anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Bu kelime, edebî bir terim olarak Türkçeye yerleşmiş ve Hz. Muhammed'i övmek için yazılan şiirlerin genel adı olmuştur. Arap şairi Ka'b bin Zühre'nin Kaside-i Bürde'si peygamberimiz hayatıyken söylenmiş ve onun takdirini kazanmış ilk na't örneği kabul edilir. Klasik divan tertibinde na'tlar tevhid kasidelerinin arkasına yerleştirilir. Çağatay şiirinin ve Türk edebiyatının usta kalemi Ali Şir Nevâyî de divanlarında oldukça yetkin na't örnekleri sunar. Ancak Nevâyî bu na'tlarının yanı sıra Hazret-i Muhammed'i çeşitli müstakil gazelleriyle de anlatır. Genel anlamda konu itibarıyla sevgiliye söylenen lirik bir şiir türü olan gazel, peygamberimizin “Habibullah” yani “Allahın sevdiği kul” olması hasebiyle Ali Şir Nevâyî tarafından da gazellerinde adına şiirler söylenmiştir. Bu gazellerde ona olan sevgisini dile getiren şair onun karakter özelliklerini ve mucizelerini de mısralarında ele alır. Bazen de onu diğer peygamberlerle karşılaştırarak üstünlüğünü vurgular.

Nevâyî şiirlerinde Hazret-i Muhammed'i “tatlı sözlü güzel (Büt-i şirin kelâm)”, kemâl-i sabahat, cemâl-i sabih ... benzeri sıfatlarla anmaktadır. Onun gazellerinde peygamberimiz, güzel ahlaklı olması, güzel konuşması, Allah'ı çok sevmesiyle Allah'ın da sevgisine mazhar olması gibi insani özelliklerinin yanı sıra bir peygamber olarak gösterdiği mucizeleriyle anılır.

Nevâyî'nin hazret-i peygambere olan sevgisiyle yazdığı gazellerinde bazen iki veya üç beyitte onun övgüsü yapılırken diğer beyitlerde Mirac hadisesinden bahsedilebilmekte bazen de diğer peygamberlerle karşılaştırması yapılmaktadır. Genellikle son beyitlere doğru ise Hazret-i Muhammed'ten şefa'at isteme şairin kendi günah ve acizliğini belirtmesiyle gazel tamamlanmaktadır. Bu sebeple içerik olarak hem na't hem miraciyye özelliğini taşıyan gazeller olduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁷ fundatoprak@aybu.edu.tr

Bu makalede onun divanlarında Hazret-i Muhammed İçin söylediği gazeller incelenecek ancak özellikle bu gazellerde dikkati çeken bir unsur olarak peygamberimizin Mi'rac olayı işlenecektir.

Anahtar sözcükler: Ali Şir Nevayî, Mi'rac Olayı, Hazret-i Muhammed Övgüleri

Abstract: Na't is an Arabic word meaning "to describe something in praise, to qualify it; to praise it with beautiful adjectives." This word has become a literary term in Turkish and has become the general name for poems written in praise of the Prophet Muhammad. The Qasida-i Burda by the Arab poet Ka'b ibn Zuheyr is considered the first example of a na'at composed during the Prophet's lifetime and to have earned his approval. In the classical divan arrangement, na'ts are placed after the eulogies of monotheism.

Ali Şir Nevāyî, a master writer of Chagatai poetry and Turkish literature, also offers highly competent examples of na't in his divans. However, in addition to these na't, Nevāyî also narrates the Prophet Muhammad through various independent ghazals. Generally speaking, the ghazal is a lyrical form of poetry written for the beloved. Because the Prophet is "Habibullah," or "God's beloved servant," Ali Şir Nevāyî also dedicated poems to him in his ghazals. In these ghazals, the poet expresses his love for him, while also exploring his character traits and miracles in his verses. At times, he compares him to other prophets and emphasizes his superiority.

In his poems, Nevāyî commemorates the Prophet Muhammad with such epithets as "sweet-spoken beauty (Büt-i şirin kelâm)," "perfect morning perfection," "perfect beauty." In his ghazals, the Prophet is remembered for his human qualities, such as his good character, eloquent speech, and his deep love for God, thus earning God's love, as well as for the miracles he performed as a prophet.

In Navāyî's ghazals, written out of love for the Prophet Muhammad, he sometimes praises him in two or three couplets, while other couplets mention the Miraj (Ascension) and sometimes compare him to other prophets. The final couplets usually conclude with a request for intercession from Muhammad and an expression of the poet's own sins and helplessness. Therefore, it is possible to say that these ghazals possess both na't and miraculous qualities in terms of content.

In this article, the ghazals he wrote for Hazrat Muhammad in his divans will be examined, but the Miraj event of our prophet will be discussed as a particularly striking element in these ghazals.

Key words: Ali Shir Navayi, Miraj Event, Praises of Hazrat Muhammad

GİRİŞ

Bilindiği gibi Mi'rac Hz. Peygamber'in göğe yükselişini ve Allah katına çıkışını ifade eder. Olay, Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gidiş ve oradan da yükseklerle çıkış şeklinde anlatılmıştır. "Sözlükte "yukarı çıkmak, yükselmek" anlamındaki **urûc** kökünden türemiş bir ism-i âlet olan **mi'râc** kelimesi "yukarı çıkma vasıtası, merdiven" demektir. Olay, Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gidiş ve oradan da yükseklerle çıkış şeklinde yorumlandığından kaynaklarda daha çok "isrâ ve mi'rac" şeklinde geçerse de Türkçe'de mi'rac kelimesiyle her ikisi de kastedilir. İslâmî kaynaklarda genellikle ele alındığı şekliyle mi'rac hadisesi iki safhada meydana gelmiştir. Resûl-i Ekrem'in bir gece Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yaptığı yolculuğa isrâ, oradan göklere yükselmesine mi'rac denilmiştir. Literatürdeki bu ayırım her iki terimin naslarda zikredilmesinden ileri gelmektedir. Buhârî ve Müslim'de yer alan rivayetlerin ortak noktalarına göre olay şu şekilde cereyan etmiştir: Bir gece Resûlullah, Kâbe'de Hicr veya Hatîm denilen yerde iken -bazı rivayetlerde uykuda bulunduğu sırada veya uyku ile uyanıklık arası bir halde- Cebrâil geldi; göğsünü açtı, zemzemle yıkadıktan sonra içine iman ve hikmet doldurup kapattı. Burak adlı bineğe bindirip Beytülmakdis'e götürdü. Resûl-i Ekrem Mescid-i Aksâ'da iki rek'at namaz kılıp dışarı çıktığında Cebrâil biri süt, diğeri şarap dolu iki kap getirdi. Resûlullah süt dolu kabı seçince Cebrâil kendisine "fıtratı seçtin" dedi, ardından onu alıp dünya semasına yükseltti. Semaların her birinde sırasıyla Âdem, İsmâ, Yûsuf, İdrîs, Hârûn ve Mûsâ peygamberlerle görüştü; nihayet Beytülma'mûr'un bulunduğu yedinci semada Hz. İbrâhim'le buluştu. Sidretü'l-müntehâ denilen yere vardıklarında yazıcı meleklerin kalem cızırtılarını duydu ve Allah'ın huzuruna çıktı. Burada Cenâb-ı Hak elli vakit namazı farz kıldı. Dönüşte Hz. Mûsâ, elli vakit namazın ümmetine ağır geleceğini söyleyip Allah'tan onu hafifletmesini istemesini tavsiye etti. Namaz beş vakte indirilinceye kadar Hz. Peygamber'in huzûr-ı ilâhîye müracaatı ve Mûsâ ile diyalogu devam etti.⁴⁸

Türk edebiyatında peygamberimizin Mi'rac olayı gerek müstakil eser gerek divanların na't bölümlerinin bir kısmında işlenmiştir. Müstakil olarak Mi'rac konusunu ele eserlere "Miracname" veya "Miraciyye" denilmiştir. "Mi'rac, Türk edebiyatında ilk defa bir motif olarak Satuk Buğra Han Destanı'nda görülür. Çağatay sahasında XII. yüzyılda [Hakîm Ata](#) tarafından yazıldığı kabul edilen 122 beyitlik Mi'râcnâmetü'l-hazret türün ilk müstakil örneği olup hece vezniyle ve sade bir dille kaleme alınmıştır. Anadolu sahasında ilk müstakil mi'râciyye XV. yüzyılın başında

⁴⁸ SALİH SABRİ YAVUZ, "MÎ'RAC", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac> (04.10.2025).

(808/1405) *Ahmedi* tarafından yazılmıştır. *Tahkik-i Mi'râc-ı Resûl* başlıklı 497 beyitlik eser, şairin divanındaki kısa mi'râciyelerden farklı olduğu gibi *İskendernâme*'sindeki mevlid bölümünden de ayrıdır. *Dinî-tasavvufî* manzum eserlerin içinde mi'râc hadisesine bir bölüm ayrılması da yine XV. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır.⁴⁹

Türk edebiyatında manzum-Mirac-nâmeler üzerine M.Akar'ın çalışması bulunmaktadır. (Akar:1987)

“Nehcü'l-Feradis'te bulunan miraçname örneği ile 1436 yılında istinsah edilmiş olan Uygur harfli Miraçname'nin bu türün ilk örnekleri olduğu söylenebilir. Literatürde Şahrüh Miraçnamesi olarak da geçen Doğu Türkçesine ait Miraçname'nin biri Arap ikisi Uygur harfli olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî adlı Şarkşinaslık Enstitüsünün Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Doğu Türkçesiyle yazılmış 22 miraçname bulunmaktadır. Bunların bazıları büyük hacimli eser iken bazıları nispeten küçüktür”. (Yuvarlan-Boltabayev 2025). Ayrıca Mi'râc-ı Mustafa da Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir Mi'râcname olarak Emine Güler tarafından (2025) yayınlanmıştır.

Bu çalışmada müstakil bir mir'racname olmasa da Ali Şir Nevâyî'nin divanlarında gazelleri içerisinde pek çok kez değinilen Mi'râc olayını ele alış biçimi incelenecektir. Nevâyî Bedayi'ul Vasat divanında Mi'râc olayının kıyamete kadar anlatılan bir mucize olduğunu şu mısralarında dile getirmektedir.

Haşrga tigrü mi'râcîñ efsânesi

Hayl hayl-i melâ'ik ara mâcerâ (BV:7/5)

“Kıyamete kadar senin Miracının efsanesi, insanlar ve melekler topluluğunda akacak (anlatılacak, dillerde destan olacak)”

Nevâyî'nin Mi'râc olayını ve bu olayla ilgili ele aldığı konuları şu başlıklarda incelemek mümkündür:

1. Mi'râc gecesi peygamberimizin Allah ile yakınlaşması Ka'b-ı Kavseyn durumu

“Hz. Peygamber'in Mi'râcda Allah'ı görüp görmediği meselesi, onun sidretü'l-müntehâda “iki yay ucu aralığı kadar” (kâbe kavseyn) Allah'a yaklaştığını ve O'nu gördüğünü bildiren âyetlere dayanır (en-Necm 53/7-14). Bu âyetlerde söz konusu edilen yaklaşmanın kimlerin arasında meydana geldiği ve Resûl-i Ekrem'in kimi gördüğü hususu iki şekilde anlaşılmaktadır. Sahâbeden Hz. Âişe, Abdullah b. Mes'ûd,

⁴⁹ MUSTAFA İSMET UZUN, "MÎ'RÂCİYYE", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/miraciyye> (04.10.2025).

Ebû Zer el-Gıfârî, Ebû Hüreyre; tâbiından Mücâhid b. Cebr, Hasan-ı Basrî, Katâde b. Diâme, Rebî' b. Enes ve müfessirlerin çoğu yaklaşıma hadisesinin Hz. Peygamber ile Cebrâil arasında gerçekleştiğini kabul eder (Taberî, XXVII, 44-45; İbnü'l-Cevzî, VIII, 66). Diğer görüş ise yaklaşmanın doğrudan Allah'la Resûl-i Ekrem arasında meydana geldiği şeklindedir. Enes b. Mâlik'ten Şerîk b. Abdullah yoluyla gelen mi'rac rivayeti buna delil teşkil etmektedir (Buhârî, "Tevhîd", 37). Ancak hâfızası zayıf olduğu bilinen Şerîk'in nakledilen metni tam koruyamadığı bilinmektedir (İbn Hacer, XII, 492). Rivayetlerde sidretü'l-müntehâyâ sadece peygamber ve meleklerin ulaşabildiği ve orayı geçmenin yalnız Resûlullah'a mahsus olduğu kaydedilir (Süyûtî, s. 76). Ancak İslâm âlimleri, Allah ile resulü arasında böyle bir yakınlaşmanın açıkça tecessüme delâlet ettiğini ve ilgili metinlerin zaptı doğru olsa bile zâhirî mânalarıyla kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Allah'ın Peygamber'e veya Peygamber'in Allah'a yaklaşması mekân ve mesafe kavramlarıyla değil Resûl-i Ekrem'in derece ve makamının yükselmesi, duasının kabulü ve çeşitli nimetlere mazhar kılınmasıyla açıklanmalıdır (Kâdî İyâz, I, 205). Bu yaklaşmanın mi'rac gecesinde gerçekleşmesi ihtimaline bağlı olarak o gece Hz. Peygamber'in Allah'ı görüp görmediği konusunda da görüş ayrılığı meydana gelmiştir. Rü'yeti kabul etmeyenlerin başında Hz. Âişe ve Abdullah b. Mes'ûd gelmektedir. Rivayete göre Ebû Zer el-Gıfârî Resûlullah'a, "Rabbini gördün mü?" diye sormuş, Resûlullah da, "O bir nurdur, nasıl görebilirim?" demiştir (Müslim, "İmân", 291-292). Hz. Âişe, Muhammed'in rabbini gördüğünü ileri süren kimsenin Allah'a iftira etmiş olacağını söylemiş, görmeyle ilgili âyetleri de (en-Necm 53/13-14; et-Tekvîr 81/23) Resûlullah'ın, "O görülen sadece Cibrîl idi" hadisiyle açıklamıştır (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 7; Müslim, "İmân", 283, 287). Hz. Âişe, Allah'ın -bu âlemde- görülemeyeceğine delâlet eden iki âyeti de (el-En'âm 6/103; eş-Şûrâ 42/51) delil olarak zikretmiştir. Rü'yeti savunanlar görmenin şekli hususunda farklı yorumlar yapmışlardır. Bir kısmı Hz. Peygamber'in rabbini kalp gözüyle, bir kısmı da beden gözüyle gördüğünü ileri sürmüştür (Müslim, "İmân", 284, 285).⁵⁰

Nevâyî'de Peygamberimiz için kaynaklarda ve Kur'an-ı Kerim'de aktarılan bu Ka'b-ı Kavseyn durumu pek çok beyitte ele alınmıştır. Örneğin aşağıdaki beyitte Cebrail'in bile bu mesafeye ulaşamadığını söyleyen Nevâyî, onu Hüdhdüd'e benzeterek Hüdhdüd'üm Simurgla yoldaş olamayacağı fikri üzerinden Peygamberimizi yüceltir.

Çü kurb Kāfiga yittiñ yitişmedi Cibrîl

Ni nev' hüdhdüd sîmurg ile bolur yoldaş (NŞ:242/6)

⁵⁰ SALİH SABRİ YAVUZ, "Mİ'RAC", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac> (04.10.2025).

“Cebrail’in bile ulaşmadığı Allah’a en yakın noktaya, yakınlığın Kaf dağına ulaştın, Hüdhüd Simurg ile nasıl yol arkadaşı olabilir?”

Zihī cevlān-gehiñ eflāk üze meydān-ı ev ednā

Burākiñga tokuz günbed bu tokuz günbed-i haḍrā (BB:7/1)

“Gerçekten senin dolaştığın yer göklerin üzerinde en yakın yer, bineğin Burak içinse otladığı yer dokuz feleğin yeşilliği idi”

Bu beyitte Nevāyī Necm Suresi 9. Ayete telmihen “ev ednā” sözünü kullanmıştır. Hazret-i Muhammed’in Allah’a yakınlığının Mirac gecesi bir benzetileni olarak dikkat çekmektedir. “Kur’ân-ı Kerim’de Necm Suresi 9. ayetinin “**Fe-kâne kâbe kavseyni ev ednâ.**” (O kadar ki iki yay kadar hatta daha yakın oldu.) kâbe kavseyn lafzı divan şiirinde çokça iktibas edilmiştir. “O kadar ki iki yay kadar hatta daha yakın oldu” diye çevrilen 9. âyetteki kavseyn “iki yay” mânasına gelir; kab de yayın kabzasıyla kirişlerin bağlandığı iki köşe aralığına denir ki bir yayda iki kab bulunur. Kab kelimesinin yayın kabzasıyla kirişi arasını ifade etmek için kullanıldığı da olur. Kabe kavseyn ifadesi hakkında çok geniş açıklamalar ve burada kastedilen mâna ile ilgili değişik yorumlar yapılmıştır. Bunlar şöyle özetlenebilir: a) O dönemde Araplar bir antlaşma yaparlarken iki yay çıkarıp üst üste koyarak tek bir yay görünümü verirler (kablerini birleştirirler), sonra ikisini birlikte çekip bir ok atarlar böylece tam olarak ahidleştiklerini simgelerlerdi. Buna göre kabe kavseyn hem maddî anlamda fevkalâde yakın olmayı hem de mânevî bir yakınlığı ifade eder. b) Hicaz dilinde “kavs” kelimesi bir uzunluk ölçüsü (zirâ) anlamında kullanılırdı. Buna göre iki arşın uzunluğunda bir mesafenin kastedildiği söylenebilir. c) Kabe kavseyn ifadesini dönüştürme (kalb) yöntemine göre “bir yayın iki ucu arasındaki mesafe kadar” şeklinde anlamak da mümkündür. Âyet “hatta daha yakın oldu” şeklinde tamamlanmakta, böylece “*Âdeta elini uzatsa deḡecek kadar yakındı*” mânasına gelen maddî bir yakınlık tasviri yapılarak, –mânevî anlamda– Resûlullah’ın vahyi aldığı kaynağın sağlamlığına, arada vahye hiçbir şeyin karışma ihtimalinin bulunmadığına dikkat çekmenin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Daha çok tasavvufî ve işârî tefsirlerde itibar edilen bir yoruma göre ise buradaki yaklaşma olayı mi’racda Allah ile peygamberi arasında gerçekleşmiştir.”⁵¹

Aşağıdaki mısralarda ise Hazret-i Muhammed’i bulmak ona yaklaşmak onun kaşı kadar yakınına varmanın Kâb’ı kavseyn olduğu vurgulanır.

Nevāyī n’iter Kâb’ı kavseyn eger

tapa alsa kaşîñ kibi iki yā (NİD:8/8)

“kaşın gibi iki yay bulsa Nevāyī Kâb’ı kavseyni ne yapsın?”

⁵¹ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Necm-suresi/4789/5-18-ayet-tefsiri>

Kaşınga "kābe kavseyn" āyetidin yok nime elyāk

Saşınga yok sevādı leyletü'l mi'rācdın eşbeh (BV:524/7)

“Senin kaşına “Ka’be kavseyn” ayetinden daha layık bir şey yok, saçının da karalığına Mirac gecesinin karalığı benzemez”

2. Güneş ve tüm gezegenlerin Hazret-i Muhammed’e duyduğu saygı ve sevgi

Mi’rac peygamberimizin göğe yükselişini ifade ettiği için bu yolculukta gök cisimlerinin özellikle ay ve güneşin onu görmüş olduğu şairlerin hayallerinde bir mecaz olarak çeşitli benzetmelere yol açmıştır. Aşağıdaki beyitte Ali Şir Nevāyī de peygamberin yüzünü güneşe benzetmiş ve diğer yıldızların bu nur ile parladığını ifade etmiştir. Hazret-i Muhammed’in saçının siyahlığı ile geceyi karartan bir sebep olarak görülmüştür.

Yüzüñ hurşīdidin ol tün tapıp hayl-i kevākib nūr

Saşıñnıñ zulmeti ol kiçe tün rengini iylep dāc (FK:96/3)

“saçının siyahlığı o gecenin rengini kararttı, o gece, senin yüzünün güneşiyle o yıldızlar topluluğu nur buldu”

Hazret-i Muhammed’i görmek, onun bineğinin üzengisini öpmek için Nevāyī’ye göre güneş ve ay eğilmişler ve yuvarlak bir çanak şeklini almışlardır. Bu beyitte gök cisimlerinin şeklinin Hazret-i Muhammed’e duyulan sevgi ve saygıdan yuvarlak şekilli olduğu düşüncesi işlenmiştir.

Rikābıñ öpmekiniñ ārzūsıda ay u kün

Birip Burākiñ üçün özlerige şekl-i çanak (GS:320/4)

“ay ve güneş kendilerine çanak şekli vererek senin bineğinin üzengisini öpmeyi arzulamışlardır”

Gök cisimlerinin şekilleri üzerinden Hazret-i Muhammed ile kurulan ilgide aşağıda verilen beyit gerçekten özgün benzetmelerle işlenmiştir. Nevāyī bu beytinde hilal şeklindeki ayın, yaraya benzeyen güneşin ve kayan yıldızların bulunduğu feleğin peygamberin ayrılığından dolayı üzüntüyle bu biçimi aldığı söylenmiştir.

Hilāl ü mihr ü şihāb oldı na'l ü dāg u elif

Feleğe bolgalı sindin naşīb derd-i firāk (GS:320/5)

“Feleğe senden ayrılığın derdi düştüğünde, hilal şeklindeki ay nal, güneş yara ve kayan yıldızlar da elif (gibi) olmuşlardır.”

Zihī kök başıga gerdûn hıramıñnıñ izidin tāk

Visāliñ halvetide bir şebistān leyletü'l mi'rāc (FK:96/1)

“göğün başı için feleğin bineğinin izinden bir tac, kavuşmanın yalnızlığında Mirac gecesi bir haremdir ne güzel”

Nevāyī aşağıda ele alına iki beytinde ise güneşin dönmesini Hazret-i Muhammed'e duyulan aşka bağlamış ayrıca güneş ışığının parlaklığı da ona duyulan hasret ve sevginin bir sonucu olarak düşünülmüştür.

Zihī yoluñda bir üftâde âdem-i hākī

Hevā-yı 'ışkıña ser-geşte mihr-i eflāki (FK:680/1)

“işte gerçekten senin aşkıdan başı dönmüş göklerin güneşi ve yolunda sana tutkun bir insanoğlu (toprakdan olma bir insan)”

Yüz işikiñ tofragıga sürte algay-min mü dip

Çarh kaşrıdın kuyaş her kün tüşer 'âlem ara (BB:6/2)

“senin eşiğinin toprağına yüz sürerek alabilir miyim diye feleğin kasrından her gün güneş kainatı aydınlatır”

3. Mirac gecesi tüm peygamberle olan görüşmesi ve onların hayranlıkları

Hadis kaynaklarında Mi'rac gecesi Hazret-i Muhammed'in diğer peygamberlerle görüştüğü bilgisi yer alır. Ali Şir Nevāyī de sık sık Mi'rac ile ilgili şiirlerinde diğer peygamberleri özellikle Hazret-i Musa, Hazret-i İsa ve Hazret-i Adem'i ele alır ve onları Hazret-i Muhammed ile karşılaştırır. Bu karşılaştırmalarda Hazret-i Muhammed'in diğer peygamberlere olan üstünlüğü onun diliyle vurgulanır.

Ķadem kuyaş üze koyduñ 'urūc şāmı ni tañ

Kefiñni ger yed-i beyzāga kılsalar terciħ (BB:101/5)

“Ayağını göğsüne yükseldiğin akşam güneşin üzerine koyduğunda senin avucunu “yed-i beyza'ya tercih ederler”.

Bu beyitte Hazret-i Musa ve Hazret-i Muhammed arasında bir karşılaştırma yapan Ali Şir Nevāyī, Hazret-i Musa'nın mucizelerinden biri olan ve Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette geçen “yed-i beyza” olayına gönderme yapar. Hazret-i Musa'nın elinin parlamasına “yed-i beyza” denilmektedir. Hazret-i Musa Firavunla karşılaştığında elini göğsünden çıkarmış ve onun eli bir nur ya da ışık huzmesi şeklinde parlamıştır. Hazret-i Muhammed'in miraç gecesi göğsüne yükselmesi mucizesini ele alan Ali Şir Nevāyī burada güneşi ayağının altına almasıyla onu Hazret-i Musa'dan üstün görür.

Hazret-i İsa'nın mucizelerinden biri de annesi Hazret-i Meryem'i iffetsizlikle suçlayanlara karşı bebekken dile gelip konuşması ve suçlamaları boşa çıkarmasıdır. Hazret-i Muhammed de Arapçayı fasih konuşmasıyla ünlüdür. Hatta onun bu fasih dili, Kur'an-ı Kerim'in onun sözleri olduğu suçlamasıyla karşı karşıya kalmasına sebep

olmuştur. Aşağıda ele alınan beytinde Nevāyī bu iki peygamberi konuşmadaki bu becerileriyle ele almıştır. Nevāyī'ye göre Mi'rac gecesi bizim peygamberimiz konuşmaya başlayınca Hazret-i İsa konuşamayacaktır.

Mesīh dem ura almas aña 'urūc tüni

Meger biziñ meh-i 'ulvī-ḥurām kıldı hadīs (GS:93/2)

“Mirac gecesi bizim salınan ayımız konuşmaya başlayınca, Mesih konuşamaz”

Hazret-i İsa'nın mucizelerinden biri de nefesi ve eliyle dokunarak cüzzamlıları iyileştirmesi, anadan doğma kör olanların gözlerini görür hale getirmesidir. Onun bu mucizelerini Nevāyī peygamberimizin temiz nefesine bağlamış onun nefesi ile Hazret-i İsa'nın bu mucizeleri gerçekleştirebildiğini söylemiştir.

Hadīs-i pāk ü nutk-ı cān fezāyından tapıp 'İsī

Ki enfāsi kılıp ibra eger ebrās eger ekmeh (BV:524/3)

“Hazret-i İsa'nın nefesi senin temiz ve can bağışlayan sözlerinden kuvvet bulduğu için cüzzamlı ya da andan doğma körleri iyileştirmiştir”

Aşağıda örnek alına iki beyitte ise Nevāyī diğer peygamberler, (enbiya ve resulleri) Hazret-i Muhammed ile genel olarak karşılaştırmış, peygamberimizi güneşe onları yıldızlara, peygamberimizi selvi ağacına diğer peygamberleri ise reyhanlara benzetmiştir.

kuyaş çıkkaç andak ki itkey nücûm

körünmey sin olgaç 'ıyān enbiyā (NİD:8/2)

“güneş çıkınca yıldızlar kaybolur, sen olunca nebiler görünmezler”

Reyāhīn ara serv-i āzād yañlıg

Körünüp rüsiül haylıda zāt-ı ferdin (FK:351/5)

“Peygamberler topluluğunda senin seçkin yerin reyhanlar arasında büyüyen dik başlı bir selvi gibi göründü”

4. Peygamberimizin bindiği binek olan Burak'ın özellikleri

Burak “parıldamak, şimşek çakmak” anlamına gelen Arapça **berk** (البرق) kelimesinden türetilmiş olup renginin saf ve parlak oluşu veya çok hızlı hareket edişi sebebiyle bu adı almıştır. İslâmî kaynaklarda “isrâ” ve “mi'rac” diye adlandırılan bu gece yolculuğu hadislerine göre burak denilen bir binekle gerçekleşmiştir. Kaynaklar bu bineğin beyaz renkli ve fevkalâde süratli olduğunu, katırla eşek arası bir yapıya sahip bulunduğunu bildirirler. İsrâ olayını anlatan hadislerin bir kısmında burakın, yukarıda belirtilen vasıflarından başka uzun kulakları (İbn Hişâm, I, 398) ve uyluklarına bitişik iki kanadının bulunduğu, bu kanatları sayesinde bir adımda gözünün görebildiği en uzak mesafeyi katedebildiği de kaydedilmektedir. Bazı kaynaklara göre de Hz. Peygamber buraka yaklaşıp binmek istediği sırada burak huysuzluk etmiş, fakat

Cebrâil'in, o zamana kadar taşıdığı kişiler içinde en faziletli insanın şu anda kendisine binmekte olan kişinin olduğunu hatırlatması üzerine utancından ter dökmüştür.⁵² Burakın edebî eserlerde geçen başlıca özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

“Vatanı cennet olan Burak Hz. Peygamber'den önce başka nebîlere, bu arada Hz. İbrâhim'e de hizmet etmiştir. Burak deve, at veya katırdan küçük, merkepten büyüktür. Gövdesi ata benzer, boynu deve boynu, yüzü insan yüzü gibi olup hûrilerden güzel ve cennet âhûlârinin bile gıpta ettiği bir varlıktır: Sûratini arttırmak için kullandığı, açtığına cihanı kaplayan iki kanadı ve kısa bir kuyruğu vardır. “Burâk-ı berk-seyr” terkibi şimşek kadar hızlı oluşunu anlatır. Bu sebeple bir adımda 70.000 yıllık yol katedebilir ve adımını gözünün gördüğü yerin en son noktasına atabilir: Bazı şiirlerde deve ayaklı, ceylan tırnaklı olarak tavsif edilen Burak, uçtuğunda kuşların kendisine yetişemeyeceği kadar süratli bir varlıktır: Şairlerin tasvirlerinde dudağı la'1, dişi mercan, kulağı yakut, zümrüt veya zebercedden, yelesi müşkten, saçı müşk gibi siyah, etek gibi uzun, gözü zühresifat, parlak, berrak, nergis gibi de süzgün olarak anlatılır. Başı la'lden, alını kırmızı yakuttan olup karnı sarı, göğsü ak renklidir. Kanatları kızıl yakuttan, ayağı zümrütten, tırnağı inciden, örtüsü ise gümüşten dir. Parlaklığı şimşek gibi yeri göğü aydınlatır. İtaatkâr, sevimli ve yumuşak huyludur. Kudüs kadar değerlidir”⁵³

Ali Şir Nevâyî de Mi'rac olayını anlattığı şiirlerinde sık sık Burak imgesini kullanır. Aşağıdaki beyitinde Burak'ın şimşek gibi hızı ile felekleri geçtiği söylenmiştir.

*Zihî Burākıñ izi mihr ü seyri berk-āsā
Bu berk seyri bile pûyesi felek-fersā (NŞ:6/1)*

“gerçekten senin Burak'ının izi güneş ve dolaşması şimşek gibiydi, bu şimşegin koşturmasıyla felek bile aşınmıştır”

Ayın gökyüzünde aydınlığının sebebini Hazret-i Muhammed'in güzel yüzünden almıştır, Burak'ın hızını da melekler yetişmemişlerdir.

*Melek kalıp Burākıñdın imes vasfı felek-sür'at
Kamer yarup cemālîñdın imes na'tıñ kamer-sîmā (BB:7/4)*

“Feleğin hızında olan Burak'ından melek bile geride kalmış, ay da senin güzel yüzünle aydınlanmıştır, senin övgün de ay yüzlü sözülle yapılamaz”

⁵² MUSTAFA ÖZ, "BURAK", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/burak#1> (04.10.2025).

⁵³ MUSTAFA İSMET UZUN, "BURAK", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/burak#2-sanat-ve-edebiyat> (04.10.2025).

Aşağıdaki beytinde ise Nevāyī, Burak ile Hüdühüd karşılaştırması yapmaktadır. Hazret-i Süleyman'ın kuşu olan Hüdühüd ile Burak birbirlerine benzetilmiştir.

*Refīkīñ t̄ayir andak kim Süleymān allıda hüdühüd
Burākiñ sāyir encüm şāhı üstide sipihr-āsā (BB:7/7)*

“Seninle uçan dostun Süleyman önündeki Hüdühüd gibidir, Burak'ın ise yıldız dalları üstündeki felek gibidir”

Mi'ac olayı insanların akıllarının almayacağı kadar büyük bir olaydır. Fıkıh ve tasavvuf alimleri Mi'rac'ın beden ile mi yoksa ruh ile mi gerçekleştiği konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İnsanların düştüğü bu zor durumu Nevāyī mısralarında şu şekilde dile getirir:

*Felek vādīleri kaṭ'ıga 'azmiñ çün sürüp merkeb
Hired peykige hem evvel kademde renc olup peydā (BB:7/6)*

“göklerin vadilerini geçmek için bineğini sürdüğünden insanın idrakine her bir adımda sıkıntı düşmüştür”

*Hem refīkiñga 'arş-ı berinde mekân
Hem Burākiñga huld-ı berinde çerā (BV:7/6)*

“hem senin dostlarına yüce arşta mekan hem de bineğine yüce cennette bir otlak (verildi)”

Aşağıdaki beyitte ise yıldızların parlaklığının sebebi Burak'ın seyirttiğinde çıkardığı tozlar olarak hayal edilmiştir.

*Nücūm közlerini gerd-i merkebiñ yarutup
Gehī ki sigritiben çarh sāhetide Burāk (GS:320/3)*

“bazen Burak feleğin meydanında seğırttiğinde senin bineğinin tozu yıldızların gözlerini parlatmış”

Türk edebiyatının en büyük şair, yazar ve düşünürlerinden olan Ali Şir Nevāyī eserlerinde sıkça Hazret-i Muhammed'e olan sevgisini dile getirmiş, na't özelliği taşıyan gazeller söylemiştir. Bu gazeller içerisinde değindiği önemli konulardan biri de peygamberimizin Mi'rac olayıdır. Mi'racı bir mucize olarak gören Nevāyī, konuyla ilgili geniş bir bilgiye de sahip olmalıdır çünkü beyitlerinde Mi'rac olayının islam ve tasavvuf tarihindeki aktarılan bilgilerini sanatsal örneklerle vermiştir. Peygamberimizin Mi'rac'da diğer peygamberlerle karşılaşması, geçtiği gök katmanlarında olan gezegen ve yıldızların ona olan hayranlıkları, bindiği binek olan Burak'ın özellikleri onun mısralarında adeta bir tablo gibi resmedilmiştir. Nevāyī'nin Hazret-i Muhammed'e duyduğu derin sevgi ve hayranlığı bu şiirlerinde görmek mümkündür.

Kaynaklar:

1. AKAR, M. (1987). Türk edebiyatında manzum mi'râc-nâmeler. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
2. COURTEILLE, A. P. (1882). Mirâdj-Nâmeh / publié pour la première fois d'après le manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale. Ernest Leroux.
3. GRUBER, Ch. J. (2008). The Timurid "Book of ascension" (mir'ajnama): A study of text and image in a pan-asian context. Patrimonio.
4. GÜLER, E. (2025). Çağatay Türkçesiyle Yazılmış bir Mi'raçname: Mi'rac-ı Mustafa, Paradigma Yay.
5. İZ, F. (1938). Miraç-nâme [Yayımlanmamış lisans bitirme tezi]. İstanbul Üniversitesi.
6. KARA, M. (1998). Mîrâc mîrâciye ve Bursalı Safiye Hâtun'un vakfiyesi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7 (7), 25-40.
7. MERT, A. (2023). Uygur harfli mi'râc-nâme. Palet Yayınları.
8. ÖZ, M. "BURAK", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/burak#1> (04.10.2025).
9. UZUN, M.İ "BURAK", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/burak#2-sanat-ve-edebiyat> (04.10.2025).
10. YAVUZ, S.S. "MÎ'RAC", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac> (04.10.2025).
11. YUVARLAN, D. & BOLTABAYEV, S. (2025). Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir miraçname. Akademi Karabük Dergisi (AKADER), 9 (1), 40-55.

ARAPÇA YAZILI KLASİK KAYNAKLARDA ŞÂŞ (TAŞKENT)

M. Faruk TOPRAK

Arap Dili ve Edebiyatı Doktoru

Ankara Üniversitesi

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ftoprak@yahoo.com

Özet. Bu çalışma, günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkenti ve en büyük şehri olan ve geçmiş asırlarda Şâş adıyla bilinen Taşkent hakkında Arapça yazılmış klasik eserlerdeki bilgileri konu almaktadır. Özellikle tarih ve coğrafya alanlarında yazılmış eserlerde bu şehir hakkında çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Şehrin hangi bölgede yer aldığı, kendisine komşu olan bölge ve şehirler, içinden akan ırmaklar, ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Şâş'ın Müslümanlar tarafından fethi ve İslâm Dünyasının önemli bir merkezi olması hakkında verilen bilgiler de ayrıca büyük bir önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Şâş, Arapça tarih kaynakları, Müslüman tarihçiler, Müslüman coğrafyacılar, Siriderya, Yedi İklim

Annotation. This study focuses on the information in classical works written in Arabic about the city known as *Shâsh* in the past centuries, which is the capital and largest city of the Republic of Uzbekistan today. There is a lot of information about this city, especially in works written in the fields of history and geography. The region in which the city is located, the neighboring regions and cities, and the rivers flowing through it are described in detail. The information given about the conquest of *Shâsh* by the Muslims and its becoming an important center of the Islamic World is also of great importance.

Key words: Shâsh, Arabic historical sources, Muslim historians, Muslim geographers, Syr Darya River, the seven regions

Şâş Şehrinin adı ve konumu

Eski adı Şâş olan Taşkent şehri, Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya'nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur. Tarihi Milâttan önce II. binyıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çâç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi olarak geçer. Bu isimler şehrin şimdiki adı gibi taş mânasıyla irtibatlıdır. Çâç, Arap kaynaklarına Şâş biçiminde bölgenin ve şehrin adı

olarak kaydedilmiştir. İslâm coğrafyacıları bölgenin adını Şâş, merkezininkini Binkes diye belirtir. (Muhammedcanov, XL, 145)

Hârezm kökenli coğrafya, matematik, tıp, coğrafya ve tarih alimi el-Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]), Yunanların yaptığı gibi Türklerin de şehirlere isim verirken bölge ve arazi şartlarını göz önüne aldıklarını vurgular. Örnek olarak Şâş'ın kökeninin, Türkçede "taş şehir, taştan yapılmış şehir" anlamına gelen *Taşkend* olduğunu ifade eder. (Bîrûnî: 149)

Şâş, Seyhûn (Sîr Deryâ) Nehri'nin ötesinde, bir şehir olup buradan çok sayıda alim çıkmıştır. (İbn Hallikân, IV, 201)

Endülüs alimlerinden Sâid b. Ahmed, insanların henüz kabilelere, kollara, boylara ayrılmadan önce yedi millet olduklarını belirtir. İlk sırada yer verdiği Farsların vatanı, Yeryüzünün orta yeri olup Irak'ın kuzeyindeki dağlardan Kafkasya'daki Azerbaycan ve Ermenistan'a; Nişapur, Harezmi, Merv, Serahs, Buhara, Herat, Belh, Semerkand, Fergana, Şâş'ın da aralarında bulunduğu Horasan, Mâverâünnehir, Hârezm, Taberistan'a, kadar uzanan alandır. (Sâid: 5-6) Türkler ise 5. Sırada yer alırlar. Yazar, Türkler'in anavatanlarını zikretmeyip onları oluşturan Dokuzoguz, Hazar, Kîmâk gibi boyların adını verir. (Sâid: 7)

Ünlü coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah Yâkût el-Hamevî (ö. 1229), eş-Şâş diye bilinen şehrin, bugünkü İran topraklarında yer alan Rey şehrine bağlı olan ve aynı adı taşıyan Şâş ile karıştırılmaması gerektiğini vurgular. Burada yetişen ünlü alimler arasında, çağının en büyük fıkıh ve tefsir alimi olan Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. İsmail el-Kaffâl eş-Şâşî ile Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hâcib b. Cunejd eş-Şâşî'yi sayar (Yâkût: III, 308). İbn Hallikân da el-Kaffâl eş-Şâşî'nin fıkıh, hadis, dil ve şiir konularında çağının tartışmasız en büyüğü olduğunu teyit eder. Kendisi, ilim tahsili için Horasan, Irak, Hicaz ve Bilâduşşâm'a gitmiştir. Çok sayıda eseri olan el-Kaffâl, İmâm Şâfi'ye ait olan *er-Risâle* adlı eseri şerh etmiş; tarihçi et-Taberî ve çağdaşlarından rivayetlerde bulunmuş ve Şâfi Mezhebi'nin bu bölgede yayılmasında öncülük etmiştir. Şâş şehrinde vefat eden bu alimin ölüm tarihi hakkında ihtilaflar vardır. Hicrî 336 (M. 947-948) veya 365 (M. 975-976) yahut 366 (M. 976-977) yılında öldüğüne dair değişik rivayetler vardır. (İbn Hallikân: IV, 200-201)

Ebû'r-Rebî' el-Belhî, bir şiirinde Şâş şehrini şöyle tasvir eder:

*Şâş, yazın bir cennettir. Sıcaklığın verdiği eziyete karşı bir kalkandır.
Lakin hava soğuyunca, orada adeta delirecek olurum.*

Horasan ve Mâverâünnehir'de, Şâş kadar gelişmiş, mamur, çok sayıda köye sahip başka bir bölge yoktur. Şâş, ovalık, düz bir arazide yer alır. Civarında dağ ve tepelik

yerler yoktur. Evlerini çoğunda su akar. Bölge, yeşilliklerle kaplı olup Mâverâünnehr'in en nezih yerlerinden birini oluşturur. Şâş bir vilayet (kûra) olup idarî merkezi (kasaba) Binkes'tir; ayrıca başka şehirleri de vardır. Yâkût'un kitabını kaleme aldığı günlerde şehir Harezmsâh Muhammed b. Tekiş (ö. 617/1220) tarafından yağmalanıp harabeye dönmüş, halkı da oradan göçmüştür. (Yâkût, III, 309)

Batlamyus, Şâş'ın Altıncı İklim'de yer aldığını söyler. (Yâkût, III, 308); *Mukaddime*'deki bilgilere göre ise Şâş, Dördüncü İklim'in Sekizinci Kısımında yer almaktadır. (İbn Haldûn: 90) İdrisî'de bu son bilgiyi teyit ederek Dördüncü İklim'in Sekizinci Kısım'ının Horasan, Nehir (Ceyhun) ile ötesindeki Fergana, Uşrusûna, Şâş, İlâk, Fârâb gibi yerleri içine aldığını belirtir. (İdrisî: 695)

Şâş'ın, birbirine oldukça yakın çok sayıda şehir ve kasabaları vardır. Bunlar arasında Binket/Binkes, Cinânceket, Necâket, Fenâket, Haraşket, Garkend, Keturne, Cebgûket, Hatunket sayılabilir. (İbn Havkal: 422; Şeşen: 248)

Şâş'ın idarî merkezi (kasaba) olan Binkes, hem bir şehirdir hem de bir kalesi vardır *Kuhendez* denilen etrafı surlarla çevrili iç kaleler genelde şehrin içinde yer alırlarken, Binkes'te şehrin dışındadır. Binkes'in dış mahalleleri de (rabad) vardır ve burası surlarla çevrilidir. Bunun ötesinde bir dış mahalle daha (rabad); ayrıca bahçeler ve evler bulunmaktadır. Burayı da bir başka sur çevreler. *Kuhendez*'in iki kapısı olup birisi dış mahallelere diğeri ise doğrudan şehrin kendisine açılır. Şehir surlarının ise üç kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar değişik adlar taşırlar. Keza Birinci Rabad'ın da birçok kapısı olup bunlar Bâbu'l-Hadîd (Demirkapı), Bâbu'l-Emîr, Bâbu Kasriddihkân, Bâbu'l-Ferhân gibi adlar taşırlar. Emîr'in makamı ile hapishane *kuhendez*de yer alırken, Cuma Mescidi *kuhendez*in surlarının üstündedir. Şehir merkezinde çarşılar olmakla birlikte çarşıların çoğu dış mahallelerdedir. (İbn Havkal: 423) Fergana, Şâş, Uşrûsene ve diğer Mâverâünnehr bölgelerindeki gür ağaçlar, bol meyveler ve birbiri ardına dizilmiş bahçelerin benzeri diğer merkezlerde görülmez. Buralarda meyve o kadar çoktur ki tüketilmeyip artan meyveleri hayvanlar yer. (Şeşen: 208, 214)

Şâş ve İlâk, birbirlerinden ayrılmayacak kadar yakındırlar. İki yer arasında bostanlar, ağaçlık yerler, gezinti yerleri bulunmaktadır. Mâverâünnehr'de para, sadece Buhara, Semerkand ve İlâk'da basılır. (İbn Havkal: 424) Mâverâünnehr valileri, Samaniler'den önce ya Semerkand'da ya Şâş'ta ya da Fergana'da oturuyorlardı. (Şeşen: 226)

El-Hamevî, İbnu'l-Fakîh'ten aktarımda bulunarak Şâş ile Zâmîn arasında 25 fersah; Şâş ile Ma'dinu'l-Fıdda (Gümüş Madeni) arasında 7 fersah; Bâbu'l-Hadîd ile arasında iki mil; Bârcâh ile arasında kırk fersah ve Esfîcâb ile arasında ise yirmi iki fersahlık mesafe bulunduğunu söyler. (Yâkût: III, 308-309) Burada adı geçen Zâmîn,

hem ticaret hem de zanaat bakımından gelişmiş bir şehirdir. Yolların kavşak noktasında bulunur. İsteyen, buradan Şâş'a isteyen de Fergana'ya gider (İdrisî: 701) Binket'ten Sütûrket'e 1 konak, buradan Benâket'e 2 posta menzili, Buradan Şâş Nehri'ne 2 posta menzili mesafe vardır. (Şeşen: 265)

Şâş halkının dili, Haytal bölgesinin en güzel dilidir. Soğd halkının ayrı bir dili vardır. Buhara rustaklarının (köy ve kasabalarının) dili buna çok benzer. Bu, tamamıyla ayrı, buradaki halk arasında bilinen bir dildir. Buradaki şehirlerin büyük çoğunluğunun rustaklarında ayrı diller konuşulur. (Şeşen: 264)

Ünlü İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi eş-Şerîf el-İdrisî (ö. 560/1165), bir dağ silsilesinden ayrılan bir kolun Amid, Meyyâfârikîn, Şehrîzûr, İsfahan, Kaşan, Kum ve Rey'e ulaştığını; burada Deylem Dağı'yla birleşip Hazar Denizi kıyısı boyunca Harezmi Gölü'ne kadar uzandığını, sonunda Farab'la birleşip daha sonra Şâş'ın doğusundan geçerek Fergana'nın en uzak yerine vardığını kaydeder. (İdrisî: 353) İdrisî de diğer tarihçi ve coğrafyacılar gibi, Şâş'ın bir bölge adı olduğunu vurgular. Tıpkı Uşrusûna, Irak, Şam, Soğd, Fergana'nın birer bölge adı oluşu gibi. İdrisî'ye göre Türk Ülkesi, Nehr'in öte tarafında, Fergana, Şâş ve Turan'ın en uzak bölgelerinde yer alırlar. Bunlar çok kalabalık oldukları için sayıca ne kadar oldukları bilinmez. Başlarında, büyük kişiler olup onlara danışır, onları korur ve zor durumlarında onlara bakarlar. Şâş ve İlâk'ın – enlemesine – yüzölçümü, üç gün içinde iki günlük yürüyüş mesafesindedir. Halkı güçlüdür, kendisini savunmayı bilir. (İdrisî: 353, 517, 703)

Yeryüzünün en büyük göllerinden biri bu bölgede olup bu gölden çok sayıda nehir çıkar ve Hazar Denizi'ne dökülür. Şâş Nehri de bunlardan biridir. Ancak bu nehir, suyu çekildiği için, Şâş'ı sulamaz. Şâş, sulama ve içme ihtiyacını Terek'ten sağlar. (Mes'ûdî: 65, 181) Şehrin nasıl önemli bir stratejik konumda olduğunu belirten tarihçi el-Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), kara yoluyla Çin'e gitmek isteyenlerin Belh Nehri'nden gidip Soğd ülkesini geçmeleri; daha sonra Fergana, Şâş ve Tibet'i aşarak oraya varmaları gerektiğini vurgular. (Tarih: I, 182)

Farsça yazılıp daha sonra Arapça'ya çevrilen ve yazarı bilinmeyen *Hudûdu'l-Âlem* adlı eserde, aralarında Oş, Berk gibi ırmakların da bulunduğu çok sayıda nehir adı sayıldıktan sonra, bunların bir araya gelip Arapların Seyhûn adını verdikleri Şâş Nehri'ni oluşturduğu belirtilir. (Hudûd: 57) *Murûcu'z-Zeheb* adlı ünlü ansiklopedik eserdeki şu bilgiler de kayda değerdir: Belh Nehri, Ceyhun Nehri adıyla da bilinir. Çeşitli kaynaklardan doğan bu nehir, Harezmi'ye gelmeden önce Tirmiz, İsfarayin ve diğer Horasan beldelerinden geçer. Daha sonra Harezmi'ye girince, değişik kollara ayrılır. Geri kalanı, bu bölgede, yani aşağı Harezmi'de Curcâniye'nin bulunduğu göle dökülür. O bölgede, bundan daha büyük bir göl yoktur. Hatta tüm mamur bölgelerde

daha büyük bir göl olmadığı da söylenir. Çünkü enlemesine uzunluğu yaklaşık bir günlük yürüyüş mesafesindedir. İçinde gemiler seyreder. Fergana ve Şâş nehirleri buraya dökülür (Mes'ûdî: I, 101)

Şâş hakkında, özellikle coğrafi eserlerde – dolaylı da olsa – değişik bilgiler vardır. Meselâ, İlâk'tan bahsedilirken burasının dağ ve çöl arası bir bölge olduğu belirtilir. Kalabalık bir nüfusa sahip mamur bir yer olduğu zikredilir. Bol miktarda meyve ve diğer ürünler yetiştiği; çok sayıda şehir ve köyler bulunduğu anlatılır. Ahalisinin çoğunun kırsal kesimde yaşadığı İlâk'ın dağlarında, altın ve gümüş madenleri olduğu; Fergana, Şâş ve bazı diğer nehirlerle sınırı bulunduğu zikredilir. (Hudûd: 132)

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Şâş ve diğer şehirler o dönemlerde önemli mevkilerde bulunmakta; ulaştırma işlerinde önemli roller üstlenmekte idiler. Nemcân şehrinin doğusunda yer alan Erfihâ Dağı'ndan çıkarılan madenlerin Hârezm'e ve Şâş diyarına, oradan da komşu ülkelere nakledildiği buna güzel bir örnektir.

Tarih ve coğrafya kaynakları, İslâm Dünyasının her bölgesinde görev yapan sivil ve askerî personele ne kadar maaş ödendiğine dair bilgiler de sunmaktadır. Meselâ, berîd (posta, haberleşme) memurunun maaşı Semerkand'da 750 dirhem, Hârezm ve Fergana'da 1.000 dirhem, Ürgenç'te 600 dirhem iken Şâş'ta 700 dirhemdir. (İbn Havkal: 395)

Şâş'ın İslâm Dünyasına Katılması

İslâm tarih kaynakları, Emeviler Döneminde fethedilen Şâş hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Şehir, Emevîler'in Horasan valisi Kuteybe b. Müslim tarafından 94/713 Yılında ele geçirilmiştir. Kuteybe, Şâş'ın tamamını fethedip Esbîcâb'a yönelmiştir. Denildiğine göre, kendisi daha önce Esbîcâb Kalesi'nin fethetmiş; ancak daha sonra Türkler, Şâşlı kuvvetlerin de yardımıyla burayı ele geçirmişlerdi. (Belâzurî: 411) Kuteybe, Arap kabilelerini Mâverâünnehir'e getirtip Fergâna ve Şâş'a yerleştirmiştir. (Belâzurî: 420)

Kuteybe'nin, Semerkand üzerine yürürken, Târbend'de oturan Soğd Hükümdarının, Şâş Hükümdarı'na mektup yazıp yardım istediği; onun da birçok savaşçıyla yardıma koşup Müslümanlarla savaşa tutuştuğu kaydedilmektedir. (Belâzurî, s. 410)

Abbâsî Halifesi el-Me'mûn'dan sonra yerine geçen el-Mu'tasım Billah da ağabeyinin siyasetini izlemiş; bölge halkını İslâm'a davet etmiş ve Müslüman olanları ödüllendirmiştir. Zamanla Halifenin askerlerinin büyük çoğunluğu Mâverâünnehir, Soğd, Fergâna, Uşrûsana, Şâş ve başka yerlerin halkından oluşur hale geldi. (Belâzurî: 420)

Sonuç

Şaş bölgesi ve civarı, çok eski dönemlerden beri insanların yerleşip medeniyetler kurduğu, çok sayıda şehirler inşa ettiği bir bölgedir. Gerek bu bölge ve gerekse komşu ülkeler, Dünyada insan yerleşiminin kesintisiz devam ettiği yerler arasındadır. Özellikle İslâmî Fetihler sonrasında yazının gelişip yayılması ve kitap yazımının artmasıyla, bölge hakkında bilgi içeren çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Coğrafya ve tarih alimleri, Horasan, Hârezm ve Mâverâünnehir'i birbirinden bazı sınırlarla ayırmış olsa bile bu Orta Asya bölgelerinin ortak bir tarihi vardır ve biri diğerinden bağımsız değildir. Aralarında gerek siyasî ve gerekse iktisadî açıdan ilişkiler olmuş, farklı dilleri konuşsalar bile aynı inancı paylaşmışlardır.

Kaynakça:

1. **El-Belâzurî**, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1412/1991
2. *Hudûdu'l-'Âlem mine'l-Maşrik ila'l-Mağrib*, ed-Dâru'Sekâfiyye li'n-Neşr, Kahire 2002
3. **İbn Haldûn**, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1421/2001
4. **İbn Hallikân**, Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Dâr Sâdır, Beyrut 1970, C. IV, V
5. **El-İdrîsî**, Ebû Abdullah Muhammed, *Nuzhetu'l-Muşâtâk fî ihtirâki'l-âfâk*, Kahire 1422/2002
6. **El-Mes'ûdî**, Ebu'l-Hasan Ali, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, Beyrut – 1408/1988, C. I
7. _____, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Leyden 1893.
8. **Muhammedcanov**, Abdullah, “Taşkent”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, C. XL
9. **Sâid b. Ahmed** el-Endelusî, *Tabakâtu'l-Umem*, yay. Luvis Şeyho, Beyrut – 1913
10. **Şeşen**, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998
11. **El-Ya'kûbî**, Ebu'l-Abbâs Ahmeb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâr Sâdır, Beyrut, C. I
12. **Yâkût**, Şihâbuddîn el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâr Sâdır, Beyrut 1986, C. III

“TAZKIRAT USH-SHUARO VA TABSIRAT UN-NUZAMO”DA ALISHER NAVOIY AN'ANALARI

Yusupova Dilnavoz Rahmonovna,

filologiya fanlari doktori, professor,

TOSHDO‘TAU

mumtoza_dil@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarining turkiy adabiyotda ilk tazkira sifatidagi o‘rni hamda uning keyingi asr tazkirachiligiga ta’siri yoritilgan. Muallif Abdullatif Latifiy va uning “Tazkiratush-shuaro va tabsiratun-nuzamo” (“Shoirilar tazkirasi va adab ahli uchun ibrat”) asari misolida Navoiy tazkirachilik maktabining Usmonli adabiy muhitiga kirib borishini tahlil qiladi. Shuningdek, maqolada Navoiyga ergashgan shoirlar (Sulton Selim, Basiriy, Behishti, Fuzuliy va boshqalar) ijodi orqali turkiy-forsiy adabiy aloqalarning uzviyligi ilmiy asosda ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tazkira, fors adabiyoti, turkiy adabiyot, Usmoniylar adabiyoti, an’ana, adabiy ta’sir, uslub, tarjima

Abstract: The article examines the significance of Alisher Navoi’s *Majolis un-nafois* as the first tazkira (biographical anthology of poets) in Turkic literature and its influence on subsequent biographical traditions. The author analyzes the work of Abdullatif Latifi and his *Tazkiratush-shuaro va Tabsiratun-nuzamo* (“The Biographies of Poets and Guidance for Men of Verse”) as a key example of how Navoi’s tazkira model penetrated and shaped the Ottoman literary milieu. The study also explores the continuity of Turkic–Persian literary relations through the works of poets inspired by Navoi, such as Sultan Selim, Basiri, Behishti, Fuzuli, and others.

Keywords: tazkira, Persian literature, Turkic literature, Ottoman literature, tradition, literary influence, style, translation

Аннотация: В статье освещается роль «Маджолис ун-нафоис» Алишера Навои как первого тазкира в турецкой литературе и его влияние на тазкира в последующем столетии. Автор анализирует проникновение школы тазкира Навои в османскую литературную среду на примере Абдуллатифа Латифи и его произведения «Тазкиратуш-шуаро ва табсиратун-нузамо» («Тазкира поэта и пример для литераторов»). В статье также на научной основе раскрывается преемственность турецко-персидских литературных связей через творчество поэтов-последователей Навои (Султан Селим, Басири, Бехишти, Фузули и др.).

Ключевые слова: тазкира, персидская литература, турецкая литература, османская литература, традиция, литературное влияние, стиль, перевод

Kirish

Adabiyoti tarixida tazkira (antologiya) janri alohida o'rin egallaydi. Bu janr o'z mohiyatiga ko'ra biografik xarakterga ega bo'lib, unda asosan shoirlarning tarjimai hollari, ularning shaxsiy va ijodiy fazilatlarini, ba'zan esa ijtimoiy-madaniy mavqeyi haqida qisqa ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, ularning ijodidan namunalar keltiriladi. Shu boisdan tazkiralar nafaqat adabiy-biografik asar, balki o'z davrining ijtimoiy-madaniy manzarasini yorituvchi tarixiy hujjat sifatida ham qadrlanadi [9: 45].

Tazkiralar o'z tuzilishi va mazmuniga ko'ra zamonaviy biografik lug'atlar, adabiy ensiklopediyalar yoki antologiyalarni eslatadi. Biroq ularning asosiy xususiyati shundaki, ta'rifi keltirilayotgan shaxs haqida shunchaki quruq faktlar emas, balki muallifning subyektiv qarashlari, didi va estetik mezonlari ham o'z ifodasini topadi. Shu bois ular adabiy tanqid unsurlarini ham o'zida mujassam etadi.

Musulmon Sharqi, xususan, Movarounnahr va Xuroson adabiy muhitida yaratilgan tazkiralar bugungi kunda adabiyotshunoslik, manbashunoslik, tarix va madaniyat tadqiqotlari uchun muhim ilmiy manba vazifasini o'taydi.

Tazkirachilik tarixidan

Tazkiralar mavzusi va qamrab olingan shaxslarning kasbiy mansubligi yoki hayotiy faoliyatiga ko'ra turlicha nomlar bilan atalgan. Masalan, shoirlar haqidagi tazkiralar "*Tazkiratush shuaro*" nomi bilan, avliyolar hayotini yoritishga bag'ishlangan tazkiralar esa "*Tazkiratul avliyo*" deb atalgan. Musulmon Sharqida shoirlar tazkiralari nisbatan keng tarqalgan bo'lib, bunday tazkiralar dastlab arab va fors adabiyotlarida vujudga kelgan va keyinchalik turkiy adabiyotga kirib kelgan. Arab adabiyotida shoirlar va adiblarning tarjimai hollarini, ijodiy faoliyatini yoritishga bag'ishlangan tazkirachilik an'analari XI asrdan boshlab shakllana boshlagan. Dastlabki namunalardan biri sifatida Abu Mansur as-Saolibiy (961–1038)ning arab tilida yozilgan "*Yatimat ud-dahr fi mahosin ahl al-asr*" ("*Asr ahli fazilatlarining durdonasi*") asari ko'rsatiladi. Bu kitobda o'z davri shoirlari va yozuvchilari haqida qisqa ma'lumotlar berilgan bo'lib, keyinchalik forsiy muhitda yaratilgan tazkiralarga poydevor bo'lib xizmat qilgan [5: 212].

Fors tilida yozilgan eng qadimiy va mashhur tazkiralardan biri — Muhammad Avfiy (XIII asr)ning "*Lubob al-albob*" ("*Ilmlar mag'zi*") asaridir. Unda uch yuzga yaqin shoirlarning tarjimai hollari berilgan bo'lib, ularning ijodi haqida qisqa izohlar keltiriladi. Avfiy o'z asarida shoirlarni ijtimoiy mavqeiga, ijodiy uslubiga qarab

guruhlarga ajratgan. Shu jihati bilan “Lubob ul-albob” keyingi adabiy-badiiy biografik to‘plamlar uchun muhim manba sifatida qadrlanadi [11: 332].

XV asrga kelib fors adabiyotida tazkirachilik yanada rivojlanib, uning yirik namoyandalaridan biri Davlatshoh Samarqandiy (1430–1495) bo‘ldi. Davlatshohning mashhur “Tazkirat ush-shuaro” asari o‘z davrida juda keng tarqalib, fors va turkiy muhitda katta iz qoldirdi. Davlatshoh Samarqandiy o‘z tazkirasida qadimgi va zamondosh bo‘lgan yuzlab shoirlar haqida ma’lumot beradi, ularning she’riy ijodidan namunalar keltiradi. Bu asar keyinchalik Alisher Navoiy yaratgan “Majolis un-nafois” uchun ham muhim manbalardan biri bo‘lgan. [7: 110].

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asari ilk turkiy tazkira sifatida

Turkiy adabiyot tarixida tazkira janrining shakllanishi va rivojida Alisher Navoiyning o‘rni beqiyosdir. Uning “Majolis un-nafois” (“Nafis majlislar”) asari nafaqat turkiy adabiyotda, balki butun Sharq adabiyoti tarixida ilk mukammal shoirlar tazkirasiga sifatida e’tirof etiladi [9: 52]. Bu asar keyinchalik yaratilgan ko‘plab tazkiralarga bevosita ta’sir ko‘rsatgan bo‘lib, tazkirachilik an’anasining mustaqil bir maktab sifatida shakllanishiga zamin yaratdi.

Navoiy “Majolis un-nafois”ni yozishda fors tazkirachiligi namoyandalari — Mavlono Jomiyning “Bahoriston”i hamda Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”sidan ijodiy ilhom olgan. Muallif asarning dastlabki variantini 1490–1491 yilda yaratib, 1497–1498 yilda uni qayta ishlagan. Asarda 15-asrda Xuroson va qo‘shni mamlakatlarda yashab faoliyat yuritgan 459 shoir va ijodkor haqida ixcham ma’lumotlar beriladi. Ushbu ma’lumotlar yillar, jug‘rofiy hududlar, kasb-hunar, ijtimoiy tabaqa va sulolalar asosida joylashtirilgan. Asar 8 qism (“majlis”)dan iborat. Alisher Navoiy tazkiraning muqaddimasida asarning tarkibiy qismi va nomlanishi haqida shunday yozadi: “...*chun bu maqsudg‘a yetildi, oni sekkiz qism etildi, har qismi bir majlisg‘a mavsum bo‘ldi va majmuig‘a “Majolis un-nafois” ot qo‘yildi*” [1: 291].

Tazkiradagi shoirlar majlis, ya’ni qismlarga quyidagicha taqsimlangan: 1-majlisda 46 nafar, 2-majlisda 91 nafar, 3-majlisda 175 nafar, 4-majlisda 72 nafar, 5-majlisda 21 nafar, 6-majlisda 31 nafar, 7-majlisda 22 nafar shoir, 8-majlisda esa Husayn Boyqaro bilan bog‘liq ma’lumotlar keltirilgan [14: 310].

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asari nafaqat Movarounnahr va Xuroson adabiy muhitida, balki keng Sharq adabiy makonida chuqur iz qoldirdi. Mazkur tazkira, ayniqsa, Onado‘lu va keyinchalik Usmonli adabiyotida yuzaga kelgan shoirlar tazkirasiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Shu jihatdan “Majolis un-nafois” Sharq adabiyotida transmilliy ahamiyat kasb etgan adabiy-biografik to‘plamdir [7: 120].

Avvalo, tazkiraning Hirotida Fahriy Hiraviy tomonidan "Latoyifnoma" nomi bilan fors tiliga tarjima qilinishi, so'ngra Hakimshoh Muhammad Qazviniiy (vaf. 1558) tomonidan Anadoluda forsiyga o'g'irilishi uning keng tarqalishiga xizmat qildi. Shu tariqa asar turli madaniy hududlarda adabiy-biografik janrning shakllanishida asosiy manba sifatida foydalanildi [5: 218].

Navoiy yaratgan tazkira an'analari XVI asrdan boshlab Usmoniylar adabiyotida yuzaga kelgan ilk shoirlar tazkiralariiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Masalan, Saxiy Beyning "Hasht Behisht" ("Sakkiz jannat", 1538), Latifiyning "Tazkirat ush-shuaro va tabsirat un-nuzamo" (1546), shuningdek, Oshiq Chalabiyning "Mashoirush-shuaro" (1568) asarlari bu borada alohida qayd etiladi. Bu asarlarning mazmuni va tuzilishida Navoiy tazkirasiga xos bo'lgan bo'linma (majlislar), shoirlarning qisqa tarjimai hollari, ularning shaxsiy va ijodiy fazilatlariga berilgan baholar yaqqol ko'zga tashlanadi [9: 63; 4: 6].

Abdullatif Latifiy va uning tazkirasi haqida

Latifiy (1562-yilda vafot etgan)ning to'liq ismi Abdullatif ibn Yahyo ibn Nasruddinxon bo'lib, Latifiy uning adabiy taxallusidir. U Sozopol (Onado'li, hozirgi Bolgariya hududi, eski nomi Agathopolis)da tug'ilgan. Latifiy dastlab ona yurtida diniy-ilmiy bilim olgan. Keyinroq Istanbulga borib, ilm-ma'rifat muhitiga kirgan. Davrining mashhur ulamo va adiblari bilan aloqada bo'lgan, she'riyat va nasrda yetuk bilimga ega bo'lgan. Turli mansablarda xizmat qilgan bo'lsa-da, asosan adabiyotshunos va tazkiranavis sifatida shuhrat qozongan. Uning eng mashhur asari "Tazkirat ush-shuaro va tabsirat un-nuzamo" ("Shoirlar tazkirasi va adab ahli uchun ibrat") bo'lib, hijriy 953-yilda (milodiy 1546) yakunlangan va o'sha davr hukmdori Sulton Sulaymon Qonuniyga taqdim etilgan. Asar "Muqaddima", "Uch fasl" va "Xotima" qismlaridan tashkil topgan. Tazkirada jami 334 nafar shoir haqida ma'lumot berilgan [10: 7-10].

Asarning ahamiyati shundaki, u nafaqat Rum (Onado'li) va Usmonli turk shoirlari haqida, balki Ajam, Xuroson va Turkiston adabiy muhitlari bilan ham bevosita bog'liq ma'lumotlar berib, madaniy aloqalarni ko'rsatadi.

Latifiy tazkirasining muhim jihatlaridan biri — u Alisher Navoiy ijodiga keng to'xtalib, uning ta'sir doirasini qayd etadi. Asarda Navoiy nafaqat Turkiston adabiyotida, balki Usmoniylar adabiy muhitida ham e'tirof etilgani ko'rinadi. Uning she'riy uslubi, g'azalchilikdagi mahoratlari va ma'naviy ta'siri turli shoirlar orqali Rum sarzaminida ham o'z izini qoldirgan.

Tazkirada Navoiy an'analari

Latifiy tazkirasida turli tarzda Alisher Navoiy an'alarini davom ettirgan, boshqacha aytganda unga ergashgan bir qator shoirlar tilga olinadi. Ular quyidagilardir:

Sulton Selim (Yavuz Selim)

Sulton Selim Usmoniylar davlatining 9-hukmdori bo'lib, 1512–1520-yillarda hukmronlik qilgan. U siyosiy va harbiy jihatdan qattiqqo'l hukmdor sifatida tanilgan bo'lsa-da, nozik ruhli, adabiyot va she'riyatni qadrlagan shaxs edi. U turkiy va forsiy tilda she'rlar yozgan, she'rlarida Selimiy taxallusini qo'llagan. Latifiyning yozishicha, uning “tadbir tig'i” (ya'ni aql-idrok va dono siyosati)dan tashqari, qalbi ham nihoyatda kuchli, shijoatli va mard edi. U jang maydonida temir qalqon kabi ko'ksini berkitib, o'qdek bevosita dushmanga qarshi borar, safni yoruvchi jangchi kabi lashkar bilan yuzma-yuz kurashar edi” [10: 31b]. Tazkirada Sulton Selim she'riyat maydonida ham tilga olinib, uning forsiy tilda devon tartib bergani aytiladi. Shuningdek, uning ko'p hollarda Alisher Navoiy devonini mutolaa qilib, uning uslubiga taqlid etishi, she'rlariga tatabbu' bog'lashi, Navoiy asarlariga bildirgan e'tibor va rag'batlari bu she'rlarning shuhratini yanada orttirgani qayd etiladi, [10: 107]. Bu ma'lumotlardan ko'rinadiki, Yavuz Selim o'zining she'rida Navoiy uslubiga ergashgan va undan ilhom olgan. Ayniqsa, Latifiy Selimni Rum diyorida forsiy devon tuzgan yagona podshoh shoir sifatida qayd etadi. Bu esa uning forsiy she'riyatda Navoiy uslubiga moyilligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Selimning she'rlari adabiyot ahli orasida yuqori baholangan. Eron adabiy muhitida ham u «Xoqoniy va Hofiz uslubini jam qilgan Rum Xusravi» sifatida tilga olingan [10: 33b]. Demak, Yavuz Selimning she'riy mahoratlarida Navoiy ta'siri asosiy ilhom manbai sifatida namoyon bo'lgan.

Basiriy

Bu shoir asli Fors viloyati (Ajam) chegarasiga yaqin joylardan bo'lib, Usmonlilar saltanatiga Bag'dod tarafidan kelganligi taxmin qilinadi. Latifiyning ma'lumot berishicha, u sulton Boyazid hukmronligi (1481–1512)) davrining ilk yillarida bu yurtdagi ilm va adabiy muhitga Hazrat Jomiy hamda Mir Alisher Navoiyning tarbiyaviy maktabi va ruhiy-ma'naviy ta'siri bilan kirib kelgan. Eng muhimi shundaki, Navoiy devonini Rum diyori tuprog'iga ilk bor olib kelgan ham shu shaxs bo'lgan [10: 49b]. Demak, aytish mumkinki, Navoiyning adabiy merosi Rum sarzaminiga Basiriy orqali kirib kelgan. U forsiy hamda turkiy tilda ijod qilgan.

Basiriyning she'riyatida ham Navoiy uslubi ta'siri seziladi. Latifiy uning turkiy iboralarda ijod qilgani, shu bilan birga mahalliy Rum shoirlari uslubini o'zlashtirgani, ammo o'ziga xos yo'l tutganini ta'kidlaydi. Uning forsiy va turkiy tildagi asarlari shu davr badiiy muhitida alohida e'tirof etilgan. Bu holat Navoiyning ijodiy merosi

Usmonli muhitida Basiriy orqali keng tarqalganini ko'rsatadi. Basiriy faqat Navoiydan ta'sirlanibgina qolmagan, balki uning asarlarini Rumda targ'ib qilgan asosiy vositachi sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi.

Sinan Chalabiy Behishtiy (Sulaymonbek og'li)

Latifiy tazkirasida qayd etilishicha, Sinan Chalabiy Sulton Boyazid II zamonida devon kotiblaridan bo'lgan. Bir xatoga yo'l qo'yib, qo'rquv va xavotir sababli Rumdan chiqib ketgan va Ajamga borgan. U yerda Mavlono Jomiy va Mir Alisher Navoiy xizmatlarida bo'lgan [10: 51b).

Latifiyning so'zlariga ko'ra, Navoiy va Jomiy unga iltifot ko'rsatib, shafloatnoma (kechirib so'rab yozilgan maktub) berganlar. Unda «xatolar inson tabiatiga xos, gunohlarni afv etish esa Rahim va Rahmon Zotning sifati» ekani bayon qilingan. Shu bilan birga, Qur'ondan («...g'azablarini yutadi va odamlarni afv etadi», Oli Imron, 134) va hadisdan («تخلقوا باخلاق الله» — «Allohning axloqi bilan xulqlaninglar») iqtibos keltirilgan [10: 52a].

Bu holat shundan dalolat beradiki, Sinan Chalabiy nafaqat adabiy jihatdan, balki ma'naviy jihatdan ham Navoiy ta'sirini qabul qilgan. Uning ijodiy yo'li va shaxsiy hayotida Navoiyning bevosita o'rni bo'lgan. Shu ma'noda Behishtiy Navoiyning ma'naviy maktabida shakllangan shoir sifatida tarixga kirgan.

Jamiliy

Latifiyning ma'lumotiga ko'ra, Jamiliy Turkiston shoirlaridan biri bo'lib, turkiy tilda ijod qilgan. Uning «so'z va ifoda uslubi butunlay Navoiy tarkibiga mansub» deb ta'riflanadi [10: 60a].

Jamiliyning eng muhim jihati shundaki, u Navoiy devonidagi g'azallarga to'laligicha naziralar yozgan. Latifiy bu haqda: «Nevâyî dîvânında olan eş'ârına külliye kâfiye-ber-kâfiye nazîre dimişdür» — deya qayd etadi [10: 60a]. Biroq Latifiy uning ijodini tanqidiy baholab, «uning javoblari va naziralari faqat vazn va qofiyaga asoslangan, badiiy taxayyul va latofat jihatidan zaif» deb yozar ekan, «bu tilda nazm yaratish, so'zlarni tartibga solish faqat va faqat Navoiyga xosdir» deb ta'kidlaydi [10: 60b]. Shunday bo'lsa-da, Jamiliyning faoliyati Navoiy ta'sirini eng yorqin ifoda etgan holatlardan biri sifatida qayd etilishi mumkin. Chunki u Navoiy g'azalchilik maktabiga to'liq ergashgan shoir sifatida tilga olinadi. Ayni damda Latifiy ushbu bahosi bilan Navoiy uslubining betakrorligini va uni boshqa shoirlar tomonidan to'liq takrorlab bo'lmasligini ta'kidlaydi.

Hofizi Ajam

Latifiy tazkirasining 61a varag'ida tilga olingan Hofizi Ajam o'z davrining ilm va tasavvuf ahlidan biri bo'lib, Mavlaviy yo'nalishida tanilgan. U ko'plab ilmiy sharhlar

va izohlar yozgan, shu bilan birga she'riyatda ham faol bo'lgan. Latifiy uning she'riy uslubini "Navoiy uslubiga yaqin va yoqimli" deb baholaydi [10: 61a].

Hofizi Ajam asarlari asosan forsiy va arab tillarida yozilgan. Uning she'rlaridan keltirilgan misollarda falsafiy-irodiy ma'nolar va sofiyona ramzlar ko'rinadi. Masalan, inson hayotini suv ustidagi pufakka qiyoslashi yoki mayxona timsoli orqali ruhiy osoyishtalik izlashi Navoiy she'riyatidagi tasavvufiy ramzlarga yaqin turadi. Shu bilan birga, Latifiyning u haqdagi bayonotlari Navoiy ta'sirining Usmonli muhitida faqat turkiy shoirlar bilan chegaralanmaganini, balki forsiy va arabcha ijod qilgan shoirlarga ham yoyilganini ko'rsatadi.

Shohiyi Sharqiy

Shohiyi Sharqiy — turkman qabilasidan chiqqan va Safaviylar davrida faoliyat yuritgan shoir sifatida eslatiladi. U Sulton Selim zamonida Rumga kelgan va saroyga yaqin bo'lgani uchun "Shohiy" taxallusini olgan [10: 99a].

Latifiyning ma'lumotlariga ko'ra, Shohiyning she'riy uslubi Navoiy ta'sirida shakllangan. Uning "nazariy va badiiy ifodalari yashirin durdek bezakli" deb baholanishi [10: 99a] Navoiy uslubiga xos badiiy yuksaklikni eslatadi. Shu bilan birga, Latifiy u bilan bog'liq fojaviy voqeani ham qayd etadi: U diniy-siyosiy sabablarga ko'ra (ya'ni imomiylik yo'lga kirmagani sababli) qatl etilganligi haqida rivoyat qilingani aytiladi. Bu holat Shohiyning ijodi siyosiy va diniy sabablar bilan to'xtatilganini ko'rsatsa-da, uning adabiy yo'lida Navoiy uslubi yetakchi o'rin tutgani ta'kidlanadi.

Zuhuriy

Latifiy tazkirasining 120b varaqida qayd etilishicha, Zuhuriy Chig'atoy tatarlaridan bo'lib, Rumda ma'lum vaqt istiqomat qilgan va u yerda shoirlar bilan nazira va musohabalarda qatnashgan. Biroq Latifiyga ko'ra, Zuhuriy hech qachon Rum shoirlari uslubiga ergashmagan. U turkiy she'rda ham "Rum shoirlari kabi" yozmagan, balki faqat "forsiy she'r" aytgan. Shu bilan birga, o'z tilida va "Navoiy uslubida" juda yaxshi ijod qilgan [10: 120b].

Latifiyning "uning turkiysi bir tarz-i ajab" degan ta'rifi Zuhuriyning ijodi Navoiy ta'sirida bo'lganini, biroq u o'z uslubini ham shakllantirganini ko'rsatadi. Shu ma'noda, Zuhuriy Chig'atoy adabiy an'anasini Rumda targ'ib etgan va Navoiy yo'lini davom ettirgan shoir sifatida baholanadi.

Fuzuliy Bag'dodiy

Latifiy tazkirasida ozarbayjon shoiri Fuzuliy Bag'dodiy ham tilga olinadi. Latifiyning ta'kidlashicha, u nafaqat turkiy, balki forsiy va arab tillarida ham yuksak darajada ijod qilgan. Fuzuliyning she'riy uslubi ko'p jihatdan Navoiy ta'sirini eslatadi:

“U Navoiy yo‘lini davom ettirib, ammo unga o‘zining yangi rangini qo‘shgan” [10:135b].

Fuzuliyning ijodiy qudratini Latifiy ikki jihatda ko‘radi:

1) Navoiyning ta'siri – turkiy she'riyatda mahorat, ma'no qirralari va tasavvufiy ishoralarda Navoiy maktabidan kuchli ta'sir ko‘rinadi.

2) Shaxsiy uslub – Fuzuliy “ishq azobini yurak og‘rig‘i bilan ifoda qilishda” o‘ziga xos yo‘l topgan. Bu holat uni Navoiydan farq qiluvchi, biroq u bilan uyg‘un ijodkor sifatida namoyon qiladi.

Latifiy Fuzuliy Rum va Ajam adabiyoti orasida ko‘p tilda birdek ustozona ijod qilgan shoir sifatida e'tirof etadi. Shu ma'noda, Fuzuliy Navoiy maktabiga ergashib, uning zamonaviy davomchisi va yangi yo‘l ochuvchisi bo‘lgan.

Qandiy Bursaviy

Latifiy tazkirasining 141a varag‘ida Qandiy Bursaviy haqida ma'lumot beriladi. U turkiy tilda ijod qilgan shoir bo‘lib, uzoq yillar Xuroson va Ajamda yashagan. Latifiyning ta'kidlashicha, shakar sochuvchi va qand tayyorlovchi (qandolatchi) bo‘lgani sababli “Qandiy” taxallusini olgan. Qandiy Jomiy va Navoiy huzurida bo‘lgan, ularning ijodiy va ma'naviy ta'sirini qabul qilgan [10: 141a].

Qandiyning turkiy va forsiy tillardagi she'rlari Navoiy uslubiga yaqin, deb baholanadi. Uning g‘azallaridan keltirilgan namunada Navoiyga xos oshiqlik obrazlari, ruhiy iztiroblar va ilohiy ishq ramzlari yaqqol ko‘rinadi. Shu bilan birga, Latifiy Qandiy she'riyatida Rum adabiy muhiti an‘analari ham mavjudligini ta'kidlaydi: u Navoiy ta'sirini qabul qilgan bo‘lsa-da, mahalliy turk shoirlari uslubini ham o‘rgangan va ikki yo‘lni uyg‘unlashtirgan. Bu jihatdan, Qandiy Navoiy ta'sirini Rum muhitiga yetkazuvchi vositachilardan biri sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi.

Lome'iy Chalabiy

Latifiy tazkirasining 155b varag‘ida Lome'iy Chalabiy haqida ma'lumot beriladi. U Sulton Sulaymon davrida ijod qilgan shoirlardan biri bo‘lib, o‘zining turkiy va forsiy tillardagi asarlari bilan tanilgan. Latifiy uning “Farhodnoma” asarini alohida tilga oladi va bu asar Navoiyning «Xusrav va Shirin» (bu o‘rinda “Farhod va Shirin” dostoni haqida so‘z boryapti – D.Y.) dostoni ta'sirida yozilganini ta'kidlaydi [10: 155b].

Latifiyning ta'kidlashicha, Lome'iy uslubi Navoiy singari yuksak badiiy darajaga yetmagan, balki unga taqlid sifatida qolgan. Shunday bo‘lsa-da, Lome'iy Chalabiy turkiy adabiyotda Navoiy maktabi ta'sirida yaratilgan dostonchilik namunasi sifatida e'tiborga loyiq. Lome'iy ijodi, ayniqsa, she'riy tasvirlarda ishq va sadoqat mavzusini markaziy o‘ringa qo‘yishi bilan Navoiy an‘anasini davom ettiradi. Shu jihatdan u ham Navoiyning bevosita adabiy ta'sir doirasiga kirgan shoirlardan sanaladi.

Xulosa

Latifiyning «Tazkirat ush-shuaro» asaridan ko‘rinadiki, Alisher Navoiy XVI asr Usmonli adabiyotida keng ta'sir doirasiga ega bo‘lgan. Uning she'riy merosi nafaqat Movarounnahr va Xuroson adabiy muhitida, balki Rum sarzaminida ham yirik shoirlar uchun ilhom manbai hisoblangan.

Tazkirada qayd etilgan shoirlarning ergashish yo‘llarini Latifiy talqini asosida quyidagicha tasnif qilish mumkin: 1) devon mutolaasi orqali (Sulton Salim); 2) Navoiy asarlarini Runga olib kelish orqali (Basiriy); 3) Navoiyning bevosita ma'naviy tarbiyasi va shifoati orqali (Behishti); 4) naziralar yozish orqali (Jamiliy); uslubiy yaqinlik orqali (Hofiz-i Ajam); 5) turkiy uslubda Navoiy yo‘lini davom ettirish orqali (Shohiy-i Sharqiy, Zuhuriy); Navoiy an'anasini yangicha ifoda qilish orqali (Fuzuliy Bag‘dodiy); ikki muhitni uyg‘unlashtirish orqali (Qandiy Bursaviy); dostonchilikda Navoiy yo‘liga ergashish orqali — Lome‘iy Chalabiy.

Umuman olganda, Latifiy tazkisasi orqali o‘sha davrda kamida o‘nga yaqin shoirning Navoiyga turli jihatdan ergashgani ma'lum bo‘ladi. Bu holat Navoiyning nafaqat turkiy adabiyot, balki umumislomiy madaniy makondagi markaziy o‘rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011.
2. Açığöz, N. Latifi Tezkiresi ve Kaynak Olarak Değeri. Türkiyat Mecmuası, – № 14, 1996. 45–68.
3. Ateş, A. Tezkireler ve Şair Tezkireciliği. – İstanbul: Üniversite Yayınları, 1954.
4. Болтабоев Ҳ. Туркий тазкираларда Алишер Навоий сиймоси // Жаҳон адабиёти, 2013. – № 2.
5. Browne, Edward G. The Tadhkiratu 'sh-Shu'arâ (“Memoirs of the Poets”) of Dawlatshâh. London: Luzac & Co.; Leiden: E. J. Brill, 1901.
6. Devletşah Samarqandî. Tazkiratü’ş-şuarâ (E. G. Browne, tahrir va nashr). Leiden: Brill, 1887.
7. Eraslan, K. Ali Şîr Nevâî: Mecâlisü’n-nefâis. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
8. İsen, M. Şair Tezkireleri ve XVI. Asır Tezkireciliği. – Ankara: Akçağ, 1994.

9. Köprülü, F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
10. Latifi. Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (haz. Rıdvan Canım). – Ankara, 2018.
11. Муртазоев Б. “Лубобу-л-албоб” тазкираси сирлари // Modern Science and Research, 3(6). 2024.
12. Rypka, J. History of Iranian literature. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1968.
13. Ünver, M. Osmanlı şuarâ tazkiralari üzerine araştırmalar. – İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.
14. Юсупова Д. Мажолис ун-нафоис / Алишер Навоий: қомусий луғат. – Тошкент: Шарқ НМК, 2016.
15. [https://
www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XV/1480-
1500/Samarkandi_Daulatsach/text1.phtml](https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XV/1480-1500/Samarkandi_Daulatsach/text1.phtml)

ORGANIK MAHSULOTLAR YETISHTIRISH: OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI VA QO'SHIMCHA QIYMAT YARATISH UYG'UNLIGI

ПРОИЗВОДСТВО ОРГАНИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ: СОВМЕЩЕНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И СОЗДАНИЯ ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ

M.XODJAEVA,

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis

Qonunchilik palatasi deputati,

O'zbekiston Ekologik partiyasi fraksiyasi a'zosi

Annotatsiya: Ushbu maqolada organik mahsulotlar yetishtirishning zamonaviy agrotexnologik, ekologik va iqtisodiy jihatlarini tahlil qilinadi. Organik dehqonchilik tizimi oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, inson salomatligini asrash hamda atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishning muhim omili sifatida qaraladi. Tadqiqotda organik mahsulot ishlab chiqarishning milliy va xalqaro tajribalari, ularning bozordagi raqobatbardoshligi hamda eksport salohiyati yoritilgan. Shuningdek, organik mahsulotlar zanjirida qo'shimcha qiymat yaratish mexanizmlari – qayta ishlash, brendlash, sertifikatlashtirish va marketing tizimlari o'rtasidagi uyg'unlik tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: organik mahsulotlar, oziq-ovqat xavfsizligi, ekologik dehqonchilik, qo'shimcha qiymat, barqaror rivojlanish, eksport salohiyati, sertifikatlashtirish, brendlash, qayta ishlash

Аннотация: В этой статье будут проанализированы современные агротехнологические, экологические и экономические аспекты выращивания органических продуктов. Система органического земледелия считается важным фактором обеспечения продовольственной безопасности, сохранения здоровья человека и снижения негативного воздействия на окружающую среду. В исследовании освещается национальный и международный опыт производства органических продуктов, их конкурентоспособность на рынке, а также их экспортный потенциал. Также будет проанализировано соответствие между механизмами создания добавленной стоимости в цепочке органических продуктов – системами переработки, брендинга, сертификации и маркетинга.

Ключевые слова: органические продукты, безопасность пищевых продуктов, экологическое сельское хозяйство, добавленная стоимость,

устойчивое развитие, экспортный потенциал, сертификация, брендинг, переработка.

Hozirgi vaqtda dunyoda 1 mlrd-dan ortiq kishi, ya'ni har sakkiz nafaridan biri to'yib ovqatlanish imkoniyatiga ega emas. Aksariyat aholining to'laqonli ravishda ovqatlanmasligi, ular tarkibida mikroelement va vitaminlar yetishmasligi, ifloslantiruvchi moddalar bilan ifloslanishi oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash naqadar dolzarb masala ekanligidan dalolat beradi.

Keyingi yillarda jahonda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sishi aholi soni va ehtiyojlarining ortishidan ortda qolmoqda, ayniqsa, qishloq xo'jaligi hamda qayta ishlash sanoati rivoji uchun yetarli sharoit mavjud bo'lmagan iqlim o'zgarishi sharoitlarida ayrim davlatlarda muammo tobora keskinlashib bormoqda.

Jahonda yuz berayotgan ushbu murakkab bir paytda O'zbekistonda aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi to'liq qondirilibgina qolmay, balki katta miqdorda eksport qilinayotgani mamlakat iqtisodiy salohiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Davlat rahbari tomonidan sohani davlat siyosati darajasiga olib chiqilganligi ushbu barqarorlikning asosiy zamini bo'lib xizmat qilmoqda.

Xususan, 2022 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Organik mahsulotlar to'g'risida"gi Qonuni mamlakatda organik mahsulotlar ishlab chiqarishning xuquqiy asoslarini belgilab berishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. E'tiborlisi, ushbu qonunning qabul qilinishi aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bilan bir qatorda, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonlarida qo'shimcha qiymat yaratish orqali mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Muammo. Ekspertlarning baholashiga ko'ra, dunyo organik mahsulotlari bozorida so'nggi 5 yil davomida yiliga o'rtacha 15 foizdan o'sishga erishilib, 2022 yilda savdo aylanmasi 212 mlrd AQSh dollari (jahon qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi umumiy hajmining 20 foizi)ni tashkil etishi prognoz qilingan.

Biroq, mamlakatimizda ushbu yo'nalishda keng imkoniyatlar bo'lsada bu boradagi ishlar jadal olib borilmayapti, bu esa qishloq xo'jaligi mahsulotlariga qo'shimcha qiymat yaratish imkoniyatlarini bermayapti.

Shuningdek, mamlakatning bugungi Jahon savdo tashkilotiga integratsiyasi jarayonlarida Alimentarius Kodeksi standartlari asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan bir qatorda qayta ishlangan va qayta ishlanmagan milliy oziq-ovqat mahsulotlarimizga sust joriy etilmoqda.

EKOLOGIK MADANIYAT EKOLOGIK XUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI SIFATIDA

Mohira Xodjaeva,

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati,
O'zbekiston Ekologik partiyasi fraksiyasi a'zosi

Annotatsiya: ushbu maqolada ekologik madaniyat tushunchasining mazmuni va uni shakllantirishning ijtimoiy-huquqiy ahamiyati tahlil qilinadi. Ekologik madaniyat – insonning tabiatga nisbatan ongli munosabatini ifoda etuvchi, ekologik xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Tadqiqotda ekologik huquqbuzarliklarning asosiy sabablari, ularning oldini olishda ta'lim, ma'naviy-ma'rifiy ishlar va jamoatchilik nazoratining roli yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, ekologik huquqbuzarlik, profilaktika, ekologik ta'lim, atrof-muhitni muhofaza qilish, huquqiy ong, ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish.

Аннотация: В данной статье анализируется содержание понятия экологическая культура и социально-правовое значение его формирования. Экологическая культура рассматривается как важное общественное явление, выражающее сознательное отношение человека к природе, служащее обеспечению экологической безопасности. В исследовании освещаются основные причины экологических правонарушений, роль образования, духовно-просветительской работы и общественного контроля в их предупреждении.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое правонарушение, профилактика, экологическое просвещение, охрана окружающей среды, правосознание, экологическая безопасность, устойчивое развитие.

Bugun mamlakatimizda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabii resurslardan oqilona foydalanish va ularni asrab-avaylashga ustuvor e'tibor qaratilmoqda. Konstitutsiyamizda atrof-muhitga bo'lgan munosabatlarni tartibga solishning fundamental negizi mustahkamlab qo'yilgan bo'lib, bu borada yigirmadan ortiq muhim qonunlar hamda yuzlab qonunosti normativ hujjatlar hayotga tatbiq etildi, qator xalqaro hujjatlar ratifikatsiya qilindi.

O'zbekistonda atrof-muhitni muhofaza qilishning xalqaro prinsiplaridan kelib chiqqan holda, "Kuchli davlatdan - kuchli fuqarolik jamiyati sari" tamoyiliga asoslangan demokratik islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish uchun zarur chora-tadbirlar ko'rilmoqda. Bu borada davlat organlari, jamoat birlashmalari, fuqarolik jamiyati institutlari va fuqarolarning sa'y-harakatlarini uyg'unlashtirishga alohida ahamiyat berilmoqda.

Ekologik xuquqbuzarliklar profilaktikasining asosiy vazifasi jamiyatda ekologik ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, qonuniylikni mustahkamlash, huquqbuzarliklarning sodir etilishi sabablarini va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, o'rganish va bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rishdan iborat. Mamlakatda ushbu jarayonni tashkil etish ko'lamidan kelib chiqqan holda mazkur vazifalarni yanada kengaytirish borasida keng qamrovli ishlar olib borilmoqda.

Muammo. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish sohasida xuquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish borasidagi chora-tadbirlarning aniq manzilga yo'naltirilmaganligi va ularga kompleks yondashilmayotganligi, shuningdek huquqbuzarliklarning tizimli ravishda sodir etilishiga doir sabab va shart-sharoitlarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish samaradorligi mavjud emasligi kutilayotgan natijalarni bermayapti. Jamiyatda o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanish sohasida, yer, suv va atmosfera xavosining ifloslanishi borasida ekologik xuquqbuzarliklar sodir etilmoqda, ular sonining oshishib borishi esa ekologik barqarorlikka putur yetkazmoqda.

Inson xayoti davomida, shuningdek xo'jalik faoliyatini oqilona tashkil etish va boshqarishda qonunchilik hujjatlarni bilishi, uni hisobga olishi hamda unga amal qilishi lozim. Biroq, ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi huquqbuzarliklarning oldini olishga alohida e'tibor qaratgan holda keng ko'lamli targ'ibot faoliyatini tashkil etish ishlarini kuchaytirish lozim bo'ladi.

Davlat o'rmon fondiga kirmaydigan daraxt va butalarning qimmatbaho navlari kesilishiga moratoriy instituti joriy etilgan. Lekin, bugungi kunda davlat o'rmon fondiga kirmaydigan daraxt va butalarning qimmatbaho navlari kesilishiga moratoriy institutini maqbul darajada ishlayapti, deb baholay olmaymiz.

Yechimi. Ekologik xuquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish hamda bu bo'yicha faoliyatni muvofiqlashtirishning ta'sirchan tizimini yaratish, qonun buzilishlarining oldini olish va ularni bartaraf etishning zamonaviy tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini joriy etish maqsadida quyidagilar tavsiya etiladi:

fuqarolarning ekologik va tabiiy resurslardan oilona foydalanish borasidagi huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini ta'minlash, shu jumladan bu borada aholi bilan to'g'ridan-to'g'ri va ochiq muloqotni yo'lga qo'yish;

ekologik huquqni qo'llash amaliyoti va qonunchilikni takomillashtirish choralari ishlab chiqish hamda amalga oshirish orqali ekologik huquqbuzarliklarning sodir etilish sabablari va shart-sharoitlarini aniqlash, tahlil qilish va bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish;

huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi davlat organlarining mukammal ish shakli va uslublarini ishlab chiqish va joriy etish;

idoralararo hamkorlikni yanada rivojlantirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini, shu jumladan videokuzatuv, elektron hisobga olish va o'zaro axborot almashish, idoralararo ma'lumotlar bazalari tizimlarini profilaktik ishlarga keng joriy etish;

jamoatchilik ekologik nazoratini kuchaytirish, ijtimoiy va davlat-xususiy sherikchiligini rivojlantirish, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan to'g'ridan-to'g'ri hamkorlikni yo'lga qo'yish;

huquqbuzarliklar profilaktikasi samaradorligini, shu jumladan ekologik huquqbuzarliklar dinamikasi, ularni sodir etish takroriyligi, ijtimoiy fikr, profilaktik ishlar natijasidan fuqarolarning qoniqish hosil qilishi va aholi bilan hamkorlik darajasini inobatga oladigan baholashning aniq mezonlarini joriy etish;

ekologik huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha idoralararo dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda manzillilik, sohaviy ixtisoslashuv, hududiy va boshqa o'ziga xos xususiyatlar inobatga olinishini ta'minlash;

ekologik huquqbuzarliklar profilaktikasi muammolari bo'yicha kompleks ilmiy va amaliy tadqiqotlar o'tkazish, profilaktik ishlarni olib borishning zamonaviy uslubiyotini joriy etish;

huquqbuzarliklar profilaktikasiga fuqarolar va jamoat tashkilotlarini, shu jumladan ularni moddiy va boshqacha tarzda rag'batlantirish orqali jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2019.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ekologik madaniyatni yuksaltirish va atrof-muhitni muhofaza qilish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-5024-son qarori. – Toshkent, 2021-yil 30-mart.
3. Abdullayev, A. (2023). Ekologik madaniyat va uning huquqiy asoslari. – "Ijtimoiy fanlar" jurnali, №4.
4. Nazarova, N. (2022). Ekologik ta'lim va huquqbuzarliklarning oldini olish. – Toshkent: "Ilm Ziya" nashriyoti.
5. Karimov, I. (2020). Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishning huquqiy asoslari. – Samarqand davlat universiteti ilmiy to'plami, №2.

ҰЛТТЫҚ-ИНТЕЛЕКТУАЛДЫҚ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ "САТЫЛАЙ КЕШЕНДІ ОҚЫТУ" ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Нүптекеева Гүлназ Байқонаққызы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы
қаласы, nuptekeeveva79@mail.ru

Аннотация. Ұлттық сезім – өзінің ұлттық өкілділігін мойындай отырып ұлтына деген сүйіспеншілік, жанашарлық, халық мұраларын бағалай білу, туған жері, елінің тарихына зер салу, төл мәдениетін игеру. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана-тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру – баршамыздың парызымыз.

Кілтті сөздер: тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі ұлттық құндылықтар, тәрбие, ұлттық тәрбие, интеллектуалдық құзырет.

Аннотация. Национальное чувство - признавая свое национальное представительство, любовь к нации, самоотверженность, умение ценить наследие народа, отражать историю родной страны, родную культуру. Наш долг - сформировать национальный дух, национальную гордость, национальную честь, родной язык и национальную культуру.

Ключевые слова: язык, традиции, исторические памятники, национальные ценности родного края, воспитание, национальное воспитание, интеллектуальная компетенция.

Abstract. National feeling - recognizing one's national representation, love for the nation, selflessness, ability to appreciate the people's heritage, reflect the history of the native country, native culture. Our duty is to form a national spirit, national pride, national honor, native language and national culture.

Keywords: language, traditions, historical monuments, national values of the native land, education, national education, intellectual competence.

Бүгінгі таңда жас ұрпақтың тәрбиесі деген мәселені қоғам болып ойласатын жағдай. Өткенін білмеген халқының қадірін білмейді, халық нені бастан кешірді, бүгінгі күнге қол жеткені ненің арқасы, халық өз тарихын жасау үшін тер төгіп, азап шекті, тар жол, тайғақ кешуден өтіп, жерін қорғап, елін сақтады. Отансүйгіштік сезімнің нысаны мен қайнар көзіне Отан, туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі ұлттық

құндылықтар жатады. Ұлттық сезім – өзінің ұлттық өкілділігін мойындай отырып ұлтына деген сүйіспеншілік, жанашарлық, халық мұраларын бағалай білу, туған жері, елінің тарихына зер салу, төл мәдениетін игеру. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана-тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру – баршамыздың парызымыз. Сонда ғана ұлттық сана-сезімі толыққанды жетілген, туған тілін еркін білетін, ұлттық сипаты мен ұлттық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Жас ұрпақтың келешегіне, оның білімі мен білігінің өзге елдерден кем болмауына, оларға берілетін тәрбиенің ұлттық негізде қалануына қажетті құнды ғылыми тұжырымдар қалдырған Алаш арысы Ж.Аймауытов тәрбие туралы былайша ой түйіндейді: «Тәрбие һәм білімдендіру. Тәрбиенің де, білімдендірудің де тірегі мәдениетті өмір, яғни адам баласының түрлі тараулы толық өмірі. Тәрбие беру мен білім беру бірімен-бірі байланысулы: үйтсе де әрқайсының өзгеше мінезі, бірінен-бірі өзгеше мақсұттары бар.

Тәрбие – кең мағыналы ұғым. Адам баласының өсу, өркендеу, жетілу дәуірінде тәрбиеге кірмейтін жағы жоқ: дене тәрбиесі, әдемілік, сезім тәрбиесі, адамгершілік, құлық тәрбиесі - бәрі тәрбиеге жатады. Адамның талабын, амалын түзу бағытқа, ретке салып, адам баласының арасындағы қатынасын жөндеу - бұл да тәрбиенің ісі. Ол ғана емес, тәрбие одан да жаңа, одан да жоғары кемелдікке, яғни шындық, ізгілік, көркемдік көксеуге, оларды өмір жүзінде іске асыруға адамды жетектейді. Осындай қасиетті міндеттерге жетуге жанды қаруландырады, қанаттандырады. Немен? - Насихатпен, ақылмен, пайдалы біліммен, үлгілі амалмен, оқытумен, үйретумен. Үйрету алғашқы кезде ретсіз, жоспарсыз жай машықтандыру түрінде жүргізілуі мүмкін, жүре бере үйрету белгілі жүйемен жүреді» [1, 283].

Ал тәрбиенің өзіндік қырын М.Жұмабаев былайша түсіндіреді: «Бала тәрбиесі - бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер».

Ж.Аймауытов айтқандай тәрбиенің түрі сан алуан. Дегенмен қазақ баласына берілетін ұлттық тәрбиенің орны ерекше. Ұлттық тәрбие туралы академик Р.Сыздық былай дейді: «Ұлттық тәрбие ұлт (халық) болып ұйымдасқан адамдардың тұрмыс, тіршілігіне, әдет-ғұрпына, мәдени-рухани болмысына орай жүзеге асады. Қай жұрттың да жас ұрпағын тәрбиелеудің өзі қалаған, өзі қалыптастырған амал-тәсілдері, мақсаты болады. Сірә, ұлттық тәрбиені жас ұрпақты оқытып, оған білім беру тәрбиесінен бөлек деп қарамай, бірлікте

қарастырудың, сондай-ақ бұл концепцияның қазақтың халықтық тәрбиесіне тән екендігін баса айтудың мәні бар» [2, 3].

Ұлттық тәрбие жас ұрпаққа берілмей жүр деуден аулақпыз. Ол мүмкіндігіне қарай сабақ үрдісінде де, сабақтан тыс жұмыстарда да беріліп келеді. Дегенмен әлі де болса оларға қосымша жұмыстар жүргізе отырып, қазақ халқының мәдениетін, салт-дәстүрін саналарына ерте бастан сіңіріп, өз елінің нағыз патриоты болуына аға ұрпақтың ақыл-кеңестері, көркем тундылардың үлгі-өнегесінің орны ерекше екендігіне көз жеткізуіміз керек. Оған дәлел: «Тіл білімінің тарланы атанған», профессор Құдайберген Жұбановтың «Абайды Абай еткен күш – бесік тәрбиесі, халықтың тұрмыс-салт жырлары», - деген тұжырымын Мүсіліма Құдайбергенқызы Жұбанова әрі қарай былайша сабақтастырады: «Бесік баласы бес түлейді?», - деген қазақ халқы баланың өсу-даму кезеңдерін бақылап, сылап-сипап, денесін тәрбиелеуге қоса, жан-дүниесі, сезімдерін дамытудың жолын да дұрыс тапқан тәрізді» (3, 3].

Ұлттық тәрбиенің терең қатпарларына ой жүгірте қарасақ, әріптен бұрын дыбыс меңгертуді бірінші орынға қойған. Себебі әріп танымайтын балаға дыбысты сөз арқылы үйреткен. Өкінішке орай бүгінгі таңдағы жас ата-аналарымыз бұған көп мән бере бермейді. Оның өзіндік объективтік және субъективтік жағдайлары бар екендігі аға ұрпаққа аян. Оған көз жеткізу үшін Р.Сыздықтың мына пікіріне жүгініп көрелік: «Ең алдымен, баланың тілі үй-ішінде, отбасында шығады, демек, баланы ана тіліне баулуда, оның ішінде сөздерді дұрыс дыбыстай білуге үйрететін тұңғыш ұстазы – ата-анасы және үй ішіндегі өзге де үлкендер екені мәлім. Сөйлеу үстінде сөздерді бір-бірімен жымдастырып, үйлестіре айта білуге, қазақ тілінің өзіне тән дыбыс заңдылықтарын сақтап сөйлеуге баулуда балаға ертегі, әңгімелер айтудың мәні зор. Үлкендер ертегі, әңгімелерді баппен мәнерлеп, яғни үндестік заңдарын сақтап, сөздерді қиюластырып айтуға мейлінше көңіл қоюлары қажет. Сірә, өсіп келе жатқан баланы таным-білімдік талабы мен психологиясына әңгіме, ертегілердің мазмұны ғана емес, оның тіліндегі үннің құлаққа жағымды, музыкалығы да қатты әсер ететін сияқты. Баланың өлең сөзге құштарлығының сыры осында жатады. Үн (дыбыс) гармониясы – адамның жан дүниесі қажет ететін заңдылықтардың бірі. Сондықтан жас балаға тек прозамен ұсынылған әңгіме, ертегілерді емес, өздеріне арналған өлеңдерді оқып, беруге ұмтылуы керек. Ол өлеңдерді балалар жатқа айтқанда, сөздерің дұрыс дыбыстауына назар аударып, қате тұстарын түзетіп отыруды қазақ ата-аналары мен өзге үлкендерді де дағдыға айналдырса. Шынына келсек, отбасындағы (семьялық) тәрбиенің осы

түрі бізде айтарлықтай емес екенін мектеп табалдырығын жаңа аттаған балалардың сөйлеу тәжірибесінен аңғарамыз. Сірә, үй ішінде баланың сөзді қалай айтуына зер салып, түзетіп отыру машығы бізде жоққа тән» (2, 7-8], - десе, Алаш зиялысы Ж. Аймауытов сөзге үйретудің мәнін былай сипаттайды: «Сөзге төселдіру ә дегеннен басталу керек. Бісімілдесі - сұрау, жауап. Дұрыс қойылған сұрау дұрыс жауап алу керек. Дұрыс жауап бере алмаса, әуелі жолдастары, одан қалса, оқытушы түзетіп отырсын. Оқытушының түзетуі берілген жауаптың мәнісін түзету болмасын, сөйлемнің қырыс, қисынын тузету болсын, тілі жетпей тұрған жерін жөндесін. Қазақ баласының бір әдеті: «бәлен етіп, сонымен кетіп, содан сүйтіп...» деген тәрізді нүктесіз шұбата береді. Сөйлегенде де, жазғанда да қысқа сөйлеуге уағдалана беру керек. Ұзын әңгімені аз сөзбен қысқартып айтқызу -сөзге төселдірудің бір керекті жері. Бала түгілі, әлеумет қызметкері болып жүрген кейбір азаматтардың топтарда орыс сөзін қазақшаға аударғанын тыңдасаң, олақтығы көрініп тұрады: қысқаша мазмұнын өз ойымен айтып бере алмайды, сөйлеушінің сұрлеуімен түгел айтып шығам деп әуре болады. Кетеусіз, татымсыз көп сөзділікке тұрмыс үйретеді ғой. Одан пайда да бар шығар, әйтсе де зияны басым болар. Түбінде көп сөзді адам берекесіз келеді. Аз, дәмді, тиімді сөздің қадірін қазақ та білген ғой, білмесе, «ердің құнын екі ауыз сөзбен кеспей» деп, мақтамас еді» [4,196-197].

Ал сөз - ұлттық тілдің негізгі құралы. Сөз өнері арқылы бала қоршаған дүниені танып-білуге, адамгершілікке, мейірімділікке, татулыққа, еңбекке, батылдыққа, ізденгіштікке, өмірден сабақ алуға бейімделеді. Осы пікіріміздің дәлелі ретінде қытайдың ұлы ойшылы Конфуцийдің мына бір пікірін келтіре кетуді жөн көріп отырмыз: «Егер сіздің сөзіңіз адал әрі әділ болса, ісіңіз ізгі және құрметке толы болса, сіз жауыздар елінде де өзіңізді көрсете аласыз. Ал сөзі жалған болса және әділ болмаса, ісі ізгі және құрметке толы болмас, ондай адам өз елінде де өзін көрсете алмайды».

Сондықтан балаларымыздың тілі шығып сөйлей бастағаннан ненің дұрыс, ненің бұрыс екендігін санасына құя бастау керек. Сонда ғана бала қара күшке емес, сөз арқылы тоқтау салуға үйренеді. Сөздің құдіретін өз мағынасында түсініп, қадірлей алады. Бұл тұста академик Р.Сыздықтың мына бір құнды пікірі ойға оралады: «Сөз мәдениеті, дұрыс сөйлеу мәдениеті, сауатты жазу дағдысы дегендерді тек бөлінген сағаттың бойында ғана үйреніп шығуға болмайды. Тіл мәдениетін, сөзді дұрыс қолданып, дұрыс дыбыстап, дұрыс жазу дағдысын мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап, оны бітіргенге дейін (тіпті одан кейін де) үзбестен игеруді тек тіл мен әдебиет пәні мұғалімдері ғана емес, барлық

пәннен сабақ берушілер сезініп, күш жұмсағанда ғана ана тіліміздің табиғи қасиетін, ғасырлар бойы жиналған мол қазынасын, бабалар қалдырған көркемдік құдіретін сақтай аламыз. Әсіресе бүгінгі осал тұсымыз - сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс айтпау, яғни орфоэпиялық нормаларды білмеу, оған мән бермеу сияқты кеселдерден арылуға ең алдымен мектеп күш салуы керек. Ол үшін сөзді сазына келтіріп айта білуді мұғалімдердің өздері жақсы меңгерулері қажет болса, әзірге бұл саладан олардың қолдарында арнаулы құралдар да шамалы» (2,14]. Ал Ж.Аймауытов баланы тілге төселдіру тек тіл мен әдебиет пәні мұғалімдерінің ғана міндеті емес екендігін былайша тұжырымдайды: «Мұғалім тіл сабағында сөйлеуге, жазуға, оқуға, қысқасы, әңгімеге жаттықтырады екен. Ал басқа пәндерді оқытқанда не істемек? Физиканы, жағрафияны, тарихты оқыту дегеніміз осы пәндердің құбылысы туралы әңгіме ету емес пе? Ендеше, тілге төселдіру ғой. Есеп үйрету - сан туралы ойлау ғана емес есеппен айтылған ойды ұғу, ұққанын айта білу ғой. Тереңірек қарасақ, әр пәннің ісі баланың ойын қозғау, ойлағанын ауызша, иә жазбаша сыртқа шығару. Олай болса, тілсіз оқылатын, ұғылатын пән жоқ екені анық» [1,306-307].

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен берілетін білім - ұлтымыздың ұлы тұлғаларының бірі – М.Әуезовтің «Ұлт болам десең, әуелі бесігінді түзе» қағидасын бұлжытпай орындау басты. Әрине, ол ана тіліміз арқылы жүзеге асады. Себебі тіл – тек қатынас құралы ғана емес, сол халықты туа біткен толыққанды мүшесі ететін, әр адамды сол тілді пайдаланушы халықтың тұлғасы етіп шығаратын, ұлтық сананы түзейтін құдіретті күш, құрал. Тілді қолдануда "сөз мәдениеті" деген ұғым бар. Мұны біз күні бүгінге дейін "тіл мәдениеті" деп келдік. Сөз мәдениеті дегендегі сөз – тілдің қолданыстағы көрінісі (орысша тіл - язык, қолданысы - речь). Әдетте мәдениет тәртіп, норма дегенді білдірсе, «тіл мәдениеті» дегеннен гөрі «сөз мәдениеті» деп тіркестірген дұрыс, өйткені мәдениеттілікті тілдің табиғатынан, оның қолданысынан іздейміз. Белгілі бір халықтың ғасырлар бойы жеке тілі болып қалыптасқан тілі – өзінен-өзі "мәдениетті" (жүйелі, тәртіпті), оның осы жүйесін, тәртібін сақтап не сақтамай қолдануға келгенде оның "мәдениетіне", "дұрыстығына" назар аударылады. Бұл құбылыс тек тіл мамандарын ғана емес, қалың жұртшылықты, әсіресе ана тілін қадір тұтатындарды алаңдатады.

«Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеу әдісі – ғасырлар бойы жинақталып келген халық тәрбиесі. Көзімен көріп, басынан кешіріп, өмірге жанасымды жағын сұрыптап алған білім жиынтығы. Халықтың әлеуметтік жағдайы, тұрмыс-тіршілігі, салт-санасына сай өмірден жинаған тәжірибесі, соның ішінде ұрпақ

тәрбиесі де халқымыздың құнды қажеттілігі болып келген», - дейді ғалым-әдіскер М.Жұбанова (3,43]. Ал көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор Алма Мүталіпқызы Қыраубаева адам баласына тәрбие беру туралы ойын былайша түйіндейді: «Менің ойымша тәрбиелеу - адамның жанын жасау. Тек ақпаратты білумен ғана адам жасалмайды. Жаны лас білімпаздан адамзатқа пайда жоқ... Кісімен қарым-қатынас мәдениетін отбасынан сіңіре алмаған балаға мектепте де, өсіп кісі болғанда да мақсатына жету қиын. Ол баланы мұғалімі өте сезімталдықпен жетектеуі қажет болады. Сүйкімсіз баладан ертең айналасына қадірсіз адам шығуы мүмкін» (5, 187].

Ұлттық тәрбиені ұлттық мектеп береді десек, ғылым мен жас ұрпақтың тәрбиесіне өз ұлтын шын сүйетін, ерекше қадірлейтін перзенті ретінде бар ғұмырын арнап, оның болашағына алаңдап түрлі жол, амал-тәсілдерді шарқ ұрып іздеп, басынан «тар жол, тайғақ кешу» өткізген ұлағатты ұстаз Алма Мүталіпқызының мына бір пікірін де айта кету орынды болар: «Бізде қазақ мектебі бар, бірақ ұлттық мектеп жасалған жоқ. Ұлттық мектеп дегеніміз - ұлттық рухта тәрбие беретін орын. Қазақ мектептеріне осы жетіспейді. Қазақ мектебі дегеніміз - қазақ тілінде оқытатын, ұлттық сананы, рухты қалыптастыратын мектеп» [5,76]. Егемендік алғалы бері қазақ мектептерінің саны көбейіп отырғандығы қуантарлық жағдай. Отбасындағы қазақы тәрбиенің құндылығын М.Жұбанова былайша түйіндейді: «Адамдар арасындағы қарым-қатынасты бақылап, жақсы мен жаманның неден туындайтынын түсініп, ой түйіндейді. Қас пен қабаққа қарап, адамдардың ішкі жан дүниесін байқауға үйренеді. Отбасының тыныштығы неден бұзылып, қалай қалпына келетінін сезеді. Ағайын арасындағы татулықтың қажеттілігін көріп, біледі. Өзін ардақтап, еркелетіп өсірген ата-ана, ағайын-туыстың еңбегін ақтап, өз еліне, туыстарына деген сүйіспеншілігі артады» [3,59]. Ғалымның пікірінше шыр етіп дүние есігін ашқаннан бала қазақы тәрбие алып, тілі өз ана тілінде шығып, ата-ана оны үнемі дамытып отырса, бүгінгі таңдағыдай кейбір отбасындағы тілге деген немқұрайдылық, келеңсіз жағдайлар болмас еді. Халқымыздың жинақталған мақал-мәтелдері, нақыл сөздері ұрпағына берген білім қорын өмір кітабы деуге болады. Профессор К.Жұбановтың: «Қазақтың халық әдебиеті сахналық әдебиет, сондықтан халық өлеңдеріндегі ұйқас үшін алынған басы артық сөздердің орны бар. Ондай сөздер тыңдаушыны демалдыру, кейде ойландыру үшін қажет мидың гимнастикасы», - деп, ой түйіндегі мақсаты халық ауыз әдебитінің құнды дүниелерін, баланы жас ерекшелігіне сай өлең-жырлар

оқытып, жаттату арқылы өз халқының психологиялық ерекшелігі мен ұлттық салт-салт дәстүрінің сырларын жас ұрпақ санасына ерте бастан сіңіруге болатындығын болжап айтса, Ал ғалым-әдіскер Мүслима Құдайбергенқызының қазақ халқының білім мен қатар тәрбие берудегі философиялық ұстанымын былайша тұжырымдайды: «Білім беруде қуаныш сезімін қоса беру бала табиғатын жете білуден туған педагогикалық шеберлік. Халқымыздың бұл шеберлігіне бас имеске болмайды. Баланы жалықтырмаған, көңілдеріне ұнаған өлеңдерді олар жаттап алып, біріне-бірі айтады. Қайталау бала білімін бекіте түседі. Бұл өлеңнің құрылысына көңіл аударғанда ана тілінің дыбыстарын, буын түрлерін саналы түрде меңгертіп, дұрыс дыбыстау дағдысын беруді де көздеп отырғаны айқын көрініп тұр» [3,38].

Жоғарыдағы Алаш арыстары мен ғалымдарымыздың айтқан ой-тұжырымдарын қорытындылай келгенде түйіндейтініміз жас ұрпақтың тәрбиесі өзінің туған тілі, әдебиеті, салт-дәстүрімен тығыз байланысты екендігіне, оған ең алдымен отбасының жауапкершілігі жоғары болуының қажеттілігін баса айтып отырғандығына көз жеткізуге болады. Сондықтан біздің білім беру жүйемізде өзіндік орны бар төл технология «Сатылай кешенді оқытудың» ұлттық-интеллектуалдық тұлға қалыптастырудағы алдына қойған мақсаты – оқыту мен тәрбиелеу барысында ата-аналарымен біріге отырып, жастарымызға қазақ халқының мәдениетін, салт-дәстүрін ертерек саналарына сіңіруде түрлі шаралар жоспарлап, оны өздерінің қатысуымен нақты жұмыстар жүргізіп (тіл мен әдебиет пәндерін талдау материалдары негізінде), олардың өз ұлтының шын мәніндегі патриоты болуына ықпал ету. Ол үшін осы бағыттағы озық ойлы ұлт зиялыларының еңбектерін, өмір жолын, қоғамдық қызметін оқу материалы ретінде пайдалана отырып, олардан рухани тәлім-тәрбие, өнеге алатын түрлі басқосулар, кездесулер ұйымдастыру. Сол арқылы кездесуге келген әрбір тұлғадан жүріп өткен өмір жолдарынан тағлым алу, білім алушыларымыздың сөздік қорын байытып, таным көкжиегін кеңейтіп, сөйлеу мәдениетін жетілдіріп, жұрт алдында өз ойын шешен де шебер жеткізуге негіз қалау. Сондай-ақ, олардың кез келген ортада өздерін ұстай білу, шаршы топта сөйлеу мәдениеті, адамдар мен жоғары деңгейде қарым-қатынас орнату мәдениетін қалыптастыру басты назарда болмақ. Сонымен қатар бұл шаралар білім алушылар, ата-ана, мұғалім арасында шынайы қарым-қатынас орнатып, ұстаз мәртебесіне өз ықпалын тигізетіндігіне сеніміміз мол. Ежелден айтылып жүрген «оқушы, ата-ана, мұғалім» деген үштік одақтың мақсатты түрде бірлікте жұмыс жасап, баланың шын мәнінде ұлт жанашыры, ата-ана қамқоршысы, елінің зиялы

азаматы болумен қатар үлкенге ізетті, кішіге қамқоршы болатындығына негіз қалау болмақ.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін «Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен оқыта отырып, білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескеріп, ауыз әдебиетінен бастау алатын көркем шығармаларды оқытып, солар арқылы ойлы, инабатты, бүгінгі қоғамның талабына сай қазақы ұрпақ тәрбиелеу.

Бірнеше жылдан бері аталған технология бойынша оқу мен ұлттық тәрбие беру бағытында көптеген іс-шаралар өткізілуде. Сондай-ақ олар өз жемісін де беруде, атап айтсақ: 1999-2000 оқу жылынан бастап ҚР Кіші ғылым академиясының жыл сайын өткізілетін республикалық ауызша командалық олимпиадасына республиканың түкпір-түкпірінен бірнеше іріктеуден өткен білім алушылар қатысып, өздерінің ұлттық интеллектуалдық құзыретті тұлға болып қалыптасып келе жатқандығына көзімізді жеткізуде.

Аталған жұмыстар ұлттық-интеллектуалдық тұлға қалыптастырудағы «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы білім алушының бойына біліммен қатар білік те, рухани таным да, ең бастысы ұлтын сүйетін, барын бағалап, жоғын жоқтай алатын ұлтжанды тұлға қалыптастыруға қызмет ететін төл туынды екендігіне көзімізді жеткізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ж.Аймауытовтың бес томдық шығармалар жинағы. 4-том, - Алматы, «Ғылым» баспасы, 1998. - 446 б.
2. Р.Сыздықова. Сөз сазы.- Алматы, «Санат» 1995. - 117 б.
3. М.Жұбанова. Ұлттық тәрбие тағлымы. - Алматы, 2012. - 135 б.
4. Ж.Аймауытовтың бес томдық шығармалар жинағы. 5-том, - Алматы, «Ғылым» баспасы, 1998 . - 446 б.
5. А.Қыраубаева. Жаным садаға.-Алматы,«Жалын» баспасы,1994.-191 б.

MUTASAVVIFLARIN ŞİİR SEVGİSİ VE YESEVİ HİKMETLERİ**Dr. Kemal Yavuz Ataman**

Sosyal Siyaset Doktoru

Danışmanlık Ltd.

kemal.ataman59@gmail.com

Özet : Kulluk sanatının üstatları mutasavvıflar, zarafet ve estetikle insanlara yaklaşımlardır. Tasavvuf kulluk sanatının ilmidir, usul ve edep manzumesidir. Mutasavvıflar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) irşat tarzına, şiirle ilgili yaklaşımlarına itina göstermişlerdir. Zamanın şartlarına göre mutasavvıflardan bazıları güzel sözlerle, edebi şiirlerle insanlara hitap etmeyi tercih etmişlerdir. Mutasavvıflar insanların Allah'ı bilmesi, tanınması, sevmesi ve Allah'ın (c.c.) kulları sevmesi için çalışırlar. İki cihan saadetine ermenin yolunu ve usulünü gösteren mutasavvıflar hikmetle ve ilhamla güzel şiirler yazarak gönüllere tesir etmişlerdir. Bu çalışmada tasavvuf ehlinin şiirle niçin meşgul oldukları üzerinde durulacak ve Yesevi hikmetlerinden örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mutasavvıf, Şiir, Hikmet, Marifet, Muhabbet.

Abstract: Sufi masters, the experts of the art of servitude, approached people with elegance and aesthetic sensibility. Sufism is the science of servitude, a system of method and etiquette. The Sufis have carefully followed the Prophet Muhammad's (peace be upon him) guidance and his approaches to poetry. According to the circumstances of their time, some Sufis preferred to address people through eloquent words and literary poetry. Sufis strive for humans to know and recognize Allah, and for Allah to love His servants. By demonstrating the path and principles to attain the felicity of both worlds, Sufis have influenced hearts through wise and inspired poetry. This study focuses on why the Sufi community engages with poetry and provides examples from the wisdom of Yesevi.

Keywords: Sufi, Poetry, Wisdom, Gnosis, Divine Love.

Annotatsiya: Qullikni san'at darajasiga chiqargan mutasavviflar insonlarga noziklik va go'zallik orqali murojaat qilganlar. Tasavvuf — bu qullik san'atining ilmi, usuli va odoblar majmuasidir. Mutasavviflar Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning irshod (hidoyatga yetaklash) uslubiga hamda she'rga bo'lgan munosabatlariga nihoyatda e'tibor berganlar. Zamonaviy sharoitlarga ko'ra, ba'zi mutasavviflar odamlarga go'zal so'zlar, badiiy she'rlar orqali murojaat etishni afzal ko'rganlar. Mutasavviflarning maqsadi — insonlarning Allohni bilishi, tanishi va Alloh taoloning bandalarini

sevishini ta'minlashdir. Ular ikki dunyo saodatiga erishishning yo'lini va usulini ko'rsatgan holda, hikmat va ilhom bilan yozgan go'zal she'rlari orqali qalblarga chuqur ta'sir o'tkazganlar. Ushbu maqolada tasavvuf ahlining nega she'r bilan shug'ullanganliklari masalasi yoritiladi hamda Ahmad Yassaviy hikmatlaridan namunalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Mutasavvif, She'r, Hikmat, Ma'rifat, Muhabbat.

Аннотация: Суфии, мастера искусства служения, подходили к людям с изяществом и эстетикой. Суфизм является наукой об искусстве поклонения, системой правил и этики. Суфии внимательно следовали методу наставления Пророка Мухаммеда (мир ему) и его подходу к поэзии. В соответствии с условиями времени некоторые суфии предпочитали обращаться к людям через красивые слова и литературные стихи. Суфии стремятся к тому, чтобы люди познали Аллаха, узнали Его и испытали любовь Аллаха (да будет Он превознесен) к своим рабам. Суфии, показывая путь и метод достижения счастья в обоих мирах, воздействовали на сердца через мудрые и вдохновленные стихи. В данной работе будет рассмотрено, почему представители суфизма занимались поэзией, а также приведены примеры из мудрости Йасави.

Ключевые слова: Суфий, Поэзия, Мудрость, Познание, Любовь.

Giriş

Mutasavviflar Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerine göre O'nun ve Peygamberlerin varisleri, yeryüzünün kandilleridir, insanların emanet edildiği kimselerdir. Onlar İlâhi aşkı ve sevgiyi taşıyan, sözleri ve halleriyle Hz. Peygamber'in (s.a.v) ahlakıyla mütehallık ve müzeyyen olan mümtaz şahsiyetlerdir. Bazı mutasavvıflar sözlerini şiirle birleştirmişler, şiire yönelmişler, insanlara şiirle yaklaşmayı uygun ve etkili bulmuşlardır. Peygamber (s.a.v.) Hazretleri kendisi şiir yazmamış, ancak beğendiği şiirleri okumuş, şairleri desteklemiştir. İnsanın Allah'ı (c.c.), Allah'ın (c.c.) insanı sevmesini ve kulluk sanatını öğretmeye çalışan mutasavvıflardan bazıları muhtelif devirlerde edebi şiirler yazmışlardır. Şiir yazmaları ve şiirle meşgul olmaları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şiir hakkındaki sözleri, kanaatleri ve sahabeyi teşvik etmesine dayanmaktadır. Şiirde esas olan sözlerin güzel, hakka uygun ve hayra yönelik olmasıdır. İnsana yaratılış itibariyle Cenab-ı Hakk'ın sıfatları aksetmiştir. O'nun Cemal, Sani, Bediî gibi sıfatlarından dolayı insanın güzelliğe, sanata, estetiğe karşı hassasiyeti ve hissiyatı vardır. Mutasavvıflar fitrattan gelen bu hususiyeti dikkate alarak, tatlı bir ahenk, üslup ve edebi sanatla yazdıkları şiirlerle, hakkı, hakikati, doğruluğu ve güzel ahlakı, helal ve haramı, kul haklarına riayeti, zulümden sakınmayı, takva sahibi olmayı insanlara anlatmaya çalışmışlardır. Bu

çalışmada mutasavvıflarının niçin şiirle işigal ettikleri ve Ahmet Yesevi hikmetlerinin bazı hususiyetlerinden bahsedilecektir.

Mutasavvıfların Şiirleri ve İlham Kaynakları

Mutasavvıflar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) varisleridirler. Bu nedenle O'nun yolunu takip etmişlerdir. Şiirle meşgul olmaları ve şiir yazmaları O'nun sünnetine ittiba, inkıyad ve tebliğ göreviyle alakalıdır. Peygamberlik nazil olmadan önce Mekke'de şiirlere ve şairlere çok ehemmiyet verilir, beğenilen kasideler Kabe'ye asılırdı. Geniş alanlarda, pazar ve panayırlarda şairler halka şiirlerini inşâd ederlerdi. Peygamberimiz (s.a.v.) İslam dinini tebliğ etmeye başlayınca hakaret ve hiciv yüklü şiirler yazan şairlere karşı sahabeden şiire liyakati ve istidadı olanların şiir yazmalarını ve cevap vermelerini istemiş, onları teşvik etmiştir [Coşan M. E., 2011: 100]. Peygamber'in (s.a.v) akrabalarından şairler vardır, O şiir çevresinde bulunmuştur [Güleç, İ., 2017: 124]. Peygamber (s.a.v), Müslüman şairlerin, hatta müşrik şairlerin hikmetli şiirlerini beğenir ve okurdu. Hz. Peygamber (Ve inne mine'sşi'ri lehikmeten) "Şiirlerin bir kısmı mahzâ ibrettir, hikmettir ve güzeldir," demiştir. Ayrıca (İnne mine'l-beyâni le-sihra.) "Sözde bir tesir vardır; sihir gibi, büyüleyici bir tesir vardır", buyurmuştur *Arapların söylediği en doğru sözün, meşhur şair Lebid'in "E'lâ külli şey'in ma hala'llâhu bâtil" (Biliniz ki Allah'tan (c.c.) başka her şey boş ve bâtıldır) sözü olduğunu zaman zaman belirtmiştir. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Aişe (r.a.) gibi Peygamber (s.a.v.) yakınlarından, Kab b. Malik, Abdulah b. Revaha, Hasan b. Sabit gibi sahabeden birçok şair vardır.*

Peygamber'in (s.a.v.) şekil ve zarftan ziyade, şiirlerde manaya ehemmiyet verdiği açıkça bilinmektedir. [Coşan, M. E., 2016: 89-90]. Mutasavvıfların şiirde ilham kaynağı bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözleri ve sahabeden şairleri teşviki ve takdir etmesidir. Mesela, Hasan b. Sabit'in (r.a.) meşhur beyti asırlara uzanan, mutasavvıf şairler için mühim bir misal ve kaynak olmuştur:

*Ve ma medahtü, Muhammeden bi makaleti
Ve lakin medahtü, makaleti bi Muhammedin*

(Ben şiirlerimle Muhammed (s.a.v.) medh etmedim.

Lakin, benim makalem Muhammed (s.a.v.) ile süslendi, kıymet kazandı.)

Mutasavvıf şairler hakikati idrak, izan ve müşahede ederek, irşad niyetiyle şiirlerini yazmışlardır. Mutasavvıflar Hak'la söylemeye, Hak'la duymaya ve Hak'la görmeye çalışırlar. Onlara akl-ı selîm, kalb-i selîm ve zevk-i selîm hâl olmuştur. Hasret, edep, hürmet, aşk ateşi ile şiirlerini kaleme alırlar. Şiirlerinde esrar ve tesir

vardır [Kartal, 2014: 319]. *Kuran-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler'de geçen kelime, kavram ve konuların öğrenilmesi, anlaşılması bakımından mutasavvıfların şiirleri çok eğitici olmuştur. Nitekim, Ahmed Yesevi, Yunus Emre, Eşrefoğlu Rumi, Ali Şir Nevayi, Mahdumkulu, Fuzuli, Nizami, Dihlevi gibi mutasavvıf şairlerin eserleri ve şiirleri insanları tenvir etmiş, marifet ve müahedelerini, aşk ve şevklerini artırmıştır.*

2-Ahmet Yesevi ve Hikmetleri

Mutasavvıf şairlerin öncüsü Ahmed Yesevi'dir. Ahmed Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*'inden hikmetler Türkistan'dan Anadolu'ya mutasavvıflara ilham ve feyz kaynağı olmuştur. *Divan-ı Hikmet* manevi ve edebi büyük bir eserdir. Yesevi'nin hikmet geleneği yüz yıllarca devam etmiştir [Hasanov, N., 2017: 51]. Nice şairler O'nun hikmetlerini örnek almışlardır. Hikmet'in birçok tarifi vardır. "Hikmet", akla, mantığa, dine, ilme, irfana uygun söz demektir. Ahmet Yesevi Hazretlerinin ilim, irfan, akıl, mantık çerçevesinde sözlerine "hikmet" denilmiştir [Coşan, M. E., 1996: 31-32]. "Hikmet, Müslümanın kaybetmiş olduğu bir maldır, nerede bulursa oradan alır." [Uludağ, S., 2018: 167]. Hikmet, insanı iyiye yönlendiren, kötü olandan alıkoyandır [Gündoğdu, C., 2018: 226].

Divan-ı Hikmet ihlas, samimiyet, aşk, sıdk, liyakat ile yaşamının tezahürüdür [Fazlıoğlu, İ., 2018: 56]. Hikmetlerde aşk kelimesi, şiddetli, kuvvetli, aşkın sevgi manasını taşır. Arapça'da "aşaka" kelimesi aşktan gelmektedir, sarmaşık demektir. Sarmaşığın sarması, sarmalaması gibi kalbin aşkla sarılması ve feth edilmesidir. İnsan kalbinin ilahi aşkla sarılması diye ifade edilmiştir [Güngör, Z., 2018: 139].

Ahmet Yesevi Hazretleri hikmetlerde nefsin ıslahı ve insanın kemali için kötü ahlaklardan kurtulmayı, güzel ahlakları edinmeyi tavsiye etmektedir. Zira, tasavvuf güzel ahlaktır. "Ben, (başka değil, sadece) (iyi), güzel ahlâkı tamamlamak (uygulamak) için gönderildim." [İbn Hanbel, Hadislerle İslâm, II, 11]. diyen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yolunda olan Ahmet Yesevi Hazretleri *Divan-ı Hikmet*'te "Bilgelerden işitip bu sözü söyledim ben işte" demektir [Kılıç, M. E., 2018: 26]. Bu ifade tevarüsü, devamlılığı, silsileyi işaret etmektedir.

Hikmetlerde geçen bazı konular kamil insan, iyi kul olmak için gerekli olanları hatırlatmaktadır. *Divan-ı Hikmet*'te aşık, layık, sadık olmak diye, ihlas, samimiyet ve dürüstlük ise hayatın en temel ölçüleri olarak belirtilmektedir [Fazlıoğlu, İ., 2018: 58].

Aşk, Yesevi Hazretlerinde de şiirlerin başında gelmektedir:

*Her ne eylesen aşk ile eyle,
Aşksız insan kişi değildir.*

Aşka düştün, ateşe düştün, yanıp öldün,

Pervane gibi candan geçip kor ateş oldun [Yesevi, A., 2016: Hikmet 140/223].

Divan-ı Hikmet'te özü okumak", "özü vurmak", "özü ortaya koymak", "özünü bil", "özün bilince ilmin ile amel kıl" gibi ifadelerle "öz"ün farkındalığı önem arz etmektedir. Kişinin cevheri, iradesi, niyeti, karar merkezi özüdür. Ölüm Hikmetlerde en çok bahsedilen bir konudur. Hayat süreklidir, dünya ve ahiret bir ve bütün olarak ele alınmaktadır. Dünya hayatı sona ererken, ahiret başlamaktadır. Hikmetlerde "dertli olmak" önemsenmiştir. Ahmed Yesevi Hazretleri "Dertsiz insan, insan değil. Bunu anlayın. Aşksız insan, hayvan cinsi bunu dinleyin," demektedir [Fazlıoğlu, İ., 2018: 60-64].

"Söz, başka gönül başka olmasın,

İş bu söziün manasını talip olanlar anlasın".

Hikmetlerde dünya sevgisi, mal, servet endişesi üzerinde çok durulmaktadır. İmam, kadı ve yöneticilerinden çokça bahsedilmekte, onlara uyarılar yapılmaktadır. Yesevi Hazretleri, Hak'tan ve halktan uzaklaşanlara, menfaat için fetva verenlere, haramı helal, batılı hak olarak görenlere seslenmekte, harama bulaşmanın adalet ve irfana zarar vermesine işaret etmektedir. O'na göre, adaleti sağlaması gereken hakimler zulmetmekte, zalimlerle birlikte adaleti katletmektedirler [Çetinkaya, 2018: 216]. Yesevi Hazretleri hikmetlerde muhabbetullahı, muhabbeti Resulullah'a çokça yer vermektedir. Garip, fakir ve yetimlerin korunmasını, ameli zayıf alimlerle, aşktan nasipsiz sahte sufilere itibar edilmemesini hatırlatmaktadır [Gündoğdu, C., 2018: 229].

Kişi sevdiğinden korkar, güçlü bir iman gereği ve şartı bu korkudur. İnsanda sevgi ve korku bir bütündür. Gerçek iman aşkla olur, aşık ise maşukunu sever ve ondan korkar. Nitekim Yesevî Hazretleri "Aşksızların imanı yok ey dostlar..." demektedir. Hikmetlerde marifetullah'a ermek kulluğun en önemli mertebesidir, zira bilenler sever. Marifetullahı erenler ise muhabbetullahı kavuşurlar.

Zühde, nefis tezkiyesine, kalp tasfiyesine, hoşgörüyü, tevekküle, fakra, melamete, fütüvvete ve bazı faziletlere hikmetlerde yer verilmektedir. Gariblik ve gurbet Ahmet Yesevi Hazretlerinin hikmetleri içinde bütüncül bir anlayışın tezahürüdür. Gurbet aynı zamanda hicret, temsil, tebliğ ve sünnettir.

Vah ne yazık, nasıl eyleyim gariblikte,

Gariblikte gurbet içinde kaldım ben işte.

Horasan ve Şam ile Irak'a niyet eyleyip,

Garibliğin çok değerini bildim ben işte

Gariblikte garib olan garibler
Gariblik halini bilen garibler
Sebep ile uzak yere gidince
Kardeş kadrini bilen garibler

Hikmetlere göre mümin için, el emeği ile kazanmak, Hak'ka bağlanmak Hak için halka hizmet etmek gerekmektedir. [Türer, O., 1996: 235]. Mal ve mevkiin peşinde koşmamak, ihtiras ve arzuların kölesi olmamak zikredilmektedir [Eraydın, S., 1996: 282]. Yesevi Hazretleri “farkındalık” peşindedir. İnsanoğluna her açıdan seslenmekte, düşünmeye sevk etmektedir. Hikmetler mutasavvıfların şiirle öşgul olmaları , etki alanı , muhtevası, kapsamı, devamlılığı açısından önemli örneklerdir. Hikmetler nice mutasavvıflar tarafından yazılan şiirler bu minvalde değerlendirilebilir.

Sonuç

Mutasavvıflar yüksek makamlara mazhar olmuş, aşıklar, kâmil insanlardır, sözleri tesirlidir. İlim, irfan, ihsan ve hikmet sahibi üstatlardır. Mutasavvıf şairler, öncelikle Allah'a (c.c.) ve Hz. Muhammed'e (s.a.v) olan aşklarını ve muhabbetlerini gösteren, marifetullah, muhabetullah, aşkullah çerçevesinde şiirler yazmışlardır. Onlar, ilahi aşk cevherleridir. Hilkate ve hikmete vakıf mutasavvıfların iman, aşk ve şuurla yazılmış mısraları kalpleri, gönülleri fethetmiştir.

Her sanatın kendine has hususiyetleri ve erkanı vardır. Kulluk sanatını icra eden mutasavvıflar şiirlerle insanlara hitap etmişlerdir. İnsan fitratı itibariyle güzelliklere karşı hassastır. Aşk ve şevkle, edebi lisan ve hoş ahenkle, derin manaları ihtiva eden şiirler insanları düşündürmektedir. Güzel bir söz insana tesir eder. Tasavvufi şiirler kulluk şuurunu idrak etmeye, kulluk vazifelerini hatırlamaya, güzel ahlaklı olmaya, kötü huylardan ve duygulardan arınmaya sevk etmektedir.

Tasavvuf kulların Allah'ı (c.c.) sevmesi, Allah (c.c.) kulları sevmesinin yoludur. Kullar Allah (c.c.) 'ın nimetleri, azameti ve kudreti dolayısıyla O'nu severler. Ancak Allah (c.c.)'ın kulları sevmesi ise, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yolunu, ahlakını kulların benimsemesi ve sevgisini kazanmasıyla mümkündür. Mutasavvıfların şiiri tercih etmeleri ve şiirle meşgul olmalarının, şiir sevgisinin esası budur, denilebilir. Yesevi Hikmetlerine bakıldığında sade, samimi bir üslup, anlaşılır, akıcı bir dille yazılan kulları güzel ahlaka, İlahi aşka, Peygamber (s.a.v.) sevgisine götürecek şiirlerin yer aldığı görülebilir.

Kaynakça:

1. Ahmed Yesevi. (2016). *Divan-ı Hikmet* (Haz. H. Bice). İstanbul: H Yayınları.
2. Coşan, M. E. (2024). *Öncü Sûfiler Tabakâtüs-Sûfiyye Sohbetleri* (Cilt 3) [E-kitap]. Server Yayınları.
3. Coşan, M. E. (2016). *Akademik Makaleler* (7. baskı, ss. 87-90). İstanbul: Server Yayınları.
4. Coşan, M. E. (2011). *İdeal Yol Başmakaler 4*. İstanbul: Server Yay.
5. Coşan, M. E. (1996). Ahmet Yesevi hayatı-eserleri-fikirleri-tesirleri. İçinde M. Şeker & N. Yılmaz (Ed.), *Ahmed-i Yesevi Hazretleri* (ss. 13-50). İstanbul: Seha Neşriyat İnceleme ve Araştırma.
6. Çetinkaya, B. A. (2018). Hikmetten gönüle giden irfan yolu. İçinde Z. Güngör (Ed.), *Dîvân-ı Hikmet Sohbetleri* (ss. 205-224). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
7. Eraydın, S. (1996). *Tasavvuf ve tarikâtlar* (3. baskı). İstanbul: Yesevi Yayıncılık.
8. Fazlıoğlu, İ. (2018). Hakikatli ve siyasetli insan olmanın imkânı: Işık, sıdk ve liyakât kavramları açısından bir modelleme denemesi. İçinde Z. Güngör (Ed.), *Dîvân-ı Hikmet Sohbetleri* (ss. 53-66). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
9. Güleç, İ. (2017). Hz. Peygamber'in şiire karşı tutumu. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 19, 123-146.
10. Gündoğdu, C. (2018). Türkistan'dan Anadolu'ya taşınan hikmet süreği: Yolcu, yol ve yurt hikâyesi. İçinde Z. Güngör (Ed.), *Dîvân-ı Hikmet Sohbetleri* (ss. 225-241). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
11. Güngör, Z. (2018). Hoca Ahmed Yesevî'de ilâhî aşk. İçinde Z. Güngör (Ed.), *Dîvân-ı Hikmet Sohbetleri* (ss. 137-150). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
12. Hadislerle İslâm. (t.y.). Cilt 3, s. 11. Diyanet İşleri Yayınları.
13. Hasanov, N. (2017). Hoca Ahmed Yesevi'nin manevi mirası. İçinde M. Eren, A. Turganbaev, N. Şimşek, A. Amirbek (Ed.), *Yesevilik Araştırmalarının Bazı Meseleleri Üzerine* (ss. 49-53). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
14. Kartal, A. (2014). Alî Şîr Nevâyî'de irfan. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB).

15. Kılıç, M. E. (2018). Ahmed Yesevî ve hikmet geleneği. İçinde Z. Güngör (Ed.), *Dîvân-ı Hikmet Sohbetleri* (ss. 21-36). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
16. Türer, O. (1996). Türk dünyasında İslam'ın yerleşmesi ve muhafazasında sufi tarikatlar ve Yesevi'nin rolü. İçinde M. Şeker & N. Yılmaz (Ed.), *Ahmet Yesevi Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri* (ss. 467-486). İstanbul: Seha Neşriyat İnceleme ve Araştırma.
17. Uludağ, S. (2018). Müslüman topraklardaki hikmet tasavvuruna genel bir bakış. İçinde Z. Güngör (Ed.), *Dîvân-ı Hikmet Sohbetleri* (ss. 159-170). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

MUQIMIY HAJVIY ASARLARI MANBALARIGA YANGICHA MUNOSABAT

Pardayev Qo'ldosh Uzaqovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori,

Tel: +998909376586, ye-mail: kuldashparda@mail.ru

Annotatsiya. Muhammad Aminxo'ja Muqimiy asarlarining nashrlari matnini shoir dastxat bayozlari bilan qiyoslaganda, aksariyat she'riy asarlar matni asliyatga muvofiq emasligi ma'lum bo'ldi. Chunki sho'ro davri mafkurasi talabidan kelib chiqib, shoirning diniy-tasavvufiy mavzudagi she'rlari tahrirga uchradi, qisqartirildi. Hajviy asarlar matnidagi kuchli ijtimoiy tanqidiy bayt va bandlar ham tushirib qoldirildi. Natijada, tahrir qilingan asarlar mazmun-mohiyatga zid talqin qilindi.

Kalit so'zlar: Satira, nashr, shoir, misra, bayt, adabiy muhit, uslub, talqin, tahrir, qo'lyozma, g'azal, she'r.

Аннотация. Посравнение в произведениях Мухамада Аминходжа Мукикий с его рукописный и с реальной работе наблюдался несовподения. Потому что времена советского союза по идеологическом вопросам написана была писателем стихотворение пришло отредактировать. В сатирических произведениях была указана писателем отрицательное моментом пришло сократит. В результате отредактированное произведение неперильное в общих смыслах.

Ключевые слова: Сатира, редактирование, интерпретация, рукопис, газел, редакция, поэт, строка, строфа, литература, стихотворение, стил.

Annotation. Comparing the current text of the works of Mohammad Aminkhoja Mukimi with handwriting bayaz of poet do not correspond to the original. Because of the ideology of Soviet Union poet's poems on the religious and mystical nature have been amended and shortened. Strong social critical verses in the texts of comedic works of poet were also dropped down. As a result, the edited work was interpreted against the essence.

Key words: poet, interpretation, line, gazelle, stophe, editing, literary environment, edition, manuscript, poems, satirical, style.

Milliy adabiyotimiz tarixida Qo'qon adabiy muhitidan yetishib chiqqan ijodkorlar adabiy merosi alohida o'rin tutadi. Bu adabiy muhitning zabardast namoyandasi

Muhammad Aminxo'ja Muqimiy asarlari har doim mutaxassislar diqqat markazida bo'lgan. Ma'lumki, shoir ijod namunalari yuzasidan ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Taassufki, ularda Muqimiy asarlari sho'ro davri mafkurasiga talabiga ko'ra bir tomonlama talqin qilingan. Natijada shoir nazmiy merosi o'zining asosiy mohiyatidan uzoqlashtirildi. Ya'ni asarlari tahrirga uchradi, qisqartirildi, manbalarda qolib ketdi. Bu esa, o'z navbatida, shoir adabiy merosini yangicha mezonlar asosida xolis va haqqoniy o'rganish zaruratini kun tartibiga qo'yadi.

Sho'ro davri mafkurasiga ko'ra muqimiyshunos olimlar tadqiqotlarida shoir ijodining quyidagi jihatlari ataylab buzib ko'rsatildi. Birinchidan, shoirning diniy-tasavvufiy ruhdagi aksariyat she'riy asarlari nashr etilmay qoldi. Ikkinchidan, Muqimiyning boy, savdogar, qozilarga qarshi qilib ko'rsatish tadqiqotlar uchun ustuvor vazifa etib belgilandi. Uchinchidan, Muqimiyning "Saroy adabiyoti" va an'alariga bo'lgan munosabati noto'g'ri talqin qilinib, ulardan sinfiy kurash alomatlari izlandi.

Shoirning turli janrlardagi lirik she'rlari singari "Darig'o mulkimiz", "Hajvi Bekturboy", "Dar mazammati zamona", "Ho'qandlik bir boyning sha'niga Muqimiy shoirning aytgon she'ridur", "Urug'", "Veksil", "Dar mazammati qurbaqa", "Sayohatnoma" kabi ko'plab ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi hajviy asarlarining tahrir qilinib, qisqarishlar bilan nashr etilishi buning isbotidir. Jumladan, Zavqiyning "Veksil" sarlavhali g'azaliga Muqimiy muxammasi shoir asarlar to'plamining eng so'nggi nashrida (377-sahifa) 5 band holda uchraydi. O'zFA ShIda saqlanayotgan 7521- raqamli Muqimiy dastxat bayozining 59^a-sahifasida esa 6 band. Nashrdan tushirib qoldirilgan band quyidagicha:

*To o'tdi Rusiyoga Farg'onaning xiroji,
 Voigun bo'lub yiqildi xonlarni taxtu toji,
 Har lahza digar kun g'aybi falak mizoji,
 Qoldi rivoj olmay Xo'qand zarb royiji,
 Bo'ldi zaif islom, kofir zamoni chiqdi.*

Xo'sh, bu muxammasning yozilishiga sabab nima edi? Ma'lumki, chor Rossiyasi o'zbek xalqi boshiga qanchadan-qancha og'ir kunlarni soldi. Shunday ekan, bu kulfatlar nafaqat tarixchilar, balki davr shoirlari asarlarida ham haqqoniy tasvirlandi. Muqimiyning mazkur muxammasi chor mustamlakachilarining o'z manfaati yo'lida yurgizgan pul islohoti haqida edi. Nashrdan tushirib qoldirilgan misralarda chor mustamlakasi o'rnatgan qonun-qoidalarga qarata aytilgan shoir iztiroblari aks etgan edi. Umuman, muxammasda xalq pulining iste'moldan chiqishi, natijada ulusning talanishi, narx-navoning oshishi, savdo-sodiq ishlaridagi tartibning buzilishi haqida so'z yuritiladi.

Muqimiyning “Turkiston viloyatining gazet” 1903-yil 15-yanvar, 2-sonida 31 baytli “Ho‘qandlik bir boyning sha’niga Muqimiy shoirning aytkon she’ridur” sarlavhali hajviy asari berilgan. Negadir, barcha Muqimiy asarlar nashrida she’ning nomlanishi “Voqeai ko‘r Ashurboy hoji” deb nomlangan. Muqimiy asarlar nashrida she’ning 2-, 7-, 15-bayti quyidagicha berilgan:

*Ashurboydin eshiting qissae,
 Ayo ey bu Farg'onada nomdor.
 Ko'rub dedilar: boy ekan, qochiring,
 Ashur ko'r o'zi ham bo'lub beqaror.
 Sekinroq gapir, men Ashurboy – dedi.
 Qochib o'lturibman, senga intizor.*

Mazkur baytlarni “Turkiston viloyatining gazet”da esa bu tarzda o‘qiymiz:

*Eshiting o'shal boydin qissae,
 Ayo ey bu Farg'onada nomdor.
 Ko'rub dedilar: boy ekan, qochiring,
 Oyog'ida kishan qochururg'a ozor.
 Sekinroq gapir, men falonboy – dedi.
 Qochib o'lturibman, senga intizor.*

Ko‘rinib turibdiki, biron joyda Ashurboy obrazi yo‘q. She’r misralari noshirlar tomonidan tahrir qilinib o‘zgartirilgan. Shundan so‘ng, hajviy she’rga “Voqeai ko‘r Ashurboy hoji” deb sarlavha qo‘yilgan. She’ning 26-bayti sho‘ro davri mafkurasiga ko‘ra quyidagicha qayta yozilgan:

*Haqorat qilingan kishilar qolib,
 Topib boy so'zi bunda zo'r e'tibor.*

Bayt haqida adabiyotshunos A.Abdug‘afurov bunday yozgan edi: “Ushbu satirada alohida diqqatga sazovor yana bir bayt bor. Unda shoir “boy so‘zi” “zo‘r e‘tibor” topishining asl sabablaridan biriga – pul, oltinning u tuzumda hal qiluvchi rolga aniq ishora etadi. Ashurboy hoji “g‘ubor”ni yuvish uchun barcha amaldorga “nihoniy” oltin-kumushlar (“siymu zar”)ni “suv kabi” ishlatadi, pora beradi.[1:14]” Boshqa muqimiyshunoslar fikri ham shunga mutanosib. Aslida “Turkiston viloyatining gazet”da bayt bunday edi:

*Eshonlar qolib dukchini aybig'a,
 Bu odam uyatig'a ahli tujjor.*

Bunday tahrir qilinib, misralari qayta yozilgan she’riy asarlar Muqimiy asarlar nashrida ko‘plab uchrashini ta’kidlash kerak. Bunday holni shoirning “Dar mazammati zamona” sarlavhali ijtimoiy-siyosiy mavzudagi she’ri misolida ham

kuzatish mumkin. Afsuski, she'r matni Muqimiy asarlari tabdil nusxalarida 10 bayt holda bo'lib, 7 bayti tashlab ketilgan. Bu esa shoirning chor mustamlakasiga bo'lgan tanqidiy qarashining yashirilishiga olib kelgan. Misol uchun, nashrlardan tushirib qoldirilgan she'rning 2-, 3-bo'lib keluvchi baytlari O'zFA ShIda saqlanayotgan Muqimiyning 1325- raqamli dastxat bayozida (120^a – sahifa) quyidagicha keladi:

To'lib cherkas, qizilbosh, armanilar shahrimiz ichra,

Musulmonlar tahipo yaxshilar ko'zdin nihon bo'ldi.

Hamiyat aylab Ahmadjon turib tujjor ahlidin,

Shijoatdin tanida har sari muyi sinon bo'ldi.

Qo'qon adabiy muhiti ijodkorlarining "Viktor" turkumidagi hajviy asarlari ham o'sha davr manzaralari tasviriga qaratilgan. Muqimiy ham Zavqiy, Muhyi, Zoriy, Muhayyir va Qoriy singari bu mavzuda "Hajvi Bekturboy", "Hajvi Bektur", "Voqeai Bektur" hajviy she'rlarini yozgani mutaxassislarga ma'lum.

G'.Karimov "Hajvi Bekturboy" hajviyasining yozilish tarixi, Bekturboy firibgarliklari haqida so'z yuritib, Muhyining mazkur turkumdagi she'ri haqida bahstlab fikrlar bildiradi: "Muhyi satiralari uchun feodal-klerikal adabiyotning g'oyaviy yo'nalishi, diniy mazmun, panislomistik ruh xosdir... Temani ishlashda, talqin qilishda Muqimiy Muhyiga prinsipial zid turadi." [2: 200] Izlanishlarimiz natijasida bunday biryoqlama talqinlar asossiz ekanligini ko'rsatmoqda. "Muqimiy asarlar to'plami"da "Hajvi Bekturboy" hajviyasi 4 band bo'lgani holda 2 bandi tushirib qoldirilgan. Natijada asarning asosiy g'oyasi soyada qolib ketgan. Aslida esa mazkur hajviya "Zapiski Vostochnogo otdeleniya imperatorskogo Russkogo Arxeologicheskogo obshchestva" to'plamining 1894 yildagi IX tomida 6 band holda uchraydi. Muqimiy asarlari nashrlaridan tushirib qoldirilgan bandlar quyidagicha:

Shikva qilsam joizdir, zamonalar na bo'ldi?

Botil mazhab muravvaj, musulmonlar xor bo'ldi.

Bektur tutgan ishiga yurak-bag'rim qon bo'ldi,

Kimki sanga pul berdi, ko'p yaxshi deb qo'l qo'ydi,

Bir umr ani ishi armon ekan, Bekturboy.

Bo'lmas duo ijobat betaqvou betoat,

Ko'rmas jannat yuzini har kimda yo'q diyonat,

Mo'min qullar qilmaydur amonatga xiyonat,

Arzon emas beillat, qimmat emas behikmat,

Noinsofu betavfiq, olg'on ekan, Bekturboy.

Shoir “*Shikva qilsam joizdir, zamonalar na bo‘ldi?*”-deya o‘sha davr ijtimoiy muhiti, undagi tartib-qoidalar to‘g‘risida, jamiyatdagi chor hukumati o‘rnatgan adolatsizliklar haqida bong uradi. Musulmonlarning kofirlar zulmidan xor bo‘lishi-yu, Bekturning firibgarliklari shoirning haqli e‘tiroziga sabab bo‘ladi.

Adabiyotshunos R.Tojiboev ham “Hajvi Bekturboy” muxammasining tushirib qoldirilgan ikki bandini keltirib, bunday yozadi: “Mazkur bandlar Muqimiy asarlarini nashrga tayyorlovchilar tomonidan shoirning chop etilgan to‘plamlariga nega kiritilmagani bizga qarong‘u. Taxminimizcha, ulardagi chor Rossiyasi istilosiga munosabat (“zamonalar na bo‘ldi?”, Botil mazhab muravvaj, musulmonlar xor bo‘ldi”) fikrlar g‘oyaviy-siyosiy jihatdan “ehtiyotkor” bo‘lgan noshirlarni cho‘chitgan bo‘lishi mumkin” Muqimiy ijodiga biryozlama yondashuvni shoirning turkum ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi she‘riy asarlari talqinida ko‘ramiz. Bu esa, Muqimiyning boy, savdogar, qozi va din peshvolariga qarshi qilib ko‘rsatishda kuzatiladi. Misol uchun, shoirning “Sayohatnoma” asari talqini buning isbotidir. “Sayohatnoma”ning “Qo‘qondan Shohimardonga” qismining 8-bandi barcha Muqimiy asarlari joriy nashrlarida quyidagicha berilgan:

*Unda bo‘lus G‘ozi dedi,
Ham mufti, ham qozi dedi,
Yurt barcha norozi dedi,
Qilg‘on ishi ozor ekan.*

Mazkur band talqini haqida dastlab adabiyotshunos H.Yoqubov bunday yozgan edi: “Shoir bu yerdan Do‘rmancha mavzuiga o‘tadi. Bu yerning bo‘lusi ham Iso sarkordan sira qolishmaydi. U, ertayu kech ko‘knori ichib, badmast holda yuradi va bir necha mansabni o‘z qo‘liga kiritib olgan.”[3:99] A.Abdug‘afurov fikri ham xuddi shunday: “Qishloqdagi barcha mansablarni egallab olgan amaldorlarning zolimligi, “ozor” berishi, “yurt”ning esa “norozi”ligi kabi katta ijtimoiy mazmun quyidagi bandda to‘g‘ridan-to‘g‘ri yaxlit va dangal ifodalangan.” [4:65] Professor G‘.Karimov esa mazkur band talqiniga batavsilliroq to‘xtaladi: “Do‘rmancha qishlog‘ining hokimi ham yaramas fe‘l-atvori bilan Hoji Isodan qolishmaydi. Shuning uchun u ham Muqimiy tanqididan omon qolmaydi. Do‘rmonchada volost’ hokimi (“bo‘lis boshlig‘i”) bo‘lib turgan G‘ozi ismli kishi zolimlik bilan shuhrat qozongan, el-yurt nafratiga uchragan edi.” [5:121]

Ko‘rinadiki, deyarli muqimiyshunos olimlar fikrlari bir xil. Qanday qilib bo‘lmasin qozi, mufti, hojilarga salbiy munosabat bildirilish kerak. Endi mazkur bandning asliyatdagi (O‘zFA ShIda saqlanayotgan 6352- raqamli bayoz, 181^b) bandini keltiramiz:

*Anda bo'lus hoji dedi,
Ham mufti ham qozi dedi,
Yurti hamma rozi dedi,
Bechora beozor ekan.*

Umuman, davr talabi nuqtai nazaridan bandning barcha misralari tahrir qilingan. Natijada muallifning mufti, hoji va qozilar haqidagi rost gaplari yolg'onga do'ngan, matn asliyatdan mutlaq yiroqlashgan. Aslida esa mazkur bandda G'ozii obrazining o'zi yo'q.

Muqimiyshunoslar tilga olgan badkor Hoji Iso kim? Bu savolga javob topish uchun mazkur asarning 5-bandiga e'tibor qaratamiz. Muqimiy asarlari joriy nashrlarida band quydagicha keladi:

*Mingboshilik kimning ishi,
Desam, dedi bedonishi,
Bir "Qo'shtegirmonlik kishi,
Xo'ja Iso badkor ekan.*

Asliyatda:

*Mingboshilik kimning ishi,
Desam, dedi bir donishi,
Bir "Qo'shtegirmonlik" kishi,
Xo'ja Iso bekor ekan.*

Ta'kidlash joizki, Muqimiy asarlar nashrining (G'afur G'ulom. Muqimiy. (Tanlangan asarlar). –T.: O'zdamnashr, 1942. –B.149) ba'zilarida 4-misrasi "Xo'ja Iso sarkor ekan" shaklida uchraydi. Ko'rinadiki, bandning 2-misrasidagi "bir donishi" so'zining "bedonishi"ga aylantirilishi muallif badiiy niyati butunlay teskari talqin etilishiga olib kelgan. 4-misradagi "bekor" so'zi "badkor", "sarkor" tarzida tahrir qilinishi misralar mazmuniga mos emas. Band misralari mazmunidan ma'lumki, Muqimiy so'rayapti. Bu joyning mingboshisi kim? Shunda bir donish odam bir "Qo'shtegirmonlik" kishi ekanligini aytib, Xo'ja Iso mingboshilik lavozimidan bo'shagani ta'kidlanmoqda.

Xullas, Muqimiyning "Veksil" muxammasi o'z mohiyatidan uzoqlashtirilib talqin etilganligi, "Dar mazammati zamona", "Sayohatnoma", "Ho'qandlik bir boyning sha'niga Muqimiy shoirning aytgon she'ridur", "Hajvi Bekturboy" sarlavhali asarlari matni tahrir qilinib, joriy nashrlardan tushirib qoldirilgan bandlari yangicha mulohaza yuritish, muhim umumlashma xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуғафуров А. Муқимий сатираси. Тошкент.: Фан, 1976. Б.14.

2. Каримов Ғ. Муқимий ҳаёти ва ижоди. (Монография). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1970. Б.200.
3. Ёқубов Ҳ. Демократ шоир. // Шарқ юлузи, 1953. №9. Б. 99.
4. Абдуғафуров А. Муқимий сатираси. – Т.: Фан, 1976. Б.65.
5. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1987. Б. 121.

ЧЎЛПОН ВА ИСМОИЛБЕК ГАСПРАЛИ**Шахло Ҳожиёва,**

Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси
доценти, филология фанлари доктори
E-mail: sh.hojiyeva@mail.ru

Аннотация. Мақолада янги ўзбек шеърияти асосчиси Абдулҳамид Чўлпоннинг татар маърифатпарвари Исмоилбек Гаспралининг Чўлпон ижодига таъсири ва ижодий ҳамкорлик масалалари таҳлил этилган. Миллат зиёлиларини “Тилда, фикрда, ишда бирлик” ғояси атрофида бирлаштиришда бу улўф мутафаккирнинг хизматлари беқиёс экани далилланган. Маърифатпарвар жадиdlарнинг адабиёт, театр ва маориф орқали миллатнинг маърифатини юксалтириш, юрт озодлиги учун курашиш туйғусини тарбиялаш йўлидаги фаолиятлари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: жадиdчилик, янги шеърият, мустабид тузум, марсия, изтироб, поэтик талқин.

Аннотация. В статье анализируется влияние основоположника новой узбекской поэзии Абдулхамид Чулпана на творчество татарского просветителя Исмоилбека Гаспрали и вопросы творческого сотрудничества. Доказывается неоценимость заслуг этого великого мыслителя в объединении интеллигенции нации вокруг идеи «Единства в языке, мысли и труде». Рассматривается деятельность просветителей-джадидов по просвещению нации через литературу, театр и образование, воспитанию духа борьбы за свободу страны.

Ключевые слова: джадидизм, новая поэзия, тиранический режим, плач, страдание, поэтическая интерпретация.

Чўлпон Туркистон чоризм мустамлакаси исканжасида бўлган мураккаб даврда дунёга келди. Дунё бўйлаб эсаётган озодлик шамоли фақат мустамлака ўлкаларда эмас, мустамлакачи юртлар, жумладан чор Россиясининг ўзида ҳам катта тўнтаришлар содир этди. Қолаверса, биринчи жаҳон уруши етказган азиятлар Туркистонда ҳам халқ ҳаётининг бир неча баравар оғирлашувига сабаб бўлди. Бу урушдан сўнг сиёсий ўзгаришлар, тарихий воқеалар алмашинуви шу қадар тезлашдики, натижада миллатнинг асл фарзандлари – зиёлилари қатағон гирдобига тушди. Хусусан, Туркистонда

мухторият ўрнатилиши ва унинг қирғин билан тугатилиши, шўро тартибининг зўравонлик асосида ўрнатилиши, фуқаролар уруши, қатағонлар – булар содир бўлган воқеаларнинг асосийлари, холос. Иккинчи томонда инқироз, қолоқлик ва жаҳолат ботқоғида ўзини-да емираётган миллат бошига тушган кулфатнинг оғир юки. Ана шу воқеалар “туғма шоир” – туғма идрок ва истеъдод эгасининг беғубор ёшлик айёмини тўзонлар билан тўлдиргани шубҳасиз. Шунинг учун ҳам унда оламга, атроф-муҳитга ва тарихий вазиятни ўзгартиришга қодир кучларга муносабат жуда эрта шаклланди.

Жадидчилик – жамият ҳаётининг барча жабҳаларини бирдай қамраб олган, янги адабиётнинг шаклланиши ва ривожини таъмин этган сиёсий-ижтимоий, адабий-маърифий ҳаракат экани аён. Бу ҳаракатнинг яна бир аҳамиятли жиҳати, миллат зиёлиларини Ватан ва миллат манфаатлари йўлида бирлаштирганидир. Янги ўзбек шеъриятининг асосчиларидан ҳисобланган Абдулҳамид Чўлпон ҳам, бошқа жадидлар ҳам Туркистон жадидчилик ҳаракатининг бошчиси Исмоилбек Гаспирани ўзларига устоз, йўлбошчи сифатида эътироф этган эди. Миллат зиёлиларини “Тилда, фикрда, ишда бирлик” ғояси атрофида бирлаштиришда бу улуг мутафаккирнинг хизматлари беқиёс. Юрт озодлиги учун курашиш, миллатнинг маърифатини юксалтириш, адабиёт, театр ва маорифни шу йўлга сафарбар этиш Исмоилбек Гаспирани учун ҳаётий аъмол бўлгани рост.

Ана шундай кузатишлари давомида Чўлпон адабиётшунос олим Бегали Қосимов таъбири билан айтганда, “учинчи муаллим”, яъни Исмоил Гаспиринский назарига тушди. “У (Гаспиринский таъкид бизники, Ш.Х) барча туркий халқларни илм-маърифатда, ҳақ-ҳуқуқда дунёнинг тараққий қилган миллатлари билан тенг, бақамти кўрмоқни орзу қилди. Бутун ақли-вужудини мана шу муқаддас ишга – халқнинг равнақи ва муҳофазаси йўлига сарф этди. Бу шунчаки мутаассибона бир орзу эмас, замонасининг баланд-пастидан хабардор, тарих ва тақдирни теран англаган. Шарқни ҳам, Ғарбни ҳам баб-баравар билган ва баб-баравар кўрган бир кишининг аниқ ва режали хатти-ҳаракати эди” [5: 4]

Чўлпоннинг “Маърифатпарвар бобомиз Исмоил Гаспиринский ҳазратлари ҳақида таъзияномамиз” номли марсияси туркий халқлар жадидчилик ҳаракатининг асосчисига бағишланган. Ҳаётини туркий халқларни бирлаштириш, дунёнинг мутараққий миллатлари даражасига юксалтиришдек муқаддас ишга бағишлаган бу улуг маърифатпарварни, Туркистоннинг бошқа жадидлари сингари Чўлпон ҳам чуқур ҳурмат қилган. 1913 йили 15 ёшли ўспирин Абдулҳамид “Таржимон” газетасига

мактуб йўллаган. Газетанинг 1913 йил 27 ноябрдаги 251-сониди Чўлпон мактуби газетада босилиши баробарида муҳаррирнинг унга жавоби ҳам чоп этилган. Гаспирани жавобидаги “биздан даҳа гўзал сўйлади” деган сўзлар навқирон ижодкор истеъдодининг ўзига хос эътирофи ва ўз навбатида, устоз-шогирд мулоқотларининг бошланиши эди. Устознинг олтинга тенг ўғитлари, жумладан, “Адабиёт ўта ёнмаз, сува ботмаз. Локин ёндиронлари ёндирир, ботиронлари ботирир; сува дагил, чўмира, балчиқа ботирир!” – деган сўзлари ёш Чўлпоннинг ижод йўлини белгилашида дастуруламал бўлган. Шунинг учун ҳам Маҳмудхўжа Бехбудий таъбири билан айтганда, “Русиядаги бутун турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр-хўшлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмаққа ноил бўлган” [5: 162] бу алломанинг вафоти шоир қалбиди ададсиз изтироб уйғотган. Унинг ўчмас хотирасига бўлган эҳтиромини Чўлпон қуйидагича ифода этади:

Муттақои аҳли ислом эрдингиз,
Миллатимиз йўлида жон эрдингиз.
Эй бизи уйғотғучи устодимиз,
Ифтихори равнақи исломимиз.

Шоир устозини “муттақои аҳли ислом”, “бизи уйғотғучи устод”, “ифтихори равнақи ислом”, дея таърифлайди. Миллат фидойиси бўлган бу улуғ сиймонинг “эскиларни тор-мор қилган”и ҳақида ёзар экан, бу орқали мактаб-маорифни, ўқитиш тизимини мутлақ янгилагани, миллий матбуотни йўлга қўйгани, миллат ҳаётининг барча жабҳаларини ислоҳ этишга бор билими ва салоҳиятини сафарбар этгани назарда тутилади. Лекин афсуски, ажал олтмиш беш ёшида Исмоилбек Гаспиринскийни ўз домига тортди:

Эскиларни қилдингизким тор-мор,
Жойингиз жаннатда бўлсун барқарор.
Олтмиш бешида сиза етти ажал,
Бу ажал нўш этказубдур бемаҳал.

Маснавий жанрида битилган ушбу марсиянинг ҳар бир байти янги тасвирий ифодалар билан бойитилгани жиҳатидан аҳамиятли. “Миллат(н)инг порлоқ чароғи”, “биз жужуқларни бобоси” сингари таърифлар туйғунинг самимийлиги ва ростлиги, улуғ сиймога бўлган эҳтиром туйғусининг кучлилиги билан алоҳида ажралиб туради:

Миллат(н)инг порлоқ чароғи ўчти, оҳ,
Биз жузжуқларни бобоси кўчти, оҳ.

Эй Ҳамидий, қил дуони доимо,

Васфинга ожиз эрурмиз оҳу оҳ [2: 16]

Марсия 1914 йил “Садои Фарғона” газетасининг 24 сентябрь сониди “Андижон. 16 ёшлик талаба” имзоси билан эълон қилинган. Ушбу шеър орқали Абдулҳамид Чўлпоннинг дастлабки ижод намуналари “Ҳамидий” таҳаллуси билан имзолангани англашилади.

Абдулҳамид Чўлпон татар маърифатпарвари Исмоилбек Гаспиринский билан мунтазам алоқада бўлди. Исмоилбек Гаспиринский қаламига мансуб тарихий-адабий асарларни муттасил мутолаа этди, улар ижодидаги янгича эстетик мезонларни қабул қилди. Бошқа қардош халқлар маърифатпарварлари ижодий ютуқларини, улар орқали рус ва жаҳон адабиёти тажрибаларини кунт ва сабот билан ўрганди. Булар барчаси ёрқин истеъдод эгаси бўлган Чўлпонни тоблади, унинг ижодий камолоти учун асос-замин вазифасини бажарди.

Туркистоннинг бошқа жадидлари учун шунчаки ижодий ҳамкорлар эмас, балки Ватан ва Миллат мустақиллиги йўлидаги қизгин курашда маслакдош, елкадош ҳам эдилар. Шу боис уларнинг ўзаро яқинлиги фақат бадиий ижод доирасида қолиб кетмади. Ижтимоий-сиёсий, эътиқодий маслак йўлидаги ажралмас дўстлик ва биродарлик даражасига юксалди. Шунинг учун ҳам шоир Исмоилбек Гаспиринский, Мулланур Воҳидов, Абдулла Алавий сингари маърифатпарварлар вафотига марсиялар битди. Бу марсиялар маслакдошлари вафотидан қайғуриш, ҳамдарлик туйғулари билан бир қаторда эрк ва озодлик руҳиятини ифодалагани жиҳатидан ҳам қимматлидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Чўлпон. Адабиёт надир (Адабий-танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар китобидан) – Тошкент: Чўлпон, 1994.
2. Чўлпон. Танланган асарлар. Жилд I. – Тошкент: Akademnashr, 2016.
3. Шарафуддинов О. Адабиёт надир (Адабий-танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар китобидан) – Тошкент: Чўлпон, 1994.
4. Қосимов Б. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти (Университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг филология факултетлари учун дарслик). – Тошкент: Маънавият, 2004.

5. Қосимов Б. Учинчи муаллим (Сўз боши). Исмоилбек Гаспиринский. Ҳаёт ва мамот масаласи. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2006.

6. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.

HAMZA HAKIMZODA SHE'RLARI NASHRI XUSUSIDA

Shermuhhammad AMONOV,
filologiya fanlari doktori, Alisher
Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: O'zidan boy adabiy meros qoldirgan ma'rifatparvar shoir Hamza Hakimzoda Niyoziy she'riyatini ilk manbalar asosida, o'zbek adabiyotshunosligida erishilgan so'nggi ilmiy-nazariy yutuqlarga tayanib tadqiq qilish, shu asosda ijodkor merosiga doir ayrim munozarali masalalarga oydinlik kiritish, uning lirik asarlarini matniy tadqiq etish asosida qayta baholash hal etilishi lozim bo'lgan muammolardandir.

Kalit so'zlar: Hamza Hakimzoda, mafkura, she'r, tahrir, nashr, qo'lyozma.

Abstract: The problems that need to be solved are to study the poetry of Hamza Hakimzoda Niyoz, an enlightened poet who left behind a rich literary legacy, based on primary sources and the latest scientific and theoretical achievements in Uzbek literary studies, to clarify some controversial issues regarding the author's legacy on this basis, and to reassess his lyrical works based on textual research.

Key words: Khamza Khakimzade, ideology, poetry, editing, publication, manuscript

Аннотация: Задачи, требующие решения, заключаются в изучении поэзии Хамзы Хакимзода Ниёзи, просвещённого поэта, оставившего богатое литературное наследие, на основе первоисточников и новейших научно-теоретических достижений узбекского литературоведения, прояснении на этой основе некоторых спорных вопросов о наследии автора и переосмыслении его лирических произведений на основе текстологических исследований.

Ключевые слова: Хамза Хакимзода, идеология, поэзия, редактирование, публикация, рукопись.

O'zbek adabiyoti tarixida ijodiy merosi haqida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan, maqolalar e'lon qilingan ijodkorlar sirasiga Hamzani ham qo'shish mumkin. Hamza ijodiy merosiga oid bunday tadqiqotlarda uni asosan "sho'rolar tuzumining kuychisi", "o'zbek sovet adabiyotining asoschisi" sifatida noxolis baholash, o'sha kezlardagi hukmron mafkuraga mos keluvchi ayrim asarlarini qayta-qayta chop etish hollari kuzatildi. Shoir lirikasiga oid tadqiqotlar ko'pchilik hollarda ilmiy haqiqatni

aniqlashga emas, siyosiy manfaatlarga bo'ysundirildi. Bu esa, o'z navbatida, Hamza she'riyatini ilk manbalar asosida xolis o'rganish, ilmiy haqiqatni yuzaga chiqarish zaruratini keltirib chiqaradi.

Hamzaning boy nazmiy merosi, shoirning milliy she'riyatimiz rivojiga qo'shgan hissasi to'g'risida uzoq yillar mobaynida ko'plab dissertatsiyalar, monografik asarlar, risola va biografik ocherklar, maqolalar to'plami hamda ilmiy maqolalar yaratildi. Bu tadqiqotlarda hamzashunoslikka doir ko'plab yutuqlar qo'lga kiritildi. Jumladan, Hamzaning lirik asarlari ko'chirilgan qo'lyozma va toshbosma manbalar hamda arxiv hujjatlari to'planib, nashr etildi. Ayrim qisqartirish va "tahrir"lar bilan bo'lsa-da, shoirning diniy-ma'rifiy mavzudagi she'rlari "To'la asarlar to'plami"ga kiritildi. Bu mavzudagi she'rlari tahlil etila boshladi. Shoirning keng xalq ommasini, ayniqsa xotin-qizlar va yoshlarni ilm olishga undovchi she'rlari tahlilga tortildi. Hamzaning xalq og'zaki ijodiga bo'lgan munosabati, xalq qo'shiqlarini to'plash va tadqiq etish borasidagi faoliyati o'rganildi.

Bu ishlar e'tiborga molik. Biroq bu mavzuga oid tadqiqotlarda o'sha davr mafkurasi ta'siri yaqqol seziladi, ularning deyarli barchasida shoir ijodiga, xususan she'riyatiga, sho'ro mafkurasi nuqtayi nazaridan yondashilgan. Qolaversa, tadqiqotchilar shoir merosini o'rganishga o'z mavzulari yuzasidangina murojaat etgan. Hamza boy tabaqaning, din va din peshvolarining dushmani sifatida talqin qilingan.

Mustaqillik davri hamzashunosligida yangicha qarashlar yuzaga keldi. Ko'plab olimlarning ayrim maqolalarida masalaga xolis yondashilib, shoir merosini o'rganishning dolzarb muammolari o'rta tashlandi. Bu hol, avvalo, shoir shaxsi va ijodi uzoq vaqt noto'g'ri talqin qilinganidan dalolat bersa, ikkinchidan, Hamza Hakimzoda adabiy merosining asl manbalar asosidagi tadqiqini amalga oshirish hamda asarlarining asliyatga mos mukammal nashrlarini tayyorlash masalasini kun tartibiga qo'yadi.

Taassufki, Hamza asarlarining qo'lyozmalarini o'rganish, shoirning "To'la asarlar to'plami"ga kirmagan asarlarini aniqlab, ilmiy muomalaga olib kirish, ularni tahlil va tadqiq etish, mafkura talabiga ko'ra qisqartirilib, "g'oyaviy tahrir"dan o'tkazilib chop etilgan asarlarining asliyatga muvofiq matnlarini tiklash, ijodkor badiiy asarlarining qiyosiy-matniy tadqiqi to'liq amalga oshirilgan emas. Masalan, shoir she'riyati yuzasidan quyidagi mulohazalarni bildirish mumkin.

Hamza Hakimzoda ijodini tadqiq etishda, uning devoni qo'lyozmalari muhim ahamiyatga ega. "Devoni Nihoni"ning Toshkentda O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 8989 inventar raqami ostida; shuningdek, G'afur G'ulom nomidagi Qo'qon Adabiyot muzeyi qo'lyozmalar

bo'limidagi (saqlanish raqami: R-89) ikki qo'lyozmalarini qiyosiy o'rganish qimmatli ilmiy xulosalarga olib keladi.

Toshkent nusxasi qachon kitobat qilingani aniq bo'lmasa-da, shoir arxivida saqlanayotgan hujjatlarga tayangan holda unga 1914 yilda tartib berilgan, deyiladi [2; 1988, 279]. Qo'lyozmaning kim tomonidan ko'chirilgani ma'lum emas. Devondan o'rin olgan she'rlar raqamlangan va qalam bilan chizilgan jadvalga olingan bo'lib, ayrim sahifalar bo'sh qoldirilgan. Bundan devonning kotibi muallifning o'zi bo'lgan degan xulosaga kelish mumkin. Ya'ni qo'lyozmadagi she'rlarni Hamzaning o'zi ko'chirgan bo'lib, ba'zi she'rlarini qayta ishlab devonga kiritib borishni rejalashtirgan, degan taxminga asos beradi.

Hamza "To'la asarlar to'plami" 1-jildida devondagi she'rlar haqida quyidagicha ma'lumot keltiriladi: "Devon" 177 ta she'rdan iborat bo'lib, bulardan 150 tasi g'azal, qolganlari murabba', muxammas va musaddaslardan iborat. Bulardan 165 ta she'r o'zbek tilida, 10 ta she'r fors-tojik tilida, ikki she'r esa o'zbek va rus tillarida shiru shakar yo'li bilan yozilgan" [2; 1988, 279-b.]. Bu ma'lumotda ayrim noaniqliklar bor. 177 she'rdan aksariyati – 150 tasi g'azallar. Bundan tashqari, devondan 2 ta masnaviy, 3 ta murabba', 17 ta muxammas va 5 ta musaddas o'rin olgan. Biroq fors-tojik tilidagi she'rlar soni 10 ta emas, 12 ta. Bular 11 ta g'azal va bir muxammasdir.

Hamza "Devoni"ning G'afur G'ulom nomli Qo'qon adabiyot muzeyidagi nusxasi 1979 yilda topilgan. Bu qo'lyozma Hamzaning yaqin do'stlaridan biri Bo'ronboy Tojiboev tomonidan ko'chirilgan. Qo'lyozmaning 42-betigacha kotibning o'zi har bir sahifani raqamlagan. 16-betdan 77-betgacha qora siyohda kitobat qilingan. Bundan keyingi sahifalar oxirigacha och binafsha rangda yozilgan. To'plamning umumiy hajmi 60 varaq bo'lib, oxirgi o'n etti varaq bo'sh qolgan. Shoir tavalludining 100 yilligi munosabati bilan tuzilgan "To'la asarlar to'plami"da devonning ushbu, ya'ni Qo'qon nusxasi haqida noshirlar tomonidan quyidagi fikrlar aytiladi: "Qo'lyozmada Nihoniy taxallusi bilan kelgan g'azal, muxammas, musaddaslardan iborat 100 atrofida she'r mavjud. Bundan tashqari, qo'lyozma oxirida Furqat, Mirzoi Ho'qandiy, Ziyovuddin Mahzun, Sirojiddin Maxdum Shavkat kabi shoirlarning she'rlari ham qo'shib ko'chirilgan. Shu sirada kotib Bo'ronboy Mirtojiboy o'g'lining Bo'roniy taxallusi bilan yozilgan she'rlari ham uchraydi" [2; 1988, 282]. Qo'lyozma "Basmala"dan so'ng, "Yo iloho, sangadur hamdu sano, Qodiro, hayyu tavono zula'lo", – matla'si bilan boshlanib, 81-betda muallifi noma'lum bo'lgan g'azal bilan nihoyalangan. To'plamda "Nihoniy" taxallusi bilan kelgan g'azal, masnaviy, murabba', muxammas, musaddaslardan tashqari, boshqa taxalluslar bilan va taxallussiz kelgan bir nechta she'r ham bor. Jumladan, shu to'plam kotibi bo'lmish Mullo Bo'ronboy Mirtojiboy

o'g'lining "Bo'roniy" Mirzoi Xo'qandiyning "Mirzo" taxalluslari bilan ko'chirilgan she'rlari uchraydi. To'plamning 74-75-betlarida Zavqiyning "Arzirmu" radifli she'ri, 76-betda muallifi ko'rsatilmagan "*Man qo'lung, chun xasta zoring, ushlasam*" misrasi bilan boshlanuvchi g'azal berilgan. Demak, "To'la asarlar to'plami" noshirlari tilga olgan Furqat, Ziyovuddin Mahzun, Sirojiddin Maxdum Shavkat singari shoirlarning she'rlari "Devoni Nihoniy"ning Qo'qon nusxasida uchramaydi.

Hamzaning o'tgan asr 70-yillari oxiri – 80-yillari boshlarida nashr qilingan to'rt jildlik "Mukammal asarlar to'plami"ga, oradan qariyb o'n yil o'tgach chop etilgan besh jildlik "To'la asarlar to'plami"ga kirgan she'rlarini asliyat bilan qiyoslash natijalari ular mohiyatan keskin farqlanadigan darajada "tahrir" etilganini, qisqartirilganini ko'rsatadi. Professor B.Qosimovning "Yangi tafakkur: izlanishlar, mashaqqatlar" maqolasida xuddi shu xususda fikr yuritilgan. Olim dastlab "Mukammal asarlar to'plami" sifatida tayyorlangan 4 jildlik akademik nashrga munosabat bildirib, jumladan, bunday yozadi: "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi"dan "Birinchi bo'lim"dagi "olti dona" she'r beshtaga keltirildi. Noshirlar hech bir izohsiz "Yig'la, yig'la Turkiston, yig'la Turkiston!" she'rini tushirib qoldirdilar. "Darmon istariz" musaddas edi muxammasga aylantirildi... Berilgan besh she'rning uchtasida jami 34 satr tashlab ketildi. Bu, tomliklardan joy olgan bitta kichkina – atigi olti she'rlik to'plamcha misolida ko'ringan kamchilik. Va gap hozircha faqat "qisqartirish", shu orqali "qaltis" joyini "silliqlash" ustida. Xo'sh, shunday holda uni "Mukammal asarlar to'plami" deb bo'larmikin?!" [3; 2008, 224].

Olimning bu fikriga "Devoni Nihoniy"dagi hamd, na't va boshqa ko'plab g'azallarning tushirib qoldirilgani, barcha janrlardagi she'rlardan butun boshli baytlar, bandlar qisqartirilgani, aksar so'z va jummalarning "tahrir" qilingani faktlarini qo'shsak, shoirning "Mukammal asarlar to'plami" deb nomlangan nashri talab darajasida amalga oshirilmagani ayon bo'ladi.

Ta'kidlanganidek, oradan o'n yilcha vaqt o'tgach, shoirning besh jildlik "To'la asarlar to'plami" dunyo yuzini ko'rdi. To'g'ri, bu nashrda to'rt jildlikdagi ko'plab xatolar tuzatildi, ayrim qisqargan bayt va bandlar tiklandi, "Devoni Nihoniy" ham nisbatan to'laroq chop etildi. Biroq bu nashrdagi she'rlar matni ham asliyatga muvofiq emas. Mazkur maqolada professor B.Qosimov bu nashrga quyidagicha baho beradi: "Mana, shoir asarlarining 5 tomligi chiqdi. Bu – ikkinchi akademik nashr. Mutasaddilardan biri matbuotda u haqda "nodir nashr" deb kafolat berdi: "...biror so'zi yoki harfi o'zgartirilmasdan, grammatik shakli buzilmasdan aynan berildi". Afsuski, bunday emas".

Olim fikrini quyidagi misollar orqali asoslaydi. “Yig‘la, Turkiston!...”ni ko‘ramiz: “Shunday kechsa holimiz, nelar bo‘lg‘usi:! Deb boshlanadigan band tushib qolgan. “Mozorinda tik yotur ixvat o‘rgatgan” deya yozadi Hamza. “Firorinda (?) tik yotur...” o‘qiydilar noshirlar. ...“Darmon istariz”da “biz”–“bir”ga, “aroda ro‘zimiz”–“iroda so‘zimiz”ga, “billoh olim”–“boshqa olim”ga, “hukmi Qur‘on”–“xatmi qur‘on”ga aylangan... Shunchadan keyin ham uni so‘zi, harfi, hatto grammatik shakli o‘zgartirilmay “aynan berildi” deb bo‘ladimi?!”.

B.Qosimovning Hamza she‘riyati nashrlariga doir yuqorida keltirgan misollari shoirning bor-yo‘g‘i 6 she‘riga tegishlidir. Qo‘shimcha ravishda shuni ta’kidlash kerakki, to‘plamda g‘azal janridagi she‘rlar to‘rtlik ko‘rinishiga keltirilgan hollar, ba’zi nazmiy asarlardan butun boshli baytlar, bandlar tushirib qoldirilgan, noto‘g‘ri o‘qilib, xato tabdil qilingan o‘rinlar ham mavjud. Umuman, lirik merosining tadqiqi, nazmiy asarlarining asliyat va nashr nusxalarini qiyosiy tahlil etish natijalari Hamza she‘rlari nashr qilinishi jarayonida jiddiy “g‘oyaviy tahrir”dan o‘tganini ko‘rsatadi. Masalan, “Darmon istariz” she‘ridagi

*Ey musulmonlar, kelinglar, hukmi Qur‘on istariz,
Millata shavkat, taraqqiy, sha‘nu davron istariz, –*

baytida “hukmi Qur‘on” birikmasi noshirlar tomonidan “xatmi qur‘on” tarzida tahrirdan o‘tkazilgan. Tabiiyki, bu ikkala jumla bir-biridan keskin farq qiladi va “hukmi Qur‘on” birikmasi musulmon davlatchiligi mazmunini ifodalagan. Hamza yashagan davr ijtimoiy-siyosiy mafkurasi shuni taqozo qilgani ayon. “Xatmi Qur‘on” birikmasi esa Qur‘oni karimni xatm qilish, boshidan oxirigacha o‘qib chiqish ma’nosini bildiradi. Ko‘rinib turibdiki, noshirlar atayin “g‘oyaviy tahrir” yo‘lini tutgan.

“Dardiga darmon istamas” she‘rida ham xuddi shunga yaqin holni kuzatish mumkin. “Yo aqoid, yo hadis, tafsiri Qur‘on istamas” misrasida “tafsiri Qur‘on” birikmasi “tasviri qur‘on” tarzida o‘zgartirilgan. Yoki “Yaxshi holin yo‘qotgan oqibatsiz Turkiston” she‘rining oxirgi bandidagi

*Vatanga molik bo‘ldi yahud otlig‘ to‘ng‘izlar,
Oyog‘ ostida qoldi necha sandek dilso‘zlar –*

misralarida “yahud otlig‘” jumlasida o‘rniga matnga unda bo‘lmagan “nobakor” so‘zi qo‘shilgan. Umuman, mazkur she‘rning bir qancha o‘rinlarida “yahudiy” so‘zi “nobakor” tarzida tahrir qilingan. “Jonlarni jononi Vatan” she‘rida ham xuddi shunday holni kuzatish mumkin. Bu she‘rda noshirlar tomonidan “yahudlarga” so‘zi o‘rniga matnga unda bo‘lmagan “yovuzlarga” sifati qo‘shilgan. Ta’kidlash joizki, matnga unda

bo'lmagan g'oyaning qo'shilishi muallif ijodiy merosining noto'g'ri talqin etilishiga sabab bo'lgan.

Hamzaning ko'plab she'rlaridagi muhim ijtimoiy-siyosiy mazmunni ifodalagan misralar aksar hollarda mafkura talabi bilan, ba'zan nashrga tayyorlovchilarning mas'uliyatni to'la his etmagani bois nashrlarga kirmay qolgan. Boshqacha aytganda, she'riy asar matnida mavjud g'oya noshirlar tomonidan qisqartirilgan. Jumladan, "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar" turkumidagi "Yig'la, Turkiston" she'rining 6-bandi shoirning shu paytgacha nashrdan chiqqan biror kitobiga, hatto eng so'nggi "To'la asarlar to'plami"ga ham kiritilmagan. Mana, o'sha baytda shoir qanday g'oyani ifodalagan:

*Shunday kechsa holimiz nelar bo'lg'usi,
Bormi kulfat bo'lg'usi, bizg'a kelg'usi,
Eshiklarda soyillik so'ngra qolg'usi,
Ta'na toshi boshlarni onda yorg'usi.*

"G'oyaviy tahrir"ning bunday ko'rinishlari shoirning devoni nashrida ham mavjud. Noshirlar Hamza "To'la asarlar to'plami"ning ilk manbalar asosida qayta tayyorlangani, she'rlar matni bilan bog'liq kamchiliklar bartaraf qilingani haqida yozadilar [2; 1988, 283]. Masalan, devonning Toshkent nusxasi 4^b-sahifasida "Darig'o, bu zamon ahli buzuldi, bo'ldi ko'p rasvo, Tuman-turlu kasofat ham sharoratlar bo'lib barpo," – matla'li g'azalning maqta'sidan oldingi quyidagi bir bayt shoirning "To'la asarlar to'plami" nashridan tushib qolgan:

*Juhudu armaniylar mo'tabar bo'ldi xaloyiqg'a,
Ayog' ostida qoldi ilm eli faryodu vovaylo.*

Ehtimol, Hamza yoki boshqa har qanday shoir o'z nazmiy asarida ifodalagan g'oya bu asar o'rganilayotgan davr qarashlariga muvofiq kelmasligi mumkin. Adabiyotshunoslik yoki matnshunoslik unga izoh berishi, asardagi g'oya tarixning qaysi davriga oid ekanini sharhlashi mumkindir. Biroq asardagi band, bayt, misra, hattoki so'z va jumlaning o'zgartirishga hech kim haqli emas. Bundan tashqari, Hamzaning Nisoriy Namangoniy g'azaliga murabba' tarzida yozilgan "O'ylasam, jonona, yo'q olamda monanding sani" misrasi bilan boshlanuvchi she'ri "Devoni Nihoni"ning 46^b-betidan o'rin olgan. Murabba' jami 14 banddan iborat bo'lib, nashr nusxada qisqartirishga uchragan. Jumladan, murabba'ning "Xoliqim qudrat qo'li birla yuzing naqsh aylamish" va "Qodiro, baxting ochub, davlatni bersun bezavol" misralari bilan boshlanuvchi oltinchi hamda o'n uchinchi bandlari shoirning "Mukammal asarlar to'plami"dan tushirib qoldirilgan. Taassufki, "To'la asarlar to'plami"da ham bu

kamchilik to'liq bartaraf etilmagan, ya'ni quyidagi oltinchi band bu nashrdan ham tushirib qoldirilgan:

*Xoliqim qudrat qo'li birla yuzing naqsh aylamish,
Har malohat husni zeboliqni sanga zamlamish,
Oyu kun abr ichra qilgay bir-birini sarzanish,
Nasli odam tug'madi olamda monanding sani.*

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Tabiiyki, bunday qisqartirishlar matnning mukammalligiga, she'rdagi o'ziga xos ohangdorlikka putur etkazadi, muallif davriga xos til xususiyatlari buzilishiga sabab bo'ladi. Shu bois bu holning sabablarini tahlil qilish, xulosalar chiqarish matnshunoslikning dolzarb vazifalaridandir.

Xulosa qilib aytganda, Hamza devonining Qo'qon nusxasidagi bir qator g'azallar boshqa manbalarda, hatto shoir asarlari nashrlarining birortasida ham mavjud emas. Devon matnini o'rganish shundan dalolat beradiki, qo'lyozmadagi she'rlar nashr etilishi jarayonida ulardagi ayrim so'zlar, misralar va baytlar muayyan o'zgartirishlarga uchragan. Shunday ekan, biror ijodkor asarlarining asliyatga muvofiq ishonchli matnlariga tayanmasdan tadqiqot olib borish, fikrlar bildirish noto'g'ri ilmiy xulosalarga olib kelishi mumkin.

Taassufki, keyingi paytlarda "Jadidlar" rukni ostida yoki maktab darsliklarida Hamza Hakimzoda she'riyatidan namunalar chop ettirilmoqda, ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Afsuski, bunday nashrlarda va ilmiy ishlarda shoirning jiddiy "tahrir"ga uchragan, ayrim lirik asarlari matni asliyatga muvofiq bo'lmagan "To'la asarlar to'plami"da nashr ettirilgan she'rlardan foydalanilmoqda. O'ylaymizki, kelgusida Hamza Hakimzoda asarlarini nashr ettirishda, shoir ijodi yuzasidan tadqiqotlar olib borishda yuqorida keltirilgan mulohazalarga e'tibor qaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ниёзий Ҳ.Ҳ. Мукаммал асарлар тўплами. 4 томлик. 1-4 томлар. –Т.: Фан, 1979-1981.
2. Ниёзий Ҳ.Ҳ. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик. 1-5 томлар. –Т.: Фан, 1988-1989.
3. Qosimov B. O'zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi. –Т.: Fan va texnologiya, 2008.

ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR: ILMIY- ADABIY VA MA'NAVIY UYG'UNLIK

Quwanch Ehsanulla

Afg'oniston, Faryob davlat universiteti,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: ehsanullah.quwanch1@gmail.com

Telefon: +998 90 043 40 71

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar tarixida alohida o'rin tutgan ikki buyuk siymo — Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti, ijodi hamda ilmiy-ma'naviy qarashlari qiyosiy tahlil etilgan. Navoiy turkiy tilni adabiy me'yorga ko'targan, ilm-fan va tasavvuf falsafasini yuksaltirgan mutafakkir sifatida yoritilgan bo'lsa, Bobur siyosiy arbob, shoir va tarixchi sifatida "Boburnoma" orqali o'zbek nasrining asoschilaridan biri sifatida ko'rsatiladi. Maqolada ularning adolatparvarlik, ma'rifatparvarlik va madaniy birlik tamoyillari uyg'unligi tahlil qilinib, turkiy dunyo milliy o'zligini anglash va ma'naviy uyg'unishida tutgan o'rni ochib berilgan. Shuningdek, ularning me'morchilik, obodonchilik va siyosiy faoliyatdagi xizmatlari hamda bugungi kun uchun dolzarbligi alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, turkiy adabiyot, Boburnoma, Xamsa, o'zbek adabiy tili, adolat, ma'rifat, madaniy birlik, ma'naviy uyg'unish.

Annotation: This article provides a comparative analysis of the lives, works, and scholarly-spiritual views of two great figures who hold a special place in the history of Turkic peoples — Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur. Navoi is presented as a thinker who elevated the Turkic language to a literary standard and promoted science and Sufi philosophy, while Babur is portrayed as a statesman, poet, and historian who, through his Baburnama, is considered one of the founders of Uzbek prose. The article examines the harmony of their principles of justice, enlightenment, and cultural unity, highlighting their role in shaping the national identity and spiritual awakening of the Turkic world. In addition, their contributions to architecture, urban development, and political activity, as well as their relevance today, are emphasized.

Keywords: Alisher Navoi, Zahiriddin Muhammad Babur, Turkic literature, Baburnama, Khamsa, Uzbek literary language, justice, enlightenment, cultural unity, spiritual revival.

O'zbek xalqi va butun turkiy dunyo tarixida beqiyos iz qoldirgan buyuk siymolar ko'p. Ularning ichida ikki mutafakkir — Hazrat Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur alohida o'rin tutadi. Alisher Navoiy XV asrning ikkinchi yarmi — XVI asr boshlarida Movarounnahr va Xuroson adabiy-madaniy hayotida o'zbek adabiy tilini yuksak pog'onaga ko'targan, adabiyotning rivojlanishida yangi me'yorlarni belgilagan (Navoiy, 2001). U o'zining "Xamsa" dostonlari va "Muhokamat ul-lug'atayn" kabi ilmiy-nazariy asarlari orqali turkiy tilning boyligini namoyon etib, uning fors tilidan hech qanday jihatdan kam emasligini ilmiy asoslab berdi (Navoiy, 1991). Shu bilan birga, Navoiy o'z davrida ilm-fan va san'atni qo'llab-quvvatlash, madaniy merosni rivojlantirish orqali insoniyat kamoloti va milliy o'zlikni yuksaltirishga katta hissa qo'shgan (Ergashev, 2015).

Zahiriddin Muhammad Bobur esa XVI asr boshida siyosiy faoliyat bilan birga adabiyot, tarix va san'atda ham beqiyos meros qoldirgan. Bobur o'zining "Boburnoma" asarida o'z hayotini, siyosiy kurashlarini, shuningdek, Hindistonning tabiiy go'zalliklari va ijtimoiy hayotini realistik tarzda tasvirlagan (Bobur, 2012). U siyosiy arbob sifatida adolatni ustuvor qadriyat sifatida ilgari surgan va Hindistonda Boburiylar sulolasini barpo etgan. Shu tariqa, Bobur nafaqat siyosiy, balki madaniy va tarixiy meros qoldirgan shaxs sifatida ham tarix sahnasiga chiqqan (Qodirov, 2019).

Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat siyosiy va adabiy faoliyati bilan, balki ilmiy va ma'naviy qarashlari bilan ham o'zaro uyg'unlikka ega bo'lgan. Ularning har ikki siymosi ma'rifatparvarlik, adolatparvarlik va madaniy birlik kabi tamoyillarni hayotiy faoliyatining markazida tutgan (Qodirov, 2019). Navoiy ilm-fanni va ma'naviyatni inson kamolotining asosiy sharti deb bilgan bo'lsa, Bobur ham hukmdor sifatida adolatli boshqaruv va diniy qadriyatlarni davlat faoliyatiga tatbiq etgan (Karimov, 2008). Shu jihatlari ularni nafaqat o'z davrining yetakchi mutafakkirlari, balki butun turkiy dunyo tarixida abadiy meros qoldirgan shaxslar sifatida tanitadi.

Bundan tashqari, Alisher Navoiy va Bobur o'z asarlarida turkiy xalqlar tarixiy identifikatsiyasi va madaniy merosini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratgan. Navoiy o'zbek tilini adabiy tilda rivojlantirib, xalqning milliy ongini yuksaltirishga xizmat qilgan bo'lsa (Navoiy, 2001), Bobur esa tarixiy va etnografik manbalar yaratish orqali keyingi avlodlar uchun boy ilmiy material qoldirgan (Bobur, 2012). Ushbu ikki siymoning ijodiy va ilmiy merosi o'rtasidagi uyg'unlik, ularning madaniy va ma'naviy qarashlarining umumiy ildizga ega ekanligini ko'rsatadi (Ergashev, 2015).

Shu bois, ushbu maqolada Navoiy va Boburning hayoti, ijodi, ilmiy-nazariy qarashlari, diniy-ma'naviy merosi hamda turkiy xalqlar tarixidagi o'rni qiyosiy tahlil

etiladi. Shu bilan birga, ularning siyosiy, adabiy va madaniy faoliyati orqali shakllangan turkiy xalqlar identifikatsiyasi, milliy o'zlikni anglash va ma'naviy qadriyatlarning bugungi kunda ham ahamiyati yoritib beriladi (Karimov, 2008; Qodirov, 2019).

Alisher Navoiy: hayoti va adabiy merosi

Alisher Navoiy (1441–1501) Hirotida tug'ilib, o'z davrining siyosiy, madaniy va ilmiy muhitida yetishdi. U Husayn Boyqaro davrida davlat arbobi sifatida faoliyat yuritib, ilm-fan, adabiyot va san'at ravnaqiga katta hissa qo'shdi (Ergashev, 2015). Navoiy o'zbek adabiyotida turkiy tilni adabiy til sifatida mustahkamladi. Uning:

- “Xamsa” dostonlari Sharq adabiy an'alarida eng yuksak namunalar qatoriga kirdi (Navoiy, 2001).

- “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida turkiy tilning boyligi va imkoniyatlarini fors tilidan kam emasligini ilmiy asoslab berdi (Navoiy, 1991).

- “Mezon ul-avzon” risolasi aruz vaznining nazariy asoslarini mukammal bayon etdi (Navoiy, 2001).

Navoiy ijodida ilmiy-adabiy ishlar bilan bir qatorda, tasavvuf falsafasining ta'siri ham kuchli seziladi. U g'azallarida Allohga muhabbat, bandalik va ma'naviy tozalanish g'oyalarini yuksak badiiy shaklda ifoda etgan (Karimov, 2008).

Zahiriddin Muhammad Bobur: hayoti va ijodi

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) Andijonda tug'ilgan, temuriylar avlodi. U siyosiy kurashlar ichida ulg'aygan bo'lsa-da, she'riyat va tarixga bo'lgan qiziqishi umrining oxirigacha davom etdi (Bobur, 2012).

- “Boburnoma” asari o'zbek nasrining durdonasi, tarixiy va etnografik manba sifatida jahon ilm-fanida yuqori baholangan (Bobur, 2012).

- Uning she'rlari lirik ruh, insoniy tuyg'ularni samimiy tasvirlash, tabiat manzaralarini poetik ifodalash bilan ajralib turadi (Ergashev, 2015).

- Hindistonda boburiylar davlatiga asos solib, madaniyat va san'atning yuksalishiga xizmat qildi (Qodirov, 2019).

Bobur ham musulmon hukmdor sifatida diniy an'analarga e'tibor bergan va “Boburnoma”da namoz, ro'za, adolatli hukmdorlik haqida fikrlarni qayd etgan (Karimov, 2008).

Ilmiy va madaniy uyg'unlik

Navoiy va Boburning faoliyati bir-biriga yaqin ilmiy-ma'naviy tamoyillarga asoslangan:

1. Ma'rifatparvarlik Har ikkisi ilm-ma'rifatni inson kamolotining asosiy sharti deb bilgan. Navoiy o'z asarlarida ilmni inson ruhining yorituvchisi sifatida ko'rsatgan

(Navoiy, 1991), Bobur esa ilm-fanning davlat va jamiyat taraqqiyotidagi rolini qayd etgan (Bobur, 2012).

2. Adolatparvarlik Siyosiy qarashlarida adolatni ustuvor qadriyat sifatida ilgari surgan. Navoiy Husayn Boyqaro saroyida adolatli siyosat yuritgan (Ergashev, 2015), Bobur esa Hindistonda barpo etgan davlatida adolatni bosh mezon sifatida belgilagan (Qodirov, 2019).

3. Madaniy birlik Turkiy xalqlarni til va ma'naviyat orqali birlashtirishga intilgan. Navoiy turkiy tilning boyligini ilmiy asoslab, milliy birlikni mustahkamlashga xizmat qilgan (Navoiy, 1991), Bobur esa she'riyat va nasr orqali turkiy xalqlarni ma'naviy jihatdan yaqinlashtirgan (Bobur, 2012).

Shunday qilib, ularning ilmiy va madaniy qarashlari uyg'unligi turkiy dunyo tarixida nafaqat adabiy meros, balki ma'naviy ildiz sifatida ham qimmatli hisoblanadi (Karimov, 2008).

Me'morchilik va obodonchilik ishlari

Navoiy Hirotda ko'plab madrasalar, masjidlar, xonaqoh va ko'priklar qurdirib, xalq ma'naviyati va farovonligini ta'minlashga intildi (Ergashev, 2015). Bobur esa Hindistonda bog'dorchilik san'atini rivojlantirdi va "Bobur bog'lari"ni yaratdi, ular bugun ham tarixiy yodgorlik sifatida qadrlanadi (Qodirov, 2019).

Siyosiy va ijtimoiy faoliyat

Navoiy ilm-fan va san'at ahlining erkin ijod qilishi uchun sharoit yaratgan (Navoiy, 2001), Bobur esa adolatli va barqaror davlat barpo etishga intilgan. U Hindistonda asos solgan Boburiylar sulolasi Sharq tarixida muhim rol o'ynagan (Bobur, 2012).

Qiyosiy tahlil:

Yo'nalish	Alisher Navoiy	Zahiriddin Muhammad Bobur
Til va adabiyot	O'zbek adabiy tilining asoschisi, "Xamsa" muallifi	O'zbek nasrining asoschisi, "Boburnoma" muallifi
Siyosat	Davlat arbobi, Husayn Boyqaro davrida vazir	Temuriy hukmdor, Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos solgan
Madaniyat	Hirotda madrasa, masjid va inshootlar qurgan	Hindistonda bog' va me'moriy obidalar bunyod etgan
Diniy qarash	Tasavvuf falsafasiga tayangan	Islomiy qadriyatlarni davlat boshqaruvida tatbiq qilgan

Xulosa

Hazrat Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur turkiy xalqlar tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk siymolardir. Ularning adabiy va siyosiy merosi nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham milliy o'zlikni anglash, ma'naviy uyg'onish va vatanparvarlik ruhini mustahkamlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Navoiy til va adabiyotda, Bobur esa tarixiy nasr va siyosiy faoliyatda yangi bosqich boshlab bergan. Har ikkisi milliy birlik, adolat va ma'rifat g'oyalarini xalq qalbiga singdirgan (Karimov, 2008). Shu bois ular butun turkiy dunyo faxridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, A. *Xamsa*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. – 1-jild. – B. 15–20.
2. Navoiy, A. *Muhokamat ul-lug'atayn*. Toshkent: Fan, 1991. – B.55.
3. Bobur, Z.M. *Boburnoma*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 28–32.
4. Qodirov, H. *Navoiy va Bobur merosi: qiyosiy tahlillar*. Toshkent: Fan, 2019. – B. 112.
5. Ergashev, Sh. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2015. – B. 317–320.
6. Karimov, I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B. 45–47.

TURKIY ADABIYOT RIVOJIDA QAYG'USIZ ABDOL IJODINING O'RN

Sirdaryoxon UTANOVA,

Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi

utanova14@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur kirish maqolada XIV-XV asrlarda Turkiyaning Alanya shahrida yashab, ijod qilgan ulkan shoir, shayx, mutasavviif va alloma Qayg'usiz Abdol Faybiy haqida s'z yuritilgan. Shoirning tarjimai xoli haqida ma'lumot berilgan. Ijodkorning 20 ziyod nomdagi asarlari muhtasartavsiiflandi. She'rlaridan namunalart keltililib, ba'zi urinlarda taxlilgartortildi. Qayg'usiz Abdolning Sharq adabiyetida tutgan urniga ba'zi ishoralar qilingdi. Kelgusida qilingan ishlar k'lamibayn etildi.

Kalit so'zlar: lug'at, Qayg'usiz Abdol, Alisher Navoiy, devon, qofiyadosh so'zlar, usmonli turkchasi, chig'atoy o'zbekchasi

Annotation. This introductory article discusses the great poet, sheikh, mystic, and scholar Kayg'usiz Abdol Guybiy, who lived and worked in Alanya, Turkey, in the 14th-15th centuries. Information about the poet's biography is provided. More than 20 of the author's works are briefly described. Examples of his poems are given and analyzed in some places. Some allusions have been made to the place of the carefree Abdol in Oriental literature. The scope of future work was described.

Keywords. dictionary, Qayg'usiz Abdol, Alisher Navoi, divan, rhyming words, Ottoman Turkish, Chigatay Uzbek

Sharq she'riyatining eng erkin tamsilchilaridan sanalishi Kayg'usiz Abdol (XIV-XV yy) kichik asrdoishi Alisher Navoiy (XV yy) singari qadim Turk tilida "ho'b ve ko'b yozib", o'zidan buyuk bir adabiy meros qoldirgan. U diniy-tasavvufiy ruхdagi, bir necha unlab adabiy жанrlardagi asarlari orqali arab va fors adabiyoti an'analarni o'z ona tilida go'zal tarzda davom kildirib, Sharq tukrona she'riyatining boyishiga zalvorli ulush qo'shdi.

Qayg'usiz Abdolning ha'eti va ijodi haqida uzbek adabiyatshunosligida juda kam ma'lumot uchraydi. Zotan, u haqida utgan asrda Turkiyada bir qator ishlar amalga oshirilgan bulsa-da, []uning sohibi devon shoirligi haqida

мукаммал тадқиқот йирик мумтоз адабиёт турк олими проф. Абдурахмон Гўзал томонидан эълон қилинган[Гўзал].

Қайғусиз Абдолнинг асл исми Оловуддин Ғайбий бўлиб, Алания (Туркия) ҳокими Хусомиддин Маҳмуд бекнинг хонадониди 1331-йил (баъзи манбаларга кўра 1342) туғилган. Хуросондаги эранлардан машҳур Абдол Мусога 18 ёшида мурид тушади ва шундан унинг исми ёнида “Абдол” лақаби қўлланилган. 1444 йилда Олмалида вафот этган.

Ғайбий Аланиядаги саройда диний, тарихий, фалсафий, тасаввуфий ва даврнинг бир қанча соҳалари бўйича чуқур таълим олади ва етук шахзода сифатида вояга йетади. У сиёсий бошқарув ва ижтимоий фаолият билан бир қаторда ижодкор сифатида манзум, мансур ва манзум-мансур аралаш уч турли ҳарактердаги асарлар яратади.

Қайғусиз Абдол ҳаёти ва фаолияти билан жуда яқиндан алоқадор бўлган А.Гўзал унинг Туркия ва хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида жами 250 дан зиёд нусхадаги асарларини аниқлайди. Олимнинг хабар беришича, Қайғусиз Абдолнинг мукаммал куллийти Олмониядаги Марбург университети кутубхонасида сақланади. Мазкур куллийтда Қайғусизнинг юқорида таъкидланган уч турдаги асарлари жамланган.

Проф. Ризон Нурнинг таърифлашича, Оловиддин Ғайбий бек ғояда оқил, ориф, комил ва mukammal edi. O'n sakkiz yoshga yetganida u bilan hech kim gaplasha olmas edi. Chunki u ko'p kitob o'qigan, ilm-fanni puxta bilap, shuningdek, ulug' polvon bo'lgan, qurol-aslahaga ega, otda, qurolda, o'q otishda, qilich tutishda, gurzni tuширишda mohir бўлиб, унга тенг келадиган кимса йўқ edi. Va u doimo xizmatkorlari bilan atrofdagi tog'larга шикорга чиқар эди. Йўлбарс, шер, қоплон, умуман, кўзи нимага тушса, унинг ёйидан қочиб қутула олмасди [Nur, Rıza, , *Kaygusuz Abdal, Gaybi Bey, Kahire'de Bektaşî Tekkesinde Bir Manüskırı, Türk Bilik Revüsü*, nu: 5, Yıl: 1935, s. 78-90.] Ана шундай овларнинг бирида у устози Абдол Мусо билан учрашган ва ҳаётидаги кескин бурилиш палласи бошланган. Буларнинг бари Оловиддиннинг келгусидаги муваффақиятини таъминлашда зўр моя вазифасини бажарганини далиллайди.

Умуман, Қайғусизнинг катта адабий меросига баҳо берилар экан, йирик турк олими А.Гулпинорлининг мана бу фикрлари диққатга сазовордир: “*Yunus Emre va Kaygusuz tafsir (tafsir), hadis (hadis), kalom (ilohiyot), tasavvuf kabi mumtoz ilmlardan chuqur bilimга ega shoirlar bo'lib, fors tilini shunchalik yaxshi bilishganki, hatto Sherozlik Sa'diyning bir g'azalini turkiyга nazmda tarjima qilganlar. Binobarin, ular o'zlarining ko'plab she'rlarini aruz (aruz)da yozgan bo'lsalar ham, xalqqa sodiq*

bo'lib, tevarak-atrofni unutmaganlar, boshqa shoirlardan farqli ravishda xalq shoiri bo'lishgan. Ularning ko'pgina she'rlarida so'fiylik unsurlari ustun bo'lsa, ba'zilari butunlay realistikdir. Bu yuksak kuch keyingi shoirlarga ta'sir qildi va ko'plab taqlidchilarni yaratdi".

Хозиргача Қайғусиз Абдолнинг ҳаёти ва фаолияти борасида кўплаб турк ва бошқа миллат олимлари шуғулланиб келишади. Жумладан, Ж.Ҳаллаурер, Ж.Ҳаммер, Б.Аталай, Ҳ.Қадрия, З.Финдиқўғли, А.Гулпинорли ва бошқалар. Проф. Абдурахмон Гўзал Қайғусизнинг бугунга қадар лирик турдаги жами 11 нусхада лирик девони, 22 нусхада “Гулистон”и, “Маснавий аввал”, “Маснавийи соний”, “Маснавийи солис”, “Гавҳарнома”, “Минбарнома”, “Дўлабнома”, “Салотнома”си, эпик турга доир “Будаланнома”, “Миғлатаннома”, “Вужуднома”, “Рисолайи Қайғусиз Абдол”, шунингдек назм-наср аралаш “Саройнома” ва “Дилкушо” сингари асарлари аниқлаган.

Аввало, шоирнинг “Девон”и ҳақида. У 353 шеър, 39 байтлик қасида, 3 та таржибанд, 2 та таркиббанд, 2 та мустазоддан иборат.

Навбатдаги “Гулистон” асари ҳам тахминан 150 саҳифалик назмий бўлиб, унда Аллоҳнинг ваҳдаи, тасаввуф ва дарвишлик мақоми билан боғлиқ насихат оҳанги устунлик қилувчи матндан ташкил топган.

Ундан кейинги уч маснавийси (1077, 388, 367 байт) муножот билан бошланиб, унда ҳам Аллоҳнинг бирлиги, пирга боғланишнинг йўллари, шариат, тариқат ва маърифат босқичлари, инсоннинг қийматидан баҳс юритган.

“Гавҳарнома” 72 байтли маснавийдир, унда Аллоҳнинг ягоналиги, улўғлиги, яратувчанлик қудрати ваҳдати вужуд назарияси асосида мухтасар қаламга олинган. Асар тавҳид бўлимидан бошланиб, сўнггра шоир ўз таржимаи ҳолини баён этиб, бош ғояга ўтади: “Бу таним йўқ эди, мен фақатгина жон эдим. Қатра эмас, уммон эдим. У ерда ой ва қуёш чиқиб, ботмас эди. Ҳамиша бирлик эди. Айрилиқ, ўлим, тирилмоқ бўлмас эди. У вақтда на инсон, на малак, на-да кўклар бор эди. Жумла борлиқ фақат “У” эди. Жаноби Ҳақ ўз қудратини ошкор қилмоқни ихтиёр қилди. Ваҳдат дарёси тўлқинланди. Мени бир қирғоққа отди. Манзилим дарё экан, бир қатра бўлди. Гавҳар дарёдан айри тушди. Ҳикматнинг асли ўша биргина гавҳардандир. Гавҳарнинг асли ҳам у, “Бир”дандир.

Гавҳарнинг бир оти эса Маҳмуд эди. Ҳақ Одамни гавҳарга садаф айлади. Яъни ўша мулкни шарафлантирди. Мавсад садафдаги Инжудир. Сув истасанг, косага эмас, ундаги сувга боқ. Унинг учун жамла олам Гулистон бўлди. Ҳурларнинг, жаннатнинг, ақлнинг, жоннинг. Ҳар нарсанинг аслиу гавҳардандир”.

“Дўлабнома” асари Аллоҳга бўлган ишқнинг тараннумини ифода этган, савол-жавоб усулида ёзилган манзумадир.

Шоирнинг “Салотнома”сида намознинг маъноси, турлари, фарзлари ҳақида Амитр Афандига берган жавоблари шаклида адабий асардир.

Яна бир рисоласи “Минбарнома” бўлиб, шу турдаги асарларнинг илки саналади. Мазкур китоб Қайғусизнинг бир жумада намоздан сўнг хатибнинг ўзига қараб сўйлаганларига жавобан битилган маснавийдир.

Унинг насрий асарларидан биринчиси “Будаланома” бўлиб, “Инсон ақли туғма кўр ва чўлоқдир” дея бошланган. Унда муаллиф ақли маош ила Ҳақни таниб бўлмаслиги ҳақида сўз юритади. Мантиқ ут тайр ва тасаввуф, кўнгил, Аллоҳни таниш, адибнинг таржимаи ҳоли сингари мавзулардан фикр юритилган.

Яна бир насрий асари “Миғлатнома” бўлиб, унда бир дарвеш кўрган тушларга таъбир айтиш билан муаллифнинг мақсади қаламга олинган.

Адибнинг “Вужуднома”си Шарқ ҳақлари адабиётида маъно ва ғояни биринчилардан бўлиб вужуддаги рақамлар орқали акс эттирган рамзий асар бўлиб, бадиий ва фалсафий, диний-маиший нуктаи назардан қимматли манба саналади.

Манзум ва мансур (аралаш) турдаги асарларидан биринчиси “Дилкушо” деб номланган бўлиб, унда форс тилидаги қисмлар ҳам учрайди. Бу асарда ҳам ваҳдати вужуд фалсафаси англатилади. Инсонларни дунё молига берилмасликка, ўзлигини танишга даъват этади. “Нафсини таниган Роббини танир” ҳадисини шарҳлайди:

Özin bilen hakikat Hakk'ı bildi.

Fenâ oldı özini bâkî bildi

Güneş gibi 'âlemde meşhûr oldı

Hemân ser-tâ- kadem küllî nûr oldı

Cân oldı küllî kalmadı vücûdı

Kamu âlem ana kılur sücûdı

Götürdi ten hicâbın cânı gördi

Cân içinde nâ-gâh Sultânı gördi

таржимаси:

(Ўзин билган ҳақиқат – ҳақни билди,

Фано бўлди, ўзини боқий билди.

*Қуёш мисол оламда машҳур бўлди,
Ҳам бошдан охир қулли нур бўлди.*

*Жон бўлди – қулли қолмади вужуди,
Бари олам унга қилар саждани.*

*Келтирди тан ҳижобин – жонни кўрди,
Жон ичинда ногоҳ Султонни кўрди.)*

Қайғусизнинг сўнгги асарларидан бири “Саройнома” деб номланиб, унда муаллис сўзини Аллоҳга ниёз билан бошлайди. Бу жаҳон саройга менгзайди, ичидаги инсонларнинг ҳар бирининг бир ишга машҳул бўлганини ва оламнинг соҳибини эсламасликларини, уларга ҳидоятчи қилиб пайғамбарлар юборилганини, шунда ҳам бандалар нақшга боғланиб, Наққошни унутганлари борасида чуқур фалсафий умумлашмалар чиқарилиб ёзилган асардир.

Ўзидан жуда катта адабиё мерос қолдирган Қайғусиз Абдол Ғайбийнинг ижоди келгусида кўплаб тадқиқотлар учун объект бўлади.

Қайғусизнинг тажимаи ҳолидан аён бўлишича, у бир муддат Мисрда ҳам бўлган. Миср подшоҳига ўз истакларини шеърӣй шаклда йетказар экан, унда “нийъаз”, “сöz” сингари арабча лафзлар қаторида соддагина қилиб “bogaz”, “kaz”, “öküz” сингари қофиядош сўзлар қўллайдди:

*Söz başunda zikr idelüm Allâh'ı niyâz ile
Cân u gönülden direm lâf degüldür söz ile*

*Yâ ilâhi, kapunda bir kaç dileklerüm var
Hele şimdiki hâlde cengim var bogaz ile*

*On bin koyun bin deve biş bin su sığırı
Biş bin tavuk bin ördek dahı bunca **kaz** ile*

*Mâ-hazar lokmaları dâim nasîb kıl bize
Üç yüz otuz azman yidi bin **öküz** ile*

Қайғусиз Абдолнинг ижодини улуғ мутафаккир Алишер Навоий адабий мероси билан қиёслаганда, юқорида билдирилган фикрларга уйғунлиги янада очиқ намоён бўлади. Зеро, har ikki turk shoirning g'azallarida qo'llangan qofiyadoш so'zlar илми балоға мезонлари билан тортилганда, улкан бадий хазина қад ростлайди. Har ikki mumtoz shoir ham arab, fors, hind va boshqa tilga оид сўзлар баробарида, tabiiy ravishda turkiyча калималарни qofiya ўлароқ qo'llagan.

Дарҳақиқат, ўрганишларимиз шуни кўрсатдики, ularning devonlari турли-туман qofiyadoш so'zlarga boyligi bilan ajralib turadi. Ko'p asrlik adabiy an'analardan ilhomланиб яратилган lirik matnlarda айнан қофияли калималар asarning lingvistik qiymatini oshiruvchi estetik воситадир.

Мавжуд лирик матнлар айнан Қайғусиз Абдол асарларида истифода этилган туркча қофиядош сўзларнинг миқёсини тадқиқ этиш орқали бошқа тилларнинг бу шоирлар ижодига бўлган таъсирини ҳам юзага чиқарди. Хусусан, шоирнинг қофиядош сўзларни танлашдаги маҳоратини кузатиш билан унинг она тилига бўлган муносабати, муҳаббати ва эҳтироми намоён бўлади. Табиийки, Қайғусиз Абдол яшаган давр, мамлакат, у ердаги сиёсий-ижтимоий муҳит тилнинг қўлланилиш кўламини у ёки бу қадар белгилаб беради. Биз мақолада мана шу жиҳатларга ҳам диққат қаратишга уриндик. Ишонч билан таъкидлаш мумкинки, мақоладан олинган хулосалар яна шу характердаги тадқиқотлар олиб боришнинг илмий-лисоний аҳамиятини кўрсатиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Şehzâde Alaaddin Gaybi bey. Kaygusuz Abdal (*Giriş-Hayatı-Eserleri-İnceleme ve Bibliyografya*). Hazırlayan Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL Gözden Geçirilmiş Dördüncü Baskı. – Ankara, 2023. – 428 s.
2. Köprülü, M.F., *Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının tekâmülüne umûmî bir bakış*: I: XIII ve XIV. Asırlar -YTM, 1, 193, s. 277-280.
3. Elçin, Şükrü, “Türkiye’de Halk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 522; *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara 1977, s. 1.
4. Gölpınarlı, A., *Kaygusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet*, İstanbul 1953, s. 3-5.
5. Köprülü, M.F., *Abdal Mûsâ*, Türk Kültürü, Şubat 1973, sayı: 124, s. 198-207. (Bu makale, daha önce yarım olarak “Türk Halk Edebiyatı Antolojisi” İstanbul 1953'te neşredilmiştir.)

6. Dağlı, Muhtar Yahya, , *Kaygusuz Abdal Hakkında Etüdler I-V*, İstanbul 1949-50, Türk Folklor Araştırmaları, C. 1 sayı: 1, s. 14-15, sayı: 2, s. 31-32, sayı: 4, s. 52-54, sayı: 5, s. 74-75, sayı: 7, s. 102-103.
7. Nur, Rıza, , *Kaygusuz Abdal, Gaybi Bey, Kahire'de Bektaşî Tekkesinde Bir Manüskırı*, Türk Bilik Revüsü, nu: 5, Yıl: 1935, s. 78-90.
8. Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal'ın Vücûdnâme'si Üzerine*, Türk Kültürü, sayı: 197, Mart 1979, s. 276-282.

JADID ESTETIKASINING SHAKLLANISHI

Adiba Davlatova,
CHDPU professori,
filologiya fanlari doktori(DSc)

XX asr boshlarida ro'y bergan ijtimoiy-siyosiy va madaniy voqealar oqimi badiiy so'z san'ati bilan bir qatorda adabiyotshunoslikka ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Yaratilayotgan asarlar mazmuniga, qolaversa, davr taqazo siga ko'ra yangicha yo'nalishda tahlil qilina boshlandi. Badiiy adabiyotdagi an'anaviy poetik shakllar, taqlidchilik qattiq qoralanganining asl sababi ham shunda edi.

Jadidchilik harakatining yo'l boshchilaridan biri Ismoil Gasprinskiyning maktab islohatidan boshlangan sa'y-harakatlari jadid adabiyotiga ham o'ziga xos ta'sir ko'rsatgan. "Tarjimon" sahifalarida bevosita adabiyotshunoslik sohasi bilan bog'liq savollar yuzasidan ham bahslar bo'lgan. Masalan, 1896- yil 7- yanvar sonida "Ilovai Tarjimon", ya'ni gazeta ilovasida "Tanqid" mavzusida maqola e'lon qilingan bo'lib, bevosita adabiy tanqid yuzasidan mulohazalar bildirildi.

"Tanqid - adabiyotning mezoni va o'lchovidir. Tanqiddan matlab (talab) kashfi haqiqatdir. Har bir asarni, har bir fikrni, hatto har bir ishning darajai haqiqiyasini ta'yin (belgilaydigan) va zohir edajak (ko'rsatadigan, namoyish qiladigan) tanqididir". Muallif "Tanqid nadin iboratdir?" degan savol qo'yadi va masala yuzasidan atroflicha mulohaza yuritadi. Arastu va Aflotunning asarlarida tanqid bahslari mavjudligi, ular tomonidan "she'r, dram (drama) va sano'yi nafisa (nafis san'atlar) haqida bir xiyli (ko'pgina) qavoidi (qoidalar) tanqidiyalar" fan darajasiga ko'tarilganini ta'kidlaydi. Insoniyat fikri-yu qalamidan vujudga kelgan asarlarning go'zalligi, foydasi, mazmun-mohiyatini o'lchamoq uchun adabiyot qoidalarini zarur. Demak, jadidlar qadim yunon faylasuflari asarlari bilan chuqur tanish bo'lgan. Ulardagi nazariy qarashlarni o'rgangan, shoir va yozuvchilar ham xabardor bo'lishi uchun matbuot sahifalarida bahslar tashkil etgan edi. Ya'ni, ijodkor avvalo jamiyat ahvolini yozishni uqtiradi, tanqid vositasida uni yaxshilash masalasini ko'taradi.

Muallif yana bir maqolasida "hajv va tanqid adabiyotning eng buyuk va eng foydali qismlaridir" [8], deb yozsa ham, gap aslida tanqid to'g'risida emas, qanday va nimani yozish xususida borayotgan edi. Demak, hajv va tanqidda mavjud ijtimoiy holatga haqqoniy baho berish imkoni ko'p bo'lgani uchun ham muallif uni foydali, deydi. Lekin u chinakam adabiyotda badiiylik ustun bo'lishi lozimligini ham

unutmaydi, «nazokat har narsada lozimdir, qalam va adabiyotda boxusus», degan qarashini ham ochiq yozadi.

O'zbek jadid adabiyotshunosligida ham "Tarjimon" muharriri fikriga hamohang ilmiy qarashlar paydo bo'ldiki, bu, avvalo, adabiy aloqalarning sezilarli ta'siri natijasi hamdir.

Behbudiyning "Tanqid saralamoqdir", Fitratning "She'r va shoirliq", "Adabiyot qoidalari", Cho'lponning "Adabiyot nadir?" singari risola va maqolalaridagi adabiy qarashlarida jadid adabiyotshunosligining ilk kurtaklari bo'y ko'rsata boshladi.

Jadid munaqqidi Vadud Mahmud ham shu kabi fikrlar ko'zga tashlanadi: "Ilmiy asarlarni ilmiy jihatdan, fanniy asarlarni fan nazaridan, ta'lim-tarbiyaga oidlarini o'z to'g'risidan, adabiyolarini ham san'at o'lchagi bilan o'lchab tekshirish vaqti, qisqasi, "intiqod - tanqid" zamoni keldi". Demak, adabiyotga baho berishda, hayotga qarashda ham tanqid mezonidan foydalanildi.

Chunki mavjud holatning o'zi har qanday tanqidga munosib edi.

"Vaqt", "Sho'ro", "Tarjimon" singari turkiy matbuot nashrlarida adabiyotning haqiqiy qimmati to'g'risidagi yoxud eski, an'anaviy she'riyatdan qoniqmaslik ruhida maqolalarning ham ta'sirini ta'kidlash lozim. Yosh Cho'lponning adabiyot masalasi yuzasidan "Tarjimon" idorasiga yo'llagan maktubi muharrirning diqqatini tortgan, shu bois hech qisqartirishsiz gazeta sahifasida chop ettirgan edi. Maktubga javoban Gasprinskiy shunday yozadi: "Mirzo Bedil, Hofiz Sheroziy, Shayx Sa'diy, "Guliston" yoki "Anvarul-oshiqiyn" xo'b ulug' nomlar, xo'b marg'ub asarlar. Ular o'qilishi kerak.

Lekin ular yetarli emas. Zamonamiz boshqa zamona, gurunglarimiz boshqa gurunglar. Asrning, zamonning kamolot va irfoni eski adabiyotda emas, yangi adabiyotda bo'ladi. Asr, zamonning hol va sadolariga quloq bering"[2]. Gasprinskiy o'zgarayotgan, taraqqiy etayotgan jamiyat uchun zamonaga muvofiq asarlar, qahramonlar lozimligi haqida nafaqat yosh Cho'lponga, balki barcha ijodkorlarga maslahat bergan edi. Shu ruhdagi maqolalarning boshqa qardosh o'lkalar matbuotida ham tez-tez chop etila boshlagani adabiyotga qarashning yangilanayotganidan ham darak beradi. Bunday qarashlar Cho'lponning "...ko'ngil boshqa narsa - yangilik qidiradi", deyishiga turtki bo'lgandir, ehtimol. Mana shu ehtiyojni teran anglagan shoir Ajziy butun qalbini millat ishq bilan to'ldiradi. Jadid munaqqidi Vadud Mahmud uning ijodiga alohida to'xtalib, shoirning millatparvarligidan, Vataniga alohida muhabbatidan o'zgacha qoniqish tuyadi. Ajziyning "ishqi"ni oqlab, "Darding nima?" deb so'rag'onlarga "Ittihod!" deyur, tabibning esa "anjumani jamiyat" bazmi ekanini va da'vosining esa "maslahat-mashvarat" bo'lishi kerakligini aytadir.

Yangilikka ehtiyoj qardosh xalqlar adabiyoti, milliy matbuotida bizdan bir muddat oldinroq maydonga qo'yilgan edi. Masalan, "Mulla Nasriddin" jurnalining 1906- yil, 15- sentabr, 24-sonida "O'tkan kunlar" (Gecen kunler) nomli maqola e'lon qilingan bo'lib, o'tmishdagi jaholat, qoloqlik bilan bir qatorda adabiyotdagi turg'unlik holati ham qoralanadi.

*Oldi aqlu hushini bitlar va chirki millating,
Ketdi qo'ldin yo'q yera majmui boring, ey ko'ngul.
Qirmizi soqqolga qo'y masdim seni band o'lmoqqa,
Menda o'lsaydi agarkim ixtiyoring, ey ko'ngul.*

Ya'ni, yuz jafo ko'rsa-da, "bir kifoyat etmagan" millatning xoru xarobi, ohu-zorining asl sababi so'zga mas'uliyatsizlik, adabiyotga beparvolik, ish boshqa ko'ngil boshqa ekani nadomat bilan qalamga olingan.

*So'yladim guli-biyobondin uz deb, uzmadim,
Oxiri majmuabozliq bo'ldi koring, ey ko'ngul [6].*

Fitratning "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash" maqolasida bu davr "adabiy jarayoni hech bir yangilik ko'rsatmagan"i "bir- biriga quruq taqlid qilg'uchi sonsiz, sanoqsiz shoirlar yetishtirgani, Cho'lponning "bayoz va bema'ni bir-ikki kitoblar bilan qolish" mahvu inqirozga sabab bo'lishi ("Adabiyot nadir?" maqolasida) kabi qarashlari Jalil Mamadqulizodaning fikrlari bilan mushtarakdir. Ya'ni, gulu chamanzorlarni tavsif qilgani bilan hayot ijobiy tomonga o'zgarmaydi. Yangilik lozim. Millat taraqqiyoti uchun dasturulamal bo'lishga loyiq asarlar yaratmoq darkor. Ajziyning ishqiy she'rlarini yondirib yuborishida yoxud Avloniyning ma'rifatga muhabbati zamirida ham mana shu tushuncha turgan edi.

Jalil Mamadqulizoda "She'r nash'asi" nomli maqolasida g'arbda ilm- fan, texnika bilan shuhrat topayotgan millatlar orasida ishq va muhabbatni tarannum etgan shoirlar qanchalik oz bo'lsa, "jannatning hurlarini xayol ila quchoqlagan islom ummati orasida ishqni kuylovchi shoirlar shu qadar ko'payib ketganligini kinoya bilan qalamga oladi. "Shuning uchun ularda (G'arbda - ta'kid bizniki A.D.) dunyo madaniyati taraqqiy topmoqda, bizda esa "xayolot madaniyati" shuhrat topmoqda" - deb yozadi muallif. She'rda, avvalo, fikr birlamchi bo'lmog'i va u jamiyat rivojida ijobiy ahamiyat kasb etmog'i xususida fikrlar ham borki, bu Vadud Mahmud aytmoqchi "adabiyotning tubanlashuvi"ga olib keldi. Maqolada qofiyabozlik, mazmunu vaznni qofiyaga qurbon keltirib she'r yozish, yozganda ham eski ishq mavzusining siyqa takrori qattiq tanqid qilinadi. "...qirq besh manzum asarda qirq besh yorning, ya'ni qirq besh ilmsiz musulmon qizining qora sochlarini va qirmizi yanoqlarini qofiyaga tuzublar. Natija: natijada millat avom, millat johil, millat och!..."[5].

Demak, adabiyotdagi an'anaviy estetik qimmatlar endi zamon talabiga javob bermay qoldi. Faqat xalq manfaatini himoya qilishga qodir so'zgina yashashga haqli. Muhabbat - avvalo millatga, yurtga izhor etilmog'i lozim. Vadud Mahmudning Ajziy ijodiga baho berib, "bo'sh, xol, xat, zulflardan foyda chiqmaslig'ini va bu kalimalarni "hayotiyashtirmak" kerakligini chin tushunganidan bu so'zlarga boshqa rang bera boshlaydi"[3], deb yozgan satrlaridagi ijtimoiylikka xayrixohligi, e'tirofi ana shu nuqtai nazardan ijobiy edi. "Bir suratdagi har bir qalamning o'z muqaddas vazifasi bor: birinchi navbatda millatning xushbaxtligi yo'lida xizmat

etmak" qabilidagi mavjud muammolarni so'z qudrati, adabiyot da'vati bilan bartaraf etish kabi g'oyalar yangilanayotgan estetik qarashlar natijasi edi.

Adabiyotga bu kabi yangicha munosabat o'zbek jadid ziyolilariga ham xos. Masalan, Behbudiy Fitratning "Munozara" asari haqidagi taqrizida uni foydali asar deb ta'riflaydi, tabiiyki, bunday yuksak bahoga ijtimoiy masalalar talqin etilganligi sababini ham yashirmaydi. "...Farangiy va Mudarris tilidan bu muhim bahslik risolani tahrir etuvchi vahmi zoing'a arzi tashakkur qilarman. Inshoollo, bu risola buxoriylarni uyg'onmoqig'a bois bo'lub, "Munozara" muharririni rahmat ila yod etarlar"[1].

Darhaqiqat, asar, avvalo, ijtimoiy hayotning yaxshilanishiga bois bo'ladigan ong uyg'onishiga turtki berishi kerak. Behbudiyning shogirdi va maslakdoshi Hoji Muinning ham adabiy qarashlari yuqoridagi fikrlarga birmuncha yaqin. U "Oyna" jurnalining 1913- yil, 9-sonida "Muhtaram shuaromizga" maqolasi bilan zamon shoirlariga murojaat etdi. Til muhofazasi, milliy his va qadriyatlar avvalo so'zda, aniqrog'i badiiy adabiyotda aks etadi. Chunonchi, Cho'lpon ta'biri bilan aytganda, "adabiyoti o'lmag'on va adabiyotning taraqqiysig'a chalishmagan va adiblar yetishtirmag'on millat oxiri bir kun hissiyotdan, o'ydin, fikrdan mahrum qolib, sekin-sekin inqiroz bo'lur"[11].

Lekin bizda boy mumtoz adabiyot xazinasini, betakror qalam sohiblari bor edi. Ammo keyingi asrlarda sodir bo'lgan o'zgarishlar ongga, adabiyotga ham ta'sir ko'rsatdi. Buni Fitrat ham, Vadud Mahmud ham, Hoji Muin ham alohida ta'kidlaydi. "Muhtaram shuaromizga" maqolasida Hoji Muin fikrida davom etib, "...lekin bir necha asrdan beri boshqa san'atkorlarimiz kabi fani she'rga ham su'iste'mol qilinub, alalxusus bu zamonda she'r, ta'rifu xatti xol, tavsifi may va jom yo ta'magirona maddohiyot va g'arazgarona hajviyotdan iborat bo'lib qoldi..." deb nadomat chekadi. Bu esa ommaning axloqi buzilishiga, fisqu fasod hajviyalarga rag'bat ko'rsatish orqali tarafkashlik yoxud oshiqona g'azallarga mutaassir bo'lib, maishiy illatlarga moyil kayfiyat tug'dirishiga olib keluvchi sabab deb ko'rsatiladi.

Kelajak avlodning axloqli bo'lib kamol topishida albatta qalam ahli oldida yuksak mas'uliyat turadi. Shoirlar doimo millatning tili, vijdoni hisoblangan. Vatanga, onaga, yorga muhabbat ham avvalo badiiy asar, go'zal she'riyat orqali ham qallda, shuurla sayqallanadi.

Adabiyot tuyg'uni o'stiradi, ruhni tarbiyalaydi. Shuning uchun ham badiiy ijod har vaqt umumiydir. Garchand san'atkor shaxsiy kechmishi, qalb hayajonlarini nazmga solgan bo'lsa-da, muayyan o'quvchi unda o'zini ko'rishi, she'rdagi dard begona emasligini tuyishi mumkin. Shuning uchun ham badiiy asar minglab kitobxonga ta'sir ko'rsatish, o'ziga ergashtira olish xususiyatiga ham ega. O'tgan asrning boshlarida mana shu haqiqatlarni anglab yetgan ziyolilar badiiy asar oldiga, she'riyatga ma'lum talablar qo'ya boshladilar. "...Emdi umid qilurmizki, bir mundin so'ng fazilatlu shuaromiz (bir ikki zot istisno) oshiqona she'r va hajvomiz nazm inshod etmakdan voz kechub, zamonag'a muvofiq fanniy, milliy va axloqiy she'rlar (ta'kid bizniki - A.D.) inshod etarga kirishsunlar. Toki, bu sababdan butun mustaqbaldagi (kelajak, istiqbol - A.D.) avlodimizning axloqlari tuzula boshlab, milliy hislari va axloqlari tuzalsun"[10].

Aytish joizki, adabiyot mafkura tazyiqidan holi bo'lgandagina, unda faqat inson tasviri, ruhiyati badiiy ifoda etilgandagina haqiqiy san'at asari darajasiga ko'tariladi. Uning mukammalligi nima emas, qanday yozilganligi bilan o'lchanadi. Lekin ijtimoiy kurashlar kechayotgan zamonda so'zning qudrati, ta'sirchanligi qurol vazifasini ham o'tashi sir emas. Jadid adabiyotida didaktik mazmunning quyuqligi, da'vatning ustunligi shundan. Demak, endi adabiyotdan inson aqlini charxlaydigan fanniy - ilmiy, ma'naviyatiga ta'sir ko'rsatadigan - milliy, tarbiyasi uchun muhim - axloqiy tushunchalar talab qilina boshlandi. Va bu talabga javob bera oladigan qator asarlar ham ijod qilindi.

Lekin boshqa sohalarda bo'lgani kabi adabiyotdagi islohat, so'z san'atiga kirib kela boshlagan yangilik ham qator qarshiliklarga uchradi.

Negaki, an'anaviy she'riyatning go'zal namunalarini yaratayotgan g'azalnavis shoirlar milliy ziyolilarimizning she'r, adabiyot xususidagi chiqishlarini tanqid sifatida qabul qildilar. Shu munosabat bilan matbuot sahifalarida qator adabiy bahslar maydonga keldi. Masalan, "Al-isloh" jurnalida Ibrohim Tohuriyning "Matbuot va isloh", "Najot va xulosa nimada?" kabi maqolalari aynan adabiyot masalalariga bag'ishlangan. "Eng buyuk adib ruhiy buyuk bir masalani eng go'zal uslubda, eng yengil anglata bilg'on kishidur. Jumla anglanmas esa, ul jumla odobi o'lmaz"[7] singari fikrlarda asar jonli xalq tiliga yaqin bo'lmog'i, so'z qo'llashdan maqsad anglatish ekanligi qayd etilgan. Shuningdek, jadid adiblari tomonidan e'lon

qilinayotgan asarlar, maktab darsliklari qattiq tanqid ostiga olindi. “Qarangiz, adiblik mag'ruriyati ila yozilmish “Padarkush” va “To'y” risolachalarina. Qarangiz, shoirlik da'vosi ila yozilg'on nazmlarg'a. Qarangiz, muallimlik havasi ila tartib qilingan maktab kitoblariga. Qarangiz, eng qisqa xabarlar, eng mujmal jumalari yozub nashr edaran qalamlarni”. Bu bilan muallif o'zining oldingi fikrlarni rad etadi. Turk shevasini ajamiy so'zlardan tozalash lozimligini qayd etgani holda, oddiy uslubda yozilgan she'rlarni badiiy asar sifatida qabul qilmaydi. Adabiyotning ruhini isloh qilinishini qo'llab-quvvatlaydi-yu, lekin yangilanayotgan estetik qarashlarning o'ta jo'nlashtirilayotganidan ham ko'ngli to'lmaydi. “Turkistonlilar, nazmchilar, vaznchilar, devonalar, majnunlar bo'linur esa-da, xalq tuyg'ularini, hayotlarini, ta'sirlarini **go'zal qalam birla, go'zal uslubda** (ta'kid bizniki) yoza biluvchi “yozuvchi” yo'q kabidur”.

Demak, muallifning adabiyotdan matlabi inson ruhiyatini (xalq tuyg'ularini), ijtimoiy turmush (hayot)ni, real voqelikni mukammal badiiy ifodalash tomon yo'nalgan. Biz uchun ahamiyatli tomoni ham shu. “Oyna” jurnalining javobi “Lozim ediki, bu afandi mazoqina yoqmag'an yongi risolalarni usuli tanqidg'a muvofiq buzuq yerlarni ko'rsatsa edi. Toki alar o'z xatolarini yo aning bu afandining sahvinu bilsalar edi”. [7] Tohiriyning “Najot va xulosa nimada?” deb nomlangan ikkinchi maqolasida qadimchilarni qo'llab-quvvatlash kayfiyati ustunroq. “..Ammo jadidlarning maslaki shulki, behayollik, besharmlik, beibodatliq, tiyotr, nag'ma, ro'mon, umuri diniya qilib turg'uvchi fiqh ulamolarimizi dushman tutmaq, qaysi tariqa bo'lsa xoh halol, xoh harom pul topmoqdin iboratdur” [7] qabilidagi ta'nalari “kimiki sahnada ko'rsang, jasorati bil oni” (Tavallo) satrlarining yozilishiga turtki bo'lgandir, ehtimol. Negaki, yuqoridagi kabi malomat toshlari yog'ilib tursa-da, jadidlar o'z maslagi, millatni uyg'otishdek yuksak e'tiqodidan qaytmadilar. Xoh dramatik asar, xoh nazm yoki nasrda bo'lsin millat dardini qalamga oldilar.

Ayni “she'r va shoirlik” xususida kechgan bahslar nafaqat ilmiy- publitsistik maqolalar, balki badiiy asarlar tabiatiga ham singa bordi. Ajziy shoir, so'z san'atkorlari sifatida o'z-o'ziga xitob qiladi.

*San ey quloq, eshit, na sado bu jahona vor,
 Har el kalomin angla deyur nayla, naylama.
 Ey qo'llarim, kitobu qalam, qog'oza uzan!
 O't ver jaholat evina, yo'l sol, murodima!*

Shunday qilib, shoir ko'ngli, aqli, tiynati-yu siyratiga murojaat etib, “tahsili irfon” bilan shod bo'lishni, shu yo'l orqaligina anduhu motamdan qutulish chorasi borligini yozadi.

Demak, endi she'riyatning mazmuni ham, lirik qahramonning ruhiy kechinmalari ham ijtimoiy ma'noga to'yina bordi. Bu holatni Vadud Mahmud ham alohida ta'kidlab, "...bizda yangi adabiyot - borishidan ko'rinadurki, "san'at- hayot uchun" degan shiorni tutgandir. Chunki manzuma va mansur asarlarning har qaysisida jamiyatning takomuli ta'qib qilinadir va g'oyasi ko'rsatiladir. Shuning uchun-da u jamiyatning xato va sahvlaridan bahs qiladir va tuzatishini istaydir. Demak, bu kungi adabiyotimiz jamiyatimizning islohi uchun xizmat qiladir"[4] - deb yozgan edi. "San'at - san'at uchun" emas, balki san'at hayot, uni rivojlanishi uchun xizmat qilishi kerak. Qadimgi an'anaviy adabiyot, eski saroy adabiyoti, xoslar ya'ni tasavvufiy ta'limot zamirida shakllangan adabiyot singari jamiyatning muayyan qatlami vakillari ehtiyojini ko'zlagan axloqiy dastur va hikmatlar, yoinki maddohlik kayfiyati barqaror bo'lgan she'riyat namunalari o'sha jamiyat talabidan kelib chiqib yaratilgan.

Yangi adabiyot (ta'kid bizniki - A.D.) - mohiyatiga ko'ra yangilanayotgan tafakkur, o'zgarayotgan ijtimoiy-siyosiy qarashlar mahsuli o'laroq maydonga chiqdi. Shunga ko'ra, badiiy adabiyotda ijtimoiy masalalarning talqin etilishi tabiiy hol edi. Bu esa yuqorida ta'kidlaganimizdek, "she'r texnikasi"ga, vazn, til elementlariga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi. Eski tarzi bayon va she'riy san'atlar o'rnini tabiiy, bir qadar ramziylikka ega ifoda egallaganini Vadud Mahmud ham qayd etadi.

Xulosa qilib aytganda, o'tgan asrning boshlarida ijtimoiy turmushda muammolar, yechimini qidirayotgan savollar qanchalik ko'p bo'lsa, adabiyotda ham undan kam bo'lmagan masalalar bor edi. Tarixiy jarayondagi ziddiyatlar, turfa qarashlar adabiy jarayonni ham chetlab o'tmadi. Ozod va erkin jamiyat, sog'lom kelajak, milliy taraqqiyot - jadidlar intilgan ijtimoiy ideallar edi. Maslakdagi bunday intilish badiiy asar, publitsistik maqola, dramaturgiya kabi san'atlarning ham zohiriy ham botiniy mazmunida yaqqol aks etdi. Yoshlarni ochiq fikrli qilib tarbiyalamay turib, ma'rifat ustuniga barpo qilinajak imorat - davlatni qurish dargumon. Chunki yoshlar doimo jamiyatning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Shuning uchun Kamol (Avloniy. "Biz va Siz"), Mahmudxon (Hamza. "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari"), Komilboy (Hoji Muin Shukrilla "Eski maktab, yangi maktab"), Muallim (Hoji Muin Shukrilla "Mazluma xotin"), Sharofitdin Xo'jaev (Cho'lpon. "Kecha va kunduz") tipidagi "yangi fikrli, to'g'ri so'zli, usuli jadidchi" yoshlar obrazi paydo bo'ldi.

She'riyatda yangilangan shakl mundarijasidan ijtimoiy ruh bilan birgalikda chinakam badiiy estetik qimmatlar ham o'rin oldi. Badiiy asar insonning nainki ongi, balki ruhiyatiga ham ta'sir ko'rsatishi aniqlasha bordi. Fitrat "...she'rda kishilarning qonini qaynatg'uchi, singirlarini o'ynatg'uchi, miyasini titratkuchi, sezgisini

qo'zg'atg'uchi bir kuch, ma'naviy bir kuch bor"[9] deganda aynan mana shu jihatlarni nazarda tutgan va lirikaga baho berib, uni yurakchilik deb atagan edi.

Jamiyatda sodir bo'lgan turli darajadagi ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy o'zgarishlar millat ongi, tafakkuri, qolaversa adabiyoti va adabiyotshunosligiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Endi talab ham, matlab ham batamom o'zgardi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бехбудий. "Мунозара" ҳақида. ТВГ, 1911. - №73.
2. Бу ҳақда қаранг. Каримов Б. Даҳа гўзал битиклар. Чўлпон ва Гаспринский // Гулистон, 2000. -№3. -Б.60.
3. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. - Т. :Маънавият, 2007. - Б. 63.
4. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 2007. - 82-83 бетлар.
5. Жалил Меммедгулузаде. / Молла Несреддин/ Фельетонлар, мегалелер, хатирелер, мектублар. Азербайжан университети нешрияти. - Баки, 1961. - С. 649.
6. Жалил Меммедгулузаде. /Молла Несреддин/ Фельетонлар, мегалелер, хатирелер, мектублар. Азербайжан университети нешрияти. - Баки, 1961. - С 87. (Ғазални ўз таржимамида бердик - А.Д)
7. Иброҳим Тоҳурий. Матбуот ва ислоҳ // Ал-ислоҳ, 1915. - №6. - Б. 170.
8. Таржимон газетаси, 1907 й, №14.
9. Фитрат. Танланган асарлар .IV жилдлик, IV жилд. - Т.: Маънавият, 2006. - Б.6.
10. Ҳожи Муин. Муҳтарам шуаромизга // Ойна, 1913. - №9.
11. Чўлпон. Адабиёт надир? // Адабиёт - руҳият мулки. - Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - Б.4.

“QUTADG‘U BILIG” ASARI: TADQIQ, TABDIL VA TALQIN MUAMMOLARI

Manzar ABDULXAYROV,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
O‘zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik
kafedrası professori, filologiya fanlari doktori
manzarabdulxayrov64@gmail.com

Annotatsiya: Maqola Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarining matniy tadqiqi, tabdili talqini muammolariga bag‘ishlangan. Unda “Qutadg‘u bilig” turkiy xalqlarning badiiy tafakkuri tadrijini tadqiq etishda qimmatli manba ekanligi bilan bir qatorda ushbu asarining mustaqillik yillarida o‘rganilishi tadqiqot tahlil doirasiga tortilishi kabi masalalar o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada kelajakda “Qutadg‘u bilig” asarining yangi talqindagi nasriy-nazmiy bayonlarini yaratish va mukammal nashrlarini tayyorlash haqida ham so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: badiiy tafakkur, talqin, tabdil, manba, meros, turkiy xalqlar, tamaddun, adolat, el, elat.

Аннотация: Статья посвящена проблемам текстологического исследования и перевода произведения Юсуфа Хос Хаджиба “Кутадгу билиг”. Рассматривается вопрос о том, является ли “Кутадгу билиг” ценным источником для изучения развития художественного мышления тюркских народов, а также изучение данного произведения в годы независимости, включая такие вопросы, как включение данного произведения в сферу исследования и анализа. В статье также обсуждается создание в будущем новых прозаических и поэтических описаний произведения “Кутадгу билиг” и подготовка его совершенных изданий.

Abstract: This article explores the textual study and translation of Yusuf Khos Hajib's “Kutadgu Bilig”. It examines whether “Kutadgu Bilig” is a valuable source for studying the development of Turkic artistic thought, as well as the study of this work during the years of independence and its inclusion in the field of research and analysis. The article also discusses the future creation of new prose and poetic descriptions of “Kutadgu Bilig” and the preparation of its definitive editions.

Keywords: Artistic thinking, interpretation, translation, source, heritage, Turkic peoples, civilization, justice.

“Qutadg‘u bilig” barcha turkiy xalqlar, jumladan biz o‘zbeklarning ona tilimizda yaratilgan ilk shoh asar. Agar ona tilimizni barhayot mavjudot sifatida talqin qilsak, uning to‘la qonli hayot kechirishi uchun dastlabki sarchashmasi qanchalar zarurligi oydinlashadi. Milliy davlatchiligimizning qayta tiklanishi bilan kelajakka o‘zgacha ishonch bilan qaray boshladik. Bu ishonchimiz yanada mustahkam bo‘lishi uchun tarixga murojaat qilishimiz tabiiy. Tarixda buyuk davlatlar barpo etish hamma xalqlarga ham nasib etmagan. Bir paytlar misrliklar hayratomuz davlat shakllantirgan, keyinchalik xitoyliklar, yunonlar, forslar, rimliklar shunday sharafiga muyassar bo‘lgan. Nihoyat, nisbatan yangi tarixda inglizlar yarim dunyoni egalladilar. Binobarin, jahongir xalqlarni ham bir necha toifaga bo‘lish mumkin. Ijodkor jahongir xalqlarning, yoxud bashariyat tamadduni tarixga salmoqli ulush qo‘shgan bunyodkor zobit uluslar safida turkiy xalqlar ham borligi bilan faxrlanamiz. Turkiy xalqlarning jahoniy hukmronligi bir necha marta, xususan qoraxoniylar va temuriylar, usmoniylar, qolaversa boburiylar davrida ham davom etganini unutmaslik kerak[1:4]. Va bu jahongirlik bashariyat tarixiga qo‘shgan benazir hissasi bilan alohida ahamiyatga molik.

“Qutadg‘u bilig” qoraxoniylar davridan meros qolgan, o‘sha davrning tarixda va insoniyat tamadduni ravnaqida tutgan ahamiyatini hamisha yodimizga soladigan, faqat buyuk saltanatlar davrida yaratilishi mumkin bo‘lgan asar sifatida ham qimmatli. Homer yunonlarning zafarli yurishlarini boqiy dostonlarida kuylaganidek, Yusuf Xos Hojib o‘z asarida turkiy xalqlarga xos donishmandlik xislatlarini aks ettiradi. Biz turkiy xalqlarni boshqa jahongir xalqlardan farqlaydigan ijobiy jihatimiz faqat bunyodkorlik xislati bilan cheklanmaydi. Xitoylar va olmonlar singari mushohadago‘ylik qon-qonimizga singib ketgani ayni shohona asar mazmun-mohiyatida o‘z ifodasini topgan. Garchi dastlabki qarashda mushkul tuyulgani bilan dunyoni zabt etish oson. Insoniyat o‘z tarixi davomida jahongirlikning turli usullaridan samarali foydalanib kelayotir va bu jarayon zamonlar o‘tgani sayin yangicha shakllar kasb etishi ham shubhasiz. Rizqu ro‘z topish qanchalar qiyin bo‘lmasin, jamiki tirik mavjudot ochlikdan qirilib ketar darajaga deyarli hech qachon tushmagan. Kun kechirishning ming xil usullari bor. Lekin chinakam insoniy hayot kechirish saodati hammaga ham nasib etavermaydi.

Qoraxoniylar saltanati dunyoning yarmini egallashi barobarida “inson qanday munosib hayot kechirishi kerak?”, “bu borada qanday tamoyillarga amal qilishi lozim?”, “Bashariy saodat negizi qanday qoidalarga borib taqaladi?”, “Adolatli saltanat qoidasi bormi?” singari jahonshumul masalalar ustida ham bahs-munozaralar yuritganiga “Qutadg‘u bilig” misolida ishonch hosil qilamiz[2:5].

Turkiy xalqlarning badiiy tafakkuri tadrijini o'rganishda qimmatli manbaa hisoblanuvchi bu asarni o'rganish natijasida shunday xulosalarga kelish mumkin. Turkiy xalqlar qadimda yarim dunyoni egallagan kezlarda ham mohiyatan jahongirlikka hech qachon mahliyo bo'lishmagan. Aksincha, hayot mohiyatini qidirish hamisha yetakchi fazilat hisoblangan. Aslida bu barcha imperiya-saltanatlar uchun xos xususiyatday tuyuladi. Rossiya imperiyasi eng kuchaygan palla o'n to'qqizinchi asrda ham Lev Tolstoyning paydo bo'lgani shundan dalolat beradi. Umuman, Yusuf Xos Hojib fenomenini Homer, Firdavsiy, Dante, Navoiy, Shekspir, Gyote, Tolstoy singari daholarga nisbatan o'rganish zarur.

“Qutadg'u bilig” yolg'iz turkiy xalqlarning emas, balki mazkur hududda azaldan yashab kelayotgan barcha elu elatlar, qolaversa qo'shni yirik va kichik uluslarning salohiyatini to'la-to'kis aks ettiruvchi asar sifatida ham qimmatli.

“Qutadg'u bilig”ni shunchaki didaktik asar emas. Qolaversa, “Shohnoma” singari jangnoma ham emas. Bu rosmiyaning davlat nizomi vazifasini bajaradigan qomusiy asar. Davlatchilik qonun-qoidalarini belgilab beradi. Muallif debochada asar to'rt qadriyatga tayanishini ta'kidlaydi:

Bu doston bitishda qanot xush niyat,

Negizi tabarruk to'rtta qadriyat.

Birisi – adolat, to'g'rilik asos,

Ik(k)inchisi – davlat, qut, iqbol hassos.

Uchinchi – ulug'lik, tafakkur-aql,

Qanoat-ofiyat – to'rtinchi naql.

Bu asno nomladim ular har birin,

Bayon qilgum asta asroru sirin[2:27].

Jamiyat to'la qonli faoliyat yuritishi uchun Adolat, Davlat-qut, Ulug'ligu tafakkur, nihoyat Qanoat-ofiyat asos bo'lishi kerak, degan g'oyani Yusuf Xos Hojib ilgari suradi. Shoir adolatni birinchi galda tilga olgani bejiz emas. Binobarin, har qanday jamiyat, har qanday insoniy munosabatlar odilona qoidalar negiziga qurilishi kerak. Adolatsiz, tafakkursiz davlat-qut yo'q, davlatdan esa faqat qanoat vositasida bahramand bo'lish mumkin. Binobarin, filologiya fanlari doktori Qosimjon Sodiqov ta'kidlaganidek, “Yusuf Xos Hojib davlatning kuch-qudratini, gullab-yashnashini, ezgulikni, kishining baxtu saodatini adolat, aql-zakovat hamda qanoat birligida deb biladi.

Muallif o'zining tenglik, adolat to'g'risidagi qarashlarini Kuntug'di tilidan beradi. Uning uqtirishicha, to'g'rilik (adolat) oldida hamma barobar. Kuntug'di elig tilidan buni shunday ta'riflaydi:

*Ko'nilik uzala kesan-men ishig,
Adirmas-ma begsig ya qulsig' kishig.*

(Ishni to'g'rilik, ya'ni adolat yuzasidan hal qilaman, Bek yo qulni farqlab o'tirmayman).

Adib siyosatni, davlat qonunlarini yuqori tutadi. Qonun va intizom ostida mamlakat obod, xalq emin-erkin yashaydi, degan g'oyani qo'llab-quvvatlaydi. U o'tmish adib va mutafakkirlari orasida birinchilardan bo'lib davlat va jamiyat boshqaruvining demokratik asoslarini, tenglik prinsiplarini ishlab chiqdi, o'z davri davlat boshqaruvining yo'l-yo'riqlarini, to'ru tuzuklarini yaratdi. Binobarin, "Qudatg'u bilig" davlat nizomi darajasiga ko'tarilgan asar edi.

Yusuf Xos Hojib kishilik ma'naviyati tarixida birinchilardan bo'lib "komil inson" tushunchasini ko'tarib chiqdi. U "komil inson"ni *tugal er* deb atagan. Mutafakkir kishining ma'naviy yuksalishida ikki bosqichni ajratadi: birinchisi – balog'at; bunga ixlos qilsa, har bir bilimli, uqushli kimsa erishuvi mumkin. Kishi kamolotining ikkinchi bosqichi tugallikdir. Unga har kimsaning yetishuvi mushkul. Adibning ta'kidlashicha, *tugal erda* ikki sifat uyg'unlashmog'i kerak: biri – bilim; ikkinchi – uqush (zakovat). Ana shu sifatlari bilan kishi tugallikka erishadi:

*Bu ikki biriksa, bo'lur er tugal,
Tugal er ajunug' tamam er tugal.
(Bu ikkisi biriksa, kishi tugal bo'ladi,
Tugal er olamni tugal qo'lga oladi), –*

deb yozadi mutafakkir"[4:3].

Qanoat-ofiyat haqida so'z yuritganda shoir oltin o'rtalikka amal qiladi. Bu dunyo amallariga, hoyu-havasga berilib, u dunyoni unutmastlikni qayta-qayta uqtirishi barobarida jamiyatga naf keltirmaydigan zohidona turmush tarzini ham ma'qullamaydi. Shoir davlat va ijtimoiy toifalar o'rtasidagi munosabatlardan tortib, sevgi-muhabbat singari ko'ngil kechinmalari sir-asrorlarini ham bayon etadi.

Yusuf Xos Hojib o'z asarini yaratishda nisbatan "Don Kixot" muallifidek yo'l tutgandek taassurot paydo bo'ladi. Servantesning mashhur asari o'z davridagi qahramonlik asarlariga parodiya sifatida paydo bo'lgan bo'lsa, Yusuf Xos Hojib ham zamondosh shoirlarning ijodidan, qolaversa donishmandlar, dongdor kishilarning pandu nasihatlaridan barakali foydalanadi.

Muallif o'z asarini o'n sakkiz oyda yozganini qayd etgan. Navoiy Hazratlari "Xamsa"ni ikki yilda yozib tugatish uchun necha yil tayyorgarlik ko'rgani, xususan davlat arobobi sifatida ham samarali faoliyat yuritganini inobatga olganda, muallif asarni yaratishdan oldin qanday ijtimoiy faoliyat bilan shug'ullanganini aniq tasavvur

qilish mumkin. Hazrat singari “Qutadg‘u bilig” muallifi ham asilzodalar toifasidan ekani shubhasiz. Uning ismiga nisbatan taxminiy qiyofasini ham gavdalantirish mumkin. Binobarin, Sharqda insonning ismi jismiga monand bo‘lishi azaldan odat tusini olgan.

Dostonning o‘ta samimiylik bilan yaratilganiga ham alohida e‘tibor qaratishni istardim. Muallif suvrati va siyratining uyg‘unligi asarning ayni xususiyatida yaqqol namoyon bo‘lgan.

Qayum Karimov “Qutadg‘u bilig”ning 1972-yildagi nashriga so‘zboshida ta’kidlaydi:

“...yigitlikka achinish va qarilik, zamona bevafoqligi va do‘stlar jafosi, Yusufning o‘z uzrini aytishi va o‘ziga pand berishi haqidagi boblar qasidadan iborat”. Ayni qasidalarda shoirning siymosi yana ham yaqqolroq ko‘zga tashlanadi.

Shuningdek, bu dostonni siyosatshunos olim Fazliddin Ravshanov tarjima-tabdil qilgan. “Akademnashr” nashriyotida 2015-yilda 1000 nusxada nashr qilingan. Fazliddin Ravshanovning tarjimasi mutlaqo talabga javob bermaydi, baytlar ham to‘liq emas. Asar G‘afur G‘ulom nashrida 2015 va 2018-yilda ikki marta bosildi. Lotin alifbosida, “Adabiyot xrestomatiyasi” seriyasida. Bu nashrning kamchiligi – Qayum Karimov nashriga asoslanganida. Unda 6409 bayt bor, tahrir ham ko‘ngildagidek emas.

Mumtoz adabiyot namunalarini tabdil va talqin qilish ham tobora keng quloqch yoymoqda. Hazrat Navoiyning bir qator “Xamsa” tarkibiga kiruvchi dostonlari, qator nasriy asarlari, qolaversa “Boburnoma” kabi qomusiy asarlarning tabdil qilinishi madaniy-ma’naviy hayotimizdagi katta voqea bo‘ldi.

Turkiy tilda yaratilgan ilk buyuk doston “Qutadg‘u bilig”ham nihoyat she’riy tabdil qilinib, kitob holida keng o‘quvchilar ommasiga hukmiga havola qilindi. Mazkur bebaho dostonni siyosatshunos olim Fazliddin Ravshanov zamonaviy tilga tabdil qilgan.

Avvalo F. Ravshanov bu ishga qo‘l urib, juda katta mas’uliyatni qat’iyat bilan zimmasiga olganini ta’kidlash lozim. Mumtoz adabiyotimizga chuqur ehtiromi, keng hayotiy tajribasi, olim sifatida bilimdonligi mazkur tarixiy dostonni tabdil qilishda qo‘l kelgan. “Qutadg‘u bilig”ning filologiya fanlari nomzodi Qayum Karimov tomonidan 1971-yildagi nashridan foydalanish barobarida 1984-yilgi uyg‘urcha nashri transkripsiyasiga asoslanib, qolib ketgan ayrim baytlarni qisman to‘ldirgani ham e‘tiborga loyiq.

Mazkur tabdil bilan tanishar ekansiz, qator ravon baytlar e‘tiboringizni tortadi:

Buyukman deganni o‘lim yiqdi, ko‘r,

Ulug‘man degandan o‘lim chiqdi zo‘r.

F. Ravshanov tomonidan go'zal tabdil qilingan baytlar ham bor:

*Qaritdi ko'p bekni, o'zi qarimas,
Aritdi ko'p bekni, o'zi arimas.*

Ayrim o'ziga xos qofiyalar ham diqqatga sazovor:

*El ichra yana bir qatlam - savdogar,
To'xtamas savdodan, bo'lsa savdo gar*[4:362].

Lekin tabdil qilingan dostonning qator baytlariga aniqlik, ravonlik, shoirona zarofat va latofat yetishmaydi. Hattoki "O'kinchu ko'z yoshlar go'rda obodlik" singari g'aliz satrlar ham uchraydi[4:137].

Filologiya fanlari doktori, professor Nasimxon Rahmonov mazkur tabdilga yozgan so'ngso'zida to'g'ri ta'kidlagandek, "Qutadg'u bilig" tili bilan bugungi til orasida masofa uzoq. Shu bois tabdilga, xususan, "Qutadg'u bilig" tabdiliga ehtiyoj katta, tabdil ajdodlar va avlodlar orasidagi uzoq masofalarni qisqartiradi, bir-birlarini tushunishga yo'l ochadi".

Lekin professor Nasimxon Rahmonov urg'u bergandek:

"Tabdil shunchaki so'z ag'darish yoki so'zning muqobilini topishdan iborat emas. Tabdil yangidan yaratish, ijod, ayniqsa, she'riy tabdil uchun mas'uliyat va mehnat ikki hissa ortadi".

Dostonning dastlabki boblaridan biri, Nabi alayhissalom (Muhammad s.a.v.) madhi bayonida, jumladan, asliyatda shunday bayt bor:

*Bayat rahmaty erdi xalqy uza,
Qylynchi silig erdi qylqy tuz-a.*

Q.Karimov bu baytni quyidagicha nasriy bayon qilgan:

*U Xudoning xalq uzra yuborgan rahmati edi,
Fe'l-atvori muloyim, hulqi xush edi.*

F. Ravshanov bu baytni quyidagicha she'riy tabdil qilgan:

*Xalq uzra edi ul rahmati Azal,
Qilmishi ezgulik, qilig'i go'zal.*

Ko'rinib turibdiki, mutarjim so'zma-so'z tabdil bilan kifoyalangan. Bu esa kutilgan natijani bermagan. Chunki "qilmish" va "ezgulik", "qiliq" va "go'zal" so'zlari o'zaro qovushmaydi. Binobarin, hozirgi paytda hech kim "qilig'i go'zal" demaydi, aksincha xalqning orasida "qilig'i sovuq" degan ibora yuradi.

"O'sha davr til elementlari aynan keltirilganda", birinchidan, ularga izoh berish talab qilinadi. Ikkinchidan, aynan keltirishga alohida e'tibor beriladi. Tabdilda esa bu ikki talabga rioya qilinmagan. Jumladan, asliyatda Tangri, Parvardigori olamga nisbatan asosan "Bayat" so'zi ishlatilgan. Tabdilchi F. Ravshanov qator o'rinlarda ayni

soʻzni qoldirgan, biroq “Bayat” emas, “bayot” shaklida qoʻllaganki, bu soʻz tamomila boshqa maʼnoni anglatadi. Aynan “Bayat” atamasi qoldirilganda va unga izoh berilganda, balki eʼtirozga oʻrin qolmasdi:

*Koʻnglicha yurgan ey nuqsoni koʻp zot,
Bir kuni soʻroqqa chaqirar bayot*[4:431].

Tangriga nisbatan “Egam” maʼnosida asliyatda qator joylarda “Idim” qoʻllanilgan. Tabdilchi bu atamani ham asliyatdagidek “Izim” shaklida qoldirishga uringan, biroq bu urinish ham oʻzini oqlamagan. Binobarin, bugungi talaffuzda “izim” soʻzi nimani anglatishini maktab oʻquvchisi ham yaxshi biladi:

*Sigʻindim Xudoga bagʻishlab oʻzim,
Dinu iymonimni asrasin Izim*[4:431].

Asliyatda “tapugʻ” soʻzi ikki xil, yaʼni xizmat qilish va toat-ibodatni anglatadi. Professor Boqijon Toʻxlijev bu soʻzga “xizmat, ish, sigʻinish” tarzida izoh beradi[5:177].

“Qudatgʻu biligʻ”ni tabdil qilishda F.Ravshanov oʻziga xos yondoshishga intilgani albatta yaxshi. Biroq bu borada shu paytgacha anchagina ishlar qilinganki, F. Ravshanov ulardan ijodiy foydalanganda, doston tabdili yana ham maqsadga muvofiq boʻlardi.

“Qudatgʻu biligʻ”ni nasriy bayon bilan nashrga tayyorlagan Qayum Karimov oʻtgan asrning yetmishinchi yillari boshidayoq dostonidagi toʻrtliklarni toʻplab, asliyat matni bilan birgalikda sheʼriy tabdilini ham nashr qildirgan[6:51]. Bunga professor Boqijon Toʻxliyev amalga oshirib kelayotgan qator xayrli ishlarni ham qoʻshimcha qilish zarur. Dostonning ayrim boblarini shoir Saʼdulla Ahmad ancha mahorat bilan tabdil qilgan. Emin Usmon ham “Qudatgʻu biligʻ”ni tabdil qilishda bu ham oʻziga xos qadam boʻlgani shubhasiz. Qolaversa, shoir Abduhamid Pardayev sheʼriy tabdil qilgan “Qudatgʻu biligʻ”dan Internet orqali koʻplab sheʼriyat muxlislari bir necha yillardan buyon foydalanib kelayapti.

Dostonning qisqacha “Bahor taʼrifida...” deb nomlanuvchi bobining dastlabki baytini ham Fazliddin Ravshanov muvaffaqiyatli tabdil qila olmagan:

*Sharq qoʻzgʻab yubordi nasim – elini,
Olamga ochmoq-chun jannat yoʻlini.*

Holbuki, ayni bobni Q. Karimov ham, shoir Saʼdulla Ahmad ham sheʼriy tabdil qilgan. Shoir Saʼdulla Ahmad sheʼriy tabdili nisbatan asliyatga yaqin desa boʻladi:

*Qutlugʻ nasim esdi tong-la tugʻardin,
Yaʼni er behishti – erta bahordin.*

“Qudatg‘u bilig” masnaviy doston bo‘lib, aruz vaznida yozilgan. Lekin dostonda ikki yuzga yaqin ruboiy, ya’ni to‘rtlik keltirilgan. Q. Karimov bu xususda shunday deb yozadi:

“Qudatg‘u bilig”da keltirilgan to‘rtliklardan tashqari qolgan qismi (71, 72, 73-fasllar bundan mustasno) epik asarlar uchun eng qulay janr – masnaviy (qofiyalangan ikkilik) tarzida yozilgan. So‘nggi uch fasl (yigitlikka achinish va qarilik, zamona bevafoqligi va do‘stlar jafosi, Yusufning o‘z uzrini aytishi va o‘ziga pand berishi haqidagi boblar) esa qasidadan iborat”[8:17].

“Qudatg‘u bilig”ning Q.Karimov tayyorlagan ikkinchi nashrini 322-betida muhabbat haqida radifli chiroyli to‘rtlik bor. G‘afur G‘ulom nomidagi “Badiiy adabiyot” nashriyotida 1971-yil chop etilgan hamda mazkur dostonidagi 170 ta to‘rtliklarni, bahor tavsifi va ularning badiiy tarjimasini o‘z ichiga olgan to‘plamni varaqlar ekanmiz, mazkur to‘rtlikni Q. Karimov asliyatga hamohang radif bilan tabdil qilganiga guvoh bo‘lamiz:

*Sevuvchi kishining yuzi belgili,
 Gap ochganda ma’ni, so‘zi belgili.
 Sevar, sevmasini bilayin desang,
 Senga o‘tru boqsa, ko‘zi belgili*[6:51].

Abduhamid Pardayev tabdili yana ham shoirona jaranglaydi:

*Shavqi ishq sevimli yuzidan ayon,
 Mastona kalomu so‘zidan ayon.
 Sevish-sevmasligin bilayin desang,
 Nozlanib boqishi, ko‘zidan ayon.*

F.Ravshanov mazkur to‘rtlikning dastlabki ikki baytini radif bilan tabdil qilgan, biroq to‘rtlikni masnaviyga aylantirgan:

*Sevgan yuz-ko‘zidan belgi beradi,
 Gap ochsa, so‘zidan belgi beradi.
 Sevish yo sevmasin bilay desang gar
 Nazar sol, boqqanda ko‘zlari gavhar*[4:167].

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojib asarlarining o‘rganilishi va hozirgi o‘zbek yozuvidagi nashrlarining ko‘payayotgani xalqimizni adib ijodiyoti bilan tanishtirish, ulug‘ shoir g‘oya va intilishlarini targ‘ib etish nuqtai nazaridan tahsinga sazovordir. Ammo Yusuf Xos Hojib asarlarining tabdili va talqini saviyasi haqida ancha yillardan beri davom etib kelayotgan bahs-munozaralar kelajakda shoir asarlarining qo‘lyozmalari asosida qayta tabdil va talqin qilinishi va unda ilgari yo‘l

qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etish choralarini ko'rishni matnshunoslik oldiga bosh vazifa qilib qo'yadi. Bu yo'nalishda tadqiqotlarni davom ettirish dolzarb masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov Q. Ilk badiiy doston.–T.: “Fan” nashriyoti, 1976. – B. 224.
2. Yusuf Xos Hojib. “Qudatg‘u bilig”. –T.: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2020.– B.560.
3. “O‘zAS”, 2010-yil, 10-dekabr, 50-son.
4. Yusuf Xos Hojib. “Qudatg‘u bilig”. –T.: “Akademnashr”, 2015.
5. Yusuf Xos Hojib, “Qudatg‘u bilig”(Saodatga yo‘llovchi bilim). Transkripsiya va hozirgi o‘zbek tiliga tavsif/Nashrga tayyorlovchi filologiya fanlari nomzodi Qayum Karimov. –T.: “Fan” nashriyoti, 1971. – B. 965.
6. Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”, – T.: “Yulduzcha” nashriyoti, 1990. – B.177.
7. Yusuf Xos Hojib, “Qudatg‘u bilig”. G‘. G‘ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti. – T., 1971 – B.51.
8. Yusuf Xos Hojib, “Qudatg‘u bilig”. O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti. –T., 1972. – B. 17.

ЖАДИДЛАР ВА ҚАДИМЧИЛАРНИНГ ХОТИН-ҚИЗЛАРГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ

Холикова Нодира Джохонгировна,
филология фанлари доктори (DSc),
Чирчиқ давлат педагогика университети,
nodira.79@inbox.ru

Аннотация. Мақолада хотин-қизларнинг саводхонлиги, илм-маърифати, эрки ва озодлиги учун курашган жадид зиёлилари ва уларнинг айрим қарашларига қарши чиққан қадимчилар ўртасидаги баҳс-мунозаралар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: “Дор ур-Роҳат мусулмонлари”, “Хотунлар ўлкаси”, утопик роман, қози аёл, хижоб, Хужум кампанияси, Турсуной Саидазимова

Аннотация. В статье анализируются споры между джадидистами, боровшимися за женскую грамотность, образование, свободу и независимость, и кадимистами, выступавшими против некоторых их взглядов.

Ключевые слова: «Мусульмане Дор-ур-Рахата», «Страна женщин», утопический роман, женщина-судья, хиджаб, кампания «Худжум», Турсуной Саидазимова

XIX аср охири – XX аср бошларида, мусулмон Шарқининг янги уйғониш даврида аёлларнинг озодлиги, саводсизлиги ва илмсизлиги ўлка зиёлиларини ташвишлантирган. Туркистон ўлкасини саводсизликдан халос қилишнинг янгича усули эскича ўқитиш усулидан воз кечиб, европача ўқитиш тартибини жорий этишдан иборат эди. Бу тартибни биринчилардан бўлиб бошлаб берган маърифатпарвар инсон, жадид зиёлиларининг отаси саналмиш Исмоил Гаспрали бўлди. У ҳам европача, ҳам маҳаллий, ҳам миллий таълим жиҳатларини уйғунлаштириб, янгича ўқитиш усулини тавсия қилди. Чунки мавжуд ўқитиш тартиби замон талабларига жавоб бермас эди.

Энг бошиданок аёллар масаласи “Таржимон” газетасида етакчилик қилди. 1887 ва 1891 йилларда Гаспринский аёллар учун даврий нашр очишга уринди. Аммо бу уринишлар Петербург амалдорлари томонидан рад этилди ва муваффақиятсизликка учради. Гаспралининг аёллар масаласига доир қарашлари унинг “Дор ур-Роҳат мусулмонлари” ва “Хотунлар ўлкаси” утопик романларида яққол ифодаланган. Биринчи асарида у аёлни барча масалаларда эркак билан

тенгликда тасвирлайди. У қози аёл образини яратади, судда унинг розилигисиз оилавий жанжал ёки аёллар масаласи ҳал қилинмайди ва қонуний кучга эга бўлмайди. Иккинчи асарда Гаспринский аёл ўрнида эркакни кўрсатади, яъни муаллиф уларнинг ижтимоий ролини алмаштиради. Бу мамлакатда эркак ҳижобда юради, болаларни тарбиялайди, таом тайёрлайди, кир ювади, аёл эса ҳамма нарсада ҳукмронлик қилади. Бу билан у мусулмон аёлнинг жамиятдаги ҳақиқий мавқеини кўрсатишга уринган ва бу масалани умуммуҳокамага қўйган.

Исмоил Гаспралининг “Дор ур-Роҳат мусулмонлари” асари хаёлий-саргузашт асар бўлиш баробарида жаннатмакон мамлакатни жонли тасвирлаб, бир-биридан қизиқ саргузашт ва ажойиботларга бойлиги учун китобхон қалбини ҳаяжонга тўлдириб, ғайрат-шижоатга бошлайди. Адибнинг маҳорати шундаки, у ўз орзу-хаёлларини, тарихий факт ва воқеаларни асарга бадий синтез қилган. Китобхон бир пайтнинг ўзида муаллифнинг ғоясини, тарихий ҳақиқатларни, шунингдек, гўзал бир ўлка тасвирини кўргандек бўлади. Асарда ёзувчи эътиборини қаратган характерли қирра – хотин-қизлар бўлиб, уларнинг эркаклар билан баробар таълим олиши, турмуш-маишатда ҳақ-ҳуқуқлари тенг бўлиши, айниқса, улар орасида қози хотинлар борлиги – на Тошкентда, на Фарангистонда йўқ одатлар эди. Гаспрали урғу бермоқчи бўлган масала айтишу – хотин-қизлар эмансипацияси эди.

“Хотунлар ўлкаси” хаёлий-саргузашт қиссаси, Бегали Қосимов таъбири билан айтганда, “Асар аёлларни «сочи узун, ақли калта» дегувчи ислом мутаассиблигига киноя бўлганидек, эмансипация ниқоби остида уларнинг аслий хусусиятлари ҳисобланиши лозим бўлган назокатдан узоклаштирилишига, «эркаклаштирилиши»га қарши исён ҳам эди”. Дарҳақиқат, бу асарда, бир қарашдан, “эмансипация”, яъни хотин-қизлар озодлиги ғояси тажассум этгани билан, унда аёлларнинг “эркаклаштирилиши”га қарши кураш ётганини олим тўғри эътироф этган.

Фитрат “Мунозара”сида ҳар бир инсон, у хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл бўлсин, илм олиши кераклиги, уларнинг дахлсизлигини таъминлаш, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли бўлиши, амал-мансабни суистеъмол қилиш, порахўрлик, фахш каби иллатларни даф қилиш, миллат истиқболи учун пойдевор бўладиган баркамол авлод тарбияси ва бунда хотин-қизларнинг ҳиссаси, улуши ва масъулияти ниҳоятда чексиз экани бот-бот такрорланади.

XX аср аввалида ўзбек хотин-қизларининг паранжи ташлаш жараёни жудаям зиддиятли кечган. Маҳаллий халқ эркаклари бу ҳолатни анча пайтгача қабул қила олмадилар. “Хотин-қизлар озодлиги ва ҳижоб масаласи” мақоласида

Хожи Муин шундай дейди: “Паранжи, чошбанд хотинларимизни ижтимоий, иқтисодий ишларга аралаштишга тўсқунлик қилар эди. Бу кунларда ҳукуматимизнинг жиддий ҳаракатлари соясида хотин-қизларимизнинг қора парда (паранжи)дан қутулиб, ҳақиқий озодликка чиқаётқанларини қанча шодлиқлар билан кўруб турамыз. Хотин-қизлар учун махсус мактаб ва курслар, саноатхона ва артеллар очиб берилишини сўрайдурлар. Бу эса хотин-қизларимизнинг ва умуман халқимизнинг кўзи очила бошлаётганини кўрсатадир”.

XX аср бошида Туркистон ўлкаси жаҳид ва қадимчилари эркак ва аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари масаласида келиша олмаган эди. Татар даврий матбуотида ҳам Туркистондаги “Ал-ислоҳ” ва “Ал-изоҳ” журналларидаги каби аёлларнинг ҳуқуқлари эркаклар билан тенг бўлиши кераклиги уқтирилган бўлса, баъзида эркаклар ҳар томонлама аёллардан устун эканлиги таъкидланган [1-5]. Гаспралининг урғулашича, турмуш кургандан сўнг, аёл умр йўлдоши ва онага айланади. Оилавий ҳаётда у турмуш ўртоғига ғамхўрлик қилиши, таом тайёрлаши, уйни саранжом-саришта қилиши лозим. Ўз навбатида, эркак киши оиласи учун моддий жиҳатдан тўқислик яратиши, пул топиши талаб этилса, аёл эрининг даромадини оила фаровонлиги учун оқилона сарфлаши лозим [6]. Дарҳақиқат, маърифатпарвар адиб келтирганидек, аёл ва эркакнинг оилада ўз вазифалари белгиланган. Ислоҳ бу ҳақда нима дейиши ҳақида юқорида тўхталдик. Шундай экан, аёл ва эркак бири иккинчисидан устун ёки паст, деб қаралиши инсонийлик ва ахлоқийлик мезонларига мутлақо зид.

Бу воқеа-ҳодисаларга муносабат билдириш бироз олдинроқ “Ал-ислоҳ”, “Ал-изоҳ” каби даврий матубот журналлари орқали бошланган эди. Бу журналларда хотин-қизлар масаласига доир жуда кўплаб баҳслар, мунозаралар чоп этилган эди. “Ал-ислоҳ” журнали ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз: “Даврнинг илғор маърифатпарварлари уламолар фикрига зид хотин-қизларни очиқлик, яъни маърифатли бўлишга, эркаклар қатори илм-фанни эгаллаб баркамол авлодни тарбиялашга чорлади. Жумладан, “Ал-Ислоҳ”нинг 1915-йил 24-сонида Идора номидан “Абдулвахҳоб Муродийдин “Шўро”нинг ўн иккинчи нўмири 659-саҳифасина бир назар” сарлавҳали мақола чоп этилган. Унда Муродийнинг “Шўро” журналида босилган хотин-қизлар масаласига доир танқидий мақоласи ҳақида гап боради. Муродий Туркистон хотин-қизларининг маърифатсизлиги, уларнинг маърифатли бўлиши учун шароит йўқлиги, яъни, уламолар тўсқинлик қилаётганидан шикоят қилади. Муродий хотин-қизларнинг зиёли бўлиши ва фарзанд тарбиясида илмнинг нечоғлик зарур эканлигини эътироф этади”. Дарҳақиқат, бу каби мақолалар уламоларнинг ғазабини

келтириши табиий эди. Ҳатто миллий уйғониш даври адабиётининг етук вакилларида бири Саидахмад Васлий ҳам бу борадаги қарашларини “Ал-Ислоҳ” журналининг 1915-йил 18-сонида босилган “Тасаттири нисвон ҳақида” шеърда шундай баён этади:

*Хотун-у қизлар учундур чўқ гўзал давлат ҳижоб,
 Ор-у номусинг юзига пардаи исмат ҳижоб,
 Тангри кўндурган нисолар ҳаққиға раҳмат ҳижоб,
 Муслимот ҳазратлариға мислсиз неъмат ҳижоб.*

Ҳижоб масаласи ўша давр учун энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолган эди. Алхусус, “Ал-изоҳ” журнали муаллифлари ҳам бу масалага бот-бот мурожаат этишган. Шулардан бири Айниддин Соатбоев бўлиб, унинг 1918-йил 9-март сонида “Диёнат аҳлини очик хат” номи билан эълон қилган мақоласида ҳижоб борасида қуйидагиларни ёзган: “Ҳижоб. Хотунларни пардада юрмоғи, алиёзу биллоҳ, Қуръонда йўқ деб зоҳир оятға инкор этуб, хотунларини ғайр миллатлар хотуни каби қабоҳат равишда ўрамгиздуруб, рус ишларина тонуштируб, қўлга-қўл ўтқузуб, даъюсликни ихтиёр эдуб, Аллоҳ таоло ва тақаддаснинг қаҳру азобина мустаҳик бўлдилар. Эрлар ва хотунлар учун курс – мактаб очуб, йироқ шаҳарларға, қишлоқларға, баъзилари қизларин ва баъзилари хотунларин маҳрамсиз бегона эрлар ва жигитлар мактабина йиборуб, ҳайвон қадар-да ҳамийят ва одамиятлари қолмай, шулуқ (?) ҳимматсизликлариндан ношай, ўз мусулмон миллати қошинда чўқ тухматларға қолуб, балки барча ажнабий миллатлар қошинда кулгу ва масхарага қолдилар. Ўзлари эса адаб ва инсоф, ҳаёдан маслуб, барий бўлғонларина орланмайдурлар”.

Мусулмон аёли ҳижоб ташлашини нафақат уламолар, дин пешволари, балки ҳар қандай оддий эркак ҳам тасаввур этолмагани бу табиий ҳолат эди. Асрлар мобайнида сингиб кетган қарашни бирданига ўчириб юбориш асло мумкин эмас эди. Шу боис XX аср бошида жадид зиёлиларининг, уламоларнинг ва, умуман, Туркистон халқининг “ҳижоб” масаласига доир фикр-қарашлари турлича бўлди. Айнан матбуот – баҳс майдони ўчоғи бўлганини юқоридаги мунозаралар тасдиқлайди.

Хотин-қизлардаги фаоллик, ташаббускорлик, уларнинг тақдири, мусибатлари ижодкорларни бефарқ қолдирмаган. Актриса Турсуной Саидазимова⁵⁴ 1928 йил май ойида театрчилар билан Бухорога гастролга борган

⁵⁴ Турсуной Саидазимова (1909-1928, Тошкент) илк ўзбек актрисаларидан бири эди. 1925-1927 йилларда Москвада ўзбек драма студиясида ўқиб, 1927-1928 йилларда Ўзбек Давлат драма труппаси (ҳозирги Миллий театр)да актриса бўлиб ишлаган. У ўзининг қисқа умри мобайнида Мария Антоновна («Ревизор»), Турандот

вақтда эри томонидан ваҳшиёна ўлдирилган. Ёш бўлса-да, ўша давр аёллари учун анча хатарли касбни танлаган ва шу танлови сабаб ҳаётдан бемаҳал кўз юмган Турсуной жаҳолат қурбони бўлди. Рашкдан рафиқасини ўлдирган Ҳожикул каби кўзи ожиз, қалби кўр, жоҳиллар бир эмас, кўплаб бўлганини тегишли даврга оид манбалар тасдиқлайди.

Ҳамзанинг “Замона хотини” асарида ҳам шу мавзуга доир суҳбат келтирилган. Эшоннинг муридлари суҳбат чоғида паранжи ташлаган хотинлар ҳақида сўз очиб, уларни “ўлдириш керак” дейишса, бой эса “Ҳаммага ибрат бўлсин учун бу ишларни қилиш лозим!” деб таъкидлаб қўяди. Дарҳақиқат, шундай бўлганига тарих гувоҳ. Турсуной Саидазимова, Нурхон Йўлдошхўжаева каби актрисалар бири эри, иккинчиси акаси томонидан ваҳшийларча ўлдирилган эди, бундай аёллар сони кўплаб эди.

Ғожиавий якун замоннинг нечоғли оғирлигини, мутаассибликнинг нечоғли авж олиб кетганини яққол намоён этган эди. Ҳамзанинг Марям ва Жамиласи, Авлонийнинг Марями, Қодирийнинг Раҳимаси, Бадрийнинг Тўтиойи золим фалакдан, хазон бўлган ҳаётидан, забун толеъидан шикоят қилиб, ўз жонларига суиқасд қиладилар, ягона нажот сифатида оғуни танлайдилар. Ҳамза яратган Жамила, Марямхон, Холисахон, Санавбар каби аёллар образи ҳам жаҳолат қурбонига айланган, ўз жонига қасд қилган аёллар эди. Улар илмли, ўқимишли бўлишганда, ўзларида яшашга куч топиб, курашар ва ўз ҳақларини ажратиб олишар эди.

Тарих фанлари доктори С.Шодмонованинг келтиришича, “Матбуотда 10-12 яшар қизларни эрга бериш ва, умуман, қизларни ўз ихтиёрларига қарамасдан, мажбурлаб катта ёшли одамларга, баъзи ҳолларда ўз отасидан ҳам қарироқ кишиларга узатилаётгани қораланади. Бу зўравонликларга чидай олмаган қизлар бошқа йўл топа олмасдан ўз жонларига суиқасд қилишга мажбур бўлишаётгани ачинарли ҳолат эканлиги ёзилади. Бу мақолада хабар берилишича, Астрахан шаҳридан бўлган 16 яшарлик Фотима, ота-онаси уни ихтиёрига қўймай бир мўйсафидга бермоқчи бўлгани сабабли, бундай зўрликка тоқат қила олмай, афюн еб, ўз-ўзини ўлдирмоқчи бўлган, бошқа жойлардаги унинг диндошлари ота-оналарининг жабр-зулмларига ночор сабр қилиб, “эркакларга ҳайвондек асир қилиб берилган” (Мусулмон аёлининг аҳволи // Туркистон вилоятининг газети – 1914. - № 20) [7: 148].

(«Маликаи Турандот», 1927), Кларице («Икки бойга бир малай») ва бошқа образларни яратган. Ғулом Зафарийнинг «Ҳалима» мусикали драмасида Ҳалима ролини ўйнаб, ўзбек мусикали саҳна ижрочилигида янги саҳифа очди.

Аёлларга нисбатан паст назар билан қараш, уларга ҳайвон каби муносабатда бўлиш – уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол бўлишига, жабр-зулм ва жаҳолат қурбони бўлишига ва ҳаётдан бевақт кўз юмишига олиб келган ва бу XX аср бошида миллатимизнинг энг оғир фожиаси бўлган, деган хулосага келамиз.

“1927 йил баҳорида Тошкентда партия кенгаши жуда тезлик билан Туркистон аёлларининг паранжисини ечиш мақсадида ўз олдида 6 ойлик муддат қўйди. Яъни октябрь революциясининг 10 йиллиги шарафига Туркистон аёлларини паранжидан қутқариш ҳаракати бошланди, унга “Хужум” деб ном берилди. “Хужум” ҳаракати моҳиятан эски, моғор босган иллатларга қарши хужум ва уларни бартараф этишни назарда тутган бўлса ҳам, Туркистон ва Озарбайжонда у аввало аёлларнинг паранжи ташлаши ва озод бўлиб, савод чиқаришини мақсад қилган”. Бироқ “Хужум”нинг ҳам ижобий, ҳам салбий томонлари бўлгани ҳақиқат.

Иккинчидан, миллат зиёлилари хотин-қизларга кўрсатилган жабр-зулмга қарши чиқиб, уларнинг тўлақонли мустақил шахс сифатида тан олишни тарғиб қилдилар. Маҳмудхўжа Бехбудий аёллар маърифати ҳақида шундай деган эди: “Аёл энг ҳурматга сазовор инсондир. Унга эркинлик берилиши, маълумот олиш учун имконият яратилиши, моддий ва маънавий неъматлардан баҳраманд бўлиши лозим. Шариат аёлнинг маълумот олишини таъқиқламайди, аксинча буюради”. Дастлаб жаҳидлар томонидан тарғиб қилинган хотин-қизлар маърифати, эрки ва ҳуррияти ғоялари кейинчалик шўро мафкурасига қўл келган. Шу боис илм-маърифат ғояси тарғиби билан “Хужум” кампанияси ҳаракатлари гўё уйғунлашиб кетди.

XX асрнинг биринчи чорагида жаҳид маърифатпарварлари томонидан хотин-қизлар эркинлиги ва жамиятнинг озодлиги тарғиб этилди. Илм-маърифат, озодлик масалалари аёллар мавзуси остида берилди. XX асрнинг 30-йилларига келиб хотин-қизларнинг шўро тузуми мафкурасига жавоб берувчи фаол ижтимоийлашган образлари пайдо бўлди. Хотин-қизлар масаласида жаҳид ва қадимчи ўртасида пайдо бўлган кураш кўплаб салбий оқибатларга олиб келганига қарамасдан, ўзбек хотин-қизлари қарамликдан қутулганига, саводсизликка барҳам берилганига ва илму маърифатли аёллар сони йил сайин ошиб бораганига тарих гувоҳ бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ирләрнең хатынларга караганда хокукы// Дин вә мәгыйшәт. 1907. № 4. 53–54 б.;

2. Ир вэ хатынларның жәмиг хокукта мүсәвәтенәң батланы// Дин вэ мәгыйшәт. 1907. № 5. 69–70 б.;
3. Мотыйгулла ибн мулла Гатаулла. Мүсәвәт хокук вэ хәррият нисә // Дин вэ мәгыйшәт. 1907. № 15. 231–232 б. 28.
4. Ирләрнең хатынларга караганда хокукы// Дин вэ мәгыйшәт. 1907. № 4. 53–54 б. 53 б. 29
5. Брилева Д. О женщине и устами женщины: мусульманка в татарской периодической печати начала XX в. // Гендерные стратегии и дисциплинарные практики, №2(36). – Казан, 2018. - С. 24.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-zhenschiny-v-videnii-ismaila-gasprinskogo-perevod-na-russkiy-yazyk-ocherka-i-gasprinskogo-zhenschiny/viewer>
// Абибуллаева Э. Роль женщины в видении Исмаила Гаспринского (перевод на русский язык очерка И.Гаспринского «Женщины») Крымское историческое обозрение, 2015, № 1. – С. 216-231.
7. Шодмонова С. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида (1870-1917 йиллар). – Т.: Yangi nashr, 2011. – Б. 148.

ТАСАВВУФИЙ АСАРЛАР ЖАНРЛАРИ ТАВСИФИ ВА ПОЭТИКАСИ**Гуландом Тоғаева,**

Чирчиқ давлат педагогика университети доценти,

Email: g.togayeva@cspu.uzOrcID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-0215-147>

Аннотация. Агиографик мазмундаги матбуот чиқишларининг таҳлили ҳақида сўз борар экан, аввало, унинг ўзагига аниқлик киритиш зарур бўлади. Шунини айтиш лозимки, «агиографик» сўзи юнонча «агиос»-«авлиё» ва «графия»-«ёзаман», сўзларидан тузилган бўлиб, бундай асарларда пайғамбарлар, авлиёлар шайх, пир ва тасаввуфда камолга етган кишилар фаолияти ва ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади.

Калит сўзлар: тасаввуф, пир, мақомот, табақот, манокіб, ҳолот, сийра, қисса, тарожим, тазкира, жанр, комил инсон.

Аннотация. При анализе агиографических пресс-релизов необходимо прежде всего прояснить их суть. Следует отметить, что слово «агиографический» происходит от греческих слов «agios» — «святой» и «graphia» — «писать», и подобные произведения повествуют о деятельности и жизни пророков, святых, шейхов, пиров и людей, достигших совершенства в суфизме.

Ключевые слова: мистика, пир, мақамат, табакат, манокіб, ҳолот, сийра, қисса, тароджим, тазкира, жанр, совершенный человек.

Abstract. When analyzing hagiographic press releases, it is first necessary to clarify their essence. It should be noted that the word "hagiographic" comes from the Greek words "agios" meaning "holy" and "graphia" meaning "to write." Such works recount the lives and activities of prophets, saints, sheikhs, pirs, and individuals who attained perfection in Sufism.

Key words: mysticism, pir, maqamat, tabakat, manokib, xolot, siira, qissa, tarojim, tazkira, genre, perfect man.

Агиографик мазмундаги матбуот чиқишларининг таҳлили ҳақида сўз борар экан, аввало, унинг ўзагига аниқлик киритиш зарур бўлади. Шунини айтиш лозимки, «агиографик» сўзи юнонча «агиос»-«авлиё» ва «графия»- «ёзаман», сўзларидан тузилган бўлиб, бундай асарларда пайғамбарлар, авлиёлар шайх, пир ва тасаввуфда камолга етган кишилар фаолияти ва ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади.

[1.101] Ўзбек матбуотида бу йўналишдаги талқин катта ҳажмни ташкил қилади. Юсуф Ҳамадоний, Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Вали каби нурли зотларнинг ҳаёт йўли ҳақидаги биографик характердаги ўнлаб тадқиқотлар яратилди. Мустақиллик йилларидан бошлаб токи 2006 йилгача бўлган матбуот саҳифаларини кузатганда, махсус нашрларда тасаввуфнинг назарияси ҳақида кўп ёритилган бўлса, даврий нашрлар бўлмиш «Мулоқот», «Тафаккур», «Сирли олам» каби журналларда айтиш бу мавзуга кенгроқ ўрғу берилганини кўриш мумкин. Бунда асосан икки жиҳатга эътибор қаратилди: Турғунлик йилларида қораланган улуғ аждодларимизнинг номини тиклаш ва улар мероси ҳақида муфассал маълумотлар беришдир. Матбуотда бу борада эълон қилинган мақолалар уч хил характерга эга:

1. Биографик. (Асосан улар яшаган давр, муҳит ва кароматлари ҳақида)

2. Тарикат пирлари яратган асарларга таҳлилий шарҳлар.

3. Тарикат пирларининг ўз асарлари ёки ҳаётларида юзага чиққан сўфиёна масалаларга муносабати талқини.

Ҳар уч масала агиографик характердаги мақолаларнинг публицистик қимматини оширади. Уларда бой тарихий манбалардан фойдаланиш малакасини шакллантиради. Шунингдек, агиографик йўсиндаги мақолаларда мақомот, табақот, манокіб, ҳолот, сийра, қисса, тарожим, тазкира каби жанрларда яратилган асарлар асосий манба вазифасини ўтайди.

Мақомот, «Ғиёсул луғат»да айтилишича мартабалар, қоидаларни билдирувчи китоб демакдир. Олим Н.Комилов хабар беришича, «Тарикат ва унинг мақомотлари, маълумотларга қараганда, биринчи марта Зуннун Мисрий (796-861) томонидан баён этилган экан». Масалан, Абул Муҳсин, Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Хожаи Бузург» асари З.Қутибоев, Г.Наврўзова каби тадқиқотчилар учун катта манба бўлган. «Сияр» сўзи йўл ҳаёт тарзи каби маъноларни англатади. Масалан, «Сияри Набий» китобида пайғамбаримиз ҳаёт йўли ҳақида сўзланган. Табақот жанри эса дастлаб ҳадис илми эҳтиёжларини кўзлаб, унинг иснодлари (санад-далил) занжирларининг тўғри эканлигини билдиришга қаратилган эди. «Табақот» жанри кейинчалик пайғамбаримиз ва саҳобалар, сўфийлар ҳаёти ва фаолиятини ҳам ўз ичига ола бошлади. Абдурахмон Суламининг «Табақотус сўфия» асари шундай асарлардандир. Бу каби асарлар Н.Комилов, И.Ҳаққулов, М.Ҳасаний тадқиқотлари учун ҳам ғоявий манба бўлган. Шунингдек, манокіб, тазкиралар ҳам шундай характерга эга бўлиб, манокібда улуғ алломанинг яхши сифат ва феъли ҳақида мақтаб

гапирилади. Тазкира эса бир-бирига руҳан яқин инсонлар, машҳур шахслар ҳақида эсдалик қайдларидир (Ф.Атторнинг «Тазкиратул авлиё» асари). Бу жанрлар тасаввуфий мавзудаги мақолалар учун бой илмий-тарихий-назарий манба бўлиб хизмат қиляпти. Иккинчидан, илмий публицистикани жанр нуқтаи назаридан бойитаяпти. Лекин бу борада диний нашрларнинг фаолияти кўнгилдагидек эмас. Масалан, «Ислом нури» газетаси ва «Ҳидоят сари» журналларида бу борада изланишлар, чуқур тадқиқотлар руҳи сезилмайди. Уларда масалага соф теологик ёндашув кучли. Даврий нашрларда жиддий, салмоқли, кенг кўламли масалаларни ўртага ташлаган мақолалар эълон қилиндики, бу билан жамиятда шу мавзуга оид, кенг жамоатчилик фикри шаклланди. Тасаввуф илми ҳақида янгиликларни билишга қизиқувчи аудитория кенгайди. Бу билан матбуотнинг халқчиллик тамойили ҳам кучайди. Матбуот маълум маънода тасаввуф ва ҳаётни бир-бирига яқинлаштирди.

Профессор Ориф Усмоннинг «Мулоқот» журналидаги «Ваҳдат шаробин ичдим» [2.6] , «Зангиота силсиласи», [3.5-6] О.Бўриевнинг «Шайх Зайниддин Абу Бакр Тойободий», [4.2.] «Хожа Алоуддин Аттор», «Хожа Муҳаммад Порсо» [4.11-12] Мирза Аҳмад Азаматнинг «Отойи шажараси» [5.] каби мақолалари ана шу жанрдаги асарларнинг ўрганилиши натижасида дунёга келган.

Агиографик асарларни фақат ўрганиш эмас, балки ҳозирги ўзбек имлосига ўгириб, ўқувчиларга етказиш муҳимдир. Шу боис «Табаррук рисоалар» китоби бу йўлдаги изланишлар самараси бўлди. [6.] Бу борада тарих фанлари доктори М.Ҳасанийнинг ҳам хизматлари катта. Олим Абдухолиқ Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Мавлоно Хароботий, Хожа Ҳасан Андокий кабиларнинг биографияси, ёзган асарлари ҳақида муфассал маълумот берувчи бир қанча асарлар эълон қилди.

Агиографик характердаги мақолаларнинг аҳамияти шундаки, ўзбек ўқувчиси тасаввуф алломалари ҳаёти, фаолияти, улар яшаган давр ва муҳит билан, уларнинг маслак ва мақсадлари билан чуқур танишади, ўзига улардаги эзгу ҳислатларни ибрат қилиб олади. Шу боис ўқувчида ижтимоий тафаккур тадрижи тез ривожланди, кенгайди. Бу билан матбуот ҳужжатли хулосалар, тарихий аниқлик, далилий асослар билан бойиди.

Инсон Ер юзасидаги тирик мавжудотлар ичида ўзини-ўзини билишга ва ўзининг ички дунёсини ифодалашга қодир бўлган нодир зотдир. Ўз умрининг қадрини билувчи, ўз ҳаётининг нажоти учун курашувчи ҳам инсондир. Ўзининг мураккаблиги ва серқирралиги туфайли инсон муаммоси барча даврларнинг мутафаккир ва олимларини қизиқтириб келган, турли мунозара ва баҳсларга

сабаб бўлган. Айниқса, Абдухолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломалар минг йилларга етгулик илм қолдирганлар. «Мулоқот» журнали эса уларнинг силсилаи шарифлари, ҳаёт йўллари, қолдирган китоблари ва шогирдлари ҳақида кенг аҳамиятга эга туркум мақолалар эълон қилди.

Масалан, Аҳмад Яссавий ва унинг авлод шажаралари, Халил ота, Қусам шайх, Атойи, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Фахриддин Али Сафий, Атоуллоҳ Хусайний, Занги ота, Сулаймон Боқирғоний ҳақидаги туркум тадқиқотлар, Яъқуб Чархий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Алоуддин Аттор, Сайид Барака, Махдуми Аъзам, Абу Бакр Каффоли Шоший ва уларнинг қолдирган мероси тадқиқотчилар томонидан журналда мунтазам ёритиб борилди. Бунда матбуотнинг ҳаққонийлик принципи бузилган, тасаввуф таълимоти негизларига юзаки қараш, ундаги ҳаётчанликни тушуна олмаслик руҳидаги мақолалар ҳам борки, улардан кўз юмиб бўлмайди. Мисол учун, «Мулоқот»нинг 1997 йил 2-сон, 11-13-бетларида олим Абдурахим Эркаевнинг «Маънавий эҳтиёжнинг юксалиши» [10.] деб ном олган мақоласи ёритилган. Ушбу мақола ёшлар онгида меҳнатсеварлик, фанда ва ишлаб чиқаришда илғорлик, ташаббускорлик руҳини сингдириш лозимлиги ҳақида. Муаллиф мавзуга жуда кенг, ҳар томонлама теран ёндашган: «Мустақиллик илмий-интеллектуал салоҳиятни янада кучайтиришни тақазо этади. Бунинг учун мактабларда, ўқув юртларида касб танлаш масаласига жиддий эътибор бериш, иқтидорли ёшларнинг ижтимоий мўлжални кўпроқ илмий ижодкорликка йўналтириш керак», дейди муаллиф. Бу сўзлар тўғри ва ўринли мулоҳазалардир.

Қуръони Каримда айтилишича, «Яхшиликка интилган муштоқларни ва толибларни доимо яхшилик кутади». Тасаввуф таълимоти заминидан ана шу руҳий тарбия илдизлари ётади. Бу таълимот эса ҳавойи, догматик таълимот эмас, балки ҳаётга чуқур кириб борган мушоҳадалар тизимидир, ахлоқий-тарбиявий йўлдир. IX-X асрлардан агиографик жанрда ва сўфийлик аълимотига оид тасаввуфий, тарихий-назарий асарлар яратила бошланди. ⁵⁵«Тазкира» сўзи эсламоқ, ёдга олмоқ, зикр қилмоқ маъноларини англатиб, улуғ зотлар ҳақидаги ибратли хотиралар жамланмасини билдиради. Шарқ ҳагиографик манбалари тарихий, дидактик, диний-тасаввуф, фалсафий, педагогик, этнологик ва адабий-эстетик тадқиқотлар учун муҳим манба бўлиб, унинг мумтоз намуналари

⁵⁵ Тоғаева Г.Ўзбек матбуотида тасаввуф таълимотининг ёритилиши: муаммолари, таъйинлари ва шакллари. фил.ф. номзоди. диссертацияси. -Т: ЎзМУ, 2007.

сифатида ислом маданияти ва тарихида муҳим ўрин тутган авлиёлар ва сўфийларнинг ҳаёти ва фикрларини ўз ичига олади. Шарқ агиографияси тазкира, мақомат, маноқиб, ҳолот, манқаб, рисола жанрларида яратилган ва уларнинг яратилиш географияси бутун ислом минтақасини қамраб олган. Шарқ агиографияси учун тазкира ва маноқиб ёзиш анъанаси устунлик қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Назаров Б. Ислом агиографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Фил. .ф.док...дисс. –Т.: –2000. –Б.101.
2. Гиёсул луғот. Пешовар нусхаси. –Б.621.
3. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир. Мақомоти Хожаи Бузург. ИНВ рақами 9519, 23-а б.
4. Усмон О. Ваҳдат шаробин ичдим //Мулоқот. –1991. –№6.
5. Усмон О. Зангиота силсиласи //Мулоқот. –1997. –№ 5-6.
6. Бўриев О. Шайх Зайниддин Абу Бакр Тойободий //Мулоқот. –1996. –№2.
7. Бўриев О. Хожа Муҳаммад Порсо //Мулоқот. –1994. –№1-2.
8. Азамат Мирза Аҳмад. Отойи шажараси //Мулоқот. –1996. –№ 11-12.
9. Табаррук рисоалар. (Нашрга тайёрловчилар М.Хасан, Б.Умрзоқ, Ҳ.Амин). –Т.: Мовароуннаҳр нашриёти, 2004.
10. Эркаев Абдурахим. Маънавий эҳтиёжнинг юксалиши //Мулоқот. –1997. –№2. –Б.11-13.
11. Тоғаева Г. Ўзбек матбуотида тасаввуф таълимотининг ёритилиши: муаммолари, таъйинлари ва шакллари. Фил.ф.. номзоди .диссертацияси. –Т: ЎзМУ, 2007.

MUVASHSH AHLARNING POETIK MAZMUNI**Muydinova Arofatoy Urinovna,**filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Chirchiq davlat pedagogika universiteti amuydinova73@gmail.com.

Annotatsiya. O'zbek milliy uyg'onish adabiyoti ijodkorlari tomonidan yaratilgan muvashshahlar shoirlarning adabiy-estetik olami, ijtimoiy va adabiy hayoti, adabiy davrasi hamda ijodiy hamkorligini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ayni paytda, muvashshahlarning o'rganilishi uning adabiyotshunosligimiz tarixidagi o'rni va ahamiyatini belgilashda ham muhim ilmiy qiymatga ega. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi adabiy muhitlar vakillari ijodida keng o'rin berilgan muvashshahlarning poetik mazmuni xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: muvashshah, g'azal, bayt, she'riy san'at, aqd, iqtibos, muxammas.

Аннотация. Мувашшахи, созданные творцами узбекской литературы национального Возрождения, имеют большое значение для изучения литературно-эстетического мира, общественно-литературной жизни, литературного кружка и творческого содружества поэтов. В то же время изучение мувашшахов имеет и важное научное значение для определения их места и значения в истории отечественного литературоведения. В данной статье рассматривается поэтическое содержание мувашшахов, которые широко использовались в творчестве представителей литературных кругов второй половины XIX – начала XX века.

Ключевые слова: мувашшах, газель, бейт, поэтическое искусство, акд, иктибос, мухаммас.

Annotation. The muwashshahs created by the writers of Uzbek national renaissance literature play an important role in studying the poets' literary and aesthetic worldview, their social and literary life, literary circles, and creative collaboration. At the same time, the study of muwashshahs has significant scholarly value in determining their place and importance in the history of Uzbek literary studies. This article discusses the poetic content of muwashshahs, which occupied a prominent place in the works of representatives of the literary milieu of the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: muwashshah, ghazal, bayt, poetic art, aqd, citation, mukhammas.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari o'zbek milliy uyg'onish adabiyotida muvashshah yozmagan shoirni topish mushkul. Muvashshahlarga

faqatgina shakl hodisasi emas, balki badiiyat mezonlari asosida yondashganini kuzatish mumkin. Ayniqsa, Furqat, Muqimiy, Muhyi, Haziniy, Zavqiy kabi shoirlar muvashshah-g'azallarning badiiy yetuk namunalarini yaratganini ta'kidlash kerak. Akademik A.Qayumovning: "Biz tahlil uchun Furqatning yuksak she'riy qobiliyati, boy va o'tkir tafakkurga xos g'azallarini olamiz[8:46]", – deya e'tirof etib, tahlilga tortgan g'azallari orasida muvashshahlarning ham borligi fikrimiz dalilidir.

Mumtoz nazmiy an'analarni munosib davom ettirishga intilgan ijodkorlar yaratgan muvashshahlarning mavzu ko'lamini, asosan, ishqiy (majoziy), diniy-tasavvufiy hamda ijtimoiy mavzular tashkil etadi.

Azaliy va abadiy mavzulardan bo'lgan ishq mavzusini har bir ijodkor yangicha va o'ziga xos poetik talqinda aks ettirishga intildi. Zero, adabiyotshunos Rahim Vohidov aytganidek: "Ishqni kuylamagan shoirni va ishq dardi aralashmagan she'rni topish mutlaqo mumkin emas"[10:142]. Jumladan, g'azal aksariyat ishq haqida yoziladi. Ishq esa ikki mazmunni: majoziy (insoniy) va ilohiy (haqiqiy) ishqni anglatadi. Har ikkisining ifoda vositalari, obraz, timsollarida o'xshashlik bor. Qolaversa, tasavvuf ta'limoti bo'yicha, borliq, inson yoki go'zal yor ham Haq jamolining jilvasi. Demak, unga muhabbat Olohga bo'lgan ishq darajasiga yetishi kerak. Shoirlar o'z salohiyatlarini ko'proq mana shu doirada namoyish etganlar. Adabiyotshunos Y.Is'hoqov Alisher Navoiy asarlarida ishq masalasini tahlil qilar ekan, majoziy ishq haqiqiy ishqqa qarama-qarshi qo'yilmasligini ta'kidlab, shunday yozadi: "...majoziy ishq ishq haqiqiyning bir ko'rinishi yoki haqiqiy ishq yo'lidagi o'ziga xos bosqich sifatida baholanadi. Ruhan pok, ma'naviy komil inson uchun majozning o'zi ayni haqiqatdir"[5:25].

Muvashshahlarning ham salmoqli qismini ishqiy lirika tashkil etadi, deyarli barcha janrdagi muvashshahlarda ayni janr imkoniyatiga qarab ishq tarannum etilgan. Aksariyat shoirlar ijodida har ikki ishq talqin qilinib, ishqning xosiyati, oshiqning ruhiy holati, ishq sababli qalb va ruhning kamolga erishuvi xususida so'z boradi. Muhabbat lirikasidagi yetakchi timsollar ham ishq, oshiq, ma'shuqa, raqibdir. Bu timsollar orqali insoniy ishq kechinmalari obrazli tasvirlanadi.

Ishqi ilohiy mavzudagi she'rlari bilan mashhur bo'lgan shoir Haziniy Ho'qandiy asarlarida ishq mavzusi "Shoirning qator asarlari Sharq mumtoz adabiyotining fikr mag'zi – haqiqiy Yor (Alloh taolo) vasfini kuylash konsepsiyasidan ayri emas... Haziniyning turkum she'rlarida e'tiqod va tavhid, Rasulullohga muhabbat g'oyasi munojot, hamd va na't tarzida keladi"[7:50].

Adabiyotshunos olim Sh.Yusupov ishq haqiqiyga bag'ishlangan g'azalni muvashshah tarzida yaratilganiga mumtoz shoirlar orasida faqatgina Haziniy to'ra

merosida duch kelganini yozadi va shoirning “Firoq” radifli g‘azalini misol qilib keltiradi. Ramali musammani maqsur vaznida yozilgan g‘azal quyidagi matla’ bilan boshlanadi:

Qo‘ydi ham ko‘ksim aro yuz ming jafolarni firoq,
Ajratib bizdin yana ko‘p oshnolarni firoq.

Qo‘ldoshxon nomiga bitilgan mazkur muvashshah-g‘azal matnidani uning diniy-mav‘iza ekanligi ham anglashiladi. Chunki Sh.Yusupov ta’kidlaganidek, “Ishqi haqiqiyini tarannum etuvchi “Firoq” radifli g‘azalda bu dunyoning omonat ekanligi, u yuz yigirma to‘rt ming anbiyoni, Ahmadi Muxtor (Muhammad Mustafo s.a.v.)ni, Falotunni, xonaqohlarda umri kechgan ne-ne shayxlarni qora yer bag‘riga jo qilganligi xususida yonib qalam tebratgan”[11:148] shoir g‘azalni “Naqdi umringni dilingga olgucha toatda bo‘l”, – deya nasihat bilan yakunlaydi.

Haziniy muvashshahlarining birida shunday misralar uchraydi:

Ravo, gardanga tashlab, ma’siyatga tavbalar qilsam,
Gunohin afv etib, yozgon qulin yo‘qlor deb keldim.
Uzr aytsam xatolarga, kechursang, afv etib, shoyad,
Kuduratdin chiqor emdi, sani g‘amxor deb keldim.

Professor N.Jabborovning Furqat she’rlari tahlili misolida aytgan quyidagi fikrlari bu kabi satrlar zahirida ifodalangan haqiqatni chuqurroq tushunishga yordam beradi: “Ma’lumki, haqiqat ahli hech qachon “Men kamolot timsoliman, gunohlardan pokman”, demaydi. “Gunohkorman, osiymen, badkirdorman”, deydi. O‘zini malomat qiladi. Shu orqali nafsni yengadi, poklanadi. Nafs qutqusidan xalos bo‘lish – kamolotning bosh sharti”[6:73]. O‘zini gunohkor bilish va bundan tavba qilish mo‘minga xos xususiyat. Shoirning bunday mavzudagi she’rlarini o‘qiganda ana shu jihatni har doim nazarda tutish zarur bo‘ladi. Shoir fikrni ta’sirchan ifodalashda tanosib (ma’siyat, tavba, gunoh, afv etmoq) badiiy san’atidan mahorat bilan foydalanadi. O‘quvchini fikr yuritishga, mushohadaga undaydi.

Ma’lumki, XIX asr Qo‘qon, Toshkent, Xorazm adabiy muhitlarida Navoiy, Lutfiy, Fuzuliy kabi mumtoz shoirlarning ijodlari yuksak qadrlanib, ularning ijod maktablari an’analardan ozuqa olib, targ‘ib qilingan. Davrning nomdor shoirlari bu maktabdan chuqur oziqlangan badiiyat namunalarini yaratganlar. Akademik A.Qayumov Furqat g‘azallarini tahlil qilib, quyidagilarni yozadi: “Ulug‘ ustoz Navoiy g‘azallari butun boshliq bir badiiy mahorat maktabidir. Navoiy g‘azallarida bir baytni tashkil etuvchi ikki misra bir-biriga mantiqan chambarchas bog‘langan bo‘ladi. Ikkinchi misra, odatda, birinchi misradagi fikrni ë sharh etadi, yo davom ettiradi. Badiiy nisbatlar ko‘pincha ikkinchi misrada bo‘ladi-da, undan ayrilgan holda olingan

birinchi misra bayt mazmunini to'liq ochib bera olmaydi. Furqat ana shu she'riy maktab ta'limini mukammal egallagan. Uning "Termu tobi bodadin ruxsori axmar ustida?" deb boshlanadigan bir g'azali shu fikrning yaqqol misolidir... Har bir bayt Navoiyona uslub va unga odat bo'lmish yuksak badiiyatga to'la:

Ikki jodu nargising solg'ay jahonga fitnalar,

Bo'lmasa uryon qoshingdin ikki xanjar ustida"[8:55].

Ramali musammani maqsur (mahzuf) vaznida yozilgan mazkur g'azal Mulla To'ychi hofizga bag'ishlangan To'ychixon nomi bilan ziynatlangan "Ustida" radifli muvashshah-g'azal bo'lib, uning ketma-ket uch baytida tajohuli orif san'ati mohirona qo'llangan. "Bilib turib bilmaslikka olish" ma'nosini ifodalovchi ushbu she'riy san'at qo'llangan baytlarda ko'pincha mahbuba qiyofasi qiyosiy holda tasvirlanadi, bir yoki bir necha narsaga o'xshatiladi, lekin uzil-kesil fikr bildirilmaydi. Shoirning o'zini bilib bilmaslikka solishi shartli bo'lib, asl maqsad ta'rif va tavsifdan, yor qiyofasini mubolag'ali tarzda gavdalantirishdan iborat bo'ladi[3:35].

Termu tobi bodadin ruxsori ahmar ustida?

Qatra-qatra yoki shabnamdur guli tar ustida?

Mahvashning qizil yuzi ustidagi tomchilar bodaning qizdirganidanmi yoki bu qizil gul ustidagi shabnam qatralarimi? – deya shoir tajohilu orif san'ati vositasida go'zal lavha yaratadi. Shuningdek, *guli tar*, *shabnam*, *qatra* so'zlarining bir misrada keltirilishi tanosub san'atini hosil qilgan.

O'smaliq qoshlarmu yo shamshir qondin zangliq,

Yoki pistoqi to'kulmish rangi ahzar ustida?

O'smalik qoshmi bu yo qonli shamshirdan qolgan zangmi? Yoki pistoqi (yashil) ahzor to'kilganmi?

Yuza uza kokulmidur har sori pechutob ila,

Ganji husningmu yotur yo ikki ajdar ustida?

Yorning yuzi yonida chirmashgan ikki kokilmi yoki husn xazinasi ustida yotgan ikki ajdarmi?

Keyingi baytda ham shoir tanosub she'riy san'atiga murojaat qiladi: *chaman*, *bulbul*, *gul*, *qumri*, *sanovbar* so'zlarini bir o'rinda qo'llab, ular vositasida obrazli tasvir, ajoyib lavha yaratadi, ya'ni "yor husnini ko'rgan qumri va bulbul birdan noladan to'xtaydilar. Chunki yorning go'zal yuzi guldin afzal, qomati sarvdan latifroq edi. Qumri va bulbul buni ko'rib hayratdan jimib qoldilar:

Chehra ochtingmu bu tadbir-la chamanda, toldilar,

Xasta bulbul gul uza, qumri sanovbar ustida?"[8:55]

Muqimiyning Qosimjon nomiga muvashshah qilingan:

“Qatra-qatra ter yokim gul yuzing shabnammudur?

Yo riyozi husning ichra chashmai zamzammudur?” matla’li g‘azali Furqatning yuqoridagi g‘azali bilan hamohangligi, har ikki g‘azal matla’sining birinchi misralaridagi qiyos aynan bir xil ekanligi kuzatiladi. Bundan shoirlar o‘rtasidagi adabiy ta’sir, hamkorlik, do‘stona aloqalar kuchli bo‘lganligini bilish mumkin.

Furqatning Qalandarxon ismi bilan bezalgan “Topmisham” radifli quyidagi muvashshah-g‘azali Fuzuliyona uslubda yozilgani bilan e’tiborni tortadi:

Shoir bu she’rida ham tanosub san’atidan foydalanib, yorga oshiqlikni bog‘da qumrining sanovbarga oshiqligiga yoki bulbulning gulga shaydologiga qiyoslaydi. Keyingi baytda esa talmeh she’riy san’ati vositasida tasvir yanada quyuqlashadi, ya’ni lirik qahramonning hijron qorong‘usida mahbubani topganini go‘yoki ramazon oyida Laylat ul-qadrni yoki el ichida Xizr alayhissalom nomi bilan mashhur bo‘lgan afsonaviy zotni uchratganiga tenglashtiriladi. Shoir keyingi baytlarda ham g‘avvos, bahr, gavhar so‘zlari vositasida tanosub, qul, Sikandar va shomu sahar so‘zlari ishtirokida tazod san’atidan mohirona foydalanadi. Maqta’da esa muvashshah bog‘langan Qalandarxon ismini ham o‘z ma’nosida, ham mazkur shaxsga ishora tarzida qo‘llagan. Ko‘rinadiki, shoir she’riy san’atlardan poetik fikrni kuchaytirish, badiiy mazmunni boyitish maqsadida unumli foydalangan.

Karimbek Kamiyning Mirzoxon nomiga bitgan “Akan” radifli muvashshah-g‘azali haqida adabiyotshunos Nodira Afoqova jadid g‘azaliyoti tahliliga bag‘ishlangan risolasida quyidagilarni yozadi: “Ayni paytda jadid lirikasi Muqimiy, Furqat singari shoirlar ijodining izchil davomi sifatida xalq jonli tiliga, xalqona ifodatsollarga, ishqiy kechinmalar bobida romantikadan real hayotga bir qadar yaqinlashgani bilan ham xarakterlanadi”[1:10].

Ijodkorning iymon-e’tiqodi, dunyoqarashi, hayot haqidagi xulosalari uning asarlarida aks etishi ma’lum. Jumladan, Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy Hariqiyning diniy-tasavvufiy mavzuda yozgan muvashshahlarida uning mustahkam e’tiqodli shaxs bo‘lgani o‘z aksini topgan. Shoir diniy-tasavvufiy mavzuda qalam tebratar ekan, bu sohada ham chuqur bilim egasi ekanligi namoyon bo‘ladi. Bu, ayniqsa, oyat va hadislarga murojaat qilingan she’rlarida yaqqol ko‘rinadi. Jumladan, shoirning hazaji musammani solim vaznida yozilgan Mullo Abdulfattohjon nomi bilan ziynatlangan “Munavvar qildi” muvashshah-g‘azalida quyidagi bayt mavjud:

Ibodatonadur ishq ahlig’a qoshingni mehrobi,
Erur viridi zaboni iltijoi “na’buda iyyok”.

Oldingi misra sof lirik mazmun bersa, keyingisi aqd san'ati vositasida irfoniy ma'no yuklanmoqda, ya'ni Qur'oni Karimning "Fotiha" surasidagi 4-oyatiga ishora qilinadi: "Biz sengagina ibodat qilurmiz" (Qur'on, 1/4)[2:112].

Mumtoz she'riyatimiz badiiyatini ta'minlagan vositalardan yana biri *iqtibos* san'atidir. "Ilm o'zlashtirmoq", "o'zaro foydalanmoq" ma'nolarini anglatuvchi bu san'at asosida ijodkorlar ishqiy va ma'rifiy mazmundagi badiiy mukammal asarlar yaratganlar. Keng ma'noda iqtibos "bir so'z yoki yozuvni bo'lgani kabi yo qisqartirib olmoq. Biridan ilman istifoda etmoq... So'z orasida Qur'oni Karimdan yoxud Hadisi sharifdan yo boshqa maqbul asarlardan bir jumlaning to'liq yoki qisman oz tasarruf ila yoxud tasarrufsiz olinishi"ni anglatadi[9:128]. Demak, iqtibos san'ati Qur'oni Karim yoki Hadis ilmi bilan bog'liq bo'lib, ijodkor o'z fikrini asoslashda ana shu ikki manbaga tayanadi. Atoullloh Husayniy bu haqda quyidagi ta'rifni beradi: "Iqtibos mashhur qavlg'a ko'ra, Qur'on yo Hadisdin bir nimani aning Qur'on yoki Hadisdin oling'anig'a ishora bo'lmag'an tarzda kalomg'a kiritmaktin iborattur"[4:242]. Qur'oni Karim oyatidan yoki hadisi sharifdan bir tayanch so'z, ibora yoki jumla aynan keltiriladi. Shoir Hariqiyning Mullo Abdulfattohjon nomiga yozgan "Manga ro'zi azalda" sarlavhali muvashshah-g'azalida quyidagi bayt mavjud:

Labim ro'zi "alastu"da javobidin xato aylab,

"Bala"ni o'rniga dedi "balo" bo'ldum bugun majnun.

Baytning birinchi misrasida Qur'oni Karimdagi "Dedi: "Oyo, Man sizlarning Rabbilaringiz emasmanmi?" Dedilar: "Oriy, Rabbimizdursan, bizlar shohid bo'ldik", oyatiga ishora qilingan (Qur'on,7/172).

Mullo Mahkamxon nomiga muvashshah qilingan "Iqtisob" g'azalidagi quyidagi baytda ham shoir Qur'oni Karim oyatini iqtibos keltiradi:

Ma'niyi oyati "xalaqal mavta val-hayot",

La'ling tabassumiyu ko'zing g'amzig'a kitob, –

ya'ni "Ul xudoki, paydo qildi o'limni va tiriklikni sizlarni sinash uchun" (Qur'on,67/2). Shoirning ayni mavzudagi Mullo Abdulfattohjon ismi bilan ziynatlangan "Ruxsori ra'nodin" muvashshah-g'azalining bir necha baytlarida ham iqtibos san'atidan foydalanilgan:

Tamoshai jamoli xalq uchundur ne'mati behad,

Valekin ne'mati behad manga "nahnun qasamno" din, –

ya'ni "Oyo, ular Parvardigoringizning rahmatini taqsim qilmoqchilarmi?" (Qur'on, 43/32).

Yoki

To'karman ashki hasrat vosil o'lg'ondin beri doim,

Bo'lub virdi zabonimdur shab "inno zalamno" din, –

baytidagi ikkinchi misrada Qur'oni Karimdagi quyidagi oyat iqtibos keltirilgan:

"Ul ikkilari dedilar: "Ey bizning Rabbimiz, o'z jonimizga zulm qildik" (Qur'on, 7/23).

Yoki quyidagi baytning ikkinchi misrasida ham iqtibos qo'llangan:

Ishora bo'ldi husnig'a kalomi "ahsan ul-husno",

Budur fahvoyi Qur'on oyati "inno xalaqno", –

ya'ni "Albatta, Biz insonni aralashgan bir maniy qatrasidan yaratdikki, uni sinarmiz" (Qur'on, 26/2).

Xullas, bunday asarlar mutolaasi bugungi va kelajak avlodlarning ma'naviyatini baquvvat, e'tiqodini mustahkam qilishga, ular qalbida ezgu tuyg'ularni tarbiyalashga xizmat qiladi.

O'zbek she'riyatida, xususan, o'zbek milliy uyg'onish adabiyotida ijtimoiy mavzuda yozilgan muvashshahlar ham mavjud. Butun Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakasi iskanjasida qolgan bir zamonda yashab ijod qilgan shoirlarning hech birida ijtimoiy mavzu chetlab o'tilmagan. Jumladan, muvashshahlarning aksariyati ishqiy mavzuda yozilgan bo'lishiga qaramay ularning ba'zilar tagmatnidan ijtimoiy mavzuning ifodalangani kuzatiladi. Masalan, Haziniyning Qo'ldoshxon ismi bilan bezalgan muvashshah-g'azalida quyidagi misralar mavjud:

O'lunga amr etib mani, buyursa sallotin,

Biling, muhabbat ma'shuqida o'lmoqim mango me'roj.

Bayt mazmunidan ko'rinib turibdiki, g'azal ishqiy(ishqi ilohiy) mavzuda bitilgan. Lekin shoir keyingi baytlarda o'zining dard-u g'am, zulm haqidagi qarashlarini mana bu tarzda ifoda etadi:

Xarob o'lsa shahar, boisi – shahi zolim,

Salotin ahli raiyatg'a zulm etar base bedoj.

Nihoyatidin o'tubdur mango bu javru sitam,

Haziniy yig'lamoqin boisi sango muhtoj.

Furqatning "Yo'q" radifli Rashidxon nomiga bitilgan muvashshah-g'azali ham ishqiy mavzudagi g'azallardandir. G'azal maqta'sida esa shoir:

Naylayki, haq yaratmish Furqat meni siyahro'z,

Shomimda bor uzun tun, lekin anga sahar yo'q, – deya o'zining vatandan judolik alamlariga ishora qiladi.

Shoir Muqimiyning ham Siddiqxon nomiga bitilgan "Aylarmudim" radifli ishqiy mavzudagi g'azali quyidagi misralar bilan yakunlanar ekan, shoirning bitmas armonlari o'z aksini topadi:

Nolae deymanki bulbuldek, Muqimiy, aylasam,

Bir yana firdavs vaslig'a guzor aylarmudim?

Ma'lumki, muvashshahlar aruz vaznining bir necha bahrlarida yaratilgan. Chunonchi, hazaj, ramal, sare', rajaz bahrlari muvashshahlarning aksariyatiga xosdir. Mazkur bahrlardagi she'rlar o'ynoqi, yoqimli ohanglarda o'quvchi xotirasiga tez o'rnatilishi bilan ajralib turadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, davrning benazir shoirlari yaratgan muvashshahlarning aksari qo'shiqqa aylanib, xalq qalbidan chuqur joy olgan.

Xullas, Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti namoyandalari takrorlanmas badiiy topilma va obrazlar, go'zal tashbehlar, badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalanib, muvashshahlarning badiiy yetuk namunalarini yaratdilar. Umuman olganda, adabiy muhitlar ijodkorlari asarlaridagi muvashshahlar ma'lum maqsad bilan yaratilgani, ularda nomlari zikr etilgan shaxslar shoirlarning yaqin do'stlari, adabiy hamkorlari bo'lganini ta'kidlash kerak. Bu asarlarning yaratilish tarixini o'rganish milliy adabiyotimiz tarixining qorong'u jihatlarini oydinlashtirish jihatidan ilmiy qimmatga molikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Афоқова Н. Жадид ғазалиёти. – Т.: Фан, 2005.
2. Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший (Ҳарикий). Девони Ҳарикий. – Т.: Фан ва технология, 2009.
3. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Т.: Шарқ. 1999.
4. Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
5. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983.
6. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2004.
7. Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Т.: Фан, 2007.
8. Қаюмов А. Шеърят жилolari. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
9. Қуронов Д. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2010.
10. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1996.
11. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003.

SHOIR SHAFOAT RAHMATILLA TERMIZIYNING POETIK MAHORATI

Yulduz Xaitova

*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),**Termiz davlat universiteti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada, uzoq tarixiy va adabiy jarayonda shakllangan hamda takomillashib borgan an'analar, badiiy tafakkur tarzi, she'riyat, madaniyatga ixlosmandlik, boy adabiy manbalarning mavjudligi vohada har jihatdan mukammal va qizg'in adabiy muhitni vujudga kelgani haqida so'z boradi. Bundan tashqari maqolada, shoir Shafolat Rahmatulla Termziy poetik mahorati tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: poetik uslub, barmoq vazni, ruhiyat, shoir, badiiy ijod, obraz, mahorat, muhammas, g'azal, she'r.

Annotation. This article discusses the traditions, artistic thinking, poetic style, and devotion to culture that have been formed and developed throughout a long historical and literary process, as well as the existence of rich literary sources that contributed to the emergence of a comprehensive and vibrant literary environment in the region. In addition, the poetic mastery of the poet Shafolat Rahmatulla Termziy is analyzed in the article.

Keywords: poetic style, syllabic meter, psychology, poet, artistic creativity, image, mastery, *muhammas*, *ghazal*, poem.

Badiiy asarning har tomonlama mukammal bo'lishi ijodkor ruhiyatiga, dunyoqarashiga, badiiy mahoratiga bog'liq. Uning ruhi teran, fikri tiniq bo'lsa, badiiyati yuksak asarlar dunyoga keladi. Zamonaviy o'zbek lirikasida janr va shakllar to'g'risida so'z borganda taniqli shoir va olim Jamol Kamolning nuqtayi nazari, bizningcha, masalaning mohiyatini yoritishga xizmat qiladi. Uning fikriga ko'ra, lirika janrlarini bir-biridan ayiruvchi omil lirik kechinmaning xarakteriga bog'liq. "Biroq hozirgi davrda lirik she'riyatda tajassum topgan va topayotgan kechinmalar dunyosi shu qadar boy va rang-barangki, ularni qat'iy tasnifga solish, aniq xil va turlarga ajratib ko'rsatish juda mushkul"[1:143].

Shafolat Rahmatulla Termziyning hozirgacha bir qancha she'riy kitoblari nashr etilgan. Biz bu jadvalni shoirning oxirgi kitoblaridan biri "Ozod so'z" kitobi asosida tuzdik. Chunki u barcha to'plamlardagi asarlarni qamrab oladi. Shoir ijodidagi asarlarning janrlar ko'lamini quyidagicha:

Shoir ijodidagi janrlar	Turli bandli she'rlar	G'azal	Muxammas	Tuyuqlar	Doston	Monolog she'rlar	Dialog she'rlar	Ruboiylar
Soni	148	23	22	12	2	21	10	153
Asarlar nashr etilgan kitob	“Ozod so‘z”	“Ozod so‘z”	“Ozod so‘z”	“Ozod so‘z”	“Ozod so‘z”	“Ozod so‘z”	“Ozod so‘z”	“Ozod so‘z”

“Ozod so‘z” kitobida “Xayyom sharobi” nomi ostida 153 ta ruboiy berilgan. Keyinchalik 2008-yilda ayni shu ruboiylar “Ko‘rinmay gulladim” kitobida to‘rtliklar nomi ostida yana 10 ta to‘rtlik qo‘shilgan holda nashr etilgan. “Ozod so‘z” kitobi shoir ijodining gultojidir. Bu kitob haqida O‘zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid “Shafolatning shafoti yoxud ozod so‘z sevinchlari” maqolasida shunday deydi: “Ozod so‘z” — saylanma kitobi. Yaqindagina “Yangi asr avlodi” nashriyotida bosmadan chiqdi. Kitobning nomi ramziy. Vatani ozodlikka, xurriyatga yetishgan, eli ham, o‘zi, so‘zi ham ozod bo‘lgan shoirning kitobi, ozod so‘zi. Bu so‘zning armonlari bor edi, endi-da sevinchlarga aylandi. Uning hijronli iztiroblari mo‘l edi, endi diydor quvonchlariga aylandi. Shu o‘rtada bir kishi bir gap aytdi, yaxshi aytdi: “Ozod yurtning ozod so‘zi ozod shoirlariga muborak bo‘lsin!”[2]

Shafolat shoir qalbi pok, mehri daryo shoir sifatida kitobxonlar xotirasida qoldi. Uning she‘rlarini o‘qiganimizda bu qalbi poklik, mehr-oqibat, kamtarlik, soddalik, oddiylik shoirning lirik qahramonlariga ko‘chadi. “Samanim” she‘ridagi alp kelbatli yoriga ayron tutayotgan ko‘zlari suzuk, “Surxon to‘ynomasi” she‘ridagi davraning to‘rida ulug‘ mehnat nonini ushatayotgan oqsoqol dehqon bobo, “Ikkinchi rivoyat” she‘ridagi Xudodan uch o‘g‘li urushga ketmasdan o‘z bag‘rida ulg‘ayishini so‘ragan o‘zbekning mushfiq onasi fikrimizni dalillaydi. “Otamga”[3:56] nomli she‘r shoir yashab o‘tgan umrning xulosasidek yangraydi:

Ota, siz kasbing deb tutqazmay tayoq

*Cho'ponlik kasbingiz qildingiz zoye.
Kitoblar shahri aro qo'ydingiz sayoq,
Qog'oz uy boshladim men mo'rt savdoyi.*

She'ning birinchi bandida shoir ota kasbi cho'ponlikni tashlab, ilm dunyosiga kirgani, bu olamda o'z o'rniga ega bo'lish uchun harakat qilgani ajoyib o'xshatishlar orqali poetik ifodalangan. Kitoblar shahri – bu ilm dunyosi bo'lsa, qog'oz uy – ilm olamida shoirning egallagan o'rnini.

*Endi siz ko'z tashlamang imoratinga,
Yaroqlimi unga bu she'riy loyim?
Buzib tashlamasmi raqib vaqt bir kun,
Shoirlik degan bu bemansab joyim?*

Ikkinchi bandda esa shoirni otam bajargan cho'ponlik kasbiga shoirlik degan bemansab kasbim tenglasha oladimi degan savol qiynaydi. Bunga javoban shoir bu bandda qog'ozdan qurilgan bu imoratga she'rdan yasalgan loyim yarar ekanmi, bir kun dushmanlarim shoirlik degan bu bemansab joyimni buzib tashlamasmi deya kuyunadi. Albatta, shoirlikning zuvalasi she'rdir. Muallif ushbu so'zlari orqali o'zining shoirligi-yu she'rlariga nazar soladi. Uning har tomonlama mukammal bo'lishini istaydi.

Shafolat Rahmatulla Termiziy 1981-yili nashrdan chiqqan ilk kitobini bejiz “Janub shamoli” deb nomlamagan. U shamoldek uchqur shoir edi. So'zlarida yangilik, ma'rifat, tafakkurida teranlik, ilm ziyosi ufurib turardi. Uning ijodi bilan yaqindan tanishar ekanmiz, o'zbekning o'ziga xos baxshichilik ohanglari-yu bir-biridan go'zal qochirimlari hayratga soladi. Fikrimiz isbotini “O'zbekim – onajonim” she'ri misolida ko'rishimiz mumkin: *Oq o'tovdan otilib, so'lqillab chiqsang sen qiz, Ot boshini burganman, bahona ichmoq qimiz. Ibo bilan o'tovga boshlading yuzi qirmiz* – misralarida xalqona soddalik, jo'nlik orqali juda go'zal poetik fikr ifodalangan. Ya'ni shoirning uslubi xalqona. Oq o'tovdan so'lqillab chiqqan go'zalni ko'rish uchun qimiz ichish bahonasida to'xtagan yigit go'zal qizning u qimiz ichib bo'lguncha qozonda jiz-biz qilgani, ketay desa go'zalning yangalardek o'pkalab, kayvoni momolardek gapga gap ulab, bobolardek kutib olib va shahlo ko'zlari bilan erkalab, ketishiga yo'l qo'ymaganligi, bu mehr o'zbeklarga, onalarga xos mehr bo'lib, yigit bu mehrga chiday olmay jonini ham berishga tayyorligi go'zal obrazlar orqali ifodalanadi.

She'r – ruhning ko'rinishi. Ko'rinish, bir qaraganda, shunchaki, zohirga daxldor jihat. Zohirdagi mavjudlik. Lekin uning zamiriga chuqurroq nazar solinsa, botinningda tarzi ekanligi ayon bo'ladi. She'rda “o'tov”, “so'lqillab”, “bolam, kepsan zap” kabi

dialektizmlardan o'rinli foydalangan. Shuningdek, "otning boshini burdim", "beraman, mana, jonim (o'lmoq ma'nosida)" kabi metofora, mubolag'a kabi badiiy unsurlar she'rga o'zgacha ko'tarinki kayfiyat bag'ishlagan. She'rda folklorizm yaqqol ko'zga tashlanadi.

She'r barmoq vaznida o'nlik shaklida yozilgan. Barmoq tizimidagi ritm bo'g'inlar soniga, o'z bo'g'inlarning misralarda mutanosib bo'lishiga suyanadi. She'rning barcha bandi a-a-a-a-b-b-b-b-v-v tarzida qofiyalangan. Har bir misra 14 bo'g'in, 4 turoqdan iborat. Asosan raviy qofiyadosh so'zlar oxirida kelib, muqayyad qofiyaning tashkil etadi.

Bu kabi xalqchil she'riy namunalar bugun o'zbek adabiyotining noyob durdonalaridir. Shafoat Rahmatulla Termiziyning yuqoridagi misralari "O'zbekim, onajonim" qasidasidan. Oshiq qalbning ma'shuqasiga samimiy muhabbati-yu o'zbek xalqining nechog'li mehmondo'stligi, kelin, qizlarning pazandaligi, momolarimiz-u bobolarimizning qaynoq tafti, oqibatligi, soddaligi, eng muhimi, Surxonga xos qadriyatlar ushbu she'rga ko'chib o'tib qolgandek taassurot qoldiradi kishida. She'rdagi ohang ham novatorona. Bunda muallif ruhiyati va ohang uyg'unligi o'ziga xos. "Ijodkorning voqelikka bo'lgan emotsional munosabati, – deb yozadi Xrapchenko, – uning dunyo ehtiyojlari va tashvishlari, mukammallikka bo'lgan intilishlari bilan chambarchas bog'liqdir"[4:86]. Asarning emotsional jihatdan boyligining ikkinchi manbai – bu odamlarning turli his-tuyg'ulari ifodasidir. Birinchi manba san'atning tasviriy turlarida, ikkinchi manba esa san'atning ifodali turlarida ustunlik qiladi.

Shafoat Rahmatulla Termiziy ijodida to'rtlik, beshlik, oltilik, yettilik, o'nliklar uchraydi. Ayniqsa, to'rtliklar salmoqli o'rinni egallaydi. Avtobiografik ruhdagi "Yashayapman"[3:311] nomli to'rtligi quyidagi misralar bilan bitilgan:

*Kunim tersiz, kecham she'rsiz o'tmaydi,
Ko'z oldimdan, yozsam, Termiz ketmaydi.
Tor xonada yashayapman tiqilib,
Keng yuragi Termizning jiz etmaydi.*

Ushbu to'rtlik a-a-b-a shaklida qofiyalangan bo'lib, shoirning hayoti qanday o'tayotganligidan xabar beruvchi bir parchadir. Kunduzi mehnatda, kechasi ijodda bo'lgan ijodkor tor xonada tiqilib yashayotganligi va bunga hech kim parvo qilmasligidan noliydi. To'rtlikning uchunchi misrasida ta'kidlaganidek, shoirning tor xonada tiqilib yashashi faqat hayot tashvishi emas, balki dardlarga to'la qalbning bu dunyoga sig'mayotganligi tashvishi hamdir. Zero, haqiqiy shoir qalbi hech kimnikiga o'xshamagan o'zgacha dard bilan yashaydi. To'rtinchi misradagi "Termizning keng

yuragi jiz etmaydi" jumlasida esa ma'no ko'chish bor. Aslida shoir qalbidagi dardga Termiz emas, unda yashayotgan odamlar beparvo.

Uning "Piyola" deb nomlangan to'rtligi ("Ozod so'z" kitobida ruboiy deb keltirilgan) tasavvufona ruhda bitilgan.

Choy ichib o'tirsam keldi bir nola:

"Ol, meni sharobga to'ldir, ey bola".

"Cho-yu may birmasmi?" – desam, ul dedi:

"Men Xayyom xokidan bo'lgan piyola"[3:6].

To'rtlik a-a-b-a shaklida qofiyalangan. *Bola, nola, piyola* qofiyadosh so'zlar bo'lib, o'zak tarkibiga ko'ra mujarrad, tuzilishiga ko'ra muqayyad qofiya. To'rtlikda choy ichib o'tirganda "Ol, meni sharobga to'ldir, ey bola" degan nola kelishi, "Choy bilan may bir emasmi?" deb so'raganda, piyola o'zining Umar Xayyomning xokidan bo'lganligini ta'kidlashi zamirida tasavvufiy mazmun bor. Bilamizki, mumtoz lirikada jom – qalb, sharob esa – qalbdagi Ollohga bo'lgan ishq. To'rtlikdagi piyola – jom, ichidagi sharob esa – Ollohga bo'lgan ishq. Piyolaning choy emas, sharob so'rashi, Umar Xayyom xokidan ekanini ta'kidlashi go'zal talmeh san'ati bo'lib, bir tomondan, Shafoat Rahmatillo Termiziy ijodda Umar Xayyom izidan borganligini ta'kidlayotgan bo'lsa, ikkinchidan, Umar Xayyom ijodida ilohiy ishqning mohirona tasvirlanishi to'rtlikdagi "piyola" so'zida gavdalanadi.

Shoir ijodida yettilikliklar ham yaqqol ko'zga tashlanadi. "Vatan"[3:9] she'ri yettilikning go'zal namunasi bo'lib, quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Dastur qilsa otalar Amir Temur tuzugin,

Taqsa oqil onalar To'marisning uzugin.

Allomalar haq so'z-la butlasa yurt buzug'in,

Yovqur bobolar ruhi bo'ron bo'lsa yurakda,

Istiqlol-u istiqbol, Turon bo'lsa yurakda.

O'zbekiston bo'lajak Xudo xushlagan Vatan,

Vatanki, Tug', Tug'rosin humo ushlagan Vatan.

She'ning ikkinchi bandida jahon ahlining al-jabri, islomiy ilmning kabiri, jami o'tgan shohlarning to'rtidan biri biz ekanligimiz, yovqur bobolar ruhi, mustaqil Turon yuraklarda bo'lsa, O'zbekiston Xudo xushlagan Vatan bo'lishi aytiladi. Uchinchi bandida jami millat birlashib, bir jahoniy gap qilsa, iqtisodda istibdod muteligin daf qilsa, har kim iste'dodi-yu, ijodini Vatanga sarf qilsa, yovqur bobolar ruhi, mustaqil Turon yuraklarda bo'lsa, O'zbekiston Xudo xushlagan Vatan bo'lishi ta'kidlanadi. To'rtinchi bandida otalar merosiga bersak sayqallar, jahoniy hosil bersa o'zbaki fan-paykallar, tosh emas, ish, ijoddan qo'yilsa yurtga haykallar yovqur bobolar ruhi,

mustaqil Turon yuraklarda bo'lsa, O'zbekiston Xudo xushlagan Vatan bo'lishi tasvirlanadi. Oxirgi beshinchi bandda esa chin yo'lchi yulduz bo'lsa Vatanning bosh qonuni, istiqbol yangilasa har bir yurak qonini, muqaddas bilsa hamma O'zbekiston shonini yovqur bobolar ruhi, mustaqil Turon yuraklarda bo'lsa, O'zbekiston Xudo xushlagan Vatan bo'lishi ko'tarinki ruhda kuylanadi.

Yettilikning beshta bandi ham a-a-a-b-b-v-v shaklida qofiyalangan. Beshta bandning ham oxiri mana bu to'rtlik bilan bir xil yakunlangan:

*Yovqur bobolar ruhi bo'ron bo'lsa yurakda,
Istiqbol-u istiqbol, Turon bo'lsa yurakda.
O'zbekiston bo'lajak Xudo xushlagan Vatan,
Vatanki, Tug', Tug'rosin humo ushlagan Vatan.*

Yettilik vatanparvarlik ruhida, keskin fikrlar bilan yozilgan.

Darhaqiqat, Vatanni sevish hissi hammada ham mukammal bo'lavermaydi. Bu ko'proq Vatan fidoyilarida kuchli bo'ladigan muqaddas tuyg'u. Shafoat Rahmatillo Termiziy yurtimizning ana shunday ziyoli farzandi, Vatan oshig'i edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Камол Ж. Сайланма. Шеър санъати. Олти томлик. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. Т. IV.
2. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/shafoat-rahmatullo-termiziy-haqida-uch-maqola>
3. Раҳматуллаев Ш. Озод сўз. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
4. Храпченко М.Б. Горизонты художественного образа. — Москва: Художественная литература, 1986.
5. Қуроноф Д. Шеърятимиздаги поэтик янгиланишнинг бир қиррасига доир айрим қайдлар // Китобда: Мутолаа ва идрок машқлари. — Тошкент: Akademnashr. 2016.
6. Ингеборг, Балдауф . XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. — Тошкент: Маънавият, 2001.
7. Raimova S.(2019) Artistic interpretation of religious and educational issues of uzbek poetry in the period of inde pendence.(As an example works of A.Aripov,A.Mahkam and A.Uktam) //ISJ Theoretical and applied sciences. — № 11 (71). — P. 42-44. Impact Factor: 6.6

ANAFORA, RADIF VA TAKRORLARNING POETIK YUKLAMASI: UMRZOQ HAYRATIY G'AZALLARI MISOLIDA

Abdullayeva Manzura Nasibullo qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Umrzoq Hayratiy ijodining poetik xususiyatlari tahlil etilgan. Xususan, shoir g'azallaridagi takror, radif, anafora, ichki qofiya, murojaatli undalma kabi badiiy vositalarning semantik va poetik yuklamalari o'rganilgan. Tadqiqot davomida shoirning so'z tanlashdagi mahorati, shakl va mazmun uyg'unligini ta'minlash usullari, shuningdek, mumtoz adabiyot an'alarini ijodkorona davom ettirishi ko'rsatib berilgan. Hayratiy she'riyatida takrorlarning oddiy formal takror emas, balki estetik joziba, semantik teranlik va ma'no qatlamlarini ochib beruvchi san'at darajasiga ko'tarilgani ilmiy asoslangan. Maqola shoirning poetik tafakkurini, uning ijodidagi badiiylik va o'ziga xoslikni yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Umrzoq Hayratiy, lingvopoetika, badiiy matn, anafora, radif, takror, ichki qofiya, undalma, poetik vosita, semantika.

Abstract: This article examines the linguopoetic features of Umrzok Hayratiy's works. In particular, it explores the semantic and poetic functions of artistic devices such as repetition, radif, anaphora, internal rhyme, and vocative expressions. The study highlights the poet's mastery in word choice, his ability to maintain harmony between form and content, and his creative continuation of classical literary traditions. It is emphasized that repetitions in Hayratiy's poetry are not merely formal devices but serve as powerful means of aesthetic expressiveness, enriching the semantic layers of the text. The article aims to shed light on the poet's poetic thinking, his artistic originality, and distinctive style.

Keywords: Umrzok Hayratiy, linguopoetics, literary text, anaphora, radif, repetition, internal rhyme, vocative expression, poetic device, semantics.

Аннотация: В данной статье анализируются лингвопоэтические особенности творчества Умрзока Хайратия. В частности, исследуются семантическая и поэтическая нагрузка таких художественных средств, как повтор, радиф, анафора, внутренняя рифма, обращения. В ходе исследования показано мастерство поэта в выборе слов, обеспечение гармонии формы и содержания, а также творческое продолжение традиций классической литературы. Особое внимание уделяется тому, что повторы в поэзии Хайратия

представляют собой не простое формальное явление, а важное средство эстетической выразительности, углубляющее смысловые пласты текста. Статья направлена на раскрытие поэтического мышления поэта, его художественной самобытности и стиля.

Ключевые слова: Умрзок Хайратии, лингвопоэтика, художественный текст, анафора, радиф, повтор, внутренняя рифма, обращение, поэтическое средство, семантика.

Avvaldan ma'lumki, badiiy matnda muallifning asosiy gapi yashirin, turli ishoralar orqali, ramzlar, obrazlar, ko'chimlar, tagma'nolar kabi lingvopoetik vositalar bilan beriladi. Gap va so'zdagi ma'no mag'zini chaqish o'ziga xos jarayon. Pedagogika fanlari doktori Qozoqboy Yo'ldoshev talqinicha: "O'quvchining matnni idrok etishi, undagi yashirin jihatlarni topa olishi matnga ko'rsatilgan ijodiy ta'sirning namoyon bo'lishidir" [1:36] Ammo badiiy asar mutolaasidan ta'sirlanish, taassurot olish barchada ham birday kechavermaydi. Adabiyotshunoslik va tilshunoslik tahlillari kitobxonga zarur ma'lumotlar beradi hamda estetik didi va saviyasining o'sishiga ko'maklashadi.

U o'z asarlarida o'zbek tili imkoniyatlaridan keng va samarali foydalangan. Shoir she'rlari lug'at boyligining rang-barangligi bu borada bizga qulaylik va yengillik tug'diradi. Ana shu leksik boylikning funksional-semantik xususiyatlarini ko'rsatar ekanmiz, ijodkorning adabiy-estetik qarashlari uning badiiy vositalarga nechog'liq katta e'tibor berganligini anglatadi.

USUL VA METODOLOGIYA

Shoir g'azallarida anaforik usullardan lingvopoetik fikru ifodani kuchaytirishga astoydil intilgan. Bilamizki, anafora yunoncha anaphora, ya'ni oldinga, yuqoriga chiqarish demakdir. So'z yoki so'zlar guruhining misra yoki band va bayt boshida takrorlanishi, so'z takrorining xususiy ko'rinishi. Anafora ma'lum fikr, his-tuyg'u, holatni ta'kidlab ko'rsatishga xizmat qiladi, tabiiy ravishda she'rning xushohangligini ham oshiradi.

Ijodkorning badiiy mahorati zamirda uning voqelikni, inson hayoti va ichki kechinmalarini o'ziga xoslikda ifodalash salohiyati yotadi. Mavjud holat qandayligicha bo'lsa, shunday yozish emas, balki qalbiy, ruhiy kechinmalar, ichki tasavvurlarga uyg'unlashtirib, aytilmoqchi ma'no-mazmunga mutanosib badiiy tafakkur topimlarini ifoda libosiga o'rab berish muvaffaqiyat mezoniga aylanadi. Bularning barchasi – tilda, so'zda aks etadi. Umrzoq Hayratiiy asarlarining mag'zini chaqish esa bevosita lingvopoetik jihatlarni idroklash jarayonisiz to'laligicha amalga oshmaydi. Buning

boisi xoh g'azal, xoh muxammas, xoh ruboiy bo'lsin, albatta, mumtoz adabiyotning an'anaviy o'zlashma iborayu tasvir doirasida qolib ketmagan.

TADQIQOT NATIJALARI

Shoir o'ziga xos so'zamollik kamolotiga erishgan. Aytar so'ziga, aytar fikriga ko'pincha uqtirgi qadagan:

Eshitg'on, o'qug'onga Hayratiydin armug'ondur bu,

Dilidin rozi ifshodin bayon ham tarjumondur bu,

Yozilgan safhai ko'nglimda ilhom ilohiydin,

Ki bir nozik ado dildor vasfidin nishondur bu [1:9]

Avvalo, ruboiydagi *bu* – takror so'z hisoblanadi. U o'zining “Tuhfai Hayratiy” devoniga ixcham sharh, izoh berish asnosida ta'kidiy takrorlari bilan go'yoki mazmuniy mundarijadan voqiflaydi. Eshitganga, o'qiganga sovg'a sifatida ekanidan darak beradi. Ijodiy armug'onini samimiy qabul qilinishini istaydi. An'anaviy radiflash usulidan foydalanadi. Devon so'zi o'rnidagi **bu** ta'kidi - ko'rsatish olmoshidir.

Sovg'ani “*armug'ondur*” deya ta'kidlashida, yanayam chiroyli badiiy sinonim – ma'nodosh so'zni tanlanishida o'zgacha ma'no mavjud. Demak, muxlis shoir g'azallari qo'shiqqa aylanib kuylanganini eshitgan, tinglangan. Qo'lma-qo'l o'qib mutolaa qilgan. Endi o'qig'on kitob holida ham tanish. Asarlari shunchaki o'y-fikrlar hosilasidan yiroq. Aksincha, “*dilidin*” chiqqan izhorlari oshiqona tuyg'ularining “*tarjimondur*”. Sahifalarga bitilganlar ko'ngliga “*ilhom ilohiydin*” “*nozik ado*” dildor vasfidin “*nishondur*”. Har bir so'z o'zni o'rniga tushgan. “*Bu*” radifining alohida urg'ulanishi ham qofiya so'zlarning ohangi jarangiga jalb qiladi. “*Tarjimondur*” lingvopoetika sifatida she'riy matnning noyob xususiyatiga uqtirma tarzida yangragan. Ya'ni shoir ko'nglidagini she'rga ko'chirishigina tuyg'ularini boshqalarga tushunimli qila olishiga ishoradir. Nazmning qalb tarjimoni ekanini hozirgi avlod ham his qilishi zarur.

Sabo, yetkur salomimni nigora gul'uzorimg'a,

Tahiyyoti kalomimni paripaykar nigorimg'a.

Sabo, arzim bayon aylab, necha eldin nihon aylab

Ravon ashkimni qon aylab, firoqi yori g'orimga.

Sabo, subhi malohatdin, ketur bo'yi latofatdin, [1:17]

Yuqoridagi g'azalda *sabo* so'ziga urg'u berilyapti. Ayni paytda har bayt boshida takrorlanib anafora vositasida undalma sifatida funktsiya bajaryapti. Ya'ni shoir saboga alohida vazifalar yuklayapti. Salomini, qofiyadosh kalomini yorga yetkazishni so'rayapti. Muhimi, qofiyadosh so'zlar, undan so'ng takrorlanuvchi *aylab* so'zi bilan ta'sirchanlikni ta'minlayapti. Radifli g'azallari-ku o'z yo'liga monand, biroq radifsiz

g'azallarigacha poetik bezaklarga boy. Hech bir so'zning odatiy o'rni bejiz almashtirilmagan yoki bemaqsad tanlanmagan. Radif yo'qligini bilintirmay, ichki qofiyalar tizimga solingan. Shuningdek, murojaatli undalma so'z satr boshiga o'tkazilgan, bu ham yetmagandek har bayt oldida qayta-qayta qo'llangan, tagma'noni chuqurlashtirish talabiga bo'ysundirilgan.

Shoir she'rlarida ichki qofiya tizimidagi hayratomuz *qo'shqofiya* (ta'kid – bizniki)ga duch kelamiz. G'azal o'zi o'n baytli bo'lsa, satrma-satr qofiyalar ketma-ketlanib, xuddi qo'shiqday avj pardalarga ko'tarilib-ko'tarilib cho'qqisiga chiqqan: “zora”, “dildora” va nihoyat “bora tobora”. Ohangdorlik ta'sirchanlikka uyg'unlashib ketgan. Bu shoirning o'ziga xos his-hayajonli ifoda yaratolganidan dalolatdir. Baytlarda sintaktik gradatsiya holati vujudga keltirilgan.

Alixon Xalilbekov e'tiroficha: “G'azal shoir maqta'da eslatganidek, oshiqning ma'shuqaga sabo orqali yo'llagan izhori dili, maktubi tarzida bitilgan. U yoriga o'z iltijolarini, ahvoli ruhiyasini, sog'inchini, dilrozlarini yetkazishni umidvorlik va mahzunlik bilan iltimos qiladi. G'azalning har bayti boshlanishida “sabo” so'zi takrorlanishi va unga murojaat qilinishi orqali mazmun va muddao yaxlitligi ta'minlangan.

Qilur devona Hayrat bu tariqa

Nasihah shahdu shakar bola birga. [2:14].

Biz bu holatda badiiy matnning ikki xilligini ularning semantikasi obektiv mazmun (mazmuniy konseptual informatsiya) hamda badiiy, majoziy mazmun tarzida tushunamiz. Inchunin, Hayratiy oddiy takror so'zgacha kutilmaganda qo'shimcha va yakuniy tagma'no yuklab ketgan. Ya'ni g'azal matla' baytining birinchi satridagi *bola* so'zi o'zak so'z va yigit ma'nosida berilgan. G'azalning so'nggi maqta' baytining ikkinchi misrasidagi *bola* so'zi shakldosh bir xil yozilsa-da, oldidagi shahdi shakar so'zlariga daxldor, badiiy jihatdan ikkinchi ma'nosi yanada kuchli, butunlay yasama so'z, ya'ni *bol* (asal) + *a* bilan, ya'ni *bol* bilan birga deganidir. Buni teran anglamagan o'quvchi ham *boldek shirin* yigit sifatida tushunishi tabiiy. Takrorda ham takror bor, albatta. She'r jozibasini kuchaytirishga, badiiy ifodani oshirishga xizmat qiladigan takrorgina qimmatli ahamiyatga ega bo'ladi. Aksincha, zo'rma-zo'rakilik bilan misrama-misra qo'llangan so'z siyqalanadi, fikrni tiniqlashtirish o'rniga go'yoki loyqalantiradi, xira torttiradi. Boqijon To'xliyev aytganiday: “O'rni bilan takrorlangan so'zlar ko'pincha badiiy ta'sirchanlikning, g'oyaviy baquvvatlikning ham muhim sharti bo'la oladi” [3:22]

Kel, ey dil o'zni doim moyil etma mehri dunyoga,

Abas o'tkazma umringni tutib oluda roh banda.

O'zingni saqlag'il behuda ishlardin nihoyatda,

O'zingdin o'zga yo'q hargiz o'ziga xayrixoh banda [3:8]

Matndagi o'z o'zagidan yasali, egalik va kelishik qo'shimchalari bilan ma'no ko'rsatkichlari ko'paytirilgan holatdagi bir so'zning to'rt bora "tovlanishi" o'quvchiga yoqimli tuyuladi. So'zlar grammatik bog'lanishining mukammalligi ta'minlagan. She'rdagi yashash, yashaganda ham insondek yashash kerak degan falsafiy fikrga mazmun g'oyat mutanosib ifodalangan. Iymon-e'tiqod urg'ulangan, bandalikning sharti muxtasar sharhlangan.

Muhokama

Tilshunos R.Qo'ng'urovning "Shoir va yozuvchilar tasvirlayotgan voqea-hodisaning nazarda tutilgan tomoniga o'quvchining diqqatini tortish, uni bo'rttiribroq ko'rsatish uchun yoki ma'lum narsalarni sanab ko'rsatish niyatida ko'proq she'riy asarlarda... ayrim tovush yoki tovushlar birikmasiga, gaplarga ataylab alohida urg'u beradi, takrorlaydi"⁵⁶ degan ta'kidini tasdiqlovchi misollar Umrzoq Hayratiy adabiy merosida keragicha uchraydi. Uning "Ey parirux" g'azalida *xush* so'zi bir baytda besh bor qayta qo'llangan. Tobora ma'noga ma'no qo'shilib, ma'nodan ma'no yangilanib, o'ynoqi ohang ta'sirchan tusga kiradi:

Xushdur jahonda xushlig' husni hamida birla,

Xushro'g'a xush tabiat xushtor, ey parirux. [3:23]

Shoirning "Uyqusi" radifli g'azalida esa *noz* so'zi uch o'rinda matn mazmuniga monand ravishda go'zal badiiy poetik ifoda kashf etgan. Undan burun tonggi tabiiy manzara bayti qator va bir-biriga mutanosib tashbehlardan tartiblangan:

Subhi vaqti g'unchalar xandon, gulshan jonfizo,

Bargi gulda donai shabnamnidur oz uyqusi.

Ahli noz ochmas ko'zini, noz ila boqmas qiyo,

To ko'zidin ketmaguncha surmai noz uyqusi. [3:41]

Shoirning xuddi yuqoridagi singari o'ta zukkoligu zehni o'tkirligi bois poetik kashfiyotga tenglashga arziydigan yaratilqlari "O'lmasun" g'azalini yuksak baholashga munosib darajaga ko'targan. Chunki u tilshunoslik atamasiga ko'ra tovushdoshlik – tavzi', o'zakdoshlik – ishtiyoqni qo'llagan:

Noz etib nozik adoyi nozaninlar noziki,

Oqibat hajrida onlarcha pushaymon o'lmasun. [4:18]

Ko'rib turganingizdek *noz* so'zi satr boshida ravish, o'rtasida sifat va ot, oxirida yana sifat tarzida bir-biriga bog'lab yuborilgan. Shakldoshlik va ma'nodoshlikdan

⁵⁶ Qo'ng'urov R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent: Fan, 1977. – 127-bet.

mohirona foydalanilgan. “Ma’noga singdirib, muvofiqlashtirib berilgan bu san’atlar mazmundorlikni kuchaytirishdan tashqari ohangdorlikni yuzaga keltiradi, bu ohangdorlik kishiga ajib bir maroq, nash’a bag’ishlaydi [4:11]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2006, 455-bet.
2. Sodiq Sayhunda saqlanayotgan qo‘lyozma devondan. To‘raqo‘rg‘on. 1914. 100-bet.
3. Halilbekov A. Namangan adabiy gulshani. – Namangan: 2007, 147-bet.
4. To‘xliyev B. O‘zbek adabiyoti. – Toshkent: O‘qituvchi. 2000. 268-bet.
5. “Mehnat va turmush” jurnali, Hayratiy she’riyati. \Toshkent. 1975. №3–30-bet.
6. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent: Fan, 1977. – 127-bet.
7. Halilbekov A. Hayrat. – Namangan haqiqati. 2004. - №8, 6-6et.

**“JAMSHID VA XURSHID” HAMDA “FARHOD VA SHIRIN”
DOSTONLARINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI****Raxmanova Nafisa Azatbekovna**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi,

nafisarahmonova1966@gmail.com,<https://orcid.org/0009-0002-9793-3415>

Abstract: The article is devoted to the issue of literary roots of images in the epic poem by Alisher Navoi "Farhad and Shirin". The external influences that prompted Navoi to create an epic with a new theme are analyzed. To clarify this issue, the epic poem "Jamshid and Khurshid" by the 14th - century Persian poet Salman Sovaji was taken as an object. Similar motifs are revealed in both epics. Here are some of them: Farhad is the prince of China, love at a distance, a journey with an artist friend, a dragon, a div, a sea voyage and a flood, advice from a wise old man, the hero's slavery, wandering alone in the mountains and friendship with wild animals, a battle with an enemy.

Keywords. "Farhod and Shirin", "Jamshid and Khurshid", literary source, creative borrowing, comparative typological analysis, motive, figurative love, symbolic image, mystical commentary.

Annotatsiya: Mazkur maqola Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonidagi obrazlarning adabiy ildizlari masalasiga bag‘ishlangan. Navoiyni yangi sujetli doston yaratishga undagan tashqi ta’sirlar tahlil etilgan. Bu muammoni yoritishda XIV asrda yashagan fors shoiri Salmon Sovajiyning “Jamshid va Xurshid” dostoni obyekt sifatida olingan. Har ikkala dostonda uchrovchi o‘xshash motivlar aniqlangan. Bular quyidagilar: Farhodning Chin shahzodasi ekanligi, g‘oyibdan sevib qolish, rassom do‘stning safarda hamrohlik qilishi, ajdaho, dev, dengiz sayohati va to‘fon, donishmand chol nasihatlari, qahramonning bandi bo‘lishi, tog‘- Toshlarda yolg‘iz kezish va yirtqichlar bilan do‘stlashish, raqib bilang jang qilish motivlari.

Kalit so‘zlar. “Farhod va Shirin”, “Jamshid va Xurshid”, adabiy manba, ijodiy o‘zlashtirish, qiyosiy – tipologik tahlil, motiv, majoziy ishq, majoziy obraz, ramziy obraz, irfoniylar sharh.

Абстракт: Статья посвящена вопросу литературных корней образов в эпической поэме Алишера Навои «Фарход и Ширин». Анализируются внешние влияния, побудившие Навои создать эпос с новой тематикой. Для прояснения этого вопроса в качестве объекта была взята эпическая поэма «Джамшид и

Хуршид» персидского поэта XIV века Салмана Соваджи. В обоих эпосах выявляются схожие мотивы. Вот некоторые из них: Фархад — принц Чина, влюбленность на расстоянии, путешествие с другом-художником, дракон, див, морское путешествие и наводнение, совет мудрого старца, рабство героя, скитание в одиночку по горам и дружба с дикими животными, сражение с противником.

Ключевые слова. «Фарход и Ширин», «Джамшид и Хуршид», литературный источник, творческое заимствование, сравнительно-типологический анализ, мотив, образная любовь, символический образ, мистический комментарий.

Hazrat Alisher Navoiy “Xamsa”ning ikkinchi dostoni “Farhod va Shirin”ni “tarhi toza doston” deya ta’riflaganlari bejiz emas. Go’nul Alpay to’g’ri e’tirof etganiday, shoir bu asarni yozarkan, o’zining bor yaratuvchilik mahoratini ishga solib, sujeti aslidan butunlay farq qiluvchi yangi bir masnaviyni dunyoga keltirdi [4:155]. Navoiygacha yaratilgan badiiy asarlarning qaysi birlari Navoiyga kuchli ta’sir etib, uning yaratuvchiligida aks-sado berganini o’rganish navoiyshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir. Zero Navoiy yaratuvchiligining adabiy asoslari va manbalarini o’rganish, ularni teran bilish shoir she’riyati va estetik idealining qaysi badiiy istinod nuqtalaridan kuch va ilhom olganini; ulardan obraz yaratishda ijodiy foydalanar ekan, qanday maqsadlarni ko’zlaganini, umuman, shoir ijodxonasi inkishofini ko’rishga va ko’rsatishga ko’maklashadi. XIV asrdan e’tiboran ham og’zaki, ham yozma shaklda paydo bo’la boshlagan turkiy eposning ilk namunalari bo’lmish Qutbning “Xusrav va Shirin”, Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Haydar Xorazmiyning “Mahzan ul-asror”, “Gul va Navro’z”, Xo’jandiyning “Latofatnoma”, Durbekning “Yusuf va Zulayho” dostonlari Temuriylar davrida yaratilgan shoh asar - Navoiy “Xamsa”sining yaratilishida milliy va estetik zamin vazifasini bajargani shubhasiz [Gasimbeyli, 2021:90].

Go’nul Alpay Navoiyni “shu kungacha andozasi bo’lmagan” asar yaratishga undagan, ilhomlantirgan tashqi ta’sirlarni uch guruhga ajratadi.

I. *Navoiygacha yaratilgan Xusrav – Shirin - Farhod mavzusidagi masnaviylar ta’siri:* 1) Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostoni; 2) Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav” dostoni; 3) “ismi noma’lum shoir” - Shamsiddin Muhammad Orifiyning “Farhodnoma” dostoni; 4) “ismi noma’lum ikkinchi shoir” Salimiyning “Shirin va Farhod” dostoni.

II. *Navoiyni ta'sirlantirgan boshqa motivlar va masnaviylar:* 1) Eron adabiyotida Navoiygacha yaratilgan ishqiy dostonlar; 2) Salmon Sovajiyning "Jamshid va Xurshid" dostoni.

III. *Navoiy yashagan muhit va davr ta'siri.*

Olimning ta'kidlashicha, Navoiydan avval, Nizomiy, Dehlaviy, Ashraf Marog'iydan tashqari, yana ikki shoir fors tilida "Farhod va Shirin" dostonini yozgan. Navoiy Orifiyning asarini o'qimagan bo'lsa-da, mazmuni bilan tanish bo'lgan bo'lishi mumkin, lekin o'z asaridan to'qqiz yil oldin yozilgan Salimiyning "Shirin va Farhod" dostonini o'qigani va "ismi noma'lum shoir"ning Salimiy ekanligi haqiqatga yaqindir, deydi Go'nul Alpay. [4: 155-165]

Nizomiy "Xamsa"sining genezisini o'rgangan M.A.Rasulzoda, Y.E.Bertels, H.Arasli buyuk beshlikning yaratilishida turkiy va dunyo xalqlarining asotir va afsonalari, og'zaki eposning ham muhim rol o'ynaganini qayd etganlar. Ular Nizomiy dostonlarining adabiy-ma'naviy mansha'si va manbayi faqat Sharq tarixi, dinlari, falsafasi, mifologiyasi va estetikasi bilan emas, G'arb madaniyati bilan ham teran bog'langani xususida jiddiy mulohazalarni ilgari surdilar. Bertels Sharq va G'arb madaniy an'analari Nizomiyda bir-biriga qorishib ketganiga, Nizomiy "Xamsa"si ikki madaniyat o'rtasida ko'prik vazifasini o'taganiga ishora qildi [9:92]. Nizomiyning Yunonistonda yaratilgan diniy-tarixiy va adabiy-falsafiy manbalar bilan yaqindan tanishligi haqida Hamid Araslining ilmiy mushohadalari diqqatga sazovor: shoir yunon xalqining bashariyat tarixiga juda boy va qiymatli hadiyalar berganini, Yunonistonning o'z vaqtida madaniyat beshigi bo'lganini asarlarida aks ettirdi. Nizomiy Aristotel, Platon va boshqa faylasuflarning ilmiy merosini yaxshi bilardi. Iskandar tarixiga oid yunon tilida yozilgan barcha asarlar bilan tanish bo'lgan. Olim Nizomiy dostonlari "Shohnoma", "Kalila va Dimna, Gomer asarlari, "Qutadg'u bilig" dostonlari ta'sirida yozilgan deb hisoblaydi. [5: 90]

Nizomiy kabi Navoiy ham Farhod va Shirin sujetni shakllantirish uchun ko'plab badiiy va tarixiy manbalarni o'rganib chiqdi. Bu haqda Navoiy o'z asarida ma'lumotlarni ochiq ifodalaydi. So'z ustasi Nizomiy, Hindiston sehrgari Xusrav Dehlaviy, shoir Ashraf Marog'iy, ismi noma'lum shoir asarlarini, shuningdek, tarixiy asarlarni sinchiklab, taqqoslab o'rgangan Navoiy bu asarlar o'rtasidagi ixtiloflarni ham ko'ra oldi.

Navoiy o'z dostonining salaflari, xususan, Nizomiy dostonidan farq qilishi kerakligini takidlab, yangi doston yozishi muhimligini va uning sabablarini ko'rsatadi. Birinchi sabab boshqalar nazm qilganni takrorlashni, eldan orqada qolib, ot choptirishni, odamlar bosib o'tib ketgan yo'ldan yugurib yurishni o'ziga ravo

ko'rmaslikdir. Ikkinchi sabab shoirga yopishgan, joniga zo'rlik qilayotgan ishq balosi edi. Shoirning tili u sevgini ta'riflashga ojiz, shuning uchun o'z ahvolini qalam tili bilan so'zlab berishga qaror qiladi:

Birov ishq solib jonimg'a anduh,
 Mashaqqat toshi yuklab ko'h to ko'h.
 Bo'lub zulmi o'tidin xasta jonim,
 Qarorib dudi birla xonumonim . [1:35]

Shunda unga g'oyibdan bir nido kelib, hotif (g'oyibdan oq fotiha beruvchi) uni yangi bir asarni yozishga ilhomlantirganini, keyin Jomiyning oldiga borganini, u ham shoirni duo qilib, bu ishda unga oq yo'l tilaganini yozadi.[8: 52]

Nizomiy va Salimiy ham dostonning yozilish sabablariga bag'ishlangan bobda ko'ngil hotifi ularga qanday shaklda bir asar yozishi kerakligini uqtirganini bayon qiladilar. Bu o'xshashlik, ya'ni shoirning bir go'zalga oshiq bo'lishi va hotifning uni yangi ishqiy asar yozishga ilhomlantirishi Sharq adabiyotidagi masnaviy yozish an'analaridan biri edi.

Biz ushbu maqolada Navoiyni "tarhi toza doston" yozishga ilhomlantirgan badiiy manbalardan biri bo'lgan Salmon Sovajiyning "Jamshid va Xurshid" dostoni haqida fikr yuritmoqchimiz.

"Jamshid va Xurshid" qissasi "Xusrav va Shirin"/"Farhod va Shirin" qissasiday fors va turkiy adabiyotda sevib o'qilgan asarlardan hisoblanadi. Fors adabiyotida Salmon Sovajiy (1309-1376), turk adabiyotida Ahmadiy (1334-1410) bu mavzuni birinchilardan bo'lib qalamga oldilar.

Salmon Sovajiyning "Jamshid va Xurshid" dostoni Sulton Uvays I ning iltimosi bilan 1361- yilda Bag'dodda yozilgan. O'z davrida juda mashhur bo'lgan bu masnaviyning o'ttizga yaqin qo'lyozma nusxasi Tehron, Mashhad, Qohira, Parij, Britaniya va Turkiya kutubxonalarida saqlanadi [13:381]. Asar aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Hajmi 3113 bayt. Asarning asosiy qismi "Og'oz qissayi Jamshid - u Xurshid" deb nomlanadi va u ikki qismdan iborat.

Salmon "Munojot", "Tavhid", "Na't", "Me'rojiya" boblaridan iborat an'anaviy kirish qismida bu asarni o'zidan oldin hech kim qalamga olmaganini, Jamshid va Xurshid sevgisi qissasini birinchi bo'lib o'zi yaratganini ta'kidlaydi. Holbuki, asarni sinchiklab o'qigan o'quvchi shoirning Firdavsiy "Shohnomasi"dan, Nizomiyning "Husrav va Shirin", "Haft paykar"idan, Unsuriyning "Vomiy u Azro"sidan va Husrav Dehlaviyning "Shirin va Husrav"idan ijodiy foydalanganini ko'radi [Aksoy, 1993: 342]. Yasimiy va Tahsin Yaziji kabi olimlar Zahir-i Faryobiyning "Manohar u Dunolot" asari ham "Jamshid va Xurshid"ning yaratilishiga katta ta'sir o'tkazganligini

ta'kidlaydilar [13:382]. Yan Ripka, esa bu masnaviyni "Husrav va Shirin" dostonining boshqa nom bilan yozilgan yangi versiyasi deb hisoblaydi. [7: 11].

Garchi ikki sevishgan qissasining ilk namunasi Eron adabiyotida yaratilgan bo'lsa-da, asar turkiy adabiyotda ko'proq qadr topdi. XIV asrdan boshlab turk shoirlari unga tatabbu' bog'ladilar. Ahmadiy (1403), Jam Sulton (1478), Abdiy (1558), Hubbiy Oysha Xotun qalamiga mansub "Jamshid va Xurshid" dostonlari turk mumtoz adabiyotida eng ko'p o'qilgan dostonlar sirasiga kiradi. Tazkiralarda Humomiy degan shoirning ham "Jamshid va Hurshid" asari bor ekanligi aytilsa-da, bu asar haligacha topilmagan.

"Jamshid va Xurshid" dostonining qisqacha mazmuni quyidagicha: qudratli Chin xoqoni Fag'fur (Shopur)ning go'zal va har tomonlama mukammal tarbiya ko'rgan o'g'li Jamshid tushida gulzor ichidagi ko'shkda o'tirgan qizni ko'rib oshiq bo'lib qoladi. Toj - taxtni unutib majnunga aylanadi. Otasi Fag'fur va onasi Humoyun Chindagi barcha go'zallarni saroyga chaqirib bazm uyushtiradilar. Ota-onasining maqsadini tushungan Jamshid go'zallarning birortasiga ko'ngli chopmaganini bildiradi. Tabiblarning sa'y-harakati ham hardamxayol Jamshidga kor qilmaydi. Jamshidning Misr, Shom, Mochin, Rum o'lkalarini kezib chiqqan savdogar, rassom va o'ta bilimdon Mehrob ismli bir do'sti bor edi. Mehrob Jamshid ta'riflab bergan parining Rum Qaysarining qizi Xurshid ekanini fahmlaydi va uning rasmini chizib shahzodaga ko'rsatadi. Mehrob Jamshidni xatarli Rum safaridan qaytarmoqchi bo'ladi, lekin Jamshid qaysarlik qilib otasidan ruxsat olishga erishadi. Chin ipaklari, mushki anbar, oltin-u kumush, javohirlar ortilgan katta karvon shahzodadan oldin yo'lga tushadi. Xurshid va Mehrob Rumga olib boradigan eng qisqa, lekin xatarli yo'lni tanlaydilar. Jamshid Mehrob bilan parilar yurtining sultoni Javrzod saroyida mehmon bo'ladi. Sukila tog'ida ajdarni, devlar makonida darg'azab sherni minib kelgan Ekvon devni o'ldiradi. Rum dengizi sohilida shishadan ishlangan ibodatxonada rohib bilan suhbatlashadi. Dengiz safarida shahzoda chiqqan kema dovulga duch keladi va katta to'lqin zarbidan parchalanib ketadi. Jamshid bir taxta parchasiga yopishib jon saqlaydi. To'rtinchi kuni sohilga chiqishga muvaffaq bo'ladi. Qarshisida dahshatli quyuq o'rmon turganini ko'rgan shahzoda parilar sultonini yordamga chaqiradi. Javrzod Jamshidni Buroqqa o'xshagan otiga o'tqizib, dengiz ustidan olib o'tadi. Nihoyat, Jamshid o'zining karvoniga yetib oladi. Rum Qaysari savdogar kiyimidagi Jamshidni qabul qilib savol-javobga tutadi, qarshisida turgan odam oddiy savdogar emas, martabali zot ekanini tushunib yetadi va saroyda qolishni taklif qiladi. Jamshid Mehrobning yordami bilan Xurshidni ko'radi va undagi sevgi otashi badtar olovlanadi. Ikki sevishganning pinhona uchrashuvlaridan xabar topgan Xurshidning onasi Efsar

qizini eng baland qoyadagi qal'aga qamab qo'yadi. Jamshid Xurshidning hasratida tog'-u toshlarda tentirab, vahshiy hayvonlarga yo'ldosh bo'ladi. Mehrob do'stini bu azobdan qutqarish uchun chora izlaydi va, nihoyat, topadi: Jamshid Rum Qaysarining xizmatiga kirishi va uning ishonchini qozonishi kerak edi. Jamshid maqsadini vazirga aytadi va avval shohning muhosibi, bir yildan keyin esa vaziri bo'ladi. Shom shahzodasi Shodiy Xurshidning qo'lini so'rab kelganida o'zining har tomonlama undan ustunligini ko'rsatadi (may bazmi, chavgon o'yini, ov voqealari). Qaysarning uchta shartini o'ziga nisbatan haqorat deb bilgan Shodiy yurtiga qaytib ketadi va Rumga urush e'lon qiladi. Jamshid Shodiy va uning otasini jangda o'ldiradi, Shom o'lkasini obod qilib, Rumga qaytadi. Qaysar Jamshidga Rumda qolish sharti bilan toji, taxti va qizini beradi. Jamshid ota-onasini, tug'ilgan yurtini sog'ina boshlaydi. Chinga ketishiga Xurshidning ota-onasi qarshi bo'lishini bilib, Qaysardan ovga chiqish uchun ruxsat so'raydi. Jamshid va Xurshid ov tayyorgarligini ko'rib, sahroga chiqadilar, ov bahonasida Chinga qochib ketadilar. O'g'lining tirik qaytib kelganini ko'rgan Chin Fag'furi juda xursand bo'ladi va toj-u taxti, mol-mulkini unga topshiradi. Jamshid adolatli siyosati bilan Chin o'lkasini gullatadi.

Sujeti hech kimnikiga o'xshamagan bu doston Ahmadiy va Alisher Navoiyning diqqatini tortgani bejiz emas. Salmon Sovajiy bilan Alisher Navoiy dostonlarini qiyosiy – tipologik tahlil metodi yordamida o'rganish ikki asar kompozitsiyasida o'xshash jihatlarning ko'pligini ko'rsatdi. Bular quyidagilar:

1. *Farhodning kelib chiqishi*. Sovajiyda Jamshid - Chin Fag'furi Shopurning o'g'li. Navoiyda esa Chin xoqonining o'g'li.

2. *Rassom do'st motivi*. Sovajiyda Jamshidning do'sti savdogar va rassom Mehrob bo'lsa, Navoiyda Farhodning do'sti mohir naqqosh va rassom Shopurdir. Mehrob savdogarlik kasbi sababli Misr, Shom, Rum, Chin va Mochinni kezib chiqqan bo'lsa, Shopur rassomligi bois jahonni o'lkama-o'lka kezib chiqqan.

3. *Tush motivi*. Mehrob Jamshid tushida ko'rgan qizning Rum Qaysarining qizi Xurshid ekanini anglab yetadi va Rumga borganida uni ko'rganini va rasmini chizganini aytadi. Xurshidning rasmini Jamshidga ko'rsatadi. Farhod "tushida" (aslida oynada) ko'rgan go'zal mamlakat haqida Shopurga so'zlab beradi, lekin oy yuzli haqida gapirmoqchi bo'lganida oh tortib hushidan ketadi. Shopur Farhod tasvirlagan yurtning rasmini chizib ko'rsatadi.

4. *Uzoq safarga otlanganda do'stini yo'lboshchi qilish motivi*. Jamshid do'sti Mehrobdan Rum safarida yo'lboshchi bo'lishini o'tinib so'raydi. Shopur esa, agar Farhod Arman yurtiga bormoqchi bo'lsa, yo'lboshchi bo'lishga roziligini aytadi.

5. *Ajdar motivi*. Jamshid Sukila tog'ida ajdar bilan jang qiladi va uni o'ldiradi. Farhod esa Yunon o'lkasida Suhaylo bergan Samandar yog'ini tanasiga surib, o'ljasini og'zidan chiqqan olovda pishirib yeydigan ajdahoni o'ldiradi.

6. *Dev motivi*. Jamshid devlar makonida Ekvan dev bilan jang qiladi va uzoq olishuvdan keyin devning boshini kesib, tanasini parchalab tashlaydi. Farhod esa devlar makonida Ahriman dev bilan jang qiladi.

7. *Donishmandning qahramonga to'g'ri yo'l ko'rsatishi motivi*. Shishadan qurilgan ibodatxonada yashaydigan rohib Jamshidga dunyoning 360 ming yildan beri mavjudligi, falakning o'yinlari haqida bilim beradi. Farhod g'orda yashaydigan Suqrot dan majoziy va ilohiy ishq, shuningdek, o'zining kelajagi haqida ma'lumot oladi.

8. *Dengiz safari va to'fon motivi*. Jamshidning boyligi orilgan 180 kema yo'lga tushadi. Safarning qirqinchi kunida ipak va oltin orilgan Jamshidning kemasi kuchli to'fonga duch keladi va parchalanib ketadi. Jamshid bir taxtaga yopishib jon saqlaydi. Shu holatda to'rt kun suzadi. "Farhod va Shirin" dostonida dengiz safariga chiqqan ota-o'g'il yuz yilda bir marta bo'ladigan kuchli shamolga duch keladi. Har pushtasi bir tog'day keladigan to'lqinlar Farhod tushgan qayiqni sindirib tashlaydi. Farhod ham taxta parchasi ustida jon saqlaydi.

9. *Qahramonning qal'aga qamalishi motivi*. Mish-mishlarni tekshirish uchun Xurshid qasriga kelgan Malika Efsar daraxt orqasiga yashiringan begona yigitni (Jamshidni) ko'rib qoladi va qizini eng baland qoyadagi qal'aga qamab qo'yadi. "Farhod va Shirin"da xalq orasida tarqalgan mish-mishlardan Shirinning Farhodga ko'ngli borligini bilgan Xusrav hiyla yo'li bilan raqibini Salosil qo'rg'oniga qamab qo'yadi.

10. *Ishqqa giriftor bo'lgan qahramonning tog '-u toshga bosh olib chiqib ketishi motivi*. Jamshid qal'aga qamalgan Xurshidni ko'rishdan mahrum bo'lgach, tog'-toshlarda tentirab yuradi, yovvoyi hayvonlar bilan gaplashadi. Salosil qo'rg'oniga qamalgan Farhod, Shirin visolidan mahrum bo'lgach, kechasi tog'-toshlarda tentirab yuradi, yovvoyi hayvonlar bilan dardlashadi.

10. *Raqib bilan jang qilish motivi*. Xurshidning qo'lini so'rab rad javobini olgan Shom shahzodasi Shodiy Runga qarshi urush e'lon qiladi. Jamshid Shom qo'shini bilan jang qiladi va g'olib keladi. Navoiyda Shirinning qo'lini so'rab rad javobini olgan Eron shohi Xusrav Armanzaminga urush e'lon qiladi. Farhod toshotarlik qilib bir o'zi qo'shinga bas keladi.

11. *Asarning kompozitsion qurilishidagi o'xshashliklar*. Har ikkala doston ikki qismdan iborat. "Jamshid va Xurshid" dostonining birinchi qismida Jamshidning

go'zal qizni izlab Mehrob bilan Runga yo'l olishi, yo'lda ajdar va devni o'ldirishi, rohib bilan uchrashishi, dengizda to'fonga duch kelishi, Javrozodning yordami bilan dahshatli o'rmondan qutulishi lavhalari Farhodning Suqrotni izlab Yunon safariga chiqishi, yo'lda ajdar va devni o'ldirishi, qo'rqinchli o'rmon, dengizdagi to'fon, Xizarning Farhodga yordam berishi tasvirlariga juda o'xshaydi. Ikkinchi qismda esa Xurshidning qo'lini so'rab kelgan Shom shahzodasi Shodiyning, Rum Qaysari sinovlaridan o'ta olmagach, Runga urush ochishi "Farhod va Shirin"dagi alamzada "oshiq" Xusrav obrazining xatti-harakatini eslatadi.

Salmon Sovajiyning "Jamshid va Xurshid" dostonini turk tiliga erkin tarjima qilgan Ahmadiy dostonning ikki qismida lirik chekinish qilib, undagi majoziy obrazlar talqiniga bag'ishlangan falsafiy-axloqiy ma'viza keltiradi. O'n yetti baytdan iborat birinchi ma'viza "Dar tamsil" deb atalsa, xulosa qismida keladigan oltmish ikki baytli ikkinchi ma'viza "Fit-tamsil va't-ta'vil" deb nomlanadi. Muallifning ta'kidlashicha, dostonning bosh qahramoni bo'lgan Jamshid – aql timsoli, donoyi solik ramzi. Xurshid esa mazhardir, u Allohning jamolini tamsil qiladi. [12:707]

Bu destānuñ beş vardur rumūzı
 Ki oldur ğaybdan aqluñ künūzı
 Nedür Cemşid bir dānā-yı sālīk
 Ki dīn-i şer'dür aña mesālīk
 Nedür ol didügüm Hurşid maķsūd
 Olur temşilde ābidle ma'būd [12: 687]

Chin podshosining o'g'li Jamshid tushida go'zal bir qizni ko'rib sevib qoladi. Jahonning ko'p mamlakatlarini kezgan sayyoh rassomdan tushida ko'rgan qiz yunon hukmdorining qizi – Xurshid ekanligini biladi. Jamshid yuz minglik qo'shin bilan hidoyat ramzi bo'lgan Rum eliga qarab jo'naydi. U suvsiz sahrolardan, qalin o'rmonzorlardan o'tib, yirtqich hayvonlar bilan olishadi, jang qilib yetti boshli ajdarho va dahshatli devni o'ldiradi. Ahmadiy insonning eng yovuz dushmani bo'lgan nafsni devga o'xshatadi:

Nedür ol dīv nefsüñdür yaķın bil
 Yavuz düşmendür anuñ çāresin kıl...

Camshid o'ldirgan yetti boshli ajdaho– nafs ammoraning ramzi bo'lib, uning bir boshi hasad, ikkinchisi-hubbi mansabi joh, uchinchisi-kibr, to'rtinchisi – g'azab, beshinchisi – ta'ma, oltinchisi – buxl, yettinchisi – hubbi dunyoni tamsil qiladi. Shu bois nafs ajdahosini halok qilgan odam mujohid va g'azo ahlidan bo'ladi:

Helāk iderseñ ol nefes ejdehāsın
 Mücāhidsin ü hem ehl-i ğazāsın [12: 687-690]

Dengizda Jamshidning kemasi halokatga uchrab, o'zi tasodif bilan bir taxtaga yopishib qutulib qoladi. Taxta – ixlos, taxtani qirg'oqqa haydagan shamol tavfiq ramzi. Insonni dunyoga kelganiga pushaymon qildiradigan darajada qo'rqinchli kimsasiz orol esa Arosatdir, deydi shoir.

“Jamshid va Xurshid” dostonidagi Chin va Rum o'lkalari, parilar yurti, devlar makoni, Hurizod, Nozparvard, yalmog'iz, hakim, rayhon, gullar, dengiz va undagi to'fon, quti-quti javohirlar ham ramziy - majoziy obraz bo'lib, ularning ta'vili, shubhasiz, XIV-XV asrlarda majoz tariqida yaratilgan boshqa epik asarlarni to'g'ri talqin qilishimizga yordam beradi.

Sovajiyning bunday uslubi “Xamsa” dostonlari sujetiga o'zgartirish kiritishni niyat qilgan Navoiyga qo'l keldi. Avom ishqiy kuylangan “Xusrav va Shirin” dostoni sujetini o'zgartirib, Salmon Sovajiydan o'zlashtirgan har bir motivga tasavvufiy ma'no yukladi. Natijada, sufiylarning azaliy istagi bo'lgan ishqiy majoziy va ishqiy ilohiyning badiiy talqini yaratildi.

Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni XV asrda yaratilgan, haqiqat va majoz, ramziylik va hayotiylik omuxta qilingan asarlarning eng mukammali bo'ldi. Hazrat Navoiy dostonning ikkinchi bobida Farhod - taqdir, Shirin – mazhar, Mulkoro va Suqrot – aql, Shopur – qadar, Sheruya – ajal, Shabdiz tun ramzi ekanligiga ishora qilib, o'z o'quvchisini xoslar ishqiy qalamga olingan majoziy dostonni o'qib uqishga tayyorlaydi. Diniy-tasavvufiy manbalarda keltirilishicha, insonga nafs, qalb, ruh va aqlni bu dunyo manzilidan chin dunyoga toza va pok holda olib o'tish buyurilgan. Navoiy nafs, qalb, ruh, aql haqidagi qarashlari va xulosalarini doston badiiyatiga singdirib, majoziy obrazlar bilan bayon etdi: Farhod bosib o'tgan birinchi manzil – nafs timsolidir, unda nafs ammora ramzi bo'lgan ajdaho ustidan g'alaba qilinadi; ikkinchi manzil-qalb timsoli, unda Farhod devni o'ldirib, kibr va manmanlikdan qutuladi; uchinchi manzil – ruh timsoli, jom Jamshidni qo'lga kiritgan Farhod suluk tadrijida muayyan bir martabaga erishadi; to'rtinchi manzil – aql timsoli, Farhod piri komil Suqrotdan ilohiy va majoziy ishq ilmini o'rganib, ilohiy qudrat egasiga aylanadi [14: 51-58].

XIV -XV asrga kelib fors va turkiy adabiyotda majoz tariqi yetakchi mavqega ko'tariladi. Amir Xusrav Dehlaviy Nizomiy dostonlariga majoz tariqi yo'nalishida javob yozib, Eron, Markaziy Osiyo va Hindiston hududida Nizomiy “Xamsa”siga tatabbu' bog'lash va majoziy ishqni kuylash an'anasini boshlab berdi. Xojuyi Kirmoniy (1281-1352), Salmon Sovajiy (1300-1376), Kotibiy (1436-yilda vafot etgan), Ahmadiy (1334-1410), Abdurahmon Jomiy (1414-1492), Alisher Navoiy (1441-1501), Lom'iy (1475-1532)lar “haq asrori”ni “majoz tariqi”ga “maxlut qilib”

dostonlar yaratdilar. Ular majoziy obrazlarning otashin muhabbatini ehtiros bilan gavdalandirar ekanlar, asarning muqaddimasida yoki oxirida majoziy timsollarning irfoniy sharhini ham berishni unutmadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1]. Алишер Навоий. 1991. Фарҳод ва Ширин. МАТ, 8-том.- Т.: ФАН.- Б.541.
- [2]. Akalın, Mehmet .1975. Ahmedî Cemşîd ü Hurşîd (İnceleme-Metin) .Sevinç Matbaası, Ankara, s.413.
- [3]. Aksoy H (1993) Cemşîd ü Hurşîd, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.17, İstanbul
- [4]. Alpay, Gönül, Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirin Mesnevîsi Üzerindeki Etkiler, Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1989, TDAY-B 1970, s. 155-167.
- [5]. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı. Tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, s.732.
- [6]. Gasimbeyli Y.A. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”lərinin ümumşərq və ümumtürk mənbələri. Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2021. № 12.,s.86-91
- [7]. İnce A (2000) Cem Sultan Cemşîd ü Hurşîd, TDK Yayınları, Ankara, s. 423.
- [8]. Mullaxo'jayeva, Karomat; Raxmanova, Nafisa. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida Nizomiy an'analari va ularning yangicha talqini.”Til va adabiyot ta'limi”, elektron jurnal, 2022, 7-son. – B.52-54.
- [9]. Rəsulzadə, Mamed Emin. Azərbaycan şairi Nizami.Bakı:Azərnəşr,1991.- S.350.
- [10]. Raxmanova N.A. Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonidagi obrazlarning adabiy manbalardagi ildizlari.Navoiy va XXI asr. 9-Uluslararo konferansi materiallari. Toshkent - Bursa, 2024-yil 8-fevral. B.329-335. <https://komparavistika.uz>.
- [11]. Raxmanova N.A. Ramziy - majoziy obrazlar ta'vili haqida mulohazalar. Navoiy va XXI asr. 10-Uluslararo konferansi materiallari. Toshkent -Shimkent, 2025-yil 6-fevral. B.293-299. <https://www.academia.edu>
- [12]. Ördek Şerife. CEMŞİD Ü HURŞİD MESNEVİLERİ VE AHMEDÎ İLE SELMÂN-I SÂVECÎ'NİN CEMŞİD Ü HURŞİD MESNEVİLERİNİN MUKAYESESİ. Doktora Tez. Nevşehir, Aralık 2017.-s.1022
- [13]. Ördek Şerife. AHMEDÎ'NİN CEMŞİD Ü HURŞİD MESNEVISİ İLE SELMÂN-I SÂVECÎ'NİN AYNI ADLI MESNEVISİNİN VAKA AÇISINDAN MUKAYESESİ. Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies Yıl: 5, Sayı: 17, Haziran 2018, s. 379-394.

[14]. Эрали, Бобомурод. Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари Т.:Академнашр, 2015. - 80 б.

[15]. Tog'ayeva Gulandom. Tasavvuf- qadriyatlar va ahloq yo'li. Mug'allim ham uzliksiz bilimlendiriy. Ilmiy-metodikaliq jurnal, 2025, 1/3 -son, Nukus,195-203 bet

“HAYRAT UL-ABROR” VA “GULSHAN UL-ANVOR” DOSTONLARIDA HUKMDOR-SHAHZODALAR OBRAZI

Abdujalilova Diyora Abdujalol qizi

ToshDO'TAU o'qituvchisi

d_abdujalilova93@mail.ru

Annotatsiya: Turkiy adabiyot tarixida Alisher Navoiy ijodi o'ziga xos badiiy maktabni yaratdi. Uning “Xamsa”si keyingi asrlarda ko'plab shoirlarga ilhom manbai bo'lib xizmat qildi. Navoiydan so'ng bu an'anani davom ettirgan ijodkorlardan biri Yahyobey Toshlijalidir. XVI asrda Usmoniylar saltanati davrida yashab ijod etgan bu shoir o'zining “Gulshan ul-anvor”, “Shoh-u gado”, “Ganjina roz”, “Yusuf va Zulayho” hamda “Usulnoma” dostonlaridan tashkil topgan “Xamsa”si bilan turkiy adabiyot taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan.

Mazkur maqolada Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” dostoni va Yahyobey Toshlijalining “Gulshan ul-anvor” asaridagi hukmdor hamda shahzoda obrazlari qiyosiy tahlil etiladi. Tadqiqotda ikki ijodkorning adolat, hayo, vafodorlik, saxovat, tavba kabi ma'naviy fazilatlarini podshohlar timsolida ifodalashdagi badiiy mahorati yoritilgan. Shu orqali mualliflarning insoniy komillik, axloqiy yetuklik va rahbarlik mas'uliyati haqidagi qarashlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Yahyobey Toshlijali, “Hayrat ul-abror”, “Gulshan ul-anvor”, “Xamsa”, hukmdor obrazi, podshoh siymosi, adolat, hayo, vafodorlik, ma'naviy komillik, qiyosiy tahlil, turkiy adabiyot.

Annotation: In the history of Turkic literature, Alisher Navoi's creative legacy established a unique artistic school. His “Khamsa” (“Quintet”) served as a source of inspiration for many poets of later generations. One of the poets who continued this tradition was Yahyabey Toshlijali. Living and creating during the Ottoman Empire in the 16th century, he made a significant contribution to the development of Turkic literature with his “Khamsa,” which consists of the poems “*Gulshan al-Anvar*” (*The*

Rose Garden of Lights), “*Shah u Gada*” (*The King and the Beggar*), “*Ganjina-yi Raz*” (*The Treasury of Secrets*), “*Yusuf wa Zulaykho*”, and “*Usulnama*.”

This article provides a comparative analysis of the images of rulers and princes in Alisher Navoi's “*Hayrat al-Abrar*” and Yahyabey Toshlijali's “*Gulshan al-Anvar*.” The study explores how both authors artistically depicted moral qualities such as justice, modesty, loyalty, generosity, and repentance through the portrayal of kings. In doing so, the research reveals their shared perspectives on human perfection, moral maturity, and the ethical responsibilities of leadership.

Keywords: Alisher Navoi, Yahyabey Toshlijali, *Hayrat al-Abrar*, *Gulshan al-Anvar*, *Khamsa*, image of ruler, royal figure, justice, modesty, loyalty, moral perfection, comparative analysis, Turkic literature.

Turkiy adabiyotda Alisher Navoiydan so'ng unga ergashib, “Xamsa” yozgan shoirlardan biri Yahyobey Toshlijalidir. U XVI asrda Usmoniylar saltanatida yashab ijod etgan shoir va davlat arbobi hisoblanadi. Yahyobey garchi sohibdevon ijodkor bo'lsa-da, uning turkiy adabiyotdagi asosiy o'rnini “Xamsa” belgilab bergan. Toshlijalining besh dostonidan iborat “Xamsa”si “Gulshan ul-anvor”, “Shoh-u gado”, “Ganjina-i roz”, “Yusuf va Zulayho” va “Usulnoma” dostonlarini o'z ichiga oladi. Ijodkorning “Gulshan ul-anvor” dostonida ko'p o'rinlarda Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” dostonidan ta'sirlanish ko'zga tashlanadi. Biz ushbu maqolada har ikki ijodkor dostonidagi hukmdor -shahzodalar siymosi talqiniga to'xtalib o'tmoqchimiz.

“Hayrat ul-abror” dostonidagi tarixiy shaxslarning bir qismi valiyar bo'lsa, yana bir qismi hukmdorlar va shahzodalar obrazidir. Dostonning uchinchi maqolati sultonlarni adolatga da'vat qilish haqida bo'lib, shoir **shoh G'oziy** haqidagi hikoyatni keltirgan. Shoh G'oziyning mardligi, kurashuvchan, adolatparvar ekani butun hikoyat bo'ylab ko'zga tashlanadi. Shoh maydagaplik qilmaydi, qisqa va qat'iy gapiradi, xususan, uning ushbu iqrori bu holatni yaqqol ask ettiradi:

*Shah dedi: “Shar’ etsa bu yanglig’ ado,
Shar’i Nabiy hukmig’a jonim fido”. [1:152]*

Ya'ni qozi chiqargan hukmga ikkilanmay rozi bo'lishi, ayniqsa, da'vogar kampirning guvoh shohning adli va insofini ko'rsatsa, aybni bo'yniga olishi uning tabiatidagi ulug'vorlikni yuzaga chiqargan.

Asardagi **Hotami Toyi** obrazi toy qabilasining sardori, o'z jamoasining hukmdori edi. Alisher Navoiy saxovat haqidagi beshinchi maqolatda u bilan bog'liq voqeani bayon etadi. O'ziga berilgan savolga mardlarcha javob berishi, tama'dan xoli va

peshona teri bilan tirikchilik qilayotgan cholni o'zini ustun ko'rishi uning mard va rostgo'y odam ekanligini ko'rsatadi.

Oltinchi maqolatda *No'shiravoni odil* haqidagi hikoyatda uning hayosi vasf etilgan, bu bilan Alisher Navoiy adolatning asosida hayo, axloq turishini ta'kidlagan. Nargis gulidan hayo qilib nafs istagidan kechgan shahzodaning hirs ustidan g'olib kelib, kelajakda tarixdagi eng adolatli hukmdorlardan biri bo'lishini bimalol tasavvur qilish mumkin.

Sakkizinchi maqolat vafo haqida bo'lib, Alisher Navoiy mavzuga oid hikoyatda *Amir Temurning* Hindistonga qilgan zafarli yurishini tasvirlagan. Hikoyatdan anglash muminki, Amir Temurning qon to'kishi, kofirlarni qirib yuborishi Alisher Navoiy va uning zamondoshlari uchun kunday ravshan haqiqat bo'lib, bu hol dahshatli fojia yoki jinoyat sifatida qabul qilinmagan, balki qudrat belgisi sifatida ko'rilgan. Do'stlik faqat mo'min-musulmonlarga emas, balki Islomga kirmaganlarga ham, Alisher Navoiy tili bilan aytsak, "kufr eli"ga ham berilgan ne'matdir. Do'stlik, vafodorlik shu qadar ulug'ki, u iymonli insonga mavjud bo'lsa, ikki dunyosini obod qiladi, agar iymonsizda bo'lsa, uning bu dunyodagi hayoti uchun juda katta manfaat keltiradi. Ya'ni do'stlik bir kishini emas, balki butun boshli jamiyat, xalqni ham o'z fayzidan bahramand etadi. Shunday ekan, iymoni butun insonlarning vafodor yor bo'lishlari ularni qanday yuksak maqomga olib chiqishini yanada aniqroq tasavvur qilish mumkin. Chinakam vafo, do'stlik inson uchun jondan, tiriklikdan qimmatroq bo'lib, bu fidokorlik hech qachon mukofotsiz qolmaydi. Ismlari zikr qilinmagan ikki do'st vafosi haqidagi hikoya ana shunday haqiqatlarni bayoni uchun xizmat qilgan.

"Hayrat ul-abror"ning o'n birinchi maqolatida kelgan hikoyada asosiy qahramonlardan biri *Muhammad Alouddin Xorazmshoh*dir. U qisqa matndayoq murakkab, ikkilanuvchan shaxs sifatida namoyon bo'ladi, chunki u Faxriddin Roziy ziyoratiga o'zi istab bora olmaydi. So'ng hammomda uchrashganda bergan savoliga olimdan o'ziga aloqador javobni eshitib mot bo'ladi. Modomiki, Faxriddin Roziy saltanatda yuksak mavqe' egasi ekan, uning hammomga borishini kutmasdan o'zi bora olganida edi, bu podshohning ma'nan yuksak va mardligi uchun dalil bo'lar edi.

O'n ikkinchi maqolatga ilova qilingan hikoyatda ismi kelgan *Musta'sim billah* esa Muhammad Xorazmshohdan keskin farqlanadi – u shayx Shihobiddin Suhravardiyni boshiga ko'taradi. Hatto u iltifot ko'rsatgan odamga ham davlat darajasida e'tibor ko'rsatadi. "Hayrat ul-abror"da aynan ikki hukmdor – Muhammad Alouddin Xorazmshoh va Musta'sim billah ishtirokidagi voqealarning ketma-ket kelishi ham tasodifiy emasdek, nazarimizda. Chunki bu ikki hukmdorning o'xshash jihatlari ko'p. Xususan, ikki podshoh ham o'z sulolasining so'nggi sultoni; ikkisi ham

mo'g'ul bosqini natijasida toj-taxtdan ayrilgan, qiyinchilik va mashaqqat ichida halok bo'lgan; ikkisi ham siyosiy qat'iyati bo'lmagan tojdor edi. Alisher Navoiy bu bilan o'z konseptidagi bir g'oyani mustahkam ta'kidlayotgan bo'lishi mumkin: dunyo o'tkinchi, toj-u taxt bevafo, ammo yaxshi nom boqiy, ikki hukmdor ham mo'g'ul bosqiniga qarshi kurasha olmadi, ammo Muhammad Alouddin Xorazmshoh ma'naviy zaifligi bilan, Musta'sim billah odobi va husni xulqi bilan nom qoldirdilar. Har bir shaxsning bir ijobiy xislati bor, inson har qandat holda muayyan fazilat kasb etgani ma'qul.

Bahrom haqidagi hikoyat o'n to'qqizinchi maqolatdan o'rin olgan. Bahromning tavakkalchiligi, ko'ngli pok, mard inson ekanligi taxtga chiqib maishatga berilishi-yu o'z ishining oqibatini ko'rib, adolat va isloh yo'liga o'tishida ko'rinadi.

“Hayrat ul-abror”ning xotimasida kelgan – oyog'i toyib yiqilgan qul hikoyatidagi podshohning ismi yo'q, ammo u o'ta ma'rifatli va donishmand sulton ekanligi aniq. Chunki u marhamat va basiyrat ila xato qulning holatini angladi. Uni qatl qilmadi, balki afv yo'lini tutdi.

Iskandar obrazida podshohlarga xos qat'iyat, jo'mardlik, qo'rqmaslik u haqidagi qisqa hikoyatda ham namoyon, chunki o'limini avvaldan sezib, kerakli choralarni ko'rishga buyurish har qanday podshohning qo'lidan kelmasligi mumkin.

Shuningdek, **Maymana** o'ziga xos obraz bo'lib, u tavba qiluvchi inson ma'naviyatini o'zida aks ettiradi. Garchi u hukmdor yoki valiy maqomida kelmasa ham, Haq taolodan madad yetgan inson sifatida “Hayrat ul-abror” g'oyasini tugal yuzaga chiqarishda rol o'ynaydi.

Shuningdek, Abdulloh Muborak hikoyatida Hasan ibn Rabi ismli shaxs ham mavjud. U lashkarboshi, ayni paytda jasur navkar va qo'rqmas jangchilarga muhabbatli inson sifatida ko'rinish beradi.

Shuningdek, “Hayrat ul-abror”da ismlari zikr etilmagan, ammo hikoyatlarda o'z o'rniga ega yondash personajlar ham mavjud. Ular quyidagilardir:

1. Boyazid Bistomiya savol bergan murid.
2. Shoh G'oziy ustidan shikoyat qilgan kampir.
3. Shoh G'oziy va kampir orasida hukm chiqargan qozi.
4. Anushervonning kanizagi.
5. Hotami Toyi o'zidan ustun deb bilgan chol.
6. Ayyubi xalafga qo'l berib unga murid tushgan va tavba qilgan o'g'ri.
7. Abdulloh Muborak halok qilgan dushman jangchisi.
8. Zaynulobiddin roziyallohu anhunging qizi.
9. Oyog'i toyib, qo'lidagi ovqatni podshohning boshiga to'kib yuborgan qul.

Ushbu obrazlarni umumiy o'rganib va o'zaro qiyoslab, shunday xulosa qilish mumkin:

1. "Hayrat ul-abror"da jami to'qqizta podshoh obrazi bor va ularning sakkiz nafari ismi zikr etilgan tarixiy shaxslardir. Yana bir hukmdor obrazi bor, u majoziy bo'lgani uchun bu o'rinda zikr etmadik.

2. Barcha podshohlar mard, jasur, o'z aybini tan oladigan, yuksak ma'naviyatli, axloqli qilib tasvirlangan, chunki ular ham xalqqa ibrat bo'lishi, ham Alisher Navoiy zamondoshi bo'lgan hukmdorlar uchun namuna sifatida xizmat qilishi ham kerak edi.

3. "Hayrat ul-abror"da ismi zikr etilgan bir nafar oddiy inson obrazi bor, bu Maymanadir. U hikoyatda bosh qahramon sifatida tasvirlangani va tavfiq tavbasiga erishgani bilan ahamiyatli.

4. "Hayrat ul-abror"da ismlari zikr qilinmagan yondash obrazlar 9 nafarni tashkil qiladi. Ular ichida yosh jihatdan keksa va go'daklar, kasb jihatdan qozi va jangchilar, maqomi jihatda podshoh va qul, cho'ri, shuningdek, sulukni tutgan murid, tavba qilgan o'g'ri personajlari ham uchraydi. Alisher Navoiy hikoya maqsadidan kelib chiqib har biriga muayyan vazifa yuklaydi, ikkinchi darajali bo'lgan bu qahramonlarning deyarli hammasida yuksak ma'naviyat, e'tiqod, insoniylikka sodiqlik ufurib turadi. Xususan, shoh G'ozini qozixonaga chaqirgan kampir haqini talab qiluvchi va jasur ayol timsolidir; ular orasida odil qaror chiqargan qozi o'z kasbiga sodiq mutaxassisdir; Anushervor bilan bog'da yolg'iz qolib murodiga yeta olmagan kaniz haddini bilgan cho'ridir; Hotami Toyini qoyil qoldirgan chol tama'ni o'ziga or bilgan, fikri va qarashlari to'g'ri bo'lgan, o'z yo'liga ega bo'lgan shaxsdir; Abdulloh Muborak bilan jang qilib o'lgan dushman jangchisi o'z ishining ustasi bo'lgan harbiy; Zaynulobiddin roziyallohu anhunging savol bergan qizi oliynasabli, zehni toza va fikrlaydigan go'dak; oyog'i toyib yiqilgan qul podshoh marhamatiga sazovor bo'lgan tolei kulgan inson.

"Gulshan ul-anvor"dagi podshoh obrazlari ham muallif g'oyaviy maqsadini yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi. Har bir obrazning doston kontekstida o'ziga xos o'rni bor. Tadqiqotimizning avvalgi sahifalarida ta'kidlab o'tganimizdek, asarda eng avval No'shiravoni odil tilga olingan.

Anushervon yoki No'shiravon ismi bilan zikr etiladigan bu podshoh haqidagi voqea "Hayrat ul-abror"da ham zikr etilgani ma'lum. Alisher Navoiy uning taxtga chiqmagan vaqtdagi hayosi, odobi kelajakda adolatli podshoh bo'lishining ma'naviy asosi bo'lganiga urg'u qaratgan. "Gulshan ul-anvor"da No'shiravonni podshoh sifatida ko'ramiz. U adolatparvar, qilcha ham zulmga rozi bo'lmagan hukmdor. U bu yo'lda o'ta samimiy, chin dildan adolat o'rnatishni istaydi. Shu sababli farosati bilan adolat

uchun o'z amallarini to'g'irlashi kerakligini anglab yetadi. Bu o'rinda biz uning mardligi, samimiyatini his qilamiz.

“Gulshan ul-anvor”dagi ikkinchi hikoya bosh qahramoni bo'lgan **Hazrati Umar** roziyallohu anhu qat'iyatli, o'z tutumlaridan voz kechmaydigan, uzoqni ko'ra biladigan va shunga muvofiq ish ko'radigan hukmdor sifatida gavdalanadi. Ko'ngilxushliklar, it yoki qush o'ynatishlar xalqning g'ayrati, shijoatiga salbiy ta'sir qilishi haqidagi so'zlari u kishining xarakterini ko'rsatib beruvchi nuqtalar sanaladi.

Hazrati Umar roziyallohu anhu haqida dostonning so'nggi qismida yana bir hikoyat keltirilgan. Unga ko'ra, hazrati Umar bir joyga qo'shin jo'natadilar. Juma kuni xutbaga chiqqanlarida ko'zlariga ikki lashkar ko'rinadi. Ma'lum bo'ladiki, dushman lashkari tog' ustida pistirma qo'ygan ekan. Xutbada turib hazrati Umar: “Tog'ga! Tog'ga!” – deb hayqiradilar. Musulmonlar tog'ga qarab yurib, dushman pistirmasini topib, ularni yengib, g'alabaga erishadi. Mazkur hikoyat hazrati Umarning valoyati, qalb ko'zi ochiq bo'lganiga dalolat qiladi va muallif Alloh o'z valiylariga uzoq masofalarni yaqin qilib qo'yadi deb o'z fikrlarini xulosalaydi.

Taqvoning eng yuksak namunasini ko'rsatgan **Hazrati Abu Bakr Siddiq** roziyallohu anhu o'z qalbi, ko'zi va iymonini ehtiyot qilishi u kishining tabiatini yaqqol ochib beradi: inson nafsini adashtirishga boshlaydigan eng kichik amal yoki holatga ham befarq bo'lmaslik kerak, bu holatlarni idrok qilish va zarur muolajani ko'rish kishidan ulkan qat'iyatni talab qiladi. “Gulshan anvor”dagi hikoyatda bu qat'iyat Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhu siyratida borligi tasvirlangan.

Horun ar-Rashidning tiynatidagi kamtarlik, xokisorlik uning haqiqatan podshohlikka loyiq shaxsligini bildiradi. Ayniqsa, uning Bahlul huzuriga borishi pokdil va haqparvar, qalbini chindan isloh qilishni istaydigan shaxs ekanligini ifodalaydi.

Dostonda salbiy bo'yoqlar bilan chizilgan **xalifa Marvon** obrazi zulmning yomonligi, insonlar zolimdan nafratlanishi haqidagi haqiqatni ta'kidlaydi. Marvonning xarakteridagi manmanlik, jaholat insonlar uning yuziga qarashni istamay yerga boqqanlarida buni o'ziga nisbatan odob deb qabul qilganida ko'rinadi. Ya'ni u shu qadar chuqur g'aflatda ediki, oddiy xalq uni ulug'laydi deb o'ylar va bunga o'zini munosib deb hisoblardi. Aslida, bu hol g'aflat va sa'viyasizlikdan boshqa narsa emasligi xalifa Marvonning fojiasi sifatida ko'rsatiladi.

Ibrohim Adham, sharobxo'r podshoh va o'limni istamagan Misr hukmdori obrazlarini birlashtirib turadigan umumiy xususiyat – o'z xatolarini tan olishlari va nafslariga qarshi kurashib, ma'naviy tuzalish yo'lini tanlashlaridir. Xususan, Ibrohim Adhamning yuzini ari chaqishi, sharobxo'r podshohga ibn Arabiyning o'giti, Misr

podshohiga bir hakim zotning o'limdan qo'rqish sababini izohlab berishi va natijada ularning o'z qalb va amallarini o'nglash uchun harakat qilishlari ularning fe'li, tabiatidagi muhim jihat – mardliklarini, o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishlarini va ma'naviy darajalari baland ekanligini isbotlaydi.

Ham payg'ambar, ham podshoh bo'lgan **Dovud alayhissalom** obrazini podshohlar qatorida zikr etishni lozim topdik. Dostonda Dovud alayhissalom bilan bog'liq ikkita rivoyat keltirilgan. Birinchi hikoya ishimizning avvalgi faslida tahlil etildi. Ikkinchi hikoya Xudoning Dovud alayhissalomga tarbiya bilan bog'liq vahiy yuborishi haqida bo'lib, unga ko'ra masjidga borayotgan Dovud alayhissalomga yo'lda uchragan hamma salom beradi. Dovud alayhissalom bundan xushhol bo'lib, rohatlanadilar va qadrlarini tik tutib qadam tashlaydilar. Shunda Parvardigordan vahiy keladi: "Ajabo, qulingning uyiga boryapsanmi, Dovud! Adab, adab va yana adab!"

Bu tanbehdan Allohning payg'ambari darhol o'zlariga keladilar. Qomatlari egilib, xokisorlik kasb etadilar. Yahyobey Toshlijali insonlarga Dovud alayhissalomni o'rnatib ko'rsatib, har bir inson o'z holini xuddi u kabi nazorat etishi lozimligini uqtiradi.

Hazrati Ali roziyallohu anhu Madoyinga karvon bilan safarga chiqadilar. Yo'lda karvonga sherlar galasi hujum qiladi. Odamlar qo'rqib qochadilar, ammo hazrati Ali roziyallohu anhu sherlar ustiga bostirib boradilar. Sherlar u zotning shijoatidan qo'rqib darhol g'oyib bo'lishadi. Buning sababini so'raganlarga hazrati Ali roziyallohu anhu: "Allohdan qo'rqqan insondan barcha maxluqlar qo'rqadi", – deb javob beradilar. Bu holat hazrati Ali roziyallohu anhunga jasorati, metin e'tiqodiga dalil hisoblanadi.

"Gulshan ul-anvor" dostonida kelgan so'nggi hikoyat ham hazrati Ali roziyallohu anhu haqida bo'lib, voqea Madoyinda ro'y beradi: u yerdagi bir ilmi, hikmat sohibi bo'lgan rohibni hazrati Ali roziyallohu anhu islomga da'vat qiladilar. Karomatlar zohir bo'lgach, rohib dinni qabul qiladi.

Usmon roziyallohu anhuga bir arobiy kelib savol beradi: "Tabbat surasidan so'ng Ixlos surasini joylashtirish aqlga to'g'ri keladimi? Tabbat surasida Abu Lahabga la'nat o'qiladi, Ixlosda esa Allohning tavhidi vasf etiladi".

Shunda Usmon roziyallohu anhu kel senga bir narsa ko'rsataman deb u odamning ko'zini silab qo'yadilar. Shunda arobiyga lavhul mahfuz ko'rsatiladi. A'robiy ko'rdiki, Qur'on lavhul mahfuzda yozilgan bo'lib, u yerda aynan Tabbat surasidan so'ng Ixlos surasi joylashgan ekan. Ya'ni Usmon roziyallohu anhu suralarni o'z xohishi bilan emas, balki ilohiy tartibga ko'ra joylashtirgani ma'lum bo'ladi. Arobiy beadablighi uchun tavba qilib, zuhd yo'liga o'tibdi.

Mazkur hikoyat Usmon roziyallohu anhunga valoyati, yuksak sha'nidan xabar berib, Qur'onga oid ishda omonatdorlikka qat'iyan rioya etganlarini bayon qiladi.

Kuzatishlarimiz asnosida ma'lum bo'ldiki, "Gulshan ul-anvor" dostonida ham 11 nafar podshoh bosh qahramon qilib olingan ekan. Muallif aksar o'rinlarda ularning podshohlik faoliyatidan ko'ra valiylik xislatlariga diqqat qaratgan bo'lsa-da, podshohlik sababli bu fazilatlari yanada yorqinroq ko'rinishini hisobga olib, biz ularni podshohlar safida sanadik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброҳ. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 7-жилд. – Т.: Фан, 1991.
2. Алишер Навоий. Қомусий луғат. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: SHARQ, 2016.
3. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.
4. Араслы Н.Г. Низами и турецкая литература. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Баку, 1969.
5. Ayşe Sağlam. Taşlıcalı Yahya Bey ve Hemsesi. Doctora Tezi. – Diyarbakır, 2016. – S.10.
6. Эркинов А. Алишер Навоий ижодига оид тадқиқотлар / Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги: 30 жилдлик. 19-жилд. – Тошкент: TAMADDUN, 2021.
7. İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2011.
8. Levend A.S. Alı Şır Nevaî: hayatı, sanatı va şahsiyeti. – Ankara, 1965.
9. Taşlıcalı Yahyâ Bey. Gülsen-i Envâr. Karşılaştırmalı metin. Hazırlayan Ayşe Sağlam. – Ankara, 2016. – S.111.
10. Юсупова Д. "Хамса" поэтикаси: вазн, қофия ва мазмун муштараклиги. – Т.: Tamaddun, 2021.

ZIYOVUDDINXON DONIYOLXON O'G'LI HAZINIY TO'RANING MILLIY MA'NAVIYATIMIZDA TUTGAN O'RNI

Vaxobova Nargizaxon Manzirxonovna

Farg'ona viloyati tarixi va madaniyati

davlat muzeyi tasarrufidagi

Haziniy uy muzeyi mudirasi.

Telefon: (998)90 343 03 15

Annotatsiya: Ziyovuddinxon Doniyolxon o'g'li Haziniy To'raning hayoti va ijodidan ayrim tadqiqotchilar fikrini o'rganib tahlil qilib va shu taxlil asosidagi qilingan hulosalar. Ziyovuddinxon Doniyolxon o'g'li Haziniy To'raning o'zbek mumtoz adabiyotidagi va tasavvufdagi o'rni manbalar asosida o'rganilib jamlandi.

Kalit so'z: Haziniy, shayx, shoir, adabiyot, tasavvuf, Qo'qon, G'azal, Farg'ona.

Annotation. The article examines and analyzes the opinions of several researchers about the life and creative work of Ziyovuddinxon Doniyolxon o'g'li Haziniy Tora, and presents conclusions based on this analysis. The study also explores and summarizes Haziniy Tora's place in Uzbek classical literature and Sufism based on various sources.

Keywords: Khaziniy, sheikh, poet, literature, Sufism, Kokand, ghazal, Fergana.

Shayx va shoir Ziyovuddinxon Kattaxo'ja o'g'li Haziniy Ho'qandiy 1867-yil 26-iyunda Qo'qon xonligi tasarrufidagi Katta Kenagas qishlog'ida ziyoli dexqon oilasida tavallud topgan. Dastlabki ta'limni otasi xalq orasida Kattaxo'ja eshon nomi bilan yuritilgan Donyolxo'ja eshondan olgan. Milodiy 1870-yilda tuzilgan shajarada shoirning ota tomonidan Nabiraxo'ja eshon ismli ajdodining yigirma olti nasab bilan xalifa Hazrat Alining otasi Abdumutallibga yetib borishi qayd etilib, xujjat 74ta muhr bilan tasdiqlangan. Ikkinchi shajarada ona tomonidan Payg'ambarimiz Muxammad alayxissalomga ulanishi ko'rsatilgan. Ma'lumotnomaga 22ta muhr bosilgan. Shajarlardan ma'lum bo'lishicha, Haziniy ajdodlaridan o'nlab kishilar o'z davrining mashhur olim va o'z davrlarining yetuk shoirlari bo'lishgan.

Haziniy to'ra o'z davrida madrasada o'qiganliklari tarixiy manbaalarda keltirib o'tiladi. Shayx va shoir Qo'qonda Jome madrasasida va Marg'ilonda madrasalarda o'rta va oliy ta'limni egallagan. Qo'qonda Muxammad Hakimxon to'ra ismli shaxsga shogird tushadi, undan Islom dinimizdagi muqqadas ta'limot tasavvufining "Qodiriya" tariqati an'alarini o'rganishadi. O'ttiz yoshlarida esa "Murshidi Farg'ona" unvoniga sazovar bo'lishgan. Ma'nosi: "Farg'ona piri". O'sha davrda xalq

orasida shayx, avliyo, karomatgo'y inson sifatida "Eshonbuva" nomlari bilan yuritilgan.

Haziniy ijodi haqida ma'lumot beruvchi "Bayozi Haziniy" Toshkentda uch marta chop etilgan. 1910-yilda Toshkentda "Matbaai G'ulomiy" da nashr etilgan. "Bayozi Haziniy" 1911-yilda shoirning yangi she'rlari bilan boyitilib ikkinchi marta nashr etildi. Uchinchi marta mazkur bayoz 1913-yilda Toshkentda O.A.Porsev nashriyotida bosildi.

Haziniy she'riyatining eng muhim xususiyatlaridan biri xalq tili va diliga yaqin usulda ijod qilganligidir. Professor Abdurauf Fitrat esa Muqimiy va Furqat qatori Haziniy asarlarini xam "ko'pchilikning tuyg'u, zavqiga yoqib" tushgan ijod na'munasi sifatida e'tirof etadi. Uning adabiy merosi to'rt ming misra atrofida. Shoir ijodida o'z davri adabiy muhitida eng ko'p qo'llangan janrlar-g'azal, murabba, muxammas, mussaddaslarning sara na'munalarini uchratish mumkin. Asosan g'azal janri yetakchilik qilgan. Qo'qon adabiy muhitida kamolga yetgan Haziniy ijodining mavzu ko'lami keng. Uning asarlari tematikasini adabiyotshunos olim Otabek Jo'raboyev shunday tavsiflaydi: diniy ijtimoiy, tasavvufiy orifona, lirika. Ayrim she'rlarida esa iloh va majoz tushunchasi uyg'unlashib ketgan. Haziniy an'anaviy ishqiylar g'azallar yozish bilan birga tasavvuf ruhida ham asarlar yozgan. Uning ijodiy xazinasining ma'lum bir qismini Qur'on oyatlari hamda Muhammad alayhissalam hadislariga da'vat qiluvchi asarlar tashkil qiladi.

Shoirning xalq tili va diliga yaqin, ravon, mutaasir she'rlari inqilobdan oldin ko'p hofizlar tomonidan xalq sayllarida, to'ylarda va turli marakalarda aytilgan. Uning "Yo xayot an nabiylar" radifli g'azali bilan aytilgan qo'shiq Hamroqul qori ijrosida gramofon plastinkasiga ham yozib olingan, qo'shiq bo'lib, xalqning ezgu mulkiga aylangan "Tong otguncha" radifli g'azali xam Haziniy adabiy ijodining e'tirofiga sazovar yana bir jixatdir. "Farg'ona tong otguncha" qo'shig'iga Muxtorjon Murotboyev kuy bastalagan. Ushbu g'azalni yaratilish tarixi va tahlili haqida o'rganar ekanmiz, adabiyotshunos olim O.Jo'raboyevning bu boradagi tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Dastlab, uning yaratilishi tarixi xaqida ba'zi qarashlarga to'xtalsak. Olim O.Jo'raboyev shoir ijodini o'rganish asnosida 3 naqlni uchratganini yozadi. Bu talqinlarga ko'ra shoir g'azalni Farg'onani bir kechada tark etish iztirobida yozilgan bo'lish e'timoli, tuni bilan musofirning go'zal yuziga mutassir bo'lib yozilgani yoqi bir choyxonaning ostonasida o'tirib yozilganligi xaqida qarashlar mavjud. Bunday talqinlar va taxminlarga olim o'z munosabatini xam bildirib o'tgan: "Bizningcha esa mazkur versiyalar haqiqatdan uzoq. Negaki, hayoti davomida ezgulik sari chorlovchi, pok e'tiqot sifatida "Haziniy to'ram", "Eshonbuva" deya azizlangan; zamondoshlari

tomonidan otashzabon shoir deya e'tirof etilgan; 30 yoshlarida irshodga erishib, tariqat shayxi sifatida ma'naviy kamolot bilan shug'ullangan shayx faoliyatini bu kabi (hatto ba'zilar g'ayriinsoniy amallarga ishora qiluvchi) uydurma taxminlar bilan bog'lab bo'lmaydi".

Haziniy jamiyat va xalq xayotidan sezilarli o'rin olishga muvaffaq bo'lgan shaxs va shoirdir. Ijodining hozirgi ma'naviy hayotimizdagi ahamiyati shundaki, birinchidan, barkamol avlod tarbiyasida uning asarlaridagi o'gitlarning muhimligi bo'lsa, ikkinchidan, ma'naviyatimizda muhim o'rin tutgan tasavvuf asosidagi asarlarida sof e'tiqoddagi ilohiy muhabbat kuychisi sifatida aks etgan. Quyiidagi g'azal shoirning ana shunday g'azallari sirasidan hisoblanadi:

Jahoni bevafo din oxiri bir kun ketar bordur,
Bu dunyo bir rabot, har kim qo'nub bir bir o'tar bordur.

Ishonma bog'-u rog'ing, mol-u mulk-u, taxt-u baxtingga,
Quyoshdin ibrat olg'il, turmayin oxir botar bordur.

Agar ming yil umr ko'rsang, jahonga podsho bo'lsang,
Bo'lub xoki mazallat, go'r arosida yotar bordur.

Ibodot aylagil tangrig'a doim, uxlamay tunlar,
Imoningni salomat etgali necha xatar bordur.

Yigitlik davrini surgil, qarib toat qilursan deb,
Savobingga xudo muhtoj emas, deb o'rgatar bordur.

Haziniy bandalikda, bas yurursan bexabar, g'ofil,
"Kiroman kotibayn" kim xayr-u sharringni bitar bordur.

Haziniy 1923-yilda vafot etgan bo'lib, shu qishloq yonidagi qabristonga dafn etilgan. Hozirda ushbu qabriston obodonlashtirilib, Haziniy qabri ustiga maqbara qurilgan.

Haziniy shaxsiyatiga ehtirom sifatida O'zbekiston Respublikasi prezidenti tashabbusi bilan bir qator ishlar amalga oshirildi. Xususan, viloyat madaniyat boshqarmasi xodimlari tomonidan muzeyning ilmiy konsepsiyasi, muzey ekspozitsiyasining mavzuviy hamda muzey xodimlarining shtatlar jadvali ishlab chiqildi. Unga ko'ra muzey ekspozitsiyasini badiiy bezash va muzey xududida obodonlashtirish ishlari olib borildi. Ushbu konsepsiyaga muvofiq Xaziniy davri va

uning adabiy merosi bilan aloqador eksponatlar yig'ilib, muzey ekspozitsiyasi 400 dan ziyodni tashkil etdi. Eksponatlarning aksar qismi Haziniy davri tarixi va madaniyati bilan bog'liq bo'lib, ushbu buyumlar orqali XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Qo'qondagi madaniy hayot, adabiy muhit haqida ma'lumot beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdug'ofurov A. Qalb qaridagi qadriyatlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1998.
2. Haziniy. Devon. – Toshkent: Akademnashr, 2017.
3. Haziniy. Tasadduq, yo Rosululloh. – Toshkent: Yozuvchi, 1992.
4. Jo'raboyev O. R. Haziniy to'ra. Hayoti va ijodi. – Toshkent: Fan, 2007.

НОДИРАНИНГ ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК АНЪАНАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ХИЗМАТЛАРИ

Ҳикмат Ҳикматов

Чирчиқ давлат педагогика
университети катта ўқитувчиси

Аннотатсия. Тожик ва ўзбек халқлари азалдан дўст ва қардош халқлар сифатида танилган, адабий алоқалар бу икки халқ ўртасидаги дўстликни мустаҳкамловчи унсурлардан бири сифатида эътироф этилган бўлиб, унинг ёрқин намунаси Жомий ва Навоий ўртасидаги маънавий ришталардир.

Зуллисанаин, яъни икки тилли адабиёт бу икки дўст халқ ўртасидаги ҳамкорлик самараларидан бири бўлиб, ҳамжиҳатлик ва дўстлик, бир-бирининг тарихи, анъаналари, тилини билишда ҳам муҳим омил саналади.

Калит сўзлар: материя, дўст, ҳикмат, анъана, нисбат, индивидуаллик, мулоқот, фикр, йўналиш, мазмун, таъсир, таҳлил, жанр.

Аннотация. Таджикский и узбекский народы издавна известны как дружественные и братские народы, а литературные связи признаны одним из элементов, укрепляющих дружбу между этими двумя народами, ярким примером чего являются духовные связи Джами и Навои.

Зуллисанаини, то есть двуязычная литература, является одним из плодов сотрудничества этих двух дружественных народов и считается важным фактором сотрудничества и дружбы, знания истории, традиций и языка друг друга.

Ключевые слова: материя, друзья, мудрость, традиция, соотношение, индивидуальность, коммуникация, мысль, направление, содержание, влияние, анализ, жанр.

Abstract. The Tajik and Uzbek peoples have long been known as friendly and fraternal peoples, and literary ties have been recognized as one of the elements that strengthen the friendship between these two peoples, a vivid example of which is the spiritual ties between Jami and Navoi.

Zullisanainiy, that is, bilingual literature, is one of the fruits of cooperation between these two friendly peoples, and is an important factor in cooperation and friendship, knowledge of each other's history, traditions, and language.

Key words: matter, friends, companions, wisdom, tradition, attribution, individuality, dialogue, motto, thought, direction, content, impact, analysis, genre.

Айтиш жоизки, икки тилда-тожик ва ўзбек тилларида асар ёзиш анъанаси ҳам қадимги тарихга ега бўлиб, XI - XIII -асрлардаёқ пайдо бўлган. Масалан, Жалолиддин Румий ва Ҳисомуддин Барчингли араб, тожик, турк ва ўзбек тилларида биринчилардан бўлиб шеър ёзганлар. [4:73].

Зуллisonайн адабиёти бўйича муҳақиқлар томонидан кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Масалан, машҳур шарқшунос олимлар Е. Е. Бертелс ва И. С. Брагинский кўплаб адабий қадриятлар ва жараёнларни таҳлил ва муҳокама қилиш, аниқлаш учун тожик ва ўзбек халқларининг қўшма адабиётини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини тўғри таъкидлаганлар. [3. 61].

Қайд этиш жоизки, XVIII-XIX асрларда Хўқанд адабий доирасида кенг тарқалган мумтоз жанрларнинг аксарияти: ғазал, қасида, маснавий, мухаммас, қитана, рубой, тарих моддаси, байт ва бошқалар икки тилда — тожик ва ўзбек тилларида қуйланган ва ривожланган. [1].

Ўзбек ва тожик адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Моҳларойим Нодирадир. Шоира XVIII аср охири XIX аср бошларида яшаган ва ижод қилган. У 1792 йилда Андижонда туғилган. Умархоннинг оиласи, тақдир тақозоси билан ўттиз ёшида эридан абадий ажралган. Шоир умрининг кўп қисмини Қўқонда ўтказди. У турмуш ўртоғи вафотидан сўнг ижодий фаолиятдан ташқари, бир муддат ўзини сиёсий ва ижтимоий ишларга бағишлашга мажбур бўлди. Нодира ёшлигида ўқиш ва ёзишни ўрганди, катта қизиқиш ва иштиёқ билан форс-тожик, ўзбек мумтоз шоирлари Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Зебуннисо, Фузулий, Лутфий, Алишер Навоий шеърларини пухта ўрганди, шу тариқа адабиёт ва шеърият оламига кириб келди.

Нодирадан бизгача ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, таркиббанд, таржибанд, фироқномадан иборат мингга яқин шеърият сақланиб қолган. Айрим маълумотларга кўра, кейинчалик шоирлар Дилбар ва Анбар Отинлар Нодирани ўзларига устоз деб билишган.

Моҳларойим 1842-йилда Хўқанд хонлигини босиб олиш чоғида Бухоро хони амир Насрулло томонидан икки ўғли билан бирга қатл етилган.

Нодира ўзининг бой ва мазмунли ижоди билан адабиёт тарихида алоҳида ўрин тутди. Ўз асарларини икки тилда ёзиб, Нодира, Макнуна, Комила таҳаллуслари билан машҳур бўлган ширинсўз ва истеъдодли шоира тожик ва ўзбек халқларининг дўстлиги ва қардошлигини мустаҳкамлашга салмоқли ҳисса қўшди.

Маҳбуба Қодирова томонидан тайёрланган Нодира шеърларининг тўлиқ тўпламидан хулоса қилиш мумкинки, бу ширинсўз нотика ҳар икки тилда ҳам жуда мавзун ва равон шеърлар яратган. Лекин унинг тожикча шеърлари ҳам талайгина. Шоир тожикча шеърларини Макнуна таҳаллуси билан ёзган. Шоира айрим шеърларида Комила таҳаллусини ҳам қўллаган.

Адабиётшунос олима Маҳбуба Қодирова унинг “Девон”-и га ёзган “Сўзбоши” да шоир ҳаёти ва ижоди, шунингдек, унинг мазмунли шеърлари, икки тиллилиги ҳақида аниқ маълумотлар беради, унинг икки адабиётнинг шаклланишидаги ролини реал тарзда тушунтиради.

Сўнгги йилларгача унинг шеърларининг форс ва туркий тилларни ўз ичига олган тўлиқ бўлмаган тўпламига маълум эди. Ушбу тўплам Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланади ва 1700 мисрадан иборат. Кейинчалик, Нодиранинг шеърлари ушбу институт фондидан жой олган “Баёзи надим”дан топилди. [5:6].

Нодира шеърият ижодида юксак марраларни забт этган бўлиб, унинг асарлари мазмун ва маъно жиҳатидан ҳам, сўз санъати жиҳатидан ҳам диққатга сазовор бўлиб, унинг ўткир табиати ва юксак дидидан, шеъриятга, бўлган ҳурматидан далолат беради. Унинг ижодидаги мисра ва байтлар шеърият толасига ишқ гавҳаридек тўқилган. Унинг тожикча шеърлари мазмун ва маъно жиҳатидан бой бўлиб, ўқувчиларни тезда мафтун этувчи мафтункор бадиийлик билан безатилган. Уларда у ҳаёт гўзаллигини, ўз даврининг воқеа ва ҳодисаларини, таассуротлари, кечинмалари, дунёқарашини лўнда ва гўзал тасвирлайди. Унинг асарларида асосий мавзуларни севги ва муҳаббат, дўстлик ва садоқат, инсонпарварлик ва ватанпарварлик, эзгу ғояларга эга меҳнат ва бунёдкорлик ташкил этади. Нодира соф ва беғубор инсоний муҳаббатни бир қанча ижтимоий масалаларга боғлайди, тожикча шеърларининг юксак мавзуларини мустаҳкамлайди. Жумладан:

Дар муҳаббат булачааб афсонаҳо ангехтам,

Дар ҷаҳон овозаи ин достонам меравад. [5: 10].

(Таржимаси: мен муҳаббатда ажойиб афсоналарни тўқидим, шунинг учун жаҳонда ана шу дostonим мангу қолади).

Шоир ижодида, гарчи у хон саройида яшаса ҳам, муваффақиятсизлик ва умидсизлик мавзуларини ҳам ўз ичига олган. У бахтли кунларнинг йўқлигидан нолийди, ўзининг камбағаллиги ва маҳрумлигидан, подшоҳнинг эътиборсизлиги ва ҳурматсизлигидан шикоят қилди. Масалан:

Ту шоҳи нуктадонӣ во кушо ин уқдаи мушқил,

Чаро дар қахтсолам дар чунин айёми арзонӣ.

Агар дар кулбаи тангам чу мӯреро гузар афтад,

Намеожд зи дасти ман адои ҳаққи меҳмонӣ.

Адофаҳму румузоти амирӣ нест монандӣ,

Бигуфтам арзи ҳоли Нодира, дигар ту медонӣ. [5: 577].

(Таржимаси: сен барча сӯзларни билгувчи шоҳсан, нега мен шу замонда ўта оғир аҳволдаман, агар менинг кулбамга ҷумоли келиб қолса, уни меҳмон қилишга қурбим етмайди, амирнинг адофаҳмлигига ўхшагани йўқ, мен Нодира ҳолини арз этдим, қолганини ўзинг биласан).

Нодира мумтоз ўзбек ва тожик адабиёти тарихида аёллар орасида энг йирик адабиёт намояндаларидан бири сифатида эътироф этилган. Шунинг учун у ўз ҳис-туйғуларини аёлларга хос нозиклик ва покизалик билан оммага тақдим этади. Аммо у ҳис қилаётган бу дард ва юрак изтироби унинг сўзи, йиғиси, ноласи жамиятда эшитилишини истаган ҳар бир аёлнинг орзу-умидлари, интилишлари, ҳаракатлари, орзу-истаклари ифодасидир. Унинг шеърларига ана шу дард, айрилиқ, шахсий интилишлар хос бўлиб, ўқувчи буни катта иштиёқ билан кутиб олади. Масалан:

Шеър ман, Макнуна, таъсири дигар дорад ба дил,

Нест ғайр аз дарди дил маънӣ суҳанҳои маро. [8: 200].

(Таржимаси: менинг шеърим, Макнуна, дилга ўзгача таъсири бор, мени юрак дардларидан бошқа айтадиган сўзим йўқ).

Унинг нафис ва дилга тўла ғазаллари мухлислари қалбидан чуқур жой олган, ҳалигача ўқувчилари сон-саноксиз. Шоир қоронғу ва ғамгин феодал давр шароитида яшаганига қарамай, одамийлик ва инсонпарварлик, пок муҳаббат, садоқат, меҳнатсеварлик ғояларини улуғлайди, тарғиб қилади. У ёруғ келажакка тўла ишонч билан ўз орзу-умидларини шеърга уюштирди, қимматли бадиий асарлар яратди. Шоир ўз фикридаги собитлигини мажозий ташбеҳлар орқали ифодалаб, “умид тонги”га ишонишини, “бало зиндон кечаси”ни кутишини таъкидлайди. Бу байтда иккинчи мисра биринчи мисрага қарама-қарши бўлиб, шеърӣ киноя ва аллегория санъатидан фойдаланилган.

Умед аст, ки субҳи умед бирасад,

Ниҳояти шаби зиндони бало бирасад. [5: 16].

(Таржимаси: умид тонги келишига аминман, ниҳоят бало зиндонига қороғу тушади).

Нодира ижодининг аксарият қисмини ғазаллари ташкил этади. Ғазалларидан бирида шундай ёзади:

Фиғон, ки чархи чафопеша бар мани ношод,
Камони чавру хаданги чафо кашиду кушод. [5: 15].

(Таржимаси: фиғонки, жафоли чарх мен каби ношодга, жафо теғи ва жабрлар камонини тортди).

Шоир бу байтда лирик қаҳрамоннинг аҳволини жуда табиий тасвирлаб, унинг дарди ва изтиробларини шеърӣ гавдалантирган ҳолда тасвирлайди. Толиқиш даражасига йетган “жабрлар камони”, “жафо теғи” иборалари ошиқнинг аҳволига ўзига хос киноя бўлиб, ғазал санъатини янада жозибador қилади, қалби эзилган ошиқнинг аҳволини тўлиқ ифодалайди. Нодира ғазалларида бундай мазмунли мисралар жуда кўп.

Қуйидаги байтда шоир Макнуна таҳаллуси билан ҳикоя қаҳрамонининг жасоратини ошириб, ўз мақсад ва вазифаларидан янада оғишмаслик қатъиятини ифодалайди:

Шўъла зад теғи забон Макнунаро,
Чавҳари шамшери ғайрат дигар аст.[8: 205].

(Таржимаси: Макнунанинг тил тиғи янгради, ғайрат шамширининг жавҳари ўзгачадир).

Баъзан Нодира ўз шеъриятида тожик ва ўзбек тилларида бир хил ифодада, мезон ва қофияда лирик ғазал яратган. Шоира ҳар икки тилда ҳам ғазалнинг фасоҳат ва бадий маҳоратини сақлаб қолган, икки тиллилик санъатини маҳорат билан намоён этган. Бундай ғазалларда шоирнинг шеърӣ даҳоси янада ошиб, унинг бадий қобилияти, истеъдоди, юксак тилшунослик маҳорати намоён бўлади.

Истеъдодли шоиранинг ўзбек тилида ёзган шеърлари гоё ва мазмун жиҳатдан қизиқарли, кўп услубий-бадий хусусиятларга эга.

Фуқаро ҳолига гар боқмаса ҳар шоҳ анга,
Ҳашмату, салтанату, рафъату шон барча абас.
Шоҳ улдулки, раиятга тараххум қилса.
Йўқ эса, қоидаи амну амон барча абас. [6: 23]

Бу мисралар орқали Нодира бир томондан подшоҳларни огоҳлантиришга, уларнинг оддий халқ билан яқинлиги ва қаринлигини тарғиб қилишга уринса, иккинчи томондан ўз ижодида фақат зукко ўқувчи тушуна оладиган янги муваффақиятга эришди. Яъни, шеър яратишда соф тожикча сўз ва ибораларни катта завқ билан ишлатган, мисраларининг таъсирини ўзига ром этган. Масалан, “шоҳ”, “ҳашмат”, “салтанат”, “рафъату шон”, “абас”, “раият”, “тараххум”, “амну

амон” каби сўз ва ибораларнинг қўлланилиши ҳар икки халқ – тожик ва ўзбек вакилларига ҳам тушунарли.

Нодиранинг ўзбек шеърларидаги шеърӣй маҳорати унинг шеърӣятдаги юксак талаблардан, мазмунан ҳам, сўз санъати жиҳатидан ҳам ғоят қизиқарли асарлар яратганидан далолат беради. Шоиранинг жўшқин табиати, ўзгача диди, қалби иссиқ, бу ҳолатни ўзининг лирик қаҳрамони тимсолида юксак бадиӣят билан ифодалайди. Нодира чинакам олижаноб туйғулар, гўзал оҳанглар билан ошиқ-маъшуқларнинг дарди, соғинчини, руҳӣй-психологик ҳолатини тасвирлайди, уларнинг ранг-баранг оламини ҳикоя қилади. Бу маънони унинг ўзбекча ғазалларидан бирида кўриш мумкин. Масалан:

Агар бўлса кишини ёри фаррух,
Муборақдур юзи дийдори фаррух.
Қани ул ёрдек ширин шамойил,
Жамоли дилкашу атвори фаррух.
Менинг ёрим прилар шоҳи эрди,
Лаби шахду шакар, гуфтори фаррух.
Ниҳоли қомати сарви хиромон,
Юзи гул, лаъли шаккарбори фаррух.
Манга зоҳид юзидур номуборақ,
Валекин жуббау дастори фаррух.
Булубдур Нодира мумтози маънӣ,
Каломи равшану ашъори фаррух. [9]

Кўриниб турибдики, Нодира ўзбек ғазалларини яратишда тожик маданияти хазиначиларидан маҳорат билан фойдаланган, шеърларининг маъно ва мазмун таъсирини кучайтирган. Ғазалда аруз ўлчагичнинг “ор” ва параллел “фаррух” шакли ва қофиясидаги қонуниятига риоя этилиши бунинг далилидир. “Дидор”, “ширин”, “шамойил”, “гуфтор”, “лаб”, “шаккарбор”, “зоҳид”, “чубба”, “дастор”, “равшан”, “ёри фаррух”, “дидори фаррух”, “ҷамоли дилкаш”, “шахду шаккар”, “ниҳоли қомат”, “сарви хиромон”, “мумтози маъни”, “каломи равшан” каби ранг-баранг ва ёқимли сўзлар ва оқимли ва барқарор тожикча ибора ва ифодаларнинг қўлланилиши шоиранинг бу тилни яхши билганидан, ширин ва дилбар оҳангга ёзганидан далолат беради. У ўзбекча ғазалларида ҳам ўхшатиш ва қарама-қаршилик, метафора ва киноя бадиӣй санъатларидан ўринли ва маҳорат билан фойдаланган.

Нодира ўзининг аксарият ғазалларида покиза, самимий ва олижаноб инсоний муҳаббатни тасвирлаб, садоқатни инсоний фазилатлардан бири деб билади, покиза муҳаббатни ҳаёт пойдевори, турмуш тараққиёти, инсон бахтининг таянчи деб билади. У севгини табиий завқ ва ҳаётнинг дориси деб билган ҳолда мактайди. Шоира ўз шеърларида эркин фикрлашга, инсон қадр-қимматини, ор-номусини эъзозлашга, ўзгаларни хурмат қилишга чақиради. Бундай фикр ва ғояларни ифодалашда Нодиранинг янгилиги янада яққол намоён бўлади. У севгини Худонинг совғаси деб билади. Буни у ўзбекча ғазалларидан бирида жуда чиройли куйлаган:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт.
Куйиб, эй Нодира олам элиға,
Муҳаббат шевасини ошкор эт. [9].

Бундай қараш унинг тожикча ғазалларида ҳам яққол намоён бўлади. Масалан:

Бе ту месӯзад дили вайрони мо,
Пой неҳ дар дидаи ҳайрони мо.
Чайби чони мост дар дасти ғамат,
Ваҳ, чӣ меҳоҳад ғамат аз чони мо!
Чун гули садбарг дар боғи чунун,
Аз гиребон чок то домони мо.
Мо кабоби оташи ишқи туем,
Мечакад хуноб аз мижғони мо.
Қиссаи Фарҳоду Мачнун нусхаест,
Аз варақҳои гули девони мо.
Авчи истиғно мақоми нози ўст,
Кай расад дар гӯши ў афғони мо?
Мову васфи ҳусни мо гулчеҳра, нест
Ғайр аз ин, Макнуна, дар девони мо. [5: 21].

Юқоридаги ғазал оқимли ва мазмунли бўлиб, нафислик ва фасоҳат билан тузилган. Оддий “он” қофияси ва “мо” радифини танланиши мисра ва байтларнинг оҳангини анча ёқимли қилади. Байтларнинг мазмунидан кўриниб турибдики, мавзу айрилиқ дарди ва қораси экан. Шоира лирик қаҳрамоннинг айрилиқ дарди, азоб ва изтиробини фразеологик иборалар ва ёпиқ метафоралар орқали “дили вайрон”, “чайби чон”, “чоки гиребон”, “дасти ғам”, “боғи чунун”,

“оташи ишқ”, “гули девон” каби иборалар билан тасвирлаб берган. Ғазалнинг бешинчи байтида сўз ва ибораларнинг гўзал уйғунлиги билан бир қаторда бадиий ўхшатиш санъати ҳам маҳорат билан қўлланган. Шоир бу йерда Фарҳод ва Мажнун ҳикоясини унинг телба гулининг гулбарглари нусхасига қиёслайди. Қолаверса, у икки сиймо, ишқ намунаси – Фарҳод ва Мажнун номига мурожаат қилиб, аллитерация (талмех) санъатидан маҳорат билан фойдаланади.

Нодира ғазалларининг асосий мавзу ва мазмунини ишқ, садоқат, самимият, мураккаб инсон олами тасвирлари ташкил этади. Шоира инсон руҳиятининг мураккаб жиҳатларига кўпроқ эътибор қаратади, унинг ички дунёси, нозик туйғуларини кенг ва теран гавдалантиради. У инсон севгисини турли бадиий ифода воситалари орқали тараннум этади ва шу орқали муҳим ижтимоий масалаларни акс эттиради. Масалан:

Аз китоби ишқ чандин дoston дорад дилам,

Ҳамчу доғи лола аз савдо нишон дорад дилам. [5: 10].

(Таржимаси: ишқ китобидан мени дилимни бир нечта китоби бор, лоланинг доғи каби савдодан дилимни нишони бор).

Нодира ўзининг жозибали шеърларига қараганда, сабрли, чидамли, иродали аёл. У ҳар хил машаққатларга бардош беради, ҳаётнинг мушкул ва машаққатларидан кўркмайди, ҳар хил қийинчиликларни сабр ва хотиржамлик билан йенгишга ҳаракат қилади. У нафақат эркин фикрлайдиган шоира, балки тафаккурли, ҳалол аёл ҳам эди. Шоирнинг ана шу хислати унинг шеърларида яққол ифодаланган.

Ижтимоий ғазалларининг аксариятида Нодира ўзининг қоронғу ва маъюс кунларини куйлайди. У кўплаб таъсирли ва ҳаяжонли асарларида эзилган юракларнинг оловини ифодалайди. У ҳам ўз замонасидагидек, ўзиникидек кўнгли эзилган кишиларнинг дардини ҳам ҳис қилади. Бинобарин, у ўз даврининг аччиқ ва оғир ҳаётини, қоронғу ва маъюс кундалик турмуш тарзини маҳорат билан ва очиқ тасвирлаган. У ўз даврининг иккиюзламачи зоҳидларини очикдан-очик танқид қилиб, уларнинг яширин ҳийла ва найранглари фoш қилади. Масалан:

Зоҳиди хушқ, аз чй мепурсй зи холи зори ман?

Синаи пурҳасрате дорам, чавобам оташ аст.

Дар каломам нест, Макнуна, ба ғайр аз сўхтан,

Дафтарам маҷмӯаи доғу китобам оташ аст. [5: 11].

(Таржимаси: эй куруқ зоҳид, нега мени ҳолимни сўрайсан, ҳасратили дилим бор, жавобим аловдир, Макнунани сўзида куйишдан бошқа сўзи йўқ, дафтарим мажмуаси ғам, китобим аловдир).

Нодира риёкор зоҳидларнинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларини, ўз даврида шахс эркинлигини бўғиб қўйган диний урф-одат ва анъаналарни қаттиқ танқид қилади, кўр-кўрона диний таълимотлар ва реакцион руҳонийларга нафратини билдиради. У такводорларнинг сўзларига парво қилмайди, уларнинг соф ишқ лаззатидан бебаҳра эканини таъкидлайди. Шоира бу ҳолатдан ғазабланиб, иккиюзламачи шайх, мулла, зоҳидларни шундай танбеҳ қилади:

Чуббаю дастор зоҳидро надорад манфиат,

Чуз гарончонӣ, аз ин асбоби карру фар чӣ ҳаз? [5: 12].

(Таржимаси: жубба билан салла зоҳидга манфиат бермайди, жонга юкдан ташқари бу карру фардан фойда нима?).

Шоир ўз даврининг ноҳақликларидан баъзан умидсизликка тушиб қолади, камбағал халқнинг тақдирини янада самимий тасвирлайди. Шундай шароитда шоира лирик шеър яратишда ягона йўл ва умидни кўради ва катта истеъдод билан лирик қаҳрамоннинг аҳволини, реал тасвирлайди.

Нодиранинг форс-тожик ва ўзбек шеърояти усталари изидан яратилган шеърлари юксак ижтимоий-бадий мазмунга эга. Нодиранинг 333 ғазалдан иборат “Макнуна” таҳаллуси билан ёзилган яна бир девони Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти биносида сақланмоқда. Шоирнинг 10 минг мисра лирик шеърлари бизгача йетиб келган. Гўзаллик, самимий муҳаббат, кундалик қайғу, аёлларнинг орзу-умидлари шоир ижоди мавзусидир. Нодира энг олий инсоний фазилатни садоқатда кўрди.

Нодира профессионал шоира. Бинобарин, унинг ижодида шеърый санъатнинг деярли барча талаблари бажарилган. Унинг барча асарлари бадий жиҳатдан мустаҳкам бўлиб, соф маъно яратишда бадий ва тасвирий санъатлардан кенг фойдаланади. У қадимий нотикликнинг барча анъаналарига амал қилиб, ижодий мазмуни учун ўзига хос шакл ва қолипларни танлаган. У шеъроятини янада жозибатор қилиш учун ўхшатиш ва метафора, контраст ва тавсиф, киноя ва рамзийлик, лирик бурилиш ва таъриф каби бадий услублардан фойдаланган.

Чунончи, у ўзбек ғазалида талмех санъатини фурсатга татбиқ этиб, Фарҳод образидан унумли фойдаланган:

Фарҳод агар урса менга лофи муҳаббат,

Бир оҳ ила айларман уни доғи хижолат. [7: 10].

У ўзининг тожикча ғазалининг бошқа ўрнида Юсуф образини тилга олиб, воқеа учун ташбеҳ сифатида ишлатади:

Шуд дар раҳи ту дидаи канъониён сафед,
Аз Мисри ноз, Юсуфи гулпираҳан, биё. [5: 20]

Нодира юқорида тилга олинган мисраларда Фаҳод ва Юсуфнинг ишқ қиссасини эслаб, шеърларининг бадиий сифатини мустаҳкамлайди. Худди шундай маънавият ва сўз санъатидан фойдаланишни Нодиранинг ўзбек ғазалларида ҳам кўриш мумкин. Шоир ўзбек ғазалларидан бирида ошиқлар дардига ишора қилиб, Юсуф ва Зулайхо мисолини эслайди:

Гар бўлса Зулайхода менинг заррача ишқим,
Қолмас эди Юсуфни фироқида саломат...
Юздин бири Мажнунда агар бўлса ғамимни,
Бир оҳ ила оламга солур шўри қиёмат. [7: 10].

Шоир ўз ишқ дардини кўрсатишда мажоз ва муболаға санъатини муваффақиятли қўллаган ва шу тариқа ўз мақсадини ифодалаган. Нодира шеърятининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у халқ ҳаёти, орзу-умидлари, истакларига жуда яқин бўлиб, уларнинг орзу-ҳавасларини, ҳаракатларини тасвирлайди. Буни шоиранинг айрим шеърларида ҳам кўриш мумкин. Бу давр шеърятида очиқ-ойдинлик ғояси ривожланиб, ёзувчилар ижтимоий ҳаёт ҳақиқатини тасвирлашга, руҳонийларнинг иккиюзламачилик ва хийла-найранглари фох қилишга интилдилар. Худди шундай ҳолатни Гулҳанийнинг “Зарбулмасал”, Махмурнинг “Хафалак”, Ғозийнинг шеърлари, Нодиранинг айрим ғазалларида ҳам кўриш мумкин.

Нодиранинг ўзбек шеърлари тожик тилига таржима ва нашр этилган. Жумладан, Рўзикул Абдували Нодиранинг деярли барча ғазалларини ўзбек тилига таржима ва нашр эттирган...

Адабиётлар:

1. Амиркулов С. Таҳаввули адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX. – Душанбе: ДДМТ, 1997.
2. Бертельс Е. Э. Избр. труды. Навои и Джами. - Москва., 1965.
3. Брагинский И.С. К изучению узбекско-таджикских литературных связей./Взаимосвязи литератур Востока и Запада.–Москва, Изд. Восточной литературы, 1961.
4. Каримов, У. “Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX”, - Душанбе. “Дониш”, 1974. Қисми 1.

5. Нодира, “Девон”. – Душанбе, нашриёти “Ирфон”, соли 1967. (Таҳияи М.Қодирова).
6. Нодира. Эй сарви равон. –Тошкент, 1992.
7. Нодира. Девон. Ўзбек ва форс-тожик тилларидаги шеърлар. Нашрга тайёрловчи Маҳбуба Қодирова, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, –Тошкент 1963.
8. Самадов А. Пайвандҳои дӯстӣ ва адабӣ. – Тошканд, “Мухаррир”, 2012.
9. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/nodira-1792-1842/>

ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ИДЕЙ АХМЕДА ЯССАВИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ДИВАНИ ХИКМЕТ»

Садыкова Дильдор Абдуллаевна,
Старший преподаватель кафедры
«Социально-гуманитарные науки»,
Фармацевтический институт
образования и исследования,
sadikovadildor18@gmail.com

Аннотация: В эпоху информационных технологий, глобализации и потребления многие молодые люди испытывают трудности с формированием устойчивых взглядов и приоритетов. Воспитание вежливости, порядочности и взаимного уважения остаётся важным вопросом в любом обществе. Наставления философа и поэта средневековья Ахмада Яссави помогают развивать добрые черты характера и формировать позитивные социальные нормы— поиск истины, честность, скромность, благотворительность и справедливость.

Ключевые слова: Ахмед Яссави, тюркоязычная поэзия, ценности, культурное наследие, Центральная Азия, «Дивани Хикмет», суфий, истина, воспитание молодёжи.

Annotation. In the age of information technology, globalization, and consumerism, many young people struggle to develop stable views and priorities. Fostering politeness, decency, and mutual respect remains an important issue in any society. The teachings of the medieval philosopher and poet Ahmad Yassawi help develop good character traits and form positive social norms—the search for truth, honesty, modesty, charity, and justice.

Keywords: Ahmed Yassawi, Turkic poetry, values, cultural heritage, Central Asia, Divani Hikmet, Sufi, truth, education of youth.

Творчество Ахмада Яссави оказало огромное влияние на культурное развитие народов Центральной Азии. Оно стало частью народного фольклора, предметом изучения учёных-филологов и историков. Сегодня наследие Яссави активно изучают и популяризируют, сохраняя его как важную составляющую культурного наследия тюркских народов и мусульманской цивилизации в целом.

Поэт и мистик Ахмад Яссави оставил глубокий след в культуре и истории Средней Азии. Его произведение "Дивани Хикмат " представляет собой глубокое погружение в мир суфийской поэзии, философии и духовных практик

Средней Азии XII века. Этот труд является важнейшим источником для понимания духовной культуры региона, особенно Казахстана и Узбекистана.

Центральная идея произведений Яссави — любовь к Богу и стремление достичь единства с Ним. Яссави учит преодолевать ограничения разума и достигать высшего уровня сознания через смирение, терпение и внутренний поиск.

Вот один из ярких примеров фрагмента из "Дивани Хикмат " Яссави, в котором ярко проявляется воспитательная направленность поэта и мудреца:

*О душа моя! Будь верна истине,
Учись жить честно и достойно.
Помни, твои поступки определяют судьбу,
Следуй путём праведника смело.
Знание приносит свет душе,
Но тщеславие лишь омрачает разум.
Будь скромн сердцем, будь щедр душой,
Ибо добродетель украшает жизнь.
Молодость быстротечна, годы проходят быстро,
Так цени каждое мгновение своей юности.
Не забывай уроки прошлого,
Они укрепляют дух и ведут вперёд.*

В этом отрывке говорится о самых важных и необходимых ценностях жизни: честности, скромности и знания как основ нравственности и благополучия. Яссави призывает молодёжь помнить и ценить юность, бережно относиться ко времени и стремиться к добру и справедливости. Такие наставления делают творчество Яссави актуальным и значимым и сегодня, вдохновляя молодых людей искать смысл жизни и следовать высоким идеалам.

Анализ отрывка

Проанализируем этот отрывок.

Строфа первая:

«О душа моя! Будь верна истине, Учись жить честно и достойно.»

Здесь Яссави обращается непосредственно к внутреннему миру читателя («душа моя»), подчеркивая первостепенную роль искренности и честности в жизни. Истинная вера подразумевает внутреннюю гармонию и соответствие поступков убеждениям. Поэт призывает жить честно не ради внешнего одобрения, а ради собственного душевного спокойствия и гармонии с миром вокруг себя.

Строфа вторая:

«Помни, твои поступки определяют судьбу, Следуй путём праведника смело.»

Эта строка напоминает о взаимосвязанности наших действий и будущего. Поступки формируют характер, влияют на окружающих и создают условия для дальнейшего развития. Правильный выбор, сделанный осознанно и мужественно, ведёт к счастью и благополучию.

Строфа третья:

«Знание приносит свет душе, Но тщеславие лишь омрачает разум.»

Здесь речь идёт о двойственной природе знания. Обретенное знание делает человека мудрым и просвещённым, но оно же способно породить гордыню и высокомерие. Поэтому важно сохранять чувство меры и умеренности, не позволяя себе стать надменным и самодовольным. Только таким образом знания принесут пользу и сделают человека лучше.

Строфа четвёртая:

«Будь скромнен сердцем, будь щедр душой, Ибо добродетель украшает жизнь.»

Скромность и щедрость провозглашаются двумя основными добродетелями, необходимыми каждому человеку. Скромность помогает избежать чрезмерного эгоцентризма, а щедрость укрепляет связь между людьми, способствует взаимопомощи и поддержке друг друга. Именно эти качества делают жизнь достойной и осмысленной.

Заключительная строфа:

«Молодость быстротечна, годы проходят быстро, Так цени каждое мгновение своей юности. Не забывай уроки прошлого, Они укрепляют дух и ведут вперёд.»

Эти строки обращены специально к молодёжи, напоминая о скоротечности молодости и её огромной ценности. Время уходит безвозвратно, поэтому важно научиться ценить каждую минуту, используя возможности для саморазвития и накопления полезных качеств. Прошлый опыт играет огромную роль в формировании зрелого взгляда на жизнь, помогая избегать ошибок и двигаться дальше уверенно и спокойно.

Обобщая всё сказанное, мы видим, что в данном произведении Яссави акцентирует внимание на нескольких ключевых аспектах воспитания молодёжи:

- Важность личной ответственности и честности,
- Необходимость уважения к знанию и самосовершенствования,

- Ценность бережного отношения к своему времени и опыту предыдущих поколений,

- Уважительное отношение к другим людям и осознание роли своего поведения в обществе.

Таким образом, этот короткий отрывок прекрасно иллюстрирует гуманизм, глубину и практичность идей Ахмада Яссави, которые остаются актуальными и полезными для всех поколений читателей.

Список литературы:

1. Бородовская Лилия Зелимханова HISTORICAL SOURCES OF TATAR SUFI CULTURE BY AHMAD AL-YASAWY КУЛЬТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ / CULTURE AND CIVILIZATION.

2. Алсабеков Мухаммад-Хусайн Хаджи Усманович

Ходжа Ахмед Яссави и распространение суфийского направления ислама в Казахстане.

3. Исламов Р.Ф. Ахмед Ясеви: Жизнь и творческая деятельность.

4. Дильдор Садыкова, Аксиологический аспект произведения "Дивани Хикмет" Ахмеда Яссави 2024/3/29, научный вестник транспортного института Стр. 400-404

5. The heritage of Khoja Ahmad Yassavi as a factor of perfect personal education 2024/5 Multidisciplinary Scientific Journal Academic Research in Educational Sciences ISSN: 2181-1385 Academic Research in Educational Sciences Том 5 Номер5 Страницы 95-99

6. Sadikova Dildor Abdullayevna XOJA AHMAD YASSAVIYNING TA'LIM-TARBIYAGA OID QARASHLARI Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, March., 2024 SJIF 2024 = 7.404 / ASI Factor = 1.7 www.oriens.uz 187

KUFIY XATI XUSUSIDA**Asrorov Kozimxon**

Imom Buxoriy nomidagi

Toshkent islom instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab yozuvi turlaridan bo'lmish kufiy xatining kelib chiqish tarixi, rivojlanishi, shuningdek, uning yozilish qoidalari, uslublari, o'ziga xos xususiyatlari haqida tahliliy fikrlar yuritiladi.

Kalit so'zlar: kufiy xati, oddiy kufiy xati, barglar bilan qoplangan kufiy xati, Gullar bilan bezatib yoziladigan kufiy xati, O'rilgan kufiy xati, Handasa (geomatrik) kufiy xati

Abstract. This article provides analytical views on the history of the origin and development of the Kufic script, a type of Arabic script, as well as its writing rules, styles, and unique features.

Keywords: Kufic script, simple Kufic script, leaf-covered Kufic script, Kufic script decorated with flowers, Braided Kufic script, Geometrical (geometric) Kufic script

Аннотация. В статье представлен аналитический взгляд на историю возникновения и развития куфического письма, разновидности арабской письменности, а также на правила, стили и особенности его письма.

Ключевые слова: куфическое письмо, простое куфическое письмо, куфическое письмо с листовым покрытием, куфическое письмо с цветочным орнаментом, плетёное куфическое письмо, геометрическое куфическое письмо.

Arab yurtlaridagi mashhur xatlardan biri hisoblanadi bu xat, "Arab xati san'atining eng go'zali va chiroyi" – deb ta'rif berilgan. Kufiy xati masjid, minora, yodgorliklarda va kitob va asarlar g'loflariga ziynat berish uchun yozilgan. I asrda mus'haf sharif kufiy xatida bitilgan. Xat kufiy nomini olishiga asosiy sabab qilib, Umar (r.a.) xalifalik davrida bino qilingan Kufa shahriga nisbat berilishi ko'rsatiladi⁵⁷.

Dastlab bu "Kufa" nomi xat nomi jihatidan umuman iste'molda bo'lmagan. Xattoki, bu xat nomi va yozilish qoidalarining atamasi bu nom bilan xech kim bilmagan. Kufa nomi mintaqa nomi jhati bilan iste'molda bo'lgan bo'lib, Bobil

⁵⁷ Комил Салмон Жабурий. Мавсуа ал-хотти ал-аробий, хотту ал-куфий. – Ливан, Байрут: Дар ва мактаба ал-хилал, 1999. – Б. 9.

yerlarining qadimgi nomi bo'lgan. Xatning bu nom bilan atalishining bir sababi, "Bu xat ovalsimon shaklda yozilgani uchun"⁵⁸, deb ham keltiriladi.

Nojiy Abu Hayyon Tavhidiy "Rislatu al-kitaba" nomli asarida: "Albatta, kufiy xati 12 qoidadan iborat bo'lib, ular: ismoiliy, makkiy, madaniy, andalusiy, shomiy, iroqiy, abbosiy, Bag'dodiy, mash'ab, rayhon, majud va misriydir"⁵⁹, - deb keltiradi. Biroq bu xatlar o'rtasidagi farq shakl nuqtai nazaridan emas, balki, makon, ya'ni, xattotlarning yashagan joylari borasida. Kufiy xati ko'p turli xat sifatida e'tibor qozongan.

Ali Baddoh ta'kidlashicha: "Izlanuvchilardan biri kufiy xatini yozishlik uchun boshqa turlar qo'shib izlanadigan bo'lsa, 20 ming shakllarga yetishishi mumkinligini aytib o'tadi. Keyinchalik bu xatni butkul muomaladan chiqqanidan so'ng, qayta o'rgana boshlagan Yusuf Ahmad Misriy kufiy xati qoidalarini mustaxkamladi va asosiy tarkiblarini qayd qildi. Keyingi xattotlardan Yusuf Ahmadning shogirdi Muhammad Abdulqodir Abdulloh "Misr xattotlik san'ati" madrasasi asoschi ustoz bo'lib, bu xattot ham yetarlicha o'z ilmini xat ilmi bo'yicha keng yoydi.

Kufiy xati yozilish qoidalari, shakllari va uslublarining turli tumanligiga qarab bir necha mashhur turlarga bo'linadi: kufiy basit, kufiy muvarraq, kufiy mudoffar, kufiy handasiy, kufiy muxommal, kufiy musiliylar.

Kufiy xatining qismlarga bo'linishi. Xat bilan shug'ullangan tarixchi olimlar kufiy xatini qiyosiy taqsimlanishligi jihatidan qo'yidagi qismlarga bo'lganlar⁶⁰:

1. Oddiy (murakkab bo'lmagan) kufiy xati.

Bu xat qismi yozilish jihatidan ko'p ziynat berilmaydi va xarflar oralari ko'p miqdorda emas, balki biroz cho'zilib yoziladi. Kufiy xatning bu qismi dastlabki hijriy asrning I asridayoq sharq-u g'arbga ma'lum va mashhur bo'lib keng tarqalgan. Bu xat orqali bitilgan mashhur bitiklarga misol: Quddusdagi Qubbat as-saxro bitiklari, Qohiradagi Nil o'lhagichlaridagi bitiklari, Tuluniy masjidi⁶¹ bitiklari va Kufa va Misrdagi ko'plab maqbaralardagi bitiklardir.

2. Barglar bilan qoplangan kufiy xati.

Daraxt barglariga o'xshash bezab yoziladigan xat turi. Harflar mustaqil alohida tik qilib yoziladi. Ular qo'shib yozilganda harflarni ziynatlab biroz cho'zib,

⁵⁸ Иброҳим Жумъа. Тотоввур китабати куфий. – Қоҳира: Дарул маориф, 1969. – Б. 95.

⁵⁹ Ножий Абу Хайён Тавҳидий. Рисолату ал-китаба, – Дамашқ: Нашр ал-кутуб, 1951. – Б. 54.

⁶⁰ Иброҳим Жумъа. Тотоввур китабати куфий. – Қоҳира: Дарул маориф, 1969. – Б. 95.

⁶¹ Тулунийлар давлатида (Қоҳира) Аҳмад ибн Тулун томонидан 877 йилда қурилиши бошланиб, 880 йилда тугаб битилган. Бино қуришида 120 минг динор сарфланган. Масжид Ибн Тулун майдонидаги Саййида Зайнаб кўчасида жойлашган. Бу маскан Қоҳира масжидларининг энг дастлабкиларидан бири. Масжид минораси мисрда ягона минорали масжид бўлган.

balandlatiladi. Bunday yozuv xuddi daraxt va uning barglari usishi jarayoniga qiyos qilinadi. Bu xat turi dastlab Misrda hijriy II asrlardan oldin paydo bo'la boshlagan. Ayni uning rivoji va taraqqiy etishi ham Misrda bo'ldi. Uning takomilanishi hijriy III asrning yarimlarigacha davom etdi. Bu xat turi Misrdan so'ng g'arb-u sharq islom olamiga tez suratlarda yetib borgan va ular bu xat usulining bezab-ziynatlab yozishda muhimlikni tutib qolishdi. Xattoki, bu usul orqali sharq islom olamining namoyondalaridan Eronning Nain shahridagi jome' masjidlarda 900 yillar atrofida "barglar bilan qoplangan kufiy xati" orqali bitiklar yozilgan. Bu xat turining usishiga sabab bo'lgan yana bir davr Fotimiylar davlatining davri (909-1171)ga to'g'ri keldi⁶². Bu xat usulidagi eng mashhur bitiklar hijriy IV asr oxirida Hokimiylar universitetidan topilgan bitiklar bo'ldi.

3. Gullar bilan bezatib yoziladigan kufiy xati⁶³.

Bu xat yozilish usuli burama (speralsimon) shaklda bo'ladi va gul shakllari va uning barglari shaklida ziynatlab bitiladi. Yozilish jarayonida bo'sh o'rinlar qoldirilmaydi va harflar oralarida gul va usimliklarga xos bezaklar qo'yilib to'ldirilib ketiladi⁶⁴. Kufiy xatining bu turi Eron, G'azna va Qohiradagi Sulton Hasan madrasasida qadimiy namunalari mavjud.

4. O'rilgan kufiy xati.

Bu xatning kiydirilgan, bir-biriga bog'langan nomlari ham mavjud. Bu xatning boshqa xat usullaridan farqli tomoni shundaki, bu xat usulida bir xarfning o'zi shakl shamoyilda bezaklar bilan qo'shilishi yoki ikki harf yonma-yon yozilishi jihatidan bir biriga ziynat berib chambarchas bog'lanishi mumkin. Bu bog'lanishlar sababi xatning yanada jilvakorligini oshirish va uni ko'ruvchi kishiga o'zgacha shavq bag'ishlashdir⁶⁵.

Bu xat V hijriy asrda yuzaga kela boshlagan. Islom olamining sharq-u g'arbida qarib bir vaqtda tarqalib, tanilgan. Bu xat namunalariga Erondagi 1021 yillarga tegishli qal'alardagi bitiklar va Tunisdagi 1028 yillarga taalluqli Qirvon nomli jome' masjid va undagi kutubxona bitiklari yaqqol misol bo'ladi. Eronda mashhur bitik 1028 yilga tegishli "Bir-i-Olamdor" sag'anasadigi yozuvlardir. Bu xat turi yana Misrda ham o'z rivojini topgan bo'lib, Qohirada Abbosiylar halifalari sag'analaridagi yozuvlar misol bo'ladi⁶⁶.

⁶² Ноҳид Абдурраззоқ ад-Дафтар. Хотти ал-аробий. Қоҳира: Дор ат-турос, 1985. – Б. 154.

⁶³ Иброҳим Жумъа. Тотоввур китабати куфий. – Қоҳира: Дарул маориф, 1969. – Б. 95.

⁶⁴ Ўша манба. – Б. 96.

⁶⁵ Комил Салмон Жабурий. Мавсуа ал-хотти ал-аробий, хотту ал-куфий. – Ливан, Байрут: Дар ва мактаба ал-хилал, 1999. – Б. 25.

⁶⁶ Ножий Зайниддин Мусарриф. Ажаибу ал-хотти ал-аробий. – Бағдод: Сурур, 1968. – Б. 35.

5. Handasa (geomatrik) kufiy xati⁶⁷.

Bu xat ham kufiy xatlarining biri hisoblanib, juda ko'p foydalanilgan turidir. Bu xat turi asosan Eron, Iroq va Misr masjidlarida qo'llanilgan. Xat geometrik jihatdan 3, 4, 5, 6, 7 va 8 qirrali hamda aylana (doiraviy) shakllarda ham yozilishi mumkin.

Kufiy xatlarining ustalaridan biri turkiy xattot Atiyya Jaburiy⁶⁸ o'zining "Islom arab xati" asarida kufiy xatining turlarini 33 tur deb keltirgan.

Kufiy xatlarining 12 qoidasi bo'lib ular: Ismailiy, Madaniy, Makkiy, Andalusiy, Shomiy, Iroqiy, Abbosiy, Bag'dodiy, Mash'ab, Rayhoniy, Muharrir, Misriy (Tavhidiy)⁶⁹ qoidalaridir.

Umuman olganda III asrning boshida kufiy xati arab olamida asosiy foydalaniladigan va umumiy ishlatiladigan xat sifatida qabul qilingan. Qabila va davlat rahbarlari o'zaro xatlarining turi kufiy xat ekanligini ham ta'kidlab o'tishimiz lozim. Ayni shu asrlarda Makka va Madina shaharlarda kufiy xati asosida Qur'oni karim ko'chirila boshlangan. Keyinchalik bu xat omma ichida "Mus'haf xati" yoki "Mus'haf uchun ajoyib xat" nomlariga ega bo'lgan. Bu xat mus'haf yozilishida oddiy usulida foydalanilgan va cho'zish va uzaytirib yozishlar mus'hafda mavjud. Lekin, mus'hafda bezab ziynatlash mavjud emas. Mus'haf yozilgan kufiy xatiga "Muhaqqiq" xati deb nom berilgan bo'lib, xalifa Ma'mun asrida o'ta ko'p foydalanilgan⁷⁰.

Mashhur mus'haf xattotlari: Xashnom Basriy Forsiy va Mahdiy Kufiy. Bu ikki xattot Xorun ar-Rashid halifaligi davrida yashagan. Tarixshunos Ibn Nudaym (Iroq, 1047 vaf.) o'zining "Fihrist" kitobida ikki xattot haqida: "Bizning yashash davrimizgacha bu ikki xattotdek xattot chiqmadi"⁷¹, deb ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Комил Салмон Жабурий. Мавсуа ал-хотти ал-аробий, хотту ал-куфий. – Ливан, Байрут: Дар ва мактаба ал-хилал, 1999. – Б. 9.
2. Иброҳим Жумъа. Тоттовур китабати куфий. – Қоҳира: Дарул маориф, 1969. – Б. 95.

⁶⁷ Ўша манба. – Б. 96.

⁶⁸ Муҳаммад Тоҳир ибн Абдулқодир Курдий Маккий. Тариху ал-хотти ал-аробий ва адабиҳи. – Миср: Сакокиний, 1939. – Б. 104-105.

⁶⁹ Ўша манба. – Б. 24.

⁷⁰ Ножий Зайниддин Мусарриф. Ажаибу ал-хотти ал-аробий. – Бағдод: Сурур, 1968. – Б. 35.

⁷¹ Ибн Нудайм. Фихрист. – Байрут: Кутуб ал-илмия, 2010. – Б. 45.

3. Ножий Абу Ҳайён Тавҳидий. Рисолату ал-китаба, – Дамашқ: Нашр ал-кутуб, 1951. – Б. 54.

XURSHID DAVRON LIRIKASIDA OBRAZLAR TAVSIFI

Usmanova Ziyodaxon Ilxomjon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti doktoranti

Annotatsiya. Xurshid Davron lirikasi o'ziga xos obrazlar tizimi bilan ajralib turadi. Shoir ijodida qadimiy shaharlar, tarixiy shaxslar va milliy o'tmishning boy ma'naviy merosi markaziy o'rin egallaydi. Uning she'rlarida Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kabi shaharlar obraz sifatida jonlanadi, ular orqali xalqning ruhiyati, tarixiy xotirasi va ma'naviy qadriyatlari ifodalanadi. Shuningdek, tarixiy siymolar shoir tafakkurida zamonaviylik bilan uyg'unlashgan holda yangi ma'noda talqin etiladi. Xurshid Davron lirikasi o'tmish va bugunni, tarix va zamonaviylikni uyg'unlashtiruvchi badiiy ko'prik sifatida qadrlanadi.

Kalit so'zlar: Xurshid Davron, lirika, obraz, qadimiy shaharlar, tarixiy shaxslar, milliy qadriyat, tarixiy xotira, ma'naviy meros, zamonaviy talqin.

Annotation: Xurshid Davron's lyrics stand out for their unique system of imagery. In his works, ancient cities, historical figures, and the rich spiritual heritage of the national past occupy a central place. Cities such as Samarkand, Bukhara, and Shahrisabz come to life as symbolic images, through which the poet expresses the people's spirit, historical memory, and moral values. Likewise, historical figures are reinterpreted in a new sense, harmoniously blending tradition with modernity in the poet's worldview. Xurshid Davron's lyrical works are highly valued as an artistic bridge that connects the past with the present, and history with modern life.

Keywords: Xurshid Davron, lyrics, imagery, ancient cities, historical figures, national values, historical memory, spiritual heritage, modern interpretation.

X.Davronning 80-yillar miyonasida yozgan she'rlarini tahlil qilganimizda erk va ozodlik motivi birinchi planga chiqqanini kuzatishimiz mumkin. Masalan, she'r va shoirlik haqidagi qarashlari bir qaraganda sodda va jo'n tuyulsa-da, uning zamiridagi Vatan ozodligiga ishora shoirning nihoyatda puxtalik bilan badiiy niyatini ifoda etganini anglatadi. Chunki qayta qurish davridagi ijtimoiy holatlar, jamiyatda yuz bergan o'zgarishlar shoir tafakkurida qayta sintezlanib, yurt va ozodlik mavzusiga yo'l ochgan edi.

Adabiyotning bosh vazifasi kitobxonga olam va odam o'rtasidagi hayotiy munosabatlarning badiiy talqinini yaratish orqali o'quvchi psixologiyasiga estetik ta'sir o'tkazishdan iborat bo'lib, tarixiy mavzuga murojaat ana shu butunlikning bir qismidir. "...Tarixiy temaga qo'l urgan yozuvchi o'tmish hayotdan bugungi

hayotimizga bog'liq, aniqrog'i, hayotning barpo bo'lishiga xizmat qilgan tomonlariga nazar tashlaydi. Tarixni yaratishda yozuvchi yoki san'atkorning realistik quvvati bugungi hayotning tarixdagi ildizini aniq ko'ra bilishda va haqqoniy aks ettirishda namoyon bo'ladi. Zotan, tarixning bugungi hayot tasdiqlaydigan tomoni, tarixiy davrning ilg'or tendensiyalari – go'zalliklaridir.” [1.163] Yozuvchi tarixning ma'lum bir qismini yoritishda voqealarni shunchaki ketma ketlikda hikoya qilib bermaydi. U hayot haqiqatini buzmaganda holda o'z ijodiy konsepsiyasi hamda tarixiy jarayonlarni uyg'unlashtirib, prototip va badiiy obraz o'rtasidagi nozik pardani barpo etadi. Tarixga va tarixiy shaxslarga estetik ideal sifatidagi qarashlar ijodkorlarni tarixchilardan ajratib turuvchi muhim belgilardan biridir.

Aristotel o'zining “Poetika”sida: “...tarixchi va shoir bir-biridan biri vazn – nazmda, boshqasi esa nasrda yozishi bilan farqlanmaydi, Axir Gerodot asarlarini ham she'rga solish mumkin, biroq uning asarlari xoh nazm, xoh nasrda bo'lsin, baribir tarixligicha qolaveradi). Tarixchi va shoir shu bilan tafovutlanadiki, ularning biri haqiqatan bo'lgan, ikkinchisi esa bo'lishi mumkin bo'lgan voqea haqida so'zlaydi. Shuning uchun poeziya tarixga qaraganda falsafiyroq va jiddiyroqdir: poeziya ko'proq umumiy, tarix esa alohida voqealarni tasvirlaydi. Poeziyada qandaydir xarakter ehtimol yo zaruriyat tufayli bunday yoki unday so'zlashi, harakat qilishi kerak. Mana shu umumlashuv deyiladi,” [2.12]– deb bu masalaning xarakterli xususiyatlarini farqlab beradi. Xurshid Davron ijodida esa har ikki jihat tarix va adabiyotning uyg'unlashuviga guvoh bo'lamiz. Uning xayolini ayniqsa Samarqand tarixi, Temur va temuriylar sulolasiga xos faktlar, o'sha davrdagi milliy qadriyatlar, qadim afsona va miflarning etimologiyasiga oid fikrlar band etganini yozgan va yozayotganlaridan bilib olamiz. Shoir ijodini shartli ravishda tarixiy voqelikni aks ettirish jihatidan quyidagicha tasnifladik:

1. Qadimiy shahar obrazi vositasida tarixiy voqelikni ifodalagan she'rlar.

Afrosiyob yonar,

Qirg'inchi, qirg'in.

Qilich ushlab daydir tor maydonlarda.

To'ymaydi, to'ymaydi ko'zi och yong'in,

O'zini tomosho qilib qonlarda.

Mazkur doston yirik badiiy polотно tarzida bo'lib, xuddi Erkin Vohidovning “O'zbekim”, Abdulla Oripovning “O'zbekiston – Vatanim manim” she'rlari kabi yurt va millat tarixini bir asarga jamlagan. Ya'ni “Afrosiyob devoridagi ko'zlar” dostoni aynan qadimiy shahar misolida ona Vatan manzarasiga ishora qiladi. Lirik qahramon olis xotiraga berilar ekan, ko'z o'nggidan ne-ne dolg'ali zamonlar, og'ir kechmish

iztiroblari namoyon bo'ladi. Mazkur asarda "ko'z"ga urg'u berilgan bo'lib, tarixiy xotira ham, o'tmish ham, kelajak ham mazkur prizmadan o'tkaziladi. Lirik qahramon ko'zi ummon, bu ummonning tubi esa yurakdir. Yurakda kechgan hayajonlar, otashli og'riqlar ko'z – ummonda to'lqin, yomg'ir bo'lib aks etadi. Go'yoki Spitamen devorlari ayni hayotda emas, balki shoir yuragida qulagandek uni junbushga keltiradi. Asarda shoir ko'zni obraz darajasiga ko'tara olgan. Masalan, bir o'rinda u "Vatan erur ko'zim qorasi" deb hayqiradi. Asarda shoir islomgacha bo'lgan Movarounnahrni zabt etilishi, qadimgi turkiy tilga doir adabiy manbalardan o'z o'rnida iqtibos keltiradiki, bu ham muallifning har qachon va har zamon tarixiy fakt bilan parallel ishlashiga yaqqol misol bo'ladi.

Chekina olmaydi devorda tasvir,

Sekin so'na boshlar devorda quyosh.

Sochilar o'yilgan ko'zlar birma-bir

Qoraygan devordan bamisoli yosh.

O, qanday musibat, ko'zdan ayrilib

Yovga tik boqmoqdan bo'lsang benasib.

Bu parchada shoir Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an Narshaxiyning "...Surat yuzini qirib tashladilar" degan so'zlari bilan dalillaydi.

Qutayba bo'kirar ko'zida vahshat:

"O'yinglar ayamay, o'chsin izlari!..."

Devordan qon kabi,

Qon kabi shu payt

To'kila boshlaydi So'g'dning ko'zlari.

Asar shu tariqa millat boshiga tushgan ko'rguliklarning tadrijiy bayoni bilan davom etadi. Mustamlakachilik, zulm, ocharchilik, xotin-qizlar, bolalar mehnatidan foydalanish ortidan kelgan kasalliklar, milliy qadriyatlarning toptalishi va hokazo. "Terimchi singilning qadoq qo'llari", "horigan qishloq yo'llari", "xalqini poda deb kamsitgan ablah kimsalar", "ko'kyo'taldan qiynalib uxlay olmayotgan qo'shni go'dakning xira ko'zlari", "kamqonlikdan tug'olmay o'lgan o'n sakkiz yashar yosh onalar", "buzilgan maqbaralar", "paxta siyosati"—barchasi bir-bir KO'Zdan kechiriladi. Lekin lirik qahramonga dalda beradigan, uni kurashga, millat dardiga darmon bo'lishga undaydigan bir kuch bor. U ham bo'lsa, Vatan oldidagi qarzдорlik, chin farzandlik burchi. Toki inson tirik ekan, o'zi tug'ilib o'sgan zaminga xizmat qilmasa, demak hayoti behuda ketibdi, degan shoir badiiy niyati jilolanib turadi.

Garchi qancha qonlar oqdi tomirdan,

Tomirdan to'kildi garchi qancha qon.

*Mening qarzim ko'pdir bu ona yerdan,
 Mening qarzim ko'pdir Vatandan hamon.*

2. *Tarixiy shaxslar obrazi vositasida tarixiy voqelikni ifodalagan she'rlar:*

Bu tasnifga shoirning turli yillarda yozilgan qator she'rlarini kiritdik. "Qahnus" to'plamiga kirgan she'rlari asosan 80-90-yillarda yozilgan bo'lib, shoirning adabiy kontsepsiyasi shakllangan yillarga to'g'ri keladi. Shoir haqg'o'y shaxs, shuning uchun yolg'onni, qo'rqqoqlikni va xiyonatni aslo kechirmaydi. Masalan, "Xanjar" she'ri fikrimizga yaqqol misol bo'ladi.

*Rosa yuz yil burun xira shom payti,
 Qo'rquvdan jimirlab tomirida qon.
 Qo'qonga yog'iyini olib kirgandi
 Qorong'u jarlarning ichidan pinhon.*

Millat ichidan chiqqan xoinlar, Qodiriy ta'biri bilan aytganda, "mehrobdan chiqqan chayon"lar uning qalbini larzaga keltiradi. Oqqoshshoga xizmat qilgan manfur kimsa butun umri davomida elatdoshlarining qarg'ishiga duchor bo'ldi. O'zbek xalqiga xos xususiyatlar o'ziga xos talqin etilgan. Xoin garchi el ichida yashasa ham, yolg'izlikka mahkum. Negaki, qavmdoshlari u bilan muloqotga kirishmaydi. Ne-ne yovqur yigitlarning juvonmarg bo'lishiga sabab bo'lgan kimsadan qanchalik nafratlanmasin, unga biror zarar berishmaydi. Shunchaki u bilan ro'para kelishdan tiyiladi xolos. Inson umri abadiy emas, u ham qarib, tiriklik poyoniga yetganda ta'ziasiga hech kim bormaydi. Xiyonatkorga qora jar janoza o'qib, shamollar ko'madi.

3. Qadimiy shahar obrazi vositasida tarixga murojaat shoir lirikasida ko'plab uchraydi. Masalan, quyidagi she'rni tahlil qiladigan bo'lsak:

*U bobolarim tushini so'ylab bermoqchi,
 Faqat qo'rqr sig'armikin ular bag'rimga.
 U mening barcha orzularimni bilmoqchi,
 Faqat qo'rqr sig'armikin ular bag'riga. [3.21]*

Lirik qahramon o'y-kechinmalari Samarqand xayoli tarzida ifodalanadi. O'tmish voqeliklari bobolar tushida jo bo'lgan, lekin ular qadimiy shahar bag'riga sig'masligi mumkin. Chunki ular shu qadar ko'p va qarama qarshiliklarga mo'лки, yomon tush inson onggiga zarar bergani kabi, shahar bag'rida ham qora dog'lar paydo qilish mumkin. Shoir bir o'rinda qadimiy shaharni o'z onasiga o'xshatsa, yana bir o'rinda esa bolalagiga mengzatadi. Yosh bolaning xat-savodi bo'lmaganidek, lirik qahramonga maktub yoza olmaydi.

Shoirning yana bir she'ri "Samarqand" deb nomlangan bo'lib, mantiqiy jihatdan uch qismga ajratilgan. Kunduz, Tun, Tong deb shartli belgilangan.

Ko'chalari bir-birin tinmay

Takrorlaydi misli aks-sado.

Olislardan kelgan kemaday

qalqib turar Registon tanho.

Al Xorazmiy, Beruniy, ibn Sino, az Zamaxshariy kabi qomusiy olimlarning tafakkur ziyosi bugungi zamonaviy dunyo ilm-faniga poydevor bo'lgani to'g'risidagi qarashlar mana shu satrlar zaminiga jo bo'lgan. Chingiziylar saltanatining butun dunyoni zabt etishga intilishi Movarounnahr sarbonlarini basir qilib, ne-ne karvonlarni to'zg'itib yuborgan edi.

"Ma'lumki, adabiyotning tasvirlash imkoniyati juda katta. Unda jamiyat hayotida burilish yasagan katta voqealardan tortib, o'sha jamiyat a'zolarining turmush tarzi, urf-odati, axloq normalarigacha aks etadi."

Xurshid Davron lirik tasvirlash mahorati katta voqealarni qisqa satrlarda mahorat bilan bera olishida ko'rinadi.

Ijodkor qavmi tabiatan o'zgacha yaratilgan. Bir qaraganda oddiy, boladek sodda, bir qaraganda daho avliyo, bir qaraganda qattiqqo'l ustoz va injiqtabiat shaxs. Shuning uchun ular arzimagan narsa va holatdan bolalarcha quvonishi, biz uchun oddiy tuyulgan vaziyatlarni fojidaek qabul qilishi, biz ko'nikkan hayotiy mazmun va shakllardan qoniqmasligi mumkin. Shuning uchun ular kayfiyatida beqarorlik mavjud. Lahzalar uning ruhiyatiga yoki qanot berishi, yoki azob berishi ayni haqiqatdir. Xurshid Davronning lirik qahramoni ham shunday. O'lis moziydan meros minoralar kunguralariga boqar ekan, lahzada qalbida faxr, lahzada iztirob alomatlari namoyon bo'ladi.

Kema aslida bir manzildan ikkinchisiga yetkazuvchi transport vositasi. Lekin shoir uning to'liqlarini qirg'oqqa emas, Samarqandga kirib kelganini ochiq yozar ekan, asriy o'ylarni qo'shib bir hovuch suv tutganiga ishora qiladi.

Shu kemada kelganday, tushib

emaklaydi tashna tongotar.

Unga asriy o'ylarin qo'shib

toshhovuz bir hovuch suv tutar.

Bu kabi o'xshatish shoirning boshqa bir asari "Samarqand" she'rida ham uchraydi. Ya'ni Samarqand bir kema misoli moziy va kelajak aro suzib yurgan jonli tarixdir. Garchi shoir aynan Samarqand nomini keltirsa ham, kitobxon keng geomakon – O'zbekistoni nazarda tutadi.

Samarqand, – bu hovuch qayg'u,
 Bir qultum baxt, bir hovuch armon.
 Samarqand, - bu qadim qayg'u
 Suzib borar kelajak tomon.[4.102-103]

She'ning "Kunduz" qismida qadim minoralar, Shohi Zindaning qirq zinasi haqida so'z borsa, "Tun" qismiga kelib, kuz sharobidan sarxush bo'lgandek, qip-qizil, zardobrang xazonlar qushdek yerga qo'nayotganini badiiy tasvirlaydi. Bu majoziy xarakterda bo'lib, yurtning boshidagi qora kunlar manzarasi chizilgan.

Hamma uxlar faqat shamol
 daraxtlarning sochin tarar.
 Uxlamasdan qo'riqlaydi
 Samarqandni minoralar.

XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Turkistondagi jaholat uyqusidagi millat, og'ir kunlardan iborat tarixiy vaziyatga ishora qilgandek tuyuladi. Bu vaqtda hamma mudroq uyquda, faqatgina Samarqand minoralari bedor, yanada ochiqroq aytganda ajdodlarning pok ruhi bedoru bezovta ekanligini bayon etadi. She'ning "Tong" qismi biroz ko'tarinki ruhda, ya'ni lirik qahramonning oppoq orzulari, umidlari ushalayotganidan darak berayotgandek taassurot qoldiradi.

Men opichlab Afrosiyobni
 olib keldim, chiqqin yugurib.
 Tushda ko'rib har kun oftobni
 Sochim ketdi qordek oqarib. [4.104]

Umuman olganda, ijodkor tarixiy mavzuda asar yozishi uchun faktlarni yilma yil bilishining o'zi yetarli emas. U tarixiy ma'lumotlarni mukammal o'rganishi, ularni saralay olishi, prototip hayotining eng kerakli o'rinlarida to'qima obrazlarni maydonga olib chiqishi, badiiy obrazning holatini ochib berish uchun kerakli bo'lgan barcha elementlar: jihozlar, kiyimlar, til imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalana olishi muhimdir. Xurshid Davron tarixiy shaxslarning badiiy obrazini yaratishda o'zigacha yozilganlarni shaklan qayta ishlashga intilmadi, balki prototip hayotining eng muhim lahzalaridagi his-tuyg'ularini o'zida his qilishga ayni tuyg'uni o'quvchiga yashatishga harakat qildi. Shoir ijodi ana shu taraflari bilan yangi o'zbek she'riyatida yangilik bo'ldi desak adashmagan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qo'shjonov M. Adabiyotda estetik kategoriyalar. Adabiiyot nazariyasi. Ikki tomlik. 2-jild. Adabiy jarayon. – Toshkent: Fan, 1979.
2. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – T.: Yangi asr avlodi, 2011.

3. X.Davron. Qadrdon quyosh. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent — 1979.
4. X.Davron. Bolalikning ovozi. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent — 1986.

HAMZANING IJTIMOIIY MAVZUDAGI MAQOLALARI TAHLILI**Arzikulova Sohiba Abdujabbor qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası o'qituvchisi

arzikulovasohiba4@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziyning ijtimoiy mavzudagi bir qator maqolalari tahlilga tortilgan. Tahlil uchun “Bid’atmi? Majusiyatmi”, “Millat – ma’rifat bilan tirik”, “Faqirlik nimadan boshlanur?” kabi maqolalar tanlab olindi. Tahlil davomida ulardagi ilm va ma’rifat mavzusining bosh masala ekanligi ochib berilgan. Maqolalardan keltirilgan parchalar orqali Hamzaning maqola yozishdagi mahorati ko’rsatilgan. Hamza Hakimzoda Niyoziyning ijtimoiy-axloqiy qarashlarini yoritib berish maqsad qilingan.

Kalit so‘zlar: Hamza, maqola, ilm, ma’rifat, bid’at, millat, jadid, urf-odat, ijtimoiy-axloqiy qarash.

Аннотация: В данной статье анализируется ряд статей Хамзы Хакимзоды Ниязи на социальные темы. Для анализа были выбраны такие статьи, как «Бидат? Маджусият», «Нация – живая просвещением», «Где начинается бедность?». В ходе анализа было выявлено, что основной темой в них были наука и просвещение. На примере отрывков из статей демонстрируется мастерство Хамзы в написании статей. Цель статьи – пролить свет на социально-нравственные взгляды Хамзы Хакимзоды Ниязи.

Ключевые слова: Хамза, статья, наука, просвещение, биндат, нация, новое, традиция, социально-нравственные взгляды.

Abstract: This article analyzes a number of articles by Hamza Hakimzoda Niyazi on social topics. Articles such as “Bid’at? Majusiyat”, “Nation – Alive with Enlightenment”, “Where Does Poverty Begin?” were selected for analysis. During the analysis, it was revealed that the main theme in them was science and enlightenment. Through excerpts from the articles, Hamza’s skill in writing articles is shown. The aim is to shed light on Hamza Hakimzoda Niyazi’s socio-moral views.

Keywords: Hamza, article, science, enlightenment, bid’at, nation, new, tradition, socio-moral view.

XX asr o‘zbek xalqi tarixining muhim qismini tashkil etadi. Bu davr tarixga Turkistonda jadidchilikning paydo bo‘lishi va sho‘rolar jamiyatini qurish uchun kurash

yillari sifatida kirdi. Xalqimiz mustamlaka davridagi ijtimoiy adolatsizliklardan qanchalik aziyat chekmasin, qanchalik qiynalmasin, hech qachon tushkunlikka tushmadi. Kclajakka ishonch bilan qarab mustamlakachilikka qarshi erk va ozodlik uchun turli shakllarda izchil kurash olib bordi. Xalq orasidan yetishib chiqqan Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza Hakkimzoda Niyoziy, Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li, Abdulla Avloniy, Fitrat, Abdulqodir Shakuriy singari o'z davrining ilg'or ziyolilari va ijodkorlari xalq ahvoliga achinib, bunga chora izlay boshladilar. Ular xalq mashaqqatli hayot iskanjasida qiynalib kun o'tkazayotganining asosiy sababi ihsizlikdir, degan xulosaga kcladilar. Mchnatkash oinmani ma'rifatli qilish yo'llarini izladilar. Shunday qilib, XX asr boshlariga kelib milliy uyg'onishga chorlovchi jadidchilik harakati yuzaga keldi. Bu harakatning asosiy maqsadi oddiy xalq hayotini yaxshilashga ko'maklashishdan iborat edi. Bu borada M.Behbudiy tomonidan quyidagicha fikr keltiriladi: "Xalq o'z foydasini anglasa, milliy maktab va madrasalar ochsa, Ovro'pa dorilfununlariga bolalarini yuborsa, alardan advokat, muharrir va hunarmand, savdogar va muhandislar chiqsa, bularning har biri o'z vazifalarida turib. ishlarini tartib ila tuzsalar, xalqimizning foydasini ko'zlasalar, naqadar oliy va naqadar go'zal bo'lur edi" [2: 10]. Jadidlar ko'zlagan maqsadlariga crishishda. taraqqiyotni ta'minlashda istiqloolning o'rni, ma'rifatning ahamiyatini to'g'ri baholaganlar. Bu yo'lda "Birinci navbatda qora xalqni oqartirmoq va ko'zin ochmoq" [2: 11] (A. Avloniy) yo'lidan bordilar.

Hamzadan katta adabiy-madaniy meros qolgan. Hamza ijodini o'rganish uning tirikligida 20-yillarda boshlangan. 30-yillarga kclib hamzashunoslikda Sotti Husayn, Yusuf Sulton, Komil Yashin, Izzat Sulton, Homil Yoqubov faollik ko'rsatdi. Hamzashunoslik ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarildi. Hamza ijodining mavzular doirasi, g'oyaviy mundarijasi, o'ziga xos xususiyatlari, xalqchilik, zamonaviylik, an'ana va novatorlik masalalarini yoritishga e'tibor kuchaydi. Ibrohim Mo'minov, Komil Yashin, Izzat Sulton, Yusuf Sulton, Vohid Zohidov, Laziz Qayumov, Mahmudali Yunusov, Tursun Sobirov, Hafiz Abdusamatov kabi taniqli olimlar adib ijodini turli rakurslarda tadqiq etishdi. Hozirgi davr imkoniyatlari, shart-sharoit va erkinlik hamzashunoslik sohasida yangi tadqiqotlar bajarilishini taqozo etmoqda.

Hamza ijodining boshlanmasi 1905-yillarga to'g'ri keladi.

Yoshlik yillaridan adolatsizlikka qarshi jim tura olmaydigan Hamza atrofida sodir bo'layotgan bir qator voqeliklarga loqayd qarab tura olmasdi. Shu bois shoir o'z davrining muhim ijtimoiy masalalarini yoritishga harakat qila boshladi. Masalan, 1915-1917-yillarda yaratgan "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar" nomli majmuasida davr

ruhi, millat turmushi, orzu-umidlari va yechimini topish lozim bo'lgan muammolar o'z aksini topgan.

Xalq baxtsizligiga faqatgina ma'rifat va millat birligi barham bera olishiga ishongan Hamza bu kabi masalalarni faqatgina lirik asarlarning asosiy g'oyasiga aylantirish bilan cheklanib qolmadi. Hamza Hakimzoda Niyoziy nafaqat shoir, balki mohir dramaturg va qalami o'tkir publitsist ham edi. Hamzaning publitsistik mahorati haqida gap ketganda, "Bid'atmi? Majusiyatmi?", "Faqirlik nimadan boshlanur?", "Qalbga bilimni yo'lini ochaylik", "Juma qandoq kun", "Yigitlar tovushi" kabi bir qator maqolalarini tahlilga tortish o'rinlidir. Mazkur maqolalarning har biri jamiyatning o'z davri uchun og'riqli hisoblangan, lekin insonlar tomonidan to'la anglab yetilmagan dardlar haqida bahs etadi. Quyida bu maqolalarni navbat bilan tahlilga tortamiz.

Yoshligidan zakiy va kuzatuvchan bo'lgan Hamza "Bid'atmi? Majusiyatmi?" nomli maqolasida bolalik yillarini eslaydi. Onasi bilan birga to'ylarga borganda, ayollarning to'yda bajargan bir qator "urf-odat"larini kuzatar ekan yosh hamzaning ongida "nega?", "nima uchun?" degan savollar aylanar edi. Shunday holatlardan biri to'y kechasi kelin va kuyovning hovli o'rtasiga yoqilgan olov atrofida aylanishlari edi. Maqola shunday boshlanadi: "Maydoni islomiyatda jaholat tig'i ila zahmlanmish bir jarohatimiz to'g'rusi Turkiston musulmonlari boshiga nosir marazi kabi yopishmish bir balo bo'lsa, ul, shubhasiz, nikohdan so'ngra kelinni kuyovning uyiga kelturulg'on kecha hovliga zo'r o't yoqub, kelinning yangalari ila ul o'tning atrofidan aylantirmaklikdir... ikkinchi biri esa xotunlar tarafidan yosh kelin o'lganda qilinadigan "yuz ochuv" rasmu qoidasidirki, bunisi majusiylikning butun hayoti ila kishining ko'z oldiga mujassam suratda ko'rsatadir".

Hamza yoshligida shunday voqealarning guvohi bo'lgan va bola ongi bilan bu kabi "urf-odat"larning keraksiz ekanligini anglagan edi. Chunki u "o'lgan insonga "yuz ochuv" marosimi qilinmasa, qiyomatda o'lukning yuzi yopuq qolur emish" degan anglashning hech qanday mazmun-mohiyatga ega emasligini yaxshi anglab yetgan. "Mundan so'ngra yana "urf, urf" deyavermak istiqbolda bular yonig'a yan bir nechalari qo'shulub, bizdan keyin keladurg'on avlodlarimizg'a ko'proq meroslar qoldirurmiz. Ul bechoralar o'z gunohlarini hazm qilsunlarmi? Biizdan qolgan meroslarnimi? Agar bu ahvolda yashayversak, bir muddatdan so'ng bu bid'atlar orasida bir millat tug'ulub butun islom faqat ismi bor, jismi yo'q bir holg'a kelub qolur" – deyish orqali Hamza bunday bid'atlarga chek qo'ymoq lozimligini yo'qsa buning natijasi islom dini faqa ismi bor-u jismi yo'q bir holatga olib kelishidan kuyunadi. Maqola so'nggida esa bu holga tushmoqlikning sababini ko'rsatish bilan birga masalaga yechim bermoqqa

tirishadi: “mana bu ishlar na yerdan chiqdi? Albatta, ilmsizlikdan, xotun-erkaklarimiz uchun muntazam maktablar yo‘qlug‘idan chiqdi. Buning kabi bid’at va majusiyat odatlarini yo‘q qilmoq uchun yolg‘uz ikki kalima so‘zni yaxshi tushunmak lozim: o‘qimak va o‘qitmak”.

Momolarimiz tomonidan amalga oshirilgan bu kabi holatlar bugungi kunda deyarli to‘xtatildi. Lekin yurtimizning ba’zi hududlarida hozir ham kelin-kuyovning gulxan atrofida aylanishi uchrab turibdi va bunday holatlar keskin tanqid ostiga olinayotgani ham barchamizga ma’lum. Hamza Hakimzoda Niyoziy esa bu bid’atlarning noto‘g‘ri ekanligini o‘z davrida ayta olgani tahsinga loyiq ish edi.

Endi esa e’tiborimizni Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Millat – ma’rifat bilan tirik” nomli maqolasiga qaratsak, Mazkur maqolaning eng ta’sirli nuqtasi budir: “Oh!... ma’sum millat!.. Gunohsiz to‘foni bid’atg‘a mag‘ruq otashi g‘aflat va jaholat bila so‘zon bo‘lgan olami insoniyat! Bu na Hasrat! Bu na zillat! Moziylarimizni unutdik! Istiqlob eshiklarini-da yo‘qotmaktamiz! Maqola boshida bu millat orasida qurbonlik oshidan bir qism tekkan, qo‘lida chaqalog‘i va yana orqasida 4-5 nafar yosh bolalarini ergashtirib kelib “Olinglar, yetimchalarim, bebaxtlarim, atosizlarim, bekastlarim! Sizlar to‘ysalaringiz – mening to‘yganim. Sizlar och qolsalaringiz – mening o‘lganim”, – deb yig‘layotgan ayol, bir vaqtlar boy bo‘lib ulfatchilik qilib yurgan insonlarning bugun faqirga aylanib, tilanchilik uchun qo‘l cho‘zib o‘tirganlarning ham borligini aytgan Hamza maqola so‘nggida g‘aflatuyqusidagi millatga qarata shunday xitob qiladi: “Mana birodarlar orasindag‘ bug‘z, nifoq, kiyn, adovat, borliq, yo‘qlik, ochlik, to‘qlik, shodlik, g‘amlilik kabi turlik-turlik parihonliklarni nadan ekanlig‘ini imtiyoz qila olursizmi? Yoki xudoyi taolloning irodasi debgina qo‘ya qolasizmi? Boqing yahudiy, armanilarga! Bularning ham bu qadar davlat va taraqqiylarga molik o‘lmoqlari ham xudoyi taolloning irodasimi? Yo‘q, janobi haq o‘ziga eng e’tibor sanalgan islom millatini boshqa millatlardan bu qadar tuban darajadagi g‘addorliklarga qoldirmas! Janobi haqning zolimlik sifatlardan pok va manzaraligi har bir ne basorat ununda oy va quyoshdan ravshandir! Hushyor bo‘lungiz! Anglangiz!”

Hamza ijodi bilan qiziqqan inson uning she’rlari, maqolalari-yu dramatic asarlari bilan tanishish asnosida beixtiyor Hamzaning ijtimoiy-axloqiy qarashlarini anglab boradveradi va so‘nggida shuni tushunadiki, Hamza Hakimzoda Niyoziy faqatgin amillatning ilm va ma’rifat sohibi bo‘lishi, xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirishi yo‘lida tinimsiz mehnat qilgan. Har uch tur doirasidagi asarlarini ham mana shu g‘oya bilan muntazam sug‘orib borgan.

Hamza ijtimoiy mavzularda qalam tebratar ekan o‘z o‘quvchisiga hamisha savol, xitob bilan murojaat qiladi va yakunda esa shu savollarga javob beradi. Bu javob

mazmuni esa, asosan, bir xil edi. “Borigina bizim millatning bu qadar og‘ir hollar va kamchiliklarga qolg‘oniga eng birinchi modda va illat nima, deb eshitgon tovushga tuqsiz ma’dan va mahvani islom ochqichi o‘lg‘on ilm va ma’rifatni qo‘limizdan yo‘qotganimizdir, demoqdan boshqa chora va javob yo‘qdir”. Xulosa shundan iborat bo‘ladiki, Hamza ilm-u ma’rifatni inson uchun har oylik emas, balki har lahzalik ehtiyoj deb bilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arzikulova S. Hamza lirikasida ma’rifat masalasining yoritilishi // Central Asian academic journal of scientific research. Uzbekistan.www.caajsr.uz. 2022.
2. Arzikulova, S. (2025). THE ISSUE OF NATIONAL PRIDE IN HAMZA’S DRAMA "THE RICH AND THE SERVANT". Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 6(04), 79–86. <https://mentaljournal-jspu.uz/index.php/mesmj/article/view/914>
3. Ahmedov Sh. Hamza lirikasining xususiyatlari (devon misolida). –T.: 1992. 178 b.
4. Begali Qosimov va boshqalar.Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti.T Ma’naviyat , 2004.
5. Hamza.To‘la asarlar to‘plami. T.: Fan, 1988. 546 b.
6. Xoliqova N. O‘zbek jadid she’riyatida ozodlik harakatining badiiy talqini. –T.; “Navro‘z”, 2020 –148 b.

“YUSUF VA ZULAYHO” TURKUMI VA “RAVZAYI ASROR” DOSTONIDA ZULAYHO OBRAZINING POETIK TALQINI

Murodova Ruxsora Ismatilla qizi

ChDPU, O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası o'qituvchisi

ruxsoramurodova1311@g.mail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Yusuf va Zulayho” syujetining genezisi, ya'ni uning qadimiy manbalardagi ildizlari – qadimgi Misr adabiyotidan boshlab Tavrot (“Ibtido”), Qur’oni Karimdagi “Yusuf” surasi hamda Sharq adabiyotida shakllangan tasavvufiy talqinlar asosida tahlil etiladi. Shuningdek, Mirzo Olim Devonaning “Ravzayi asror” dostoni bu turkumning o‘ziga xos namunasi sifatida ko‘rib chiqilib, unda Zulayho obrazining poetik va ma’naviy talqini chuqur tahlil qilinadi. Maqolada fors va turkiy adabiyot namoyandalari (Nizomiy, Jomiy, Navoiy) asarlaridagi Zulayho timsoli bilan qiyosiy tahlil o‘tkazilib, “Ravzayi asror”dagi obrazning ramziy-falsafiy mohiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Yusuf va Zulayho, “Ravzayi asror”, Zulayho obrazi, genezis, Bibliya, Qur’on, tasavvuf, ilohiy muhabbat, Mirzo Olim Devona.

Annotation: This article analyzes the genesis of the plot of “Yusuf and Zulaykha”, that is, its roots in ancient sources - from ancient Egyptian literature to the Torah (“Genesis”), the Surah “Yusuf” in the Holy Quran, and mystical interpretations formed in Eastern literature. Also, Mirzo Alim Devona’s epic poem “Ravzai Asror” is considered as a unique example of this series, in which the poetic and spiritual interpretation of the image of Zulaykha is deeply analyzed. The article conducts a comparative analysis with the image of Zulaykha in the works of representatives of Persian and Turkish literature (Nizami, Jami, Navoi) and sheds light on the symbolic and philosophical essence of the image in “Ravzai Asror”.

Keywords: Yusuf and Zulaykha, “Ravzai Asror”, the image of Zulaykha, genesis, Bible, Quran, mysticism, divine love, Mirzo Alim Devona.

Sharq adabiyoti tarixida “Yusuf va Zulayho” syujeti eng ko‘p qayta ishlangan, badiiy jihatdan yuksak va ma’naviy qatlamlarga ega diniy-qissaviy hikoyalardan biridir. Ushbu rivoyat nafaqat islom madaniyati, balki qadimgi sivilizatsiyalar adabiy tafakkuri bilan ham chambarchas bog‘liq. Adabiyotshunoslikda “Yusuf va Zulayho” turkumi deganda, Yusuf payg‘ambarning sabr, iffat va sadoqat timsoli, Zulayhoning esa insoniy muhabbat orqali ilohiy muhabbatga yetishish ramzi sifatida talqin etilgan asarlar majmuasi tushuniladi. Bu syujet Nizomiy, Firdavsiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy,

Alisher Navoiy va Mirzo Olim Devona kabi ijodkorlar tomonidan har bir davrning falsafiy-estetik tafakkuri asosida qayta talqin etilgan.

Manbashunoslik tadqiqotlariga ko'ra, Zulayho obrazining ildizlari qadimgi Misr adabiyotida miloddan avvalgi XIII asrda paydo bo'lgan "Ikki birodar ertagi"ga borib taqaladi. Ushbu ertakda kichik birodar Bata xo'jayinining xotini tomonidan tuhmatga uchraydi, begunoh bo'lsa ham jazolanadi – bu holat keyinchalik "Yusuf va Zulayho" rivoyatida yangicha diniy-axloqiy ma'no kasb etgan.[3]

Yusuf haqidagi rivoyatning ilk manbasi muqaddas diniy kitoblarda, xususan, Tavrotning "Ibtido" (Genesis) qismida 37-50-boblarda aks etadi. Unda Yusufning quduqqa tashlanishi, Misrda qullikka sotilishi, va podshohning xotini – islomiy manbalarda "Zulayho" deb nomlangan ayol bilan voqea hikoya qilinadi. Yusufning pokligi va sadoqati bu rivoyatda markaziy axloqiy g'oya sifatida talqin etiladi.[2;39-41]

Qur'on va islom tafsirlarida Yusuf qissasi eng go'zal qissa sifatida tasvirlanadi. "Yusuf" surasi Qur'onda to'liq mustaqil qissa sifatida berilgan bo'lib, 111 oyatdan iborat. Qur'onda Zulayho nomi bevosita tilga olinmasa-da, "Azizning xotini" sifatida keltiriladi. Tafsir manbalarida (Ibn Kasir, Tabariy, Bayzoviy) bu ayol "Zulayho" deb nomlanib, uning Yusufga bo'lgan muhabbati ilohiy sinov, ya'ni Alloh tomonidan berilgan ruhiy imtihon sifatida izohlanadi.

Tasavvufiy tafakkurda esa Zulayhoning muhabbati "muhabbat ilohiyaga yetishish uchun insoniy muhabbat maktabi" sifatida talqin etiladi.[8]

Fors va turkiy adabiyotda "Yusuf va Zulayho" an'anasi yanada kengroq yoritildi. Bu syujetni fors-tojik adabiyotiga olib kirganlardan biri – Firdavsiy bo'lib, uning "Yusuf va Zulayho" dostoni Yusuf obrazi kiritilgan eng qadimgi badiiy asarlardan biri. Ammo "Yusuf va Zulayho"ni mustaqil doston sifatida yozgan eng mashhur muallif Abdurahmon Jomiydir. Jomiyning "Yusuf va Zulayho" dostoni tasavvufiy ramzlarga boy bo'lib, unda Yusuf "ilohiy jamol", Zulayho esa "ruhning Allohga intilishi" ramzi sifatida tasvirlanadi.

Turkiy adabiyotda bu an'ana XI asrdan boshlab shakllangan. XIII asrda Nurmuhammad Andalib, Qul Ali, XV asrda esa Durbek va Alisher Navoiy o'z asarlarida Yusuf – Zulayho qissasini axloqiy-falsafiy ruhda qayta ishlangan.

Mirzo Olim Devonaning "Ravzayi asror" dostoni "Yusuf va Zulayho" turkumining keyingi bosqichidir. Bu asarda Yusuf va Zulayho voqeasi nafaqat majoziy muhabbat, balki ruhiy kamolotning ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Dostonning markazida Zulayhoning ruhiy o'zgarish jarayoni turadi. U dastlab jismoniy go'zallik va nafs istaklarining asirasi sifatida namoyon bo'ladi. Ammo Yusufning sabri, sadoqati

va imonining ta'siri bilan u "zohiriy muhabbat"dan "botiniy muhabbat"ga, ya'ni ilohiy muhabbatga yetishadi. Bu jarayon tasavvufda "muhabbat suluki" – Allohga muhabbat orqali ruhiy yetuklikka erishish yo'li sifatida izohlanadi. Mulla Olim Devona Zulayhoni quyidagi ramziy obrazlar orqali tasvirlaydi:

Ko'z yoshi – tavba va poklanish belgisi;

Yor muhabbati – Alloh jamolining tajallisi;

Zulayho qasri – inson qalbinin vasvasa va orzular bilan to'lgan maskani;

Yusuf nuri – ilohiy haqiqat, qalbni uyg'otuvchi ishora.

Agar Jomiyda Zulayho o'z muhabbati tufayli azob chekib, keyinchalik Yusuf bilan uchrashish orqali ilohiy jamolga yetishsa, Navoiyning talqinida u ko'proq axloqiy saboq manbayi sifatida ko'riladi.

Mirzo Olim Devona o'zining "Ravzayi asror" dostonida bu syujetni tasavvufiy manzara ichida talqin etgan holda, Zulayho obrazini yangi – ruhiy-falsafiy bosqichga ko'tardi. Bu asarda Yusuf ilohiy go'zallik – *jamoli Haq*, Zulayho esa inson ruhining Haqni topishga bo'lgan ichki intilishi sifatida tasvirlanadi. Zulayho sevgisi endi dunyoviy muhabbat emas – u ruhning Yaratuvchiga yetishish yo'lidagi og'riqli, sabrli va iztirobli sayridir. Bu yo'lda u sevgining jismoniy qobig'idan chiqib, poklanadi, komillikka yuz tutadi, "ishq" orqali "haqiqat"ga yetadi.

Devonaning tasvirida Zulayhoning iztirobi – bu nafs bilan kurash, Yusufdan yillar davomida ajralib, sabr va tavba orqali o'zini qayta kashf etishdir. Zulayho Yusufdan emas, balki Yusuf orqali Haqni istaydi. Bu — tasavvufda eng oliy martaba hisoblangan *majozdan haqiqat sari* intilishning badiiy ifodasidir. Zero, tasavvufda chin ishq – bu Yaratganga yetishish, Uni topish, Uning jamolida fano bo'lishdir.

"Yusuf va Zulayho" syujeti shu tariqa Sharq adabiyotida faqat sevgi voqeasi emas, balki ruhning kamolotga eltuvchi sayohati, inson va Haq o'rtasidagi nozik rishtaning badiiy ifodasiga aylandi. Har bir asr, har bir muallif bu voqeaga o'z zamonasining ruhiy-ijtimoiy talqini orqali yangi hayot bag'ishladi. Ammo eng muhimi – bu syujetning yuraklari onglarni uyg'otishdagi qudratidir. "Yusuf va Zulayho" syujeti Sharq adabiyotining eng qadimiy, ammo abadiy yangilanib turuvchi syujetlaridan biridir. Uning ildizlari qadimgi Misr adabiyotiga borib taqalsa-da, Qur'on, tasavvuf va mumtoz adabiy tafakkur ta'sirida u ma'naviy-falsafiy qiyofa kasb etdi. Zulayho obrazi tarixiy taraqqiyot davomida oddiy insoniy muhabbatdan ilohiy muhabbat timsoligacha o'sdi. Mirzo Olim Devonaning "Ravzayi asror" dostoni bu jarayonning eng falsafiy, ramziy va ruhiy jihatdan chuqur bosqichi bo'lib, u Sharq adabiy merosida Zulayho obrazini yangi, tasavvufiy bosqichga ko'tardi – inson ruhining Yaratuvchisini tanish yo'lidagi iztirob va kamolotini aks ettirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. - Toshkent: Fan, 1993, 5-b.
2. The Old Testament (Genesis 39–41).
3. Gardiner, A. Ancient Egyptian Literature. Oxford University Press, 1932.
4. Abdurahmon Jomiy. Yusuf va Zulayho. Forscha matn. Tehron, 1980.
5. Tohirov Q. Xalq qissasi "Yusuf va Zulayho"ning matni va tadqiqi. - Samarqand: Samdu, 2001.
6. Mirzo Olim Devona. Ravzayi asror. Qo'lyozma nusxa, O'zbekiston FA ShI, inv. №742.
7. Ibn Arabiy. Futuhat al-Makkiyya. Qohira, 1928.
8. Rumi, Jaloliddin. Masnaviy-i ma'naviy. Istanbul, 1991.
9. To'raqulov, M. Sharq adabiyotida diniy-qissaviy dostonlar poetikasi. Toshkent: Universitet, 2014.
10. Karimov, H. Tasavvuf va adabiyot. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2002.

“TAZKIRAT USH-SHUARO” ASARI OLIM NATAN MALLAYEV TALQINIDA

Temirova Anora Cho‘yan qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi, Toshkent iqtisodiyot
va pedagogika universiteti o‘qituvchisi

anoratemiroya071@gmail.com, +998 99 791 98 26

Annotatsiya: Ushbu maqolada Natan Mallayevning “O‘zbek adabiyoti masalalari” adabiy-tanqidiy maqolalar to‘plamining 1959-yil 1-sonida nashr qilingan dastlabki maqolasi xususida, ya’ni “XV asr tazkiralarning tarixiy-adabiy ahamiyati” nomli maqolasidagi Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asariga oid fikrlari tahlilga olingan. Avvalgi e’lon qilingan maqolalarimizda “XV asr tazkiralarning tarixiy-adabiy ahamiyati” nomli maqolaning dastlabki qismlari ya’ni Muhammad Avfiyning “Lubob ul-albob” hamda Jomiyning “Bahoriston” asariga oid o‘rinlari tahlil qilingan edi. Sababi, professor Natan Mallayevning ushbu maqolasi jami 36 sahifani tashkil qiladi. Maqolada olim N.Mallayev “Tazkirat ush-shuaro” tazkirasining asosiy qismi — “Tabaqot”lar o‘ziga xos yutuq va kamchiliklarga egaligini o‘z maqolasida keltirib, ushbu asarning qismlari haqida olim zaruriy ma’lumotlarni bergan.

Kalit so‘zlar: tazkira, “Tazkirat ush-shuaro”, “Majolis un-nafois”, “Tuhfat ul-afkor”, “Tabaqot”, o‘zbek tazkiranavisligi, bosmaxona, qo‘lyozma kitoblar, afsona, rivoyat, yozuvchilar biografiyasi.

Аннотация: В данной статье анализируется первая статья сборника литературно-критических статей Натана Маллаева «Вопросы узбекской литературы», опубликованного в №1 за 1959 год, а именно размышления Давлатшаха Самарканди в статье «Историко-литературное значение tazkiratov XV veka» о произведении «Tazkirat ush-shuaro». В ранее опубликованных нами статьях анализировались первые части статьи «Историко-литературное значение tazkiratov XV veka», а именно отрывки о произведениях Мухаммада Авфи «Лубоб ул-алبوب» и Джами «Бахористан». Объем статьи профессора Натана Маллаева составляет 36 страниц. В статье ученый Н. Маллаев утверждает, что основная часть Tazkirat ush-shuaro tazkir - «Tabakat» - имеет свои достоинства и недостатки, и ученый дает необходимые сведения о частях этого произведения.

Ключевые слова: тазкира, «Тазкират уш-шуаро», «Маджолис ун-нафоис», «Тухфат уль-афкор», «Табакат», узбекское тазкиранизм, типография, рукописные книги, легенда, повествование, биографии писателей.

Abstract: This article analyzes the first article of Natan Mallayev's collection of literary and critical articles "Issues of Uzbek Literature" published in issue 1 of 1959, namely, the thoughts of Davlatshah Samarkandi in the article "Historical and Literary Significance of 15th-Century Tazkiras" about the work "Tazkirat ush-shuaro". In our previously published articles, the first parts of the article "Historical and Literary Significance of 15th-Century Tazkiras" were analyzed, namely, the passages about Muhammad Avfi's "Lubob ul-albob" and Jami's "Bahoristan". The reason is that this article by Professor Natan Mallayev consists of a total of 36 pages. In the article, the scholar N. Mallayev states that the main part of the Tazkirat ush-shuaro tazkir - "Tabaqat" - has its own advantages and disadvantages, and the scholar provides necessary information about the parts of this work.

Keywords: tazkira, "Tazkirat ush-shuaro", "Majolis un-nafois", "Tuhfat ul-afkor", "Tabaqat", Uzbek tazkiranism, printing house, manuscript books, legend, narration, biographies of writers.

Davlatshoh Samarqandiyning hayot yo'li va faoliyatini N.Mallayev tahlil qilar ekan, bir ko'p mirzodalardan farq qilishi, buni Navoiy ham ta'kidlashi, u mansab va martabaga intilmagani, dehqonchilik bilan shug'ullanib, kamtarona hayot kechirgani, u o'z davrining xiyla donishmand kishilaridan biri bo'lgani haqida ma'lumot beradi.

“Tazkirat ush-shuaro” tazkirasining muqaddimasida avtor, umrim g'aflatda kechdi, deb afsuslanadi va qolgan umrini san'at hamda ilm-fanga bag'ishlashga ahd qilganini so'zlaydi.

Davlatshoh san'atni sevadi. San'at haqida fikr yurituvchi kishining san'atshunos bo'lishini ta'kidlab (Zar qadrini zargar, gavhar qadrini gavharshunos biladi) degan mashhur maqolni keltiradi. Davlatshoh ulug' san'atkorlardan, xususan zamondoshlari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylardan ko'p narsani uqub olgan edi. Munaqqidning diqqatini ko'proq taraqqiyparvar yozuvchilar, ulug' ustoz so'z sanatkori o'ziga jalb etadi. U har qanday yozuvchini dam so'z sanatining g'avvosi deb hisoblamaydi.

Davlatshoh, asosan, she'rning mazmundorligi va yuksak badiiy bo'lishini talab qiladi. U sirtqi yaltiroqlik va jimjimadorlikni qoralaydi. N.Mallayev ushbu asarni yuqori baholagan holatda, mo'tabar bir asar deb nomlaydi hamda ushbu asarning shoirlar va adabiyotning xilma-xil muhiblari orasida shuhrat qozongani bu tazkira

estetik qarashlar rivoji va umuman adabiyotning taraqqiyotiga ma'lum foyda keltirganini ma'lum qiladi.

N.Mallayev fikricha, kitob muqaddimasidagi yana bir holat o'z ijobiy mohiyati bilan diqqatni jalb etadi. Bu arab yozuvchilariga nisbatan tazkira avtorining munosabatiga oiddir.

“Xususan she'r ilmi – badiiylik ilmi bo'yicha arablarning bu sohadagi mahorati keyin yetishgan hamda islomga qadar va islomdan keyin yetishgan arab shoirlarim, o'z devonlarini yaratganlar, ularning zikri olamda mashhurdir ...[1:272]”

Olim N.Mallayev o'z maqolasida Davlatshoh Samarqandiy faqat islom dini vujudga kelgandan keyin yetishgan arab shoirlarigagina e'tibor berib qolmay, balki islomga qadar yetishgan arab shoirlariga ham e'tibor beradi. Bu bilan u musulmon o'lkalaridagi islomgacha bo'lgan madaniyatni rad etmaydi boshqa din vakillari madaniyatini kamsitmaydi.

Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” (“Shoirlar tazkirasi”) asari, mazkur asar turkiy adabiyotda Alisher Navoiy nomi keltirilgan ilk tazkiradir. Shuningdek, asar orqali besh asr davomida yashab ijod qilgan 150 ga yaqin ijodkor haqidagi ma'lumotlar bilan tanishamiz. Bundan tashqari, Mu'iniddin Muhammad al-Zamjiy al-Isfizoriyning “Ravzat ul-jinnat” (“Jannat bog'i”), Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, “Haft avrang” (“Yetti taxt”), “Nafahot ul-uns” (“Do'stlik tarovati”), Husayn Boyqaroning “Risola”, G'iyosiddin ibn Humomiddin Xondamirning “Xulosat ul-axbor” (“Xabarlar xulosasi”), “Habib us-siyar” (“Do'stlar siyrati”), “Makorim ul-axloq” (“Yaxshi xulqlar”), Zayniddin Vosifiyning “Badoye' ul-vaqoye” (“G'o'zal voqealar”), Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” tazkirasi, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”, Mirzo Haydar Do'g'lotning “Tarixi Rashidiy” kabi asarlardan ham buyuk shoir hayoti va ijtimoiy-siyosiy, obodonchilik faoliyati haqidagi ma'lumotlarni olish mumkin [2:10]

N.Mallayev fikricha, “Tazkirat ush-shuaro” asarining muqaddimasida kitob avtorining yana ba'zi bir adabiy-tanqidiy qarashlari mavjud. Biroq shunga qaramay, Davlatshohning qarashlarida jiddiy qarama-qarshiliklar ham yo'q emas. Bu qarama-qarshilik ayniqsa shakl va mazmun masalasida ravshan ko'rinadi. Davlatshoh, asosan, mazmunning yetakchiligini e'tirof qilsa ham, u ba'zan shakliy murakkabliklarga ortiqcha e'tibor va baho berib, mazmunning yetakchiligini unutadi, badiiy soddalikni mensimaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, avtor shoir Rudakiy haqida so'zlab, uning mashhur “Bo'yi jo'yi Mo'liyon” she'rini va bu she'r bilan bog'liq bo'lgan hikoyani keltirib, shunday sodda bir she'rning bunchalik kuchli ta'sir etishiga ishonmoq qiyin deydi [3:274]

N.Mallayev "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasining asosiy qismi — "Tabaqot"lar o'ziga xos yutuq va kamchiliklarga egaligini o'z maqolasida keltirib, ushbu asarning tugal bo'lmasa ham bu qismlar haqida olim quyidagilarni ta'kidlaydi:

1. "Tazkirat ush-shuaro" besh asr davomida fors-tojik tilidagi poeziya yetishtirgan shoirlar haqidagi asar bo'lib, shu poeziya haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishga xizmat qiladi.

2. X-XV asrlarda fors-tojik tilidagi poeziya Movarounnahr, Xuroson, Eron, Ozarbayjon, Hindiston va boshqa o'lkalarda katta muvaffaqiyatlarga erishgan edi. Tazkira fors-tojik tilidagi poeziyaning mana shu muhim bosqichiga bag'ishlanadi.

3. Tazkira avtori Rudakiy, Firdavsiy, Nizomiy, Xoqoniy, Salmon, Savojiy, Shayx Sa'diy, Xusrav Dehlaviy kabi ulug' so'z san'atkorlariga katta e'tibor beradi.

4. Tazkira ma'lum bir izchil tartibga asoslangan bo'lib, unda xronologik prinsip yetakchidir. Bu tazkiradan foydalanishni yengillashtiribgina qolmay, balki badiiy adabiyot taraqqiyoti protsesiga ham ma'lum darajada muvofiq keladi.

5. Tazkira xiyla boy material asosida yaratilgan. Bu materialdan tanqidiy foydalanish ma'lum yozuvchilarni, ularning asarlarini va umuman adabiy protsesni o'rganishda ahamiyatlidir.

6. Tazkirada avtorning prinsipial ahamiyatga ega bo'lgan ayrim adabiy-tanqidiy mulohazalari ham borki, ular adabiyot faktlarini o'rganish uchungina emas, balki o'tmish estetik qarashlarni o'rganish uchun ham ahamiyatlidir.

7. Tazkiraning ifoda uslubi diqqatga sazovor bo'lib, uning o'zi ham badiiy asar kabi ma'lum zavq bag'ishlaydi. Tazkiraning yana boshqa yutuqlari ham bor. Biroq shularga qaramay, tazkira bir qator jiddiy kamchiliklarga ham ega.

8. Tazkira avtori ba'zan ma'lum bir yozuvchining faoliyati va ijodi haqida so'zlar ekan, noaniqliklarga yo'l qo'yadi. Shuning natijasida, u ayrim yozuvchilarning hayoti va ijodiga doir ma'lumotlarni chalkashtirib yuboradi.

Jumladan, tazkirani olim N.Mallayev o'rganib chiqar ekan, Nizomiy Ganjaviy haqidagi ma'lumotlarni chuqur tahlil qiladi hamda shunday fikrlarni bildiradi:

Dastlab olim, Nizomiyning "Layli va Majnun" dostonining yaratilgan yiliga to'xtaladi. Ushbu doston 1180-yilda dostonida ko'rsatilgan holda, Davlatshoh uni 1188-yilda yaratilgan deydi. Buning ustiga u "Vis va Romin" dostonini Nizomiy dostoni deb ko'rsatadi. Vaholanki bu doston Nizomiy vafotidan 100 yilcha keyin yaratilgan.

Davlatshoh turli rivoyat va afsonalarga ortiq darajada berilib ketib, yozuvchilarning biografiyasi va ijodiga doir ma'lumotlar qimmatini kamaytiradi. Davlatshoh tazkirasida yozuvchilarning asarlari bo'yicha mulohazalar juda kam. U badiiy asarlarning sotsial qimmatini tahlil qilmaydi, adabiy hayotdagi kurashni deyarli

yoritmaydi. Davlatshoh tazkirasining yana boshqa kamchiliklari ham bor. Davlatshoh tazkirasi Sharq va G'arbda eng mo'tabar tazkira sanalgan. Biroq, unga tanqidiy asosda yondoshmagan adabiyotshunoslar bu tazkiraning qimmatini juda oshirib yuborganlar, lekin shu kamchiliklariga qaramay, olim ushbu tazkirani qimmatli adabiy-tarixiy yodgorlik sifatida e'tirof qiladi. Tazkira o'tmish adabiyotini, adabiy qarashlar tarixini o'rganishda muhim manbalardan biridir deydi. Shu bilan bir qatorda, o'zbek adabiyoti tarixini o'rganish bobida tazkiraning, xususan, Navoiy haqidagi o'rinlari diqqatga sazovorligini ta'kidlaydi [4:275]

Xulosa qilib aytganda, adabiyotshunos olim N.Mallayev tazkirani chuqur tahlil qilar ekan, Davlatshoh Samarqandiy Navoiyning hayoti va faoliyatiga doir ko'plab qimmatli ma'lumotlar berib, uning asarlaridan, jumladan, "Tuhfat ul-afkor" - "Fikrlar sovg'asi" - qasidasidan katta parcha keltirilganini aniqlaydi. Davlatshoh Samarqandiyning tazkirasi tazkirachilik an'anasining davomi va rivoji uchun ham ijobiy rol o'ynagani, u Lutf Alibek Ozarning mashhur "Otashkada"si kabi asarlar uchun ilhom va materiallar manbayi bo'lgani olim tadqiqotlarida aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Маллаев Н. "XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти" // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. - .№. 1 - Б. 272
2. Sh.Sirojiddin, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik / Darslik. – Тошкент: Tamaddun, 2019. – В. 10.
3. Маллаев Н. "XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти" // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. - .№. 1 - Б. 274
4. Маллаев Н. "XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти" // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. - .№. 1 - Б. 275

SERQIRRA ISDE'DOD
(SHAROF RASHIDOV PORTRETIGA CNIZGILAR)

Xamrayeva Xulkar Karimqulovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti doktoranti.

xulkarxamrayeva9@gmail.com

Ilmiy rahbar: prof. U.Qosimov.

Annotatsiya: Maqolada XX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, davlat va jamoat arbobi Sharof Rashidov ijodi vva shaxsining serqirraligi, xususan, adib she'riyati va badiiy publisistikasining tematik rang-barangligi va asosiy g'oyaviy-badiiy xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: adabiyot, so'z san'ati, badiiy so'z, xalqona uslub, she'r, she'riy to'plam, qofiya

Аннотация: В статье освещается многогранность творчества и личности крупнейшего представителя узбекской литературы XX века, государственного и общественного деятеля Шарафа Рашидова, в частности тематическое разнообразие и основные идейно-художественные особенности поэзии и художественной публицистики писателя. того, статья написана простым, народным языком для литературоведов, студентов изучающих узбекский язык и литературу, а также для широкой публики.

Ключевые слова: литература, искусство слова, художественное слово, народный стиль, стихотворение, поэтический сборник, рифма.

Annotation: The article highlights the diversity of the work and personality of Sharof Rashidov, a major representative of 20th-century Uzbek literature, statesman and public figure, in particular, the thematic diversity and main ideological and artistic features of the writer's poetry and artistic journalism.

Keywords: literature, word art, artistic word, folk style, poem, poetry collection, rhyme, epic, ballad.

Har bir xalq va millat tarixida shunday buyuk siymolar bo'ladiki, ular o'zining favqulodda yuksak salohiyati, ona-vataniga fidoiyligi va sadoqati va el-yurtiga qilgan ulkan xizmati bilan beqiyos shuhrat qozonadi va xalq ining faxr-u g'ururiga aylanadi. O'zbekiston Respublikasiga qariyb chorak asr rahbarlik qilgan, yirik davlat va siyosat arbobi, taniqli adib va otashin publitsist Sharof Rashidov mamlakatimiz tarixida va minnatdor xalqimiz qalbida unutilmas nom qoldirish baxtiga musharraf bo'ldi. Sharof Rashidovning ulkan ijtimoiy-siyosiy va adabiy faoliyati XX asr tarixida alohida ajralib

turadi. O'zbek millatining o'zligini anglashi, uning fidokorona mehnatini qadrlash va madaniyatini butun dunyoga tarannum etishda bu ulug' siymoning xizmatlari beqiyosdir.

Sharof Rashidov adabiyot olamiga 30-40-yillarda o'z iste'dodi, mavzu-g'oyalari va shoirona uslubi bilan kirib keladi. Xalq og'zaki ijodi namunalaridan bahramandlik, jahon adabiyotini chuqur o'rganish adib iste'dodining kamol topishida muhim omil bo'ldi. Zero, buyuk adiblar ijodi ta'siri, mumtoz adabiyotdagi an'ana va novatorlik hamisha badiiy ijod va adabiy-estetik tafakkur rivojining muhim va zaruriy bir sharti, qudratli omili bo'lib xizmat qilishini jahon adabiyoti taraqqiyoti to'la tasdiqlaydi. Binobarin, navqiron Sharof Rashidovning poetik mahorat sirlarini egallashida yirik adiblar, ayniqsa, Hamid Olimjonning ijodiy ta'siri katta bo'lganligini alohida ta'kidlash lozim. Ya'ni ustoz Hamid Olimjon yosh adib Sharof Rashidovdagi tabiiy iste'dodni va tashkilotchilik salohiyatini juda erta payqagan va uning kelajagiga ham katta ishonch bildirgan. Ne baxtki, H.Olimjon bashorati va vasiyati to'la ro'yobga chiqadi. Sharof Rashidov yirik davlat va jamoat arbobi bo'lish bilan birga serqirra ijod sohibi ham edi. Ko'pgina shoir va adiblar singari uning ham ijodi adabiy-publitsistik maqolalar va she'rlardan boshlangan. Adabiy asar-ijodkor shaxsi va talantining badiiy-intellektual mahsuli, ong-tafakkuri va ijodiy mushohadasi natijasi bo'lib tug'ilishi hayotiy va ilmiy haqiqatdir. Sh.Rashidovning ijodiy izlanishlari bu haqiqatning yorqin bir ifodasi bo'la oladi. Adib ijodi, xususan, dastlabki to'plamidagi she'rlarida tematik boyligi va rang-barangligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Deyarli barcha she'rlarida asosiy mavzu va bosh qahramon ham Inson va xalq hayoti ekanligini chuqur ishonch va qat'iyat bilan bayon etadi. Ya'ni izlanuvchan shoirning aksariyat she'rlarida uning badiiy ijod va uning asosiy maqsad-vazifasini to'g'ri anglab yetganligi va she'riyatining bosh mavzusi ona xalqi hayoti hamda lirik qahramoni, eng avvalo, zamondosh va yetuk Inson bo'lishi kerakligi o'ziga xos dastur bo'lganligi uning maqolalarida va she'riy asarlarida ham aks etib turadi.

Ma'lumki, Ikkinchi jahon urushining suronli yillarda XX asr o'zbek adabiyotida harbiy-vatanparvarlik lirikasini boshlab berganlardan biri, shubhasiz, Hamid Olimjon edi. Ya'ni, Ikkinchi jahon urushi mavzusini haqqoniy yoritishda shoirning hozirjavob ijodkorligi va yuksak poetik mahorati butun ko'lami va jo'shqinligi bilan bo'y ko'rsatadi. Hamid Olimjonning urushning dastlabki yillaridagi asarlarining asosiy qismini safarbarlik ruhida she'rlar tashkil qilgan edi. Otashnafas shoirning mashhur "Qo'lingga qurol ol!" (1941) nomli she'ri jangovar chaqiriq ruhi bilan sug'orilgan betakror asarlaridan biridir. Shoir xalqimizning qalbiga ta'sir etadigan, uning ona-Vatan va insoniyat oldidagi olijanob burchini chuqur tushunib yetishiga

ko'maklashadigan so'zlarni topa oladi va ular qalbida qahr-u g'azab olovini, o'ch olovini yoqishga muvaffaq bo'ladi. Hamid Olimjon talantli va mohir san'atkor sifatida hayotiy va milliy detallar vositasida vatandoshlarimizning qalb torlarini chertuvchi, ularning izzat-nafsini va insoniylik hamiyati-oriyatini qo'zg'ata oluvchi asarlar yaratadi:

Yursa agar tomirda qoning,
Aziz bo'lsa bir parcha noning,
Kerak bo'lsa nomus, vijdoning,
Bo'lsang yigit, bo'lsang hamki chol:
Qo'lingga qurol ol!

Hamid Olimjonning "Jangchi Tursun" balladasi singari asarlaridagi ona siymosida xalqimizning yuksak vatanparvarlik tuyg'usi, asriy xohish-irodasi yorqin ifodalangan. Shunisi xarakterliki, yosh shoir Sharof Rashidovning Ikkinchi jahon urushi yillarida yaratgan "Qahrim" nomli to'plamidagi aksariyat she'rlarida ham ana shunday vatanparvarlik va mardlik, qahramonlik motivlari ustuvorlik qiladi va shu jihatlari bilan ularda Hamid Olimjon she'riyatiga xos g'oyaviy-badiiy hamohanglik va mushtaraklik yaqqol namoyon bo'ladi. 1942-yili Ikkinchi jahon urushidan og'ir yarador bo'lib qaytgan Sharof Rashidov "Qahrim" (1945) to'plamidagi she'rlarning asosiy g'oyaviy mazmuni ona-vatanga sadoqat, fashist bosqinchilariga cheksiz nafrat va mard jangchilarimizning qahramonligini ulug'lash bo'lib, ular G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Mirtemir, Shayxzoda va Sulton Jo'ra kabi o'zbek shoirlarining mashhur she'rlari bilan jo'rovoqlik kasb etadi. Fikrimizning isboti uchun Sharof Rashidovning Vatan ozodligi yo'lida qahramonlarcha halok bo'lgan jangchilarimizga bag'ishlangan "Qahramon xotirasi" va o'zbek ayollari va muqaddas onalarimizning jangchi farzandlariga istak va orzularini ifodalagan "Ona nasihati" she'ridan bir parcha keltiramiz:

Do'stim o'ldi jangda shon bilan,
Shunday o'lish o'zi bir iqbol.
O'lka dedi: "Qani jangga kir!
Do'sting uchun yovdan qasos ol!"
Yoxud Ona siymosida ham xalqimizning xohish-irodasi va orzu-tilagi aks etadi:
Nomard bo'lib, kunda o'lguncha,
Mard bo'lg'in-u Vatan deb o'lg'in,
Onang qilgan eng oliy orzu,
Jang ichida qayta tug'ilgin".

Bu kabi she'rlarida mumtoz shoirlar, xususan, Hamid Olimjon she'riyatining ijodiy ta'siri sezilib tiradi. Bunday adabiy ta'sirlanish va ijodiy ilhomlanish ko'p shoirlarning ilk ijodiga xos xususiyat-holatdir. Hech bir buyuk shoir yoxud adib faqat traditsiyalar doirasidagina cheklanib qolib ketmasligi va adabiy traditsiya–an'ana yozuvchi uchun, shu jumladan, buyuk iste'dod egasi uchun ham o'z mustaqil yo'lidan borib, ijodiy balog'at cho'qqilariga ko'tarilishida bir bosqich bo'lishi tabiidir. So'z san'ati rivojining ushbu ob'ektiv va sub'ektiv faktor–omillari qanday namoyon bo'lishini mumtoz adabiyotimiz bosqichlarida, xususan, XX asr o'zbek adabiyoti vakillari ijodi misolida ham kuzatiladi.

Ikkinchi jahon urushiidan og'ir yarador bo'lib qaytgan Sharof Rashidov o'sha yillari yaratgan she'rlarini “Qahrim” nomli to'plamida e'lon qiladi. Og'ir urush yillarida yozilgan jo'shqin she'rlari bugungi kunda ham ohorini yo'qotmagan, ular xalqning qalbidan manguga joy olgan:

Ko'pdan meni zor etgan,

Qalbimga ozor etgan,

Yor kelur uzoqlardan

Dilni intizor etgan... kabi misralarini eshitganimizda, qalbimizni ajib his-tuyg'ular qamrab oladi. Chuqur xalqchillik va milliylik ruhida yaratilib, allaqachon qo'shiqqa aylanib ketgan bu she'rlar hamon jaranglar ekan, ular yana qancha qalblarni jo'sh urdirishi shubhasizdir. Shu o'rinda Sharof Rashidov jamoat fondi mas'ullari tomonidan yaqinda nashr ettirilgan “Sevgi bilan g'olibman har on” nomli yangi she'riy to'plam ham adabiyotimiz xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shilganligini ta'kidlash lozim. Kitobxonlarga ilk marta taqdim etilayotgan ushbu to'plamdagi bir qator she'rlar ayni Ikkinchi jahon urushining suronli yillarida bitilganligi ham yosh shoir iste'dodi va qalamining hozirjavobligi haqidagi tasavvurimizni yanada boyitadi. Sharof Rashidovning urushdan keyingi davr ijodi zamondoshlarining bunyodkorlik mehnatini ulug'lashga bag'ishlangan bo'lib, bu mehnat jamiyatimizda shon-sharaf ishiga aylandi.

Sen bilan ochdim ko'zimni, sen bilan bo'ldim aziz,

Sen bilan kuldi diyorim, sen bilan turmush laziz,

Sen bilan olam yorug', olamda sen bo'lding aziz,

Ham g'ururim, ham sururim, ham huzurim mehnatim.

Sharof Rashidov qissa-romanlar bilan birga badiiy publitsistika janrida ham samarali ijod qildi. Adib publitsistikasiga ham zamonaviylik va hozirjavoblik, milliylik va xalqchillik, davrimizning eng asosiy problemalari, mamlakatimizning ham ichki, ham tashqi eng muhim va aktual masalalarini qamrab olish xosdir. “Tinchlik va xalqlarning baxt-saodati uchun” maqola sida shunday yozgan edi: “Adabiyotimiz

mehnat va tinchlik gimnidir: inson tinch sharoitdagina, o'zining mehnat samaralari behuda poymol bo'lib ketmasligiga ko'zi etganidagina, bu samaralardan uning o'zi va farzandlari bahra olishiga ishongandagina zavq-ishtiyoq bilan osoyishta mehnat qila oladi. Adabiyotimiz Vatan baxt-saodati yo'lidagi zafar gimnidir. O'zbek adabiyoti xalqlar do'stligi gimnidir. Chinakam adabiyot er yuzidagi barcha mehnatkashlarning mustahkam internatsional birligi gimnidir". Sharof Rashidov publitsistikasi ham mana shunday adabiyotning bir bo'lagidir, mana shu gimnga hamohang va hamnafasdir. U o'zining bir qator publitsistik asarlarida jonajon Vatanimizni, uning tinchliksevar siyosati tufayli mamlakatimizda erishilgan ulug'vor yutuqlarni samimiy tarannum etadi. U jonajon va ko'p millatli yurtimiz xalqiga chuqur muhabbat va hurmat bilan qaraydi, uning cheksiz qudrati va qobiliyatiga ishonch, faxr hamda g'urur bilan boqadi: "Bu xalq bilan mehnatda ham, kurashda ham faqatgina g'alaba qilish mumkin. Shuning uchun ham uning jahon xalqlari oldidagi obro'si buyukdir, shuning uchun ham uning jahondagi do'stlari sanoqsizdir! Shuning uchun ham u abadiy yengilmasdir".

*Biroq o'sha davrda sobiq imperiyaning mash'um siyosati tufayli bu kabi sadoqat va vatanparvarlik ruhi bilan yo'g'rilgan asarlar o'z vaqtida to'liq qadrlanmagan. Shunga qaramay, Sharof Rashidov xalqiga bo'lgan muhabbatidan, vatan ravnaqi yo'lidagi fidoyiligidan hech qachon qaytmadi. Balki shu boisdan uning asarlari hamisha minnatdorlik bilan yodga olinadi. Tabarruk Jizzax zaminida tug'ilgan otashnafas shoirimiz H.Olimjon bashorat qilib aytganiday, butun hayoti va iste'dodini xalqi va Vataniga bag'ishlagan Sh. Rashidovdek ulug' insonlar hamisha "Elimizning yuragida, Erk deganning orzu-tilagida" e'zoz-la yashashga haqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хотам Умуров. "Барҳаёт сулола". "Наврўз" нашриёти, 2017 – Б. 5.
2. Sh.Rashidov. "Sevgi bilan g'olibman har on". Toshkent. "Niso Poligraf" nashriyoti, 2020 – B.23.
3. Шароф Рашидов. "Дўстлик байроғи". Тошкент, 1967. Б -71.
4. "Тил ва адабиёт таълими" журнали, 2017 й -№ 11. – Б. 15-17.

MUMTOZ ADABIYOTDA ZOL OBRAZI**Almardonova Aziza Almamat qizi**

ToshDO'TAU II bosqich tayanch doktoranti

almardonovaaziza42@gmail.com[Tel : +998901315771](tel:+998901315771)

Annotatsiya. Ushbu maqolada mumtoz adabiyotdagi Zol obrazining kelib chiqishi, mazmun-mohiyati va badiiy-estetik funksiyasi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. "Shohnoma" kabi epik manbalarda shakllangan Zol timsolining lug'aviy ma'nosi, genezisi hamda uning yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi ziddiyatli mohiyati ochib beriladi. Tadqiqotda, shuningdek, Zol obrazi bilan yalmog'iz va ajdaho kabi mifologik timsollar o'rtasidagi umumiylik va farqlar taqqosiy tahlil asosida yoritilgan. Adabiyotshunoslarning qarashlari asosida ushbu obrazning insonning ichki olami, nafs bilan kurashi va ruhiy kamolot yo'lida tutgan o'rni ilmiy asosda izohlangan.

Kalit so'zlar: Zol obrazi, mumtoz adabiyot, mifologik timsollar, Shohnoma, yalmog'iz, ajdaho, adabiyotshunoslik, epik obraz.

Annotation. This article provides a scholarly analysis of the image of Zol in classical literature, exploring its origin, semantic meaning, and artistic function. The study examines the lexical meaning and genesis of the character as depicted in epic sources such as Shahnameh, revealing its dual nature as a symbol of both good and evil. The article also compares Zol with other mythological figures, such as the witch (yalmog'iz) and the dragon (ajdaho), highlighting their similarities and differences. Based on the views of literary scholars, the role of the Zol figure in human inner struggles, the battle against the nafs (ego), and the pursuit of spiritual perfection is explained.

Keywords: Zol, classical literature, mythological image, Shahnameh, witch, dragon, literary analysis, epic figure.

Mumtoz adabiyot insoniyat tafakkuri, estetik qarashlari va axloqiy-ruhiy ideallarining yuksak badiiy ifodasi sifatida shakllangan. Bu adabiyotda inson va uning ichki olami, jamiyat va tabiat, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash asosiy mavzulardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu kurashning badiiy ifodalaridan biri bu – yovuzlik va g'ayritabiiylikni mujassam etuvchi obrazlardir. Ana shunday timsollardan biri – Zol obrazidir. Zol obrazi o'zining murakkab genezisi, ramziy ma'nolari va adabiyotdagi funksiyasi bilan mumtoz asarlar tahlilida alohida

ilmiy e'tiborga loyiqdir. Mumtoz adabiyot tarixida epik obrazlar orasida Zol (yoki Zāl) alohida o'rin tutadi. U Abulqosim Firdavsiy yaratgan "Shohnoma"ning markaziy figurasi bo'lib, Rustamning otasi, Somning o'g'li sifatida tarixiy-epik xotirada muhrlangan.[1:100] Zol obrazi donishmand ota, nasl davomiyligi, qari kampir va ma'naviy meros timsoli sifatida mumtoz adabiyotda keng qo'llaniladi. Ushbu maqolada Zolning tarixiy-epik ildizlari, ramziy talqinlari va mumtoz she'riyatdagi badiiy ko'rinishlari tahlil qilinadi.

"Zol" so'zi fors-tojik manbalarida "ko'rimsiz", "ajoyib", "g'ayritabiiy", "oqsoch" kabi ma'nolarda izohlanadi. Firdavsiyning "Shohnoma"sida Zol ismli shaxsning tug'ilishi bilan bog'liq holda bu nom o'ziga xos ramziy ma'no kasb etgan. Rivoyatga ko'ra, u oq soch bilan tug'ilgani sababli otasi uni yovuz kuchlarning ishi deb hisoblab, cho'lga tashlab yuboradi. Uni Simurg degan afsonaviy qush parvarishlab katta qiladi. Zolning oq sochli bo'lib tug'ilishi biologik qarilikdan ko'ra, donolik va tajriba bilan bog'liq ilohiy belgidir. Shu jihatdan Zolning obrazi insoniyatning tabiiy hayotdan chetga chiqqan, lekin ilohiy qudrat bilan bog'langan shaxs sifatida shakllangan qahramonidir. "Shohnoma"da keltirilgan bu obraz keyinchalik boshqa ijodkorlar asarlarida ham namoyon bo'lgan. Xususan, Jomiy, Hofiz, Fuzuliyning g'azallarida va Alisher Navoiyning "Xamsa"sida Zol obrazi uchraydi:

Ma'rakada Zol bila Rustame,
 Boshlari uzra o'kulub olame,
 Zol dedikim: "Qazoq erkanda shoh,
 Tig' chekibkim, chekar erdi sipoh"...[2:95]

Bu misralarda Alisher Navoiy Zol va Rustamning pahlavon, bahodir ekanligini ta'kidlamochi bo'ladi. Ikkinchi baytda Zol haqida so'z borar ekan, u "podshoh bo'lmagan bo'lsa-da, qilich ko'tarsa, butun lashkarni daf etadigan qahramon edi", deya madh qilinadi. Bu yerda Navoiy Zolning bahodirligi va qudratiga alohida e'tibor beradi.

Zol so'zining genezisi qadimgi Eron mifologiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u yerda oq sochli, g'ayritabiiy kuchga ega mavjudotlar ko'pincha ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi ziddiyatli kuch sifatida talqin qilingan. Bu obraz keyinchalik fors-tojik epik an'anasi orqali turkiy adabiyotga, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotiga ham kirib kelgan. Zol obrazi G'azzoliyning "Ithou ulumid-din", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Sa'diyning "Bo'ston" asarlarida zolim hukmdor, dunyo boyliklariga berilgan inson qiyofasida gavdalanganini ko'ramiz. Ammo Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'atida "Zol"

soʻzining yana boshqa 3 xil maʼnosi borligiga guvoh boʻldik: I zol. Arab alifbosidagi “-z-” harfining nomi:[5:644]

Nechukkim boʻlsa dil lafzigʻa nuqta “zol” boʻlur hosil,

Mazallat ikki ayrilgan koʻngulga yeti xolingdin.[3:255]

Baytda kelgan soʻzlarni izohi bilan tanishib olsak: Nechukkim – “qanday boʻlmasin” yoki “qanday qilib boʻlsa ham” degani. Dil lafzi – “dil” soʻzi, yaʼni “koʻngil”, “yurak” (maʼnaviy markaz). Nuqta – arab yozuvida harfni ajratib turuvchi belgi, bu yerda dogʻ, nuqson, xato maʼnosida. Zol – aslida “zul” yoki “zalolat” ildizidan, yaʼni “adashgan”, “yoʻldan chiqqan”. Mazallat – xorlik, pastlik, xoʻrlik. Ikki ayrilgan koʻngul – muhabbatda bir-biridan ayrilgan ikki yurak. Yeti holingdin – “holingdan yetdi”, yaʼni “holing sabab boʻldi”. Navoiy aytadiki, qanday holatda boʻlmasin, agar bu pok koʻngilga “nuqta” – yaʼni biror nuqson, gunoh, nafs istagi, hasad yoki gʻayri ilohiy maqsad aralashsa, u endi sof “dil” emas, balki “zol” – zalolatga ketgan yurak boʻladi. Bu soʻz oʻyini orqali shoir bir nuqta bilan butun mohiyat oʻzgarishini tasvirlaydi. Pok koʻngil bir zarracha nuqson bilan buziladi. Shoir deydi: sening shu birgina “holing” – yaʼni koʻngildagi nuqson, nafs yoki xato tufayli endi ajralgan yuraklar xorlik va iztirob holiga tushdi. Bu bayt — Navoiy nafs haqidagi eng nozik ogohlantiruvlaridan biri. U orqali shoir qalbning pokligini saqlash zarurligini, bir zarralik nuqson butun muhabbatni vayron qilishi mumkinligini taʼkidlaydi. Navoiy tasavvufiy gʻazallarida “zol” koʻngil mulkini egallab olgan nafs timsolida keladi. Ruh Alloh nuriga talpinsa, nafs uni firʼavn kabi zulm bilan toʻsadi. Shoir nazdida insonning eng katta dushmani ham zolim nafsdir:

“Ruhgʻa sheva Kalimulloh ishin qilmoq fosh,

Nafs firʼavnliq asbobini aylab zol.”

Ruh Allohning kalomi bilan bogʻlanishni istaydi, ammo nafs firʼavnlik quroli bilan uni asir etadi.

Bu baytda “zol” nafsning zulmini anglatadi. “Zol” obrazi Navoiyda jamiyatdagi adolatsizlik, zolim hukmdor yoki raqib timsolida ham uchraydi. Shoir adolatning qadriga yetishga, imonni asrashga chaqiradi.

II zol. Kampir, qarigan xotin; makkor kampir:[5:644]

Ey Navoiy, er esang dunyo arusin qil taloq,

Bir yoʻli boʻlma zabun bu **zoli makkor** ollida.[4:540]

“Ziynatlanib kelin suvratida koʻringani bilan u, aslida, “zoli makkor” – makru hiylani hayotiy aʼmol qilgan kampir ekanini aytib, uning oldida hech qachon zabun boʻlmaslikka chaqiradi.”[6:11] Taniqli adabiyotshunos olim Nurboy Jabborov oʻzining “Alisher Navoiy asarlarida “dunyo” timsoli va uning talqinlari” maqolasida yuqoridagi

baytni tahlil qiladi. Garchi Jabborov baytdagi dunyo so'ziga ko'proq e'tibor bergan bo'lsa-da, biroq zolning "makkor kampir" sifatida kelishini ham alohida ta'kidlaydi. Aynan shu baytdagi "zol" so'zi ertaklarimizdagi "yalmog'iz kampir" obrazini yodga soladi. Yalmog'iz so'zining etimologiyasiga qaraganimizda qari so'ziga yaqinligiga guvoh bo'ldik. Mifologik va epik an'anada Zol obrazi ko'pincha yalmog'iz kabi salbiy kuchlar bilan taqqoslanadi. Har ikkisi ham g'ayritabiiy belgilar bilan tavsiflanadi: yalmog'iz – inson tanasiga zarar yetkazuvchi, bolalarni yutuvchi maxluq, Zol esa odatiy hayotdan tashqarida, odamlarga begona kuch sifatida gavdalanadi. Bundan tashqari, ular har ikkisi ham insoniyatning ichki qo'rquvlarini, noma'lum kuchlarga bo'lgan e'tiqodini aks ettiradi. Yalmog'iz ko'proq yovuzlik timsoli sifatida namoyon bo'lsa, Zol unda ezgulik unsurlari bilan birga mavjud bo'lgan murakkab obrazdir.

III zol. Adashgan, adashuvchi; yo'ldan ozgan:[5:644]

Ro'zi ortuq bo'lmag'in har kimki bilgay charxdin,

Zol yanglig'durki roziq charxini qilg'ay xitob.[4:540]

Shoir bu baytda insonni taqdirga rozi bo'lishga, qanoat va tavakkulga chaqiradi. Kimki zamonning asl tabiatini tushunsa, rizqning ortiq yoki kam bo'lishidan shikoyat qilmaydi. Ammo Zol kabi adashgan kimsalar rizq beruvchini ayblashdan o'zini tiyolmaydi.

Mumtoz adabiyot namunalarini tahlil qilganimizda Zol obrazining ajdahoga ham yaqin ekanligiga guvoh bo'ldik. Ajdaho sharq adabiyotida ko'pincha tartibsizlik, buzuqlik, yovuz kuchlarning ramzi sifatida ishlatilgan. Zol ham shunga yaqin ma'noda insoniyatning tabiiy tartibiga zid kuch sifatida talqin qilinadi. Lekin farqi shundaki, ajdaho odatda mutlaq yovuzlik timsoli sifatida tasvirlansa, Zolda bu ikkiyuzlamalik mavjud: u bir tomondan g'ayritabiiy, qo'rqinchli kuch bo'lsa, boshqa tomondan – donolik, tajriba va ilohiy qudrat timsoli sifatida ham chiqadi. Shu bilan birga, Zolning hayotiy faoliyati ko'plab afsonalarda ajdaho bilan kurashuvchi qahramonlar bilan bog'lanadi. Bu esa uni yovuzlik ustidan g'alaba qozonuvchi kuch sifatida ham ko'rsatadi:

Raz qizidin, soqiyo, bir dam meni shod aylakim,

Charx zoli g'ussasi ko'nglumni g'amgin aylamish.[4:540]

Alisher Navoiy zol obrazini "zolim falak" ma'nosida qo'llaydi. Bu baytda shoir hayotdagi iztirob va g'amlar og'irligidan shikoyat qilib, undan najot topish yo'lini "raz qizi" — sirli may orqali ko'rsatadi. "Charx zoli" – zamonning zolimligi, taqdirning nohaqligi ramzi. Shoir bu bilan inson hayotidagi sinovlar, og'irliklar va adolatsizliklarni nazarda tutadi. "Ko'nglumni g'amgin aylamish" – bu sinovlar natijasida ko'ngil ezilgan, ruh tushkun holga kelgan. Shunday qilib, shoir aslida

Allohdan yoki ruhiy ustozdan ilohiy sirni (ma'rifatni) bir lahza tatib ko'rishni iltijo qilmoqda. Chunki dunyoviy tashvishlar (charxning g'ami) qalbni ezgan. Bu yerda "may" – nafsni yengadigan ruhiy zavqdir. Hazrat Navoiy bu bayt orqali hayotning g'am-u iztiroblaridan charchagan qalbning holatini ifoda etadi. Zolim zamon ko'nglini ezgani uchun u ma'naviy najot manbai – "raz qizi", ya'ni ilohiy haqiqatdan bahramand bo'lishni istaydi. Bu baytda "Zol" obrazi yana jaholatli, zulmli dunyo timsolida ko'rinadi va inson qalbini ezuvchi kuch sifatida tasvirlanadi.

Mumtoz adabiyotda Zol obrazi faqat afsonaviy shaxs emas, balki chuqur ramziy mazmunga ega timsoldir. U inson hayotida uchraydigan sinovlar, qiyinchiliklar va ilohiy yordamni ifodalaydi. Shuningdek, Zol inson ichidagi kuchli iroda va taqdirning murakkab o'yinini anglatadi. Shu jihatdan u tasavvufiy talqinlarda insonning "nafs" bilan kurash jarayoniga ham qiyos qilinadi. Navoiy va boshqa mumtoz shoirlar asarlarida Zolga o'xshash obrazlar insonning ichki dunyosi, ruhiy sinovlari, kamolot sari intilish jarayonida uchraydigan to'siqlar sifatida talqin qilingan. Bu obrazlar badiiy jihatdan insonni o'zini anglash, yovuzlik ustidan g'alaba qozonishga da'vat etadi.

Xulosa qilib aytganda, Zol obrazi insoniyatning eng qadimiy mifologik qatlamlaridan biri sifatida shakllanib, keyinchalik epik va badiiy tafakkurda chuqur falsafiy mazmun kasb etgan. U insonning g'ayritabiiy kuchlar bilan to'qnashuvi, ichki ziddiyatlari, taqdir va iroda o'rtasidagi kurashni ifodalaydi. Zol obrazining yalmog'iz va ajdaho kabi boshqa mifologik timsollar bilan o'xshashligi ham uning ko'p qatlamli va murakkab tabiatini ko'rsatadi. Shu bois, bu obraz mumtoz adabiyotda yovuzlik, sinov, iroda, donolik va g'alaba kabi tushunchalarni badiiy ifoda etishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Alisher Navoiy g'azallarida "zol" obrazi ko'p qatlamli ma'noga ega. Uning g'azallarida zolning makkor kampir, qarilik, charxi falak, ofoq, gumroh kabi obrazlarda kelganiga guvoh bo'ldik. U nafaqat inson ruhiyatidagi nafsiiy illatlarni, balki jamiyatdagi adolatsizlik va zolimlikni ham ifodalaydi. Hazrat Navoiy o'zbek tilining qanchalik boy til ekanligini shu birgina zol obrazi orqali ko'rsatib bergan. Shoir bu bilan insonni nafsdan poklanishga, adolat va iymonni asrashga da'vat etadi. Biz adabiyotshunoslar Navoiy ijodini o'rganish orqali zol kabi turli ma'no qirralariga ega bo'lgan obrazlarni kashf etib boramiz. Bu esa bizni oldimizda turgan asosiy vazifalarimizdan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. -Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1984. -100 б.

2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1989. -95 б.
3. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: Fan, 1987. III tom. -255 b.
4. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. III том. -Тошкент : Фан, 1988. -540 б.
5. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳди луғати. -Т.: Фан, 1983. -644 б.
6. Jabborov N. Alisher Navoiy asarlarida “dunyo” timsoli va uning talqinlari. -Т.: “Alisher Navoiy va XXI asr”, 2021. -11b.
7. Jalolov T. Navoiy asarlarida tasavvufiy obrazlar. – Т.: Adabiyot, 2005.
8. Mirzayev A. Sharq mifologiyasi asoslari. – Т.: Yangi asr avlodi, 2019.
9. Qayumov A. Navoiy va tasavvuf. – Т.: Ma'naviyat, 1999.

IJODKORNING ESTETIK IDEALI VA TAFAKKUR TADRIJI: TAHLIL VA TALQINLAR

(Nodir Normatov va Isajon Sulton ijodi misolida)

Niyazova Zilola Eshtemirovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek adabiyoti (10.00.02) ixtisosligi 2-kurs tayanch doktoranti

zilolaniyazova83@gmail.com

ORCID: 0009-0004-5750-5453

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijodkor tafakkuri va estetik ideal tushunchalari falsafiy-adabiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Tadqiqotda estetik idealning tarixiy rivojlanishi, uning badiiy tafakkur bilan uzviy bog'liqligi, shuningdek, tafakkur tadrijining mohiyati yoritilgan. Yozuvchi va olimlarning qarashlariga tayangan holda, tafakkurning bosqichma-bosqich rivojlanishi va estetik idealning badiiy idrokda o'rni haqida ilmiy xulosalar beradi. Isajon Sulton va Nodir Normatov ijodlari misolida tafakkur tadriji va estetik idealning badiiy ifodasi tahlil qilinadi, ijodkor tafakkurining tadrijiy rivoji estetik idealni shakllantirishdagi asosiy omil bo'lib, u adabiyotning ma'naviy yo'nalishini belgilaydigan mezon ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: estetik ideal, tafakkur tadriji, badiiy tafakkur, ijodkor dunyoqarashi, ma'naviy kamolot, inson va tabiat, estetik tafakkur falsafiy yondashuv, ruhiy uyg'onish, ma'naviy ideal, adabiy tafakkur evolyutsiyasi.

Abstract: This article analyzes the concepts of creative thinking and aesthetic ideal from a philosophical and literary perspective. The study explores the historical development of the aesthetic ideal, its intrinsic connection with artistic thought, and the essence of the evolution of thinking. Drawing on the views of prominent writers and scholars, the paper presents scientific conclusions about the gradual development of human thought and the role of the aesthetic ideal in artistic perception. Through the works of Isajon Sulton and Nodir Normatov, the artistic expression of the evolution of thought and the aesthetic ideal is examined. It is argued that the progressive development of a creator's thinking serves as a key factor in shaping the aesthetic ideal, which in turn defines the spiritual direction of literature.

Keywords: aesthetic ideal, evolution of thought, artistic thinking, creative worldview, spiritual perfection, human and nature, aesthetic thinking, philosophical approach, spiritual awakening, moral ideal, evolution of literary thought.

Adabiyot insoniyat tafakkurining yuksak mahsuli sifatida, uning ma'naviy, ruhiy va estetik dunyosini ifoda etadi. Inson tafakkuri tarixida estetik ideal tushunchasi badiiy tafakkurning markazida turib, har bir davr san'atining ma'naviy yo'nalishini belgilab kelgan. Estetik ideal — bu ijodkor orzu qilgan mukammallik timsoli, u hayotdagi haqiqatni, ezgulikni va go'zallikni badiiy idrok qilishning oliy shaklidir [1:83]. Ijodkor tafakkurining shakllanishi ijtimoiy-madaniy muhit, tarixiy davr, shaxsiy dunyoqarash va falsafiy tafakkur bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois estetik ideal tushunchasi ham o'zgaruvchan bo'lib, har bir tarixiy davrda yangi mazmun bilan boyib boradi [2:74]. Estetik ideal falsafada ham, adabiyotshunoslikda ham ko'p qirrali tushunchalardan biridir. N. Muhammadiyevning fikricha, “estetik ideal – bu adabiyot orqali jamiyatga yetkaziladigan ma'naviy mukammallik timsolidir” [3:42]. Bu ta'rif shundan dalolat beradiki, san'atdagi ideal – bu ijodkorning o'z orzusi, jamiyatning axloqiy va estetik qadriyatlarini mujassamlashtirgan badiiy shakldir. G'arb falsafasida Immanuel Kant estetik idealni inson idrokining eng oliy bosqichi deb talqin qiladi. Unga ko'ra, “go'zallik – bu ma'naviylikning seziladigan shaklidir” [4:115]. Bu nuqtai nazar ijodkorning estetik dunyoqarashini shakllantirishda axloqiy yondashuvning muhimligini ko'rsatadi. Rus tanqidchisi V. G. Belinskiy esa idealni “hayotdagi haqiqatni estetik jihatdan yuksaltirib ifodalovchi san'at vositasi” deb biladi [5:51]. Demak, ideal bu — reallikdan uzilgan xayol emas, balki borliqni go'zallik mezonlari asosida talqin etishdir. O'zbek adabiyotida estetik ideal g'oyasi qadimiy eposlardan boshlab hozirgi zamongacha davom etib kelmoqda. “Alpomish”, “Go'ro'g'li”, “Rustamxon” kabi eposlarda xalq orzusi, vatanparvarlik, sadoqat va jasorat timsoli sifatida ideal qahramonlar yaratilgan. Alisher Navoiy estetik idealni komil inson g'oyasi orqali ifodalagan. U “Mahbub ul-qulub”da insonning fazilatlarini, jamiyatdagi ahloqiy muvozanatni estetik mezon asosida tahlil qiladi. Navoiy uchun go'zallik va ezgulik bir-biridan ajralmas tushunchalardir. XX asr o'zbek adabiyotida Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy singari yozuvchilar estetik idealni milliy ozodlik, erkin tafakkur va insoniy qadr-qimmat bilan bog'lab talqin etdilar. Cho'lpon “Adabiyot nadir?” maqolasida yozadi: “Adabiyot – bu xalq ruhining ifodasi. U inson qalbiga ta'sir etib, uni ezgulikka undaydi” [6:29]. Shu tarzda, har bir davr yozuvchisi o'zining ijtimoiy muhitidan, ma'naviy ehtiyojlaridan kelib chiqib, estetik idealini shakllantirgan. Estetik ideal ijodkorning badiiy tafakkurida nafaqat go'zallikni anglash mezoni, balki falsafiy yo'nalish hamdir. U inson va jamiyat, ruh va materiya o'rtasidagi uyg'unlikni topishga xizmat qiladi. Forobiy ta'kidlaganidek, “go'zallik – aql va ruh uyg'unligidir” [7:67]. Bugungi o'zbek adabiyotida ham estetik ideal g'oyasi insonning o'zligini anglash, ma'naviy yuksalish, qadriyatlarni tiklash bilan chambarchas bog'liq.

Bu jihatdan estetik ideal zamonaviy ijodkor tafakkurining ma'naviy markaziga aylangan. Ijodkor tafakkuri tadriji uning hayotiy tajribasi, falsafiy qarashlari va ijtimoiy ong bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. **Tafakkur** — insonning bilish faoliyatidagi eng yuqori bosqich bo'lib, u voqelikni **aql, mantiq va idrok orqali anglash jarayonidir**. "**Tadrij**" esa arabcha so'z bo'lib, "asta-sekinlik bilan rivojlanish, bosqichma-bosqich o'sish" ma'nolarini bildiradi. Shu boisdan **tafakkur tadriji** deganda **inson yoki ijodkor tafakkurining bosqichma-bosqich yetilishini, estetik va falsafiy fikrining shakllanish jarayonini** tushunamiz. Akademik A. Qayumov bu jarayonni quyidagicha izohlaydi: "Inson tafakkuri to'xtovsiz harakatda bo'ladi. U hayotiy tajriba, bilim va estetik idrok bilan o'sadi. Shu sababli tafakkur tadriji — bu shaxsning ruhiy va ma'naviy kamolot darajasi bilan bog'liq jarayondir" [8:45]. Shuningdek, G. Hegel "Ruh fenomenologiyasi" asarida fikrning o'sishini "aqlning o'zini o'zi tanib borish bosqichlari" sifatida ko'rsatadi. Unga ko'ra, tafakkur doimo dialektik harakatda — qarama-qarshiliklar orqali rivojlanadi [9:112]. **Forobiy** ham tafakkurni insonni hayvondan ajratib turuvchi asosiy kuch deb biladi. U "Fozil odamlar shahri" asarida yozadi: "Insonning kamoloti uning tafakkuri va idrokidagi izchillik bilan o'lchanadi" [7:54]. Shunday qilib, **tafakkur tadriji** — inson ongining mantiqiy, falsafiy va estetik o'sish jarayoni, ijtimoiy-tarixiy tajriba, ilm va badiiy tafakkur bilan boyib boruvchi hodisa, ijodkor shaxs uchun esa — **badiiy dunyoqarash va estetik idealning shakllanish bosqichlaridir**. Adabiyotshunos olim D. Quronov bu jarayonni ijodkorlik kontekstida shunday talqin qiladi: "Ijodkor tafakkurining tadriji — bu uning dunyoqarashi, estetik mezonlari va badiiy idrokining o'zgarish dinamikasidir" [1:72]. Shunday ekan, ijodkor tafakkuri ana shu komillik sari intilish, go'zallik va haqiqatni topish yo'lidagi ruhiy harakatdir. **Tafakkur tadriji** — bu **ijodkor yoki inson tafakkurining bosqichma-bosqich o'sish, takomillashish va yangilanish jarayoni** bo'lib, u **tarixiy, ma'naviy va individual tajriba** bilan uzviy bog'liqdir. Har bir ijodkor o'z tafakkur tadriji orqali **o'ziga xos estetik idealga** erishadi. O'zbek adabiyotining taniqli adiblaridan Nodir Normatov ijodida ideal — ko'pincha **oddiy inson** timsolida, lekin uning ichki olami, fazilatlar, sabrlik va ruhiy chidamliligi bilan ko'rinadi. U ideal sifatlarni tashqi zobittalik, boylik yoki tashqi shov-shuvdan emas, balki insonning axloqiy jihatlari bilan, yuragi pokligiga, halollikka, vijdonga va ma'naviy mustaqillikka asoslanadi. Normatov ideal tushunchasini o'z jamiyati, o'z davri, o'z real muammolari bilan chambarchas bog'laydi. Mustaqillikdan so'ngi inqiroz, qayta qurish davri, iqtisodiy-ijtimoiy muammolar, aholi xotirasi va kollektiv ong kabi mavzular uning asarlarida idealga intilish sabablarini hosil qiladi. Bu shuni ko'rsatadiki, ideal Normatovda nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy tafakkur bilan ham

uyg'un keladi. Zamonaviy o'zbek adabiyotida **Isajon Sulton** ijodi esa o'zining **falsafiy-estetik yo'nalishi, inson ruhiyatini chuqur ochib berishdagi mahorati** bilan ajralib turadi. Uning hikoyalari orqali nafaqat zamon ruhi, balki **ijodkor tafakkurining tadrijiy rivoji** ham namoyon bo'ladi. Estetik ideal va tafakkur tadriji bu yerda bir-biriga uyg'un, dinamik tushunchalar sifatida amal qiladi. Adabiyotshunos **M. Qo'shjonov** shunday yozadi: "Tabiat obrazlari orqali inson ichki olami ochiladi. Bu — o'zbek adabiyotida Isajon Sulton olib kirgan badiiy tafakkurning yangi bosqichidir" [10:93]. Bu jihatdan, Isajon Sulton tafakkurining tadrijiy rivoji — tabiatdan ramzga, ramzdan falsafaga, falsafadan inson ruhiyatiga o'tish jarayoni bilan belgilanadi. Isajon Sulton ijodida bu jarayon yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning "Oydinbuloq", "Shamolli kecha" kabi asarlarida estetik ideal insonning ichki uyg'onishi, ruhiy poklanishida namoyon bo'ladi. Tabiat manzaralari orqali u inson qalbidagi nozik kechinmalarni ifoda etadi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Isajon Sulton asarlarida tabiat va ruh uyg'unligi "ma'naviy ideal" darajasiga ko'tarilgan. Xulosa qilib aytsak, ijodkorning estetik ideali va tafakkur tadriji — bu adabiyotning ma'naviy rivojini belgilovchi asosiy mezonlardandir. Har bir davr yozuvchisi o'z idealini yaratish orqali jamiyatning ma'naviy muvozanatini tiklashga xizmat qiladi. Estetik ideal insonni ezgulikka chorlaydi, tafakkurni yangilaydi va san'atning ijtimoiy ahamiyatini kuchaytiradi. Tafakkur tadriji o'zbek adabiy tafakkurining asosiy rivojlanish qonuniyatlaridan biridir. U Isajon Sulton hikoyalarida badiiy-psixologik, Nodir Normatov qarashlarida esa ilmiy-falsafiy shaklda namoyon bo'ladi. Har ikki ijodkor inson tafakkurining o'sishini — ruhiy uyg'onish, ichki o'zgarish va ideal sari intilish jarayoni sifatida talqin etadi. Natijada, tafakkur tadriji nafaqat yozuvchi ijodining rivojlanish mezonini, balki milliy adabiyotning ma'naviy poydevori sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qur'onov D. *Adabiyotshunoslikka kirish*. — Toshkent: Ziya, 2010. — 72–83 b.
2. Boltaboyev H. *Estetik tafakkur va milliy ong*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2012. — 74 b.
3. Muhammadiev N. *Estetik ideal va adabiyot*. — Toshkent: O'zbekiston, 1973. — 42 b.
4. Kant I. *Kritika sposobnosti sujudeniya*. — Moskva: Iskustvo, 1994. — 115 b.
5. Belinskiy V. G. *Estetika i literatura*. — Moskva, 1981. — 51 b.
6. Muhiddinov M. *Komil inson – adabiyot ideali*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2005. — 61 b.

7. Forobiy A. *Fozil odamlar shahri*. — Toshkent: Yozuvchi, 1993. — 67 b.
8. Qayumov A. *Estetik tafakkur nazariyasi*. — Toshkent: Fan, 1998. — 45 b.
9. Isajon Sulton. *Shamolli kecha*. — Toshkent: Sharq, 2010. — 84–102 b.
10. Qo'shjonov M. *Adabiyot va zamon tafakkuri*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2014. — 93 b.

SHUKUR XOLMIRZAYEVNING OBRAZ YARATISH MAHORATI

Yangibayeva Nodira Saparbayevna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa

doktori (PhD) tadqiqotchi

Rahimova Mushtariy

UrDPI talabasi

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi Shukur Xolmirzayevning obraz yaratish bobidagi poetik mahorati, hikoyalaridagi static va dinamik obrazlar, ularning o'ziga xos qirralari tahlil qilingan. Obraz istilohining nazariy-ilmiy tabiati ochib berilgan. Yozuvchi hikoyalaridagi obrazlarning xarakter-xususiyatlari tasnif qilingan.

Kalit so'zlar: obraz, stataik, dinamik, mimezis, poetik tahlil, bosh obraz, dilologik munosabat.

Аннотация: В данной тезисной работе рассмотрено поэтическое мастерство Ш. Холмирзаева в создании образов, проанализированы статические и динамические персонажи в его рассказах, их своеобразные черты. Также раскрыта теоретико-научная сущность термина «образ». В рассказах писателя проведена классификация характерных черт образов.

Ключевые слова: образ, статический, динамический, мимесис, поэтический анализ, главный образ, диалогическое отношение.

Annotation: This thesis analyzes Sh. Kholmirzayev's poetic mastery in creating images, focusing on the static and dynamic characters in his stories and their distinctive features. The theoretical and scientific nature of the term "image" is also revealed. The character features in the writer's stories have been systematized.

Keywords: image, static, dynamic, mimesis, poetic analysis, main character, dialogic relation.

Bugungi kungacha obraz va uning turlari haqida adabiyotshunoslar tomonidan ko'plab fikrlar bildirilgan, ilmiy bahslar bo'lgan. "Obraz" so'zi turli tillarda umumiy ma'noda tasvir, shakl, o'xshashlik, simvol degan ma'nolarni anglatgan. "Obraz" so'zining kelib chiqishi (etimologiyasi)ni kuzatadigan bo'lsak, Slavyan tili "obraz" "shakl", "surat", "ko'rinish" degan ma'noni, lotin tilida "imago" "tasvir", "obraz", "muqaddas surat" degan tushunchalarni anglatadi. Birinchi muallim Arastu (Aristotle) o'zining "Poetika" asarida "obraz" tushunchasini poetika va mimezis (mimesis) so'zi bilan bog'liq holda tushuntirgan. Faylasufning so'zlariga ko'ra, "Mimezis – inson fe'l-atvorini, ish-harakatini, hislarini obraz orqali aks ettirishdir. Bu esa o'quvchida

ma'naviy taassurot qoldiradi". Arastu shunday ta'kidlaydi: "San'at – bu tabiatga taqlid qilishdir. Inson o'z ustidagi his-tuyg'ularni tasvirlash va qayta yaratish orqali obraz yaratadi. Tasvir, ya'ni obraz – bu voqelikning ifoda etilishi, shaklga solinishi" dir.

Badiiy ijod haqidagi dastlabki ta'riflarni qadimgi yunon faylasuflarining ilmiy-nazariy ishlarida kuzatishimiz mumkin. Ular ijodning, badiiylarning mohiyatini tabiatda mavjud bo'lgan biror narsaga taqlid qilishda ko'rgan. Pifagor, keyinroq Aflotun va Arastular san'atning asosi sifatida mimesis nazariyasini ishlab chiqdilar. Ularning fikricha, san'at asarlari asl shakl va materiyaning birikmasi bo'lib, rassom tabiatda mavjud bo'lmagan biror narsa va shaklni yaratmaydi. U faqat koinot go'zalligiga taqlid qiladi. Antik falsafada ijod tabiatga taqlid qilish bilan bog'liq deb tushuntiriladi. "Ijodkor, – deb yozadi I.Kant, – faqat taqlid qiladigan usta emas, balki o'z asarini asl nusxada yaratishni biladigan dahodir" [1:49]. Uning fikricha, obraz ikki shaklda bo'ladi:

1. Ideallashtirilgan obraz – voqelikdan yuksaklashgan, go'zallashtirilgan tasvir (tragediyada ko'p).

2. Real obraz — hayotni boricha tasvirlaydi (komediya va eposlarda).

Shuningdek, Arastu uchun obraz *Tabiatga qarata ishlangan ta'rif, unda shaxsiy taassurotlar va umumiylik uyg'unligi bo'ladi. Til, harakat esa syujet orqali ifoda topadi.*

Sharq falsafasi tarixida Arastudan ilhomlangan olimlardan biri Farobiy obraz haqida Arastuning poetika asaridan kelib chiqib, fikr bildiradi. Uningcha, badiiy obraz – fikrni xalqqa ta'sirli tarzda yetkazish vositasi. Farobiy obrazni aqlga emas, balki tuyg'uga ta'sir qiluvchi ifoda shakli deydi. Shuningdek, voqelikni simvolik, tashbehiy ko'rinishda beruvchi vosita sifatida ta'riflaydi.

Farobiy Poetika sharhi (Madinai fozil) asarida yozadi: "Ba'zi odamlar haqiqatni aql bilan qabul qilolmaydi, ularga haqiqat obraz orqali, rivoyat, timsol va she'r vositasida yetkaziladi" [2:50]. Rus olimi Baxtinning asosiy fikrlari Polifoniya konsepsiyasi bilan aloqador bo'lib, Baxtin asosiy e'tiborni badiiy matndagi turli obrazlarning teng huquqli ovozlari — polifoniyaga qaratadi. Har bir obraz o'z mustaqil fikriga, qarashlariga ega va ular o'zaro muloqotda bo'ladi. Bu yerda obrazlar faqat muallifning vositachilari emas, balki mustaqil "shaxsiyatlar" sifatida ko'riladi. Olim badiiy obrazlarning turlari haqida to'xtalar ekan, asosan, quyidagi obraz turlarini ajratadi:

- 1) markaziy obraz — asarning bosh qahramoni, markaziy shaxsiyati.
- 2) antagonist obraz — markaziy obrazga qarshi turgan kuch yoki shaxs.

3) oraliq obrazlar — bosh qahramon va antagonist o'rtasidagi aloqalarni yoki muammolarni ochadigan qo'shimcha obrazlar.

4) simbolik obrazlar — abstrakt tushunchalarni yoki ijtimoiy muammolarni ifodalovchi obrazlar.

Baxtinning “karnaval” nazariyasiga ko'ra, ba'zi obrazlar ijtimoiy normalar va stereotiplarni kulgili, kinoya bilan ifodalaydi. Bu obrazlar ijtimoiy tanqidning vositasi bo'lib xizmat qiladi. “Dialogik” obrazlar esa faqat hikoyachining qahramoni emas, balki o'z ovozigacha ega mustaqil shaxsiyat, u dialogda ishtirok etadi degan o'z nuqtayi nazarini ilgari suradi. Baxtin obraz turlari qatoriga dinamik obraz, statik obrazni kiritadi. Uning fikricha, bu markaziy obraz bo'lib, asar davomida o'z qarashlari, dunyoqarashi, ruhiy holati o'zgaradi. U dialog va voqealar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Statik obraz esa — asarda ko'proq simvolik yoki yordamchi funksiyani bajaradi, o'zgarishsiz qoladi, ba'zan stereotipik yoki karikaturalashgan bo'lishi mumkin. *“Obraz — bu doimiy harakatda, muloqot va qarama-qarshilik orqali o'zgaradi”*[2:50].

Yana bir rus olimi Boris Tomashevskiy asarlarida obrazlarni tahlil qilishda ularning funksional jihatiga e'tibor beradi.

Dinamik obraz — badiiy voqealar oqimida o'zgarishlarga uchraydigan obraz, uning ichki dunyosi rivojlanadi. “Bodom qishda gulladi” Nosirjon(asar voqealar rivoji davomida sodda, ruhan sog'ligida muammosi bo'lgan yigit, sevadi, ayriliq azobini ham totadi. Muallif hikoya markazida Nosirjonni, uning ruhiyatidagi o'zgarishni gavdalantiradi. Boshidan yegan zarbasi tufayli o'qish, harf tanish qobiliyatini yo'qotgan yigitcha xonadoshlarining sevgi tuyg'usi haqidagi gaplaridan o'zgara boshlaydi. Hubbijamolning ham “sevaman” deb hazillashgani bemor yigitchani tez sog'aytiradi. U o'ziga notanish bo'lgan mutlaqo yangi tajribalarni boshidan o'tkazadi. Borliqqa o'zgacha nigoh bilan boqib boshlaydi.

Dunyo adabiyotshunosligida Mixail Kazinik B.Pasternakning “Daholar sirlari” kitobida B.Pasternakning “Hamlet” she'rini fenomenologik jihatdan tahlil qiladi. U bu ishga fenomenologik tanqidchilarning asosiy pozitsiyasi bilan yondashadi. Hamletni o'ynayotgan aktyor sahna ortida turib tomoshabinlar shovqini pasayishini kutadi. U sahnaga chiqqach, uch soat davomida adolasizlikka qarshi yakka o'zi kurashishi va oxirida vafot etishi kerak. “Har safar sahnaga chiqish paytida aktyor Hamletning o'lishini biladi. Hamlet o'zi esa buni bilmaydi. Aktyor va Hamlet bitta odamga aylanishi kerak” [4:136]. Tahlilga ko'ra, aktyor Hamletning hayoti uchun, adolatni tiklash uchun kurashishi va Hamletdan kelajakda o'zini o'lim kutayotganini yashirishi kerak. Hamlet jangda g'alaba qozonish uchun, aktyor esa Hamletning jangda yutqazish

va o'lishi uchun sahnaga chiqishi kerak. Bu tahlilda ijodkor o'zi yaratayotgan obraz orqali yangi tajriba his qilishi, qiyin bo'lsa-da boshqalarni ham ishontirishi va tomoshabinga yuqtirishi kerakligi tasvirlanadi.

Adibning "Bodom qishda gulladi" hikoyasida muallif Nosirjonning ong fenomenlariga ta'sir qilayotgan voqelik aslida yolg'on ekanini bilsa-da, buni aytolmaydi. Yigitchani shirin tuyg'ulardan ayirgisi kelmaydi. Uning tuzalayotganini ko'rib, yolg'onini davom ettiraveradi. Asar so'ngiga borib Nosirjon o'zining aldanganini biladi. Ammo notanish hissiy tajriba uning psixologiyasini o'zgartirgan, shaxs sifatida ulg'aytirgan va qaytadan harflarni taniy boshlashiga sabab bo'lgandi. Mana, inson ruhiyatiga berilgan zarbaning, ongiga singdirilgan yangi fenomenning kuchi qayerda? Bu o'rinda muallif sevgi falsafasiga o'ziga xos nuqtayi nazar bilan yondashgan. Aslida, badiiy asar ortida muallifning hayot haqidagi falsafiy qarashlari va ularni obrazlar psixologiyasi orqali badiiy tarzda ifodalash turadi. "Olam tortilish qonuni" hikoyasida Husan aka avvaliga langanbardor, kattalar oldida egilib bukilib turadigan obraz, hatto o'z farzandi yakka yagona o'g'li olamdan o'tganda ham martakasida dardninga asli mohiyatini unutib, marakaga kimlar kelgani ketgani kabi juda mayda muammolar, asasalar bilan ovora bo'ladi. Ammo umining so'nggin kunida omonatni toipshiradigan ondagina inson uchun muhim bo'lgan qadriyatlar nima ekanini anglab yetadi. Yashashdan ma'no nimaligini tushunadi. "Shudring tushgan bedazor" hikoyasidagi Ikromjon hikoya avvalida o'zini o'zi aldab yurgan ko'ngliga quloq solmaydigan inson edi, hikoya oxirida u qat'iyatli va kuchli irodali insonga aylanadi. Yoki "Og'ir tosh ko'chsa" hikoyasidagi Eson o'z sinfdoshiga rahbar bo'lgani uchun yugurdaklik qiladigan, qo'rqq, g'urursiz bir inson obrazida edi, hikoyaning voqelar rivoji davomida u o'zgarib, o'zini hurmat qiladigan, mard, oriyatli kishiga aylanadi, rahbar bo'lgan sinfdoshiga yaltoqlik qilishdan voz kechadi. "Bitikli tosh" hikoyasidagi Boyquvar – avvaliga kompartiyaning sodiq askari kabi edi, ammo kompartiyadagilarning befarqlarcha qilgan munosabati, otasining qabriga qabrtosh qo'ydirgani uchun ayblab, partiyadan o'chirganliklari, ishdab haydaganlari bois uning qalb ko'zi ochiladi. Asar avvalida partiyaning mulozimlari bilan ancha tottrishadi, qabr toshini ham o'z qo'llari bilan olib tashlaydi, ammo shuni tushunib yetadiki, inson qadri qimmat, ajdodlarini kamsitgan, xor qilgan hech qanday partiya jon kuydirishga, sadoqat ko'rsatishga loyiq emas, har qanday "izm"lar o'tkinchi. Inson va uni yaratgani o'rtasidagi iymon, diyonat insoniylikning mohiyati abadiydir.

Adibning "Nasib etsa" hikoyasidagi Bo'ritosh obrazi ham dinamik obrazlar qatoriga kiradi. Bu obraz asar avvalida Berdiyori uni qishlog'idan olib qochib uyiga keltirgani uchun o'zini chindan sevilgandek his qilib yuradi, ammo Elyor

(Berdiyorning ukasi) unga haqiqatni aytgach, u xato qilganini tushunib uyiga qaytishga qaror qiladi. Qiz bola borshi bilan ta'na-dashnomlardan qo'rqmay, haqiqatning ko'ziga tik qaraydi.

Adabiyotshunoslikda shunday obraz turi borki, unga nisbatan o'zgarmas degan ta'rif beradilar. Bu statik obraz – ayni vaziyatni yoki muayyan ruhiyatni ifodalovchi o'zgarmas xarakterdir[5:120-125]. Yozuvchining “Ko'k dengiz” hikoyasi qahramoni Umrzoq, bir maqsad bilan Barnaouvldan O'zbekistonga keladi va “Ko'k dengiz”ni ko'rish ozrusidan boshqa hech narsa uni qiziqtirmaydi. Asarni boshidan oxirigacha u o'z e'tiqodi va orzusidan, qaysar fe'lidan voz kechmaydi. Yoki “Og'ir tosh ko'chsa” hikoyasidagi Shoberdi Murodov – kolxoz raisi, manman, birga o'ynab osgan do'stalrining ham senlab, kamsitib masharalab gapiradigan, o'ziga bino qo'ygan inson obrazi. U bolalikdan birga katta bo'lgan Esonni yugurdagi qilib, hamma ishini bitiradigan “malay”ga aylantirmioqchi bo'ladi. Ammo hikoya davomida Eson unga qarshi bosh ko'taradi, haddini bildirimoqchi bo'ladi, shahardan kelgan rassom yigit ham uni mansabparastlik qilmaslikka, kibrdan holi bo'lishga undaydi, xalqqa zarar berish, atrodfagilarni ezib yashash umuman, mansab insonga hech qanday naf bermasligini aytib “ogohlantirish” bergandek bo'ladi. Ammo uning harakatlari ham foyda bermaydi, hikoyaning oxirida ham u raislik rutbasidan tushmagan holda tog'ga birga dam olishga chiqqan hamrohlarini tashlab iziga qaytadi. Hikoya davomida Esonga qilgan har bir yaxshiligi minnat qilib aytiladigan o'rinlar bor[6:510]. Bu obrazda insoniy go'zal tuyg'ularni uyg'otish uchun urinish bo'lsa-da, u mutlaqo o'zgarmaydi. Xuddi shuningdek, adibning “O'zbek bobo” hikoyasidagi Amirqul Polvon - o'zgarmas obraz. U mard, tanti, tabiatga mehr-muhabbatli, rostgo'y, tilyog'lamalikni yomon ko'radigan inson. Qismatilla unga harqancha ta'sir o'tkazishga urinmasin, u o'z insoniy tamoyillaridan og'ishmaydigan inson.

“Yashil Niva asardidagi “haydovchi-domla” o'zgarmas obraz, qo'rqoq, g'urursiz, laganbardor obraz. U asar so'ngida o'zi bilan o'zi ruhan jang qiladi, munozara qiladi, muammoning mohiyatini anglab yetdi, degan xulosaga kelganimizda, u baribir o'zgarmagan qo'rqoqligicha qolgan bo'lib chiqadi.

“Ot egasi” hikoyasidagi Inod – o'zgarmas obraz. U qat'iyatli, jur'atli, oriyatli va qaysar inson. Atrofidagi insonlar har qancha o'zgarmasin, o'zining qaysarligi, qat'iyati bois, otini davlatga topshirmaydi, o'z qo'li bilan, yagona do'sti, ovunchini otib tashlaydi. Ot berish uning uchun nomus-or berishday gap edi[7:750].

Umuman, Shukur Xolmirzayevning obraz yaratish mahoratini hikoyalari misolida kuzatar ekanmiz, muallif asaridagi badiiy obraz real hayotni aynan qaytarmasligini, balki ijodkor tafakkurida qayta ishlanishini, yuksak darajada umumlashtirilib, uning

yordamida ijtimoiy haqiqatlar, inson tabiati va hayot mazmuni ochib berilganini anglab yetamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asmus V.F. Dialektika Kanta. – Moskva: 1929. – B.49.
2. **Baxtin, M. M.** *Проблемы поэтики Достоевского*. — Moskva: Xudojestvennaya literatura, 1963. S.44-50.
3. **Farobiy, Abu Nasr.** *Fozil odamlar shahri (Madinat al-fozila)*. — Toshkent: Fan, 1993. B. 50.
4. Kazinik M. Тауны geniyeв. – Moskva: Новы Akropol, 2011. – S.136.
5. Tomashevskiy B. V., *Literaturnaya teoriya*, 1925, s. 120-125.
6. Xolmirzayev Sh. Saylanma III. Toshkent. Sharq, 2006. – 510 B.
7. Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2020. – 750 B.

HAMZA XALQ ERTAKLARI VA QO'SHIQLARINING XASSOS BILIMDONI

Suyunova Malika Mirfozil qizi

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

malikasuyunova97gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi, xususan, uning ba'zi she'rlari, xalq kuylariga monand yozilgan lirik asarlari haqida tahliliy fikrlar beriladi. Hamzaning xalq ijodiyotiga naqadar muhabbat qo'ygan shoir ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: xalq tili, murabba, xalq qo'shiqlari, efoniya, musaddas, to'rtlik, semiotik tahlil

Abstract. This article provides analytical views on the work of Hamza Hakimzoda Niyazi, in particular, some of his poems and lyrical works written in the style of folk songs. It is emphasized that Hamza was a poet who loved folk art.

Keywords: folk language, murabba, folk songs, euphony, musaddas, quatrain, semiotic analysis

Аннотация. В статье дается аналитический анализ творчества Хамзы Хакимзода Ниязи, в частности, некоторых его стихотворений и лирических произведений, написанных в стиле народных песен. Подчеркивается, что Хамза был поэтом, любившим народное творчество.

Ключевые слова: народный язык, мурабба, народные песни, благозвучие, мусаддас, четверостишие, семиотический анализ

Xalq og'zaki ijodi, ayniqsa, xalq qo'shiqlari shoirlarimiz uchun bitmas-tuganmas ma'naviy ozuq bo'lib, kelgani asarlari uchun xamirturush vazifasini bajargani sir emas. Navoiyda tortib Mashrabgacha, Gulxaniydan Muqimiygacha xalq og'zaki ijodining ta'sirini sezish, xalq ijodida qaror topgan o'xshatish, sifatlash, maqollar, xattoki, xalq qo'shiqlaridagi ba'zi misralarini aynan takrorlanib, she'rlarning ayrim baytlariga singdirilib yuborilganini kuzatamiz. Hamza Hakimzoda Niyoziyning xalq qo'shiqlariga, musiqasiga bu qadar oshno ekanligini akademik Laziz Qayumov uning bolalikdan xalq ijodiyoti namunalari, ashula-yu musiqaga ulkan muhabbat qo'yganligini ta'kidlaydi: "Hamza yoshligidayoq tengdoshlari Bo'ronboy, Boqijon, Usmonxon, Umar kalla, Marajab, opasi Achaxon, o'rtoqlari Kupiyaxon, Abdugalil kabilarni hovliga yig'ib, o'zi o'qigan Navoiy, Muqimiy kabi shoirlarning she'rlarini maqomga solib, qo'shiq qilib aytib, o'rtoqlarini o'yinga solib, ularga ashulalar

o'rgatgan... Hamzaning jiyani Meliboy Abdullayevning onasi xotiralari asosida ma'lumot berishicha, yosh Hamza o'zi to'qigan kuylarning eng yaxshilarini shu mahalladagi Qosim iyak laqabli va usta Marasub naychi ismli san'atkorlarga chaldirib eshitishni yaxshi ko'rgan. "Masnaviy", Hofiz, Bedil, Yusuf Ahmad, Baqirg'oniy ... kabi she'riy risolalarni ota-onalariga o'qib berganini Hamza avtobiografiyasida ta'kidlab o'tadi"⁷²

Arzimni aytay bodi sabog'a,
 Yetkur salomim gulgun qabog'a.
 Ko'rdim yuzini **ketdim o'zimdin**,
 Tushdim o'shal dam domi qazog'a...
 Qilding Nihoniy ko'p ahd-u paymon,
 Har kim yomondir **soldik Xudog'a**.

Hamza ijodida murabba janrining o'zgacha go'zal namunalarini uchratishimiz mumkin. Murabba xalq og'zaki ijodidagi to'rtliklarga yaqinligi bilan adib ijodini xalq tili va ijodi bilan yaqinlashtiradi. Shuni aytish mukinki, Hamza murabbalari soddaligi, samimiyligi, xalq og'zaki ijodi namunalariga xos bo'lgan o'ziga xos tasviriy yo'sini bilan diqqatni jalb qiladi. Albatta, ularning tub manbasi bo'lgan har jihatdan sodda, o'ynoqi xalq poeziyasiga benihoya yaqinligi seziladi. Bu jihatdan shoirning "Hayrona bo'ldim ul qiz bolog'a" murabbasi ajralib turadi. Ushbu murabbada xalq qo'shiqlarida asrlar mobaynida ardoqlanib, kuylanib kelingan otashin muhabbatning nozik jihatlari g'oyatda soddalik, benihoya samimiylilik bilan ifoda etilgan. Fikr shunchalik yengil til bilan bayon qilinganki, ularni bir eshtishda ong-u shuurga muhrlash mumkin:

Hayrona bo'ldum ul qiz bolog'a,
 Sarv-u sanubar, qoshi qarog'a,
Ko'rsotib o'zni mandek gadog'a,
 Muncha suxanlar soldi arog'a.

Baytning tasvir uslubiga va tiliga nazar tashlasak xalq tiliga xos birikmalarning badiiy ifodasi o'ziga xos yengil, o'ynoqilik kasb etayotganini guvohi bo'lamiz. Ushbu murabba oshiq holati tasviriga bag'ishlangan bo'lib, murabbada tasvirlangan oshiqning holati ko'z o'ngimizda namoyon eta oladigan darajada realdir. Dastlabki bandlarida mashuqaning muruvvatlariga beparvo qaragan, o'zini hayron qolgan kimsa sifatida his qilgan lirik qahramon go'yo hamma orzulariga Musharraf bo'lgan shaxs sifatida taassurot qoldiradi. Hayrona bo'lgan oshiq dastlab:

Ko'ngli man uchun kuygon **ekan-da**,

⁷² L.Qayumov. Hamza (Ijtimoiy va ijodiy faoliyati haqida ilmiy-badiiy lavhalar). Toshkent. 1989

Qaddiga o'lchab suygon **ekan-da**,
 Manga muhabbat qo'yg'on **ekan-da**,
 Ochti yuzini man mubtalog'a,-

deb xayol qiladi. Hamza lirik qahramonning ana shu shukrona taassurotlarini shunday samimiylilik, soddalik bilan bayon qiladiki, natijada oshiqning ham, mashuqaning ham barcha holati, munosabati va boshqa jihatlari g'oyat ishonarli chiqqan. Murabba bir muncha voqeband xarakterga moyil. Chunki avvaliga qiz bolaning munosabatiga hayron bo'lgan lirik qahramon keyinchalik hijron dardidan qiynala boshlaydi. Uning rohati mashaqqatga aylanadi. Endi shoir lirik qahramon holatini shunday tasvir asosiga quradiki, an'anaviy vositalar bunda hal qiluvchi o'ringa chiqadi. Qo'shiq atamasining tarixi qanchayin soddagina tuyilmasin, og'zaki ijodimizdagi bu janr juda murakkab ruhiy kechinmalarni ifodalashga xizmat qiladi. O'qilganda, eshitilganda tushunish oson sezilgan to'rtliklar zammida olam-olam ma'no, murakkab qismat yotadi. Shu bois har qanday qo'shiq bilan tanishganimizda tezlik bilan shoshib xulosa chiqarish to'g'ri bo'lmaydi. Bu tasviriyy vositalar esa xalq qo'shiqlari bilan uyg'unlashib ketadi va aniq-tiniq manzara hosil qiladi:

Bir turfa ketmas, dildan xayoli,
 Ul jilva nozi, ul mah visoli,
 Yodimga tushsa Shirin maqoli,
 Oh ursam, uchgay cho'g'lar havog'a.

Hamza ushbu murabbada har bir qahramon hayotning o'zida qanday bo'lsa, shundayligicha tasvirlaydi. Ular tavsifida va talqinida shoir xayoliylilikdan ko'ra hayotiylikka intilgan hamda bu yo'lda xalq poeziyasidan madad olgan. Shu sababli ham murabbaning shaklida, uning lisoniy unsurlarida an'anaviy yozma she'riyat ta'siridan ko'ra ko'proq xalq qo'shiqlarida uchraydigan unsurlar ustundir. Hamzashunos olim Laziz Qayumov ta'rificha "Hamza she'riyatining badiiy barkamol namunalari qo'shiqqa aylanib, xalqimizga hanuz estetik zavq bag'ishlamoqda. Uning masallari xalq hikmatlari qatorida yosh avlodni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Adib qalamiga mansub hajviyalar shu kungacha o'z ta'sir kuchini yo'qotgan emas. Publitsistik asarlari esa uning shuhratiga shuhrat qo'shadi"⁷³. O'zbek xalqi qo'shiq, kuyga nihoyatda oshno xalq. Qo'shiq ota-bobolarimiz va iste'dodli shoirlarimiz tomonidan yaratilib, asrlar mobaynida kishilarni kurashga, mardlikka, vatanparvarlikka, mehnatsevarlikka, do'stlikka, samimiy ishq-muhabbatga, vafodorlikka chorlaydi. Xalq kayfiyatida, uning madaniy va ma'naviy qarashlarida aks

⁷³ L.Qayumov. Olamshumul shoirimiz. Hamza ijodi haqida tadqiqotlar. Toshkent, Fan. 1981

etadi. Hamzaning 1915-1917-yillarda “Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar” umumiy sarlavhasi ostida “Oq gul”, “Qizil gul”, “Yashil gul”, “Sariq gul”, “Pushti gul”, “Safsar gul” nomi bilan Qo‘qonda, litografiya usulida bosilgan to‘plamlari o‘zbek she’riyati tarixida yangilik bo‘ldi desak yanglishmaymiz. Chunki bu to‘plamlar she’riyatimiz tarixida faqat qo‘shiq janrida yozilgan asarlarnigina o‘z ichiga olgan va unda har bir asarning aytilish yo‘llari alohida ta’kidlab ko‘rsatilgan birinchi to‘plamlar edi. Qo‘shiq yoza olish uchun ijodkordan ham she’riyat ilmi, ham musiqa ilmi, ham o‘ziga xos zakiylik talab etiladi. Qo‘shiq uchun yozilgan matnda nafaqat so‘zlar va iboralarning o‘z o‘rnida va me’yorida bo‘lishi, hijolar va turoqlarning tengligi, misralar va bandlarning bog‘lanishi, qofiyalarning to‘qligi va jarangdorligigina emas, balki so‘zlarni tashkil etuvchi tovushlarning sifati, akustikasi – eshitilishi, balandligi, qisqachozliqligi ham ma’lum estetik-g‘oyaviy funksiyasini bajaradi. She’riyatning boshqa janrlarida yozilgan asarlarda nutq tovushlarining joylashish tartibi, ularning sifatiga ko‘ra takrorlanishi u qadar ahamiyatli emas. Ammo qo‘shiq janrida yozilgan asarlarda unli va undosh, jarangli va jarangsiz tovushlarning joylashishi va ma’lum tartibda takrorlanishi bo‘lmasa, musiqaga tushmaydi, unda ritm, emotsiya hosil bo‘lmaydi. Hamza qo‘shiqlarida nutq tovushlarining badiiy roli va vazifalarini o‘rganuvchi hamda o‘rgatuvchi efoniyada qayd etilgan nazariy fikrlarga to‘liq rioya qilingan. Ijodkor qo‘shiqlari matnidan ma’lum g‘oyaviy-badiiy vazifani xalq qo‘shiqlari kabi unli va undosh tovushlarning yakka, qo‘sh va almashish yo‘li bilan takrorlanib kelishiga ko‘plab namunalar keltirish mumkin. Hamzaning ko‘pchilik g‘azallarida xalq og‘zaki ijodiga xos, dialogik nutq ifodasi ko‘zga tashlanadi. Uning katta hajmdagi dialogik muxammasining yaratilishida xalq aytishuv qo‘shiqlarining ta’siri nihoyatda kuchli ekanligi sezilib turadi. Quyidagi yigit va qiz tomonidan ijro etiladigan aytishuv qo‘shiqlarda Sevishganlarning aql-zakovatda bir-birlaridan qolishmasliklari shart qilib qo‘yiladi. Har ikkala obraz so‘z o‘yinida g‘olib kelish uchun bor mahoratini ishga soladi. Taniqli olima, xalq qo‘shiqlarining yirik tadqiqotchisi, butun umrini xalq qo‘shiqlarini yozib olish, o‘rganish, nashr qilishga bag‘ishlagan fidoyi inson Muzayyana Alaviya mazkur asarlarga: “...oddiy hayot hodisalari tug‘dirgan hissiyotni ifodalagan, kuyga solishga qulay, qisqa, esda qoladigan qofiya, vaznga ega bo‘lgan she’r qo‘shiq bo‘la oladi”⁷⁴, - deb ta’rif beradi. Haqiqatan ham, qo‘shiqning paydo bo‘lishiga bosh sabab inson kayfiyatidagi chuqur iztirob yoki to‘satdan paydo bo‘ladi. Xalq qo‘shiqlaridagi ushbu xususiyatlar shoir she’rlariga o‘ziga xos mahurat bilan ko‘chganki, xalq qo‘shiqlaridagi shakl ko‘rinishiga ijodkorning ichdan kelguvchi

⁷⁴ Алавия М. Кушикларнинг мазмуни ва шакли масаласига дойр / Узбек халқ ижоди. - Т.: Фан, 1967.

dardlari yashiringandir. “O‘ziga xos topqirlik, so‘zamollik, hozirjavoblik kabi badihago‘ylikning tarkibiy qismlari lirik qo‘shiqlarning bunday murakkab turini yaratishda yetakchi rol o‘ynaydi”:

Yigit: Sen soy chumchug‘i bo‘lsang,
 Soylarga qarab uchsang.
 Men tog‘ kaptari bo‘lib
 Orqangdan quvib borsam,
 Yor, und ana qilg‘aysan?

Qiz: Sen tog‘ kaptari bo‘lsang,
 Orqamdan quvib borsang,
 Men olg‘ir lochin bo‘lib,
 Changalda olib qolsam,
 Yor, und ana qilg‘aysan?⁷⁵

Qo‘shiq shu tarzda turkum bo‘lib davom etadi. Hamzaning she‘ri beshlik she‘r shakli bilan ham xalq qo‘shiqlarini yodga soladi. Aytish mumkinki, xalq qo‘shiqlari uning donishmandligi maxsuli va o‘z qolipi, mazmun mundarijasiga egadir. Hamza esa aruzning muxammas she‘r shakliga murojaat qiladi. Xalq qo‘shiqlarining shaklini, klassik adabiyotning o‘zgacha jozibasini, ishqiy lirika ruhini ham aks ettirishga harakat qiladi.

Hamza lirikasidan marsiya musaddas ham o‘rin olgan bo‘lib, “Musaddasi motami ma’shuq bar oshiq” (Mashuqaning oshiq haqidagi motam musaddasi) deb nomlanadi. Bizga ma’lumki, adabiyotimiz tarixidagi ilk marsiyalar Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit-turk” asarida uchraydi. Xalq marsiyalarining o‘ziga xosligi shundaki, ular sodda, kichik misralarga jo bo‘lgan, marhum xislatlarini eslash, yod etishdan iborat bo‘lgan. Xalq og‘zaki ijodi sarchashmasidan doimo bahramand bo‘lgan yozma adabiyotda ham shu usulda ko‘plab she‘rlar bitilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алавия М. Кушикларнинг мазмуни ва шакли масаласига дойр / Узбек халқ ижоди. - Т.: Фан, 1967.
2. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент, 1990
3. Қаюмов Л. Оламшумул шоиримиз. Ҳамза ижоди ҳақида тадқиқотлар. Тошкент, Фан. 1981

⁷⁵ O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. Toshkent, 1990

ABDURAUF FITRATNING SO'Z O'ZLASHTIRISH HAQIDAGI QARASHLARI

Mirzatillayeva Sayyora Zokirjon qizi,

FarDu 1-kurs tayanch doktoranti

sayyoramirzatillayeva97@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidlarning yetuk namoyondasi, o'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga o'zining beqiyos hissasini qo'shgan olim Abdurauf Fitratning so'z o'zlashtirish muammosi yuzasidan yuritgan fikrlari tadqiq etilgan. Olimning fikrlari asarlaridan keltirilgan namunalar orqali asoslantirilgan. Fitratning so'z o'zlashtirish haqidagi fikrlari bugungi kunda o'zbek tili grammatikasiga qay darajada mos ekanligi qiyoslab o'rganilgan.

Kalit so'zlar: jadid, so'z o'zlashtirish, olinma so'z, atama, yangi so'z yasash, chetdan so'z olish, eski so'zlarni tiklash.

Annotation. Abstract. This article examines the views of Abdurauf Fitrat, a prominent representative of the Jadids and a scholar who made an invaluable contribution to the development of Uzbek linguistics, on the problem of word acquisition. The scholar's ideas are substantiated by examples from his works. Fitrat's ideas on word borrowing have been compared and studied to the extent that they correspond to the grammar of the Uzbek language today.

Keywords: Jadid, word borrowing, borrowed word, term, word formation, borrowing words, restoring old words.

Аннотация. В данной статье исследуются взгляды Абдурауфа Фитрата, выдающегося представителя джадидов, внесшего неоценимый вклад в развитие узбекского языкознания, на проблему заимствования слов. Мысли ученого обоснованы примерами из его трудов. Сравнительно изучено соответствие взглядов Фитрата на заимствование слов современной грамматике узбекского языка.

Ключевые слова: джадид, заимствование слов, заимствованное слово, термин, образование новых слов, заимствование иностранных слов, восстановление ключевые слова, ключевые слова, ключевые слова.

Fitrat o'zbek ma'rifatparvarlarining ko'pchiligi singari milliy uyg'onish davri ijtimoiy-ma'naviy hayotining turli sohalarida faoliyat olib borgan. Olim yetuk tilshunos, adabiyotshunos, tarjimon va professor sifatida taniqli edi. Ayniqsa, Fitratning o'zbek tilshunosligi tarixida eng katta xizmatlaridan biri uning o'zbek tili

milliy grammatikasiga asos solganligi bilan belgilanadi. Darhaqiqat, Fitrat "O'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba: Sarf (1-kitob), Nahv(2-kitob)" kitoblarini yaratdi.

"XX asr boshlarida Markaziy Osiyodagi ma'rifatparvarlik harakatida Abdurauf Fitrat alohida ajralib turadi. U arab, fors, rus, turk tillarini mukammal bilgan holda o'zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o'rnini va bundan keyingi istiqbolini belgilab berishga intiladi" [1:138].

Olim o'zbek tilining boshqa tillar tizimida tutgan o'zni, imkoniyatlari bu mustaqil tilning boshqa tillar bilan munosabati qay darajada va bundan keyin qay tarzda rivojlanishi kerak degan savollarga javob berish bilan birga, Sharq tarixi va adabiyotida ikkinchi o'rinda turuvchi turk adabiyotining eng muhim, eng ko'pi, eng qimmatlisi chig'atoy shevasidagi adabiyot ekanini ta'kidlab o'tadi. Shu sababli tilimizning ham turkiy tillar orasida eng yuqori mavqeda turishini bayon qiladi. Abdurauf Fitrat *"Arab va fors adabiyotining birinchi sarada turishi bu tillarning boyligida emas, balki turkiylardan chiqqan shoirlarning, olimlarning (masalan, Ibn Sino, Jaloliddin Rumi, Forobiy, Bedil va boshqalar) arab va fors tillarida ijod qilg'onliklarida"*dir [2:35] deb ta'kidlaydi.

Tilimizni sharq tillarining birinchisi ekanini dalillar bilan isbotlagani holda va turkiy adabiyotning ko'pi arab va fors tillarida ijod qilgani sababli milliy adabiyotimizning ikkinchi bo'lib qolganidan afsuslanadi. Shuningdek, Abdurauf Fitrat XX asr boshlarida yuritilgan til siyosati jarayonida o'zining qat'iy fikrlari bilan ajralib turar edi.

A.Nurmonovning ta'kidlashicha, olim turkiy tillarni birlashtirish siyosatining oqibatlarini sezgani holda har qaysi turkiy tilning umumiy jihatlari bo'lishi bilan birga xususiy, o'ziga xos jihatlari ko'pligi, shuning uchun har qaysi turkiy til mustaqil ravishda rivojlanishi va o'z xalqiga xizmat qilishini angladi [1:139]. Shu sababli o'zbek tilining bundan keyingi istiqboli haqida u ko'proq qayg'urdi.

Abdurauf Fitrat o'z nutqlarida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish har bir lingvistik hodisaning mohiyatini ifodalay oladigan qat'iy qoidalar yaratish lozimligini ta'kidlaydi.

Olim shunday deydi: *"tilimizning iste'dodli boy bir til bo'lg'onini qichqirib so'ylaydik. Bu til (do'qqidir) qo'poldir, buning o'rniga turkchaning adabiy bir shevasini olaylik degan til bilmaslar bilan kurashdik, ularni yengdik. Biroq hanuz tilimizning belgisi qoidalarini maydonga qo'ya olmadik"* [2:36].

Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tili ko'p shevaliligidan yangi o'zbek adabiy tili qanday bo'lishi, qaysi shevalarga tayanmog'i lozim degan muammo bu masalalardan edi. Fitrat mazkur muhim masala bo'yicha fikr yuritib shahar

shevalariga arab, fors tillari ta'siri kuchli ekani, shuning uchun bu shevalarga emas, balki qishloq shevalariga tayanish lozimligini ta'kidlaydi.

“Bizning shaharlarimiz ko‘plab yillardan beri arab, forsiy adabiyotining hukmi ostida yashaydi. Shuning uchun bizda shahar tili buzulgan‘dir. Tilimizning sof shaklini daladagi el-aymoqlardan ko‘ra olamiz” [2:37]. Shu sababli xalq orasida ularning jon o‘zig‘i bo‘lib turgan dostonlar, ertaklar, matallar, laparlar, ashula-qo‘shiqlarni xalq og‘zidan qanday talaffuz qilinsa shundayligicha yozib olish, ularni sinchiklab o‘rganish va shu asosda ma‘lum ilmiy xulosaga kelish lozimligini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, Abdurauf Fitratning ta‘kidlashlari to‘g‘ri edi. Bu fikrlarini olim o‘z asarlarida qat‘iy fikrlari bilan ilgari surib bordi.

Tilshunos M.Qurbonova A.Fitratning tilshunoslik faoliyatida ikkita muhim tomonga e‘tibor bergan holda o‘rganishni ta‘kidlaydi: a) olimning ilmiy-nazariy qarashlari; b) uning tilshunos sifatidagi amaliy faoliyati [3:8].

E‘tibor beradigan bo‘lsak, XX asr arafasidagi ijtimoiy-siyosiy moddiy-ma‘naviy, madaniy-ruhiy muhit o‘zbek tili taraqqiyotida muayyan iz qoldirdi. Bu davrda o‘zbek tilining lug‘at tarkibida, ayrim grammatik shakllarning qo‘llanishida, imlo va alifbo sohasida muayyan o‘zgarishlar yuz berdi. Eski o‘zbek hamda yangi o‘zbek adabiy tili xususiyatlari bilan birga, boshqa tillarning (tatar, usmonli turk, rus va b.) ham unsurlari tez-tez uchrab turadi. Shunday sharoitda o‘zbek adabiy tilining nazariy masalalarni ishlab chiqish dolzarb masala edi. Ushbu mashaqqatli hamda o‘ta mas‘uliyatli vazifani Abdurauf Fitrat o‘z zimmasiga oldi. Bu jarayonda Fitrat tilshunos sifatida imlo qoidalarini ishlab chiqishga, tilimizning leksik va stilistik me‘yorlarini hamda adabiy tilning taraqqiyot yo‘llarini belgilashga va o‘zbek tili punktuatsiyasi, morfologiyasi va sintaksisi qonuniyatlarini aniqlashga katta hissa qo‘shdi. Fitrat yashagan davrda bu masalalar hali to‘la o‘rganilmagan va yetarli darajada hal etilmagan edi. Fitrat tilshunoslik merosidagi eng muhim nuqtalardan yana biri, uning til taraqqiyotiga oid fikrlaridir.

O‘zlashma so‘zlar masalasi, so‘z o‘zlashtirish hodisasi uning faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu hodisa haqida u o‘zining “Adabiyot qoidolari” o‘quv qo‘llanmasi hamda “Tilimiz ” maqolasida qat‘iy fikr va xulosalarini keltirib o‘tgan. Olim “Tilimiz” nomli maqolasida turkiy (o‘zbek) tilining boyligini isbotlashga harakat qiladi. Fitrat “*Hozirgi so‘zlarimizdagi arabcha, forsiychalarni bir nechasi turkcha topilmaydir, desangiz to‘g‘ridir. Biz ularni chiqarmoqchi emasmiz. Ularni olurmiz, lekin o‘zimizniki qilurmiz. Turklashtirurmiz*” [4:318] degan fikrlarni ilgari suradi.

Bundan anglashiladiki, Fitrat tilimizda muqobili bo‘lmagan, yasashning ham imkoni bo‘lmagan ayrim arabcha, forsha so‘zlarni qabul qilishni ma‘qullagan holda

bu soʻzlarni oʻzimizniki qilib olish “turkchallashtirish” lozimligini taʼkidlaydi. Fitrat “oʻzimizniki qilurmiz” deganda oʻzlashgan soʻzlarni tilimizning fonetik, morfologik, sintaktik qonuniyatlarga moslashtirishni nazarda tutgan.

Tilimizning arab va fors tillaridan ustunligini oʻzining misollari asosida dalillaydi. Shu oʻrinda u tilimizdagi arabcha va forsha soʻzlarni butunlay chiqarib yuborishni emas balki **“turkchallashtirish”** fikrini ilgari suradi. Buni **qavoidi sarfiya - sarf qoidalari, manor - olov, sahobi munavvar – yorugʻ bulut** kabi soʻzlar asosida izohlaydi. Fitratning yozishicha, bir tilning boyligi unda soʻzlarning koʻpligi, soʻz yasash imkoniyatlarining kengligi hamda qoidalarining mukammalligi bilan isbotlanadi. Darhaqiqat, olim sanab oʻtgan belgilar tilning boyligini koʻrsatib turuvchi asosiy omillar hisoblanadi. Fitrat turk (oʻzbek) tilining soʻz boyligi kam deganlarga Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarini asos qilib koʻrsatadi.

Olim asarda keltirilgan “yigʻlamoq” feʼlining: ingramoq, singramoq, ingichkirmoq, yigʻlamoq, yigʻlamsinmoq, oʻkurmak, siqtamoq kabi shakllari bilan oʻz fikrlarini dalilaydi. Bir soʻzning bir necha leksemalarni hosil qila olish imkoniyati mavjudligini birgina “bilim” soʻzi orqali ifodalab beradi. Masalan, bilimsiz, bilmas, bilsa va b[1:143]. Fitrat tilimizdagi qoidalarining mukammalligini unda boshqa arab, fors, rus, nemis, fransuz tillaridagi kabi mustasno holatlar yoʻqligi bilan izohlashga harakat qiladi. Shu oʻrinda Abdurauf Fitratning quyidagi fikrlarini keltirish oʻrinli deb hisoblaymiz, “...dunyo oʻzgarib turadi. Hayot kundan-kun yangilashib boradir. Yuz yil burungi ota-bobolarimizning tushlariga ham kirmagʻan bir koʻb hodisalar, narsalar maydongʻa chiqib turadir. Bular uchun yangi-yangi otlar taqash lozim boʻladir” [4:47]. Abdurauf Fitrat soʻz oʻzlashtirish va yangi tushunchalarga nom topishni inkor etmaydi balki uning oʻzi ham ushbu hodisalarga nisbatan oʻzining qator ilmiy qoidalarini keltirishga harakat qiladi. Ular quyidagicha,

- **yangi tushunchalar uchun yangi nom yasaymiz** (*uchgʻich, uyushma, boshqarma* kabi);
- **chetchan yangi soʻzlarni qabul qilamiz** (*elektrik, telefon, poyezd* kabi);
- **unutilib ketgan eski soʻzlarimizni yangidan tirgizamiz** (*qurultoy* kabi) [4:47].

Olim mana shu “uch yoʻl bilan tilimizga yangi soʻzlarni kiritishni qabul qilmasak, tilimizni boyishdan toʻxtatgan boʻlamiz” degan fikrni ilgari suradi. Fitrat bu yerda oʻzbek tilining taraqqiyot manbalari haqida fikr yurityapti. Uning nuqtai nazaricha, milliy tillarning rivojlantirishning birinchi omili har bir tilning oʻz imkoniyatlari asosida yangi soʻz yasashdir. Yangi tushunchalar hosil boʻlar ekan, ularni ifodalovchi yangi soʻzlar yangi shakllar izlab topish tillarni ana shu tarzda boyitish eng toʻgʻri yoʻldir. Tilning milliy tabiatidan kelib chiqqan holda yasalgan, oʻsha tilning tabiatiga

to'la mos keladigan bunday yasama tilning sofligini, milliyligini saqlab qoladi. Yuqorida misol qilib keltirilgan "uchg'ich" so'zi o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosda yasalgan. Uch (o'zak) + g'ich=(qo'shimcha). Bu yerda o'zbek qismi hamda qo'shimcha qismi o'zbekcha bo'lgani kabi ular o'rtasidagi yasalish ham o'zbekchadir.

Hozirgi tilimizdagi ayrim so'zlar yuqoridagi talablarga javob bermaydi. Fitratning fikricha, yangi tushunchani tilning ichki imkoniyatlari orqali ifodalashning imkoniyatlari bo'lmasa, u holda boshqa tillardan so'z qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Bu ham milliy tilning rivojiga ijobiy ta'sir qilishi mumkin. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, olinma va o'zlashma so'z tilning milliy tabiatiga, tovushlar tizimiga sintaktik qonuniyatlariga moslashtirish zarur. Shundagina bu so'z mazkur tilning o'z boyligiga aylanadi. Darhaqiqat, Fitrat tilning boyishidagi asosiy omil hamda manbalarni asoslashga harakat qilgan. Shu o'rinda aytish mumkinki, chetdan so'zlarni ko'r-ko'rona o'zlashtirish o'rinli bo'lmaydi. U so'zning kelib chiqishini albatta o'rganish lozim. Chunki kirib kelayotgan yangi so'z o'zining jamiyatidagi belgi va xususiyatlarni o'zida aks ettiradi. Bu esa bizning tilimizning sofligiga, milliy ma'naviyatimizga ta'sir etmay qolmaydi. Shuning uchun tilga yangi so'zlarni olib kirishda ularni tilimiz qonun-qoidalariga moslashtirishimiz kerak bo'ladi. Shu orqali biz tilimizning sofligini saqlagan hamda boyishiga xizmat qilgan bo'lamiz. Shu tariqa olim o'z fikrlarida tilimizning milliy xususiyatlarini saqlashga, uning ichki qonuniyatlariga amal qilishga harakat qiladi. Tillarning taraqqiy qildirishning uchinchi yo'lini Fitrat **"unutilib ketgan eski so'zlarni yangidan tirgizish"** deya ko'rsatadi. Eski so'zlarni yangidan tirgizish bu yangi tushunchalarni ifodalashda arxaizmlardan foydalanish demakdir. Bu ham milliy tillarni o'z ichki manbalari asosida rivojlantirishni ta'minlaydi. Bizningcha, arxaizmlardan unumli hamda o'rinli foydalanish tilimizga ikki tomonlama foyda beradi: birinchidan turkiycha so'zlar hisobiga tilimizning sof-adabiy til bilan eski o'zbek tilini bir-biriga yaqinlashtiradi, ular orasidagi tafovutni kamaytiradi. Ma'lumki, tilshunoslik fanida adabiy til sheva va dialektlardan so'z olish hisobiga ham boyib borishi e'tirof etiladi.

Fitrat quyidagilarni yozadi: *Bilamizki, bizning shaharlarimiz yuzlab yillardan beri arab, forsiy adabiyotning hukmi ostida yashaydir. Shuning uchun bizda shahar tili buzug'dur. Tilimizning sof shaklini daladagi el-aymoqlarimizda ko'ra olamiz (lotin yozuvida)* [5:132]. Bu yerda o'zbek tilining sofligi haqida gap ketsa-da, biz uchun eng muhimi, Fitratning xalq jonli tiliga, xalq og'zaki ijodi namunalariga bo'lgan e'tiboridir. Bundan anglashiladiki, Fitrat adabiy til me'yorlarini belgilashda, adabiy tilni boyitishda jonli tilning, sheva va dialektlarning katta ahamiyatga ega ekanligini chuqur

his etgan. Yuqoridagi fikrlardan anglashiladiki, Abdurauf Fitrat milliy tillarning ichki va tashqi taraqqiyot manbalarni to'g'ri ko'rsatadi va turkiy tillardan, jumladan, o'zbek tilidan yot so'z va shakllarni chiqarib tashlashni taklif qiladi. Sababi, birinchidan, butunlay boshqa til guruhiga mansub tillarga (arab, fors, rus) oid so'zlar va shakllar turkiy tillarda keskin ko'payib ketganligi bo'lsa, ikkinchidan, o'zbek tiliga usmonli turk va tatar tili unsurlarining kirib kela boshlagani edi. Shunday sharoitda Fitrat o'zbek tilining sofliqi, milliyligini saqlab qolish uchun tilimizni o'zlashgan so'zlardan tozalash kerakligini tushunib yetdi.

Xulosa qilib aytganda, o'sha paytda tilimiz milliy xususiyatlari asrab qolishning boshqa yo'li ham yo'q edi. Fitratning bu harakatlari zamirida o'zbek tilini boshqa tillarning tazyiqidan himoya qilish fikri yotadi. Fitrat butun umri davomida o'zbek tilining sofliqi uchun kurashdi va uni boshqa tillarning tazyiqidan himoya qildi. Bu borada u o'zbek xalqining buyuk mutafakkiri Alisher Navoiydan keyin ikkinchi o'rinda turadi desak xato bo'lmaydi. Fitratning tilimiz haqidagi orzu-armonlari Alisher Navoiyning fikrlari bilan hamohangligi ko'rinib turibdi. Olim o'zbek tilining so'z boyligi, so'z yasash imkoniyatlari, grammatik qoidalarning tugalligi jihatidan boshqa tillardan qolishmasligini ko'p bora ta'kidlaydi. Quyida keltiriladigan gaplar esa fikrimizning isbotidir: *"Tilimizda so'z boyligi, ishtiyoq kengligi, qoida kengligi sarf-nahv ingichlari boshqa sharq tillardan qolishmas bu to'g'rilarda pors tilini butunlay keyinga qoldiriladi"* [4:52]. Fitratning til sofliqi yo'lida aytgan fikrlari o'zbek tilining milliyligiga xizmat qiladi, tillarning ijtimoiy aloqasini (boshqa tillardan so'z qabul qilishni) inkor qilmaydi va hech bir tilni kamsitmaydi. Zero, Fitratning o'zi: *"Bizning hech bir tilga xusumatimiz yo'q"* [2:37] degan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Нурмонов.А.Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. – Б.138-143.
- Фитрат А. 1921 йил Тил ва имло қурултойида сўзланган нутқ. 1921 йил тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. – Т, 1922. – В. 35-40.
- Қурбонова М.М. Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги. – Т.: Университет, 1997. – Б.8.
- Фитрат А. Танланган асарлар IV жилд. Т.: 2006. – Б. 47-318.
- Фитрат А. Тилимиз. "Иштирокиюн". 1919, 132-сон.
- Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати (ўзбек адабиёти тарихига оид тадқиқотлари мисолида). Филол.фан.номз. ... дис. автореф. – Т., 1998. – 26 б.

MODERN TÜRK EDEBİYATINDA TASAVVUFUN YENİDEN BÜYÜLENİŞİ: HOCA AHMED YESEVÎ'NİN EDEBİ TEMSİLİ

Azimova Fotima Yashinbek Kızı

Doktora Adayı, Araştırmacı

Andican Devlet Üniversitesi, Özbekistan

fatma.azimova97@gmail.com

ORCID: 0009-0005-1564-5252

Özet. Bu makale, modern Türk edebiyatında tasavvufun “yeniden büyülenmesi” (re-enchantment) sürecini, XII. yüzyıl Türk sûfisi Hoca Ahmed Yesevî'nin edebî temsilleri üzerinden incelemektedir. Sosyolojik sekülerleşme ve post-seküler yeniden canlanma kuramlarına (M. Weber, Ch. Taylor, T. Asad) dayanarak, çalışmada 1990–2020 yılları arasında eser veren Türk yazarları — Mustafa Necati Sepetçioğlu, Mustafa Çevik, Aydın Hız ve Fatih Duman — romanlarında Yesevî'nin manevî mirasının nasıl yeniden yorumlandığı analiz edilir. Araştırma göstermektedir ki, bu romanlarda Yesevî figürü, çağdaş Türk toplumunda kültürel hafızanın ve seküler modernliğe karşı sembolik bir direnişin ifadesi olarak yeniden canlanmaktadır. Yazarlar onu yalnızca tarihsel bir velî değil, aynı zamanda ahlâkî bir rehber, birlik ve manevî bütünlüğün timsali olarak tasvir ederler. Makale ayrıca, Türk romanlarını Sadulla Siyoyev'in Özbekçe *Ahmad Yassaviy* romanı ile karşılaştırarak Yesevî imgesinin bütün Türkî edebî bağlam içindeki anlamını ortaya koyar. Sonuç olarak, modern Türk edebiyatında tasavvufun “yeniden büyülenme” süreci, manevî söylemi canlandırmakta; modern insanın ruhsal kimliğini hümanist bir anlayışla yeniden yorumlamakta ve kutsallığı edebiyatın estetik ve ahlâkî boyutu olarak yeniden inşa etmektedir.

Anahtar kelimeler: Ahmed Yesevî, tasavvuf, Türk edebiyatı, yeniden büyülenme, post-sekülerizm, benlik, maneviyat, karşılaştırmalı edebiyat, Türk-İslam sentezi, kültürel hafıza.

Annotation: This article examines the revival of Sufism in contemporary Turkish literature through the fictional portrayals of Khoja Ahmad Yasawi, a pivotal 12th-century Turkic Sufi figure. The study examines the reinterpretation of Yasawi's spiritual legacy by Turkish novelists from the 1990s to the 2020s—specifically Mustafa Necati Sepetçioğlu, Mustafa Çevik, Aydın Hız, and Fatih Duman—through the lenses of secularization and post-secular revival, in relation to contemporary identity discourses and the Turkish-Islamic synthesis. Utilizing comparative literary and cultural analysis, the study demonstrates that the resurgence of Yasawi in fiction

serves as a manifestation of cultural memory and a symbolic opposition to secular modernity. The novels depict Yasawi as a moral compass and a mythic archetype who reinstates meaning, unity, and transcendence in a period characterized by fragmentation. The article places the character of Yasawi in a larger Turkic literary context by comparing Turkish literary trends to the Uzbek novel "Ahmad Yassaviy" by Sadulla Siyoyev. This context deals with spirituality, nationhood, and post-secular imagination. This study illustrates how the "re-enchantment" of Sufism in Turkish fiction revitalizes spiritual discourse, humanizes contemporary identity, and reclaims the sacred as a vital aesthetic and ethical dimension of literature.

Key words: Ahmad Yasawi, Sufism, Turkish literature, re-enchantment, post-secularism, identity, spirituality, comparative literature, Turkish-Islamic synthesis, and cultural memory

Giriş. Aydın Hız'ın *Benim Gönlüm Bir Kuştur* adlı romanını eline alan okur, kendisini ortaçağ dervişleri ve hankâhlarının dünyasında değil, şüphe ve yalnızlıkla dolu modern insanın ruh hâlinde bulur. Ancak bu modern bilinç içinden, yaklaşık bin yıl önce yaşamış olan Türkistan velisi Hoca Ahmed Yesevî'nin sesi yankılanır. Şu soru kendiliğinden ortaya çıkar: Neden XII. yüzyılın bir sūfisi XXI. yüzyılın okuruna hâlâ seslenmektedir?

Yesevî imgesinin modern romanlarda yeniden görünmesi, aslında bir paradoksla-kutsallığın modernitedeki sürekliliğiyle - ilişkilidir. Klasik menâkıbnâmelerde (velî biyografilerinde) velîler mucizeler gösteren, gökle yer arasında aracılık eden kişiler olarak tasvir edilirdi. Oysa modern edebiyat, seküler ve rasyonel düşüncenin hâkim olduğu bir dünyada doğmuştur. Max Weber bu süreci "dünyanın büyüünün bozulması" (*Entzauberung der Welt*) olarak adlandırmıştı. Buna rağmen Yesevî geri döner — artık mucizevî bir figür değil, içsel bir ses, bir yol gösterici, kültürel hafızanın yaşayan bir sembolü olarak. Bu dönüş, dinsel bir nostalji değil; Charles Taylor'un vurguladığı gibi, "bütünlüğe yöneliş", yani anlam arayışındaki modern insanın içsel ihtiyacıdır.

Aydın Hız, Mustafa Çevik (*Zamanın Oğlu*), Mustafa Necati Sepetçioğlu (*Yeşil Hoca Ahmed* üçlemesi) gibi Türk yazarlarında Yesevî, modern insanın manevî refakatçisi olarak yorumlanır. Sadulla Siyoyev'in Özbekçe *Ahmad Yassaviy* romanında ise o, millî uyanış ve ruhsal özgürlüğün simgesine dönüşür. Böylece bu romanlar, yalnızca edebî bir yenilik değil, aynı zamanda modern toplumların kendini yenileme, velîler aracılığıyla anlamı yeniden kurma süreçlerini yansıtır.

Son yıllarda “yeniden büyülenme” (*re-enchantment*) kavramı edebiyat araştırmalarında geniş biçimde tartışılmaktadır. Weber’in “dünyanın büyüden arındırılması” düşüncesine karşılık olarak Taylor (2007), modern dünyanın aslında yeni manevî tahayyüller için bir zemin oluşturduğunu belirtir. “Yeniden büyülenme”nin en kalıcı biçimlerinden biri, velîlerin edebiyatta yeniden yorumlanmasıdır. Hristiyan *Vitae Sanctorum* (“Azizler Hayatı”) ya da İslâmî menâkıbnâmelerde bu figürler ahlâkî ders, temeller ve kültürel arketipler işlevi görmüştür. Ahmet Yaşar Ocak bu eserleri “kolektif hafıza hazinesi” olarak nitelendirir. Günümüz romanları bu mirası sürdürmekte, ancak onu modern bir estetik forma dönüştürmektedir: mucizeler sembollere, vahiyler içsel deneyimlere dönüşür. Velîler artık doğayı değil, insan vicdanını uyandırır.

Metodoloji. Araştırma, karşılaştırmalı edebiyat yaklaşımına dayanmaktadır. Metodolojik temeller şunlardır:

- **Metin analizi:** Seçilen romanlarda Yesevî imgesinin edebî işlevi, dil ve sembol düzeyleri incelenmiştir.

- **Metinlerarasılık yaklaşımı:** Eserler, İslâmî menâkıbnâme geleneği ile Hristiyan ve Budist hagyografik modellerle karşılaştırılmıştır.

- **Kuramsal temel:** M. Weber ve Ch. Taylor’un “büyüden arınma” ve “yeniden büyülenme” kavramları, Ahmet Yaşar Ocak’ın Türk tasavvufî hagyografyası üzerine çalışmaları esas alınmıştır.

- **Karşılaştırmalı boyut:** Türk ve Özbek yazarların eserlerinde Yesevî imgesinin millî-kültürel bağlamdaki özgünlükleri karşılaştırılmıştır.

Sonuçlar / Analiz . Orta Çağ’da hagyografik metinler, velî imgesini manevî bir sembol olarak biçimlendirmiştir. Hristiyan geleneklerinde onlar saflık ve iman timsali; İslâm menâkıblarında ise mucizevî pîrlar ve manevî mürşidlerdir. Bu figürlerde bireysel kişilikten ziyade ahlâkî öz ön plandadır.

Modern Türk romanı bu arketipi koruyarak onu seküler bağlamda yeniden yorumlar: mucize içsel yansıma, keramet ise ruhsal uyanışa dönüşür. Aydın Hız, Mustafa Çevik, Fatih Duman ve Sepetçioğlu’nun eserlerinde Yesevî, İslâm mirası ile modern benlik arasında bir köprü işlevi görür. Aydın Hız’ın *Benim Gönlüm Bir Kuştur* (2021) romanında Yesevî, şehirli, ruhen yorgun insanın içsel dostu olarak yeniden canlanır. Artık uzak bir tarihî figür değil, modern insanın içsel sükûnetinde yankılanan bir manevî rehberdir.

Özbek edebiyatında ise Sadulla Siyoyev’in *Ahmad Yassaviy* romanı, velî imgesini Sovyet sonrası dönemin millî ve manevî diriliş sembolü olarak yorumlar. Türk yazarları seküler toplumdaki manevî boşluğu doldurmaya çalışırken, Özbek yazarı

tarihî kopuştan sonra kutsallığı yeniden tesis etmeyi amaçlar. Her iki yönelimde de Yesevî imgesinin temel özü — bütünlük ve ruhsal birliği yeniden kurmak — değişmez.

Böylece menâkıbnâme artık modern roman biçiminde yaşamaktadır: mucize anlatısı içsel deneyime, kolektif hafıza bireysel tecrübeye dönüşür. Yesevî aracılığıyla edebiyat, kutsal ile seküler arasındaki sınırı estetik biçimde yeniden tanımlar.

Tartışma. Bulgular, Ahmed Yesevî imgesinin modern Türk edebiyatında velî portresi oluşturma geleneğini sürdürdüğünü, fakat onu yeni bir estetik forma dönüştürdüğünü göstermektedir. Berman'ın (1979) belirttiği gibi, “velîlerin hayat hikâyeleri halkın gündelik okuma edebiyatıydı ve ahlâkî tahayyül biçimlendirmişti”[6, s.14]. Dolayısıyla velî imgesi her dönemde didaktik, estetik ve toplumsal bir anlam taşımıştır.

Ahmet Yaşar Ocak menâkıbnâmeleri “ne tarih ne de efsane, fakat dinî tahayyülün ifadesini içeren kültürel hafıza metinleri” olarak tanımlar [9, s.42]. Yesevî - Pîr-i Türkistan- bu kolektif hafızanın merkezî sembolüdür. Modern romanlar bu işlevi değiştirmiş, fakat özünü korumuştur: artık velî dışsal mucizelerin değil, içsel dönüşümün aracıdır. Charles Taylor şöyle yazar: “Büyüden arınmış bir dünyada bile, insanın bütünlüğe sıradan refahtan öte bir anlama yönelişi sürer” [12, s.5]. Yesevî imgesinin modern romanlarda yeniden ortaya çıkışı, tam da bu yönelişe yanıt verir. Talal Asad ise sekülerizmin “dini ortadan kaldırmadığını, fakat onun görünüş şartlarını değiştirdiğini” belirtir [1, s.25]. Edebiyat bu yeni koşullardan biridir: rüyalar, semboller, hikmetler aracılığıyla Yesevî'nin karizması modern okur için yeniden biçimlenir.

Siyoyev'in romanında velî, millî uyanışın sembolü olarak yeniden doğarken; Türk romanlarında ruhsal boşluğu dolduran post-seküler bir figüre dönüşür. DeWeese bu durumu “velî anlatılarının kültürel ihtiyaçlara uyum sağlama yeteneği” olarak açıklar [7, s.67]. Bu olgu evrenseldir: Avrupa edebiyatında Assisili Fransis, Rus edebiyatında Sergiy Radonejski benzer işlevi üstlenmiştir. Klimek de şöyle yazar: “Velî, edebiyatta asla tarihsel bir şahsiyetle sınırlı değildir; her dönem kendi ihtiyacına göre onu yeniden biçimlendirir” [8, s.98].

Sonuç . Ahmed Yesevî'nin edebî "yaşamı"nın analizi, modern Türk ve Özbek yazarlarının onu yalnızca tarihî bir şahsiyet değil, manevî yenilenme sembolü olarak yeniden keşfettiklerini göstermektedir. Weber'in "dünyanın büyüünün bozulması" tezi doğrudur, ancak edebiyat gösteriyor ki bu süreç nihai değildir: velîler moderniteye geri döner; artık uçmazlar, ırmakları ikiye ayırmazlar, ama insan bilincindeki boşluğu doldururlar. Edebiyat yeni bir menâkıbnâme olur—Yesevî, modern insanı ruhsal bölünmeden geçiren bir mürşid olarak yaşar.

Türk romanlarında Yesevî, benlik, ahlâk ve kültürel uyumun sembolüdür; Özbek romanlarında ise millî ve manevî dirilişin işaretidir. Her iki durumda da o, geçmişin değil, şimdinin aynasıdır. Yesevî imgesi, kutsallık ile modernite arasındaki bağlayıcı güçtür.

Sonuç olarak, modern edebiyatta Yesevî imgesinin yeniden canlanması, insan bilincinde kutsallığın ölümsüzlüğünü ve anlam arayışının sürekliliğini gösterir. Mucizeler kaybolsa da velî figürü kalır - her yeni kuşak için yeni bir anlamla yeniden doğar. Bu bağlamda, Yesevî'nin edebî yeniden doğuşu sadece akademik bir konu değil, insanlığın manevî tahayyülünde kutsallığın sürekliliğine dair bir tanıklıktır.

Kaynakça:

1. **Asad, T.** Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity. — Stanford: Stanford University Press, 2003. — 268 p.
2. **Hız, A.** Benim gönlüm bir kuştur. — İstanbul: Timaş Yayınları, 2021. — 300 s.
3. **Sepetçioğlu, M. N.** Yesili Hoca Ahmed. Cilt I–III. — İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2002. — 3 cilt.
4. **Çevik, M.** Zamanın oğlu. — İstanbul: Sayfa6 Yayınları, 2013. — 270s
5. **Duman, F.** Pir. — İstanbul: Nasıl Yayınları, 2020. — 332 s.
6. **Berman, B. I.** Zhitiya svyatykh i drevnerusskaya literatura [Lives of the Saints and Old Russian Literature]. — Moskva: Nauka, 1979. — 184 s.
7. **DeWeese, D.** Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tukles and conversion to Islam in historical and epic tradition. — University Park (PA): Penn State University Press, 1994. — 436 p.
8. **Klimek, S.** The saint in literature: Archetypes and transformations. — London; New York: Routledge, 2018. — 212 p.
9. **Ocak, A. Y.** Osmanlı İmparatorluğu'nda marjinal sûfilik: Kalenderîler (XIV–XVII. yüzyıllar). — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. — 348 s.

10. **Ocak, A. Y.** Türk sufiliğine bakışlar: Tarih, düşünce, edebiyat. — İstanbul: Timaş Yayınları, 2016. — 276 s.
11. **Siyoyev, S.** Ahmad Yassaviy. — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va Sanʼat nashriyoti, 1995. — 280 b.
12. **Taylor, C.** A secular age. — Cambridge (MA): Harvard University Press, 2007. — 874 p.
13. **Weber, M.** The sociology of religion / Trans. by E. Fischoff. — Boston: Beacon Press, 1993. — 324 p. (Original work published 1920)

MAMATQUL HAZRATQULOVNING 'KO'KKO'L' QISSASIDA IKKI XALQ DO'STLIGI VA UMUMINSONIY QADRIYATLARI TASVIRI

Alimqulova Ma'rifat Baxtiyorovna

ToshDO'TAU I bosqich tayanch doktoranti

E-mail: mb19941408@gmail.com

+998971202807

Annotatsiya: Maqolada o'zbek va ozarbayjon xalqlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy yaqinlik hamda do'stona rishtalar Mamatqul Hazratqulovning "Ko'kko'l" qissasi asosida tahlil etilgan. Unda ikki xalq adabiy merosi, til va madaniyatdagi o'xshashliklari, shuningdek, insoniy qadriyatlari o'z badiiy ifodasini topgan. Qissaning bosh qahramonlari Botir, Jalil Jamolzoda va Gulginaxonimlar obrazida xalqlararo do'stlik, o'zaro mehr-oqibat va madaniy aloqalarning inson ruhiyatiga ta'siri masalalari tahlil qilingan. Asarda Alisher Navoiy, Fuzuliy, Samad Vurg'un kabi ulug' adiblarning ijodi, shuningdek, Ozarbayjonning milliy taomlari, urf-odatlar, mehmondo'stlik an'analari mahorat bilan tasvirlangani haqida ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: madaniy yaqinlik, adabiy aloqalar, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Samad Vurg'un, milliy qadriyatlar, tasviriy san'at.

Annotation: In this article, the historical and cultural closeness as well as the bonds of friendship between the Uzbek and Azerbaijani peoples are analyzed based on Mamatkul Hazratkulov's novella "Ko'kko'l". It highlights the shared literary heritage, linguistic and cultural similarities, as well as universal human values that are artistically expressed in the work. Through the characters of Botir, Jalil Jamolzoda, and Gulginaxonim, the themes of interethnic friendship, mutual compassion, and the impact of cultural ties on the human spirit are vividly reflected. The novella skillfully depicts the creative legacy of great writers such as Alisher Navoi, Fuzuli, and Samad Vurgun, as well as Azerbaijan's national cuisine, traditions, and hospitality customs.

Keywords: Cultural closeness, literary relations, Alisher Navoi, Muhammad Fuzuli, Samad Vurghun, national values, fine arts.

O'zbek va Ozar xalqlarining tili, madaniyati, san'ati, qadriyatlari va urf-odatlar qadimdan bir o'zandan shakllanib kelgan. Yurtimizda Nizomiy Ganjaviy, Muhammad Fuzuliy asarlari qanchalik sevib o'qilsa, Ozarbayjonda ham hazrat Alisher Navoiy ijodiga munosabat bizni quvontiradigan holatda, albatta. Ikki qardosh xalqlarning

samimiy munosabati nafaqat, o'tmishda shakllanib bugun o'zining taraqqiyot cho'qqisiga yetmoqda. Buni biz ikki millatning madaniy aloqalarida ham ko'rishimiz mumkin: O'tgan yilning 13-sentabr kuni qadimiy Ganja shahrida Ozarbayjon Milliy ilmlar akademiyasi Nizomiy nomidagi adabiyot instituti va uning Ganja bo'limi, Ganja shahar hokimiyati va Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tomonidan «Turk dunyosining Ozarbayjon- O'zbekiston modeli» mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya tashkil etildi. Konferensiya doirasida Ozarbayjon Milliy ilmlar akademiyasi Ganja bo'limida universitetimizning Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va madaniyati markazi ochildi. Markazning ochilish marosimida so'z olgan Nizomiy Ganjaviy markazi direktori Alimuxtor Muxtorov «O'zbekiston – Ozarbayjon, bir vujudagi ikki jon», deya davlatlarimiz o'rtasidagi samimiy muloqotlar abadiy bo'lishiga tilak bildirdi.

Bu ikki qardosh xalqlarning ana shunday samimiy rishtalarini tarannum etgan zamonaviy asarlar orasida serqirra ijodkor, taniqli jurnalist va iste'dodli dramaturg Mamatqul Hazratqulovning “Ko'kko'l” qissasini alohida e'tirof etish joiz. Asarda Ozarbayjon xalqi madaniyati, adabiyoti, tarixi, san'ati, qadriyatlari va tabiati badiiy tasvir vositalari orqali yuksak mahorat bilan yoritilgan. Bunda ijodkorning so'z ustaligini alohida ta'kidlash lozim. Zero, “Badiiy adabiyotda obraz yaratadigan asosiy va yagona vosita-so'zdir. Lekin badiiy adabiyotdagi so'z oddiy so'z emas, balki insondagi muayyan his-tuyg'uni, holat va harakatni, o'y-kechinmani o'zgalar qalbiga shuuriga ta'sir etadigan darajada ifodalaydigan so'zdir.” -deya ta'kidlagan edi adabiyotshunos [3:4.]

Qissaning bosh qahramoni Botir-kasbi taqozosi va dam olish niyatida Ozarbayjon hamda Sochiga yo'l oladi. Safar davomida u mashhur ozarbayjonlik rassom Jalil Jamolzoda va uning “qizi” Gulginaxonim bilan tanishadi. Asl voqealar ham aynan shu uchrashuvdan boshlanadi. Rassomning qizi Gulginaxonimga pinhona oshiq bo'lgan o'zbek jurnalisti Botir avvaliga tuyg'ularini qalbida yashirin saqlaydi. Adabiyot va she'riyatning oshuftasi bo'lgan Botir muallim Gulginaning ham bu sohadan yiroq emasligini ko'rib, bundan g'oyat quvonadi. Hatto ular o'z ona tillarida so'zlashsalar-da, farqni unchalik sezib bo'lmas edi. Buni Botirning quyidagi so'zlari yaqqol ifodalaydi: “O'zbek tili bilan ozarbayjon tilining farqi kam. Asli o'zagi bir-da. Bilasizmi, bir vaqtlar ozarbayjonlar Alisher Navoiyni, o'zbeklar Fuzuliyini tarjimasiz o'qishgan. Hozir ham Fuzuliy g'azallari bizda mashhur. Fuzuliy g'azallari bilan aytiladigan qancha qo'shiqlarimiz bor...”

Botirning Fuzuliy she'riyatidan namunalar o'qib berishi, Gulginaxonimning esa buyuk mutafakkirimiz Alisher Navoiy va atoqli shoirimiz Abdulla Oripov she'rlarini

jo'shqinlik bilan tilga olishi ikkala qahramonning ham adabiyotning chin ixlosmandlari ekanligini yaqqol namoyon etadi. Gulginaxonim ozar adabiyotining zabardast vakili Samad Vurg'unning mashhur g'azalidan parcha o'qir ekan, she'rning ohangi va mazmuni uning ruhiga shu qadar singib ketgandek edi, go'yo u butun borlig'i bilan ushbu she'rga aylangan kabi tuyulardi:

*Agar sendan tonar bo'lsam nasibam o'hu zor o'lsin,
Bahorim qishga aylansin, chechaksiz bir diyor o'lsin...
Chamanzorim, bog'im-bog'cham, to'kilsin bari xor o'lsin,
Mazorim o't olib yonsin, bu ishqim oshkor o'lsin...*

Asarda Ozarbayjon xalqining qadimiy mehmondo'stligi bilan birga ularning urf-odatları, milliy qadriyatlari ham yorqin tasvirlanadi. Ayniqsa, dasturxon atrofidagi suhbatlarda milliy taomlarning o'rni alohida bo'rtib ko'rinadi. Xususan, yozuvchi Ozarbayjon milliy taomi — *kutab* haqida so'z yuritir ekan - uchburchak shaklida tugilib, ichiga qiyma solingan, so'ng uzun qilib o'raladigan bu taom ozarbayjon dasturxonining bezagi sanaladi. Muallif shu o'rinda o'zbeklarning milliy taomi - *g'ilmindini* eslab, ikki xalqning dasturxon madaniyatidagi yaqinlik va o'xshashliklarni qiyoslaydi. Har ikki taom ham shunchaki ovqat emas, balki avloddan avlodga o'tib kelayotgan qadriyat, oila davrasidagi iliqlik va insoniy yaqinlik timsoli sifatida talqin etiladi.

Jalil Jamolzoda o'z davrining va millatining iste'dodli va yetuk rassomlaridan biri edi. Uning aksar asarlarida Nizomiy, Bobak, Fuzuliy, Notavon, Nasimiy, Voqif, Vidodiy, Hojibekov kabi Ozarbayjonning buyuk siymolari o'ziga xos timsollarda gavdalanadi. Ayniqsa, rassomning mashhur "Ko'kko'l" asari san'at ixlosmandlari orasida alohida e'tirofga sazovor bo'lgan. Bu asarda rassomning sobiq turmush o'rtog'i - Madinaxonim siymosi ham aks etib, surat uning butun hayot olamini, qalbidagi armon va orzularini o'zida mujassam etgan edi.

Qissada Ozarbayjon tabiati va nabototi jonli tasvirlarda ifodalangan bo'lib, birgina Ko'kko'lning betakror manzarasi ham bunga yorqin misol bo'ladi. Shu o'rinda yozuvchi ko'lning paydo bo'lishi haqida xalq orasida saqlanib kelgan rivoyatni ham keltiradi. Unga ko'ra, XII asrda ro'y bergan qattiq zilzila natijasida tog'lar bag'rida yettita ko'l vujudga kelgan ekan. Ana shu yettitadan eng kattasi, eng ko'rkamlisi va go'yoki qiroli hisoblangan Ko'kko'lning chuqurligi yuz metrgacha yetadi. Rivoyatning eng e'tiborga molik jihati shundaki, o'sha mash'um zilzila kechasi buyuk mutafakkir va shoir Nizomiy Ganjaviy dunyoga kelgan emish. Botir bu hikmatli rivoyatdan katta ramziy ma'no ko'radi: "Biri odamlarga obi-hayot bersa, ikkinchisi ma'naviy oziq

baxsh etadi. Biri ko'llar qiroli, ikkinchisi she'riyat qiroli. Ikkalasining ham umri boqiy, asrlar davomida xalq xizmatida..."

Mezbonlar aziz mehmon - Botir muallimni butun shahar bo'ylab sayohat qildirar ekan, uni faqat tarixiy maskanlar bilangina emas, balki adabiyot va san'at bilan sug'orilgan muqaddas joylar bilan ham tanishtirishadi. Safar davomida ular Botirni nafaqat o'zbeklar, balki ozarbayjonliklar uchun ham birdek qadrli bo'lgan adib — Maqsud Shayxzoda tavallud topgan diyor, Qozox o'lkasiga ham olib borishadi. Bu yurt qadimdan ma'rifat nuri bilan yoritilgan maskan bo'lib, unda nafaqat Shayxzoda, balki Ozarbayjon adabiyotining ulug' shoiri Samad Vurg'un ham dunyoga kelgan edi. Shu bois bu zaminga qadam ranjida qilish har bir adabiyot ixlosmandi uchun alohida hayajon va ruhiy zavq bag'ishlaydi.

Shuningdek, asarda yurtimizga tashrif buyurgan ozarbayjonlik muharrir Ashrafning gazeta faoliyatiga doir yumushlari va bu borada duch kelgan sarsongarliklari tasvirlanadi. U dastlab yurtimiz haqida salbiy xulosaga kelib, o'z qalbida og'ir hissiyotlar bilan yuradi. Biroq ayni shu pallada Botirning unga ko'rsatgan samimiy yordami va insoniy himmati tufayli Ashrafning bir millat haqidagi tasavvurlari butkul o'zgaradi. Yozuvchi bu holatni yuksak ta'riflar ila tasvirlab, Botirning xarakterini umuminsoniy qadriyatlar va chuqur ma'noli jumlar orqali ochib beradi: "Bir odamning nozik didi, yuksak madaniyati bilan bir xalq haqida yaxshi tasavvur qolishi yoxud, aksincha, bir farosatsiz tufayli butun xalq nomiga dog' tushishi mumkin". Bu tasvirlar orqali yozuvchi insoniylikning eng go'zal fazilatlarini yoritib beradi va millatlararo do'stlikning naqadar muhim ekanini qalbga yaqin, samimiy ohangda ifodalaydi.

Mamatqul Hazratqulovning "Ko'kko'l" qissasi o'zining badiiy jozibasi bilan o'quvchini jalb qilish bilan birga, yozuvchining ijodiy konsepsiyasi va mahoratini ham yorqin namoyon etadi. Asarda obraz yaratishdagi yuksak mahorat, badiiy til unsurlaridan o'rinli va mohirona foydalanish, shuningdek, boshqa millatning tili, madaniyati va san'atini chuqur bilishi uning ijodiy olamini yanada boyitib, uni o'ziga xos ijodkor sifatida ajratib ko'rsatadi. "Zero, adabiyotning asosi bo'lgan obraz va poetik tafakkur, portret va xarakter, ijodiy uslub va badiiy til – barchasi ijodkor tutumini ifodalaydi". [1.]

Muallif shuningdek, qissada nafaqat qahramonlar xarakterini chuqur ochib beradi, balki ularning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini ham poetik va ta'sirchan uslubda tasvirlaydi. Bu esa Hazratqulov ijodining o'ziga xosligi va badiiy mahoratini yana bir bor tasdiqlaydi. Ayniqsa, asarda milliylik va umuminsoniy qadriyatlarning uzviy uyg'unligi, yozuvchining turli madaniyatlar va san'at yutuqlaridan xabardorligi

ham asarga betakror rang-baranglik baxsh etib, uni yanada boy va mazmunli qilgan. Natijada asar kitobxonlarga nafaqat ruhiy zavq bag'ishlaydi, balki ular uchun bebaho bilim va ma'naviy ozuqa manbai bo'lib ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jabborov N. Adabiyot-oliy yoxud Erkin A'zamning ijod tutumi. /Jamiyat, 2025-yil, 7-avgust, 31-soni.
2. Ҳазратқулов М. Гладиолус— Тошкент: ADABIYOT, 2022. – 496 б.
3. Саримсоқов Б Бадийлик асослари ва мезонлари — Тошкент: Bookmany print, 2022. - 252 б.

ISLOMDA SHE'RIYAT MAVZUSI (Navoiy va Haziniy ijodi misolida)

Hayitov Muhammad To'ra o'gli

Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

mukhammadkhayitov0703@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Islom dinida she'riyat, shoirlar ijodida diniy qarashlar Alisher Navoiy va Haziniy Xoxandiy ijodi misolida o'rganiladi. Alisher Navoiy va Haziniy Xoxandiy ijodidagi diniy g'oyalar talqini, shoirlar ijodidagi ilohiy ishq va komil inson g'oyasi tarbiyasidagi din o'rniga ham e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: Qur'oni Karim, hadislar, she'riyat, Islom, tafsir, tariqat, ilohiy ishq, komil inson, tasavvufiy ilm.

Annotation: This article explores poetry in Islam and the religious views in the works of poets, using the works of Alisher Navoi and Hazini Khokhandiy as examples. It also focuses on the interpretation of religious ideas in their works, as well as the role of religion in nurturing the concepts of divine love and the ideal human in poetry.

Keywords: Qur'an, Hadith, poetry, Islam, tafsir, tariqat, divine love, ideal human, Sufi knowledge.

Аннотация: В данной статье рассматриваются поэзия в исламе и религиозные взгляды в творчестве поэтов на примере Алишера Навои и Хазини Хохандий. Особое внимание уделяется толкованию религиозных идей в их произведениях, а также роли религии в формировании концепций божественной любви и идеального человека в поэзии.

Ключевые слова: Коран, хадисы, поэзия, ислам, тафсир, тарикат, божественная любовь, совершенный человек, суфийские знания.

G'arb badiy adabiyotining asosida turuvchi Injil G'arbda badiy adabiyotning o'sishiga olib keldi. Injil ham ilohiy kitob hisoblanib, G'arb adabiyotining oldingi davri bilan solishtirganda rivojlanishi jadallashdi. G'arb adabiyotida Injildan so'ng mazmunan boyib, ilohiy ishq namoyon bo'ldi. Sharq adabiyotida esa bu jarayon Qur'on bilan bog'liqdir. Sharqda adabiyotining rivoji negizida Qur'on va Alloh taolaga muhabbat bordir. Ma'lumki, Sharq she'riyatining asl mazmun va mohiyatini anglash uchun muborak Islom dini ta'limoti ilmi muhim o'rin tutadi. Alisher Navoiy va Haziniy ijodida Qur'oni Karim va hadislardan ta'sirlanganlar.

1. Qur'on va hadis ta'siri Navoiy ijodida

Navoiy Qur'on oyatlari va hadislar ruhiyati asosida o'z she'riyatida insoniy fazilatlarini targ'ib qilgan. Alloh taolo Baqara surasi 2-oyatida shunday marhamat qiladi:

ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ

“Bu Kitobda shubha yo‘qdir. U mo‘minlarga hidoyadir.”

Navoiy bu oyat ruhini she'riy baytda shunday ifodalaydi:

***Yurakdan chiqar so‘zni to‘g‘ri va rost,
Hidoyatga yetaklar haqning so‘zi.***

Shuningdek, Imom Buxoriy va Muslim rivoyat qilgan hadis:

“Mo‘minlar bir tanadekdir, agar uning bir a‘zosiga ozor yetgan bo‘lsa, butun tana ozor chekadi.”

Navoiy bu hadisni she'riy tarzda:

***Odamiy ersang, demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.***

deb talqin qilgan. Bu bayt ijtimoiy mas'uliyat va insoniy fazilatni uyg'un ko'rsatadi.

Sabr va shukr: . Alloh taolo Baqara surasi 153-oyatida shunday marhamat qiladi:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Sabr bilan yordam so‘rang va sabr qiluvchilar mukofotga yetaklanadi.”

Navoiy she'riyatida bu mazmun:

***Sabr ila shukr aylag‘il har dam, ey dil,
Kim, sabr ila shukrdir insonga asil.***

2. Tasavvufiy qarashlar

Navoiy ijodida tasavvufiy qarashlar markaziy o‘rin tutadi. U inson qalbini poklash va Alloh ishqiga bag‘ishlashni she'riyat orqali targ'ib qilgan.

“Mahbub ul-qulub” asarida:

***Dilingni pok qil, ey yor, har nafsdan,
Ki, Haq dargohida topg'aysen murod.***⁷⁶

Bu bayt tasavvufiy ruhiyatda qalbni poklash va ilohiy ishq orqali kamolotga yetish g'oyasini ifodalaydi.

Hadisda ham shunday ruhiy ta'lim bor:

“Alloh qalblaringizni pok qilsin va uni iymon bilan to'ldirsin.”

Navoiy ijodida ilohiy ishq – Allohga bo'lgan muhabbat va ruhiy kamolot vositasi sifatida talqin qilinadi:

***Ishqdir asli har bir kamolot,
Ishqsiz hech kim topmas najot.***
(“Lison ut-tayr”)

3. Axloq va odob masalalari

Navoiy she'riyatida axloqiy qadriyatlar Qur'on va hadis ta'limotlari bilan uyg'unlashgan. Masalan, Niso surasi, 4:36:

﴿وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا ۚ وَاللَّوْلَدِينَ إِحْسَنًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ
وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ
وَأَبْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا﴾

“Va Allohga ibodat qilinglar va Unga hech narsani shirk keltirmanglar. Ota-onaga, qarindohlarga, yetimlarga, miskinlarga, yaqin qo'shnilar, yon qo'shnilar, yonboshdagi sohiblarga, ko'chada qolganlarga va qo'lingizda mulk bo'lganlarga yaxshilik qilinglar. Albatta, Alloh o'zini yo'qori tutuvchi va odamlar ustidan faxr qiluvchilarni xush ko'rmaydi.”

Navoiy bu oyatni she'riyatda shunday ifodalaydi:

***Yurakda mehr bo'lsa, dilda ham muhabbat,
Qilgin yaxshilik, har bir kishiga adolat.***

Bu bayt insoniy axloq va jamiyat oldidagi mas'uliyatni uyg'un ko'rsatadi.

4. Ilm va ma'rifatning diniy ahamiyati

Navoiy ilm olishni Alloh rizoligi yo'lida insonni kamolga yetkazuvchi vosita sifatida ko'rsatadi.

Hadis (Imom Tirmiziy rivoyati):

⁷⁶ Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001. 25-b

“Ilmni o‘rganish har bir musulmonning farzidir.”

Navoiy bu tamoyilni she'riy tarzda:

Ilm ila tanlov topilsin, ey inson,

Bilim seni yoritur, qaror berib qon.

deb bayon qiladi. Bu bayt ilm va e'tiqodni uyg'unlashtirib, insonni ma'rifat sari yetaklaydi.

Millatimiz qalbi va adabiyotimiz xazinasidan munosib o'rin olgan ruhparvar asarlar sohibi Haziniy Xo'qandiy ijodining asos g'oyasi ma'naviy yuksaklik – inson kamolotini kuylash edi. Uning ijodida Qur'oni Karim oyatlari va hadislarining o'rni alohida ahamiyatga ega. Shoir ijodini Qur'oni Karim tafsiri payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sallolohu alayhi vasallam hadislariga sharh tarzida bitilgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Masalan:

Rasullar podshohi boshi uzra tojidur “Lavlok”,

O'shal Ahmad tufaylidin dedi Odamga: “Karramno”. [1,56]

Mazkur baytning birinchi misrasidagi “Lavlok” so'zidan “agar sen bo'lmasang olamlarni yaratmas edim” degan hadisning mazmuni anglashilyapti. Hadisning arabcha matni quyidagicha:

كَلَّا فَلَإِ أَمَلٍ تَقْلَخُ كَلَاوَل

Ma'nosi: **“Agar sen bo'lmaganingda, falaklarni yaratmas edim”**. Bu hadisning isnodi haqida muhaddislar orasida turlicha fikrlar mavjud. Ibn al-Javziy, Suyutiy va boshqa muhaddislar bu rivoyatni zaif yoki uydirma (mavz) deb baholashgan. Xususan, Imom Suyutiy o'zining “Ad-Durar al-Muntathira fi-l-Ahadith al-Mutashahira” asarida bu hadisning isnodi zaifligini ta'kidlaydi.

Ba'zi manbalarda bu hadis Abdurrohman ibn Zayd ibn Aslam orqali rivoyat qilingan deb aytiladi, ammo u zaif roviylardan biri hisoblanadi. Ya'ni shoir Rasululloh sallolohu alayhi vasallamni vasf qilib, u zotning hurmati shu darajadaki: “Agar u zot bo'lmaganida koinot yaralmas edi”, deydi.

Ikkinchi misradagi “Karramno” so'zi esa Qur'oni Karimning “Al Isro” surasi 70-oyatiga ishora qilinmoqda. Alloh taolo marhamat qilib aytadi:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَرْدِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ
وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

”Batahqiq, Biz Bani Odamni aziz-u mukarram qilib qo'ydik va ularni quruqliq-u dengizda (ulov-la) ko'tardik hamda ularni pok narsalar ila

rizqlantirdik va uni o'zimiz yaratgan ko'p narsalardan mutlaqo Afzal qilib qo'ydik".⁷⁷

Bayt mazmunidan Alloh taolo payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallam sharafiga olamni yaratganligi va u zotning hurmatidan inson zotini aziz va mukarram qilib qo'rganligi anglashiladi. Mazkur g'azal na't g'azallar turkumiga kiradi. Ma'lumki, na't g'azallarda payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallamning sifatleri vasf qilinadi.

Mumtoz she'riyatimiz badiiyatini ta'minlagan vositalardan biri iqtibos san'atidir. "Ilm o'zlashtirmoq", "o'zaro foydalanmoq" ma'nolarini anglatuvchi bu san'at asosida ijodkorlar ishqiy va ma'rifiy mazmundagi badiiy mukammal asarlar yaratganlar. Keng ma'noda iqtibos "bir so'z yoki yozuvni bo'lgani kabi yo qisqartirib olmoq. Biridan ilman istifoda etmoq... So'z orasida Qur'oni Karimdan yoxud Hadisi sharifdan yo boshqa maqbul asarlardan bir jumlaning to'liq yoki qisman oz tasarruf ila yoxud tasarrufsiz olinishi"ni anglatadi⁷⁸. Demak, iqtibos san'ati Qur'oni Karim yoki Hadis ilmi bilan bog'liq bo'lib, ijodkor o'z fikrini asoslashda ana shu ikki manbaga tayanadi. Atoulloh Husayniy bu haqda quyidagi ta'rifni beradi: "Iqtibos mashhur qavlg'a ko'ra, Qur'on yo Hadisdin bir nimani aning Qur'on yoki Hadisdin oling'anig'a ishora bo'lmag'an tarzda kalomg'a kiritmaktin iborattur"⁷⁹. Qur'oni Karim oyatidan yoki hadisi sharifdan bir tayanch so'z, ibora yoki jumla aynan keltiriladi.

Iqtibos san'atining go'zal namunalarini Haziniy she'riyatida ko'plab uchratish mumkin. Shoirning "bordur" radifli mashhur g'azalida shunday misralar bor:

Haziniy, bandalikda, bas, yurursan bexabar, g'ofil

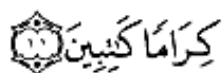
"Kiroman kotibayn" kim, xayri sharringni bitar bordur. [1,76]

Ma'lumki, mumtoz she'riyatning asl mazmun va mohiyatini anglash uchun muborak islom dini ta'limoti ilmi muhim o'rin tutadi. Haziniy ijodida ham ko'rib turibmizki, shoir o'z ijodini bitishda Qur'oni Karim va payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallamning muborak hadislaridan ta'sirlangan. Baytning birinchi misrasida shoir o'ziga xitob qilib, g'aflatda yurganiligini aytib o'tadi va ikkinchi misrada bunga javoban Qur'oni Karimning "Infitor" surasidan iqtibos keltiradi (Kiroman kotibayn). Bu jumla suraning 11-oyatida uchraydi. Alloh taolo marhamat qilib aytadi:

⁷⁷ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – Toshkent, HILOL-NASHR, 2024 – B. 441.

⁷⁸ Куронов Д. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 128.

⁷⁹ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 242.

“Ular hurmatli yozib turguvchilardir”.

Ya'ni mazkur biriktirilgan, muhofaza qiluvchi farishtalar, Alloh taoloning huzurida mukarram sanaladilar va bandalarning barcha amallarini yozib turuvchi sifatiga ham egadirlar. Har bir bandaning o'ng tomonidagi farishta yaxshiliklarini, chap tomonidagi farishta esa, yomonliklarini yozib boradi. Ha, zinhor g'aflatda bo'lmanglar⁸⁰

Islom dini ta'limotiga ko'ra, inson o'z nafsini doim tergap turishi va uni tarbiyalab borishi lozim. Shoir mana shu tarbiya usulini ushbu misrada juda chiroyli tarzda keltiradi va o'z nafsiga qarata: “Ey Haziniy, sen g'aflatda, bexabar yurganing bilan sening amalingni bitib borguvchi farishtalar hech qachon qilayotgan ishingdan g'ofil qolmaydi, bexabar bo'lmaydi”, deya o'ziga xitob qiladi. Quyidagi bayt esa Alloh taologa munajat tarzida bitilgan:

Xudovando, Haziniyning gunohin mag'firat aylab

Ki doxili jannat “min tahtih-al-anhor” bo'lg'aymu?[1,165]

Baytning ikkinchi misrasidagi “min tahtih-al-anhor” jumlasini Qur'oni Karimning “Baqara” surasi 25-oyatidan olingan. Alloh taolo marhamat qilib aytadi:

وَبَشِّرِ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا
الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَنُتُوا
بِهِ مُتَشَبِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥﴾

“Iymon keltirgan va solih amallar qilganlarga, ular uchun ostidan anhorlar oqib turgan jannatlar borligining bashoratini ber. Qachonki ularning mevasidan bahramand bo'lsalar, bundan avval ham rizqlangan edik, derlar. Ularga o'xshash narsalar berilgandir. Ularga u yerda pokiza juftlar bor va ular u yerda abadiy qolurlar”⁸¹

Bayt mazmunidan shoirning Allohga munajat qilib, gunohlari kechirilishini so'rab, o'ziga jannatni eslatib, Allohdan rahmat umid qilishi anglashilmoqda.

Xudoga bandalik shuldur, rizo bo'lsa qazosiga,

Buyursa har nechuk kulfatni, sabr etsa balosiga.

⁸⁰ Shayx Myhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – Toshkent, HILOL-NASHR, 2024. – B. 404.

⁸¹ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. - Toshkent, HILOL-NASHR, 2024. – B. 27.28.

Bayt mazmuniga e'tibor qilsak, bu o'rinda payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallamning sabr haqidagi hadisiga ishora mavjud:

Abu Said roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: "Rasululloh sallollohu alayhi vasallam: "Hech kimga sabrdan ko'ra yaxshiroq va kengroq ato berilmagan", dedilar". Beshovlari rivoyat qilishgan.

Dedi: "Man mota g'ariban..." Rasul,

To musofirlikda o'lsa, borining ko'ksida dog'. [1,98]

Bu baytda qo'lyozma kamchiligi bois matn tugal emas. Lekin bu o'rinda g'ariblikda o'lgan kishi haqidagi hadisga ishora qilinmoqda.

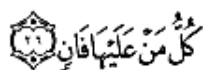
Ki, "Kulli man alayho fonin" deb sanga xabar berdi

Bu oyat ma'nisini o'ylamaslar aksari johil.

Lahad ichra yotursan to qiyomat tongi otguncha,

Egam farmoni birlan surini tortguncha Isrofil. [1,121]

Birinchi baytning birinchi misrasidagi "Kulli man alayho fonin" jumlasini Qur'oni Karimning "Rahmon" surasining 26-oyati hisoblanadi. Unda Alloh taolo marhamat qiladi:

"(Yer) yuzidagi barcha jonzot foniyydir".

Ushbu oyat eng ulkan hayotiy haqiqatni aks ettirgandir. U ham bo'lsa, yer yuzida hech bir jonzotning boqiy qolmasligidir. Bu haqiqat oldida inson ojiz, boshi egik. Uning qo'lidan hech narsa kelmaydi. Navbatma-navbat kelib, birin-ketin ketaveradi. Shunday ekan, o'tkinchi dunyoga berilmay, Allohga ibodat qilishga urinmoq lozim, chunki faqat Alloh taoloning o'zigina boqiydir.⁸²

Xulosa

Bundan ko'rinib turibdiki, shoir dunyo hayotining o'tkinchi ekanligini va uning aldoviga aksariyat johil va bexabar insonlar aldanib qolayotganligini nihoyatda chiroyli, teran misralarda Qur'oni Karim oyatlaridan iqtibos keltirib ifodalagan. Buni o'z o'rnida shoir o'z nafsiga ham eslatib o'tadi.

Keyingi baytda Qur'oni Karimdan biror jumla keltirmagan bo'lsa-da, lekin bu o'rinda "Zumar" surasining 68-oyatiga ishora borligini ko'rishimiz mumkin. Misradagi lahad – bu qabrning ichki, ya'ni mayit qo'yiladigan qismidir. Sur – cholg'u

⁸² Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – Toshkent, HILOL-NASHR, 2024. B. 13

asbobi. Isrofil esa Qur'oni Karimda nomi zikr qilingan eng ulug' to'rt farishtaning biridir. Alloh taolo marhamat qiladi:

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ
أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴿١٨﴾

“Va surga puflandi. Osmonlar-u yerda kim bo'lsa qulab o'ldi. Magar Alloh xohlaganlargina qoldi. So'ngra unga yana bir bor puflandi. Bas, to'satdan ular turib intizor bo'lurlar”.⁸³

Baytning ikkinchi misrasidagi “Egam”dan murod Alloh nazarda tutilmoqda. Ya'ni Alloh taolo to qiyomat kelib, Isrofil (alayhissalom) farishtaga sur chalishni buyurmaguncha, qabr ichida bo'lib turasan, deb nafaqat insonlarni, balki o'z nafsini ham da'vatga tortadi.

Xulosa qilib aytganda, Haziniy Xo'qandiy asarlari, yaxlit olganda, hayot qomusiga o'xshaydi. Chunki biror-bir hayotiy masala, insonga xos qadriyat va tuyg'ular, fazilat va illatlar yo'qki, u qalamga olmagan bo'lsa! Haqiqatan ham, hech narsa Haziniyning teran nigohidan chetda qolmagan. Haziniy olam va odam mohiyati haqida ko'p bosh qotirgan, tiriklik va o'lim sabablari ustida muttasil mulohaza yuritgan, inson hayotining maqsadi, ma'no-mazmuni xususida bir umr o'ylagan, tabiat va jamiyat sirlarini o'zicha yechishga intilgan. Eng asosiysi uning ijodi muborak islom ta'limoti bilan to'la to'kis sug'orilgan.

Alisher Navoiy she'riyati islom dini g'oyalari bilan to'liq uyg'unlashgan. U Qur'on va hadis mazmunlarini, tasavvufiy ruhiyatni, sabr, shukr, taqvo, axloq va ilohiy muhabbatni keng yoritgan. Navoiy she'riyatida islom dini nafaqat diniy tushuncha, balki xalqni ma'rifat va kamolot sari yetaklovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Navoiy ijodini o'rganish bugungi kunda ham ilmiy va amaliy ahamiyatga ega, chunki u musulmon jamiyatining ruhiy qadriyatlari, axloqiy me'yorlari va ilm-fan rivojiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1983.
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001.
3. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – Toshkent: Fan, 1990.

⁸³ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – Toshkent, HILOL-NASHR, 2024. B. 231.

4. Qur'oni Karim. – Toshkent: Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2004.
5. Hadislar to'plami. – Toshkent: Movarounnahr, 2005.
6. Yo'ldoshev, M. Navoiy va islom. – Toshkent: Fan, 1991.
7. Abduvohidov, N. Navoiy ijodida tasavvuf. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 2000.
8. Haziniy. Devon. – Toshkent, Akademnashr, 2017.
9. Husayniy A. Badoye' us-sanoe'.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
10. Ochilov E. Bir hovuch dur. – Toshkent, O'zbekiston, 2011.
11. Quronov D. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2010.
12. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – Toshkent, HILOL-NASHR, 2024.

G'AZALLARDA FOLKLOR ELEMENTLARINING YORITILISHI**Shahodat O'sarova,**

Oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
Andijon shahar Muhammad Yusuf nomidagi ijod maktabi

Annotatsiya: O'zbek mumtoz adabiyotining shakllanishi, taraqqiyoti va so'z san'ati tarixida xalq og'zaki badiiy ijodining o'rni beqiyosdir. Milliy adabiyot taraqqiyotiga asos bo'lgan xalq og'zaki ijodining maqol, matal, qo'shiq, lapar, doston, naql, afsona va rivoyat kabi janrlari zaminida yozma adabiyotda tuyuq, ruboiy, qit'a, muammo, g'azal, qasida va doston singari janrlar paydo bo'lganligi shubhasizdir. Shuningdek, folklor janrlariga xos badiiy tasvir vositalari, uslublar hamda badiiy lavhalar yozma adabiyot namunalarida yangi bosqichda rivojlanib, ma'lum o'zgarishlarga uchragan holda yanada takomillashib bordi. Ushbu maqolada Muqimiy g'azallarida xalq og'zaki ijodi elementlarining aks etishi masalasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: she'riyat, ta'rix, marsiya, g'azal, bayt, she'riy san'at, folklor.

Abstract. Folk oral art plays an important role in the emergence, development, and leading direction of Uzbek classical literature in the history of verbal art. Undoubtedly, such genres of written literature as tuyuq, rubai, qit'a, muammo, ghazal, qasida, and dastan appeared on the basis of proverbs, sayings, songs, lapars, epics, parables, legends, and narratives of oral folk art, which were the basis and foundation for the development of fiction in national literature. Moreover, the diverse artistic means of depiction, styles, and artistic scenes in folklore genres also developed in written literature, undergoing certain changes and further developing. This article discusses the illumination of elements of folk oral art in Muqimiy's ghazals.

Keywords: poetry, history, elegy, ghazal, couplet, poetic art, folklore.

O'zbek mumtoz adabiyotining vujudga kelishi, taraqqiyoti va so'z san'ati tarixida yetakchi yo'nalishga ega bo'lishida xalq og'zaki badiiy ijodiyoti muhim o'rin tutadi. Milliy adabiyotdagi badiiy adabiyot taraqqiyotiga asos va zamin bo'lgan xalq og'zaki ijodidagi maqol, matal, qo'shiq, lapar, doston, naql, afsona va rivoyatlar zaminida yozma adabiyotdagi tuyuq, ruboiy, qit'a, muammo, g'azal, qasida, doston kabi janrlar paydo bo'lganligi shubhasizdir. Shuningdek, folklor janrlaridagi rang-barang badiiy tasviriy vositalar, uslub va badiiy lavhalar yozma adabiyot namunalarida ham rivojlanib, ma'lum o'zgarishlarga uchrab yanada taraqqiylashib bordi.

Muqimiy o'z g'azallarida lirik qahramonning ichki tuyg'ularini, ruhiy kechinmalarini, tug'yonlarini ifodalashda, tashqi qiyofasini tasvirlashda xalq og'zaki ijodidagi epik asarlarning qahramonlari, diniy, afsonaviy rivoyatlardagi obrazlar, shuningdek, tarixiy shaxslarning nomlaridan o'rinli foydalandi. Masalalan, Farhod, Xusrav, Shirin, Vomiq, Uzro, Layli, Majnun, Yaqub, Yusuf, Zulayho, Iso, Sulaymon, Jamshid, Firdavs Tusiy kabi nomlar shular jumlasidandir.

Muqimiy g'azallarida tilga olingan ana shunday qahramonlarning deyarli hammasi Sharq, jumladan turkiy xalqlar og'zaki ijodida kuylanib kelingan. Yozma adabiyot namoyondalari tomonidan ham undagi obrazlar qayta-qayta lirik va epik asarlarda rang-barang misralarda ifoda etilgan. Bu obrazlarning zamini folklorga borib taqalishi haqida ilmiy tadqiqotlarda asosli fikrlar bildirilgan. Yusuf mavzusi Sharqda yetishgan yuzlab shoirlar diqqatini o'ziga jalb etgan. Natijada bu mavzu she'riy yo'l bilan bir necha marta yozilgan. Bu qissa haqida batafsilroq to'xtalishimizning sababi undagi obrazlar, ayniqsa, Yusuf madhi Muqimiy lirikasida ham juda ko'p uchrashidir. Shoirning ko'plab g'azallarida Yusuf nomi, uning go'zalligi, hamda qissadagi boshqa obrazlar – Zulayho, Ya'qub bilan bog'liq misralar tet-tez ko'zga tashlanadi. Muqimiyning folklor qahramonlari, shuningdek, xalq og'zaki ijodi asarlariga xos badiiy tasviriy vositalar, xususan mubolag'a, istiora va boshqalardan g'azaldagi obrazlilikni kuchaytirish uchun foydalandi. Shoir mahorati va san'atkorligi qirralaridan biri ham ana shunda.

Muqimiy g'azallarining ham mazmunan, ham shaklan barkamol bo'lishida xalq jonli tilining turli-tuman elementlari: maqollar, matallar, iboralar va boshqa xilma-xil folklor janrlarining ahamiyati nihoyatda kattadir:

Tegdi kasofatlari bir yurtg'a,

Borki masal "Birniki minggu", – degon.

Muqimiy asrlar davomida ko'plab ijodkorlar lirikasida takrorlanib, "sinovdan o'tgan" qofiyalardan tez-tez o'rinli foydalanadi. Ammo ayni zamonda, jonli xalq tilidagi "oddiy" so'zlarni qofiya o'rnida qo'llab ularga yangi jilo berishga, yangi qirralarini ochishga ham intilib, bu sohada qator yutuqlarga erishadi. "Ohori to'kilmagan" bunday qofiyalar g'azalning umumiy ruhiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, unga qandaydir o'zgacha tarovat, iliqlik baxsh etgandek tuyuladi. Shu ma'noda "kelur" radifli g'azali e'tiborlidir:

Hajr ila tinmay ko'zumdin ko'rmas, ashkim kelur,

G'ayr ila ko'rsam maboda xud-bahud rashkim kelur.

Muqimiy g'azallardagi badiiy mahorati hayotiy lavhahlarni, rang-barang psixologik holatlarni nihoyatda aniq, ishonarli qilib tasvirlash qobiliyatida ham

namoyon bo'ladi. Ma'shuqa bilan kutilmaganda yuz bergan uchrashuv oshiqni gangitib qo'yadi. U o'zini batamom yo'qatadi, hatto, xalq iborasi bilan aytganda "tili so'zga kelmay qoladi". Ma'shuqa esa o'zining bunday ta'siridan juda mamnun. U hazil-mutoyiba aralash oshiqqa "tegajaklik" qiladi, "qiziqtirib" qo'yadi. Quyidagi baytda buni ko'rish mumkin:

O'tardi yor, kelmay qoldi til so'zga, kulub aydi:

- "Qalaysiz? Kamnamosiz, gungu lolu bezabonim siz".

Qator o'rinlarda Muqimiy qadimdan xalqimizga xos bo'lgan milliy xususiyat va urf-odatlariga ishora qilib jonli badiiy lavhalar chizadi. Dutor chertib mayin xonish qilish, ayniqsa, Farg'ona ayol qizlari orasida keng tarqalgan:

Asir etmas qayu bir fe'lu atvoring, xususankim,

Olib ilgingga chalganda dator ohista-ohista.

Keng ommaga mo'ljallab yozgan shoir o'z asarlarining mazmunan va shaklan xalqchil, uslubining esa ravon va ohangdor bo'lishligiga alohida e'tibor beradi. Shu maqsadda, jumladan, u xalq so'zlashuv tilidan ko'p o'rganib g'azallari tarkibiga undan iboralarni, matal-maqollarni, frazeologik birikmalarni ko'plab va har bir holatda juda o'rinli foydalanadi.

...Bugun nogoh munavvar shomim aylarga, ey ahhob,

Ko'zum uchgay magar mehmon kelur mastona – mastona.

... Sabr qil, Muqimiyo, haddin oshmasun ibrom,

Jag'laring horib tushdi arzingni demog'lardin.

...Lisoni so'zga bovar qilmas ersa, qosido, ayg'il.

Uray oshiqlik'imga mahfi Qur'on, bir kelib ketsun.

Kelishga fursati gar bo'lgan vaqtida ham lekin,

Ikki toshni orasida shitob bir kelib ketsun.

.... *O'z ko'mochig'a, masalkim, tortadur kul har kishi.*

Xalq jonli so'shlashuv tilining tuganmas manbalaridan bahramand bo'lgan shoir, o'z navbatida, adabiy tilimizning boyib, yanada rang-barang tovlanishiga, uning xalqchil va ta'sirchan bo'lishiga ham katta xizmat qildi.

Muqimiy o'zining hayot, baxt, istiqbol haqidagi teran fikrlarida xalq og'zaki ijodi elementlaridan foydalandi. Shu jihatdan ham xalqqa yaqin va tushunarli edi. Uning she'rlarida hayotni sevishga, hayotdan zavqlanishga chaqirib, Vatanning ozodlikka erishishini orzu qilish asosiy istagi edi. Lirik qahramondagi bu ulug' niyatlarni amalga oshirish, turmushni faravon qilish, mustamlaka siyosati hukmronlik qilayotgan adolasiz, mudhish tuzumda mumkin emas edi. Shoir istaklari, armonlari bilan hukmron muhit o'rtasidagi qarama-qarshilik unda hasrat, nolish, shikoyat tuyg'ularini keltirib

chiqardi. Shuning uchun Muqimiy she'riyatida "baxsizlik", "tole' zabunlik", "zulm", "jabr-sitam" iboralarini tez-tez uchratamiz, shoirning ko'p she'rlari "charxi kajroftor" (tezkari aylanuvchi falak) dan shikoyat qilib, "bulbullar o'rnini zog'lar" olgani, "ahli tamiz"ni xor bo'lib, "nodonlar"ni izzat-ikromda ekanligi haqida so'zlaydi. Shu sababdan ham Muqimiy matn tagmatnida millat dardini, jamiyatdagi inqiroz holatini ramzlar vositasida ta'sirchan va yorqin ifodalaydi. Mustamlaka siyosatining og'ir oqibatlarini gul, bulbul singari an'anaviy timsollarga yangicha mazmun yuklash orqali tasvirlaydi. Shoir fikricha, zamona – yomonni. Aqlli, dono kishilar "ahli tamiz" oyoq ostida, bulbul o'rnini qarg'a, zog'lar olgan.

Muqimiy bilan muhit o'rtasidagi qarama-qarshilik shoir she'riyatidan bilinadiki, kelgusi zamonlarga ko'z tikish, boshqacha aytganda mamlakatni istiqbol ko'rishni orzu qildi. Kelgusiga nigoh tashlash, o'z ezgu niyatlarini kelgusidagi "yaxshi zamonlar"dan axtardi.

Ko'rinib turibdiki, Muqimiy she'riyatida davr ziddiyatlari tasviri, xalqning ozodlikka, milliy istiqbolga intilish tuyg'usi chuqur dard bilan, betakror badiiyat va teran fikrlar bilan ifodalangan. Bu tuyg'ular ba'zan ochiqcha, ayrim hollarda esa she'rlar tagmatnida aks etganligini kuzatish mumkin.

Xullas, bir umr xalq ichida yurgan, xalq bilan birga nafas olgan, xalq turmushi, orzu-o'ylarini yaxshi bilgan Muqimiy xalqano so'z va iboralarni topib ishlatdi. Shoir she'rlari sodda, tushunarli, ayni paytda, ta'sirchan va nishonga bexato tegishi bilan o'ziga xos badiiy qimmat kasb etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov G'. Muqimiy, T.: Ma'naviyat. 2009.
2. Pardayev Q. Muqimiy she'riyatining matn tarixi, tahriri va talqini. Avtoreferat. –T.:2020.
3. Pardayev Q. Biz bilmagan Muqimiy. Yangi aniqlangan va matni qayta tiklangan asarlar. – T.: Muharrir nashriyoti, 2019,19-bet.
4. Qosimov Begali va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Darslik. T., 2004.
5. Yusupov Sh. Tarix va adab bo'stoni. –T.: Ma'naviyat, 2003, 6-bet.

“HAYRAT UL-ABROR” VA “ROHATI DIL” DOSTONLARI MUQADDIMA BOBLARINING QIYOSIY TAHLILI

Jovlijeva Yulduz Abdivasi qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistri

yulduzjovlijeva442@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada mumtoz adabiyot namunalarning an'anaviy kirish qismi, muqaddima boblari xususida so'z boradi. O'rganish obyekti sifatida Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoni va Xo'janazar Huvaydoning “Rohati dil” dostonlari olingan bo'lib, ushbu asarlarning muqaddima boblari qiyosiy tahlil va tadqiq etiladi. Maqolada ushbu ikki asar muqaddima boblari kompozitsion tuzilishi, badiiyati o'rganilgan. Shuningdek, “Rohati dil” dostonining muqaddima boblarida Navoiy an'analariga izdoshlik va muallifning ijodiy o'ziga xosligiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: muqaddima boblar, basmala, hamd, na't, munojot, kitobat, an'anaviylik, ishora talmeh (tazmin talmeh)

Аннотация. В данной статье рассматриваются традиционные вступительные части – прологи – классических литературных произведений. Объектами исследования являются эпическая поэма Алишера Навои «Хайрат ул-аброр» и эпическая поэма Ходжаназара Хувайдо «Рохати дил». Прологи этих произведений анализируются и изучаются в сравнительном плане. В статье исследуются композиционная структура и художественный стиль прологов этих двух произведений. Особое внимание уделяется приверженности традициям Навои и творческой самобытности автора в прологах эпической поэмы «Рохати дил».

Ключевые слова: прологи, басмала, хамд, на'т, муноджат, книга, традиционализм, тазмин талме (значительный талме)

Annotation. This article discusses the traditional introductory parts, prologues, of classical literary works. The objects of study are Alisher Navoi's epic poem «Hayrat ul-abror» and Khojanazar Huvaiddo's epic poem «Rohati dil», and the prologues of these works are analyzed and studied in a comparative manner. The article studies the compositional structure and artistic style of the prologues of these two works. Also, special attention is paid to the adherence to Navoi's traditions and the author's creative originality in the prologues of the epic poem «Rohati dil».

Keywords: prologues, basmala, hamd, na't, munajat, book, traditionalism, tazmin talmeh (significant talmeh)

Mumtoz adabiyot tarixiga nazar tashlar ekanmiz, badiiy asar tuzilishi bo'yicha o'ziga xos an'ana shakllanganiga guvoh bo'lamiz. Unga ko'ra asarlar an'anaviy kirish qismi ya'ni Allohga hamd va payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) na't boblar (shuningdek ba'zi asarlar basmala bobi) dan boshlangan. Shundan so'ng ko'p hollarda yozuvchining ushbu asarni yozishdan maqsadi va asarning qisqacha mazmunini ifoda etuvchi kirish qism yoxud muqaddima boblar berilgan. Yuqorida aytilgan hamd, na't va muqaddima boblar asarning kirish qismi hisoblangan. Bundan keyin asosiy qism boshlangan.

Maqolada o'rganish obyekti sifatida ikki asar Alisher Navoiyning shoh asari bo'lmish "Xamsa"ning birinchi dostoni "Hayrat ul-abror" va XVIII asr o'zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri Xo'janazar Huvaydoning "Rohati dil" dostonlari olingan. Alisher Navoiy o'z ijodi bilan o'zbek adabiyotida, nafaqat o'zbek adabiyotida balki butun turkiy xalqlar adabiyotida o'ziga xos ijodiy maktab yaratgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Ko'plab ijodkorlar hazrat Navoiyni ijodda o'zlariga ma'naviy ustoz deb bilganlar. Navoiy yashagan davrda va undan keyingi davrda yashagan ijodkorlar ijodida Alisher Navoiy ijodiga izdoshlik, Navoiy an'analarga ergashish yaqqol namoyon bo'ladi. Xo'janazar Huvaydo ham ushbu ijodkorlaridan biri hisoblanadi. Uning mashhur asarlaridan biri bo'lgan "Rohati dil" dostonida Alisher Navoiy ijodiga izdoshlik nafaqat mazmun, balki uslub va estetik g'oyalar orqali ham namoyon bo'ladi. Bu kabi asarlar Navoiy ijodining davomiyligini va uning adabiyotdagi umrboqiyiligini ko'rsatadi.

Ushbu ikki asar muqaddimalarining kompozitsion tuzilishi va badiiyatida umumiy va o'ziga xos individual xususiyatlar namoyon bo'ladi. Har ikkala asarda an'anaviy kirish qismi hisoblangan hamd va na't boblari mavjud. Farqli jihatlari esa "Hayrat ul-abror" dostoni basmala bobi bilan boshlanadi. Doston بسم الله الرحمن الرحيم Bismillahir Rohmanir Rohim (Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan boshlayman) oyati bilan boshlanadi. Ushbu dostongacha ham ko'plab mumtoz asarlar shular jumlasidan Xamsalar ham ushbu oyat bilan boshlangan. Ammo farqli jihati shundaki, Navoiy Xamsasida u alohida basmala bobi sifatida shakllangan. Ya'ni Bismillahir Rohmanir Rohim oyatidagi har bir harfga alohida sharh, ta'rif-u tavsif berilgan. Asarda "Bismilloh"dagi har bir harfga ikki toifa – "ahli qabul" (qabul etganlar) va "ahli rad" (inkor qilganlar) uchun alohida-alohida ma'no yuklatiladi. Dastlab rad etuvchilarga to'xtalinar ekan, ushbu jumladagi har bir harfning bu toifa kishilarini jazolantirishga xizmat qildirilganligini ko'ramiz. Xususan, "س" - "sin" harfi haqida gapirilganda,

uning shakli nahang balig'ining umurtqa suyagidagi arradek bo'lib, rad etuvchilar uchun ofatdek; “م” - “mim” harfi ilon nafasidek o't sohib, yo'l boshida og'zini ochgan holda yotadi, degan tashbehlardan foydalaniladi. Shu tariqa Navoiy ushbu jumladagi qolgan harflarni ham mazkur maqsadga xizmat qildiradi va kitobat (harf) san'atining betakror namunasi yaratadi. Ikkinchi toifa, ya'ni qabul qiluvchilarga to'xtaliganda, endi bu harflarning ijobiy ma'no kasb etishini kuzatamiz. Xususan, “س” - “sin” harfi endi salomatlik yo'lining zinasiga o'xshatilsa, “م” - “mim” harfining maqsad manzilidagi buloq boshiga nisbat berilganligini ko'rish mumkin. Bularning barchasida Navoiyning yuksak badiiy mahorati namoyon bo'ladi.

Doston basmala bobi undan keyin bir hamd, 4 ta munojot va 5 na'tdan iborat. Ushbu dostonning 1-bobi – basmala bobi, 2-bobi - Alloh hamdiga, 3-6 boblar munojotlar, 7-11 boblar na't, 12-bobi ulug' salafлари Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusraviy madhiga, 13-bob Abdurahmon Jomiyga, 14-15 boblari so'z ta'rifiga, 16-bob Husayn Boyqaro madhiga, 17-bob ko'ngul ta'rifiga, 18-20 boblar hayrat ta'rifi (malakut (farishtalar) olamiga sayri va ajoyib bir shahar (inson tanasi) ga sayri) ga, 21-bob Xoja Bahouddin Naqshband hamda Xoja Ubaydulloh Ahror madhiga bag'ishlangan. “Hayrat ul-abror” dostoni jami 21 bob muqaddimadan iborat bo'lib, asosiy qism 22-bobdan boshlanadi. Asar muqaddimasining yana bir o'ziga xosligi shundaki, unda hazrat Navoiy o'zidan avval Xamsa yaratgan Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusraviy, Abdurahmon Jomiy madhiga alohida boblar ajratib, ularni madh etadi.

Navoiy Abdurahmon Jomiy o'ziga ustoz deb bilgan. “Xamsa” yozish niyatini bayon etib, undan oq fотиha olib, ushbu mashaqqatli ishga bel bog'laydi. Nizomiy bilan bellashish ya'ni “panjasiga panja urmoq” (“Xamsa”siga “Xamsa” bilan javob qilish) shoirdan ulkan jasorat talab etishi tabiiy. Navoiy hazratlari bu borada:

Emas oson bu maydon ichra turmoq,

Nizomiy panjasiga panja urmoq.

deya Nizomiy Ganjaviy ijodiga va “Xamsa” siga yuksak baho beradi. Bu kabi ta'rif-u tavsiflar “Hayrat ul-abror” dostoni muqaddimasidasida ko'plab uchraydi. Ayniqsa, quyidagi baytda ishtiyoq san'ati (baytda o'zakdosh so'zlarni qo'llashga asoslagan she'riy san'at) ning go'zal namunasi yordamida Nizomiy Ganjaviyga shaxsiyatiga xos xususiyatlar badiiy ifoda etiladi.

Ganja vatan, ko'ngli aning ganjxez,

Xotiri ganjur-u tili ganjrez.[1:38]

Shu bilan birga “Hayrat ul-abror” muqaddimasida mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiyga “Safo jomining soyfi oshomi” (bu ta'rifda Jomiyning pok e'tiqodi va ma'naviy yuksakligiga ishora qilinadi) deya ta'rif beriladi.

Ulki bukun qutbi tariqatdur ul,

Koshifi asrori haqiqatdur ul.[1:50]

Nazariy-falsafiy jihatdan, ya'ni dunyoqarash-u mafkura ma'nosida Navoiy tayangan manbalarning birinchisi – Qur'oni karim, ikkinchisi – hadisi sharif, uchinchisi shu ikkisidan kelib chiqqan tasavvuf falsafasi. Tasavvufda shoir dahl bo'lgan tariqat esa naqshbandiya. Shu bois doston muqaddimasida Bahouddin Naqshband faoliyatiga alohida to'xtalib o'tiladi.

Xo'jaki naqqoshi sipehri baland

Bo'lg'ali yer sahfasi'ga naqshband.[1:101]

Naqqosh, naqshband so'zlari yordamida baytda ishtiyoq san'atining go'zal namunasi yaratilgan bo'lib, naqshband so'zi orqali Bahouddin Naqshband shaxsiga ishora qilinadi.

Ko'plab mumtoz asarlar zamona hukmdoriga bag'ishlangan yoxud asarda ular madhiga alohida boblar ajratilgan. Xususan, "Hayrat ul-abror" dostonida ham zamona shohi Sulton Husayn Boyqaroning ezgu fazilatlarini, sifatlarini madh etiladi va quyidagicha go'zal ta'rif beriladi:

Qullug'i xonlarg'a kelib farzi ayn,

Xonlar-u shahlar shahi Sulton Husayn.[1:68]

Xo'janazar Huvaydo ijodda Navoiy an'analarini davom ettirgan holda o'zining "Rohati dil" asarini yaratadi. Asar diniy-axloqiy mavzudagi hikoyatlarni o'z ichiga oladi. Huvaydoning "Rohati dil" asari 30 bobdan iborat bo'lib, muqaddima qismlari jami 9 bobni o'z ichiga olgan. 1-bob Allohga hamd, 2-bob Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga na't (Fi na'ti rasulloh (s.a.v)), 3-bob Hikoyati tobuti Jibriyl alayhissalom, 4-bob Bayoni Abu Bakr as-Siddiq (r.a), 5-bob Bayoni Umar-ul Foruq (r.a), 6-bob Bayoni Usmon zi-i-nurayn (r.a), 7-bob Bayoni Ali ibn Abu Tolib (r.a), 8-bob Bayoni Hasan va Husayn (r.a), 9-bob esa Dar bayoni kitob va ismi musannif (rahimahullohu taolo) hisoblanadi. Quyida "Hayrat ul-abror" dostoni va Xo'janazar Huvaydoning "Rohati dil" dostonlari muqaddima boblarining o'xshash va farqli jihatlari xususida so'z boradi.

Har ikki dostonida ham axloqiy-didaktik mavzudagi hikoyatlar bayon etiladi. "Rohati dil" dostonida ham "Hayrat ul-abror" dostonida bo'lgani kabi hamd, na't va munajat boblari mavjud, farqli jihati shundaki, "Rohati dil" dostonida munajat bobi doston boshida emas oxirida berilgan ya'ni "Munajat ba jonibi qoziyu-l-hojat" (Alloh taologa murojaat-iltijo) bilan yakunlanadi. "Hayrat ul-abror" dostoni alohida basmala bobi boshlangan, "Rohati dil" dostoni esa Allohga hamd bilan boshlanadi, ya'ni dostonida basmala bobi mavjud emas. "Rohati dil" dostonida na't ya'ni Fi na'ti rasulloh

(s.a.v) so'ng ushbu bobning mantiqiy davomi va uni mazmunan to'ldirgan holda Jabroyil (a.s)ning tobut haqidagi hikoyati bayon etiladi. Ushbu dostonida shuningdek, Muhammad (s.a.v) choriyorlari — Abu Bakr Siddiq (r.a), Umar (r.a), Usmon (r.a), Ali (r.a) va shu bilan birga imom Hasan va Husayn shahzodalarga alohida bag'ishlov boblari keltiriladi. "Hayrat ul-abror" dostonida esa shoir o'zidan avval Xamsa yaratgan Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy; zamona hukmdori Sulton Husayn Boyqaro, shuningdek Xoja Bahouddin Naqshband hamda Xoja Ubaydulloh Ahror madhiga alohida boblar ajratadi va bu bilan hazrat Navoiy o'ziga ustoz deb bilgan va e'zozlagan insonlarining ezgu fazilat va sifatlarini bayon etadi. "Hayrat ul-abror" dostoni sariyi musaddasi matviyi makshuf vaznida, "Rohati dil" dostoni esa hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan.

Shu bilan birga "Rohati dil" dostonining hamd bobiga alohida e'tibor qaratsak, unda boshqa hamdlardan o'zgacha bir uslubni ko'rishimiz mumkin. Bu o'zgachalik shundaki, Allohning go'zal sifatlarini madh etish barobarida muallif anbiyolar qissalariga ham ishora qilib o'tadi. Buni tazmin talmeh deya atashimiz ham mumkin bo'lib, sababi hamd bobida payg'ambarlarning nomlari to'g'ridan-to'g'ri berilmasdan ular nomi va hikoyalariga ishora qilinadi. Quyida ularni alohida tahlil etamiz.

Birovning qavmiga Sultoni molik,

Yubordi bodi sarsar bo'ldi holik. [2:7]

Ushbu baytda Hud (a.s) qavmi ya'ni Od qavmiga yuborilgan azob haqida gap ketmoqda. Hud (a.s) qavmini iymonga chaqiradi, biroq qancha urinmasin ular iymon keltirishmaydi. Shunda ushbu qavm ustida yetti kecha-yu yetti kunduz qattiq shamol esadi (Oyat) "Va ammo Od (qavmi) bo'lsa, ular nihoyatda tez esadigan sovuq shamol bilan halok qilindilar".

Duosidin birovning berdi to'fon

Qirildi yer yuzida qolmadi jon.

Anikim saqladi xalloqi dovar

O'shal suv etakini qilmadi tar. [2:6]

Nuh (a.s) Mag'ribdan Mashriqqa qadar barcha xaloyiqning payg'ambari edi, ammo ellik kam ming yil iymonga da'vat qilsa-da atigi sakson kishi musulmon bo'ladi. Kofirlar Nuh (a.s) ga ko'p jabr qilishadi, qiynab zulm qilishadi. Shunda "Parvardigoro yer yuzida birorta kofirni qoldirmagin", – deya duo qiladi. Alloh taolo rasulining duosini ijobat qiladi. Nuh (a.s) kema yasaydilar, u uch qavat edi (birinchi qavatida chorva hayvonlari, ikkinchisida Nuh qavmi bilan, uchinchisida qush-u qurtlar joy olgandi). Yer yuzini to'fon bosadi, barcha tirik jon halok bo'ladi. Nuh (a.s) va uning kemasidagilargina omon qolishadi.

Birovning haqlig'ig'a hukm qildi

Qaro toshdin bolalig' teva tug'di. [2:6]

Solih (a.s) o'z qavmini iymonga chaqirganda, ular Solih (a.s) dan mo'jiza ko'rsatishini ya'ni toshdan tuya chiqarishini so'rashadi, Solih (a.s) duo qiladilar, shunda tosh tebranib undan tuya chiqadi va biroz o'tmay bo'talaydi.[4:128-129]

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Xo'janazar Huvaydoning "Rohati dil" asari Alisher Navoiy ijodidan ilhomlangan holda, Navoiy an'analarini davom ettigan holda yaratilgan. Shu bilan birga bir qancha o'ziga xos xususiyatlari(asarda ishora talmeh yoxud tazmin talmehdan, she'riy san'atlardan foydalanish kabi) ham mavjud bo'lib, bu asarning individualligini, originalligini oshirishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Navoiy "Hayrat ul-abror" G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent—2006
2. X.Huvaydo "Rohati dil" Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti Toshkent – 1994 y.
3. N.Rabg'uziy "Qissasi Rabg'uziy" www.ziyonet.com kutubxonasi 65-66 b.
4. Y.Jovliyeva "Huvaydoning "Rohati dil" asari muqaddima boblarining badiiyati va o'ziga xosligi" Yoshlar va ilm-fan 1-son 2025-y. 128-129b
5. H.Eshkuziyeva "Huvaydoning "Rohati dil" dostoni tarkibi" VOLUME 1 | ISSUE 1 | 2023 98-b
6. D.Telmanova "Rohati dil" dostonidagi hikoyalarning ma'rifiy-adabiy qimmati va badiiyati" Journal of new century innovations 2023
7. www.ziyonet.uz
8. www.arxiv.uz

“O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA MAKTUBLAR

Sayfullayeva Mehribonu G‘ayrat qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

mehribonusayfullayeva8@gmail.com

[+998930863011](tel:+998930863011)

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi xalq og‘zaki ijodiga xos syujet va motivlar haqida fikr yuritiladi. Xususan, maktub motivining “O‘tkan kunlar” asaridagi o‘rni, boshqa motivlar bilan munosabati, voqelikni yuzaga keltirishdagi tadrijiy rivoji tahlil etiladi. Ushbu romanda adibning xalq dostonlarida uchraydigan turli motivlardan ijodiy foydalanish mahorati yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, motiv, maktub (noma), syujet, roman.

Annotation: The article discusses the plots and motifs characteristic of folk oral literature in Abdulla Qodiriy’s novel “O‘tkan kunlar”. In particular, the role of the letter motif in the work “O‘tkan kunlar”, its relationship with other motifs, and its gradual development in creating reality are analyzed. This novel highlights the writer's skill in creatively using various motifs found in folk epics.

Keywords: folk art, motif, letter, plot, novel.

Аннотация: В статье рассматриваются сюжеты и мотивы, характерные для устного народного творчества в романе Абдуллы Кадыри “O‘tkan kunlar”. В частности, анализируется роль мотива письма в произведении “O‘tkan kunlar”, его связь с другими мотивами, а также его постепенное развитие в создании реальности. В романе подчеркивается творческое использование писателем различных мотивов народного эпоса.

Ключевые слова: народное творчество, мотив, письмо, сюжет, роман.

Ulug‘ so‘z san‘atkori Abdulla Qodiriy ijodini mutolaa qilar ekanmiz, yozuvchining o‘z asarlari tarkibiga xalq og‘zaki ijodiga xos bo‘lgan motiv va syujetlarni, turli obrazlarni mohirona singdirib yuborganligiga guvoh bo‘lamiz. Adibning “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlari, “Obid ketmon” qissasi hamda katta-yu kichik hikoyalari bilan yaqindan tanish bo‘lgan kitobxon bu asarlar syujetining folklor asarlaridagi kabi motivlar halqasining bir-biriga bog‘lanishidan vujudga kelganligini bir qarashda payqaydi. Abdulla Qodiriy o‘z asarlariga folklor

ijodiga xos unsurlarni olib kirish, asar syujet chizig'ini yuzaga keltirishda folklor asarlari strukturasidan (syujetni yuzaga keltirishda motivlar harakatidan foydalanish; bir motivning boshqa motivni yetaklab kelishi) unumli foydalanish orqali asarlarining xalqchilligini ta'minladi, xalqona ruhni ijodiga jo qila oldi. Birgina "O'tkan kunlar" romanidan o'rin olgan motivlarni bir nuqtaga jamlaganimizda asar strukturasida safar, uylanish, ilk uchrashuv, maktub (noma) motivi, oshiq-yor-ag'yor va do'stlik motivi, dor motivi, tush va o'lim motivlarining harakati orqali vujudga kelganligi ma'lum bo'ldi. Endi esa ushbu motivlar ichidan maktub (noma) motivi va uning romandagi o'rni va ahamiyatiga birma-bir to'xtalib o'tamiz.

Maktub motivi xalq og'zaki ijodida keng uchraydigan va ma'naviy-ruhiy aloqa vositasi sifatida qo'llaniladigan muhim obrazlardan biridir. Bu motiv xalq ertaklari, dostonlar, afsona va qo'shiqlarda ko'plab uchraydi. Folklor ijodida maktub ko'pincha uzoq masofalarda bo'lgan qahramonlar o'rtasidagi bog'lovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, safarlarda, jang-u jadallarda, musofirlikda yurgan yigitlar o'z sevgilisiga yoki oila a'zolariga maktub yozish orqali ularning holini so'raydi va o'z axvolotini bayon qiladi, qiyin vaziyatda qolgan bo'lsa, yordam va madad so'raydi. "Ravshan" dostonida Ravshanbek Shirvon elida qirq kunlik bandi bo'lib zindonga tashlanganda Zulxumor mayna qush orqali Ravshanning ota-onasiga xat yo'llab, Hasanxondan o'g'li Ravshanni qutqarib olishi uchun madad so'raydi. "Kuntug'mish" dostonida ham maktub motiviga duch kelinadi. Ushbu dostonida esa Xolbeka oyim ko'rgan tushi va qo'lidagi Kuntug'mish to'raga oid bo'lgan uzuk ta'sirida yoriga bir maktub yozadi. Bu maktubda o'z arzi-holini arz qilib yoniga rasmini ham qo'yadi. Bir sandiqqa Kuntug'mish to'raning uzugini, bir tola sochini va yozgan maktubini solib daryoga oqizadi. Sandiq No'g'oy yurtiga Kuntug'mishning qo'lga borib yetadi va shu orqali doston syujeti boshlanadi. Bu dostonida maktub motivi syujet voqealar rivojining boshlanishiga turtki bo'ladi. "Alpomish" dostonida esa qalmoqlar tomonidan talashda qolgan Barchinoy Alpomishga maktub yo'llaydi. Bu maktub esa doston voqealarini yangi bosqichga o'tishiga sabab bo'ladi. Maktub orqali Alpomish yoridan xabar oladi, bu esa uni yo'lga chiqishga, sevgilisining oldiga yetib borishga, jang-u jadallarda qahramonliklar ko'rsatishga undaydi. Dostonida maktub motivi syujetni oldinga siljitadi, ya'ni bu motivdan voqeani harakatga keltiruvchi vosita sifatida foydalaniladi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodida maktub motiviga ichki kechinmalar ifodasi sifatida ham qaraladi. Qahramonlar maktub orqali o'z dardini, muhabbatini, sog'inchini, sadoqatini yoki g'azabini bildiradi. Bunday maktublar poetik shaklda ifodalangan bo'ladi.

“O‘tkan kunlar” romanining takrorlanmas badiiy butunlikka aylanishida, boshqa badiiy komponentlar qatorida, undagi maktublarning ham alohida o‘rni bor. Romanda jami o‘n yettita maktub keladi va bu maktublarning har biri roman dunyosida o‘z qonuniy o‘rni, aniq badiiy vazifasiga ega. Aytish mumkinki, roman tarkibidagi birorta maktub chiqarib tashlansa, uning barcha badiiy komponentlariga futur yetadi. Asarning kompozitsion tuzilishi, syujet chiziqlari, obrazlar aro mantiqiy munosabat, xarakterlar, asarda muttasil almashib turuvchi badiiy pafoslar tizimi, ritmik muvozanat, detallar, epizodlar undagi berilgan maktublar bilan badiiy mantiq va struktural jihatdan qil o‘tmas darajada bog‘lanib ketgan. Professor Uzoq Jo‘raqulov “O‘tkan kunlar”dagi maktublar haqida” maqolasida shunday fikr yuritadi: “Roman matnidani o‘rin olgan maktublarni bir nuqtaga jamlaganimizda, taqriban quyidagi tasnif maydonga keladi: a) oshiq-mashuqa-raqib maktublari; b) do‘st maktubi; c) ijtimoiy-siyosiy mazmundagi maktublar; d) ota maktubi. Tasnif qilingan bo‘limlarning ba‘zilari bir nechta, ba‘zilari bir maktubdan tashkil topgan. Har bir tasnif ichida roman voqealariga kuchli tasir ko‘rsatgan, qahramonlar badiiy taqdirining o‘zgarishiga xizmat qiladigan, roman syujetiga burilish yasaydigan maktublar bor. “O‘tkan kunlar”da kelgan maktublarni roman kompozitsiyasining ajralmas qismi sifatida o‘rganish, ularning an‘anaviy asoslari, ichki struktural jihatlari, ma‘naviy, psixologik xossalari haqida so‘z yuritish maxsus, keng ko‘lamli tadqiqotlarni talab qiladi.”[1:43] Haqiqatan ham, romanda kelgan maktublar yuqoridagi tasniflarga g‘oyatda uyg‘un bo‘lib, biz maktublarni ushbu tasnif asosida tahlil qilishni o‘rinli deb topdik.

Asardagi birinchi maktub Yusufbek hojining o‘g‘liga maktubi, ya‘ni ota maktubi. Ushbu maktub roman strukturasida muhim vazifa bajaradi. Maktub roman kompozitsiyasining muhim ustuni bo‘lishi bilan birga, asar ichidagi mustaqil asar desak xatò bo‘lmaydi. Yusufbek hoji maktubi Otabek va uning Marg‘ilondagi hayoti tafsilotlaridan keyin “Toshkand ustida qonliq bulutlar” degan mustaqil bob sifatida keladi. Bob nomi ham shu maktub ichidan olingan. Muallif shu tariqa muhabbat mojarolari bilan band o‘quvchini romanning asos-konsepsiyasiga, undagi diniy, umuminsoniy, milliy, ma‘naviy-ma‘rifiy muammolar ichiga olib kiradi. Ushbu maktub bilan tanishib chiqqan o‘quvchi hushyor tortadi. Muhabbatning romantik dunyosidan hayotning shafqatsiz kurashlardan iborat real dunyosiga tushib qoladi. Zotan maktubning mazmuni, badiiy shakli, hatto hajmi ham shunday yirik vazifani bajarishga yo‘naltirilgan. Maktubning mazmuni Azizbekning qandaydir kuchga tayanib Qo‘qonga qarshi isyon ko‘targani, fuqaroni o‘ziga og‘dirib, xalqni qirg‘inbarot isyonga yetaklagani haqida bo‘lib, Yusufbek hoji Otabekni Farg‘onada Azizbek sherigining, bir fitnachining o‘g‘li sifatida tanishlarini tahmin qilib, o‘g‘lini hushyor yurishga

da'vat etgan[2:34]. Romanning keyingi barcha fojiaiy o'rinlari, kulminatsion vaziyatlari mana shu maktub voqealari bilan uzviy bog'liq. Ushbu maktub Otabekning o'z raqibi Homid tomonidan O'tabboy qushbegiga chaquv qilinib, dor ostiga etilganida najot bo'lib xizmat qiladi. Ayni ma'noda Yusufbek hojining maktubi romandagi ochuvchi maktubdir. Shu maktubsiz "O'tkan kunlar" romanining maqsad-mohiyatini, badiiy o'ziga xosligini anglash mumkin emas.

Asardagi har bir maktub syujet halqasida alohida bir vazifani bajargan. Har biri o'zi bilan birga boshqa bir motivni yetaklab kelgan, yoki bir motivni boshqa bir motivga bog'lashda zanjir vazifasini bajargan. Misol uchun Homidning Otabek tog'risida Musulmonqulga yozgan maktubini keltiraylik[2:115]. Boshdan oxirigacha ig'voga to'la bu maktub orqali Otabek jallodga topshirilsa, Normuhammad qushbegidan yetib kelgan yana bir maktub orqali o'sha vaqtning o'zidayoq o'lim hukmi bekor qilinib, zarbof to'nlar kiyishga muyassar bo'ladi[2:124]. Shuningdek, oshiq-yor-ag'yor tasnifiga kiruvchi maktublarga Homidning Kumushga Otabek nomidan yozgan taloq xatlari, Kumushbibi va Otabek maktublari va bu maktublarning soxtalashtirilgan ko'rinishlari kiradi. Bu maktublar ham asar voqealar rivojida muhim vazifaga ega. Aynan shu maktublar folklor ijodiga xos bo'lgan do'stlik, sinov, oshiq-yor-ag'yor kabi bir nechta motivlarni asarga olib kirilishida katta rol o'ynagan.

Romanda yana bir maktub borki, u "O'tkan kunlar" badiiy konsepsiyasi va Abdulla Qodiriy nasriy ijodining keyingi bosqichlari uchun universal ahamiyatga ega. Bu Qo'qon xonligining chekka hududlaridan biri – Avliyootadan amirlashkar Qanoatshoning Yusufbek hojiga yozgan maktubidir. Bu maktub romanning uchinchi bo'lim o'n yettinchi "Xotima" bobida o'rin olgan. Hijriy 1277-yilning kuzlarida kelgan bu maktub atigi uch jumladan iborat: "O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi. Olmaota ustidagi o'ruz bilan to'qunishmamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'lim bilan ikkisini dafn etdim..."[2:380]. Maktub ma'no va tuzilish jihatidan axborot xarakteriga ega. Ammo xatdagi tragik pafos, hissiy ta'sir kuchi unga roman voqeligi va asardagi ilk maktub – Yusufbek hojining yuqorida aytib o'tganimiz og'li Otabekka yozgan maktubida ilgari surilgan universal badiiy konsepsiyani xulosalash, qissadan hissa chiqarish huquqini beradi.

Maktubda tilga olingan yigitlarning biri Otabek, ikkinchisi usta Alim. Romanning boshqa o'rinlarida individual badiiy vazifasini bajargan bu ikki obraz roman so'ngiga kelib universal ko'lamga ko'tariladi. Har ikki ism o'z xususiy ma'nosi, obrazlilik funksiyasini tark etadi. Majoziy ma'no kasb etaroq, umummilliy, umumbashariy mohiyatga evriladi. Otabek islom va insoniy saltanat egasiga, ya'ni yurt hukmdoriga,

usta Alim esa imon, aql-idrok timsoliga aylanadi. Maktubdagi xabarga ko'ra, jamiyat o'zining Otabegi – yo'l boshchisi, imoni, aql-idrokidan judo bo'ladi. Saltanat, xalq egasiz, aql-idroksiz qoladi. Oqibatda bu ulkan jamiyat, butun boshli millat, xalq dushman oyog'i ostida toptalishi, din-u diyonati, erk-u g'ururining poymol bo'lishigacha borib yetadi. Demak, maktub motivi roman syujetida voqealar rivojining "ochuvchi" va "xulosalovchi" vazifasini ham bajarib kelgan ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Abdulla Qodiriy adabiy merosi va hozirgi o'zbek adabiyoti" mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari [Matn] / - Toshkent: Muharrir nashriyoti. 2019.
2. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. Roman. – T.: Sharq, 2005.
3. "Alpomish" (o'zbek xalq qahramonlik dostoni). – T.: Zabardad Media, 2024.
4. "Ravshan" (o'zbek xalq og'zaki ijodi). – T.: Zabardad Media, 2024.
5. Kuntug'mish, doston (o'zbek xalq og'zaki ijodi). – T.: Sharq, 2011.

GAVHARSHODBEGIM OBRAZI TASVIRIDA ESLASH-XOTIRANING TUTGAN O'RNI

Nurjonova Aziza Qahramonovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarixiy romanlar hisoblangan Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” hamda Shahodat Isaxonovanning “Gavharshodbegim” romanlarida bosh qahramon obrazini tasvirlashda eslash-xotiraning tutgan o'rni haqida batafsil so'z yuritiladi. Qolaversa, asardagi eslash bilan bog'liq o'rinlar ham tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy muhit, eslash, xotira, Gavharshod begim, obraz, Shohrux mirzo, tarixiy asar.

Ma'lumki, inson hayotida yashab turgan davr muhitining o'ziga xos o'rni bor. Shuning uchun muhit tasviri tarixiy asarlarda badiiyat o'lchovlaridan biri hisoblanadi. Haqiqatan, tarixiy asarda – inson bilan uning xarakteri, shaxsi, qahramon yashayotgan va harakat etayotgan sharoit bilan bog'liq ekanini ko'ramiz. Inson muhit ta'siri ostida o'z xarakteri, imkoniyatlari doirasida o'zgaradi. Mustahkam irodali, kuchli xarakterli shaxs o'tkinchi muhit ta'siriga to'liq ma'noda bo'ysunmaydi. Muhitga qarshilik ko'rsatish tuyg'usi ularda kuchli rivojlangan bo'ladi. Ba'zi insonlar esa muhit ta'siriga tushib, unga bo'ysunadilar, o'zlariga xos originallik va individuallikdan mahrum bo'lib, muhit uchun o'rtacha hisoblangan normaga moslashadilar.

Muhit tushunchasi o'z ichiga oilani, jamiyatni, davr va tarixni, tabiatni qamrab oladi. M.Gorkiy 1912-yildayoq, “Muhit – bu o'zimiz. Muhit – bu bir-biriga ta'sir o'tkazuvchi psixik birliklarning muayyan miqdoridir”, deb ta'kidlagan edi. Biz tadqiq etayotgan Pirimqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” hamda Shahodat Isaxonovanning “Gavharshodbegim” romanlari bosh qahramoni Gavharshodbegim o'sha davr muhiti bilan uyg'un holda badiiy mukammal tasvirlangan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Shohrux Mirzo vafotidan so'ng uning avlodlari, aniqrog'i, nevaralari o'rtasida toj-u taxt uchun ayovsiz jang boshlanadi, ya'ni ular taxtga chiqishlari uchun to'g'anoq bo'lgan har qanday shaxsni yo'q qilishga astoydil harakat qilganlar. Buni biz asar voqealari misolida ham kuzatishimiz mumkin. Jumladan, padarkush nomi bilan tarixda qolgan Abdulatifning o'z otasi Mirzo Ulug'bekni qatl ettirishi yoki mulozimlarining gapiga ishonib, Shohrux Mirzoning o'limiga a'za tutib o'tirgan 70 yoshlik buvisi Gavharshodbegimni hibsda saqlanishi yuqoridagi fikrimizni yaqqol

isbotlaydi. Xalq orasida Mahdi Ulyo, ya'ni Avliyo ona nomini olgan Gavharshodbegim boshqa bir nabirasi Alouddavla boshchiligida hibsdan ozod qilinadi. Gavharshodbegimning o'sha paytdagi ichki kechinmalari, ruhiy holati P.Qodirovning "Ona lochin vidosi" romanida quyidagicha tasvirlanadi: *"Noinsof nevaramga yaxshilik qilsam-u, shunday yomonlik ko'rsam-a!... Mana, qasos qaytibdir!.. Lekin bu qasosdan mening dilim vayron! Bolamning bolasini shu ahvolda ko'rish menga azob"*⁸⁴. Gavharshodbegimning ham tarixiy shaxs, ham badiiy obraz sifatidagi qiyofasi ikkala romanda o'zining haqqoniy ifodasini topgan.

Shu o'rinda badiiyatdagi haqqoniylik tamoyili haqida ham bir og'iz to'xtalib o'tish joiz. "Fransuz ma'rifatchiligining yirik namoyondalaridan biri Jan Batist Dyubo poeziyadagi haqqoniyat borasida to'xtalib, ma'lum bir vaziyatlardagina voqe bo'ladigan va buni ham tarixiy sharoit, ham inson imkoniyatini taqozo etadigan, ham badiiy shartlilik qonuniyati ko'tara oladigan faktlar badiiy haqiqat bo'la oladi: bunda voqea va tuyg'ular mosligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi deb yozgan edi"⁸⁵. P.Qodirov Gavharshodbegim xarakterini to'laroq ochish maqsadida uni turli-tuman voqealar girdobidan olib o'tishi ham tarixiylik, ham badiiylik tamoyillariga to'la mos keladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Gavharshodbegimning ham tarixiylik, ham badiiy obraz sifatidagi qiyofasi romanda o'zining haqqoniy ifodasini topgan.

Obraz badiiy mukammal yaratilishi uchun uning ruhiy dunyosi tasviri muhim ahamiyatga ega. Aynan qahramon ruhiyati tasvirigina tarixiy obrazning tarixiylik va badiiylik jihatini ochishga imkon beradi. "Lev Tolstoy tarix fani va tarixiy san'at farqi haqida so'zlaganida, eng batafsil, eng aniq va eng jiddiy tarix asari ham narsaning rangi, hidi va qiyofasini san'at asaridagidek aniq, obrazli va yorqin ifoda eta olmasligini, san'at asaridagidek tasvirlash uchun esa ijodkorda hayotning barcha ikir-chikirlarini bilish qobiliyati, muhabbat va mahorat lozimligini alohida ta'kidlagan edi"⁸⁶.

Mana shu talabga muvofiq Sh.Isaxonova Gavharshodbegim xarakterining barcha qirralarini ochishda ruhiyat tasvirining eslash usuliga murojaat etadi. Agar diqqat qilinsa, "Gavharshodbegim" romanida bosh qahramon hayotining so'nggi yillari tasvirlangan. Biroq mana shu real tarixiy zamon asarda ruhiy-badiiy (perseptual)

⁸⁴ Qodirov P. Ona lochin vidosi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – B. 65.

⁸⁵ Isayeva Sh. O'zbek tarixiy romanlarida xarakter ruhiyatini tasvirlash usullari. Filol.fan.nom....diss. - T, 2001. – B. 28.

⁸⁶ Isayeva Sh. O'zbek tarixiy romanlarida xarakter ruhiyatini tasvirlash usullari. Filol.fan.nom....diss. - T, 2001. – B. 28.

zamon sifatida Gavharshodbegim hayotini to'la qamrab oladi. Bunga adib ruhiyat tasvirining turli-tuman usullari vositasida erishgan. Ana shunday vositalardan biri o'tmish voqealarini eslash hisoblanadi. Shu o'rinda eslash haqida batafsil to'xtalib o'tsak. Eslash insonga xos ruhiy holat bo'lib, uning asosida xotira deb ataluvchi ruhiy hodisa yotadi. Xotira o'tmishda bo'lib o'tgan, inson ongida, qalbida mustahkam o'rnashib olgan va hayot taqozosi bilan uning shuurida qaytadan jonlanuvchi voqea-hodisa yoki kechinmalardan iborat. Gavharshod begimda emotsional xarakter ustunlik qiladi. Sh.Isaxonova Gavharshod begim xarakteri ustida ish olib borar ekan, masalaning bunday nozik jihatlariga alohida ahamiyat beradi. Bunda ijodkor bosh qahramonning didi, tabiati, temperamenti, xatti-harakati, nutqini tasvirlashga jiddiy yondashadi. Shuning uchun Gavharshod begim xarakterining tarixan ishonarli, badiiy jihatdan teran ishlanishida eslashdan iborat ruhiy holat asarda maxsus usul darajasiga ko'tarilgan, deb aytish mumkin.

Inson ruhiyatidagi tabiiy hamda muqarrar holatdan adibimiz Sh.Isaxonova juda o'rinli foydalangan. Aytish mumkinki, asarda bunday ruhiyat tasviri juda tabiiy va hatto usul deyish qiyin bo'lgan sur'atda mohirona tarzda istifoda etilgan. Romanda Gavharshod begim, asosan, eng og'ir damlarida umr yo'ldoshi Shohruh Mirzo bilan kechgan baxtli damlarini eslaydi. Ularning har biri romandagi badiiy zamon va makon chegaralarini kengaytirishga imkon beradi. Mana shu orqali Gavharshod begim hayotining so'nggi yillari tasvirida uning butun hayoti, qismati, orzu-armonlari qamrab olingan.

Eslashning o'zi ijodkorni, u tasvirlanayotgan personaj faoliyatini o'z davrining siyosiy voqealari, ijtimoiy hayot bilan bog'lashga imkon beradi. Darhaqiqat, V.Dneprov yozganidek, o'z ijodini davrning ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlari bilan bog'lay olmagan yoki buni istamagan yozuvchi san'at uchun yo'qqa chiqqan insondir. Halol ijodkor esa jamiyatning tanqidchisi hisoblanadi va shu tufayli u siyosat bilan bog'lanadi⁸⁷.

Sh.Isaxonovanning "Gavharshod begim" asari boshida Gavharshod begim kanizagi Oypopukka Shohrux Mirzodan olgan birinchi sovg'asi, ya'ni ro'mol haqida quyidagilarni xotirlaydi. Gavharshod begim 9 yoshligida 2 opasining to'yida kuyovnavkarlar orasida kelgan Shohrux mirzo Gavharshod begim bilan birinchi marta uchrashadi va yoqtirib qoladi. O'sha paytdagi udunga ko'ra, kelinning yangalari va dugonalari kelin uchun ko'rmana talab qilib, kuyovlarning yo'llariga baxmal balqon

⁸⁷ Isayeva Sh. O'zbek tarixiy romanlarida xarakter ruhiyatini tasvirlash usullari. Filologiya fanlari nomzodlik diss. T-2001

tutishadi. Shunda kuyovlarning orasida turgan uzun bo'yli yigit cho'ntagidan aqcha olganicha Gavharshod begim tomon kelib, undan kimligini va ismini so'raydi. Gavharshod begimga bu yoqmaydi va yigitning savollariga to'g'ri javob bermaydi. Bir necha kundan keyin ularning uyiga kichik yangasi oppoq ipak matoga o'ralgan kichkina tuguncha bilan kirib keladi. Tuguncha ichida "Ismxon ismli bonuga", deb yozilgan maktub, novvot hamda havorang harir ro'mol bor edi. Gavharshod begim bu ro'molni nafaqat to'y sovg'asi, balki "jannati begimdan menga xotira", - deya yodga oladi. Muallif Gavharshod begimning o'sha paytdagi portretini shunday chizadi: "begim xuddi yosh qizchaga aylanib qolganga o'xshardi. Tund chehrasi yorishib, oppoq yuzlari qizarganicha, ko'zlarida g'alati nur o'ynardi"⁸⁸. Asarning ushbu o'rinlari muallif tomonidan shu darajada ta'sirli ifodalanganki, uni o'qiyotgan har bir kitobxon bosh qahramon bilan birgalikda ajib tuyg'ular girdobiga sho'ng'iydi.

P.Qodirovning "Ona lochin vidosi" romanida esa Gavharshod begimning to'yi bilan bog'liq voqealarni eslashiga Yazdiyning "Zafarnoma" asarida Shohrux Mirzoning ilk uylanish to'yi Samarqandning Bog'i Behishtida bo'lgani aytilgan birgina jumla sabab bo'ladi. Gavharshod begim Navro'z kunlarida chindan ham jannatga o'xshaydigan Bog'i Behishtda boshiga oq harir yopib, qaynotasi Amir Temurga kelinsalom qilganini hayajon bilan eslaydi. O'sha kuni Amir Temur Gavharshod begimga otalarcha mehribon tovush bilan "Bizning xonadonga qo'ygan poyi qadamingiz qutlug' bo'lsin, bolam!", - deydi va yirik-yirik la'llar qadalgan bir juft oltin sirg'a in'om qiladi. Qaynonasi Bibi xonim esa bu sirg'alarni kelinining qulog'iga taqa turib shunday deydi: "Bu in'omning teran ma'nosi bor, endi hamisha xonadon sohibining gapiga quloq solgaysiz, aytganlarini so'zsiz ado etgaysiz!"⁸⁹. Lekin Gavharshod begim uchun muallif ta'biri bilan aytganda "xonadon egasining irodasiga bo'ysunib yashash oson kechmadi. Mudom tog'lar atrofida o'ralashgan bulutlarning shamol-bo'ronlarini eslatuvchi urush-yurishlarga chidash, ichki-tashqi nizolarning girdoblaridan suzib o'tish juda qiyin bo'ldi". Asardagi ushbu eslash jarayoni qisqagina bo'lishiga qaramasdan Gavharshod begim obrazini yanada kengroq ochib berishga xizmat qilgan. Qolaversa, Pirimqul Qodirovning yozuvchilik mahorati yuqoriligini yana bir bor isbotlagan.

Qaysi bir davr bo'lishidan qat'iy nazar ayollar ko'ngil olamidagi qarashlar, intilishlar, orzu-havaslar asliyaticha qoladi. Tarixiy romanlarda nafaqat tarixiy siymolarni yoritish, balki o'sha davr ayollar ruhiyatini, qalb kechinmalarini nozik

⁸⁸ Isaxonova Sh. Gavharshodbegim. – Toshkent: Ma'rifat bitiklari, 2023. – B. 12.

⁸⁹ Qodirov P. Ona lochin vidosi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – B. 4.

tasvirlash va yoritish ayol adibalarning ijodida yanada yorqinroq ifodalangan. Ayol ijodkorlarning ijodida ayol obrazi, ayol qalbi tasviri o'zgacha tasvirlanadi, e'tirof etiladi. Ayol ijodkorlar ayol kishining ruhiy olamini erkak ijodkorlardan ko'ra chuqurroq idrok etadi. Fikrimning isboti sifatida esa Sh.Isaxonovanning "Gavharshod begim" romanidagi yana bir voqeaga to'xtalmoqchiman. Ushbu voqea ham biz yuqorida so'z yuritayotgan eslash usuli orqali bayon qilingan. Gavharshod begim kundoshi To'ti begimning to'y kuni Shohrux mirzoni kuyov qiyofasida ko'rmaslik uchun ota uyiga ketadi. U yerda bir kun qolib, ertasi kuni yana saroyga qaytishga qaror qiladi. Gavharshod begim qiblagohi G'iyosiddin Tarxonning olti qo'riqchi suvoriysi hamrohligida arobaga chiqadi. Kundosh balosi boshiga tushgan Gavharshod begim aroba Zarafshon daryosiga yaqinlashganda daryoni tomosha qilish bahonasida arobadan tushadi. U o'zini daryoga tashlamoqchi edi, biroq atrofga suv sachratayotgan to'lqinlar og'ushida oqiyotgan gavdasini tasavvur qilib, beixtiyor orqasiga qaytadi. Arava daryodan o'tib, Bo'rijar yo'liga yetganda Gavharshod begim boshi aylanib, ko'ngli ayniyotganini his qiladi. Shu yerga Shohrux mirzo ham yetib keladi va ular o'rtasida suhbat bo'lib o'tadi. Ushbu eslash voqeasi Shohrux mirzo va Gavharshod begimning 6 yil o'tib, farzandli bo'lishlarini bilishi bilan yakunlanadi. Asarning bu o'rinlarida bosh qahramon qalbidagi his tuyg'ular tabiat tasviri bilan uyg'unlikda g'oyat ta'sirli qilib tasvirlangan. Bu orqali Sh.Isaxonova kundosh balosini ko'tarish har qanday ayol uchun nihoyatda og'ir ekanligini tasvirlab bergan.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, eslash-xotira usulining badiiy asarlardagi o'rni va ahamiyati kata. Negaki badiiy asarlarda eslash usulini qo'llash muallif uchun asar voqealarini kengroq tasvirlash imkonini bersa, kitobxon uchun bosh qahramon haqida ko'proq ma'lumotlarni bilib olish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Isayeva Sh. O'zbek tarixiy romanlarida xarakter ruhiyatini tasvirlash usullari. Filologiya fanlari nomzodlik diss. T-2001.
2. Isaxonova Sh. Gavharshod begim. – Toshkent: Ma'rifat bitiklari, 2023. – 318 bet.
3. Qodirov P. Ona lochin vidosi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – 272 bet.

ХАЙРИДДИН СУЛТОННИНГ "БОБУРИЙНОМА" ВА ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВНИНГ "ЮЛДУЗЛИ ТУНЛАР" АСАРЛАРИДА БОБУР ОБРАЗИ

Шоҳсанам Гулматова,

ЧДПУ 2-босқич магистранти

Илмий раҳбар: Г.Тоғаева,

ЧДПУ доценти, ф.ф.н.

Email: g.togayeva@cspu.uz

OrcID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-0215-147>

Аннотация. Ўзбек адабиётида тарихий шахсларнинг ҳаёти, фаолияти ва маънавий дунёқарашини ёритиш орқали ўқувчини миллий қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш аънанаси бор. Бу борада Хайриддин Султоннинг “Бобурийнома” ва Пиримкул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” асарлари алоҳида эътиборга лойиқ. Ушбу мақолада ҳар икки асар таҳлил қилиниб, муаллифларнинг тарихий материал билан ишлаш маҳорати, Бобур ва Бобурийлар сулоласини ёритиш маҳорати ўрганилади.

Калит сўзлар. Бобур, Бобурийлар, Ҳиндистон, образ, услуб, маҳорат, асар тили, ўрта асрлар, “Бобурнома” асари, Хонзодабегим, тарихий жараён

Annotation. Uzbek literature has a tradition of educating readers in a spirit of respect for national values, highlighting the life, work and spiritual worldview of historical figures. Khairiddin Sultan's "Baburinoma" and Pirmkul Kadyrov's "Starry Nights" deserve special attention in this regard. This article analyzes both works and explores the authors' skill in working with historical material, as well as their ability to highlight Beaver and beaver dynasties.

Keywords. Babur, Baburians, India, Image, style, craftsmanship, language of the work, The Middle Ages, the work of "Baburnoma", Khonzodabegim, historical process

Ўзбек адабиётида тарихий шахсларнинг ҳаёти, фаолияти ва маънавий дунёқарашини ёритиш орқали ўқувчини миллий қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш аънанаси бор. Бу борада Хайриддин Султоннинг “Бобурийнома” ва Пиримкул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” асарлари алоҳида эътиборга лойиқ. Икки асарда ҳам буюк давлат арбоби ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шахсияти, унинг сиёсий фаолияти, қалбдан дуч келган зўравонликлар, изтироблар ва тарихий даврнинг мураккаб воқеалари бадиий тасвир орқали очиқ берилган.

Хайриддин Султоннинг “Бобурийнома” романи Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсиятига, унинг давридаги сиёсий курашлар ва маънавий изтиробларга бағишланган.[1.416.] Асарда Бобур на фақат бир давлат раҳбари, балки қалбида шеърӣётга, санъатга, маърифатга чексиз муҳаббат туйғуси билан яшаган инсон сифатида намоён бўлади. Масалан, романнинг бир қисмларида Бобур ўзининг ёшлигидаги курашларини эслаб, инсон ҳаётида ғалаба ва мағлубиятнинг ўзаро боғлиқлиги, тақдир ва ирода ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилмоқчи бўлади. Ёзувчи асарда Бобурни тарихий манбаларга таянадиган, лекин бадиий фантазия билан бойитилган, теран руҳий кечинмаларга эга қаҳрамон сифатида кўрсатади. Бобурнинг ички зиддиятлари, унинг давлатчилик тўғрисидаги қарашлари, муҳаббати ва инсонпарварлиги асарнинг асосий ўзагини ташкил этади. Асарда бобурийлар сулоласининг кейинги авлодлари ҳам кенг қамровда ёритилади. Жумладан, Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб каби ҳукмдорлар ҳақидаги қисқача маълумотлар ва уларнинг Бобур ғояларини қандай давом эттиргани борасида фикрлар берилган. Бу Бобурнинг фақат ўзи эмас, балки унинг асос солган давлат тизими, маданияти ва дини ҳам муҳокама қилинганини кўрсатади.

Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи ўзбек тарихий прозасида алоҳида ўрин тутди. [2.219.] Асарда Бобур шахсияти нафақат тарихий шахс сифатида, балки руҳий кечинмаларга эга инсон сифатида кенг намоён бўлади. Қодиров тарихий маълумотларга асосланган ҳолда, уларни бадиий тафаккур билан уйғунлаштириб, Бобур образини ҳаётӣй ва таъсирчан қилиб ярата олган. Асардаги воқеалар Хирот, Самарқанд, Андижон ва Ҳиндистон каби жойларда кечади. Пиримқул Қодиров ҳар бир маконни тарихий ва этнографик жиҳатдан ҳам тўлақонли тасвирлайди. Масалан, Самарқанддаги қозикалон, мадрасалар ва бозор муҳити ҳақидаги воқеалар Бобурнинг юртга бўлган муҳаббати, ўтган даврларни соғиниш туйғуси билан берилган. Бу туйғулар, айниқса, Бобурнинг онасига боғлиқ хотиралар орқали кучли таъсир уйғотади. Муаллиф реал тарихий шахсларнинг бадиий образини яратишда муваффақият қозонган. Жумладан, Муҳаммад Шайбонӣй билан бўлган кураш, унинг психологияси, ҳамда Бобурнинг узок мусофирликда кечирган кунлари катта тафсилот билан берилган. Ҳар икки ижодкор қаламига мансуб романнинг марказида Бобур шахсияти турса-да, улардаги ёндашув ва услуб фарқлидир. Хайриддин Султон Бобур ва унинг авлодларини кенг қамровда тасвирласа, Пиримқул Қодиров Бобурнинг шахсий ҳаёти ва ички кечинмаларига кўпроқ эътибор қаратади. Қодировнинг романида Бобурнинг Нигорхонимга бўлган

муҳаббати, она тарбиясининг таъсири, Ватанни ташлаб чиқиш ҳақидаги кўнглидаги пушаймонлик теран берилган.

“Бобурийнома” асари тарихий хронологияга таянган ҳолда кенг сиёсий воқеаларни қамраб олса, “Юлдузли тунлар”да тарихий давр ва шахсият руҳий теранликда ёритилади.

Масалан, Султон асарида Бобурнинг Ҳиндистонга юришлари ва унинг у ердаги давлат тузилиши ҳақидаги режалари ўнғай берилса, Пиримқул Қодировда Бобурнинг унгача бўлган изтиробли йўли, аёллар ва оилавий муносабатлари кучли психологик таҳлил билан тасвирланади. Ҳар икки асарда ҳам тарихий муҳитнинг теран акс эттирилгани, урф-одатлар, дунёқараш, исломий ва суфий қарашлар ўрин олган. Бобур образи ҳар икки романнинг марказий тимсоли бўлиб, муаллифлар уни халоскор, фидоий, шу билан бирга изтиробга тўла инсон сифатида кўрсатишга ҳаракат қилган.

Ёзувчилар маҳорати ва тарихий-бадий услуб ҳам ўзига хосдир. Ҳар икки муаллиф тарихий материални нафақат билиб, балки уни таҳлил қила оладиган даражада ўзлаштирган. Хайриддин Султоннинг услуби сўз бойлиги, кўргазмали ифодалари билан ажралиб туради. У тарихий воқеаларни тўғридан-тўғри эмас, балки бадий деталь ва симболика орқали кўрсатади. Масалан, у Бобур қалбини “юз йиллик ёмғирлардан намланган гул” деб таърифлайди. Пиримқул Қодиров эса характерида руҳийлик ва мураккаб психологик ҳолатларнинг ифодасига катта эътибор беради. Унинг тили оддий, лекин таъсирчан. Масалан, Бобур онасини соғиниб: “Мен юртни эмас, онамнинг нафасини соғиндим”, дея йиғлайди. Бу сатр нафақат образни, балки туйғуни ҳам юракка етказди.

Хайриддин Султоннинг “Бобурийнома” ва Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” асарлари орқали Бобур ва унинг сулоласи ҳақида кенг тасаввурга эга бўламиз. Икки муаллиф ҳам тарихий ҳақиқатни ҳурмат қилган ҳолда, бадий қиёфа орқали тарихни жонлантиришга муваффақ бўлган. Улар тасвирлаган Бобур — тарихий шахс, аммо у орқали миллий онг, ватансеварлик, маърифат ва адолат руҳи ўқувчига етказилган. Бу асарлар нафақат адабий, балки маънавий ва тарбиявий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, ёш авлодга тарихий меросни қадрлаш, уни теран англашга ёрдам беради. Ҳар икки муаллиф ўзбек тарихий роман жанрида янги поғоналарни яратган ва келажак адиблар учун илҳом манбаи сифатида хизмат қилмоқда. Ҳар икки ижодкор “Бобурнома” асарини теран ўргангани таҳсинга сазовор.[3.]

Юқорида айтилганидек, Пиримқул Қодиров “Юлдузли тунлар” романини яратишда Бобурнинг шахсий ҳаёти, унинг руҳий изтироблари, муҳаббат ва Ватан

туйғулари, оилавий муносабатлари ҳақидаги кечнмаларга кўпроқ таянади ва тарихий қарорлари орқали ўқувчига теран таассурот қолдиради. У тарихий манбаларга таяниб, Бобурнинг реал образини тиклашга ҳаракат қилган. Масалан, романнинг кўплаб қисмларида “Бобурнома”да келтирилган воқеалар таҳлил ва драматизация қилинган. Зеро, олимлар Ғайбулло Саломов ва Неъмат Отажон айтишганидек, “бу рубъи маскунда” Бобурнинг шухрати кириб бормаган жойлар йўқ.[4.] Шунингдек, романнинг бадиий кучини оширадиган жиҳат — Пиримкул Қодировнинг тил мукамаллиги, тарихи ва адабиётни уйғунлаштириш маҳоратидир. Қаҳрамонлар орасидаги диалоглар жонли, замона руҳини акс эттиради. Масалан, Бобур билан душманлари ўртасидаги кураш ва сиёсий муаммолар реал воқеликда асосланган ҳолда тасвирланган.

Хайриддин Султоннинг “Бобурийнома”сида эса асосий эътибор Бобурийлар сулоласига қаратилган. Бу асар нафақат Бобур, балки унинг авлодлари — Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Жаҳонгир ва бошқаларнинг фаолияти орқали бобурийлар тарихини ёритади. Муаллиф тарихий манбалардан кенг фойдаланган, уларни бадиий услуб билан ёритиб, тарихий романга хос ички туйғуларни, шахсий изтироб ва ички курашларни чуқур берган. Пиримкул Қодиров тарихий маълумотларни бадиийлик билан синтез қилишда маҳоратли. У “Бобурнома”ни асос қилиб олган ҳолда, воқеаларни тасаввур кучи билан бойитади. Масалан, Бобурнинг Ҳонзодабегимга бўлган акалик муҳаббати, Шайбонийхон билан қарама-қаршилиги каби воқеалар реал тарихий асосга эга бўлса-да, ёзувчи уларни чуқур психологик таҳлил орқали беришга интилади.

Хайриддин Султон эса бобурийлар сулоласининг бутун бир даврини қамраб олган ҳолда, ҳар бир авлоднинг ўзига хос хусусиятларини очиб беради. Акбаршоҳнинг динлараро бағрикенглик сиёсати, Жаҳонгирнинг санъатга бўлган муҳаббати, Шоҳжаҳоннинг Тожмахал қурилиши орқали муҳаббатни абадийлаштириш орзуси — булар барчаси тарихий маълумотлар билан уйғунлашган ҳолда тасвирланган.

Бобур образининг ифодаланиши ҳақида шу фикрларни айтиш мумкин:

- Пиримкул Қодировда Бобур – инсон, шахс, шоир ва сиёсий арбоб сифатида бор бўйи билан гавдаланади. У ҳамиша ўзига қалбан юзланади.
- Хайриддин Султонда Бобур – сулоланинг асосчиси сифатида кўпроқ тарихий ва сиёсий мақомда намоён бўлади.

Тарихийлик ва бадиийлик мувозанати:

- Пиримкул Қодиров тарихийлик ва бадиийликни мувозанатли ушлаган. Тарихий воқеалар ўқувчи қалбига таъсир қилувчи ҳолда туюлади.

– Хайриддин Султонда тарихий фактлар устунроқ, илмий ва хронологик тўпланган бўлиб, у қаҳрамонлар тақдири орқали тарихий жараёнларни кўрсатишга ҳаракат қилади.

Услуб:

– Пиримкул Қодиров – классик адабий услубнинг давомчиси, романтик, фалсафий ёндошув бор.

– Хайриддин Султон – хроник, реалистик услубда ёзган, тарихий тадқиқотга хос ёндашув бор.

Ёзувчилар маҳорати: тарихий драматизм ва ички изтироб

Пиримкул Қодиров Бобурнинг фожиали тақдирини, унинг ватан соғинчи, қалб изтироблари ва оилавий муносабатларини чуқур бадиийлаштирган. Унинг Бобур ҳақидаги тасвири ўқувчида қалбни титратувчи таъсир қолдиради.

Хайриддин Султон эса ҳар бир воқеадан тарихий сабоқ чиқаради. Асарда шоҳларнинг шахсий ҳаётидан кўра, уларнинг ислохотлари, сиёсий қарашлари ва тамаддунга қўшган ҳиссаси устувор. Бу жиҳат ҳам муҳим – чунки у ўқувчида фикрлаш, таққослаш қобилиятини оширади. У тарихий аспектда образни чуқур ўрганган. Масалан , Турғун Файзиев тадқиқотларидан яхши хабардорлиги кўриниб туради.[5.]

Хайриддин Султон ва Пиримкул Қодиров асарлари орқали Заҳриддин Муҳаммад Бобур образи миллий маънавиятимизнинг тимсоли сифатида қайта жонлантирилди. Улар нафақат Бобур шахсиятини, балки унинг давридаги ижтимоий-сиёсий зиддиятларни ҳам таҳлил қилиб, ўқувчини теран тафаккурга ундайди. Ҳар икки ёзувчининг асарлари бадиий етуклик, тарихий ҳақиқатга садоқат ва миллий ўзликни англаш руҳида ёзилган. Бу асарлар нафақат адабий, балки маънавий ва тарбиявий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, ёш авлодга тарихий меросни қадрлаш, уни теран англашга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хайриддин Султон.Бобурийнома.(маърифий роман).-Т: «Шарқ» нашриет-матбаа концернининг Бош таҳририяти 1997.
2. Қодиров П. Юлдузли тунлар: - Тошкент : Nurafshon business, 2019. - 528 б.
3. З.М.Бобур. Бобурнома.-Т: Юлдузча, 1989.
- 4.Ғ.Саломов, Н.Отажон. Жаҳонгашта Бобурнома.-Т: А. Қодирий номидаги Халқ Мероси нашриёти, 1996.
- 5.Т.Файзиев. З.М Бобур ва унинг авлодлари.-Т: Ёзувчи нашриёти, 1996 йил.

ODIL YOQUBOV YARATGAN OBRAZLARNING O'ZIGA XOSLIGI HAMDA ASARLARINING BADIY-USLUBIY JIHATLARI

Jumanazarova Saida Rustambek qizi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

1-bosqich magistranti

jumanazarovasaida010@gmail.com

Annotatsiya: Odil Yoqubovning uzoq va yaqin tariximizni aks ettiruvchi asarlari mazmunini tizimli o'rganish, ulardagi mavzu va g'oyaviy jihatlarni tadqiq etish, yoshlar orasida adabiy-tarixiy asarlar mutolaasini targ'ib etish bugungi kun adabiyotshunosligining dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Ushbu maqolada Odil Yoqubov yaratgan obrazlarning o'ziga xosligi hamda asarlarining badiiy-uslubiy jihatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Badiiy talqin, poetik mahorat, konsepsiya, ijtimoiy-psixologik, Sharq sivilizatsiyasi, obraz, adabiy-tarixiy.

Аннотация: Системное изучение содержания произведений Одила Якубова, отражающих нашу давнюю и недавнюю историю, исследование тематических и идейных аспектов в них, а также популяризация чтения литературных и исторических произведений среди молодёжи являются одними из актуальных задач современного литературоведения. В данной статье рассматривается своеобразие образов, созданных Одилом Якубовым, художественно-стилистические аспекты его произведений.

Ключевые слова: Художественная интерпретация, поэтическое мастерство, концепт, социально-психологический, восточная цивилизация, образ, литературно-исторический.

Abstract: Systematic study of the content of Odil Yakubov's works reflecting our long and recent history, researching thematic and ideological aspects in them, and promoting the reading of literary and historical works among young people are among the urgent issues of today's literary studies. This article examines the uniqueness of the images created by Odil Yakubov and the artistic and stylistic aspects of his works.

Keywords: Artistic interpretation, poetic skill, concept, socio-psychological, Eastern civilization, image, literary and historical.

«Har bir adabiyotning bosh xususiyati milliyligidir. Shuning uchun ham milliy adabiyot deymiz. Dunyoda esa minglab millatlar, elatlar bor. Birini ikkinchisi bilan

adashtirmaysiz. Chunki biri ikkinchisidan nimasi bilandir farq qiladi. Mana shu «nimasi» bo'lmagan, o'zligi yo'q millat uzoq yashay olmaydi, boshqasiga singib ketadi».⁹⁰

«Odil Yoqubov adabiyot maydoniga kirib kelganiga yarim asrdan oshdi. Tabiiyki, bu yillardagi ijod nog'ora-karnaylar sadosi ostidagi g'olibona yurishdan iborat bo'lgani yo'q. Unda xatoliklar ham, pasayishlar ham bo'ldi, ba'zan esa asarlarida hukmron mafkura tazyiqida yo'l qo'yilgan nuqsonlar ham mavjud. Albatta, bunday nuqsonlarni pesh qilib to'ydan keyin nog'ora chalib, xinalar qo'yib Odilning nechog'lik «yomon» bo'lgani haqida ham yayrab gapirish mumkin. Lekin men baxil odam emasman –birovning kemptikligidan yayrab semirib yurish odatim yo'q, bundan tashqari o'zim farishta emasman, boshqalarni chalg'itib yuraversam. Yo'q, men boshqa bir narsaga guvohman – Odil Yoqubov eng og'ir Sho'ro yillarida ham xalq dardi bilan yashaganini, ona yurtining kelajagi va baxtini orzu qilganini imkon qadar shu yo'lda qalam tebratganining guvohiman».⁹¹

Yozuvchi hayot bo'lmasada, uning asarlari hozirgi kunda ham biz uchun tarix va adabiyotning ochilmagan qirralarini ochishga yordam berib kelmoqda. O'zining adabiy faoliyatini hikoyalar yozish bilan boshlab, keyinchalik roman va qissalar bilan katta shuhrat qozondi. Uning adabiy merosi tarixiy haqiqat, milliy qadriyatlar va insoniylik masalarini yoritib bergan.

Dunyo adabiyotshunosligida tarixiy mavzudagi nasriy asarlarda mavzu va g'oya, tarixiy fakt va uning talqini, ijodkor estetik ideali, tarixiylik va zamonaviylik tamoyillari, tarixiy mavzuda ijodkor badiiy konsepsiyasi kabi muammolar misolida ijodkorlarning poetik mahorati va badiiy iste'dodi qirralari izchil o'rganilgan. Tarixiy mavzuning badiiy asardagi ifodasi, muallifning faktlarga munosabati, tarixiy shaxslarning badiiy talqini va asardagi bosh muammoning obrazlar vositasida badiiy idrok etilishi, tarixiy shaxs va ijodkor estetik ideali, muallif dunyoqarashi, tarixiy fakt talqini muammolari, tarixiylik tamoyilining badiiy asarda aks etishi, tarixiy asarda yozuvchi konsepsiyasi kabi muammolar yechimi dolzarb ahamiyatga ega.

Odil Yoqubov asarlari haqida fikr yuritilar ekan, inson ko'z oldida bevosita tariximizning turli qiyin vaziyatlaridagi voqealar keladi. Chunki u tarixni yuksak badiiylik bilan yoritib berishga harakat qilgan. Eng mashhur tarixiy asari, hamma bilgan «Ulug'bek xazinasi» dir. Tarixiy roman 1974-yilda yozib tugatildi, unda XV asrda yashab o'tgan olim va buyuk hukmdor Temuriyalar shajarasinining vakili Mirzo Ulug'bekning hayoti, ijodi va fojiali yakuni ochib beriladi. Bu asar orqali ilm-fan va

⁹⁰Qosimov B. O'zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi. – T.: Fan va texnologiya, 2008. – 331 b.

⁹¹Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. Qaydasan, Moriko? – T.: Sharq, 2004. – 592 b.

siyosat o'rtasidagi qarama-qarshilik, murakkab ijtimoiy harakatlar haqida bilib olishimiz mumkin.

Qadimgi Sharq sivilizatsiyasini va undagi madaniy-ma'rifiy jarayonlari tasvirlangan yana bir asar bu «Ko'hna dunyo» dir. 1986-yilda bu falsafiy-tarixiy asar Sharq sivilizatsiyani ochib beribgina qolmay, uning urf-odatlarini, siyosatini ham hikoya qiladi. Yozuvchi tarixiy voqealarni shunchaki tahlil qilib qolmay, jamiyatning rivojlanishi va bu davrdagi insonlarning taqdirini ham unutmaydi.

Odil Yoqubov tarix bilan cheklanib qolmaydi, ya'ni zamonning, jamiyatning, insonlarning muammosiga bag'ishlangan asarlar ham yaratadi. Bunday asarlarni adabiyotshunoslar tilida ijtimoiy-psixologik asarlar turkumiga kiritish maqsadga muvofiq. Buning yorqin bir dalili «Diyonat» romanidir. Asar 1965-yilda yozilgan bo'lib o'zbek adabiyotida ma'naviy qadriyatlarni, halollik va insoniylik tuyg'ularini ochib beradi. Roman insonlarning axloqiy tanlovi, jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlar va hayotiy sinovlar bilan boyitilgan. Shuningdek, Odil Yoqubov 1988-1991-yillar davomida «Adolat manzili» romani ustida ishladi. Asar 1994-yili «Sharq yulduzi» jurnalida e'lon qilindi. O'sha yili turk tiliga tarjima etilib, alohida kitob holida chiqdi. «Adolat manzili» qalamga olindi mavzu muammolari jihatidan «Diyonat», «Oq qushlar, oppoq qushlar» romanining mantiqiy davomi, «Diyonat» dan boshlangan, «Oq qushlar, oppoq qushlar» da davom ettirilgan ma'naviy – ijtimoiy jarayonlar, muammo, jumboqlar badiiy tahlilining o'ziga badiiy intixosi. Bu uch roman garchi har biri mustaqil o'zicha tugal asar sanalsa-da, trilogiya sifatida yaxlit holda xalqimiz tarixining muayyan bosqichini aniqrog'i, dovrug'li qizil imperiyaning yurtimizda nisbatan tinch, osoyishta kunlarda ichidan yemrilishi, ma'naviy inqiroziga, halokatga yuz tutish davri haqida keng tasavvur beradi.⁹²

Keyinchalik yozuvchining «Er boshiga ish tushsa» nomli psixologik romani ham sekin-asta adabiyot maydoniga kirib keldi.

“Adabiyot - xalqning yuragi, elning ma'naviyatini ko'rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish kerak”⁹³. Shu ma'noda, o'z tarixini anglagan xalq ruhan qudratli va ma'nan boy millatga aylanadi. Odil Yoqubovning uzoq va yaqin tariximizni aks ettiruvchi asarlari mazmunini tizimli o'rganish, ulardagi mavzu va g'oyaviy jihatlarni tadqiq etish, yoshlar orasida adabiy-tarixiy asarlar

⁹² Normatov U. Yangi o'zbek adabiyoti. – T.: Universitet, 2007. – 100 b.

⁹³ Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-may kuni Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy bog'ida tashkil etilgan “Adiblar xiyoboni” ochilish marosimida so'zlagan nutqi. www.president.uz

mutolaasini targ'ib etish bugungi kun adabiyotshunosligining dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Yozuvchi haqida gap ketar ekan, bevosita uning o'zbek teatrchiligiga qo'shgan hissasi ham mu nohibdir, u dramaturgiya sohasida ham salmoqli faoliyat olib boradi, xususan, «Bir koshona sirlari», «Olma gullaganda», «Yurak yonmog'i kerak», «Aytsam dilim kuyadi, aytmasam tilim», «Fotihi Muzaffar yoxud bir parivash asiri» kabi dramalari ahamiyatlidir. Odil Yoqubov suhbatlarning birida «Bilasizlarmi, ijodkorda avvalo dard bo'lishi lozim. Dardi yo'q ijodkor katta yozuvchi bo'la olmaydi»⁹⁴ degan edi. O'z tabiri bilan aytganda Odil Yoqubov chinakamdard ila yozadigan ijodkjo edi. Uning «Diyonat», «Ko'hna dunyo», «Ulug'bek xazinasini» kabi romanlarida, «Ota izidan», «Matluba», «Qaydasan, Moriko» singari qissalarida insonni o'yg'a toldiruvchi, yurak qa'ridagi takrorlanmas hislarni junbushga keltiruvchi nodir tuyg'ular yotadi. Adib yozgan deyarli barcha asarlardagi badiiy obrazlarni o'quvchi tez va oson tushuna oladi. Chunki har bir obraz o'ziga xos favqulotda xarakter xususiyati bilan ajralib turadi. Albatta, o'quvchi ongida yaqqol namoyon bo'la oladigan obrazlarni yaratish anchayin mehnat talab qiladi. Adabiy portret sifatida u Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Abdulla Oripov va boshqalar ijodiga bag'ishlangan maqolalar yaratdi. Uning ijodiy faoliyatini o'rganish maqsadida 50-yillardan so'ng adabiyotshunos olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini yo'lga qo'ydi. Bular Matyoqub Qo'shjonov, Ozod Sharafiddinov, Umarali Normatov, Norboy Xudoyberganovlardir. Odil Yoqubovning deyarli barcha asarlarida oddiy xalq va yuqori lavozim egalari, adolat va adolatsizlik, sadqat va xiyonat kabi bir biriga zid

keluvchi tomonlarning oxir-oqibat haqiqat yo'liga kelib bog'lanishi asosiy mavzu bo'lib kuylanaveradi. Iste'dodli yozuvchi asarni yozish davomida, kitobxonga yanada aniqroq, yanada tasavvurlariga jonlilik baxsh etish, voqealar rivojini kuchli his-hayajon bilan, sabrsizlik bilan o'qib kuzatib borishi uchun ajoyib usullardan foydalanadi. Jumladan uning «Oq qushlar, oppoq qushlar» asari ham yuqorida aytib o'tilgan sifatlarga boyligi va ayniqsa unda keng foydalanilgan badiiy bo'yoqlar, omonim, sinonimlar va badiiy asarlarga xos jilolanuvchi so'zlar, ijodiy rang-tasvir, ma'no ko'chishining ajoyib turlari, metafora, metanomiya, snekdoxa, vazifadoshlik, maqol va matallar keng o'rin olgan. Bu esa asar mazmuniga o'zgacha ijobiy ta'sir o'tkazib, fikr-mulohazalarni, aynan ochib berilmoqchi bo'lgan maqsadni yanada oydinlashtiradi, kitobxon xulosasini teranlashtiradi.⁹⁵

⁹⁴ www.saviya.uz

⁹⁵ Zarpullayeva M. Odil Yoqubovning «Oq qushlar, oppoq qushlar» asarida qo'llanilgan badiiy so'zlar. – Central Asian Journal of Education and Innovation, 2023. – 69 b.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov B. O'zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi. – T.: Fan va texnologiya, 2008. – 331 b.
2. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. Qaydasan, Moriko? – T.: Sharq, 2004. – 592 b.
3. Normatov U. Yangi o'zbek adabiyoti. – T.: Universitet, 2007. – 100 b.
4. Zarpullayeva M. Odil Yoqubovning “Oq qushlar, oppoq qushlar” asarida qo'llanilgan badiiy so'zlar. – Central Asian Journal of Education and Innovation, 2023. – 69 b.
5. Yoqubov O. Oq qushlar, oppoq qushlar. Roman // Sharq yulduzi, 1986. – № 5–7.
6. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-may kuni Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy bog'ida tashkil etilgan “Adiblar xiyoboni” ochilish marosimida so'zlagan nutqi. www.president.uz
7. www.saviya.uz

O'ZBEK FOLKLORIDA "FARHOD VA SHIRIN" MAVZUSI

Ismatillayev Ihomjon Shamsiddin o'g'li,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek folklor adabiyotiga "Farhod va Shirin" mavzusining kirib kelishi va o'rganilishi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Tarixiy Tabariy, Farhod, Xusarv, Shirin, ikkinchi darajli timsol, epik obraz, g'azal, syujet, kompozitsiya.

Аннотация: В статье рассматривается введение и изучение темы «Фархад и Ширин» в узбекскую фольклорную литературу.

Ключевые слова: Исторический Табари, Фарход, Хусарв, Ширин, вторичный образ, эпический образ, газель, сюжет, композиция.

Abstract: This article discusses the introduction and study of the theme of "Farhod and Shirin" into Uzbek folklore literature.

Keywords: Historical Tabari, Farhod, Khusarv, Shirin, secondary image, epic image, ghazal, plot, composition.

Eron va turkiy og'zaki adabiyotda Xusrav va Shirin (keyinchalik Farhod va Shirin) haqidagi badiiy asarlarning paydo bo'lish ildizi tarixga – Sosoniylar sulolasi tarixi va fojiasiga borib taqaladi. Xusrav II Parvez mashhur sosoniy podsholardan Anushirvonning nabirasi va Xurmuzning o'g'lidir. U 590-yilda taxtga o'tirgan va 628-yilda o'g'li Sheruya buyrug'i bilan qatl qilingan. Eron, Suriya, Vizantiya tarixiy xronikalarida, tarixchilar Feofilakt Simokatta, Sebeos, Tabariy va boshqa tarixiy manbalarda berilgan ma'lumotlarga ko'ra, Shirin ham tarixiy shaxs bo'lib, Xusravning eng sevimli, eng oqila xotini bo'lgan. Xusrav Shirinni Xujistondan saroyga olib kelganida saroy a'yonlari bu nikohni ma'qullamagan, Shirinni Xusravga nomunosib deb hisoblagan ekanlar, chunki Shirin zodagonlar xonadonidan bo'lmagan, buning ustiga xristianlardan bo'lgan. Bu holat saroy ig'volarini kuchaytirib yuboradi. Faqat bir yildan keyin Shirin saroy malikasi sifatida e'tirof etiladi. Shirinning Xusrav qabri tepasida zahar ichib o'lishi ularning sevgisini afsonaga aylantiradi.

Xusrav, Shirin va Sheruya haqida turli-tuman afsona va rivoyatlar, ertaklar, keyinchalik, hatto xalq dostonlari paydo bo'ladi. Bular tarixiy xronikalarda va turli xarakterdagi yozma manbalardan o'rin oladi. Natijada, G'.Aliyev ta'kidlaganidek, Xusrav va Shirin hayotini aks ettirgan sof tarixiy asarlar qatoriga tarix bilan rivoyatlar

uyg'unlashgan ikkinchi toifa tarixiy asarlar kelib qo'shiladi. Mana shu ikkinchi toifa manbalar Xusrav va Shirin haqida juda katta obidalarining yozilishiga zamin bo'ldi. Yozma adabiyotda birinchi bo'lib "Xusrav va Shirin" dostonini Abulqosim Firdavsiy yaratdi.

Dastlabki afsona va rivoyatlarda Xusrav va Shirin sevgisi, Sheruyaning padarkushligi hikoya qilinsa, keyinchalik Farhod va Besutun, qasr va ariq, Shabsiz laqabli ot, qo'shiqchi Borbad, Shirinning rashk tufayli Maryamni o'ldirishi kabi epizodlar qo'shilgan. Farhod nomi birinchi bor "Tarixi Tabariy"da zikr etilib, uning Shiringa oshiq bo'lgani va Shirin sharafiga Besutun tog'ini kesgani hikoya qilinadi. X asrga oid bu tarixiy asarda tarix bilan xalq og'zaki ijodi uyg'unlashib ketgan. X-XI asrlarda Farhod nomi, asosan, arab va fors tillarida yozilgan g'azallarda zikr etildi. XII asrda esa uning epik obrazi yaratildi. Nizomiy, Dehlaviy, Qutb, Shayxiy dostonlarida ikkinchi darajali timsol bo'lgan Farhod Orif Ardabiliy va Alisher Navoiy dostonlaridan boshlab bosh qahramonga aylandi.

Abdurauf Fitratning fikricha, VII-X asrlarda Eronda "Xusrav va Shirin" nomli xalq dostoni va Besutun tog'iga tarixiy rasmlarni chizgan rassom haqida "Farhod – ko'hkan" afsonasi mavjud bo'lgan. Uning bir qismini Firdavsiy "Shohnoma"ga kiritgan, Nizomiy esa XII asrda bu doston va afsonani birlashtirib, syujetga yangi obrazlar qo'shgan⁹⁶. G'.Aliyev ham Farhod haqidagi afsonalarning "Xusrav va Shirin" qissasiga kelib qo'shilmasdan oldin mustaqil ravishda yashab kelganini qayd etadi.⁹⁷

Xusrav va Shirin sevgi qissasi o'zbek folklorida "Farhod va Shirin" qissasi shaklida ommalashdi. Syujeti va kompozitsiyasi jihatidan bir-biridan farq qiluvchi afsona, rivoyat, ertak va doston variantlari bor. Suv uchun kurash, samimiy sevgi va sadoqat o'zbek xalqi yaratgan "Farhod va Shirin" variantlarining asosiy g'oyasi hisoblanadi. Bu variantlarning qaysi biri birinchi yaratilganini aniqlash qiyin. Bizningcha eng qadimgi variantlaridan biri XII-XIII asrlarda Qoraqumda bino qilingan Devqal'a inshooti bilan bog'liqdir.

Devqal'a afsonasi. Prof. S. Tolstov "Xorazm madaniyatini izlab" asarida XII asrda qurilgan Devqal'a obidasi va u bilan bog'liq afsonani keltiradi. "Devqal'a" afsonasiga ko'ra, Farhod – me'mor va tosh-tarosh dev. U Xorazmshohning qizi Shirinni sevib qoladi va sovchi qo'yadi. Podsho qizini bahaybat devga turmushga bermaslik uchun, jodugar kampirning maslahatiga kirib, Qoraqum sahrosining o'rtasida tosh qal'a qurishni buyuradi. Farhod janubdagi tog'lardan yelkasida tosh tashib, qal'ani

⁹⁶ Фитрат Абдурауф . Танланган асарлар. 2-јилд. - Т.: Маънавият,2000. – В.208.

⁹⁷ Алиев Г, Легенда о Хосрове и Ширин в литературе народов Востока - Москва ,1960 .

qura boshlaydi. Bundan tashvishga tushgan podsho yana jodugarga murojaat qiladi. Jodugar Farhodga malikaning o'lganini, butun Xorazm ahli aza tutib fig'on chekayotganini aytadi. Shirinning o'limi to'g'risidagi xabardan gangib qolgan Farhod: "Usiz menga yashashdan ne foyda!"- deb hali joyiga qo'yishga ulgurmagan so'nggi toshni osmonga uloqtiradi. Tosh Farhodning ustiga qaytib tushadi. Devni sevib qolgan Shirin fojia ro'y bergan joyga keladi va Farhodning jasadi tepasida o'ziga pichoq sanchib halok bo'ladi.⁹⁸ Bu afsonaning boshqa xalqlardagi afsonalardan farqi shuki, Farhod tosh qal'ani tog'da emas, toshdan asar ham bo'lmagan cho'lda quradi. Farhod cho'pon yoki shahzoda emas, bahaybat dev bo'lib, u yerosti xudosi, toshtarosh Farhodni yodga soladi. Zardushtiylik dinida Farhod - ma'bud, yerosti dunyosining xudosi, quruvchi va toshtaroshlarning homiysi bo'lganini hisobga olsak, badiiy asarlarda toshtarosh va me'mor sifatida mashhur bo'lib kelgan Farhod obrazining yaratilishiga qadimgi Farhod kultining prototiplik vazifasini o'taganligi ayon bo'ladi. Mehnat bilan bog'liq Farhod kulti O'zbekiston, Eron, Ozarbayjon va Turkiyada keng tarqalgan. Toshtarosh, rassom, me'mor Farhod nomi bilan afsona va rivoyatlar, ertaklar, kitobiy dostonlar yaratilgan. Bugungi kungacha bu o'lkalarda Farhod nomi bilan ataluvchi tog'lar, qoyalar, inshootlar, ariqlar, hatto maqbaraning mavjudligi ham bevosita Farhod kulti bilan bog'lanadi.

Keyingi davrlarda yaratilgan xalq dostonalarida Farhod Chin xoqonining, ertaklarda Kunchiqar mamlakati podshohining, afsonalarda kambag'al dehqonning o'g'li; Shirin esa Eron malikasi Mahinbonuning yoki Bekobod malikasi Gulchehraning jiyani sifatida tasvirlandi.

"Farhod va Shirin" ertagi. Qadim zamonda bir podshohning qizi bo'lgan ekan. Qizning oy desa og'zi, kun desa ko'zi bo'lib, kulsa og'zidan gullar to'kilar, yursa oyog'idan tilla sochilar ekan. Qiz gulbog'da qirq qizlari bilan sayr etib yurar ekan. Nima uchundir qiz yoshligidan beri doimo g'amgin ko'rinar ekan. Qirq qiz Shirinning har qancha ko'nglini olish uchun urinsalar ham o'ynab-kulib, ochilib yurmas ekan. Bir kun kanizaklardan biri: — Hech narsadan kamchiligingiz bo'lmasa, nima uchun doimo xafa ko'rinasiz, — deb so'rabdi. Shunda Shirin: Men o'ynab, davron surib kulib yursam, boshqalar qayg'u-g'amda bo'lsa, undan nima foyda? — degan javobni qaytaribdi. Bir kun Shirin daryo bo'yida sochini yuvib o'tirgan ekan. Uning qoshiga bir kampir kelib: — Qizim, qani sening bu bo'yingga munosib yigit bo'lsa, — debdi. Shirin: — Men ham o'sha siz aytgan yigitni istar edim, — debdi. Bu so'zni eshitgan kampir: — Ana, sen istagan yigit daryoda oqib kelayotir, — deb aytibdi. Shirin daryoga

⁹⁸ Толстов С.П.Кадимги Хоразм маданиятини излаб.- Т. , 1964. –В. 33-34.

qarayman deganida, boshidagi tilla tarog'i suvga tushib ketibdi. Ikkinchi bir mamlakat podshohining o'g'li daryoda cho'milayotgan ekan. Tilla taroqni tutib olib, "Shu taroqning egasi kim bo'lsa, o'shani olaman", deb ahd qilibdi. Elda yurib surishtira boshlabdi. Bir kampir bu taroqning egasi Shirin ekanligini aytibdi. Yigit qizni axtarib yo'lga chiqibdi. Kunchiqarda bir podshoh bor ekan, uning birgina Farhod nomli o'g'li bo'lgan ekan. Farhod qayg'urib, g'amgin bo'lib yurar ekan. Bir kun otasi o'g'lini qirq yigiti bilan sayrga chiqaribdi. Farhodning ko'zi tosh yo'nib turgan ustaga tushibdi. Shu hunarga ishqiboz bo'lib, uni o'rgana boshlabdi. Otasi uni bu ishdan qaytarsa ham unamabdi, o'z bilganidan qolmabdi. Kunlardan bir kun Farhod otasining xazinasiga kirib qolibdi. Undagi tosh sandiqni ochib, oyinayi jahonnamoga qarabdi. Oynada avval Guliqahqah parini ko'ribdi. Keyin kunbotar tomonda Shirinning arg'imchoq uchib turganini ko'ribdi. Qizga oshiq bo'lib, boshidan hushi ketib yiqilgach, qo'lidagi oyna yerga tushib sinibdi. Farhod Shirinni qidirib yo'lga chiqibdi. Yo'lda bir daraxtning soyasida bir yigitning uxlab yotganini ko'ribdi. Daraxt tepasidan bir ilon tushib yigitga zahar solay deb turganida, Farhod yugurib kelib xanjar bilan ilonni o'ldiribdi. Yigit cho'chib uyg'onibdi va Farhodga: "Hozir tushimda bir kishi "Tur, do'sting keldi", deb aytdi", debdi va bu fojiaoning oldini olib qutqargani uchun Farhodga rahmat aytibdi. U bilan umrbod do'st bo'libdi. Bular yo'l yurib, Shirinning mamlakatiga yetib kelishibdi, Farhod bir tog' tagida bir necha ming askar to'planib turganini ko'ribdi, bir cho'pondan bu askarlar kimniki ekanini bilib olibdi. Shu vaqt Shirin qirq kanizagi bilan kelibdi. Shamol Shirinning yuzidagi pardasini ko'taribdi. Farhod uni ko'rib oshig'-u beqaror bo'lib hushidan ketibdi. Do'sti suwab uni o'ziga keltiribdi. Biroq Shirin va qirq qiz ketib qolgan ekan. Farhod Shirinning qayerga ketganini so'rabdi. Do'sti: "Shirin shu tog'ga suv chiqargan yigitga tegaman, deb aytdi", — debdi. Shu so'zni eshitgan Farhod g'ayratga kelib, tog'-toshni qo'pora boshlabdi. Oxiri bu ishni tugatib, tog'ga suv chiqaribdi. Do'sti tog'ning bir tomoniga Shirinning, ikkinchi tomoniga Farhodning rasmini chizibdi. Bir kuni Shirin tog' etagida Farhod qurgan hovuzni ko'rish uchun qirq kanizagi bilan kelibdi. Shirin mevali daraxtlar bilan bezangan obod joyni ko'ribdi. Bu cho'lni suvga serob qilib, bog'-u bo'stonga aylantirgan bahodir Farhodni ko'rib Shirin ham uni sevib qolibdi. Farhodni o'z qasriga olib borib, ziyofat qilibdi. Shunday qilib, ular murod-maqсадlariga yetibdilar.⁹⁹

Farhodtog' va Shirinsoy toponimi bilan bog'liq ertakning qisqacha mazmuni: Farhod bir kambag'alning o'g'li ekan. Otasi o'lib, unga bir ketmon va sandiq ichidagi bir ko'zgu meros qolibdi. Ko'zguda ko'ringan qizning jamolidan

⁹⁹ <https://tafakkur.net/farhod-va-shirin/xalq-ogzaki-ijodi.uz>

behush bo'lib yiqilibdi. Do'sti Shopur yordamida Bekobodga kelishibdi. Bekobod suvsiz bir xaroba joy ekan. U yerning aholisi mashaqqat chekib, tog'-tosh kesib Sirdaryo suvini cho'lga oqqizish taraddudida ekan. Farhod otasidan qolgan ketmon bilan mo'jizalar yaratibdi. Uning ovozi Bekobod hukmdori Gulchehra va uning jiyanlari Shiringa borib yetibdi. Farhod ko'zguda ko'ringan qiz Shirin ekanini bilibdi. Malikalar Farhodning sharafiga ziyofat berishibdi. Shirinning ta'rifini eshitgan Eron shohi Xusrav sovg'i jo'natibdi. Gulchehra Shirin hali yosh deb rad javobini bergan ekan, g'azablangan Xusrav Bekobodga qo'shin tortibdi. Toshotar Farhodning tog'dan qulatgan toshlari qo'shinga katta zarar yetkazibdi. Shunda Xusrav vazirning maslahati bilan hiyla yo'lga o'tibdi: kim Mirzacho'lga suv chiqarsa, Shirin o'shanga tegsin debdi. Farhod zo'r berib ishini davom ettiribdi. Xusrav esa Mirzacho'lga bo'ya yozdiribdi. Bo'yalar tovlanib, suvdek mavj beribdi. Shirin noiloj Xusravning taklifiga ko'nibdi. Lekin tong otganidan keyin aldanganini bilibdi. Ko'z yoshi to'kib Farhod tomon yo'l olibdi. Xusravning hiylasini eshitgan Farhod ham yo'lga tushgan ekan. Ikki sevimli Sirdaryo bo'yida, daryoning ikki qirg'ogida uchrashibdilar. O'rtada Sirdaryo mavjlanib oqar, oshiq-ma'shuq ikki tomonda bir-biriga zor bo'libdi. Shirin tomonga qo'lini cho'zgan Farhod tog'ga, tinmay ko'zyoshi to'kkan Shirin soyga aylanibdi. O'shandan beri kishilar bu tog'ni Farhodtog', soyni Shirinsoy deb atar ekanlar.¹⁰⁰

Mazmuni shunga o'xshagan boshqa bir ertakda Xusravning hiylasini eshitgan Farhod o'zini halok etadi. Farhodning o'limiga chiday olmagan Shirin o'zini o'ldiradi.

Fors va turkiy tilda yozilgan "Xamsa" dostonlari syujeti XV asrdan boshlab baxshilar tomonidan o'zlashtirildi hamda ishqiy-sarguzasht va kitobiy dostonlarning yaratilishiga xamirturush vazifasini o'tadi. XIX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan Mir Mahdumning "Nasri Xamsayi benazir", Mahzunning "Qissayi shahzoda Farhod va Shirin", Umar Boqiyning "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" asarlari Navoiy masnaviysining kitobiy variantlari hisoblanadi. Mumtoz o'zbek adabiyoti durdonalari, xususan, Nizomiy, Dehlaviy va Navoiy "Xamsa"si bilan yaxshi tanish bo'lgan Fozil Yo'ldosh o'g'li esa "Farhod va Shirin" va "Layli va Majnun" dostonlarining folklor variantini yaratdi. Bu asarda ko'pgina xalq dostonlarida bo'lganidek, Farhod va Shirin halok bo'lmaydi, balki murod maqsadiga erishadi. XX asrning birinchi yarmida o'zbek adiblari yana Farhod va Shirin sevgi tarixiga murojaat qila boshladilar. Xurshid va Komil Yashinning "Farhod va Shirin" dramalari yaratildi va sahnalashtirildi¹⁰¹.

¹⁰⁰ Mallayev, Natan. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. XVII asrgacha. T.: O'qituvchi, 1976. - B. 458.

¹⁰¹ Эркинов С. Навоий «Фарход ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. - Т., «Фан», 1971. - Б. 268

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фитрат Абдурауф . Танланган асарлар. 2-jild. - Т.: Маънавият,2000.
– В.208.
2. Алиев Г, Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов
Востока - Москва ,1960 .
3. Толстов С.П.Қадимги Хоразм маданиятини излаб.- Т. , 1964. –В. 33-
34.
4. Mallayev,Natan.O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob.XVII asrgacha.
Т.:О'qituvchi,1976.-В.458.
5. Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили.-
Т., «Фан», 1971.-Б.268
6. <https://tafakkur.net/farhod-va-shirin/xalq-ogzaki-ijodi.uz>

XOJA AHMAD YASSAVIY VA ALISHER NAVOIY IJODIDA
MA'NAVIY-MA'RIFIY MASALALAR TADQIQIRaxmatova Gulbahor,
Navoiy davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy hazratlarining xalqimizning ma'naviy hamda ma'rifiy taraqqiyotiga qo'shgan hissalar hamda asarlarining mazmuniy g'oyalari Ahmad Yassaviy ijodi bilan bog'langan nuqtalari tadqiqi borasidagi kuzatishlarning bayoni qisqacha keltirilgan.

Kalit so'zlar: *ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat, odob-axloq, hikmat, ma'naviy tarbiya, fikriy tarbiya, ustoz-shogird an'anasi.*

Annotation. This article briefly presents observations on the study of the contributions of Alisher Navoi to the spiritual and educational development of our people and the connection between the content ideas of his works and the work of Ahmad Yassavi.

Keywords: *spirituality, enlightenment, culture, ethics, wisdom, spiritual education, intellectual education, teacher-student tradition.*

Kirish. Alisher Navoiy hazratlari ijodiga nazar tashlar ekanmiz, asarlari bevosita ma'naviy-marifiy masalalarga qaratilgani, tasavvufiy ruhda yozilgani va insonni mushohadaga chorlashi, badiiy asarni boricha qabul qilmasdan uning asl mohiyatini anglashni taqozo qilishiga guvoh bo'lamiz. Navoiyning har bir satri yo ma'naviyatning yo madaniyatning va yoki tasavvufiy qarashlarning ildizlariga borib tutashadi va ularning keyingi taraqqiyoti kafolatlaridan desak mubolag'a qilmagan bo'lar edik. Bugungi kunda Navoiy ijodining o'rganilishi xalqimiz ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyoti rivojiga hissa qo'shadi. Navoiyshunos olim Ibrohim Haqqulov aytganlaridek: "Navoiy saboqlariga amal qilmasdan turib, jaholat, nodonlik, avomlik, mutelik va yovuzlikning ildizlarini quritish mumkin emas."¹⁰²

Alisher Navoiy asarlarini yozar ekan o'ziga ustoz deb bilgan buyuk siymolar hayoti va ijodiga befarq bo'lmagan va adabiy me'rosiga murojaat qilgan. Shunday insonlardan biri sifatida Xoja Ahmad Yassaviy misol qilib keltirmoqchiman. Hazrat Navoiy ijodining ko'p o'rinlarida Yassaviy hikmatlaridan sug'orilgan axloqiy g'oyalarga duch kelishimiz uning Ahmad Yassaviy hayoti va ijodiga qay darajada yaqin bo'lganligini sezishimiz mumkin. Alisher Navoiy o'zining "Nasoyim ul-

¹⁰² И.Хаққулов. Навоийга қайтиш, Тошкент, 2007.5-6.

muhabbat” asarida Xoja Ahmad Yassaviy haqida quyidagi fikrlarni aytib o’tadi: “Turkiston mukining shayx-ul mashoyixidur. Maqomoti oliy va mashhur, karomoti mutavoli va nomahsur ermish. Muridu ashobi g’oyatsiz va va shohu gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish. Imom Yusuf Hamadoni (q.s.) ning ashobidindur. Xoja Abdulxoliq G’jduvoni (q.s.) suhbat tutubdur va Xoja Abdulloh Barraqi va Xoja Hasan Andoqi q.r. bila hamki Imom Yusuf Hamadoni (r.t.) muridlaridurlar. Ammo har qaysi biyik marotibg’a yetibdurlar, Musohib bo’libdur va ro’zgor mashoyixidin ko’p buzurgvorlar aniq tarbiyatin topibdurlar va Shayx Riyozuddin Ali Lolo (q.s.) Shayxi buzurgvor Shayx Najmuddin Kubro r. xizmatig’a yetardin burun Xoja Ahmad Yassaviy q.r. xizmatida bo’lub erdi va aning xonaqohida aniq irshodi bila suluk qilibdur va aning mazori Turkistonda, Yassi degan yerdaki, aning mavlid va manshaidur voqe’ bo’lubdur va Turkiston ahlining qiblai duosidur.”¹⁰³

Asosiy qism. Navoiy va Yassaviy ijodidagi bog’liqliklar ustida ish borar ekan, mazkur jarayonda olimlar oldida bir qancha muammoli savollar ham o’rtaga tashlanib turgan. Biz buni Ibrohim Haqqulovning izlanish jarayonlarida keltirgan quyidagi fikrlaridan ham anglab olishimiz mumkin: “Ba’zi olimlar Navoiy Ahmad Yassaviy hikmatlaridan na’munalar keltirmaganligi yoki uning hikmatnavisligiga munosabat bildirmaganligiga asoslanib, Yassaviyning o’zi hikmat yaratmagan, aks holda bunga Navoiy diqqatni qaratardi, deganday fikrlarni ilgari surishgan”.¹⁰⁴

Ustoz Ibrohim Haqqulov bu borada olimlar qay bir ma’noda haq ekanliklarini va lekin Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida bu savollarga izoh bo’la oladigan ma’lumotlar borligini isbotlab, Hakim otaning oti Sulaymonligi va Xoja Ahmad Yassaviyning muridi ekanligini, unga “Hakim” nomi Yassaviy tomonidan berilganiyu, “hikmat tili”ning “go’yo” bo’lgani haqida ma’lumotlar keltirib quyidagi to’rtlikni keltiradilar va shunday izohlaydilar: “

Tiki turgon to’badur,
 Borg’onlarni yutadur,
 Borg’onlar kelmas bo’di,
 Magar manzil andadur.

Agar ushbu to’rtlikning tili Yassaviy davrining tili ekanligiga gumon yo’q ekan, Unda Ahmad Yassaviy hikmatlarining til va uslubining soddaligiga ham shubha qo’zg’ayvermaslik kerak. Bu-bir. Ikkinchidan, Hakim otaning laqabga erishishi emas,

¹⁰³ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami. Toshkent, 2013. 433-b.

¹⁰⁴ Аҳмад Яссавий ҳикматлари. Нашрга тайёрловчи И.Ҳаққулов. Тошкент, 23-б.

unga “hikmat tili”ning “go‘yo” bo‘lishi ham bevosita Yassaviy ta’siri bilan aloqadorligini Navoiy fikrlarining ichki mantig‘i tasdiqlab turibdi.”¹⁰⁵

Ana endi Navoiy ijodining Yassaviy g‘oyalariga qay darajada yaqin ekanligini kuzatishlar natijasi o‘laroq “nodonlik” misolida ko‘rib chiqsak.

Alisher Navoiy va Xoja Ahmad Yassaviyning qarashlari tutashgan mavzulardan biri, balki birinchisi bu – Ishq. Barchamizga ayon, tasavvuf olamida Ishq bu Haqqa ya’ni Allohga qaratiladi. Bu boradagi ikki buyuk siymoning qarashlari tadqiqidan qisqacha misol orqali fikrimni dalillab o‘tarkanman, Ibrohim Haqqulov kuzatishlariga yana bir bor murojaat etish lozim: “Yassaviy hikmatlaridagi markaziy obraz – Olloh. U xudo ishq, ya’ni ishqiy ilohiyni tan oladi. Navoiy “Mahbubul qulub” da ishqni uch qismga ajratib, uchinchisini “haqgo‘ylar ishq bo‘lib, ular haqning jamolini ochiq ko‘rish unmi bilan yashaydilar va shuning bilan matlubdirlar”, - deydi. Yassaviy:

“Ishq yo‘lida kecha-kunduz yig‘lag‘onlar,
Jondin kechib belin mahkam bog‘lag‘onlar.
Xizmat qilib haq sirini anglag‘onlar
Tun uyquni harom qilib nolon bo‘lur”, -

kabi poetik e’tiroflarida Ollohn tanish va uning ishqini idrok qilish ehtiroslarida o‘rtangan oshiqnlarni nazarda tutgan.”¹⁰⁶

Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiy ijodida yana bir mavzu bir-u, talqini turfa bo‘lgan mavzulardan biri nodonlikdir.

“Alisher Navoiy “Maxbubul qulub”da yozadi: “Nodon eshak, balki eshakdan ham battar. Eshakka nimani yuklasang ko‘taradi; qayoqqa haydasang o‘sha yoqqa boradi, unda aql-farosat yo‘q, bermasang och, bersang to‘q. Bu bir bechoradur yuk tashuvchi, o‘tin-cho‘p tashuvchi, balki g‘alla tashuvchi...”

Nodon- yuqoridagi sifatlardan xoli; zoti bilim libosidan mahrum. Nodonning ishi takabburlik, kekkayish, xayolida yuz xil behuda tashvish...”

Navoiy “Nodonlig‘ erur elda malomatg‘a dalil”, deya bashorat so‘zlarini yozib qoldirgan. Adabiyotimiz tarixida nodonlik atalmish ofatdan Ahmad Yassaviychalik ranj chekkan shoir bo‘lmasa kerak:

Duo qiling nodonlarning yuzin ko‘rmay,
Haq taolo rafiq bo‘lsa bir dam turmay.
Bemor bo‘lsa nodonlarning holing so‘rmay,
Nodonlardin yuz ming jafo ko‘rdim mano.

¹⁰⁵ Аҳмад Яссавий ҳикматлари. Нашрга тайёрловчи И.Ҳаққулов. Тошкент, 24-б.

¹⁰⁶ Аҳмад Яссавий ҳикматлари. Нашрга тайёрловчи И.Ҳаққулов. Тошкент, 9-б.

Yassaviy bu qarorga birdaniga kelmagan, albatta. U nodon birla ulfat ham bo'lgan. Lekin bunday ulfatchilikdan bag'ri kuyib, jondan to'ygan. Mabodo egrilik yo'l ataladigan bo'lsa, nodonning yo'li egridir. Shuning uchun uni to'g'ailikka yo'llash samarasiz. Besamar harakat esa dono uchun ayni g'am zahriday gap.”¹⁰⁷

Xulosa. Tadqiqotlarni kuzatish asosida quyidagi fikrlarni keltirish mumkin:

1. Alisher Navoiy umumbashariyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotiga o'zining adabiy me'rosi orqali beqiyos hissa qo'shdi;
2. Alisher Navoiy Xoja Ahmad Yassaviy shaxsiyati va ijodiga befarq bo'lmagan holda bir qator mavzularda Yassaviyning tasavvufiy g'oyalariga yaqin bo'lgan;
3. Tasavvufshunos olim Ibrohim Haqqulov tomonidan Yassaviy va Alisher Navoiyning nodonlik borasidagi fikrlari tadqiq ostiga olingan va uning yomon illat ekanligi har ikkala ijodkor ijodida yuksak mahorat bilan ochib berilgani isbotlangan;
4. “Ishq” mavzusida Xoja Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiy qarashlari tadqiqi asosida Haqqa bo'lgan ishqning fazilati har ikki ijodkor ijodining asosini tashlik etishi ko'rsatib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аҳмад Яссавий ҳикматлари. Нашрга тайёрловчи И.Ҳаққулов. Тошкент, 1991.
2. И.Ҳаққулов. Навоийга қайтиш, Тошкент, 2007.
3. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Toshkent, 2013.

¹⁰⁷ Аҳмад Яссавий ҳикматлари. Нашрга тайёрловчи И.Ҳаққулов. Тошкент, 29-30 б.

ODIL YOQUBOVNING “OQ QUSHLAR, OPPOQ QUSHLAR” ASARIDAGI TINCHLIK, MILLIY VA INSONIY QADRIYATLARIMIZNING AKS ETISHI

Jumanazarova Saida Rustambek qizi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

1-bosqich magistranti

jumanazarovasaida01@gmail.com

Annotatsiya: Odil Yoqubovning asarlarida milliy qadriyatlar, an'analar va urf-odatlar juda katta o'rin egallaydi. Qahramonlar hayoti, ularning yashash tarzi orqali o'zbek xalqining boy madaniy merosi aks ettiriladi. Asarlarida qishloq hayoti, mehnat odamlari, an'anaviy oilaviy qadriyatlar muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada xuddi shunday jihatlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, kontrast, o'zbek ayoli, ramziy ma'no, motiv, pafos.

Аннотация: Огромное место в творчестве Адиля Якубова занимают национальные ценности, традиции и обычаи. Через жизнь героев, их образ жизни отражено богатое культурное наследие узбекского народа. Важное место в его произведениях занимает сельский быт, люди труда, традиционные семейные ценности. В этой статье будут проанализированы аналогичные аспекты.

Ключевые слова: Вторая мировая война, контраст, узбекская женщина, символизм, мотив, пафос.

Annotation: National values, traditions and Customs occupy a huge place in the works of Odil Yakubov. Through the life of the heroes, their way of life, the rich cultural heritage of the Uzbek people is reflected. An important place in his works is occupied by rural life, people of Labor, traditional family values. This article analyzes similar aspects.

Keywords: World War II, contrast, Uzbek woman, symbolism, motive, Paphos.

Odil Yoqubovning «*Oq qushlar, oppoq qushlar*» romani o'zbek adabiyotining eng yuksak namunalaridan biri bo'lib, unda tinchlik, milliy va insoniy qadriyatlar keng va chuqur yoritilgan. Asarda Ikkinchi jahon urushining ta'siri, inson taqdiri, mehnatsevarlik, halollik, oilaviy munosabatlar va e'tiqod masalalari badiiy jihatdan tasvirlangan.

Roman urush yillaridan keyingi jamiyat hayotini yoritadi va unda tinchlikning inson hayotidagi bebaho ne'mat ekani ko'rsatib beriladi. Asarning bosh qahramoni Shorahim Shovvoz hayoti orqali tinchlik va urush o'rtasidagi kontrast tasvirlanadi.

«...fig'oni chiqmay nima qilsin Shovvoz. Mana, salkam o'ttiz yildirki, orom nimaligini bilmay, o'zi u yoqda tursin, bola-chaqasining ham halovatini o'ylamay, anov tashlandiq adirni bog' qilaman deb umri o'tib ketsa-yu, kechagina tuxumdan chiqqan bu jo'jaro 'roz uni besabab, begunoh ishdan haydasa!»¹⁰⁸

Bu misolda Shorahim Shovvozning umr bo'yi tinchlikni asrab-avaylab, oilasi va mehnati bilan tirikchilik qilishi, biroq jamiyatdagi o'zgarishlar tufayli qiynalishi ko'rsatilgan. Tinchlik yillarida ham hayotda og'ir sinovlar borligi va bu sinovlarga bardosh bera olganlargina haqiqiy baxtga erishishi asarning asosiy g'oyalaridan biridir.

Bundan tashqari, asarda tinchlik faqat urush yo'qligi emas, balki adolat, halollik, insoniylik bilan bog'liq tushuncha ekanligi ta'kidlanadi.

Odil Yoqubovning romanida milliy qadriyatlar, an'analar va urf-odatlar juda katta o'rin egallaydi. Qahramonlar hayoti, ularning yashash tarzi orqali o'zbek xalqining boy madaniy merosi aks ettiriladi. Asarda qishloq hayoti, mehnat odamlari, an'anaviy oilaviy qadriyatlar muhim o'rin tutadi.

«Oysuluv uzun oq shoyi ko'ylak, uning ustidan xipchabel qora duxoba kamzul kiygan, boshida oq shoyi ro'mol, oyog'ida bir mahallar «amirkon» deb atalguvchi yumshoq, yaltiroq mahsi bilan bejirimgina yaltiroq kavush... O'ziyam ko'zlariga surma qo'ygan...»¹⁰⁹

Bu misolda o'zbek ayolining an'anaviy kiyinish uslubi, milliy urf-odatlar va qadriyatlar tasvirlangan. Oysuluv obrazi orqali o'zbek ayolining sadoqati, sabr-toqati va oilaviy qadriyatlari yuksak darajada ko'rsatilgan.

Bundan tashqari, milliy qadriyatlar quyidagicha aks etadi:

- Dehqonchilik va bog'dorchilik – o'zbek xalqining mehnatsevarligi tasvirlanadi.
- An'anaviy oilaviy munosabatlar – ota-ona va farzand o'rtasidagi bog'liqlik, hurmat ko'rsatiladi.
- E'tiqod va axloqiy qadriyatlar – halollik va sabr-toqat eng muhim fazilat sifatida aks ettiriladi.

Roman qahramonlari orqali insoniy qadriyatlar, ya'ni mehribonlik, fidoyilik, halollik, mehnatsevarlik va sadoqat yuksak darajada ko'rsatib berilgan. Ayniqsa, Oysuluv va Shorahim Shovvoz o'rtasidagi mehr-muhabbat va o'zaro hurmat asarda

¹⁰⁸ Yoqubov O. Oq qushlar, oppoq qushlar. – T.: Nurli dunyo, 2024.

¹⁰⁹ Yoqubov O. Oq qushlar, oppoq qushlar. – T.: Nurli dunyo, 2024.

chuqur badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Asarda oilaviy qadriyatlar, o'zaro mehr-muhabbat va insoniy munosabatlarning mustahkamligi ko'rinadi.

Bundan tashqari, romanda halollik va adolat asosiy mavzular qatorida turadi:

«Men unaqa... ko'zbo'yamachilik qiladigan qalloblardan emasman! Kerak bo'lsa... ana, brigadirlikingni ol!»¹¹⁰

Bu misoldan halol mehnat qilib yashagan odamning obro'si va jamiyatdagi qiyinchiliklarga bardosh bera olishiga urg'u berilgan.

Odil Yoqubovning «Oq qushlar, oppoq qushlar» romani milliy va insoniy qadriyatlar, tinchlik, halollik, oilaviy mehr-muhabbat kabi yuksak fazilatlarni badiiy yoritib bergan.

✓ Tinchlik g'oyasi – asarda urush va tinchlik o'rtasidagi keskin tafovut tasvirlanib, inson tinchlikni qadrlashi kerakligi ko'rsatib berilgan.

✓ Milliy qadriyatlar – o'zbek xalqining urf-odatlari, kiyinish madaniyati, mehnatsevarlik va oilaviy an'analar tasvirlangan.

✓ Insoniy qadriyatlar – halollik, fidoyilik, mehribonlik, sabr-toqat kabi fazilatlar qahramonlar xarakterida aks ettirilgan.

Romanda milliy an'analar va zamonaviy hayot o'rtasidagi ziddiyat ham ko'rsatilib, o'zbek xalqining qadriyatlarini asrab-avaylashga da'vat etiladi. Asar bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, har bir inson hayotining ma'nosi va qadriyatlarini anglashga undaydi.

Odil Yoqubovning «Oq qushlar, oppoq qushlar» asarida urushning ayanchli oqibatlari orqali tinchlikning beqiyos qadri yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Jumladan, bolalar taqdiri orqali urush fojiasi yoritiladi: «Oq qushlar... Oppoq qushlar... Tinchlik qushlari edi ular. Bola ularni har safar osmonga boqib kuzatardi. Go'yoki onasi ham o'sha qushlar bilan birga osmonda uchayotgandek tuyulardi unga.»¹¹¹ Bu parchada oq qushlar timsoli orqali muallif tinchlik va onalik tushunchalarini uyg'unlashtiradi. Onadan ayrilgan bolaning armoni va tinch hayotga bo'lgan intilishi yurakni o'rtaydi.

Asarda o'zbek xalqining urush yillaridagi mehnatsevarlik, sabr-toqat, oila va Vatanga sadoqat kabi milliy qadriyatlari yorqin ko'rsatilgan. Masalan: «Qariyalar sahar turib ekin ekar, bolalar sigir sog'ar, ayollar non yopardi. Hech kim nolimasdi –

¹¹⁰ O'sha asar

¹¹¹ Yoqubov O. Oq qushlar, oppoq qushlar. – T.: Nurli dunyo, 2024.

Vatan uchun xizmat bu, der edi har biri."¹¹² Bu jumlarlar xalqimizning birlik, mehnatga muhabbat va urush yillaridagi mardlarcha yashash ruhini ifodalaydi.

O'zaro mehr, muhabbat, bag'rikenglik, rahm-shafqat kabi insoniy fazilatlar hikoyaning har sahifasidan sezilib turadi. Ayniqsa, bolalar uyida kechgan voqealarda: *"O'zidan yoshi kichik bolaning yelkasiga palakni yopdi. "Sen muzlab qolma", dedi, o'zi esa tishlarini tishlab, titrab yotaverdi.*" Bu yerda bolaning insoniylik, fidoyilik, do'stlik qadriyatlari bilan ulg'ayayotgani ko'rsatilgan.

"Oq qushlar" – bu obraz ramziy ma'noga ega deya qayta-qayta ta'kidlayapmiz. Ular asarda tinchlik, umid va beg'uborlik timsolidir: *"U qushlar har safar osmon o'rtasida suzib o'tganda, bolalar yuragida qandaydir ilqlik uyg'onardi. Ular bu qushlarni urush yillarining yagona quvonchi deb bilishardi.*" Bu jumlada oq qushlar — bolalik orzulari, onalikka intilish, tinch kelajak sari umid ramzi sifatida berilgan.

Muallif o'z asarida insoniy fazilatlar, ayniqsa halollik, sabr, mehribonlik kabi jihatlarni urush davridagi sharoitga qaramasdan ifodalab beradi: *"Qanday og'ir kunlar bo'lmasin, kampir har kuni yetim bolalarga bir piyola sut berardi. O'zi och yotsa ham, ularning ko'ziga boqib yuragini yoritardi.*" Bu tasvir orqali urush tufayli insoniylik sinov ostida qolganini, lekin odamlar orasidagi mehr-oqibat yo'qolmaganini ko'rish mumkin.

Bosh qahramon bolalar orqali muallif inson ruhiyati, orzu-umid va sabrning go'zalligini ko'rsatadi: *"U qog'ozdan oq qush yasadi. Osmon sari irg'itdi. So'ng osmonga qarab: 'Onajon, tezroq keling!' dedi.*" Bu sahna farzand va ona o'rtasidagi bog'liqlik, urushning ruhiy jarohatlari, tinchlikka intilish motivlarini chuqur badiiylashtiradi. Biz qo'shimcha qilib quyidagi jihatlarga ham alohida e'tibor berishimiz kerak:

1. Onalik timsoli va ayollar obrazlari: Urush paytidagi ayollar qiyofasi, ularning jasorati, bolalarga g'amxo'rliqi orqali milliy qadriyatlar yoritiladi.

2. Qo'shni xalqlar do'stligi: Urush yillarida bir nonni bo'lib yegani tasvirlangan sahnalar — xalqaro hamjihatlik va insoniyat birligi g'oyalarini ko'rsatadi.

3. Til va uslubdagi poetiklik: Muallifning obrazli tili, ramziy vositalar va lirizmi orqali bu g'oyalar ta'sirliroq ifodalanadi.

"Oq qushlar, oppoq qushlar" asari nafaqat urush yillarining og'ir haqiqatlarini, balki xalqimizga xos milliy va insoniy fazilatlarni, eng muhimi – tinchlikning bebaho ne'mat ekanini badiiy obrazlar orqali yuksak san'atkorlik bilan ifodalaydi.

¹¹² O'sha asar

Odil Yoqubov asarda sodda, lekin kuchli ta'sir kuchiga ega badiiy tilni tanlaydi. Uning yozuv uslubi realistik ruhda bo'lib, psixologik tahlilga boy. Shorahimning ichki monologlari orqali yozuvchi inson ruhiyatining eng nozik qatlamlariga kirib boradi. Jumladan, *"Men endi kimman?"* degan savollar orqali qahramon o'zini, hayotni va jamiyatni qayta anglashga harakat qiladi. Muallif asarda ramziy tasvirlardan ham ustalik bilan foydalanadi. Qor, oq qushlar, oppoqlik — bularning barchasi poklik, beg'uborlik, ammo ayni vaqtda hayotning sovuqligi va yovuzligiga ishora qiladi. Asarda maqol va iboralar, xalqona ifodalar ham ustalik bilan singdirilgan: bu esa asarning milliylik ruhi va realizmini oshiradi.

Yozuvchining aynan "Oq qushlar, oppoq qushlar" asarida ham obrazlar portlerini, tashqi qiyofasini chizishda xolislik tamoyili yetakchilik qilganligi asoslanadi. Yozuvchining "Oq qushlar, oppoq qushlar" asari g'oyaviy muammolari jihatidan "Diyonat" romaniga birmuncha yaqin turadi. Bu romanda o'lkamizda o'zboshimchalik, ko'zbo'yamachilik illatlariga qarshi boshlangan ayovsiz janglar, poklanish deb atalgan va hamma sohada ijtimoiy adolatni barqaror etish uchun borgan 80-yillar o'rtalaridagi shiddatli kurashlar qalamga olinadi. Roman markazida Shorahim shovvoz, Rasul va Muzaffar timsollari turadi. Shu uch qahramonni yonma-yon tasvirlab borish va hayotning turli tarmoqlarini, muammolarini, insonning rang-barang ruhiy dunyosini qamrab olish yo'li bilan Odil Yoqubov zamonaviy polifonik roman yaratishga uringan. "Oq qushlar, oppoq qushlar" romanini o'qishni boshlar ekanmiz unda boshlanishidayoq berib o'tilgan epigirafning o'zdan pafosni his qilishimiz mumkin asar shunday boshlangan:

Tirigimda qadrim bilmadingiz, jo'rajon,

O'lgandan so'ng xoh biling, xoh bilmangiz jo'rajon.

Asarning shu jumalalaridanoq biz pafos namoyon bo'la boshlanganini ko'ramiz. Ya'ni asar davomida insonning qadr-qimmatining ustuvorligi qanchalar qadrlanish yoki qanchalar oyoq osti qilinishi yuqori ruhiy kechinmalar bilan berib o'tiladi. Yuqorida aytib o'tilgan fikrlarga qo'shimcha qilgan holda A.B. Esinning bir fikrini aytib o'tsak: «Pafos» atamasi mafkuraviy va hissiy baholash sohasini, yozuvchining o'zi tomonidan qayta ishlab chiqarilgan va tushunilgan ob'ektiv haqiqat bilan baholash munosabatlari sohasini qamrab oladi. Pafosda yozuvchining u yoki bu ijtimoiy-madaniy vaziyatdagi qiymat yo'nalishi eng katta darajada mujassamlangan. Odil Yoqubov Esinning bu fikridan "Oq qushlar, oppoq qushlar" asarida to'laqonli foydalangan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Yozuvchi o'z davri odamlarining adabiy tipi yuksakligida yaratishga intilib, uning turmush tarzi va ilmiy faoliyati tasvirida, «Oq qushlar, oppoq qushlar» romanida ilmiy

muhitining, ijtimoiy shart-sharoitlarni mohirlik bilan ochib beradi. Bu vosita shogird xotirasida ustodlar buyukligi, ularning ilm-fan ravnaqi yo'lidagi rahnamoliklari hamda ilmlar xazinasining egasi bolib yetishgan shogirdlar sadoqatining haqqoniy mezonidir.

Asardagi personajlar o'ziga xos nutqi bilan namoyon bo'ladi. Ularning o'ziga xos qiyofasi, qarashlari ko'zga tashlanadi. Voqelikni to'laqonli tasavvur qilishda personajlar tilining o'rni katta bo'lgan.

Odil Yoqubovning "Oq qushlar, oppoq qushlar" asarini olib qaraydigan bo'lsak, roman inson taqdiri haqida hikoya deyish mumkin. Ijodkor asarida insonlar orasida yo'qolib borayotgan odamiylik xususiyatlarini saqlash muhim ekanini uqtirdi, o'zaro sadoqat, ishonch va samimiy rishtalar hayotda ahamiyatligini ta'kidladi. Bunday fazilatlar ijodiy muhitda rivoj topishi, aksincha salbiy jamiyatda yovuzlar ko'payishi qahramonlar misolida ko'rsatib berildi. Samimiy munosabatlar asosiga qurilgan olada vijdonli farzandlarning voyaga yetishi, ularning jamiyatga keltirgan nafi "Oq qushlar, oppoq qushlar" asari qahramonlari Shorahim Shovvoz va Oysuluvning mehr bulog'idan bahramand o'sib, cho'lni bo'stonga aylantirgan zurriyodlarning foydasi bilan mushtarklik kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси: (Олий ўқув юртлари филология йуналиши талабалари учун ўқув қўлланма). -Т.: "Янги аср авлоди", 2006, – 7-6.
2. Yoqubov O. Oq qushlar, oppoq qushlar. – T.: Nurli dunyo, 2024.
3. Tilakova Z.T. Odil Yoqubovning "Adolat manzili" romanining badiiy xususiyatlari // Theoretical and Practical Foundations of Scientific Progress in Modern Society.
4. Normatov U. Odil Yoqubov. XX asr o'zbek adabiyoti. – T.: O'qituvchi, 1999. – 419 b.
5. Normatov U. Yangi o'zbek adabiyoti. – T.: Universitet, 2007. – 100 b.
6. Nosirov A. Odil Yoqubov romanlari poetikasi. Filol. fan. d-ri (DSc) ... diss. avtoref. – Samarqand, 2018

ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” ASARIDA MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYA MASALALARI

Madaminova Yulduz Kadamboyevna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti ta’limi yo‘nalishi

1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Avloniy hayoti va ilmiy-ma’rifiy merosining muhim qismi bo‘lgan “Turkiy guliston yoxud axloq” asari tahlil qilinadi. Asarda ilgari surilgan ma’naviy-axloqiy qarashlar — halollik, ilmga intilish, vatanparvarlik, odob-axloq qoidalari, sabr-toqat va mehnatsevarlik kabi g‘oyalar ilmiy nuqtai nazardan o‘rganiladi. Maqolada shuningdek, asarning pedagogik ahamiyati va uning hozirgi ta’lim jarayonidagi dolzarbligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Abdulla Avloniy, Turkiy guliston, axloq, ma’naviyat, tarbiya, jadidchilik, komil inson, pedagogik qarashlar.

Abstract: This article analyzes the work “Turkish Rose or Morality”, which is an important part of the life and scientific and educational heritage of Abdulla Avloniy. The spiritual and moral views put forward in the work - such ideas as honesty, the pursuit of knowledge, patriotism, rules of etiquette, patience and diligence - are studied from a scientific point of view. The article also highlights the pedagogical significance of the work and its relevance in the current educational process.

Keywords: Abdulla Avloniy, Turkish Rose, morality, spirituality, education, modernity, perfect person, pedagogical views.

Аннотация: В статье анализируется произведение «Турецкая роза, или Нравственность», являющееся важной частью жизни и научно-просветительского наследия Абдуллы Авлони. С научной точки зрения исследуются духовно-нравственные взгляды, выдвинутые в произведении, такие как честность, стремление к знаниям, патриотизм, правила этикета, терпение и трудолюбие. Также в статье подчеркивается педагогическое значение произведения и его актуальность в современном образовательном процессе.

Ключевые слова: Абдулла Авлони, «Турецкая роза», нравственность, духовность, образование, современность, совершенный человек, педагогические взгляды.

Kirish

XX asr boshlarida O'rta Osiyoda shakllangan jadidchilik harakati millat ma'naviyati, ta'lim va adabiyotida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Shu davr ziyolilari orasida Abdulla Avloniy (1878–1934) o'zining boy adabiy merosi, pedagogik qarashlari va ma'rifatparvarlik faoliyati bilan ajralib turadi. U “Shuhrat”, “Turon” gazetalarini chiqargan, maktab va teatr tashkil qilgan, darsliklar yozgan. Avloniy ijodida yosh avlodni ma'naviy barkamollikka, ilm-ma'rifatga da'vat qilish asosiy o'rin tutadi. Shu jihatdan uning 1913-yilda yozilgan “Turkiy guliston yoxud axloq” asari o'z davrida ham, bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi [1].

“Turkiy guliston yoxud axloq” asarining yaratilish sabablari va mazmuni. Avloniy mazkur asarni jadid maktablari uchun darslik sifatida yaratgan. Asar o'quvchilarning nafaqat bilimni oshirish, balki ularning odob-axloqini shakllantirishga qaratilgan. Muallif unda insonning jamiyat oldidagi burchi, ota-ona, o'qituvchi, Vatan va xalq oldidagi mas'uliyati haqida fikr yuritadi [2]. Asarning nomidan ko'rinib turibdiki, Avloniy uni go'yo bir “axloqiy guliston” sifatida tasavvur etadi va unda turli fazilatlar “gul” kabi jamlangan.

Asarda ilgari surilgan ma'naviy-axloqiy g'oyalar. Abdulla Avloniy o'z asarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirgan holda, insonning ma'naviy barkamolligi va jamiyatning taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan asosiy axloqiy fazilatlarini tahlil etadi. “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida ilgari surilgan g'oyalar quyidagilarda mujassamdir:

1. Ma'rifat va ilmning ustuvorligi. Avloniy ilmni inson hayotining bosh mezonini sifatida ko'radi. U “ilm – jaholat zulmatini yorituvchi chiroq” deya ta'kidlaydi. Asarda yoshlarni savod chiqarishga, ilm olishga undovchi g'oyalar ilgari suriladi. Bu o'z navbatida, ma'naviy yuksalishning poydevori sifatida talqin etiladi.

2. Odob-axloqning tarbiyadagi o'rni. Asarda axloqiy tarbiya – shaxsning komillikka erishishidagi asosiy yo'l sifatida qoraladi. Avloniy odobni shaxsning ijtimoiy hayotdagi qadr-qimmatini, insoniylik mezonini sifatida ko'rsatadi. Yaxshi so'zlash, kattalarga hurmat, kichiklarga mehr ko'rsatish kabi qadriyatlar axloqiy tarbiyaning markaziy g'oyalaridan biridir.

3. Milliy qadriyatlarga sadoqat. Asarda yoshlarning milliy madaniyat, til, urf-odat va an'analarni qadrlashi tarbiya jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida yoritiladi. Avloniy millatning ma'naviy uyg'unishi va taraqqiyoti faqat milliy qadriyatlarga tayanish orqali amalga oshirishini isbotlaydi.

4. Umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyati. Avloniy milliy qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtiradi. Rostgo'ylik, sabr-toqat, insof,

halollik, do'stlik, mehr-oqibat, saxovat kabi insoniy fazilatlar asarda keng yoritilib, ularning jamiyat taraqqiyoti uchun ahamiyati asoslab beriladi.

5. Vatanparvarlik va fuqarolik tarbiyasi. "Turkiy guliston yoxud axloq"da vatanparvarlik alohida o'rin tutadi. Avloniy Vatan uchun fidoyilikni, millat istiqboli uchun xizmat qilishni eng oliy axloqiy burch sifatida ta'kidlaydi. Bu g'oya bugungi kunda ham yoshlarni fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda dolzarbdir.

6. Mehnatsevarlik va halollik. Asarda halol mehnat qilish, kasb-hunar egallash, xalq uchun foyda keltirish eng muhim axloqiy burch sifatida ko'rsatiladi. Avloniy mehnatni insonni obod etuvchi, jamiyatni taraqqiyotga yetaklovchi kuch sifatida ta'riflaydi.

7. Jamiyatdagi illatlarga qarshi kurash. Avloniy nodonlik, jaholat, yolg'on, isrof, g'iybat, takabburlik kabi illatlarni jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillar sifatida fosh etadi. Ularning o'rniga ijobiy fazilatlarni – ilm, rostgo'ylik, sabr, mehnatsevarlikni qarshi qo'yadi.

"Turkiy guliston yoxud axloq" asarida ilgari surilgan ma'naviy-axloqiy g'oyalar nafaqat o'z davri uchun, balki bugungi ta'lim-tarbiya jarayoni uchun ham dolzarbdir. Ular shaxsni ma'naviy komillikka yetaklovchi, jamiyatni esa taraqqiyot sari boshqaruvchi muhim qadriyatlar tizimini tashkil etadi. Avloniy ilgari surgan g'oyalar zamonaviy pedagogikada ham ma'naviy tarbiya, milliy g'oya, fuqarolik madaniyati kabi yo'nalishlarda metodologik asos sifatida qo'llanilmoqda [3].

Asarning pedagogik va tarbiyaviy ahamiyati. Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida pedagogik fikrlar tizimini chuqur yoritib, uni nafaqat axloqiy risola sifatida, balki milliy pedagogika manbasi sifatida ham taqdim etadi. Asar o'z davrida Turkiston jadidchilik harakatining asosiy g'oyalarini mujassamlashtirgan bo'lib, unda xalq maorifini rivojlantirish, yoshlarni barkamol inson sifatida tarbiyalash, jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiluvchi komil shaxsni shakllantirish masalalari keng yoritilgan.

Birinchidan, asar o'z davrida milliy ta'lim konsepsiyasini shakllantirishga xizmat qilgan. Avloniy ta'limni "millatning hayoti va istiqboli" deb baholaydi. Uningcha, ma'naviy va axloqiy tarbiya bilim berish jarayonidan ajralmas holda olib borilishi lozim. Bu qarash bugungi zamonaviy pedagogikaning ham asosiy tamoyillaridan biri sifatida qadrlanadi.

Ikkinchidan, Avloniy insonparvarlik pedagogikasini ilgari suradi. "Turkiy guliston yoxud axloq"da mehr-muhabbat, odob, rostgo'ylik, sabr-toqat, vatanparvarlik kabi qadriyatlar ustuvor o'rin tutadi. U insonning ma'naviy pokligi va axloqiy

komilligini tarbiyaning bosh mezoni sifatida ko'rsatadi. Bu fikrlar zamonaviy shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nazariyasi bilan uyg'unlashadi.

Uchinchi, asarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi masalasi ko'tariladi. Avloniy yoshlarni milliy madaniyatga sadoqatli, lekin jahondagi ilg'or ilmfan yutuqlarini ham egallay oladigan shaxs sifatida tarbiyalash zarurligini ta'kidlaydi. Bu fikr bugungi global ta'lim paradigmalarida ham dolzarbdir.

To'rtinchi, Avloniy ta'limning ijtimoiy-ma'naviy vazifalarini ochib beradi. U yoshlarni axloqan barkamol etib tarbiyalash orqali jamiyatdagi illatlarni (jaholat, nodonlik, axloqsizlik, isrofgarchilik) bartaraf etish mumkinligini asoslaydi. Bu pedagogik qarashlar jamiyat taraqqiyotida ta'limning yetakchi o'rnini ko'rsatadi.

Beshinchi, asarda tarbiyaviy metodlar ham ilgari surilgan. Masalan, ta'sirchan so'z, ibrat ko'rsatish, shaxsiy namuna, nasihat va odat hosil qilish usullari ta'lim jarayonida muhim vosita sifatida ko'rsatiladi. Bu metodlar bugungi tarbiyaviy texnologiyalarda ham samarali qo'llanmoqda.

Shuningdek, "Turkiy guliston yoxud axloq" bugungi kunda ham: boshlang'ich ta'lim jarayonida axloqiy tarbiyani yo'lga qo'yishda, milliy g'oya va ma'naviyat darslarida, o'quvchilarni fuqarolik tarbiyasi va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Abdulla Avloniy asarining pedagogik va tarbiyaviy ahamiyati shundaki, u o'z davrida jadid maktablarining dasturiy manbasi bo'lib xizmat qilgan, bugungi kunda esa o'zining universalligi va umuminsoniy qadriyatlarga tayanishi tufayli milliy ta'lim tizimi uchun ham bebaho metodologik asos bo'lib qolmoqda.

"Turkiy guliston yoxud axloq" nafaqat darslik, balki yosh avlod uchun axloqiy dasturilamal hisoblanadi [4]. Unda ilgari surilgan g'oyalar:

- Pedagogik ahamiyat: bolalarni to'g'ri yo'lga boshlash, odob-axloqni singdirish, ilmga rag'bat uyg'otish;
- Tarbiya jarayonidagi dolzarblik: bugungi ta'lim tizimida halollik, odillik, vatanparvarlik, ilm-ma'rifatga intilish asosiy qadriyat sifatida qaralmoqda;
- Komil inson konsepsiyasi: Avloniy nazarida komil inson — ilimli, odobli, vatanparvar shaxsdir. Bu g'oya zamonaviy ta'lim konsepsiyalari bilan hamohangdir.

Asarning zamonaviy pedagogika uchun ahamiyati. Abdulla Avloniy o'z davrida ilgari surgan ma'naviy-axloqiy qarashlar bugungi milliy ta'lim tizimi, ma'naviy-ma'rifiy siyosat va pedagogik nazariyalar bilan uzviy uyg'unlashadi.

a) shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari - Avloniy shaxsni "komil inson" sifatida tarbiyalashni asosiy maqsad qilib qo'yadi. U ilm, odob, axloq, mehnat va vatanparvarlikni shaxsning barkamollikka erishish sharti sifatida ko'rsatadi. Bu qarash

bugungi zamonaviy ta'limda qo'llanilayotgan shaxsga yo'naltirilgan yondashuv bilan bevosita uyg'unlashadi.

b) milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi - Avloniy yoshlarni milliy qadriyatlarni saqlagan holda, jahon tajribasidan ham o'rnak olishga chaqiradi. Hozirgi ta'lim tizimida ham milliy g'oya va umuminsoniy qadriyatlarni integratsiyalash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

c) fuqarolik va vatanparvarlik tarbiyasi - bugungi ta'lim jarayonida o'quvchilarda ijtimoiy faollik, fuqarolik mas'uliyati, milliy g'ururni shakllantirish asosiy yo'nalishlardan biridir. Avloniy asarlarida ilgari surilgan vatanparvarlik g'oyalari shu jarayonning nazariy-metodologik poydevorini tashkil etadi.

d) odob-axloq tarbiyasining dolzarbligi - XXI asrda yoshlar orasida axborot oqimining kuchayishi, globalizatsiya, axloqiy inqiroz xavfi mavjud. Shu nuqtai nazardan, Avloniy ilgari surgan axloqiy tarbiya g'oyalari (odob, halollik, mehr-oqibat, odillik, sabr) bugungi ta'lim jarayonida axloqiy immunitetni shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

e) innovatsion tarbiya metodlariga ta'siri - Avloniy yoshlarni tarbiyalashda nasihat, shaxsiy namuna, ibrat, odat hosil qilish kabi metodlarni ilgari suradi. Bu metodlar bugungi zamonaviy pedagogikada treninglar, rolli o'yinlar, interfaol metodlar ko'rinishida qo'llanilmoqda.

f) ma'naviy-ma'rifiy siyosat bilan uyg'unligi - bugungi O'zbekiston ta'lim siyosatida yoshlarni "ma'naviy barkamol, intellektual salohiyatli, vatanparvar avlod" sifatida tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Avloniy qarashlari shu siyosatning tarixiy-mafkuraviy ildizlarini ko'rsatib beradi.

"Turkiy guliston yoxud axloq" asari zamonaviy pedagogika uchun quyidagi jihatlar bilan ahamiyatlidir:

- shaxsga yo'naltirilgan ta'limning nazariy asoslaridan biri;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish bo'yicha metodologik manba;
- fuqarolik tarbiyasi va vatanparvarlik ruhini shakllantirish vositasi;
- yoshlarning ma'naviy-axloqiy immunitetini mustahkamlashga xizmat qiluvchi qo'llanma.

Avloniy o'z davrida ilgari surgan g'oyalar bugungi kunda ham nafaqat ta'lim tizimi, balki ma'naviy-ma'rifiy siyosat, tarbiya konsepsiyasi va pedagogik innovatsiyalar uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda [5].

Xulosa

Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida insoniyat taraqqiyotini axloqiy va ma'naviy yetuklik bilan bog'laydi. U halollik, ilm-ma'rifat, vatanparvarlik, mehr-oqibat kabi qadriyatlarni inson kamolotining asosiy sharti sifatida ko'rsatadi. Asar bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasida muhim manba sifatida ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asari o'z davrida jadidchilik harakatining ma'naviy-ma'rifiy dasturi sifatida maydonga chiqqan bo'lsa, bugungi kunda ham u o'zining tarbiyaviy va pedagogik ahamiyatini yo'qotmagan. Asarda ilgari surilgan ilm-ma'rifat, odob-axloq, vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, insonparvarlik g'oyalari har qanday davrda ham yoshlar tarbiyasi uchun eng dolzarb yo'nalishlar sirasiga kiradi.

Birinchidan, Avloniy o'z qarashlari orqali shaxsni tarbiyalashda axloqiy omillarni ustuvor qo'yadi. Bu esa zamonaviy pedagogikada "shaxsni komil inson sifatida shakllantirish" tamoyiliga uyg'un keladi. Axloqiy tarbiya nafaqat o'quv jarayonining bir qismi, balki ta'lim-tarbiyaning bosh maqsadi sifatida namoyon bo'lishi kerakligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, asarda milliy qadriyatlarni qadrlash va ularni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish masalasi alohida o'rin olgan. Bugungi globallashuv davrida yoshlarning milliy o'zligini saqlash, shu bilan birga jahon miqyosidagi bilim va yutuqlarni o'zlashtirish zaruriyati Avloniy g'oyalari bilan bevosita hamohangdir.

Uchinchidan, Avloniy ilgari surgan pedagogik qarashlar yosh avlodni faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qilish ruhida tarbiyalashga qaratilgan. Bu esa bugungi fuqarolik ta'limi, milliy g'oya va mafkura darslari uchun nazariy manba vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, Avloniy ko'rsatib bergan tarbiyaviy metodlar – shaxsiy namuna, nasihat, ibrat, yaxshi odatlarni shakllantirish – bugungi zamonaviy tarbiya texnologiyalarining metodologik ildizlaridan biridir. Ularning zamonaviy shakllari sifatida interfaol metodlar, treninglar, rolli o'yinlar, mentorlik tizimini ko'rsatish mumkin.

Shunday qilib, "Turkiy guliston yoxud axloq" asari: milliy pedagogika taraqqiyoti uchun nazariy-metodologik manba, ta'lim tizimi uchun tarbiyaviy dastur, yosh avlodni ma'naviy barkamollikka yetaklovchi umuminsoniy qadriyatlar majmui, bugungi ta'lim islohotlari uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Umumiy tahliliy xulosa: Avloniy asarini faqat o'z davrining ma'rifatparvarlik mahsuli sifatida emas, balki zamonaviy pedagogika uchun ham dolzarb ilmiy-metodologik qo'llanma sifatida talqin qilish mumkin. Asardagi g'oyalar bugungi ta'lim konsepsiyalarida, xususan shaxsga

yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, fuqarolik va axloqiy tarbiya tizimlarida o'z aksini topmoqda. Shu bois, mazkur asar o'zining tarixiy qiymatidan tashqari, hozirgi ta'lim jarayonida ham metodologik manba bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Ma'naviyat, 1992.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Shodmonov A., Qosimova M. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
4. Qo'shjonov M. Jadidchilik va o'zbek ma'naviyati. – Toshkent: Fan, 1997.
5. Xasanov B. O'zbek ma'rifatchilari merosi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.

ERKIN VOHIDOV SHE'RIYATIDA RAMZ VA OBRAZLAR TIZIMI**Nurullayeva Gulnoza Muxamadillayeva**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Erkin Vohidov ijodida ramz va obrazlarning tutgan o'rnini tahlil qilinadi. Shoirning asarlarida milliy g'urur, vatanparvarlik, insoniy qadriyatlar va falsafiy mushohadalar ramziy timsollar orqali ifodalanganligi ko'rsatib o'tiladi. Maqolada ramz va obrazlarning badiiy funksiyasi, ular orqali shoirning zamon, jamiyat va inson haqidagi qarashlari ochib beriladi. Xususan, tabiat manzaralari, tarixiy timsollar va xalqona obrazlarning she'riyatdagi ma'nodosh qatlamlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalarida Erkin Vohidov she'riyati o'zbek adabiyotida ramziy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etgani yoritiladi.

Kalit so'zlar: Erkin Vohidov, o'zbek she'riyati, ramz, obraz, falsafiy mushohada, vatanparvarlik, insoniy qadriyatlar, jaholat, sabr, nafs.

Аннотация: В данной статье анализируется роль символов и образов в творчестве Эркина Вохидова. Показано, что национальная гордость, патриотизм, общечеловеческие ценности и философские размышления выражаются в произведениях поэта через символические образы. В статье раскрывается художественная функция символов и образов, через которые раскрываются взгляды поэта на время, общество и человека. В частности, анализируются смысловые пласты природных ландшафтов, исторических образов и народных образов в поэзии. Результаты исследования подчеркивают значимость поэзии Эркина Вохидова в развитии символического мышления в узбекской литературе.

Ключевые слова: Эркин Вохидов, узбекская поэзия, символ, образ, философские размышления, патриотизм, общечеловеческие ценности, невежество, терпение, воздержание.

Abstract: This article analyzes the role of symbols and images in the work of Erkin Vohidov. It is shown that national pride, patriotism, human values, and philosophical observations are expressed in the poet's works through symbolic images. The article reveals the artistic function of symbols and images, through which the poet's views on time, society, and man are revealed. In particular, the semantic layers of natural landscapes, historical images, and folk images in poetry are analyzed. The results of the research highlight the importance of Erkin Vohidov's poetry in the development of symbolic thinking in Uzbek literature.

Keywords: Erkin Vohidov, Uzbek poetry, symbol, image, philosophical observation,

patriotism, human values, ignorance, patience, lust.

Adabiyot har bir millat uchun ma'naviy xazina, tarixiy xotira va kelajakka eltuvchi yo'lchi yulduzdir. O'zbek adabiyoti asrlar davomida yuksalib, turli davrlar va adabiy yo'nalishlarni o'zida mujassam etib kelgan. XX asrning ikkinchi yarmida esa O'zbek she'riyati yangicha bosqichga ko'tarildi va aynan shu davrda Erkin Vohidov hamda bir qator yangi shoirlar ijodi alohida ahamiyat kasb etdi. Ularning asarlari, badiiy uslubi va ijodiy izlanishlarining O'ziga xos xususiyatlari hozirgacha muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ular yaratgan she'rlarda vatanparvarlik ruhining, insoniy qadriyatlarning va falsafiy mushohadalarining ifodasi ko'rinib turadi.

Erkin Vohidov O'zbek adabiyotining yirik siymolaridan biridir. Uning ijodida vatanparvarlik g'oyasi va falsafiy mushohadalar yetakchi o'rin tutadi. 1936-yilda tug'ilgan shoir umrining katta qismini milliy adabiyot ravnaqiga bag'ishladi. U "Tong nafasi" (1961), "Qo'shiqlarim sizga" (1966), "Tirik sayyoralar" (1972) kabi mashhur to'plamlarni yaratdi. Shoirning "O'zbekiston" singari she'rlari esa xalq qalbida milliy g'urur tuyg'ularini uyg'otuvchi asarlar sirasiga kiradi. Umuman olganda, Erkin Vohidov she'riyatida Vatan taqdiri, millatning tarixiy xotirasi va insoniy qadriyatlar ustuvor mavzulardandir.

Erkin Vohidov adabiyotda ham, hayotda ham fenomen – noyob hodisa edi. "Menga qariyb yarim asr shunday benazir ijodkor bilan qo'shni yashab, yaqin hamsuhbat bo'lish baxti nasib etgan, – deydi shoirning do'sti Abdukarim Usmonxo'jayev. Erkin Vohidov O'zbek mumtoz she'riyatini zamonaviy badiiy usullar asosida yangi bosqichga olib chiqdi, uning ijodi XX asrdayoq katta bir daryoga mengzalgani bejiz emas. Shoir xotirasini abadiylashtirish borasidagi bu ezgu ishlar xalqimiz va davlatimiz o'zining «oq sutu tuz hurmati»ni oqlagan dilbar farzandini munosib qadrlayotganining go'zal bir ifodasidir.¹¹³

Mustaqillik davrida Erkin Vohidov mamlakatimizning ma'naviy poydevorini shakllantirishda faol hissa qo'shdi. Bu xususiyat uning ham ijodida, ham jamoat ishlaridagi faoliyatida yaqqol ko'rinadi. Shoir erkinlik, obod va farovon hayotni madh etuvchi, inson sha'ni va qadrini yuksaltiruvchi yangi she'riy asarlar yaratdi. Ona tilimiz, milliy qadriyatlarimiz hamda buyuk ajdodlar merosini qadrlash va avaylashga bag'ishlangan kitoblari esa minglab oila va millionlab kitobxonlar qalbiga yetib bordi.

¹¹³ <https://kun.uz/26901741>

Erkin Vohidov ijodida ramz va obrazlar haqida gapirishdan oldin ular haqida biroz fikr yuritsak. Ramz — bu badiiy asarda voqelikni ifodalashning shartli y'lidir. U muallifning g'oyasini ochib berishda qo'llaniladigan so'z, hodisa yoki predmet sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Adabiyotda ramzlar ko'pincha chuqur ma'noga ega bo'lib, O'quvchini asarning asosiy mazmuniga yo'naltirib beradi. Adabiyot sohasidagi har bitta ijodkor yoki adabiyotshunos o'z asarlarida ulardan unumli foydalana olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ramziy obrazlar esa ma'lum ma'nolarni anglatish uchun yaratiladigan adabiy tasvirlardir. Ular nafaqat an'anaviy ramzlardan, balki tabiat hodisalari yoki oddiy tafsilotlardan ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, sher — mardlik va jasoratni, tulki esa ayyorlik va hiylani ifodalaydi. Umuman olganda, ramz va ramziy obrazlar turli davrlar hamda madaniyatlarning adabiy an'alarini mujassam etib, asarning mazmunini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Erkin Vohidov adabiyotning turli janrlarida ijod qilib, asardan asarga o'sa bordi. Shoirning ijodiy o'sishida uning xalq hayoti va ustozlar mahoratini o'rganishi muhim ahamiyatga ega b'ldi. Erkin Vohidovning ustozlardan ijodiy o'rganishi, asosan, ikki y'l bilan sodir bo'ldi: birinchidan, u yoshligidan boshlab Navoiy, Fuzuliy, Pushkin, Yesenin, H. Olimjon. G'ayratiy kabi ko'plab shoirlarning asarlarini sinchiklab o'qib-o'rgandi. Ana shuning uchun ham u, masalan, Hamid Olimjon haqida: «Men uni ustoz deyman. Meni ilk bor she'riyatning sehrli gulbog'iga g'oyibona yetaklagan, xanda urib oqqan misralari yosh qalbinga shaloladay quyilgan, menga baxt va shodlikni kuylash san'atini o'rgatgan shoir shu ustozdir», deb yozgan edi.¹¹⁴

Shoirning asarlarida ramz va obrazlar o'rinli foydalaniladi, uning aynan "O'lmas edi, balki, odamzod" she'rini tahlil qilsak:

O'lmas edi, balki, odamzod,
Bo'lar edi dunyoga ustun.
Aqli bo'lsa jahlidan ziyod,
Sabri bo'lsa nafsidan ustun.
Ajal deya ataluvchi choh
Ichra zinhor tushmasdi odam,
Bo'lsa edi ozgina ogoh,
O'ylabgina qo'ysaydi qadam.
Ish o'ldirmas, ishqol o'ldirar,
Jon zavoli — yuz yosh emas, ko'z yosh.

¹¹⁴ Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.

Inson nega dunyodan ketar,
 Quvlab unga otmasalar tosh?!
 Tahqir — zahr-u xanjar ila teng,
 Tuhmat ortiq o'qdan va dordan.
 Inson o'lmas biri-birining
 O'lishiga bermasa yordam.
 Inson o'lmas — o'ldirmasa g'am,
 Makon qilmas qaro turbatni.
 Ko'rsa agar tirigida ham
 O'lganida topgan hurmatni.
 Olam to'la fitna, adovat,
 Mangu qolib netar odamzod?
 Bir kun charchab, izlab farog'at,
 Tinch dunyoga ketar odamzod.¹¹⁵

She'rda da inson hayoti va o'limi, aql va jaholat, sabr va nafs, mehr va adovat kabi tushunchalar o'zaro qarama-qarshi qo'yilib, ular orqali odamzodning asl mohiyati talqin qilinadi. Shoir insonning halokati tashqi kuchlardan emas, balki ko'pincha uning o'z qo'li bilan sodir bo'lishini ta'kidlaydi. Bunda insoniy qadr-qimmat, ogohlik, sabr-toqat asosiy hayotiy mezon sifatida ilgari

She'rda qo'llanilgan ramzlar shoirning falsafiy mushohadasini chuqurlashtirib, o'quvchini o'yga chorlaydi, misol uchun qarang:

Aql va jahl — insonni yuksaltiruvchi va qulatib yuboruvchi ikki qarama-qarshi kuch ramzi. Agar inson aqlda ustun bo'lsa, u o'lmas, jahl ustun bo'lsa, yo'q bo'lib ketadi.

Sabr va nafs — sabr insonni komillikka yetaklovchi ramz bo'lsa, nafs uning halokatini bildiradi.

Ajal deya ataluvchi choh — o'limning timsoli. Inson ogoh bo'lsa, bu "choh"ga tushmaydi; demak, ong va tafakkur o'limni kechiktiruvchi ma'naviy kuch sifatida beriladi

Ish va ishkal — oddiy mehnat insonni yashantirsa, fitna va ishkal uni ichdan yemiradi. Bu ramz orqali shoir jamiyatdagi illatlarni fosh qiladi.

Tuhmat, tahqir, xanjar, dor — zulm va adovat ramzlari. Shoir so'z orqali berilgan tuhmatni jismoniy azobdan ham og'irroq deb ko'rsatadi.

¹¹⁵ <https://tafakkur.net/olmas-edi-balki-odamzod/erkin-vohidov.uz>

Qaro turbat — qabriston, o'lim ramzi. Inson tirikligida hurmat topganida, uning ruhi "turbat"da emas, tiriklikda sharaf topadi.

She'rda ramzlar bilan bir qatorda obrazlar ham muhim o'rin tutadi:

Odamzod obrazi — markaziy obraz bo'lib, u ham ulug', ham ojiz mavjudot sifatida tasvirlanadi.

Insoniylik obrazi — mehr, sabr, oqibat va ogohlikni o'zida mujassam etgan ideal siymo.

Jamiyat obrazi — adovat, fitna va tuhmat bilan to'lib-toshgan murakkab olam sifatida gavdalanadi.

Dushmanlik obrazlari — tosh, tuhmat, dor, xanjar kabi ramziy vositalarda gavdalandirilgan.

Erkin Vohidovning she'riyati chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda ramz va obrazlar tizimi orqali inson hayoti va jamiyatdagi illatlar yoritiladi. She'r o'quvchini o'z xatti-harakatlarini o'ylab ko'rishga, nafs va jahldan yiroq bo'lishga, mehr-oqibat va insoniy qadriyatlarni qadrlashga undaydi. Demak, shoirning ramz va obrazlardan foydalanish mahorati uning poetikasining eng yorqin jihatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.
2. Vohidov E. "Tarjimai holim" maqolasi. Toshkent. "Yoshlik" jurnali. 10-son. 1992.
3. Shukur Qurbon. Toshkent. "Ustoz saboqlari". "Sharq" nashriyoti. 2016.
4. <https://kun.uz/26901741>
5. <https://tafakkur.net/olmas-edi-balki-odamzod/erkin-vohidov.uz>

O'TKIR HOSHIMOV ASARLARIDAGI MOTIVLAR**Turg'unboyeva Kumushxon Zaynobiddin qizi**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

1-bosqich magistranti

maxmudovakumush9@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'tkir Hoshimov asarlaridagi yetakchi motivlar – ona siymosi, mehr-oqibat, vijdon, halollik, bolalik xotiralari va jamiyatlardagi adolatsizlik masalalari tahlil etiladi. Yozuvchining badiiy olamida motivlarning tutgan o'rni, ularning falsafiy mohiyati hamda insonparvarlik g'oyalarini yoritishdagi roli ilmiy asosda izohlangan. Maqolada Hoshimov ijodining milliy adabiyot taraqqiyotidagi o'rni ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: O'tkir Hoshimov, motiv, ona siymosi, mehr-oqibat, vijdon, halollik, bolalik xotiralari, adolatsizlik, ezgulik, kechirim, insonparvarlik, badiiy olam, milliy qadriyat, adabiy tahlil, o'zbek nasr.

Abstract. This article analyzes the leading motifs in the works of Otkir Hoshimov - the image of the mother, kindness, conscience, honesty, childhood memories and issues of injustice in society. The place of motifs in the writer's artistic world, their philosophical essence and role in illuminating humanistic ideas are explained on a scientific basis. The article also highlights the role of Hoshimov's work in the development of national literature.

Keywords: Otkir Hoshimov, motif, image of the mother, kindness, conscience, honesty, childhood memories, injustice, goodness, forgiveness, humanism, artistic world, national value, literary analysis, Uzbek prose.

Аннотация. В статье анализируются ведущие мотивы в творчестве Откира Хошимова – образ матери, доброта, совесть, честность, детские воспоминания и проблема несправедливости в обществе. На научной основе раскрывается место мотивов в художественном мире писателя, их философская сущность и роль в раскрытии гуманистических идей. Также освещается роль творчества Откира Хошимова в развитии национальной литературы.

Ключевые слова: Откир Хошимов, мотив, образ матери, доброта, совесть, честность, детские воспоминания, несправедливость, доброта, прощение, гуманизм, художественный мир, национальная ценность, литературный анализ, узбекская проза.

Kirish. O'zbek adabiyoti tarixida O'tkir Hoshimov nomi xalqchil yozuvchi, samimiy so'z ustasi sifatida o'ziga xos o'rin egallaydi. U ijodida hayotiylik, milliylik, insoniy tuyg'ular va jamiyatdagi muammolarni chuqur tahlil qilgan adib sifatida tanilgan. Yozuvchining asarlarida xalq ruhiyati, oila qadri, mehr-oqibat, vijdon, halollik, sadoqat, poklik kabi mavzular markaziy o'rinni egallaydi.

O'tkir Hoshimov asarlaridagi motivlar tizimi adibning badiiy olamini, dunyoqarashini, inson va jamiyat haqidagi falsafiy qarashlarini anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. U o'z asarlari orqali o'quvchini hayotning mohiyatiga nazar tashlashga, o'zligini anglashga chorlaydi.

Adabiyotshunoslikda "motiv" tushunchasi ko'p ma'noli va murakkab tushunchalardan biridir. U asardagi voqealar, obrazlar va g'oyalarni birlashtiruvchi, asarga ichki ritm beruvchi ma'no qatlamidir. Har bir yirik yozuvchi ijodida o'ziga xos motivlar tizimi mavjud bo'lib, ular muallifning g'oyaviy-estetik yo'nalishini ochib beradi. O'tkir Hoshimov asarlaridagi motivlar ham aynan shunday xususiyatga ega — ular yozuvchining ichki dunyosi, milliy ruh va insonparvarlik tamoyillarining badiiy ifodasidir.

Asosiy motivlar tahlili

1. Ona siymosi va mehr-oqibat motivi. O'tkir Hoshimov ijodida ona obrazining muqaddasligi yetakchi motivlardan biridir. "Dunyoning ishlari" romanida yozuvchi Onaning timsoli orqali butun millat, butun insoniyat uchun mehr va sabrning buyuk timsolini yaratadi. Asardagi ona — mashaqqatli hayot kechirgan, ammo sadoqat, vijdon va rahmdillikni yo'qotmagan ayol. Yozuvchi Ona orqali jamiyatning ma'naviy poydevorini, xalqning ruhiy tayanchini ko'rsatadi. Bu motiv O'tkir Hoshimov asarlarida shunchaki obraz emas, balki falsafiy tushuncha darajasiga ko'tarilgan. Adib uchun ona — hayot manbai, mehr, kechirim va bag'rikenglik timsolidir. Shu jihatdan, "Dunyoning ishlari" o'zbek adabiyotida ona siymosini eng samimiy, hayotiy shaklda tasvirlagan asarlardan biridir.

2. Vijdon, halollik va insoniylik motivi. "Ikki eshik orasi" romanida O'tkir Hoshimov insonning ichki olami, vijdoni va halolligi haqida chuqur falsafiy mushohada yuritadi. Asarning markazida turgan vijdon motivi hayotning ma'naviy o'lchovidir. Har bir inson "tug'ilish" va "o'lim" eshiklari oralig'ida yashar ekan, bu davrda qilgan amallari uning kimligini belgilaydi. Yozuvchi hayotda vijdonini yo'qotgan insonni yo'lini adashgan kishi sifatida ko'rsatadi. Shu bilan birga, halol, pok niyatli, mehnatkash insonlarni ulug'laydi. Bu motiv orqali muallif o'quvchini o'z hayoti, tanlovlari va mas'uliyati haqida o'ylashga undaydi.

3. Bolalik xotiralari va soddalik motivi. O'tkir Hoshimov asarlarida bolalik motivi ko'p uchraydi. U bolalikni poklik, beg'uborlik va samimiyat timsoli sifatida talqin qiladi. "Tushda kechgan umrlar" asarida yozuvchi o'z xotiralari orqali inson qalbidagi beg'ubor hislarni ifoda etadi. Bolalik xotiralari orqali yozuvchi o'quvchini o'z ildiziga, o'z o'tmishiga qaytaradi. Bu motiv yozuvchining badiiy falsafasida alohida o'rin tutadi, chunki bolalik — insonning ichki dunyosidagi eng sof, eng toza davrdir. Adib bolalikni eslab, inson qalbidagi ezgulikni asrash zarurligini uqtiradi.

4. Jamiyat va adolatsizlik motivi. O'tkir Hoshimov ijodining muhim qirralaridan yana biri — jamiyatdagi adolatsizlik motividir. "Bahor qaytmaydi" asarida yozuvchi insonlarning beparvoligi, mansabparastlik va ikkiyuzlamachilikni ochib tashlaydi. Asarda jamiyatdagi ma'naviy inqiroz insoniy munosabatlarning buzilishi orqali ko'rsatiladi. Adib bu motivni ishlatar ekan, o'quvchida ijtimoiy mas'uliyat, tanqidiy fikrlash, o'zini va boshqalarni anglash hissini uyg'otadi. Hoshimov nazarida, inson faqat o'zini emas, balki jamiyatni ham vijdonan his etishi lozim.

5. Ezgulik va kechirim motivi. Yozuvchi asarlarida ezgulik va kechirim motivi ham muhim o'rinni egallaydi. "Dunyoning ishlari" va "Ikki eshik orasi"da insoniy munosabatlar zanjiri aynan kechirimlilik va bag'rikenglik orqali mustahkamlanadi. Odamlar bir-birini tushunish, kechirish, o'zgalarga rahm-shafqat bilan qarash orqali hayotning ma'nosini topadi. Bu motivlar orqali O'tkir Hoshimov o'z o'quvchisiga hayotning haqiqiy qadri insonlar o'rtasidagi mehrda, samimiyatda va vijdonda ekanini eslatadi.

Xulosa. O'tkir Hoshimov ijodi o'zbek adabiyotida inson ruhiyatini teran ochib berish, ma'naviyat va vijdon mavzularini badiiy tahlil qilishda muhim o'rin tutadi. Uning asarlarida ko'tarilgan motivlar – ona siymosi, bolalik, halollik, mehr-oqibat, sadoqat, kechirim, ezgulik va adolat kabi g'oyalar o'zaro bog'liq holda yozuvchining badiiy olamini tashkil etadi. Hoshimov asarlaridagi har bir motiv hayotiy voqealarga asoslangan bo'lib, ular orqali yozuvchi insoniy qadriyatlarning abadiyligini ta'kidlaydi. Yozuvchining ijodi, ayniqsa, o'zbek xalqining milliy tafakkuri va axloqiy mezonlari bilan uyg'unlashgan. "Dunyoning ishlari", "Ikki eshik orasi", "Bahor qaytmaydi", "Tushda kechgan umrlar" kabi asarlarida insonning ma'naviy dunyosi, ichki kurashlari va vijdon azobi o'ta tabiiy, realistik ruhda yoritilgan. U asarlarida qahramonlarni hayotiy sinovlar orqali tanitadi va o'quvchini o'z hayoti haqida o'ylashga undaydi. Xulosa qilib aytganda, O'tkir Hoshimov asarlaridagi motivlar o'zbek adabiyotida axloqiy-falsafiy tafakkurning yangi bosqichini belgilab berdi. Uning ijodi orqali o'quvchi hayot, vijdon, mehr va insoniylik haqida chuqurroq o'ylaydi. Hoshimov motivlar orqali nafaqat badiiy mahoratini, balki insoniyatning eng

nozik tuyg'ularini ifoda etishdagi yuksak iste'dodini namoyon etgan. Shu bois, uning asarlari bugun ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, aksincha, har bir avlod uchun hayot darsligi sifatida qadrlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hoshimov, O'. Dunyoning ishlari. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2018.
2. Hoshimov, O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: “Yozuvchi” nashriyoti, 1986.
3. Hoshimov, O'. Bahor qaytmaydi. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2005.
4. Jo'rayev, B. Zamonaviy o'zbek adabiyoti tahlillari. – Toshkent: “Fan”, 2019.
5. Tursunov, S. Adabiy tahlil asoslari. – Toshkent: “Universitet”, 2020.
6. To'xliyeva, G. O'tkir Hoshimov ijodining badiiy olami. – “Til va adabiyot ta'limi” jurnali, №4, 2021.
7. Karimova, N. O'tkir Hoshimov nasrida insonparvarlik motivlari. – “Adabiyotshunoslik” jurnali, №2, 2022.

5-SHO'BA: QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK: MUAMMO VA YECHIMLAR.

ГЛОБАЛЛАШГАН ДУНЁ, ИЖТИМОЙЛАШГАН ОДАМ ВА БАДИЙ АДАБИЁТ

Қозокбой ЙЎЛДОШ,

P.f.d., professor

Toshkent Amaliy fanlar universiteti

Глобаллашган постмодерн дунёда тинимсиз ўзгаришлардан бошқа ўзгармас нарсаяўқлиги учун бугунги одам шиддатли ва тўхтовсиз ўзгаришлар оғушида яшашга маҳкум. Мулоқот имкониятининг ортиши ер сайёрасининг кичрайиб, одамзоднинг ўзи яшайдиган маконга сиғмай, жуғрофий чегараларни ошиб ўтишга иштиёқмандлигини кучайтирди. Глобаллашув табиий равишда фақат амалиётчиликка таяниб, маданий, миллий ва руҳоний ўзига хосликни инкор қилади ҳамда ижтимоий ва руҳий қиёфасизликни юзага келтиришга мойил бўлади.

Ер маъносидаги лотинча “глобус” сўзидан олинган “глобаллашув” атамаси аслида истилоҳ сифатида халқаро савдонинг гуркираб ўсишини англатиш учун ишлатилган. Бу атамани илк бор Карл Маркс 1850 йилда Фридрих Энгелсга ёзган бир хатида “шитоб билан ўсаётган халқаро савдо” маъносида ишлатган эди. Орадан бир юзу ўттиз йил ўтгач, 1980 йилда бозорнинг глобаллашуви ҳақида машҳур Ҳарвард университетининг профессори Теодор Левитт томонидан ёзилган бир мақола¹¹⁶ “глобаллашув” атамасининг башарият луғатидан мустаҳкам ўрин олишига сабаб бўлди.

Глобаллашув дунё аҳлини бир-бирига тезкорлик билан яқинлаштирди. Бу жараён турли этносларга хос универсал, ўртоқ жиҳатларга куч бериб, миллатлардаги маънавий, миллий, руҳоний ўзига хос жиҳатларни емириб бормоқда. Глобаллашувнинг гуркираб ўсаётган халқаро савдо маъносини англатиши бежизга эмас. Маълумки, савдода фойда кўриш асосий кўрсаткич саналади. Шу сабаб глобаллашув одамдаги миллий, руҳий, маънавий, ахлоқий ўзига хосликни эмас, балки қандай қилиб бўлсада, фойдага эришиш хислатини ривожлантиришга устуворлик беради.

¹¹⁶ <https://www.nur.kz/1781425-cto-takoe-globalizacia-prostymi-slovami-ee-vlianie-i-posledstvia.html>

Глобаллашув жараёни биринчи навбатда инсоннинг истеъмоличилик истакларини қондиришга хизмат қиладиган, уни моддий манфаатга интиштирадиган майللари универсаллаштиради. Аввало биологик яратик экани сабаб одам бу ҳолатга жуда ҳам мойилдир. Истеъмоличилик эҳтиёжларининг глобаллашуви турли этнослардаги ўзига хосликни силлиқлаб, одамларнинг интилишларини бир хиллаштириб бормоқда. Ҳозирда бу жараён жуда куч олган. Шундай шароитда ҳар бир миллат аҳлининг ижтимоийлашган ва дунё билан интеграциялашган ҳолда ўз қиёфасини ҳам сақлаб қолишига эришиш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Глобаллашув алоҳида миллат ва элатларни шунчаки Ер сайёрасининг аҳолисига айлантириб, улардан алоҳида шахслар эмас, балки ҳар қандай оммага осонлик билан сингишиб кетадиган қиёфасиз ўртача одамни юзага келтиришга хизмат қилади. Шу жиҳати билан глобаллашув глобал муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу жаҳоний кечимдир ва у бутун инсониятни, демакки, барча миллий адабиёт ва маданиятларни ҳам қамраб олади. Глобаллашув жараёни сабаб майда халқлар ва маданиятлар ўз миллий қиёфасидан маҳрум бўлиш хавфи олдида қолади.

Бадий адабиёт табиатига кўра ўзида миллатнинг этник-эстетик хотирасини, маънавий-ахлоқий ўзига хослигини сақлайди. Шу боис жамият аъзолари маънавиятининг юксалишида бадий адабиётнинг тенгсиз ўрни бор. Ўзлигини таниган, ўзининг миллий қиёфасини ташкил этган ақлий, ахлоқий, руҳоний белгилардан хабардор шахс ташқи таъсирлар натижасида қиёфасини йўқотиб қўймайди. Шунинг учун ҳам узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида адабиёт ўқитиш ҳар бир шахсдаги ўзликни сақлаб қолишга қаратилиши керак бўлади.

Ҳар қандай шахснинг шаклланишида бадий асар ўқишнинг беқиёс ўрни бор. Негаки бадий асардаги қаҳрамонларнинг ҳолату кайфиятлари, изтиробу қувончлари, ҳақу ноҳақликлари билан танишиш ва туйиш орқали кишида одамийлик сифатлари қарор топади. Одам ўзини ўзга билан солиштира билганда, ўзини бошқанинг бошқани эса ўзининг ўрнига қўя олгандагина чинакам одамга айланади. Бу ҳолат фанда шахснинг ижтимоийлашуви дейилади. Ижтимоийлашмаган одам индивиддир, холос. Ҳали унда истеъмоличиликдан ўзга бирор инсоний сифат шаклланмаган бўлади. Бадий асар ва унинг қаҳрамонлари тақдири билан танишиш орқали одам ўзига ёққан нарсанинг ўзгага ҳам ёқиши, ўзини ранжитган тутум ўзгани ҳам ранжитиши мумкинлигини билибгина

қолмайди, балки туяди ҳам. Шу тариқа унда одамийлик сифатлари таркиб топа боради.

Мана шу ҳолат мактабда адабиёт ўқитишнинг тенгсиз ўрнини таъминлайди. Баъзан айрим ўқувчилар: *“Мен келажакда адабиётчи ҳам, шоир ёки ёзувчи ҳам, журналист ҳам бўлмоқчи эмасман. Шундай экан, нима учун “Адабиёт” дарслигидаги материалларни ўзлаштиришим, бунинг устига, бадиий асарлар ҳам ўқишим керак?”* – деб ўйлайдилар. Баъзан очикчасига шундай масала қўядилар ҳам. Шунини билиш керакки, умумтаълим мактабларида ўқувчилар бирор соҳанинг мутахассислигига эмас, балки ҳаётга тайёрланади. Ҳар қандай касбнинг эгаси бўлиш учун эса, ўрта мактабдан кейин яна алоҳида ўқиш керак бўлади. Бадиий адабиёт ўқувчининг ижтимоийлашуви, яъни жамиятнинг бошқа аъзолари билан уйғунлашиб, улар орасига сингишиб, ўзининг ўрнини топиб кетишига хизмат қилади. Одам жамиятнинг бошқа аъзоларига яқин савияда фикрлай олса, уларнинг ўйларини тушунса, туйғуларини ҳис қила билса ва шундай сифатларга эгаллиги сабаб бошқаларга халақит бермай яшай олсагина ижтимоийлашган бўлади.

Адабиёт сабоқлари ўқувчиларда шундай кўникмаларни шакллантиришга ҳамда кўпчилик одамга хос туйғу ва сезимлардан хабардор қилишга йўналтирилиши керак. Адабиёт ўқитувчиси зиммасига жамият томонидан ана шу ўта мураккаб юмушни амалга ошириш юкланади. Ўқитувчининг ғоят масъулиятли шу вазифани камроқ куч сарфлаб кўпроқ самарага эришган ҳолда уддалаши унинг тайёргарлик даражасига боғлиқ.

Айтилганидек, глобаллашув кечими одамнинг турмуш тарзи, руҳияти ва фикрлаш йўсинини ҳам ўзгартиб юборди. Олдинлари тўғри фикр фақат биттагина бўлади деган қараш ҳукмрон эди. Ўзиникига ўхшамаган фикр эгасига, кам деганда, ётсираб қараларди. Эндиликда ҳақиқатлар кўп бўлиши мумкинлиги, битта нарса-ҳодиса ҳар кимга ҳар хил таъсир қилиши, ҳар хил кўриниши ва турлича баҳоланиши табиий экани англаб етилмоқда. Бугун фикрлаш, дид, эътиқод плюрализми ёйилиб бормоқда. Бундай шароитда одамдан ўз манфаатини унутмаган ҳолда ўзгалар манфаатига ҳам дахл қилмасдан яшай билиш кўникмасига эга бўлиш талаб этилади. Бугунги адабиёт сабоқлари жамиятдаги одамларни борица қабул қиладиган, уларнинг эркига зуғум ўтказмайдиган шахсни шакллантиришга йўналтирилиши лозим.

Дунё миқёсида юзага келган янги вазият, янги шароит адабиёт ўқитишни ҳам янгича йўлга қўйишни талаб қилади. Бугунги одам дунёдан узилиб яшай олмагани сингари бугунги миллий таълим ҳам очун ўқитиш тажрибасидаги

янгиликлардан четда туриб, кўзлаган натижаларга эриша олмайди. Шуларни ҳисобга олган ҳолда дунё адабий таълим тажрибасидаги бизнинг шароитимизга тўғри келадиган, самара келтириши аниқ бўлган янгиликларни бугунги ўзбек адабиёт ўқитиш амалиётига қўллаш керак. Лекин қаердадир самара берган турли-туман ёндашувларга эргашиб юрмаслик керак. Чунки Ўзбекистон деган юрт, ўзбек деган миллат дунёдан мутлақо четда бўлмагани ҳолда унга тамомила қўшилиб кетган ҳам эмас. Таълим тизими миллатнинг ўзига хослигини сақлаган ҳолда умумочун жэараёнига қўшила оладиган шахс тайёрлашга қаратилиши керак.

Биринчи навбатда, умумтаълим мактабларининг асл функцияси нима бўлишини соғлом мантиқ нуқтаи назаридан белгилаб олиш лозим. Мактаб олий ўқув юртларига талабгор тайёрлайдиган жой эмас, балки катта ҳаётнинг ҳар қандай пучмоғида яшаб кета оладиган шахсларни тарбиялайдиган маскан экани англаб етилиши керак. Бунда ўрта адабий таълим тизимига ёндашув ракурси бутунлай ўзгариши зарур бўлади.

Шунингдек, мактаблардаги турли фан ўқитувчиларининг ўз ўқувчиларга шу соҳанинг бўлажак мутахассислари сифатида ёндашиш тажрибаси ҳам тамомила барҳам топиши керак. Ҳозирда ҳар бир фан ўқитувчиси ўқувчиларга ўз фанини ўзлаштириши шарт бўлган объектлар: бўлажак физик, математик, филолог, тарихчи, ҳуқуқшунос сифатида қарайди. Ҳолбуки, ўқувчи – биринчи навбатда, бетакрор шахс. Таълим тизимидаги ўқитиладиган ҳар бир фан ўқувчиларда мутахассислик кўникмаларини эмас, балки унда шахслик сифатларининг муайян қирраларини шакллантиришга йўналтирган бўлиши керак. Мактабда ўқувчи муайян миқдордаги илмий ҳақиқатларни ўзлаштириб оладиган объект эмас, оламу одамда юз берадиган ҳар қандай воқеа-ҳодиса ва ҳолатга ўз нуқтаи назари билан мантиқли муносабат билдира оладиган шахс сифатида шакллантирилиши зарур.

Шунда мусиқа, расм, жисмоний маданият, адабиёт сингари ўқув фанлари шу соҳаларнинг бўлажак мутахассисларини эмас, балки бу тезкор ва шиддатли замонда одамга муносиб яшаш кўникмасига эга, мусиқани тинглай оладиган, тасвирий санъат асарини кўра биладиган, бадий асар ўқишга қизиқадиган, ўқиганини тушуниб, завқланадиган ва бу завқни таъминлаган омилларни биладиган маданиятли киши тайёрлашга йўналтирилади. Адабиёт сабоқларни ўқувчига йўл кўрсатиш, насихат қилиш воситаси сифатида тушунишдан қутулиб, уларни ўқувчилар учун керакли ва қизиқарли педагогик юмушга айлантириш учун дидактик инновациялардан фойдаланиш керак.

Ҳозирча бизнинг миллий таълим тизимимизда педагогик инновацияни қўллашнинг кўпроқ ташқи кўринишига, шаклига эътибор қаратилмоқда. Чунки ўттиз йиллардан ошдики, барча дидактик янгиликлар юқоридан – бошқарув органларидан пастга ижрочи ўқитувчиларга туширилиши қарор топди. Яъни бевосита мактабда ишламаётганлар мактаб фаолиятини самарали қилиш йўллари мактабда ишлаётганларга ўргатмоқчи бўлишади. Ҳолбуки, педагогика фани ва амалиёти кўрсатадики, инновация тушунчасининг олтин қоидасига кўра янгилик ҳамиша пастдан, яъни ўқитиш амалиётидан юқорига, яъни бошқарув тизими томон ҳаракатланиб боргандагина самара келтиради.

Хатарли жойи шундаки, бу хил ўргатишлар таклиф, тавсия йўсинида эмас, балки бажарилиши мажбурий бўлган қатъий талаб кўринишини олмоқда. Кўп минг йиллик таълим амалиёти кўрсатадики, бирорта педагогик тадбир, усул, янгилик ҳамма жойда ёппасига бирдай самара бериши мумкин эмас. Чунки таълимнинг объекти ҳам, субъекти ҳам турлича миназ (табиат)га эга тирик одамлардир. Тирик одамлар эса ҳар хил бўлади ва ҳар хил ёндашувни талаб қилади.

Негадир, биздаги педагогик амалдорлар барча фойдали педагогик инновациялар фақат чет мамлакатларда бўлади, деб ҳисоблашади. Ҳолбуки, таълимдаги инновациялар четники бўлгани учун эмас, балки самарали бўлгани учун ўқитиш амалиётида қўлланиши керак. Педагогик лавозимдорларимиз ўзларига янгилик бўлиб туюлган метод ва усулларни барча мактаблардаги барча ўқув фанларини ўқитишга бирданига ва бир хилда жорий этилишини истайдилар. Ҳозирда инновацион ёндашувларни қўллаб бирор натижага эришишдан кўра талаб этилганидай қўллаш фактининг ўзи муҳимдай бўлиб турибди.

Таълим тизимини ташкил этишда моҳиятдан кўра кўриниш, мазмунга қараганда шакл устуворроқ мартабада. Таълим кечимидаги барча босқичларни имкон қадар юқоридан туриб бошқаришга интилинмоқда. Бошқариш осон бўлиши учун эса бир хиллик лозим бўлади. Ўқитишдай жонли кечимни бир хиллаштириш амалда уни самарасиз қилиш демакдир. Педагогларда профессионал эрк йўқ. Уларнинг қаерда, нимани, қандай бажариши кераклиги қатъий белгилаб қўйилган ва ундан салгина бўлсада, ташқарига чиқишга йўл қўйилмайди. Ўқитувчида фақат чекловларни айланиб ўтиш, чекловчиларни чалғитиш эркигина қолди. Маълумки, эрки йўқ мутахассисда шавқ, ижодкорлик, бугун расм бўлганидай айтилса, креативлик бўлмайди. У ўз меҳнати ва эмгак объектига қул сингари муносабатда бўлади. Қул ўз ишига ижодий ёндашишни

эмас, балки уни тезроқ бир ёқлик қилишни ўйлайди. Чегарасиз чекловлар педагоглардаги ижодкорлигу изланишнинг йўқолиб кетишига сабаб бўлади.

Адабиёт сабоқларидаги энг бирламчи ва бош вазифа қайси ёшда бўлишидан қатъи назар ўқувчиларни бадиий асар ўқишга ўргатишдан иборатдир. Бадиий асар ўқиш ўқувчиларга икки жиҳатдан фоят муҳим юмуш саналади. Биринчидан, у одамни китобга боғлаб қўяди: асар қаҳрамонлари билан кейин нима бўлганини билишга қизиқиш уйғотади, ҳаётдаги турли-туман кутилмаган воқеа-ҳодисалар билан таништирадики, бунинг ўзи ўқувчида қизиқиш уйғотади. Бола ўзига мутлақо нотаниш одамлар, ўзгача тақдирлар билан танишади, ижодкор маҳорати сабаб уларга бефарқ бўлолмайди, янги сўзлар ўрганади ва бундан завқ олади, фойда кўради.

Ўқувчиларга китоб тавсия этишда ҳам эҳтиёт зарур. Баъзи ўқитувчилар кўп ўқилган, қайта-қайта муҳокама қилинган асарларни болаларга тавсия этгиси келмайди. Ҳолбуки, ўқитувчига чайналган бўлиб туюлган асар ўқувчи томонидан энди илк бор кашф этилади. Китоб ўзгармагани билан унинг истеъмомчиси янгиланаётганини ҳисобга олиш керак. Бадиий асар ўқишнинг аҳамиятини таъминлайдиган иккинчи ҳал қилувчи жиҳат: бадиий асар ўқувчида ўзгани ҳис этиш, бировга туйғудош бўлиш фазилатини шакллантиради. Бу илмий тилда эмпатия дейилади. Глобаллашиб бораётган ҳозирги шошқин дунёда яшаётган одамларда айнан эмпатия туйғуси камайиб бормоқдаки, бу етишмовчиликни бадиий китоб ўқиш орқалигина тўлдириш мумкин бўлади.

Айримлар китоб ўқишнинг ўрнини кино ёки телекўрсатув билан қоплаш мумкин, деб ўйлашади. Ҳолбуки, кино, видео ёки телекўрсатув томоша қилаётган киши бошқа бир одам билан бўлаётган воқеаларнинг шунчаки кузатувчиси бўлади, холос. Китоб ўқилганда эса одам қанчадир ҳарф ва тиниш белгилари ёрдамида ўзига янги бир дунё очиб олади, бу дунёсига турли одамларни жойлаштириб, уларга хилма-хил тақдирлар беради. Одамнинг ўзи томонидан сўзлар ёрдамида яратилган образлар қайсидир жиҳатлари билан уни маълум даражада ўзгартиради ҳам. Китоб одамга у ёлғиз эмаслигини, атрофида ҳам ўзи каби инсонлар борлигини, уларни ҳам ҳисобга олиб яшаш кераклигини ўргатади. Бу ҳолат одамни фақат ўзини ўйлаб, ўзидан бошқа билан иши бўлмайдиган ўзчил (худбин) кимсага айланишдан сақлаб қолади.

Бундан ўттиз-қирқ йиллар олдин одамлар ахборот етишмаслигидан нолишарди. Эндиликда башарият ахборот тўри ичида қолди. Очундаги барча нарсани билгувчи Googleнинг ходими Эрик Шмидтнинг айтишича, инсоният ўзининг ибтидосидан то 2003 йилга қадар бўлган даврда қанча ахборот дунёга

келтирган бўлса, ҳозир ҳар икки кунда шунча ахборот яратилаётган экан¹¹⁷. Эндиликда ахборотлар босими остида қолган одам туйғу танқислигидан қийналмоқда. Бадий асар уни ўқиган одамга ҳам ахборот беради, ҳам уни бошқа инсонлар, уларнинг тақдири, рухий дунёси, кечинмаларига яқинлаштириб, туйғулантиради. Кўркам адабиёт бугунни кўрсатгани сингари жуда узоқ ўтмишда яшаб ўтган ва неча юз йилликлардан сўнг дунёга келиши мумкин бўлган одамлар билан ҳам ошно қилади.

Хуллас, тобора глобаллашиб бораётган дунёга юксак маънавий сифатлар, нозик туйғулар, ўзганинг ҳолатини ҳис қилиш сингари эзгу сифатларга эга ижтимоийлашган одамни бадий адабиётгина бера олади. Одамни бадий адабиётга ошно қилиш эса адабий таълим соғлом педагогик-психологик асосларда йўлга қўйилгандагина самара келтиради.

¹¹⁷ <http://www.adme.ru/tvorchestvo-pisateli/pochemu-nashe-budushee-zavisit-ot-chteniya-579605/>

ISTIQLOL VA ADABIYOTSHUNOSLIKDAGI YANGILANISH EHTIYOJI

Usmonjon Qosimov,

Jizzax DPU, filologiya fanlari doktori, prof.,

Tel: . 93.829.48.20.

Annotatsiya: Maqolada sobiq sho'ro davrida mafkura, tarix va adabiyot sohalarida ham ko'plab jiddiy xato-chalkashliklarga yo'l qo'yilgani ko'rsatiladi. Mumtoz adabiyot, xususan, Navoiy davri tanqid-adabiyotshunosligi an'alariga va jadid adabiyotiga salbiy munosabatlar sabablari va Istiqloldan so'ng bu xato-kamchiliklar bartaraf etilayotgani yoritiladi. Adabiyotshunosligimizdagi ayrim noob'ektiv qarashlar, mafkuraviy talqinlar va ularning salbiy oqibatlariga urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: Istiqlol, tarix, mumtoz adabiyot.jadid, an'ana, shakl va mazmun, tadqiqot.

Abstract: The article shows that many serious mistakes and confusions were made in the fields of ideology, history and literature during the former Soviet era. The reasons for the negative attitude towards classical literature, in particular, the traditions of literary criticism of the Navoi period and Jadid literature are highlighted, and these mistakes and shortcomings are being eliminated after Independence. Emphasis is placed on some biased views, ideological interpretations and their negative consequences in our literary criticism.

Keywords: Independence, history, classical literature. Jadid, tradition, form and content, research.

Аннотация: В статье показано, что в советское время в области идеологии, истории и литературы было допущено множество серьёзных ошибок и недоразумений. Выявляются причины негативного отношения к классической литературе, в частности, к традициям литературной критики периода Навои и джадидской литературе, и эти ошибки и недостатки устраняются после обретения независимости. Акцент делается на некоторых предвзятых взглядах, идеологических интерпретациях и их негативных последствиях в нашей литературной критике.

Ключевые слова: Независимость, история, классическая литература. Джадидизм, традиция, форма и содержание, исследование.

Istiqloldan so'ng adabiyot va tanqidchiligimiz sho'ro davridagi hukmron mafkuraviy yondashuvlar va siyosiy tazyiq lardan xalos bo'lib, asl tabiati va mohiyatini chuqur anglash tamoyillari barqarorlashmoqda. So'nggi yillar mumtoz adabiyotimizni o'rganish, xususan, navoiyshunoslikdagi tadqiqotlar adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida yangi bir bosqich bo'ldi. Bugungi kunda eng qadimiy yozma yodgorliklarimizdan boshlab, turli davrda yashab, ijod etgan deyarli barcha yirik shoir-adiblar, ulug' allomalarimiz hayot-faoliyati keng o'rganilayotgani, ayniqsa, turkiy xalqlar adabiyotining 100 tomlik nashri ham Istiqlolimiz sharofati va imkoniyatlarining ulkan samarasidir. Istiqlol tufayli jadidchilik tarixi ni xolis o'rganish, jadid adib va ziyolilarini nurli siymolar sifatida ardoqlashimizga imkon yaratildi. Zero, **"ularning g'oya va dasturlari yangi O'zbekistonni barpo etish strategiyasi bilan har tomonlama uyg'un va hamohangdir"**.

Prezidentimiz Farmoni bilan **1.09.2019 yildan o'z ko'rsatuvlarini boshlagan "O'zbekiston tarixi" telekanalining Shahidlar xotirasi davlat muzeyi jamoasi bilan hamkorlikdagi serqirra va ko'lamdor faoliyati omma e'tiborini qozon moqda**. Jahon ilmiy-adabiy tafakkurida tarixiy mavzuni yoritishning o'ziga xos talab va tamoyillari shakllangan. Ammo bu jabhada ham ba'zi noaniqliklarga yo'l qo'yilmoqda. Masalan, **Mirzo Ulug'bek haqida o'nta fakt** ruknida asosiy ma'lumotlar bilan birga u 1449 yili **Samarqandda vafot etdi** deyiladi. Bu ma'lumot insoniyat tarixidagi eng katta bir fojea–tengsiz olim va sulton Ulug'bekning xudbin o'g'li Abdullatif fatvosi bilan Said Abboslar tomonidan vaxshiy larcha o'ldirilgani haqidagi tarixiy haqiqatni xiralashtiradi. Navoiy va Boburlar tomonidan keskin qoralangan bu mudhish jinoyat- **padarkushlik** fojeasi Shayxzoda va Odil Yoqubov asarlarida ham g'oyat ta'sirchan ifodalangan.

Tarixiy voqelik bilan bog'liq yana bir misol: Respublika televideniesining **"Qaqnus"** teledasturida **(8 may, 2025 y)** O'zbekiston xalq shoiri Iqbol Mirzo va boshqa ijodkorlarning **Cho'lpon** shaxsi, poetik mahorati, mohir tarjimonligi xususidagi qimmatli fikrlari tomoshabinlarda yaxshi taassurot qoldirdi. Ammo ko'rsatuvda **"Shoir 45 yoshlarida otib tashlandi"**- degan fikr bidirildi. Bu Ozod Sharafiddinov, Naim Karimov va Rustam Shamsiddinov kabi fidoiy olimlar tomonidan chuqur o'rganilib, ishonchli manbalar va arxiv hujjatlari asosida dalillangan tarixiy haqiqatga soya tashla ydi va yoshlarimizda ikkilanish paydo qiladi. Zero, **Cho'lpon 1897 yili Andijonda tug'ilgani, 1938 yil, 4 -oktyabrda 41 yoshida** vaxshiyona qatl etilgani yozma manbalarda to'liq yoritilgan va bu xunrezlik keng jamoatchilikka ham ma'lum.

Sobiq sho'ro davrida ijtimoiy-siyosiy xayotda bo'lgani singari mafkura, tarix va adabiyot sohalarida ham ko'plab jiddiy xato-chalkashliklarga yo'l qo'yilgani endilikda butun murakkabligi va fojiasi bilan ayon bo'lyapti. Sho'rolar tuzumidagi taqiq-tazyiqlar muhitida bo'lsa-da, mutaxassis olimlarimiz yaratgan ko'plab tadqiqot va darslik-qo'llan malar bir necha avlod qalbida adabiyotga mehr uyg'otib, ularning ong-tafakkuri, dunyoqarashi shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelgan. Ammo ularda zamonasozlik oqibati o'laroq, noob'ektiv qarashlar, noxolis yondashuv va mafkuraviy talqinlar ham mavjudki, yoshlarimizni ulardan ogoh etish joiz. Chunonchi, 1978-1979 yili yaratilgan va adabiy-estetik tafakkur rivojida jiddiy voqea bo'lgan ikki tomlik **"Adabiyot nazariyasi"**dagi ayrim talqin-qarashlar bugungi kun mezonlariga muvofiq kelmaydi.

Yoki o'zbek va rus tilida nashr etilib, ko'p yillar asosiy darslik bo'lib kelgan ikki tomlik **"O'zbek sovet adabiyoti tarixi ocherklari"** (1962,1967) va S.Mirzaev, X.Doniyorovning **"O'zbek sovet adabiyoti"** (1967) va hatto 1990 yili nashr etilgan N.Xudoyberganov va A.Rasulovning **"O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi"** darsliklarida ham ayrim mavzu-muammolar, asosan, hukmron mafkura va Oktyabr revolyusiyasiga bog'lab, biryoqlama yoritilgan. Jumladan, 1990 yildagi darslikda **"Oktyabr inqilobining o'zbeklar yurtida g'alaba qozongani haq! ...adabiy tanqid va adabiyotshunoslik Oktyabr inqilobidan keyin tug'ila boshladi"**, deyiladi {1.37}.

Xuddi shundayin, fundamental tadqiqotlardan sanalgan **"Adabiyot nazariyasi"**ning 2-tomida ham **"O'zbek sovet adabiyoti, shu jumladan, satira Ulug' Oktyabrdan nur olib shakllandi va rivojlandi"**, deb yozilgan {2.323}. Bunday bir yoqlama xulosalar ham tarixiy va ilmiy haqiqatga ziddir. Zero, **satira** va **yumor-hajviyot** qadimiy folklorimizda, Yassaviy, Navoiylar va keyingi asrlarda yashab-ijod etgan Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, So'fizoda, G'ulom Zafariylar ijodida ham katta o'rin tutganligi kunday ravshan. Afsuski, sovet davrida mumtoz adabiyotimiz, xususan, Navoiy davri tanqid-adabiyotshunosligi an'alariga va ilmiy-nazariy manbalariga bepisandlik bilan qaralgan. Chunonchi, atoqli adabiyotshunos Baxtiyor Nazarovning **"O'zbek adabiy tanqid chiligi"** (1979) nomli monografiyasida XX asrning 70-yillarigacha bo'lgan murakkab davrdagi tanqid-adabiyotshunoslikning keng manzarasi izchil yoritilgan. Ammo ushbu salmoqli tadqiqotda ham zamonaviy adabiyot va tanqidchilimiz shakllanishi va rivojida Oktyabr revolyusiyasi va marksizm-leninizm ta'limotining roli behad bo'rttirilgan. Ammo turkiy-o'zbek tilimizda ilk bor yaratilgan va tanqid-adabiyotshunoslikning betakror namunasi-**"Majolis un-nafois"**dek nodir asar xususida biror iliq so'z aytilmay, aksincha, **Navoiy davr ida "badiiy asarning shakliga e'tibor berildi"**-

deya, jiddiy xatoga yo'l qo'yilgan. {3.9.} Bunday biryoqlama talqinlar birgina akademik B.Nazarov asarida emas, balki aksariyat tadqiqotlar va darslik-qo'llanmalarimizda ham asosiy o'rin egallab keldi.

Natijada badiiy ijod va adabiyotshunoslikning barcha muammolari "19-asrda marksizm-leninizm klassiklari tomonidan hal etib berilgan" kabi uydirma "haqiqat"lar ilgari surildi. **"Eng ilmiy, eng izchil ta'limot–marksizm-leninizm sovet adabiyoti, tanqid va adabiyotshunosligi uchun taraqqiyot yo'lini ko'rsatuvchi yo'lchi yulduz"** degan soxta shiorbozlik avj oldi. Albatta, mustabid tuzum, hukmron mafkura bosimi ostida yozilgan bunday soxta talqinlar uchun adabiyotimizning katta avlod vakillarini va darsliklar muallif larini ayblash adolatdan bo'lmaydi. Ularga ham "tanqidiy yondashib, foydalanish, yo'l qo'yilgan xatolarni bartaraf etish, takrorla maslik, mavjud yutuqlarni rivojlantirish ilmiy izlanishlarimizning samarali bo'lishi garovidir" (**Dilmurod Quronov**).

Aslida, ijod erkinligini bo'g'ib, adabiyot va san'at rivojiga g'ov bo'lib kelgan zulmkor mafkuraviy siyosat nafaqat buyuk jadidlarimizni ayovsiz maxv etgan, balki to'ng'ich avlod vakillari uchun ham tizginga aylantirilgani xalqimiz va adabiyotimiz tarixidagi eng fojeali davr bo'lganligi Mustaqilligimizdan keyin oshkor bo'lmoqda. Bu mash'um davr siyosati va ulug' adiblarimiz ko'rgan nohaqlik, tahqirlarning asl sabab-oqibati haqida Abdulla Oripov armon bilan shunday yozadi: "Ular g'oyat murakkab, g'oyat ziddiyatli, tahlikali bir davrda yashab o'tdi. Mustabid imperiyaning beomon mafkurasi, mustam lakachilik siyosati minglab haqgo'ylar boshini yeyishga ulgurdi, qanchadan-qancha iste'dod egalarining bo'yniga bo'yunturuq solishga erishdi. Nog'orasiga o'ynamaganlarni qatl qildi, quvg'in ostiga oldi. Shu tariqa o'zbek xalqi o'zining o'nlab beqiyos farzandlaridan bevaqt ayrildi. Madhiyabozlik adabiyotning ommaviy taomiliga aylangan, ne-ne go'zal tashbehlar, chaqmoqdek misralar somon orasidagi qahrabo bug'doy donalaridek nazardan qolib ketar edi. Ushbu achchiq haqiqatni, ayniqsa, bugungi yoshlar teran tushunmoqliklari kerak." {4; 6.} Shoir - haq. Shunda ular qancha qurbonlar-yo'qotishlar evaziga erishilgan Istiqlolimiz qadrini, yangi O'zbekistonimiz shonli taraqqiyot yo'llarini chuqurroq anglab yetadilar.

Istiqlolimizdan so'ng ilmiy izlanishlar va tadqiqotlarimiz mafkuraviy taqiqlar bilan bog'liq jiddiy qusurlardan tozalanib bormoqda. Adabiyot darsliklarimiz ham sho'ro davridagi darslik–xrestomatiyalardan tubdan farq qiladi. Ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ulug'langan ijod namunalariga san'at asari sifatida yondashish va badiiylik mezonlari asosida o'rganish ustivor jihatdir. Jumladan, **"XX asr o'zbek adabiyoti tarixi"** (1999) va **"O'zbek adabiy tanqid tarixi"** (2012) yangi darsliklari shu jihatlari bilan ajralib turadi. Ular misolida bugungi adabiy-estetik

qarashlar, yaqin o'tmishdagi noxolis ilmiy pozitsiyamiz, mafkuraviy tushuncha-talqinlarimiz qiyoslansa, ko'plab ijobiy o'zgarishlar va farqlar yaqqol ko'rinadi.

Chunonchi, professor Dilmurod Quronovning Istiqloq davri tafakkuri mahsuli bo'lib yuzaga kelgan **"Adabiyot nazariyasi asos lari"** (Akademnashr, 2018) darsligida qator mavzular keng va izchil yoritilgan, yangicha talqin-qarashlar va tahlillar bilan boyitilgan. Biroq ushbu darslikda (hajmi cheklangani uchunmi) "Traditsiya va novatorlik", "Adabiy ta'sir" masalalariga o'rin ajratilmagan. Shu ningdek, yangi darslikdagi quyidagi nazariy fikr, bizningcha, bahsli: **"shakl" va "mazmun" tushunchalarini farqlash, adabiy asar tarki bini shu ikki asosga tayangan holda anglash 18-asr oxiri–19- asr boshlarida nemis estetik tafakkurida, xususan, Gegel falsafasida qaror topgan**". Taassufki, 1979 yili yaratilgan **"Adabiyot nazariyasi"**da ham **"shakl-mazmun muammosi 19-asrda Chernishevskiy, Plexanovlar tomonidan hal etildi"** {2.413.} degan noto'g'ri qarash bayon etilgan edi. **40 yildan** so'ng ham yana shunday bahsli talqin davom ettirilib, nemis estetikasi va Gegel "kashfiyoti"ga ortiqcha baho berilgan.

Holbuki, **Jomiy, Navoiylar** ta'kidlaganidek, adabiyotda, **"nazmda asl ma'no"** ekanligi, ma'no va shaklning bamisli **"jon va tan"** dek yaxlit va mutanosibligi badiiyatning asosiy sharti ekanligi **necha yuz yillar** ilgari mumtoz she'riyatimizda va ilmi naqd, ilmi g'ariba, ya'ni tanqid-adabiyot shunoslikda (qolaversa, oliy majlislarda!) ham ilmiy-nazariy va badiiy jihatdan isbotlangan. Bunga Navoiyning shogirdi, mashhur munaqqid-adabiyot shunos Atoulloh Husayniyning **"Badoyi' us-sanoyi"** kabi asari va unda **50 dan ortiq** shoirlar ijodidan keltirilgan she'riy misollar tahlili ham yorqin dalil bo'la oladi. **"Alfozning ko'p ozlig'i jihatidin she'rning eng yuksak marta basi aning qisqasidur va shuning uchunki, alfoz necha oz bo'lsa, she'rning husni ortiqdur"** {5.66.} Bunday misolarni "Boburnoma" va boshqa manbalardan ham ko'plab keltirish mumkin.

So'nggi yillar dolzarb mavzularga, jumladan, jadid adabiyotiga bag'ishlangan salmoqli filologik tadqiqotlar yaratilayotgani quvonarli, ammo ularda ham munozarali talqin-qarashlarga duch kelyapmiz. Yosh professorlardan **Sanobar To'laganov**ning **"Ijodkor shaxsi va qahramon muammosi. Abdulla Qodiriy ijodi misolida"** nomli doktorlik dissertatsiyasi o'zining yangi talqin-tahlillari bilan muhim ahamiyatga yega. Ammo 2019 yili nufuzli Ilmiy kengashida muvaffaqiyatli yoqlangan ushbu tadqiqotdagi ayrim noo'rin xulosalar jiddiy e'tiroz uyg'otadi. Ya'ni **"Abdulla Qodiriy romanini tanqid qilishni Sotti Husayn boshlab berdi va butun adabiyot rivojini noto'g'ri o'zanga burib yubordi"** degan mahobatli xulosaga qo'shilish qiyin. XX asr adabiyotimizda yuksak bir cho'qqi bo'lgan bu romanni 1928

yili nohaq tanqid qilgan va uni **zararli asar** deb badnom qilishni boshlagan **Mixail Sheverdin** edi. Yoki **“Afsuski, bugun turli yo‘llar orasida qolgan milliy adabiyotimizga yo‘qotilgan shaxslarning avlodi vorislik qilib turganligi achinarli hol”**, -deyish ham ilmiy-nazariy, tarixiy jihatdan asoslanmagan, butunlay yanglish va to‘mtaroq mulohaza. Qahhorday haqgo‘y, talabchan adibimiz bashoratgo‘yik bilan **“buyuk adabiyot”** deb ta’riflagan zamonaviy adabiyotimizni shu avlod yaratganidan faxrlanish o‘rniga ulardan bexabar bo‘lish g‘alati hol. Yoshlarimizni ham chalg‘ituvchi bunday mantiqsiz, dudmal fikrlar uchun, eng avvalo, tadqiqotchining o‘zi mas’ul bo‘lishi kerak edi. Ammo shunday chalakam-chatti fikrlar va pala-partish xulosalar muazzam ilm-fan dargohidagi akademiklar va atoqli adabiyotshunoslarning sinchkov nazaridan chetda qolganligi ham taajjublanarli va afsuslanarlidir.

Shuningdek, jadid adabiyotini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shib kelayotgan adabiyotshunos **Normat Yo‘ldoshevning “Cho‘lpon she‘riyati poetikasi va janrlari” (2024)** mavzusidagi yirik tadqiqotida she‘riy shakllar, vaznlar, asosan, to‘g‘ri tasniflangani holda **“Bag‘ishlov janri o‘zbek she‘riyatiga rus va Yevropa adabiyotidan kirib keldi va Oktyabr revolsiyasidan keyin rivoj topdi”** degan xulosasi ilmiy-tarixiy jihatdan bahslidir. Chunki XI-XIII-asrlarda ham tarixiy siymolarga, jumladan, Otaullo Juvayniyga bag‘ishlangan ko‘plab asarlar yaratilgani yozma manbalardan ma’lum. Yoxud birgina hazrat Navoiyning Said Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad, Jomiy va Husayn Boyqarolarga bag‘ishlangan asarlari yoki **Jomiy (1492)** vafoti munosabati bilan bitgan **“Qani”** radifli shikasta marsiya she‘ri **“bag‘ishlov”** janrining yetuk namunalari ekanligi isbot talab etmasa kerak. Shuningdek, Sadriddin Ayniy va Cho‘lponlarning **Behbudiy** vafotiga bag‘ishlangan she‘rlari yoxud Shayxzoda va Abdulla Oripovlarning **G‘afur G‘ulom** va **Mirtemir** kabi yorqin siymolar xotirasiga bag‘ishlangan manzumalari ham haqqoniyligi va samimiyati bilan e’tiborni jalb etadi. Yuqorida ko‘rsatilgan juz’iy nuqsonlar mazkur tadqiqot va darsliklarning ilmiy-amaliy va ma’naviy ahamiyatini pasaytirmaydi. Navoiyning Atoyi poetik mahoraini e’tirof etgan holda uning bayti qofiyasidagi **“aybg‘ina”**sini ham qayd etganini eslaylik. Bizning e’tirozimiz ham tadqiqot va darsliklarimizni yanada takomillashuvini ko‘rish orzuyimiz bilan bog‘liq.

Nihoyat, Istiqlol davri milliy tafakkurimiz va ma’naviyatimiz bilan bevosita bog‘liq yana bir holatga to‘xtalishni lozim topamiz. Serqirra shoir-olim **Jamol Kamolning “Adabiyot”** gazetasida chop etilgan **“Fikrsizlik fojeasi”** nomli salmoqdor maqolasi jonkuyarlik bilan yozilgani va muhim muammolarni qalamga olgani bilan ko‘pchilik e’tiboriga tushgan edi. Ammo, nazarimizda, maqola sarlavhasi va asosiy xulosasi, ya’ni butun jamiyat faqat bir kishining fikr-g‘oyasi bilan yashadi va faoliyat

yuritdi degan qarashlari bahsli edi. Chunki bu xulosa haqiqatga muvofiq emasligidan tashqari shoirimizning o'zlari kabi ko'plab millatparvar ziyolilarimizning iste'dodi va ijodiy faolligini ham kamsitishday tuyuladi. Birgina allomamiz Ozod Sharafiddinovning 1993 yil aprelida birinchi Prezidentimiz bilan ijodkorlar uchrashuvida ilm-ma'rifat va ijod ahlining mehnatini qadrlash bora sidagi tanqidiy fikrlarini hamda **Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar"** romani nashri xususidagi ilk e'tirofini esga olaylik. Bu takliflar inobatga olinib, ushbu roman tezda nashr etildi va Abdulla Qod iriy nomidagi Davlat mukofoti bilan ham taqdirlandi.

Yoxud Erkin Vohidovning ijod va so'z erkinligi, senzura xususidagi takliflariga Prezidentimiz Islom Karimov qanchalar jiddiy e'tibor bergani, hatto yarim tunda ham Erkin Vohidovga qo'ng'iroq qilib, uzrxohlik bildirganlari iste'dodli shoir-publitsist Karim Bahrievning xotiralarida batafsil yoritilgan. Bular chinakam ziyolilarimizning millatparvarlik g'oya-fikrlari xilma-xilligi va ta'sirchanligidan yorqin dalolat emasmi?! Bunday ijobiy tamoyillar bugun ham bardavom bo'layotgani, nafaqat ziyoli-ijodkorlar, san'at kor va jurnalistlarimizning, balki fidoiy tadbirkorlar, salohiyatli yoshlarimizning **taklif** va **oqilona talablari** ham shaxsan yurtboshimiz Sh.Mirziyoev tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilib, ular amalga oshirilayotgani ham yangi O'zbekistonimizda ijtimoiy adolat, erkin fikr va demokratiyaning yaqqol bir namunasi bo'la oladi.

Yoxud taniqli ijodkor-olimlarimiz Ulug'bek Hamdam, Sultonmurod Olim, Nuriddin Ochilov kabilarning ilmiy-ijodiy tadqiqotlar va dissertatsiyalar mavzulari bo'yicha xorijda "skobs" jurnallarida maqola e'lon qilish talabi bilan bog'liq dolzarb muammolarga ham jiddiy e'tibor zarurligi haqida qayg'urganligi ham chin ziyolilarimizning yuksak salohiyati va bedorliklaridan guvohlik beradi. Ularning fikr-takliflari asosli ekanligiga bir dalil: Ikki yil avval Jizzax DPUning doktorant va mustaqil izlanuvchilaridan 119 nafari mavzulari bo'yicha ilmiy maqolalarini xorijiy nufuzli jurnallarga badal-to'lovlari (200-400 dollar) bilan jo'natdilar. Afsuski, ulardan **12 tasigina** haqiqiy ilmiy jurnallar deb tan olindi. Qolganlari esa **"g'irrom" nashrlar** bo'lib, tadqiqotchilarimizning mehnati va mablag'lari ham zoe ketdi. Bu muammoga ham tegishli mas'ul idora-muassasalar e'tibor berishlariga umid bildirgan holda, XX asrimizning eng mashhur mutafakkir-shoirlaridan biri Rasul Hamzatovning barcha ilm va ijod ahliga taalluqli bir fikrini keltirishni o'rinli deb o'ylaymiz: "Shoir asarlari dunyoga tarqalib, jahon bo'ylab mashhur bo'lsayu ammo o'z yurti, xalqi va millati tan olmasa, u hali yetuk shoir sanalmaydi". Darhaqiqat, shoir yoki olimning fikri va asari ham eng avvalo o'z Vatani, xalqi va millati tomonidan tan olinib, qadrlanishi asosiy mezon, yuksak e'tirof bo'lishi asriy va azaliy bir haqiqatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Худойбергганов Н.,Расулов А.О'збек совет адабий танқидчилиги.-Т. "О'қитувчи". 1990.-37-б.
- 2.Адабиёт назариуаси, 2-том. Т. "Фан". 1979.-323-б.
- 3.Назаров Б. О'збек адабий танқидчилиги. Т.1979. 9-б.
- 4.Абдулла Орипов. О'збекнинг о'з шоири.--Г'афур Г'улом. Танланган асарлар. Т.:2003.--6-б.
5. Атоуллох Нусайний.Бадойи' ус-санойи'. Адабиёт ва сан'ат нашриёти.- Т, 1981.66-б

O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTI TIPOLOGIK MUSHTARAKLIK

Muxammedova Xulkar Eliboyevna

O'zDJTU v.b.professori., filologiya fanlari doktori (DSc)

E-mail: hulkar_m@yahoo.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek adiblari Charlz Dikens va Abdulla Qahhor ijodida tasvirlangan ayollar obrazlari tahlilga tortilgan. Ma'limki Angliya tanqidiy realizm adabiyoti qirolicha Viktoriya nomi bilan uzviy bog'liqdir. XX asr o'zbek adibi Abdulla Qahhor ham o'z asarlarida o'zbek ayol taqdirini tasvirlagan. Ikkala ijodkor ayollar galeriyasini yaratar ekan, nafaqat ingliz va o'zbek ayolni balki ingliz va o'zbek madaniyatini ham o'z asarlarida tasvirlaydi.

Kalit so'zlar: o'zbek, ingliz, adib, asar, realist, obraz, ayol

Аннотация: Данная статья рассматривает описание женского характера в творчестве английского и узбекского писателя Чарльза Диккенса и Абдулла Каххара. Известно, что литература Англии в периоде критического реализма связана с именем королевы Виктории. Абдулла Каххар известный узбекский писатель XX века тоже создавал судьбу узбекского женщин. Создавая галерею женских характеров, писатели также описывает английскую и узбекскую культуру в своих романов.

Ключевые слова: узбек, английский, писатель, роман, реалист, женщина

Annotation: The following article focuses on the description of women characters in Charles Dickens Abdulla Qahhor's novels. It is known that the British literature of critical Realism closely connected with the name of Queen Victoria, who governed the country in the XIX century. Like Charles Dickens Abdulla Qahhor is also well known writer of XX century of Uzbek literature. While developing the gallery of women characters both writers also describes the English and Uzbek culture of that period in their novels.

Key words: Uzbek, English, writer, novel, realist, character, woman,

Jahon adiblari ijodini o'rganish jarayonida turfa xil o'xshashliklar kuzatilishi tabiiydir. Turli davr va turli millat yozuvchilari bo'lishiga qaramay ifoda etilgan voqea hamda qahramonlarda tipologik mushtaraklik kuzatilishi yangi ilmiy tdqiqolarga zamin yaratadi. Bunday ijodkorlar qatoriga ingliz adibi Charlz Dikens hamda o'zbek adibi Abdulla Qahhorni misol qilib keltirishimiz mumkindir. Ikkala ijodkor ham satira

va hajvga ustaligi, asarlarining markaziga oddiy odamlar, ko'pincha jamiyatning quyi qatlamlari vakillarini qo'yishida mushtaraklik mavjud. Ular jabr-zulm ko'rgan, nochor ahvoldagi insonlarning ichki dunyosini, ularning kurashini va insoniy fazilatlarini yuksak mahorat bilan tasvirlaydi.

Charlz Dikkins o'z asarlari bo'lmish "Oliver Twistning boshidan kechirganlari", "Katta umidlar" asarlarida Viktoriya davri Angliyada qashshoqlik, sinfiy tabaqalanish, ijtimoiy adolatsizlik va bolalarning ekspluatatsiya qilinishi kabi muammolarni keskin tanqid qiladi. U jamiyatdagi illatlarni ochib tashlash orqali insonparvarlikka chaqiradi. Abdulla Qahhor ham o'zining hikoya va romanlari bo'lmish "Sarob", "O'tmishdan ertaklar"ida o'z davrining ijtimoiy-siyosiy muammolarini, xususan, eskicha qoloqlik, jaholat, byurokratiya va adolatsizlik kabi illatlarni fosh etadi. U ham jamiyatdagi kamchiliklarni yorqin va haqqoniy tasvirlaydi. Abdulla Qahhor o'zbek Chexovi [4: 118] deya baho berilishi ham bejiz emas. Ularning ijodida insonlarga nisbatan chuqur hamdardlik tuyg'usi, insonparvarlik g'oyalari ustunlik qiladi. Ular qahramonlari orqali mehr-shafqat, ezgulik va odamiylikning qadr-qimmatini ulug'laydi.

Dikkins va Qahhor o'zlarining turli sharoitlarida ijtimoiy realistlar sifatida faoliyat yuritdilar, ularning asosiy maqsadi jamiyat illatlarini ochib tashlash va insoniy qadriyatlarni himoya qilish bo'lganligi bilan o'xshashdir.

Charlz Dikkinsning so'nggi ijod namunasi "Katta umidlar" romanida Estellaning murakkab xarakteri namoyon bo'ladi. Adib syujet chizig'ida aks etgan avtobiografik faktorlarni viktorian davri ayolining ichki dunyosi tasvirida umumlashtiradi.

Estellaning psixologik dunyosi ikkita ichki motiv mavjudligini ko'rsatadi. Birinchi motiv adib tomonidan ifoda etilgan himoyasizlik bo'lib, kattalar oldida bolaning himoyasiz ekanligida ko'rinadi. Go'dakligidayoq Estella ota-onasi uchun pul manbai bo'lib xizmat qildi. Badavlat ledining asrandi qiziga aylangan Estellaga mustaqil bo'lish imkoniyati berilmaydi. U miss Xevishemga xizmat qildi. Miss Xevishemning maqsadi Estellani nomunosib tarzda tannoz, berahm va ikkiyuzlamachi qilib tarbiyalash edi.

Estella xarakterida g'urur va tannozlik ustunlik qiladi. Estellada miss Xevishem maqsadiga ko'ra shu tuyg'ularni uyg'ota olishi kerak, biroq o'zi mag'rur va sovuqligicha qoladi. Ayol xarakteridagi bu muhim jihat Charlz Dikkinsning shaxsiy hayotida ro'y bergan mojarolar hamda ayollar bilan o'zaro munosabati ta'sirida vujudga kelganligini ko'rsatadi. Estella xarakterida shakllangan nojoiz sifatlar uchun aybdor emas, aksincha, uni tarbiyalagan miss Xevishem aybdor. Ta'kidlash lozimki, u erkaklarni rom etish uchungina yaralgan. Estella miss Xevishem maqsadiga ko'ra muhabbat nimaligini bilmasligi shart. Takabbur va sovuqligicha qolgan Estella obro'

va shuhratini saqlab qoladi. Asar jarayonida Estella betakror yulduz sifatida namoyon bo'ladi. Estella xarakterida rom etuvchi maftunkor tuyg'ular bilan birga dimog'dorlik va sovuqlik mavjudligini uning xatti-harakatida kuzatish mumkin. "I saw that the eyes were Estella's eyes. But she was so much changed, was so much more beautiful, so much more womanly, that I seemed to have made none. I fancied, as I looked at her, that I slipped hopelessly back into the coarse and common boy again" [1: 349 p].

Estella erkaklar yuragini vayron qiluvchi rolni bajarish bilan birga, g'iybat va uydirmalarga sababchi hamdir. U o'z tuyg'ularini rol bajaruvchiga almashtirdi. Natijada biz Estella xarakterida loqaydlikni ko'ramiz. Ushbu xususiyatlari bilan Estella o'zbek yozuvchisi Abdulla Qahhorning "Sarob" romanidagi Munisxon xarakteriga yaqin keladi. Badavlat otasi qo'li ostida tarbiyalangan Munisxon xarakterida ham takabburlik va sovuqlikni Saidiyga bo'lgan munosabatida kuzatish mumkin. Munisxon xarakteridagi sovuqqonlik va takabburlikda o'zbek qiziga qaraganda ko'proq yevropaga moyil xarakter belgilari kuzatiladi [2: 58]

Estella xarakteridagi dimog'dorlik va tannozlikni adib ayol xarakterining muhim qirralari sifatida qayd etadi. Bu esa o'ziga xos syujetni ifoda etishga xizmat qiladi. Biroq xarakterdagi mazkur qirralar obraz odobining obro'siga to'siq bo'ladi. Xarakterda shakllangan dimog'dorlik va tannozlik mazkur ayolning sha'nini saqlab qololmaydi. Munisxon xarakteridagi takabburlik uning xatti xarakatlarida va o'zini tutishida namoyon bo'ladi. Pip va Estella hamda Saidiy va Munisxon o'rtasidagi do'stona munosabatlarda samimiylik ko'zga tashlanmaydi. Aksincha qizlardagi qattiyatlilik va dimog'dorlik ko'proq namoyon bo'ladi.

Adib Estella xarakterini ifoda etishda yolg'izlikni xush ko'rishini ta'kidlaydi. Biroq yolg'izlik motivi miss Xevishem, missis Poket, miss Jo bilan bog'liqligiga qaramay, Estella xarakterida o'zgacha aks etadi. Yolg'izlik motivi Estellada chegaralanmaydi va asar yakunida u Satis-xausning asirasi bo'lib qoladi. Tadqiqotchi M.Sleytr XIX asr ayollaridagi bunday miss Hevishem taqdiri juda bo'rttirilib tasvirlanganligini ta'kidlaydi [3: 176].

Estella xarakterining ichki erkinligi uning tiklanishiga xizmat qiladi. Miss Xevishemning asrandi qizi bo'lish Estella fojiasining o'zagi hamdir. Qiziqarli jihati shundaki, Estellaning o'ziga xos tarzda ish ko'rishini uning Fransiyaga qilgan sayohatida ko'rinadi. Mis Xevishemdan uzoqlashgan Estella sayohat chog'ida erkinlik nima ekanligini tushunadi. Parijga sayohat xarakterning rivojlanishiga va o'zgarishiga sabab bo'lib, loqaydlikni engib chiqadi. Aynan Parijda Estella o'zining kuchsizligini va baxtsiz ekanligini tushunib etadi. Uning baxtsizligi, ya'ni muhabbatni yurakdan his qila olmasligi baxtga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi.

Estella janob Dramlga turmushga chiqadi. Xarakteridagi dimog'dorlik va berahmlik uning oilada baxtli yashashiga to'sqinlik qiladi. Miss Xevishemning tarbiyasi natijasida hissiz insonga aylanib qolgan Estella Draml sotib olgan chiroyli buyum edi, xolos. Bentli Draml Estellaning hissizligidan aziyat chekmaydi, aksincha, uning xarakteridagi sovuqqonlikni bartaraf etishga harakat qiladi. Estella esa muhabbatni his qila olmasligidan emas, Pip singari o'ziga ko'ngil qo'ygan insonga azob berishdan aziyat chekadi. Shuning uchun ham Pipdan iloji boricha qochishga urinadi.

Mana shu tarzda Estella xarakterida qurbonlik motivi vujudga keladi. Bu qurbonlik motivi ayolning kuch bilan o'zgartirilgan ikkita xarakterini hosil qiladi. Birinchisi, miss Xevishem tarbiyasi natijasida shakllangan berahmlik va ikkiyuzlamachilik bo'lsa, ikkinchisi, miss Xevishem vafotidan so'ng yuzaga kelgan erkinlik edi. Biroq qurbonlik motivi ko'proq miss Xevishemning ko'p yillik tarki dunyochiligida aks etadi. Bu motiv ayolga berilgan ruhiy zarba tufayli paydo bo'lib, o'zini batamom uzlatda qurbon qiladi. Ayol xarakteridagi kontrast holat uning xatti-harakatlaridagi yangi qirralarni kashf etishga katta imkoniyatlar bergan. Munisxon taqdiri Estella taqdiridan biroz farq qiladi. Akasi tomonidan Munisxon uchun tanlangan kuyovdan Munisxon voz kechmaydi. Aka uchun kuyovning nasl va nasabi, yashash tarsi birinchi o'rinda turardi bu munisxon uchun ham muhim ko'rsatkichlar edi. Munisxon o'zi uchun tanlangan kuyovni bir necha bor Saidiy bila qiyoslashga urinadi va har safar ozi uchun munosib ko'rilgan kuyovning afzal tomonlarini izlaydi. Mana shu holatlarda Munisxon qalbidagi kechinmalarning junbushga kelishi kuzatiladi.

Muallif tomonidan Estella xarakterida ayolning ichki dunyosiga urg'u beriladi. Unda mavjud bo'lgan umuminsoniy jihatlar asar yakunida ko'rinadi. Asar so'nggida xarakterda paydo bo'lgan qat'iylik his-tuyg'ularning boshqarishini ta'minlabgina qolmay, atrofga teranroq nazar tashlashiga sabab bo'ladi. Miss Xevishemning maqsadi yo'lida himoyasiz Estellaning qurbon bo'lishi keyinchalik hissiz xarakterda ichki tuyg'ularning g'olib bo'lishi bilan aniqlanadi. Psixologik tasvir orqali ichki dunyosi namoyon bo'lsa, xatti-harakati asnosida Estellaning atrofdagilarga bo'lgan munosabati va atrofdagilarning ayolga bo'lgan munosabati ochib beriladi. Mana shu tasvir usuli orqali xarakterning xatti-harakati, qalb dramatizmi, ruhiyat kechinmalari haqqoniy ochilgan.

Ikkala ingliz va o'zbek ayol obrazida taqdirlarning o'xshashligi hamda ikkala ayol xarakterida tipologik mushtaraklik aks etadi. Ular nafaqat tashqi qiyofalaridagi aks etgan go'zallik bilan, balki ichki dunyosidagi kechinmalari bilan ham bir-biriga juda

yaqin keladi. Estella badavlat oilada voyaga yetsa, Munisxon ham o'ziga to'q xonadonda voyaga yetadi. Ikkala qizning taqdirida yaxshi ta'lim olishlari ham o'xshab ketadi. Ingliz va O'zbek adiblari yaratgan asarlar turli davr muhitini ochib berishiga qaramay ulardagi tipologik mushtaraklik ikki ayol taqdirida kuchli namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Dickens Ch. Great Expectations. – USA: Yale university press, 2018. – 450 p.
2. Muxammedova X. Charlz Dikkens asarlarida ayol xarakteri tipologiyasi. Monografiya. – T.: O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi nashriyot-matbaa birlashmasi, 2021. – 146 b.
3. Slater M. Charles Dickkens. – Yale: Yale university press, 2019. – 700 p.
4. Qo'shjonov M. Abdulla Qahhor mahorati. Monografiya. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988. – 232 b.

DIALOG VA MONOLOG YARATISHDA IJODKORNING O'ZIGA XOSLIGI

Gulchehra Imomova

QarshiDU. Filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: O'zbek adabiy tili badiiy mukammallikka, milliy xarakterlar yaratishdagi o'ziga xoslikka osonlikcha erishgani yo'q. U birlamchi klassik o'zbek adabiy tili va xalq jonli so'zlashuv tili zaminida vujudga keldi. Badiiy asar tili shakl va mazmunning mosligini talab qiladi, individuallashtirish qonunlariga bo'ysunadi, shuningdek, o'zining badiiy estetik sifati bilan adabiy til va jonli so'zlashuv tilining barcha ko'rinishlarini qamrab oladi.

Badiiy nutq insoniy taqdirilar mazmunini, davrning haqqoniy kartinasini yoritib beruvchi nurdir. Bu nurning zarrachalarida qiyofalarning qirralari, odamlarning ruhiyatlari, vaziyat, holat, joy, muhit va tabiat tasviri bilan qo'shib jilolanadi. Shu nur — badiiy nutq asarda ravshan bo'lmasa, yozuvchi o'z maqsadiga erisha olmaydi.

Makur maqolada badiiy nutqning ifodasi bo'lgan dialog va monologdan yozuvchi Odil Yoqubovning foydalanish mahoratini tadqiq etdik.

Kalit so'zlar: Dialog, monolog, polifonik nutq, portret, detal, roman, muallif nutqi, ruhiy iztirob, munozara

Аннотация: узбекский литературный язык нелегко достиг художественного совершенства, самобытности в создании национальных характеров. Он возник на основе первичного классического узбекского литературного языка и народного живого разговорного языка. Язык художественного произведения требует согласованности формы и содержания, подчиняется законам индивидуализации, а также своим художественно-эстетическим качеством охватывает все проявления литературного языка и живого разговорного языка. Художественная речь—это свет, освещающий содержание человеческих судеб, правдивую картину эпохи. В частицах этого света отполированы края образов, психики людей в сочетании с изображением ситуации, состояния, места, окружающей среды и природы. Этот свет-когда художественная речь не ясна в произведении, писатель не может достичь своей цели. Макур в статье мы исследовали умение писателя Адиля Якубова использовать диалог и монолог, являющиеся выражением художественной речи.

Ключевые слова: диалог, монолог, полифоническая речь, портрет, деталь, роман, авторская речь, душевные терзания, обсуждение

Annotation: the Uzbek literary language has not easily achieved artistic perfection, originality in creating national characters. It arose on the ground of the primary classical Uzbek literary language and the folk living colloquial language. The language of a work of art requires the compatibility of form and content, is subject to the laws of individualization, and also covers all manifestations of a literary language and a lively colloquial language with its artistic aesthetic quality. Artistic speech is a light that illuminates the content of human destinies, the true cartoon of the era. In the particles of this light, the edges of the images are polished, combined with the images of people's psyche, situation, state, Place, environment and nature. If this light — artistic speech is not obvious in the work, the writer will not achieve his goal. In the article Makur we studied the skill of the use of writer Odil Yakubov from dialogue and monologue, which is an expression of artistic speech.

Keywords: dialogue, monologue, polyphonic speech, portrait, detail, novel, author's speech, mental anguish, discussion

Biz dialog va monolog atamalariga ta'rif berishni ortiqcha deb hisoblaymiz. Chunki badiiy ta'rif Izzat Sultonning “Adabiyot nazariyasi” [1:408], To'xta Boboyevning “Adabiyotshunoslikka kirish kursi bo'yicha o'quv-metodik qo'llanma”si [2:287], D.Quronov,Z.Mamajonova,M.Sheraliyevaning “Adabiyotshunoslik lug'ati.”, [3:272] H.Umurovning “Adabiyot nazariyasi” [4:252] singari bir qator ilmiy asarlarida berilgan.

O'zbek mumtoz adabiyotidagi munozara janri ham dialog shakllariga kiradi. Bu bilan aytmoqchimizki, dialog bizning adabiyotimizga xalq og'zaki ijodi shakllanganidan boshlaboq kirib kelgan.

Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asaridagi “Qish bilan yoz tortishuvi”, Yusuf xos Hojibning “Qutadg'u bilig” hamda Ahmad Yugnakiyning “Hibbatul haqoyiq” asarlaridagi axloq va odob, saxovat va baxillik, o'lik va tiriklikning almashinishi singari bahsli, tortishuvli fikrlar bayonida ham munozaraning o'sha davrlar badiiy ijodidagi o'rnini sezish mumkin.

Keyingi asrlarda Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” (XV asr), Nishotiyning “Husn va Dil”, “Munozarai Murg'on” (XVIII asr), Gulxaniyning “Zarbulmasal” (XIX asr) asarlari munozara janri tipida yaratilgan. Qarang. [5:119]

Demak, har bir davrning yozuvchi va shoirlari o'z asarlarini o'qimishli va jo'shqin qilish uchun qahramonlarining ruhiyatini munozaralarda, bahslarda, o'zaro tortishuvli suhbatlarda ochib ko'rsatadi.

Yozuvchi Odil Yoqubov “Ulug'bek xazinasini” romanining bosh qahramonlari

qilib real kishilarni qo'yarkan, xilma-xil xarakterlar to'qnashuvida dialogdan unumli foydalanadi.

Ma'lumki, adabiy tip davr hodisasi, ayni chog'da, xarakter hamdir. Inson xarakterining rang-barangligi uning nutqida, so'zlash tarzida yaqqol aks etadi.

"Ulug'bek xazinasi" romanida til xarakterga, xarakter tilga o'tadi. Bu qonun dialoglarda, personajlarning o'zaro tortishuvlarida aniq ko'rinadi.

Jaholat bag'rida yorqin yulduz bo'lib porlagan Ulug'bek hayotining so'nggi damlari, uning nodir ilm xazinalaridan, bitgan asarlari-yu, suyakli shogirdlaridan, nurziyo rasadxonasi-yu, ona vatanidan benasib bo'lish arafasida o'g'li bilan qilgan dialogiga diqqat qiling.

"...Menga hech narsa kerak emas. Bu toj-u taxt, saltanat, shon-shuhrat — bari o'zingga buyurg'ay! Otangga yolg'iz rasadxonasini in'om etsang bas! Bir burda non, bir qumg'on sovuq suv bo'lsa yetar. Azmim - qolgan umrimni "Ziji Ko'ragoniy"ni tugatib, mutolaa bilan kun kechirmoqdir!..

Shahzoda keskin burilib qaradi. Siyrak muylovining uchlari dikkayib, lablari titrab:

—Tag'in rasadxona! Tag'in "Ziji Ko'ragoniy", —dedi burilib. — Mudarris dastorini o'ragan barcha murtadlarni qanotingiz ostiga olib, din peshvolarini oyog'osti qilmishsiz. Bul uchun haq taoloning qahriga, payg'ambar alayhissalomning qarg'ishiga uchrab toj-u taxtdan, saltanatdan ayrilmishsiz. Ammo istig'for aytmoqni tilamay, tavba-tazarru qilmoqni istamay, tag'in rasadxonani o'ylaydursiz!" [7:111].

Ota bilan farzand o'rtasidagi ma'naviy olishuv bu. Biz bu olishuvdan kichkina parcha keltirdik, xolos. Ular o'rtasidagi dialog ikki xil xarakterning ichki mohiyatini yaqqol ko'rsatadi. Ulug'bek bilan Abdullatif ota-bola emasdek, balki bir-biriga zid ikki olamdek. Bu dialogda ilm bilan jaholat kurashayotgandek tuyuladi. Ulug'bek ota sifatida farzandiga achinadi, kuyinadi. O'g'li din peshvolarining qo'lida bir o'yinchoq bo'lib qolishini oldindan his qiladi va farzandiga otalik mehri jo'shib, nasihat qilmoqchi bo'ladi.

Farzand tushunishni xohlamaydi.

Amir Temur nabirasi, butun umri e'zozda o'tgan mamlakat podshosi, buyuk alloma Ulug'bek ("bir burda non, bir qumg'on sovuq suvga") qolgan umrini ilmga, asarlarini tugatishga bag'ishlamoqchi bo'lganida, nobakor o'g'il otasining olijanob niyatini masxara qiladi.

Ota ilm-fandan, noyob xazinadan so'z ochsa, ochko'z farzand Amir Temur tillalari yashiringan joyni so'raydi.

Dialogning davomida Ulug'bek obrazining yana boshqa tipik xususiyatlari

namoyon bo'ladi. Albatta, uning o'ziga xos otalik burchi, farzandiga aytmoqchi bo'lgan nasihatlari, ilm yo'lidagi zahmatkashligi yana individual tili orqali anglashiladi.

“... Ota so‘zin amri vojib, deb bilursenmi, yo‘qmi —ixtiyor senda. Va lekin so‘nggi nasihatimni eshit, xohla o‘z padaringni qatl et, xohla Movarounnahr sarhadidan haydab, darbadar qil — boz ixtiyor sandadur. Lekin yolg‘iz tilagim: ilm yo‘lida otang qilgan ishlarga, uning shogird va ustodlariga tegmagaysen. Tegsang... ota qarg‘ishiga uchrab toabad badnom bo‘lursen! ...Ota rozi — Xudo rozi, yodingda bo‘lsin: al qasosil minal haq! Hech bir yomonlik intiqomsiz qolmaydur! Senga aytadurg‘on boshqa so‘zim yo‘q! Chaqir yasovulingni!” [7 :114].

Dialog monologik nutqqa aylanib ketadi. Ulug‘bek o‘zi bilan o‘zi gaplashgandek, yuragini kemirayotgan zardali so‘zlarni to‘kib tashlaydi. Farzandiga amrimni, nasihatimni eshit, deb da‘vat etadi. Ayni vaqtda shahzodaning mavqeiga mos holda “boz ixtiyor sendadur”, deydi. Otaning o‘g‘liga dil so‘zini aytishdan boshqa ilinji qolmagan edi. Bu holat esa dialogda o‘z o‘rnida berilgan. Uning tilida “ota qarg‘ishiga uchrab toabad badnom bo‘lursen”, “ota rozi — Xudo rozi”, “hech bir yomonlik intiqomsiz qolmas” kabi aforizmlarning berilishi xarakterni tipiklashtiradi. Hech bir ota o‘z jigarbandi, farzandiga qarg‘ishni, yomonlikni ravo ko‘rmaydi. Lekin Abdullatif toifasidagi farzandlar o‘z otasining ilmini, ustozlari-yu shogirdlarini oyog‘osti qilar ekan, ularning qilmishlari intiqomsiz qolmasligi, ota bilan o‘g‘il o‘rtasidagi dialogda ta’sirli ifodalanadi.

O.Yoqubov “Ulug‘bek xazinasi” romanida real va tipiklashgan ota va o‘g‘il obrazining ruhiy holatlarini shundaygina ko‘rsatib qolmay, balki dialoglar vositasida, shiddatli tortishuvlarda ularning qalbini kitobxonga yaqqol ochib ko‘rsatadi. Romandan olingan qaysi bir dialoglarning jumlasiga e’tibor qilmang, ular asar g‘oyasini ochishga, personajlarning xarakteridagi tipiklik xususiyatlarini to‘liq gavdalantirishga yordam beradi. Asarda dialoglarga juda ko‘p o‘rin berilgan, jumladan dialog to‘qima obrazlar ruhiyatini yoritishda ham kuchli vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Salohiddin zargarni oling. Uning kiyim-kechagi, boyligi, hatto harakatlari, so‘zlash tarzi zar, oltin bilan cheklangan.

“Nabiram ne degan edi? Tilagi ne edi uning? So‘zla, kampir! — dedi Salohiddin zargar, ovozi qaltirab. Kampir yengining uchi bilan ko‘zini artib:

— Nuridiydam, nabiram, —dedi o‘ksib, — musofir shoir Qalandar bilan go‘rimiz bir bo‘lsin degan edi...

“Musofir shoir, Qalandar bilan go‘rimiz bir bo‘lsin?! Yo rabbiy, bu kampir ne deydi?..”

Bo'sag'ada garangsib turgan Ali Qushchining xayolini Salohiddin zargarning:

— Shoir, Qalandar?! — degan xitobi bo'ldi. Hozirgina peshonasini mushtlab, go'daklarday nola chekib yotgan chol o'rnidan turib ketgan, ko'zlari chaqnab aylanasiqarar, lekin chamasi hech kimni ko'rmas edi.

— Bu so'zni qaydan topding, kampir?! Men kim Salohiddin zargar, bo'stonimning guli, yolg'iz nabiram. Ko'zimning nuri, suyakli nabiramni ushal gado bilan birga yerga ko'mamenmi? Ne deb aljiray-sen, kampir [7:359].

Yozuvchi Salohiddin zargar obrazini kichik detallar orqali yorqin chizadi. Odatda, farzandi, nabirasi o'limi ustida kuyingan bobo oltin-javo hirlarni o'ylamasligi kerak. Lekin Salohiddin zargar u toifadagi bobolardan emas. Adib dialogda Salohiddin zargarning molparast, kishilarni mensimaydigan xarakteridan kelib chiqib, Shayx Ubaydullo Xo'ja Ahror bilan bo'lgan suhbatida ham uning nutqini individuallashtiradi.

Adibning bu uslubi, ya'ni qahramonlarining o'zaro to'qnashuvlari zamirida xarakter xususiyatlarining rango-rang ko'rinishi "Diyonat" romanida ham ko'zga tashlanadi.

Agarda "Ulug'bek xazinasi" romanida ota-yu o'g'il munozarasi vositasida bosh qahramonlar fe'l-atvori yorqinlashsa, adibning keyingi "Diyonat" romanida tog'a-yu jiyan (aslida tutingan ota-yu bola...) o'rtasidagi ziddiyatli to'qnashuvlarda ham asosiy obrazlarning xarakterlari jilolanadi.

"Ulug'bek xazinasi"dagi kabi «Diyonat» romanida ham psixologizmning poetik vositalaridan biri bo'lgan dialog qahramonlarning ichki dunyosini ochish bilan birga asar syujeti va konfliktini rivojlantirishga ham turtki beradi.

"Diyonat" romani tashabbuskorlik, oshkoralik, shaxsiy kamtarlik kabi davrimizning dolzarb masalalari asosiga qurilgan. Eng muhimi, asar respublikamizda ro'y berayotgan muhim o'zgarishlar jarayonidan o'n-o'n besh yil avval yozilgan bo'lsa ham, o'rtaga qo'yilgan muammolar bugungi kun talablariga hamohangdir.

Hayot qiyinchiliklariga ko'p duch kelgan, o'z e'tiqodiga vafodor, zahmatkash inson Normurod Shomurodovda halol, diyonatli kishilarning tipik belgilari ko'zga tashlanadi. Atrofdagi kimsalardan fikrlash tarzi, vijdonini qiynagan nafrat tuyg'ularini ayamay to'kib solishi va ko'p hollarda ruhiy tushkunligi bilan ajralib turadi. Shomurodov domladagi bu xarakterli jihatlar jiyani Otaqo'zi bilan bo'lgan munozarada, ayniqsa, ko'zga tashlanadi.

— Bu-u, — dedi cho'zib, — meva-chevani tog'day uyib kepsan, odamlarning og'zini moylamoqchimisan?

Otaqo'zi zo'rma-zo'raki kulgan bo'ldi:

— Hamma moylab turganda bitta biz moylamasak...

Domla Shomurodov jiyaniga o'qrayib qaradi:

— Hamma deb kimni aytayapsan?" [7:16].

Bu qisqa dialogni tahlil qilishdan avval asar drammatizmini kuchaytirgan quyidagi dialogga murojaat qilamiz.

Otaqo'zi tog'asidan o'g'li Haydarning ilmiy ishi haqida so'raganida Shomurodov "Bu ishga meni aralashtirma", deydi.

"— Bu ham prinsipiiallikka kiradimi?

Normurod Shomurodov yalt etib qaradi. Uning chehrasidagi boyagi ranjish ifodasi ohista so'nib, kirtaygan ko'zlari birdan chaqchayib ketdi.

— Xa, prinsipiiallikka kiradi!..

— Prinsipiiallik! —dedi Otaqo'zi burilib. — Siz uchun... bu soxta prinsip turganda ... qarindosh-urug', yor-do'st, hech kim kerak emas sizga!

Domla Shomurodovning tuksiz yaltiroq boshi jigarrang tus oldi, yalpoq yuzida qo'ng'ayib turgan katta burnining uchi g'azab bilan yuqori ko'tarildi.

— Nega endi meni... qarigan chog'imda... sening o'g'lingni deb o'z vijdonimga qarshi ish tutar ekanman?" [7:170].

Tog'a-yu jiyaning bir-birini ayamay olishuvi kitobxonni hayajonlantiradi.

Dialog Otaqo'zining sovg'a-salom tariqasida olib kelgan meva-chevasidan boshlanadi. Shu yerda Shomurodov bilan Otaqo'zi sovg'a-salomni o'z ruhiy holatiga mos holda ikki xil tushunadi.

Biri — keksa professor "yoshini yashab, oshini oshab ko'p gapiradigan" bo'lib qolgan Normurod cholg'a tog'day uyilgan sovg'a-salomlar jiyan Otaqo'zining qing'ir ishlarini vaqtincha yashiruvchi niqob bo'lib ko'rinadi. Kechalari ko'zidan uyqu qochadi. Biri— keyingi avlod vakili Otaqo'zi sovg'a-salom bilan o'z tashvishlari, qishloq xo'jalik ishlarini bitkazib olishni ko'zlaydi. Go'yo "hamma bir-birini og'zini moylab turganda nega u moylamasin?" Uning nazdida hamma shunaqa, hatto tog'asi ham. Dialogda Shomurodov bilan Otaqo'zining sovg'a-salom haqidagi mulohazalari ayni paytda ularning fe'l-atvorini, qalb va ongini xarakterlaydi.

Dialog davomida tog'a-yu jiyan o'rtasidagi ziddiyat murakkablashib boradi. Normurod Shomurodovning nutqidagi xarakterli ko'rinishlar vijdoniga qarshi borolmaydigan, ilmni muqaddas nurli ziyo deb tushunadigan olimlar toifasidan ekanligini isbotlaydi, uning haq ekanligini bugungi kun ko'rsatib turibdi.

Mazkur to'qnashuvda ikki qahramon dilidagi iztirob, dard tiliga ko'chadi. Otaqo'zi tilida kaltafahmlik, o'zini tuta bilmaslik, shaxsiyatparastlik, qarindosh-urug'chilikni yuqori qo'yish, manmanlik, Shomurodov tilida esa dallollik, cho'rtkesarlik, prinsipiiallik xususiyatlari namoyon bo'ladi.

Romanda hayotiy munozaralarning syujet ichida mahorat bilan ochib berilishi Normurod Shomurodov obrazining rivojida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shomurodov domlani irodasi-yu, e'tiqodi kuchli. Juda og'ir yuklarni o'z yelkasida ko'targan inson. Lekin inson kamchiliksiz bo'lmaganidek (beayb parvardigor), Normurod cholda ham o'ylamasdan gapirish, oshiqcha qattiqqo'llik, ayniqsa, yostiqdoshini ranjitish kabi nuqsonlar bor.

“— Hamma tentak, hamma egri, yolg'iz siz to'g'ri! Bunaqada o'lsak, o'ligimizni ko'madigan odam topilmas?..

Dahlizga kirgan domla shitob bilan o'girilib qaradi, ko'zlari yana boyagiday olakula bo'lib:

— Qo'rqma! — dedi. — Sen o'lsang, o'zim ko'maman. Men o'lsam, mayli! O'sha... xudbin qarindosh-urug'larimsiz o'ligim ko'chada qola bersin!» [7:18-19].

— Mayli, o'z bilganingizdan qolmang! Sizga...

— Bas, dedim senga! — Normurod Shomurodov cho'qmorday og'ir, qoramtir mushtini osmonga ko'tardi. — Tinch qo'lasanmi meni, yo'qmi? Hiqildog'imga keldi bu da'vo-yu dostonlaring! — deb qichqirdi u, qichqirdi-yu, qora mushtini boshi uzra ko'targancha joyida qotib qoldi.

Qo'lidan teshasi tushib ketgan aya bir nima demoqchi bo'lib tamshandi, lekin deyolmadi, pastakkina stuldan shilq etib sadarayhonlar ustiga ag'darilib tushdi...”[7.67-68].

Dialoglarning biri jiyanlari Haydarjonning nomzodlik ilmiy ishining himoyasidan oldin, ikkinchi suhbat esa himoyadan keyin bo'lib o'tadi. Gulsara aya eri bilan bo'lgan suhbatda musulmon ayollariga xos tortinchoqlik, ming andisha bilan qo'rqa-pisa so'zlaydi. Domla esa kampirini ayamaydi, bo'lib o'tgan voqealarga Gulsara aya aybdordek dag'dag'a qiladi, hatto mushtini ko'taradi. Mana shu nuqtada Shomurodov haq emas, bu uning xarakteridagi kamchilik. Farzand dog'i yetmaganidek, Normurod cholning navbatdagi qo'polligini aya ko'tarolmaydi, olamdan ko'z yumadi.

Otaqo'zining ma'naviy dunyosi, kishilarni mensimasligi, o'zboshimchaligi mexanizator yigit Naimjonning uyini tog'asiga olib berganida (albatta, bundan Shomurodov bexabar) va Naimjonning xotini hovli-joy uchun viloyat rahbarlariga arz qilganligi asar mojarolarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Viloyat kotibi Xolmurodovning “...ko'p bolali onani rozi qiling, rais” qabilidagi iltimosi Otaqo'zining izzat-nafsigaga tegib ketadi va xotini bilan bo'lgan dialogik suhbatda “dardi”ni yoradi.

“...Ammo kim-kimning oldida bosh egishi kerak? Qaysi gunohlarim, qaysi yoziqlarim uchun bu beibo, shallaqi xotinning oyog'iga tiz cho'kishim kerak? Shu kolxozni deb yigirma yil chekkan azoblarim uchunmi” [7:197].

Mana sizga, Otaqo'zining afti basharasi! U shunchalik manmanlikka berilganki, ko'p bolali ona uning nazdida shallaqi bir xotin. Nutqiga e'tibor qiling-a: Otaqo'zi hovli egalarining noroziligini tilga olmaydi, aksincha, mehnatkash er-xotindan kechirim so'rashni o'ziga or biladi.

Tilshunos Georg fon Gabelets "...inson til bilan biron narsanigina ifodalab qolmasdan, u o'zini ham ifodalaydi" [6:18], degan edi.

Otaqo'zining butun o'zligi dialogik nutqidagi "...oldiga borib tiz cho'kmasam bo'lasmish..." yoki «...kim kimning oldida bosh egishi kerak...» jumllarida aniq ifodalanayapti.

Lekin hech kim unga ayolning oyog'iga tiz cho'k, bosh eg, deb topshiriq bergan emas. Bu so'zni u o'z xarakteridan kelib chiqib gapirayapti. Go'yoki, borib uzr so'rasa obro'yiga, yigirma yillik rais degan nomiga putur yetayotgandek kuyib-pishayapti.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, badiiy asarda tasvirlangan obrazlar tirik insonning o'zginasi. Yozuvchi inson hatti-harakatlarini, ruhiyatidagi fikr- kechinmalarni chuqur ochib beradi. Odil Yoqubovning asaridagi Otaqo'zi obrazi ruhiyatidagi g'alayonlar, tashvishli holatlar qat'iy chizilgan xarakter tushunchasiga zid keladi. Adib Otaqo'zidagi ojiz va kuchli tomonlarni qarama-qarshiliklararo tasvirlaydi. Uning dunyoqarashidagi o'zgarish tilida aks etib, individuallashgan tipik obraz darajasiga yetisha boradi.

Goho u o'z aybini sezganday ham bo'ladi. Xotini bilan bo'lgan keyingi dialogga e'tibor qiling:

“ — Men ...cholning oldida tiz cho'kishga tayyorman. Tiz cho'kib kechirim so'rashga hozirman. Biroq bilaman — chol endi kechirmaydi...”

“ — Men... —dedi, — chindan ham quturib ketibman... Bu shon-shuhrat, bu hokimiyat taltaytirib yuboribdi meni...” [7:220].

Bu dialogik nutqda ko'p qirrali mazmun bor. “Ulug'bek xazinasi” romanidagi bosh qahramon Ulug'bek obrazining dialogik nutqi qanday monologik nutqda aylanib ketsa, “Diyonat” romanida Otaqo'zi obrazida ham bu yo'nalish takrorlanadi. Kitobxonga ikki kishi suhbatlashayotgandek emas, balki Otaqo'zining bir o'zi ichki kechinmalarini ochayotgandek tuyuladi. Otaqo'zi xarakterining munozaralararo rivojlanishi romanning mazmunini yorituvchi yetakchi vositadir.

Otaqo'zi o'z qilmishlaridan aziyat chekadi. “Kim kimning oldida bosh egishi kerak”, deb gerdayadigan rais oxir-oqibatda xatolarini tushunadi. U tog'asidan kechirim so'rashga, tiz cho'kishga tayyor. Uning ruhiyatidagi o'zgarishga diqqat qiling-a: hatto o'zini quturib, taltayib ketganini tan oladi. Ma'lumki, it quturadi. Yozuvchi qahramoniga muallif yoki boshqa personaj orqali “Sen hech kimni nazarga

ilmay, itdek quturib ketayapsan”, deb aytirishi mumkin. Lekin bu soʻzni Otaqoʻzining oʻz tilidan berilishi, birinchidan, xarakteridagi chapanilik xususiyatini ochsa, ikkinchidan, obrazning badiiyligini oshirgan. Uning insof va insoniylik haqidagi fikrlari xarakter ruhiyatining yoʻnalishini belgilaydi hamda yozuvchi Otaqoʻzining ziddiyatli qalb tugʻyonlarini dialoglarda sharoit va muhitdan kelib chiqib yoritadi. Chunki sharoit, muhit bilan asar qahramonlarining birligi realistik romanning bosh maqsadi sanaladi.

O.Yoqubov xoh tarixiy, xoh zamonaviy obraz yaratmasin, munozaralarda muallif nutqi yetakchi oʻrin egallaydi. Muallif qahramonlarining u yoki bu holatlarini qabartirib, kuchaytirib, yuz mimikalarini soʻzga moslab, voqealarni sharoitga bogʻlab turadi. Fikrimizni dalillash uchun ikki asardan yuqorida olingan koʻchirmani eslaymiz:

“Shahzoda keskin burilib qaradi. Siyrak moʻylovining uchlari dikkayib, lablari titradi...” . [7:111].

“Domla Shomurodovning tuksiz yaltiroq boshi jigarrang tus oldi, yalpoq yuzida qoʻnqayib turgan katta burnining uchi gʻazab bilan yuqoriga koʻtarildi...” (170-bet).

Mazkur tasvirlarni oʻqigan kitobxon shahzoda otasi Ulugʻbek bilan, Shomurodov jiyan Otaqoʻzi bilan juda qizgʻin, shiddatli bahsli, janjalli munozaraga kirgan, deb uylashi tabiiy. Chunki toʻqnashuvli suhbatga aralashmagan odamning lablari titramaydi, moʻylovlarining uchi dikkaymaydi yoki oʻz-oʻzidan burnining uchi gʻazab bilan yuqori koʻtarilmaydi. Asar qahramonlarining ruhiy holatlarini portretlari bilan uygʻunlashtirib berishda O.Yoqubovning romannavislik mahoratini koʻrish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. – T.: Oʻqituvchi, 2005.-B. 218.
2. Т.Бобоев. Адабиётшунослик асослари. Т.: Ўқитувчи, 2002. -Б. 560.
3. Д.Қуронов,З.Мамажонов,М.Шералиева.Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр,2010. -Б.400.
4. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 252.
5. М.Абдувохидова. Ўзбек адабиётида мунозара. Т.: Фан, 1994.-Б. 187.
6. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Наука,1997. -С.787.
7. Ёқубов.О. Улуғбек хазинаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1978. -Б. 464.
8. Ёқубов.О. Диёнат. – Т.: Шарқ, .1998. -Б. 348.

“MAORIF VA O‘QITG‘UVCHI” JURNALDAGI NAZMIY ASARLARNING GRAFIK SHAKLLANTIRILISHI (1925-1929-YILLARDAGI SONLARI ASOSIDA)

Soatova Gulzoda Nurmamat qizi

Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti universiteti v.b.dotsenti

E-POSTA: soatovagulzoda001@gmail.com;

soatovagulzoda@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-2064-8088

UO‘K: 821.512.133.09:070 821.512.133-92

Annotatsiya: Maqolada jurnaldagi she’rlarning statistikasi va grafik shakllantirilishi haqida so‘z yuritilib, “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalining 1925-1929-yillarida Cho‘lpon, N.Rahimiy, Elbek, G‘.Zafariy, Rahim Ali, A. Alaviy, Bonur, Bektosh, Botur, Oydin, G‘ayraty, H.Olimjon, Sh.Sulaymon, Botu, Oltoy, Gulbek, Mirtemir, Uyg‘un, Said Ahroriy, Majidiy, M.Alaviya, Mirhodiy, Yashin, Q.Hoshim, Yo‘qsil, Oybek, I.Usmoniy, Nodi Mirza kabi shoirlar tomonidan jami 178 ta she’r berilganligi, ular turli mavzularda: tabiat tasviri, vatan tuyg‘usi, ayollar ozodligi haqida va inqilobga atalgan she’rlar, qasidalar hamda she’riy dostonlar, boshqa tillardan tarjima qilingan she’rlar ekanligi haqida ma’lumot beriladi. Uzoq yillik an’analarga ega o‘zbek she’riyatida ushbu shoirlarning aksariyati milliy adabiyotimizda mavjud poetik shakl va vositalar bilan jahon she’riyatidagi shakl va vositalarni uyg‘unlikda mujassam etgan ulkan she’riy meros qoldirganligi, ularning adabiy merosini o‘rganish asnosida taraqqiyot, yangilanish sari odimlashi, she’rlarining grafik shakllantirilishida ham kuzatilganligi tasniflanadi. Avvalo, “she’rning grafik shakllantirilishi” deganda nimalarni nazarda tutishimiz aniqlashtirilib, bu borada Botu, Elbek, Oybek, N.Rahimiyning she’rlariga to‘xtalib o‘tiladi. Grafik qurilishi yuzasidan tayanch nusxa va mavjud keyingi nashrlardagi tafovutlar aniqlanadi va ularga munosabat bildiriladi. She’rning grafik shakllanishi yuzasidan yo‘l qo‘yilgan xatoliklar yuzasidan xulosaviy fikrlar aytiladi.

Kalit so‘zlar. Grafik shakllanish, tayanch nusxa, yangi nashrlar, band, misra, to‘rtlik, qofiyalanish.

Anotation: The article deals with the statistics and graphic formation of poems in the magazine. In the magazine “Education and Teacher” between 1925-1929 a total of 178 poems were written by poets such as Chulpon, N, Rakhimiy, Elbek, G‘. Zafariy, Rakhim Ali, A Alavi, Bonur, Bektash, Botur, Aydin, G‘ayraty, H.Olimjon,

Sh.Sulaiman, Botu, Altay, Gulbek, Mirtemir, Uygun, Said Ahrori, Majidi, M.Alaviya, Mirhodiy, Yashin, Q.Hashim, Yoqsil, Oybek, I.Usmoni, Nodi Mirza, on various topics: the image of nature, the sense of homeland, women's liberty and poems dedicated to the revolution, odes and epic poems, poems translated from other languages. In Uzbek poetry, which has a long tradition, most of these poets have left a great poetic legacy, combining the forms and means of world poetry with the existing poetic forms and means in our national literature, the development of the study of their literary heritage and steps towards renewal are also depicted in the graphic formation of the poems. First of all, the meaning of the "graphic formation of poetry" is clarified and, for this regard, the poems of Botu, Elbek, Oybek, N.Rahimi are put forward as examples. Differences in the base copy and available subsequent editions on graph construction will be identified and addressed. Concluding remarks are made on the errors made in the graphic formation of the poem.

Keywords. Graphic design, base copy, new editions, section, line, quartet, rhyme

XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligining shakllanish va sinovli yillari bo'lgani mutaxassislariga ma'lum. Bu esa, o'z navbatida milliy til va adabiyot muammolarini kun tartibiga qo'ygan edi. Bu borada "Taraqqiy", "Samarqand", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Sharq haqiqati" kabi gazetalar, "Inqilob", "Yangi yo'l", "Yer yuzi", "Alanga", "Bilim o'chog'i", "Maorif va o'qitg'uchi" singari ko'plab adabiy-badiiy jurnallar jamotchilik nazarini tortgan va ularda davrning til siyosati, adabiyotning ilmiy muammolari, adabiy taftish va adabiy tanqid masalalari keng muhokama qilindi.

O'zbek matbuoti tarixi rivojiga M.Abdurashidxonov, A.Avloniy, M.Behbudiy, Hoji Muin, A.Zohiriylarni kabi jadid ziyolilari katta hissa qo'shdi. "Taraqqiy" gazetasiga Ismoil Obidiy, "Xurshid" gazetasiga M.Abdurashidxonov, "Shuhrat" gazetasiga A. Avloniy, "Samarqand" gazetasiga Behbudiy kabi buyuk insonlar muharrirlik qildi. [2:16]. Bugungi kunda mazkur nashrlarning ba'zilar haqida tadqiqotlar olib borildi. "Al-Isloh" jurnali bo'yicha Qo'ldosh Pardayev "Milliy uyg'onish davri manbalarida adabiy va publitsistik muammolar talqini ("Al -Isloh" jurnali materiallari asosida)" nomli, Sayyora Halimova "Sadoi Turkiston" gazetasi yo'nalishi, til, uslub va janr xususiyatlari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilgan. "Oyna" jurnali esa Gulnora Nishonova tomonidan o'rganilgan.

Xuddi shunday jurnallardan biri "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining o'rganilishi ham dolzarb ahamiyatiga molikdir.

“Maorif va o‘qitg‘uchi” haqidagi fikrlar adabiyotshunos olimlar Feruza Nuriddinova, Naim Karimov, Ziyoy Said asdarlarida uchraydi.

“Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalining 1925-1929-yillarida Cho‘lpon, N.Rahimiy, Elbek, G‘.Zafariy, Rahim Ali, A. Alaviy, Bonur, Bektosh, Botur, Oydin, G‘ayraty, H.Olimjon, Sh.Sulaymon, Botu, Oltoy, Gulbek, Mirtemir, Uyg‘un, Said Ahroriy, Majidiy, M.Alaviya, Mirhodi, Yashin, Q.H oshim, Yo‘qsil, Oybek, I.Usmoniy, Nodi Mirza kabi shoirlar tomonidan jami 178 ta she‘r berilgan bo‘lib, ular turli mavzularda. Tabiat tasviri, vatan tuyg‘usi, ayollar ozodligi haqida va inqilobga atalgan she‘rlar, qasidalar hamda she‘riy dostonlar, boshqa tillardan tarjima qilingan she‘rlar berilgan. Uzoq yillik an‘analarga ega o‘zbek she‘riyatida ushbu shoirlarning aksariyati milliy adabiyotimizda mavjud poetik shakl va vositalar bilan jahon she‘riyatidagi shakl va vositalarni uyg‘unlikda mujassam etgan ulkan she‘riy meros qoldirgan. Ularning adabiy merosini o‘rganish asnosida taraqqiyot, yangilanish sari odimlashi, she‘rlarining grafik shakllantirilishida ham kuzatiladi.

Avvalo, “she‘rning grafik shakllantirilishi” nimalarni nazarda tutishimizni aniqlashtirib olishimiz zarur. Biz “she‘rning grafik shakllantirilishi” deganda uning yozuvdagi ifodasi bilan bog‘liq jihatlarini nazarda tutamiz. Ya‘ni bu o‘rinda nazmiy asarning ko‘rinib turgan yozuvdagi tomoni anglashiladi. Kitobxon e‘tiboriga havola etilayotgan narsaning she‘r ekanligini ko‘rsatadigan birinchi ko‘rinish, omil uning yozuvdagi ko‘rinishidir. Kitobxon matnning grafik grafik shakllantirilishiga qarashi bilan, uning she‘r ekanligini tushunadi va uni she‘r deb qabul qilishga ruhiy tayyorlanadi. Shuning o‘zi ham grafik shakllantirilishning muhim ekanligini anglashga yetarli asos bo‘ladi.

Bundan tashqari she‘rning grafik shakllantirilishi muayyan darajada qo‘shimcha informatsiyani she‘rning grafik shakllantirilishi orqali ham yetkazishga harakat qiladi. Masalan, yozuvda bandning alohida ajralishi, bandlar orasiga yulduzchalar, yoki raqamlar qo‘yilishi, misraning zinapoya shaklida berilishi, so‘zning katta harf bilan emas, balki qoidadan chekinib, kichik harf bilan boshlanishi yoki to‘liq bosh harf bilan yozilishi, harflar orasini ochiqroq qilib qo‘yish, kursiv bilan yozish kabilar o‘quvchiga muayyan informatsiyani yetkazishga xizmat qiluvchi grafik vositalardir [9:61].

She‘rning grafik shakllantirilishi lirik asar kompozitsiyasining uch aspektdan biri bo‘lgan tashqi matniy qurilishi bilan bog‘liq. She‘rning matniy qurilishi asosiy matn va yondosh matn (ramka unsurlari)dan iborat bo‘ladi. D.Qur‘onovga ko‘ra, “misra va bandlarga bo‘linganlik lirik asarning bamisoli “tashrif qog‘ozi”, shuning o‘ziyoq zavqli o‘quvchida muayyan estetik kutuvni – she‘r otliq mo‘jiza bilan uchrashish hayajonini hosil qiladi va beixtiyor maromga solib o‘qishni boshlaydi. Boshlaboq

marom va so'zlar ma'nosi qo'shilishidan ohangni topadi, ohang ma'nolarni bir-biriga payvandlab mazmunga aylantiradi" [10: 3-14], - deb yozadi.

Anglashilganidek she'rning misra va bandlarga bo'linganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biz ham ushbu fikrga qo'shilgan holda Botuning she'rlariga e'tibor qaratamiz.

She'rning bandlarga bo'linishida ham bir informatsiya bor. Shoir she'rni bandlarga bo'lganida, o'sha bandning mazmun va ritmik intonatsiyon jihatdan nisbiy tugallikka ega bo'lishini ta'minlaydi. Demak, band yetkazilmoqchi bo'lgan informatsiyaning muayyan darajada tugal qismi bo'ladi. Shu nisbiy tugal holida band she'rdagi boshqa bandlar (nisbiy tugal qismlar) bilan mazmuniy aloqaga kirishadi va ifodalanmoqchi bo'lgan fikrni u yoki bu tarzda ifodalanishiga xizmat qiladi [10:3-14]. Shuning uchun ham bandni kompozitsiya hodisasi deyiladi, sababi, u shaklni muayyan mazmun ifodasiga mos tarzda tashkil qilish natijasidir.

Botuning "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida "Adabiyot", "Kurash", "Erkliga", "Ozod qizg'a", "Paranji" kabi she'rlari berilgan bo'lib, bir qator she'rlarining boshlanishi, asosan, oxirida ikkitadan misrani alohida ajratib qo'yadi, qolgan joylarini esa 4+4+4 shaklida bo'lgan uchta kompozitsion bo'lak – band joylashtiradi. "Shoir nima uchun o'z she'rini bu tarzda bandlarga ajratdi? Ushbu shakl o'quvchiga qanday qo'shimcha ma'limotlar beradi?" degan savollarga shu tarzda bandlarga ajratilgan she'rlaridan javob izlaymiz. Masalan, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1927-yil 12-sonida chop etilgan "Ozod qizg'a" she'ri shunday qurilgan. Ya'ni she'rning xotima qismi alohida ikki misrada berilgan.

Ozod qizg'a

Umid yoz, erkni ber tilga
Bu yoq erk o'ynag'on yoqdir.
Kulib baxsh et suyunch dilga,
Tilaklar gullagan choqdir.

Chekil butkul chekil g'amdan,
Fig'onlar yo'qq'a botsinlar.
Ko'zingni saqlag'il namdan,
Amallar nurlar otsinlar.

Ko'ring erkin go'zal yuzni,
Jahon ko'rsin, zamon ko'rsin.
Pok istiqbol bukub tizni,

Uzun sochni tarab o'rsun.

Ulug' yo'ldan yugur olg'a!

Ko'makchidir "o'roq-bolg'a!"

She'ning bandlari 4+4+4+2 ko'rinishida berilgan bo'lib, birinchi bandda paranjini tashlab, turli cheklovlardan ozod bo'lgan qizga murojaat etishdan boshlanadi. Erkli qizlar umid bilan erkin so'zlashini, yuzida kulgu, qalbida quvonch, tilaklari bisyor bo'lishini uqtiradi. Ikkinchi bandda ham murojaat davom etadi. G'amlardan chekilib, fig'onlarni yo'qqa chiqarish, ko'zlarida nam emas, ulug' amallar nur sohib turishi lozimligi ta'kidlanadi. Uchinchi bandda esa nutq ko'pchilikka qaratiladi. Bu ozod bo'lish quvonchi xalq bilan baham ko'rilib, shu kunlarga sababchi bo'lgan istiqbol go'zal, ozod qizlarni sochlarini tarab o'rishi aytiladi. Yuqorida ta'kidlangani kabi xotima alohida ikki misrada berilib, unda ozod qizga erk yo'lida olg'a yurishi, bunda unga mehnat, g'ayrat, shijoat ko'makchi bo'lishi uqdiriladi.

Mazmunan publitsistik she'ning oxirgi ikki misralik bandida masalaning yechimi ko'rsatiladi. Yakunlovchi ikkilik bandda, fikr boshqa bandlardan ko'ra keskinroq, qat'iyroq, tugal xulosaviy tarzda ifodalanadi. Matndagi asossiy fikr shu misralarga jo qilinadi va ushbu band avvalgi misradagi voqealarni, fikrlarni o'zida mujassam etadi. She'rda masala ayollar erki bo'lsa, uning yechimi mehnat, shijoat va g'ayrat bilan unga erishishdir.

Ko'rilayotgan she'r (makromatn) ikki misralik xotima qismi bilan birgalikda 4 band (mikromatn)dan tarkib topgan. Har bir mikromatn nisbiy tugal mazmunni va hammasi birlikda bitta umumiy mazmunni ifodalaydi. O'sha umumiy matnning strukturasini gap qolipida tushuntirmoqchi bo'lsak, 4ta gapdan tashkil topgan murakkab qo'shma gap hosil bo'ladi:

Erkli qizlar erkin so'z, yuzida kulgu, qalbida quvonch, tilaklari bisyor bo'ladi, ko'zlarida nam, fig'on, g'am emas, ulug' amallar nur sochadi, ozod, go'zal yuzni hamma, butun jahon ko'radi, erk yo'lida mehnat, g'ayrat, shijoat ko'makchi bo'ladi!

Ko'rib turganimizdek, ushbu gap murakkab qo'shma gap bo'lib, to'rtta sodda gap o'zaro ohang yordamida bog'langan. Bu qo'shma gapning qismlari uyushgan murakkab qo'shma gap turiga mansub. Shu tariqa asar bitta butunlikka aylanadi, ayni vaqtda uning har bir qismi aniq ajralib, har birining vazifasi, har birining maqsadi, vazifasi yaqqol farqlanib turadi. She'ning bu tartibda bandlarga ajralishi o'z-o'zidan bo'lmay. Botu buni aniq maqsadni ko'zlagan holda amalga oshirganligi ko'rinib turibdi. She'r dastlab "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida e'lon qilinib, so'ng 2004-yilda

Naim Karimov va Sherhali Turdimovlar tomonidan nashrga tayyorlangan “Tanlangan asarlar” [1:153]da, 1980-yilda S.Mamajonov va P.Qobulovlar tomonidan nashr etilgan “Yoz kuni” [2:107] to‘plamida asosiy tayanch nusxadagi kabi saqlangan, 2016-yilda Naim Karimov va Sherhali Turdimovlar tomonidan nashrga tayyorlangan Botuning “Tanlangan asarlar” [3:79]ida va 2020-yilda Mahmud Hodiyeu tomonidan nashrga tayyorlangan Botuning “Tanlangan asarlar”[4:79]ida esa negadir she’rning oxiridagi ikki misralik xotima qismi tashlab ketilgan. Bu, albatta, she’r mazmunining tugallanmay qolishiga, o‘quvchiga to‘la anglashilmay qolishiga sabab bo‘lgan. Bu ilk nashrdagi publitsistik ruhga putur yetkazgan. Bizningcha, Botuning she’r bandlarini bu tarzda ajratishi o‘ziga xos bir uslub. Chunki shoir bu o‘rinda an’anaviy she’riyatdagi qat’iy tartib-qoidalardan voz kechgan. Botuning lirik merosida oxirgi bandi ikki, qolgan barcha bandlari to‘rt misrali she’rlar ko‘p uchraydi.

She’rning oxirida ikki misrani ajratib qo‘yib, unda xulosa va xotimani joylashtirish jurnalda berilgan Cho‘lponning “Dala yo‘llaridan”, “Quchoq tuproq”, “Kuz yomg‘iri” she’rlarida va Elbekning “Sirdaryo”, “Ey xotun”, “Kuyganlar yoki turmush muammosi”, “Ko‘klam chog‘i yaproqlar”, “Turmushmi bu” nomli she’rlarida ham uchraydi.

Elbekning “Bibixonim madrasasi” [5:60] she’ridagi bandlar misralari quyidagicha 4+4+4+4+4+2 ko‘rinishida berilgan. Birinchi bandida ushbu madrasaning o‘tmishdan yodgorlik ekanligi, ikkinchi bandda bu haybatli binoning yemirilib borayotgani, uchinchi bandda botirlarning suyaklariday yig‘ilgan bino kirpichlari yuraklarga alam to‘ldirishi, to‘rtinchi bandda bu holdan muallifning ko‘zlaridan yosh emas, olov chiqayotgani, beshinchi bandda madrasaning bu ahvoli, albatta, bir kun kelib tuzalishi va oxirgi ikki misralik bandda bu kamchilik mangu emasligi, yangilik bo‘lishi aytib o‘tiladi. Oxirgi ikki misrada xotima o‘rin olgan bo‘lib, madrasaning kelajakda ta’mirlanib, ko‘rkam ko‘rinishga keltirilishiga umid bog‘lanyapti.

“Bibixonim madrasasi” she’ri 1999-yilda Haydarali Uzoqov tomonidan nashrga tayyorlangan Elbekning “Tanlangan asarlar”[6:60]ida tayanch nusxadagidek emas. Oxirgi ikki misralik band o‘zidan oldingisiga qo‘shib yuborilgan va she’r bandlari 4+4+4+4+6 ko‘rinishga kelgan. Ortiqboy Abdullayev tomonidan nashrga tayyorlangan “Mungli qushim” [7:142], Ulug‘murod Amonov tomonidan nashrga tayyorlangan “Armug‘on yolqinlar” [8:31] she’riy to‘plamlarida esa ushbu she’r hech qanday bandlarga ajratilmasdan to‘g‘ridan to‘g‘ri 22 misralik bir band shaklida berilgan. Holbuki, bu tartibda bandlarga ajratish xatoligini qofiyalanish tartibi ham ko‘rsatib turibdi. Bu kabi shaklga ega bo‘lgan she’rlarda yakunlovchi ikkilik bandda fikr boshqa bandlardagidan ko‘ra keskinroq, qat’iyroq, tugal xulosaviy tarzda

ifodalanadi. To'plamda she'r bandlarining o'zgartirilishi natijasida emotsionallik, ekspressivlik susaygan.

“Maorif va o'qitg'uvchi” jurnalida she'rlari chop etilgan shoirlarning ichida N.Rahimiy 21 ta she'rini chop ettirib, birinchilikni egallaydi. Uning she'rlari turlicha mavzularda. Sevgi-muhabbat, ayollar erki, tabiat tasviri, vatanparvarlik kabi g'oyalari kuylanadi. N.Rahimiy “Binafshalar” (1929-yil), “Mavjlar” 1930-yil), “Qizil yaproqlar” (1927-yil), “Yuksalish qo'shiqlari” (1931-yil) kabi she'riy to'plamlar muallifi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek uning she'rlari jurnalimizda anchagina. Shu sabab N.Rahimiyning “Kelingiz” she'riga to'xtalib o'tamiz. Jurnalda ushbu she'r 4+6 misralik ikki band ko'rinishida berilgan. Birinchi bandda kuchli bilak, so'nmas tilak charchashning yovi bo'lsa qo'rqqoq er hurlikning yovi ekanligi, o'smir o'sishni istashi, yosh yigit esa turg'unlik istamasligi haqida aytilsa, ikkinchi olti misralik band esa yosh yurak olov bo'lib uchqun sohib turishini, quyosh kabi haqiqat yuzini ochishini ta'kidlaydi va yoshlikdan foydalanib ko'klarga uchishini, ya'ni yuqori natijalarga erishish lozimligini uqdiradi.

Kelingiz

Kuchlik bilak, so'nmas tilak, charchashning yovidir,

Qo'rqqoq er, qayg'u yer, hurliqning yovidir.

Er yigit, yosh to'lqin, turg'unlik istamas,

Yosh o'smir o'smoqdan boshqani tilamas.

Yosh yurak olovdir, uchqunlar sochadir,

Quyoshdek haqiqat yuzini ochadir.

Kelingiz o'rtoqlar!

To'planing jo'ralar!

Yoshliqni quchayliq,

Ko'klarga Uchayliq!

1926-yil

Ammo ushbu she'r shoirning o'zi tomonidan 1927-yilda nashr etilgan “Qizil bayroqlar” she'riy to'plamida jiddiy o'zgarishga uchraganiga qaraganda, shoir ushbu she'rni qayta ishlagan. To'plamda she'r 4+5 ko'rinishida berilgan. Bu hol bandlarning tuzilish qoidalariga to'g'ri kelmaydi, albatta. She'r mazmuniga, so'zlarning o'zaro qo'fiyalanishiga e'tibor bersak, she'rning 4+6 shaklida qismlarga ajratilishi maqsadga muvofiq. Ya'ni she'r odatdagidek ikki bayt, lekin ikkinchi baytning to'rtinchi “To'planing jo'ralar” misrasi tushirib qoldirilgan. Yana she'rning birinchi band birinchi misrasi “Kuchlik bilak, so'nmas tilak, charchashning yovidir” shaklida emas,

“Yosh bilak ezilmas, charchashning yovidir” shaklida berilgan. Bizningcha, bu yerda she'rning vazni to'g'rilangan. She'rda misralardagi bo'g'inlar soni birinchi asosiy qatorlarda 12 ta, oxirgi to'rt qatorda esa 6ta. Tayanch nusxada berilgan “Kuchlik bilak, so'nmas tilak, charchashning yovidir” misrasi 14 bo'g'indan tashkil topmoqda.

Shu kabi grafik shakllanishdagi o'zgarishlar Oybek she'rlarida ham uchraydi. “Maorif va o'qitg'uvchi” jurnalining 1925-yil 3-sonida berilgan “Erkin qush” she'ri berilgan. Ushbu she'r ilk bor mazkur jurnalda, so'ngra “Tuyg'ular” va “Asarlar” (1-tom) to'plamlarida bosilgan. She'r 1924-yil sentabr oyida yozilgan. She'r qo'lyozmasi saqlanmagan. Ushbu she'r jurnalda 8+10 shaklida 2 band 18 misradan iborat ko'rinishda chop etilgan. Ikkinchi bandning oxirgi 10-misrasi boshqa bandlardan ko'ra ancha keyin chap tomonga surib yozilgan. Bu misra o'zida xotimani joylaydi. She'rning birinchi bandida muallif tol shohiga qo'ngan go'zal bir qushdan, yoniga tushib she'r aytishini, shunday qilsa qalbidagi alam tarqalib, mahzun ruhi qanot qoqishini, uning nag'malari orzulari shamini yoqishini aytadi. Ikkinchi bandda esa qush muallifga endigina erkinlikka chiqqanini, shu paytgacha tutqun ekanligini, hozircha uni chaqirmay turishini, bahorda ochilgan chechaklarni quchmoqchi ekanligini aytadi va tiniq ko'kda qanot qoqib uchib ketadi.

Ushbu she'r 1975-yilda chop etilgan Oybekning 19 tomlik “Mukammal asarlar to'plami” 1-tomida xuddi tayanch nusxadagidek 8+10 ko'rinishida berilgan. 1980-yilda Omon Matjon tomonidan nashrga tayyorlangan “Sozim” she'riy to'plamida she'r 8+4+6 ko'rinishida berilgan. She'r 3 bandga bo'linganligi sababli aslyatdagi ikkinchi bandning ma'nosi ham o'rtasidan bo'lingan. Ya'ni qushning nutqi ikkiga ajralib, qayta nashrdagi ikkinchi bandda ma'no tugallanmay qolgan. Aslida, har bandda ko'zlangan ma'no oxiriga yetishi kerak.

Biz ushbu ishda jurnalda she'rlarning grafik shakllanishiga oid ba'zi kamchiliklarni aniqlashga harakat qildik. Albatta, ularning hammasini ko'rsatishning imkoni yo'q. Biz bunday hollarning qanday salbiy oqibatlariga olib kelishini ko'rsatib berishga harakat qildik. O'ylaymizki, bu misollar she'rning yozuvdagi ko'rinishi va ramka unsurlarining muhimligini anglatib, ularga munosabatni o'zgartirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. - Toshkent: O'z, 2006. – B.117
2. Pardayev Q. ““Milliy uyg'onish davri manbalarida adabiy va publitsistik muammolar talqini (“Al –Islah” jurnali materiallari asosida)”.Filol. fan.nom..diss. – Toshkent, 2010. – B.16.

3. Botu. Tanlangan asarlar. Sharq. (Nashrga t-chilar N.Karimov va Sh.Turdimov) Toshkent– 2004. 153-bet.
4. Botu. Yoz kuni. G'ofur G'ulom. (Nashrga t-chilar S.Mamajonov va P.Qobulov) 1980. 107-bet.
5. Botu. Tanlangan asarlar. Ma'naviyat. (Nashrga t-chilar N.Karimov va Sh.Turdimov) Toshkent-2016.79-bet.
6. Botu. Tanlangan asarlar. Ma'naviyat.(Nashrga t-chi M.Hodiyev) Toshkent-2020.79-bet.
7. Elbek. Sirdaryo she'ri. //Maorif va o'qitg'uvchi. 1925. 4-son.52-53-betlar
8. Elbek. Tanlangan asarlar. Sharq. (Nashrga t-ch H.Uzoqov) Toshkent – 1999.60-bet.
9. Elbek. Mungli qushim. Nashrga tayyorlovchi O.Abdullayev. Abdulla Qodiriy nashriyoti. Toshkent 1999 142.
10. Elbek. Armug'on yolqinlar.Turon zamin ziyo.(Nashrga t-chi U.Amonov) Toshkent-2017. 31-bet.
11. S.Islomova.Cho'lpon she'rlarining matniy tadqiqi va ilmiy-tanqidiy matnini yaratish. Dissertatsiya. Andijon – 2021.61-bet
12. Qarang: Qur'onov D.Talqin imkonlari. – Toshkent: "Turon zamin ziyo", 2015. 3-14-betlar.

КАЛИХАН ЫСҚАҚТЫҢ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІНІҢ БІР ҚЫРЫ

Кошенова Тоты Иманкызы

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті

toty.koshenova@ayu.edu.kz

Аннотация: Қалихан Ысқақтың «Сыбаға» әңгімесі – ауыл өмірін, адам мінезі мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы қарым-қатынасты шынайы суреттейтін көркем туынды. Әңгімеде ауыл адамдарының тұрмыс-тіршілігі, үлкенге құрмет, сыйластық пен «сыбаға» ұғымының мәні арқылы ұлттық болмыс бейнеленеді.

Шығармадағы кейіпкерлер арқылы жазушы адам бойындағы мейірім, қарапайымдылық, намыс пен рухани тазалық секілді қасиеттерді айқындайды. «Сыбаға» – тек тағам үлесі емес, ол қазақтың рухани мәдениетінің, бауырмалдық пен сыйластықтың символы ретінде көрінеді.

Кілт сөздер: әңгіме, дәстүр, мінез, тағам, сыйластық, ұлттық құндылық

Аннотация: Рассказ Калихана Искака "Сыбаға" -художественное произведение, правдиво описывающее сельскую жизнь, характер человека и отношения в традиционном казахском обществе. В рассказе отражаются быт сельских людей, уважение к старшим, уважение и сущность понятия «сыбаға».

Через героев произведения писатель определяет такие качества человека, как доброта, простота, честь и духовная чистота. "Сыбаға" - это не просто вклад в еду, она рассматривается как символ казахской духовной культуры, братства и уважения.

Ключевые слова: история, традиция, характер, еда, уважение, национальная ценность

Әдебиеттану ғылымындағы көркемдігі мен қуаты мол жанр – әңгіме. Бұл шағындау ғана прозалық жанр болғанымен, ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйенсек, жүз роман жазудан, бір бет әңгіме жазудың машақаты мол екен. Әңгіме жанрына кеңірек тоқталып, зерттеу жүргізген ғалымдар З.Қабдолов, Б.Байтанаев деп астын сызып айта аламыз. Әңгімеге тән нәрсе тек көлемінің аз болуы емес, сюжеті тұтас, жинақы, көркем болуы да кіреді. Әңгіме жанры жайында академик Зәки Ахметов былай деп пікір білдіреді: «Әдебиеттегі барлық жанрлардағыдай

эңгімеде де адам және оны тағдыры бейнеленеді. Эңгіме көлемі жағынан кіші болғанымен, қаламгер үшін үлкен шеберлік мектебі. Эңгімедегі кейіпкерлер санаулы болу керек. Оқиға желісі бір арнадан ауытқымай, ширақ келіп, тақырыбы мен негізгі идеясы анық болады. Мұнда бір айтылған жайларға қайта айналып келуге, көп баяндауға, ұзақ етіп суреттеме беріп жатуға болмайды. Бір оқиға, тартыс қақтығысты бейнелеумен кейіпкерлердің мінез тұлғасы толығымен, анық көрініс тауып өзекті деген ғана ой түйіндер жасалуы керек» [1, 93-95 б.].

Дәлме-дәл тура айтылған эңгімеге берілген анықтама осы. Негізінде, эңгімеде бір ғана сюжеттің болуы аздық етеді, себебі кейіпкердің болмысы мен характері толығымен анық ашылуы керек. Композициялық аяқталуында маңызды ой түйін болуы керек. Эңгіме шағын жанр, сондықтан детальдың орыны бөлек. Ірі ғалым Теңізбай Рақымжанов детальдың ауқымын кеңейтіп, негізі көркем туындыда, роман секілді эпикалық тынысты шығармалардың өзінде орнының өзгеше екендігіне басымдық береді: «Көркем детальға тән бояудың, үннің, қимыл қозғалыстың, көркемдеуші құралдардың қысқалығы, сарандығы оның жұтандығы мен кедейлігін көрсетпейді, керісінше затты сөзді нақты суретке айналдыра алатын мол мүмкіншілігін байқатады. Сол себепті деталь айшықты. Көрнекі бірер штрихпен қоғамдық құбылыстарды, өмірлік шындықтарды, адамның жан дүниесін көз алдымызға елестете алатын құдіретті қабілетке қожа» деген терең тұжырымға келеді» [2, 105]. Осы пікірдегі кейіпкердің характері ашылуы керек дегені қаншама мәселені көрсетеді.

Жазушының «Сыбаға» эңгімесі 1987 жылы жазылып, жарыққа шыққан шағын эңгіме. Алғаш рет «Қараорман» атты шығармалар жинағымен басылып шықты. Концепт категорияға айналған қазақ халқының мәңгілік түсінігі эңгімеге атау болып тұр. «Сыбаға» сөзіне энциклопедияда мынадай анықтама беріліпті: «Сыбаға – қазақтың ежелгі сыйластық кәделерінің бірі. Соғым кезінде ауыл адамдары бір-біріне Сыбаға береді. Сыбағаға шақырады немесе табақ көтеріп барады. Сыбаға келген үй әкелген дәмді көрші-қоландарын, жақын төңіректегі туыстарын шақырып, береді. Сыбаға әкелген табаққа тиісті сыйлығын салып қайтарады. Көбінесе отау үйлердің адамдары қара шаңырақ әрі жасы үлкен адамдарға соғымнан Сыбаға қалдырады немесе Сыбағасын бөліп береді» [3, 480].

Сыбаға – ауқымды ұғым. Байырғы бабаларымыздан жеткен мәтел «Сыбағаннан құр қалма» деп айтылады. Сыбағаның мәнін ашып көркем туындыда кеңінен сипаттаған классик қаламгер Мұхтар Әуезов еді. Төрт

кітаптан тұратын «Абай жолы» роман-эпопеясында мейлінше көптеп кездеседі. Роман-эпопеяда болғандықтан кең көсіліп суреттеуге болады, ал әңгімеде қалай қысқа сөзбен бейнелеуге болады. Бірақ, шағын әңгімеде де сыбағанын сырын ашуға Қалихан Ысқақтай қарымды қаламгердің қабілеті жеткен. Бұл әңгіме Алтайдың бетті қарып өтер шыңылтыр аязында торшолағын шеккен Жәкеңнің жол бойындағы ойтолғамынан бастау алады. Жәкең «Сыбаға» алып келеді. Символдық бейнесі бар салт. Осы әңгіме жанрындағы символдық сипат жайлы ғалым Г.Балтабаева «Символдық сипат – әңгіме еңсесін биікке көтеретін факторлардың бірі» деп біздің сөзімізге қуат береді [4, 216]. Қақаған қыста бүкіл ауылдың соғым қамына кірісуі заңдылық. Жәкең де ел қатарлы соғым сойып, соғымға ауылдастарын шақыруымен бірге келіп қалған. Ауылдастары түгел сол жаққа кеткен. Өзінің замандастары да солардың бірінің үйінде. «Тазы адам ашуын тырнаудан алады» дегендей бүкіл ауылдағы адамдардан барлығынан ерте оқуын аяқтап келсе де, бұрын сол ветеринар деңгейінен көтерілмеген баласына «Жарты белдемеге беделі болмайтын бетерынарыңның атасына нәлет» деп, біздің «Жәкем сол бойда соғымның бір аяғын жарты шекесімен қоса қоржынға бүктеп алып, түн ортасы ауа қырық шақырым шамадағы Ақсудағы жалғыз жеңгесі Қорлығайынға барамын деп жол жүріп кетеді». Бүгін сол сапар үстінде. Торшолақ оқыстан үркіп қалғанда, жолда қар бауырлап жатқан «көкжалға» көзі түсіп қорықты. Қорыққанға қос көрінеді дегендей, ешқандай көкжал емес, бұдан бұрын жүрген жолаушыдан түсіп қалған бір құшақ көк құрақ шөп болып шықты. Терең ойға батып кетіп, торшолақ тағы бір тоқтағанда барып байқады, бір үйге жетіпті. Автор осы екі адамның арасындағы байланысты асқан шеберлікпен жеткізіпті. Мына үзіндіге зер салсақ: «...Жәкем өзінен бес жастай үлкен Қорлығайынды қыз күнінен жақсы көрген. Бес жасты қуып жетермін деп жүргенде жамағайыны Асқабыл қыз құрғырды қағып алып кетеді де, Жәкең санын соғып қала берді. Асқабыл сол соғыстан қайта оралмады да, Жәкең екі ұлын Қорлығайынның қолынан тапты: бәйбішесі Қаншайым дүние салыпты да, онсыз да қан кешіп жүрген азаматқа қаралы хабарды жеткізе алмаған. Қырықтағы бойдақ Жәкең қырық бесте жесір қалған Қорлығайынға тағы да қолы жетпей бір жыл төзеді. Әйтсе де өкпелесіп көрмеген ағайын арасының сыбағасы әлі де ортақ еді. «Осы қатын менен кетіп қайда барады?» деп өзімсінген Жәкең бір күні жақын жұрағатты жиып алып: «Сенде де бір екі жетім, менде де екі жетім, енді екі жерде шошайып отырмай, екі жарты бір бүтін болайық» деп Қорлығайынға кесіп айтқан. Жеңгесі тайдай тулап: - Аруақ атсын сені, -деп айғайлап шыға келді. – Қырықтан асқанда мені байсырап отыр дейсің бе?!

Аруақтан қалай аттаймыз?! Мынау ел-жұрттың бетіне не деп қараймыз, ойбай?! – деп айдап шықты» [5, 8].

Бұл әңгіменің сюжетін «ақпараттық тығыздықпен» беріпті. Қазақтың ежелден бері жалғасын тауып келе жатқан этномәдениетінің бір ұшы осы жерде бейнеленген. Бұдан соң елге қарайтын беті қалмаған Жәкең көрші ауылға қоныс аударып, жеңгесін жырақтан аңсап жүрген. Дегенмен Жәкең жеңгесін жыл сайын Сыбағадан сырт қалдырмайды. Жеңгесінің қыздары бойжетіп, барлығы бір-бір еркектің етегін ұстап, ұзатылған. Қыздың қолында тұрмаймын деп жеңгесі жалғыз өзі Асқабылдың шаңырағының отын өшірмеді. Жәкеңнің де ұлдары отау құрған. Жәкең кенжесінің қолында тұрады. Бірақ жылда келген сайын Жәкең жеңгесі шаңырақтан дәм таттырғанымен, келген күні қайтадан аттандырып салатын еді. Қаламгер, этномәдени және көркем мәселенің шешімін оңай тапқан. Мәселен: « - Бұл кім, әй! – деген дауыстан соң шекесіне дейін мұз қатқан картамыш есіктің саңлауынан кемпірдің әжім болған беті көрінді. – Кім болушы еді... Мен тағы келген!.. – Ой, құдайдан қайтқыр, тағы да түн ішінде келдің бе?! Кері қайт, ойбай, үйде адам жоқ! Қартәміш есік сарт етіп жабылды да, сақ еткен ілмектің дауысы қатты естілді, Жәкең табалдырыққа телміріп тұрған қалпы сірейіп қалды. «Қап, мына қатын құтырды-ау! – жылдағы сөзін тағы қайталады. – Күн шыққанша қоянмен қатып өлмесең жарар еді!» Маңдайына мұз қатқан есік қайтып қозғалған жоқ. Жәкеңнің көз алдынан кетік тіс кемпірдің әжім-әжім беті бір кетпей қойды, «япырау, осы қатын қаншаға келді екен осы?!». Жеңгесінің жасына жетпей тұрып бірінші өзінің жасын есептеп көрді. «Еее, шіркін, өмір-ай десеңші! Бұл байғұс та жетпістен асып, сексенге қадам басқан екен-ау!» деп күрсініп қойды... .. ауыл тым-тырыс. Таңсәріден ағаш үйлердің түтін будақтар мұржасы да мылқау күйде. Алтайдың жабығынан сығалап тұрған шолпанның бет-аузы шытынап, Жәкең жыртың-жыртың күлгендей сезілді... [5, 9].

Әңгіменің тұтас бойынан қазақтың этномәдени танымы көрінеді. Нағыз тектілік, ұлттық, шынайлық деген ұғымдар Жәкең мен Қорлығайын жеңгеміздің қарым-қатынасынан көрініп тұр емес пе? Сыбаға ұғымына мән бере отырып, нәзік жүректердің кіршіксіз сезімін инабатпен астарлап бейнелейді. Әңгіменің көркемдік-эстетикалық күші осы. Жеңгесінің есікті ашпауы, бөтен еркекті кіргізбеуі қазақы әдеп пен тәрбиенің қазығы ретінде көрініп тұр. Сезім жоқ деп шорт кесіп айта алмаймыз, тұнып тұрған сезім. Осының барлығын қаламгер үлкен шеберлікпен шағын әңгімеге сыйғыза алған. Осы мезетте, зерттеуші-ғалым Бекен Ыбырайымның «Әдебиет пен өнер шығармасын көркемдік-

эстетикалық қабылдауға қатысты өзекті мәселелерді талқылап, жүйелеп де терең талдамайынша рухани дамудың мәселелеріне ойдағыдай жауап іздеу терең мазмұнды концепциялар істеу, қоғамның, цивилизацияның, түптеп келер болсақ, алдымен рухани дамуға тәуелді екенін түсінбей, ғылым мен сынға әділ баға беру мүмкін болмас» [6, 122] - деген пікірімен келісеміз. Көркемдік құралдарды ретімен қолдана алу шеберлігі де қаламгердің өзіндік стилін көрсетеді. Мысалға, «Жаны қашқан добалдай ерін», «мың шіркей жабылып талағандай кураған ерін», «Науа жолдың кемері тотияйындай көкпеңбек» секілді бейнелі тіркестер автордың көркемдік күшінің дәлелі.

«Сыбаға» этномәдени, сонымен қатар көркемдік-эстетикалық қуаты жоғары әңгіме деп еш кідірмей айтуға болады. Ұлттық дүниетаным, тектілік деген үлкен ұғымдар осы әңгімеде бейнеленген. Кез келген кейіпкерін алып қарасақ та болмыс-бітімін даралау стилі арқылы нағыз қазақтың ері мен әйел бейнесін жасап, бағасын биіктетеді. Мәселен, әңгімеде жеңгесінің есікті ашпауы ұлттық мінез бен тәрбиенің мәйегі ретінде көрсетілген. Қаламгер өз кейіпкерлерінің тұрпаты мен танымы, мінез әрекетін даму үстінде зерделейді.

Қалихан Ысқақтың «Сыбаға» әңгімесі – қазақ халқының дәстүрі мен адамгершілік қасиеттерін терең танытатын шығарма. Әңгімеде ауыл өмірі, үлкенге құрмет, сыйластық пен ұлттық салт-дәстүрдің мәні көрініс табады. Автор «сыбаға» ұғымы арқылы адамдар арасындағы мейірім мен рухани байланысты суреттеп, ұлттық болмыстың қадірін көрсетеді. Әңгіме оқырманды ұлттық дәстүрдің қадірін түсінуге, адамдық қарым-қатынастың терең мәнін ұғынуға жетелейді. Бұл Қалихан Ысқақтың шығармашылығындағы асқан белесі деп ұғынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі/ Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 б.
2. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы : Рауан, 1997. – 221 б.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8-том. /Бас ред. Б.Аяған/ Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – 704 б.
4. Балтабаева Г. Қалихан Ысқақ шығармашылығының көркемдік әлемі. // Ақ-Желкен, Алматы: 2007. - 57-60 б.
5. Ысқақов, Қ. Сыбаға. // Қазақ әдебиеті. - 1988. - 1 январь. - Б. 8-9.

6. Ыбырайым Б. Сөзтану әлемінде. -Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ:
«Ұлағат» баспасы, 2016.-448 бет

ӘДЕБИ МОДЕРН: АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ**¹Әшіров Жәнібек Сатыбалдыұлы,**PhD докторант, аға оқытушы, zhanashir@mail.ru, +7 771 459 30 01**²Қуттыбаев Шоанхан Дуйсенханович,**

PhD доктор, аға оқытушы,

³Иманғали Өркен,

PhD доктор, аға оқытушы

^{1,2,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Кіріспе. Дәстүрлі әдебиеттегі табиғат суреттері туындының көркемдік кеңістігінің құрамдас бөлігі екендігі белгілі. Көркем туындыдағы пейзаждық суреттемелердің қызметі сан алуан: композициялық құрылымнан қаһарманның рухани күйін танытатын кеңістік пен субъект арасындағы байланыс - психологиялық параллелизмге дейін автордың эстетикалық талғамы мен әдеби мақсатына орай шебер пайдаланылып отыратын-ды. Алайда, адамзат өркениетінің урбанизация мен индустриализацияға негізделген даму сипаты әдебиеттегі табиғат мәселесін шығарманың композициялық құрылымында ғана емес, тақырыптық-идеялық деңгейінде сөз етуге мәжбүр етті. Адам мен табиғат арасындағы күрделі қарым-қатынас тарихын таным тарихынан бөліп алып бөлек қарастыруға келмейді. Адамзаттың өркениетті даму тарихында табиғатқа деген көзқарас дәуірлер тудырған канондар пайымдарға сәйкес өзгеріп отырғаны белгілі. Адам мен табиғат арасындағы қатынас біріншісінің сана дамуының нәтижесі ретінде философиялық тұжырымдар ретінде тіркеліп отырды. Табиғат қай кезде де таным нысаны ретінде қарастырылған. Антикалық кезеңдерден біздің дәуірімізге дейін біз табиғатты әрқилы түсіндік: қорқынышты күштер ретінде таныдық, мадақтадық, пір тұттық, бағындыруға тырыстық. Адам үшін табиғат қашан да қызықты да тылсым таным нысаны. Қазіргі адамзат қоғамының өкілдері, біздер, табиғаттан басқа мекеннің жоқ екенін түсіндік, оны бағындырудың орасан зардабын көрдік. Табиғи-экологиялық процестердегі баланстың бұзылуы адам мен табиғат арасына модернистік қарам қатынастың қажеттілігін көрсетті. Бүгінгі адам тұтынушылық қажеттіліктерден туындайтын табиғи тепе-теңдіктің бұзылуы экологиялық апат-катастрофа ұласып бара жатқанын түсінді. Бүгінгі адам армагедон-ақырзаманға ұласатын экологиялық апат-катастрофаның өзіне ғана емес, жер бетіндегі бүкіл тіршілік атаулыға қауіп төндіретінін ұғынды. Бүгінгі адам ортақ тұжырымдар мен конвенциялар арқылы

әлемдегі экобаланстың сақталуын жанталаса қамтамасыз етуге кірісті. Қазіргі экожүйенің құқықтық мәртебесі Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының «Біз қалайтын болашақ» атты құжат-тұжырымында: «Мы признаем, что планета Земля и ее экосистемы — это наш дом и что выражение «Мать-Земля» широко распространено в ряде стран и регионов, и отмечаем, что ряд стран признают права природы в контексте поощрения устойчивого развития. Мы убеждены в том, что для обеспечения правильного баланса между экономическими, социальными и экологическими потребностями нынешнего и будущих поколений необходимо постараться достичь гармонии с природой» - деп анықталған [1].

Адам тұрмысының жайлылығы мен оңтайлылығын табиғат ресурстарын экожүйенің балансын ескермей тұтыну арқылы арттырудың біржақты саясаты қазақ топырағын да айналып өткен жоқ. Осы себепті де болар, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік жылдарында осы саладағы әлемдік келісімдер мен конвенцияларды ратификациялап келеді. Еліміз 1992 жылы БҰҰ-ның Рио де Жанейро (Бразилия) қаласында қабылданған Климаттық өзгерістер туралы негіздемелік конвенцияны ратификациялап, 1995 жылы осы негізде Республика Президентінің «Климаттың өзгеруі жөніндегі Біріккен Ұлттар ұйымының негізгі Конвенциясын бекіту туралы» жарлығы шықты, бірқатар заңды күші бар құжаттар әзірленді [2]. Республика билігі Климаттық өзгерістер туралы негіздемелік конвенцияның қосымша құжаты – Киото Хаттамасына (1997) қол қойды.

Әлемдік қауымдастықтар қоршаған ортаны сақтау туралы қарарлы шешімдер қабылдап жатқан тұста, экологиялық апат пен оның зардаптары әдебиет әлемінің проблематикасынан тысқары тұрмады. Адам мен табиғат арасындағы кереғар күрес тақырыбы көркем ойдың дамуындағы белесті кезең болып көрінді. Табиғатқа еліктеуді эстетикалық категория (мимесис) санайтын әуел бастағы сөз өнері XX ғасырдың жасампаз тіршілігінде қоршаған ортаның адам әрекетіне деген үнсіз қарсылығын бірінші болып сезінді. Сол үнсіз қарсылықты «Человек какое-то изделие рук в своих руках держит, а в нем обязательно что-то от природы позаимствовано: щепка какая-нибудь, либо камешек, либо металла малый кусочек. Без природы, без такого заимствования человек не встанет, не сядет, шага не шагнет, только вот он об этом редко-редко когда припомнит. А ведь все это по отношению к природе «груз-200». Эту же привычку человек перенес и на самого себя: самого себя он превращает в «груз-200». Это – запросто» - деген де сөз өнерінің майталмандары болатын [3].

Негізгі бөлім. Адам мен табиғат арасындағы қарама-қайшылықтың бастауы, адам танымындағы өзгерістерде жатыр. Адам танымы ағартушылық пен рационализмге бой алдырған кезеңдерден философиялық пайымдағы модернизм бастау алады десек, дәл осы пайымның болашақ және алғашқы құрбаны табиғат пен қоршаған орта болды. Кортезиандық танымның жеңісі болмысты дуалистік екі лагерьге бөліп, табиғатты адам ақылына табындыруға тырысты. Табиғатты табындыруға талпынған таным қарқынды дамыды да, XIX ғасыр философиясында «Жануар өзін ғана жасайды, ал адам бүкіл табиғатты жасайды, жануардың нәтижесі оның физикалық ағзасымен тікелей байланысты болады. Адам табиғатты өзгертіп, оның материалдарынан өзінің ерекше әлемін, мәдениет әлемін жасайды», - деп түрлене түсті [4, 204]. Бұл философиялық тезис XX ғасырдағы әдебиет айдынында «Адамға табын жер енді» (О. Сүлейменов, 1961) болып түзілді.

Кең мағынасында алғанда Модернити кезеңінің, Модернизмнің басты философиялық тезистері өзіне дейінгі архаика саналған қоғам құндылықтарына деген антитезистік сипатымен ерекшеленетіні белгілі. Өткенге антитезис түзу үдерісі модерндік дүниетанымның өз бастауларын да шарпыды. Модернизмнің өз бастауларына да күмән танытуы XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында орын алды. Дәл осы кезеңдердегі әдеби өнер табиғаттың тылсым сұлулығын суреттеуден гөрі адам мен табиғаттың байланысын, экожүйе ретіндегі үйлесімін саралауға басымдық берді. Бұл басымдық әдебиет әлемінде табиғат пен оның «Homo Sapiens» деп аталатын төл туындысы – саналы адамның қарым қатынасы жайлы соны философиялық пайымдаулар, эстетикалық, әлеуметтік көзқарастар қалыптастырды.

Адам мен табиғат байланысының көркем әдебиетте суреттелуі. Сөз өнері, әрине, табиғатты тану туралы ғылым емес, алайда қай ағымдағы болсын әдебиеттің объектісі – өмір, предметі – адам екендігін ескерсек, өнер атаулыға ортақ мазмұн – «адамның ойы, арманы, құштарлығы, мұраты; өнер туындысының қандай түрі болсын, әрқайсысы өз тілінде өмірдегі, қоғамдағы адам тіршілігінің мәні мен мағынасын ғана баяндап жатады. Кез келген әдеби шығарманың бетін ашсақ болғаны, іздеп табарымыз, тауып толғанарымыз – адам тағдыры, адамгершілік сыры» [5, 166] екендігі ашылады. Ал экологиялық апатпен арпалысқан адамның ой-арманы мен арман-мұраты өзгеше мүсінделері хақ. Адамзат өркениетінің Табиғат Анаға деген қысастығын көрген адам қоғамнан жерініп, кісікиіктеніп кетуі де заңды құбылыс санатында қабылданады.

Қазақ топырағындағы апатты аймақ адамының тағдырын табиғат тағдырымен бірге қарастырған кесек туынды – жазушы Әбдіжәмил Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» роман-дилогиясы. Алғашқы әдеби дебютін соғыс тақырыбындағы «Курляндия» романынан бастаған Әбдіжәмил Нұрпейісов шығарашылығының басты нысаны туған жері – Арал аймағындағы адам тағдырымен байланысты айқындалып келеді. Жазушының шығармашылық жолы мен Арал тағдырының арасында да әсем бір паралель түзілгендей. Алып теңіздің аласұра буырқанған жылдарында жазушы қаламынан «Қан мен тер» сынды трилогия туса, қазыналы өңірдің экологиялық апатты жылдарында жазушының жанайқайы «Соңғы парыз» болып көрініп, қаламгерлік қарымға тоқтау салынды. «Соңғы парыз» роман-дилогиясы – жазушы шығармашылығының есептік межесі. Аталған шығарма ең алғаш рет басылым бетінде 1983 жылдан жарияланса да, жазушының ширек ғасырлық жанкешті еңбегі осы шығараны экологиялық тақырыптағы әлемдік классикаға айналдырды.

Талдау. Роман-дилогиядағы оқиғалардың негізгі орны мен уақыты Арал аймағындағы арпалысқа толы бір күн мен бір түнді қамтиды. Автор көркемдік уақыт тұрғысынан шығарманың кульминациялық кезеңін (бір күн, бір түн) өзектей отырып, шиеленісті сәттің логикалық бастауларын ретроспективті ой оралымдары арқылы тарқатады. Апатты аймақ тағдыры шығарманың өн бойындағы композициялық шиеленіске себеп болып отырады. Жәдігер мен Әзім арасындағы мінез бен дүниетаным қайшылығы да табиғатқа деген көзқарастан туындайды. Көркемдік кеңістіктің барынша жұтандығы мен осы пейзаждық фон кейіпкерлердің мінез әлемімен барынша үйлес. Роман-дилогиядағы негізгі идеялық полюстер бала кезден бірге өскен қос кейіпкер Жәдігер мен Әзім арасында өрбиді. Модернизм деп аталатын философиялық дүниетанымға тән белгілер шығарманың баяндау сипаты мен құрылымынан, идеялық пайымынан көрініс береді. Модернистік дүниетанымның идеялық күретаымы шығармадағы басты әрекет иесі (ой елегінің иесі) Жәдігердің кейіпкерлік болмысын айқындайды. Жәдігер – жоғары білімін Алматыда алып, туған жерінің еңбек майданына араласуға барған мамандық иесі. Қайын енесінің сөзімен айтқанда, «дипломды балықшы». Жұбайы – Бәкизат, бала кезден бірге өскен, кейіннен арасы суыған досы – Әзім. Шығарма осы үш кейіпкердің арасындағы қарым-қатынастан туындайтын желіге құрылған. Жалаң, сыдыртып оқыған сырт көзге бірінші түсетін образ ашушы конфликт осы үштік арасында өткендей көрінгенмен, Жәдігердің ретроспективалық сюжеттердегі құбылыстары

шығарманың конфликт тудырушы элементтің кейіпкердің ішкі әлемінде екендігін айқындайды. Шығармадағы кейіпкерлерді шартты түрде екі топ-лагерге топтастыруға болатындай. Олардың бір тобы үйлесімі бұзылған табиғи ортада ежелден келе жатқан ата кәсіпті жалғастыруға жанын сала кірісіп жүрген топ болса, екіншісі топ өкілдері аз мансапты мұрат тұтатын, сол арқылы жақсы үй, жайлы төсекті жаны қалайтындар. Ауыл арасындағы Бәкизат, Жуан Жақайым, Қозы Қарын, үлкен қаладағы Әзім сынды кейіпкерлер осы топтың өкілдері. Бұл сыңайдағы кейіпкерлерге ортақ дүниетаным бар: адамның табиғаттан тартып алмақ жетістігі мен жасанды мәдениеттің жақсылығына ұмытылу.

- Әзім...

- Ие, Бәтіш?

- Соңыра тартылған теңіздің орнына салынған үйлерде... ана астанадағыдай ыстық су, ванна, сауна...

- Әрине, Астанадағыдан әлдеқайда жақсы болады. Өйткені, керек жабдықтың бәрін шетелден сатып аламыз ғой.

- Тама-ша! Тек, оған алтын, валюта..

- Табылады, табамыз. Жаңа айттым ғой, соңыра теңіз тартылғасын Арал ойпатынан тың игеріп, мақта егеміз» [6,19]. Мәдени жасандылық берекесі кете бастаған теңіз бойы сахарасында тіпті аянышты кейіпте танылады. Қала, ауыл белсенділерінің ортасын танытатын қонақ, дастархан басындағы рәміздер мен қабылдаулар халықтық дәстүрлі танымға барынша жат: «Аузы басы қимылдап, сөйлеп жатқаны таңғалдырды. Бұл не дейді екен деп тыңдап еді: «ыдысыңа ас салайын ба?», дей ме.. «прибор әперейін» дей ме?.. Соны сұрамай өзі біліп істесе, құдды қолы сынып, немесе аузы қисайып кететіндей» [7,179].

Роман-диалогиядағы ата кәсіп иелері саналатын қарапайым халық өкілдері Сары Иван, Көткеншек Көшен, Сары Шая, Қожбан сынды кейіпкерлер образдарынан өліара кезеңнің хаостық сипаты байқалады. Жалпы, «Соңғы парыз» деп аталып кеткен роман-диалогиядан моралдық-адамгершілік тұғыры биік, кесек тұлғалы образ табу қиын. Автордың Арал өңірін сөз еткен алдыңғы трилогиясы – «Қан мен Тердегі» кесек бітімді Кәлен, от ауызды Рай, үнемі өсу үстінде көрінетін Еламан сынды болмысы бүтін кейіпкерлерді «Соңғы парыздан» кездестіремін деу әбестік болар еді. Олай болатыны роман диалогияның айтар ойы да, арқалаған жүгі де басқа. Осы себепті де жазушы Ә. Кекілбаев: «Сондай да бір күн болған», «Сондай да бір түн болған дейтін екі кітаптан тұратын диалогия жанрлық-стильдік бітімі жағынан да, концепциялық

өзекті ойы жағынан да ұлттық прозамыздағы бүгін таңдағы оқшау құбылыс. Ол біздің жаңа әдебиетіміздің жаңа арнасын салып беретін алғашқы мұзжарғыштай. Біздің прозамыз бен драматургиямызда жаңа бір ағым басталатындай. Оған «зая ғұмыр әдебиеті» деп ат қойсақ жарасатындай», - деп пікір білдіреді [8, 204]. Дилогиядағы көп кейіпкердің даралық сипатына қарағанда, тарихи-әлеуметтік фон түзуші ортақ белгілері басым. Мәселен, Сары Шая мен Көткеншек Көшен бейнелерінен бейбіт замандағы ақсақалдық пен даналық байқалмайды. Көшеннің аузымен баяндалантын әлқисса (сказ) түріндегі оқиғадағы Сары Шаяның әрекеттері адамгершілік нормаларына жат. Сары Шая мен Көшен арасындағы оқиғалар мен диалогтардан да қарттық даналық іздерін көре алмаймыз. Бұл тізбектегі кейіпкерлер шоғыры ата дәстүрден мақұрым қалған және де жаңа жапсырынды өркениетті игере қоймаған өліара кезеңнің зая ғұмыр өкілдеріне жасаған авторлық меңзеу-белгі. Осы меңзеу арқылы автор экологиялық апат аймағындағы адам мінезінің де эрозияға ұшырайтынын емеурінмен танытқандай. Қозы Қарын, Жуан Жақайым сынды кейіпкерлер лагеріндегі латентті белгі – тоғышарлық пен дүниеқоңыздық. Осы екі топтың көшбасында - екі кейіпкер. Бірі – Жәдігер, бірі – Өзім. Өзім өзі тақілеттес кейіпкерлерден айлакер, әккі мінезімен ерекшеленеді. Автор Өзімнің осы ерекшелігін авторлық ремаркаларда, кейіпкер көзімен беріп отырады. Романда колхоз сахнасында «құдайсыздар ұйымына» мүше, үстінде ақ көйлек, қызыл галстугы бар бала Өзімнен Мәскеудегі Қазақстанның тұрақты өкілдігінен ақша сұрап айла жасайтын Өзімді, атақ-даңқ базарында ары мен Аралын сататын Өзімді көреміз. Өзім туралы авторлық позиция Жәдігер арқылы көрініс тапқандықтан барынша салқын. Сондықтан да «әдемі ақ сары баланың көп арасын киіп жарып, ән салатын жерде тартынбай ән салатын, домбыра тартатын жерде тартынбай домбыра тартатын» Өзімнен «Қан мен Тердегі» Тәңірбергенге тән тәтті тіл, кексе мінез тартымдылығы көрінбейді. Авторлық позицияның салқындығы сонша, екінші кітаптың екінші бөлімінде берілетін Өзімнің мінәжәті іспетті баяндауларда да оқырман алдында ақталып шыға алмайды. Тіпті Бәкизаттың әйелдік әрекеттеріне кешіріммен қарайтын автор Өзімнің шығармадағы позициясына жылылық танытпайды. Өзін өзгеден айласымен артық деп санайтын Өзімге авторлық үкім қатал. Көркемдік шешім Өзімге туған жерінің топырағын да қимайды, Ресеймен шекаралас аймақтағы бір қаладан бір-ақ шығарады. Шығармадағы модернистік белгілер – қоғамды жатсыну, жаны жалаңаштану басты қаһарман Жәдігердің кейіпкерлік келбетінен айқын байқалады. Шығармада Өзім өзі тәрізді атақ-даңқ қуған, дүниеқоңыз тоғышар

топтың (Қозы Қарын, Жуан Жақайым, Бәкизат, Бәкизаттың анасы) көсемі, яғни осы мазмұндағы қоғамның бір мүшесі ретіндегі позицияны иеленсе, Жәдігер өркениет саналатын қала қауымынан ғана емес, теңізден тіршілік сауған өзі таңқаларлық балықшылардан да бойын аулақ ұстайды, жан әлемін жасырып бағады. Теңіз жағасындағы қамыс қос басындағы балықшылар арасында да өзін жалқы сезінеді. Ішінде Бәкизаты, басқасы бар, Балықшы Көшені мен Сары Иваны, Сары Шаясы бар кереғар қоғамның қайсысынан да өзін іздейді. Кейіпкердің өткен өміріндегі жан жалғыздығын қоғамнан жасыру мен заманның дүрмегіне ілесу әрекеті сең үстіндегі шиеленісті уақытағы баяндау биігінен қарағанда бірде сарказмға саятын күлкі тудырса, бірде көзсіз ерлікке бастайды. Сарказмға саятын күлкілі әрекет соңы символдық меңзеумен түйінделеді. Курорттан оралған келіншегін қарсы алуында Жәдігер Бәкизатқа горшоктағы гүл сыйлайтын оқиғалық ситуация «...Аралдың қолы ұсынықты бір баласы ақ гипстен үйтіп-бүйтіп ұсқынын келтірген тақыр бас көсемнің бюстінің дәл түбіне» қоя салуымен түйінделеді. Осы бір сынық сөйлемнің өзінде кейіпкердің сол қоғамға деген бағасы эмоционалды лексикамен ақтарыла суреттелген. Жәдігердің қоғамды, сол кезде қалыптасқан жағдайды жатсынуы шығармада үздіксіз желі болып тартылып отырады. Тіпті кейіпкердің балықшылар қосынан келген бетте моншаға бет алуы да сол қоғамнан қашқандай әсер қалдырады. Кейіпкердің жан құлазуының психологиялық мотивировкасы шығарманың өн бойына тақырып болып тартылған табиғат мәселесімен өзектеледі. Балықшы ауылдағы «опан-топаны шығып қираған үй» - үдере көшкен ауылдың орны, елі көшкен жұрттағы күніренген халық, жатырынан індетке шалдығып туылған кемтар балалар, табаны тұз болып тартылған теңіз кейіпкердің жан әлеміндегі әлемтапырақ жағдайға нанымды мотивировкалық фон түзеді. Жан әлемінің жалғыздығы болып тартылған линия шығарманың шиеленісіне ұласып, кейіпкерді ашық теңіздегі сең үстіне шығарады. Сең үстіндегі алып арпалыс табиғаттың алып күшінің алдындағы адамның әлсіздігі танытады. Автор Жәдігердің жан арпалысын бейнелеуде модернистік (сана ағымы, елес, т.б.) әдеби амалдарды еркін пайдаланады. Шығарманың кульминациялық шешімінде Жәдігердің кеудесіндегі кішкентай құстың шырылап ұшуы халықтың дүниетанымдағы адам жанының кеудеден ұшуымен шебер шендестірілген.

«Табиғи ортадағы адамның жалғыздығы, жаңаны жатсынуы
Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романының да айшықты ерекшелігі болып табылады. Автор кейіпкер болмысы арқылы модернистік философияға тән дүниетанымды көркемдік кеңістікте шебер айшықтайды. «Боранды бекеттегі»

табиғат – априори. Романдағы табиғат уақыт пен кеңістік сияқты трансцендентальді ұғымдардың (Найман анадан ғылыми техникалық прогреске дейінгі) үнсіз куәсі, априори - ата дәстүр білім мен апостериори – ғылыми техникалық прогресс арасындағы күрестің төрешісіндей көрінеді» [9, 60]

«Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып сақара сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұланғайыр жазығы көсіліп жатады.

Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс жақындығына қарай өлшенеді.

Ал пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады» [10, 10].

Шығармадағы Боранды разъездінің көркем кеңістіктік функциясы табиғат пен адамзаттың ақыл-ой жетістігінің, ғылыми-техникалық өркениеттің тоқайласар тұсы болып анықталған. Осы себепті де табиғат пен ғылыми-техникалық прогресс арасындағы философиялық кереғарлық авторлық стилистика арқылы байқалады. Табиғат статикалық, техникалық прогресс суреттері динамикалық кейіпте танылады. Романда Боранды бекетінің барынша қатал табиғаты мен кейіпкерлерінің адамдық болмысы арасында бірін бірі толықтырушы үндестік бар. Шығармадағы Сарыөзек даласы қысы қатты табиғаты қатал, кез-келген жан шыдас бермейтін өлке. Адамның табиғат алдындағы әлсіздігі мен оның игеріліп болмайтын алапат күшін танытудың құралы болып көрінеді. Адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың философиялық тұжырымы шығармада төмендегідей түзіледі. «...Сарыөзектің разъездерінде тұру үшін адамда рух болу керек, әйтпесе арам қатасың. Дала – кенен, адам ноқат. Саған жайлы ма, жайсыз ба – далаға бәрібір» [10, 21]. Кеңістіктік тұрғыдан алғандағы Боранды разъезді модерндік өркениетке қол созған қала мен табиғат өзіне үйлес жаратқан ауыл арасындағы аралық орын деп топшылауға болғандай. «Үзіліс пен уақыттың арасындағы көрнекі байланысқа назар аудару бізге шатасулар мен кемшіліктерді анық анықтауға мүмкіндік береді климаттың өзгеруі туралы әңгімелерде.1 өйткені климаттың өзгеруі проблемасы нақты нүкте жоқ» [11]. Шығармадағы кейіпкерлердің трагедиялық тағдырларының тоғысы ретінде топшыланатын Боранды бекеті қолайсыз ауа райымен өз тұрғындарының рухын биіктете түскендей әсер қалдырады. Қазақ сахарасының қатал қысы Қара нардың ғана атын әйгілеп тұрған жоқ, сонымен қатар Боранды Едігенің кейіпкерлік болмысын биіктетіп

тұр. Табиғаттың адамға бағына бермейтін тұрпаты осы бекеттегі Қазанғап, Едіге, Әбутәліптердің рух, мінез ерекшеліктерін даралалап көрсетеді. Қатал табиғат қарт Қазанғапты қиындықтан қыңбайтын етіп қалыптастырса, Боранды Едігенің рухын биіктеткен. Ал қатал табиғат пен қыңыр қоғам фонындағы Әбутәліптің жаны нәзік, жоғарыдағы әр мінезді екеудің қолдау-көмегіне зәру. Үшеуі үш түрлі адам, бірақ оларды мұнда еңбексүйгіштігі, өз мүддесінен ел мүддесін жоғары қойған парасаттылығы тоғыстырған.

Ш.Айтматов экологиялық апатты, адам санасының тұйықталуымен де жеткізе алған. Мәселен туындыда өзімен 45 жыл теміржолда қызмет атқарған Қазанғаптың қайтыс болғанын айтып, теміржол бастығынан сұранғанда, жаңа заманның ұрпағы «— Оу, айналайын Едеке, сен әлгі нетіп, менің басымды қатырма, нетіп. Өлсе — өлді нетіп... Мен сені алмастыра қоятын адамым жоқ. Сен жаныңда отырғаннан өлген адам тірілмейді ғой». Бұл ұлттық руханияттан іргесі ажыраған ұлттың білдей бір азаматы Шәймерденнің бар тапқан уәжі [9, 73]. Сонда бұл жауапты естіген Едіге: «Бұлар өлімді сыйламаса, тіршіліктің қадірін қайдан білсін! Бұлар қалай, не үшін өмір сүріп жүр өзі? Өмірдің мәні не сонда бұлар үшін?», — деп Боранды Едіге өзіне-өзі сауал тастап, өзінен кейінгілердің іс-әрекеттерінен шошынып жатсынады [9, 73].

Аңыз бен бүгінгі өмір шындығы. Ш. Айтматов «Боранды бекетте» халық аңыздарын кейіпкерлердің образдарын сомдауда, идеяны ашуда ұтымды пайдаланғаны мәлім. Автор сол арқылы азамат тағдырының тарихи қойнау мен болашағына да терең үңіліп, ойға бағдар салады. Бұл жайт, әсіресе, жазушының әдебиет әлеміне алып келген жаңалығы - «мәңгірт» ұғымымен байланысты өрбиді. Сонау ерте замандағы Найман ана аңызында бір кездері елінің намысы үшін қолына қару алып, жауға аттанған қазақ батыры Жоламанның жау қолына түсіп азапталуы, дұшпандардың қолға түскен тұтқындарды жұмыс күші ретінде пайдалану үшін ойлап тапқан ең зұлым әдістерінің бірі — оларды ақыл-есінен айырып, мәңгірттендіруі тарих қойнауындағы азапты қасірет болса, өркениет көрген оқыған кейіпкер Сәбитжанның аузымен айтылатын «Ал радио арқылы адамдарды басқаратын күн туады әлі! Әлгі автоматтарды қалай басқарса, тура солай басқарады. Оу, түсініп отырсыздар ма — кәрі демей, жас демей, адамдардың бәрі түгел радио арқылы басқарылатын болады. Қазірдің өзінде ғылыми нәтижелер де бар. Биік мүдделер жолында ғылым мұны да ойлап тапты» [9, 40] деген сөздер мәңгірттіктің заманауи түріне бағдар сілтегендей. Ана бейітке деген құрметі арқылы өткенін асыл қазына тұтатын Едіге ғылыми прогрестің ізгілікке кереғар дамып, адамзаттық құндылықтарды аялай

бермейтіндігін түйсігімен сезеді. Тарих қойнауындағы жуан-жуандар өзінен күші басым қазақ батырларын қапыда қолға түсіріп, осындай ауыр азаппен ақыл-естен айыру арқылы өз есігінде мәңгі-бақи құл етті, ал қазіргі өркениет дамыған қоғам ше?! Бұл турасындағы авторлық пайым: *«Дүниедегі жаза біткеннің сұмдығы адамды ақыл-естен айыру. Ақыл-ой – адам өле-өлгенше өзімен бірге болатын жалғыз қазына ғой»* [9, 116] болып түзіледі. *«Ш.Айтматов туындыларының кейіпкерлері олар толыққанды өмір сүреді: олар жақсы көреді, қуанады, дұға етеді, сенеді, уайымдау, азап шегу, қайғы-қасірет, жылау өмірдің қиыншылықтары мен соғыстарға толы, өйткені олар өлшеусіз қайғы орын алған 20 ғасырда өмір сүреді»* [11].

Шешім. Романындағы авторлық ракурс Боранды бекеттің табиғаты мен ондағы құбылыстарға үш түрлі биіктен көз салады. Автор Боранды бекеттегі оқиғалар мен фантастикалық сюжет арасында паралель түзе отырып, Бекеттегі оқиғалар арқылы жалпыадаматтық проблемаға ғарыштық биіктіктен назар салады. Шығармадағы фантастикалық сюжет - жат планеталықтар өмір сүретін Орман – Төстің бір тұсында көлемі Сахарадай шөл дала жылдан жылға жылжи түсіп, көгілдір шаштылардың тіршілік етіп отырған кеңістігіне қауіп төндіріп отырғандығы туралы баяндалады. Олардың осы бір құрсақ құрғауы деген алапатпен айқасу үшін өздерінің аса зор ғылыми және материалдық күш-қуатын жұмсап жатқандығын айта келіп: *«Ондай зұлмат заман келе қалса, Жер жарықтықтың халі қалай болмақ? Жер бетіндегі адам баласы бір-бірімен мәңгі-бақи түсінісе алмай, кіржіңдесіп жүріп, ақыл-парасаттың өсуі жолында көп нәрседен құр қалып қалғанын пенделер ойлар ма екен?»* [9, 93], – деп толғануы жер бетін мекендеген халықтардың Жер анаға деген ортақ санасы қалыптаспағандығынан, ғылыми цивилизацияны тек бәсеке ретінде қарастыратынын көрсетеді. Екінші авторлық ракурс-позицияда автор кейіпкері Едіге арқылы мәселеге өз ішінен үңіледі. Оқыған, жаңа заманның өкілі саналатын Сәбитжанның бойындағы мінез, дүниетанымдық ұстанымдарға қарсылығы заман дамуының ауанына көңілі толмаушылықтан туады: *«...Апыр-ай көрер көзге көпе-кернеу көкемылжың болып өскенін айтсаңшы. Бір қарасаң – тәп-тәуір жігіт сияқты. Білмейтіні жоқ, жағын безеп сайрап тұр, ал бірақ, берекесіз болғанда берекесіз. Әкесі марқұм оны оқытпаған интернат, институт атаулы бұл төңіректе, әй қалмаған шығар. Бірақ не керек, жөнді адам шыға қоймады. Мақтанқұмар, төс көтеріп, көпіртіп сөйлеуге әуес-ақ, бірақ пәтуә жоқ. Әкеге тартып ұл тумас, дипломы бар деп кеудесін кергенімен Қазанғантың тырнағына да татымас бор кемік болып шықты»* [9, 26].

Боранды бекеттегі романға арқау болған оқиғаларға деген үшінші ракурс табиғаттың өз атынан елеусіз пайымдалады: *«Ал, аққұйрық қарақұс Құмдышап жардың басында үймелеп, ығы-жығы болып түртінектеп жүрген бір топ адамдардың тіршілігін, топырақтан көтерілген шыңды алыстан бақылап, әуеде қалықтап айналды да жүрді. Қарақұс шұңқыр орнына пайда бола қалған төмпешіктің төңірегіндегі адамдардың қимылы үдей түскеніне де көз салып қойды. Бұл кезде тележканың астындағы көсіліп жатқан сары ит керіліп орнынан тұрып, о да адамдардың қасына барып түртінектеп жүрді. Оған не бар десеңші? Тек шашақты жабу жамылған кәрі түйе ғана жағын тынымсыз қимылдатып, мызгымастан күйіс қайырды да тұрды...»*

Енді адамдар кетуге бел алған сияқты. Сөйтсе, жоқ, әлгі түйенің иесі алақанын жайып тұра қалып еді, басқалары да сөйтті...» [9, 294]. Автор таңдаған осы үш ракурс шығармадағы негізгі проблематика - адам мен табиғат қарым-қатынасынан бастау алатын мәселелерді көркем бейнелеуде ұтымдылық танытады. Ш.Айтматов экологиялық бастауларды қашан да назардан тыс қалдырмайды: *«Экологиялық проблемелар – ең маңызды өмірлік проблемалардың бірі ғой, өйткені әңгіме адамның өмір сүретін ортасы туралы, болашақ ұрпақтардың өмірі туралы болып отыр»* [12, 239] Адам мен табиғат арасындағы үйлесім болмауының басты себебі де барынша анық көрсетіледі. Дандай Ысқақұлы Ш.Айтматов шығармашылығындағы осы мәселе хақында: *«Романда адамзат қоғамы үшін аса маңызды үлкен мәселе көтерілген. Ол – ғылымның жалпы қоғамға, халыққа қызмет етіп, дұрыс жолда дамуы. Өкінішке қарай, ғылым мен техниканың жетістіктерін түрлі айла-амалдармен халықты бағынышты ұстау, керек десеңіз, күш қолданып, қырып-жою құралына айналдыруы да өмір шындығына айналып отыр. Тіпті ғылымның осылайша жекелеген мүдделерге орай теріс бағытта дамуы жер бетіндегі тіршілік атаулыға қауіп төндіре бастады», -* деген ой айтады [13, 9].

Қорытынды. Қорыта келгенде, қазақ сахарасының экологиясын көркемдік кеңістікте суреттеген қос жазушының туындысы модерн дәуір тудырған адам мен табиғат арасындағы күрделі мәселені көтереді. Адамзаттың материалдық қажеттілігінің зардабын ең алдымен табиғаттың тартары көркемдік кеңістікке проблематика болып көрінеді. Қос шығарманың басты кейіпкерлері қоғам деп аталатын әлеуметтік топтан гөрі табиғатқа жаны жақын. Шығарма кейіпкерлері модернизм дәуірі тудырған кортезиандық таным: объект – табиғат пен субъект – адам арасындағы ғылыми техникалық прогресс салған алшақтықтың болмауын жанымен қалайтын жандар. Қос шығарма модернизмнің бастапқы кезеңдеріндегі

ескіден түбегейлі бас тарту мазмұнындағы концептілік түсініктердің де жалпыадамзаттық құндылықтар призмасында қайта сараптауды қажет ететіндігін адамның ішкі әлеміне үңілу арқылы көрсетіп берді.

Әдебиеттер:

1. «Будущее, которого мы хотим» – итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию РИО+20 // <https://undocs.org/ru/A/RES/66/288>
2. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы 4 мамыр 1995 ж. N 2260 Климаттың өзгеруі жөніндегі Біріккен Ұлттар ұйымының негізгі Конвенциясын бекіту туралы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002260_/links
3. Залыгин С. Стариковские записки // https://www.litmir.me/data/Book/0/45000/45598/Zalygin_Sergei__Starikovskie_zapiski__Litmir.net_45598.fb2.zip
4. Әлемдік философиялық мұра. Батыс философиясы. Оқу құралы. Құрастырған, әрі ғылыми редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: «Жазушы». 2009 ж. – 480б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері // Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. Т.15: Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов. Әдебиет теориясы. – 412 бет
6. Нұрпейіс Ә. Сондай да бір түн болған. – Алматы: «ҚазАқпарат», 2015. -304 бет.
7. Нұрпейіс Ә. Сондай да бір күн болған. – Алматы: «ҚазАқпарат», 2015. -266 бет.
8. Кекілбаев Ә. Сең соққан сергелдең // Нұрпейіс Ә. Сондай да бір түн болған. – Алматы: «ҚазАқпарат», 2015. -304 бет.
9. Куттыбаев Ш.Д. Ш.Айтматов шығармашылығындағы қазақ тақырыбы. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2024. – 123 б.
10. Айтматов Ш. Боранды бекет (Ғасырдан да ұзақ түн). Роман. Алматы: «Жалын», 1986
11. Кобзева О. «Проза Ч.Айтматова в журнальном контексте «Нового мира». – Велгоград: 2004 г. - с. 214
12. Nureeva G.I., Mingazova L.I., Rogachev V.I., Sayfulina F.S. Folklore and Mythological Motives in the Works of Ch. Aitmatov// [International Journal of Criminology and Sociology](#) 9, с. 920-924
13. Қ.Жарықбаев. Ақылдың кені. Алматы: «Қазақстан». 1991 ж, – 253б.

14. Д.Ысқақұлы. Адам қайткенде де адам болып қалады // «Егемен Қазақстан», 14.11.2018 ж. №218.

ҲИЖРОН МОТИВИДА ЭСТЕТИК ГЎЗАЛЛИК

Бобоқулова Ойжамол Саидовна,

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, (PhD)

Тошкент амалий фанлар университети,

e-mail: oyjamolbobokulova98@gmail.com

Abduvaxidova Roxatoy Xoljigitovna

tadqiqotchisi,

Тошкент амалий фанлар университети

Annotatsiya. Alisher Navoiyning oshiqona gʻazallari nafaqat gʻazal janri doirasida, balki butun lirik merosida gʻoyaviy-badiiy mukammalligi bilan muhim oʻrin tutadi. Mazkur turkum gʻazallarning shakl va mazmun butunligida yuksak poetik hosila sifatida yuzaga kelishida obraz, timsol, badiiy-tasviriyy vositalar bilan birga motivlarning ham oʻrni muhim. Ushbu maqolada shoirning bir gʻazali misolida hijron motivining lirik asar badiiy-estetik xususiyatlarini yuzaga chiqarishdagi ahamiyati haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit soʻzlar. Motiv, hijron, ishq, oshiq, estetik goʻzallik, iztirob, poetik vosita, oshiqona gʻazal.

Annotation. Alisher Navoi's romantic ghazals occupy an important place not only within the ghazal genre, but also in the entire lyrical heritage with their ideological and artistic perfection. In the emergence of this category of ghazals as a high poetic product in the integrity of form and content, the role of motifs, along with image, symbolism, artistic and figurative means, is also important. This article discusses the importance of the hijron motif in revealing the artistic and aesthetic characteristics of a lyrical work on the example of one of the poet's ghazals.

Keywords. Motive, migration, love, lover, aesthetic beauty, suffering, poetic device, romantic ghazal.

Алишер Навоийнинг ички дунёси, руҳияти манзараларини ифодалашда лирика, хусусан, ғазаллар устувор мавқе эгаллайди. Туркум ғазаллар доирасида, айниқса, ошиқлик руҳи, кайфиятида яратилган ғазаллар жанрнинг табиати ва моҳиятини акс эттириши билан ҳам дилбарлик, латифлик касб этади. Турфа туркум ғазалларнинг характерли хусусиятларини белгилашда, образларнинг маънавий-эстетик оламини тасвирлашда ғазалда қўлланган мотивларнинг ҳам ўрни муҳим. *Ҳижрон* ишқий ғазаллар мазмун-моҳиятида муҳим ўрин тутувчи

мотивлардан. Чунки ошиқлик ҳижронсиз юзага келмайди, ўзини тўла намоён этмайди. Шу боис у ошиқликни белгиловчи шартлардан ҳисобланади. Ҳижрон ошиқнинг ишқдан чекаётган изтиробларини кўнгил сатҳида ифодалаши, ошиқ қалбини дард билан поклаши баробарида уни Ишқ ёлқини томон янада илгарилар боришида туртки вазифасини ўтайди. Алишер Навоий ғазалиётида бу мотивнинг бадиий-эстетик хусусият касб этган гўзал намуналарини учратамиз. Шоирнинг “Бадоеъ ул-васат” девонидан ўрин олган 351 ғазални шу асосда талқин этиш мумкин. Ғазал шундай байт билан бошланади:

Қилса кўксум чок тиги захрпарварди анинг,

Қўймангиз марҳамки, ўлтурсун мени дарди анинг. [1:219]

Байтни, ёримнинг захарли тиги кўксимни чок этса, малҳам қўйманг, майли, унинг дарди мени ўлдирсин, деган зоҳирий мазмунда изоҳлаймиз. Ғазалнинг дастлабки байтиданоқ ҳижрон дардининг етилган залворли юкини ҳис этамиз. У бутун ғазал бўйлаб ўз устуворлигини сақлайди, гарчи ошиқнинг азобли туйғуларини байтма-байт қалбларга кўчирса-да, ана шу изтироблар ортида ғазалнинг бағрида ётган эстетик гўзаллик ечими учун хизмат қилгани интим ифодаланади. Зоҳирий маъно шарҳига ғазал жанри поэтик хусусиятлари нуқтаи назаридан ёндошсак, байтда ошиқнинг маъшуқа ситамларидан чеккан озорларига рози ва бунга тан берган, ёр йўлида жонини фидо этишга ҳозир ошиқнинг анъанавий тасвири акс этганини кўрамиз. Аслида, ҳижрон ошиқнинг ишқнинг оташида ёниш, ёрга интилиб етолмайдиган, ундан кечиб қайтолмайдиган, покланиш фасли. Шу боис у ҳатто жондан кечишга, тақдирига рози. Мумтоз шеърятда ўлим истилоҳий мазмун касб этиб, инсон ички такомили йўлидаги иллатлардан, маънавий-руҳий улғайишда тўсиқ бўлувчи бало ва қутқулардан юз ўгириш мазмунида англашилади. Бундай ўлимни тан олиш, асл моҳият томон, “кўнгил қаъри”даги беинтиҳо интилишларни англаш томон йўлдир. Шу боис ёрнинг захарли тигидан кўкси чок бўлган ошиқ малҳам истамайди, ўлимнинг эстетик лаҳзаларида ҳаёт топиш, бақо саодатида тирилиш имкониятлари томон интилади. Унинг бундай истаги ифодасида *тиги захрпарвард, дард, марҳам* сўзлари таносуби поэтик тасвир яратишда ва ғазал моҳиятини англаишда асос восита бўлиб хизмат қилганини кўрамиз. Айни пайтда бу истак шу қадар устуворки, ошиқ Масихдан қайта жон ато этмасликни, ҳатто юзидаги чангнинг тириклик истаб, ундан йироқлашмаслигини истади:

Кўйи туфроғи аро ўлдум, дам урма, эй Масих

Ким, ҳаёт истаб юзумдин учмасун гарди анинг.

Байтда қўлланилган талмеҳ санъати(эй Масих) воситасида анъанавий мақсад-тасвирдан чекинилиб (қайта ҳаёт бахш этмаслик), хижрон ҳолатининг янада чуқурроқ ифодаланишига эришилган.

*Гул юзунгдин айру бозедур кўнгулким, очилур
Ҳажр ўти учқунларидин оташин варди анинг.*

Кейинги байтни шундай изоҳлаш мумкин: “Менинг кўнглим сенинг гул юзунгдан айрилган бир бозга ўхшайди. Ҳажр ўти учқунларидан унинг оловли атиргуллари очилади”. Байтда ошиқнинг кўнгли ёрнинг гул юзига ўхшатиляпти. Бироқ бундай ташбеҳда айрилиқнинг асос бўлиши кўнглининг баҳорий гўзалликка эмас, балки хазон фаслининг юксалиши қиёсига йўл очган. Бунга ошиқ айрилиқ, хижроннинг ўтли изтироблари ортида эришляпти. Бундай кучланиш кўз ўнгимизга ошиқ кўнгли менгзалган боғнинг яшилликдан нишона қолмаган хазоннинг ўтли ранги билан ловуллаб турган гўзал манзарасини беради. Байтда *ҳажр ўти* истиорасининг қўлланиши ошиқ руҳиятида янги сифат ўнгланишлари қарор топишидан дарак беради. Яъни хазонликнинг ортиши уни ҳажр ўтига янада яқинлаштиради ва бу ўтнинг учқунларидан куриб-қақшаб қолган хазонларга ўт кетади, боғнинг оловли атиргуллари очилади. Яъни ошиқнинг руҳиятида хижрон дардларининг юксалиши баробарида, чақинлар эвазига қип-қизил атиргуллар янглиғ янги саодат саҳифалари очилди.

Классик лирикада ишқ кудратини ифодалашда ошиқ ҳол- кайфияти тасвири ҳам ўз аҳамиятига эга. Шу нуқтаи назардан, кейинги байтда эришилган поэтик гўзалликни Навоийнинг оригинал кашфиётларидан дейиш мумкин:

*Оҳим андоқдурки, лаълинг шавқидин бир қатра қон
Тўкса кўз, ёқутдек бағландурур барди анинг.*

Байт зоҳиран қуйидагича изоҳланади: “Оҳларим шундай кучлики, унинг совуғи қип-қизил лабларинг шавқидан тўкилган бир томчи қонли ёшни ёқутга айлантиради”. Тасаввуфга доир манбаларда оҳ –“ишқ ғулғуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзаси” дея изоҳланади. Кўринадикки, байтда оҳининг шиддатидан хабар берган ошиқ ишқда қай мартабага етганлигини ҳам намоён этмоқда. Бу шундай мартабаки, унда ошиқ ўтли оҳлар чекмайди, ишқда унинг сарбаландлиги дардли оҳларининг совуқлиги билан теран намоён бўлади. Ҳазалда ошиқ табиатига хос оҳнинг ўтли бўлиши ва лирик қаҳрамон ифода этган совуқ оҳ мантиқан зидликни юзага келтиргандай. Аслида бу ички зидланишга дахлдор бўлиб, байт моҳияти марказида тасвир этилган ёр лаъли шавқи шиддатига жавобдир. Ул лаълга ошиқнинг муносабати шу қадар кудратли, улуғворки, унинг йўлида тўккан бир томчи кўз ёши ҳам унга ўхшаш қип-

қизилдир. Бу энди шунчаки кўз ёш эмас, балки ошиқнинг оҳлари қаҳратонидан қимматбаҳо ёқутга айланган меҳвардир. Байтда ҳам мазмун, ҳам поэтик мукамаллик йўлидаги интилиш шоирнинг истеъдодини яна бир бор намоён этади. Яъни байтнинг зоҳирий мазмуни ошиқнинг ишқ йўлидаги зиддиятлар замирида руҳиятида кечаётган улғайишлар, юксалишларни ифода этишга йўл очса, иккинчи томондан, байтда танланган поэтик воситалар (лаъл, ёқутдек) байтнинг нафосатини белгилашга хизмат қилиши байтнинг поэтик мукамаллигидан далолат беради. Яъни ташбеҳнинг мукамал ўрни билан байтнинг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний мазмун уйғунлигида эстетик гўзалликни юзага чиқаришда ўзига хос ўринга эга бўлганига гувоҳ бўламиз.

Бўйлаким солди самандин пўяга, ваҳ, не ажаб,

Олам ичра солса ўт барқи жаҳонгарди анинг.

Ғазалнинг юқорида келтирилган байтини шундай изоҳлаймиз: “*Ваҳ, қандай ҳайратки, чиройли, саман от йўртгани сингари унинг жаҳонгаиша чақини олам бўйлаб, ўт солиб ўтса*”. Ҳайрат ошиқ мартабасидан мужда берувчи мақом. Ошиқ унинг оғушида бутун олам ундан – Ишқдан яралганига иқрор бўлади. Шунинг учун ошиқ ишқ сабабчисининг бутун оламини ундан хабардор этишини истайди.

Сотма, эй гул, ноз кўп, боққил хазон боғизаким,

Бор эмиш гулранг бир кун чехраи зарди анинг.

Байт шундай изоҳланади: “*Эй гул, кўп ноз қилаверма, хазон боғига қарагин, у ерда ошиқнинг гулрангли чехрасининг сариглиги нишонаси бор*”. Ошиқона ғазалларда ошиқнинг ҳижрон дардларини тасвирлашда қонли кўз ёшлари поэтик восита сифатида қанчалик ўрин тутса, *чехраи зард* ҳам унинг ишқдаги мартабасини ифода этишда зарурий аҳамият касб этади. Яъни, байтда тасвир этилганидек, ошиқнинг гулрангли чехрасидан нишон қолмаганлиги, хазон боғи билан айнанлашиб кетганлиги ошиқ ишқининг илоҳий моҳият касб этганлиги, айти пайтда *чехра зардлиги* ошиқона шеърятда фаол, ҳаётбахш эстетик ечим учун хизмат қилганлигини кўрсатади.

Бер Навоий комини ё жонин ол, эй умрким,

Зулмни элга фигони ҳаддин ўткарди анинг.

Ғазал мақтаъсини шундай изоҳлаш мумкин: “*Эй умр, Навоийни тилагига етказ, ё жонини ол, унинг элга зулм ҳаддан ортиқ етди*”. Бундай мазмун билан байт гўё ошиқона ғазалга бегонадай. Яъни мақтаъ ўқувчида Навоийнинг юксак пардаларда ифода этилган, илоҳийлик билан йўғрилган ошиқона туйғулари дафъатан заминий муаммолар, дардлар – эл-улус қайғулари билан алмашиб кетгандай таассурот уйғотади. Дарҳақиқат, Навоий борлик, ҳаёт, инсоният, халқ,

унга дахлдорликни бутун мукамаллиги билан ҳис этган, ана шу қудратли юзма-юзликда ўзини кўрган, ундан ўзини айро ҳис этмаган. Шу боис шоир зулм ҳаддан зиёд етган элига жонини фидо этишга ҳозир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма томлик. Бешинчи том. – Тошкент: Фан, 1988. 219 б.
2. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 87.
3. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 390 б.
4. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
5. Салахутдинова Д. И. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ва бадий санъаткорлик масалалари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарқанд, 1983. – 143 б.
6. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. (Ўзбек классик поэтикасидан қўлланма). – Ленинобод, 1972. – 180 б.

ROMAN BADIYYATI VA JANR GENEZESI**Jandos Bayzakov**Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada roman janrining badiiy xususiyatlari va uning janr genezesi, ya'ni paydo bo'lishi hamda rivojlanish jarayoni batafsil tahlil qilinadi. Roman badiiyati o'zining uslubiy va mazmuniy xususiyatlari orqali inson ruhiyati, jamiyat hayoti va madaniyat o'zgarishlarini aks ettiruvchi noyob badiiy vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, roman janrining tarixiy ildizlari, uning adabiyotdagi shakllanishi va zamonaviy davrdagi o'rni ham yoritiladi. Maqola roman janrining o'zgarishlari, turli madaniy-milliy kontekstlarda shakllanishi hamda janrning bugungi kunda qanday yo'nalishlar olgani haqida ilmiy qarashlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Roman, badiiy janr, janr genezesi, adabiyot tarixi, badiiy tahlil, madaniyat, zamonaviy adabiyot.

Аннотация: В этой статье подробно обсуждаются художественные особенности жанра и его жанровый генезис, а также процесс его развития. Благодаря своим стилистическим и содержательным особенностям искусство романа рассматривается как уникальное художественное средство, отражающее духовные, социальные и культурные изменения. Кроме того, будут освещены исторические корни жанра романа, его литературное становление и современность. Статья содержит научные представления об изменении жанра романа, его формировании в различных культурно - национальных контекстах, а также о том, какие направления жанра приобрели сегодня.

Ключевые слова: роман, жанр искусства, генезис жанра, история литературы, художественный анализ, культура, современная литература.

Abstract: This article discusses in detail the artistic features of the genre and its genre genesis, as well as the process of its development. Due to its stylistic and content-related features, the art of the novel is considered as a unique artistic means that reflects spiritual, social, and cultural changes. In addition, the historical roots of the novel genre, its literary development, and its current state will be highlighted. The article provides scientific insights into the evolution of the novel genre, its formation in various cultural and national contexts, and the current trends in the genre.

Keywords: novel, art genre, genre genesis, literary history, literary analysis, culture, contemporary literature.

Roman janri adabiyotning eng muhim va keng qamrovli badiiy shakllaridan biridir. U nafaqat insonning ichki dunyosini, balki jamiyat hayotining turli qatlamlarini ham chuqur ifodalay oladi. Romanning shakllanishi va rivojlanishi madaniyatning turli bosqichlari, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, shuningdek, badiiy ijodning o'ziga xos xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, roman janrining paydo bo'lishi qadimgi davr epik va hikoyat an'alaridan boshlanib, o'rta asrlarda va yangi davrda yangi shakllar va mazmunlarga ega bo'ldi. Kirish qismida maqolaning maqsadi — roman janrining badiiy xususiyatlarini tahlil qilish va uning janr genezesi, ya'ni shakllanish jarayonini o'rganish belgilab beriladi. Shu bilan birga, maqolada foydalanilgan asosiy ilmiy manbalar va tadqiqot yondashuvlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi.

Roman janrining rivojlanishi va shakllanishi bo'yicha keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Mikhail Bakhtinning asarlari romanning ko'p ovozlilik, dialogik tuzilishi va polyfoniya xususiyatlarini o'rganishda markaziy ahamiyatga ega. Bakhtin romanni faqat badiiy matn emas, balki ijtimoiy muloqot maydoni sifatida ko'radi. Shuningdek, Jan-Roland R. Tolkiennig asarlarida roman janrining shakllanishida folklor, afsona va epik an'alarining ahamiyati ta'kidlanadi. Zamonaviy nazariyalarda roman ijtimoiy voqelikni aks ettirishda, inson ongining turli qatlamlarini ochib berishda muhim vosita sifatida o'rganiladi. Masalan, Teodor Todorov romanni fantastika va realizm elementlari orqali tahlil qiladi, shuningdek, roman janrining o'zgaruvchanlik va moslashuvchanlik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Adabiyotshunoslik sohasida Tery Eagletonning ishlari ham muhim bo'lib, unda badiiy janrlarning ijtimoiy va siyosiy kontekstda shakllanishi tushuntiriladi.

Roman janrining paydo bo'lishi va dastlabki shakllari haqida to'xtalsak. Roman janrining kelib chiqishi va dastlabki shakllari ko'p asrlik adabiy rivojlanish natijasida yuzaga kelgan murakkab jarayon hisoblanadi. Tarixiy adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, romanning ildizlari qadimgi epik va doston an'alariga borib taqaladi. Misol uchun, qadimgi Yunoniston va Rim adabiyotidagi *"Iliada"* va *"Odisseya"* asarlari, shuningdek, lotin davrining epik hikoyalari roman janrining dastlabki shakllari sifatida ko'riladi. Ushbu asarlar ko'p qahramonli, ko'p qirrali voqealarni o'z ichiga olgan bo'lib, ularning badiiy konstruktsiyasi roman janrining kelajagini belgilab berdi.

O'rta asrlar davrida roman janri asosan chivalric, ya'ni ritsarlik romanlari shaklida rivojlandi. Bu janr ko'proq idealizatsiyalangan qahramonlik, sevgi va axloqiy qadriyatlarni yoritgan. Masalan, *"Artur va Ritsarlar davri"* mavzusidagi romanlar

insonning axloqiy va ijtimoiy zimmasiga oid masalalarni ko'tarish bilan birga, o'rta asr feodal tizimining madaniy-kodeksini ifodalagan. Shu bilan birga, o'rta asrlarda romanlar ko'p hollarda diniy mavzular bilan bog'liq bo'lib, didaktik va axloqiy o'rgatuvchi funksiyani ham bajargan.

Roman janrining ushbu dastlabki bosqichi o'ziga xos tarzda oralig'ida joylashgan bo'lib, unda voqea-hodisalar sarguzashtga, qahramonlar esa idealizatsiyaga moyil edi. Shunday bo'lsa-da, bu bosqichda roman badiiy matn sifatida shakllanib, o'z ichida madaniy va ijtimoiy me'yorlarni aks ettirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

XIX asrda roman janrining rivojlanishi: realizm va naturalizm paydo bo'ldi. XIX asr adabiy jarayonida roman janri muhim evolyutsiyani boshdan kechirdi. Bu davrda realizm va naturalizm adabiyotdagi yetakchi oqimlar sifatida shakllandi. Realizm nazariyasi asosan jamiyat hayotining aniq, tafsilotlarga boy va haqiqatga yaqin tasvirlanishiga e'tibor qaratdi. Realist yozuvchilar odamlarning kundalik hayoti, ijtimoiy muammolari va shaxsiy kechinmalarini chuqur o'rgandilar. Bu jarayonda Fyodor Dostoevskiy, Lev Tolstoy, Gustave Flaubert va Honore de Balzak singari yozuvchilar asosiy rol o'ynadi.

Fyodor Dostoevskiyning romanlari inson ruhining murakkab va ko'p qirrali jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. U o'z asarlarida insonning ichki ziddiyatlarini, axloqiy dilemma va psixologik jarayonlarni chuqur tahlil qiladi. Mikhail Bakhtinning dialogizm nazariyasi asosida Dostoevskiy romani ko'p ovozli, turli nuqtai nazarlarni o'zida mujassamlashtirgan dialog sifatida qaraladi. Bu esa romanning murakkab badiiy konstruktsiyasini tashkil etadi.

Realizmdan farqli o'laroq, naturalizm insonni ijtimoiy va biologik omillar ta'sirida shakllangan ob'ekt sifatida ko'radi. Naturalistlar, masalan, Emen Zola, inson xulq-atvorini tabiat qonunlari va ijtimoiy muhit bilan bog'liq tarzda tushuntirishga intilishdi. Ularning asarlari ko'pincha odamlarning qahramonlikdan yiroq, aniq va bosiq hayot kechirishini aks ettirgan.

XIX asr romanlari o'zining ma'naviy-madaniy vazifasini ham bajardi. Ular jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni ochib berdi, yangi axloqiy qadriyatlarni targ'ib qildi va insoniyat tarixidagi muhim o'zgarishlarni yoritdi.

XX asrda roman janrining modernizm va postmodernizm davrlaridagi rivojlanishi boshlandi. Ushbu davrda roman janrida tub burilishlar yuz berdi. Modernizm va postmodernizm romanning shakli va mazmuniga yangicha qarashlarni olib kirdi. Modernizm davrida mualliflar avvalgi an'anaviy hikoya uslublaridan voz kechib, inson ongi, vaqt va makon tushunchalarini yangi badiiy til orqali ifoda etishga harakat qildilar.

James Joyke va Virginia Voolf kabi yozuvchilar oqimlar oqimi (stream of consciousness) uslubini qo'llab, inson ongining ichki dunyosini to'g'ridan-to'g'ri aks ettirdilar. Franz Kafka o'zining absurd va ekzistensializmga oid asarlari bilan insonning dunyodagi o'zligini izlash muammosini ko'tarib chiqdi. Modernist roman murakkab, ko'p qatlamli tuzilishga ega bo'lib, ko'pincha o'quvchini faol tafakkurga chorlaydi.

Postmodernizm esa an'anaviy janr va badiiy chegaralarni buzdi, intertekstualizm, metafiksiya, parodiya kabi yangi uslublarni ilgari surdi. Bu davrda romanning o'zi haqida o'ylash, uning konstruksiyasi va tilining o'zaro munosabati markazga chiqdi. Umberto Eko va Tomas Pynchon kabi yozuvchilar postmodern roman janrining asosiy namoyandaligidir. Ularning asarlarida haqiqat va fantastika chegaralari aniq emas, badiiy matn ko'p qatlamli va o'z-o'zini tahlil qiluvchi bo'ladi.

Roman badiiyati va madaniyatning o'zaro munosabati turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, roman janri har doim madaniyat va jamiyat o'zgarishlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, o'zini doim yangilab, moslashtirib bordi. Har bir davr romanlari o'sha vaqtning siyosiy, ijtimoiy va madaniy muhitini aks ettiradi. XIX asrda milliy o'zlik, ijtimoiy tenglik, inqilobiy g'oyalar romanlarning asosiy mavzularidan biri bo'lsa, XX asrda globalizatsiya, insonning identiteti, inson huquqlari va jamiyatdagi murakkabliklar ko'proq o'rganildi.

Roman badiiyati madaniy kodlar, til va obrazlar tizimi orqali o'quvchi bilan muloqotda bo'ladi. Bakhtinning dialogizm nazariyasiga ko'ra, roman ko'p ovozli matn bo'lib, u turli ijtimoiy va madaniy qatlamlarning fikrlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bu esa romanni nafaqat badiiy, balki ijtimoiy voqelikni anglash vositasi sifatida ham ahamiyatli qiladi.

Shu bilan birga, roman ijtimoiy o'zgarishlarni kuzatish va talqin qilishda muhim badiiy platforma sifatida xizmat qiladi. Bu janr orqali mualliflar jamiyatdagi ijtimoiy nohaqliklar, insoniy qadriyatlarining o'zgarishi va madaniy mojarolarni ifodalay oladilar.

Roman badiiy janri o'zining tarixiy rivojlanish jarayonida doimiy o'zgarish va takomillashuvga duch kelgan. Dastlabki epik va o'rta asr ritsarlik romanlaridan boshlab, u XIX asrda realizm va naturalizm asosida ijtimoiy va psixologik haqiqatlarni chuqur yoritish vositasiga aylandi. Ushbu davr romanlari inson ruhining murakkabliklarini, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni va axloqiy dilemma va qarama-qarshiliklarni badiiy tilda aks ettirdi.

XX asrda esa roman janri modernizm va postmodernizm ta'sirida shakl va mazmun jihatidan tubdan o'zgardi. Modernist roman inson ongining ichki

kechinmalarini yangi badiiy texnikalar orqali ifodalashga intildi, postmodernizm esa an'anaviy janr chegaralarini buzib, intertekstualizm, metafiksiya va parodiya kabi yangi uslublarni o'z ichiga oldi. Bu esa romanni yanada murakkab, ko'p qatlamli va o'z-o'zini anglaydigan badiiy fenomen sifatida namoyon etdi.

Roman janri nafaqat badiiy asar sifatida, balki madaniy va ijtimoiy jarayonlarni anglash va talqin qilish vositasi sifatida ham katta ahamiyatga ega. U o'quvchini faqatgina voqea-hodisalar zanjiri bilan tanishtirish bilan cheklanmay, balki ijtimoiy haqiqiylikni, inson ruhining ichki dunyosini, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy adolat masalalarini chuqur yoritadi. Bakhtinning dialogizm nazariyasi asosida roman ko'p ovozli va ko'p qatlamli matn bo'lib, unda turli ijtimoiy va madaniy qatlamlarning qarashlari, qadriyatlari va munosabatlari ifodalanadi.

Shu boisdan roman janri insoniyat madaniy merosining ajralmas qismi bo'lib, adabiyotning rivojlanishida va jamiyatning o'zgarishida muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Uning doimiy yangilanishi va shakllanishi esa badiiy fikr, madaniy tafakkur va ijtimoiy o'zgarishlar jarayonida davom etmoqda. Kelajakda ham roman janri yangi texnologiyalar, global madaniyatlar va inson tafakkurining o'ziga xos ehtiyojlariga moslashgan holda o'zining yangi shakllarini va mazmunlarini yaratishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bakhtin, M. M. *Problemy poetiki Dostoevskogo*. Moskva: Sovetskiy Pisatel, 1975.
2. Tolkien, J. R. R. *The Monsters and the Critics*. London: HarperCollins, 1939.
3. Eagleton, T. *Literary Theory: An Introduction*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.
4. Todorov, T. *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre*. Ithaca: Cornell University Press, 1975.
5. Lotman, Yu. M. *Struktura khudozhestvennogo teksta*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
6. Dostoevskiy, F. M. *Bratya Karamazovy*. Moskva: Goslitizdat, 1880.
7. Tolstoy, L. N. *Voin i mir*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo "Kniga", 1869.

BOLANING ICHKI DUNYOSI – BADIY ASARLARDA IFODALANISH**Nasirova Gulnora Madaminovna**Filologiya fanlari falsafa doktori (PhD),
O'zbekiston davlat jahon tillari universitetinasirovagulnor@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy satrlarda bolalarning ichki dunyosini ifodalashning turli usullari, badiiy vositalari hamda ularning tarbiyaviy va estetik ahamiyati tahlil qilinadi. Bola ichki dunyosini adabiy asarlarda ifodalash masalasi badiiy tasvirning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Adabiyotda bola qalbining nozik kechinmalari, orzu-umidlari, qo'rquvlari va quvonchlari poetik obrazlar orqali namoyon bo'ladi. Yozuvchilar qahramonlarning ichki dunyosini tasvirlash orqali jamiyat, oilaviy munosabatlar va tarbiyaviy jarayonlar haqida chuqur mulohazalarni ifodalaydi. Bola ruhiyatining satrlarda ifodalanishi nafaqat psixologik realizm, balki badiiy timsollar, ramzlar va voqealar tizimli rivojlanishi orqali ham amalga oshadi.

Kalit so'zlar: bola ichki dunyosi, adabiy asar, psixologik tasvir, badiiy timsol, realism, estetik ifoda, kechinmalar, tarbiya.

Abstract: The article deals with the issues by exploring how children's inner world is represented in literature, examining the artistic devices used by different authors, and highlighting their educational, psychological, and aesthetic significance. The depiction of the child's inner world in literary works is one of the essential aspects of artistic expression. Literature often reveals children's emotions, dreams, fears, and joys through imagery and psychological details. Writers employ various techniques to portray the child's perception of reality and social interaction. Such portrayals go beyond psychological realism, encompassing symbolic images, metaphors, and narrative strategies.

Keywords: child's inner world, literary works, psychological depiction, artistic image, realism, aesthetic expression, emotions, education.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные с репрезентацией внутреннего мира ребенка в литературе, анализом художественных приемов, используемых разными авторами, и выделением их воспитательного, психологического и эстетического значения. Изображение внутреннего мира ребенка в литературных произведениях является одним из важнейших аспектов художественного выражения. Литература часто раскрывает детские эмоции, мечты, страхи и радости через образы и психологические

детали. Писатели используют различные приемы для изображения восприятия ребенком реальности и социального взаимодействия. Такие изображения выходят за рамки психологического реализма, охватывая символические образы, метафоры и нарративные стратегии.

Ключевые слова: внутренний мир ребенка, литературные произведения, психологическое изображение, художественный образ, реализм, эстетическое выражение, эмоции, воспитание.

Adabiyot inson ruhiyatini, ichki kechinmalarini va ijtimoiy hayotini yorituvchi eng muhim san'at turlaridan biridir. Ayniqsa, bola ichki dunyosini tasvirlash masalasi ko'plab yozuvchilar ijodida markaziy mavzulardan biri bo'lib kelgan. Chunki bola qalbi poklik, samimiyat, sodda fikrlash va shu bilan birga murakkab kechinmalarga boydir. Adabiy asarlarda bolalarning dunyoqarashi, voqelikka munosabati va his-tuyg'ulari badiiy ifodaning o'ziga xos usullari orqali tasvirlanadi.

Bolalik tasvirining ahamiyati shundaki, u nafaqat individual taqdirni, balki jamiyatning ma'naviy qiyofasini ham ochib beradi. Masalan, bola orzularining yo'ldan ozishi, qo'rquv yoki yolg'izlik hissi orqali yozuvchi ijtimoiy muammolarni ko'rsatadi. Shu bilan birga, bola ichki dunyosining betakrorligi adabiy obrazlarni yanada hayotiy va ta'sirchan qiladi.

O'zbek adabiyotida ham, jahon adabiyotida ham bolalarning ruhiy olamiga murojaat etuvchi ko'plab asarlar mavjud. Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, shuningdek, Lev Tolstoy, Fyodor Dostoyevskiy, Charlotta Bronte kabi yozuvchilar asarlarida bola tasviri alohida o'rin tutadi. Ularning asarlarida bola ruhiyati orqali insonparvarlik, mehr-shafqat, tarbiya va ma'naviy qadriyatlar targ'ib qilinadi.

Adabiyotshunoslikda bola ichki dunyosini ifodalash masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Masalan, M. Baxtin [1, B. 320] ning polifoniya nazariyasiga ko'ra, qahramonning ovozi va ichki monologi muallif ovozidan mustaqil bo'lishi kerak. Bu yondashuv bola obrazlarini ham tabiiy va hayotiy ko'rinishda tasvirlash imkonini beradi. Shu jihatdan, L. Tolstoyning [8, B. 250] "Bolalik" trilogiyasi bolaning ruhiy kechinmalarini o'ziga xos realizm bilan yoritadi.

G'arb adabiyotshunosligida bola psixologiyasi V. Vygotskiy [2, B. 45] va J. Piaget [6, B. 78] tadqiqotlari bilan hamohang ravishda tahlil qilinadi. Vygotskiy bola ongining rivojlanish bosqichlarini ijtimoiy omillar bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi. Shu asosda yozuvchilar bola obrazlarini jamiyat bilan o'zaro aloqada tasvirlaydi.

O'zbek adabiyotshunosligida esa G'. G'ulomning "Shum bola" asari misolida bola dunyosining samimiyligi va sho'xligi haqida ko'plab ilmiy izlanishlar qilingan [3,

B. 112]. Shuningdek, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida bola obrazlari oilaviy va ijtimoiy munosabatlar fonida ochiladi [5, B. 56].

Zamonaviy adabiyotshunoslar, jumladan, A. Karimov [4, B. 75] va N. To'xtasinova [7, B. 99], bolalar obrazlarini tasvirlash usullarini estetik va tarbiyaviy kontekstda tahlil qilib, ularning badiiy ahamiyatiga urg'u berishadi. Bu tadqiqotlarda bola ruhiyatining badiiy timsollar orqali ochilishi, shuningdek, o'quvchining ruhiy dunyosiga ta'siri muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

Shuningdek, bola ichki dunyosini ifodalash adabiyotda nafaqat psixologik, balki ijtimoiy, estetik va tarbiyaviy hodisa sifatida qaraladi.

O'zbek adabiyotining durdonalaridan biri bo'lgan "Shum bola" qissasi bolalikning sho'x, beg'ubor, ammo o'tkir kuzatuvchanlikka asoslangan dunyosini tasvirlaydi. Asardagi bosh qahramonning kulgili sarguzashtlari, muammolardan qochishlari, yanglish xatti-harakatlari uning ichki olamida erkinlik, mustaqillik va qiziqishlarga boy ruhiyatni ochib beradi [3, B. 150]. Muallif bola tilini, uning hayotiy tajribasini, hatto oddiy narsalarga bergan original ta'riflarini jonli va tabiiy ifoda etadi. Shuningdek, qahramonning o'zini-o'zi tasdiqlashga bo'lgan intilishi, katta odamlar dunyosini bola nigohi bilan baholashi o'quvchida hayotiy voqealarga yangi ko'z bilan qarash imkonini yaratadi.

Charles Dickensning mashhur romani "Oliver Twist" ingliz adabiyotida bolalik ruhiy olamini keng yoritgan asarlardan biridir. Oliverning qiyinchiliklarga to'la hayoti orqali muallif bolaning ichki dunyosidagi qo'rquv, yolg'izlik, mehr izlash istagi va adolat tuyg'usini tasvirlaydi. Dickens asarda bola qalbidagi sof insoniylikni jamiyatdagi adolatsizlik va zo'ravonliklarga qarshi qo'yadi [11, B. 214]. Oliverning yetimxonadagi achchiq kechinmalari, keyinchalik mehribon insonlar qo'lga tushganda sezgan baxtiyorlari bolaning ichki olamini keng ochadi.

Charlotte Brontëning "Jane Eyre" romanida bosh qahramonning bolalik davri alohida dramatik kuchga ega [9, B. 32]. Ota-onasiz Jane Eyre o'zining mehrsiz qarindoshlari qo'lida qattiq iztirob cheksa-da, uning qalbidagi qat'iyat, adolat tuyg'usi va mustaqillikka intilish kuchli tasvirlangan. Bolalik chog'ida Jane ko'p marta haqorat va kamsitishga duch keladi, biroq u o'z ichki dunyosidagi mustahkam iroda va orzulari bilan yashaydi [9, B. 40]. Brontë bu orqali bolaning ruhiy olami faqat zaiflik emas, balki kuch, iroda va insoniy qadriyatlarning manbai ekanligini ko'rsatadi.

J.M. Barriening "Peter Pan" asari bolalikka romantik va ramziy yondashuvning yorqin namunasidir [10, B. 15]. Peter Pan obrazi orzular, erkinlik, sho'xlik va hech qachon ulg'aymaslik istagini ifodalaydi. Asarda bola ichki dunyosi ramziy timsollar orqali ochilgan: Neverland oroli – bolalar fantaziyasining cheksizligi, Peter Panning

uchishi esa orzular va erkinlikka intilish timsoli sifatida tasvirlanadi [10, p. 27]. Muallif bola qalbidagi sho'xlik va hayotga mehrni kattalar dunyosidagi jiddiylik va majburiyatlarga qarshi qo'yadi.

William Goldingning "Lord of the Flies" romani bolalarning ichki dunyosini murakkab va fojiaiy kontekstda tasvirlaydi [12, p. 50]. Orolga tushib qolgan bolalar dastlab begunohlik va erkinlikni his qiladilar, biroq vaqt o'tishi bilan ular qalbidagi qo'rquv, tajovuz va yovvoyilik yuzaga chiqadi [12, p. 90]. Golding bolaning ichki dunyosida nafaqat samimiyat va orzular, balki jamiyatdan ajralganda paydo bo'ladigan qorong'u his-tuyg'ular ham borligini ko'rsatadi. Bu asar bolaning ruhiy olamidagi murakkablik va inson tabiatidagi ikkiyoqlamalikni yoritadi.

Asarlar misolida ko'rinadiki, bola ichki dunyosi badiiy vositalar – ichki monolog, ramziy obrazlar, psixologik detallar, dialoglar va voqealarning bola nigohi bilan berilishi orqali ifodalanadi. Har bir yozuvchi bolaning orzu, qo'rquv, mehr va sho'xliklarini turlicha talqin qilsa-da, ularning asarlarida umumiy ma'naviy va tarbiyaviy xulosalar chiqariladi

Xulosa. Bola ichki dunyosining adabiy asarlarda ifodalanishi yozuvchilarga inson ruhiyatining eng nozik qatlamlarini ochib berish imkonini beradi. Bunday tasvirlar o'quvchini chuqur o'yga chorlaydi, estetik zavq beradi va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Misollar tahlili shuni ko'rsatadiki, bola qalbining tasviri adabiyotda faqat badiiy vosita emas, balki ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni ifoda etuvchi muhim unsurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бахтин, М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советская Россия, 1990. – 320 с.
2. Виготский, Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Педагогика, 1934. – 180 с.
3. Гулом, Ф. Шум бола. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.
4. Каримов, А. Болалар адабиётида образ масаласи. – Тошкент: Фан, 2018.
5. Қодирий, А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2017.
6. Пиаже, Ж. Психология интеллекта. – Москва: Прогресс, 1960.
7. Тўхтасинова, Н. Болалар адабиётида психологик тасвир. – Самарқанд: Зарафшон, 2021.
8. Tolstoy, L.N. Childhood. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1970.

9. Brontë, Ch. Jane Eyre. – London: Smith, Elder & Co., 1847.
10. Barrie, J.M. Peter Pan. – London: Hodder & Stoughton, 1911.
11. Dickens, Ch. Oliver Twist. – London: Chapman & Hall, 1839.
12. Golding, W. Lord of the Flies. – London: Faber and Faber, 1954.

SARA KUIGLINING “DIRIJYOR” ROMANIDA UNUTILGAN QAHRAMON OBRAZI

Nilufar Muxammedova,

PhD., O'zDJTU dotsenti

nilufarmukhammedova@yahoo.com

Annotatsiya. Mazkur maqola Yangi Zelandiya adibasi Sara Kuiglining “Dirijyor” romanini tahlilga tortadi. Romanda taniqli bastakor D.Shostakovichning “Yettinchi simfoniya” asari Leningrad qamali vaqtida ijro etilishi jarayonida ishtirok etgan orkestr dirijyorining qahramonlik xususiyatlari tasvirlanadi. Dirijyor va orkestr a'zolarining ma'naviy jasorati musiqiy asarning ijrosi orqali ifodalanishi roman qahramoni Karl Eliasberg obrazi orqali ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: roman, Leningrad, qamal, musiqa, dirijyor, simfoniya, orkestr, qahramonlik, urush

Abstract. This article analyzes the novel *The Conductor* by the New Zealand writer Sarah Quigley. In the novel, the heroic qualities of the orchestra conductor who took part in the performance of the famous composer D. Shostakovich's *Seventh Symphony* during the Siege of Leningrad are depicted. The spiritual courage of the conductor and the orchestra members, expressed through the performance of the musical work, is conveyed through the character of Karl Eliasberg.

Key words: novel, Leningrad, siege, music, conductor, symphony, orchestra, war, heroism

Jahon adabiyotida musiqa mavzusi juda keng yoritilgan mavzulardan biri sanaladi. Taniqli adiblar musiqa mavzusidan badiiy asarning asosiy timsolini va g'oyasini ifodalashda foydalanishgan. Jumladan, mashhur nemis adibi Tomas Mann o'zining “Doktor Faustus” (1947) nomli asarida musiqa orqali ilhom va ma'naviy tanazzulni kompozitor obrazida chuqur yoritib beradi. Amerikalik adiba Enn Pachetning 2001 yilda nashr etilgan “Bel Kanto” romanida opera san'ati zo'ravonlik muhitida insonlarni birlashtiradi va maqsadga yetaklaydi. Ingliz adibi Entoni Bergesning “Soat mexanizmidagi apelsin” (*A Clockwork Orange*, 1962) romanida esa musiqa asosiy timsollardan biri hisoblannadi. Roman qahramoni Aleksning xarakterini ochib berishda, go'zallik va yovuzlik o'rtasidagi paradoksni ifodalashda musiqa asosiy vazifani bajaradi. Nobel mukofoti sohibi Kazuo Ishiguro esa 2009 yilda nashr etgan “Nocturnlar: Musiqa va Tungi Manzaralar Haqida Besh Hikoya”

(*Nocturnes: Five Stories of Music and Nightfall*, 2009) sarlavhali besh novelladan tashkil topgan kitobida musiqa, musiqachilar va insoniy munosabatlar haqida hikoya qilinadi. Yozuvchi hikoyalari nomlarini ham musiqaga oid so'zlar bilan ataydi. Masalan, "Violenchelchilar", "Nokturn" va "Kuylovchi". Kitobga kiritilgan har bir asarda musiqa jamiyatning muammolarini ochib beradi va insoniy tuyg'ularning muhim ekanligini eslatadi.

XXI asr adabiyotida musiqa mavzusiga alohida urg'u bergan va tarixiy voqealar asosida san'atning ma'naviy kuchini yana bir bor zamondoshlariga eslatmoqchi bo'lgan yangi zelandiyalik adiba Sara Kuigli "Dirijyor" romanini 2011 yilda nashr ettirdi. Mazkur asarda adiba bosh qahramon bo'lmasada, biroq roman g'oyasini ifodalashfa muhim sanalgan dirijyor Karl Eliasberg obrazi orqali musiqani qarshilik va bardoshlilik ramziga aylantiradi.

Roman Ikkinchi jahon urishi davrida qamal qilingan Leningraddagi tarixiy voqealarga asoslangan. Asar qahramonlarining ba'zilar real tarixiy shaxslarga, ba'zilar esa yozuvchining badiiy fantaziyasiga asoslanadi. Yozuvchi Leningradning taniqli kompozitori Dmitriy Shostakovichni va Leningrad Radio Orkestrining dirijyori Karl Eliasberg kabi tarixiy shaxlarni romanning bosh qahramonlari sifatida tasvirlaydi. Dmitry Shostakovich obrazi orqali adiba ijod va urush o'rtasida ruhan ezilayotgan, og'ir damlarda shon-shuhrat va mas'uliyat og'irligini his qilayotgan insonni tasvirlasa, dirijyor Karl Eliasberg obrazida biz jismonan zaif, kasalmand bo'lishiga qaramay, ochlik va sovuq urush sharoitida orkestrdagi musiqachilarni birma bir yig'ib Shostakovichning "Yettinchi simfoniya"ni ijro ettira olgan qattiyatli insonni ko'ramiz. Romandagi Nikolay Nikolayev va Sonya obrazlarida yozuvchi oilaviy muammolari, ochlik va qamal fojealari bilan kurasha olayotgan, shu bilan birga dirijyor bilan yonma yon turib musiqiy asar ijrosiga hissa qo'shayotgan musiqachilar hayotini yoritadi. Nikolay Nikolayev violenchel chaladi, orkestr a'zosi, uning qamal davridagi va shaxsiy hayotidagi fojealari orkestrdan ketishga sabab bo'la olmaydi. U musiqachi sifatida orkestrdagi o'rnini, vazifasini yaxshi anglaydi. Nikolay kabi orkestrning barcha musiqachilari "Yettinchi simfoniya"ni muvaffaqiyatli ijro etish maqsadida och qolishsada, nima bo'lishidan qat'iy nazar, repetitsiyalarga kelishadi va 5-6 soat mashq qilishdan qochishmaydi.

Romanda Shostakovichning "Yettinchi simfoniya"si oddiy musiqiy asar emas, u XX asr musiqasining eng mashhur va ramziy asarlaridan biridir. Shostakovich mazkur asarini 1941–1942 yillar, Ikkinchi jahon urushi davrida, aynan Leningrad qamali paytida yaratdi va unga ulkan dramatism, davr fojeasini, insonlardagi qahramonona ruhni uyg'unlashtirdi. "Yettinchi simfoniya"ning "marsh epizodi" qismi fashizm

bosqinining ramzini ifodalaydi, u asta sekin kuchayib boruvchi takrorlanadigan musiqa orqali dushman xavfining o'sishini ifodalaydi. Leningrad aholisining bunday xavfga qarshi tura olish ramzi butun simfoniya aks etadi. "Marsh epizodi" simfoniya dushmanning kelish kontekstini bildirsa, undan keying epizodlarda biz nafaqat Leningrad aholisining, balki butun bir mamlakatning ruhiy g'alabasini anglatadi.

Roman tarixiy voqealarga asoslanar ekan, undagi qahramonlar ham tarixiy shaxslar, shahar qamalida yashagan insonlardir. Adiba roman voqealarini uch nuqtai nazardan hikoya qiladi: ya'ni "Yettinchi simfoniya" asari muallifi Dmitriy Shostakovich, Leningrad Radio orkestri dirijyori Karl Eliasberg va orkestr skripkachisi Nikoly Nikolayev. Sara Kuigli roman bosh qahramoni D.Shostakovichga emas, aksincha dirijyor Karl Eliasberg obraziga e'tiborni qaratadi. Dirijyorning o'ziga bo'lgan ishonchsizligi uni Leningrad san'atkorlari orasida mavqeini tushurib yuborgan. Orkestrning dirijyori sifatida faoliyat olib borayotgan Karl Eliasberg jismonan zaif bo'lishiga qaramasdan katta orkestrni boshqarishga harakat qiladi, orkestr repertuarini musiqiy asarlar ijrosi bilan boyitish orqali o'ziga bo'lgan ishonchni kuchaytirishga urinadi. Uning o'ziga bo'lgan bunday qat'iy harakatlari uni dirijyor sifatida tarbiyalaydi. Sara Kuigli dirijyorning shunday so'zlar bilan tasvirlaydi: *"Eliasberg, the shy and difficult conductor of the second-rate Radio Orchestra ... was left behind to suffer an almost unendurable winter."* [4: 58]. Adibaning tasviriga ko'ra Karl Eliasberg uyatchan, og'ir xarakterli, ikkinchi darajali san'atkordir. Orkestrdagi musiqachilar uni unchalik xushlashmaydi, ularning fikricha, Karl Eliasberg mashhur kompositor va dirijyorlar soyasida qolib ketgan, shu bois uni hech kim iste'dodli dirijyor sifatida ko'rmaydi. U hatto xush fe'lli inson ham emas, biroq o'ta qattiqqo'l dirijyordir.

Sara Kuigli romanda dirijyor obraziga urg'u berar ekan, unda "unutilgan qahramon" ni yaratadi. Yozuvchining ta'kidlashicha, "Karl Eliasberg unutilgan qahramondir, uning qahramonligi Leningrad qamali davrida mashhur musiqiy asar "Yettinchi simfoniya"ning ijrosi orqali ochib beriladi". [1: 8]. Mana shu ayanchli, sovuq va notinch davrda Leningradda qolgan dirijyorlardan biri bo'lgan Karl Eliasbergga Leningradning ma'naviy kuchini, sabr toqatliligini va matonatini dushmanga yetkazish maqsadida Shostakovichning "Yettinchi simfoniya" asarini ijro ettirish va radi orqali eshittirish vazifasi topshiriladi. Bunday katta mas'uliyatni jismonan zaif yelkasiga olgan Karl Eliasberg og'ir sharoitga qaramay muvaffaqiyatli eplaydi. U ishni orkestrda tartib intizom o'rnatishdan boshlaydi. Uning atrofida unga ko'mak bo'ladigan, tushunadigan hamkasblari yuq. Ularning barchasi urushga ketgan yoki bo'lmasa oilasi bilan evakuatsiya qilingan. Leningrad radio orkestrida 100 nafar

musiqa cholg'uchilari faoliyat yuritgan, ularning barchasi birlashsagina "Yettinchi simfoniya" ijro etilishi mumkin. Ularni topish, yig'ish, musiqa asboblarini sozlash va nihoyat ularni ovqatlantirish kabi ishlarning barchasini Karl Eliabergk katta sabr-bardosh bilan bajaradi. U repetitsiya uchun joy ham hozirlashi zarur, bunday asarni ijro etish uchun katta zal ham kerak. "Leningradda urushdan jabr ko'rmagan biror bir bino bormikan?" deb o'ylaydi dirijyor. [4: 63] Biroq dirijyorning Leningrad arxitekturasidan yaxshi xabardor bo'lishi, shahar rahbariyatidan so'rab olishi natijasida, orkestr xavfsiz joyda, katta zalda repetitsiyani bir necha musiqachilar bilan boshlab yuboradi. Karl Eliasbergdagi bunday optimism musiqachilarga ta'sir o'kazmay qolmaydi, ular bir birlarini topishga, orkestrga kelishga undaydi, ba'zilarini esa dirijyor uylariga borib, yarim jon bo'lib och nahor yotgan ahvolda topadi. Ularni orkestrga kelishga ko'ndiradi va kunlik ovqat bilan ta'minlashni va'da beradi. Leningrad qamali tufayli turli joylarda jon saqlab yurgan och nahor, jismonan zaif musiqachilar asta sekin orkestrga najot izlab kela boshlaydi. Karl Eliasberg shahar hokimiyatidan orkestrga kunlik oziq ovqat yetkazib berish masalasini undirib olgan edi. Musiqachilar kunlik tushlik va kech ovqat bilan ta'minlangan edilar. Bunday sharoitni qamal vaqtida yaratishning o'zi amri mahol edi. Buni har kim ham bajara olmas edi. Biroq Karl Eliasberg urush avjiga chiqqan vaqtda bunday sharoitni uddalay oldi, Demak, orkestr asarni ijro etishni ham eplay oladi. Dirijyor kuchli tartib intizom o'rnatadi va repetitsiyalar 5-6 soatlab davom eta boshlaydi. Yetishmagan musiqachilarni esa dirijyor askarlar orasidan so'rab surishtirib topadi, ular bilan mashqlar qiladi va orkestrga qo'shadi.

Karl Eliasberg o'zini musiqaga, orkestrga va shahar aholisiga mas'ul deb biladi. U mashqlarni bir kun ham qoldirmaydi, barcha musiqachilarga asar ijrosi uchun ma'sullik hissini singdiradi, qattiq intizom talab qiladi. Ba'zan qat'iyligi hatto shafqatsizlikdek ko'rinadi, mashqni qoldirganlar uchun oziq-ovqat kartochkalaridan mahrum qilish, mas'uliyatni oshirish kabi choralar qo'llaydi. Sara Kuigli uni ideal inson emas, balki murakkab inson sifatida ko'rsatib berishga urinadi.

Romanda musiqa oddiy estetik zavqdan ko'ra kengroq ma'noga ega: u qarshilikning, insoniylikni saqlab qolishning timsolidir. [2: 12]. Karl Eliasberg qo'lida Shostakovichning simfoniyasi san'at asari sifatida matonat kuchiga aylanadi. Mashqlar och va holdan toygan musiqachilar fonida o'tsa ham, musiqa o'zi ma'naviy qurol sifatida tasvirlanadi.

Romanning kulminatsion nuqtasi bu konsertdir. Karl Eliasberg konsertda afsonaviy qahramonga aylanmaydi, balki oddiy inson sifatida tarixiy lahzada o'z vazifasini ado etadi. Uning zaifligi va og'ir ahvoli qahramonligini yanada yorqinroq

ko'rsatadi, ochlikdan holdan toygan shahar fonida musiqachilarni birlashtirib, ularni boshqarib tura olishi katta muvaffaqiyat sifatida talqin qilinadi.

Bastakor Dmitriy Shostakovichning nomi butun dunyoga mashhurdir. Karl Eliasberg esa bastakor soyasida qolib ketgan, san'at tarixida unutilgan yoki chetda qolgan san'atkordir. [3:14]. Sara Kuigli og'ir sharoitda "Yettinchi simfoniya" asari ijrosi fonida tarixiy shaxs Karl Eliasbergni dirijyor obrazida qayta jonlantirdi, uning ichki olamini, iztiroblarini, qat'iyatini ko'rsatib berdi. Shu orqali adiba kitobxonlarni qaysi qahramonlar tarixda eslanadi, qaysilari unutiladi, degan savol o'rta tashlaydi.

Adabiyotshunoslarning roman haqidagi fikrlariga keladigan bo'lsak, ularning ko'pchiligi Sara Kuiglining Karl Eliasberg obrazini yaratishdagi mahoratiga yuksak baho berishdi. Ularning fikricha, romanda qamal davridagi hayot tafsilotlari, ochlik, sovuq, insonlarning sabr-bardoshi realistik ko'rsatilgan. Biroq ayrim tanqidlar asarda siyosiy kontekst yetarlicha chuqur yoritilmagan deb fikr bildirishdi. Dirijyor obrazi esa Dmitriy Shostakovich obrazining mashhurligi tufayli qisman soyada qolgan bo'lsada, u ramziy xarakterga ega. Karl Eliasberg roman markazida ko'prik obrazini bajaradi, ya'ni "Yettinchi simfoniya" va uning ijrosi o'rtasida turgan inson. U asar ijrosini xalqning sabr matonatini ifodalovchi ramzga aylantiradi. Uning qat'iyati vasabri "ko'rinmas qahramonlik" sifatida talqin etiladi. "yettinchi simfoniya"ning ijro etilishi, aynan Karl Eliasberg boshchiligida amalga oshiriladi. Romanning butun syujet chizig'i ham uning obrazida yakunlanadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, Sara Kuigli "Dirijyor" romanida Karl Eliasberg obrazida oddiy, zaif, ko'pincha e'tibordan chetda qolgan insonning qahramonligini tasvirlaydi. Uning qahramonligi katta g'alabalarda emas, balki kundalik qat'iyatda, mashqlarni davom ettirishda, musiqani umid quroli sifatida saqlab qolishda namoyon bo'ladi. Karl Eliasberg tarixiy manbalarda ko'p tilga olinmasa ham, Sara Kuigli adabiyot orqali qayta tiriltiradi va "unutilgan qahramon" sifatida o'quvchilar ongiga singdiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati

1. Bathurst B. "The Conductor by Sarah Quigley – review." *The Guardian*, 15 July 2012.
2. "The Conductor by Sarah Quigley – Dactyl Review." *Dactyl Review*, 16 April 2016.
3. "Two Historical Novels (Part Two): Sarah Quigley's *The Conductor*." *Critics at Large*, December 2014.
4. Quigley. S. *Conductor*. Head of Zeus, 2012. 303 p.

YETTI RAQAMINING YETMISH XIL MO'JIZASI

Pulatova Feruza Azatbekovna

Toshkent Farmasevtika instituti dotsenti, k.f.n.

e-mail: pulatovaf652@gmail.com, tel: (99) 300 6128

Pulatova Gulsanam G'ayrat qizi

Alfraganus University, Pedagogika yo'nalishi

2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqilada yetti raqamining ramziy ma'nolari va ular bilan bog'liq masalalarning amaliy ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Sirli raqamlar ichida eng ko'p qo'llanadigan yetti raqami bilan bog'liq turli sohalarga oid qarashlar, diniy e'tiqodlar, tabiat mo'jizalari haqida ma'lumotlar berilgan

Kalit so'zlar: yetti, yetti mo'jiza, yetti xudo, yetti rang, yetti nota, yetti gnom.

Abstract. This article discusses the symbolic meanings of the number seven and the practical significance of issues related to them. Information is provided about the views, religious beliefs, and natural wonders related to the number 7, which is the most commonly used among mystical numbers.

Keywords: number seven, seven wonders, seven gods, seven colors, seven notes, seven gnomes.

Аннотация. В статье рассматриваются символические значения числа семь и практическое значение связанных с ним вопросов. Представлена информация о воззрениях, религиозных верованиях и природных чудесах, связанных с числом 7, которое является наиболее часто используемым среди мистических чисел.

Ключевые слова: число семь, семь чудес, семь богов, семь цветов, семь нот, семь гномов.

Bizni hayotimiz davomida turli raqamlar qamrab olgan. Ularning har biri tartib, aniqlik va izchillikni anglatadi. Ular dunyoni va odamlarni sifat va miqdoriy jihatdan baholash uchun ishlatiladi. Biroq, ba'zi raqamlar boshqalarga qaraganda ko'proq e'tiborni tortadi. Hech kimga sir emaski, ko'pchilikning "sevimli" va "sevimsiz" raqamlari bo'ladi. Hayotiy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, yetti raqami eng ko'p tanlangan va mashhur raqam bo'lib, omad raqami hisoblanadi.

Shunga ko'ra, ushbu tadqiqotning o'rganish obyekti yetti raqamining ramziy ma'nolaridir. Raqamlar ramziyligi turli sohalarda fanlararo o'rganish mavzusi

hisoblanadi. Psixologiya, madaniyatshunoslik, etnografiya, arxeologiya, astronomiya va astrologiya kabi fanlar insonning o'zini o'zi bilish sohasini tashkil etuvchi ramziy tizimlarni o'rganishni talab qiladi. Ushbu keng ko'lamli tadqiqot yo'nalishlari yetti raqamining ramziy ma'nolari va ular bilan bog'liq masalalarning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi.

Yetti raqamining (shuningdek, har qanday ramzning) ramziyligini talqin qilish va talqin qilish uchun "ramz shakllanishining asosiy prinsipini - bitta va bir xil ramzda to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi ma'nolarning mavjudligini nazarda tutadigan ikkilanish printsipini hisobga olish kerak" [1]. "Rimzlarning shakllanishi ham ko'p turli omillar va hodisalarning ramziy aks etishining bir vaqtning o'zida namoyon bo'lishini nazarda tutgan holda, "jamlanish" tamoyiliga muvofiq shakllanadi" [5]. Ushbu tamoyillar ilmiy izlanishda hisobga olinadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, yetti eng qiziqarli va ayni paytda "sirli" raqamlardan biridir. Bu raqam insoniyat tarixi davomida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida ishlatilgan: bu mutlaq baholashning 7 toifasi; doimiy - qisqa muddatli xotira hajmida 7 birlik va diqqat hajmida 7 ta ob'ekt; 7 kishi - boshlang'ich jamoaning optimal hajmi (ilmiy, sanoat, harbiy); musiqada - musiqiy o'lchovning 7 ta asosiy ohanglari; madaniyatda - dunyoning 7 mo'jizasi; kimyoda - davriy jadvalning 7 davri; fizikada - kamalakning 7 ta rangi; dinda - yetti halokatli gunoh, yetti taxt [6]. Rus madaniyatida hafta "sedmitsa" deb ataladi, "Yettinchi osmonda bo'lish", "Yetti birni kutmaydi", "Yetti marta o'lchab, bir marta kes" [6; 7], va shuningdek, "ertaklardagi uch va yetti raqamlarining takrorlanishining monotonligi" (masalan, ertaklardagi 7 aka-uka alplar, yetti aka-uka gnomlar [1]. Zamonaviy rus va chet el adabiyotidagi badiiy asarlarda raqamlarning ramziyligi [3] badiiy detal sifatida tez-tez uchrab turadi.

Yetti iqlim - qadimgi O'rta Osiyo, Eron va Yunonistonda tabiat, aholi va qazilma boyliklariga qarab yer yuzini qismlarga bo'lish usulidan kelib chiqqan tarixiy tushunchadir. Buyuk mutafakkir Abu Rayhon Beruniyning asarlarida yer yuzasini eronliklar yetti qismga bo'lganliklari va har bir qismni "kishvar" deb ataganliklari qayd qilingan. Yerni 7 kishvarga bo'lish siyosiy-geografik uslubga asoslangan edi. Beruniyning "Geodeziya" asarida yetti iqlimning yettita doiradan iborat mukammal sxemasi bayon etilgan. Kurrayi zaminning aholi yashaydigan qismi, ya'ni Sharqiy yarim sharning shimoliy pallasi (G'arbiy yarim shar o'sha paytda noma'lum bo'lgan) yetti iqlimga (zonaga) bo'lingan. Birinchi iqlim ekvator atroflarini o'z ichiga olgan, ikkinchi, uchinchi va boshqa iqlimlar ekvatoridan shimolga tomon surila borgan.

Iqlimlar orasidagi eng uzun kunlar yarim soatga farq qilgan. O'rta Osiyo to'rtinchi va beshinchi iqlimlarga to'g'ri kelgan. Yetti iqlim tushunchasi O'rta Osiyo fanida XIX asr oxirlarigacha ishlatilgan. Mana biz eshitgan "Ta'rifi yetti iqlimga ketgan", "Axtarib yetti iqlimdan ham topolmayman" ... kabi iboralar nima uchun aytilgan. Qisqasi, qadimda yetti iqlim deyilganda butun dunyo tushunilgan.

Qadimgi Misrda yetti - abadiy hayotning ramzi, Osiris xudosining soni hisoblangan. Afsonaga ko'ra, kechasi soat yettida Ra qayig'i ilon Apofisga yaqinlashadi va o'liklar Amortiga yetib borish uchun yetti zal va yetti eshikdan o'tadilar. Aynan misrliklar osmondagi yettita sayyora haqidagi tasavvurlariga asoslanib, yetti xudoni topinish uchun tanlaganlar. E'tiroflisi shundaki, ular o'zlarining butun tarixi va dinini bu sirli raqam bilan bog'lashdi va bu raqam ularga abadiy va baxtli hayot olib kelishiga ishonidilar. Shu sababli ham yetti omadli raqam hisoblanadi.

Qadimgi Yunonistonda esa yetti raqami Apollonning ramzi bo'lgan. Apollon oyning yettinchi kuni tug'ilgan va uning musiqa asbobi-lirasi yetti torli bo'lgan.

Afsonalar va rivoyatlarda yettita Gesperid, yetti do'zax doirasi, yetti darvoza, yetti muhr, Astartening yetti qizi, yetti siklop, Niobening yetti farzandi, yetti donishmand tasvirlangan. Afinaliklar har yili yetti nafar yigit va yetti nafar qizni Krit orolidagi labirintda yashovchi buqa odam Minotavrga o'lpon sifatida yuborishgan.

Yetti raqami ruhiy raqam hisoblanadi, ya'ni u narsalarning ruhiy tomonini, tabiatdagi sirli ilohiy kuchni ifodalaydi. Xristianlikda bu raqamga alohida e'tibor beriladi, "Injil"da 700 marta eslatib o'tilgan. Altarda yetti novdali shamdon turadi. Yetti shoxli shamdon pravoslav cherkovining yettita marosimini anglatadi. Diniy - tarixiy manbalarda aytilishicha, Xudo Yerni yetti kunda yaratgan. Xuddi shunday, haftaning yettinchi kuni (yakshanba) xristianlar uchun muqaddasdir – u kun Xudoga bag'ishlanishi kerak. Bu raqamni haqli ravishda dunyoni boshqaradigan va bizni hamma joyda o'rab turgan ramz deb atash mumkin.

Yetti raqamining kelib chiqishi yahudiy xalqi tarixiga ham chuqur kirib boradi. Unda "savach" so'zi bilan nomlangan va chuqur ma'noga ega bo'lgan. Yahudiy xalqi bu raqamning niyatlarni amalga oshirishiga va farovonlik olib kelishiga ishonishgan.

Pifagor o'zining son haqidagi ta'limotida yetti raqamga alohida ahamiyat bergan. Faylasufning ta'kidlashicha, "uch" va "to'rt"dan tashkil topgan yetti soni insonning ilohiylik bilan birligini bildiradi, ya'ni "4" insonni tana sifatida, "3" esa uch dunyodan biri sifatida ilohiylikni bildiradi [6; 7].

Raqamlar Sharq mamlakatlari, xususan, Xitoy uchun urf-odatlarini shakllantirishda alohida rol o'ynaydi. Xitoy tilida "yetti"ning yozilishi "ishonch" belgisiga o'xshasa, uning talaffuzi ba'zi dialektlardagi "albatta" so'ziga o'xshab ketadi.

Dunyoga mashhur fen-shuy ta'limotida yetti raqami insonga har doim farovonlik va ajoyib omad olib kelgan. Butun dunyo faylasuflari har yetti yilda o'z hayotlarida tub o'zgarishlarni amalga oshirib, omad va farovonlik, yuksalish an'alariga amal qilganlar [6; 7].

O'rta asrlarda musulmon olimlarning raqamlar va harflarga ilohiy tus berib, o'rganishlari natijasida hurufiylik harakati paydo bo'ldi. Hurufiylik, nafaqat arab harflarida, raqamlarda ham Yaratganning qudratini ko'rish mumkin, deb hisobladilar. Hurufiylikda odamning yuzidagi 7 chiziq (4 ta kiprik, 2 ta qosh, 1 ta soch) ilohiy xususiyat sifatida talqin qilindi. Shu bilan birga, inson yuzidagi bu 7 satr Qur'onning birinchi surasi "Fotiha"ga tenglashtirildi. "Fotiha" 7 oyatdan iborat bo'lib, muqaddas kitobga muqaddimadir, Qur'onning kalitidir. Hurufiylik ta'limotiga ko'ra, insonning yuzi uning hissiy olamiga olib boruvchi yo'lning kirish eshigiga o'xshaydi, 7 chiziq esa bu eshikning kaliti hisoblanadi.

Muqaddas "Qur'on"da yetti raqami bilan bog'liq ko'p oyatlar bor. Masalan, 23-suraning 17-oyatida shunday deyiladi: "Biz sizning ustingizda yetti yo'lni yaratdik va biz yaratgan narsalarimiz haqida g'aflatda bo'lmadik". Falak so'zining lug'aviy ma'nosi arab tilida "osmon yo'li"dir, falakiyot tili bilan aytganda "orbita"ga to'g'ri keladi. Haqiqatda bizning galaktikamizda Quyoshga nisbatan uzoqlashib boruvchi ustma-ust yetti sayyoraning yo'li - orbitasi o'tgan.[10]

Kimyoda 7 raqami quyidagilarni ifodalashi mumkin: elementning atom raqami (masalan, azot - 7 raqami) va davriy jadvalning yettinchi davridagi holati, elementning VII guruhga tegishliligi (masalan, galogenlar) va muhitning neytral pH qiymati ($pH = 7$). 7 raqami, shuningdek, kimyoviy formulalarning pastki belgisi bo'lib, molekuladagi ma'lum bir elementning atomlari sonini ko'rsatadi. 7 raqami, shuningdek, kimyoviy formulalardagi ko'rsatkich bo'lib, molekuladagi ma'lum bir elementning atomlari sonini ko'rsatadi.

Ma'lumki, fizikada spektrning yettita rangi o'rganiladi. Bular: qizil, to'q sariq (apelsinrang), sariq, yashil, moviy, to'q ko'q (indigo) va binafsharang. Ushbu tizim Isaak Nyuton tomonidan ko'rinadigan yorug'likning uzluksiz spektrini tasvirlash uchun taklif qilingan va biz kamalakda ko'radigan ranglar ketma-ketligini aks ettiradi. Spektrning asosiy ranglari va ularning ramziy ma'nolari quyidagilar:

1. Qizil. Ko'pincha energiya, ehtiros va issiqlik bilan bog'liq bo'lgan eng uzun to'lqin uzunligiga ega rang.
2. Apelsinrang. Qizil va sariq o'rtasida joylashgan bo'lib, g'ayrat va ijodkorlikni anglatadi.
3. Sariq. Quyoshning rangi, quvonch, nekinlik va aql bilan bog'liq.

4. Yashil. tabiat va o'sish rangi, uyg'unlik, tavorlik va osoyishtalikni anglatadi.
 5. Moviy. Osmon va suvning rangi tinchlik, barqarorlik va salqinlik bilan bog'liq.
 6. To'q ko'k (Indigo). Tungi osmonning rangi chuqurlik, donolik va ma'naviyatni anglatadi.

7. Binafsharang. Ko'rinadigan spektrdagi eng qisqa to'lqin uzunligiga ega rang, hashamat, sehr va tasavvuf bilan bog'liq.

Keyinchalik Nyuton ranglar chastotasi tovushlar chastotasi bilan bir xil tabiatga ega ekanligini ham aniqladi. 7 ta rang va musiqadagi 7 ta tovush mosligini quyidagicha ifodaladi: Do - qizil; Re - apelsinrang; Mi - sariq; Fa - yashil; Sol - moviy; Lya - ko'k (indigo); Si - binafsha rang. Demak rang va tovushlar ham yetti raqami bilan bog'liq ekan.

Yettilik ramziyligining determinizmi va ko'p qirraliligini hisobga olgan holda va turli xil talqinlarning ko'p asrlik tarixiga tayanib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin. Dunyoning turli xalqlari madaniyatidagi yetti raqami koinot haqidagi umuminsoniy g'oyani ifodalaydi: yetti donishmand, yetti antik davrning buyuk xudosi, yetti ona-ajdod, dunyoning yetti mo'jizasi, kamalakning yetti rangi, yetti nota va boshqalar "maksimal", "chegara", "to'liqlik", "cheklov" ma'nolariga ega. Bu maqomda u mif, ertak va rivoyatlarda: yetti qahramon, yetti mitti, yetti aka-uka va hokazolarda ifodalanib, sonning umuminsoniy xususiyatini ta'kidlaydi. Raqamning ramziy ma'nolari qatoriga quyidagilar ham kiradi: "ko'p qirralilik", "omad va farovonlik", "donolik", "kuch-qudrat" va "hayotning abadiyligi".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Богатырева Ж.В. Символика красного света в народных сказках. // Художественная литература как культурный ансамбль. / Материалы ИИ Международной конференции, посвященной Году Литературы в России. – Московский институт телевидения и радиовещания «Останкино». 2016. С. 36-44.

2. Богатырева Ж.В., Зими́на Н.Ю. Сказка как феномен культуры. // Мир науки, культуры, образования. 2015. №3 (52). С. 293-295.

3. Зими́на Н.Ю. Использование тропов и выявление их символики в орнаментальном стиле Виктора Пелевина. // Актуальные вопросы филологических исследований. – Краснодар, 2013. С. 168-171.

4. Ламберто Гарсия дель Сид. Первые натуральные числа и их значение → 7 // Замечательные числа. Ноль, 666 и другие бестии. — ДеАгостини, 2014. — Т. 21. — С. 24-26. — 159с.

5.Обухов Я.Л. Символдрама и современный психоанализ. Харьков: Регион-информ. 1999.

6.Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов / Е.Я. Шейнина. - М. ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Тросинг», 2003. – 591с.

7.Энциклопедия символов, знаков, эмблем. — М.: Локид-Миф, 1999. — 558с.

8. <http://utahch.blogspot.ru/2011/10/7.html>

9. ru.wikipedia.org

10. <https://t.me/NafisSuhbatlar>

TRANSFORMATION OF LINGUOPOETIC MEANS IN THE TRANSLATION PROCESS: LINGUISTIC AND AESTHETIC ASPECTS

Hoshimjon Kuchkorov,
Chirchik State Pedagogical University
Senior Lecturer, Department of Uzbek Literary Studies

Abstract

This article examines the issue of changes in linguopoetic means in the process of translating literary texts from a linguistic and aesthetic perspective. Translation transformations, including lexical, grammatical and stylistic changes, are analyzed. It also presents considerations on the features of translating literary texts, the role of linguistics in literary translation, literary translation, translation theory and practice, and linguopoetic analysis of literary translation.

Keywords: literary translation, text, language, linguopoetic means, translation transformation, linguistic aspects, aesthetic aspects, stylistic equivalence, poetic discourse.

LINGVOPOETIK VOSITALARNING TARJIMA JARAYONIDA TRANSFORMATSIYASI: LINGVISTIK VA ESTETIK ASPEKTLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada adabiy matnlar tarjimasi jarayonida lingvopoetik vositalarning o'zgarishi masalasi lingvistik va estetik nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan. Tarjima transformatsiyalari, jumladan, leksik, grammatik va stilistik o'zgarishlar tahlil etilgan. Shuningdek, badiiy matnlarni tarjima qilish xususiyatlari, tilshunoslikning badiiy tarjimada tutgan o'rni, badiiy tarjima, tarjima nazariyasi va amaliyoti, badiiy tarjimaning lingvopoetik tahlili bo'yicha mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, matn, til, lingvopoetik vositalar, tarjima transformatsiyasi, lingvistik aspektlar, estetik aspektlar, stilistik ekvivalentlik, poetik diskurs.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос об изменении лингвопоэтических средств при переводе художественных текстов с лингвистических и эстетических позиций. Анализируются переводческие трансформации, включая лексические, грамматические и стилистические изменения. Также излагаются соображения об особенностях перевода художественных текстов, роли лингвистики в художественном переводе, художественном переводе, теории и практике перевода, а также лингвопоэтическом анализе художественного перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, текст, язык, лингвопоэтические средства, переводческая трансформация, лингвистические аспекты, эстетические аспекты, стилистическая эквивалентность, поэтический дискурс.

Literary translation is not only the process of transferring a text from one language to another, but also the preservation of its aesthetic and emotional impact. Linguvopoetic devices are devices created using the poetic capabilities of the language, which ensure the beauty of a literary work. In the process of translation, these devices often undergo transformation, since there is an asymmetry between languages.

Linguvopoetics, that is, the direction that studies the poetic and aesthetic functions of language devices in a literary text, occupies a central place in translation theory. Paulo Coelho's work "The Alchemist" occupies a significant place in world literature and has been translated into more than 80 languages. There are also several translations into Uzbek, including the 2003 edition by Ahmad Otaboy and other versions. This article analyzes the transformation of linguvopoetic devices in the translation process from a linguistic (semantic, syntactic, lexical) and aesthetic (impact, cultural adaptation) perspective, using this work as an example.

Linguvopoetics is a field that studies the role of language tools in creating an aesthetic effect in a literary work. In the translation process, these tools undergo transformation, since each language has its own characteristics. For example, the semantic load of a metaphor or symbol may not be fully preserved in the target language. The work "The Alchemist" contains many philosophical and symbolic elements, and translators used different strategies to translate them into Uzbek.

Translation is a complex mental process in which different cultures and traditions, folk customs, different ways of thinking, understanding, the image of the world of the people through languages, different histories and literatures are reflected, and as a

result, a new text is created in a form characteristic of the language being translated. One of the most important factors in the translator's work is the genre of the translated text, since its characteristics are directly related to the content and means of linguistic expression. In the field of translation studies, the laws of text translation are studied depending on the genre, and this constitutes a special theory of translation. "Special translation theory is a part of general translation theory, which is aimed at studying the features of the translation process of texts of different genres, the influence of speech forms and their practical conditions" [1: 413].

When studying or describing the features of translation, three main factors should be taken into account:

1. Determining the style of the original text, since the style of the text can affect the features of the translation process and force the translator to use special methods.
2. Determining the stylistic features of the original language, which helps to choose the means of expressing the text correctly in the target language.
3. As a result of the interaction of these two factors, it is possible to find suitable features of translation, which depend on the common and distinctive aspects between the stylistic features of the original language and the target language, creating suitable conditions for the translation process. Thus, the theory of special translation studies the influence of a certain style of the original language and a style close to it in the target language, as well as the interaction of these two linguistic speech phenomena.

Linguistic aspects. The linguistic aspect includes language structure and meaning transfer in the translation process. In the work "The Alchemist", linguopoetic means - metaphor, image, symbol - play a key role. Their semantic equivalence must be ensured during translation.

Semantic transformation. Semantics - meaning transfer. The concept of "Personal Legend" is central in the work. In English, "Personal Legend" is a person's destiny and dream. In the Uzbek translation, Ahmad Otaboy translated it as "Personal Legend", which is semantically correct, but the word "legend" can have a legendary meaning in Uzbek, which changes the aesthetic effect.

Example: Original: "It's what you have always wanted to accomplish. Everyone, when they are young, knows what their Personal Legend is."

Uzbek translation (Ahmad Otaboy): "Bu siz doimo amalga oshirishni xohlagan narsangiz. Har bir inson yoshligida o'z shaxsiy afsonasini biladi." (It's something you always wanted to accomplish. Everyone knows their own personal legend when they're young.)

Here, semantic equivalence is preserved, but the philosophical depth of “Personal Legend” takes on a mythical tone in Uzbek through “afsona”, which slightly changes the universal fateful aspect of the original meaning.

In other translations (for example, in anonymous versions), “Shakhsiy taqdir” is used, which gives a more philosophical meaning, but loses the original symbolic element.

Each style has its own linguistic and grammatical translation characteristics. In particular, the artistic style, that is, the translation of works of art, also has its own translation characteristics. This chapter considers artistic texts and their translation characteristics.

The artistic style is associated with art. The basis of this style is visual imagination, which is expressed through spiritual and material arts. A text is created in the artistic style.

Each work of art is the author's worldview and a figurative reflection of reality. A work of art has an individual and figurative image of the world of the author, which has an intellectual and emotional impact on the reader. “When describing reality, the writer necessarily expresses his point of view and attitude to reality. For this purpose, he mixes reality with artistic imagination” [2: 72]. This situation is reflected in the artistic text. “A literary text” is defined by G.V. As Stepanov wrote, “it seems impossible to us to express meaning through synonymous speech. The artistic content cannot be expressed independently of the semantic shades of the language” [3: 27].

Syntactic and lexical changes. Syntactic structure is important in the translation process. The work contains many short, philosophical sentences: “The Soul of the World is nourished by people's happiness.”

Uzbek translation: “Dunyo ruhini insonlarning baxti oziqlantiradi.”(The soul of the world is nourished by the happiness of people.)

Here the syntax is preserved, but in the lexical selection "nourished" is given as "nourishes", which strengthens the anthropomorphic metaphor.

Lexically, the work contains elements of Arabic and Portuguese culture. “Alchemist” – “Alkimyogar”, which is correct, but in Uzbek the word “alkimyo” can give a chemical meaning, which changes the aesthetic effect.

In the translation, paralinguistic elements, such as intonation and rhythm, change. For example, in the work, the shepherd's internal monologues are rhythmic, while in the Uzbek translation they are lengthened due to the syntactic features of the Uzbek language.

Aesthetic aspects. The aesthetic aspect is the preservation of the literary effect. In the translation process, aesthetics undergoes transformation through cultural adaptation.

Another example: Original: "When you want something, all the universe conspires in helping you achieve it."

Uzbek translation: "Biror narsani chin dildan xohlasangiz, butun koinot sizga yordam berish uchun ittifoq qiladi." (When you truly want something, the entire universe conspires to help you.)

Aesthetically, this sentence is the central motto of the work. The translation preserves the rhythm, but the rendering of "conspires" as "alliances" preserves the mysterious aesthetic.

The main distinguishing feature of the literary text is its anthropocentric (human-centered) means of influence. That is, the depiction of the world in a work of art is primarily aimed at understanding man, and all other artistic events show the laws of human life. Even in the genres of narrative and myth, images reflect the laws of human life, that is, they express them in a symbolic and diagnostic form, and the spirit of the "I" is clearly felt in them. The author expresses his subjective point of view through images. And the reader, as a subject of spiritual and practical activity, perceives aesthetic images of artistic reality and enriches them according to his personal attitude.

Thus, the categories of author - character - reader constitute the anthropocentric semantic structure of a work of art.

It is worth noting that different readers perceive different meanings depending on the spiritual and aesthetic potential of a work of art. The perception of artistic information and the interpretation of the text depend on the qualities, tastes and interests of the reader. Reading a work of art is a creative process, in which the imagination of an individual character, general abstract aspects of humanity and the laws of the social system are reflected. The same work is understood and interpreted differently in different periods.

Evidence shows that the main feature of literary texts is the polysemy of their lexical means. In lyrical works, the polysemy of words is clearly visible, which is expressed by the synonymy or alternation of words. Polysemy is also observed in short and collected texts. In some cases, the polysemy of words is the result of the author's creative thought, which leaves the reader to evaluate and draw conclusions. At the same time, despite the polysemy of the lexical features of any literary work, there is an invariable core, which allows for the full and perfect execution of the translation.

Linguistic aspects constitute the main part of translation transformations. They arise due to differences in language systems and are manifested at the lexical, grammatical and syntactic levels.

At the syntactic level, transposition is widespread: the length and structure of the sentence are changed. Grammatical transformations, including antonymic translation (transformation of a negative structure into a positive one), additions and abbreviations, ensure the naturalness of the text.

Aesthetic aspects are aimed at preserving the emotional and artistic impact of linguopoetic means. They include figurative language and cultural adaptation.

Literary translation is seen as a two-level monolith: code-schematic structure and analysis from the author's point of view.

In most cases, a literary text is multifunctional. "It can combine several tasks, for example, aesthetic, philosophical and social tasks" [4: 14-15].

A literary text is the result of a creative process, reflecting the author's creative ideas; it is rich in various types of information - real, emotional and educational. A literary text expresses the linguistic and national world of the author and the people who speak it. A literary text is characterized by diversity, metaphor, artistry and expressiveness. "The main task of a literary text is not only to convey information, but also to have an aesthetic and emotional impact on the reader or listener" [5: 21]. This idea is also supported by V.V. Sdobnikov and O.V. Petrova: "A literary text differs in the nature of the information it conveys, since it usually contains intellectual, emotional and aesthetic information. This, of course, requires special methods of transmission, and information is conveyed through intellectual, emotional and aesthetic impact" [6: 356]. Thus, if the main task of a logical text is to provide information, then a literary text, along with providing information, has an aesthetic effect on the reader and listener. Therefore, the author of a literary work must use a wider variety of means of expression, which creates many difficulties in translation. Abdurakhmonova R.J. writes about the difficulties of translation: "When translating a literary text, the criteria for translation increase significantly. The translator must meet more requirements, so that he creates a text that fully corresponds to the original text in a foreign culture" [7: 32]. Indeed, translating a literary text is difficult and requires not only language knowledge from the translator, but also translation skills and abilities. The main difficulty of translating a literary text is that the translator must preserve not only the meaning, but also its tone and emotional tone. Thus, how the work is perceived by the reader depends on the translation. Therefore, the main task of the translator is not only

to convey the original textual information, but also to preserve effective means of expression.

Cultural adaptation and aesthetic losses. In the Uzbek translation, elements of Arabic culture (Fatima, desert) are close to the Uzbek reader, but Portuguese culture (Andalusia) is alien. Translators made adaptations, for example, they kept “sycamore” as “sikamor”, but explained the aesthetic image in detail.

Aesthetic losses: The poetic rhythm in the work is changed by using shorter sentences in English, and longer sentences in Uzbek. This reduces the impact.

Concrete examples and comparisons. In this section, we will compare several fragments of the work.

Example 1: From the Prologue.

Original: “The Alchemist picked up a book that someone in the caravan had brought. Leafing through the pages, he found a story about Narcissus.”

Uzbek translation (Ahmad Otaboy): “Alkimyogar karvonning birida kimdir olib kelgan kitobni oldi. Varag'lab, Narcissus haqidagi hikoyani topdi.” (The alchemist picked up a book that someone had brought with him in one of the caravans. Flipping through the pages, he found the story of Narcissus.)

Linguistic: Semantics preserved, syntax adapted to the Uzbek language.

Aesthetic: The symbol of the story (self-love) is preserved, but the word “varag'lab” in Uzbek is simple, losing the poetics of the original.

Example 2: Shepherd's dream.

Original: “He had the same dream that night as a week ago, and once again he had awakened before it ended.”

Uzbek translation: “U o'sha kecha bir hafta oldingi tushni ko'rди va yana tugashidan oldin uyg'ondi.” (He had a dream that night from a week ago and woke up again before it was over.)

Transformation: The short sentence is preserved, but aesthetically the mysterious effect of the dream is stronger in Uzbek, because the word “tush” has a cultural connotation.

Another translation: “He saw again the dream he had a week ago and woke up before it ended.” Here the differences are lexical – “that night” is added, which changes the rhythm.

Example 3: Philosophical dialogue.

Original: “Because I don't live in either my past or my future. I'm interested only in the present.”

Uzbek translation: “Chunki men o'tmishimda ham, kelajagimda ham yashamayman. Meni faqat hozirgi payt qiziqtiradi.”(Because I don't live in my past or my future. I'm only interested in the present moment.)

The transformation of linguopoetic means in the translation process requires consideration of linguistic asymmetry and aesthetic requirements. Linguistic aspects serve to preserve natural equivalence, and aesthetic aspects serve to preserve emotional impact. Linguopoetic means undergo linguistic and aesthetic transformation in the translation process, but as can be seen in the example of “The Alchemist”, the translators managed to preserve semantic equivalence. Aesthetic losses arise due to cultural differences.

REFERENCES

1. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС., 2002. – 424 с.
2. Гальперин, И.Р. Перевод и стилистика // Теория и методика учебного процесса. / И.Р. Гальперин. – Москва, 1960. – 236с.
3. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М., 1988.– 383 с.
4. Левый, И. Искусство перевода / И. Левый. – М.: Прогресс, 1974. – 280 с.
5. Солодуб, Ю.П. Теория и практика художественного перевода: учеб. пособие для студ. лингв. фак. вузов / Ю.П. Солодуб, Ф.Б. Альбрехт, А.Ю. Кузнецов. – М.: Академия, 2005. – 304 с.
6. Сдобников, В.В. Теория перевода: учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков / В.В. Сдобников, О.В. Петрова. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 448 с
7. Абдрахманова, Р.Дж. Художественный перевод (лингвистические аспекты): учебное пособие для студентов старших курсов переводческих отделений. / Р.Дж. Абдрахманова. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014. – 86 с.
8. Коэльо П. Алкимёгар. (Аҳмад Отабой таржимаси). – Т.: Маърифат-Мадаккор, 2003. – 63 б.

ODA VA QASIDANING FAXRIYA SHE'RLARI BILAN MUNOSABATI**Dilrabo Alimova Bahodirovna**

Toshkentdagi Xalqaro Vestminster

Universiteti o'qituvchisi

dilrabo.alimova90@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada oda va qasida janrlarining faxriya sherlari bilan o'zaro yaqin janriy munosabatlari, ularning farqlari va xususiyatlari haqida so'z boradi. Faxriya janri, uning etimologiyasi, bu yo'nalishda ijod qilgan shoirlar asarlaridan parchalar tahlil qilinadi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida yaratilgan faxriya she'rlar mumtoz adabiyotdagi an'anaviy faxriyalarga o'xshash xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ular mazmun va ifoda usuli jihatidan yangilangan, shaxsiy individuallik va zamonaviy tafakkur bilan boyitilganligi ushbu maqolada misollar yordamida yoritib beriladi. Shaxsiy tuyg'ularning erkin bayoni, millat, tarixiy meros bilan faxrlanish, inson qadri, milliy o'zlik, ijtimoiy burch, Vatanga sadoqat kabi g'oyalarning poetik tasvirlari misol qilib beriladi.

Kalit so'zlar: Faxriya, qasida, oda, qasidai faxriya, zamonaviy faxriyalar, mumtoz adabiyot.

Abstract. The article discusses the close generic relationship between the ode and qasida with fakhrīya (self-praise) poems, while also examining their differences and distinctive features. It provides an analysis of the fakhrīya genre, its etymology, and excerpts from the works of poets who composed in this tradition. Although fakhrīya poems in contemporary Uzbek poetry share similarities with the classical literary tradition, they are renewed in terms of content and style, enriched with personal individuality and modern thought. This is demonstrated in the article through various examples. Special attention is given to the poetic expression of such ideas as the free declaration of personal feelings, pride in nation and historical heritage, human dignity, national identity, social responsibility, and loyalty to the homeland.

Keywords: Fakhriya, qasida, ode, qasida-i fakhriya, modern fakhriya poems, classical literature.

Аннотация. В статье рассматриваются тесные жанровые связи оды и касиды с фахриями (стихами самовосхваления), а также их различия и характерные особенности. Анализируется жанр фахрия, его этимология, приводятся фрагменты из произведений поэтов, создававших в данном направлении. Современные узбекские фахрии во многом схожи с

традиционными образцами классической литературы, однако они обновлены по содержанию и форме, обогащены личной индивидуальностью и современным мировоззрением, что в статье раскрывается на примерах. Особое внимание уделено поэтическому выражению идей свободного излияния личных чувств, гордости за народ и историческое наследие, человеческого достоинства, национальной самобытности, социальной ответственности и верности Родине.

Ключевые слова: Фахрия, касида, ода, касидэ-и фахрия, современные фахрии, классическая литература.

Adabiyotshunoslikda muayyan janrlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash, ularning shakl, mazmun va badiiy vazifalariga asoslangan holda tipologik belgilarini o'rganish muhim metodologik yondashuv hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, **oda va qasida janrlari bilan bag'ishlov, gimn va faxriya ko'rinishidagi she'rlar o'zaro yaqin janriy munosabatga ega bo'lib**, ular shakl va mazmun jihatidan bir-birini to'ldiruvchi va ayni paytda, differensial (farqlovchi) xususiyatlarga ham egadir.

Ta'kidlash kerakki, sharqda she'r va shoirlikka alohida e'tibor qaratilgan. Uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan o'zbek mumtoz abiyotida ham Sharq xalqlari adabiyotida shakllangan turli an'analar va hodisalarning ijobiy ta'sirini kuzatish mumkin. Mana shunday hodisalardan biri faxriyalardir.

“Faxriya” so'zi faxr o'zagidan yasalgan bo'lib, “maqtanchoqlik, manmanlik, maqtanish, shuhrat, fazilat” ma'nolarini bildiradi. Adabiy atama sifatida **faxriya** – bu arab, fors va turkiy she'riyatda keng tarqalgan adabiy hodisa bo'lib, shoirning o'z ijodi va iste'dodi bilan faxrlanishini ifodalovchi she'riy parcha yoki alohida she'r turidir. Bu janrda shoir o'zining yutuqlari, ijodiy faoliyati, shuningdek, o'ziga xos uslubi va qobiliyatlari haqida so'z yuritadi. Agar mo'tabar lug'atlarga murojaat qilinadigan bo'lsa, faxriya yoki mafoxira (ar.) – maqtanmoq, faxrlanmoq shuningdek, o'z ulug'ligini bildirish, o'zi bilan maqtanish degan ma'nolarda keladi.[11:89] “Faxriya kichik lirik she'r, masalan, g'azallarda bir baytdan, katta hajmli asarlar: qasida va dostonlarda esa bir necha baytdan iborat bo'lishi mumkin. Ana shunday baytlar ishtirok etgan yoki butunlay shunday baytlardan iborat bo'lgan asarlar *g'azali faxriya, qasidai faxriya* deb ham nomlanadi. Faxriyaga ba'zi manbalarda janr, ba'zilarida esa she'riy san'at sifatida qarash bor. Agar faxriya turli janrdagi she'rlar ichida voqe' bo'lishi mumkinligi e'tiborga olinsa, uni *husni ibtido, husni matlab* kabi ma'naviy san'atlar qatoriga qo'shish to'g'ri bo'ladi.”[3:342-343] F. Karimova “O'zbek adabiyotida debocha”, Z. Mamajonovning “O'xshatish asosidagi she'riy san'atlarning nazariy

tavsifi va tasnifi” nomli (PhD) dissertasiyasida faxriya ma'naviy san'at sifatida baholanadi [8:35].

Izoh.uz saytida “faxriya” so‘zining izohi va ma’nolariga “Sharq mumtoz she’riyatida: shoir tomonidan o‘z ijodi, iste’dodi va fazilatlarini maqtab yozilgan she’r, shoirning o‘z ijodi bilan faxrlanib aytgan so‘zlaridan iborat janr”. O‘zbek adabiyotshunosligida “faxriya” hodisasi yetarlicha tadqiq etilmaganligi sababli, bu poetik ifoda shakli haqida aniq va mukammal nazariy tushuncha shakllanmagan. B. Jalilov o‘zining “Navoiy faxriyalari” nomli maqolasida “Faxriya o‘zbek adabiyotshunosligida yaxshi o‘rganilmagan adabiy hodisa bo‘lgani sababli u haqda aniq va lo‘nda tasavvur yo‘q. Unga janr sifatida qarash kerakmi yoki she’riy san’at deb tushunish zarurmi? Bizningcha, faxriyani she’riy san’at deb qarash ma’quldir. Adabiy janr bo‘lishi uchun ma’lum mazmuniy asos va shakliy xususiyatlarga ega bo‘lish talab etiladi. Faxriyada mazmuniy asos bo‘lsa – da, ma’lum turg‘un shakliy xususiyatlar yo‘q” [6:6], – degan fikrlarni keltirib o‘tadi.

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, faxriyaning tabiati haqida turli qarashlar mavjud: ba’zilar faxriyani mustaqil janr deb biladi, ba’zilar esa uni uslubiy yo‘nalish, poetik san’at yoki tarkibiy bo‘lim deb baholaydilar. Albatta, faxriyani mustaqil janr sifatida baholash to‘liq ilmiy asosga ega emas. Chunki adabiy janr sifatida e’tirof etilishi uchun faxriya muayyan shakliy me’yorlar va turg‘un kompozitsion xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak. Holbuki, faxriyada ma’no jihatidan muayyan g‘oyaviy asoslar mavjud bo‘lsa-da, uning shakliy tomonlari janr darajasida turg‘un emas. Shu bois, faxriyani alohida janr emas, balki muayyan she’riy janrlar tarkibida namoyon bo‘ladigan badiiy ifoda usuli sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Masalan, qasida, masnaviy, g‘azal – bular mustaqil janrlardir. Faxriya esa ularning tarkibiy qismida namoyon bo‘ladi.

Faxriyaga badiiy san’at sifatida qarash ham o‘zini oqlamaydi. Badiiy san’atning asosiy belgilaridan biri bu – estetik ta’sir, simvolik ma’nolarning ko‘pqavatlilikidir. Faxriyada badiiy g‘oyalar ifodasi muallifning maqomi va fazilatlarini oshkora, ba’zan mubolag‘ali tarzda bayon qilish orqali amalga oshiriladi. Bu holda estetik murakkablikdan ko‘ra, ta’sirchan nutq va ishontirish maqsadi ustuvorlik kasb etadi.

Ilmiy nuqtai nazardan qaralganda, faxriya ko‘proq badiiy uslub sifatida namoyon bo‘ladi. U muayyan she’riy janrlar ichida shoirning shaxsiy ijodiy salohiyatini, ma’naviy dunyoqarashini, axloqiy fazilatlarini faxr bilan ifoda etadigan uslub hisoblanadi. Bunda shoir o‘ziga xos badiiy ifoda vositalaridan – mubolag‘a, kinoya, istiora, tashbeh kabi san’atlardan keng foydalanadi. Adabiyotshunos olim Yo. Is’hoqov “Fors-tojik va o‘zbek adabiyotinipg ulug‘ vakillari o‘z ijodlari bilan faxrlanib,

maqtangan vaqtlarida ko'pincha o'zlarini ulug' so'z san'atkorlari bilan qiyos qiladilarki, bu faxriya usuli deyiladi"[7:21]. Demak, faxriya – mustaqil she'riy janr emas, balki Sharq mumtoz adabiyotida qasida, masnaviy, g'azal kabi janrlarning tarkibiy qismida namoyon bo'ladigan badiiy uslub shaklidir. Unda shoir o'z shaxsini, ilmini, qalamini faxr bilan tasvirlasa-da, bu ifoda usuli ma'lum badiiy maqsad – ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'lim, madaniy-ma'rifiy targ'ibot kabi vazifalarni bajaradi. Shu jihatdan faxriyani janr sifatida emas, badiiy uslubiy yo'nalish sifatida baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Faxriyalar, dastlab arablarda paydo bo'lgan. Ma'lumki, islomdan oldin va ilk islom davrida arab qabilalari o'rtasidagi o'z qabilasining mavqeini baland sanash va shu orqali ustunlikka erishish maqsadida so'z san'atidan foydalanganlar. Hatto johiliya davrida turli qabila vakillari uchrashib, o'z qabilalarining maqtovga sazovor fazilatlarini, oliyjanobligini maqtasalar, raqib qabilani mazax qilganlar. Shundan so'ng, raqib qabilalar shoirlari bir xil o'lchov va uslubda qasida yozganlar.

“Faxriya” so'zi adabiy atama sifatida shoirlarning o'zidan, qabilasidan, nasl-nasabidan, e'tiqod, din, mazhab va ularning fe'l-atvoridan, adabiy va siyosiy she'riyatdagi qudrati, mahorati, iste'dodi, she'rlarining fazilatlaridan, hatto qilich, ot va shaxsiy mulk, ayniqsa, tuyalar maqtanadigan she'r turini bildirgan. [1:3]

Ilk bor arab adabiyotida shakllangan faxriya keyinchalik fors-tojik adabiyotida yangi mazmun va badiiy qirralar bilan kengaya boshladi. Dastlab faxriyalarda, asosan, shoirning shaxsiy iste'dodi, she'riy mahorati va asarlarining badiiy yuksakligi targ'ib etilgan bo'lsa, keyingi davrda uning mavzu doirasi ancha kengaydi. Endi faxriyalar faqat ijodkorning shaxsiy fazilatlarini emas, balki u yashagan muhit, tarixiy zamon va hokim sulola timsolini ham g'urur bilan tasvirlash vositasiga aylandi. Xususan, Abulqosim Firdavsiy o'z “Shohnoma”si orqali fors tiliga qayta jon bag'ishlagani, u barpo qilgan obida asrlar va zamonlar sinovlariga bardosh berishini, sira zavol ko'rmasligini ta'kidlasa, Hofiz Sheroziy she'rlarining ohangi va jozibasi kashmirliklar va turklarni raqsga tushishga majbur qiladi, deb yozadi.

Demak, mumtoz adabiyotida faxriya termini ikki o'rinda qo'llanadi. Birinchisi, “shoirning o'zini, o'z faoliyati, ijtimoiy hayotda tutgan o'rnini maqtagan qasidalar”[10:128] ga nisbatan *faxriya-qasidalar* istilohi qo'llanadi. Bunday faxriya-qasidalar madhiya-qasidalar sirasiga kiradi. Ikkinchisi, lirik janrlardagi she'rlarda “faxriya” sifatida aytilgan baytlarga nisbatan qo'llanadi.

Faxriyaning ikkinchi ko'rinishi deyarli barcha mumtoz ijodkorlar lirik merosida ko'zga tashlanadi. Jumladan, Atoyining quyidagi baytlariga e'tibor qarataylik

Atoyi so'zlari lutfiga yetmaguncha kishi,

Kamol-u zehn-u zarofatni ko'rmagantek edi.

Yoki

Quloq solsang Atoyi so'zlariga,

Nisor etgay sanga yuz durri maknun

Ma'lumki, Atoyi zamonasining taniqli shoirlardan biri bo'lgan. Baytdagi "Atoyi so'zlari" – shoir qoldirgan ma'naviy merosga ishora. "Kamol"– ma'naviy komillik sifati, "zehn" – aql, "zarofat" – noziklik. Demak, dastlabki baytda "Atoyi so'zlari" ma'nosiga yetmagan kishi ma'naviy komillikka erisha olmaydi, deydi shoir.

Ikkinchi baytdagi "durri maknun" – yashirin, noyob go'zallik. Shoir bu birikma orqali o'z asarlarining inson hayotidagi ta'sirini ko'rsatadi. Agar uning so'zlariga quloq solsang, senga yuzlab yashirin ma'naviy xazinalarni taqdim etadi, -deydi shoir.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy qasida janrining rivojiga munosib hissa qo'shdi. Shoir lirik merosidagi qasidalar va dostonlari tarkibida faxriya mazmunidagi baytlarni juda ko'p uchratishimiz mumkin. Bundan tashqari, shoirning devonlari va nasriy asarlari muqaddimasida ham faxriya ohangidagi fikrlar va baytlar mavjud. Jumladan, "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida shunday faxriya aytgan edi: *"Umidim uldurki va xayolimga andog' kelurki, so'zum martabasi avjdin quyi enmagay, yozganlarimning shuhrati a'lo darajadan o'zga yerni yoqtirmagay"* [2:23]. Navoiy o'z so'zini, o'z tilini, o'z asarlari haqidagi shaxsiy ishonchi va umidlarini bayon etmoqda. Ya'ni, u o'z asarlari doimo yuksak baholanishiga umid bog'lagan. Shoirning bu fikrlari faqatgina shaxsiy faxr emas, balki **turkiy tilning adabiy imkoniyatlariga nisbatan faxr** hamdir. Keltirilgan faxriyada shoir **o'z ijodidan faxrlinish va uning mavqeiga ishonch** bildirgan, **turkiy tilda yaratilgan adabiyotning** kelajagiga ishongan.

Ey Navoiy, durri nazming xutbadek topqay sharaf,

Lutf ila qilsa nazar bayram kuni sulton sanga [3:14].

Alisher Navoiy g'azalining maqta'sidan keltirilgan ushbu baytda mohiyatan faxriya mazmunida. Shoir baytda o'z she'rlarini "dur" – ya'ni noyob, bebaho marvaridlar, deb ataydi va ularni islom dinida juda muhim ma'naviy voqelik – **xutba** bilan tenglashtiradi. Bu qiyos oddiy obraz yoki badiiy tasvir emas, balki shoirning o'z ijodidan iftixor etishini, uning qadrini baland tutishini anglatadi.

Faxriyaning asosiy belgilaridan biri – bu shaxsiy salohiyat, bilim, ijtimoiy mavqe yoki ijodkorlik mahoratini ochiq ifoda etishdir. Muallifning ta'kidlashicha, agar biror podshoh, ayniqsa, bayram kabi tantanali yoki rasmiy kunda Navoiyning she'rlariga mehr va e'tibor bilan nazar tashlasa, u bu she'rlarni xuddi xutba kabi sharaflil va yuksak ma'naviy qimmatga ega deb qabul qiladi. Shoir bu o'rinda badiiy ijodning jamiyatdagi

ta'sir kuchidan faxrlanadi. Mazkur faxriyada nafaqat shaxsiy obro' va mahorat, balki turkiy tildagi adabiyotning qadr – qimmatini madh etilgan. Baytda shoirning badiiy ijodni anglash va uni yuksak baholashga bo'lgan intilishi faxriya baytning yaratilishiga asos bo'lgan.

Ulug' shoirning dostonlarida ham faxriya baytlarni ko'rishimiz mumkin. Jumladan, "Lison ut-tayr"da shunday baytlar mavjud:

Turk nazmida chu men tortib alam,
 Ayladim ul mamlakatni yakqalam.
 To'rt devon birla nazmi panj ganj,
 Dast berdi chekmayin anduhu ranj.
 Nazmu nasrim kotibi taxminshunos,
 Yozsa, yuzming bayt etar erdi qiyos.
 Munchakim nazm ichra qildim ishtig'ol,
 Xotirimdin chiqmas erdi bu xayol [9:330].

Yuqoridagi baytlarda Alisher Navoiy o'zining turkiy she'riyatda tutgan o'rnini belgilashga harakat qiladi. Dastlabki baytda "alam" so'zi shunchaki dard emas, balki ijod dardi nazarda tutilgan. "Yakqalam aylash" iborasi metafora sifatida ishlatilib, uning faoliyati turkiy adabiyotni rivojlantirishda hal qiluvchi o'rin tutayotganiga ishora qilingan. Navoiyning faxriyasi shunchaki shaxsiy obro'ni ko'z-ko'z qilishga qaratilmagan. Albatta, shoirning faxrilanishining asosi bor. U **"to'rt devon"** va **"panj ganj"**i orqali o'zining adabiy merosiga ishora qiladi. Bu asarlarni yaratish jarayonida u **"anduhu ranj"**, ya'ni qiyinchilik, azob-uqubatsiz ijod qilganini ta'kidlaydi. Buning sababi esa o'zidagi ijodiy salohiyat va ruhiy kamolot ekanidan faxrlanadi. Oxirgi baytda shoir nazm bilan uzluksiz mashg'ul bo'lib kelganini va bu shug'ul esa tafakkurining ajralmas qismiga hamda hayot tarziga aylanganidan faxr qiladi.

Faxriyalarni turli davrda yashagan ijodkorlarda kuzatishimiz mumkin. Jumladan, ma'rifatparvarlik adabiyotining yirik vakili Furqat ijodida shunday bayt mavjud:

Har zamon bir nazmi dilkash birla chekmakka navo,
 Furqato, shogird kirsun sanga bulbul bog'da.

Birinchi misrada shoir qalbgaga ta'sir etuvchi, jozibali bir she'r (nazmi dilkash) yozib, shu orqali dilni titratuvchi ohang yaratishini ta'riflaydi. Bulbul adabiyotda oshiqlik ramzi hisoblanadi. Ammo bu o'rinda **"Bulbul senga shogird bo'lsin"** deyish orqali shoir o'zini yuksak ijodkor sifatida ta'riflaydiki, hatto bulbul ham undan o'rganishga muhtoj, deydi.

Mazkur baytda shoir o'zining shoirlik mahoratini obrazli tarzda ifoda etgan. Uning she'rlari qalblarga ta'sir qiluvchi "navo" ga aylanishidan faxr etadi.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida faxriyalar nafaqat shoirlarning shaxsiy yutuqlari va ma'naviy dunyosi, balki ijodkorlarning o'zlikni anglash, milliy qadriyatlar va milliy g'urur kabi g'oyalarning badiiy talqini sifatida yuzaga kelmoqda. Bugungi kunda yaratilayotgan faxriya she'rlar ijodiy erkinlik, shaxsiy tuyg'ular va milliy qadriyatlarning bir-biri bilan uyg'unlashgan ijodiy ifodasidir. Buni birgina O'zbekiston Qahramoni Erkin Vohidovning "O'zbekistonim" faxriyasi misolida ham ko'rish mumkin. Mazkur she'rda Vatan, tarix, millat va yurt taqdiri bilan faxrlanish tuyg'ulari badiiy ifodalangan.

Yurtim,
Seni yana oldim qalamga,
To'ying, shodiyonang bahona bo'lib.
Yana kelib qo'nding tonggi misramga
Falak nisor etgan durdona bo'lib.
Iqbol peshonamga bitgan oshiyonim –
O'zbekistonim [5:86].

She'rning asosiy mazmuni O'zbekiston bilan faxrlanishga bag'ishlangan. Shoir O'zbekistonni "Iqbol peshonamga bitgan oshiyonim", "Ming bir dovon oshgan alp pahlavonim", "Iskandarni majruh etgan kamonim", "Buyuklar tan bergan buyuk dostonim..." deya faxrlanishi milliy g'urur va yurtparvarlik tuyg'usining tiniq ifodasidir.

Lirik qahramon qalbiga faxr tuyg'usini baxsh etuvchi omillar juda ko'p. Shulardan biri ulug' tarix va nomlari olis o'tmishda qolgan ajdodlaridir. Shoir tarixiy shaxslar obrazi orqali o'z yurtini faxr bilan tasvirlaydi. To'maris, Spitamen, Shiroq, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Ahmad Farg'oniy, Zebuniso va Nodirabegim kabi shaxslar faxriya vositasiga aylangan.

Shoir asrlar davomidagi ilm-fan taraqqiyoti, zamonlarni zabt etgan o'zbek mutafakkirlarining hissasi va bu ma'rifiy merosning butun insoniyat tamadduniga ta'sirini ulug'laydi. Xususan, **Beruniy, Ahmad Farg'oniy, Ibn Sino, Xorazmiy, Alisher Navoiy** singari o'lmas shaxsiyatlarni tilga olish orqali shoir nafaqat tarixga murojaat qiladi, balki **ilmga suyangan millat sifatida o'zini anglash va faxrlanish tuyg'usiga urg'u beradi.**

Vahshat vodiysida kechdi asrlar
Aljabr ustodin tushuncha yering.
Ilming yuksalguncha Beruniy qadar,
To Alisher qadar yetguncha she'ring,
Hayratga solguncha fan olamini

Farg'oniy chiqargan aniq hisoblar...
 Tebransa ne ajab Toshkent zamini,
 Bu yerga ko'milgan milliard kitoblar.
 Farang-u Hind-u Chin, Iroq, Ajamga
 Taralding Alqonun, Saydona bo'lib.
 Buyuklar tan bergan buyuk dostonim -
 O'zbekistonim.

Ta'kidlash kerakki, she'rda shaxsiy tuyg'u orqali umummilliy masalalarni o'rta qo'yish, o'zlikni anglash singari falsafiy qarashlar zahirida ham faxrlanish hissi ufarib turibdi. Buni quyidagi satrlarda ham ko'rish mumkin.

*Yuz yil avval emas, yuz yil so'ng emas,
 Tug'yonli asrda senda tug'ildim.*

Lirik qahramon zamonning ulug'vorligini va o'zining aynan ana shunday "tug'yonli asr"da dunyoga kelganidan faxrlanadi. Bu satrlarda faxriyaga xos asosiy poetik tamoyillardan biri "men" obrazini "millat", "vatan", "zamon" bilan uyg'unlikda tasvirlanishidir.

She'rning har bir bandida muayyan mazmun, g'oya ilgari surilgan. Har bir banda Vatan obrazining yangi bir jihatiga urg'u berilgan. Jumladan, Vatan bilan bog'liq shaxsiy tuyg'ular; tarix bilan faxrlanish; madaniy meros; ayol qadri; ilm-ma'rifat kabilar.

Ta'kidlash kerakki, mazkur she'r juda ko'p xususiyati bilan mumtoz qasida janriga yaqin tursa-da, farqli jihatlari ham mavjud. Jumladan, mumtoz qasidalar ko'pincha ma'lum bir shaxsga bag'ishlangan bo'lsa, "O'zbekiston" she'ri Vatanga bag'ishlangan va u madh etilgan. Bundan tashqari, mumtoz qasida janrning tarkibiy qismlari hamda vazn mazkur she'rda saqlanmagan.

Umuman olganda, "O'zbekistonim" she'rida mumtoz qasida janriga xos xususiyatlar zamonaviy ruh va individual lirika bilan uyg'unlashgan. She'rda an'anaviy qasida janrining shakli emas, balki uslubi saqlangan. Mazkur she'rni mazmun va shakl jihatdan qasidaning zamonaviy ko'rinishi sifatida ham baholash mumkin. Unda tarixiy voqealar va obrazlar, milliy qadriyatlar va shaxsiy faxr tuyg'ulari uyg'unlashgan. Shoir o'zini xalqning farzandi sifatida tasvirlar ekan, shaxsiy "men"i orqali Vatanga sadoqat, ma'rifat va ilmga bo'lgan intilish, ozodlik tuyg'usi hamda yurt go'zalligiga nisbatan tuyiladigan iftixorni faxr bilan ifoda etadi.

Demak, zamonaviy o'zbek she'riyatida yaratilgan faxriya she'rlar mumtoz adabiyotdagi an'anaviy faxriyalarga o'xshash xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ular mazmun va ifoda usuli jihatidan yangilangan, shaxsiy individuallik va zamonaviy

tafakkur bilan boyitilgan. Bundan tashqari, mumtoz she'riyatda faxriya baytlar g'azal va dostonlar tarkibida uchrashi, ularda ko'proq shaxsiy "men"ning ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Ularda ijodkorlar o'zlarining ilmdagi, she'riyatdagi yetukligini, shoirlik mahoratini faxr bilan bayon qilganlar. **Zamonaviy she'riyatda bunday she'rlar, birinchi navbatda, faxriya sarlavhasi bilan berilganligi bilan ajralib turadi.** Zamonaviy faxriyalar falsafiy, ijtimoiy va milliy ruh bilan boyitilgan shakllarda namoyon bo'lgan. Bunda shoirlar faqat o'z ijodiga baho beribgina qolmaydi, balki shaxsiy tuyg'ularning erkin bayoni, millat, tarixiy meros bilan faxrlanish, inson qadri, milliy o'zlik, ijtimoiy burch, Vatanga sadoqat kabi g'oyalar poetik tasvirlar orqali ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Halim .Öznurhan. Arap šiirinde fahr temasi.
2. Navoiy Alisher. Muhokamat ul-lug'atayn". MAT. XX jildlik. XVI jild. – T.: Fan, 2000. –B. 23.
3. Navoiy Alisher. Navodir ush-shabob. Mukammal asarlar to'plami. XX jildlik. IV jild. – T.: Fan, 1989 –B. 14.
4. Quronov, D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2010. –B. 342-343.
5. Воҳидов Э. Инсон. –Т.: Ўзбекистон, 2015. –Б. 86.
6. Жалилов Б. Навоий фахриялари. Илмий Хабарнома. 2010. <https://www.ilmixabarnoma.uz/article/593574735817/pdf>
7. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. –Т.: Фан, 1965. –Б. 21.
8. Каримова Ф. Ўзбек адабиётида дебоча. –Т.: Мумтоз сўз. 2008. 3. Мамажонов. Ўхшатиш асосидаги шеърий санъатларнинг назарий тавсифи ва таснифи. Ф.ф. ф д. (PhD) дисс.автореферати. –Т.: 2017.
9. Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. XX жилдлик. XII жилд. – Т.: Фан, 1996 – Б. 330.
10. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. –Т.: Ўқитувчи, 1979. –Б.128.
11. Юсупова Д. Махмудов У. Sharq mumtoz adabiyotida faxriya. Олтин битиклар. 2024/2.

THE LITERARY PORTRAYAL OF SOCIAL CONFLICTS

Allashev Akbarbek Anvar o'g'li

Teacher at Mamun university

Abstract. Social conflict is an important component of literature, enriching the content of the story, shaping the characters, and influencing the development of events. By depicting social conflict, writers draw attention to social problems, develop empathy in readers, and engage in social criticism. In this article we'll try to find out the meaning of social conflicts as an example of S. Maugham and S. Ahmad's stories.

Key words: social conflict, social criticism, conflict management, social justice, inequality

Annotatsiya: Ijtimoiy konflikt adabiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, hikoya mazmunini boyitadi, qahramonlarni shakllantiradi va voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy konfliktni tasvirlash orqali yozuvchilar ijtimoiy muammolarga e'tibor qaratadi, o'quvchilarda hamdardlikni rivojlantiradi va ijtimoiy tanqid bilan shug'ullanadi. Ushbu maqolada biz ijtimoiy konfliktlarning ma'nosini S. Maugham va S. Ahmad hikoyalari misolida aniqlashga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: ijtimoiy konflikt, ijtimoiy tanqid, konfliktni boshqarish, ijtimoiy adolat, tengsizlik

Аннотация: Социальный конфликт является важной составляющей литературы, обогащая содержание рассказа, формируя характеры персонажей и влияя на развитие событий. Изображая социальный конфликт, писатели привлекают внимание к социальным проблемам, развивают у читателей эмпатию и занимаются социальной критикой. В данной статье мы попытаемся выяснить значение социальных конфликтов на примере рассказов С. Моэма и С. Ахмада.

Ключевые слова: социальный конфликт, социальная критика, управление конфликтом, социальная справедливость, неравенство

First of all, we should give the definition the notion social conflicts in general, it is a constant and complex phenomenon of social life, the manifestation of contradictions in personal and intergroup relations. It can arise as a result of disagreements over resources, power, status, beliefs, or other values. Social conflict can have both positive and negative consequences, so understanding and managing it is important for the stability and development of society.

The causes of social conflict are very diverse, we'll try to analyze some of them:

When resources such as money, land, jobs, or educational opportunities are limited, the struggle for them can lead to conflict. Different groups may have different values, beliefs, and worldviews. These differences can lead to conflict, especially if groups do not respect each other's values. Inequality in the Distribution of Power means that if power is not distributed equally in society, it can lead to discontent and conflict. Those in power may use it for their own benefit, which causes discontent among those deprived of power. Social injustice, such as discrimination, racism, or gender inequality, can lead to discontent and conflict. Those who are subjected to injustice fight for their rights and challenge the existing order. Lack of effective communication can lead to misunderstandings, suspicions, and conflict.

Another factor is conflict management means the process aimed at reducing the negative consequences of conflict and maximizing its positive consequences. There are various methods of conflict management, including: negotiation is a discussion between two or more parties to reach an agreement. Mediation is the process of resolving a conflict with the help of a neutral third party. Arbitration is the resolution of a conflict by a neutral third party. Appeal to the Court means that if other methods do not work, you can go to court to resolve the conflict. Conflict transformation is a deep process aimed at addressing the root causes of conflict and establishing long-term peace.

The Significance of Social Conflict in Literature as follows:

- Bringing to Light topics: Social conflict serves to bring to light topics pertaining to oppression, discrimination, poverty, freedom, equality, justice, and other social concerns. Authors highlight these issues and compel readers to consider them by illustrating societal strife in their works.
- Character Development: Social conflict puts the characters to the test and exposes their worldviews, values, and beliefs. Characters' responses to conflict reveal their personalities and motivations.
- Developing the Plot: The story's plot is developed and events are initiated by social strife. Conflicts compel characters to take action, obstruct their objectives, and give rise to new issues.
- Fostering Empathy: Reading literature enables readers to view the world through the eyes of people from various social groups. Reading texts that show social conflict helps readers develop empathy for the feelings and experiences of other people.

➤ **Social Criticism:** Many writers use social conflict as a means of criticizing problems in their society. In their works, they expose social injustice, oppression, discrimination, and other negative phenomena, and encourage readers to think and act.

A character vs. society conflict is an external conflict that occurs in literature when the protagonist is placed in opposition with society, the government, or a cultural tradition or societal norm of some kind. Characters may be motivated to take action against their society by a need to survive, a moral sense of right and wrong, or a desire for happiness, freedom, justice, or love. A character vs. society conflict can appear in any kind of fiction, from novels and short stories to films and television shows. Many literary works will feature more than one type of conflict. Layering conflicts adds nuance to a story and is a more realistic way to depict human beings, who are inherently flawed and complex. A character facing a man vs. man conflict, for example, will likely also be grappling with a man vs. self-conflict as she examines her own motivations and needs.

Four Steps to Using Character vs. Society Conflict

The primary character will defy the customs and expectations of their community in a character vs. society battle. To create a dispute with several layers, follow these instructions.

1. Identify the standards that your character will fail to meet. Which specific cultural norms, morals, or expectations for conduct will your character transgress?

2. Examine the values of your characters. Why does the character decide to defy expectations? If any, under what conditions would they give up and revert to their predicted behavior? You must fully comprehend your character's propensity to defy societal norms, even if these situations do not arise in your novel. or expectations about conduct.

3. Make use of your character's dilemma to advance your story. In order to test your character's dedication to the value you've established and to demonstrate to the reader the strain they are under, escalate the struggle with ever-higher stakes. The story advances and the reader is kept curious about what will happen next because of this type of tension.

4. Add a different kind of conflict. Depending on your plot, you might want to include an internal, man-against-man battle with the character vs society conflict. These two go hand in hand since the guy who is fighting against society is probably also going through internal conflict as he considers if he is capable of becoming a nonconformist.

Having understood the concept of social conflict, we attempted to analyze Somerset Maugham's story "The End of the Flight." (In Uzbek "Qochkinlik poyoni")

Our protagonist set off on a long journey. He arrived in a place inhabited by Chinese people, and they described the governor's house to him in broken English. He rode to the commander's house, feeling awkward about how he would present his letter of introduction and how he would live there. The host treated him warmly, told him to feel at home, and after a drink and a conversation, they went out for a stroll. Our host was very cheerful and sincere. Despite the protagonist being tired from his journey, he couldn't refuse to converse with him. The conversation was about a Dutchman. Suddenly, his servant came in. As they talked about the misfortunes that the Dutchman had experienced, they couldn't quite grasp the real purpose behind them. He had given him a place on the ship and hired a servant for him. The next day, the servant went to invite him for tea, but the door was locked. The captain himself went and knocked, but there was no response. Finally, they broke down the door and found the Dutchman dead with a dagger in his neck. However, there wasn't a single scratch on him. With that, he finished the story, bringing the conversation to a close. And with that, the guest went to sleep.

We attempted to analyze social conflict in Said Ahmad's story "The Stranger." (in Uzbek "Begona") The protagonist of this story was a woman named Khayri, who had experienced very tragic events. Khayri was a highly qualified individual who had defended her dissertation. She was rushing, having forgotten to pick up her child from kindergarten. Her son's name was Gayrat. As she picked up her son, the teacher told her that someone had left a gift for her. The gift was from her husband, Hasan. She had lived a very tragic life with him, and it had left an indelible mark on her life. Hasan had left money, chocolates, and clothes for his son, along with a piece of paper where he expressed his apologies. As Khayri was walking with her child, she recalled the bitter life she had experienced with Hasan. Khayri had loved him, and she had only lived happily with him for one year. What use is a man who stumbles around drunk in restaurants? As she thought about the nights Khayri had cried blood and suffered, remembering how she had even gone so far as to sell the palak (a type of Uzbek dress) that had been a memento from her mother, her thoughts were interrupted by a car horn, and she continued on her way. To celebrate the successful defense of her dissertation, Khayri invited her colleagues and neighbors to her home. Suddenly, Hasan arrived at Khayri's house with a bouquet of flowers, as if nothing had happened. As soon as he rang the doorbell, the neighbor opened the door and invited him inside. Khayri was barely able to hold herself together after seeing him in her house, and she went inside.

Hasan said that he regretted what had happened and that he had returned to be a father to his son. However, Khayri rejected him, stating that her son had no father. In this situation, Hasan slowly left the house.

Khayri is portrayed as a patient, caring mother who suffered a lifetime of pain from her husband, who was not there for her during her long period of struggle. It is widely shown that any situation or turning point can leave a deep mark on a person's life.

Conclusion. Social conflict is an integral part of society. Understanding and managing it is important for the stability and development of society. There are various methods of conflict management, each of which has its advantages and disadvantages. The best way to resolve a conflict depends on the nature of the conflict and the relations of the parties. Society can reduce the negative consequences of social conflict by developing constructive methods of conflict resolution and ensuring social justice, equality, and respect. Social conflict is an important component of literature, enriching the content of the story, shaping the characters, and influencing the development of events. By depicting social conflict, writers draw attention to social problems, develop empathy in readers, and engage in social criticism.

References:

1. Mack, R. W., & Snyder, R. C. (1957). The analysis of social conflict—toward an overview and synthesis. *Conflict resolution*, 1(2), 212-248.
2. Mohira, S. (2024). Presentation of the phenomenon of synonymy in thesaurus dictionaries (in the example of nouns in English and Uzbek). *Research and Publications*, 1(1), 231-237.
3. Rejapov I.O. Symbolic Significance of Numbers in English and Uzbek // *Journal of advanced linguistic studies* Vol. 11, NO.1, jan-jun 2024 (ISSN 2231-4075). – P.127-137.
4. Siregar, I. (2022). The relationship between conflict and social change in the perspective of expert theory: A literature review. *International Journal of Arts and Humanities Studies*, 2(1), 09-16.
5. Stein, A. A. (1976). Conflict and cohesion: A review of the literature. *Journal of conflict resolution*, 20(1), 143-172.
6. Tugalov, I., & Hotamova, J. (2024). Badiiy ijodda ziddiyatning (konflikt) o'rni. *International Journal of scientific and Applied Research*, 1(3), 340-344.

САТИРА НА БЮРОКРАТИЮ В «РЕВИЗОРЕ» Н. В. ГОГОЛЯ И ЕЁ АКТУАЛЬНОСТЬ СЕГОДНЯ

Анниёзов Сулаймон Гайрат угли

Студент филологического
факультета университет Маъмуна

anniyozov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada N. V. Gogolning "Hukumat inspektori" komediyasi 19-asr Rossiya imperiyasining o'zboshimchalik bilan boshqaruvi va byurokrtiyasi haqidagi satiraning yorqin namunasi sifatida ko'rib chiqiladi. Unda muallif hokimiyatdan qo'rqish, korruptsiya va mahalliy ma'muriyatning sherikligini fosh qilish uchun qo'llagan badiiy uslublari tahlil qilinadi. Qahramonlarning ta'sirchan familiyalari, kinoya va grotesklikka alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ular umuminsoniy qoralash effektini yaratadi. Gogol tomonidan tasvirlangan axloqiy illatlar - shaxsiy manfaat, ikkiyuzlamachilik va mansabni suiiste'mol qilish zamonaviy jamiyatda dolzarbligicha qolayotgani ko'rsatilgan. Muallifning xulosasiga ko'ra, "Bosh inspektor" nafaqat davrning adabiy yodgorligi, balki byurokratik suiiste'mollar takrorlanishidan ogohlantirish bo'lib qolmoqda.

Kalit so'zlar: Gogol, Bosh inspektor, satira, byurokrtiya, korruptsiya, amaldorlik, ijtimoiy tanqid, komediya, dolzarblik, ijtimoiy illatlar.

Аннотация: В статье рассматривается комедия Н. В. Гоголя «Ревизор» как яркий образец сатиры на чиновничий произвол и бюрократизм Российской империи XIX века. Анализируются художественные приёмы, с помощью которых автор обнажает страх перед властью, коррупцию и круговую поруку местной администрации. Особое внимание уделяется «говорящим» фамилиям персонажей, иронии и гротеску, создающим эффект всеобщего обличения. Показано, что изображённые Гоголем нравственные пороки — корысть, лицемерие, злоупотребление служебным положением — не теряют своей актуальности в современном обществе. Автор приходит к выводу, что «Ревизор» остаётся не только литературным памятником эпохи, но и предупреждением о повторяемости бюрократических злоупотреблений

Ключевые слова: Гоголь, Ревизор, сатира, бюрократия, коррупция, чиновничество, социальная критика, комедия, актуальность, общественные пороки.

Annotation: The article examines Nikolai Gogol's comedy *The Government Inspector* as a vivid example of satire aimed at the arbitrariness and bureaucratic excesses of the 19th-century Russian Empire. It analyzes the artistic techniques through which the author exposes fear of authority, corruption, and the mutual cover-ups of local officials. Particular attention is given to the characters' "speaking" names, as well as to the irony and grotesque elements that create an atmosphere of universal denunciation. The study shows that the moral vices depicted by Gogol—greed, hypocrisy, and abuse of office—remain relevant in contemporary society. The author concludes that *The Government Inspector* endures not only as a literary monument of its era but also as a warning about the recurring nature of bureaucratic abuses.

Key words: Gogol, *The Inspector General*, satire, bureaucracy, corruption, officialdom, social criticism, comedy, relevance, social vices.

Комедия «Ревизор» была создана Н. В. Гоголем в 1836 году¹¹⁸, в эпоху, когда российская государственная машина страдала от громоздкости и коррупции. Местное управление нередко превращалось в арену личных интересов: уездные чиновники заботились не о службе, а о собственном благополучии. Цензурные ограничения не позволяли прямой критики власти, поэтому Гоголь выбрал путь сатиры. Он использовал реальное предание о неожиданной проверке в одном из уездных городов, превратив частный случай в общенациональный символ. Уже при первой постановке пьесы современники почувствовали её социальную остроту: смех над чиновничьим миром оказался смехом «над всеми и над каждым»¹¹⁹. В центре сюжета — провинциальный город, где встречается целая галерея типажей. Городничий Антон Антонович Сквозник-Дмухановский воплощает произвол местной власти и уверенность в безнаказанности; его фамилия намекает на сквозняк и дым, что символизирует хаос и пустоту. Судья Ляпкин-Тяпкин спокойно берёт «щенками гончих», подчеркивая привычность взяточничества. Попечитель богоугодных заведений Земляника прикрывает бездействие заботой о «благих делах», а почтмейстер Шпекин вскрывает чужие письма «для пользы дела». Даже Добчинский и Бобчинский, вечно суесящиеся «осведомители», выражают атмосферу мелочного доносительства. Все они

¹¹⁸ 1. Гоголь Н. В. *Ревизор*: Комедия в 5 действиях. – М.: Художественная литература, 2011. – 224 с.

¹¹⁹ Белинский В. Г. Статья «Ревизор. Комедия Н. В. Гоголя» // Белинский В. Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. – М.: Академия наук СССР, 1953. – Т. 4. – С. 145–178.

вместе образуют единый организм бюрократии, живущий страхом перед начальством и взаимной круговой порукой.¹²⁰

Особое место занимает персонаж Хлестаков — бедный петербургский чиновник, случайно принятый за высокопоставленного проверяющего. Он не злодей по замыслу, а пустой мечтатель и хвастун, который лишь подыгрывает всеобщей панике. Однако именно его появление вскрывает скрытые язвы системы: страх разоблачения, готовность лгать, подкупать, угождать. В Хлестакове Гоголь видит не только отдельную личность, но и отражение общества, где случайный человек может получить власть над другими лишь благодаря общей трусости и моральной деградации.

Для усиления комического и обличительного эффекта Гоголь использует богатый арсенал художественных средств: гротеск, иронию, гиперболу, каламбуры. «Говорящие» фамилии, быстрые диалоги, резкие переходы от бытового к абсурдному создают эффект живого театра и одновременно беспощадного суда. Финальная немая сцена, когда объявляется приезд настоящего ревизора, усиливает драматизм.¹²¹ смех мгновенно сменяется тревогой и осознанием неизбежной расплаты. Так художественные приёмы превращают бытовую комедию в универсальную социальную аллгорию.

Несмотря на почти двухвековую историю, «Ревизор» остаётся удивительно современным. Коррупция, бюрократическая волокита, страх перед «вышестоящим начальством» — эти явления и сегодня вызывают общественное беспокойство во многих странах. Пьеса напоминает, что перемены невозможны без личной честности, прозрачности государственных институтов и активной гражданской позиции. Именно поэтому «Ревизор» регулярно ставится на сценах разных стран, адаптируется к новым реалиям и продолжает служить нравственным уроком: смех Гоголя — это не только веселье, но и предупреждение, заставляющее задуматься о собственных поступках и ответственности за общее благо. Реакция современников и критика

Премьера «Ревизора» в 1836 году вызвала бурный отклик публики и властей. Чиновничество восприняло пьесу как прямое разоблачение, а зрители — как смелый вызов существующим порядкам. Критики того времени отмечали двойственность гоголевского смеха: он веселил и одновременно тревожил, ведь

¹²⁰ . Добролюбов Н. А. «Темное царство» и «Ревизор» Гоголя // Добролюбов Н. А. Полное собрание сочинений: В 9 т. — Л.: Наука, 1972. — Т. 6. — С. 92–118.

¹²¹ . Лотман Ю. М. Анализ поэтики Гоголя // Лотман Ю. М. О русской литературе. — СПб.: Искусство-СПб, 1997. — С. 221–245.

каждый узнавал в героях знакомые черты реальной жизни. Белинский писал, что Гоголь сумел «вывести на сцену целое общество»,¹²² показав не отдельных грешников, а систему, поражённую моральным разложением. Эта оценка подчёркивает, что произведение стало не только литературным явлением, но и событием общественной жизни России.

Со временем комедия Гоголя превратилась в классический образец социально-политической сатиры и оказала влияние на развитие отечественной и мировой драматургии. Мотив ложного инспектора, разоблачения бюрократии и всеобщей паники был подхвачен во множестве пьес, экранизаций и театральных интерпретаций. Режиссёры разных эпох по-своему актуализировали сюжет: от советских постановок, высмеивающих чиновничий аппарат, до современных адаптаций, где Хлестаков может быть журналистом, блогером или даже искусственным интеллектом. Такая гибкость сюжета подтверждает, что проблемы, обозначенные Гоголем, остаются значимыми и в XXI веке, а его сатирический метод продолжает вдохновлять художников на поиск новых форм социального высказывания.

Комедия Н. В. Гоголя «Ревизор» остаётся одним из самых значимых произведений русской литературы XIX века, сумевшим совместить острую социальную критику с яркой художественной формой. Писатель не только показал бытовые недостатки провинциальной администрации, но и обнажил глубокие нравственные болезни общества: корысть, страх, лицемерие, стремление скрывать злоупотребления под видом служебного рвения. Гоголевский смех одновременно веселит и тревожит, заставляя задуматься о причинах человеческой слабости и о том, насколько легко она проявляется в условиях безответственной власти.

Важнейший итог анализа «Ревизора» заключается в том, что сатирическая сила произведения выходит за рамки конкретного исторического времени. Многие проблемы, высмеянные автором почти два века назад, сохраняют актуальность и сегодня. Современное общество по-прежнему сталкивается с бюрократическими барьерами, коррупцией и формализмом, а механизм «страха перед начальством», который Гоголь высмеивал, нередко продолжает работать. Благодаря этому пьеса не только остаётся в репертуарах театров разных стран, но и регулярно получает новые интерпретации, позволяющие сопоставить сюжет с современными реалиями.

¹²²Пайсон Д. Б. Сатира и смех в русской драматургии XIX века. – СПб.: Академический проект, 2008. – 192 с.

Таким образом, «Ревизор» — это не просто памятник русской драматургии, а живое художественное предупреждение о повторяемости социальных пороков. Он учит читателя и зрителя ответственности за собственные поступки и за общее состояние общества, напоминает, что истинные перемены возможны лишь при честности, открытости и активной гражданской позиции. Сатира Гоголя, обличая, одновременно вдохновляет на нравственное самосовершенствование, поэтому произведение продолжает выполнять просветительскую миссию и в XXI веке, подтверждая непреходящую ценность классической литературы.

Список использованной литературы

1. Гоголь Н. В. Ревизор: Комедия в 5 действиях. – М.: Художественная литература, 2011. – 224 с.
2. Белинский В. Г. Статья «Ревизор. Комедия Н. В. Гоголя» // Белинский В. Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. – М.: Академия наук СССР, 1953. – Т. 4. – С. 145–178.
3. Добролюбов Н. А. «Темное царство» и «Ревизор» Гоголя // Добролюбов Н. А. Полное собрание сочинений: В 9 т. – Л.: Наука, 1972. – Т. 6. – С. 92–118.
4. Виноградов В. В. Стиль Гоголя. – М.: Наука, 1981. – 310 с.
5. Лотман Ю. М. Анализ поэтики Гоголя // Лотман Ю. М. О русской литературе. – СПб.: Искусство-СПб, 1997. – С. 221–245.
6. Пайсон Д. Б. Сатира и смех в русской драматургии XIX века. – СПб.: Академический проект, 2008. – 192 с.
7. Руднева И. Г. Актуальность «Ревизора» в современной театральной практике // Русская литература. – 2019. – № 3. – С. 87–101.
8. Федоров А. В. Коррупция и бюрократия в зеркале классической литературы // Вопросы литературы. – 2020. – № 5. – С. 134–150.

CARYL CHURCHILL: THE MOST INVENTIVE PLAYWRIGHT OF BRITISH DRAMA

Iskandarova Navbakhor Ilkhomovna

Teacher at Ma'mun University

Abstract: Caryl Churchill stands as one of the most innovative and influential playwrights in contemporary British theatre. Known for her groundbreaking exploration of themes such as gender, power dynamics, and social inequality, Churchill's work challenges traditional narrative structures and theatrical conventions. Her plays, including *Top Girls*, *Cloud 9*, and *Serious Money*, are marked by their non-linear storytelling, complex characters, and experimental use of language. Churchill's willingness to engage with political and feminist discourse, as well as her ability to blend absurdity with realism, has made her a pivotal figure in modern drama. This paper explores Churchill's distinct approach to theatre, examining how her avant-garde style not only redefines dramatic form but also engages with the cultural and social issues of her time, cementing her legacy as one of Britain's most inventive and thought-provoking playwrights.

Key words: a sardonic comedy, the absurdist method of representation, social issues, postmodern theatre, "estranging" techniques.

Annotatsiya. Karyl Cherchill zamonaviy britan teatrining eng innovatsion va ta'sirchan dramaturglaridan biri sifatida tanilgan. U gender, hokimiyat munosabatlari va ijtimoiy tengsizlik kabi mavzularni dadil o'rganishi bilan mashhur bo'lib, an'anaviy narrativ tuzilmalar va teatr konventsionalariga qarshi chiqadi. Uning *Top Girls*, *Cloud 9* va *Serious Money* asarlari noan'anaviy voqeabayon, murakkab qahramonlar hamda tildan tajribaviy foydalanish bilan ajralib turadi. Cherchillning siyosiy va feminist diskursga murojaat qilishi, absurdlikni realizm bilan uyg'unlashtira olishi uni zamonaviy drama olamida markaziy shaxsga aylantirdi. Ushbu maqolada Cherchillning teatrga xos yondashuvi tahlil qilinadi; unda uning avangard uslubi nafaqat dramatik shaklni qayta talqin qilishi, balki davrining madaniy va ijtimoiy masalalari bilan hamohang bo'lishi yoritilib, uni Britaniyaning eng ijodkor va fikrlovchi dramaturglaridan biri sifatida mustahkam o'rin egallashiga asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: istehzoli komediya, absurdni ifodalash usuli, ijtimoiy masalalar, postmodern teatr, "begonalashtirish" usullari

Аннотация. Кэрил Черчилль по праву считается одной из самых инновационных и влиятельных драматургов современного британского театра.

Она известна своим смелым исследованием таких тем, как гендер, властные отношения и социальное неравенство, бросая вызов традиционным нарративным структурам и театральным конвенциям. Её пьесы, включая *Top Girls*, *Cloud 9* и *Serious Money*, отличает нелинейное повествование, сложные персонажи и экспериментальное использование языка. Обращение Черчилль к политическому и феминистскому дискурсу, а также её умение сочетать абсурд с реализмом сделали её ключевой фигурой в современной драме. В данной статье рассматривается уникальный подход Черчилль к театру: показано, как её авангардный стиль не только переосмысливает драматическую форму, но и взаимодействует с культурными и социальными проблемами своего времени, закрепляя за ней статус одной из самых изобретательных и провокационных британских драматургов.

Ключевые слова: саркастическая комедия, абсурдистский метод репрезентации, социальные проблемы, постмодернистский театр, приёмы «остранения»

Introduction. Caryl Churchill is one of the most celebrated and renowned playwrights in the UK today. She has won multiple prestigious international awards, including the Obie Award for significant contribution to the arts in 2001. Today, theatrical productions of her plays are covered by British and American publications such as *The Daily Mail*, *The Guardian*, *The New York Times*, and *The Washington Post*.

Churchill's career, which began during her student years, has become one of the longest and most successful in modern British playwriting. Her first three plays—*Downstairs* (1958), *Having a Wonderful Time* (1960), and *Easy Death* (1962)—were performed by Oxford theatrical ensembles and the amateur theatre company "Questors" in London.

The 1960s were a fruitful period for Churchill as she wrote several plays for BBC Radio 3. Among her radio plays are *The Ants* (1962), *Lovesick* (1967), *Identical Twins* (1968), *Abortive* (1971), *Not Not Not Not Not Enough Oxygen* (1971), *Schreber's Nervous Illness* (1972), and *Henry's Past* (1972).

However, 1972 was a turning point in Churchill's career as a playwright with her first professionally staged play, *Owners* (1972), a sardonic comedy about the impact of property and accumulation on personal relationships. Just two years after the play was staged at the influential Royal Court Theatre in London, Churchill became its resident playwright.

From that period to the present day, the writer's work impresses with the diversity of themes addressed, stylistic devices, and the distinctively "Churchillian" provocative and experimental character.

Explanation. What defines the special place that Caryl Churchill occupies among other contemporary British playwrights? To answer this question, it is necessary to consider the trends in the author's work against the backdrop of the evolution of British drama since the second half of the 1950s.

By 1956, the absurdist method of representation, which had been a revolutionary novelty in theatrical art at the time, was mainly being developed by European theatre. British drama, however, seemed to choose a different path, but it developed just as rapidly. "The work of English playwrights was perceived more easily because both their views and their methods were more understandable, and the works that elicited the most response directly addressed social issues. However, plays of a completely different kind—many of which resembled absurdist drama—soon emerged as well. Therefore, the British 'revival' encompasses a variety of perspectives and types of drama," note prominent theatre scholars O. Brockett and R. Findlay.

The diversity of these perspectives and types of drama leads to the issue of classifying the work of British authors. Since the second half of the 20th century, new phenomena in English dramaturgy have been referred to as "new waves" of talented (though differing in worldview, goals, and methods) writers. The establishment of Churchill's work is associated with the third wave (the 1970s), when both absurdism, the traditions of Brecht's political theatre, and even fringe theatre ceased to be viewed as absolute novelties.

As is well known, playwrights who focused on social issues in their works and resolutely challenged society came to be known as "angry" playwrights. The emergence of socially-oriented dramatic works is firmly associated with the name of J. Osborne. The premiere of his play *Look Back in Anger* (1956) is considered the birth date of the "new wave" of British drama. It cannot be denied that the innovation and provocation of the conventionally structured play, which truly became a major event, did not move into the realm of theatrical experimentation. However, as M. Korenyeva aptly noted, "the image of the protagonist [in *Look Back in Anger* — E.Sh.] captured the features of a new social type, becoming the expression of the mindset of English youth in the 1950s, rejecting social regulation."

Following J. Osborne, many prominent representatives of Britain's political theatre in the second half of the 20th century were also labeled "angry." Political motifs

were most consistently developed by J. Arden, R. Bolt, E. Bond, and H. Brenton, often going beyond the paradigm of realist theatre.

A slightly different approach to political issues is taken by another famous representative of British political theatre (his "rational" wing) — Edward Bond. Bond's work combines two tendencies: first, "to illustrate the insanely systematic (self)destructive impulses that society ruthlessly inscribed in the national unconscious," and second, to prevent the realization of these impulses, which sometimes turn into automatic reflexes, through "rational" and systematic interpretation. Perhaps this is why, despite using various forms of theatrical conventions (and brutality) in his work, Bond has firmly established himself as a "rational" playwright.

Epic tendencies of estrangement permeate the plays of the founder of the "theatre of catastrophe," Howard Brenton, such as *Magnificence* (1973), *The Churchill Play* (1974), and *The Romans in Britain* (1980). No matter what theme the author chooses — whether it be the fascist or imperialist ambitions of modern states, the influence of capital on private life, or political intrigues — his works, always shocking and relevant, aim "not to convert [the audience] to some new 'faith,' but simply to enrage, to strike at complacency, resignation, and spiritual decay."

In the 1990s, the dramaturgy of the "angry" playwrights developed on a new wave of the literary process: representatives of the younger generation of playwrights (such as Sarah Kane, Mark Ravenhill) included shocking scenes of violence, beatings, blindness, and cannibalism in their plays, challenging the aesthetic sensitivities of the audience and perhaps encouraging viewers to reflect on the sources of brutality in everyday life. Their work is associated with an increased aggression in contemporary theatre.

The implementation of bold innovations within the framework of the non-realistic, "non-Aristotelian" theatre of the United Kingdom in the second half of the 20th century is closely linked to the names of very different playwrights who created a unique personal style: Harold Pinter, Tom Stoppard, Caryl Churchill, and later, Sarah Kane. The timing of their entry into the theatrical community, as well as their creative principles and methods, are unique.

When discussing the work of Harold Pinter, foreign theatre experts come to the conclusion that the typical exchange of lines between partners in his works, where they "seem not to hear each other or not necessarily speak about the same thing," inevitably evokes associations with absurdist dialogue between partners. Furthermore, Pinter has

solidified his reputation as a master of psychological depth, as well as a "virtuoso of unsaid words."

Analysis. In the second half of the 1960s, British dramatic art began to be shaped by the tendencies of postmodern theatre. Tom Stoppard is rightfully considered the most significant figure in this area. Nevertheless, even in such a prominent context, Caryl Churchill firmly occupies her own niche among the greatest contemporary playwrights, allowing critics and scholars to compare her theatrical explorations with the experiments of key figures in dramaturgy, and even discuss the influence of Churchill's work on prominent representatives of modern British theatre.

Surprisingly, the playwright's work touches on virtually all the traditions and tendencies that the English theatre has mastered over the past half-century: Churchill's plays feature political (including socialist), historical, feminist themes, elements of epic theatre, and postmodern experimental drama.

Several leading trends can be traced in the writer's work. As noted by I. Aston and I. Diamond, "for many years, Churchill's theatre has repeatedly challenged the 'status quo' by exploring the social worlds scarred by the inability to democratize and revolutionize situations at both the national and international levels."

The "status quo" against which Churchill's theatre stands is extremely varied: state mechanisms of suppressing the individual, capital distribution and ownership, tender policies, the position of individuals in the global world, war, and social upheavals. As a result, a wide range of definitions has been attributed to Churchill's work: she has been called a political, feminist, socialist, Brechtian playwright and writer "ready for collaboration," a "collaborative playwright." D. I. Rabey examines the author's works in the context of the "new expressionism" movement, defining its traits as follows: "Unlike absurdism, which reflects a loss of faith in the possibilities of language and linguistic reference, action, and consequence, expressionism revives an unusual faith in consequence: the power of individual resistance to spark massive seismic revolutions, opposing 'informedness' and passivity with the demonstrative possibility of active transformation. By definition, it implies a style of presentation and performance that externalizes typically interiorized processes, visually, vocally, and physically, which contradicts traditional English irony, a tool of emotional isolation in both theatre and life."

However, regarding the attribution of the author to a particular movement, and following Churchill's own advice, one should exercise moderation in assessments: "If I had to choose specific labels for my work, I would settle on socialism and feminism, but I always remain on guard."

Feminist views have indeed played a significant role in the writer's creative career; however, it is also fair to assert the opposite: Churchill skillfully and provocatively emphasizes the main issues of feminism in her works, drawing public attention to them and justly being regarded as the UK's foremost feminist playwright.

Some of Churchill's most famous "feminist" works include *Cloud Nine*, *Vinegar Tom*, and *Top Girls*. In the first of these plays, an original, specifically Churchillian approach to cross-gender role distribution is proposed. *Vinegar Tom* debates the ways of socially constructing the image of women and the dynamics of this process. Meanwhile, *Top Girls* stands out for its innovation in theatrical language, particularly in the "overlapping" dialogue that convincingly mimics natural speech. However, the connection between the playwright's work and the feminist movement is viewed ambiguously.

First, as J. A. Price asserts in an article on Caryl Churchill's literary language, "feminist critics from various movements, such as socialist feminism, materialist feminism, and cultural feminism, have declared Churchill as their representative." Consequently, her plays are not an extension of the author's active political program but show sympathy for the main ideas of feminism on both an intellectual and emotional level. Second, feminist themes are also significant in the works of the author written after the 1970s, after the peak of feminist activity had passed. Nevertheless, considering the broad range of themes that interest the author and the scale of her theatrical possibilities, it would not be entirely correct to describe Churchill as unequivocally a feminist writer, and this issue can be revisited multiple times.

Political motifs (both contemporary and historical) are also undeniably relevant in many of the playwright's works: the liberation movement for Algeria's independence (*The Hospital at the Time of Revolution*, 1972), the revolutionary situation in 17th-century England (*Light Shining in Buckinghamshire*, 1976), mechanisms of suppressing the individual and the state's education of "obedient bodies" (in Foucault's terms; *Softcops*, 1984), the overthrow of the totalitarian regime in 1980s Romania (*Mad Forest*, 1990), and several others. For some of the works, questions of class division, capital accumulation, and its ownership are significant (*Top Girls*, 1982; *Serious Money*, 1987). But Churchill can be called a "socialist author" not only for these reasons. First of all, the concept of "socialist theatre" should be limited: this designation in the UK was applied to the more radical wing of political theatre, whose representatives were interested not only in socialist ideas but also in a detailed analysis of contemporary societal issues as a whole: A. Wesker, D. Mercer, D. Griffiths, H. Brenton, D. Hearst, and D. Edgar. "Most plays can be viewed from a political

perspective; whatever you are doing, your point of view will emerge somewhere. It is usually noticed and called a 'political' phenomenon only if there is a direction against the existing status quo," Churchill summarizes this issue.

By focusing on various current issues in her plays, Churchill often develops "estranging" techniques of the non-Aristotelian Brechtian theatre. Specifically, researcher Z. Kozey, in his article *Gender Politics and the Deconstruction of Patriarchy in Selected Plays by Caryl Churchill*, mentions several "non-representative (belonging to non-realistic theatre) innovations" of Churchill: the combination of elements from different chronotopic structures and manipulations with time, cross-gender and cross-racial role distribution between actors, and the use of musical elements between the acts of the play. These techniques are indeed designed to implement the principles of non-mimetic theatre and prevent unconscious audience identification with the characters, following in the best Brechtian traditions. However, the methods Churchill invented to achieve this goal were so new that at the present stage, they are perceived and recognized as distinctly "Churchillian."

Being highly original, Churchill's early plays received mostly condescending evaluations in critical reviews. For example, the theatre critic from *The Listener*, J. Elsom, reproached Churchill's first professionally performed stage play *Owners* for its "inability to meet basic dramatic requirements, such as unity of action and unity of style — to conform to these despised classical standards"; the playwright was accused of creating implausible characters and that she "threw everything into the 'kitchen sink.'" Twenty years later, researcher A. Levell highlights the likely reasons for the negative reception of *Owners* by critics: the play "challenged traditional gender roles, the institutions of marriage and property in a rather aggressive manner, considering the conservative values and feminist debates of the time. The play's theme inevitably suggested a division of the audience into two opposing camps and provoked a predictable reaction from the critical establishment."

Of course, since then, Churchill's individuality as a playwright has been recognized by literary scholars and theatre researchers, and the reaction of critics to her works has changed. Periodicals call Caryl Churchill "the most inventive playwright," whose "ability to recreate dramatic form knows no bounds" and whose "new plays are always unpredictable, as she delights in experimenting with form and ideas and never repeats herself."

Such bold experimentation, deconstructing not only the dramatic but also the linguistic components of the play, as well as the author's well-known stance that "playwrights do not provide answers, they ask questions," has earned Churchill a

reputation as a postmodern playwright. The postmodern "disintegration of the very categories, the internal explosion of capitalist production and consumption," of course, permeates both her early and later works, with Churchill being at the forefront of the formation of postmodern drama in the UK. However, the question of the relationship between the writer's work and the postmodern "canon" remains debatable: from our perspective, existing studies have not yet established how fully Caryl Churchill's work reflects this direction in dramaturgy.

Conclusion. Considering the remarkable diversity of themes and trends in the theatrical experiments of Churchill's works, a logical question arises: how do contemporary researchers approach the examination of different aspects of her works? One of the most studied aspects of Caryl Churchill's creative explorations remains feminism, as it is difficult to find a playwright among contemporary writers who has developed this direction more consistently. The general problems of feminism and the specificity of her...

Bibliography:

1. Brockett, O.G., Findlay, R.R. *Century of Innovation: A History of European and American Theatre and Drama since 1870*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1973. P. 614.
2. Caryl Churchill Biography (1938-): Owners, Objections to Sex and Violence, Light Shining in Buckinghamshire, Vinegar Tom, Cloud Nine - URL: <http://www.jrank.org/literature/pages/3608/Caryl-Churchill.html>
3. Churchill, C. Plays Four: Hotel, This is a Chair, Blue Heart, Far Away, A Number, A Dream Play, Drunk Enough to Say I Love You? / C. Churchill. - London : Nick Hern Books, 2009. 314 p.
4. Churchill, C. Plays Three: Icecream, Mad Forest, Thyestes, The Skriker, Lives of the Great Poisoners, A Mouthful of Birds (with David Lan) / C. Churchill. London : Nick Hern Books, 2007. - 344 p.
5. Churchill, C. Plays Two: Softcops, Top Girls, Fen, Serious Money / C. Churchill. London : Methuen Drama, 1990. - 310 p.
6. Churchill, C. Plays One: Owners, Traps, Vinegar Tom, Light Shining in Buckinghamshire, Cloud Nine / C. Churchill. London : Methuen Drama, 1994. - 336 p.
7. Rejapov I.O. Symbolics of numbers in paremiology of Uzbek and English // American Journal Of Philological Sciences (ISSN – 2771-2273), Volume 03 Issue 11-2023 PAGES: 18-28, (ISSN 2771-2273) SJIF Impact Factor, (2023): 6. 555

8. Черчилл, К. «Далеко» Электронный ресурс. / К. Черчилл // Театральная библиотека Сергея Ефимова : пьесы, театр, драматургия. Режим доступа : <http://www.theatre-library.ru/files/ch/cherchill/cherchilll.doc> (дата обращения 09.12.2010).
9. Черчилл, К. «Там вдали» / К. Черчилл // Антология современной британской драматургии Текст. ; пер. с английского А. Гениной. М. : Новое литературное обозрение, 2008. - С. 301-322.
10. Черчилл, К. «Top Girls» / К. Черчилл // Антология современной британской драматургии Текст. ; пер. с английского Т. Осколковой. М. : Новое литературное обозрение, 2008. - С. 19-116.

TALABALAR BILIMINI OSHIRISHDA JAHON ADABIYOTINING O'RNI

Usmonova Ruzixon Bozorovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada jahon adabiyotining talabalarning bilim doirasini kengaytirish, tafakkurini boyitish hamda ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdagi o'rni tahlil qilinadi. Jahon adabiyoti namunalarini o'quv jarayoniga joriy etish orqali talabalar ilmiy-nazariy bilimlarini mustahkamlash, badiiy-estetik didini shakllantirish va ijodiy salohiyatini rivojlantirish imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, maqolada chet el adabiyoti namunalarini o'rganish jarayonida milliy adabiyot bilan qiyosiy tahlil olib borishning samarali metodlari, talabalarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish va o'zbek adabiy merosiga qiziqishni oshirish mexanizmlari yoritilgan. Jahon adabiyoti nafaqat madaniy boylik, balki talabalarni intellektual va ma'naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllantirishda muhim omil ekanligi ilmiy asoslar bilan isbotlab beriladi.

Kalit so'zlar: jahon adabiyoti, ta'lim samaradorligi, talabalar, badiiy tafakkur, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ijodiy salohiyat, qiyosiy tahlil, tanqidiy fikrlash, adabiy meros, estetik tarbiya.

Annotation. This article analyzes the role of world literature in broadening students' knowledge, enriching their thinking, and fostering education in the spirit of national and universal values. Introducing samples of world literature into the educational process contributes to strengthening students' theoretical knowledge, developing their artistic and aesthetic taste, and enhancing their creative potential. The article also highlights effective methods of comparative analysis between foreign and national literature, the formation of critical thinking skills, and the mechanisms of increasing students' interest in the Uzbek literary heritage. It is proved on a scientific basis that world literature is not only a cultural treasure, but also an important factor in shaping students into intellectually and spiritually mature individuals.

Keywords: World literature, educational effectiveness, students, artistic thinking, national and universal values, creative potential, comparative analysis, critical thinking, literary heritage, aesthetic education.

Аннотация. В данной статье анализируется роль мировой литературы в расширении кругозора студентов, обогащении их мышления и воспитании в духе национальных и общечеловеческих ценностей. Введение образцов мировой

литературы в образовательный процесс способствует укреплению теоретических знаний студентов, формированию их художественно-эстетического вкуса и развитию творческого потенциала. Кроме того, в статье рассматриваются эффективные методы сравнительного анализа зарубежной и национальной литературы, формирование у студентов критического мышления, а также механизмы повышения интереса к узбекскому литературному наследию. Научно обосновано, что мировая литература является не только культурным богатством, но и важным фактором формирования студентов как интеллектуально и духовно зрелых личностей.

Ключевые слова: Мировая литература, эффективность образования, студенты, художественное мышление, национальные и общечеловеческие ценности, творческий потенциал, сравнительный анализ, критическое мышление, литературное наследие, эстетическое воспитание.

Badiiy adabiyot inson ma'naviyati shakllanishining muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa, jahon adabiyoti talaba-yoshlar tarbiyasida ikkiyoqlama xususiyatga ega bir tarafdin san'at hodisasi, ikkinchi tomondan ijtimoiy ong shakllaridan biri sanaladi. Badiiy adabiyotni ruhiy faoliyat turlaridan biri deb atashga imkon beradigan narsa shuki, ijodkor o'zining "faoliyati" yo'naltirilgan predmetni (keng ma'noda borliqni) o'z ongida o'zgartiradi va badiiy obrazda aks ettiradi. Zero, adabiyot real voqelikni bevosita emas, bilvosita – dunyoni o'zgartiruvchini, shaxsni o'zgartirish orqali amalga oshiradi. Badiiy adabiyot ijtimoiy ong sohasiga mansubligi uchun, uning ijtimoiy ong shakli sifatidagi o'ziga xosligini anglash muhim hisoblanadi. Jahon adabiyoti xalq hayotining ma'um tarixiy jarayonlar bilan bog'liq voqealarini o'zida aks ettiradi. Har bir badiiy asar ma'lum zamon va makonda sodir bo'lgan voqealar tizimidan iborat holda maydonga keladi. Adabiyotning eng qadimgi shakllari miloddan avvalgi davrlarga borib taqaladi va u, tabiiyki, xalq og'zaki ijodi bilan chambarchas bog'langandir. Yevropada yozma adabiyot namunalari Qadimgi Yunon madaniyati ta'sirida vujudga kelgan. Talabalarga bu haqida bilim berishdan oldin, har qanday asarning ijtimoiy hayot, kishilarning fikrlash tarzi, mehnat munosabatlari bilan aloqasini kengroq yoritib berish talab etiladi. Qadimgi yunon adabiyotining asosini miflar tashkil etadi. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida odamlar har qanday hodisaga ilohiy tus berishga odatlanib qolgandilar. Dengizdagi to'fonlarni Poseydon, osmon jismlari bilan bog'liq hodisalarni Zevs, qahramonliklarni Gerakl singari xudo va ma'budlarning xatti-harakatlari, kayfiyatlari bilan o'lchash bu davr kishilari uchun tabiiy hol hisoblangan.

Bo'lajak o'qituvchilarning qadr-qimmati, sha'ni, or-nomusi, milliy g'ururi milliy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq. Milliy qadriyatlar har bir kishining tili, tarixi, dini, adabiyoti, san'ati, rasm-rusumlari, urf-odatlar, bayramu-sayillari, madaniy-ma'naviy merosi, insoniy fazilatlar, hislatlarining yig'indisidir. Milliy qadriyatlar, shubhasiz, millatning ravnaqi yoki inqirozi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Milliy qadriyatlar millatning o'tmishi va buguni bilan bog'liq. Shuning uchun ham "milliy qadriyatlar millat rivojlanishi bilan rivojlanadi, inqirozga uchrashi bilan qadrsizlanadi. Shu sababdan millat o'zining qadriyatlarini vujudga keltirib, ularning yangi-yangi qirralarini va jihatlarini sayqallashtirib, taraqqiyot jarayonida takomillashtirib boradi. Milliy qadriyatlar o'sha millatga mansub har bir kishi tomonidan yaratilgan, insoniylik, odamiylikka xos fazilatlar, xislatlar, xosiyatlarni milliy-madaniy meros xazinasiga qo'shgan hissasini ifodalovchi buyuk ko'rsatkichdir.

Dunyoda har bir millat va xalqning o'zligini anglashi va asrashi, sha'nini ulug'lashida qadriyatlarning o'rni beqiyos. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon xalqlari o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar keng ko'lamda rivojlana boshladi. Bu jarayon uzoq mintaqalar adabiyotlari o'zaro ta'sirining kuchayishiga, jahon madaniyatining sifat va mazmun jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishi va qaysidir ma'noda, yangi adabiyotlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Zamonga qarab o'zgarib turadigan bu yangilanish adabiy jarayonda to'liq ro'yobga chiqdi. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, masalan, erkinlik, tinchlik, adolat, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, moddiy va ma'naviy boyliklar va boshqalar qadriyat hisoblanadi.

Q.Nazarov "qadriyat-voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha"[1.56] - deya ta'riflaydi. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar qadriyat hisoblanadi. Qadriyatlar xalqimizning bebaho boyligi, jamiyatimiz, millatimiz, davlatimiz taraqqiyotining asosiy omillaridan biri. Shunday ekan, azal-azaldan xalqimizga xos bo'lgan milliy qiyofani shakllantiruvchi mardlik, tantilik, mehmondo'stlik, saxovatpeshalik, o'zaro hurmat, birodarlik, bag'ri kenglik, mehribonlik kabi betakror fazilatlar har bir yurtdoshimiz tomonidan amalda e'zozlanishi, asrab-avaylanishi, ijobiy jihatlar qo'shib boyitilishi, rivojlantirilishi kelajagimiz uchun eng muhim shartdir.

M Farmonova fikricha "Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat

qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne'matlari, hodisalari majmuini tushunmog'imiz lozim"[3.36]. Talabalar jahon adabiyotini o'rganishlari asosida o'zga millat taqdiri va o'tmishini tahlil etish asnosida o'z millatini qadriyatini anglaydi. Ularda milliy iftixor vujudga keladi.

A. Jalolov, Q.Xonnazarovlarning ta'kidlashicha, "qadriyatlar-jamiyatda kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasi"[4.279]. Q. Nazarov qadriyat kategoriyasini turlicha talqin qiladi. Ya'ni, "qadriyat inson va jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha" - ekanligini asoslaydi. Milliy qadriyatlar – millat uchun ahamiyatga ega bo'lgan etnik jihat va xususiyatlar bilan bog'liq xoslik shaklidir. Dunyoda o'ziga xos qadriyatlari bo'lmagan millat yo'q. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, ma'naviyati, madaniyati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. "Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha"[2.83]. Bu esa, o'z navbatida, qadriyatlarning ahamiyatini ko'rsatmoqda. Shuningdek, talabaning qadriyati vijdoni va vazifalariga ongli ravishda bajarishida namoyon bo'lsa, uning ma'naviy kamoloti ham o'z-o'zini tarbiyalashga yo'naltiriladi. Qadriyat bu – inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne'matlari, hodisalari majmuini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nazarov Q. Aksiologiya. qadriyatlar falsafasi.– T.:1998.
2. Nazarov Q. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti. 2006.
www.ziyouz.com.kutubxonasi
3. Farmonova M. Qadriyatlar – ma'naviy kamolot asosi. Ilmiy-uslubiy qo'llanma. T.: "Tasvir nashriyot uyi", 2019.
4. Jalolov A., Xonnazarov Q. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'ati.– T.: "Sharq", 1998.
5. Nazarov Q. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. – T.: 2010.

**“HAYOT” VA “O‘LIM” KONSEPTINING ISPAN VA O‘ZBEK
MADANIYATIDA TURLICHA TALQIN QILINISHI**
(“Yolg‘izlikning yuz yili” romani va “Dunyoning ishlari” qissasi misolida)

Sadinova Mohira Abdirashid qizi

O‘zDJTU, Ispan tili nazariy fanlar kafedrası

Stajyor-o‘qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ispan va o‘zbek madaniyatlarida “hayot” va “o‘lim” konseptlarining turlicha talqin qilinishi Gabriel García Márquezning “Yolg‘izlikning yuz yili” romani va O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasi misolida tahlil qilinadi. Ikkala asar ham urushdan keyingi davr adabiyotiga mansub bo‘lib, undagi hayotiy va fojeaviy motivlar turli madaniyat va adabiy uslublar orqali ifodalangan. Maqolada mualliflarning “hayot” va “o‘lim”ga munosabati, ularning asarlarda qanday ramziy va realistik shakllarda aks etgani, shuningdek, katolik va islomiy-sharqona urf-odatlar ta’siridagi farqlar lingvokulturologik nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot ikki xalq madaniy kodlarini chuqurroq anglashga va madaniyatlararo qiyosiy adabiyotshunoslikning metodik imkoniyatlarini namoyish etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: hayot konsepti, o‘lim konsepti, qiyosiy tahlil, lingvokulturologiya, magik realism, realism, urushdan keyingi adabiyot, madaniyatlararo farqlar.

Аннотация. В данной статье рассматривается различная интерпретация концептов «жизнь» и «смерть» в испанской и узбекской культурах на примере романа Габриэля Гарсиа Маркеса «Сто лет одиночества» и повести Уткира Хошимова «Дела земные». Обе работы относятся к послевоенной литературе и отражают жизненные и трагические мотивы, выраженные через разные культурные и литературные традиции. В статье анализируются отношение авторов к жизни и смерти, их символическое и реалистическое воплощение в произведениях, а также влияние католических и исламско-восточных обычаев на художественное осмысление этих понятий. Исследование способствует более глубокому пониманию культурных кодов двух народов и демонстрирует методические возможности межкультурного сравнительного литературоведения.

Ключевые слова: концепт жизни, концепт смерти, сравнительный анализ, лингвокультурология, магический реализм, реализм, послевоенная литература, межкультурные различия.

Ispan va o'zbek madaniyati qisman o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, asosan nomutanosibliklar, ikki xil dunyoqarash va voqeliklarning turlicha talqin qilinishi bilan namoyon bo'ladi. Xalqlarning madaniyati nafaqat turmush tarzida, balki ularning og'zaki va yozma ijodlarida ham yaqqol aks etadi. Ayniqsa, davrlar kesimida olinganda, bir davrda ijod qilgan turli madaniyat vakillarining voqelikka nisbatan munosabatlari, ifodalari qiyoslab o'rganilganda bu farq yanada ko'zga tashlanadi.

“Konsept” tushunchasi lingvokulturologiya va adabiyotshunoslikda xalqning madaniy kodlarini aks ettiruvchi asosiy birliklardan biridir. Shu bois adabiyotdagi “hayot” va “o'lim” tasvirlarini tahlil qilish nafaqat badiiy obrazlarni ochadi, balki xalqning tarixiy tajribasi, diniy qarashlari, ma'naviy qadriyatlarini ham yoritib beradi. Qiyosiy tahlil metodi esa turli madaniyat vakillarining bir xil hodisalarni qanday tasvirlaganini solishtirib, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Ushbu maqolada Lotin Amerikasi adabiyoti namoyondasi Gabriel García Márquezning “Yolg'izlikning yuz yili” romani va o'zbek adabiyoti vakili O'tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasida “Hayot” va “O'lim” konseptlarining turlicha talqin qilinishi haqida so'z boradi [1] [2]. Har ikkala asar ham urushdan keyingi davr adabiyotiga mansub bo'lib, ulardagi pessimizm va insoniy yo'qotishlar ruhiy fonga chuqur singib ketgan [3]. Márquezda bu La Violencia (1948–1958) va sovuq urush davri xotiralari orqali, Hoshimovda esa urushning oddiy xalq hayotidagi izlari, ochlik va yetishmovchilik orqali ifodalanadi [1] [2] [4].

Gabriel García Márquez magik realizm janrida ijod qilgani uchun “Yolg'izlikning yuz yili” romanida “Hayot” va “O'lim” konseptlari ramziy, mifologik va metafizik talqinda namoyon bo'ladi [1] [5]. Buendía sulolasining turli avlodlari hayot va o'limni turlicha qarshi oladi: Xose Arkadio daraxtga bog'lanib g'oyib bo'ladi, Aureliano Buendía yuzlab janglarda qatnashib tirik qoladi, ammo umrining oxirida yolg'izlik iztirobida o'limni kutadi, Amaranta esa kafanini tikib, o'limni xotirjam kutadi [1]. Bu epizodlar o'limning ramziy, metafizik talqinini yaratadi. Makondo shahrining barpo etilishi hayotning ibtidosi va rivoji sifatida tasvirlanadi, ammo sulolaning fojealari avloddan-avlodga o'tib, hayotning davomiyligi bilan birga fojeaning ham uzluksizligini ko'rsatadi. Shuningdek, Remediosning osmonga ko'tarilib ketishi hayot va o'lim chegaralarining yo'qligini, mo'jizaviylikning kundalik hayotga singib ketishini ifodalaydi [1] [5].

O'tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasida esa asosiy e'tibor oddiy inson hayotiga, mehr-oqibatga qaratilgan. Markaziy voqea – onaning vafoti – o'limni

oddiy hayotiy hodisa sifatida aks ettiradi [2]. Onaning kasalligi oldindan ma'lum bo'lsa-da, o'lim voqeasi kutilmaganda sodir bo'ladi va chuqur qayg'uga sabab bo'ladi. Bu Amarantaning o'limiga tayyorligi bilan keskin farq qiladi. Qissada urush oqibatida yaqinlarini yo'qotish iztiroblari, ochlik va yetishmovchilikdan kelib chiqqan mungli fon ham mavjud [2] [4]. Qahramon onasining mehnatkashligi, sabri, hayotiy hikmatlarini eslab, o'z hayotini qayta ko'zdan kechiradi. Bolalik xotiralari va urush izlari hayot va o'lim konseptini realistik va hissiy bo'yoqlarda ko'rsatadi.

O'zbek va Lotin Amerikasi xalqlarida marhumni yodlash marosimlari turlicha. Meksikadagi "Día de los Muertos" bayramida marhumlar xotirasini quvonch bilan eslash, rangli bezaklar qo'yish odati bor, o'zbeklarda esa janoza, fotixa, so'nggi kunlar matam ohangida o'tadi. Bu ruhiy holat adabiyotda ham seziladi: Márquez qahramonlari ko'pincha o'z o'limiga tayyor va xotirjam bo'lsa, Hoshimov qahramonlari yo'qotishdan iztirob chekadilar.

Shuningdek, ikki asarda hayotning davomiyligi va nasl masalasi ham turlicha talqin qilinadi. Márquezda yangi tug'ilgan chaqaloqlar ham ko'pincha fojiali taqdirga ega bo'ladi (masalan, oxirgi avlodagi nogiron bola), bu hayotning davomiyligi bilan birga fojeaning ham avloddan-avlodga o'tishini bildiradi [1]. Hoshimovda esa yangi hayot – bolalar, farzandlar – oilaning quvonchi, umid ramzi sifatida talqin qilinadi [2]. Bu o'zbek madaniyatidagi "naslni davom ettirish" qadriyatini aks ettiradi [4].

Ispan (lotin-amerika) va o'zbek madaniyatlarining hayot va o'limga munosabati ularning tarixiy va diniy asoslaridan ham kelib chiqadi. Katolik an'analari va mahalliy mifologiyalar uyg'unlashgan Lotin Amerikada o'limni xotirjam qabul qilish, hatto marhumlarni eslab bayram qilish (masalan, Meksikadagi Día de los Muertos) odati mavjud [3] [6]. Bu mentalitet Márquezning romanida ham seziladi. O'zbeklarda esa islomiy-sharqona madaniyatning ta'siri bilan o'lim ko'proq fojeaviy yo'qotish sifatida qabul qilinadi, yaqinlar chuqur qayg'uga botadi, marhumni yodlash ham sokin, motam ohangida kechadi [4]. Bu Hoshimov qissasida onaning o'limi va urush izlarida yaqqol aks etgan.

Bu farqlar adabiy-estetik jihatdan ham namoyon bo'ladi. Márquez magik realizm uslubi orqali hayot va o'lim chegaralarini yo'q qiladi – bir qahramon osmonga ko'tarilib ketadi, ikkinchisi daraxtga bog'langan holda g'oyib bo'ladi [1] [5]. Hoshimov realizm uslubida qoladi: oddiy uy, oddiy odam, oddiy o'lim – lekin chuqur ma'no va hissiy bo'yoqlar bilan [2]. Shu tarzda ikki adib bir davrda ijod qilgan bo'lsalar-da, turli madaniyat va adabiy oqim vakili sifatida hayot va o'limni butunlay boshqa estetik qiyofada ifodalaydi.

“Yolg‘izlikning yuz yili” va “Dunyoning ishlari”da hayot va o‘lim konseptlarining qiyosiy tahlili ikki xalqning madaniy kodlarini ochib beradi. Márquez romanida hayot – siklik jarayon, o‘lim – metafizik bosqich, tarixiy xotira bilan bog‘liq ramz sifatida ko‘rsatilsa, Hoshimov qissasida hayot – oddiy insoniy qadriyatlar, o‘lim esa shaxsiy fojea va yo‘qotish sifatida tasvirlanadi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, turli madaniyat vakillari bir davrda ijod qilgan bo‘lsalar-da, voqelikni talqin etishda va hayot–o‘limni yoritishda o‘z milliy qarashlarini saqlab qolishgan. Bunday tadqiqotlar madaniyatlararo anglashuvni kengaytiradi, milliy adabiyotlarning umumjahon adabiy jarayonidagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi [4]. Bunday qiyosiy tadqiqotlar madaniyatlararo anglashuvni kengaytiradi, milliy adabiyotlarning umumjahon adabiy jarayonidagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi. Turli madaniyatlar vakillari bir davrda ijod qilgan bo‘lsalar-da, voqelikni talqin etishda va hayot–o‘limni yoritishda o‘z milliy qarashlarini saqlab qolishganini ko‘rish mumkin. Shu jihatdan, Márquez va Hoshimov asarlarining tahlili o‘zbek kitobxoniga Lotin Amerikasi madaniyati bilan tanishish, o‘zining milliy qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bell-Villada, G. J. *Gabriel García Márquez: The Man and His Work*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990.
2. Brandes, Stanley. “The Day of the Dead, Halloween, and the Quest for Mexican National Identity.” *Journal of American Folklore* 111(442), 1998
3. García Márquez, G. *Cien años de soledad*. Editorial Sudamericana, Buenos Aires, 1967.
4. Hoshimov, O‘. *Dunyoning ishlari*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 1982.
5. Lomnitz, C. *Death and the Idea of Mexico*. New York: Zone Books, 2012.
6. Rejapov I.O Badiiy matnning ramziylik xususiyati // “Adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari” III an‘anaviy xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent: O‘zR FA “Fan” nashriyoti, 2023. – B.73-76.
7. Zayniev, M. “O‘zbek adabiyotida hayot va o‘lim konsepti.” *Adabiy meros*, 2020, №3.
8. Садинова М. А. КОНЦЕПТ «ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ» В ИСПАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (ПО МОТИВАМ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГАБРИЭЛЯ ГАРСИА МАРКЕСА).

9. Садинова М. А. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
КОНЦЕПТА «СМЕРТЬ» В ПОВЕСТИ ГАБРИЭЛЯ ГАРСИА МАРКЕСА
«ХРОНИКА ПРЕДСКАЗАННОЙ СМЕРТИ».

TARJIMON MAHORATI – TARJIMADA MUHIM OMIL**Zilola Turayevna Xujaniyazova**

ilmiy tadqiqotchi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

zturayevna@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarjimon Ozod Sharafiddinovning tarjimonlik mahoratiga doir ilmiy mulohaza yuritiladi. U Yevropa va rus adabiyotining eng nozik asarlari uning qalami bilan o'ziga xos betakror ruh va mazmunga ega bo'lgan. Mutarjim ijodiy jarayonida asarning originaliga sadoqatli qolgan holda, uning badiiy qimmatini saqlab qolishga alohida e'tibor qaratar edi.

Muallif tomonidan tarjima qilingan jahon adabiyotining sara asarlaridan biri bo'lgan L.Tolstoyning "Iqornoma" asari tarjimasi misolida badiiy asarlar tarjimasidagi tarjimon mahoratini, u qo'llagan usul va uslublarga xos bo'lgan xususiyatlar atroflicha tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: tarjima, mahorat, tarjimon, uslub, asl nusxa, emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются научные размышления о переводческом мастерстве Озода Шарафиддинова. Лексическое богатство, стилистические узоры и выразительные обороты в его переводах были переданы живо, что способствовало более точному и понятному восприятию произведений узбекскими читателями. Благодаря его таланту европейская и русская литература приобрела уникальный дух и содержание на узбекском языке.

Особенно выдающееся мастерство Озод Шарафиддинов проявил при переводе произведений мировой классики на узбекский язык. На примере перевода произведения Л. Толстого «Исповедь» исследуются особенности его переводческого мастерства, используемые им методы и стилистические приемы при передаче художественных текстов.

Ключевые слова: перевод, мастерство, переводчик, стиль, сюжет, эмоционально-экспрессивные окрашенные слова.

Annotation: This article presents a scholarly discussion on the translation mastery of Ozod Sharafiddinov. The richness of vocabulary, stylistic patterns, and vivid expressions in his translations have contributed to making literary works more precise and comprehensible for Uzbek readers. Through his pen, some of the finest

works of European and Russian literature acquired a unique and unparalleled spirit and meaning.

Ozod Sharafiddinov particularly demonstrated his remarkable skill in translating world classics into Uzbek. Using the example of his translation of Leo Tolstoy's Confession, this study explores his translation techniques, methods, and stylistic approaches in conveying literary works.

Keywords: translation, mastery, norm, translator, style, original text, reader, emotionally expressive words.

So'nggi yillarda mamlakatimizda olib boridayotgan ma'naviy-ma'rifiy sohadagi yangilanishlar natijasida kitobxonlar dunyoqarashining o'sayotganligiga guvohmiz. Bu jarayonlarda tarjimashunoslik sohasining ham munosib o'rni bor. Bugungi kunga kelib tarjimonlar qaysi asarni tarjima qilib kitobxonlarga taqdim etishni ixtiyoriy va davr ehtiyojlariga binoan tanlamoqdalar. Bu borada tarjimon O.Sharafiddinov ham o'ziga xos yo'l tutgan. U tanlab tarjima qilgan asarlar xalqimizning ma'naviy dunyoqarashining o'sishiga va ma'rifiy-ruhiy yangilanishiga hamohangdir. Uning tarjimonlik mahorati tarjimaning asliga yaqinligi bilan ahamiyatlidir.

Ozod Sharafiddinov nafaqat adabiyotshunos va tanqidchi, balki sermahsul tarjimon sifatida ham yuksak mavqega ega bo'lgan ijodkordir. Uning tarjimonlik mahorati o'zbek adabiyotiga va jahon adabiyotining boy xazinasiga qo'shgan ulkan hissasi bilan belgilanadi.

Ozod Sharafiddinovning tarjimon sifatidagi uslubi yuqori darajadagi aniqlik va mazmunga sodiqlik bilan ajralib turadi. U tarjima qilgan asarlar o'zining o'tkir tarjima texnikasi va badiiy ravonligi bilan e'tiborga loyiq. Tarjimon tomonidan tanlangan uslub muallifning ruhiyatini saqlab qolgan holda, uning ijodiy niyatini to'liq aks ettirishga imkon beradi.

Ozod Sharafiddinov ayniqsa jahon klassiklari asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda alohida mahoratini namoyon etgan. Uning tarjimalarida leksik boylik, uslubiy naqsh va iboralarning jonli tarzda berilgani o'zbek kitobxonlari uchun asarlarning mazmunini yanada aniq va tushunarli qilishga xizmat qilgan. Ayniqsa, G'arb va rus adabiyotining eng nozik asarlari uning qalami bilan o'ziga xos ruh va mazmunga ega bo'lgan.

Tarjimonlik jarayonida Ozod Sharafiddinov asarning originaliga sadoqatli qolgan holda, uning badiiy qimmatini saqlab qolishga alohida e'tibor qaratadi. U har bir ibora va so'z birikmasini chuqur tahlil qilib, ularni o'zbek tilining me'yor va talablariga moslashtirgan holda tarjima qilgan.

Ozod Sharafiddinovning tarjimon sifatidagi mahoratini o'zida batamom aks ettirgan asar – L.N.Tolstoyning “Iqrornoma”sidir. Ma'lumki, Tolstoy bu asarini hayotining so'nggi yillari yozgan bo'lib, “umrining poyonida tiriklik haqida, hayot mazmuni borasida teran mushohada yuritadi”¹²³. G'ayb sirlarini yechmoq bo'ladi. Va oxir-oqibat, bu ish bandasining qo'lidan kelmasligiga g'ayb – Allohning ishi ekaniga iqrar bo'ladi. Xuddi ana shunday ruhiy holat mutarjimda ham bo'lganligi hammamizga ayon. “Nega e'tiqodimni o'zgartirdim” nomli maqolasidagi harorat bilan “Iqrornoma” iqlimida o'xshashlikni kuzatish mumkin. Bunda adiblar ruhiyatidagi uyg'unlik ko'zga yaqqol tashlanadi. Xuddi ana shu holat, stilistik jihatdan murakkab bo'lgan “Iqrornoma” asarini asl matn ruhiyatini saqlab qolgan holda muvaffaqiyatli tarjima qilish imkonini bergan desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Badiiy tarjima – bir milliy adabiyot durdonasini ikkinchi milliy adabiyotning, binobarin, boshqa bir xalqning badiiy mulkiga aylanishiga, shu milliy adabiyotning badiiy imkoniyatlari va tasvir aslahalarining boyishiga imkon beradigan san'at¹²⁴ va mahorat maktabidir. Agar Ozod Sharafiddinov tomonidan o'girilgan asarlarga shu jihatdan qaraydigan bo'lsak, asliyat bilan tarjimaning mushtarakligi, aslida adib va mutarjimning ruhiy yaqinligini, fikr-o'ylari o'xshash ekanligini ko'ramiz.

Tarjima asarning muvaffaqiyatli chiqishida ana shu holat bosh omil bo'lgan. Bu hayot maktabida orttirilgan tajribalarning hosilasi tarjimon oldiga qo'yilgan boshqa barcha talablar, deylik so'z va gapning ma'nosini to'g'ri bera bilish bilan bir qatorda muallif uslubini ichki energiyasidan kelib chiqadigan eng nozik va nafis xususiyatlarni, chunonchi badiiy ohang, harakat, so'z va so'zlar tizmasining zamirida yashirinib yotgan semantik hodisani ilg'ash, har bir muallifning o'ziga xos yumor yaratish xususiyatlarini, uning so'z tanlash va so'zlarini biriktirish mahorati, har bir tovush nuqta va vergulning badiiy ahamiyatini bilib to'g'ri aks ettirish, badiiy asarning eng muhim xossasi bo'lgan obrazlilikni ta'minlay bilish singari boshqa ko'plab talablar, o'qish va o'rganish orqali to'plangan ko'nikma va malakalarning inikosi bo'lib ro'yobga chiqadi.

Ozod Sharafiddinov har ikkala masalada ham yetuklik darajasiga erishgan ijodkor, fikrlarimizning isboti uchun yuqorida zikr etilgan holatlar ustida alohida to'xtalib o'tishimiz shart emas.

L.Tolstoyning “Iqrornoma”si O.Sharafiddinovning “Nega e'tiqodimni o'zgartirdim” nomli maqolasi bilan mazmun va mohiyatan egizak, deb hisoblaymiz. Ulug' rus adibi A.Tolstoy, butun boshli xristian dini qavmlari e'tiqod qo'yib

¹²³ Naim Karimov. Oybekning tarjimonlik mahorati Toshkent-1998 y. 5-b.

¹²⁴ O'sha asar

kelayotgan nasroniylikning aqida va udumlarini mavjud hayot haqiqatlari bilan muqoyasa qilib, undan o'z ma'naviy chanqog'ini qondirmoq bo'lib ma'no izlaydi. Izlaganini topa olmaydi va bunga iqrar bo'ladi. Ozod Sharafiddinov esa 70 yildan ortiqroq katta bir mamlakatda hukumronlik qilib, saflariga 20 million kommunistni biriktirgan, o'zi ham ko'r-ko'rona e'tiqod qo'ygan sho'ro siyosati va kommunistik mafkura g'oyasi puch va asossiz ekanini oxir-oqibat e'tirof etadi.¹²⁵

Badiiy asardagi personajlar nutqi orqali yozuvchi qahramonning hayot, voqea va hodisalarga munosabatini, uning dunyoqarashi, his-tuyg'ularini, psixik holatini ochib beradi. Personajlar nutqini tarjimada berishning asosiy xususiyatlaridan biri, ularning nutqida ishlatilgan turli xil so'z va iboralarni to'g'ri ag'darish masalasidir.

Tarjimon mahoratini belgilaydigan yana bir shartlarning biri – uning kuchli psixolog (ruhshunos) sifatidagi qobiliyatidir. Aslida, sirtidan qaraganda, muayyan bir asarni bir tildan ikkinchisiga o'girmoq uchun psixologik omil arziyasini bir narsadek tuyuladi.

Nafsilambirini aytganda, Onore De Balzakning “Sag'ri teri tilsimi”, Ernest Xemengueyning “Chol va dengiz” va biz bugun tadqiq qilayotgan L.N.Tolstoyning “Iqornoma”si singari kuchli psixologik asarlarni ma'lum bir ruhiy tayyorgarliksiz o'zbekchaga o'girish o'ta mushkul ish. Zero, muallif bu asarini jahonning nomdor daholarini asrlar osha qiynab kelgan bir jumboq – “Umrning mohiyati nima va insonning bu dunyoga kelib-ketishida nima ma'no bor?” – degan yechimsiz bir savol ustida bosh qotiradi. O'zi mansub bo'lgan nasroniylik dini, provoslav mazhabi aqidalarini idrok g'alviridan o'tkazadi. E'tiqod va tirikchilik ehtiyojlarini muqoyasalaydi. Oxir-oqibatda o'zidan ilgari yashab o'tgan o'tmishdoshlari kabi hayotning sir asrorlarini idrok qilishda ojiz ekanligiga iqrar bo'ladi. Ammo, hayotning murakkab chigillarini yechmoq uchun qilgan barcha harakatlari bezovta ichki kechinmalari, anglash va tafakkur qilish yo'lidagi ishtiyoqlari zoye ketmaydi.

Ma'lumki, har qanday tarjima muayyan darajada ijodiy ish hisoblanadi. Badiiy asarlar tarjimasi esa alohida yondashuvni talab etishi, mahorat va san'atkorlikni taqozo qilishi jihatidan san'at iqlimidir. Bu masalani o'zbek olimi G'.Salomov shunday asoslaydi: “Tarjima jarayonining mohiyati asl nusxada aks etgan shakl bilan mazmunning birligini, yaxlitligini saqlash uchun bo'lak tildan muqobil vositalar qidirib topishdan iborat. Bundan tashqari, asl nusxa mazmunini boshqa tilda berishning mavjud bir nechta imkoniyatlari orasida eng muqobil va muvofiq variantini tanlash ham adekvat tarjimaning asosiy talablaridan biri hisoblanadi. Ana shu muqobil til vositalarini qidirib topish va muvofiq variant tanlash ijodiy xarakterga ega bo'lib,

¹²⁵ O. Sharafiddinov. E'tiqodimni nega o'zgartirdim.// Tafakkur. 1997-yil, 1-son.

tarjima qiluvchi kishi, ya'ni tarjimondan ongli mehnatni talab etadi. Tilning ifodaviyligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar tarjimasida ham muayyan badiiy-ijodiy masalalarni yechishga to'g'ri keladi. Bu tarjimondan adabiy mahoratni talab qiladi. Bunday tarjima san'at jumlasiga kiradi"¹²⁶.

L.Tolstoy "Iqrornoma"ning ilk satrlaridanoq dindor odam bilan dinga ishonmaydigan kishilarni axloqiy va ma'naviy jihatdan solishtirib, provoslav mazhabini tan oluvchilar va uni "o'zlarining imonli deb bilganlarning ko'pchiligi aqli noqis, bag'ritosh va vijdotsiz odamlar"... ekaniga dalil keltirib deydi: "Если и есть различие между явно исповедующими православие и отрицающими его, то не в пользу первых."¹²⁷

Tarjimasi: "mabodo bordi-yu, provoslav dinidagi odam bilan uni inkor etuvchi kas o'rtasida biron-bir tafovut bo'lsa, bu dindor odamning foydasiga bo'lmaydi".¹²⁸

Tarjimon muallifdan farqli o'laroq "явно исповедующие православие и отрицающим его" degan jumlaning o'zbekcha o'girmasiga qo'shimcha ma'no ottenkasini berib, uni "provoslav dinidagi odam va uni inkor etuvchi "kas" tarzida ifodalaydi. Ya'ni, ijobiy ma'nodagi odam va salbiy ko'rinishdagi kas. Ammo, o'rtadagi tafovut dindor odamning foydasiga emas, nega? Chunki, diniy ta'limot hayot haqiqatlariga teskari bo'lgan joyda zo'rma-zo'rakilik bilan ongga singdirilgan e'tiqod yemirilib boradi.

Asardan anglashilgan bu ma'no muallifning ruhiy holati ichki kechinmalari, avval oktabryat so'ng pioner, komsomol va kommunistik ideallarga e'tiqod qo'yib yashagan, umrida orttirgan tajribalari tufayli barchasidan mosuvo bo'lgan mutarjimning boshidan kechgandir va aldoqchi g'oyalarga ko'r-ko'rona ishonib, unga qo'ygan e'tiqodidan kechgan kishi bilan, ko'r tutganini qo'ymaganidek umri tugab borayotgan komfirqaga yopishib olgan kaslar o'rtasida paydo bo'lgan tafovut kimning foydasiga-yu, kimning zarariga ekani haqidagi kechinmalar ham Ozod Sharafiddinov uchun yot emas.

Muallif va mutarjim orasida ruhiy yaqinlik asliyat bilan tarjimaning mana bu solishtirmasida yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Tolstoy hayot mohiyatini anglash yo'lida "Dunyo asli anglab bo'lmaydigan narsaning bir bo'lagi" deb ta'lim beradigan ta'limotni ham inkor etib:

¹²⁶ Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. - Toshkent: "O'qituvchi", 1978. 149-bet.

¹²⁷ L.Tolstoy. "Ispoved" Moskva. Klassicheskaya russkaya literatura. 2024 g. st-3 l.

¹²⁸ L.Tolstoy. "Iqrornoma". «Ma'naviyat» nashriyoti 1998 y. 4-b.

“При таком ответе оказывается, что ответ отвечает не на вопрос. Мне нужно знать смысл своей жизни, а то, что она есть частица бесконечного, не только не придает ей смысла, но уничтожает всякий возможный смысл.”¹²⁹

L.Tolstoy tomonidan aytilgan bu satrlar bilan, O. Sharafiddinovning “Nega e’tiqodni o’zgartirdim” maqolasidagi “ma’naviy suyanchig’i barbod”, “ishongan ideallari sarob”, “umri behuda”, “dunyoni poklayman deb” o’zi kirga botgan 20 millionning bir zarrasi”¹³⁰ bo’lgan kishining mushohadalarida mushtaraklik bor. Mana shu ruhiy mushtaraklik yuqoridagi jummalarni quyidagi tarzda o’zbekchalashtirish imkonini bergan:

“Bunaqa javobdan ma’lum bo’ladiki, javob savolga javob bermas ekan”. Men hayotimning ma’nosini bilmog’im kerak, “sening hayoting cheksiz bir narsaning zarrasidir” degan gap nafaqat hayotimga ma’no baxsh etmaydi, balki bo’lishi mumkin bo’lgan har qanday ma’noni mavh etadi”¹³¹.

“Psixologik analiz, – deb yozadi tarjimashunos olim B.I. Bursov – biron detal yoki hatto biron xususiyat ham emas, agar shunday ifodalash mumkin bo’lsa, realist – yozuvchi mahoratining negizidir. Kishi ruhiyatining ifodasi bo’lmasa, biz u haqda uning tashqi dunyo bilan munosabati haqida hech qanday taassurotga ega bo’la olmaymiz. Romanist inson haqida ko’p narsa bilmog’i kerak. Nozik psixolog bo’lmay turib esa bunga erishib bo’lmaydi.”¹³²

Shunisi e’tiborliki, “Iqrornoma”ning aslida birgina muallif bilan fikrlashamiz, tarjimada esa ikki kishining, Tolstoy va Ozod Sharafiddinovning bahsli kechinmalariga oshno bo’lamiz.

Ikki o’rtadagi munosabatlar uyg’unligi esa har ikkisining ham tinimsiz mehnat, uzluksiz ijod bilan shug’ullanganligi, doimiy ilm bilan shug’ullanish orqasidan har ikki ijodkor o’z-o’zini anglash, Xudoni tanish darajasiga kelib qoladi. Muallif o’ziga taqdiridosh kishilarni izlab topadi, ularning hikmatlariga quloq tutadi: “*Суета сует, – говорит Соломон, – суета сует – все суета! Что пользы человеку от всех трудов его, которыми трудится он под солнцем?*”¹³³

Tarjimada: “Hamma narsa behudadir, - deydi Sulaymon payg’ambar, - behudadan – behuda, nimaiki bo’lsa, bari behuda! Odamzod quyosh nurlari ostida terga pishib mehnat qiladi – bundan unga nima naf?”¹³⁴

¹²⁹ L.Tolstoy. “Ispoved” Moskva. Klassicheskaya russkaya literatura. 2024 g.

¹³⁰ O.Sharafiddinov. E’tiqodimni nega o’zgartirdim.// Tafakkur. 1997-yil, 1-son.

¹³¹ L.Tolstoy. “Iqrornoma” «Ma’naviyat» nashriyoti 1998 y.

¹³² B.I. Bursov. Lev Tolstoy i russkiy roman. Izd. AN SSSR. M – L. -1963. 146 str.

¹³³ L.Tolstoy. “Ispoved” Moskva. Klassicheskaya russkaya literatura. 2024 g.

¹³⁴ L.Tolstoy. “Iqrornoma” «Ma’naviyat» nashriyoti 1998 y.

O'zining hayotda nima sababdan yashayotganligini, tiriklikning ma'nosi ne ekanini bilmaganidan, Salamon (Sulaymon payg'ambar)dek zot ham yaratgan barcha bunyodkorlik ishlarini behuda deb hisoblagan ekan. Qarang, moddiy hayotdagi o'xshash jihatlar, ruhiy mushtaraklik belgisi bo'lib namoyon bo'ladi. Agar uzoq yillar "ulug' Lenin g'oyalari"ga e'tiqod qo'yib, uning tom-tom asarlarini o'zbekchaga o'girib, so'ng mana shu qilgan ishlarining barisini behuda ekanini anglash jarayonlarini boshidan kechirmaganida edi O. Sharafiddinov Tolstoyning bu asarini samimiy, sodda va hammabop qilib tarjima qila olmagan bo'lardi.

Badiiy tarjima har jihatdan badiiy ijod bilan deyarli bir xil darajada turadi. Chunki adib yoki shoirning iste'dodi va mahorati mahsuli bo'lgan badiiy asarni badiiy asar tarjimoni boshqa til vositalari bilan asliyatga muvofiq tarzda qayta yaratadi.¹³⁵

Yuqorida ta'kidlanganidek, tarjimon asl matn tilini mukamal egallagan bo'lishi, o'sha tilda so'zlashuvchi xalqning milliy ruhiy holati, tarixi, madaniyati, mentaliteti, qolaversa mamlakatshunoslikka oid ma'lumotlardan xabardor bo'lishi hamda eng asosiysi, matn tarjima qilinayotgan tilning (bizning holatimizda o'zbek adabiy tilining) barcha qonun-qoidalarini puxta egallagan bo'lishi shart. Shuningdek, tarjimon o'zga xalq madaniyati namunasining o'quvchi uchun qiziqarli va foydali bo'lishbo'lmashligini avvaldan ko'ra bilish xususiyatiga, adabiyot va san'atning asosiy sharti bo'lgan badiiy-estetik didga ham ega bo'lishi kerak. Buning uchun esa tarjimon chuqur bilim va tajribaga ega bo'lishi kerak. Tarjima – bu jiddiy tayyorgarlik talab etadigan og'ir va mashaqqatli mehnatdir.

Ozod Sharafiddinov "Iqrornoma" tarjimasida ham mohir tarjimon, o'tkir so'z ustasi, tashbih va iboralarni o'z o'rnida qo'llay oladigan ajoyib stilist, keng qamrovli bilim egasi sifatlarini namoyon etgan. Ammo biz asar tarjimasining ana shu hislatlari ustida to'xtalmadik. Zero bu kabi o'ziga xos holatlar yuzasidan, Ozod Sharafiddinovning boshqa tarjima asarlari xususida gapirganimizda to'xtalib o'tamiz.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, "Iqrornoma" tarjimasida fikr yuritganda mutarjimning mahoratidan darak berguvchi jamiyki unsurlarni bir tarafga qo'ygan holda, tarozining ikkinchi pallasida turgan muallif va tarjimonning ruhan mushtaraklik birligini nazardan qochirmaslik lozim. Zero, muallifning ruhiyatiga chuqurroq sho'ng'iy olgan tarjimongina uni anglay oladi.

Shunday qilib, Ozod Sharafiddinovning badiiy asarlar tarjimasidagi interpretatsiyaviy mavqeyi quyidagi umumiy xususiyatlardan iborat:

¹³⁵ R.Sharipov. Badiiy tarjima. Toshkent – 2022 y. 4-b.

Birinchidan, tarjimon badiiy asarning ma'no-mazmuni aniq va to'g'ri tushunadi, uni ma'naviy-ruhiy idrok qilgan holda tarjimaga qo'l uradi.

Ikkinchidan, publitsistik asarning umumiy konsepsiyasini tarjimada saqlab va uni imkon qadar ma'no jihatdan kuchaytirib tarjima qiladi.

Uchinchidan, tarjimon asl nusxani optimistik ruh bag'ishlab tarjima qiladi va bu ruhni o'quvchiga "yuqtira" oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashining kengaytirilgan yig'ilishidagi nutqi. 2023 yil 22-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 18 maydagi №376-sonli "Jahon adabiyotining eng sara namunalarini o'zbek tiliga hamda o'zbek adabiyoti durdonalarini chet tillariga tarjima qilish va nashr etish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
3. N.Karimov. Oybekning tarjimonlik mahorati Toshkent-1998 y.
4. O. Sharafiddinov. E'tiqodimni nega o'zgartirdim.// Tafakkur. 1997-yil, 1-son.
5. R. Sharipov. Badiiy tarjima. Toshkent – 2022-yil.
6. G'. Salomov Tarjima nazariyasiga kirish. Toshkent "O'qituvchi", 1978-yil. 149-bet.
7. L.Tolstoy. "Ispoved" Moskva. Klassicheskaya russkaya literatura. 2024 g.
8. L.Tolstoy. "Iqrornoma". "Ma'naviyat" nashriyoti 1998 y.
9. B. Bursov. Lev Tolstoy i russkiy roman. Izd. AN SSSR. M – L. -1963 г.

ZAMONAVIY ADABIYOTDA INSON RUHIYATI: PSIXOLOGIK PROZANING BADIY-ESTETIK TAHLILI

Ahmadova O'g'iloy Ozodqul qizi

SamDU tayanch doktoranti

ahmadovaogiloy93@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy adabiyotda inson ruhiyati tahlilining badiiy-estetik mohiyati tadqiq qilinadi. Inson ichki dunyosini ochib berishga qaratilgan psixologik proza, ong oqimi texnikasi, ichki monolog va ruhiy konfliktlarning badiiy funksiyasi ko'rib chiqiladi. O'zbek zamonaviy nasrida inson ruhiyatini tahlil qilish Tohir Malik, O'tkir Hoshimov, Erkin A'zam kabi yozuvchilarning asarlari misolida o'rganiladi. Tadqiqot adabiyotda ruhiy tahlilning estetik qiymati va uning ijtimoiy-falsafiy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: zamonaviy adabiyot, psixologik proza, ruhiy tahlil, ong oqimi, ichki monolog, Tohir Malik, O'zbek nasri.

Abstract: This article explores the artistic and aesthetic essence of psychological analysis in contemporary literature. It examines the role of psychological prose, stream of consciousness, inner monologue, and mental conflicts in revealing the inner world of the individual. The study particularly analyzes how modern Uzbek prose authors such as Tohir Malik, O'tkir Hoshimov, and Erkin A'zam address human psychology in their works. The findings highlight the aesthetic value of psychological analysis in literature and its socio-philosophical significance.

Keywords: contemporary literature, psychological prose, mental analysis, stream of consciousness, inner monologue, Tohir Malik, Uzbek prose.

Аннотация: В данной статье исследуется художественно-эстетическая сущность психологического анализа в современной литературе. Рассматриваются функции психологической прозы, метода потока сознания, внутреннего монолога и психических конфликтов в раскрытии внутреннего мира человека. На примере произведений таких писателей, как Тахир Малик, Уткир Хошимов, Эркин А'зам, анализируется психологический подход в современной узбекской прозе. Работа раскрывает эстетическую ценность психологического анализа и его социально-философское значение.

Ключевые слова: современная литература, психологическая проза, психологический анализ, поток сознания, внутренний монолог, Тахир Малик, узбекская проза.

Psixologik proza (psychological fiction / psychological realism) — bu asarlarda muallif e'tiborni qahramonlarning ichki olamiga, ularning his-tuyg'ulari, ruhiy holatlari va dunyoqarashlariga qaratadi; tashqi voqea-hodisalardan ko'ra ichki tajriba, ong va sub'ektivlik markaziy ahamiyatga ega bo'ladi. Bunday yondashuv adabiyotda shaxsni "ichkaridan" — tafakkur va tuyg'ular orqali tushunishga intiladi. Zamonaviy adabiyot jamiyat, tarix va sub'ektiv tajriba o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilmoqda: psixologik proza shaxsning identiteti, travma, xotira va ong jarayonlarini yoritib, zamonaviy o'quvchining asarga nisbatan empatiyasini va tushunishini kengaytiradi.

Psixologik tasvirning an'analari XIX asrga — Balzak, Stendal, Dostoevskiy va G. Flaubertga borib taqaladi, lekin XIX–XX asrlar o'rtasida ichki ongni ifodalash texnikalari (stream-of-consciousness, interior monologue, free indirect discourse) modernist yozuvchilarda — Proust, Joyce, Woolf va boshqalarida to'liq shakllanadi. Ularning asarlarida inson tafakkuri, ijtimoiy ong, ruhiy inqiroz va shaxsiy iztirob markaziy mavzuga aylandi. Ma'lumki, Onore de Balzak ijtimoiy-psixologik tahlil asoschisi sifatida e'tirof etiladi. U o'zining "Inson komediyasi" asarida yuzlab obrazlar yaratdi. Asarlari bilan jamiyat ta'siriga tushgan insonlarning ruhiyatini chuqur tahlil qiladi. Balzak har bir qahramonning ruhiyatini ijtimoiy sharoit, iqtisodiy manfaat va muhabbat bilan bog'lab o'rganadi. "Gobsek", "Yevgeniya Grande", "Gorio ota" kabi romanlarida insonning axloqiy-ruhiy degradatsiyasi tasvirlanadi. Shuningdek, bu borada gapirilganda Stendal ham fransuz realizmining asoschilaridan biri ekanligini aytish mumkin. Uning prozasi shaxs ichki olamine, ruhiyatini, insonlardagi murakkab hissiyotlarni ochib berishga qaratilgan edi. Asarlarining asosiy g'oyasi inson va ijtimoiy ideallik o'rtasidagi ruhiy kurash deyish mumkin. Stendal psixologik prozaga "ichki monolog", "avtorefleksiya" ya'ni o'z-o'zini tahlil qilish hamda "ruhiy portret" usullarini kiritgan. Fyodor Dostoyevskiy asarlarida esa inson ruhining tubidagi axloqiy, diniy va ekzistensial inqirozlar tasvirlanadi. Dostoyevskiy, sharq adabiyotida ko'p uchraganidek, inson qalbini yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurash maydoni sifatida ko'radi. Qahramonlar, ichki monologlar, o'zini ayblash, vijdon azobi orqali tahlil qilinadi. Yozuvchi ichki nutq, g'oyalar to'qnashuvi, ong osti jarayonlarini birinchi bo'lib chuqur ochgan. Dostoyevskiyning asarlari keyinchalik ekzistensializm falsafasiga asos bo'lgan. Bugungi kunda zamonaviy adabiyotning rivojida inson ruhiyati tahlili markaziy estetik tamoyillardan biriga aylangan. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon adabiyotida, xususan, o'zbek nasrida ham inson ichki olamini tahlil qilishga qaratilgan badiiy izlanishlar kuchaydi. Psixologik proza shakllanishida nafaqat ijtimoiy jarayonlar, balki psixologiya fanining rivoji, falsafiy tafakkurning

kengayishi ham muhim rol o'ynadi [1]. Inson shaxsining ichki dunyosi, uning sezgi va kechinmalari tashqi voqealardan ham ko'ra chuqurroq dramatik kuch sifatida tasvirlana boshladi. Psixologik tahlil badiiy ijodda turli shakllarda namoyon bo'ladi. Ong oqimi texnikasi, ichki monologlar, tush va xotira tasvirlari qahramonning ruhiy olamini ochishda asosiy vositalardir [4]. Bu usullar orqali yozuvchi oddiy voqelikni emas, balki qahramon dunyoqarashini, uning borliqni qabul qilish shaklini o'quvchiga taqdim etadi. Shu boisdan zamonaviy asarlarda voqelikdan ko'ra ko'proq qahramon ruhiyatidagi ichki drammatizm ustuvor ahamiyat kasb etadi[6].

O'zbek zamonaviy nasrida ham bu tendensiya yaqqol namoyon. Masalan, Tohir Malikning "Alvido bolalik" asarida bolalik dunyosi, ulg'ayish jarayonidagi psixologik iztiroblar va armonlar ichki monologlar orqali tasvirlanadi. Erkin A'zam esa o'z asarlarida oddiy qahramonlarning ruhiy kechinmalarini ijtimoiy fon bilan uyg'unlashtirib beradi [10]. Zamonaviy adabiyotda inson ruhiyatini badiiy tahlil qilishning dolzarbligi shaxsiy va ijtimoiy qarashlar o'rtasidagi ziddiyatlarni tushunish, ma'naviy inqirozlarning ildizlarini anglash bilan bog'liqdir. Qahramon ruhiyati orqali o'quvchi o'zini va o'z jamiyatini anglaydi. Shu ma'noda, psixologik tahlil badiiy asarni nafaqat estetik zavq manbai, balki hayotiy tajriba maktabiga ham aylantiradi [12].

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy adabiyotda inson ruhiyati tahlili yangi davr realiyalari va ma'naviy ehtiyojlar bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan bo'lib, u milliy adabiyotning taraqqiyotiga ham, jahon adabiy jarayonlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Жуманов Қ. Психологизм ва бадий ижод. – Тошкент: Фан, 2010.
2. Назаров Б. Замонавий ўзбек адабиётида рухий таҳлил муаммолари. – Тошкент: Университет, 2015.
3. Karimov N. O'zbek nasrida psixologik tahlilning badiiy imkoniyatlari. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 2018.
4. Ахмедова Н. Психологическая проза в узбекской литературе. – Самарканд, 2012.
5. Хожиев А. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Фан, 2005.
6. Saidov M. Inson ruhiyati va adabiyot. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2019.
7. Юсуфова Ш. Психоанализ и современная проза. – Тошкент: Маънавият, 2017.

8. To'xtasinov O. O'zbek romanida psixologik tasvir. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
9. Erkinov A. Adabiyot va ruhiyat. – Buxoro: Universitet, 2021.
10. G'aniyeva L. Zamonaviy adabiy jarayon va inson omili. – Toshkent: Ma'naviyat, 2022.

LITERARY THEORY AND CRITICAL THINKING: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

Akabirova Mehriniso Baxtiyorovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand

Davlat Universiteti doktoranti

akabirovamehriniso@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6241-8029

Annotation: This study explores the theoretical and methodological foundations of literary theory and critical thinking, with a particular focus on their evolution, interdisciplinary connections, and analytical tools. It examines how various schools of literary theory—from formalism and structuralism to postmodern and postcolonial critiques—have shaped the modes of textual interpretation and cultural understanding. Emphasis is placed on the role of critical thinking in enabling deeper engagement with literary texts, challenging conventional readings, and fostering interpretative pluralism. Furthermore, the paper outlines methodological frameworks that guide the application of theory to literature, highlighting the intersection of philosophy, linguistics, and cultural studies. By synthesizing both classical and contemporary perspectives, the study aims to clarify the conceptual apparatus necessary for informed and context-sensitive literary criticism in the 21st century.

Keywords: literary theory, critical thinking, methodology, interpretation, structuralism, postmodernism, interdisciplinary analysis

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot adabiyot nazariyasi va tanqidiy fikrlashning nazariy va uslubiy asoslarini o'rganib, ularning evolyutsiyasi, fanlararo aloqalari va tahliliy vositalariga alohida e'tibor qaratadi. U adabiyot nazariyasining turli maktablari - rasmiyatchilik va strukturalizmdan postmodern va postkolonial tanqidlargacha - matnni talqin qilish va madaniy tushunish usullarini qanday shakllantirganini o'rganadi. Badiiy matnlar bilan chuqurroq shug'ullanish, an'anaviy o'qishni qiyinlashtirish va sharhlovchi plyuralizmni rivojlantirishda tanqidiy fikrlashning roliga alohida e'tibor qaratiladi. Bundan tashqari, maqolada falsafa, tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasini ta'kidlab, nazariyani adabiyotga tatbiq etishga yo'l-yo'riq ko'rsatadigan uslubiy asoslar ko'rsatilgan. Klassik va zamonaviy nuqtai nazarlarni sintez qilish orqali tadqiqot XXI asrda xabardor va kontekstga sezgir adabiy tanqid uchun zarur bo'lgan kontseptual apparatni aniqlashtirishga qaratilgan.

Kalit soʻzlar: adabiyot nazariyasi, tanqidiy fikrlash, metodologiya, talqin, strukturalizm, postmodernizm, fanlararo tahlil

Аннотация: В данном исследовании рассматриваются теоретические и методологические основы теории литературы и критического мышления, с особым акцентом на их эволюции, междисциплинарных связях и аналитических инструментах. В исследовании рассматривается, как различные школы теории литературы — от формализма и структурализма до постмодернистской и постколониальной критики — сформировали способы текстовой интерпретации и культурного понимания. Особое внимание уделяется роли критического мышления в обеспечении более глубокого взаимодействия с литературными текстами, оспаривании традиционных прочтений и развитию интерпретационного плюрализма. Кроме того, в статье излагаются методологические основы применения теории к литературе, подчеркивая взаимосвязь философии, лингвистики и культурологии. Синтезируя классические и современные подходы, исследование направлено на уточнение понятийного аппарата, необходимого для обоснованной и контекстно-чувствительной литературной критики в XXI веке.

Ключевые слова: теория литературы, критическое мышление, методология, интерпретация, структурализм, постмодернизм, междисциплинарный анализ

Introduction

Literature has long served as a complex reflection of human consciousness, emotion, and social experience, occupying a vital place in the development of cultural, moral, and ideological paradigms. In understanding literary processes and evaluating artistic texts, **literary theory** and **critical thinking** function as essential intellectual tools. These domains not only enable the interpretation of the formal and thematic structures of literary texts, but also facilitate deeper inquiry into the relationships among the author, the reader, and the broader sociocultural context [1: 44]. **Literary theory** as a discipline examines the nature of literature, the mechanics of genre, the system of literary devices and imagery, as well as the function of language in constructing aesthetic meaning. The evolution of literary theory spans from the classical poetics of Aristotle and Plato to modern schools such as structuralism, poststructuralism, deconstruction, feminist theory, and new historicism. Each theoretical model has contributed unique interpretive strategies and conceptual tools, enriching our understanding of literature as a dynamic and multifaceted phenomenon.

Critical thinking, meanwhile, represents the reflective and analytical dimension of literary scholarship. It urges readers and critics alike to move beyond surface-level interpretation and engage with texts through contextual, philosophical, linguistic, sociopolitical, and cultural lenses. Critical thinking challenges fixed interpretations and promotes dialogic, pluralistic readings, thus empowering the reader to uncover hidden ideologies, power structures, and historical discourses embedded within the text. In the contemporary era, literary theory increasingly intersects with a range of other disciplines—including semiotics, psychoanalysis, sociology, linguistics, and cultural studies—making literary criticism not only an aesthetic practice, but also an epistemological and ideological one. This interdisciplinary convergence calls for a diverse and rigorous methodological framework that can respond to the complexities of modern texts and readerships. This paper aims to explore the **theoretical and methodological foundations** of literary theory and critical thought, tracing their historical development and examining their relevance in present-day literary studies [2: 59]. The goal is to demonstrate how theory-based and critically engaged approaches allow for multi-layered interpretations and deeper analytical engagement with literary works in both academic and educational contexts. The study of literary theory and critical thinking has evolved through a complex history of philosophical, aesthetic, and linguistic inquiry. Foundational contributions to literary theory can be traced back to classical antiquity, particularly to **Aristotle's Poetics**, where the concepts of mimesis, catharsis, and dramatic structure laid the groundwork for literary classification and evaluation. **Plato**, by contrast, approached literature from a moral and epistemological stance, questioning its role in truth-seeking and public ethics. In the 20th century, **formalism** and **structuralism** marked a decisive shift toward the analysis of internal textual structures. Russian Formalists like **Viktor Shklovsky** and **Roman Jakobson** emphasized literary devices (e.g., defamiliarization) as the essence of literariness. In parallel, structuralists such as **Roland Barthes**, **Claude Lévi-Strauss**, and **Tzvetan Todorov** drew on Saussurean linguistics to explore how meaning in literature is generated through binary oppositions and narrative systems. The post-structuralist and deconstructionist movements—led by thinkers like **Jacques Derrida**, **Michel Foucault**, and **Paul de Man**—challenged the stability of meaning and authorial intention. These approaches argued that texts are inherently unstable and open to multiple interpretations, thus advancing the idea of interpretative plurality. Derrida's concept of *différance* and Foucault's discourse analysis became foundational to the shift from text as an autonomous object to text as a site of ideological negotiation [5: 98]. At the same time, **Marxist criticism** (e.g., **Terry Eagleton**, **Fredric Jameson**),

feminist theory (e.g., **Elaine Showalter**, **Sandra Gilbert and Susan Gubar**), and **postcolonial theory** (e.g., **Edward Said**, **Gayatri Spivak**, **Homi Bhabha**) infused literary studies with sociopolitical perspectives. These schools emphasized the role of class, gender, race, and power in the production and reception of literature, framing literature as both a reflection of and resistance to dominant ideologies. Recent decades have seen the rise of **reader-response theory** (e.g., **Stanley Fish**, **Wolfgang Iser**), **ecocriticism**, and **digital humanities**, all of which reflect an ongoing expansion of methodological approaches in literary analysis. **Reader-response theory**, for instance, shifted attention from authorial intent and textual form to the reader's role in meaning-making. In contrast, ecocriticism explores the relationship between literature and environmental consciousness. Scholars such as **Jonathan Culler**, **Peter Barry**, and **Terry Eagleton** have provided accessible overviews of literary theory, helping to bridge the gap between abstract theoretical models and practical literary analysis. In the context of education, **critical pedagogy** (e.g., **Paulo Freire**) has emphasized the importance of teaching literature as a tool for developing independent, critical thinking skills in learners. Overall, the literature suggests that literary theory is not a monolithic field but rather a constellation of perspectives that intersect across time, ideology, and disciplinary boundaries. As such, critical thinking emerges not merely as a cognitive skill but as an ethical and interpretive stance that empowers scholars and readers to challenge normative meanings and construct new forms of understanding [7: 16].

In the context of Uzbek literary scholarship, theoretical and critical approaches have been deeply influenced by both classical Eastern poetics and Soviet-era structural paradigms. Foundational scholars such as **Fitrat**, **Abdurauf Fitrat**, and **Cho'lpon** contributed significantly to the national literary discourse by advocating for a fusion of traditional aesthetics with modernist sensibilities. Their works emphasized the social responsibility of literature and the role of the writer as a moral and cultural reformer. During the Soviet period, literary analysis in Uzbekistan was largely shaped by **Marxist-Leninist ideology**, where literature was often interpreted through the lens of class struggle and socialist realism. However, even within this framework, scholars like **G'afur G'ulom**, **Hamid Olimjon**, and **Oybek** provided nuanced readings of classical and contemporary Uzbek literature, developing rich traditions of textual and ideological interpretation. In the post-independence era, Uzbek literary theory has experienced a gradual methodological renewal. Scholars such as **Sh. Shoabdurahmonov**, **B. Sarimsakov**, **A. Hojiev**, and **Q. Yuldoshev** have revisited the principles of literary analysis, incorporating semiotic, comparative, and hermeneutic approaches into the evaluation of Uzbek literary texts. Recent research has also

emphasized the importance of national values, spiritual heritage, and identity formation in the interpretation of literature, aligning theoretical inquiry with cultural revival [13: 32].

Moreover, current Uzbek literary criticism increasingly engages with global theoretical discourses, integrating concepts from **structuralism**, **postmodernism**, and **intertextuality** while maintaining a focus on indigenous genres such as *maqoma*, *doston*, and *she'riy meros*. The convergence of traditional forms and modern critical theory reflects a growing recognition of the need for methodological plurality in post-Soviet literary studies. This body of work highlights the importance of contextualizing literary theory within local intellectual traditions while also maintaining openness to international scholarship. Such a dual orientation is crucial for developing a more inclusive and culturally responsive model of critical thinking in literary education and research. The findings from the literature reviewed suggest that literary theory and critical thinking are not static constructs, but rather dynamic, evolving frameworks that respond to changing historical, cultural, and intellectual contexts. One key point emerging from this discussion is that no single theoretical school offers a universally applicable method of literary analysis. Instead, the coexistence of multiple paradigms—from formalism and Marxism to postcolonial and ecocritical theory—demonstrates that interpretive flexibility is essential to meaningful literary inquiry [10:108].

A second important aspect is the increasing interdependence between critical thinking and interdisciplinary methods. In both Western and Uzbek literary traditions, there has been a shift from rigid textual formalism toward a more contextualized, reflexive approach. Contemporary scholars are encouraged not only to interpret what a text means, but also to ask how, why, and under what ideological conditions those meanings are constructed and received. In the Uzbek academic context, this shift is particularly relevant as scholars seek to re-evaluate national literary heritage through post-Soviet lenses, incorporating modern theoretical insights while retaining respect for traditional genres and cultural values. This highlights the necessity of cultivating critical thinking as both an academic competency and a broader intellectual attitude. Ultimately, the discussion reveals that engaging with literary texts through varied theoretical and critical lenses enhances interpretive depth, encourages pluralism, and aligns literary studies with broader intellectual goals such as ethical awareness, social critique, and intercultural understanding [8: 77].

Conclusion

In conclusion, literary theory and critical thinking form the core of any rigorous approach to the study of literature. Through their historical development and methodological diversification, they have enabled scholars and readers alike to interpret texts from multiple perspectives, bridging the gap between aesthetics and ideology, form and context. In both global and Uzbek academic traditions, the integration of theoretical frameworks with critical reflection enhances our capacity to engage with literature not just as art, but as a cultural and intellectual discourse. The cultivation of critical thinking—especially when supported by diverse theoretical paradigms—is essential for fostering analytical literacy, intellectual independence, and deeper appreciation of literary complexity in modern education and research.

References:

14. Aristotle. (1996). *Poetics* (M. Heath, Trans.). Penguin Classics.
15. Barry, P. (2017). *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory* (4th ed.). Manchester University Press.
16. Culler, J. (2000). *Literary Theory: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
17. Derrida, J. (1978). *Writing and Difference* (A. Bass, Trans.). University of Chicago Press.
18. Eagleton, T. (2008). *Literary Theory: An Introduction* (Anniversary ed.). Blackwell.
19. Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books.
20. Hojiev, A. (2002). *Badiiy asarni tahlil qilish metodikasi*. Toshkent: Fan.
21. Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
22. Shoabdurahmonov, Sh. (1996). *Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari*. Toshkent: O'qituvchi.
23. Showalter, E. (1985). *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory*. Pantheon Books.
24. Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (pp. 271–313). University of Illinois Press.
25. Todorov, T. (1977). *The Poetics of Prose* (R. Howard, Trans.). Cornell University Press.
26. Yuldoshev, Q. (2017). *Adabiy tanqid: nazariya va amaliyot*. Toshkent: Akademnashr.

ZAMONAVIY SHE'RIYATDA AN'ANA VA NOVATORLIK XUSUSIDA MULOHAZALAR

Jumanov Akbar,

tayanch doktorant Jizzax DPU,

Ilmiy rahbar prof. U.Qosimov

jumanovakbar574@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy ijodning asosiy muammolaridan sanalgan an'ana va novatorlikning adabiyot taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyati bo'yicha fikr yuritiladi. Mumtoz adabiyotimizdagi an'analardan, xususan, Vatan timsolini yaratish borasidagi ijodiy an'analarning zamonaviy shoirlar tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirilayotgani tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ijodiy tajriba va an'analar, adabiy ta'sir, badiiy tasvir vositalari, Vatan timsoli, poetik mahorat.

Abstract: This article discusses the role and significance of tradition and innovation in the development of literature, which are considered to be the main problems of artistic creativity. The successful continuation of the traditions of our classical literature, in particular, the creative traditions of creating the image of the Motherland by modern poets is analyzed.

Keywords: Creative experience and traditions, literary influence, means of artistic expression, image of the Motherland, poetic skill.

Аннотация: В статье рассматриваются роль и значение традиций и новаторства в развитии литературы, которые считаются основными проблемами художественного творчества. Анализируется успешное продолжение традиций нашей классической литературы, в частности, творческих традиций создания образа Родины современными поэтами.

Ключевые слова: Творческий опыт и традиции, литературное влияние, средства художественной выразительности, образ Родины, поэтическое мастерство.

Adabiy traditsiya- an'anaviylik (lotincha: o'tkazish, topshirish, yetkazish ma'nolarini anglatadi) ko'p qirrali jarayon; u voqelikni idrok etish, hissiy bilish-anglash va uni badiiy aks ettirish sohasida davrdan-davrga va avloddan avlodga o'tib kelayotgan va zamon talablariga javob beradigan adabiy-estetik tajribalar, an'anaviy mavzu-g'oya, obrazlar, badiiy tasvir vositalari va rang-barang uslublar hamdir.

Adabiyot taraqqiyotining muhim ichki omillaridan biri an'ana va yangilikning uzviy bog'liqligidir. An'ana va novatorlik, ijodiy ta'sir hamisha badiiy ijod va adabiy-estetik tafakkur rivojining muhim va zaruriy bir sharti, qudratli omili bo'lib xizmat qilishini jahon adabiyoti taraqqiyoti to'la tasdiqlaydi. Har bir davr o'zidan oldingi davr adabiyotida mavjud eng yaxshi jihatlarni ijodiy o'zlashtiradi va ularga nimadir qo'shadi, shu asosda adabiy jarayon rivojining uzviyligi ta'minlanadi. Adabiyotdagi vorisiylik, an'ana va yangilik bamisoli uchar qushning ikki qanotiga o'xshaydi (Qaysin Quliyev) Masalan, boy adabiy-madaniy an'analарimiz XX asr boshlaridan yangi o'zbek adabiyotining shakllanish jarayoni tez kechishini ta'minladi: adabiyotimiz qisqa fursat ichida jahon adabiyotidagi yutuqlarning ko'pini ijodiy o'zlashtirdi, o'zining badiiy tasvir va ifoda yo'llarini boyitdi. Darhaqiqat, ko'p asrlik adabiyotimizning barcha yirik vakillari mumtoz she'riyatimiz, ayniqsa, Navoiy ijodidan va adabiy-estetik saboqlaridan oziqlanmagan yoxud ta'sirlanmagan deyish bamisoli ular quyosh nuridan bahramand bo'lmagan deyishdek anoyilik bo'lar edi. O'zbekiston Qahramoni Ibrohim G'afurov ta'kidlaganidek, "Bugunning yetuk shoirlari Navoiy ideallariga izdoshlik qilmoq bilan o'zlarini baxtli sezadilar". Ular mumtoz adabiyotimizdan u yoki bu darajada o'rgangan, tajriba va an'analarni rivojlantirgan va adabiy ta'sir natijasida mukammal asarlar yaratib kelayotgani ko'zga tashlanadi. Bu borada XX asrning ikkinchi yarmida poeziya maydoniga kirib kelgan Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Omon Matjon, Usmon Azim, Shafoat Rahmatullo, X.Davron, Sirojiddin Sayyid, M.Toyir, M.Kenjabek, Sh.Qurbon, H.Ahmedova, A.Matnazar kabi o'nlab talantli shoirlarimizning asarlarini alohida ta'kidlash lozim. Masalan, an'anaviy Vatan mavzusi insoniyat tamaddunining barcha davrlarida badiiylikning asosiy tasvir obyekti sifatida qaraladi. Ko'p asrli xalq og'zaki ijodiga xos badiiyat namunalarida xalqimizning azaliy orzu-umidlari, Vatan erki va ozodligi tushunchasi teran badiiy talqin etilganligi, ezgulik, adolat, haqiqat g'oyalari Vatan obrazini yoritishga, vatanparvarlik tuyg'ularini ifodalashga xizmat qilgan. Adabiyotda Vatan tasvirini yaratishda har bir yetuk shoirning alohida tasvir uslubi bo'lganidek, buyuk Alisher Navoiyning ham o'z uslubi, so'zi va tasvir ifodalari e'tiborga loyiqdir.. Navoiy turli janrlarda yozgan asarlarida ona-yurt timsolining mukammal poyetik tasvirini yaratadi. "Saddi Iskandariy" dostonida ona-Vatan shunday ulug'lanadi: "Angakim vasat mehri raxshon kelib, Munga lek mulki Xuroson kelib. Xuroson badandur, Hiri y jon anga, Hiri y jon, badandur Xuroson anga." Dostonning boshqa bir o'rnida Vatanning muqaddas qadriyat ekanligidan yana ogoh etadi: "Vatan tarkini bir nafas aylama, Yana ranj-u g'urbat havas aylama". Buyuk shoir va adilar ijodidan bunday hikmatimiz satrlarni ko'plab keltirish mumkin.[1.219]

Ma'lumki, Islom-Sharq adabiyotida "arba'in" an'anasi mavjud bo'lib, eng sahih hadislardan 40 tasini saralab, ularning mazmuni ruboiy janri orqali talqin qilingan. Alisher Navoiy ustoz Jomiyning shu yo'lda yozilgan "Chil Hadis"ni turkiyga tarjima qiladi va "Arba'in" deb nomlaydi. Turkiy adabiyotimizda Qur'on va Hadislardan ta'sirlanib, ijodiy ilhomlanib islomiy ruh bn yo'g'rilgan asarlar yozishni dastavval Ahmad Yugnakiy o'zining "Hibat ul-haqoyiq" dostoni bilan boshlab berganligini olimlarimiz Qosimjon Sodiqov va Boqijon To'xliyevlar ta'kidlashadi. A.Oripov, S.Sayyid, Sh.Qurbonlar ham hadislardan saralab, bu an'anani ijodiy davom ettirdi.

O'zbek mumtoz adabiyoti nihoyatda boy, janrlar rang-barangligi, mavzular ko'lami kengligi, har bir ijodkorga xos uslubiy jilolar bugungi kunda zamonaviy o'zbek adabiyoti rivojiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Jumladan, an'anaviy she'riy san'atlar har bir davr she'riyatiga xos yuksak badiiylikka erishish omillari sifatida yangi davr lirikasi va ko'plab zamonaviy shoirlar she'riyati uchun ham xos adabiy hodisa ekanligi e'tiborga loyiqdir. Sharq mumtoz adabiyotida keng qo'llangan tashbeh san'ati, jumladan, mumtoz she'riyatimiz namunalarida nay ham an'anaviy ramziy timsollardan biri bo'lib, keyingi davr zamonaviy she'riyatimiz poetik ifoda yo'sinida o'ziga xos ma'no qirralariga ega bo'lib kelmoqda. Masalan, XX asr she'riyatida betakror shoirlardan biri Usmon Nosir "Tilimni nayga jo'r etding" misralari orqali nay timsolini yangicha ifodalagan. Yoxud zamondosh shoirlarimizdan Shafoat Rahmatullo Termiziyning mumtoz she'riyatdagi an'anaviy timsollarni tanlash va qo'llashdagi poyetik mahoratini va yangi so'zlar yaratishi bilan tlimizni boyitishdagi samarali izlanishlarini quyidagi satrlari misolda ham ko'rish mumkin:

Dunyo

turar zangor kuyga shaylanib,-

G'uncha ruboblanib, maysa naylanib.

Shuningdek, S.Sayyidning "Bellari bordir qamishning beliday Nola qilgum men misoli nayqamish"⁵² baytida shoir yorning belini qamishga o'xshatadi. Oshiq esa nayqamishga aylanib, ishq otashida nola chekadi. Ma'shuqa nayga, oshiq nayqamishga o'xshatilgan. Shuningdek, Halima Ahmedovanning tasavvufona ruhdagi she'riyatida mohirona qo'llangan birgina "yashil" rang bilan bog'liq poetik timsol-tashbehtar ham yangi va yuksak tafakkur namunalari sanaladi. Jumladan, Sirojiddin Sayyidning "Jarohat" dostonida Vatan tasviri yana ham keng qamrov kasb etganligi e'tiborni jalb etadi. Bunda shoir Vatanni turli timsollar vositasida ifodalaydi. Bular: "sigir sog'ayotgan ayol", "xayol surayotgan kelin", "beshikda yotgan bolalar", "yangi ko'ylak kiygan qizaloq", "unib chiqqan ismaloq", "olisga termulgan tol", "dasht-u qirlardagi lolalar", "sokingina yonayotgan gulxanlar", "Yor-yor"lar ham o'lanlar"dir.

Bunday milliylik zamiridagi rangin tasvirlar shoir poeziyasidagi original obrazlilik, tasvirning mazmunga mutanosib ifodalanishi ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ya'ni Sirojiddin Sayyid ijodida ham Vatanning umumlashma badiiy obrazi yaratilganini ko'rish mumkin. Qadimiy folklorimizdan va ayniqsa Navoiyning Vatan mavzusidagi mashhur manzuma-hikmatlaridan ilhom olgan zamonaviy shoirlarning bu mangu va an'anaviy mavzudagi she'rlarida ijodiy bardavomlik va o'ziga xoslik ham yorqin aks etib turadi. An'ana va originallikning yetuk namunalari sifatida yaratilgan she'r va dostonlarga xos yana bir mushtaraklik shundaki, ularning barchasida badiiy asarda obrazlilik va emotsionallikning yuzaga kelishida sifatlash (epitet), o'xshatish, takrir, metafora va mubolag'a singari tilning badiiy tasvir vositalari ham muhim o'rin tutadi. Masalan, Azim Suyunning "Sajdagoh" deb atalgan ilk fasli inson uchun eng muqaddas va buyuk qadriyat sanalmish Vatan madhi, vatan g'ururi an'anaviy va o'ziga xos tarzda ifodalangan:

*Qadim erka soylardan oqib kelar gul isi,
 Olma gulining isi, zardoli gulin isi.
 Yulduzlarmi, oylardan qalqib kelar gul isi,
 Jiya gulining isi, qaroli gulin isi.
 Gullar atrin taratgan tog'imsan, Vatan o'zing,
 Ko'ngillar qulfin ochgan bog'imsan, Vatan, o'zing.*

Haqiqiy she'r va san'at "yuqumli" bo'lishi kerak: she'riy misralari orqali o'quvchi ona-yurtimizning xushbo'y havosini tuygandek, uning purviqor tog'lari va qadrdon bog'larini kevgandek his etadi o'zini. Bu she'rda aks ettirilgan vatan timsollarining haqqoniyligi, tabiiyligi va shoirning mahorati va so'z san'atkorligi tufayli yuz beradi. Ustoz Qozoqboy Yo'ldosh aytganidek, she'rdagi qadim, erka soylar, gul isi oqib, qalqib kelishi kabi sof milliy tasvirlar yoxud "qulfi-dili ochilishi" singari o'zbekona ifodalar she'rning hayotiyiligini va huzurbaxsh ohangdorligini kuchaytirishi bilan birga kitobxon qalbidagi vatan mehrini ham jonlantiradi. Shu bilan birga buyuk so'z san'atkorlarining ilg'or an'alarini davom ettirish passiv jarayon bo'lmay, balki ularni ijodiy o'zlashtirishda shoir va yozuvchilarning dunyoqarashi, g'oyaviy-badiiy mushohadakorligi, iste'dodi va poetik mahorati muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birgalikda she'riyatda Usmon Azimning ham o'rni beqiyos. Usmon Azim va uning tengdoshlari shoirning vazifasi o'tmishdoshlarni takrorlash emas, balki poetik mazmunni ifodalashning yangi usul va vositalarini topish, yangi poetik obraz va bo'yoqlar yordamida voqelikni, shu voqelikning ruhiy va ma'naviy markazi – Inson qalbida ro'y berayotgan o'zgarishlarni tasvirlash ekanligini angladilar. Ayniqsa, Usmon Azim doim ijodiy izlanish muhitida yashadi va hozir ham yashab kelmoqda.

Shubhasiz, har qanday shoir ham muayyan ijodiy marraga chiqib olganidan keyin shu marra atrofida aylanib qolishi, ijodiy topilmalarining rang - ro'yini ketkazib yuborishi hech gap emas. Agar shoir o'z iste'dodining yangi imkoniyatlarini, yangi qirralarini kashf qilishda davom etmasa, u yangi ijodiy dovonga ko'tarila olmaydi. Usmon Azimning doim ijodiy yangilanib turishining baxtli sabablaridan biri shundaki, u bir adabiy turdan ikkinchisiga, bir janrdan boshqasiga tinmay o'tib turadi. Shoirning ketma-ket hikoyalar, pyesalar va kinossenariylar yozishi, turli janrlar, mavzular va qahramonlar muhitidan nafas olishi uning muntazam yangilanib turishiga imkon yaratmoqda.

U shunday yangilanish pallalarida avval topgan poetik obraz va bo'yoqlarni yanada o'ynatib - yashnatib yuboradi. Eng muhimi, u Xitoy devorini "yorib o'tgan" ko'zbo'yamachi David Kopperfilddek, his va tuyg'ular olamiga nur tezligi bilan kirib, lirik 40 qahramonning yoniq ruhiy holatini bir - ikki chizma bilan yaqqol gavdalantirib beradi. Usmon Azim muhabbat haqida ko'p va xo'p yozgan. Agar uning avvalgi she'rlarida lirik qahramonning sevgi tuyg'ulari ifodasida ravshanlik va hatto porloqlik ustuvorlik qilgan bo'lsa, so'nggi she'rlarida porlab yongan mushaklarining kullari tasvirga tortilgandek tuyuladi. Ammo bu so'ngan sevgi kullari emas. Lirik qahramon sevgisi (binobarin, shoir sevgisi) olovlangan bo'lsa olovlanganki, aslo so'nman. Faqat shoir endi sevgi haqida minbar oldida turgan olomonga emas, balki eng yaqin kishisining, sirdoshining qulog'iga shivirlab aytadi. Usmon Azimning muhabbat lirikasi so'nggi yillarda shunday qiyofani olgan: u so'zga xasis, lirik qahramon qalbini o'rtoqchi iztirob yoqlinini shoir bir-ikki obraz, bir-ikki chizma bilan ifodalaydi, xolos. U shunday usul bilan so'zning she'riy matndagi vaznini, salmog'ini oshiradi va ayni paytda she'rxonni she'rni chuqur his etishga, har bir so'z va har bir poetik obrazning mag'zini chaqishga da'vat qilgandek bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodi o'zining betakror tarovati, o'ziga xos usuli bilan insonlar qalbidan chuqur joy egallab kelmoqda. Shunday yozuvchi, shoirlarimiz borki, xalqona ohang, xalqona usul ular ijodining bir bezagi bo'lib xizmat qiladi. O'zbek adabiyotida folklor ta'siri natijasida juda ko'plab asarlar, she'rlar yaratildi. Usmon Azim ham xalq og'zaki ijodidan ruhlangan holda o'zining "Baxshiyona" turkumini yaratib xalq ijodining yetuk bilimdoni ekanligini namoyish etdi. Ushbu turkumga kiritilgan she'rlar asosi folklorga borib taqaladi. Shoir ijodini kuzatar ekanmiz uning "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkum dostonlariga mehri bo'lakchaligiga guvoh bo'lamiz. "Boychibor bo'lmaganida Alpomish bo'lmaganidek, she'riyat bo'lmaganida Usmon Azim ham bo'lmasdi. Bugungi o'zbek she'riyatida "shoir" ko'p, shoirlarning alplari bor. Lekin she'riyatning 90 alpini bir joyga yig'sang, ularning barchasini faqat "Iste'dodga

sadoqat"i va dilining barkamolligi bilan dog'da qoldiradigan, barcha alplarni yenggan Alpomishdek qudratga ega bo'lgan, xalq bahodiriga ildiz bo'lgan, uning mardligini diliga ko'chirgan uyg'oq shoiri – Usmon Azimi bor" [2.53].

“Baxshiyona” uch qismdan iborat bo'lib, har bir qism o'zining xususiy va umumiy jihatlariga ega. Masalan, dastlabki qismdagi sakkiz dramatik ballada chuqur mantig'i, falsafasi bilan, ikkinchi qismdagi “Baxshiyona” turkumi xalqona ruhi bilan, so'nggi uchinchi qism esa yaxlit xoldagi yirik bir badiiy asarligi va undagi mazmunning o'ziga xosligi bilan o'zaro farqlanadi. “Baxshiyona” Usmon Azim ijodida xalqona yo'nalishdagi she'riy asarlar va folklorga monand ijod etish uslubi muhim ahamiyat kasb etishini yana bir bora dalillaydi. Turkumdagi she'rlar har tomonlama: g'oyasi, usuli, shakliy tuzulishi, umuman, kompozitsion qurilishi bilan xalq og'zaki ijodi namunalarini yodga soladi. Satrlardagi soddalik, samimiylilik, ohangning o'ynoqiligi, bayon etish usuli xalqonadir. Mutolaa qilarkansiz o'zingizni butun boshli xalq dostonlari, lapar-u qo'shiqlari og'ushida orom olgandek his qilasiz. Negaki, bu turkum she'rlarda folklorning eng yetakchi, eng muhim va ta'sirchan g'oyalari, motivlari, oxanglari, mohirona, zamonaviy ifodalanadi. She'rlarda turkum doirasidagina an'anaviy bo'lgan Elbek baxshi, Elomon, Oqbotir, Qorabotir, Alpomish, Barchin, Qaldirg'och kabi bir qator obrazlar ishtirok etadiki, sinchkovlik bilan e'tibor berilsa, muallif obrazlarning deyarli har birida o'ziga xos bir ramziylikni ifodalashga xarakat qilganini sezish qiyin emas. Masalan, o'z eli, vatani uchun fido bo'lishga, jonini berishga, xatto haqiqatning ko'ziga tik qarashga tayyor vafodor insonlar Oq botir timsolida, unga qarama-qarshi tomon vakillari esa Qora botir nomi ostida birlashtirilgan. Yoki ushbu ikki obraz yuqoridagilarni mantiqan o'z mezonlari mexvariga qamrab oladi.[3.56].

“Baxshiyona” turkumining yana bir o'ziga xos xususiyati – bu she'rlarning deyarli barchasi baxshi tilidan ya'ni, Elbek baxshi tomonidan do'mbira jo'rligida aytilganidir.

Shoir zoti borki, ishqni kuylaydi, mehr-muhabbatni ulug'laydi. Usmon Azimning ushbu turkumidagi she'rlar ham ishqnoma tarzida yangraydi, ko'ngillarga taskin, tasalli beradi. Shu bois bo'lsa kerak ushbu she'rlar qo'shiqqa aylanib, xofizlar tilidan, xalqimizning dilidan tushmay kelmoqda. Asarda “Elbek baxshi bir kambag'alning to'yini gurillatib, necha kampir-qizlarning yuragini dirillatib, ovuliga qaytib kelayotgan” da bir karvonga duch keladi. Karvon atrofi otliqlar bilan to'la. Shu payt sevganidan ayrilib bo'zlab borayotgan yori Oytumanning ovozi eshitiladi. U yig'lab-yig'lab dard-u holini bayon qilib borardi. O'zining orzularining armonga aylanishini kuzatib turgan baxshi yorini qo'shiq aytib kuzatadi.

Asarning qolgan qismlarida Alpomish va uning sarguzashtlari tasvirlanadi. Alpomishning mardlar bilan olishuvi, hiyla sabab Qalmoqqa asir tushishi nazr va nazm uyg'unligida bayon qilinadi. Ushbu qismda "Alpomish" dostoni motivlari stilizatsiya qilingandir. Biroq shoirning topilmalari, yangiliklari ham bisyor.

Usmon Azim doston motivlarini "baxshiyona" she'riy shakli yordamida stilizatsiya qiladi. Motiv stilizatsiyasi janr tanlamaydi, albatta. Usmon Azimning "Alpomish"dagi "G'ozning xat yetkazishi" motivini nasriy yo'l bilan stilizatsiya qilgani shu ma'noda e'tirofli. Shoir dostonidagi Alpomishning qalmoqqa ikkinchi safari, Alpomishning qalmoqdan qaytmagani, g'ozning xat yetkazishini stilizatsiya qilgan. Alpomish Qalmoqqa ketayotib Barchinga qarab shunday deydi:

*Olamda ko'p erur ibora,
 Bir so'z bor – og'riqdan iborat.
 U – Vatan! Barchinim, u – Vatan!
 Bolamga, "Vatan" de ilk bora".[4.3]*

Baxshiyona ohanglar Usmon Azim ijodida uslubiy jilvalardan she'riy turkum darajasiga ko'tarila bordi. Uning "Baxshiyona" turkumida Elbek baxshining mukammal obrazi yaratilganiga ko'ra "Baxshiyona" she'rlar turkumini hatto o'ziga xos doston, deb atash mumkin. Usmon Azim baxshiyona ohanglarga murojaat etishining tub sababi, u tug'ilgan yurtida baxshichilik an'alarining qadrlanganidir.

Aslida xalq og'zaki ijodidan ta'sirlanmagan va uning boyliklaridan foydalanmagan ijodkorlar ko'p, deb bo'lmaydi. Lekin Usmon Azim uslubini belgilaydigan yetakchi xususiyat shundaki, u go'yo baxshi bo'lib kuylaydi, baxshining kuylash mahorati va uslubini o'ziga singdiradi, bu ruh beixtiyor asarlariga ko'chadi. Shoir she'riyatida xalq adabiy syujetlaridan foydalanish badiiy tamoyil darajasiga ko'tariladi.

Usmon Azim ijodi serqirra g'oyalarga boy. Shoirning lirik va epik she'rlari bir ummon. Ularning asos mohiyati ishq muhabbatdan iborat va biz ularning ayrim namunalari bilan tanishdik. Shoir she'rlari ko'pincha aqliy muhokamalar bilan qorishib ketgan. Bu esa jiddiylik hamda donishmandlik samarasi va alomati. Zamon bilan hamnafas shoir she'rlari mazmundor va bugungi hayot ohangini aks ettirayotgan go'zal asarlardir. Baxshiyona ohangdagi she'rlari xalqona va o'ynoqi xususiyati bilan alohida ajralib turadi. Bu xalqona va o'ynoqilik zahirida juda katta falsafiy donishmandlik va ijodiy tajriba yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Xamsa. Saddi Iskandariy. To'la asarlar to'plami, 8-jild. – T: G'afur G'ulom nomidagi HMUY, 2011.-B. 219.
2. Tohir Shermurodov. Usmon Azim ijodiyoti. – Toshkent, 2011.
3. Usmon Azim. Sog'inch: She'rlar. –Toshkent: O'zbekiston, 2007. – 200 b.
4. <https://yuz.uz/uz/news/adabiyot--jamiyat-immuniteti>

INGLIZ RITSARLIK ROMANI “SIR ORFEO” VA O‘ZBEK XALQ DOSTONI “KUNTUG‘MISH” AN‘ANALARIDA SEVGI, SINOV VA TIKLANISH MOTIVLARINING BADIY TALQINI

Nabiyeva Zulayxo

NamDCHTI tayanch doktoranti

Z.Khamidbaeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot XIV asrda yaratilgan ingliz “Sir Orfeo” ritsarlik romansi bilan XII-XVI asrlarda shakllangan O‘zbek xalq dostoni “Kuntug‘mish”ning qiyosiy tahlilini o‘z ichiga oladi. Maqolada ikki asarning syujet tuzilishi, qahramonlar sistemi, badiiy vositalari va madaniy kontekstlari solishtiriladigan metodlar qo‘llanilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, har ikkala asar ham “yo‘qotish-izlanish-topish” formulasiga asoslangan umumiy strukturaga ega bo‘lsa-da, ularning badiiy ifodalanishi turli madaniy muhitlarning ta’sirida sezilarli farqlarni namoyish etadi. “Sir Orfeo”da shaxsiy sevgi va musiqiy mahorat ustunlik qilsa, “Kuntug‘mish”da ijtimoiy fazilatlar va milliy qadriyatlar ko‘proq ta’kidlangan. Ikki asarning qiyosiy o‘rganilishi o‘rta asr epik adabiyotining universal xususiyatlari va milliy o‘ziga xosliklari o‘rtasidagi munosabatni tushunishga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Sir Orfeo, Kuntug‘mish, qiyosiy adabiyotshunoslik, o‘rta asr epik an‘analari, sevgi mavzusi, syujet strukturasi

Abstract. This study presents a comparative analysis of the fourteenth-century English chivalric romance “Sir Orfeo” and the Uzbek folk epic “Kuntug‘mish”, which took shape between the twelfth and sixteenth centuries. The article applies methods of comparing the plot structure, character system, artistic devices, and cultural contexts of the two works. The results show that although both works are based on the shared formula of “loss–quest–reunion,” their artistic expressions reveal significant differences shaped by distinct cultural environments. In “Sir Orfeo”, personal love and musical mastery dominate, whereas in “Kuntug‘mish”, social virtues and national values are emphasized. The comparative study of these two works contributes to understanding the relationship between the universal features of medieval epic literature and its national specificities.

Keywords: “Sir Orfeo”, “Kuntug‘mish”, comparative literature, medieval epic traditions, theme of love, plot structure

Аннотация. Данное исследование включает сравнительный анализ английского рыцарского романа XIV века “Сэр Орфео” и узбекского народного

дастана “Кунтугмиш”, сформировавшегося в XII–XVI веках. В статье применены методы сопоставления сюжетной структуры, системы персонажей, художественных средств и культурных контекстов двух произведений. Результаты показывают, что, хотя оба произведения построены на общей формуле «потеря–поиск–обретение», их художественное воплощение демонстрирует заметные различия под влиянием различных культурных сред. В “Сэр Орфео” преобладают личная любовь и музыкальное мастерство, тогда как в “Кунтугмиш” акцент сделан на социальных добродетелях и национальных ценностях. Сравнительное изучение этих двух произведений способствует пониманию соотношения между универсальными чертами средневековой эпической литературы и её национальными особенностями.

Ключевые слова: “Сэр Орфео”, “Кунтугмиш”, сравнительное литературоведение, средневековые эпические традиции, тема любви, сюжетная структура

Jahon adabiyotining boy merosida turli xalqlarning epik anʼanalari oʻziga xos oʻrin egallaydi. Oʻrta asrlar davrida yaratilgan epik asarlar insoniyat madaniyatining universal qiymatlarini aks ettirish bilan birga, har bir xalqning milliy oʻziga xosligini ham namoyon etadi. Ushbu tadqiqotda XIV asrda ingliz adabiyotida yaratilgan “Sir Orfeo” ritsarlik romansi bilan XII-XVI asrlarda oʻzbek xalq ogʻzaki ijodida shakllangan “Kuntugʻmish” dostonining qiyosiy tahlili amalga oshiriladi.

“Sir Orfeo” yunon Orfey va Evridika afsonasining oʻrta asr ingliz talqini boʻlib, tanqidchilar bir ovozdan uni ingliz romanslarining eng yaxshilaridan biri deb atashadi. Asar klassik, romanse va kelt elementlarining aralashmasidan iborat boʻlib, uning syujet tuzilishi va asosiy qahramonlari yunon Orfey va Evridika afsonasini aks ettiradi. “Kuntugʻmish” dostoni esa XII-asrgacha Turkiston zaminida yashagan turk-oʻgʻiz qabilalarining turli vaql, afsova va tarixiy qoʻshiqlari zaminida, qadimiy oʻgʻiz epik anʼanalari asosida paydo boʻlgan. Bu doston oʻzbek xalq dostonlari orasida gʻoyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlardan biridir.

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik metod asosiy yoʻnalish sifatida olinib, bu ikki asarning struktural, mavzuviy va badiiy xususiyatlarini solishtirish imkonini berdi. Struktural tahlil metodidan foydalanib, oʻrta asr romansining uch qismli strukturali: integratsiya; dezintegratsiya; va reintegratsiya asosida asarlar tahlil qilindi[1:114]. Bu yondashuv Norton Anthology of English Literature tomonidan tasdiqlanganidek, romanslar uslubga koʻra ajralib turadi.

Motiv tahlili Vladimir Propp tomonidan aniqlangan “dastlabki vaziyat, ketish, murakkablik, birinchi harakat, ikkinchi harakat va hal qilish” strukturasi qo'llanilib olib borildi[2:54]. Bu struktura romanse hikoyalariga ham tatbiq etiladi va asarlarning ichki tuzilishini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy tahlil metodi obrazlar tizimi, badiiy vositalar va tilli xususiyatlarni o'rganish uchun ishlatildi, bu esa asarlarning estetik qimmatini baholash imkonini berdi. Madaniy-tarixiy metod asarlarning yaratilgan madaniy muhit va tarixiy kontekstini tahlil qilish uchun qo'llanildi. Bu yondashuv asarlarni o'z davri va jamiyati kontekstida tushunish, ularning milliy o'ziga xosliklarini aniqlash uchun zarur edi. Tadqiqot manbalar sifatida “Sir Orfeo”ning Auchinleck qo'lyozmasi (1330) va “Kuntug'mish”ning Ergash Jumanbulbul o'g'lidano yozib olingan varianti (1971) asosida olib borildi.

Ikki asar ham klassik “yo'qotish-izlanish-topish” formulasiga amal qiladi, ammo ularning badiiy ifodalanishida sezilarli farqlar mavjud[2: 78]. O'rta asr romanslarining uch qismli strukturasi — integratsiya, dezintegratsiya va reintegratsiya — har ikkala asarda ham yaqqol namoyon bo'ladi.

“Sir Orfeo”ning syujet tuzilishi quyidagicha rivojlanadi: dastlabki integratsiya bosqichida qirol Orfey va malika Heurodis Vinchesterda baxtli hayot kechiradilar, Orfey ajoyib chang'u chaluvchi sifatida tasvirlangan. Dezintegratsiya bosqichida Heurodis bog'dagi oshilangan daraxt ostida uxlab qoladi va peri qirolni uni abadiy yashash uchun olib ketishni taklif qiladi. Orfey xotinini himoya qilishga harakat qiladi, ammo muvaffaqiyatsiz bo'ladi. Izlanish davrida Orfey o'zini podshohlik vazifalaridan xoli qiladi va xotinini qidirishga yo'lga chiqadi, u cho'lda 10 yil sarson yurib, tabiatda ovqat yig'ib yashaydi. Reintegratsiya bosqichida esa Orfey peri mamlakati qal'asiga kirib, qirol va malikaga chang'u chaladi va Heurodisni qaytarib oladi[3:2].

“Kuntug'mish” dostonining syujeti ham shunga o'xshash tarzda rivojlanadi. Boshlang'ich holatda No'g'ay yurtida Avliyoyi Qoraxon ismli, Qilichxon laqabli podsho bo'lib, Kuntug'mish uning yolg'iz o'g'li bo'ladi[7: 4]. Keyinchalik usha o'g'il voyaga yetib, o'ktam va bahodir shaxzodaga aylanadi. Doston davomida, Kuntug'mish Xolbeka ismli bir malikani tushida ko'radi va uni g'oyibona sevib qoladi. Bu g'ayritabiiy element asarga romantik rang beradi. Sinovlar bosqichida Xolbeka o'ziga xaridor bo'luvchilarga nard o'yini shartini qo'yadi, Kuntug'mish turli qiyofada (sarboz, bazzo, kulol) kelib, nard o'ynaydi va g'alaba qozonadi. Dostonda xiyonat va sinov motivini ham bor. Unda Azbarxo'ja ismli karavonboshi Kuntug'mishga xiyonat qiladi va Buvraxonga yolg'on guvohlik beradi. Yakuniy tiklanish bosqichida haqiqat ma'lum bo'ladi, xiyonatchi jazolanadi, ikki qalb birlashadi.

Ikki asardagi qahramonlar tizimi turli madaniy ideallarni aks ettiradi, biroq umumiy insoniy fazilatlar jihatidan o'xshashlik namoyish etadi. Erkak qahramonlar orasidagi farq sezilarli. Orfey faqat xotini Heurodisga sodiq bo'lgan erkak bo'lib, u o'z mamlakati va bilgan hamma narsasini tashlab, uni qidirishga ketadi. Uning musiqiy iste'dodi asosiy kuchi hisoblanib, shaxsiy sevgi maqsadida harakat qiladi. Cho'lda yashash orqali o'z-o'zini sinovdan o'tkazadi va bu jarayon uning ichki kamolotiga xizmat qiladi. Kuntug'mish esa aqlli, bilimli, jasoratli, elga g'amxo'r, xotini, bolalariga mehribon, vafodor yigit sifatida gavdalanadi. Uning mardligi va jasorati qiyinchiliklarga duch kelganda cho'chimaslik, adolatni himoya qilishga intilishda namoyon bo'ladi. U ijtimoiy mas'uliyat va milliy qadriyatlar yo'lida harakat qilib, turli hunarlarga ega komil shahzoda hisoblanadi.

Ayol qahramonlar ham turlicha talqin etilgan. Heurodis mukammal xotin va malika timsolidir, lekin u g'ayritabiiy kuchlar qurboni sifatida tasvirlangan va asosan passiv rol o'ynaydi. U qutqarilishi kerak bo'lgan obraz sifatida namoyon bo'ladi. Xolbeka esa sadoqat, sabr va mehribonlik timsoli bo'lib, o'z so'zida turadigan, barcha hunarlarga mohir qiz sifatida tasvirlangan. U faol rol o'ynaydi, o'z taqdirini o'zi belgilaydi va nard o'yini orqali o'z tanlovini amalga oshiradi. Xolbeka o'z suratini chizdirib, Kuntug'mish yurtiga yuborar ekan, agar shu ko'rgan tushim rahmoniy bo'lsa, oshiq-ma'shuqlik avaldan pok bo'lsa meni izlab topadi deydi. "Sir Orfeo"da sevgi individual va shaxsiy xarakter kasb etadi, bu o'rta asr ingliz romanslarining xususiyatidir. Orfeyning sevgisi romantik ideal sifatida namoyon bo'lib, uning chang'u chalish qobiliyati orqali ifodalanadi. Asar "hech qachon boshqa ayolga nazar tashlamaslikka" qasam ichgan erkakni tasvirlaydi, bu esa *monoganiya* va vafodorlikning eng yuqori ko'rinishi hisoblanadi. Musiqiy mahorat sevgini ifodalash va maqsadga erishishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

"Kuntug'mish" dostonida sevgi ijtimoiy kontekstda ko'rib chiqiladi va milliy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Kuntug'mish va Xolbeka o'rtasidagi munosabatlar dostonning markaziy g'oyalaridan birini tashkil etadi. Bu yerda sevgi shunchaki shaxsiy his emas, balki ijtimoiy normalar va milliy an'analar doirasida rivojlanadigan murakkab jarayondir. Xolbeka "barcha hunarlarga mohir qiz" bo'lib, "o'zi qanchalik bir ishga mohir bo'lsa, bo'lajak jufti halolidan ham shuni kutadi"[7:30]. Bu yondashuv sevgini har ikki tomonning kamoloti va o'zaro muvofiqligi asosida qurish g'oyasini ifodalaydi.

Ikki asarda ham sadoqat muhim o'rin tutadi, lekin uning ifodalanish shakllari turlicha. "Sir Orfeo"da sadoqat Orfeyning o'z xotiniga bo'lgan shaxsiy bag'ishlanganligi orqali namoyon bo'lsa, Kuntug'mish da sadoqat keng ma'noda - oila,

el va milliy qadriyatlarga nisbatan ko'rsatiladi. "Sir Orfeo"ning badiiy vositalari qisqacha va ta'sirli xarakterga ega. Asarning "asosiy muvaffaqiyati odatda muallif tomonidan alohida mahoratdan ko'ra sehrli atmosferaning kuchi bilan bog'lanadi". Musiqiy elementlar markaziy rol o'ynaydi va chang'u chalish orqali Orfeyning ichki dunyosi, sevgisi va maqsadga intilishi ifodalanadi[5:141]. Qisqa va ixcham hikoya qilish uslubi asarning kuchini oshiradi, har bir epizod muhim ahamiyatga ega. Kelt folklori elementlari, xususan peri dunyosi tasvirlari, asarga g'ayritabiiy boyoq beradi va o'quvchini sir-sinoat dunyosiga olib boradi. "Kuntug'mish" dostonining badiiy vositalari epik kenglik va batafsil tasvirlardan iborat. Dostonda "o'xshatish, mubolag'a, kinoya kabi badiiy unsurlar dostonning badiiy qimmatini oshiradi, qahramonlar qiyofasini yaxshiroq tasavvur qilishga yordam beradi". Doston "qiziqarli voqealarga boyligi, o'ynoqi, ravon tili, nafisligi bilan o'quvchi va tinglovchini lol qoldiradi". Epik kenglik voqealarni batafsil tasvirlash imkonini beradi va tinglovchini qahramonlar hayotiga chuqur kiritadi.

Milliy kolorit va etnografik elementlar "Kuntug'mish"ning o'ziga xos jihatini tashkil etadi. Dostonda No'g'ay yurtining hayoti, urf-odatlari, milliy liboslar va maishiy detallar batafsil tasvirlangan. Bu elementlar asarni milliy xususiyatlarga boy qiladi va uni o'zbek madaniyatining ajralmas qismiga aylantiradi. "Sir Orfeo" yunon klassik an'anasi bilan kelt folklorining aralashmasi hisoblanadi va o'rta asr ingliz jamiyatining aristokratik qatlamini aks ettiradi. Asar "klassik, romanse va kelt elementlarining aralashmasidan iborat bo'lib, uning syujet tuzilishi va asosiy qahramonlari yunon Orfey va Evridika afsonasini aks ettiradi". Biroq klassik versiyadan farqli o'laroq, ingliz versiyasida fojiali oxir o'rniga baxtli tugash berilgan, bu o'rta asr ingliz mentalitetining optimistik tomonini ko'rsatadi. "Kuntug'mish" o'zbek-turkiy madaniyat kontekstida yaratilgan bo'lib, no'g'ay yurtining ijtimoiy-siyosiy tuzumini, milliy urf-odatlarini va islamiy qadriyatlarni aks ettiradi. Doston XII-asrgacha Turkiston va Talas atrofida yashagan turk-o'g'iz qabilalarining turli vaql, afsova va tarixiy qo'shiqlari zaminida, qadimiy o'g'iz epik an'analari asosida paydo bo'lgan"[10:78]. Bu tarixiy ildizlar dostonning milliy xususiyatlarini belgilaydi va uni o'zbek xalqining ma'naviy merosining ajralmas qismiga aylantiradi.

Diniy kontekst jihatidan ham farq sezilarli. "Sir Orfeo"da xristianlik va qadimgi kelt e'tiqodlari aralashgan holda namoyon bo'lsa, "Kuntug'mish"da islamiy qadriyatlar bilan milliy an'analarning uyg'unligi kuzatiladi. Ijtimoiy tuzilish jihatidan "Sir Orfeo" feodal monarxiya tuzumini aks ettirsa, "Kuntug'mish" nomad jamiyat tuzumini tasvirlaydi.

Olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, "Sir Orfeo" va "Kuntug'mish" dostonlari o'rtasida struktural va mavzuviiy o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, ularning badiiy ifodalanishi va madaniy kontekstlari sezilarli farqlarni namoyish etadi.

Ikki asar ham o'rta asr epik an'alarining umumiy qonuniyatlariga amal qiladi:

- "Yo'qotish-izlanish-topish" formulasi
- Sevgi va sadoqat mavzularining markaziy o'rni
- Qahramonlarning sinovlardan o'tishi
- Yaxshi va yovuzlik kurashi
- Baxtli tugash

Shaxsiy vs ijtimoiy: "Sir Orfeo"da shaxsiy sevgi ustunlik qilsa, "Kuntug'mish"da ijtimoiy mas'uliyat ko'proq ta'kidlangan. Individual mahorat vs ko'p qirralilik: Orfeyning chang'u chalish qobiliyati uning yagona kuchi bo'lsa, Kuntug'mish ko'plab hunarlarga ega komil shahzoda. "Sir Orfeo"da g'ayritabiiy elementlar (peri dunyosi) markaziy rol o'ynasa, "Kuntug'mish"da real hayot voqealari ustunlik qiladi[8:3].

Bu ikki asarning qiyosiy o'rganilishi o'rta asr epik adabiyotining universal xususiyatlari va milliy o'ziga xosliklari o'rtasidagi murakkab munosabatni tushunishga yordam beradi. Har ikkala asar ham o'z madaniyatining ideal qiymatlarini aks ettirish bilan birga, umuminsoniy qadriyatlarni ham ifoda etadi. Tadqiqot natijalar qiyosiy adabiyotshunoslik metodologiyasini rivojlantirishga hissa qo'shadi va turli madaniy muhitlarda yaratilgan epik asarlarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda yangi yondashuvlarni taklif etadi.

"Sir Orfeo" ritsarlik romansi va "Kuntug'mish" dostonining qiyosiy tahlili quyidagi asosiy xulosalarni beradi:

1. Struktural o'xshashlik: Ikki asar ham klassik epik strukturani (integratsiya-dezintegratsiya-reintegratsiya) qo'llaydi, ammo bu strukturaning badiiy ifodalanishi har xil.

2. Mavzuviiy farqlar: "Sir Orfeo"da individual sevgi va shaxsiy mahorat, "Kuntug'mish"da esa ijtimoiy fazilatlar va milliy qadriyatlar ustunlik qiladi.

3. Madaniy kontekst ta'siri: Har ikkala asar ham o'z madaniy muhitining ta'sirida shakllangan bo'lib, ingliz aristokratik va o'zbek-turkiy nomad jamiyatlarining qadriyatlarini aks ettiradi.

4. Badiiy vositalar: "Sir Orfeo"da lakoniklik va atmosfera yaratish, "Kuntug'mish"da esa epik kenglik va batafsil tasvirlar ustunlik qiladi.

5. Universal qiymatlar: Har ikkala asarda ham sevgi, sadoqat, mardlik kabi umuminsoniy fazilatlar ulug'lanadi.

Bu tadqiqot o'rta asr epik adabiyotini o'rganishda qiyosiy yondashuvning samaradorligini ko'rsatadi va turli madaniyatlar o'rtasidagi adabiy aloqalarni tushunishga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ibid. "Romances classically have a tripartite structure: integration (or implied integration); disintegration; and reintegration"., p. 141
2. Propp, Vladimir. Morphology of the Folktale. University of Texas Press, 1968.
3. "Sir Orfeo" SuperSummary Study Guide, 2024.
<https://www.supersummary.com/sir-orfeo/summary/>
4. Laskaya, A., & Salisbury, E. (Eds.). The Middle English Breton Lays. Medieval Institute Publications, 1995, p. 24.
5. Norton Anthology of English Literature. "The Medieval Romance: A Relevant Structure." Vol. I, 2003, p. 141.
6. "Sir Orfeo" matnidan: "When they return, Orfeo and Heurodis are reinstated as king and queen of their land".
7. Ergash Jumanbulbul o'g'li varianti. "Kuntug'mish dostoni. "O'zbek xalq dostonlari to'plami, 1971.
8. "Sir Orfeo explores the themes of love, devotion, and loyalty. Early British Literature Companion, 2019.
9. Wittig, Susan. Stylistic and Narrative Structures in the Middle English Romances. University of Texas Press, 1978.
10. Zarifov, Hodi. O'zbek xalq dostonlari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1971.
11. Mirzayev, T. O'zbek xalq dostonlari. Toshkent: Fan, 1968.

ADABIY PORTRETDA IJODKOR OBRAZINING IFODALANISHI**Nazarova Dilnavoz Tuymurodovna**

Buxoro davlat universiteti doktoranti

Email: nazarovadilnavoz@gmail.com

Tel: 99 350-88-52

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy portret janri va bu orqali muallif obrazining ifodalanishi tahlil qilingan. Bunda ijodkorning ruhiy olami va tafakkuri jihatdan yozuvchi va shoirlarning har birida o'zgachalik borligi asoslangan. Mualliflarning asarlari qahramonlari va o'zlarining hayoti va ijodi qiyosiy jihatdan o'rganilgan.

Kalit so'zlar: adabiy portret, biografik asar, realizm, milliy ruh, falsafa, lirika

Аннотация. В статье анализируется жанр литературного портрета и воплощение образа автора через него. В основе анализа лежит тот факт, что каждый писатель и поэт индивидуален с точки зрения духовного мира и мировоззрения творца. Герои произведений авторов, а также их собственная жизнь и творчество изучаются в сравнительном плане.

Ключевые слова: литературный портрет, биографическое произведение, реализм, национальный дух, философия, лирика

Adabiy portret — bu badiiy tanqid va adabiyotshunoslikda shakllangan o'ziga xos janr bo'lib, u ijodkor shaxsining ruhiy dunyosini, estetik qarashlarini, ijodiy uslubini, hayotga bo'lgan munosabatini tahlil etadi. Adabiy portret shunchaki biografik tasvir emas, balki ijodkor shaxsining ma'naviy qiyofasini, ruhiy kechinmalarini badiiy tahlil orqali ochish vositasidir. Adabiy portret — bu ijodkor qalbini badiiy haqiqat orqali ifodalash san'atidir. Bunda biografik ma'lumotlardan farqli ravishda asar yaralishiga turtki bo'lgan voqelik, badiiy niyat hosilalari, badiiy yaratuvchanlikdagi ijodkorning ruhiy psixologik holati, asar materialini san'at namunasiga aylantirish yuzasidan ijodkor kechinmalarini o'zida mujassam etgan individual masalalar qamrab olinadi. [1:51-58] Adabiy asarlarni portretsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Turli adabiy avlod va janrlarda badiiy uslublar, uslublar va adabiy yo'nalishlarning o'zgarishi bilan o'zgaradi. Adabiy taraqqiyotning turli bosqichlarida, turli daqiqalarida, portrat o'zining g'oyaviy tarkibiga qarab o'ziga xoslik bilan ajralib turadi. O'zbek adabiyotida adabiy portret janrining shakllanishi XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda millatning uyg'onish davrini boshidan kechirgan Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy kabi ijodkorlarning shaxsi va ijodi atrofida yangi adabiy-estetik qarashlar yuzaga keldi.

Cho'lpon portreti o'zbek adabiyotida ozodlik, vijdon va milliy o'zlik timsoli sifatida shakllandi. Cho'lpon obrazida shaxs va millat dardining uyg'unligi, ruhiy noziklik va ijtimoiy mas'uliyat o'z ifodasini topgan. Cho'lponning she'riyati va nasriy asarlarida ijodkor o'z obrazini xalq dardi, milliy izzat va insoniy g'urur bilan uyg'un holda ifoda etadi. U uchun ijod — bu erkinlik uchun kurash shakli, so'z esa ma'naviy quroldir. Shoir "so'z — qalbning yuragi" deb hisoblaydi. Shuning uchun Cho'lpon portreti, avvalo, ichki kurash, milliy uyg'unish va ijodiy jasorat timsolidir. U qiyin davrda yashashga qaramay o'z orzu umidlarini, istaklarini she'rlari va nasriy asarlarida oshkora bayon etdi. Uning har bir lirik qahramon va obrazlarida Cho'lponning o'zigagina xos bo'lgan so'zlar va kechinmalar bor edi. Ona vatanga bo'lgan muhabbati, din va e'tiqodiga bo'lgan hurmati – bularning barchasi go'yoki Cho'lponning qalbida ko'rinayotganday tuyuladi. Cho'lpon she'rlaridagi qamrovi keng bo'lgan mavzu bu bevosita vatan va uning ozodligi mavzusi, bo'lib uning "Kuz" she'rida esa, G'arb va Sharq o'rtasidagi urushning ayanchli tasviri aks ettirilgan she'rida ko'm- ko'k bargning kuzda sarg'ayishi tutqun Sharqni aytsa, ko'zi qonga to'lgan, bo'ron kabi bostirib kelyotgan G'arbni nazarda tutadi. Shoirning bevosita vaziyatni kuz sifatida tasvirlashi ham bejizga emas, g'arbning bosqini ko'm- ko'k yoz bargini, misoli kuz kabi sarg'aytirib xazon qilib to'kdi.

Ko'm-ko'k ekan sarg'aydilar yaproqlar,

Og'riq, mag'lub, tutqun Sharqning yuzidek.

Bo'ronlarning ko'zlari kim o'ynoqlar,

G'olib g'arbning qonga to'lgan ko'zidek.

Shoir keyingi misralarda esa qora bulut G'arb esa, Sharqqa parda singari yopganini, G'arbning lashkari, zahar botirilgan o'qlarini bamisoli yoz kabi porlayotgan Sharq insonlari ko'ksiga qadaganini, keyingi misrada Sharqqa balo kelganligini hattoki qarg'alar ham sezgandek qator-qator bo'lib o'tishi (azaldan qarg'alar to'dalashib osmondan uchib o'tishi xosiyatsizlik belgisi sifatida qaralagan). Odamlarning tutqunlikdan ichidan ezilganligi, jonlililar ya'ni, tiriklarning ko'pi so'ngi tun kunini kutishi aks ettirilgan. Cho'lpon she'riyati mazmunan boy va shaklan go'zal. Cho'lpon she'riyatining asosiy xususiyatini erksevarlik, millatparvarlik, haqqoniylik va xalqchilik, g'oyaviy aniqlik va badiiy go'zallik singari fazilatlar tashkil etadi.[3:166] Shoir asarning shakl va mazmuniga doir barcha unsurlarini qunt bilan ishlab, ularga jilo va sayqal beradi. Bunda shoir til imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanadi. Shuning uchun ham Cho'lpon she'rlari tilning aniq-ravonligi obrazli va jozibadorligi maftun etaShu sababli she'rlari jonli, nasriy asarlaridagi voqealari hayotiylikni aks ettiradi. Uning qiyofasi va ichki olami uyg'un tarzda muallif portretini namoyon qiladi.

Abdulla Qodiriy portreti esa boshqa yo'nalishda namoyon bo'ladi. U o'zining "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlarida millatning o'tmish hayoti, tarixiy iztiroblari va ijtimoiy ziddiyatlarini chuqur tahlil etadi. Shu orqali yozuvchi o'z qalbini xalq taqdiriga bog'laydi. Qodiriyning har bir qahramoni yozuvchining o'z ruhiy izlanishlarining in'ikosidir. U o'z asarlari orqali ijodkorning jamiyat oldidagi mas'uliyatini namoyon etadi. Qodiriy portreti realizm asosida qurilgan, ammo u real hayot orqali insonning ma'naviy olamini yoritadi. Qahramonlari xalqni Qodiriy nomidan uyg'otish uchun so'zlayotganday bo'ladi. Ayniqsa, qahramonlar o'rtasidagi dialoglar obrazlar ichki olamini anglashda, muallifning maqsadini anglatishda katta ahamiyatga ega. Jumladan, "O'tgan kunlar" romanidagi Yusufbek Hoji va Otabek kabi qahramonlar tilidan aytilgan gaplar Qodiriyning o'y xayollarini ochiq oydin naomoyon etadi. Xalqning birlashuvi, vatan tinchligi va milliy o'zlikni anglash to'g'risidagi fikrlari to'g'ridan to'g'ri Qodiriyning qarashlarini ifoda etadi. "Mehrobdan chayon" asarida ham Qodiriyning "men"i yaqqol seziladi. U duch kelgan qiyinchiliklar, ikkiyuzlamachiliklar va nohaqliklar tarixiy romanga ishqiy voqeliklarni singdirish orqali yuzaga chiqarilgan. Anvarning tug'ilishidan kamolotga yetgungacha bo'lgan hayotini aks ettirgan voqealarning barchasi muallif obrazini yanada yaqinroq tanishtiradi. Ijodkor yirik asarlar bilan birga hikoyalar va qissalar ham yozgan. E'tiborlisi uning tahallullari turli xilda bo'lgan. Masalaan, Abdulla yirik asarlari to'liq yetib borgunga qadar ham Julqunboy nomi xalq orasida mashhur bo'lgan. Kuzatishlardan ma'lum bo'ldiki, turli nashrlarda har xil imzolar bilan yozilgan birorta asar yo'qki, unda kulgi, tanqid va yo bittagina bo'lsa-da, o'tkir so'z, qochirim ibora bo'lmasa. Qodiriygagina xos nodir jumlarlar, tesha tegmagan iboralar, maqol va matallar bu jajji asarlarga yanada jozibadorlikbag'ishlagan. Muhimi shuki, boshqalar tilda qo'pol, uyatsiz bo'lib yangraydigan so'kish va haqorat so'zlari ham Ovsar yoki Dumbul, Kalvak feletonlarida o'ziningdag'al ma'nosini biroz o'zgartiradi, o'quvchi qulog'iga yoqimli eshitiladi. Abdulla Qodiriyning insoniyligi, qalbining pokligi asarlaridagi adabiy portretlardan yaqqol seziladi. U yaratgan adabiy portretlar orqali hali hanuz Qodiriy siymosini anglaymiz.

Oybek ijodida adabiy portretning yana bir yangi bosqichi kuzatiladi. Uning "Navoiy" romani o'zbek adabiyotida tarixiy portret janrini yuksak bosqichga olib chiqdi. Oybek bu asarda Navoiy timsolida nafaqat tarixiy shaxsni, balki ideal ijodkor obrazini yaratdi. Oybek uchun Navoiy — inson va ijod uyg'unligining, ruhiy poklik va adolatparvarlikning timsolidir. Oybekning o'zi ham bu asar orqali o'z ma'naviy qiyofasini, hayot falsafasini ko'rsatgan. Aksariyat asarlarda Navoiy faqat shoir sifatida tasvirlansa, Oybekning "Navoiy" romanida esa Navoiyning boshqa qirralari ham

chuqur o'rganishlar asosida birma-bir yozib o'tilgan. . Shuning uchun "Navoiy" romani nafaqat Navoiy haqida, balki Oybekning o'z ijodiy portreti sifatida ham qabul qilinadi. 1940 yilda chop etilgan "Qutlug' qon" romani badiiy jihatdan yetuk asar. Unda mamalakat otmishidagi hayot haqiqati mohirona ko'rsatilgan. O'zbek xalqining 1917-yil to'ntarish arafasidagi og'ir hayoti, ozodlik yo'lida olib borgan kurashlari keng va atroflicha tasvirlangan. Romanning bosh qahramoni Yo'lchi yangi hayot kurashchisi sifatida shakllana boshlagan o'zbek mehnatkashi obrazidir. U dinamik tarzda tadrijiy o'sishda aks ettirilgan. "Qutlug' qon" romanida xotin qizlarning rang-barang obrazlari berilgan. Ular orasida ayniqsa, Gulnor timsoli alohida ajralib turadi. Adib Gulnor obraziorqali xotin qizlarning achchiq taqdirini, fojeali qismatini umumlashtirib tasvirlab bergan. Romanda Shoqosim, Qoratoy, O'roz, Shokir ota, Qambar, Yormat, Unsin kabi obrazlar ham jonli, to'laqonli bo'lib chiqqan. Romanda, ayniqsa, Mirzakarimboy obrazi ustalik bilan puxta ishlangan. "Qutlug' qon" romanitil va badiiy mahorat jihatidan ham g'oyatda diqqatga sazovor. Asarda adib obraz yaratishda psixologik tahlil san'atidan, xalq tili boyliklaridanustalik bilan foydalangan. Bundan tashqari shoir sifatida yozgan she'rlari Oybekning lirikadagi o'rnini ko'rsatish bilan birga uning ruhiy holatini, ichki dunyosi go'zalligini ifoda etadi. Oybek she'rlarida o'zgacha sokinlik, ayniqsa, tabiat to'g'risidagi takrorlanmas peyzajlar bilan boyitilgan loirik asarlari ajib kayfiyat bilan yozilgan. Ularning barchasida Oybekning o'ychan, xayollar bilan band qiyofasini ko'ramiz.

Abdulla Qahhor asarlarida esa ijodkor obrazining boshqa — ijtimoiy tanqidiy tomoni yoritiladi. U badiiy portretni psixologik tahlil bilan uyg'unlashtiradi. Qahhor uchun ijod — bu haqiqatni aytish jasorati. "San'at haqiqatni yashirmaydi, balki uni ochadi" — degan qarash yozuvchining butun ijodiy tamoyilini ifodalaydi. "Yozuvchining qulog'i hamisha xalqning ko'ksida bo'lishi, uning qalbidagi hayajonni darhol sezishi, ilg'ab olishi, shundan ilhomlanishi, asarini mana shu ilhom, kuchli ehtiros bilan yozishi kerak. O'shanda yozuvchi xalqning tili uchida turgan gapni aytadi, xalq dilining tarjimoni bo'ladi"[2:14]. Uning "O'tmishdan ertaklar", "Anor" kabi hikoyalarida yozuvchi o'zini jamiyatdagi nohaqliklarga befarq bo'lmagan kuzatuvchi sifatida ko'rsatadi. Qahhor portreti orqali o'zbek yozuvchisining tanqidiy tafakkuri, realistik qarashlari ifoda topadi. Yozuvchi biografiyasida uchraydigan muhitning u yaratgan asarlarga ko'chishi, ushbu asarlarda ma'lum davrga xos urf-odat, an'analar, ijodkor turmush tarziga xos madaniy unsurlar badiiy asarda biografik xronotopni yuzaga keltiradi. O'tmish haqidagi hikoyalari ichida "O'g'ri" alohida ajralib turadi. Juda ixchamligi, soddaligi, psixalagiya xarakteristikalarining aniqligi, detallarining yorqinligi, tilining rangdorligi, g'oyaviy umumlashmalarning kuchi bilan bu hikoya

haqiqiy ravishda kichik epik formalarga realizmning tashqan ifodalagan ajoyib namuna bo'lib qoldi. Hikoyada voqea shu qadar jonli gavdalanirganki, o'quvchi o'tmishda dehqon boshida singan tayoqlarning qasir-qusurini aniq eshitayotgan bo'ladi. Hikoyada quruq nasihat, ensani qotiruvchi ditaktika, zeriktiradigan bayon yo'q, g'oya to'laligicha asarning to'qimasida singib ketgan. Badiiy asarga biografik xronotop nuqtai nazaridan yondashish asar koloriti orqali ifodalangan mohiyatni belgilashga yo'l ochadi. Shuningdek, adabiy portret janrining zamonaviy bosqichida ijodkor obrazining ifodalanishi psixologik va madaniy kontekst bilan boyimoqda.

Zamonaviy adabiyotshunoslik ijodkor shaxsini tahlil etishda psixologik va biografik metodlarni birlashtirmoqda. Bugungi tahlillarda ijodkor shaxsining ruhiy kechinmalari, individual uslubi, tafakkur tili va ijodiy muhitning ta'siri birgalikda o'rganiladi. Bu esa adabiy portretni yanada chuqurroq talqin qilish imkonini beradi. Adabiyotshunos olimlar I. Haqqulov, N. Karimov, A. Rustamov va boshqalar adabiy portretni milliy adabiy tafakkurning ajralmas qismi sifatida baholaydilar. I. Haqqulov ta'kidlaganidek, "adabiy portret — bu ijodkor ruhining tarixiy manzaradagi ko'zgusidir". Shu bois, har bir portret asari orqali biz nafaqat ijodkorni, balki o'sha davr jamiyatining ruhini, ma'naviy muhitini, badiiy tafakkur darajasini ham anglaymiz.

Adabiy portretning o'ziga xosligi shundaki, unda so'zlovchi va tahlil qilinayotgan shaxs o'rtasida o'zaro ruhiy muloqot mavjud. Portret muallifi tahlil qilayotgan shaxsni "tashqaridan" emas, balki "ichkaridan" his etadi. Har qanday adabiy portret — bu ijodkorlar o'rtasidagi ichki suhbatdir. Shu jihatdan, o'zbek adabiyotidagi portret janri nafaqat badiiy, balki falsafiy mazmunga ega bo'lgan tahlil maydonidir. Xulosa qilib aytganda, adabiy portret janri orqali ijodkor obrazining ifodalanishi o'zbek adabiyotida rang-barang shakllarda namoyon bo'ladi. Cho'lponning lirizmi, Qodiriyning realizmi, Oybekning falsafiy tafakkuri va Qahhorning tanqidiy realizmi — bularning barchasi ijodkor ruhining badiiy ko'rinishlaridir. Adabiy portret — bu ijodkor qalbining hayotga, jamiyatga, va insoniyatga bergan javobidir. Shunday qilib, adabiy portret nafaqat adabiyot tarixining bir janri, balki milliy ruhiyatni anglash vositasidir. U orqali biz ijodkorni, uning davrini va o'zlikni bir butun holda tasavvur etamiz. Har bir adabiy portret — bu millat ma'naviyatining badiiy ifodasi, inson ruhining tarixdagi izidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduhaamidova X. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.

2. A.Qahhor. Ijodiy faollik va jasorat haqida. 1962-y. Ziyo.uz.
3. Mirzayev, "XX asr O'zbek adabiyoti". "Yangi asar avlodi", 2005.
- 4.arxiz.uz.
5. Yo'ldoshev, Q. XX asr o'zbek adabiy tanqidchiligi. – Toshkent: Universitet, 2004.
6. Ahmedova, M. Adabiy portret janrining o'zbek adabiyotidagi taraqqiyoti. // *O'zbek tili va adabiyoti*, 2015, №3.
7. Jo'raeva, G. Adabiy portretda shaxs psixologiyasining badiiy ifodasi. – Toshkent: TDPU ilmiy maqolalar to'plami, 2019.
8. Omonov, N. Ijodkor shaxsning badiiy talqini (Cho'lpon va Qodiriy misolida). Toshkent: Fan, 2016.

XORAZM XALQ ERTAKLARIDA ERTAK AYTISH AN'ANASI VA JANR TIZIMI: NAZARIY TAHLIL

Sultanova Jayrona Doniyor qizi,

2-kurs tayanch doktorant,

Xorazm Ma'mun akademiyasi,

jayrona_sultanova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek turklarida ertak janrining shakllanishi va ertak aytish an'anasining ijtimoiy hamda madaniy funksiyalari tahlil qilingan. Tadqiqotda folklor janrlarini tasniflashga oid o'zbek olimlarining yondashuvlari (T. Mirzayev, A. Safarov, B. Sarimsoqov, K. Imomov) nazariy asos sifatida o'rganilgan. Ertak janrining xalq og'zaki ijodidagi o'rni, uning estetik, tarbiyaviy va madaniy ahamiyati keng yoritilgan. Shuningdek, Xorazm vohasida ertak aytish an'anasi aytuvchi, tinglovchi, ijro vaqti va joyi kabi elementlar orqali tizimli tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'zbek folklori, ertak janri, ertak aytish an'anasi, tasnif, xalq og'zaki ijodi, Xorazm ertaklari.

Annotatsion. This paper explores the development of the fairy-tale genre among Uzbek Turks and analyzes the cultural and social functions of storytelling traditions. The study examines the theoretical approaches of Uzbek folklorists (T. Mirzayev, A. Safarov, B. Sarimsoqov, and K. Imomov) to the classification of folklore genres. The aesthetic, moral, and cultural roles of fairy tales within oral tradition are discussed in detail. The storytelling practices in the Khorezm region are also analyzed through their core components: storyteller, audience, time, and place of performance.

Keywords: Uzbek folklore, fairy-tale genre, storytelling tradition, classification, oral folklore, Khorezm fairy tales.

Аннотация. В статье рассматриваются процесс формирования жанра сказки у узбекских тюрков и культурно-социальные функции традиции сказительства. В исследовании проанализированы теоретические подходы узбекских фольклористов (Т. Мирзаев, А. Сафаров, Б. Саримсоков, К. Имамов) к классификации жанров устного народного творчества. Раскрыта эстетическая и воспитательная роль сказок в народной культуре, а также особенности традиции сказительства в Хорезме с точки зрения исполнителя, слушателя, времени и места повествования.

Ключевые слова: узбекский фольклор, жанр сказки, традиция сказительства, классификация, устное народное творчество, хорезмские сказки.

Kirish

O'zbek xalq og'zaki ijodi — xalqning ko'p asrlik madaniy, ijtimoiy va ma'naviy tajribasini mujassam etgan boy manba bo'lib, u xalq tafakkurining eng teran qatlamlarini ochib beradi. Ayniqsa, ertak janri o'zbek xalq ijodining markaziy turlaridan biri sifatida xalqning dunyoqarashi, orzu-umidlari, estetik didi va axloqiy qadriyatlarini aks ettiradi. Mazkur tadqiqot o'zbek turklarida ertak janrining shakllanishi, u bilan bog'liq aytish an'analarning tarixiy va madaniy ildizlarini o'rganishga qaratilgan. Maqsad — o'zbek folklorida ertakning janriy o'rni, tasnifiy xususiyatlari, estetik va ijtimoiy funksiyalarini aniqlash hamda bu jarayonda shakllangan aytish amaliyotini ilmiy tahlil qilishdir.

O'zbek folkloridagi janrlar tizimi masalasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida ilmiy yo'nalishga aylangan. Bu borada T. Mirzayev, A. Safarov, B. Sarimsoqov, K. Imomov kabi olimlar xalq og'zaki ijodi janrlarini turli mezonlar asosida tasniflab, ularning o'zaro aloqasi, badiiylilik darajasi va funksional xususiyatlarini ilmiy asosda izohlab berganlar.

T. Mirzayev va A. Safarov o'zlarining asarlarida folklor janrlarini to'rt asosiy guruhga — epik, lirik, dramatik va maxsus janrlarga ajratadi.[1:28] Bu tasnifda ertak epik janr sifatida qaraladi, chunki u voqeani hikoya qilish orqali xalq hayoti, orzulari va qadriyatlarini ifodalaydi. Epik janrning obyektiv tabiatiga ko'ra, unda hikoya qiluvchi shaxs voqealarning bevosita ishtirokchisi emas, balki kuzatuvchidir. Shuning uchun ertak janrida voqealar hikoya tili orqali betaraf tarzda yetkaziladi, ammo uning orqasida xalqning umumiy hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari yotadi.

Izzat Sulaymon “epos” va “nazm” o'rtasidagi farqni aniqlab, epos (nasr) — voqelikni hikoya qilish, lirik esa (nazm) — his-tuyg'ularni ifodalashga asoslanishini ta'kidlaydi.[4:67] Shu jihatdan, ertak xalq eposining nasriy turi sifatida baholanadi.

Ertak janrining badiiy tabiatiga kelsak, u xalq hayotidagi haqiqat va xayolotning sintezi asosida quriladi. O'zbek ertaklarida voqealar ko'pincha real muhitdan boshlanib, asta-sekin sehrli va g'ayritabiiy unsurlarga o'tadi. Bu esa ertakning falsafiy mohiyatini — “inson va tabiat, yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm” kabi abadiy qarama-qarshiliklarni badiiy vositalar orqali ifodalashni ta'minlaydi.[2:45-67]

Folklorchi olimlar fikricha, ertak janrining asosiy xususiyati — uning og'zaki shaklda yaratilishi, variantlarga ega bo'lishi, kollektiv ijod mahsuli sifatida shakllanishidir. Shuningdek, ertak aytish an'anasi — bu nafaqat matnni so'zlash, balki maxsus madaniy jarayon: aytuvchi, tinglovchi, joy, vaqt va ijtimoiy vaziyatning uyg'unlashgan ko'rinishidir. Ayniqsa, Xorazm vohasida ertak aytish an'anasi o'ziga

xos “ijro maktabi” darajasiga ko‘tarilgan. Bu an‘anada aytuvchilar (masalan, “ertakchi chol”, “matalchi momo”) o‘z uslubi, ovoz ohangi, ifoda tili bilan tanilgan.

Turkiy xalqlar orasida ham ertak aytish madaniyati qadimiy ildizlarga ega. O‘zbek ertaklari bilan qardosh turk, qozoq, qirg‘iz, uyg‘ur ertaklari o‘rtasida o‘xshash syujetlar, motivlar, obrazlar uchrashi bu janrning umumturkiy mohiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Shunday motivlardan biri — “yordamchi jonzot”, “qahramonning sinovdan o‘tishi” yoki “yovuz kuchni yengish” kabilardir. Bu o‘xshashliklar xalq og‘zaki tafakkurining umumiy ildizini isbotlaydi.[5:22-38]

Shuningdek, o‘zbek ertakshunosligida xalq ertaklarini o‘rganishda funksional, strukturaviy va tarixiy-geografik yondashuvlar keng qo‘llaniladi. Strukturaviy yondashuv A. Proppning “Ertak morfologiyasi” konsepsiyasiga asoslanib, ertakdagi funksiyalar tizimini tahlil qiladi.[6:15-42] Bu usul orqali o‘zbek ertaklaridagi syujet mexanizmlari — boshlanish, sinov, yordamchi, to‘siq, g‘alaba, mukofot — aniq ajratiladi.

Shunday qilib, nazariy jihatdan o‘zbek ertaklari nafaqat estetik jihatdan, balki ijtimoiy-madaniy kontekstda ham boy mazmunga ega. U xalqning tarixiy xotirasi, diniy tasavvurlari, axloqiy qadriyatlari va milliy o‘zligini ifodalovchi badiiy tizimdir.

Metodologiya va tahlil

Tadqiqotda tasnifiy, qiyosiy va tarixiy metodlardan foydalanildi. Asosiy e‘tibor o‘zbek folklorshunosligidagi tasnifiy yondashuvlarni tahlil qilish, ularning ertak janriga tatbiqini aniqlashga qaratildi. Qiyosiy tahlil orqali o‘zbek va boshqa turkiy xalqlarning ertak aytish an‘analari o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar aniqlangan.

Tarixiy yondashuv ertakning marosimiy ildizlarini, tahliliy yondashuv esa ertak aytish amaliyotining ijtimoiy-madaniy funksiyalarini o‘rganishga xizmat qildi. Xorazm ertaklari misolida aytuvchi va tinglovchi o‘rtasidagi interaktiv muloqot, ertak aytish vaqti (asosan kechki soatlar), aytuvchining ijtimoiy roli kabi jihatlar tahlil qilindi.

Natijalarga ko‘ra, ertak aytish jarayoni o‘zbek xalqining madaniy kommunikatsiyasi tizimida muhim o‘rin egallaydi. U nafaqat badiiy ko‘ngilochar shakl, balki tarbiyaviy, axloqiy va ijtimoiy tajriba uzatish vositasidir.

Xulosa va takliflar

Ertak janri xalq og‘zaki ijodining estetik cho‘qqilaridan biridir. Uning tarkibida milliy o‘zlik, axloqiy qadriyatlar, xalqning tarixiy tajribasi mujassam. Ertak aytish an‘anasi esa nafaqat og‘zaki madaniyat hodisasi, balki xalq tafakkurining uzluksiz davomiyligini ta‘minlovchi ijtimoiy institutdir.[7:55]

Folklor janrlarini tasniflash bo'yicha o'zbek olimlarining yondashuvlari — B. Sarimsoqovning marosimiy mezonlari, K. Imomovning badiiylik darajasi asosidagi tasnifi[8:67], T. Mirzayev va A. Safarovning janr tizimi — ertakshunoslikda mustahkam nazariy poydevor yaratgan.

Kelajak tadqiqotlar uchun ertaklarning zamonaviy kommunikativ kontekstda (internet, media, teatr shakllari) qayta talqin qilinishini o'rganish istiqbollidir. Chunki bugungi kunda ham ertak xalq ongida o'z ahamiyatini yo'qotmagan, balki yangi ifoda vositalarini topgan janrdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. T. Mirzayev. "Folklor janrlari". H. Razzakov va boshq. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent: O'qituvchi, 1980. -28 b.
2. A. Safarov – T. Mirzayev. "O'zbek folklorining janrlar tizimi". K. Imomov va boshq. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent: O'qituvchi, 1990. -45-67 b.
3. B. Sarimsoqov. "O'zbek folklorining janr tarkibi". O'zbek folklori ocherklari, jild 1. Toshkent: Fan, 1988. 13-34 b.
4. I. Sulaymon. Adabiyot nazariyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1980. -67 b.
5. B. Sarimsoqov. O'zbek marosim folklori. Toshkent: Fan, 1986. -22-38 b.
6. M. Jo'rayev. O'zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent: Fan, 2008. -15-42 b.
7. K. Imomov. O'zbek xalq prozasi. Toshkent: Fan, 1981. -30-50 b.
8. K. Imomov. O'zbek xalq nasriyoti poetikasi. Toshkent: Fan, 2008. -55-80 b.

THE ROLE OF THE PROVERB "DOG BARKS, BUT THE CARAVAN GOES ON" IN ENGLISH AND UZBEK CULTURES: A COMPARATIVE ANALYSIS

Qurbonova Gulmira Akbar qizi

Abstract. This article explores the cross-cultural significance and function of the proverb "Dog barks, but the caravan goes on." Drawing on existing linguistic and cultural studies, it analyzes how the proverb is used in both English and Uzbek contexts to convey a message of resilience, steadfastness, and indifference to trivial criticism. The research employs a comparative approach to highlight the similarities and differences in how this proverb is utilized and understood in two distinct linguistic and cultural environments. The findings indicate that while the core meaning of the proverb is universally understood, its application and nuances are shaped by the cultural values of individualism in English-speaking societies and collectivism in Uzbek society. The study concludes that this proverb serves as a powerful tool for promoting perseverance and fortitude in the face of adversity, offering valuable insights into the shared human experience of overcoming obstacles.

Keywords: proverb, "dog barks but caravan goes on", English, Uzbek, culture, resilience, comparative linguistics

1. Introduction

Proverbs are an integral part of a nation's linguistic and cultural heritage, serving as concise expressions of collective wisdom, values, and worldviews. They function as a "window into the psyche" of a community, encapsulating lessons learned over centuries and transmitting them across generations [4,89]. The proverb "Dog barks, but the caravan goes on" is a prominent example of a saying that has transcended its original context and found a place in multiple languages, particularly in cultures influenced by Central Asian and Middle Eastern traditions.

In English, the proverb is often used to advise a person to ignore negative comments or trivial opposition and to continue with their goals without being sidetracked. Its origin is widely attributed to Central Asian or Turkic languages, reflecting a nomadic, caravan-based society where resilience against minor disturbances was essential for survival. The Uzbek equivalent, "It hurar, karvon o'tar," [3,67] holds a similar meaning but is deeply rooted in the historical and cultural context of the Uzbek people, who have a rich history intertwined with the Silk Road and nomadic traditions.

This study aims to provide a comparative analysis of this proverb's role in English and Uzbek languages, focusing on its functional, social, and cultural implications. We hypothesize that despite a shared core meaning, the proverb's application will reveal subtle differences reflective of the distinct cultural values of each society.

2. Methods

This article is based on a qualitative, comparative-descriptive methodology. The research process involved a thorough literature review of academic sources, including linguistic studies, cultural analyses, and paremiological collections, in both English and Uzbek. Key sources were identified using search terms such as "proverb," "paremiology," "dog barks but caravan goes on," "It hurar, karvon o'tar," and "English and Uzbek proverbs." [1,108]

The analysis was structured around the following steps:

Semantic Analysis: Deconstructing the literal and figurative meanings of the proverb in both languages.

Cultural Contextualization: Examining the historical and societal roots of the proverb in English and Uzbek cultures.

Comparative Application: Comparing the typical scenarios in which the proverb is used in each language, considering both formal and informal contexts.

Functional Analysis: Evaluating the social and psychological functions of the proverb, such as its use as a tool for advice, consolation, or rhetorical power.

The data for this analysis was not collected through an empirical study but was synthesized from existing academic literature and a general understanding of how these proverbs are used in contemporary discourse.

3. Results

Our analysis reveals that the proverb, in both its English and Uzbek forms, conveys a message of resilience and persistence.

In English: The proverb "Dog barks, but the caravan goes on" is often used to:

Dismiss criticism: It is a common retort to an individual who is being unfairly or maliciously criticized. The "dogs" represent the critics, whose noise is ultimately meaningless, while the "caravan" symbolizes the important journey or mission that must continue.

Encourage perseverance: It can be used to motivate someone to stay focused on their goals despite obstacles or negative feedback. It suggests that one should not be distracted by petty issues but should maintain forward momentum.

Express stoicism: The proverb reflects a stoic attitude, encouraging a person to remain calm and collected in the face of external negativity. It embodies the idea that one's internal purpose is more significant than external opinions.

In Uzbek (It hurar, karvon o'tar): The proverb holds a similar, but culturally nuanced, meaning:

Moral guidance: It is a foundational piece of folk wisdom, often used by elders to advise younger generations on how to handle envy or jealousy from others. The "dogs" represent not just critics, but those who are envious or ill-willed, and the "caravan" signifies the collective path or destiny of a person or community.

Community harmony: In a collectivist society, this proverb emphasizes the importance of not engaging in conflict. It suggests that reacting to every provocation would disrupt social harmony. It is better to silently proceed with one's good work, as the truth will eventually become clear.

Patience and steadfastness: The proverb reinforces the virtues of patience (sabr) and steadfastness (barqarorlik). The caravan moves slowly but surely, and so too should an individual on their life's path. [2,8]

4. Discussion

The comparative analysis demonstrates that while the core message of the proverb is consistent across both languages, its application is subtly shaped by cultural values.

In English-speaking societies, which are often characterized by individualism, the proverb is primarily used as a personal strategy for managing criticism and maintaining one's individual trajectory. The focus is on the individual's journey ("the caravan") and their ability to rise above the noise of others ("the dogs"). The message is one of personal fortitude and self-reliance.

In contrast, in Uzbek culture, which is deeply rooted in collectivist values and a strong sense of community, the proverb serves as a social and moral guide. Its usage often has a moral or communal dimension. It is not just about ignoring a critic for personal gain but about preserving one's dignity and not allowing negativity to disrupt the broader social fabric. The "caravan" can represent a family, a community, or a shared purpose, and the act of "going on" is a testament to the community's collective strength.

The proverb's enduring relevance in both cultures underscores its universal appeal. It speaks to a fundamental human need to find strength in the face of opposition and to not be swayed by the judgments of others. The imagery of the barking dog and the moving caravan is powerful and universally understood, making the proverb an effective tool for communication across different linguistic and cultural boundaries.

This analysis confirms that proverbs are not merely linguistic artifacts but active agents in shaping and reflecting a culture's values, offering a unique glimpse into the shared and distinct aspects of the human experience.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. F.S.Azizova. Inglizcha – O'zbekcha – Ruscha frazeologizmlarning qisqacha lug'ati. Toshkent. 2010, 162b. B. 108
2. Gary Martin. "Dog Barks, but the Caravan Goes On". https://www.phrases.org.uk/bulletin_board/60/messages/1024.html
3. K.M.Karamatova va H.S.Karamatov. Proverbs-Maqollar- Пословицы. Toshkent: Mehnat, 2000, 400b. B.67
4. Wolfgang Mieder. Proverbs: A Handbook. GREENWOOD PRESS Westport, Connecticut • London. June 30, 2004. 321p. P.89

O'ZBEK VA QORAQALPOQ ADABIYOTIDA TADQIQ, TAHLIL VA TALQIN MUAMMOLARI

Aytmuratova Gulchehra Bahadir qizi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti,

aytmuratovagulchehra5@gmail.com

Ilmiy rahbar: Tog'ayeva Gulandom Jummayevna

f.f.n dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va qoraqalpoq adabiyotini tadqiq qilish, tahlil etish va talqin qilish masalalari ilmiy yondashuvlar asosida ko'rib chiqiladi. Milliy adabiy merosning umumturkiy adabiyot bilan uzviy aloqasi, xalq og'zaki ijodi, yozma adabiyot va zamonaviy adabiy jarayonlar misolida tahlil qilinadi. Shuningdek, qiyosiy adabiyotshunoslik, hermenevtik talqin, mifopoetik va madaniyatshunoslik metodlarining samaradorligi yoritilib, umumiy ilmiy xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyoti; Qoraqalpoq adabiyoti; Qiyosiy adabiyotshunoslik; Hermenevtika; Mifopoetika; Poetik tafakkur; Milliy meros

Annotation: This article explores the issues of studying, analyzing, and interpreting Uzbek and Karakalpak literature within the context of modern literary scholarship. It emphasizes the close relationship between national heritage and the broader Turkic literary tradition. The research focuses on folklore, classical texts, and contemporary literary processes. Furthermore, it highlights the effectiveness of comparative studies, hermeneutic interpretation, mythopoetic analysis, and cultural approaches in the study of national literatures.

Keywords: Uzbek literature; Karakalpak literature; Comparative literary analysis; Hermeneutics; Mythopoetics; Poetic identity; National heritage.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы исследования, анализа и интерпретации узбекской и каракалпакской литературы на основе научных подходов. На примере народного устного творчества, письменной литературы и современных литературных процессов анализируется неразрывная связь национального литературного наследия с тюркской литературой. Также освещается эффективность методов сравнительного литературоведения, герменевтической интерпретации, мифопоэтики и культурологии, а также даются общенаучные выводы.

Ключевые слова: узбекская литература; каракалпакская литература; сравнительное литературоведение; герменевтика; мифопоэтика; поэтическая мысль; национальное наследие

Turkiy xalqlar adabiyoti insoniyat madaniy merosining ajralmas qismi bo'lib, unda millatlarning ruhiy dunyosi, tarixiy xotirasi va madaniy qadriyatlari mujassamdir. O'zbek va qoraqalpoq adabiyotlari ham umumturkiy adabiy jarayonning muhim bo'lagi sifatida xalqning milliy tafakkuri va ma'naviyatini ifodalaydi. Shu bois, ularni tadqiq qilish, tahlil etish va talqin qilish bugungi adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

O'zbek adabiyotining yozma merosi qadimiy turkiy bitiklar va Navoiy ijodiga borib taqaladi. Qoraqalpoq adabiyoti esa asosan folklor, dostonlar va xalq qo'shiqlariga asoslanib shakllandi. Bugungi kunda har ikkala adabiyot zamonaviy ilmiy izlanishlar, tarjimalar va qiyosiy tadqiqotlar orqali chuqur o'rganilmoqda.

Yangi metodologik yondashuvlar va ilmiy manbalar

• **Metodologik yangiliklar:** So'nggi paytlarda hermenevtika, strukturalizm, mifopoetika kabi nazariylar O'zbek va Qoraqalpoq adabiyoti tahlilida keng qo'llanmoqda. Masalan, "Tendencies of Studying the Problem of Style in Kazakh, Uzbek and Karakalpak Literature" maqolasida stilistik muammolar – statik va dinamik uslub, davr uslubi (era style), shaxsiy uslub (authorial style) kabi tushunchalar tahlil qilingan.

• **Til va leksik tahlil:** Qoraqalpoq adabiyotida phraseologizm (frazologik birliklar)ning uslubi va ularning badiiy funksiyasi haqida maqolalar mavjud. Masalan, Alima Pirniyazova "Stylistic functions and ways of using phraseological units in the Karakalpak literature" maqolasida XX–XXI asr qoraqalpoq prozasida frazeologik birliklarning ishlatilishini tahlil qiladi.

• **Tematik yangiliklar:** Qoraqalpoq she'riyati mustaqillik davrida jahon adabiyoti bilan hamohang (consonance) idealar, fuqarolik pozitsiyasi, insoniylik g'oyalari orqali o'ziga xos tematik to'plamga ega. Smamutova Shirin Azatbaevna maqolasida "The Attempts of Current Karakalpak Poetry to Achieve the Level of World Poetry" shunday tendensiyalarni ko'rsatadi.

• **Tarjima va adabiy aloqa:** "Literary Translation as a Form of Interethnic Literary Relationships (On the Example of Uzbek Jadid Literature)" maqolasida Jadid adabiyoti va tarjima orqali turkiy xalqlar adabiy aloqalarining shakllanishi, yangi pedagogik va badiiy janrlarning paydo bo'lishi tahlil qilinadi.

O'zbek adabiyotida zamonaviy tendensiyalar va misollar

• **Modernizm va realizm uyg'unligi:** So'nggi o'zbek qisqa hikoyalarida modernist uslublar – obraz simvolizmi, ichki monolog, voqelikning psixologik talqini kabi elementlar ko'proq paydo bo'lmoqda. "Influence of Modernist Literature on the Development of Uzbek Short Stories" maqolasida bu jihatlar batafsil o'rganilgan.

• **Konflikt uslublari:** O'zbek she'riyatidagi qarama-qarshi usullar poetics jihatdan ahamiyatli. Masalan, Nargizaxon Ortiqovanning "Poetics of Contradictory Means in the Uzbek Language" maqolasida A. Abidjon she'riyati misolida qarama-qarshi simvol, metafora, oksymoron kabi san'at vositalarining she'r mazmuniga qanday ta'sir qilishi tahlil qilingan.

• **Tarjima nazariyasi:** O'zbek adabiy tarjimalarining nazariy jihatdan o'rganilishi va tarjimada kontekst, madaniy almashuv, terminologik aniqlik kabi muammolar "Translation Development and Classification in Uzbek Literature" maqolasida ko'rib chiqilgan.

Qoraqalpoq adabiyoti: og'zaki ijoddan yozma adabiy jarayonga o'tish va identitet

• **Og'zaki ijod:** Qoraqalpoq folklori va og'zaki san'at asarlari – dostonlar, xalq qo'shiqlari, maqollar – yozma adabiyotning shakllanishi uchun asos bo'lgan. Masalan, "Exploring the Literary Landscape: A Study of Karakalpak Writers T. Kayipbergenov and I. Yusupov" maqolasida og'zaki hamda yozma ijodning uyg'unligi, xalq xotirasi va nomad hayoti temalari ko'rib chiqiladi.

• **Yozma adabiyot va janr diversifikatsiyasi:** Qoraqalpoq adabiyotida dramatik janr, komediya, pyesalar paydo bo'lishi, hamda she'riyat, proza yo'llari kengayib borishi kuzatilmoqda. Masalan, "Karakalpak Literature in the Field of Genre" maqolasida janrlarning paydo bo'lishi va ularning adabiyotdagi roli tahlil qilinadi

• **Madaniy identitet va zamonaviy formatlar:** Mustaqillikdan keyin qoraqalpoq adabiyotida ijtimoiy tarmoqlarda, internetda she'rlar, avtor bloglari, audio va video she'riy ijrolar ko'paydi. "Karakalpak Literature in the Era of Independence: From Printed Books to Social Networks" maqolasida matnning shakli, auditoriya va publikatsiya uslubi o'zgarishlari tahlil qilingan.

• Qiyosiy tahlil: umumiylik va farqlar

•

Qiyosiy jihatlar	Umumiyliklar	Farqlar
Tematik	Har ikkala adabiyotda milliy o'zlik, tarixiy shaxslar, insoniylik g'oyalari kuchli. Zamonaviy	O'zbek adabiyotida diniy, didaktik va ma'rifiy motivlar ko'proq,

	adabiyot ham o'zgarishlarga bo'ysinmay, global tendensiyalar bilan muloqotda.	qoraqalpoqda esa vatanparvarlik va milliy epik g'oyalar (xalq qo'shiqlari, folklor) ta'siri sezilarli.
Janr	Hikoya, she'r, doston, dramaturgiya – har ikkala adabiyotda janr diversifikatsiyasi bor.	O'zbek adabiyoti yozma tarixda uzunroq; qoraqalpoqda yozma adabiyot nisbatan keyin shakllangan, og'zaki meros ko'proq qadrlanadi.
Uslub	Simvolizm, metafora, frazeologik birliklar, poetik obrazlardan foydalanish. Qiyosiy analiz usullari va tarjimonlik faoliyati umumiy.	O'zbek she'riyati ko'proq romantizm, tasavvufiy shakllar, didaktik asarlar; qoraqalpoq she'riyati esa folklor unsurlari, og'zaki epik yo'llar va xalq musiqasi bilan bog'liq obrazlar.

Tarjimalar va intertekstual aloqalar

• **Jadid davri va tarjima:** Jadid adabiyoti o'zbek adabiyotiga global adabiyotdan tarjima orqali yangi g'oyalar kiritdi: novellalar, drama, ilmiy-populyar maqolalar. Tarjimalardagi asliyatni saqlash, til va uslub mosligini ta'minlash masalalari bugungi ilmiy tadqiqotlarda ko'p ko'tariladi.

• **Intertekstualitet:** Masalan, O'zbek qisqa hikoyalarida Gabo (Gabriel García Márquez) kabi yozuvchilarning magik realizm unsurlari sezilyapti; bu unsurlar zamonaviy tarjimalar orqali kirib, o'zbek yozuvchilari tomonidan moslashtirilmoqda.

• **Til va leksika tarjimalari:** Qoraqalpoq folklor antroponimlari (insonga atalgan ism) va ularning mythonyms (afsona ismlari) tahlili linguokulturologik yondashuv bilan amalga oshirilmoqda.

• **Integratsiya: maslahatlar ilmiy izlanishga**

• Manbalarni kengaytirish: so'nggi 3–5 yildagi maqolalar, tezislar, xalqaro konferensiyalardagi materiallar.

• Interdisipliner yondashuv: tilshunoslik, folklorshunoslik, madaniyatshunoslik, tarjimonlik nazariyasi, nazariy adabiyotshunoslik metodlaridan foydalanish.

• Matnli tahlil: konkret asarlardan misollar – she'r, doston, hikoya – tahlil qilib, til, uslub, obraz, metafora, simvol, intertekstual aloqalar, og'zaki-yozma meros o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatish.

• Zamonaviy formatlar: ijtimoiy tarmoqlar, media she'riyati, audio/video ijodi ham ilmiy tahlil predmetiga aylantirilishi mumkin.

Xulosa

O'zbek va qoraqalpoq adabiyotini tadqiq, tahlil va talqin qilish bugungi kunda dolzarb ilmiy muammolardan biridir. Bu adabiyotlar umumturkiy madaniy merosning ajralmas qismi bo'lib, milliy identitet va xalq ruhiyatini aks ettiradi.

Qiyosiy adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik va zamonaviy metodologiyalar yordamida o'zbek va qoraqalpoq adabiyotlarining umumiylik va farqlari chuqurroq ochib beriladi. Shu orqali ularning jahon adabiy jarayonidagi o'rni va ahamiyati belgilab olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Influence of Modernist Literature on the Development of Uzbek Short Stories. Worldly Journals, 2023.
2. Ortiqova, N. Poetics of Contradictory Means in the Uzbek Language. Journal of Philology, 2024.
3. Translation Development and Classification in Uzbek Literature. Academic Publishers, 2022.
4. Pirniyazova, A. Stylistic Functions and Ways of Using Phraseological Units in the Karakalpak Literature. TSJ, 2021.
5. Karakalpak Literature in the Field of Genre. International Journal of New Research, 2022.
6. Smamutova, Sh. The Attempts of Current Karakalpak Poetry to Achieve the Level of World Poetry. Literature Journal, 2023.
7. Literary Translation as a Form of Interethnic Literary Relationships (On the Example of Uzbek Jadid Literature). Scholars Digest, 2022.

ADABIY-BADIIY TASVIRDA INSON VA TABIAT MUNOSABATINING FALSAFIY-ESTETIK TALQINI

Jaxongirova Yulduz Jo'raxo'ja qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

Ilmiy rahbar : f.f.n., dotsenti Tog'ayeva Gulandom Jummayevna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiy-badiiy asarlarda inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning falsafiy-estetik talqini tahlil qilinadi. Tabiat va inson obrazlari orqali berilayotgan ma'naviy qadriyatlar, ularning san'at asarlarida o'z ifodasini topishi hamda badiiy tafakkurning rivojlanishiga ta'siri yoritiladi. Insonning tabiatga bo'lgan munosabati va tabiatning inson ruhiyatiga ta'siri adabiy namunalar misolida ochib beriladi. Maqolada, shuningdek, milliy adabiyotimizdagi estetik qarashlar va falsafiy tafakkur o'zaro bog'liqligi asosida inson va tabiat obrazlarining badiiy talqini ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari o'quvchilarda ekologik madaniyat va badiiy-estetik tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: adabiy-badiiy tasvir, inson va tabiat munosabati, estetik qadriyat, falsafiy talqin, badiiy tafakkur, milliy adabiyot, ekologik madaniyat.

Adabiyot insoniyat tafakkurining eng qadimiy va ta'sirchan ifoda shakllaridan biridir. U insonning ichki olamini, tashqi dunyo bilan o'zaro aloqasini va jamiytdagi o'rnini badiiy vositalar orqali tasvirlaydi. Adabiy-badiiy asarlarda tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar alohida o'rin egallaydi, chunki inson har doim tabiatning bir bo'lagi sifatida yashab kelgan va o'zining ruhiy kechinmalarini, his-tuyg'ularini, orzu-umidlarini atrof-muhit bilan uyg'unlikda ifodalagan. Shu jihatdan, adabiyotda tabiat obrazining yoritilishi inson ma'naviy dunyosini ochib berish vositasiga aylangan.

Tabiat tasviri nafaqat estetik zavq uyg'otish, balki inson ruhiy kechinmalarini, ichki sezgi va kechinmalarini chuqurroq ochib berish uchun ham xizmat qiladi. Inson va tabiat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ko'plab adabiy asarlarda o'z aksini topgan bo'lib, bu bog'liqlikni turlicha — falsafiy, estetik, simvolik yoki bevosita tasvirlar orqali ko'rish mumkin. Ayniqsa, sharq adabiyoti va milliy adabiyotimizda tabiatga bo'lgan yondashuv faqat tashqi go'zallikni emas, balki ichki ma'noni, ruhiy uyg'unlik va falsafiy tafakkurni ham o'zida aks ettiradi.

Inson tabiatni faqat tashqi manzara sifatida emas, balki o'zining ichki dunyosining bir ifodasi sifatida qabul qiladi. Shu sababli adabiy-badiiy tasvirda tabiat va inson

o'rtasidagi munosabatlar chuqur ma'noga ega bo'lib, ular orqali hayot mazmuni, umr o'tkinchiligi, muhabbat, sog'inch, orzu va armon kabi falsafiy tushunchalar ifodalanadi. Adabiyotda bunday tasvirlar nafaqat voqeani bezatish vositasi, balki o'quvchini hayot haqidagi mushohadalarga undash, uni estetik va ma'naviy jihatdan boyitish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Falsafiy-estetik talqinda tabiat va inson obrazlari orqali jamiyatdagi o'zgarishlar, zamon ruhi, ma'naviy qadriyatlar, shaxsiy hayotdagi kechinmalar kabi murakkab jarayonlar ifodalanadi. Tabiat manzaralari va ularning badiiy ta'sviri inson ruhiyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, adabiy asarlarda ko'pincha tabiatdagi o'zgarishlar inson ichki kechinmalariga monand tarzda yoritiladi. Masalan, bahorning kelishi umid va quvonch timsoli bo'lsa, kuz manzaralari ayriliq, sog'inch va o'tkinchilik ramzi sifatida tasvirlanadi.

Milliy adabiyotimizda tabiatga bo'lgan munosabatning o'ziga xos xususiyati shundaki, tabiat obrazi orqali faqat estetik zavq berilmaydi, balki milliy o'zlik, qadriyatlar va tarixiy xotira ham ifodalanadi. Shu bois, adabiy asarlarda inson va tabiat munosabatining falsafiy-estetik tahlili insoniyat tarixining, uning hayot tarzining va madaniy taraqqiyotining uzviy bir qismi sifatida qaraladi.

Ushbu maqolada adabiy-badiiy tasvirda inson va tabiat munosabatining qanday yoritilishi, uning falsafiy va estetik qatlamlari qanday ifodalangani, shuningdek, bu munosabatning o'quvchilarning ma'naviy-estetik tarbiyasiga ta'siri haqida so'z yuritiladi. Tahlil davomida milliy Qo'chqor Norqobil asarlaridan namunalar asosida mavzu chuqurroq ochib beriladi.

Qo'chqor Norqobil ijodi inson va tabiat o'rtasidagi murakkab munosabatlarning badiiy talqinini o'zida mujassam etgan adabiy namunalardan biridir. Uning she'riyatida tabiat tasviri faqat tashqi manzara sifatida emas, balki inson ruhiyatining chuqur aks-sadosi, uning ichki kechinmalarining badiiy ifodasi sifatida qaraladi. Shoir tabiatni jonli organizm, o'z hayoti, nafas olishi va ruhiy quvvati bor mavjudot sifatida tasvirlaydi. Qo'chqor Norqobil uchun tabiat va inson orasidagi aloqa faqat estetik zavq manbai emas, balki hayotning o'z mohiyati va ma'naviy asoslarini anglash vositasidir.

Shoirning ko'plab she'rlarida tabiat manzaralari inson hayotidagi muhim bosqichlar, his-tuyg'ular va ichki kechinmalar bilan uyg'un holda ifodalanadi. Masalan, uning bahor haqidagi she'rlarida tabiatning uyg'onishi, gullarning ochilishi, yerning yashnab ketishi orqali inson qalbida paydo bo'lgan umid, orzu va yangilanish tuyg'ulari tasvirlanadi. Aksincha, kuz haqida yozilgan she'rlarida so'nayotgan yaproqlar va sarg'aygan dala manzaralari hayotning o'tkinchiligi, ayriliq va iztirob

ramzi sifatida beriladi. Bu tasvirlarda shoir tabiat hodisalariga falsafiy ma'no yuklaydi va o'quvchini hayot haqida mushohada yuritishga undaydi.

Qo'chqor Norqobil ijodida tabiat obrazlari insoniy qadriyatlar va axloqiy tushunchalar bilan chambarchas bog'langan. Uning "Tong nafasi" kabi she'rlarida tabiat nafaqat go'zallik manbai, balki tozalik, poklik va yangi hayot ramzi sifatida ifodalanadi. Shoir tong saharining sokinligi, havoning tozaligi orqali inson qalbining beg'ubor holatini, yangi niyatlar va orzular bilan to'lishishini badiiy vositalar yordamida yoritadi. Bu yondashuv adabiy-badiiy tasvirda inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni falsafiy-estetik nuqtayi nazardan ochib beradi.

Shuningdek, Qo'chqor Norqobil asarlarida tabiat bilan inson o'rtasidagi disharmoniyani ham ko'rish mumkin. Uning ayrim she'rlarida tabiatdagi o'zgarishlar — shamolning o'tkirligi, yomg'irning yog'ishi yoki qattiq qish faslining hukmronligi inson ruhiyatidagi g'am, iztirob va ruhiy bosimni tasvirlash uchun badiiy vosita sifatida qo'llaniladi. Bunday tasvirlar orqali shoir inson ruhiyatidagi murakkab holatlarni, tashvish va iztiroblarni yanada ta'sirchan va chuqurroq ifodalashga erishadi.

Qo'chqor Norqobilning tabiat tasvirlari milliy madaniyat va qadriyatlarning estetik aks-sadosi sifatida ham namoyon bo'ladi. U o'z she'rlarida ona zamin, suv, tog'lar, kengliklar obrazlarini yaratib, ularni Vatan timsoli bilan uyg'unlashtiradi. Tabiat va ona yurt obrazlarining birlashuvi orqali shoir milliy o'zlik, vatanga muhabbat va vatanparvarlik tuyg'ularini kuchli badiiy vositalar yordamida ifodalaydi. Uning she'riyatida tabiat — insonning ildizlari, ma'naviy tayanchi va hayotining ajralmas qismi sifatida talqin etiladi.

Falsafiy jihatdan olganda, Qo'chqor Norqobil asarlarida tabiat hayot va o'lim, boshlanish va yakun, abadiylik va o'tkinchilik kabi tushunchalar bilan chambarchas bog'liq holda tasvirlanadi. Shoir tabiatni inson hayotining ajralmas fonida, doimiy harakat va o'zgarish jarayonida ko'rsatadi. Bu esa inson va tabiat o'rtasidagi falsafiy uyg'unlikni chuqurroq anglashga yordam beradi. Shoir nazarida tabiat — bu hayotning abadiy manbai, inson esa tabiatning bir lahzalik, ammo muhim farzandi.

Umuman olganda, Qo'chqor Norqobil ijodida inson va tabiat munosabati estetik va falsafiy qatlamlar orqali yuksak badiiy darajada yoritilgan. Uning she'rlari insonning tabiat bilan uyg'un yashash zarurligini, tabiatni anglash va unga hurmat bilan qarash lozimligini chuqur his ettiradi. Shoir tabiatni badiiy obraz sifatida emas, balki hayotiy haqiqat va insoniyatning ma'naviy hayotidagi muhim ustunlardan biri sifatida talqin qiladi.

Xulosa:

Adabiy-badiiy tasvirda inson va tabiat munosabatining yoritilishi adabiyotning doimiy va asosiy mavzularidan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu munosabatning falsafiy-estetik talqini insonning tabiatga, hayotga va o'zining ichki olamiga bo'lgan munosabatini badiiy ifoda shaklida aks ettirish imkonini beradi. Ayniqsa, Qo'chqor Norqobil ijodi misolida bu jarayon o'ziga xos badiiy mahorat va ruhiy teranlik bilan amalga oshirilganini ko'rish mumkin. Shoirning she'riyatida tabiat tasviri nafaqat estetik go'zallikni aks ettiradi, balki inson ruhiyatining turli holatlarini, uning orzu-umidlarini, iltirab va shukronalik tuyg'ularini ham ifodalaydi.

Qo'chqor Norqobil asarlarida tabiat va inson obrazlari bir-biridan ajralmas holda yoritilib, ular o'rtasidagi uzviylik va uyg'unlik o'quvchini hayotning chuqur ma'nolarini anglashga undaydi. Bahorning uyg'onishi, kuzning so'nishi, tog'larning sokinligi, dashtlarning kengligi kabi tasvirlar orqali shoir inson hayotining o'tkinchiligini, umrning qadrini, vaqti-vaqti bilan yuz beradigan iltirab va shodlik holatlarini badiiy vositalar yordamida ochib beradi. Bu tasvirlar estetik zavq uyg'otish barobarida, o'quvchini hayot, inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlik haqida falsafiy mushohadaga chorlaydi.

Tabiatni badiiy tasvirlash orqali Qo'chqor Norqobil insoniyatga ekologik ong va tabiatga hurmat ruhini singdiradi. Inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni buzish nafaqat tabiatni, balki insonning o'zini yo'qotishi bilan barobar ekani shoir asarlarida chuqur badiiy ifoda topgan. Shu bilan birga, uning she'riyatida tabiatning hayot manbai sifatidagi ahamiyati va tabiat bilan uyg'un yashash zarurligi doimo uqtiriladi. Tabiat tasvirlari orqali insonning ma'naviy o'sishi, ichki dunyosining boyishi va hayotga bo'lgan qadrdonlik hissi kuchaytiriladi.

Qo'chqor Norqobilning adabiy-badiiy izlanishlari shuni ko'rsatadiki, tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar o'zgaruvchan, murakkab va o'zaro bog'liq jarayon sifatida tasvirlanadi. U tabiatni faqat tashqi go'zallik emas, balki inson ruhiyatining chuqur ifodasi, hayotiy qadriyatlarning ramzi sifatida qabul qiladi. Bu yondashuv o'zbek adabiyotining estetik va falsafiy boyligini ko'rsatib, uni yangi badiiy qirralar bilan boyitadi.

Xulosa qilib aytganda, Qo'chqor Norqobil ijodi adabiy-badiiy tasvirda inson va tabiat munosabatining zamonaviy va milliy ruhdagi chuqur talqinini beradi. Uning asarlarida tabiat va inson hayoti o'zaro uyg'un holda, o'zaro ta'sirchanlik va hamohanglik asosida yoritiladi. Bu esa o'quvchilarni nafaqat adabiy zavqqa, balki hayotiy qadriyatlarni anglashga va tabiatga hurmat bilan qarashga o'rgatadi. Shunday qilib, Qo'chqor Norqobil ijodini o'rganish orqali biz adabiyotda tabiat va inson

o'rtasidagi falsafiy-estetik munosabatlarning qanday badiiy mahorat bilan ifodalanishini chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ismatov A. Adabiy tafakkur va estetik ideal. – Toshkent: Fan, 2009.
2. G'ulomov I. Inson va tabiat obrazlari o'zbek adabiyotida. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
3. Norqobil Q. Tong nafasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2012.
4. Nazarov S. Adabiyot va badiiy tafakkur. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
5. Mamarasulov B. She'riyat va estetik idrok. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.

BADIIY ASARLAR TAHLILIDA INTEGRATSION YONDASHUV

Xasanova Sarvinoz Yusuf qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti

o'zbek adabiyotshunosligi kafedrası

2-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar : Gulandom Tog'ayeva,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Email: g.togayeva@cspu.uz

OrcID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-0215-147>

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot ta'limida integratsion yondashuvning nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi keng yoritilgan. Integratsiya zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning estetik dunyoqarashini rivojlantirish, fanlararo aloqalarni mustahkamlash, adabiy matnni hayotiy jarayonlar bilan bog'lashda muhim metod sifatida qaraladi. Ayniqsa, 7-sinf adabiyot darsligidagi asarlarni tahlil qilishda integratsion yondashuv samarali natija beradi. Chunki mazkur darslikda xalq og'zaki ijodi, mumtoz adabiyot, jadidlar ijodi va zamonaviy adabiyot namunalari jamlangan bo'lib, ularni tarix, falsafa, geografiya, biologiya, san'at va psixologiya kabi fanlar bilan integratsiya qilish imkoniyati mavjud.

Kalit so'zlar: integratsion yondashuv, adabiyot ta'limi, fanlararo bog'liqlik, tahlil, estetik tarbiya.

Annotation: This article provides a comprehensive overview of the theoretical foundations and practical application of the integrative approach in literature education. Integration is regarded as an important method in modern educational processes for developing students' aesthetic worldview, strengthening interdisciplinary connections, and linking literary texts with real-life contexts. In particular, the integrative approach proves effective in analyzing the works included in the 7th-grade literature textbook. This is because the textbook contains samples of folklore, classical literature, the works of Jadid writers, and modern literature, which offer opportunities for integration with subjects such as history, philosophy, geography, biology, art, and psychology.

Keywords: integrative approach, literature education, interdisciplinary connection, analysis, aesthetic education.

Bugungi globallashtirish sharoitida ta'lim jarayonida faqat bitta fan doirasida bilim berish yetarli emas. Chunki zamonaviy o'quvchi nafaqat adabiy matndan zavq olish, balki uni hayotiy tajribasi, boshqa fanlardagi bilimlari bilan bog'lash, turli nuqtai nazardan baholash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Shu sababli adabiy asarlarni o'rganishda integratsion yondashuv pedagogik metod sifatida tobora ko'proq ahamiyat kasb etmoqda.

Integratsion yondashuv — bu adabiyot ta'limida asarni o'rganish jarayonida uni boshqa fanlar bilan bog'liq holda tahlil qilish, undagi badiiy, estetik, tarixiy, falsafiy, ijtimoiy va hatto tabiatshunoslik elementlarini aniqlash va ular asosida o'quvchida yaxlit dunyoqarash shakllantirish metodidir. Bunday yondashuv o'quvchilarda matnga faqat badiiy zavq manbai sifatida emas, balki ilmiy, ma'naviy va hayotiy hodisalarni anglashning universal vositasi sifatida qarash ko'nikmasini hosil qiladi.

O'zbekiston umumta'lim maktablarida o'quvchilarning tafakkurini kengaytirish, ularda tanqidiy fikrlashni shakllantirish va milliy hamda jahon adabiyoti boyliklarini chuqurroq anglash maqsadida integratsion yondashuvga alohida e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, 7-sinf adabiyot darsligi mazkur metod uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Chunki undagi asarlar turli davr va turli madaniyat namoyandalarning ijodini qamrab olib, ularni fanlararo bog'lanishda o'rganish imkonini beradi. Masalan, Navoiy g'azallari tasavvuf falsafasi bilan, "Boburnoma" tarix va geografiya bilan, "Oqbo'yin" biologiya va psixologiya bilan, "Shum bola" ijtimoiy fanlar bilan, "Chol va dengiz" esa falsafa va biologiya bilan uyg'unlashtirilgan holda o'rganilishi mumkin.

Zulfiya va Asqad Muxtorning "Sog'inib" va "Oliy butunlik" she'rlari integratsion yondashuv uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Zulfiya she'rida insoniy tuyg'ularning tabiat bilan uyg'unligi, bahorning kelishi bilan bog'liq sog'inch hissi ifoda etiladi. Bu jarayonda nafaqat adabiy obraz, balki biologik jarayonlar — kurtaklar uyg'unishi, gullarning ochilishi ham muhim o'rin tutadi. Asqad Muxtorning "Oliy butunlik" she'rida esa falsafiy va ekologik mazmun uyg'unlashadi: inson tabiatning bir bo'lak sifatida tasvirlanadi, tabiatga e'tibor va sadoqat g'oyasi ilgari suriladi. Demak, bu ikki she'rni tahlil qilishda adabiyot bilan birga ekologiya, falsafa va tarixiy dunyoqarash ham qamrab olinadi: [1:12];

Normurod Norqobilovning "Oqbo'yin" qissasi tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro aloqani yoritadi. Muallif voqealarni retrospektiva usulida tasvirlaydi, ya'ni qahramon xotiralarini hikoya jarayoniga qo'shadi¹³⁶. Bu metodni adabiyot darsida tarixiy

¹³⁶ Norqobilov N. Oqbo'yin. – Toshkent: Cho'lpon nashriyoti, 2016.

voqealar ketma-ketligi, psixologik tafakkur jarayoni, biologik jihatdan tabiat manzaralari bilan integratsiya qilish mumkin. O'quvchilar qissaning mazmunini faqat badiiy syujet sifatida emas, balki tabiatshunoslik va psixologiya bilan bog'lab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar.

7-sinf kitobida berilgan Ernest Hemingueyning "Chol va dengiz" qissasi integratsion tahlil uchun juda boy materialdir. Asarda oddiy baliqchi va dengiz tasviri orqali insonning kurashchanligi, iroda kuchi, hayotga bo'lgan muhabbati ifodalanadi. Ushbu asarni tahlil qilishda biologiya (dengiz hayoti, baliq turlari), geografiya (Golfstrim oqimi), tarix (XX asr Amerika hayoti), psixologiya (inson iroda kuchi va yolg'izlikka chidash) kabi yo'nalishlar bilan bog'lash mumkin. Shu tarzda asar o'quvchiga hayotiy falsafa va insoniy qadriyatlarni tushunishga yordam beradi.

Integratsion tahlil faqat bilim berish bilan cheklanmay, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, voqealarni turli nuqtai nazardan baholash ko'nikmalarini shakllantiradi. Masalan, "Oqbo'yin" qissasi orqali o'quvchi tabiatni asrash g'oyasini anglaydi; "Sog'inib" she'ri orqali insoniy tuyg'ular va tabiat uyg'unligini his qiladi; "Chol va dengiz" orqali esa hayotiy kurash va iroda falsafasini o'rganadi. Shu tariqa adabiyot tarbiyaning universal vositasiga aylanadi.

Integratsion yondashuv nafaqat adabiy matnni badiiy-estetik tomondan anglash, balki uni boshqa fanlar bilan uyg'un holda tahlil qilish imkonini ham beradi. 7-sinf "Adabiyot" darsligida berilgan "Alisher Navoiy – Hazrati inson" mavzusini olaylik. Ushbu bobda Navoiy asarlaridagi insonparvarlik, komillikka intilish, adolat va ma'rifat g'oyalari faqatgina adabiyot nuqtayi nazaridan emas, balki tarix, falsafa va ma'naviyat fanlari bilan bog'liq holda tahlil qilinsa, o'quvchilarda yanada chuqurroq dunyoqarash shakllanadi. Masalan, "Mahbub ul-qulub" asaridagi axloqiy pand-nasihatlar o'quvchilarni nafaqat badiiy zavq olishga, balki tarixiy davrning ijtimoiy-siyosiy muhitini anglashga ham undaydi. Bu yondashuv o'quvchida adabiy obrazni voqelik bilan taqqoslash, Navoiy fikrlarining bugungi kunda ham dolzarbligini anglash imkonini yaratadi.

Shuningdek, darslikda keltirilgan "Boburnoma"dan parchalarda tabiat manzaralarini tasvirlash, shaxsiy kechinmalarni ifodalash bilan bir qatorda, geografiya va tarix fanlari bilan uzviy aloqani ko'rish mumkin. Boburning Hindistonga qilgan yurishlari, u yerdagi iqlim, o'simlik va hayvonot dunyosi haqidagi kuzatuvlari o'quvchilarga nafaqat adabiy zavq, balki ilmiy tasavvur ham beradi. Integratsion yondashuv orqali bu matnni tarix fanidagi "Boburiylar davlati" mavzusi bilan, geografiyada esa "Hindiston tabiat zonalari" mavzusi bilan bog'lab tahlil qilish

mumkin. Bunday bog'lanish o'quvchilarning adabiy matndan tashqariga chiqib, ko'p qirrali bilimga ega bo'lishlariga yordam beradi.

Darslikdagi xalq og'zaki ijodidan namunalar ham integratsion tahlil uchun katta imkoniyat yaratadi. Masalan, "Alpomish" dostonini o'rganishda faqatgina qahramonlik va epik tasvirlarga e'tibor qaratish yetarli emas. Uni tarixiy-geografik kontekstda, xalq urf-odatlarini va marosimlari bilan bog'lab tushuntirish orqali o'quvchilar xalqning o'zini o'zi ifodalash shakllarini kengroq anglaydi. Bundan tashqari, "Alpomish"ni jismoniy tarbiya va sport bilan integratsiya qilish ham mumkin: undagi polvonlik, kuch sinovlari, chavandozlik tasvirlari o'quvchilarga milliy sport turlarining ildizlarini ko'rsatadi.

Adabiyot darsligida keltirilgan G'afur G'ulomning "Shum bola" asari ham integratsion yondashuv orqali yanada samarali o'zlashtiriladi. Ushbu asarda bolalik shavqi, sho'xlik, jamiyatdagi turli ijtimoiy munosabatlar tasvirlangan. Uni psixologiya fanida bola shaxsining shakllanish jarayoni, ijtimoiylashuv omillari bilan bog'lash orqali o'quvchilar qahramonning ichki kechinmalarini yanada chuqurroq tushunishlari mumkin. Bundan tashqari, "Shum bola"dagi tarixiy davr tasvirlarini o'sha davr voqealari bilan bog'lash, o'quvchilarni mustaqil kuzatish va tahlilga undaydi.

Integratsion yondashuvning muhim jihati shundaki, u o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Masalan, Oybekning "Navoiy" romanidan parcha o'qilganda, uni nafaqat badiiy tasvir, balki tarixiy haqiqat va yozuvchi fantaziyasi o'rtasidagi bog'liqlik nuqtayi nazaridan o'rganish o'quvchilarni bahsga chorlaydi. Bu esa o'quvchining adabiy asarga estetik zavq bilan qarashidan tashqari, uni ijtimoiy va ilmiy kontekstda baholash qobiliyatini ham oshiradi.

Integratsion yondashuv adabiyot darslarida o'quvchilarning estetik va intellektual rivojlanishida katta ahamiyatga ega. 7-sinf adabiyot kitobidagi asarlar turli fanlar bilan uzviy bog'lanib, o'quvchining ko'p qirrali dunyoqarashini shakllantiradi. Bu yondashuv yoshlarning nafaqat adabiyot, balki hayotiy voqealarni ham kengroq anglashiga xizmat qiladi. Demak, badiiy asarlarni integratsion asosda tahlil qilish o'quvchilarning tafakkurini kengaytiruvchi, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlovchi muhim pedagogik metod hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirzayeva Z., Jalilov K. va boshq. Adabiyot. 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
2. Navoiy A. G'azallar. – Toshkent: Fan, 2017.

3. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
4. Norqobilov N. Oqbo'yin. – Toshkent: Cho'lpon nashriyoti, 2016.

QARAQALPAQ HÁM ÓZBEK SALÍSTÍRMALÍ ÁDEBIYATTANÍWSHÍLÍGÍ: MASHQALALAR HÁM OLARDÍN SHESHIMI

Mo'ydinov Qodirjon Abdurasulovich,
Aytmuratova Gulchehra Bahadir qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti,
aytmuratovagulchehra5@gmail.com

Annotatsiya: Bul maqalada qaraqalpaq hám ózbek ádebiyatlarınıń salıstırmalı analizi berilip, túrkiy ádebiy processindegi orını úyreniledi, awdarma máselesi hám zamanagóy izertlewler keltirilgen. Izertiwde tariyxiy-negizlik faktorlar, metodologiyalıq qıyınshılıqlar, terminologiyalıq kemshilikler hám zamanagóy processlerdi izertiw mashqalaları úyreniledi. Jurnalistika hám publicistika ádebiy baylanısların kórsetip beretuǵın derek sıpatında qaraladı. Maqalada sheshim jolları sıpatında birlesken ilmiy joybarlar, elektron bazalar dúziw, metodologiyanı jańalaw hám terminologiyalıq birlik jaratıw usınılǵan.

Gilit sózler: komparativistika, ádebiy baylanı, publicistika, jurnalistika, metodologiya, qaraqalpaq ádebiyatı, ózbek ádebiyatı.

Annotation: This article provides a comparative analysis of Karakalpak and Uzbek literature and examines their place in the Turkic literary process. It also discusses issues of translation and contemporary research. The study investigates historical and contextual factors, methodological challenges, terminological inconsistencies, and the difficulties of analyzing modern literary processes. Literary connections in journalism and publicistics are considered as valuable sources. As solutions, the article proposes joint scientific projects, the creation of electronic databases, methodological improvements, and the establishment of terminological consistency.

Keywords: comparative studies, literary connection, publicistics, journalism, methodology, Karakalpak literature, Uzbek literature.

Аннотация: В статье представлен сравнительный анализ каракалпакской и узбекской литературы и рассмотрено их место в тюркском литературном процессе. Также обсуждаются вопросы перевода и современные исследования. В работе изучаются исторические и контекстуальные факторы, методологические трудности, терминологические несоответствия и сложности анализа современных литературных процессов. Связи в литературе, журналистике и публицистике рассматриваются как ценные источники. В

качестве решений предлагаются совместные научные проекты, создание электронных баз данных, совершенствование методологии и формирование терминологического единства.

Ключевые слова: сравнительное исследование, литературная связь, публицистика, журналистика, методология, каракалпакская литература, узбекская литература.

Salıstırmalı ádebiyattanıw – bugingi kúnde dáwir talabına aylanğan ilmiy taraw. Ádebiyattanıw metodologiyasınıń bir bólimi esaplangan bul pándе turli xalqlardıń ádebiy processleri uqsashlıq hám ayırmalıqları, ideya hám poetikalıq baylanısları arqalı úyreniledi.

Qaraqalpaq hám ózbek xalqları ortasındaǵı tariyxiy, mádeniy, til eki xalıq ádebiyatınıń bir-birine jaqın bolıwına sebep boladı. Bul baylanıslar tek klassik poeziya hám proza arqalı emes, bálki publicistika hám jurnalistika arqalı da nátiyje bergen.

Maqalada qaraqalpaq–ózbek ádebiyattanıw ilimi baylanısları, terminologiyalıq mashqalaları hám olarǵa sheshim tabıw jolları úyreniledi. Sonday-aq, publicistika hám baspasóz materialları salıstırmalı ádebiyattanıw ushın derek sıpatında qaraladı.

Tariyxiy-negizlik baylanıslar

Qaraqalpaq hám ózbek xalqlarınıń ádebiy tiyislilik tariyxı eki xalıqtıń ruwxıy dúnyasındaǵı uqsashlıq erte ásirlerge barıp taqaladı.

Orta ásirler. Orta Aziyada klassik ádebiyat rawajlangan dáwirde Nawayı, Babur, Mashrab, Ogahiy sıyaqlı shayırlardıń shıǵarmaları qaraqalpaq xalıqına da jetiw arqalı ruwxıy tásir kórsetti. Qaraqalpaq poeziyasında qollanılğan obrazlılıq, diniy-filosofiyalıq motivler ózbek poeziyası menen uqsas.

XIX ásir. Berdaq hám Ajiniyaz poeziyasındaǵı xalıq ǵamı, erkinlik, milliy ruwxtaǵı qosıqlar ózbek ádebiyatında Cho'lon, Avloniy, Fitrat ideyaları menen baylanıslı rawajlanıp bardı. Bul dáwirde turmıs mashqalaları, milliy erk, erkinlik, oqıw-bilim kúndelikli másele sıpatında eki xalıqqa da tiyisli tema bolǵan.

XX ásir. Sovet dáwirinde socialistlik realizm eki xalıqtıń ádebiyatın da bir metodologiyaǵa baǵdarlaydı. Publicistikalıq maqalalar, gazeta hám jurnal materiallarında qaraqalpaq–ózbek xalıqları doslıǵı, socialistlik dúzim, jańa adam obrazı jaratıldı.

Ǵárezsizlik dáwiri. Globallasıw hám media rawajlanıwı arqalı eki xalıq ádebiyatına jańa formalar – publicistikalıq roman, dokumental proza, internet-esse kirip keldi. Bul dáwirde milliy mádeniyatqa qaytıw, til hám erk temaları jańa ádebiy shıǵarmalarda qollanıldı.

Mashqalalar

1. Terminologiyaliq-apparatliq mashqala.

Izertiwshiler arasında “komparativistika”, “poetika”, “intertekstual baylanis” atamaları birdey qollanilmaydı, bu bolsa ilmiy birlikke tásir kórsetedi.

2. Metodologiyaliq birlik joqlıǵı.

Izertiwler tek uqsaslıq túrinde qaraladı, biraq janrlıq transformaciya, ideologiyaliq birdeylik ele izertlenbegen.

3. Dereklerdi tabıwda mashqalalar.

Klassik shıǵarmalar jeterli paydalanılǵan bolsa da, baspasóz arxivi, publicistikalıq maqalalar tolıq ilmiy qollanılmaǵan.

4. Zamanagóy processlerdi izertlew mashqalaları.

Ǵárezsizlik dáwirindegi blog-publicistika, onlayn maqalalar, jańa janrlar deyerli izertlenbegen.

Jurnalistika hám publicistika tásiiri

Publicistika hám jurnalistika – ádebiyat hám xalıq arasındaǵı kópir, yaǵnıy ádebiy processtıń sáwleleniwi ushın maydan.

Publicistika — ádebiy baylanıstıń bir bólegi.

Ózbek publicistikasında Cho‘lpon, Oybek maqalaları xalıq mánawiyatın kóteriwe xızmet etse, qaraqalpaq publicistikasında I. Yusupov, T.Qayıpbergenov xalıq turmısın ádebiy jarıtqan.

• Jurnalistika — ádebiy processtı sáwlelendiredi.

“Erkin Qaraqalpaqstan”, “Ámiwdárya” baspasózleri eki xalıqtıń ádebiy processin kórsetip berdi, shayırlar hám jazıwshılardıń shıǵarmaları arqalı tiyisli mádeniy birlik jaratıldı.

• Zamanagóy media hám blog-publicistika.

Búgingi kúnde onlayn baspasóz hám bloglar eki xalıqtıń ádebiy baylanısın tezlestirip, salıstırmalı ádebiyattanıwshılıq ushın jańa material dereklerin jaratadı.

Sheshim jolları

1. Terminologiyaliq birlik jaratıw.

Qaraqalpaq–ózbek komparativistika terminologiyası sózligi dúzilse, ilmiy apparattlıq birlik jaratadı.

2. Qospa ilmiy joybar.

Universitetler arasında qospa grantlar, ekspediciyalar, konferensiyalar ótkeriw.

3. Elektron bazalar.

Gazeta-jurnallar, maqalalar, klassik hám zaman shıǵarmalardı sanlı formatqa ótkeriw.

4. Metodologiyani ja'nalaw.

Strukturalizm, intertekstual analiz, postkolonial teoriya, narratologiya metodlarini qollap, eki xalq adabiyatini kóp qırlı izertlew.

Juwmaq: Qaraqalpaq hám ózbek xalqlarınıń ádebiy baylanısları – eki ruwxıy dúnyanıń tiyisli mádeniy dárejesi. Salıstırmalı ádebiyattanıwshılıq mashqalaları sheshilse, ilmiy izertlew jańa dárejege shıǵadı. Jurnalistika hám publicistika bul processte ádebiyattanıw ushın áhimiyetli derek hám kóz – eki xalıqtıń mádeniy birliğin kórsetip beretuǵın kúsh esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Navoiy, A. *Xamsa*. – Toshkent: Fan, 1991.
2. Berdak. *Shıǵarmalar jıynaǵı*. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1984.
3. Fitrat, A. *Ádebiyat qoidalari*. – Toshkent: Maorif, 1926.
4. Yusupov, I. *Tańǵı shawqat*. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1987.
5. Mirzaev, S. *Komparativistika hám ádebiyatshınalıq metodologiyası*. – Toshkent: Fan, 2001.
6. Jumamuratova, G. *Qaraqalpaq hám ózbek ádebiyatınıń baylanısları*. – Nókis: Bilim, 2012.
7. Oybek. *Publicistika hám maqalalar*. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1978.
8. Qosjanov, J. *Ádebiy máseleler*. – Nókis: Bilim, 2005.
9. Cho'lpon. *Maqalalar hám publicistika*. – Toshkent: Sharq, 1994.
10. *Ózbekiston Ádebiyatı hám San'ati* gazet arxivleri. – Toshkent, 1960–1990 jıllar.
11. *Qaraqalpaqstan* gazet arxivleri. – Nókis, 1950–1990 jıllar.

Atamalar sózligi

- **Komparativistika** – salıstırmalı ádebiyattanıw.
- **Intertekstual baylanıs** – bir shıǵarmada basqa ádebiy tekstten paydalanıw, silteme beriw.
- **Poetikalıq sistema** – ádebiy shıǵarmalardıń kórkem strukturası.
- **Publicistika** – ádebiyat hám jurnalistika ortasındaǵı janr, turmıs hám zaman máselelerin sáwlelendiriw

2000–2010-YILLARDA OGOHIY IJODINI O'RGANISH BO'YICHA BAJARILGAN DISSERTATSIYALAR: ILMIY IZLANISHLAR TAHLILI

Abdullayeva Nigina Ixtiyor qizi

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti

2-bosqich magistranti, 100060,

Orcid: 0009-0000-4180-8039

e-mail: niginaabdullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2000–2010-yillarda o'zbek adabiyotshunosligida Ogohiy ijodini o'rganishga oid yozilgan dissertatsiyalar tahlil qilinadi. Poetik uslub, syujet tuzilmasi, tarixiy manba ekanligi, undagi ma'no va mazmun, stilistikasi, adabiyot gilshaniga qo'shgan yangiligi yoritiladi. Bundan tashqari ijodkorning kichik janrlarga oid ilmiy taqdiqotlari ham berilgan. Katta adabiy merosi hisoblanmish "Gulshani davlat" asariga haqidagi malumotlar ham o'rin olgan. Musammatlar va ularning xususiyatlariga bag'ishlangan dissertatsiya annonatsiyasi ham keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Ogohiy, kichik she'riy janrlar, epigramma, aforizm, ruboiy, qit'a, tipologiya, stilistika, "Gulshani davlat", tarixiy manba, badiiy asar, adabiy manbashunoslik, tarixiy voqealar, poetika, musammat, prosodiya, tipologiya, tekstologiya, stilistika, intertekstual tahlil.

Аннотация. Джун Кроме того, диссертации по изучению оповещения в Узбекской литературе будут проанализированы в 2000-2010 годах. Тот факт, что поэтическая структура - это историческая структура, значение и содержание, стилистика, литература, литература, объединены литературой. Кроме того, художнику также проходили научные исследования небольших жанров. В соответствии с работой «Полное состояние», рассчитанное большое литературное наследие, также включено. Активы и их характеристики были также предоставлены.

Ключевые слова. Блюдо для небольших, маленьких поэтических жанров, эпиграмм, ритмики, литературных, исторических событий, исторических событий, исторических событий, исторических событий, исторических событий, исторических событий, технологий, текстологии, стилистики, межконтинентального анализа.

“Ogohiyijodida kichik she’riy janrlarning tadqiqi” mavzusida yozilgan dissertatsiyaning annotatsiyasi. Ushbu dissertatsiya Matyakubova Madina Habibullayevnaga tegishli bo‘lib unda tadqiqotchi Ogohiy ijodidagi kichik janrlarga e’tiborini qaratgan. O‘zbek mumtoz adabiyotida kichik she’riy janrlar o‘ziga xos uslubiy va badiiy xususiyatlari bilan alohida ahamiyatga ega. Bunday janrlar — epigrama, aforizm, ruboiy, qit’a va boshqa ixcham shakllar — qisqa, ammo mazmunan teranligi bilan ajralib turadi. Ular shoirning individual ijodiy uslubini yaqqol namoyon etadi, badiiy fikrning ixcham va ta’sirchan ifodasiga xizmat qiladi. Ogohiy ijodi ham mazkur janrlar bilan boy bo‘lib, ularning tahlili shoirning adabiy merosini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Ogohiy o‘z ijodida turli kichik she’riy janrlardan unumli foydalangan. Ayniqsa, qisqa shaklda chuqur falsafiy fikrni ifoda etish, o‘tkir ijtimoiy mulohazalarni ilgari surish, hayotiy kuzatuvlarni umumlashma tarzda taqdim etishda epigrama va aforizmlar muhim o‘rin tutadi.

Dissertatsiyada kichik she’riy janrlarning quyidagi xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan:

1. Tipologik tasnif: Ogohiy ijodida uchraydigan kichik janrlar alohida guruhlariga ajratilgan va har birining shakl va mazmun xususiyatlari ko‘rsatib o‘tilgan.

2. Stilistika va badiiy uslub: Kichik janrlarning ixcham sintaksis, obrazli ifoda va ritmik joziba kabi belgilari tahlil qilingan.

3. Funktsional vazifa: Ular shoirning asosiy g‘oya va mavzularini ixcham shaklda yetkazish, o‘quvchiga bevosita ta’sir ko‘rsatish vositasi ekanligi aniqlangan.

4. Tematik doira: Ogohiy kichik she’riy janrlarda axloqiy-didaktik g‘oyalar, insoniy fazilatlar, ijtimoiy hayot muammolari va shaxsiy kechinmalarni ifodalashga alohida e’tibor qaratgan. Tadqiqotda kichik janrlarning Ogohiy poetikasidagi o‘rni tizimli ravishda ochib berilgan. Shuningdek, ularning badiiy-estetik ahamiyati ham nazariy jihatdan asoslangan.

Ogohiy “Gulshani davlat” asari adabiy manba sifatida mavzusida yozilgan dissertatsiyaning annotatsiyasi. Ushbu dissertatsiya Sultonova Qumrixon Allamboyevnaga tegishli bo‘lib unda tadqiqotchi Ogohiy ijodidagi “Gulshani davlat” asarining tabdilini bergan. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida Muhammad Rizo Ogohiy ijodi alohida o‘rin tutadi. Shoirning tarixiy, ijtimoiy va falsafiy qarashlarini o‘zida mujassam etgan “Gulshani davlat” asari nafaqat badiiy, balki tarixiy-adabiy manba sifatida ham qimmatlidir. Ushbu dissertatsiyada mazkur asarning janriy xususiyatlari, tarixiy voqeliklar bilan bog‘liqligi, poetik mahorati va ilmiy ahamiyati keng qamrovli tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Ogohiy ijodini o‘rganishda “Gulshani davlat” asari alohida manba bo‘lib xizmat qiladi. “Gulshani davlat” asari

Ogahiyning eng muhim tarixiy-adabiy manbalaridan biridir. Asarda XIX asrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, hukmdorlar faoliyati va xalq turmushi haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Shoir o'z davrining voqealarini nafaqat xronologik jihatdan, balki badiiy ifoda orqali ham aks ettiradi. Dissertatsiyada ushbu asarning quyidagi jihatlari alohida keltirilgan.

1. Adabiy manbalilik qiymati – asar tarixiy voqealarni hujjatli manbalar darajasida yoritishi bilan ahamiyatli.

2. Janriy xususiyatlari – tarixiy-didaktik asar sifatida qasida, nasihatnoma va tarixiy xotira unsurlarini mujassam etgan.

3. Poetik uslub – Ogahiyning obrazli tili, badiiy vositalardan mahorat bilan foydalanishi va tasviriylilik.

4. Tarixiy haqiqat va badiiy to'qimaning uyg'unligi – asarda real voqealar bilan shoirning estetik qarashlari uyg'unlashgan.

5. Manbashunoslik ahamiyati – “Gulshani davlat” tarixiy manbalar qatorida o'rganilishi, keyingi adabiy tadqiqotlar uchun asos bo'lishi.

Tadqiqotda shuningdek, Ogahiyning “Gulshani davlat” asari turli manbalar bilan solishtirilgan. Masalan, u davrda yozilgan boshqa tarixiy risolalar bilan qiyosiy o'rganilganda, Ogahiy uslubining aniq va ixchamligi, xalq ruhiyatiga yaqinligi yaqqol ko'rinadi. Shu bois, bu asar nafaqat adabiyotshunoslik, balki tarixshunoslik, falsafa va madaniyatshunoslik uchun ham muhim manbadir.

“Ogohiy musammatlari” mavzusida yozilgan dissertatsiyaning annotatsiyasi. Ushbu dissertatsiya Xolliyeva Gulnoz Iskandarovaga tegishli bo'lib unda tadqiqotchi Ogohiy ijodidagi musammatlarning o'ziga xosligiga va ma'no va mazmuniga e'tiborini qaratgan.

Tadqiqot Ogohiy ijodidagi musammat (musammat — qatorli/qatlamli, muayyan metrik strukturaga ega she'riy shakllar) janrining tipologiyasi, strukturaviy va stilistik xususiyatlari hamda ularning shoir poetikasidagi funksiyasini o'rganishga bag'ishlangan. Dissertatsiya matnshunoslik, prosodiya, stilistika va intertekstual tahlil usullaridan foydalangan holda Ogohiy musammatlarining nazariy va amaliy jihatlari tizimli ravishda ochib beradi; asarda asar namunalari, metr-tahlil jadvallari va iqtiboslar ilova qilingan. Musammat janri klassik o'zbek she'riy an'alarida ahamiyatli o'rin tutadi; u orqali muallif muayyan fikrni qatlamlash, ritmik tafsir va estetik tuzilmani bir vaqtning o'zida ta'minlaydi. Ogahiyning musammatlari adabiyotimizda kam o'rganilgan oqimlardan biri bo'lib, ularning tipologiyasi, metrik markerlari va funksional roli haqida tizimli izlanishlar cheklangan. Shu sababli mazkur mavzuning ilmiy o'rganilishi dolzarbdir. Ogohiy musammatlari janrining nazariy-

tahliliy tipologiyasini ishlab chiqish, ularning strukturaviy-stilistika xususiyatlarini aniqlash hamda muallif poetikasidagi o'rnini aniqlashga qaratilgan dissertatsiya hisoblanadi.

Quyida dissertatsiyaning vazifalari ko'rsatilgan:

1. Ogohiy musammatlaridan empirik korpus tuzish (qo'lyozma va nashr variantlari asosida);
2. Musammatlarning tipologik guruhlarini belgilash va tasniflash;
3. Har bir guruh uchun metr-ritmik va sintaktik markerlarni aniqlash;
4. Lingvistik — leksik va obraziy vositalarini tahlil qilish;
5. Musammatlarning semantik-ma'no va tematik funksiyasini aniqlash (ma'rifiy, tanqidiy, didaktik, lirik komponentlar);
6. Ogohiy musammatlarini zamondosh an'analar bilan taqqoslab, o'ziga xosliklarini ko'rsatish;
7. Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish — darslik va metodik materiallar uchun misollar, tanlovlarga tavsiyalar, kritik nashrga tayyorlash.

Tadqiqotda tekstologik (matn variantlarini solishtirish), prosodik (metr-ritmik tahlil), stilistik (lingvistik va obraziy tahlil), tipologik, komparativ va intertekstual metodlar qo'llanildi. Empirik qism uchun korpus yig'ildi; ayrim misollar bo'yicha metr-jadvallar va leksik indekslar tuzildi. Qo'lyozma manbalar va nashrlar o'rtasidagi farqlar tekstologik usul bilan aniqlab berildi.

Ogohiy musammatlari uchun yangi tipologik tasnif taklif etildi (masalan: lirik-musammat, didaktik-musammat, epigrammatik-musammat va kompleks musammatlar)

Har bir tip uchun aniq metr-ritmik va sintaktik markerlar belgilandi;

Ogohiy musammatlarining tematik — semantik klasterlari va ular orqali shoirning ideologik-etik pozitsiyasi aniqlab berildi;

Tadqiqot amaliy jihatdan musammatlarni o'qitish va kritik nashrga tayyorlash bo'yicha metodik ko'rsatmalar berdi.

Ogohiy musammatlari o'z ichida turli funksional qatlamlarni birlashtiradi: didaktik-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy, va shaxsiy-lirik;

Metrik tahlil shuni ko'rsatdiki, Ogohiy musammatlarida ma'lum ritmik shablonlar (takroriy qatorlar, interna qiyofa, parallelizm) doimiy ravishda ishlatiladi;

Leksika va metaforika orqali musammatlar qisqa, ammo yuqori konsentratsiyali semantik yukni uzatadi;

Ogohiyning musammatlari zamonaviy adabiyotshunoslik va tarixshunoslik uchun ishonchli adabiy-manba sifatida foydalanish imkoniyatiga ega.

Nazariy jihatdan tadqiqot musammat janri nazariyasini boyitadi va o'zbek mumtoz she'riyatida bu janrning o'rni haqida yangi konseptual qarashlar beradi. Amaliy jihatdan natijalar darslik, uslubiy qo'llanma va tanlovlar uchun materiallarga aylantirilishi mumkin; shuningdek, asarlarning kritik nashrini tayyorlash uchun tekstologik asos ham taqdim etildi.

Ogohiy musammatlaridan tanlangan misollarni o'rta va oliy ta'lim darsliklariga kiritish;

Musammatlar bo'yicha metrik va stilistik mashqlarni o'quv-metodik materiallarda joriy etish;

Ogohiy musammatlari to'plamini kritik nashr shaklida chop etish;

Kelajak tadqiqotlarda musammatlarning boshqa markaziy o'zbek va turkiy mualliflar bilan komparativ tahlilini olib borish.

Dissertatsiya kirish, 3 ta bo'lim (1 — nazariy-asosiy: musammat nazariyasi va tarixiy kontekst; 2 — empirik: Ogohiy musammatlari korpusi va metr-tahlil; 3 — funksional-stilistik va komparativ tahlil), xulosa, tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar va ilovalar (iqtiboslar, metr-jadvallar, qo'lyozma nusxalaridan lavhalar).

Ogohiy ijodidagi kichik she'riy janrlar shoirning ijodiy qiyofasini yanada to'liq ochib beruvchi muhim poetik birliklardir. Ular o'zining ixchamligi, mazmuniy teranligi va badiiy yuksakligi bilan shoir merosini boyitadi. Tadqiqot natijalaridan adabiyotshunoslikda janrshunoslik masalalarini o'rganishda, o'quv jarayonida darslik va qo'llanmalar yaratishda ham samarali foydalanish mumkin.

Ogahiyning "Gulshani davlat" asari adabiy manba sifatida beqiyos ilmiy qimmatga ega. Unda shoir o'z davrining ijtimoiy-siyosiy manzarasini badiiy ifodalar orqali tasvirlab, kelajak avlodga qimmatli ma'naviy meros qoldirgan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ushbu asar Ogahiy ijodiy merosini to'liq o'rganishda, tarixiy voqealarni adabiy nuqtai nazardan tahlil qilishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, u o'zbek mumtoz adabiyoti janr tizimini boyitgan, tarixiy haqiqatni badiiy shaklda ifodalash imkoniyatlarini kengaytirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xamrakulova. "XX-XXI asr O'zbek folklorshunosligi va adabiyotshunosligiga qilingan dissertatsiyalar va avtoreferatatlarning bibliografiyasi" (1941-2024 yillar) uslubiy qo'llanma. Toshkent-2024.

2. Ogahiy M.R. Gulshani davlat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1971.

3. Sultonova Q.A. Ogahiyning tarixiy asarlari poetikasi. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Abdug'afurov A. O'zbek mumtoz adabiyotida tarixiy janrlar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2015.
5. To'xliyev B. Mumtoz adabiyot poetikasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
6. Mirzayev S. O'zbek tarixiy adabiyotida Ogahiy ijodining o'rni. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
7. Ogahiy M.R. — Tanlangan she'rlar va risolalar (qo'lyozma va nashr variantlari).
8. Mumtoz adabiyot va prosodiya bo'yicha monografiyalar
9. Tekstologiya va manbalashunoslik bo'yicha metodologik qo'llanmalar.
10. Stilistika va metr tahliliga oid maqolalar va dissertatsiyalar (mahalliy va chet el manbalari).

**AKADEMIK NAIM KARIMOVNING MUSTAQILLIKKACHA
BO'LGAN ILMIY TADQIQOTLARI MAVZU DOIRASI****Muzrabova Muslimaxon Ibodulla qizi,**

Toshkent amaliy fanlar universiteti

2-bosqich magistranti,

grossmacht.uz.am@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada akademik Naim Karimovning ilmiy merosi davrlashtirish tamoyillariga asoslangan holda statistik tahlillar orqali mustaqillik yillariga qadar chegara qilib olindi va shu asosida atroflicha o'rganildi. Masalani yanada yoritish maqsadida arxiv ma'lumotlaridan foydalanildi, bir qancha adabiyotlar o'zaro solishtirildi, qiyoslandi. Bugungi kunda Naim Karimov ilmiy merosining o'rganilishi adabiyotshunosligimiz rivoji uchun katta ahamiyatga ega ekanligi xususida mulohaza bildirildi.

Kalit so'zlar: adabiyotshunoslik, lirik syujet, lirizm, lirik qahramon, publitsistik she'riyat, munaqqidlik.

Annotation. This article delineates the scientific legacy of academician Naim Karimov up to the years of independence based on the principles of periodization through statistical analyses and provides an in-depth study on this basis. To further illuminate the issue, archival materials were utilized, and several literatures were compared and contrasted. It is noted that the study of Naim Karimov's scientific heritage today holds great significance for the development of our literary studies.

Keywords: literary criticism, lyrical plot, lyricism, lyrical hero, publicistic poetry, criticism.

Akademik Naim Karimovning ilmiy faoliyatini bir dengiz ulug'vorligiga qiyos etishimiz mumkin. Negaki yillar davomida yaratgan oltinga teng xazinasini, badiiy va ilmiy asarlari ilm ummonidan dur-u javohirlarni qo'lga kiritish ilinjida yurgan har qanday inson uchun bebaho xazina kabidir. Ustozning bizga qoldirgan ilmiy merosi nafaqat son jihatidan, balki mavzular qamrovi jihatidan ham bir inson aql-u idrokini lol qoldirarli darajada ko'p. Matnshunoslikda asl manbani o'qigan holda o'quvchilarga armug'on etish, jadidlarimiz, shuningdek, Hamid Olimjon, Oybek va shu singari boshqa adiblar ijodi va hayot yo'liga aloqador tesha tegmagan ma'lumotlarni ishonchli manbalar asosida dalillab, ommaga taqdim etish olimning biz yosh izlanuvchilar uchun bajargan eng buyuk missiyasidir. Darhaqiqat, ustozning gazeta va jurnallarda chop

etilgan maqolasi yoki o'quv qo'llanmasi bilan tanishar ekansiz bunda o'ziga xos yondashuv borligini sezasiz. Munaqqid sifatida shoir yoki yozuvchi ijodiga baho berishda ilmiylikka asoslangan mulohazalar bilan o'qirmanni aniq xulosa chiqarishga, mahvumlik ichra qolishga emas, balki chin ma'noda haqiqiy adabiyotshunosning teran mushohadalari bilan tanishish baxtiga muyassar etadi. Aynan shu fikrimizning isboti sifatida akademik Naim Karimovning barcha turdagi ma'naviy merosi nomlari jamlangan “Биобиблиографик кўрсаткич” kitobidan joy olgan Ozod Sharafiddinovning qarashlaridan namuna keltiramiz: “Naim Karimov kim to'g'risida yozmasin, kitobida risolasida va hatto maqolalarida, albatta, biron yangi gap aytishga, yozuvchining ijodi bilan bog'liq bironta muhim tafsilotni bayon etishga urinadi” [1:6]. Ushbu kitobda so'zboshi sifatida Ozod Sharafiddinov o'z mulohazasini bildirar ekan o'zining va ustoz N.Karimovning ayni mavzularda oldinma ketinlikda chop etilgan maqolalarini solishtiradi va N.Karimovning ishida ijodkorlarga oid shu kunga qadar o'rganilmagan va hech bir joyda aytilmagan, nashr etilmagan yangi tafsilotlar, nomlarning borligini ta'kidlaydi.

Har bir olimning olib borgan tadqiqot ishini yoki ijodkorning ijod olamini davriylik nuqtayi nazaridan tahlil qilish, ya'ni tadqiqotchining ilmiy merosini xronologik tartib berib o'rganish va xulosa chiqarish adabiyotshunoslar ishini ancha muncha yengillashtiradi va ortiqcha chalkashlikning oldini oladi. Biz ham shu tamoyilga asoslanib akademik N.Karimov tadqiqot doirasini an'analarga suyanan holda ikki davrga bo'ldik:

1. Mustaqillikkacha bo'lgan ilmiy faoliyati.
2. Mustaqillikdan keyingi ilmiy faoliyati.

Quyida qisqartmalar asosida 1991-yilgacha ustozning olib borgan, shug'ullangan ilmiy faoliyatining mavzu nomlarini keltiramiz. Har bir yil yuzasidan bir yoki ikki mavzu nomini tahlilimizda namuna qilib keltirdik, zotan shu yo'sin ham ushbu kichik ilmiy tadqiqotimiz uchun yetarli deya xulosaga keldik. Muhim sanalar yuzasidan quyidagi ma'lumotlarni “Биобиблиографик кўрсаткич” kitobidan oldik.

1963-yil – “Hamid Olimjon poetik mahoratining ba'zi masalalari” mavzuida filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasini himoya qildi.

1964-yil – “Hamid Olimjonning poetik mahorati” nomli dastlabki monografiyasi nashr etildi.

1979-yil – “Go'zallikning olmos qatralari: H.Olimjon lirikasi” – Toshkent: Yosh gvardiya. - 247 b.

1982-yil – “Urushdan keying davr o'zbek sovet adabiyoti” – Toshkent: Fan - 160 b.

1984-yil – “Hozirgi o‘zbek she’riyati”. – Toshkent: O‘zbekiston. - 39 b.

1985-yil – “Oybek gulshanida qolgan g‘unchalar”: (Oybekning tugallanmagan asarlari to‘g‘risida)/ Mas’ul muharrir M.Sultonova. – Toshkent: Fan. - 80 b.

1988-yil – “Pushkin va o‘zbek she’riyati”. – Toshkent: Fan. - 78 b

1989-yil – “Hamid Olimjon lirikasi”. – Toshkent: O‘zbekiston. - 30 b

Endi esa vaqtli matbuotda va to‘plamlarda mustaqillik yillariga qadar bosilgan maqolalaridan ayrimlarini sanab o‘tamiz:

1959-yil – “Shoir va folklor” [Hamid Olimjon yubileyi oldidan] // O‘zbekiston madaniyati. – 16-dekabr.

1959-yil – “Hamid Olimjonning “Zaynab va Omon” poemasi qofiya” // O‘zbek tili va adabiyoti. - № 4. - B. 30-35.

1961-yil – “Hamid Olimjon harbiy lirikasining poetik xususiyatlari” // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. – 3-kitob. – B. 40-53.

Shu o‘rinda bir ma’lumotni ham berib o‘tishimiz kerak. Ustoz N.Karimov faqat adabiyotshunoslik doirasida emas, balki san’at va madaniyat sohasida ham o‘z ovozigaga inson edi. Buni mustaqillik yillariga qadar ishlangan bir necha kinofilmlarga bildirgan munosabatidan bilib olamiz. Namuna: **1965-yil** – “So‘nmas yulduz”: [“Ulug‘bek yulduzi” kinofilmi haqida] // O‘zbekiston madaniyati. - 19-iyun.

1967-yil – “Hamzashunoslar Farg‘onada” // O‘zbek tili va adabiyoti. - № 3. – B.62-63.

1970-yil – “Oybekning nasriy she’rlari” // O‘zbek tili va adabiyoti. - № 2. - B.88-90. (Tirik satrlar).

1972-yil – “Sholoxov va Koreya adabiyoti” // // O‘zbekiston madaniyati. – 4-avgust. Hammuallif: E.Karimov.

1974-yil – “Adabiy tanqidchilikning muhim burchi” // O‘zbekiston kommunisti. - № 3. – B. 56-62.

1975-yil – “Adabiy tanqid va adabiy jarayon” // Adabiyotimizning yarim asri. – Toshkent. – 12-kitob. – B. 251-262.

1975-yil – “Oybekning yangi topilgan she’ri” // O‘zbekiston madaniyati. – 30-sentabr.

1976-yil – “Zahmatkash olim”: [A.Hayitmetov 50 yoshda] // O‘zbekiston madaniyati. – 20-may.

1977-yil – “Inqilob bongi”: [Hamza haqida] // O‘zbekiston madaniyati. – 1-mart.

1978-yil – “Go‘zallik hayotda”: [“Oltin vodiya shabadalar” romanining ijodiy tarixi] // O‘zbek tili va adabiyoti. - № 2. – B.10-15.

1979-yil – “Tug‘yon” [Adabiyotshunoslik haqida] // O‘zbekiston madaniyati. – 13-mart. (Aynan mana shu juda ko‘p maqola nashr qilinga va ularning askari H.Olimjon va Oybek haqida).

1980-yil – “Sehr daryosi”: [Mirtemirning 70 yilligiga] // O‘zbekiston madaniyati. – 25-noyabr.

1981-yil – “Xalq san’atkori: O‘zbek she’riyatida socialistik realizm metodining qaror topishida Hamza ijodining roli // Hamza ijodi haqida. – Toshkent. – B.9-86.

1982-yil – “Tanqid madaniyati: Xolislik, dadillik va teranlik”: [Davra suhbat] // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 15-oktabr.

1983-yil – “Toshkentnoma” dostonining poetik xususiyatlari: [M.Shayxzoda asari] // O‘zbek tili va adabiyoti. - № 5.- B. 37-42.

1983-yil – “She’riy shakllar va uslubiy yo‘nalishlar” // O‘zbek adabiyotida janrlar tipologiyasi va uslublar rang-barangligi. – Toshkent. – B. 703-733.

1984-yil – “70-yillar she’riyati to‘g‘risida ba’zi mulohazalar” // Hozirgi adabiy jarayonning aktual problemalari. – B. 83-94.

1985-yil – “Oybek she’rlarini tekstologik o‘rganish tajribasi” // Oybek ijodiy metodi va zamonaviylik. – Toshkent. – B. 136-146. (Ushbu yilda akademik N.Karimovning jami 25ta maqolasi gazeta va jurnallarda chop etilgan va biz namuna o‘laroq bir dona maqolasini ro‘yxatda aks ettirdik).

1986-yil – “Murakkab va mashaqqatli davr farzandi”: [Cho‘lpon haqida] // Saodat. - № 6. – B. 195-201.

1987-yil – “Yangilanish yo‘lida”: [O‘zbek adabiyoti va tanqidchiligining muhim masalalari haqida] // Sharq yulduzi. - №10. – B. 181-184.

1988-yil – “Boy ila xizmatchi” dramasi ijodiy taqdiri // Hamza Hakimzoda ijodiy problemalari: (tadqiqotlar). – Toshkent. – B. 55-63.

1989-yil – “So‘fizoda va Hamza” // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 3-fevral. (Hamzaning 100 yilligi munosabati bilan ushbu yili ustoz tomonidan ko‘plab maqolalar nashr etilgan. Shu bilan birga Usmon Nosir, Oybek ijodiy faoliyati xususida ham bir qancha maqolalar gazetalar yuzini ko‘rgan).

1990-yil – “Jadidchilik nima?” // San’at. - №.12 – B. 5-6.

Biz faqatgina o‘zbek tilida nashr etilgan maqolalaridan namuna keltirdik xolos. Ustoz N.Karimovning rus, ingliz, tojik, qirg‘iz tillarida ham ommaga tadqim etilgan maqolalari bor. Yuqorida keltirilgan statistikadan shuni xulosa qilamizki Naim Karimov mustaqillik yillariga qadar Hamid Olimjonning lirikasi, poetik mahorati, hayot va ijod yo‘liga aloqador biz bilmagan, mahvumligicha qolgan ayrim ochiqqlangan masalalarni o‘rgangan. Bu bilan bir qatorda Oybek ijodini, Oybek va Zarifa hayot

yo'liga oid hodisalarni, uning tugallanmay qolgan asarlariga oid qarashlarini, umuman olganda Oybekning o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosliga o'z asarlari bilan qo'shgan hissanini chin ihlos ila o'rgangan. Hamid Olimjon, Oybek safiga ustoz tomonida mustaqillik yillariga qadar eng ko'p o'rganilgan obyekt sifatida yana Usmon Nosir, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Zulfiya, Mirtemirni ayta olamiz. Ammo yuqorida ta'kidlaganimizdek Hamid Olimjon va Oybek ijod olamini har tomonlama kashf etishga qaratilgan turli ilmiy tadqiqot ishlari ustoz chop ettirgan maqolalari ichida salmoqli o'rinni egallagan.

Ushbu kichik ilmiy tadqiqot ishimizda amaliy jihatdan yaxshi natijaga erishish uchun ustoz N.Karimov tomonidan shaxsan o'z qo'llari bilan tartib bergan papkalarga yuzlanamiz. Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi arxivida saqlanuvchi papkalar biz uchun eng ishonchli manba bo'la oladi. Bu yerda ustozning 111ta jamlanmalardan iborat (papk) yig'ilmasi bor va biz namuna o'laroq bu papkalarning bir nechtasiga yuzlanamiz. Papkalarda jamlangan materiallarning statistikasiga, mavzu doirasiga va ustozning qalamiga oid maqolalarga, boshqa shaxslar tomonidan chop etilgan, papkada jamlanib kelingan gazeta, jurnallarga e'tiborimizni qaratamiz. Ilaqami bilan muzey arxivida saqlanayotgan papkada ustoz Naim Karimovning o'z davrida gazetalarda nashr etilgan Zulfiya ijodiga mansub she'rlari, ba'zi ijodkorlar haqida yozgan maqolalari, Zulfiya haqida boshqa munaqqidlarning, xususan, N.Karimov domlaning "She'riyatimiz malikasi" nomli maqolasi, qo'lyozma va kompyuterda chiqarilgan hikoya, asarlar mundarijasi keltirilgan ro'yxatlar joy olgan.

Papkani saqlanayotgan holatida tartib bilan tahlil qilib boramiz. Papkani ochar ekansiz 1-o'rinda "Zafaron fasli edi..." nomi ostidagi qo'lyozma nusxadagi hikoyaga ko'zingiz tushadi. Sahifalar soni 9ta, kompyuterdan chiqarilgan va tahrirdan o'tkazilgan sahifalar soni esa 13ta. Bundan so'ng 12dona fotonusxalar bor va ularning birining ust qismida "Здесь родилась я" (Bu yer – mening tug'ilgan joyim) yozuvi bor. Bundan ayon bo'ladiki, ushbu illyustratsiyalar Zulfiyaning tanlangan she'rlari kitob holatida nashr etilishi uchun ishlangan. Papkada 1965-yil 24-noyabrda chop etilgan rus tilidagi "ТАШКЕТСКАЯ ПРАВА" gazetasidan tortib 1970-yil 28-aprelda nashr etilgan "УЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТИ" nomli gazetalargacha bor. Yig'ilmada asosan Zulfiyaning turli yillarda gazetalarda chop etilgan she'rlari, hamda shoir haqida boshqa ijodkor va munaqqidlarning mulohazalari aks etgan maqolalar chop etilgan gazetar yig'ilgan. Davr kishanlariga zanjirband bo'lgan holda sovet ruhi ufurib turgan maqolalar ham bor gazetda. Biz asosiy fokusimizni N.Karimovning ilmiy tadqiqot ishiga qaratamiz va munaqqid sifatida papkadan joy olgan ustozga tegishli bir maqolaga yuzlanamiz. Maqola 1985-yil 30-noyabr sanasi "ТОШКЕТ

ХАҚИҚАТИ” gazetasidagi “She’riyatimiz malikasi” nomi bilan nashr etilgan. Ushbu maqola shoira Zulfiya tavalludining 70 yilligi munosabati bilan bosib chiqarilgan. Maqola 2017-yil nashr etilgan akademik Naim Karimov faoliyatini aks ettiruvchi “Biobibliografik ko‘rsatgich” kitobida 1985-yilga oid maqolalar ro‘yxatidan ham joy olgan. Maqolada munaqqid shoirona yondashuv orqali Zulfiya ijodiga baho beradi, o‘z fikr-mulohazalarini Mirtemirning shoira Zulfiyaga bergan bahosi orqali dalillaydi. Zamon, davr charxpalagidan ayro tushib qolishning imkoni bo‘lmagani uchun ham N.Karimov domla Zulfiya ijodiga quyidagicha baho beradi va bu berilgan baho urush yillarida Zulfiyaning irod olamidagi durdonalariga oiddir: “U endi lirik syujetdan ortiqcha detallar va tafsilotlarni olib tashlash, she’r g‘oyasini yorqin ifodalashga yordam beradigan tasviriy vositalarni tanlash, she’rda kayfiyat yaratish, she’rga o‘z ruhiy tarixi va ma’naviy boyligini olib kirish san’atini o‘rgandi. Uning she’rlarida lirizm va **grajdanlik pafosi** kuchaydi”.

Ustoz Naim Karimov munaqqid sifatida shoira ijod olamiga o‘z bahosini berar ekan yondashuv jihatidan davriylik tamoyillariga suyangn holda shoira ijodida bo‘lgan o‘zgarish va haqiqiy shoira sifatida shakllanishini vaqt nuqtayi nazaridan baholaydi. Masalan:

1. 30-yillardagi ijodiy kashfiyotlari va ularning biroz jo‘n va biroz soddaligi. Buni ustozning quyida bildirgan munosabati orqali dalillaymiz: “Agar 30-yillar Zulfiya she’riyatining lirik qahramoni hali chuqur fikrlash va his qilishdan tevarak-atrofdan ro‘y berayotgan katta ijtimoiy voqealarni teran idrok etishdan uzoqligi...” [2:2].

2. Urush yillarida Zulfiya she’riyatida dunyoda bo‘layotgan jiddiy ijtimoiy-siyosiy vaziyat sabab yanada kuchli bo‘lish, oyoqqa turish va osuda hayot uchun kurashish maqsadi old qatorga chiqdi. Bu holatni ustoz N.Karimov quyidagicha baholaydi: “Zulfiyaning urush yillarida yozilgan aksar she’rlaridagi fikriy teranlik, hayotiy mushohadalar, orginal tashbehlar va she’riy tilning yorqinligi shoironing bu davrga kelib kamolot yo‘liga chiqa boshlaganidan darak beradi...”.

Akademik N.Karimov aynan mana shu davrda Zulfiya she’riyatida ko‘tarilish va yuksalish bo‘lgan deya ijodkor badiiyatidagi quyidagi o‘zgarishlarni sanaydi:

- a) Lirik syujetdan ortiqcha detallar va tafsilotlarni olib tashlash;
- b) She’r g‘oyasini yorqin ifodalashga yordam beradigan tasviriy vositalarni tanlash;
- c) She’rda kayfiyat yaratish;
- d) She’rga o‘z ruhiy tarixi va ma’naviy boyligini olib kirish.

N.Karimov tomonidan yuqorida sanalgan ijodkor ijodiyotidagi o'zgarishlar bir munaqqidning shoira badiiy mahoratini har tomonlama tahlil ostiga olganini, yillar davomida ilmiy jihatdan kuzatib, tahlil qilib borganini tasdiqlaydi.

3. Urushdan keyingi yillarda Zulfiya ijodi. Bu davrni ustoz qisqa va lo'nda qilib "davarning bosh qon tomirini topishga urinish" deya tavsiflaydi. Va shoira mehnat mavzuini yoritish uchun **publitsistik she'riyat imkoniyatidan** foydalanganligini izohlab o'tadi.

Umuman olganda ushbu papka yuzasidan xulosa qilib aytadigan bo'lsak, akademik Naim Karimovning mustaqillikkacha bo'lgan ilmiy faoliyatini o'rganishda arxiv ma'lumotlari ham katta ahamiyatga ega. Zulfiya ijodining N.Karimov ilmiy faoliyatida o'rganilishida ushbu saqlanib qolgan arxiv ma'lumotlari ma'lumot beradi.

Arxivdan joy olgan yana bir papkaga yuzlanamiz. M.Shayxzoda haqidagi yig'ilma ikki qismdan iborat papkada saqlanadi. Shunday papkalardan biri 4 raqami ostida saqlanadi. Papkadan quyidagi hujjatlar joy olgan. Masalan, Maqsud Shayxzoda tavalludining 70 yilligi munosabati bilan Ozarbayjon xalq yozuvchisi Mirza Ibrohimovning "So'z hikmati" nomli o'zbek tilidagi maqolasi, Erkin Jabborovning O'zAS gazetasida 2001-yil 9-oy 7-sanasi nashr etilgan "Ustodlar" rukni ostidagi "She'r farzand" nomli maqolasi, 1963-yilda "Toshkent oqshomi" gazetasida Maqsud Shayxzodaning aynan o'zi haqida yozgan "O'zim haqimda ikki og'iz so'z" nomli maqolasi, 1998-yil 30-iyulda nashr etilgan "Davri" gazetasi "Iskandarning shohi bormidi?" nomi bilan va nashr etilgan bor joyi yirtilgan "Meros" nomli gazeta "Imom al-Buxoriy" haqidagi maqola, Suyuma G'aniyevaning 2008-yil 5-6-aprel kunlari deya yozilgan Maqsud Shayxzoda haqidagi maqolasi joy olgan. Maqola aynan qaysidir gazetada chop etilgan holatda emas, kopyuterdan chiqarilgan 5 varoqdan iborat holatda papkada saqlanmoqda. Maqolaning ayrim joylari rangli qalam yoki ruchka yordamida ustoz tomonidan belgilangan, ishoralar qoldirilgan. Demak, bundan xulosa qila olamizki, ustoz o'z tadqiqot faoliyatida ushbu maqolaning ayrim joylaridan foydalagan yoki tahrir ostiga olgan. Undan so'ng Mahbuba Rahim qizining "U chin inson edi" nomli qaysi yili yozilganligi keltirilmagan, ammo anchagina oldingi davrlarga oidligi ko'rinib turgan maqolasi bor. Maqola Maqsud Shayxzoda haqida bo'lib, ayrim joylariga ustozning imzosi tushirilgan. Ushbu topilmadan xulosa qilib aytamizki, ustoz Maqsud Shayxzodaga oid qanday maqola yoki xotira chizgilari bo'lsa barini yig'ib borgan. Navbatdagi maqola ham ustoz tomonidan boshdan ohir tahrir qilingan, ruchka yordamida qo'shimcha fikrlar qo'shilgan. Maqola muallifi Turob To'la, ammo ishning qachon yozilgani va qaysi gazetada nashr qilinishi kerakligi haqida ma'lumot yo'q. Turob To'la qalamiga mansub bu maqola tashqi ko'rinishi juda oldingi davrlarga oid.

Kompyuterdan chiqarilgan yozuv esa eskiligi jihatidan mustaqillikdan oldin tayyorlangan material, nazarimizda. Maqsud Shayxzodaning xotirlanishi, ilm maydonida o'z so'ziga ega inson bo'lganligi xususida so'z yuritiladi. Turob To'la qalamiga mansub yana bir maqola bor va bu ish ham Naim Karimov tomonidan ko'p o'rinda tuzatishlar ila tahrir qilingan. O'qib tanishib chiqqan odam bu ishni xotira daftaridan namunalar deb o'ylaydi. Maqsud Shayxzoda esga olingan. N.Karimov 12 varoqdan iborat ushbu ishning bosh sahifasiga qalam yordamida quyidagi izohni yozganlar: "Uziq! Ortiqcha izoh, tafsilotlar ko'p! Qisqartish lozim". N.Karimov ustoz yozuvchi va ijodkorlarning tayyorlagan materialini birinchi qo'l sifatida tekshirib, tahrir qilgan va undan so'ng maqolalar gazeta yoki jurnallarda chop etilgan deya xulosa qila olamiz. Xuddi shunday papkada saqlangan topilmalardan biri kompyuterdan namuna sifatida chiqarib olingan Husayin Barganning "Jahon adabiyoti" jurnalida "Turkiy dunyo buyuklari" rukni ostida chop etilgan "Maqsud Shayxzoda" nomli kichik qissa ko'rinishidagi avtobiografik xarakterga ega asaridir. Asar ham boshqa yuqorida nomlari zikr etilgan ishlar qatori ustoz tomonidan sinchkovlik bilan o'rganilgan, rangli qalamlar bilan alohida belgi qoldirilgan. Papkada ustoz qaysi yilda Maqsud Shayxzodaga aloqador maqola nashr etilgan yoki nashrga tayyorlanayotgan bo'lsa yig'ib borgan. Munaqqid sifatida hech bir maqolani chetda qoldirmagan va diqqat bilan tanishib chiqqan. Papkada yana ustoz qalamiga mansub "Ezgulik manzillarida" nomli "Yodnoma" rukni ostida chop etilgan maqola ham bor. Aynan maqola bosib chiqarilgan joy qaysidir gazetadan qirqib olingan, gazeta nomi noma'lum. Maqola 1998-yil iyul sanasida bosib chiqarilgan bo'lsada uning katta qismida ustoz Naim Karimov Maqsud Shayxzoda va Oybekning chin ma'nodagi ijodiy do'stliklari xususida so'z yuritadi. Buning isboti sifatida quyidagi voqea eslanadi. Maqsud Shayxzoda uzoq yillarga sovuq o'lkaga surgun tarzida yuboriladi va ayrim sabablarga ko'ra muddatidan ancha oldin vatani (O'zbekiston)ga qaytariladi. Uning qaytganidan faqat va faqat ochiq oydin, hech bir ortiqcha muammolar tug'ilishidan qo'rqqanidan Oybek sevinadi, hatto Shayxzodaning uyiga borib ishi yurishib ketguniga qadar sarflashi uchun pul ham beradi. Bu hodisa haqiqiy do'stlik aloqalarining qanchalar mustahkam bo'lganini ko'rsatadi. Maqolada Naim Karimov Shayxzodaning quyidagi fikrini keltiradi: "Bugun o'zbek tilida ilk bor "Traktor" she'rini bitdim. Uni qisib-qimtinib Oybekka ko'rsatdim. Oybek she'rni takror-takror o'qib chiqqach, ayrim kalimlar tagiga chizib, juda kamtarlik va muloyimlik bilan menga og'ir botmasin, deb "Ana shu so'zlarni boshqacharoq iboralar bilan almashtirilsa, she'rning ma'nosi yana ham chuqurlashgan bo'lurdi", degan mahlakatni berdi. Bu mulohazalar va keying ana shunday fikr olishuvlar men uchun yaxshi maktab bo'ldi" [3:3]. Maqola bilan tanishib

chiqish davomida Oybek va Maqsud Shayxzodaning ijodi bir-biridan kuch olib ungani, o'sganiga shohid bo'lasiz. Ustoz Naim Karimov buni yilma-yil oldinma-ketinlikda ikki ijodkorning bir biriga yaqin mavzularda chop etilgan turli janrdagi asarlari orqali tahlil qilib boradi. Maqola yakuni ham juda go'zal tuagllangan: "L.N.Tolstoyning aytishicha, iste'dod ishga, mehnatga va insonga muhabbat qo'yishdan iborat. Agar iste'dodning ana shu ta'sirini rost deb topsak, Oybek va Shayxzodadek iste'dod sohiblari XX asr o'zbek adabiyotida kam topiladi" [3:3].

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, akademik Naim Karimov ilmiy faoliyatini tizimli ravishda o'rganishda avvalo davrlashtirish tamoyillariga diqqat qaratishimiz va undan so'ng kitob holatida nashr etilgan qo'llanmalarini o'rganishimiz, tadqiqotchi sifatida amaliy jihatdan yanada yaxshi natijaga erishish uchun esa ustozning yillar davomida yig'ib borgan papkalaridan xabardor bo'lishimiz kerak. Zero, aynan ustozning o'z qo'llari bilan yozgan yozishmalari, g'oyat tartibli husnixati, maqolar uchun bildirgan tahlillari, yozib qoldirgan izohlari bir buyuk olimning ishi qanchalik zahmatli va shu jumladan temir intizomli bo'lganligini ko'rsatadi. Yaxshi munaqqid bo'lish uchun bir ijodkor ijod olamiga mansub ishlarni o'n yil yoki yigirma yil emas, hatto oltmish yillik kuzatish, jamlab borish va so'ngra mukammal tahlil va tanqid qilish mumkinligini akademik Naim Karimov arxiv ma'lumotlari orqali anglab yetamiz. Munaqqidlarning adabiyotshunosligimiz tarixida o'rni haqiqatdan juda kattadir. "Adabiyot nazariyasi asoslari" kitobida o'zbek adabiy tanqidchiligi g'oyat murakkab va ziddiyatli yo'lni bosib o'tganligi xususida so'z boradi. Katta axlod munaqqidlari safida ustoz Naim Karimov ham sanab o'tiladi: "Mustaqillik epkinidan "ikkinchi nafas"i ochilgan O.Sharafiddinov, U.Normatov, N.Karimov, I.G'ofurov, A.Rasulov kabi katta avlod munaqqidlari hamda ularning yoniga kirgan keying bo'g'inlarning..." [4:17].

Adabiyotshunosligimiz rivojida ustoz Naim Karimovning mehnati benazir. Yosh tadqiqotchi sifatida ustozdan qolgan ma'naviy meros namunalarini mukammal o'rganishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Академик Наим Каримов / Биобиблиографик кўрсатгич; Наим Каримов, 2017. "MUMTOZ SO'Z". – 186 б.
2. Наим Каримов. ШЕЪРИЯТИМИЗ МАЛИКАСИ // ТОШКЕНТ ҲАҚИҚАТИ. 1985 йил 30 ноябрь.
3. Наим Каримов. Эзгулик манзилларида // Gazeta nomi noma'lum. 1998 йил 17 июл, - № 29 (3465).

4. Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Akademnashr, 2018.

“MAVLUDI SHARIF”DAGI RIVOYATLAR TALQINIDA MA’NAVIY QADRIYATLAR VA ULARNING MATNSHUNOSLIKDAGI O‘RNI

Nizomjonova Zarina Nizomjon qizi

Qarshi davlat universiteti

Matnshunoslik va adabiy

manbashunoslik (o‘zbek tili)

mutaxassisligi 2-kurs magistranti

e-mail: nizomjonovazarina039@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xilvatiyning “Mavludi sharif” asaridagi matnshunoslik jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda asarda uchraydigan rivoyatlar, xususan, bir qushning Rasululloh huzurlariga shikoyat qilib kelishi voqeasi asosida diniy-ma’naviy va badiiy talqin masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, asarning matnshunoslikdagi o‘rni, uning xalq e’tiqodi va tasavvufiy qarashlarni ifodalashdagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari qadimiy manbalarni ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganishning dolzarbligi hamda ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlarni chuqur anglashga xizmat qilishini namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: Mavludi sharif, Xilvatiy, matnshunoslik, tasavvuf, rivoyat, diniy-ma’naviy qadriyatlar, adabiy tafakkur, manba.

Аннотация: В данной статье рассматриваются текстологические особенности произведения Хилватия «Мавлид аш-Шариф». В исследовании анализируются религиозно-духовные и художественные аспекты толкования рассказов, встречающихся в произведении, в частности, эпизода о птице, обратившейся с жалобой к Пророку (с.а.в.). Также освещается значение произведения в текстологии, его роль в отражении народных верований и суфийских представлений. Результаты исследования показывают актуальность изучения древних источников с научной точки зрения и их значимость для глубокого понимания духовно-нравственных ценностей.

Ключевые слова: Мавлид аш-Шариф, Хилватий, текстология, суфизм, предание, духовные ценности, литературное мышление, источник.

Annotation: This article examines the textual aspects of Khilvati’s work “Mavludi Sharif”. The study analyzes the religious, spiritual, and artistic interpretation of narratives found in the work, particularly the story of a bird complaining to the Prophet (peace be upon him). It also highlights the significance of the text in textual studies, as well as its role in reflecting popular beliefs and Sufi views. The research

results demonstrate the relevance of studying ancient sources from a scholarly perspective and their importance in understanding spiritual and moral values more deeply.

Keywords: Mavludi Sharif, Khilvati, textual criticism, Sufism, narrative, spiritual values, literary thought, source.

Turkiy xalqlar adabiyoti tarixida diniy-didaktik asarlar, xususan, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning tavalludlariga bag'ishlangan mavlud janri muhim o'rin tutadi. Bu janr musulmon xalqlarining ma'naviy hayotida diniy marosimlar, ma'rifiy-ma'naviy tarbiya jarayonida asrlar davomida keng o'qilib, xalqning ruhiy dunyosiga singib ketgan. Mavlud asarlari faqat diniy matn sifatida emas, balki o'z davrining ijtimoiy-ma'naviy qarashlarini, xalqning badiiy tafakkurini, she'riy an'alarini yoritib beruvchi manba sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Turkiy xalqlar adabiy merosida mashhur bo'lgan mavludlardan biri Xilvatiy qalamiga mansub "Mavludi Sharif" asaridir. Ushbu asar mazmuni, badiiy xususiyatlari, shuningdek, qo'lyozma va nusxalarining matnshunoslik jihatidan o'rganilishi turkiy adabiyotshunoslikda dolzarb masalalardan biridir. Chunki asarning turli qo'lyozma nusxalarida matn tafovutlari, ayrim baytlarning tushib qolishi yoki qo'shib yozilishi kabi muammolar kuzatiladi. Bu esa tadqiqotchi oldiga matnni tanqidiy tahlil qilish, turli nusxalarni solishtirish va ilmiy asosda izoh berish kabi vazifalarni qo'yadi. Shuningdek, "Mavludi Sharif"da berilgan badiiy obrazlar, ramziy hikoyatlar, diniy-axloqiy g'oyalar bugungi kunda ham adabiyotshunoslik va matnshunoslik tadqiqotlari uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qilmoqda. Shu jihatdan ushbu maqolada asarning qo'lyozma an'analari, matnshunoslik muammolari hamda badiiy talqin masalalari xususida so'z yuritiladi.

"Mavludi Sharif" asarining matnshunoslik va badiiy jihatlarini tadqiq etishda unda keltirilgan ramziy hikoyatlar alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, asarda tasvirlangan bir qushning qarchig'aydan shikoyat qilib Rasululloh (s.a.v.) huzuriga kelgani haqidagi **"Ikki farishtai muqarrab Onhazrat(sollallohu alayhi va sallam)g'a imtihon uchun murg'lar suratida kelgani bayoni"**[1, b-137] nomli qissa diqqatga sazovordir. Ushbu rivoyat nafaqat diniy-axloqiy g'oya, balki adabiy obraz va ramzlar tizimining yorqin namunasi sifatida ham qadrlanadi. Mazkur qissani matnshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish, uning turli nusxalarda qay darajada o'zgarishlarga uchraganini ko'rsatib berish, shuningdek, badiiy talqin doirasida tahlil qilish ilmiy izlanishning asosiy vazifalaridan biriga aylanadi.

Sharq adabiyotida individual shaxs — bitta inson yoki bitta mavjudot orqali ijtimoiy va axloqiy muammolarni yoritish an'anasi keng tarqalgan. Bu maqomni bajaradigan rivoyatlardan biri — bir qushning qarchig'ay zulmidan shikoyat qilib Rasululloh (s.a.v.) huzuriga kelgani haqidagi hikoyadir. Mazkur rivoyatda voqea soddaligi bilan birga chuqur ramziy ma'no mujassam: birgina jonzotning da'vosi orqali adolat, rahm-shafqat va sinov mavzulari ochib beriladi. Rivoyatning mazmuni quyidagicha tasvirlanadi: bir qush uch kundan beri qarchig'ay tomonidan tinmay quvlanib, hayoti xavf ostida ekanini bildiradi. U Allohning Rasuli huzuriga kelib: “Yo Rasuli olamin, agar u meni ovlab o'ldirsa, mening uch bolam nima bo'ladi?” deb dardini aytadi. Qarchig'ay esa o'zidan boshqa sabablarni keltiradi — “mening olti polaponim och, ularni boqishim uchun shu qushni menga bering” — deb da'vo qiladi. Bu ikki tarafning da'vosi oldida adolatli hukm va rahm-shafqat masalasi yuzaga chiqadi. Rasululloh (s.a.v.) bu murakkab vaziyatga o'ziga xos rahmiy yondashuv bilan javob beradi: u zot “men o'z etimdan beraman” deb aytadi va haqni tiklash uchun o'zini qurbon qilishga tayyorligini bildiradi. Lekin xilqatni qutqaruvchi ilohiy qudrat sababli xanjar u zotning muborak etini kesolmaydi — voqea mo'jizaviy yechim topadi. So'ngra ma'lum bo'ladi, aslida qurshovdagi figurasi Jabroil va Mikoyil farishtalariga taalluqli qilib berilgan: qush Jabroil, qarchig'ay esa Mikoyil ko'rinishida sinov uchun yuborilgan ekan. Shu tariqa voqea Payg'ambar (s.a.v.)ni sinovdan o'tkazadi va u zotning sabr, adolat va rahm-shafqatdagi kamolotini tasdiqlaydi.

Badiiy-ramziy talqinda bu hikoya bir nechta asosiy qatlamni ochib beradi. Avvalo, bitta mazlumning da'vosi — umumiy holatlarni aks ettiruvchi mikro-namunadir: jamiyatdagi zaifning ovozi ba'zan faqat yolg'iz shaxs orqali eshitiladi. Ikkinchidan, qushning “uch bola” haqida qayg'urishi oilaviy mas'uliyat va davomiylikni ifoda etadi ya'ni nafaqat individual hayot, balki kelajak avlod ham xavf ostida. Uchinchi qatlam — Payg'ambarning o'zini fido qilishga tayyorligi orqali adolat va rahmning ideal modeli namoyon bo'ladi. Matnshunoslik va adabiy kontekst nuqtai nazaridan bunday rivoyatlar asrlar davomida turlicha shakllangan. Ba'zi nusxalarda voqea batafsil va dramatik tarzda berilgan, boshqalarida esa soddalashtirilgan yoki ayrim detallariga o'zgartirish kiritilgan. Ayniqsa, “uch kun,” “uch bola” va “olti polaponim” kabi raqamlar va qiyofalar turli qo'lyozmalarda farqlanishi mumkin — bu esa tadqiqotchidan qo'lyozmalarni solishtirish va variantlarni qayd etishni talab qiladi. Shuningdek, bu hikoya Sharq adabiyotidagi yakka jonzot orqali ijtimoiy muammolarni ochish traditsiyasiga — masalan, “Mantiq ut-tayr” yoki “Kalila va Dimna” dagi ramziy tasvirlarga ma'lum darajada uyg'unlashadi, biroq undagi markaziy moment — yagona mazlumning adolat izlashidagi epizodik murojaati — o'ziga xosdir.

Qissadagi asosiy dramatik chiziq uch obraz orqali ochiladi: qush, qarchig'ay va Rasululloh (s.a.v.). Har bir obraz o'ziga xos ramziy ma'no kasb etib, hikoyaning falsafiy mazmunini shakllantiradi: Qush obrazi rivoyatda eng zaif, himoyasiz jonzo sifatida tasvirlanadi. Uning shikoyati hayot uchun kurash emas, balki avlodning kelajagi uchun xavotir bilan bog'langan: "Meni o'ldirsa, uch bolam nima bo'ladi?" deya nido qiladi:

Gar meni bu qarchig'oy etsa shikor,
Oshiyonimda kichik uch jo'ja bor.
Barchasi ochlik bila bo'lg'ay halok
Bag'rim ushbu qissadin bisyor chok...[1:138]

Bu obraz orqali jamiyatdagi zaif tabaqa, kambag'al inson yoki zulm ostida qolgan guruhlar ramziy tarzda ifodalanadi. Shuningdek, qushning uch bolaga bo'lgan g'amxo'rliги ota-ona mas'uliyatining, nasl davomiyligining muhimligini ko'rsatadi. Qarchig'ay rivoyatda tajovuzkor kuch, hayotiy zaruriyat bilan bog'langan mavjudot sifatida namoyon bo'ladi. U o'zining "olti polaponim och" deya qilgan da'vosi bilan insoniyat hayotidagi muvozanat muammosini eslatadi:

Olti jo'jam oshiyonim ichradur
Oshiyonim yo'qki, jonim ichradir.

Barchasi ochu gurusna o'lturur
Saydiming qoniga tashna o'lturur...[1:139]

bir jonzo tning hayoti boshqa jonzo uchun oziq bo'lishi mumkin. Qarchig'ay shunchaki yovuzlik emas, balki tabiiy qonuniyat va tiriklik siklining ramzi sifatida talqin qilinadi. Shuning uchun uning da'vosi ham ma'lum darajada haqiqatni o'z ichiga oladi.

Hikoyadagi eng yuksak cho'qqi Rasulullohning (s.a.v.) o'ziga xos qarorida namoyon bo'ladi. U zot qushni ham, qarchig'ayni ham ranjitmaydigan yo'lni tanlaydi — "men o'z etimdan beraman" deya fidokorlik namunasi ko'rsatadi. Bu holat Payg'ambar (s.a.v.)ning insoniyat uchun fidokorona xizmati, adolatli hukmi va rahm-shafqatning yuksak darajasini ramziy ifodalaydi. Mo'jizaviy tarzda xanjar u zotning etini kesolmaganida esa hikoyaning ilohiy qatlamlari ochiladi, bu — voqea oddiy hayotiy nizodan chiqib, payg'ambarlik mo'jizasi va samoviy sinovga aylanadi.

Qissada oxirida qush Jabroil, qarchig'ay esa Mikoyil qiyofasida sinov uchun kelgani ma'lum bo'ladi. Bu tafsilot qissaga chuqur teologik va tasavvufiy qatlam beradi. Chunki bu orqali hikoyaning voqelik darajasi o'zgaradi: u oddiy qushlar mojarosi emas, balki Payg'ambarning sabr-toqati, rahm-shafqati va adolatda sobitligini sinash jarayoniga aylanadi. Shu bilan birga, Jabroil va Mikoyilning turli obrazlarda namoyon bo'lishi Sharq adabiyotidagi ramzlar tizimining kengligini ko'rsatadi.

Bu qissada hayotiy zarurat va rahm-shafqat o'rtasidagi muvozanat muammosi ko'tariladi. Qush — himoyasiz, lekin haqli; qarchig'ay — tajovuzkor, lekin ehtiyojmand; Rasululloh esa barcha tomonlarga adolatli va rahmiy yondashuv topuvchi yuksak shaxs sifatida g'aydalanadi. Shu jihatdan hikoya Sharq axloqiy-ruhiy adabiyotining asosiy g'oyalaridan birini — “rahm-shafqat adolatning eng oliy shaklidir” degan xulosani ilgari suradi. Sharq mumtoz adabiyotidagi rivoyatlar, jumladan, “Mavludi Sharif” singari diniy-didaktik asarlarda uchraydigan qissalar ko'p hollarda og'zaki rivoyatlar bilan yozma matnlarning o'zaro ta'sirida shakllangan. Shuning uchun ham ular bir xillikdan yiroq bo'lib, turli qo'lyozmalarda ayrim tafsilotlar va raqamlar bilan farq qilishi mumkin. Qush va qarchig'ay haqidagi hikoya ham bundan mustasno emas. Tadqiqotlarda va mavjud qo'lyozma nusxalarida uchraydigan asosiy farqlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Raqamlar tafovuti: Ba'zi nusxalarda qush “uch bolam bor” desa, boshqalarida “ikki bolam bor” tarzida keltiriladi. Qarchig'ayning “olti polaponim och” deya qilgan da'vosi ba'zi qo'lyozmalarda “besh” yoki “yetti” tarzida berilgan. Bu holat raqamlarning ramziy ma'nosi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, uch — kamolot, to'liq birlikni; olti yoki yetti esa ko'pincha kosmik tartib va mukammallikni ifodalaydi.

2. Vaqt mezon: Qushning “uch kundan beri quvib keladi” degan iborasi ayrim manbalarda “bir necha kundan beri” yoki “qirq kundan beri” tarzida o'zgartirilgan. Bu tafsilot sinovning og'irligini kuchaytirish yoki qisqartirish maqsadida qo'lyozmalarda tahrir qilinishini ko'rsatadi.

3. Hikoyaning yakuniy qismi: Ba'zi qo'lyozmalarda xanjar Rasululloh (s.a.v.) etini kesolmay qolgach, darhol Jabroil va Mikoyil ekanliklari ayon bo'ladi. Boshqa nusxalarda esa voqea dramatik tarzda kengaytiriladi: qush va qarchig'ay qayta-qayta da'vo qiladi, sahobalar hayron qoladi, oxirida esa farishtalar sirni ochadi. Bu qo'shimchalar rivoyatni yanada ta'sirchan va badiiy qiladi.

4. Til va uslub farqlari: Ba'zi matnlarda hikoya sodda va qisqa jumlar bilan berilgan, go'yoki xalq og'zaki rivoyatiga yaqin. Boshqa variantlarda esa qo'shimcha mubolag'alar, duolar va Qur'on oyatlari bilan boyitilgan. Bu holat asarning diniy-ma'rifiy yo'nalishini kuchaytiradi.

5. Ramziy talqin qatlamlari: Ba'zi nusxalarda Jabroil va Mikoyil haqida ochiq aytilmaydi, voqea mo'jizaviy tarzda tugaydi. Boshqa qo'lyozmalarda esa ularning ismi ochiq keltiriladi va hikoya sinovning samoviy ma'nosiga yo'naltiriladi.

Ushbu farqlar shuni ko'rsatadiki, rivoyat matni qat'iy shakllangan emas, balki vaqt o'tishi bilan tahrirlanib, turli maqsadlarda qayta yozilgan. Matnshunoslik nuqtayi nazardan bu qissa bizga og'zaki rivoyat va yozma an'ana o'rtasidagi o'zaro munosabatni kuzatish imkonini beradi. Har bir qo'lyozma variantining o'ziga xos maqsadi va auditoriyasi bo'lgan: sodda variant xalq orasida tezroq tarqalishga, kengaytirilgan variant esa diniy-ma'rifiy majlislarda kuchliroq ta'sir ko'rsatishga xizmat qilgan. Shuningdek, bu qissaning ayrim variantlarida "Mavludi Sharif" matni bilan uyg'unlik borligi kuzatiladi. Ya'ni hikoya Rasululloh (s.a.v.)ning rahm-shafqat va fidoyiligini yanada yorqinroq namoyish qilish uchun qo'shilgan qo'shimcha epizod vazifasini bajaradi. Demak, matnshunoslik nuqtayi nazardan bu qissa asarning asosiy g'oyaviy yo'nalishiga xizmat qiluvchi, lekin shaklan turlicha talqin qilinadigan epizod sifatida qaralishi lozim. Qush va qarchig'ay qissasi o'zining soddaligi bilan birga chuqur badiiy va estetik qatlamlarga ega. Bu hikoya ramziy tasvir, dramatik voqelik va ma'naviy mazmun uyg'unlashuvi bilan "Mavludi Sharif" singari diniy-ma'rifiy asarlarning badiiy boyligini yanada oshiradi.

Bugungi kunda ushbu qissa bir nechta jihatdan tadqiqotchilar uchun qiziqarli manba hisoblanadi:

1. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan: Qissaning turli qo'lyozma variantlari mavjudligi matnshunoslik tahlilini talab qiladi. Har bir variantning farqlari (raqamlar, tafsilotlar, yakuniy talqinlar) diniy-ma'rifiy adabiyotda matnning qayta ishlanish jarayonini o'rganish imkonini beradi.

2. Adabiy-estetik nuqtayi nazaridan: Hikoya Sharq adabiyotida "yakka jonzot orqali jamiyat muammosini yoritish" an'anasi bilan bog'liq. Bu jihatdan uni "Kalila va Dimna", "Mantiq ut-tayr" kabi asarlar bilan qiyosiy o'rganish mumkin.

3. Tasavvufiy va diniy talqinlar uchun: Qissaning oxirida qush va qarchig'ayning aslida Jabroil va Mikoyil ekanligi ochilishi hikoyaga teologik qatlam qo'shadi. Bu rivoyat orqali payg'ambarning rahm-shafqat va sabr-toqatdagi yuksakligi ko'rsatiladi, bu esa tasavvufiy talqinlarda alohida o'rin tutadi.

4. Bugungi davr uchun ahamiyati: Hikoya zamonaviy o'quvchilarni ham o'ylantiruvchi dolzarb masalani ko'taradi: zaiflarning himoyasi va kuchlilarning mas'uliyati muvozanatda bo'lishi kerak. Qush va qarchig'ayning da'vosi — jamiyatdagi adolat masalasining ramziy ko'rinishidir. Bu esa rivoyatni faqat tarixiy emas, balki bugungi kun uchun ham ahamiyatli qiladi.

Ushbu maqola qush va qarchig'ay haqidagi qissaning mazmun-mohiyatini matnshunoslik hamda badiiy-estetik nuqtayi nazardan yoritishga bag'ishlandi. Rivoyatning sodda voqeligi ortida adolat, rahm-shafqat, fidoyilik va samoviy sinov kabi chuqur g'oyalar mujassam ekani aniqlandi. Qissadagi obrazlar — qush, qarchig'ay, Rasululloh (s.a.v.) hamda farishtalar ramzlar orqali keng ma'naviy-falsafiy qatlamlarni ochib beradi. Shuningdek, qissaning turli qo'lyozma variantlari o'rtasidagi tafovutlarning qayd etilishi matnshunoslik tadqiqotlari uchun ham muhim ahamiyatga ega. Chunki bunday farqlar nafaqat matnning og'zaki va yozma an'ana o'rtasida shakllanganini ko'rsatadi, balki rivoyatning diniy-ma'rifiy maqsadlarda turlicha talqin qilinganidan dalolat beradi.

Maqolaning ahamiyati shundaki, u mumtoz adabiyotda zaif va kuchli o'rtasidagi adolat muammosini ramziy tarzda yorituvchi hikoyani zamonaviy ilmiy tahlil asosida ko'rib chiqadi. Shu orqali nafaqat tarixiy matnni ilmiy muomalaga kiritish, balki bugungi davr uchun ham dolzarb bo'lgan g'oyalarni yoritish imkoniyati yuzaga chiqadi. Demak, bu qissa va uning tahlili turkiy xalqlar adabiy merosining boy qatlamlarini ochishda, ularning bugungi kundagi qadrini anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatadiki, qadimiy matnlarni tahlil qilish orqali biz xalqimizning diniy-axloqiy dunyoqarashini, adabiy tafakkur darajasini va tasavvufiy an'alarini yanada chuqurroq anglab yetamiz. Shu bois, "Mavludi Sharif"ni matnshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish nafaqat ilmiy jihatdan, balki ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ham beqiyos ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

1. Mulla Yo'ldosh Xilvatiy. Mavludi Sharif. Toshkent: Akademnashr, 2024. B-137-143.
2. Mavlid kitobi. Toshkent: Book Media Nashr, 2024.
3. Aftondil Erkinov. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari (qo'llanma) Toshkent: O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi, 2019. B-28.
4. Mahmud Hasaniy, Alimullo Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2012.
5. Boltayeva O. Xilvatiy ijodini o'rganishda qiyosiy-tipologik tadqiq metodidan foydalanish. 2023. 23-noyabr. B-2.

SHO'RO TAZYIQIGA UCHRAGAN JADIDLAR KURASHI TALQINI

Ismatova Shirin Zayniddin qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
1-bosqich magistranti
+99893 238-88-68

zaynidinovashirin@gmail.com

Ilmiy rahbar: N.Xoliqova, CHDPU
O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti, f.f.d.(DSc)

Annotatsiya. Maqolada Sho'ro davrida ziyolilarga hukumat tomonidan yetkazilgan ruhiy-ijtimoiy zo'ravonlik va ular duch kelgan qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Sho'ro hukumatining ta'qiblari ostida yashagan ziyolilar jamiyatda o'z o'rnini topishlari uchun, erkinlik va adolat uchun olib borgan kurashlari yoritiladi. Shuningdek, ularning merosi va zamonaviy o'zbek jamiyatiga ta'siri ham ko'rib chiqiladi. Jadid ziyolilarining murakkab hayotiy yo'lini ochib berish orqali ularning jasorati, fidoyiligi va mustahkam irodasi ibrat qilib ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Jadid, sho'ro, barhayot, uzluksiz, qatag'on, jabr, adolatsizlik.

Аннотация: В статье анализируется психологическое и социальное насилие, которому подвергалась интеллигенция со стороны власти в советское время, и трудности, с которыми она сталкивалась. В статье освещается борьба интеллигенции, находившейся под преследованиями советской власти, за своё место в обществе, за свободу и справедливость. Также рассматривается их наследие и влияние на современное узбекское общество. Раскрывая сложный жизненный путь джадидов, демонстрируется их мужество, самоотверженность и сильная воля.

Ключевые слова: Джадид, шоро, общий, живой, постоянно, репрессии, рана, несправедливость

Hozirgi kunda turli xil mavzularga asoslangan maqolalar ko'p. Adabiyotning uzilmas, unutilmas, ajralmas eng gullagan va tez so'ligan davri bu jadidlar davri. Ziyolilar yashagan va bosib o'tgan yo'llar siz-u biz hozirda yashayotgan tinch-farovon Vatanga zamin bo'ldi. Jadidlarni o'z zamonasining muammolarini "Bu mening yukim", - deb o'z yelkasiga ortgan xalqning otasiga qiyoslasak bo'ladi. Ular millati, xalqi, ajdod-avlodi uchun jonini fido qilib, zaxmatlar chekib, haq va adolat yo'lida to'g'ri so'zni aytishdan qo'rqmagan jasoratli kishilardir. Sho'ro davrida o'z fikrini

ochiq ifoda eta olgan ziyolilar soni kam bo'lib, ular ko'pincha qatag'on va ta'qiblarga uchragan. Biroq bu qiyinchiliklarga qaramay, ular o'z mafkurasiga sodiq qolib, jamiyatda o'z o'rnini topishga harakat qilgan. "Ziyolilar – qoniga, joniga, umriga to'yagan Sho'ro" degan fikr asosida Sho'ro davridagi ziyolilarning asarlarida aks etgan ruhiy holat, ularning qarashlari va jamiyatdagi rolini o'rganish juda muhim. Ushbu ilmiy ishimizdan maqsad bu davr ziyolilarining ijtimoiy va madaniy hayotdagi o'zni va ularning duch kelgan qiyinchiliklarini yoritishdir.

Sho'ro tuzumi o'ta qat'iy boshqaruv nazoratini yuritgan. O'sha davrda xalq o'zining mustaqil fikrini aytishi, ayniqsa, ziyolilar orasida xavfli sanalgan. XX asrning 20-30-yillarida yuz bergan siyosiy qatag'onlar aynan ziyolilarni yo'q qilishni asosiy maqsad qilgan edi. Stalin boshchiligidagi siyosat "xalq dushmanlari" obrazini yaratib, aynan adabiyot, san'at, tarix va til sohalarida faol bo'lgan shaxslarni nishonga olgan.

Sho'ro hukmronligi ziyolilarni faqat tanqid qilmay, balki ularning hayotiga jismoniy xavf tug'dirgan. 1937-1938-yillardagi katta qatag'on davrida yuzlab o'zbek ziyolilari otib tashlangan, surgun qilingan yoki "xalq dushmani" sifatida tahqirlangan. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulqodir Shakuriy, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir singari yurt ilg'or peshvolarining Turkiston ozodligi, istiqloli yo'lida qilgan ulkan sa'y-harakatlari, millat farzandlari ta'limi, tarbiyasini isloh qilish, yaxshilash, uni yuksak zamon talablari darajasiga ko'tarish bosrasidagi zahmatlari tahsinga loyiqdir. Eng muhimi, ular xalqimiz ongi, tafakkurini ziyo nuri bilan yoritish, o'zligini anglatish, yorqin kelajakka komil ishonch bilan qarash o'z erki, mustaqilligi uchun izchil kurashish bobida benazir faoliyat ko'rsatdilar[2: 7]. Shu sababli ijodkorlar faqat asarlari emas, balki shaxsiy qarashlari uchun ham jazo olgan. Ularning asarlari ta'qiqlanib, nomlari yillar davomida tilga olinmadi. Sho'ro mafkurasiga uchun erkin fikr egasi bo'lgan ziyoli – bu xavfli kuch edi. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanidagi personajlar orqali millat ruhiyati, erkinlikka tashnalik kuchli ifodalangan.

Jadidlar o'zlari yashagan davrda hukumatdan adolat va haqiqat kutishgan edi. Abdulhamid Cho'lpon o'zining yozgan ikki qator misrasi orqali hokimiyatga to'g'ridan-to'g'ri o'zining afsus va nadomatini oshkora qilganining guvohi bo'lishimiz mumkin:

Nechun ochildi ko'zim – qayga ketdi uyqularim,

Bu uyg'onishdan to'ldi-toshdi, oshdi qayg'ularim [1: 5].

Cho'lpon dilini o'rtagan haqiqatlar o'sha zahotiy qog'ozga tushirgan va shunday degan: "Haqiqatning ko'zlaridan qo'rqaman" [1: 3] Shoir bu so'zlarni aytishining boisi shundaki, xalq jar yoqasiga qarab ketayotgan, millat o'zligini

yo'qatayotgan, yoshlar savodsiz o'sayotgan, qariyalar kafansiz ko'milayotgan, jaholatga botgan zamonga boqish unda cheksiz vahima uyg'otgan edi.

Cho'lpon kabi Umson Nosir ham yakuni ayanchli bo'lgan taqdir izidan yurgan. Usmon Nosir yosh bo'lishiga qaramay, dovyurak, zehnli va ziyrak ijodkor edi. U Sho'ro hukumati haqiqat borligiga ishonib, siyosatga ochiqdan-ochiq qarshi chiqqani hamda xalqning ongini uyg'otishga tinmay urungani o'zining joniga tuzoq bo'ldi. Sho'ro hukumati zarra rahm-shafqat bilmas, siyosatga qarshi chiqqan yosh-u qarini birdek jazoga tortar edi. Turli xil yo'l bilan jon olish "eksperimentlarini" aynan bizning jadidlarimizda sinab ko'rgan desam, xato bo'lmaydi.

Sho'ro hukumati jadidlarning ba'zilarini otib, yana ba'zilarini esa tiriklayin ko'mib, yoqib, sovuq o'lkalarda muzlatib o'ldirishgan. Inson chidashi mumkin bo'lmagan qiynoqlar bilan jonlarini azoblaganlar. Birgina misol tariqasida Usmon Nosir umrining so'ngi yillarida og'ir hastalik bilan kassallanib zah zindonda o'pka (sil) tashxisi bilan vafot etgan deyilsa, yana ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, uning umri yakuni nihoyatda xunuk bo'lgani aytiladi. Ma'lumotlar juda ko'p qay biri ishonchli va xatosiz ekanini faqat ilmiy asoslab berilgan faktlarda ko'rish mumkin. Kuni kecha ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan va keng muhokamalarga sabab bo'lgan bir relsga ko'zim tushdi. Bu rels Usmon Nosir bilan bog'liq edi. Uning qabri Rossiya o'rmonlarida edi. Ko'rdim-u beixtiyor ko'zimga yosh kedi. Muhokamalar bo'limiga o'tsam ilmi bor, ilmi yo'q – hamma o'z fikrini yozgan. Eng yosh va navqiron jadidlardan bo'lgan Usmon Nosirga bag'ishlab zamonamizning yosh shoirasi Iftixoraning to'rt qator she'ri go'yoki yashashdan ilinji bo'lgan, hayotni sevgan Usmon Nosirning tilidan yozilgandek.

Ona, men qaytaman xavotir olma,

Biroz savol-javob qilishar ekan.

Ona, men qaytaman xavotir olma,

Ozgina o'tirsam, javob berarkan.

Ona, men qaytaman xavotir olma,

Ammo ko'rib kelay, endi bir yo'la

Yo'llanma berishdi bugun Sibirga!

Usmon Nosir bu yerda onasini ayab, o'zini esa aldab panoh topgan. Deyarli barcha jadidlarning qismati shunday yakun topgan. Sho'ro ziyolilarga faqat tashqi bosim bilan emas, balki ichki ruhiy bosim bilan ham tazyiq o'tkazgan. Ular yuragida xalqiga sadoqat, haqiqatga intilish bo'lgan. Garchi ular ochiq kurashga chiqa olmagan bo'lsa-da, o'z ijodi orqali, ramzlar, kinoyalar yordamida hukmron mafkuraga qarshi fikr bildirganlar. Bugun biz Sho'ro jaholati qurboni bo'lgan ziyolilarning asarlarini

qayta o'qib, ulardagi g'oyaviy o'zlikni anglamoqdamiz. Ular millatning or-nomusi, qalbi va vijdoni sifatida tarixda qoldi. Ularning merosi faqat adabiy emas, balki ma'naviy meros hamdir. Zamonaviy o'zbek ziyolilari uchun bu avlod namuna bo'lib xizmat qilmoqda. Ular jasorat, iymon va haqiqatni baralla ayta olishning timsolidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov N. Cho'lpon. Ma'rifiy roman. – T.: Sharq, 2003.
2. Q.Usmono, M.Sodiqov. O'zbekiston tarixi T.:Sharq, 2010.

ZAMONAVIY O'ZBEK ADABIYOTIDA AYOL OBRAZI TALQINI**Jumaboyeva E'zoza Abduzohid qizi**

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi magistranti

abduvaliyevaezoza399@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'zbek adabiyotida ayol obrazining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy talqini yoritiladi. Mumtoz, jadid va mustaqillik davri adabiyotidagi ayol obrazlari tahlil qilinadi va misollar orqali yoritib beriladi. Hozirgi zamonaviy o'zbek adabiyotidagi ayol obrazlarining jamiyat hayotidagi ahamiyati, o'zining tutgan o'rni, ko'p qirrali qiyofasi misollar orqali ochib tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ayol obrazi, mumtoz adabiyot, zamonaviy adabiyot, erkinlik, ona qiyofasi, insoniy qadriyati.

Abstract: The article covers the historical development and modern interpretation of the image of women in Uzbek literature. The images of women in the literature of the classical, modern and independent period are analyzed and illustrated through examples. The importance of the images of women in modern Uzbek literature in society, their place and their multifaceted appearance are revealed and analyzed through examples.

Keywords: female image, classical literature, modern literature, freedom maternal image, human value.

Biz yashagan va bizdan oldin yashab o'tilgan zamon va davrlarni yaqqol ko'rsatib beruvchi jamiyat hayotining shaffof oynasi adabiyot hisoblanadi. Adabiy asarlarda insonlar yashab o'tgan davrlarning o'ziga xos qirralari namoyon bo'ladi. Insonlarning hissiyotlari, o'ziga xos ijtimoiy muammolari va orzu-umidlari aks etadi. Shu bilan birga, mumtoz adabiyotda ham, jadid adabiyotida ham va zamonaviy o'zbek adabiyotida ham ayol obrazi har qacho dolzarb mavzu bo'lib kelgan. Sababi, ayol – hayotning davomchisi, oilaning bir ustuni, ma'naviyatning va kelajak yosh avlodning tarbiyachisidir. Hozirgi kunda zamonaviy o'zbek adabiyotida ayol obrazining talqini yanada kengayib bormoqda. Nafosat, go'zallik, poklik, odob – axloq, or-nomus, sadoqat va vafo timsoli, balki, jamiyat hayotida faol ishtirok etuvchi va o'z o'rniga va fikriga ega shaxs sifatida ham gavdalanitirilmoqda.

Bundan bir nech asrlar ilgari rivojlanib taraqqiy topgan mumtoz adabiyotimizda ayol obrazi aksariyat hollarda go'zallik, poklik, muhabbat, odob-axloq, or-nomus

timsoli sifatida tasvirlangan. Soʻz mulkingning sultoni Alisher Navoiyning gʻazallarida ayol obrazi mehr-muhabbat, sadoqat va vafoning ramzi boʻlsa, “Farhod va Shirin” dostonidagi Shirin obrazi Sharq adabiyotidagi eng goʻzal, maʼnodor ayol timsollaridan biridir. U oddiygina goʻzallik timsoli emas, mukammal insoniy fazilatlarni jamlagan ayol siymosidir. Ichki pokiza qalbi, samimiyligi va muhabbati tashqi goʻzalligi bilan uygʻun holatda ifoda etilgan. Shirin obrazida Alisher Navoiy ayolni yuksak qadriyat darajasiga koʻtaradi. Sharq adabiyotidan esa Shirin obrazi ayollikning eng komil, dono, sabrli, kuchli, irodali timsoli maʼnaviy goʻzallik, fidoiyligni oʻzida mujassam etgan qahramon sifatida oʻrin olgan.

Keyinchalik rivojlangan jadidchilik davrida ayol obrazi millatning uygʻonishi, teran nazari va erkinlik ramzi sifatida gavdalanadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” romanidagi Kumush obrazi – sadoqat va muhabbat timsoli boʻlsa, Choʻlponning “Kecha va kunduz” romanida ayol obrazi millatning ozodlikka, hurlikka, erkinlikka intilishi bilan uygʻun tasvirlanadi. Jadid adabiyotining yorqin asarlaridan biri boʻlgan Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanidagi Raʼno obrazi adabiyotimizdagi yangi tipdagi ayol obrazi desak mubolagʻa boʻlmaydi. Raʼno sof tuygʻular egasi, pok niyatli, mehribon, qalbi sevgi va sadoqatga toʻla tasvirlangan. U maʼnaviy goʻzallik, samimiyligi, oqila va sabrli ayol obrazi. Taqdirining ogʻirligini oʻsha davr qiyinchiliklarini jamiyatning adolatsiz tuzumini uning sabri va fojeali qismati bilan aks ettirilgan. Jadid adabiyotida ayol obrazi aksariyat hollarda erkinlik va baxt uchun kurash ramzi, yangi uygʻonayotgan jamiyatga ishora, jamiyatning maʼnaviy yangilanishida ham muhim kuch sifatida namoyon qilinadi.

XX asr oxiri mustaqillik davri oʻzbek adabiyotida ayol obrazlarini yozuvchilar tomonidan faqatgina oilaviy, maishiy doira bilan chegaralab qoʻymay uni oʻz taqdirini hal qila oladigan, irodali va maʼnaviy barkamol shaxs, jamiyatning faol aʼzosi sifatida tasvirladilar. Masalan, Oʻtkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarida ona obrazi mehr, sabr va muqaddaslik timsoli sifatida tasvirlanadi. Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida bardoshli, matonatli qiyofada ifoda etiladi. Ayol obrazi koʻproq oila va jamiyatni birlashtiruvchi kuch sifatida talqin qilinadi. Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida ona, qiz va kelin obrazlari alohida ahamiyat kasb etgan va har biri oilani birlashtiruvchi va hurlikka, muhabbatga intiluvchi sifatida tasvirlangan. Asardagi ona obrazi hayotiy tajribaga ega, mehnatkash, mehribon, fidoyi inson sifatida koʻrsatilgan. Sabr, bardoshli farzandlari va oilasi uchun qilgan xizmatlari orqali millatning kuchi va mustahkamligi koʻrsatilib avlodlarni tarbiyalovchi ulkan kuch sifatida gavdalanadi. Kelin obrazi oila aʼzolariga hurmati, sodiqligi, sabr toqati bilan ajralib turadi. Mehnatsevarligi dalalarda erkaklar bilan tenglashib ishlashi, uyda

esa oilaning ikki tomonlama ham ijtimoiy ham oilaviy mas'uliyatini muallif tomonidan ko'rsatib beriladi. Qiz obrazida esa xalqning orzu – umidlari, hayotga intilishi, beg'uborlik ramzi sifatida namoyon etiladi. Ularning samimiyligi, orzu havaslari orqali asarda milliy urf – odatlar, ayolning jamiyatdagi o'rni va kelajakka bo'lgan ishonchi yaqqol yoritiladi. Asosiysi Tog'ay Murod ularni qahramon emas balki, xalqning oddiy vakillari sifatida tasvirlaydi, lekin, aynan shu oddiylik orqali ayollar ulug'vorligini ochib beriladi.

Bugungi kunda ham adabiyot sohasida yetarlicha yutuqlarga erishilmoqda. Hozirgi zamonaviy o'zbek adabiyotida ayol obrazlarining o'ziga xos qirralari ham tobora kengayib ayol ham aslida jamiyatning ajralmas bir bo'lgan ekanligi badiiy asrlarda ham o'z aksini topmoqda deya olamiz. Sababi, bugungi adabiyotda ayol obrazi yanada keng qamrovli bo'lib, ularning shaxsiy erkinligi, ijtimoiy faolligi, ilm-fan va kasbiy yutuqlari tasvirlanmoqda. Masalan, Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" asarida ayol ayol mustaqil qarashli faol shaxs sifatida ko'riladi. Halima Xudoyberdiyevaning she'riyatida ayolning ruhiy dunyosi, ona sifatidagi o'rni, buyukligi hamda Vatan uchun fidoyiligi yorqin ifodalangan. Saida Zunnunova ijodida esa ayol obrazi markaziy o'rin egallaydi. U o'z asarlarida ayolni faqat uy va oilaning a'zosi sifatida emas, balki jamiyatning faol ishtirokchisi, milliy o'zlikni saqlovchi kuch sifatida ko'rsatadi. Uning ijodidagi ayol obrazlari ta'limda, mehnat va jamiyat hayotida faol ishtirok etadi – bu mustaqillik, tenglik va yangilanish ramzi bo'lib xizmat qiladi. Shu sababdan Saida Zunnunova ijodidagi ayol obrazlari ijtimoiy ong uyg'oninishi timsoli hisoblanadi.

Ayol obrazlari o'zbek adabiyotida qadimdan muhim o'rin tutib kelgan. Har bir davr adabiyotida bu obrazni yillar o'tgani sayin yanada mukammallashib va kang qamrovli obrazlardan biri bo'lib rivojlanib kelmoqda. Mumtoz adabiyotda u go'zallik va poklik ramzi bo'lsa, jadid adabiyotida erkinlik va uyg'onish timsoliga aylandi. Mustaqillik davri adabiyotida ayol obrazi ona qiyofasi, mehr va sabr ramzi sifatida tasvirlangan. Zamonaviy adabiyotda esa ayolning shaxsiy erkinligi, ijtimoiy faolligi va ma'naviy dunyosi yanada kengroq badiiy talqin etilmoqda. Jamiyatning ma'naviy hayotidagi muhim qadryatlarni aks ettiruvchi yuksak badiiy obraz sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti
2. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2016.

3. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar.- Toshkent: Yozuvchi, 2009.
4. Ulug'bek Hamdam. Muvozanat.- Toshkent: Akademnashr, 2018.
5. Saida Zunnunova. She'rlar. – Toshkent: 1980.

TALABALARNI OG'IR NUTQ NUQSONLI BOLALAR BILAN ISHLASHGA TAYYORLASHNING METODIK TIZIMIDA INTEGRATSION YONDASHUV

Sevara Achilova Djasirkulovna,

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafasa doktori(Phd), dotsent

Chirchiq davlat pedagogika universiteti,

Tel:+9989945496

Annotatsiya: Muallif tomonidan talabalarni og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashga tayyorlashning metodik tizimida integratsion yondashuv mavzusida dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsoni, alaliya nutq nuqsoni, afaziya nutq nuqsonilarning mazmuni haqida ma'lumot berilgan.

Аннотация. В статье автором представлена информация о содержании речевых нарушений «дизартрия», «ринолалия», «заикание», «алалия», «афазия» в контексте интегративного подхода к методической системе подготовки студентов к работе с детьми с тяжелыми нарушениями речи.

Annotation. In the article, the author presents information about the content of speech disorders "dysarthria", "rhinolalia", "stuttering", "alalia", "aphasia" in the context of an integrative approach to the methodological system of preparing students to work with children with severe speech disorders.

Kalit so'zlar: Dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsoni, alaliya nutq nuqsoni, afaziya nutq nuqsoni, Individual yondashuv, kompleks yondashuv, korreksion-inklyuziv yondashuv, rivojlantiruvchi pedagogika, Fonetik-fonematik nutq kamchiligi, nutqning to'liq rivojlanmaganligi, nutqiy diagnostika, Case-study, Portfolio yuritish.

Ключевые слова: Дизартрия, ринолалия, заикание, алалия, афазия, индивидуальный подход, комплексный подход, коррекционно-инклюзивный подход, развивающая педагогика, фонетико-фонематическое нарушение речи, неполное речевое развитие, диагностика речи, пример из практики, управление портфолио, Case-study, Portfolio.

Keywords: Dysarthria, rhinolalia, stuttering, alalia, aphasia, individual approach, comprehensive approach, correctional and inclusive approach, developmental pedagogy, phonetic and phonemic speech disorder, incomplete speech development, speech diagnostics, case study, portfolio management, Case study, Portfolio.

So'nggi yillarda nutq rivojlanishida og'ir nuqsonlarga ega bo'lgan bolalar sonining ortib borayotgani pedagogik va psixologik xizmat ko'rsatish tizimida mutaxassislar tayyorlashga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Bunday bolalar bilan ishlashda pedagog-logoped, defektolog va maxsus pedagoglar chuqur nazariy bilim, kasbiy kompetensiya va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi zarur.

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarida maxsus pedagogik tayyorgarlik ko'rayotgan talabalarni og'ir nutq nuqsonlariga ega bo'lgan bolalar bilan samarali ishlashga metodik jihatdan tayyorlash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, ularni real amaliyotga yaqinlashtirish, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda metodik tizimni shakllantirishni taqozo etadi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlarida ta'lim tizimini isloh qilish, maxsus ta'limga muhtoj bolalarga sifatli xizmat ko'rsatish bo'yicha qator vazifalar belgilab berilgan. Xususan, 2021-yil 6-maydagi "Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Qonun, 2022-yil 28-fevraldagi PQ-134-son qaror va boshqa me'yoriy hujjatlar bu yo'nalishdagi dolzarb muammolarni hal qilishda ilmiy asoslangan yondashuvlar zarurligini ko'rsatmoqda.

Shunga ko'ra, talabalarni og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashga tayyorlashning metodik tizimini ishlab chiqish va amaliyotda sinab ko'rish – dolzarb, nazariy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Nutq — insonning ijtimoiy tajribasini egallashi, fikr almashishi va o'zini ifoda etishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Bola nutqining rivojlanishi turli omillarga bog'liq bo'lib, bu jarayonda нутқда учрайдиган камчилклар yuzaga kelganda, og'ir nutq nuqsonlari (ONN) haqida so'z yuritiladi.

Og'ir nutq nuqsonlari — bu bolaning nutqiy faoliyatining turli darajada buzilishi bo'lib, u kommunikativ ehtiyojlarni qondira olmaslikka olib keladi. Bunday nuqsonlar fonetik, leksik, grammatik, fonematik va kommunikativ darajalarda namoyon bo'ladi[1: 43];.

Og'ir nutq nuqsonlarining asosiy turlari:

Fonetik-fonematik nutq kamchiligi – tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish;

Nutqning to'liq rivojlanmaganligi – barcha nutqiy komponentlarning yetarlicha rivojlanmaganligi;

Dizartriya nutq kamchiligi– nutq apparatining markaziy yoki periferik buzilishi tufayli nutqning talaffuz tomondan buzilishi[3: 47];

Duduqlanish nutq kamchiligi - bu nutq apparati muskullarining tortishish natijasida nutqning sur'at-ohangining buzulishidir.

Alaliya nutq kamchiligi– nutqning to'liq yo'qligi yoki juda sust rivojlanishi (miya shikastlanishi bilan bog'liq);

Afaziya nutq kamchiligi – ilgari shakllangan nutqning to'satdan buzilishi (odatda bosh miya shikastidan keyin);

Rinolaliya nutq kamchiligi – bu nutq apparatining anatomik va fiziologik kamchiliklari sababli ovoz tembri va tovushlar talaffuzidagi buzilishdir.

Bunday nuqsonlarga ega bolalar ko'pincha:

- emotsional-hissiy barqarorlikda muammoga ega;
- ijtimoiylashuvda qiyinchilikka duch keladilar;
- o'z fikrlarini ifoda etishda cheklovga uchraydilar;
- maktabga tayyorgarlik va o'qish jarayonida orqada qoladilar.

Bu holat, pedagog-logoped va maxsus pedagoglarning yondashuvlarida chuqur nazariy bilim va amaliy ko'nikmalar zarurligini ko'rsatadi.

kommunikativ darajalarda namoyon bo'ladi.

Nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashda pedagogik va psixologik yondashuvlar

Nutq nuqsonlariga ega bolalar bilan ishlashda quyidagi asosiy yondashuvlar muhim:

- **Individual yondashuv** – har bir bolaning nuqson darajasi, sababi va psixologik holati inobatga olinadi;
- **Kompleks yondashuv** – defektolog, logoped, psixolog, ota-ona hamkorligida olib boriladigan ishlar;
- **Korreksion-inklyuziv yondashuv** – bolani jamiyatga moslashtirish, inklyuziv ta'lim sharoitida qo'llab-quvvatlash;
- **Rivojlantiruvchi pedagogika** – bolaning salohiyatini ro'yobga chiqarishga qaratilgan faoliyatlar.

Shuningdek, **psixologik-pedagogik diagnostika** nutqiy muammolarni aniqlash va to'g'ri yondashuvni tanlashda muhim ahamiyatga ega. Bu diagnostika vositalariga suhbat, kuzatish, maxsus testlar, nutqiy kartotekalar kiradi[2:54]:

Pedagoglar:

- bolaning o'z-o'ziga ishonchini oshirishi;
- ijtimoiy moslashuvini ta'minlashi;
- nutqni bosqichma-bosqich rivojlantirishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalarida logopediya, maxsus pedagogika yoki defektologiya yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun tuzilgan o'quv rejalari va dasturlar bugungi kunda kasbiy tayyorgarlikning muhim jihatlarini qamrab olsa-da, amaliy

ko'nikmalar va innovatsion yondashuvlar yetarlicha e'tiborga olinmayotgani kuzatiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki:

- **Teoretik bilimlar yetarli darajada beriladi**, biroq ularni real muammolar bilan bog'lash zaif;
- **Amaliy mashg'ulotlar soni kam**, ayniqsa nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashda talabalarni real vaziyatlarga tayyorlash imkoniyatlari cheklangan;
- **Diagnostik va korreksion ishlarni yuritishga oid fanlar ko'proq nazariy tusda olib boriladi.**

Mazkur holatlar talabalarni og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashga puxta tayyorlash uchun **maxsus metodik tizim** ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu tizim:

- fanlararo integratsiyani kuchaytirishi,
- o'quv dasturlarini amaliyotga yo'naltirilgan shaklda tashkil etishi,
- kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak.

Pedagogik ta'limda, ayniqsa maxsus pedagogika yo'nalishida amaliy mashg'ulotlar asosiy o'rinda turadi. Nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashda talabalar quyidagi amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak:

- Nutqiy diagnostika o'tkazish;
- Og'ir nutq nuqsonlarini aniqlash;
- Koreksion mashg'ulotlar rejasini tuzish va uni o'tkaza olish;
- Bolaning psixologik holatini inobatga olgan holda yondashuvni tanlay olish.

Interaktiv metodlar:

- Case-study – real holatlarni tahlil qilish orqali muammoni aniqlash va hal qilish;
- Rol o'yinlari – talabalar “logoped”, “bola”, “ota-ona” rollarida chiqib, kommunikativ vazifalarni bajaradi;
- Treninglar – jamoada ishlash, bolaga empatiya bilan yondashish ko'nikmasini shakllantiradi;
- Portfolio yuritish – talabalar o'z amaliy faoliyati natijalarini tizimli qayd etadi.

Bu usullar orqali talabalar:

- nazariy bilimlarini mustahkamlaydi,
- kasbiy faoliyatga yaqin sharoitda o'zini sinab ko'radi,
- tahliliy va refleksiv ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Talabalarni og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashga tayyorlashda ishlab chiqilgan **metodik tizim modeli** quyidagi komponentlardan iborat:

1. Maqsadli komponent

- Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash;

- Nutq nuqsonli bolalarga to'g'ri yondashuvni shakllantirish;
- Individual va differensial yondashuvlarni o'rgatish.

2. Mazmuniy komponent

- Logopediya va defektologiya asoslari;
- Nutq rivojlanishini baholash metodlari;
- Koreksion-pedagogik strategiyalar.

3. Amaliy-kompetension komponent

- Diagnostika mashg'ulotlari;
- Koreksion mashg'ulotlar loyihalash;
- Interaktiv o'qitish texnologiyalari asosida faoliyat yuritish.

4. Monitoring va baholash komponenti

- Talabani bilim va ko'nikmalarini baholash;
- Mustaqil amaliy topshiriqlarni tahlil qilish;
- Refleksiya asosida o'z-o'zini baholash.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, talabalarni og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashga tayyorlashning metodik tizimida integratsion yondashuvda bolalarda kuzatiladigan nutq nuqsonlarni oldini olish, logopedik yordam berish, ularni hayotga tayyorlash ishlari tashkil qilinadi.

REFERENCES

1. Морозова Н.Й. Как преодолеть заикание. Изд-во ЭКСМО М., 2002
2. Волкова П.С., Шаховская С.Н., Логопедия. Издательство Владос. М., 2002
3. S.J.Achilova. Dislaliya.Dizartriya /O'quv qo'llanma. «ZEBO PRINT» TOSHKENT – 2021.
4. S.J.Achilova. Dudaqlanish./ Darslik«ZEBO PRINT» TOSHKENT – 2022.

HUMOR AND SATIRE IN UZBEK AND ENGLISH PROSE: A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Gulchekhra Farkhodjon qizi Gulomjonova

Teacher at Shaikhontokhur Specialized School.

gulomjonovagulchekhra@gmail.com

ABSTRACT

Humor and satire have long been central to the literary traditions of diverse cultures, functioning both as entertainment and as tools of social critique. In literature, humor generates laughter, relieves tension, and promotes solidarity, while satire uses irony, parody, and exaggeration to expose human follies and societal injustices. This article presents a comparative analysis of humor and satire in Uzbek and English prose, focusing on selected works by Abdulla Qodiriy and Said Ahmad in the Uzbek tradition, and Jonathan Swift and George Orwell in the English tradition. While both literatures use humor and satire to reveal corruption, hypocrisy, and injustice, their strategies and cultural emphases differ. English prose often employs allegory and political satire to address universal issues of governance, morality, and human nature, whereas Uzbek prose integrates folkloric humor and situational irony to critique everyday social relations and bureaucratic inefficiencies. Drawing on theories of humor by Freud, Bakhtin, and Attardo, and grounding the analysis in cultural-contextual frameworks, the study reveals that humor and satire, though universal in function, are deeply influenced by linguistic, cultural, and historical contexts. The findings highlight not only similarities in the corrective and critical purposes of humor and satire but also differences in their stylistic techniques and thematic priorities. The thesis concludes with recommendations for future comparative research and emphasizes the importance of translating Uzbek satirical works into English to broaden intercultural literary understanding.

Keywords: Humor, satire, Uzbek prose, English prose, comparative literature, irony, culture, criticism

Humor and satire are among the oldest literary devices, deeply rooted in oral traditions, folklore, and written literature. From Aristophanes in ancient Greece to contemporary writers across the globe, humor and satire have served as effective instruments to entertain, to challenge authority, and to provoke social reflection. In the simplest terms, humor elicits laughter, while satire aims to correct human folly through

ridicule. Together, they form a vital part of literary expression that transcends cultural and linguistic boundaries.

In English literature, satire emerged as a major genre during the Renaissance and Enlightenment, with writers like Jonathan Swift and Alexander Pope exposing political corruption, religious hypocrisy, and human irrationality. George Orwell continued this tradition in the 20th century with politically charged allegories such as *Animal Farm*, where humor and irony mask deeper social critique.

In Uzbek literature, humor and satire are equally prominent, shaped by both folkloric traditions and the socio-political realities of Central Asia. Writers such as Abdulla Qodiriy in *O'tkan Kunlar* revealed the contradictions of Uzbek society during the early 20th century, while Said Ahmad in *Jimjitlik* used sharp satire to criticize Soviet bureaucracy and moral decay. Uzbek satire is also deeply influenced by oral traditions, particularly anecdotal humor, proverbs, and folk storytelling.

Despite the centrality of humor and satire in both traditions, few comparative studies have examined how they operate across cultural and linguistic boundaries. This article addresses this gap by analyzing similarities and differences in the thematic scope, stylistic strategies, and cultural functions of humor and satire in English and Uzbek prose. It argues that while the devices share universal aims of critique and entertainment, they are shaped by distinct historical, cultural, and ideological contexts.

The study of humor and satire has a long scholarly tradition. Freud's *Jokes and Their Relation to the Unconscious* (1905) emphasizes the psychological function of humor as a release of suppressed emotions. Bakhtin (1984), in *Rabelais and His World*, highlights the carnivalesque as a space where laughter destabilizes authority and liberates social interaction. Attardo (2001) offers a linguistic perspective, proposing the General Theory of Verbal Humor, which explains how humor is constructed at semantic and pragmatic levels.

In English literary studies, satire has often been analyzed as a weapon of political and philosophical critique. Highet's *The Anatomy of Satire* (1962) classifies satire into categories such as Horatian (light, corrective) and Juvenalian (harsh, morally indignant). Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* has been the subject of extensive scholarship for its use of parody, irony, and grotesque exaggeration to critique human pride and imperial ambitions. George Orwell's *Animal Farm* has been studied as a satirical allegory of Soviet totalitarianism, demonstrating how humor and irony function as indirect political commentary (Meyers, 1975).

In Uzbek scholarship, humor and satire are often studied in relation to national identity and folklore. Researchers such as Karimov (2018) argue that Uzbek satire

functions primarily as a critique of everyday social contradictions rather than abstract political philosophy. Abdulla Qodiriy's *O'tkan Kunlar* is noted for its subtle irony and humor that reveal hypocrisy in family traditions and social relations, while Said Ahmad's *Jimjitlik* is considered one of the most powerful satirical works exposing corruption and bureaucracy in Soviet Uzbekistan (Rasulov, 2015).

Comparative literary studies on humor remain limited. However, scholars agree that while humor and satire are universal devices, their thematic emphases vary across cultures. In Western traditions, satire often seeks to address broad political and philosophical questions, whereas in Central Asian literature, satire is more localized, targeting social norms, bureaucratic inefficiency, and cultural contradictions. This study contributes to filling this comparative gap.

This research applies a qualitative and comparative methodology, grounded in literary analysis and cultural-contextual interpretation. The primary texts analyzed include:

- English prose: Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726), George Orwell's *Animal Farm* (1945)
 - Uzbek prose: Abdulla Qodiriy's *O'tkan Kunlar* (1926), Said Ahmad's *Jimjitlik* (1969)
- The analysis follows three main criteria:
- Thematic content – identifying the social, political, and moral issues addressed by humor and satire.
 - Stylistic techniques – examining the use of irony, parody, exaggeration, allegory, and folkloric humor.
 - Cultural functions – assessing how humor and satire engage with cultural values, social reform, and political critique.

The study also integrates theoretical insights from Freud, Bakhtin, and Attardo, as well as Uzbek literary criticism, to ensure a balanced cultural comparison.

1. Themes of Humor and Satire

In English literature, satire often addresses universal political and philosophical issues. Swift's *Gulliver's Travels* critiques British imperialism and human arrogance through absurd voyages to imaginary lands. Orwell's *Animal Farm* satirizes the corruption of revolutionary ideals and the rise of authoritarian regimes, using animals as allegorical figures.

In contrast, Uzbek prose emphasizes social and cultural contradictions rooted in daily life. Qodiriy's *O'tkan Kunlar* reveals hypocrisy in marriage customs, generational conflicts, and the clash between tradition and modernity. Said Ahmad's *Jimjitlik*

exposes the inefficiency and corruption of Soviet bureaucracy, using humor to highlight the absurdities of officialdom.

2. Stylistic Techniques

English satire frequently employs allegory and parody. Swift exaggerates human flaws by depicting tiny and gigantic peoples, while Orwell uses allegorical animals to critique real-world politics. Irony and grotesque exaggeration are central to both authors' techniques.

Uzbek satire, by contrast, relies heavily on situational humor and folkloric elements. Qodiriy often employs ironic dialogue and humorous character portrayals, while Said Ahmad uses wordplay, exaggerated situations, and anecdotal humor familiar from oral traditions. Unlike English satire, which is often abstract and symbolic, Uzbek satire is concrete, grounded in recognizable social realities.

3. Cultural Functions

In English literature, satire often seeks philosophical critique and political reform on a universal scale. Swift's voyages expose the limitations of human reason, while Orwell's allegories critique global authoritarianism.

In Uzbek literature, satire serves as a form of social correction and moral education. It reinforces cultural values while exposing corruption and hypocrisy. Humor in Uzbek prose reflects collective identity and resilience, offering both entertainment and a subtle form of resistance against authority.

Comparative Findings:

- Universal function: Both traditions use humor and satire to critique injustice and human folly.
- Differences: English satire tends to be allegorical and abstract, while Uzbek satire is situational and culture-specific
- Result: Humor and satire are shaped by cultural context, yet their ultimate goal - exposing flaws and provoking reflection - remains universal.

This study demonstrates that humor and satire, while universal literary devices, are deeply influenced by cultural and historical contexts. In English prose, satire often addresses broad philosophical and political issues through allegory and irony, while in Uzbek prose, humor and satire critique social and bureaucratic realities through situational humor and folkloric techniques

- Future research should expand the corpus to include contemporary satirical works, including modern Uzbek writers and postmodern English satirists.
- More attention should be given to translation studies, particularly the challenges of translating culturally embedded humor and satire between English and Uzbek.

- Comparative studies should also explore how humor and satire function in other Turkic and European literatures, offering a broader intercultural perspective.
- Increased translation and dissemination of Uzbek satirical works into English would enrich global literary dialogue and enhance cross-cultural understanding.

REFERENCES

1. Attardo, S. (2001). *Humor Theory and Literature: Humor Research in the Humanities*. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and His World*. Bloomington: Indiana University Press.
3. Freud, S. (1905). *Jokes and Their Relation to the Unconscious*. London: Routledge.
4. Highet, G. (1962). *The Anatomy of Satire*. Princeton: Princeton University Press.
5. Karimov, S. (2018). *Humor and Satire in Uzbek Literature: Historical Perspectives*. Tashkent: Fan Nashriyoti.
6. Meyers, J. (1975). *A Reader's Guide to George Orwell*. London: Thames and Hudson.
7. Orwell, G. (1945). *Animal Farm*. London: Secker & Warburg.
8. Qodiriy, A. (1926). *O'tkan Kunlar*. Tashkent: Maorif.
9. Rasulov, M. (2015). *Satira va hajv adabiyotida*. Tashkent: G'afur G'ulom Publishing House.
10. Said Ahmad. (1969). *Jimjitlik*. Tashkent: G'afur G'ulom Publishing House.
11. Swift, J. (1726). *Gulliver's Travels*. London: Benjamin Motte.

1.	Azimov, I. O'ZBEK ADABIY TILI IMLO QOIDALARINING SHAKLLANISH TARIXI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17437968	5
2.	Аллажар Меруерт Көркем, С. ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ МОДЕЛІ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17437987	14
3.	Сагидолда, Г. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ МОНГОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ОБРАЗДЫҚ-ФОНДЫҚ НЕГІЗДЕРІ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17437993	23
4.	АДИЕВА, П. М. ЭТНОДЕФОРМАЦИЯЛЫҚ МОБИЛИЗАЦИЯНЫҢ ТАР ЖӘНЕ КЕҢ ШЕҢБЕРДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438000	31
5.	Sobirov, A. DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH – MILLAT TARAQQIYOTINING BOSH OMILI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438005	41
6.	Наралиева, Ш. Д. ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКДА ЭКОЛИНГВИСТИКА ФАН СИФАТИДА: ТИЛГА ЭКОЛОГИК ЁНДАШУВ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438013	51
7.	Латыпов, Ф. ДРЕВНЕЙШИЕ ТЮРКСКИЕ МОРСКИЕ И ТОРГОВО-МОРСКИЕ ТЕРМИНЫ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ КАЗАНСКО-ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438027	59
8.	Ikramov, R. O'ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILISHINING HUQUQIY ASOSLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438029	68
9.	Xakimova, M. O'ZBEK TILIDA KOGNITIV METONIMIYA SHAKLLANISHINING ASOSLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438031	75
10.	Boysariyeva, S. KORPUS LINGVISTIKASI VA ELEKTRON LUG'ATLAR MASALASI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438033	83
11.	Rasulov, R. PROFESSOR RAVSHANXO'JA RASULOV METODI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438039	86
12.	Shofqorov, A. TIL O'RGATISHDA GRAMMATIK KOMPETENSIYANING O'RNINI VA AHAMIYATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438041	92
13.	Saidov, O. TILDA IMKONIYAT VA VOQELIK MUSHTARAKLIGI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438043	97
14.	Mo'yidinov, Q. YURIDIK SOHA TILINI O'RGANISH MUAMMOLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438049	102
15.	Ескеева, М. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ТӨҢІРЛІК» ИДЕЯСЫНЫҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438052	107
16.	Тайжанов, У. ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ЛИНГВОАКСИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438060	118
17.	Жылқыбай, Г. КӘСІБИ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС АСПЕКТІЛЕРІ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438069	128
18.	Жилкибаева, Б. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438075	138

19.	Suyunov, B. O'ZBEK TILIDA RANG KONSEPTLI TIBBIY TERMINLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438081	144
20.	Каби́ров, М. АЗХУДШАВИИ НАҲВИИ КАЛИМАҲОИ БОМӢ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438089	151
21.	Djurabayeva, Z. "ATROF-MUHITNI ASRASH VA YASHIL IQTISODIYOT" YILIDA EKOLINGVISTIK QARASHLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438093	156
22.	Nasriyeva, D. DISKURS ETIMOLOGIYASI VA TILSHUNOSLIKDAGI TADQIQI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438100	162
23.	Аска́рова, Г. ҚОРҚЫТ АТА МҮРАЛАРЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438107	169
24.	Murodova, F. O'ZBEK TILI HARBIY VATANPARVARLIK NUTQI LEKSIKASI MUAMMOLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438109	178
25.	Bekmurodov, T. NASHRIYOT TERMINLARINI ME'YORLASHTIRISH MASALASI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438112	185
26.	Komilova, G. PSIXOLINGVISTIK TAHLIL METODLARI VA VOSITALARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438116	193
27.	Xayrullayeva, R. FOLKLOR NAMUNALARIDA KICHRAYTIRISH-ERKALASH QO'SHIMCHALARINING QO'LLANILISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438120	199
28.	Kuchkorov, H. TRANSFORMATION OF LINGUOPOETIC MEANS IN THE TRANSLATION PROCESS: LINGUISTIC AND AESTHETIC ASPECTS. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438122	203
29.	Ibragimova, Z. INSON XARAKTERINI IFODALOVCHI LAQABLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438130	211
30.	Musayev, A. S. TOPONIMLAR TARIXIY, GEOGRAFIK VA LINGVISTIK MA'LUMOTLAR BERUVCHI DARAKCHILARDIR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438140	215
31.	Ro'zimboyev, S. TELEGRAM MESSENGERINING TA'LIMDAGI DIDAKTIK VA TASHKILIY FUNKSIYALARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438147	221
32.	Айсина, М. Ф. ЯЗЫК КАК ЗЕРКАЛО ВРЕМЕНИ: ДИНАМИКА ЛЕКСИКИ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ СОЦИАЛЬНЫХ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438149	228
33.	Тургунбоева, Э. ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В РУССКОМ ЯЗЫКЕ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438151	233
34.	Мансурова, Н. КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТЕЗАУРУСНИНГ РОЛИ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438155	239
35.	Бобо-Хожаева, А. КУЛЬТУРНАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ПОНЯТИЯМИ "ТИЙИН" И "СУШЁНЫЙ ИНЖИР": МЕСТО В ИСТОРИИ, КУЛЬТУРЕ И ИСКУССТВЕ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438157	246
36.	Ажибекова, М. ЯСАУИ «ХИКМЕТТЕРИНДЕГІ» ТҮРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКА: СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438168	251

37.	Набиева, Н. КОНЦЕПТ «ЧЕЛОВЕК» В РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ: КОМПЛЕКСНЫЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438178	257
38.	Хамраев, F. ХОРИЙИ СО'ЗЛАРИНИ МИЛЛИЙЛАСHTIRISHDA KALKALASH USULINING O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438185	264
39.	Safarova, F. TIL VA USLUB MASALALARI: FAULKNERNING MURAKKAB SINTAKSISI VA NAZAR ESHONQULNING RAMZIY IFODASI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438193	269
40.	Abduvaliyeva, D. HARBIY HARAKATLAR BILAN BOG'LIQ TUSHUNCHALARNI IFODALOVCHI TERMINLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438198	275
41.	Uralova, N. OZIY-OVQAT NOMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438207	282
42.	Муминджанова, С. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКИХ ОСНОВ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА У СПЕЦИАЛИСТОВ НЕФИЛОЛОГИИ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438212	287
43.	Ashirov, O. MAHMUD ZAMAXSHARIYNING "MUQADDIMAT UL-ADAB" ASARIDA QIPCHOQ LAHJASIGA OID SO'ZLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438216	294
44.	Budikova, M. TARJIMA USULLARINING NAZARIY ASOSLARI VA BADIY TARJIMADA QO'LLANILISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438222	298
45.	Hazratova, C. FRAZEOLOGIK BIRLIK LARNING SEMANTIK VA GRAMMATIK XUSUSIYATLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438226	305
46.	Toshpulatova, D. GRAMMATIK MA'NONING NUTQIY VOQELANISHIDA LISONIY OMILLAR HAMKORLIGI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438228	311
47.	Жылкыбай, Г. КӘСІБИ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТИ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС АСПЕКТЛЕРІ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438233	321
48.	Fayzullayeva, M. O'ZBEK TILIDA DINIY DISKURSNING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438240	331
49.	Imomova, I. INTERTEKSTUALLIKNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438248	341
50.	Karabayeva, J. O'ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA O'ZLASHGAN SO'ZLARINING LEKSIK – SEMANTIK VA GRAMMATIK XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438251	347
51.	Isroilova, M. O'ZBEK TILIDAGI SINONIM VA ANTONIMLARINING FUNKSIONAL TABAQALANISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438257	354
52.	Abduqaxxorova, D. SO'ZLARINING KO'CHMA MA'NOLARI VA ULARNING TURLARINI O'QITISH USULLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17438266	358

53.	Kassen, Y. THE LINGUOCOGNITIVE FEATURE OF THE CONCEPT «LONELINESS» IN THE POETRY OF I. ZHANSUGUROV. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439039	365
54.	Rejapov, I. DESIGNING EFFECTIVE ESP STUDY MATERIALS: A COGNITIVE APPROACH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439047	375
55.	Mirzatillayeva, S. ABDURAUF FITRATNING SO'Z O'ZLASHTIRISH HAQIDAGI QARASHLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439055	381
56.	Rajabov, E. O'ZBEK TILIDA "ILTIFOT" ASSOTSIATIV MAYDONIGA XOS LISONIY BIRLIKLARNING MAZMUNIIY GURUHLANISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439067	387
57.	Sattorova, S. O'ZBEK VA TURK TILLARIDA O'SIMLIK NOMLARINING NOMINATIV XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439076	392
58.	Sultanova, J. O'ZBEK XALQ ERTAKLARI LEKSIK QATLAMINING LINGVOMADANIY TAHLILI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439084	396
59.	Esemuratova, N. QAZAQ TILINDEGI PAREMIOLOGIYALIQ IZERTLEWLER HAQQINDA QISQASHA. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439088	400
60.	Muhammadiyeva, S. FLORA OBRAZLI IDIOMALARNING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QIYOSIY O'RGANILISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439095	405
61.	Furkatova, M. THE EXPRESSION OF PAST TIME IN ENGLISH AND UZBEK: A FUNCTIONAL-SEMANTIC STUDY. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439103	410
62.	Khakimova, Z. INVESTIGATING POLITENESS STRATEGIES FROM A DISCOURSE- ANALYTICAL PERSPECTIVE. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439111	417
63.	Jalilova, M. "BOBURNOMA"DAGI ORONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439115	422
64.	Holjuraeva, M. METAPHORICAL FORMATION OF SOCIO-POLITICAL TERMS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439122	428
65.	Fayzullayeva, M. O'ZBEK TILIDA DINIY DISKURSNING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439128	432
66.	Abduvaliyeva, Z. VOCALISM AND CONSONANTISM OF THE MODERN UZBEK LANGUAGE. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439151	442
67.	Abduvaliyev, A. FORS TILIDA CHO'ZIY UNLILAR TASNIFI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439311	444
68.	Abdullayeva, S. IQBOL MIRZO SHE'RLARIDA QO'LLANILGAN LEKSIK-SEMANTIK BIRLIKLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439323	449
69.	Alibekova, Z. PHILOLOGICAL EDUCATION'S CURRENT PROBLEMS, SOLUTIONS, AND FUTURE IN NEW UZBEKISTAN. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439331	453
70.	Buronov, O. YURIDIK TILDA KO'PLIK SHAKLINING USLUBIY XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439347	457

71.	Janizakova Nasiba Tolegen qizi AXBOROT TEXNOLOGIYALARI - ZAMONAVIY JAMIYATNING TAYANCHI https://doi.org/10.5281/zenodo.17439364	461
72.	Orislanova, H. ABU RAYHON BERUNIYNING "QADIMGI XALQLARDAN QOLGAN YODGORLIKLAR" ASARIDAGI AYRIM ASTIONIMLARNING ETIMOLOGIK IZOHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439363	467
73.	Shodiyeva, U. ELLEPTIK GAPLAR VA ULARNING BADIY MATNLARDAGI ROLI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439371	471
74.	X.G'ulomova ONA TILI DARSLARIDA TA'LIMIY ORGANAYZERLARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI https://doi.org/10.5281/zenodo.174393710	475
75.	Байкабилов, У. МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДАҒЫ БАС ТАҚЫРЫПТАРДЫ БЕЗЕНДІРУ, ОРНАЛАСТЫРУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439386	482
76.	Дуйсабаева, Д. ЗАМАНАВИЙ ТИЛ БИЛИМИ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ: ИНТЕГРАТИВТИК ЗЕРТТЕУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439398	487
77.	Abdirimova, I. O'ZBEK TILIDA SO'Z YASALISH HODISASI VA UNING TILNING RIVOJLANISHIDAGI O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439432	493
78.	Muxammadiyev, L. PEDAGOGIK OLIY TA'LIMDA TARIX O'QITUVCHILARINING MEDIASAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YONDASHUVLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439442	500
79.	Muxtarova, S. UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ONA TILI TA'LIMINING FANLARARO INTEGRATSIYA IMKONIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439446	508
80.	Jarasbayev, N. QOZOQ TILINI O'QITISH JARAYONINI MODELLASHTIRISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439456	514
81.	Shayxislamov, N. ONA TILI DARSLARIDA CLIL TEXNOLOGIYASI ORQALI LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439463	519
82.	Кадирова, Х. МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ИНОСТРАНЦАМ КАК ТЕОРИЯ ОБУЧЕНИЯ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439472	529
83.	Асқарова, Г. ҚОРҚЫТ АТА МҰРАЛАРЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439493	535
84.	Жилкибаева, Б. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439480	533
85.	Ibragimov, Y. O'ZBEK SHEVALARINI AREAL JIHATDAN QIYOSLAB O'RGANISH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439511	548
86.	Xabirova, Z. TA'LIMDA SUN'IY INTELLECT (SI) ISTIQBOLLARI AMALIYOTI VA PEDAGOGIKASI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439524	552

87.	Tilabova, G. CHET TILINI O'RGANISH VA GAPIRISHDA SO'Z BOYLIGINING AHAMIYATI VA LUG'AT DIAPAZONINI OSHIRISH UCHUN QIZIQARLI O'YINLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439527	557
88.	Shamirzayeva, Z. ZAMONAVIY TA'LIMDA INGLIZ TILI: UMUMIYDAN MAXSUSGA O'TISH ZARURATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439541	565
89.	Umarxo'jayeva, X. S. IMPLEMENTING CONTENT-BASED APPROACHES IN BILINGUAL LANGUAGE EDUCATION. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439545	571
90.	Tojibayeva, N. O 'RTA UMUMTA'LIMNING MAKTABLARINING TURLI BOSQICHLARIDA O 'QUVCHILARNING YOZMA NUTQ MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439552	576
91.	Nosirova, R. X. MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK YONDASHUVLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439554	580
92.	Elboyev, S. INNOVATSION MAKTABLARDA RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM MUHITINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439562	583
93.	Musayev, S. PUBLISISTIK USLUB VA TA'SIRCHANLIK. https://doi.org/10.5281/zenodo.17439570	588
94.	Turg'unpo'latov, D. AMOATCHILIK DISKURSI EKSPERTIZASI: OMMAVIY NUTQDA MANIPULYATIV TIL VOSITALARINI ANIQLASH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440882	594
95.	Imomchayeva, U. ONA TILI DARSLARIDA MATN USTIDA ISHLASH ORQALI O'QUVCHILARNING KREATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING HOZIRGI HOLATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440896	601
96.	Кадырова, Х. Н. МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДИАЛЕКТНОЙ И ЛИТЕРАТУРНОЙ ЛЕКСИКИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440902	609
97.	Karimova, M. A. SUN'Y INTELLEKT ASOSIDAGI MATEMATIK TERMINOLOGIYANI O'RGATISHNING AFZALLIKLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440912	612
98.	Мансурова, Т. ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440916	616
99.	Ibatova, M. BUGUNGI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK MASALALARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440920	620
100.	Matchanov, S. XUDOYBERDI TO'XTABOYEVNING "QAYDASAN, BOLALIGIM" TURKUM HIKOYALARIDA BEG'UBOR BOLALIK TALQINLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440934	625
101.	Sabitova, T. OLIY TA'LIM MUASASSALARIDA FOLKLOR ASARLARINI O'QITISHDA SQ3R METODIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440936	628
102.	Асқарова, Г. ҚОРҚЫТ АТА МҰРАЛАРЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440949	633

103.	Шерматова, У. АХБОРОТЛАР ГЛОБАЛЛАШУВИ ШАРОИТИДА ПРЕЗИДЕНТ, ИЖОД-ИХТИСОСЛАШГАН МАКТАБЛАРДА ДИФФЕРЕНЦИАЛ АДАБИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440957	642
104.	Rasulova, R. ADABIY TA'LIMDA INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARNING MATN YARATISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440981	650
105.	Achilova, E. ADABIYOT TA'LIMI UCHUN ZAMONAVIY INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17440991	659
106.	Hikmatilla, U. NAVOIYNING "LISON UT-TAYR" ASARIDAGI HUDHUD OBRAZI ORQALI TALABALARDA YETAKCHILIK KO'NIKMASINI HOSIL QILISH YO'LLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441022	664
107.	Abdullayev, A. MAKTAB ADABIY TA'LIMIDA SHE'RIY SAN'ATLARNI O'RGANISH BO'YICHA NAZARIY MA'LUMOTLAR BERISH ZARURIYATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441034	671
108.	Ashurova, N. X. YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLARIMIZ RUHIDA TARBIYALASHDA MUSIQANING O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441052	676
109.	Usmonchayeva, S. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA PEDAGOGIK KONFLIKTLARNI BARTARAF ETISHNING NAZARIY ASOSLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441063	680
110.	Karimova, M. SHOIR IJODINI O'RGANISHDA INNOVATSION USULLARDAN FOYDALANISH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441077	683
111.	Akbaraliyeva, R. ADABIY TA'LIMDA PSIXOIJTIMOIY EMPATIYANING O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441087	690
112.	Akabirova, M. LITERARY THEORY AND CRITICAL THINKING: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441101	694
113.	Jumanazarova, U. OTMLARDA JAHON VA O'ZBEK ADABIYOTINI O'QITISHNING MUSHTARAK XUSUSIYATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441109	700
114.	Jumanova, F. ADABIYOT DARSLIKLARIMIZ HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441113	705
115.	Qosimova, Y. "QO'RQUT OTA" VA "GO'ROGLI" DOSTONLARINI O'QITISHDA QIYOSIY TAHLIL VA ZAMONAVIY METODLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441135	709
116.	Olimjonova, D. BADIY ASARLARNI QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL METODI YORDAMIDA O'RGANISH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441159	716
117.	Туйчибойзода, Ф. «МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС СРАВНИТЕЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ В XXI ВЕКЕ: ПУТИ ОБНОВЛЕНИЯ». https://doi.org/10.5281/zenodo.17441171	721
118.	Жабборов, Н. ФИТРАТ ИЖОДИДА ТАРАҚҚИЁТ ВА ТАНАЗЗУЛ ТАЛҚИНИ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441183	725

119.	TOPRAK, F. ALI ŞİR NEVĀYĪNIN PEYGAMBERİMİZ HAZRET-İ MUHAMMED İÇİN YAZDIĞI GAZELLERİNDE "MİRAC MUCİZESİ". https://doi.org/10.5281/zenodo.17441199	733
120.	TOPRAK, F. ARAPÇA YAZILI KLASİK KAYNAKLARDA ŞÂŞ (TAŞKENT). https://doi.org/10.5281/zenodo.17441216	745
121.	Yusupova, D. "TAZKIRAT USH-SHUARO VA TABSIRAT UN-NUZAMO"DA ALISHER NAVOIY AN'ANALARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441238	751
122.	XODJAEVA, M. ORGANİK MAHSULOTLAR YETISHTIRISH: OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI VA QO'SHIMCHA QIYMAT YARATISH UYG'UNLIGI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441250	761
123.	Xodjaeva, M. EKOLOGİK MADANIYAT EKOLOGİK XUQUQBULARLIKLAR PROFILAKTIKASI SIFATIDA. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441266	764
124.	Нүптекеева, Г. ҰЛТТЫҚ-ИНТЕЛЕКТУАЛДЫҚ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ "САТЫЛАЙ КЕШЕНДІ ОҚЫТУ" ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441279	768
125.	Ataman, K. MUTASAVVIFLARIN ŞİİR SEVGİSİ VE YESEVİ HİKMETLERİ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441291	776
126.	Pardayev, Q. MUQIMIY HAJVIY ASARLARI MANBALARIGA YANGICHA MUNOSABAT. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441305	784
127.	Ҳоҷиева, Ш. ЧЎЛПОҲ ВА ИСМОИЛБЕК ГАСПРАЛИ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441329	791
128.	AMONOV, S. HAMZA HAKIMZODA SHE'RLARI NASHRI XUSUSIDA. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441379	796
129.	Ehsanulla, Q. ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR: ILMIY- ADABIY VA MA'NAVIY UYG'UNLIK. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441411	803
130.	UTANOVA, S. TURKIY ADABIYOT RIVOJIDA QAYG'USIZ ABDOL IJODINING O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441456	808
131.	Davlatova, A. JADID ESTETIKASINING SHAKLLANISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441500	815
132.	ABDULXAYROV, M. "QUTADGU BILIG" ASARI: TADQIQ, TABDIL VA TALQIN MUAMMOLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441509	823
133.	Холикова, Н. ЖАДИДЛАР ВА ҚАДИМЧИЛАРНИНГ ХОТИН-ҚИЗЛАРГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441616	832
134.	Тоғаева, Г. education in new Uzbekistan 839 October 24, 2025 https://cspu.uz/ International Scientific and Practical Conference. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441622	839
135.	Muydinova, A. MUVASHSHAHLARNING POETIK MAZMUNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441624	844
136.	Xaitova, Y. SHOIR SHAFOAT RAHMATILLA TERMIZIYNING POETIK MAHORATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441633	852
137.	Abdullayeva, M. ANAFORA, RADIF VA TAKRORLARINING POETIK YUKLAMASI: UMRZOQ HAYRATIY G'AZALLARI MISOLIDA. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441646	858

138.	Raxmanova, N. "JAMSHID VA XURSHID" HAMDA "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONLARINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441652	864
139.	Abdualilova, D. "HAYRAT UL-ABROR" VA "GULSHAN UL-ANVOR" DOSTONLARIDA HUKMDOR-SHAHZODALAR OBRAZI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441666	874
140.	Vaxobova, N. ZIYOVUDDINXON DONIYOLXON O'G'LI HAZINIY TO'RANING MILLIY MA'NAVIYATIMIZDA TUTGAN O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441671	882
141.	Ҳикматов, Ҳ. НОДИРАНИНГ ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК АНЪАНАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ХИЗМАТЛАРИ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441680	886
142.	Садыкова, Д. ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ИДЕЙ АХМЕДА ЯССАВИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ДИВАНИ ХИКМЕТ». https://doi.org/10.5281/zenodo.17441682	897
143.	Asrorov, K. KUFİY XATI XUSUSIDA. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441689	901
144.	Usmanova, Z. XURSHID DAVRON LIRIKASIDA OBRAZLAR TAVSIFI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441693	906
145.	Arzikulova, S. HAMZANING IJTIMOIIY MAVZUDAGI MAQOLALARI TAHLILI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441704	913
146.	Murodova, R. "YUSUF VA ZULAYHO" TURKUMI VA "RAVZAYI ASROR" DOSTONIDA ZULAYHO OBRAZINING POETIK TALQINI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441709	918
147.	Temirova, A. "TAZKIRAT USH-SHUARO" ASARI OLIM NATAN MALLAYEV TALQINIDA. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441723	923
148.	Xamrayeva, X. SERQIRRA ISDE'DOD (SHAROF RASHIDOV PORTRETIGA CNIZGILAR). https://doi.org/10.5281/zenodo.17441729	927
149.	Almardonova, A. MUMTOZ ADABIYOTDA ZOL OBRAZI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441747	932
150.	Niyazova, Z. IJODKORNING ESTETIK IDEALI VA TAFAKKUR TADRIJI: TAHLIL VA TALQINLAR (Nodir Normatov va Isajon Sulton ijodi misolida). https://doi.org/10.5281/zenodo.17441756	938
151.	Yangibayeva, N. SHUKUR XOLMIRZAYEVNING OBRAZ YARATISH MAHORATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441774	943
152.	Suyunova, M. HAMZA XALQ ERTAKLARI VA QO'SHIQLARINING XASSOS BILIMDONI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441783	949
153.	Mirzatillayeva, S. ABDURAUF FITRATNING SO'Z O'ZLASHTIRISH HAQIDAGI QARASHLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441793	954
154.	Azimova F, F. MODERN TÜRK EDEBİYATINDA TASAVVUFUN YENİDEN BÜYÜLENİŞİ: HOCA AHMED YESEVÎ'NİN EDEBİ TEMSİLİ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441812	960
155.	Alimqulova, M. MAMATQUL HAZRATQULOVNING 'KO'KKO'L' QISSASIDA IKKI XALQ DO'STLIGI VA UMUMINSONIY QADRIYATLARI TASVIRI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441822	966
156.	Hayitov, M. ISLOMDA SHE'RIYAT MAVZUSI (Navoiy va Haziniy ijodi misolida). https://doi.org/10.5281/zenodo.17441828	971

157.	O'sarova, S. G'AZALLARDA FOLKLOR ELEMENTLARINING YORITILISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441838	980
158.	Jovliyeva, Y. "HAYRAT UL-ABROR" VA "ROHATI DIL" DOSTONLARI MUQADDIMA BOBLARINING QIYOSIY TAHLILI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441850	984
159.	Sayfullayeva, M. "O'TKAN KUNLAR" ROMANIDA MAKTUBLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441856	990
160.	Nurjonova, A. GAVHARSHODBEGIM OBRAZI TASVIRIDA ESLASH-XOTIRANING TUTGAN O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441870	995
161.	Гулматова, Ш. ХАЙРИДДИН СУЛТОННИНГ "БОБУРИЙНОМА" ВА ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВНИНГ "ЮЛДУЗЛИ ТУНЛАР" АСАРЛАРИДА БОБУР ОБРАЗИ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441886	1000
162.	Jumanazarova, S. ODIL YOQUBOV YARATGAN OBRAZLARINING O'ZIGA XOSLIGI HAMDA ASARLARINING BADIY-USLUBIY JIHATLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441890	1005
163.	Ismatillayev, I. O'ZBEK FOLKLORIDA "FARHOD VA SHIRIN" MAVZUSI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441898	1010
164.	Raxmatova, G. XOJA AHMAD YASSAVIY VA ALISHER NAVOIY IJODIDA MA'NAVIY-MA'RIFIY MASALALAR TADQIQI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441902	1016
165.	Jumanazarova, S. ODIL YOQUBOVNING "OQ QUSHLAR, OPPOQ QUSHLAR" ASARIDAGI TINCHLIK, MILLIY VA INSONIY QADRIYATLARIMIZNING AKS ETISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441921	1020
166.	Madaminova, Y. ABDULLA AVLONIYNING "TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ" ASARIDA MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYA MASALALARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441927	1026
167.	Nurullayeva, G. ERKIN VOHIDOV SHE'RIYATIDA RAMZ VA OBRAZLAR TIZIMI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441937	1033
168.	Turg'unboyeva, K. O'TKIR HOSHIMOV ASARLARIDAGI MOTIVLAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441947	1038
169.	ЙЎЛДОШ, Қ. ГЛОБАЛЛАШГАН ДУНЁ, ИЖТИМОЙЛАШГАН ОДАМ ВА БАДИИЙ АДАБИЁТ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441956	1042
170.	Qosimov, U. ISTIQLOL VA ADABIYOTSHUNOSLIKDAGI YANGILANISH EHTIYOJI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441964	1049
171.	Muxammedova, X. O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTI TIPOLOGIK MUSHTARAKLIK. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441986	1057
172.	Imomova, G. DIALOG VA MONOLOG YARATISHDA IJODKORNING O'ZIGA XOSLIGI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17441992	1062
173.	Soatova, G. "MAORIF VA O'QITG'UVCHI" JURNALDAGI NAZMIY ASARLARINING GRAFIK SHAKLLANTIRILISHI (1925-1929-YILLARDAGI SONLARI ASOSIDA). https://doi.org/10.5281/zenodo.17442002	1071
174.	Кошенова, Т. КАЛИХАН ЫСҚАҚТЫҢ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІНІҢ БІР ҚЫРЫ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442012	1080
175.	Әшіров, Ж. ӘДЕБИ МОДЕРН: АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442018	1086

176.	Бобокулова, О. ХИЖРОН МОТИВИДА ЭСТЕТИК ГЎЗАЛЛИК. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442027	1099
177.	Bayzakov, J. ROMAN BADIYATI VA JANR GENEZESI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442035	1104
178.	Nasirova, G. BOLANING ICHKI DUNYOSI – BADIY ASARLARDA IFODALANISH. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442044	1109
179.	Muxammedova, N. SARA KUIGLINING "DIRIJYOR" ROMANIDA UNUTILGAN QAHRAMON OBRAZI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442058	1114
180.	Pulatova, F. YETTI RAQAMINING YETMISH XIL MO'JIZASI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442074	1118
181.	Kuchkorov, H. TRANSFORMATION OF LINGUOPOETIC MEANS IN THE TRANSLATION PROCESS: LINGUISTIC AND AESTHETIC ASPECTS. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442084	1125
182.	Alimova, D. ODA VA QASIDANING FAXRIYA SHERLARI BILAN MUNOSABATI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442095	1133
183.	Allashev, A. THE LITERARY PORTRAYAL OF SOCIAL CONFLICTS. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442107	1142
184.	Анниёзов, С. САТИРА НА БЮРОКРАТИЮ В «РЕВИЗОРЕ» Н. В. ГОГОЛЯ И ЕЁ АКТУАЛЬНОСТЬ СЕГОДНЯ. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442113	1147
185.	Iskandarova, N. CARYL CHURCHILL: THE MOST INVENTIVE PLAYWRIGHT OF BRITISH DRAMA. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442127	1152
186.	Usmonova, R. TALABALAR BILIMINI OSHIRISHDA JAHON ADABIYOTINING O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442132	1161
187.	Sadinova, M. "HAYOT" VA "O'LIM" KONSEPTINING ISPAN VA O'ZBEK MADANIYATIDA TURLICH TALQIN QILINISHI ("Yolg'izlikning yuz yili" romani va "Dunyoning ishlari" qissasi misolida). https://doi.org/10.5281/zenodo.17442136	1165
188.	Xujaniyazova, Z. TARJIMON MAHORATI – TARJIMADA MUHIM OMIL. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442142	1170
189.	Ahmadova, O. ZAMONAVIY ADABIYOTDA INSON RUHIYATI: PSIXOLOGIK PROZANING BADIY-ESTETIK TAHLILI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442144	1178
190.	Akabirova, M. LITERARY THEORY AND CRITICAL THINKING: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442156	1182
191.	Jumanov, A. ZAMONAVIY SHE'RIYATDA AN'ANA VA NOVATORLIK XUSUSIDA MULOHAZALAR. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442166	1188
192.	Nabiyeva, Z. INGLIZ RITSARLIK ROMANI "SIR ORFEO" VA O'ZBEK XALQ DOSTONI "KUNTUG'MISH" AN'ANALARIDA SEVGI, SINOV VA TIKLANISH MOTIVLARINING BADIY TALQINI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442174	1196
193.	Nazarova, D. ADABIY PORTRETDA IJODKOR OBRAZINING IFODALANISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442181	1203

194.	Sultanova, J. XORAZM XALQ ERTAKLARIDA ERTAK AYTISH AN'ANASI VA JANR TIZIMI: NAZARIY TAHLIL. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442192	1209
195.	Qurbonova, G. THE ROLE OF THE PROVERB "DOG BARKS, BUT THE CARAVAN GOES ON" IN ENGLISH AND UZBEK CULTURES: A COMPARATIVE ANALYSIS. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442197	1213
196.	Aytmuratova, G. O'ZBEK VA QORAQALPOQ ADABIYOTIDA TADQIQ, TAHLIL VA TALQIN MUOMMOLARI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442208	1217
197.	Jaxongirova, Y. ADABIY-BADIIY TASVIRDA INSON VA TABIAT MUNOSABATINING FALSAFIY-ESTETIK TALQINI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442216	1222
198.	Xasanova, S. 1227 October 24, 2025 https://cspu.uz/ International Scientific and Practical Conference. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442225	1227
199.	Mo'ydinov, Q. QARAQALPAQ HÁM ÓZBEK SALÍSTÍRMALÍ ÁDEBIYATTANÍWSHÍLÍGÍ: MASHQALALAR HÁM OLARDÍN SHESHIMI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442233	1231
200.	Abdullayeva, N. 2000–2010-YILLARDA OGOHIY IJODINI O'RGANISH BO'YICHA BAJARILGAN DISSERTATSIYALAR: ILMIY IZLANISHLAR TAHLILI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442243	1236
201.	Muzrabova, M. AKADEMIK NAIM KARIMOVNING MUSTAQILLIKKACHA BO'LGAN ILMIY TADQIQOTLARI MAVZU DOIRASI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442249	1242
202.	Nizomjonova, Z. "MAVLUDI SHARIF"DAGI RIVOYATLAR TALQINIDA MA'NAVIY QADRIYATLAR VA ULARNING MATNSHUNOSLIKDAGI O'RNI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442260	1252
203.	Ismatova Shirin Zayniddin qizi SHO'RO TAZYIQIGA UCHRAGAN JADIDLAR KURASHI TALQINI Yangi O'zbekistonda filologik ta'limning dolzarb muammolari, yechimlari va istiqbollari https://doi.org/10.5281/zenodo.17442266	1259
204.	Jumaboyeva, E. ZAMONAVIY O'ZBEK ADABIYOTIDA AYOL OBRAZI TALQINI. https://doi.org/10.5281/zenodo.17442274	1263
205.	Achilova, S. (2025, November 2). TALABALARNI OG'IR NUTQ NUQSONLI BOLALAR BILAN ISHLASHGA TAYYORLASHNING METODIK TIZIMIDA INTEGRATSION YONDASHUV. https://doi.org/10.5281/zenodo.17506295	1265
206.	Gulomjonova, G. (2025, November 2). HUMOR AND SATIRE IN UZBEK AND ENGLISH PROSE: A COMPARATIVE PERSPECTIVE. https://doi.org/10.5281/zenodo.17506308	1270